Дніпро

ISSN 0130-321X

1989

В. Марчук. На Світязі.

Н. Гузь. Ескіз до м/ф «Страшна помста». М. В. Гоголь. Сон Катерини.

На першій сторінці обкладинки: О. Лисенко. Червона калинонька. Триптих.

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ
ОРГАН ЦК ЛКСМУ

Рік заснування 1927

7

липень, 1989
Київ
видавництво
«Молодь»

ЗМІСТ

ПОЕЗІЯ

ПРОЗА

ПУБЛІЦИСТИКА

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА

Художній редактор О. ГЛУЩЕНКО.
Технічний редактор Ю. ДАХНО.
Коректори Т. ПОЛИВОДА, Н. ФЕХРЕТДІНОВА.

Юрій МУШКЕТИК

ПОВЕРТАТИСЯ ДО ДЖЕРЕЛ

Нині не просто знайти слова, з якими можна звернутися до вас, взагалі до молодої зміни. Ми живемо у переломний час, а всякий переломний час — це час, коли скидають одних богів, щоб звільнити місце для інших. Сьогодні ми всі даємо клятву, що фальшивих богів ставити не будемо. Одначе жити без богів, а я в даному випадку називаю цим іменем ідею, жити без ідеї, без віри не можна, скептики нічого не створили в світі, крім скептицизму. Ми віримо в народ, в націю, в торжество правди, в Перебудову, активними борцями за яку ви є або маєте стати, бо вам формувати нову суспільну свідомість читачів, вам відповідати за майбутнє. Час наш буремний, і за всієї руйнації нам є в що вірити й що робити.

Щойно, як нам усім відомо, ми створили Товариство української мови імені Тараса Шевченка, це велике досягнення, в цьому русі беруть участь тисячі людей, вам бути його речниками, брати на себе весь вантаж, весь огром цієї роботи, бо ж маємо спільно рятувати нашу мову, нашу культуру, наші національні святині, які опинилися в небезпеці. На нас з вами випала відповідальна місія — йти в авангарді національно-культурного відродження народу, відродження ленінських принципів національно-культурного будівництва. Ми занедбали нашу історію, нам самим часом нема чого розказати народові.

Народ — це дух. Це рід, родовід, про які ми тільки тепер починаємо писати, це заповіти батьків, відповідальність за те, чим вони жили і за що боролися, за саму пам'ять по них і за землю, якою вона була, це гордість за все звершене попередниками, це сором за все добре, що втрачено, від чого відцуралися, це надії на майбутнє, це материнські пісні і могили предків, пам'ятники на них. Доля тяжко позбиткувалася над нами, у нас, власне, немає й могил наших славних предків, державних діячів, воїнів, могили наших предків витоптували вороги, отож мусимо творити словесний пантеон слави, а для початку реставровувати його у власній пам'яті.

Мусимо повертатися до джерел, мусимо навчатися самі й навчати інших. Тільки тоді ми письменники, тільки тоді ми громадяни. Наші предки були освіченими, культурними людьми, вони не тільки вміли тримати шаблю, а й перо, вони перші серед східного слов'янства створили Академію, братські школи, несли світло просвіти не лише у власні хати, а й хати наших сусідів. Це вже потім настали хмарні часи утиску, нівеляції, заборони української книжки та мови, і сьогодні ми відновлюємо історичну справедливість.

Нашим поколінням було важко писати історію рідного народу, вже саме звернення до неї викликало підозру, а то й дещо більше. Ці білі плями заповнювати вам. Пам'ятайте — це ваш обов'язок. Як і відобразити складні перипетії наших днів. Велетенські завдання. Зважуйте, чи маєте сили звдати їх на плечі.

Стоїте на порозі літератури. За порогом мало що видно. Нема чого ховати, сьогодні тут багато хаосу. Бо й сама літературна думка сучасності перебуває в шоковому стані, як і ціла наша суспільна свідомість. Багато ілюзій, а значить і багато небезпеки. Небезпеки втратити грунт під ногами, зависнути в літературній невагомості

Виступ на республіканській нараді молодих літераторів

мості. Ми справедливо відкидаємо фальшиві цінності, а з ними дуже часто й цінності беззаперечні, як викидали в двадцяті роки більшість класичних надбань.

Сьогодні теж багато неконтрольованих емоцій, нігілізму, багатьом, особливо молодим, бракує правильних критеріїв для порівняння минулого й сучасного і віднайдення власного місця. Ви погляньте, як раптово і як високо підносяться одні книги і як недовго вони тримаються на тій висоті, падають, а натомість зносяться інші. Мабуть, в основі цих книжок — не абсолютна правда, не абсолютні цінності. Нехитрі оповідання Архипа Тесленка живуть і досі й житимуть ще довго-довго, як, певен, житимуть створені без особливої вигадки оповідання Григора Тютюнника, вони насамперед житимуть правдою.

Моєму поколінню і поколінню, яке творило перед нами, час, крутий поворот історії завдав непоправних втрат. А були ж великі майстри. Великі таланти. Які грози прогриміли над ними! Які катаклізми звершилися перед очима! А в творах про це — жодного рядка, і тому навіть про декого з них, людей з печаттю геніальності, я боюся сказати, що вони генії, геній — це хрестоматійно — повинен повно відобразити свою епоху. Ми розуміємо, що страшенно небезпечно було тримати навіть у шухляді стола «крамольний» вірш чи оповідання, але історія на те не зважає.

Все було: мільйонні тиражі, сталінські премії, всевладні літчиновники, фальшиві книги — написані з обману, зі страху, з примусу, і каяття скрапує з душі, як окапини з свічі. Але були й чесні рядки, книги та чесне мовчання, була боротьба, виборювання, скільки можливо, істини, яка сьогодні часом є напівістиною, третиною істини, але чесність тих людей не підлягає сумніву.

Сьогодні час інший, і творити ви можете без огляду на ті, колишні, застороги. І те, що я сказав вище, аж ніяк не означає, що ви не повинні взяти мудрість Майстрів. Без неї ви далеко не зайдете. Ви можете сягнути рівнозначних вершин і перевершити мудрість, але обійти її не можете. Я вже не кажу про те, що ви не можете ступити вперед ані кроку, не збагатившись вселенською мудрістю Шевченка та Франка, але поступ буде нерівний, якщо ви не оглянете майстерності Рильського та Тичини, не заштрихуєте вповні білі плями своєї художньої освіти, вписавши туди імена неймовірно тонкого лірика Євгена Плужника і потужного драматурга Миколи Куліша і ще багатьох інших. Так, ви пильнуйте й свого пласта, вивчайте, досконало знайте і своїх «супротивників», «суперників» — жартую, товаришів по перу, на тій хвилі ви живете, без цього у ваших творах не буде духу часу, але й попередників маєте знати досконально.

Ви маєте творити нову літературну свідомість, ставити нові творчі завдання, але орієнтиром для вас, з поступом вправо, вліво, далі, мають бути вершинні твори класики.

І при всьому тому кожен з вас має знайти своє художньо-людське осердя, можливо, випробувати себе в різних жанрах; бачив на своєму віку, як той чи той середній письменник на схилі віку писав твір «не свойого» жанру й створював високохудожню річ, та часу розвинути цей ряд вже не мав.

Реально поцінуйте самих себе й розраховуйте тільки на себе, на свій талант, мисліть так: я один стою супроти всього світу і за світ. Відповідальність таланту, о, яка вона велика, як іноді пізно митці розуміють це!

Скажу щиро, ми раді, що ваші старші товариші з сподіваною чіткістю виявляють творчі риси, стають на магістральні шляхи літератури (скажімо, поети І. Римарук, В. Герасим'юк, І. Малкович, П. Гірник, В. Осадчий), за два з лишком роки відбулося кілька яскравих непересічних дебютів, що внесли свіжий струмінь у загальнопоетичний плин. Згадаймо хоча б Миколу Тимчака, Олександра Ірванця, Віктора Неборака, Анатолія Шкляра. За ними впритул — ви.

І їм, і вам — вирішувати великі завдання. Вам належить діогеновим ліхтарем освітити нинішній день і пітьму, сиріч, невідомість попереду, виходити на складні проблеми, а для цього набувати всіма способами, в тому числі й найпримітивнішими, прямими поїздками в глибинку, написанням нарисів, набувати життєвого досвіду, добиватися професіоналізму, про все це ви ще говоритимете й говоритимете, власне, для цього ви й зібралися тут.

Живіть спрагло, творчо, напружено, не пропустіть свій поїзд. Він підходить до перону.

Щасливої вам мандрівки в манливу, важку, відповідальну невідомість!

ВІТРИЛО ПІДНЯТО!

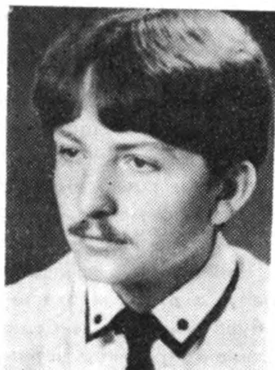

Юрій Бедрик

Народився 1968 року в селі Студінці Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Згодом батьки переїхали до Лубен Полтавської області, де й закінчив середню школу. Навчається на філологічному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

ВСЬОМУ НАВЧИТИСЬ

●

В наставники я взяв собі природу...
Леонардо.

Такий мій гріх і вічна мода —
Всьому навчитись хочу я,
Що вміє вчителька моя,
Неперевершена природа,
Щоб повторити образ твій,
Невинний, жалісно-веселий,
У переливах акварелей,
У золотавих тінях мрій,
Усе вселенське відтворить —
Від краплі моря до світила.
Нехай її премудра сила
У чаші рук моїх горить.
Такий мій гріх і вічна мода —
Все повторю — і тон, і штрих...
Лиш не ображу вдруге тих,
Кого образила природа...

ОСІННЄ ЗАЙЧЕНЯ

Я розповім тобі
про зайченя чудне,
Заблукане в степах,
у травах-сухостоях,
У чорних і пустих
листопада покоях,
Покинуте всіма,
кумедне і сумне...
І сонечка не зна,
і не нагрілось навіть,
Сидить у полинах —
і полинів не зна,
Хто б розказав йому,
що прийде ще весна?..
Так радості нема
і горе не цікавить...
Воно тремтить, коли
стебло стеблом хитне.
Чи всіх йому любить,
чи всіх боятись треба?..
Я розповім тобі
про зайченя сумне.
Я розповім тобі,
дівча моє, про тебе...

●

Горде місто втопилось
у тиші чудній і нежданій...
Чути кожен листок,
що зривається із верховіть...
Я розгойдана гілка —
а ти мій каштанчик останній...
Ще зелений, маленький,
а хочеш від мене летіть...
Залишайся, кровинко,
нехай і земля побіліє...
Хай говорять, що хочуть,
та їм не відкриється суть...
Доки ти при мені —
ти корона моя і надія...
А впадеш — і тебе
двірники до сміття приметуть...

Володимир ВЕРХОВЕНЬ

Народився 1958 року на Харківщині. Закінчив Сахновщанську середню школу, педагогічний інститут. Після служби в армії працював журналістом. Нині — на видавничій роботі.

ДО ХРАМУ ТВОГО ЗОЛОТОГО

ПОЕЗІЯ

Довга черга до храму твого золотого,
несть числа, як піску в Аравійській
пустині.
Он Гомер, та не перший і він, бо від
нього
слід веде у минуле, а також — донині.

І піщинку малу подув часу прикотить
і мене до твого незнищенного храму.
Бемкнуть дзвони, всього обпікаючи:
— Хто ти? —
І, немов крізь рентген, я пройду через
браму.

І скажу: — Я до тебе прийшов на спокуту,
бо гріхи мої тяжкі, а то й непростимі.
Манівцями Вітчизни, зневірившись, плутав,
і не тих величав, і водився не з тими.

Навіть мову Шевченка віддав на поталу,
навіть хату, де матір жила, не відстояв,
навіть душу не вирвав, закуту в
«Монтану»,
навіть сам у собі схожим став на ізгоя...

От і каюсь, і кожною миттю караюсь —
І немає для мене страшнішого суду.
Рано? Пізно? Не знаю. Але — повертаюсь,
як завжди повертається син. Хай і
блудний.

●

— Чого то жандарів біля труни —
І не злічити стільки? Ого-го!
Кого так пильно стережуть вони?
— Та то ж... Шевченка!
— Боже мій... Його...

— Чого то жандарів, неначе бліх,
набилося — в чужого і в свого?
Кого шукають, падаючи з ніг?
— Та то ж... Шевченка!
— Боже мій... Його!..

— Невже утік — від смерті й жандарів?
Та — як? Скажи, кобзарю, так бува?
— Хто для народу, мов зоря, горів,
той у народі знову ожива...

м. Харків

Ніна ГАВРИЛЕНКО

Народилася 1963 року в селі Мацковому Глухівського району Сумської області. Закінчила філологічний факультет Сумського педінституту. Працює коректором у редакції обласної газети «Ленінська правда».

ЛЮДИНА ІДЕ

●

Зболене серце — людина іде у поля.
Довго відхукує стоптану вщент стебелину.
Хто ж пожаліє людину, як не земля?
Хто ж пожаліє землю, як не людина?

Ген подорожник чутливо стежину встеля.
Як же болить йому крові людської краплина!
Хто ж пожаліє людину, як не земля?
Хто ж пожаліє землю, як не людина?

РІЧКА

Мілка. Мулка. Але з якої дáлечі,
Із давнини якої, світе мій,
Вона тече, тече й тече, долаючи
І доли, й долі на путі земній.

Текла собі з далéка предалечого,
Ставали глеєм кладки і мости,
Монети й кості, ще багато дечого...
То як же можна глибше ще текти?

Та все одно — нітрохи не розгадана.
Та все одно — не відвести очей.
Стара ця річка. Вже й лататтям латана.
Та все одно — всіх нас перетече.

●

«Літо», — мовила жоржинка.
«Літо», — мовила красоля.
Перейшла дорогу жінка
З відрами. А серце: «Доля!»

«Зупинись!» — кричить любидра.
«Йди!» — гукає подорожник.
Аби ж знала я: ті відра
А чи повні, чи порожні?

●

За тебе, зайчику мій сонячний, боюсь:
А раптом ти потрапиш в тінь чиюсь?

●

Неділя. Ранок. Ти. Одна. І зілля.
Не приворотне, не відьóмське, ні.
Одсвяткувала ти своє весілля.
Тоді. Давно. На Грицевій труні.
Убили твого Гриця на війні.

Осот зриваєш. Тягнеш повитицю.
День піднімається — тінь падає, мов ртуть.
Співаєш тихо: «Ой, не ходи, Грицю...»
А на обніжку — грицики цвітуть.
Немов дитятка — грицики цвітуть.

●

Ось — дичка. Он — зоря.
Разóм — галактика,
Яка усюди залишає слід:
Жбурляє зорі і жбурляє яблука,
Толочить літо і толочить світ.

Стою собі під яблунькою-дичкою.
Так хочеться на світі довго жить!
І щоб земля вкстелялася травичкою,
І щоб її, зелену, толочить.

м. Суми

Кость ГНАТЕНКО

Народився в селі Браїлові на Вінниччині. Закінчив Гайсинське медичне училище та Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. Старший науковий співробітник музею Тараса Шевченка.

У ЧИСТІМ ДЗЕРКАЛІ КРИНИЦІ

ПАМ'ЯТЬ

Я серед ночі прокидаюсь.
Я сам з собою на ножах.
За що нестерпно так караюсь?
На мудрих істинах спіткаюсь,
Долаючи той вічний страх?
Той вічний сум, який ізгою
Пройти не вистачить життя,
Де, зрештою, і я засвою,
Що навіть вакуум спокою
Не гарантує забуття.
Де раптом пам'ять-блискавиця
Проб'є епохи і віки
І в чистім дзеркалі криниці
Мені всміхнуться скіфські лиця
Й проскачуть тюркські рисаки.
Але на скроні жилка муки
Напнеться, наче басаман.
І в кулаках затерпнуть руки,
І на вустах засохнуть звуки,
Коли згадається Афган.

ДІЯЧ

Коли він дав наказ
Скидати дзвони,
Убити голос,
Що звучав віки,—
Білява церква
Не почорніла,
Мов його душа.
І до узвиш небесних
Не злетіла,
Бо в отчу землю
Назавжди вросла,
Полита не водою,
А потом анонімних зодчих...

Великий туз районного масштабу,
Він про культуру
Пікся день при дні
І в атеїстки сиву матір
Вписав для прикладу комусь,
Ікони викинувши з хати.
І рідну мову став цькувати
З усіх трибунок і трибун,
Бо рад позбутись «хуторянства».
І зупинившись на отій межі,
З якої оглядаються в минуле,—
Тепер до віку мудрості доживши
Він все стоїть і мружить очі від
чорноти,
Що залишив позаду...

ПІЖОН

Не вписуюся у стандарти,
Бо не вміщаюся у костюмі
І задихаюся в краватці.
Дратую перехожих зачіскою,
А ровесників юністю.
Лякаю рідних самотністю
І насторожую міліціонера сміхом.
Не буваю ні з ким запанібрата.
І не вмію прикидатися простеньким,
мов штахетник.
Мабуть, тому і прозвали
мене піжоном.
Навіть казали, що маю
джинсове серце.
Та коли захотіли
переконатись —
Обпалили собі пальці.

ТЕСТ ДЛЯ РОВЕСНИКІВ

...коли ви маєте
вищу освіту
але сумніваєтесь у ній
коли ви за платню
110 крб
не втрачаєте людської гідності
коли ви одягаєтесь у речі
що продаються в ЦУМі та універмазі
«Україна»
і почуваєте себе комфортно
серед крутих хлопців
біля кав'ярні «Донецьк»

коли ви ігноруєте черги за дефіцитом
і не думаєте про власні колеса
коли ви не мрієте побачити Париж
і любите домашніх тварин
коли ви одружуєтесь на киянці
не заради прописки
коли вас періодично хоч трошки
болить совість
можете вважати себе особистістю

...але коли
ваш народ беруть в облогу
атомних станцій
а ви мовчите бо не фахівець
коли ви не чуєте на вулиці рідної мови
і не задумуєтесь чому так
бо ви не лінгвіст
коли ви завжди зі всім погоджуєтесь
бо так безпечніше
коли ви ніколи не задаєте собі
питання а що ж далі?..
можете вважати себе...
на жаль чи на щастя
українська мова
не має слова
на означення
вашої породи

●

Прийду,
На коліна впаду
І вимовлю фразу єдину:
Будь ласка, пробач мені, ма...
Прости свого блудного сина.
Я довго тобі не писав,
Ще довше додому не їхав.
На коси морозом упав —
Надія твоя і втіха.

Прийшов. На коліна не впав.
Приніс свої зранені крила.
— Матусю!..— тихенько сказав.
А маму сльоза заступила.

●

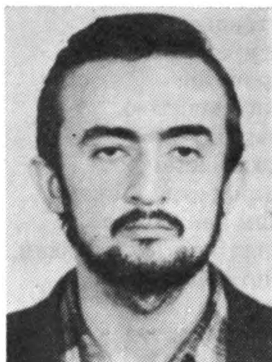

Іван КОЗАЧЕНКО

Народився 1961 року в м. Калуші Івано-Франківської області. Закінчив філологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Працював у Державному музеї книги і друкарства. Нині працює в правлінні Добровільного товариства любителів книги УРСР. Підготував рукопис першої поетичної збірки.

У ЦИХ ДОЩАХ

КИЇВСЬКА ЧЕРЕШНЯ

Чорну черешню
глупої ночі
гублять-голублять вітри-поторочі.
Сиплються темні очі додолу.
Котяться сльози вниз, до Подолу.
Губи лукаві, сухі, нетутешні
випекли тіло чорній черешні.

Сторожко стихли гнізда осині,
ягоди-груди, прожилки сині
повні гіркого світлого соку...
Нікому.
Тільки вихри високі
вдарять у плечі, очі бісівські...
Все поглинають вітри голосіївські.

У ЛІСІ

Знаю всі твої печалі.
Сніг в проваллі за плечима.

Тьма лягає під очима.
В синіх плесах коні чалі.

Ти шукаєш губ вустами.
Лиже в тяжі олениця
гостру сіль, тверді кристали,
юний місяць блідолиций.

Ані слова не потрібно.
Мов ріка — вмирає срібно.
Як душа — холодним тілом.
Як багаття — димом білим.

Бідні люди, і звірята,
і собаки, і мисливці.
Кому будем докоряти?
Всі обранці,
всі щасливці.

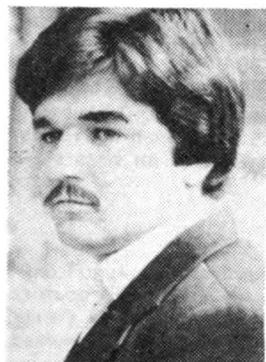

Мирослав ЛАЗАРУК

Народився 1956 року в селі Перерові Коломийського району Івано-Франківської області в сім'ї робітника. Закінчив факультет журналістики Львівського державного університету імені І. Франка. Працює в редакції Чернівецької обласної газети «Молодий буковинець».

ДОДОМУ

ПЕРЕЗАХОРОНЕННЯ

Рахуєш сучки на гладкій, наче лід,
домовині,
Крізь лаки і фарби таки проступають
вони,
І з ліку збиваєшся...
Пам'ять, неначе в суглинні,
У струпах-рубцях забуття.
А ти знову почни,

Піди берегами
Обі, Єнісею і Лени,
Над кожним горбком безневинним
вклякни.
Та їх же мільйони таких безіменних,
їх сила-силенна.
Покривджені дочки чиїсь
і чиїсь безголосі сини

Лежать тут. Але не дрімають,
чекають невтомно,
Коли ж то розколеться небо терпляче
навпіл
І в черево його ненаситно-голодне,
бездонне
Пощезне їх вічний,
їх непотойбічний,
неприспаний біль.
Із дерева, з квітки, стеблини,
травинки —
Ліси не ліси — океан безгомінних лісів —
Вдивляються очі чиїсь раз у раз
без спочинку,
Неначе запитують: як же ти, синку,
посмів

Забути, зоставити тут, у снігах
у чужинних,
Щоб навіть онуки уже не спімнули
колись,
Що ми не скорилися
і не зреклися гіркої години,
Ані матерів, ні дітей.
Але ти не молись,

Не тривож галасливим своїм покаянням,
Не штрикай у долі тупим очманілим
пером;
Ти стань перевізником нам,
наче сонце, жаданим,
У путь споряди тихоплинний журливий
пором...

...Плече до плеча посідають рядками
у ньому,
Дорога ж неблизька — аж
на батьківщину,
туди,
Де тінь молода на прудкому коні
вороному
Чекає — не діждеться вас, щоб собі
одійти

Й нарешті спочити у теплій, м'якій,
найріднішій землиці,
Під каменем батьківським,
з іменем чистим своїм,
Дарма, що зітерлися з пам'яті втомлені
лиця,
Зате з незабудок віночок над ними,
як німб...

Та хвиля вставатиме валом,
шмагатиме кривдженець-вітер,
Аби зупинити повернення це в небуття.

Ти спиш?
То прокинься нарешті
із болем до світу,—
Реабілітовані душі додому летять.

●

Григору Мацеруку

Дощівка, змиваючи з плит мовчазних
Непевні пилини, наймення і дати,
Зникає із ними в глибинах земних,
В тобі воскресає.
Й дощиськом лапатим

Стоїш ти у вікнах моїх, як в очах,
О, як я лякаюсь холодної з'яви,
Я днюю і сплю при розквітлих свічах
І скапую воском гарячим на трави...

Як швидко усе заростає між нас
Колючим, в'язким, непоступливим
глодом.
Життя постає без оманних прикрас,
Тоді я «ніщо» зрозуміти не годен.

І плити холонуть. І навіть рука
Теплом їх ніколи уже не засвітить...
Дощівка неквапна, важка і гірка
Тепло забирає, щоб землю зігріти.

м. Чернівці

●

Василь МОРОЗ

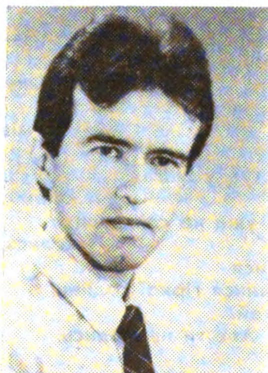

Народився 1961 року в селі Підвербці Тлумацького району Івано-Франківської області. Закінчив Снятинський сільськогосподарський технікум. Працював агрономом в колгоспі, на заводі. Служив у Радянській Армії. Нині — студент філологічного факультету Івано-Франківського державного педагогічного інституту.

КРАСУ ВІДЧУВАЮ

●

В серці моєму ясно
Квітне козацький цвіт.
Сяють мені прекрасні
Думи жорстоких літ.

Мов хто віки розсунув.
Степ аж двигтить од гроз.
Стогне курай чи струни
Зморених сивих кобз.

Коні іржуть в блакиті...
В пам'яті мало сил,
Бо ще не всі розкриті
Болі старих могил.

Дужо у Дикім Полі
Грають сліпі вітри.
Доле моя ти, доле,
Марно лиш не згори.

Серце дорогу знайде,
Бо крізь застиглу мить
З вежі безсмертний Байда
Люлькою в степ димить.

●

Від такого і сумнів не шерхне.
Ніби дух захопило мені:
Я стою на самій поверхні,
Разом з тим — на самому дні.

Наді мною — майбутнього небо.
Піді мною — віків океан.
Всюди пісню вихлюпує з себе
І вирує життя, як вулкан.

В кожній хвилі торкаюсь до смислу
Всеосяжних і вічних ідей.
І навік моє серце стислось
Від болю за долю людей.

Та скарби дістаю невмирущі
Навіть з мороку небуття,
І красу відчуваю у сущім,
Як зернину нового життя.

Бо корінням зав'яз в океані,
А листками проміння ловлю.
Я суцвіттям палким не зів'яну.
Я ніде себе не загублю.

●

Вуйко Гриць відмалу любить коней.
Возиться він з ними, як з дітьми.
Віжки у важких його долонях
Здалеку ввижаються крильми.

Мов Лавро, небесний по натурі.
Стійла він вичищує щодня,
Бо сумує в серці, як бандура,
Предківська надія на коня.

Часто вуйко гнівається щиро
І, зламавши в запалі межу,
Лає молодого бригадира,
Що шкодує коням фуражу.

Вдома він зітхає дуже скрушно,
Докуча домашнім, як маля.
Жаль йому, що на ремонт конюшні
Ні гроша́ колгосп не виділя.

Та сльоза в старого заіскриться,
Коли часом знайдеться лоша.
З радощів тоді у вуйка Гриця
Відтає зворушена душа.

●

Занурююсь глибше в дійсність.
Розколююсь на думки:
І жевріє в кожній пісня,
І в кожній живуть віки.

Та зовсім не шкода серця,
Хоч біль у душі не змовк.
Лиш доля моя несеться,
Немов бистриною вінок.

І ще я в собі ніяк не
Навчусь рівновагу нести.
І подиху надто бракне
Звільнятись від суєти.

м. Івано-Франківськ

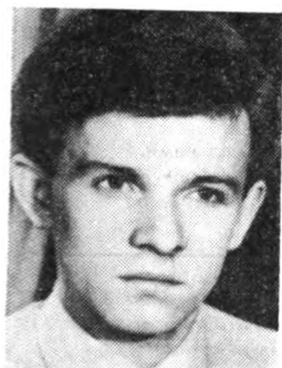

Володимир ОЛЕЙКО

Народився 1963 року в містечку Пустомити коло Львова. Закінчив інженерно-економічний факультет Українського поліграфічного інституту імені Івана Федорова. Працює художньо-технічним редактором журналу «Жовтень». У видавництві «Каменяр» має вийти перша збірка лірики Володимира Олейка «Зірки і звуки».

ДО СОНЦЯ

БЕРЕЗЕНЬ. ЕКСПРОМТ

Летить стріла — зелена і легка.
Твоя ріка нуртує глибиною.
Скресає лід.
І дниною ясною
тебе стріла поцілить — ти ж чекав!

І кров тектиме світла, як вода.
І голубі артерії наповнять
екстазом ці дерева.
І розгорне
торішній сніг травинка молода.

Все буде так, мов через грані скла, —
блакитні верби в синіх ореолах
і світла брунька, що вітри вколола...
Вона ще вчора темною була.

Тоді надпий найкращого вина.
Тоді візьми найяскравішу одіж —
до сонця повертає вісь Природи.
Святково дзвонять дзвони.
Вже — весна!

●

Я чую дощ. Він холодно іде.
Він сам на сам на вулицях порожніх.
Я чую дощ... А пізній подорожній,
то, може, Моцарт, Пушкін чи Роден?..

То, може, тайна...
Чаша ще горить
вогнем червоним. То велика тайна!
І, може, випливає з-за гори
не просто річка, а ріка Почайна.
Не просто дощ — дощі... Не просто день...
Цей день, мов крапля, що летить по шибі,
мов подорожній, що з дощу не вибіг.
...Я чую дощ. Він холодно іде.

м. Львів

●

Вікторія СТАХ

Народилася 1969 року в Києві. Після закінчення середньої школи працювала лаборантом філологічного факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. Нині — молодший науковий співробітник Літературно-меморіального музею-квартири П. Г. Тичини.

ПОЧИНАЄТЬСЯ ДЕНЬ

●

Летимо в напівсні знавіснілої голої ночі
через плач ліхтарів, через крик, через шепіт і зойк.
І пророчі видіння, і очі, і губи пророчі,
нетутешні зітхання під шатрами парасоль.

Потайні вітражі — мудреці під склепіннями храмів.
В позолоті повік осеніюча втома дерев.
І тумани нічні серед нас, попід нами, над нами.
І відвертістю наших долонь починається день.

ДОРОГА

Бовваніють вогні, всі дерева поглинула сутінь,
І дерева здаються розчахнутими і страшними.
Все до решти за-бу-то-за-бу-то-за-бу-то-за-бу-то,
крім одного: дороги на-Київ-на-Київ-на-Київ.

Штовханина, і клунки, і сонні, потомлені люди.
Вже сніги за вікном розтають, відстають, даленіють.
І нічого вагомішого оцей день не набуде,
крім дороги цієї на-Київ-на-Київ-на-Київ.

Затискає юрба у свої безвідмовні лещата
й ошелешену тягне в метро. Значить, так воно й треба.
Я б зробилась колюча, ребриста, ліктяста, завзята,
коли б це не дорога до-те-бе-до-те-бе-до-те-бе.

●

День до вечора тихо ступає містечком засніженим,
і свистять електрички, полохаючи соро́к.

В Ірпені чи у Сквирі, а може, під сіверським Ніжином
відкриваєм обличчя до снігу, що віє в чоло,

що лоскоче вуста. І повіки тремтять під парфумами.
Обсипається й блідне смішний для провінції шарм.
Волохаті дерева нас кличуть блакитними сурмами,
і летить із плечей настовбурчений плетений шарф.

Ніжно входимо в тишу. І слово промовити страшно,
аби не наполохати часом якого кота.
Живемо в тобі, Місто, і до останку не страчені,
поки є передмістя спокійна і вільна хода.

...Вже зовсім скоро,
зацілувавши мої дивацтва,
ти перестанеш дивуватись.
І тільки тоді я збагну остаточно,
що дорослість —
це насамперед
розуміння минучості усього на світі.
Навіть любові.
Перш за все любові,
самої тільки любові...

Валентина СТОРОЖУК

Народилася 1966 року в селі Білашках Погребищенського району Вінницької області. Закінчила Вінницький технікум громадського харчування та філологічний факультет Вінницького державного педагогічного інституту імені М. Островського.
Працює вчителькою української мови та літератури.

ОТУТ МІЙ ДІМ

Серпнева спека спрагло зливи п'є
Ночами, як гніде лоша з корита.
Моя хатина вдосвіта встає
В кінці села і на краєчку літа.
Сімейка горлиць вилетить на дах.
«А як ти, хато, спала?» — запитає...
Помандрувала б по курних шляхах,
Та виноград обплутав — не пускає.
Тут з аличею шепчеться ренклод,
Квасоля у рябенькій спідничині.
Гарбуз, статечний, мов англійський лорд,
Ішов кудись, присів серед стежини.
А там до маку внадились шпаки...
На соняхах чубатих — еполети...
За виярком — цукрові буряки:
Моєї мами університети.

ТАТОВА ПІСНЯ

1

Пісень у народу мого
Пребагато.
Найкращі на світі
Співає мій тато.
Артисти заслужені,
Лауреати!

Пробачте, та хто з вас
Так вміє співати?
...А пісня, як птаха,
Під стелю злітає:
Це тато «Вже сонце низенько»
Співає...

2

Мамо, ти пам'ятаєш —
За нашою старою хатою
Росла старезна липа?
Коли вона розквітала,
То все подвір'я
Наповнювалось пахощами
І гудінням бджіл.
Давно розвалилась хата.
Давно зрубали на дрова липу.
Мамо, ти пам'ятаєш —
У тата була гармошка?
І хоч він приходив з роботи
Дуже стомленим,
Та сідав під хатою
На призьбі,
Брав гармошку,
Грав і співав.
І ту гру, той спів
Зачудовано слухали
Далекі зорі й білі акації.
А луна бігла до річки
Та й губилася
В очеретах і лозах.
Після нещасного випадку
Не стало двох пальців
На татовій лівій руці.
Гармошка в той день
Оніміла...

ЛІТО БЕЗ ТЕБЕ

Перебуду це літо сама —
Хай забудуться кривди мізерні.
Кажуть, в мене рум'янцю нема, —
Пошукаю у лісі із червнем.
Там, де зарості терну густі,
Кожен день по краплиночці вип'ю.
Що чекаю від тебе листів,
Не зізнаюсь плаксивому липню.
Як зберуть позолоту пшениць,
Побреду з чередою на стерні.
Перегуди сільських молодиць
Переслухаю мовчки із серпнем.
Він малечі натрусить сливок
У картузики, ще й у кишені.
За село проведе ластівок...
Не приходь. Не вертайся до мене.

●

Хату вибілю. Біль свій виболю.
Придушив мені душу скибою.
Сіни вимету, ще й подвір'ячко.
Потрушу його зелен-зіллячком.
Цвітом-вишнею сад весь вишию.
Передумаю — помудрішаю.
Як від блискавки, як від повені,
Від невдач ми не застраховані.
Нам би певності. Нам би досвіду.
Я на ганочок вийду вдосвіта.
Виглядатиму — очі видивлю...
Сіни вимету. Хату вибілю.

с. Димерка на Київщині

●

Оксана ШАЛАК

Народилася у селі Олснівка Мурованo-Куриловецького району Вінницької області в родині вчителів. Навчається на філологічному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

ВИШНІ ЗРИВАЛА

●

Усе, що лишилося
Від нашого щастя, —
Моє ім'я в твоєї донечки.
Боже мій, боже!
Не вдасться ніколи
Переступити порога,
За яким говорили мовчки.
І тільки моє ім'я
Береже твою дитину...
Мостить —
Вимощує ластівка
Гніздо під стріхою.
Тихою
Буде осінь,
Примарною — зима...
І лиш мене нема.
І моє ім'я
Терпне щоразу
В твоїх устах:
— Оксано...

САМОТНЯ ЖІНКА

Ховала сіно від дощу
Всю ніч,
Зривала очі в темноті
До ранку.
А рано вишні зривала,
Що на сонці світились
Наскрізь.
І руки світились прозорі,
Як краплі дощу
Вчорашнього...
Небо вчорашнє.
Сонце вчорашнє,
Вчорашній день.
Дай їй спокій,
Минуле!

●

Що ти знаєш
Про жінку цю
З піднятою гілочкою брови,
З калиновим пучечком уст,
Перемерзлим цієї зими?
Де ти чув,
Щоб ця жінка плакала?
Де ти бачив
Хоча б сльозину?
Де ти був, як на тебе
Чекали?
А було б тобі добро,
А дочекав би ти
Калинового цвіту...

●

Олександр ЯРОВИЙ

Народився 1970 року в селі Капустинці Яготинського району Київської області. Невдовзі батьки переїхали до Чернігова, де й закінчив десять класів. Навчається на філологічному факультеті Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

НОВЕ ЗРОСТА

ДРУГИЙ ЗАЛП

...Нове зроста з нового дерну
У неспокоєній душі.
Тоді у дверях ключ повернем,
Коли позбудемось іржі.

...Літа, мов яблука, у розтіч,
І гордий буду я, коли
Мене онук спитає просто:
«А розкажи, як ви
жили?»

І я погляну в день прозорий,
Скажу — без фраз і без прикрас:
— Я жив тоді, коли «Аврора»
В старе стріляла
другий раз.

КОЗАКОВА ПОКУТА
(З циклу «Підібрана шабля»)

Знемігся мій кінь у холоднім степу,
Обминаючи кляті байраки.
Бляклі зорі закрив чорний ночі зіпун,
І справляли бенкет вовкулаки.

Вже й надію згубив у густих полинах,
Коли раптом з колодязя ночі
Погляд мій прикувала жарина вікна,
І відстали жахкі поторочі.

Я до того вікна своє серце послав,
Кінь побіг норовисто і хвацько...
В теплу хату дівчина мене завела,
Словом вигріла душу козацьку.

Я до їств не торкнувсь, мед звалив
рукавом —
Ми ув очі дивились навзаєм.
...Постелила мені під любистку пучком,
А про інше — ніхто не взнає.

А як ранок надів золотого вінця,
Як на свіжій прощалися стежці,
Мед невипитих вуст піднесла до лиця
І напутила: «Будь обережним».

Я поїхав.
І от... не вберігся таки:
Бій дістав мене шаблею турка.
І несуть мене друзі мої, козаки,
До останнього в світі притулку.

Я лежу у землі. А в крутій небесі
Орля зграя життя прославляє.
Я все бачу і чую, повірте, звідсіль, —
І її... Та наймення — не знаю.

Відшукайте, орли, кару зірку мою,
Передайте їй слово покути:
Я любив. І люблю.
Та в нещаднім бою
Ні, не міг обережним я бути.

●

Яблука відлунюють по саду,
Наче пульс осінньої землі...
Ще свою не втративши принаду,
Догорає літо на столі.
У мисках, полумисках, тарілках
Сік землі і сонця захолов —
Яблука росисті, щойно з гілки,
І калини непролита кров.

За вікном дуби зійшлись на раду...
Зачерствілі хмари-калачі
Сиплють мак в осіннє лоно саду...
І похмуро мокнуть на дощі,
Мов діди, що сіли при паркані,
Де гудіння, наче полози,
Друзі нещасливого кохання —
Саркастично жовті гарбузи...

ВІЛЬНИЙ ДУХ ТВОРЧОСТІ

Нарада молодих письменників — це насамперед радість людського спілкування, приплив свіжих думок і почуттів, яких ти не знав раніше і знати не міг, тому що кожне нове покоління новими очима дивиться на світ.

Мирослав Лазарук, молодий талановитий поет з Чернівців, проронив у першому семінарі поезії фразу, яка може послужити ключем до відкриття індивідуального світу багатьох учасників сьогорічної республіканської наради, влаштованої в лютому Спілкою письменників, Укрпрофрадою і ЦК ЛКСМ України. Він сказав: «Слухаючи третій день своїх товаришів, відчуваю свіжий струмінь, який не можу порівняти ні з чим раніше мені відомим».

Думаю, цей свіжий струмінь проходить головним чином через обговорені нами самобутні, чутливі до проблем людського серця і збентеженої душі природи, перейняті болями пережитого і тривогами теперішнього народного життя вірші Володимира Олейка (Львів), Віри Китайгородської (Чернівці), Юрія Бедрика (Київ), Олени Буєвич (Черкаси), Рустана Фуфалька (Івано-Франківськ). Поза конкурсом — уже відомі своїми публікаціями Олександр Ірванець (Рівне) і Віктор Неборак (Київ) з їхньою лірично-іронічною манерою письма і вишуканою спроможністю через предметні, буттєві реалії прориватися до суспільно значимих, загальнолюдських інтересів.

При всьому розмаїтті інтонацій і стильових прийомів у названих поетів, як і в їхніх товаришів Олександри Самарцевої (Ворошиловград), Євгена Цимбалюка (Рівне), Богдана Андрусяка (Тернопіль), Людмили Малкович і Василя Мороза (Івано-Франківщина), Олександра Бригинця (Київ), Степана Сухого (Східна Словаччина), простежується виразно окреслена спільнота, проклььовуються нові якості сучасної української поезії, що звільняється від запрограмованої «політизації», але живе реальними суспільними проблемами, цурається риторики, проте з великим пієтетом промовляє про споконвічні народні устремління, виражає планетарні тривоги.

Поезія — не спорт. Тут недоречно визначати призові місця, важко робити прогнози, тим паче — на старті. Але, судячи з обговорених рукописів, нарада зібрала цього разу хлопців і дівчат, які добре знають, чиї вони діти, якого вони роду і народу, відчувається, що їхні незужиті слова вільно, позакон'юнктурно заповнювали поетичні рядки в атмосфері суспільного оновлення життя. Серед них, без сумніву, є такі, хто вже завтра стане надійним трудівником літературної ниви. І вони, як їхні вчорашні попередники Д. Кремінь, В. Герасим'юк, П. Куценко, І. Римарук, М. Тимчак, Б. Бунчук, В. Терещук увійдуть в літературу, [illegible] [illegible]ти далі, знайти і утвердити свій напрямок руху художнього слова.

У нових суспільних умовах відкриваються нові можливості. Зрештою, кожне покоління приходить в літературу з своїми тривогами й надіями, з своїми уявленнями про можливості слова, його естетичні, суспільні функції.

Творчий злет починається по-різному. Порівняймо досвід «короля поетів» Ігоря Северяніна і трибуна революції Володимира Маяковського, а ближче до нас — Андрія Вознесенського та Івана Драча, Бориса Нечерди і Бориса Олійника. Порівняймо те, що вже реалізоване в літературі, і те, що намітилося в творчій практиці молодих і наймолодших — від Наталки Білоцерківець і Любові Голоти, до Івана Малковича

та Олександра Ірванця. І ми побачимо, що є таланти, як спортивні літачки, і є таланти, як транспортні літаки. Спортивні — майже безтілесні, легкокрилі,— вони швидко злітають в небо, ширяють на відстані ока, ваблять переблиском легковійних крил, витинають грайливі лінії — сріблястим по голубому — то у тебе над головою, то над ближнім гаєм, то над горою свого дитинства.

А сонце високо в небі добродушно усміхається.

Порівняймо досвід нині п'ятдесятилітніх Володимира Базилевського, Віталія Колодія і Володимира Лучука та їхніх наступників у 70-ті роки і уважно пригляньмося до тих особливостей, які намітились у віршах «нових молодих» Юрія Бедрика і Мирослава Лазарука,— тоді ми збагнемо, що є таланти, як транспортні літаки. Вони довго затримуються на старті. Багато енергії тратять на розігрівання моторів, на тривалий розбіг і злет. Але вже коли злітають, то з великим вантажем і летять далеко.

Гадаю, що серед «нових молодих» є і спортивні, і транспортні «літаки».

Нарешті ще одне, досить-таки суттєве. Нарада в лютому відкрила нову, довгождану якість у творчості молодих. Мова про розкріпаченість поетичної думки, відсутність у віршах отого принизливого запобігання перед одержавленими ідеями і приписами, що в минулі роки і десятиліття (та й донедавна!) робило нашу літературу не володаркою в царстві людського духу, а прислужницею, чиє місце — у флігелі «царського» палацу. Тепер, в нових умовах, ростуть поети, позбавлені ідеологічних забобонів, готові служити істині, а не інстанції. І це радісно. «Невже ця особлива радість,— писав Антуан де Сент-Екзюпері,— не є найдорогоціннішим плодом духовної культури, яку ми визнаємо своєю? У наших матеріальних потребах нас могла б задовольнити й тотальна тиранія. Але ми не худоба, призначена до відгодівлі. Нам мало процвітання і комфорту. Для нас, вихованих у дусі поваги до людини, так багато важать прості зустрічі, що іноді переростають у дивовижні свята». Такими були зустрічі під час наради в лютому, де витав дух довгожданої свободи творчості, великої пошани до людини, до загальнолюдських цінностей, що проростають із споконвічного, незнищенного національного грунту.

Гряде поезія вільного лету думки, поезія духовного розкріпачення.

ПЕТРО ОСАДЧУК, заступник Голови комісії по роботі з молодими авторами Спілки письменників України.

О. ДЯЧЕНКО. ДВОЄ.
С. НАБЕРЕЖНИХ. ЧУМА З ЛОПАТОЮ ХОДИЛА.

Проза

Петро ЖУР

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ КИЇВ

ЛЕГЕНДИ Й БУВАЛЬЩИНИ КИТАЇВСЬКОЇ ПУСТИНІ

Художник дістається Китаївської пустині, що розкинулась на відстані кількох верст од Видубицького монастиря уздовж берега Дніпра. В альбомі з'являється олівцевий ескіз Троїцької церкви.

Це не єдине свідчення особливого зацікавлення поета Китаївською пустинню. Герой повісті «Варнак» розповідає, що тут було одне з його лісових пристановищ — льох «найбільший,— коло Києва, за мурами Китаївської пустині — теж у лісі. Це були величезні печери, викопані, здається, ще за часів Андрія Боголюбського. На горі, де викопано оті печери, знати й досі сліди земляних валів, може, огорожі його загородного терема.

Отож у тих печерах бенкетував я з усім своїм товариством по кілька днів на очах Китаївського монастиря, а святі отці й гадки про те не мали.

Світив я в печерах білими восковими свічками, що їх тут же, в Китаївському монастирі, сукали для Києво-Печерської лаври. Застеляв я ті похмурі печери дорогими килимами, хустками та оксамитом. Гучно, весело було!..

Побенкетувавши кілька днів, я розпускав свою команду на всі вітри, призначаючи для кожного загону нового осавула або затверджуючи попереднього і наказуючи, щоб усі осавули називалися моїм ім'ям та прізвиськом. А сам я перебирався в мужичу чи панську одежу і вирушав до Києва або до якого іншого міста». (III, 163—164).

Тарас Григорович малював Троїцьку церкву з боку струмка. Праворуч видно навіть невеликий шлюз, що існує там і донині. Дзвіниці, зображеної на передньому плані, тепер уже немає. Вона зруйнована під час Великої Вітчизняної війни: тут проходила передова лінія оборони Києва. Від шевченківських часів уцілів старий каштан перед церквою, збудованою у 1768 році відомим українським архітектором С. Д. Ковніром. За церквою могильна плита з піщаника. Епітафія гласить: «Під сим каменем похована Анна Олександрівна Дебіща добродійка... (нерозб.), котра померла 1823-го року квітня 6-го дня вранці. Упокой господи душу її зі святими». Цю епітафію міг бачити поет...

За ставком на горі — густий дрімучий ліс із зімкнутими кронами вікових дерев, що бачили поета. Тут панують сутінки навіть удень. Над лісом — воронячий гомін. Всюди — сліди давніх печер, горбів і ровів. З гори видніються сині задніпровські далі.

Чому пустинь називають Китаївською? Існують різні версії. Одні стверджують, що тут у незапам'ятні часи жив якийсь розбійник на ім'я Китай. Інші говорять, ніби в глибоку давнину поселилися тут якісь китайці, котрі зайшли

П р о д о в ж е н н я. Початок у №№3—5.

сюди разом із татарами. Їм сподобався ліс, що буйно розрісся на гірському дніпровському березі, і вони покопали в горах печери, влаштували в них сховища і займалися розбоєм. А існує навіть таке припущення, що Китаїв ще старіший від Києва, що він під іменем Кітави згадується в одній із західно-європейських хронік — у хроніці Дітмара.

Історик М. О. Максимович вважав, що Китай (по-татарському — фортеця) був стародавнім городищем із містом Пересіченем, оточеним трьома концентричними валами і пересіченим посередині глибоким ровом.

Достеменно ж відомо, що Китаївська пустинь, яка притулилась у трьох верстах од гирла Либеді, між двох пагорбів мальовничої місцевості над струмком, була заснована в середині XII століття князем Андрієм Боголюбським на прізвисько Китай. Тут збереглися залишки городища IX—X століть, укріплень і печерних келій часів Київської Русі. За переказами, на Китаївському городищі стояв терем Андрія Боголюбського.

У XIV столітті в Китаєві було створено печерний монастир, що його згодом підпорядкувала собі Києво-Печерська лавра. З 1786 року Китаївська пустинь служила притулком для перестарілих і хворих лаврських іноків та місцем поховання лаврської братії. Один з авторів «Киевских епархиальных ведомостей» у 1867 році запевняв: «Пустинна, але водночас і прекрасна місцевість Китаєва дала ще в давні часи початок подвижницькому проживанню тут суворих печерських іноків, які не задовольнялися подвижництвом у лаврському гуртожитку». Лаврські монахи, як стверджувалось у тих же відомостях, видворялись з монастирського гуртожитку в пустинні околиці Києва «для найсуворіших подвигів самітнього життя». Щоб забезпечити їм належні для цього умови, за рік до відвідання пустині поетом, було зведено двоповерховий мурований корпус братських келій. Крім того, тут свого часу були збудовані невеликі, але зручні оселі для братії.

У цій сприятливій обстановці далеко не всі з братів-монахів звершували «найсуворіші подвиги самітнього життя». 29 вересня 1845 року, наприклад, у рапорті начальника пустині на ім'я начальника лаври повідомлялось: «братія виявляє себе благонаміреною, окрім ієромонаха Горгонія, який з понеділка 1-ї седмиці до вівторка другої пиячив і волочився в лісі аж до восьмої години глибокого вечора». Далі, виявляється, цей вісімдесятилітній старий «п'ять днів тому знову почав волочитися в Мишоловку (сусіднє село — П. Ж.) до... прачок, куди учащав і ієромонах Фотін».

Не виключено, що, малюючи в 1846 році Китаївську пустинь, Тарас Григорович познайомився з її начальником ієромонахом Феодосієм, широко освіченим колишнім вихованцем Київської духовної академії. Поета могло зацікавити те, що Феодосій, перед тим як стати начальником пустині, протягом двох років був благочинним Почаївської лаври і, звичайно, міг про неї розповісти Тарасу Григоровичу, який цікавився деталями лаврського побуту — адже невдовзі він відбуде туди за розпорядженням Археографічної комісії.

У Китаївській пустині, видно, не випадково ще довгі роки згадували про перебування тут поета прості люди, які збиралися в день храмового свята. В. Беренштам, котрий відвідав пустинь у такий день, писав: «Згадується мені ще епізод, в якому також виявилися особливості стосунків Шевченка з простолюдином і сильний вплив, який він мав на нього. У 1864 році я був улітку на дачі в Китаєві (в околицях Києва). Тут 6 серпня, на храмове свято, завжди збирається багато народу, переважно простого. Після богослужіння сідають невеликими купками в лісі на голій землі, з'являються самовари, закуска, співи й інші розваги. В тому році я помітив в одному місці порівняно невеликий натовп, чоловік 30; підійшовши ближче, я побачив, що серед натовпу на пеньку зрубаного дерева стояв невеликий на зріст і не міцного складу чоловік в коричневому сюртуці і звичайному кашкеті, на вигляд йому було років 40, обличчя його, в той момент страшенно червоне і дуже спітніле, було виголене, крім вусів. Голосно і виразно звертався він до присутніх українською мовою, говорив він з величезним натхненням і з сильною жестикуляцією. На моє запитання, хто це, один із присутніх відповів мені, що це київський міщанин, кравець Чапига. Промова його була якоюсь імпровізацією, що не відзначалась послідовністю: він говорив про минуле України, про козаків, про гетьманщину і її зни-

щення, про імператрицю Катерину II, Потьомкіна, розорення Запорожжя, про Магдебургію і її знищення, про кріпосне право, про звільнення селян і наділення їх землею. До козацтва, Запорожжя, Магдебургії і до селянства Чапига ставився з найглибшим співчуттям, а до ворогів їх, на яких він вказував,— з нещадною ненавистю. Мова його не була позбавлена своєрідної сили і дотепності; в ній постійно наводились влучні прислів'я, уривки з народних пісень, найчастіше з творів Шевченка, проте відзначалася вона, крім того, й тим, що була непослідовною, також нещадними, часто дуже цинічними сарказмами».

Беренштам слухав потім Чапигу не один раз і в інших місцях Києва. У своїх промовах той постійно згадував Шевченка, якого глибоко шанував. Він запевняв, що був знайомий з поетом, і це відчувалося в тих деталях спілкування, про які він розповідав.

«У КИЄВІ, НА ПОДОЛІ...»

Після Печерська однією з найбільш знайомих Шевченкові місцевостей Києва був Поділ і його околиці. Поет добре знав цей історичний район, один із найдавніших у Києві. Він розташувався по правобережній низовині між гирлом річки Почайни і схилами гір Старокиївської, Замкової і Щекавиці. З часів Київської Русі Поділ був осереддям торгово-ремісничого життя міста. У його 12 ремісничих цехах нараховувалося понад 6000 ремісників, які мешкали переважно на Подолі. Серед найбільших цехів — іконописний. Помітними майстрами в ньому були іконописці Сенчили. Серед них, наприклад, числився у свій час Олексій Фролов Сенчило. Це той же таки, уже відомий нам О. Ф. Сенчило-Стефановський, добрий і надійний друг Тараса Григоровича. Мешкав він на Подолі в будинку № 9/6 на розі вулиць Хорива і Костянтинівської, дім належав Київському повітовому дворянському училищу, де з 1838 року Сенчило викладав малювання і каліграфію. У тому ж училищі був викладачем російської мови, а потім смотрителем училища друг Сенчила-Стефановського Осип Дмитрович Іванишев, брат діловода Археографічної комісії, професора Київського університету Миколи Дмитровича Іванишева. Очевидно, ця обставина допомогла і Сенчилу-Стефановському, й Шевченкові прилучитися до співробітнцтва в Археографічній комісії.

Брати Іванишеви мешкали на Подолі в будинку на троє вікон у затінку груш і вишень на старовинній вулиці Хорива, неподалік від оселі Сенчила-Стефановського. Тарас Григорович часто бував в обох домівках у своїх добрих друзів.

На Подолі поет мав кілька приятелів, крім Сенчила-Стефановського й братів Іванишевих. Куліш, наприклад, називає ще і «панотця Стефана». Відвідавши Київ у кінці 1846 року, Куліш від Костомарова почув різні свідчення про Тараса Григоровича, які згадує з властивою йому схильністю до перебільшень: «Костомаров повідомив мені, що Тарас «остепенився», а саме: замість пити з живописцем Сенчило, потім з панотцем Стефаном і ще кількома приятелями на Подолі, він усамітнився у своїй келії на Старому Києві (в будинку Житницького — П. Ж.), поставив перед собою бокал дуже смачної наливки, пригадується мені — грушівки, читає Біблію, історію Малоросії Маркевича, різні українські літописи, дещо про слов'ян, про Меланхтона і Гуса, п'є регулярно чарку за чаркою і пише одного вірша кращого від другого».

Але найважливіше, що розповів Костомаров Кулішеві, це про поетичні звершення поета-революціонера, вважаючи їх «київськими»: «Костомаров з ентузіазмом читав мені напам'ять його київські вірші «Сон», «Кавказ» і т. д. Це були небезпечні й тому ще більш привабливі п'єси. Костомарову не треба було їх списувати: високо оригінальні поеми й кобзарські плачі Тараса він знав від слова до слова напам'ять».

Щодо «пиятики» поета із Сенчилом-Стефановським, панотцем Стефаном та іншими приятелями на Подолі, Куліш із властивим йому прагненням називати біле чорним, де мова йде про Шевченка в побуті, та й не лише в побуті, як завжди, перебільшує. Про те, як проводив Тарас Григорович час із Сенчилом-Стефановським, правдиво розповідає М. М. Білозерський: «Олексій Флорович Сенчило-Стефановський, іконописець і вчитель малювання в києво-подільському училищі... був великим приятелем Шевченка. Про перебування Шевченка в

Києві (в 1845—46 рр.) він розповів мені таке: 1). Шевченко любив з ним кататись по Дніпру в човні, і тоді вони виспівували одну з найулюбленіших пісень Шевченка:

Та по тім боці, на толоці
Цвіте горошина,
А в дівчини та чорнії брови,
Як у волошина...»

Одним з улюблених поетом місць на Подолі було урочище «Кинь-грусть». Саме сюди возив оповідач повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» одну з героїнь повісті Машу, вихованку інституту шляхетних дівчат.

Це мальовнича місцевість на Приорці, неподалік від теперішньої площі Тараса Шевченка. Названа так — «Кинь-грусть»,— як стверджували старожили, Катериною II, котра розважалася тут під час свого приїзду до Києва у 1787 році. У цьому урочищі зі струмком Сирець і численними ставками полюбляли гуляти кияни. Згодом полтавський поміщик П. Я. Лукашевич придбав тут дачну ділянку, поставив великий будинок, посадив зразковий фруктовий сад, поселив кілька селянських сімей...

На два роки раніше від поета у Київ прибув із Петербурга і жив у своїх батьків інспектор казенних училищ Петербурзького учбового округу Павло Петрович Максимович. Про дачу «Кинь-грусть» він писав своєму другові редакторові «Современника» П. О. Плетньову: «За версту від нашого будиночка знаходиться хутір і сад поміщика Лукашевича «Кинь-грусть», що не без підстав має таку багатообіцяючу назву; наскільки я знаю, Лукашевич перший умив, одягнув і причесав київську природу, і з неї вийшло те, що царськосельські і павловські сади перед нею блякнуть, поступаючись розкішшю рослинності і мальовничістю місцерозташування».

Неподалік від урочища «Кинь-грусть» над Подолом, на узгір'ї серед купи високих дерев, здіймались куполи величавої будівлі Кирилівської церкви, що теж привернула увагу поета. Це визначна пам'ятка давньоруського зодчества. У книзі «Киев (в 1843 году)», виданій 1846 року лаврською друкарнею, очолюваною майбутнім знайомим поета панотцем Веніаміном, автор її О. М. Муравйов про Кирилівську церкву писав: «...об'їхавши Старий Київ по горах його, обнесених валом середніх і нових часів, спускався я від колишніх Львівських воріт крутою стежиною у мальовничу яругу, що в ній розкинулась слобода Кожум'яки, звідкіля, слідуючи все вгору по руслу, навіть по самій течії звивистого струмка Глибочиці, виїжджав я до вершини ярів, у напрямку давньої обителі Кирилівської. Дочка великого князя Всеволода, що була в шлюбі за королем польським Казіміром, заснувала монастир цей у 1160 році і після розорення монгольского його знову було поновлено одним благочестивим ревнителем церкви Кирилом, від якого збереглось йому ім'я... Монастир було скасовано у кінці минулого століття, тепер у ньому міститься богоугодний заклад».

Богоугодний заклад Кирилівського монастиря був нічим іншим, як лікарнею для душевнохворих. Саме сюди поміщено було доведену до божевілля деспотизмом свого чоловіка поміщика-тирана князя Мордатова нещасну Катрусю, героїню повісті Шевченка «Княгиня» (III, 207—208). Оповідач повісті відвідав Кирилівський монастир і був вражений тим, що там побачив. «І леле! — вигукує він,— краще було б не навідуватись. Там я занадто вже пересвідчився в гіркій правді сумного цього оповідання, що так нерадісно привітало мене на моїй милій батьківщині». (III, 208). Так закінчується ця трагічна повість.

Кирилівська церква могла зацікавити поета і як пам'ятка архітектури і живопису часів Київської Русі. Вона була споруджена як собор родового монастиря чернігівських князів Ольговичів. У XII—XIII століттях слугувала князівською усипальницею. У 1194 році тут, «у Києві на горах», було поховано Святослава Всеволодовича, одного з князів, увічнених «Словом о полку Ігоревім» — доблесного переможця «поганих половців», який закликав русичів помститися «за рани Ігореві». Храм славився багатим фресковим розписом XII століття. Фрески, на щастя, уціліли до наших днів, відреставровані у 80-х роках минулого століття під керівництвом професора А. В. Прахова. Вони мають не меншу цінність, ніж розпис, виконаний тут тоді ж І. Іжакевичем, М. Пимоненком,

М. Врубелем та іншими художниками з рисувальної школи М. Мурашка. Звертають на себе увагу моралістичні написи до ряду фресок. Під фрескою, що зображує архангела Гавриїла, який тримає у руках стило, начертано: «Скорописця тростину в руці тримаючи, розмисли входящих записую, добрих бережу, а злих наказую скоро». Під другою фрескою прямо-таки підбадьорливий заклик: «Борітеся за спасіння ваше перш ніж наступити часові...»

Був на Подолі, біля теперішньої Червоної площі, ще один храм, відзначений увагою Тараса Григоровича,— Братський монастир. Його засновано в 1616 році як складову частину створеного роком раніше Київського братства — національної суспільної організації міщан, духовенства, частини української шляхти і козацтва. Братство взялося за освіту народу, друкувало і поширювало книги українською мовою, боролось проти польсько-шляхетського засилля і експансії Ватікану, за дружбу українського і російського народів. Діяльність братства сприяла зростанню національної самосвідомості українського народу і багато в чому підготувала його визвольну війну проти польських феодалів у 1648—1654 роках. Особливої ваги і сили у цій діяльності братство набуло, коли в 1620 році в нього вступив «з усім військом запорозьким» попередник Богдана Хмельницького гетьман П. К. Сагайдачний, який ратував за возз'єднання України з Росією.

У Братському монастирі Сагайдачного було й поховано в 1622 році. Він помер від рани, отриманої 1621 року у битві з турецькими загарбниками під Хотином, де очолюване гетьманом сорокатисячне військо зіграло вирішальну роль у розгромі ворога. На жаль, нащадки не дуже потурбувалися про збереження могили славного гетьмана. У 1839 році історик М. Маркевич, праці якого високо цінував Шевченко, даремно шукав могилу Сагайдачного у Братському монастирі. «220 років зітерли слід її»,— з гіркотою відзначав історик, додавши, що перерив «увесь архів монастиря», проте не міг відшукати не тільки чогось «власноручного», що належало Сагайдачному, а й нічого, що було б пов'язано з іменем гетьмана». Тим паче не міг би знайти могилу Сагайдачного у Братському монастирі і Тарас Григорович, який неодноразово згадував про нього у своїх творах «Гайдамаки», «Гамалія», «Никита Гайдай» як про видатного талановитого полководця.

А в поета у Братському монастирі був приятель, котрий міг стати помічником у пошуках. Про цього приятеля нам відомо всього три рядки зі спогадів студента Київського університету В. Бернатовича про похорон Шевченка на Україні. Ввечері 6 травня 1861 року прах поета було встановлено в Христорождественській церкві на Подолі. І мемуарист повідомляє: «Тут прочитав молитву монах з Братського монастиря, знавший колись Тараса і розумівший його заслуги для української словесності». На жаль, Бернатович не назвав імені того невідомого монаха. Проте можна з великою часткою вірогідності гадати, що це був той самий «панотець Стефан», про котрого, як ми вже згадували, повідав Костомаров Кулішу.

Славним, що назавжди увійшла в історію України, дітищем Київського братства була Київська Академія. Вона виникла в 1615 році спочатку як школа при Братському монастирі. Школа злилася з училищем Києво-Печерської лаври і стала вищим світським навчальним закладом України — Києво-Могилянською колегією, яка згодом, в 1701 році, отримала статус Академії. У Київській Академії у різний час навчалися видатні діячі української і російської культур і серед них — філософ Г. Сковорода, учений і письменник М. Ломоносов, український і російський історик Д. Бантиш-Каменський, перший історик Києва М. Берлинський, письменники В. Капніст і П. Гулак-Артемовський, композитори М. Березовський і Д. Бортнянський...

У бурсі — гуртожиткові вихованців Академії на вулиці Набережно-Хрещатицькій № 31 жив і виховувався в 1824—1830 роках близький і вірний друг Шевченка, видатний український композитор і співак, автор знаменитої опери «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулак-Артемовський. Він, звичайно, повідав поетові багато цікавого про київське «бурсацтво», про його «голу школу». Київське братство, вже згадуваний нами Братський монастир, Академія, бурса незмінно присутні у творах Шевченка. Вихідцями з бурси є, наприклад, персонажі його п'єси «Назар Стодоля» Хома Кичатий, Гнат Карий і головний герой Назар

Стодоля. З високої стіни Братського монастиря зістрибнув, аби приєднатися до запорозької братії, юний бурсак Федір Сокира з повісті «Близнецы». Крім героїв цієї повісті, створених уявою письменника, є в ній і невигадані персонажі, наприклад, Григорій Сковорода. Примітний серед них також «знаменитий вітія», котрий заприятелював зі Сковородою ще «на бурсацькій лаві», Іван Васильович Леванда (IV, 16—19). Він народився 1736 року в сім'ї києво-подільського шевця Василя Сікачки. Закінчивши Академію, протягом двадцяти трьох років служив священиком Успенської соборної церкви на Подолі, а потім до кінця життя — протоієреєм Софійського собору, де його й поховано в 1814 році. Він завоював величезну популярність у Києві як церковний оратор і проповідник. Слова і промови його були видані в Петербурзі 1821 року. У них часом звучали ноти засудження багатіїв, сріблолюбців-митарів, які не виявляли ніякої турботи про вбогих людей. У слові «Прискорбен быть, бе бо богат зело» проповідник з докором говорить: «Співчуття достойна людина, мислями, як орліми крилами, затрепетала, щоб у небо злетіти; але прикута до багатств з сим ланцюгом піднятися не могла, особливо що серце її було єдиним до всіх сховищ ключем, котрий, коли для убогих відчиняти, ламався, руйнувався відразу».

Проповіді не були позбавлені певної поетичної привабливості і непідробного щирого почуття. «О час, літа і дні,— гірко вигукує він,— якими ви були короткими! О життя, наткана міра нечистот моїх! Ти зникла так, як зникає пробуджуваного сон! О плоть, котрій догоджання таким безумним було!» Проповідуючи заповіти людяності і розуму, Леванда стверджував: «Розум на те й дано смертному, аби він скотині не уподібнювався і довів себе двічі: перше розумним життям, друге — такою ж смертю».

На Поштовій площі Подолу в одному з купецьких будинків поряд з поштовою станцією існувала ще одна людина, згадувана у творах Шевченка. В «Прогулке с удовольствием и не без морали» оповідач говорить про те, що послав свого слугу Трохима «в книгарню купити собі книжку на свою вподобу» (IV, 276). У «Близнецах» сказано, що один з її героїв Саватій «подався до контори застрахування життя, вона ж і книгарня» з наміром придбати там гоголівські «Мертвые души» (IV, 70). Мова йшла про заклади Должикова. Свій незвичайний, універсальний заклад він 22 березня 1846 року рекламував у «Киевских губернских ведомостях» так: «Кабінет для читання російських і французьких книг разом з конторою товариства застрахування капіталів на Подолі близько Поштової площі... Тут же приймаються на комісію картини різних відомих живописців і приймаються замовлення для передплати книг, нот та інш.».

У 1846 році з метою популяризації свого закладу його господар видав «Роспись русским книгам, журналам и газетам кабинета чтения Павла Должикова». Окремий розділ «Росписи» було присвячено «книгам малоросійською мовою», і в ньому поряд із творами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, М. Маркевича й інших українських авторів були названі «Гайдамаки», «Гамалія» Т. Шевченка. Тут же повідомлялось і про поему «Тризна» — твір поета російською мовою.

Через три роки Должиков знову опублікував у Києві каталог своєї бібліотеки під ще більш розлогою і хитромудрою назвою: «Аптека для души или систематическая алфавитная роспись книг, составляющих кабинет чтения новостей русской словесности с описанием содержания некоторых сочинений и мнения о них наших критиков». Себе як автора опису і власника закладу він не менш широко і пишно іменував, як «змагальника Імператорського товариства Історії і старожитностей Російських при Московському університеті, комісіонера Київської комісії для розбору древніх актів, Російського товариства для страхування прибутків і капіталів головного повіреного в південно-західних губерніях Росії, страхового від пожежі товариства Саламандра повіреного по Київській губернії, відставного капітана і кавалера».

«Аптека для души» нараховувала 9 000 книг 4 440 назв. Крім того, бібліотека передплачувала понад 20 російських журналів, у тому числі «Современник», що видавався, як повідомляв Должиков, О. В. Нікітенком, І. І. Панаєвим і М. О. Некрасовим. За три роки користування «Аптекой» читач платив 25 карбованців сріблом, за рік — 10 карбованців, за день — 10 копійок. Деякі книги,

«якщо такі складають предмет вивчення бідних молодих людей»,— видавались для читання безкоштовно.

Щоб принадити читача, Должиков спокушав його інтригуючими відгуками про книги, що їх постачала «Аптека для души». Так, про книгу «Белошапники или нидерландские мятежи», видану у Петербурзі 1838 року, повідомлялось: «Прецікава книга, вельми гладко перекладена на російську мову».

Книги з Петербурга, в тім числі твори Шевченка, Должиков отримував від книготорговця й видавця І. Т. Лисенкова.

На відміну від «Росписей» 1846 року в «Аптеке для души» 1849 року твори Шевченка, як і твори Костомарова та Куліша, вже не згадувались — вони були вилучені поліцією з бібліотеки Должикова в 1847 році після розправи з кирило-мефодіївцями.

«Аптека для души» була видрукувана в друкарні відомого київського книготорговця й видавця того часу Гліксберга (Глюзберга). Шевченко теж уже знав його і не обійшов своєю увагою. Герой «Близнецов» Саватій Сокира, розшукуючи «Мертвые души» Гоголя, спочатку рушив «до контори застрахування життя, вона ж і книгарня», тобто, до Должикова. Не знайшовши книги там, він хотів було «сходити до Глюзберга, та згадав, що там не продають російських книжок» (IV, 70), і не пішов.

Як сказано в офіційному документі 1841 року «Віленської губернії Медичної академії друкар Теофіл (Феофіл) Гліксберг», 3-ї гільдії купець, торгував «по місту Києву на правах іногороднього купця» з 1839 року. Продовжуючи справу свого батька,— книготорговця і друкаря «Царства Польського», Гліксберг оселився у Вільно як книготорговець і друкар Медико-хірургічної академії, а згодом і всього Білоруського учбового округу.

У 1841 році він порушив клопотання про відкриття друкарні і в Києві. Але дозвіл отримав не швидко. І не випадково: його звинуватили в тому, що «утримує у своїх закладах підозрілих людей і що в них може відбутися торгівля забороненими книгами». За розпорядженням генерал-губернатора, у друкарні та книжковій крамниці Гліксберга були проведені обшуки. У першій знайдені... «обурливі рукописні твори, за які винні схоплені, посаджені під арешт і піддані допитам у слідчій комісії, над зловмисниками затвердженої,— сповіщав генерал-губернатор у Петербург.— У другій знайдені теж деякі заборонені і сумнівні книги».

Гліксбергу пощастило уникнути арешту — достатніх для цього доказів не виявилось. Однак за ним було встановлено суворий поліцейський нагляд. Видно, відтоді підозрюваний відчув себе у Вільно не вельми затишно і перебрався до Києва. 17 серпня 1845 року «Киевские губернские ведомости» повідомили, що книготорговець і друкар Білоруського учбового округу Глюксберг (це прізвище і так писали) відкрив у Києві друкарню в будинку генерал-лейтенанта Бєлоградського. Безперечно, Шевченко відвідував книгарню Гліксберга в 1846 році і тому згадав про неї у своїй повісті. Те, що там не продавали російських книжок, як зазначає оповідач «Близнецов», не було перешкодою — поет добре розмовляв польською і вивчав у свій час французьку мову. До того ж, треба сказати, що в книжковій крамниці Гліксберга продавалися вилучені поліцією три книжки П. Куліша «Михайло Чарнашенко», видані аж ніяк не іноземною мовою.

ПОЕТ І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Вилучення книги Куліша відбулося в 1847 році, коли з книгарень і бібліотек були також вилучені твори кирило-мефодіївця Шевченка. А в 1846 році поет, ставши діяльним учасником Кирило-Мефодіївського товариства, веде активну пропаганду його ідей серед київської прогресивної інтелігенції. Він знайомить друзів із своїми новими творами, полум'яні рядки яких запалюють людські серця волею до боротьби з кріпосницьким рабством і самодержавною тиранією, кличуть до всеслов'янської єдності в ім'я великої мети визволення від соціального і національного гніту. Таким були його твори «Сон», «Кавказ», «Заповіт», «Єретик» («Іван Гус»), «І мертвим і живим...», «Холодний Яр...»

Усю другу половину 1846 року Шевченко натхненно трудився не тільки як поет і художник. Саме цей період найточніше можна визначити висловлюванням А. В. Луначарського про Шевченка: «Його не може задовольнити сама лише літературна діяльність; він хоче і як громадський діяч допомагати відродженню своєї України». І не тільки України, а й усіх слов'янських народів, які, за словами поета, були «добрими братами і синами сонця правди». Так, у Києві поет хоче залучити до діяльності в Кирило-Мефодіївському товаристві представників волелюбної польської молоді. Про це цікаві записи залишив польський письменник і громадський діяч, учасник повстання 1863 року Юліан Беліна-Кенджицький.

Першокурсник університету Беліна-Кенджицький квартирував на тій же Козиноболотській вулиці проти будинку, де мешкав Шевченко. Він був своїм серед польської прогресивної молоді Києва, співчутливо ставився до «колонії молодих малоросів», у яких, як писав у своєму щоденнику, «різні думки в голові літають». З поетом його звела любов до української народної пісні, що її поляк, уродженець українського села, полюбив ще в дитинстві. Якось він почув, як співав Шевченко, і сам, перекликаючись з поетом, зі свого помешкання затягнув улюблену українську. Поет відгукнувся на неї відвіданням співця. «Може, через півгодини,— записав у щоденнику Беліна-Кенджицький,— з'являється хтось перед ганком нашого будиночка: мужчина середнього зросту, досить кремезний, з лиця дуже звичайний, сказати б, навряд чи гарний, бо вуста мав вузькі і стиснуті, а ніс, як у нас кажуть, кирпатий. Зате очі були незвичайні, великі, бистрі, блискучі, повні жвавості. Сяяло з них розумом. На голові мав бриль (плетений з житньої соломи), а з-під бриля спадали в безладді густі пасма чорного волосся.

Я сидів сам на ганку, коли той незнайомий підійшов до мене і зняв капелюха, дивлячись з добрим усміхом, трохи допитливо, трохи недовірливо. Тоді я помітив гарне чоло в незнайомого, завелике, як мені здалося, для малого худорлявого лиця.

— Добрий вечір...

— Добрий вечір,— відповів я по-українськи.

Незнайомий глянув мені в очі.

— Брат чи ворог? — спитав.

— Брат,— кажу.

Ми подали один одному руки. Незнайомий назвав себе Шевченком.

— Тарас Шевченко, автор «Кобзаря»?

— Він сам і є,— відповів добродушно.

І знайомство відбулось».

У захоплюючих бесідах, часто-густо переходячи з української мови на польську і навпаки, молоді люди знайшли багато спільного у своїх оцінках сучасної дійсності, літератури, народної творчості. І настільки зблизились, що поет вирішив посвятити Беліну-Кенджицького у свій задум залучити молодих, прогресивно настроєних поляків до сприяння справі кирило-мефодіївців. З цією метою він улаштував зустріч Беліни-Кенджицького з Костомаровим тут же, у своїй квартирі на Козиноболотській. Ліберальному Костомарову ця зустріч була явно не до душі, і він прийшов на неї тільки через наполягання Шевченка.

Зустріч вилилась у різку полеміку між революційним демократом Шевченком і буржуазним лібералом Костомаровим про шляхи визвольної боротьби слов'янських народів — полеміку, що виявила гострі протиріччя між лівим, революційно-демократичним, і правим, буржуазно-ліберальним, крилами Кирило-Мефодіївського товариства.

Перед приходом Костомарова поет попередив Беліну-Кенджицького: «То такий чоловік, що ані богові, ані чортові віри не йме. Я кажу йому: «Слухай, хочеш будувати новий світ слов'янськими руками, а боїшся з ляхом говорити про це. То з ким же у чортового батька будуватимеш? З нашими панками не втнеш. А він на те: «Тузились ми з ляхами довго — не вірю». Говори з дурнем. Билися, доки було за що, а тепер і їх, і нас одна рука по голові гладить. Пора схаменутись. Насилу умовив його. Приходь!»

Беседа почалася з туманних натяків і недомовок Костомарова. На запитання поляка, яких заходів треба зараз вживати для об'єднання слов'ян, Костомаров

відповів нічого не вартими словами, що викликали репліку поета, який вимагав відповіді конкретної. А коли Костомаров заговорив про необхідність утворення федерації слов'ян «під єдиним православним царем і в одній православній вірі», поет надзвичайно обурився:

«— Ось тобі, бабо, весілля! — відповів йому Шевченко.— Ти, Миколо, хочеш усіх слов'ян до попової хати завернути».

Видно, зрозумівши, що передав куті меду, висуваючи на роль об'єднувача слов'ян царя, Костомаров повів мову про «наукове товариство», про взаємне знайомство і повагу, а там, мовляв, «пора їх настане».

Розійшлись і більше з поляком не зустрічались. Беліна-Кенджицький у щоденнику записав: «Костомарова вже не бачу. Видно, я йому не сподобався, обходить мене. Ще нічого не зробив, а вже хоче всіх навернути до православної церкви й до білого царя. Для тієї його федерації ніхто, либонь, не відцурається від своєї народності, ні від своєї вірн. Дуже сумніваюсь, чи вдасться йому створити таке товариство, в якому члени, в ім'я науки і взаємного пізнання, для дуже далекої утопії хотіли б ходити на чужому поводі — і то на чийому?»

Про зустріч у будинку Житницького Беліна-Кенджицький розповів своїм товаришам, прогресивно настроєним молодим полякам, і ті залишились байдужими до прожектів Костомарова. А про Шенченка його новий друг зазначив, що він теж «не надавав великої ваги намірам Костомарова».

Цілком очевидно, що ці наміри йшли врозріз із революційно-демократичним переконанням поета, який представляв ліве крило Кирило-Мефодіївського товариства.

ЗАГАДКА СИВОЇ МОГИЛИ

Невдовзі після цієї зустрічі, на початку липня Шевченко разом із співробітниками Археографічної комісії О. Ф. Сенчилом-Стефановським, П. І. Прушинським, М. Є. Саббатовським і С. І. Яниковським рушив на розкопки могили Перепета в околицях села Фастовець поблизу містечка Фастова.

Археологічну експедицію очолював уже згадуваний професор університету М. Д. Іванишев. Він був ініціатором створення Київської Археографічної комісії в 1843 році і енергійним її діячем. «Самолюбивий від природи і серйозний в роботі»,— так відгукувався про нього один з його співробітників. Саме він залучив поета до роботи в комісії.

Іванишев був секретарем Археографічної комісії й водночас діяльним редактором видань письмових пам'яток з історії України. Заслугою вченого є опублікування знаменитого літопису Самійла Величка, чотири томи якого вийшли у Києві в 1848—64 рр. Шевченко виявляв живий і глибокий інтерес до цього унікального літопису. З далекого оренбурзького заслання він звертався до О. Бодянського з проханням надіслати йому два томи видання, що вийшли на той час. В особистій бібліотеці поета зберігся другий том з його автографом.

Про близькі дружні стосунки між поетом та Іванишевим М. О. Максимович свідчив згодом жартівливим віршем, написаним «на Тарасові роковини»:

Ой згадай, друже лисий,
Як з Тарасом ти співав
Да горілочку кружав
На Переп'ятисі.

Максимович обмовився, назвавши могилу Переп'ятиху замість Перепета. У розкопках Переп'ятихи, що їх провів Іванишев у 1845 році, Шевченко участі не брав.

Розкопки Перепета велися з 2 по 14 липня 1846 року. Але Шевченко ще деякий час перебував у Фастівці і після їх завершення. Він захопився спілкуванням із селянами, з робітниками — «копачами» — замальовував їх у своєму альбомі, записував від них пісні. Так, від сімдесятичотирилітнього діда Мартина Івановича Липського, у якого, за переказами, поет жив, він записав народні пісні «Під городом під Солидоном» і «О пише, пише нам імператор». Від селянки Оксани Зорівни заніс у свій альбом пісню «У Києві на ринку п'ють козаки

горілку». А від фастовецького мешканця Григорія Гавриловича Демиденка поет записав велику історичну пісню «Ой хвалився Бондаренко» (VI, 325—328) — про одного з ватажків гайдамаків часів Коліївщини 1768 року, які діяли на території Фастівщини.

Поет зафіксував у своєму альбомі відлуння антифеодальних настроїв селянства. На тому ж місці, де художник замалював могилу Перепета, записані слова пісні, почуті в Фастівці:

Ой, хоч маю, пане-брате,
Грошима платити,
А не буду у неділю
Панщини робити.

Пісня виразила протест проти непомірно високого оброку і каторжної панщини, що ними були обтяжені селяни села Фастівець та інших сусідніх сіл. Поет міг почути несхвальні свідчення про одного з чиновників, котрі ще недавно вдавалися тут до жорстоких утисків селянства — таким виявився й Іван Іванович Житницький, господар будинку на Козиноболотській, де мешкав Шевченко.

Записані поетом народні перекази і пісні знайшли згодом відображення в його поетичній творчості і, зокрема, в таких творах, як «Лілея», «Русалка», «Іржавець», «Чернець», «Швачка».

Фольклорна основа цих творів насичена реалізмом сучасної поетові кріпосницької дійсності. Дівчина з «Лілеї», яка перетворилася на квітку, повідала про свою страшну, трагічну долю, про те, як загинула її мати, зганьблена кріпосником-розпусником. Мати-покритка з балади «Русалка» хоче помститися панові, що її зневажив, але гине при цьому сама...

У В. М. РЄПНІНОЇ ТА ЇЇ ДРУЗІВ

У серпні-вересні Шевченко зустрічався в Києві з відданою його справі видання «Живописной Украины» княжною Варварою Миколаївною Рєпніною та близькими їй молодими друзями. На жаль, у шевченкознавстві цим зустрічам належної уваги не приділяється. У літописах життя і творчості поета вони належним чином не досліджені. А між тим, існують про них хоч і не численні, але важливі дані для вивчення життя і творчості поета у цей період.

Варто відзначити, що кирило-мефодіївці проявляли серйозний інтерес до свого оточення у пошуках людей, на яких можна було б покластися. Такий, зокрема, інтерес було виявлено до В. М. Рєпніної.

Один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства В. М. Білозерський просив свого соратника О. О. Навроцького назвати йому людей, «між якими можна посіяти святу любов до батьківщини». Відповідаючи Білозерському, його кореспондент упевнено назвав «княжну Рєпніну», яка недавно сказала, що співчувала б такій події, «коли б, наприклад, утворилось між молодими людьми товариство, котре б піклувалося про утвердження і поширення віри (не в розумінні релігії, а як почуття-переконання)». І Навроцький коментує: «От бачте, це така душа, що не стане питать, чи є такі люди, чи нема, у неї є тілько щира віра і святий помисел на добре діло, а то чи мають вони силу, чи ні, не її воля. От її слова: «людина не повинна мати наперед тої думки — приймуть її ідеї чи ні, а повинна мати на увазі те, що вона покликана тут діяти для блага».— Я вам кажу, що я думав, що таких нема на світі. Якби хоч сота доля, або тисячна була таких на Вкраїні, то... не знаю, що б тоді було: тілько не те, що тепер».

Підтримуючи думку Білозерського про необхідність створення школи для народу, Навроцький пише: «Школа — славне діло, тілько трудне — якби удалось, то добре б було; я спробую сказать Рєпніній, може, й вона вкине свою лепту: бо це така душа, що більше робить, ніж говорить».

Двоюрідний брат М. Гулака, один із вірних друзів поета, Навроцький був так охарактеризований В. Білозерським: «Він любить Малоросію і особливо поезію. В інших він особливо бажає бачити любов до батьківщини і до добра». Не дивно, що цей юнак так захоплено відгукувався про В. М. Рєпніну, його

душі була властива та ж, що й у неї, сила віри в добро, віри в людину. Про себе того часу Навроцький писав: «Живучи серцем, я був наївно релігійний, беззавітно вірував, щиро і палко молився... навіть часто на свіжому повітрі, йдучи в університет, захоплений спогляданням київської природи і її незвичайною досконалістю (Київ і тепер люблю до безумства), я щиро і ревно молився...»

У той час, спілкуючись із соратниками-братчиками, з В. М. Рєпніною і молодими людьми її кола, Навроцький досить інтенсивно розвивався в ідейно-моральному плані: «Я взявся,— пише він,— за читання, серйозне, філософське — історичне; замість товариства став відвідувати студентські сходки — тут-то відкрився переді мною новий чарівний світ, сповнений життя і всього, чим тільки багата палка прекрасна юність». І, мовби думаючи про те, як би до цього поставилась Рєпніна, Навроцький зауважує: «Я переконаний, що коли б жінка... подивилася на студентські сходки, поглянула на ці живі, енергійні обличчя, сповнені розуму, веселощів, почуття і відваги, з бучними бесідами за келихами вина, послухала їх розмови, хоча б це навіть не були пречудові мрії і блискучі утопії, коли всі, піднявши келихи, у захваті вигукують: «Тесней содвинем, братья, чаши и нашей дружбой опояшем мы все земные племена», а просто почула б розмову хоча, наприклад, про неї саму, то й тоді б вона отримала про мужчину вище розуміння, ніж, звичайно, про нас мають жінки.— Ось ці сходки краще від усяких книг розвивали в мені інстинкти добра: бувало, вчишся для них і на них. Як строго обговорювалась, як цілеспрямовано піднімалась усяка нова думка, усякий світлий вчинок, чиї б вони не були — як вірилось нам у щасливу запоруку майбутнього!..»

Цілком вірогідно, що Навроцького з Рєпніною познайомив його товариш із Полтавської гімназії Михайло Псьол, брат Глафіри, Олександри і Тетяни, близьких приятельок і вихованок княжни, а також друзів Шевченка. У Києві Навроцький зустрічався з Псьолом, як і з Шевченком, про що показав на слідстві у справі кирило-мефодіївців О. В. Маркович: «Навроцького відвідували при мені... товариш по гімназії Псьол... Шевченко».

Так сталося, що в другій половині 1846 року в Києві побували й зустрічалися з Шевченком усі члени родини Псьолів і їх покровителька княжна Рєпніна. Привела їх сюди досить сумна обставина: у Києві помирав, захворівши на сухоти, добре відомий поетові чоловік Глафіри Іванівни Петро Дмитрович Дунін-Борковський. Свого часу Рєпніна зблизила і здружила поета з Дуніним-Борковським, про моральні якості якого була дуже високої думки. Шевченко та Рєпніна навідували хворого в родині Дуніних-Борковських і Псьолів. М. К. Чалий пише: «В останній раз перед засланням княжна бачилася з поетом у Києві в Дуніних-Борковських. Тарас Григ. прийшов навідати умираючого від туберкульозу чоловіка Глафіри Іванівни і виявив надзвичайне піклування про хворого. Він радив, зокрема, винести його на чисте повітря і покласти на свіже сіно. Взагалі цього разу своїм співчуттям до чужого горя він справив глибоке враження на всіх, хто оточував умираючого».

Згодом, уже перебуваючи на засланні, поет у листі від Рєпніної прочитав схвильовану приписку Глафіри Іванівни: «Ви, звичайно, повірите, коли скажу Вам, що сумні рядки Ваші до княжни мене щиро порадували. Нарешті Ви відгукнулися, Тарасе Григоровичу, і цим дали можливість висловити Вам хоч малу часточку того живого щирого почуття, що його сповнені всі Ваші тутешні знайомі і друзі... Не забувайте нас: я ж із вдячністю пригадую Ваше добре відвідання мого чоловіка в Києві, да благословить Вас господь».

Лист В. М. Рєпніної від 13 серпня 1848 року з припискою Г. І. Псьол дозволяє розширити наші знання про коло молодих однодумців поета в Києві, які залишилися вірними його ідеалам і після катастрофи 1847 року. Княжна повідомляє: «Ми маємо збільшення вельми дорогоцінне в нашому колі; це колишній київський студент, котрого Ви бачили у мене в Києві — і в наших також; чиста свята душа, що бажає Вам, як і багато інших, сили, надії і терпіння!»

Поета глибоко зворушила ця звістка. Відповідаючи на лист княжни, він пише з Орської фортеці: «Я ніби від сну тяжкого прокинуся, коли отримаю листа від кого-небудь з тих, хто не відрікся мене, а ваш лист переніс мене з похмурих казарм на мою батьківщину — і до вашого прекрасного Яготина,— яка неви-

мовна насолода уявляти тих, котрі згадують про мене» (VI, 49). І далі, цілком виразно уявляючи, про кого йде мова в листі Рєпніної, Тарас Григорович додає: «Сердечно радий, що добра людина, колишній київський студент, між вами, дякую йому за пам'ять про мене і всім, хто не забув мене». (Там же).

То хто ж була ця «добра людина», «чиста свята душа», ім'я якої княжна не відважилася назвати з цілком зрозумілих причин? Досі ми про нього нічого не знали. У примітках збірника «Листи до Шевченка» сказано: «Кого автор має на увазі — невідомо». Пора цю прогалину заповнити.

Розгадка знайшлася у листі тієї ж В. М. Рєпніної до М. В. Юзефовича, помічника куратора Київського учбового округу. Саме вона писала з того ж Яготина 2 квітня 1848 року, звертаючись до знайомого їй відповідального чиновника від освіти, не відаючи, звичайно, про його чорну, згубну роль у справі кирило-мефодіївців: «...вам відомий студент Симонов дуже мене цікавить, не треба говорити чому; не забудьте доброти вашої і звеліть йому приступити в травні до екзаменів. Прошу вас, як милосердя, не відмовити мені у моєму проханні».

Мова, безперечно, йшла про Матвія Терентійовича Симонова, котрий закінчив Київський університет у 1848 році «по словесному факультету», пізніше став відомим українським етнографом і фольклористом, який писав під псевдонімом М. Номис. Він народився в 1823 році у селі Заріг Лубенського повіту на Полтавщині, в селянській родині. У 1832—35 рр. навчався у Лубенському парафіяльному училищі, потому перевівся до Переяславського духовного училища, а в 1840 році — у четвертий клас гімназії. Після закінчення гімназії в 1844 році вступив до Київського університету, в якому навчався на І відділенні філософського факультету, закінчивши його через чотири роки зі званням кандидата. От хто мається на увазі під «колишнім студентом», про якого йшла мова в листуванні Рєпніної з поетом.

«Колишній київський студент» у наступні роки повністю виправдав високу оцінку моральних якостей, висловлену в листуванні Рєпніної та Шевченка, й ні разу в житті не покривив своєю «чистою святою душею». Закінчивши університет, він служив учителем у Ніжинській і Немирівській гімназіях, після цього поселився у Петербурзі, де займав різні посади в Державному контролі. Тут він знову став спілкуватися з Тарасом Григоровичем, який повернувся із заслання. Зустрічався з ним у редакції журналу «Основа», тут друкував свої етнографічні нариси. Разом із Т. Шевченком, М. Чернишевським, М. Некрасовим, Марком Вовчком, М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Щепкіним та іншими діячами російської і української культур підписав лист-протест проти антисемітської витівки журналу «Иллюстрация». Пізніше, вже після кончини поета, видав капітальну свою працю «Українські приказки, прислів'я і таке інше», до якої включив висловлювання з творів Шевченка, що стали крилатими. Про самовідданість і вірність Симонова друзям шевченківського кола свідчить та сміливість, з якою він кидався на допомогу людям, котрі потрапили в біду. Коли в 1862 році було заарештовано брата редактора «Основи» В. М. Білозерського Олімпія, звинуваченого в «зловмисному поширенні обурливих відозв», не хто інший, як Симонов, направив йому в каземат III відділу листа, у якому писав: «Мій нещасливцю, що Ви, як Ваше здоров'я?.. Василь Михайлович вельми зайнятий службою і журналом, а я був би воістину щасливим, коли б міг щось для вас зробити... Завжди Ваш однаково в нещасті, як і в кращі Ваші дні.
М. Симонов».

Покинувши згодом Петербург, який став йому осоружним після смерті Шевченка, Симонов служив потім у контрольних палатах Псковської, Катеринославської і Волинської губерній. А коли земство відкрило у Лубнах гімназію, Симонов став її директором. У 1877 році він пішов у відставку і зайнявся земськими справами на батьківщині. Чесність, порядність, працьовитість, співчуття ближньому — такі були головні риси характеру цієї незвичайної особистості. Жив він у рідному селі у звичайній сільській хаті, майже всю свою зарплату роздавав нужденним біднякам. Продавши в 1895 році своє майно, Симонов заповів гроші Полтавській земській управі на благодійні справи. На скромні заощадження він утримував в Зарозі лікаря, в обов'язки якого входило нада-

вати безкорисливу медичну допомогу мешканцям його рідного села і навколишніх хуторів, видавати хворим ліки безкоштовно.

У 1890 році Симонов надіслав Кулішеві свої спогади про Шевченка. Куліш відповів: «Спогади про Шевченка гарно написані, нам подобається». Проте ці спогади опубліковані не були і де вони тепер — невідомо.

У другому томі «Шевченківського словника» на сторінці 57 сказано: «Імовірно, Н(омис) був знайомий з Шевченком». Тепер можна без усяких «очевидно» стверджувати: М. Номис (М. Т. Симонов) був знайомий з Шевченком. І ми з вдячністю запам'ятаємо, що їх познайомила і зблизила в Києві вірний друг поета Варвара Миколаївна Рєпніна.

Як ми вже переконались, це була жінка вельми неординарного характеру. Про це залишені свідчення ряду її сучасників. 23 лютого 1847 року, проїжджаючи через Київ, Куліш у своєму щоденнику записав: «На всякій благородній людині лежить обов'язок розпізнавати достойних людей і здобувати в них собі на всякий випадок знаряддя для добрих справ. Це спонукало мене познайомитися з княжною Варв. Микол. Рєпніною як з особою характеру сильного і людинолюбного». А через два дні в листі П. О. Плетньову, розповідаючи про своє знайомство з Рєпніною, він характеризував її ще більш захоплено: «Це дівиця з сильним характером, з діяльною душею і людинолюбним серцем. У ній я побачив жінку-християнку такою, якою вона повинна бути: високий політ думок, поетичний погляд на світ і благородна простота в житті і в стосунках з людьми».

Княжна В. М. Рєпніна з її «сильним характером, з діяльною душею і людинолюбним серцем» повністю проявила цей характер, коли над головами кирило-мефодіївців пронеслася гроза 1847 року. Вона стала самовіддано клопотатися про полегшення Шевченкової долі, потім долі Навроцького та ще подвигла на цю святу справу і друга свого, колишнього декабриста О. В. Капніста.

Продовження в наступному номері.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● У Києві багато пам'яток минувшини. І все ж Києво-Могилянська академія не загубилася серед них, їй по праву належить одне з чільних місць у багатовіковому реєстрі нашої духовності. З цим вищим навчальним закладом, першим у східних слов'ян, пов'язаний розвиток культури нашого народу в XVII—XVIII століттях. Тривалий час унікальний комплекс споруд академії був позбавлений нашої вдячної уваги. Нині йдеться про відселення звідси різних установ і створення культурного заповідника.

Проблемою відродження архітектурних перлин академії заопікувався Український фонд культури. Початок збиранню коштів для цієї благородної акції був покладений більше року тому. Тоді відбувся добродійний мистецький вечір «Хорова вітчизняна культура», усі кошти від якого були перераховані на відновлення стародавньої альма-матер України. Цей почин наслідували не тільки кияни, а й жителі інших міст і сіл республіки і країни. За повідомленнями УФК, надійшли, зокрема, грошові перекази від студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (13 тисяч крб.), зароблені на суботниках, добродійних концертах та аукціонах, від викладача Київського політехнічного інституту Г. Є. Гуць (1000 крб.), хорової капели «Почайна» Київського заводу штампів і прес-форм (500 крб.), письменника О. М. Підсухи (1000 крб.), учнів Козівської середньої школи № 2 Тернопільської області (176 крб.), київського кооперативу «Динаміка» (200 крб.), жителя міста Бєлгорода В. М. Кобця (25 крб.), чернігівця М. С. В'язовця (10 крб.), киянина П. І. Руденка (500 крб.).

Тим, хто хоче взяти участь у цій доброчинній справі, нагадуємо рахунок УФК: № 000702603 в ОПЕРУ міськуправління житлосоцбанку м. Києва, МФО 322012.

Вітрило піднято!

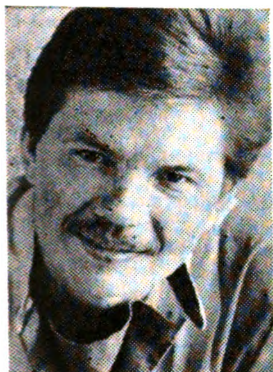

Олександр **БРИГИНЕЦЬ**

РИТМИ МІСТА

Ще й досі багато хто з упередженням ставиться до верлібру: мовляв, «вільний», «білий», неримований вірш підриває основи традиційної поезії, яка пестить наш слух милозвучністю рим і ритмів. Верлібр звинувачують у тому, що він розхитує освячені великими іменами класичні канони віршоскладання, заохочує до версифікаційних вправ людей, буцімто нездатних опанувати складне ремесло римування, веде до деградації форми і змісту давнього високого поетичного мистецтва. Я зустрічав поетів, які цілком серйозно були переконані в тому, що верлібр — диявольський винахід Заходу, руйнівне знаряддя модернізму, що він категорично протипоказаний саме українській поезії, її фольклорним, ліричним основам.

Між тим верлібр — об'єктивне явище сучасної поезії, ніким спеціально не «вигаданий», не «нав'язаний» нам іззовні. Варто хоча б згадати геніальний цикл Тичининих «Замість сонетів і октав» або блискучі пошуки Михайла Семенка. Верлібр — типове породження міста XX віку, його стрімких, нервових, суперечливих, ламаних ритмів, його інформаційної насиченості й перенасиченості, його багатоголосся, коли в єдиному потоці поєднуються речі нібито не сумісні — лірика і гротеск, ніжний шепіт закоханих і прозова брутальність газетних повідомлень, іронія і гіпербола, розірваність і фрагментарність миттєвих спостережень. Так, справді, верлібру чужа фольклорна метафорика, гармонійність, усталеність і завершеність форм, і милозвучності в ньому немає, та й не може бути, бо звідки ж їй узятися в почуттєвій і звуковій дисгармонії сучасного міського життя? Ось чому далеко не всі поети, які намагаються культивувати верлібр в українській поезії, роблять це переконливо: верлібр визначається насамперед, не відсутністю рим і ламаними рядками, а особливістю світосприйняття, вмінням у буденній прозі життя, в потоці свідомості знайти, відкрити ще ніким не розгадану поезію.

Мені здається, що саме цим даром володіє Олександр Бригинець. Пропонована читачеві добірка верлібрів — одна з перших публікацій молодого поета. Біографія його коротка, як і його вірші. Народився у 1962 році, 1984 року закінчив факультет журналістики Київського університету. Служив в армії. Нині — кореспондент «Київської правди». Починав писати російською мовою, але вдалечині від дому раптом прокинулася в ньому туга за словом українським, в якому почав себе шукати, як поет.

У травні 1988 року О. Бригинець став переможцем першого в нашій країні конкурсу поетів-верлібристів імені В. Хлебнікова. Головою журі конкурсу був відомий радянський поет-верлібрист, перекладач (зокрема і з української) Володимир Бурич — людина вибаглива, енциклопедично обізнана щодо сучасного стану вільного вірша в різних країнах. Так що премія, завойована Олександром,— досить високого гатунку.

У стислих, сухуватих, немовби математична формула, віршах Бригинця виразно нуртує неспокійна поетична думка. Це той випадок, коли «словам тісно, думкам просторо». Хочеться вірити, що Олександр не занапастить свій поетичний хист, не розміняє його на прості, прозорі перекази банальних думок (а така небезпека є), що пошук «ритмів міста» триватиме і все глибшими і складнішими стануть відкриття молодого поета.

Юрій ЩЕРБАК

ШЛЯХ

●

Пам'ятаєш Олега —
сльози педколективу?
Він — комбат,
два ордени
за Афган.

А Стаса, пам'ятаєш —
надію школи?
Прокрався
в завмагах,
сидить.

А наш
велемовний учитель
і досі
ставить свої
«п'ятірки» та «двійки».

●

Ти переглядаєш
свої дівочі сукні
і жалкуєш,
що вже не така тендітна,
як дівчинка на кулі
Пікассо.
І скільки не доводжу,
ти ніяк
не можеш повірити,
що лише жінка
може бути жіночною,
що тільки ті
гідні змагатися
з Венерою,
поруч з ким,
як з нею,
не поспішаючи,
плентається
маленький незграбний Амурчик
з довгими стрілами —
дарунком батька.

ШЛЯХ

Пройти
в коханні
до ненависті,
в сміливості
до страху,
в дружбі
до ворожнечі,
в захопленні
до зневаги,
в радощах
до горя,
в переконаності
до зневіри.
Написати
своє ім'я
на стіні відчаю
і,
зібравши
останні сили,
піти назад.

ПАМ'ЯТЬ

Я пам'ятаю,
як мій дід в 1919 році
грався
білогвардійськими погонами,
прусськими касками
й англійськими галунами.
А ви кажете,
що я народився
в 1962.

Я пам'ятаю,
як мій батько в 1946 році
вчив уроки біля гасника,
зробленого з гільзи
дрібнокаліберного снаряда.
А ви кажете,
що я народився в 1962.

Я пам'ятаю,
що світових воєн було дві,
а ви кажете,
що я загинув
на третій.

НІЧНИЙ ТРИПТИХ

1

Пусто дивляться в небо
очниці-вікна,
охолонув асфальт-шкіра,
востаннє
сіпонувся самотній неоновий
нерв «Універсаму».
І лише десь далеко
у глибині землі
ще пульсує
телефонний кабель —
це спізніле каяття
штовхнуло когось до телефону-автомата.

2

Я був переконаний,
що ритм міста —
це заморока годин-пік,
скрегіт
трамвайних гальм,
синхронне завмирання
автомобілів
біля гребель-світлофорів
і їх стрімкий спурт
до наступного перехрестя.
Що це
переповнені сумки господарок
і зневажливі
погляди модних дівчат,
що ледь ковзають
по вітринах магазинів,
це тіні закоханих
у міському парку
та пошуки зайвого квитка
на кубковий матч
з «Динамо».

Але бреду по гранітній
набережній Дніпра
і раптом розумію:
ритм міста —
це стомлене відлуння
моїх кроків,
що обганяє самі кроки.

3

Я тихо
входжу в квартиру
і беззвучно крадуся
у свою кімнату.
Світло не вмикаю,
щоб нікого не розбудити,
знімаю одяг,
падаю в ліжко.
І скільки не дивлюся у вікно —
нічого
не можу розгледіти в темряві,
крім тендітного
стовбура берези.

В ТИРІ

Стріляю в обдурених оленів —
вони,
мов зачаровані,
завмерли металевими іграшками
в тирі.
Чекають,
коли я в них вцілю.
Рука тремтить —
недоречна втома водить рушницю.
Чую тупіт,
і вітер сніг кидає в обличчя,
і живіт
судомить первісний голод,
і голе тіло мріє
про одіж з оленячої шкури.
Постріл!
Олень тікає,
припадаючи на одну ногу.
Я купую ще кульку.
Тепер буду стріляти у ведмедя —
у нього більше м'яса,
у нього більше жиру,
у нього тепліша шкура,
у нього більша... мішень.
Я знов беру рушницю,
але...
На мене кидається
ведмідь,
той самий...
Лунає постріл,
і він падає!
Його вбив хлопчина,
майже не цілячись.
Олені ще скачуть...
І мій,
поранений в ногу,
теж.

СУД ІСТОРІЇ

І скільки б
не сподівалась війна,
що суд історії
з часом
суворість втратить,
історія навіки розсудила
війну і працю:

і через роки зерно,
що знайдете
у римській амфорі,
готове знов
на ниві прорости
і годувати світ.
І через роки
залишені на полі бою міни
готові додавати
загиблих тій війні.

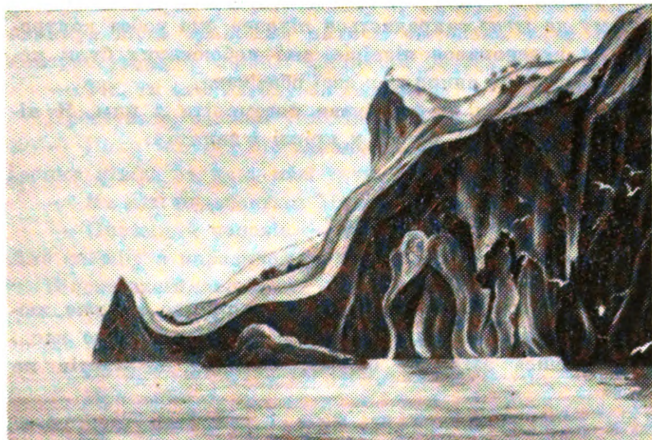

В. ЧАУС. МАЛАХІТОВІ СКЕЛІ.

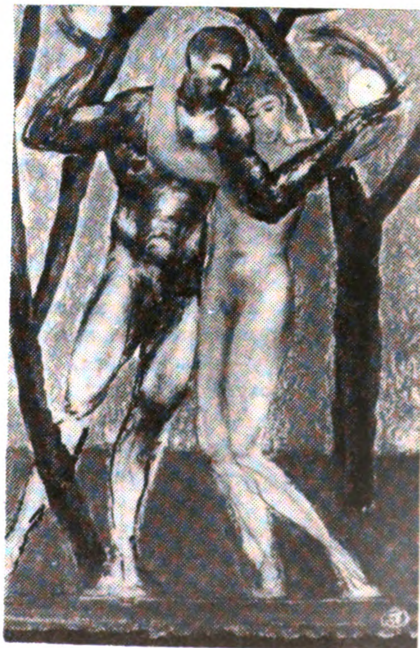

П. ПОЛОНИК. ПІДНОШЕННЯ ЯБЛУК.

Анатолій ГРИГОРЕНКО
Олег КУЗЬМЕНКО

ЗАПІЗНІЛИЙ ЦВІТ ВАЛІНУРІЇ

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНИЙ РОМАН

МІСТО

Через кілька днів мене виписали з лікарні, і я оселився у красивому будиночку на околиці лісопарку. Знайомлюся з новим життям, намагаюся надолужити упущене за п'ятсот років, хоч, правда, поки що з книжок. Літератури в мене вистачає, крім неї — до послуг мікрокіноплівки з популярним викладом основних досягнень цивілізації. Мене регулярно відвідують Ілонка та Вілена. З ними я вже встиг подружитися. Почуваю себе добре, хвороби моєї як не було. Тепер я можу довго гуляти на повітрі, хоч ходити далеко лікарі поки що забороняють. Тік дуже уважний і чемний, але його чемність встигла надокучити мені достобіса. Він невідступно ходить за мною, і тому до мене закрадається підозра, що робот контролює кожен мій крок. Але, як я переконався пізніше, мої побоювання були несправедливі: Тік усього-на-всього ретельно виконував свої обов'язки.

Якось увечері, аби трохи розважитися, я спробував погомоніти з ним. Я підійшов до нього, коли він сидів з газетою в руках у кріслі і запитав:

— Відпочиваємо, Тік?

Він блимнув очима і сказав:

— А що ж робити, коли ви не даєте ніяких завдань?

Я усміхнувся.

— Скажи, де тут можна роздобути сигарет?

— Як? Ви хочете закурити? — обурився він.— Та ви... ви просто... Адже людям курити не можна. Нікотин шкідливо впливає на здоров'я. Не розумію вас...

— Заспокойся, Тік! — намагаючись загасити образу, сказав я.— Жартів не розумієш, чи що?

— Гарні мені жарти,— він знову блимнув на мене і зайнявся газетою.— Отруїтися захотіли,— буркнув.

— А що ти читаєш?

— Газету. Не бачите, чи що? — робот все більше насторожувався. Я взяв у нього газету і почав розглядати її.— Це стара газета. Колись їх випускали спеціально для роботів,— проінформував він.— Ви нічого не знайдете в ній цікавого. До того ж — мова... Остання модель «Журналіст-4170» — була ні в дугу.

Продовження. Початок у № 6.

Аби позбавитися зайвих нарікань, я повернув газету.

Він поклав її собі на коліна.

— Тік,— знову заговорив я.— Ви що, недобачаєте?

— З чого ви взяли? — обурився робот.

Я показав на окуляри, що недбало висіли на його переніссі:

— А це навіщо?

— Як навіщо?..— Тік нервував.— Та з вами, бачу, сьогодні не все гаразд. Чи не захворіли часом?.. Може, лікаря викликати?

— Ні, ні. Не треба,— при згадці про лікаря мене починало лихоманити.— Я почуваю себе добре.

Про окуляри я більше не згадував. Зрозумів: Тік одягає їх для форми або ж когось копіює. Можливо, свого творця. А щоб перевести розмову на інше, я сказав:

— Вибачте, Тік. Я заважаю вам. Просто у мене сьогодні поганий настрій. Надокучила самотність.

— Так чому ж ви мовчите? Треба було повідомити мені раніше. Зачекайте, я зараз. Але... кого добродій бажає бачити?

— Якщо можна, Ілонку або Вілену. У крайньому разі професора Роса.

Та й кого я міг покликати ще?.. Коло моїх знайомих було надто вузьким.

— Будь ласка, Тік, подумайте,— попросив я і пішов до своєї кімнати.

За кілька хвилин робот постукав у двері.

— Зайдіть.

— Ілонка і Вілена прийдуть ранком,— відрапортував він.— Сьогодні у них справи.

— Дякую.

Я залишився на самоті зі своїми невтішними думками. Ліг на канапу, але спати не хотілося. Моє сумління мучила одна проблема: що я робитиму у цьому не зовсім зрозумілому мені світі?

Проснувся рано. Мої думки були все ще у далекому минулому. Почувався новонародженим, хоч і зберігав у пам'яті спогади про колишнє життя. Мені хотілося пити. Я пішов на кухню, відкрутив кран. Напився води і повернувся в кімнату. Незабаром у двері тихо постукали.

— Прошу...

До кімнати зайшли Вілена й Ілонка. За їхніми плечима маячило закам'яніле обличчя Тіка.

— Доброго ранку, Євгене. Як самопочуття? — запитала Ілонка.

— Дякую, нормально.

Дівчата були веселі, балакучі, мабуть, сонячний настрій ранку передався їм, вдихнув щось грайливе, дитяче. Легенькі, наче зіткані з білої павутини, сукні контрастували з чорним костюмом робота, який улесливо крутився біля них.

— Тік, ти вже нагодував господаря? — запитала Ілонка.

Простувате, завжди усміхнене обличчя робота враз стало пісним.

— Поки що ні. Він щойно проснувся,— тої ж миті робот вийшов на кухню. Ілонка пішла за ним, щоб дати розпорядження. Ми з Віленою залишилися удвох.

— Як вам подобається Тік? — запитала вона.

— Приємний чоловік,— усміхнувся я.— Ми з ним навіть подружитися встигли. Але спершу я наразився на неприємності. Чому ж ви не попередили мене?

Вілена засміялася.

— Наскільки я пам'ятаю, ви не захотіли цього самі.

До кімнати повернулася Ілонка.

— Ви про що? — втрутилася в розмову.

— Про робота.

— Про робота? Що, можливо, якісь неполадки з Тіком?

— Ні, все гаразд,— заспокоїв я.— Просто ви забули, що п'ятсот років тому...

— Ой, навіть на думку не спало. Хоч, правду сказати, послугами роботів ми теж уже давно не користуємося у сфері домашнього обслуговування.

— Чому?

— Просто — це неетично. Їх успішно замінили комплексні автоматичні лінії. До речі, вони теж до ваших послуг.

— Звідки ж тоді Тік? — здивувався я.

— Анахронізм. Кілька роботів ми виписали з музею. Спеціально для вас. Намагалися створити вам обстановку трохи подібну до часів, з яких ви прийшли. Адже, здається, вже тоді роботи входили в побут?

— Так. Але то були не людиноподібні роботи.

— Вибачте. Прорахувалися. Але їх можна забрати, якщо ви того захочете.

— Ні. Поки що не треба,— байдуже одказав я.

Тік подав сніданок. Ми наспіх поїли, вийшли на вулицю і поїхали оглядати місто.

Був теплий погідний ранок. Вулиці наповнювалися людьми. Місто приємно вразило мене. Я впізнавав і не впізнавав його. Маленькі світлі котеджі губилися серед буйнолистої зелені. Вони були прямою протилежністю будинкам, що споруджували люди моєї епохи. Приземкуваті (куди й подівся потяг до неба, тепер людей наблизили до землі, поселили у голубу прозорість стін, вітражів), вони навівали щось ідилічне, спокійне, врівноважене. «Архітектура — вияв душі народу»,— згадалися чиїсь слова, і я подумав про духовний світ людей, що живуть у цих прекрасних будиночках-котеджах, обсаджених квітами, фруктовими деревами та декоративними кущами. Мене вражала не тільки своєрідна архітектура жител, а й особлива архітектоніка парків та скверів, що наближалася до природи, викреслювала все штучне, надумане, зайве. Вулиці — просторі, зелені, без нагромадження транспорту, шуму і диму. Скрізь панувала незаймана польова тиша і спокій.

Аеромобіль ми залишили в центрі. Далі мої супутниці запропонували пройтися. Через простору площу та невеличкий скверик вийшли на широку зелену вулицю. Вона здалася мені знайомою, я ніби колись тут був, хоч будинки стояли на ній не ті, до яких я звик, і тільки один із них вирізнявся своєю старовинною, але привабливою архітектурою, в якій я упізнавав свою молодість, своє перше життя. Нараз мене охопили такі почуття, ніби я потрапив додому, повернувся з далекої мандрівки у своє століття, і мені уявилося, що зараз ось ці масивні двері розчиняться і звідти вийде хтось із моїх знайомих. Можливо, навіть Таня. Я кинуся їй назустріч, забуду все: дівчат, що стоять поруч, і свою подорож через віки, і оці фешенебельні будівлі, що, мов сторожа, обступили храм моєї юності. Я зупинився, приголомшений напливом почуттів. На очі навернулися сльози.

— Що, впізнаєте? — вивела мене з оціпеніння Ілонка.

— Так. Наш оперний театр.

— Пам'ятка архітектури дев'ятнадцятого сторіччя. Тепер тут музей історії музики,— спокійно пояснила вона.

— Все, що старіє, перетворюється в музеї або в музейну рідкість,— сказав я.

Ілонка, либонь, зрозуміла мій натяк, спохопилася:

— Не треба так, Євгене. Не треба.

— Зрозумійте мене. Я часто ходив сюди зі своїми друзями. А тепер ось він стоїть, наш осиротілий оперний, і немає більше у мене друзів, і не повернеться те життя, для якого я народився.

— Я все розумію. Але ж у вас тепер є нові друзі, нове життя,— вона взяла мене під руку, наче давнього знайомого, і лагідно заглянула в очі.— Правда ж, Вілено?

Вілена промовчала. Ішла замислена, мовчазна, весь час відставала або поспішала, залишаючи нас удвох.

Я усміхнувся, мабуть, уперше з того часу, що минув після мого пробудження. Мій настрій мінявся. Мені було приємно йти вулицями казкового міста з цією кокетливо-незрозумілою дівчиною, йти поруч неї, відчувати її тугу, налиту здоров'ям руку, дихати з нею одним повітрям, бути її сучасником і водночас усвідомлювати, що йду я тими самими стежками, де колись, давно-давно, поруч мене йшла інша дівчина, так схожа на цю.

Припікало сонце. Тріпочучи на вітрі, мліло на деревах листя. Ми наближалися до парку. Перед входом до нього зібралося багато людей. Стояли, очікували. Я підняв голову і побачив, як над парком, майже з безхмарного неба, з однієї маленької хмаринки, котра правильним чотирикутником повисла у ньому, срібно виблискуючи на сонці, засіявся рясний рівний дощ. Ми підійшли до натовпу.

— Штучний дощ,— пояснила Ілонка.— Почекаємо. Він швидко пройде.

— Як? — здивувався я.— Ви навчилися керувати погодою?

— Штучні дощі для нас не диво.

— Чудово! В нашу епоху про це тільки мріяли.

Тим часом хмарка попливла орошувати інший парк. Освіжене листя струшувало важкі сизуваті краплини. Ми зайшли у свіжовикупану сутінь дерев. Знову засяяло сонце і пасмами-рунами перекинуло до пагорба грайливу веселку. Ми піднялися на нагорб. Перед очима відкрилася дивоглядна панорама. Внизу, омиваючи круті береги, звивистою голубою стрічкою текла річка. Ажурні мости з'єднували її стрімкі береги.

Ілонка підійшла ближче, запитала:

— Подобається?

— Неперевершено!

— Але годі. Ще буде час роздивитися,— мовила Вілена.— Хочете, ми вам покажемо...

— Що? — насторожилася Ілонка.

— Майдан.

— Майдан?

— Так.

— А що? Це ідея. Хочете подивитися? Гадаю, це вам буде цікаво.

Я нерозуміюче стенув плечима:

— Коли ваша ласка...

— Ходімо.

Тепер ми йшли під гору. За кілька хвилин дісталися на величезний, обсаджений платанами майдан. На ньому бавилося багато дітей. Ще зовсім маленьких, безпосередніх, щебетливих. Серед їхньої галасливої юрби ходила молода чарівна дівчина у білому вбранні. По той бік майдану, під густими шатами дерев стояв ряд чорних мармурових обелісків. За ними, під деревами, ніби гігантська квітка, що вчепилася за вершок пустотілого напівпрозорого стебла, всередині якого щось безперестанку рухалося, огорнута сліпучим ореолом променів, здіймалася до неба велична гранчаста чаша, виготовлена з не відомого мені матеріалу. Складалося враження, що вона зліплена з окремих кристалів, які повсякчас міняють кольори і випромінюють із середини потужні пучки променів, начебто там у них щомиті спалахували і гасли, гасли і знову спалахували величезні очі прожекторів. Споруда повільно оберталася навколо осі-стебла, пучки світла схрещувалися, химерно переломлювалися і огортали чашу барвистим серпанком.

— Як називається цей майдан? — запитав я у дівчат.

— Перемоги,— відповіла Ілонка.

— Над ким?

— Ви хотіли запитати над чим?

— Тобто...— я не зрозумів її запитання.

— Його названо на честь перемоги над злом.

— Як, ви перемогли зло? — все більше дивувався я.

— Так. Нам пощастило навіки розпрощатися зі злом. Он його символічний цвинтар,— дівчина показала на рядок чорних обелісків.— Ходімо побачите.

Поминувши гамірну колону дітей, яких, виявилося, привели на екскурсію, ми підійшли до обелісків. Їх було багато. «Ненависть», «Брехня», «Страх», «Егоїзм», «Підступність», «Інтриги» — ще багато-багато назв прочитав я на блискучих металевих платівках, прикріплених до чорних стовпчиків-обелісків цього умовного кладовища людських пороків.

— І все ж мені не зрозуміло,— звернувся до дівчат.— Як ви змогли позбутися зла?

Вони мовчки переглянулися.

— Зуміли...

— Адже воно завжди існує поруч із добром. Ці поняття нерозривно пов'язані між собою і розпізнаються тільки в протиставленні. До того ж нахили людини до зла, як і до добра, передаються генетично і можуть проявитися через кілька поколінь.

— Все це правильно,— перебила мене Ілонка.

— Отже, ви не впевнені, що зараз, ось у цей момент, коли ми стоїмо перед цими символічними обелісками, десь не народилася людина із спадковими задатками найжахливіших діянь, які проявляться згодом.

— Ми цього не боїмося,— сказала дівчина, і мене дещо знервувала її самовпевненість.

— Розумію, тут багато залежить від виховання, але ж...

— Так. Виховання насамперед. Але йому ми допомагаємо ще й іншими засобами.

— Якими, якщо не таємниця?

— Річ у тім, що наші вчені відкрили найістотніші закони розвитку іоносфери та суспільства, яким підпорядковується все живе, у тому числі й людина. Нині ми навчилися керувати цими законами, тобто спрямовувати їхню дію в потрібному нам річищі за допомогою спеціальних пристроїв — психорадарів. По всій планеті вони генерують гармонійні вібрації, котрі розвіюють, знешкоджують ще в зародковому стані негативні риси характеру людини, вилучаючи їх із загального біополя планети. Це, так би мовити, фабрики благородних діянь. До речі, одна з таких фабрик — перед вами,— вона показала на чудернацьку чашу, яка оберталася в ореолі хитросплетених променів.

— Можна подивитися на неї зблизька? — кивком голови я показав на чашу.

— А чому ж ні,— здивувалася Ілонка.

— У такому разі...

— Ходімо,— взяла мене під руку.— І, вже звертаючись до Вілени, яка щось пояснювала маленькій дівчинці, гукнула: — Віленко, піднімемося на психорадар.

Ми проминули мармурові плити і вузькою затіненою алеєю вийшли на невеликий, відполірований до дзеркального блиску металевий майданчик, посередині якого здіймалася споруда. Проміння її світла падало на блискучу поверхню майданчика, рикошетом відскакувало від нього, вловлювалося дзеркалами, котрі з усіх боків оточили майданчик, і вже від них розсіювалося в повітрі. Світло було таке яскраве, що у мене заболіли очі, і я мимоволі закрив їх руками. Ми уповільнили кроки. Ілонка все ще тримала мене за лікоть.

— Візьміть, Євгене. Так буде безпечніше,— Вілена подала мені чорні світлозахисні окуляри, які вона взяла у чергової, що сиділа у невеличкій будочці при вході до споруди.

Я надів їх, і враз мені здалося, що я потрапив у зовсім інший, невідомий мені світ, який існує десь поза моєю свідомістю, що проміння тисне на плечі, пронизує наскрізно, просвічує кожну клітину тіла, робить його прозорим, і що варто ступити ще кілька кроків до епіцентру цього всевладного виру світла і кольорів, як він підхопить мене і викине геть за свої неіснуючі межі.

— Наче у казці,— не втримався я.

— Справді, наче у казці,— підтвердила Вілена.

— Але чому тут не видно людей?

— Тут працюють автомати. Людині тут робити нічого. Хіба що бувають екскурсанти. Подібно нам,— дівчина усміхнулася.

— Ба навіть автоматів не видно,— окинув поглядом голі стіни.

— Апаратура в іншому залі,— вона попростувала до стіни.— Прошу.

Стіна розступилася, і ми потрапили у невелику, гарно освітлену кімнату, схожу на лабораторію. Нас зустрів неймовірний шум. Здавалося, ось-ось лопнуть барабанні перетинки. Над головою лунко тріскалися засліплюючі спалахи, ніби там, угорі, бушувала гроза. Під ногами двигтіла підлога. Я затулив долонями вуха, потім знову відкрив їх.

— Пульт управління,— ледь розпізнав голос Ілонки.

Я підійшов до похилої площини, яка спиралася одним кінцем на стіну, а другим лежала на підлозі, і побачив на ній безліч ручок, шкал, тумблерів, кнопок, написів. Не встиг роздивитися все це, як дівчата покликали мене. Квапилися до виходу. Вони, мабуть, не терпіли несамовитого шуму. Вілена підійшла до заглибини в стіні, доторкнулася пальцем ледь помітної кнопки. Площина легко поповзла вгору, і перед нами відкрилася неглибока ніша. Ми зайшли туди. Двері опустилися. Нас огорнула пітьма. Тільки дві бліді плями невиразно проступали крізь неї. Це були обличчя дівчат. Я відчув їхнє дихання. Під ногами ворухнувся м'який пластик, і ми стрімко почали спускатися. Ніби падали в безодню. Я підняв голову і побачив угорі темну пустку, яка блимала блідим оком мерехтливого вогника. Поступово темрява почала розсіюватися... Ми знову опинилися на рухомій доріжці підземного коридора, а ще за хвилину вийшли на по-

верхню. Я зупинився, зачарований хаотичним танцем променів. Побачене вразило мене. Я помітно відчував утому. Дівчата, мабуть, теж.

— Що ж, либонь, на сьогодні досить? — запитала Білена.

Я ствердно кивнув головою.

— А тепер обідати.

— Пропоную кафе у парку Диких Троянд,— сказала Ілонка.

Аеромобілем ми швидко дісталися до парку Диких Троянд.

Пообідавши, ми вийшли з кафе і поїхали до мого будиночка. Я розпрощався з дівчатами, піднявся на веранду і тихо відчинив двері. Тіка не було. Я все ще почував утому і якусь внутрішню спустошеність. Сів у крісло і закурив. Від незвички легко запаморочилася голова. Густі кільця диму розчинялися у повітрі і, захоплені легким продувом, випливали через напіввідчинені жалюзі. Я підійшов до однієї з них, розчинив її ширше, ще раз глибоко затягнувся димом синтезованої сигари, що догоріла до самісіньких пальців, і викинув недокурок на подвір'я.

МЕДОВИЙ ТИЖДЕНЬ

Зв'язатися з Олесем Архиповичем Козирем було не так просто. Жив він у невеличкому приморському курортному містечку, його адресу і номер телефону Ніні дав Гаркун, та Станіслав ніяк не міг додзвонитися: може, господар переїхав на іншу квартиру, може, виїхав зовсім з міста. Хоч би там як, але Станіслав з Ніною вирішили їхати. Ніна саме склала екзамени і була ще у відпустці, Станіслав теж узяв відпустку, і вони рано-вранці поїхали його автомобілем, розраховуючи зустрітися з Козирем, а заодно й відпочити...

Провівши ніч у дорозі, до містечка під'їздили опівдні.

Білими корпусами санаторіїв воно розкинулося вздовж берегової лінії, що, вигинаючись дугою, утворювала затишну бухту, захищену з трьох боків невисокими пагорбами, по яких крізь зарослі тропічної рослинності дерлися вгору чепурні одноповерхові будиночки, досить-таки дивної для незвичного ока архітектури.

Оддалік од берега, на голубій гладіні, статечно стояли на якорях кілька великих океанських кораблів, між ними, білопінними дугами розкреслюючи воду, сюди й туди сновигали моторні човни, на лагідній хвилі погойдувалися вітрильники, виловлюючи в свої чаїні крила вологі морські пасати.

Мора дихало солонуватою свіжістю, пахло рибою і йодом. Безперестанку котило до берега високу спокійну хвилю, яка розбивалась об гранітну набережну, вибухала шквалом срібних бризок і білими клубками піни відкочувалася назад.

Готель «Асторія», куди вони звернулись, стояв на самому березі моря неподалік од пляжу, але місць у ньому, як і побоювалася Ніна, не було. Про це категорично сповіщала табличка, що стояла на бар'єрчику, за яким, одгороджена скляною стінкою з напівкруглим отвором унизу, сиділа огрядна розфарбована блондинка і раз по раз посоловілими від нудьги очима кидала меланхолійні позирки на присмирнілий натовп, ніби перед нею були не люди, а отара овець.

— Не стійте, не чекайте, — повторювала завчене, — нічим зарадити не можу.

Станіслав з Ніною протислися до віконця, аби подати їй посвідку про відрядження. Блондинка навіщось покрутила її в руці і, не читаючи, повернула.

— Зверніться в організацію, куди відряджаєтесь. Може, вони щось придумають.

— А може, ви щось придумаєте? — запитав Станіслав.

— Нам ніколи думати, — одказала, позіхаючи, блондинка. — Нехай там і думають, куди ви приїхали.

— А ми не в організацію приїхали, — спробував пояснити Станіслав.

— То вже не моя справа. Зараз у нашому місті проходить симпозіум філателістів. Усі місця зайняті. Нічим зарадити не можу, юначе.

— Кого, кого? — обурилася Ніна. — Філателістів? У курортному місті?.. В курортний сезон? Та це ж глум, люди добрі... Знущання...

— Справді, такий симпозіум доречно було б провести десь за полярним колом,— підтримав хтось Ніну, і всі засміялися.

— Не знаю, не знаю! — підвищила голос блондинка. — Начальству видніше, де що проводити.

— Якому начальству? — допитувалася Ніна.— Філателістичному чи місцевому?

— Мабуть, їхній мер марки колекціонує,— підкинув хтось.

— Тепер це модно, — додав інший.

— І вигідно.

— Мер-філателіст?.. Такого я ще не чув. Ну, трапляється там, риболовлею забавляється або в чарчину заглядає. Не без таких мерів. А щоб марками...

— Не скажіть, не скажіть. Пам'ятаєте гоголівського городничого, що вишивати любив? То чому б і марками не...

— Тепер вони всі вишивати навчилися. Тільки-но до трибуни доб'ється, такі словесні вишивки мережить, такі узори плете, як мороз по шибці! Мистецтво!..

— І хрестиком, і гладдю.

— Частіше гладдю. Білим по білому. Щоб без зайвих контрастів...

Люди пожвавилися, загомоніли, знайшли спільну мову, спільну тему. Стовбичити біля віконечка стало легше, веселіше.

— Громадяни! Дотримуйтесь тиші! Не заважайте працювати. Боже, що за народ пішов? Розв'язали язики! — Блондинка охопила голову руками. — Замовкніть нарешті! Пекло якесь!

Розштовхуючи ліктями натовп і важко відсапуючись, до віконечка із слонячою впертістю пробивався опасистий з величезним животом чолов'яга. По його м'ясистому розчервонілому обличчю стікали цівочки поту. Забачивши його, блондинка гримнула Ніні:

— Громадянко, відійдіть од віконця. Пропустіть чоловіка. — Вона простягла йому папірця. — Заповніть, Аристарху Абрамовичу. Щось давненько ви не з'являлися в наших місцях. Забуваєте давніх знайомих.

— Робота, діла, знаєте,— пузань схопив папірця і почав випручуватися з натовпу.

— А йому, значить, ви зарадити можете? — запитала Ніна.

— Громадянко, прошу вас востаннє: не заважайте працювати. У нього броня.

— У таких броня скрізь, — обізвалася якась жінка. — Вони без неї кроку ступити не можуть. Броня на випадок війни, броня в ложу театру, броня на автобус, залізницю чи літак, броня в сауну, броня на курорт, броня в готель. Броня, броня, броня... Хто її вигадав?

— Та отакі ж і вигадали.

— Цей, мабуть, і на цвинтарі вже забронював для себе місце...

— Аякже! На центральній алеї...

— І пам'ятник заготовив...

— Лишилося некролог підписати...

— Групою товаришів...

— Жлоб рогатий, — підсумував хтось.

— Самі ви жлоби рогаті, — огризнувся пузань і сів до столика заповняти анкету.

— Ходім звідси, — сказав Станіслав. — Почалися наші ходіння по муках. Я так і знав.

— Не панікуй, Славку. Якось влаштуємось. — Оптимізм ніколи не полишав Ніну.

Вони вийшли у вестибюль.

— Що ж, Офелійко, доведеться ночувати в машині. Ночі тут теплі.

— До того ж у нас спальні мішки є, — підморгнула змовницьки, либонь, натякаючи на минулу ніч. — І невелика практика. Я згодна. А зараз давай займемося розшуками Козира. Може, він щось порадить.

— Поїхали.

На виході з готелю Ніну зупинила старенька, але не по літах жвава бабуся.

— Що, донечко, зупинитися ніде? — запитала, і Ніна здивувалася: що б це мало означати? Ніяких знайомих у неї немає в цьому містечку, а тут на тобі — «донечко». Що потрібно цій бабусенції?

— Ніде, бабусю. Наші місця вже зайняті. Заброньовані...

— Здалеку приїхали?

— Здалеку.

— Ви одна чи?..

— Удвох, — показала на Станіслава.

— Надовго? — допитувалася старенька.

— Не знаю, що й відповісти. Бачте, що з житлом робиться?

— Бачу, бачу, голубонько. Але можна зарадити. Зупиніться у мене. Я тут недалечко живу. Запевняю: не гірше, ніж в тому готелі.

— Славку, чуєш, що бабуся пропонує?

Бабуся заметушилася, швидко попрямувала до дверей, ведучи за собою Ніну. Прошепотіла тихо, втаємничено:

— Ви ідіть отако он... Біля газетного кіоску зачекайте. Я зараз...

— У нас машина, бабусю.

— Тим краще, голуб'ятка. Тим краще...

Вони перейшли вулицю, де на протилежному боці біля тротуару стояв автомобіль. Сіли. Станіслав завів мотор.

— Куди їхати? — запитав.

— Отако прямо й прямо. А там я скажу.

Поїхали. Бабуся принишкла, мовби збиралася з думками. Потім заговорила швидко, улесливо:

— Ой, які ви гарненькі, молодяточка. Як сонечка. Мабуть, недавно побралися?

— Недавнечко... У весільну подорож приїхали... Медовий тиждень у нас. На більше часу не вистачає... — не змигнувши оком, збрехала Ніна.

— Знаю, знаю, що то за щастя бути молодими. Сама колись була. Ой, була, була!.. Куди й поділося? Як згадаю!.. От дивлюся на вас — наче голубочків пара. Щастя вам, діточки. У мене вам буде гарнесенько... Та й беру недорого. Як з вас, нехай буде всього по п'ятірочці за добу... Тут, знаєте, скільки тих курортників. Як мошви. По куточках туляться. А я вам окрему кімнатку відпущу, — торохтіла балакуча бабуся. — Розумію, діло молоде, гаряченьке...

У дзеркалі, що було прикріплене перед лобовим склом, погляди Станіслава й Ніни зустрілися, вона підморгнула хлопцеві, помітила, як він густо зашарівся, усміхнулася змовницьки й утаємничено. Мовляв, а що, попався, парубче?..

Прихилилася й сказала тихо:

— Оце тобі, Славку, й аказуальний синхронний зв'язок, над яким ви з Шатровим б'єтеся день і ніч. Оце тобі й прогнозування культурологічних проблем!

І задоволено розсміялася.

— Егеж, дітоньки, правдоньку кажу, гаряченьке... — по-своєму зрозуміла сміх старенька і торкнула Станіслава за плече: — Он біля того особнячка зупинися, голубчику. У нас тут гарно, з квіточками... І море близенько... З чаєчками і корабликами... Приїхали... Прокатали стареньку...

Станіслав підкермував до воріт, зупинився.

— Що ж, давайте знайомитися, — сказав, відчиняючи дверцята. — Станіслав...

— А мене Есмеральдою Іполитівною величають... А тебе як, донечко?

— Я — Офелія, — не без гордості сказала Ніна. — Чули про таку?

— Тепер такий світ настав: що завгодно почути можна. Гарненьке ім'я. Виходьте, діточки. Машину можете он там у дворі поставити, біля флігеля... Зараз відчинять ворота. — Вийшла і загукала, перехилившись через хвіртку: — Віталику, онучку, а ходи-но сюди!

На ганок вискочив голопузий русоволосий хлопчик років десяти, одягнений в голубі вилинялі шорти, на ногах теліпалися розбиті сандалики.

— Відчини ворота, Віталику, нехай дядя заїде. — Мама не дзвонила? — метушилася Есмеральда Іполитівна.

— Ні, — відповів хлопець.

Станіслав заїхав у двір.

— Ми живемо з дочкою, — пояснила Есмеральда Іполитівна. — Та ще оцей шибеник неслухняний. Влітку живемо у флігелі, а будинок здаємо курортникам. Треба ж виручати людей... Зараз я вам відчиню... Там у нас кімнатка з окремим ходом. Вам буде зручно. Ніхто не заважатиме.

Есмеральда Іполитівна повела Ніну на другий бік будинку, піднялася на маленький ганочок, довго шукала у сумочці ключ, нарешті відчинила двері, і Ніна зайшла у невеличку веранду, в якій стояла газова плитка, кухонний столик і два стільці.

— Тут можна приготувати сніданок, зігріти каву, пообідати, — пояснила, відмикаючи ще одні двері, що теж були на замку.

Кімната була затишною. Стіни обклеєні свіжими шпалерами, підлога пофарбована, перед диваном, застеленим плюшевим покривалом, лежав невеличкий килимок. На дивані, як і в будь-якому готелі, — чисті простирадла, рушник, дві подушки. На невеликому письмовому столі у вазочці стояли квіти. Стіну прикрашала репродукція картини відомого мариніста, вправлена в багетову рамочку. Телевізор, карафка з водою, дві склянки, шафа для одягу, два крісла... Все, як мається бути.

— Подобається? — запитала Есмеральда Іполитівна.

— Годиться... — відповіла Ніна. — Піду покличу свого судженого.

— І речі несіть заодно, — підказала бабуся. — Живіть, скільки вам забажається...

Ніна вийшла. На подвір'ї Станіслав розмовляв із Віталиком, що крутився біля автомобіля, не перестаючи стукати об землю футбольним м'ячем.

— Давай речі, чоловіче. Будемо поселятися, — по-хазяйськи розпорядилася Ніна.

— Ну як там? — Запитав Станіслав.

— Не люкс, але жити можна. Саме для молодят, — не забула вколоти. — Люксові номера заброньовано.

— А ми тут з Віталиком з'ясували одне важливе діло. Виявляється, він знає Олеся Архиповича.

— Он як!

— ...Викладає у них фізкультуру в школі-інтернаті. Вважай, нам пощастило, Віталик береться влаштувати нам зустріч. Сьогодні ж...

— Тебе, Віталику, сама доля нам послала, — Ніна провела рукою по його шорсткому білявому волоссю. — А далеко ваша школа?

— Та ні, не так, щоб і далеко, але бабуся...

— Що? Не пускає з дому?

Хлопець кивнув головою.

— То пусте, — сказав Станіслав. — Ми її гарненько попросимо. Хочеш покататися?

— Хочу.

— Тоді збирайся.

— Прямо зараз?

— А навіщо відкладати на потім? Ось ми тільки перенесемо свої речі, влаштуємося і поїдемо. Згода?.. — Станіслав узяв з багажника валізу, меншу передав Ніні.

— Ти тільки не забувай, Славку, називати мене Офелією, — шепнула Ніна. — А то може статися конфуз. І запам'ятай: я твоя дружина. І у нас... медовий тиждень...

— Постараюся не забути. Все жартуєш?.. Дивися!.. А то може статися так, що роль нареченої і молодої дружини буде перша і остання в твоєму репертуарі.

— На що ти натякаєш?

— Гарне мені «натякаєш»! Сама затіяла цей спектакль. Що ж... Доведеться тепер грати роль чоловіка.

— Доведеться... — Ніна подивилася на нього справді закоханими очима. — Думаю, з моєю допомогою впораєшся...

— Де вже мені без твоєї допомоги!

Вони піднялися на ганок.

— Розташовуйтесь, — запросила Есмеральда Іполитівна. — Я ненадовго відлучуся. Треба ще раз пройтися до готелю. Бачили що там робиться? А в нас половина будинку пустує. Треба виручити людей.

— Ми вас відвеземо, — сказав Станіслав. — Тільки відпустіть з нами Віталика. Виявляється, він знає чоловіка, з яким нам треба побачитися.

— Той шибайголова всіх знає. А чого ж! Нехай їде. Тільки дивіться за ним. А то може таке вчворити!..

— Гаразд... Віталику, ти вже зібрався? — гукнув Станіслав. — Тоді по конях! Не будемо вас затримувати, Есмеральдо Іполитівно. Ощасливте ще когось.

— Не забудьте взяти ключі.

— Може, давайте розплатимося? — запитала Ніна.

— Ще встигнемо, голуб'ятка, — сказала Есмеральда Іполитівна. — Наперед не беру. Поїхали...

Спортивний комплекс школи розташувався у розкішному парку на околиці містечка. Бігові доріжки, стадіон, спортивні майданчики, критий басейн — усе декорувалося тропічною рослинністю, все потопало в зелені, квітах, аромат яких змішувався з терпкими віддихами моря, п'янив, мов молоде невиброджене вино. Станіслав поставив машину у затінку платана, і Віталик вискочив з неї.

— Зараз я його розшукаю. Зачекайте! — подався в напрямку просторої світлої будівлі, що проглядалася в кінці широкої алеї, вимощеної дрібненьким гравієм.

Станіслав і Ніна пішли за ним.

На зеленому, гарно доглянутому полі, що одним кінцем виходило до моря, хлопчики, незважаючи на спеку, грали в футбол. Станіслав присів на вишмульгану лавку, почав спостерігати за грою, все більше й більше захоплюючись нею. Ніна ходила

парком, милувалася розмаїттям квітів, що строкатістю кольорів буяли на клумбах, немов на них було розстелено живі, майстерно зіткані килими.

Віталика не було. Хлопець зник, наче випарувався. Тільки хвилин через двадцять Ніна помітила його щупленьку постать у кінці бокової алеї, на якій чоловік у синіх спортивних штанах, світлій тенісці і широкополому солом'яному брилі підстригав кущі живоплоту. Віталик підбіг до нього, жваво показуючи рукою на дорогу, де стояв їхній автомобіль.

Чоловік поклав на лавку ножиці, скинув бриля, витер хусточкою чоло і неквапно пішов алеєю у напрямку до стадіону слідом за Віталиком, який гнав поперед себе м'яч, стукаючи ним об тверду втоптану доріжку.

«Оце, мабуть, він і є, Козир»,— подумала Ніна, підходячи до Станіслава.

— Чуєш, Славку! Та облиш ти хоч тут свій футбол.

— Зачекай, Ніно! Поглянь, як прорвався он той голопузий правий крайній! Молодець! Ну, давай, давай, дорогенький! Отак! Отак! Гол!!! — закричав радісно і схопив Ніну в обійми.

— Здурів... Зовсім здурів,— пручалася вона.— Он, мабуть, Козир іде... А ти, як мала дитина.

— Який Козир? Де? Звідки ти знаєш? — Станіслав відпустив Ніну, поглянув убік чоловіка, що, розмовляючи з Віталиком, наближався до них, і присмиріло опустився на лавку.

Забачивши Ніну й Станіслава, хлопець побіг швидше, за мить відрапортував:

— Розшукав. Он він іде. Ну, ви тут поговоріть, а я побіжу теж пограю трохи. Будете їхати — покличте. Добре?

— Гаразд,— сказав Станіслав.— Біжи...

Козир ішов, не кваплячись, натомленою, трохи розвалькуватою ходою, придивляючись, хто б то міг до нього завітати. У свою чергу приїжджі розглядали його, Ніна помітно хвилювалася, що видавали її міцно стиснуті губи і нервовий дрож пальців.

Підійшов. Привітався. Був середнього зросту, статура — міцна. Рухи — неквапні, виважені; руки — дужі, засмаглі на сонці, таке ж засмагле мужнє, з правильними рисами обличчя; тонкий прямий ніс, задумливі, ледь примружені очі. Вигоріле на сонці, мабуть, колись русяве, а тепер попелясте, коротко підстрижене волосся неслухняно їжачилося на голові. На Станіслава він зробив враження людини замкнутої, відлюдькуватої, Ніна губилася в здогадах щодо його особи.

— Ви до мене? — стримано запитав.— Чим можу бути корисним?

— Ми до вас від Антона Карповича Гаркуна,— пояснила Ніна.— Знаєте такого?

— Гаркуна? — перепитав, присідаючи на лавку і припрошуючи сісти своїх співрозмовників.— Це щось нове. Давненько вже нічого від нього не чути. Що це йому в голову стукнуло?

— Не йому, Олесю Архиповичу. Це нам.

— Розповідайте,— Козир поглянув на годинник.— У мене обмаль часу. Через півгодини починаються заняття в спортзалі...

Станіслав з Ніною, збиваючись, розповіли йому про мету свого приїзду, про те, що їх, як наукових співробітників футурологічної бібліотеки, він цікавить насамперед як один із співавторів повісті, опублікованої колись у журналі, і що їм хотілося б поговорити з ним про це докладно, і тут, певне, десятьма — п'ятнадцятьма хвилинами не відбутися, отже, бажано було б зустрітися, коли в нього буде вільний час, поговорити, нікуди не поспішаючи.

Козир мовчав, щось роздумуючи, і та мовчанка не обіцяла нічого втішного, принаймні так здавалося Ніні. «Ось встане зараз,— думала вона,— вибачиться, розпрощається, пославшись на зайнятість, піде на свої заняття і що тут вдієш? Не примусиш же його розводитися перед ними про свої пригоди, ділитися враженнями від них».

— Власне, мені не зовсім зрозуміла мета вашого приїзду,— сказав, вислухавши.— Якщо ви маєте на увазі моє минуле, мені, правду сказати, не хотілося б повертатися до нього бодай у спогадах. Можна звихнутися від усього цього. А я ще хочу пожити нормальною людиною.

— Нам тільки уточнити деякі моменти,— в голосі Ніни ще жевріла якась надія.— Дещо нам уже розповів Антон Архипович.

— Гаркун? — Уперше за час їхньої розмови на обличчі Козира промайнула ледь помітна усмішка.— Той може. Вам краще й надалі мати справу з ним.

— І все ж... ми б просили вас... Зрозумійте, це дуже важливо...

— Не думаю. Що тут може бути важливого? До того ж стільки часу сплинло!.. Ви надовго до нас? — запитав.

— Побудемо трохи,— відповів Станіслав.

— Давно прибули?

— Сьогодні.

— Літаком?

— Ні, у нас свій транспорт.

Козир знову поглянув на годинник.

— Давайте домовимося так. О сімнадцятій у мене закінчуються заняття. А десь о двадцятій... Де ви зупинилися?

— Недалеко від центру,— сказав Станіслав.

— О двадцятій чекайте мене в кафе «Аеліта». Знаєте, де це?

— Знайдемо,— радісно сказала Ніна.— Величезне вам спасибі, Олесю Архиповичу.

— Це там, у скверику біля пристані,— пояснював Козир.— Отож домовилися. Чекайте. Тільки постарайтеся заздалегідь зайняти столик. У ці години там повно народу. Знаєте, у нас містечко курортне, людне. Так що ви вже подбайте...

— Гаразд. Все зробимо. Дуже вам вдячні,— Ніна не приховувала своєї радості.

— До зустрічі. Я не прощаюся,— сказав і швидко пішов по алеї до лави, на якій лежали садові ножиці і бриль.

Кафе справді було переповнене, і Станіславу довелося вистояти довгу чергу, щоб зайняти столик на відкритій веранді, яка виходила на море, нависаючи над самою водою. Сонце поволі почало опускатися за пагорби, заливаючи дрібні рухливі хвилі гарячим пурпуром. З галасливим квилінням у повітрі ширяли чайки, з розгону падали на воду, вихоплюючи з неї поживу. На невеличкому естрадному майданчику грав оркестр, у кафе було гамірно, людно, хоч тут на веранді відвідувачів було менше.

Офіціант накрив стіл, побажав приємно провести вечір, а Олеся Архиповича все не було. Нарешті Ніна побачила його міцну приземкувату постать, що впевнено пробиралася крізь натовп унизу, біля входу в кафе. Вона перехилилася через бар'єр, помахала рукою. Козир відповів тим же, швидко піднявся по дерев'яних східцях, підійшов до столика.

— Доброго вечора, друзі,— привітався, і в його голосі вже не було тих холодних ноток, які звучали при зустрічі вдень.— Гарно влаштувалися,— показав на море.

— Добрий вечір. А ми вже думали, що ви не прийдете,— сказала Ніна і уважно подивилася йому в очі.

— Як то не прийдете? Такого статися не могло. Треба завжди дотримуватися слова,— сказав категорично.

— Сідайте, будь ласка. Дозвольте, я буду вами сьогодні опікуватися,— запрошувала Ніна, підсовуючи тарілку.

— З приємністю,— сказав, умощуючись.— Як вам подобається у нас?

— Чудово,— відповіла Ніна.— Особливо море.

— Ви вперше у наших краях?

— Я вперше, Станіслав бував і раніше.

— Отож вам буде цікаво.— І, помовчавши, раптом запитав: — То, кажете, ви знайомі з Гаркуном? Пощастило вам...

— Він мій сусід, і ми часто зустрічаємося,— сказала Ніна.— І вас згадуємо.

— Он як! — здивувався Козир.— Цікаво... І що ж він про мене розповідає?

— О, Антон Карпович в захопленні від вас.

— Навіть так?

— А чому б і ні? Адже колись ви були гарні друзі. Чи не так?

— Чому були? Ми ними й залишилися. Як він там поживає? Все в шахи грає? Так би мовити, утверджується на шахових полях?

— Ще й як! — сказала Ніна.— Просто-таки дивовижна пристрасть. Але виграти в нього — марна затія. Мені здається, займися він шахами серйозно, неодмінно чемпіоном світу став би. Але про це він і слухати не хоче. Шахи для нього так собі... Хобі... не більше.

Море рокотало вечірнім прибоєм, що розбивався об гранітну набережну, вирував пухнастими клубками піни і розсипався міріадами дрібненьких крапельок, які вітер заносив під тент. Козир дістав хусточку, витер змокріле чоло, взяв апельсин і почав здирати з нього шкірку.

— Хобі, кажете? — його обличчя перекосилося гримасою.— Ні, дочко, не так усе просто. А ви знаєте, звідки у нього це хобі?

— Ні.

— Антон рано залишився без рідних. Загинули на фронті. Це, мабуть, вплинуло на характер хлопчика. В дитбудинку, куди його забрали, він тримався осторонь інших дітей, був відлюдькуватим. Діти його недолюблювали, часто глузували, прозивали ворожбитом. Зрештою, до цього він звик. Шукав собі діла, розваг. Впадав з однієї крайності в іншу, та ніщо не могло захопити його по-справжньому. Раптом відкрив для себе шахи. Ніхто з ровесників не міг виграти у нього, тут він був богом. Уже й тоді, коли життя налагодилося і він став відомим ученим-анабіологом, захоплення шахами не минуло. Але тепер для цих занять бракувало часу. І ось на ниві науки він, до речі, так само, як і я, потерпів фіаско. Те, що сталося з нами після злощасного викрадення в майбутнє, те, що ми побачили, пережили і переосмислили там, назавжди відштовхнуло нас від нашої професії, від науки. Ми прийшли до висновку, що займалися не тим, чим слід, ми просто ретельно виконували свої обов'язки в ім'я ідеї, в ім'я науки. І не більше. Ми ніколи не замислювалися над тим, що ми робимо і навіщо. Інакше ніколи б не згодилися переселити людей у невідомий нам світ, навіть тоді, коли б вони самі цього хотіли, коли б перед ними стояла альтернатива: або вони житимуть там у невідомому нам світі, або смерть тут. Тепер-то я переконаний: краще смерть. Явище природне, закономірне. Експериментувати ж з людиною, не знаючи, що з того буде?! Такого права не дано нікому. Побувавши там і побачивши все на власні очі, ми переконалися, що ніяка, нехай найвища ідея не виправдовує наших дій. Виявляється, є засоби, які найблагороднішу ідею можуть зробити мерзенною. Бо немає алтарів, на які можна приносити людські жертви, немає кумирів, якими можна було б виправдати людські жертвоприношення. Сказано: не людина для свята, а свято для людини. Це істина не нова, та кожен приходить до неї своїм шляхом. Якщо взагалі приходить...

Так от. Повернувшись звідти, ми забули про свою колишню професію і зайнялися кожен своїм ділом. Антон згадав про шахи. У нього, мабуть, пробудилися давні, ще дитячі інстинкти, коли йому, малому, зацькованому хлопчині, треба було чимось утверджуватися в житті, доказати свою перевагу над іншими. Шахи знову стали для нього засобом самоствердження. Адже саме вони дають змогу наступати й захищатися, захищатися й переходити в наступ. Це в його характері. Захист і наступ, наступ і перемога. Лаври чемпіона йому справді ні до чого. Важливий сам процес ствердження.

— Он воно що! — не витримала Ніна.

— Саме так.

— А ви, значить, вибрали фізичну культуру? — запитав Станіслав.

— Не зовсім... Нападати й захищатися не в моїй натурі. Я вибрав інше. Я зрозумів: треба любити людину. Не якусь абстрактну, не весь загал, не все людство одразу, а окрему, конкретну людину, ту, що ось зараз поруч, з якою маєш справу в даний момент. А полюбивши, робити все для того, щоб вона стала кращою. Робота з дітьми дає змогу реалізувати ці прагнення. Чим далі я живу, чим більше пізнаю світ, тим глибше переконуюся, що ми живемо нібито двічі. Перший раз — це дитинство. І вдруге — спогади про нього. Але дивна штука пам'ять. Вона діє вибірково. Нам запам'ятовується не все. Найбільше запам'ятовується те, що сприймалося емоційно. Отож мої уроки фізичної культури — то своєрідні спектаклі, де діти — самі дійові особи і виконавці. Хочеться, щоб ці уроки залишилися в їхній пам'яті на все життя і час від часу спливали світлими спогадами... Але щось я розговорився, а ви сидите і не пригощаєтеся. Не годиться так. Беріть, Ніно, фрукти,— підсунув вазу з апельсинами.— Беріть, Славо...

Ніна відпила шампанського, Станіслав узяв апельсин.

— Тобто, ви переконані, що виховувати...

— Ні, в цьому я не переконаний,— перебив Станіслава Козир, не дослухавши, що той хотів запитати.— І забудьте, будь ласка, слово «виховувати». Принаймні не вживайте його при мені. Я нікого не виховую. Не в моїх принципах: «Роби те, а того робити не можна. Стань так, візьми те, а того не чіпай...» Кожна людина виховує себе сама. Інакше в одного й того ж учителя всі учні були б на один копил, чого, на щастя, в житті не буває. Отож кожна людина виховує сама себе, якщо в неї є розум. Дурня ж не виховає ніхто. Я не виховую. Я хочу, щоб вони, діти, просто

жили. Жили тепер, сьогодні, в даний момент. Жили не в ім'я якогось абстрактного майбутнього, якого, до речі, ніхто не бачить, а жили сучасним. І щоб жити їм було цікаво. Ми часто думаємо, що мета дитини — повноліття, тому що це її майбутнє, насправді ж мета кожної дитини скорше — гратися, насолоджуватися, бути дитиною. Так не позбавляймо ж її цієї радості, продовжмо її. І це запам'ятається їй на все життя. Тільки радість висвітлює душі, а світла душа завжди прагне до благородства, лицарства, розуміння честі, совісті, зрештою, до розуміння прекрасного. А людина, для якої прекрасне стало внутрішньою потребою, невід'ємною часточкою її єства, не може бути ні підлою, ні підступною, ні негідною... Ось кажу я ці високі слова, а на пам'ять спливла притча, вичитана в якомусь старовинному романі. Послухайте, якщо вам цікаво.

— Розповідайте, розповідайте,— заохочувала Ніна.— Дуже цікаво...

— Один розумник, закінчивши університет, зайнявся на дозвіллі (був синком багатія і байдики набридало бити) вивченням історії мистецтв. Іноді читав лекції, бажаючи просвітити людей. Якось він виступав перед поважною інтелігентною аудиторією. Доповідь його була поверховою, туманною, дилетантською. Він розповідав про різні типи Мадонни в живописі Нідерландів XV століття. Після лекції до цього «естета» підійшов якийсь князь і попросив його повторити одну фразу з доповіді. Лектор, дещо здивований і стурбований проханням князя, поспішив відкрити конспект і прочитав фразу, яка чомусь зацікавила того. Нічого в цій фразі не було особливого. Фраза як фраза. Але князю, мабуть, не сподобався той розв'язний, фривольний тон, яким автор взагалі говорив про Богоматір. Можливо, в цій злощасній фразі легкодумність була очевиднішою, ніж в інших частинах доповіді.

«Так, гаразд,— сказав князь, холодно посміхаючись,— більше мені нічого й не треба».

«Але зачекайте. Як же так! — обурився естет.— Я хочу знати, в чім річ. Тобто, навіщо це вам?»

«На те, щоб знати, хто ви такий...»

«Он як! Ну і що?..»

«Тепер я знаю. Ви — безсоромник і дурень».

Зрозуміло, того ж вечора ображений шанувальник живопису викликав князя на дуель, а наступного дня князь укокошив його. От така історія... На перший погляд, здавалося б, дешевенька казочка, доведена до абсурду. А між тим — ніякого абсурду в ній немає. Адже ідеал людської краси виношувався тисячоліттями, перш ніж втілився в образі Мадонни. І оскверняти його не можна, навіть якщо ти великий естет. Це розумів князь, бо той ідеал прекрасного жив у ньому, був часточкою його єства, чого не сказати про нашого естета.

І вчинок князя благородний. Він заступився за красу, заступився за Жінку. Заступився по-лицарськи...

Олесь Архипович замовк. Розлив по келихах шампанське.

— Давайте вип'ємо за благородних лицарів,— запропонувала Ніна.

— Давайте,— підтримав її Олесь Архипович.

— Цікаво, а як прокоментує цей вчинок філософ? — звернувся до Ніни Станіслав.— Про що, Офелійко, думає людина, яка зважилася на такий благородний, але безрозсудний вчинок? Адже князь теж міг поплатитися життям...

— Мабуть, про те, що, окрім благородства, їй не потрібно більше нічого.— Вона підняла келих і виголосила тост: — Будьте лицарями! Особливо, коли це стосується жінки!

— За такий тост гріх не випити,— сказав Козир.— За наших прекрасних жінок!

— За удачу! — сказав Станіслав.

— Ви давно одружені? — запитав Козир, ніби про те, що Станіслав і Ніна — подружжя, для нього само собою зрозуміло.

— У нас весільна подорож,— перехопила ініціативу Ніна, остерігаючись, аби Станіслав не бовкнув щось не так.

— Он воно що! В такому разі бажаю вам великого щастя і довгих, довгих років... Можна тільки позаздрити вам. У вас усе попереду, в майбутньому.

— Майбутнє...— Станіслав хапався за ниточку, що її так несподівано подав йому співбесідник.— Ось ви, Олесю Архиповичу, побували в майбутньому. Яке воно? Що в нього перейшло від нас?

— От, от...— підтримала Ніна.— Адже часто ми виправдовуємо свої, нехай і не

зовсім зрозумілі та доречні діяння тим, що це, мовляв, потрібно для майбутнього. Прикладів можна навести безліч. Нерідко все це дається нам ціною величезних зусиль, невдач, а то й жертв. Але ж може виявитися, що всі наші зусилля, всі наші жертви марні. То чи варто жити і трудитися в ім'я цього? В ім'я якихось абстрактних ідей, які мають здійснитися колись, а, виявляється, що майбутньому вони не потрібні?

— Так, людині боляче, що вона і в майбутньому не бачить пристрасті, до якої прагне,— почав Козир.— Але я не вірю людям, які щось роблять лише в ім'я майбутнього. Запитати їх, що ж воно являє собою? Яким бачать вони його?.. Чи уявляють хоч якісь умовні контури?.. Впевнений, однозначної відповіді не одержите. Все це — фантазування, блеф... Люди, які в ім'я майбутнього не живуть сучасним, обкрадають себе й інших, бо саме діло, яким вони займаються, їх не цікавить. Для них важливий кінцевий результат, який ховається за горами часу, десь там, у примарному, ілюзорному прийдешньому, якого вони не бачать, бо побачити його й відчути поки що не дано нікому. Аж он як далеко мета їхніх діянь! А тим часом сучасне минає, мета залишається нездійсненною. А нащадки нерідко відкидають її. Є й інша категорія мрійників. Ці в ім'я майбутнього не обкрадають себе у сучасному, вони наштовхують на це інших, запаливши їх абсурдною ідеєю, яка мусить здійснитися колись у майбутньому. Як у філософа: несучасні ні в якому часі, вони мріють про ніякий час, непотрібні ні в якому місці, вони мріють про ніяке місце, без племені і роду, вони мріють про рід безрідних, баз індивідуального обличчя, вони живуть мрією про універсальну безликість. Таким людям від, здавалося б, безневинної фантазії про якесь світле майбутнє нічого не варто перейти до фантастичної віри в нього, а основне — запалити цією вірою інших: виконавців. Це вже страшно, бо фанатизм призводить до реальної зневаги існуючого, прямої наруги над ним: такі люди не зупиняться ні перед чим. Історія знає чимало прикладів, коли люди спочатку несміливо, з підозрою прислухаються до бравурних маршів фанатиків, що закликають в ілюзорний рай безликого майбутнього. Згодом піддаються гіпнотичному впливові цієї жахливої музики, не розуміючи, що вона звучить тільки для того, щоб заглушити стогін і ридання тих, на чиїх муках і крові вимощується дорога в той безумний і безсердечний «рай». Ми знаємо, до яких сумних наслідків привели людство бравурні марші гітлерівського фашизму, котрі теж звучали як провісники «щасливого» майбутнього для свого народу, вигаданого паралітичними мізочками бездушних фантазерів-головорізів, що не ігнорували ніякими засобами для досягнення своєї маніякальної мети.

Отже, в будь-якому випадку бачити наслідок, а не саме діло — величезна помилка. Так можна дійти до того, що і смерть може стати метою нашого життя. Адже вона теж — наслідок і теж — у майбутньому.

У прийдешнє треба вірити — це наше благородне і невід'ємне право, але, вірячи в нього, ми мусимо любити сучасне, бо ця любов наповнює нас гарними діяннями. І будьте певні, все те прекрасне, що вдалося зробити нам, люди майбутнього сприймуть як своє рідне, кревне... Все це я зрозумів, побувавши серед людей далекого прийдешнього, які на багато наших, здавалося б, з погляду сучасності, беззаперечних звершень дивляться як на дитячі забавки, та вони просто забули все те як таке, що не варте уваги. І разом з тим багато чого, що для нас здавалося миттєвою буденщиною, вони взяли собі як належне, без чого і їхнє життя було б якоюсь мірою ущербленим. Отож треба робити те, що потрібно нам тепер, у сучасному, в даний момент. Але робити, думаючи, з великою відповідальністю перед сучасним. Та годі про це... Про майбутнє поговоримо іншим разом...

Олесь Архипович замовк. Мовчали, замислившись, і Ніна та Станіслав. Милувалися разочками перших електричних вогнів, що засвічувалися на присмирнілих пагорбах. Почали спалахувати ліхтарі і в порту та на набережній. Це було неповторне видовище. Яскраві вогні від ліхтарів бігли по воді вузенькими доріжками, розбивалися дрібною хвилею і десь далеко в морі зливалися в мерехтливе сяєво, яке, ніби живе, пульсувало жовтогарячим полум'ям, окреслюючи горизонт.

— Красиво? — перехопив їхні погляди Олесь Архипович.— А ви знаєте, яке видовище відкривається спостерігачу з моря, особливо рано-вранці, коли сонячне проміння висвітлює невисокі пагорби, за які вчепилися старовинні генуезькі вежі та криті барвистою черепицею будиночки, що потопають у зелені? Враження таке, ніби ви підпливаєте до якогось казкового міста, що воскресло із сивої минувшини та так і застигло на цих пагорбах, милуючись собою в морському дзеркалі.

Вам треба обов'язково здійснити морську прогулянку катером і помилуватися нашим містом з моря. Краще це зробити вранці або в сонячне надвечір'я. Екскурсійне бюро пропонує багато цікавих туристських маршрутів.— Козир подумав, потім запитав: — Чим ви займаєтеся, скажімо, завтра?

— Будемо відпочивати, мабуть, підемо на пляж,— сказала Ніна і запитально подивилася на Станіслава.

Той ствердно кивнув головою.

— Давайте домовимося так. Відпочивайте, а десь годині о третій після полудня я чекатиму вас біля пристані. Зробимо невеличку морську прогулянку, я покажу вам наші околиці, мальовничі береги... До того ж я приготував для вас сюрприз. Певен, ви будете приємно здивовані.

— Що саме? — не втрималася Ніна.

— На те й сюрприз, щоб вам покортіло. Дізнаєтесь завтра при зустрічі. А тепер, мабуть, будемо розходитися. А то я вас заговорив, а ви з дороги натомлені. Пора відпочивати.— Козир підвівся і, пропускаючи поперед себе гостей, попрямував до виходу.— Ходімо, я вас проведу, а заодно покажу наше вечірнє місто.

У флігелі Есмеральди Іполитівни не світилося. Господарі, мабуть, вже спали. Зате вікна другої половини будинку були освітлені, звідти чулися голоси, певно, бабуся ощасливила ще когось, надавши тимчасовий притулок. Станіслав із Ніною піднялися по скрипучих східцях на ганок своєї квартири, Ніна відчинила двері, увімкнула світло. В кімнаті стояла задуха, і Станіслав розчинив вікно. Крізь нього хлюпнулася нічна прохолода, настояна на різких духмяних пахощах матіоли. Здалеку доносився монотонний шум моря.

Натомлені неспокійним днем, обоє важко попадали в крісла, почуваючи якусь незрозумілу ніяковість, ніби чимось завинили одне перед одним. Напружену мовчанку порушила Ніна. Намагаючись встановити так потрібну в цій ситуації невимушеність стосунків, вона запитала, жартуючи:

— Що будемо робити, чоловіче?..

Станіслав байдуже стенув плечима, увімкнув телевізор.

— Будемо дивитися телепрограми,— відповів сухо, аби не мовчати.

— А він зовсім нормальний, правда, Славку? Я сподівалася на інше.

— Ти про кого? А, про Олеся Архиповича...— Либонь, його думки були зайняті чимось іншим.— Так. Цілком пристойний чолов'яга. Розумний, вдумливий, мислячий...

— Серйозний...— вона підійшла до Станіслава, поклала руки на його плечі. Прагнучи здолати ніяковість, що не хотіла полишати обох, сказала тихо, трохи капризуючи: — Усміхнися, Славку. Чому ти такий похмурий? Не бери дурного в голову. Дивися на життя простіше... Різні трапляються ситуації.. Наша не з гірших...

— А я хіба що? Звідки ти взяла, що я беру в голову дурне? — Намагався надати своєму голосові розважливого тону.

— Мабуть, мені так здалося,— сказала, стримуючи сміх. Підійшла до дивана, посмикала за спинку.— Як він тут розкладається? Допоможи, Славчику. Я страшенно стомилася.

Станіслав розклав диван, і вона швидко постелила. Взяла рушник, мило, скинула блузку, підійшла до Станіслава (він знову сидів у кріслі, втупившись поглядом в екран телевізора), торкнулася його щоки.

— Годі тобі сумувати. Ходімо вмиватися. Там на подвір'ї під деревом — умивальник. Сама я боюсь..

— Чого б це? — здивувався щиро.— Це на тебе не схоже.

— Боюся, щоб мене хтось не вкрав. Що ти тоді будеш робити без мене?

Станіслав випростався, пильно подивився в її вологі, блискучі очі, зняв з плечей рушник. Якийсь час так і стояли, вивчаючи одне одного поглядами, не знаючи, що робити. Потім Ніна прихилила до його грудей голову, прошепотіла ледь чутно:

— Поцілуй мене, Славчику.— І коли він несміливо вдовольнив її прохання, чи то жартома, чи то серйозно додала: — Не забувай: у нас медовий тиждень.

— Ходімо вже! — він знову прикрив рушником її голі плечі, обняв за талію, повів на подвір'я.

Боячись розбудити господарів, тихо зойкали під холодними струменями води, плескалися, аж поки не спорожнів умивальник.

— Витри мені спину, Славку,— по-домашньому розчулено попросила Ніна.

Він розтирав її спину, плечі, руки, відчуваючи, як його пальцям передається дрібний нервовий дрож її тіла.

— Змерзла?

— Бр-р... Як холодно,— у неї цокотіли зуби.— Все... Досить... А тепер іди. Я зараз... Помию тільки ноги...— знову закуталася у вологий рушник, присіла на лавочку.— Іди, Славку.

Він зайшов у кімнату, вимкнув телевізор, заліз під чисте накрохмалене простирадло: Есмеральда Іполитівна уміла тримати марку фірми. Сторожко прислухався, як Ніна замикала двері, потім клацнув вимикач, на веранді щось гучно заторохтіло, мабуть, вона спіткнулася в темряві об порожню каструлю. «А щоб тобі...» — незлобливо вилаялася хтозна на кого. У кімнату зайшла роздягнена, в самих плавках і ліфчику, на засмаглі плечі спадало пухнасте русяве волосся, пружне тіло вигравало проти світла з вулиці глянцем бронзових полисків.

Станіслав чув, як сторожко, майже безшумно, либонь, боячись знову об щось спіткнутися, вона підійшла до нього, скинула з ніг капці, вологими пальцями мацнула його груди, потім швидко, ніби за нею хтось гнався, пірнула під простирадло і, мовби шукаючи жаданого прихистку, міцно всім тілом притиснулася до нього, обхопила холодними тремтячими руками.

— Оце й усе...— прошепотіла, припадаючи губами до його грудей.

За вікном шурхітливим нічним прибоєм на берег наступало море.

ЗУСТРІЧ У ГАРТА

«...Шеф свиня... Поїхав у найвідповідальнішу хвилину... Хто я для нього?.. Аспірант?.. Ха-ха-ха! Аспірант... Дисертант... Дорогий Олександре Івановичу! Вельмишановний Олександре Івановичу! А в голові одне — свиня. Високоосвічений мерзотник... Дипломований мерзотник!..»

Гарт ще раз перечитав щоденник і згорнув зошит. Сидів за столом, глибоко замислившись. Відтоді, як лікарі оживили Євгена Терена, хоч би чим був заклопотаний, думки незмінно поверталися до особи пришельця. Як голова Ради Громадського Довір'я Гарт ніс відповідальність за все, що відбувалося у суспільстві. Щоденник Ілонки трохи відкрив завісу над життям Терена, хоч Гарт не в усьому міг розібратися. Все більше його бентежило питання: який він, рядовий представник далеких предків? Як жили вони, люди, що вже тоді висунули основні принципи моралі суспільства, в якому живуть його сучасники?

«...Шеф — свиня... Дипломований мерзотник...» — мабуть, складні, заплутані стосунки з науковим керівником продиктували ці слова. Але ж... яке протиріччя! «Дорогий Олександре Івановичу!.. Вельмишановний Олександре Івановичу!» Яке лицемірство, підлабузництво і брехня! Невже це і є норма їхньої поведінки? Чи, може, всього-на-всього — марення хворого? Ні! Тут щось не так. Тут треба розібратися. З усього видно, що і науковий керівник аспіранта, цей «вельмишановний Олександр Іванович», не дуже дбав про своїх вихованців, а тому і система їхніх стосунків була побудована на лицемірстві. Люди говорили одне, а думали зовсім інше. Дивно.

Або як можна зрозуміти слова: «...Чиста наука... Чиста... Брудна наука... Чистої науки не буває... ні... не буває... Я ніколи б не поліз у науку, якби не дядечко.. Людина починається з кандидата...»

Не зрозуміло. До чого тут дядечко?

Гарт підвівся з-за столу і пройшовся по кабінету.

«Невже у них могли примусити людину займатися справою, яка їй не до душі? І потім: навіщо працювати роками над дисертацією, якщо розумієш, що вона «ламаного гроша не варта», і ти зовсім не цікавишся наукою? Чому «людина починається з кандидата», а не від народження? Ні! Не розумію, та й годі».

Гарт підійшов до столу і натиснув на кнопку. Зв'язався з Академією Космічної цивілізації.

— Мені треба поговорити з Арсеном Осеєм. Нехай він зайде до мене, коли буде час. Я чекаю.

— Добре, Артеме Павловичу,— відповів приємний жіночий голос.

Гарт знову сів до столу. Гортав щоденник, перечитував окремі місця, намагаючись розібратися в змісті Ілончиних спостережень.

Арсен Осей не примусив довго чекати. Він прийшов через півгодини.

— Сідайте,— Гарт підсунув крісло.— Я хочу, щоб ви познайомилися з цими записами. Спостереження за Євгеном Тереном.

Поки Осей читав щоденник, Гарт ходив по кімнаті, обмірковуючи щось своє.

— Не розумію,— обізвався нарешті,— чому він так настирливо хотів стати кандидатом? Адже сам зізнається, що наука його не цікавила?

— Все дуже просто,— відірвався від записів Осей.— Гроші. А ще — становище у суспільстві. Збагніть: для багатьох мірилом всіх людських благ тоді були гроші. А ступінь кандидата давала людині, подібній Терену, можливість нічого не робити і отримувати непогані гроші. Ними можна було розпоряджатися як завгодно. В залежності від того, як і на що витрачалися гроші, можна судити про справжнє покликання людини, але таких даних, на жаль, у нас немає.

— Не розумію. Як це так? Нічого не робити й отримувати гроші...

— Дуже просто. Кажу ж: таке право давав вчений ступінь. А щоб захистити кандидатську або докторську дисертацію зовсім не треба було мати хисту вченого. Тут діяли зв'язки. Діяли «дядечки», Олександри Івановичі і їм подібні. Та й захищалися ці дисертації в певному, заздалегідь визначеному колі. Здебільшого їх ніхто не читав, окрім кількох опонентів, бо це було нудно. Опоненти теж були свої люди. Вчений ступінь незалежно від користі наукової праці давав право на посаду, а отже — на гроші. Часто-густо траплялося так, що вченого й не було, зате був кандидат наук, доктор... І відповідно — посада.— Арсен згорнув щоденник і поклав його на стіл.— У старовинних мемуарах, що стосуються двадцятого сторіччя,— вів далі,— наводиться випадок, коли декан філологічного факультету одного із провідних університетів найбільше всього любив вирощувати капусту, але городником не став, бо праця городника тоді була малозаробітною, до того ж не гарантувала людині завидного становища у суспільстві. І він віддав перевагу філології, хоч чогось путнього на цій ниві не зробив. Захистив дисертацію про роль якогось там займенника в реченні, став кандидатом наук, професором, деканом факультету. А капусту вирощували ті, хто весь вік мріяв про філологію і не зумів до неї пробитися. Парадокси віку, дорогий Артеме Павловичу. Нічого не вдієш...

Гарт напружено думав, потираючи лоба. Присів у крісло, напроти Осея.

— Так. Не дуже, виявляється, симпатичний цей наш далекий предок. Типовий пристосуванець. Хоча, хто знає, кого тут звинувачувати?

— А ви звернули увагу, Артеме Павловичу, задля наукової кар'єри він ішов на все. Навіть не посоромився вступити у сумнівні зв'язки з коханкою шефа. Думав через неї добитися свого. Але, здається, вона своєчасно його розгадала. До речі, ви його не бачили?

— Ні, не бачив.

— Цікаво було б познайомитися. Можливо, ви запросите його?

Гарт промовчав, щось обмірковуючи. Потім сказав:

— Гаразд.

Він підійшов до відеотелефону і зв'язався з Ростом. Просив прибути в Будинок Громадського Довір'я разом з Євгеном Тереном.

— Отже,— розмірковував далі Осей,— всі почуття цієї людини були під контролем розрахунку. Ось лист від Ірини. Мабуть, нещасна дівчина по-справжньому кохала його. Та і він її не цурався. Але не більше. Бо про одруження і не подумав. І тут основна причина — теж гроші й становище в суспільстві. Лікарняна няня була невигідним партнером для такого, як Терен. Дівчина, довідавшись, що він приречений, вирішила врятувати хоч часточку його — дитину. Згодьтеся — це героїчний, самовідданий вчинок. Адже, маючи дитину, вийти заміж їй було не так легко. Виховувати сина самій — теж не солодко.

— Так. В особі цього Терена життя відібрало для нас екземпляр не з кращих. Та що вдієш?.. Доведеться розборсувати той клубочок, який прикотився. Тільки як? Що ж керувало його вчинками? Егоїзм? Самозакоханість?..

— Атож. Ці риси характеру живучі. Їх не так просто викоренити.— Осей встав, пройшовся по кімнаті і знову сів.— Щось суттєве порадити тут важко. Людина не може змінитися за один день. У цьому нас переконує історія. Потрібні були століття, щоб змінити природу суспільства, виховати нову людину. Добро за своєю природою надто пасивне, зло, навпаки,— активне. Єдине, що діє на нашу

користь: у нас немає грунту, на якому б могли розвиватися дурні нахили цієї людини. Але у мене є підстави і для неспокою. Кілька днів тому мені доповіли, що коефіцієнт поглинання багатьох психорадарів різко підвищився. Я схильний пов'язувати цей факт з появою у нашому суспільстві біологічно сильного, але розбещеного індивідуума. Ним може бути і Євген Терен.

— Дивно. У чому ж річ? — розмірковував Гарт.— Адже країна, в якій минуло його дитинство і молодість, першою проголосила найвищі моральні принципи, які, по суті, стали основою для наших.

— Усе це так, дорогий Артеме Павловичу. Ідеальні принципи моралі були відомі людям щонайменше три-чотири тисячі років тому. Тим паче ніхто не зміг узгодити їх з життям. Зважте: жодна держава стародавнього світу, та й пізніше, не перейняла ні Платонових чи Арістотелевих законів, ні Сократових принципів. Хоча ще Гомер в своїй «Іліаді» устами Платона проголошував: блаженні будуть держави, якими керуватимуть філософи, або філософствуватимуть керівники. В ті далекі часи, коли жив Терен, для багатьох ці ідеальні принципи залишалися красивими словами і не більше. Життя диктувало свої умови, і мораль визначалася здебільшого сумою тих стосунків, які складалися між людьми. До ідеалу було далеко.

— А як же совість, сором? Адже ці категорії залежать від кожної людини зокрема, а вже потім переходять на загал. Невже таким, як Терен, однаково, що про нього скажуть, подумають інші бодай позаочі?

— Наївна ви людина, Артеме Павловичу. Яка біда, наприклад, від того, що люди на тебе тюкають? Ніякої. Тут основне, аби ти сам собі аплодував.

Осей не встиг доказати своєї думки. Його перебив голос із диктофона:

— Артеме Павловичу, до вас відвідувачі.

— Нехай заходять,— запросив Гарт.

До кабінету зайшов Рос і Євген Терен.

— Добридень,— привітався Рос і потиснув руку спершу Гартові, потім Осею.— Знайомтесь. Наш гість з далекої минувшини Євген Терен.

— Прошу сідати,— Гарт вказав на вільні стільці.

Осей зацікавлено розглядав Євгена. Зовні йому сподобався цей високий, стрункий, русявий юнак. Було в ньому щось привабливе, ще зовсім дитяче. Його очі світилися іскринками природного розуму «Зовсім не схожий на того, що вимальовувався із записів Ілонки,— подумав Гарт.— Та й чи варто так безоглядно вірити мареннням хворої людини?»

— Як себе почуваєте? — запитав Євгена.

Юнак стенув плечима.

— Я маю на увазі здоров'я.

— Дякую, нормально.

— Як вам подобається у нас? — намагаючись бути невимушеним, знову запитав Гарт.

— Дякую. Добре,— відказав без особливого ентузіазму.— От тільки багато чого незвичного для мене.

— Не біда. Звикайте. Як мовиться, освоюйте нову технологію.— Хто ви за фахом? Ви, здається, хотіли стати вченим?

— Коли то було! — кисло усміхнувся Євген.— Наша технологія була значно простішою. У наш час людина вперше висадилася на Місяць, а ви он уже на персональних левітаторах літаєте. Розрив у п'ятсот років чогось та вартий. І я це відчуваю.

— А місто?.. Як сподобалося вам місто? — приєднався до розмови Осей.

— Чогось подібного мені ще не доводилося бачити.

— Вибачте, ви народилися в місті чи в селі?

— На жаль, у селі.

— Чому на жаль?

— Дуже просто. Використовуючи спортивну термінологію нашого часу, можна сказати: із села мені довелося стартувати у життя далеко не на рівних умовах, порівнюючи із мешканцями міста.

— І чим, якщо не таємниця, була обумовлена нерівність?

— Відповісти важко. Мабуть, життя так складалося.

— І все ж ви стартували успішно? — запитав Осей.

— Будемо дивитися на фініш. А фініш — ось він,— Євген скрушно розвів руками.

— До фінішу ще далеко,— намагаючись заспокоїти Євгена, мовив Гарт.

— Але ж і стартувати заново тепер уже пізно. Спортивна форма не та.

— Чому?

— Коли людина сходить на високу вершину, їй видно далеко-далеко. Порівняно зі мною люди вашого суспільства піднялися на вершину висотою в п'ятсот років. А я залишився внизу. Спробуй тепер — дорівняйся. Зробити такий стрибок неможливо.

— Нічого страшного. Дорівняєтеся. Була б охота,— підбадьорливо сказав Гарт.— А ми допоможемо надолужити упущене. І все буде гаразд.

— Що ж, спробую. Власне, іншого виходу в мене немає.

— Чим би ви хотіли зайнятися? — по-батьківському чуйно запитав Осей.

— Не знаю...

— Ви захоплювалися чимось раніше?

— Футболом.

— Ви грали в футбол? — здивувався Гарт.

— Ні, я вболівав.

Всі засміялися.

— Це, так би мовити, ваше хобі?

— Це хобі віку.

— А крім жартів?

— Не знаю.

— Наскільки нам відомо, науку ви не зовсім полюбляли, хоч і намагалися займатися нею,— сказав Осей.

— Звідки такі дані? — здивувався Євген.

— Але ж це так,— спохопився Осей.— Наукою вас змусили зайнятися обставини?

— Мабуть, що так. Правду сказати...

— Не будемо про це,— втрутився Гарт,— все те залишилося там, у минулому. Давайте краще подумаємо, чим би ви хотіли зайнятися тепер. Що вам подобається по-справжньому?

— Не знаю,— розгубився Євген.— Не знаю. Я ніколи над цим не задумувався.

— Невже ви прожили 25 років, так ніколи й не замисливщись над самим собою? Невже ви не розмірковували над тим, навіщо ви живете? Адже кожна людина мусить жити, здійснюючи свою заповітну мрію, свою мету?

— Сказати правду — ні. Народився і жив. Як усі.

— Ось тобі й на! І ви не задумувалися, що вам потрібно особисто як людині?

— Особисто мені? У тому моєму першому житті я це усвідомлював чітко. Щонайменше — трикімнатну квартиру, автомобіль, гараж, гарну посаду... Та не завжди виходить так, як хочеться. Я тому приклад...

Євген примовк, мабуть спохопившись, що сказав зайве.

— Про це вам доведеться забути.— Осей підійшов до Євгена, уважно подивився йому в очі.— А ви ніколи не думали над тим, що прагнення до відособлення — неприродне. У всі часи люди прагнули до єдності, спільності. І тільки спільні зусилля — винагороджувалися. Вам потрібен буде час, поки ви звикнете до принципів нашого життя. Автомобілі — невигідні. У нас, як ви вже, мабуть, помітили, їх немає. Здебільшого ми ходимо пішки. Отже, гараж відпадає сам собою. У нас немає грошей і приватної власності. Все належить усім. Помешкання вам дали?

— Так. За це я дуже вдячний,— сказав Терен.

— Євгене,— звернувся Гарт,— розкажіть, будь ласка, як же ви все-таки жили?

— Кажу ж: як усі.

— Отже, ви боялися виділитися з-поміж інших і взяти на себе відповідальність перед ними? — запитав Осей.— Підганяли своє життя під стандарт.

— Я вас не зовсім розумію. Ні під що я своє життя не підганяв. А виділятися з-поміж інших мені було ні до чого.

— От, от. Ви жили у вік масових стандартів. З одного боку — стремління до ізоляції — квартира, автомобіль, гараж,— з другого ж — стандартизація в усіх сферах життя. Про це свідчить ваша архітектура, телепрограми, предмети масового

захоплення футболом тощо. Так, на футбольних матчах людина із стандартизованою психікою вмикалася до загального біополя масового збудження і це давало їй відчуття повноти життя. Хоч насправді до цього було далеко. Нівелювалася особистість. Лозунг — бути, як усі. Цілком виправдано з біологічної точки зору. Пристосування — неодмінна умова виживання. Але з позицій справді розкутого духовного життя — це крок назад у порівнянні з епохами найбільшого злету людського генія. Згодні?

— Не знаю. Вам видніше. Мені над цим треба подумати.

— Подумайте,— сказав Гарт.— Людина нашого суспільства мусить мати високу свідомість. Кожен повинен виконувати те, на що він здатен. І ні в якому разі не підлаштовуватися під інших. Ви мусите визначити свої нахили, якомога повніше розкрити їх. Тоді вам буде легко знайти місце у нашому житті. Розумію, спершу буде важко, але нова людина, якою ви її бачите зараз, народжувалася саме з подолання труднощів у становленні власної психології. Це основна умова будь-якого розвитку. Та, власне, ви це добре розумієте самі.— Гарт встав з-за столу.— Відпочивайте, набирайтеся сили, думайте,— потиснув руку Євгенові.— А що буде потрібно — звертайтеся до нас. Ми завжди до ваших послуг.

— Дякую,— Євген підвівся і ніяковіючи попросив: — Я хотів би зустрітися з людиною, яка знайшла мене, і подивитися на могилу, де я пролежав п'ятсот років.

— Ми задовольнимо ваше прохання,— сказав Гарт.— Цим займетеся ви, професоре,— потиснув руку Росові.

ПРОГУЛЯНКА ДО ЛІСУ

Коні бігли підтюпцем. Ілончин Скакун, породистий білолобий кінь із такими ж білими до колін, ніби взутими в гетри довгими ногами, весь час намагався вискочити вперед. Надарма Ілонка стримувала його, вчепившись руками в повідок. Скакун розгонисто біг луками, розбризкуючи копитами літепло дощових калюж. У його дебелому молодому тілі оживала невсипуща жага волі, і хоч Ілонка з усієї сили натягувала віжки, намагаючись стримати коня, він басував, норовив розігнатися так, щоб застояне степове повітря засюрчало у нашорошених вухах.

І тоді Ілонка дала йому волю: пустила повід, і кінь, зачувши роздолля степу, помчався галопом, розсікаючи повітря кряжистими грудьми.

— Доганяй! — гукнула Євгенові, припавши до загривка, і відчула, як шовкова грива, що розвівалася на вітрі, ніби чорний стяг, боляче стьобає обличчя.

Останнім часом Ілонка почала помічати, що стосунки їхні з Євгеном набирають більше, ніж дружнього характеру. Це непокоїло і водночас інтригувало дівчину, хоч тепер, залишившись із ним на самоті, вона не знала, як поводитися, відчувала внутрішню скутість.

«І хотіла запросити із собою Вілену,— думала вона,— так ні! Рос залишив її в лабораторії».

У свою чергу Євген ловив себе на тому, що, коли Ілонка довго не з'являлася у його тихому будиночку на околиці лісопарку, йому робилося тоскно, а Тік нервував усе більше й більше. І що частіше він думав про це, то сильніше усвідомлював: саме вона, ця неспокійна дівчина, може наповнити його життя новим змістом, притлумити біль за втраченим. Нині йому хотілося назавжди залишитися тут, загубитися у неозорому зеленому просторі, втекти від людей, автоматів, цивілізації. Лише б вона була поруч.

— Не треба так гнати,— гукнув і відпустив віжки.

Припікало сонце. Коні йшли поруч, пофиркуючи мокрими ніздрями.

— Далеко ще їхати? — запитав Євген.

— Ні. Через поле, он до того лісу,— дівчина показувала рукою на синювату смужку, що маячила на овиді.

— Ти добре знаєш Дельфа?

— Іноді доводиться зустрічатися,— мовила кокетливо.— А що?

— Так, просто.

Замовкли. З Євгенового обличчя не сходив вираз байдужості, хоч насправді він закипав чи то гнівом, чи то образою хтозна на кого. Можливо, на самого себе. Це почуття невдоволення почалося відразу після тієї розмови у кабінеті Гарта.

Після неї він почував себе самотньо, пригнічено. Обклавшись книжками, цілими днями читав, намагався зрозуміти минулі п'ятсот років. І що далі заглиблювався у прочитане, то більше виникало запитань. Інколи безпредметно тинявся по місту, хотів якомога швидше розпізнати, збагнути смисл його життя. Так минуло кілька тижнів. І от поїздка до лісу, до археологів. Вона і цікавила, і бентежила його. Нарешті він зможе подивитися на морозильник, у якому лежав, наче мумія, побачити своїх співвітчизників, які й досі сплять, не підозрюючи, що готує їм випадок...

Коні бігли поруч, ніби в упряжці. Євген крадькома спостерігав за Ілонкою. Йому хотілося збагнути таїну її м'якої, але вольової вдачі, здатної на різні вигадки, що іноді межували з безрозсудністю дитячих пустощів. От хоча б і тепер. Додумалася ж у вік левітаторів загнуздати коня та ще й гарцювати на ньому по степу, наче навіжена. До коня, каже, не може дорівнятися жіякий вид транспорту. Автомати — сліпі. Вони не здатні думати поза програмою, закладеною в них. Кінь — істота жива. А все живе пробуджує людяність, благородство.

— Євгене, а у ваш вік ще користувалися кіньми? — порушила мовчанку.

— Здебільшого для перевезення вантажів по бездоріжжю. І то — рідко. У нас були автомобілі, літаки, мотоцикли...

— Гази, шум, ненадійність, катастрофи,— в тон йому сказала Ілонка...

Зелені, пропахлі запашним різнотрав'ям луки кінчалися. Коні вискочили на порослу споришем польову дорогу. Обабіч, скільки сягав зір, аж ген до лісу, розлігся лан скошеної пшениці. На польових токовищах жовтогарячим полиском виблискували високі кучугури зерна. Жодної людини не було видно біля них. Тут працювали автоматичні лінії. Зерно всмоктувалося у довгий еластичний шланг, передавалося на стрічку конвейєра, що бігла до горловини величезного контейнера-суховантажа. Євген побачив, як до одного з таких контейнерів, мабуть, уже наповненого, безшумно, наче метелик, помахуючи крилами, підлетів повітряний апарат і на якусь мить завис у повітрі. Контейнер хитнувся знову вгору і прилип до його блискучого черева. Похитуючись, дивний метелик рушив у напрямку міста. А назустріч йому летів уже інший...

Спостерігаючи за ними, Євген згадав інші поля, інші жнива, залиті промінням цього ж таки сонця. Колись щороку студентські канікули всім факультетом вони проводили у підшефному господарстві. Так би мовити, освоювали іншу професію. Рокотіли мотори комбайнів та автомобілів, на токовищах, наче єдиний організм, пульсував злагоджений ритм праці, тільки не автоматичні лінії, а люди трудилися там. Повносилі, зв'язані дебелими вузлами м'язів чоловічі тіла вилискували засмаглими спинами, привертаючи безсоромні погляди токових молодиць. Сміх, жарти, невсипуща жага веселощів, ритмічний гул електромотора на конвейєрі, сновигання навантажених зерном автомобілів — все зливалося у неповторну симфонію праці.

Ось у кузові автомобіля, який мчить курною польовою дорогою поміж пшеницями, Євген бачить себе. Він лежить горілиць, погляд блукає високо в небі, там, де ширяють, вичікуючи здобич, степові орли. Пальці рук перебирають тепле пахуче зерно, а думки мандрують у майбутньому. Яке воно, майбутнє? Різні дискусії точилися між студентами з цього приводу, і Євген завжди охоче брав у них участь. Майбутнє існувало для них десь далеко, поза конкретним часом, уявлялося абстрактно — чи гадав тоді, що колись доведеться побачити його на власні очі, волею випадку доторкнутися до ілюзорних мрій своєї юності?

Біжить кудись прудконогий кінь, щось веселе розповідає Ілонка, та Євген не чує її голосу, він бачить себе в іншому світі, серед інших жнив, на іншому полі.

Вантажівка, у якій він лежить, занурившись у зерно, саме зупиняється на токовищі, де працюють його однокурсниці... Євген підхоплюється на ноги, по коліна грузне у зерні, черпає його пригорщами і бризкається, ніби водою, намагаючись поцілити в Таню. А вона, викупана сонцем, струнка польова смаглявка, голосно верещить, прикриваючи обличчя широкою фанерною лопатою. Зерно порощить по фанері, сиплеться на волосся, за пазуху, і Таня, либонь, зачувши колючий лоскіт зернинок, випускає лопату, заплющує очі і, немов грозовій зливі, підставляє обличчя крапелькам зернопаду...

...Під'їздили до лісу. Коні йшли неохотя. Давалася взнаки спека. Ілонка сиділа в сідлі тиха, присмирніла. Її пригнічувала мовчанка. Зрештою, не витерпіла.

— Чому ти мовчиш, Євгене?
— А ти?
— Невже нам ні про що говорити? Розкажи щось про себе,— попросила вона.— Щось із свого минулого.
— А що розповідати? Минулого не вернеш.
— Спогади — своєрідне повернення.
— Не знаю. Можливо.
— Про що ти думаєш?
Євген замислився.
— Мені пригадалася одна дівчина.
— Її звали Іриною?
Йому перехопило подих. Холодний клубок підкотився до горла. Він ледве проковтнув його.
— Звідки такі відомості? — запитав нервово.
— Не має значення.
— Якщо не має значення, навіщо допитуватися?
— Я не допитуюсь, а просто питаю. І все-таки, її звали Іриною?
— Не вгадала. Її звали Танею.
— Танею?..
— Так. І вона була схожа на тебе. Чуєш?
— А хто така Ірина?
— Так схожа,— ніби не розчувши запитання, вів далі він,— що іноді я думаю, чи не відродилася вона у твоїй подобі.
— Ти любив її?
— Так.
— Дуже?
— Дуже любити не можна. Як і вмерти. Можна просто любити,— вколов не без задоволення.
— Розкажи щось про неї. Вона була красива?
— Кажу ж, схожа на тебе.
— А може, навпаки?
— Все одно,— махнув рукою.
— А яка її доля?
— Мабуть, відродилася у тобі,— повторив, жартуючи.— Більше я не знаю про неї нічого. Та й знати не хочу.
— Чому?
— Хочу швидше забути те життя — за відстанню часу в п'ятсот років. Тим паче, що для мене, теперішнього, ніякої Тані не існує.
— А як же Ірина? Її ти любив теж? — допитувалася.
— Ні.
— Як ні?
— Нікого я більше не любив.
— А звідки син? Тимчасове захоплення, пустощі?
— Про якого сина ти мовиш?
— Про твого. Твого йІрининого. Листа читав?
— Від кого? — майже скрикнув.
Ілонка примовкла. Спохопилася, що сказала зайве. «Але чому Гарт не віддав йому листа? Чого вичікує? Можливо, боїться зайвий раз тривожити його нерви?» Але тепер, коли вона так необачно проговорилася, стало зрозумілим, що їй не уникнути небажаної розмови.
— Невже ти нічого не знаєш?
— Про що?
— Про лист.
— Який лист?
— Від Ірини. Його знайшли разом із паперами, що лежали у твоєму саркофазі.
— Де вони? Чому їх не показали мені? — обм'як, відчуваючи якусь підступність.
— Про це ми запитаємо у Гарта. Я обіцяю допомогти тобі.
— Ти читала цього листа? — запитав насторожено.

— Читала. У тебе був син. А тепер — годі про це. Гаразд?..

Вона присмирніла, усвідомлюючи, що припустилася непоправної помилки. Навіщо було затівати цю розмову?

— Дивні ви, люди минулого,— заговорила знову.— Важко вас зрозуміти. Любив Таню, жив з Іриною, а ще й та, третя, професорша... Не доцілувавши одних вуст, ти утікав від них і поспішав до інших, мов бджола до щойно розквітлої квітки? Не розумію...

— Не знаю ніякої Ірини, ніякої професорші,— пригніченим голосом сказав він.— Таня... Але де вона тепер? Де? Як склалася її доля?..

Він розгладив на лобі мереживо зморщок, з-під густих насуплених брів глянув на неї сумними, повними розпачу й надії очима і впевнено сказав:

— І все ж тепер я знаю, де її шукати. Знаю...

— Ні, Євгене,— зрозуміла його Ілонка.— Дарма ти все спрощуєш. З нею нас розділяють п'ятсот років. Чудес не буває. І ти це добре усвідомлюєш сам.

— Так. Я наговорив дурниць. Вибач.

Далі їхали мовчки, відпустивши повіддя. Наближалися до лісу. Він зустрів їх монотонними, як колисковий спів, шумами. Коні йшли обережно, ступаючи вузькою лісовою стежиною. У гущавині скрипіла розчахнута вітрами осика. Ліс густішав, змикаючись над головами приємним холодком тіней. Незабаром відкрилась велика лісова галявина. Ілонка притримала Скакуна. Перед ними під розлогим шатром величезних кленів розкинувся табір археологів. По той бік галявини, з кучугур розритого грунту, виднілися залишки розкопаної будівлі.

— От ми й приїхали,— сказала й голосно гукнула: — Дельф!..

Її дзвінкий голос гучною луною відбився від стовбурів дерев і згас, розкришившись на невиразні звуки.

— Дельф!..

Євген помітив, як від групи людей, що стояли біля крайнього намету, відділився високий стрункий юнак. З-під долоні подивився в їхній бік і швидко пішов назустріч. Дівчина пришпорила Скакуна. Євген поплівся слідом. Бородатий юнак порівнявся з Ілонкою, схопив за вуздечку коня і допоміг їй встати. Нехотя, відчуваючи свою зайвість, Євген під'їхав до них.

— Яким вітром? — радісно запитав той, кого названо Дельфом, і поцілував Ілонку.— От уже чого не сподівався.

Дівчина соромливо опустила очі. Відчула на собі погляд Євгена, і їй, певне, стало незручно перед ним. Легкий рум'янець ніяковості заливав щоки. У своєму замішанні була ще милішою, ще привабливішою.

Євген хутко зіскочив з коня, розгнуздав його. Ілонка і Дельф підійшли до нього ближче.

— Давно мрію з вами познайомитися,— глухуватим голосом сказав Дельф і простягнув руку.

З перших слів Євгенові рішуче не сподобався цей красивий бородатий юнак.

— Євген Терен. Випадковий відщепенець двадцятого сторіччя,— намагаючись бути безпосереднім, сказав недбало.

— А мене звати Дельфом. Дельф Ряст,— зиркнув на Ілонку і додав: — Ми з вами майже однолітки. Чи не так?

— Ні. По-моєму, я старший від вас на цілих п'ятсот років,— кивком голови Євген показав на руїни.— До речі, це ви мене відкопали?

— Я.

— Вельми вдячний вам, добродію Ряст. Щиро вдячний.

Ілонка стежила за ними невідривно. В її очах застиг благальний острах.

— Хочете, я покажу вам склеп, де ви лежали? — запропонував Дельф.

— Ні. Не хочу,— несподівано мовив Євген і відчув, як щось давучке, мов петля, перехопило горло.

Ошелешена Ілонка смикнула його за рукав.

— Як? Ти ж так домагався подивитися на своїх співвітчизників?

— Перехотілося,— відказав понуро і, щоб не видати своїх сум'ятливих почуттів, які так невчасно нахлинули на нього, побрів до коней.

По хвилі до нього підійшла Ілонка. Дівчина розуміла його стан, хоч нічим не могла зарадити розпачу.

— Євгене, що ти надумав? Адже ти так рвався сюди,— намагалася заповнити неприємну мовчанку.

— Іншим разом,— буркнув, неначе відрізав.

Ілонка зрозуміла: розмова закінчена. Але що сталося з ним? Можливо, на Дельфа чомусь образився? Але чому?..

— Так що ж будемо робити? Ти так хотів побачити...

— Дякую. Я вже все побачив,— обірвав сердито.— Досить із мене. Досить... Навіть занадто. Він ще раз подивився на руїни.— І оце я тут пролежав п'ятсот років? Наді мною пролітав час, вмирали і народжувалися люди, покоління змінювалися поколіннями, скільки їх проплинло по цій землі, хтось щось робив, чогось прагнув, у лабораторіях інституту кипіла робота, вирували пристрасті, а мені до всього було байдуже, я лежав, лежав і лежав... Холодний, як крига, дочікуючись... Бр-р... Страшно,— розмірковував уголос.

— Заспокойся. Не треба! — Ілонка завважила, як збліло його обличчя.

— Я добре пам'ятаю будинок інституту, що стояв тут. Він був окрасою цих місць. Довкруж шумів чудовий парк, я часто вечорами ходив у нього на прогулянки, коли лежав у лікарні.

— Тут був онкологічний інститут? — запитав Дельф, і Євген повернувся до нього.

— Так. А тепер... Кучугури бетонних уламків, занесених мулом. Що робить час... Навіть бетон не витримує.

— Не тільки час. Споруду зруйнував землетрус, решту доконала вода після того, як лопнула гребля штучного моря.

— Як, нашого моря вже немає? — запитав здивовано.

— Давно,— сказала Ілонка.— Про нього лишилися тільки короткі згадки в старовинних хроніках. Повернемося додому, я підберу тобі відповідну літературу, почитаєш про все сам. Подивишся відеозаписи...

— А ми так пишалися ним, так гордилися. Ми споруджували його не лише для себе, а й для майбутніх поколінь. І от тобі маєш... Справді: як мовиться, дорога в пекло вимощена гарними намірами...— Помовчав і запитав: — А що ж там тепер?

— Де?

— На місці нашого моря? Мабуть, пустеля?..

— Чому пустеля? — здивувалася Ілонка.

— Такі прогнози робилися ще в наші часи... Адже море затопило багато родючих земель, які на випадок його ліквідації мали перетворитися в пустельні, заболочені території...

— З цим люди успішно впоралися,— сказав Дельф.— Страшно інше. Те, що сталося в ту ніч...

— Хочеш, злітаємо, подивимося ті місця? — запитала Ілонка.— Тепер там велике місто...— Вона не знала, чим зацікавити, як догодити, аби розвіяти його гнітючий настрій.

— Цікаво...— пожвавився Євген.

— Правда, оглянути його сьогодні ми не встигнемо, на те потрібен час, але подивитися хоч зверху, з висоти пташиного польоту, варто...

— Якщо ваша ласка...— погодився Євген, і дівчина зраділа.

— Дельф, твій геліобус тут? — запитала вона.

— Тут. Он за тими деревами,— показав рукою,— у нас майданчик.

— Можна ним скористатися?

— Ходімо, я проведу вас.

Ілонка вдячно подивилася на Дельфа.

— А ти не хочеш полетіти з нами?

— На жаль, не можу. Справи...

— Гадаєте, ще когось відкопаєте? — у Євгена відлягло від серця. Дельфова присутність чомусь пригнічувала, нервувала його. І тепер, коли той відмовився летіти, у нього десь глибоко в душі забриніло почуття вдячності до нього.

— Така вже в нас професія...

— Коні нехай залишаться тут. Приглянь за ними. Та, зрештою, ми швидко повернемося,— сказала Ілонка.

— Гаразд. Я пущу їх на нашу.

Вона взяла Євгена за руку.

— От і добре. Ходімо...

Вони обійшли руїни і поміж кущами пробралися до невеликого майданчика, на якому, мов строкаті зграбні жуки, стояли геліобуси. Дельф підійшов до одного з них, відкрив кабіну.

— До ваших послуг. Сідайте.

Вони всілися в зручних кріслах, прив'язалися еластичними пасками.

— До побачення,— Ілонка помахала Дельфові рукою.

— Щасливої прогулянки... І будь уважною в повітрі. Небо над містом перевантажене...

— Не турбуйся! — Ілонка закріпила прозорий ковпак над головами, і геліобус стрімко злетів у повітря.

Летіли на малій швидкості, низько над землею, так, щоб можна було все роздивитися. За кілька хвилин ліс закінчився і внизу зав'юнилася голуба стрічка ріки, одягнута в бетонні береги.

— Ось тут і була колись ваша гребля,— сказала Ілонка, пролітаючи над залишками бетонних руїн.— Ми зберігаємо їх як історичну пам'ятку.— Впізнаєш?..

— Ще б пак,— обізвався Євген.— Колись і я трудився на її спорудженні.

— Справді? — запитала зацікавлено.— Розкажи...

Євген уважно розглядав уламки, що сірими брилами стирчали із землі, виділялися з-поміж легких ажурних будівель, вони виструнчилися у широкі рівні вулиці, якнм не було видно ні кінця ні краю. Місто розкинулося на рівнині — розлоге, просторе, ніби не справжнє, а якесь цяцькове, колись він щось подібне бачив у інституті проблем архітектури на макеті мікрорайону, що мав споруджуватися на лівобережжі. Різниця в одному: це велике макетоподібне місто було живим. По вулицях рухалися люди, снували аеромобілі, хвилювалися од вітру зелені верховіття дерев у численних парках та скверах, дрібними хвилями брижилися дзеркала штучних озер, у повітрі літали геліобуси, по річці, що розділяла місто навпіл, пливли теплоходи. Від моря не залишилося й сліду.

— А що розповідати,— бурмосився Євген, милуючись панорамою міста.— Будували. Країні потрібна була електроенергія. І ми спорудили тут потужну гідроелектростанцію, перегородивши греблею русло ріки. Будівництво оголосили ударним. Три роки підряд ми, студенти, під час літніх канікул приїздили сюди, допомагали спеціалістам. ГЕС спорудили в стислі строки, до того ж із економленням матеріалів.

— Як це? — не зрозуміла Ілонка.— На чому ж ви їх економили?

— На інших ГЕС,— відповів Євген.— Адже на річці,— показав униз,— стояв цілий каскад гідроелектростанцій. Цю споруджували останньою.

— І все ж не розумію. Що ви економили?

— Усе. Бетон, арматуру, лісоматеріали, пальне, гудрон...

— І як це узгоджувалося з проектами? Адже кожен проект передбачав певну кількість матеріалів. Отже, у розчин ви недодавали цементу, арматуру теж ставили не так, як було розраховано проектантами, і вся конструкція втрачала свою якість. Чи правильно я розумію?

— Не знаю. Ми над цим не задумувалися. Ми були виконавцями. Треба було будувати, і ми будували. Мабуть, запас міцності був великим — от і економили. Основне — строки. І ми в них вкладалися. Навіть більшість об'єктів здавали достроково. Тоді це було модно. Пам'ятаю, який тріумф влаштували, коли будівництво закінчилося. Справжнє свято труда. Мітинг, промови, музика, гуляння... І от маєш...

— Тепер мені зрозуміло,— похитала головою Ілонка,— чому ваша гребля лопнула, мов мильна булька, при перших поштовхах землетрусу, хоч будівлі, які споруджувалися ще на зорі цивілізації, вистояли і прикрашають місто ще й досі. Тоді, мабуть, не економили. І запас міцності було розраховано на віки. Ви ж — не дотримувалися елементарних технологічних вимог, отже, з самого початку закладали в тіло греблі неминучість катастрофи.

— Мабуть, що так. Але тоді ми нічого не знали. Повторюю, ми були простими виконавцями.

— А на що розраховували ті, хто знав? Чи, може, їхні дії були по той бік здорового глузду?

— Мабуть, їхня філософія зводилася до відомої в наш час приказки: після нас — хоч вовк траву їж,— сказав Євген.— От і догралися...

— Небезпечна гра. Природа мстить тим, хто не рахується із законами ресурсу середовища,— сказала Ілонка, круто розвертаючи геліобус.— Мстить нещадно...

— Ресурс середовища? — перепитав Євген.— Що це таке?

— Це такий стан природи, коли вона ще здатна захищатися від бездумного господарського наступу людини. Коли ж переступаємо цю межу, в природі лопається терпець. І тоді — біда неминуча... Адже природа — саморегулююча система. Вона стійка доти, доки в неї не втрутиться своїми діями людський розум. Люди вашої епохи, мабуть, були певні, що їхній розум — над усе. Насправді ж розум — продукт природи. Він не може вивищуватися над нею...

— Ця істина була відома й нам,— буркнув Євген.

— Тим паче прикро, що ви зневажали нею. Вся біда в тому, що людина має здатність не підкорятися законам природи, а вже те, права вона чи ні, коли користується цією здатністю, є одним з найсерйозніших і найменш з'ясованих пунктів її морального буття.

— І все ж ми безоглядно вірили у творчі можливості розуму.

— Ми теж у це віримо. Справді, творчі ресурси розуму безмежні. Їх можна прирівняти хіба що до енергетичних ресурсів Сонця. Але ж... Розум теж мусить творити розумно...

Геліобус вилетів за міську зону, внизу, скільки сягав зір, темно-зеленим покривалом землю огортали ліси, звивиста стрічка ріки петляла поміж хащами, розтікалася в численні рукави, які губилися в густих заростях, а потім знову виринали з них голубими плесами. Ілонка розвернула машину і почала набирати висоту, лягаючи курсом на базу археологів.

Внизу знову показалися міські квартали, вмонтовані в лісові масиви будинки нагадували іграшкові кубики, що їх порозставляла здатна на найневірогідніші вигадки дитяча уява.

— Красиво? — запитала Ілонка, показуючи вниз.

— Неперевершено! — захоплено мовив Євген.— Хто б міг подумати, що колись тут хвилювалося справжнє, хоч і рукотворне море! Ми часто плавали по ньому ракетами на підводних крилах відпочивати на острови, їх позалишалося багато — таких собі незатоплених мальовничих шматочків суші, зовсім пустельних, тільки птахи гніздилися на них, та ще поодинокі рибалки розбивали свої намети, усамітнювалися, втікаючи на вихідні від людської суєти... А тепер усю територію зайняло це прекрасне місто... Як називається воно, Ілонко?

— Мореград. Місто молоде, йому всього якихось двісті років, його проект продумано до найменших дрібниць, проектанти спланували все так, що в процесі забудови з макета в натуру перенесено кожен об'єкт, кожен будинок, вулицю, сквер, парк, кожну деталь... Тому-то й виглядає воно трохи макетно, без зайвих нагромаджень забудови. Тут багато будинків відпочинку, санаторіїв, курортів... Думаю, ти ще матимеш змогу познайомитися з нашим Мореградом докладніше, без поспіху.

Набравши висоту, геліобус стрімко полетів униз, туди, де серед лісу невеличким майданчиком виднілася база археологів, Євген одразу впізнав її по бетонних уламках та білих цятках наметів. Зробили коло над лісовою галявиною, і, зависнувши над посадочним майданчиком на висоті якихось десяти-п'ятнадцяти метрів (Ілонка вибирала місце для стоянки), легко, немов метелик, геліобус приземлився.

— Втомився? — запитала Ілонка, відкриваючи ковпак.

— Трохи,— Євген розстебнув паски, вискочив із кабіни.— Вуха заклало...

— Зараз минеться. Хочеш, підемо в ліс? Він швидко знімає втому, заспокоює...

— Ходім,— байдуже сказав Євген, і вони, покинувши табір археологів, подалися в ліс.

Йшли не кваплячись. Ноги плуталися в густій траві. Пронизані скісними променями сонця, крони дерев ледь помітно диміли синюватим маревом. Повітря пахло вистояними ароматами рослинності. Багатство фарб буйнувало довкола, начебто тут потрудився здібний художник, недбало, але талановито розкидавши по зеленій палітрі світло-гарячі сонячні мазки. Ілонка зупинилася на невеличкій

грибній галявині. Немов маленькі різнокольорні парасольки, очікуючи дощу, перед нею застигли грибі. Одні з них приткнулися до товстих, покритих запліснявілим мохом стовбурів білокорих беріз, інші відбігли на середину галявини і, забачивши людину, причаїлися у наївній надії, що вона не помітить їх, пройде мимо. Дівчина усміхнулася нерозумній обачливості грибів і пішла наздоганяти Євгена. Він пробивався крізь густі зарості вільшини. На його обличчі лежала печать глибокої задуми.

— Чим опечалений, Євгене? — запитала весело.

— А так. Просто.

— Гарно тут, правда?

— Авжеж. Мені здається, що це єдине місце, не декороване автоматами.

— Далися взнаки тобі ті автомати,— засміялася голосно.

Євген міцно стис її руку, наче боявся, щоб не втекла назад, у табір до Дельфа. Примирливо запитав:

— Що ти покажеш мені ще, крім лісу?

— Озеро. Хочеш подивитися озеро?

Йому стало враз чомусь вільно і легко, наче спала з очей полуда.

— Хочу. Дуже хочу. Ходім. Колись я часто купався в ньому.

Вона вивела його на лісову стежку, яка звивистими петлями обплутувала кущі і то ховалася під ними, то знову виринала, мов стрічка з розплетеної коси. Над лісом стояв монотонний гул напруженої роботи природи. Сяючи на сонці золотавими крильцями, снували бджоли та джмелі, піднімалися з трави і тяглися до неба лісові квіти: дзвіночки, гвоздики, черовички; розмірено, в такт подихам леготу, погойдувалися на довгих тоненьких ніжках пухнасті голівки кульбаби, очікуючи вітрів.

Небавом вийшли до озера. Заціловане багрянцями сонця, воно лежало серед лісу мерехтливе і тихе, наче налите ртуттю. Крислаті дуби обступили його, відбиваючись у чистому дзеркалі води. Легенький туман пульсував з неї і ажурним покривалом заволікав прибережні кущі і трави. На тому боці, під лісом, паслися їхні коні. Ілонка зупинилася, милуючись казковою ідилією. Потім роззулася і, балансуючи руками, пішла по вузенькій кладці, що висла над водою майже до середини озера. На кінці зупинилася і голосно гукнула:

— Євгене, іди сюди! Чого ти стоїш там?

Він нічого не відповів. Мовчки зняв черевики і кинув їх на траву. Неквапно пішов до неї. Вона сіла на кладку і опустила у воду пругкі, загорілі ноги. Хлопець зупинився за її спиною. Задивився, як там на дні, у самісінькому небі, віддзеркалюються їхні постаті. Зіперся долонями на худорляві дівочі плечі і легенько струснув їх. Ілонка навіть не здригнулася.

— Сідай,— мовила тихо.— Тут так гарно.

Вийняла з води ноги й підібгала їх під себе. Уважно придивлялася до спокійної гладіні озера. Євген стояв нерухомо.

— Що ти там уздріла?

— Он, бачиш ту малесеньку квіточку? — тицьнула пальцем перед себе.— Це валінурія. Квітка, гідна подиву. Колись мені розповів про неї Миродіт. Наречений Вілени. Шкода, що ви не знайомі з ним. Треба обов'язково вас познайомити.

— Чим же цікава ця квітка?

— Природа втілила в неї незвичайну ідею.

— Яку саме?

— Здатність до самопожертви.

— До самопожертви?

— Так.

— Цікаво. Але в ім'я чого?

— В ім'я любові, в ім'я нового життя.

— Дивно. Хоч, правду сказати, я нічого не розумію.

— Зараз я тобі поясню,— вона зручніше всілася на кладці. Євген примостився біля неї і опустив ноги у теплу, нагріту за день воду.

— Он то,— показала дівчина,— жіноча квітка. Бачиш, яка довга в неї плодоніжка? А там біля неї, під водою, ледь видно чоловічу. Їй ніколи не дотягтися до поверхні.

— Чому?

— Природа грубо пожартувала над цими квітами. Все їхнє життя минає у товщі води, в якомусь напівсні. І так аж до шлюбного часу. Всього раз на рік покажеться на сонці жіноча квітка, відростивши довгу спіраль своєї плодоніжки. На поверхні вона розквітає. А із сусіднього стебла, крізь освітлену сонцем воду, за нею уважно спостерігає її наречений. Він теж тягнеться до поверхні, але, не досягнувши і половини шляху, відчуває, що якась груба невідома сила зупинила його. Ріст стебла припиняється, і квітка не може дістатися поверхні, того єдиного місця, де має відбутися шлюбна спілка тичинок і пестиків. А вона, його вередлива наречена, чекає. І тоді мужня чоловіча квіточка надприродним зусиллям перериває власне стебло і спливає на поверхню. Підштовхувана хвилями, вона довго кружляє навколо своєї примхливої подруги, аж поки випадок дасть змогу обмінятися коротким, як мить, поцілунком. І все. Жіноча квітка знову ховається у товщі води, щоб там виколисати плід нового життя.

— А він? Як же він? — все більше дивувався Євген.

— Прибитий вітром до тихої заводі, гине, насолодившись миттєвим щастям.

— Здорово! Їй-богу, здорово.

— І благородно,— додала вона.

Нагнулася до води, намагаючись дістати квітку.

— Не чіпай, чуєш! Адже її життя і без того залежить від випадку.

— Та я... я тільки торкнуся до неї,— сказала і ще дужче потяглася вперед, тримаючись однією рукою за його плече. Аби застрахувати дівчину, він простер руку, перегородивши шлях до води. Тугими грудьми Ілонка налягла на неї. Нараз спохопилася і, немов ошпарена, відсахнулася назад. Ще мить — і вона шубовснула б у воду. Євген вчасно встиг підхопити її за талію. Тепер дівчина напівлежала на його руках, звісивши у воду ноги. Тіло тремтіло, мов у переполоханої птиці. Кров ударила Євгенові в скроні. Він міцно обняв худенькі плечі і притис її до своїх грудей. Нахилився над красивим зблідлим обличчям і побачив її чорні, розширені від жаху очі. Їхні погляди схрестилися, мов мечі у нерівному поєдинку. Не усвідомлюючи своїх дій, він жадібно припав до її паленіючих уст.

— Ілонко... Ілонко...— шептав, обсипаючи поцілунками.

Крик болю вирвався з її грудей. Вона випручалася з обіймів і різко відштовхнула його. Він ледве втримав рівновагу, щоб не полетіти у воду. Підхопилася і, не сказавши ні слова, побігла на берег. Впала на густий килим трави і заридала, затуливши обличчя долонями. Євген розгубився. Не знав, що робити. Хотілося підійти, заспокоїти дівчину, попросити вибачення. Але він не підійшов. Той третій, незримий, стояв між ними, назавжди перегородивши шлях. Євген це розумів, відчував підсвідомо. Він устав із кладки і, намагаючись не дивитися на Ілонку, похнюплений і розбитий, пройшов повз неї. Важко і глухо, мов стопудова гиря, в грудях билося серце. Коли підходив до лісу, почув, як над озером, наче постріл, зірвався благаючий крик:

— Євгене! Куди ти? Повернися! Чуєш?! Вернися!..

Але він не вернувся. Пішов, не оглядаючись, і швидко зник у сутеніючих лаштунках лісу.

Закінчення в наступному номері.

В. ЧАУС. КВІТИ НЕБА.

Добротворці

Людмила ПАТРИКАЦ

ВІКНО В САД

Від смерті його врятували чуйні руки сільського фельдшера. І тоді хлопчина твердо вирішив: «Буду лікарем!» А згодом він, доктор наук, професор, досяг, здавалося б, неймовірного — успішно опанував таку галузь медицини, в якій ще 15—20 років тому майже не було позитивних результатів...

ВИБІР . . .

Мати заспокоювала:

— Потерпи, моє сонечко, потерпи хоч до ранку. Там стане легше дихати...

Ніжно гладила шкарубкою долонею йоржисте Тарасикове волосся, тамувала гарячі сльози, щоб не вгледів синок її тривоги. Зібрала нерви в клубок, її охопив суцільний відчай, за якусь неповну добу зістарилася на десяток років. Життя — на межі. Увечері заскочила сусідка. Глянула на Тарасика, який метався в гарячці, руками сплеснула:

— Господи, Килино! Він же помирає!

І наче навідліг ляснула згорьовану жінку. Ледь втрималася та, аби не закричати, не знепритомніти...

До Печанівки шлях неблизький, а ще й дорогу розмило. Лише ранком прибуде

батько з дядьком Савкою. Єдина надія на дядька, фельдшера. Багато знає, допоможе, дасть ліки — і все минеться. Тільки б ранок скоріше.

А як удосвіта на околиці села загуркотіла підвода, кинулась назустріч і, вже не в силі втримати потік горя і болю, розридалася, впала на могутні дядькові груди і тільки вимовила:

— Помирає він...

— Круп. Набряк гортані,— суворо, наче вирок, вимовив фельдшер.— Треба везти в райцентр.

— Жити буде? — роблячи наголос на слові «буде», запитала Килина.

Запитання ніби зависло в повітрі.

І знову безсонні ночі. Серцем переймала синові муки. Відчайдушною любов'ю, сліпою вірою вертала його до життя, по-новому відкривала для Тараса радість сонця

і щастя мати силу міцно стиснути кулачки... Він усміхався, а вона знову плакала. Тільки сльози ці вже були іншими, мати тепер немов молоділа.

Дядько Савка таки врятував Тараса. І Килина ще більше почала шанувати його. Хоча у Мирополі фельдшер і так був найшанованішою людиною: володів високою мудрістю — вертати людям здоров'я.

Хто відав тоді, що той найгіркіший спогад Тарасового дитинства круто поверне всі його хлопчачі мрії.

— Буду дядьком Савкою! — гордо відказував Тарас завжди, коли дорослі набридали з одним і тим же улюбленим запитанням.

РОЖЕВИЙ СПОГАД

Щасливішого Нового року, здається, і не було в його житті. Якраз напередодні 1944-го у Миропіль ввійшли радянські війська, Житомирщину визволили від фашистів. І люди, яких так міцно поєднало горе, плакали від щастя. Тарас ще не міг тоді збагнути тих сліз, не розумів, що весь біль власний і загальнолюдський і радість перемоги можна виплеснути лише таким чином...

Не було в хаті розкішної ялинки, іграшок та чарівника Діда Мороза, і стіл не вгинався від ласощів. Звичайнісінька соснова гілка заполонила оселю якоюсь дивною святковістю, а на столі, на маминому вишитому рушникові красувався хліб. Мати щедро частувала ним гостей, солдатів.

Немов реліквію того незабутнього Нового року, Тарас Адамович зберігає довідку Героя Радянського Союзу миропільчанина В. І. Тимощука, котра свідчить про те, що під час окупації гітлерівцями України Тарас Кадощук переправляв партизанам вибухівку для знищення фашистських поїздів, а також збирав і передавав месникам цінну інформацію про охорону залізниці. Ще одна реліквія — портрет матері, намальований якимось із солдатів рожевим олівцем... Чомусь саме рожевим... Колір, схожий на дитинство, на матір.

Усі ми родом з дитинства. Прочини обережно вікно у власну юність і краще зрозумієш себе в зрілості...

Перший рип вікна, яке я прочинила в дитинство Тараса Адамовича, збігся з тим упевненим: «Буду дядьком Савкою!». Від нього пролягла дорога в медицину, звідти починався власне лікар Кадощук.

Другий рип вікна — і перед нами кадри з німого фільму. Сільський хлопчина, фантазер і мрійник, ганяє обруч від бочки, шепочеться з кульбабками, гірко плаче за коником, який десь втратив одне крильце... Ось він косить траву з тітками — дядьки на фронті, ось гасає полем на коні, а ось (усмішка по самі вуха) смачно наминає шматок хліба...

З любові до матері зростала його любов до людей.

З поваги до праці черпала снагу його витривалість і сила духу.

З пошани до хліба розвивалося високе розуміння вічного й святого, дрібного і незначного.

Кожна людина в зрілості уособлює ті риси характеру, якості душі, які викинули пагони ще в дитинстві....

ЖИТТЯ, ПОДАРОВАНЕ ДВІЧІ

Упродовж часу, проведеного у Вінниці разом з Кадощуком, я не могла позбавитись бажання більше дізнатися про нього. Ми їздили машиною вечірніми вулицями, розмовляли у лікаря вдома, потім я в білому халаті ходила за ним в операційну, на кафедру, на консультації хворих. Дещо записувала, а частіше, захопившись, забувала це робити і знову розпитувала. А коли поверталася в готель, довго намагалася розгадати цю складну особистість, професора, доктора медичних наук, експериментатора, а загалом просту і щиру людину.

— Серйозний мій недолік,— сміючись, сказав Кадощук,— не маю професорського вигляду.

Щиро милувалася таким «недоліком». Адже в будь-який час без перешкод до Кадощука на кафедру може зайти і студент, і молодший науковий співробітник, і бабуся. Хоч би який був зайнятий, уважно вислухає, допоможе. Консультуватися при-

їжджають з усього Союзу, часто без попереджень, і нікому Тарас Адамович ще не відмовив. Так, Кадощук весь час у динаміці: поспішає на консиліум, оперує, читає лекцію, консультує або летить літаком у найвіддаленіший район. Справді, ніби юний аспірант. Але мудрий, впевнений у собі, цілеспрямований, рішучий...

Минуло майже два місяці після наших зустрічей, коли я, дещо (не все!) осмисливши в цій складній особистості, вивела першу фразу. Відчувала, перед якою відповідальністю поставлена: написати про людину, яку знають тисячі, і цим тисячам він врятував найдорожче — життя.

Життя. Найвища цінність. Хто не знає? Тарасу Адамовичу доля дарувала його двічі. Безжально, траплялося, затискувало у лещата, але вивільнювався і знову вступав у бій за життя. Боровся — і перемагав. І ще більше любив його...

Сьомий клас закінчував уже по війні. Працював їздовим. Чотирнадцять років, а на вигляд — не більше дванадцяти, худорлявий, невеличкого зросту. Ну, хто скаже, що він уже, як дорослий, працює в колгоспі? Старався, бо, по-перше, коней страшенно любив, а по-друге, щоб бодай кому на думку не спало, ніби малий ще. Він — мужчина, у Мирополі після війни їх і так лишилося обмаль. Та коли після важкого трудового дня падав майже непритомний у запашне тепле сіно, ставав самим собою. Дивився у зоряне небо і, як усі хлопчаки в цьому віці, мріяв. Бачив себе хірургом, який рятуватиме всіх безнадійно хворих, уявляв усілякі міжнародні симпозіуми і... солодко засинав.

Він прагнув торкнутися цієї мрії, відчути її справжній смак. І ставав підсвідомо рабом, жертвою, витвором власної мрії, свого призначення на землі. Так юний, повний сил, енергії, ведений сподіваннями Тарас Кадощук опинився у Славутській фельдшерсько-акушерській школі.

Навчався легко, серед ста двадцяти шести студентів був кращим. Мав добру пам'ять, гострий розум, а головне — твердий характер: якщо брався за справу, не відступав.

Згодом Тарас Кадощук — студент Вінницького медичного інституту. Мав безліч шанувальників і серед однокурсниць, і серед професорів та викладачів. Була в ньому якась принадна сила, що поєднувала в собі дитячу безпосередність і вишукану чоловічу галантність, доброзичливість і незаперечну впевненість, мужність і великодушність. І той, хто не знав, ніколи б не здогадався, як сутужно жилося студентові Кадощуку. Допомоги нізвідки, надія — на власні руки й успадковану з діда-прадіда витривалість. У вузі обрав найскладніший вид спорту — легку атлетику. Щоденні тренування, участь у змаганнях серед студентів медвузів, залучення до збірної України. Неодноразово здобував чемпіонське звання. (Плаванням Тарас Адамович займається й досі). А крім того, багато часу забирали клопоти секретаря комітету комсомолу інституту.

Ну, а як працював Кадощук? Затято. Але, мабуть, цього слова буде мало для відповіді. Удень слухав лекції, бігав по читальнях, метушився у факультетській крутняві, в комітеті комсомолу. І лише вночі приходило блаженство праці в Пироговській лікарні. Вона тоді була черговою, і, щоб набратися досвіду, обрав саме її. Після безсонної напруженої ночі, коли злипалися повіки й не тримали ноги, давав собі слово завтра обов'язково залишитися в гуртожитку. Але ввечері його знову бачили в лікарні. Бувало до двадцяти ночей поспіль Кадощук проводив у Пироговській. Навіть досвідчені лікарі дивувалися: двожильний він, чи що?

На четвертому курсі Тараса прийняли в партію. А згодом професор Іван Митрофанович Грабченко, який давно придивлявся до нього, заявив на вченій раді: «Беру собі цього малого!». Так Кадощук став клінічним ординатором.

Професор надихав Тараса не лише філігранною хірургічною майстерністю. Це була особистість, яку, за словами Кадощука, не гріх назвати героїчною — брав Зимовий палац, пережив блокаду Ленінграда... Жодної операції Грабченко не провів без улюбленого асистента. Перед виходом до хворого неодмінно гукав: «А малий де?». Сестрички усміхалися: Тарас перед операціями Грабченка ніби виростав з-під землі...

Одержавши диплом молодого спеціаліста, він залишається на кафедрі госпітальної хірургії, розташованої на базі другої міської лікарні. Кадощук обирає таку галузь медицини, де результат навіч,— хірургію. Так, хірург нині не той, хто знає людське тіло і ріже його, а той, хто знає все тіло, а ріже лише певну його частину: кардіолог — серце, пульмонолог — легені, нейрохірург — мозок... Надто велика відповідаль-

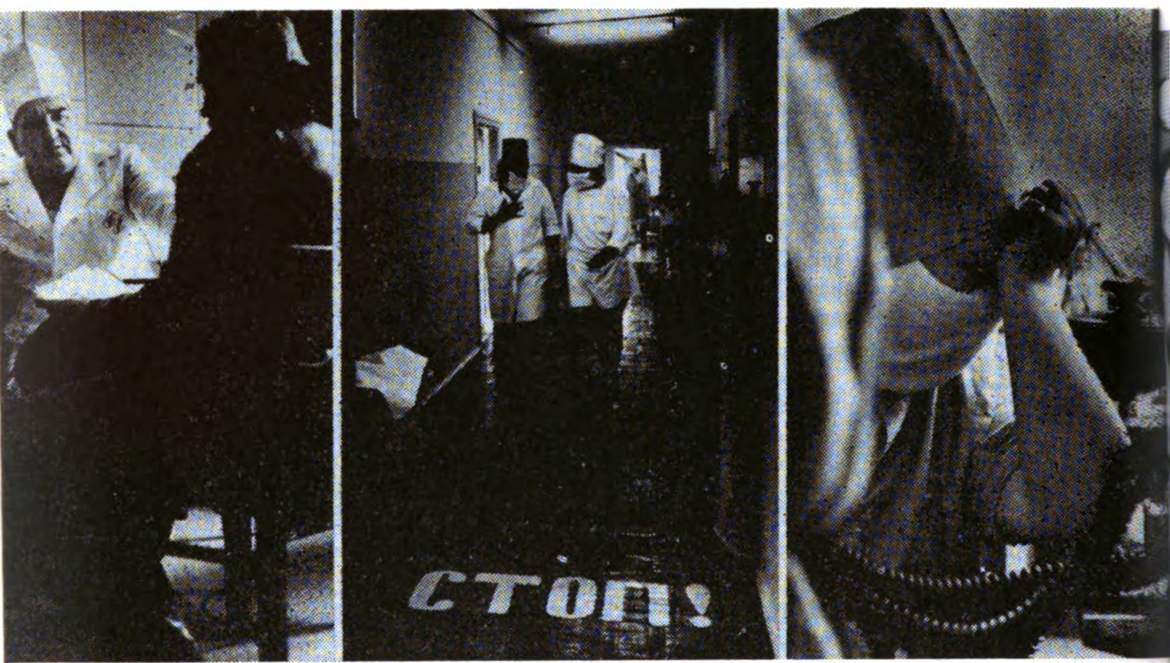

ність лягає на лікаря: кожен виток розвитку цивілізації підвищує вартість людського життя.

«Невже нічого не можу? — міркував у відчаї Тарас.— Невже діагноз — рак шлунка — так і лишатиметься не доповненим?» Роздуми. Теоретичні розвідки. Звертання до праць великих... Сотні дослідів на тваринах, і кожен підтверджував: діагноз не є безнадійним.

Був кінець п'ятдесятих. Кадощук зі своїми спостереженнями поїхав до Москви. Перед молодим хірургом з периферії почергово зачинялися двері столичних інститутів, але він не відступав. Сьогодні це не геройство. А тоді, коли ще не склала зброю лисенківщина? На щастя, знайшлися такі, хто теж вболівав не за власну кар'єру, а за долю вітчизняної медицини. І ось пошуки Кадощука визнано. Шлях у науку відкрито. Внаслідок клінічних та експериментальних досліджень вінницький лікар робить висновок, що в організмі хворих на рак шлунка виникають серйозні біохімічні зміни, зокрема глибокі порушення білкового обміну. У них найбільш порушена функція печінки. Чим пояснюється? Передусім тісним функціональним та анатомічним зв'язком органів. Але ж, міркував Кадощук, у здоровому організмі білки крові та білки органів і тканин перебувають у постійній динамічній рівновазі. Якщо вона порушується, треба бити на сполох! Досліджуючи ці процеси, Кадощук ні на мить не забуває, що насамперед він — хірург, практик. Оперує виразку шлунка, вивчає динаміку білків сироватки крові, досліджує антитоксичну функцію печінки у людей, хворих на рак шлунка... Практика підтверджує: якщо печінці належить основна роль в обміні речовин, зокрема, білків, то власне вивчення білкового обміну — єдиний шлях при встановленні таких діагнозів, як рак або виразка...

Свої спостереження Кадощук узагальнює в спеціальному науковому дослідженні. Міркуваннями про хірургічну стратегію і тактику ділиться в журналах «Вопросы онкологии», «Хирургия», «Советская медицина». Не втомлюючись учитися у визнаних авторитетів, у колег, у життя, Тарас Адамович нічого не бере готового. Обрано шлях до, так би мовити, наукового парадоксу — через високу напругу пошуку, сил, енергії. І через віру.

І парадокс відбувається! Кадощука визнають новатором у розробці теми, що стала його кандидатською дисертацією,— «Динаміка білків сироватки крові і антитоксичної функції печінки у хворих на рак і виразку шлунка до і після операції».

Тарасові весни ледь перелетіли на третій десяток, а він уже кандидат наук. Йому немає сорока, а він — доцент. Трохи згодом — завідуючий кафедрою хірургії педіат-

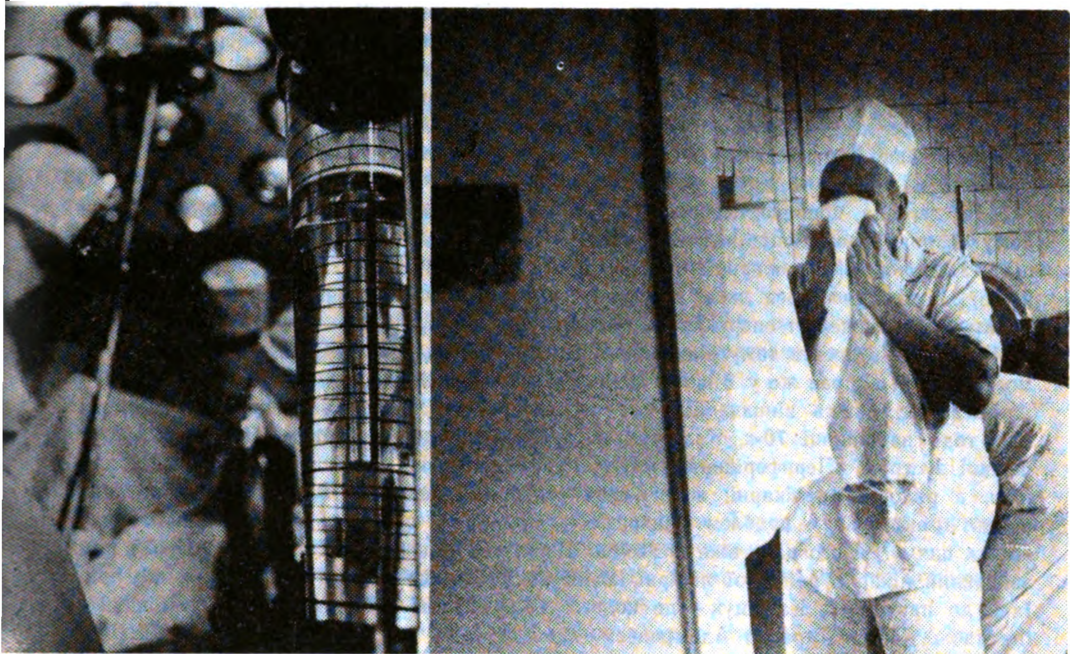

ричного факультету медінституту. Але досягнуте не задовольняє. Так, може, це і є життя, що очищає душу, дарує внутрішню свободу, до якої ми всі прагнемо, дає поштовх до нових і нових експериментів? Уважно вивчає Кадощук досвід відомого київського хірурга Шалімова.

«Хіба на підшлунковій залозі оперують?» — не йме віри і нині більшість лікарів.

Подив невипадковий. Ще на початку століття хронічний панкреатит, тобто запалення підшлункової залози, зустрічався надзвичайно рідко. Діагноз такий виставлявся хіба що паталогоанатомами. Досить сказати, що на 1927 рік у вітчизняній медичній літературі було описано лише три випадки розпізнаного за життя пацієнтів хронічного запалення підшлункової залози. І навіть те можна б назвати унікумом, бо взагалі без операції це вважалося практично неможливим.

Згодом людей, які тривалий час страждали «незрозумілим» болем живота, дедалі більшає. Їх довго і безуспішно лікують у терапевтичних стаціонарах. Вигадували найрізноманітніший діагноз: від апендициту до виразки шлунка чи коліту. Крім панкреатиту. А якщо й виявляли, то вагалися — чи варто оперувати? І це хвилювало не одного лікаря. Чому — судіть самі. Складний, таємничий «норов» підшлункової залози взагалі відлякує хірургів. У перекладі з латинської «пан» означає «все», «креа» — «м'ясо». На жаль, підшлункова залоза — не суцільне м'ясо, а суцільна залозиста тканина, схожа на кукурудзяний початок, в якому одна зернина щільно зліплена з іншою. Справді, як таку тканину оперувати, якщо в разі ураження вона може швидко розлізтися в руках? А ще підступна її «географія» — розташована неподалік сонячного сплетіння, цілого осереддя найвразливіших нервів. Крім того, поруч потужні кровоносні судини...

То що, скласти руки? Відректися від хворих, списавши їх із життя? Поміняти галузь своїх досліджень? Ні! Але ж дедалі глибше вивчаючи цей напрямок, Кадощук жахається власних висновків. Хронічний панкреатит — важке прогресуюче захворювання, що призводить до ускладнень. Крім усього іншого, у хворого пригасає дуже важлива секреторна функція. Наступний етап — виключається гормональна спроможність. Наслідок — діабет, повна сліпота, гангрена...

Ні! Не можна цього допустити. А допустити — означає втратити моральні принципи людських стосунків, за якими один повинен рятувати іншого. Така позиція Кадощука. І він їй не зрадить. Та й взагалі жертовність завжди була притаманна професії лікаря. Ввійти в холерний барак не вважалося надзвичайним вчинком.

І Кадощук засів за історію вивчення хвороби. Кінець минулого століття. Першу

операцію з приводу хронічного панкреатиту здійснює російський професор Бобров. Лікарі-ентузіасти твердять: як радикальний захід на пізніх стадіях хвороби видаляти залозу взагалі. Але це згубно: життя людини без неї немислиме. На жаль, аж до 1946 року і вітчизняні, і зарубіжні спеціалісти недооцінювали значення цього органу, а панкреатит вважали вторинним захворюванням, ускладненням інших болячок. І лиш недавно медична наука заявила: цю проблему лікування слід вважати хірургічною.

...Як легенда, поширюється чутка про новаторські операції Шалімова, що принесли йому звання Героя Соціалістичної Праці й академіка, а сотням і сотням страждальців — здоров'я. В очолюваний ним науково-дослідний Інститут експериментально-клінічної хірургії тягнуться люди з усього Союзу. Вони переконані, що лише тут їм зарадять, бо ж лише тут оперують талановиті хірурги.

Проте років десять тому вінничанам, які приїздять до Шалімова, все частіше... відмовляють: «Та у вас же у Вінниці працює хірург Кадощук!».

Багатьом, навіть вінничанам, це ім'я невідоме. Але для знаменитого Шалімова вже тоді, наприкінці 70-х, Кадощук є талановитим послідовником. Пам'ятає його з першої зустрічі. «Периферійний» хірург, який працює на базі навіть не обласної клініки, а рядової райлікарні, привіз дисертацію кандидата наук, вісім опублікованих праць з актуальних проблем панкреатичної хірургії, оригінальні думки щодо ряду «білих плям». Цього разу вже академік Шалімов задоволений Кадощуком. Перед ним звичайний лікар з районної лікарні, але його не можна сприймати як учня, що приїхав до навчителя. Кадощук — це колега, його наукові розробки можуть зацікавити багатьох... Перед Тарасом Адамовичем, який отримав таку щиру підтримку Шалімова, відкривається новий простір для творчості, для роботи. Тільки діяти! З таким настроєм Кадощук повертається до Вінниці.

НЕСПОКІЙ

А в голові вже рояться свіжі ідеї, непокоїть те, що вчора було для нього, як і всієї медицини, недосяжним. Він розвиває думку про те, що панкреатит хронічний є наслідком гострого, що призводить до втрати працездатності, а в багатьох випадках — до смерті. У Кадощука погляд уже настільки проникливий, настільки чутливі і вправні його руки, такі вивірені досвідом знання, що він може діяти інтуїтивно. Ось лише один факт: виконуючи операції на шлунку, жодного разу не помилився і з п'яти тисяч оперованих ним жоден пацієнт не помер від цієї хвороби. Особливо складні операції тривають три-чотири години, а на день їх по дві-три. Але Кадощук вже давно не зважає на такі труднощі. Ноги все витримають, руки — теж. Ним, як завжди, рухає ідея: все — заради життя. Життя хворого, котрий довірив його лікареві. У Франції, скажімо, така операція коштує до десяти тисяч доларів, а помирає з такою хворобою кожен другий. 1978 року з ініціативи Кадощука у Вінниці відкривається спеціалізований центр з хірургічного лікування хвороб підшлункової залози.

— Пиши докторську, не зволікай,— радять колеги.— Матеріалу ж достатньо.

Вони мають рацію. Матеріалу, справді, цілком вистачить на докторську. Але Кадощук лише відмахується. Йому ніколи, він робить хірургію, він без спочинку день у день практикує. Понад три тисячі історій хвороб вивчив Тарас Адамович, і, виявляється, в трьохстах випадках процес недуги жовчних шляхів протікав по-різному. Отже, майже кожне оперативне втручання — не схоже на інше, потребує виключно індивідуального вирішення. Якось робив операцію на підшлунковій залозі в одного капітана міліції. Привезли в безнадійному стані. Лютий біль не вщухав. Вихід один — оперувати. Але цього разу Кадощуку довелося діяти зовсім по-новому. Вже під час операції осяяла думка, що і як робити, і хірург майже інтуїтивно модернізував взагалі-то відпрацьовану операцію. Так буває нерідко. Вже на операційному столі інколи стає зрозуміло, що, крім основної, необхідні чотири-п'ять інших операцій. Тобто хірург «прибирає» з організму всі його болячки, які стають очевидними під час операції, а не лише ту найголовнішу, через яку пацієнт опинився на столі.

В основному хронічний панкреатит пов'язаний з різними ускладненнями. Скажімо, як виникає киста в підшлунковій? Якщо один з протоків залози погано пропускає сік, цей сік переїдає власну тканину, тобто залоза руйнується, на цьому місці виникає киста. Її треба видалити, але де гарантія, що, наприклад, виявлені одночасно камінці в жовчному міхурі знову не спровокують її? І по ходу Кадощук робить усе,

аби запобігти майбутнім неприємностям... До кожної несподіванки Тарас Адамович готовий, міняє лише тактику боротьби з нею.

Хворі інколи і не підозрюють, що, рятуючи їх, лікар робить неможливе. Досі неможливе. Адже саме він, Тарас Адамович Кадощук, звичайний лікар звичайної райлікарні, вперше у вітчизняній практиці почав виконувати операції при цілій низці небезпечних ускладнень хронічного панкреатиту. Особливості клінічного ходу вдосконалення діагностики захворювання, способи дослідження, метод лікування, хірургічна тактика — ось куди спрямовує він свій неспокій.

Нічого не брати готовим, усе перевіряти власним досвідом. Це одне правило хірурга Кадощука. Інше — категоричніше: ніколи не розпорошуватися по дрібницях, ясно бачити перед собою мету.

Життям рухає ідея. Він стрімко, з космічною швидкістю врізався у невивчений простір медицини. На мить уздрів-таки на небосхилі виплеканої з дитинства мрії яскраву зірку. От-от мав торкнутися її — і...

ПТАХИ З ЧОРНОЮ ВІДЗНАКОЮ

...Погода була кепською. Суцільний туман, мряка.

— Людмило, давай нікуди не поїдемо,— запропонував Тарас Адамович дружині.

— Ні,— не піддавалася вона на тривалі вмовляння чоловіка,— поїдемо.

Добре, що синів вдалося переконати залишитися вдома. Особливо ж молодший, Юрко, наполягав, аби взяти його у недільну подорож.

Ту страшну мить пам'ятає невиразно. Сильний удар у вітрове скло «Жигулів» — і коротка мить страху. Саме цей незрозумілий страх огорнув усе його міцне, фізично досконале тіло залізною оболонкою. Врятувало диво: вдих повітря, який розіпнув діафрагму, і реберне півколо надійно захистило серце.

Людмила померла одразу ж.

Тарас Адамович з багатьма серйозними переломами опинився на операційному столі. Лікарі довго боролися за життя свого колеги. Не один тиждень лежав загіпсований, забинтований, з десятками трубок. Мозок прагнув працювати, примушував тіло рухатись, а воно було неслухняне. Важко піддавалася здоровому глузду й психіка. Не хотілося вірити, не вірилося, що Людмили немає. Вона жила, та лиш вночі, коли білі птахи трагічної реальності складали свої крила... Він почувався знесиленим, мов хлопчик у величезному морі, недоречним, наче букет у всесвіті...

В уяві постійно виникав яблуневий сад, що посадили з Людмилою у дворі, як тільки отримали квартиру. А ще — дві берізки, які обережно прихистилися серед розкішних яблунь. Їхні берізки...

Але минала довга-предовга ніч і минала безвихідь. Натомість у душу вривався свіжий вітер, що трощив усі гіркі думки, рятував, вертав до життя. Уперше Тарас Адамович воскресав у дитинстві, на руках у своєї матері, вдруге — тепер, з допомогою батьків Людмили. Поволі починав усвідомлювати безповоротність того, що сталося. А жити і діяти треба. Заради двох синів, у яких він відтепер — єдина опора. Заради ідеї.

Руки — в гіпсі, а мозок напружено працює. Тарас Адамович усе більше думає про те, як важливо запобігти страшному недугу — безнадії, особливо ж коли він є наслідком важкої хвороби чи операції. Зниження загального опору організму викликає бурхливий розвиток інфекції. Саме від неї гинуло в лабораторії вісімдесят процентів експериментальних тварин. Тривалі дослідження разом з професором Г. В. Терентьєвим допомогли Кадощуку розробити принципово новий комплекс профілактики післяопераційних ускладнень. Тепер треба все це наблизити до практики...

Але його ще міцно тримає ліжко. Хоча спати не дають щоразу нові думки. Міркування так і просяться на папір, та руки — в гіпсі. І Кадощук диктує все те, що, на думку Тараса Адамовича, не терпить зволікань. Лаборантка кафедри Наталочка записує сумлінно. А йому нелегко-таки перемагати різкий фізичний і душевний біль. Та Кадощук всім тілом відчуває, що видужує, вірить, що все найцікавіше попереду, бо тільки безнадія — це приречення...

Уяву нав'язливо відвідує сад. Там — берізка. І красуні-яблуні, всі в цвіту, він відчуває їх ніжний п'янкий аромат. Аромат життя...

Через два місяці здивовані колеги стрічають Кадощука на порозі операційної. В темно-зеленій шапочці, яку надягає під час роботи. Рішучого, зібраного. Він знову працює. Інколи до одинадцятої вечора, інколи вночі. А вдома ж двійко синів. Але повертаючись, завжди застає порядок у квартирі, гарячу вечерю та Ігоря з Юрком, заглиблених у книжки.

Я, жінка, все-таки дивуюся, як вдалося йому, чоловікові, вкрай зайнятому відповідальною роботою, виховувати двох хлопців. І саме так виховати їх. Адже навіть спілкування — дорогоцінний скарб батьків і дітей, найдоступніший саме в дитинстві,— постійно лишалося в дефіциті. За браком часу. В чому ж тоді секрет того, щоб обидва сини закінчили школу із золотими медалями? Ігор після закінчення Московського фізико-технічного працює старшим науковим співробітником інституту автоматизованого проектування, кандидат фізико-математичних наук. Юрій закінчив перший Московський медичний інститут, зараз в аспірантурі... Напевно, подіяв приклад: діти бачили батька весь час у роботі, від того щасливого, хоча і втомленого.

Тепер вони дорослі. І батько може пишатися своїми синами. Ігор, крім усього, захоплюється історією слов'янських мов, в МДУ читає лекції на музичні теми, кандидат у майстри спорту з плавання. Юрію — двадцять сім. Він — член ради молодих учених при ЦК ВЛКСМ, член наукової ради НТТМ при Міністерстві охорони здоров'я СРСР, голова вченої ради молодих вчених і спеціалістів першого Московського медінституту. Має повний комплект медалей ВДНГ СРСР. Його успіхам Тарас Адамович радіє найбільше. Пам'ятає, якось звела його доля з дочкою С. П. Корольова Наталією Сергіївною, яка викладає в медінституті. Вона перша оцінила неординарні здібності студента Юрія Кадощука. Справді, відмінник, староста наукового гуртка, досконало володіє англійською, майстер спорту з плавання, чемпіон серед медвузів — всього і не перерахуєш...

Минули роки, і в непосидющого, схожого, як дві краплі води, на батька Кадощука-молодшого вже є двадцять винаходів. Серед них і шлунково-кишковий зонд, що забезпечує штучне харчування хворих у післяопераційний період. Його успішно застосовують вінницькі лікарі. А природний хист Юрія до малювання дозволив йому виготовити прекрасний атлас хірургії портальної гіпертензії. Він здобув високу оцінку рецензентів і буде чудовою наочністю в роботі хірурга. Всесоюзний науковий центр хірургії АМН СРСР представив Юрія Кадощука в співавторстві з іншими на здобуття премії Ленінського комсомолу за розробку нових методів хірургічного лікування хвороб підшлункової залози.

Коли працювала над матеріалом, подзвонив Тарас Адамович. Голос радісний, щасливий.

— Сьогоднішню «Комсомолку» не читали ще? Можете мене привітати. Юрко став лауреатом!..

Відчувала його тріумфуючий настрій: синова перемога для Кадощука важить значно більше, ніж власна...

Про все це згадую невипадково — факти доповнюють особистість Тараса Адамовича. Тому хочу навести і деякі із щоденникових записів Юрія.

«Мій батько — хороший хірург. Пам'ятаю його, коли він повертався з лікарні, коли знову йшов. Інколи викликали на операцію вночі. Було багато втоми. Але ніколи не бачив батька знесиленим. Який він сильний, витривалий! І витривалість його, хірурга, інша, аніж витривалість спортсмена».

«...Безконечна робота вимагала від нього завжди бути на рівні. Ні артист, ні спортсмен не знають такої напруги. Спортсмен після фінішу може впасти знесилений. Артист має право віддати всі сили ролі. Лікар такого права не має».

«Раніше я вважав, що у мене вистачає даних для випробування в хірургії. Важливо, які в тебе руки і зір. Я бачу нижній рядок таблиці для перевірки зору і малюю. Здібність до малювання важлива більше, ніж сила рук. З дитинства бачив обличчя людей, врятованих хірургом, моїм батьком. Це захистило мене від можливого розчарування на початку... Хірург зобов'язаний відчувати біль пацієнта».

«У мене є приклад, коли відмінний хірург — надто м'яка людина. Точно і сміливо оперуючи хворого, він не здатний так само рішуче втрутитися в людське життя і визначити міру власної або чужої справедливості. Йому заважає знання про біль».

«Хірургія — небезпечна справа вже тому, що смертельно небезпечне її знаряддя

і непоправні дії хірурга. У твердості його руки міститься дещо більше, ніж просто сила».

«Лікарня — не споруда, а стосунки між людьми».

«Мені здається, що справи з відповідальністю у нас у світі погані. Може, через те, що безліч питань, вирішувати які зобов'язане кожне покоління і кожна людина осібно, багатьма почали сприйматися як питання нічиї. Так формується погляд суспільства на життя».

«Я — лікар. Мені потрібен час, щоб думати і лікувати. Мені потрібен час, щоб прийняти рішення про екстрену операцію, і час, щоб спокійно і твердо подивитися в очі хворому. Я повинен бути спокійним, повинен володіти ситуацією. А ось ситуацією людство перестає володіти...»

Уважно вдивляюся в три обличчя Кадощуків. Вони такі схожі, навіть відчуваю близькість духовну — батька і синів.

ОКРИЛЕНІ ІДЕЄЮ

Я знову приїхала до Вінниці, і перше, що здивувало найбільше, був сад. Розкішний, золотий, освітлений зворушливою любов'ю господаря. А осінь у тому саду яка! «Така золота, що нема зупину, така буйна — нема вороття... В останніх коників, що завтра загинуть, вчуся ставленню до життя»,— пригадалися віршовані рядки Леоніда Кисельова. І чомусь гостро, пронизливо я знову відчула незаперечне повернення до життя Тараса Адамовича після трагедії. Уважно зазирнула у його вічі — і злякалася тих думок. Ні, він не чіплявся за життя, він свято вірив, що здолає недуг, перестраждає. І просто страшенно поспішав жити. Понад шість років тому Кадощук захистив докторську. Директор Всесоюзного наукового центру хірургії АМН СРСР академік Петровський сказав, що це по-справжньому новаторська дисертація. «Нам представлені унікальні втручання на підшлунковій залозі»...

Так, і за кожною з цих унікальних операцій — хірург Кадощук. Його добре серце, дужі руки, світла голова. Звичайно, усіх, кого оперував, виходжував, не запам'ятаєш. Але ж є й такі, хто зримо постає перед очима, варто лише трішки напружити пам'ять. Ось Станіслава Балагута. Молода жінка з-під Козятина, мати чотирьох дітей. До лікарні потрапила в шоковому стані, пульс — сто шістдесят. Чоловік стоїть безпорадний, плаче...

— Потрібна термінова операція,— приймає рішення Кадощук.

І тут же одягає шапочку, миє руки. Зовні — усе звичайно. Але цей випадок — знову ж таки унікальний. Ну а взяти дренажну трубку. Весь час і лікарі, і хворі мали з нею одну біду: дуже швидко забивалася і переставала виконувати рятівну фукцію. Кадощук разом з молодшим колегою Олегом Івановичем Бондарчуком запропонували цілий ряд таких безвідмовних її варіантів. За п'ятьма з цих їхніх винаходів затверджено пріоритет світової науки.

Пригадує Тарас Адамович ще один складний випадок з хірургічної практики. Привезли з Літинського району бригадира Віктора Сергійовича Фоліона. Оперувати треба було негайно. Понад чотири години боровся Тарас Адамович за життя цієї людини. А коли вийшов з операційної, впевнено повідомив родичам: «Житиме!».

З приводу хронічного та різних форм гострого панкреатиту Кадощук виконав понад дві з половиною тисячі операцій. Використовуючи власний клінічний матеріал, він опублікував понад двісті наукових робіт, більшість з яких присвячена хірургії підшлункової залози, печінки і жовчних шляхів. З двох десятків авторських свідоцтв Кадощука шістнадцять стосуються проблем хірургії підшлункової...

Крім роботи в районній лікарні, пов'язаної безпосередньо з практикою, він завідує кафедрою хірургії лікувального та педіатричного факультетів мединституту. Лекції з клінічної і військово-польової хірургії, які професор Кадощук читає на четвертому, п'ятому і шостому курсах, настільки цікаві, багаті практичним матеріалом, що, як вважають самі студенти, ігнорувати їх, не відвідувати, навіть з поважних причин,— злочин для майбутнього лікаря, а надто — хірурга.

Сам Тарас Адамович ставиться до себе дуже вимогливо, постійно вчиться, вдосконалює майстерність. На все життя запам'ятався йому давній випадок. В гурті інших колег-ординаторів спостерігав, як оперував їхній тодішній навчитель. Все йшло гаразд. Аж раптом необачний мікропорух скальпелем — і розітнуто потужну кровоносну судину. Уважливість хірурга, видно, перехопила сама операція і, можливо, про-

сто не зважив він на те, що поряд розташована ця судина. А може, і не знав, що на цій стадії захворювання до неї так близько...

Тож вчитися бачити і запам'ятовувати кожну деталь, не вважаючи її дрібницею, не допускаючи, аби вона коли-небудь раптом захопила тебе зненацька. Так думав Кадощук ще студентом. Так вважає й тепер, ставши доктором наук. Хоча з висоти свого досвіду, наукових спостережень бачить, що самих знань нині мало. На службу медицині повинна прийти кібернетика. Але ж він у цій галузі — не спеціаліст! «Треба шукати фахівців,— міркує Кадощук.— І негайно! Аби не відстати».

І тут якраз стався випадок, що допоміг Тарасу Адамовичу в його пошуках. Молодий вінницький інженер Сергій Злепко привозить до Кадощука свою матір. Украй катастрофічний стан. Внаслідок сильної внутрішньої кровотечі показник гемоглобіну різко падає. У таких випадках уже ніхто про операцію й не заікається. Але Кадощук, зваживши все, вирішує втручатися.

Зараз мати Сергія жива-здорова. А сам він відтоді — завідуючий лабораторією медичної кібернетики, що діє на базі клініки. Патронують лабораторію вінницький політехнічний інститут, київські — «шалімовський» та Інститут кібернетики АН УРСР. Тут, у лабораторії, народився унікальний електронно-обчислювальний автомат «Пацієнт» — помічник хірурга, аналогів якого в нашій країні не було. Він демонструвався на багатьох міжнародних виставках медичної апаратури і отримав чимало нагород.

Під дахом обласного центру хірургічного лікування хвороб підшлункової залози, де керівником Тарас Адамович,— ціле сузір'я лікарів. І кожен з них — особистість, якій професор Кадощук дає можливість розкритися якомога повніше. Це і кандидат медичних наук С. І. Андросов — його цікавлять деякі специфічні форми панкреатиту, а також камінці в жовчних протоках, і асистент А. В. Фуніков — працює над оригінальною кандидатською, і клінічний ординатор Олег Коніковський — теж досліджує «поведінку» пухлинних маркерів підшлункової залози, враженої раком, і клінічний ординатор Олег Печивістий, і доцент О. І. Бондарчук — завершує докторську. Галузь, що вабить цього хірурга, кандидата медичних наук,— хірургічна інженерія: удосконалення інструментів, пристрої для полегшення операції, прискорення післяопераційного видужання. Нахил до цього виявився у Бондарчука давно. Потім було знайомство з досягненнями Кадощука. А далі прийшло глибоке зацікавлення новою проблемою. Вони почали зустрічатися в лабораторії, в клініці, в операційній. Наслідок — спільні півтора десятка винаходів і більше сотні рацпропозицій, ряд спільних статей, наукових розвідок.

Відкриттям великого значення можна вважати широке застосування ними в хірургії аеросила — легкого летючого порошка, зокрема при лікуванні хворих, котрі потрапляють до спеціалізованого центру. Які ж цілющі властивості аеросила?

Найцінніше в цьому препараті те, що він має властивість зв'язувати на своїй поверхні воду, білок, мікроорганізми. Це дає змогу використовувати його як лікувальний і діагностичний засіб. З допомогою аеросила вінницькі спеціалісти навчилися запобігати небезпечним ускладненням при гострому гнійному панкреатиті, що спричинюють смертельні випадки.

Плідно працює з Кадощуком здібний хірург доцент А. Луговий. А ще під керівництвом Тараса Адамовича отримують добрі навички молоді іноземні хірурги, зокрема аспірант із Сірії Хуад Хаж Касем та ординатор із Перу Педро Флорес.

Знайомлячись з людьми, яких згуртував цей спеціалізований центр, я розуміла, наскільки міцно єднає їх спільність мети. Відомо, що одною з найскладніших проблем сучасної медицини є проблема раку, актуальність якої визначається надзвичайно високою смертністю від цього захворювання. За статистикою із загального числа тих, хто помер від раку, у тридцяти семи відсотків було вражено травний тракт... Як бачимо, ці хворі також у центрі уваги однодумців Кадощука. І завдяки їхнім винаходам тут, у Вінниці, показники врятованих від цієї страшної недуги одні з кращих.

Напевно, не один з початкуючих лікарів мріяв би опинитися під сузір'ям такого центру, працювати з людьми, якихріднить ідея. А ідея ж, як відомо, керує життям...

НОКТЮРН

...Загуляла вулицями Вінниці пізня осінь. Під ногами перший нетривкий сніг. Ось і Кадощуків сад, голий і самотній. Порівнюю його із життям. У ньому теж бувають різні періоди — світлі, райдужні, мов яблуневий цвіт у травні, зворушливі, як листо-

падове золото, і похмурі, стиснуті самотністю. Мені важко вгадати настрій Тараса Адамовича. Майже добу він — на ногах. Дві операції зранку, потім лекції на п'ятому курсі, ввечері засідання наукової ради. І тільки-но переступив поріг дому, як дзвінок знову викликав на термінову операцію. Повернувся на світанку... Втомлений, так. Але ж це моментально побачить лише Раїса Дмитрівна, його дружина. Бо ж для стороннього погляду Кадощук завжди однаковий, точніше, завжди у формі: підтягнутий, діловий, не підвладний рокам. Як і його батько Адам Федорович, котрий вступив у своє 90-річчя.

Хіба що очі застелив сьогодні туман утоми. Раїса Дмитрівна прочитає в них усе, за п'ять років спільного життя вона навчилася це робити. По-жіночому мудро і просто. Доля випала їй нелегка, одній довелося ростити дочку, а партійна робота вимагала стільки сил, самовіддачі. Та й зараз теж, опікуючись педагогікою, не може до справи ставитися абияк. І в домі все робить з душею — затишок охороняє, як рідкісну квітку, настрій створює, схожий на прекрасну музику. Напевно, робота з людьми навчила її цьому.

Тарас Адамович — людина складна, і робота в нього така, що без розумної рідної душі не обійтися. Скільки перехвилювався він перед всеросійською конференцією в Ростові-на-Дону! А скільки ночей не доспав, готуючи доповідь на всесоюзну конференцію. Розумний, сильний, упевнений в своїх знаннях, він інколи такий беззахисний... Певно, від доброти, милосердності, про яку син Юрко згадував у щоденнику. І серце, буває, болить — від чужого болю, яким переймається завжди по-дитячому сильно. Хворий не повинен відчувати, а ось вдома можна й розслабитися...

Інколи Раїса Дмитрівна не бачить чоловіка від рання до смеркання. Одного разу навіть день народження без іменинника відзначали. Тільки сіли за стіл — дзвінок! «Ви святкуйте, а я — швидко». Гості до ночі чекали, а він... Потрібніший був там, у лікарні. Дружина це розуміє.

У медицині зараз багато проблем. Вони й були, але вголос про них рідко говорили. Скажімо, про кризу довір'я до лікаря. В чому причина? По-перше, вважає Кадощук, у значної частини медиків втрачено професіоналізм. І тому ніколи професор не завищує оцінку студентові, не вибачить йому незнання. По-друге, втрачені моральні критерії найгуманнішої професії. Тарас Адамович ще перебуває під впливом «Доктора Живаго» Бориса Пастернака. Хто він, цей лікар? За критеріями нашого часу — безпринципна людина. Гасає між фронтами, лікує то одних, то інших, а йому білогвардійців різати б, а червоноармійців лікувати... Але ж, Кадощук упевнений, Живаго — це справжній лікар, який не розмежовує людей за політичними поглядами. Він просто рятує їм життя. Ми відвикли від такого погляду на медицину. А лікар повинен уособлювати і гуманізм, і чесність, і доброту, і безкорисливість. От до такого завжди буде в людей довір'я.

Я відчувала, як довіряють Тарасу Адамовичу його пацієнти.

Ми йдемо знайомими Кадощуку вуличками. Деякі перехожі вітаються з професором. Він зупиняється і, вибачившись, подовгу розпитує про здоров'я. Знаю: це його колишні хворі. Колишні. Отже, життя триває, і господар у ньому той, хто не стоїть на місці, хто рухає це життя власним поступом уперед.

— А мене захопила нова ідея,— перериває, власне, продовжує мої думки Тарас Адамович.

Цього разу проблема, за яку взявся професор, стосується важливого імунологічного органу людини — селезінки. Це так актуально тепер, так необхідно — зберегти усім нам імунологічний статус. А якщо її треба видаляти, тоді як? В чому шукати компроміс? Сучасна медицина ще не знайшла відповіді. А він, здається, вже близький до істини. Принаймні, перші експериментальні спроби, виконані здібним молодим науковцем О. Печивістим за дорученням професора, закінчилися успішно. Творчий пошук знаходить своє продовження в тісному співробітництві з доцентом цієї ж кафедри С. П. Жученком, котрий плідно працює над проблемою створення міжкишкових клапанів і обгрунтовує це в своїй докторській дисертації. Взагалі проблеми, що їх розв'язують однодумці Кадощука, не вичерпуються.

Тому, напевно, й сад сьогодні такий. Ніби притих у передсвятковості, у передчутті весни. Ось-ось спалахне своїм буйним квітом. Ніби ствердить всевладно: «Життя триває».

м. Вінниця

Олександр **ДОВЖЕНКО**

СТОРІНКИ ЩОДЕННИКА

Публікація О. М. ПІДСУХИ.

21 IX 1944

Над Десною музей-в'язниця.

У давньому-прадавньому Чернігові над Десною музей. Убогий, хаотичний і нудний, як і всі провінційні пограбовані «змивателями золота» музеї. Єдине, що впадало в очі,— шабля Богдана з незабутнім написом, складеним, без сумніву, в агітпропі — «Шабля відомого ката України, так званого Богдана Хмельницького, що придушив народну революцію на Вкраїні в 1648 році».

Під музеєм у льоху під замком брудний «заарештований» музей. А в ньому під замками з сургучними печатями в'язні — портрети 17 і 18 століть і речі. Тут гетьмани й полковники, митрополити, жінки козацької старшини. Все темне од часу і темряви в'язниці. Виконані прекрасними майстрами. Неначе я попав на той світ. І здається мені, що час від часу по ночах вони виходять із своїх рам на раду і розмовляють проміж собою, бо чого ж такі сумні і тяжко замислені обличчя на геть усіх портретах. Яка туга зв'ялила їх серце? Який сум і важка-преважка турбота в очах!

Часом до льоху заходять перевірити, чи всі в'язні є. Се визначало завжди зміну директора музею-в'язниці. Приходили в супроводі молодця з револьвером. Тоді портретам доводилося чувати різні сентенції про історію, політику, мистецтво. Сентенції такі ж унікальні, як і музей. Потім двері замикалися знову, гримів замок важкий, мазепинських часів, і знову наступала тиша. І довго дивилися Богдан з Іваном один на одного, дивилися щось років кільканадцять, аж поки одного разу не вилетіли в повітря, розірвані в шмаття німецькою бомбою, і не щезли в полум'ї великої пожежі.

— Нехай горять к такій матері,— сказав я хлопцям.— Не гасіть.

— І згоріло все?

— Все,— зареготав секретар Чернігівського обкому..., розповідаючи мені про загибель малярства українського народу 17 і 18 століть.

Я пригадав се в повісті «Україна в огні», і мені дорікали, і били мене нещадно, і називали ворогом народу за те, що я образив пам'ять великого Богдана. І я зрозумів, що таке діалектика. В руках безсердечних демагогів се страшна зброя, хоч вона і є могутнім методом в пізнанні світу і могутньою зброєю пізнавальною в руках мудреця.

25 VI 1945

Я був учора на Параді Перемоги на Красній площі. Перед великим Мавзолеєм стояло військо і народ. Мій улюблений маршал Жуков прочитав урочисту і грізну промову Перемоги. Коли згадав він про тих, що впали в боях у величезних, незнаних в історії кількостях, я зняв з голови вбрання. Ішов дощ. Оглянувшись, я помітив, що

Продовження. Початок у №№ 4—6.

шапки більше ніхто не зняв. Не було ні павзи, ні траурного маршу, ні мовчання. Були сказані ніби між іншим дві чи одна фраза. Тридцять, якщо не сорок мільйонів жертв і героїв ніби провалились у землю або й зовсім не жили, про них згадали, як про поняття. Мені стало сумно, і я вже далі не інтересувався нічим. Перед Мавзолеєм проходили солдати, генерали, несли німецькі рябі прапори, немов загаджені птицями, вели собак, танки їхали, гармати, одна другої більша і грізніша. Мені було жалько убитих, героїв, мучеників, жертв. Вони лежали в землі безсловесні. Перед величчю їх пам'яті, перед кров'ю і муками не стала Площа на коліна, не замислилась, не зітхнула, не зняла шапки. Мабуть, так і треба. Чи, може, ні? Бо чого ж плакала весь день природа? Чого лилися з неба сльози? Невже віщували живим?

30 VI 1945

Москва. Дощ. Болить серце і дзвенить високим безупинним дзвоном в голові. Сиджу біля вікна один, самотній, і хочеться мені зібрать останні сили і полинуть на Вкраїну. Сьогодні об'єднались українські землі. Ніхто мене за цілий день не поздоровив, не привітав, неначе зовсім і не сталося нічого, неначе це була звичайна ілюстрація газетна, і я нікого не вітав, бо нікого було мені вітати.

Я один за межами України моєї, землі, за любов до якої мені мало не одрізали голову, піддавши остракізму, великі вожді і малі їх слуги — українські недобитки убогі в великих і менших чинах.

Лечу. Невисоко уже лечу. Пооббивались крила уяви. Склероз уже заморозив голову мою. І душа моя сива летить, черкаючи землі, важко, мов підбитий хижаками лебідь. Пролітаю спалений Чернігів, землю дідів і прадідів моїх, де згоріло моє історичне мистецтво, Київ...

Над Дніпром. Виринають із землі підо мною стародавнє Братство, Михайлівський монастир, Лавра, Микольське барокко, Межигірський Спас — знищені тисячолітні витвори мого народу. Дніпро, Дністер, Горинь — ріка козацька. Збруч кривавий, Черемош, і Карпати, і Львів, і невідомий Ужгород. Села побиті і села живі. Люде побиті і люде живі. Пролітаю над майданами, над порожніми церквами, заглядаю у вікна. Шукаю радість на великомученицькій своїй і не своїй землі, шукаю і підслуховую її не на урочистих зборах, куди мені не можна залітати. Шукаю по домівках нерозкішних, по хатах, по «жилкопах» і по інших многих вольних і невольних «населених пунктах». Не помічаю, що йде дощ, шукаю радість на своїй скривавленій землі. І хочеться мені ридати од щастя й болю, і здається мені, що то не дощ іде весь день, а небо плаче зі мною од жалю і од моїх скорбот отут на самоті біля московського мого вікна.

30 VI 1945

Об'єднались усі вкраїнські землі. Буде єдине стадо і єдин пастир. Усі тепера будемо однакові. Не будемо вже польським бидлом, ні румунським, ні чесько-угорським. Не будемо зневажати галичан за те, що вони добріші і культурніші від нас. Галичани не будуть боятися нас за те, що ми великі і жорстокосердні «несамостоятельні» люде, не європейські й не азіатські, «отдельнії», як казав той дядько. Узнаємо Закарпатську Україну, про яку у нас не було написано ні однієї книжечки, ні одного малюночка, ні однієї вісточки. Жили ми поруч тисячу літ, не сказавши один одному слова, ми, принаймні, «великі» українці. Одягнемо прекрасну Буковину, мальовничу слов'янку в церобкопівський бушлат землянистий...

— Ви чому не в партії?

— У своєму серці я вміщаю всю партію і безпартійність всю, себто усе життя народу.

— Два навантаження?

— Одне. Проте доля моя значно складніша. Блаженні обмежені серцем і волею, блаженні, хто почепив замки на таємничі двері своєї душі, на всі ворітця, що ведуть до споглядання людської недолі і несправедливості. Блаженні — ті, що повісили шторки на віконця своїх (...) (нрзб) і інших своїх машин. Горе мені, я не такий. Через свою заглибленість і зосередженість я позбавлений змоги швидко підкорятися. Крім того, я не люблю зберігати таємниць.

— Ви проти партії?

— Ні. За.

— Абсолютно?

— Абсолютну достовірність я знаю одну.

— Що саме?

— Страждання.

Як перший поет революції В. Маяковський. Співчуваючий — це велике слово. Це більше і вище, ніж просто член. Це той, хто нічого не має, нічим не винагороджений, без прав і переваг, без прислужництва, вільний завжди і в усьому і відданий духом, думками і працею всього життя. Каменяр культури соціалізму. Ось хто я такий.

Не осуджуйте, не переслідуйте мене за оплакування предків моїх, мого батька.

Печальний, гіркий мій крок був спричинений невиліковною мукою. Здавалось мені, ноги мої підігнулись були під вагою мого серця.

Перед моїми очима проходили зловісні образи, серце моє було отуманене останніми сльозами на останніх рідних нивах моєї землі в незабутнє літо тисяча дев'ятсот сорок другого року. Тому гуркіт урагану, що гнав нас на схід, став похмурим лейтмотивом моєї повісті.

Ніколи не байдужий, я оплакував загублену волю мого народу. Мене лякала його доля, оскільки є дні рабства, рівноцінні сотням літ.

Не паплюжте мене за мою книгу-битву. Не хороніть у попелі зруйнованих міст і сіл моєї Батьківщини і не порочте мене шельмуванням, оскільки не боягузтво і невіра рухали моїм серцем, а біль і страх за можливу його загибель. Що може бути сумніше за погибель народу.

Я щасливий, що я помилявся, і Україна знову вільна, і ворог тікає. О, батьківщино моя! Велика арена кривавих битв, о, дике поле Європи! О, червоні маки Поділля під оманливим голубим небом, оспіваним поетами і проклятим тими, хто кров пролив.

Нема мистецтва війни.

Війна — не мистецтво вже хоча б тому, що перемога в ній чисто випадкова. У той час, коли будь-який твір будь-якого мистецтва виключає випадковість.

— Знаєте, в мистецтві війни...

— Я не знаю мистецтва війни. Я знаю трудність війни, жах війни, ганьбу війни, жорстокість, мерзенність і розорення війни. Про яке мистецтво ви говорите?

— Ну, це софістика.

— Це не софістика. Нема мистецтва війни. Ганьба війни! Можливо, ви це маєте на увазі.

До речі, за час війни у нас добавилося товстих людей, і це при загальному зубожінні.

Його цікавили лише переконання звинувачених і судив на тій лише підставі, не припускаючи, що можна, не бувши злочинцем, мислити інакше, ніж він сам.

Оскільки він припускав, що володіє справжньою мудрістю, в чому його щоденно запевняли в потоках славослів'я, то своїм противникам він примислював лише помилки і зло.

Йому приписували всі події, що відбувалися в країні, щасливі і нещасливі, закони, нрави, перемоги, урожаї і навіть зміну пір року. Це було несправедливо, але він заслужив несправедливість: він мав не обмежену нічим владу над народом.

«Людина теорії, він визнавав лише маси і виявлявся душевно мізерним і безпощадним до окремих особистостей» (А. Франс).

Його величність випадок.

Мене спитала дружина наприкінці дня:

— Кого ти бачив сьогодні? З ким стрічався?

— Нікого. Ні з ким,— одповів я.— А ти?

— І я нікого.

Потім я довго думав. Повз мене пройшло за сей день кілька тисяч московців. Потім я думав: а хто живе за стіною? Хто лежить за півметра від мене за стіною? Хто наді мною? Хто за другою стіною? Не знаю. Живемо, як поліпи на кораловому рифі.

Про вдячних нащадків. Дурниці! Ми теж нащадки своїх предків. Як ми поглумилися над їх життям, трудами, надіями. Як поруйнували їх святині.

Чого тільки не придумали за останні два десятки років, аби викликати серед людей корисливість, самолюбство, честолюбство. Почесні звання, ордени, медалі, значки — своєрідний почесний загін слави, встановлений для суспільства трудяг і бідних мучеників,— швидко слідували один за одним. Нарешті, коли вже не вистачало й сього, а потреба виросла, здавалось, до неба, канцелярії й департаменти (...) (нрзб), своєрідні лабораторії слави і її науково-дослідницькі інститути винайшли особливі приправи, особливий перець. Почалися премії, двічі геройство, почався рекрутський набір в академіки, лауреати, народні — нещасних художників, без їх відома,— обсаджування ними сотень непотрібних комісій, що однімають весь час, заважаючи творити і знати собі ціну і своїм творам справжню, а не умовно-кон'юнктурну.

Звідси друкування недоношених голих ідей, що вилізли з їхніх мізків, що їх породили, ще голими голопуцьками, які тільки-но почали формуватися.

Звідси дифірамби в пресі художнім недоноскам на глум, на відчай. Не слід змішуватися з буржуазно-капіталістичною біржею ідей. Се не біржа людей. Се хай буде не спекуляція, се дух кон'юнктури.

Червень 1945

Розмова батька чи діда з синами-льотчиками далечезних рейдів, що повернулися з війни.

— Розкажіть же, де ви були?

— Були скрізь. Літали над усією землею.

— Світ тісний. Так, світ тісний, батьку. Ми здійснили первородний гріх — полетіли. Народжений повзати полетів.

— Ну?

— Придбавши крила, людина уподобилась дияволу, а не ангелу...

Написати про світ і людину в двох планах: епоха діда і моєї.

Світ великий, красивий, вічно повний новин і таємниць. Отся безмежність, неосяжність, неосяжність світу більше, як це не дивно, влаштовувала людину в ньому, аніж зараз, коли радіо-пропелеро-стратосферо-телевізіодемони, що виплигнули з пляшки, отруїли людину, посіяли печаль і зло. Скільки зла!

11 VII 1945

Сьогодні був у Комітеті в Большакова. Довідавсь, що на моє місце художнього керівника київської студії (української кінематографії) Хрущов призначив бездарного чергового гастролера, вигнаного з Москви, М. Д-го. Таким чином, правда знову запанувала на Вкраїні, кінематографія у вірних... руках, і українського «націоналізму» боятись нічого. З українським «націоналізмом» покінчено. Бувші мої друзі по мистецтву зараз, треба думати, радіють. План ненависті щодо моєї особи і дискримінації перевиконано. Хтось, може, одержить орден Богдана Хмельницького, створеного за моєю ініціативою і пропозицією.

— Вы будете работать в Москве. Я не советую вам ехать на Украину. Вам не надо туда ехать. Вас так там везде проработали, что нужно время или перемена обстоятельств. Очень постарались ваши бывшие друзья,—говорив мені Большаков. Я сидів, похилившись від тягаря свого серця. Печаль зв'ялила мене одразу так вельми, так боляче, що я не міг промовити слова. Я думав, дивлячись на нього: що се? Невже прикрита форма заслання? Я сказав йому: я знаю, що до мене краще ставляться в Москві, знаю, що вчинено зі мною на Вкраїні, і коли б я був звичайним виконавцем сценарію, постановником-режисером, було б мені півбіди. Але зараз у мене інший інтерес. Я хочу писати, я хочу жити і мушу жити серед свого народу, і особливо зараз, коли сповнилась моя мрія — об'єднання українського народу. Невже

я не можу жити на Вкраїні? Хто мене вижив, кому стояв я на дорозі? Чого зрадів великий ген-ус, що саме так сталося зі мною???

Важко мені жити. Нащо мені жити? Дивитися роками, як закопують мене живого в землю? Спостерігати, як обходять мене і цураються свої люде? Як замовчують моє існування і ненавидять ім'я моє керовані великим генієм людства, Микитою Хрущовим, що проявив у відношенні до мене низькопробну нечесність маленької людини?

Доле, пошли мені силу. Дай мені мужність проливати на чужині кров мого серця, як благотворну росу, і всміхатися крізь сльози. Не спустош моєї душі. Дай простити всіх. Піднеси мій дух до високості прощення всіх отут на чужині. Щоб не впав я у відчай, щоб не прокляв нікого ні за що, щоб до самої своєї смерті проніс ніжну палку любов до найдорожчої у світі моєї батьківщини, до народу. Не одніми в мене творчості, все інше одніми, моя вкраїнська доле.

Чим допоміг мені у творчості хоч один державний чи партійний діяч? Що порадив розумне і змістовне? На що вказав? Чим надихнув? Яку подав ідею? Пораду? Нічим, ніколи, ніяк.

Хоч хто-небудь, знаючи, що я можу писати для театру, подав мені пропозицію? Ні.

Допоміг мені матеріалами історичними, політичними і т. ін. для створення великої наснаги твору? Ні.

Інтересувався моїм життям, здоров'ям, хоч коли-небудь моїми творчими планами? Ніколи, ні разу, ніхто.

Один лише раз, коли десь на фабричних зборах заявив я, що хочу вмерти, прислали до мене молодого лакея узнати, чому саме я забажав умерти і чому я прилюдно про се заявляю.

Коли б люде, яким я клявся чверть століття у вірності, були людьми, а не мотлохом людським, багато навколо мене можна було б створити добра, людей можна було виховати, виростити, і творів склав би я багато більше. Життя моє скорботне.

26 VII 1945

Уже тиждень минає, як не встаю з ліжка, хворий на дизентерію. Ослабло серце, і виснажився весь організм. Великий смуток заполонив мою душу. Самотність душить мене, не покидаючи ні вдень, ні вночі. Замкнулося навколо мене мертве коло вороже. Як вийду я з нього? І чи вийду? Де візьму сили?

Пам'ятаю: колись не раз казав мені Н., лежачи роками сонний на дивані: «Де в тобі, Сашко, береться стільки енергії, я дивуюсь. Скільки в тобі сили, напору, волі!» Була сила, була воля. Все було. Не було тільки думки, що один з нас продасть другого, як Юда, за тепле місце, за кар'єру. Не снилося, що диван перетвориться на міністерське крісло для одного, а для другого сила, енергія, працездатність і прямота стане великим нещастям. Чую, що Н. став моїм ворогом. А нема ворога лютішого, як бувший друг. Я нічого не бачу для себе доброго в майбутньому. Вони не хотять, щоб я жив на Україні. Їм стидно і страшно мене. Тому вони ненавидять мене.

27 VII 1945

Сьогодні на іменини моєї Юлії посходяться гості — Шкловський, Віра Строєва, Есфір, Халіпови. І знову здається мені цілий день, що я в неволі, і туга не покидає мене. Тісно мені, важко. Пролетів думками по Вкраїні, од рідного дитинячого мого Сейму, од Десни до Дунаю і до Буковини, і ні один голос звідти не гукнув до мене. Волею злою недобрих людей став я окремий. Я мушу творити й боротися окремо в духовному голоді, без землі, яку в мене одняли многосотлітні гайдуки. Творити й боротися. Але хіба вистачить життя одного на сі дві роботи? Для сього треба жити двічі. А я доживаю останній свій десяток літ. Мовчать Микитині лакеї, набундючившись чи п'ючи фатальну горілку, чекаючи, як ворони в степу, на мою смерть. Шевченку було легше на засланні. До нього долітали птиці. Навколо мене порожньо. Все вимерло, замовкло. Вся Україна. Невже я вмер уже? Невже мене нема? Невже любов моя до людства, до України і вся моя робота умерла теж і всіма забута, як забули всі дніпропетровці ім'я Петровського, музейного дрібненького служителя, що був за старосту колись і городу подарував ім'я своє? І все життя. Подарував — і носив кайдани.

3 VIII 1945

Не хочу я мучитись! Не хочу оплакувати своє вигнання з України. Не хочу хоронити себе на чужині. Чому мізерність духовна українського уряду і ЦК партії України мусять стукати мене по голові могильними цвяхами? Нащо я мучу, оплакую себе, навіщо стогну в розлуці з народом? Чому криводухість хитренького Хрущова в'ялить мою душу і терзає її гнівом образи і обурення?

Я не Хрущову належу. Я не його «прикрепленный». І не Україні одній я належу. Я належу людству як художник, і йому я служу, а не кон'юнктурним намісникам України моєї і їх лизоблюдам і гайдукам п'яненьким.

Мистецтво моє — мистецтво всесвітнє. Буду творити в ньому, скільки вистачить сил і таланту. Буду, хочу жити добром і любов'ю до людства, до найдорожчого й великого, що створило життя,— до людини, до Леніна. І де я вмру, однаково мені. Якщо сьогодні я не можу знайти в Києві замученого мого батька — однаково мені.

5 VIII 1945

Придбавши крила, людина уподібнилася не ангелу, а дияволу. Сьогодні диявол приторкнувся своїм нечистим перстом до того, з чого бог сотворив всесвіт,— до атома.

Перше, що людина зробила з божественним атомом — бомбу для загибелі двоногих тварюк з тваринннхами і тваренятами.

Осатаніло людство. Я вірю в можливість його самогубства. Я не хочу дал' жити. Не хочу готуватись до наступної війни, не хочу возвеличувати і прославляти її цілі, відомі із стародикунських часів.

Труменова атомна бомба — це й є оголошення нової ери. Почалася нова ера. Вона не буде ерою миру. Даремно сподіватись, що атомна бомба унеможливлює війну взагалі. Вона приведе людство до найжахливішої з усіх воєн, які знала історія. Ново-дикунська ера принесе катастрофу.

7 VIII 1945

Ой боже мій, боже мій, боже мій! Отак зітхаючи весь день, мов схоплений за горло залізною мертвою рукою, ходжу, як неприкаяний. Що мені робити? Куди подітись? Умерти мені, та як же вмерти? Ще треба прикріпитись до Потилихи і заробляти в бруді та в поневірянні право на пристойну смерть. Хочеться плакати, кричати, жалітися. Кому? І куди не повернуся і до кого не прислухаюсь, скрізь: «Не їдь на Україну, загинеш. Там тебе ненавидять, там тебе не хотять, там плямують твоє ім'я, щоб потім знищити тебе. Там ти помреш. Там не хотять, щоб ти бачив свій народ. Твій талант і твоє серце там непотрібні. Дай простір Микиті, геть з України. Дай бувшим друзям простір, дай од'їсти їм черево і вдовольнити пиху. Не потрібна українському народу твоя кінематографія. Її зробить для Вкраїни скажена хижа мавпа». І нічого вже ніколи, нічим і ніяк не поборюся я з ними, бо я безсилий проти них. Я вже мертвий. І все, що я роблю, і скрізь, куди ходжу, я хороню й оплакую себе. Щоб же не порадувались вони моїй смерті, щоб упала вона прокляттям і ганьбою на них і на дітей їхніх. Я скоро помру.

Сьогодні довідався остаточно, що фільм робитиму (вмиратиму) в Москві. Отже, Х. і Б. не пустили мене в Київ, я український ізгой.

Я спитав у Калатозова: «Скажи мені, що вони про мене говорили, як і чому я зостався в Москві. Може, ви мене не пустили туди? Невже там одмовились од мене? У вас у Комітеті сими днями був Б. Невже він одмовився од мене? Невже він не дозволив мені жити серед мого народу?

Калатозов помовчав і вельми стримано сказав:

— Слухай, ти знаєш все. Ти знаєш все, що було, є й що буде. І людей ти краще знаєш від мене і від нас усіх. Не питай мене. Невже ти думаєш, Хрущов міг про тебе сказати щось хороше? Тобі зосталося одне — робота і тільки тут...

Я пішов з Комітету. Мені хотілося плакати. Мені хотілося вмерти. У мене немає сили проклинати Х. і Б. Я навіть думати не хочу про Х. Зате Б.— мізерний український лакиза, зрадник і холодний мій убивця. Яку ж треба мати іудину душу, щоб так учинити зі мною, навіть ненавидячи мене.

16 VIII 1945

Внутрішній монолог у сні.

Тікаючи з Києва у сорок першому році, я зовсім забув, що на щоденних мітингах я запевняв своїх громадян у неприступності своїх позицій. Я клявся їм своєю шаблею й зірками, що ворог ніколи нізащо нас не подолає. Вони повірили мені. Відступаючи, отже, я висадив у повітря водогін, електрику і весь центр столиці разом з людьми, нехай їм цур, ну як же висадити без них, коли їх скрізь так рясно. Повернувшись, я побачив величезну купу цегли. Я вирвав у своєї столиці серце й груди. Я сказав: се німецька робота, се робота ворога. Вони знову повірили мені, бо ж хіба можуть невіруючі люде збиратись величезними гуртами і розносити биту цеглу своїх велетенських руїн, мов вавілоняне, хіба можуть люде, не вірячи, носити отак цеглу? Вони повірили. Народні артисти разом з народом носили оту цеглу, мов ілоти. Заглядаючи в мої очі, вони дивились на мене з такою талановитою відданістю, що я прибавив їм високих звань і сам повірив, що се робота не моя, а ворога, бо не напади ворог, хіба б я міг зірвати цілі квартали? Ні, я зривав би церкви, і то лише старовинні, що їм не менш, як по сімсот літ, нових церков я б не чіпав, бо там же нова цегла. Як гарно, що люде дурні і що в них така коротка пам'ять. Хоча, з другого боку, вони й розумні. Бо се ж вони придумали приказку: переможців не судять. Розумно-дурні. Єдність протилежностей. Вони мене палко люблять, і ніхто не хоче писнути. Отже, я самий розумний, самий великий. Я зробив їх багатими й щасливими, хоч вочи й старці.

23 VIII 1945

Я почуваю себе на грані катастрофи. Мене або вб'є скоро грудна жаба, або я сам себе якось уб'ю, так мені нестерпно важко на душі. Позбавлений громадської роботи, ізольований од народу, од життя. Я дійшов уже до краю. Кара, яку мені придумали великі люде в малості своїй, жорстокіша за розстріл. Я лежу мертвий на дні глибокої ями і чую щодня, як падає мені на груди земля, заступ за заступом. Навіть надгробні прокляття і анафема на мою голову, яку виголосили мої вбивці... навіть я їх уже не чую. Я не знаю навіть, чому я на чужині. Не пускають мене туди... чи звідси мене не пускають в їхні руки? Однаково мені, однаково мені. Я плачу сьогодні вже втретє. А ще тільки четверта година. А ще вечір прийде, а ніч... Мене одцуралися всі, вся Україна. Я в повному остракізмі, тяжчому за смерть. Невже я такий страшний злочинець, що мене одцуралась Україна? Що ж я зробив таке? Яке зло? Кому? О прокляті, прокляті прикажчики, душителі, братовбивці! Ви замучили, нащо ви замучили мене?

26 VIII 1945

Сьогодні я прочитав Звернення історичне т. Сталіна до народу.

Радості моїй нема кінця. Я радію, немов мені сім років, така вона велика, й чиста у мене, і прозора радість. Я узнав, що Німеччина була на заході, Японія на сході, що японці, виявляється, нападали на нас кілька разів, починаючи з 1904 року, і т. ін. і що настав кінець другої світової війни. І хоч більше я нічого не взнав, і хоч до фрази — «Вічна слава героям, що впали в боях за честь і перемогу нашої Батьківщини» — не додано знову ні одного теплого слова, немовби їх загинуло значно менше, ніж 299 000 американців, я кажу собі услід за великим маршалом-генералісимусом, вождем і вчителем: слава нашому великому народу-переможцю, тим більше слава.

Одного лише не розумію. Чому Звернення закінчується словами «Хай живе і процвітає наша Батьківщина», а не соціалістична Радянська Батьківщина? Адже за цю помилку мені дуже влетіло од великого вождя і маршала. Проте я прощаю великому генералісимусу, бо він, напевно, так же мислить Батьківщину, як Радянську і соціалістичну, як мислив і я, писавши просто «батьківщина» про Україну в устах свого Кравчини.

Не можу тільки простити генералу Макартуру, що, підписуючи на «Міссісіпі» капітуляцію Японії, підвів з собою до великого історичного стола двох своїх побувалих у полоні генералів. Ох і влетить йому од Трумена! Отаке вчинити.

Який всесвітній сором! Полонених замість того, щоб розжалувати їх, перевірити

В. ЦИМБАЛ. РАНОК.

З Республіканської художньої виставки, присвяченої 70-річчю ВЛКСМ

О. ЛИСЕНКО. У НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА. О. ЛИСЕНКО. ВІЮТЬ ВІТРИ, ВІЮТЬ БУЙНІ.

Д. ФІЩЕНКО. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І РОЗДУМИ ПРО ВИБІР ШЛЯХУ. Ю. ЛЕВЧЕНКО. ПАМ'ЯТНИК.

Д. ФІЩЕНКО. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І РОЗДУМИ ПРО ВИБІР ШЛЯХУ. Ю. ЛЕВЧЕНКО. ПАМ'ЯТНИК.

О. ТКАЧЕНКО. НОВИЙ ВАРІАНТ.

Р ЖУК. НАТЮРМОРТ. ГЛИБОКИЙ ПУРПУР.

в концтаборі і проробити так, щоб знали до четвертого коліна, як потрапляти до полону. Замість того, щоб довідатись шляхом серйозних досліджень, чи не були часом вони японськими шпиками, чи не допомагали японському фашизму, оцих-от підозрілих полонених так зразу покликати до столу як переможців, товариші, що ж це таке? Не розумію. І не розумію ще, чому се так схвилювало мене? Чому мені стало завидно?.. І чогось жаль. І радісно, що є на світі горді люде, всі помисли яких спрямовані на життя і на довіру до людини. Чорт забирай, які ж бо гарні речі бувають у житті!

13 IX 1945

Учора були в мене гості з нагоди дня мого народження: Андрій Буров, Герасимов Сергій, Борис Ліванов, Шкловський Віктор, Якольчик Ю., Халіпов і давня моя приятелька Есфір Шуб. Принесли мені квіти й привітання. Не було ні одної душі з України. Тільки Козир прислав привітальну телеграму, і то не на моє, а на Юлине ім'я. От який я страшний і небезпечний чоловік. Було мені добре з моїми гостями, було часом сумно, та було ж мені мило, що є в мене друзі, і я любив їх усіх і їх дружин. І бесіда була в нас приємна, і я почував, як сильно я постарів. І постаріли Віктор і Есфір, і як багато смутку упало на нас в часі великому великих дій.

15 IX 1945

Я жорстоко ображений і розорений війною.

Вона одняла в мене честь, дорогого мого батька, розорила мене, пограбувала мій дім дощенту, бібліотеку мою знищила і вигнала мене з батьківщини. Вона одняла в мене щастя життя вкупі з моїм народом. Тому до самої смерті душа моя буде з тими, кого розорила й обездолила війна. З удовами і сиротами, з каліками, арештантами і вигнанцями, з погвалтованими в неволі рабинями — дівчатками, що втратили батьківщину й честь і розвіяні по світу, мов чайки в лиху бурхливу годину. З усіма, хто вмер у нелюдсько-жорстоких катуваннях, у муках, хто вимолював у ката кулю замість петлі, під шибеницею стоячи, хто горів у вогні, кричучи.

Бо сам я горю щодня, і тужу, і докоряю, і посилаю часом прокляття, доживаючи отут свій вік.

Я втратив радість. З переможцями я лише розумом як громадянин Радянського Союзу і патріот. У мене одняли щастя честі і громадського життя. І творчість моя пригасає в стражданні й журбі.

Всі, хто виграв у війні і нажився в ній грабунками, вигадками, випадково, чужі мені. Хто нажив чини, випадкові посади і ордени випадкові. Хто огрубів, ожирів і занепав морально в занепалому жирному своєму товаристві, хто є грабіжник, нахлібник, чиновний паразит серед мільйонів старців і сиріт і вважає себе трохи не автором — героєм перемоги многостраждального народу.

16 X 1945

Епохальна розмова

Мені сказав начальник української кінематографії Воскобойников небагато, але в сказаному була така безодня змісту, ніби се були не звичайні слова, а пакт Сталінської конституції:

— Що ж до вашої долі і творчих ваших планів, а також місця вашої праці, себто й вашого життя, я скажу вам одверто й точно: на основі нашого демократичного централізму у вашому становищі рішуче і абсолютно ніхто нічого не може змінити ні на йоту. Сподіватись, отже, ви ні на що не можете. Є лише дві особи на світі, од яких залежить ваша подальша доля,— тт. Сталін і Хрущов.

Сьогодні вночі снився мені страшний сон. Наче їхав я по Києву на якомусь вантажному автомобілі, і автомобіль перекинувся на дорозі. Тоді я виліз з нього, оглядаючись, аж позаду мене Хрущов, і ще якісь люде, і Бажан. Я кажу: «Доброго здоров'я, Нікіта Сергеєвіч». Він байдуже й холодно подав мені руку. Рука була в'яла і пітна. Потім він пішов. Тоді я ще раз сказав йому слова привітання. Тоді він

обернувся до мене і, обнявши, сильно поцілував мене в губи, сказавши: «Спасибі вам, що ви побажали мені доброго здоров'я». І пішов од мене геть, кудись назад на тротуар. І з ним якась людина, здається, в білому. Я оглянувсь — нема ні Бажана, нікого. Тоді я теж пішов на тротуар у протилежний бік. І мені так чомусь стало тяжко на душі, що я почав плакати. Тут я прокинувсь. І коли я прокинувсь, мені довго ще було тяжко і смутно од спогаду свого сну, щось недобре зчиниться зі мною. Якусь велику біду готує мені Микита Сергійович.

Очевидно, їм треба для чогось знищити мене.

Господи, прости їх. Яка безодня зла навколо мене!

5 XI 1945

Часом мені здається, що я вже вмер і давно лежу в ямі, і кожна звістка з України падає на мої груди, як могильна земля, заступ за заступом. Що мене не тільки вже нема, а наче й не було ніколи. Неначе не створювала мене зовсім українська земля п'ятдесят один рік тому, не годувала хлібом і медом, не поїла думками, почуттями, не купала у віруваннях і звичаях нашого народу, не вкладала в мою душу ні своїх гордих героїчних поем, ні любові до себе, ні плачу, коли плакала сама, як удова в неволі.

Так, попросивши один раз хліба поради і одержавши камінь осуду, я, народжений для добра, похитнувсь і мовчки впав, як падає мертвий, і кров моя запеклась і присохла до сивого мого волосся. І ви злякалися усі гуртом мого засудження і вголос возненавиділи мене, як ненавидять покараного, одні радіючи національною за формою радістю, другі — із зубним скреготом і гепанням, треті — з горілкою. А четверті, припускаю, пригадали для власної втіхи не тільки ганьбу мого злочину, а що й характер у мене поганий, а він таки справді поганий вже тисячі літ, ще з тих давніх часів, коли творець розділив майстрів надвоє: на тих, що плавлять, лаючись, метал при височенних злих температурах, і на майстрів холодно-теплуватих, зате приємних, без червоточини, в обтічних лисих характерах.

Проте трапляється в житті, хоч і не дуже часто, коли навіть найвеличніші події чи твори в світі, проникаючи в свідомість деяких людей, пристосовуються до їхньої мірки і зразу стають такими нікчемними, пустими й фальшивими, як і вони самі.

Не будемо сердитись даремно.

Його величність Випадок створив їх так же, як і нас, і порозкидав по всяких посадах. Тому хай пишуть і вони, бо світ ще все-таки лихий, і вони підходять до нього, як короста загнузданому хворому коневі. Хай живуть і повніють, як живуть серед людей блохи чи якась інша отруйна комаха людська.

А коли подумати, що, плюючи в дірочку, комаха хотіла не так нагидити комусь, як догодити заклопотаному начальству, тоді все стає ясним і зрозумілим, особливо коли начальство зі свого боку теж намагалося не підкачати перед вищестоящим, вже дійсно заклопотаним по вуха начальником, який і не думав про се, і т. ін. і т. ін.

Прийміть мій сердечний привіт і забудьте прикрість. Все проходить, як вода в берегах. Бездоганність редактора, як і всякого іншого творця, була, є і буде в більшій мірі ділом щастя, ніж результатом чеснот.

Щасти вам, доле.

5 XI 1945

Наближається велике свято.

Буде море радості, піднесення і урочистого руху. Прибирається місто...

«Тільки я, мов окаянний, і день і ніч плачу на розпуттях велелюдних...»

Сьогодні ходив по місту і ледве дійшов додому. Немає сил ходити. Болить у мене все. Болять руки, ноги, болить голова, і болить серце. Воно вже не перестає боліти ні вдень, ні вночі. Думаю, що скоро я помру. Мені жаль умирати. Я народився, я був створений років на дев'яносто. Я помру скоро, тому що в мене вийшла вся сила. Вона пішла не тільки на роботу. Ні. Не робота подолала мене, не пияцтво, не жіноцтво. Прибила мене недоля народу. А знищила мене ненависть людська і жорстокість. Убили мою радість.

6 XI 1945

Казав мені Ю. Г., якого я зустрів на вулиці біля Кінокомітету, що за данними, якими вже відає уряд, «Україна втратила за час війни тринадцять мільйонів людей. I се ще, так би мовити, з оптимістичною неточністю». Себто, коли ми додамо мільйонів два-три, то навряд чи помилимось.

До Сибіру вислали ж перед війною півтора мільйони із Західної України, та й зараз висилають немало. А народження ввійде в норму хіба лише в 1950 році.

Таким чином Велика Удовиця втратила сорок відсотків дітей своїх убитими, спаленими, покатованими, засланими в заслання, вигнаними в чужі землі на вічне блукання. А до війни, з початку Великої соціалістичної революції, вона втратила, крім мільйонів загиблих в боях і засланнях політичних, ще 6 мільйонів од голоду в урожайний 1932 рік. За двадцять з чимось довоєнних років у ній не прибавилося населення, хоч і стояла вона майже на першому місці в Європі по народженню, так вельми жаждали боги. Зараз вона важко, коли не смертельно, поранена. Таких утрат, замовчаних через жахливу свою правду, не знав і не знає ні один народ у світі. I жодна людина ще не сказала мені про сей історичний жах з плачем чи бодай з сумом. Ні. Або мовчать, замовчують, або байдужі, або якось всміхаються між іншим, щоб не подумав часом хто, що їм жалько, бо се було б «політично шкідливим».

Мій час — край загибелі мого народу.

Як встати йому на своїх окривавлених ланах? Як обробити їх? Його сили підуть на обробіток землі, яку він прокляне як недолю свою чи не прокляне, а плазуватиме по ній, як раб, челядник, хлібозаготівельник Європи. Що робиться в його культурі? Скільки знищено, розігнано, якими людьми обсаджені заклади, де творяться культурні кадри? Скільки провінціалізму і тупої самозакоханості, асиміляторів і русифікаторів! О другорядність, яка страшенна сила в тобі! Сонце, і небо, і земля, і квіти — ніщо не затулить і не висвітлить творчі непривглядності.

О, дике поле Європи!

13 XI 1945

Ослабло серце. Мороз заморожує мозок. Серце болить безупинно. Воно, може, стало й вороже. Се вже не те дороге, прекрасне, миле серце, що тільки називалося так і вважалося, що воно є. Тепер воно є, я відчуваю його. Воно трудне й важке. I голови половина ліва набрякає до болю, і щось дзвенить у ній, шумить без перерви, невпинно і тоскно. Тому все, що було в мені найціннішого, все, що зібрав за п'ятдесят років, чому прийшло, прояснилось і попросилось на світ якраз тоді, коли вже не стає сил? Чи вистачить у мене бодай сили на одну роботу на перших п'ять сотень сторінок? Як зберегти ту силу?

Сьогодні повернувся з Німеччини назавжди М. В. Яка то буде його творча доля? Сильно поламала його війна. Пригадую, чотири роки тому він був уже напередодні режисури. Він був уже майже готовий. Зараз він огрубів, і кіно немов десь далеко від нього. Він бачив багато заборонених для нього речей, а може, й діяв заборонено. У всякому разі, навіть споглядання лихого щось одняло у М.

Старший лейтенант пробув на війні всі чотири роки. Повернувся з Німеччини.

— Скажи мені, що ти виніс узагалі з усього страшного смислу війни? — спитав я його по досить довгій розмові.

— Що виніс? — подумавши, сказав він мені.— Я прийшов до висновку, що в житті все набагато грубіше, ніж писали нам колись, і говорили, й говорять...— Він одповів на свої якісь складні думки...— Ще скажу. От у всіх письменників у книгах чи статтях: війна — так сльози, плач, горе. Се неправда. Я не бачив сліз, ні горя. Все дуже просто. Трахнули — чоботи геть і в яму, зарили — готово. Ніхто нічого й не думає...

— А люде?

— А я їх не бачив. Їх там взагалі нема. Вони виселені.

— А в ямах, у байраках, лісах, льохах? А під час наступу? Ти ж всю республіку пройшов, та не одну, а кілька?

— Да я з людьми не стрічався. Може, й свідомо.

— Друже мій, ти був на війні душевно і фізично сліпий,— сказав я. Мені хотілося додати: — Ти був дрібненький егоїст і боягуз. Ти боявся зустрінутись з людським лихом. Ти обминув його. Бо ти порожній. Отсей молодий чоловік хоче і буде творити фільми про війну. Се М. В.

23 XI 1945

Учора я сказав Большакову, що, розуміючи в повній мірі суть ситуації, яка утворилася навколо мене і «Повісті полум'яних літ», до якої він у Комітеті і на художній раді боїться доторкнутися, я звільняю його і Комітет од усяких турбот у справі подальшого просування сценарію, і сказав, що сам особисто пошлю його т. Сталіну.

Він погодився. Треба було бачити його... фізіономію в сей час. Господи, який би він був щасливий, аби я вмер. Стільки клопоту. На художній раді «виступали», і особливо Охлопков, ніби був не день, а вечір, не 25 чоловік, а чотириста і неначе тільки що перестали грати гімн. «Промовці», діляги, двуликі януси всі, як один, змовившись неначе розуміти подвійний рахунок словам і думкам.

Господи, господи. Калатозов читав доповідь. Видно, що писав її не він. Він навіть не зміг її виразно прочитати. Се була комедія тематичного плану. Все в'яло і дохло в устах співдоповідників. Пройшов півдохлим і мій «Мічурін», до якого всім їм далеко. А «Повість полум'яних літ», що могла створити основу плану, як єдиний на сей день твір, про неї тільки мельком згадали, так ніби вона не то є, не то її й нема зовсім. Я мовчав. Мені було важко і образливо. Що я міг їм сказати? Для чого?

— Що ви написали півтораста сторінок? Цілу літературу розвели! — ось дві єдині фрази, що вискочили з Большакового рота про «Повість полум'яних літ».— Хто це буде читати?

О, дурнота!

23 XI 45

До чого я дожився! Учора в Комітеті стрічає мене Есма К. і заявляє, що вона вже другий день шукає мене. Я потрібний, мене хоче бачити редактор якоїсь американської газети містер Барнес. Він хоче конче одвідати мене на квартирі. Вона вже погодила се в Наркомзаксправі у референта т. Молотова. Вона приведе містера до мене побалакати. Він дуже цікавиться мною. Взагалі ні про що, про все, що завгодно, одне слово. Тоді я спитав її:

— Скажіть-бо мені, чому так йому хочеться мене бачити? Який конкретний інтерес я можу для нього являти? Нащо я йому?

— Він думає, що ви сидите в тюрмі. В Америці про се говорять. І коли йому наші сказали, що се вигадка, що він живий і здоровий, він не повірив і хоче особисто пересвідчитись. Вони шанують вас і люблять. Вони читали ваші оповідання і дивились фільми. Вони питають, чому ви замовкли. Вони все знають.

Мені так стало тяжко. Я трохи не заплакав.

— Замовкніть, Есма. Я плакатиму,— сказав я й пішов додому.

Так вона його до мене й не привела. Видно, порадилася десь і побоялась.

Чи думав я коли, що доживу до такого страму?

О, моя мамо, Вдовице моя!

Саркастичний характер

Точніше, саркастична дотепність. Як правило, розвивається у людей з ущербною біографією, у людей, що стали неповноцінними через свою нездійсненість (нереалізацію).

Саркастична дотепність — це показник псування характеру цих людей. Це чад од пожираючого їх невгасимого полум'я.

Увести в п'єсу персонаж з цим родом дотепності. Персонаж негативний.

30 XI 1945

У Ташкенті чи Алма-Аті звільнили з роботи начальника управління кінематографії громадянина Ікса. Будучи номенклатурним робітником, хоч і шахраєм, і тупицею, він опинився у відділі кадрів ЦК. Відділ кадрів призначив, послав його на роботу в

Держконтроль. У Держконтролі через тиждень була організована комісія по ревізії кількох установ, у тому числі й Управління кіно.

Таким чином Ікс знову з'являється в кіноуправлінні, яке він завалив. На сей раз він з'являється вже як грізний ревізор для ревізії самого себе. Співробітники, знаючи, що він знає все, тремтять од жаху. Ікс, знаючи, що співробітники знають все, тремтить теж од жаху. Він боїться, що вони викриють його. Проте все обійшлося благополучно. На стику хитрості з боягузництвом, нахабства й аморальності з нікчемством, і низькопоклонництвом, і лакейством страх примирив недоліки людські. Ревізія закінчилась цілком благопристойно. Не вигадка. Розповідав, здається, Р.

31 XII 1945

Переддень Нового року. Самотній і розбитий. Три дні тому, виконуючи директиву Большакова, що «розуміється в мистецьких справах більш за нас усіх, поскільки він є найстарший в ньому начальник», виправляючи, калічачи, отже, тут, у себе вдома, нещасний сценарій «Життя в цвіту» в компанії хороших і милих службовців, я, змучений і принижений глупотою, почув раптом, як у мене вельми заболіла голова, потім серце, руки, груди. Мені стало важко говорити. Сьогодні третій день. Лікар підозріває мікровилив у мозок. Очевидно, так і є. В мене стала важка ліва щока і паморочиться в голові. І всі тяжкі інтуїтивні передчуття, що пригноблюють мене на чужині отут щодня, всі вони говорять мені одне... Все.

Я забуваю мову свою. Часом я забуваю свій біль і жаль по Україні. У мене вмирає душа. Перечитав «Історію України» Маркевича. Плакав. Писати далі не можу. Німіє щока і паморочиться в голові. Я абсолютно один. Чи винен я, що я один? Чи хотів я самотності? Чи діяв я в ім'я неї? Ні, ні. Пригадую усі свої діла, сценарії, картини, плани. Ні. Я служив кращому і достойнішому, що є в Україні і в людстві. Чому ж сьогодні я пишу про себе в минулому часі? Невже стрічатиме сьогодні вигнанець України останній свій рік?

1 I 1946

Пишу, розлучений з народом моїм, з матір'ю, з усім, з батьковою могилою, з усім-усім, що любив на світі більш над усе, чому служив, чому радувався.

Я ніби навіщувáв собі недолю в творах. Прощай, Україно. Прощай, рідна, дорога моя земле-мати. Я скоро помру. Умираючи, попрошу вирізати з грудей моїх серце і хоч його одвезти і десь закопати на твоєму лоні, під твоїм небом. Прийми його. Воно тобі весь вік молилось, не проклинаючи ні однієї з чужих земель.

2 I 1946

Я почав молитися богу. Я не молився йому тридцять сім років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. Зараз я постиг невеличку краплину своєї облуди. Ні, не той я, за якого приймав себе. Коли посивіла моя голова, і вщухли пристрасті, і день повечорів, і пройдено, здавалося, такий великий шлях, тепер на самоті отут, в пустині, кинутий людьми, відчув до глибини душі своєї, що «слаб і немощен є чоловік, і все життя людське скорбне є». І коли я відчув і збагнув малість і мізерність великих людей, і жорстокість, в обійми якої нас кинуто навіки, мов у смрадну яму, і мізерну переходящість слави, пошани, здоров'я, сили і права, я подумав, що всі помилялись. Помилявся Шевченко, Франко, великі російські мислителі... (...) «Немає господа на небі». Звичайно, нема. І матері божої нема. Він не існує. Він є. Або його нема... І став я думати, що страшно і вбого на світі, коли його нема, як-от зараз, наприклад. Він є, він був у Павлова, у Мічуріна і, очевидно, був у Дарвіна, як у людей найглибшого синтезу, як інфантильно, себто первісно поетично персоніфікована ідея прекрасного, ідея добра, себто те, що підіймає духовну структуру людини над звичайною сумою її фізіологічних процесів, робить людину доброю, людяною, духовно високою, що дає людині почуття «состраданія», без якого людина не людина.

Бог в людині. Він є або нема. Але повна його відсутність — се великий крок назад і вниз. В майбутньому люде прийдуть до нього. Не до попа, звичайно, не до приходу. До божественного в собі. До прекрасного. До безсмертного. І тоді не буде гнітючої сірої нудьги, звірожорстокого, тупого і скучного, безрадісного будня.

10 I 1946

Думаю. Є щось ганебне в професії кінорежисера. Щось несерйозне й підозріле. І щось дурнувате. Кінорежисером слід працювати років до сорока п'яти. Далі се мука нічим уже не виправдана. Робота надзвичайна по силі труднощів і по вмінню. І в той же час її можуть виконувати нікчемні шарлатани на зразок Д. і С. і часом їхня стряпня більше подобається. Кіно — велике мистецтво і брутальне. Воно — мистецтво жорстоке в гіршому розумінні сього слова. Воно заповнене пройдисвітами, поверховими у виробництві, а керує ним купка мертвоголових убогих чиновників, очолених мікро-Б. У нас кіномистецтво не демократичне. Воно придворне. Бо хіба може сто вісімдесят мільйонів народу допустити, аби режисери робили щороку двадцять картин?

Я не знаю нічого в світі, і не читав нічого, і не чув нічого дурнішого, ніж державні методи і практика виробництва кінокартин в нашій великій країні. Я марно загубив своє життя. Дев'яносто відсотків моїх сил кращих, часу пішло в повітря, в ніщо в руках кретинів.

10 I 1946

Розповів мені сьогодні І. Козловський випадково, що десь, напевне, при випивці він бачився з генералом Т. Соколовим, який згадав гарно про мене. І чомусь сей спогад так зворушив мене, що я трохи не заплакав. Я любив сього генерала, сам не знаю, чому, як рідного брата. Я радів завжди його приходу до мене, його голосу, манері, його чулості людській. І він покинув мене вже більше року. Пішов і зоставив мене, немов у могилі. А я згадував його сотні раз, розпитував, сумував, думав, що його на світі немає.

Ні, не його на світі немає. Нема мене. І він згадував, певне, про мене як про мертвого. Я не міг докладно розпитати Козловського. Мені було соромно. І мені плакати хотілось, що людина покинула мене, така хороша і приємна. Мені хотілося цілий день подзвонити, написати йому. Не напишу і не подзвоню. Хай іде він своєю дорогою. Хай успіх і щастя ніколи не покидають його. Він був моїм другом.

Господи, ну нащо він кинув мене, нащо одцурався? Невже я такий небезпечний? Нащо ж мені жити?

І той же Иван розказував мені, що бачився з Костенком Василем, якого я теж люблю більш за всіх людей на Україні, і що він, повернувшись з Англії, також не зміг побачитись зі мною, не міг провідати мене бодай на 'дну годину. Не захотів чи побоявсь, прости йому боже, а мені плакати хочеться весь день. Що зі мною? Хто прокляв мене? За що? Невже я став лихий, чи не інтересний, чи підозрілий? Нащо ж я жив на світі? Нащо мене дурили талантом моїм, умінням, любов'ю до людей? Почну боятися себе. Чи що мені робити тут у Москві на самоті? Кричу!

Що ж ви робите зі мною, до чого мене привели, коли мене не захотів уже провідати Костенко? Се ж не Б., не Р. з пропитою душею. О, Микито, велика ви людина, воістину велика, великої нації син за формою і змістом!

Борис Ліванов, народний СРСР, днями запросивши мене з Юлею на день народження своєї доброї дружини, сказав Юлі, впившися горілки: «Если меня будут спрашивать, почему был у вас Довженко, скажу: сам пришел незванный».

Прощаю і його. Всіх прощаю.

14 I 1946

Я сьогодні ранком полетів на Вкраїну. Обломалися крила, і я упав. У мене вельми заболіло в грудях. І я заплакав, упавши. Я спробував ще раз летіти, я заспівав початок думи і од жалібного голосу свого знову заплакав.

Учора було два приступи стенокардії.

Я свідомий свого стану. Мене вбито повільним вбивством, і вже мені не воскреснути!

3 II 1946

Учора в «Советском искусстве» читав «Життя в цвіту». Читати мені було важко фізично.

Очевидно, читання справило велике враження. Тепло реагував і, виступаючи, тепло промовляв мій друг В. Шкловський і С. Герасимов. Очевидно, річ має в собі якусь магію. Її однаково сильно сприймають всі, хто читав чи слухав.

Я не пережив почуття радості і творчої гордості, не дивлячись на всі горді порівняння, що мені довелося чути. Я бездомний сирота. Учора після читання і сьогодні літав на Україну. Не долітаю вже. Обламуються крила на дорозі — падаю. Падаю у воду — потопаю. Збираю всі сили, аби винирнути, простягаю руки, вхопитись ні за що. Кричу — ніхто не чує. І крику немає. Придушений шелест виривається й погасає на устах. І груди болять, болять.

Учора одвідав мене Саша Фадєєв. Симпатичний, здоровий і веселий. Уже член Верховної Ради і Голова Комітету по Сталінських преміях. Доводив мені «с пеной у рта», що я не маю жодного права на одержування премії за «Битву» і «Перемогу», поскільки я, по-перше, штрафний, по-друге — фільми не художні, а документальні, які може зробити всяка розумна людина, мовляв, хоч і не вельми співчуваюча. Я слухав і піддакував. Мені було соромно, неначе я просив щось, якусь подачку і мені пани відмовили, ще й присоромили. Він приводив для порівняння свій ленінградський безкровний нарис, що теж, мовляв, не одержав з цієї ж причини, що треба, мовляв, одкривати всесвіт і т. д.

І ось я сиджу з трьома тисячами карбованців на місяць. Одержую рівно стільки, скільки одержує мій гример П. Чи не життя це «художника з світовим іменем»!

22 III 1946

Ну, добре. Хай буде так. Я майстер. Своїми творами я дарую вам радість. А що ви мені подарували? Я поставив перед собою одну мету: возвеличення народу засобами мистецтва. Моя мета — радість народу, який ви очолюєте. Чого ж я мушу боятися вас? Нащо ви возненавиділи мене? Що ви мені дали? Чи дали за чверть століття хоч одну пораду, підказали що, натхнули, уважили? Підтримали, збагатили мої почуття, допомогли відпочинути бодай? Спитав хто з вас, що мені треба, чого бракує для творчості? Ні.

Холод. Набундючене чванство і провінційна пиха.

Я противний вам і чимсь небезпечний. Вам ненависна та пошана, що виросла в народі навколо мого імені. І ви діждалися нагоди розправитись з моїм ім'ям. І ви мене вбили. Більш ніж убили. Ви розтоптали мене, зганьбили і живого оголосили мертвим. Що ж мені сказати вам? Які слова знайти? Стою під стіною ганьби з одтятою вашими недобрими руками сивою головою в руках, і вже нічого мені сказати. Нема вже уст. І слова запеклися в серці, будьте ви прокляті... чи, господи, прости вас. Не знаю... Не знаю.

5 IV 1946

Стомився так, як ще ніколи не втомлювався. Учора ввечері, упавши на ліжко, я думав якийсь час, що я вмираю, така на мене напала слабість. Боліло все тіло, і мліло, й терпло, і здавалось, ось-ось спиниться серце. Мені стало трохи страшно, і стало мені боляче, що вмру я, так і не сказавши свого слова людям, так і не виплюнувши мого болю в очі моїм убивцям і катам. Як я робитиму фільм, я не знаю. Звідки я дістану сили. Мабуть, не зроблю я його. Десь упаду серед дороги, і закінчиться моє «Життя в квітах» чужих на чужині, далеко від України, за яку возненавиділи мене жорстокі і скаредні серцем. Заспокою і N і NN, не перейду дороги, не заважатиму плазунам догоджати царям і князям у новому дворянстві. Живий мрець з волі Микити Хрущова і його гайдуків, куди ж я виплачу свої сльози? Чим порадуюсь? Де відпочину? Від кого почую людське слово?

19 IV 1946

Десь почала грати музика в найтрагедійніший час. Се був оркестр смертників. Гітлерівці палили людей під музику. Описати сей оркестр і його великого диригента.

Мученики були в такому «неописуємому» стані, що хіба через сто літ народиться геній, що опише це «неописуєме». Се було щось більше, ніж уявлення про страшний суд. Ми йшли вже як праведники на смерть і несли свої серця і мозок під

кулі. І вони вбивали нас мовчки, і ми падали зі стогоном у яму на гори подібних до себе. Ми, падаючи на окривавлені голі тіла, втикались головами в животи роздерті. Од нас ішла кривава пара вгору од крові нашої, і блювот передсмертних, і піни з наших губ.

Реквієм, реквієм двадцятому століттю тираній, і рабства, і аморальності. Кати стріляли без упину. І здавалось, що не вони стріляли і не ми вмирали. Що ми всі однакові, однаково страшні кати і жертви, що якісь невідомі сторонні величезні сили керували їхньою зброєю і нашими рухами. Деякі, вбиваючи нас, раптом стрілялися самі і падали зі зброєю між нас у яму. Деякі стріляли в нас по троє діб підряд. Тоді на їх тілах появлялись величезні струпи, і вони починали гнисти на ногах і вмирали без болю від жаху і блювот.

Нашому брату-хліборобу трудно було і навіть неможливо прославитись житейськими ділами.

Скільки не роби, як не сій, не жни, як і чим не годуй високостоящих людей, ніщо не помагало.

Багато нас, от що.

Прославитись ми можемо тільки смертю, і то не звичайною, що личить доброму чесному чоловікові, а страшною. Не тихим красивим відходом з життя, а якимось надзвичайним стражданням і індивідуальними муками, і то не всякими, а цілеспрямованими до даної мети на даному етапі.

Прославитись можна було колись надлюдським стражданням, пекельними муками чи диким злочинством.

Хто був славний через працю?

Назовіть мені одну душу за тисячу літ, що прославилася б трудом праведним?

Нема такої селянської душі.

Труд був марний.

Шлунковий, рослинний.

Знайдіть хоча б один пам'ятник щасливій людині.

Ось пам'ятник людині, що вміла красиво й щасливо прожити життя.

Дивіться на нього, нащадки.

Нема такого.

19 IV 1946

Як загибав під кулями оркестр, виконуючи Реквієм...

Лежали гори трупів. Діти, матері, старі діди, голі дівчата прекрасні блищали прекрасними тілами, розкидавшись на моторошному пиру купами одна на одній, уткнувшись одна в одну. Ніхто вже їх не обніме, ніхто не порадується, не народить вже ні одна з них ні дитини, не всміхнеться їй, не прославить життя.

Музика. Талан. Музичний. Пригадати етюд.

Деякі ще були живі. Се була немислима картина, якої ще не знала історія Європи. Що ж далі? Забудуть люде? Чи пам'ятатимуть? Забудуть, хай забудуть! Хай ми загинули марно. Бо інакше, якби пам'ятали, пропала б радість на землі.

Тут нас вмерло мільйонів два. Тут Гессу забажалось справити ювілей смертовбивствас, і я став перед ним. Я був голий. Він забажав зі мною говорити.

22 IV 1946

(Міркування Тараса Кравчини по дорозі війни. Зайшов до чиєїсь хати. Побачив огидно і образливо одягнену родину).

— Як мені жалько, що я так погано одягнений. Коли б ся некрасивість впала на мене зразу, я б ще не жалів отак. Я б червонів од сорому, і приниження, і образи своєї людської гідності. Я б якось боровся з нею. Щось би вигадував, творив. А то вона, проклята некрасивість і бідність, прийшла до мене потроху, як тяжка хвороба, як короста. На мене, на все моє оточення. Упала вона, як короста, не тільки на людей, а й на діла рук людських: на хати, на хліви, на коней, на все. І ми згубили смак і стали поганішати непомітно. Навіть учителі. Ми перестали вже соромитись убозства. Хай мене господь простить: ну добра свита була кращою від поганого бушлата чи мі-

зерного пальтишка. Весела наївна плахта й вишита сорочка полотняна — царське вбрання в порівнянні з фуфайкою й іншим ширпотребом.

Не брешіть мені, люде добрі, що наша обдертість потрібна була для створення важкої індустрії. Зроду не повірю. Навпаки. Та й що говорити? Марно говорити, розтравляти душу. Одне я знаю: коли б була в державній книзі бухгалтерській графа державних збитків од некрасивості, визначена в грошових знаках, всі б перелякались.

10 V 1946

Огні горять. Музика грає. Майорять кров'ю стяги Перемоги. Гримить майдан Червоний під тягарем іржавої надлюдської божественної слави. Скрегочуть танки, виють радіо-поети панегірики маршалам, коням, залізу і знакам нагрудним великих подій. Салюти. Горді плани. Міжнародний вплив. Свято Перемоги.

А на полі, позапрягавшись у плуг, напруживши м'язи і голови зігнувши від потуги, орали вдови й корови і тихо плакали, вмиваючи слізьми свої права, і обов'язки неухильні, і найточнішу в світі достовірність — страждання.

О, світе лихий! Що тобі до них?

15 V 1946

На пленумі Спілки кіноробітників сьогодні ввечері під час заключного слова мене вкусив скажений собака N.

Я заплакав.

Я мушу боятися людей, які мене люблять і поважають. Мушу уникати їх. Мушу обходити пса за квартал, не попадатися йому на очі. Мені лишився тяжкий і небезпечний будень.

Пес помстився за мій попередній виступ на пленумі, присвяченому великій... п'ятирічці, де народ мене проводжав овацією.

Вони заслонили мені світ, будь він проклят, і будь проклята моя жорстока, звіряча, лжива доба. І будь проклятий всяк, хто п'є, жере й сміється, пишучи сьогодні про добробут.

І будь проклята пафосна лож в устах його.

2 VI 1946

Якщо вдуматися глибоко в кінематографію, в цілий її процес зверху донизу, в природу творчості, роботу, специфіку на всіх ділянках роботи й керування, в оцінку якості, в досягнення, в розмах і в метод планування, одне слово, в усю її природу, можна прийти до одного висновку: до чого ж вона подібна на все наше життя!

Немовби в краплині води, в ній одбивається все наше життя. Я думаю, що в американській кінематографії, в її природі і процесі створення картин одбивається цілковито вся Америка.

Можна написати надзвичайну п'єсу на матеріалі створення картини на студії Мосфільм.

Закінчення в наступному номері

ВІТРИЛО ПІДНЯТО!

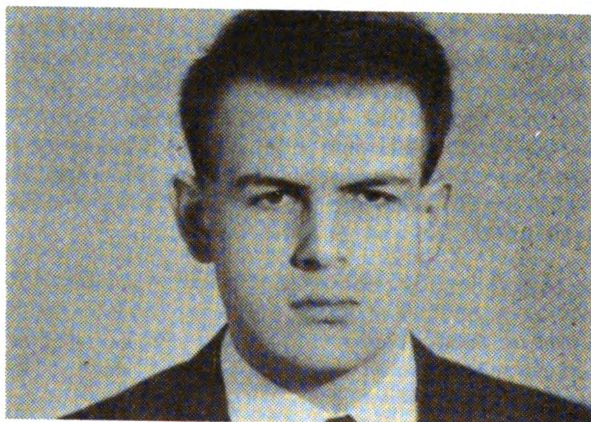

Олесь БУЗИНА

Олесь Бузина народився 1969 року в Києві. Після закінчення середньої школи навчався в Одеському, а потім Київському університетах на філологічному факультеті. Закінчив два курси. Нині — в лавах Радянської Армії.

МІСТЕЧКО

ОПОВІДАННЯ

У нашім старім нуднім містечку була одна людина, яку я дуже любив,— Петро Андрійович Кадочников. Ми познайомилися з ним, коли я навчався у восьмому класі. У вересні на першому тоді уроці літератури до класу зайшов невисокий худорлявий старий чоловік і сказав: «Добридень, я ваш новий учитель!» І відрекомендувався.

Це була перша несподіванка в моєму житті: раніше літературу викладали нам або молоденькі, щойно з педінституту дівчатка, або товсті бородавчаті дами в пухнастих пуловерах домашньої в'язки — їм і зовсім не було до неї діла, після уроків вони завжди поспішали додому, можливо, щоб плести ще один такий пуловер, ще тепліший.

Я мріяв про вчителя-мужчину, як в старій гімназії, іронічного і такого, що знає все до останнього рядка в чорновику письменника.

Кадочников і був саме такий. Від колишнього життя, що викинуло його туди ж, звідки він починав — він теж народився колись у нашому містечку,— залишилась ця іронічність, всезнання і чорна паличка з різьбленим набалдашником.

Він ходив завжди у чорному зношеному костюмі, зав'язував одну й ту саму широку краватку, стару й лискучу, але сорочку одягав лише білу й іноді на уроці, раптом заговоривши про етикет, нагадував нам, що кольорова сорочка до піджака — несмак, і докірливо дивився на наші шкільні форми.

Викладав він дивно — ніби й не існувало зовсім нудної шкільної програми.

Коли він розповідав про Пушкіна, то на його шиї зникали зморшки, він ставав ніби вищий і одухотвореніший, і тоді перед нами вимальовувався пушкінський післяліцейський Петербург — «Зелена лампа», гвардійські веселощі, що зневажали чиновницьку аракчеєвську нудьгу, усі знамениті дуелі того часу ми знали напам'ять, як і імена тодішніх красунь, Петербург був перед нами весь: зимовий, засніжений, застиглий, з нічними високими вікнами, що полум'яно світились.

Лермонтов Кадочникова оповитий ніжним сумом — фатальний Лермонтов, здавалось, навіть знав, що йому судилося прожити лише двадцять сім років, і тому нічого не боявся, сміливо витрачав відведений йому строк. Про печорінську нудьгу Кадочников говорив якось по-особливому стримано, і тоді ми ще сильніше відчували всю нудотність нашого провінційного містечка і нашого життя, з надією вдивляючись у світло далеких столиць.

А він ще розповідав те, що неможливо було прочитати в жодній бібліотеці нашого міста: про двадцяті роки, про тодішніх юних письменників-провінціалів, що посунули на завоювання Ленінграда і Москви. Вони брали редакції наскоком, як кавалеристи, голодні, злі і веселі, з розширеними од відчуття повноти життя зіницями. Світ чарував їх — вони могли скаржитися на слабкість легень, але не на нестачу повітря. Втім, і на легені вони не скаржились.

Одного разу хтось з нас, слухаючи захоплено Кадочникова, вигукнув раптом серед уроку:

— У Москві, вічно в Москві чи в Ленінграді, а у нас завжди була нудота!

Він повернувся, підняв худу руку і, дивлячись просто в очі учневі, сказав:

— Ні, не завжди!

І почав розповідати історію нашого міста, як з провінційного роману: тут був і старий театр з пристойними заїжджими трупами, які грали Дюма і Шекспіра, і бравий уланський полк, який в один день перевернув все догори дном і витрусив пил з подушок наших прабабусь, і розгул поміщиків, що поступово згасав після селянської реформи, і наші місцеві знаменитості, і вічне сподівання слави, щастя...

Можливо, й не було цього всього. Мабуть, не було. Я відчув, що вперше Кадочников вигадує, перетворюючи літературу в дійсність. І він замовк і якось сумно подивився на нас, знаючи, що ми йому не віримо.

Коли ми же навчалися в десятому класі, він став хворіти, і пропускати уроки, і в березні помер, мабуть, просто від старості.

На кладовищі один з нас, той самий, що тоді вигукував: «У Москві, вічно у Москві!», сказав:

— Адже неправду казав старий. Завжди була у нас нудьга... в містечку.

Мене боляче вразило тоді це саме «в містечку», бо ж важко зізнатися, що твоє рідне місто — просто заштатне містечко.

Та я вже не боявся вигаданого, тому що такою є література — вимисел у ній вищий за будь-яку буденщину...

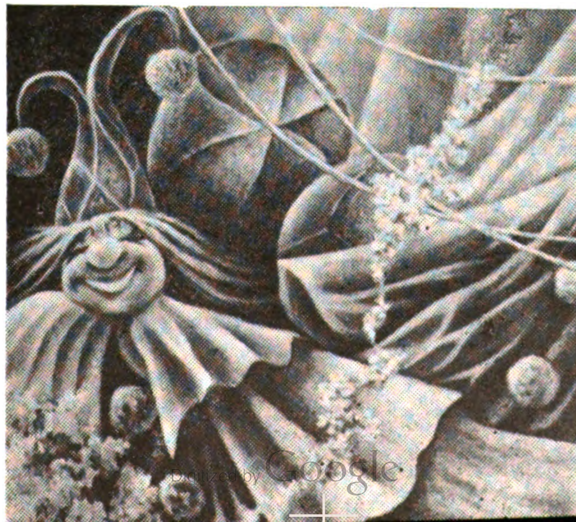

В. ЧАУС. УСПІХ.

Анатолій РИБАКОВ

ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ ТА ІНШІ РОКИ

РОМАН

22

Повернувшись тоді від Альтмана і все обдумавши, Вадим жахнувся. Перерахувавши десятків зо два людей, які бували у них на Арбаті, він не може стверджувати, що ні про що, окрім медицини, вони не говорили. Це смішно. Альтман прямо заявив: контрреволюційні розмови. Отже, щось з їхнього дому дійшло т у д и... Але що саме? Він справді не мав про це уявлення. Раніше, років два-три тому, збиралася у них талановита театральна молодь, та й маститі артисти приходили, але жодних розмов про політику, навіть анекдотів не розповідали. Що ж усе це означає? Що від нього хочуть?

Він панічно боявся нової зустрічі з Альтманом. Що готує йому цей кат? Плете тенета, почав з одного, думає про інше, перестрибує на третє, на чомусь ловить, тримає у невідомості... Для того, щоб чинити опір, вийти з цього безглуздя, йому треба достеменно знати, у чому суть справи, чого від нього домагаються, чого хочуть. Жити, існувати в цій безвісті неможливо.

Він думав про це, не перестаючи, страх не відпускав його ні вдень, ні вночі. Треба поговорити з Юрком. Товариш, друг дитинства, нехай скаже, пояснить, що від нього хочуть. Він не проситиме у нього ні допомоги, ні захисту. Вадим сам захиститься. Усе його життя як на долоні, чесна радянська людина, надійний помічник партії у боротьбі за справжнє партійне мистецтво, людина, безмежно віддана особисто товаришу Сталіну.

Звичайно, він зобов'язаний нікому нічого не розповідати, але Юркові можна: він там працює. І треба це зробити негайно, поки не викликали вдруге. Юрка важко застати вдома, але він має його впіймати хоч би там що.

Юрко виявився вдома, сам підняв трубку, приємно здивувався:

— Вадим? З якої планети звалився?

— Це ти пропав. Я завше на місці. Я тобі потелефонував — тебе немає.

— Роботи багато.

— Треба б зустрітися.

— Атож, звичайно, мені самому хочеться, є про що побазікати. А коли?

— Давай сьогодні.

Продовження. Початок у №№1—5.

Юрко засміявся.

— Одразу видно людину вільної професії. Любий, у мене всі вечори зайняті, лишається одна неділя. Але і в цю неділю працюю. Давай зідзвонимося в наступну.

— Юрко, це неможливо. Мені обов'язково тебе треба побачити. І негайно.

— Дивись, рік не бачилися — і раптом негайно.

— Так, Юро, так! Мені негайно треба тебе бачити.

— Що сталося?

— Особливого нічого. Але мені потрібна твоя порада.

— Я її можу дати по телефону.

— Це розмова не для телефону,— у відчаї сказав Вадим.

Земля захиталася під ногами. Якщо він не зустрінеться з ним до виклику Альтмана, все пропало. Альтман може зателефонувати у будь-який день.

— Юро! З тобою говорить твій старший товариш. Зрозумій! Якби це не було для мене так важливо, я б не турбував тебе. Хочеш, я зайду до тебе?

— Я скоро піду. Мати вже обід підігріває.

— Юро, давай пообідаємо в мене. У Фені теляча грудинка з грибами, пиріжки до бульйону,— голос у нього був благальний...

Шарок помовчав, затим сказав:

— Добре, я тобі потелефоную за десять хвилин. Скажу, зможу прийти чи ні.

Через десять хвилин він зателефонував:

— Умовив, іду. Але врахуй, довго бути у мене немає часу, пообідаємо швидко.

Шарок був радий зустрічі, усміхаючись поплескав Вадима по плечу.

— Ти все гладшаєш, Вадиме, грудинка, пиріжки, не стежиш за фігурою.

— Нема коли стежити, любий мій.

— Звісно, усіх на олівець, на мушку береш, довбеш усіх поспіль... Ну, що там в тебе сталося?

Вони пройшли в їдальню. Феня внесла супницю, налила в тарілки бульйону, поставила блюдо з пиріжками.

Вадим зачекав, поки вона вийде.

— Нічого особливого. Мабуть, я даремно тебе турбую. Але, розумієш, я не звик до таких історій, ніколи не потрапляв у такі ситуації. І хоча я добре знаю, що все це дурниці, ніщо мені не загрожує, але неприємно.

Шарок розсміявся.

— Нас, юристів, учили відсікати першу сторінку приготованої промови і одразу починати з другої.

— Юро,— сказав Вадим,— мене викликали на Луб'янку...

Обличчя Шарока миттю напружилося. Не нахмурився він, не насупився, а саме напружився. Губи стиснулися смужкою, погляд затвердів.

— Викликав якийсь Альтман, я не розібрав його чину, на чинах я мало розуміюся, жахливий такий тип, формальний, сухий, бездушний, я геть отетерів, мабуть, накоїв дурниць. У мене було тільки одне бажання — хутчіш вибратися звідти.

Голос у нього затремтів, невже Юрко йому не поспівчуває?

Але в того обличчя лишалося, як і раніше, напружене, він мовчав і дивився повз Вадима.

Зазирнула Феня.

— Телятину подавати?

— Давай,— буркнув Вадим і зачекав, доки вона зачинила двері.— Власне, нічого особливого там і не було, він розпитував про знайомих іноземців. Я назвав усіх, кого знав, він записав, я підписав, і він мене відпустив. Проте сказав, що викличе ще. І я не збагну, навіщо? Що йому від мене треба? З іноземцями я жодних справ не мав, жодних розмов не вів, ти мене знаєш... Ну, а те, що Віка виїхала у Францію, то причому тут я?

І тут Шарок несподівано виявив зацікавленість.

— Виїхала у Францію? Чому?

— Вийшла заміж і виїхала.

— За кого вона вийшла заміж?

— За якогось кореспондента.

— А,— пробурчав Шарок,— за антирадянщика.

— Він антирадянщик? Ти знаєш?

— Усі кореспонденти — антирадянщики, крім кореспондентів комуністичних газет. Та й їм теж особливо вірити не можна.

Вони почали їсти телятину.

— То в чому ж суть справи? — запитав Шарок.

— Я не розумію справжньої причини, через яку мене треба тягати туди. За що? За іноземців, що приїздять до тата? Але вони приїздять офіційно, їх супроводжують офіційні особи. Тоді що ж? Запитує: «З ким ви вели контрреволюційні антирадянські розмови?» Які розмови, що за дурниці? Я ні з ким не міг їх вести. Я чесна радянська людина.

— Немає такої радянської людини, котра бодай раз не сказала б якусь антирадянщину,— промовив Юрко.

«Нічого собі міркуваннячко»,— подумав Вадим.

— У такому разі, я виняток,— відповів він,— я таких розмов не веду. І перспектива з'ясовувати справу з цим Альтманом мене не влаштовує. Я міг би звернутися до керівництва Спілки письменників, до Олексія Максимовича Горького, зрештою, але я мав дурість обіцяти Альтману нікому про це не розповідати.

Шарок нахилився через стіл, наблизив своє обличчя до обличчя Вадима.

— Ти дав таке зобов'язання?

— Авжеж.

— Чому ж ти мені розповів?

— Але ж ти т а м працюєш,— боязко відповів Вадим, розуміючи, що знову сказав щось необачно.

Шарок різко відсунув од себе тарілку.

— Ти розумієш, у яке становище ти мене поставив?

— Юро...

— Юро, Юро...— як і Альтман, він роздратовано повторював слова Вадима.— Що Юро?! Тобі д о в і р и л и, ти з о б о в ' я з а в с я мовчати, ти п о р у ш и в зобов'язання. Я, бачте, там працюю... А ти знаєш, ким я працюю?! Можливо, двірником!

Він знову замовк, далі понуро мовив:

— Я працівник цієї установи, мені розголошено службову таємницю, я зобов'язаний доповісти про це своєму начальству.

Вадим розгублено дивився на нього.

— Так, так,— роздратовано вів далі Шарок,— я зобов'язаний так вчинити із службового обов'язку. Ти сказав мені, де гарантія, що ти не скажеш ще комусь? І ще додаси: «У мене один знайомий там працює, я йому все розповів, він мене виручить».

— Юро, як ти можеш це говорити?

— А чому не можу? Коли ти ставиш мене у таке двозначне становище, то я все можу, все!

— Юро, повір мені...

— Я зобов'язаний виконати свій обов'язок,— заявив Шарок,— особливість нашої установи зобов'язує кожного співробітника доповідати начальству про все, що стосується цієї установи.

Він вийшов з-за столу, подивився на годинника.

— Мені пора їхати.

— Юро, невже ти це зробиш?

Вадим благально дивився на нього.

Не дивлячись на Вадима, Шарок понуро запитав:

— Ти обіцяєш нікому не переказувати нашої розмови? Втім, навіщо я запитую, адже ти й Альтману обіцяв.

Вадим приклав руки до грудей.

— Клянусь тобі... Нікому ні слова. Крім тебе, я нікому нічого не говорив, повір мені. Ти єдиний, кому я наважився сказати. Я думав...

Шарок перебив його:

— Ти вже казав, що думав, не повторюйся. Моя тобі дружня порада: не заплутуйся далі, нікому ні слова — ні про допит, ні про зустріч зі мною. Кидай ба-

зікати, живи так, як жив досі, інакше здогадаються, що в тебе щось сталося, і змусять розповісти.

— Хто здогадається, хто змусить? — здивувався Вадим.

— Кому треба,— переконливо відповів Шарок,— тебе не могли викликати просто так. Просто так у нас нічого не робиться, ми людей даремно не турбуємо, з гармати по горобцях не стріляємо. Тебе викликали, допитали, склали протокол, попередили про нерозголошення, отже, справа є, і справа серйозна. Ці люди довкола тебе, хіба ти знаєш, хто вони насправді?! Тобі здається — дурниці. Не дурниці! Я чудово розумію, що ні ти, ні твій батько не вели антирадянських розмов. Але ж ти зустрічаєшся з людьми не лише вдома. Ти з багатьма людьми зустрічаєшся, Вадику, у тебе численні знайомства, мені це прекрасно відомо. Попорпайся в пам'яті.

Він уважно подивився на Вадима і багатозначно додав:

— Один анекдот, розказаний або почутий, от і стаття.

Одягнув шинель, застебнув гудзики.

— Бувай!

А промінчик надії усе-таки блиснув.

Увечері Вадим йшов по Арбату до Смоленської повз будинок Шарока, зазирнув до арки, що вела на подвір'я, там був його під'їзд, і знову подумав про Юрка з вдячністю. Усе-таки молодець Шарок, усе-таки справжній друг. Не залишив у горі. Натякнув, дав зрозуміти, що справа упирається в анекдот. О боже, загинути через анекдот!

Він перебирав у пам'яті почуті останнім часом жарти, анекдоти. Усе дрібниці, пусте. До того ж анекдоти розповідали, як правило, сам на сам, між іншим, на ходу. «Чув?» — «Не чув?» З усього, що він пригадав, тільки анекдот про Радека та Сталіна можна було вважати більш чи менш кримінальним. Від кого ж він його чув? Ельсбейн, літературознавець Ельсбейн, достеменно, саме він його розповідав. Вадим обідав у ресторані Клубу письменників зі своїм старшим другом і покровителем Єршиловим. На дверях з'явився Ельсбейн, оглянув зал і бочком, бочком попрямував до їхнього столика — він накульгував і тому ходив, випинаючи уперед плече. Єршилов відсунув для нього стілець, Вадим зморщився: не подобався йому цей тип. Казенна усмішечка, очиці, що бігають.

— Новий анекдот знаєте? — запитав Ельсбейн.— Сталін викликає Радека і каже: «Слухай, Радек, ти любиш анекдоти вигадувати, кажуть, і про мене вигадуєш. Так от, цього робити не слід, не забувай, я вождь!» Радек відповідає: «Ти вождь? От цього анекдота я ще нікому не розповідав».

Єршилов усміхнувся, Вадим також усміхнувся, Ельсбейн встав і пішов далі.

Вадим не надав тоді цьому випадку особливого значення. Звичайно, в анекдоті згадувався товариш Сталін, але Радек — великий партієць, хоча й колишній опозиціонер, троцькіст, що розкаявся, але знаменитість. Окрім того знаменитий своїми анекдотами, котрі мали немов легальний характер саме тому, що Радек був особою офіційною. У минулому один з керівників Комінтерну, нині відомий журналіст, публіцист, його статті регулярно з'являються то в «Правде», то в «Известиях» — провідні статті, на першому з'їзді письменників робив доповідь: «Сучасна світова література і завдання пролетарського мистецтва». Щоправда, коли Ельсбейн розповідав анекдот, Єршилов усміхнувся досить кисло, очі його не усміхалися. Але ж він, Вадим, цей анекдот, здається, нікому не переповідав?

А втім, ні, розповідав... Перукареві Сергію Олексійовичу, своєму перукареві Сергію Олексійовичу, який працює тут, на Арбаті, у перукарні на розі Каюшина, і якого Вадим знає з дитинства. Постійний перукар його батька, ще до революції обслуговував його, обслуговує й тепер; коли батько хворів, Сергій Олексійович приходив до них додому, підстригав і голив його вдома, і покійна мама водила Вадима до нього підстригатися, солідний, ставний, з красивою борідкою, привітний і доброзичливий... Він клав на поруччя крісла дощечку, казав: «Ну-с, молодий чоловіче»,— піднімав Вадима, садовив його на дощечку, підстригав, жартував з ним, з маленьким... Згодом він ходив до Сергія Олексійовича уже без мами, мама померла, ходив підлітком, юнаком і, нарешті, дорослою людиною, і вже не Сергій Олексійович звертався до нього поблажливим тоном, а Вадим розмовляв з ним милостиво, поблажливо. Навряд чи Сергій Олексійович читав

газети та журнали, де публікувалися статті Вадима, але про його успіхи, напевне, чував хоча б від тої ж Фені, котра років десять тому прийшла до них за рекомендацією Сергія Олексійовича: чи то вони були з одного села, чи то він назвав її своєю родичкою.

По дружбі Вадим повідомляв йому різні політичні новини, коментував газетні повідомлення. Тішив самолюбство, хотілося мати вигляд особи поважної, наближеної до вищих сфер.

Сергій Олексійович зводив брови і з усього почутого робив висновок одною добродушною фразою: «Без Льва Давидовича не обійшлося»,— вимовляв цю фразу про Троцького так, як колись вимовляв слова: «Англійка паскудить...»

Вислухавши анекдот про Радека, Сергій Олексійович ввічливо усміхнувся і сказав своє звичне: «Без Льва Давидовича не обійшлося»,— мовляв це Троцький напоумив Радека так єхидно відповісти Сталіну.

Невже Сергій Олексійович доніс? Близька людина, можна сказати, член сім'ї, знає батька уже років двадцять і покійну маму знав, і його, Вадима, знає мало не з пелюшок, і Феня — його родичка. А можливо, він професійний стукач, місце зручне, через його руки проходять десятки, сотні людей, і всі раді поляпати язиком. Свою чергову фразу «Без Льва Давидовича не обійшлося» він вимовляє з двозначною усмішечкою і вставляє її не тільки в розмови з Вадимом, усім її каже, отже, всі мають знати і знають, що під Львом Давидовичем він має на увазі Троцького. Чи не викликає він таким чином зумисне усіх на розмову про Троцького?..

Вадим згадав раптом розповідь Фені про те, як вони в селі рятувалися від хлібозаготівель. «Нас семеро у батьків було,— розповідала Феня,— чим годувати? Зерно дочиста відбирали, скрізь обнишпорять, кожен куток виметуть, мати-небіжчиця придумала — матраци ми замість соломи зерном набивали, спимо на них, мулько спати, зерно колеться. Зате хоч мало, та хліб мали, пекли потай, аби сусіди не виказали, що приховали ми, не все здали».

Феня з куркульської сім'ї, це зрозуміло, з сім'ї розкуркулених. Якось приїздив її батько, сидів на кухні, дивився запобігливо, сторожко, звісно, розкуркулений. А Феня ж Сергію Олексійовичу — родичка. Як він, Вадим, це раніше не врахував, не надав цьому значення. Друг сім'ї. Своя людина. Та він для всіх арбатських своя людина. І на всіх пише «інформації». І на нього, на Вадима, міг написати.

Заходячи до Клубу письменників, зустрічаючись із Ельсбейном, з Єршиловим, Вадим уважно вдивлявся у їхні обличчя, можливо, хтось викаже себе — чи бентегою, чи в очах щось майне. Ні, поводилися звично. Але хтось усе-таки доніс на нього.

Ельсбейн? Усім відомо, що Ельсбейн майже щодня бував у господі Каменєва, був співробітником видавництва «Academia». Каменєва посадили, а Ельсбейна не чіпали. Дивно, звісно. З другого боку, Ельсбейн сам розповідав анекдот, не буде ж він на себе доносити.

Єршилов? Єршилов не того рангу людина, не для дрібного доносу. Його спеціальність — доноси великі, кожна його критична стаття — політичний донос, кожна його викривальна стаття, по суті, уже вирок. Такими дурницями, таким дріб'язком він не займатиметься.

Отже, якщо справа саме в цьому анекдоті, то доніс на нього тільки Сергій Олексійович.

Таким чином, він, Вадим Марасевич, став поширювачем антирадянських анекдотів, поширює їх де попало, навіть у перукарні. Його сестра виїхала до Парижа, вийшла заміж за антирадянщика, а він, Вадим, займається антирадянщиною тут.

Але це неправильно! Неправильно! Неправильно! Він не антирадянщик! Звичайно, нерозумно було розповідати такий анекдот Сергію Олексійовичу, тим паче той навряд чи його зрозумів. Але ж анекдот не про Сталіна, а про Радека, для інтелігенції Радек став немов радянським Козьмою Прутковим. Саме його ім'я було символом дозволеності і ознакою хоча й вільнодумства, але партійного, офіційного, негласно дозволеного.

Хоч як утішав себе Вадим, хоч як заспокоював, та все ж розумів, що справи його кепські, дуже кепські. Альтман цей анекдот витлумачить по-іншому: роз-

повідав антирадянські анекдоти, більше того, анекдоти про товариша Сталіна. І де? У перукарні! І кому? Перукареві. А кому ще розповідали? Нікому. Ах, нікому, а чому ми маємо вам вірити?

У яку страшну історію він втрапив. Він нічого не зможе заперечити, заперечувати безглуздо, тільки збільшиш свою провину.

Але, якщо він визнає, що розповідав цей анекдот Сергію Олексійовичу, то повинен буде сказати, від кого його почув. Повинен буде назвати Ельсбейна, а хто при цьому був присутній? Єршилов. І його треба буде назвати. Якщо він викручуватиметься, приховуватиме, то його посадять.

Невже його посадять? Тоді пропало життя. За що він має гинути, адже йому лише двадцять п'ять років! За кого! За Радека, який вигадує такі анекдоти, за Ельсбейна, який їх поширює? Радеку легко, з нього як з гуски вода, скаже: це мені приписують, і йому справді багато приписують. А Ельсбейн, сучий син, провокатор, розповідає такі анекдоти, та ще при третіх особах, при Єршилові. І Єршилов гарний! Член партії, більше того, член партійного комітету, чому не дав відсіч Ельсбейну? Його відсіч була б сигналом для Вадима, він також дав би відсіч Ельсбейну і не розповідав би цей анекдот Сергію Олексійовичу. Отож вони обоє добрі — і Ельсбейн, і Єршилов. Їх він також щадити не збирається. Так! Ельсбейн розповів цей анекдот, але у присутності члена парткому Єршилова, той схвально посміявся, і він, Вадим, вирішив отож, що в анекдоті ніякого криміналу немає, і дещо необережно розповів його перукареві.

А втім, чому «необережно»? Навпаки, з наміром розповів, хотів з'ясувати для себе його справжнє політичне обличчя. Сергій Олексійович усі події коментує однією фразою: «Без Льва Давидовича не обійшлося»,— тобто щоразу згадує Троцького. Навіщо? Викликає на розмову про Троцького? Вигороджує його? Підкреслює, що у нас усе валять на Троцького? Безпідставно звинувачують його в усіх наших невдачах? Не виконала фабрика план, хто винен? Ну, звісно, Лев Давидович. Композитори пишуть погану музику, хто винен? Ну, звісно, Лев Давидович. У якомусь районі Сибіру великі втрати зерна. Хто винен? Ну, звичайно, Лев Давидович. Зрештою, все це стало Вадиму підозрілим, розповівши анекдот про Радека, він хотів перевірити реакцію перукаря. Звичайно, якби Сергій Олексійович у відповідь на довірчий анекдот сказав щось антирадянське, він, Вадим, знав би, як повестися. Але реакції не було ніякої і Вадим вирішив, що слова про Льва Давидовича — просто примовка. От і все.

Який з цих варіантів кращий? В обох випадках він «закладе» усіх трьох: Ельсбейна, Єршилова і перукаря. Але Ельсбейн винен — не розповідай провокаційних анекдотів, Єршилов також винен — не відреагував по-партійному, ну, а Сергій Олексійович — стукач, йому нічого не буде ні в тому, ні в іншому випадку. А для нього, для Вадима, гарні обидва варіанти, який кращий, він вирішить у ході справи там, у кабінеті на Луб'янці.

І все-таки Вадим нервував, думки плуталися. Його лякало нове побачення з Альтманом, цей його сумний погляд, що несподівано переходив у катівське примруження, ця тупа, непробивна монотонність мови з несподіваними вибухами гніву та істеричними вигуками. Жах!

З іншого боку, гнітила, мучила, не давала спокою непевність, безвість. Скоріш би викликав, вислухав, записав би, що треба, і заспокоїв би Вадима, адже він чесно виконав свій обов'язок. Звичайно, може закрутитися справа, але Єршилов виборсається — надто велике цабе, на нього руку не піднімуть, ну а Ельсбейн, біс із ним, нехай видряпується, як хоче, нехай зізнається, хто йому розповідав цю капость, і пояснить, навіщо він розносить її по всьому ресторану.

Авжеж, тільки б хутчіш викликав, Вадим нидів удома, чекав дзвінка, а якщо йшов, то суворо наказував Фені записувати, хто телефонував, і записувати прізвище. Феня прізвища не записувала, Вадим шаленів, стукав кулаком по столу, хоча чудово розумів, що в НКВС викликають не через хатню робітницю.

— Я ж тобі людською мовою казав — записуй, ось же спеціально поклав тобі біля телефону папір та олівець. Невже тяжко вивести свої карлючки?

Але Феня не бажала «виводити карлючки» і наступного дня повідомляла, дзвонив якийсь чоловік, хто такий, не сказав.

— А ти запитала?

— Запитувала, а він трубку поклав.

Або так:
— Прізвище не сказав, тільки запитав, коли буде.
— І що ти відповіла?
— Що?! Увечері, кажу, буде.
— Я ж тобі велів сказати: буде о сьомій годині.
— Я й сказала: о сьомій.
— Сказала ти! Нічого ти не сказала!
— Ні, сказала!

Але чому Альтман не телефонує, чорт би його побрав! Можливо, він у відпустці, а можливо, припинили справу... Юрко сказав Альтману: «Я знаю Вадима Марасевича. Це наш хлопець, наша людина!»

«Наш хлопець, наша людина!» Надійні слова, круті слова. Він завжди волів, аби вони вважали його своїм, своїм хлопцем, своєю людиною. І в школі хотілося, і в університеті — не «нашим товаришем», а саме «нашою людиною». «Товариш» — це щось побіжне, тимчасове, а «людина» — стале, це назавжди.

Напевно, Юрко так і сказав: «Наш хлопець, наша людина»,— і Альтман викинув цей дурний протокол. Добре було б потелефонувати Юркові, дізнатися, якось вивідати, але телефонувати незручно і Юрко нічого не скаже, досить того, що він натякнув про анекдот, він і цього, по суті, не мав права робити. Він благородно вчинив, Юрко, молодець, і не варт просити в нього більше, це буде недипломатично.

Минув місяць, другий, життя увійшло у звичні береги, і Вадим почав міркувати спокійніше: якщо навіть припустити, що Альтман був у відпустці, то він давним-давно з неї повернувся, тримісячних відпусток у нас не буває. Можливо, його увільнили з роботи, ну що ж, тим краще, отже, на його місце прийшов хтось розумніший, одразу побачив, що справу Вадима вигадано, і закрив її. А головне, Юрко напевно сказав про нього щось позитивне, мовляв, залиште в спокої нашого хлопця.

Вадим заспокоївся остаточно. Знову в газетах та журналах замигтіли його статті, знову, стоячи на трибунах, він картав і викривав.

Ним були задоволені. Навіть Володимир Володимирович Єршилов сказав:
— Молодець, правильно мислиш!

23

Після розмови з Єжовим Рейнгольд цілковито змінився. Він не тільки викривав тепер троцькістсько-зінов'євських змовників, підписував усе, що вимагав Шарок, а й багато доповнював, надаючи своїм свідченням ще більшої переконливості.

Що обіцяв йому Єжов, про що вони домовилися, Шарок міг лише здогадуватися. Життя йому обіцяно, невинність підтверджено, волю партії йому оголошено — це зрозуміло, але від чийого імені? Ім'я Єжова авторитетне, та чи задовольнився ним Рейнгольд, чи не передано йому більш високу волю, після чого він відчув себе учасником величезної партійно-державної акції? До Рейнгольда знову повернулося те, що завжди було ненависне Шароку: інтелектуальна зарозумілість, сановна владність. Він замінював у протоколі формулювання Шарока зугарнішими і грамотнішими, говорив «напишіть так», міг запропонувати «а не краще б написати ось так», одного разу, прочитавши запис Шарока, покривився: «Погано, зробимо по-іншому»,— і, не чекаючи згоди, написав новий текст.

Усе це було корисно для справи, проте дратувало Шарока, і він не попускав Рейнгольду, слухав його з кам'яним виразом обличчя, нічим не виказуючи, що цінує його запопадливість — вона у становищі Рейнгольда цілком зрозуміла. Він слухав Рейнгольда уважно, але як людина, котра вирішує, а Рейнгольд тільки пропонує, цю дистанцію Рейнгольд відчув і прийняв — побоявся конфліктувати зі слідчим, тим паче Шарок майже все приймав, а відхиляв те, що розходилося з загальним сценарієм, якого Рейнгольд не знав, а Шарок знав, і тому виходило, що Шарок діє з якихось вищих міркувань, з цим Рейнгольду треба рахуватися: він перебуває під слідством, а Шарок слідчий, він в ув'язненні, а Шарок на волі, в разі успішного завершення справи Шарок отримає орден, а що отримає Рейнгольд, ще невідомо, хоча, як здавалося Шароку, він свято вірив у дані йому обіцянки.

Загалом, взаєморозуміння було досягнуто, альянс відбувся. Акції Шарока піднялися високо: його підслідний Рейнгольд давав широкі, переконливі і дошкульні свідчення. Ольберг міг свідчити тільки про те, що було за кордоном, підписував усе, що вимагалося, але був позбавлений фантазії, за нього доводилося думати слідчим. А вони, погано знаючи закордон, нічого абсолютно вірогідного вигадати не могли, крім того, що Ольберг був посланий Сєдовим в СРСР за вказівкою Троцького із завданням організувати терористичний акт проти Сталіна, який він збирався здійснити за допомогою студентів Горьковського педінституту під час святкової демонстрації в Москві.

Що стосується Пікеля, то він давав свідчення тільки проти Зінов'єва, а після провалу очної ставки з Зінов'євим впав в апатію і опинився зрештою в стані такої глибокої депресії, що довелося знову покликати на допомогу його друзів Шаніна та Гая. Пікеля перевели в хорошу камеру, де Шанін та Гай засиджувалися з ним допізна. Пили вино, вечеряли, грали в карти, усіляко підбадьорювали Пікеля. Слідчий переконав Пікеля, що Зінов'єв дав такі ж свідчення. На очній ставці Пікель переконався, що це не так. Зінов'єв благав відмовитися від неправдивих свідчень. Пікель був приголомшений, не міг вимовити жодного слова, і його відвели.

Тепер Шанін та Гай запевняли його, що Зінов'єв справді дав раніше потрібні свідчення, та під час очної ставки раптом від них відмовився і що далі усе буде гаразд. Під впливом цих умовлянь, що супроводжувалися пиятикою, закускою та грою в карти, Пікель дещо прийшов до тями, чим заспокоїв Ягоду та Молчанова, які побоювалися, що в стані депресії Пікеля не вдасться вивести на процес.

Таким чином, сценарій довелося міняти на ходу, звісно, Ольберг та Пікель були корисні, вони, безперечно, відіграють свою роль: свідчення є свідчення, співучасники є співучасники. Та головним «детонатором» став Рейнгольд і найпомітнішим слідчим став Шарок, що вів справу Рейнгольда.

Усі свої випадкові зустрічі з будь-яким колишнім опозиціонером, чи то в приватному будинку, чи на офіційних службових зустрічах, засіданнях, нарадах, навіть з'їздах чи конференціях, Рейнгольд витлумачував, розмальовував як зустріч, на якій обговорювалися подробиці змови, йому важливо було лише достеменно згадати дату й місце зустрічі, аби звинувачувана ним людина не могла довести своє алібі.

Видатний господарник, помітна фігура в державному апараті, Рейнгольд брав участь у багатьох засіданнях, де були й інші колишні опозиціонери, також видатні діячі.

Таким чином, щодо місця і часу свідчення Рейнгольда набували повної вірогідності, а це, в свою чергу, надавало переконливості його версії про зміст розмов.

Рейнгольд засвідчив, що є учасником троцькістсько-зінов'євської змови, діяв під керівництвом Зінов'єва, Каменєва і Бакаєва, готував убивство Сталіна, а також Ворошилова, Кагановича та інших керівників партії і держави. Убивство Кірова було вчинено за прямою вказівкою Зінов'єва.

Звичайно ж, Рейнгольд повністю підтвердив свідчення Пікеля та Ольберга, так само, як Пікель та Ольберг підтвердили свідчення Рейнгольда.

За наказом Молчанова вони троє — Рейнгольд, Пікель та Ольберг — зустрілися в кабінеті начальника економічного відділу Миронова, скоординували й погодили свої свідчення.

Свідчення Рейнгольда, Ольберга та Пікеля, точно між собою узгоджені, одне одним підтверджені, ретельно вивірені Молчановим та Ягодою і, як здогадувався Шарок, про що було повідомлено товаришу Сталіну, тепер пред'являлися головним звинувачуваним: Зінов'єву, Каменєву та іншим, повинні були лягти в основу майбутнього процесу.

Якось у розмові з Вутковським Шарок навіть висловив подивування з приводу дивної запопадливості Рейнгольда.

Вутковський, людина розумна, обережна, подумавши, сказав:

— Рейнгольд розуміє своє завдання як завдання партійне. Ви знаєте, мені здається, що він щиро в це вірить. Він цільна й сильна особистість.

Шарок удав, що його влаштовує таке пояснення. Яка різниця між Вутковським і Рейнгольдом? Один вигадує фальшивку, другий удає, що цій фальшивці вірить. І робить це нібито в інтересах партії. Брешуть! І перший, і другий рятують свою шкуру. І він, Шарок, рятує свою шкуру, але він партійними інтересами не

прикривається, виконує службовий обов'язок, ось так і лише так. Він виконує накази начальника, не сліпо виконує, а те, що відповідає закону і інструкції — відповідальність несуть ті, хто ці закони видавав і ці інструкції підписував.

Найвищий закон — це Сталін. І все, що робиться в інтересах Сталіна, все виправдано. Шарок усе життя ненавидів комуністів. Окрім одного — Сталіна. Сталін сам нищить комуністів, особливо старих комуністів, а саме вони й є залякуючою силою цієї диктатури, вони самі всіх безжально нищили, тепер настала їхня черга, тепер Сталін гне їх у дугу, дай боже йому здоров'я. Працюючи в органах, Шарок назавжди пов'язав себе з цією системою, і від міцності й непохитності системи залежить його власне життя. Гарантія цієї міцності й непохитності — Сталін і тільки Сталін. І тому Шарок відданий йому і тільки йому. І тому все, що робиться в інтересах Сталіна, все виправдано.

Він відчував і розумів, що цим же кінцевим висновком керується й Рейнгольд. Про його свідчення Шарок доповідав особисто Єжову, хоча і в присутності Молчанова або Агранова. Якось, переглядаючи свідчення Рейнгольда, Єжов звернув увагу на те, що на тому вечорі чи урочистому засіданні, де був Рейнгольд, був присутній Риков, на іншому — Бухарін і Томський, а ще в двадцятих роках Рейнгольд бачив, також на якихось зборах, Івана Микитовича Смирнова, Мрачковського, Тер-Ваганяна та Дрейцера.

— Щось про цих він мовчить,— завважив Єжов.

Натяк був зрозумілий. На найближчому ж допиті Рейнгольд засвідчив і підписав, що у змові брали участь не лише Зінов'єв та Каменєв, а й троцькісти Іван Микитович Смирнов, Мрачковський і Тер-Ваганян, а також Риков, Бухарін і Томський. Шарок, як було наказано, прізвища Рикова, Бухаріна і Томського записав в окремому протоколі.

Свідчення Рейнгольда, Ольберга та Пікеля створювали тільки основу для звинувачення головних учасників майбутнього процесу. Потрібні були ще свідчення рядових учасників терористичної змови. Допроваджені з в'язниць, заслання і таборів колишні опозиціонери свідчень не давали. Переконавшись, що справа, як і раніше, не рухається, Молчанов скликав нову нараду слідчих груп уже за участю самого Єжова.

Шарок не був на цій нараді: за дорученням Дьякова терміново виїздив у Ленінград, знайомився там зі справами кількох колишніх зінов'євців, придатних для участі у процесі або для потрібних свідчень. Він відібрав кілька викладачів суспільних наук і наказав доставити їх у Москву.

Повернувшись з Ленінграда, Шарок пішов до Дьякова.

У того в кабінеті сидів Володимир Миколайович Лунін, котрий працював у відділенні, яке відало соціалістичними партіями. Шарок і раніше помічав, що Лунін уперто ухилявся від участі у підготовці процесу. І зараз він говорив Дьякову, що займається групою анархістів і кинути цю справу не може.

Дьяков закопилив губу.

— «Анархісти, анархісти!..» Ви, товаришу Лунін, чомусь ніяк не включаєтеся у спільну роботу. А між іншим, ви знаєте, що сказав товариш Єжов на останній нараді? Товариш Єжов сказав, що наступний процес має виняткове значення для країни, партії та міжнародного комуністичного руху. Слідчі повинні бути нещадні з ворогами народу, а всі, повторюю, всі, що перебувають під слідством, є ворогами народу, таке тверде переконання Центрального Комітету партії, Політбюро і особисто товариша Сталіна.

Лунін, слухаючи Дьякова, протирав носовою хусточкою скельця окулярів. Закінчивши цю процедуру, він подивився на Дьякова.

— Звідки мені знати? Я не був на нараді.

— Так ось головне, що сказав товариш Єжов: якщо хтось із вас вагається, сумнівається, відчуває, що йому не під силу боротися з троцькістсько-зінов'євськими бандами, нехай прямо й чесно визнає це, і ми звільнимо його від роботи у слідчій групі. Ви розумієте зміст цих слів, Володимире Миколайовичу? Кожного, хто «чесно визнає» свою нездатність вести слідство, буде негайно арештовано як людину, що співчуває обвинуваченим.

Шарок слухав розпатякування Дьякова спокійно. Він вів головного свідка Рейнгольда, той підписував усе нові й нові свідчення, Шарок вправно усе це

розтягував, зустрічався з Рейнгольдом щоночі, вдень узгоджував його свідчення зі свідченнями інших підслідних і ухилявся таким чином від допитів безнадійних троцькістів, особливо після невдачі з Звягуро. І він добре розумів, чому Лунін також уникає таких допитів.

— Я не відмовляюся від жодної роботи,— спокійно сказав Лунін,— я виконую роботу, яку доручило мені начальство. І якщо я одержу від свого начальника розпорядження зайнятися іншою справою, то я нею займуся. Безумовно, ваші підслідні — терористи, але справжніми терористами завжди вважалися, між іншим, анархісти, усьому світу відомо... Якщо ви доведете керівництву, що справи анархістів треба припинити, будь ласка, я займуся тим, що мені накажуть.

З цими словами Лунін підвівся зі стільця, високий, підтягнутий, і вийшов з кабінету.

— Саботажник! — з ненавистю кинув Дьяков.— Рафінований інтелігент!

— Інтелігент? — здивувався Шарок.— Він, по-моєму, був помічником командира кавалерійського взводу.

— Все одно. Рафінований інтелігент. І, на жаль, Олександр Федорович (він мав на увазі Вутковського) йому потурає.

— Ну що ж,— усміхнувся Шарок,— Вутковський також інтелігент.

Валентин Ольберг посвідчив, що до створеної ним у Горьковському педінституті терористичної групи, крім інших викладачів та студентів, входили також викладач історії комуніст Соколов і викладач фізики Нелідов, безпартійний, до того ж дворянин і онук царського посла у Франції.

Дьяков вирішив, що Нелідов легший обвинувачуваний, з його допомогою вдасться пов'язати троцькістів з царською аристократією, і взяв його собі, а Соколова віддав Шароку.

Та все виявилося зовсім не так, як передбачав Дьяков. Досвідчений пропагандист, Соколов прекрасно розумів: суд буде акцією, спрямованою проти Троцького, Зінов'єва, Каменєва, судді лише виконують волю Сталіна, і його, Соколова, опір марний. Він заявив Шароку, що розуміє завдання, яке стоїть перед слідством, і повинен йому допомогти. Тим паче протягом багатьох років він, викладач історії, викликав у своїх студентів ненависть до Троцького і перейнявся цією ненавистю сам.

Шарок не конкретизував, у який спосіб студенти Горьковського педінституту збиралися вбити Сталіна, розумів, що будь-яка вигадка тільки поставить під сумнів сам факт такого наміру. Загалом, Соколов пройшов у нього легко, і наступного ранку він поклав на стіл Вутковському його свідчення.

Зовсім по-іншому пішла справа Нелідова. Усупереч сподіванням Дьякова, він виявився тяжким, можливо, найтяжчим з усіх підслідних, за сім'ю він не хвилювався, з його рідні майже нікого вже не лишилося живих. І до партії Нелідов не відчував ніякого пієтету, бо ніколи в ній не перебував.

Шарок якось зайшов до Дьякова і побачив Нелідова: молодий чоловік років тридцяти п'яти, розумні очі, високе чоло. Він, як здалося Шароку, перебував у стані якогось страху перед Дьяковим, котрий, озлоблений невдачами, втратив звичне самовладання, скаженів, впадав в істерику, волав на Нелідова. У того на обличчі переляк мінявся на винувату усмішку, проте він нічого не підписував.

Цей другий провал слідства загрожував Дьякову невдоволенням начальства і вірогідним усуненням від слідства, виведенням з центрального апарату НКВС. Шарок вважав, що для Дьякова це було б найкращим виходом із становища. Та Дьяков так не думав, він будь-що хотів довести свою здатність працювати в нових умовах. Нагода, як здавалося спочатку, незабаром йому випала.

За версією Ольберга, студенти Горьковського педінституту збиралися вбити товариша Сталіна з пістолета.

Присутній при обговоренні цього варіанту начальник управління прикордонних військ Фріновський розреготався:

— З колони людей, що йдуть по Красній площі, з пістолета попасти в Сталіна, який стоїть на Мавзолеї? Ви знаєте, яка це відстань? У вас є далекобійні пістолети, покажіть, я взагалі про них не чув. Ви не бачили оточуючого загону, який жодній людині не дозволить вийти з лав і побігти до Мавзолею? Виявляється, в Горьковському педінституті є такі снайпери. Віддайте їх мені, я ними заміню цілу дивізію у своїх військах.

Усі розуміли, що Фріновський має рацію. І, хоча слідство йшло на всілякі дурниці, вважаючи, що на суді в устах звинувачуваних вони звучатимуть більш-менш правдоподібно, усе-таки варіант стріляння з пістолета по Мавзолею був просто безглуздий.

Молчанов почервонів. І він розумів, що варіант цей безглуздий, але здавалося важливим, аби підсудні визнали сам факт підготовки теракту, а вже в який спосіб, у загальному потоці звинувачень це промайне непоміченим. Тепер Фріновський позбавив його цієї можливості.

Виступив Дьяков. Він підвівся і запропонував другий варіант — бомбу! У нього на слідстві викладач фізики Нелідов — чому б йому не виготовляти бомби у фізичній лабораторії Горьковського педінституту? Нелідов, щоправда, опинається, не дає свідчень, та, якщо поставити його перед свідченнями і речовими доказами, він усе визнає.

Ця думка сподобалася Молчанову. По-перше, версія з бомбою звучала переконливіше, аніж з пістолетом, і, по-друге, важливе згадування про речові докази, бо жодних інших речових доказів у справі взагалі не було, ні документів, ні листів, ні листівок, взагалі нічого, окрім визнань самих підсудних. А вже в інститутських лабораторіях напевне знайдуться якісь вибухові речовини.

Тут же в Горький вирушив Дьяков з групою працівників, незабаром вони повернулися, і на нараді у Молчанова Дьяков виклав на стіл кілька порожніх іржавих металевих куль діаметром 6—7 сантиметрів, заявив, що це оболонки для бомб, і зачитав сфабрикований у Горькому офіційний документ, що корпуси для бомб було свого часу сховано на подвір'ї інституту студентами-терористами, аби згодом начинити їх вибуховими речовинами. Дьяков зачитав також висновки горьковського міськвійськкомату про те, що це справді корпуси для бомб і, якщо їх наповнити вибухівкою, вони матимуть велику руйнівну силу.

Цей офіційний висновок справив враження, проте не на всіх.

Начальник особливого відділу Гай потримав у руках одну з куль, усміхнувся.

— Ці кулі так само придатні для виготовлення бомб, як і для приготування з них курячих котлет. Будь-який артилерист вам це скаже, будь-який кухар підтвердить.

Настала прикра мовчанка. Але Молчанову, мабуть, вельми хотілося пред'явити на суді «бомби» і тим твердо обгрунтувати звинувачення в терорі, а можливо, він уже доповів про це нагору і тепер відступати не було куди.

— Пред'явіть ці кулі Нелідову,— наказав він Дьякову,— а якщо огинатиметься, приведіть його до мене.

Він скоса глянув на Шарока.

— Допоможіть товаришу Дьякову.

Це було попередженням Дьякову: його підлеглому виявлялося більше довір'я, ніж йому самому.

Нелідов посміявся, побачивши кулі, і пояснив, чому вони ніяк не можуть служити для виготовлення бомб.

Інтелігентний, делікатний Нелідов був уже неабияк виснажений, але тримався твердо. У душі Шарок йому навіть симпатизував, спеціально прочитав в енциклопедії про Нелідових — старовинний дворянський рід, який сягав ще часів Іоанна Третього, півтисячі років за плечима, це не новоспечені правителі, котрі з грязі в князі. І тримається як справжній російський аристократ.

Шарок розумів: пред'явлення Нелідову цих куль — велика тактична помилка, це показало Нелідову, що жодних даних проти нього у слідства немає, і ще більше зміцнило його рішучість. Свідчень Нелідов не дав і цього разу.

Уночі його повели до Молчанова.

Той суворо подивився на Нелідова і сердито запитав:

— Що ви корчите дурня, чому не даєте свідчень?

— Бачте,— відповів Нелідов,— я не звик брехати, тим паче я не можу дозволити собі обмовляти невинних людей — моїх студентів та моїх колег.

Молчанов його обірвав:

— Кого ви називаєте невинними людьми? Ви повинні підтвердити те, що показали інші звинувачені, що відповідає істині і що заперечуєте тільки ви один. Чи, можливо, всі брешуть і тільки ви говорите правду?

— Так, я говорю правду. І жодного слова неправди ви від мене не почуєте.

Молчанов підвищив голос:

— Нелідов, попереджаю вас востаннє: не корчіть дурня! Ми зуміємо вибити з вас дворянську пиху. Не забувайте: ми впоралися з усім вашим класом, з усією вашою державою, з вашими арміями, а вже з тобою, з єдиним, упораємося дуже швидко.

Нелідов раптом зробив кілька кроків до столу Молчанова. Це було так несподівано, що Молчанов навіть відсахнувся.

Спершись руками па край столу і дивлячись Молчанову прямо в очі, Нелідов сказав:

— Я вас не боюся, запам'ятайте це. Можете робити зі мною що завгодно, але обмовляти самого себе, обмовляти невинних людей я ніколи, запам'ятайте це, ніколи не буду.

24

На початку червня на Пленумі ЦК Сталін виступив з доповіддю про проект Конституції СРСР. Пленум схвалив проект і прийняв ухвалу про скликання Всесоюзного з'їзду Рад для його обговорення.

Але головним питанням на Пленумі було питання про обмін партійних документів.

Рішення про обмін партійних документів було прийнято у грудні 1935 року на Пленумі ЦК. Підбили підсумки партійної чистки, розпочатої ще в 1933 році, оголосили, що чистку закінчено. Але в ході чистки було виявлено, що партійне господарство запущене, деякі члени партії мають по два партійні квитки, в облікових картках плутанина, партійні квитки потрапляють до рук ворогів. І тоді було вирішено провести обмін партійних документів.

Це була ЙОГО ідея. У чому суть цієї ідеї? У тому, що зовні процедура мала вигляд як суто технічна. Насправді ж обмін партійних квитків означав загальну, тотальну, ретельну перевірку кожного комуніста.

У цьому розумінні чистки не досягали мети. Виходив комуніст на трибуну, розповідав про себе, за ним виступали інші, друзі хвалили, вороги паплюжили, а партстаж відігравав вирішальну роль. «Член партії з квітня 1917 року» — був безгрішний, а «член партії з 1905 року» — і зовсім святий. Такі чистки не виявляють справжнього обличчя комуніста.

Інша річ — перевірка партійних документів, у ході якої буде ретельно вивчена вся біографія комуніста, кожен рік, кожен день його життя, його зв'язки, родинні, дружні, службові, його висловлювання, його досьє в органах НКВС, його письмові пояснення про ті чи ті неясності біографії.

Обмін партійних документів — гарна основа для кадрової революції: кожен комуніст повинен відчувати на собі постійний, невсипущий і неослабний контроль.

ЙОМУ самому довелося виступати з цього питання, закликати місцеві партійні організації не просто переписувати облікові картки, а міняти партійні квитки тільки тим, хто пройшов всебічну і пильну перевірку. Довелося публічно нагадати усій партії, що невід'ємна риса кожного більшовика в сучасних умовах — уміння розпізнавати ворога, хоч би як уміло він маскувався. Довелося нагадати, що парторганізації мають право не видавати партійних квитків тим членам партії, які не виправдали звання комуніста.

Червень був напружений. Другу доповідь про проект Конституції СРСР він зробив через тиждень після першої на засіданні Президії ЦВК СРСР — майбутню Конституцію уже називають Сталінською, зустрічався з авіаторами, мав бесіду з Губкіним про нафту па Уралі, разом з Кагановичем та Орджонікідзе оглядав Перервинський шлюз каналу Москва-Волга. Будівництво каналу має завершитися наступного року, Москва стане портом п'яти морів — Білого, Балтійського, Каспійського, Азовського та Чорного. Канал вирішить проблему водопостачання Москви, обводнення рік Москви, Клязьми, Яузи та Учі, а також і відпочинку москвичів. Канал Москва-Волга — складова частина генерального плану реконструкції Москви, ЙОГО плану.

Сталін оглянув майданчик, де буде встановлено монументальні фігури основоположників Радянської держави Леніна і Сталіна за проектом скульптора Меркурова.

Місце було вибране вдало, звідси монументи матимуть гарний вигляд.

Восьмого червня ВІН відвідав у Горках хворого Горького. З ним були Молотов та Ворошилов. А за десять днів, вісімнадцятого червня, Горький помер. Було оголошено всенародний траур, і двадцятого червня Горького поховали на Красній площі.

Чи жалкував ВІН про смерть Горького? Кожен помирає в призначений йому час. Як художник Горький сконав. «Єгор Буличов» був, звичайно, вершиною його творчості. Щодо «Клима Самгіна», то цю тягучку ВІН і досі прочитати не може. Так, не його, Горького, покликання писати епопеї, для епопеї потрібні великі історичні фігури, а які фігури у «Климі Самгіні»?! «Дитинство», «В людях», «Мої університети» — це його, Горького, речі, гарні речі, життя там справжнє, а не вигадане, як у «Климі Самгіні». Хотів нібито писати про НЬОГО, але все «збирав матеріал», щось довго збирав. Звичайно, тоді, з приводу «Дівчини і смерті», ВІН полестив йому: «Ця річ сильніша, ніж «Фауст» Гете». Тут і порівняння бути не може. А ВІН не лише сказав, ВІН так написав, залишив в історії, показав Горькому, що стосунки з ним ВІН ставить вище суду нащадків. Як тлумачитимуть ці слова через сто років літературознавці, ЙОМУ байдуже, а як тепер Горький розтлумачує в країні і в світі ЙОГО політику, ЙОМУ важливо.

Свою справу Горький зробив — об'єднав інтелігенцію. Аби підкорити народ, треба або знищити, або купити його інтелігенцію. Правильніше — одну частину знищити, іншу купити й тримати в страху. Горький цю місію виконав, сказавши: «Якщо ворог не здається, його знищують», він від імені інтелігенції зробив вагомий внесок у справу кадрової революції. Але письменники не завжди і не до кінця усвідомлюють те, що говорять, часто на догоду влучному слову, красивій фразі поступаються змістом сказаного, говорять не зовсім те, що думають. Невідомо, як би повівся Горький під час процесів Каменєва, П'ятакова, Бухаріна та інших негідників, серед яких багато його особистих друзів.

Так що правильно помер, вчасно помер. Помер, а кадрову революцію схвалив: «Якщо ворог не здається, його знищують». Лозунг залишив. Гарний лозунг.

Поводився він, загалом, лояльно. Іноді брикав, довелося минулого року його осадити статтею Панфьорова, показати, що недоторканих у нас немає. Адже сам товариш Горький стверджував, що мистецтво й література повинні розвиватися в умовах вільного обміну думками. От Панфьоров вільно і висловив свою думку.

Горький усе зрозумів. І більше не опинався. Завдали удару по Шостаковичу, по композиторах-формалістах — змовчав, ударили по архітектору Мельникову та інших архітекторах-формалістах — змовчав, торохнули художників-мазіїв, у їх числі брата Каменєва — також промовчав. Ну, то гаразд, суміжні мистецтва, не література. Та ось у березні відшмагали Булгакова, а це ж уже література, драматургія, де Горький — перша людина, і також жодного слова не заперечив...

І все-таки не до кінця був надійний чоловік. Сімнадцятий рік це довів, його ставлення до Жовтневої революції це підтвердило. І, як би він повівся під час кадрової революції, невідомо. Можливо, не захотів би втрачати обличчя перед так званою світовою громадською думкою.

Так що правильно помер, вчасно помер. Його пам'ять треба увічнити, його ім'я повинно лишитися у пам'яті народній. «Якщо ворог не здається, його знищують». Для інтелігенції він повинен лишатися прикладом служіння партії та Радянській державі, прикладом відданості нинішньому керівництву.

Але, не зважаючи ні на чию смерть, життя триває. Воно повинно тривати. З ЙОГО ініціативи прийнято найважливіші рішення «Про роботу вищих навчальних закладів», «Про заборону абортів», «Про педологічні перекручення».

Ці постанови мають забезпечити зростання народонаселення країни, зміцнення сім'ї, правильне навчання підростаючого покоління як у школах, так і у вищих навчальних закладах.

Нову державу треба створювати на твердих підмурівках. Революція ламає старий порядок, проте вона зобов'язана створювати новий порядок, твердий і не-

порушний. Для цього вона зобов'язана використати вироблені віками форми життя й побуту, які утвердились і виправдали себе. Якщо вони були зруйновані революцією, їх необхідно відновити.

Не можна допускати руйнування сім'ї безперешкодними розлученнями, свобода від сімейних обов'язків, від виховання дітей деформує членів суспільства, перетворює їх у людей, які не несуть відповідальності за життя своїх близьких, у людей без обов'язків і турбот.

Не можна проводити над дітьми педологічні експерименти, вивчати дитину за допомогою безглуздих, дурних і шкідливих анкет і тестів, робити її піддослідним кроликом для всіляких шарлатанів від науки. Дитину треба вчити і виховувати, як і виховували завжди, як ЙОГО вчили і виховували. Звичайно, з м і с т навчання і м е т а виховання тепер інші, але суть — учити і виховувати — лишається.

Саме тому він знайшов час для бесіди з учасниками огляду хорових ансамблів. Хоровий спів — це справді народний спів, ВІН сам колись співав у хорі, спів розвиває в людині почуття колективу, причому почуття піднесене, естетичне. Це треба всіляко підтримувати й заохочувати.

Дев'ятого липня увечері з Тбілісі потелефонував Берія.

— Товаришу Сталін! Сьогодні бюро крайкому заслухало повідомлення Наркомвнусправ ЗРФСР про розкриття контрреволюційної терористичної організації в Грузії, Азербайджані та Вірменії. Серйозні звинувачення у втраті пильності було пред'явлено секретарю ЦК Вірменії Ханджяну. Ханджян звинувачення категорично заперечував. Увечері, годину тому, він прийшов до мене, поводився зухвало, звинуватив мене у побитті старих партійних кадрів, у фальсифікації історії партії. Він перебував у дикому, збудженому стані, погрожував мене вбити, мало не виконав свою погрозу, але я його випередив і з метою самозахисту застрелив.

Сталін мовчав.

— Ви мене чуєте, товаришу Сталін?

— Чую,— неголосно відповів Сталін.

І знову замовк.

Мовчав і Берія.

Нарешті Сталін запитав:

— Яку версію ви висунули для апарату?

— Самогубство.

— А версію публічну?

— Я гадаю, те ж саме.

— Скільки йому було років?

— Тридцять п'ять.

Сталін мовчав, далі сказав:

— Завтра до вас вилітає керівний працівник ЦК.

І поклав трубку.

Встав.

Пройшовся по кабінету.

Секретар крайкому застрелив у своєму кабінеті першого секретаря ЦК компартії республіки.

Перший такий випадок у партії.

Звичайно, Берія не боронився і не захищався. Ханджян не робив замаху на нього — не та людина, погана людина, але не та людина, не може вбити секретаря крайкому, розуміє, чим це загрожує.

Берія, звісно, просто його пристрелив. Але ж і чесно признався в цьому ЙОМУ. Міг збрехати, ніби Ханджян сам застрелився, підібрати свідків, скласти протокол. Усе міг. Ні, ЙОМУ не наважився збрехати. Кримінальник, звичайно, але вірний кримінальник.

Безперечно, Берії було тяжко. Закавказзя не хотіло його визнавати — у 1931 році попав з представника ОДПУ в перші секретарі ЦК Грузії, а в 1932-му — в перші секретарі Закавказького крайкому, рядовий чекіст, навіть не член ЦК ВКП(б), і це в Грузії, де є найвидатніші працівники партії, члени ЦК ВКП(б). Наприклад, Мамія Орахелашвілі, член партії з 1903 року, Картвелішвілі, член партії з 1910 року, уявляють себе творцями Закавказької партійної організації, а тут якийсь Берія, слідчий з Чека.

ВІН близько спізнав Берію в 31-му році на відпочинку в Цхалтубо.

Берія, тоді повноважний представник ОДПУ СРСР у Закавказзі, взяв особисто на себе ЙОГО охорону, створив потрійне кільце охорони з 250 чекістів і півтора місяця не відходив від НЬОГО.

За півтора місяця можна вивчити людину. ВІН його добре вивчив. Берія виклав ЙОМУ вичерпні дані па всіх керівників Закавказзя, найдокладніші агентурні дані про кожного з них. ВІН довідався, що кожен говорив про НЬОГО, що думав про НЬОГО. Правильно інформував, чесно, підтвердив те, у чому підозрював їх ВІН сам. Усі вони противники «перегляду історії» — так вони називають встановлення ЙОГО справжньої ролі в історії дореволюційного Кавказу. Вони, бачте, «свідки», вони, бачте, «прямі учасники». З усіх «старих більшовиків» вони найнеприйнятніші, уявляють себе рівними з НИМ, уявляють себе такими ж, як і ВІН, «учасниками революційної боротьби на Закавказзі». Їхні справжні думки, їхні справжні настрої й висловив простодушний Авель у своїй брошурі. Берія правильно зрозумів, розкусив їх.

Розповів Берія й про себе. Докладно розповів, а чесно чи не чесно, цього ніхто не знає. Народився в селі Мерхеулі, поблизу Сухумі, навчався в Баку в технічному училищі, в березні 1917 року вступив до партії, працював у підпіллі. За дорученням партійної організації зв'язався з мусаватистською розвідкою.

Цей пункт Берія особливо підкреслив, назвав на ім'я усіх членів Бакинського комітету, які прийняли це рішення, поклав па стіл їхні письмові свідчення про те, що таке доручення вони давали.

ВІН не подивився на папірці, відсунув їх. Розумів, що з папірцями усе гаразд, інакше б Берія їх не показав. Але ця людина у нього в руках: був зв'язаний з мусаватистською розвідкою. І коли людину розстрілюють як колишнього провокатора, то у нього вже немає часу доводити, чи був він зв'язаний з охранкою добровільно, чи за партійним дорученням.

У кожному разі ця людина уміє служити, буде служити і знає, як служити.

Там, у Цхалтубо, ВІН вирішив: Берія — саме та людина, котра може впоратися на Закавказзі з цією пихатою кастою. Але для цього він повинен мати достатню владу. На посту керівника ОДПУ він з ними впоратися не зможе. На посту керівника ОДПУ він повністю ліквідував залишки мусаватистів, дашнаків, меншовиків, розправився з троцькістами, але для кадрової революції на Закавказзі він повинен бути партійним керівником Закавказзя. Лише з цієї висоти він зуміє поміняти людей, позбутися непотрібних, поставити потрібних.

Одразу після ЙОГО повернення до Москви восени 1931 року в ЦК було викликано керівників Заккрайкому з усіх трьох республік — Грузії, Азербайджану та Вірменії. Порядок денний наради не було оголошено. ВІН говорив годину — про економіку, про національні справи, ще про щось, говорив спокійно, хотів усе зробити по-доброму. І, уже встаючи, сказав:

— А що, коли ми так сформуємо керівництво Заккрайкому: перший секретар — Лаврентій Картвелішвілі, другий — Лаврентій Берія.

ВІН побачив їхню реакцію: вони ніби оніміли, сиділи, витріщивши очі, навіть не підвелися зі своїх місць, хоча ВІН уже встав.

І тільки сам Картвелішвілі різко відповів:

— Я з цим шахраєм працювати не буду.

Ось так насмілився відповісти ЙОМУ Лаврентій Картвелішвілі, за кличкою Лаврентьєв. А втім, у тридцять першому році вони ще багато чого собі дозволяли. Дозволяли звинувачувати ЙОГО у тому, що ВІН рекомендує в керівники партійної організації шахрая.

Всі усміхнулися. І Орахелашвілі, і Мусабеков, і Буніат-Заде, й інші. Навіть рядовий працівник крайкому, завідувач оргвідділу Снєгов також насмілився усміхнутися. Цієї усмішки ВІН їм не забуде.

І тільки один Ханджян не усміхнувся. Сидів з камінним обличчям, розумів, що усмішка зараз недоречна. Хитрий. А хитра — це небезпечна людина.

І тоді ВІН сказав:

— Гаразд, їдьте додому. Вирішимо питання у робочому порядку.

Звісно, ВІН учинив тоді по-своєму. Лаврентія Картвелішвілі (ВІН наказав йому іменуватися тільки Лаврентьєвим) було відправлено на партійну роботу до Сибіру, першим секретарем зробили Мамію Орахелашвілі, другим — Берію.

За кілька місяців Орахелашвілі перевели у Москву заступником директора інституту Маркса — Енгельса — Леніна.

Першим секретарем Заккрайкому став Берія.

За ці майже п'ять років він добре показав себе. Усіх попередніх керівників Грузії було розіслано в інші парторганізації. Замінив усіх секретарів райкомів партії, перетрусив увесь апарат, з успіхом проводить у масштабах Закавказзя кадрову революцію, сам проводить, без Ягоди і без Єжова, як секретар Заккрайкому має прямий вихід на НЬОГО. Ягода та Єжов тут не потрібні. ВІН і Берія краще знають обстановку на Кавказі.

В Азербайджані у нього своя людина — Багіров. Багіров упорався і з Мусабековим, і з іншими невдоволеними. Невдоволеність, звичайно, лишилася, але вона скоро зникне разом з невдоволеними.

А от Вірменія для Берії — важкий шматок. Ханджян — кістка в горлі. Ханджян не визнавав і не міг визнати Берію: чому Берія, а не він, Ханджян, обоє члени партії з 1917 року, але він, Ханджян, на два роки молодший, Берія до 1931 року на рядовій чекістській роботі, а Ханджян уже в двадцять першому році секретар Єреванського міськкому партії, а з 1930 року — перший секретар ЦК компартії Вірменії. Він справжній кадровий партійний працівник, а Берія призначенець, з органів, і для чого призначений — усім зрозуміло. І тому Ханджян не давав своїх вірменів скривдити, захищав навіть свого наркома освіти Степаняна. Як його? Нерсіка. Нерсіка Степаняна, коли той, сучий син, піддав критиці книгу Берії «До питання про історію більшовицьких організацій на Закавказзі».

Цю книгу Берія написав за ЙОГО дорученням. Ця книга — спростування брехливих вигадок Авеля Єнукідзе. У ній правильно висвітлено ЙОГО роль в історії більшовицької партії взагалі і на Закавказзі зокрема. Книга не позбавлена недоліків, але який він, Берія, літератор. І є чутки, що не сам писав. Яке це має значення? Книга потрібна. Усім це зрозуміло. А Степанян висміяв її, критикував, бачте, за псевдонауковість та численні фальсифікації. Проти кого виступав Степанян? Проти Берії? Ні, він проти НЬОГО виступав, проти відновлення ЙОГО справжньої ролі в історії партії виступав. Берія зажадав розстрілу Степаняна як ворога народу. Ханджян не дав. Засудив Степаняна, але розстріляти не дав. Нікого не дає чіпати. Хитра людина. Лукава людина.

ВІН згадав, як у тридцять другому чи в тридцять третьому році до НЬОГО в Сочі приїхала група вірменів. Посиділи, випили. Згодом вийшли на терасу, сонце припікало. Ханджян подивився на ЙОГО ноги й запитав:

— А вам не жарко в чоботях?

Негідник. Адже це ЙОГО звичний для всіх образ. Образ вождя. Таким ЙОГО знає народ, знає вся країна, весь світ. З ввічливою, співчутливою усмішечкою запитав. Думав усмішечкою приховати від НЬОГО глум свого запитання. Мерзотник!

— Ні! — відповів ВІН Ханджяну.— Не жарко. Зате легше в зуби дати, легше морду набити!

Ханджян ввічливо усміхнувся. Але все зрозумів. І, звичайно, став ще більшим ворогом.

І все ж застрелити у себе в кабінеті секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії республіки — це випадок нечуваний.

Що творилося з Леніним, коли він довідався про ляпас, якого Орджонікідзе дав Кобахідзе. Вимагав мало не виключення Орджонікідзе з партії. А хто такий цей Кобахідзе? Звичайний член ЦК компартії Грузії. До того ж і ухильник...

Не знав Володимир Ілліч кавказького характеру, не знав по-справжньому Серго Орджонікідзе: Серго може ляпаса ввліпити, а згодом з тим самим, кому він уліпив ляпаса, пити вино, обійматися і цілуватися.

Звичайно, Ханджян мерзотник. І все ж застрелити його в кабінеті, без суду й слідства?!

З іншого боку, втратити Берію?

Сталін потелефонував, наказав Поскрьобишеву викликати до нього Маленкова.

Маленков зайшов.

Сталін похмуро дивився на нього.

Довго дивився.

І Маленков зрозумів: Сталін або чимось невдоволений, або збирається дати серйозне завдання.

Не запропонувавши Маленкову сісти, Сталін, походжаючи по кабінету, сказав:

— Сьогодні у кабінеті Берії застрелився Ханджян. Не витримав тягаря звинувачень у втраті пильності. Замовте на ранок літак і вилітайте у Тифліс. Простежте, аби все минуло спокійно.

Він помовчав, далі додав:

— І головне. Передайте Берії: усе, що він сьогодні говорив мені по телефону, нехай напише на папері, підпише, вкладе у конверт, запечатає сургучною печаткою і передасть вам для мене. Ви, коли повернетеся, передасте мені особисто. Папір, який напише Берія, не повинен нікому адресуватися, ні мені, ні ще будь-кому. Просто викладення фактів і підпис. Все! Виконуйте!

Біля дверей Сталін затримав Маленкова:

— Погодьте з Берією склад нового керівництва Вірменії. Остаточно вирішимо це питання після вашого повернення. Постарайтеся вернутися післязавтра вранці.

Через два дні Сталін розкрив привезений Маленковим конверт. Берія зробив усе так, як ВІН наказав, докладно виклав обставини, за яких застрелив Ханджяна. Лист без адреси. На свою телефонну розмову зі Сталіним Берія не посилався і ім'я ЙОГО в листі не згадував.

Сталін поклав лист Берії до свого особистого сейфа.

А ще за два дні Сталін та Єжов прийняли керівників НКВС — Ягоду, Агранова, Молчанова та Миронова.

Молчанов, даючи пояснення, розклав на столі карту, де графічно було показано зв'язки Троцького з керівниками «Об'єднаного центру» в СРСР.

Повідомленням Молчанова Сталін лишився невдоволений:

— Непереконливо. Самі розмови. Потрібні документи, листи, записки...

— Таких документів немає,— відповів Молчанов.

Сталін відзначив подумки твердість цієї відповіді: не хочуть робити документів, бояться. Чого бояться? Якщо підсудні погодяться дати свідчення, то чому вони не зможуть підтвердити справжність пред'явлених документів? Вимагатимуть судової експертизи? Хто вимагатиме?

Молчанов та й усі вони у полоні формальних уявлень. Хоч би який протокол підписав підсудний — це, на їхню думку, справжній документ, а не справжнього документа вони бояться... Крутії... Чи думають, що ВІН, даючи такий наказ, візьме це на себе? Ні, такі вже питання самі повинні вирішувати.

— Документів немає,— повторив Сталін,— що ж є? Розмови? З ким розмови? З Сєдовим? Непереконливо. Вказівки повинні йти особисто від Троцького. Гольцман стверджує, що вказівки він отримав від Сєдова. А можливо, бреше Гольцман? Можливо, він зустрічався не з Сєдовим, а з Троцьким?

Молчанов розвів руками.

Нема чого йому заперечити, подумав Сталін, тут уже йому заперечити нема чого і боятися тут нема чого, тут у нього буде папірець, буде підписаний Гольцманом протокол. А як і де зустрівся Гольцман з Троцьким — їхня справа. Троцький був у Данії, Гольцман у Німеччині — недалеко, кілька годин їзди, могли зустрітися.

Молчанов не заперечив, отже, взяв до відома. І Ягода з Аграновим мовчать, отже, також узяли до відома.

Далі Миронов доповів про хід слідства: хто дав свідчення і які саме, хто не дав, опинається.

Сталін уважно вислухав, затим здивовано підняв брови.

— Каменєв не зізнається? Невже?

— Так, він не зізнається.

— Невже не зізнається? — лиховісно перепитав Сталін.

— Ні.

— Стільки натворив і не зізнається?

— Ні.

— Він не жаліє свого життя?

Миронов стенув плечима.

— І не жаліє життя своїх дітей?

Миронов мовчав.

— У нього два сини. Невже не жаліє ні старшого, ні меншого?

Миронов не знав, що відповісти...

— Що ж ви мовчите?! Я у вас запитую!

— Я думаю, що жаліє.

— Ах, ви так думаєте! — злісно мовив Сталін.— Тоді не кажіть мені, що Каменєв, чи Зінов'єв, чи хтось там ще не дають свідчень.— Він обвів усіх тяжким поглядом.— Скажіть їм, хоч би що вони робили, хоч би як викручувалися, їм не зупинити ходу історії. Або вони будуть рятувати свою шкуру, або здохнуть. Так їм і перекажіть! Хочуть зберегти життя, нехай дають свідчення! Попрацюйте над ними, попрацюйте, доки вони не плазуватимуть перед вами із зізнаннями в зубах!

Усі мовчали. Коли Сталін перебував у стані гніву, будь-яке необережне слово могло дорого обійтися тому, хто його мовить.

Після паузи Сталін уже спокійно, півголосом сказав:

— А Зінов'єву перекажіть: якщо він добровільно погодиться стати перед судом, перед відкритим судом і в усьому зізнається, йому буде збережено життя. А якщо ні, його судитиме військовий трибунал. І його буде розстріляно. І всіх його прихильників, нинішніх і колишніх, буде розстріляно. Якщо йому не потрібне власне життя, нехай подумає про життя людей, котрих затяг у болото.

Ягода та його помічники вийшли.

Сталін підвівся, пройшовся по кабінету. Єжов також підвівся, але Сталін зробив йому знак сидіти.

— Скільки ж чоловік реально вони зуміють вивести на суд?

— Шістнадцять.

— З них вісім чогось варті,— усміхнувся Сталін,— решта нічого не варті.

— Решта — виконавці,— обережно сказав Єжов.

Ніби не чуючи його відповіді, Сталін вів далі:

— Привезли майже чотириста чоловік, а зуміли уламати лише шістнадцять. Гарна робота, нічого не скажеш.

Єжов чудово розумів, що ці дорікання спрямовані на адресу Ягоди, розумів також, що Сталін чекає реакції на свої слова, проте, якої саме реакції, ще не вловив.

— Миронов та Молчанов гарні працівники, особливо Миронов,— вів далі Сталін,— але вони формалісти, крутії, протокол для них усе! Чому протокол для них усе? Протоколом хочуть застрахуватися, на випадок чого виправдатися протоколом, вийти сухими з води. А «на випадок чого», запитується? Якого це «випадку» вони бояться? Падіння Радянської влади? Ну, якщо Радянську владу буде повалено, то їх перших і повісять, жодними протоколами вони не виправдаються, ніхто в їхні протоколи не подивиться. Чого ж вони бояться? Зміни партійного керівництва? На цей випадок вони підстраховуються? Мабуть, так, саме на цей випадок вони і підстраховуються. Тим паче вони люди Ягоди. А Ягода саботує підготовку процесу. Саботує. Саботує з тієї ж причини. Але не побоюється зміни керівництва, як Молчанов та Миронов, а сподівається на зміну керівництва, упевнений у зміні керівництва.

Сталін підійшов до столу, ближче присунув до нього стільці, на яких щойно сиділи Ягода та його помічники.

— Та нехай проведе цей процес, заважати йому не треба. Проте він повинен на цьому процесі підготувати і наступний. На цьому процесі треба покінчити з зінов'євцями, на наступному — з троцькістами... Нехай назвуть імена... Імена, імена і ще раз імена. Вони повинні зрозуміти: що більше відомих людей з троцькістів вони назвиватимуть, то більше зміцнюється їхня версія про Троцького, тим більше допоможуть вони суду, тим більше у них шансів зберегти життя. Повторюю: імена, імена, ще раз імена. Що відоміше ім'я, то краще. Це треба зажадати від Ягоди, від його помічників, від усіх слідчих груп. Я думаю, вам слід серйозно зайнятися роботою цього апарату, поступово забирати слідство до своїх рук.

Ягода — ненадійна людина. Але, повторюю, цей процес, процес Зінов'єва та Каменєва, він має довести до кінця.

Сталін і далі повільно походжав по кабінету.

Єжов терпляче чекав, розумів, відчував, що Сталін зараз скаже йому щось важливе, можливо, найголовніше.

— Усі троцькісти в минулому військові працівники. Їх багато збереглося в армії. Комдив Шмідт, наприклад, у 23-му році голосував за опозицію, відійшов, кажуть, та хто цьому повірить, близький друг Примакова, тим гірше для Примакова, нехай обережніше вибирає друзів. Шмідта та Примакова, звісно, захищатиме товариш Якір. Але нехай товариш Якір дочекається закінчення слідства. Путна також у 23-му році голосував за опозицію. Нещира людина, близький друг Тухачевського, їхні зв'язки також слід перевірити, цікаво, що розкаже Путна про свого друга й покровителя товариша Тухачевського. Я гадаю, особливо цікаві зв'язки товариша Тухачевського з німецькими військовими колами. Ви принесли з собою матеріали?

— Так.— Єжов розкрив течку.

— Розповідайте, що там у вас?

Єжов узяв з течки верхній аркуш.

— Біографічні дані...

— Не треба. Я знаю його біографію. Що у вас є по Німеччині?

Єжов вийняв другий аркуш.

— Передовсім німецький полон. Уперше потрапив туди 19 лютого 1915 року в Карпатах, ув'язнений у приморський табір для військовополонених Штральзунд. Утік. Пійманий за 3 тижні після втечі — шукав човна в Швецію. Ув'язнений у табір Бадштуер в Мекленбурзі, утік, затриманий біля датського кордону. Ув'язнений у солдатський табір під Мюнстером, утік, пійманий у 30 метрах від голландського кордону. Після цього був ув'язнений у Фортецю Кюстрин, форт Цорідорф, робив спробу знову втекти, прокопавши підземний хід, але там і був затриманий і переведений до форту № 9 Баварської фортеці Унгольштадт, призначеного для втікачів-рецидивістів. З неї утік пізньої осені 1917 року, і цього разу, вп'яте, вдало.

— Яка відстань од цієї Баварської фортеці до російського кордону? — запитав Сталін.

— Тисяча сто двадцять кілометрів.

— Як же він пройшов таку відстань? Російський офіцер?

— Він вільно володів німецькою й французькою мовами.

— Цього замало, аби пройти таку відстань по ворожій країні. Хто йому допомагав?

— Щодо цього даних немає. Він утік разом з офіцером Черновецьким. Але його піймали через три дні, а Тухачевський утік.

— Одного упіймали, інший утік. Цікаво. Натрапили па слід, одного забрали, іншого не забрали, дали вільно пройти тисячу кілометрів. Цікаво, дуже цікаво. Говоріть далі!

Єжов узяв другий аркуш.

— Тепер офіційні відвідування. Уперше Тухачевський їздив до Німеччини у 1923 році як офіцер зв'язку вищого командування Червоної Армії, прикомандирований до рейхсверу. Брав участь у підготовці радянсько-німецьких військових переговорів та угод у відповідності з німецько-радянським Рапалльським договором, потім — у інспекційній поїздці після укладення військової угоди, далі двічі між 1926-м та 1932-м з питань військового співробітництва. Оскільки ці переговори та угоди стосувалися німецьких військових об'єктів на нашій території — у Липецьку, Казані, Харкові, то вони, безумовно, залишили після себе документи, підписані Тухачевським. Востаннє був у Берліні проїздом, повертаючись з Англії з похорону короля Георга V, у лютому цього року.

— Хто ще з вищих військових був у Німеччині?

— Якір, Уборевич, Ейдеман, Тимошенко навчалися в Німеччині в академії генерального штабу.

І винувато додав:

— І ще дехто навчалися й бували.

Винувато, бо не приготував список. Сталін це зрозумів і суворо сказав:

— Приготуйте списки усіх військових, котрі зв'язані з Німеччиною. Безумов-

но, не всі вони німецькі шпигуни. Товариш Тимошенко, наприклад, його послали навчатися, він і навчався. От **чому** він навчився, це ми побачимо. А втім, на військовій роботі він виявляє себе добре. Проста людина, з народу людина, а Якір, Уборевич, Ейдеман і ще дехто — їх треба ретельно перевірити.

Сталін мовчки походив по кімнаті і зупинився біля вікна. Час чи ще не час? Усе має бути у руках Єжова, Ягоді цього довіряти не можна. Ягода може **попередити**. Але заміняти зараз Ягоду рано. Ягода проведе процес Зінов'єва — Каменєва. І все-таки пора починати, Єжов уміє тримати язик за зубами.

Сталін відійшов од вікна, сів у своє крісло, важко подивився на Єжова.

— На словах товариш Тухачевський — запеклий ворог Німеччини. А насправді, я гадаю, він має багато друзів серед німецького генералітету. Про це ясно говорить його біографія. І військові, як наші, так і німецькі, воліють позбутися партійного керівництва. Я гадаю, німецька розвідка має дані про такі зв'язки. Німецька розвідка, на жаль, працює краще нашої — ми таких даних не маємо. Я не знаю, чи зацікавлена німецька розвідка поділитися з нами цими даними. Але треба спробувати добути ці дані. Я гадаю, завдання це нам під силу. Але приступити до його виконання треба після закінчення процесу над Зінов'євим та Каменєвим.

І, подумавши, повторив те, що сказав раніше:

— Ягода — ненадійна людина.

25

Версія з бомбою, нібито виготовленою у фізичній лабораторії Горьковського педагогічного інституту, відпала. Металеві кулі як речові докази суду не пред'являли. Сфабриковані Дьяковим у Горькому документи прилучили до справи, і на суді вони фігурували як свідчення про підготовку підсудними терористичних актів.

Проте це було слабким доказом існування гігантської, що охопила всю країну, терористичної змови. Це розумів не лише Шарок, це розуміли всі.

Спроби зламати колишніх опозиціонерів не мали наслідків. З чотирьохсот чоловік, доставлених з в'язниць, таборів та заслання, потрібні свідчення дали тільки двоє: Дрейцер — колишній начальник особистої охорони Троцького, який одійшов від опозиції ще в 1927 році, і Гольцман, відповідальний працівник Наркомзаксправу. I цих двох свідків також було замало. Для того, аби довести, що Троцький з-за кордону керував терористичним центром в СРСР, довелося пожертвувати чотирма німецькими комуністами, що приїхали в Москву напередодні приходу Гітлера до влади. Це були Фріц Давид, у минулому співробітник головного органу німецької компартії газети «Роте Фане», Конон Берман-Юрин, у минулому радянський кореспондент у Німеччині і однофамільці Натан Лур'є і Мойсей Лур'є, перший — хірург, другий — вчений. Усім чотирьом заявили, що вони повинні виконати свій партійний обов'язок і дати потрібні свідчення. Природно, натомість їм було обіцяно життя.

З такими силами слідчі групи повели наступ на сімох головних звинувачуваних: Зінов'єва, Каменєва, Бакаєва, Євдокимова — колишніх зінов'євців та Смирнова, Мрачковського і Тер-Ваганяна — колишніх троцькістів.

Зі слів, кинутих Вутковським та Молчановим, Шарок здогадався, що слідство по цих звинуваченнях спрямовував особисто Сталін, давав настанови, яких саме свідчень потрібно від них домогтися, особисто перевіряв і коригував одержані зізнання.

Складність з колишніми троцькістами полягала ще в тому, що вони, як, наприклад, Іван Микитович Смирнов з 1 січня 1933 року перебували в ув'язненні і тим довели своє алібі. Як могли вони з в'язниці керувати терористичною діяльністю?

Та Сталін не захотів рахуватися з цим.

— Смирнова вести разом з Мрачковським,— наказав він.

Неважко було здогадатися, чому саме Смирнова хоче розстріляти Сталін. Іван Микитович Смирнов, у минулому робітник, вступив до партії 1899 року у сімнадцятирічному віці, активний революціонер-підпільник, котрий багато років провів у царських тюрмах і на засланні, переможець Колчака у громадянській

війні, користувався величезним авторитетом у партії, хоча й примикав деякий час до опозиції, од якої відійшов у 1929 році. Але в свій час він наполягав на виконанні вимоги Леніна про зняття Сталіна з посади Генсека. Домігшись зізнань Смирнова, Сталін надасть судові більшої переконливості й задовольнить притаманне йому почуття помсти.

Вказівка Сталіна, щоб Івана Микитовича Смирнова вели разом з Сергієм Мрачковським, була сприйнята в тому розумінні, що їхня особиста дружба, що зародилася ще в громадянську війну і не була перервана, незважаючи на тюрми, повинна бути подана як дружба спільників. До того ж Мрачковський перебував під впливом Смирнова і якщо Смирнов здасться, то здасться й Мрачковський. Цією інформацією й керувався Слуцький, якому було доручено справу.

Слуцький був чиновником високого рангу, начальником іноземного відділу, і, отже, міг говорити від імені керівництва НКВС. Жодні жорсткі заходи слідства таких людей, як Смирнов та Мрачковський, не зламають, ними повинна займатися людина брехлива, хитра, здатна привернути до себе підсудних, викликати довір'я. Таким і був Слуцький, артист за натурою, котрий умів зображати доброту й щирість.

Проте на звинувачення його у терористичній діяльності Смирнов відповів:

— Цей номер не пройде. Я з першого січня 1933 року у тюрмі, і ви проти мене нічого не доведете.

— Ми нічого й не будемо доводити, Іване Микитовичу,— лагідно сказав Слуцький,— якщо ви не визнаєте, вас розстріляють без суду, постановою ОНВ. А на суді інші підсудні затаврують вас як терориста й убивцю, таким вас і запам'ятає радянський народ. А якщо ви виконаєте пропозицію Політбюро, допоможете партії остаточно викрити Троцького, то вам збережуть життя, з часом дадуть гідну вас роботу і все, зрештою, забудеться.

Смирнов мовчки, глузливо дивився на нього.

— Ви мені не вірите? — запитав Слуцький.

Не відповідаючи жодного слова, Смирнов і далі глузливо дивився на нього.

— Іване Микитовичу,— ще лагідніше сказав Слуцький,— з 27-го року ви боретеся з партією, незабаром буде десять років. Авжеж, у 1929 році ви одійшли від опозиції, але ви не роззброїлися до кінця. І от десять років ви не берете участі у будівництві соціалізму, десять років ви ізольовані від суспільства, від народу, ви, гордість партії, гордість робітничого класу, ви в тюрмі, на засланні. Адже у вас є шанс єдиним махом звільнитися від цього кошмару. Подумайте, Іване Микитовичу! Ви підійшли до останньої межі, повірте мені, до останньої. Невже ви хочете ганебно закінчити таке героїчне життя? Через кого? Через Льва Давидовича? Але його справу програно. Адже ви формально уже розірвали з опозицією, формально... Розірвіть фактично! Допоможіть партії остаточно розтрощити Троцького. Для цього вам доведеться зізнаватися у деяких неприємних речах, у ганебних речах, більше того, у речах, до яких ви не мали жодного стосунку, я це знаю. Але іншого виходу немає. Якщо ви хочете знову знайти довір'я партії, треба перед нею остаточно роззброїтися, роззброїтися тільки єдиною ціною — визнати те, що вимагає слідчий, іншої ціни немає й не буде. Подумайте, Іване Микитовичу! Благаю вас. Ви навіть не уявляєте ступінь моєї поваги до вас, мого схиляння перед вами. Мені страшно за вас, Іване Микитовичу. Я розумію, ви ображені, ви розсерджені, ви дорожите своєю честю, але для комуніста найвища честь — це захищати інтереси партії, упокоріться перед партією, Іване Микитовичу, упокоріться, інакше смерть, безславна смерть,— він показав пальцем на підлогу,— там, у підвалі. Кому це потрібно, Іване Микитовичу?

Смирнов і далі, ледь усміхаючись, дивився на Слуцького, не відповідав жодного слова.

— Ну, що ж,— зітхнув Слуцький,— я вам усе сказав, Іване Микитовичу, повірте мені, усе! Я сказав вам значно більше того, що мав право сказати, я багато чого взяв на себе. І я знову повторюю: або ви публічно роззброїтеся, чесним визнанням виконаєте свій обов'язок комуніста і лишитеся живі, а коли є життя, то все ще попереду. Якщо ж ви не роззброїтеся, то будете розстріляні, а ваше ім'я буде збезчещене на суді, ви помрете як ворог Радянської влади.

На обличчі Івана Микитовича наче завмерла презирлива посмішка, з якою він дивився на Слуцького, не вважаючи навіть за потрібне відповідати йому.

Невдача Слуцького викликала невдоволення Ягоди, Агранова та Молчанова насамперед тому, що Слуцький не послухав товариша Сталіна. Товариш Сталін чітко сказав: «Зв'язати його з Мрачковським». Що це означало? Це означало, що товариш Сталін вказав на слабку ланку в цій парі — Мрачковський. Отже, з нього слід було починати, а не зі Смирнова, як почав Слуцький.

Слуцький поквапився виправити помилку, хоча в душі побоювався, що з Мрачковським буде ще складніше, ніж зі Смирновим.

Смирнов — людина талановита, високоосвічена, хоча й самоук, Мрачковський — хоробрий від природи, проте запальний, грубий. При арештах бився, його зв'язували, саджали в карцер, загалом, тяжкий підслідний.

Слуцький, будучи боягузом, надумав з Мрачковським діяти коректно, але точно дотримуючись офіційності, навіть формальності. Він виклав йому суть справи, сказав, що Політбюро вирішило раз і назавжди покінчити з Троцьким, що в сучасних умовах це вкрай необхідно, іншого виходу немає, й Мрачковському дано вибір: або допомогти партії і тим відновити себе в її лавах, або бути знищеним як прихильнику Троцького. Він додав, що Кірова вбито за наказом Троцького (що було неправдою), Зінов'єв та Каменєв в цьому уже зізналися (що також було неправдою), упирається тільки Смирнов Іван Микитович (що було правдою і надавало видимість правди попереднім твердженням Слуцького). Таким чином, Мрачковському надано вибір: або з партією проти Троцького, і тоді життя й майбутнє, або із Смирновим за Троцького і проти партії, і тоді ні життя, ні майбутнього. Він, Слуцький, особисто репрезентує тут лише слідство і говорить Мрачковському те, що зобов'язаний говорити по службі. Проте якщо Мрачковський не заперечує, то він, Слуцький, насмілиться висловити й свою особисту думку.

— Кажіть,— відповів Мрачковський.

— Сергію Віталійовичу,— зворушливо мовив Слуцький,— ви герой громадянської війни, таким вас знає народ, країна, партія. Ви великий воєначальник і, коли б ви не пішли в опозицію, ви зараз були б напевне одним з керівників нашої армії. Безумовно, якщо ви підкоритесь нашим вимогам, вам доведеться пережити на суді кілька неприємних днів. Зате згодом... Згодом, Сергію Віталійовичу, буде війна. Адже ви добре знаєте, до чого готується Гітлер. І, коли розпочнеться війна, ви, Сергію Віталійовичу, займете гідне місце в захисті країни, місце, яке відповідатиме вашим здібностям, знанням, досвіду й таланту. А ці кілька днів на суді, хто про них згадає? А якщо й згадають, то лише як ще про одне свідчення вашої мужності, вашої вірності партії й беззавітної відданості її ідеалам. Мені важко вимовляти слова, які мені належить сказати, але я зобов'язаний це зробити: перед вами вибір — славне життя або безславна смерть.

— Що я маю підписати? — похмуро запитав Мрачковський.

Мрачковський не лише дав потрібні свідчення, а й узявся умовити Івана Микитовича Смирнова. Та це йому не вдалося. На очній ставці Смирнов обізвав Мрачковського боягузом і відмовився з ним розмовляти.

Роздратований Мрачковський дав додаткові свідчення проти Смирнова: ніби ще в 1932 на таємній нараді Смирнов запропонував об'єднатися з зінов'євцями й перейти до тактики терору.

Таким чином, до свідчень Ольберга та Рейнгольда проти Смирнова також долучилися свідчення його найближчого друга Мрачковського. Цього було, можливо, достатньо, аби витягти Смирнова на процес, але недостатньо, щоб примусити його у чомусь зізнатися.

Після невдачі Слуцького Смирнова передали Гаю, начальнику особливого відділу, який відав агентурно-інформаційним апаратом і «оперативною технікою», яку тут називали лагідним ім'ям «Надюша» від її кодової назви «захід Н».

Гай був людиною цинічною й жорстокою. Якось, отримуючи від нього вказівки про допит троцькіста, який знав Смирнова, Шарок сказав, що хоче спочатку скласти запитальник.

Гай презирливо подивився на нього й спитав:

— Хочете познайомитися з моїм запитальником?

— Так, звісно.

Гай витяг з шухляди столу гумову міліційну палицю, покрутив нею в повітрі.

— Ось мій єдиний запитальник. І вам раджу придбати такий самий.

Але це було ще до офіційної вказівки Сталіна про застосування фізичних методів впливу, і тримати в шухляді такий «запитальник» Шарок побоявся.

Гай одразу без патяків заявив Смирнову, що той повністю викритий свідченнями не тільки Ольберга, Рейнгольда, Дрейцера, Гольцмана та Мрачковського, а й Зінов'єва та Каменєва (цього разу це було правдою — Зінов'єв та Каменєв уже дали свідчення), і йому лишається тільки підтвердити їхні свідчення й визнати свою вину.

На підтвердження своїх слів Гай простягнув Смирнову протоколи допиту Зінов'єва та Каменєва.

— Прочитайте.

Однак Смирнов відмовився їх читати.

— Ви все можете,— відповів він,— можете навіть покласти переді мною Євангеліє від Матвія, де він засвідчує, що я терорист. Друкарень для цього у вас достатньо.

— Не вірите? — усміхнувся Гай.— Зараз повірите.

Він підняв трубку внутрішнього телефону, поговорив з кимось малозрозумілими Смирнову фразами, поклав трубку, далі почав щось писати, не звертаючи уваги на Івана Микитовича.

У двері постукали.

— Зайдіть! — крикнув Гай.

Двері відчинилися. Караульний завів до кімнати чоловіка, у якому Смирнов не одразу унізнав Зінов'єва, той ледве тримався на ногах, важко дихав, обличчя було хворе, брезкле.

Підтримуваний караульним, він опустився на стілець.

— Громадянине Зінов'єв,— сказав Гай,— ви підтверджуєте дані вами на слідстві свідчення щодо участі Смирнова Івана Микитовича у терористичній діяльності «Об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру»?

— Підтверджую,— ледь чутно мовив Зінов'єв.

— А от громадянин Смирнов заперечує,— сказав Гай.

Зінов'єв підняв стомлені порожні очі на Смирнова, тихо сказав:

— Іване Микитовичу, треба міркувати політично. Якщо ми підемо назустріч Кобі, Коба піде назустріч нам. Це відчинить нам двері у партію.

— На той світ він одчинить нам двері,— відповів Смирнов,— ти Кобу не знаєш? Ти віриш йому? Він брехун і ошуканець. Він затіяв усю цю справу, аби нас знищити.

— Не певен,— прошепотів Зінов'єв,— але якщо ти не підеш йому назустріч, то тебе він знищить напевне.

— Волію померти чесною людиною, а не брехуном, боягузом і продажним псом.

Після цієї сварки Гай склав протокол очної ставки, у якому Зінов'єв підтверджував свої свідчення щодо участі Смирнова в терорі, на що Смирнов щоразу відповідав: заперечую, заперечую, заперечую.

Зінов'єва відвели.

Гай акуратно склав папери на столі, потім переклав кілька аркушів і нібн між іншим запитав:

— Сафонову знаєте?

Іван Микитович уперше підвів голову.

— Сафонова,— повторив Гай,— вам відоме це ім'я?

— Так. Це моя колишня дружина.

— Тоді прочитайте ось це.

Гай поклав перед Смирновим заяву Сафонової, у якій вона свідчила, що наприкінці 1932 року, тобто коли Смирнов ще не сидів у в'язниці, він отримав від Троцького директиву про організацію терору проти керівників партії та уряду.

— І це ви могли вигадати,— Смирнов кинув на стіл папір.

Гай натиснув на кнопку дзвінка і наказав караульному завести свідка Сафонову.

Смирнов напружено дивився на двері. Сафонова зайшла, Смирнов не бачив її уже багато років, але ця жінка була колись його дружиною, вони розлучилися у свій час добрими друзями й лишилися добрими друзями.

Гай показав їй на стілець, вона сіла й заплакала. Смирнов ніколи не бачив, щоб його колишня дружина плакала. Сильна була колись жінка. Вона плакала, не могла зупинитися, і Гай її не зупиняв — нехай плаче, що довше плакатиме, то краще. Нарешті Сафонова опанувала себе, витерла сльози.

Смирнов кивнув на заяву.

— Твоя?

Вона знову схлипнула, витерла очі, уриваним голосом заговорила:

— Іване! У нас немає іншого виходу. Ні в тебе, ні у твоєї дружини, ні в Ольги (так звали дочку Смирнова). Тільки ти можеш врятувати наше життя — підкорись Політбюро. Адже усім зрозуміло: процес цей спрямований проти Троцького. Навіть Зінов'єв та Каменєв це зрозуміли. Якщо ти вийдеш на суд, то тебе побачить увесь світ і тебе тоді не розстріляють, а якщо ні, якщо не вийдеш, то й тебе розстріляють, і нас розстріляють, і ніхто про це не знатиме.

Смирнов мовчки слухав. І цю жінку він колись поважав, непохитна, принципова, непримиренна, безстрашна, і ось як її зігнули — баба, проста, на смерть перелякана баба.

— Відведіть цю дурепу! — сказав Смирнов.

— Не хочете з нею розмовляти,— усміхнувся Гай,— ну що ж, справа ваша. Він знову викликав караульного, кивнув на Сафонову.

— Відведіть!

— Іване!

— Іди геть! — перервав її Іван Микитович.

Коли Сафонову відвели, Гай сказав:

— Грубо ви розмовляєте з людьми, Смирнов!

Іван Микитович мовчав.

— Не забувайте, адже у вас є ще родичі. Невже ви і з ними так розмовлятимете?

Іван Микитович мовчав. Він не розумів, про що говорить Гай. Сафонова — колишній член партії, політичний діяч, але сім'я? Дружина його Роза — безпартійна, донька — студентка, який стосунок вони мають до його справи?

Про це Іван Микитович довідався за десять хвилин. Його вели по коридору в'язниці, і раптом у кінці коридору він побачив свою доньку Ольгу. Її, замучену, з розкуйовдженим волоссям, у порваній сукні, тримали за руки двоє дужих конвоїрів. Ольга, либонь, не пізнала Івана Микитовича, не кинулася до нього, кинувся до неї сам Іван Микитович, але конвоїр-супровідник схопив його ззаду залізною хваткою. Ольгу тут же втягли в камеру, двері зачинилися.

Іван Микитович спробував вирватися, та конвоїри уштовхнули його в камеру, кинули на підлогу.

Клацнув замок.

Іван Микитович підвівся, постукав у двері.

Відчинилося вічко, у ньому з'явилося обличчя коридорного.

— Чого стукаєте?

— Ведіть мене назад до слідчого!

— З корпусним говоріть.

— Давайте корпусного!

Віконечко зачинилося.

Іван Микитович сів на ліжко. Ось чим загрожував йому цей негідник Гай. Такий самий карний злочинець, як і їхній ватажок Сталін. Недарма Сталін у тюрмах дружив з карними злочинцями. Але з донькою вони ще нічого не вчинили, вони тільки загрожують, показують йому, до чого може привести його упертість, мовляв, знай, що чекає твою дочку. Треба взяти себе в руки. Вони розуміють: якщо підуть на таке, то після цього уже ніколи нічого від нього не доможуться, поки що вони тільки загрожують, загрожують дочкою, потім загрожуватимуть дружиною. Але загроза може перейти у дію. І самого розстріляють без суду й слідства. Його життя кінчилося, це зрозуміло, підпише — не підпише, життя кінчилося. Сталін його розстріляє, це зрозуміло. Отже, треба рятувати дружину й доньку. Треба чимось поступитися. Вони погодяться й на мале. Погодяться. Він їм надто потрібен на суді. Без нього немає троцькістської частини їхнього так званого Об'єднаного центру. Зінов'єв та Каменєв у них у кишені, цього слід було чекати — дев'ять років вони каються в усіх гріхах, покаються і в нових,

покаються, у чому їм накажуть. Але він, який завжди знав ціну Сталіну, він ніколи не каявся. Він одійшов від опозиції в 1929 році, вирішивши, що Сталін стає на шлях, який пропонувала опозиція, на шлях боротьби з правою небезпекою, що між партією і опозицією не лишається розбіжностей і в цих умовах слід працювати для партії. Він швидко зрозумів свою помилку: Сталін, як завжди, маневрував, ліквідувавши опозицію політично, він усіх колишніх опозиціонерів сховав у тюрму. Тепер він хоче їх усіх знищити фізично. І його, Смирнова, буде знищено. Але він зобов'язаний врятувати сім'ю. Для цього доведеться вийти на суд. І він вийде на суд. І цим хоч якоюсь мірою зменшить брехню, яку звалять на нього покірні підсудні й продажні свідки. Аби побачити Смирнова на лаві підсудних, Сталіну доведеться примиритися з тим, що він порушить його сценарій.

Смирнов заявив Гаю, що він згоден визнати, ніби Троцький у 1932 році дав вказівку про терор. Але він, Смирнов, який сидів у тюрмі, ніякої участі у терорі не брав і, чи брали участь у терорі інші звинувачені, не знає. Натомість він вимагає, щоб його дочку негайно повернули додому і щоб йому дали можливість у цьому переконатися.

Гай ці умови прийняв. Години за дві Смирнова знову викликали до Гая, і той запропонував йому потелефонувати додому. Смирнов потелефонував. Підійшла дружина, далі взяла трубку донька. На їхнє запитання, що з ним, Смирнов відповів:

— Усе гаразд.

У присутності Гая з його кабінету Смирнов телефонував щодня й переконувався, що дружина й донька вдома.

26

У приймальному пункті їх було троє, три жінки: одна приймала білизну, друга видавала, третя виписувала квитанції й одержувала гроші.

Софію Олександрівну одразу поставили видавати білизну — на роботу тяжку й нервову. Пачки білизни важкі, розмови з клієнтами нестерпні: то чогось не вистачало, то білизну порвали чи посадили пляму, то замість майки у пакет клали чужі труси. Багато в чому була винна фабрика, проте й Люся, приймальниця, також: неуважно переглядала білизну, пропускала дефекти, які треба було відмітити у квитанції або з якими білизну взагалі не можна приймати.

Тамара Федорівна, літня, сувора, небагатослівна жінка, яка виписувала квитанції та одержувала гроші і яка вважалася тут за старшу, робила їй інколи зауваження.

У відповідь Люся, молоде дівча, чмихала:

— Буду я їхні засрані підштаники обнюхувати!

Тамара Федорівна не могла за всіма устежити: квитанція складна, марудна, треба за цінником проставити вартість прання кожної речі, не всі речі були в цінинку позначені, доводилося визначати вартість за поцінною річчю, і підбити підсумок треба, і порахувати гроші, і видати здачу, і не помилитися.

За всіх відбувала Софія Олександрівна. Огризатися вона не вміла та й не могла заперечувати очевидне, одразу підписувала акт про нестачу чи брак, завідувач Яків Григорович був цим вельми невдоволений.

Яків Григорович завідував п'ятьма приймальними пунктами, приходив то вранці, то наприкінці дня, дивився спідлоба, сутулий похмурий чоловік, мовчки вислуховував пояснення Тамари Федорівни, невпевнено умочував перо в чорнильницю, тупо дивився у зведення, далі виводив закарлючку, що означала його підпис.

Перш ніж підписати документи на нестачу чи на брак, він недовірливо їх розглядав, навіть із зворотного боку — чи немає якоїсь каверзи, потім говорив Софії Олександрівні:

— До вас ніколи не було скарг.

— Але ж не я псую білизну,— захищалася Софія Олександрівна.

— Забаганкам потураєте,— він брав у руки якусь скатертину.— Могли у пральні посадити таку пляму?

— Але вона не помічена у квитанції,— заперечувала Софія Олександрівна.

— А чому вона має бути помічена? — обурювалася Люся.— Її не було, коли я приймала скатертину. Що ви вигадуєте?

— Люсю, ви мене не зрозуміли,— спякувалася пояснити Софія Олександрівна.— Я саме про це й кажу: раз не помічено у квитанції, отже, зіпсовано на фабриці.

Так відповідала Софія Олександрівна, хоча дуже добре бачила недбайливість Люсі.

— Хіба це пляма, її й не видно зовсім,— суворо промовляв Яків Григорович,— а ви пояснити клієнту не хочете. На мене звалюєте, я повинен фабриці претензії пред'являти, працювати повинен за вас.

І так щодня. І що далі, то більше причіпок і то грубіші вони були.

Після того, як Яків Григорович ішов, Софія Олександрівна брала під язик таблетку нітрогліцерину, опускалася на стілець, тяжко дихала. Тамара Федорівна мовчки вставала, сама відпускала білизну.

— Дякую, Тамаро Федорівно, мені вже легше.

Софія Олександрівна підводилася, ставала до прилавка. Вона робила спробу якось умовити клієнтів, але ті й слухати не хотіли, обурювалися ще запальніше, сварилися, у книзі скарг писали не лише про погану якість, а й про грубість та неуважність персоналу.

— Скаржаться на вас,— похмуро говорив Яків Григорович,— доведеться покарати.

— Знаєте що,— відповіла Софія Олександрівна,— для мене ця робота тяжка, у мене хворе серце, звільніть мене.

— Якщо хворі, треба інвалідність спочатку отримати,— сказав Яків Григорович,— а от звільнити вас як таку, що не відповідає посаді, можу. Можу подати доповідну директору фабрики: зважаючи на скарги клієнтів.

— Можете звільнити за власним бажанням,— втрутилася раптом Тамара Федорівна.

— А замінити ким?

— Думайте! На те ви й завідувач, аби думати. Бачите, людина літня, хвора, що ви над нею знущаєтеся?!

— Ну, ну, ви не дуже-то, Тамаро Федорівно, знаєте, кого захищаєте? Її ж нікуди не візьмуть, у неї син у таборі.

— Він не в таборі...— почала Софія Олександрівна.

Але Тамара Федорівна перебила її:

— Візьмуть чи не візьмуть — її клопіт. Тут вона працювати не може, ви бачите. А знущатися над трудящою людиною не маєте права, за Радянської влади живемо!

— Хто, хто знущається? — забурчав Яків Григорович.

— Ви! Ви знущаєтеся. Ми це підтвердимо.

— Точно,— заявила раптом Люська,— обов'язково підтвердимо.

Яків Григорович помовчав, далі похмуро кинув Софії Олександрівні:

— Подавайте заяву за власним бажанням.

Так закінчилася служба Софії Олександрівни у пральні.

І постало питання про нову роботу.

Питання це обговорювалося з сестрами Вірою та Поліною, з сусідкою по під'їзду старою вірменкою Маргаритою Артемівною і, звичайно, з Варею.

Варя була рада тому, що Софія Олександрівна пішла з пральні.

— Вам потрібна спокійна сидяча робота.

— А де знайти її?

— Будемо шукати.

Передовсім Варя подумала про Віку Марасевич. У тої безліч впливових знайомих — можуть допомогти. Та й батько її професор Марасевич консультує в поліклініці в Гагарінському провулку, можливо, влаштує Софію Олександрівну в реєстратуру. Це було б чудово — поліклініка поруч.

Варя потелефонувала Віці. Трубку взяв Вадим, Варя одразу упізнала його голос.

— Добрий день, Вадиме...

— Добрий день... Хто це?

— Це Варя Іванова, пригадуєш таку? Сестра Ніни.

— А...— протягнув Вадим і сухо додав: — Слухаю вас.

— Мені потрібна Віка.

— Віки немає.

— А коли буде?

— Ніколи. Вона не живе більше в Москві.

— Ах, так.

— Еге ж, так. На все найкраще. Вітання Ніні.

І поклав трубку.

По-хамському розмовляв. Дивно. Щось з Вікою сталося? Посадили?

З чоловіком її, Архітектором, нібн все гаразд, ім'я його мигтить... Що ж з Вікою?

Згодом Варя довідалася, що Віка вийшла заміж і виїхала за кордон.

Але в ту мить відсутність Віки її засмутила — могла б, звісно, допомогти.

Варя звернулася по допомогу навіть до Зої. Зоїна мама працювала білетеркою в кінотеатрі «Карнавал». Може, потрібна ще білетерка?

Зоя активно взялася за справу. Сподівалася, що її сприяння допоможе відновити дружбу з Варею.

Вона щодня повідомляла Варі новини, що подавали надію.

У «Карнавалі», щоправда, нічого поки що не виходить, але намічається місце в «Арсі», у їхньому будинку, це буде абсолютно прекрасно.

Згодом виявилося, що в «Арсі» поки що нічого не виходить, але є місце в кінотеатрі «Художній» на Арбатській площі. Зоїна мама знає всіх директорів, у неї багато знайомств у цьому світі.

Далі виник кінотеатр «Прага», також біля Арбатської площі... Потім кінотеатр «Уніон» біля Нікітських воріт...

Минуло два тижні, й Варя перестала вірити Зоїному базіканню — боїться признатися, що нічого в неї не виходить.

Доведеться просити Ігоря Володимировича. А цього Варі дуже не хотілося. Після того випадку з квітами їхні стосунки дещо змінилися. Ігор Володимирович ставився до неї, як і раніше, гарно, привітно усміхався, брав з собою на технічні наради, кілька разів навіть проводив — їм було по дорозі, але тримався стримано, розумів, що лист про квіти викликаний, звісно, не переполохом у квартирі. Просто Варя тримає його на відстані. Але зовні все лишалося, як і раніше. І Варя побоювалася, що звернення до Ігоря Володимировича з таким проханням може бути ним неправильно витлумачено. Не хотілося залучати його до справи, пов'язаної з С а ш к о в о ю матір'ю.

Проте іншого виходу не було.

— У мене є знайома,— сказала Варя,— вона мешкає в нашому будинку. Я її добре знаю й дуже люблю. Це самітня літня жінка, чесна, добра й порядна. З чоловіком вона давно розлучилася, а сина її позаминулого року арештували. Вона сама. Жити їй нема за що. Вона працювала у пральні на видачі білизни, але робота ця фізично тяжка й нервова. Довелося їй піти. Жінка освічена, закінчила гімназію і може виконувати будь-яку канцелярську роботу. Чи не можна її влаштувати кудись до нас чи в іншу проектну організацію? Ви не можете допомогти? Звичайно, десь неподалік Арбату, ви ж знаєте, що твориться в трамваях.

— До нас? — перепитав Ігор Володимирович.— Але, Варочко, будівництво готелю закінчено, недоробки — це вже не береться до уваги. А наше бюро переходить на проектування інших об'єктів. Вони ще остаточно не визначені. Можлива навіть реорганізація, про це подейкують, нас об'єднають з іншими проектними майстернями, отже, нові штати. Загалом, коли все це вирішиться, тоді можна буде спробувати щось зробити. Я маю на увазі у нас. Щодо іншого місця, я...— він задумався,— я спробую розпитати. Що вона може робити, ця ваша протеже? До речі, як її прізвище?

— Панкратова Софія Олександрівна.

Він записав на календарі.

— Так! То що вона може робити?

— Будь-яку канцелярську роботу. Підшивати папери, реєструвати, може бути секретарем у когось — вона дуже охайна й людина обов'язку. Рахівником, касиром. Ні, касиром не треба. Може прорахуватися з грішми. Реєстратором.

— Якась професія у неї є?

— Далебі, не знаю. Останнім часом вона працювала в пральні, та це була випадкова робота. Просто близько від будинку.

— Я спробую щось довідатися,— сказав Ігор Володимирович,— але, гадаю, що більш реально — зачекати, коли у нас пройде реорганізація й затвердять нові штати. Я бачу, ви дуже зацікавлені в долі цієї жінки,— усміхнувся Ігор Володимирович.

— Авжеж,— сказала Варя,— вона близька мені людина.

Й додала:

— Вона у великому горі. Їй треба допомогти.

Увечері Варя розповіла Софії Олександрівні про свою розмову з Ігорем Володимировичем. Вона не дуже вірила у реальність цього варіанту, але їй хотілося підбадьорити Софію Олександрівну, вселити в неї надію.

— До речі, Софіє Олександрівно, у вас є якась професія? Про це запитував мій начальник.

— Професія? Немає в мене певної професії, Варочко. Закінчила гімназію... У якому? В 1910 році. Ну, думала вступити в консерваторію... Голос у мене був. Але вийшла заміж, народився Сашко. Далі війна, революція. Коли Сашко підріс, мабуть, так у двадцять другому, двадцять третьому я працювала, власне, підробляла. Розумієш, Павло Миколайович, батько Сашка, людина дуже пунктуальна, вимоглива, усе має бути вчасно — і сніданок, і обід, і вечеря. І в хаті щоб був лад. І щоб усе випрано, випрасувано. Тому на постійну роботу я не могла влаштуватися, я б пізно приходила додому. Ну, я шукала таку роботу, аби не дуже відриватися від дому. Один час розповсюджувала лотерейні квитки, пригадую, була така лотерея допомоги голодаючим Поволжя. Звичайно, треба було ходити по квартирах, а ліфти тоді ще не всі працювали. Але я була молода, упорувалася. Зате завжди могла забігти в магазин і додому, зварити, зробити щось. Правда, заробляла небагато. На відсотках. Потім продавала озонатори.

— Що це таке?

— Ну, вони вішаються в туалетах для усунення поганих запахів. Знаєш, такі коробочки з дірочками, а всередині коробочок фланелеві подушечки, просотані різними пахучими речовинами. У середині двадцятих років, коли тільки з'явилися, вони були в моді, їх купували, а потім дуже швидко вийшли з моди. І не купувалися. Звичайно, усе це було досить смішно,— вона розсміялася,— приходиш в квартиру: «Купіть озонатор».— «А що це таке?» Пояснюєш, показуєш. Для цього іноді доводилося йти в туалет, показувати, як вішати. А туалет, бувало, зайнято, треба чекати. І квартири комунальні. Отож повинні вирішувати всі мешканці. Він і коштував якихось 2—3 карбованці, а все одно треба, щоб усі заплатили. А хтось відмовляється — не треба мені вашого озонатора. Решта мешканців за, один проти. І не купують: що ж, він дихатиме приємним повітрям за наш рахунок? Ні! Тоді ніхто не насолоджуватиметься цим ароматом,— Софія Олександрівна знову засміялася,— довелося мені розлучитися з озонаторами.

Почала я працювати страховим агентом. Страхувала життя, страхувала майно від пожеж, ну й таке інше. Робота також, загалом, стерпна. Але, розумієш, мало хто хотів страхуватися. Перш ніж застрахуєш, треба годину умовляти. А людина відповідає: а що мені страхувати? Яке в мене майно? Стіл, ліжко, три стільці. Яка може бути пожежа у кам'яному будинку? А іноді й так: «Ви, агенти, дивитеся лисицею, а прийдеш до вас гроші одержувати, з тобою й розмовляти не хочуть». Це, між іншим, правда: ми, агенти, на відсотках працювали, ми прагнули застрахувати, а інспектори, навпаки, прагнули не сплатити або сплатити якомога менше... Загалом, доволі принизливо. Іноді, бувало, просто витуряли за двері. Та головне не це. Там, розумієш, призначалися збори найнесподіваніші. Прийдеш на п'яту годину здати квитанції та гроші — і раптом стоп: лишайся на збори! А мені треба додому, незабаром Павло Миколайович прийде з роботи, треба обід приготувати. Я якось лишилася на збори, то він мені такий бешкет влаштував, довелося піти з роботи. Запрошували мене співати на радіо, хоча я й не вчилася, але Павло Миколайович заборонив категорично. Так, Варочко, я й лишилася без професії, правильніше, з найпрозаїчнішою професією — домашня господарка.

Приїхала до Софії Олександрівни Віра, енергійна, діяльна. Похвалила сестру за те, що пішла з пральні.

— І правильно зробила. Не по тобі робота. Підшукаємо іншу, легку, спокійну. А поки що потерпи. І не будь упертою. Бодай задля Сашка.

Зауваження про упертість стосувалися того, що Софія Олександрівна відмовлялася одержувати гроші, які посилав їй Марко Олександрович. Правда, посилав він їх не прямо Софії Олександрівні. Перший же переказ вона йому повернула. Тоді Марко Олександрович послав ці гроші Вірі для Соні, просив її переконати сестру взяти гроші й далі щомісяця висилав. Софія Олександрівна не брала, й Віра відносила їх на ощадкнижку.

— Ти маєш усе зважити,— розсудливо казала Віра.— Скільки тобі висилає Павло Миколайович?

— П'ятдесят.

— Двадцять ти відсилаєш Сашкові, двадцять п'ять платиш за квартиру. Тобі на життя нічого не лишається — п'ять карбованців. Чому ти відмовляєшся від грошей Марка? Він щось не так сказав щодо Сашка. Та зрозумій його становище. Він нічого не міг для Сашка зробити, хоча й робив спроби. Сам розповідав, заприсягався, що говорив з найвищими чинами, у мене нема підстав йому не вірити. Ти добре знаєш — Марко брехати не буде. Ну, а що він сказав щодо уряду, щодо Сталіна, нічого не вдієш, він такий, комуніст, вірить, що так і треба, що все правильно, усе справедливо. Так думати — також його особиста справа.

— Мені його гроші не потрібні.

— Припустімо. Тобі не потрібні. А Сашкові? Кінчається строк. У Москві його не пропишуть, ти повинна це знати і повинна зважати на це. Отже, йому треба кудись їхати, десь влаштовуватися, у його становищі це буде не так просто, Соню, дивися на речі реально. Це вже не Сибір, де він живе па 20 карбованців у місяць. Це коштуватиме дорожче в багато разів. І переїзди, й влаштування, і невдачі. Соню, ти повинна зрозуміти його становище. Йому потрібні будуть гроші, інакше він пропаде.

— Гаразд,— погодилася Софія Олександрівна,— нехай ці гроші лежать на твоїй книжці. Якщо Сашкові знадобляться, пересилатимемо йому. Зрештою, вони його посадили, вони його вислали, тепер ганятимуть його по своїй країні, нехай вони й допомагають йому своїми грішми.

— Соню! Ну, навіщо так? Хіба Марко його саджав?

— Так, Марко його саджав. Марко або такий, як Марко. Вони всі однакові, всі на один копил. Брат? Так, брат! І все одно я нічого не збираюся йому прощати. І не через Сашка. Що вони чинять з Росією? У що перетворили людей?! У що він сам перетворився, твій Марко?! У ньому не лишилося нічого людського. Це машина для виготовлення чавуну та сталі.

— Ти несправедлива, Соню. Ти добре знаєш, як любить тебе Марко. Я, Поліна — для нього просто сестри, ти — його улюблена сестра. І Сашко — його улюблений небіж.

Софія Олександрівна перебила її:

— Було колись. Тепер у нього лише одна улюблена людина — Сталін. Вони ж усі засліплені, зашорені цим ім'ям, вони не хочуть думати про те, що він робить, він для них бог, більше, ніж бог, бо для віруючого в бога є поняття добра й зла, милосердя, покути, жалю, а для них нічого немає. Для них є лише Сталін. Він їхній бог, він їхня совість.

Вона перевела дух.

— Добре, досить про це. Зараз мені важливо влаштуватися на роботу.

— На роботу влаштуватися не проблема,— сказала Віра,— але тобі усе-таки треба ближче до дому.

— Тепер простіше — є метро.

— І все-таки краще ближче до дому. Я шукаю, і Поліна шукає, і її чоловік, і мій чоловік. Запитуємо знайомих, щось знайдемо.

Одначе найкращу й найпрактичнішу пораду дала Маргарита Артемівна, сусідка Софії Олександрівни, стара мудра вірменка.

— Нікуди вам не треба влаштовуватися, Софіє Олександрівно,— сказала вона,— візьміть діток у нашому будинку. От у Гурових п'ятирічна дівчинка, Сонечка, як і ви, дуже гарне дівча, а Гурови працюють, обоє інженери, залишати

дівчинку нема з ким. Гурови взяли хатню робітницю з села, її не прописують, довелося звільнити. Є у них старша дочка, уже велика — 10 років. Але вона до другої години в школі. Гурови шукають, з ким залишити Сонечку до другої години. Далі Фортунатови — теж працюють, у них чотирирічний хлопчик Воря. Є дві бабусі, та вони між собою не мирять, приходять через день і також після другої години — у них удома свої клопоти. Ось вам і друге дитя.

— Але вони, здається, улітку виїздять на дачу,— сказала Софія Олександрівна.

— Так, у матері Фортунатова є дача, можливо, вони влітку відправлять хлопчика туди. Але не на все літо. Стара баба цілий день товктися з дитиною не буде, у неї там сад. Тепер. У Величкіної Зої Василівни зовсім безвихідь. Знаєте Зою Василівну Величкіну з третього під'їзду? У неї чоловік помер минулого року.

— Знаю.

— Ну от, вона лікар, працює десь у Сокольниках, а дитину возить у дитячий садок при заводі «Серп і молот», де служив її покійний чоловік. Уявляєте собі, які відстані? Їй доводиться вставати мало не о п'ятій ранку. Вона з задоволенням віддасть свою дівчинку в групу. Тепер Сапожникова Любов Михайлівна, художниця, чоловік на роботі, а вона вдома малює, робить копії портретів вождів, дитині нема з ким гуляти — ось вам уже четверо. Я не знаю, але по 25 карбованців вони в змозі платити, виходить сто карбованців. Сидітимете з дітьми на задньому подвір'ї, там дерева, тихо, гарно. Якщо негода, можна перебути у когось удома, по черзі. Між іншим, у Гурових окрема двокімнатна квартира.

— Не знаю,— засумнівалася Софія Олександрівна,— адже з дев'ятої до другої дітей треба нагодувати, а де?

— Усе це можна влаштувати,— упевнено відповіла Маргарита Артемівна,— батьки домовляться між собою. Побачите, до вас й інші проситимуться.

— Ні, більше чотирьох дітей не треба, я їх не догляну.

— Звичайно,— погодилася Маргарита Артемівна,— четверо достатньо.

Софія Олександрівна недовго водила групу — квітень та травень, а потім діти роз'їхалися, хто на дачу, хто в село до дідусів та бабусь.

Якось на подвір'ї Софію Олександрівну зустрів кербуд Віктор Іванович, зупинився, спитав:

— Чому дітлахів не водите?

— Літо, хто на дачі, хто в селі.

Віктор Іванович помовчав, а тоді сказав:

— Сходіть у Левшинський провулок, будинок п'ять у бюро інвентаризації, запитайте Панаса Петровича, скажете, що від мене, паспорт з собою візьміть. Там тимчасово потрібні люди, до осені попрацюєте.

Софія Олександрівна пішла в бюро інвентаризації, і її взяли. Вона допомагала іншій жінці, співробітниці бюро, давати лад документам, кресленням, планам домобудівництва, кошторисам. Усе це давно не розгрібалося, і роботи було багато й доволі цікавої: майже всі будинки Софія Олександрівна знала — Арбат і прилеглі провулки.

Документи акуратно складалися у великі швидкозшивачі, підшивалися, ставилися на полицю у послідовності нумерації будинків. На столі лежав перелік документів, яким належало бути в інвентарній книзі, і якщо їх бракувало, то їх треба було шукати; іноді їх знаходили у течці іншого будинку. І треба було перевірити оформлення: чи проставлено дати, підписи тощо.

Софія Олександрівна усе робила старанно, і начальниця була нею задоволена. Працювали вони в підвалі, але в сухому. У загратовані вікна на рівні тротуару навіть попадало сонячне світло.

У них була електрична плитка, чайник, вони гріли собі обід, кип'ятили чай, і Софії Олександрівні було тут добре й затишно. Отримувала вона 70 карбованців на місяць.

Але про своїх дітей у групі згадувала часто, особливо часто згадувала доньку Гурових Сонечку.

— Така розумна, обдарована дівчинка,— розповідала вона Варі,— така перейнятлива. Наслухалася вдома казок і навіть зі мною розмовляла так: «Софіє Олександрівно, гарненька моя, почитайте нам щось». Коли я була в задумі, за-

питувала: «Що ти засумувала, Софіє Олександрівно?» А якщо хто забився, говорила: «Ну, не плач, славний козаче». Одного разу сказала іншій дівчинці: «Ну, давай грай, стара карга!» Я їй кажу: «Сонечко, не можна так говорити». А вона відповідала: «Це в казці дідусь так лає бабусю».

Софія Олександрівна усміхнулася.

— Кумедні діти і всі різні. Хлопчик був один, Боря Фортунатов, неймовірний симулянт, уяви собі. Вельми хитрий. «Борю, прибери за собою іграшки!» — «Ні, не можу, я хворий...» — «Що тобі болить?» — «У носі слізки...» Якось обідали у Гурових, насипала їм щавлевого супу. Боря їсти не захотів: «Не суп, а якесь болото». Зваваж, яке точне порівняння вигадав! Одного разу він упав, я кажу: «Перестань плакати. Соромно».— «Ні, не соромно, а боляче, я об вулицю вдарився».— «Все уже минуло. Вставай!» — «Я не можу встати, я упав на смерть». А одного разу заліз під ліжко. «Вилазь!» — «Ні, тут гарно. У кімнаті день, а під ліжком ніч».— «Добре, добре, вилазь, ти ж гарний хлопчик».— «Ні, я не гарний, я паршивець!»

Варя була вражена добротою Софії Олександрівни, була задоволена тим, що вона знайшла якусь радість у житті, хоч трохи відволіклася од болючих своїх думок і хвилювань про Сашка.

— Взагалі,— вела далі Софія Олександрівна,— діти на диво спостережливі й дуже тонко відчувають слово. Одягаю дівчинці берет, кажу: «От як гарно сидить». Вона відповідає: «Сидить? У голівки сіднички немає!» Вона ж дивиться малюнок з лісом, запитує: «А в лісі вовки є?» — «Є».— «А ти боїшся?» — «Боюся».— «А тітка Аня не боїться, у неї зуби металеві». Або вона ж запитує про нашого кіномеханіка: «Чому дядька зовуть Давид? Він усіх давить?.. Тітку зовуть Люда, вона людоїдка?» Кумедні діти.

— До осені з'їдуться, знову зберете групу,— сказала Варя.

— Можливо. Мені з ними подобається. Правда, клопітно. Тому ні-ні захотілося, а тому й «по-великому». Нежить, простуда, шнурки розв'язалися. Адже діти досить уперті. Кажу Борі: «Борю, не ходи без шапки!» А він мені: «Я не ходжу, а бігаю». І не одягає. Боюся, взимку з ними буде тяжко. Загалом, побачимо... У моєму інвентаризаційному бюро мені також непогано. Роботи багато, але знаєш, робота дуже цікава. Там такі терміни, яких я ніколи не чула раніше: синька, калька, розріз, викіпіровка, проекція.

Та Варі ці терміни були добре знайомі, вона була техніком, навчалася в будівельному інституті.

— Тепер у нас з вами одна професія,— жартуючи, сказала вона Софії Олександрівні.

Вдома на Варю чекав лист.

Почерк виявився знайомий, Варя розкрила конверт, подивилася підпис, ага, звичайно, лист від Ігоря Володимировича.

«Люба Варю,— писав Ігор Володимирович,— Ваша коротенька цидулка про квіти дала мені право зробити те, на що я довго не наважувався,— написати Вам. Тепер мені не доведеться дорікати собі за те, що я Вам нав'язав листування, я відповідаю Вам. Я пишу, і це трохи наближає Вас до мене й тому втішає.

Вашу цидулку я перечитував кілька разів, вона перша в історії нашого знайомства, намагаюся зрозуміти кожне слово, тлумачу його і так, і сяк, шукаю потайний зміст. Іноді у якійсь фразі почується раптом щось тепле, дороге, але згадую Вашу звичну стриманість, і тоді мені здається, що Ви іронізуєте. Не знаю, як розуміти Вас, не чуючи Вашої інтонації.

Вибачайте, якщо мій скромний подарунок зробив Вам якісь ускладнення, більше цього не робитиму. Даю урочисту обіцянку.

Я ніяк не можу забути Вашого «телефонуйте», кинутого мені зі східців трамвайного вагона.

Для незнайомого таке «телефонуйте» — це дозвіл на подальше знайомство. Для мене, який знає Вас, це «телефонуйте» — всього лише «до побачення», а «до побачення», на жаль, ні на яке побачення не натякає.

Якби Ви сказали «потелефонуйте» — це був би не тільки Ваш дозвіл, а й Ваше бажання. Дві літери, а яка різниця. «Потелефонуйте» не говориться у перший день знайомства.

Пригадуєте закритий Олександрівський сад? Калюжі. Ваші туфлі. Кремлівська стіна. Грот Венери. Малюсінька дірочка в панчосі. Свисток сторожа. Наша втеча. Ворота, перегороджені лавкою. Ура!!! Ми врятовані. Навіть можемо дратувати сторожа. Уся ця прогулянка виткана з безлічі дощових крапель.

Розкажіть мені щось...

Ви надто своєрідна якась, нелегка.

Мені здається, у Вас неприємності, а так хочеться утішити Вас. Коли Ви були одружені, я нічого не знав про Ваше життя, але я все розумів. Хотів допомогти Вам, а не знав, як це зробити.

Учора ввечері був у справах на Арбаті, проходив повз Ваш будинок, навіть сідав на 31-й трамвай на Вашій зупинці, крутив головою на всі боки, але марно... Ви так і не з'явилися.

Пригадуєте нашу гру: до кінця кварталу бути на «ти», а далі до кінця наступного бути на «ви». Ви не захотіли цієї гри, не захотіли бути зі мною на «ти». Я довго сумував потім...

Чи можете Ви дати мені можливість проводити Вас без Зої?

Як тяжко було налагодити з Вами той невловний зв'язок, який створюється загальним настроєм, коли люди удвох. Досить було одного Вашого слова, аби цей зв'язок установився, тоді було б так гарно. А наступного разу знову починай усе спочатку.

Одного разу, коли Ви хворіли, я вирішив відвідати Вас, піти до Вас без дзвінка (зобов'язаний же я як начальник турбуватися про здоров'я своїх підлеглих). Піднявся по східцях, постояв біля дверей, підняв руку до дзвінка і, злякавшись чогось, можливо, Вашої холодної зустрічі, бігом спустився східцями й поїхав додому. Я ніколи не розповідав Вам цього випадку.

Я люблю музику, ходжу до консерваторії, як би я хотів слухати музику поруч з Вами.

Даруйте, що написав такого нудного листа. Мені треба сидіти з Вами на парапеті набережної й дивитися на перехожих, які точні й влучні характеристики дасте Ви людям. Мені треба, щоб Ви губили квітку на площі, адже лише дрібниці створюють багатство відчуттів.

Ми цілий день разом з Вами на службі, але служба нас і роз'єднує. Напишіть мені бодай двоє слів, такого телеграмоподібного листа, тоді ми знову будемо віч-на-віч. І я Вам відповім. Мені хочеться, аби Вам подобалися мої листи.

Коли Ви тоді, уперше зайшли у «Національ», Ви були у капелюшку з крисами. Ви його зняли, і я побачив великі очі, чисті й цнотливі. І. В.

P. S. Цього листа написано майже рік тому, одначе я не наважувався його відправити. Тепер відправляю, жодного слова не змінивши, бо нічого не змінилося в моїй любові до Вас і в моєму захопленні Вами. І. В.».

Варя опустила листа на коліна й довго так сиділа у задумі.

Лист гарний, щирий. Він славна людина, Ігор Володимирович, і, мабуть, її життя з ним було б легке, безтурботне, розкішне й веселе. Він належить до еліти, він «приголублений», і всі блага, якими живе еліта, доступні йому. Доступні завдяки його таланту й працездатності, а не тому, що поводиться слухняно. Це не мало, зовсім не мало, тому вона й ставиться до Ігоря Володимировича з повагою. Але те життя, яке здавалося їй казковим ще рік тому, до якого вона так прагнула зі своєї темної комунальної квартири, більше її не вабило. Вона знала тепер і зворотний бік медалі: вона не може й не бажає жити безтурботно й бездумно, коли поряд страждають, катуються, помирають голодні діти, діди, баби. Їй несила боротися з голодом і неправдою, вона не знає, як боротися, але веселитися на цьому бенкеті вона також не буде.

Вона чекає на Сашка... Сашко знає, як йому жити, знає, як жити їй. Особливо тепер, після всіх випробувань, через які йому довелося пройти. Звичайно, йому буде нелегко, коли він повернеться, всі кажуть, що в Москві його не пропишуть. Та, хоч би де він жив, вона зобов'язана допомагати йому. Кожній людині потрібне якесь опертя. Вона, Варя, й буде опертям для Сашка, іншого опертя у нього немає!

Але мучили її слова Ніни під час тієї сварки через Сашкову фотографію, вона ніяк не могла їх забути. Нінка кричала їй: «Якщо Сашко твій наречений, то чому ж ти не чекала його, вискочила заміж за шахрая?» Невже й Сашко сприйме

її шлюб з Костею як зраду? Але це не зрада! Вона була дівчам, нічого не розуміла, їй хотілося незалежності, і вона думала, що одруження дасть їй незалежність. Вона помилилася. Вона не писала Сашкові про Костю, не хотіла засмучувати, це б уразило його. Але, коли він повернеться, вона все йому розповість, і він усе зрозуміє, і вибачить їй за Костю.

Варя довго обмірковувала свою відповідь Ігорю Володимировичу. Що відповісти і як відповідати: листом чи краще поговорити з ним? Сказати правду в очі. І надумала: краще все-таки поговорити. Тоді те, їхнє друге, окреме від бюро життя кінчиться.

Вибравши зручний час, Варя зайшла в кабінет до Ігоря Володимировича.

— Ігоре Володимировичу, я з приводу вашого листа.

Він сполотнів.

— Так?

— Я хочу вам сказати таке: я люблю одного чоловіка, він далеко звідси і повернеться через рік. Я чекаю його.

Він помовчав, опанував себе і, лагідно усміхаючись, відповів:

— Ну що ж, Варочко, я також чекатиму...

Продовження в наступному номері.

КУЛЬТУРНА ХРОНІКА ✦ КУЛЬТУРНА ХРОНІКА ✦ КУЛЬТУРНА ХРОНІКА

Торік у листопадовому номері «Дніпра» вперше було опубліковано українською мовою велику добірку віршів тамільського поета Субраманьї Бараді (1882—1921). Щоправда, найперші переклади — два вірші Бараді — з'явилися 1982 року у «Всесвіті». Але журнал «Дніпро» запропонував читачеві вперше саме велику добірку творів відомого індійського письменника у перекладі Миколи Луківа.

З цього приводу мадраський щотижневик «Джана сакті» («Народна сила») відгукнувся статтею «Поезії Бараді українською мовою». У статті, зокрема, зазначається, що на Україні впродовж останніх років з'явився ряд перекладів авторів з Південної Індії. Це цікаве явище, підкреслює газета, адже література цього регіону була зовсім не відомою нащадкам Тараса Григоровича Шевченка, вони знайомі переважно з творчістю представників лише Північної Індії — Рабіндраната Тагора, Прем Чанда, Аббаса та ін.

Дві причини, на думку «Джана сакті», сприяли появі інтересу на Україні, зокрема до тамільської літератури: фестиваль Індії в СРСР і переклади творів Шевченка в Індії. «Завдяки зусиллям відомого українського поета М. Луківа більш широко представлена тепер у Києві творчість Бараді,— зазначає мадраський щотижневик.— Тим самим українці відгукнулися на 106-ту річницю з дня народження Бараді, вони сприйняли його як свого, так само Шевченко близький нашим серцям».

Нині розчинилися на Україні двері і для творів інших індійських авторів з Південної Індії. У налагодженні цих важливих літературних зв'язків почав відігравати свою роль і журнал «Дніпро», підсумовує газета.

Гетьмани України

Розпочинаємо публікацію циклу науково-популярних історико-біографічних нарисів про гетьманів України. Їх автор — доктор історичних наук, професор Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка Володимир Олександрович Замлинський. Він — автор ряду наукових праць, зокрема про Б. Хмельницького.

Цикл нарисів — перша спроба в радянській історіографії в хронологічному порядку розповісти про життя і діяльність гетьманів України. Звісно, автор не претендує на вичерпне висвітлення малодослідженого історичного матеріалу. Це — справа подальших колективних зусиль істориків, літераторів, журналістів.

Володимир ЗАМЛИНСЬКИЙ

БІЛЯ ПЕРШОВИТОКІВ СЛАВИ ЗАПОРОЗЬКОЇ

СЛОВО ПРО КОЗАЦТВО УКРАЇНИ ТА ЙОГО ГЕТЬМАНІВ

Там, де сивий Дніпро-Славутич, пронісши свої широкі води розлогими рівнинами України, повертає на південний захід, починалися знамениті дніпровські пороги: Кодацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Княжин, Ненаситець, Ревучий, Вольниневський, Будилівський, Таволжанський, Літній, Вольний. Це про них згадує Ярославна у своєму плачі у «Слові про Ігорів похід»:

«О Дніпре-Славутичу!
Ти пробив єси кам'яні гори
Крізь землю Половецьку»...

З ревом неслися води Дніпра через цю кам'яну перепону і, пробившись крізь неї, вільно розливались по широкому, неосяжному пониззю, що розляглося до самого Чорного моря. А серед цього многоводдя ніби розсипав хто незліченну кількість островів та острівців, серед яких Хортиця (Велика і Мала), Великий, Томаківка, Базавлук... Назви, назавжди вписані в історію України і навічно пов'язані з такими її героїчними і легендарними сторінками, як Запорозька Січ, визвольна війна українського народу проти поневолювачів.

Козацтво на Україні виникло у сиву давнину як вияв всенародного антифеодального протесту проти утисків чужоземних, та й своїх, поневолювачів.

На кінець XV століття споконвічні українські землі, які протягом двох з половиною століть перебували під гнітом монголо-татарських завойовників, були поділені між різними тодішніми державами. У середині XIV століття литовські феодали захопили Придніпров'я і Прибужжя. У 1387 році польське королівство встановило своє панування в Галичині. На рубежі XV—XVI століть Молдавське князівство захопило частину Подолії та Буковини, але незабаром саме стало здобиччю султанської Туреччини. Ще в XI столітті угорські феодали захопили Закарпаття. Українські землі перебували під жорстоким класовим і національним гнітом. Населення піддавалося нещадній експлуатації та пограбуванню. Швидко росли магнатські і шляхетські по-

містя, посилювалася панщина та інші повинності. Магнати мали необмежену владу над українським селянством, розпоряджаючись не лише його майном, а й життям.

Доведені до відчаю селяни з Волині, Галичини, Поділля, північно-західної Київщини тікали в менш заселені степові райони — на Брацлавщину, Канівщину, Черкащину, де кріпосницький гніт був слабший. Осівши там, вони займалися землеробством і особливо «уходництвом», тобто степовими промислами — мисливством, рибальством та бджільництвом.

Сусідство татар, їх напади змушували селян озброюватися, бути постійно на чатах. Тому «уходництво» звичайно поєднувалося з обороною від татарських нападів. На цей час і припадає виникнення вільного озброєного населення — козацтва (слово «козак» у перекладі з тюркської — «вільна людина»). Треба сказати, що козаки не лише відбивалися від татар, а й самі нападали на них, робили походи на татарські поселення, захоплювали здобич.

Самуель Грондський у своїй «Історії козацько-польської війни», виданій у 1789 році, писав з приводу утворення козацтва: «Ті з руського (українського — В. З.) народу, які не хотіли терпіти ярмо і владу місцевих панів, йшли у дальні краї, до того часу ще не заселені, і привласнювали собі право на свободу... і щоб відрізнитися від підданих, які належали руським (українським — В. З.) панам, стали називати себе козаками».

Приблизно в цей же час на Дону, Яїку та інших окраїнних землях Росії також почало з'являтися козацтво з числа втікачів-селян, що прагнули позбутися кріпосницької залежності. Цю думку підкреслював К. Маркс у своєму конспекті праці М. Костомарова «Бунт Стеньки Разіна»: «Козацтво виникло тоді, коли удільна стихія впала під тиском єдинодержавства, воно було протидією старого новому. Ряди козацтва поповнювалися невдоволеними елементами, які не приживалися в суспільстві, не могли витерпіти його кайданів...

Тоді, як у південній Русі заснувалося славне Запорожжя і дух козацтва розлився по всій Україні, відбувся такий же наплив народу з півночі на Дон. Україна надала допомогу цій громаді і населила береги Дону своїми дітьми. Малоросія з самого початку взяла участь в утворенні донського козацтва, що засвідчує мова нинішніх донських козаків — середнє наріччя між малоруською та великоруською мовами. Відтак козацтво заволоділо берегами Волги, Тереку, Яїку (Уралу) і проникло в далекий Сибір» [1].

Проте серед козаків невдовзі почало відбуватися соціальне розшарування, розмежування на заможну верхівку, середнє козацтво та бідняків, які не мали нічого, окрім рваної свитки, і змушені були наймитувати у багачів. Усе це викликало невдоволення у більшості зубожілого козацтва.

На кінець XV століття польським магнатам вдалося підкорити значну територію Подніпров'я. Захоплена пристрастю до наживи, шляхта здійснювала немилосердне пограбування українського населення, всіляко посилювала кріпосницькі утиски, політиче безправ'я, що поєднувалося з образою національної гідності й віри. А папа іменем Христа благословляв будь-які бузувірства і розправи над непокірними «хлопами-схизматиками».

Бідніше козацтво разом з селянами-нетягами та міськими низами, шукаючи волі, все нижче й нижче спускалося по Дніпру аж за самі пороги, куди не досягала рука феодала і панувала воля й рівність.

Так, наприкінці XV — на початку XVI століть на Дніпрових берегах за порогами з'явилося запорозьке козацтво.

Перші козаки, поселяючись на дніпровських островах, споруджували своєрідні укріплення, або січі. Кілька таких укріплень утворювали кіш, тобто козачий стан, об'єднання запорозьких козаків.

В історії залишилася пряма згадка про існування козацьких укріплень за дніпровськими порогами. Це свідчення учасника їх утворення, автора «Всесвітньої хроніки», польського історика Мартина Бєльського. Зазначена праця була закінчена сином дослідника Іоахімом і видана 1551 року в Кракові. У розділі «Про козаків» писалося: «Ці люди постійно зайняті ловлею риби на Низу, там же сушать її на сонці без солі. Пробувши тут літо, козаки розходяться на зиму по ближчих містах, як, наприклад, Київ, Черкаси та інші, полишивши на острові у надійному місці човни

[1] Маркс К., Стенька Разин.— У ж. «Молодая гвардия», 1926, № 1, с. 107.

і кількасот чоловік на коші, як вони говорять, при стрельбі, бо ж мають у себе гармати, захоплені у турецьких укріпленнях або відбиті у татар».

З розповіді М. Бєльського зрозуміло, що до 40-х років XVI століття у козаків за порогами вже існувала певна організація, представлена кошем, а козаки складали його озброєний гарнізон. Цікаво, що польський історик повідомив нам не лише про існування першого козацького коша за дніпровськими порогами, а й вказав місце його розташування. Це був острів, розміщений приблизно в шістдесяти кілометрах південніше Хортиці і «називаємий Томаківкою, на якому найчастіше живуть низові козаки і який служить їм, по суті, найміцнішою фортецею на Дніпрі»[1].

З утворенням Запорозької Січі пригнічені верстви українського народу здобули міцну опору в боротьбі проти соціального і національного гніту. Козакам, які пішли за пороги, здавалося, що вже ніколи не вернеться до них панська неволя і тепер для них настало життя, повне щастя і справедливості. Свої мрії вони втілили у пісні:

Зараз тая серед рая слобода засіла,
Там тишина, вся старшина немає к їм діла.
Тут хапуга, війт-п'янюга вже не докучає,
І в підводу тут із роду ніхто не хапає.

Та це була лише жадана мрія, а насправді не всім і тут жилося однаково. І хоча не було феодальної власності на землю і всі формально ніби й рівні, однак і тут з'явилася заможна верхівка, а поряд — численна сірома. Саме козацька старшина обирала із свого середовища адміністративну владу і суд, очолювала козацьке військо.

Козацтво, яке не визнавало панської влади, було прикладом для інших, справляло великий вплив на підневільний люд. І особливо це виявлялося у часи народних повстань, що в основі своїй і опиралися на Запорозьку Січ.

У боротьбі проти турецько-татарських загарбників і шляхетських поневолювачів формувався образ козака — сміливого і витривалого воїна. Турецький хроніст Наїма писав про них: «Можна з певністю сказати, що важко знайти на землі людей сміливіших, які б так мало дбали про своє життя і так мало боялися б смерті».

І як не згадати тут образ Тараса Бульби, створений М. В. Гоголем, в якому повною мірою втілено відданість козацтва своїй батьківщині і його безмежну ненависть до її ворогів.

Народ словами пісні таким чином виявив величезну шану козакам:

Дніпре-брате, чим ти славен,
Чим ти красен, чим ти ясен?
Ой я славен бурлаками,
Низовими козаками...

Треба сказати, що Запорозька Січ — багато в чому явище унікальне, єдине у своєму роді. Вона була не лише опорою у відсічі турецько-татарської агресії, а й своєрідним національно-політичним центром боротьби українського народу проти панування шляхетської Польщі.

Необхідно тут зазначити і про військову організацію Січі. Основною одиницею був полк, який ділився на сотні, а ті — на десятки. Козацьке військо очолював гетьман, полки — полковники, сотні — сотенні, десятки — отамани.

Місцевим органом не лише адміністративної, судової, а й військової влади був кіш, на чолі якого стояв кошовий отаман.

Однак, говорячи про гетьманів, потрібно зазначити, що назва «гетьман», тобто воєначальник, вживалася спочатку в нашій сивій давнині майже до всіх, хто очолював формування озброєних людей.

І коли в XV столітті в низах Дніпра почали з'являтися перші козацькі угруповання, то ті, хто їх очолював, називалися також «гетьманами».

1572 року за розпорядженням короля Сігізмунда II Августа було взято на державну службу триста козаків. Їх внесли у список-реєстр, звідки й пішла назва «реєстрові козаки». Згодом їхня кількість збільшувалася. Треба зазначити, що до реєстру потрапляли переважно заможні козаки. Їм була встановлена плата грішми чи

[1] Біля сучасного міста Марганця Дніпропетровської області.

сукном. Так з'явилися гетьмани реєстрового козацтва і гетьмани нереєстрових козаків, або гетьмани запорозькі. Особа, що тимчасово займала цю посаду, називалася наказним гетьманом.

На початку історії козацтва гетьманство над ним у більшості своїй прибирали войовничі збіднілі шляхтичі, що прагнули за допомогою козаків відзначитися серед магнатства. Іноді їх обирали і козаки. Проте реєстрових гетьманів наставляв король.

Гетьмани — ставленики короля — не завжди виражали волю і прагнення козацтва, а використовували його для захисту інтересів шляхти щодо утримання територій, боротьби із зовнішніми ворогами, передусім з кримсько-татарськими феодалами та їх турецькими покровителями.

Історично ж складалося так, що козаки, захищаючи захоплені польською шляхтою території, водночас боронили і рідний народ, рідну землю. Тому і йшли вони за наставленими до них ватажками.

Згодом гетьманів почало обирати саме козацтво. Однак старшина всілякими способами «протягувала» своїх ставлеників. Різні серед них були люди — і великі, і дрібні, такі, що принесли своєму народу і чимало користі, і чимало горя. Одначе усі вони пов'язані з історією України. І справжнє її пізнання без гетьманських доль було б неповним.

А між тим вивчення біографій гетьманів України, як і представників іншої козацької старшини, у нас не велося, а те, що написано у дореволюційні часи, було забуто, та й слова «гетьман» уникали як націоналістичного, особливо коли йшлося про народних ватажків — Наливайка, Косинського та інших.

Вивчаючи нашу історію, ми повинні були користуватися такими підручниками та матеріалами, які зосереджували увагу лише на її соціально-політичний, класовий бік, полишаючи в небутті багатьох конкретних історичних осіб, їхні думи і вчинки, які, так вважалося, не відповідали меті комуністичного виховання.

І як не згадати тут з цього приводу гірких слів О. Довженка про історію України, записаних у «Щоденнику» 1942 року: «Боже ж ти мій! Двадцять п'ять років нема історії і нема словника. Яка ганьба. Яка мерзота! Чия огидна рука тут діяла і во ім'я чого? Країна виховання безбатченків! Безбатченків без роду, без племені. Де ж і рости дезертиру, як не у нас...»

Далі Довженко пише і про такий прикрий випадок. Коли перед однією з атак хтось викрикнув, щоб били німців, рятували народ, як славні Богдан, Богун, Сагайдачний, Байда, то солдати-українці почали питати, що це за люди.

«— А хто їх зна.

— Байда — та це ж наш старший лейтенант.

— А Сагайдачний?

— Це редактор німецької газети, читав його українські статті у звільнених селах. Страх, який ненавидний.

Горе, може, хоч ти навчиш нас, недобитків невдалої історії. А коли ні — умрем, навіки загинем».

І далі Довженко пише: «Єдина країна в світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалась чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним,— це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема».

Ці слова нашого визначного земляка сповнені не лише гіркого жалю, а й звинувачення щодо тих, хто позбавив народ можливості знати свою історію. А вона, як і в кожного народу, складна і багатогранна. Є в ній і злети народного духу, і його прикрі спади, і населяють її люди дрібні і люди великі. Та все то є наше минуле, знання якого тільки й дає нам сили бути громадянами і патріотами рідної землі. А, отже, поважати історію, культуру інших народів, їх прагнення і діла.

Виходячи з цього, я взявся написати біографічні нариси про гетьманів України.

ВЕНЦЕСЛАВ СВЕТОЛЬДОВИЧ

Починаючи оповідь про гетьманів, які діяли на Україні, ми обов'язково зіткаємося з питання, а хто ж був перший? Історики вже не десятиліттями, а століттями шукають на нього відповідь. Але й досі це питання так і лишається нез'ясоване. І основна причина — брак історичних джерел. Одне можна сказати, що з глибини віків дійшло до нас ім'я потомка руських князів Венцеслава Светольдовича, якого вперше,

за переказами, було названо гетьманом українських козаків, що брали участь у битвах на боці Ягайла і Вітовта у двох війнах проти хрестоносців.

Вітчизняні дослідники не завжди називають його першим гетьманом. Та й, очевидно, вважати Венцеслава Светольдовича обранцем народу в сучасному розумінні ми не можемо. Але оскільки він названий як перший гетьман і в літописах, і в «Истории Русов», ми вважали за можливе почати саме з нього.

На жаль, і в подальших наших розповідях нам доведеться вдаватися до слів «брак відомостей», «не збереглися документи», «відомості загубилися у плині часу» і таке інше. Це ми змушені сказати і про Венцеслава Светольдовича. Що дійшло до нас про нього з літератури та інших документальних свідчень?

Основним джерелом про нього ми можемо назвати лише «Историю Русов или Малой России», авторство якої приписують білоруському архієпископу Георгію Кониському. І хоча названому твору властиві довільна інтерпретація історичних подій, часом суб'єктивний підхід до змалювання окремих осіб, однак необхідно відзначити й те, що у ньому все ж немає явних, кричущих відступів від історичної правди. Тому ми у даному нарисі і будемо орієнтуватися на вказану книгу. У ній, зокрема, зазначено: «По з'єднанню Малої Росії з Державою Польською (тобто, коли польські феодали загарбали Україну — В. З.), першими в ній гетьманами наставлені потомки природних князів руських Светольдів, Ольговичів, чи Омельковичів і Острозьких... З цих гетьманських князів руських Венцеслав Светольдович, захищаючи воїнством своїм все королівство Польське від страшних тоді німецьких крижаків, що поширювали завоювання свої при берегах Балтійського моря, виявив першому королю своєму Владиславу (Владислав II Ягайло 1348—1434 рр.— великий князь литовський і польський король.— В. З.) знатні послуги...»

То був час, коли Тевтонський орден, прагнучи захопити землі сусідів, постійно воював з Польщею та Литвою. Гетьман Венцеслав Светольдович на чолі українських козаків брав активну участь у битвах з тевтонцями і часто вирішував долю двобоїв.

Як відзначає автор «Истории Русов», коли «у 1401 році від магістра крижацького Магнуса, після багатьох з ним зіткнень, були надіслані до короля Владислава з посланцем два закривавлених мечі, що означало тоді рішучу й жорстоку війну і виклик на оную, то Венцеслав за королівським велінням, з'єднавшись з воїнством польським і литовським, маючи при тому свого війська тридцять сім тисяч при воєводах Ольговичу і Острогету та при полковниках Рогдаю, Полеличу, Громвалу, Колядичу і Купалдею, виступив з ними на крижаків біля містечка Динабурга...»

Битва була затяжна і жорстока, і хрестоносці мало не домоглися переваги. І тоді українські війська на чолі з Венцеславом та Рогдаем обійшли берегом Двіни хрестоносців і ударили по них і з боку, і з тилу. Це було початком перемоги. Лише полонених налічувалося до п'ятдесяти тисяч. «Нагороди і подарунки від короля малоросіянам були відповідні їх заслугам».

У цей час Венцеслав Светольдович, користуючись прихильним ставленням до нього короля, виклопотав для малоросіян так звану «підтверджуючу грамоту», по суті, перший привілей для українського народу. Це було надзвичайно важливо, бо литовська верхівка зазіхала на права і володіння малоросіян. Грамота підтверджувала права гетьмана в межах України, засвідчувала самостійність українців щодо польських і литовських магнатів — «...бути їм як рівний з рівними і вільний з вільними, вічно і непорушно». У грамоті підкреслювалося, що «і права свої руські мати їм непохитні, бо вони хороші і тому прийняті в князівстві Литовському разом з письмом руським або слов'янським. І за ними (правами — В. З.) мати їм суди, і утримувати розправи, і володіннями своїми спадковими і нажитими володіти їм, і, як забажають, використовувати беззаперечно і безперешкодно...»

Очевидно, що ця грамота відіграла свою роль у подальшій спільній боротьбі проти німецьких загарбників. Українські воїни під проводом гетьмана Венцеслава Светольдовича і надалі виступають на боці Литви й Польщі проти хрестоносців, і зокрема в битві під Грюнвальдом.

Після цього ім'я гетьмана Венцеслава Светольдовича з'являється в історії ще раз, коли 1439 року король Польщі оголосив війну Порті, взявши бік Угорщини. На берегах Дунаю польський король розбив турецькі війська. І в цьому велика заслуга і гетьмана Венцеслава, який на чолі понад сорокатисячного українського війська брав у цих битвах безпосередню участь.

На жаль, ми не маємо ніяких джерел, які б давали нам змогу визначити вік, характер, вдачу першого гетьмана. Одне можемо сказати, що людина він був непересічної вдачі, і хоробрості йому не бракувало. Очевидно, очолював він українські війська не лише по праву старшинського роду, а й тому, що своїм життям і ділами був гідний цього. Мабуть, тому і зберегла історія його ім'я для нащадків.

ПРЕДСЛАВ ЛЯНЦКОРОНСЬКИЙ І ЄВСТАФІЙ ДАШКЕВИЧ

Історія пов'язала ці два імені як одним часом, в який вони діяли, так і спільними справами.

Це був період, коли польські і литовські феодали зазіхали на освоєні козаками багаті землі Подніпров'я. Вони виклянчували собі у короля посади намісників, старост, підстарост і, зайнявши їх, окатоличували український народ і колонізували його споконвічні землі.

Представниками шляхетства були на Україні і Євстафій Дашкевич, український феодал, литовський воєвода, канівський та черкаський староста, і Предслав Лянцкоронський, українсько-литовський феодал, староста хмельницький та черкаський.

Як один, так і другий увійшли в літопис української історії як гетьмани, що з волі короля очолювали козацькі ватаги для боротьби з татарами і навіть вважаються засновниками запорозького війська.

Ось як, наприклад, свідчить про Предслава Лянцкоронського літопис Григорія Грабянки. Описуючи героїзм запорозьких козаків у боротьбі з татарами, їхню військову майстерність, благородство козаків, «які самовільно ідуть на помощ іншим царствам і малої ради користі великую нужду підіймають...», літописець зазначає, що «сих ради славних їх (запорозьких козаків — В. З.) военних діл не возгнушалися їм бути гетьманами великородних сенаторських домов знатнії люди, бо в року 1506 був першим козацьким гетьманом Предслав Лянцкоронський...»

Автор «Истории Русов» з цього приводу зазначає, що «...в 1506 році обраний від лицарства перший гетьман руський Предслав Лянцкоронський із роду сенаторського, зять князя Острозького і свояк короля Олександра, за котрим була в заміжжі Єлена, також княжна руська, названа поляками схизматичкою і тому не коронована. Сей гетьман королівству польському дуже прислужився, перемігши у трьох битвах турків, татар і волохів...»

Деякі історики пов'язують з цим іменем навіть створення Запорозької Січі.

У 1512 році, зібравши козацькі ватаги, разом з військом князя Костянтина Острозького Лянцкоронський під Вишневцем ущент розгромив військо татар.

Ганебна поразка так подіяла на кримчаків, що вони довго не наважувалися йти на Україну. Скориставшись цим, Лянцкоронський вирішив здійснити похід проти турків і в 1516 році на чолі козацьких загонів був під Білгородом. Місто вважалося ключем до усієї Польщі і Галичини і піддавалося постійним нападам турецьких і татарських загарбників — то султана Баязета II, то хана Менглі-Гірея. І Лянцкоронський за велінням короля вирішив визволити його. У поході взяли участь 1200 козаків, серед яких більшість запорожців, а також війська князя Острозького. Ще на підході до Білгорода вони розгромили кілька татарських загонів і захопили 500 коней і 3000 голів худоби. Хоча й місто було визволене, але згодом знову зайняте турками і перебувало під їхньою владою понад три століття. Споконвічна його назва Білгород була замінена на Акерман.

Козаки на чолі з Лянцкоронським постійно вели боротьбу за повернення земель у гирлі Дніпра, захоплених татарами ще за часів Батия, та над Дністром.

Історія донесла до нас деякі свідчення і про Євстафія Дашкевича. Так, у праці уже згаданого нами Мартина Бєльського йдеться про «славного козака» Євстафія Дашкевича, який громив татарські загони і «який був гетьманом... козаків непосполитих».

В одному з літописів, виданих 1856 року в Києві М. Білозерським, під 1506 роком зазначається: «гетьман козацький Дашкевич, бувший за короля Жигмунта Першого, що царював з 1507 по 1548 роки».

Рік народження Дашкевича не встановлено. Але документи свідчать, що походив він з Овруча і належав до православної віри. Військового досвіду набував на пограниччі Литви і Росії, що постійно ворогували між собою. Призначався «воєводою

у багатьох місцях», брав участь у численних битвах з російським воїнством. У 1501 році Євстафій, будучи комендантом Кричева, у битві під Мстиславлем зазнав поразки.

1503 року, омовлений перед королем польським Олександром, він після поразки Литви у війні з Москвою 1500—1503 років переходить на службу до московського великого князя. Король Олександр вимагав його видачі. Одначе великий князь московський Іван III як обережний і розумний правитель, прагнучи до послаблення Литви, приймав до себе всіх незадоволених литовською службою. І тому відмовив у видачі Дашкевича, посилаючись на те, що перемирною грамотою 1503 року передбачено видавати злодіїв, утікачів, холопів, боржників, а Дашкевич був у короля воєводою, «не звинувачувався в жодному злочині і добровільно вступив на службу російську, як те у давнину робилося безперешкодно».

Євстафій служив Івану III, а з 1505 року і його наступникові Василю III.

Дашкевич брав участь у великих військово-політичних акціях Василя III. Після поразки у війні великий князь литовський і польський король Сігізмунд намагається об'єднати проти Москви сили Польщі, Литви, Лівонії, Казанського та Кримського ханств. Однак ця спроба не мала успіху насамперед тому, що польський король не зміг перебороти тяги західноруських земель під владу Москви. Цей рух очолив князь Михайло Глинський. У 1508 році частина українських і білоруських феодалів під його керівництвом підняли повстання з метою визволення українських, білоруських і російських земель з-під влади литовського князя і переходу у підданство до московського князя. Глинському вдалося оволодіти рядом міст у Білорусії. Дашкевич разом з московським військом ходив у похід у Литву на допомогу повсталому Михайлові Глинському. Проте повстання зазнало поразки. Глинський утік до Москви і був пожалуваний містом Ярославцем.

Очевидно, московський государ недостатньо шанував Дашкевича і не виділяв його серед інших, тому що, прослуживши майже шість років, той повертається до Литви і отримує не лише прощення короля Сігізмунда, а й право на володіння маєтками на Україні. Він отримує у володіння Канів, а у 1514 році і Черкаси, ставши канівським і черкаським старостою, і таким чином стає володарем усієї наддніпрянської південно-східної України.

Дашкевич одразу ж починає організовувати козацькі загони для відбиття татарських нападів. Для цього він спускається вниз по Дніпру до козацької вольниці і приймає над нею керівництво. Відтоді Євстрафій стає «татарським лихом». Незабаром слава козацького гетьмана рознеслася по всій Польщі.

1512 року кримський хан Менглі-Гірей, незважаючи на мирні стосунки з Польщею, вторгся на підвладні їй українські землі. Пройшовши до Буська і Олеська, татарський загін у двадцять п'ять тисяч нещадно грабував і дощенту руйнував міста й села, а місцевих жителів брав у полон.

Проти татар виступили польське військо на чолі з М. Каменецьким, литовські загони під орудою К. Острозького та козацькі сили з гетьманом Предславом Лянцкоронським. Зведені війська підступили до Вишневця, куди татарські наїздці звезли награбоване майно і полонених, збираючись звідси повертатися назад.

Бій був жорстокий і запеклий. Понад двадцять чотири тисячі татар загинуло. Велике значення у цьому мали вдалі дії українських козаків під проводом Лянцкоронського.

Переможці визволили близько п'ятнадцяти тисяч бранців, повернули награбоване майно, забрали близько десяти тисяч коней, що належали татарам.

Одначе кримчаки не утихомирились і продовжували свої наїзди на Україну. Найспустошливіший з них був у 1516 році, коли татари напали на Поділля та Волинь. Там, де вони проходили, територія завширшки у сімдесят кілометрів була зруйнована дотла, над населенням чинились насильства і грабунки, у полон взято понад п'ятдесят тисяч чоловік.

Коли польський король Сігізмунд звернувся до хана Менглі-Гірея з запитанням, чому, перебуваючи у мирних стосунках з Польщею, він дозволив своїм людям плюндрувати польські землі, той відповів, що це зроблено без його відома людьми, яких він не може утримати в покорі. Ображений такою глузливою відповіддю, король вирішив помститися хану, у зв'язку з чим надіслав повеління Предславу Лянцкоронському зібрати люд і відомстити татарам.

Козацькі загони Лянцкоронського разом з військами князя Острозького виступили у похід на Білгород. Ще на підході до міста ними було розгромлено кілька та-

тарських загонів, а потім здійснено напад і на саму білгородську фортецю. Навала була настільки стрімкою і несподіваною, що укріплення не витримало.

Згодом кримський хан відновлює дружбу з королем Сігізмундом і просить його допомоги у здійсненні нападу на Московське князівство. Очевидно, король не перечив і повідомив про це Дашкевичу, який був найближче до кримського хана. З'єднавшись з ханом, Дашкевич здійснює з ним два розбійні походи на російські землі — у 1515 році на Сіверщину, а в 1521 році на Москву. Багато сіл і поселень знищили вони разом, полонили і загнали в неволю руських людей.

Повернувшись з походу, Дашкевич, одначе, захотів спокутувати свою провину і знову виступив проти кримців. В одному з боїв потрапив у полон, але йому пощастило вибратись з нього.

У 1526 році ханські війська знову рушили на Україну, і Лянцкоронський, тепер уже разом з Дашкевичем, Немировичем і князем Острозьким, зустріли під Києвом нападників. Кримчаки були розгромлені і відігнані від Києва. Сім тисяч татар склали зброю. Визволено кілька тисяч полонених.

Євстафій Дашкевич і Предслав Лянцкоронський разом здійснили і свій наступний похід під Очаків у 1528 році. Загін їх був невеликий, всього 1300 козаків. Три рази сходилися вони на бій із супротивником біля Овідієвого озера під Очаковим. І все ж перемога виявилася на боці козаків.

Треба сказати, що похід цей був останній для Лянцкоронського. Як зазначає Бантиш-Каменський, у 1531 році припинилося життя сього ватажка козаків.

Похід під Очаків додав нової слави Євстафію Дашкевичу. Як зазначається в історичних джерелах, він був добре знаний і серед своїх, і серед татар, «бо багато мав побід над татарами, не раз також був провідником татар у походах на Москву, пустошив московські землі на великих просторах і татарське військо щасливо приводив назад додому, обтяжене величезною здобиччю. Хитрий, відважний і щасливий войовник, він наводив жах на татар. Дашкевич знав їхню мову і часто, буваючи на розвідах, зоставався невпізнаним у ворожому таборі. Його вважали за татарина. Вивідавши усі справи, він розбивав ворогів дощенту, а посланців татарських, надісланих до нього, він виставляв на страшну ганьбу, посадивши їх на палі там, де проходили татари».

Такий його портрет залишили нам історичні джерела. А місцевий люд Черкас та Канева, з яким він спілкувався як староста, свідчив, що обдирав Дашкевич підданих до нитки, витрачаючи кошти на свої військові «почти», на оборону замків та власні потреби. Для цього «він заводив нові побори і податки», нещадною рукою збираючи потрібні засоби.

Дашкевич і далі вів боротьбу з татарами. Після перемоги під Очаковом у 1532 році він відбиває новий наступ татар під Черкасами. Саме в зв'язку з цим в Острозькому літописі є остання згадка про Євстафія.

Під Черкаси тоді прийшов з яничарським військом і великою артилерією хан Сеадат-Гірей, щоб покарати Дашкевича, бо той узяв під захист претендента на ханський престол Іслам-Гірея.

Тринадцять днів безуспішно учиняв приступи Сеадат-Гірей і, переконавшись, що все це намарно, запросив Дашкевича на переговори і «закріпив з ним союз і братерство».

Після цієї кампанії, на початку 1533 року, гетьман прибув на польський сейм. Його зустрічали тут як народного героя. Саме там був уперше висловлений Дашкевичем проект здійснення постійної оборони від татар. «Коли в сенаті питали його, Остафія,— оповідає Бєльський,— як запобігти тому, щоб татари не чинили шкоди у нас, він радив, щоб ми держали на Дніпрі повсякчас дві тисячі чоловік, які б на чайках боронили перевіз від татар, а кількасот їздців на те, аби їм довозити поживу. Окрім того, на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати укріплення і міста. Рада ся подобалася всім...»

Однак здійснити цей проект Дашкевичу не довелося. Його час був зайнятий новими походами і боями аж до 1535 року, який є останнім роком згадки про нього в історичних джерелах.

А його проект заснування Запорозької Січі будуть здійснювати наступні гетьмани, і насамперед Байда-Вишневецький [1].

---

[1] Нарис про Байду-Вишневецького надруковано в ж. «Дніпро» — № 2, 1989.

ВЕНЖИК ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Постать козацького гетьмана Венжика Хмельницького наче прикрили своєю тінню з одного боку — його попередники Лянцкоронський і Дашкевич, а з іншого — великий наступник Дмитро Вишневецький. І це позначилося на історіографії про нього. Убогість відомостей про Венжика пояснюється як неспівмірністю його справ з діяннями інших гетьманів, так і обмаллю тогочасних історичних джерел.

Григорій Грабянка у своєму літописі зазначає, що після Предслава Лянцкоронського «в року 1534, будучи гетьманом запорозьким, якийсь козак Венжик Хмельницький розбив велику орду в Польщі під Заславлем».

Як бачимо, навіть такий знавець козаччини, як Грабянка, і той змушений був визнати, що гетьман цей був для нього невідомим. Хоча думаю, що розгром татарської орди і врятування, може, і всієї Польської держави заслуговують на славу, і неабияку. Тому літописці і залишили це ім'я в історії, і проходити повз нього ми також не можемо.

Тим більше, що окремі історики і літописці намагаються вивести від нього навіть родовід Богдана Хмельницького, хоча для цього немає ніяких підстав.

Час гетьманування Венжика Хмельницького не відзначався спокоєм. Як і раніше, не було злагоди серед феодалів, які намагалися відняти один у одного кращі землі і маєтки, не було злагоди між королем і його васалами, не припиняли свої набіги і кримчаки. А у 1534 році, про який ми ведемо мову, вони ще і посилились. Це, у свою чергу, зумовило виступи проти них козаків. Щоб протистояти козацьким походам, кримський хан навіть збирався збудувати у гирлі Бугу міцний замок, а навпроти нього ще й фортецю з гарматами і перетягти Дніпро ланцюгами, щоб козаки не могли плавати на своїх човнах-чайках «ні вверх, ні вниз». Все це, однак, не вирішувало проблеми, і сутички між козаками і татарами не припинялись. А коли траплялася слушна нагода, то татари проникали на Україну якомога далі, щоб більше награбувати майна і набрати полонених.

Острозький літописець свідчить, що у 1534 році «татари предмістя у Заславлі спалили». Саме тоді Венжик Хмельницький отримав від польського короля Сігізмунда повеління відбити ворожу навалу. Гетьман негайно зібрав служиле військо та запорожців і виступив проти татар з того боку, звідкіля вони йшли на Україну. Про гнучкість розуму і стратегічну кмітливість Венжика Хмельницького свідчить такий факт. Щоб приголомшити, здеморалізувати татарські сили, він розбиває козаків на невеличкі загони, які мають безупинно нападати на ворогів під час їхнього просування по Україні. Напавши і скільки можна поскубши їх, козаки мали, не чекаючи, поки ті отямляться, зразу ж відходити до головних сил.

Так, можливо, уперше козацький гетьман застосував партизанські методи боротьби. Історик Маркевич зазначає з цього приводу, що ординці «вважали наші наскоки неістотними і, як їм здавалося, легко проганяли козацькі загони, безтурботно просуваючись уперед на стан гетьманський поблизу Заславля».

А тим часом гетьман упорядкував і зміцнив свій табір. Та й тут він не обійшовся без тактичного виверту, що, безумовно, свідчить про його хитрість і кмітливість.

У таборі він залишив лише частину війська, переважно піхоту з важкою артилерією, а решту причаїв за дібровою.

І коли, як завжди, татари з гуком та улюлюканням оточили табір і почали стрілянину, гадаючи, що оточили усе військо, Венжик Хмельницький виступив з головним військом із засади і несподівано вдарив з тилу. Лише один залп довелося зробити козакам по кримчаках. Це було так несподівано, що татари розгубилися і почали рятуватися втечею. Гетьман тут же сформував особливий загін із свіжих козацьких сил і наказав йому гнати ворога безперестанку.

Венжик Хмельницький добре знав, що кримчаки під час відступу то розсипаються, то об'єднуються знову і нападають на переслідувачів. Тому він найсуворіше наказав козакам не роз'єднуватися, а бути як єдиний кулак. Його передбачення виправдалися.

Сам Хмельницький з головним корпусом пішов серединою, відбив у ворога в'юки з припасами, що вкрай підірвало сили ворога.

У Заславлі гетьмана зустрічали з тріумфом, а король надіслав йому грамоту з великою подякою. Такі ті вкрай обмежені відомості, які дійшли до нас з сивої давнини про цю загадкову і, як видно уже з одного факту його життя, непересічну людину в нашій історії.

література і життя

Людмила СКИРДА

ЧОРНОБИЛЬ: ЕПІЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ

Воістину немає в світі данності парадоксальнішої, аніж науково-технічний прогрес. Причому, парадоксальність його прогресує у строгій відповідності з появою чергових винаходів і відкриттів. Можна зрозуміти песимістів, які сьогодні ладні повністю відмовитись від здобутків машинізованої цивілізації і повернутись до натурального способу господарювання. Але знову ж таки хіба не парадокс: зрозуміти то ми можемо, але чи можемо повернутись? Так, у світі відбулися, як-то кажуть, незворотні процеси, якнайтісніше пов'язані з НТР, процеси, багато в чому і фатальні, і трагічні водночас. Хіба могли ми ще двадцять років тому, читаючи повні оптимізму й віри віршовані пеани на честь Чорнобильської АЕС, навіть у страшних снах уявити собі масштаби новітнього апокаліпсису, що розверзнеться перед нашими очима на казковій поліській землі? Хіба не видавалась нам назва злободенної п'єси «Здрастуй, Прип'ять!» логічним девізом першопрохідців-енергетиків, які прийшли на болотяні грунти Чорнобиля, аби «сказку сделать былью»?

Сьогодні ми свідки нечуваної катастрофи, яка своєю реальністю, наочністю приголомшила людство, примусила багато в чому засумніватись, багато що переоцінити. Та ця катастрофа — явище далеко не однозначне. Вона має, так би мовити, два аспекти причинно-наслідкових зв'язків зі світом: перший — субстанціональний, власне, визначальний і головний, той, що важко піддається нашому аналізу, а тому здебільшого до уваги не береться взагалі; другий — наш, внутрішній, політико-економічний або, може, господарсько-адміністративний, якнайтісніше пов'язаний і з долею країни, і з долею кожного із нас. Роки, що минули після трагедії, з особливою гостротою довели, що найскладнішим фактором у процесі подолання наслідків аварії виявився саме фактор бюрократичний, який не похитнули ні накази згори, ні небувалої сили людські емоції знизу. Ми переконалися, що в нашому житті функціонує монстр не менш страшний, аніж бездоглядний атом.

Буквально у перші дні після катастрофи з'явились перші публіцистичні публікації у всесоюзній пресі. Далеко нерівнозначні, всі вони намагались дати максимум інформації про події на АЕС. У пізніших статтях накреслився ширший круг обсервації. Трагедія осмислювалась як катаклізм, що загрожує долі усього людства, аналізувались її причини, вказувалось на низький рівень науково-технічної забезпеченості вітчизняної атомної енергетики тощо. Згодом прозвучали набатні, перейняті громадським болем виступи О. Гончара, Б. Олійника, І. Драча. І, нарешті, озвалась поезія — майже одночасно з'явились друком поеми Л. Горлача, С. Йовенко, Б. Олійника, І. Драча, білоруського поета С. Законникова, а трохи пізніше — поема М. Лукова. Оцей справжній епічний вибух, на нашу думку, був спричинений перш за все подією колосальної епічної сили, подією, що так чи інакше примусила зрушити узвичаєний триб життя сотень тисяч людей, породила почуття всенародної причетності сотень тисяч людей і викликала вселюдський резонанс, справді створила ситуацію, яка найбільше відповідає, за Гегелем, епічному стану світу.

Поетичне відтворення подій вимагало від авторів нового рівня художнього мислення. Ми б сказали, мислення поліаспектного, синтетичного, що обіймало б собою якнайширшу гаму роздумів — від оптимістичних до есхатологічних. Іван Дзюба цілком слушно виділяє чотири рівні осмислення Чорнобильської події в літературі: «перший — відтворення самого перебігу подій; другий — з'ясування причин катастрофи (технологічних, виробни-

чо-адміністративних, психологічних тощо); третій — дослідження суспільних і моральних коренів, людської картини події; четвертий — усвідомлення її загальнолюдського аспекту, урок для людства, перспективи світової цивілізації, питання війни і миру, кодекс поведінки в атомну добу, локальні і глобальні наслідки ядерних катастроф, а в найзагальнішому — бути чи не бути людству!» («Вітчизна», № 6, 1988, с. 157). Зрозуміло, що це, так би мовити, певні стрижневі напрямки, кожен з яких має безліч нюансів — від проблематичних до емоційних наголосів. Ліричний твір у цій ситуації претендувати навіть на мінімальну повноту не може, хоча були напрочуд вдалі блискавичні реакції на травень 1986-го, серед яких пристрасна і скорботна водночас «Дорога на Прип'ять» Бориса Олійника.

«Зона» Леоніда Горлача, видрукувана «Літературною Україною» 22 січня 1987 року, поклала початок корпусу чорнобильських поем. Чи вимагав цей виступ сміливості від поета? Безперечно. Більше того, автор свідомо йшов на величезний творчий ризик. Адже кожен твір про Чорнобиль негайно викликав масовий інтерес, а відтак художні слабкості і прорахунки також ставали очевидними для незрівнянно більшої кількості читачів, аніж їх має навіть найпопулярніший поет.

Динамізм, драматизм і емоційна напруженість ліричного монологу в «Зоні» зумовлені великим потрясінням, яке пережив поет, побувавши на місці аварії невдовзі після вибуху. Те, що відчуває людина, ступивши на вулиці порожнього села, зарослого буйними бур'янами, села тридцятикілометрової зони, передати словами, мабуть, неможливо. Отак, як ми вперше зустрілися віч-на-віч з незнаною за масштабами наслідків атомною бідою, так само вперше в наших душах, у нашій свідомості народилися абсолютно нові незнані пристрасті. А от нових слів не з'явилось. Можна тільки уявити, як складно було поетові писати про пережите. Складно і конче необхідно. «Урок Чорнобиля, — зазначає автор у вступному слові до поеми, — як застереження, як заклик до чесності й порядності у всіх великих і малих справах, як заклик до боротьби проти ядерної загрози, що напинає чорні крила над голубою планетою». Ідея застереження вивищується над іншими, етичними, політичними аспектами твору, цього своєрідного репортажу з поля битви за життя. Тут нема дрібниць, тут усе важливе і значуще — і криниця, огорнута целофаном, і «проводів обірвана зажура», і «бетеер, обліплений свинцем», і рокіт вертольотів, і дозиметричні пости, і «заражений автобус», і колючі дроти зони. Скупі реалії жахкої трагедії. «Дивлюсь на землю, на річкові води і думаю, аж чорний від журби: а нам казали — ви «царі природи», а ми ж, здається, атома раби?» Сакраментальне питання сьогодення... І від того, як відповість людство на нього, залежить майбутнє планети. Поему написано «на тривожній струні», і ця тривога не може не передатись читачеві. Не так вже й багато років пролягло між «Зоною» Аполлінера і «Зоною» Горлача. Але який новий і трагічний зміст пов'язано нині з цим словом! Не можна не відчувати, як невблаганно ущільнився наш час. Юрій Карякін на сторінках журналу «Век XX и мир» писав про те, що раніше ми жили за пісковим годинником: минав день, рік, сторіччя — ми перевертали його, і час починався знову, протікав, як колись. А зараз він ніби витікає з буття, витікає, як кров. Ці роздуми надзвичайно близькі за пафосом поемі Леоніда Горлача, твору, пронизаному ідеєю світлою і гуманістичною, ідеєю збереження життя на Землі.

У чорнобильській поемі «Вибух» Світлана Йовенко залишилась вірною мозаїчній, або колажній, архітектоніці, широко використовуваній поетесою в попередніх поемах. «Запланована» фрагментарність твору, оця екзальтована уривчастість поетичної мови, багатозначна недомовленість, інтонаційна варіантність, безперечно, дають авторці широкі можливості створити цікаве поліструктурне полотно, та водночас вона при цьому неодмінно втрачає на художньому вирішенні головної ідеї. У поемі «Вибух» такою є ідея громадянського сумління, відповідальності кожного з нас перед світом і перед власною совістю. Твір перейнято, здавалось би, високою емоційною напругою, публіцистичною пристрасністю, праведним гнівом, щирим вболіванням і співпереживанням, духом милосердя й віри, пафосом причетності до всього сущого, непідробним етичним максималізмом. Кожен фрагмент поеми висвітлює в репортажній послідовності якийсь окремий момент літа 1986-го. Поетеса ніби поспішає сказати про все, нічого не забути, не обминути, адже тут

немає дрібниць, тут усе головне, тут усе найдорожче, як саме життя. Вона квапиться і знову вертається до початку, до вибуху, до «травня біди народної». Читач має можливість зіставити свої почуття і думи з почуттями і думами поетеси. І тут на авторку чатує найскладніше випробування. Принцип репортажу не спрацьовує. Адже кожен має власний досвід Чорнобиля в тій чи іншій мірі, плюс все прочитане про аварію у вітчизняній пресі, плюс все почуте від очевидців та учасників операції по подоланню наслідків (а такі контакти стали вже очевидністю нашого спілкування). Усе разом, зрозуміло, негайно переважує благородні й щирі наміри поетеси розповісти про те, як воно сталося, дати можливість читачеві поглянути на фактичні події під якимось новим, іншим кутом зору. Бо ракурс погляду на трагедію аж ніяк не міняє самої сутності її, трагедія залишається трагедією, факти фактами. Отже, шлях репортажу в подібній ситуації, при всій обдарованості авторів, на жаль, не може бути позбавлений певної вторинності. «Вибух» з огляду на це, так само, як і «Зона» Горлача, не виняток із правил. У поемі «Вибух» превалює, сказати б, емоційна реакція на події в Чорнобилі. Це загалом зрозуміло і може бути вмотивовано передусім небуденністю, неочікуваністю того, що сталося. Та й, врешті-решт, хіба емоція не є головним будівельним матеріалом поезії? Справді, почуттєва атмосфера поеми може бути потрактована як блискавична лірична рефлексія. Але від поеми ми вправі сподіватись хоч би часткового тлумачення досліджуваної проблеми, тобто своєї моделі грізної біди в контексті буття. Коли б ми розглядали і «Зону», і «Вибух» як цикл віршів, ми б, звісно, не висували таких високих вимог, але жанр зобов'язує.

Художня реалізація задуму у «Вибусі», при всій щирій схвильованості поетичних монологів, не позбавлена деякої поверховості, декларативності і, як слушно зауважив І. Дзюба, риторики. Створюється враження, що поетеса веде принциповий і гострий диспут з невидимим опонентом, переконуючи його в очевидних істинах. Можливо, це суто інтонаційний ефект. Якщо ж опонент справді передбачався, то його анонімність у публіцистичному творі не може бути виправданою. В усякому разі, поема залишає враження якоїсь недомовленості.

У фіналі поетеса запитує:

...Невже будеш жити, як жив?!
Обережно
служить, як служив,
мовить правду
о б м е ж е н о,
чекати нових вказівок?

Певною мірою це запитання стосується і самої авторки. Адже все, що торкається суворої, нещадної правди про чорнобильську трагедію, лишилось за межами поеми, правда в ній (повторимо не зовсім вдалий вираз поетеси) «мовлена обмежено». Це одна з головних причин, що позбавляє твір можливості пробитись «у вищі шари поетичної атмосфери», і, повторюємо, при всій людській щирості та благородності мети авторка не дає читачеві нового трактування «трагічного, жорстокого, нещадного, прекрасного нашого часу дії».

У вересні 1987 року на шпальтах «Літературної України» з'явилась поема Бориса Олійника «Сім». Гадаю, не буде перебільшенням, коли скажу, що вона відіграла етапне значення не лише в розвитку чорнобильської теми в літературі, а загалом у розвитку нашої поезії, поезії доби перебудови, надавши їй пафосу пронизливої громадянської чесності. Поема набула величезного читацького розголосу. Напрочуд оперативно (так, як це, до речі, і має бути) відгукнулась критика. Дискусійна стаття І. Дзюби, як кажуть, підлила лою в огонь, про твір сперечались гаряче і щиро. Невдовзі І. Шкляревський видрукував у «Литературной газете» переклад поеми російською мовою, а згодом, коли почали авторові надходити численні листи з усіх куточків нашої країни, відбулася розмова поета з літературознавцем Мариною Новиковою («Литературная газета», 4 травня 1988 р.), в ході якої деякі спірні, на думку критики, моменти в поемі багато в чому було уточнено.

Чорнобильський вибух, який трактується Б. Олійником як надзвичайно серйозне попередження людству в його часто гонорових забавах з атомом, ніби з онтологічних глибин людської свідомості виштовхнув на світ поетового опонента крука, котрий, відповідно до свого міфологічного єства, починає пророкувати кінець світу. Але крук не просто віщує неминучий апокаліпсис. Він логічно, послідовно, нещадно аналізує людську сутність, витворює своєрідну філософську концепцію, антигуманістичну і негаційну за своїм характером. От і знову потвер-

дилась давня істина про те, що для людини нема цікавішого об'єкта дослідження, аніж сама людина. Поет ставить перед собою завдання, зрештою, наперед нездійсненне, оскільки пізнання людини — це процес безкінечний. І триватиме він доти, доки людина існує на цій землі, і повністю реалізованим бути не може. Мабуть, це і зумовлює нашу постійну спрагу пізнання, наше бажання збагнути таємницю цього «найдивнішого з див».

Поема Бориса Олійника не просто про 30-ті, про культ Сталіна, екологію, бюрократизм, перебудову. Це поема насамперед про ЛЮДИНУ, сутність якої, як зазначав К. Маркс, не абстракт, тобто про людину історичну, суспільну, соціальну, творця цивілізації, та водночас і дитину природи, космосу, серце якої б'ється в унісон із «серцем Всесвіту». Адже «Всесвіт побудований, — зауважує Б. Олійник, — за антропним принципом, тобто людиноподібним принципом. Отже, і людина побудована за принципом Всесвіту. Навіть біоцикли наші збігаються, так що ми пов'язані зі Всесвітом не абстрактно, а за самою своєю суттю... Хоч як це й парадоксально, людина за своїм значенням піднесена до самого господа бога. Від людини тепер залежить, бути чи не бути людству». («Литературная газета», 4 травня 1988 р.). Зникнення людини як біовиду в результаті можливого самознищення — ось перший і найстрашніший аргумент крука проти людства: «Ваші чола розпад мітить, Ви себе як біовид Вичерпали з тої миті, Коли в генах, як бандити, Скальпелем лишили слід. Коли гуси («гуси білі-і-і!») Спритний геноінженер Перевів з краси в дебілів,— І поперли в світ наш білий Орди тлустих ненажер. Коли ти в зерно природи Увігнав по лікоть шприц, Щоб нагодувать народи Хлібом збочених пшениць. Що ж, возрадуйся тепер: М'ясо вилупків дебелих, Хліб із хворого зерна Доти їли, що в дебілів З'їхали самі сповна». Мовна партія крука, сповнена уїдливих, саркастичних інтонацій, якими виголошуються вбивчо точні характеристики історичних подій, осіб, фактів, в читацькому сприйнятті виглядає, на наш погляд, переконливішою, аніж роздуми ліричного героя поеми.

На якомусь етапі герой ніби солідаризується з круком. Розвінчувальний фактаж ворона водночас стає страшним душевним тягарем поета, докором його совісті та сумлінню. «Крук для мене, — говорить Б. Олійник, — і ворожа сила, і частина героя, частина мого «я». Цей «я» стільки разів порушував кордон між добром і злом, що почав втрачати віру. Не в Сталіна, не в якогось там вождя, а в самий лад життя, моральні підвалини його». (Там же). Звинувачення ворона мають багато снайперських «попадань» в ціль. Так, ніби він добряче простудіював основи філософії і запропонував своє розуміння людини: тут і роздуми про біовид, і середовище проживання, і космогонічні мотиви, і людина як мікрокосм, як особа, як член колективу, зокрема, соціалістичного социуму. Отака грандіозно накреслена проблематика надає творові особливого епічного масштабу. Людина розглядається крізь призму людства, народу, тобто не препарується, а, навпаки, досліджується цілісно, синтетично, у найскладніших природних і соціальних зв'язках зі світом.

На чому ж будує свою концепцію людини крук? Якщо відповісти на це запитання коротко — на зневірі. Чи нова ця концепція? У світовій філософії та літературі так званих песимістичних гіпотез людини і людства не лише чимало, а й набагато більше, аніж оптимістичних. Лише кінець минулого і початок нашого століть породили десятки філософських концепцій і навіть шкіл, метою яких було довести повну приреченість і неспроможність людства на щасливе буття. Шопенгауер і Фрейд, Хайдеггер і Юнг, Марсель і Ясперс, Бергсон і Камю... Цей список можна було б продовжити. Таким чином, крук у поемі виступає речником ідей, уже апробованих у духовному досвіді людства. І коли він нагадує про розправу з Ісусом Христом та Яном Гусом, і коли говорить про безплідність НТР у моральному удосконаленні людини та про її невтішні наслідки для людства: «І вас пожеруть, і наплодять своє страхолісся, Де замість чола і обличчя розверзнеться рот. І женщини ваші, уже від народження лисі, Народять химер, що зжують навіть слово «народ». І риби триокі повзтимуть в отруєній масі. І птиці безкрилі гієнами в ніч прокричать. І ляже тотального розпаду брезкла печать На твій біовид, що недавно людьми називався...» Крук, так би мовити, популяризує вже відомі теорії, а от коли мова заходить про досвід соціалістичної держави, тут з'являється та дітклива гострота і болючість у сприйнятті авторської концепції, яка і прислужилась дискусійному розголосу дов-

кола твору. Перш за все це оцінка позиції народу, якщо можна так висловитись, у період культу Сталіна. «Я твердо стою, — зазначає Б. Олійник,— на тому, що потрібно до кінця розвінчати Сталіна і його оточення аж до очищення Червоної площі від скверни тих, хто розстрілював ленінські ідеали» («Литературная газета», 4 травня, 1988). Вбачаючи головне зло у командно-адміністративній системі, за якої переважна більшість населення була позбавлена ініціативи, перебувала під пресингом страшного тотального режиму, поет виправдовує свій народ, або ж, скажемо точніше, розуміє тих, хто, «отемнений» масованою пропагандою, сліпо вірив у велич та доброчинність великого вождя всіх народів: «Та ми ж, — я кричу його болем, ковтаючи спазми. — Ми ж Леніна в ньому тоді сповідали в сльозі». Так мислить ліричний герой поеми.

«Проте не в усьому,— наголошує І. Дзюба, — з ним погоджуєшся, попри поетичну силу і громадянську темпераментність його мови. Насамперед ось у чому. Визначаючи фактичну правду «крукових» звинувачень і оскаржень, він, однак, не визнає за собою вини, у всякому разі, активно заперечує потребу в каятті чи то спокуті. Культ особи Сталіна? Та хіба ж я, мовляв, винен, що Сталін удавав із себе «Леніна сьогодні», а я й повірив? Мене обдурили. А я не винен. І взагалі... «Минуле, як рана, болить, Але ні в чому не каюся» («Вітчизна», № 6, 1988, с. 160). Безперечно, критик має право зіставити авторську позицію зі своєю власною і визнати останню реалістичнішою, але чи не нагадують подібні закиди дитячий заклик «Роби, як ми, роби з нами, роби краще нас». Існує глибокий, чесний талановитий твір — чи не продуктивніше судити його за законами, сповідуваними самим автором. Отже, почуття завини... Чому ліричний герой не прагне висповідатись, а намагається пояснити механізм маніпуляцій масовою свідомістю? Розуміння сутності того, що відбулось, хай навіть не повної ще, позбавляє героя почуття власної вини. Він мислить тверезо і бачить обставини, яким не існувало альтернативи. Адже, як відомо, історія знає багато прикладів, коли за допомогою соціальних важелів кардинально змінювалась психологія цілих народів (аж до масових психозів!). Почуття вини за цих умов якнайтісніше пов'язане з філософською категорією свободи. Якщо обставини складаються так, що людина здатна зробити вибір, а відтак свідомо нести відповідальність за содіяне, то зрозуміле і почуття вини, що з'являється як фактор психосоціального дискомфорту, як розплата за малодушність, ницість, підлість тощо. О. Бердяєв вважав, що почуття вини — це почуття вільної людини. Чи можемо ми говорити про подібну свободу і чи існує вона в ідеалі взагалі? Зрозуміло одне — не запізніле каяття потрібне нам сьогодні, а тверезий аналіз минулого, результати якого, як бачимо, більш ніж печальні. Чи може бути суспільство моральним, не будучи вільним, тобто позбавленим почуття відповідальності? Герой Олійника надзвичайно переконливий з точки зору психологічної мотивації. Він мислить так, як повинна мислити людина, чия свідомість перебувала під постійним ідеологічним пресингом. А от ми, читачі, сучасники перебудови, повинні зробити висновки свої.

Діалогічна форма композиційної побудови (її широкі можливості були широко використані свого часу Миколою Бажаном) дає авторові можливість максимально драматизувати ідейне протиборство героя і крука. По суті, «Сім» — це показана з віртуозною майстерністю, образно і талановито драма ідей, яка ще раз переконує нас у складній, аж незбагненній багатозначності сучасного світу перед цілим рядом проблем апокаліптичного характеру, проблем, неймовірно важко розв'язуваних. За цих умов метастази цинізму з блискавичною швидкістю роз'їдають людську душу, б'ють саме по серцю духовності — вірі. Весь диспут з круком дає можливість виявити структуру песимістичного, приреченого світовідчуття. Якщо припустити, що логіка аргументів і апокаліптичних пророцтв крука істинні (а багато в чому це справді так), то виникає слушне запитання — що далі? Як сказав поет, «Котитись далі вниз?» Чи вступити у боротьбу, у найважчу і найтриваліщу боротьбу з усіх, які існують на світі, — боротьбу з самими собою за самих себе. Аспекти духовного забезпечення тієї боротьби прагне виявити герой поеми. Тобто він намагається синтезувати результати аналізу, об'єднати в єдине продуктивне ціле масиви людського досвіду і довести, що для людства, попри все, а існують оптимістичні орієнтації розвитку.

Віра проти зневіри — так визначили головну ідею свого діалогу, присвяченого поемі «Сім», Марина Новикова та Борис

Олійник. Гадаємо, в цій чітко сформованій думці полягає і головна ідея самої поеми. Віра — це категорія, невід'ємна від поняття «духовний світ людини». Ні віра без духовності, ні духовність без віри існувати не можуть. Віра виступає своєрідним осердям і суспільної, й індивідуальної свідомості, а головне — одним з рушіїв людської діяльності. Ось чому ошукана віра — це завжди драма. Які ж аспекти людської духовності вселяють в поета оптимізм і віру в майбутнє? Це перш за все — подвижництво. Подвиг чорнобильських пожежників, кінорежисера Володимира Шевченка і тисяч інших радянських людей, які і по сьогодні продовжують справу загиблих, працюють у неймовірно шкідливих і загрозливих для життя умовах, трактується автором як обнадійлива прикмета незглибимого морального здоров'я народу, нації. І ширше — братерство народів світу, народів, що усвідомили себе як неповторні спільності, а отже, живуть «не з чужих букварів». І, нарешті, людське милосердя, одна з найпрекрасніших доброчесностей людини, що почала, на жаль, зникати з нашого життя набагато швидше, аніж деякі види флори й фауни.

У Б. Олійника є своя модель віри. Її він пропонує на читацький суд. Чи достатньо вона переконлива і реалістична? Безперечно, тут не обійтись (це показало життя) без різнопрочитання здавалось би давно відомих істин. Може, й справді, не варто створювати собі кумирів, як вчили нас древні. Давайте вірити в людину, в себе, в добро.

Іван Драч, майстер метафоричного письма, винахідник фантасмагорійних сюжетів, віртуоз дивовижних асоціацій, прискіпливо уважний до деталей життя і водночас не чужий карколомним абстракціям, реаліст і романтик, уїдливо іронічний і трепетно ніжний, одне слово, Драч, яким він є, створюючи надзвичайно своєрідну поему «Чорнобильська мадонна», звірявся, за його визнанням, на художні критерії світового рівня — «від Рубльова до Леонардо да Вінчі...» Цю орієнтацію на найвище зрозуміти можна. Але дуже непросто втілити задум, зробити його художньою данністю свого часу. Тому і виникає авторський сумнів: «Розпачу вистачить? Віри достане?» Пролог до поеми сповнений тривоги, відчаю і навіть гніву, та знайти слова, аби хоч трохи відтворити емоційне потрясіння, породжене Чорнобилем, справді дуже важко: «Я заздрю всім, у кого є слова. Немає в мене слів. Розстріляні до слова. Мовчання тяжко душу залива. Ословленість — дурна і випадкова». Пошуки слова для Драча — це передусім пошуки відповідей на болючі питання: «Що робити? Хто винен? Допоки?»

Поет розповідає про чорнобильські події крізь призму ідеї життя, котре ще донедавна сприймалося як субстанція вічна і незнищенна, а сьогодні підлягає реальній загрозі знищення. І. Драч виокремлює для себе один з аспектів проблеми — долю жінки, матері — і висвітлює цю класичну гуманістичну тему справді своєрідно, багато в чому несподівано. Схвильований, аж розпачливий, тон пролога, який настроював читача на хвилю сувору й скорботну, змінюється невигадливою розмовною інтонацією солдата будівельного батальйону, але те, про що розповідає він, як кажуть, не вкладається у рамки здорового глузду. Сюжет справді-бо фантасмагорійний: щоранку на піщаних дюнах будівельники бачать сліди босих ніг, що ведуть до четвертого блоку. Розшуки, вистежування не дали жодних результатів. «От проява непевна яка! — каже солдат.— Може, мати ішла в саркофаг До Валерія Ходемчука?» Розмовна інтонація звичайної балачки і чи не есхатологічний, аж моторошний, її зміст викликають емоційний контрапункт великої сили. Саме так, непомітно, навіть буденно існує нині в нашій свідомості код **к і н ц я**. Виявляється, ми можемо разом з ним жити, творити, любити, народжувати, ми можемо адаптуватись до всього, навіть до самої смерті. Хрещатицька мадонна, яка несе у руках «спеленуте ніщо» — чи не є вона символом людства взагалі, що підписало собі смертний вирок? І це не просто плід поетичної фантазії, а майже калькована ситуація нашого щоденного життя, нова данність післячорнобильської реальності. Розділи «Варіація на банальний сюжет, або ж Баба в целофані — наша мати», «Вічна материнська елегія», «Сучасна сковородистка», написана чи не в гумористичній манері, можуть видатись занадто белетризованими, а то й стилізованими під народні бувальщини, якими обріс Чорнобиль за три роки. Та річ у тім, що бувальщини ці — теж реальність, не менш промовиста, ніж Рудий ліс. Вони органічно поєднуються з фольклорними мотивами, релігійними образами, утворюючи поетичну «тканину», густо гаптовану культурологічними асоціаціями, таку характерну для творчості Драча взагалі.

При зіставленні поем Драча та Олійника впадає у вічі виразна відмінність естетичних настанов авторів. Якщо для Олійника насамперед важливо залучити читача до спільного процесу аналітичного осмислення проблеми чи явища, то Драч намагається створити емоційну атмосферу, яка б послужила імпульсом не так до осмислення, як скоріше осуду. Цей стан точно висловив поет в одному із фрагментів твору:

Мовчить душа з душі.
Мовчить мій цілий світ,
Загорнутий в лихі,
В словесні целофани...
Пу́чками голими
З душі здираю лід...
Як ранить пу́чки ті...
Як душу тяжко ранить...

Здерти з душі лід байдужості, безвідповідальності, недбальства, цинізму, прагматизму, духовної оспалості — хіба не це головне завдання поезії?

Водночас слід зауважити, що не все, на нашу думку, вдається І. Драчеві. Відчувається якась хапливість у вирішенні окремих тем («Фізики і лірики», «Примітивний портрет складної людини», «Чорнобиль по-міланськи»), часом помітна певна надуманість сюжетів, як-от у розділі «Банкет в пору СНІДу, або Скіфська мадонна». Ми свідомі того, що колажний принцип побудови поеми дає можливість авторові вільно оперувати темами, не дбаючи, як кажуть, про «чистоту» стилю. Скажімо, розділ «Трактористка» видається нам дещо збаналізованим парафразом із сучасного фольклору, суть якого не стільки комічна, скільки трагічна. Поет прагнув досягти трагікомічного ефекту, але, на жаль, підійшов до проблеми занадто спрощено.

Блискучий фінал поеми ніби врівноважує наявність деяких суперечливих моментів, виводячи проблему на справді філософські площини. Драч нещадний і суворий. Він не шукає оптимістичних альтернатив. Не намагається «підсолодити» правду жорстоку і очевидну: «Хто ж там, сиву, посміє займати? Сіль пізнання — це плід каяття... Несе сива чорнобильська мати Цю планету... Це хворе дитя!..» Хтозна, може, саме в цій нещадності правди і полягає сьогодні рятівний імпульс для людства.

У документальній повісті Юрія Щербака, надрукованій через рік після аварії, є такі рядки: «Рік — мить в історії людства, рік не дуже великий строк і в житті будь-якої людини. Та за цей рік — ні, не за рік, лише за кілька місяців — ми всі стрімко прозріли, подорослішали на цілу епоху, ми стали жорсткіші й вимогливіші і до самих себе, і до тих, хто приймає відповідальні рішення, до тих, у чиїх руках людське існування і доля природи; ми стали інакше, суворіше оцінювати справи і вчинки, здійснені упродовж тих місяців, слова, виголошені і надруковані у цей важкий для народу нашого час» («Вітчизна», 1988, № 4, с. 19). На жаль, життя свідчить, що психологія людини перебудовується чи не найповільніше, що благодушшя — це набагато стабільніший стан, аніж тривога і занепокоєність. Саме ці нездоланні мури штурмує своєю поемою Іван Драч.

Поема Миколи Лукова «Біль і пам'ять» є надзвичайно своєрідним циклом поетичних мініатюр. У пронизливій відкритості, щирості, органічній простоті поетичної мови, мабуть, і найбільша цінність цього твору. Автор ділиться з читачем власними роздумами, ніби сповідуючись і водночас радячись, відкриваючи свою душу і очищуючи чужу:

У кожен дім постукала біда,
Собою всі проблеми заступила.
Давай забудем про незгоди, мила, —
У кожен дім постукала біда.

Що перед нею прикрощі малі!
Хто чубиться, той любиться, та й годі.
Нам треба жити в злагоді і згоді, —
Старі батьки і діти в нас малі.

Оця інтимна лірична інтонація в чорнобильських поемах майже не зустрічається. Більшість авторів (і це зрозуміло) прагнули вивести розмову про чорнобильську трагедію на субстанціональний рівень, намагалися збагнути внутрішню єдність, закономірність катаклічних процесів в ході розвитку науково-технічного прогресу. Таким чином, авторська позиція реалізувалась опосередковано. «Біль і пам'ять» — це перша лірична поема про Чорнобиль, яка ввібрала в себе духовний світ, здається, лише однієї людини — її автора. Водночас це твір про кожного з нас, про наші безсонні ночі, наші тривоги, наші розлуки, наші не помітні світові маленькі драми, наше терпіння, чекання, нашу мужність.

Підсумовуючи розмову, зауважимо, що більшість поем, присвячених чорнобильській трагедії, — це перше, а тому скоріше імпульсивне, аніж аналітичне осмислення подій, фактів, людських доль.

І. Дзюба називає цей спосіб осмислення публіцистичним і загалом має рацію. Справді, ці поеми мають багато спільного — від колажної побудови до окремих збігів епізодів та деталей. Автори поспішали закарбувати і те, що бачили на власні очі, свідомі виняткової небуденності грізної події, і те, що вразило у газетних та журнальних публікаціях того періоду. Здавалось би, ось він, катаклізм, сучасний апокаліпсис — руїни четвертого блоку з невидимими оком радіоактивними «димами» над ним, криниці в целофані, корови в цератах і кирзяках, бездомні тварини, здичавілі коні в луках, колючий дріт і безліч табличок з написами «заборонена зона», розкішні сади, обважнілі від соковитих плодів, які ніхто не збирає і не збиратиме, бетеери, санпропускники, респіратори і ці білі строї, так схожі на одяг хірурга. А ще — нова хвиля науково-технічного «лікбезу»: всі знають, що таке тривалість розпаду стронцію, говорять про рівень радіації, освоюють лічильники Гейгера. А ще — масові евакуації дітей і не тільки дітей, втрата почуття стабільності, випадки психозів, променева хвороба, поява мародерів, щоденні розмови про фон... Оцей зовнішній, зоровий, візуальний образ трагедії часом ніби заступає її істинний причинно-наслідковий аналіз. І лише Борису Олійнику вдалося вийти на новий рівень концептуального мислення, поставити Чорнобиль в історичний контекст людської цивілізації, соціалізму, зокрема дослідити соціальні процеси небувалої складності і трагічності, поставити питання про ціну життя й смерті в сучасному світі, абсурдність неконтрольованого гуманістичною думкою науково-технічного прогресу. Цю ідею хотілося б виділити окремо, оскільки саме вона видається нам надзвичайно важливою в усіх наших роздумах про Чорнобиль.

Б. Олійник цілком слушно пов'язує НТР з рівнем людської моралі, культури, наполягає на думці, що поза справді гуманістичним світоглядом всі наукові блага обертаються «во зло» і не тільки не ощасливлять людину, а приведуть її до знищення як виду. Таким чином, сама сувора дійсність спонукає нас до висновку, що технократичне мислення фактично не має перспектив. Водночас можемо стверджувати, що чим вищий рівень цивілізації, тим значущішу роль в житті людства повинна відігравати гуманітарна культура. Не можемо відмовити собі у задоволенні навести роздуми академіка Д. С. Лихачова з цього ж приводу, аби продемонструвати вражаючу подібність підходів до проблеми вченого і поета: «...Ми живемо заради Леонардо да Вінчі, а не заради винахідника гальма Вестингауза, розумієте? Тільки культура створює індивідуальність. Як індивідуальність окремої людини, так і індивідуальність села, міста, країни. Саме культура робить один народ не схожим на інший, визначає його неповторне обличчя. Говорячи про пріоритет культури, зазначу, що і самий розвиток техніки може бути зупинений відсутністю культури. Справжні відкриття в галузі точних наук здійснювались людьми з високою гуманітарною культурою. Згадайте Менделєєва, Вернадського. Вернадський висловлював ідеї нібито дуже абстрактні, які не стосувалися всезагальної ситості. А насправді зараз з'ясовується, наскільки важливі ці ідеї — біосфери, ноосфери... Я переконаний, що лише загальна гуманітарна культура здатна вивести вченого з обмеженої сфери наукової методики, дозволяє йому здійснювати прориви в якусь іншу галузь» («Литературная газета», 10 серпня 1988 р.).

Так, Чорнобиль примусив нас обернутися лицем до глобальних проблем сучасності. Осмислення їх — процес тривалий і складний. Але не йти цим шляхом — отже, не бачити правду, лякливо ховати голову під крило, перебувати в духовній нірвані.

Ті три роки, що віддаляють від нас травень 1986 року, ввібрали в себе, завдяки революційній перебудові нашого суспільства, так багато принципово нового в осмисленні народного буття, що розглядувані поеми, коли б вони писались сьогодні, теж писались би по-новому. Тож віддамо належне авторам, які зробили перші кроки по густо всипаному радіоактивним пилом чорнобильському гостинцю.

●

роздуми над книгою

Олександр ІРВАНЕЦЬ

ЩОСЬ ЗНАЙДЕНО, ЩОСЬ ВТРАЧЕНО...

ПШЕНИЧНИЙ МИКОЛА. Осторога: Поезії.— К.: Рад. письменник, 1988.— 103 с.

Ще в першій збірці «Сьомий материк» Микола Пшеничний, декларуючи, як і личить молодому поетові, свої погляди, принципи, переконання, заявив:

Я над книжками згорбив спину.
Доскіпавсь навіть, що то — атом...
А до простої бадилини
Підходжу якось винувато.

Колись я, може, був їй братом,
Чи пасинком, чи й рідним сином.
Даруйте, птиці і рослини,
Що я не знаю, як вас звати.

Зовсім не важко помітити, що автор (чи його ліричний герой, не в цьому зараз суть) трохи лукавить і перед читачем, і перед самим собою, бо «що то — атом» — навряд чи зможе до пуття пояснити і досвідчений фізик-ядерник, тим паче тепер, коли знову й знову змінюються у людства погляди на світобудову. Швидше за все два рядки першої строфи були написані задля наступних строф, заради отого світлого почуття жалю, своєї винуватості перед «простою бадилиною», перед природою рідного краю, її вічною і незбагненною загадковістю.

З огляду на це нова збірка Миколи Пшеничного «Осторога» є логічним продовженням думок, ідей «Сьомого материка». Вже на початку читач надибує в ній і такі, наприклад, рядки:

Коси, косо!
Вмивай росою груди.
Ще чисті роси де-не-де живуть...
Трава жива, допоки не забудем,
Як звуть її... як звали... цю... траву...

Цей вірш, він так і називається: «Коси, косо!», і ряд інших — «Спрага мостів», «Автомобілям хлопці миють гриви», «Канва беріз на вишиванці гаю...» — перейняті стурбованістю проблемами екологічними. Та не тільки екологія як охорона навколишнього середовища хвилює автора «Остороги», а й «екологія душі», «екологія совісті», якщо скористатися цими порівняно новими термінами.

Тут потрібен маленький відступ. Вже не один рік точиться суперечка, то стихаючи, то посилюючись,— чиє ж це всетаки завдання: бити на сполох, пильнувати оту саму екологію совісті? Публіцистики, чи... ну а далі, як протиставлення, варіантно називаються поезія, проза, ще й приправлені епітетом «справжня»... Думається, що все-таки боротьба за чистоту «навколишніх душ» — завдання спільне, а суперечка ця прикра і недоречна.

І все-таки надмірна, оголена, нарочита публіцистичність, а точніше — «публіцистичність» в лапках — шкодить, ой як же шкодить поетам. Це стосується й «Остороги». Ось для прикладу два полярні з огляду художності вірші майже на одну, замовчувану донедавна «афганську» тему — «Із журналістського блокнота» і «Щока шорстка, щока неголена...» Безпомічну риторику першого з них не рятує навіть промовиста назва. Це справді заримована кримінальна історія, якій би краще залишитися на сторінках «журналістського блокнота», ще й «збагачена» доволі кострубатим резюме типу: «Бо — сам я на Таню схожий й когось через мене б'ють». І навпаки, другий з названих віршів приємно вражає органічною поетизацією теж, зрештою, побутового факту.

Щока шорстка, щока неголена,
Щока зелена, аж тремка.
Щока така, як щастя Олине
У переживклих огірках.

Нічого з Олею не станеться,
Бо має соняха собі.
Печаль її зафганістаниться
І перебродить буйний біль.

Щока пече, як вітер з полудня.
Щока ця є... Щоки нема...

Є тільки крик гарячий з того дня,
Як їздила у військкомат.

Є сонях — стрижений, підтягнутий.
Є думка — чиста, аж нага.
Є син. Малий. Іще не тямить він,
Чом сонцю ручки простяга.

Звичайно, процитований вірш — не поодинока знахідка у збірці «Осторога». Іскорка поезії, де слабше, а де й сильніше, спалахує і в таких творах, як «Дивись, Роксолано», «Пливла, пливе, повік пливатиме», «Як мої доньки чекали відлигу!», «Під час фільму «Калина червона». А загалом, можна сказати, що як поет Микола Пшеничний швидше збувається в тих випадках, коли не прагне стверджувати щось остаточно й безапеляційно. «Поезія недомовленості» — ось те, чого почасти бракує молодому автору в його шуканнях.

І ще — про відчуття міри. Часом воно зраджує поета. Ось приклад — мініатюра «Краплина болю з монологу агрусу»:

Я ж — не гіркава посмішка природи.
Не виродок.
Скоріше — навпаки!
Я споконвіку
На сторожі вроди,
Щоб не зайшла худоба
В квітники.

Але ж ніхто, здається, й не вважає бідолашного агруса виродком, ніхто не бореться з ним, як в Китаї з горобцями свого часу. То навіщо він виправдовується? Може, тому, що авторові захотілося сказати кучеряво-поетично — «Краплина болю...»?

До речі, про біль. Ось хоча б декілька цитат: «Усе, що навпрошки,— мені болить»; «Народна пісня так мені болить...»; «...мій біль утамують...»; «Допоки бій, допоки біль...» і так далі. При бажанні цей перелік неважко продовжити чи не вдвічі. Мимоволі пригадується східна мудрість: скільки не кажи «халва», а в роті солодко не стане. Мабуть, поетові мусить бути відомо, що існують у версифікаційному арсеналі й інші способи та прийоми для переконливого зображення своїх почуттів, користуючись якими, можна уникнути спрощеного прямого називання.

Одначе, тут — стоп, маленька пауза, ліричний, можна сказати, відступ. Три попередні абзаци я (автор статті, О. Ірванець, sic!) значною мірою ставлю й собі на карб. До того ж не хотілося б, аби бодай кимось ці роздуми були сприйняті як висмикування та смакування окремих огріхів збірки. Великою мірою ці рядки диктуються вимогливою, «строгою любов'ю», яка пильно вдивляється в об'єкт своєї уваги й надзвичайно болісно реагує на все, що применшує і знецінює його.

А насамкінець — про речі вже й зовсім неприємні, які аж ніяк не хочу ставити і на свій карб, подібно до вищезгаданих.

Спершу — одне запитання. Хто визначить ту грань, яка розділяє істину й авторський вимисел? І хто насмілиться заперечити, що він, **авторський вимисел**, мусить бути гранично правдивим чи бодай правдоподібним?..

Ось сонет «Про зоопарки». Звернемо увагу на перші його сім рядків:

Ненавиджу з дитинства зоопарки!
Бо довелося бачити колись,
Як п'яний тип обслинену цигарку
Тицьнув орангутангові під ніс.
По гратах мавпа заметалась шпарко,
Кусаючи від болю власний хвіст,
А очі в неї синіли від сліз...

Драматична історія, чи не так? Але ж десь на рівні підсвідомості щось у тобі, майже за Станіславським, ні, не кричить,— шепоче: «Не вірю...» І якийсь напівсумнів-напівпідозра вже роїться в голові більш-менш начитаного любителя поезії, і ось вже самі собою тягнуться руки по довідкову літературу або хоча б до томика Едгара По з його «Вбивством на вулиці Морг». А там орангутанг за якусь мить скручує голови двом людям, своїм жертвам. А там самець орангутанга важить до двох центнерів...

Так, навряд чи знайдеться безумець, який би навіть у стані найглибшого сп'яніння поліз зі своїм недопалком до такого створіння... І навряд чи цей двохсоткілограмовий велетень шпарко заметався б від болю по гратах своєї клітки, кусаючи при цьому власний хвіст. До речі, про хвіст. У людиноподібних мавп — горили, шимпанзе й орангутанга — його немає. Зовсім. Навіть маленького. Навіть коротенького. Навіть оцупочка. Отут уже потрібно відіслати допитливого читача до спеціальної літератури, де чорним по білому написано: «хвіст і сідничні мозолі відсутні».

Викликають, м'яко кажучи, подив і уривки з поеми «П'єдестали», які вміщені наприкінці книжки. Епіграфом до них служить повідомлення, вміщене журналом «Всесвіт»: молодіжний театр «Лісендра Буана» в індонезійській столиці Джакарті здійснив постановку за повістю М. Гоголя «Тарас Бульба». М. Пшеничний радісно відгукується на цю подію трьома фрагментами поеми. Перший з них закінчується колективним співом «Інтернаціоналу» (?) всіма присутніми на виставі. У маленькій інформації «Всесвіту» цього вже немає. У наступному фрагменті поеми автор повертає нас ненадовго й на рідну землю, до світлого генія О. Довженка, його мрії екранізувати «Тараса Бульбу», мрії, якій не судилося здійснитися.

Не устигнув Довженко, не встигнув...
А нині
Усе ніколи: план, штурмівщина, вік
«пік»...
Та воскрес-таки Бульба у кінокартині —
Є в Сполучених Штатах якийсь бойовик.
Там ефектно стріляє Тарас у Андрія,
Там ковбоями в прерії мчать козаки...
Але то уже долари, то вже не мрія,
То взірець, як прилюдно гвалтують
книжки.

Ось так. Чесно кажучи, дивно читати подібні рядки в час нового мислення.

Мимоволі зринають в пам'яті «спільнокореневі», якщо так можна сказати, висловлювання: я не читав роману «Собор», але я засуджую його, я не читав роману «Доктор Живаго», але я засуджую його. Я не бачив американського фільму про Тараса Бульбу, але я стверджую, що це приклад того, як прилюдно гвалтують книжки. Сумно читати таке.

«Осторога» закінчується віршем «Зі мною нелегко?». Віршем, перші й останні рядки якого хотілося б процитувати, як ще один, на жаль, зразок отієї невмотивованої безапеляційності суджень, що, знову ж, на жаль, не прикрашає збірки:

Зі мною нелегко?
Нелегко.
Я змалку такий нелегкий.
. . . .
Нелегко це чути?
Нелегко.
А правда легка й не бува.

Скороти цей вираз за звичайними арифметичними законами, перевір «алгеброю гармонію» і вийде вираз: я дорівнюю правді. Не більше, не менше.

На такі роздуми наштовхує уважне читання збірки. Робота над книжкою, як знаємо, є співпрацею автора й редактора (у нашому випадку редактором була Л. Рубан). За більшої вимогливості кожного з них «Осторога» могла б вийти кращою, ціліснішою, хоч, може, тоді була б меншого обсягу.

Аби не закінчувати статтю на зовсім песимістичній ноті, звернуся-таки ще до одного вірша М. Пшеничного — «Я вже не вірю в слово — примусово». Поет говорить в ньому:

Не просто слово — бог, а — Рідне Слово,
І щодо нього я не атеїст.

Хочеться сподіватися, що ця віра допоможе авторові і вбереже його від помилок в його подальших пошуках.

м. Рівне.

В НОМЕРЕ:

Редакція просить надсилати рукописи до журналу в першому примірнику машинопису.

«Днепр» — литературно-художественный и общественно-политический ежемесячный журнал, орган ЦК ЛКСМУ. Год основания 1927. Адрес редакции: 252119, Киев-119. Пархоменко, 38—44. Телефон: 213-98-79.
Полиграфкомбинат ЦК ЛКСМ Украины «Молодь» ордена Трудового Красного Знамени издательско-полиграфического объединения ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». 252119, Киев-119, Пархоменко, 38—44.

Здано до складання 24.04.88. Підписано до друку 07.06.89. БФ 37694. Формат 70×108 1/16. Високий друк. Папір друкарський № 1. Ум.-друк. арк. 12,95. Ум. фарб.-відб. 14,525. Обл. вид. арк. 16,58. Тираж 73 500 пр. Ціна 60 к. Зам. 9—216. Адреса редакції: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44. Телефон: 213-98-79.
Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия».

СОНЯЧНИЙ ЕТЮД

Слова Івана Драча
Музика Дмитра Щириці, учня 7-го класу
Київської середньої школи № 82 імені
Т. Г. Шевченка

Де

ко-тить-ся між го-лу-бих лу-гів хма-ри-на ніж-на з бі-ли-ми пле-

-чи- ма, я про-да-ю сон-ця — о-ран-же-ві, ту-

-гі, з тривож-ни-ми му-зич-ни-ми о-чи-ма.

Де котиться між голубих лугів
Хмарина ніжна з білими плечима,
Я продаю сонця — оранжеві, тугі,
З тривожними музичними очима.

Ось сонце віри — чисте і просте,
Ось сонце міри — з віжками на храпах,
Ось сонце смутку, звідки проросте
Жорстока мудрість в золотих накрапах.

І переливно блискотять сонця
Протуберанцями сторч головою.
Беріть сонця — кладіть мені серця,
Як мідяки з осугою-турбою.

Я ваші душі кпином обмину,
Я не поставлю їх на п'яні карти,
А що сонця за дорогу ціну,
То сонце завжди серця варте.

60 коп.

ЗРУЧНИЙ ВИД СТРАХУВАННЯ — «АВТО-КОМБІ»

ISS № 0130—32XI, Дніпро, 1989, № 7, 1—144 74135

ДЕРЖСТРАХ пропонує скористатися добровільним комбінованим страхуванням: водія, автомобіля і багажу.
Договір укладається на строк від двох місяців до одного року.
Розмір страхового платежу залежить від виду транспорту, страхової суми і строку страхування.

УКРАЇНСЬКЕ РЕКЛАМНЕ АГЕНТСТВО.

Dnipro

Дніпро

1989 8

Н. Левчишина. Ніч перед різдвом. М. В. Гоголь.

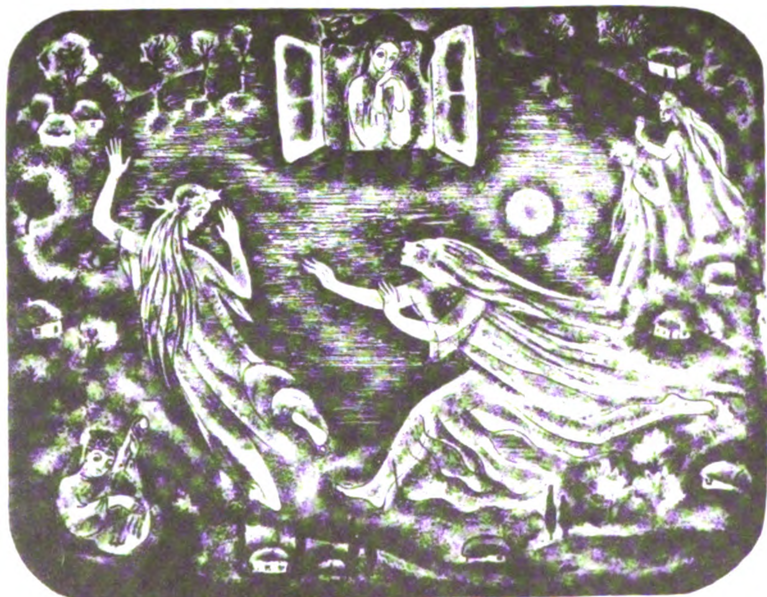

Н. Левчишина. Майська ніч. М. В. Гоголь.

На першій сторінці обкладинки:
Народна артистка УРСР Неоніла Крюкова.

Фото Б. Ткаченка.

Дніпро

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ
ОРГАН ЦК ЛКСМУ

Рік заснування 1927

8

серпень, 1989
Київ
видавництво
«Молодь»

ЗМІСТ

ПОЕЗІЯ

ПРОЗА

ДРАМАТУРГІЯ

ПУБЛІЦИСТИКА

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА

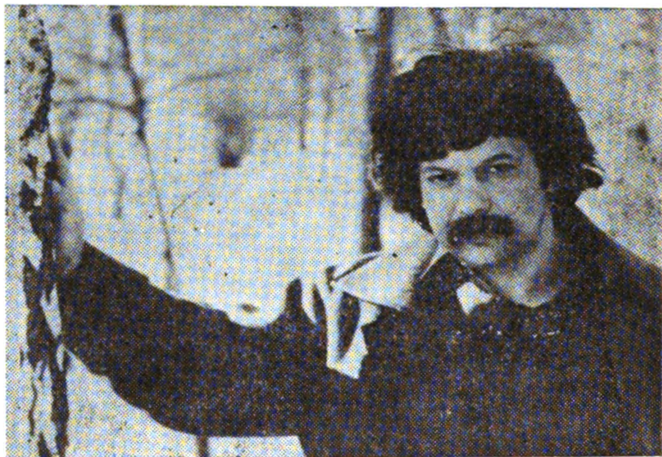

Павло ГІРНИК

ВОГНІ МОЛОДІ

●

Не минайся, як сон в передсвітній імлі,
Як зоря понад сном і Дністром,
Як молитва, яку на совинім крилі
Напишу солов'їним пером.

Не минайся, як свічечка над полином,
І купальські вогні молоді,
І слова милосердні, і ніч за вікном,
І прощальна зоря на воді.

Не минайся, як тихі пісні за селом,
Як пекуча сльоза на щоці...
Україно!
...як божа рука над чолом
І перо крижане у руці...

●

За останнім порогом,
За гривою сивої глини,
За хапливим плачем
І покутою стомлених сурм
Застогнали вози,
І затьохкав мороз на калині,
І померхлі долоні
Заклякли на грудях бандур.

Божевільні часи.
Божевільна земля під ногами.
З божевільного неба
Сичать божевільні дощі.
Озиратися страшно —
Йде назирці пустка за нами
І з розчахнутих вікон
Летять божевільні хрущі.

Той полин, та дорога,
Той зашморг сухотного диму,
Та дочасна жалоба
І геть посивілі чуби
Ще підкажуть слова,
Що впадуть на сніги несходимі,
Ще продажного хліба
Учинять на нашій журбі.

І отак мені, так,
Наче вже не зберуся на силі,
І отак говорю,
Наче вже край могили стою:
Не дай боже нікому
Ховати ліси поруділі
І в причинній сові
Впізнавати Вітчизну свою.

●

Одійде, минеться, відлопотить — і нема.
Гукнуть і на тебе колись.
Озирнешся — нікого.
Холодну колиску твою розгойдає пітьма.
І мало не в серце вженеться безлюдна дорога.
Йдемо чи відходимо?
Берегом. Тихо. В диму.
Дітей поховавши у мертвому чорному лісі...
— Подай перевозу! Подай перевозу! —
Кому,
Як навіть дерева цієї землі відреклися?

Одійде, минеться, стиснеться в чужі кулаки,
З ядучого диму спечеться, з вогню і морозу,
— Подай перевозу! —
А вже ні човна, ні ріки.
Подай перевозу, Хароне, подай перевозу!

АНТОНИЧ

Хочу і маю відвагу йти самітно й бути собою.

З промови 31 січня 1935 року

Золота самота над пером,
Срібна паморозь думи нічної,
І молитва, відбита луною,
І свіча над схололим Дніпром...
Мово рідна!
Навіщо й мені
Прорізаєш вуста осокою?
Крижаніє папір під рукою.
Уклякає душа при вогні.

На пісні і на зорі ясні
Над гіркою
стрімкою
водою,
На грозу, що була молодою,
Як розхлюпаний дзвін вдалині,
Я повільно іду уночі,
А мину стороною —
Грім наосліп гукне і за мною
І вогонь одійде від свічі.

ШЕВЧЕНКОВА НІЧ

Невже засвітає?
Зійшлася вода над чолом.
Хиталася пісня, як човен,— все далі
і далі.
І мовчки зоря поминальна стояла за склом.
І мовчки під нею осідлані коні стояли.

Відвертість... Братерство... Вітчизна...
Даруйте, ви є?
Під небом високим хоч слово прокажете нині,
Коли вже достоту останнє беруть, як своє,—
Поставлену свічку і вузлик землі з України?
На що сподіватись?
Папір прикипів до стола.
Нічого ж не буде, не буде ні пекла, ні раю,
А тільки провалена ніч і смердюча зола
В залузаній пустці, де наша свіча догорає.

І що залишається?
Страх, що точив на віку,

І влада, з колиски сліпа,
і Сибір, і в'язниці...
Невже засвітає?
Так тихо у міднім бику.
Так страшно сміється запеклий і злий Острянниця...

●

НОЙРАРУ БАГДАСАРЯНУ

Стукіт, стукіт нічний...
Не кривдуй — відчини.
Сонні губи цілуй полохливій дружині
І наосліп іди до дверей...
А вони
Вже сахнулися пріч од кривавої тіні,

Вже узявся мороз на слизькому вікні
І розпачливий крик покотився по
сходах...
Стукіт, стукіт нічний.
І тобі. І мені.
І Вітчизні твоїй. І моєму народу.

Як мені рятувати тебе від біди,
Як від чорної туги себе рятувати?
...Ти постукай мені уночі. Ти прийди.
В мене двері назавжди відчинені,
брате.

●

Важко вчитися жити і вірити в те,
Що життя покладе на холонучі ваги
Моє слово учнівське, набуто просте
Поміж справи скупі, а не щедрі
розваги.

Що я маю сказати, підкажуть не ті,
Хто на панщині духу впізнають месію
В осавулі — той знає, які ми святі
І на кого вже маємо жати і сіять,—
Озовіться, хто час впізнавав по душі,
Хто вточив йому крові, аби не хололо
На вітрах, на знаменах і на спориші
Батьківщини моєї нескорене слово!

Чи здалося? Не знаю.

Спікає вуста
Передсвітня жура, коли раптом
озветься
Вбитий голос, якого ніхто не пита
Звідки він у душі і чого не минеться.

З ГОЛОСУ ЄВГЕНА ПЛУЖНИКА

Нам ще вистачить, брате, казенних
чобіт,
І високих снігів, і вапна...
Хто отямить, коли розсувається світ
І востаннє горить купина?

І нема вороття, і дідизна в золі,
І зійшлася за нами пітьма —
Ніби всі полягли в каламутній землі,
Навіть сліду — і того нема.

Озираєшся — ніч.
І куди його йти —
Ні дороги, ні трав, ні роси...
Восковіє земля і вмерзають гноти
В голоси...

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● «Журавлі» давно мріяли про рідну Україну, та «долетіти» до неї вдалося лише в наш перебудовний час. Їхнє мистецтво хоч і має статус самодіяльного, позначене високим професіоналізмом. У цьому переконалися і жителі різних міст республіки, яким пощастило потрапити на їхні концерти. З великим успіхом хор з братньої Польщі виступив і в столиці України.

Провідне місце в репертуарі ансамблю займає українська духовна музика, зокрема твори А. Веделя, Д. Бортнянського, а також народні пісні.

«Журавлі» дали добродійний концерт у фонд заповідника «Стародавній Київ». Від імені киян, зворушених цим благородним вчинком, перший секретар Подільського райкому партії І. М. Салій подарував митцям роботу художниці Г. Севрук «Анастасія Ярославна. XI вік».

Проза

Петро ЖУР

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ КИЇВ

У КРАЯХ КАРМЕЛЮКА

Незабаром після своїх київських зустрічей з В. М. Рєпніною та її друзями Тарас Григорович із завданням Археографічної комісії рушив у тривалу поїздку по містах, містечках і селах Подільської й Волинської губерній. Поет мав записувати народні перекази, легенди, пісні, збирати свідчення про кургани й урочища, вести облік визначних монументальних пам'яток і старовинних будівель, виявляти різні історичні документи, а також відвідати Почаївську лавру, замалювати її загальний зовнішній вигляд, інтер'єр і краєвид, що відкривався з її тераси. Шевченкові до серця було це доручення. Крім суто пізнавального, наукового інтересу, поїздка на Поділля й Волинь надавала можливість побувати в місцевостях, що межують із бунтівною Галичиною, в губерніях, де селянство, затамувавши подих, прислухалося до гулу народного обурення, яке доносилося звідти з весни 1846 року і настільки переполошило царя-фельдфебеля, що він навіть увів у сусідніх з Галичиною місцевостях воєнний стан.

Найближчою метою поїздки було губернське місто Кам'янець-Подільський. Туди й виїхав Шевченко в останніх числах вересня — скоріш за все 25 вересня, в середу, куди відправлялась у цей день з Києва перекладна пошта. Дорога йшла через Віту, Васильків, Білу Церкву, Сквиру, Липовець, Брацлав, Могилів-Подільський. Васильків цікавив поета як один із осередків декабристського руху на Україні, містечко, де квартирував і повстав, увійшовши в історію подвигу декабристів, Чернігівський полк. А далі по маршруту — Біла Церква і Сквира, місця, пов'язані з іменами славного козачого полковника Семена Палія, ватажків гайдамаків 1768 року М. Швачки, А. Журби. Проїжджаючи тут, Шевченко записував народні пісні, перекази. Деякі з них стали джерелом і основою для таких його творів, як «Чернець», «Іржавець», «Швачка».

У Кам'янці-Подільському поет зустрівся й протягом кількох днів спілкувався з молодим учителем гімназії Петром Омеляновичем Чуйкевичем, з яким познайомився влітку 1843 року в Києві, де той закінчував університет. Студент мав знайомих серед майбутніх кирило-мефодіївців. Не виключено, що він був і учасником Кирило-Мефодіївського товариства і про його діяльність поет міг говорити з Чуйкевичем відверто. Відомо, що члени цього товариства називали один одного братами та й свою організацію іменували братством. У середині травня 1847 року, коли III відділ уже фактично завершував слідство в справі кирило-мефодіївців, у Кам'янці-Подільському за розпорядженням Бібікова був заарештований і Чуйкевич. Очевидно, приводом до арешту став його лист до Костомарова, звичайно, вилучений жандармами. Він починався

Продовження. Початок у №№ 3—5, 7.

багатозначним зверненням: «Брате Миколо Івановичу!» А далі в тексті ще раз: «Пожалкуйте про мене, названий брате, і ця жалість нехай викличе в душі Вашій енергію до переміщення мене у Київ».

Далі Чуйкевичу пощастило. Жандарми III відділу, не домігшись повного розкриття діяльності кирило-мефодіївців, повідомили запопадливому Бібікову, що даних про приналежність Чуйкевича до їх товариства не мають, залишивши за генерал-губернатором право вирішувати подальшу долю заарештованого «на свій розсуд». І Бібіков змушений був написати шефові жандармів О. Ф. Орлову, що розпорядився Чуйкевича звільнити, не знайшовши у його показаннях «нічого особливого».

Поет Чуйкевич був відомий як енергійний збирач, аматор і знавець народної пісні. У Кам'янці-Подільському він записав до альбома Шевченка три пісні: «Зійшла зоря із вечора, да й не назорилась», «Пливе щука з Кременчука, пливе собі стиха», «Ой, Кармелюче, по світу ходиш». Видно, ці пісні були записані на прохання поета. Першу з них він використав згодом у повістях «Близнецы», «Прогулка с удовольствием и не без морали» і в поемі «Марина». А третя припала йому до душі як пісня про народного месника, котрий загинув від руки найманого убивці. Про Кармелюка у цьому краї збереглися живі спогади, перекази й легенди. «Славним лицарем» назвав його Тарас Григорович. Як твердив Костомаров, Кармелюк «хотів було відновити гайдамаччину», ту саму епопею народної війни, що її Шевченко прославив у поемі «Гайдамаки» і в інших своїх творах.

У казематі Кам'янець-Подільської фортеці тричі знемагав Устим Кармелюк. Поет віддав належне його пам'яті, оглянувши цю фортецю. А образ славного лицаря надихнув його згодом на створення поеми «Варнак» і повісті з такою ж назвою.

У Кам'янці-Подільському поет прожив близько тижня: треба було рушати далі, у Почаїв, а дорога неблизька — майже через усю Волинь. Попереду був Житомир, шлях до якого пролягав через місця, де в 1648—54 роках гриміла визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського гніту, де потім діяли гайдамацькі загони 1786 року, де водив вірних своїх побратимів Устим Кармелюк. Одна із зупинок перед Житомиром — Бердичів, де в 1703 році прославився своєю перемогою над польсько-шляхетським військом улюблений герой поета Семен Палій. Під Бердичевом же Палій був заарештований за доносом Мазепи. Шевченко нагадає про це в поемі «Чернець».

Нарешті остання зупинка на шляху до Житомира — Кодня, найскорботніше пам'ятне місце часів Коліївщини, де катами вершилася найжорстокіша розправа над гайдамаками. Тут спіткала люта кара понад 3000 чоловік...

Знайомство з Житомиром зайняло в поета не більше п'яти днів. Не пізніше 10 жовтня він виїхав до Почаєва за маршрутом Новоград-Волинський, Корець, Острог, Дубно, Кременець. Мабуть, особливо запам'ятався Тарасові Григоровичу Новоград-Волинський, що ввійшов в історію декабристського руху. Саме тут за два роки до повстання декабристів брати Борисови та учасник польського визвольного руху Ю. Люблинський заснували «Общество соединенных славян» — одну з організацій декабристів, перед чиїм подвигом схилявся Шевченко.

В околицях Новограда-Волинського народився і почав діяти герой повісті «Варнак». Автор так точно визначив і описав місце народження героя повісті, що нам удалося відшукати це поселення біля Новограда-Волинського «на гранітних берегах прекрасної річки Случі» (ІІІ, 144—145). У її закруті ним виявилося старовинне село Гульськ.

Давні руїни замків і палат Корця, Острога, Кременця викликали в поета гіркі роздуми про деспотизм і рабство, які мучили Волинь і Поділля. Виконавши низку прекрасних малюнків Почаївської лаври, відвідавши потім Вишневець, Шевченко відправився в Берестечко, біля якого в червні 1651 року відбулася битва козаків Богдана Хмельницького з військами польських шляхтичів. Зраджені своїм союзником — кримським ханом, козаки зазнали поразки. Поет відтворив цю сумну для України подію у вірші «Ой чого ти почорніло...» Шевченко відвідав також околиці Ковеля, де замалював окремі історичні пам'ятки. Не пізніше 28 жовтня поет повернувся до Києва.

ГОЛОВНА КВАРТИРА КИРИЛО-МЕФОДІЇВЦІВ

З поверненням Шевченка до Києва діяльність Кирило-Мефодіївського товариства помітно пожвавилася. Поет з його революційним темпераментом борця, з неприборканим прагненням поєднати слово і діло стає справжнім натхненником кирило-мефодіївських «братчиків». Квартира його друга М. І. Гулака, одного із засновників товариства, стала місцем їхніх зустрічей і нарад.

На той час Гулак жив у Старому Місті в будинку Завадського на розі вулиць Стрілецької і Срітенської, куди переїхав у другій половині 1846 року з будинку Грушецьких. На жаль, будинок цей не зберігся — на його місці нині закладено сквер. Тим більш важливо хоча б приблизно відтворити його вигляд на основі документів, що збереглися,— адже в цьому будинку містилася своєрідна штаб-квартира Кирило-Мефодіївського товариства. Значну частину цих документів виявила і опублікувала київська дослідниця Т. Б. Слюдікова (Слюдікова Т. Б. Де збиралось товариство.— Літературна Україна, 1981, 10 березня).

Будинок цей придбав не пізніше червня 1846 року у М. П. Крижанівської, дружини титулярного радника, протоієрей Андріївської церкви Яків Васильович Завадський. Дерев'яний, з підвалом, покритий дранкою, дім дивився на Стрілецьку вулицю трьома вікнами. Такий же типовий київський будинок, як і той, у якому мешкав тоді Шевченко. Документи свідчать, що на червень 1846 року Завадський, ще до отримання купчої, устиг вибудувати в саду біля придбаного ним житла флігель. У двох невеликих кімнатах цього флігеля і оселився М. І. Гулак.

Я. В. Завадський прибув до Києва в 1843 році з провінції. Тривалий час він служив священиком Миколаївської церкви в Корсуні. У свої 55 років — це ще бадьора, товариська людина, квартиранти обідали в його будинку, що стояв у глибині двору. Священик був цікавим співрозмовником, який добре знав історію Києва і давні пам'ятки його архітектури. 1846 року в друкарні Києво-Печерської лаври вийшла книга «Киев (в 1843 году)». Її автор, мандрівник і письменник Муравйов, любив відвідувати Андріївську церкву. «Там при заході сонця,— розповідає автор,— уже завжди чекав мене добрий панотець Я(ків), аби дати мені ще яке-небудь нове свідчення про околиці, і ми довго з ним бесідували в прохолоді розкішного вечора, поки багряне сонце, закотившись за гору Ольгову, і багрянний місяць, піднявшись із-за нетрів дніпровських, не нагадували нам, що вже настав час відпочинку...»

В іншій своїй книзі «Киев и его святыня» Муравйов згадував про те, що Завадський показував йому в Андріївській церкві ікону Тайної вечері, що її приписували пензлеві Леонардо да Вінчі, розповідав також про історію створення храму, про ближчі пам'ятники архітектури, про чудові будівлі Подолу, про будівлі Київської духовної академії, Братського монастиря і бурси.

У скромному флігелі на садибі Завадського восени 1846 року панувало незвичайне пожвавлення. У квартирі Гулака збирались «братчики» і обговорювали вироблені на той час програму, статут, тексти відозв до українців, великоросів і поляків.

Основним ідеологічним документом, обговорюваним кирило-мефодіївцями в будинку на Стрілецькій, були «Книги бытия украинского народа». На цьому програмному документі відчутно позначився вплив ідей декабристів, прогресивної суспільної думки епохи наростання визвольного руху в Європі напередодні революційного вибуху 1848 року. Програма засуджувала разючу соціальну нерівність, тиранію самодержавства, поділ на стани, пригнічення бідних багатими. Походження соціальної нерівності і пов'язаних з нею бід і злигоднів народу трактувалось як зловмисна справа рук «царів лукавих»: «І ті царі лукаві набрали з людей таких, що були сильніші або їм потрібніші і назвали їх панами, а інших людей перетворили у своїх невільників, і побільшало на землі горя, бідності, і хвороб, і нещасть, і злигоднів. (Цит. за книгою: Сергієнко Г. Я. Яскрава сторінка визвольного руху, К., 1971, с. 28).

«Книги бытия украинского народа» позитивно відгукнулися про возз'єднання України з Росією, співчутливо про подвиг декабристів. Романтизуючи історію козацтва, програмний документ загалом правильно підмітив, що Катерина II,

знищивши козацтво, доконала і «волю, бо, відібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панством і землями, понадавала їм вільну братію у ярмо і зробила одних панами, а інших невільниками». Козакофільський романтизм програми був по суті своєрідним виявом неприйняття самодержавно-кріпосницької дійсності, а ідеї християнського соціалізму, що проступали у «Книгах бытия...» під релігійною оболонкою, виражали політичний протест проти соціального і національного гніту.

У «Статуті слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія», обговорюваному «братчиками» в будинку на Стрілецькій, визначилися його головні ідейно-політичні завдання. Тут наголошувалося на тому, що «духовне і політичне єднання слов'ян є насущним й істинним їх призначенням, до якого необхідно прагнути». При цьому підкреслювалось, що кожне слов'янське плем'я «повинне мати свою самостійність». І уточнювалося: «...кожне плем'я повинне мати правління народне і дотримуватись абсолютної рівності співгромадян у відповідності з їх народженням, християнським віросповіданням і майном». Піклуючись про високий ідейно-моральний рівень свідомості людей, котрі будуть покликані керувати суспільством, кирило-мефодіївці формулювали дуже важливі вимоги, що не втратили значення і для нашого часу: «5) Приймаємо, що при такій рівності освіченість і чиста моральність повинна служити умовою участі в керуванні».

Збираючись у будинку на Стрілецькій, «братчики» обговорювали і «Головні правила товариства». Воно засновувалося з метою поширення його ідей «переважно через виховання юнацтва, літератури і збільшення числа членів товариства».

Як бачимо, намічався мирний шлях здійснення намірів суспільства, проголошуваний ліберальним правим крилом його учасників. Знаємо, що так у товаристві думали не всі. Ліве крило висловлювалось за рішучі революційні заходи. Відомо, наприклад, що М. І. Савич, як доніс провокатор Петров, під час однієї із зустрічей кирило-мефодіївців на квартирі у Гулака «доводив ненеобхідність знищення в Росії монархічного способу правління шляхом повстання».

«Головні правила товариства» вимагали від його членів повної самовідданості, високої відповідальності соратників, непохитної моральної стійкості: «Кожний член товариства приймає присягу при вступі віддати свій талант, працю, майно, громадські зв'язки для цілей суспільства, і якби котрий член товариства зазнав гонінь і навіть мук за прийняті товариством сповідувані ідеї, то, за цією присягою, він не викаже нікого з членів своїх братій». Треба, до речі, відзначити, що, коли настав час випробувань, цю вимогу до кінця послідовно виконали тільки учасники лівого, революційно-демократичного крила товариства.

З приводу знищення кріпосництва в «Головних правилах» зазначалося: «Товариство буде прагнути насамперед до викорінення рабства і проти всякого приниження нижчих класів, рівною мірою і про повсюдне поширення грамоти».

Прагнучи об'єднати передусім визвольні зусилля українців, росіян і поляків, кирило-мефодіївці склали відозви до цих народів, проголосивши необхідність створення федерації республік. Кожний народ закликали до заснування своєї особливої республіки — «Речі Посполитої», щоб він «управлявся, не зливаючись з іншими, так, щоб кожний народ мав свою мову, свою літературу, своє суспільне влаштування». У кожній такій республіці проголошувалася рівність, свобода і відсутність усякого розмежування станів. У відповідності ж зі статутом депутати та чиновники мали призначатися «не за походженням і не за майновим станом, а за розумом і освіченістю, народним вибором».

У грудні 1846 року в квартирі Гулака на Стрілецькій вулиці відбулася одна із значних подій в історії Кирило-Мефодіївського товариства. «Наступили різдвяні свята,— згадував Костомаров.— У Київ приїхав давній мій знайомий — колишній студент Харківського університету Савич, поміщик Гадяцького повіту. Він їхав у Париж. У перший день Різдва ми зійшлися з ним у Гулака на Старому Місті в будинку Андріївської церкви (тобто в будинку Завадського, священика Андріївської церкви — П. Ж.). Крім того, гостем Гулака був Шевченко. Розмови торкнулися слов'янської ідеї; природно випливла на сцену

заповітна наша мрія про майбутню федерацію слов'янського племені». (Костомаров Н. И. Автобиография, М., 1922, с. 195—196). В іншому варіанті спогадів Костомаров, розповідаючи про це зібрання кирило-мефодіївців, що відбулося 25 грудня 1846 року на квартирі Гулака, додав: «Шевченко і я гарячкували, мріяли про те, як розростеться товариство; Шевченко, своїм звичаєм, висловлювався не зовсім цензурно про існуючий лад». (Автобиография Николая Ивановича Костомарова.— Русская мысль, 1885, № 5, с. 219).

Треба врахувати, що Костомаров у своїх спогадах про Кирило-Мефодіївське товариство багато чого не договорював, і біограф Шевченка О. Я. Кониський це точно підмітив: «За свого життя, коли випадало Костомарову вести публічну бесіду про Кирило-Мефодіївське товариство, він не говорив усієї правди; та й не можна було цього зробити; навіть після смерті його цензура накладала своє вето і на ті невеликі згадки, що їх залишив Костомаров у своїх автобіографіях».

На цьому слушно зауважував і автор книги про товариство історик В. І. Семевський. Відомо, наприклад, що на вечорі 25 грудня між кирило-мефодіївцями навіть велась розмова про підготовку народу до перевороту, про можливість повторення у Росії революції, подібної до французької. Савич, говорячи про необхідність знищення у Росії монархічного способу правління, як повідомляє донощик Петров, «доводив можливість здійснити такий переворот при тогочасних, на його думку, поганих діях уряду; наводив для прикладу будівництво Київської фортеці; що він говорив з одним інженерним офіцером і що офіцер цей переконував його в необхідності такого спорудження як важливого стратегічного пункту; але що, на думку Савича, це буде найзручніше місце для збору осіб, які мають намір підняти повстання...»

Савич їхав за кордон, взявши на себе, як члена Кирило-Мефодіївського товариства, місію пропаганди ідей товариства в слов'янських землях. Згодом на допиті в жандармів він, не виказавши жодним словом своїх соратників по товариству, скаже, що за кордон їздив «для розваги від нещасливого кохання і для занять науками, переважно хімією». Шевченко вручив Савичу автограф своєї поеми «Кавказ» для передачі Адаму Міцкевичу, твори якого добре знав і високо цінував. Ясна річ, на допиті у III відділі поет, засвідчивши, що тільки двічі зустрічався із Савичем і то не в Гулака на Стрілецькій, а в Костомарова, про своє доручення Савичу розсудливо промовчав.

Зібрання кирило-мефодіївців, розпочате 25 грудня, тривало цілий тиждень. «Братчики» зустрічалися то на Стрілецькій у Гулака, то на Рейтарській в будинку Клейменової у Костомарова, то на Ірининській у будинку вчителя другої гімназії Івана Даниловича Юскевича-Красковського, де зупинився Куліш, приїхавши до Києва на кілька днів з Борзни у видавничих і особистих справах.

Кирило-мефодіївці обговорювали питання про видання журналу, в якому передбачалося друкувати російською та українською мовами матеріали про життя слов'янських народів, статті зарубіжних авторів, присвячені слов'янському питанню. Було навіть розпочато збір коштів на видання такого журналу. Виник намір діяльно сприяти створенню українського театру. Шевченко ще перед від'їздом на Поділля і Волинь обіцяв майбутньому київському театрові свої драматичні твори.

З приводу пожвавлення громадського життя київської молоді Куліш писав у ці дні в Петербург П. О. Плетньову: «У тутешньої молоді, яка закінчила університет, я знайшов дивне хвилювання умів і готовність до найефемерніших затій. Вони думали, що я не тільки візьму участь у їхніх заходах, а навіть стану головою їхньої літературної корпорації». Самовпевнений і самозакоханий Куліш написав спочатку, що молоді кияни ладили його «головою їх корпорації», а потім схаменувся і вставив слово «літературної», побоюючись, очевидно, як би Плетньов без цього визначення не запідозрив корпорацію в неблагонадійності». «З цим наміром,— вів далі Куліш,— вони зібрались в одного мого знайомого, де я обіцяв бути на вечорі. Я побачив себе поміж різних облич, похнюплених лобів і нахмурених брів». І, явно бажаючи на всякий випадок відмежуватися заздалегідь від «ефемерних затій» співрозмовників, Куліш запевняє: «Я внутрішньо сміявся, і мене розбирала досада. Холодність моїх суджень вразила їх, і вони, здається, прийняли мене за столичного егоїста».

У цьому ж листі Куліш повідомляв Плетньову про нашого поета: «В Шевченкові я знайшов велику переміну. Він зробився освіченішим, соліднішим. Поїздки його по Малоросії збагатили розум багатьма досить важливими спостереженнями. Він, між іншим, дивиться на панів так, як належить на них дивитися».

Напередодні свого від'їзду з Києва Куліш зустрівся з Тарасом Григоровичем і буквально стенографічно передав у своєму листі гумористичну розповідь поета про звичаї деяких українських панів, що викривали їхню пиху і невігластво. Пан Гаркуша, наприклад, хвалькувато повіствує про те, як його опасиста дружина відправилась на київський контрактовий ярмарок: «Коли їздила моя дружина в Київ, то, відомо, коляска в нас хороша, коні добрі, орловські, і кучер у свиті; комір обшитий шкірою, щоб бородою сукна не тер. Я звелів ресори підперти підставками, бо то верст 80, але все-таки видно, хто їде! Правда, пані моя не витримала і веліла викинути підставку під тим боком, де сама сидить. Ну, приїхали в лавру, відомо, бачать монахи, що приїхала поміщиця, так трохи не задушили. Ось «мальчик» при цьому був. Мальчик!

На цей поклик з'являється обірваний лакей. «Ось він був, не дасть збрехати. Іди геть, дурню! — Потім після обідні поїхала вона на Поділ у хутряні крамниці. Там купці завели в таку темряву, що нічого не видно. Де не лапне рукою, то всюди звір! Ну, коли б це я був, то я б не злякався, а то ж дама! А потім ще треба було купити маслин. А маслина славна річ! Уже для цього не пожалійте дров, та звеліть витопити добре піч; та візьміть новий горщик і покладіть шар капусти, а шар маслин, шар капусти, а шар маслин, а потім шар в'юнів, а зверху знову шар капусти, та поставте в піч, так маслини дадуть соку, а в'юни смаку. І це треба їсти зі свіжою ситницею. А у мене ситниці печуть славно. Явдоха Паламарівна у мене пече. «Мальчик! Поклич Явдоху Паламарівну!»

Хлопчина біжить на інший кінець села і приводить пекарку.

«— Адже ти печеш у мене ситниці?

— Я, паночку!»

Ну, ось вона пече у мене ситниці. Пішла геть, дурепа!»

Треба віддати належне майстерності Шевченка-оповідача.

МІСЦЕ В УНІВЕРСИТЕТІ

Тараса Григоровича, який повертався наприкінці жовтня до Києва, чекали турботи про видання «Живописной Украины». Видавцеві про це нагадувало листування з передплатниками. Так, канцелярія Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора запитувала, куди надіслати нові замовлення на естампи і гроші на передплату, вимагала нових офортів. На цей запит 13 листопада Шевченко відповів: «Маю честь повідомити про постійне моє місцеперебування в м. Києві і ласкаво прошу адресувати вимоги на естампи, що їх видаю під назвою «Живописная Украина», в місто Київ, в Київську археографічну комісію на моє ім'я».

Дуже важливо зазначити: відповідаючи на цей запит, поет повідомляє, що він таки продовжує видавати естампи «Живописной Украины» і бере замовлення на них від передплатників. Реальна можливість цього заняття виникла в художника у зв'язку з перспективою отримати посаду вчителя малювання у Київському університеті з його літографічним закладом. Якраз напередодні його від'їзду на Поділля й Волинь добре знайомий йому університетський вчитель малювання художник Капітон Павлов подав прохання попечителеві Київського учбового округу про звільнення з посади за станом здоров'я.

«Притулиться до університету», як говорив поет, було його заповітним бажанням — так збулася б його мрія назавжди оселитися в Києві. 27 листопада Тарас Григорович подає прохання попечителю учбового округу про призначення «на відкриту вакансію учителя малювання в університеті». Дуже істотним у цьому проханні було зобов'язання художника, крім викладання живопису, «виконувати безплатно всі доручення начальства щодо літографування в літографічному закладі при університеті».

Літографічний заклад університету, заснований у 1835 році, був скромно

оснащений технічним обладнанням, проте його вистачило б для того, щоб поряд із замовленнями вчених і навчально-допоміжних закладів університету видавати й естампи «Живописной Украины», а також гравюри, що пропагували б серед широких кіл народу видатні твори живопису.

«Поширювати через гравюру славу славних художників, поширювати в суспільстві смак і любов до доброго і прекрасного» було «непорушним прагненням» Тараса Григоровича. Про це він зізнається одинадцять років по тому в своєму щоденнику (V, 86). Робота в університеті, заняття в його літографічному закладі давали можливість і далі видавати «Живописную Украину», здійснювати заповітні задуми художника. І він став добиватися призначення на вакантне місце, яке відкривалося. Тут Шевченко покликав на допомогу В. М. Рєпніну, з якою зустрічався у вересні перед своїм від'їздом в археографічне відрядження. Тітка Варвари Миколаївни була в шлюбі з міністром освіти С. С. Уваровим, і той на її прохання все вирішив на користь Тараса Григоровича. «За клопотанням Вашим, добра моя Варваро Миколаївно, я був призначений у Київський університет...» (VI, 41).

Звичайно, вирішальною обставиною при цьому призначенні була висока репутація Шевченка-художника, «одного з перших учнів професора Карла Брюллова», як писав про себе Тарас Григорович у проханні на ім'я Бібікова, від якого теж великою мірою залежало призначення в університет. Генерал-губернатор на той час був знайомий із живописними роботами художника, виконаними на Волині, особливо — з пречудовими почаївськими акварелями. Не обійшлось, очевидно, і без рекомендацій секретаря Археографічної комісії М. Д. Іванишева, за дорученням якого художник виконав малюнки в околицях Ковеля. Напевно, допоміг і професор університету М. І. Костомаров. У той час поет зустрічався з ним досить часто. У грудні вони навіть здійснили спільну поїздку в Бровари. Маючи намір краще влаштувати свій сімейний побут, Костомаров хотів придбати там дачу. Він згадує: «Ми знайшли в садибі, що знаходилась у вищезазначеному містечку, двох літніх паній, з яких одна виявилась господинею і власницею ділянки, що продавалася. Ми провели там півдня до смеркання. Куточок цей мені сподобався, і я тоді ж домовився про ціну, але не пам'ятаю, з яких саме питань, що виникали з документів на володіння, виявилось потрібним відкласти оформлення купчої до весни. Повертаючись назад у Київ, ми трохи не потопилися. Пустилися ми навпростець через Дніпро, а перед тим стояла тривала відлига і лід місцями став покриватися водою. Було темно, і ми, збившись з дороги, потрапили в ополонку, але, на щастя, там була мілина, і ми обмежились тим, що страшенно обмокли і прибули додому, ледве рухаючись від холоду. Тільки молодість і звичка до температурних змін, що ми нею обидва відзначалися, врятували нас від гарячки».

У ФАТАЛЬНОМУ 1847

Минули різдвяні свята з натхненними зібраннями кирило-мефодіївців. Було відсвятковано Новий рік, який, вірилось, провіщає здійснення багатьох світлих надій і сподівань. 9 січня 1847 року Тарас Григорович вирушив на Лівобережну Україну. Куліш згадує: «У піднесеному настрої виїхав наш Кобзар з Києва, щоб зібрати свої рукописи, залишені в різних домівках, гостем яких він був останнього часу». Зібрати рукописи було необхідно. 20 березня, наприклад, А. Л. Метлинський писав І. І. Срезневському: «У Києві готується видання нових творів Шевченка».

Гадаємо, що не тільки збирання рукописів входило у наміри поета. Вищою метою у той час кирило-мефодіївці ставили гуртування сил, залучення до товариства нових надійних і перевірених людей. Разом із Шевченком з Києва виїхав М. І. Гулак. Він вирушав до Петербурга під приводом складання екзамену на магістра і водночас у справах кирило-мефодіївців, які ставили перед собою завдання об'єднати зусилля українців, росіян і поляків у спільному визвольному русі. У відозві до великоросів і поляків, що її повіз із собою в столицю Гулак поряд з іншими програмними і статутними документами, говорилося: «Прочитайте послання це братнє, обміркуйте важливу справу вашого спільного врятування, прокиньтесь від сну і дрімоти, знищіть у серцях ваших без-

глузду ненависть один до одного, розпалену царями і панами, на загальну погибель нашої свободи, застидайтесь ярма, що гнітить ваші плечі, застидайтесь власної зіпсованості, прокляніть святотатственні імена земного царя і земного володаря, проженіть з умів ваших дух зневіри, занесений від племен німецьких і романських, і дух закостенілості, що вдихнули татари, переймітесь властивою слов'янам любов'ю до людства, спом'яніть також про братів наших, що знемагають і в шовкових ланцюгах німецьких, і в пазурах турецьких, і хай буде метою життя і діяльності кожного з вас: слов'янський союз, загальна рівність, братерство, мир і любов до господа нашого Ісуса Христа».

Не маємо сумніву, що в дорожньому портфелі супутника Гулака могли бути такі ж документи Кирило-Мефодіївського товариства, з якими він їхав на Чернігівщину. Від'їзд туди Шевченка, як і від'їзд М. І. Гулака в Петербург, подорож М. І. Савича за кордон, переїзд В. М. Білозерського і Д. П. Пильчикова до Полтави — всі ці переміщення «братчиків» були в тій чи іншій мірі пов'язані з діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства.

Протягом доби Шевченко і Гулак доїхали до Борзни. Супутник поета рушив далі — у Петербург через Москву, а Тарас Григорович залишився в Борзні, де його гостинно зустріли і дали притулок поет В. М. Забіла і Білозерські і де в навколишніх селах і хуторах він прожив до другої половини лютого, використовуючи цей час і для спілкування з однодумцями, і для пропаганди ідей Кирило-Мефодіївського товариства. Не випадково жандарми допитували, наприклад, В. М. Забілу «у зв'язку з Шевченком», про що свідчить М. Маркевич.

Із Борзни у другій половині лютого поет поїхав у Седнів до Лизогубів. «Тут,— відзначає М. Стороженко,— знову прийшло до нього натхнення, він діяльно взявся за роботу, написав поему «Осика» (під нею стоїть підпис: Седнев, 1847, марта 7) і підготував до друку другу частину «Кобзаря», до якої малося ввійти все, що було ним написане після 1840 р.».

У другій половині березня Шевченко побував у селі Бігач у його власника князя М. І. Кейкуатова. Тут художник створив один із своїх шедеврів, останній твір живопису перед катастрофою 1847 року — чудовий портрет Катерини Федорівни Кейкуатової (уродженої Бутович), молодої красуні-княгині, дружини Кейкуатова. Її нерівний шлюб зі старим самодуром-князем стане потім основою сюжетів поеми «Княжна» і повісті «Княгиня».

Наприкінці березня Тарас Григорович залишив Бігач. Він повернувся у Седнів, де були його рукописи, щоб забрати їх до Києва. Знаючи їх вибуховий, бунтарський зміст, А. І. Лизогуб умовляв поета не брати з собою паперів, а залишити в Седневі. Шевченко нізащо не хотів з ними розлучатися.

Хіба міг він знати, що мине не більше тижня, і ці рукописи потраплять до рук київських, а потім і петербурзьких високопоставлених чиновників і жандармів і стануть найтяжчим звинуваченням проти Кобзаря-бунтаря.

Сталося непоправне...

28 лютого, коли поет ще був гостем у привітній домівці Лизогубів, у Києві сталася несподівана, поки що не відома світові подія: до помічника попечителя учбового округу М. В. Юзефовича з'явився студент університету Олексій Петров і заявив, що знає про існування таємного антиурядового товариства.

Донощик звернувся за точною адресою. Близькому другові правителя генерал-губернаторської канцелярії Писареву, запопадливому і «благонаміреному» чиновникові Юзефовичу наприкінці 1846 року було доручено прийняти у своє відання управління інспектора студентів університету. Ще весною 1846 року у зв'язку зі «смутою» в Галичині і Кракові Юзефович як помічник попечителя учбового округу посилив нагляд за студентами. Він установив по суті справжній поліційний режим в університеті. Інспекторові студентів пропонувалось вести «якнайпильніше, діяльне спостереження як удень, так і вночі за всіма, які потребують особливого нагляду, студентами, дивиться строго за всіма діями, зв'язками і спілкуваннями, розкривати всі випадки і приводи для будь-яких шкідливих впливів і спокус з боку людей неблагонадійних» і про все помічене доповідати йому, помічникові попечителя, щоденно. Інспекторові студентів і його п'яти помічникам і «педелям» ставилося в обов'язок стежити «щоб ніяких сходок і зборищ для будь-яких цілей між студентами не було...»

Юзефович просив міністра народної освіти «розширити штат педелів» ще на дві одиниці.

Цей недавній солдафон, «гвардійський керівник освітою», як його називали сучасники, був чималим невігласом, хоча у свій час і вірнопіддані, й благонамірені віршики пописував, навіть із Пушкіним спілкувався і в суперечках із ним, як хвалився пізніше, «хизувався тоді демократизмом». Микола I, побачивши його в університеті в один із своїх приїздів до Києва, був досить здивований.

«— А, Юзефович? І ти в учені потрапив!»

Розповідають, що Юзефович, проходячи в університеті повз кімнату з гербарієм, наказав розшукати його герб!

Польський мемуарист Бобровський, який знав його, стверджував, що Юзефович «підлещувався і лизав... Бібікову».

Юзефович, який «потрапив у вчені», доповів про усний донос студента Петрова своєму шефові, куратору Київського учбового округу О. С. Траскіну. Цей теж був із числа солдафонів, що «потрапили в учені». Перед призначенням «в учені» сорокарічний генерал-майор здав посаду начальника штабу окремого Кавказького корпусу й поїхав лікуватися карлсбадськими мінеральними водами. До військової служби вже не повернувся. Цар підшукав йому посаду по вченій лінії. У листі військового міністра до міністра народної освіти від 10 січня 1846 року, думається, не без прихованої іронії говорилося: «Государю імператору бажано було Всемилостиво відізватися, що його Величність зволить визнавати цього генерала цілком здібним зайняти місце куратора Київського учбового округу».

Отак цей генерал, котрий, як відзначалося в його формулярному списку про службу, проявив себе «у виступах проти горців»,— став відзначатися у заходах проти інакомислячої інтелігенції України.

Ще в ранзі полковника, начальника штабу командуючого військами Кавказької лінії та Чорноморії, на думку деяких дослідників, Траскін був серед тих, хто сприяв дуелі Мартинова з Лермонтовим, принаймні клопотався про полегшення долі вбивці поета. Незабаром після цього він удостоївся звання генерал-майора.

«Замолоду відзначався потворною товщиною,— пише про нього М. К. Чалий,— лукуллівський стіл, вино та жінки були головною метою його життя». Нема сумніву, що саме його зобразив Лермонтов у карикатурі, датованій роком дуелі, з підписом: «Поспішає на тривогу». Перед нами коляска, миршавий кінь та візник і — величезна туша військового в окулярах, з неосяжним черевом, який розмахує батогом. Таким його описує й інший сучасник: огрядна постать, середнього зросту, спирався на палицю, носив золоті окуляри, відзначався гучним голосом.

Якби хоч якось приховати, зм'якшити своє неуцтво, Траскін порпався в енциклопедичних словниках, виписував з них значення мудрих назв наук, щоб не переплутати, скажімо, логіку з фізикою, як це з ним трапилося під час ревізії однієї з провінційних гімназій.

Траскін тоді займав найкращий на Хрещатику будинок, який стояв на початку цієї вулиці, напроти театру та фонтана «Іван». Ось сюди, до свого шефа, і з'явився Юзефович з повідомленням про донос студента-зрадника Петрова. 3 березня провокатор на вимогу Траскіна та Юзефовича виклав свій донос на папері, а високопоставлені мужі урочисто скріпили його своїми авторитетними підписами:

«Що показання це писане студентом Петровим у нашій присутності, в тому свідчимо:

Куратор округу, почту Його Величності генерал-майор Траскін.

Помічник куратора колезький радник М. Юзефович».

Петров писав, що на початку листопада 1846 року оселився на квартирі в будинку протоієрея Андріївської церкви на Старому Києві. В цьому ж будинку в суміжній кімнаті жив службовець канцелярії генерал-губернатора М. І. Гулак.

«Працюючи досить пізно увечері,— писав донощик,— я часто чув, що в Гулака збиралися люди і говорили про предмети, які стосуються держави, і ціл-

ком перейняті ідеєю свободи; оригінальність думок, тут висловлюваних, про різні галузі державного управління привабила мене; внаслідок чого я почав звертати дедалі більше уваги на такі зборища і розмови; помічаючи досить часто такі зібрання і бачачи, що предмети суперечок завжди були одні й ті ж самі, я з достовірністю міг зробити висновок, що вони в основі своїй повинні були мати якусь певну мету».

Далі провокатор повідомляв уже відомі нам факти про збори кирило-мефодіївців, що відбулися 25 грудня 1846 р. на квартирі Гулака.

Незабаром після цього Петров познайомився з Гулаком на обіді у Завадського і, прикинувшися прогресивно мислячою людиною, увійшов до нього в довір'я, і той розповів йому про існування таємного політичного товариства, яке прагне «поширювати ідею свободи» і навіть «здійснити переворот у державі». Гулак ознайомив Петрова також із програмою товариства, що іменувалася «Законом божим» (йшлося про «Книги буття українського народу» — П. Ж.), з його статутом.

У ці дні Петров часто зустрічався з двоюрідним братом Гулака Навроцьким, намагаючись вивідати у нього додаткові відомості про учасників таємного товариства. Навроцький прочитав Петрову, як той свідчив, «4-ри вірші Шевченка, які мали своїм змістом в основному думки явно протизаконні».

Прочитавши донос, «учені» мужі Траскін та Юзефович за власним почином зайнялися ще й жандармським розшуком — почали допитувати провокатора, уточнюючи його свідчення. І звернули особливу увагу на відомості про поета:

«Чи маєте Ви згадані Вами вірші Шевченка? Якщо у Вас немає, то у кого їх можна знайти? І в чому полягає їхній зміст?»

І зрадник засвідчив:

«Віршів Шевченка не маю, але можна дістати у колишнього студента Навроцького. Зміст я зміг запам'ятати тільки двох віршів «Сон» та «Послання до родичів» (тобто «І мертвим, і живим...» — П. Ж.); у першому вірші Шевченко уявляє себе заснулим, і уві сні Сова переносить його в Сибір, де він зустрічається з Рилєєвим та іншими змовниками 1825 року і розповідає їм про становище Росії, а потім сам вислуховує їхні скарги на муки, яких їм завдають, далі Сова переносить його в Петербург і залишає в палаці государя-імператора, де він у найрізкіших словах виливає свою ненависть на царську родину. В другому вірші він намагається підбурити малоросіян до повстання».

Розгортаючи свої самодіяльні жандармсько-провокаторські функції, «вчені» мужі під час допиту зрадника зобов'язали його вести подальшу шпигунську діяльність. Про це ми дізнаємося з додаткових свідчень Петрова від 29 березня. «Після подання Вашому Превосходительству всіх відомих мені даних щодо недозволених зібрань деяких осіб,— доповідав Петров Траскіну,— я, дотримуючись наказу Вашого Превосходительства, продовжував діяти цілком в дусі цього товариства, щоб тим самим ще більше з'ясувати представлену мною справу збиранням далеко більшої кількості відомостей».

Заохочуваний і напучуваний Траскіним та Юзефовичем, охоплених жандармсько-поліцейською пристрастю, Петров, як кажуть, «землю перевертав», намагаючись дістати нові відомості про діяльність кирило-мефодіївців і, зокрема, роздобути рукописи революційних віршів Шевченка. Певна річ, до цього була підключена і поліція. Мемуарист А. Я. Солтановський твердить, що поліція, маючи список цих заборонених віршів Шевченка, намагалась «захопити оригінал рукопису для звинувачення поета і, щоб ближче ознайомитися з членами гуртка, підіслала до них сищика-студента, якогось Петрова...» Мемуарист не міг знати, що поліцейську роль у даному випадку зіграли насамперед «вчені» мужі Траскін та Юзефович.

Через чотири дні після письмового оформлення доносу сищика-студента Траскін послав із спеціальним фельд'єгерем до Петербурга донесення про існування в Києві «таємного товариства, заснованого з умисно політичною метою»; передав про нього відомості, які «нашвидку міг зібрати». Донесення адресувалося Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору Д. Г. Бібікову, який у той час перебував у столиці разом із правителем своєї канцелярії М. Е. Писаревим. Про поета в донесенні повідомлялося: «А Шевченко, про вірші якого говориться в свідченні студента Петрова, також родом із Ма-

лоросії, вихованець Академії мистецтв, жив тут деякий час для малювання краєвидів і виїхав до С.-Петербурга». Як бачимо, київські «вчені» мужі тоді ще не знали, що поет поїхав не до Петербурга, а на Чернігівщину.

Одержавши це донесення, Бібіков 17 березня повідомив про його зміст шефові жандармів О. Ф. Орлову і запропонував свої послуги: «Поспішаючи донести до відома Вашого Сіятельства про це і передаючи доставлений Петровим статут, маю честь додати, що я вважав би, чи не зволили б Ви наказати обшукати Гулака, який перебуває нині тут, і, якщо у нього знайдуться підозрілі папери або внаслідок допитів виявиться, що в Києві перебувають його спільники або там одержав він перші думки та ідеї про пом'януте товариство, то його заарештувати і відправити в Київську фортецю в тамтешню Слідчу Комісію (її очолював Писарев — П. Ж.) для доказів, допитів і подальших на місці вказівок і відкриттів». Окремою запискою Бібіков запропонував «використати при допитах Гулака» правителя канцелярії Писарєва, який може бути корисний слідству «як знавець місцевих стосунків». Генерал-губернатор добре знав поліцейсько-слідчі здібності свого підручного, який, починаючи з 1839 року, очолював не раз спеціальні таємні комісії «про таємні товариства».

Одержавши донесення Бібікова, жандарми того ж дня завели журнал слідства «у справі колезького секретаря Миколи Івановича Гулака і «Слов'янського товариства». На першій сторінці журналу начальник штабу Окремого корпусу жандармів, правитель III відділу Л. В. Дубельт пізніше відзначив: «В міру складання цього журналу Його Величність зволив читати оний».

У цей час цар нездужав, і перші розпорядження у справі, ясна річ, не без відома царя, віддавав його наступник Олександр. Микола Палкін заздалегідь привчав до поліцейсько-жандармського ремесла свого майбутнього наступника. У журналі слідства з'явився перший запис: «Було одержано листа генерал-ад'ютанта Бібікова про донос студента Київського університету Петрова, що існує слов'янське товариство, яке прагне до єднання всіх слов'ян, а також до запровадження в Росії республіканського правління.

Того ж числа про цього листа було повідомлено наслідникові, і той повелів заарештувати Гулака негайно і оглянути його папери.

18 березня сам Дубельт та оберполіцмейстер Кокошкін виконали це височайше повеління. Тоді ж Дубельт та Писарєв допитали Гулака, але він ні в чому не зізнався. Потім вони цілу добу пильно перевертали його папери, намагаючись знайти потрібні докази, а 20 березня «відновили умовляння та допити, але марно».

Наступного дня Гулака допитували про осіб, які згадувалися у його листуванні, вилученому при арешті. На питання про те, хто такий Шевченко і де він нині перебуває, Гулак відповів: «Шевченко Тарас, художник С.-Петербурзької Академії мистецтв, їхав зі мною з Києва до Чернігівської губернії, ми з ним розлучилися в Борзенському повіті. Де він тепер перебуває, мені невідомо».

Тут виявив свою сищицьку запопадливість Писарєв, діяльно включився у розслідування справи про кирило-мефодіївців. У теці із загальними розпорядженнями на ведення слідства підшита власноручна записка бібіковського підручного, в котрій так само, як про арешт В. М. Білозерського, говориться про необхідність «наказати обшукати Шевченка, якщо він перебуває в Чернігівській губернії».

І жандарми не залишили це без належної уваги. 22 березня було дано вказівку Бібікову, який ще перебував у Петербурзі, а той послав письмове розпорядження цивільному губернатору Фундуклею разом із київським жандармським полковником Білоусовим «зробити найсуворіший обшук на квартирах викладача історії в Київському університеті Костомарова, студентів Івана Посяденка (Посяди — П. Ж.), Олександра Тулуба й Андрузького, у колишнього студента Опанаса Маркевича (Марковича — П. Ж.) та художника Шевченка, якщо цей останній повернувся вже до Києва». У випадку виявлення у цих осіб паперів та інших речових доказів їх приналежності до слов'янського товариства або таких, які містять «взагалі щось підбурливе», належало запідозрених заарештувати і доставити в Петербург до III відділу.

Крім того, Чернігівському, Полтавському та Харківському генерал-губернатору М. А. Долгорукову шеф жандармів Орлов «згідно з височайшим повелін-

ням» запропонував негайно розшукати, заарештувати і відправити до III відділу Шевченка та Білозерського.

Незабаром у Києві почалися обшуки та арешти. Як свідчив арештований 30 березня Андрузький, по Україні про Шевченка «поширилися чутки, що його ловлять, схопили, піймали...» Напевне, бажаючи попередити поета через друзів та знайомих, які йому співчували, чиновник генерал-губернаторської канцелярії М. А. Рігельман, дізнавшись про одержаний наказ на арешт поета, писав 2 квітня, тобто за три дні до арешту поета, Г. П. Галагану: «Останнім часом, шановний Григорію, відбулися тут сумні події, про котрі можу тобі сказати те, що вже знає все місто, що професора Костомарова, відомого своїми літературними творами, забрали і відправили в Петер(бург) за підозрою не знаю, в яких провинах політичних. Те ж саме трапилося з Шевченком та кількома тутешніми студентами. Бог знає, в чому їх там підозрюють; а знаючи їх за літературними працями, не можна не пошкодувать, тому що це були люди з талантами».

Рігельман написав Галагану не випадково — він явно співчував справі кирило-мефодіївців, із багатьма з них, зокрема з Шевченком, приятелював, був навіть запідозрений у причетності до їхнього товариства і підданий допиту, а потім і найсуворішому таємному нагляду. Знаючи, що Шевченко перебуває на Чернігівщині, Рігельман міг припустити спілкування його з Галаганом, своїм близьким знайомим, і, отже, через нього поет міг бути попереджений про загрозу арешту.

Не одного Рігельмана схвилювала ця загроза. Посилаючись на спогади В. М. Рєпніної, М. К. Чалий повідомляє: «Ще як тільки рознеслася чутка Полтавською губернією про арешт Шевченка, що мав відбутися, багато хто з поміщиків, шанувальників поета, дуже стривожився. Один із дрібномаєтних дворян, який жив поблизу Яготина, такий собі Р-в, навіть хотів вивезти Шевченка за кордон під виглядом свого слуги і з цією метою розшукував його у різних поміщиків; був, між іншим, і у Рєпніних».

Хто ж ця благородна людина, яка поривалася врятувати поета? Вдалося встановити про нього цілком вірогідні відомості. Ним виявився двадцятитрирічний молодий чоловік, сусід Рєпніних, артилерійський офіцер, дрібномаєтний дворянин Павло Іванович Родаков. У Яготині за ним значилося 5 дворів та 50 душ селян. Свій невеликий маєток Родаков успадкував від батька, героя Вітчизняної війни 1812 року, майора, звільненого у відставку «за ранами».

День 5 квітня у Києві був по-весняному сонячний. Сильний південний вітер не гнав по небу ні хмаринки. У цей день син Бібікова Сергій писав у Петербург до батька, який перебував там з січня і затримався у зв'язку із справою кирило-мефодіївців: «Ти не можеш собі уявити, мій дорогий батьку, якою чудовою погодою ми тут втішаємося. Учора, наприклад, було 15 градусів тепла у затінку... Дерева починають потроху одягатися у своє весняне вбрання. Трава потроху зеленіє. Я певен, що в Петербурзі ви не можете тішитися погодою такою, як наша».

Син мав слушність. Навіть якби у Петербурзі гостювала хороша погода, то Бібікову в ці дні було не до неї.

А тут, у Києві, на Неводницькій переправі поблизу Видубицького монастиря, коли день уже схилявся до вечора і поет ледве ступив на пором, як був зненацька затриманий поліцейським чиновником: «На поромі трапився один гусарський офіцер, родич подруги Рєпніної — Глафіри Дуніної-Борковської, великої аматорки поезії Шевченка,— повідомляє М. К. Чалий, посилаючись на спогади княжни.— Догадуючись, що у валізі поета був заборонений плід його музи, він хотів зіпхнути його у воду, але поет не допустив його до цього. Потім гусар пропонував поліцейському агенту значну суму грошей (він був не з багатих людей) за знищення деяких віршів, але той не погодився, напевне, тільки тому, що при обшукові арештованого були свідки, які могли донести начальству про його дії».

Ці спогади підтверджуються, по суті, і записами М. Білозерського: «Про арешт Шевченка я чув такі розповіді в Чернігові (1851 р.), Києві (1856 р.) і Борзні (1881 р.), коли на поромі під Києвом помітили присутність поліції, що стежила за Шевченком, то нібито артилерійський офіцер С-а пропонував

Шевченкові скинути його валізу в Дніпро, але Шевченко відхилив цю пропозицію: «не треба, нехай забирають».

В. М. Рєпніна твердить, що родич Г. І. Дуніної-Борковської, який намагався виручити поета, був гусарський офіцер. Білозерський говорить про офіцера артилерійського. Має рацію Рєпніна, яка жила тоді в Яготині, і її спогади — пряме джерело. Йдеться справді про гусарського офіцера, родича її подруги й вихованки — ротмістра Захарія Костянтиновича Солонину, який почав службу з 1824 року в Мітавському гусарському полку, а з 1842 року служив у Лубенському короля Ганноверського полку. Батько його — підполковник Костянтин Іванович Солонина — був хрещеним батьком Г. І. Дуніної-Борковської (уродженої Псьол). Цей ротмістр у сорокові роки часто приїжджав до Києва. Наприклад, у 1846 році його приїзди сюди зареєстровані «Киевскими губернскими ведомостями» чотири рази.

Про того ж Солонину свідчить і сучасник подій А. Солтановський, називаючи його Солоніним. Мемуарист так описує арешт поета: «Шевченко з багатим поміщиком кавалеристом Солоніним під'їхав до Дніпра проти фортеці. Але Дніпро дуже навесні розлився — переправи не було. Стояв тільки великий човен для переправи пошти і кур'єрів з квартальним наглядачем і двома жандармами. Човен був готовий відійти до Києва. На прохання Шевченка перевезти його з товаришем відмовили; але коли Солонін пообіцяв чималу винагороду, поліцейський наглядач і жандарми прийняли їх у човен. Човен, власне, піджидав Шевченка, але, щоб не викликати його підозри і не дати йому можливості заховати щось із своїх речей, його спочатку ніби не погоджувалися прийняти. На середині річки квартальний наглядач показав Шевченкові розпорядження і оголосив його арештованим».

А далі, мабуть, подаються відомості апокрифічного характеру: «Через кілька хвилин Шевченко вийняв із кишені пальта жмут паперів і кинув за течією. Квартальний наглядач і жандарми помітили це й наказали вийняти їх з води, Солонін пропонував великі гроші, щоб паперам дали можливість поплисти, але не встиг. Квартальний наглядач і радий би одержати куш, але боявся зради з боку жандармів та веслярів, а жандарми боялися квартального наглядача». Але навряд чи можна вважати правдоподібним те, що поет тримав цілий жмут паперів-рукописів у кишені пальта. Серед цих «паперів» була, наприклад, досить об'ємна рукописна збірка «Три літа», що спричинилася до звинувачення Шевченка в писанні «підбурливих і вищою мірою зухвалих віршів».

Про свій арешт Шевченко пізніше писав Я. Г. Кухаренкові так: «...вернувся знову в Київ і тілько що ступив на дніпровський байдак... так зо мною таке трапилося, що против ночі не треба б було і розказувать, а то ще, прокляте, присниться. Мене, по правді сказать, риштовали, та посадивши з жандаром на візок, та прямо привезли аж у самий Петербург» (VI, 94).

Якщо уточнити, то варто відзначити, що «прямо з байдака» поета привезли до губернатора Фундуклея, будинок якого стояв на розі вулиць Інститутської та Липської (нинішніх Жовтневої революції та Рози Люксембург).

Це був дерев'яний одноповерховий особняк, пофарбований у жовте. Колись у ньому містився інститут шляхетних дівчат. Будинок був досить просторий — «довгий», як зазначав один із мемуаристів, котрий писав про Київ тих років. Проте губернатору-багатієві, земельному магнатові, який володів 5 300 душами кріпаків, цей казенний особняк був не до вподоби, бо його «тіснота» (!) не давала губернаторові можливості похизуватися блискучими прийомами. За два місяці до арешту Шевченка губернатор, повідомляючи Бібікову в Петербург про київський контрактовий ярмарок, ремствував: «Щоденні бали поставили мене в незручне становище перед товариством — через тісне приміщення і великий з'їзд дам я не міг дати балу, і в такому стані завжди буде перебувати губернатор, доки Ви не зволите попросити наказу на умеблювання нового будинку, про що маю честь повторити найпокірніше прохання».

«Тісний» особняк губернатора в Липках виявився цілком просторим пересильним приміщенням, через яке перепроваджувались у Петербург арештовані кирило-мефодіївці. За початкових допитів у цьому будинку не соромилися навіть застосовувати провокаційні хитрощі — щоб примусити арештованих

зізнатися, запевняли їх, ніби вони вже викриті і видані Гулаком, який покаявся. Арештований на тиждень раніше від поета Костомаров згадував: «Мене привезли на квартиру губернатора і сказали: «Ви знаєте Гулака?» Знаю,— відповів я.— «Він зробив на вас донос, з'явився в III відділ власної Його величності канцелярії і представив рукопис, у якому говорилося про майбутнє єднання слов'ян». Я не знаю цього рукопису,— сказав я. Але чорновий рукопис, взятий у мене помічником куратора, з'явився переді мною як викриття моїх слів: доказ був наяву». Рукопис, пред'явлений Костомарову в губернаторській резиденції, по-зрадницькому виманив у нього не хто інший, як М. В. Юзефович.

Про деталі вимушеного перебування Шевченка в будинку Фундуклея поет розповідав тому ж Костомарову: «Іду під вечір, думаю, спізнюся на весілля Костомарова: адже дав йому слово бути його боярином; поїду просто до нього. Взяв побрився, надів білий галстук і фрак і зійшов на пором, щоб переїхати через Дніпро. Тут мене цап — і прямо до Фундуклея. Той засміявся, коли мене побачив: «Що це, Тарас Григорович, в дорозі, в білому галстуці й у фраці!» — «Я боярином на весіллі у Костомарова»,— відповідаю.— «Ну, куди жениха, туди і боярина повезуть»,— пошуткував Фундуклей. Добре весілля, подумав я». (Автобиография Николая Ивановича Костомарова.— Русская мысль, 1885, кн. V, с. 218).

Наступного дня Фундуклей повідомив III відділу про арешт Шевченка: «Художник цей при поверненні з Чернігівської губернії був затриманий учорашнього дня при в'їзді до міста Києва і доставлений просто до мене. Між паперами його виявилася рукописна книга («Три літа» — П. Ж.) з малоросійськими його власними віршами,— багато з яких підбурливого і злочинного змісту. Тому, як ці, так і всі інші вірші, виявлені у Шевченка, так само і приватне його листування, я вважав своїм обов'язком доставити в III відділ власної його імператорської величності канцелярії. Разом з цим препроводжується і художник Шевченко під суворою вартою при одному поліцейському офіцері та одному рядовому жандармі».

І ось знову Дніпрова переправа. Шевченко востаннє міг оглянутися на своє улюблене місто перед тривалою з ним розлукою. Як і в дні перших приїздів поета до Києва, так само сяяла в небесній блакиті золотоглава києво-печерська дзвіниця, а далі праворуч виблискували бані Михайлівського Золотоверхого монастиря, Андріївської церкви. А нижче з-за високої кручі виступав Поділ з лісом суднових щогл біля пристані. Неподалік від переправи так само затишно і мирно визирали із зелені дубів будівлі Видубицького монастиря і поряд те узгір'я, з вершка якого поет так часто милувався задніпровськими синіми далями... Минуть тринадцять тяжких років, перш ніж він знову зможе поглянути на цю величну красу...

Від переправи починався Білоруський тракт. Той самий, яким поет чотири роки тому після тривалої розлуки їхав на Україну із Петербурга. І ось удруге цим же трактом довелося їхати поетові не з власної волі. Першою поштовою станцією на цьому шляху за вісімнадцять верст від Києва були Бровари. Ще тільки вчора звідси Тарас Григорович збирався на весілля до Костомарова, готуючись до виконання обов'язків боярина на урочистому обряді вінчання. І ось тепер Шевченка і його казенних «супровідників» — рядового жандарма і квартального наглядача київської поліції Гришкова — тут, на станції, застали мати Костомарова Тетяна Петрівна, його наречена Аліна Крагельська зі своєю матір'ю та його слуга Хома Голубченко. Вони також їхали до Петербурга, щоб клопотатися за Костомарова перед властями. Аліна потім згадувала: «Біля самого під'їзду станції ми застали перекладний візок, у який поквапливо впрягали трійку коней. Біля візка походжав перевальцем, супроводжуваний двома жандармами. Мимоволі ми в один голос вигукнули: «Ще один арештований!» Тетяна Петрівна додала: «Тарас Григорович Шевченко». За його «Кобзарем» я була вже з ним знайома. Микола Іванович часто читав мені напам'ять поетичні твори «Тараса», але в обличчя я його не знала і тут побачила в перший і останній раз у житті. Чи почув він вигук Тетяни Петрівни, чи впізнав її і Хому, але не минуло й хвилини, як «Тарас» підійшов до нашого екіпажа і з сльозою, що блиснула в його сірих очах, підупалим голосом промо-

вив: «Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, його молодесенька дружинонька. Ой лихо, лихо тяжке, горенько матерям і дівчині!».

Вимовивши ці скорботні слова, Тарас Григорович перецілувався з нами. Жандармський офіцер підійшов і чемно попросив його попрощатися з нами і сідати у візок. «Тарас» устиг тільки сказати нам, що особисто за себе він не журиться, тому що він одинокий «бурлака», а «Миколи мені жаль, бо в нього є мати й дружинонька і він ні в чому не винен, хіба в тому, що зі мною побратався. Прости мені, матінко, і не кляни!» Він знову перецілувався з нами, сів з жандармами у візок, трійка кур'єрських коней взяла з місця навскач, візник хвацько свиснув — і недовго нам довелося бачити візок з незграбною постаттю «Тараса», який високо підняв над своєю головою шапку і махав нею на знак прощання з нами». (Біографія за спогадами).

Грозу 1847 року поет зустрів, як мужній борець. Він не розгубився, не підупав духом у дні жорстоких випробувань. Боротьба стала його стихією, і він черпав духовну силу й мужність у самій небезпеці, віддавшись тому захватові боєм, про який недавно висловлював мрію у вірші «Минають дні, минають ночі». Тепер цей вірш, записаний у «рукописній книжці» під назвою «Три літа», везли поліцейський наглядач і жандарм, разом з котрою, як було сказано в донесенні Фундуклея, припроваджувався і художник Шевченко. Як і в тому вірші, поет ніби радів тепер, що доля не дала йому

...спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись (I, 349).

Найнестерпніше було б захиріти, зачахнути в тупій апатії, в сонній бездіяльності:

Страшно впасти у кайдани.
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої! злої! (I, 349—350).

Злая доля не минула. В душі поет був готовий до неї. Він не похитнувся, не зігнувся перед бідою. Він вірив, що праведна справа не кане у небуття, що «огонь новий» народного гніву рано чи пізно повіє і спалить корони і трони, що справа боротьби за свободу обізветься у звершеннях нових бійців. Поет не піддавався безпросвітному розпачу. І не випадково Костомаров із здивуванням розповідав пізніше про арештованого поета: «...ті, що бачили його по дорозі від Києва до Петербурга, куди він їхав під наглядом поліцейського чиновника, казали, що він був дуже веселий, весь час жартував, реготав, співав пісні і взагалі так поводився, що на одній станції доглядач, записуючи подорожню, у якій значився чиновник з арештованою особою, зауважив, що важко з вигляду розрізнити, хто з подорожніх арештований, а хто везе арештованого. За весь час ведення слідства Тарас Григорович був незмінно бадьорий, здавався спокійним і навіть веселим».

Варто з усією певністю підкреслити, що мужня поведінка під час слідства Шевченка і всього революційно-демократичного крила кирило-медофіївців, їхній воістину героїчний опір жандармському тиску не дали можливості III відділу глибоко розкрити їхню практичну діяльність, виявити всіх учасників таємної політичної організації. І це врятувало багатьох від самодержавних репресій. Петербурзький каземат не зломив волю Шевченка — політичного борця, як не могла зломити цю незламну волю і наступна десятилітня солдатська каторга.

Закінчення в наступному номері.

ВІД РЕДАКЦІЇ: у № 7 нашого журналу в дослідженні П. Жура «Шевченківський Київ» трапилася прикра помилка. Редакція просить вибачення у читачів і автора.

Леонід ЧЕРЕВАТЕНКО

ВІД ДНІПРА І ДО «ДНІПРА»

Дивними, дивовижними шляхами доходять інколи до читача літературні твори. Слова, що їх Воланд промовляє в романі М. Булгакова «Майстер і Маргарита», припали багатьом до вподоби: «Рукописи не горять». Дійсність, на жаль, переконує в протилежному: горять, без сліду зникають найгеніальніші рукописи. І тому повернення будь-якого твору з небуття чи непам'яті, не вагаючись, можна трактувати як чудо.

Ви зараз прочитаєте, на мою думку, твір унікальний, неповторний, твір, який знаменує цілий період української радянської літератури. А проте з'являється він в друкованому вигляді аж через 56 років після того, як автор поставив останню крапку. Тоді, як уперше з'явитися на сторінках преси мав він ще 1933 року — в журналі «Радянська література» (нинішня «Вітчизна»). Історія цієї п'єси, мабуть, не менш цікава, аніж самий твір, хоч і написав його блискучий український письменник Євген Павлович Плужник (1898—1936). Написав у розквіті свого таланту — і з великої внутрішньої переконаності.

На той час Євген Плужник уже випробував себе чи не в усіх видах літературної діяльності. Він передусім, безперечно, був поетом, але працював і як лексикограф, і як перекладач, і як редактор, писав не лише поезії, а й прозу, п'єси. Потяг до драматургії, до сцени Є. Плужникові не давав спокою з юнацьких літ. Ще гімназистом бігав він на театральні вистави, захоплювався і новітнім, і класичним репертуаром. Не випадково, а закономірно Є. Плужник вже після громадянської війни вступив на акторське відділення Київського музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка. Вчився він у знаменитого В. В. Сладкопєвцева, який виховав кількох видатних акторів, зосібна — великого Михайла Чехова. І от цей — вимогливий і високопрофесіональний — професор саме Є. Плужника виділив серед своїх київських учнів, саме йому пророкував гучне акторське майбутнє. Втім, акторська (така приваблива) кар'єра Є. Плужника не відбулася. Він повністю віддався літературній праці, та сцена театральна з думки йому не йшла. Він був добре обізнаний і з українською, і з російською, і з західно-європейською драматургією, але з-поміж усіх йому відомих п'єс найбільше вподобав одну. Це «Лихо з розуму» О. Грибоєдова — твір, що став не тільки своєрідною енциклопедією російського життя першої чверті XIX століття, а й поєднав у собі виражальні можливості поезії з виражальними можливостями драматургії. Є. Плужникові, який перевірив себе на обох теренах і вже видав дві збірки віршів і дві «прозові» драми, таке — дуже складне — завдання страшенно імпонувало, і він почувався на силі виконати його успішно.

Написати українське «Лихо з розуму» — це був задум літературний. А був ще й задум, так би мовити, суспільний: відтворити в художніх образах те, що відбувалося в ту пору в країні, зокрема на Україні. Йшов одинадцятий рік революційного повстання, але кінця громадянській війні не було видно. Навпаки, оскаженіло рвучися до необмеженої, неконтрольованої влади, Сталін і його прибічники проголосили загострення класової боротьби в умовах розгорнутої побудови соціалізму. Цей сталінський державний переворот, як і всі, заздалегідь сплановані перевороти, готувався дуже ста-

ранно і потаємно. А одним з важливих епізодів сталінського загарбання влади виявились політичні процеси, які — немов грандіозні спектаклі — стали неодмінним елементом політичного існування держави.

Таким чином, первісний «проект» майбутньої віршованої п'єси (ще раз покпити з київського — українського і російського — міщанства) несподівано зазнає істотних змін. Нагадаю: надворі — 1928 рік, і саме в травні — липні цього року відбувається у Москві гучний судовий процес — так звана Шахтинська справа. Це була «проба пера» молодих «сталінських соколів», які поступово підбиралися до старої ленінської гвардії, а поки що на лаву підсудних посадили старих, тобто ще за царату підготовлених «спеців» (інженерів і техніків). Їх змусили «зізнатися» в тому, що вони, увійшовши в злочинний контакт з колишніми власниками шахт, з іноземними капіталістами, з імперіалістичними розвідками, завзято займалися шкідництвом. Із 49 підсудних 11 було засуджено до найвищої міри покарання: щоправда, з них розстріляли п'ятьох. І це був тільки початок. Далі політичні — відкриті, показові — процеси практикувалися широко і постійно.

1930 року «викрито» було так звану Промпартію (або Інженерний центр), яка нібито діяла в СРСР з 1926 по 1930 рік — і начебто на гроші і під керівництвом французької розвідки. Займалися вони, власне, тим самим, що й «шахтинці»: шкідництвом, шпигунством, організацією диверсійних актів. Всі без винятку підсудні (Рамзін, Чарновський, Ларічев, Федотов, Калінніков та інші) свою провину «визнали». Вони, як свідчили матеріали слідства, вже розподіляли міністерські портфелі, передавали секретні відомості за рубіж, обіцяли іноземним урядам віддати Баку, Правобережну Україну, але... їх вчасно викрили і розгромили славні органи ОДПУ... Навесні 1930 року відбувся процес СВУ (Спілки визволення України), яку «очолював» віце-президент Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН) Сергій Олександрович Єфремов. Він начебто і настягав до Академії наук запеклих націоналістів, колишніх міністрів та дипломатів Центральної Ради і Директорії. А всі гуртом намагались вони повалити Радянську владу на Україні, щоб далі реставрувати капіталістичний лад, покладаючись при цьому як на чужоземну воєнну допомогу, так і на класових ворогів усередині країни. Суд цей також був відкритий, показовий: проходив він з 9 березня по 30 квітня в приміщенні Харківського оперного театру. І знов-таки майже всі (за винятком Людмили Старицької-Черняхівської) себе «визнали винними» і привселюдно покаялись.

Ми сьогодні знаємо напевне, що ці процеси було сфальсифіковано, вимислено від першого до останнього речення, ми відверто пишемо про те, якими методами видобувалися з підсудних неймовірні зізнання. Це — сьогодні. Людям же тих проклятих років було значно важче повірити в неістинність того, що розігрувалось на їхніх очах. Інформація про ці події, жахливі деталі і подробиці справляли враження шокове, буквально паралізували волю, здатність думати й аналізувати самостійно. Справді, які ще можуть бути сумніви, коли «на гарячому спіймані» злочинці наговорювали на себе таке, що в звичайну людську голову просто не вкладалося! Ну, а Є. Плужник — вірив він у щирість отих «зізнань», у правдивість того, що чинилося на цих судилищах? Мусив би, скажемо так, вірити. Але — навряд чи в це вірив по-справжньому. Скоріше навпаки.

Отут і криється причина — чому цю п'єсу так насторожено, а згодом і вороже зустріли офіційні чиновники, в тому числі «штатні» теоретики і критики. На перший погляд, всі вони мали б ухопитися обома руками за цю злободенну, гостроактуальну річ. Ще б пак: віршована п'єса на матеріалі найважливіших політичних судів! Але... В чому справа? Є. Плужник нібито говорив те, що від нього вимагалося, що від нього чути хотіли?

А в тому й справа, що нібито говорив те, що вимагалось, а виходило не те, що треба. В тому й заковика, що, взявши за основу офіційну версію про шкідливу діяльність інтелігенції, про її ворожість, непримиренність, зв'язки з емігрантськими й імперіалістичними спеццентрами, Є. Плужник непомітно переграв це і дійшов малоприємного (для господарів політичного режиму) висновку. Висновку, який навряд чи міг задовольнити і не задовольнив тих, від кого залежала доля країни і доля самого Є. Плужника. Ні, не повірив молодий письменник у шкідництво і шкідливість учених та інженерів, якщо й визнав їхню опозиційність, то хіба що на рівні розмов, припущень, настроїв, усних заяв — та й годі. Такий це був незалежний талант: навіть написавши п'єсу на «газетну» тему і начебто слухняно і вчасно виконавши соціальне замовлення, він все-таки не догодив, потрапив у неласку. Втім, не будемо

дивуватися: Є. Плужник і не збирався нікому догоджати своїм твором — він чесно, сумлінно, з максимальною принциповістю виклав на папері те, що лежало на серці, стояло перед очима, тисло на мозок. Він сказав те, що міг, хотів сказати — і звільнив свою душу.

Так, він говорив, користуючись лексикою своєї епохи, але таким тоном, з такою інтонацією, що сказане чомусь набувало неоднозначності, а з нього, як ніж загострений, вискакував раптом «не той» зміст. Іронія у Є. Плужника — дійовий засіб художнього впливу. Очевидно, так уже йому боліло, що без живильного гумору він не міг ані цього відтворити, ані пережити це. Гумор тут не лише виражальний засіб, барва, а й спосіб порятунку. І якщо Є. Плужника і зраджував інколи політичний слух, то інтонація, мистецька вимова його не зраджували, вони у нього були бездоганні.

Але й ті, хто це читав і слухав, не були простодушними Кандідами, вони теж усвідомлювали, що в такому вигляді і варіанті їхня ідеологічна платформа постає в небажаному освітленні, обертається на цілком протилежне, і що читачі, глядачі саме так це і сприймуть — як щось абсолютно протилежне тому, що вони, власть імущі, прагнули б накинути людям як єдиноправильну, єдиноправдиву картину реальності.

Ось що, приміром, казав Іван Кулик у доповіді на четвертому пленумі оргкомітету Спілки радянських письменників України:

«Ще один приклад. Євген Плужник надіслав свою віршовану трагікомедію — «Фашисти» до редакції нашого основного журналу «Радянська література». Ця трагікомедія, коли її брати в цілому, свідчить про безперечний початок перебудови Євгена Плужника, що у Плужника є вже певний розрив зі своїми колишніми ідейними позиціями, що він порвав з неокласиками, позиції яких ми завжди визначали за буржуазно-націоналістичні. Зміст цієї трагікомедії такий: він у ній подає цілу шерегу типів інтелігенції і української, і російської, тобто росіян на Україні, технічну інтелігенцію, інженерів. Одні з них щиро працюють з Радвладою, інші, навпаки, займаються шкідництвом. Тут же він показує і побут на виробництві, боротьбу, що розгортається на великих підприємствах. З цих місць видно, що Плужник серйозно вивчав матеріал, працював особисто над ним, придивлявся до виробництва; кінчається дія перемогою комуністичних елементів і тих, що орієнтуються на комуністів, йдуть за партією. Все нібито гаразд. А проте, коли ви вчитаєтеся уважно в рукопис, ви побачите, як важко перебудовуватися деяким письменникам, як важко, зокрема Плужникові, позбавитися свого українського націоналізму, як старі зв'язки в'яжуть його з неокласицизмом, і наш з вами обов'язок полягає в тому, щоб допомогти йому порвати нитки з тим старим і почати спільно з нами працювати, коли він цього бажає» (журнал «Червоний шлях», 1933, № 4, с. 94).

Іван Кулик, безперечно, лицемірив: нам добре відомо, чим закінчилась оця «допомога» — незаконним арештом, черговим судовим фарсом, ув'язненням на Соловках і передчасною смертю Євгена Плужника. Втім, загинув, безслідно щез у цьому коловороті репресій так само й Іван Кулик.

Та повернімося на кілька років раніше, коли Є. Плужник ще писав свою п'єсу. Він працював над нею довго і напружено — з 1928 по 1933 рік. Працював з цілковитою самовіддачею — вдень і вночі, на другий план відсунувши наступну поетичну збірку: «Рівновага» так і не побачила світу за життя поета. Він розглядав цю п'єсу як найголовнішу акцію своєї літературної діяльності, як те, що залишиться після нього хай і не назавжди, але в усякому разі — не на одне покоління, зостанеться як безпосереднє і правдиве свідчення про свою епоху, про своїх сучасників, про своїх товаришів, друзів, знайомих, про те, що діялося довкола і що відбувалося в їхніх душах. Як свідчення, зрештою, про самого себе він залишив у цій трагікомедії власний автопортрет, доволі несподіваний: це старий інженер Лукаш Петро Олександрович. Можливо, не всім це видасться доказовим чи сподобається, але так твердив сам автор, на думку якого варто зважити.

Вірний своєму принципові — насамперед відбивати реальність, до того ж відтворювати її реалістично, Є. Плужник і цього разу черпав з навколишньої дійсності. Що думала і як розмовляла, чого боялась і про що мріяла українська людність тих років — п'єса про це дає цілковите уявлення. Тож не побоюсь — за відомою аналогією — і цей твір наректи своєрідною енциклопедією українського життя 20—30-х років XX століття. В усякому разі, багато чого ми довідуємося з тексту цієї п'єси, значно більше, аніж з деяких наукових (читай — псевдонаукових) монографій, присвячених означуваному періоду в житті нашого суспільства.

Матеріал — розкішний, незатоптаний — був, що називається, під ногами: варто нахилитися і підібрати. Але для цього були необхідні не лише руки, а й зіркі очі, і співчутливе серце — словом, все те, без чого не народжується мистецтво. Навколо, кругом, поряд, скрізь і повсюдно жили, страждали, боролись реальні, повнокровні люди; декому з них поталанило потрапити на сторінки п'єси. На жаль, далеко не всіх ми знаємо, багато хто для нас зостається нерозгаданими, а проте... Що ж, декого ми назвемо. Наприклад, Лукашів брат, Семен Олександрович мав свій прообраз: той проживав з Є. Плужником в одній квартирі. Це Теофан Черкаський, один з редакторів кооперативного видавництва «Рух», а в минулому — міністр пошт і телеграфів гетьманського уряду. В образі старшого Лукашевого сина Аркадія відбито деякі риси іншого історичного персонажа: йдеться про Юрія Тютюнника, генерал-хорунжого УНР, який працював після повернення 1923 року на Радянську Україну і в ЧК, і на військовій кафедрі, і в кінематографі. Саме 1929 року його було «превентивно» заарештовано і розстріляно в московській Бутирській тюрмі. Прототипи безсовісного поета Безмежного також існували в реальності, було їх не один, а щонайменше троє, та всі ж популярні. Я їх не називаю на ім'я навмисне: читач у нас обізнаний, отож без особливого труда розбереться, здогадається, кого має на увазі, в чий город кидає камінчики автор.

Не слід, безперечно, думати, що Є. Плужник начебто «писав з натури», чи то «робив карикатури» з живих людей. Навряд чи це б його задовольнило. Він не мав такої звички — зводити дрібні порахунки із своїми літературними, політичними чи просто житейськими супротивниками, але змальовував художні образи. Що таке засоби художньої типізації, Є. Плужник розумів і володів ними непогано. Як на мене, добре володів. Читачі переконаються в цьому, проглянувши будь-який, навіть невеличкий уривок з цієї п'єси. І суперечки в суто інтелігентському середовищі, і виробнича обстановка на заводі — все це прописано впевненою, твердою рукою, із абсолютним знанням справи, з майстерним використанням світла і тіней, колоритно, рельєфно і соковито.

Ще додам: це написано з насолодою. Незважаючи на те, що писати було важко — і небезпечно. Ртуть на політичному термометрі повзла вгору і вгору, мало не кожного дня щось таке траплялося. Поет змушений був коригувати відповідно і «розстановку сил» у п'єсі, і характеристики героїв. Досить показовими є зміни, що їх зазнавала назва п'єси: «Інженери», «Брати», «Змова у Києві», «Шкідники», «Фашисти». Остання — з явним перебором, але дітись не було куди — саме таким був і словник отої доби, саме цим непоштивим словом таврували й українських письменників (того ж Миколу Хвильового чи Юрія Яновського, а згодом і Євгена Плужника). І все-таки цю п'єсу він любив, тремтів над нею, як ні над яким іншим твором. Та й було за що: тут сконцентровано всі його творчі пошуки, прагнення, всі його роздуми над тим, що скоїлося і коїться з його народом, з його країною. Він був гранично відповідальний і сумлінний у своїх спостереженнях і висновках, хоч тема була вкрай делікатна і дражлива. Тільки подумайте, уявіть собі: генеральна репетиція 37-го року, великого, так би мовити, терору — і натхненна поетична творчість! З одного боку це виглядало як прислужництво перед сильними світу сього, як запобігання ласки у начальства, як неприкритий сервілізм. А з другого боку — це було ризиковане ходіння по лезу. Ми знаємо, зрештою, чим воно закінчилося.

Розглядаючи, аналізуючи політичну ситуацію в державі, Є. Плужник не помилився в оцінці того, на чию користь зроблено було цей фатальний і кривавий переворот у суспільстві, хто виграв в результаті цієї незбагненної і незбагненно-жорстокої війни з власною інтелігенцією, яка програла по всіх пунктах, виявилась аутсайдером, непотребом, зайвим органом, що його негайно треба було — оперативним шляхом — видалити. І вона впала жертвою, фактично загинула — ця творча, наукова, технічна, всяка інтелігенція. Виграли ж пристосуванці, міщани й обивателі, те найгірше, безпринципне і нездарне, яке є в кожному народі, в кожній епосі, та не завжди і не скрізь опиняється воно зверху. «І тільки я один тобі лишився, Валентино! Прошу!» — галантно звертається наприкінці п'єси поетик Безмежний до самиці Валентини. Двоє київських махрових обивателів, для яких «один закон і діятиме, й діє» — виживати за всіх обставин, будь-якою ціною. І вони таки виживають і таки непогано влаштовуються в цій моторошній скотобойні кінця 20-х — початку 30-х років... Ну, і які ж такі «ідеї», який «модус вівенді» піднесуть вони як прапор над собою — і донесуть аж до днів застою і стагнації, до наших днів?

А й справді — чим же була оця страшна сталінщина, як не безмежним торжеством міщанина, обивателя, дрібного буржуа з його егоїстичною, хижацькою психологією і філософією, які отруїли геть усі сфери суспільного організму — і політичну, і військову, і економічну, і мистецьку! Наслідком безжалісної, нещадної сталінської практики було знедуховлення суспільного життя, потоптування, успослідження і навіть фізична ліквідація інтелігенції як класу, що привело країну до численних поразок і катастроф чи не в усіх ділянках господарського, культурного, мілітарного нашого існування.

Є. Плужник давав собі звіт у тому, що саме він написав. П'єсою цією він дорожив і дуже хотів, щоб її почули, прочитали ті, для кого він творив,— сучасники. Він домігся творчого вечора в Київському будинку літератури, де зачитав цю п'єсу (до речі, вона справила на присутніх колосальний ефект). Плужник пропонував її театрам. Є надійні відомості, що принаймні два театри забажали її мати в своєму репертуарі. У київському театрі імені Франка цю п'єсу збирався ставити Кость Кошевський, у харківському «Березолі» — сам Лесь Курбас.

27 червня 1933 року українська «Літературна газета» видрукувала під заголовком «Пильну увагу творчим питанням» інтерв'ю з Є. Плужником. Варто навести його без скорочень, настільки воно цікаве і промовисте.

«Що дала письменникам мого типу постанова ЦК ВКП(б) про літературу? (Це він згадує постанову 1932 року «Про перебудову літературно-мистецьких організацій» — Л. Ч.). Найголовніше, без чого годі бути письменником взагалі, а то більше радянским, творчу перспективу. Наслідки цього наочні й незаперечні,— пожвавлення літературного процесу в цілому, дальше і плідніше зростання окремих товаришів-письменників. Доказом того — величезний реєстр вже видрукованих та тепер закінчуваних творів. Зокрема я кінчив першу частину віршованої драматичної трилогії «Боротьба» — «Фашисти»; тепер пишу другу частину цієї речі — «Колгоспники».

Чого сподіваюсь я від недалекого Всеукраїнського з'їзду радянських письменників? Дальшого зміцнення сприятливих для творчості умов, пильного зосередження уваги письменників на творчих питаннях, стимулювання ділової, ідейно, методологічно й формально озброєної критики».

Як ми знаємо, з критикою і творчими умовами Є. Плужникові явно не пощастило. Але таке от запитання: чи працював він, як обіцяв, над другою (а може, й над третьою) частиною «віршованої драматичної трилогії»? Про це — ніде ані звуку, ані згадки. Скоріше за все, що ця дзвінка заява у пресі так і лишилась заявою, не більше. Навряд чи Є. Плужник написав бодай одну яву. Чому я зважуюсь це стверджувати? Справа в тому, що і 1933, і 1934 роки аж ніяк не сприяли піднесенню Плужникової творчості. Події (здебільшого трагічні, невеселі) накочувались як хвилі на берег і надто швидко змінювалася (в гірший бік) загальна атмосфера. Все це потребувало часу для осмислення й висновків, а Є. Плужникові не вельми подобалося те, що чинилось у країні, зокрема в українському селі. Розкуркулення, примусова колективізація, безприкладний за масштабами голодомор — навряд чи це радувало Є. Плужника і навряд чи він став би це оспівувати. Навіть більше: навряд чи зважився б відверто писати про це в ту — страшну, що й сказати,— пору. В усякому разі, його вірші останніх місяців переконують в іншому. Часи були похмурі, лихі, а далі насувалися, на обрії купчилися ще грізніші хмари. Що мав робити поет?

Взагалі ця історія нагадує детективний роман. П'єса дуже не подобалась там, більше того — викликала там роздратування. Ще більше: вона стала одним з вагомих аргументів, що вирішили долю Є. Плужника. І ось красномовний факт: під час обшуку ті, хто прийшов заарештувати поета, навіть не зачепили, залишили на столі машинописний примірник цієї п'єси: настільки добре вони її вже «вивчили», що в цьому не було потреби... Після суду над чоловіком Галина Плужник, його дружина, рятуючись, втекла з Києва, а в роки війни опинилась на Заході. Спочатку в Західній Німеччині, а потім — за океаном, у США. Весь цей час вона, як найбільшу коштовність, возила з собою і врятовану частину Плужникового архіву (листи, фотографії, рукописи). В тому числі рукописний і машинописний (авторизований) примірники п'єси. Так вони і лежали без руху в її невеличкому нью-йоркському помешканні, бо Галина Плужник не хотіла публікувати цієї речі за кордоном, вважаючи, що вона може належати лише Радянській Україні.

Наприкінці 60-х років мені вдалося списатися з Галиною Плужник. Це сталося вже після того, як я захистив диплом по творчості Є. Плужника в Київському уні-

верситеті і взяв посильну участь у виданні «Вибраних поезій» Є. Плужника, що вийшли 1966 року в «Радянському письменнику». То була перша після поетової смерті збірка Плужникових віршів, видана на його батьківщині. Безперечно, віршована п'єса Є. Плужника мене дуже зацікавила, і Галина Автономівна вислала, на моє прохання, машинописну, нею власноручно передруковану, копію п'єси, яка десь загубилася. Дружина Плужника спробувала пересилати цю п'єсу по аркушику,— листування урвалося. Тоді, за моєю порадою, Галина Плужник послала машинописну копію (на жаль, оту, авторизовану) до Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва УРСР, але й цей примірник пропав десь у дорозі. Ніяких прямих контактів не було, про це й мови тоді не могло бути: буяла доперебудовна доба в усій неповторній красі...

І так уже склалося, що всі роки, роки хаосу, торжества безпринципності і непрофесійності, коли навіть згадувати ім'я Є. Плужника було небажано, чи не єдиний журнал «Дніпро» не забував про його присутність у літературі, надавав свої сторінки публікаціям про нього.

Та повернімося до п'єси. Минали місяці, роки, а що можна було зробити? Нарешті знайшовся вихід. Не настав ще час і година розповісти про все в подробицях і деталях, як воно заслуговує того. Натякну тільки, що не обійшлося без журналу «Дніпро». І от, після пригод малоприємних і приємних, машинописна копія Плужникової п'єси потрапила до Києва — не в ті, на превеликий сором, руки.

Знайшлися «знавці», навіть імениті й титуловані, що визнали Плужників архітвір — твором непотрібним, шкідливим, плутаним, малоцінним з літературного боку. Внаслідок цих неприваблнвих інтриг і перипетій п'єса опинилася у спецхрані, звідки її звільнили, наче з ув'язнення, лише минулого року. І коли постало питання, де конкретно публікувати «Змову у Києві» (зразу охочих знайшлося чимало), я не вагався анітрохи: звісно, у «Дніпрі» і тільки тут.

Отож текст друкується за згаданим машинописним списком, який зберігається нині в ЦДАЛМ УРСР (фонд 526, опис 1, справа 1). Ця машинописна копія має пропуски, дефекти, деякі місця неточно прочитано, про що зізнається в своєму листі Галина Плужник: «Передрук п'єси я не перевіряла. Думаю, що тут багато друкарських помилок (маю на увазі помилки в літерах і т. п.). Але я не мала душевних сил це зробити, бо мені передруковувати було важко».

Ще важче було їй, старій і самотній, повертатися думкою до тих страхіть, що сталися з її чоловіком і нею самою. Крім того, рукопис, з якого вона передруковувала, не був ще остаточним варіантом, автор весь час дещо підправляв у ньому. Щодо лакун і пропусків, то їх довелося звіряти й узгоджувати з іншими списками, також неповними і недосконалими, що їх мав публікатор у своєму розпорядженні. Ясна річ, канонічним пропонований текст аж ніяк назвати не випадає. Попереду ще значна робота, вдумливий текстологічний аналіз, але вони можливими стануть лише тоді, коли матимемо таку жадану можливість ознайомитися і з авторським рукописом, і з авторизованим машинописом. Але й гаятися з публікацією цього видатного твору не слід.

П'ять з половиною десятиліть, що минули з часу написання «Змови у Києві», це зовсім немало, це навіть дуже багато. Адже стільки за ці роки всього відбулося! Перестали існувати цілі напрями, літературні угруповання. Втім, ця п'єса зберегла свою свіжість, оригінальність і по сьогодні. Вона досі не стала музейним раритетом, і на неї чекає як літераурний, так і сценічний успіх. Я щодо цього не сумніваюсь. Хоча тут не знаєш — радіти чи сумувати? Серед тих етичних, національних, політичних, психологічних проблем, що їх заторкує п'єса, є й такі, гострота й актуальність яких не затупились анітрохи, так і зосталися нерозв'язаними по цей день. Взяти хоча б мовну проблему — що змінилося тут з легендарних 30-х років? Це не дуже добре характеризує нас як народ — і дуже добре характеризує Є. Плужника як творця і мислителя. Ні, сучасний читач, молодий в тому числі, не відсуне байдуже цієї п'єси вбік, багато що схвилює його і наведе на роздуми.

До нас із соловецького мороку дійшли передсмертні слова Є. Плужника: «Пригадаю Дніпро і вмру». То може статися, якщо дійсність не така атеїстична і матеріалістична, як ми гадаємо й переконуємо себе, то він десь колись і промовить таке приблизно: «Пригадаю «Дніпро» й оживу»?

А що, все може бути. Я в усякому разі, не виключав би ще й такого варіанту.

Євген ПЛУЖНИК

ЗМОВА У КИЄВІ

ВІРШОВАНА ТРАГІКОМЕДІЯ

Дійові особи:

Лукаш Петро Олександрович — старий інженер, який повністю поділяє всі заходи Радянської влади
Семен Олександрович — його брат, колишній міністр у гетьманському уряді
Аркадій — старший син Лукаша, колишній петлюрівський отаман
Василь — молодший син Лукаша, український шовініст
Валентина — дочка Лукаша
Кирило — Валентинин чоловік, художник
Марія — стара нянька в родині Лукашів
Марина — хатня робітниця в Лукашів
Петренко Андрій — секретар парткому заводу, інженер
Керут — інженер з Галичини
Кисличка — старий інженер
Ціпа — дружина Кислички
Єремеєв Євграф Антипович — старий інженер, російський монархіст
Пайє Еміль Альфредович — старий інженер, зросійщений француз
Воздвиженський, Белоконь, Кологрівов, Петров, Алдошкін — старі інженери
Оксана, Патак — молоді інженери
Директор заводу
Яи — голова завкому
Секретар комосередку

Молодий комсомолець
Робкор
Перегуда
Куць
Майборода
Алентьев
1-й інженер
2-й інженер
Бригадир 1-й
Бригадир 2-й
Бригадир 3-й
Бригадир 4-й
Жамкина /
Жаннет / гості Кислички
Вася /
Робітники, інженери, гості

КАРТИНА ПЕРША

Велика вітальня-їдальня в Лукашів. Ополудні.

Ява перша

Семен Олександрович — наспівує меланхолійно, перебираючи однією рукою клавіші піаніно; Марія шие на машині.

СЕМЕН.
Та-ра-ра-бум-бія...
МАРІЯ.
А може, годі?
І успіватись можна...
СЕМЕН.
Байдужѐ...
МАРІЯ.
Та приберіться! Ходять негліже...
А тут людей — мов Церобкоп в господі!
СЕМЕН.
Пусте, стара!
МАРІЯ.
Та вам усе пусте!
СЕМЕН (*підспівує*).
Тара-ра-бум-бія...
МАРІЯ.
Поставиш — поїсте
Та й знов... рабумкати А ви збагніть — як годні, —
І вчора гість, і знову гість сьогодні...
Якого клопоту! Звари, подай, прийми...
Вже третій день не спочивали ми
З Мариною: чи день, чи ніч — все рано!
СЕМЕН (*так само*).
Та-ра-ра-бум-бія...
МАРІЯ.
Покиньте фортеп'яно!
СЕМЕН.
Стонадцять кіп! Вже знати час тобі,
Що слово це февдальній лиш добі
Було властиве! Чуєш ти — февдальній!
МАРІЯ.
Та тихше! Гість почує в спальній!
Ну, піяніно... Хай...
СЕМЕН.
І що словечко це
Твоє вороже викрива лице!
Старорежимниця!
МАРІЯ.
Та тю на вас! Доволі!
СЕМЕН.
Клясо́вий ворог! Ворог нашій волі!
Контр... тра-ра-бум-бія! Хе, хе, хе, хе, хе, хе!
МАРІЯ.
Ач, заливається! Бодай йому лихе!
Ось таки збудите!
СЕМЕН.
А ти, либонь, не любиш
Цього красунчика!
МАРІЯ.
Ет! Що краса! Не в губи ж
З ним цілуватися мені... А тільки ж...
СЕМЕН.
Ну?
МАРІЯ.
І досі — хоч забийте — не збагну:
Що за єден цей гість?
Поїсть, поспить, та й ляже...
Поет якийсь...
СЕМЕН.
І дуже лівий, каже.
МАРІЯ.
Гм... То ж бо й є...
СЕМЕН.
Але чуття твоє
Що в нім так вразило, обурило?
Скажи-но!
МАРІЯ.
Що вразило?.. Та що це ти, машино,
Все нитку рвеш! Не раз я чула тут,
Як він розводиться, патлатий шалапут,
Про всяке казна-що... Сиди та слухай,
Коли марнуєш час і не шануєш вуха!
А що вже лівий — чисто більшовик!
Тере-верле... І як ото язик
Такого змеле! Гірше, як газета!
СЕМЕН.
Нічого похвала для модного поета!
МАРІЯ.
Ще б пак, не модного! Та хоч і що він цвенька,
А штучка панська він, і штучка не новенька!
СЕМЕН.
Хіба що зокола, а в серці повна латок...

МАРІЯ.
Навіз костюмчиків, маніжечок, краваток;
І все то голиться, то лаком нігті крие...

Ява друга

Ті ж і Безмежний. По його виході Семен Олександрович підводиться, щоб іти.

БЕЗМЕЖНИЙ *(за лаштунками)*.
Маріє! Де ви там?
МАРІЯ.
Прокинувся!
БЕЗМЕЖНИЙ *(виходить)*.
Маріє!
Що, Валя вдома?
МАРІЯ.
Ні.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Куди ж ви... генерале?
СЕМЕН.
Вітай, поете! А по-римськи — vale! [1]
БЕЗМЕЖНИЙ.
Яка освіченість!
СЕМЕН.
Іронія яка!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Це снилося мені, що ніби хтось гукав,
Про щось сварилися?..
СЕМЕН.
Та це Марія наша...
МАРІЯ.
Семене Олександровичу!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Ша!
СЕМЕН.
Це, бачите, Маріїна душа
Наповнилась, наче по вінця чаша,
Обурення...
МАРІЯ.
Ні, я піду.. Піду!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Та що тут сталося, скажіть мені, ласкаві?
Здавалося б, вже час з'явитись каві,
Але ні сліду... Зблідла на виду
Чогось Марія...
МАРІЯ.
Годі-бо, їй-богу! *(Пішла)*.

Ява третя

Семен Олександрович та Безмежний.

БЕЗМЕЖНИЙ.
Так що тут сталося?
СЕМЕН.
Критикували вас...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Мене?

[1] Бувай здоровий *(лат.)*.

СЕМЕН.
А так. Чи нашу думку вбогу
Вам не цікаво знати?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Ні, чому ж?..
СЕМЕН.
Так ми вважаємо, що ви лиш зверху rouge, [1]
А от всерединці...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Білісінький?
СЕМЕН.
Нівроку.
БЕЗМЕЖНИЙ.
І ви обурені?
СЕМЕН.
Авжеж.
БЕЗМЕЖНИЙ.
І дуже?
СЕМЕН.
Так.
І знаєте, поете,— що за знак? —
Таких, як ви, все більшає щороку!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Природна річ. Адже марксизм навчає...
СЕМЕН.
На бога! Пробі! Годі! Я в одчаї!
А втім, таким, як ви, щоб ласо їсти,
Одне лишилось — шитися в марксисти!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Що значить — шитись?
СЕМЕН.
Прикидатись.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Фе!
СЕМЕН.
Відбувши десь якесь автодафе,
Покаятись нещиро, як то в моді,
І оспівати в пісномовній оді
Комуну, патос, трактор, колектив,
Щоб перекреслити колишній свій актив —
Сонети, писані в жовто-блакитнім дусі!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Яка філіппіка! За що така гроза?
СЕМЕН.
За те, що в віршах — за,
А в серці — проти!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Так що ж ви хочете від нас? Чого? Охоти?
Самому шию в зашморг класти? Ні! Мерсі!
Нема дурних! Перевелися всі!
Один закон я знаю знаменитий —
За всяку ціну жити й пережити!
Цвіт нації...
СЕМЕН.
Чи ба!

[1] Червоний *(фр.)*.

БЕЗМЕЖНИЙ.
Її окрасу...
СЕМЕН.
Це — вас?
БЕЗМЕЖНИЙ.
А так! Потрібно зберегти
У всякий спосіб аж до того часу,
Коли...

Ява четверта

Ті ж і Валентина.

ВАЛЕНТИНА.
Ну, завжди галасуєш ти!
Що за маніра?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Валічка! Богине!
ВАЛЕНТИНА.
Ах, спокій дай! *(Семенові)*. Андрія не було?
СЕМЕН.
Здається, ні.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Тут за тобою гине
Поет уславлений, а не якесь мурло
На кшталт Петренка!..
ВАЛЕНТИНА.
Що?!
СЕМЕН.
От так зальоти!
ВАЛЕНТИНА *(Безмежному)*.
Знай міру дурості!
СЕМЕН.
Небого! Валю! Що ти!
ВАЛЕНТИНА. Набридло, дякую!

Ява п'ята

Ті ж і Василь; згодом Марія приносить каву.

ВАСИЛЬ.
Так. Знов у вас війна?
Одержав пошту, чорт візьми! Добридень!
(Роздає)
Це, дядю, вам... Сестрі... Нарешті! Відень!
Давно пора!
БЕЗМЕЖНИЙ *(Семенові)*.
Чого це так вона!
СЕМЕН.
Гм... бачите...
ВАСИЛЬ *(читає)*.
Нарешті!
БЕЗМЕЖНИЙ. Нерви?
СЕМЕН.
Може...
ВАСИЛЬ.
Отож доконано! За тиждень буде тут
Давно сподіваний...
МАРІЯ.
Великий боже!
І знову гості!
ВАСИЛЬ.
Інженер Карут!
СЕМЕН.
І віза є?
ВАСИЛЬ.
Дістав.
МАРІЯ.
Хто хоче кави?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Звичайно, я.
СЕМЕН.
І ми.
ВАСИЛЬ.
Ну, хто, нарешті, правий
У вашій давній спірці?
МАРІЯ.
От гріхи!
ВАЛЕНТИНА.
Про що це, дядю?
СЕМЕН.
Звісно, про шляхи,
Що їх інтелігенти українські
Повинні...
ВАЛЕНТИНА.
А! Чуване... *(Іде)*.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Хі, хі, хі...
СЕМЕН *(йому)*.
Зовсім не смішно!
ВАСИЛЬ.
Валько, це по-свинськи!
ВАЛЕНТИНА.
Нишкни хоч ти! *(Пішла)*.
ВАСИЛЬ.
Як два по два — чотири:
Лівіють погляди — псуються і маніри!

Ява шоста

Семен Олександрович, Василь, Марія і Безмежний.

СЕМЕН.
Їй не до того, небоже!
ВАСИЛЬ.
Пусте!
Еманситація! Чи ба! У, як росте
У мене лють і...
МАРІЯ.
Схаменися! Боже!
ВАСИЛЬ.
Коли і тут, в родині, вже вороже
Отруєння... чого чекати нам?
Край декламації, сподіванкам і снам!
Час боротьби!
СЕМЕН.
Ти мелеш забагато!
МАРІЯ.
Нишкни, Василю! Чуєш — тато...

Ява сьома

Ті ж і Лукаш.

ЛУКАШ.
Привіт! Привіт! *(Сідає)*. Ану, Маріє, шклянку!
Що в цехові твоїм, Василю?
ВАСИЛЬ.
Зранку
Перевіряли знову казани.
ЛУКАШ.
Довгенько щось. Ти, сину, піджени!
Бригадку б підібрав собі хорошу...
ВАСИЛЬ.
Я інженер, а не бригадник, прошу!
ЛУКАШ.
Як ти сказав!
СЕМЕН.
Василю! *(Лукашеві)*. Спокій, брате!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Батьки і діти — о, питання кляте!
ЛУКАШ.
Та навпаки його тут доля пише:
Тут батько за нове, а син...
ВАСИЛЬ.
За найновіше! *(Пішов)*.

Ява восьма

Лукаш, Семен Олександрович, Марія, Безмежний.

ЛУКАШ.
За найновіше? Чорт візьми!
Так що ж він думає! Що, значить, ми...
Всі специ ті, хто віддано і щиро...
Значить, нещирі ми? Запроданці? Пся віро!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Чи варто так зважати на дрібниці!
ЛУКАШ.
Так, значить... що ж? Ми — кар'єристи ниці,
Для кого честь і погляди — лиш звук?
(По паузі). О, скільки нарікань, вагань і мук
Я пережив за ці недавні роки!
Я позабув, що то душевний спокій!
Бо, як і кожному, судилося мені
Сказати — так! Або сказати — ні!
БЕЗМЕЖНИЙ.
І ви сказали?..
ЛУКАШ.
Я довів на ділі,
Що прагнення мої... не білі.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Рожеві, мабуть?
ЛУКАШ.
Годі вам! Не жарти
Сей вибір був!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Та, певне ж, і не вартий
Такого нервів!
ЛУКАШ.
Я довів не раз,
З ким я іду і з ким іти я хочу!
Без зайвих слів, без непотрібних фраз
Включивсь в добу напружено-робочу,
Щоб робітничий будувати світ,
Щоб Україну наново творити;
І хай беруть на суд мене, на звіт
І громадянство наше, й рідні діти,—
Моє сумління чисте! Так лише
Мого народу прислужуся долі,
Того народу, що посів уже,
Мовляв Франко, в народів вольнім колі!
І тільки так стара душа моя
Розв'язує фатальний цей трикутник —
Соціалізму, нації і «я»!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Простіше кажучи: ви інженер-попутник.

Ява дев'ята

Ті ж і Кисличка.

КИСЛИЧКА.
Петр Александрович! Вы дома? Можно к вам?
ЛУКАШ.
Удома, вдома! Просимо до хати!
КИСЛИЧКА.
Я на минуточку-с...
ЛУКАШ.
Могли б не поспішати!
КИСЛИЧКА.
На пять минут. По этим вот часам.
СЕМЕН.
Ось НОТові відданість надзвичайна!
КИСЛИЧКА.
Большие новости! Покамест это тайна...
СЕМЕН.
Секрет Полішинеля?
КИСЛИЧКА.
Вот, вот, вот!
На этих днях ВСНХ пришлет
Программы нам... И это перед маем!
Вот уж когда воистину узнаем
И темпов, и соревнованья вкус!
МАРІЯ.
Налить вам кави?
КИСЛИЧКА.
То есть кофейку-с?
Нет, благодарствуйте! Так эти вот программы...
(Замовкає, помітивши Безмежного).
СЕМЕН.
Дозвольте познайомить з вами
Одного з тих, пишниться ким давно
Література наша невеличка...

БЕЗМЕЖНИЙ.
Поет Безмежний.
КИСЛИЧКА.
Инженер Кисличка.
Польщен-с. Ах, чорт! Тож негаразд воно,
В господі цій, а по-російськи цвенька!
Я сам — украі́нець. Козак... Авжеж!
Люблю і мову я... Пісні... Шевченка!
Я сам украі́нець...
СЕМЕН.
Але до певних меж?
КИСЛИЧКА.
От, от, от, от! До певних меж! Чудово!
Я говорю: товарищи, не ново
Насильственно к былому гнать! Нельзя-с!
Ведь Украина даже не Эльзас,
А ведь и там ни немцы, ни французы...
СЕМЕН.
А, так би мовити, хохлацькі малоруси?
КИСЛИЧКА.
Ні... Тобто я... тобто вони... А втім —
Знов розминувся я з годинником моїм!
СЕМЕН.
Зате згадали ви про нього, страх,
до речі!..
КИСЛИЧКА.
Ах, злий язик!
СЕМЕН.
Це жарти лиш старечі...
КИСЛИЧКА *(Лукашеві)*.
Так от, в зв'язку з моєю новиною
Еміль Альфредович, наш вищий шеф і зав,
Всім інженерам, отже, й вам зі мною
Цілком конфіденціяльно наказав
Підготуватися, щоб... Як це буде —
«лично»?..
ЛУКАШ.
Ну — «особисто», та не в цім вага!
КИСЛИЧКА.
Поставитись — ви чуєте? — критично
До планів і програм ВРНГ[1].
ЛУКАШ.
Та всі ж організації заводу,
Уся його громадськість весь цей час
І так критично...
КИСЛИЧКА.
Мовиться про нас!
Про інженерство. Маємо нагоду
Вчинити одностайно всі... І от...
Не згодиться хіба що ідіот,
Що одностайність — це повинність наша!
Час-бо з'явити всім цим горлаям,
Всім цим ударникам, що справді специ
важать!
Бо інженери — сила! Що не нам
Коритись всякій... *(Стямившись)*.
Лишенько!
Годинник!

[1] Всесоюзна Рада Народного Господарства.

ЛУКАШ.
Але стривай-бо! Як у вас тут виник
Смак до відвертості — й собі признаюсь
вам,
Що я давненько вже працюю сам
Над корективами до нашого промпляну...
КИСЛИЧКА.
Звичайно, ріжете?
ЛУКАШ.
Підвищую.
КИСЛИЧКА.
Ов-ва!
Так нащо ж час марную і слова!
Проектик ваш... Дозвольте, хоч погляну...
ЛУКАШ.
З охотою. Це зовсім не секрет.

Ява десята

Семен Олександрович, Марія і Безмежний.

СЕМЕН.
Що скаже нам про це уславлений поет?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Ну, знаєте...
СЕМЕН.
«Знакомые все лица»?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Це не «Кіслічка», це — гнила кислиця!
СЕМЕН.
Він до «Кіслічкі» б навіть «ін» приставив,
Якби Куліш Мазайла не уславив!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Яке нікчо!
СЕМЕН.
Ні, сила це.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Це нуль!
СЕМЕН.
Я батька знав його — нерепаний куркуль,
Хохляки шмат... А син, конечно,—
руський!
Такому Україна — дзуськи!
Це з землячків, яких загнала в дур
Теорійка про боротьбу культур.
МАРІЯ.
А все часи! Бо всяке вам ледащо
Угору пнеться й не зважа ні на що!
СЕМЕН.
Vox populi[1].
БЕЗМЕЖНИЙ.
Та вже не вірю в «dei».
МАРІЯ.
Понавигадують собі якісь ідеї,
І хоч голодні, а розумні страх!
Дарма, що в головах, як і в кишках, лиш
каша!

[1] Голос народу, голос бога *(лат.)*.

А в сем'ях що? Розпуста, розбрат... Жах!
Далеко й не питать, хоч би й родина
наша!
Валюшка...
СЕМЕН.
Годі-бо!
МАРІЯ.
Неначе вороги,
Василь із батьком...
БЕЗМЕЖНИЙ.
А цікаво знати,
За ким в них ви?
СЕМЕН.
Я, друже дорогий,
За кожного, хто звик не продавати
Ні серця власного, ні поглядів своїх!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Ну, знаєте... Це... Курям це на сміх!
Ви знов про це?
СЕМЕН.
І знов не перестану...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Так я примушу вас! Я вас... лишу...
(Прохоловши). Піду до себе... й, може,
напишу...
Поезійку про патос Дніпрельстану...

Ява одинадцята

Семен Олександрович і Марія.

СЕМЕН.
Про Валю це даремно ти при нім...
МАРІЯ.
Коли ж болить...
СЕМЕН.
Ну, ще б пак, не боліло!
МАРІЯ.
Краще б не бачити цього очам моїм!
СЕМЕН.
Не голоси!.. Не знаєш, де Кирило?
МАРІЯ.
Подався десь. Він дома й не бува...
Як кинув пензлі — відцурався й хати...
І ще помітила: почав він запивати...
Сердешний хлопець! Бідна голова!
СЕМЕН.
Не голоси! *(Починає наґравати)*.
МАРІЯ.
А як ото жилося!
Тихо та любо... Істинно — в раю!
Усього вдосталь. От понаварю
Було варення... Де воно й ділося!?
СЕМЕН *(підспівує)*.
Та-ра-ра-бумбія...
МАРІЯ.
З малини, з яблук, з груш...
На всю родину, на дванадцять душ!
СЕМЕН.
Та-ра-ра-бум-бія...
МАРІЯ.
Тепер хіба помрію...

Ява дванадцята

Ті ж і Петренко.

ПЕТРЕНКО.
Добридень!
СЕМЕН.
А, товаришу Андрію!
Радий вас бачити!
ПЕТРЕНКО.
А от вона — не дуже.
СЕМЕН.
Пусте, пусте! Не потурайте, друже!
Дань вікові — під шістдесят-бо їй;
Надто стара, щоб молодь розуміти...
ПЕТРЕНКО.
А ви?
СЕМЕН.
Я прагну. І душі моїй
Вже небагато треба, щоб... простити.
ПЕТРЕНКО.
«Не осуждаєте»?
СЕМЕН.
Той людям не суддя,
Кого сучасність кинула в підсудні!
Ех, голубе, які це сірі будні,
Яке убоге, миршаве буття,
Коли тобі ні місця, ані діла!
Стоїш один, мов тичка поруділа,
Край голосного, людського шляху...
Ковтай пилюку та лічи-рахуй,
Кого злічити й зрахувати годі!
Та все тамуй в душі своїй насподі,
Щоб думкою не стало в голові:
Вони ж ідуть — значить, вони праві!
(Пішов схвильований).

Ява тринадцята

Марія, Петренко; згодом Валентина.

МАРІЯ.
Який ласкавий! Ач, «не осужда»!
Дотарамбувкався без діла та без толку!
(Петренкові). А я тобі скажу: коли тобі
нужда,—
Шукав би десь стригунку-комсомолку!
ВАЛЕНТИНА.
Андрійчику!
МАРІЯ.
Забула страм і стид! *(Пішла)*.

Ява чотирнадцята

Петренко і Валентина.

ПЕТРЕНКО.
От так стара! Ну, Валічко, здорова!

ВАЛЕНТИНА.
Що сталось тут? Дядько Семен аж зблід...
ПЕТРЕНКО.
Річ найжахливіша — стонадцята розмова.
ВАЛЕНТИНА.
«Інтелігенщина»?
ПЕТРЕНКО.
Даруй, але це так.
Чудний у вас, інтелігентів, смак:
Усе обслинити і лиш тоді ковтнути!
ВАЛЕНТИНА.
Андрію! Фу...
ПЕТРЕНКО.
Ні, Валічко, не «фу-ти»!
Це прикрий факт... Вас медом не годуй,
А дай лиш про «чуття» порозмовляти!
Знічев'я кожен з вас в собі копатись звик...
Чуття на гріш, розмов на коновик!
ВАЛЕНТИНА.
А ви?
ПЕТРЕНКО.
А ми... Ах, Валічко, яка ти...
ВАЛЕНТИНА.
Дурна?
ПЕТРЕНКО.
Чудна. Хіба ж не бачиш ти,
Що до розмов у нас ні хисту, ні охоти!
Ми діємо! І доки живі, доти
Один закон для нас усіх — хоти!
Там наголос на слові, тут — на волі.
Тож декламація й розумування голі
І ділу нашому, і почуттям — чужі!
Тож не напнуть на нас свої гужі
Ні дядя Сеня, ані тьотя Маша!
ВАЛЕНТИНА.
А це не збіднює... простолінійність ваша?
ПЕТРЕНКО.
Сила не збіднює. А сила — простота.
В кого гаряче серце, кров густа,
В того міцні бажання і здорові.
Поменше слів, побільше м'яса й крові!
ВАЛЕНТИНА.
А духу?
ПЕТРЕНКО.
Духу — ні духа!
ВАЛЕНТИНА.
Договорився! Ха, ха, ха!
ПЕТРЕНКО.
Що тут смішного?
ВАЛЕНТИНА.
Те, що на момент
Із тебе випнувся нудний інтелігент,
В якого «до розмов ні хисту, ні охоти»!
ПЕТРЕНКО.
Ну, Валько! Бережись!
ВАЛЕНТИНА.
Андрію, що ти! Що ти!
ПЕТРЕНКО.
Ось поцілую!
ВАЛЕНТИНА.
Та пусти ж! Андрій!
ПЕТРЕНКО.
Піймалася!
ВАЛЕНТИНА.
Кажу-бо — не дурій!
ПЕТРЕНКО (*пустивши*).
О, чорт візьми! Як все це вже набридло!
ВАЛЕНТИНА.
Набридло — що? Кінчай, коли наплів!
ПЕТРЕНКО.
Весь цей... «роман»! Прокляте це «напів»!
Напівчуття... напів-яке повидло!
ВАЛЕНТИНА.
Ну, далі...
ПЕТРЕНКО.
Ти ж, Валюшко, зрозумій,—
Не можна далі так! Не стане сил у мене!
Або повстане десь холодний розум мій
На почуття безглузде... бо шалене!
Так або так! Моя або...
ВАЛЕНТИНА.
Чекай!
ПЕТРЕНКО.
Чуттю є межі, є чеканню край!
Чуття, що відбирає час і силу,
Кохання, що тебе не бадьорить,
Перемагати треба! Хай на мить
Застогне серце з болю — пересилуй!
ВАЛЕНТИНА.
Ти все сказав? Моя черга тепер.
Чого ти хочеш? Пошлий адюльтер
Тебе задовольнить?
ПЕТРЕНКО.
Соромся, Валентино!
ВАЛЕНТИНА.
Тоді ж збагни, якщо любов єдина
Тобі моя жадана,— важко, як до неба,
Мені ось звідси перейти до тебе!
Не на побачення, Андрію,— на життя!
Щоб рівною з тобою поруч стати!
Старий мій корінь ти уже підтяв —
Дай час мені його відтяти. (*По паузі*).
Так, я люблю тебе. І муку цю велику,
Як радість, прийняла, люблю-бо не тому,
Що на порі стою бальзаківського віку,
Що занудилась тут... в заводському диму...
Ні, ні, Андрію! Вір мені! Повір!
Я наче не тебе люблю, а той широкий мир,
Увесь той світ, що там, поза тобою!
Що за тобою... Там, удалині!
Андрію, вір, Андрію, вір мені!
ПЕТРЕНКО.
Я знаю це.
ВАЛЕНТИНА.
Андрію!
ПЕТРЕНКО (*кидається до неї*).
Валентино!

Ява п'ятнадцята

Ті ж і Кирило.

КИРИЛО.
Яка зворушлива картина!
Господар з дому, а зальотник — в дім!
Та, певне, до смаку не всім
Такий «комуністичний» побут!
ПЕТРЕНКО.
Я прошу вас...
КИРИЛО.
Ні, це попрошу я!
На виступці! А ні — так в три шия...
З собаками! Щоб тямив аж до гробу!
ПЕТРЕНКО.
Ви смієте!..
ВАЛЕНТИНА *(стримуючи)*.
Андрію!
ПЕТРЕНКО.
Ну, гляди!
Я повернуся, певен будь, сюди.
Та й порахуємось! *(Пішов)*.
КИРИЛО.
Реп'ях комуністичний!

Ява шістнадцята

Валентина і Кирило.

ВАЛЕНТИНА.
Кирило, п'яний ти!
КИРИЛО.
У, підла твар!
ВАЛЕНТИНА.
Ну, що ж, удар, «інтелігенте»! Вдар!
А потім в напад вдайся істеричний...
КИРИЛО
Прокляття! *(Сівши)*. Валю! Валічко!
ВАЛЕНТИНА.
Мовчи!
Вода в карафці. Випий і змочи,
Як завжди, скроні...
КИРИЛО.
Значить, край усьому?
Мовчиш? Мовчиш? Яких іще прикмет!
Так, значить, правда? Значить «по-новому»?
Дайош-берьош! Крой, Ваня, бога нет!?
Що нам мораль... безглузда і прогнила!
Ось чим захоплює цей комуніст!
ВАЛЕНТИНА.
Мене захоплює умілість, певність, хист;
А головне — це сила, сила й сила!
КИРИЛО.
Яка?
ВАЛЕНТИНА.
Усяка. До якої звик
Не хлопчик, не дитина — чоловік!
КИРИЛО.
Самиця промовля в тобі, не жінка!
ВАЛЕНТИНА.
Ах, так? Гаразд. Самиця — українка.
КИРИЛО.
Як — серце? Як ти кажеш? Ха, ха, ха!
Причім тут нація і, вибачай, розпуста?
ВАЛЕНТИНА.
Ах, так? Розпутниця?
КИРИЛО.
А, певно, що гріха
Такі, як ти, цураються незгуста!
ВАЛЕНТИНА.
Тепер помовч. Ряд говорити мій.
Минулого, Кирило, не вернути!
Чуття розвіялись, і нині — зрозумій! —
З нас кожен лиш умовністю прикутий:
Було кохання — залишився шлюб.
Тож розійдімося. Шукай, кому б
Ти ближчий був, з ким ладу ти одного...
А я, дочка народу молодого,
Я прагну сили! Зрозумій мене...
Бадьорих душ і м'язів, що не з вати;
Життя, що виром крутить і жене,
Людей, що справді вміють будувати!
Лишитись тут? З тобою? З вами? Ні!
Я задихнуся тут! Мене задушать стіни!
Що ж... не винуй мене!
Та справа й не в вині..,
Тут, зрештою, ніхто не винний.
Ми просто різні люди. Ви, всі ті,
Кому історія недавніми часами
Своє рішуче вигукнула — стій!
Ви зупинилися й заклякли. Нудно з вами,
З напівживими, вибачай, мерцями,
Що з вас лиш декого,
признаймо, ще живить
Безсила ненависть! Той скиглить,
той сичить,
Той гне в романтику, якій вже років
з двісті...
Ех, ви! Кустарні, миршаві фашисти!
Жовто-блакитні слинтяї!
Де діло ваше? Де діла твої?
Навіть картини кинув...
КИРИЛО.
Та чекай же...
ВАЛЕНТИНА.
Бо чи тобі ж тепер писати!..
КИРИЛО.
Цить!
Я протестую так! Коли митець мовчить,
Він промовляє теж... Так само майже...
ВАЛЕНТИНА.
Чи й не протест — в кишені дуля ця!
Навіть кулак нехай — чи й не загроза!
Ні, кинь ці вигадки! Тобі не до лиця
Переді мною ця безглузда поза!
Знай, ти банкрут, та й годі!

КИРИЛО.

Замовчі!

(Нетямлячись, кидає на неї карафкою).

Ява сімнадцята

Ті ж і Марія; за нею Семен Олександрович з Безмежним. Згодом непомітно входить Аркадій вдягнений по-дорожньому.

МАРІЯ.
Ні вдень спокою з вами, ні вночі!
Ото як зчепитесь — хоч забирайся
з хати!
(Валентині). Знов довела?
ВАЛЕНТИНА.
Ти можеш помовчати!
КИРИЛО.
Маріє! Нянечко! Тепер усьому край!
СЕМЕН.
Що сталося! *(Марії).* Склянки он
позбирай!
ВАЛЕНТИНА.
Те сталося, що кінчено між нами! *(Пішла).*
МАРІЯ.
Розбив карафку!
БЕЗМЕЖНИЙ.
І розбили глек.
МАРІЯ.
На скалочки! А, цур йому та пек!
Не стане й посуду з такими почуттями!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Скло дефіцитніше за всякі почуття!
КИРИЛО.
Життя розбито тут,— ви чуєте,— життя!
А ви з карафкою!
АРКАДІЙ.
Коли вона порожня,
Я й не жалітиму...
СЕМЕН.
Хрещеннику!
АРКАДІЙ.
Бонжур!
Чужих нема у вас, отаборитись можна?
Що я прибув — нікому ні мур-мур! *(Роздягається).*
І віршомаз у вас? На змичку
із заводом?
Ну, а папаша як? Та що ж ви мовчите?
СЕМЕН.
Дай лиш отямитись! Усе почуєш
згодом...
МАРІЯ.
Не знаю, що й питати,— це чи те?
Живий? Здоровий? Вихопився звідки?
Та що це я! Ти ж хочеш їстки
й питки...
Я миттю... *(Готує).*
АРКАДІЙ.
Звідки я? З СРСР.
А де бував? Мабуть, що геть усюди.
І спину натрудив, і надвередив груди,
Намуляв ноги, руки понатер...
Не біографійка — утопія з утопій!
Шахтарював... служив у Церобкопі...
Був слюсарем, актором... блатняком!
Потім таки вкрутив один місцком,
Підфальшувавши сам папірчик
невеличкий,
І мріяв: відпочину по трудах,
Професоруючи на лоні семирічки,
Адже тепер усі в професорах!
Та не судилося!.. І так усі ці роки,
Що їм уже й рахунку не веду:
Ніяк собі притулку не знайду,
Хоч і який той білий світ широкий!
Ну, тільки на міленьке допливу —
Аж треба знову в глибину пірнати!
МАРІЯ.
Але чому ж!
АРКАДІЙ.
Ну, нянечко... чудна ти!
Та де ж, скажи, немає ДПУ?
МАРІЯ.
Нехай бог милує! Святителю Миколо!
Заступнику!
АРКАДІЙ.
Все вужче й вужче коло...
Все важче й важче замітати слід...
Я натомився... Сам собі набрид...
Вже незабаром — шлюс! Кінець.
Остання крапка...

Ява вісімнадцята

Ті ж і Лукаш з Кисличкою; з інших дверей Василь.

ВАСИЛЬ.
Аркадій!
ЛУКАШ.
Син!
КИСЛИЧКА.
Отаман Сірошапка...

КАРТИНА ДРУГА

Заводський клуб. Перехідна — перед великою залою — кімната завкому.

Ява перша

Весь час до зали надходять робітники, збираються купками. Серед інших робкор, Перегуда, Куць, Алентьев.

РОБКОР.
Ну, братця, буде бій!

РОБІТНИКИ.
Нас боєм не злякати!
Нам, як повітря чисте,— боротьба!
ПЕРЕГУДА.
В п'ятнадцятім, як загребли в солдати,
То й досі боремось... чи ба!
Час би й пожити, як живуть всі люди...
РОБІТНИКИ.
— На піч кортить?
— Домочок і город.—
Програма-мінімум у дядька
Перегуди...
— Свій промфінплян!
ПЕРЕГУДА.
Трудящий наш народ,
Пролетарі, сказать... хіба не мають
права...
РОБІТНИКИ.
— У куркульню пошитись? Чом би й ні!
— Ти, голубе, видать, велика гава:
Прогавив колективи!
ПЕРЕГУДА.
Ти мені
Не дуже тикай! Пуцьвірок смаркатий!
(До всіх). Так я хотів ото сказати
Про наш зустрічний промфінплян...
РОБІТНИКИ.
— Завком іде!
— Завком!
— Товариш Ян!

Ява друга

Ті ж і Ян з Оксаною.

ЯН.
Ні, ні і ні! Доволі! Годі! Вшістко!
ОКСАНА.
А я тобі кажу як комуністка...
ЯН.
Ну, що ти кажеш? Що? Уся ця
справа — дута!
ОКСАНА.
Нас всіх дивує це призначення Карута...
ЯН.
Кого це — нас? Кого це — всіх? Кого?!
Дай відсапнути... Охо-хо-хо! *(Сідає).*
Тут промфінплян, а тут твої химери...
Дай віддихну... *(По паузі).* Ну, ось тепер
кажи...
ОКСАНА.
Ми, молоді радянські інженери,
Вважаємо, що духом нам чужі
Технічні закордонні сили
Використовувати треба тільки там,
Де б наші специ справді не зуміли,
Де б ми... Ну, розумієш сам!
А цей Карут... В нас є Андрій Петренко!
Спец неабиякий.
ЯН.
Андрійко? Ого-го-го!
А знаєш ти... було б непоганенько...
А й справді — висуньмо його!
ОКСАНА.
А ти ж допіру тут кричав, що справа
дута,
Що перебільшую...
ЯН.
Ну, годі... Вшістко... Мир!
У мене правило: ні в чім собі не вір,
Доки увага вся до іншого прикута!
Ну, так конкретно: що хотіла б ти?
ОКСАНА.
Негайно до директора піти,
Нехай він постанову перегляне.
ЯН.
Ну, що ж! Гайда! *(Ідуть).*
РОБІТНИКИ.
— Куди це, дядю Яне?
— А збори ж як?
— Хіба тепер не час?
ЯН.
За три хвилини повернусь до вас!
О п'ятій почнемо.
РОБКОР.
Тепер за двадцять п'ята.
ЯН.
А ви гостріть-но зуби, голуб'ята!
Бо буде бій! І трупів будуть гори!
І ліві горлаї, і праві бузотьори
Мобілізуються! *(Пішов).*
ПЕРЕГУДА.
Нехай...

Ява третя

Ті ж без Яна й Оксани; весь час до зали проходять інші робітники.

АЛЕНТЬЄВ.
Нет, ты, товарищ, ручкой не махай!
Кулак здесь нужен, а не... ветерочек!
На ветерке вот эта дрянь растет!
(Показує на Куця).
КУЦЬ.
Тебе чіпають? Чортів... ідіот!
РОБІТНИКИ.
— Чого ж ти лаєшся?
— Дурний, зате сердитий!
— Та дайте ж Перегуді говорити!
— Валяй, куркулики!
— Та ні! Він... середняк,
ПЕРЕГУДА.
Про мене, голубе... Назви хоч як,
А я що знаю — знатиму й надалі...
РОБКОР.
Яка упевненість!
АЛЕНТЬЄВ.
Видали?

ПЕРЕГУДА.
Так я кажу ото... про наш зустрічний, значся...
Чудно воно виходить, братця!..
Держава, влада тобто, каже нам:
От плата вам, мовляв, така-то і така-то...
(І правду мовити, то й платять небагато,
Це знає кожен з вас і сам),
За гроші стільки-то і стільки
Повинні ви зробити. От і все...
Все обраховано. Працюйте без помилки —
І добре всім. Так ні, лихий несе
Розумника,— робімо більше, каже!
Хай кожен з нас щосили наполяже,
Та дбаймо, щоб не відставав там хтось!
Хапаємось за промфінпляном!
КУЦЬ.
А все чому? Ударники ж усі!
РОБКОР.
От вам, літунським пойняте дурманом,
Безмежне шкурництво у всій його красі!
КУЦЬ.
Чого ж він лається? Ні, він нехай з'ясує!
ПЕРЕГУДА.
А лаятись... Їй-богу, всує!
РОБКОР.
Та ні до чого тут пояснення моє!
Цю просту річ мізкам твоїм не знести.
Бо праця вам — то праця тільки є...
КУЦЬ.
Ну а для вас?
РОБКОР.
Для нас це справа чести!
(Пішов до зали... За ним більшість робітників).

Ява четверта

Куць. Перегуда та Алентьєв; згодом кілька літніх бригадирів, майстер Майборода. Робітники.

КУЦЬ.
Чув?
ПЕРЕГУДА.
Не глухий...
КУЦЬ.
Робкорівське цабе!
ПЕРЕГУДА.
Тож-то дивлюся — миршаве та хире!
1-й БРИГАДИР.
Вже почалось?
КУЦЬ.
Зарано, бригадире!
Нема ж начальства! От хоч би й тебе...
1-й БРИГАДИР.
Ти що ж це, чорте? В тебе знов прогули.
Пиячиш тиждень, а працюєш — мить!
Звик, щоб за тебе інші спину гнули...
КУЦЬ.
А я вас силую? Не гніть.
1-й БРИГАДИР.
Бригади честь, тобі не зрозуміла,
Нас порива до праці, чуєш ти!
2-й БРИГАДИР.
Що сталося?
1-й БРИГАДИР.
Та маю ось до діла
Із ледарем!
3-й БРИГАДИР.
Прогульник, мать? *(Пішов).*
КУЦЬ.
Чорти!
1-й БРИГАДИР.
З заводу гнати їх. У хвіст і в гриву,
Щоб духу не було! Щоб навіть слід їх зник!
Котрий прогульник — той не робітник!
3-й БРИГАДИР.
А надто за таких часів, як нині,
Коли ціни не скласти і годині,
Не то що дневі!
4-й БРИГАДИР.
А найгірше те,
Що обрахуєш все, злютується бригада,
І раптом пляни всі тобі змете
Неробство отакого... гада!
1-й БРИГАДИР.
А тут уже й сичать по закутках дружки:
Ось темпи ваші! Точні ваші пляни!
МАЙБОРОДА.
Тож і кажу, що облік... він — важкий!
Тут кожний гвинтик, всякий вибрик п'яний,
Все треба зважити... Тож і кажу вам знов...
РОБІТНИКИ.
Та годі! Досить він молов!
МАЙБОРОДА.
Тож і кажу: не треба поспішати!
Плян збільшити — пусте; а виконати — як?
1-й БРИГАДИР.
Ти краще розкажи про правий переляк!
Ех, ти герой... реальної зарплати!
МАЙБОРОДА.
Тож і кажу... щоб не було ще й так:
Зустрічний схвалимо, а виконати — годі!
Тоді не сміх! Бо підеться відтоді —
Що день, то на заводі і прорив!
РОБІТНИКИ.
— Заткнися!
— Годі!
— Це вже говорив!
МАЙБОРОДА.
Тож і кажу...

РОБІТНИКИ.
— Яке ж воно... казисте!
— Геть, малахольний!
— Геть, опортуністе!
4-й БРИГАДИР.
Соромся, майстре! Скоро сорок год,
Як я прийшов сюди і став біля верстата.
Я знаю цей завод. Великий за царату,
По реконструкції — це велетень-завод!
Я знаю міць його... його потужність знаю...
Помнож її на наш ентузіазм —
Продукції його не буде краю!
А що нелегко... хто ж тобі казав,
Що легко комунізм побудувати?
Це, майстре, не розмови розмовляти
В компанії меншовичків-роззяв!

Ява п'ята

Ті ж і Василь.

ВАСИЛЬ.
Все мітингуєте?
1-й БРИГАДИР.
Змагаємось.
ВАСИЛЬ.
Будь ласка!
Хоч як назвіть, однаково — слова!
3-й БРИГАДИР.
Сьогодні нашій боротьбі розв'язка:
Не втопите зустрічний, чорта з два!
От і радіємо.
ВАСИЛЬ.
А це не забагато:
Важку повинність обертати в свято?
Вам, наймитам...
4-й БРИГАДИР.
Ні, ми робітники!
ВАСИЛЬ.
Ах, так? Гаразд. Так сенс, скажіть, який
Робітникам (а слово це допіру
Так пролунало тут, неначе «хазяї»),
Яка вам рація, скажіть, надміру
Всі норми виробу підвищити свої?
Чудна це формула: удвоє сил віддай-но,
А гроші матимеш ті самі на руках...
АЛЕНТЬЄВ.
Что растабаривать! На разных языках
Мы говорим!
ВАСИЛЬ.
Із вами? Ну, звичайно.
АЛЕНТЬЄВ.
Это к тому, что русский, дескать, я,
А ты украинец? Нет, инженер, здесь хуже:
Я робитнык, а вы...
ВАСИЛЬ.
Облишмо, друже!
Хто я — це знаю сам. Цього знаття,
Повірте, не у вас мені питати!
АЛЕНТЬЄВ.
Да й не пытай! Ну, а насчет зарплаты,
Рабочему хорош паек теперь!
ВАСИЛЬ.
А саме?
АЛЕНТЬЄВ.
Весь СССР.
ВАСИЛЬ.
Ах, так... (*Пішов до зали*).

Ява шоста

Ті самі, без Василя.

1-й БРИГАДИР.
Либонь, не до вподоби?
АЛЕНТЬЄВ.
Такому субчику? Еще бы!
РОБІТНИКИ.
— Це з молодих та ранніх!
— Це не наш!
— Не в батька син...
— Куди! Старий Лукаш...
У дошку свій! Такого чолов'яги
Не напитаєш другого ніде!
ГОЛОС.
Ширше дорогу, комсомол іде!

Ява сьома

Ті ж і великий гурт комсомольців: непомітно входить Кисличка.

РОБІТНИКИ.
— Здоров, братва!
— Здорово, роботяги!
— Ну, як у вас?
КОМСОМОЛЕЦЬ.
Всі хлопці — як один!
Право-лівацького у нас немає!
Раз партія від кляси вимагає
Металю, хліба, вугілля, машин —
Дамо й даватимем, потрібно буде доки,
Ще й на буксир візьмем колгоспників-селян!
Дайош Союзові ударний промфінплян
І п'ятирічку за чотири роки!
(*Всі йдуть до зали*).

Ява восьма

Майборода, Кисличка, Перегуда.

КИСЛИЧКА (*Майбороді*).
Ну, как?
МАЙБОРОДА.
Навряд...
КИСЛИЧКА.
Разоружаться, значит?

МАЙБОРОДА.
Сила й солому ломить. Пережду.
Щоб згодом вже, за першої ж невдачі...
КИСЛИЧКА.
Посеять недовольство и вражду?
МАЙБОРОДА.
Що-о?
КИСЛИЧКА.
Помилився я. Сказати хтів натомість:
Здорову критику збудити і свідомість?
МАЙБОРОДА.
А так! Авжеж! Тож і кажу...
КИСЛИЧКА.
Мій любий!
Ви переконуйте ось їх, а не мене!
МАЙБОРОДА *(не слухаючи)*.
Тож і кажу: це шлях до самозгуби —
Ці темпи! *(Наступає на Кисличку)*.
КИСЛИЧКА.
Боже! Він мене жене!
МАЙБОРОДА.
Тож і кажу...
КИСЛИЧКА.
Та, майстре! Схаменіться!
Ви ж не на мітингу! Дивіться!
Тут тільки я... та Перегуда ось...
МАЙБОРОДА.
Тож і кажу: навряд, щоб довелось
Мені на них уплинути сьогодні...
Їм логіка моя — як крапля для безодні!
А все ж попробую... *(Пішов)*.

Ява дев'ята

Кисличка та Перегуда.

ПЕРЕГУДА.
Ділн!
КИСЛИЧКА.
Ну, Перегудо, як?
ПЕРЕГУДА.
Не тратьте, куме, сили!
КИСЛИЧКА.
Так плян ухвалять цей?
ПЕРЕГУДА.
Та їм звели
За пляном тим, щоб небо покрасили —
Полізуть! Ще й плюватимуть згори!
Не люди — камні! Чорт їх забери!
КИСЛИЧКА.
Але ж ти пробував?
ПЕРЕГУДА.
А спитувавсь...
КИСЛИЧКА.
І що ж?
ПЕРЕГУДА.
Вони мов оси. Тільки розтривож —
Геть закусають! Зачепив на шкоду,
Тепер боюся: витурять з заводу!

Ява десята

Ті ж та Петров, Єремєєв і Алдошкін.

КИСЛИЧКА.
Евграф Антипович! Пожалуйте сюда!
Вот хорошо, что все сошлись заране!
ЄРЕМЄЄВ.
Когда же кончится, скажите, господа,
Эта комедия о встречном промфинплане?
АЛДОШКІН.
Вот и комедия, а не смешно совсем...
ПЕТРОВ.
Какое там! Да я не сплю, не ем...
Кошмары даже снятся!..
АЛДОШКІН.
В самом деле,
И пьеска дрянь, да и игра плоха:
Наметки резали ВСНХ[1],
А сами вдруг на встречный налетели!
ЄРЕМЄЄВ.
Подумайте: рабочие и... план!
Ну, слыхано ль такое, ну, скажите?
Да вы их грамоте сначала научите,—
А им уже контроль над нами дан!
Мы спецы или нет? Здесь только:
или-или!
А середина... Это — ерунда!
Ну, где же видано, скажите, господа,
Чтоб яйца курицу учили?
ПЕТРОВ.
Э, что уж там впустую горячиться!
Теперь ведь всюду так, куда ни глянь...
КИСЛИЧКА.
Нам бы давным-давно объединиться,
А то все врозь, ну, дело-то и дрянь!

Ява одинадцята

Ті ж і Пайє з Воздвиженським.

ПАЙЄ *(з чужим акцентом)*.
Без паніки!
КИСЛИЧКА.
Ну, наконец-то вы,
Эмиль Альфредович!
ПАЙЄ.
Без паніки! Спокійно!
Хай іншим лине кров до голови *(Кисличці)*,
Спокою ти додержати зумій-но!
Ну, товариство, що ж... Становище скрутне.
АЛДОШКІН.
Не допоможуть нам ні цифри, ні цитати!
ПАЙЄ.
А все ж поборемся. Лишилось нам одне:
Сказати «б», як сміли «а» сказати!

[1] Всесоюзный Совет Народного Хозяйства.

АЛДОШКІН.
Цікаво лиш, що скаже нам РСІ[1]!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
О, господи!
ПАЙЄ.
Так от програма стисла:
Один за всіх і за одного всі;
Там голосні слова — у нас холодні числа.
Та ще одне, що треба пам'ятати:
По-українськи виступати!
ЄРЕМЄЄВ.
О, нет! Увольте, батенька, ради Христа!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Та я навряд кінчу, почавши фразу;
Як другу категорію дістав,
Другого ж дня усе забув одразу!
КИСЛИЧКА.
Ну, що ж, згадайте слів якихсь там п'ять чи сім!
Бувають випадки — й укрмова знадобиться.
ПАЙЄ.
Такт, такт, товариші, передусім!
Велика річ — малюсінька дрібниця!
Нам дратувати їх не випада...
Будь мудрий, акі змій, і, акі голуб, тихий!
КИСЛИЧКА.
Я інформацію зібрав: біда!
Перепаде нам на горіхи!
ПАЙЄ.
Ви ж тямите, які тепер часи?
Там можуть нас — є прикладів чимало —
Обвинуватити у шкідни...
АЛДОШКІН.
Тс... сс... с!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
О, господи! Цього лиш бракувало!
ПЕТРОВ.
Ну, знаєте!.. Ніхто з нас не святий!
Ну, помилялися...
КИСЛИЧКА.
А я спитаю тільки:
Як доведеш, що помилявся ти,
А не свідомо допустив помилки?
АЛДОШКІН. Ах, чорт!..
КИСЛИЧКА.
От і кажу я вам, товариші:
Тримаймось купи! В цьому наш рятунок!
Ми ж на заводі всім тепер чужі:
Тих розум, тих чуття, тих шлунок
Женуть ліворуч... Адже ворог наш,
Подумайте, навіть старий Лукаш!
АЛДОШКІН.
Він на чолі... із кадрами позаду!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
О, господи!
КИСЛИЧКА.
Ходімо на нараду!
ПАЙЄ.
Я до директора майну... Може, він сам,
Так побесідую востаннє...
КИСЛИЧКА.
Ну, а як там?
ПАЙЄ.
Підтримає. Цей вірить більше фактам,
Аніж розмовам та словам... *(Стиха)*.
А цих, здається, ми вкрутили?..
КИСЛИЧКА.
Цілковито.
ПАЙЄ.
Підкручуй інколи...
КИСЛИЧКА.
Це доручи мені.
ПАЙЄ *(вголос)*.
Ну, я пішов!
ЄРЕМЄЄВ.
І я.
КИСЛИЧКА.
Куди-то?!
А обговорення? А промфіплян?
ЄРЕМЄЄВ.
О, ні!
Про це нехай розводяться тут діти,
Усі ці кадри, вибачте, нові! —
За промфінплян зручніше говорити
Без промфінпляну в голові! *(Пішов)*.

Ява дванадцята

Ті ж без Пайє та Єремєєва.

ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Страх запальний!
КИСЛИЧКА.
Це з тих, що все на карту
Поставлять: честь, ім'я... останній свій піджак!
АЛДОШКІН.
Граль дореволюційного загарту...
КИСЛИЧКА.
А ви?
АЛДОШКІН.
Ну, я... Що ж я... Я просто так.
ПЕТРОВ.
Ні, це пусте! Цього не може бути,
Щоб хтось мене підозрював... Чудні!
Я знаю цей завод. Відомий він мені
До найдрібнішої якоїсь нюти!
І от — керуючися досвідом своїм
Вже посивілого на праці інженера —
Я заявив одверто й чесно їм,
Що перебільшують вони... Ні, ні, химера
Щоб хтось мене підозрював... Мене?
Хто стільки років... всі знання... всі сили...

[1] Робітничо-селянська інспекція.

КИСЛИЧКА.
Ну... а коли б вони свій плян здійснили?..
Comprenes? [1]
ПЕТРОВ.
Що ж... Помилився, значить! Не умію.
Якихсь у формулі не розв'язав знаків...
Я знаю, зрештою, металюргію
І, признаюся, не робітників!
А це ж у формулах новітніх — не остання,
До безконечності близька величина,
Бо й похідні ще матиме вона:
Ударництво і соцзмагання! *(Всі йдуть).*
АЛДОШКІН *(відставши).*
За ким тягти? І сам не доберу!
Праворуч? Ні... Ліворуч?.. Чи не пізно?..
А посередині програю гру. *(Пішов).*

Ява тринадцята

Перегуда, Ян та Оксана.

ЯН *(входячи).*
Ні, ні і ні! Доволі!
ОКСАНА.
Дядю Яне!
ЯН.
Та годі! Вшістко! Край!
ОКСАНА.
Становище погане...
ЯН.
Погане — чим? Кому? Чому? Чого?
Дай відітхну!
ОКСАНА.
Ти голоса свого
Не надривай... Цим не зарадиш горю.
ЯН.
Та я ж тобі кажу...
ОКСАНА.
А я тобі говорю...
ЯН.
Ну, що говориш? Що?! Не тямиш ні аза!
ОКСАНА.
Директор проти?
ЯН.
Осередок — за!
ОКСАНА.
Коли ж ти встиг?
ЯН.
За слушної нагоди
Я справу цю давним-давно погодив!
ОКСАНА.
А все мовчав! Який хитрун, диви!
ЯН.
Усе чекав, щоб висунули ви!

[1] Розумієте? *(фр.).*

Ява чотирнадцята

Ті ж і молоді інженери: серед них Патак.

ПАТАК.
Вітаємо! Ну, Ксано, що чувати?
ОКСАНА.
Петренка призначать таки!
КІЛЬКА ГОЛОСІВ.
Ура!
ПАТАК *(Янові).*
Це, щиро кажучи, давно б пора
До Лукаша синка когось додати!
ЯН.
Не любиш?
ПАТАК.
Це занадто м'яко ти!
1-й ІНЖЕНЕР.
А де ж подінеться цей інженер з Європи?
Оцей Карут, що ради нього стопи
Перевели паперу на листи?..
2-й ІНЖЕНЕР.
І скільки часу на переговори?

Ява п'ятнадцята

Ті ж і Лукаш.

ЛУКАШ.
Добривечір! Я не спізнивсь на збори?
ЯН.
А, Олександровичу! Точний, як завжди!
ЛУКАШ.
Заслуга невелика. *(Хоче йти).*
ЯН.
Та зажди!
Погомонімо! Чув? Ти чув, якої
Нам паніки нагнав-накоїв
Ваш інженерський весь синкліт?
Плян перебільшено, мовляв,— і квит!
А що занадто, то, мовляв, нездрово!
Ах, ви ж... Загнув би я хороше слово,
Та ось Оксана тут! А то б я... Ех!
Морока спецівська! Інтелігентський брех!
Усяке казна-що... Непотріб кожна...
ЛУКАШ.
Так... Це... правильно... Плян виконати можна.
ПАТАК.
І перевиконати!
ЯН.
Чув? Ну, йди, іди...
ОКСАНА.
Ми, Петре Олександровичу, з вами!
ЛУКАШ.
Ходімо! Серед вас часами
Я й сам буваю, наче молодий. *(Пішли).*

Ява шістнадцята

Перегуда, Ян та секретар комосередку.

СЕКРЕТАР.
Велика явка?
ЯН.
Певно, дев'яносто.
А, мо, й відсотків дев'яносто п'ять.
ПЕРЕГУДА.
Не збори — ярмарок!
КУЦЬ.
Накручено на ять!
ЯН.
А ти чого сичиш, коросто?
КУЦЬ.
А ти гарчиш! Розпочинай лиш прю,
То й не сичатиму — на повний голос двигну.
СЕКРЕТАР *(до Перегуди)*.
Та, бачиш, все курю...
А руку підійняти я ще встигну...
ЯН.
Ах, ти ж!
ПЕРЕГУДА.
А далі?
КУЦЬ.
Ось тобі і «ах»!
СЕКРЕТАР *(Янові)*.
Бий не по них, по їхніх бий «вождях»,
По всій цій зграї...

Ява сімнадцята

Ті ж і Петренко.

ПЕТРЕНКО.
Ось і я...
ЯН.
Не діло!
Партієць, а приходиш після всіх.
СЕКРЕТАР.
Слухай, Андрію! Дуже не кортіло
Втручатися мені до справ твоїх,
А мушу... Річ у тім... Як старший твій товариш...
ЯН.
Та не тягни! Ну, що ти воду вариш!
СЕКРЕТАР.
Річ делікатна.
ЯН.
Значить, і пуста!
ПЕТРЕНКО.
Найбільша делікатність та,
Що делікатних слів не потребує.
СЕКРЕТАР.
Гаразд. Так от: останній час турбує
Твій цей роман...
ЯН.
Зжував нарешті жуйку!
(Петренкові). Ти, голубе, чував, закоханий в буржуйку?
ПЕТРЕНКО.
Не так це просто все...
ЯН.
У тім-то й річ, що ні!
Коза й капуста в одному човні;
Що з'їсть коза капусту, певна справа,
Хто лиш капуста з вас — ось річ цікава!
СЕКРЕТАР.
Він має рацію... Не тіш себе альянсом...
ЯН
Почав роман, гляди — кінчиш романсом!
ПЕТРЕНКО.
«Среда заест»?
ЯН.
Не легковаж, диваче!
І не такі, як ти, кінчали так!
Жіноцтво знаєш ти? То в сміхи, то заплаче,
То й знову пестощі, а ти й розм'як!
СЕКРЕТАР.
Ну, це... нішо! Але, Андрію, зваж-но,
Чи зможеш ти в оточенні новім
Старим лишитися? Оце лиш важно!
Тож, поміркуй! До речі, розповім
Останню новину: твою кандидатуру
У цех до молодого Лукаша
Підтримуємо всі...
ЯН.
Ну, бісова ж душа,
Нехай він держиться!
СЕКРЕТАР.
Директор посопе,
Але погодиться. Тут справа чиста.
Второпає і дитинча сліпе:
Цех потребує спеца-комуніста!

Ява вісімнадцята

Ті ж і директор з Пайє.

ПАЙЄ.
Так сподіваюся...
ДИРЕКТОР.
Зроблю усе, що зможу.
ПАЙЄ *(до Яна)*.
Ну, дядю Яне, як?
ЯН.
А так...
ПАЙЄ.
Да... да...
ЯН.
Авжеж...
ПАЙЄ.
От і звернули ми на лінію ворожу...
І це смутить найпершого мене ж!
Але повинність громадянина і спеца...
(По паузі). Ну, я піду собі...

Ява дев'ятнадцята

Ті ж без Пайе.

ЯН.
Якого греця
Ти воловодишся із ним? Та ще тепер!
ДИРЕКТОР.
Бо я директор, а не спецкур'єр,
Як ти, наприклад...
ЯН.
Годі! Досить! Вшістко!
Ти не директор, а сліпий хлопчисько,
Якому доведуть, лиш похотять,
Що два рази по два — становить п'ять!
ДИРЕКТОР.
Не сперечаймося! Умовились відразу,
Я вірю в факти, а не в голу фразу,
Отже, не поклики шаную, тільки зміст!
ЯН.
Ах, ти ж... нікчемний ти опортуніст!
Ти віриш тільки в те, що інші
наторочать,—
Не комуніст, а права поторочаї *(Пішов)*.

Ява двадцята

Секретар комосередку. Директор; осторонь Перегуда і Куць.

СЕКРЕТАР.
Він грубий, може, але й справедливий.
ДИРЕКТОР.
Та що ж мені закинути б могли ви?
До чого вся ця буча? Весь цей «бунт»?
Що на реальний, на конкретний грунт
Поставив справу я зустрічного
промпляну?
Що не затверджую, аж доки перегляну
До найдрібнішого якогось там числа?
Так нащо ж, чорт візьми, тоді послав
Мене партком сюди...
СЕКРЕТАР.
Він, може, ще й відкличе.
На всяку ягоду своя пора та час.
Там розуміють гасло робітниче:
Хто проти пляну, той є проти мас! *(Пішли)*.

Ява двадцять перша

Перегуда і Куць. Згодом виходять із зали схвильовані; Лукаш, Оксана, Патак і інші молоді інженери; в кінці непомітно входить Кисличка.

КУЦЬ.
Свій на свого...
ПЕРЕГУДА.
Погиркають, та й годі...
До бою не допустять їх!
КУЦЬ.
Шкода!
А то б закаламутилась вода,
Дивись, і рибку б упіймав!
ЛУКАШ.
Незгода,
Котра, як бачите, трива увесь цей час
У вас усіх із спецами старими,
Я не дивуюся, бо сам із ними
Я не погоджуюсь! І запевняю вас:
Правда на вашім боці...
ОКСАНА.
Ну, звичайно!
Та як могли вони... Як допуститись міг
Еміль Альфредович?! Учений... Кілька
книг...
Ім'я... Спец визнаний повсюдно й
одностайно...
І ось ця доповідь... Ці вихватки...
Ганьба!
Ну, як він міг?
ПАТАК.
Та він один хіба?
Усі вони, відомі та шановні,
Кадрів нових старі керівники,
Всі проти нас вони!
1-й ІНЖЕНЕР.
Здавалося назовні,
Всі одностайні ми були... а бач!
Ні, одностайність пізнається за невдач!
2-й ІНЖЕНЕР.
Чим пояснити те, що покоління старше
Проти зустрічного і, значить,— проти
нас?
Ворожість почуваємо!
ЛУКАШ.
По-перше,
Не всі ми проти вас; наприклад, хоч би
й я...
Далі є специ, практика чия
Підстави не дає звірятись на
зустрічний...
Хто виріс в іншій обстановці історичній,
Інакше мислить той, не так, як ви;
Не зразу він нове прийняти може...
Нарешті, є й такі, що кожен крок новий
Сприймають невдоволено й вороже,
Бо щиро віддані старим часам!
Боріться з ними — певна ваша справа!
КИСЛИЧКА.
Можна два слова?
ЛУКАШ.
Прошу.
КИСЛИЧКА.
Сам на сам.

Інженери розходяться: Оксана виводить Куця.

Вітаю вас! Вітаю! Слава! Слава!
Кар'єра забезпечена — і край!

Рецепт відомий: дужче спеців лай
Та підлабузнюйся:
ЛУКАШ.
Ви смієте!..
КИСЛИЧКА.
А смію.
До того ж все один, а не в гурті.
ЛУКАШ.
Соромтеся!
КИСЛИЧКА.
Ах, ви ж старий крутій!
ЛУКАШ.
Ви ображаєте!
КИСЛИЧКА.
Настільки розумію,
Asseye — vous, mon cher [1].
ЛУКАШ.
Мерзотник! *(Замахується)*.
КИСЛИЧКА.
Тс... с...
Щоб вдарити мене, кулак міцніший
треба!
(Стискаючи руку, примушув Лукаша сісти).
ЛУКАШ.
О, боже мій!
КИСЛИЧКА.
Бог все це бачить з неба,
А ми до земних справ візьмімося тепер.
Ви проти нас. Чи варті ми осуди —
Це річ десята. Досить з нас, що всюди
Нам опір чините...
ЛУКАШ.
Й чинитиму!
КИСЛИЧКА.
О, ні!
Ви це покинете.
ЛУКАШ.
Де сила та, що зможе
Мене примусити...
КИСЛИЧКА.
Та сила — я. Два дні
Даю вам часу я.
ЛУКАШ.
Блюзнірська мова!
КИСЛИЧКА.
Ви помиляєтесь. Згадайте: старший син...
От бачите, вже блідість нездорова
Вам лиця вкрила... Органчик один
Його розшукує... Що, як знайдуться
свідки...
Котрі, дізнавшись невідомо, звідки...
Припустимо, від мене донесуть,
Що цей синок... у вас тепер...
ЛУКАШ.
Мерзотник!
КИСЛИЧКА.
Ваш син чи я? *(Інакше)*. Так от:
чи верть, чи круть —

[1] Доволі, мій любий *(фр.)*.

А ви в моїй руці. Я, вірте, не охотник
До заходів крутих... Отож тепер
Залежить все від вас. І тямте:
à la querre,
Come à la guerre, [1]
всі заходи чудові!
Я закінчив. Дозвольте по цій мові
Відкланятися вам! *(Іде)*.
ЛУКАШ.
Одну чекайте мить!
КИСЛИЧКА.
Я все сказав, а ви усе почули.
(Пішов, входить Василь).

Ява двадцять друга

Лукаш, Василь.

ЛУКАШ.
Так, значить, не проща нам час минулий!
ВАСИЛЬ.
Таким, як ти, й майбутній не простить!
(Ходить туди й сюди вельми схвильований).
Дешеві наймити! Прикажчики нещирі!
Отара розпорошена й німа!
Нещасні вірники, зневірені у вірі!
Ви ж світ будуєте, де місця вам нема!
Знання і досвід... прагнення і сили...
Прозріння розуму, упертий труд руки —
Всім ви торгуєте! І все у вас купили,
Щоб збудувати справді світ такий,
Куди таким, як ви, не буде входу!
Ну, що ж! Старайсь! Дістанеш нагороду:
Назвуть ударником! А краще сам
назвись...
Потім прославлять в стінгазетах скрізь,
До речі, іншим всім прикинувши догани!
ЛУКАШ.
Мовчи! Мовчи... Знай, гарний чи поганий,
Перед тобою тут — радянський інженер,
Чия повинність — будувати, сину!
ВАСИЛЬ.
Так. Ти будуєш їх СРСР,
Я хтів би будувати Україну!
Та з ким? З тобою? З іншими, як ти?
Хто проти нації обов'язок святий
Змінив на службу? Погляди — на звіти?
Ех, батьку! Як ти маєш червоніти,
Коли тобі спадає думка ця!
ЛУКАШ.
Ти смієш!..
ВАСИЛЬ.
А чому ж мені не сміти!
Чи мовчки лиш за «красного» отця
Повинні червоніти діти?
ЛУКАШ.
Мовчи! *(Нетямлячись, кидається до нього й замалим не б'є його по обличчю. Жахнувшись)*.

[1] На війні, як на війні *(фр.)*.

Василю... Любий!.. Дорогий!
Прости мені! Ти ж добрий...
ти ж людяний...
Ми ж батько й син...
ВАСИЛЬ.
Ми тільки громадяни.
До того ж ми, як бачиш, вороги!
(Пішов).

Ява двадцять третя

Лукаш сам.

ЛУКАШ.
Так ось вона... межа, що ділить наше
Теперішнє життя на — ми й вони!
Так ось вона... Кріпись, кріпись, Лукаше!
Кріпись, старий! *(В розпачі).* Сини ж мої!
Сини! *(Ридає).*

КАРТИНА ТРЕТЯ

Обстава першої картини. Надвечір.

Ява перша

Семен Олександрович готує компрес біля столика, де стоять усякі ліки: з кімнати старого Лукаша виходить зажурена Марія.

СЕМЕН.
Ну, як йому?
МАРІЯ.
Та легшає, здається...
СЕМЕН.
А болі як? Вже нападів нема?
МАРІЯ.
Біль пересівсь... І серце рівно б'ється...
Ось покладу компрес, то, може,
й задріма...
А ви подбайте тут, щоб тихо, щоб без
крику...
Ох, діти, діти! Довели таки!
Чи сподівався ж він на схилі віку
Таке побачити?.. Не люди, а вовки!
Син проти батька... Батько проти сина...
(Враз).
Та де ж компрес?!
Ой лишечко! Несу!

Ява друга

Ті ж і швидко входить Валентина. За нею поспішає Безмежний.

БЕЗМЕЖНИЙ.
Свій шал увесь, всю хіть, усю красу
В це коротеньке слово «Валентина»
Життя вмістило, і п'янію я,
Коли почую лиш...
МАРІЯ. Оце ще манія!
(Сердита йде, за нею Семен).

Ява третя

Валентина і Безмежний.

ВАЛЕНТИНА.
З нас декламації сьогодні ще не досить?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Спинись, богине! Бачиш, смертний
просить...
ВАЛЕНТИНА.
Покинь ці жарти!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Валю, це не жарт!
ВАЛЕНТИНА.
Значить, комедія!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Невже таки не варт
Моє чуття ласкавого привіту?
Ти ж бачиш тут поета...
ВАЛЕНТИНА.
Чи піїту...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Закоханого так...
ВАЛЕНТИНА.
Що просто сміх!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Смішного що в чутті й словах моїх!
ВАЛЕНТИНА.
У мові — несмак, у чутті — хапання:
Побачив жінку і уже готов,
Її не знаючи, кричати про любов!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Кохання не знання, а пізнавання!
До того ж тиждень — це достатній час,
Щоб і пізнати, й покохати вас!
Ці пишні перса! Ці прекрасні ноги!..
ВАЛЕНТИНА.
Ти збожеволів!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Мабуть...
ВАЛЕНТИНА.
Геть з дороги!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Ні, перше вислухай!
ВАЛЕНТИНА.
Не слухаю!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Дарма!
Не всі ж мої слова пропустиш мимо.
ВАЛЕНТИНА.
Всі, як одно!
БЕЗМЕЖНИЙ.
А все ж поговорімо!
(Ставши проти неї, по паузі).

Я без вітрил, мовляв, і без керма
В тумані плавати не звик; чуття і серце
Я віддаю на розсуд голові,
Як всі сучасники мої передові...
ВАЛЕНТИНА.
Вітаю їх і вас!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Сміятимешся потім...
Якщо зостанешся й надалі при охоті...
Так от, плекаючи до тебе потяг свій,
Зважав на себе я, бо тямлячи — не сій
Там, де посіяно! — не витрачав би часу,
Коли б я успіху не певнився. Відразу
Здається — смішно це, а як розмислиш —
ні!
Ти занудилася в оточенні рідні,
Людей консервативних; твій Кирило —
Ні се, ні те: ні масло, ані мило...
А ти ж, Валюшенько, людина вольова!
Тобі потрібна сила, не слова!
Потрібний чин тобі, хоч би й химера
чиста.
Так, Валю, ти й дійшла до комуніста.
Та вір мені, голубко, він і ти —
«Дистанция огромного размера»!
Її не так-то легко перейти
Тридцятилітній доньці інженера!
Ні, хто в минуле вріс і вшир, і вглиб,
Зростеться із сучасністю навряд той...
Ми комунізм прийняти ще змогли б,
А комуністи... це занадто!
І бачить око, та... зелений виноград!
Отже, попробуєш та й вернешся назад.
А заспокоїшся ти, Валю, аж зо мною.
Людиною активною й новою —
В потрібній мірі. Отже, як хоти —
Однаково моєю будеш ти!
ВАЛЕНТИНА.
Як смієш ти!..
БЕЗМЕЖНИЙ.
Сміливість невеличка...
ВАЛЕНТИНА.
Ти вартий ляпаса!.. Якби лиш рукавичка...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Це лиш скріпило б наш майбутній
tête-a-tête [1]
Ну, дай же ляпаса! Ну, прошу, дай же,
кете!
ВАЛЕНТИНА.
Який негідник ти!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Ні, я поет.
ВАЛЕНТИНА.
Який негідник ти, поете!
(Пішла).
БЕЗМЕЖНИЙ.
Які слова! *(Наспівує)*. Локомобіль!..
Артіль!..

---

[1] Віч-на-віч, наодинці *(фр.)*.

Ява четверта

Безмежний і Аркадій: він напідпитку, з пляшкою коньяку й шклянкою в руках.

АРКАДІЙ.
Співаєш все? *(Сідає до столика й п'є)*.
БЕЗМЕЖНИЙ.
А що ж мені робити?
Хай це тобі вже «громадянський біль»,
Герою... на цвіту прибитий!
АРКАДІЙ.
Ну, блазню, далі...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Не терплю людців,
Що, іншим заздрячи, на інших нарікають!
Ні, доля кожного — в його ж руці!
АРКАДІЙ.
В твоїй хіба що шкурництво безкрає.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Дурниці!
АРКАДІЙ.
Для дурних...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Чи й не розумний ти!
Тож-бо й ганяєш все, мов заєць той
солоний!
АРКАДІЙ.
Та вже боюсь, що, мабуть, не втекти,
Бо нас — п'ять, шість, а проти нас...
мільйони.
Що ж, вип'ємо! Не коньячок, а нард!
(П'є і з насолодою вдихає пахощі напою).
Який бенкет... мерців над Ахероном!
Я, уенерівський бандит поза законом,
І ти, сучасних колективів бард!
А пригадай — і ти співав не цеї,
Коли мостивсь в поети УНР...
Що ж, вип'ємо! Зосталось нам тепер
Лиш до цієї вдатись панацеї!
Пригадуєш? Житомир... *(П'є)*. Кам'янець...
І мій загін... І твій журнал... Згадай-но!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Ет! Що там згадувать! Було, звичайно...
Але минуло вже давно... Кінець!
АРКАДІЙ.
Минуло всім, але не всім минулось.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Хто ж винен, що не викрутився ти!
АРКАДІЙ.
Ех, дурнику! Що я... Таж нас вернулось
Не більше, як один із десяти!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Та й повернулись ви непрохані й неждані...
АРКАДІЙ.
А дрянь така, як ти, і тут у шані!
А вкупі ж діяли!.. Та, дурні чи кати,
Ми кров'ю власною й життям
за все сплатили;
А ви, натхненці наші, хоч би й ти,

Хто піддавав нам запалу і сили,
Де ви тепер?.. Принишкли, мов кроти,
Підфарбувалися... пролізли
в радслужбовці...
Крути, Гаврило, скільки хоч крути —
Ідеологійка у вас напоготовці!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Що ж... ми політнки...
АРКАДІЙ.
Ти, друже мій, прохвост!
Але... замньом, mon cher [1]! Підношу тост
За все, що присмокталось до Радвлади —
За спритних жевжиків, за соціалповій,
За древню наволоч в редакції новій,
За вас, дрібні, середні й більші гади,—
Живіть і множтеся! Плодися і сичи,
Ти, кодло славлене,— підлизи і рвачі,
Недоуки, нездари, кар'єристи,
Непотріб попередніх поколінь!
Присмоктуйся, братва!
Вгризайсь, де можна гризти!
Бо влада ця... вас... винищить. Амінь!
(П'є. Входить Семен Олександрович).

Ява п'ята

Ті ж і Семен Олександрович

СЕМЕН.
Та тихше, небоже! Старий заснув допіру...
АРКАДІЙ.
А, дядечку! Setzen Sie sich! [2]
СЕМЕН.
Покинь!
Знов перебрав, як і звичайно, міру...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Картає все! Картати всякий рад.
Що співчуття мое здобув теперішній уряд!
СЕМЕН.
А де й коли уряди ті бували,
Котрим би ви, як стій, не співчували?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Траплялося. Одна з останніх дат —
Коли гетьманський ви прикрасили сенат!
АРКАДІЙ.
Оце так репліка.
(До Семена). Действительный и статский!
Чи не вхопився вас нервовий шок?
Був, дядю, був у нас такий грішок —
Малорасійський гетьман Скоропадський!
Сірожупаннники! Традиція матні!
А під шумок — «всерусская идея»!
Притулок для московської рідні —
Малоросейская Вандея!
А згодом знов повстала б Русь свята...
І знову: «Волимо»! Батьків достойні
дітки!

[1] Мій любий *(фр.)*.

Та не зібрав південний Каліта
Навіть витрат німецької калитки!
СЕМЕН.
Так... помилявся я...
АРКАДІЙ.
А за помилки б'ють...
СЕМЕН.
Це ти, либонь, дізнав на власній шкурі!
АРКАДІЙ.
Що ж... вип'ємо, останні morituri [1]
За тих, кому судилась інша путь!
Бій скінчено... і ми його програли!
А через цо — це зрозуміло всім:
У нас були усякі генерали,
Але солдатів не було зовсім...
Бо проти нас народ, ця альфа і омега!
І в дурні шиється мій любий брат Василь,
Коли з одчаю думає, сердега,
Що досить їхніх, спецівських зусиль,
Щоб захитати міць...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Хтось стукає... Ховайся!
АРКАДІЙ.
Пропав монолог!
СЕМЕН.
Лізь мерщій у кут!
Та обережніше! Казав — не напивайся!
(Аркадій, забравши пляшку, ховається за піаніно; Безмежний причиняє двері).
БЕЗМЕЖНИЙ.
Даремна паніка! Це інженер Карут...

Ява шоста

Ті ж і Карут з Василем. Аркадій вилазить із сховании.

АРКАДІЙ.
Ці галичани завсігди не впору!
От налякав! *(П'є).*
КАРУТ.
Здоровлю вас!
АРКАДІЙ.
Привіт!
СЕМЕН.
Оглянули завод?
АРКАДІЙ.
Підвалину й підпору,
Що держить наш комуністичний світ!
КАРУТ.
Це, прошу, велетень! Таких в Європі
жменька!
Це підприємство — комбінат цілий!
БЕЗМЕЖНИЙ.
А ви ж гадали — що?
Халупка поганенька,
Що в ній і вікна цвіллю поцвіли?
Та п'ятирічку дайте нам кінчити,
Тоді Європа ваша — доганяй!

[1] Ті, що йдуть на смерть *(лат.)*.
[2] Сідайте *(нім.)*.

АРКАДІЙ.
Словами іншими, це тільки квіти!
А ягідки ще будуть... ай, ай, ай! *(П'є).*
КАРУТ.
Я пересвідчуюсь. І бачу: плян єдиний,
Він справді змогу дасть більшовикам
Зміцнити їх Союз — ціле, а не частини!
Тож п'ятирічка, прошу, ворог нам!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Чий ворог?
КАРУТ.
Наш.
АРКАДІЙ.
Ні, я не ворогую...
КАРУТ.
Ви склали зброю геть?
АРКАДІЙ.
І часть ізбрав благую,
Її ж почитував і праотець наш Ной *(П'є).*
КАРУТ.
Таке казати в силі тільки той,
Хто, прошу, впав у розпач!
АРКАДІЙ.
Друже милий!
Право на розпач заробили ми:
В історії, як видно, шлях прямий,
А ми його на манівці змінили!
СЕМЕН *(Карутові).*
Ви чули? Чуєте? Ось доказ вам живий
Переозброєння культурних сил країни!
Ні, вірте голосу розважної людини,—
Тут грунту вже не матимете ви!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Який там грунт! Тут всі і все змінилось.
Культурний рух усіх нас захопив!
Признайтеся, що вам навіть не снилось
Таке побачити у нас?! Який наплив
Культурних цінностей! Театр! Наука!
Книга!
Тут кожен з нас тепер горою двига!
За десять літ здогонимо віки!
А мова! Мова! Розвиток який!
КАРУТ.
Одне лиш в мові тут мене вражало:
Багато пишуть, а говорять мало.
Та й мова та — це, прошу вас, жаргон!
Я в Харкові, коли рушав вагон,
Купив роман собі — в дорозі почитати...
Не книга — брус, не палітурки — шати;
А от всередині...
БЕЗМЕЖНИЙ.
Та смішно ж і чекати,
Щоб вам сподобався романів наших
зміст!
КАРУТ.
О, не заходьмо тут у принципову свару!
Зміст справа поглядів і часто... гонорару...
Облишмо й стиль. Я зовсім не стиліст...
Таж мова! Мова! Сором навіть знати,
Щоб українською її назвати!
Це, прошу, мішанка з усіх тутешніх мов:
Малоросійської, хохлацької і теї,
Якої автор — буде хай здоров! —
Колись пильніше вчився, ніж своєї!
СЕМЕН.
Тобто російської?
КАРУТ.
Запевне.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Це пусте!
Це доказ лиш, що мова в нас росте!
Адже збагачення — тенденція здорова
І важить більш, ніж сталих форм знання!
КАРУТ.
Все ж ро́сійський язик, зіпсутий навмання,
Це ще не українська мова!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Оці вже нам Курило й курилята!

Ява сьома

Ті ж і Марія

МАРІЯ.
А не кричи!
БЕЗМЕЖНИЙ.
О фурія проклята!
О символ побуту старого!
МАРІЯ *(наступаючи).*
Хто така?
Що ти сказав?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Що вас лиш бракувало...
МАРІЯ.
Ах, ти ж... *(Наступає).*
БЕЗМЕЖНИЙ.
Отямтеся!
МАРІЯ.
Порожнє калатало!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Та схаменіться! *(Задкує).*
МАРІЯ.
Геть! *(Наступає).*
БЕЗМЕЖНИЙ.
О, боже мій!
МАРІЯ.
Зникай!
(Випихає його у двері і сама йде за ним).

Ява восьма

Семен Олександрович, Аркадій, Карут і Василь.

АРКАДІЙ.
Де українців два, там і лінгвістів двоє.
КАРУТ.
Та не лінгвістика завдання моє!
А діло наше ви покинули?

АРКАДІЙ.
Цілком.
Тепер це тільки смішно — повстанком!
Та хто ж, скажіть, і проти кого стане?
Не ті часи тепер! Не ті й селяни...
Де взяти сил потрібних? Звідкіля?
Коли вже нищиться, як клясу, куркуля?
КАРУТ.
Міняйте й тактику з обставинами
в згоді:
Село прогавили — гуртуйтесь на заводі!
Чи ви чекаєте, щоб винищили вас,
Людей свідомих купку невеличку,
І на кістках ваших, мов пам'ятку для мас,
Воздвигли більшовицьку п'ятирічку?
Вона — могила наша. В цьому все.
Її закінчення загибель нам несе,
Бо на віки нас зв'язує з Москвою!
Так думаємо ми в Галичині,
І я прибув дізнатись, так чи ні
Ви під московською тут мислите рукою?
Наш ворог — п'ятирічка. Похитніть,
Чим зможете, її, як зможете — і знайте:
Вся ситуація в єдину мить
На нашу користь зміниться. *(Пауза).*
Вважайте,
Що сталось це... Економічний крах
Спричинить рóзрухи... В уряді —
замішання...
Тут повстання... Місцеві попервах...
А на закінчення і збірних сил втручання...
ВАСИЛЬ.
Ну, це пусте! *(Карутові).* Мене турбує
тільки
З буржуазією російською контакт...
Це інженерство їх...
КАРУТ.
З нас кожен проти спілки!
Але це тільки тимчасовий акт,
Потрібний, щоб за їхнього підтриму
Відкинути той історичний груз...
СЕМЕН.
Та й проміняємо Союз
На добре знану вже єдину-неділиму!
(Підходить до піаніно і тихо награє).
АРКАДІЙ.
Чотири збоку, дядю,— наших нет!
КАРУТ.
О ні! Європа свій інтерес добре знає!
Велика Росія їй тільки заважає,
Тож України суверенітет...
СЕМЕН.
О, господи! *(Нервово никає по кімнаті).*
АРКАДІЙ.
У дяді дріж в руках!
Від страху він не ходить — ледве човга!
КАРУТ.
Та це ж розмова лиш!
СЕМЕН.
Але ж розмова довга:
Почнеш у Києві, кінчиш на Соловках!
*(Уриває, побачивши на дверях старого Лукаша.
Загальна мовчанка).*

Ява дев'ята

Ті ж і Лукаш.

СЕМЕН *(наспівує).*
Та-р-ра-бум-бія...
КАРУТ.
Чудовий день сьогодні!
АРКАДІЙ.
День сонячний...
ВАСИЛЬ *(Карутові).*
Отже, коли ви згодні,
То прогуляймось?
КАРУТ *(до всіх).*
Кланяюсь! *(Пішли).*
АРКАДІЙ.
На все!

Ява десята

Аркадій, Семен Олександрович і Лукаш.

СЕМЕН.
Тара-ра-бум-бія!
АРКАДІЙ.
Без драм, папаша! Доста!
Ах, laissez faire, mon pere, laissez passez! [1]
Життя, це — проста річ.
ЛУКАШ.
Занадто навіть проста!
АРКАДІЙ.
Не перебільшуймо! Що сталося, скажи?
Ви ріжних поглядів? Це не сюжет,
папаша!
Свої ховай і зневажай чужі,—
Так научає нас доба велика наша!
А хочеш діяти, як діяли колись,
Хто ж не дає тобі боротися? Борись!
ЛУКАШ.
Я спробував і... от — не пощастило!
(По паузі). За роки ці я полюбив
їх діло,
Бо зрозумів, що тільки з ними йти
До вищої, до кращої мети,
Їх поділяючи досягнення й невдачі!
Я довго думав... Я багато бачив...
Я чесний, сину, в поглядах своїх!
Та бути чесним до кінця... не зміг!
АРКАДІЙ.
Інтелігентський зойк! Знайомий і утертий...
Що чесному причина, окрім смерти?
ЛУКАШ.
Вона мене й спинила.

[1] Хай буде, тату що буде, чи не все одно *(фр.).*

АРКАДІЙ.
Смерть?!
ЛУКАШ.
Твоя.
АРКАДІЙ.
Стривай... Чекай... Не розумію я...
ЛУКАШ.
Мою пасивність куплено ціною
Твого інкогніто... Ніхто зі мною
Не торгувався навіть! Ясно всім,
Що тільки розумом приймаючи моїм
Нову добу, під ноги їй не кину
Я серце батьківське! Ех, сину, сину!
Не кожен батько в нас громадянин!
Бо правлено за це надто велику плату!
От я... не міг її сплатити...
АРКАДІЙ.
Т а т у!
(Кидається до нього, той пригортає його).
ЛУКАШ.
Син! Безталанний мій, нещасний син!

Ява одинадцята

Ті ж і Валентина.

ВАЛЕНТИНА.
Дуже зворушливо і... трохи смішнувато!
АРКАДІЙ.
Це як для кого...
ЛУКАШ.
А навіщо глуз?
ВАЛЕНТИНА.
Може, й поплакали? Ну, хай би дядько й тато...
А ти ж герой у нас! Який конфуз!
СЕМЕН.
Соромся, Валю!
АРКАДІЙ.
Хай собі глузує —
Це з себе глум.
ВАЛЕНТИНА.
Як з конопель Пилип!
Ні, вір мені, це якось не пасує:
Колишні «подвиги» і цей... дитячий хлип!
Тобі ланцюг потрібний, не вервечка!
А втім, цілком національний тип:
Гарчав, як вовк, а плачеш, як овечка!
Чи ти не згодний? Чого ж це ти змовк?
АРКАДІЙ.
Наговорила ти й сама чимало...
Ех, сестро, сестро! Хай я битий вовк,
Але не був таким, як ти, шакалом!
Хіба ж не ви, не всі такі, як ти,
Колись зо мною, мов дурні, носились?
Та ти ж годинами могла мені товкти
Про мій «обов'язок»!.. Хай ви тепер змінились,
Хай осоружне вам навіть ім'я моє,—
В моєму злочині і ваша частка є,
Колишні спільники!
ЛУКАШ.
О, діти, діти!

Ява дванадцята

Ті ж і Марія.

МАРІЯ.
Петренко йде! *(Замішання).*
АРКАДІЙ.
Знов у кутку сидіти!
(Лізе за піаніно. Марія веде старого).
МАРІЯ.
А ви до себе йдіть! Казала ж вам — лежіть!
Чого звелись ото? *(Веде).*
СЕМЕН.
Сором тобі, небого!

Ява тринадцята

Семен Олександрович, Валентина, Аркадій за піаніно і Петренко.

ПЕТРЕНКО.
Добридень вам!
СЕМЕН.
Сідайте...
ПЕТРЕНКО.
Я на мить!
Заскочив, знаєте, провідати старого...
Ну, як йому? *(Валентині).* А ти чого така?
Що приключилось?
ВАЛЕНТИНА.
Ні... *(Вагається).*
ПЕТРЕНКО.
Чого ж тремтить рука?
СЕМЕН *(швиденько).*
Так прошу вас... *(Відкриває двері до Лукаша).*
ПЕТРЕНКО.
Тимчасом, Валентино!
Ще поговоримо! Ти звідси не тікай!
(Пішов. За ним Семен Олександрович).
АРКАДІЙ.
Малоросійський фарс... На жаль, без гопака!
«Сучасний побут, або брат за піаніно»!
(П'є і, показуючи вслід Петренкові, до сестри).
Так оце він причина всяких драм?
Новітній, прошу вас, герой роману?
«Мужчина — первый сорт!» Я слово дам —
І це, сестрице, вір мені, не сп'яну,—
Що ради нього, певне, не одна
Свої змінила б погляди й... дружину...
ВАЛЕНТИНА.
Соромся!

АРКАДІЙ.
З соромом сама собі ладнай,
Бо червоніти маєш ти причину!
Сьогодні ти захоплюєшся ним,
А ще недавно ти захоплювалась мною...
А ділом захопилась хоч одним?
Ідеєю якоюсь хоч одною
Ти захопилася? Ніколи і ніяк!
Хоч рекламуєш ти про них захоплено
і палко!
Я зрозумів тебе! Ціна тобі п'ятак,
Героїв чергових ідейна приживалко!
ВАЛЕНТИНА.
Мовчи, бандит!
АРКАДІЙ.
Нема страшніше слова,
Але в устах людей, що тямлять міру діл!
Але в твоїх вустах вони — полова,
Лиш вухам дошкуляти їх приділ!
Кричиш — бандит? А висновок? А дія?
О, люди чесні — поглядів раби!
Для тих один закон і діятиме й діяв:
Так думаєш — так, значить, і роби!
Це мало — зойкати у затишній вітальні:
«Бандит! бандит!», як ось кричала ти!
Раз ворог я тобі, близький чи дальній,—
Борись зо мною, щоб перемогти!
Ось ми тоді й побачимо, яка ти.
Левиця ти чи кошеня слабе?
Чи маєш право ти мене так зневажати,
Як зневажаю я тебе! *(Хоче йти).*
ВАЛЕНТИНА.
Ні... стій тепер! *(Нетямлячись).* Ти хочеш
дії? Добре!
(Гукає). Андрію!
АРКАДІЙ.
Замовчи!
ВАЛЕНТИНА.
Ага, тепер назад!
Здригнулось серце чесне та хоробре?
Мабуть, тепер і сам не рад? *(Гукає).*
Андрію!
АРКАДІЙ.
Замовчи! *(Наступає).*
ВАЛЕНТИНА.
Руїну та погроми
Тобі згадають ще...

Ява чотирнадцята

Ті ж і Петренко. За ним Семен Олександрович.

ВАЛЕНТИНА.
Андрію! Він... ось він...
АРКАДІЙ.
Оставьте ерунду! *(Стримавшись).*
ВАЛЕНТИНА *(знесилено).*
Знайомтесь.. це один...
Це мій... це наш... знайомий...
ПЕТРЕНКО.
Так що ж тут сталося? Сварилися, чи що?
(Дивиться на обох. Валентина вкрай розгублена).
ВАЛЕНТИНА.
Так... тобто ні... Розмова як розмова.
АРКАДІЙ *(вклоняючись).*
Евтихий Ферапонтович Хрущов,
Учитель младшего концентра из Тамбова.
(Петренко здаля вклоняється до нього).
ПЕТРЕНКО.
Ну, я побіг собі... Уже на сьому пів!
У вас розмови, а у мене діло...
(Пішов).

Ява п'ятнадцята

Валентина, Аркадій і Семен Олександрович. Валентина робить рух за Петренком, потім спиняється й по паузі з розпачем.

ВАЛЕНТИНА.
Все скінчено!..
АРКАДІЙ.
І дуже, й дуже мило!
Нап'юсь, як сорок тисяч тих братів
Напитися не можуть... *(П'є).*
ВАЛЕНТИНА.
Дядю! Дядю!..
(Плаче, припавши до нього).

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Велика, аркою поділена вітальня в Кислички.

Ява перша

Кисличка й Ціпа.

КИСЛИЧКА.
Ты, Ципанька, сама уж присмотри,
Покамест здесь прислуга стол накроет.
Пожалуй, их у нас теперь и три,
Но будь и двадцать пять, не то что три,
Советская прислуга никуда!
Ни школы, ни уменья нет!
ЦІПА.
О, да!
По клубам бегая, старанье где возьмется?
Где им прислуживать, у них спина не
гнется!
Вот потому-то уж не первый год
Прислуга лучшая из бывших же господ!
КИСЛИЧКА.
Ну, а закуски как? Икорка хороша ли?
Не подведет? Ведь мы наприглашали
Гостей, которые узнали вкус в икре
Не при Советской власти — при царе!

Да я и сам люблю — люблю, не скрою! —
О темпах разговор заесть икрою!
ЦІПА.
Икра... сочувствую; а разговор... к чему!
Наговорились уж! Теперь молчи
да кушай...
Нет, не пойму я вас, ей-богу, не пойму:
Не бережетесь вы, Павлуша!
Ну что затеяли! Да все это en gros[1].
Есть положение, есть деньги, слава богу...
Вот полегонечку да понемногу
Жизнь образуется...
КИСЛИЧКА.
Старо!
Жизнь «образуется»... а нам дадут
по шапке!
Нас терпят временно, как это не понять?
А вот годков через четыре-пять
Их кадры новые, все Шлемки их да
Гапки,
Заменят нас... Но время еще есть...
Попробуем... Ах, золотая месть!
Ах, чорт возьми! *(Інакше)*. Конечно, я
рискую...
Но и заманчиво... Сыграть бы роль такую!
Попасть в историю. *(В захваті)*.
Кисличка — вождь!.. Ах, чорт!
Вот как подумаю... и счастлив я, и горд!
(Пауза). А риск, конечно, есть...
Что, ежели Европа...
Нас подведет опять? И выйдет,
что ухлопал
Кисличка сам себя... *(Враз)*. Да где ж
это они?
Уж полдесятого, а в девять обещали!
ЦІПА.
Да не волнуйся так! Иль стрелку
поверни...
Не время деньги нам... С какой это
печали?
Да времени у нас — с тоски хоть волком
вой!
КИСЛИЧКА.
Я, Ципа, человек передовой:
Всегда и все по НОТу, как по нотам!
ЦІПА.
Стучат как-будто бы?
КИСЛИЧКА.
Войдите! Кто там?

Ява друга

Ті ж і Єремєєв.

ЄРЕМЄЄВ.
Вошел. Приветствую.
ЦІПА.
Пора! Давно пора!

[1] Взагалі. в загальних рисах, загалом *(фр.)*.

ЄРЕМЄЄВ.
Скажите, голосов не слышно со двора?
КИСЛИЧКА.
Не беспокойтеся! Какой вы осторожный!
ЄРЕМЄЄВ.
Ну знаете... Случайности возможны...
КИСЛИЧКА.
Ты, Ципа, как сойдется молодежь,
Устрой, чтоб нас оставили в покое!
Да хорошо бы пенье... шум, галдеж...
Придумай что-либо такое!
Пусть потанцуют... Пригласи к столу...
ЦІПА.
Совсем, как в пьесе той, что мы в Москве
видали:
На сцене бал... И вот на этом бале...
ЄРЕМЄЄВ.
По-русски это будет: на балу!
ЦІПА.
Да, да! Балу. Опять оговорилась!
КИСЛИЧКА.
Не ошибается лишь тот, кто нем!
ЦІПА.
Нет, я по-русски разучилася совсем,
А по-украински никак не научилась!
ЄРЕМЄЄВ.
А вам к чему? Ведь вас не заставляют?
Я и служу, а с мовой не знаком!
Подумайте, очки-то как втирают —
Наречие вдруг стало языком!
Ишь «самопэр попэр до мордопыса»,
А я учи их всю галиматью!
Нет, не таков-с! А коль не люб — адью!
Не канцелярская спец Еремеев крыса,
Какой чернильница прибежище и щит,
Какую припугни — и запищит
(По первой же начальницкой указке)
Та по-украински, а то ...по-папуаски!

Ява третя

Ті ж і Алдошкін з Воздвиженським.

ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
О, господи! Да это Пров Кузьмич!
А мы ведь думали, что громкоговоритель!
КИСЛИЧКА.
Пожалуйте, друзья! *(Сідають)*.
Сигарку не хотите ль?
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Нет, благодарствуйте.
АЛДОШКІН *(Єремєєву)*.
Над кем подняли бич,
Вы, потрясающий глубины душ и выси?
ЦІПА.
Над мовою!
АЛДОШКІН.
Тогда я слушать рад!

Ведь он сгонял уж много лет подряд
Пыл... украинизаторских комиссий!
И верите ль, у них ведь и теперь
Даже печатки русские на службе!
ЦІПА.
Ну, а сотрудники?
ЄРЕМЄЄВ.
Да «щирый» был курьер,
Но выдвинут... на биржу мной по дружбе!
По мне украинец не лучше, чем еврей!
АЛДОШКІН.
Для РКИ ж и для проформы вящей
У них швейцар поставлен у дверей,
По-украински говорящий!
КИСЛИЧКА.
Все же сегодня вам придется потерпеть...
Не оскандальтеся! Глядите в оба!
Карута ждем-с! А он не здешний ведь!
Хоть и русин, а все-таки Европа!

Ява четверта

Ті ж і великий гурт гостей. Серед інших Жанет, Вася, Жамкина. Ціпа і Кисличка поспішають їм назустріч

ЦІПА.
Ах, Аграфена Савишна! Жанет!
ЖАМКИНА.
Мы скопом, матушка! *(Цілуються).*
ЦІПА.
А я уж заждалася!
ВАСЯ.
Да ведь жену пусти за туалет —
Всю пятилетку высидит!
ЖАНЕТ.
Ах, Вася!
ВАСЯ.
Зато и платье ведь! Шик париз'ен, ей-ей!
ЖАМКИНА.
Так одевались в юности моей...
ВАСЯ.
Вот так же широко?
ЖАМКИНА.
Бывало шире даже...
КИСЛИЧКА.
Да, в модах дамских мера не в чести:
То ходят голые, совсем будто на пляже,
То вдруг навертят метров по шести!
ЖАМКИНА.
Чего навертишь-то? С мануфактурой туго.
ВАСЯ.
Вот-вот изменится! Есть слухи уж о том,
Что заграница...
ГОСТІ.
— Васенька, будь другом,
Оставь политику! Не то мы все уйдем!
— Долой политику!
— Мы отдохнуть желаем!

Ява п'ята

Ті ж і ще гості. Серед них Бєлоконь-Кологрівов.

БЄЛОКОНЬ
(цілуючи руку господині, голосно).
Привет хозяюшке! Я слышал уха краем,
Что вечерок сегодня не простой:
Что к ужину сегодня...
ЖАМКИНА.
Нуте, нуте?
БЄЛОКОНЬ.
Какой-то европеец будет!
ГОСТІ.
— Что-о?
　— О!
　　— Европеец!
　　　— Кто?
　　　　— Откуда?
　　　　　— Холостой?
КИСЛИЧКА.
Да, галичанин. Мой сотрудник тоже.
ЖАМКИНА.
Он англичанин?
КИСЛИЧКА *(над ухом).*
Га-ли-ча-нин!
ЖАМКИНА.
Это кто же?
ЄРЕМЄЄВ *(голосно, через усю вітальню).*
Да галицец! Польский малорос!
БЄЛОКОНЬ.
Все ж европеец он?
ВАСЯ.
Что за вопрос!
Я встретил раз: костюмчик — загляденье!
ЖАНЕТ.
Вот познакомишься — себе такой пошей.
ЦІПА.
Он инженер. Живет у Лукашей.
ЖАНЕТ.
Ну, вот — какое Лукашам везенье!
ЖАМКИНА.
А дочь-то! Дочь! Ведь, говорят, она
В какого-то партийца влюблена!
А бедный муж... Ну, право, я краснею...
ЦІПА.
Я жду ее к себе. И будет с ней
Поэт...
ЖАНЕТ.
Ах, боже мой!
ЦІПА.
Украинский!
ЖАНЕТ.
Ах так...
БЄЛОКОНЬ.
Вот расплодилося украинских писак!
ЦІПА.
Я не читаю их... «письменнисть»
никудышню...

[Тут в рукопису, очевидно, втрачена сторінка, або ненаписаний початок шостої яви — саме поява Безмежного і Валентини. Наступна сторінка починається так]:

ЦІПА *(до Безмежного).*
Та байдуже! Хоч річ давно відому.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Гаразд... Експромт. *(Стає в позу).*
ВАСЯ *(набік).*
Десятий день якому.
БЕЗМЕЖНИЙ *(декламує).*
[Залишено порожнє місце, очевидно, для вірша, який декламував Безмежний]

Всі оточують його. На місці лишаються тільки Єремеєв, Алдошкін та Воздвиженський. Вони жваво розмовляють. Коли поет кінчив — оплески, загальний рух.

ГОСТІ.
— Прекрасно!
— Непонятно!
— Браво!
— Браво!

Гості знайомляться з поетом і Валентиною; згодом вона відходить і самотньо сідає на передні плані ліворуч. В глибині вітальні починаються танці. Тоді Кисличка підходить до групи Єремеєва — на переднім плані праворуч.

КИСЛИЧКА.
Ну, вот и я! Дискуссийка о чем?
ЄРЕМЄЄВ.
Да распотешили они меня вдвоем!
Вот чудаки! Вот комики! Ну, право!
Подумайте, что беспокоит их!
Я вам поведаю, а вы судите сами!
(По паузі). Им кажется, что в действиях своих,
Раз опершись в борьбе с большевиками
На силы местные (на украинцев, что ль?),
Мы — я к примеру так! — должны уж будем вечно
Мирволить им, готовя исподволь
Сепаратизма взрыв — губительный, конечно,
Для государственных основ!
Но успокойте их — мы кончим все умело,
Не повторяя пройденных азов!
Лишь продолжая прерванное дело!
Единство русское окрепло не вчера!
Большевики его, конечно, пошатнули;
Здесь, на местах, их лозунги раздули
(На это здесь большие мастера),
Но дайте нам лишь овладеть Москвою,
Пусть зазвонят все сорок сороков —
Мы нацполитикой блеснем такою,
Что все украинцы попросятся в хохлов!
АЛДОШКІН.
Да... но, возможно ведь, что будущие власти,
Демократия, так сказать... Собор!
Россию сами раздробят на части,
Чтоб разрешить этот извечный спор?
Что, если так вот мыслят и особы,
Коим вручат бразды правленья, чтобы
Утихомирить страсти...
ЄРЕМЄЄВ.
Не таков
Пал Николаевич Милюков!
И иже с ним... Все те, кому пришлося
Узнать, что горек нам чужбины дым!
С Ая-Софией нам не удалося,—
Софии Киевской не отдадим!
Нам не нужны в России перемены!
Россия нам единая нужна!
Не станет партии — исчезнут и нацмены,
Ну, кто из них попрет против рожна?
А пожалеют... Что ж... Мы виды уж видали!
Уж не прогневайтесь — в бараний рог согнем!
АЛДОШКІН.
Но не опасно ли играть с огнем?
Зажечь зажжем, а потушить... едва ли!
Ведь их, украинцев,— народ иль не народ,—
А миллионов тридцать здесь живет...
ЄРЕМЄЄВ.
Да по статистике их, может быть, и тридцать.
А припугни — и трех не наберешь!
Мудрее выдумать никто не умудрится...
Селу — кулак, рабочих — на правеж,
Мещан, как говорится, на цепочку...
Интеллигенции у них и так наплакал кот!
Какой-нибудь учителишка... да и тот
По укрликбезу выклянчил отсрочку!
А весь их цвет, все, кем они гордятся,
Все их ученые, врачи, професора,
Теперь украинцы и русские вчера,
Они хоть завтра в русских превратятся!
Ведь не напрасно же без всяческих затей
Они как русские растят своих детей.
Вот и хозяин наш...
КИСЛИЧКА.
О, с радостью большою!
Что ж... я украинец, но с русскою душою!
(На дверях Петренко з Петровим).

Ява шоста

Ті ж і Петренко з Петровим.

ЄРЕМЄЄВ.
Петренко к вам! И здесь не без ушей!
КИСЛИЧКА.
Я сам позвал...
ЄРЕМЄЄВ.
И сядете в калошу!

КИСЛИЧКА
Партнец в гости — легче на душе!
(Біжить їм назустріч, вигукуючи).
Товаришу, Петренко! Прошу! Прошу!
От дякую, що завітали! *(На гостей).* Все свої!
Тут молодь, знаєте... Танцюри... горлаї!
А ми, старі, аж онде посідали...
І вас усе, признатись, виглядали,
Надійну нашу зміну молоду!
А господиня...
ПЕТРЕНКО.
Не турбуйтесь, я знайду.
(Відходить. Кисличка веде Петренка до гурту).
ВАЛЕНТИНА *(побачивши Петренка, вражена).*
Андрій? Ти — тут?
ПЕТРЕНКО.
Щоб бачитись з тобою!
Ех, Валю, Валю! *(До них підскакує Вася, запрошуючи Валентину в танок).*
ВАСЯ.
Маленький фокстрот?
ВАЛЕНТИНА.
Я...
ВАСЯ.
Вы умеете! Клянуся головою:
Кто не фокстрирует — не современен тот!
ПЕТРЕНКО.
Ви тільки в цім вбачаєте сучасність?
ВАСЯ.
Конечно — нет! И в кое-чем другом...
Фокстрот, конечно, это только частность
На фоне том, что видим мы кругом!
Но частность милая! *(Бере під руку Валентину й веде її).* Мы возвратимся вскоре!

Петренко лишається сам, на Валентину чекаючи. Кисличка тимчасом привів Петрова до гурту інженерів.

КИСЛИЧКА.
Теперь мы все почти уж будем в сборе...
Ну-с... побеседуем...
ПЕТРОВ.
Но, собственно, о чем?
КИСЛИЧКА.
Да так сказать... Ну, словом, мы начнем!
Я не оратор... Да-с... И не романтик тоже...
Скажу, как чувствую!.. *(Враз).* На что это похоже?
План встречный приняли нам с вами вопреки!
А что же мы-то, спецы? Дураки?
Или вредители? *(Пауза).* Ведь вышло что, друзья:
Мы заявляем им, что план принять нельзя,
А нам ответствуют — нет, врете! Можно!
(По паузі). Теперь должны мы все — конечно, осторожно —
На деле доказать, что были мы правы!
ПЕТРОВ.
Минуточку! Вольны, конечно, вы
Судить меня... но я иного мненья!
Возможно ведь, что и ошиблись мы,
Рабочих не учтя к победе устремленья!
Что ж, ошибаются и лучшие умы!
(Загальне замішання).
Разодолжили, батенька, вы quantum satis![1]
КИСЛИЧКА.
Ах вот как! Хорошо-с... Но больно уж некстати-с...
ЄРЕМЄЄВ.
Ни к городу, простите, ни к селу!
КИСЛИЧКА.
Может, чайку попьем? Пожалуйте к столу...
(Петров пішов. Всі розгублені).

Ява сьома

Ті ж без Петрова.

ЄРЕМЄЄВ.
А мы-то как? Признаем неужели,
Что без борьбы уж победили нас?
Поборемтесь! Чтоб после не жалели!
Ведь случай не повторится!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Я — пас!
ЄРЕМЄЄВ.
Совсем?
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Безповоротно. И решительно.
ЄРЕМЄЄВ.
А вы?
АЛДОШКІН.
Небезопасно...
Они ведь все теперь, поверьте, на чеку!
Я воздержусь... *(Задкує від геть розлютованого Єремєєва).*
ЄРЕМЄЄВ.
Чудесно! Распрекрасно! Превосходительно!
КИСЛИЧКА.
Пожалуйте... к чайку...
(Алдошкін і Воздвиженський пішли).

Ява восьма

Ті ж без Алдошкіна й Воздвиженського. Дехто з гостей теж пішов до їдальні. Валентина сідає поруч Петренка, стиха розмовляючи.

КИСЛИЧКА.
Провал!Ката́строфа! Конец! *(Знесилений, падає в крісло).*

[1] Скільки треба, досить *(лат.)*.

ЄРЕМЄЄВ.
О, трусы, трусы!
На разговоры лишь хватило их!
О, пустобрехи! Охать за двоих
Да на колесах распускать турусы —
Вот дело ваше! Гниль! Дерьмо! Слюна!
Нет, не для вас борьба!
И не за вас война!
Вот из-за вас-то, воины-Аники,
Погиб и Керенский, и генерал Деникин!

Ява дев'ята

Ті ж і Пайє. Вклоняючись гостям, поспішає до Кислички.

ПАЙЄ.
Уже посходились?
КИСЛИЧКА.
Та не зійшлись.
ПАЙЄ.
Цілком?
КИСЛИЧКА.
О, так! Політика кінчилася чайком.
ПАЙЄ.
А ви?
ЄРЕМЄЄВ.
Я — ваш.
ПАЙЄ.
Тож не складаймо зброї!
Потрібно лиш, щоб кожен з нас утроїв
Своє уміння. Сила не в числі!
Розумник вартий безлічі ослів.
В машині-велетні лиш гвинтика
зламати —
Машина часто вже не варта ні гроша!
Ну, що ж! Помацаю сьогодні Лукаша...
Хоч буде важко з ним...

Ява десята

Ті ж і Карут з Василем. Господарі зустрічають їх; гості вирojуються з їдальні.

ЦІПА.
Спішу вітати.
У себе європейця...
ГОСТІ.
— Ах!
— Ах!
— Ах!
ВАСЯ.
Заахали и в розницу, и оптом!
КАРУТ.
Здоровлю панство... товариство... тобто!
БЄЛОКОНЬ.
Вы из Европы? Да?
Скажите в двух словах:
Там помнят нас?
ЖАМКІНА.
Там дешево?
ЖАНЕТ.
А моды?
БЄЛОКОНЬ.
И скоро ль европейские народы
Помогут нам?
ВАСЯ.
Нет, прежде пусть сравнит,
Где лучше: здесь иль там?
КАРУТ.
То, прошу, інший світ...
БЄЛОКОНЬ.
Но ведь и здесь судьба вам строит куры!
Ведь за украинцев горой большевики!
И уж... досягненья... здесь, справди,
велики
Малоро... гм!.. украи́нской культуры!
Национальность форм... і пролетарський зміст...
КАРУТ.
Це не досягнення!
Це тільки лиш гостинець!
ПЕТРЕНКО (враз).
Так може говорити лиш фашист!
КАРУТ.
Так мусить говорити українець!
ПЕТРЕНКО.
Я українець теж...
КАРУТ.
Ви? *(Іде через сцену до купки інженерів, за ним Василь. Загальне замішання).*
ВАСЯ.
Engagez vos dames![1]

Всі починають танцювати. Серед сцени лишаються тільки Валентина й Петренко.

ПЕТРЕНКО.
І в цім вертепі — ти? І я з тобою? Годі!
Знай, я руки нікому не подам,
Нікому з тих, що бачиш в цій господі,
На «асамблеї» цій!.. Російська міщанва
Вітає учтою недобитків з просвіти!
Широкий жест — обняти чи здушити;
Убійчі погляди і приязні слова —
Баль ворогів, що мусять замиритись,
Бо перед ними спільний ворог — ми!
Ходімо звідси! Що нам тут нудитись,
Людям теперішнім з колишніми людьми!
А ні — прощай! *(Іде. Валентина робить кілька кроків).*
ВАЛЕНТИНА.
Андрій!..
(Проходячи через групу Пайє — Єремєєв, спиняється; починає прислухатися, стоячи за квіткою, Пайє, прочитавши листа, що подав йому Карут, палить його на сірнику).
ПАЙЄ.
Листи — найтяжчі свідки,

[1] Запрошуйте дам *(фр.)*.

Умів писати — знищити умій...
Це все?
КАРУТ.
Вам мало?
ПАЙЄ.
Досить, пане мій!
Там вимагають діяти... А звідки
Вроїлось їм, що бездіяльні ми?
Кілька аварій протягом зими —
Це вже досягнення, коли узяти разом!
Та й бездіяльність теж діяльність часом.
Адже ніщо без сліду не мине!
(Василеві). Як бачите, не криюсь перед вами!
Я знаю вас, ви знаєте мене;
Ніколи не були ми ворогами,
Надалі ж пропоную вам союз...
Хто я, ви знаєте. Зросійщений француз,
Що півжиття прожив на Україні,
Здається, маю я підстави нині
Сказати вам, що я — космополіт...
До того ж поділяють нині світ
Зовсім не нації, суспільні лиш системи.
Їх дві тепер; з них кожна — світ окремий,
Що інший виключає: темний Схід —
І мудрий Захід, Азія — Європа,
Більшовики — і ми! Розваживши як слід,
Я за Європу — проти Церобкопа!
Культуру ту, що викохала нас,
Я боронитиму, чим зможу і зумію.
Що ж, маски скинуто! У боротьбі двох кляс
Я боронитиму свою — буржуазію!
А ви? Скажіть, чи з нами ви, чи ні
У цій рішучій клясовій війні?
Чи ми одної армії солдати,
Чи вороги, що стрінуться от-от?
Я знаю вас — ви щирий патріот.
Ви — шовініст, як прийнято казати...
Вам доля нації своєї над усе!
Так от, зміркуйте ж, що їй принесе
Їх або наша певна перемога?
Хто їй тягар, хто справжня їй підмога?
Як розвиватися найлегше буде їй
І розвиватись буйно, не помалу —
Чи під контролем всіх буржуазій,
Чи під егідою Інтернаціоналу?
КИСЛИЧКА.
Які там чоботи, коли гнилий товар!
ЄРЕМЄЄВ.
Что вы колеблетесь? Соединяйтесь с нами!
ВАСИЛЬ.
Я не хотів би бути лиш руками,
Якими загрібають жар!
ЄРЕМЄЄВ.
Это к чему же, а? Иносказанья эти?
Уж не на русских ли прозрачный сей намек?
Вы ошибаетесь! Уж мы теперь не дети,
Нам даром не прошел истории урок!
Нас порознь каждого большевики разбили,
Объединимтесь — мы их разобьем!
И уж тогда, оставшися вдвоем,
Не может быть, чтоб мы не поделили
Наследства их!..
КАРУТ.
До того ж цілий світ
Арбітром буде нашим...
ПАЙЄ.
Отже — квит?
Мовчання — згода? А? Тоді порадимося далі,
Що саме маємо робити ми і як;
Обговорімо, так сказать, деталі,
Бо з основним із нас знайомий всяк...
Мій особисто плян такий...
ВАЛЕНТИНА *(враз)*.
Тут... змова!
ЄРЕМЄЄВ.
О, баба чортова!
ВАЛЕНТИНА.
Андрію!
ПАЙЄ.
Тс-с! Ні слова!
ВАЛЕНТИНА.
Андрію!
КИСЛИЧКА.
Замовчіть. Бо кожне слово...
ЄРЕМЄЄВ.
Вздор!
Какой там заговор — обычный разговор!
ВАЛЕНТИНА.
Петренко!
КАРУТ.
Брат... Ви зраджуєте брата!
ВАЛЕНТИНА.
Він зрадник сам!
ВАСИЛЬ.
І вже тобі не брат!
Клич посіпак своїх!
КИСЛИЧКА.
Він губить нас!
ВАСИЛЬ.
З-за брата
Хоч бачити тебе, підслухачко завзята,
Не буду я!..
ВАЛЕНТИНА.
Ти смієш!..
КАРУТ.
Замовчи!..
(До неї). Так, прошу вас, скажіть, ми вільні чи...
ВАЛЕНТИНА.
Не можу я...
ПАЙЄ.
Ви мусите!
ВАЛЕНТИНА.
Не можу...
КАРУТ.
Так нам іти домів чи... гукнете сторожу?

ВАЛЕНТИНА.
Не можу я, повинна я...
КАРУТ.
Та що ви!
Повинність наша перша — голос крови!
ВАЛЕНТИНА.
Повинна я... Андрієві...
(Щодуху). Андрію!

Музика стихає, танцівники спиняються. З їх гурту спішить поет.

БЕЗМЕЖНИЙ.
Петренка вже нема, а я — з тобою!
ВАЛЕНТИНА.
Ти! *(Знесилена, мало не падає, непритомніючи)*.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Води! По лікаря! Я шию їй відкрию...
КАРУТ.
Не галасуйте так. *(До інших)*.
Нам можна відійти.
Вона — отямиться.

КАРТИНА П'ЯТА

Ява перша

Ливарний цех. Вагранки. Робітники виливають метал. Серед інших Робкор, Майборода, Бригадири, Перегуда. Заважаючи працювати, метушиться Безмежний, убраний в біле; з ним схвильований Кисличка.

РОБІТНИКИ.
— Гей, бережись!
— Хто лізе там під ноги?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Поет Безмежний.
ПЕРЕГУДА.
Хто такий?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Поет.
(Кисличці). Ось для поезії і тема,
і сюжет:
Машини — велетні і люди — напівбоги!
РОБІТНИКИ.
— Гей, ви там! Як тебе? Ану, під стіну
стань!
— Ти дивишся — ми робимо!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Чудово!
О, творчий запал творчих же змагань!
О, ти, прекрасна вічна побудово —
Уже оспіваний і славлений завод!
Ти джерело й початок! Ти — прабаза!
Це ти оновлюєш нам землю цю стару!..
РОБКОР.
Слухай, товаришу! Покинь оцю муру!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Та як ви смієте! Та я... Та це ж образа!
Та як ви смієте! Та я... та ви... Ганьба!
Та хто ви? Звідки ви? Не чули ви хіба,
Що я прибув сюди, щоб бачити на місці
Ентузіазм?! Що мушу я про це
Щодня не менше, як рядків по двісті,
Писати до газет?!
РОБКОР.
От золоте пірце!
4-й БРИГАДИР.
Ну, то й пишіть собі... А тут би
не крутились...
ПЕРЕГУДА.
Що тут дивитись! Праця, та й уже...
РОБКОР.
До того ж чорно тут. Прийшли — та й
забруднились!
А ви ж білесенький! Не жаль ото невже?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Переміню костюм, та й годі.
4-й БРИГАДИР.
Ну, а шкуру?
БЕЗМЕЖНИЙ.
Та це... натяк, чи що? Та ви літературу
Сучасну знаєте? Ви знаєте, хто я
І на якій платформі я стояв,
Стою й стоятиму? Та я ж...
майже союзник!
Я з генерації, яка...
4-й БРИГАДИР.
А все ж не блюзник!
Не робітник-письменник. Зрозумів?
Та обтруси з тебе оте лушпиння слів —
Мо, не пізнав би ти себе самого!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Це... чортзна-що!..
4-й БРИГАДИР.
Послухай-но старого:
Хоч скільки ти накрутиш про завод
Оцих своїх... частушок там чи од —
Заводу в них не буде і в заводі!
БЕЗМЕЖНИЙ.
Я прошу вас!..
РОБІТНИКИ.
— Та не дрочися!
РОБКОР.
— Годі!
Завод введуть в літературу ті,
Що тут росли, хто раз у раз в житті
Сюди спішив, здоровий був чи хворий,
Майбутні класики — теперішні робкори!
Не посміхайся так! Вони ще молоді;
Хай років з п'ять лише — побачимо тоді!

Робітники відходять, біля Безмежного залишається тільки сам Кисличка.

КИСЛИЧКА.
Ну як, літературний екскурсанте?
Зосталися, мовляв, ні в тих, ні в сих?

БЕЗМЕЖНИЙ.
Я прошу вас!.. Будь ласка, перестаньте!
Які невдячники! От і лівій для них!
КИСЛИЧКА.
А ви правішайте! Це буде... поважніше!
Яка це проза — поетична лівизна!
Та вірша лівого з нас той лиш не напише,
Хто віршів справжніх музику пізнав!
Ой-ой, поет що гірший, то лівіший.
БЕЗМЕЖНИЙ.
Вам викладати б... в київському виші: [1]
Ідеологія у вас...
КИСЛИЧКА.
Немає гірш,
Як вголос прочитати лівий вірш!
Іржавої каструлі деркіт чути!
А надто в українськім... Дир-дир... дир...
Ну, хто вчитає з нас (хіба що хтось
прикутий)
Теперішній на півсторінки твір?
Хіба там мова? Жах! Хіба там рими?
Клякса!
В глухонімих і то потравніша синтакса!
А запевняю вас: якби канцелярист
Сміттям таким уклав службовий лист
На іспиті з укрмови,— боже милий! —
Його звільнити зразу б ухвалили!
А от поетам можна... Що за чорт!
Нас, читачів, навчають мови пильно,
Чому ж письменникам її не знати вільно?
Адже й тепер частенько вже буває:
Письменника письменний не вчитає,
Бо так і хочеться вхопити олівця
І помилки черкати без кінця
У творі тім, що мови не держиться!
Хоч марна праця то: знов видасть ДВУ
Такого ж творива нам порцію нову!
З портретом автора в додаток.
РОБІТНИКИ.
— Оступіться!
— Розговорилися!

Ява друга

Ті ж і Єремєєв з Оксаною; за ними кілька робітників. Всі схвильовані. Безмежний і Кисличка зникають.

ОКСАНА.
Ні, я втекти не дам!
ЄРЕМЄЄВ.
Ну, что вам надобно?
ОКСАНА.
Я вже казала вам!
І знов кажу: я справу цю не кину!
ЄРЕМЄЄВ.
Да не кричите так! Оглушите машину!
Что вы ударница — прекрасно, но к чему
Так голос повышать? Всю эту кутерьму
К чему вы подняли?
ОКСАНА.
Але мовчати ж доки,
Коли не хочемо, щоб кожен говорив,
Що відділ шишельний, ударний всі ці
роки,
В цеху ливарнім викликав прорив?
Всі інші відділи і так на нас сердиті,
Що ми руйнуємо конвейєрність, мовляв:
Деталь-бо наша вічно в дефіциті,
Хоч з нас ніхто і дня не прогуляв!
ЄРЕМЄЄВ.
Где же причина?
ОКСАНА.
Я вам називала:
Дрібних недоглядів страшна навала,
Хронічна, зрештою, і дошкульна така,
Що часом думаєш — десь є таки рука,
Яка це коїть все!
РОБІТНИК.
Спіймати б ту паскуду!
ЄРЕМЄЄВ.
Вам так и чудятся вредители повсюду!
Не я ли, господи? Но шутки прочь!
И так —
Что раздражило вас? Какой пустяк?
РОБІТНИКИ.
— «Пустяк» чи ні, а по заводу вдарив!
— Брак етажерок!
— Мало автокарів!
ЄРЕМЄЄВ.
Прекрасно... *(Записує).*
ОКСАНА.
Що-о!
ЄРЕМЄЄВ.
Я на записку взял.
4-й БРИГАДИР.
Чували!
ЄРЕМЄЄВ.
Выражайтеся прямее!

Ява третя

Ті ж і робітник, що вбігає з сусіднього відділу.

РОБІТНИК.
Де інженер?
МАЙБОРОДА.
Тут старший — Єремєєв.
ЄРЕМЄЄВ.
Что там случилося?
РОБІТНИК.
Не падає земля!
Я ручку бункера сіпнув — ні крихти!
Нема повітря!
РОБКОР.
Мабуть, що побігти
По головного?

[1] Вища школа, інститут.

ЄРЕМЄЄВ.
Полноте! Здесь — я.
(Знов до 4-го бригадира).
Выражайтеся прямее!
Так вот, мой друг, намек иль
полуфраза...
Недоговоренность...
ГОЛОС.
Зараза!
Формовка спиниться!
ЄРЕМЄЄВ *(так само).*
Манерочка сия
Чревата многими...
РОБКОР.
Та формування стало!
ЄРЕМЄЄВ.
Сейчас!
РОБІТНИКИ.
— От гад!
— Його під ніготь мало!
— Переведе увесь робочий день.
ЄРЕМЄЄВ.
Сейчас иду. *(Знов до 4-го бригадира).* На
спеца бросив тень
Неосновательным минутным подозреньем,
Вы тем нарушите контакт, то единенье
Между рабочими и спецом, что теперь
Так много значит...
ГОЛОС.
Де там інженер?
Женіть його сюди! Вартує хто там?
РОБКОР.
Послухайте! Коли вже вам охота
Розводитись...
ЄРЕМЄЄВ.
Іду! *(Пішов. За ним Оксана).*
РОБКОР.
А п'ять хвилин украв!

Ява четверта

Ті ж без Єремєєва та Оксани.

МАЙБОРОДА.
Ні, ти неправий!
РОБКОР.
Досить всяких прав!
Дайош обов'язок! Це корисніш
для справи!
МАЙБОРОДА.
Тож і кажу, що інженер був правий.
Його образили...
4-й БРИГАДИР.
Поплач, дурний, поплач!
Образили невинненького, бач!
МАЙБОРОДА.
Тож і кажу: хапаєтесь без тями,
А бистрі ви хіба що на язик!
Плян перебільшивши, не здійснили
програми.
А винен хто у вас? Шкідник!

РОБІТНИКИ.
Піди ти к... Троцькому!
— Уже не раз казали
Про всі потреби цехові йому...
— А що зробив? Нотаточку саму!
«Взял на заметку»! Гад!
— Уже й писали.
У стінгазеті нашій — не взяло!
— А тут щодня пригоди, як на зло!
— А де причини їх — шукай у сіні голку!
— Що місяць-два — й зустрічний маком
сів.
А ми ж працюємо з ентузіазмом всі!
МАЙБОРОДА.
З ентузіазмом, а без толку!
Бо плани перебільшено...
РОБІТНИКИ.
— Заткнись!
— Це не ударника слова — чиїсь!
РОБКОР.
Товариші! Балаканину к бісу!
Час діяти. Ось твердження моє:
Що цех страшну переживає кризу,
Тут не причини, тут причинці є!
Шукаймо їх!

Ява п'ята

Ті ж та Директор, Ян, Пайє і Василь.

ДИРЕКТОР.
Що сталось?
РОБКОР.
Те, що й мало!
РОБІТНИКИ.
— Недóгляди!
— Перéстої!
— Ганьба!
4-й БРИГАДИР.
Він ще й питає. Первина хіба!
ДИРЕКТОР.
Хай розповість один. *(Показує на Робкора).*
Розходьтеся, будь ласка!
РОБІТНИКИ.
— Розійдемось... Але діла — буза!
— Про сірого бичка знайома казка!
(Розходяться).
ДИРЕКТОР.
Ну, так кажіть!
РОБКОР.
Я вже не раз казав!
ЯН.
Цех ремствує?
РОБКОР.
А що ж йому робити?
ЯН *(директорові).*
Коли не зовсім ще ти з пантелику
збитий,

Рятуй становище!
ДИРЕКТОР.
Ти знову за старе?
От чоловік! І де ото бере?
Стільки завзяття на такі дурниці!
(Пайє). У нього манія шкідництва.
ПАЙЄ.
Я вже звик:
Хто інженер, той, значить, і шкідник.
ДИРЕКТОР.
Та ще й такий, що veni, vidi, vici [1].
А нащо ж ми?
ЯН.
Такі, як ти,— скажу:
На затичку в діру чужу!
Посмійсь! Посмійсь!
Аби лиш не на кутні!
А що шкідництво... що ж! Хай вибачать
присутні —
Таке вже переконання моє,
Що на заводі в нас шкідництво є!
ПАЙЄ.
Ви... важите слова?!
ЯН.
Я кожне слово важу!
Та заводську розгляньте дійсність нашу —
Тих самих висновків дійдете,
що й Завком.
Ну, як і хто у нас береться до роботи?
Ми з запалом, а специ з холодком,
За приписом «од звідси — й доти»!
І цей, свідомо плеканий, розрив
Збиває темпи, вносить плутанину
І править, зрештою, за форму ту єдину,
Якої — я не раз це говорив —
На початку шкідництво набуває!
ПАЙЄ.
Це... демагогія! Наклепництво безкрає!
Сьогодні ж скличу всіх, щоб винести
протест!
Хай реагує Спілка! Преса! Трест!
ДИРЕКТОР.
Та заспокойтеся!
ПАЙЄ.
Нас ображають в вічі!
І це не раз уже було, не двічі!
ДИРЕКТОР *(Янові)*.
Це нетактовно...
ЯН.
Вшістко!
ДИРЕКТОР.
Бузотер!
ЯН.
Війну почато! Стережись тепер!
Вагатись годі: з ними або з нами!

Пішов. Директор з робкором спішать за ним.

[1] Прийшов, побачив, переміг *(лат.)*.

Ява шоста

Ті ж без Директора, Яна й робкора.

ПАЙЄ.
Ще й не нашкодили, а стали шкідниками!
От так ускочили! Герої з анекдот!
А тут ще вкинуло сестру вашу завзяту...
ВАСИЛЬ.
А як з Карутом? Приймуть на завод?
ПАЙЄ.
Йому єдиний шлях тепер — до консуляту!
Нехай мерщій збирається домів!
Бо що ж робити тут, хоч би й умів?
Ми консервуємось. Як рятувати шкуру,
Нам треба думати і зовсім не про те,
Що діяти тепер? Один не попрете
Проти навали їх! Хіба що здуру...
Ах, чорт візьми! Таж можуть кожну мить
Утнути нам усім такої свайби!

Ява сьома

Ті ж і Єремеєв.

ЄРЕМЕЄВ.
Что за комиссия, как Фамусов сказал бы,
Советским инженером быть!
ПАЙЄ.
Ви все жартуєте!
ЄРЕМЕЄВ.
А на душе — тоска!
Я по знакомым уж вещички растаскал...
На всякий, знаете ль, пожарный случай...
Сам говорю себе: глупец, не мучай
Себя пустыми страхами, а сам
Не сплю совсем, поверьте, по ночам:
Все жду, что пригласят, куда нам надо!
И догорай тогда, моя лампада...
Или... лучина? Все равно!
Нам хотя лгать бы как-нибудь в одно!
А заберут, так, может, мы втроем
Такого там со страху наплетем,
Что Соловков покажется нам мало!
Сестрица ваша как?
ВАСИЛЬ.
Мовчить.
ЄРЕМЕЄВ.
А вы?
ВАСИЛЬ.
І я.
ПАЙЄ.
Та киньте позу цю безглузду, хоч і горду!
Ви переконуйте її!
ВАСИЛЬ.
Сестра моя
Вже переконана. Ми запізнились.
ПАЙЄ.
К чорту!
Нам треба діяти, рятуючи себе!
Ет! Бездіяльного і курка загребе!

Знайти б якийсь маневр...
Якби лиш знати,
Коли удару нам того чекати,—
Ми склали б пляна наперед вчорні...
Петренко... друг її... він знає вже чи ні?
Чи бачився він від учора з нею?
Піду розвідаю. *(Пішов)*.

Ява восьма

Ті ж без Пайе.

ЄРЕМЄЄВ.
Какой там к черту план!
Где надо действовать *(на Василя)*,
добродий сей иль пан
Вновь понесет такую ахинею
По нацвопросу...
ВАСИЛЬ.
Годі вам!
ЄРЕМЄЄВ.
Pardon! [1]
ВАСИЛЬ.
Мені не до смаку вся постать ваша!
ЄРЕМЄЄВ.
Поосторожнее! Терпенья чаша
Коль переполнится...
ВАСИЛЬ.
Мені урвавсь терпець!
Нахабство, зрештою!
ЄРЕМЄЄВ.
Нахальство, наконец!
ВАСИЛЬ.
Мовчіть!
ЄРЕМЄЄВ.
Молчать!
ВАСИЛЬ.
Це ви мені?
ЄРЕМЄЄВ.
Вы мне?
ВАСИЛЬ.
Дурніш не можете?
ЄРЕМЄЄВ.
Не можете ль умней?
ВАСИЛЬ.
Вас слухати вже втратив я охоту!
ЄРЕМЄЄВ.
А я тем более!
РОБІТНИК.
Товаришу Лукаш!
ВАСИЛЬ *(далі)*.
Набридло!
ЄРЕМЄЄВ.
Надоело мне!
РОБІТНИК.
Шамоту
Замало в нас...

[1] Вибачте! *(фр.)*.

ЄРЕМЄЄВ.
Крик неуместный ваш...
ВАСИЛЬ.
Ваш недоречний запал...
РОБІТНИК.
Знавісніли!
ЄРЕМЄЄВ *(далі)*.
Прошу́ вас!
ВАСИЛЬ.
Прошу вас!
РОБІТНИК.
Гукну щосили!
Шамоту мало в нас!
ВАСИЛЬ *(нарешті)*.
А? В чому річ?
РОБІТНИК.
Шамот...
ВАСИЛЬ.
Це треба майстрові... Гей, майстре!
МАЙБОРОДА.
Єсть!
ВАСИЛЬ.
Ви чули?
Шамоту мало в нас?
МАЙБОРОДА.
Який це ідіот
Таке вигадує? Як огляд був минулий,
Ціла гора була... *(Перегуді)*.
Глянь, Перегудо, ти!
ПЕРЕГУДА.
Ось докурю спочатку...
МАЙБОРОДА.
Як хоти...
ПЕРЕГУДА *(Куцеві)*.
Іване, принеси шамоту!
КУЦЬ.
Сам з ногами!
ПЕРЕГУДА.
Як?
КУЦЬ.
Такечки!
ЄРЕМЄЄВ *(Василеві)*.
Как я связался с вами,
Сам не пойму, поверьте, хоть убей!
Ведь стреляный, ведь старый воробей,
А на мякинах провели! Ей-богу!
ВАСИЛЬ.
Я прошу вас, звільніть мені дорогу!
ЄРЕМЄЄВ.
Да не спешите так! Ведь путь наш
недалек,
Если отверзнутся уста сестрицы нашей!
Но пусть все кончится благополучно даже,
Я все же преподам полезный вам урок,
Чтобы в дальнейшем вы уж сами
избегали
Теперешних ошибок. *(Пауза)*. Верьте мне,
Я ничего не видывал смешней
Затеи местной (если мне не лгали!) —

Без русских помощи низвергнуть
большевизм!
Ну вам ли, шовинистов горстке малой,
Всемирный — слышите ли! — вызвать
катаклизм,
В истории какого не бывало!
Нет, здесь на юге... на Украйне, да-с!..
Вам никогда не обойтись без нас!
Ну, где же ваши силы? Где?
Вы их видали?
Извольте, я их сам вам назову:
Внизу кулак, а сверху СВУ —
Две стороны одной медали.
Все, так сказать, земля; всем корень им —
село!
Но это было уж и былью поросло!
Эпохе нашей не помещик нужен,
И не помещику вести теперь борьбу!
Поверьте, ничего для нас нет хуже,
Как поворот к крестьянину-рабу!
Нет-с, город, техника и инженер — вот
силы,
Каким покорствует история теперь!
И если бы вы всякого спросили:
Кто первенствующий? Ответят:
«Инженер!»
И потому в борьбе с большевиками
(А ведь бороться надо не словами —
Организацией) все шансы будут там,
Где будут инженеры. Ясно вам?
А инженеры русские.
ВАСИЛЬ.
Не всі!
ЄРЕМЄЕВ.
Без исключенья не бывает правил!
Нет, вы поверьте мне: вся сила в нас.
Засим
Припомните,— сказал апостол Павел:
«Вера без дел мертва!» Так помогите нам!
А мы услуги не забудем вашей:
Законных ваших нужд, я в этом слово
дам,
Не обойдем...
МАЙБОРОДА (*стурбовано*).
Товаришу Лукаше!
Метаць не ллється в нас...
ВАСИЛЬ.
Продмухайте...
РОБІТНИК (*згори*).
Завис!
ВАСИЛЬ.
Ще піддмухніть. (*Єремєеву*).
З вас красномовний лис,
Та відповідь моя — історія Вкраїни!
Ми вже не раз вам підставляли спини
У «спільнім ділі», і за це не раз
Ми зазнавали кривди і образ!
ЄРЕМЄЕВ.
Ах, да оставьте сантименты эти!
Политика не декламация — кулак!
Что ж! Раз история ваша сложилась так,
Что вы и до сих пор все пишете-мыслете!
Шатаетесь! Силенок никаких,
А вот амбиции, ей-богу, на троих!
Да вот возьмите-ка хоть смуты нашей
годы —
Ну, кто у вас пробрался в верховоды?
Петлюра да повстанцы? Кустари!
Ведь даже не военные! Ей-богу!
Ну, так какому же случиться здесь итогу,
Коль думы городской секретари
У вас в вождях? Какой же быть удаче?
А список мой звучит совсем иначе!
Герой в героя! В них изъяна нет!
Ни пятнышка, ни тени, ни отметин!
Корнилов Лавр! Краснов! Колчак!
Каледин!
Деникин! Врангель! (*В захваті*).
Ге-не-ра-ли-тет!
(*Інакше*). Так согласитесь же,
что только план единый...
РОБІТНИК (*вгорі*).
Упав метал!
КУЦЬ.
Потрощено цеглини
Під кожухом!
МАЙБОРОДА.
Зароблюйте мерщій!
РОБІТНИКИ.
— Шамоту мало тут!
— А це недогляд чий?

Робітники намагаються залагодити діру. Метушня. Куць і Перегуда біля Майбороди; усі потроху підсуваються до інженерів.

МАЙБОРОДА (*Перегуді*).
Я ж говорив тобі...
ПЕРЕГУДА (*Куцеві*).
А я тобі, Іване!
РОБІТНИКИ.
— Вогонь проїсть кожух!
— Вагранка стане!
ПЕРЕГУДА (*Єремєеву*).
Що діяти?
КУЦЬ.
Дивіться, ще й наб'ють!
ЄРЕМЄЕВ.
Подвинимтесе к выходу... чуть-чуть...
РОБІТНИКИ.
— Кінець!
— І знов аварія в ливарні!
— А винен хто? Ці керівничі гарні!
— Організатори проривів!
КУЦЬ.
Не кричи!
РОБІТНИКИ.
— Літун!
— Паскуда!
— Шкідники!
— Рвачі!

Обурені робітники оточують їх.

МАЙБОРОДА.
Тож і кажу...
РОБІТНИКИ.
— Так і мазну по пиці!
— Женіть їх з цеху!
— Забирайтесь геть!

Свист, гам, крики. Входить Робкор.

МАЙБОРОДА.
— Улю-лю-лю!
Мерщій тікаймо звідси!
РОБІТНИКИ.
— Та що там панькатись!
Провчімо їх!
ЄРЕМЄЄВ.
Не сметь!
АЛЕНТЬЄВ.
А как посмею? Ну?
РОБКОР.
Товариші, до праці!
Завод не жде! Всі на місця ходім!
А що до них, цих шкідників двох націй,—
Вони дістануть, що належить їм!..

КАРТИНА ШОСТА

Кімната Андрія Петренка.

Ява перша

Петренко, Ян і Секретар Парткому.

ЯН.
Сьогодні, значить, баль? Весілля? Ну, гляди!
Я навертатимуся інколи сюди —
Рознюхаю, яка це молодичка!
ПЕТРЕНКО.
Рум'яна. Чорнобрива. Білоличка.
ЯН.
Та годі! Годі! Досить! Вшистко! Тьху!
Ти вдачу маєш тиху та плоху —
Заїсть вона тебе. Жінки народ бувалий!
ПЕТРЕНКО.
Тож очі бачили, мовляв, що купували...
ЯН.
Не повилазять?
ПЕТРЕНКО.
Начеплю пенсне...
ЯН.
У смак скороминка — не до смаку пісне!
Постудиш зубки, заболять і ясна!
Ти тямиш хоч, яка вона?
ПЕТРЕНКО.
Прекрасна!
ЯН.
Тьху! Ідіот закоханий. (*Секретареві*). Гайда!
СЕКРЕТАР.
Гляди, Андрію, щоб не склалася біда:
Ради сестри щоб з братом не злигався!
ЯН.
Нарешті вчора їх гурток спіймався!
Тепер під білі ручки — й на вітрець!
Не викрутяться! Ні!
Догралися!
Кінець!
Втягну РСІ, вкручу прокуратуру —
Таки дійду свого!
СЕКРЕТАР (*біля вікна*).
Манаток цілу хуру
Тобі привезли...
ЯН.
Посаг? Ну, гляди,
Міщанської не втнуть би юрунди!
Я наглядатиму. Про все я буду звісний.
СЕКРЕТАР.
Прохатиме за братця — не розкисни!
(*Пішли*).

Ява друга

Петренко, Марія і Марина, що вносять речі.

ПЕТРЕНКО.
А Валя де тепер?
МАРІЯ.
Це вже спитаєш сам,
Коли заявиться сюди. (*Марині*). Це все, Марино?
(*Петренкові*). Ну, молодий...
приймай, будь ласка, віно...
Ми поспішаємо.
ПЕТРЕНКО.
Спочиньте.
МАРІЯ.
Ні, даруй!
Мене, соколику, і темну, і стару,
Хіба що силою примусиш в себе сісти!
Що ж, вибачай! Скажу по правді чистій:
Не всім до серця — всякі є серця! —
З благословення загсу свайба ця!
Черкнув — та й звінчані! Що ж! Таїнство простеньке!
Та щось на рік, не довше, й шлюби ці...
Круть! Верть! Цвірінь! Дзьобай, поки смачненьке;
А завтра — пурх! Та й далі... Го-роб-ці!
ПЕТРЕНКО.
А я ж хотів просить вас замість тещі.
МАРІЯ.
Не діждеш, голубе! Занадто я стара —
В кумедійовщиці! (*Пішла з Мариною; Назустріч їм входить Валентина*).

Ява третя

Петренко. Валентина, дуже схвильована.

ВАЛЕНТИНА.
Ну от і я!
ПЕТРЕНКО.
Нарешті!
Пора, Валюшенько, давним-давно пора!
Ах, чорт! Багато так хотілось би сказати,
Що, мабуть, буду я... мов пень, мовчати!
ВАЛЕНТИНА.
От я і в тебе...
ПЕТРЕНКО.
В себе!
ВАЛЕНТИНА.
Так, сей дім
Віднині буде також і моїм!
ПЕТРЕНКО.
Який там, Валю, дім — одним
одна кімната!
ВАЛЕНТИНА.
Старому край... А жаль мені лиш тата...
Такий самотній він!..
ПЕТРЕНКО.
Та не смутися ж ти!
ВАЛЕНТИНА.
Як просто й легко це — до тебе перейти,
І як це важко!.. *(По паузі)*. Слухай, мій
Андрію!
Хвилююсь я... Сказати не зумію...
Я говоритиму натяками сливе...
Ти зрозумій мене. Збагни до краю...
Я починаю тут життя нове
І за минуле... не відповідаю!
Його забула я... І ти його забудь!
Дай руку... Поклади мені на грудь...
Ти чуєш — серце? Вір мені, Андрію,
Воно твоє! В тобі моє «тепер»;
Усе, чим я живу, усе, про що я мрію...
А побут мій минулий... він помер!
Його, Андрію, наче й не бувало...
Його поховано... Не згадуй! Не питай...
Він не повернеться до мене більше...
(Обернулась). Ай!..

Ява четверта

Ті ж і Семен Олександрович з Аркадієм.

ПЕТРЕНКО.
Ну, що ти, справді! Що тебе злякало?
Це ж дядько та знайомий ваш...
АРКАДІЙ.
Хрущов.
Простите, я ведь не поздравил вас еще!
Желаю вам...
ВАЛЕНТИНА.
Що сталось?!
АРКАДІЙ.
Эпилог.
Ваш первый муж разбил, что в доме смог.
Встругнул истерику...
СЕМЕН.
Коли дізнавсь Кирило,
Що ти пішла зовсім, його немов окрило!
Він замалим життя не вкоротив!
Ми попередити прийшли,
бо він грозиться...

Ява п'ята

Ті ж і Кирило, украй схвильований, напідпитку.

КИРИЛО.
Так ось де ви! І братик, і сестриця!..
І спадкоємець мій!.. Я вас усіх... накрив!
Ах, ви ж...
ПЕТРЕНКО.
Що треба вам?
КИРИЛО.
Мою дружину.
Чи, може, вашу вже? Словом,
оту тварину,
Що їй ім'я...
ПЕТРЕНКО.
Ще слово — і... *(хапає його)*.
КИРИЛО.
Пусти!
СЕМЕН.
Кирило, схаменись!
КИРИЛО *(пручається)*. Ах, ви ж...
хлюсти!
ПЕТРЕНКО.
Ви п'яний! Я вас викину за двері!
АРКАДІЙ.
Слушай, Кирилл! Ты пыл бы свой
умерил...
Скандалом не вернешь жену свою.
КИРИЛО.
І ти злигавсь? Ну, що ж! На всіх плюю!
Бери її *(Петренкові)*. Ти! Чуєш, ти!..
Герою!
Бери уздом! Із нянькою старою...
Із батечком... із дядечком... І з ним *(на Аркадія)* —
Із давнім щирим ворогом своїм!
Бери її — бери й цього бандита!
Це — Сірошапка!
ПЕТРЕНКО.
Що-о?!
АРКАДІЙ.
Comedia finita [1]
ПЕТРЕНКО.
Ви — той бандит, що вбив... *(Вихоплює револьвер)*.
АРКАДІЙ.
До ваших послуг!

[1] Виставу закінчено *(іт.)*.

ПЕТРЕНКО.
Стій!..
СЕМЕН.
Аркадику! Хрещеничку ж ти мій!..
ПЕТРЕНКО *(при телефоні).*
Негайно комутатор ДПУ!
ВАЛЕНТИНА.
Андрію! *(Кидається до нього).*
ПЕТРЕНКО *(в рурку).*
Що? Комутатор?
ВАЛЕНТИНА *(вириваючи).*
Поклади назад!
ПЕТРЕНКО.
Пусти, кажу! Я й вирвати зумію!
Ну! Що тобі?
ВАЛЕНТИНА.
Андрію!.. Він... мій... брат...
ПЕТРЕНКО.
Що! Брат? *(Нетямлячись сідає)*...
КИРИЛО.
Я не хотів!.. Усе це... жарти...
Це ревнощі... Та, Валічко ж, проси!
Та він же друг мені! Мій друг з шкільної парти...
Забудьте все! *(Кидається до Петренка).*
СЕМЕН.
О люди! О часи!
КИРИЛО.
Беріть її! Я звикну!.. Я забуду!
Не треба ДПУ! Не треба суду!
Беріть картини всі... усі мої холсти...
Благаю, зглянътеся! Ми ж люди!..
ПЕТРЕНКО.
Мова ваша
Гидка мені... Пустіть мене!
КИРИЛО.
Аркаша!
Прости, Аркадію! Прости мені! Прости!
Я ж не хотів... *(Падає йому до ніг).*
АРКАДІЙ *(стримуючись).*
Та годі вже, Кирилку!
Таж сором плакати... А тут і поготів...
Я ж вірю, дурнику... ти не хотів...
Ти перемучився, зробив помилку...
Це через вдачу вже гарячу та рвачку...
Ну, заспокойся вже... Хильнімо коньячку!
(Витягає з кишені пляшку й шкляночку).
Вам, дядю, капнути?
СЕМЕН.
Ах, замовчи, ти!
Таж може статися таке... Хіба ж тут пити!
АРКАДІЙ.
Раз, дядю, станеться — значить, прийшла пора.
(Наливаючи). Як це у Германа?
Що є життя? Це гра!
Сьогодні ти... а завтра я... *(П'є).*
КИРИЛО.
Аркаша! *(Ридає).*

АРКАДІЙ.
Не скигли! Ех... *(П'є. Кирило плаче в кутку).*
ПЕТРЕНКО.
І ти ховала це?!
І дивлячись не раз мені в лице,
Могла брехати ти?
АРКАДІЙ.
От заварилась каша!
ВАЛЕНТИНА.
Андрію! Вислухай і вже тоді суди!
Ти ж знаєш сам, перш ніж прийти сюди,
Вагалась довго я... Я мучилась, Андрію...
ПЕТРЕНКО.
Брехала ти! О, як я червонію
За все, що пережив з тобою!
ВАЛЕНТИНА.
Ображай!
Ганьби чуття моє!.. Але сказати дай!
ПЕТРЕНКО.
Що говоритимеш? Все сказано! По всьому!
ВАЛЕНТИНА.
Та зрозумій же ти...
ПЕТРЕНКО.
Я зрозумів уже!
О, я тепер побачив по-новому
Усю тебе!
ВАЛЕНТИНА.
Так винна ж я невже,
Що ворог твій — мій брат!?
ПЕТРЕНКО.
Твоя провина.
Що ворог мій — тобі не ворог! О!
Раз ти ховаєш ворога мого —
Значить, байдужа ти, чужа людина
У справі тій, що в ній життя моє!
Так або так! Все інше гра нечиста!
В твоїм чутті до мене хиба є:
Ти в чоловікові не бачиш комуніста!
Ти помилилася — надалі потурай:
Ми люди неподільні. Зрозуміло?
Хто не полюбить наше спільне діло,
Тих полюбити нам несила! Отже — край!
ВАЛЕНТИНА.
Ну, що ж... гаразд. Я омиваю руки...

Знесилена відходить від телефону, на її місце кидається Семен.

СЕМЕН.
Ви все сприймаєте занадто... гаряче!
Що більше поспіху в чутті, то більше муки!
Ось почекайте лиш... Аркаша ж не втече!
АРКАДІЙ *(п'ючи).*
Ні! Я набігався. Кінчу оцю пляшчину —
Може, хоч раз таки, назавсігди, спочину!
О, як набридло все!..

СЕМЕН.
Чи видасте, чи ні —
Що об'єктивно зміниться? Нічого...
Ну, покарають — по заслузі — ще одного...
А далі?
ПЕТРЕНКО.
Киньмо теревені ці чудні!
СЕМЕН *(не даючи телефону)*.
Ні, я кінчу... коли вже ваша ласка...
Я недоладно це... Хвилююся, простіть...
(В одчаї). Та я ж йому було в долоні ляскав...
Агусіньки малому... *(Плаче)*.
ПЕТРЕНКО.
Замовчіть!
СЕМЕН.
О боже! *(Стримавшись)*. Припустімо все ж на мить,
Що ви промовчите про вам тільки відому
Цю таємницю... Ну, і що тоді?
Кому пошкодите? Державі молодій?
Країні? Владі? Партії? Нікому!
ПЕТРЕНКО.
Ви помиляєтесь — собі самому.
Бо я себе не поважав би сам!
Я не простив би іншим ворогам...
Чому ж тепер? Що брат він Валентині?
Та хай і мій він буде рідний брат —
Я не вагатимусь! Суворіше стократ
Поставлюсь я до нього.
СЕМЕН.
Значить, нині
Ви щастю власному самі кладете край!..
Ви ніби кажете небозі — вибирай:
Чи я, чи рідний брат! Як це жорстоко!
І ні до чого, вибачте, мені!
Обов'язок! Це надто однобоко...
А серце є у вас чи ні?
Не легковажте ним! Воно не подарує!
Ви молодий... Ви з тих, хто світ будує...
Невже ж не заслужили ви того,
Щоб щастя не зрікатися свого!
Ви ж любите її!
ПЕТРЕНКО.
Я чути вас не хочу!
СЕМЕН.
Вона кохає вас!.. І ви любов жіночу
Обов'язкові в жертву віддасте?
О, серце кам'яне! Холодне і черстве!
І ради чого жертви? Діти, діти!
Яке безглуздя це! Абсурд який —
Своїм майбутнім щастям наложити
Через чужі минулі помилки!
І де причинець тут? Це ж навіть вже не ворог!
Це майже труп...
АРКАДІЙ.
Ні, дядю, є ще порох
В порохівницях!
ПЕТРЕНКО.
Чули?
СЕМЕН *(в одчаї)*.
Бог із ним!
ПЕТРЕНКО *(ступивши до Аркадія)*.
Як ворог ворога, жорстокий і одвертий,
Питаю вас — перед обличчям смерти! —
Що б ви вчинили у становищі моїм?
(Пауза).
АРКАДІЙ.
Я... подзвонив би.
ПЕТРЕНКО.
Дякую. *(Іде до телефону)*.

Ява шоста

Ті ж і старий Лукаш.

ЛУКАШ.
Спиніться!
Я чув усе, коли це все не сниться!
Так значить...
АРКАДІЙ.
Я, папаша, вже не шкраб...
ЛУКАШ.
Так хто ж це з вас? *(До Кирила)*.
Ти? Ти, безвільний раб
Сліпої пристрасті?! О, проклят буть навіки!
АРКАДІЙ.
Нишкніть, папашенька! Не так-то й винен зять...
Усі ми люди, всі ми чоловіки...
До того ж це не модно... проклинать!
(До всіх). Що сталось, зрештою? Лиш те, що статись мало...
Не розпочнем же молодість нову!
Я пережив себе... Тепер лишилось мало...
Що ж, я спокійно й це переживу!
Все справедливе те, що неминуче!
І так носила довго нас земля...
Хай відпочине... Добриво родюче
Ми їй постачимо собою. Voila![1]
(Підносить шклянку і п'є).
Дзвоніть, товаришу!
ЛУКАШ.
Чекайте! Брате! Сину!
Валюшенько! Усі його простіть!
Благаю вас. До смерті, до загину,
Як пес служитиму...
АРКАДІЙ.
Папаша! Припиніть!
ЛУКАШ.
Як батько той, кому беруть дитину,
Як звір, якому серце рвуть живе,
Благаю — згляньтеся на мить єдину!
Навколішках благатиму! *(Падає, Семен намагається його підвести силою)*.

---

[1] Ось так *(фр.)*.

АРКАДІЙ.
Папаша!
ЛУКАШ.
Ні сорому... ні чести... все віддам!
ПЕТРЕНКО.
Та зрозумійте ж ви: велика мука ваша,
Але не меншої зазнав я сам!
Що батьківська любов! Кохання з серця вирвав!
У вас одчай; переді мною прірва
Зневіри і самотності!
ЛУКАШ.
Так хто ж
Мені поверне сина?! Боже, боже!
Не може батько — то й ніхто не зможе! —
Хоч сили духу розпачем помноже,
Такого стерпіти! Немає сил! Немає!
О дочко! Бачиш — батько твій благає:
Допоможи мені, кохає він тебе,
Значить, у нього в грудях серце є слабе?
Благай його! Проси його за мене!
(Тяжко ридає).
СЕМЕН.
О Петре! Петре! Брате мій!
ЛУКАШ.
Семене!

Семен і Кирило, підвівши садовлять його в кутку.

ВАЛЕНТИНА.
Андрію!
ПЕТРЕНКО.
Ну?
ВАЛЕНТИНА.
Клянусь тобі усім,
Що в мене є...
ПЕТРЕНКО.
Клятьба тут ні до чого!
ВАЛЕНТИНА.
Андрійчику! Єдиний мій! Одного
Тебе кохаю я усім чуттям моїм!
На смерть піду для тебе... На тортури!..
Та... через братів труп не перейду!
Андрію мій! Суворий мій... Похмурий!
Коханий мій... Дай руку цю бліду...
Дай руку мужню цю... *(Цілує).* Тут, на одній долоні —
Твоє й моє майбутнє... Доведи,
Що справді любиш ти...
Хай не впаде сюди
Тінь крові... Брата кров мойого!
ПЕТРЕНКО.
А коли інших кров, так це нічого?
Ех, Валю, Валю! Помилилась ти —
Нечесним бути я не можу. Зрозуміла?
Кров завсігди червона, а не біла —
Чи братова, чи чортова!..
ВАЛЕНТИНА.
Прости!

ПЕТРЕНКО.
Прощати нічого. Ми просто різні люди.
Що ж! З погляду твого я вартий ще й осуди:
Жорстокий я... фанатик... Людожер!
Все, що про нас говорять ще й тепер!
Та совість в мене і спокійна, й чиста —
Велика совість, совість комуніста! *(Пауза).*
Він або я. Нам не зміститись вдвох
На грані двох світів, на межі двох епох!
А що впаде на руку кров — не бійся! —
Бо, може, й не подам тобі руки!
АРКАДІЙ.
Все в волі божій — воля божа, дійся!
А ви торгуєтесь! Їй-богу, диваки!
Дзвоніть, товаришу, де треба... та й по всьому.
Я запевняю вас, весь мій присутній рід,
Я від життя дістав таку оскому,
Що й зуби сціпити не можу вже як слід;
А зойкати ж мені, їй-богу, сором...
Що ж! Профершпіливсь я!
Згуляв вабанк разок,
А карточки дістались з перебором —
Приміром двадцять п'ять очок!
Час розплатитися! Що ж, тільки час розплати —
Час неминучий!
ПЕТРЕНКО *(телефоном).*
Прошу дати
Комендатуру ДПУ...
АРКАДІЙ.
Кінець! *(Стріляється).*

КАРТИНА СЬОМА

Обстановка картини п'ятої. Пізно ввечері. Кінчається ремонт вагранки. Робітники, кінчаючи працю співають; згодом уходить робкор.

Ява перша

РОБКОР.
Ну як, ударники?
РОБІТНИКИ.
— Кінчаємо, робкоре!
— Ваграночка, мов лялечка!
— Антик!
— Натопимо металю ціле море!
— Їж, скільки влізе!

Ява друга

Ті ж і 1-й бригадир.

1-й БРИГАДИР.
Що за крик?
РОБІТНИК.
Ремонт кінчаємо!

1-й БРИГАДИР.
Туди к лихій годині!
Ви ж пляна цим порушили, братва!
Вам скільки дано днів копатися у глині?
Вам дано три, а ви кінчили в два!
Соромтеся! Завзятістю дурною
Перекапустили управський календар!
РОБКОР.
Зате потішу вас новою новиною:
Казав мені сьогодні секретар,
Що інженерам нашим буде чистка.
РОБІТНИКИ.
— Ах, йолки-палки!
— От красива звістка!
РОБКОР.
Отож підготуватись треба нам,
Щоб виявити, хто за нас, хто проти?
РОБІТНИКИ.
— Відомо й так!
— Поменшає сволоти!
— А в нас її якраз напополам!

Ява третя

Ті ж і Алдошкін.

АЛДОШКІН.
Я чув — кінчаєте? Захоплююсь! Вітаю!
І запал ваш, енергію безкраю
Хтось міг недобачати? Ай-ай-ай!
Цим помилкам покласти треба край!
Ми їм гуртом повинні край покласти!
Адже в гурті і каша їсться ...хе-хе-хе...
А ми ж усі тепер ентузіасти!
1-й БРИГАДИР.
А вчора?
АЛДОШКІН.
Соцзмагання апогей —
Коли і ми змагатимемось з вами!
Коли вже поза ним не буде ні душі.

Ява четверта

Ті ж і Воздвиженський; украй стурбований, викликавши Алдошкіна, шепочеться з ним.

ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Ви чули? Чули про розв'язку драми,
Що сталася оце у Лукашів?
АЛДОШКІН.
Що драма їх! Трагедія можлива!
Почнуть копатись — викопають нас...
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
О, господи!
АЛДОШКІН.
Напастей ціла злива!
Нас чиститимуть у профіль — і en face [1]

[1] У фас, обличчям до того, хто дивиться *(фр.)*.

Роздивляться.
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
І викинуть з посади?
АЛДОШКІН.
Якщо лиш викинуть — це буде півбіди!
Боюсь, щоб не потрапити туди,
Де козам роги правлять!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Бога ради!
АЛДОШКІН.
Ет! Що той бог! Який нас чорт втаскав
До товариства їх? Хто нам піддав охоти
Про змову слухати? Не мали інших справ.
В політику полізли! Ідіоти!
Пайє, Кисличка, Єремєєв... Ви...
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Ні, я... о, господи! *(Хапається за голову).*
АЛДОШКІН.
А чай пили?
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
О, боже!
АЛДОШКІН.
Треба раніш було держатись голови,
А вже тепер навряд чи допоможе!

Ява п'ята

Ті ж і Кисличка.

КИСЛИЧКА.
Катáстрофа! Руїна! Вибух! Край!
Ударив грім — не сподівався звідки!
Пропав, Кисличечко!
Клубочок в їх руках —
Не важко й кінчик відшукати нитки;
Тепер його намацає й сліпак!
О, щоб ти згинула була, сімейко клята!
Ось меншого тепер заарештують брата,
Почнуть допитувати: що, та хто, та як...
А він і скаже: був, скаже, Кисличка...
Був Єремєєв, скаже... Був Пайє... *(Враз).*
Алдошкін був!
АЛДОШКІН.
Ні, прізвище моє,
Їй-богу, зайве...
КИСЛИЧКА.
Скаже: невеличка,
Але чесна кумпанія! *(Враз).* Чорт візьми!
Рятуймося! Да ідет чаша мімо!
По-людськи й вити, живучи з людьми!
Лівішаймо! Змагаймося! Кричімо!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
О, господи! Та я, повірте, рад.
В ударники...
До комсомолу!
До бригад!

Ява шоста

Ті ж і Ян, Алдошкін, Воздвиженський поспішають йому назустріч.

АЛДОШКІН.
А, дядю Яне!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Перший вас вітаю
З новою перемогою! Ремонт
Закінчено уже!
АЛДОШКІН.
Який афронт
Всім тим, що сподівались тут... прориву!
Цей молодий Лукаш...
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
І Єремєєв...
АЛДОШКІН *(на Кисличку)*.
Навіть він...
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Але тепер завод почне добу щасливу!
АЛДОШКІН.
Навіть великих непотрібно змін...
Так... декого почистити... та й годі!
Щоб далі ми могли з робітниками в згоді
Вже по-новому... *(Ян, не слухаючи, йде)*.
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
Й чути не схотів.
ЯН.
Товариші! Увесь партколектив
З представниками РСІ і Тресту,
Обміркувавши те, що скоїлось у нас,
І ті причини, що останній час
Нам гальмували темп, уймаючи нам честь ту,
Що мав завод її, назвавшися ім'ям,
Яке і рідне, й зрозуміле вам,
Постановив негайно зняти справу
Про тих усіх, що, окопавшись тут,
Використовували так верхівку праву,
Щоб гальмувати темп і раз-у-раз у скрут
Провадили завод, чинивши всяку шкоду;
Простіше кажучи, про наших шкідників.
І разом з тим змінити ухвалив
Усю адміністрацію заводу,
З директора почавши...
РОБІТНИКИ.
— Тепер кінець розхристаності цій,
Що дошкуляла нам!
— Дайош і темп, і строки!
— Ураз змінилося становище і стан!
— Дайош заводові ударний промфінплян
І п'ятирічку за чотири роки!
(Всі робітники і Ян пішли).

Ява сьома

Кисличка, Алдошкін і Воздвиженський; згодом Єремєєв.

КИСЛИЧКА.
Тепер пропали *(Знесилений сідає. Входить згодом Єремєєв. Алдошкін і Воздвиженський кидаються до нього)*.
АЛДОШКІН.
Що робити нам?
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
О, господи! Що нам тепер робити?!
ЄРЕМЄЕВ.
Бежать немедленно! Бежать... ко всем чертям!
Кто здесь останется — дурак набитый!
Припомните тогда, что я не врал!..
Я лично думаю пробраться на Урал...
КИСЛИЧКА.
І звідти витягнуть!
АЛДОШКІН. *(Єремєєву)*.
А ви, все ви! Сорока!
«Борімось»! Повітовий Мілюков!
ЄРЕМЄЕВ.
Прошу молчать-с! Не то как бы до срока
Не получили вы казенный стол и кров!
Шутить не любит шутки Еремеев!
Он не шутник-с! Наоборот скорее!
(Інакше). Так виноват лишь я? А вы так ниприческ?
Небось, уж думали — давай-ка упечем
Его подалее, а сами — шито-крыто?
Запомните: кто думал так — ослы-то!
Нет-с, прежде, чем я сам пойду ко дну,
Я «репутацию» испорчу не одну!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
О, господи! Який зворот невдалий!
АЛДОШКІН.
Вони нашкодили, а ми пропали!

Ява восьма

Ті ж і Пайє.

ПАЙЄ.
Без паніки!
ЄРЕМЄЕВ.
Ну, наконец-то вы,
Эмиль Альфредович!
ПАЙЄ.
Без паніки! Спокійно!
Хай іншим лише кров до голови,
Спокою ти додержати зумій-но!
КИСЛИЧКА.
Та що нам діяти?
ПАЙЄ.
Рятунок вам один:
Ховатися.
АЛДОШКІН.
Та де? Серед перин?
У пазуху? В кишеню? За ікону?
ЄРЕМЄЕВ.
А вы-то сами как?
ПАЙЄ.
Вернуся до Ліону.
У мене пашпорт.

КИСЛИЧКА.
Що-о?
ПАЙЄ.
Підданець я чужий.
Лишивсь в Союзі, бо в Росії жив.
КИСЛИЧКА.
Так, значить, ви...
ПАЙЄ.
Не зв'язаний з Союзом.
Як був француз, так і лишивсь
французом!
ЄРЕМЄЄВ.
Вы не француз... французский вы подлец!
(Хоче кинутись до нього, його тримають).
КИСЛИЧКА.
О, Ціпонько! Дружинонько! Кінець!
(Заклякає в розпачі. Показується віддалік Василь з Карутом).
АЛДОШКІН.
Лукаш іде!
ВОЗДВИЖЕНСЬКИЙ.
З Карутом!
КИСЛИЧКА.
Чорт їх носить!
(Усі тікають).

Ява дев'ята

Василь і Карут.

ВАСИЛЬ.
Розбіглися від нас, мов од чумних!
КАРУТ.
Пусте, Василю! Не зважай на них!
У тебе клопоту й свойого досить!
ВАСИЛЬ.
Який там клопіт. Скінчено усе... *(Пауза).*
Так ось він, цех, могутній свідок сей
Останньої поразки!.. Що ж, Каруте!
Кінчилося! Оце, тим часом скуте,
Страхіття оживиться завтра знов,
І потече в нього по жилах кров —
Густий металь... І забуяє знову
Тут праця їхня, праця на понову
Землі, що звуть вони УСРР... *(Пауза).*
Кінчилося!.. Як добре, що помер
Аркадій-брат... Таким, як він зо мною,
Немає місця тут! Дорогою одною
Ми з ним пішли; він перший, я за ним.
Він закінчив, а я оце кінчаю...
Та присягаюся тобі ім'ям моїм —
В душі моїй ні смутку, ні одчаю,
Ані примирення, Каруте! Ні!
Лиш ненависть клубочиться в мені,
Ненависть нації моєї, а не кляси!
Що ж! Поступитись місцем ворогам,
Зійти зі сцени — чорт із ним, з життям,
Я не такий тепер до нього й ласий!..
Але зійти, щоб тямили вони,
Що й переможені наприкінці війни,
Не здаємося ми! Ех! Висадити к бісу
Весь цей завод! Поплутати б залізу
Могутні жили! Тельбухи машин
Розкидати б кругом на гони гін!
Помста подоланих — радійте, переможні!

Ява десята

Ті ж і Петренко.

ПЕТРЕНКО.
Не пощастить!
ВАСИЛЬ.
Ти знову на шляху?
Не я тому причина — ти! Рахуй
Свої думки, останні і порожні,—
Нам двох з тобою тісно на землі!
(Вихопивши револьвер, цілиться).
ПЕТРЕНКО.
Вб'єте мене, за мною є мільйони!
(Василь помалу опускає револьвер).
Як бачите, я навіть не зомлів...
ВАСИЛЬ.
Прокляття! *(Кинувши зброю, пішов).*

Ява одинадцята

Петренко і Карут.

ПЕТРЕНКО.
Ні до чого тут прокльони...
(Піднявши револьвер, роздивляється).
Де древній цей револьвер він дістав,
Дитячу іграшку оцю для хатніх вправ?
Чудний, їй-богу! Ну, хіба це зброя?
Та перед мушкою такою стоя,
Навіть ловити мухи можна! Ну, а ви?
Ви теж стрілятимете? А? Чи плян новий
Вроївся вам?
КАРУТ.
Мій плян — до консуляту!
Дістану візу — і мерщій домів!
В країні цій навряд щоб я зумів
Служити десь...
ПЕТРЕНКО.
До того ж більшу плату
Вам т а м дадуть, бо в нас жучкам таким
Відплачують... *(Цілиться).*
КАРУТ.
Я прошу вас!..
ПЕТРЕНКО.
Одним... *(Цілиться)*
КАРУТ.
Отямтеся!
ПЕТРЕНКО.
Який ви жовто... білий!
КАРУТ.
Гей, люди! Хто там є! Та де ви ся
поділи!

Ява дванадцята

Петренко, Валентина, Безмежний.
Карут непомітно зникає.

БЕЗМЕЖНИЙ.
Товаришу Петренко!
ПЕТРЕНКО.
Ви? Вночі?
Хто смів пустити вас?
ВАЛЕНТИНА.
Я упустила.
Мій розпач — ось ті чарівні ключі,
Що відмикають все! Невже ж несила
Їм відімкнути знову серце те,
Що мужністю і захватом цвіте?
Андрій Петренко! Я тебе кохаю!
Ти справді той, кого я вся жадаю —
Звитяжець! Переможець! Чоловік!..
ПЕТРЕНКО.
Стривайте... пані! Вірте, я не звик
Високим стилем плескати дурниці!
Все перебільшено в портретнім вашім
шкіці.
Я не герой — партієць рядовий!
І я дивуюся, чого це ради ви
Не мислите мене без цих смішних
котурнів,
Цієї забавки для романтичних дурнів!
Ні, я звичайний. Я реальний. Я живий...
Такий, як всі навколо. Як же ви
Цього могли не бачити?
ВАЛЕНТИНА.
Андрію...
ПЕТРЕНКО.
Ні, мій портрет мене перекривив!
Та щоб віддячити за працю, я відкрию
Те, що в портреті вашім я відкрив:
Для мене надто ви інтелігентка!
(Пішов).

Ява тринадцята

Валентина і Безмежний

ВАЛЕНТИНА.
Пішов... Пішов!..
БЕЗМЕЖНИЙ.
І тільки я один
Тобі лишився, Валентино! *(Подає руку)*.
Прошу!

Вірші із збірки «Рівновага» («Хмари ці такі безформні...» заключний). Автографи публікуються вперше.

Проза

Анатолій ГРИГОРЕНКО,
Олег КУЗЬМЕНКО

ЗАПІЗНІЛИЙ ЦВІТ ВАЛІНУРІЇ

НАУКОВО-ФАНТАСТИЧНИЙ РОМАН

ПОМСТА

Ніч визорилася далеко за північ, коли Євген повернувся додому. Крадькома піднявся на ганок і натиснув клямку. Двері натужно заскрипіли, розчинилися. У кріслі, що стояло біля дверей, сидів Тік, звісивши голову на груди. Місячні промені сипалися йому на бліде обличчя і висвітлювали блаженну усмішку, застиглу в куточках губ напіввідкритого рота. Либонь, він спав і йому снилося щось приємне.

Відраза і гнів охопили Євгена. Нібито в усьому був винуватцем Тік. «Тьфу!.. Понаробили собі механічних попихачів і радіють. Граються в доброчесність... Нічого. Я їм ще покажу, хто такий Євген Терен. Вони в мене ще...»

Він зайшов до кімнати. Світла не світив. Нічна темрява розвалювалася місячним сяйвом. Він сів у крісло.

Надарма намагався заспокоїтися. У голові гуло, нібн там розгойдувалися велетенські дзвони. Згадалися розмова у Гарта, настановчі слова Осея, роблена заклопотаність Роса, Ілончина кокетливо-інтригуюча поведінка, яка так несподівано закінчилася слізьми. Розумів, що всі ці люди дивляться на нього із співчуттям, ба, навіть жалем, а він не хоче, щоб його жаліли. Бажає бути, як усі. Щоб не відчувати на собі поблажливих поглядів. Вони тільки принижують.

Його тривоги осідали на губах пришерхлим солончаком. У роті пересохло так, що годі було поворухнути язиком. Він вийшов на кухню і націдив у склянку води. Пив жадібно. Напившись, вийшов і намацав сигарету. Вона лежала на підвіконні разом із автоматичною запальничкою. Закурив. Відсутнім поглядом ковзнув по темній відволоженій шибці. Думки все ще блукали там, у насиченому подіями шарварку дня.

Як жити? Що робити? Чого хочуть від нього ці люди? Ідеалу? Але ж людина не може бути ідеальною! Хоч би як того хотіла. Ні й ні! Самообман — і не більше. Навіть ці їхні запрограмовані ідіотики-автомати не позбавлені вад. Вони дослухаються тільки команд. А він не звик командувати. І не хоче, щоб командува-

Закінчення. Початок у №№ 6—7.

ли ним, як запрограмованим механізмом. Хоче бути людиною. Нехай маленькою, але ж...

...А ця теж гарна,Ілонка. Хоча... Як він раніше не міг додуматися? Повинна ж вона когось любити. Не чекати ж їй, поки хтось розкопає п'ятсотлітнього дідугана в особі Євгена Терена. Але з іншого боку. В чім його провина?

Він не знав, як помститися за приниження, але глибока образа спонукала діяти. Відчував, що в грудях не вгамовується якийсь страшний звір — кричить, плаче, стогне, вимагає розплати за наругу, за поранену гордість. Тепер він ненавидів усіх, у тому числі й себе.

Оточили себе автоматичними дегенератами, а самі розігрують ідеальних. Гра в парадокси. І не більше. А той, бородатий гусак! Дельф... Дельф Ряст. Самовпевнений хлопчисько. Виступає в ролі рятівника. Та й не тільки рятівника. Але ж... Хіба я винен, що пролежав п'ятсот років, наче ведмідь у берлозі, поступившись йому місцем і часом? О, в нього було достатньо часу для того, щоб закрутити їй голову. Але ж зрозумійте, добродію Ряст: я люблю її не менше за вас. А на любов права не лімітовані. Ні мені, ні тобі. Чуєте, вельмишановний добродію Ряст? Мовчите? То й мовчіть. Я ще змушу вас заговорити. Розконав ти мене, хлопче, на свою голову. Ми з тобою ще поквитаємося. Та й не тільки з тобою...

Тихо зайшов до кімнати і знесилений впав на канапу. Було жарко, задушливо. Сіпнув за відлогу сорочки і почув, як дзвінко запорощали по підлозі гудзики.

«Всі хочуть бути гарними, ідеальними, а я не хочу,— снувалися далі думки.— Не хочу. Не вмію! Хочу бути таким, яким народила мене моя далека епоха. Хочу страждати, мучитися, але хочу і повеселитися разом з іншими. Та тільки у цьому суспільстві я приречений на одне: страждати. Навіщо ж тоді вони мене оживили? Ха! Щоб довести до кінця експеримент? Отже, для них я піддослідний кролик, морська свинка і не більше. Але ні, шановні експериментатори! Ви забуваєте, що, крім усього, я ще й людина. Нехай не така досконала, як ви, але ж... Так. Я хочу страждати і мучитися, сміятися і радіти. Хочу стверджуватися. Я так вихований. І цього у мене не відібрати. Перевиховуватися пізно. Я не розумію однобічності почуттів. У наші часи психорадарів не було. Я вихований не ними. Але ж і вони, ваші хитрі машини, лише зовнішня маска, ширма для лицемірства. Це ще гірше, ніж у тому моєму минулому житті. Тоді — убивати, так убивати, милувати, так милувати. А у вас? Що у вас? Ідеальне суспільство? Помилилися. Воно не для таких, як я. Помилилися. Експеримент не вдався. Вам ще доведеться розплачуватися. Оживили ви мене на своє нещастя».

Підхопився і нервово жбурнув на підлогу недокурок. Прислухався до напорошеної тиші. Десь у саду жалібно скрикнув птах. Сірий морок місячної ночі повзав по стінах химерними тінями. Він поспіхом одягнув піджак і вискочив на подвір'я. Ніч стояла тиха, безвітряна. По чистих доріжках саду, мов сновиди, блукали місячні тіні. Заклопотано лопотіло листя трепети. Сад був урочистий, задуманий і пустий. Рівним упевненим кроком Євген пішов по алеї. Густа тінь хитнулася за ним, ніби намагалася простежити, куди так пізно зібрався її господар. Нічна прохолода торкнулася тіла шкарубкою лапою, він сторожко увібрав голову в плечі, згорбився, тінь стала кумедною, деформованою, наче її переломив хтось навпіл та й пустив навздогінці.

Швидко вийшов на вулицю. Доріжки-ескалатори бігли врізнобіч, перевозячи запізнілих пасажирів. Він сховався між ними. Хвилин через десять зійшов у парку Перемоги. Місяць холодним золотом лудив утихомирені алеї і чорні тіла обелісків. Євген поминув їх і вийшов на блискучий металевий майданчик, над яким оберталася чаша-квітка психорадара.

Яскраве засліплююче світло гострим лезом різонуло зір і розпорошило його постать по опуклих площинах дзеркал. Механічно затулив рукавом очі і чорною примарною тінню метнувся в сутінь дерев, шукаючи ескалатор до підземелля. Аж ось і він. У грудях сполохано закалатало серце. Що він задумав? Навіщо він тут? Не усвідомлював, що має робити, але роздумувати не було часу. Став на рухому доріжку, і вона швидко сховала його у напівосвітленому підземному коридорі. Шлях був коротким, але час розтягав кожну хвилину у вічність. Принаймні так здавалося. Горизонтальний рух змінився вертикальним, у напівпрозорому стеблі

чаші-квітки запульсувало, завирувало навіженим танцем кольорів жагуче світло, доріжка спіткнулася об верхній виступ, Євген, не почуваючи ніг, що підгинались в колінах, вискочив на нього і вбіг до круглої зали з куполоподібною стелею. Тут все було так, як і тоді, під час перших відвідин, з одною тільки різницею, що тепер він був сам, без дівчат, а казка, яку він бачив у їхній присутності, перетворилася на жахливий сон, з якого немає вороття. Непевним кроком пішов по слизькій, ніби кригою вкритій підлозі, добрався до ледь помітної плити під стіною, і перед ним слухняно, як і тоді передІлонкою, розчинилися двері, пропускаючи всередину кімнати. Шум механізмів видався ще сильнішим, та він відразу ж забув про нього, його мозок працював імпульсивно, свідомість вимикалася, розчинялася, розпорошувалася у цьому несамовитому гарчанні металу: діяли тільки руки і ноги. Він підбіг до пульта, ковзнув поглядом по численних написах на чорній похилій панелі, свідомість вихопила з них позбавлені будь-якого змісту окремі слова, вони калейдоскопічно мелькнули перед очима, не доходячи до мозку, і тільки руки, не підвладні розуму руки, автоматично, безсистемно натискали на кнопки, тумблери, важелі... Тремтячі пальці хаотично стрибали по таємничих клавішах цього страшного рояля, аж поки несамовитий тріск над головою не змусив його отямитися. Ніби від стобального землетрусу, захиталася під ногами підлога, перед очима попливли червоні, сині, жовті, зелені, а потім чорні кола — і враз стало темно. Тільки гул наростав і наростав, ніби намагався заповнити всесвіт. Євген ступив крок назад, спіткнувся об стіну, побачив на ній червоний вогник. Одним стрибком він опинився біля нього, потягнувся рукою. Так, це була рятівна кнопка. Він натиснув на неї, відчув, як з-під руки вгору поповзла слизька площина і, ступивши крок уперед, тої ж миті полетів у чорну пустку, що непривітно підморгувала зверху сліпим блимаком холодного люмінесцентного ока...

●

У той час, коли Євген кинувся під рятівні шати дерев, дивний, тривожний сон бачила Ілонка. А чотири стіни її будиночка намагаються стримати канонаду людського лементу, який, мовбито радіохвилі, незримими колами шириться над містом. Але тут, у кімнаті, поки що тиша, спокій і сон. Усе її єство відчуває якусь невпевненість, беззахисність, вона і тут, і разом з тим десь далеко, в іншому часі і просторі, що окреслюється зовсім іншими вимірами — в часі і просторі сновидінь. Дівчина підносить до очей в'ялу руку, намагаючись відігнати кошмарне видіння, але вона знову безвольно висне з ліжка, ніби мертва. Її губи шепочуть якісь дивні слова, але їх розібрати не можна. Та й чи слова це? Невиразність її бурмотіння губиться в нічній тиші, поглинається нею, і, зрештою, дівчина заспокоюється, безроздільно поглинається сном, мовбито провалюється у чорну безвість.

Сниться їй, ніби за нею хтось женеться, а вона, утікаючи, тупцює на місці, біжить, біжить і ніяк не може втекти від свого переслідувача.

Холодний піт виступає їй на лоб, а вона біжить все далі й далі, вибігає за межі свого сну і потрапляє в дійсність, наповнену жахним криком, що все сильніше й сильніше стискає стіни її мовчазної кімнати, проникаючи всередину і поглинаючи все.

Дівчина вихопилася з ліжка й швидко одяглася. Ніби тонка тканина її сукні могла захистити від несамовитого лементу, що доносився знадвору. Вона підбігла до вікна й відкинула штору. Перед очима застрибало безліч вогнів. Жахний світ сновидіння поступився строкатій реальності вулиці, всіяній світлячками ліхтариків, які навіжено танцювали на чорному полотнищі ночі.

В Ілончиній голові заметушилися тривожні думки. Внизу, в темному котловані вулиці, стояв несамовитий крик. З гучномовців долинали якісь незрозумілі команди. Бліді промені прожекторів вихоплювали з мороку ночі постаті людей. Їхні рухи були неприродними — різкими, напруженими.

«Що сталося?» — майнула думка.

Ілонка опустила штору й побігла надвір. На ганку її зустрів тривожний голос, що лунав із гучномовця:

— Зберігайте спокій! Зберігайте спокій!

Дівчина притулилася до стіни. А гучномовець не вгавав, оповіщаючи громадян про лихо.

— На майдані Перемоги вийшов із ладу психорадар. Зберігайте спокій! Аварію швидко ліквідують. Не піддавайтесь паніці! Не піддавайтесь страхові!

Гучномовець замовк. Гул далеких голосів урвався і поступився місцем тиші. Ілонці здалося, що у неї обірвалося серце і вона падає із стрімкої скелі кудись у прірву, що падінню не буде кінця. Вона чимдуж кинулася на вулицю, туди, звідки доносився тупіт ніг. Раптом позад себе вона почула чиїсь кроки, чиєсь перелякане волання. Дівчина оглянулася і побачила гурт дітей. Вона кинулася до них в надією захистити, але людський потік підхопив її і швидко, немов тріску, яка закружляла у вирі, поніс уперед, туди, де гримів гучномовець. Нараз із загального клекоту донісся знайомий голос:

— Дай твою руку, Ілонко!

Вона оглянулася, побачила Миродіта, інтуїтивно, всім тілом подалася до хлопця, притиснулася до його грудей, шукаючи захистку.

— Давай нарешті твою руку,— владно наказав він.

Ілонка поклала свою долоньку у його широку долоню і відчула, як невидимий струм об'єднує її з іншими людьми.

Потік виніс їх на майдан Перемоги. Над ним високо в небі висіли два величезних рефлектори-спостерігачі, які вдень і вночі пильнували за порядком у місті, охороняючи працю і відпочинок людей. Ілонка подивилася на них і запитала Миродіта:

— Як же вони не попередили про небезпеку?

— Вони оповістили, але пізно. Психорадар уже не працював.

— Що ж сталося? Підвела автоматика?

— Автомати не винні. Психорадар пошкодила людина.

— Людина?

— Так.

— Але хто?

— Терен. Євген Терен.

— Неправда! — скрикнула вона.— Він не міг до цього додуматися.

— Він додумався до цього, Ілонко. Про це оповістили.

— Але навіщо він зробив це?

— Не знаю.

— І його затримали?

— Так.

— Де він?

— Кажуть, десь тут.

На майдан стікалося все більше й більше народу. Кожен намагався протиснутися до пошкодженого психорадара, туди, де над алеєю величезним фіолетово-жовтим кубом висіло струмуюче світло. Наблизившись до нього, люди з криком кидалися назад, падали на бруківку і стиналися в конвульсійних корчах. До нього не можна було підійти.

Ілонка бачила, як перед нею швидко розступилися люди, утворивши широкий коридор, і по ньому на носилках пронесли Артема Гарта. Його тіло судомилося, неначе у риби, вийнятої з води. Він щось кричав, але слів не можна було розібрати. Вони були невиразними, до того ж поглиналися загальним гулом переляканих голосів. Поруч із носилками йшов професор Рос. Ілонку вразило його обличчя. Завжди свіже й моложаве, воно осунулося, постаріло.

— Зберігайте спокій! Зберігайте спокій! — кричав над головою гучномовець.— Не наближайтеся до фіолетового куба!

Нараз крик над майданом урвався. Ілончина рука випала з руки Миродіта. Вона підняла голову й побачила, як розступився натовп і крізь нього твердим розгонистим кроком ішов чоловік. Ілонка впізнала академіка Гуджараті. Він швидко вибрався з натовпу і наблизився до підземного ескалатора, який все ще працював, з'єднуючи майдан із палахкотючою чашею пошкодженого психорадара.

Люди завмерли. Стояли в оціпенінні, аж поки академік не сховався в підземеллі.

— Але ж це смерть,— сказала Ілонка.

— Так. Це — смерть. Але ж стихію приборкати здатна тільки людина надзвичайної сили волі. Це під силу тільки йому,— голос Миродіта тремтів.

Не відриваючи погляду, люди дивилися, як по напівпрозорому стеблі чаші рухалася вгору розпливчаста постать людини. Ось вона досягла верхнього виступу і зникла всередині психорадара. Почувся приглушений гул. За кілька хвилин фіолетово-жовтий куб почав згасати. І вже тоді, коли його останні миготливі промені сховалися у палахкотючому тілі психорадара, люди кинулися до підземної доріжки. Незабаром на поверхню винесли академіка. Він важко дихав, але очі його були спокійні і вдумливі, як завжди.

— Приведіть до мене винуватця,— промовив він.

Натовп розступився, і Ілонка побачила двох чоловіків, які вели під руки Євгена. Його підвели до академіка. Смуток і втома, глуха безвихідна печаль огорнули Ілончине серце. Не дивлячись ні на кого, вона мовчки пішла геть. Хотілося якомога швидше дістатися додому, заспокоїтися, осмислити події останніх днів, знайти в собі сили жити.

Пробираючись крізь натовп, вона востаннє глянула на Євгена. Він стояв, опустивши голову, і плакав. Гуджараті звівся на лікоть, і до Ілонки долетіли його тихі слова:

— Відпустіть його. Нехай іде. Не чіпайте. Він сам собі кара.

Люди підхопили холонуче тіло вченого, підняли його на своїх руках. Ілонка ще раз побачила блиск його згасаючих очей і руку, що безвільно повисла у повітрі, а потім перед нею все захиталося, перевернулося, невиразні жовто-червоні кола попливли перед очима — і вона, відчуваючи, що непритомніє, впала на чиїсь дужі, владні руки.

ЕКСКУРСІЯ

Станіслав і Ніна вже з півгодини вешталися по причалу, очікуючи Козира. День видався теплим, сонячним. Екскурсанти групками купчилися біля бетонованого парапету набережної, море було спокійним, лагідна хвиля пестилася до берегів, облизувала білосніжні борти екскурсійного катера, що погойдувався на воді. Зіпершись ліктями на металеві поручні огорожі, Ніна й Станіслав спостерігали за стрімким ширянням чайок, що раз по раз, падаючи на воду, вихоплювали з неї дрібних рибок.

— Щось забарився наш екскурсовод,— сказала Ніна.

— Прийде,— Станіслав пильно подивився на неї і заклопотався: — Бачу, не зовсім вдалим видається візит. Не поспішає цей Козир розповідати про те, що нас цікавить.

— А що ти хотів, аби він одразу й виклав усе про себе? Всьому свій час.

— Нам потрібно знайти якийсь хід, щоб розговорити його, вхопитися за якусь ниточку.

— Не турбуйся, все буде гаразд. Я впевнена — ниточка знайдеться.

— Цікаво, хто з рідних чи знайомих тих трьох заморожених залишилися живими? Хто вони? Де? Чи, може, це лише вигадка письменників-фантастів, а нас вони просто містифікують? Але навіщо?

— Чого вони бояться, мабуть, і справді у них були серйозні неприємності з тією повістю. Справді, хто такі Ірина, Таня, Олександр Іванович?.. Що за люди заховані за цими псевдонімами? Чи існують вони в житті? Все це нам треба з'ясувати, Славку.

— Треба, але як? Здається, цей Козир не дуже йде на відвертість.

— Власне, ми ще й не розпитували. Побачимо... Але ж де він? — Ніна подивилася на годинник.— Катер скоро відчалює. Залишилося п'ятнадцять хвилин. Може, щось завадило, не прийде, а ми...

Ніна не встигла доказати, як позаду почувся глухуватий голос:

— Прийде. Я не з тих, хто підводить. Бач, де вони! А ми їх шукаємо,— Козир поклав руки на їхні плечі.— А ось вам і обіцяний сюрприз,— кивнув головою на Гаркуна, який стояв поруч, загадково усміхаючись.

— Справді, сюрприз. Яким вітром? — Ніна простягла для привітання руку.— Звідки ви взялися тут, Антоне Карповичу?

— З неба впав. Завдяки його старанням,— кивнув головою на Козира.— Телефонує вчора. Я вже було подумав, знову щось стряслося. Коли — ні. Запрошує в гості, повідомляє, що ви тут, а мене довго просити не треба, до подорожей я звик. Та й чи міг я відмовитися провести кілька днів у такому вишуканому товаристві? Тим паче, що шановна принцеса непогано грає в шахи. Отож негайно взяв квиток на ран-

ковий рейс літака — і ось я тут, перед вами.— І, звертаючись до Ніни, запитав: — Як вам відпочивається?

— Дякувати гостинним господарям цього містечка, гарно. Сьогодні були на пляжі, купалися в морі. А тепер от... Як домовилися вчора... Олесю Архиповичу, ви не передумали?

— Я завжди намагаюся дотримуватися слова. Раджу робити це й вам,— сказав Козир.

— Відчувається вишкіл,— пожартував Гаркун.— Це в нього звідти, з майбутнього.

— Ти, Антоне, не можеш без шпильок,— дорікнув Олесь.

— Які там шпильки. Я — серйозно,— Гаркун змовницьки підморгнув Станіславові.

— О, я й забула,— спохопилася Ніна.— Антоне Карповичу, познайомтеся. Це — Станіслав Однорічко. Мій співробітник. Якось я розповідала вам про нього.

— Пам'ятаю, пам'ятаю. Футуролог? — Гаркун міцно потиснув Станіславові руку.

— Так.

— Наслухався про вас і дещо знаю. І про те, що ви працюєте в футурологічній бібліотеці, і що ви вдумливий, перспективний дослідник, і про те, що ви безтямно закохані в Ніну, теж знаю, бо ж хіба важко догадатися, що таке романтичне ім'я своїй обраниці може дати тільки по вуха закоханий молодик. Та й з мамою вашою доводилося зустрічатися. Щоправда, не за зовсім сприятливих обставин. Так що дуже радий познайомитися ближче.

Станіслав оторопіло подивився на Ніну. Мовляв, наговорила ти про мене сім мішків гречаної вовни. Він завжди остерігався жіночої балакучості, але хіба можна вберегти себе від їхніх язиків? Ось і зараз спробуй дізнайся, що може бовкнути, а ти потім печи раків.

І тут Ніна, ніби підтверджуючи його думки, сказала:

— Відстали від подій, Антоне Карповичу. Тепер він не тільки закоханий...

— У них весільна подорож,— сказав Козир.

— Он воно що! Не знав, не знав. Що ж, вітаю... Цю подію ми мусимо відзначити як годиться.

Станіслав болісно всміхнувся. Йому почала набридати ця несподівано вигадана Ніною гра у весільну подорож і медовий тиждень, яка після їхньої близькості, що геть зітерла таїну узвичаєних повсякденних стосунків, почала втрачати свої чіткі обриси і непомітно за якихось дві доби набрала характеру неспростовної життєвої дійсності, коли треба було подумати про щось серйозне, а не просто бавитися. Ця гра зайшла далеко, так далеко, що зупинити її вже було неможливо, але, хоч як це дивно, він не ображався на Ніну, навпаки, відчував наплив якоїсь незнаної досі теплоти до неї, йому чомусь подумалося, що ніколи в житті не забуде цих двох безсонних ночей, проведених в затишній кімнатці Есмеральди Іполитівни, і що ці ночі перевернули все його дотеперішнє життя, наповнили його новим змістом. Десь у глибині душі, можливо, в найпотаємніших куточках підсвідомості, він був вдячний за це Ніні, хоча й відчував себе трохи пригніченим, чимось ущербленим, ошуканим. А чим — не знав сам.

— Годі, Ніно! Ліпше помовч. А то й справді розігруєш серйозних людей, а вони тобі вірять. Пожартувала й досить.

— А я й не думала жартувати.— Вона глянула на нього своїми трохи лиховісними очима, пригрунчила: — Знайшов чим жартувати!..

— Хіба тебе зрозумієш, коли ти жартуєш, а коли говориш серйозно? — виправдовувався Станіслав.

— Так це ж добре! — сказав Гаркун.

— А ти звикай розуміти,— заповзялася Ніна.

— Годі вам сваритися,— сказав Гаркун.— Краще підійдіть ближче одне до одного. Ось так,— взяв обох за плечі.— Ти, Офелійко, стань тут. А ти, Станіславе, тут. А тепер — гірко! Цілуйтесь! — наказав владно.

— Гірко! —підтримав Козир, виймаючи з валізки пляшку шампанського і келишки.

Станіслав і Ніна поцілувалися.

З пляшки глухо стрельнув корок, і Гаркун підставив келишки під потік пінистої рідини, що вилітала з шийки.

— Вип'єм за щастя молодих!

— Бачте, як усе просто,— сказав Козир, подаючи келих Станіславу і Ніні.

Імпровізована церемонія привернула увагу людей. Їх почали оточувати, і скоро

вони опинилися в тісному кільці. Щоки Станіслава палали од сорому. Все сталося так раптово, так несподівано, що він не міг прийти до тями.

Катер подав гудок, закликаючи пасажирів на прогулянку.

— Ходімо,— сказав Гаркун і взяв молодят під руки.

Натовп розступився, даючи їм дорогу. Дійшли до трапа. Гаркун пропустив Ніну і Станіслава вперед, а сам залишився, чекаючи Козира.

— Ніна сіпнула Станіслава за руку, шепнула:

— Не скисай, Славку. Будь розважливішим. І вище голову. Ну ж бо!..

— Спробую,— намагався бути спокійним.

— От і добре,— Ніна довірливо притиснулася до нього.

— А ти хоч трохи притримай язик за зубами,— попрохав Станіслав.

— Не гнівайся, Славку. Будь розумником. Бачиш, як усе просто, як каже Козир. Тож не ускладнюй те, що просто,— вона звела на нього просвітлені очі.— Обіцяєш?

— Обіцяю...

Вони піднялися на верхню палубу, сіли за невеличкий столик, на який Гаркун поставив недопиту пляшку шампанського і келишки. З радіорубки голосно звучала музика, глушачи голоси людей.

Катер відчалив од берега, почав розвертатися.

— Що ти, Олесю, нам покажеш? — запитав Гаркун.

— Те, що буде видно. Не бійся. Не прогадаєш. Краєвиди тут пречудові.

— А ніхто нас не вкраде звідси знову? — усміхнувся Гаркун.— Здається, Олесю, тебе виловили саме тут?

— Так. Он на тому місці,— Козир показав рукою у воду за кормою.— Метрів за сто від берега. Уявляєш, скільки людей було на пляжі і ніхто не помітив їхньої машинерії.

Станіслав і Ніна уважно прислухалися до їхньої розмови.

— Про що ви? — запитала Ніна.

— Олесь Архипович впізнає пам'ятні місця,— зареготав Гаркун.— Саме звідси, прямо з води, його, мов нерозторопну салаку, вихопили пришельці з майбутнього і цілим та неушкодженим доставили в свої апартаменти.

— Справді? — здивувалася Ніна.

— Так воно й було,— Козир пильно подивився їй в очі.— Але не будемо про це згадувати. Краще давайте подивимося на наше місто.

— Ну чого ж,— заохочував Гаркун.— Розкажи. Молодятам буде цікаво послухати. Власне, саме задля зустрічі з тобою вони, мабуть, і вибрали для своєї весільної подорожі ваше містечко. Розповідай, не будь прохaним. Все, як було...

Йдучи на південь, катер обминав гірські стрімчаки, що піднімалися з води. Чудернацькі фігури, утворені від вивітрювання гірських порід, прикрашали ці, здавалося б, позбавлені життя хребти фантастичними химерами. Далі гори амфітеатром відступали від берега, звільняючи місце затишним бухточкам, покритим дрібною галькою. На схилах з густого плетива вічнозелених чагарників вигулькували білі корпуси турбаз, санаторіїв, будинків відпочинку. Ніна замилувалася цими мальовничими пагорбами, примхливо обплутаними серпантином крутої звивистої дороги, що піднімалася вгору, нагадуючи стрічку, яку хтось недбало кинув кільцями на ці зелені нагромадження.

— Так от,— почула голос Олеся Архиповича, який почав свою розповідь.— Була неділя, погода стояла гарна, день сонячний, погідний літній день, і ми з дружиною вибралися на пляж. Розташувалися тут, недалеко від пристані, смагли під сонцем, купалися. Я дуже люблю плавати. Тож варто мені потрапити на пляж, як я не вилажу з води. Так було й того разу. Дружина залишилася на березі під грибком, а я заплив далеко від берега, де немає людей, а вода чиста, не скаламучена. Високі хвилі припливу вигойдували мене, то піднімаючи на свій гребінь, то опускаючи. Я плив назустріч цим хвилям, назустріч...

— Назустріч своєму світлому майбутньому,— не втримався Гаркун, єхидно посміхнувшись до Ніни.

— Ні, ти таки неможливий, Антоне,— обурився Козир.— Ніяк не можеш без підначок. Звідки це в тебе?

— Вибач, друже. Розповідай, розповідай,— примирливо завуркотів Гаркун.— Ну, от ти плив назустріч своєму світлому майбутньому, що погойдувалося на хвилях, а воно... пливло до тебе з іншого боку, падало з неба...

— Саме так. Я ліг на спину, щоб трохи перепочити, задивився в бездонну голубінь неба і раптом побачив там сріблясту цятку, що, збільшуючись, стрімко падала вниз. Не встиг я зміркувати, що б то могло бути, як величезна блискуча куля наблизилася, повисла наді мною, я перелякався, швидко пірнув під хвилю і одразу ж відчув, як моє тіло разом з водою почав засмоктувати потужний водокруг. Я поплив угору, випав на щось тверде, а далі не пам'ятаю нічого.

— А як же дружина, що подумала вона? — запитала Ніна.

— То вже інша тема, дорогенька. Поплакала, погорювала, мою смерть списали на море, відправила поминки, а на кладовищі поставила пам'ятник. Але вона в мене молодець. Все ж таки дочекалася...

— Не зрадила? — знову підкинув Гаркун.— Учись, Офелійко, вірності в Олесевої дружини.

— Тобі жарти... А подумай, як їй було. З тобою простіше. Ти — одинак. Тебе ніхто не чекав. Пропав чоловік — туди йому й дорога. Мабуть, Шерлоки Холмси з карного розшуку побродили з вівчарками по лісу, винюхуючи твої сліди, а що ті сліди вели аж надто далеко і вівчарки збилися з пантелику, то поставили крапку в справі Антона Гаркуна й забули. Зі мною було складніше. Та про те вам розповість дружина. До речі, після прогулянки запрошую вас до себе на вечерю.

— Оце по-джентльменськи,— потер руки Гаркун.— Отам ми, Офелійко, і в шахи зіграємо.

— Кому що...— сказав Козир.

— А далі?.. Що сталося далі? — допитувався Станіслав.

— А нічого. Прийшов до тями, дивлюся — я в якійсь чудернацькій кімнаті з напівпрозорими стінами, крізь які пробивається сонячне проміння, якісь незнайомі люди метушаться, а переді мною в світлому елегантному костюмі, ну просто тобі лондонський денді, сидить у кріслі... Хто б ви думали?..— Козир зробив паузу, подивився на Гаркуна.

— Невже ви, Антоне Карповичу? — прохопилася Ніна.

— Вгадала,— вів далі Козир.— Переді мною власною персоною сидить Олесь Архипович Гаркун, наш незамінимий теоретик експерименту, проведеного над тими нещасними. Сидить, посміхається своєю єхидною посмішечкою і так собі спокійненько питає: «Що, Олесю Архиповичу, тебе теж виловили? Вітаю з благополучним прибуттям у двадцять п'яте сторіччя».— «Де я, що зі мною?» — запитую, а Гаркун відповідає розважливо: «Нічого особливого, Олесю. Похлинувся ти трохи морською водичкою, коли тебе виловлювали, от і довелося відкачувати. А так все нормально. Зі мною обійшлися набагато делікатніше. Та не будемо надто прискіпливими до долі. Кожному своє. Будемо в шахи грати. Мені бракує достойного супротивника».

— Коли тебе принесли в ізолятор, голенького, в самих плавках, я спершу було жахнувся, а потім дотямив, чому ти потрапив сюди, адже мене вже неодноразово розпитували про учасників експерименту, про його творців.— Гаркун примовк, щось пригадуючи, потім сказав:— Смішною була та наша зустріч, як згадаю тепер, аж не віриться. Неначе то був кошмарний сон.

— Так. Але то був не сон. То була реальність, в яку важко повірити,— сказав Козир і, придивляючись до берега, повідомив: — Скоро підпливаємо до основного місця нашої подорожі. Давайте перейдемо на лівий борт, там буде краще видно...

Невдовзі катер обминув великий, покритий лісом мис, що довгим рукавом виступав у море, і на овиді з'явилися стрімкі нагромадження скель, що здіймалися з води, розмивалися сизуватою поволокою.

З репродуктора почувся голос екскурсовода: «Ми підпливаємо до заснулого вулкана. Письменники, поети, художники, вчені присвятили цим місцям багато зворушливих рядків, картин, досліджень... Але найліпше помилуватися цією красою ось так, в натурі. Якщо уважно придивитися, ще й зараз можна помітити жерла, з яких 160 мільйонів років тому вивергалася вогненна магма, он її потоки застигли на південних схилах гори, побачити величезні вулканічні бомби і уявити ту силу, яка виштовхувала їх із надр землі, зминаючи в складки гірські породи, що лежать тепер, помережані глибокими тріщинами...»

Пасажири скупчилися з лівого борту, уважно розглядаючи цей унікальний витвір природи. Ніна прихилилася до Станіслава, що стояв, зіпершись на поручень, замислено сказала:

— Яка велич!... У порівнянні з нею людина видається малесенькою комахою, а її діяння не варті жодної уваги.

— Так уже й не варті! — сказав Станіслав і обняв Ніну за худенькі плечі.— Ходімо звідси, Офелійко. Тут вітер, тобі холодно.

— Ні, ні! Зачекай, Славку. Дай подивитися. Адже перед нами застигла вічність. Де ти ще побачиш таке? Уявляєш, що тут творилося сто шістдесят мільйонів років тому? Справжнісіньке пекло. А тепер все тихо, статечно... Пливе катер, світить сонце, ширяють чайки, звучить музика, і ти маєш змогу зійти на берег і рукою помацати цю вічну велич, створену природою. Ні! Мені не вкладається в голові. Сто шістдесят мільйонів років — і серед них якась малесенька мить людського життя. І та мить дісталася й на нашу долю, Славку. Цілком випадково. А ми, хоч як це дивно, не завжди вміємо нею розумно користуватися, і життя наше минає у вічних непорозуміннях, дріб'язкових клопотах, якійсь, я б сказала, варварській сліпоті й глупості. Люди тільки вдають, що вони вирішують якісь проблеми, котрі, до речі, самі ж і вигадують. Вирішать щось одне, з'являється інше, ще суттєвіше. І так без кінця. Я десь читала, що коли людство вирішить все те, що здається йому проблемами, отоді-то й з'являться справжні проблеми. Суєта суєт — і більше нічого. І в цій суєті спливає наше життя, ота дорогоцінна мить, відпущена нам вічністю. І вже ніколи її не повернеш.

— Так, Офелійко, наше життя складне і важке, але, на щастя, коротке,— пожартував Станіслав.— Та ми щасливі з тобою. Щасливі тим, що нам дісталася ота мить з шкатулки вічності, і ми її використовуємо, як уміємо. А тепер я запропонував би тобі не відривати коштовні часточки од відпущеної нам миті на абстрактні філософствування, повернутися до насущних реалій, а простіше — повернутися до наших екскурсоводів і послухати, які проблеми цікавлять їх. Боюся щось прогавити, а вони, бачиш, як жваво розговорилися. До речі, налаштуй свою косметичку.

— Все готово, Славку,— Ніна засунула долоню в свою валізку.— Було б що писати.

Вони непомітно підійшли до столика, зупинилися, прислухаючись до розмови.

— Ти занадто категоричний, Антоне,— запально доводив Козир.— Як-не-як — вона мати. Цікаво, як би ти повівся на її місці. Забудь нарешті свої давні образи. Це тобі не личить. У шахістів мусять бути міцні нерви. Вибач людям ті прикрощі, що вони завдали тобі. Пам'ятаю, ти сам колись говорив, що уміння вибачати — властивість сильних. А ти ж у нас, здається, сильна особистість.

— Годі про це,— сказав Гаркун, помітивши Ніну й Станіслава.— Розкажи краще молодятам, що відбувалося он на тих стрімчаках мільйони років тому. Чи не з цих, бува, кратерів виповзло на світ божий життя та й почало переливатися у дивовижну розмаїтість форм, аж поки не докотилося до homo sapiens, рядовими представниками якої є ми з тобою. Напруж свою пам'ять...

— Не знаю. Мене тоді не було,— серйозно відповів Олесь.— Може, ти пофантазуєш на цю тему.— Він звівся із стільця, пройшовся по палубі.— Подобається? — запитав Ніну, кивнувши головою на вкриті застиглою магмою скелі, що поволі віддалялись, огортаючись димкою.

Катер розвернувся і ліг на зворотний курс.

— Казка,— сказала Ніна, вмощуючись на стілець.— Але ми, здається, завадили вашій розмові. Ви щось так жваво обговорювали...

— Дрібниці,— обізвався Гаркун.— Не зважайте. У нас із Олесем безліч тем для постійних суперечок. От ми й торкнулися однієї з них.

— Цікаво, що ж це за тема, якщо не таємниця? — запитала Ніна, і Станіслав помітив, як її рука занишпорила по валізці, що лежала у неї на колінах.

— Чого ж... У нас таємниць немає. Просто Антон ніяк не може пробачити одній жінці, яка позивалася з нами після опублікування в журналі тієї злощасної повісті.

— А хто ж ця жінка? — вирвалося у Станіслава, і він одразу зрозумів, що його запитання недоречне.

— Не має значення,— ухилився од відповіді Козир.— Хто б вона не була — її треба зрозуміти. Бачте, нам не вдалося заховати її особу за псевдонімом, вона упізнала себе, обурилася, що ми розповіли про її інтимні зв'язки з Євгеном Тереном, тобто з чоловіком, якого ми назвали Євгеном, що ми, мовляв, поглумилися над його пам'яттю, понавигадували казна-що. А у неї — син. Що буде, коли він дізнається правду, яку вона приховала від нього? Процес вона, певне, не виграла, але спра-

ва набула такого розголосу, що за нас взялися вже не юристи, а літературні критики, які побачили в нашій писанині те, чого там немає, не було та й не могло бути, бо ми ставили собі за мету зовсім інше.

— У повісті ця жінка — Ірина? — допитувався Станіслав.

— Так,— сказав Гаркун, припалюючи цигарку.— Медсестра.

— І вона жива? — запитала Ніна.

— Жива, здорова,— Гаркун подивився довкола.— Олесю, он твоє місто. Справді, з моря воно виглядає чудово.

— А я ж говорив вам,— сказав Козир.— Погляньте, яка панорама!..

— Та жінка і тепер працює медсестрою? — боячись перервати розпочату розмову, запитав Станіслав.

— Беріть вище. Тепер вона знаменитість.

— А де вона мешкає? — Ніна ніби ненароком поклала на стіл косметичку і ледь помітно підморгнула Станіславові.

— Цього ми вам не скажемо. Ні до чого це вам,— холодно мовив Гаркун.

— А син? — допитувалася Ніна.— Він теж живий?

— З ним усе гаразд. У нього велике майбутнє,— сказав Гаркун.

— Напевне, він уже дорослий?

— Красень. Я вас якось познайомлю. Запевняю, люба принцесо, ви відразу закохаєтесь у нього. Станіславе, ви не будете на мене ображатись?

— Чого ж...— знічено мовив Станіслав.— Це той, про якого писала Ірина у своєму листі, якого поклала в саркофаг до Євгена Терена?

— Той самий.

— Здається, його теж звали Євгеном?

— У нас він Євген. Насправді ж... Та не будемо випереджати подій. Я обіцяю вас познайомити. За однієї умови: якщо ви збережете таємницю. Адже він не знає правди про свого батька. І ви розумієте... Якими очима він подивиться на матір, як вона сприйме те, що він дізнається правду?

— Так, так...— Ніну розпалювала цікавість.— І коли ви нас познайомите з ним, Антоне Карповичу?

— Усьому свій час. Бач, яка нетерпляча.— Гаркун пригладив розкуйовджене вітром волосся.— Ось повернемося додому...

Станіслав кинув сердитий погляд на Ніну, повернувся до розмови з іншого боку.

— Олесю Архиповичу, ви сказали, що після опублікування повісті за вас взялися критики. Я уважно стежу за пресою, особливо за публікаціями, які стосуються фантастики, футурології, і ніде не зустрічав критичних статей про вашу повість. Де публікувалися ці матеріали і хто ці критики?

За Козира знову відповів Гаркун:

— Надто один розумник був заповзявся, земля йому пухом. Чув, Олесю,— звернувся до Козира,— не стало серед нас нашого благодійника. Віддав богу душу.

— Туди йому й дорога,— сплюнув Козир.— Обливав брудом, скільки вистачало ядучого хисту. Підлий чоловік був. А між тим треба пам'ятати, що право критикувати заслуговує лише той, хто переконав людей у своїй любові до них, в здоровому глузді своїх суджень.

Цей же, навпаки, всією своєю чорною діяльністю показав свою ненависть до людей. Жодного порядного рядка не вийшло з-під його пера. Тільки — отрута, бруд, жовч...

— Тож і не дивно, що за його труною йшло лише кілька, мабуть, таких самих, як і він, чорноротих лакуз,— докинув Гаркун.— Чесних людей не обдуриш.

— Це вже точно,— категорично заявив Козир.

— Я, здається, здогадуюсь, кого ви маєте на увазі,— сказав Станіслав.

— Кого, Славку? — не втрималася Ніна.

— Помовч, Ніно. Потім. Ви особисто знали того критика?

— Аякже. Заробив він на нас грошенят. А те, що ви його не читали — не велика втрата, молодий чоловіче. Не читали його чесні люди за життя, тепер тим паче не будуть читати. Кому потрібна ота брудна писанина? — Гаркун помовчав, щось розмірковуючи, потім звернувся до Однорічка: — Ви, Станіславе, давно читали нашу повість?

— Щойно перечитав перед поїздкою.

— І ви теж вважаєте нашого героя таким, яким його побачив наш критик? Духов-

ним нікчемою, соціальним злочинцем, який вочевидь протиставив майбутньому всю нашу епоху.

— Ніскільки. Я навіть десь глибоко в душі симпатизую йому, хоч мені жаль Євгена, бо й справді, якщо уявити себе на його місці, одиноким, відірваним від рідного коріння, штучно пересадженим на несприятливий грунт...

— От бач, Олесю,— це саме те, що й хотіли ми сказати своєю повістю. Не звинуватити сучасників у якихось гріхах, у духовній нікчемності, хоча, безперечно, всі ми небезгрішні; не протиставити їх людям майбутнього, а наголосити єдине: люди, живіть у тім часі, в якому ви народилися, трудіться на нього, наближайте майбутнє, але будьте дітьми свого часу, інакше... Ви правильно зрозуміли наш задум, Станіславе. Справді, життя Терена серед людей майбутнього гідне співчуття, а за біблійними канонами воно рівнозначне розіп'яттю Христа.

Гаркун звівся, узяв навіщось Нінину валізку, відсунув її на край столу, інтуїтивно рука дівчини потяглася до неї, і Станіслав помітив, як затремтіли її пальці.

— Та вимкніть ви, люба принцесо, свій портативний, він заважає вам слухати,— ніби між іншим зауважив Гаркун, знову прикурив сигарету, артистично клацнувши запальничкою, потім заховав її у кишеню.— А втім, коли вам так подобається, нехай працює. Але конспіратор з вас нікудишній. Я запримітив вашу хитру косметичку ще тоді, вдома, коли ви приходили до мене вперше. Чути тріск.— Гаркун засміявся, спостерігаючи, як густо почервоніло завжди бліде Нінине обличчя, запримітив, який осудливий позирк кинув на неї Станіслав, і, ніби нічого не сталося, вів далі, звертаючись тепер чомусь тільки до Ніни:

— Бачите, люба принцесо, аби догодити офіційній думці, наш критик вдає, що він уже тепер живе не у якомусь там вигаданому нами, як він зволів висловитися, ідеальному суспільстві космічної єдності майбутнього (хоч, повторюю, ми його не вигадували, ми його бачили і деякий час жили в ньому), а в сучасному реальному, ідеально влаштованому суспільстві, в якому, бач, уже не існує ні егоїстів, ні брехунів, ні лицемірів, ні кар'єристів, ні хапуг, ні блюдолизів, ні, ні, ні... Усе це, мовляв, незначні пережитки минулого, які на здоровому тілі ним-таки тепер уже й справді вигаданого, а не реально існуючого ідеалу сучасності видаються такими собі малісінькими рудиментами, що їх і помітити можна хіба що під електронним мікроскопом, а якісь там недолугі фантазери Козир і Гаркун навели на них цей мікроскоп, аби скомпрометувати той ідеал. Наче в тому була якась потреба, наче він сам себе не компрометує як такий, що не існує насправді, наче від того комусь буде краще. Хоч кажу ж ще раз: такої мети ми перед собою не ставили, та це й не випливає з концепції нашого твору. Все це у нього від лукавого. Все це заздалегідь продумана вигадка на догоду тій же офіційній думці, яка була надійним щитом для подібних фарисеїв, за ним вони почували себе, як у бога за пазухою, ба, навіть краще. Хоч... де той бог? Його свого часу теж вигадали такі ж фарисеї.

— І хоч би що ми написали у тій повісті,— обізвався Козир,— хоч би яку мету перед собою поставили, наш критик, будемо так його називати, знайшов би у ній те, що йому треба знайти, а не те, що було там насправді. Його ярлик був виготовлений заздалегідь, виготовлений під штамп, залишалося підставити імена, прізвища, повправлятися у термінологічному словоблудстві — і готово. Можна чіпляти. Думка мінятися не могла.

— Смішний ти, Олесю! — голосно зареготав Гаркун.— Яка думка?! У нього ніяких думок не було ніколи. Йому нічого було думати. За нього це робили інші. Адже зі своїми думками й на неприємність можна наразитися. А так — усе просто. Існує офіційна думка, а твоя — критика — з нею збігається. А коли ота пуста словесна еквілібристика, під яку підведено ідеологічну основу, набуває статусу офіційної думки, тут уже не до жартів. Ось так, дорогенькі мої, можна все повернути, зробити з мухи слона.

Гаркун замовк.

— М-да,— затарабанив пальцями по столу Станіслав.— Уявляю. Нелегко, мабуть, вам довелося з тією повістю.

— Нелегко,— підтвердив Козир.

— А ви пробували спростувати, захиститися? — запитала Ніна.

Гаркун пояснив:

— Ми опинилися в ситуації, коли захищати себе можна було лише незаконним шляхом. Але ми відмовилися від такого захисту. Ми просто замовкли. І кожен зай-

нявся своїм ділом. Я — шахами, Олесь накачує м'язи підліткам. Сучасним бройлерам. Здається, так їх тепер називають. Так би мовити, прищеплює їм фізичну культуру, без якої вони, бачте, не будуть гармонійно розвиватися. А що нам залишилося робити? І хоч часи змінилися, але й ми вже не ті. Втрачено даремно найкращі, найпродуктивніші для людини роки. Сумно все це, але факт. Скільки можна було зробити! І не тільки нам так «поталанило». Ціле покоління людей прожило пустоцвітом. За винятком одиниць, котрим правдами й неправдами вдалося пробитися крізь заслони словоблуддя, чиношанування, фарисейства, підлабузництва, непотрібного опікунства, гніту будь-якої свіжої думки, що йшла врозріз із офіційною тріскотнею про загальне благополуччя. Ціле покоління людей... Але і це мало втішає. Завжди відчуваєш на душі якусь гризоту, ущербність, наче завинив перед кимось.

— Насамперед, Антоне, ми завинили самі перед собою.

— Хто це «ми»? — Гаркун втупився в Олеся гострим поглядом.

— А все оте покоління, про яке ти говориш, що прожило пустоцвітом.

— Це ж чому?

— Бо поводилося, як отара баранів, яка покірно йде, куди її гонять.

— Твоя правда,— згодився Гаркун.— Але годі про це. Давай краще помилуємося панорамою вашого міста. Катер скоро причалить, а ми тут непотрібні теревені точимо. Від цього нічого не зміниться. Ходімо на верхню палубу.

Вони швидко зібралися і, проштовхуючись крізь натовп, піднялися на верхню палубу, де також було повно людей.

Сонце низько повисло над горизонтом, скісними променями освітило черепичні дахи старих будівель, що почіплялися на стрімких пагорбах, стікаючи з них до моря вузенькими кривульками вулиць, і білокам'яне громаддя сучасних висотних споруд на самому березі затоки зеленим глянцем забуяло у свіжому листі тропічної рослинності, гострими блискітками розсипалося по гребенях дрібних хвиль, які лагідно стелилися під форштевень катера. Пролунав гудок — і катер почав розвертатися, заходячи до причалу.

— Ну, що скажете? — не без гордості за своє місто запитав Козир.

— Справді, як на картині,— сказав Гаркун і запитав у Ніни: — Ви задоволені прогулянкою?

— Дуже вам вдячні. Особливо Олесю Архиповичу. Це його ідея.

Вони стояли на палубі серед принишклого натовпу, милувалися краєвидами, катер уповільнив хід, описав півколо і лівим бортом почав швартуватися. Подали трап, і пасажири зійшли на берег.

— А тепер за мною! — скомандував Козир.— Нас чекає смачна вечеря.

Гаркун задоволено потер руки:

— Подивимося, чим ти нас пригощатимеш. Мабуть, у себе в домі ти запровадив меню, запозичене там, у людей майбутнього?

— Дещо є,— сказав Козир.

— От і пригостиш наших дорогих гостей. Що ж до мене, я віддаю перевагу шматкові смачної шинки, тарілці гарячого борщу, окрайцеві хліба, натертому часником, і чарчині горілки для апетиту. Надіюся, знайдеться у тебе й таке?

— Для тебе знайдеться все,— засміявся Козир і по-дружньому поплескав Гаркуна по плечу.— Ходімо вже, а то нас заждалася дружина. Наказувала не баритися.

— У такому разі давайте зупиняти таксі,— запропонував Гаркун.— Так буде швидше.

— Навіщо? — здивувався Станіслав.— Поїдемо моїм автомобілем. Ми зупинилися зовсім близько звідси. Он у тому будинку,— він показав рукою на будинок Есмеральди Іполитівни, що червоною черепицею даху виринав із густої рослинності.

— Геніально! — зраділа Ніна.— Тоді я швиденько перевдягнуся. Не йти ж мені у гості в такому вигляді,— вона провела руками по своєму бездоганно припасованому до талії дорожньому костюмі.

— Правильно. Перевдягніться, Ніно. Офелія мусить мати елегантний вигляд. І не забудьте забути вдома свою косметичку. Вона вам ні до чого. З нею ви почуваєтеся непевно,— не забарився вколоти Гаркун.

— Постараюся, Антоне Карповичу,— Ніна опустила очі й відчула, як її щоки знову заливає рум'янець.

Коли вони вийшли на набережну і попрямували до будинку Есмеральди Іполи-

тівни, Станіслав повернувся до незакінченої на катері розмови. Він обережно запитав Гаркуна:

— Антоне Карповичу, а виведений вами у повісті образ Олександра Івановича, цього вельмишановного професора, теж має свого прототипа?

— Має. До того ж цей прототип — гарний, виявилося, тип.— І, звертаючись до Козира, запитав: — Ти чув, Олесю, що встругнув наш вельмишановний професор? Всього можна було сподіватися, але щоб такого!..

— А що? — зупинився Козир.

— О, та ти в своїй провінції газет не читаєш, від життя відстаєш. Наш Олександр Іванович звинувачений у плагіаті. Фейлетон був у газеті. Не читав?

— Не читав.

— Тоді слухай. Професор оточив себе аспірантами, подібними до Євгена Терена, і примушував їх збирати матеріали для своєї монографії. А ті, не мудруючи лукаво, абзацами списували з книжок його ж таки колег і підсовували своєму шефові. Монографія вийшла друком, отоді-то й зчинилася веремія. Професора, як мовиться, застукали на гарячому. Скандал...

— Яка ганьба! — вигукнув Козир.— От тобі й наука! Правду говорив Терен: чистої науки не буває, брудна наука... І чим же, Антоне, все закінчилося?

— А нічим. З таких сходить усе, як з гуся вода. Ну, там розберуть на зборах, у гіршому випадку догану винесуть, яку через рік знімуть. Не бійся, ученого ступеня не позбавлять. Чомусь так робити не заведено. Вчений ступінь присуджується довічно.

— Так, так. Ворон воронові око не виклює,— розмірковував уголос Козир.— Сьогодні тебе схопили за руку, завтра мене. Отож треба бути солідарними. До того ж списувати один у одного як не цілими абзацами, то принаймні думки красти — стало нормою, не вважається злочином. Либонь, саме тому розплодилося тих учених, як сарани. Штук по три на кожну нормальну людину.

— Твоя правда,— погодився Гаркун.— Справжніх учених, котрі рухають науку, на пальцях можна порахувати, зате докторів наук... Ім'я їм — легіон. Але хоч би там як — погорів наш професор, зганьбився.

Гаркун і Козир так захопилися, що забули, мабуть, про присутність Ніни і Станіслава, які мовчки слухали їхню розмову, аж раптом Станіслав запитав:

— То, виявляється, професор Цівка Василь Павлович, про якого все наше місто говорило після опублікування того фейлетону, і є прообраз вашого Олександра Івановича, аспірантом у якого був Євген Терен?

— Так, це він,— схопився за голову Гаркун.— Ви його знаєте?

— Знаю. Він часто бував у нашій бібліотеці. Пам'ятаєш, Ніно, такий завжди чемний, розважливий, елегантний...

— Прилизаний до нудотної непристойності,— підхопила Ніна. — Не чоловік, а слизняк. Від такого нічого гарного не чекай. Одразу видно: з поріддя лакуз.

— Мабуть, і Теренові засів він у печінках гірше хвороби, коли першим, кого згадав, заговоривши після п'ятсотлітньої сплячки, був саме він, його шеф. Як це у вас там: «Шеф свиня... Високоосвічений мерзотник... Дипломований мерзотник...» Здається, так, Антоне Карповичу, характеризував його Терен? — допитувався Станіслав.

— І, виявляється, не помилився. Але ж... Погоріли ми з тобою, Олесю. Проговорилися, мов необачні хлопчаки...

— Проговорилися,— чухав потилицю Козир.— Сказано: язик мій — ворог мій.

— І ще сказано: слово не горобець. Вилетить — не спіймаєш. Сказав «а» — треба говорити «б». Краще вже нехай молодята дізнаються правду від нас, аніж од того плагіатора, того прилизаного слизняка. Адже ви, Станіславе, тепер, напевне, будете розшукувати цього Василя Павловича, аби дізнатися від нього про особу Євгена Терена?

— А що його шукати! — сказав Станіслав.— Сам прийде за першим моїм телефонним дзвінком. Я теж інколи підбираю для нього матеріали в своїй бібліотеці.

— Ясно,— мовив Гаркун.— Отже, нам нічого не лишається робити, як розповісти, хто такий Євген Терен. І ми вам розповімо, але за однієї умови: нехай це буде нашою спільною таємницею. Як, Станіславе?..

— Я згоден.

— А ви, Офелійко?

— Я теж,— не роздумуючи, погодилася Ніна.

— Річ у тому, що нам би не хотілося, аби змінилися стосунки між матір'ю і сином після того, як син дізнається правду про свого батька. Адже мати, і ми це знаємо напевне, приховує від сина правду про те, куди подівся його батько. І, мабуть, правильно-таки й чинить. От, наприклад, ви, Станіславе... Як би було вам, коли б... Ви маєте батька?... Хто він?..

— Ні, я свого батька не пам'ятаю,— голос Станіслава затремтів.

— А де ж він? — домагався Гаркун.

— Загинув у авіаційній катастрофі. Десь над океаном... Ще до мого народження.

— І звідки ви яро це дізналися?

— Розповіла мама. Зрештою, про це знають усі.

— От бачите,— Гаркун узяв хлопця за руку, щиро подивився йому в очі.— Розповіла мама... А тепер допустимо, що мати приховала від вас істину. Уявіть її стан, коли вона довідається, що син знає всю правду.

— Не треба так жартувати, Антоне Карповичу! — вигукнув Станіслав.— Зупиніться... Невже?..

— Так, Станіславе. Ви хотіли знати правду. Тепер ви її знаєте. Ваш батько, Станіслав Костянтинович Однорічко, і Євген Терен — одна й та ж особа. А Ірина — ваша мама, Ольга Петрівна. Пам'ятаєте у тій записці, яку знайшли в саркофазі, вона повідомляла: а сина я назвала твоїм ім'ям. Вона дала вам ім'я Станіслав, на честь батька. Ми змушені це сказати, навіщо морочити вам голову?

Станіслав стояв, як укопаний, не знав, що сказати. Новина приголомшила його, він не чекав такої розв'язки, не був підготовлений до її сприйняття. Губи його тремтіли, обличчя пополотніло, ніби у мерця, і Гаркун завважив про себе, як він зараз схожий на свого батька.

— Та ви заспокойтеся, любий хлопчику,— підійшов ближче Козир.— Візьміть себе в руки... Будьте справжнім мужчиною. Життя — складна штука. Але тим і цікава.

— Заспокойся, Славчику,— Ніна дістала хусточку, витерла холодний піт, що раптом рясно виступив на його чолі.— Заспокойся, любий... Не треба...

— І пам'ятайте про нашу домовленість,— нагадав Гаркун.— Не втаємничуйте у своє відкриття матір. Гаразд?

— Гаразд...— стишено видихнув Станіслав.— Гаразд, Антоне Карповичу. Я розумію... Я буду мовчати... Я... Ми нічого не знаємо... Так, Ніно?..

— Так, любий...

— Зрозумійте. Коли Ольга Петрівна, ваша мама, дізнається, що ми розповіли вам про це, вона прокляне нас ще раз. А ми б хотіли бути надалі вашими друзями. До цього ми намагалися бути ними, хоч ви того й не знали. Тож не будемо псувати стосунків.

— Так це ви?... Це ви інкогніто постійно допомагали мамі усі ці роки? Он воно що? — Станіслав у розпачі закрив долонями обличчя.— Дорогі ви мої... рідні... А вона не знала...

— Чим були багаті...— буркнув Козир.— Але і про це їй теж не треба говорити. Тож, сподіваюся, ми залишимося друзями...

— І ще погуляємо на вашому весіллі,— намагався перейти на жартівливий тон Гаркун.— Справимо його як годиться, за всіма правилами. Беріть нас із Олесем за посаджених батьків. Що ви скажете на це, моя люба принцесо? — звернувся він до Ніни.— Чого мовчите?..

●

Шатров дочитував повість. Поступово написане Гаркуном і Козиром захопило його, він читав без будь-яких упереджень, забувши про настанови Одноріччка дошукуватися у творі того, що може наштовхнути на якусь карколомну ідею. Повість захопила його не як спеціаліста, а як простого читача, суто по-людськи схвилювала доля героїв, а надто Євгена Терена.

Додому прийшов пізно, засидівся у бібліотеці, журнал, в якому було опубліковано закінчення твору, прихопив із собою. Наспіх повечерявши, засів у своєму кабінеті. Поставив собі прочитати все до кінця, осмислити прочитане, приготуватися до розмови із Станіславом, адже той має скоро повернутися від Козира. Цікаво, з чим повернеться він?

Шатров сів за стіл, увімкнув лампу, старанно протер хусточкою скельця окулярів і почав читати останній розділ.

Понуро шумів осінній ліс. Прижовкле листя ледь помітно тремтіло на почорнілих віттях: прощалося з літом. Євген пробирався крізь чагарі. Вгорі за чимось назавжди втраченим жалібно тужили розлогі верховіття сосон. Осиротіло, мов мандрівники, що збилися зі шляху, в піднебессі курликали журавлі, перепoліскуючи молодими крильми тужаві струмені осінніх вітрів: шикувалися в перелітні ключі. Срібні нитки бабиного літа висли на гілках, плели тендітне мереживо павучих гойдалок.

Ядуча туга зайшла у Євгенове серце, огорнула його колючою осінньою мжею, крізь яку годі було чекати бодай заблудлого сонячного променя. Самотній, нікому не потрібний, брів лісовою стежиною, згорбившись під тягарем спогадів. Відчував себе птахом, який відбився від гурту і летить навмання, полохаючи невідрадним квилінням чорну бездонну ніч. Образа на людей, з якими доводилося мати справи як у попередньому, так і у новому житті, запала в душу, смоктала серце, борсала нерви. Він не відчував провини перед ними, навпаки, вважав їх основними винуватцями нещастя, що звалилося на нього. Адже саме люди своєю поведінкою, способом взаємостосунків визначили його життєві інтереси, погляди на світ і, зрештою, нав'язали саме такі, а не якісь інші норми моралі.

Ідеали... Мораль... Аморальність... Що це за поняття? Далебі кожен розуміє їх по-своєму. Звідси — основні суперечності між людьми. Адже скільки є прикладів, коли прекрасний ідеал окремої людини ставав на боротьбу із загальновизнаними, хоч і консервативними постулатами життя. Правда, нерідко він терпів крах. І тоді з-за лаштунків чулося насмішкувате улюлюкання про те, що він нежиттєвий. Хоч історія доводила протилежне. Ні, він, Терен, не належав до таких. Він не герой. Він був простою людиною. Але щось же бунтувало в його душі, прагнуло добитися своєї мети. Просто, мабуть, людській совісті потрібні експерименти. І ось тепер — все. Експеримент закінчено. Куди поділися його нездійсненні ідеали? І хто тут правий, хто винуватий — судити важко. Кожен правий по-своєму. Либонь, надто несприйнятливі були його ідеали для інших, якщо завели до тупика. Мабуть, вони були дуже примітивними. Інакше він не відчував би такого глибокого розпачу. Людина, що виходить на герць із життям, підносячи світле полотнище ідеалів, може бути знищеною, але ніколи не стане ницою духом. У нього ж сталося навпаки: він вистояв фізично, але впав духом.

Так розмірковував Євген.

Над головою тривожно шумів ліс, тихо струшуючи під ноги мертві пелюстки прижовклого листя. Євген ішов не кваплячись. Нараз перед очі випливло мертве обличчя академіка, який врятував його від людського гніву. Спокійне й одухотворене, воно не осуджувало і не вимагало нічого натомість втраченого життя.

«Не чіпайте його! Чуєте, не чіпайте. Він сам собі кара!»

Ці слова гучним відлунням дзвеніли у вухах, спонукали самому розібратися в усьому, визначити міру свого покарання. Це було найстрашнішим. Самому собі визначити кару.

Все далі й далі пробирався Євген поміж кущами вузенькою лісовою стежиною. Колючі пагони ожини чіплялися за одіж, дряпали руки. Віття дерев боляче стьобало по обличчю. Ішов, не знаючи куди. Маленький їжачок викотився на стежину, озирнувся довкруж і поспішив заховатися у кущах.

«Був — і немає його,— подумав Євген і зупинився.— Цікаво, на щастя чи на біду перебіг він мені дорогу?» — кисло усміхнувся, почуваючи себе глибоко нещасним.

Так. Було б значно простіше і легше, якби академік або люди самі осудили його. Тоді б він не мав цих гнітючих думок і тягар відповідальності якоюсь мірою звалився б із нього, ліг на плечі інших. Можна було б згодитися з їхнім рішенням або заперечити його, принаймні він мав би право на голос, право на протест. Тоді б він сказав усе, що думав про них. А так... Він позбавлений навіть цього права. Старий академік назавжди відібрав його і поніс із собою. І він уперше в житті зіткнувся з жахливою реальністю, коли в усьому потрібно розібратися самому. Розумів: треба щось робити, але не знав що. «Ти, Євгене, людина відсталої моралі»,— згадалися слова Ілонки. Легко сказати. Людина відсталої моралі. А запитати б її, що ж воно таке, мораль взагалі? Колись, у його часи, моральними були навіть війни. Тепер вони назавжди зникли з життя людей. Тобто —

стали аморальними. Але навіть від них залишилося щось таке, що ще довго живитиме моральні засади наступних поколінь. Можна допустити, що саме війни виховали в людині духовні сили мужності, відваги, сміливості, прагнення свободи, власної гідності. Може, саме вони розбудили в ній сили, які віками б дрімали в глибинах душі, не знайшовши шляхів свого розвитку. І хоч тепер ці сили спрямовуються в благородне річище діянь, але нікуди не подінешся від явищ, які породили їх.

Ліс густішав. Крізь хитро сплетену сітку жовтого листя нарешті пробилися остиглі промені передвечірнього сонця. Пахло прохолодною вогкістю в'ялої трави і терпкою згірклістю достиглих ягід ожини. Євген зупинився. Насторожено прислухався до дзвінкоголосої тиші. Ніщо не порушувало її. Зірвав кілька ягід і кинув у рот. Кислуватим холодком вони розтанули на пересохлому язикові. З кущів, злякано крикнувши, випурхнув птах. Пружними крильми залопотів по листю і, гублячи пір'я, шугонув у небо. Євген пішов далі. Гіркі спогади знову повернулися до нього, тупими молоточками били у скроні, вимагали відповіді.

«Отже, виходить, я вбив людину,— думав він.— Я вбивця. Якщо і справді так, якщо зважився на вбивство, значить, не цінував життя взагалі, в тому числі й свого. Між смертю й життям я вибрав смерть. Між смертю й життям... А чому б і ні? Можливо, це вихід?»

Розмірковуючи так, Євген осягнув, що йому зовсім не хочеться жити. Саме тут крилася відповідь на питання, які мучили його. Враз йому стало легко і вільно. Вихід знайдено. Тепер все його життя лягло перед ним, як стара географічна мапа, і він, ніби учень, розглядав її збоку, вивчав, боячись залишити поза увагою бодай найнесуттєвіші дрібниці.

Він вийшов на галявину. Перед ним відкрилася дивоглядна панорама. Навколо окутаний золотим серпанком у глибокій задумі стояв ліс. М'яке проміння надвечірнього сонця облизувало руїни його п'ятсотрічної могили, що почорнілими уламками проступала з-поміж урочистої застиглості білокорих беріз та поважних кленів. У таборі археологів не було нікого. Осиротілі намети чекали своїх господарів, вишикувавшись посеред галявини довгою шеренгою. Археологи, мабуть, поїхали на похорон академіка. Євген неприязно подумав про Дельфа, тепер він, певно, зустрівся з Ілонкою, і вони на всі лади обговорюють те, що сталося. Тепло-солона, як сльози, хвиля жалю до самого себе гострим струмом пронизала серце. Але він швидко зборов її. Тепер, коли рішення визріло, він намагався зосередитися на чомусь іншому, заспокійливому, гідному відповідальної миті. Спогади про минуле, солодка туга за чимось назавжди загубленим переповнили його єство. У тому далекому суворому світі, який існував п'ятсот років тому, залишилося його життя, залишився він сам. А тут, на мальовничій галявині лісу, посадженого ще його співвітчизниками, стояв інший чоловік із розбитим серцем, яке, догоряючи, конало в конвульсійних спазмах.

Так, у тому далекому світі серед людських вад і жорстокості він міг бути добрим і милосердним, міг любити і ненавидіти, любити і мучитись. А тут? Що міг робити він тут, в ідеальному космічному суспільстві? Доброчесність усіх цих людей тільки дратувала його. Доброчесність, побудована на рабах. Нехай і механічних, але рабах — переконував себе, хоч і знав, що все це не так. Просто він знову шукає собі виправдання і більше ні в чому не бачить його.

Євген підійшов до руїн. Захотілося побачити своїх законсервованих співвітчизників. Помалу, східець за східцем, зійшов у довгий, облицьований керамічною кахлею коридор і дістався люка. Відчинив і, присвічуючи ліхтариком, пірнув у чорну пащеку підземелля. Жухле світло затремтіло в склепі. Під прозорими ковпаками, покриті снігоподібною масою, тихо дивлячись сни, безжиттєво, ніби мумії, лежали вони, його далекі співвітчизники. Колючі дрижаки побігли по Євгеновій спині.

Що їм сниться? Минуле? Майбутнє?

Певно ж — минуле. Про майбутнє люди його епохи могли тільки мріяти. Сни ж завжди мають реальну основу. Мабуть, у снах їхнє попереднє життя обростає несуттєвими дрібницями, золотими сплесками вимислів, перетворюється у білосніжну, голубу а чи в рожеву казку. Справді, що може наснитися людині за п'ятсот років безперервного сну? Минуле? Тільки минуле. Як би він хотів зараз повернути його. Але час незворотний. Пожадливо краде він секунди у вічності і ніколи не повертає назад. Одну за одною. Одну за одною... Тук, тук, тук...—

пульсує годинник, наближаючи людям день і ніч, зиму і весну, літо і осінь. Час завжди спішить у майбутнє. А він хотів би повернутися в минуле. Хоча б одним оком глянути на нього, а тоді уже й...

І уявив себе Євген на вулиці рідного міста. Начебто повертається він, як блудний син, із далекої мандрівки, з цікавістю розглядає людей, впізнає знайомих, придивляється до будинків і парків, садів і скверів, бачить рідні місця, де минула його юність. Він знову опинився там, за горами і ріками часу, в далекому тридев'ятому царстві, в казковій країні своєї молодості, де треба нападати і оборонятися, захищатися і знову кидатися в бій, любити і ненавидіти, любити і мучитись.

Хвороба, випадковість, анабіоз, п'ятсот років — і знову життя, чуже, безрадісне. Експеримент? Так, експеримент. Але ж людина належить своєму часу і повинна розділити всі його радощі і турботи, доброчесності і вади, добро і зло. І тут немає вибору. Немає іншого виходу. І, можливо, саме в цьому найбільший експеримент людського життя. Загальна сума добра завжди перевершує зло. Саме тому й існують вони, люди сучасності, люди космічної моралі, серед яких він не зумів прижитися. Але що вдієш? Йому не поталанило. Він не зумів знайти своє місце в минулому і тепер повинен розплачуватися за все.

З великою тугою і ніжністю дивився Євген на задубілі воскові обличчя своїх співвітчизників. Суворі й мовчазні лежали вони, ледь проступаючи крізь біле покривало морозильної маси. І раптом Євгенів мозок пронизала жахлива думка. А що, як оживлять і їх? Примусять ні в чому не винуватих людей страждати і мучитися так, як страждав і мучився він? А що, як і вони перед лицем ідеальних стосунків нового суспільства покажуть свою моральну неспроможність, переживуть свою власну поразку? Непідготовлених, беззахисних кинуть їх у світ зовсім інших уявлень і понять, змусять жити за іншими законами і принципами. Чи зможуть вони засвоїти їх? Він не зміг.

Євген підозріло оглянувся. Начебто за ним міг хтось спостерігати у цьому порожньому склепі-морозильнику. Навколо чатувала тиша. Швидким рухом Євген схопив із підлоги гранітний уламок фриза і з усієї сили вдарив ним у плексигласовий ковпак. По прозорій відполірованій поверхні, ніби зморшки по обличчю пристарілої людини, в усі боки розповзлися глибокі тріщини. Він ударив ще раз, потім — ще...

З невгамовною люттю він бив і бив, аж поки з ковпаків не посипалися на підлогу гострі блискучі друзки.

Зупинився, переводячи подих. Тепер можна спокійно перепочити. Сів на мармурову плиту біля східців і витер із лоба холодний піт. Все. Діло зроблено. Тепер їх ніхто не зможе оживити. Ніколи вони не довідаються про той жах, який довелося перенести йому. Про жах потрапити в суспільство, яким колись марив, яке бачив уві сні, наближав усім своїм життям і в яке не зумів увійти досвідом життя попереднього.

Від дії повітря снігоподібна маса почала танути, і каламутна рідина потекла на підлогу. Євген сидів і спостерігав, як з його співвітчизників маленькими струмочками витікають залишки життя, що п'ятсот років дрімало в оцих страшних саркофагах. Все. Тепер їх ніхто не оживить. Тепер вони розчиняться в землі, змішаються з повітрям, стануть травою, листям, деревами, навіки поєднаються з природою. За п'ятсот років вона вже, либонь, скучила за ними, їй бракувало їх. Тепер вони в повній безпеці. Їхнє життя увіллється в єдине життя всесвіту. І більше ніколи вони не довідаються, що таке відчуження часом.

Спазма задухи підступила йому до горла. Він розстебнув комір і схопився на ноги: «Швидше на повітря, до сонця, в ліс!»

Хутко піднявся наверх і зачинив за собою ляду. Спотикаючись, вибіг із підземного коридора.

Над лісом збиралися вечірні сутінки. Голубувате прохолодне повітря огортало землю. У зволоженій траві вечорову пісню зачинали цвіркуни. Помалу, не шукаючи стежки, Євген побрів по галявині. Поминув табір археологів і вийшов до озера. Солодко засинаючи в обрамленні зелених заростів очерету і прибережних верб, воно стояло перед ним, наче блюдце, наповнене чистим сріблом води. Було тихим, безвітряним. Він довго сидів на березі, спостерігаючи, як на глибокому дні засвічуються перші зорі. Тиша і спокій, що чатували над озером, поступово вливалися в нього, і йому здалося, що десь усередині, під самим серцем утворюється

таке саме чисте і спокійне озеро. Він пішов берегом. Саме ось тут, на цій кладці, сиділи вони з Ілонкою, спостерігаючи незвичайне весілля валінурій. Саме тут вона розповідала йому про не доступну нікому любов цих непоказних квітів. Тепер їх уже немає. Мабуть, закінчилася їхня весільна пора.

Мов сновида, обійшов озеро, замкнувши якесь магічне, відоме тільки йому коло. Шукав дивних водяних квіток, здатних на самопожертву в ім'я нового життя. Але так і не знайшов їх. Вони вже давно спокійно відпочивали під водою, очікуючи наступного літа для своїх безрозсудних любощів.

Євген зупинився на піщаній косі.

Валінурія. Маленька, непримітна квіточка. Яка сила рухає її невтримним потягом до життя, що окупається тільки самопожертвою? Валінурія. Хто придумав їй таке ім'я? Що означає воно? Ним можна називати людей. Маленьких дівчаток. Ва-лі-ну-рія. Квітка... Ілонка... Щось є спільне в звучанні цих слів. Ілонка... Ілонка... Недосяжна його валінурія. Не судилося йому дотягтися до неї. Мабуть, своїм корінням він міцно загруз у далекій минувшині і, подібно недорозвиненому стеблу валінурії, не встиг дотягтися до сонячної поверхні життя. Залишалося одне: швидше перервати стебло, відірватися від кореня, спливти на поверхню, щоб там, прибитому хвилею до тихої заводі, навіки заснути, поступившись місцем іншим, розвинутішим квіткам.

Повагом, ніби перед сном, Євген почав роздягатися. Акуратно склав на пісок одіж і зайшов у озеро. Лоскітливо пестячи тіло, ласкою і теплом зустріла його вода. Рівними ударами пульсувало серце. Він прислухався. У вечоровій тиші, ритмічно карбуючи секунди, плинув час. Тук, тук, тук. Секунда за секундою... Секунда за секундою. Плинув, наближаючи майбутнє. Яким воно буде? Радісним і світлим чи покритим туманом невизначеності? Чим виміряти його? Де знайти такий годинник? Багато хитрих механізмів придумало людство, але такого годинника поки що немає. Часу не можна виміряти, не можна помацати пальцями. Він набирає реальної зримості тільки в діях людей і відраховується чисто умовно. І стає якось не по собі, коли замислишся над тим, що все життя — радощі і печалі, добро і зло, вся суєта перебування на цьому дивному світі — вимірюється якимись секундами, хвилинами, годинами, вимірюється такими ще недосконалими механізмами. Вимірюється нерівними проміжками простору в залежності від величини циферблата, по якому рухаються стрілки. Людина проходить один шлях, стрілки — інший. Різні шляхи, різні проміжки долі, і тільки він, час, спільний для всього. Для стрілок, для людей і для сонця...

Тук... тук... тук... відлічує секунди годинник на Євгеновій руці. Він зняв його, вийшов з води і поклав на білу стрічку піщаної коси. Потім помаленьку, аби не порушити епічної тиші, крадучись, ніби злочинець, пішов у воду, залишаючи за собою разочок дрібних бульбашок, що піднімалися із дна. Вода приязно розступилася перед ним, приймаючи тіло в чисте незаймане лоно. І вже потім, коли голова сховалася під поверхнею, на ній, наче німби, запульсували правильні кола і, розширюючись до неосяжності, згасли на глянцеві зоряної палітри. Там, де був їхній уявний центр, через деякий час, порушивши спокій озера, виринула непоказна маленька квіточка. То запізнілий цвіт валінурії, так необачно відірвавшись від стебла, сплив на поверхню шукати свою вередливу подругу. Звідки йому було знати, що вона вже кілька днів тому сховалася у товщу води, аби там виколисати плід нового життя?

Легенький вітерець підхопив безрозсудну квітку і поніс її до берега, туди, де на піщаній косі невтомний годинник відраховував секунди і дбайливо складав їх у незриму скриньку вічності.

Дельф торкнувся гілки, і вона захиталася. Важкі краплі роси, немов намисто, запорошали в траву. Легка тінь затремтіла на стежині. Відтак гілка впокоїлася. Дельф обережно відхилив її, пропускаючи перед себе Ілонку. Коли дівчина проходила повз нього, він не втримався і обняв її. Їхні погляди зустрілися. Похитуючись зеленим гіллям, в Ілончиних очах оживав викупаний зливою ліс. Мов пелюстки квітки, розтулилися і затремтіли уста. Дельф потягнувся до них.

— Не треба, любий. Тільки не зараз,— Ілонка відвела його руку і пройшла вперед. Хлопець відпустив гілку. Вона стрепенулася і патлатою лапою замахала вслід.

Що було в її незбагненному жесті? Докір? Осуд? Образа? Чи, може, доброзичливе побажання? Звідки знати!

Йшли понад лісом, окраєм квіткового поля, яке буйнувало різнокольорною ніною осінніх квітів. Були щасливі і печальні, сильні і слабкі водночас, як і всі люди, що будь-коли жили на Землі. І той, третій, незримо йшов поруч.

— Колись, дуже давно, на світі жила дівчина, і я схожа на неї. Так говорив він, розумієш?

— Розумію. І тому він покохав тебе?

— Мабуть.

— Дивно. Довгий золотий ланцюжок днів і ночей, зв'язок часів і непереборне прагнення людини до щастя...

— Якою була вона, ота далека дівчина? Можливо, чимось я наслідую, повторюю її?

— Можливо.

— Можливо, вона була доброю і лагідною, трохи печальною і замріяною і все те — печаль і ніжність, доброту і замрію — якоюсь мірою подарувала мені?

— На день народження? — спробував жартувати Дельф.

— У день народження,— виправила Ілонка.— І ця любов до всього живого, мабуть, теж... Але що це? Чуєш?

— Чую.

Вона торкнулася його руки і зупинилася.

— Музика...— ледь ворухнулися губи.— Чуєш музику?

— Авжеж.

Над полем, густо вкритим синіми, червоними, жовтими квітами, у спокійному непорусі вистиглого сонячного дня ніжними сплесками народжувалися і гасли веселкові мотиви.

Оркестр розташувався просто неба, посеред поля, наче вітрильник, погойдуючись на розмаїтих хвилях квітів. Із них, мовбито із степового марева, виринали білі фігури оркестрантів і диригента, що натхненно розмахував своєю магічною паличкою.

— Яке видовище! — захоплено мовила Ілонка.

Дельф промовчав. Обережно, аби не відлякати її замрії, він обняв дівчину за плече, і вони зупинилися, споглядаючи незвичайну картину.

Маленькі дерев'яні ящички — скрипки і віолончелі — розхитували впокійливу тишу погідного дня, виблискували проти сонця альти і валторни, глухо і натужно бухкала жовта шкіра барабанів. Музика то дужчала і поспішала, то уповільнювалася і слабла, зрідка в ній чулися ноти невимовного суму або навпаки — бриніли сплески радості. Вона перемішувалася з гіркуватим ароматом польового повітря і навіювала незрозумілі, але хвилюючі почуття. Її тужаві, нагріті сонячним промінням виграви пливли на незримих крилах, перехлюпувалися через цупке перевесло видноколу, яким підперезався степ, плюскотіли над ним умиротвореним спокоєм. А внизу, прислухаючись до ритму, оживали квіти, тяглися до сонця, зорили на нього наївно-здивованими оченятами. Милозвучні упорядковані ритми перемішувалися з чистим відволоженим повітрям, і здавалося, що ним значно легше, приємніше і вільніше дихати. Дельф випростав груди і на повні легені вдихнув цього цілющого повітря.

Ілонка слухала, затамувавши подих. Її уява малювала якісь фантастичні картини, бачені хіба що в снах.

...На прозорому незайманому тлі тремолюючих альтів, що, ніби іскри, пронизували таємничу завісу пітьми якоїсь казкової країни, ширяє крізь ніч золотокрила птиця, яка народилася з мерехтливої завії вогню і вітру. В польоті птиця губить із крила золоту пір'їнку, і вона, палаючи, плавко опускається на землю в грізну зачаклованість Кощеєвого царства. А там на неї чекає прекрасна дівчина-полонянка. Вона, мов чарівна фея, простягає вгору руки, підхоплює пір'їнку і піднімає її високо над головою. І враз яскраве світло розпанахує застояний морок, заливає русяве волосся феї, і райський сад із золотими яблунями, і золоті яблука, і граціозних полонянок, що, побравшись за руки, кружляють, немов балерини, у спокійному тужливому танку. І вже гудуть і розриваються залізні грати, і шурхотять накрохмалені плаття, святково, тендітно дріботять наложниці, струмиться, пульсує, переливається від дерева до дерева їхній незвичайний танок — і все далі і далі відпливає від темного царства злого Кощея. А пір'їнка розго-

ряється все яскравіше, освітлюючи їм дорогу. Чарівна фея, дівчина-полонянка, ще вище піднімає її над головою і, оглядаючись на темні злі сили, що причаїлися десь там, на кордоні світла і пітьми, швидко біжить, аби наздогнати своїх подруг. І вже тоді, як чорне царство неволі залишається десь далеко-далеко позаду — там, у страшній країні чаклунського впливу, надривно і глухо, мов стогін минулого лиха, ахнув і змовк барабан. А дзвінкоголоса флейта пройнялася тривожним квилінням.

Із срібного дзьоба птиці посипалися веселі дзвіночки, а з розкутого серця співом вирвалося звільнене світло.

— Жар-птиця! — мовила тихо Ілонка.

— Жар-птиця! — в тон їй повторив Дельф.— Блакитні і жовті очиці квітів... ягоди... коштовні камінці... пташине пір'я... жуки-світлячки... і ще хтозна-що... Мироділ правий. Все підпорядковується ритму. Так, Ілонко, дозрівають квіти. І, можливо, саме в цьому велика розгадка фізіології емоцій. У природі завжди існують прекрасні співзвуччя, а отже — і закономірність прекрасного. Її варто тільки відшукати.

— Як і щастя? — запитала вона.

— Як і щастя. Але цікаво: хто і коли написав цю музику?

Ілонка замислилася.

— Її написав невідомий нам композитор...— і додала, долаючи спазму сліз, що підступила до горла,— у далекому двадцятому сторіччі.

— Жар-птиця...

— Так, жар-птиця. Символ безцінної, недосяжної краси. Сидить вона у кришталевій клітці, очі горять, мов діаманти, а, літаючи на волі, любить клювати золоті яблука. Опівночі прилітає вона в райський сад, освітлює його спалахом свого серця, неначе запалює тисячі сонць. Одна пір'їнка з її крила здатна замінити найсильніше джерело світла, і тому коштовність такої пір'їнки ні велика, ні мала, але варта цілого царства. А самій птиці і ціни не скласти. Бо вона — прекрасна. А ще жар-птиця завжди приносить щастя. Так стверджують старовинні легенди...

Ілонка подивилася на Дельфа і, ніяковіючи, витерла дві великі сльозинки, що, увібравши в себе строкату розмаїтість світу, бігли по її зблідлих щоках.

ЕПІЛОГ

Шатров згорнув журнал. Підвівся з-за столу, замислений пройшовся по кімнаті, зупинився перед вікном, вдивляючись у темну шибку. Внизу деінде світилися вікна будинків, але вогнів було обмаль, стояла глибока ніч, місто принишкло, заснуло.

Справді, непростих проблем торкаються автори у своєму творі. Лише на перший погляд здається, що це така собі невинна казочка. А якщо копнутися глибше... Згадав Однорічка, його експеримент, проведений у бібліотеці з тим газетним повідомленням. До чого це все? Хлоп'яцтво! Якийсь самогубця комерційний радник Хорхе, кінозірка Аста Пауліна, потім — герої повісті, люди з прийдешнього — Гарт, Дельф, Ілонка, Вілена, Рос, Гуджараті, кумедний робот Тік, а поруч зовсім реальні, вихоплені з повсякденного життя люди — Терен, Олександр Іванович, Ірина, Таня...

Якщо йти за Однорічком і почати переказувати прочитане, як те він зробив з тим газетним повідомленням, проаналізувати ситуації, на свій розсуд витлумачити вчинки героїв, заодно домислюючи, що спонукало їх діяти саме так, а не інакше, можна нафантазувати казна-що. Але навіщо? Яка з того користь? Автори і без того продумали все, не порушивши основного — законів людського мислення, внутрішню логіку розвитку подій. Решта — чистісінька вигадка, фантазія. Хоч стоїть вона, безперечно, на реальній основі.

Шатров подумав про те, що здатність людини фантазувати підводить до її бачення зовсім іншого, дещо відмінного від звичного світу, але такого, який за певних умов міг би існувати справді. Так народжується новий вид мислення, який творить свій світ — світ поезії, вигадки, казки... Але ж і той світ ще ніхто не міг створити поза досвідом людства, ще ніхто не вигадав того, чого не існує в реальному житті. Виявляється, людське мислення обмежене певними рамками і найбуйніша уява може компонувати будь-що тільки з тих деталей, які існують у дійсності, у реальному навколишньому світі.

Саме цією здатністю і скористалися автори повісті, і сліпо повірити в те, що все це сталося з ними, як вони стверджують, було б чистісіньким абсурдом, розрахованим хіба що на простачків, подібних до Однорічка та Ніни.

Просто автори вигадали цікавий сюжет, наповнили його змістом, животрепетними проблемами, цілком реальними деталями і ситуаціями, за винятком хіба що переселення трьох своїх героїв у майбутнє. Зрештою, про можливості анабіозу нині точиться безліч розмов, висувається безліч різних гіпотез, що все більше й більше опираються на наукове підгрунтя. А щоб надати цій історії якоїсь достовірності, вигадали, що їм самим довелося побувати у майбутньому, побачити його на власні очі. Ідея створення машини часу теж не нова, вона захопила людину вже давно, і цілком природно, що автори допустили можливість її реалізації в майбутньому. Адже ж появився і увійшов у наше життя, наприклад, підводний човен, «сконструйований» спершу фантазією Жюля Верна. Таких прикладів безліч.

Ото і все. Чогось незвичайного, інтригуючого, такого, за що можна було б ухопитися, аби використати згодом у своїй футурологічній практиці, як те якимось невизначеним чуттям бачить Однорічко, Шатров не бачив. Що ж... У Станіслава надто бурхлива фантазія, отож і уявляється йому в кожній небилиці казна-що.

Так думав Шатров.

Він відійшов од вікна, почав збирати папери. Година пізня, пора відпочивати. Раптом відчув сильний поштовх, наче під ним, десь там, у глибині Землі, щось вибухнуло, долинув глухий наростаючий гул, що котився звідкілясь ізнизу. Забряжчали й розлетілися на друзки шибки вікон, гойднулася під ногами підлога, з полиць полетіли книжки, затанцював стіл, зі стелі посипалася тинька, заходили ходором стіни, і враз кімнату огорнула пітьма.

У його свідомості за якусь коротку мить калейдоскопічно спливло безліч картин, бачених раніше, зафіксованих пам'яттю, і таких, що вимальовувала швидка, як блискавка, уява: громохкі брили греблі ГЕС розліталися під натиском води штучного моря; велетенські вали котилися, мабуть, уже десь на півдорозі до його дванадцятиповерхового будинку (він стояв на лівому березі), змітаючи все на своєму шляху; виразно зринули обличчя дружини і дітей (десь поїхали відпочивати на південь); обличчя Станіслава і Ніни; бібліотека, через вікна якої ринули потоки води, розмиваючи стіни і виносячи крізь промоїни цінні книги, рукописи, каталожні ящички і ще якісь папери; вивернуті з корінням дерева; ріки, що потекли проти своєї течії; споруда інституту анабіозу і ті троє в морозильних саркофагах, замуровані, мов мумії, у глухому підземному бункері...

Ще сильніший поштовх вирвався із Землі, будинок затріщав, Шатров похитнувся, рука механічно вхопилася за стіл, але й він полетів разом з ним униз крізь проломлену підлогу. Почувся чийсь істеричний крик, яскравим спалахом сипонувся зверху клубок іскор, щось важке вдарило Шатрова по голові, і в ту ж мить світ фантастики і світ реальний перестали існувати в його вже не існуючій свідомості...

...А в цей час Станіслав, Ніна, Антон Карпович Гаркун і Олесь Архипович Козир безпечно сиділи в затишній квартирі Козира за святковим столом, обговорюючи, як краще зіграти весілля.

Заклопотана господиня — Козирова дружина — частувала дорогих гостей.

Петро КОШЕЛЬ

ТВІЙ ГОЛОС

●

Відлітає гай услід за вітром —
не догнати навіть літаку.
Варто бути світлим чоловіком
і вдихнути осінь отаку.

Плакати, гордитись? Може, й гоже
у житті людському йти на це,
бо давно лице у нас не схоже
на відкрите осені лице.

Суть природи людям не збагнути,
хоч у ній розчинимось навік,
нам її частинкою не бути,—
видно, завели нас гени вбік.

Відлітає гай услід за вітром,
кане десь у небесах на дно.
Що ж, поговори з двадцятим віком,
більшого не дано все одно.
Прокричи, вдихни повітря гостре,
встань хрестом на вицвілім плаю,
аби звізди, ріки і погости
вчули мить зупинену твою.

З російської.
Переклав *Петро Скунць.*

●

В білоруській хаті
три вдовиці сиві,
три вдовиці сиві
пісню зачинають.

Пісню зачинають
про милого друга,
що лежить в далекій
стороні німецькій.

Зося і Марися
та іще Агата.
Сніжок молоденький
припорошив ганок.

З древньої ікони,
з темного покуття
Миколай-угодник
дивиться й жаліє

Зосю і Марисю
та іще Агату.
Та зарадить більше
він нічим не може.

Щоб живий Микола,
та другий Микола,
та Микола третій...
Ті б допомогли їм.

Переклала *Галина Тарасюк.*

●

Скрипнули двері, заходить батько:
— Дзе маці?
Скрипнули двері, заходить мати:
— Дзе бацька?

Ось так одне одного і шукають,
а хуга свище, світами шугає,
і стіни хати тремтять на вітрі.
Мій батько Женя і мама Віра.

Скрипнули двері, заходить батько:
— Дзе маці?
Скрипнули двері, заходить мати:
— Дзе бацька?

На перегірклій промерзлій тверді
один, зневірений у безсмерті,
з обличчя стираючи пізнє ридання,
стою і слухаю їх запитання.

Скрипнули двері, заходить батько:
— Дзе маці?
Скрипнули двері, заходить мати:
— Дзе бацька?

— Дзе бацька?
— Дзе маці?

Переклала *Галина Тарасюк.*

ПОБАЧЕННЯ

Я знаю, що ти відгукнешся,
Хай навіть не зараз, а все ж,
Крізь час оцей — суттю проб'єшся,
Крізь двері закриті пройдеш.
У світі незнанім, у вирі
Космічнім — аж дух перетне,
Твій голос, неначе в квартирі
Вечірній, покличе мене.
І душі примарні навзаєм
Зіллються в пориві легкім,
І як ти заплачеш, я знаю,
За тілом прекрасним своїм.
А тіло — розвіялось димом,
Мотив його — стишений весь —
Летить десь над вранішнім Римом,
А може, над Пензою десь.

●

Ти полями нечутно пройдеш
Під грачиним багатоголоссям,
Там, де жито п'янке, молоде
Доливає важуче колосся.
І збагнеш у спокійний цей день,
Осягнеш у хвилину красиву:
Щастя — жити і тратити силу
Для своєї землі і людей.
Синій ліс і листок на льоту
По-новому побачиш, як чудо.
Щастя — в пору таку золоту
Добрий шепіт Вітчизни почути.
Сліз дешевих я не проливав
І завжди зневажав суєсловів,
Та самі тут проллються слова,
Повні світлого суму й любові
Про цю землю, про жито й життя,
Про велике мистецтво народне,
Бо немає святіш почуття,
Ніж синівське чуття благородне.
І допоки живим залишусь,
І допоки справляюсь з бідою,
Наче хлопчик маленький прошу:
Не облиш, не мини добротою.

Переклав *Василь Гей.*

●

Болію за нашу державу,
за славу її і неславу.
Які в нас чудові скрізь люди...
Які велетенські заводи...
Які ластівки над стогами...
Нехай же
від нас їй прибуде
щоденної ласки, турботи,—
так матері допомагаєм.

Переклав *СтаніславРеп'ях.*

ПОГЛЯД У СОРОК ПЕРШИЙ

Не спромоглись загартувать
ані свої, ні людські біди.
Над Білоруссю круків рать
кричить-вола несамовито.
В руїнах Брест,
палає Мінськ,
бреде знедолена родина.
В розривах бомб, снарядів, мін
від болю стогне Батьківщина.
І встануть з попелу нові
міста, що сповнені величчя.
Та не повторяться повік
ні чиїсь долі, ні обличчя.
Зіниці дивляться всякчас
із того року, з виру фронту...
Їх відокремлює від нас
одвічна риска горизонту.

ХТО ЦЕ?

Може, на пречистім нашім полі
Знов Батия жеребці іржуть?
Ні, давно вже, дякувати долі,
Їх стремена перейшли в іржу.
Але хто ж то з комариним писком
Над землею зачинає гвалт?
Був мій дім і завжди буде чистим.
Радий гостеві. Мошві не рад.
Тож собі не застуйте ви зору,
Гляньте, як вінчає лісу тло
Добре, та одначе і суворе
Слов'янина праведне чоло.

Переклав *Олександр Олійник.*

Олександр ДОВЖЕНКО

СТОРІНКИ ЩОДЕННИКА

Публікація О. М. ПІДСУХИ.

14 VI 1946

Дванадцята година. Не сплю. Мене з'їдає туга по Вкраїні. Завтра мушу «захищати» в Міністерстві план фільму, мов злодій чи жулик, що виторговує собі копійку.

А я лежав і ходив сьогодні з важким болючим серцем і думав лише про одне в плані: виживу я сю «Жизнь в цвету» чи вмру, упавши на дорозі. І якийсь голос з глибини душі сумне мені промовляє: — Ой людино, людино моя, прислухайся до свого смутку. Сьогодні Ваня Запорожський приніс мені мої останні фото. Я глянув і відчув, що не довго вже ходить мені по чужій землі. Скоро одвезуть мене на мою рідну Україну. Жалько мені Юлю. Жалько покидать вірну дорогу душу на загибель і поневіряння серед вовків.

З усіх пристрастей людських етична пристрасть — єдина достойна і справжня пристрасть.

Якщо чуєш жарт, шукай в ньому приховану правду.

Тільки сміхом можна беззлобно знищити зло.

15 VII 1946

— Дядя, дядя, дай хлєбушка!

Дві станції від поруйнованого Орла, города нашої кривавої слави. Руїни. Ями від бомб. Станційний бруд. Порожні, випалені сонцем, невиорані поля.

— Кому смородини?

— Пиріжків кому?

— Дядя, дядя, дай хлєбушка.

Люди обідрані, землисто-немиті, сумні.

Сум. Над ланами, над дорогами. Над країною стоїть сум.

Хлопчик маленький просить хлібця.

І співучий голос його нагадав мені робітницю мою Мавру Афанасіївну. Вона теж звідси. І в неї така красива мова.

— Дай хлєбушка-а!

Багато землі, мало хліба. Було, є й буде.

Люде возненавиділи землю. Прокляли її і зневажають. Опустилися руки.

— Стій! О, ножиці. От кляті фріци. Отакі ножиці кинути. Терунов, підніми. Та обережно, може, вони заміновані. Ще полетиш у повітря, як курка.

Терунов плазує на животі біля ножиць. Боїться доторкнутися.

Продовження. Початок у №№ 4—7.

— Обережно, кажу. Мо', там проводок до міни. (Шоферу). Подайте машину трохи назад, бо ще, чого доброго, вибухне міна, покалічить усіх.

Машина од'їхала. Всі не зводять очей з Терунова, якого до уваги не брали. Він мав завдання взяти з дороги ножиці і покласти їх до «віллiса», на якому їхав «Рузвельт». На другий день «Рузвельт» звелів викинути ножиці геть.

— Прокляті фріци.

А оце я пишу в п'яному стані, так що хоч читайте, хоч ні, мені все одно.

П'ю й плачу.

Діла. Думав, нап'юсь — співатиму. Так заспівати хотілось! Аж вийшло ось що: плачу. Така слабість душевна напала на мене.

20 X 1946

Наприкінці Яремчукового оповідання до кімнати, до куреня підійшов П. Гулак. З останніх слів Яремчука він зразу збагнув, про що йшла мова. Очі його засвітились цікавістю. Йому захотілось самому розповісти про все, про всю пригоду отих от двох нещасних жінок, і слово за словом він розповів всю історію, яку тільки що закінчив Яремчук. Видно, він теж був її свідком й учасником. Все було те саме. Жінки, місце, факти — все рішуче. І в той же час се було абсолютно інше оповідання.

Більше того, воно було цілком протилежним за змістом. Страшна правда повернулась до нас своїм зовсім іншим боком і із злочину, зла і ненависті, з брудних лайок, проклять і глуму, в огні жорстокості, освітлені добрим промінням Гулакового серця, виникли замість злочинниць дві великомучениці, двоє людських страждань.

27 X 1946

Довго лаявся Кравчина з канадськими солдатами. Називав їх прислужннками капіталу, лакеями, безбатченками і всіма іншими непотребними словами. Прозивав наймитами і лизоблюдами.

Вони теж не лізли за словами в кишеню. Прозивали його старцем, жебраком, кріпаком, і чортзна-чим тільки не прозивали, вихваляючись своїм багатством і культурою.

— Яка культура? Хіба се ваша? Що ви мелете? Все це чуже. Чим ви вихваляєтесь, дядьківня дурна? Пригадайте, з чим ви приїхали до тієї Канади. Пройдисвіти. Я ж твого батька знав. І матір.

Зареготали пройдисвіти. Тоді Кравчина плюнув і пішов геть.

І от один з них раптом:

— Дядьку, а скажіть мені, чи стоять над Ворсклою оті три вербички, де ми гуляли колись? Оті вербички, чи стоять вони над водою?

Та й заплакав. Тільки їхній унтер не знав, чого вони...

Тоді Кравчина пожалів їх, почувши, що де б людина не тягалася, як би не потопала в розпусті і безвірництві, вона зостається людиною.

3С X 1946

Людство вступило в останню фазу своєї трагедії. І трагедію йому принесла наука. В палкому бажанні прискорити загибель фашизму найбільші в світі вчені створили те, чого вони боялись і не хотіли робити — атомну бомбу.

Вона попала в руки правителів і вже нависла над світом, як неминуча загибель.

Цивілізація доживає свої останні часи. Недаремно Ейнштейн вважає, що його наука принесе людству смерть.

Я не думаю, щоб на землі, в усякому разі в Європі, у високоінтелектуальних колах знайшовся хоч один куточок, де б не панував глибокий песимізм.

Наближається голод. Вимре не один десяток мільйонів людей. Загине половина мого нещасного народу на багатій нещасливій землі. А решта плазуватиме в жебрацтві. І нігде ні в книзі, ні в газеті ні одного рядочка, не те що крику, чи прокляття, чи жалю, а навіть передсмертного зітхання. Навпаки.

Живем і багатіем, плазуючи вперед до голодраного царства, думаючи, що обдурили весь дурний світ.

7 XI 1946

Реве радіо. Шумить Червона площа. Несуть прапори люде, одягнені в чорне. Поети кричать панегірики. Музика грає «Славься, славься, наш русский царь». Ура! Ура! Горді, неприступні диктори промовляють урочисті, горді, самовпевнені слова. Справедливість і гідність тільки у нас. І ніде нема демократії, крім нас. І нікого світ так не повинен любити, як нас, преклонятися нам... і боятися нас, бажаючи миру і щастя в майбутньому для всіх. Іменем радянського народу! Іменем Батьківщини! Слава, слава, слава! Музика. Новий гімн потрясає урочистою міддю й барабанами мою кімнату.

І я вилітаю з неї. Я лину на Вкраїну, заглядаю у вікна убогих хатин, де вдови сумують і діти, де пухне од голоду народ.

...Командуючий парадом високо підняв шаблю!.. Круто зробив крок убік! Барабани! Почався торжественний марш! Чіткий крок. Бездоганна стройова виправка...

Скільки людей помре в сьому році?

29 XI 1946

Я мрійник. Я реконструюю місто перший... Обком — Інтурист. Розмови. Мости. Майдани. Принципи забудови. Закони для села. Для школи. Для батьків.

Основна моя пристрасть — етична.

Перебудовую в уяві світ. Не сплю ночі. Картини шумлять в голові, проносяться одна за одною, краща й величніша.

Міг усе. На все добре й розумне був здатний і готовий цілковито. А бачив навколо себе дрібноту душевну й розумову. І ні на гріш смаку навколо.

Закінчивши роботу, мені не пощастило ні разу за два десятки літ одягти красиву одежу, покликати з радісним поглядом чи прийти до начальства й сказати:

— Сьогодні я щасливий. Дарую вам радість і вас прошу порадуватись зі мною.

І т. д.

Питав я своїх друзів. І в них таке.

31 XII 1946

Описати, як зібрались на колодках самі дівки.

Як обіймали вони одна одну і замість пісень плакали, поки матері додому не позаганяли.

Їм хотілось, очевидно, ласки, веселощів. Та хлопців нема, й нема, і не буде для них. Не вернуться хлопці. Та чого ж так тужно, та чому ж так жаль? Ні до кого притулитись. Ще й нічого їсти.

— З Новим роком, нещасливі. З новою журбою.

Ой, як же погано живем!

Люде рідні, нужденні, злиденні.

Чого ж так недобре живем!

31 XII 1946

Ні, видно, одрізані в мене усі шляхи до суспільно-партійних кар'єр і змагань. Розтерзана й умучена душа моя до краю. Вже не борюся я, я вже молюся богу: «Господи, владико живота мого. Дух празності, униния, любоначалія, празнословія не даждь ми. Дух же цiломудрія, смиренномудрія, терпіння й любові даруй мені, рабу твоєму. І, господи-царю, даруй ми зріти мої прегрішенія і не осуждати брата мого, яко благословен єси вовіки. Амінь». Я читаю оці слова великого поета Єфрема Сіріна, вникаю, тягнуся усім немічним своїм нещасним єством до них. І мені так чомусь жаль, так жаль, ах, як же мені жаль, чого — і сам не знаю. Трудно, трудний час.

31 XII 1946 Вечір

Кінчається день і рік. Темніє. Сиджу похилий, втомлений, притягшись з невеселої, недоброї розмови і замість радості відпочинку, новорічного святого спокою і ду-

шевного миру хочеться мені плакать. Живу я в невеселому, позбавленому миру домі, у злі, серед брутального і невеселого народу. Хочеться плакать мені, хочеться бігати кудись, щось кликати, когось доганяти. Ніт, не побіжу. Вже мені не бігати. Вже мертвий і забутий я, уже мене немає на Вкраїні. Україно, рідна моя, нещаслива земле. Що мені зосталось на світі? Тільки плач, та ще хіба робота, яку так зараз всі ненавидять навколо мене. Та спогади про тебе і прокляття твоїм ворогам. Що принесе мені новий наступний рік? Байдуже. Пошли ж, боже, тобі щастя, рідна, дорога, незабутня Вдова Батьківщино... Щасти тобі, земле рідна, матінко моя.

5 I 1947

Ніяким депутатом ніколи не був я й не буду. В світлі мудрого керівництва український народ завсігди оддає перевагу Гнату Юрі, чи Марії Гнатенко, або Парасці Кавардак, бо в них краще родять буряки, ніж у мене.

Дорого б я дав, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Вкраїні вищі школи давно вже переведені на руську мову, що таким чином українська середня школа мусить також зникнути як непотрібна, безперспективна і що се взагалі нічого спільного з ленінською національною політикою не має. Що се є обман народу і всього світу.

Гвалтування народної душі і насмішка над його історією, життям і попрання елементарних його прав.

Хочу вірити, що не знає. Бо коли б знав, поплатились би (нрзб) зі своїми плачевними підлабузниками N і NN.

За двадцять два роки роботи керували мною тридцять геніїв на директорських посадах.

Я був прохачем у кожного з них, і кожен з них був моїм Лоренцо Великолепним, поки не гнали його геть високі інстанції, не давши їхній геніальності навіть пролупити очі.

Зникали «генії» перед очима, як привиди.

Одні лише предсідателі були в мене бездоганні. І хоч були вони дурні, проте вини в цьому я не міг вбачати. Бо хоча усуспільнений дурень і велике колективне зло, проте вони, як правило, були не винуваті: заступники у них були погані. Ех, заступників би їм хоч парочку, зітхав я двадцять літ, розтрачуючи марно сили у труднощах дурноголов'я і в простоях.

Заходи для порятунку народу і держави не завжди бувають однакові.

Я так навчився страждати, що вже почав знаходити якусь ніби потребу в стражданні і якусь навіть втіху в стражданні за красиве і справедливе майбутнє.

Воно вже обернулося в щось на зразок щастя.

— На простого чоловіка гляне, то наче ворога в ньому впізнає.

I V 1948

Ті держави здатні ставати великими, у яких великі малі люди.

23 IV 1949

Сидів годнни чотири в машині, дивлячись через скло на безупинний людський потік. Повз мене пройшли тисячі людей по тротуару, старих, малих, середніх — всякого віку і стану. І ні на одному обличчі я не помітив радості. Нужденне й невеселе плило передо мною громадянство. І не помітив серед них я ні одного красивого обличчя. Стало мені так смутно і тоскно на серці: став я старий, подумав я. Чому такі втомлені, невеселі люде? Чому така в них непевна й розбита хода?

23 XII 1949

Художній твір є завжди до якоїсь міри протестом на користь чи проти когось чи чогось.

Не слід хитрити з читачем. Коли ви пишете, уявляйте собі, що ви завтра помрете і що ви пишете заповіт для любих своїх дітей.

Не бійтесь захоплення. Бійтесь лжі і утрировки.

Ніщо, ніякий ряд живих і ловких сцен не затулить відсутності основної ідеї. А ідея з'являється сама, якщо в романі є дві живі, неоднакові, різні особи.

За законом природи: досить дотику двох пластинок металу, холодної і гарячої, щоб уже потекла електрика.

У творчості підтримки ні від кого. Абсолютно ні від одної людини. І нікому не видно, що я падаю з ніг. Все оточення живе своїм сліпим природним егоїзмом, нікчемним і безцільним. І нема ні поради, ані відпочинку. А найголовніше, нікому підтримати дух мій на високому рівні.

Я ніби плазую чи падаю духовно в прірву, в порожнечу. Од болю в серці, і од втоми, і від того, що нічим дихати, я голосно стогну. І стогін мій ненавидить оточення моє. Воно не вірить ані сльозам, ні стогонам. Не все й стогнати. Ходитиму на вулицю стогнати уночі, аби ніхто не бачив і не чув, чого, пак, я почав отак стогнати тяжко? Нікому я не дорогий в моєму домі навіть.

Для того, аби бути письменником у нас, треба багато більше мужності, ніж для воєнного геройства.

Таке ось каліцтво: голова з вищою освітою, серце з нижчою, а шлунок зовсім темний і потребує много харчу і напоїв.

19 IX 1951

Після трудного переїзду в один день Херсон — Каховка — Брилівка — Колончак — Армянськ — Джанкой — Сиваш, в якому ми заночували у дорожнього майстра, якраз біля соляного випару, ми прибули нарешті знов до Запоріжжя. Заїздили в Мелітополь на кілька хвилин на базар купити кавуна і винограду.

Дорога від Сиваша до Запоріжжя прекрасна і настільки рівна, що ставало часом скучно. Навколо широченні лани з ніжними зеленими житами (озимі), із золотого спокою (...) (нрзб), вітроламних смуг. По обидва боки села красиві в садах і степи без садів. І майже вперше за півтора місяці легенькі хмарки на небі.

Трохи жалько, що від Джанкоя до Сиваша їхав у присмерку. Було дуже красиво навколо в мальовничому і настроєвому смислі, але, на жаль, не все видно.

У Запоріжжі люб'язний Ч. допоміг влаштуватися в будинку ІТР через директора Запоріжсталі Г.

Що виніс я з подорожі Каховка — Асканія Нова — Скадовськ — Херсон — Олешки — Радянськ — Брилівка — Джанкой — Мелітополь — Запоріжжя?

Я зрозумів і яскраво відчув, що таке степ. Що таке многосотлітній крик: «Води! Води!».

Все значення водоканалів. Тільки наше комуністичне будівництво може справитись із степом, з насуванням пустелі зі сходу, з невпинним процесом висихання. Про виникнення степів можна написати цілу розвідку. До речі, чому не написати? Чому не привести «інтерв'ю» запорожця Россолоди, Коржа і цифрові показники херсонські і т. д.

І, нарешті, я побачив, одвідавши Брилівську станцію, що буде в нашому степу і в Криму через 10 років, коли почне діяти зрошувальна система.

Теж тема великого роману.

І ще одне: нігде праця колгоспника не з'являється в такій повній драматизма мірі боротьбою з природою, як у степах України. Нігде ця боротьба не вимагає від

людини стільки праці, волі, знання, таланту і розуму, як тут. Нігде так багато люди не працюють і так героїчно, і вперто, і наполегливо.

І навіть така робота не скрізь і не щоліта закінчується перемогою людини.

Перемога справжня почнеться з побудовою каналів зрошувальної системи. І тоді пекельні степи перетворяться в рай.

Описати Брилівку в окремому нарисі.

Я сказав на прощання Олександрі Полікарпівні:

— До побачення. Спасибі. Почуваю, від'їжджаючи, що, обійшовши з вами за ці дві години дослідні поля, я порозумнішав. Тому я вас ніколи вже, мабуть, не забуду.

Машина рушила. Я помітив, що у сивенької вже Олександри Полікарпівни навернулися сльози. І мені на хвилину стало сумно. Ось людина, яку я вже чи й побачу. Людина розумна, роботяща, культурна, і, очевидно, талановита, і, очевидно, нещаслива в чомусь.

Треба буде неодмінно написати їй листа і порадувати доброю новиною: у Брилівці скоро буде засновано технікум зрошування і будуть екскурсії колгоспників.

7 IX 1952 Нова Каховка

У доповіді заступника партгрупорга багато критичних нот, спрямованих на констатацію цілої низки недоліків у роботі, житті й побуті комсомольців. Особливо підкреслював прояви нечемного поводження з дівчатами і повне небажання брати участь в навчально-культурних гуртках. Одверто і досконально перерахував всі недоліки і їх винуватців. Вся доповідь виявилася цілковитим звинуваченням комітету комсомольської організації і самої організації в невмінні й небажанні піднімати культуру і т. д. т. п.

Я думаю собі: ні, не в тім біда, що говорить доповідач. Мені хочеться вийти на трибуну і сказати: «Не засмучуйтесь з приводу гірких правд доповідача. Все одно велику будову комунізму створите ви. Ви дієте...»

На всіх виступах, на їх змісті почувається рівень районний, навіть не обласний. Не кажучи вже про велику будову всесвітньо-історичного значення. Дрібне, бідне. Нема голови, нема культури у начполіта і всього його оточення, нема ініціативи. Є пиха і апломб.

9 IX 1952

Начальник доповідач Ш. продовжує «чистити» робочих. З повним знанням діла.

«Безобразие отсутствия нарядов мешает правильному учету труда и зарплаты».

«Мы по-варварски относимся к материалам строительным. Гора загусшего раствора».

«Мы строим коммунистическое общество собственными руками. Не занимаем ничего ни в Америке, ни в Англии. Так почему же мы так не бережем себя, свое народное добро. Это государственные деньги, это деньги наши с вами. Самое главное, самое главнейшее — снижение стоимости. Каждый пустяк — давай (...) (нрзб) 550 килограмм гвоздей перерасходованно, 5 % рассыпано в песок...»

Закінчив самокритично, закликаючи бригадирів критикувати і його як керівника. Виступати не бажають. Усе молодь. Є набагато молодші двадцяти років.

«Начальник сказал все правильно и ясно. Все хорошо. Все ясно».

15 IX 1952

Безбатченки.

На десять породіль в Ново-Каховському пологовому будинку вісім байстрят. Можна думати, що нічого аморальнішого і мерзеннішого, як наші юні будівники комунізму, нема й на світі. Що се нелюди, виродки, аморальні подонки. Можна лаяти їх, ненавидіти і зневажати таку жахливу розбещеність. І все це було б невірним, зовсім невірним. Не забуваймо, що се драма цілого народу нашого. Ще до війни у нас вже було на 400 000 жінок більше, ніж чоловіків. Після війни різниця (мається на увазі молодий вік) збільшилась страшенно. По великих містах се не дуже ніби помітно через міграцію і відносно менший відсоток рядових солдатів. По селах же се страшно помітно. Село постраждало так, як ніколи. І, підкоряючись силі не-

преложного біологічного закону, нещасні молоді жінки, аби не хворіти і не казитись, мусили фактично розбестити підлітків, що зараз все оце коять. Се звичка їх з наймолодшого віку, що перейшла в аморальність, в недостойне ставлення до жінки молодої, а з нею і до дівчини, що зараз терпить од них отсе лихо. Горе. Треба дати відповідь на се у творі.

19 IX 1952

Одно із найтяжчих і найприкріших непорозумінь мого життя: як сталося, що така велика безмірно людина, як Сталін, могла дозволити, аби кіномистецтво великого і прекрасного Радянського Союзу очолювала така нікчемна, жалюгідна людина — духовний карлик Б. За п'ятнадцять років він покалічив міністерство, скоротив його до катастрофічного мінімуму, висушив і майже унеможливив розвиток кадрів. Полохливий і хитрий, злий і мстивий егоїст, що дбає лише про власну шкуру й посаду, він зумів поволі дезорієнтувати навіть самого т. Сталіна за допомогою відданих йому кар'єристів, які задовольняють таким чином свої кар'єристичні інтереси.

Яка концепція для драми соціальної. От де Гоголь і Щедрін потрібні!

28 IX 1952

Як бути?

Власне кажучи, українські письменники вже увійшли в суперечність з усім існуючим станом справ у державі. На їхньому боці лише формальна буква Конституції Великого Сталіна. Але Центральний Комітет партії України та уряд говорить, пише і видає свій офіціоз російською мовою, і викладання у вузах та десятилітках міст ведеться також російською. Таким чином, або треба переходити всьому культурному процесу зверху донизу на українську мову, або бути послідовним, і кінчати українську літературу, і не ставити письменників у жахливе, незавидне, складне становище, яке не має собі подібного, мабуть, у всьому світі, в жодного народу, що поважає себе, і уряду, що поважає свій народ.

11 X 1952 Нікополь

Одвідав краєзнавчий або, вірніше сказати, краєнезнавчий — нехочузнавчий музей у місті Нікополі, що стоїть на місці одної із Запорозьких Січей. Так би мовити, старовина, історія двохсот п'ятдесяти буремних героїчних літ народу нашого, де творили оборону вітчизни хоробрі люди, прапрадіди наші, серед пустель і степів стоячи проти татарсько-турецьких загарбників, катів, людоторговців... Який огидний музей. Яке убозтво! Яке ганебне... не знаю, як назвати. Та знаю, що ні в одного народу світу такого ставлення до своєї історії не було, нема да, очевидно, і бути не може, бо се є щось абсолютно протиприродне, антикультурницьке і дике. Хоча причім же тут народ? Ні, і народ. Бо ті молодчики, що діють, що творять скрізь такі музеї з метою якось догодити своєму начальству, його бажанню мати діло з безбатченками, се теж народ, його діячі з портфеликами убогими попід руками. Ганебно і сумно.

12. X 1952

...«Реве та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива» — вже триста років, і на берегах його високих ніхто й ніщо не стало. Один тільки пам'ятник Шевченку на дурному стовбурі, зроблений бездарними руками Манізера.

Поклали зброю, лицарі старовини далекої, померли ви, повбивано, розігнано вас і оголошено розбійниками і сумнівними персонажами історії за те, що більше двохсот років творили ви великі лицарські діла, стоячи в пустелях на сторожі руського й народу українського.

Нехай же вони покриють великий ваш луг і сховають навіки, хай розіллється над вашими могилами чисте море од Запоріжжя до Кизи-Кермена. І води нехай проллються по наших степах, де проливали ви свою кров, і кров турка й татарина, нехай оживуть степи й зацвітуть хлібами і садами на весь добрий і розумний білий світ. І, може, десь в комуністичнім вольнім світі по-новому згадають люде ваші імена і станете ви на бронзових конях на кручах Дніпрових гордим кінним строєм навіки од Святослава до Сірка, каменю на могилі якого я поклонився сьогодні.

По селу ішла дівчина. Я спитав її: — Чи не знаете ви, дівчино, де в вашім селі могила кошового Сірка? Вона десь посеред села.

— Не знаю,— сказала дівчина.

У Покрівці, де пишу я сі рядки, теж була Січ. І церква тут стоїть ще запорозька, поки не залле її водою. І теж нікого вже не інтересує старовина. «Була колись. Да-да. Якже. Ось там і хрест стоїть курінного Кабиса». Посеред вулиці стоїть хрест на кам'яній плиті і, видно, здорово заважає шоферам і заввідділам пропаганди. Слава богу, через два роки щезне під водою. Щезайте, курінний. Вже краще ждати вам страшного суду, в який ви вірили, взявши колись меч у свої нехитрі чесні руки, краще ждати вам його на дні моря живої води, ніж заважати комусь у пилюці. Бо все одно ніхто, ні одна душа, ні одна рука дівоча не покладе вінка на ваш хрест, ні барвінком не обів'є його під якесь свято. Немае в них свята для вас. І, може, й не було — такі ми.

21 X 1952

Коли мені пощастить написати сценарій у доброму здоров'ї і я не втрачу працездатності, я зроблю фільм свій на київській студії. Я повертаюсь на Україну і творитиму серед свого народу. Я не можу без нього далі жити.

Як би важко мені не було, як не доведеться поневірятися мені в Києві, я мушу, зібравши всі сили, не звертати уваги на людей, що мене ненавидять, творити для народу, молитися народу, ідучи з ним до великої мети побудови комунізму, і жити одним — картиною про велике будівництво на Дніпрі і в степах України.

24 X 1952

Учора в кабінеті Д. познайомився з М., головним інженером Дніпробуду.

Прошу Д.:

— Я занедужав. Мені дуже потрібний лікар.

— Який?

— Хірург. Можливо, і терапевт. Ні, хірург. Мені потрібен хірург і якомога швидше.

— Будь ласка. Завтра ми вам з Херсона випишемо кого хочете. Не те що хірурга, а хоч і ветеринара,— сказав парторг.

А що зі мною, навіщо мені хірург, йому навіть і в голову не прийшло спитати. І тут встала передо мною вся постать убогого парторга. Не треба мені ветеринара. «Я звик мати діло з людьми, а не з тваринами»,— хотів я сказати сьому «ветеринару», та мені стало прикро, і я мовчки пішов собі до готелю. По дорозі згадав Т. Шевченка. При зустрічі з «ветеринарами» і держимордами він зразу теж впадав у таке ж знесилля, в таку раптову спустошеність і нудьгу, як і я.

24 X 1952

На противагу начальнику Запорізької ГЕС, людині з могутньою пробивною силою і великими пристрастями, але і великим хамом, Андріанов — людина прекрасна. Він гуманний і м'який, хоч може й образити людину грубим словом. Але у нього є одна біда, яка є бідою всього Дніпробуду. Він не знає будівництва так, як його треба знати начальнику. А не знаючи всього досконально, не маючи всевидящого ока, він не почуває і головної ланки. Тому головні ланки не мають його достатньої уваги. Йому все ніколи. У нього не вистачає часу на все. А йому не треба займатися всім. Коли невправка, кинь до чорта другорядні діла. Самі якось там зробляться. Навалюйся по чім попало на головне: рви його, щоб все кипіло в ньому, щоб почувалася в ньому твоя люта пристрасть, щоб усі се бачили і відчували. І вже коли там чогось нема — добивайся особисто, не давай спокою міністру, уряду. Вимолюй!..

Він уникає міністра, чому? Міністр — інженер, дотошний, любить вникати в деталі. А Сергій Миколайович деталей не знає і кілька разів потрапляв у невигідне становище.

Біда з головним інженером. М. зразу категорично став проти нього. Слід сказати, що він сього і заслуговує цілком. Він електрик, а на сей період потрібен будівель-

ник. Його, на жаль, не знімають. І М. повинен «делать» Бегина, створювати йому авторитет.

Дуже жаль, що кадри старого Дніпрогесу — запорожці — розбрелися. Там була сила. Се помилка велика і непростима. І ніхто сього не доглянув, ніхто не насмілився рішуче поставити питання де слід...

24 X 1952

Сьогодні у мене щасливий день. Лист від Юлі. Сонце в небі. Все записати. Сиджу на літоб'єднанні в редакції. Дівчина читає вірші. Нехитрі, але теплі і чисті. Яке ясне, красиве і чисте чоло у молодої поетеси. Воно сіяє чистотою і якимсь ніби світлом. Волоссячко із золотом. Читає вона по-дитячи, як школярка. А сама вона вчителька перших класів місцевої школи. Вірші більше політичні. Немає, каже, лірики. Соромиться, очевидно, лірики. Вона комсомолка, і все в неї комсомольське. Вірші дидактичні, наївні (...) (нрзб), часто збиваються на публіцистику.

Після Л., яку покритикували в'яло і холодно, виступив з «прозою» місцевий герой Н. До чого ж порожня «проза» — просто дивно. «Человек, как говорится, дебелой осанки», такий і автор. Цей провінційний графоман уявляє наївно себе письменником. Просто слухати противно. Фальш огидна.

Піду собі геть. Нема сил слухати.

26 X 1952

Що я помітив?

Не раз ловив себе на думці — серед простих робітників великого будівництва більше почувається ідейна висота будівників комунізму, більше широти і мрії, ніж серед керівників. Серед вищого складу помічається інерція служби, важкого обов'язку, прози дня. Не завжди бачу в їх очах огні — блискавиці комунізму. У робітників бачу.

Просидів дві години у парторга Дружиніна. Справив він на мене враження на сей раз дуже хороше. Він якось пом'якшав, подобрішав, був уважний до всього, що я створив. Подобались йому мої характеристики людей і т. ін. Потім він дав мені пару добрих і корисних порад. Думаю налагодити з ним добрі взаємини. Після жовтневих свят зв'яжуся з ним тісніше. Пішов од нього додому рівно о 24 годині. Надворі шалений вітер. Несе пісок і виє вовком, як у театрі. «І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі...»

1 XI 1952

Запоріжжя. Ночував у поганім готелі. Ранком у Бочкіна. Сильна, вольова людина. Старший від Андріанова. Рішення про початок каналу з озера Леніна поки що нема і, може, що й буде не так скоро. Вся увага зосереджена на півдні. І, без всякого сумніву, головну роль у зрошенні відіграватиме Каховський самоточний канал. А роботи Бочкіна, треба думати, в наступнім році розгортатимуться на півдні. Отже, робити мені в Запоріжжі особливо нічого. Їду до Києва на тиждень. Повернуся до Бочкіна в Запоріжжя для одної мандрівки з ним по трасі і назад до своєї милої Н. Каховки синьоокої. Дуже втомлений. Мушу одпочити в Києві. Треба мати на увазі, що в наступнім році почнеться будівництво Скадовського каналу, найцікавішого, очевидно. Весь комплекс робіт, отже, кличе мене до синього берега — долі моєї.

2 XI 1952

Тяжко стогнав і кричав у сні. І від того прокидався. Серце боліло і билось у грудях, ще й зараз болить. І болить голова. Дуже ослаб увесь. Полечу до Києва літаком за чотири години. Намучусь, може. Зате побачу Дніпр і Україну і ще раз, стиснувши руками побите й порубане серце, полину під хмари помолитися рідному краю.

Учора ввечері дзвонила з Москви дружина Юля. Погано було чути. Тільки й розібрав, що мушу на свята жовтневі бути в Москві. Тому й лечу до Києва на літаку, аби не спізнитися до Юлі.

Москва як місто, в якому є мій дім, уже мене не тягне. Вона лишається для мене вже тільки як столиця, як місто Леніна і Сталіна великих. І ще як місто моїх друзів, де мене люде люблять і де ніхто не позирав косо на мене з діячів культури.

Я хочу жити на Вкраїні. Що б не було зі мною. Хай навіть скоротять мені недовгі вже мої літа, я хочу жити на Вкраїні. Нехай зневага і зло людське вирують круг мене, хай кличуть мене ворогом народу безсоромні й жорстокі службовці-людожери, якщо їм треба так. Я України син, України. Родила мене мати в степу, у полі зростав я, знав щастя і горе у полі — велике життя. У перетвореним степу над великою урочистою рікою серед народу да поживу я, втішу своє серце, порадуюсь щастю його. Лечу.

2 XI 1952

...Влетів у другий клімат. Зовсім інша атмосфера. Приземлився. Наді мною хмари важкі. Вони зовсім інші, аніж там. Вже не світлі, не легкі й не космічні.

І щось відразу став я почувати — ой, не ждати мені тут добра.

5 XI 1952

Їду в вагоні.

У вагоні в Москву на свята до моєї Юлюші. На вокзал проводжали Олена Григорівна, Юрій і Максим Тадейович, чарівний і звичайно блискучий талант і добрий. Його сміливо можна писати Добрий. А се так багато. Перед обідом і під час обіду він був у променистому настрої, було весело, хоч я й заплакав, коли О. Г. почала грати Шопена «Спогади про нещасну батьківщину Польщу», а мене назвав генієм. Я не геній, але поскільки много раз чув се велике слово про себе, подумав, що, може, й були в мені святі проблиски Прометеєвого огню, тільки що ж зі мною зробили? Нащо одняли у мене Матір-Україну? Нащо збіднили, пограбували моє життя? Десять років. Вже я білий увесь. Доле, пошли мені сили створити ще хоч дві картини про комунізм. Тоді хоч і вмирати.

6 XI 1952

Прокинувся — зима. Забіліли сніги. Заносить снігом Росію на півроку. Сумно. Туман. Їдемо в туманній сніжній пустелі.

— Зікеєво! — чути голоси в коридорі. Виходжу. Маленька станція. Занесена. Домішки. Ліс порубаний лежить, телеграфні стовпи чорніють у сірій мряці. Дійсно, Зікеєво. Як хочеться мені на південь. Вийшов би з поїзда, летів би на крилах.

Рушаєм далі. Ще дев'ять годин — і я в Москві. Дивлюсь у вікно: довжелезний кадр чорно-білого кіно.

Туман налягає. Вже дійсно, як співається в пісні, «з-за туману нічого не видно». Багато думок охопило мою душу: життя моє вже змінилося. На краще? Так, на краще. Я вертаюся до Нової Каховки на будівництво комунізму і живу там три роки. Тільки там знайду я собі щастя.

13 XI 1952

РИДЖУЕЙ

Після першої подорожі до Туреччини заявив групі вищих офіцерів штабу Атлантичного союзу: «...найбільше здатним для захисту ідеалів (!) Заходу я вважаю турецьке військо, поскільки воно, турецьке військо, має низький культурний рівень, звикло до всяких нестатків, поневірянь і послушенства і цілковито проникнуте войовничим духом».

Ось план Риджуея — руками темних найманців, турецьких яничар, душити «неспокійні» народи Європи.

Вписати до «Прощай, Америко».

15 XI 1952

Що зі мною?

Чотири години ранку. Пів на четверту. Прокинувся від головного болю. Перебуваю весь час в незрозумілому стані великого і незвичайного піднесення. Або я створю

щось надзвичайно чисте і високе, чого ніхто ще не створював, до чого ніхто не підносивсь у думках і почуттях, або скоро помру, і се перед кончиною тріпочуть у мені останні душевні й фізичні сили. Здоров'я мое гіршае. Мушу бути готовим до всього. Кого жалію — Юліану мою.

19 XI 1952

Кров'яний тиск піднявся до 200. Точили кров з мене. Неначе стало легше. Дивитися, як кров витікає і заливає білизну і всю праву руку, не боляче, а дуже прикро і трохи скорботно. Вже так прийшлося. Ну я старався думати про друге і якось вилетів з кімнати. Та ненадовго. Була велика слабість і почуття небезпеки. І довго сплю. Вже сплю і сплю четвертий день. Сьогодні сон мені послала доля, такий ніжний і хороший... Тільки прокинувсь од болю в грудях такого, що й досі не проходить. Приснилось мені неназиване, те, чого ніколи не буде і що завжди чаруватиме мою душу, мої найтонші помисли і викликатиме подяку ніжності.

Спочатку в човні пливли по Дніпру. А Дніпро не широкий, тільки глибокий-преглибокий. І вода каламутна весняна. І я кажу неначе: «Гляньте, пропливаєм святі місця». Тільки ніхто нічого не зрозумів. Потім у човні спали, пливучи. І я неначе спав поруч Віли-посестри, поклавши голову на білу її руку. Потім прокинувся у ліжку рано-рано. Нездужаю. Як смутно мені...

21 II 1953

Чотири місяці минуло, як я лежу недужий...

4 III 1953

Пишу, пишу, недосипаю ночі. Минуле і сучасне проходить перед очима. Гримлять бої й запеклі пристрасні змагання в моїй розбурханій уяві. Кров, і біль, і сльози, і сміх, і часом глум виринають з безодні спогадів і линуть в потоці великих подій, як шумовиння у весняній бистрині.

У нелюдських труднощах розпавсь у мене на очах мій клас. На очах народжувалося з нього нове людство і на очах вмирало кілька раз, в небачених кількостях, перед якими давно затьмаривсь би вже Дантів ад.

Не думайте, шановне товариство, дивлячись велику і страшну мою картину, якщо у вас недобре на умі, не думайте поживитися зі смислу мого життя. Все знаю. І сам себе питаю — нащо описую недоліки й страждання, нащо сміюся часом над собою, читайте, над світом, і плачу, й лаюся; для чого і во ім'я чого? Во ім'я правди і слави народу мого... О як же мало можна висловити!

13 III 1953

Сьогодні мені сказав Борис Лавреньов, що дружина його бачила, як шостого числа, себто на другий день після смерті Сталіна, коли почався великий траурний похід народу до свого Вождя, Б., мій міністр, приїхав на стадіон «Динамо» грати в теніс. Він любитель теніса. Всі, хто був на стадіоні, одвертались од нього з огидою і обуренням.

...Ой кому ж ми поручили улюблену нашу кінематографію, в які паскудні, нікчемні руки попала вона!

5 VII 1953

Подумав собі, вертаючись з кладовища, де поховали ми Пудовкіна: чого сіяв Б.? Невже йому була приємна смерть старого майстра радянського кіномистецтва? Нехай він, небіжчик, не до самої смерті був на висоті. Хай зрадили його натхнення і нелюдська наполегливість розуму. Але ж людина міряється тим, в чому вона досягла висот, а не тим, де її постигла невправність. Б. не годився Пудовкіну в підметки. Єдине, що міг Б.— кричати часом на Пудовкіна і прилюдно зневажати його. Похорони були убогі, холодно фальшиві. Ні одного теплого кінослова. І було сумно і смутно подвійно. Помер митець із всесвітнім іменем.

І ще подумав я на кладовищі, оглядаючи життя і могили мертвих: чому ніде ні разу не бачив я колишніх керівників? Де вони? Ось уже 35 років минуло — де вони? Чому з керівної посади у нас лише дві стежки: з кабінету в могилу чи в «места не столь отдаленные»? Ніхто, ні одна душа, потрудившись і передавши кормило молодшому і дужчому, не порадувалась покою після великого труда? Який закон керує нами — передовим суспільством? І чи немає тут чогось жахливого і глибоко трагедійного? Якоїсь провини і тяжкої помилки?

2 II 1954

Щоб закінчити про Берію і ніколи до нього не повертатися.

Все, що я знав про суд над ним, про його знищення і про зміст звинувачувального вироку, про що розповів мені К., все настільки огидне і мерзотне, що далі вже нікуди. Не можна ні писати, ні доповідати робітникам і колгоспникам, ні повчати дітей, бо все позбавлене найменшого повчального смислу. Забути ганьбу і скотиняче убоге нікчемство.

Як же так сталося, що на найвищому поверсі нашої будівлі нового світу завелась аморальна неприпустима гидота? Що ж тоді ми з себе уявляємо? Хто ми? Чому ж стало можливим? Що робити? Соромитись, обурюватися, зневажати? Саркастично хитати головами? І т. д. і т. п. Права рука великого протягом майже двох десятків років була рукою дрібного мерзотника, садиста і хама. От трагедія! От що заводиться за високими непровітрюваними мурами. Тисячі агентів-дармоїдів, розставлених по вулицях і скрізь, де треба і не треба, протягом двадцяти років охороняли запроданця Батьківщини, партії... Що це? Кому ж тепер клястися у вірності?

Вже сива голова. І серце не вгаває од болю. Болить моє серце, болить... Третину століття клянусь... Кому? Будьте ви прокляті, зрадники жорстокі, авантюристи.

20 II 1954

Ні один із землячків не зайшов, навіть не подзвонив. Бояться. І вже я не потрібен їм. Немає вже мене. Вже я давно похований, забутий.

Кожен дбає про себе. Кожен прагне чину й слави.

20 II 1954

Як мені жаль... Доле моя, для чого послала ти мені так багато жалю? Доки я носитиму його? Коли вже ти приспиш мене, смутку мій? Коли ущухне біль, і невблаганне серце, розторгане і знесилене до краю, замовкне, і я забуду смуток свій і біль? Земле моя, рідна, коли б хоч Ти була щаслива.

12 IX 1954

Сьогодні мені шістдесят років минуло. Учора цілий вечір був схвильований, весь переповнений складними думками: промайнуло моє буремне життя. А зараз я сиджу біля вікна в Каховці. Прекрасний тихий ранок. Передо мною зовсім близько синіє Дніпро, за тихою Дніпровою водою біліє Козацький острів і село Козацьке по тім боці, а на осінньому небі ні хмариночки.

Мені радісно й приємно, що своє осіннє свято я зустрічаю в новому соціалістичному місті — в Новій Каховці біля греблі, що створить тут нове море, і нове життя, і навколо мене нові люде.

Сьогодні неділя, все відпочиває, і навіть на річці поменшало пароплавного руху. Я люблю Нову Каховку. Люблю Дніпро — велику річку мого народу, чисте, ласкаве повітря, ясне небо і широту у всьому, і стриманість у пейзажі, і величавий спокій. І ніде мені не хотілося б так жить, як тут, на чудесному рідному березі. Ніде й ніколи я не проймався так любов'ю до людей, як тут. Каховка, де колись, в минулому столітті, батракував ще молодий мій батько, стала батьківщиною мого серця, вітчизною найдорожчих моїх почуттів.

Учора й сьогодні я одержав багато привітальних телеграм. З Москви, звичайно, не з убогого Києва.

Національну форму і зміст я відчуваю завжди, й сьогодні особливо. Гірко мені? Гробить мене розпач чи жаль? Ні. Небо таке ясне і повітря прозоре.

Я благословляю життя, велике і прекрасне, і благословляю свою землю, що обдарувала мене такими дарами. Усіх людей сьогодні я люблю. Люблю свій уряд, партію свою, хоч до неї не записаний в канцеляріях, і несу в собі тільки її зміст, мету і обов'язок перед світом.

Люблю народ свій палкою любов'ю. Ущухло много бур в моєму серці і пристрастей ущухло багато, тільки одна з них лишилася в мені назавжди: пристрасть етична, і за це я благословляю свою долю і свій час.

Ось проходить пароплав, я дивлюсь на Дніпро, на високі сріблясті береги, на острів з білими пісками. Я весь здаюсь собі схожим на пейзаж. Я зливаюся з ним, і мені хочеться плакать, сам не знаю від чого.

У привітальних телеграмах згадують з подякою мою роботу, вказуючи на її всесвітнє значення. Як мені жаль, я майже ніколи не думав про всесвітність свого творчого значення. І жаль, що так мало я зробив: часом бракувало позитивного стимулу, а негативні ніколи мене не надихали ні на що.

Увечері мене привітали Андріанов, Єлістратов, Шерстков та інші керівники Дніпробуду з дружинами. Була виключно тепла приємна зустріч. Я був безмежно вдячний їм і весь зворушений. Чарівною була Юлія.

Закінчення в наступному номері.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Постійно зростає рахунок на відродження Пирогощої — у квітні він сягнув за шістдесят п'ять тисяч карбованців. Десять тисяч карбованців перерахував колектив дослідно-конструкторського бюро геофізичного приладобудування Міністерства геології СРСР. Надійшли внески від Інституту проблем онкології АН УРСР (214 крб.), кооперативу «Цукравтоматналадка» (500 крб.), центру НТТМ «Гіромінь» (555 крб.). Кошти від Державної премії УРСР за минулий рік переказали професори Київського медичного інституту М. П. Черінько, І. Д. Танасієнко, Л. П. Чепкий (750 крб.). Серед тих, хто зробив внески на цю благородну акцію,— кооператив «Спецтехмаш» (1000 крб.), В. Г. Дрозд (118 крб.), В. Л. Юхимович (17 крб.), О. І. Затульський (15 крб.), А. І. Крамаренко (10 крб.) та багато інших.

Рахунок УФК № 000702603 в ОПЕРУ міськуправління житлосоцбанку (на відродження Пирогощої в Києві).

Кияни мали можливість подивитися добродійну виставу за п'єсою відомого українського письменника Гната Хоткевича «Гуцульський рік». Привезли її до столиці самодіяльні актори з села Красноїлова на Івано-Франківщині. За бажанням селян кошти від спектаклю будуть використані для увічнення пам'яті письменника.

● Значне місце в творчій біографії відомої української і російської письменниці Марка Вовчка займають зв'язки з Францією, з її літературою і культурою. Вона була знайома з багатьма письменниками, займалася перекладами з французької, друкувала свої твори в Парижі. Зокрема саме в її перекладах читала вся Росія дуже популярні на той час романи Жюля Верна. Плідним було співробітництво письменниці з П.-Ж. Етцелем, відомим книговидавцем. Тривалий час, аж до смерті Етцеля, вони вели дружнє листування. З його допомогою вийшли з друку кілька творів Марка Вовчка.

Український фонд культури вирішив повернути на Батьківщину ці унікальні документи чи копії з них.

За повідомленням ТАРС, розшукано, зокрема, популярний у другій половині XIX століття «Журнал виховання і розваг», в якому поряд з природничо-науковим існував і літературний розділ. З вересня 1865 року Марко Вовчок була членом редколегії цього видання. Письменниця дебютувала в журналі казкою «Меласяж». Через рік побачила світ «Злючка-колючка і Добра Троянда». Копія цього твору також відправлена на Україну.

Знайдені матеріали увійдуть в експозицію музею Марка Вовчка, який створюється з ініціативи громадськості в селі Хохітві Богуславського району на Київщині, де письменниця жила і працювала з 1887 по 1893 рік.

Леонід ВЕРНИГОРА

ВІЧ-НА-ВІЧ З АМЕРИКОЮ

Власне, знайомство це розпочалося не з континенту і не із Сполучених Штатів, куди я летів у складі делегації Українського товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами, а з трьомастами американцями, які заселили літак Аерофлоту, щоб повернутися на батьківщину після успішно проведеного Маршу миру за маршрутом Київ — Одеса. Дорослі і діти, люди похилого віку, дехто цілими сім'ями на власні, а подекуди позичені і, слід зазначити, немалі кошти, виконавши велику місію доброї волі, із щирою безпосередністю вступали в контакт з нашою делегацією, запрошували на гостини до своєї домівки там, у Сполучених Штатах Америки.

Наша делегація, що складалася із десяти чоловік, була запрошена до штатів Нью-Йорк та Нью-Джерсі активістами «Френдшіп форс» («Сила в дружбі») — самодіяльної організації простих американців, основною програмою якої є розширення прямих зв'язків між американськими та радянськими людьми, розвиток народної дипломатії у боротьбі за мирне співіснування, за виживання людства.

Активісти «Френдшіп форс» з великою приязню та сумлінням посприяли тому, щоб наш візит став вагомим внеском у зміцнення того містка, який прокладено новим політичним мисленням.

Неблизький світ — Америка... День від'їзду запам'ятався як задовгий світловий, бо приземлення літака в Ірландії (аеропорт Шенон) та на канадському острові Ньюфаундленд (аеропорт Гандер), та ще 8-годинна різниця в часі мовби з'єднали два дні в один. Тож повітряні ворота Вашінгтона — аеропорт імені Дж. Кеннеді — прийняли на бетонні груди наш авіалайнер ще за сонця. Та сильне враження справили на нас не перші кроки на землі іншого світу, а побачені крізь ілюмінатори літака вилискуючі проти сонця сонмища автомобілів, які заповнювали усі вільні від будівель та насаджень місця на землі. Так, сто років тому Америка обрала автомобіль як рушій технічного прогресу. І тепер він заполонив усю Америку, витіснивши автобуси, трамваї, тролейбуси. Понад 100 мільйонів американців розпочинають і закінчують свій день в автомобілі. І слугує він їм не лише як засіб пересування, а насамперед як підручний пристрій для отримання політичної, рекламної, іншої поточної інформації. На панелі — радіо й телевізор, крізь віконця в дверцятах — купівля по дорозі на роботу сендвіча, отримання за чеком доларів, не виходячи з авто... Самі американці зізнаються, що диявол на колесах рвучко підніс їхній технічний прогрес, але разом з тим і завіз їх у глухий кут, бо вже з автомобілями нікуди діватися...

Автомобілі фірм «Дженерал моторс корпорейшен», «Форд мотор К°», «Крайслер» забрали землі під автошляхи в чотири і більше смуг із шумопоглинаючими екранами в населених пунктах, «хайвеї» — великі дороги мережать густозаселені штати вздовж і впоперек, нависають над ріками, головами людей, пірнають у тунелі, ховаються у лісах. Дороги федеральні і штатні, муніципальні й приватні — і усі за відповідну плату за проїзд. Дороги добротні, а ще коли додати високу загальну культуру організації руху на них та взаємну ввічливість усіх без винятку учасників, то

це тільки й рятує американців. Слід додати ще величезні площі для паркування авто біля кожного офісу, театру, магазину та інших закладів, стоянки підземні й багатоповерхові, велетенські вежі над землею. А ще численні заправочні станції та станції автосервісу, салони по продажу автомобілів і т. д. Мимоволі замислюєшся: автомобілі на службі у людей чи навпаки?

Наші гостинні господарі — активісти «Френдшіп форс» згідно з програмою прийняли нас у Вашінгтоні, місті, яке вигідно вирізняється з-поміж нашого уявлення про Америку. Тут ні хмарочосів, ні ущелин між ними. Зелене ошатне місто, сучасні архітектурно викінчені комплекси у сусідстві з класичною архітектурою створюють європейський тип міста, хіба що не завантаженого транспортом.

З гордістю показували нам американці зали Білого дому, де відбувалися зустрічі М. С. Горбачова з Р. Рейганом. Принагідно тут навести слова нових знайомих: «Хоч ваш президент і нижчий зростом на голову від нашого, зате на дві голови вищий за підготовленістю для ведення політичного діалогу в інтересах мирного співіснування». І продовжували: «Лише завдячуючи зустрічам на найвищому рівні, ми, американці, перестали вас боятися і дуже хотіли б, аби й ви дійшли такого висновку...»

Що ж, це вже немало, якщо так мислять більшість простих людей Америки. А простих все ж таки більшість...

На зеленому пагорбі — біла колонада Капітолію. Довкруж нього — адміністративні офіси, в яких засідають верхня та нижня палати, є зал конгресу, де ми за правом кожного громадянина або гостя країни були присутні на черговому засіданні та прийняті конгресменом від штату Нью-Джерсі містером Галом, який схвально сприймає і підтримує діяльність «Френдшіп форс».

Неподалік від Капітолію здійнятий в небо монумент-шпиль Джорджу Вашінгтону, першому президентові США. Національний музей повітроплавання та космонавтики. Приємно було бачити серед експонатів навічно пристиковані один до одного космічні кораблі «Союз» та «Аполлон».

Гордість американців — Національний музей мистецтв. Вражають відвідувачів зібрання полотен Леонардо да Вінчі, Франсіско Гойї, Рубенса, Ель Греко, Капалетті, Паоло Веронезе, Джакомо, Тінторетто, Тіціана, Рембрандта, Джованні Белліні та багатьох інших.

У центрі міста, в парковій зоні — довжелезна стела пам'яті полеглим в американсько-в'єтнамській, конфузній, як висловлюються самі американці, війні. 600 тисяч імен та прізвищ викарбувано на граніті...

Четвертого дня перебування у США поїзд домчав нас у Філадельфію. У низині ріки Делавер, як прелюд до нашого уявлення про ділову Америку, височіє п'ятимільйонне місто. Місто, яке увійшло в історію США як головний центр війни за незалежність у Північній Америці, а тепер великий промисловий, фінансовий, торговельний та культурний центр США. Тут знаходиться й відомий, один з найстаріших, Пенсільванський університет, заснований у 1882 році.

Температура повітря за Фаренгейтом 83°, за Цельсієм +30°. Парко, хоч до Атлантичного океану близько 150 кілометрів. Приміське містечко Пеннсокен, яких тисячі довкруг великих міст Сполучених Штатів. Мене й мого товариша із Києва Юрія Холодкова гостинно запросили на проживання подружжя Кей і Мет Макалоненів. Вони вже на пенсії, та ведуть активну роботу в «Френдшіп форс».

Заміський будинок Макалоненів — зручне й ошатне помешкання у двох рівнях на затишній галяві, а точніше, на вільній від розкішних платанів та кленів місцині. До багатьох власників таких будинків ми були запрошені на зустрічі, у гості чи на вечерю. Перш за все незвичним для нас було як розташування таких будинків за прив'язкою, так і за їх архітектурою, плануванням кімнат, реалізацією проектів. Майже без цегли й бетону, важких перекрить і верхів. Будинок з дерева, пластику, алюмінію і скла. Кімнати першого поверху — вітальні, їдальня, й кухня, хол з каміном, веранда — не перегороджені обов'язковими в нашому плануванні стінами та дверима. Від того — простір і зручності. На другому поверсі — спальні, побутові зручності. В підвальних приміщеннях — майстерні.

Саме в цьому місці мені хотілося б сказати, як американці через той же автомобіль і заміський будинок вирішили найважливіші соціальні проблеми — житлові, природоохоронні, а отже, і здоров'я, зайнятості і разом з тим виробництва в достатку товарів широкого вжитку. Я наводжу два фактори — автомобіль і будинок, але напрошується знову ж таки перший: Америка вибрала автомобіль. Бо до отого будин-

ку треба ж на чомусь добиратися, а за графіком міських чи приміських автобусів — то й життя було б за графіком. Отже, в кожному такому будинку ще й обов'язкова прибудова — гараж.

Що ж воно таке — американський заміський будинок? Більшість середніх, як вони себе називають, американців (середніх як за місцем у суспільстві, достатком, так і за віком) у 45 — 50 років залишають дітям міські квартири й переселяються в приміські селища. Безліч фірм, кооперативів пропонують їм свої послуги у зведенні того ж будинку, який, до речі, споруджується за 5—7 днів. Автомобіль зв'язує тепер вже позаміських жителів з усім світом, в який входить свій власний бізнес або за бажанням чи необхідністю служба в будь-якому місті чи сусідній корпорації. Та найголовніше, повторюю, що в кожному заміському домі його мешканці займаються домашнім ремеслом: гончарюють, стругають, точать, плетуть, вишивають чи виготовляють найпростіші комп'ютери і т. д. Кожен виробляє товар, а від того його скрізь багато в широкому асортименті, і кожен конкретно високий за якістю.

У заміському будинку вирішується й заняття спортом, біля багатьох будинків невеличкі, просто влаштовані басейни для плавання чи змонтовані найпростіші спортивні знаряддя.

Згадалися наші літні садові будиночки, в яких влітку ховаємо інвентар або самі ховаємося від негоди. Тих будиночків вже десятки тисяч. А їх же можна було б (щоправда-таки — не можна було) будувати для проживання не тільки влітку, а й взимку.

У багатьох таких будинках живуть і молодші родини, діти яких ходять до школи. Точніше сказати — їздять. Відповідної конструкції шкільні автобуси вранці звозять дітей до школи.

Та про школу хотілося б розповісти трохи докладніше. Ми вже котрий рік дискутуємо на шпальтах газет, голубих екранах, вчительських конференціях, якою повинна бути школа. Чи не результативніше було б замість домагання демократизації наших освітніх нормативів та статутів утверджувати її в нашій школі такою, яка навчала б не теорії предмета, а предмета життя? Ми тільки ще переконуємо одне одного, як це корисно, щоб повсюдно в школах діяли учнівські виробничі бригади чи раз на тиждень клас відробляв на заводі. В США кожна школа навчає дітей тому ремеслу, яким діти потім, коли вже стануть дорослими, напрацьовують товар в заміському будинку. А самі школярі розпочинають свій далеко не дитячий бізнес ще з 6-го чи 8-го класу, влаштовуючись хто на бензозаправках — мити скло авто, хто продавати сендвічі, хто кур'єром, а хто й черговим у лікувальних чи інших закладах. Зароблені гроші потім підуть на плату за навчання в коледжі чи університеті. Скажімо, рік навчання в Прінстонському університеті коштує 17 тисяч доларів!

Незвично нам було бачити не видовжену коридорну систему шкільних приміщень, як у нас, а кімнатно-блочну. Аж ніяк школяр не ввійде і не вийде із класу, проминувши спортивну чи ігрову кімнату, гончарну чи комп'ютерну майстерню, їдальню чи бібліотеку. Шкільної форми немає. По-домашньому обставлені класні кімнати, зали й інші рекреації, на стінах яких кожен має право вивісити фотознімки своїх братиків, сестричок чи й усієї родини, знімки своїх чотириногих друзів, привітання з днем народження свого товариша, чи дружній шарж, чи то й пораду йому. І ніяких щоденників чи зошитів для домашнього завдання. І що зовсім несподіване — ніякого уявлення про підказку... Зате скільки факультативів — по збереженню здоров'я, веденню домашніх справ, музичного, образотворчого мистецтва, оволодіння побутовою технікою і багато інших, без яких важко жити в цьому чим далі складнішому світі. Тож важко мені судити, більше чи менше підготовлені юні американці до вторгнення в науку, а от до практичного життя, певен, підготовлені краще, ніж наші...

Автомобіль — це й засіб знати свою країну. Й не тільки знати, а любити. «Горджуся тобою, Америко!» «Процвітай, Америко!», «Любов моя — Америка!» — такі слова можна всюди побачити на електронних табло й на склі авто, на височенних офісах і паркових будиночках. І — державний прапор — на щоглах, на значках, над магазинами й отелями, у кожному кабінеті й на площах. Символ Сполучених Штатів — це й обов'язковий сувенір.

Так, для нас наш рідний стяг Країни Рад — найдорожча святиня. Та чи не надто багато часу наші прапори зачохлені і чи не слід переглянути зміст наших сувенірів, їхню ідейно-політичну навантаженість?

Заполонили автомобілі Америку в просторі і в часі. І я з жахом уявляю, що якби

у такій кількості та з такими, як тепер на наших автомобілях, двигунами, було б машин у нас: чим би ми дихали? І як би ми чули одне одного?

...Товарів у Штатах багато. Це видно з насиченості ними магазинів. І що впадає у вічі — власне американських товарів не таке вже й засилля. Із усіх континентів, із усіх країн світу завозять їх до США. Надто ж — продуктові. Скажімо, у овочевих відділах магазинів — картопля і з Англії, і з Австрії, і з Нової Зеландії, і з латиноамериканських країн. Те ж саме й з кукурудзою, гарбузами, яблуками, виноградом, персиками...

Тому й американські їдальні мають різнонаціональні кухні. Стільки страв готують вони з тієї ж кукурудзи і гарбузів, що несила усе скуштувати. Де ж поділися з наших меню гарбузяні каші, печеня, цукати, напої, пасти, салати? А чому лише з турнірів клубу веселих і кмітливих ми довідуємося, що з картоплі можна приготувати 40 страв? Чому про це не подбають наші керівники й кухарі закладів громадського харчування?

Щось ембріонне порівняно із заокеанським являють собою наші магазини-кулінарії. Чому в них не сотні, коли не тисячі (не хочеться говорити забутих, бо то не тих провина, хто забув, а тих, хто їх не хоче готувати) українських, російських та й на будь-який смак напів- чи й готових страв?

В американських кулінаріях, окрім того, що пригощають перед купівлею тією чи іншою стравою, можуть за лічені хвилини скомплектувати обід для дому за вашим смаком, за кількістю персон, на загаданий час чи день. І все буде свіже, гаряче і до смаку.

І ще: не простили б відвідувачі їдалень в Америці, якби, окрім солі, на столах не було б із десяток «різнокаліберних» пакетних чи розбірних приправ. Ота гірчиця, чи хрін, чи аджика, що нами готується вдома, чому її немає у наших їдальнях? Не росте? Не викопується? Не струшується з горіха?

Й зовсім не ті функції у продавців, що у наших. За стільки днів у стількох купівельних (а не торговельних, як чомусь звикли говорити ми) закладах не бачили ми жодного продавця, який би сидів у відділі й чекав на покупців. Усі вони допрацьовують, фасують, розкладають, переоцінюють чи комплектують вітрини і з'являються лише тоді, коли вам треба вийти з покупками. Жодного магазину не на самообслуговуванні нам не доводилося бачити. Як і їдальні: навіть в Організації Об'єднаних Націй...

Важко жити в Америці людині без фаху, безвільній, безініціативній: усього вдосталь, але далеко не задарма... А якщо додати витрати на муніципальний та державний податки у розмірі 20 процентів з усіх видів заробітку? Чи плата за лікування. Скажімо, у приватній лікарні операція апендициту коштує 1000 доларів.

...Сільськогосподарська ферма «Руссо». Її господарі — вихідці із Італії. Утримує господарство родина, в якій разом з дорослими дітьми працює 10 чоловік. 350 акрів землі. Це близько 170 гектарів. Здавалося б, забагато людей, якщо взяти до уваги, що в господарстві є техніки вартістю близько мільйона доларів. Але ж треба зважити, що ферма в основному спеціалізується на овочах та фруктах, асортимент яких перевищує 100 видів. Окрім того, майже все, що вирощується, реалізується у власному магазині як в натуральному, так і переробленому вигляді: олія, соки, джеми, пасти, сушка, консервування; тут же печеться хліб, торти, булочні вироби.

Реалізують овочі після їх миття, розфасовки й упаковки. У нас же чомусь вважається, що немиті овочі краще зберігаються. І на таке не слід закривати очі: на плантаціях за машиною ідуть люди й підручними засобами викопують із землі залишені морквинки, бурячки тощо. І це ж ручна доробка поля при отому мільйоні вартості техзнарядь! Господар з гордістю показував у полі тракторець «Фордзон», якому вже 22 роки. За енергонасиченість сільськогосподарської техніки в США вважається не потужність трактора чи машини, а саме насиченість їх навісним обладнанням. Важко перелічити в ангарах візки, підйомники, транспортерні причіпки, землеробні знаряддя. Плуга, до речі, побачити нам не довелося, як і лободи чи щириці в кукурудзі.

У штаті Нью-Джерсі вісім тисяч фермерів-годувальників, як із гордістю зазначає Тоні Руссо. Треба погодитися, що пишатися йому є чим. Пригадується Кобзареве: «...І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Скільки цінного, корисного досвіду можна і треба запозичити й впровадити у нас! Ті ж садові товариства! У США набуває широкої практики така форма: 200 чи 300 родин купує у держави ділянки в кількасот акрів. В складчину кооперативно забудовують її котеджами на 2—4 квартири,

розтрасовують паркову й садову зони. Обов'язковими є ставок чи озеро з рибою, пляжами, станціями для човнів. Тут же спортивний комплекс, клуб, до якого артисти приїздять із складеним кооперативом репертуаром.

«Багата країна не може бути бідною духовно»,— такі слова президента викарбувані на стіні культурно-розважального закладу «Кеннеді-центр», який лише театрів вміщує чотири.

Прагнення американців до збагачення культурними закладами характеризує хоча б те, що ми не бачили жодного музею, бібліотеки, театру, в яких не стояла б скриня для пожертвування коштів на утримання чи розширення таких закладів. Й самі ці заклади на самоокупності. У тій же найпершій друкарні Б. Франкліна — «першодрукар» відтискує листівки й тут же за відповідну плату їх продає, те ж саме — на пошті, в аптеці, при катанні в парках на фаетонах чи верхи на конях.

Гроші, і чималі, заробляють скрізь: треба платити й за те, щоб побачити Нью-Йорк з 110-го поверху і проплисти повз статую Свободи. Можна летіти в «Боїнгу», як це було з нами, і дивитися неозвучений фільм, а за 4 долари — будь ласка, до ваших послуг вмонтований у крісло радіонавушник. Або на телефонно-телеграфній станції в окремій залі — стойки з телефонами-автоматами, а на табло — квартирні телефони великих американців, і за плату спілкуйтеся, будь ласка. Голоси Марка Твена, Джона Кеннеді, Рузвельта. Звісно ж у запису. На цій ТТС, яка з'єднує Америку з усім світом, її працівникам навіть комп'ютери не допомогли підрахувати, скільки видів послуг вони надають. Від кухарських рецептів до навчання, від замовлень купівлі-продажу до вранішніх побудок... 90 процентів усіх замовлень фірма гарантує з першого виклику.

Багато працюють американці. Найціннішою рисою характеру вони вважають діловитість і заповзятливість. Коли ти ступив крок і витратив долар, то, щоб вижити, повинен заробити два. Лариса Крука — молода жінка, незаміжня, її батьки із західноукраїнських емігрантів. Вона магістр музики, закінчила консерваторію. Працює у трьох місцях. Хоче переїхати до Нью-Йорка, аби влаштувати особисте життя. Але там однокімнатна квартира на місяць коштує 1200 доларів. Доводиться ще давати уроки.

Може, тому й поріг бідності в США — 1200 доларів? Середня ж заробітна плата в робітника — 20—25 тисяч доларів на рік. Сьогодні в країні безробітних близько 8 процентів. І хоч сотні газет на 10—12 сторінках запрошують американців на роботу — на постійну, на місяць чи на тиждень, а то й на 1—2 години на день,— кількість незаповнених вакансій все збільшується. Причина цього проста: випадковий заробіток не спроможний покрити витрати на середнє проживання...

В одній із розмов з американцями не могли обминути теми «чорної» Америки. Бо всюди в США бачили одне й те ж: чиста робота — для білих, чорна — для чорних. Та виявляється, білі американці вважають, що проблема негритянського населення — це проблема самих негрів, а їх вона не стосується.

Погляди простих американців звернені до оновлень у нашій країні. Ми, зізнаються вони, завдячуючи перебудові, багато чого дізналися про вашу країну.

Американці наші союзники у другій світовій війні, пам'ятають її втрати. Лише на Арлінгтонському військовому кладовищі не одна сотня тисяч солдатських стовпчиків на могилах. Сусіда дому, в якому ми проживали у містечку Маунтін лейкс, учений-ядерник, містер Едвін Кінтнер, давній знайомий нашого академіка Веліхова. У нього — свій Чорнобиль в Тімайл-Айленді — «фосфорна трагедія», тому він тверезо оцінює ситуацію в світі. «На самогубство здатні лише самогубці. Вважаю, що таких немає серед мислячих людей, тим паче серед тих, кому довіряють свої долі мільйони простих людей». А його товариш по Військово-Морській академії, адмірал у відставці, який пройшов крізь смерть і морські баталії з імперіалістичною Японією, висловив свою думку ще логічніше: «Війни як такої вже не може бути, бо то ж — кінець світу». А продавець Нью-Йоркського супермаркета, негритянка, довідавшись, що ми із Радянського Союзу, зраділо вигукнула: «Давно б так!».

...Глен і Аніта Рім — подружжя, заміський будинок яких був моєю оселею останнього тижня в Америці. Їм по 48 років. Аніта працює неподалік, в бухгалтерії однієї із газетних компаній. Глен — у своїй «корпорейшен».

У американців не прийнято просторікувати чи точити теревені між собою про політику й бізнес, тим паче на зборах, засіданнях тощо. І перше, і друге — це особиста

справа кожного. І кожен виконує її ретельно і заповзято. Навіть активісти «Френдшіп форс» мало вживають слово «дружба». Але діями своїми повсякчас утверджують її принципи. «Живіть у наших оселях, а ми хочемо жити у ваших. Оце і є зближення народів»,— пояснюють вони свою програму. І додають: «Хто ж піде один проти одного, коли живеш у спільній оселі?»

У Глена в напівпідвальному приміщенні три токарних верстати по дереву. Кожного дня після вечері, яка щоразу в складчину з готових страв у когось із сусідів, Глен напрацьовує долари, виготовляючи балясини та інші оздоблення для заміських будинків. Аніта веде в цей час домашній «бізнес»: вибирає із каталогів та рекламних сторінок численних газет потрібні для дому товари, продукти. Підраховує на комп'ютері, де вигідніше що придбати, що взяти про запас, що цілою партією, бо так дешевше, що на завтрашній день. Діти Глена й Аніти вчаться у нью-йоркських коледжах.

Що запам'ятається мені в Америці, бо скільки ж побачено? «Хайвеї» з потоками машин, переповнені товарами супермаркети? Хмарочоси чи мости над Делавером, Істрівером чи Гудзоном? Парашутні десанти у військовій академії чи найбільше у світі казино Атлантік-Сіті, що віддзеркалює у шибках фешенебельних готелів безмежжя Атлантичного океану?

Ні. Найбільше запам'ятаються люди і їхня вражаюча, невтомна працелюбність. Надто ж — результати їхньої праці, вдумливе ощадливе ставлення до всього, що їх оточує. Запам'ятається, що не стрибають, не гуцикають машини на каналізаційних люках у містах. А запам'ятається тому, що асфальт і люки є і в нас, та чомусь обов'язково вони нижче чи вище профілю доріг. Запам'яталося те, що жодний із понад ста мільйонів автомобілів не виїздив на зелені луки в ліс, їх не мили на вулиці чи на березі річки, ставка, що американці не влаштовують довкола об'єкту будівельного майданчика за площею в декілька разів більшою від нього. А ще залучення до корисної праці підлітків та молоді, а не «вилізання із шкіри» батьків, аж допоки вони і внуків поставлять на ноги.

Запам'ятається і приязне спілкування між собою знайомих і незнайомих людей. І милосердя, з яким багато американців здійснюють добровільно опікування над знедоленими, здебільшого над дітьми-сиротами з багатьох слаборозвинених країн, усиновлюючи їх у своїх родинах.

Запам'ятається, як американці, дорослі і малі, декілька днів готувалися до першого після трагедії з Челінджером запуску космічного корабля. Як заздалегідь займали вони місця біля телевізорів, як плакали, коли запуск було відкладено на годину, і як раділи, коли по третій хвилині після запуску космічний корабель вийшов на навколоземну орбіту.

Запам'ятається їх ощадливість у всьому.

Їх практичність. Як тільки відносини з Радянським Союзом повернули на потепління — одразу в школах, коледжах, університетах і приватно, на дому, усі розпочали вивчати російську мову. Як дружно кинули пити міцні напої та зловживати курінням, коли онкологічна ситуація в країні погіршала. Чи не тому в кожному офісі, готелі є кімната для заняття спортом, оздоровчі комплекси.

...Останній сніданок у домі Глена та Аніти: склянки апельсинового соку, грінки з маслом і кава. Сьогодні «Боїнгом» авіакомпанії Панамерікен ми відлітаємо на Батьківщину.

Тепле прощання. І слова, які без перекладу промовлені одне одному: «До зустрічі! Щоб жити — треба дружити».

Набирайся сил, «Френдшіп форс». Вірю, що здорові сили дружби згуртуються, зустрічі триватимуть. Сила дружби стане володарем на планеті Земля.

м. Полтава

●

Анатолій РИБАКОВ

ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ ТА ІНШІ РОКИ

РОМАН

27

Обробку головних обвинувачених Зінов'єва та Каменєва було доручено Миронову, начальнику ЕКВ — економічного відділу, найосвіченішому з усіх керівників НКВС.

Сталін був задоволений його роботою, саме на пропозицію Сталіна Миронов став начальником ЕКВ, і Сталін часто разом з Ягодою викликав до себе Миронова.

Ягоду це влаштовувало: Миронов мав неабияку пам'ять і, повертаючись від Сталіна, стенографічно записував усе, що той говорив. Не завжди було зручно при Сталіні записувати його вказівки, а в зв'язку з наступним процесом Зінов'єва та Каменєва просто виключалося — Сталін керував підготовкою процесу потай від усіх, навіть від членів Політбюро, вони довідалися про процес, коли підготовку до нього було закінчено.

Подейкували, що Миронов збирається йти зі свого поста. Одні твердили, що його виживає Ягода, бачачи в ньому суперника, інші, що, будучи економістом, він хоче працювати в Наркоматі зовнішньої торгівлі. А з натяків Вутковського, котрий дружив з Мироновим, Шарок зрозумів, що Миронов не хоче брати участі у підготовці процесу старих більшовиків. І, як ясно бачив Шарок, сам Вутковський бере участь у цьому також без великого бажання.

На відміну від зрадливого Слуцького й жорстокого, грубого Гая, Миронова вважали в апараті людиною лагідною. Крім того, він був переконаний, що вся ця малоприємна робота диктується інтересами партії. Проводив процеси так званих шкідників, але внутріпартійними справами не займався, до арештів і заслання колишніх членів партії не був причетний. Він не знав навіть про операцію Ягода — Запорожець — Ніколаєв. Не мав досвіду роботи з троцькістами, зінов'євцями, бухарінцями, а тут одразу Каменєв, колишній член Політбюро, найближчий друг і соратник Леніна, Каменєв, якого він колись із захопленням слухав на зборах і з ентузіазмом аплодував йому як одному з керівників партії. Цього Каменєва зараз увели до нього в кабінет і він, Миронов, повинен його

Продовження. Початок у №№ 1—5, 7.

допитувати, повинен домогтися від Каменєва визнання того, що він терорист і вбивця.

Тепер це був старий, виснажений тюремним ув'язненням чоловік. І все одно Миронов упізнав у ньому того самого Каменєва, якого бачив і слухав на зборах. Тільки прізвисько Колобок, яке в ті роки вигадав йому Миронов, зараз, після всіх страшних років процесів, заслань, в'язниць, уже не пасувало. Невеликого зросту, з красиво поставленою головою, з золотавою, дуже посивілою чуприною й такими ж золотавими, з рудим облямуванням борідкою й вусами, голубими, трохи опуклими короткозорими очима (пенсне у нього відібрали — не належало), зі стриманими манерами вихованої людини, особливою інтелігентською, «професорською» ходою, плавними жестами, він навіть тут, у цій катівні уособлював певну респектабельність, викликаючи мимовільну симпатію.

Показавши Каменєву на стілець, Миронов сказав:

— Громадянине Каменєв! У вашій справі є свідчення низки опозиціонерів про те, що, починаючи з 1932 року, вони під вашим керівництвом готували вбивство товариша Сталіна та інших членів Політбюро, зокрема, здійснили вбивство товариша Кірова.

— Ви добре знаєте, що це не так,— відповів Каменєв,— більшовики ніколи не вдавалися до індивідуального терору.

Миронов зачитав йому свідчення Рейнгольда.

— Тут немає жодного слова правди.

— Рейнгольд усе може підтвердити на очній ставці.

— Будь ласка.

На очній ставці Рейнгольд підтвердив, що неодноразово бував на квартирі у Каменєва, коли там обговорювалася підготовка терористичних актів.

— Брехун! — сказав Каменєв.

Рейнгольд з викликом відповів:

— Брехун не я, а ви!

— Коли саме ви бували в мене?

— Ви самі добре знаєте, коли! Не ставте провокаційних запитань.

Каменєв подивився на Миронова, закликаючи його цим поглядом діяти згідно з законом.

— Громадянине Рейнгольд,— сказав Миронов,— запитання громадянина Каменєва правомочне.

Рейнгольд стенув плечима.

— Я, по-моєму, ясно вказав: бував кілька разів у 1932, 33-му та 34-му роках.

— У такому разі,— сказав Каменєв,— будьте ласкаві зараз розповісти, і якомога докладніше, про розташування кімнат у квартирі.

Рейнгольд збагнув, що попався, і грубо відповів:

— На такі запитання я не зобов'язаний відповідати. Ваша квартира ще не меморіальний музей, та й навряд чи ним буде, я там бував не на екскурсії і не оглядав її.

Каменєв звернувся до Миронова:

— Товаришу Миронов, можливо, ви запитаєте про це громадянина Рейнгольда?

Та Миронов зрозумів, що Рейнгольд попався.

— Громадянине Каменєв, йдеться ж не про вашу квартиру, а про ваші розмови з громадянином Рейнгольдом.

— І все ж я прошу занести до протоколу, що громадянин Рейнгольд ухиляється від відповіді на моє запитання,— наполягав Каменєв.

— А я протокол і не складаю, це попередня розмова. У нас вона ще триватиме.

На цьому очна ставка закінчилася. Каменєва та Рейнгольда розвели по камерах.

Тут же Миронов потелефонував Шароку й попросив його зайти до нього.

Шарок з'явився.

— Товаришу Шарок, ви готували Рейнгольда. Погано готували.

Шарок з неприхованим подивом дивився на Миронова. По суті, свідчення Рейнгольда склали основу всього звинувачення. І ось, виявляється, він, Шарок,

погано його підготував. У нього стиснулося серце — якщо свідчення Рейнгольда спростовано, то розвалиться все звинувачення й відповідальність звалять, звичайно, на нього, Шарока.

— У його свідченнях неодноразово повторюється, що він бував на квартирі у Каменєва. А на очній ставці з'ясувалося, що він навіть не знає її розташування. Ви мали б це передбачити. З'їздити хоча б раз із Рейнгольдом па квартиру Каменєва.

У Шарока полегшало на серці. Звичайно, Миронов — великий начальник. Але великий начальник і гарний слідчий — це різні речі. Зламати того, хто під слідством,— це одне, підготувати його до очної ставки — зовсім інше. Рейнгольд дав свідчення на багатьох людей, возити Рейнгольда по їхніх квартирах чи по інших місцях Шарок не міг, та й ніхто б цього йому не дозволив. Миронову треба було заздалегідь попередити Шарока про те, що він повинен п р и г о т у в а т и Рейнгольда до очної ставки конкретно з Каменєвим. І тоді Шарок усе б перевірив, усе б підготував, комар би носа не підточив. А Миронов не попередив, не дав підготувати Рейнгольда, у цьому була його, Миронова, помилка.

У ввічливій, стриманій формі Шарок усе це й виклав Миронову. Той був розумний і збагнув свою похибку.

І Шарок був розумний. І, коли на нараді слідчих груп у Молчанова Миронов доповів, що з Каменєвим нічого не вийшло, свідчень він не дає й очна ставка наслідків також не мала, Шарок навіть не згадав про те, що очна ставка була не підготовлена. З погляду, кинутого на нього Мироновим, Шарок зрозумів, що Миронов поцінував його стриманість і лояльність. Крім того, Миронов, як довідався Шарок від Вутковського, доповів Ягоді, що допит Каменєва марний, нехай Єжов, як це було у випадку з Рейнгольдом, перебалакає з Каменєвим і від імені ЦК зажадає від нього допомогти партії, а в разі відмовлення прямо погрозить йому розстрілом.

Та Ягода й цього разу заборонив звертатися по допомогу до Єжова, наказав підключити до слідства садиста Чертока, людину, близьку Ягоді, який часто бував у нього вдома. Ягода катався на ковзанах (усі знали цей каток на Петровці, будинок номер 26), і улюбленою забавкою співробітників апарату НКВС було спостерігати, як на катку Черток, мало не лежачи на кризі, зав'язував Ягоді шнурки на черевиках. Улесливий з начальством, Черток був немилосердний з тими, хто був під слідством.

Кабінет Шарока був у тому ж коридорі, що й кабінет Чертока, і, проходячи повз, Шарок чув, як той допитував Каменєва.

— Ти боягуз і штрейкбрехер,— волав Черток,— так про тебе Ленін говорив. Коли товариш Сталін боровся у підпіллі, ти попивав каву у паризьких кав'ярнях. Ти все життя просидів на шиї у партії, у народу, у робітничого класу. Мерзота й паразит! Ти вбив Кірова, ти б усю партію перерізав. От випущу тебе зараз на вулицю, перші ж зустрічні розчавлять тебе, як смердючу блощицю. Якщо привезти тебе й Зінов'єва на завод — вас там так пошматують, що й шматочків не зберемо. Ви лайно, гівно! Ти пропаща людина, пропаща, накажу, й за десять хвилин тебе розстріляють, як пса, а мені тільки подякують. Тобі, нікчемі, ще йдуть назустріч, тобі твоє паршиве життя гарантують, а ти, лайно, ще вагаєшся! Стояти струнко, сволота, не ворушитися!

Так допитував Каменєва Черток, тримав на «конвейєрі», примушував стояти, не ворухнувшись, доки Каменєв не падав, але нічого не домігся — Каменєв свідчень не дав.

Невдача з Каменєвим і сумнівний успіх зі Смирновим дозволили Єжову взяти слідство у власні руки. Опір Ягоди був би даремний — Сталін квапив, і подальша затримка могла б для Ягоди погано кінчитися. А тепер уся відповідальність ляже на Єжова.

Врахувавши досвід роботи з Каменєвим та Смирновим, Єжов обрав нову тактику: він прямо, відверто, від імені Політбюро зажадав від Зінов'єва потрібних для дискредитації Троцького свідчень.

Зінов'єва, хворого, який ледве тримався на ногах, уночі завели до кабінету Агранова. Крім Єжова та Агранова, у кабінеті були Миронов і Молчанов. Миронову Єжов наказав вести докладний протокол. Ягода під якимось приводом був

відсутній, не хотів бути при Єжові на других ролях, ревно стежив за його діями, сподіваючись на якусь похибку.

Щохвилинно зазираючи у свій великий блокнот, у якому він завжди записував тільки вказівки товариша Сталіна, Єжов сказав, що за цілком певними даними, Японія та Німеччина збираються навесні 1937 року напасти на СРСР. Тому СРСР зараз особливо потрібна підтримка міжнародного пролетаріату. На шляху цієї підтримки стоїть Троцький. І Політбюро розраховує, що Зінов'єв допоможе партії остаточно викрити Троцького і його бандитські організації. Якщо Зінов'єв це зробить, то він доведе, що нарешті роззброївся перед партією до кінця.

— Що ви від мене хочете конкретно? — тяжко дихаючи, запитав Зінов'єв.

— На відкритому судовому процесі ви повинні підтвердити, що за вказівкою Троцького готували зі своїми однодумцями вбивство Сталіна та інших членів Політбюро і одне таке вбивство здійснили — товариша Кірова.

— Я цього ніколи не зроблю, такої фальшивки ви від мене не отримаєте.

— Ну що ж,— Єжов знову зазирнув до блокнота,— передаю вам слова товариша Сталіна: «Якщо Зінов'єв зізнається, йому буде збережено життя. Відмовиться — його й усіх учасників опозиції до єдиного судитиме закритий військовий трибунал».

— Вам потрібна моя голова,— тихо сказав Зінов'єв.— Гаразд, піднесіть її Сталіну на блюді.

— Але ви ставите на карту й життя тисяч опозиціонерів, вони в ваших руках.

— Хоч би що я показав, хоч би що підписав, ви уб'єте мене, уб'єте ще тисячі людей, знищите всю ленінську гвардію.— Зінов'єв помовчав, збираючись на силі, й останню фразу вимовив рішуче й категорично: — Повторюю, від мене ви нічого не доможетеся.

Єжов наказав відвести Зінов'єва й негайно допровадити до нього Каменєва. Єжов обов'язково повинен був домогтися успіху і, мабуть, розраховував, що Каменєв, якого «обробляв» Черток, буде податливішим. І все ж, не впевнений у цьому й не бажаючи зазнати ще однієї поразки при зайвих свідках, відпустив Агранова та Молчанова, залишивши тільки Миронова, який вів справу Каменєва.

Єжов виклав Каменєву те саме, що говорив Зінов'єву. Але на закінчення заявив: слідство має в своєму розпорядженні свідчення Рейнгольда про те, що він разом із сином Каменєва підстерігав автомобілі Сталіна та Ворошилова на Дорогомилівській вулиці.

— Цікаво, як мій син міг там опинитися, якщо він уже півтора року перебуває на засланні в Алма-Аті.

— Ви маєте на увазі вашого сина Олександра,— заперечив Єжов, а Рейнгольд називає другого вашого сина — Юрія, прочитайте.

Він простягнув йому свідчення Рейнгольда.

Каменєв прочитав, розгублено промимрив:

— Це... Це... Адже Юра ще піонер.

— Постанова ЦВК й РНК СРСР від 7 квітня 1935 року вам відома? Чи, можливо, ви її забули? Нагадую: «Неповнолітніх, починаючи з 12-річного віку, викритих у здійсненні крадіжок, в учиненні насильства, тілесних ушкоджень, каліцтв, в убивстві чи спробах до вбивства, притягати до кримінального суду з застосуванням усіх мір кримінального покарання». Підписали товариші Калінін, Молотов, Акулов. Ось так. А вашому сину понад дванадцять. І за спробу замаху на товариша Сталіна та Ворошилова до нього буде застосовано відповідну, тобто найвищу міру покарання.

— Ти негідник! Мерзотник! — крикнув Каменєв.

Єжов підняв телефонну трубку й наказав Молчанову негайно арештувати сина Каменєва, Юрія Каменєва, й готувати його до процесу «троцькістсько-зінов'євського терористичного центру». Давши це розпорядження, він, навіть не глянувши на Каменєва, вийшов з кабінету.

Каменєва повернули в камеру.

Він знав, що на нього чекає, й розумів, що йому ніщо не допоможе.

На ганебному січневому процесі 1935 року він переконав себе, що вищі інте-

реси партії вимагають від нього прийняття на себе моральної відповідальності за вбивство Кірова. І отримав за це п'ять років в'язниці. У липні 1935 року його знову витягли на закритий суд у зв'язку з міфічною кремлівською змовою, у якій ніби брала участь дружина його брата Миколи — Ніна Олександрівна, співробітниця урядової бібліотеки. Засудили і Ніну, і Миколу. Йому, Льву Борисовичу, дали десять років.

Його першу дружину Ольгу Давидівну було заслано до Ташкента у березні 1935 року. Тоді ж, у березні, арештували й заслали в Алма-Ату його старшого сина Олександра, випускника Військово-повітряної академії імені Жуковського.

Його другу дружину Тетяну Іванівну Глєбову разом з їхнім п'ятирічним сином Володимиром було заслано в Бійськ. У неї на квартирі на Арбаті, у Карманицькому провулку, Каменєва й арештували 16 грудня 1934 року.

На волі лишилися тільки син Юрій та п'ятирічний онук Віталій.

І от тепер добираються до Юрка, до хлопчика, піонера, хочуть розстріляти як терориста. А за сім років, коли онуку Віталику виповниться 12 років, візьмуться й за нього. Відолашні діти.

Каменєв розстебнув комірець. У його камеру ніколи не попадало сонце й навіть у липні було досить прохолодно, але сьогодні, мабуть, вельми спечний день.

Каменєв добре розумів: якщо він не вийде на суд, його розстріляють; якщо вийде на суд, також розстріляють. І в тому, і в іншому випадку в очах народу він помре як терорист, шпигун і контрреволюціонер — це вони зуміють зробити. Але, якщо він брехливим визнанням підтвердить несправедливі звинувачення, можуть пощадити його дітей. Чи має він право на це? Що дорожче: його честь чи життя безневинних дітей? Але честь все одно загублено. Вона загублена за ці роки безперервного каяття, визнання помилок, славослів'я Сталіну. Що додасть до цього ганебного списку ще одне публічне брехливе самообмовлення? Нічого. У будь-якому разі його буде затавровано як запроданця, зрадника, шпигуна й антирадянщика. І все-таки, все-таки...

Жара ставала нестерпною. Що це таке? Він доторкнувся до батареї і тут же одсмикнув руку — обпекло. Падлюки, негідники! Вони почали опалювати, навмисне почали опалювати, аби нагнати в камеру жару, аби скаженою, нестерпною жарою катувати його, зламати.

Він постукав у двері. Постукав ще раз. Віконце відчинилося.

— Що треба? — запитав наглядач.

— Навіщо опалюєте?

— Ми цих справ не знаємо!

Віконце зачинилося.

Протестувати марно. Що більше він протестуватиме, то дужче опалюватимуть, то більше жару наженуть у камеру.

Ні, вони його не зламають. Цю останню втіху він Кобі не зробить. Тоді, десять років тому, у 1927 році він поступився не перед ним, Кобою, він поступився перед партією, він примирився перед партією, якій віддав 35 років з 53 років прожитого життя. Тепер він, друг і соратник Леніна, незмінний член ленінського Політбюро, перший голова ВЦВК, має визнати себе шпигуном, терористом, убивцею й антирадянщиком — такої поступки партії не потрібно, такої жертви партії не потрібно, таке визнання не на користь партії, таке визнання лише їй на шкоду, воно потрібне тільки Сталіну, аби зганьбити партію, зганьбити Леніна, зганьбити ленінське оточення, ленінську гвардію. І, якщо він хоче померти як комуніст, якщо він бодай *для себе* хоче гідно кінчити своє життя, він не повинен виходити на суд, не повинен робити неправдивих визнань. Сталін помститься на ньому, загинуть його діти — нехай, він принесе партії й цю жертву. Навіть якщо він зізнається, навіть якщо виконає вимоги Сталіна, Сталін його все одно вб'є і дітей його вб'є, й онуків, цей порахується до останнього коліна, цей винищує геть-чисто.

Він зняв з себе сорочку й штани, лишився в брудній майці, трусах, зняв шкарпетки, ліг на цементну підлогу — так ще можна дихати.

Віконце у дверях відчинилося.

— Ув'язнений, встати!

Каменєв не ворухнувся.

Віконце зачинилося.

Далі у коридорі почувся тупіт чобіт, двері розчинилися, до камери увірвалися три дужих конвоїри, один тримав у руках стілець.

Вони підняли Каменєва, посадили на стілець, прив'язали до нього мотузком, туго затягли мотузок довкола живота.

— Сиди, наволоч!

Зайшов лікар у білому халаті, помацав пульс, перевірив натяг мотузка, підняв Каменєву повіки, зазирнув в очі, вийшов з камери.

Услід за ним вийшли й конвоїри.

Лев Борисович уже не міг дихати. Стілець стояв біля самісінької батареї, терпнули затягнуті руки й ноги. Голова падала на груди, але він був при свідомості. Якісь картини виникали в голові. Він навіть не міг розібрати, не міг запам'ятати, що ввижалося, що мрілося йому хвилину тому. Тільки одне запам'яталося, як Ленін назвав його конячкою. Коли Ленін хворів, засідання Раднаркому вів він, Каменєв. Відкривши чергове засідання, він сказав, що приготував для його учасників сюрприз. Після цього до зали зайшов Ленін, обійняв Каменєва за плечі й сказав, сміючись: ну, як, правильно я вибрав собі заступника, ви задоволені? Адже я знав, що ця конячка мене ніколи не підведе. І всі сміялися й аплодували Леніну.

Знову відчинилися двері, у супроводі конвоїра зайшов лікар, знову помацав пульс, оглянув ноги, трохи розкрив очі, мовив:

— Можна продовжувати.

28

Минуло півроку, але Альтман так і не потелефонував.

Зрозуміло, Юрко Шарок сказав йому пару слів, і Альтман вирішив відчепитись, у них там напевне є своя товариська солідарність: раз товариш просить, треба зробити ласку, при нагоді і він зважить на твоє прохання. Молодець Юрко!

Вадим, звісно, Юрі не телефонував, надто делікатна справа. Але, зустрівши якось його на Арбаті, почав радісно усміхатися, тепло тиснув руку, провів до Арбатської площі і, прощаючись, сказав:

— Спасибі, Юро!

Юрко нічого не відповів, усміхнувся, зайшов у трамвай, помахав рукою. Ідіот Вадим, завжди був ідіотом. Невже серйозно сподівався, що Юрко клопотатиме за нього, невже не розуміє, що в таких справах ні про кого не клопочуть? Сміх та й годі з цими інтелігентами. Альтман не викликає його тому, що залучений в одну із слідчих груп, бере участь у підготовці процесу. Не до Вадима йому. Він, Шарок, навіть і думати не бажає про справу Вадима, хоча приблизно й здогадується: іноземний відділ зацікавився досьє Віки.

Проте Вадим нічого цього не знав. Привітний жест Шарока остаточно його заспокоїв.

Він багато писав тепер, ще більше виступав, ставав відомим. Багато хто з ним волів зазнайомитися.

Якось до Єршилова приїхав небіж із Саратова. Такий самий банькатий, як і дядько, такий самий гостроносенький, але з приємною сором'язливою усмішкою.

Єршилов привів його до Клубу письменників — показати московських славнозвісних людей. Зустріли Вадима.

— Працює на залізниці,— сказав Єршилов, репрезентуючи Вадиму небожа,— одначе завзятий театрал. Прочитав твоє інтерв'ю з Коонен, нікуди, каже, тепер не хочу, ні у Великий, ні до Мейєрхольда, а хочу, каже, тільки в Камерний. Правильно я намалював ситуацію?

Молодик підтвердив дядькові слова кивком голови.

— «Па проблем»,— відповів Вадим,— подивіться афішу, виберіть спектакль і потелефонуйте мені.

Негідник Єршилов лестить, звісно, і все-таки приємно, що так широко розійшлися по країні його інтерв'ю, от і в Саратові, виявляється, читали. А це ж, по суті, була перша його серйозна праця, півтора року тому писав, на самісінькому кінці тридцять четвертого.

Наприкінці тридцять четвертого Камерному театру виповнювалося двадцять років. Але святкування ювілею з 25 грудня перенесли на початок січня. Ось тут, міркував Вадим, і проштовхнути б у газеті щось на зразок: розгорнуте інтерв'ю, скажімо, з Алісою Коонен, майбутньою народною артисткою Республіки. Усі знали, що постанова про присвоєння цих звань Таїрову та Коонен готова, а можливо, уже й підписана. Якраз напередодні виходу постанови й підкинути б такий матеріалець.

Але ж Коонен не дасть інтерв'ю, і підступатися нема чого: на ювілейному вечорі Камерний театр збирався показати не лише сцени з «Оптимістичної трагедії» й «Жірофле-Жірофля», а й відновлену «Саломею» — цей спектакль знаменував ніби друге народження театру після Жовтневої революції.

Допоміг батько:

— Мені Аліса Георгіївна ніколи не відмовить.

І справді не відмовила, тільки здивувалася: «Невже так терміново?» Попросила зачекати хвилину біля телефону, подивилася свій розклад і назвала 26 грудня, прийти рівно чверть на п'яту, квартира в самому приміщенні театру, Андрій Андрійович пам'ятає, нехай розкаже сину.

Вадим заметушився, днів лишалося мало, а до Коонен хотілося прийти гарно підготовленим, помчав уранці до паперового магазину, купив товстий загальний зошит, почав студіювати Луначарського, робити виписки. Луначарський хоча й не визнавав «неореалізму» Таїрова, але театру допомагав і «Федру» оцінив як бездоганну перемогу, а Коонен порівняв з великою Рашель і «Жірофле-Жірофля» хвалив, не кажучи вже про «Кошлату мавпу».

Сидів Вадим і в бібліотеці, переглянув рецензії, порпався в книгах і відкопав цікаву брошурку, новісіньку, незаяложену, ніхто, мабуть, так і не відкрив її жодного разу — з політичними відгуками західної преси на гастролі Камерного театру.

У 1923 році Камерний театр дав 133 спектаклі, граючи в Парижі, а також у Берліні та інших великих містах Німеччини. Відгуки були приголомшливі, Вадим тут же переписав їх у зошит:

«Росіяни перемогли...»

«Треба в усі дзвони дзвонити. Московський Камерний театр — єдиний театр Європи...»

«Якщо Московський Камерний театр — дитя більшовизму, то більшовизм не лише нищить, а навпаки, визволяє творчі сили».

Попався й негативний відгук. Вадим перечитав, усміхнувся: «Ці прийоми грубі. Такі грубі, що публіка ладна відправити цих нещасних партачів на їхню батьківщину...»

Загалом, матеріал назбирувався. Вдома Вадим ще раз перегорнув «Записки режисера» Таїрова. Колись прочитав їх умить, не відриваючись, гарно пам'ятав і досі. Книгу цю з дарчим написом батько тримав у себе в шухляді. І шухляду замикав на ключ. І не тому, що так беріг таїровський автограф, а більше через обережність: книгу оформила художниця Олександра Екстер, котра виїхала за кордон. Випадковим людям, які постійно товклися у них у будинку, аж ніяк не обов'язково знати, що Марасевичі зберігають у себе такі книги.

Епіграфом до інтерв'ю Вадим вирішив узяти слова Таїрова, які пасували до ювілею:

«І все-таки — Камерний театр виник... Він повинен був виникнути — так було написано в книзі театральних доль...»

І тоді, відштовхуючись од цих слів, можна робити інтерв'ю не банально — від перших кроків до вершини, а навпаки, від вершини, від «Оптимістичної трагедії» наче спуститися до витоків, до «Саломеї».

«Оптимістичну трагедію» Вадим бачив. Величний спектакль, незрівнянний з «Командармом-2» у Мейєрхольда. Розповідали, що на репетиціях у Таїрова були присутні військові моряки, дивилися, аби у спектаклі не було порушень правил, а актори вчилися у них ході, поставі, розповідали, що й шкіряну куртку для Коонен-Комісара також знайшов хтось із моряків. І ніби у Риндіна, який оформляв спектакль, уперше в театрі пливли по небу хмари.

Причому, знову ж за допомогою батька, Вадим потрапив на перегляд, де були присутні члени Реввійськради на чолі з Ворошиловим, партер був забитий черво-

ноармійцями та червонофлотцями, вони аплодували під час дії, кричали «ура», а в сцені, коли Комісар, відтиснута до стіни матросами, що насувалися на неї, стріляє в страшного напівголого кочегара, котрий вилазить з трюма, багато хто з передніх рядів поривався до неї на допомогу. З одного боку, звісно, смішно, а з другого — зворушливо... І лише у фіналі запанувала в залі повна тиша, коли падала, помираючи, Комісар, плакала над її тілом гармошка, а в кінці сцени справді пливли по небу хмари.

Після цього перегляду театр отримав дозвіл друкувати на афішах: «Присвячується Червоній Армії та Флоту».

Атож, правильно він вирішив: саме від «Оптимістичної трагедії» спуститися до «Саломеї». Канва, таким чином, була готова, тепер деталі, деталі, живе слово Коонен — і він, Вадим, буде на коні.

Двадцять шостого з трояндами в руках у точно призначений час Вадим натиснув кнопку дзвінка на дверях.

Двері відчинила Коонен, усміхнулася.

— Це ви й є нетерплячий журналіст?

— Мені, справді, незручно,— почав Вадим.

— Не соромтеся, я також нетерпляча в роботі. Вас зовуть Вадим? Правильно я запам'ятала?

Вона на хвилину вийшла, поки Вадим знімав пальто — «Віддам квіти дівчині, нехай поставить у воду»,— повернулася, і вони пройшли до кімнати. Тут же з'явилася й «дівчина», поставила вазу на стіл.

Вадим був збентежений: вік «дівчини» наближався, мабуть, до тридцяти. Але майнула й інша думка: яку точну функцію несе це слово в Коонен — воно передбачає опіку, турботу з боку господині. Ось що таке справжній аристократизм — не хатня робітниця, як кажуть обивателі, не наймичка, а ніжне слово «дівчина».

Коонен тим часом розглядала його.

— Ви схожі на Євгенію Федорівну, я любила вашу маму.— І без будь-якого переходу додала: — А ви знаєте, це я придумала назву «Оптимістична трагедія». Одного разу зайшла до кабінету Олександра Яковича і застала там Вишневського. Він ходив по кімнаті й ніяк не погоджувався з визначенням його п'єси як трагедії. Олександр Якович силкувався пояснити йому, що все-таки він написав трагедію.

— Нехай так,— гарячкував Вишневський,— але моя п'єса оптимістична!

— А чому б так і не назвати,— сказала я,— «Оптимістична трагедія»?

Вадим записав конспективно, підняв очі від блокноту, він усе ще ніяковів.

— Ну, що вам ще розповідати?

— Чи відчуваєте ви свободу, коли беретеся за нову роль, чи тримаєте в голові амбіції драматурга?

Вона розсміялася.

— От уже чого ніколи не тримаю в голові. Свобода необхідна. Інакше, як каже Олександр Якович, театр перестає існувати як самостійне мистецтво і перетворюється в грамофонну платівку, що передає ідеї автора.

З ледь помітною усмішкою вона кинула погляд на Вадима.

— Як вам це порівняння? Мені, наприклад, воно дуже подобається. Ви нашого «Негра» бачили?

— Звичайно.

— Тоді я наведу вам прекрасний приклад з О'Нілом. До речі, Стефан Цвейг казав: «Для того, щоб подивитися «Негра», можна пройти пішки од Відня до Москви».— Вона замовкла: чи то задумалася, чи то давала Вадиму можливість зважити на слова Цвейга.— А «Любов під в'язами» бачили?

— Так, двічі навіть.

Знову Коонен мовчки дивилася на нього.

Він не зовсім розумів її погляд.

— Мені дуже сподобалося.

— Дякую вам. Але я хотіла сказати вам, що грала роль Еббі геть не так, як її трактували в той час в Америці. Там роль Еббі грали актриси на амплуа негативних героїнь. Мені ж хотілося підняти цей образ до висот великої трагедії. Не звинувачувати Еббі, а виправдати, розкрити корені, що привели її до катастрофи. Це не моральний виродок, а людина страшної, трагічної долі.

Вона підвелася з крісла, підійшла до стіни, зняла фотографію у рамочці, поклала на стіл перед Вадимом.

— Це О'Ніл.— І увімкнула торшер червоного дерева під великим абажуром, аби Вадиму було видніше.

Гарне обличчя, подумав Вадим, потайне, суворе, але незвичайне.

— Бачите, тут написано: «М-м Алісі Коонен, яка зробила для мене живими образи Еббі та Елли». Ну, а далі компліменти, це необов'язково читати. О'Ніл побачив наші спектаклі в Парижі. Він жив під Парижем у великому заміському маєтку, приїхав спеціально їх подивитися.

Вона повісила фотографію на місце, повернулася у своє крісло, сіла, відкинулася на спинку.

— І знаєте, що ще сказав О'Ніл: театр творчої фантазії був завжди моїм ідеалом. Камерний театр здійснив цю мрію!

Це було мовлено переможно. Але тут же голос її зламався, впав, у ньому почулося співчуття:

— Щось ви мені не подобаєтесь, Вадиме. Розслабтеся, не тримайтеся так скуто. Давайте я вас насмішу маленькою історією, можливо, вона вам знадобиться... Розслабтеся...

Вадим поворушив плечима.

— Коли ми готували «Федру», я була дуже зайнята у поточному репертуарі — «Андрієнна Лекуврєр» йшла майже щодня. Олександр Якович іноді призначав репетиції «Федри» одразу після спектаклю. І от якось до нас у театр приїхав Южин і, довідавшись, що у нас призначено репетицію чотирьох актів «Федри», влаштував Таїрову скандал: «Ваші ліві ухили, Олександре, занапастять Алісу Георгіївну. Єрмолова та Федотова, зігравши будь-який сильний спектакль, відпочивали після нього кілька днів, а ви примушуєте її репетирувати Федру, не давши до ладу зняти грим Адрієнни. Це нечувано! Це не-ро-зум-но!» Олександр Якович розсміявся. «Про Алісу Георгіївну не турбуйтеся. Вона володіє найгеніальнішою заповіддю Станіславського: грає на послаблених м'язах, без фізичної напруги й тому не стомлюється». Щоправда,— вона зиркнула на Вадима,— ніщо так не стомлює акторів, як фізична напруга.

Вадим знову поворушив плечима, нарешті він перестав хвилюватися, навіть усміхнувся.

— Тоді, можливо, поговоримо про «Федру»? Жан Кокто писав: «„Федра" Таїрова — це шедевр».

— Про «Федру» уже стільки сказано й стільки написано... Краще я розкажу вам про те, про що мало хто знає. Ми привезли «Федру» у Париж у 1923 році. І ось перший вечір у Парижі, настрій піднесений, довкола нас журналісти, цікава розмова, а я раптом відчуваю, що в мене зупиняється серце. Чую, що жодна французька актриса і жодна приїжджа гастролерка упродовж багатьох років не грають «Федру» через пієтет перед Сарою Бернар: ця трагедія значилася у її репертуарі до найостанніших днів. Ви уявляєте мій стан? Боязкість, страх, жах. І тут якийсь приємний літній добродій з середовища журналістів відвів мене вбік і попросив дозволу дати маленьку дружню пораду. «Мені здається,— сказав він,— що вам, молодій російській актрисі, що приїхала в Париж грати «Федру», варт було б написати кілька слів нашій великій французькій актрисі й попросити її благословення». Це була чудова порада. Другого ранку я послала Сарі Бернар шанобливу записочку, супроводжуючи її квітами. Та, гадаю, що мого листа Сара Бернар не прочитала: за день на перших сторінках газет з'явилося повідомлення у траурному обрамленні: «Наша велика Сара померла».

Поговорили про гастролі в Німеччині.

— Але там,— сказала Коонен,— ми вже не були «невідомими більшовиками». Чутки про паризькі успіхи докотилися туди, і приїзд Камерного театру чекали. Театральні люди Німеччини не просто висловлювали своє захоплення нашими спектаклями, вони серйозно й глибоко вивчали режисуру Таїрова, акторське виконання, принципи художнього оформлення, використання світла. Синтетичний актор, проголошений Таїровим, актор, який однаковою мірою володіє всіма жанрами театру,— це особливо хвилювало думки німецьких театральних діячів. Тим паче в цей час вийшла німецькою мовою книга Таїрова «Записки режисера».

— Ця книга є у нас із дарчим написом Олександра Яковича,— вставив Ва-

дим,— вона присвячена вам.— Він почувався зовсім легко й вільно. Останнє запитання було про «Саломею».

Коонен задумалася.

— Ми проговорили з вами п'ятдесят хвилин, у мене повне відчуття часу. Перевірте, я маю рацію?

— Так,— сказав Вадим, подивившись на годинника,— цілком правильно, зараз п'ять хвилин на шосту.

— Я можу вам приділити ще кілька хвилин. Не записуйте, слухайте. Ви пам'ятаєте цю п'єсу Уайльда?

Певна річ, Вадим її пам'ятав. Будувалася вона на біблійному сюжеті про трагічну любов Саломеї, пасербиці царя Ірода, до пророка Іоканаана.

— До Лютневої революції «Саломея» була заборонена церковною цензурою до вистави. І, коли цю заборону зняли, вона була поставлена у Москві в Малому театрі і в нас. Таїрова вабила у цій п'єсі бунтарська стихія, кипіння сильних, неприборканих пристрастей. І чудово, звісно, оформила спектакль Олександра Екстер. Це була одна з кращих робіт Екстер за експресією, темпераментом, за відчуттям форми.

— Олександра Екстер? — перепитав Вадим, удаючи, що записує прізвище до блокнота. Боже, через її ім'я батько тримає книгу Таїрова під замком, а Коонен говорить про неї з захопленням.

— Кульмінацією образу в п'єсі,— вела далі Коонен,— вважається танок семи серпанків, у подяку за який Саломея вимагає в Ірода голову Іоканаана, який зігнорував її. Цей танок часто виконували естрадні зірки, будуючи його як танок еротичний, танок спокуси. А в нашому спектаклі Саломея танцює перед тетрархом не для того, аби спокусити його, а лише з однією божевільною думкою — отримати у нагороду голову пророка.

Коонен пересмикнула плечима, наче її пройняв холод, засміялася.

— Коли я згадую «Саломею», я одразу починаю мерзнути. Як ми не хворіли, не застуджувалися, розумом не збагнути! Зал не опалювався, глядачі сиділи в теплих пальтах, а ми, по суті, грали напівголі. Але спектакль цей приніс великий успіх театру, одразу підняв його репутацію в очах театральної Москви. І, за загальним визнанням, ми виграли це змагання у Малого театру.

Уже біля дверей Вадим запитав:

— Ви хочете, аби я вам показав інтерв'ю?

Вона усміхнулася.

— Не треба, я вам довіряю,— й несподівано запитала: — Вам подобається сидіти в п'ятому ряді?

Вадим не знав, що відповісти.

— Це найкращий ряд. Я попрошу бронювати для вас сімнадцяте місце. Приходьте на наші спектаклі. Дуже цікаво було з вами бесідувати.

Повертаючись додому, Вадим йшов по Тверському бульвару у своїй оленячій шапці з довгими вухами, у теплих рукавицях, вив'язаних Фенею з грубої селянської вовни, навіть не йшов, а нісся нестямно від щастя, розуміючи, що має в руках скарб.

Яка величність, яка відвертість, як підносить до свого рівня співрозмовника, найменшого сумніву в тому, що її слова можуть бути не так витлумачені. Та й навіщо? Адже її слава належить народу, країні. От би вигукнути за прикладом французів: «Наша велика Аліса отримує найвище звання — народної артистки Республіки!»

А яка оповідачка! Як щедро ділиться своїми думками. Справжня щедрість таланту! До речі, так би й назвати інтерв'ю: «Щедрість таланту». Аж ніяк не погано, просто гарно.

А чого варта деталь щодо найновішого електрообладнання?! У голові так і укладалися готові фрази: «Що купили актори на зароблені гроші в Німеччині — як ви гадаєте, шановні читачі? На зароблені гроші актори купили в Німеччині найновіше електрообладнання для свого театру в Москві!» Чудова деталь — приклад справжнього безкорисливого служіння мистецтву!

А слова Литвинова, сказані після повернення театру з гастролей: «Показати радянський театр у країнах, де нас вважають за варварів, і внаслідок завоювати

публіку — це велика перемога... Вельми важливо, що перший виїзд радянського театру за кордон виявився таким тріумфальним».

Цей політичний мотив треба обов'язково відзначити в інтерв'ю.

Вдома Вадим скинув пальто, пройшов до своєї кімнати, заклацав по клавішах друкарської машинки. За кілька годин забіг до Фені на кухню. «Дай щось перехопити нашвидкуруч — чай, бутерброди...»

Віка тоді ще жила в Москві, зазирнула в двері, уп'яла очі на Вадима.

— А в чому вона була зодягнута?

— Хто? — не зрозумів Вадим.

— «Хто»... Коонен, звісно.

— У чому була зодягнута?

Вадим задумався. У чомусь коричневому... А можливо, в зеленому... Чи в синьому. Не пам'ятає він. Пам'ятає тільки своє перше враження, коли вона відчинила двері: вродлива, струнка й зовсім без косметики, трохи напомаджені губи.

— Недоумок...

Наражалася на хамство, та Вадим не відповів. Головне — не сполохати відчуття радості в душі, не втратити його через цю дурепу. Дожував бутерброд і знову кинувся до друкарської машинки.

Десь серед ночі поставив останню крапку, перечитав написане, встав, щасливо позіхнув і подивився на годинника. Нічого собі! Пів на п'яту ранку, засидівся він, одначе.

Інтерв'ю вийшло тоді чудове, Вадима вітали, замовляли йому рецензії на спектаклі Камерного театру, просили контрамарки.

І досі просять... Той же Єршилов зі своїм небожем.

Єршилов потелефонував, подякував. Квиток у касі лежав, як принца, посадили небожа у п'ятий ряд на сімнадцяте місце. (Так і сказав «принца», адже ж інтелігентна наче людина). Задоволений був небіж. Велів кланятися, відбув уже до свого Саратова.

Днів за десять зустрілися вони з Єршиловим на якихось зборах, зайшли потім до Клубу письменників випити по чарці коньяку, знову заканючив Єршилов: треба дістати квитки для гінеколога, який лікує його дружину. Ніяк не можна відмовити гінекологу, сам розумієш... На «Єгипетські ночі»...

— Ти ж відомий чоловік, Єршилов,— сказав Вадим,— сам можеш дістати квиток у будь-який театр.

— Немає в мене знайомств у Камерному, немає, тому й прошу.

Згодом він якось ще раз телефонував, просив за свого шкільного товариша. Геолог на Хібінах, шукає апатити, давно не був у Москві, хоче в Камерний, допоможи, Вадиме.

Вадим відмовив, проте пообіцяв Єршилову, що наприкінці жовтня візьме його з собою на прем'єру комічної опери «Богатирі».

— Це що, цікаво?

— Запитуєш!.. По-перше, знайшли загублену партитуру жартівливої опери Бородіна. Уже сенсація! Її виконали лише один раз у Великому театрі, коли Бородін написав оперу. По-друге, Камерний театр уже років п'ять не ставив музичних спектаклів, вся Москва чекає. По-третє, автор лібретто — Дем'ян Бєдний, грубуватий, на мій погляд, а все-таки. І, по-четверте, Таїров запросив оформляти спектакль Баженова, палешанина, чув про такого?

— Гаразд,— сказав Єршилов,— підемо на «Богатирів». Домовилися.

29

Невдача Єжова з Зінов'євим і Каменєвим принесла велике задоволення Ягоді. Для Сталіна він, Ягода, як і раніше, залишається єдиним виконавцем його політичних задумів. Поки Єжов обдумує свій план дій, його треба випередити, що б то не було. Ягода був досвідченіший за Єжова і відчував, що, незважаючи на опір, Зінов'єв і Каменєв виснажені, змучені і розв'язка близько.

Центральне опалення за наказом Ягоди ввімкнули і в камері Зінов'єва. Спека стояла нестерпна, Зінов'єв, астматик, мучився страшенно, до того ж у нього почалися кольки в печінці, він крутився на підлозі, вимагав лікаря, лікар прописав

таблетки, від яких Зінов'єву ставало ще гірше, лікареві був даний лише один наказ — стежити, щоб Зінов'єв і Каменєв не вмерли, інакше зірветься процес.

Щогодини Ягоді доповідали про їхній стан, Ягода не залишав стін НКВС, спав у кабінеті, розумів: розв'язка може настати будь-якої секунди. І цей момент настав: Зінов'єв зажадав, аби його негайно прийняв Молчанов.

Опинившись у Молчанова, Зінов'єв попросив, щоб йому дозволили поговорити з Каменєвим. Молчанов відразу збагнув, що Зінов'єв обдумує план капітуляції. Він потелефонував Ягоді і переказав йому вимогу Зінов'єва. Ягода також усе зрозумів і наказав доставити Зінов'єва до нього.

Ягода зустрів його лагідно, м'яко сказав:

— Григорію Овсійовичу, дорогий! Звільніть себе і нас від усього цього жаху. Я негайно дам вам побачення з Каменєвим. Ви будете самі й можете говорити скільки завгодно. Але, Григорію Овсійовичу, благаю вас: будьте розважливі!

Потім Зінов'єва відправили в якусь камеру, куди через деякий час доставили й Каменєва. І залишили їх самих. У камері стояв стіл, два стільці і був вмонтований мікрофон, про що Зінов'єв і Каменєв, звичайно, не знали.

— Виходу немає,— важко дихаючи, сказав Зінов'єв,— треба вийти на суд. У мене вже немає сил.

— У мене теж немає сил,— сказав Каменєв,— але це рано чи пізно закінчиться. Треба терпіти.

— Якщо ми вийдемо на суд, то збережемо життя нашим сім'ям і сім'ям інших підсудних. Без нас із тобою процесу він не влаштує, насамперед йому потрібні ми. Якщо суду не буде, Коба уб'є не тільки нас, не тільки наші сім'ї, але вб'є й усіх інших, уб'є й їхні сім'ї.

Він перевів подих, потім продовжив:

— Ми повинні думати не тільки про себе й наші сім'ї, ми повинні думати про тисячі наших колишніх прихильників і про їхні сім'ї. Ми за них відповідаємо. Тому я пропоную висунути таку умову: Сталін повинен гарантувати життя нам, нашим сім'ям, життя нашим колишнім прихильникам і їхнім сім'ям. Чому саме нам? Обіцяючи життя нам, він тим самим підтвердить, що йдеться не про покарання за скоєні злочини, він добре знає, що їх не було, а про угоду: життя в обмін на звинувачення Троцького в терорі.

— Він дасть будь-які обіцянки і в усьому обдурить. Йому не можна вірити.

— Ми будемо вірити не йому, а гарантіям, які він нам дасть офіційно.

Зінов'єв зламаний — це ясно. І вийде на суд, і дасть необхідні показання, в тому числі необхідні показання на нього, Каменєва.

Звичайно, деякий час сталінські обіцянки будуть виконуватися, чи довго, це інше питання, але поки будуть. І тільки стосовно тих, хто погодився співпрацювати. А з тими, хто відмовився, він розправиться негайно, з ними, з їхніми сім'ями, з їхніми дітьми, з його маленьким Юрою.

— На всю цю гидоту,— сказав Каменєв,— можна піти лише за однієї умови: Сталін дасть гарантії в присутності всього складу Політбюро. Я підкреслюю, в с ь о г о складу Політбюро. Тоді це буде не його особистою гарантією, а гарантією Політбюро. І порушити цю гарантію можна буде тільки за рішенням Політбюро.

— Правильно,— погодився Зінов'єв.

Цю умову Каменєв і оголосив, коли його з Зінов'євим доставили до Ягоди.

Ягода обіцяв доповісти Сталіну.

Між іншим, він це вже зробив за той час, поки Зінов'єва і Каменєва вели до нього. Через мікрофон він чув їхню розмову від першого до останнього слова і поквапився потелефонувати Сталіну, остерігаючись, що несподівано з'явиться Єжов і, вислухавши Каменєва, випередить його, Ягоду.

Ягода був задоволений. Лаври перемоги над Зінов'євим і Каменєвим дісталися йому і його апарату. Сталін також повинен бути задоволений.

Але все виявилося не зовсім так, як передбачав Ягода. Сталін звелів йому, Молчанову і Миронову негайно з'явитися до нього, змусив розповісти все до дрібниць.

Мовчки вислухавши звіт, він спохмурнів, обвів усіх своїм важким поглядом. Розсілися, задоволені собою, негідники. Тріумфують, радіють. Чому радіють? Забезпечили процес? Так, звичайно, хочуть вислужитися, виконали завдання. Але справжня причина інша. Радіють, тому що врятували Зінов'єва і Каменєва, Смирнова і Мрачковського, врятували всяке гівно на зразок Ольберга, ось чому й веселяться. Адже в обмін на щирі зізнання звинувачені одержать життя — вважають, що це в о н и їм його зберегли, на їхній совісті не буде крові старих більшовиків, «соратників Леніна», хочуть залишитися чистенькими. Він, Сталін, помилує Зінов'єва і Каменєва. Візьме на себе відповідальність за наслідки такого політично помилкового рішення, а ці негідники у формі будуть радіти і тріумфувати — вони зберегли життя Зінов'єву і Каменєву, вони гуманісти і людинолюбці, їхня чекістська совість чиста. Не зуміли зламати Зінов'єва і Каменєва, нероби, розпусники, дармоїди, ганчірники, не змогли зламати двох людей, вже давно політично і морально зламаних. Тепер за них це повинен зробити ВІН?

Сталін встав, почав ходити по кабінету.

Ягода, Молчанов і Миронов мовчки сиділи біля стіни, з тривогою дивлячись на Сталіна, який повільно й тихо ходив по кабінету.

— На перший погляд, це непогано,— заговорив нарешті Сталін,— але тільки на перший погляд. Чи хочуть вони зберегти життя? Безумовно. Кожна людина прагне зберегти життя. Життя дороге кожній людині. Хочуть зберегти життя і Зінов'єв, і Каменєв. Звичайно, є люди, котрі йдуть па смерть. Але це люди, які мають ідеали, готові загинути заради своїх ідеалів. Зінов'єв і Каменєв таких ідеалів не мають. Зінов'єв і Каменєв давно розгубили свої ідеали, і тому їм немає за що йти на смерть. Є ще причина, задля якої людина йде на смерть, це честь комуніста, честь більшовика. Чи володіють цією честю Зінов'єв і Каменєв? Безумовно, ні. Вони стільки років обдурюють партію і робітничий клас, вони давно порозгублювали честь і совість — тут їм ні за що втрачати життя. Вони чіпляються за життя, як прості смертні? Ні, вони себе простими смертними не вважають. Вони хочуть зберегти свої кадри. Якщо за всі злочини їм буде дароване життя, то що вимагати від їхніх рядових послідовників? Ось у чому полягає їхній задум. Зберегти себе, зберегти свої кадри. Ось якої гарантії вони вимагають. Постає питання: чому партія повинна дати їм таку гарантію?

Він замовк, й далі повільно й тихо ходив по кімнаті.

Ягода, Миронов і Молчанов мовчали, пригнічені несподіваним поворотом справи: Сталін поміняв рішення, не хоче гарантувати підсудним життя. Але суд буде, суду ВІН зажадає, хоч би що там було, і доведеться домагатися свідчень від Каменєва і Зінов'єва іншими засобами.

Сталін повернувся до столу, сів.

— Чому ж ви мовчите?

Але всі продовжували мовчати.

Сталін усміхнувся.

— Ви давали їм якісь гарантії?

— Товаришу Сталін,— сказав нарешті Ягода,— ми не давали ніяких гарантій і не мали права давати будь-яких гарантій. Гарантій зажадали вони і зажадали їх не від нас, а від Політбюро. Ми обіцяли передати їхні вимоги Політбюро.

— Обіцяли,— повторив Сталін,— ви обіцяли їм угоду з Політбюро. А чи може Політбюро йти на таку угоду? Про це ви подумали? Тепер я розумію, в якому напрямі йшло слідство.

Він помовчав, далі сказав:

— Ви обіцяли передати їхню вимогу товаришу Сталіну. А що повинен відповісти товариш Сталін? Що він не згоден на таку зустріч. Як вони це оцінять? Як небажання ЦК змінити їхню долю! Як смертний вирок вони це розцінять. Навіщо ж виходити на суд? Навіщо тоді ваша робота? Півроку ви цим займалися, і ніякого результату. Ви зробили помилку, пообіцявши їм передати їхню вимогу Політбюро. Ви повинні були вислухати і сказати, що обговорите їхню вимогу, самі обговорите. Потім порадитися з нами, а ми вам порадили б сказати їм, що передавати таку вимогу в Політбюро ви не можете, не маєте права. І тому нехай вони самі вирішують свою долю. Ось як ви повинні були повестися. Ви так не вчинили.

Він помовчав, потім вів далі:

— Тепер постає питання, як виправити вашу помилку. І я бачу лише один вихід...

Він знову обвів усіх уважним важким поглядом.

— Якщо ми відхилимо передану вами вимогу, то ви, взявшись передати цю вимогу, будете скомпрометовані в очах свого апарату. Цього ми не хочемо. Ми не хочемо компрометувати керівництво апарату НКВС. Ми цінуємо і підтримуємо керівництво НКВС. Тільки тому Політбюро змушене прийняти вимогу Каменєва і Зінов'єва. Але це перший і останній випадок. Надалі ви можете тільки виcлуховувати такі вимоги, але не маєте права обіцяти передавати їх. Запам'ятайте це.

У Кремль Зінов'єва і Каменєва доставили в закритому лімузині Молчанов і Миронов.

За столом сиділи Сталін, Ворошилов і Єжов. Ягода сидів біля стіни.

Не вітаючись з Зінов'євим і Каменєвим, Сталін недбайливим рухом руки показав на стільці під стіною.

Зінов'єв і Каменєв сіли, поруч сіли Миронов і Молчанов.

Сталін мовчки і байдуже дивився на Зінов'єва і Каменєва, як дивляться на чужих, незнайомих людей. Минуле зникло, минуле не існувало, йому нічого було навіть згадати про цих людей. Дві пом'яті злякані морди. І ці нікчеми хотіли скинути його. ЙОГО скинути! Злочинці і негідники! Їх давно слід було знищити!

— Ми вас слухаємо,— похмуро промовив Сталін.

— Нам обіцяли, що нас вислухає Політбюро,— сказав Каменєв.

— Ви розраховували, що всі члени Політбюро покинуть роботу, залишать свої міста і республіки спеціально для того, аби на вас подивитися і вас послухати? Але вони достатньо вас бачили і достатньо вас слухали.

Каменєв подивився на Зінов'єва.

Сталін перехопив і добре зрозумів цей погляд, з Каменєвим вони достатньо знали один одного. Цим поглядом Каменєв закликав Зінов'єва наполягати на виконанні даної їм обіцянки — їх повинно вислухати все Політбюро. Каменєв завжди йшов за Зінов'євим. Але сьогодні в цій парі слабший і поступливіший Зінов'єв.

— Якщо вас не влаштовує розмова з комісією Політбюро,— сказав Сталін,— ми можемо закінчити нашу зустріч.

Розрахунок Сталіна виявився правильним. Зінов'єв підвівся із стільця.

Раніше у Зінов'єва був високий, ніби жіночий, навіть трохи пискливий голос. Тепер він говорив тихо, повільно, важко вимовляючи слова. Стара баба! Завжди був бабою. І морда баб'яча. Навіть померти не може гідно. А інших пачками відправляв на розстріл. Скількох людей перебив свого часу в Петрограді. Нікого не жалів, а себе жаліє. Якби він взяв гору в партії, він би товариша Сталіна розстріляв, не вступав би в такі ось переговори. І невже тепер, у цій ситуації він розраховує викрутитися?

А Зінов'єв між тим тихо, важко дихаючи, говорив:

— Ні я, ні Лев Борисович не мали ніякого відношення до вбивства Кірова... Ви це добре знаєте...

Він підвів голову і подивився Сталіну в очі. Але Сталін не відвів погляду.

— Проте...

Зінов'єв опустив голову...

— Проте від нас зажадали, щоб ми прийняли... прийняли на себе моральну відповідальність за це вбивство... Нам переказали ваші слова... ваші слова про те, що наше визнання необхідне партії...

Зінов'єв перевів подих.

— Ми пожертвували своєю честю і пішли на це... Але нас ошукали і посадили в тюрму.

Він знову перевів подих.

— Чого ж ви хочете тепер? Тепер ви хочете, щоб ми знову вийшли на суд, де нас, колишніх членів ленінського Політбюро, колишніх особистих друзів Володимира Ілліча Леніна, зобразять як бандитів і вбивць. Адже це зганьбить не тільки нас, а й партію, партію, якій... якій... добре чи недобре... але ми віддали все життя...

Він заплакав. Молчанов налив йому води. Не звертаючи уваги на сльози Зінов'єва, Сталін сказав:

— ЦК не раз попереджав, що ваша з Каменєвим позиція, ваша з Каменєвим поведінка до добра не доведуть. Так і сталося... Ми вам знову кажемо: підкорітеся партії, і тоді вам буде збережене життя. Не хочете? Знову не хочете. Ну що ж, нарікайте на себе.

— Нас багато разів обдурювали,— сказав Каменєв,— де гарантія, що нас не обдурюють і тепер?

— Ви вимагаєте гарантії? — Сталін з награним подивом подивився на Ворошилова.— Вони вимагають гарантії! Гарантія Політбюро для них, виявляється, недостатня! Вони забули, що в нашій країні немає вищої гарантії! — Сталін знову подивився на Ворошилова, потім на Єжова.— Ваша думка, товариші? Мені здається, що ця розмова — марна трата часу.

Єжов стенув плечима, мовляв, все ясно.

— Вони надумалися самі диктувати нам свої умови,— з обуренням сказав Ворошилов.— Вони не розуміють або удають, що не розуміють: товариш Сталін хоче зберегти їм життя. Не дорожать своїм життям — не треба! До бісової матері!

Настала пауза, всі мовчали, далі Сталін сказав:

— Дуже шкода, що Зінов'єв і Каменєв міркують як міщани. Дуже шкода. Вони навіть не розуміють, для чого організовується процес. Щоб їх розстріляти? Але ж це просто безглуздо, товариші, ми можемо їх розстріляти без будь-якого суду. Зінов'єв дуже добре знає, як це робиться. Судовий процес спрямований проти Троцького. У свій час Зінов'єв і Каменєв знали, що Троцький — запеклий ворог партії, але потім, повівши атаку на партію, реабілітували Троцького, реабілітували з фракційних міркувань, адже Троцький як був, так і залишився запеклим ворогом партії. Зінов'єв і Каменєв це добре знають. Постає питання: якщо ми не розстріляли Зінов'єва і Каменєва, коли вони разом з Троцьким боролися з партією, то чому ми повинні їх розстріляти після того, як вони допоможуть ЦК в його боротьбі з Троцьким. І нарешті останнє.

У цьому місці Сталін зробив паузу, замислився, в очах його промайнуло щось людське, довірливе. І те, що він сказав, прозвучало несподівано щиро, зворушливо і схвильовано:

— Ми не можемо проливати кров наших давніх товаришів по партії, хоч би яких тяжких помилок вони припустилися.

Зінов'єв знову схлипнув. І знову Молчанов підвівся, щоб налити йому води. Але Сталін помітив: інше обличчя у Молчанова, вже не те обличчя, з яким він увійшов до кабінету, щасливий Молчанов, радіє з того, що життя Зінов'єва і Каменєва врятовані. І Миронов радіє, Миронов, котрого він САМ висунув у заступники до Ягоди. Цей людинолюб особливо задоволений.

Ще б пак, як їм не радіти? Вони не відповідатимуть перед історією за смерть «невинних».

А чому «невинних»? Тому що за їхніми папірцями, за їхніми юридичними правилами щось там не сходиться? А які папірці, які юридичні правила можуть бути законом для диктатури пролетаріату? Для диктатури пролетаріату є лише один закон — інтереси цієї диктатури. І для с п р а в ж н ь о г о чекіста не повинно існувати інших законів. А якщо існують, отже, він не справжній чекіст.

Каменєв підвівся.

— Товаришу Сталін, товариші члени Політбюро. Від свого імені і від імені товариша Зінов'єва заявляю, що ми згодні на пред'явлені нам умови і готові постати перед судом. Але ми просимо обіцяти нам, що нікого з колишніх опозиціонерів не розстріляють зараз і не будуть розстрілювати за минулу опозиційну діяльність.

Сталін, немов долаючи свою миттєву слабкість, стомлено сказав:

— Це само собою зрозуміло.

З Кремля Зінов'єва і Каменєва привезли назад до в'язниці на тому самому лімузині, але вже в інші камери: з ліжками, застеленими свіжою білизною, їх негайно відправили в душ, почали добре годувати, Зінов'єва лікар перевів на необхідну для нього дієту. Два тижні до початку суду люди, що мали до них відношення, поводилися коректно.

І все ж, коли 19 серпня 1936 року о дванадцятій годині 10 хвилин дня їх вивели на суд у Жовтневий зал Будинку спілок, Зінов'єв мав поганий вигляд: брезкле обличчя з набряками під очима було сірого землистого кольору. Задихаючись від астми, він широко розкритим ротом хапав повітря, відразу відстебнув і зняв комірець сорочки і так без комірця просидів весь суд.

У Каменєва також обличчя було сіре, землисте, кола під очима, але загалом він був бадьоріший від Зінов'єва, весь час дивився в зал, сподіваючись побачити знайомих, багато років був головою Моссоради, знав у Москві всіх хоч скільки-небудь відомих партійних діячів, але нікого в залі не побачив. У залі були лише одягнені в цивільне рядові працівники НКВС.

Ягода й інші керівники наркомату слухали процес у сусідній кімнаті.

Лише Рейнгольд мав здоровий вигляд, ніби привезли його не з в'язниці, а просто з дому. Він говорив переконливо, а коли Вишинський щось плутав, то просив слова для уточнення й дипломатично його виправляв.

Однак усі підсудні добре запам'ятали сценарій і відповідали точно так, як вимагав прокурор. Навіть більше того: у ході судового розгляду вони назвали як учасників змови Сокольникова, Смілгу, Рикова, Бухаріна, Томського, Радека, Угланова, П'ятакова, Серебрякова, Мдівані, Окуджаву, комкора Путну, комкора Примакова, комдива Дмитра Шмідта. У своєму останньому слові кожний повністю визнав свою вину, визнав себе вбивцею, терористом, бандитом.

І лише Іван Микитович Смирнов порушив сценарій. Як і обіцяв Молчанову, він визнав, що в 1932 році одержав від Троцького інструкцію про терор, але, арештований 1 січня 1933 року і перебуваючи з того часу в тюрмі, ніякою терористичною діяльністю не займався. Під час суду Смирнов заперечував існування «центру» і спростував свідчення Мрачковського, Зінов'єва, Євдокимова, Дрейцера, Тер-Ваганяна, Каменєва.

На деякі запитання Смирнов взагалі не відповідав.

Вишинський зажадав розстрілу всіх звинувачуваних.

У ніч з 23 на 24 серпня о другій годині тридцять хвилин суд оголосив вирок: усім підсудним смертна кара через розстріл.

За законом засуджені мали 72 години для подання прохання про помилування.

Проте вже вранці 24 серпня всіх засуджених вивели на розстріл.

Зінов'єв втратив самовладання й істерично на всю тюрму вигукував ім'я Сталіна, заклинаючи його виконати свою обіцянку. Щоб припинити ці крики, лейтенант, який супроводжував Зінов'єва, загнав його в порожню камеру і там розстріляв з пістолета.

Каменєв був приголомшений, не вимовив жодного слова, прийняв смерть мовчки.

І тільки Іван Микитович Смирнов ішов по тюремному коридору спокійно й сміливо і перед розстрілом сказав: «Ми заслужили це за нашу негідну поведінку на суді».

Дочка Смирнова Ольга і його дружина були відразу ж арештовані й розстріляні в 1937 році.

Того ж 1937 року були розстріляні син Зінов'єва — Степан Радомисльський, дружина Бакаєва — Ганна Петрівна Костіна, член партії з 1917 року, брат і небіж Мрачковського, брат Тер-Ваганяна Ендзак. Дружина Тер-Ваганяна Клавдія Василівна Генералова була арештована в 1936 році і провела 17 років у таборах.

Невдовзі після розстрілу Каменєва були розстріляні його перша і друга дружини. У 1939 році розстріляли старшого сина Олександра.

Син Каменєва Юрій був розстріляний 30 січня 1938 року за місяць до його сімнадцятиліття.

Онук Каменєва Віталій був арештований вже в 1951 році, у віці 19 років, засуджений на 25 років ВТТ. Помер у 1966 році.

Так товариш Сталін виконав свою обіцянку.

30

Піти на прем'єру «Богатирів» не довелося. Вадим захворів на стрептококову ангіну, важко захворів, температура до тридцяти дев'яти, полоскав горло ріванолом, нічого не допомагало, Феня варила відвар із сушених білих грибів, у селі

тільки тим і лікувалися, справді стало легше, хоч бульйон випив... Попросив принести газети, скільки днів не читав. Литовський хвалив «Богатирів», виступив з рецензією в «Советском искусстве», а Загорський — у «Вечерней Москве». Загорського Вадим читати не став, скинув газети на підлогу, встигне прочитати, встигне й на спектакль сходити, спати хочеться.

14 листопада потелефонував Єршилов:

— Не одужав ще?.. Але газети читати можеш? «Правду» прочитай, «Правду».

— А що там? — ледаче спитав Вадим.

— Постанова Комітету у справах мистецтв про заборону «Богатирів».

— Та ну?!

— От тобі й та ну...

А 15 листопада у тій же «Правде» була опублікована стаття Керженцева під назвою: «Фальсифікація народного минулого». Від Дем'яна Бєдного Керженцев не лишив каменя на камені. Наприкінці статті він писав:

«...у своїй історичній частині п'єса Д. Бєдного є перекрученням історії, зразком не тільки антимарксистського, а й просто легковажного ставлення до історії, оплюовуванням народного минулого... Про богатирів Бєдний згадував лише по «богатирському хропінню»... зображував російський народ таким, що «хропе на печі». Сумна відрижка цих вивертів, чужих більшовикам і просто радянським поетам, виявилась і в цій п'єсі».

Тепер Вадим сам потелефонував Єршилову:

— Що нового? Лежу, нічого не знаю...

— Кажуть, Дем'яна Бєдного з кремлівської квартири того, турнули,— сміявся Єршилов,— кажуть, тепер у знайомих ночує... Скоро за твій Камерний візьмуться, побачиш. Доведеться й тобі включитися.

— Мені-то куди включатися? Я хворію, та й «Богатирів» я не бачив, а включитися доведеться...

Правий виявився негідник Єршилов, можливо, й знав щось, але не говорив. 20 листопада в «Правде» з'явилася стаття «Лінія помилок» за підписом Глядач. Удару театрові було завдано сильного, як то кажуть, під дихало... Вадим читав, перечитував і знову брав до рук газету.

«Було зроблено все, щоб театр звільнився від формалістсько-естетської «спадщини», щоб театр став життєвим, змістовним, справді радянським. Але цього не сталося. Керівник театру погано засвоїв політичні уроки...

Скромності — ось чого завжди бракувало Камерному театрові. Безсоромна самореклама — ось що було в нього з надлишком.

Камерний театр неодноразово ставив політично помилкові п'єси:

«Змова рівних» Мих. Левідова в 1927 р.

«Багряний острів» Мих. Булгакова в 1928 р.

«Наталію Тарпову» С. Семенова в 1929 р.

Вся громадськість, в тому числі й інші театри, суворо засудили такі спектаклі Камерного театру, і вони були зняті з його сцени...

Керівник Камерного театру О. Я. Таїров наполегливо продовжував свою лінію помилок. У 1931 р. він ставить наскрізь шовіністичну п'єсу — «Патетичну сонату» М. Куліша.

Далі з'явився спектакль «Богатирі» — п'єса Д. Бєдного, спектакль, наскрізь фальшивий за своєю політичною тенденцією...

Камерний театр був мало пов'язаний з політичним і художнім життям країни.

Таїров встановив у театрі своєрідне «самодержавство», що пригнічувало будь-який прояв творчої ініціативи колективу. Тим часом ніхто театру «на відкуп» Таїрову не віддавав.

Камерний театр не зумів створити творчого колективу, бо кращим акторам не дають ходу. Камерний театр відстав від загального росту радянського мистецтва, він плентається у хвості...»

Того ж дня Вадимові потелефонував відповідальний секретар газети, де він часто друкувався:

— Є думка, Вадиме Андрійовичу, що й ми повинні відгукнутися на події в Камерному театрі. Вас просимо написати.

— Але, розумієте,— сказав Вадим,— я хворий, у мене ревматична атака після ангіни і прописаний суворий постільний режим. До того ж я не дивився «Бо-

гатирів» саме через хворобу, а інші названі спектаклі не бачив чи не пам'ятаю, оскільки був хлопчиськом.

— Доповім про це редакторові,— кисло відповів секретар,— не думав, Вадиме Андрійовичу, що ви нам відмовите.

23 листопада на шостій сторінці «Правды» з'явилася маленька замітка «Колектив Камерного театру заговорив» з підзаголовком: «О. Я. Таїров змазує помилки».

Збори працівників театру тривали два дні, виступили кілька десятків чоловік, в тому числі найвидатніші його актори.

Л. Фенін, заслужений діяч мистецтв: «Акторів змушували тільки вихваляти прийняту п'єсу, навіть якщо вони вважали її поганою».

Але що здивувало Вадима, так це виступ Ценіна: «Таїров не бажав обговорювати з працівниками театру роботу над спектаклем».

Ценіна Вадим добре пам'ятав: у «Машиналі» він грав чоловіка, в «Оптимістичній трагедії» — Вожака, і Коонен під час того інтерв'ю хвалила його. От тобі й Ценін!

А він же, Вадим, півтора року тому опублікував інтерв'ю з Коонен. Звичайно, можна сказати, що йому доручили взяти інтерв'ю, хоча в газеті напевно пам'ятають, що він приніс його сам. Але основний текст не його, а Коонен, і все-таки ремарки — його, питання — його, передають захоплення і перед театром, і перед Коонен. І йому можуть, між іншим, це нагадати. Багато хто заздрив тоді його успіхові, тепер відіграються.

Видно, даремно він відмовився написати статтю, щось не вловив. Відповідальний секретар досить кисло відповів: «Доповім про це редактору». І з натяком: «Не сподівався, Вадиме Андрійовичу, що ви нам відмовите».

А тут ще й Єршилов підлив масла у вогонь. Прийшов розповісти про розширене засідання Комітету у справах мистецтв, на яке і його запросили, і Ельсбейна.

— Коли б ти був здоровий, і тебе б покликали. Докладно про засідання сам прочитаєш завтра чи післязавтра в «Советском искусстве», але дещо тобі й заздалегідь знати корисно: Керженцев звинуватив Таїрова в політичній ворожості.

— А як же «Оптимістична трагедія»? — спитав Вадим.— Про цей спектакль вже ж не повинні були б забувати. Тут-то вже ж немає «політичної ворожості».

— Навіть і не назвали жодного разу. Керженцев сказав: «Камерний театр — слово знеславлене».

Потрапив він в історію... Дурний, що відмовився писати статтю. Чи не розповісти б про це Єршилову?

— Мені тут потелефонували з газети, попросили написати, а я кажу — хворий, не можу.

— Дрібниці... телефонуй і скажи, що одужав. Ось так візьми й зателефонуй відразу. Я зачекаю.

Вадим зателефонував, повернувся до своєї кімнати, сказав, що все гаразд.

— Правильно зробив: з запряжки випадати не можна.

Вадим гукнув Феню, попросив принести другу подушку, напівсидячи буде зручніше писати. Взяв книгу, підклав під папір, ні, ковзається папір. Пошукав очима на письмовому столі, на книжковій полиці, побачив якогось старого зошита — це згодиться. Розкрив його і натрапив очима на запис Chicago Tribune 22 березня.

«Ми сподіваємося знову їх побачити. Їхній від'їзд засмутить паризьку сцену. Ми з нетерпінням чекатимемо повернення цих геніальних артистів, і, пам'ятаючи про них як про приклад, ми часто в думках будемо повертатися до Росії, бо віднині ми знаємо, що світло на європейську сцену йде зі Сходу».

Звідки це? І згадав: з брошурки «Політичні відгуки західної преси на гастролі Московського державного Камерного театру».

«Геніальні артисти!», «Світло на європейську сцену йде зі Сходу»... Не випадково так їх розхвалює буржуазна преса... Годиться буржуазії їхнє мистецтво.

Він з неприязню згадав про Коонен. «Дівчина...» Тридцятилітню жінку називає «дівчиною», яка панія вишукалась, «дівчина» їй прислужує. І не від щедрості таланту проста й демократична з співрозмовником, а від байдужості. Все одно,

з ким говорити, знайти б лише привід розповісти про себе, про свої успіхи. Стефан Цвейг, О'Ніл, Жан Кокто...

Правильно написав у тій статті Глядач: бракує Камерному театрові скромності. Справді, сама безсоромна самореклама! «Перемогли Малий театр у змаганні»... Малий театр стоїть і буде стояти, а от чи встоїте ви, ще не відомо... Малий театр потрібний народові, потрібний країні, дорога мадам Коонен, а от чи потрібні ви країні, ще не ясно. Заходові ви потрібні, так. Захід вам аплодує... Але в нашого, радянського глядача ви оплесків не зірвете.

Андрію Андрійовичу показали статтю Вадима в лікарні, чи то похвалили, чи то посміялися: «Сильно ваш син пише».

Увечері Андрій Андрійович, як завжди, зайшов до Вадима, присунув стільця до його постелі.

— Прочитав твою замітку. Як ти розумієш, в цьому домі нас перестануть приймати. І, боюсь, не тільки в цьому.

Посидів мовчки, понурившись, підвівся.

— Ти температуру міряв?

— Температура нормальна,— буркнув Вадим.— У цьому домі не прийматимуть, знайдуться кращі.

І заснув добрим, міцним сном людини, що виконала свій обов'язок.

А вранці, як і минулого разу, пролунав телефонний дзвінок. Вадим, напівсонний, взяв трубку й почув знайомий казенний хамський голос:

— Громадянин Марасевич? Вам слід сьогодні на дванадцяту годину прибути в НКВС СРСР, до товариша Альтмана, перепустку одержите в бюро перепусток, Кузнецький міст, 24.

Той самий кабінет, вікна загратовані, той самий Альтман у військовій формі, що висить на ньому, як на вішалці, ті самі запалі щоки, сумні очі.

Він пошукав щось у шухляді столу, дістав течку, розкрив, вийняв протокол попереднього допиту. Перечитав його.

Вадим стежив за ним стурбованим поглядом, ним знову оволодів тваринний страх, він не знав, що піднесе йому Альтман цього разу.

Дочитавши останню сторінку, Альтман, не дивлячись на Вадима, тихо й похмуро запитав:

— Ви не відмовляєтеся від своїх свідчень?

— Звичайно, ні, адже я їх підписав.

— Чи хочете щось додати?

Йому надається шанс. Він повинен його використати.

— Бачте,— почав Вадим,— ви запитували минулого разу про антирадянські розмови. Я й сьогодні повторюю: ні з ким ніяких контрреволюційних, антирадянських розмов я не вів і не міг вести. Але, звичайно, ваше запитання змусило мене глибоко замислитися, я розумів, що таке запитання ви поставили не випадково, якісь підстави для такого запитання у вас були. І я припустив, що такою підставою міг стати анекдот, який я розповів одному своєму знайомому, випадково розповів, але розповів.

— Що за анекдот? — Альтман відкинувся назад, приготувався слухати і вперше відкрито подивився на Вадима.

Вадим розповів і сам анекдот, і від кого його чув, і кому передав. Додав, що не надавав значення анекдоту, він був розказаний у присутності члена парткому, і той ніяк не реагував на нього, навіть посміявся. І він, Вадим, переказав його своєму перукареві, Сергію Олексійовичу, коли сидиш у кріслі, завжди про щось патякаєш, тим більше він знає перукаря з дитинства, людина поза політикою, все його ставлення до політики полягає в п'яти жартівливих словах: «Без Льва Давидовича не обійшлося».

Саме таку версію обрав Вадим тут, у кабінеті, версія спокійна, стримана і, як йому здавалося, переконлива.

Деякий час Альтман мовчав. Найзловіснішим тепер було його мовчання — таким чином він давав відчути Вадимові свою недовіру, невдоволення. Він створював враження тугодума.

Затим Альтман узяв аркуш паперу і сказав:

— Повторіть, хто вам розповів анекдот?

Вадим повторив.

— Коли це було?

Вадим назвав місяць, числа він не пам'ятав.

— І кому вн розповіли?

І тут виявилося, що Вадим не знає прізвища Сергія Олексійовича. Альтман записав на папірці ім'я та по батькові і адресу перукарні.

— Які анекдоти ви ще розповідали й кому?

Вадим стенув плечима.

— Я? Анекдоти? Нікому я їх не розповідав.

— Ви хочете мене переконати, що в своєму житті не знали жодного анекдоту, крім цього? У цьому ви хочете мене переконати?

— Ні, я, звичайно, в своєму житті чув різні анекдоти, але я їх нікому не розповідав.

— Що ж ви чули?

— Не пам'ятаю. В усякому разі, не політичні.

— А які?

— Просто побутові...

— Марасевич! Ви хочете мені довести, що я дурник? Я не дурник, і не майте мене за дурника...

Він знову по-катівськи примружився і злісно сказав, не сказав навіть, просичав:

— Тут узагалі дурнів немає.

Він раптом здався Вадиму ненормальним. І йому стало ще страшніше — від божевільного всього можна чекати.

— Але я не можу пригадати,— пробурчав Вадим.

— Не можете пригадати,— з ненавистю дивлячись на Вадима, сказав Альтман,— а хто ж буде за вас згадувати? Я? Тоді сідайте на моє місце, а я сяду на ваше.— Він підвівся.— Ну, сідайте, сідайте,— зробив крок убік, показав рукою,— проходь, сідай!

Вадим помертвів від страху, цей божевільний зараз його вб'є, пристрелить з пістолета, пристебнутого до ременя.

Альтман сів так само несподівано, як і встав. Знову помовчав, замислено й сумно дивлячись у куток, потім раптом запитав:

— У Спілці письменників розповідають анекдоти?

— Напевне, розповідають.

— Відповідайте точно: розповідають чи не розповідають. Не «напевне», а точно.

— У Спілці письменників сотні людей.

— Я не запитую, скільки в Спілці письменників людей, я запитую: чи розповідають вони анекдоти?

— Хтось напевне розповідає.

— Хто ці «хтось»?

— Я не можу назвати конкретних осіб...

— «Не можу»?! — Альтман скривив рота в злій усмішці.— Скажіть «не хочу»... На одному анекдоті попались, його ви пам'ятаєте, а попадетесь на іншому, й інші згадаєте, тільки пізно буде. Добре! Панкратова Олександра Павловича знаєте?

— Панкратова? Ах так, Саша Панкратов, звичайно, знав, ми з ним вчилися разом у школі.

— Ви знаєте, де він тепер?

— Він арештований, засланий. До Сибіру, здається.

— Від кого ви це знаєте?

— Тобто як,— розгубився Вадим,— ми з ним жили на одній вулиці, вчилися в одній школі, всі це знали.

— Ні, ви справді вважаєте мене дурником,— сказав Альтман,— хочете мене переконати, що вся вулиця тільки й говорить про арешт Панкратова Олександра Павловича. Хочете мене переконати, що, як і раніше, ходите в школу і там теж тільки й розмов, що про арешт Панкратова... Так?

— Я зустрічався з однокласниками на Арбаті, і вони мені сказали, що Саша Панкратов арештований.

— І це все?

— Тобто?

— Що «тобто», що «тобто»! — знову зірвався Альтман.— Я запитую вас російською — це все, що ви знаєте про справу Панкратова?

— Я взагалі нічого не знаю про його справу. Я знаю, що він був арештований, а за що, не знаю.

— Не знаєте?! Нічого не знаєте! Знаєте тільки один анекдот, за все життя розповіли тільки один анекдот!

Альтман замовк, знову тривала пауза і несподіване запитання:

— Ви писали листа на захист Панкратова?

— Листа,— розгубився Вадим,— листа...

— Так, листа, листа,— знову скривився Альтман,— листа на захист Панкратова ви писали?

Вадим згадав їдальню у Олени Будягіної, де він сидів, коли Ніна пропонувала написати листа на захист Сашка, згадав Олену, і Ніну, і Максима... Сашка арештували два роки тому, Вадим уже забув про нього.

— Бачите,— невпевнено почав він,— коли арештували Сашу Панкратова, я був у гостях у своєї однокласниці Олени Будягіної, там був ще хтось із наших однокласників.

— Хто?! — перебив його Альтман.— Хто конкретно? Говоріть конкретно, Марасевич, не крутіть, не змушуйте мене витягувати з вас свідчення. Ви свого перукаря майже рік згадували, гадаєте, і далі так буде? Ні, ми вам на кожне прізвище року не дамо, у нас є спосіб змусити вас згадувати швидше. У нас є такі засоби. І перший засіб — залишити вас тут. Тут у камері ви будете швидше згадувати.

Вадим перевів подих, у нього тремтіли руки, голову начебто стиснуло обручем.

— Ну,— раптом тихо й спокійно промовив Альтман,— будете говорити?

— У Олени був я, Ніна Іванова і Максим Костін, всі ми однокласники...

Альтман записав прізвища на папірці.

— Говорили про Сашу Панкратова. Ніна Іванова запропонувала написати заяву в ОДПУ про те, що ми знаємо Сашу Панкратова як чесного комсомольця. Я заперечив, сказав, що Сашу Панкратова ми знали як хорошого комсомольця в школі, а відтоді минуло шість років і він міг змінитися. Олена Будягіна...

— Добре, добре,— нетерпляче перебив його Альтман,— досить! Отже, обговорювали питання, як захистити засудженого контрреволюціонера. Адже так? Як ви вважаєте: якщо Панкратова засудили по 58-й статті, то контрреволюціонер він чи ні?

Вадим міг сказати, що тоді Сашко ще не був засуджений, тільки арештований і вони не знали, яку статтю йому пред'являть, і він, Вадим, справді заперечував Ніні. Але він боявся сперечатися з Альтманом, боявся, що той знову знавісніє, і покірливо погодився.

— Так, звичайно, якщо Панкратова засудили як контрреволюціонера, отже, він контрреволюціонер, це безперечно.

— А ви хотіли захистити контрреволюціонера.

— Але я особисто...

— Що «я особисто», «я особисто»... Мене не цікавить, що говорив кожен з вас зокрема. Для мене важливий факт: ви зібралися, четверо чоловік, тобто група, і обговорювали питання, як допомогти арештованому контрреволюціонеру. Збиралися послати листа на його захист. Послали?

Вадим міг би сказати, що не послали саме тому, що він, Вадим, заперечував. Але він боявся говорити неправду, боявся, що Альтман викриє його неправду і тоді буде гірше, набагато гірше. І він сказав:

— Я особисто був проти, і ми спитали поради у Івана Григоровича Будягіна, батька Олени, знаєте, заступник Орджонікідзе, і він сказав, що не треба надсилати такого листа.

— Ну ось,— вдоволено промовив Альтман,— тепер більш-менш зрозуміло, не все, звичайно, але дещо.

Він поклав перед собою аркуш допиту, взяв ручку і почав писати протокол.

Вадим сидів навпроти нього, боячись поворухнутися.

Альтман писав довго, зазирав спочатку в папірець, де були записані Ельсбейн, Єршилов і Сергій Олексійович, потім у папірець, де були записані Олена, Ніна, Макс.

Вадим розумів, що й друзів, і всіх, кого він назвав, можуть тепер викликати сюди. Ну то й що? Його не мучили докори совісті. Його викликали, допитують, чому й тих не можуть? Він не вимовив жодного слова неправди, нікого не обмовив, нікого не зрадив, сказав усе, як було. І, якщо їх викличуть, нехай вони також скажуть усе, як було. Чому він повинен жертвувати собою, і вони також можуть пожертвувати собою — скажуть правду, і їм нічого не буде.

Альтман нарешті закінчив писати і подав аркуші Вадимові.

— Читайте, правильно я записав?

Вадим почав читати. Все записано правильно, але картина вийшла страшна. Анекдот розповів Ельсбейн у присутності Єршилова, а він, Вадим, розповів своєму перукареві Сергію Олексійовичу. У кожній розмові Сергій Олексійович з неприхованою симпатією згадував Троцького. З його слів випливає, що всі звинувачення на адресу Троцького безпідставні. Заяву на захист засудженого контрреволюціонера Панкратова запропонувала написати Іванова Ніна. Питання це обговорювалося на квартирі заступника наркома І. Г. Будягіна, обговорювалося ним, Вадимом, Івановою Ніною, Будягіною Оленою, Костіним Максимом. За вказівкою заступника наркома Будягіна І. Г. заяву не відправлено.

І що далі Вадим читав, то більше холоділо його серце. «Сергій Олексійович з явною симпатією згадував Троцького...» Швидше за все, Сергій Олексійович — стукач (його не шкода), однак Вадим не може стверджувати, що він згадував Троцького «з симпатією», швидше з глузуванням. Потім «заява» обговорювалась... «За вказівкою Будягіна». Це схоже на якусь організацію. Зрештою, дивлячись, як це розуміти.

— Ну,— почув він тихий, повільний голос Альтмана,— що вас тут не влаштовує? Раджу не заглиблюватися в стилістичні і граматичні дрібниці. Вони не істотні. Істотна суть справи.

Таких слів Вадим ніяк не сподівався почути від Альтмана, був упевнений, що таких слів Альтман навіть не знає, виявляється, знає. Як же він не розпізнав у ньому інтелігентної людини?

А Альтман тим часом вів далі:

— Кого ви збираєтесь рятувати? Не треба. Кожен з них здатний буде сам виручити себе. Запевняю вас. А от себе ви можете врятувати тільки одним: підписати протокол. Чому? Тому що протокол правильний.

Треба б заперечити. Але заперечувати не варто. Заперечуючи, він лише розсердить Альтмана. Ну, доможеться зміни якогось слова, то й що? Головне — вийти звідси.

Відчуваючи, як Альтман стежить за рухом його руки, Вадим підписав протокол.

Альтман забрав аркуші, приєднав їх до протоколу, підписаного минулого разу, закрив течку, поклав у шухляду столу, відкинувся на спинку стільця, подивився на Вадима зовсім по-іншому, доброзичливо подивився.

— Вадиме Андрійовичу, ви розумієте, що ви зараз підписали?

— Я чесно підписав.

— Так, чесно, і я це ціную.

Він перестав знущально мружитися, зникла його істеричність, з Вадимом розмовляла спокійна, інтелігентна, доброзичлива людина.

— Повторюю, я ціную це, високо ціную, як високо ціную вашу літературну роботу. Я високо оцінив вашу останню статтю про Камерний театр. Я навіть здивувався, як ви могли її написати, маючи пригнічений настрій, а він не міг бути не пригніченим після нашого знайомства. Чомусь вважається, що з нами знайомитися небезпечно, а це неправильно, з нами знайомитися корисно. Так ось, стаття хороша, хоча окремі її моменти викликають не те що заперечення, а як би вам сказати? Дрібні зауваження. Навіть не щодо суті, а щодо форми. Та не це головне. Головне інше: на вашому місці я б якось дезавулював ваше інтерв'ю з Коонен.

І подивився на Вадима.

Вадим був приголомшений, він ніяк не думав, що Альтман настільки поінформований про нього.

Задоволений справленим враженням, Альтман вів далі:

— Чому я так вважаю? У нас ще багато мерзотників, у вас багато заздрісників, вони й присікаються: тепер товариш Марасевич пише одне, а півтора року тому писав інше. Такий напад треба попередити. Ви самі повинні були згадати інтерв'ю і показати, що ще тоді, півтора року тому, театрові були властиві недоліки, в яких його звинувачують зараз. Але ви цього не зробили.

Він знову, але цього разу якось дивно подивився на Вадима.

— А треба б. Адже, коли ви розхвалювали цей театр, його директором був запеклий шпигун і терорист Пікель. Ви читаєте газети, знаєте, за віщо розстріляли Пікеля?

— Але я навіть не був з ним знайомий,— пробелькотів Вадим.

— Це ще треба довести, Вадиме Андрійовичу, а це важко довести. Ви завсідник Камерного театру, його, так би мовити, штатний рецензент, за вами навіть заброньоване крісло в п'ятому ряді. І ви не були знайомі з директором театру?

— Але я справді...

— Гаразд,— перервав його Альтман,— про Пікеля говорити не будемо, і про театр не будемо говорити, і про мистецтво, а то,— він засміявся, дуже навіть симпатично засміявся,— ця суперечка відведе нас далеко вбік. Я хочу, аби ви твердо усвідомили, в чому ви зізналися. Перше — при вас розповіли антирадянський анекдот. Як ви на це реагували? Прийшли до нас, у крайньому разі в партком, повідомили про те, що сталося, викрили антирадянщика? Ні, навпаки. Ви самі почали розповідати цей анекдот. Кому? Своєму перукареві. І чи тільки йому одному? Ви стверджуєте, що тільки йому. У нас немає підстав вам вірити. Якщо ви розповіли одному, то могли розповісти ще кому-небудь. Але, в усякому разі, ви цей анекдот чули і ми знаємо, від кого, і кому розповіли, також знаємо. Чи випадково це? Адже буває випадково, щось випадково почув, комусь випадково розповів, буває, хоча й цього ми не прощаємо — людина повинна розуміти, що вона розповідає. Але у вас, Вадиме Андрійовичу, це не випадково, аж ніяк не випадково.

Альтман знову трохи примружився, дивлячись на Вадима, і у Вадима знову защеміло серце від страху. Потім його погляд став нормальний і він вів далі:

— Чому не випадково? Бо, Вадиме Андрійовичу, ви прихований троцькіст.

У відповідь на обурливий рух Вадима він підняв руку.

— Спокійно, спокійно! Ви збиралися групою і обговорювали листа на захист арештованого контрреволюціонера. Ви твердите, що заперечували проти такого листа. Повірнмо вам, заперечували. Але чому ви заперечували? Тому що не можна захищати контрреволюціонера? Ні, тому, бачте, що багато часу минуло після школи. Це радянський підхід? Ні, радянський підхід диктує зовсім іншу позицію: я не хочу і не буду захищати арештованого контрреволюціонера, навіть обговорювати його не бажаю. Ось це радянський підхід. Ви його не виявили. Навпаки, ви брали участь в обговоренні цього питання і ви напевне підписали б такого листа, але Будягін заборонив, а чому заборонив, ви знову ж не знаєте. Ви керувалися не своєю громадянською совістю, а чиїмось наказом. На якому ж грунті формувалася ця ваша позиція? Вона коріниться в умовах, у яких ви росли. Ви росли у сім'ї, де іноземці — свої люди. Професор Крамер, Россоліні,— в його голосі вчувалася гидливість,— ох, ох... А ви впевнені в лояльності до нас цих іноземців, ви можете ручитися, що вони їздять до нас тільки з науковими інтересами? Можете?

Вадим пригнічено мовчав.

— Не можете,— відповів за нього Альтман,— а ви з ними сиділи за одним столом, пили, їли, чули їхні розмови і жодного разу не прийшли до нас, не сказали: у нас іноземці ведуть не ті розмови. І за одного з них, за запеклого антирадянщика ваша сестра вийшла заміж. Її чоловік не тільки антирадянщик, він шпигун, він завчасно виїхав, встиг утекти, встиг уникнути правосуддя. І не сам виїхав, вашу сестру забрав з собою — теж, напевне, не випадково. У Парижі бракує красивих дівок? Вистачає. До речі, його наречена — з дуже заможної сім'ї, а він знехтував нею заради вашої сестри. Я вам скажу, чому знехтував: щоб устигнути вивезти її звідси. Так, так. У неї також рильце в пушку, як ка-

жуть, йому було наказано і її вивезти, і її врятувати, от він її і вивіз, і врятував.

Він помовчав, сидів, схрестивши руки на худому животі, дивився повз Вадима сумними очима.

— Ось який клубок виходить, Вадиме Андрійовичу, негарний клубок, дуже для вас невигідний. Адже за один тільки анекдот про товариша Сталіна вас слід було вже давно посадити... А крім анекдоту, є ще й іноземці, і захист арештованих контрреволюціонерів. А ми вас не посадили, Вадиме Андрійовичу, ми вас пожаліли... Чому? Скажу відверто: ми вас цінуємо. Цінуємо вас як критика,— він усміхнувся,— ви, звичайно, не Бєлінський, не Чернишевський, але в своїх статтях ви стоїте на правильних позиціях. Але питання: щиро стоїте чи прикидаєтеся? По цій справі,— він кивнув на шухляду стола, куди була схована течка з протоколами,— ми можемо сумніватися у вашій щирості, тут достатньо підстав для таких сумнівів. І,— він подивився на Вадима довгим багатозначним поглядом,— вам свою щирість ще треба довести. Ось яка ситуація, Вадиме Андрійовичу, як ви її оцінюєте?

Вадим стенув плечима.

— Не знаю... Все так безглуздо вийшло...

— Вам треба дуже старанно продумати свою поведінку, Вадиме Андрійовичу.

— Звичайно, звичайно,— забурмотів Вадим,— надалі я буду обачніший.

— Ну що ж, обачність — річ хороша,— погодився Альтман,— але з цим як бути? — він знову кивнув на шухляду стола.— Що я доповім своєму начальству? Як тільки начальство прочитає цю справу, воно у мене запитає: «В якій камері сидить цей Марасевич?» Що я їм відповім? «Він обіцяв бути обачнішим» — так я їм відповім? Тоді вони в камеру, в якій призначено сидіти вам, посадять мене самого. А я, Вадиме Андрійовичу, сидіти не бажаю, ні, не бажаю.

Він знову замовк.

Вадим боявся поворухнутися. Печія мучила його, треба прийняти соду, але він боявся попросити води.

— Отже, Вадиме Андрійовичу,— раптом весело сказав Альтман,— треба закругляти справу. Повторюю: вам треба довести свою щирість. І, якщо ви її доведете, тоді все це,— він постукав по шухляді стола,— справді сприйматиметься як безглузда випадковість. Вн мене зрозуміли, Вадиме Андрійовичу?

— Так, так, звичайно.

Він розумів, добре розумів, що від нього вимагають. І розумів, що погодиться на їхню вимогу, але боявся сам вимовити ці слова.

— Що «так», «так»,— спохмурнів Альтман,— що ви розумієте?

— Я розумію, що повинен довести свою щирість.

— А як?

— Не знаю... Я готовий. Але... Не знаю.

— Ну що ж, я вам підкажу,— твердо промовив Альтман,— ви повинні допомогти нам у боротьбі з ворогами партії і держави.

— Але мої статті, мої виступи...

— Ваші статті і виступи нам відомі, я вам про це вже казав. Але вони стосуються літератури й мистецтва, а ми хочемо знати *про людей*, які займаються літературою й мистецтвом, хто вони, що думають насправді, які у них *справжні* думки, а не ті, що вони висловлюють на зборах, ми хочемо знати, що вони говорять не на трибуні. Нам потрібен референт.

— Будь ласка...

Альтман дістав із столу аркуш паперу, подав Вадимові ручку.

— Пишіть!

— Що?

— Що ви готові нам допомагати.

— Але я буду допомагати, навіщо писати?

— А як я там доповім? — Альтман підняв палець, вказуючи на стелю.— Що на *словах* обіцяв допомагати?

Він відкрив шухляду, вийняв течку з протоколами і з роздратуванням кинув її на стіл.

— Тут ваші справи, погані справи, вони записані, а хороші справи ви не хочете записувати. На словах, бачте, обіцяв допомагати.— Він подивився на годин-

ника.— Отож вирішуйте, ніхто вас ні до чого не силує. Ми з вами вже дві години язиками плещемо. Як ви розумієте, у мене є й інші клопоти.

Він відкинувся назад, примружився, на губах з'явилася гидлива усмішка.

— Вирішуйте, вирішуйте.

Вадим вмочив ручку в чорнильницю.

— Що я повинен написати?

Він спитав спокійно, навіть з гідністю — тепер вони в ньому зацікавлені.

Повільно, з паузами, не кваплячись, але впевнено й жорстко Альтман продиктував:

— «Я, що нижче підписався, громадянин Марасевич Вадим Андрійович, зобов'язуюсь повідомляти органам НКВС про всі дії і розмови, як усні, так і друковані, котрі приносять шкоду Радянській владі. Також за вказівками органів НКВС зобов'язуюсь рецензувати для них твори літератури й мистецтва». Написали? Ось і все. Ми не зобов'язуємо вас повідомляти це за своїм підписом. Хіба мало що може трапитися: загубите, забудете де-небудь, а хтось знайде, ми не хочемо ускладнювати ваше життя. Тому найкраще підписувати ці повідомлення псевдонімом. Можна чоловіче ім'я, можна жіноче. Вас не образить жіночий псевдонім?

Могильний гумор, чорт забирай, ще й насміхається.

— Краще чоловіче,— відповів Вадим.

— Гаразд... Вас зовуть Вадим... Хочете — Вацлав? Влаштовує — Вацлав?

— Атож.

— Допишіть: «Відомості даватиму за підписом: Вацлав». Написали? Тепер підпишіть... Так. І число поставте. Яке сьогодні?

Закінчення в наступному номері.

В. ПЕРЕВАЛЬСЬКИЙ. ІЛЮСТРАЦІЯ ДО РОМАНУ ВАСИЛЯ ШЕВЧУКА «СИН ВОЛІ».

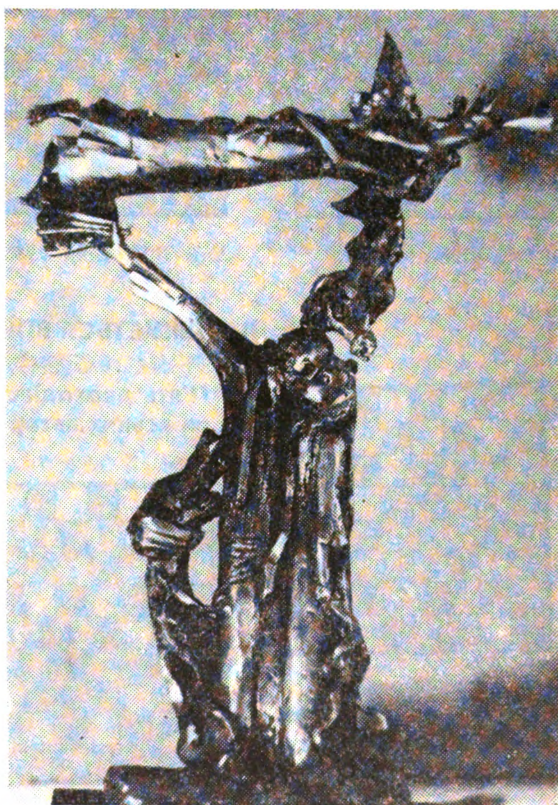

Є. ЛЕЛЕЧЕНКО. ЖИТТЯ МИТЦЯ.

У руслі однієї теми

В основі багатьох сучасних тем лежить механізм зміни ходів у різних фазах. Це, зокрема, стосується таких тем, як Домбровскіса, Банного, Ханнеліуса, Владимирова, Єрохіна, Салазара, ле Гранд тощо.

Парадокс зміни функцій ходів використав харківський майстер С. Шедей, запропонувавши власну тему, суть якої полягає в тому, що в двох фазах на ті ж самі захисти відбувається чергування двох загроз і мата. Ось одна з його задач, датована 1978 роком (№ 1). I. Kcd4? — 2. Tf5, Cg2x, I...T:d4(C:d4) 2. Kc7x, але I...Kf6! Спроба провести комбінацію Новотного. Тематичними є ходи білих Tf5, Cg2, Kc7, де два перших — загрози, останній — мат варіанта. У розв'язку I. Ф:e3! — 2. Kc7x, I...Cd4, Td4, dc 2. Cg2, Tf5, Td8x мат варіанта стає загрозою, а дві загрози виступають матами варіантів. У другій фазі, на відміну від першої, проходить комбінація Грімшоу.

Аналогічна тема в № 2 реалізована іншими засобами (батарейна гра, блокування, зв'язування фігур) : I. Фg1? — 2. Kd3, Ke4x, I...C:c4 (T:c4) 2. Кв7x, але I...cd! і I. Tc1! — 2. Кв7x, I...C:c4, T:c4, cd 2. Kd3, Ke4, Фd5x.

Чергування трьох загроз і мата представлене в тематично іншій структурі (при зміні захистів чорних) у наступній задачі (№ 3). I. Ф:f6? — 2. Kc6, Kf3, Tc4x, I...K:f6 2. c3x, але I...Kd2! I. Фg4! — 2. c3x, I...C:g4, K:g4, fe 2. Kc6, K:f3, Tc4x.

Можливі і інші інтерпретації у руслі теми Шедея. Скажімо, дві загрози і мат хибної гри у розв'язку стають відповідно матами варіантів і вступним ходом. Отже, слово за проблемістами.

В. КОТЛЯР

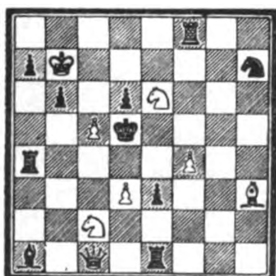

№ 1 С. Шедей. 1978

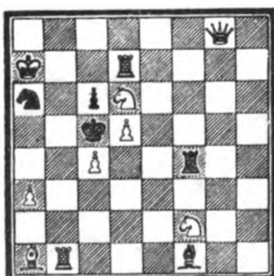

№ 2. В. Котляр. 1988

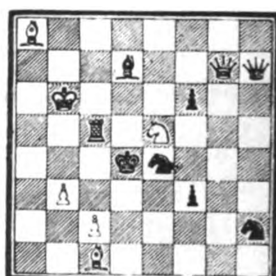

№ 3 В. Котляр. М. Басистий

Публікується вперше

П'ять двоходівок київських авторів

№ 4. А. Василенко

№ 5. А. Мойсієнко

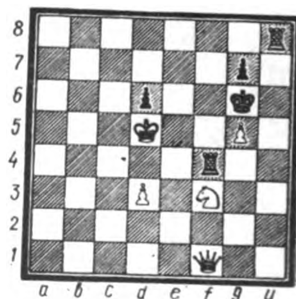

№ 6. М. Басистий

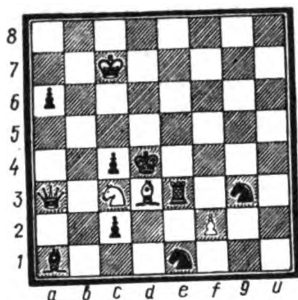

№ 7. Б. Боровик

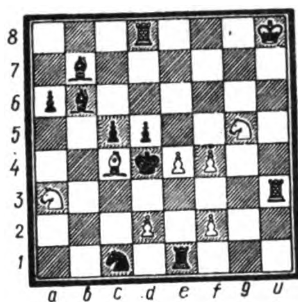

№ 8. А. Василенко і А. Фролкін

ДО УВАГИ РОЗВ'ЯЗУВАЧІВ

ВІДПОВІДІ НА ЗАДАЧІ №№ 4—8 ПРОСИМО НАДСИЛАТИ НА АДРЕСУ РЕДАКЦІЇ ВІДПОВІДНО ДО УМОВ, ОПУБЛІКОВАНИХ У ЛЮТНЕВОМУ НОМЕРІ ЖУРНАЛУ.

З ДОРОБКУ ПРОБЛЕМІСТІВ БРАТНІХ РЕСПУБЛІК

Підведено підсумки конкурсу Держкомспорту УРСР, присвяченого 50-річчю міжнародного гросмейстера В. Руденка. В жанрі двоходівки перемогу здобула задача № 9

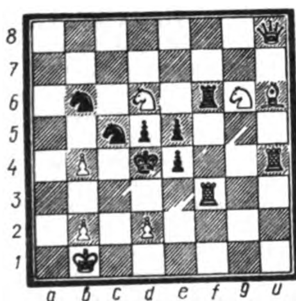

відомого ризького майстра А. Добровскіса. Ось її розв'язок: I. Крс2? — 2. Се3х, I...Кс4 2. Кв5х, I...Тf3 2. Ф:е5х, але I... Т:d6! I. d3? — 2. Кв5х, I...К:d3 2. Се3х, I... Т:d6 2. Ф:е5х, I...Т:f3! Правильно: I. К: е5! — 2 Кс6х, I...Т:d6 2. Се3х, I...Т;f3 2. Кв5х, I...Кр:е5 2. Ф:f6х. Синтез сучасних тем — Домбровскіса, Рухліса, Ханнеліуса.

Задача № 10. І. Кісіса — лауреат конкурсу 1987 року «Sächsische Zeitung», Дрезден). I... Кр:с4 2. Са2х, I...Кр:е6 2. Фg8х. I. Са2?—2. Ке3х I...Т:с4 2. Кf4х, але I... Тd4! Правильно: I. Фg8! —2. Кf4х, I... Т:о6 2. Ке 3х. Мати ілюзорної гри стали вступними ходами в хибній і основній грі, чергування матів загроз і варіантів двох фаз.

НА ЗАМІТКУ ПОЧАТКУЮЧОМУ ПРОБЛЕМІСТУ

НАПІВБАТАРЕЯ — механізм, до складу якого входить король і три фігури іншого кольору, розміщені з ним на одній лінії, причому, остання, дальнебійна, націлена на короля супротивника. При ході однією з проміжних фігур спрацьовує власне батарея. Так, у задачі № 11 Ю. Горбатенка і О. Копніна («Shach», 1985) після I. Те3? батарея Тd5+С грає вісім разів (загр. 2. Тв5х, I... Ф:а1 (Фа3) 2. Та5х, I...Фс3 2. Тс5,

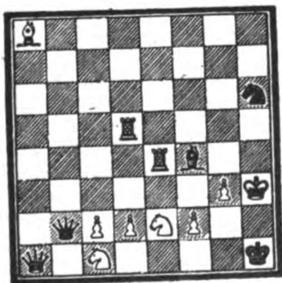

I... Фd4 2. Т:d4х, I... Фе5 2. Тd:е5х, I... Фf6 2. Тd6х, I...Фg7 2. Тd7х, I...Фh8 2. Тd8х, але I... Ф:с2! Правильно: I. Тd3! і тепер на ті ж самі захисти новими матами відповідає батарея Те4+С:2. Тв4 (загр.), Та4. Тс4, То: d4, Т:е5, Те6, Те7, Те8х.

Як і батарейний механізм, напівбатарея також може бути непрямою (порівн. на діагр. № 6).

роздуми над книгою

Віталій МОСКАЛЕНКО

ПРОСТА ПРАВДА, ЯКІЙ ВІРИШ

ГАПТАР МАКСИМ. **Осінні птахи.** К.: Рад. письменник, 1988.— 79 с.

Протягом п'ятнадцяти років вийшло п'ять поетичних збірок Максима Гаптаря. Важко однозначно відповісти, чому про цього самобутнього поета сказано так незаслужено мало. Можливо, причину слід шукати в його надзвичайній особистій скромності, винятковій вимогливості до власної поезії. З іншого боку, варто, очевидно, врахувати й те, що вся літературна діяльність М. Гаптаря від першого юнацького захоплення поезією і по сьогодні, коли він зустрів уже сімдесяту весну[1], невіддільна від рідної Черкащини, землі щедрої і багатої талантами, але віддаленої від республіканських видавництв. А тепер спробуємо розв'язати елементарне рівняння. Чи зможе гранично скромна людина, яка судить свої вірші за найвищими мірками і до того ж живе на периферії, видати збірку у відносно молодому віці? Тому й не дивно, що перша книжка М. Гаптаря «Світло» вийшла лишень 1972 року, коли поету було уже за п'ятдесят. Який же з усього цього напрошується висновок? Дуже простий. Якщо ти по-справжньому любиш поезію, віддаєш їй увесь пломінь своєї душі, твої вірші рано чи пізно прийдуть до людей і будуть справедливо оцінені найдоскіпливішим суддею — читачем.

[1] Коли рецензія готувалася до друку, надійшла сумна звістка про те, що Максим Лукич Гаптар пішов із життя.

Ну а щодо критики, то вона у нас дама вередлива. Більше любить письменників griffith сановитих і поважних, то що вже їй до тих «чорноробів літератури». Мовляв, про них ніколи не пізно згадати. А потім неначе прозріння — ось були серед нас Василь Симоненко, Григорій Тютюнник, та ба... Ми не хочемо вдаватися до якихось паралелей, але, їй-право, наша критика багато в чому заборгувала перед десятками письменників, які заслуговують на добре слово.

Уже давно помічено, що справжню довіру викликають лише ті поети, які не піддаються суєті, негаласливо, але наполегливо протистоять обезличувальній рутині швидкоплинного сьогодення. Часом за багатьма дріб'язковими клопотами ми не помічаємо краси осіннього лісу, яскравого сонячного променя на вітах дерев, духмяного запаху квіток. У погоні за примарними вигодами біжимо і щось неодмінно втрачаємо. Але збайдужіння до краси, до рідного краю, до всього, що нас оточує і з чим ми росли, може обернутися серйозною небезпекою. Сьогодні ми не звернули уваги на журавлиний ключ, завтра нас уже не хвилює порожнє гніздо над батьківською хатою, а потім дивуємося, чому так збіднюється рідна мова, чому, як пишуть зараз у газетах, «звужується сфера її вжитку». Але не будемо говорити про все одразу. Зупинимося лише на одному — ми розучилися по-справжньому цінувати і розуміти те, що у нас іще лишилося.

Понад сорок років скромний черкащанин Максим Гаптар наполегливо працював на поетичній ниві. У його неголосних, але надзвичайно щирих віршах, позбавлених зовнішніх ефектів та «глибокодумних» мудрувань, є і досить досконала форма, і справжня глибинна мудрість.

Барвіють айстри
на усі світи...
Сусідка юна
у прикмети вірить:
як сяде он та птаха
на подвір'я,
то незабаром
з'являться свати...

(*«Прикмети»*).

Як багато прочитується у цих ліричних рядках! Ніби бачиш звичайне українське село: біла хата з барвистими айстрами на подвір'ї, трепетне чекання правічного птаха, який повинен принести щастя. І ось уже «село весілля виглядa», та «невгамовна птиця» прилетіла на чуже подвір'я, і легкий смуток знову огортає серце дівчини.

Свою п'яту збірку М. Гаптар недаремно назвав «Осінні птахи». У книжці підсумовуються усі попередні творчі шукання людини з багатим життєвим досвідом. На прикладі цього поета ще раз переконуєшся в тому, що творчість — це безперервний рух, щоденний, щохвилинний труд почуттів на безкраїй життєвій ниві. Якщо уявити графічну лінію, по якій ішов розвиток поетичної індивідуальності М. Гаптаря, то це була б різко окреслена парабола, яка засвідчила б його жагу до всебічного й глибокого проникнення у саме єство людського буття.

Поет висловлює свої думки здебільшого через зображення деталей, неначе виписує образи тонкими мазками. Це в основному властиво і для його попередніх книжок. Але якщо, скажімо, у збірці «На ясен день» у роздумах про щастя жити й працювати на рідній землі, кохати, милуватися природою, переважали оптимістичні почуття, то в останній книжці акценти зміщено в бік елегійності.

Вже з осінню зжилась душа —
і знов «курли» у сивім небі.
Та не жену я сум від себе,
бо часом навіть сум втіша...

(«Осінь»).

Однак не слід гадати, що поета заполонили всуціль меланхолійні настрої. Хоч життя його ніколи не було легким і безтурботним. Багато років тому, ще перед війною, він втратив зір. Але поета ні на мить не полишало відчуття прекрасного. В його пісенних віршах життя буяє всіма кольорами і відтінками, пташиним багатоголоссям, ароматами широких ланів. Лиш іноді на мить зупинившись, ліричний герой оглядає перейдений шлях і з філософською задумою зауважує: «...іще не спокій — просто день притих, до ночі стало ближче і гостріше».

Сильною рисою лірики М. Гаптаря завжди була любов до трударя, який своєю повсякденною працею прикрашає рідний край. Щоразу, виписуючи образ хлібороба, поет наголошує на прекрасній думці: вільна праця на вільній землі — то є категорія естетична. У збірці «Осінні птахи» автор і далі засобами поетичного слова поглиблює цю тезу, але надає їй більшої філософської глибини. Тільки та людина може бути по-справжньому щаслива, яка добре пам'ятає свої корені, свято шанує пам'ять діда-прадіда. Якщо ми про це забудемо, безрадісним стане наше життя. Тож чи не час нам разом пригадати, хто ми є і звідки пішли. Бо й надалі порожнітимуть села, знецінюватиметься славний труд орача. Якщо ми всі станемо безбатченками чи, як писав Олесь Гончар, «Іванами без роду й племені», то хто захистить рідну землю від згубних проектів на кшталт «Дніпро — Дунай», хто порятує дорогі кожному патріотові своєї Вітчизни Чигиринські місця від зазіхань байдужих до усього святого енергетиків з атомного відомства.

Поет уникає прямих декларативних закликів, вони чужі його манері. У його віршах, на перший погляд, мало публіцистичності та злободенності. Але це не так. М. Гаптар напрочуд тонко і ненав'язливо, крок за кроком підводить читача до усвідомлення важливої думки — повага до себе починається з поваги до Батьківщини, її історії та культури.

Прикметно, що переважна більшість віршів, які увійшли до нової збірки поета, вносить новий колорит у його палітру. Хоча й вирішені вони уже звичними для автора зображувальними засобами. Нова, досі незнана тональність зовсім по-іншому організовує художню структуру всієї збірки. Окремі, тонко підмічені сценки, пейзажні замальовки, медитативні ліричні мініатюри, яких, щоправда, небагато, складають єдине ціле, і вимальовується досить свіжа ідейно-емоційна мозаїка. Слід зазначити, що в даному випадку не йдеться про якісь нові варіанти мотивів. Скоріше можна говорити про новий синтез, що виникає із зрілої переоцінки, зміни ракурсу чи перспективи. Читаєш вірші і ловиш себе на думці, ніби все це вже було у цього автора. І «Вечірня тиша за селом», і «Упали хмари на дерева», і «Райдуги над широчінню». Одне слово, життя у всій повноті — у радості, печалі, надії. Але все це не звучить банально, бо кожна деталь піддається дбайливій обробці і тому яскравіше відтворює глибинноінтимну сповідь ліричного героя:

Жовтий лист на чорну землю падає
так, ніби літа ще і не було.
Стоять жінки та й поміж листопадами —
вслухаються у тишу і тепло.
З суницями, з купальською неділею,
із свічкою в чаклунському вінку,
із піснею єдиною весільною,
немовби осені й немає на віку.

(«Жовтий лист на чорну землю падає...»).

Композиційно збірка «Осінні птахи» являє собою своєрідне замкнене коло. У заспіві «І сходить жито, й нижуться слова...» приховано правічну метафору — все починається із землі, земля нас народжує, вона годує нас, живить своїми соками, дає нам силу й розум. І далі, коли ми йдемо слідом за автором по полю життя, якось так мимоволі виходить, що його спокійний і розважливий монолог раз у раз перетворюється у діалог із світом. Ніби поет хоче на хвилину розчахнути своє серце перед людьми, аби схвилювати їх, допомогти їм доторкнутися до сокровенного. Відчути те, що відчуває поет, побачити красу там, де ми вже давно розучилися її бачити. Усе це спонукає піднестися над непотрібною метушнею і серйозно замислитися над своїми почуттями і вчинками.

Усі поезії книжки міцно пов'язані між собою. Вони прочитуються як одна велика сповідь, що не закінчується з ос-

таннім віршем. Розмову про життя не закінчено. Фінал залишається відкритим.

Буде думка легка,
як весільний рукав,
і небесна, як радісна птиця,
та, що важко земля в небеса відпуска —
і не може ніяк надивиться.

(*«Може, тінь лісова...»*).

Кілька слів про стиль поета. Багаторічна, копітка праця над словом у річищі традиційної української поетики дала його віршу внутрішню мелодійність, яка ненав'язливо і природно підпорядковує собі весь багатий лексичний ряд. Чимало поезій з рецензованої збірки, як і з чотирьох попередніх, просто хочеться проспівати, так добре вони організовані у ритмо-мелодійному плані.

М. Гаптар віддає перевагу лаконічним мовним засобам, наближеним до класичного віршування. Його поезія проста, але не спрощена. Разом з тим певна мовно-стилістична одноманітність, надмірне використання одних і тих же метафор подекуди призводить до однозначності художніх рішень. Щоправда, на часту повторюваність у зображувальних засобах можна подивитися й з іншого боку. Коли такий прийом використовується для більшого вияскравлення авторської ідеї, тоді він видається цілком виправданим. Але в усьому, звісно, потрібно дотримуватися міри, чого окремим віршам М. Гаптаря бракує. А втім, подібні окремі зауваження аж ніяк не применшують художньо-естетичної вартості збірки «Осінні птахи».

Кожен, хто бере до рук поетичну книжку, прагне віднайти в ній найважливіше для себе. Одних цікавить те, що може доповнити вже знайомий творчий профіль письменника, інші шукають якихось несподіванок чи відкриттів. Нові поезії М. Гаптаря, прості у своїй правдивості, пластичні за формою і водночас пронизані спокійною елегійною мудрістю, знову подарували нам зустріч із небайдужим словом, яке стоїть на сторожі добра і вічної краси рідної землі.

В НОМЕРЕ:

Редакція просить надсилати рукописи до журналу в першому примірнику машинопису.

Днепр — литературно-художественный и общественно-политический ежемесячный журнал, орган ЦК ЛКСМУ. Основан в 1927 г. Адрес редакции: 252119, Киев-119, Пархоменко, 38—44. Телефон: 213-98-79.
Полиграфкомбинат ЦК ЛКСМ Украины «Молодь» ордена Трудового Красного Знамени издательско-полиграфического объединения ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». 252119, Киев-119, Пархоменко, 38—44.
Здано до складання. 25.05.89. Підписано до друку 12.07.89. БФ 37739. Формат 70×108 1/16. Високий друк. Папір друкарський № 1. Ум.-друк. арк. 12,6. Ум. фарб-відб. 13,125. Обл.-вид. арк. 16,13. Тираж 73 500 пр. Ціна 60 к. Зам. 9—268. Адреса редакції: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44. Телефон: 213-98-79.
Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия».

ЖУРНАЛ «ДНІПРО» у 1990 році

передбачає опублікувати:

продовження літопису Григорія Грабянки — одну з найвидатніших пам'яток історіографічної прози кінця XVII — початку XVIII ст.;

роман Григорія Колісника «Мазепа-гетьман»— про малодосліджені сторінки з історії запорозького козацтва;

продовження циклу нарисів про гетьманів України;

роман Валерія Баталова «Інтерв'ю не для преси»— з проблем екології людської душі;

сатиричну повість Анатолія Михайленка «День магнітної бурі»— про номенклатурних «творців» застою;

нові прозові твори Валерія Шевчука, Миколи Білкуна, Андрія М'ястківського;

«Некрополь України»— унікальний, енциклопедичного характеру довідник про громадських та культурних діячів України від давнини до сучасності;

неопубліковані твори Миколи Вороного, Грицька Чупринки, Богдана Лепкого;

нові поезії Бориса Олійника, Дмитра Павличка, Миколи Вінграновського;

літературно-критичний нарис про Ліну Костенко;

бесіду з видатним російським письменником Віктором Астаф'євим.

60 коп.

ЦВІТЕ ВЕСНА
ЦВІТЕ ШОВКІВ КРАСА

ISSN 0130-321X. «Дніпро», 1989, № 8, 1-144. 74135

Легкі, пластичні, барвисті шовкові тканини: «БЕРЕЖОК», «ВЕРОНІКА», «ДАНАЯ», «КОНВАЛІЯ», «МАЛИНА», «МИРОСЛАВА», «РУЖЕНА», «ТАВРІЯ», «ОЛЬГА», «СВІТАНОК», «СМЕРІЧКА», «ЖОРЖИНА» — для модних суконь, ансамблів, блузонів, сарафанів, спідниць

вибирайте у спеціалізованих магазинах «ТКАНИНИ» та відділах універмагів.

УКРОПТТЕКСТИЛЬТОРГ
УКРАЇНСЬКЕ РЕКЛАМНЕ АГЕНТСТВО

ISSN 0130—321X

Дніпро

1989 9

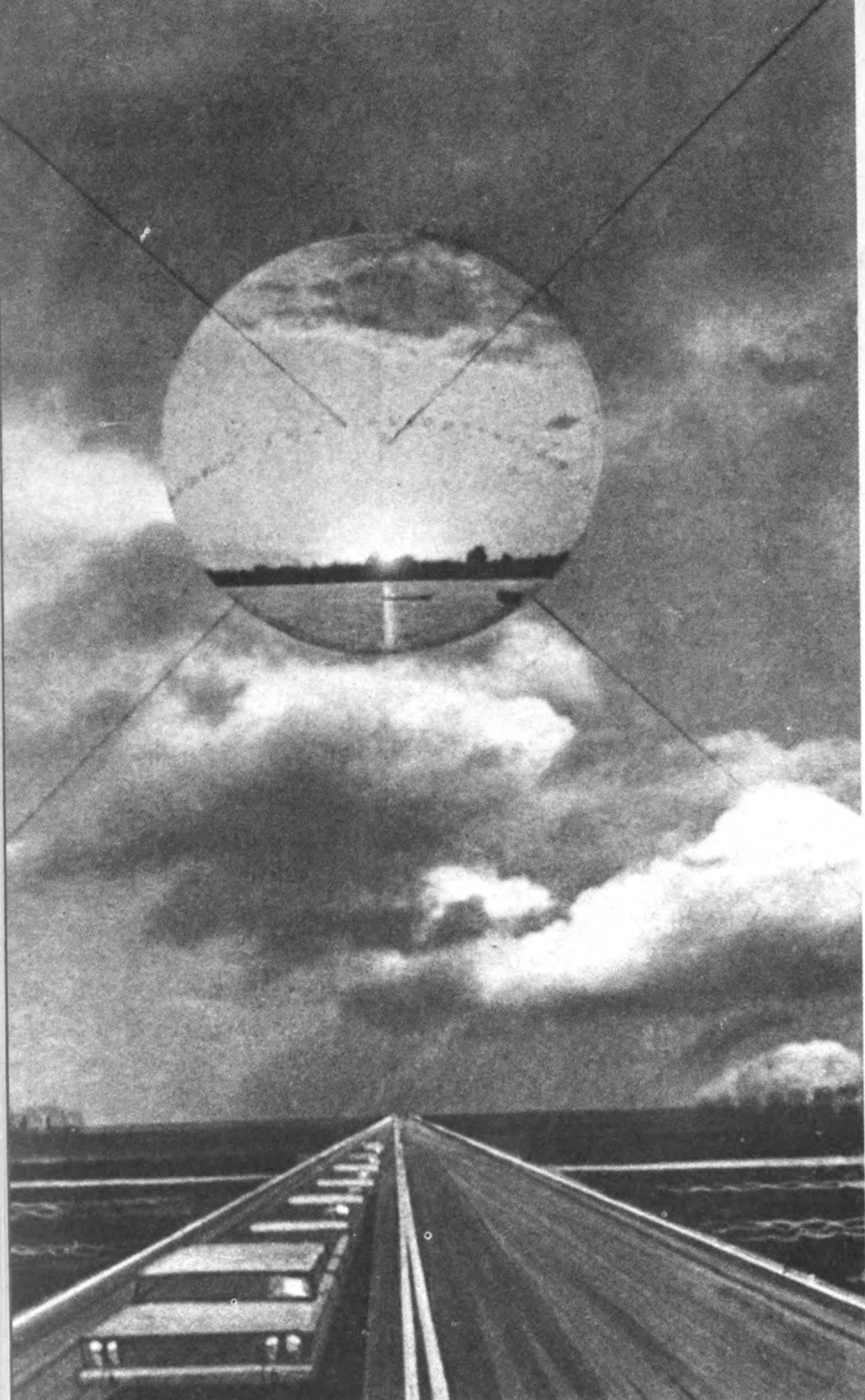

МЕМОРІАЛ «ЛЮДИ, РЯТУЙТЕ СВІТ!» (НАД ЗАПЛАВОЮ РІЧОК ПРИП'ЯТІ І ДНІПРА). АРХІТЕКТОР А. ІГНАЩЕНКО.

НА ПЕРШІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ: ПЛАСТИЧНА КОМПОЗИЦІЯ — КРАЩЕ ТАНЦЮВАТИ, НІЖ ВОЮВАТИ, ІЗ ЦИКЛУ «МОНУМЕНТ МИРУ». АРХІТЕКТОР А. ІГНАЩЕНКО.

НА ЧЕТВЕРТІЙ СТОРІНЦІ ОБКЛАДИНКИ: ДО ПРОЕКТУ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО ЦЕНТРУ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА. ФРАГМЕНТИ КОМПОЗИЦІЇ. АРХІТЕКТОР А. ІГНАЩЕНКО.

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ
ОРГАН ЦК ЛКСМУ

Рік заснування 1927

9

вересень, 1980
Київ
видавництво
«Молодь»

ЗМІСТ

ПОЕЗІЯ

ПРОЗА

ПУБЛІЦИСТИКА

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА

●

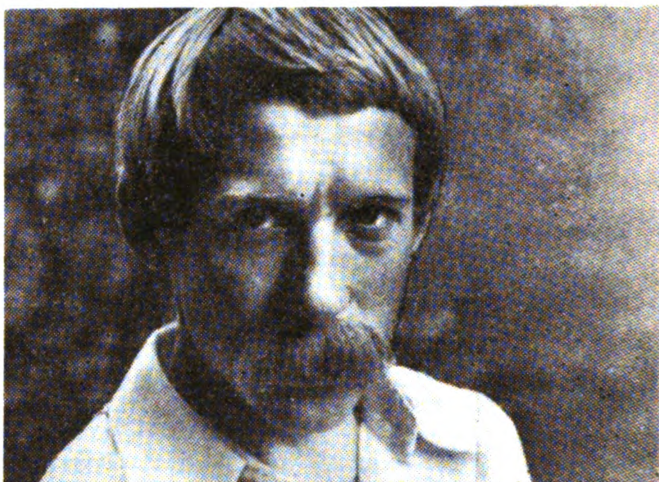

Леонід ТАЛАЛАЙ

СХОДИТЬ ЗІРКА

БАЛАДА ПРО ВЕРШНИКА

Куди він над нами, над Києвом скаче?
Куди він летить на своєму коні,
Неначе за обрієм обрії бачить,
За темінню часу —
Прийдешні вогні?

Це він перед боєм махнув булавою
І раптом помітив: завмерли усі.
Побачив, що зірку трима над собою,
І сяйво блакитне
Тече по руці.

Світилася зірка. І коні іржали,
Від зірки тієї світились шаблі,
І погляд в майбутнє світився
державно,
І вершник світився
На троннім сідлі.

Світилися в зірці всі пристрасті світу,
Надії загиблих, надії живих...
І варто лиш руку тепер опустити —
І витече сяйво
З його булави.

Опустяться погляди разом із нею,
Опустяться руки, померкнуть шаблі,
І стане Вітчизна простою землею,
І стане у серці
Менше землі.

І він зрозумів, видихаючи: —
Будьмо! —
Що вже не спинить ні його, ні коня...
Багатий лиш той, хто багатий
майбутнім,
Але найбагатший,
Хто зірку підняв.

Не спиниться вершник, хоч небо
криваве,
Хоч ворог з усіх обступає сторін,
Бо він, що побачив зоряну славу,
Готовий на військо
Рвонутись один.

Позаду століття і січі гарячі.
А вершник летить на своєму коні,
Неначе за обрієм обрії бачить,
За темінню часу
Прийдешні вогні.

Він сина окликне, та знову безсила
Вже й оклик його не вертає луна,
Неначе примерзла крильми до могили,
Чи десь у століттях
Згубилась вона.

У рідному краї різня і розправи,
Гризуться за владу, поганять шаблі.
Та він, що побачив зоряну славу,
Летить через них
По кривавій землі.

Зліта над майданом, над Києвом скаче,
Летить і летить на своєму коні,
Неначе за обрієм обрії бачить,
За темінню часу —
Прийдешні вогні.

Він скаче і скаче на зірку яскраву,
Бо промінь її у душі не погас,
Бо той, хто побачив зоряну славу,
Зупинить коня
Тільки в зоряний час.

НАРОДНІ ДУМИ

Стільки пристрасті і суму,
Стільки солі у сльозах!..
Зрозуміти наші думи —
Що пройти Чумацький Шлях.

СУМНА РЕПЛІКА

Це суперечки не про мову,
Це дискутують в наші дні,
Чи треба всім обов'язково
Любити матір, а чи ні...

ВІДЛУННЯ

Ніде нікого. Тишина.
Е-гей! Егей! — кричиш у мряку,
І віддаляється луна,
Немов підстрелений собака.

ВЕЧІРНІЙ ПЕЙЗАЖ

Птахи кружляють
Над лугом розораним.
З криком і посвистом
Мимо воріт
Хлопчик на соняху,
Вирванім з коренем,
Не оглядаючись,
Скаче у світ.

Мати хвилюється,
Сина гукає.
Світиться в небі
Ясний молодик,
Де не проявлені
Авель і Каїн,
Тільки обведено
Коло біди.

СЕРПНЕВИЙ МАЛЮНОК

Кружляє пташина зграя,
Дрімає старенький сад,
І сонце ліниво грає
Під яблунею в більярд.
Повільно спадає спека.
А в перця горять стрючки,
Немов бісенята з пекла
Показують язички.

МУЗИКА ДЛЯ ЗАКОХАНИХ

Мелодія вела за небокраї
І піднімала душі у політ,
Та час від часу з райдужного раю
Він повертався у реальний світ,
До рук дівочих прикипав очима
І до плеча її туливсь плечем,
І обпікавсь, неначе поміж ними
Вогонь двосічним піднімавсь мечем.

Лише тоді, коли завмерли звуки
І не було ні неба, ні меча,
Побачив він, що вкупі їхні руки,
Що до її торкається плеча
І що у неї сльози на очах
І тінь печалі, як у час розлуки.

ФАРБИ ОСІННІ

Листя шерхоче, листя кружля,
Гілка, гойднувшись, легенькою
стала,—
Яблуко в ямку спіймала земля,
Яблуко в ямку від ока сховала.

Кидає тінь через тин осокір,
Мальва висока цвіте на всі боки.
Фарби осінні, чаруючи зір,
В серці роз'ятрюють сум і неспокій.

Ллється ранкове проміння згори,
Ллється згори крізь проточене листя,
Ніби усе під тобою горить,
Ніби усе над тобою димиться.

Джміль залетів, спалахнув і пропав,
Може, в садку золотім заблудився,
Може, втомився, а може, припав,
Як чорнобривець до чорнобривця.

КОЛІСНИЦЯ

Поспішають днями і ночами
Птиці наспіватись наперед.
Плесо розрізаючи плавцями,
Сазани сверблячими боками
Труться і хитають очерет.
Ледве не вискакують на берег,
Кип'ятять прогріту мілину,
Де густою сіткою весну
Перегородили браконьєри.

Скалки скла виблискують, як леза.
На галяві, стоптаній людьми,
У консервну баночку береза
Плаче безпорадними слізьми.

Кілька жаб кумується в канаві.
Обступивши пагорбок золи,
Серед сміття кущики конвалій
Над собою свічі підняли.

Шльопають, поскрипуючи, весла,
Береги гойдаються руді,
Кола розбігаються по плесу,
Ніби коливаються колеса
Колісниці сонця у воді.

Та не встигнеш дива роздивиться,
Як не придивляйся до води —
Плямою мазутною іскриться
Місце, де святкова колісниця
Потонула, може, назавжди.

Відспівав по осені під шротом
Все, що встиг, торішній очерет.
Пахне в лісі гадом і болотом,
Як сказав розстріляний поет.

СПАЛАХ У ПІТЬМІ

Стояла спека вдень.
І листя важко спить.
Густіше на грозу
Запахло свіже сіно.
Півнеба вдалині
Зловісно мерехтить,
І темрява тремтить
І пада на коліна.

Все ближчає гроза,
Все ближче по землі
Прокочується шум,
Наповнюючи крону.
І вже нагнувся клен,
Як вершник у сідлі,
І листям пробіга
Холодний трепет гону.

І дощ залопотів
По шибах, по стіні,
І спалах у пітьмі,
Осяявши півсвіту,
Висвічує вікно
І жінку у вікні,
Що руку підняла
Цей світ перехрестити.

В МУЗЕЇ

Стелажі, картини і портрет,
На якому журиться поет,
Що під склом не сяють ордени,
Як на грудях сяяли вони.
Вічний календар і папірці,
В келишку парадні олівці,
Гостро як заточені самим...
Можна посміятись і над цим.

Та неначе штору підняли,
І на мене глянула з імли,
Пальцем перекресливши уста,
Тільки вчора знята із хреста,
Наша Муза...

ШУМ ШИРОКОЇ ВОДИ

З місця зрушені водою,
Відступають холоди,
Як щити, перед собою
Піднімаючи льоди.

Розгулялася стихія,
І киплячу каламуть
Розкрутивши, чорториї
Під обривом гнізда в'ють.

І не можна зрозуміти
Звідки плине і куди,
Піднімаючись над світом,
Шум широкої води.

Щось постійно прибуває,
Наближається, гряде.
І душа не помічає,
Як відходить, як зникає,
Догоряє світлий день.

Може, зовсім небагато
Подарує майбуття —
Не таке солодке свято,
Як його передчуття.

А над садом молоденьким,
Молоденьким, як вода,
З молоденьким місяченьком
Сходить зірка молода.

Чи ж буде вороття додому?

З прозою Євгена Пашковського я знайомлюся не вперше. Кілька років тому він приніс мені грубенького рукописа — перший свій твір, названий «Рай-дерево»; почав молодий письменник отак з ходу із роману. Але поки що роману не вийшло: то було бурунне накопичення емоцій, з якими автор так і не зумів дати собі раду. Але вже в тому романі були чудові сторінки, з яких, пам'ятаю, милувався. «Цей автор,— подумалося,— ще візьме бика за роги!» Я розкритикував той роман, може, трохи й нещадно; згодом молодий письменник признався, що знищив його, а жаль: як на мій погляд, цей сировий матеріал міг би вистоятися й відлитись у художній формі. Але автор, очевидно, перебуває ще в тому періоді, коли відчуває себе, як криниця, дно якої аж бурунить од припливу води.

Тимчасом відбувся й дебют його в періодиці: альманах «Вітрила» надрукував уривок із повісті «Під вітрилами осені», а № 5 «України» за цей рік подав цікаве його оповідання «Світлі березові тіні». Загалом кажучи, Євген Пашковський — один із наймолодших наших прозаїків. Народився у 1962 році на станції Разіно (Дзержинський район Житомирської області) саме тоді, коли бурхливо входили в літературу так звані шістдесятники, а відмічаю цей факт через те, що Є. Пашковський певною мірою спирається на літературний досвід саме цього покоління. Життя він веде, як це часто буває в молодих неспокійних митців, незатишне, борсається в ньому й не може пригріти сталого місця, що, зрештою, дає йому змогу придивитися до різних проявів дійсності — гадаю, все це йому згодиться.

Коротко хочу зафіксувати основні віхи його поки що невеликої біографії, бо це таки допоможе нам з'ясувати ті чи інші «пружини» творчого двигуна автора, адже не секрет, що у витоках своїх проза майже завжди має автобіографічний характер, тобто письменник оповідає не так про світ навколишній, як про себе у цьому світі. Так от, Є. Пашковський навчавсь у Київському індустріальному технікумі, але не закінчив його; потому працював на будовах Києва монтажником; подався на Донбас, де спробував шахтарського хліба; знову повернувся до Києва і влаштувався бетонником на метробуді; стелив на київських вулицях асфальт. Потім Київ покинув й опинивсь у Шепетівці, де знайшов пристанище на лісоскладі. Підійшла пора — він у війську, звідки був комісований через хворобу. Знову повертається до Києва, вступає до педагогічного інституту, але кінчив тільки три курси; кидає інститут і рушає в мандри: об'їздив і обійшов пішки весь Дон (Ростовська область), Ставропілля, Краснодарський край, годуючись виготовленням фотопортретів, а загалом, бажаючи якнайбільше побачити світу й людей. Він і досі людина без постійного мешкання, хоч стале місце його перебування — Ростов-на-Дону. Але Київ його неодмінно вабить, тут молодого письменника часто можна побачити на літературних зібраннях Спілки письменників. У видавництві «Молодь» лежить його книжка оповідань (близько десяти аркушів), добірку їх готується подати журнал «Київ»; чотири оповідання мають увійти до збірки молодої експериментальної прози, що її готує «Радянський письменник»; написано ним і роман — саме цей, котрий перед нами, з простою і, на перший погляд, не зовсім відповідною до його змісту назвою «Свято» — це коли розуміти цю назву серйозно. Але вона відповідає цьому творові, коли розуміти її іронічно, а може, навіть із гіркою іронією — йдеться-бо про свято, до якого прагне герой, але яке не відбулося. Зрештою, на сторінках роману згадується святкування 1500-річчя Києва, але глухо, як епізод,— не це свято мав на увазі, як мені гадається, письменник, називаючи так свій твір. Йдеться ж, очевидно, про «свято життя», адже кожній молодій людині

його майбутнє уявляється як серія радісних несподіванок, так само й сподівань. Кожен має свою, хай у чуттях творену, програму самоутвердження і самоздійснення — ось у чому свято, яке цілком можливе у світі юному, зеленому. Чи не тому юнак так легко покидає рідний дім, адже перед ним оманні дороги, перед ним світ широкий і розхилений — десь там далі, зрештою, й має бути свято життя, земля обітована, чи, як писав свого часу Микола Хвильовий, «синя даль». Усе це, так би мовити, романтична передісторія теми, далі починається реалістична драма. Загалом, тема виходу молодика у світ, коли покидається рідний батьківський дім, така ж стара, як і сам світ. Однією з перших літературних її опрацювань треба назвати біблійну притчу про блудного сина, яка знайшла згодом у світовій літературі безліч найрізноманітніших розробок. Я свого часу докладно простежив розвиток цієї теми в українській літературі до творчості Тараса Шевченка і доказав, що в творчості нашого найбільшого поетичного генія вона мала якнайширше застосування («Притча про блудного сина», «Наука й культура», щорічник, Київ, 1987); згодом цю тему немало опрацьовував Панас Мирний (згадати хоч би його «Повію»), Агатангел Кримський («Андрій Лаговський»), Валер'ян Підмогильний («Місто»), Микола Хвильовий («Сантиментальна історія»), вельми цікавилися нею шістдесятники (творчість Г. Тютюнника, Р. Андріяшика, В. Дрозда й автора цих рядків); написав на цю тему цікаву повість О. Шугай («По стерні босоніж») і так далі — загалом, не так літературними ремінісценціями вона породжена, як специфікою українського життя, бо прихід селюка в місто — це одна із ключових драматичних ситуацій, котрі витворюються в нашому житті, отже, й такий великий інтерес до цієї теми в літературі — наслідок не тільки, як уже сказано, літературного наслідування, а й однакових переживань письменників у різночассі, роман Євгена Пашковського погідно вкладається в це естетичне коло.

Загалом, досліджуючи цей літературний пласт, можна було б написати грунтовну й простору монографію, бо шукання героєм місця в житті і у світі — це взагалі одна з магістральних тем. Маємо завжди однакові колізії: людина не може втриматися вдома; суспільне життя складається так, що відриває юнака від його кореня, викидає з батьківського гнізда, кидає в житейський вир, який крутить ним, як тільки хоче, і всі зусилля людини кладуться на те, аби прибитися до якогось берега. Інколи вона задовольняється малим: знаходить собі нове пристанище, будує гніздо в нових умовах і на тому заспокоюється; інколи вона стає завойовником і намагається не так пристосуватися до змінених умов життя, як самій творити їх і навіть часом диктувати світові й свою волю (це в активніших, агресивніших особистостей), інколи не витримує випробувань і повертається до покинутого дому, а ще частіше стає пропащою силою, тобто, приходить до моральної й суспільної загибелі — інших варіантів теми блудного сина (чи дочки), здається, література не знає. Отже, блудний син (чи дочка) Тараса Шевченка стає, як правило, пропащою силою; так само такий герой пропаща сила в Панаса Мирного; в А. Кримського його блудний син повертається додому; у Хвильового (дівчина Б'янка) — також пропаща сила; у В. Підмогильного його герой — завойовник («Місто») або ж пропаща сила («Невеличка драма»); у Р. Андріяшика герой або ж повертається додому, або ж переконується, що додому нема вороття; у В. Дрозда його герой — активний завойовник-обиватель; в Григора Тютюнника («День мій суботній») він мріє про повернення; в О. Шугая карається моральними муками від неможливості повернутися. У Євгена Пашковського герой — пропаща сила, хоч так само не раз мріє про повернення або ж робить кволі до того спроби. Тут постає ще одна проблема, яку маємо докладно розробленою ще в того ж таки Панаса Мирного та Івана Білика в їхньому «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» — виродження неспокійної, обдарованої й глибокої індивідуальності у злочинця. Автори знаменитого класичного твору причину морального падіння такої особистості визначають виключно соціальними факторами: були б ясла повні, воли б не ревли, була б, тобто, соціальна гармонія, не було б і морального виродження. На сьогодні ж ця проблема має вигляд значно складніший, бо саме сьогодні ставиться й інше питання: а чи можлива така утопічна соціальна гармонія, тобто, чи можливе життя без драм, переступів, злочинів і чи тільки «неповні ясла» — причина «реву волів», адже людська природа вічно невдоволена і вічно неспокійна, та й сама мрія про цілком гармонійне суспільство, на жаль, тільки одна із милих людських утопій!

Герой роману «Свято» Андрій — викинутий із села, як і мільйони його ровесників. Над причинами цього явища автор чи його герой не задумуються — це просто одна із реальностей життя. Отже, Андрія закидає в місто, в даному разі в Київ, а звідти ще й далі — в Афганістан. Йому пощастило, звідтіля він вернувся неушкоджений, але з певною часткою душевного спустошення й утоми. Його чекає дівчина, яка так само викинута з села і так само живе в міському гуртожитку, тобто, є, фактично, людиною без даху — герой мріє про одруження й дім. У ньому бурунить ностальгічне відчування (до речі, це найліпше й найсердечніше виписані сторінки роману), він залюбки відвідує рідний край, але повертатися туди не збирається. Перший моральний удар, що його дістає,— дівчина, з якою бажав одружитися, виявилася йому не вірна, отже, герой, уже вкотре, знову вибитий із колії. Він, однак, пробує зажити, як-то кажуть, нормальним життям: влаштовується на роботу (стелить на вулицях асфальт — така сторінка була і в житті самого автора) і сходиться з жінкою — типовим продуктом обивательського середовища. Друзі цієї жінки убогі й нікчемні — найкраща характеристика її самої. Але Андрій заплющує на все це очі; зрештою, його дії — це спроба імітування: імітує заміну дівчини, заміну дому, бо попри все хоче утриматися й перестати бути людиною без даху. Але й тут його чекає черговий моральний удар: його обраниця Анна губить їхнє спільне дитя — вона до серйозних стосунків не здатна. Герой метається між рідним домом у селі й містом, ніде не знаходить утіхи, ані надійного пристанища. Паралельно з цією лінією йде в романі інша, похмура, такого ж бездахого чоловічка, як і він, Сави. Але Сава — це вже людина опущена, це вже міське дно, сформований злочинець, людина без сантиментів. Сава — це ніби продовження лінії Андрія в часі, недаремно й сходяться вони в романі, зрештою, на останній сторінці роману є про це й прямі слова: «Мабуть, підряджусь до Сави, я такий же невдаха, як і він, як і його друзі». Отже, конечна спроба «стати людиною» для Андрія — це таки «підпрягтись» до Сави, отже, герой таки опускається чи, власне, має опуститися на дно; кінець його, таким чином, цілком однозначний — додому вороття нема! Драма ж його душі, зрештою, не в тому, що він «невдаха», надто мало прожив він, щоб аж так зневіритися в «святі життя», драма його в тому, що він в суті своїй людина добра, але не здатна протистояти моральному спустошенню, якого зазнає од житейських ударів, бо кожен такий удар все більше його переконує, що ніякого сподіваного свята в його житті не відбудеться, та й у свято він перестає вірити і вже тим уподібнюється до звироднілого Сави, тобто, його моральна сила, скерована на добро, убуває, як пальне у світильнику,— отак вона й формується, ніби вістить автор,— пропаща сила вже нашого часу, адже хіба може бути більший жаль, аніж той, що добра людина губить у цьому світі своє добро? Тож маємо цілком катарсисне відчуття, дочитавши твір — цю щиру, від серця написану історію: біль за людину, що нею боліє автор, ненав'язливо приносить читачеві моральну науку: є в житті шляхи правдиві, але є й криві; на криві стає, в першу чергу, той, хто обриває своє коріння і хто сам себе перетворює з людини творящої в кульбаб'ячий парашутик, який летить туди, куди несе його вітер. Саме в цьому і морально-научительна сила повісті, хоч прямо автор читача не повчає і не навчає, як і мусить те чинити добрий митець.

Отже, маємо обнадійливий дебют у нашій молодій українській прозі. До неї входить серйозний письменник, з гарячим пером і пристрасним серцем, обігрітим любов'ю до людини. Не все ще йому вдається, не завжди його слово упевнено виважене, але перед нами, маємо визнати, уже професійно зроблений твір. Перед нами нова творча індивідуальність, яка також шукає свого «свята життя», тож насамкінець хочеться сказати авторові те, що він хотів звістити своєму героєві: «свято життя» нашого залежить здебільшого від нас самих. Йдемо ми не до «повних ясел» і йдемо ми не на свято, а в будень. Будень буде нас ламати, бити, вкладати на прокрустові ложа, спокушати до легших доріг, відстрашувати від доріг важких, але ще в глибокій давнині було сказано, і це любив повторювати Іван Вишенський: дорога до добра, тобто до «свята життя», важка, вузька, а до зла — широка, легка. Дорога до добра потребує великого труда і ясної душевної сили. Отож не «повні ясла», а ясна душевна сила творить із нас людей справжніх, а початки нашої праці — це тільки початок тієї дороги. Її потрібно ще подолати.

Валерій ШЕВЧУК.

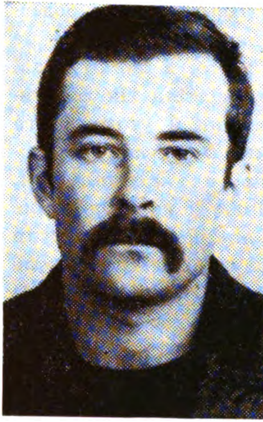

Євген ПАШКОВСЬКИЙ

СВЯТО

РОМАН

Малюнок Олени ДАХНО

1

Круті ескалаторні сходи виринали до горішнього просвіту, дух підземелля — запах відсирілого в тунелях бетону і просичених креозотом шпал — залишався позаду.

Вестибюлем метро йдучи до виходу з кількома вузькими стулками дверей, Андрій помічав — прибиральниці в синіх халатах метуть швабрами камінну підлогу, міліціонер у білій парадній сорочці при золотистих погонах гомонить із грудастою молодицею крізь віконце розмінної каси; вільною долонею штовхнув податливе скло, в настінних динаміках почувся бій курантів, що вістували північ, навскоси перетнув басамуги переходу, опустив при нозі «дипломат»; пудових сумок не торбичив зумисне, хоч мати й зладнала їх, обсмалила качку, внесла з льоху дійницю яблук, покільченої картоплі, підкинула до плити поліняк, і полум'я застугоніло, осипаючи жар в піддувало: у зблисках тривожного вогню її засмаглі руки, оголені по лікоть, буряковіли, мов на морозі; ще прадідом випечений в дубовому сволоці хрест то згасав, то ятрився на стелі, «куди на ніч поткнешся, сину?», «до приятеля, потім до Наді», «божечку, хіба нагостювавсь після армії, засни та й раненько їдь», «ай-ну, мам».

Білоцвіті каштани відтінювали зоряну безодню, Андрій розчесавсь перед вітриною кіоска — рівно підстрижений, крутоплечий, руки в кишенях клинцюватих солдатських штанів, — уявив, як завтра зустріне знану змалку дівчину: вона вступила до вузу, він працював по будовах, зустрічались і осінь, і зиму, і більшу частину весни, зустрічались щасливі, як і останнього року в школі, лишень за місяць до розлуки їхні побачення заяснілн коханням.

Андрій зупинив таксі; провулки, повороти, жовті вічка автоматів газводи біля дошки оголошень здавались однаковими, при ближньому світлі упізнавав громаддя Московського мосту, туго нап'яті троси — чорні промені ночі над тиховоддям — і, глянувши обік: ворухку каламутняву річки в свічковій блимоті крайбережних вогнів; щем забутої висоти м'яко ширився в грудях, нагадуючи височінь парашутного шовку, коли витягнуті носки от-от діткнуться близької трав'янистої землі, і простір липня, коли, підлатуючи хату, сидиш на теплому гребені і озираєш зсутулені спини тіток над картоплею, заграву між яворами, «міст найбільша з висот, де бував, не одірвавшись од землі».

На Райдужному панувала тиша, Андрій натис білий пупок дзвінка і, коли брязнув ланцюг, штовхнув двері коліном: жовта повінь від коридора затопила тінисту вітальню, вислоруку замружену постать у чорних трусах до колін, «ти диви, ти диви, який гість дорогий», Льоник тицяв спітнілу п'ятірню, Андрій нагадав його звільнення півроку тому, «за орденами приперсь до Афгану синуля полковницький, бач, огинається писарем і листоношею, командирові доносить, хто чим проштрафився, ні варти, ні рейдів не знає, по тричі на день шкребе штабну підлогу, дивись, і зісклизнули з конверта наклеєні на листівку леза, червінець від матері», коли прапорщик Римаренко отримав вість про роз-

лучення і, сміючись, по фотографії дружини Ларисн навчав солдат, «братва, кому приглянеться, не минай, орденоносцям по списку адресу даю», Льоникові спало на думку розстріляти з п'яти кроків фото, і вимазати кров'ю з пальця «молодого», і вислати для потіхи жінці; на дембель хлопці зробили писареві темну, і чого Андрія смикнуло розштовхувати озлілий кагал над ковдрою, що ховала гикаюче тіло? Плаксивий Льоник молов про гражданку, Андрій довідався, що до служби він навчався в одному з Надею інституті, «старий попросив воєнкома направити мене на передову, аби скуштував смаленого вовка, мужчиною став, позбувся потягу до загулів, до байдиків», Андрій попрохав відвезти для Наді димчасті окуляри, у пітьмі намету писар довго тис руку захисника, відтак послиненою сірниковою голівкою на пачці «Біломору» нарейзав київську адресу, «вік добра не забуду, віддячу сторицею, заїжджай».

Льоник почухав бороду, забідкався, «ніде притулити тебе, оце оказія, хоч на балконі постелю? — там дощаний настил є, загоряю літом. Окуляри Наді віддав, ото славна дівчина, нікого не підпускає, зараз я Ларису підчепив, пам'ятаєш бідного Римаренка?», гостро пахли соснові дошки, простелені вздовж балкона, Андрій підмотав замість подушки край худого матраца, вмостив на запилюженому підвіконні піджак, ліг на спину, живицева свіжість сосновими голками впивалась в легені, у безхмар'ї густішали зорі, «найму окрему квартиру, доки Надя отримає диплом, на кооператив розстараємось, молодим сім'ям якісь привілеї є», спам'яталось, як простоволоса, в багряній заграві чекала його на пероні, як усміхнулась, відступила від електрички, на площі жінки торгували пучками конвалій, що нагадували свічі у випростаних руках, і вони йшли повз вінчальний вогонь у надвечір'я.

У напівсні примаривсь Андрієві навчально-спортивний комплекс «Чайка», де займавсь парашутизмом, снилось: укладає основний парашут, розстеляє на траві чималий шмат лопотючої брезентини, далі, задкуючи, однією рукою за лямки тримає рюкзак, а другою різко вишморгує купол: сліпучо-біла шовковина сотається легко, мов носовичок із кишені, Андрій натягує стропи, кожну окремо перемацує пучками пальців, знаходить яскраву оранжеву сталку, складає стропи, запаковує шовк, ставить рюкзак біля ноги, ждучи, коли його огляне інструктор.

Прокинувшись від річкового вітру, Андрій побачив низьку вицвілу синяву неба; в кімнаті хропли, на кріслі лежав полковницький кітель з великими зірками, Андрій налапав на дверях ланцюжок.

2

Сонця ще не було, туман, осідаючи на тополиному листі, скрапував росою, машини розвозили бензиновий сморідок, — місто ковтало листяний шелест досвітку.

Ранній автобус тихо плив крізь нього, «на честь мого приїзду Надя пропустить заняття, куди подамося? можна взяти пляшчину сухого вина і картоплі в торбину, на річковому вокзалі придбати квитки і старезним, в облущеному білилі теплоходом піднятися проти течії по Дніпру, де повінь причесала осоку в прибережжі, нанесла хмизу, ним можна розвести вогонь, гріти руки над лизявим полум'ям, вигрібати патиком обвуглені картоплини, малими ковтками попивати вино і цілуватись, бачити іскристе грайво і цілуватись холодними від вина губами», на мосту посунув долонею кватирку; течія несла стовбурище верби, куці чорні гілки розсікали дрібнохвилля, і Андрій уявив: міцно вкорінене дерево знало стужу й сніги, часто топлене повінню, відбивалося в каламутняві річки, котра, то міліючи, то міняючи русло, точила нові обниззя, шукала глибше й спокійніше русло, по старому, зеленому від будяччиння річищі тічкувались приблудні собаки, ріка мила торф'яник і глей до камінного ложа, підступала на рівнинному полі до верби, де кожен падалишній листок гірчив пам'яттю мертвих, де кожна брунька світала надією нових гілок, де більмуваті обчухрини визирали глевку крутію, де живий шелест не скаже, скільки зронено листу за вічно минаючі осені, коли вітрище обшморгує й котить дрібну жовтизну на зіржавлену воду; верба стежила за шумовинням, вклякнувши на кручі. Андрій згадав про свій рід: в громадянську, по-

рубаний махновцями, ще живцем закопаний до могили, прадід вибравсь із мертвих на світ, аби вмерти на своєму дворищі, шестеро дядьків і тіток по материній лінії забрала війна, нестатки, більшість батькової рідні щезла в безодню тридцятих років, брат і двоє сестер розторочились по світу, він найменший, батько кинув їх пуп'янками.

Обрій не виднів за дахами, але з того, як оброшене різнотрав'я газонів розгортається яскравими зблисками, Андрій розумів: сходить сонце; в парку пахло бузком, біля стіни червоноцегляного гуртожитку тінь шовковиці лежала на лавочці: знайшов двері з червоним ромбиком «117», прислухавсь до тиші в кімнаті, лапнув залізну ручку, «нікого немає, певно, пішли на нульову пару; заскочу-но в бюро по працевлаштуванню», дівчата і парубки збігали сходами, Андрій пішов за людьми.

На тильному боці будинку виднів плакат: хлопець із кельмою у піднесеній над головою правиці пропонує: «Економте час, користуйтесь послугами бюро працевлаштування», нижче плаката дошка оголошень заклеєна запрошеннями на роботу, адресами й телефонами по найму квартир, Андрій став обдзвонювати хазяїв — йому відказували, що вселились два командировочних із південного міста, радили гайнути на залізничний вокзал, де біля зупинки таксі щовечора люди пропонують житло; подумки бачив чужий сімейний куток і чув то жіночий, то чоловічий, то байдужий, то облесливий голос: «Нічого немає, нічим не можем допомогти».

В установі дядько, розчісуючи сивого вихрастого чуба, пояснив, що місто збирається святкувати ювілей, наїдуть гості з «Юнеско», з усього світу, отож тра показати себе лицем, до чого дожилися за довгий історичний проміжок, отож потрібні асфальтувальники; Андрій згодився, до обіду встиг оббігати медкомісію, отримати ордер на поселення до гуртожитку, тоді вирішив збігати на рибальський базар і дорогою згадував: гуртожиток його був на околиці міста, де вечорами німувала хутірська тиша, за дорогою, за іржавою сіттю виднів яблуневий сад, вдалині мріли тополі при цвинтарі; від військкомату займавсь парашутною справою, стрибав із «кукурудзника», Надя прала затягані коміри сорочок, із цибулиного степір'я кришила салат до підсмаженої на олії картоплі, весна прийшла пізня, сніг сірів по затінках, потім раптово степліло, і найбільш впам'яталося пізнє тепло, вже по-літньому тихе, безвітряне, а зимою вони за віщось погиркались, довго цуралися одне одного, доки двадцять третього лютого Надя не приїхала з одеколоном «Гусар» і пляшчиною марочного сухого вина, — дні чергувалися в праці бетонника, в затеплілих вечорах, сидячи на підвіконні розчиненого вікна, вони бачили дим по садку, довгоруких людей, що обчищали верхні гілляки секатором і поливали з каністри бензином обчикрижене, стягнуте на купу гілля, була радість — чекаючи Надю, підходити до вікна й помічати: сонце багрить гостроверхі тополі, обрізане пагілля тонко сичить, розбруньковується на вогні, а задимленою дорогою хуркотять двовагонні тролейбуси.

Ділив кімнату з двома мовчкуватими парубками, котрі вдягалися у чорношкірі, з цупкими стоячими комірами плащі, завжди курили, не виймаючи сигарети з зубів, часто ходили на танці в напрасованих костюмах і строкатих краватках, ніколи не сварились, не крили ні в душу, ні в батька-матір: вони працювали на цвинтарі і часом брали Андрія на підробіток, минали яблуні повз сітчасту загорожу, тополиний стрій, чіпляли на ограду плащі, брали лопати й викидали суглинок, побалакували, «чи не пора підобідать?», серед тиші й наростаючої скорботної музики, випару бруньок, давкого запаху смерті, яка ближчає духовими прощальними схлипами, йому світала дорога назад, коли з лопотючим червінцем в кишені перескочить шосе, а навстріч підніметься з лавочки Надя; і, відклавши лопату, і, беручи ковбасу з товстопалої руки, де під нігті набилося чорних півмісяців, завжди бачив: на лицях напарників ростуть підвусики сизього сигаретного диму, завжди відчував дивний холод по тілі, чийсь замружений погляд: чи то близької розлуки, чи то коханої дівчини, що виглядає і виглядає здалеку.

Жив між коханням і небом: після цвинтаря, відмивши трьома водами руки, він з Надею поспішав до аеродрому на спорткомплексі «Чайка». І, відриваючись од світу, з літака помічаючи все ширше й ширше розкрилений обрій,

шукав очима тополину загорожу та дівчину з долонею над очима, з підвітреним платтям, і, затяжним стрибком розриваючи довге чекання, бачив хмари, підпалені сонцем, буцімто зірвані вітром клуби яблуневого цвіту, і помічав срібну при сонці, безпомічно приземлену конвалію дівчини, і міряв поглядом небо, гадаючи, доки ж летіти, і завжди перед землею минало очікування, тихо, як тоді після танців, коли втікали за село до узлісної циганової пустки, де пахло нічницею й сіном, розтрушеним по підлозі, де вересневий туман плив повз вибиті вікна і дрібне березове золото млинкувало при низькому місяці.

3

Зійшов на станції «Дніпро» — з платформи видніли скуті бетоном береги і зацятковані послідом залізні поручні.

Ріка пахнула квітами, змитим і сприлим луговим різнотрав'ям, пухкими сірими котиками, раннім теплом, а вода уже втратила пругку сталеву синяву, що буває опісля скресання, вода тьмяніла горіховим деревом, коли похмарене сонце гнало тіні і збиті вітром брижі поспішали до витоку. Була то не гра світлотіней, щось більше — пам'ять? минувшина? — була то дивна упевненість, що справжня денна ріка синьо живиться сонцем, витікає із неба, а нічні чорні води — то кіптява згорілого дня, де зорі і місяць, мов кола по воді, киплять рідкими зблисками втонулого світла.

Збігши на вулицю, помічаючи на кручах куцу прозелень, Андрій серед безлічі запахів упізнав сморідок перегною і, проштовхуючись по міжряддю, побачив м'ясисто-ворухкі купки червоних хробаків, білих, притрушених борошном опаришів, плескачі жовто-зеленої мостирки й покришену кубиками макуху. Одягнені в штормівки продавці, не викрикуючи ціни, не припрошуючи до пофарбованої цибулинням жилки, до мормишок для літнього лову, попивали пиво й курили, оглядаючи люд меткими очима.

Коли, скупившись, стояв біля чорних перил, ріка плавилась блискавкою; довгі пляжні піски жовтіли потойбіч Дніпра.

Вони випадково зустрілися біля тролейбусної зупинки. Біла блузка обціловувала Надину талію й груди, сині кросовки визирали з-під вельветових джинсів, а пальці торкали нікельовану застібку шкіряної, на довгому ремені сумки, і, цілуючи губи, налиті журавлиним соком, цілуючи волосся кольору жухлої на осінь отави, Андрій запитував себе: «Чим жила вона впродовж двох років, чи світали ці очі до другого, ці очі, ці очі, замружені зараз від сліз?»

— Боже, як я люблю тебе, Андрію.

— Надю моя, наречена.

— Твоя, твоя, ой, задушиш.

— Не плач.

— Я нічого, я рада.

Андрій пам'ятав теплінь її погляду смерком двадцять третього лютого, коли попивали солодке вино й задля сміху занюхували корком одеколону «Гусар»; тоді очі синіли крижаним сяйвом і знали свою тиху потрібність, і він знав, як потрібен її очам, що скресли від зверненого в себе байдужого світла. Надя тисла Андрієву руку, аби приховати трем своїх пальців, у синьому примружжі його очей, що чимало набачились, кам'яніла підозра, «кохання це піщаний годинник, де сіється смуток і щастя, залежно від того, хто перший його переверне», поцілувала його очі й густі, припалені сонцем кінчики вій; пригортаючи піддатливе тіло, Андрій відчував пальцями, як глибшає вузький жолобок між лопаток.

— Купим гарнюню дитинку?

— Треба мати свою хату.

— Проживем якось, Надь.

— Нє, потерпи з пелюшками.

— Куди підемо? В гуртожиток?

— Тобі шлюбного костюма замовим.

— За твої гроші?

— Тепер спільні.

— Нічого собі закомандувала.

— Сім'я є сім'я. Це не колишнє.

Стискаючи його лікоть, Надя ступала гомінливою вулицею, різким порухом голови поправляла зависле на очі волосся, буцім творила небачену милість цим вітринам, цим людям, цьому сонцю, замилуваному нею. З тролейбуса Андрій запримітив біля кіоска довготелесого бородатого Льоника в бахматій безрукавці під руку з Ларисою, що брала з прилавка пачку «Славутича». Надя перехопила Андріїв погляд.

— Мимра вона. Вийшла за прапорщика, він, здається, з тобою служив, а тоді подала на розлучення, написала йому, що набридло ждати. Через місяць приходить прострелена фотокартка, вона — гвалт! — біжить до загсу забрати заяву, щоб пенсія йшла. Не знаю, чогось там зам'яли справу, а потім похоронка прийшла. Зара Льоника загнуздала. До мене підклинювавсь, окуляри якісь тицьнув, каже, від тебе. Якось підсів на ліжко, просить тему одну розтовкмачити по конспекту, коли вскакує Ларка і давай багном поливати. Що вміє, то вміє, видно, самій перепадало не раз. Не подумай нічого такого.

Андрій дивився на вітринне скло, затулене однаковими плакатами — троє озброєних луком і списами дядьків човнують стойма, а на кормі відкинула крилами руки сестра їхня, Либідь — і згадував... смерть обзивалася плескотом гірської річки; для коректування вогню вони втрьох — сержант Орлов, прапорщик Римаренко й Андрій — зайняли виямку над ущелиною в горах, де за донесенням розвідки мали об'явитися «духи». З нарукавної кишені Андрій дістав сигарету, примостив біля ніг речмішок, автомат, рацію і подумав, що гори нагадують пащу дракона, Орлов ковтнув води з літрової фляги, кремезний прапорщик у бінокль озирав долину, тоді обсмикнув маскхалата, спиною зліг на плескатий камінь, полуботками вперся в гострокуту брилу, неголосно оповів про Ларису, «така люб'яча була, батьки її так раділи весіллю, проте, бач, так задурняла голову, що забув одягти бронежилет, пра -стрелять, повильно писарчук настренчив вислати закривавлену фотографію, тепер, як підвірю в долю, чортзна-що вірніше — жінки чи прикмети, колись по чотири літа з війни виглядали, «ой, вернися, мій миленький, мій славний козаче, за тобою, зажурившись, Україна плаче», а зара?», Андрія лоскітнув спогад про Надині чекальні листи, Орлов заліг за каміння, в нагрудній кишені поправив, щоб не муляла, гільзу з адресою, друга, така ж заклепана гільза, на випадок, якщо звуглюють груди, терлась об сірникову коробку в схожих на джинси штанях; «духи» з'явилися пообіді, коли, пополуднавши, згадували гражданку, і прапорщик нагледів зо два десятки бороданів: троє босих новачків за ремені тримали на плечах англійські гвинтівки «БУР», один у дзеркальних окулярах блискотів діамантом на вказівному пальці, попереду білів чалмою сивобородий дід, чиї обтяжені гранатами кишені халата не заважали впевненій твердій ході. Орлов присутуливсь над рацією, поправив навушники, Андрій чекав, коли артилерія в шаховому порядку сколошматить розщелину, і земля ковтне землю, і залізо згризе залізо, і тиша заткне вуха стікаючим кров'ю людям, і спокій зацарює під сонцем, хоч навколішки пхай киші в слизький живіт, упізнавай трави, хоч, розпластавшись на спині, поглянь на орла в сліпучій сонячній прірві, хоч нікуди вже не дивись.

Доповівши про виконане завдання, йшли за річку Гільменд і приблукали. Ніч розкрилювалась над кам'яними зазубринами, від місця артобстрілу чувся плач шакальні, вихолоджуючись, пострілювало каміння, варан, вибрідаючи на полювання, зривав лавину по схилі, і раптові в безвітрі шелести повзли по міжгір'ю, буцім кажанва смугувала темряву. Вранці Орлов збіг наповнити флягу — куля зрізала гілку схожого на вербу деревцяти,— і вони поодинці хекали до зеленої зони, доки двоє тримали оборону, і куля черкнула рацію на спині Андрія, і гуртом мусили залягти за валунами річки, вода глушила голоси, нагадуючи схлипи плакальниці, «відкіля тебе, сину, виглядать? де мені тебе пізнавать? Чи між косарями, чи між гребцями, чи з поля, чи з моря, чи з високої могили, чи з глибокої долини? висока могила високо висипана, глибока долина глибоко викопана, чи тебе на різдво, чи на великдень, чи до святої неділеньки ждати?», вони здогадались, що душманів не більше трьох, що їх задумали вигнати на рівнину, аби взяти живцем, і виглядали смерку, коли річка зіллється з мороком, завиднілють по горах спалахи гвинтівочних пострілів; і

день тільки-но розгорався, і розривною кулею Римаренкові вирвало спину, між гострих кісток закривавились легені, вбитого відтягнули нижче по течії, і сигарети розмокли, пальці дубіли від крижаної води, мокрі куртки смоктали з грудей тепло, мертвий прапорщик на сухому валуні розсікав долонею хвилі, і поночі на плащ-наметі тягнули покійного до частини, що зоддалеки зафуркотіла дизельним двигуном і заясніла віконцями на палатках...

Замовивши темний, з цупкої матерії костюм, купивши гостроносі весільні черевики, повернулися до гуртожитку, де, тримаючи під пахвою пакунка, Андрій залишив паспорт вахтерові. У порожній кімнаті Надя опустила на підвіконня пакета з провізією, ворухнула плечем, скидаючи сумочку, і, обернувшись, світліючи чітко супроти вікна, здмухнула пасмо волосся з-перед очей.

— Ти славна,— заплітав пальцями сипучу отаву волосся; от вона, мить, така ждана, і небо не рушиться.— Ти будеш слухняною жінкою?

— Буду тільки твоя.

— Мовчи, не клянись.

Через Надине плече бачив спалені загравою тополині верхи, густо обхоплені з боків хмаровинням, а серед парку на узвишші цвів призахідним сонцем кущ молодого бузку — необламаним цвітом горів і не меркнув під чорнотою обвислого неба, і Андрієві вчувся на мить запах квіту: росистий, п'янкий дух цнотливої зваби. Пізніше він підійшов до вікна, закурив і дивився на темряву парку, де погас кущ молодого бузку, мов попелищем, присипаний мороком ранньої ночі, Надя на ліжку розчісувала коси, що іскрили від рідкозубого гребеня, і німбові спалахи надсвічували її голову.

— Андрію, потрібно забрати паспорт і залізти по трубі. На ніч хлопців сюди не пускають.

— Добре. Насмаж картоплі, їсти хочеться, страх.

Легке, як мамина рука на голові, втихомирення повнило душу, коли йшов коридором, коли сів на лавочці, задививсь на розцвічені соняшники вікон, «ось докурю, підтягнуся до крайнього вікна другого поверху, пірну в сонний морок кімнати», Надине вікно часом світліло її профілем, відкинутою в усміху головою, коли пальцями підбирала русе волосся за вушком, її малими грудьми, обтуленими простеньким халатом.

Притримавши двері, з гуртожитку вийшла натоптувата, в білому платті з рукавами-ліхтариками, твердоока Лариса і з нею — Льоник. Підсідаючи обік, Лариса підгорнула сукенку долонею; ніби здивовано впізнаючи її, Андрій одхилився від обличчя з густо підмальованими віями, від руки з тонким тисненим перснем.

— Із приходом тебе,— сказала Лариса.

— Ага,— кивнув Андрій.

— Розказати про Надю?

— Посварити кортить?

— Не злись, послухай.

— Не хочу.

— Боїшся правди.

— Так, як тебе.

— Хіба така страшна?

— Ти козир-дівка.

— Ох, який став, ти диви.

— Таким і був.

— Раніш не ображав дівчаток.

— Дівчаток не ображаю.

— Знай: вона упадала за Льоником.

— ...

— Про квартиру випитувала.

— Це правда, писаре?

— Правда.

— Сука не схоче...

— Чув: женитися маєш.

— Сука не схоче...

— Мене заїло, того признавсь.

— Брись обоє.

Шелест листя нагадував шум підмитої, осідаючої з кручі жорстви, Андрій подумав, що недарма раніш співалось: «Чи ти будеш, дівчинонько, за мною тужити, як я сяду та поїду до війська служити? Ой не буду, козаченьку, далебі, не буду — ти за нові ворітенька, я тебе забуду» — недарма уявлялось: «Летіла зозуля та й стала кувати: служи, ухажоре, буду тебе ждати; служи та шануйся, поки служба буде, а я погуляю, поки твоя буду» — недарма смуток терзав душу — «Годі тобі, голубонько, високо літати, ходи, сідай коло мене, щось маю казати: за річкою, за бистрою набери отрути, дай же мені того зілля, щоб тебе забути». Колись на заштореній сцені приймали до парубків, Андрій за старшими хлопцями підспівував: «Дівчино моя, гей, напій же коня», а приятель Степан научав, як ліпше освідчитися: «Допустім, танцюєш вальс і зітхаєш, вона допитується, що болить, тут і преш, мовляв, жінкою після армії хочеш взяти, теє-сеє, і частіше зітхаєш», гурт на стільцях біля скляної банки і газети з холодними котлетами, цибулиною та общипаним буханцем стогнав: «Дівчино моя, гей, сідай на коня, та й поїдем у чистеє поле, до мого двора», Степан зрідка визирав із-за штори, моргав до Зої, басив над вухом: «Главне зразу не лізь цілуватись, квіток наскуби на чийомусь горідчику, дівкам подобається розбишацтво, покажи себе люб'ячим і незалежним, розпитуй за її батьків, мовляв, серйозні заміри маєш», хлопці, обнявшись за плечі, похитувалися з боку в бік: «А мого двора, гей, нема ні кола; тільки стоїть один кущ калини, та й та не цвіла».

4

Чорноволоса в білому плащі жінка навскіс перейшла вулицю. Андрій помітив її в синяві ліхтарів, коли пристояла в світлій галявині біля стовпа, впустила сумки й струснула затерплими пальцями. Андрій миттю впізнав жінку, котру ніколи не бачив, «такі вони всюди: рухи вільні, обіцяючі, владні, кожен порух є натяком», жінка відчула на собі липкий погляд, проте не глянула навстріч, розгублюючись, коли дивляться отак прямо, а поряд нема чоловіка, на котрого варто звести очі, і ніхто не озиратиме тебе з тінню зневаги.

Ніч зітхала далекою бурею, зрідка доносився грім, і Андрієві вчулося, що гукають неголосно.

— Вам помогти?

— Поможіть, коли в силі.

— Не цеглу торбичите?

— Картоплю. Доцю одвозила бабі. Засміялась губами, затулила сміх очей довгими віями, тоді обігнала його, вказуючи дорогу,— білий плащ і чорна корона волосся вирізнялись попереду. Обіч тротуару під каштаном бовванів старий обшарпаний «Запорожець», Андрій побачив номерні знаки своєї області. В ліфті вона зітхнула.

— Каєтесь? Я вгадала?

— Хіба ви циганка?

— Я просто Анна.

— Андрій.

Потім, ступаючи смерком кімнатини, обіруч розстібала плаща; він замилуваний пошерхом білого шовку, коли рукав її дотикався грудей, бачив свічковий профіль лиця і здогадувавсь, скільки посмішок і цілунків од'ясніло на її стиглих губах. «Будь господарем, увімкни світло», і спалахнула воскова гладінь паркету, і згодом телевізор ряснів кривавим полем війни, солдати з роздертими жахом ротами зривалися в атакуючу хвилю, падали, зітнуті жаром осколків, ті, що злягли, не звелись, не побігли, виказували ходу самої смерті, обважнілі тіла нагадували чорні ступаки на снігу, сліди погибелі, котре повзе за живими, а він чув: на кухні вода зашуміла в посудину, шеркнув сірник, і на підлозі килим лащився до ніг ворсом зелених отав, табуном рогатих оленів, злетілими з дубового віття пташками, що завмерли над понуреним стадом по коліна у паші, з головою в бузковіні сонця, «на зло Наді заночую тут», Анна поралась коло плити, посміхалася мимоволі, чекаючи, коли спіниться кава, потім кликала, всаджувала його за стіл, а він здригнувся, торкнувши рукою

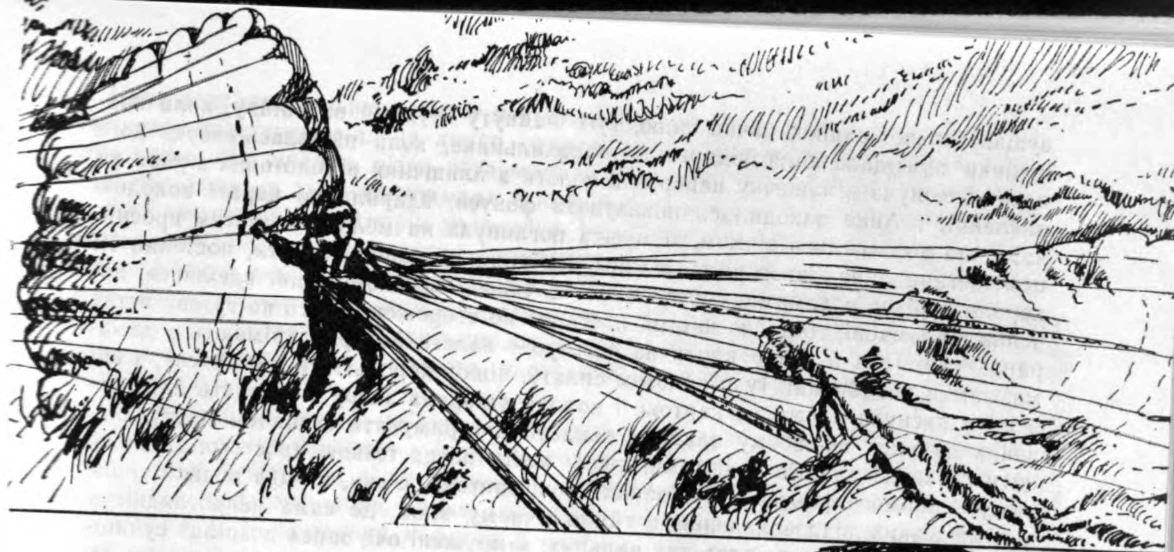

вушко гарячої чашки, бачив синю, туго напнуту грудьми олімпійку, коли навпочіпки присідала біля відкритого холодильника, коли підвелась, через його плече плеснула в чашечку наперсток вологи з пляшчини в золотавих зірках на наклейці; і Анна заходилась показувати фокуси, вдарила по цераті колодою карт, що розсипались віялом, зблизька поглянула на молоде, з густим просинцем щетини лице, заговорила «глянь, приїхали до короля валети, постелив їм король порізно з дамами, себто своїми дочками, сам посередині влюлявся, почепив по замкові, тобто по шістці, поставив по сторожеві, тобто по тузові, встає рано — змішала й здала карти на четверо,— валети попарно дрімають з дамами, замки пооббивані, тузи покотом сплять, пішов король та й повісився», з вивертом ляснула атласною картою, і колода увібрала хитру спритність натренованих пальців, по-своєму владних скидати й утримувати мізинцем карту,ріднити по масті валетів з дамами, знову мліти перед таїною простого, навдивовижу знайомого фокуса, і був запах кави, раптова, м'яка, на два подихи тиша, два людських віддзеркалення в темно-нічному вікні, де сама непроглядність, був спалах ніжності в сплетених пальцях, замружені очі, запах дозрілих суниць, був один ясний образ в затіненій шибі, і Андрій дихав пам'ятним змалку запахом припалених на сонці суниць у щербатій макітрі з сметаною й медом, хліба й теплого, пінявого молока на вечерю, «звідки ця жінка, власкавлений погляд, тверді суничини крізь спортивну одежу, ніч, два подихи в самотньому світлі, звідки це відчуття нестерпимого щастя?»; Анна відвела голову, щоб не знати й не помічати нічого, лиш світло на склеплених, тонко тремтливих повіках, лиш лоскітну морозь вздовж спини, лиш червону яскравінь гарячих троянд, що росли, заступали їй зір у сліпучій знемозі.

— Пахнеш, буцім сунична галявина.

— Ого. Це мило суничне.

— Ні. Сунична галявина.

— Нехай буде по-твоєму.

— Ти найбільша суниця.

— Я не суниця, я Аня.

— Суниця — признайся.

— Хай буде по-твоєму.

5

Перед сном, підсмажуючи картоплю — пахло олією, білі кружалка, прижовкаючи, сухо шкварчали в пательні,— Надя нагрітою ложкою помішувала й надшкрібала хрумкі пластівці, все дивилась на полум'я газової горілки, все чекала, коли люд обляжеться спати і Андрій по трубі зможе залізти в гуртожиток. Серед синього вогню раптом привиділись будні й свята без Андрія, залицяння й відвертість чужих натяків, слів на іменинах подруг, «аби він довідався, людочки», сором відчула, що так по-дурному дочікувалась радісної оказії, де хтось запросить до танцю, вуркотітиме стиха, лоскочучи вушко, а потім за столом урочисто й потуплено проголошуватиме тост за вільну любов.

«Невже то чекання було? Невже була радість? Колись мусиш виходити заміж: не для відмітки, а якось соромно вік дівувати, мовляв, не потрібна нікому. Як не складеться сім'я, можна самій дати раду дитині, зара не зрозуміло, де розлучені, де сімейні, проте хоч-не-хоч, мусиш стати на рушничок. Аби хоч не пересолити, бо засміє: диви, закохалась перед самим заміжжям; аби хоч не передумав, скорій би весілля, на Льоника малий розрахунок».

Вона здригнулась, почувши, як, хляпаючи капцями, хтось прошкрябав на кухню, мельком упізнала Ларису, котра обережно, аби не розсипати, несла в совку хатнє підметене сміття.

— Хазяїна ждеш? Підожди, підожди.— Надя вловила їдкий-їдкий сморідок пригорілого, зменшила газ... сміття шухнуло в порожній бачок, чула кожен крок, намагалась не обзиватися: щось остерігало її від образи, від помсти. Вогонь синів невгасимо, розмірено, а Надя в недоброму передчутті закусила нижню губу: присмак крові, начеб наїлась кислиць і запила водою, оскоминно вистудив під язиком. «Лариска, видно, розкаркала все; куди я без нього, ох і дуреписько, ох і дурепа, годі вогонь стерегти».

Надя внесла пательню в темну пустку кімнати й, нагнувшись, опустила її на металеву підставку, сіла на ліжко, задивилась на високий прямокутник дверних вузеньких шпарин, чітко обсвічених з коридора. Важка й дріботлива, невідь-чия хода за дверима тримала в напруженні — мить, і прочиниться світло.

Вже зрозуміла, що Андрій не прийде, важкі його кроки не замруть у коридорі разом із тривогою її серця, вже тулилась до шибки, аби розгледіти вулицю, порожню лавочку під шовковицею, листя з цинковим полиском від ртутної мжі ліхтарів, вже здавалось, пригамовувала відчай, проте спільне з Андрієм минуле, всі клятвенні й жартівливі слова, всі сонні й безсонні світанки склубкувалися в одну днину —чорнота, непотрібність цього марно зжитого дня невимовно гнітили.

«Хуткіше б заснути, і звідки так холодно, звідки так зимно?», закуталась ковдрою, подумки гомоніла з Андрієм, немов відписувала довгого прощального листа, де ні добридень, ні до побачення, ні прощай, ні цілую, самі слова й слова. Холод нагадував осінь, ранню вересневу жовтизну, коли старшокласницею, вилітнившись у благеньку кофтину й сукенку, вибігала надвір: перша паморозь посріблила поріг, листя яблунь в садку, а вже пізно завернути до хати, вже ніколи зодягнутись тепліше, пора поспішати, аби встигнути на автобус, що відвозив до школи.

Передчуття холоду було завше їй впам'ятку: вона вичікувала пору, коли геть заосеніє і потрібно тепліше — в чобітки і куртку з відкидним вороком — зодягатись на люди, вона завше пам'ятала про близьку негоду, проте щорання, поверх сукні накинувши кофту, ступала босими ногами у дірчаті туфлики і, нагнувшись, поправляла заламаний задник, обводила пальцем зап'яток і, розгинаючись на ходу, ступала на поріжок, ковзкий і білий від інею. Послизнувшись, змахнувши портфелем і рукою лапнувши одвірок, Надя подумки підганяла себе, «якщо заспішу, то зігріюсь до автобусної зупинки, далі люди пригріють в тіснуватому «пазику»; повітря гірчило примороженим листям свіжо й оновлено, як опісля дощу, пахла стужавіла земля, хатні шибки сизіли від інею, рідкий димок з бовдурів, клубкуючи стойма, буряковів у безвітрі, а на полях поверх сизих скирд біло парувало при сонці, що восковою окапиною тануло у морознім туманці; сиза прозорінь вістувала бабине літо, тихе, печальне тепло, коли марево пахне сухим стерновищем, височінь набуває в зеніті крижаної бездонності, кожна билина й листок вижовкає, яснішає, прощаючись з білим світом.

Легка, блискавконога, зігрівалась помалу, оббиваючи іней з наїжаченої дрібним остом трави, проте відразу, послизнувшись на порозі, згадувала: вже осінь, вже глупа осінь, «вже до весни не відтане й не відтепліє», тим веселіша вона перед полуднем, коли день розгодинювавсь, паморозь блякла від теплого вітру і скапувала з листя росою, важкими дробинами цяткувала пилюку, а сонце спивало не зронену вітром росу на шибках, і курище, по-осінньому мляве, легко звітрювалось за машинами, доверху вантаженими білим цукровим буряком. Спокій приходив пізніш, а найпершого ранку, дрібочучи черевичками по осрібленій траві, вона лякалась, що аніраз не потепліє до березня.

Зігрівшись, Надя дрімала; в нечіткому напівсниві марився вечір, коли з Андрієм прийшли із привокзальної площі, ніч, поодинокі слова, обличчя на доторк губами, хвилина пробудження, коли світанням підсмикнула сповзлу донизу ковдру і задивилась на його безвусе, підмощене долонею обличчя.

Серед ночі Надя прокинулась, плачучи. Довго лежала, не відриваючи голови від подушки,— і сон, і минуле, і сльози, висихаючи, покидали її. Мокра подушка студила щоку, при найменшому русі ліжкові пружини рипіли іржаво: лежала, покусуючи зціплені губи і відчуваючи, як холоне всередині від солоного присмаку крові.

6

Виринаючи з літепла сну, Андрій струснув головою, діткнувся вигину жіночої шиї і волосся з жорсткістю молодої осоки; за чашкою кави Анна розповіла, що працює адміністратором готелю, так набридає за день віднікуватись від мандаринів, від «забутих» у паспорті червінців, від квітів, від залицянь,

усе одно, що живе з трьома попередніми чоловіками зразу, кожному догоди, кожному чогось бракує; Андрій стояв коло вікна, бачив ріг вулиці, поки жінка споліскувала чашки в рудих пружках кави, сонно хляпали двері під'їзду, голуби походжали асфальтом і зринали перед людьми, а двірник з гумового шланга поливав клумби, бризки сіялись на «Запорожець», що нагадував злежаний під сльотою стіжок; Надин гуртожиток бовванів за деревами, і Андрій п'ятірнею згріб чуба, «недавно відслужив армію, хотів женитись, та наречена підвела, тра заново відвойовувати душу,— чоловік без сім'ї, без даху над головою лишень півлюдини».

Анна відповіла, що нині не допетраєш, де обпечешся, взяти, приміром, їхню родину — «після батькової смерті вчотирьох поживали: квартирант Іван шоферував у колгоспі, сестра Лєнка кінчала десятий клас, я після восьмого мала йти в люди. Приятель один старшиною з армії повернувся, десь біля ракет служив, «дипломат» і вівчарку звідти припер, загуляв, аякже, перший парубок на селі і внадивсь до Лєнки, Іван по-всякому його випроваджував, раз могорич хлопцям виставив, аби пику збуряковілу, як розжарена духовка, наквасили, а Лєнка, дуреписько, викаблучується, пхикає, бач, такого залицяльника губить. Щовечора бугаїстий, циганкуватий старшина в курточці льотчицькій рипить чобітьми до лавочки скраю нашого двору, вівчарка на вікна виє, Лєнка не вгамується, вибасовує перед шибками, Іван відпихає за лікоть на гору подушок на ліжку, «надме до носа й покине, схаменися, дурна». Вона й не відає, що те убоїсько жалілось при клубі, «наче опромінився, перед молодицею осоромитися встидно, якраз молоду, необ'їжджену тра». На Восьме березня вивтікала Лєнка на вулицю, потім хвалилась, що вівчарка руку лизала, і літом заколивалася з пузом, до тітки в город подалась — поступати, той слідом, наобіцяв золоті гори, ощадкнижкою побахвалився, підбалакав заяву до міліції подати, спровадити квартиранта на пару років, головне, на суді плакатись, що Іван згвалтував, очорнив перед світом, йому пару літ припаяють, вона спершу — нізащо, заявилась додому, з Іваном погиркалась, «маєш дяку? не слухалась?», «мовчи, твоє діло теляче», того вечора і згодилася, «він же віку вкоротить тобі, і мені, і дитині, нехай порозумнішає там». Пізніше лист від Івана прийшов — пише, так і так, зла не держу, захирів, блатні гахнули сідницею об бетонну підлогу, тепер долежую дні, на роботу не посилають, калини дуже кортить і гарбузяних, пражених на деці зернят, привезіть хоч пару бубок. Докомизилась Лєнка — з кавалером розгиркалась і, страшно признатися, «покритка, покритка, бодай тебе віко покрило», харчів набере і до тітки втікає, а вівчарка під нашу повітку прибилась, скавулить безнастанно, потім курка заспівала на погибель, зарубали її, та й до міста поїхали з мамою, напитали ту установу, кажуть, поховали Івана на новому цвинтарі, а перевозити заборонено, доки строк не відбемкає. Кладовище скраю пліснявілого озера геть обкидане викорчованими пеньками — стримить догори вузлувате коріння, збоку труба крематорна чадить, сіріють бетонні підошви при скособочених, іржавих, як сама смерть, табличках, на Івановій — білою фарбою номер нарейзано, та й... мати Лєнці розповіла за відвідини — тиждень марою безсонною прочапіла, тоді злягла, альбом Іванів гортає, забалакує з ним, поночі двері біжить відчиняти, в самій сорочці навшпиньки спинається на порозі, визиркує, жде, що він завидніє у прохилі розчахнутих вітром воріт, візьме на призьбі брусок господарчого мила, попросить на руки зілляти з ковша, жде, всміхається, потім руки накладала на себе, обгоріла, що страх їден, тако й забрала швидка...»

Почуте відбило Андрієві ревність, «якщо любитиму тільки за те, що мене люблять, хіба взнаю добро?»

— Коли зайдеш?

— Не люблю обіцяти, Ань.

7

Лишившись на самоті, Анна згадала, як худий, розгублений на обличчі Іван в заяложеному на кишенях плащі та сивобородий німий його батько в капроновому капелюсі провулком, загрібаючи солом'яну потерть, несли на палиці валізу на мідних застібках, заглядали до кожного обійстя і кожному господа-

реві Іван пояснював, так і так, люди добрі, батько в церковному хорі співав, після хвороби німота напосіла, лікарі радять покинути міське житіє, квартиру двокімнатну, роботу двірника, пожити подалі від штовхітні, може, попустить; мати взяла на постій, як-не-як Іван парубок доладний, по хазяйству допоможе, дровцят врубає і взимку цебро жому корові внесе...

Коли я прихилила за пришельцями хвіртку, Лєна від літньої кухні на совку несла жар для розпалу в печі, сутінь дихала нафталіном з валізи, матіолою, а вітер видмухнув жменьку жарин, що надсвітили добродушне лице хлопця і засіяли полу плаща: звичний, сонно-насмішкуватий примруж очей Лєни на мить розкрилився від випадкової вини, хлопець долонею тернув тліючу парусину, послиненим пальцем загасив фіолетові цятки; в очах сестри кам'яніла відраза, яка відтоді не терпіла вибачливої усмішки на соромітницькі жарти, «такий гевал, а косу виклепати не тямить», на відмовляння провести з клубу, «без тебе свічку потримають, не бійсь», на мамине добре ставлення, «пора хату йому відписати — за стіл всадовили, сином кличете»; валізу першого дня роэпакували, було там на сталевому ланцюжку кадило із дзвіночками, які ще тримали ладанний дух і мовчання скорботної таїни, було десять богослужбових книг, Четьї-Мінеї; псалтир, пояс шовковий з чудовими візерунками та надписом з якоїсь молитви, образ Іоанна Предтечі над водами, кипарисовий, на тонкій стрічечці хрест, якого буцімто привезли з Єрусалима; німий простягнув матері євангеліє в оксамитовому окладі зі срібними кутами, розвісив на бильці ліжка дві сорочки, котрі син згодом одягав на роботу в колгосп, мати віддала Іванові сяку-таку одіж покійного батька: зняла з держака вил у хліві просмерділу силосом брезентуху, приплюсклий шкіряний картуз на гвіздку під повіткою, внесла з комори шкарубкі чоботи і два старих своїх фартухи порвала хлопцеві на онучі. Опісля того як буря пообсікала дроти на околицях, німий на мигах напросився злагодити гасовий ліхтар: звідтоді сельчани несли домашнє світло на ремонт, осьо потрібно підпаяти бачка, осьо нового гнота заправити, а головне: навшпиньки підступалися до вікна й підглядали — старий уважно, як всі німі, сторінка за сторінкою гортає товстенну книгу, прозвану селянами чорною магією, то зітхне, то посуне на столику злагоджені ліхтарі і пробує на зуб мильний корінь живокосту, натрамбовує до скриньки жовту цвіть дроку, складає в скляний посуд і закриває пластмасовою покришкою пахуче зілля: валер'яну, лепеху, лимонну м'яту, за котрою ходив аж на пасіку. Аби поцупити оту книжку, дядьки надумали впоїти німого, приходять із відстовбурченими полами, ліхтарі зносять на підвіконня і пристукують пляшками об стіл, німий в одну пляшчину прополісу натовк, до другої корінчиків чемериці натикав, показує великим пальцем: «О! О!» — і тре по ногах себе, мовляв, розтирання вийде добряче; плюнули дядьки та в двері, «з карбідом пили, з пральним порошком пили, а від мікстури зляжеш, нє, брацця!» Восени Лєна від запалення легень злягла, німий в печі варив яблука з салом, додавав туди вина й шоколаду; самій кортіло захворіти, щоб ліки такі куштувати, й свистіти в олов'яного соловейка з водою, і слухати, як об причілок шепелявлять вицвілі чубчики на кукурудзі; Іван саме в танкових військах служив, старого інфаркт розбив, одпустили на похорон, а коли демобілізувався й приміряв подарований нашою сім'єю костюм, уперше матір не тіткою, а матір'ю назвав, поцілував руку, вона ж і дотоді його сином кликала; зима той рік увернула люта, пригадую, вугілля на паливну норму скінчилося в січні, то з мішечком вдвох дибали на дорогу до станції, звідки гусеничні трактори тарганили, розгублювали на бакаях брикет, тако по кучугуриськах назбираємо клунок, Лєнка від магазину сітку хліба пре, сміється, що за два ріжки тягнемо лантух по настові, на ходу припалює Іванові сигарету і хреститься лівою рукою; пригадую, над'їхала міліцейська машина, Іван дровцята в плиту підкидав — за рипом дверей вогонь зметнувся ясніше, зализень диму згасив палаючого в сволоці хреста, така туга мене окутала, мов миттєво прозрівши, я відчула тлінне життя в нетлінних стінах, де білизна глини, як чистота літ, осідала за кожним великоднем, не вишурувалась спинами своїх і чужинних людей, де з року в рік підхоплювавсь тягою і попелів у печі дух пустки від дубових легарів, які вгрузли в землю; тоді машина здиміла провулком і тиша запахла чебрецем у торбині під сволоком; відтак заревла корова, коли її, здуту на молодій конюшині, сусід косою дорізав у сад-

ку; другого дня, в четвер, їздили з мамою до прокурора, казав: «І свідки знайшлися, і дєло на мазі, не тушуйтеся, тьотю», мамі ж сором виїдав очі, на вулиці голову опустила, думала, що все на краще владналось, якби знаттє, як прокурор молодий, зроду не ляканий і хитроокий, підлатався від батьків старшини, про якого казали: йому світ, як решето, а люди, як мухи; добре, хоч передала мати Іванові куртку з відкидним вороком, кульок халви і п'ять пачок «Прими», пам'ятаю: дощило, то на автостанції так руки мамі тремтіли, що мусила я відтикати скляну гільзу валідолу, баби під клейончатими накидками тулились до обшальованих стін, пахло набродженою взувачкою і общипаними батонами в сітках; дядьки вибрідали на перекур, при порозі зводили коміри піджаків, ховаючи підголені в перукарні, засмагло-юхтові шиї, журились, «та-ак, брацє, трудно по части випивки, аж ну», «то комета наврочила, пролетіла — і все пішло прахом», хворий общетинений парубій у латаних гумових чоботиськах, у засмальцьованому пальті на одному гудзику, прикрученому мідним дротом, чапів за криницею і проводжав кожен автобус: біг, розляпуючи тванюку, махав довгими рукавами і моторошно скиглив, «геть звідси, геть, кажу», школярі, накагативши в кутку портфелі, гиготіли і тикали на хворого, «диви, диви, оно диспетчер як вигудовує, гвалт», сіра безпросвітна ляпотнява крила землю, мовби небо здрібніло на безліч калюж, а мати навхрест обіймала себе за плечі, боялась плакати, аби хоч подумки відвести біду; людей прибувало, зусібіч скрипіли порожні корзини, і мені втішно було, що діти не тикають пальцями, приймаючи нас за базарювальників.

Якось жив Іван непомітно: на весіллях не козакував, не загризався з сусідами — закине рюкзак за спину і в ліс по траву: осінь, морозна імла біло сходить над чередою різномастих корівок, соснові шишечки тупотять по стежині ягнячими копитцями, вітер видмухує з порхавок сухе порохно, мох на купинах пухкішає, спалахує соковитою зеленню, відпочиває від чобіт грибників, і яблука на голках їжака під яблунею-дичкою, і погризені білкою червоноголовці в насіннинах посліду, і лет синьокрилої бабки над густим вересом по галявині, і гола рудизна обгородженого воринами поля в сірих кавалках міндобрива, і почорніле осикове листя в ступаках лося на просіці, і приземистий черничник, і пісня пастуха, що, сидячи під стіжком, з липового поліна вистругує ложку ножем із колодкою у вигляді щуки, світ довкола пропах гіркотою дубового падолисту, туманець над лісом нагадує дим обпалених блакиттю березових свіч: тиха прогірклість п'янить і вмовляє зробити людям посильне добро; наскубе Іван скраю болота батогів плауна, хлопці просили щось помічне від пиятики, надере живиці, зварить з воском і ладаном мазь від порізів, на роботі руки зчісуєш до кісток, зірве гілочку кислої бруслини, аби дівчатам поцілунків солодких праглось, і в сінях, об ряднину обтерши пилюку з ботинків, сміється притишено. Досі в пам'яті той сміх, кортові штани на ремені з гнутою бляхою, бахмата сорочка із запраним на комірі білим рубцем; коли ліз витрусити сажу в комині та лежаках, заніс ногу на другий щабель драбини, що храпнув,— Іван гримнувсь на спину, аж дух забило, і губи зсудомлені нагадали вираз німого батька, котрий перед смертю показував матері на молитвослов, просив прочитати: невже молодий квартирант знав близьку кончину тоді, згорбатівши в три погибелі? Одноразу заблукав, збираючи зілля, потім розказував: безмов'я нічного лісу урочисто владарювало над світом, тільки цвіркун обзивавсь у чагарях і грунтовка нечітко тьмяніла за кілька кроків попереду; оступаючись зі шляху, забрідаючи в рідколісся, чув галузистий тріск під ногами, чув, як нога провалюється в купу зотлілого хмизу, мовби з льодяним потріском пірнає до ополонки: ішов, ніби по молодому льодку, не лишаючи сліду, і сюркіт цвіркунів нагадував рипіння іржавих завісів, коли скрадливо прохиляють двері; сажисті стовбури не обзивалися жодним листком, йшов наосліп, зненацька — беркиць, перечепивсь об колоду, калатнувся об землю, шемерхнуло коріння в рюкзаку, і серце бухнуло в дорожню твердь, «що за лісозавал?»; згріб долонями холод спітнілої землі, почув: шоркає на потилиці щетина об комір сорочки при різкому порухові голови, почув на спині злі погляди осик, почув, як кров золотить очі, «доки битиму лобом твердінь?»; від спалаху сірничини морок звився кіптюгою, хлопець присів, аби ліпше бачити: здавалось, світло іде не від руки з сірником, а від дороги, переміряної безліччю коліс, невисоке,

мов бліді вруна, сяєво росло по землі, розкрижовані дерева могильно пахли суглинком, «ітиму обережніше, розчистка лісу», сірник, багрово догораючи, смальнув пучки пальців; від страху давай Іван співати веселих пісень, горлав до безголосої хрипоти, доки зовсім не збився зі шляху і приблукав на цвинтар, де крик сича шибонув, змусив бігти, хапаючись за слизьке від роси, поіржавлене пруття оград, перечіплюючись об кротовини і поодинокі могили в кутку кладовища, «не інакш, батько кликав»; грунтовка розвидніла перед селом, хотілось гукнути подорожнього, підбігти й захекано попросити цигарку в розгубленого чоловіка, що облапошить кишені, мотне головою і глипне навсебіч, не зважуючись давати драпака, потім придивиться скоса, загне в батька й матір, скаже, «як ти налякав мене, Иване», але жодної людини довкіл, цибате будяччиння і чорнолистя верб шаруділо в тумані, коли навскоси перетнув луг, а селище чіткішало в блимоті вікон, спів цвіркуна тремко морозив під ложечкою, туманець від ставка пах татарським зіллям і склів на молодих лопухах.

Сусіди вважали Івана не вартим зневаги, зайвим серед чоловіків, яких під'юджували жіночки, «оно не п'є і живий», чужим для тих, кого повчала тугошия рідня, «бач, тихесенький, як вереснева вода, а від тебе смердить щурами й тюрмою, гляди, докомизишся», зайвим для ревнивих батьків, кому образою були кращі діти, «прибився на наших дівок, горожанин обабнілий», необхідним зимою в недугах, опісля знову забутим, аби відразою згоїти думки про вдячність. Після служби признався Іван, що квартиру міську відписали військовим, тра туто обсідатися, мати зраділа, а Лєна поховала його книжки в холодну духовку, Іван благає, «віддай, гріх на душу береш», мабуть, любив Лєнку, раз терпів наші вибрики: ніч, вітрисько гуготить соняшничинням, одну голку захромимо в раму, другу в каштан, крізь вушко протягнем нитку і буцкаєм здалеку у вікно; квартирант пече в піддувалі картоплю, чадить приминою в грубку, вистромить у кватирку обсипану золотою слюдою голову, «хто там? хто там»? сніг синіє на грудді від тугої парчі світла з вікна, здавалось, чиясь невидима десниця тримала хвоста комети над черепичним дахом, над порожньою кролячою кліткою, над граблями на погрібнику, над сивим випаром від посинілих на холоді губ, «хто там? хто там?», ми ж одна одній коміри слинимо, аби не пирснути зо сміху, знов посмикуємо нитку, а він тричі перехрестить книжкою кутки і гасить світло — жалів, щоб не мерзли на осінній межі, лишень одного разу озлів, хлопцям при клубі виставив могорич, аби відмотузили старшину; бідака, вибачення привселюдно просив, баби ж казали, що жалісного, як посмітюху, ніхто не жаліє, так, відкишнуть, щоб під ногами не плутався; мати розібрала відгородку, зажили укупочці однією родиною, Іван казав: женитися рано, тра дівчат вивести в люди і заміж віддати, до смерку цюкав поліно за поліном, дуб від сокири зрідка іскрив, недавно снився: в батьковому капроновому капелюсі тримає валізу, стоїть за розчахнутою брамою, плащ з одірваним хлястиком стовбурчиться на худих плечах, лиш голос одмінний, змужнілий від муки, «я прийду, я гнівною головою на тарелі спопелю ваші сни, я відпроданий за любаску в сукні прозорій, волатиму: прямими зробіть смиренні шляхи», мати досі береже дві бамбукові вудочки, алюмінієвий гребінець із трьома виламаними зубами, свічник у вигляді скіпетра, при якому Іван читав, коли десь на весіллі парубки вимикали трансформатор і над селищем царювала темінь.

Надя розчісувалась, і сонце клало навскісні переблиски на рідкозубий гребінець, на поліровані шафочки в закутках; вона дрімнула під ранок і боялась пробудження: сонячна віть лоскотала лице, а їй здавалось, що Андрієва тепла рука заплітає косу.

Збирала в лівий кулак жмут посічених кіс, насилу втримувала себе біля дзеркала, аби не бігти між люди, між сміх, «мусить прийти, викажу все межи очі», і чесала волосся, котре вчора він заплітав твердими пальцями, і не озирнулась, коли прохилені двері війнули холодом по ногах, коли побачила в дзеркалі його синювате защетинене лице і чуб, наїжачений вітром, «злякалася, Надь?», «де тебе носить? тут мало не чокнулась», «послухай же, маєм поговорити», «нічого знати не хочу», «послухай же...», «нехай тебе стіни слухають», «чесна? а як там Льоник?», «шукай собі кращу», «знайду, думаєш, панькатись

буду», Надя зітхнула, тамуючи сльози й лиху від безсилля образу, «приревнував, послухав Ларку і того козла бородатого, обоє рябоє; думаєш за тебе нікому розказати, за телефоністок і за медсестер — женитись надумав? мовчиш? Правда очі мозолить? багацько вас, ласих на одну ніч... іди, звідки привіявся».

Алея парку жовтіла сонячним падолистом, два дебелих у брезентових робах чолов'яги підрізали бензопилкою суху тополю, і кректали круг оземка, і впиралися в дерево з підпиляного боку — тополя не падала. За липами гіллячивсь бузок, а далі гущавінь світліла, Андрій згадував сад, де щовесни до молодих дичок щепив родючі сорти, замащував глиною і замотував прищеплену гілку, а жодна із груш не вродила, чи то садівник такий? чи то справді нема поганого дерева, що вродить добрими плодами?

Падаючи, тополя зачепила гіллям тільки-но розбруньковані ближні дерева. «Тепер мона козакувати самому, авжеж, докозакуєшся», «ой спивсь козак, спився, з доріженьки збився, вороному коню на гриву схилився». Завербуватись хіба що на лісорозробки, погуляю рік-другий, натрамбую ощадкнижку, вже не з тріски спинатись. А мати? За що карається самотиною? Буду ближче, все одно якась поміч; таки славна сімейка, ніхто й листом не озветься; батько здимів, брат і сестри котрий рік до села не потикаються. Сам чим кращий? Сам за кого печешся? Да, найважче признатись, що ти нікому ніколи, ніде не потрібен, що, надриваючись від тривоги, мусиш мовчки іти в свою безвість.

Як тоді з братом, коли, женучи товар із пасьби, знайшли в канаві іржаву, вимиту каламуттю бомбу, підхопили її вдвох — не пропадати ж добру, будем рибу глушити — і потюпашили за чередою в село, де люди злягали грудьми на ворини, виглядаючи череду з поля. Несли помалу, надривали пупи, боячись опустити в жовту вечірню пилюку шорстку на доторк авіабомбу з навскісними гнутими крильцями, а вже пахло росою на полиновому биллі, розкошлане сонце торкалося на обрії скирд, череда сито бутіла й пилюжила давню грунтовку, а край села війнуло димком керогазів, а тітки вже відхрещувались, відступали від загорожі, «куди прете, злі духи, верніться, щоб ви ходили окарачі!», а сонце кривавило роги корів, буцім провісників лихої оказії, стояв дух чорнобривців і картопляної в'ялі по некопаних городах, а вони кихкотіли, героїлись, проте мусили завернути в поля, залишити за будяччинням покладисту ношу, аби згодом військові гримнули нею в яру.

Згадалось сільське обійстя, гінкий, бо неступаний на безлюдді спориш, свіжо пахнучі кім'я зелених реп'яхів, що нечіпко обліплювали рукави, коли з досвітків брів повз малинник, де кропива спиналась жалкими верхів'ями. Згадалась попутка з двома обмазученими лавами на кузові по дорозі від школи, згадавсь автобус на баюристій шосейці до міста, згадалась машина, що в передранішній сутіні засівала обличчя курищем — сірим цвітом землі,— і бухкав бубон, і цокала пляшка слив'янки об кварту в натоптуватому рюкзаку; при військкоматі хлопці скидали й за комір витрушували піджаки, відтак почубились, поріднились, навпочіпки голосно ділили мирову, брат Микола гармошку рвав, «за світ встали козаченьки», сестри під руки тримали вмиту сльозами матір, Степан світив свіжим синцем, Надині пальці власкавлювали його долоню, під спортивною шапкою чесалась обмакогонена голова, і розстебнута кухвайчина пахла солом'яним димом та смалятиною позавчора заколотого на проводи кабана.

На Райдужному Андрій розшукав потрібний номер гуртожитку. Комендантша, біліючи платтям супроти загратованого у вигляді променів вікна, пристоювала серед кабінету: руки підбочені, погляд через плече, пальці сяють камінням перснів.

— Хто такий і чого тут?

— Поселятись. Є ордер.

Отримавши постіль, застеливши крайнє ліжко при дверях,— два були зайняті: подушки сторчма біліли на покривалах,— Андрій впав на ковдру: німували бажання й думки, тіло прозоріло, збувшись на ніч надокучливої сили. Пробудився від людських голосів, крізь дрімоту почув запах тютюнового диму і мотнув головою: два хлопці чадили «Приму».

— Життя проспиш, до дівчат не сходиш,— обізвався кучерявий, стрункий, з циганкуватим лицем і чорними тонкими підвусиками.

— Дівки не біда,— докинув другий, веснянкуватий, з білим пушком над губою.

— Андрій,— подав руку.

— Сава,— відказав циганкуватий.

— Павло.

— Давно тут?

— Павло торік до інституту не поступив. А я давненько,— пояснив Сава.

— А де працюєте?

— Хто столярує, хто лампочки вкручує.

— Ясно, ясно.

— Коли вступне ставитимеш?

— Хоч зара. Збирайтесь.

— Мені історію тра зубрити,— відмовивсь Павло. Біля вахтера Сава забрав листа і газету, пхнув їх до кишені піджака, по дорозі казав, що недолюблює маминих синків, на Павла схожих, «не потикається далі, «общаги» й столярні, ось ти, бачу, хлопець мировий, подружимо». Андрій відповів, що потрібно заскочити до одного приятеля по Афгану, «дівчину, слизняк, відбив чи то сама відбилася, хочу взнати, любила ж колись».

«Брехня,— оскалився Сава.— Нема ніякої любові, повидумували ахінею і самі себе травлять, де вона, де любов, у книжках, у кіно, от я безбатченко, байстрюк я, поясни, такий грамотний, що знали мої батьки — любов, нелюбов? Аби знаття, де воно, лихо старе, де воно — о, не тільки аліментики стребував би, тута на мармизу свою в дзеркало гляну — і ясно все, подарували жизнь, мать перемать, радій — не нарадієшся, люби — не налюбишся, живеш, вовкулачиш, на кожного мугиряку думаєш: може, цей, може, цей ощасливив? Так би вп'явся собарноті в глотку, так би вирвав борлака, аби знайшов, отож не янчи за любов».

Андрій думав, що народжена без любові дитина така ж бідаха, як і нетверезо зачата, скоса бачив Савине лице, колючі цвяшки зіниць, рубець люто вигнутих, закушених губ, сигарету між пальців із буряковими, до м'яса обстриженими нігтями.

Сава вів далі спокійніше, «зажив інтернатського добра», запам'ятались зелені облущені стіни, підйом на зарядку, собачий холод, втеча з п'ятого класу, штовханина вокзалу, «тьотю, пустіть пару станцій під'їхати, від рідних відбився, пустіть», провідниця поїла чаєм, Сава нишком напихав цукром кишені, потім злигався з блатними, за непослух лежачого люто били каблуками в потилицю — зара ось короткозорий, до армії не взяли,— горілкою частували, примушували спродувати на базарі поношене дрантя. Ловили, спроваджували до інтернату, звідки знову давав драпака, під'юдивши двох шпінгалетів, що, замурзавши обличчя і висмикнувши сорочки, брались за руки, від лавки до лавки швендяли автовокзалом, кого за рукав скубнуть, кому в очі заглянуть слізно, кому поможуть позбутись зайвої сумки, глядь, наввипередки хекають до закущеного парку, де, підстеливши газетою, звівшись на лікоть, Сава смачно затягується бичком.

Андрій викликав Льоника до під'їзду, запропонував сходити на пиво, за кухлем Льоник на диво розгомонівся, Андрій подумав: від страху,— торочив і про Лєну, «така жінка, така розсудливість, ніколи не подумаєш, що з глухого містечка», і про інститутського приятеля Владика, «от кому везе на фарцовці, головне, знати англійську, пробивний хлоп, за збірну із баскетболу грає, тягне на червоний диплом, каже вчора — для щастя потрібно: не робити зарядку, не женитись і по їдальнях не харчуватися, можу звести, дістане хоч індійські презервативи, хоч чорта в ступі».

Сава, поклавши газету з листом край столу, незмигно стежив за мичкуватою бородою, за вусами в пивній піні, очей бачити не хотів; Андрій відкинувсь на спинку стільця, «падло, яке падлючисько, чує смаленого вовка і плете хармани, хоче обіцянками задобрити, падло, руки паскудити жаль, такому морду роз'ю-

шиш, на меншому зло зжене, такому не дійде кулачна наука, такому межи очі плюнути бридко, смердота, такого мало повісити на власних кишах, а бити не варт, нехай його доля вдарить об гладку дорогу».

Сава пийнув із кухля, посміхнувсь косорото, «розкажи-но, парубче, як чужу дівку щупав? Не помниш? Заціпило? Зараз нагадаємо, зробим компрес» — і повільно, щоб не розхлюпати, вилляв пиво на чолопок Льоника. Андрій відсунувся, Льоник струснув патьоки з лиця, обтерся рукавом замшевої куртки, процідив «сук-ка», і Сава, натішившись секундою люті, виждавши, коли жертва засвітить зуби, навідмаш блиснув бокалом, сподіваючись натрамбувати скляним кришивом рота, падаючи, Льоник перекинув стола; Андрій помітив, як шаснув із-за прилавка бармен, гукнув: «Змиваємося!», Сава присутуливсь і зацідив ручкою кухля в тугий під білим халатом живіт, лівою рукою тріснув бармена; уже за рогом будинку, витерши долонею піт на скронях, плюнув спересердя: у пивбарі з газетою залишився лист приятеля на його адресу, знайдуть, не знайдуть?

Розпрощалися без потиску рук, по дорозі Андрієві не йшла з голови Лєна. З жалю і страху уявив: збивши набакир сіру без кокарди шапчину, старшина — руки в кишенях шкірянки з піднятим коміром, линялі джинси заправлено до чобіт — храпотів склом перемерзлих калюж, крізь малинові ніздрі сопів цигарковим димом, а побіля лавочки вівчарка присідала, спираючись на жилаві передні лапи, незмигно зорила на палахке з причілкового боку вікно, на розсунуту швидкими руками фіранку, на розріз квітчастого халата, на золотаве, освітлене шампунем з хною волосся під газовою косинкою, на дівоче, одутле від цілоденної туги лице.

Собака шерстю гріла коліно хазяїна, завивала — сизий при місяці випар теплився сірковим полум'ям,— а парубій закладав ногу на ногу, поглядав на лискучий носок кирзака, на завіконну дівочу постать, що, спритними пальцями розпустивши косинку, чеше коси й мізинцем поправляє розстебнуту на грудях одежину, на чіпкі костисті пальці Івана, який відсмикнув дівчину за рукав від чорнодзеркальних шиб. Замість яскравої люстри Іван вмикав у світлиці нічник, вощана жовтизна гніздилася в хаті до півночі, доки мати на лежанці упівголоса кляла скажену Лєнчину кров, доки вівчарка лапами гріла мерзлу безсніжну землю, сірчане полум'я з пащі розтоплювало паморозь на штахетах, а старшина закушував мундштук біломорини, патлатив долонею жорстку на загривку собачу шерсть і думав, як вона, шістнадцятка нецілована, підпушує, підбиває тугими кулачками подушку, до підборіддя натягує ковдру, лежить і слухає кволий, мерзлякуватий від виття стукіт серця, студить щоку залізним бильцем ліжка, тримає вказівний палець між сторінок бунінських «Темних алей»; крізь кватирку чує даленіючий рип наваксованих чоботиськ, шкработню пазурів по скам'янілому грудді, лежить, не йме віри, що під завивання до хати хуртовинно вповзає біда,— потріск льоду і шерех шкірянки на рукавах причувались милішими від голосіння вільхового вогню в грубі за ліжком,— лежить зачакловано, немов нагледівши водночас його прискалені, але надто пам'ятні очі.

У сутіні парку на лавочці тічкувалася молодь, бринькала гітара, хтось шпурнув услід Андрієві недокурка, і гурт примовкнув шкодливо. Двійко простоволосих, взутих у сандалики дітей підмітали з алеї тирсу й обламане тополине гілля, помагаючи матері, що відносила сміття до вогнища обік доріжки. «Мона картоплі накидати в жар, а потім спечену вигрібати її патиком, м'яти з сіллю і дмухати на сипкі половинки, ага, потішся, ніде твого багаття нема», крізь пахощі диму й бузку Андрій простував на близьку вуличну просинь, до жінки.

Далі буде.

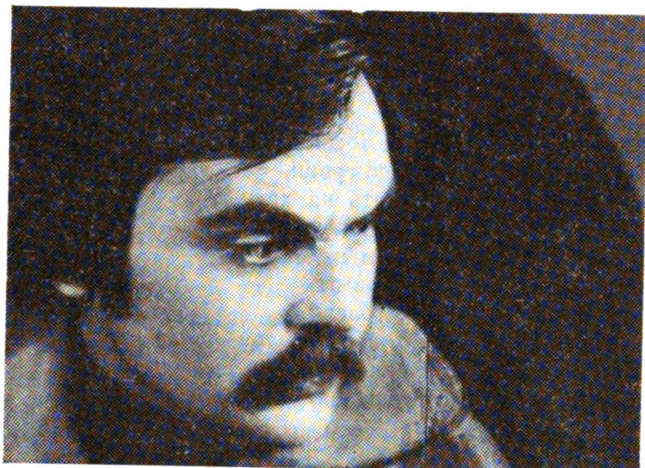

Василь ОСАДЧИЙ

ІЗ ТИХОГО БРОДУ

●

Буріє рясна калина...
Як тільки перейдеш брід,
усі там земні коліна,
увесь величезний рід.

Як тільки перейдеш воду —
розлиту ріку журби...
Сидять біля древа роду
рядочком, як голуби.

Здається, живі подосі —
живуть же вони в мені!
Мої патріархи босі,
ікони мої земні.

Під серп нелегкої долі
зібрались за всі віки.
І радощі тут, і болі
зійшлися із-за ріки.

Минула б ти їх, скорбото,
не білий в тебе фартух!
Старенькe, пожовкле фото,
я — пам'ять твоя і слух!

Як сонце вам світить, милі,
золотить в ногах траву...
Усі ви давно в могилі,
а я ще живу... живу.

●

На горах Куренівських
На крутезній київській горі,
де хати тулилися старі,
там і наша баба чорноброва
розрослася родом, як діброва.
Як пішла у Київ до війни —
народились дочки і сини...
Дочок баба заміж віддала
(А зяті з свого ж таки села!).
І сини женились, як один,
на дівчатах із сільських родин.

На горі й селились родичі.
Роздавала баба їм ключі.

Рóдичів довкола того роду,
родичі — в кінці її городу.
А таки не менш, як півсела,
в Київ баба ця перетягла!
Баба із Барлового коліна
запишалась родом, мов калина.
...Куренівська баба-чарівниця...
...Унизу гуркоче залізниця...
...Поїзди курсують, електрички...
По роботах справні молодички,
по роботах і сини, й зяті...
Тільки баба дома, в самоті.
Тільки баба дома, на господі.
Щось чаклує, порає в городі.

Виглядає на горі та жде:
чи бува не їде хто, не йде?

А на гору бабину дорогу,
де і чорт зламати може ногу,
не одні трудили чесні стопи.
Із села до баби — пів-Європи.
Знаменита баба на півсвіту:
пошептати може од пристріту,
і в нужді поможе, і в потребі.
Знають: найде на землі і в небі.

Всі до баби — грішні і святоші.
Чи кому позичити — по гроші,
чи машину — ліс возить на хату,
чи (було й таке) — денатурату...
Знайде баба раду всім на світі:
різні сфери в неї на приміті,
в баби повно різного товару...
І до церкви близько, й до базару.
Недарма ж — не менш, як півсела,
в Київ баба ця перетягла...

КРІТ

Всі скарби запаковані в скрині,
глухо дзвонять хазяйські ключі.
Що робив ти в своїй комірчині,
ситий кроте, один при свічі?
Десь радів, що у нас недороди,
що не випечем хліб з лободи.
Ніби смушком, порив ти городи,
прокопав довжелезні ходи...
Марно шарять колгоспівські вила,
марно людство пенсійне злує...
Бо таки неподолана сила
і міцне володіння твоє.
Кроте, кроте, багацький ти сину,
наслухав ти гудіння стерні...
Опускали не раз домовину
у твої володіння страшні.
Не у райські, оспівані кýщі,
а в кромішну, пекельну діру...
Там, де лапи твої загребущі
розгрібають землицю сиру,
де ти вислав із темені ложе,
де в обкованих скринях на дні
ти спаковував, сталінський боже,
обліковані всі трудодні.

ЛЕНЯ ДА ФЕНЯ

І приїхала Леня Сива
із самого Парижа
щаслива:
бо приспіла якраз на паску!
Привезла із собою коляску,
чи, сказати б ото до пуття,
так — візок, а у ньому — дитя.
Не чужа, а своя обуза
від француза, таки від француза!
Не було в нас таких імен,
записали в сільраді Етьєн.

Негріховна жона епохи
одягла із капрону панчохи,
зберегла, як зіницю ока...
Задощіла, брудна, кривобока
Леню вулиця стріла Глуха.
Тільки й чула хі-хі, ха-ха
від тутешнього люду Леня,
тільки й стріла сестриця Феня.

Леня й Феня — одна душа:
та хорошá і та хорошá...
Леня й Феня тягнули сошку!
Та за ложку і та за ложку,
та не з'їсть щось на половині
і — дитині... і та — дитині.

Леня й Феня. Жили сестриці.
Дві сестриці та удовиці.
Лиш дитина одна, та сама,
що Леня їй мама і Феня — мама.

ГУСИ

Пасуть біля двору домашніх гусей
Таїсія баба і дід Єлисей...
Общипана геть вереснева трава,
А гуси гелгочуть все гар-ган-тюа,

А гуси — і досі така в них турбота —
Все хочуть дзьобами підкинуть ворота.
То крильми лопочуть, то витягнуть
шиї,
Сичать, і сичать, і сичать, наче змії.

А дід тих гусей виганяє з калюжі,
А баба в повітку хова їх від стужі,
А дід... Та отой, що зажив собі слави,
Іще як водив по Дніпру пароплави,
Отой, що із крокви моргав до Таїсі,—
Пильнує гусей при дворі, при горісі.

А баба... ота знаменита співуха,
Яка Забаштанському тільки на вуха
Співала... Про що? Тільки він про те
знає...
Та баба із дідом гусей попасає...

Сидять під горіхом удвох на колоді,
Гадають, чи бути хорошій погоді.
На північ, на південь, на захід, на схід
То баба усе поглядає, то дід.

●

По груди в снігах моя мати:
їй віниччя треба в'язати,
яка б не стояла сквира.
При боці важка сокира.
Мороз пробирає до сліз.
А сніг, знай, січе навскіс,
а сніг із крупою — січе...
Берези гілля на плече
бере і несе складати...
По груди в снігах моя мати.
У полі, де вітер свище,
велике горить кострище —
гривастий, летючий кінь.
Снує лиш маленька тінь
у полі тому великому,
де нікому, просто нікому
вужевку скрутить на вогні,
дубці порівнять міцні,
прокласти до гаю слід,
пісний поділить обід,
зігріть задубілі руки...
...Гойдаються чорні круки
на соснах — взялись дрімати.
По груди в снігах моя мати

●

Хусточки не дали, хусточки поминальної.
У смерті свої права... У наглої, у нагальної.
Забули у суєті господарі молоді...
І справді можна забути, коли ти в біді.
У смерті свої права... Стоїш, як мала дитина:
Дуже десь дорогою була б поминальна хустина.
Останній прощальний жест, печальний земний привіт,
Коли хтось, уже навіки, оцей полишає світ.
Хусточки не дали... Жаль... А була потреба...
Біло б так засвітився темний краєчок неба.
Хусточки не дали... Журба не така й велика.
Тільки щось дуже шкодá, дуже шкодá чоловіка.
Дуже шкода того, в кого часу в обріз...
Хусточки не дали витерти зграю сліз!

Василь
ГОЛОБОРОДЬКО

РИБАЛКИ НА БЕРЕЗІ

●

Першій найпершій квітці
дали ім'я Тайна

Ходили коло неї навшпиньки
оберігали від вовка що за горою

Діди про неї розповідали легенди
закохані складали їй пісень

А коли полізла всяка трава із землі
як та черва
тоді старе й мале засумнівалося
може й не було першої найпершої
квітки
на ім'я Тайна

●

А нам би не ходити далі,
де стежки під назвою: щоб заблудився.
Зараз вони рівні й гладенькі — хоч
котися —
а далі ховаються під широке листя
трав.
Або виведе на кручу перед проваллям
і щезне,
бо далі стежка під назвою: щоб не
повернувся.

●

Отой схожий, і отой,
і той, що з того боку, і котрий на
другому,
бо усі вони любителі паперової музики:
з поважним виглядом займають місця
у партері
і стежать розчуленими очима
за піаністкою, яка зовсім природно
виграє на роялі,
намальованому на папері.
Вона довго виграє мелодію,
що робить схожими отого, й отого,
і того, що з того боку, і котрий на
другому.

●

— Ти хто?
— Я той, хто ходить далеко-предалеко.
Весною виходжу і повертаюся у серпні,
обвитий стрічками яблук.
— Ти хто?
— Я той, хто все плутає.
Можу випускати листя, а потім
помилюся
і випущу листок, що літає.
— Ти хто?
— А ще я вмію з гілок тишу плести
і складаю у той кошик рожеві
пелюстки,
а потім розсипаю одній дівчині,
яка вміє пальчиком малювати на піску
зорі.

●

Мушлею йому споконвіку
хотілося ліпитися до дна корабля

Він ставав мушлею і ліпився дуже
щільно
що вже й не відірвеш було

І ніхто йому не сказав що він не мушля
а корабель у цьому морі

с. Андріанополь
Перевальського району
Ворошиловградської області

В. Толочко. Човни. Папір, туш.

Петро ЖУР

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ КИЇВ

Частина третя

ПІСЛЯ КАТОРЖНОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ

Як суцільний тяжкий сон тяглися десять років солдатської каторги. Лише після смерті свого ката нелегкозабуваного «Тормоза», як називав царя Шевченко, вдалося вирвати поета з невільничих пут. Навесні 1858 року Тарас Григорович повернувся до Петербурга, а через рік міг здійснити свою заповітну мрію подихати живильним солодким повітрям улюбленої батьківщини — України, побувати в дорогому для його серця Києві, де його завжди з нетерпінням чекали. Довідавшися про те, що поета визволено з каторжної солдатчини, харківський студент В. С. Гнилосиров писав студентові Київського університету В. Є. Сперанському: «Напиши також, чи не приїхав до Києва Шевченко...»

На Україну в кінці травня 1859 року повертався нескорений деспотизмом поет — політичний борець. Царські опричники це добре розуміли, і тому слідом надіслали місцевим властям вказівку встановити за поетом найсуворіший поліцейський нагляд. Шевченко просив дозволу на поїздку до Київської, Полтавської та Чернігівської губерній, про що поліцейські установи на місцях були попереджені.

НЕДОЗВОЛЕНИЙ ЗАЇЗД

А проте Тарас Григорович спочатку поїхав до Харківської губернії, побував у містечку Лебедині, потім у селі Лихвині, маєтку поміщика Д. О. Хрущова, з яким познайомився у Петербурзі, коли той приїздив у столицю як член Харківського комітету поліпшення побуту селян,— з проектом «поліпшення», складеним харківськими дворянами. Харківські жандарми та поліцейські вказівок про нагляд за поетом не одержували, але якби вони за це взялися, то виявили б дещо, не позбавлене для них інтересу.

Однак тут варто вести мову не стільки про стосунки поета з Хрущовим, скільки про його дружину Наталю Олександрівну. Вже у радянський час, у двадцяті роки, дослідник І. Єрофеєв розмовляв ще з живими тоді сучасниками Хрущових. Про Наталю Олександрівну вони відгукувались як про жінку, котра «зачаровувала всіх, хто її знав, своєю красою, а ще більше розумом, культурністю, глибоким зацікавленням поезією і політикою... У Хрущової аристократизм поєднувався з великою часткою демократизму за відсутності будь-якого міщанства... Між іншим, вона була знайома з Тургенєвим, Плеще-

---

Закінчення. Початок у №№ 3—5, 7—8.

євим. За сімейним переказом, саме вона просила чоловіка запросити Шевченка у Лихвин».

До цієї характеристики Хрущової варто додати суттєві деталі, які дослідниками до цього часу не враховувались. Як виявилося, у 1863-65 роках за матеріалами «Процесу 32-х» Хрущову запідозрили у стосунках з «лондонськими пропагандистами» Герценом і Огарьовим і вона була піддана таємному нагляду поліції. З матеріалів процесу, що зберігаються в Центральному державному архіві Жовтневої революції, видно, що Наталія Олександрівна регулярно одержувала від одного із арештованих в справі «32-х» П. П. Ляліна герценівський «Колокол» та інші «заборонені» закордонні видання і розповсюджувала серед своїх знайомих. У листах до Ляліна, відібраних у нього під час арешту, вона виявляла співчутливе ставлення до статей, спрямованих проти існуючого ладу в Росії. Прочитавши статтю про соціаліста-утопіста Роберта Оуена, вона так висловилася про нього в листі від 11 вересня 1861 року: «Пишу вам, Пимене Петровичу, під враженням щойно прочитаної статті про благородну діяльність Роберта Оуена, світла особа котрого невимовно благотворно вплинула на мою душу, і я з глибокою побожністю схилилася не лише перед його високими позитивними рисами, але навіть і перед тим, що називають його помилками. Геніальний розум у поєднанні з незвичайним серцем спрямував усе життя цієї людини до високої мети — досягнення можливого щастя людині — і він блискуче досяг цього у своєму Нью-Ланарку».

Не могли б не викликати схвалення Шевченка й такі почуття та думки Хрущової, висловлені у тому ж листі: «Як соромно робиться користуватися деякими зручностями життя, коли світ рясніє голодними і пригніченими. Які ми всі злочинці! У такі хвилини, не вагаючись, із захватом запропонувала б своє нікчемне життя, якби це життя потрібне було б для спокутування якоїсь світлої ідеї та, на жаль, усе це самі тільки мрії, яким не судилося збутися, хоча я свідомо відчуваю в собі достатньо мужності та самовідданості. Так, щасливий той, хто всього себе жертвує для досягнення високої мети, не занепадає духом, не зважаючи на перепони, і нарешті досягає або помирає за свої переконання. Іншої слави не треба».

Не виключено, що Шевченка приваблювала можливість ознайомитися у Хрущової з виданнями «лондонських пропагандистів», чим і пояснюється приїзд поета до Лихвина на її запрошення.

НА ШЛЯХУ ДО КИЄВА

Не пізніше 9 червня поет виїхав з Лихвина. Перш ніж прибути до Києва — кінцевої мети своєї подорожі,— він поспішав відвідати своїх друзів у Пирятині, Переяславі, в Прохорівці та на Михайловій горі, побувати в рідній Кирилівці, в Корсуні.

У Пирятині Шевченко провідав Петра Миколайовича Мокрицького — брата своїх петербурзьких друзів Аполлона та Івана Мокрицьких. Той мріяв друкувати свої вірші та статті в газетах, підписуючи їх прізвищем Таволга-Мокрицький. Напевне, Шевченко домовився з ним про його майбутнє співробітництво в українському журналі «Основа», який готувався до видання у Петербурзі. Таволга-Мокрицький пізніше у цьому журналі друкувався.

Радо зустрів Шевченка Переяслав. Тут поет зупинився на кілька днів у свого давнього друга А. О. Козачковського. Як ми вже знаємо, в його будинку Тарас Григорович у 1845 році створив свої шедеври — «Наймичку», «Кавказ», «Заповіт». Він відчув тут хвилюючу до глибини душі радість від зустрічі з друзями на березі улюбленого Дніпра. Зустріч із Козачковським не залишилася безхмарною: поета прикро вразив філістерський погляд його друга на селянську реформу, якої чекали.

З Переяслава поет вирушив по Дніпру в Прохорівку на Михайлову гору, де жив у своєму скромному маєтку історик, природознавець і фольклорист М. О. Максимович з дружиною Марією Василівною. Сюди Тарас Григорович приїхав за особливою домовленістю з господинею Михайлової гори. Ще навесні 1858 року він домовився з нею напівжартома, напівсерйозно, що приїде на Михайлову гору одружуватись. А що про цю домовленість не забув, на-

гадав Марії Василівні листом восени того ж року, і пізніше вони не раз про це одне одному нагадували. Петербурзькі друзі так і вважали, що поет їде на Україну з задумом одружитися. Задумові цьому здійснитися не судилось. На Михайловій горі Тарас Григорович прожив не менше десяти днів. І всі ці дні провів у найтіснішому спілкуванні з селянами, розбурханими чутками про волю. За словами Максимовича, поет «приходив тільки ночувати до нього, а решту часу проводив у полі та в інших місцях, де малював, розмовляв з селянами». Людям, які скаржилися на тяжку панщину, поет говорив:

— Не горюйте, скоро панщина лусне і ви не будете більше її відробляти.

У Прохорівці Шевченко відновив роботу над поемою «Марія», задуманою ще до заслання. В умовах революційної ситуації в Росії, що набирала силу, поета глибоко схвилював образ матері, провісниці свободи й правди на землі. І Шевченко створює одну з найдовершеніших своїх поем, де говорить про земну людину, вільнодумця, що кликав людей на боротьбу за «воленьку, святую волю». В поемі немає буквального наслідування євангельської легенди. На концепції поеми позначився погляд М. Г. Чернишевського, який услід за Фейербахом тлумачив Месію, як реальну історичну особу, людину, що несла пригніченим прогресивні для свого часу ідеї першохристиянського комунізму, цієї, за оцінкою Енгельса, релігії «бідняків та безправних», з її елементами соціального протесту, з віковічною народною мрією про справедливість. «За правду стать, за правду згинуть!»— такий девіз сина Марії, що заклично звучав у Шевченка в той напружений час передгроззя революційної ситуації.

Михайлову гору поет залишив не пізніше 26 червня. На шляху до Кирилівки він заїхав у село Мліїв, де відвідав цукровий завод братів Яхненка та Симиренка, із жвавим інтересом оглянув це підприємство, створене двома колишніми кріпаками. Один із них, Платон Симиренко, безкорисливо допоможе поетові наступного року видати його «Кобзар».

У Кирилівці Тараса Григоровича тепло зустріли брати, сестри, односельці. У бесідах та родинних застіллях велася мова про тяжке життя-буття села, про майбутнє звільнення від кріпацького рабства. Шевченко не дуже вірив панським обіцянкам справжньої свободи селянам і радив землякам панської волі без землі не приймати.

Не затримавшись надовго в Кирилівці, поет поспішив до Корсуня, до свого троюрідного брата Варфоломія Григоровича Шевченка, управителя маєтками князя П. П. Лопухіна. З допомогою брата він сподівався підшукати в цих краях ділянку землі, щоб оселитися тут назавжди.

За чотири роки до приїзду сюди поета Корсунь та навколишні села виявилися епіцентром селянського повстання проти нестерпного поміщицького гніту. Це повстання, яке увійшло в історію України під назвою «Київська козаччина», було однією з прикмет першої революційної ситуації, що настала в країні. Поета, революційного демократа не могли не зацікавити деталі подій 1855 року. Повстання було жорстоко придушене збройною силою в Корсуні — диким розстрілом повсталих, арештами, ув'язненнями, сибірською каторгою, поліцейським наглядом на довгі роки за учасниками заворушення.

У Київському обласному державному архіві зберігся разючий документ. У течці з написом: «О лицах, состоящих под явным и тайным надзором полиции за 1859 год» є і «Ведомость» по Канівському повіту, куди входив і Корсунь з суміжними селами. І ось у одному списку з іменами та прізвищами учасників повстання, над якими було встановлено поліцейський нагляд у 1855 році, значиться й ім'я поета-бунтаря «академика художеств» Тараса Григоровича Шевченка, за яким встановлено такий же пильний нагляд в році 1859 «за пропозицією п/ана/ начальника губернії від 15 червня 1859 року за № 3844».

У КИЄВІ НА ПОРУКАХ

Пильний нагляд за поетом закінчився його арештом. Земський справник та дільничний пристав, які прагнули вислужитися перед начальством, затримали Шевченка після того, як він виголосив «крамольні» політичні міркування під час вибору ділянки землі, яку поет хотів придбати у поміщика села Ме-

жиріч Парчевського для того, щоб тут, біля Дніпра, побудувати свою хату.

Два тижні земський справник Табачников тримав поета під неослабним наглядом у становій квартирі в селі Мошнах та в місті Черкаси, а потім, згідно з розпорядженням генерал-губернатора І. І. Васильчикова та за вказівкою київського віце-губернатора П. Д. Селецького був висланий до Києва під нагляд тутешньої поліції.

У Черкасах поет написав два вірші: 20 липня — «Сестрі», 21 липня — твір, що починається словами: «Колись дурною головою...». В них поет висловив гіркі роздуми про свою зустріч з Україною, своє обурення з приводу переслідувань, яких зазнав на батьківщині.

О горе! горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати розпинають,
Морозять, шкварять на огні! (II, 348).

30 липня Шевченка доставлено із соцьким в Київ до старшого поліцмейстера, котрий того ж дня доповів про це штаб-офіцеру корпусу жандармів підполковникові Грибовському. Жандарм відразу ж дав розпорядження встановити за поетом нагляд.

Наступного дня генерал-губернатор І. І. Васильчиков наказав чиновнику особливих доручень колезькому раднику Марку Олександровичу Андрієвському допитати докладно Шевченка з приводу його «недоречної розмови», в якій поет заперечував «існування бога і святість пресвятої діви», і намагатися «пересвідчитися в напрямку думок його».

А поки що Шевченка відпустили з поліції на поруки священикові Юхиму Георгійовичу Ботвиновському, з яким поета познайомив його друг художник і фотограф Іван Васильович Гудовський.

Ботвиновський був дуже своєрідною людиною, зовсім не схожою на тип звичайного попа. Він не дуже обтяжував себе церковною службою у невеликій дерев'яній церковці неподалік від Софійського собору — був лінькуватий, як свідчить про те М. С. Лєсков, котрий близько знав Ботвиновського. «Піп Юхим», «отець Євхим», або просто «Юхим», як його звали кияни, був ще не старий, у 1856 році йому виповнилося всього тридцять два роки. Це був здоров'як, мастак і випити. Народився він у Чигиринському повіті, де 1648 року почалася епопея визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. У ті славні дні «піп Юхим» міг би, розмахуючи хрестом, як шаблею, закликати й благословляти козаків на бій і, мабуть, не гірше першого-ліпшого з них боротися з ворогом у лютій січі. А в часи Максима Залізняка цей священик міг би з успіхом святити гайдамацькі ножі.

Він любив цілком світські розваги, веселе товариство приятелів, більярдну гру, був добрим стрільцем-мисливцем. «Вдачі Юхим був веселої, навіть подитячому пустотливої і схильної захоплюватися до крайностей, іноді недозволених»,— згадував про нього Лєсков. Справді, нічого людського він не цурався. Інший мемуарист, у родині якого бував Ботвиновський, повідомляє: «Він без угаву тішив нас курйозними оповіданнями, смішив дотепними жартами, а іноді, напідпитку під час вечері, скидав рясу, з'являвся перед нами у широких шароварах і російській чумарці й із запалом танцював. На останнє він, зрештою, зважувався в такий час, коли всі були впевнені, що бабуся, котрої він дуже побоювався, вже вляглася спати у своїй окремій кімнаті. Але бували випадки, коли цей розрахунок не виправдовувався, і бабуся несподівано з'являлася в залі. Батюшка в розпалі виробляв складні виверти тропака, якого він витанцьовував дуже майстерно, не помічаючи цього грізного з'явлення.

«Тю на тебе, оглашенний!»— лунав обурений голос.

Бідний танцюрист вмить прибирав найсмиреннішого вигляду і кидався цілувати руки старої та просити в неї пробачення».

Ботвиновський відзначався надзвичайною добротою, рідкісною душевною чуйністю до чужої біди. «Ні сімейна радість, ні горе не обходились без Юхима»,— пише Лєсков. «Йому давали «на руки» спірні гроші, його обирали

виконавцем заповітів, і він усі чужі справи виконував чудово. А про свої не турбувався анітрохи і довів їх до того, що «сам себе зістарчив». Бажаючи виручити з біди київського повітового казначея О. С. Тустановського, у котрого виявили нестачу близько 30 000 карбованців, що загрожувало йому в'язницею, Ботвиновський, який до того часу не знав казначея, кинувся йому на допомогу: заставив свої два будинки, всюди, де міг, позичив грошей і врятував цим злощасного чиновника. Застава на ці будинки Ботвиновського збереглася. Вона була складена через два місяці після перебування Шевченка у гостинного «попа Юхима». У ній сказано: «Року тисяча вісімсот п'ятдесят дев'ятого жовтня в дев'ятнадцятий день міста Києва Свято-Троїцької церкви священик Евфімій Георгіїв Ботвиновський позичив у колезького асесора Іакова Васильєва Проценка п'ять тисяч п'ятсот карбованців сріблом... а в тих грошах до визначеного строку заклав я йому власні свої, що стоять у Старо-Київській частині по Георгіївській вулиці два суміжні дерев'яні будинки із землею, яка знаходиться під ними, у кількості двохсот дев'ятнадцяти квадратних саженів...» Умови закладної були нелегкими. Боржник зобов'язувався: «Якщо я, священик Євфімій Ботвиновський, грошей, позичених у колезького асесора Іакова Проценка до визначеного строку не сплачу йому, чи дружині його Ганні... то він має право сію закладну пред'явити і по оній, де належить відшкодування отримати за законом».

Як і слід було чекати, боржник в строк грошей позикодавцю повернути не зміг, і будинки пішли з молотка...

«Отець Юхим», як відзначає сучасник, «любив приймати в себе різних знаменитостей, які приїжджали до Києва». Так, через два роки після того, як у нього гостював поет, Ботвиновський приймав у себе його друга Айру Олдріджа. «Відвідуючи інкогніто театр, коли публіка захоплювалася славетним англійським трагіком мавром Олдріджем, він теж дуже захопився його грою і запросив його до себе. Але вийшло щось дуже дивне. Ні господар, ні його знайомі, що зібралися, не знали англійської мови, а Олдрідж ні слова не говорив по-російськи. Довелося обмежитися мовчазними привітаннями. У 1859 році (здається) приїжджав до Києва Шевченко. Отець і його притягнув до себе — і тут уже щедро йшло пригощання й виявлення почуттів. І тоді я сподобився бачити Тараса» (Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля. Петроград, 1916, с. 8).

Є взагалі досить достовірні свідчення про садибу Ботвиновського того часу. Гліб Лазаревський повідомляє: «Цілком установлено, що під час свого перебування в Києві в першій половині серпня 1859 року Шевченко мешкав у будинку священика Юхима Ботвиновського. Про це говорить у своїх спогадах (Киевская старина, 1887, кн. XI, с. 563—577) Ф. Лобода (псевдонім Феофана Лебединцева). Мені особисто оповідав про це син Ботвиновського Микола і показав навіть кімнату, відведену для Шевченка.

Будинок цей стояв на Георгіївському провулку, другий праворуч від Стрілецької вулиці. Він був двоповерховий на чотири помешкання. На другому поверсі в першій кімнаті, праворуч од входу жив Шевченко.

У цьому ж будинку на початку XX століття проживали відомий український історик Вадим Модзалевський та художник Юрій Нарбут, який там і помер».

На чотирнадцять років раніше від Лазаревського відомості про цю садибу опублікував Олексій Сімзен-Сичевський...

Знайомство Шевченка з Ботвиновським перервалося зовсім несподівано. Про це згодом розповідав на сторінках «Русского инвалида» автор, який сховався за криптонімом Н-в. Про відвідини Шевченком Ботвиновського після того, як поет переселився на квартиру Гудовського, автор пише: «В одні з таких відвідин, якщо не помиляюся, невдовзі після того, як він не зовсім звичайним чином повернувся до Києва з Канівського повіту, у пана (Ботвиновського — П. Ж.) зібралося кілька приятелів. Засиділися до пізньої ночі. Годині о третій Тарас Григорович раптом зібрався додому — його умовляли посидіти ще трохи. Він ледве погодився, та, перечекавши кілька хвилин, знову підвівся і рішуче почав прощатися. Здалося йому щось не так, як завжди, чи просто він не захотів сидіти — бог його знає, але таки попрощався і пі-

шов до воріт. Ворота були замкнені, і господар в запалі своєї дивацької гостинності не велів відмикати їх Шевченкові, умовляючи Христом-богом повернутися до кімнати. Але це було вже неможливим. Почувши наказ «не випускати з двору», Тарас Григорович дійшов до такого невимовного стану, що господар попри всю свою недалекоглядність мусив поспішно відмінити своє розпорядження. Поки збудили двірника і відімкнули ворота, Т. Г. стояв біля воріт і нізащо не хотів зайти до кімнати, не хотів і чути про те, що йому запряжуть коня, і без калош пішов по брудному завулочку, що йде понад софійським муром».

Чим же так обурився Шевченко у будинку Ботвиновського? «Справа в тому,— пояснює Н-в зі слів самого поета,— що серед співрозмовників був один пан, з яким Тараса Григоровича познайомили, як з давнім приятелем, не сказавши, «що в о н о таке і чим в о н о дивиться?»— Пан, про якого говорив Шевченко, був саме «воно». Його, здається, зовсім ніхто не вважав за людину, але його приймали у багатьох сім'ях певного кола, і він скрізь пив і, де було чим, там завжди напивався. Тарас Григорович не раз його бачив, а тут раптом о 3-й годині ночі з'явилося переконання, що з цим паном приятельська бесіда неможлива, що він його неодмінно скомпрометує і навіть за цим прийшов, а господаря в помічники взяв... Я був цілком переконаний,— додає Н-в,— що це побоювання було безпідставним. Але, на превеликий мій подив, дещо помилився. Будучи через рік у Києві, я дізнався, що відносно господаря Тарас Григорович зовсім погрішив, але щодо гостя почасти не помилився».

Один з перших біографів Шевченка, М. К. Чалий, який знав поета, називає деяких його приятелів у 1859 році своєрідними київськими «мочемордами». «Знайшлися в Києві люди,— пише дослідник,— котрі заради того, щоб похвалитися близьким своїм знайомством із Шевченком, втягли його в гульню, як у минулі часи гідні члени товариства «мочемордія». Київськими «мочемордами» цього разу виявилися священик Троїцької церкви отець Юхим і нерозлучний його товариш по чарці молодий купець Балабуха». Чи не цього горілчаного брата, котрий «завжди напивався», як на «воно», що викликало підозру Шевченка, натякає Н-в, розповідаючи про інцидент у будинку Ботвиновського? В такому випадку це був, напевне, молодий, 23-річний купецький син Микола Миколайович Балабуха. Інших подібного віку купчиків Балабух у Києві тоді не було. Про це свідчить «Объявление купцов о наличии капиталов для получения гильдейских свидетельств» за 1856 рік. У ньому — дані про сім'ю купця третьої гільдії Миколи Семеновича Балабухи з парафії Києво-Подільської Покровської церкви. Серед п'яти синів купця старшому Миколі у той час було 20 років. Не виключено, що цей молодий купець врешті напише спогади про те, як зустрічав Київ прах Шевченка в травні 1861 року (Балабуха Н. Письма к читателям.— Крым, 1901, 25 февраля).

У ДАВНЬОГО ДРУГА

Надійнішим, ніж будинок Ботвиновського, пристановищем була поетові в Києві квартира І. В. Гудовського. Біографи називають її будинком Гудовського. Але це неправильно. Свого помешкання Гудовський у Києві не мав. Він наймав квартиру в домі купця Смирнова, про що свідчить сам у листі до Тараса Григоровича в другій половині 1859 року. В ньому він повідомляє: «Моя адреса: художнику І. В. Гудовському в Київ, на Хрещатик, в будинок купця Смирнова».

До цього часу дослідники життя і творчості Шевченка не надавали цьому значення. А між тим, воно прояснює деякі суттєві подробиці перебування поета в Києві.

Будинок купця Смирнова, відомий як оселя Гудовського, не зберігся. Його зруйнували байдужі, безжальні руки архітекторів-планувальників у недавні часи. Тим важливіше відновити цей будинок, хоча б на сторінках дослідження, за документами, навести небезінтересні відомості про його господаря.

Перш за все — свідчення сучасників. Їх наводить дослідник О. Сімзен-Сичевський: «Ф. Лобода твердо вказує, що в 1859 році Гудовський жив «на розі М. Житомирської з боку Хрещатика... тут мені довелося побувати в нього (у Шевченка) ще разів зо два». Про це ж свідчить, як додає Сімзен-Сичевський, і фотографія, зроблена одним із перших київських видових фотографів військовим інженером Дмитром Гавриловичем Біркіним у 1859—1860 рр. а також старовинна літографія академіка Г. Ф. Ванічека (Альбом живописных видов России. Рисовал с натуры академик Ваничек Г. Ф., Москва, 1858). Гудовський займав якусь частину будинку. Судячи з вивіски фотографії, приміщення Гудовського було на другому поверсі.

Кам'яний двоповерховий дім, зведений Смирновим за проектом 1846 року і прилеглий до нього такий же флігель, що дістався Смирнову за купчою від міщанина Д. Александровича 31 грудня 1845 року, стояли на Хрещатицькій (нині Жовтневої революції) базарній площі, виходячи також на вулиці Житомирську (нині Постишева) та Михайлівську (нині Паризької Комуни). Будівлі стояли на людному, вигідному місці. Про це в одному з документів 1850 року зазначалося: «Оні будівлі перебувають на Хрещатицькому базарі й трактових вулицях. Прибуток, одержуваний власником з орендаторів торгових приміщень... може становити 2300 карбованців на рік».

Уся ділянка під двором і будівлями займала 180 квадратних саженів. Будинок, критий бляхою, що фасадом виходив на Хрещатицьку площу, мав ширину шість саженів і два з половиною аршини, а висоту, до покрівлі, чотири з половиною сажені, довжину — вісім з половиною саженів.

Верхній поверх будинку складали шість кімнат та передпокій, що добре освітлювалися тринадцятьма вікнами і опалювалися трьома голландськими грубами в білих полив'яних кахлях. У кімнатах були настелені дощані підлоги, а вітальня мала підлогу паркетну. На Хрещатицьку площу виходив балкон з металевою решіткою й підлогою з листового заліза. На другий поверх з Житомирської вулиці вели кам'яні сходи.

За відомостями 1852 року, горішній поверх був зайнятий друкарнею та літографією. Пізніше в ньому розташувався художник-фотограф І. В. Гудовський. Тут і зупинявся в нього поет у 1859 році.

У нижньому поверсі з вісьмома вікнами були дві крамниці, а позаду них — три кімнати й кухня. Під будинком влаштовані два кам'яних льохи з двома окремими виходами.

Господар з родиною мешкав у флігелі, який з'єднувався з будинком двоповерховими кам'яними прибудовами, покритими бляхою, як і флігель...» (ЦДІА УРСР, ф. 436, оп. 1, т. IX, № 11663, арк. 21; т. X, № 12373, арк. 14; т. IX, № 1426, арк. 5—6).

РОДИЧ ТА ДРУЗІ М. С. ЛЄСКОВА

Хто ж господар будинку, в якому мешкав друг поета Гудовський у 1859 році?

Це купець 3-ї гільдії Василь Назарович Смирнов. На той час йому виповнюється 61 рік. Він був удівцем і жив у своєму флігелі з дев'ятнадцятирічним сином Олімпієм та одинадцятирічною донькою Лізою. Поряд із своїми суто купецькими заняттями, він близько тридцяти років займав виборні посади — урядника міської комісії з витрат та прибутків, квартирмейстера для влаштування військових постоїв, словесного судді, члена квартирної комісії. А крім того в 1853 році був призначений ще й маклером, тобто нотаріусом, який обслуговував мешканців центральних районів Києва. В архіві збереглися маклерські книжки Смирнова за низку років, у тому числі й за 1859 рік. Тут зафіксовані фінансові операції та різні угоди осіб, відомих у шевченкознавстві, наприклад, поміщика В. Е. Фліорковського, який купив у М. П. Енгельгардта Кирилівку, вдови колезького секретаря Монькиної, господині останньої квартири М. І. Костомарова, а також О. В. Беретті, Д. К. Поставського, Ю. Г. Ботвиновського, І. В. Гудовського та ін.

І ось — найцікавіше. У Смирнова, крім малолітньої доньки Лізи, яка мешкала з ним, жила в Києві ще одна, старша донька Ольга. 1853 року вона

вийшла заміж за чиновника казенної палати Миколу Семеновича Лєскова, майбутнього російського письменника.

24 лютого 1850 року Лєскова було призначено помічником столоначальника з рекрутського набору ревізького столу губернської казенної палати. Молодий чиновник широко спілкується з університетськими професорами та молоддю, відвідує лекції в університеті. Серед його знайомих люди, які добре знали Шевченка, такі, як професор М. Д. Іванишев, О. І. Селін. Від них майбутній письменник одержує немало відомостей про кирило-мефодіївців. Згодом він писав: «Історія, по якій були заарештовані в Києві кілька осіб, і серед них покійний Т. Г. Шевченко, була у всіх на вустах у 1849 році, коли я хлопчиком приїхав із Орла до Києва і оселився у свого дядька, професора Алфер'єва».

Київські друзі Шевченка, співучні по Академії мистецтв М. М. Сажин та І. В. Гудовський стають близькими друзями Лєскова. Біограф Лєскова, його син Андрій Миколайович, відзначає, що зближення Лєскова з Гудовським і Сажиним особливо сприяли тісному ознайомленню його з «потаємною» творчістю Шевченка і зародженню в ньому глибокої поваги до великого поета українського народу. «Твори опального поета,—пише біограф,— прищеплюють юному орловцю інтерес до української літератури, породжують прагнення оволодіти мовою України, ознайомитися з її історією і долею. Мріялося колинебудь побачити і самого «батька Тараса», про котрого скільки нарозказувано киянам». Відомо, що 1854 року, як письмоводитель, під час рекрутського набору Лєсков відвідує батьківщину поета — Звенигородський повіт.

Особливе місце в житті Лєскова займає дружба з квартирантом його тестя Гудовським. Як згадує Лєсков, вони деякий час навіть разом «жили в будинку, що виходив на Софіївську вулицю» (нині вул. Калініна — П. Ж.). Лєсков завжди тепло згадував про Гудовського, про його життя та працю в Києві, де він починав свою діяльність художника і звідки прибув до Петербурга, щоб учитися в Академії мистецтв. «Художник Гудовський,— пише Лєсков,— прийшов у Петербург до академії з тієї ж (лаврської — П. Ж.) школи о. Іринарха, про яку до своєї трагічної смерті говорив завжди з піднесенням, як про «милі роки своєї юності». Про свого київського друга письменник розповідав, як про «людину здорового і гострого розуму, який обертався у свій час в різних гуртках Петербурга». Він був хороший майстер своєї справи і дуже добрий, чесний і прямий, правдивий чоловік, кожному слову якого можна було сміливо і безсумнівно вірити,— свідчив Лєсков.

Саме таким знав і цінував Гудовського й Шевченко ще в сорокові роки, коли разом із ним учився в Академії мистецтв і жив на квартирі у колишньої звенигородської міщанки Фейт у будинку Ю. Л. Бема на 2-й лінії Васильєвського острова (нині ділянка будинку № 3). Тут Тарас Григорович займав затишну кімнатку з одним вікном, прибрану дбайливою жіночою рукою серпанковими фіранками. У сусідній прохідній кімнаті за перегородкою мешкали учні тієї ж академії В. Ковальов, М. Карпо, І. Гудовський. Ковальов згадував: «Ми, як новачки, що тільки вступили до академії, дивилися на Тараса Григоровича з обожнюванням, у наших очах це вже був справжній художник, до того ще й поет, який уже став відомим серед малоросів. Траплялося, що Тарас Григорович, коли бувало схочеться розважити душу народною піснею, виходив до нас за перегородку, сідав на єдиний у кімнаті дерев'яний диван і казав: «Ану-мо, хлопці, заспіваймо!» Карпо брав свою скрипку, Гудовський тримав баса — і за допомогою наших молодих тоді голосів лунали пісні, і ми забували наші тяжкі злидні. Найчастіше співали пісню на слова Тараса Григоровича «Ой повій, вітре, з великого лугу та розвій нашу тугу», цю пісню він і співав з нами, і керував співом, і мотив до неї був підібраний ним же...».

Гудовський допомагав Тарасу Григоровичу готувати до видання і розсилати передплатникам офорти його «Живописной Украины». 1845 року влітку Шевченко на прохання Гудовського відвідав у Пирятині його матір і сестру, за що той дякував поетові в листі від 22 вересня: «Спасибі Вам, що не забули побачитися з моєю матусею і сестричкою». Саме Гудовському довірив поет одержати в Академії мистецтв і переслати йому до

Києва його атестат на звання художника у грудні 1845 року. За дорученням Шевченка Гудовський дбайливо зберігав для нього малюнки його друга В. І. Штернберга.

Гудовський вступив до Академії мистецтв восени 1843 року. У вересні 1849 року, «виявивши успіхи у живописі портретному», як зазначено в його атестаті, Гудовський закінчив навчання в Академії мистецтв із званням некласного художника. На початку п'ятдесятих років він переїжджає до Києва і відкриває там одну з перших фотографічних майстерень міста. Тоді багато художників-портретистів опанували мистецтво фотографії. Нарівні з портретами Гудовський робив видові та жанрові знімки. Одну з жанрових своїх робіт — знімок музиканта-єврея, котрий грає на цимбалах,— він подарував у 1859 році поетові.

Ми безмірно вдячні Гудовському за три чудові фотографічні портрети Тараса Григоровича, виконані під час перебування поета в Києві у 1859 році. Три з десяти його оригінальних фотопортретів, що збереглися. Особливо гарний погрудний портрет поета, одягненого в білий піджак з білим жилетом, відтіненим широкою темною краваткою. Вражаюче передано погляд очей, у них і мудрість, і воля, і непохитна стійкість випробуваного борця, не зломленого ні колишніми випробуваннями, ні нинішніми знущаннями «пілатів». Приятель поета А. О. Козачковський, якому Тарас Григорович подарував цей портрет, відзначив його вражаючу подібність з оригіналом.

Гудовський схилявся перед Шевченком-художником. Про це свідчить виконана ним олійними фарбами копія малюнка Шевченка «Зустріч Тараса Бульби з синами» до повісті Гоголя «Тарас Бульба». Ця копія зберігається в меморіальному будинку-музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

НА ТИХІЙ ОКОЛИЦІ

Хоч як приємно було поетові гостювати в Гудовського, та після інциденту з Ботвиновським, який жив неподалік, Шевченко запідозрив, що за ним стежили, і вирішив перебратися подалі від центру міста, на Пріорку, за Поділ.

Про поселення поета на Пріорці існують свідчення його біографів М. К. Чалого, О. Я. Кониського, письменниці С. М. Крапивіної (Лободи) і спогади киянина Киселевського, записані В. Л. Беренштамом у 1874 році. Крім того, уже в наш час, у 1959 році, науковий працівник Державного музею Т. Г. Шевченка К. Т. Шевченко записав переказ про це зі слів киян-старожилів І. Г. Кагарлицького та П. Я. Пікулі.

«Оселившись на Приварці (Пріорці — П. Ж.), майже за містом,— пише Чалий,— поет подорожував по стогнах богоспасенного граду все в одному й тому ж парусиновому пальтечку, досить приношеному». У цьому парусиновому пальтечку Тарас Григорович зображений на одній із фотографій. Він сидить на м'якому стільці, тримаючи капелюха у лівій руці, спираючись правою рукою на палицю. Дослідниця фотографій Шевченка К. В. Чумак так коментувала цей знімок: «На обличчі і в очах помітний хворобливий стан поета, його тяжка недуга, що підточувала здоров'я, підірване десятилітнім засланням. Поет дуже засмучений і своїм життям, і всім тим, що він побачив на Україні під час своєї короткої поїздки. Він проникливим, оцінюючим поглядом дивиться на життя і на те, що коїться навколо».

Пріорка була тихою північно-західною околицею біля Куренівки по дорозі на Вишгород. Колись, ще у XVII столітті, це було село, що належало пріору — настоятелю католицького домініканського монастиря — звідси і назва місцевості, що була резиденцією пріора. Пізніше, після народно-визвольної війни 1648—54 рр., Пріорка була передана Братському монастирю, а в кінці XVIII століття стала дачною місцевістю Києва. Поряд, із західного боку, до неї прилягала добре відома поетові дача «Кинь-грусть», а на сході простяглися не менш знайомі йому луки Оболоні — улюблені місця прогулянок киян.

Цей одноповерховий дерев'яний будиночок № 5 із затишним ганочком досі стоїть на Вишгородській вулиці, трохи здіймаючись над бруківкою. Влітку 1859 року тут жила з родиною В. М. Пашковська. Її сестра С. М. Крапиві-

на (Лобода) пізніше писала: «Не знаю, якими саме шляхами, себто за чиєю порадою або вказівкою, але Шевченко, який вичікував тоді надсилання якихось грошей з Петербурга, прийшов до сестри й просто удався до неї з пропозицією: взяти його на квартиру, «попоїти й погодувати у борг», на що вона, недужа і внаслідок недуги химерна, й пристала, зацікавившися як оригінально-типовою зовнішністю поетовою, так і його своєрідною пропозицією, хоча аж ніяк не знала, з ким, власне, має справу».

Дослідник Л. Хінкулов припустив, що Шевченко оселився на Пріорці не випадково, що ця адреса, мовляв, мала зв'язок з діяльністю Харківсько-Київського таємного товариства. Але це припущення не підтверджується ніякими певними аргументами. Господиня квартири на Пріорці була своячкою Віктора Васильовича Лободи, чоловіка письменниці Стефанії Матвіївни Крапивіної, яка в сімдесяті роки записала спогади своєї сестри про Шевченка. Відомо, що штабс-капітан В. В. Лобода був заарештований у 1862 році в «Справі розповсюдження малоросійської пропаганди» і був членом «Землі і Волі». Ніяких даних про зв'язки Лободи з учасниками Харківсько-Київського таємного товариства, які б стосувалися 1859 року, дослідник навести не міг, і його припущення про те, що Шевченко одержав на Пріорці адресу, зв'язану з діяльністю цього товариства, так і залишилося недоведеним.

Очевидно, слід вірити розповіді В. М. Пашковської, записаній Крапивіною. Згадуючи про сестру, яка дала притулок поетові, письменниця вказує: «Вона вміла прегарно читати його твори, що з них «Наймичку», «Катерину», «Тополю» та декілька дрібних думок знала напам'ять, але ніколи не бачила його портрета, а він через щось не зразу сказав їй, хто він такий: «Як бачите чоловік... Ішов, ішов, бачу — хатка, чи то панська, чи то мужицька,— біла-біла, як сметана, та ще й садочком обросла; а на дворі дитячі сороченятка, сушаться — рукавами махають — мене кличуть, я й зайшов!..».

Цілком ясно, що на «явочну квартиру» так не приходять.

Можна припустити, що Пріорка (Приварка, Преварка) була відома Шевченкові з розповідей Марії Олександрівни Маркович (Марка Вовчка) та її чоловіка Опанаса Васильовича Марковича, які жили тут у 1855 році й добре знали багатьох місцевих мешканців. Марія Олександрівна навіть мала тут «куму з Преварок».

Так чи інакше, але квартирна господиня і майбутній її оригінал-постоялець домовилися, «Справа з'ясувалася,— розповідає з її слів Крапивіна,— і Шевченко оселився у сестри в одній кімнатці з вікном у невеликий, але густий фруктовий садок; і не минуло й тижня, як він був уже своїм — не тільки з сестриними дітьми, а й з нею самою, звучи її то «тіточкою», то «дядиною», а також із усіма сусідами та з їхньою білоголовою дітворою, що бігала за ним, вигукуючи: «Дядьку! Та розкажи ж бо ще хоч одну казочку».

ПОЯСНЕННЯ ВЛАСТЯМ

Переселення на околицю, на Пріорку, не перервало спілкування поета з його київськими друзями. На цей час йому майже вдалося позбутися обтяжливої опіки місцевих властей. Чиновник особливих доручень колезький радник М. О. Андрієвський за наказом генерал-губернатора допитав докладно поета по донесенню черкаського земського справника. Людина інтелігентна, доброзичлива, українець родом, походив він із середовища дрібних служилих дворян. Народився на три роки раніше від поета в м. Старо-Костянтинові на Волині в родині поштового чиновника, який потім служив у м. Летичеві Подільської губернії. Почав службу в тридцяті роки в канцелярії Подільського і Волинського військового губернатора. Потім у канцелярії Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора чиновником особливих доручень іще при попередникові Васильчикова — Бібікові. Розповідали, що Андрієвський, людина розумна, здібна, навчав неотесаного солдафона Бібікова виступати з доповідями на Державній раді:

«На щастя нашого Кобзаря,— твердив М. К. Чалий,— генерал-губернатором тоді був не безжалісний і безсердечний Бібіков, а людина дуже гуманна,

що не звірялася на слово донесень ні таємної, ні явної поліції,— кн. Іларіон Іларіонович Васильчиков».

Ми ж думаємо, що в даному випадку щастям для поета було насамперед те, що його справою займався М. О. Андрієвський.

Дружина генерал-губернатора Катерина Олексіївна Васильчикова у своїх щоденникових записах відзначає, що Андрієвський був одним із чиновників дуже «близьких до князя». Досить сказати, наприклад, що, виїжджаючи 19 червня 1859 року в Петербург на церемонію відкриття пам'ятника Миколі І, Васильчиков узяв із собою не когось іншого, а Андрієвського.

Андрієвський чесно і доброзичливо виконав доручення свого патрона щодо Шевченка, намагаючися «довідатися про напрямок думок його». Він кілька разів розмовляв із ним, розпитував докладно про «межиріцький інцидент». Про нього 6 серпня Андрієвський взяв у поета пояснення, а через два дні написав генерал-губернатору, що, мовляв, «у нього надто помітна вроджена, яку він зовсім не приховує, зневага до всього латинського і польського», і це викликало «обурення» учасників інциденту, шляхтичів-поляків. «В інших відношеннях і судженнях академік Шевченко дотримувався в Києві належної пристойності й обережності і не подав нічим приводу до негативного у будьчому про себе висновку».

Чиновник особливих доручень Андрієвський, доповідаючи генерал-губернатору про українського поета, явно зіграв на антипольській струнці, властивій князеві, а може, й сам щодо цього справді мав хибну думку.

Генерал-губернаторша була особою енергійною, владною і так рішуче втикала в справи чоловіка, що герценівський «Колокол» навіть назвав її іронічно «Київським військовим губернатором», а самого Васильчикова — «мадам Васильчиковим». Вона добре знала справжню ціну політики Васильчикова щодо поляків і так про це писала: «Не утискувати, як Микола Павл(ович), а обмежувати незаконні домагання і, зрештою, витісняти потроху поступовими й розсудливими заходами, як от викуп у казну або російськими поміщиками маєтків поляків, ворожий і чужий для Росії та православ'я елемент,— ось в загальних рисах та програма, якою князь намагався керуватися».

Про Васильчикова багато писалося, як про добру, гуманну й ліберальну людину. Але з тих же записок його дружини ми дізнаємося, як цей добряк і ліберал жорстоко розправився з повстанцями «Київської козаччини» у 1855 році, як він не менш пильно, ніж за поляками, «стежив за розвитком вільнодумства й сваволля в університеті та навіть і в гімназіях й у міру сил повставав проти нововведень, подібних до учнівських судів та депутацій, які підтримували й розвивали в молоді дух повстання проти закону й влади, від котрих князь чекав тих плодів, які справді з'явилися незабаром».

Ще рішучіше сформулювала генерал-губернаторша суть тодішньої політики свого чоловіка, зазначивши, що князь «повинен був правити краєм і боротися в ньому з поляками й Пироговим». Відомо, що Васильчиков не погребував навіть доносити шефу жандармів В. А. Долгорукову та цареві на попечителя Київського учбового округу Пирогова, який намагався реалізувати прогресивні нововведення в галузі вищої освіти та народних шкіл. «Колокол» згодом повідомляв, «що князь Васильчиков доніс імператору, ніби Пирогов розбестив студентів, що, мовляв, генерал-губернатор не може відповідати за спокій у краї, доки Пирогов буде залишатися в Києві».

Князь Васильчиков досить вдало грав роль добряка й ліберала на посаді генерал-губернатора. За висловом М. І. Пирогова, він намагався грати «удавану роль прогресиста». Вислухавши донесення Андрієвського, яке пом'якшувало справу й реабілітувало Шевченка, а потім прийнявши й самого поета, князь зрозумів, що справа по звинуваченню його в богохульстві та антиурядових висловлюваннях шита білими нитками, що довести злочин Шевченка неможливо, вдав, ніби співчуває поетові і порадив йому не затримуватися на Україні. Тут, мовляв, різні обмежені особи можуть не так, як слід, зрозуміти поета і хибно тлумачити його слова і поведінку.

Пізніше, вдячно оцінивши роль Андрієвського в остаточній ліквідації «межиріцького інциденту», поет послав йому свій «Кобзар» з дарчим написом «Марку Александровичу Андриевскому. На память. Т. Шевченко».

Ще одна обставина, на наш погляд, сприяла тому, що генерал-губернатор порадив поетові не затримуватися в Києві. Тут чекали на прибуття царя. Про це Васильчикова попередили ще в січні 1859 року, і генерал-губернатор негайно повідомив про це цивільних губернаторів Київської, Подільської і Волинської губерній, і там почалася, як ми б сказали тепер, штурмівщина по приведенню «в пристойний стан» доріг, мостів, повітових міст по можливому маршруту поїздки царя. Особливо діяльно готувалися до його приїзду місцеві жандарми та повітові справники, які запроваджували посилений нагляд за неблагонадійними особами. І, безумовно, Васильчикову бажано було швидше позбутися присутності в Києві різних «сумнівних» і небажаних для властей осіб, а серед них і поета-бунтаря, котрому генерал-губернатор порекомендував, не затримуючись, повернутися до Петербурга.

І тепер, коли поет остаточно дав пояснення властям з приводу «межиріцького інциденту», він і сам уже хотів швидше виїхати з цього «богоспасенного міста», затримувала лише відсутність грошей, яких він чекав з Петербурга.

НАЙДОРОЖЧИЙ І НАЙБЛИЖЧИЙ ДРУГ

Радувало лише жваве спілкування з друзями. Сердечно теплими були зустрічі з Іваном Максимовичем Сошенком — давнім щирим другом, який відіграв воістину роль носія долі в житті Шевченка. Цей скромний і безвісний учень Академії мистецтв у 1836 році побачив у Літньому саду в Петербурзі не відомого нікому кріпацького хлопця, підмайстра артілі кімнатних живописців, оцінив його художнє обдарування, привернув до нього увагу видатних діячів російської культури, разом із ними допоміг йому звільнитися від кріпацького рабства і піднестися на вершини художньої творчості.

Вчитель малювання 2-ї гімназії Сошенко жив на той час неподалік Сінної (тепер Львівської) площі в церковному будинку Всіх скорбних, як свідчить М. К. Чалий. Встановлено, що це нинішній будинок № 36 по Велико-Житомирській вулиці. Тепер він обкладений цеглою, а в той час був дерев'яний, обтинькований. З невеликого садочка у дворі відкривався чудовий краєвид на урочище Кожум'яки та на гору Дитинку.

Шевченко цінував у своєму другові справжню людяність, чесність, правдивість, непримиренність до всілякої фальші. Так його характеризував і М. К. Чалий через рік у листі до Тараса Григоровича. «Наш Іван Максимович невиправний. Він все такий же добрий товариш, щира душа, гонитель неправди і підлостей, трибун народний». Його дуже любили учні гімназії. Один з них, В. М. Хижняков, згадував: «Малювати він нас не навчив. Але це була надзвичайно велелюбна людина, і поводження його з нами завжди було м'яке й ласкаве, та ще з різними українськими жартами та приказками. До різних пустощів у класі, спрямованих проти нього, він ставився дуже поблажливо. Я певен, що коли ми й винесли з гімназії щось порядне у вихованні, то цим ми зобов'язані Іванові Максимовичу та небагатьом іншим, які виховали в нас добрі почуття своїм м'яким, співчутливим людським ставленням до нас».

Уже тоді гімназична та студентська молодь Києва знала Івана Максимовича як друга їхнього улюбленого поета. В. М. Хижняков розповідає: «Сошенко був товаришем по художній академії та близьким другом Шевченка. Довідавшись про це і захоплюючись у вищих класах гімназії читанням віршів великого Тараса у писаному вигляді, що ходили по руках, я якось попросив у Івана Максимовича дозволу зайти до нього на квартиру. Він люб'язно запросив мене, і я провів у нього з десяток незабутніх вечорів. Пригощаючи мене чаєм, господар багато розповідав про свого славетного друга».

І що найцікавіше — у себе вдома Сошенко зберігав оригінали потаємної поезії Шевченка. Хижняков, ознайомившися із списками віршів поета, які ходили по руках, якось завів розмову про них з його другом: «Я одного разу запитав у Сошенка, чи можна довіряти справжності тих рукописів, котрі я читав з такою жадобою.

«Бачив я ці листки,— відповів він,— та багато там набрехано. А ось подивись на правдиве Тарасове писання».

І він відімкнув заповітний ящик, вийняв досить товсту пачку писаного паперу і показав її мені як святиню.

Це були поеми й інші вірші, писані рукою самого Шевченка, я з обожнюванням дивився на цей скарб і попросив дозволу переписати все. Сошенко дав цей дозвіл, але з умовою, щоб я писав тут же, в його квартирі, і з пересторогою, щоб написане я показував іншим з великим вибором і обережністю. Немало годин я витратив на це переписування і потім оправив усе. Книжка ця, на жаль, не збереглася».

Про те, що на квартирі у Сошенка Тарас Григорович спілкувався з київською прогресивною молоддю, говорить, посилаючись на першоджерела, О. Я. Кониський: «У Сошенка,— повідомляє біограф,— у той час нерідко бував молодий студент К. В. Болсуновський. Він свідчить (у листі до мене 3 лютого 1897 року), що Шевченко і його твори користувалися тоді величезною популярністю і мали великий вплив не лише на українську, а й на польську молодь».

МАЙБУТНІЙ БІОГРАФ ПОЕТА

У своїй квартирі Сошенко познайомив з Тарасом Григоровичем інспектора 2-ї гімназії Михайла Корнійовича Чалого, майбутнього біографа поета. «Це було на Успенський піст,— згадує Чалий.— Друзів застав я за сніданком, який, зважуючи на піст, був досить скромний: на столі стояла довгошия пляшка з горілкою, а в руках обох приятелів було по половині солоного платаного судака, яким вони ласували без допомоги ножа, відриваючи шматки риби то руками, то зубами.

Тарас Григорович був тоді, як то кажуть, в ударі: багато жартував з верткою панною Леонтинкою, знайомою Сошенкової дружини, говорив компліменти «чорнявій Ганнусі» — небозі Івана Максимовича, висловлював свої міркування про різних літературних та художніх знаменитостей, підсміювався з «старого ледаща» — самого господаря і наостанку (ознака доброго настрою) проспівав кілька улюблених своїх пісень: «Зіроньку», «Сірії гуси» та ін.

З дружиною Сошенка і панною Леонтиною весь час розмовляв по-польськи, хоч вони обидві чудово розуміли й російську мову. Кокетлива панна була в захопленні від милих речей поета, хоч не втрималася конфіденціально поділитися з Сошихою своєю думкою про успіхи Шевченка в польській мові: «Pan Szewczenko bardze dobsze mowie po polsku, aIe w jego mowie jest cos chlopskiego»[1].

Тарас Григорович не тільки не образився таким гострим присудом панни, а навпаки, вона потішила його самолюбство, зауваживши, що, розмовляючи польською мовою, він все-таки не втрачав свого демократичного характеру, залишаючись вірним своїй національності.

Тут треба зауважити, що пам'ять мемуаристові дещо зрадила: з дружиною Сошенка поетові познайомитися не довелося — про це цілком певно свідчить приписка до листа її чоловіка Шевченкові від 13 грудня 1860 року: «Я хоч і не маю задоволення особисто бути з Вами знайомою, але я бажаю поговорити з Вами, найповажніший Тарасе Григоровичу...» Видно, дружини Сошенка Марцеліни Тимофіївни, яка часто хворіла, у цей час не було вдома, а зауваження про успіхи Шевченка в польській мові її знайома висловила Сошенкові та його небозі.

Цю знайому поет оцінив досить тверезо: «З листів поета до мене й до старого Сохи (Сошенка — П. Ж),— зазначає Чалий,— можна почасти бачити, яке враження справила на нього жвава панна, що заповзялася за всяку ціну skokietowac[2] Шевченка: але він дуже добре зрозумів її. Посилаючи «чорнявій Ганнусі» збірку малоросійських пісень з нотами, він остеріг її «радитися з панною Леонтиною, бо вона добра не навчить».

Того дня увечері Чалий, повертаючись з Дніпрового берега після купання, побачив поета — на цей раз через вікно ресторану Європейського готелю. Його триповерховий будинок стояв на початку Хрещатика з правого боку вулиці. Збереглася чудова фотографія будинку того часу. Поет сидів у спільній їдаль-

[1] Пан Шевченко дуже добре говорить польською, але в його мові є щось мужицьке (*польськ.*).
[2] Спокусити.

ні й уминав ростбіф: «видно, платаний судак викликав у нього великий апетит»,— зауважує мемуарист.

Наступного вечора Тарас Григорович побував разом із Сошенком на квартирі у свого нового знайомця Чалого, «любителя всього малоросійського», як він себе рекомендував поетові. У 1859 році він жив зовсім не в будинку № 9 по Кадетському провулку (нинішня Гоголівська вулиця), як звичайно вважають. 28 січня 1855 року в метричній книзі Георгіївської церкви Старого Києва зареєстровано, що надвірний радник Михайло Корнійович Чалий одружився з дочкою священика Срітенської церкви Надією Павлівною Пановою. Із своєї холостяцької квартири він перебрався в дім дружини. Зберігся план цього будинку та двора з садом на вулиці Житомирській (так тоді звалася сучасна Велика Житомирська). Він так і озаглавлений: «План садибного місця, що знаходиться в Старо-Київській м. Києва частині і належить дружині колезького радника Чалій, 904 кв. саж. Складено 16 серп. 1859 р.». Будинок був дерев'яний. Ділянка ліворуч межувала з двором священика Панова, тестя Чалого. У глибині двору в садку передбачалося побудувати ще дерев'яний флігель, а ближче до будинку дерев'яні служби. Чалий у цьому домі, котрий відвідав Шевченко, мешкав близько семи років. Відомо, що 1861 року він був призначений директором Білоцерківської гімназії, в 1869 — директором Ніжинського ліцею і повернувся до Києва лише в 1875 році, коли вийшов у відставку. Довідники 1875 та 1878 років не дають ніяких відомостей про будинок, котрий би належав Чалому в Києві. Лише у 1880 році «Известия Киевской народной думы» повідомляють про те, що в Кадетському провулку Старокиївської ділянки є будинок статського радника Чалого Михайла Корнійовича, оцінений у 1800 карбованців.

Звичайно, Шевченко відвідав Чалого не в цьому домі 80-х років по Кадетському провулку (нині Гоголівській вулиці), а в будинку по Великій Житомирській, де жив його новий приятель у 1859 році. Це був невеликий дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, критий бляхою. Він числився за дружиною Чалого ще в 1864 році. Напевно, пізніше його продано, а замість нього придбаний або побудований заново в кінці 70-х рр. просторий двоповерховий дім по Кадетському провулку, що зберігся й донині.

В оселі Чалого на Великій Житомирській поет і Сошенко були прийняті дуже гостинно. Надія Василівна Чала частувала гостей вечерею і чаєм. До речі сказати, вона займалася не лише домашнім господарством, а й брала участь у громадській діяльності київської прогресивної інтелігенції. Так, з перших же днів роботи недільних шкіл Надія Василівна взяла на себе обов'язки викладачки Фундуклеївської жіночої недільної школи. Її підпис стоїть під листом діячів київських недільних шкіл до поета з подякою за надісланий його «Букварь южнорусский».

За вечерею та чаєм поет розповідав про літературно-художнє життя столиці, із захопленням відгукувався про «Народні оповідання» Марка Вовчка та висловив критичні зауваження про Некрасова, мабуть, прикро вражений його хвалебним пасажем про Олександра II в поемі «Тишина» (пізніше цей пасаж автор з поеми вилучив). Після вечері друзі вирушили на прогулянку. Довго блукали у місячну ніч за огорожею Михайлівського Золотоверхого монастиря, милувалися чудовими далями Задніпров'я з Михайлівської (нині Володимирської) гірки. «Під впливом чарівної картини Дніпра,— згадує Чалий,— наш Кобзар умить втратив всю свою веселість, став зосереджено мовчазним і сумним. Що було тоді в нього на душі, для нас лишилося загадкою.

Поет взагалі не любив ділитися своїми задушевними думами в такі хвилини навіть з найближчими людьми. На щастя, такий настрій тривав недовго. Сошенко своїми спогадами про давноминуле життя в Пітері, здебільшого надголодь, коли вони обидва були молоді й сильні духом, розповідями, сповненими непідробного гумору, мало-помалу розворушив давнього колегу». Той пригадав потішний епізод зі свого плавання по Аральському морю.

Недавно встановлений на Михайлівській гірці монумент князя Володимира, витвір барона Клодта, поетові не сподобався, і він сказав: «Що то за пам'ятник? Поставив якусь каланчу, а зверху Володимира, ніби часового на сторожі: стоїть і дивиться, чи не горить що-небудь на Подолі?»

НА ПОДОЛІ І НА ОКОЛИЦЯХ

На Подолі, Куренівці і Пріорці в ці дні Шевченко зустрічався з простими трудовими людьми. «Коли «дядько Тарас» приходив до когось із них, то господар звичайно запрошував своїх приятелів; приходив Шевченко найчастіше в свята, і це було святом для всіх — розповідав Киселевський.— Частування було, «як на весіллі»; багато співали, Шевченко декламував свої твори і багато розповідав про старовину, про кріпосне право, про різні нещастя українського народу».

Як до себе додому, приходив у ці дні поет до приятеля свого на Подолі художника О. Ф. Сенчила-Стефановського, учителя малювання у Києво-Подільському дворянському училищі. Жив він на Костянтинівській вулиці в будинку № 9/6, що належав цьому училищу. Був він уже не молодий, на сім років старший свого друга-поета, і, мабуть, не мав здоров'я — жити йому залишилось близько двох років. Помер він через кілька місяців після Тараса Григоровича. Жив по-холостяцькому на дуже скромну — 148 карбованців 48 копійок у рік — зарплату. Училище на цей час стало одним із своєрідних штабів підготовки недільних шкіл у Києві. Тут збиралися педагоги, студенти університету, щоб обговорити питання організації роботи школи в приміщенні училища, відкриття якої відбулося через два місяці після від'їзду Шевченка з Києва. Про одне з відвідань Сенчила-Стефановського поетом М. Білозерський пише: «...будучи влітку 1859 року в Києві, Шевченко зупинився в Сенчила на Подолі. Приходить студент і застає Шевченка, котрий їсть редьку; студент хоче поцілувати Тараса; Шевченко, посміхаючись, відхиляється: «Бачите, ділом зайнятий». Він був одягнений у парусинове пальто і такі ж панталони. Капелюх був білий... і дуже стоптані чоботи».

М. П. Драгоманов твердив, ніби в 1859 році Шевченко не зустрічався з київською молоддю. Ф. Я. Прийма, котрий немало потрудився на ниві шевченкознавства, переконливо спростував це твердження, посилаючись, зокрема, на безперечне свідчення М. Білозерського. Варто також навести і свідчення Ф. Лободи (Лебединцева), який проникливо розповів про одну із зустрічей Тараса Григоровича з київськими педагогами й студентами — про «чаювання на Почайні». «Компанія була невелика; зібрались люди близькі; пили чай, порозсідавшись на траві, і розмовляли про красу київської природи й України взагалі, про минулі часи, про багатство народної поезії, про необхідність збирати пам'ятки народної творчості та ін., та ін. Нічого зайвого не було ні у промовах, ні в пригощанні; вечір минув цікаво і закінчився загальним задоволенням. Дорогий наш гість був спочатку задумливий і мовчазний, потім потроху розговорився, захоплювався Дніпром, Почайною, краєвидами Києва, Андріївської церкви, Щекавиці, а коли сонце сховалось за горами, легкий туман пішов Оболонню і вгорі на чистому небі стали з'являтися то там, то сям яскраві мерехтливі зірки, Шевченко, стоячи обличчям до заходу, своїм чистим, сріблястим, злегка тремтячим голосом заспівав свою улюблену пісню: «Ой зійди, зійди, зіронько та вечірняя...» І співав він з таким натхненням, з таким глибоким почуттям, що звуки цієї пісні ще й тепер, через 26 років, звучать в ушах моїх. Повітря поволі холоднішало: серпень давався взнаки, і ми поспішили додому».

НАТХНЕННИК НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ

Ми з певністю можемо сказати, що Шевченко при зустрічах своїх на Подолі з педагогами й студентами палко підтримав їхню ідею про створення недільних шкіл. 14 вересня, тобто через місяць після від'їзду поета з Києва, 14 студентів університету подали попечителеві Київського учбового округу М. І. Пирогову прохання про дозвіл відкрити недільну школу на Подолі.

М. І. Пирогов згодом у статті «О воскресных школах» писав: «Перша російська недільна школа була відкрита мною у Києві при подільському училищі в 1859 році... За організацію недільних шкіл взялися першими малороси, ревні шанувальники Шевченка, з учнів професора Павлова».

Встановлено, що професорові історії Київського університету П. В. Павлову думка про створення недільних шкіл у період наростання першої революцій-

ної ситуації в Росії була підказана О. І. Герценом. Про це переконливо говориться в дослідженні Г. І. Іонової: «За агентурними свідченнями III відділу, П. В. Павлов, очоливши організацію недільних шкіл, здійснював ідею, запропоновану йому О. І. Герценом. Виїхавши у 1858 році за кордон, щоб зовсім не повернутися в Росію, Павлов відвідав Англію, зблизився з Герценом, бесіди з яким повністю поміняли його плани. Герцен радив Павлову повернутися в Росію, в якій усе має незабаром змінитися і яку чекає велике майбутнє. Герцен підказав Павлову думку про відкриття всюди недільних шкіл, єдино через які можна досягти великої мети освіченості і переродження Росії. Павлов повернувся до Києва і взявся за складання проекту організації недільних шкіл».

Ревні шанувальники Шевченка, учні професора П. В. Павлова гаряче підхопили герценівську ідею організації недільних шкіл. Особливу роль у цій справі відіграли учасники Харківсько-Київського таємного політичного товариства, ідейними натхненниками якого були Герцен і Шевченко.

Товариство виникло в Харкові. Його створили в 1856 році студенти тамтешнього університету Яків Бекман, Петро Завадський, Митрофан Муравський, Веніамін Португалов, Петро Єфіменко, Митрофан Левченко та інші. Натхненні революційною пропагандою Герцена, бунтарською музою Шевченка, прикладом декабристів і кирило-мефодіївців, молоді люди ставили своєю метою боротьбу з самодержавством і кріпосництвом. У 1859 році Харківське таємне політичне товариство зазнало значних втрат: багато його учасників, організаторів студентських заворушень, були увільнені з університету. Частина їх перебралась у Київський університет. Так опинилися у Києві в рік приїзду сюди Шевченка Бекман, Муравський, Португалов. Ось вони й створили тут організацію, тепер уже Харківсько-Київське таємне політичне товариство. Бекман, один із його керівників, вів активну роботу по створенню в Києві недільних шкіл. Будучи на той час співробітником щойно створеної газети «Киевский телеграф», він використав сторінки цієї газети для пропаганди діяльності товариства. Без сумніву, що саме Бекман опублікував у цій газеті статтю про проект безплатних недільних шкіл. Серед місцевих організаторів цих шкіл були учасники таємного політичного товариства, викладачі Подільської недільної школи Яків Шмулевич і Новостроєнської — Гавриїл Стрижевський.

Один із керівників Харківсько-Київського таємного політичного товариства Петро Завадський, палкий шанувальник Шевченка, підготував буквар для недільних шкіл у Харкові. У текстах букваря явно проглядалися натяки на пропагандистські ідеї товариства про народ, про вільну людину. Автор радив учням: «Треба більше читати, а головне, розбирати, про що пишеться. Треба читати, як кажуть, з розумом».

Відомо, що й сам поет, повернувшись із Києва до Петербурга, створив також для українських недільних шкіл «Букварь южнорусский». Перша ж сторінка тексту цього букваря в дусі ідей першохристиянського комунізму, проповідувала словами поета:

Чи є що лучче, краще в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Познать, не ділити (VI, 369).

Шевченко вустами народу учив у букварі добру і праці:

Де єсть добрі люди,
Там і правда буде.
А де кривда буде,
Там добра не буде (VI, 376).

Використовуючи текст Нового завіту, поет викривав фарисейство удаваних піклувальників про долю народну: «Аще кто речет яко люблю Бога, а брата своєго ненавидит — ложь есть!» (VI, 376). Ніби натякаючи на брехливі обіцянки власть імущих, котрі готували реформу 1861 року, поет наводив народне прислів'я:

«Казав пан:
Кожух дам —
Та й слово його тепле» (VI, 388).

У «Думі про пирятинського поповича Олексія» поет устами народу проголошує:

«...треба людей поважати» (VI, 381).

ПЕРЕД ВІД'ЇЗДОМ

Всього якихось два тижні прожив Шевченко в Києві 1859 року, а ці лічені київські дні були так густо насичені зустрічами з ідейними однодумцями, з друзями по спільній справі, що тим сучасникам, котрі потім згадували про поета, цей час видався мало не місяцем...

Поет зібрався повертатися назад. Довідавшись від М. О. Андрієвського про те, що «справа» його вирішена позитивно, він з'явився до віце-губернатора П. Д. Селецького, якого знав ще з сорокових років, і попросив дозволу повернутися в Петербург. Селецький, що виконував тоді обов'язки цивільного губернатора, не зважився вирішити це питання особисто. 8 серпня він написав генерал-губернаторові Васильчикову:

«Викликаний у м. Київ на пропозицію Вашого високопревосходительства від 18 минулого липня за № 2714 академік Тарас Шевченко звернувся до мене з проханням дозволити йому виїхати в С.-Петербург.

Прохання це маю честь подати на розгляд Вашої світлості, просячи розпорядження про дозвіл».

А поетові «отой поганий Селецький», як його назвав Шевченко, сказав, що слід чекати остаточного дозволу генерал-губернатора.

І доводилось чекати...

Але поет ці дні чекання щільно заповнив своєю невгамовною діяльністю. Він продовжував писати поему «Марія». Записував від друзів народні пісні. Так, у той день, коли Селецький просив у генерал-губернатора дозволу на виїзд Шевченка з Києва, один із знайомих поета занотував до його альбома проникливий витвір народної лірики — пісню «Злетів орел попід небо...» У ці ж дні Тарас Григорович записав текст російської народної пісні «В Малороссии родилась» і українську народну пісню «Та головонько моя бідна...»

Тарас Григорович високо цінував справжню народну пісню і не терпів всілякі підробки під неї, на кшталт творів «під Сарті» та інших «італійсько-малоросійських композиторів».

ВЕСЕЛІ БУВАЛЬЩИНИ АРХІВАРІУСА

У ці дні поет розшукував загублений повний список своєї поеми «Іван Гус» («Єретик»). Допомагав йому в цьому Ф. Г. Лебединцев (Ф. Лобода). Пошуки звели Тараса Григоровича з архіваріусом Київської консисторії Даниїлом Кириловичем Поставським.

Поставський разом із дружиною своєю Анастасією Іванівною і семирічним сином Аристархом жив у будинку № 18 по вулиці Стрілецькій. Будинок цей, на щастя, зберігся до наших днів, і його, на наш погляд, варто б відзначити меморіальною дошкою. Таких будинків, у яких бував поет, у Києві збереглося не так уже й багато, і треба їх зберегти на віки.

Це невеликий, покритий бляхою двоповерховий кам'яний особнячок. Горішній його поверх, де жив господар, мав сім кімнат, нижній — чотири. Будинок стояв на кам'яному півповерсі, де також було дві жилих кімнати. Кілька кімнат у господаря винаймали люди — істотне доповнення до його скромної зарплати архіваріуса. У дворі стояв дерев'яний флігель, покритий бляхою, і сарай. Саду, звичайного для таких дворів, не було.

За свідченням сина Поставського Аристарха, зафіксованого Глібом Лазаревським, Шевченко відвідував Поставських у цьому будинку.

Поставському у 1859 році виповнилося тридцять шість років. Син дяка, він,

після закінчення Київської духовної семінарії, почав у 1845 році службу в Київській духовній консисторії і на 1854 рік дослужився до посади архіваріуса. Був він людиною веселої вдачі, дружив з близьким своїм сусідом Юхимом Ботвиновським. Тараса Григоровича він повеселив багатьма українськими анекдотами і бувальщинами, що їх поет до того ніколи не чув. «Серед них,— розповідає Ф. Г. Лебединцев,— особливо зацікавив його анекдот про молоду монашку жіночого монастиря, яка з допомогою приспівів до стихарів давала своїй подрузі знати про побачення, що чекало на неї. Розповідаючи мені цей анекдот під час прогулянки по Хрещатику, Тарас Гр. так захопився ним, що, забуваючи про публіку, яка проходила мимо нас, досить голосно наспівував: «Мене ждуть праведниці, а тебе, Палажко, на горі семінаристи ждуть, дондеже» і т. д.

У ТУРБОТАХ ПРО МАЙБУТНЮ «ОСНОВУ»

Особливою турботою Шевченка в ці дні було підшукування співробітників майбутньої «Основи» — першого українського журналу, що його задумувала випускати в Петербурзі українська громада, натхненна поетом. Одним із киян, залучених до співробітництва в журналі, був Ф. Г. Лебединцев. З ним поет докладно вів мову про напрямок і мету видання. Тут же він прочитав і взяв для майбутньої публікації у журналі рукопис Лебединцева, що йому сподобався. Деякі матеріали, зібрані Тарасом Григоровичем під час поїздки по Україні, були згодом надруковані в «Основі». Так, одну із статей під назвою «Про ярмарки» редакція супроводила приміткою: «Оцю бесіду привіз нам з Київщини наш славний Кобзар-народолюбець, дуже її похваляючи».

Шевченко вважав, що програма і напрямок нового журналу будуть визначатися не лише складом його редакційної колегії, а значною мірою і авторським активом. Підбираючи київських співробітників журналу, поет говорив про його кардинальні завдання і насамперед — про необхідність боротьби з кріпосництвом. При цьому він привертав увагу до літературної творчості Марка Вовчка, до її творів, що викривали кріпосне рабство, були перейняті болем за підневільний люд, гнівом проти нелюдів-поміщиків.

ПРОЩАННЯ З ПРІОРКОЮ

Мовби надолужуючи час дванадцятирічної розлуки з Києвом і ніби передчуваючи неможливість нового з ним побачення, Тарас Григорович особливо охоче зустрічався з простим трудовим людом на тихій околиці міста — Пріорці. І серця людей радісно розкривалися назустріч поетові. Щаслива була спілкуватися з Тарасом дітвора. Відомо, що він завжди ставився до дітей з ніжністю, довір'ям і повагою. І дитячі серця щедро відгукувалися на це ставлення. «Кого люблять діти,— говорив він,— той, значить, ще не зовсім поганий чоловік».

«У розкішні, темно-сині, оксамитові українські ночі,— розповідала В. М. Пашковська,— Шевченко любив ходити по двору іноді до ранкової зорі, говорячи потім, що «незчисленні зіроньки не пускають його в хату». Спав він взагалі дуже мало».

Прокидався поет удосвіта, виходив у садок послухати щебетання пробудженого птаства. Діставав з колодязя свіжої води й умивався. З дітворою він зустрічався після обіду, посмакувавши улюбленим борщем із пшоном, засмаченим салом, і гречаними варениками або галушками. Виходив у садок, лягав під яблунею і голосно скликав своїх маленьких приятелів.

Будиночок цей з похилого пагорка дивиться нині своїми трьома віконцями на Вишгородську вулицю. Із заасфальтованого тротуару до будиночка ведуть кілька кам'яних сходинок. У глибині двору — ще один будиночок з мансардою. Мешканці стверджують, що саме в цій мансарді («оцій будці» жив Шевченко — «писав і малював». Збереглися за будинком усередині двору і залишки саду та вигону, що існували в ті далекі часи. Тут поет вів свої захоплюючі бесіди з пріорською дітворою. З грошима в поета було в ці дні сутужно: не лишилося й копійки. Крапивіна про це пише: «Просить квартирант хазяйку,

щоб вона дозволила няньці Оришці випрати його сорочки і носові хусточки і позичити йому десять к. с., бо дуже треба! Хазяйка із задоволенням зробила і те й інше. Оришка була простою сільською жінкою, котра ще не встигла заразитися цивілізацією великого міста. Розбираючи передану їй купу білизни, вона помітила два вузлики на кінчиках хусточок. Розв'язавши їх, вона знайшла в них паперові гроші — 25 і 3 карбованці. Замість того, щоб привласнити собі такий скарб, який був більшим її річної зарплати, що, звичайно, обов'язково зробила б усяка київська покоївка чи куховарка, вона, по простоті душевній, призналася хазяйці про свою знахідку. Т. Г-ч не стільки зрадів випадковому відкриттю забутих капіталів, скільки здивувався незвичайній чесності «дурної Оришки», яка могла б за ці гроші справити собі повний гардероб. «Дядина» запропонувала йому переглянути все його майно, що вміщалося в невеликій валізі, і знайшла за обгортками книг ще 15 карбованців. Із знайдених таким чином 43 карбованців Ш-ко не захотів заплатити за квартиру ні одної копійки: «бо то,— говорив він,— якісь дурні гроші, коли я зовсім забув про них, а дурному дурна й дорога».

На ці гроші в неділю 9 серпня Тарас Григорович влаштував пригощання пріорській дітворі. «Дітей набігло з півсотні,— розповідає Крапивіна.— Тарас Григорович тим часом рушив на базар і накупив стільки ласощів, що ледве доніс до квартири. Двір вистелили свіжоскошеною травою, діти качалися й перекидалися, наповнюючи околиці дзвінкими, веселими голосами. Але цим справа не закінчилась: після обіду торговка привезла цілий віз яблук, груш, пряників, бубликів і таке інше, і таке інше. Це друге пригощання влаштоване було вже за містом, на вигоні, що прилягав до Преварки, куди хазяйка, побоюючись за власний садок, спровадила галасливу ватагу разом зі своїм квартирантом. А Т. Г-ч був сам не свій: бігав, метушився, реготав, пустував».

Числа 10 серпня, як повідомляє зі слів своєї сестри Крапивіна, Тарас Григорович отримав гроші, на які давно чекав: «Їх йому приніс за дорученням жандармського полковника (очевидно, підполковника Грибовського — П. Ж.) гімназист Маркевич (певно, Андрій Маркевич, син історика М. А. Маркевича — П. Ж.). Шевченко до педантизму точно розрахувався з хазяйкою, не забув ні однієї її послуги, зробленої понад домовленість; щедро обділив прислугу, а особливо «дурну Оришку», що не вміла грошей утаїти, бо сказано: у жінки більше серця, ніж розуму».

Тим часом вирішилось питання про дозвіл поетові виїхати до Петербурга. Одинадцятого серпня генерал-губернатор Васильчиков відповів на запит віцегубернатора Селецького: «Академіку Тарасу Шевченку можна дозволити повернутися в С.-Петербург».

Наступного дня Селецький повідомив старшому поліцмейстеру Києва Івенсену, котрий здійснював нагляд за «академіком Шевченком», про те, що генерал-губернатор дозволив йому виїхати в Петербург. Віце-губернатор доручив повідомити про це Шевченка, доповісти генерал-губернаторові про його виїзд і про результати поліцейського нагляду за поетом. Очевидно, того ж дня Тарас Григорович дізнався про рішення генерал-губернатора і почав збиратися в дорогу.

«Зі сльозами провели мешканці Преварки любого Кобзаря,— пише Крапивіна,— навіть до всього апатична кухарка Федора і та висловилась про нього так: «наче каміння навалило на серце, як поїхав дядько».

ОСТАННІЙ ВЕЧІР У КИЄВІ

Цілий вечір 12 серпня, до пізньої ночі, Тарас Григорович провів у свого давнього знайомого, вчителя 2-ї гімназії Івана Даниловича Юскевича-Красковського, який мешкав неподалік від Софійського собору у власному будиночку на розі Ірининської вулиці і Михайлівського провулку (нинішня Ірининська, 10). У 1970 році в моїй книзі «Третя зустріч» говорилось: «Перебудований, цей будиночок зберігся до наших днів. Нині він відзначений меморіальною дошкою і дбайливо доглядається киянами як цінне надбання українського народу». Я знав, що на урочистостях з нагоди відкриття цієї пам'ятної дошки виступив і посланець Ленінграда — поет Михайло Дудін...

Та ба! — кияни не змогли зберегти цю будівлю, де бував у своїх друзів Кобзар: як і будинок, де жив Гудовський,— дім, пов'язаний з іменем Лєскова і Шевченка, так і будиночок Юскевича-Красковського не пощадили безжальні байдужі руки перепланувальників і архітекторів міста.

З Іваном Даниловичем поет, видно, познайомився ще в сорокові роки в Києві. Учитель був старшим від поета на сім років. Народився в Борзенському повіті на Чернігівщині — у тому самому повіті, де Шевченко часто бував, де жили його друзі — Білозерські, Віктор Забіла й інші. На шостому році життя Іван Данилович залишився без батька. У десятилітньому віці хлопця віддали на виховання в Чернігівське дворянське училище. 1825 року він вступив до Харківського університету, але через три роки навчання залишив і почав викладати історію і географію в Одеському повітовому училищі. Проте згодом повернувся у Харківський університет, закінчив його в 1832 році і зайняв місце старшого учителя історії в Новгород-Сіверській семінарії. Деякий час по тому викладав латинську мову в Кам'янець-Подільській гімназії, а з 1834 року він знову в Новгород-Сіверському — учителем латини в гімназії. З 1837 року і до відставки в 1860-му Іван Данилович служив у 2-й київській гімназії. Помер він у 1887 році, залишивши добру пам'ять про себе у серцях своїх учнів.

Сім'я в Івана Даниловича була чималенька: дружина, п'ятеро синів і три доньки. Синові-первістку на той час виповнилося сімнадцять, найменшому членові сім'ї — донечці Катерині — дев'ять років. Діти добре запам'ятали поета. Уже в наші часи письменник Вс. Чаговець встиг записати спогади Павла Івановича Юскевича-Красковського. Син старого учителя розповідав: «Говорив Шевченко низьким голосом, навіть усмішка в нього виходила — на басах». Але при співі його голос набував якоїсь ніжності і висоти. Він співав під клавікорди, любив слухати, як співають інші, і в хорі завше виділявся своєю виразною передачею і змісту окремих слів, і характеру усієї пісні. Любив він пісні народні і переважно сумні. Співали в нас і веселих пісень, але я не пам'ятаю, щоб поет брав у них участь...»

Дружина Івана Даниловича Єлизавета Іванівна була привітною господинею. У той останній вечір перебування Шевченка в Києві вона зачарувала поета і його друзів — Сошенка, Чалого, Гудовського українськими піснями, що їх виконала з глибоким почуттям.

Довго розмовляли друзі про болючі питання сучасності, про повчальні уроки минулого України. Поет вразив усіх своїм глибоким знанням рідної історії, умінням пов'язати її з явищами теперішнього життя.

Розійшлися далеко за північ. А на світанку, забравши на Пріорці свою немудру «мізерію», що умістилася в невеликій валізі, поет залишив Київ.

Старший поліцмейстер міста Івенсен 15 серпня повідомив виконуючому обов'язки цивільного губернатора Селецькому:

«На виконання розпорядження Вашого превосходительства від 12 цього серпня за № 5308 маю честь доповісти, що академік Санкт-Петербурзької Академії мистецтв Тарас Шевченко, котрий перебуває під таємним наглядом поліції, 13-го числа цього місяця виїхав в С.-Петербург, при цьому з повагою доповідаю, що під час перебування Шевченка в місті Києві за ним недозволеного нічого не помічено».

У свою чергу Селецький повідомив обер-офіцеру корпусу жандармів Грибовському і петербурзькому обер-поліцмейстеру Шувалову про те, що Шевченко «з дозволу генерал-губернатора 13 серпня виїхав у Санкт-Петербург».

Виїхав з твердим наміром повернутися на Україну, щоб оселитися на рідних дніпровських горах, жити й боротися разом із народом за його кращу долю. Не знав він, що в ці дні лукавий генерал-губернатор Васильчиков послав у Петербург папір, що назавжди перегородив поетові шлях на Україну. У листі, адресованому III відділу, князь писав: «...якби Шевченко забажав оселитися у тутешньому краї, то я вважав би відхилити його намір».

З майстерні художника

Андрій Володимирович Чебикін — український радянський графік, заслужений діяч мистецтв УРСР, професор Київського художнього інституту. Автор графічних серій «10 днів, що потрясли світ» (1970), «Космічні офорти» (1976), «Всесвіт» (1980), ілюстрацій до збірки Б. Олійника «Кредо» (1977) та багатьох інших.

ІЗ СЕРІЇ «ПІД МИРНИМ НЕБОМ»

ВЕСНА.
КАНІКУЛИ.

ЖАЙВОРОНОК.

ІЗ СЕРІЇ «КОСМОС, ЗЕМЛЯ»
ДИТИНСТВО.

СТРУМОЧОК.

ЗРУБАЛИ ДЕРЕВО.

УБИЛИ ПТАХА.

Частина четверта

ПОВЕРНЕННЯ НАВІКИ

Усього півтора року прожив поет, повернувшись із Києва до Петербурга. 26 лютого 1861 року його не стало.

Київ був першим містом України, що відгукнулося на сумну звістку про кончину Кобзаря. Звідси по телеграфу повідомили про бажання взяти на свій рахунок витрати на перевезення тіла поета на Україну з тим, щоб він був похований у Києві.

28 лютого Петербург ховав поета на Смоленському кладовищі. У похоронній процесії йшли М. Некрасов, М. Салтиков-Щедрін, М. Костомаров, П. Куліш, М. Михайлов, Ф. Достоєвський, М. Лєсков, І. Панаєв, Л. Жемчужников, О. Пипін та інші письменники, вчені, художники, представники прогресивної студентської молоді. У приміщенні Академії мистецтв із промовами виступили М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, прочитали вірші, присвячені пам'яті великого Кобзаря, О. Чужбинський, П. Таволга-Мокрицький. До місця поховання домовину Шевченка несли студенти університету. На кладовищі схвильовано, зворушливо прозвучало слово поета М. Курочкіна: «Ще одна могила розкрилась перед нами! Ще одна чиста, чесна, світла особистість залишила нас; ще одна людина, належачи до високої сім'ї обранців, які висловили за народ найсвітліші його вірування, угадавши найзаповітніші його бажання і передавши все це невмирущим словом,— закінчила гірке життя своє, сповнене боротьби за переконання і всіляких страждань... Все його життя було низкою випробувань; лише під кінець йому усміхнулось щастя: він бачив початок тієї суспільної справи, до якої прагнув усією душею... Не дожив він до здійснення тих перетворень, поширенню яких сприяв своїми піснями... Та не будемо сумувати за цим... не про багатьох можна сказати, як про нього: він виконав у житті своє призначення!

Щастя у житті було не для нього — його жде інше, посмертне щастя — слава...»

Повернувшись з похорону, увечері 28 лютого Некрасов написав сповненого гірких роздумів і глибокого суму вірша, що перекликався думками й настроєм зі словами, виголошеними над могилою поета його соратником і другом М. Курочкіним.

Не предавайтесь особой унылости —
Случай предвиденный, чуть не желательный.
Так погибает по божией милости
Русской земли человек замечательный...

П'ятдесят вісім днів покоїлося тіло Шевченка в петербурзькій землі. Його могила біля церкви на Смоленському кладовищі, поряд із двома безіменними дитячими могилками, стає місцем паломництва трудового Петербурга. Її щодня вкривають свіжі квіти.

Ще в день кончини поета, увечері, після панахиди друзі покійного зібралися у квартирі його задушевного друга М. Лазаревського, щоб порадитися про увічнення пам'яті великого Кобзаря. Було вирішено перевезти його прах на Україну, встановити йому пам'ятник, видати його твори і біографію.

Наступного дня до петербурзького воєнного губернатора звернувся М. Лазаревський з проханням видати йому білет на перевезення тіла Шевченка з Петербурга до Києва.

Дозвіл на перевезення тіла поета в Київ було отримано в квітні.

Домовина була викопана із землі, перекладена в іншу, металеву, і поставлена на спеціальні ресорні дроги. Рано-вранці 26 квітня на Смоленське кладовище зібралось багато народу, щоб попрощатися з Тарасом Шевченком, який відбував на Україну. «Всі були поглинуті хвилиною, всіх вразила думка про вічну розлуку з дорогим поетом і людиною. Поки він залишався тут, поки перед очима була хоч ця могила в зелені і квітах, здавалося, ніби смерть ще не все забрала з собою; а тепер — **прощай Тарасе, навіки прощай!** У цю хви-

лину не могло втішити й те, що нарешті сповнюється хоч одне його бажання — що він буде хоч мертвий спокійно лежати на Україні!»

Домовина поета, за козацьким звичаєм, вкрита червоною китайкою, повільно прослідувала на дрогах зі Смоленського кладовища через Васильєвський острів, повз Академію мистецтв, через Адміралтейську площу, по Невському проспекту на Московський вокзал. Прах поета у супроводі О. Лазаревського і Г. Честахівського був доставлений у Москву залізницею. З вокзалу домовину перевезли на Арбат і поставили в церкві св. Тихона. Сюди приходили прощатися з поетом багато москвичів. Сучасник відзначив: «наплив публіки був значним». Серед тих, хто прощався, були друг поета О. Бодянський, історик М. Тихонравов.

З Москви на тих же петербурзьких дрогах, запряжених кіньми, прах великого Кобзаря був відправлений Московським трактом у далекий шлях на Україну, у Київ через Серпухов, Тулу, Орел, Севськ, Глухів, Кролевець, Батурин, Борзну, Ніжин, Козелець, Бровари.

Усюди на шляху слідування похоронних дрог виходили люди, щоб попрощатися з поетом, віддати шану його світлій пам'яті. В Орлі поклонитися праху Шевченка зібралась маса народу. Тут були чиновники, купці, офіцери, простолюдини. З'явились гімназисти на чолі з директором гімназії, з педагогами. Оркестр Камчатського піхотного полку грав похоронний марш, скомпонований капельмейстером на мотиви української народної пісні. Тіло поета урочисто провели за місто. Один із вінків з домовини був розділений і до останнього листочка розданий людям, які проводжали прах поета. Другий вінок був залишений на пам'ять у гімназії, де відслужили панахиду і оголосили збір коштів на училище в честь Шевченка і на користь його сестер і братів.

Урочисто зустріли прах поета в Борзні, де зустріч очолив поет В. Забіла. Особливо велелюдною і хвилюючою була зустріч у Ніжині. У ній взяли участь всі цехові зі значками, ліцеїсти і гімназисти.

6 травня похоронні дроги прибули в містечко Бровари. «Батько наш, дорогий Кобзар, орел сизокрилий уже в Києві,— повідомив 7 травня у Петербург Ф. І. Черненку Г. М. Честахівський.— Учора, 6-го числа, о сьомій ранку ми приїхали в Бровари; там ночував студент Київського університету — дожидав нас. Ми сказали йому, що рушимо з Броварів о десятій, і він одправився в Київ.

Через півтори години іще приїхало до нас три студенти, тут ми тільки од них узнали, що Варфоломій (Шевченко) жде нас у Києві».

Ще невідомо було, де саме ховатимуть поета...

«Після десятиденної подорожі з домовиною Т. Г. Шевченка, 6 травня, під вечір,— згадував О. М. Лазаревський,— ми, супроводжуючі домовину з Петербурга до Києва, наблизились до Микільської Слобідки».

У це невеличке сільце з його 25 дворами і 160 ревізькими душами ринулось багато киян — хто пішки, а хто в екіпажах, перебравшись по Ланцюговому мосту через Дніпро, поспішили, щоб віддати останню шану поетові. Студент В. Бернатович у львівській газеті «Слово» повідомляв: «Тутки уже було людей чимало, селяни, прочани, козачество вільне й панське; пановство вельможне у берлинах або дрожками поприїздило, а помежи усіми походжають наші молодці університетської громади, всі в киреях чорних, усі в брилях солом'яних, в широких штанях та в козлових чоботях; питались за рідню Тарасову, чому нас не ведуть вони на встрічу покійнику. Вони, бачте, сердешні пішки поприходили з далеких повітів у Київ, та й зложили 15 рубл., закупили місце на цвинтарі на Щекавиці, уже й гробарів найняли, щоби яму копати. Ждали ми на тім боці Дніпра у Чернігівщині, зо 2 години, аж насилу дождалися — труна на возі, вінками обвита, на козлі ямщик бородатий, коні поштарські ледве бредуть по піску глибокому... Народ поскидав шапки,— ми заспівали йому хором сумную привітну пісню,— на труні був вінок... на ньому написано: «Прощай, батьку, орле сизий!»

У Микільську Слобідку прибули брати поета Микита й Йосип, сестра Ярина, троюрідний брат Варфоломій Шевченко й інші родичі. Невдовзі похоронні дроги рушили шляхом на Київ. За домовиною йшли родичі покійного і безліч людей, переважно студентська молодь. «За десять кроків від микільського

сільського базару,— писав кореспондент «Русского инвалида» М. Чернишов,— сумну колісницю зупинили, і тут виголошені були чотири промови російською, малоросійською, польською і сербською мовами. У всіх промовах відчувалася глибока скорбота про смерть великого поета, що з'єднувала в цю хвилину всі національності в ім'я великого мистецтва, «божественного дару небес поезії».

Процесія рушила далі. «При в'їзді на Миколаївський ланцюговий міст,— пише далі Чернишов,— коні сумної колісниці були випряжені, і студенти на собі повезли дорогоцінний прах. На середині моста ще виголошена була промова в честь небіжчика і прочитаний вірш одним із молодих українських поетів, Малашенком».

«Київський телеграф» зберіг нам цей вірш, надрукований у газеті ще 23 березня 1861 року. Під заголовком «На віковічну пам'ять Т. Г. Шевченка» був епіграф з дещо переінакшених слів «Заповіту»:

Як умру, то поховайте
Мене на Вкраїні!..

У вірші щирими, що йшли від серця, словами виражалася велика скорбота з приводу кончини поета, стверджувалась віра в те, що він вічно буде жити в пам'яті народній:

Умер єси, наш Кобзарю!
Та чи ж слава гине...
Докіль світу — твої очі
Світять в Україну!

«Якась райська тиша царювала в повітрі, перериваючись зрідка щебетанням і тьохканням солов'їв у прибережних дніпровських кущах та хлюпанням води, що вдарялась у кам'яні опори моста,— відзначає Чернишов.— Коли сумна колісниця з'явилася на шосе, з Царського саду й інших київських гір, що здіймалися уздовж дороги, дивилося багато киян, прощаючись з поетом».

А між тим, ще до кінця не було вирішено, де ж саме буде поховано поета. Варфоломій Шевченко ще до прибуття праху Кобзаря у Київ мав намір поховати його на Щекавицькому цвинтарі, де навіть приготували могилу. Проте між учасників похорону щодо місця поховання Шевченка виникли незгоди. Одні пропонували поховати поета на Аскольдовій могилі, інші — у Видубицькому монастирі. Але найрішучішу підтримку отримала думка навічно упокоїти священний прах Кобзаря в Каневі на Чернечій горі, на тому місці, де Тарас Григорович хотів збудувати хату і поселитися назавжди. Палким прихильником цього рішення був Честахівський. Він стверджував, що така воля покійного, висловлена ним ще в «Заповіті».

Насувався вечір, і треба було знайти тимчасове пристановище прахові поета. Вирішили на ніч поставити домовину в ближній по дорозі церкві Різдва Христового на Подолі. Але священик Йосиф Жолтоножський без відома властей не міг дозволити встановлення домовини в його церкві, і Варфоломій Шевченко пішов по такий дозвіл до благочинного подільських церков П. Г. Лебединцева. Однак виявилось, що навіть благочинний не має права на такий дозвіл, і він разом із Варфоломієм Шевченком поїхав у Києво-Печерську лавру просити про це митрополита Арсенія. Той, одначе, теж не наважився вирішити це питання самостійно і, сказавши, що проти встановлення домовини в церкві на Подолі не заперечує, відіслав прохачів за остаточним рішенням до генерал-губернатора Васильчикова. Князь проти внесення небіжчика Шевченка в церкву не заперечував. «Що ж, хай внесуть у церкву»,— сказав генерал-губернатор, котрий рік тому не згоджувався у свій час пускати в Київ Шевченка живого.

Поки не прийшов дозвіл, домовина поета стояла на Подільській набережній біля Баштових воріт.

Повернувшись від генерал-губернатора, Лебединцев прибув у церкву, разом із священиком Жолтоножським зустрів похоронні дороги і відслужив над прахом поета літію. Студент Бернатович повідомляє, що тут прочитав молитву «монах з Братського монастиря, який знав колись Тараса і розумів його за-

слуги для української словесності». Очевидно, це був уже згадуваний нами отець Стефан, який дружив з поетом у Києві в 40-і роки.

Потім Лазаревський і Честахівський, котрі супроводжували домовину поета, а також родичі і представники київської інтелігенції радились, де поховати поета — у Києві чи в Каневі. Честахівський і тут особливо наполягав на Каневі, і з ним після тривалих розмов і суперечок, зрештою, погодились.

7 травня, перед тим, як відслужити обідню, домовину поета винесли з церкви, поставили на похоронні дроги. Їх щільно обступили родичі, всі, хто прийшов прощатися з поетом. Фотограф Віктор Воюцький зробив знімок, що навічно зберіг увиту вінками домовину і в глибокому сумі довкола неї рідних і близьких поета.

Потім було відслужено панахиду. «Під час панахиди,— повідомляє М. К. Чалий,— поміж народом протиснулась у глибокому траурі дама, поклала на домовину поета терновий вінок і відійшла: красномовніше усяких слів виразила вона те, що відчував кожен із нас, проводжаючи поета-страдника в могилу». Це зробило велике враження на публіку, і поліція поспішила забрати вінок.

Взагалі поліція і жандарми не залишили сумну церемонію похоронів без своєї уваги. Домовину «для належного порядку» супроводжували «чини» поліції. Попереду похоронної процесії їхали на конях два жандарми.

Домовину поета поставили на мари і несли берегом Дніпра на руках до самісінького порому. Здавалося, весь Київ проводжає Кобзаря в останню путь. На Олександрівській вулиці, на шосе, на горах Андріївській і Михайлівській (Володимирській), на горі біля Царського саду стояли люди, з обожнюванням вдивляючись в домовину, вкриту червоною китайкою і вінками. Процесія часом зупинялася, і тоді народ слухав схвильовані, проникливі слова ораторів. Тут виступали О. Стоянов, В. Антонович, М. Драгоманов та інші. І вже неподалік від пароплава «Кременчук», що на ньому відправлявся в Канів прах поета, зі зворушливою промовою виступив М. К. Чалий. «Думи і почуття, що хвилюють душу кожного з нас у цю хвилину,— сказав він,— не потребують багато слів для висловлення їх...

Скорбота наша занадто велика для того, щоб передати її словами, і надто глибока, щоб поглиблювати її нашими сумними закликами. Що б не говорили ми про нашу втрату, ми не скажемо нічого такого, про що стократ виразніше і красномовніше не промовляло б нам безсмертне ім'я Тараса Шевченка.

Слава цього імені не вмре серед нащадків. Довго, довго житиме воно в народі і зникне хіба тільки з останнім звуком малоруської пісні, а народна пісня не вмирає. Не вмруть із нею і твори нашого народного поета!»

Наступного ранку 8 травня 1861 року пароплав відчалив від Київської набережної і поплив з прахом поета в Канів. Там Тарас був переданий рідній землі, яка його споролила і була ним прославлена на вічні часи.

«Шевченківський Київ» завершує п'ятикнижжя автора про Тараса Шевченка. Почалося воно «Шевченківським Петербургом», виданим у Ленінграді чверть століття тому. Петербург і Київ — два славних міста нашої Батьківщини, з якими навічно й міцно пов'язані труди і дні великого Кобзаря України.

Цій праці передують такі книги, видані в Києві:

Кошовий І. Т. Т. Г. Шевченко в Києві, 1941.

Білецький Платон. Шевченко в Києві, 1962.

Уварова В. М. Т. Г. Шевченко і Київ, 1962.

Жмир В. Ф. Шевченко в Києві, 1984.

Сергієнко Г. Я. Шевченко і Київ, 1987.

До цих праць прилучаються опубліковані там же дослідження:

Рудько М. П. Тарас Шевченко і Київський університет, 1959.

Попов П. М. Шевченко і Київський університет, 1964.

Сергієнко Г. Я. і Сергієнко С. С. Київський університет і Т. Г. Шевченко, 1984.

Відомості про життя і діяльність Шевченка в Києві містять також роботи письменників і вчених дореволюційного періоду — М. К. Чалого, О. Я. Кониського, М. І. Петрова, М. І. Стороженка, В. І. Семевського, Ф. Г. Лебединцева

(Ф. Лободи) та інших. Про це ж говориться у книгах і статтях радянських дослідників О. К. Дорошкевича, Д. І. Багалія, М. С. Возняка, М. М. Новицького, Є. П. Кирилюка, Є. С Шабліовського, Ю. О. Івакіна, В. Є. Шубравського, Л. М. Новиченка, О. І. Бортникова, В. С. Бородіна, В. Л. Смілянської, К. П. Дорошенко, Г. П. Паламарчук та інших.

Все це дало можливість авторові зосередити увагу на питаннях, що в шевченкознавстві розроблені менше, і залишити за межами книги те, що вже з достатньою повнотою висвітлено, як, наприклад, значення Києва в увічненні пам'яті поета і пропаганді його творчості.

У тому, що значив Київ для Шевченка і що Шевченко значив для Києва, ще є що досліджувати, а то й відкривати наново. Шевченко — геніальний син українського народу. А геній, як океан,— невичерпний.

Сподіваємось, що будуть ще здійснені нові дослідження про труди і дні великого Кобзаря в його улюбленім місті, яке він називав «прекрасним Києвом».

Ленінград, 1988.

Переклад з російської
Василя КОСТЕНКА, Валентини СУДАК.

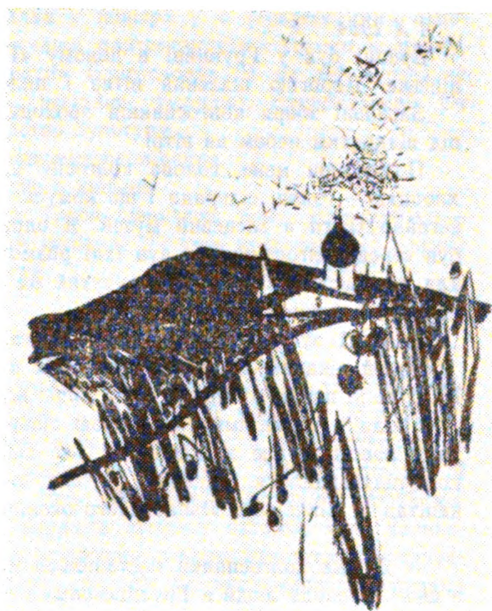

В. Толочко. Начерк. Папір, туш.

В. Толочко. Берег. Папір, туш.

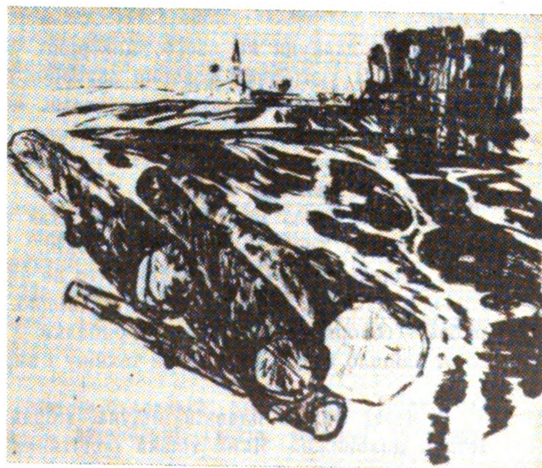

В. Толочко. Околиця села. Папір, туш.

Олександр Довженко

СТОРІНКИ ЩОДЕННИКА

4 X 1954

Вранці був у Грушівці в новому «Грушівському куті», перейменованому на Ленінське. Дорогою шалений вітер і пилюка. Холодно й незатишно. Болить голова.

Загальні збори колгоспників проходили в літньому клубі. Зелений паркан, сцена під відкритим небом на вітрі.

Помітивши мене, голова колгоспу щось шепнув секретарю партбюро, той своїм хлопцям — голові сільради і ще комусь. Ті швидко підійшли до мене і запропонували негайно їхати в місцевий музей. Я одразу все збагнув. Комусь не хотілося, щоб я був серед колгоспників і чув їхні розмови. Розмови, мабуть, були не вельми приємні для начальства. Так я був усунутий од спілкування з народом. До тягаря фізичного додався духовний тягар.

У музеї зустрівся з двома педагогами і директором десятирічки.

Музей цікавий. Це фауна колишніх плавнів. Фауна дивовижна. Більше її не буде. Не буде ні птиць, ні звірят. Буде лише водяна енергія розпланована.

Бесіда з учителями та головою сільради була дуже цікавою. Хоч вона нічого не дала нового, і все ж цікава. Я все передбачив заздалегідь, і моє припущення цілком підтвердилося. Загалом із села вийшло декілька генералів, полковників, один капітан із Північного Льодовитого океану...

— Як же колгоспники поставилися до ідеї моря, переселення? Як і що говорили з цього приводу люди в Грушівському куті? Як будували нове село?

— Проклинали усі, кого переселяли, і всі, хто цей захід здійснював! — не витримав голова сільради і бабахнув правду.— Якщо вже по правді казати — усі проклинали!

Учителі глянули на нього здивовано. Він і сам оторопів і одразу замовк. Потім він разом з учителями говорив звичайні банальні речі, закриваючи цю оптимістичну драму тупими й порожніми жартиками, копіюючи «дядьківський» тон. Проте правда на мить все-таки вирвалась і освітила блискавкою велику історичну необхідність, котрій підкорене тут все життя і котра складає найголовніший і найвищий смисл цього життя, найвищу правду.

Так купу гною розгрібаючи... Ні, так серед тонн руди й шлаку добувається міліграм радію. Так я добув його сьогодні.

У швидке зникнення плавнів ніхто не вірив.

— Балакай... Тут, вже як на те пішло, то й за п'ятнадцять років ніхто їх не вирубає,— говорили старі чоловіки-рибалки.

А вийшло так, що привезли техніку і вирубали за одне літо.

В музеї фауни плавнів. Фауна, зібрана учителями-любителями та юннатами, воістину дивовижна. Яких тільки болотяних і лісових птиць, якої водоплавної дичини

Закінчення. Початок див., у №№ 4—8.

тут не водилося! І навіть кози та єнотовидні собаки й лисиці. Багаті були плавні, поетичні і несказанно прекрасні.

І от вони щезли назавжди. І жодна художня наволоч не замалювала їх на пам'ять нащадкам, боячись, мабуть, звинувачень в націоналізмі, або біологізмі, чи пантеїзмі, чи ще якомусь критиничному «ізмі». Животворяще Каховське море нічого вже не скаже нашим нащадкам про свою передісторію, ніби й зовсім її не було, ніби народилось-виникло воно в бозна-яку еру, а не на початку будівництва комуністичного суспільства.

Увесь знаменитий Запорозький Луг, чаруючі історичні запорозькі ріки, заводі й села, де люди народжувались, кохали і вмирали,— нічого не залишиться в пам'яті. Комусь так треба.

Вітер і пилюка. Шумлять акації під вікном випадкової моєї хати. І я замислився. Невесело мені.

Що я можу видобути з деталей дня? Безперечно, потрясаючу «блискавку» голови сільради. У будь-якій формі, але вона повинна бути в картині, повинна десь блиснути трагічним світлом, глибоко захованим людським світлом. І тоді все стане незмірно людянішим, прекраснішим, дорожчим...

Хами.

Голова риболовецького колгоспу Ш. висадив у повітря у с. Покровському запорозьку церкву. Усе це він зробив при невтручанні партсекретаря і голови колгоспу, який «церкву не будував і не буде її руйнувати». Благословив Ш. на цей мерзенний злочин секретар Нікопольського райкому Б., негідник, очевидно, першокласний. От тобі й пам'ятник старовини, от тобі і Міністерство культури.

На цю жахливу тему можна написати дивовижне оповідання.

Інтелігенція села Покровського показує дулю в кишені.

Учителі од громадської роботи усунулися. Треба дізнатися, чому. Керівництво — голова колгоспу і секретар партгрупи — люди нецікаві. Голова колгоспу (...) (нрзб) загрібає гроші, з народом жорстокий і холодний.

5 X 1954 Село Покровське.

Серед зруйнованих залишених хат одна чомусь справляє особливо трагічне враження. У неї ще не зовсім стара покрівля. Стіни її міцні. Вона могла б ще простояти добрих дві сотні років. Вона земляна вся, ніби сама виросла, мов печериця, із землі і ніхто ніби її не будував. І двір ще майже не торканий. Стіни її ще білі й чисті. Але з неї вже виламали ломом вікна і двері. На місці вікон зяють чорні, неправильної форми отвори, і вона чимось з першого погляду нагадує мені давньогрецьку трагічну маску з Есхіла. Від неї віє похмурим жахом невблаганної приреченості. Це засуджена на загибель жінка. Навіть більше. Це засуджена на щезання Ера селянського буття.

У цьому дурнуватому селі знищили чудову камінну церкву, збудовану свого часу запорожцями. Церква була на честь Покрови богородиці. Звідси і назва села — Покровське. Йолопи церкву зруйнували. Залишилось ім'я. До імені йолопи ще не добралися.

6 X 1954

Грушівський кут. Увесь майже перенесений. Немає вже багатющого старовинного села. Де-не-де залишилися тимчасово недорозібрані хати, контора і т. ін. і недовирубані фруктові дерева. Враження незабутнє, страшне, хвилююче. Це так само хвилює, як і будівництво Каховської ГЕС. Це її зворотний бік. І це також потрібне художникові, як ученому потрібні хворі люди і навіть трупи для пізнання життя загалом і для вивчення здорового організму.

У далечині серед руїн та розрухи одна хатинка старенька, але ще ціла. Поряд бабуся порається біля літньої пічки. Собака на ланцюгові. Груші, черешні. Починаю балачку. Звуть її Антоніна Крамар.

— Тут я і родилась отсе років 70 чи не п'ять тому.

Антоніна маленька. Лице добре, лагідне, із слідами колишньої великої, судячи з усіх її рис, краси.

— Ще батько мого покійного чоловіка говорив, давно це було, що будував цю хату його дід-запорожець.

Я підходжу до хати. Покрівлі вже нема. Хата у мій зріст, уся увійшла в землю. Вікна крихітні. Великі товсті причілки видаються далеко вперед — ознаки старовинної архітектури. Їй років 250.

— Отсе ж бо дерево яке, бачите. Старе, а не врубаєш. Вона вже в землю увійшла по коліна, і стріха на ній горіла аж два чи три рази. А сама, бачте, яка міцна!

Я заходжу в міцну запорозьку хату. Ступати треба вниз. Всередині хата така, що, коли б перенести її в столицю в музей і показати людям, ніхто в світі не повірив би, що в ній прожила Антоніна свої 75 років, що й досі живе з дочкою і онуком, вісімнадцятилітнім хлопцем, що ходить до школи.

Вона поділена якось на дві половинки. Всередині дверей нема, а лише дверний отвір низенький. Усе в ній ветхе, низьке, древнє. Фактично, вона поранена. Всередині я уперся головою у сволок. Стеля не рівна, а трохи горбиком, як робиться се у землянках. Як жаль, що ніхто її не зафотографував.

— Вже ми переїхали на гору. Там у нас уже нова хата. Очам своїм не вірю, що у нас уже хата нова.

Старенька Крамариха радіє, і я радію разом з нею серед старовини, що вже щезає на моїх очах.

Насправді ніхто в Покровському не оголошував людям на згальних зборах про те, що треба переносити половину села. Жодної загальної роз'яснювальної роботи не проводилося. Просто заходили у двори, обміряли, записували і кожному індивідуально повідомляли про затоплення і про необхідність переселятися на гору. Більше того, усім, хто не встиг переселитися у визначений строк, заявляють: — Якщо до такого-то числа не переїдеш, попереджаємо — будемо ламати будинок бульдозером незалежно від того, живеш ти в ньому чи ні.

Це може служити темою епізоду. Як не умовляли Н. діти, сусіди, як не переконували — нічого не допомогло.

Пізно увечері, йдучи зруйнованою і залишеною вже людьми вулицею, я зустрів хлопця. Він був з велосипедом. Дуже сумний, заклопотаний чоловік. Він член риболовецької артілі. Йому дах не збудували, він боїться зими, у нього дружина й маленькі діти, і він дуже пригнічений і стурбований. Він невдоволений. І в його голосі страждання. Від нього я почув, що минулого року із старого Грушівського кута людей виганяли силоміць.

— Що це таке? Це вже виходить війна? — у голосі рибалки страждання.— Дехто собі, вибачте, вже й нужник шифером покрив, а мої діти без покрівлі.

Помітив я ще одне в колгоспах: ніде не зустрів жодного веселого обличчя. Усі невеселі, стурбовані. І багато облич печальних. Важко живеться народу. Немає пісень. Ніде не співають. Є горілка. Як страшенно дорого обійшлася народу нашому війна.

6 X 1954

Зробити фільм про нинішнє село неймовірно важко, якщо всерйоз говорити про правду життя, а не брехати на догоду чиновникам, які бояться усього вищестоящого. Одна лише зовнішність людей спонукає до найгірших роздумів. Це якщо говорити про одяг і житло. І самий вигляд людей не дуже тішить. Обличчя розумні, бо люди справді розумні, але такий суцільний заклопотаний, затиснутий будень. Як нелегко дається народу трудовий героїзм! Як далеко до комунізму. Як ще нудно і важко в наших селах. Це все ж щось на зразок майже колимального.

Порожньо в хатах. Ніхто нічого не має. І життя нікому нічого, крім праці і шматка хліба, не обіцяє. Коли подумаю я про Москву, про Київ — про письменників, інженерів людських душ (яка іронія!), про критиків, художників та інших «діячів», квітучих, вгодованих, про їхні квартири-музеї і згадаю їхні наскрізь брехливі, безсоромні розмови про народ, про село, і згадаю себе — усіх нас, що ухопилися за ря-

тівничо-мерзенне і вульгарне «кожному за потребою» і «ми проти зрівнялівки...». Так, найбільших успіхів ми добилися на фронті боротьби із зрівнялівкою. Мабуть, як ніде. Тут нас заїла лососина. І жоден письменник, жоден діяч культури, жоден учитель життя, жоден політик, окрім Леніна, не відважився подати народу приклад власним життям. Не вистачило у нас на це мишачої натури. Обуржуазились, оміщанились усі. Усі жирненькі стали, мов відгодовані свині. Чомусь вірю, що цього немає у китайців. Мені здається, що там душі людяніші і чистіші і більше смаку.

с. Покровське

8 X 1954

Останній спогад про церкву. Мені шістдесят років. З п'ятнадцяти літ я не вірю в бога і відтоді не був у церкві. Але в с. Покровському я пошкодував, що бога нема. Мені страшенно захотілося, щоб він з'явився хоча б на п'ять хвилин і, побачивши зруйнований негідниками пам'ятник давньої архітектури, споруджений на честь його божої матері, покарав лютою смертю темних і підлих іуд, що скоїли цю мерзенну справу. Прощай, Покровське. Віри в неіснуючого бога в тебе не зменшилося. Зменшилося краси.

15 X 1954

Космополіти із «Запоріжспецлісзагу»

Ця організація, очолювана пройдисвітами, походження яких цілком зрозуміле з їхніх дій, закінчила свою роботу в чаші Каховського моря. Так щоб не ліквідовуватися, що вона вигадала? Вона придумала свій великий план «перетворення природи». Вона перекинула свої механізми у заплаву майбутнього Кременчуцького водосховища, де ще тільки-но розпочинаються розвідувальні роботи, і вже почала «діяти». Ще немає затвердженої території водосховища, а безбатченки і пройдисвіти уже вирубали понад 10 000 кубометрів кращого соснового лісу за майбутньою дамбою. Тобто на чудовій території, яка не буде затоплена, а, навпаки, повинна б прикрасити береги нового Кременчуцького моря. Перестріляти цих негідників — мало.

Водосховище Кременчуцьке потребує перенесення 45 000 дворів. Три райони цілком підуть під воду з розкішними садами. Місто Новогеоргіївка усе йде під воду.

15 X 1954

Був я щасливий цілий місяць. Ну тільки трудно мені. Великі громади думок не дають мені спокою ні вдень, ні вночі, і тиснення кров'яне знесилює мене і примушує часом задумуватись — чи довго я творитиму, чи вже прийшов мій час складати зброю.

Я мислив образами, тому що я художник. Се була творчість радісна, легка і, здавалось, бездонна. У мене була крилата душа, і розум, і серце. Все якось гармонійно сполучалось у мені, і творчість моя радувала людей. І сам я радував людей своїм видом і вдачею.

Ішли літа. І все частіше й частіше почало здаватися мені, що я вже не той. Думання образами стало покидати мене. Із крил моїх немовби вирвало вітрами пір'я. Я став мислить ідеями, завданнями, тематичними планами, тому що мені вже точно документально відомо, на який рік в моїх почуттях створення мого Євгенія Онєгіна, мого Тараса Бульбу, Короля Ліра мого заплановано.

Множество маленьких сірих людей поступово і методично послідовно переконували мене, що я — «ошибающийся». І що головне, на що я здатний,— се різні «наказуемие» помилки. З великим трудом я піддавсь їх обробці. Вони возненавиділи мене, бо більшість із них була не руська й не вкраїнська. Їх влада мусила ненавидіти мою владу художню. І, очевидно, в кінці кінців я здався, бо я думаю тепер теж ідеями. У мене їх багато. І всі вони прекрасні й високі, і живуть вони в мені, як в «Правде», як в «Известиях». Тільки образи покинули мене. Одвернулися од мене мої улюблені, рідні, дорогі. І я ходжу з важкою від дум головою, і часом страх мене поймає і скорботи охоплюють душу — ангели покидають мене, а ворогів кругом аж темно.

21 X 1954

Такого чарівного дня, як у нас в Каховці сьогодні, я, здається, ще не пам'ятаю. Такої теплої ласки, тиші, такого чистого теплого нічного неба і таких чарівних фарб на (нрзб), осокорах, абрикосах. Все в золоті, а Дніпро, що був два тижні темно-синім, сьогодні став срібним.

Я бачу сокорини з вікна, і воду Дніпрову, і Козацький острів, і село Козацьке, і скіфські могили десь на чистім обрії, небо. Вечоріє. Ми тільки що повернулися з Дніпра. Плавали на катері Юля, я, інженер І. і інженер О. М. з Дніпродзержинська. Він родом з Києва, чарівний, приємний, легкий старий чоловік. Ми поспівали з ним трохи. Повіяло старовиною милою і теплою. Завтра рано виїздить до Москви моя любимиця Юля, і я зостаюсь один. Місяць, що ми тут з нею прожили, був щасливий. У нас було багато хорошого, багато гарних і чистих думок. Люде хороші й порядні оточували нас... І зробив я чимало. І весь наповнився радістю, вся душа радіє. Люблю народ.

23 X 1954 Вечір

Вечеряв з А., Д., Щ. і другим секретарем обкому. Другий секретар трохи балакун і спритник. Але дуже гарні і приємні А. і Д. Я ще раз згадав усе і зрозумів остаточно, що чарівність Нової Каховки — це справа А. і Д. Це вони ризикнули, не підкорились комусь і зробили собі пам'ятник і радість народу. Нова Каховка — щасливе місто. У ньому все нове, усе виросло на чистому плодючому піскові-винограднику, біля великої і чистої ріки і зроблено з любов'ю чистими руками степової молоді. Усі люблять це місто. Як це радісно.

25 X 1954

Сьогодні знову ледве рухаюсь. Замучила гіпертонія так, що робиться страшно. Ще вельми хвилювавсь два дні, чи доїхала Юля в добрім здраві до Москви, бо немає щось телеграми. Півтори тисячі кілометрів. Один. Підозра стала мучить, чи не трапилось лихо в дорозі. Слава богу, все гаразд. Дзвонив від Андріанова додому — все гаразд. На душі стало легше, а голова і груди болять, болять. Що мені робити? Страшно признаватись самому собі: зі мною повторюється те, що було в позаминулому році. Я занедужав надовго. Тільки здоров'я стало менше, а тиснення більше.

Сьогодні приїздить якесь велике начальство,— каже мені Паша.— Натираєм підлогу, і всі вже забігали. Щось, видно, велике приїде.

Узнав. Приїздить з Москви Н., начальник Главку.

28 X 1954

Завтра точно вже їду, вже покидаю свою улюблену Нову Каховку. Їду спочатку до Києва, куди мене викликали на засідання у П. С. Непорожнього в зв'язку з моєю доповідною запискою. Про це повідомив мене вчений секретар академії архітектури С.

За дорученням Заболотного, який сам не міг подзвонити, бо «його викликали на засідання». Ну так, то й так, хай засідає о 9.30 ранку. Поїду. Побачу Академію архітектури і як він мене прийме. Я ж їду в чужу парафію. Та в яку? В українську, київську. Отже, прощай, Каховко, прощай, Дніпре мені любий, прощайте, сокорини. Дай бог зустрітися з вами ще раз. Спасибі. Багато радості дали ви мені. І люде прекрасні, яких я так глибоко люблю. Майстри, будівники, до побачення.

29 X 1954 Літак

Лечу в самольоті Херсон — Миколаїв — Київ. Миколаїв уже пролетіли, і я зараз прямую просто на Київ. На жаль, самольот мені попався твердий, поштовий, і в мене на сей раз нема повного комфорту. Але я лечу. Щасливий, що мені ще раз довелося пролітати над рідною своєю землею. Зараз п'ята година. Вже вечоріє. І хоч усе тремтить, гуде і реве в моєму «поштареві», летимо ми добре, рівно, плавно. На початку я хвилювавсь і навіть не дуже добре себе почував, а зараз заспокоївсь. Позатикав ватою вуха і сиджу собі бочком, поглядаючи у вікно. Підо мною рівні безмежні ла-

ни Правобережжя. Тут я ще не літав. Погода гарна, ясна, видимість далека. Низьких хмар не видно, дасть бог, так і до Києва долетимо.

Нас в самольоті тільки трое. Якийсь співробітник обкому, молода жінка з ним і я. Проводжав мене до самольота Єлістратов П. С. Він, власне, з Татаренком і порадили мені летіти, замість поїзда. Прекрасна, рідна Вітчизна моя.

Єлістратов людина хороша. Це сердечний руський, освічений, культурний комуніст, людяний, чулий син народу. Він шанує дуже Андріанова, і се мені в ньому подобається, я сам глибоко шаную Андріанова.

Далеко десь внизу село одне і друге. Якраз пролітаєм над ним. Як дивно все. І як все незвичайно. Зелено, багато нових ставків. Озимина, треба думати, хороша.

Те, що ми бачимо і як ми бачимо нині світ, звичайно, і не снилося митцям минулих епох. Це зовсім інші люде, і мистецтво наше мусить бути іншим. І як цього не розуміють наші художники? Як можуть вони нині паразитувати на старій естетиці?

Яка цікава земля зверху: доріжки, стежечки, хатки рядочками, села і міста. Як благородно відчувається життя.

Земля зелена. З других планет вона мусить здаватись зеленою.

До Києва летіти ще 50 хвилин. Так сказав мені спокійно дужий пілот. Вечоріє. Вже сонце на заході. Я не почуваю втоми, і біль у серці невеликий. Все значно краще, ніж я думав на початку. Тільки робиться трохи холоднувато. Висота у нас, очевидно, кілометрова.

4 XI 1954

На з'їзді письменників був раз. З'явивсь я, звичайно, непрошеним гостем. І тільки коли довідались, що я в Києві, прислали і навіть не прислали, а запропонували прийти до Спілки і одержати білет.

Все, що я бачив і чув «навколо» з'їзду, справило на мене гнітюче враження. Взаємна ненависть, нещирість, замкненість. Над усім возвишається велика «позлащенная посредственность» навколо Євдокимовича. Ні одної проблеми. Ні одного аналізу літературної сучасності. Все, як у ваті. Великою «історичною заслугою» Л. Р. і подією з'їзду в цілому була легенька критика творів Євдокимовича і то, кажуть, погоджена наперед з самою високою критикованою особою.

Над моєю головою вже віють ворожі вітри. Вже з'явився другий якийсь Олександр Петрович і діє: посилає двозначні телеграми Бажану з Кривого Рога, в якому я ніколи не був. Дзвонить до О. Смолич і, вислуховуючи розмову, кладе трубку і т. ін., треба думати. Як гидко. І це в Спілці письменників на початку великої доби будування комунізму.

18 XI 1954 Вагон. Конотоп

Болить аорта. Мучився всю ніч. Слава богу, спинився поїзд на 10 хвилин, і я трохи відпочину. Як багато наших поглядів і вчинків обумовлено особистими факторами. Я спостерігаю се скрізь.

Сталін наказав колись, з приводу мого, здається, «Мічуріна», заборонити на екрані показ особистого, приватного в житті великих людей. Нам, мовляв, інтересний тільки науково-громадський бік життя людини. Чому се так? А тому, що в особистому, приватному житті у нього, без всякого сумніву, багато чогось жорстокого, гидкого і дурного. Все, що так чи інакше попадало в орбіту його особистого життя, було пригнобленим, тяжким і нещасливим.

Тому і в самому факті появи, і кар'єри, і всіх злочинств Берії, його найближчого вихованця і угодника, є щось невипадкове, щось закономірне.

Дуже влучно назвали поляки наші фільми: «Проше встать».

29 XI 1954

Трудно жити й творити без щастя. Я стомлений, знесилений душевно вкрай. Іду на сценарну студію обговорювати нікчемний «сценарій...». Пропав день, бо треба заробляти на хліб. Десь готуються влаштувати вшанування мене з нагоди шістде-

сятиріччя. А я стурбований одним: як би заробити на прожиття, як би не звалитися в ліжко без копійки в кишені.

5 XII 1954

Гнітючий настрій цілий день такий, що вечором два рази плакав. Серце болить нещадно. І плач мій був, очевидно, сердечний, і нудьга, і туга. Сьогодні прочитав листа маршала Василевського Монтгомері.

Яка страшна доба. Монтгомері і Черчілль — гнусні нелюди, будь вони прокляті.

Ми мусимо готуватися знов до війни — се не підлягає вже ніякому сумніву. Страшним вийде людство з наступної війни. Але ми переможемо англосаксів. Мусим перемогти, бо ми праві, а не вони.

30 XII 1954

— Запам'ятайте, Юлія Іполитівна,— сказав у 1935 році моїй дружині керівник кінематографії Ш.,— поки я живий, ніхто з рук вашого сірого вовка (сиріч мене) у кінематографію не увійде.

Ці слова старого авантюриста і космополіта я згадав сьогодні, коли мені повідомили, що учора на «Мосфільмі» після переробок, перелицьовок, одне слово, після псування був заборонений сценарій Вальсюнене, над яким я працював рік. Сценарій був хороший, кращий багатьох сценаріїв «Мосфільму».

Сценарій Андреєва «Широка течія» також завалять: я теж допомагав Андреєву.

22 V 1955

Зустрівся в будинку управління з інженером Тимофієм Трохимовичем, дуже симпатичним і приємним чоловіком, який оповідав мені багато виключно цікавих речей.

Як я чомусь і відчував, є тут у Каховці щось не зовсім ясне, щось таке, що не дає спокою деяким інженерам. Глухі чутки довго вже йшли про береги, про те, що десь під землею «є другий Дніпро», що в деяких степових колодязях знаходять Дніпрову рибу, що часом по весні чи влітку з колодязя «йде протяг», щось ніби дме з глибини і т. ін. Говорилося також у народі, що колодязні води дуже точно реагують на рівень води у Дніпрі...

Одне слово, найвірніший варіант створу греблі був не тут, де вона побудована, а в Горностаєвці. Про се говорили спеціалісти, писали доповідні записки і т. ін. Тоді чому ж спинився уряд саме на каховському варіанті? Які мотиви керували розумом вищестоящих? Насамперед не науково-технічні, а, як се не дивно, «ідеологічні». Треба, щоб гребля звалася Каховською неодмінно, бо тут колись розбито ворога. І хоч вона виявилася все ж таки не Каховською, а Козацькою (проти села Козацького за 10 кілометрів від Каховки), назвали її Каховською, так, як колись Никифора Ізотова перейменували на Микиту Ізотова. Будь Каховка в Горностаєвці, побудували б греблю в Горностаєвці, і се був би єдиний і найкращий варіант, рішення великої проблеми. Що тепер буде, побачимо. Може бути багато прикрих несподіванок.

Може вода піти попід степами. Може заповнити поди. Підняти може знизу сіль і засолити степи. Може водоймище довго не наповнюватись від такої великої втечі води. Може, доведеться робити ще дорогі й трудні бетонні бар'єри в степах на велику глибину — ніхто майже нічого не знає. Негаразд і з самотечним каналом. І слава богу, що відмовились від нього, бо се могла бути нова панама з демонстрацією жахливого неуцтва. Канал самотечний, що почав тут ритися крокуючими екскаваторами, теж вимагає перегляду. Робити його треба не екскаваторами, а земснарядами, щоб не було кучугур, щоб вздовж каналу могли вирости селища із садами та лісами.

Минуло п'ять років великої праці народу, великих надій на поліпшення світу. Стоїть гребля, нове місто, перенесені села, ліс порубано. Підготовлено величезне дно водоймища-моря. Дай боже, щоб не даром. Щоб створилося море і сталося так, як мріяли трудящі люде.

24 V 1955

Вчора ввечері пускали воду в котлован шлюзу. Був дощ, вітер, холод. Грязюка непролазна. Знімати було незручно і нецікаво. Не було «масштабу», до якого так звикли кінооператори.

Народу зібралося чимало. І, звичайно, майже все керівництво. Був присутній і міністр Л. Зовнішній вигляд наших будівельників, сказати б, не дуже мальовничий. Помітні сліди матеріальних нестатків. Деякі просто худі, видно, що в цьому році було тут в їдальнях сутужно.

Журналіст С. оповідав, як радів з дощу голова Херсонського облвиконкому Б. Для нього се було свято. Він бачив у краплях дощу, в калюжах і грязюці майбутній врожай. Телефонував скрізь по області, питав, чи стоять калюжі.

Сьогодні чистий, вмитий ранок.

5 VI 1955

Кажуть, ніби всі собаки подібні до своїх хазяїв. Таким чином, Тарзан чимось подібний до мене: поганий сторож, компанійський, не любить гавкати на людей, лише одгавкується, і ненавидить мотоциклістів усіх до одного за те, очевидно, що вони хоч і гучно торохтять, та не везуть нічого.

3 VII 1955

Може статися так, що «Поема про море» виявиться єдиним на цілий «Мосфільм» фільмом про хороше в сучасних радянських наших людях. Трудно мені буде. Починаючи від Ваньки-Каїна, майже всі проти мене.

Перевитрати заплановані. Якийсь злочинець з Міністерства, С. чи К., заздалегідь створив мені фінансову катастрофу. А міністр? Полупровідник... Погодився і санкціонував.

27 VII 1955 Запоріжжя

Волею судеб я знову в Запоріжжі. Зробив від Кременчука щось кілометрів 350 по дуже важкій дорозі. Невесела постала перед моїми очима Україна. Міста бідні, убогі. Чигирин, Новогеоргіївка, Кременчук, Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ — пилюка, вибої, дороги погані, люди сірі, заклопотані, виснажені. Вже справді дорого платить мій сучасник за привілей великої доби. І скрізь на всьому великий несмак. Що бачив красиве? Кілька хат. На кількох простих селянських хатах позначено більше тонкості художнього смаку, ніж на цілому Хрещатику.

Прекрасне нове Запоріжжя. Є в нім не тільки вже щось рідне, нове, наше, але прекрасне нове. Є вже нова естетика в плануванні, архітектурі й умінні користуватися зеленню. Велична гребля Дніпрогесу. А які тополі виросли над тими шлюзовими камерами, де я лазив колись у 31-му році, знімаючи «Івана»! Се все зробилося і виросло, просто думати не можу без хвилювання,— все за моїх часів. Багато я прожив уже, багато...

28 VII 1955

Ранок. Прокинувся о 7 годині. Приснився дивний сон, два рази: неначе Ленін мене обнімав і цілував. Цілував мене в лоб, в очі і говорив якісь хороші слова. І я, повний подяки і високого хвилювання, зворушений до краю, цілував його щоки і очі і дякував дорогій безцінній людині. Так і прокинувся. Потім сон повторився. Очевидно, буде мені трудно...

28 VII 1956 Каховка. 20 година

...Старенька жінка йде до моря. Хвиля берег підмиває. Шумить.

— Ну, як ви тут? — Я хочу спитати її про море.

— Отак, як бачите. Шумить-реве день у день... Ой, ой, ой!.. Коли б сказав мені хто п'ять літ тому, що згинуть плавні отако, би очі видряпала, не повірила. А тепер ось...— Жінка глянула сумно на хвилі і пішла собі геть.

Хата, руїна, ще хата, підмита хвилею, вже репнула стіна. Кажуть, треба, доведеться ще перенести дворів півтораста. Невеселі люде.

— А як же воно починалося? — спитав я парторга М.

— Почалося в листопаді того року: вода стала підніматись. Вода стала підніматись, стали гади з плавнів утікати — гадюки, вужі, полози, жаби, пацюки тисячами, батальйонами, страшно було глянуть. А тут на березі вже крига, так на кризі багато замерзало, а багато поховалось на дворах...

Я уявив собі картину зникнення плавнів. І чомусь показалась вона мені невеселою, драматичною.

31 VII 1956

...Згадую С. Н. та його дружину і слова «Нове наше море — нове наше горе». Так народ говоре про море.

Треба написати в Раду Міністрів доповідну записку про села й міста вздовж берегів водосховища.

Якщо не продумати усе одразу в повному масштабі, може стати некрасивим усе Подніпров'я. На цій проблемі треба б зосередити увагу всієї громадськості України.

Другий день почуваю себе погано. Мабуть, піднявся тиск. Але що робить? Треба летіти.

З розмови із Андріановим і власних спостережень над морем, над селами виніс враження, що сценарій в основному й головному написав я правильний...

6 XI 1956

Вечором дивився по телевізору урочисті святкові збори, на сей раз у великому приміщенні Лужниківського комбінату. В залі було чотирнадцять тисяч. Обличчя розумні, замислені, сумні. В президії немолоді знайомі люде, діячі державні. Жодного молодого обличчя. Всі стомлені, стурбовані, збентежені. Доповідь зачитував товариш Суслов. Були оплески, але не було ентузіазму, як колись. Тривожно якось у величному залі. Тінь водневої бомби нависла над світом, пахне кров'ю на Заході й Півдні. О, Ізраїль... Єгипет...

7 XI 1956

...Я пригадав ще одне оповідання, значно коротше, але ще жахливіше: оповідання про два написи на стіні на станції, написані рукою однієї дівчини. Перший — коли її везли фашисти в рабство до Німеччини під час великої світової війни, а другий — коли везли її з фашистської Німеччини на вічне заслання в Сибір за те, що вона була в німецькій неволі. В обох написах вона прощалася з людьми і з батьківщиною, ідучи на безнадійну загибель. Невже проходять безслідно такі речі?.. Не проходять, ні. Вже не пройшли, і я се бачу, тому так тяжко живеться мені...

Починається приступ стенокардії.

7 XI 1956

З такими болями в грудях жити довго, очевидно, не можна. Треба як слід усвідомити й зробити все, що можна. Не робити нічого і тим продовжити свої страждання теж нема смислу: що дасть мені життя без роботи?

Одні поневіряння.

На сороковому році будівництва соціалізму. У столиці сорокамільйонної Української Радянської Соціалістичної Республіки викладання наук так же, як і в інших вузах Української Радянської Соціалістичної Республіки, проводиться руською мовою. Такого нема нігде в світі. Згадую листи Леніна по національному питанню і думаю: не говорить мені більше нічого. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу — вся абсолютна решта, себто ну нішо

вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... і жаль, і сором...

...«Нічого мені ділитися з Пир'євим. Знімайте або тут, або там».

Так відмовив мені товстошкірий мерзотник директор Київської студії, якому б не директором студії, а десь начальником тюрми чи, мо', концтабору зараз би личило урядувати.

І я побачив, що ніякого ідейного плану в сієї потвори з партквитком немає, що се куркуль і кат, з дружиною засіли в маєтку, іменуємому Київською студією. Який занепад! Яка дегенерація! Якщо таке можна вчиняти безкарно, про що може йти мова?

А зараз,— Горський мені передає, директор Одеської студії,— зараз Копиця організовує в Києві проти мене кампанію. Йому треба виправдати свій хамський вчинок, не пустити мене на Київську студію і підвести під цю ганебну каїнову справу, очевидно, якісь «ідейні», а як же інакше, позиції. За його спиною, звичайно, Корнійчук і міністр культури. До Києва, очевидно, мені вже не вернутись. Тринадцять років марних сподіваюсь...

Лежу з розторганим серцем у лісі під Москвою. Землю снігом замітає.

23 XI 1956

Сьогодні остаточно переконався, що з постановкою «Поеми про море» буде біда: зрізавши з кошторису 700 тисяч, напівпровідник культури запланував мені фінансовий крах. І всі чиновники се знають, і всім абсолютно байдуже. Ми стали безпросвітними бюрократами, холодними, і бездушними, і нерозумними, і се, треба думати, одвертає од нас людей.

Читаючи недавно лекцію на режисерських курсах у стані жахливого приступу стенокардії, я ледве тримався на ногах. Мені здавалося, що я помру від болю і того, що не вимовити ніякими словами.

— Не трогайте его. Не заставляйте читать лекции,— благає в учбовій частині моя дружина.

— А вам какое дело? Что за опекунство? — грубо накинувся на Солнцеву хам В. П.

— Я буду опекать!... Если некому больше. Я знаю... Он может неожиданно упасть...

— Ну и пусть падает,— грубо перебив її В.— Все мы когда-то упадем.

Слова записані точно. Вони вимовлялись поряд з аудиторією, де я читав, ледве дихаючи.

Таким чином, я мушу не забувати ні на хвилину, що доля мого фільму і життя протягом року буде в лапах лютого звіра.

ЗАПИСИ, НЕ ПОЗНАЧЕНІ ДАТАМИ

Навчіть мене, що я мушу проявляти: твердість чи гнучкість?

Бачив уже і твердість в роботі, і гнучкість, а самої роботи не бачив.

Тільки й чути скрізь на засіданнях: проявіть твердість, проявіть гнучкість. Чому не кажуть: проявіть розум, проявіть доброту, турботу, чесність, увагу і нещадну вимогу акуратності, смаку і витонченості в роботі.

— Да, гнучкі поробилися, як в'юни, і тверді, що й не вколупнеш.

— Усі архітектурні пам'ятники по всій країні перетворено в нужники. Хто винен? Раднарком? Раднарком такий, як і ми.

— Ми винні. Мовчальники, підлабузники, непротивленці...

— Та й чому нарком мусить бути розумнішим в архітектурних справах, аніж ви?

Я зневажаю уряд України за його скотиняче ставлення до культурних пам'ятників своєї старовини.

У нього немає любові до народу. Народ має багато підстав ненавидіти всіх нас за це.

Меджибож — хтозна-що, нужник.
Лавра — винний склеп і хлібопекарня.

Спитай себе, в чому твоя пошлість, якщо ти сьогодні догодив всім смакам у своєму мистецтві.

Всяка справа має свою нудьгу.

Часта присутність применшує велич.

Моцарт не витримав і вбив Сальєрі, який одержав визнання за свій бездарний архітектурний проект. Убив зопалу, в знак гарячого протесту проти нестерпної обмеженості і т. д. Вбивство не відбулося. Це була лише думка. (Перенесення кінoприйому в театральну кінодраматургію. Зображення думки).

Художник, прийшовши на ділове побачення до архітектора, вбиває його внаслідок короткої суперечки. Після того архітектор знову входить в кімнату, і суперечка відбувається в стриманій обстановці. (Це зображення думок діючої особи).

При вході архітектора художник злякався.
— Що з вами?
— Нічого. Я думав...

23 грудня 1941 року знищена група «Щорса».
Вигнані з фабрики — співрежисер Ю. Солнцева, асистент Л. Бодик, асистент І. Ігнатович.
Тріумфує дурноголовий Л.
Мені доручено спішно писати сценарій і крутити великий фільм.
А я один.

Характерною рисою тупиць, що посідають відповідальні посади, є вміння швидко приймати радикальні рішення з будь-якого питання. Це — твердість. Звідси до гнучкості дистанція величезна. Про інші ж якості людської душі, як ось порядність, чесність, благородство, уважливість, навіть звичайна ввічливість та інші мертві якості...

Слабенький драматург:
— За цей рік я дві п'єси написав.
— Шкода, що мерці заздрити не можуть.
— Себто?
— Перевернувся б Грибоєдов у домовині.
— А що ви думаєте? За рік я більше написав, ніж він за все життя.
— Так. Дійсно, «Горе от ума», та й більш нічого.

Оповідання Миші Запорожця про те, як тітка Вірка закопала свої гроші, як шукала їх три дні, перекопуючи двір, сінці і хату. Як чоловік її подумав, що вона збожеволіла, і допитувався в неї про хворобу, як приводив він ворожку, як Вірка почала напад буйний на свого чоловіка Савку Скляра за крадіжку грошей, як Савка на колінах запевняв її у своїй непричетності до крадіжки, як вона била Савку, як Савка плигнув на стіл і, вхопивши з божниці ікону, затулявся і захищався образом, як Вірка вирвала той святий вінчальний образ із Савчиних рук і вдарила ним Савку по голові і як з розбитої ікони посипались додолу Вірчині гроші.
Савка був плотник, як Христос.

ПАРАДОКСИ

— ...щоб це було красиво.
— І тут красиво! Багато я слухаю вас... Скажіть мені, чому до всього ви підходите з естетичних позицій? Вам у першу чергу подавай красу. Це ж не державний підхід до діла. Ми так не можемо.
— Шкода. Адже ми будуємо соціалізм?
— Так.

— Може бути два соціалізми чи один?
— Ну, один.
— Так який ви хочете побудувати соціалізм — красивий чи некрасивий?
— Ну, знаєте, це софістика.
— Не грайте словами і не вихляйте. Соціалізм один, і він красивий.
— А...
— Не може бути некрасивого соціалізму. Запам'ятайте, скрізь, де я бачу ігнорування краси, смаку, я бачу фальшивку, я бачу не наближення до соціалізму, не будову його, а засмічення.
— Наприклад?
— Чому ви хочете, щоб усе було одне на одне схоже? Чому нудна однаковість вам засліпила очі?
— Це наклеп на партію.
— Можливо. В статуті цього нема. Але в практиці є.
— Наприклад?
— Чому розтикано по всій країні однаковісінькі гіпси, однаковісінькі сухі будиночки і церобкоповські потворні дарунки?
— Але нам ніколи займатися красою!
— Неправильно. Ми некрасивістю теж не займаємося. А вона лізе з наших голів, як лупа. Ми потураємо їй, і відсутність краси і смаку, себто некрасивість, лупа оця, обходиться нам в шалену суму щорічних збитків, які, на жаль, не мають собі графи у бухгалтерській книзі державних збитків. Збитки від ігнорування краси!
— Дурниці.
— Найбільша глупота розпачлива — це наявність нашої розмови на цю тему в двадцятому столітті в Європі, в передовій її частині. Це парадокс.

Про задачник Євтушевського, що його читали на колодках як збірку гумористичних оповідань.
— Я б цю книжку заборонив. Це шкідлива книжка. В ній що не задача, то й наклеп на дійсність.

Сьогодні був Г-кий (директор Київської студії).
Я: — Скажіть мені, я живий там?
Г-кий: — Ні.
Я: — Мертвий?
Г-кий: — Абсолютно.
Я: — Яка жорстока доля. Живий мрець.
Г-кий: — Страшно.
Я: — Краще, аби вони зразу тоді ж мене умертвили. Розстріляли абощо.
Г-кий: — Краще. Легше.
Я: — Легше?
Г-кий: — Так.
Я: — Вам нічого мені більше сказати?
Г-кий: — Нічого.
Я: — Що керує ними? Страх перед Старшим чи внутрішнє почуття ненависті?
Г-кий: — Внутрішнє почуття ненависті.
Я:— Моє життя й робота в Москві?
Г-кий: — Заслання.
Він пішов, аби їхати на Україну керувати студією, де ніхто нічого не вміє.
Я зостався один. Зачинилися двері за мною, і стало мені темно в очу і на душі. Потім стало боліти серце.
Боли, моє серце. Не втихай ні вдень, ні вночі.
Замуч мене. Страшно мені жити.

Ми єдина в світі країна побудованого соціалізму, в якій слово «інтелігент» звучало як зневажливе слово. У нас було заведено поняття «гнилий інтелігент». А між тим інтелігент ніколи у нас не був гнилим, навпаки, він був полум'яним, чистим, передовим. Гнилою у нас була не інтелігенція, а міщанство. Воно зосталося гнилим і нестерпно смердючим і зараз, не дивлячись на високі державні посади, що воно їх посідає. Сьогодні інтелігенція завоювала собі честь стояти на третьому місці після

робочих і селян. Знаменитий розподіл. Кажу собі: людино, пам'ятай: вища твоя мета стати на третє місце, на місце найвище, найдостойніше, найпрогресивніше. Люби се слово, хай буде воно твоїм символом, людино-інтелігент, бо не може бути радості життя сьогодні у країні, де тебе немає, де ти занедбана, третьорядна, фальшива чи підроблена, які б високі слова не написала на кам'яних скрижалях рука великих інтелігентів Маркса, Енгельса, Леніна.

Скрижалі оберігає народ, часом недобачаючи вже, що на них написано,— так засиділи їх величезні рої чиновництва надкласового.

Я абсолютно неправий, думавши, що керівники уряду України і партії винуваті в тому, що не вказали мені своєчасно на мої помилки у сценарії «Україна в огні». Письменник, коли він щось пише, повинен почувати себе вповні на висоті найвищого політичного діяча, а не учня чи прикажчика. Тому у всьому, що сталося, є, безумовно, моя глибока помилка і вина. Друга річ, що я не буржуазний націоналіст. Але читаючи і вдумуючись гостро в деякі деталі мого злощасного твору, товариш Сталін, безумовно, як політик і філософ, міг подумати про мене отаке і возненавидіти мене, забувши на потрібний час всі мої мистецькі заслуги. Війна.

Кому я принесу радість, якщо кожного дня буду голосно виспівувати «Інтернаціонал» своїм ріденьким, поганющим голосом?

«Отут я тільки зрозумів, що я людина не наша». Герасименко.

— Що таке любов?
— Розлучення.
— Що таке пристрасть?
— Аборт.
Ось так приблизно можна визначити трактування стосунків молоді в нашій літературі й кіно.

Як тяжко, і болісно, і страшно бути бездітними в житті і творчості.

В житті трапляється частенько, що дурнуваті люди опиняються в ролі наставників і повчителів.

Він був головою і тому розумівся в мистецтві краще всіх.

Розмовляючи по телефону, К. так розсердився, що зсукав навіть дулю і тикав нею у повітрі, господи, прости йому.

Промова діда Колимана на відкритті пам'ятника Леніну в Яреськах:
— Дак от, будемо говорить, примірно, скажем, при старому режимі ми, казав той, нічого, добре собі жили... Ну да казав той, і тепер якось да жить можна.
Хтось смикнув діда ззаду за штани.
— Отакеє-то. Ізвиняйте...— і дід тихесенько зійшов з трибуни. Було діду сто літ.

— Де та наша нова невмируща картина, яку хтось із нас, обливаючись потом і кров'ю, проніс через усі рогатки недосконалої цензури, через критику поверхових газетярів, через голови, словом, усіх провінційних «ревнителів радянського благополуччя» до самого батька Сталіна. Де вона?
— Нема.

Комунізм — це краса і благородство людини.

У мистецтві завжди було і буде — боротьба людських пристрастей. А коли пристрастей немає, немає мистецтва, є нудні керівники.

Американський нью-йоркський композитор живе в світі виття, стуку, скреготу, какофонії, божевільного ритму автомашин, ліфтів і т. ін. Це створює його світовідчуття. Жалюгідне явище, але це факт. Він — антипод гармонії і мелодії через те, що гармонія й мелодія в нашому розумінні і в розумінні великих класиків відсутні в

його серці. Він продукт іншого середовища, іншої сили речей. Творити по-нашому він не може так само, як і ми не можемо і не повинні створювати нічого по-їхньому.

Ми не лише автори різні, але й продукти різного середовища.

У найголовнішому художник завжди самотній.

Сьогодні я чомусь згадав про виступ Чарлі Чапліна у пресі чи в промові, зі слів Андрія Малишка. Чарлі заявив, що слов'янство поки що дало світові в кінематографі одного митця, мислителя і поета. Він назвав моє ім'я, від чого, очевидно, українська частина нашої радянської делегації діячів культури ніяково опустила очі, не знаючи, як реагувати.

Реагували вони вже дома, у себе в Києві. Тепер я пригадую рішення пленуму письменників України про винесення догани якомусь українському критику, що в своїй статті «перебільшив роль Довженка в українській кінематографії».

Так був посоромлений Чаплін і частково я.

З розповіді Марка Яковича

Сорока двох-трьох років підсудний, нахабний ділок на прізвище Сахар, за кожним разом поправляє наголос на останній склад.

— Вибачте, не Са́хар, а Саха́р. Як? Що? Мені п'ятнадцять років тюрми? Ви з глузду з'їхали. Ну, я розумію, за неетичність мені можна вліпити догану по партійній лінії, але в тюрму? Мене? Що я там буду робити? Хіба для цього виховував нас... 15 літ? Я навіть на один рік не згодний. Гаразд, я... припустимо, я брав там хабарі, я знаю, але чому ви се називаєте ні з того ні з сього пограбуванням держави? Адже я всі свої гроші тримав чесно на книжці в державній ощадкасі. Як можна так легко розкидатися словами? Пробачте, не Са́хар, а Саха́р, не громадянин Са́хар, а громадянин Саха́р.

У нього так давно не було успіху, що він постарів, зів'яв і зробивсь некрасивим.

Для красоти потрібне щастя.

Потрібна гармонія:
у фізичних насолодах,
у здійсненні бажань,
у приятливій роботі.

Багато говорите про щастя.

Щастя, щастя...

Є речі значніші, ніж щастя, глибші і, якщо хочете знати, вірогідніші.

Глупо і пошло було б ненавидіти і розвінчувати Гоголя за «Переписку з друзями», яка викликала листа Бєлінського.

«Без людських емоцій ніколи не бувало, нема і бути не може людського пошуку істини». Ленін.

Ми програли в кіно ідеологічну війну. Виграла її Америка. Вона завалила світ своїми ідеями. Вона отруїла народи. А ми чистоплюї.

Важко переоцінити цю поразку.

Ейзенштейн, великий кіномайстер, приніс із собою нове в кіномистецтво. Це було визнано всім світом і так і лишилося в історії кіно.

Виникає мимоволі запитання, яке постає часом після прочитання деяких сучасних романів і повістей: чи не обмежують наші письменники поняття соціалістичного реалізму простим оповідним побутовізмом, коли ми не знаходимо в них ні глибоких узагальнень, ні оригінальності.

Розмова про мистецтво з Гречухою, Козицьким і Козловським.

Козицький: — У нього в картинах є художня жилка.

Це про картини професора Шовкуненка.

— Коли ви так формулюєте, мені нема чого говорити з вами про мистецтво.

Абсолютно ясно, що оточення М(икити) С(ергійовича) на багато голів нижче за нього. Він одинокий. Йому ні з ким радитись, і ніхто, певно, не подає йому думок.

Діячі аплодисментних мистецтв, у яких життя протікає у сфері особистої слави, у величезній більшості випадків антипатичні і неприємні. Їх краще знати здалеку... Це артисти й артистки всіх мастей, режисери театру і пошлого кіно, співаки, танцюристи, музиканти, лауреати і т. д.

Енергія у Наполеона Бонапарта була дивовижна. В ній було щось хоробливе. Він утомив нею цілий світ. *Франс.*

Моя дійсність стала набагато страшнішою за всяку уяву. Людська душа міряється зараз такою мірою, про яку навіть не підозрював світ.

Німці внесли в життя щось таке заборонне, що через них можна возненавидіти все людство, увесь світ.

— Вона...
— Так, так... Загадкова душа.
— Дурниці. Вона просто одна з тих потворних безликих створінь, у яких не виховано ні національної гордості, ні патріотизму, ні жіночої гідності.

— Вони — не нація. Вони — широка маса. Вони бояться навіть слова «нація». Це слово в них заборонене. І слава богу, чорт з ним.

Я пишу так, як колись моя мати ворожила людям: щоб помогло. Пишу всім серцем своїм, всією душею, всіма помислами своїми.

Спасіння од загибелі полонених нашими жінками і дівчатами.
Вони удавали з себе їхніх дружин і кидалися з плачем їм на шию...

Казала одна галичанка під час нашого моторошного відступу на початку війни:
— Все одно ви виграєте війну. Ви так багато голодували.. Вас так часто арештовували. Ви так звикли до нелюдських умов, як ніхто на світі. Через те ви все знаєте і війну виграєте.
Свята правда.

Поранений боєць, помираючи, весь час жалкував, що вбили його друга.

Люди ненавидять дезертирів.
Дезертири клянуться всіма способами і доводять, що вони не дезертири, а оточенці.
Дезертирів не пускають ночувати.

Горіло село.
На майдані трупи.
Партизан: — Гей! Гей, хто живий? Озовися!
Обізвалась одна тільки душа.

Нема добра на Україні

Мало ми шанувалися. Все думали вимітати залізною мітлою та «кальоним» залізом. Та все доказували щось там одне одному.

Я поспішав кудись ціле своє життя. Все поспішав, все турбувався, що, мо', кудись не встигну, чогось не дороблю, що мало і не так неначе все навколо, неначе все не так, що геть все чисто можна краще. І так здивований назавжди отсім своїм несамовитим баченням речей, я й досі думаю, що, будь я богом, я переробив би цілий світ, створивши його кращим, куди б не глянуло моє всевидяще сердите око. Се дуже просто. Так здавалося мені багато років.

Недатована чернетка листа.
Орієнтовна дата — весна 1956 р.

Вечоріє. На небі ні хмаринки. Кватирка відкрита. Дихаю повітрям весняним. Один в кімнаті. Ущухло серце. Мабуть, се тому, що почав Вам писати. Чутки про містичного листа, якого хтось пише, і про мій приїзд додому, звичайно, перебільшені. Я вже навіть усміхатись перестав, коли мені про се говорять. Справа стоїть зовсім інакше: ніхто й нікому тут про се не говорив. Сам питав і пересвідчився. Нинішньому вождю і Лоренцо Веліколєпному (псевдо Держиморди) Київської кіностудії, а можливо, що й його дружині, я потрібен в значно менший мірі, ніж попереднім. Се я знаю і відчуваю добре. Я просив знімати «Поему про море» як спільну постановку — Українфільм — Мосфільм. Сьогодні сього конче потребує широкоекранний варіант, якого без Москви поки що зробити не можна. З цим згоден тут і замміністра. Але вождь Київської студії уникнув відповіді на сю пропозицію (вважайте, з певною метою чи за певною вказівкою, не знаю). Так чи інакше, моє бажання, аби знімав картину оператор Мішурін, також закінчилося нічим. Богомазов, начглавку, збирається їхати до Парижа на посаду репрезентанта по справах кінематографічних. Від нього я тут недавно й довідався про справжній стан речей щодо моєї особи. І я прийшов до висновку, що на землі батьків моїх, дідів, і прадідів, і всього народу, якому я належу,— я непотрібний. І, може, тому, що я визнаний кінематографічним світом художник і майстер старий і для творчих молодих натур авторитетний і чимсь дорогий,— може, саме тому ні один весняний човничок не пливе до мене вже з-за Десни. Без мене краще, спокійніше там. Нема загрози гонору, розростанню пихи. Пишна другорядність — нащо я їй.

Публікацію «Сторінок щоденника» О. П. Довженка (№№ 4—9, 1989 р.) підготував О. М. ПІДСУХА.

В. Толочко. Вітер. Папір, туш.

перебудова: досвід, проблеми

Дмитро ГРОДЗИНСЬКИЙ

АЛЬТЕРНАТИВА

Так-бо вже влаштоване суспільство: певний науковий напрямок починає бурхливо розвиватися, коли з'являється на нього соціальне замовлення. Закономірність.

Але як домогтися об'єктивності та продуманості соціального замовлення, приміром, на результати творчості вченого? Сьогодні ми рубонули з плеча, вирішивши, що він не тим займається, завтра ж гарячково розшукуємо вченого, а коли його вже нема серед живих, копирсаємось у рукописах з надією відшукати потрібне...

Напевне, бути б Курчатову з-поміж репресованих, якби обставини склались інакше. Адже займався він «буржуазною» наукою — фізикою атомного ядра. Та ось за океаном розробили великомасштабний проект нашого знищення новітньою зброєю. Виникає соціальне замовлення на розробку власної атомної бомби. Надто серйозний аргумент, щоб продовжувати безпідставні звинувачення радянських науковців. І Курчатов разом з іншими фізиками береться за справу. Цькування вченого відходить на задній план. Коли загроза війни минула, фізики іронізували, що відбилися од «лисенківщини» атомною бомбою.

Далі. Експерименти та практичні роботи, пов'язані з енергією атомного ядра, вимагають досконального вивчення побічного явища. Знадобилися вчені, котрі б дослідили вплив радіації на живі організми, їхню генетику. І тоді згадали: за колючим дротом перебуває людина, котра займалася цим. М. В. Тимофеєву-Ресовському дають лабораторію і змогу плідно працювати.

Оригінальним, якимось незручним на тлі загальної уніфікації, характерної для застійних часів, виглядав член-кореспондент АН УРСР Дмитро Михайлович Гродзинський. Завжди із власною точкою зору щодо розвитку науки, зокрема, біології. Але не всім подобаються порядки в очолюваному ним академічному інституті фізіології рослин: багато що тут намагаються переінакшити на свій розсуд. Інструкції згори, бачите, їх не влаштовують. Незрозуміло. І тоді з'являється ярлик: «не справляється з обов'язками керівника». От і розпишись у тому, що ти звільнений...

Але планетарною тривогою увірвалась до нас чорнобильська трагедія, потрібно було негайно взятися за вивчення екологічних наслідків аварії. І цією справою займається відділ біофізики та радіобіології, яким здавна керує Гродзинський. Щоправда, не в «своєму», а в Інституті ботаніки АН УРСР.

Невдовзі Дмитро Михайлович вкотре виявляє громадянську сміливість. Саме він першим серед учених повідав істинну правду про наявні та ймовірні наслідки

Чорнобиля. Конкретними фактами, одержаними в результаті численних дослідів, він довів, що в такій справі, як екологія, ніякої таємності не повинно бути. Висновки підкріплювалися конкретними рекомендаціями. Прогнози були аргументованими. Вчений також докоряв не лише своїм колегам, а й деяким медикам за їхню безпідставну заспокоєність, намагання подати ситуацію у такому вигляді, що хоч співай од щастя.

На думку вченого, радіобіолог — це не лише спеціаліст вузької галузі знань. Він повинен бути людиною широкого погляду на численні економічні, екологічні, морально-етичні аспекти нашого життя. Чи є таким Дмитро Михайлович Гродзинський? Судіть про це з діалога, який учений веде з журналістом Андрієм ЧИРВОЮ.

А. Ч.: Багато раніше призабутих слів відродила перебудова. З-поміж них — «демократія» і «гласність». Часто вживаємо й «альтернатива», що означає необхідність вибору між двома можливостями. Однак нам ще бракує розуміння, що так само, як точка — це місце перетину двох або кількох прямих, так і мудре рішення — це зосередження найпротирічливіших думок...

Гродзинський: Почнемо з того, що власне перебудова — є теж альтернатива. Це противага застою, адмініструванню, безініціативності, пригніченню особистості, масовій втраті духовності.

Раніше ми ігнорували альтернативність. Хтось вирішив увічнити себе на «проекті віку» — БАМі. Ми не заперечували, будували. І лише тепер кажемо, що рейки потрібно було прокласти в іншому місці. Голосували одностайно за щось, хоча, як кажуть, внутрішній голос заперечував.

Як добре, що цей процес масового окозамилювання «згори» й відсторонення «знизу» припинився або принаймні загальмувався. Ми кажемо, що альтернативою командно-адміністративному стилю керівництва є самостійність трудових колективів, простір для розкутої творчості людей. Нинішньому безвір'ю, гнітючим думкам, що нічого не змінилося й не зміниться — загальна віра в досягнення успіху, в поновлення людської гідності.

Та ось після цієї зливи пристойних і правильних слів тепер потрібні конкретні справи. Мало сказати, що ми пройшли ще один етап перебудови. Потрібно підкріпити це матеріально. Зачекалися ми цього матеріального. Слово й справа — теж альтернатива. Нам потрібні насамперед справи.

А. Ч.: Мудрий завжди закликав: люди, зупиніться! Давайте зробимо навпаки і тоді уникнемо помилок, горя, крові. Але до його голосу не завжди прислухалися. Були у нас такі провидці завжди. В часи застою — теж. Чому ж голос мудрого не доходив до свідомості людей?

Гродзинський: Складне запитання. Думати потрібно нам усім. Свого часу життя нашого суспільства заполонив страх, який став масовим і підсвідомим. Було чимало добровольців, котрі сприяли поглибленню цього всеохоплюючого страху. Та поступово процес почав вщухати. Репресії, вилучення незручних людей із суспільного життя припинилися. Мудрий подав було голос у часи так званої політичної відлиги, та вона, на жаль, тривала недовго.

Тоді суспільство приспав застій. На зміну страхові прийшло дивне, страшне, стадне почуття уніфікованості своєї поведінки. Людям наділи на очі якісь шори, виробили для них набори вузьких понять, які урочисто були проголошені «радянським способом життя». Найменші відхилення від трафарету прирівнювалися до відступу від цього способу. Не скажу про жорстокі придушення, але командно-адміністративними методами формувалась, насаджувалась «суспільна» думка, що влаштовувала когось, а не народ. За суворо регламентованими ритуалами проводилися усі масові заходи, моделювалося буквально все. І оця ритуальність, що принижувала, гнітила людину, привела суспільство до масового розчарування, до повного небажання щось робити по-справжньому. Формувалася загальна бездуховність. Зубожіли культура, мистецтво, освіта...

Мудрість у всі часи — це власна думка, народжена у згустках суспільного життя, це — неприйняття без критичного аналізу будь-яких ритуальних авторитетів. У згадувані часи керували ті, хто за ритуалом був піднесений на відповідний п'єдестал і починав вірити у свою незамінність. Але така «мудрість» була однобока та недалекоглядна.

Усе це, повторюю, пригнічувало людей. Особливо складно, гадаю, було молоді. Адже вона, як правило, відрізняється менш ритуальним ставленням до дійсності. Коли юнак чи дівчина відчували все лицемірство та непевність своєї вимушеної поведінки, це їх розчаровувало значно більше, ніж решту. Певне, втрата контакту з молоддю, розрив між поколіннями є наслідком тих процесів, про які я казав. Молодь, яка гостріше сприймає несправедливість, замкнулась у собі, не бажала приймати нав'язані, примітивні, звужені схеми життя.

Альтернатива цьому — широка гласність. Вона нам потрібна, як повітря. Подивімось на різні молодіжні течії. Є серед них цілком врівноважені, вони слугують саморозкриттю молодої особистості. Та є й гостріші, «ліві». Що ж знову непрофесіонально, забороною, канцелярським розчерком пера повчати, як розвивати мистецтво, рухати громадську думку? Не певен, що це найефективніші заходи.

Як на мене, треба сміливо проводити широкі дискусії. Ми бачимо, як хтось завойовує аудиторію безпосередньо на вулиці чи у залі. І ми повинні діяти так само. Культура гласності, а не гра в гласність. Хіба ж із кабінету все осягнеш і побачиш?

А взагалі гласність протягом короткого часу дала чимало. Візьмімо пресу. Не знаю, коли, в якому суспільстві читали газети й журнали так, як ми зараз. Зовсім інший зміст наших розмов на вулицях, в аудиторіях, на пленумах. Розквітла свобода думок. Закономірно: тривалі роки ми дивилися крізь амбразуру примітиву та обмеженості, і раптом — широке поле свободи... І — це суттєво — гласність призвела до розуміння того, що керувати має моральне право той, хто став професіоналом у своїй справі.

А. Ч.: Справді, живемо ми в часи дуже цікаві. Всі зараз шукають альтернативні рішення. Міністр, який дав згоду на будівництво екологічно небезпечного об'єкта,— зі своєї точки зору, а студент із плакатом, котрий закликає берегти природу,— зі своєї. Чи завжди у такому зіткненні думок перемагає найоптимальніша?

Гродзинський: Боюсь, що здоровий глузд перемагає ще не завжди. Минуле продовжує над нами тяжіти. Коли ми говоримо про апаратний стиль роботи, то це не лише власне стиль. Це — визначена ідеологія, світогляд. Це визначені, я б сказав, умовні рефлекси нашого суспільства.

Коли оптимальні, альтернативні рішення й пробивають собі дорогу, то надто повільно. Мені здається, доки ми не виступимо за гласність, плюралізм рішуче, доти тупцюватимемо на місці. Один загальновідомий приклад. Науковці, а за ними й всілякі комісії дійшли висновку, що будувати атомну електростанцію в Криму не доцільно. Здавалося, крапку в дискусії поставлено. Та ні, комусь вигідно знову й знову шукати «непереконливі» аргументи. Що вдієш, виправлення помилок — заняття економічно не вигідне.

Нам потрібна повна розкутість суджень, атмосфера зважених рішень. Напівзаходи лише нашкодять. Взяти закон про проведення демонстрацій. Як на мене, то ми не готові до того, щоб добре розуміти істинно демократичні закони, діяти за ними. У згаданому положенні проглядаються такі собі атавістичні елементи. Є можливість для відходу од демократичності.

А. Ч.: А ми готові до того, щоб дискутувати на демократичних засадах? Дехто побоюється, що дай нам свободу, то ми все спалимо, наламаємо дров і т. д...

Гродзинський: Коли говорити про ступінь такої ось політичної, соціальної активності, то до справжньої дискусії, безперечно, готові далеко не всі. З'явився передовий свідомий загін носіїв цієї активності. Більша ж частина суспільства поки що пасивна. Але спостерігаємо, що в цій масі людей активність пробуджується. Як на мене, то в законах, прийнятих останнім часом, не можна залишати шпарки, щілини для старого. Адже за таких умов процес, так би мовити, звикання до демократичності проходитиме повільніше. Ці напівзаходи викликатимуть обережність, підозрілість у тих, хто лише приміряється до дискусії.

Логічно думають так: щоб не розпочався суцільний злам, щілини для старого потрібно залишати, аби крізь них викидати якісь якорі для стишення процесу активності. Навряд чи це розумно. З моєї точки зору, це призводить до негативних наслідків.

Якщо ми вирішили створити справді правову державу, то давайте будемо її створювати, а не лише говорити, що її у нас нема. Потрібно бути послідовним.

Звісно, що тут для суспільства важливий момент виховання, освіченості, повернення до витоків істинної культури. Останнім часом у дискусіях ми говоримо, що освіченість та інтелігентність — це не одне й те ж. Так воно є й насправді. В умовах гласності повинна активніше формуватися справжня інтелігентність, яка завжди була характерною для нашого народу.

Взяти проблему професорів. Їх у нас зараз чимало. Я не проти професора в джинсах, аби він лише відповідав своєму званню. Та, на жаль, більшість нашої професури — це люди, головна турбота яких замикається на годинах педагогічного навантаження. А куди ж поділися ті класичні професори — не лише з сивою акуратною борідкою, а й із широким поглядом на життя, із вдачею мудреця, з готовністю на самозречення заради високої мети?

Мені здається, що гласність як альтернатива нещирості приведе до розквіту і зміцнення інтелігентності. Дозволить пробитися талантам, на які завжди була щедрою наша земля. Адже це жахливо, коли ми впродовж десятиліть із різних причин убивали таланти, вміння й бажання широко мислити. Може, саме тому так зубожіла наша наука. Альтернатива застиглій звуженості — розмаїття ідей та думок, з яких суспільство вибиратиме головні, прогресивні, життєдайні.

Іноді кажуть так: що тут мудрувати, коли до нас усе розкладено по полицях. Так, суспільна думка нагромадила невичерпне багатство. Однак тут повинен спрацьовувати мудрий відбір. Кожну думку з минулого варто пристосовувати до сьогодення. Звичайно ж, нам варто дещо згадати. Скажімо, зв'язок думок Жан-Жака Руссо з проблемами екології живий і зараз. Зрозуміло, повною мірою його ідею повернення людини до природи ми використати не можемо, хоч би як хотіли. Хоча б тому, що невпинно зростає процес техногенного впливу людини на навколишнє середовище. Та сама ідея надзвичайно мудра і корисна. Адже вирішення екологічних проблем — це в своїй суті спроба хоча б частково повернути собі первородну природу й оновити «якість середовища», яке має відповідати біологічному єству людини.

А. Ч.: Є і в екології жорстка альтернатива: або ми наведемо порядок на нашій землі, або... Екологічна бомба, на жаль, пульта з кнопками не має.

Гродзинський: В екології зараз потрібно все зважити якомога мудріше, продуманіше. Технологічна ера, в якій нині живе людина, вимагає надзвичайно великих затрат енергії. Якщо порівняти це з періодом натурального ведення господарства, то енерговитрати збільшилися в добру сотню разів. Правильно, відійти від цього неможливо. Виробництво такої величезної кількості енергії, товарів, інтенсифікація сільського господарства — все це пов'язане з нарощуванням індустрії, підвищенням швидкостей руху, розширенням обсягів того, що перевозиться на великі відстані. Антропогенні навантаження на екосистему вже зараз призводять до різного роду криз — як глобальних, регіональних, так і локальних. Скажімо, лише на Україні зникло понад 20 тисяч малих річок. Катастрофічна цифра, що однозначно засвідчує: з навколишнім середовищем не все гаразд.

Або справи з грунтами. Ми бачимо, як швидко наростає процес їх ерозії, зникнення, будемо говорити прямо, найціннішого багатства нації. Нам відомо, що з одного гектара щороку вимивається близько 40 тонн мулистих часток. Замість того, щоб збагачувати грунти органічними добривами, ми фаршируємо їх штучними хімічними сполуками. Щороку в країні довжина яруг збільшується приблизно на 30 тисяч кілометрів. Хіба це не сигнал біди?!

Подібних фактів, на жаль, назбиралося досить багато, щоб зрозуміти, наскільки складно зараз навколишньому середовищу. Гине все живе у воді, ріки перетворюються на жалюгідні отруйні струмочки, страждають цілі моря. Он і Баренцове... Здавалося б, далеко від індустрії, але вчені б'ють тривогу про його долю. Зрозуміло, що потрібна альтернатива. Нам варто зробити дуже серйозні висновки, здійснити практичні заходи по відновленню природи.

Є чимало пропозицій щодо розумного використання природних ресурсів. Насамперед це — технології енерго- та ресурсозбереження. У нас, наприклад, дуже багато енергії витрачається на випуск... металу дуже низької якості. Навіть коли ми змінимо технології одержання металів, їх обробки на досконаліші, що, до речі, вже мають в арсеналі вчені, тоді нам удалося б уникнути будівництва потужних

енергетичних джерел. Можна було б зменшити будівництво атомних і теплових електростанцій, тим самим скоротити викиди хімічних та радіоактивних елементів.

Потрібно думати також про створення оптимального сільського господарства, рослинництва, які б стали біологічно чистішими, ніж зараз. Це дозволило б не лише отримувати чисті продукти, а й високі врожаї, дозволило б нам зберігати природу.

Всім зрозуміло: зараз вкрай необхідно перейти на так зване контурне землеробство. Це означає, що нахилені площі полів доцільніше зорювати горизонтально нахилу. Тоді не буде вимиватися гумус, припиниться ерозія грунтів. Невже і це повинні підказувати вчені?

А. Ч.: У нас діють сотні інститутів, тисячі спеціалістів. Напрошується висновок, що вони мало робили, аби повернутись до чистої природи. Хто ж повинен боротися за це сьогодні?

Гродзинський: Що потрібно нашим ученим зараз? Ініціатива. Нас, зрозуміло, десятиліттями відучували від цього, але тепер зацікавленість виходить на перший план. Давайте нарешті відмовимося від тих безглуздих гасел, якими обставлялися вчора. Хіба не є бездумним в екологічному плані таке: про те, що, мовляв, нам нічого чекати милостей від природи, взяти їх — наша мета. А скільки років ми діяли під цим гаслом? Або ось інше: «Країні потрібно все більше й більше зерна!» Здавалося, що поганого в цьому? Рідко коли ми мали надлишки. Але те гасло тривалі роки сповідувало бездумність у досягненні мети. Ми виснажували грунти, нерозумно розширювали посівні площі навіть за рахунок кормових угідь, водоохоронних смуг тощо. Шкода, що згубності цього процесу — безмежного збільшення площ під посіви не завжди помічали навіть наші видатні вчені. З гордістю вони порівнювали, наскільки ми випереджаємо США. Та не бралося до уваги, що фермери оптимально використовували кожен гектар площі тоді, як ми виснажували землю.

Страждало кормовиробництво. Ми різко збільшили використання хімічних добрив. Агрономи замість того, щоб давати кваліфіковані рекомендації, бути вченими на своїй землі, перетворилися на складачів парадних звітів, а заходи по агротехніці синхронно всіма господарствами здійснювалися за командами «згори». Якщо ми дамо змогу творчо працювати тій величезній армії агрономів, ветеринарів, зоотехніків, яких, до речі, непогано готує вища школа, можна змінити існуюче становище на краще.

Сільське господарство ми задушили інструкціями. Без них, без «дозволу» на селі не бралися ні за яку роботу. Все це призвело до летаргічного стану творчих сил. Саме тому в складному становищі опинилася сільськогосподарська наука. Іноді мені здається, що за цілеспрямованістю, духовною забезпеченістю це наука не XX, а початку XVIII століття.

Природа й справді не може себе мобілізувати, аби виправити становище. Ми не думаємо, що земля, яку залишимо нащадкам, повинна бути не гіршою за одержувану нами. Земля є святиня народу, а почуття це втрачене. І тому на землі панують відомства, які поводяться як наднаціональні формування, котрим байдужа доля природи, землі, людей. Здається, що керівники цих відомств сидять десь на іншій планеті і керують з неї земними процесами, перетворюючи часом родючий край у жалюгідні пустелі. Ось до чого дійшло...

А. Ч.: Свого часу в наших газетах з'являлися знімки людей з протигазами. І коментарі до них, що, буцімто, у капіталістичних країнах, зокрема, Японії, нема чим дихати, кисень продають за нечувані ціни. Зараз щось подібного не видно...

Гродзинський: Буваючи в Японії, ФРН, я спостерігав, що там зацікавленість у чистоті навколишнього середовища вища, аніж у нас. Відбувається відхід від інтенсивної хімізації у сільському господарстві, від використання штучних стимуляторів росту тощо. Так, вони теж добряче нашкодили природі. Але зуміли знайти нормальний контакт з нею. Ландшафти, особливо в містах,— індустріальні, але ведеться боротьба за повітря чисте, максимально збережено куточки природи.

Як вони, скажімо, розв'язали проблему автотранспорту? У містах надмір машин, але смогу там мало. Справа в тому, що автомобільна промисловість перейшла на застосування високооктанових бензинів, без домішок свинцю. У нас же вони — низькосортні, а це означає, що ми продовжуємо викидати у повітря окиси важких

металів. Учені винайшли альтернативні види палива. Ось і зараз українські вчені пропонують екологічно чистий двигун, де використовується суміш природного газу та високооктанового бензину. Однак справа ніяк не зрушить з місця. Те ж саме можна сказати і про замкнуті контури використання води в промисловості. Звичайно, ці заходи пов'язані з великими витратами, але де оптимальніший вихід?

За кордоном більшість екологічних проблем вирішено шляхом збільшення асигнувань на усунення всіляких складностей, посилення контролю за виконанням природоохоронних заходів. Там, як бачимо, громадськість не залишає поза увагою жодного «підозрілого» об'єкта. В Японії я став свідком численних демонстрацій, де люди вимагали дотримання екологічних правил. Демонстрації аж ніяк не були черговим заходом. Люди одностайно вимагали припинити неподобство.

Висновок такий: нам потрібно думати не стільки про зниження собівартості продукції, скільки про те, щоб не було порушень екологічних умов. Можу висловитись інакше: ми не настільки багаті, щоб випускати дешеві речі за рахунок природи. Всі наші дії повинні контролюватись екологічною експертизою. Я впевнений, що нам необхідні плани розвитку не лише промисловості, енергетики, а насамперед екологічних перспектив.

Помилок зроблено чимало, щоб можна було на них повчитися. Приміром, побудували каскад водосховищ на Дніпрі. Зараз добре видно, що це негативно вплинуло на наш красень-Славутич. Загублено значні площі родючих земель. А що виграли? За сучасними мірками, не так і багато. Але суттєво зіпсували клімат поблизу рукотворних морів.

Альтернатива? Серед спеціалістів виникає закономірне запитання: а чи не варто зараз, доки не пізно, повернутися до старого річища Дніпра? Так, величезні матеріальні затрати, але де рішення мудріше?

А. Ч.: Ви зайняті вивченням біологічних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Цікаво знати, чи всі уроки трагедії враховано? Шукаємо ми тут альтернативи чи знову віддали перевагу лише окремій думці?

Гродзинський: Ні, далеко не всі уроки здобуто. Приміром, продовжуємо суперечки про долю атомної енергетики, але не за допомогою аргументів, а з позиції або сили, або емоцій. Поки що це не альтернатива, а гра в одні ворота. Відомства атомного спрямування продовжують наполягати на незамінності свого шляху.

Вважаю так: перш ніж заявити, що ядерна енергетика є найоптимальнішою, що вона відкриває шлях до використання термоядерної енергії, крім можливих аварій, потрібно пам'ятати принаймні дві речі. По-перше, проблема поховання радіоактивних речовин залишається відкритою. По-друге, як бути з існуючими ядерними реакторами? Куди подіти їх після відпрацювання?

Ще одне: ядерні, а також термоядерні процеси супроводжуються виділенням величезної кількості тепла. Водночас спостерігаємо глобальне передкризове явище парникового ефекту. Кількість випромінюваної Сонцем енергії, яку отримує Земля, більша, ніж та, яку може віддати в космічний простір наша планета. Всякий надлишок тепла буде посилювати парниковий ефект.

Звідси простий висновок: коли ми говоримо про перспективи енергетики, потрібно насамперед мати на увазі тепловіддачу альтернативних джерел.

Одне з альтернативних джерел — створення фотосинтезного процесу одержання енергії. На зразок того, яке створила природа для рослин. Уявіть собі користь. По-перше, зникне проблема нагромадження вуглекислого газу, а по-друге, з'являться допоміжні джерела живлення киснем. Проте є найголовніша для людини користь: ми отримаємо достатню кількість енергії без шкідливих супутних процесів.

А. Ч.: Сьогодні фантастика — завтра реальність. Та все ж хочу ясності. Ви, Дмитре Михайловичу, певне, маєте на увазі розробки гідробіологів, зокрема українських? Вони вже зараз заявляють: альтернатива атомній енергетиці — оптимальне використання величезної кількості біомаси, що нагромаджується на планеті. Варто лише використати її за допомогою так званих біореакторів...

Гродзинський: Тут є дві позиції. Перша з них ближча, видима. І виникла вона, коли світ постав перед нафтовою кризою. Тоді вчені багатьох країн зайнялися проблемою біопалива. Звернули увагу на величезні нагромадження на землі запасів органічних речовин. З'явилися досить цікаві ідеї щодо їх використання.

Справді, біомаса, що нагромаджується на планеті, значно більша, ніж ми одержуємо шляхом сільськогосподарського виробництва, на вирубках лісу тощо. Отоді й почали з'являтися рішення, як з надлишкової біомаси одержувати енергію. Наприклад, у Бразилії автомобілі заправляють спиртом, виготовленим саме з цієї дешевої сировини.

Та це, як виявляється, досить примітивний вихід із ситуації. Вчені, наприклад, знайшли такий вид молочаю, який, за певних умов, виділяє речовину, нічим не гіршу за нафту. Крім того, знайдені досить прості рішення для отримання так званого біогазу. Отже, не можна відкидати таке джерело енергії, як біомаса. Це — теж альтернатива нинішнім джерелам енергії.

Та я казав вище про технічний аналог фотосинтезу. Зараз учені вважають, що таке можливе. Щоправда, потрібно серйозне ставлення до цих розробок з боку тих, хто виділяє кошти. У нас виникло сотні проблем, але цю не варто забувати теж. Скепсис, звичайно, потрібен для прогресу. Але... Альберт Ейнштейн колись не вірив у те, що енергію атомного ядра можна використовувати на практиці. А що з цього вийшло?

Ось чому потрібно шукати. Мушу зізнатися, що ми через свої звички або інертність шукаємо погано. Не можна, наприклад, зневажливо ставитися до прямого використання сонячної енергії, гео- і петротермальних джерел, ба, навіть до енергії вітру. Тим більше, що з відкриттям високотемпературної надпровідності з'являється можливість надійної акумуляції енергії.

А. Ч.: І все ж хочеться повернутися до проблем атомної енергетики. Після аварії в Чорнобилі у всьому світі почали переглядати ставлення до неї. Відомо, що деякі країни, наприклад, Швеція, повністю відмовилися від послуг мирного атома. З іншого боку, деякі держави і далі нарощують потенціал блоків. Більшість науковців, у тому числі й наших, схиляється до думки, що найближчим часом без АЕС людству не обійтись. Та потрібно розумно їх використовувати. Зокрема, довелося почути про ідею створення так званих підземних атомних електростанцій.

Гродзинський: Така ідея виникла порівняно давно. Найповніше про це говорив на сесії Академії наук СРСР академік А. Д. Сахаров. Він, зокрема, вважає, що потрібно припинити будівництво АЕС у тому вигляді, в якому споруджують. Доцільніше ховати реактори в скельні породи. І тоді, навіть якщо трапиться аварія, ліквідація її буде завданням простішим, ніж зараз.

Але тут виникають свої проблеми. За висновками геологів, скельних порід, де можна угніздити реактори, не так і багато. Хоча я особисто вважаю, що це один з виходів у пошуках альтернатив.

Одне слово, потрібна зваженість рішень. Слід добре усвідомити: навіть коли й не обійдемося ми поки що без атомних електростанцій, то не припустимо їх «прив'язувати» до густонаселених чи сейсмічно небезпечних регіонів. А хіба назвеш розумним рішенням розмістити АЕС вздовж Дніпра, керуючись лише тим, що це — дешева вода? А хіба це не аргумент, що з Дніпра люди воду п'ють? Ось таким аргументам ми не повинні протиставляти ніякі інші. Тут альтернатив не може бути.

Альтернативи є у створенні реакторів нового покоління. Ми наблизилися до Фобоса, то хіба технічно не можна вирішити й цю проблему? Не знаю, чим пояснити нашу безпечність. Гадаю, що настав час створити надійні блоки, для яких не треба такої величезної кількості води, як «п'ють» теперішні, що відрізнятимуться максимальною безпечністю і, зрештою, будуть заховані якнайдалі.

А. Ч.: Є тут ще один соціальний аспект. Той же Чорнобиль має нас навчити: будівництво не лише атомних електростанцій, а й інших об'єктів не повинно розпочинатися таємно. Люди повинні достеменно знати, що навколо них коїться. Дмитре Михайловичу, ви особисто за проведення широких народних референдумів із цих питань?

Гродзинський: Безсумнівно. Такі речі потрібно широко обговорювати. Але, крім того, необхідно знати про предмет дискусії якнайбільше. Чуєш іноді: дай цьому народові дані, то емоцій не обберешся. А як же ви хотіли, товариші? — хочеться відповісти таким. Візьмемо за правило — давати людям правдиву й вичерпну інформацію. Щоб усі звикли до цього. Отоді будуть справжні обговорення всіляких проблем.

Ми ж продовжуємо згубну практику тримати все під сімома печатками. Не вистачає, наприклад, повідомлень про стан у тій же енергетиці. На що енергія витрачається, скільки її нам зараз потрібно? Незрозуміло. Якої шкоди завдає той чи інший об'єкт? Яка йому існує альтернатива? Знову глухий кут.

Той же Чорнобиль. Досі немає повної інформації, якої шкоди завдав він нам — економічної, моральної. Немає цієї інформації, розкладеної буквально по пунктах. Зате є інша. Одні намагаються довести, що стан справ зараз набагато кращий, ніж до аварії. Інші, навпаки, подають ситуацію у найпохмуріших тонах. Потрібні ж достовірні факти, не більше й не менше.

Референдуми потрібні. Будь-яке будівництво повинно починатися і вестися тільки після прямої згоди людей, що живуть на цій землі. Проте мало лише емоційних поривів людей — хочу або не хочу. Має бути розуміння, що інакше повестися не можна. Ось чому я переконаний у тому, що екологічна гласність разом з референдумами має стати однією із складових справжнього народовладдя.

Демократія несумісна з укоріненою застоєм та й зараз сильною практикою зовсім не контрольованої поведінки деяких керівників могутніх відомств. Приміром, Україна до того відомства, що відає атомними електростанціями, близького відношення не має. Воно саме, немов якась гідра, просувається і завойовує нові простори.

Є тут суто моральні моменти. Деяким людям дорікають за їхню буцімто безпідставну радіофобію. Припустимо, так воно і є. Тоді ж навіщо даєте привід для страху людей? Педагог вам обов'язково скаже, що лякати маленьких дітей не можна. Навіщо ж тоді тримати в обіймах страху мільйони дорослих?

Якщо людина бажає раз на кілька років поїхати до моря в Крим, то не потрібно там будувати ні хімічних комбінатів, ні атомних електростанцій. Нічого не потрібно будувати. Має ж бути якийсь куточок землі, де людина владна спокійно дихати і думати, побути наодинці з живою природою. Тож не лізьте бульдозером до Криму! Заради людини!

А. Ч.: Певне, ми повинні змінити стиль всіляких нарад спеціалістів, таких поширених останнім часом. Інтереси справи вимагають, щоб на таких нарадах були присутніми й фахівці, які достеменно знають наслідки господарювання того чи іншого відомства. Приміром, з'їхалися атомні енергетики, та й запросили до залу радіобіолога, еколога. Тільки за таких умов вийде розмова принципова, гостра, мудра. Скільки разів на подібні заходи запрошували вас особисто?

Гродзинський: Мене як еколога, радіобіолога на таких нарадах поки що бачити не бажають. Знаю, що недавно була нарада енергетиків у Києві, але мене туди не запросили. Чув я, що на ній знову право голосу отримали ті, хто й так обома руками за атомну енергетику в сьогоднішньому розумінні. Це — поганий приклад напівгласності. Адже те, про що говорили спеціалісти на нараді, вони давно вирішили у себе в кабінетах.

З іншого боку, коли двері таких нарад для нас відчинять, ми повинні йти туди всебічно підготовленими. Зриватися на базарні вигуки — це не аргументи. Веду до того, що справжніх екологів поки що у нас бракує. Не готуємо фахівців такого профілю і так, як цього вимагає час. Чомусь вважається: коли вчений подав голос на захист річки чи заповідника, то це і є еколог. Ні, все набагато складніше.

Справжній професіонал, а не аматор,— це, без сумнівів, насамперед біолог. Та водночас він добре знайомий з фізичною географією, з основними технологічними процесами, володіє методами математичного моделювання ситуацій, знається на елементах економіки та соціології.

Спеціальна підготовка вкрай потрібна. Хоча б тому, що екологічні обгрунтування поки що виконуються непрофесіоналами певного відомства і виливаються, м'яко кажучи, в белетристичні описи подій, які в залежності від амбіцій організації формуються як щось оптимістичне. Звідси — хиби різного роду. Звідси — Кара-Богаз-Гол, Аральське море, канали Дунай-Дніпро, Волга-Чограй тощо. Це — наслідки дилетантського екологічного обгрунтування. Хоча, яке там обгрунтування! Ніхто ним серйозно не займався, оскільки не був готовий до цього. А ще тяжіла та горезвісна командна рука, яка придушувала навіть маленьке правдиве слово заради планів та показників. Іноді думаю: екологів у нас немає тому, що вони в умовах вседосяжності тієї руки нас не влаштовували.

Необхідні серйозні штаби екологів. І негайно. Адже деякі небажані процеси насуваються швидше, ніж нам хотілось би. Чи не всі це розуміють, чи не вигідно їм це розуміти — я не знаю, чому продовжуємо розгойдуватися?!

А. Ч.: І найжахливіше те, що ми частенько заплющуємо очі на речі очевидні, на їх реальну шкідливість. Усі бачимо, що так робити не варто, але...

Гродзинський: Справді, іноді трапляються дивні речі. Ось, приміром, грунт — це, за думкою вчених, природне тіло, що живе за своїми специфічними законами. Наша країна, як відомо,— батьківщина грунтознавства. Багатьма іноземними мовами так і говорять: «чорнозем» або «сірозем». Та ось ми вирішили, що варто науку, котра займається вивченням історії грунтознавства, приєднати до науки про те, як ці грунти використовувати. Потім відбувся дивний процес: наука про грунти зовсім загубилася з-поміж інших. Залишився набір рекомендацій про використання цих грунтів. Ми не думали про те, як історія розпорядиться далі. А далі в деяких місцях, коли не сказати в більшості, кількість гумусу катастрофічно знизилась. Але не про те мова. Хоча б ми залишалися вдячними нашим відомим вченим та берегли кращі традиції. Нещодавно минуло сто років з дня виходу книги В. В. Докучаєва «Російський чорнозем». Чомусь ця подія широко не відзначалася, хоча, повторюсь, наші науковці є засновниками вчення про грунти.

Із чистою екологією приблизно така ж сама ситуація. Нам і тут є ким гордитися. Адже сформулював положення про біосферу В. І. Вернадський.

Замість того, щоб розвивати школу Вернадського — після нього залишилися сотні учнів! — справу академіка ми занедбали, забули. Зібрані воєдино, в глобальну концепцію, положення розтягнуто шматками по кутках. І лише останнім часом — до ювілею вченого! — почали видавати його твори. Та це — крапля в морі. Архіви Вернадського залишаються не опрацьованими. А скільки там ідей!

А. Ч.: Є досить цікава практика деяких зарубіжних країн. Щоб домогтися нормального стану екології, там об'єднали експлуатаційників природного середовища та його захисників. Приміром, у Швеції діє міністерство енергетики і захисту навколишнього середовища. От би і в нас створити щось подібне. Скажімо, міністерство меліорації та захисту водних басейнів...

Гродзинський: Досить цікаве сполучення понять. Енергетика, як правило, так чи інакше зачіпає дуже багато природних факторів. Ось і займайся господарством мудро. З тебе питатимуть двічі: чи забезпечив енергію, чи не зіпсував при цьому природне середовище? Вибирай: господарювати нормально, чи вилетіти, як кажуть, у трубу...

Гадаю, що в нас подібне створити складно. По-перше, тому, що міністерства й відомства в основному спрямовані на жорстку експлуатацію і тільки. По-друге, впливати на навколишнє середовище є дуже багато бажаючих. Хоч би які організації ми взяли — хімічні, агропромислові, водного господарства, целюлозно-паперової промисловості — всі вони жадають радше урвати у природи, аніж її зберегти. Знайти вуздечку на цих мільярдерів дуже складно. Тут менш пасивну позицію повинні б займати виконкоми місцевих Рад. Взяли б та й наполягли на своєму — не допустимо! Насправді спостерігаємо протилежне. Міністерство, щоб задобрити місцеву владу, дає їй солідну суму, аби влада, віддячуючи, мовчала і не заважала гнути свою лінію.

Добре, що створили Державний комітет СРСР по охороні природи. З'являється господар, який суворо питає за порушення природоохоронних заходів. Але тут черговий парадокс. Виявляється, земля у нас ціни не має. Спробуйте запитати у когось, скільки коштує ось ця ділянка чи цей гай? Ніхто не відповість. То як же можна захищати те, що не має реальної ціни?

Це — по-перше. По-друге, навряд чи комітет зможе виконувати свою роль, доки не буде в нас серйозного закону про захист природи. Поки що в ньому багато тих щілин, про які я вже казав. Можна робити так, а можна зовсім інакше. Закону не порушиш.

Є і третій момент. Потрібно, щоб той комітет підпорядковувався найвищому органу влади. Інакше він знову потрапить під важку руку провідних відомств. А коли карбованець у руці, можна перетягти на свій бік кого завгодно.

У нас і раніше було доволі природоохоронних організацій. Та чому вони так скромно поводилися? А тому, що не мали ні влади, ні грошей. От і бігали за

тим, хто багатший. І описували якісь там явища, займалися мисливськими господарствами, заповідниками. Ніхто не збирається стверджувати, що це — справи другорядні. Але ми настільки захопилися ними, що не помітили, як у нас гинуть ріки, моря, цілі регіони. У Калмикії, наприклад, не залишилося жодного гектара землі, який би не був засолений. Новий комітет повинен тримати в полі зору кожен квадратний метр нашої землі. Він нарешті повинен вирішити проблему лісу. Це питання варте того, щоб написати ще один роман. Щоправда, факти для цього знайдуться просто вбивчі і не всіх змусять робити правильні висновки, дехто почне волати, що таку книгу потрібно таємно спалити.

Нам бракує екологічного мислення, коли хочете, екологічної моралі. Це видно із різного роду дрібних і більших справ. От будується в Білій Церкві, вірніше, розширюється шинний комбінат. Так, шини потрібні. Але виникає запитання: чому цей комбінат, розширюючись, посягнув на територію селекційної дослідної станції? Адже вона чи не перевесниця знаменитій усьому світові Ротамстедській дослідній станції в Англії. Обом понад сто років. Наша була розташована на кращих українських грунтах, мала висококультурені поля, еталонний чорнозем. Відомо ж: що довше ми спостерігаємо за грунтами, то краще, то більше наука матиме фактів. Щоб вирощувати кращі сорти рослин, ми повинні постійно стежити за «поведінкою» чорноземів.

І я від імені громадськості запитую: навіщо наважилися руйнувати цей науково-дослідний об'єкт? Шини можна було б випускати на іншій території, варто лише трохи відступити вбік — і будь ласка, там піщані грунти, там і будуйте. Де ж були екологи, просто тверезі люди, коли проект втілювався в життя?

Ось вам приклад цієї екологічної аморальності. Та хіба лише екологічної? Який господар і коли дозволяв собі таку розкіш — задовольняти сьогочасні інтереси на шкоду давнім, традиційним? Гірко від того, що наша моральність звузилася до рівня бульдозерного ножа...

А ось факт дрібніший. Всі ми хочемо порадіти весні. Спостерігаю, як з Голосіївського лісу навесні виходять групи молодих і старших людей з оберемками зелені та квітів. Ось вони доходять до асфальту, і, перш, ніж зайти до тролейбуса, кидають все зірване на дорогу. Бо воно не потрібне. Що це за дикий вияв любові до природи?! Враження таке, що ніби зумисне в ліс закинули десант шкідників, аби тільки природою не милувався хтось інший після них.

Якось навесні довелося відвідати Югославію. Пригадую місця масових гулянь. Ходимо собі, обережно переступаємо з місця на місце, щоб не потоптати... проліски. І що дивно, ніхто навіть не намагається їх зірвати. Певне ж, торжествує мораль: тобі приємно, то нехай буде радісно й іншим.

А в нас... Дефект виховання — так я називаю дикунські явища. Хочеться вжити один неологізм — екологізація моралі. Доки ми не виховуватимемо — вдома, в школі, в транспорті — оцього почуття відповідальності за природу, почуття, що краса існує не лише для тебе, доти у нас не станеться зрушень на краще.

А. Ч.: Ми зараз вирішили так: надамо якнайбільше прав науці. Це — не лише вимоги науково-технічного прогресу, а й розмаїття нашого життя. Які ж, на вашу думку, є тут мудрі альтернативи? Адже не таємниця, що ми зробили науку «прислужницею» вузьких інтересів, відомчих потреб...

Гродзинський: Справді, якщо ми хочемо вибратися із стану деградації, давайте послухаємо науку. Вона досить довго чекала свого часу.

Зараз ми кажемо: промисловість вимагає альтернативних технологій тобто наукоємних, продуманих. Нам потрібні нові відкриття. Оскільки нові відкриття є наслідком фундаментальних досліджень, то перевагу віддаватимемо їм, саме їм.

Можна наводити приклади з історії розвитку науки. Квантова електроніка. Перші її уроки, як відомо, сприймалися досить скептично. Навіть журналісти припустилися реверансу в бік консерваторів: мовляв, ніякого значення ця галузь не може мати. Що ми бачимо тепер? Вся наша індустрія перелаштовується завдяки квантовій електроніці. Відкриття рідкого кристалу спершу сприймалося як лабораторний курйоз. А тепер вся електроніка пов'язана з використанням цих кристалів. Отже, значні зрушення в житті суспільства можуть бути лише завдяки фундаментальним працям науковців. Коли кажуть, що потрібно нині віддати перевагу прикладним видам, я не можу погодитись. Завжди маємо бачити далі кінчика власного носа.

Мені, безумовно, ближча біологія. Що може бути важливіше, ніж домогти людям перемогти хвороби, особливо, онкологічні. Тут не обійтися без фундаментальних розробок. Ми повинні зрозуміти природу молекулярного, генетичного характеру цих захворювань. Лише тоді зможемо протиставити ракові щось реальне. Вже з цього напрошується висновок: пріоритет — фундаментальним дослідженням.

Звичайно ж, прикладні розробки теж потрібні. Але тут маємо черговий казус: ми стільки запропонували фундаментальних розробок, що, як кажуть, дай боже їх упровадити. Потрібно знайти причини розриву між фундаментальними та прикладними роботами, а далі — швидко виправити становище. Скажімо, у матеріалознавстві вже нагромаджено такий потенціал, щоб успішно перелаштувати нашу промисловість. У сільському господарстві корисних рекомендацій вистачає теж. Все це аж проситься до впровадження.

А. Ч.: На мою думку, і в тих, хто не дуже бажає змін, є своя «альтернатива». Вони кажуть так: а де знайти гроші для ваших грандіозних проектів? Справді, де взяти кошти для всього того, що ви перелічили?

Гродзинський: Про те, що ми повинні простежити за витратами військових, космічних відомств — читаємо в пресі. Подумаймо, що нині важливіше: вивчення Марса чи розв'язання проблеми неперспективних сіл? Або вирішувати ці питання паралельно, або бути ближче до людини.

Це — глобальні проблеми. Візьмімо ближче — науку. Кому спало на думку розділити її на академічну, галузеву, вузівську і т. п.? Де ще у світі є такий, незрозуміло з яких міркувань зроблений, поділ? У тих же розвинутих капіталістичних країнах є просто наука. І залежно від того, наскільки дієва та чи та фірма, вона або розквітає, або обанкрочується.

Щось подібне маємо організувати і ми. Скажімо, чи так важливо виробничнику, яка саме наука — фундаментальна чи прикладна — запропонувала йому щось кардинально нове? Ажніяк, він, коли зацікавлений, вибиратиме краще з кращого. Отже, потрібна конкуренція між науковими підрозділами. І тоді все стане на свої місця. Хто працює, той і гроші знаходитиме. Ті ж фонди розподіляться самі собою найоптимальніше, коли буде певний конкурсний відбір робіт.

Поки що діє практика, до речі, насаджувана згори, пріоритетних напрямків. Коли ми розставляємо акценти і підкреслюємо важливість одних робіт, тим самим відмічаємо галочками непотрібність інших. Це закінчується тим, що на пріоритети ми й гроші виділяємо більші, і молоду зміну насамперед направляємо на ці найважливіші дільниці. При цьому в стані крайнього зубожіння залишаються ось ці непріоритетні напрямки. Та минуло років десять-п'ятнадцять — і ми бачимо, що закинуті нами розробки загальмували розвиток і того, що вважалося пріоритетним.

Я за те, щоб у плануванні наукових напрямків теж була альтернатива. Яка? Забезпечення гармонійного розвитку всіх складових наук. Вона має свої специфічні закони, тож нехай розвивається за ними.

Сама градація науки на кілька «сортів» наук — протиприродна. Не наука, а праця в ній може бути ефективною чи ні, хорошою або поганою. Отже, потрібно, щоб кожен науковий колектив та й співробітник мали змогу захисту своїх ідей. І саме компетентна інституція вирішувала, як їх фінансувати, забезпечити дослідження матеріально. Коли ми кваліфіковано і неупереджено сприятимемо прогресивним намірам наших наукових співробітників, вони допоможуть розв'язати сотні проблем, що нагромадилися зараз у нашому суспільстві, знайти альтернативні шляхи його розвитку.

Віталій КОВАЛЬ

СТАЛІНСЬКИЙ ВИРОК МИКОЛІ ХВИЛЬОВОМУ

Микола Хвильовий...

Здригнеться серце при цьому імені... Публічно супроводжували його свинцевими епітетами та прокльонами, в інтимі ж згадували притишенс, з озирком. А взагалі — краще було б його зовсім не згадувати. Он один, пошепки переповідали, читав Хвильового, Винниченка, Грушевського, то й досі не знаємо, куди подівся. Дочитався... Від того щось таємниче й страшне клубочилося, наростало й обростало, перетворюючись у лавину, що змітала на своєму шляху все...

— Хвильовий, деткі, був найлютішим ворогом Радянської влади,— ще в початкових класах навчала нас шепелява вчителька.— Вождь українського народу Лазар Мойсейович Каганович розвінчав його, виконуючи мудрі вказівки великого Сталіна...

Портрети Кагановича й Берії висіли у класі, стежачи за кожним нашим порухом і помислом (у нас не було підручників, не було на чому писати — а портрети вождів були!).

Все те давно було й забулося. Ворогів, слава богу, всіх розгромили.

У студентській аудиторії нам втовкмачували про торжество розвинутого соціалізму, розкривали тяжкі наслідки культу особи, називали імена незаслужено репресованих діячів української культури і справедливо реабілітованих. Одкривалися перед нами дивовижні світи Григорія Косинки, Євгена Плужника, Миколи Куліша, Валер'яна Поліщука, Миколи Зерова, Олександра Олеся, Михайла Драй-Хмари, Гео Шкурупія, Зінаїди Тулуб... Раз по раз дивуючи нас: як могла жити наша рідна література без цих постатей і наскільки вона була утятою і неповною?

Поважний сивий професор, заклавши руки за спину, ходив довкола кафедри, викладаючи нам історію літератури, вважай, із перших уст: багатьох письменників у ті давні роки він знав особисто (наші доморослі політеси на перекурах подейкували, що за молодості той професор служив помічником у самого Лазаря Мойсейовича). І знов з його лекції спливало ім'я «знавіснілого націоналіста Хвильового», який, мовляв, кинув найжахливіше: «Геть від Москви», про що ми самі, радив викладач, докладніше можемо прочитати у найновішому підручнику (ми не знали тоді і сприймали на віру, що те страшне гасло з літературної дискусії, кинуте до того ж, здається, росіянином як метафора, трактувалося як політичний заклик).

З-за плеча професора мудро посміхався «наш дорогий» Леонід Ілліч...

Вожді змінювали один одного, а ворог залишався один — найлютіший, найзапекліший, найпідступніший...

Микола Хвильовий.

...Ми всі завинили перед ним. І хто жив з ним в одночассі, і — хто був після нього. Усі.

Чи не правда, красиво сказано — у с і... Яка універсальна формула — «усі». Всі і — ніхто. Кожен знаходить собі виправдання. А от коли — усі... Виправдовуватись можна часом, обставинами, примусом, кон'юнктурою, незнанням, забудькуватістю, непричетністю...

...Його вбивали за життя. Методично. З садистською віртуозністю. Його вбивали на фронтах громадянської і — після них. На фронтах мирних. І ніяк не вдавалося вбити.

Він сам — добровільно — пішов з життя.

Тоді почали його вбивати після фізичної смерті. Ще методичніше і віртуозніше. Понад п'ятдесят років вбивали по смерті. Понад півстоліття: націоналіст, ворог, фашист...

...Ми всі перед ним в и н у в а т і. І я — в тім переліку. Навіщо шукати когось чи перекладати вину на всіх? А ти сам? Своєї душі спитай: як поводився ти? чим затуманений був, бездумно на екзаменах повторюючи брехливий підручник? І чи не відвертався, бува, від чужого горя, чи хоч пробував продиратись крізь орду лжі й наклепів?.. Чи?..

Хоч я так далеко від Хвильового, як Іван від Центаври, але щось ворушиться в душі, пече й щемить...

— Ти будеш давати про Хвильового?..

Якби взимку вдарив грім з ясного неба, і то я менше б здивувався, аніж оцьому запитанню мого товариша.

— Як? Куди? — нерозуміюче дивився я на нього, забувши, що саме тоді укладав якийсь каталог літературної продукції і що саме про нього й мовилось.— Навіщо?

Саме тоді знов заповнювалися білі плями в літературі, знов поверталися забуті імена, реабілітовувались незаслужено репресовані... Але причому тут Хвильовий?

Я нічого не знав про Хвильового, ніколи не читав його, хіба що фундаментальні літературознавчі праці про боротьбу з українським буржуазним націоналізмом, де ім'я Хвильового було на першому місці. Та й мій співрозмовник, звідколи його знаю, саме в цій темі працював, лекції читав, монографії видавав, був забезпечений інформацією «з-за бугра» і полював за тими «істами», як за відьмами, тож і пильнуйсь, аби й тобі по-дружньому не пришив якогось хвоста... Чого це він? Перевірка? Провокація? Чи якого ще біса йому треба?..

Говорив він завжди якимись напівнатяками, напівзагадками, а потім суши собі голову, думай, а то й доводь, що ти не верблюд.

І враз промайнула перед очима і прадавня сільська учителька, і сивочолий професор, і фундаментальні підручники та монографії, за якими колись складав різні екзамени.. І з пам'яті нічого не міг видобути, щось невиразне там тьмяніло, якийсь розпливчатий образ ворога...

Довелося поквапливо заповнювати «білі плями» в самому собі: метушливо бігав в бібліотеки, в архіви, шукав все про Хвильового. І, як на лихо, нічого нового не знаходив: твори самого письменника були міцно замкнені в спецхронах, а з наявних коментарів — давніх і найновіших вимальовувався образ найзапеклішого, найлютішого...

Мабуть, він був такий лютий, що його ім'я не знайшло місця навіть у жодній енциклопедії. У новому, другому виданні Української Радянської Енциклопедії окремої статті про Хвильового теж не було, але після довгих пошуків в одній із допоміжних я таки знайшов кілька рядків:

«Фактичне керівництво у ВАПЛІТЕ, яка відразу ж посіла бурж.— націоналістичні позиції, здійснював М. Хвильовий. Погляди «ваплітян» в основному зводилися до протиставлення рос. і укр. культур, до орієнтації на «психологічну Європу», до проповіді формалізму й «активного романтизму». Хвильовий та його прибічники виступали проти політики Комуністичної партії, намагаючись відірвати Радянську Україну від Рад. Росії» (УРЕ. К., 1978, т. 2, с. 121).

Оце і вся наука. І сільська вчителька, і сивочолий професор, і портрети вождів над ними, і мій елегантно-вишуканий співрозмовник, який теж пописував статті до нової енциклопедії...

При наступній зустрічі на його «Так даєш?» впевнено відповів: «Не даю. Тобі доступні всі матеріали, ти й напишеш новий погляд на цю постать».

Науку ненависті до ворогів засвоїли ми міцно, хоч в інших науках прогалин

зяяло чимало. І їх треба було негайно заповнювати. Особливо ж... Моєму здивуванню не було меж, коли я почув, що той мій колега у своїх лекціях уже й мене причислював до ворогів Хвильового, до ворогів перебудови, що заважають заповнювати «білі плями». І в тих його лекціях — неймовірна сміливість, запал, гнів... Галас — і нічого про Хвильового.

Нічого про Хвильового... І таке завзяття охопило мене, що вирішив або ж до кінця розвінчати ворога, того ворога, який хотів відірвати мене від брата російського, ворога, в якого де й знайшовся глузд проповідувати блюзнірське гасло «Геть від Москви», або ж стати на позиції свого уже «перебудованого» товариша-ерудита, або ж...

Кинувся в найбільші київські бібліотеки: «Дайте мені щось про Миколу Хвильового. Дайте мені «Сині етюди» й «Вальдшнепи»...

У бібліотеках нічого з творів письменника не було. І в каталогах нічого не значилось. Дівчата-бібліографи, аби вволити допитливість настирливого читача, запропонували список з кількох старих томів та брошур, які я почав конспектувати ще старанніше, ніж у свої університетські літа.

«В літературі діяли націоналістичні покидьки, що об'єднувалися в такі літературні організації, як «Вапліте», очолювана *зрадником українського народу Миколою Хвильовим*... (тут і далі підкреслення мої.— В. К.). Намагання *махрового націоналіста* Миколи Хвильового відірвати українську культуру, літературу від російської, його заклик «Геть від Москви», теорія «боротьби двох культур» — української та російської, орієнтація на «Європу» — на буржуазний Захід. Такі твори, як «Робітні сили» учасника «СВУ» — Івченка або ж «Вальдшнепи» самого Хвильового, одверто пропагували *фашизм*». (Л. Хінкулов. Словник української літератури. К., в-во АН УРСР, 1948, с. XL).

«Найбільш вперту боротьбу проти нової соціалістичної культури українського народу вела буржуазно-націоналістична група Хвильового, яка розвивала в літературі *контрреволюційні ідейки* націонал-ухильників (Шумський, Скрипник). З усіх ворогів української радянської літератури це були *найзапекліші і найпідступніші*... *Знавіснілий націоналізм Хвильового* та до нього подібних поєднувався з неприкритим космополітизмом. Хвильовий, наприклад, обливав гряззю імена великих народних письменників України Т. Шевченка та І. Франка, протиставляючи їм «європейця» П. Куліша та інших трубадурів націоналізму». («Нарис історії української радянської літератури». К., в-во АН УРСР, 1954, с. 74, автор розділу Л. М. Новиченко).

«Дух висунутої Хвильовим націоналістичної «теорії» про боротьбу двох культур — української і російської — увесь час витав над «Вапліте»... Безпосереднім *згубним впливом антинародних концепцій* Хвильового пояснюється той факт, що чимало письменників саме під час перебування у «Вапліте» допускалось у своїй творчості та публіцистичних виступах грубих помилок буржуазно-націоналістичного характеру (М. Куліш, І. Сенченко та ін.). «Ваплітянство» ідейно розкладало письменників, вело їх на манівці націоналізму і занепадництва» («Історія української літератури в двох томах». Т. 2, К., в-во АН УРСР, 1959, с. 95, автор цього розділу — Л. Новиченко). «...варто згадати постать М. Хвильового (справжнє прізвище — М. Г. Фітільов) — письменника, який у значній частині своєї творчості втілив чи не найголовніші, найприкметніші з тих *занепадницьких, ідейно ворожих тенденцій*, в боротьбі з якими зростала і мужніла українська радянська проза... З революційного романтика Хвильовий досить швидко стає *похмурим занепадником*... В багатьох своїх наступних творах Хвильовий веде *неврастенічний і роздратований спір з революцією:* декларативно клянучись у відданості їй, він у той же час піддає сумніву її гуманність і народність. З часом Хвильовий починає дедалі настирливіше *«розвінчувати» образ комуніста,* недавнього бійця революції... Замість уславлення революційної самопожертви, автор скочувався *до звичайного буржуазного наклепу* на пролетарську революцію як на справу, мовляв, принципово «антигуманну», заради якої людині треба обов'язково переступити через труп всякої людяності і справедливості» («Історія української літератури у восьми томах». Т. 6, в-во «Наукова думка», 1970, с. 235—236, автор розділу — Л. Новиченко).

Волосся ставало дибки: що більше заповнювався мій конспект історії з «Історій», то страшніше ставало. В жодній літературі, мабуть, ніколи не було такого страшного ворога. 1948-й, 1954-й, 1959-й, 1970-й... Вже скільки разів портрети вождів по-

мінялися, а ворог української літератури і всього українського народу залишався один — Микола Хвильовий...

Що ми знали про нього? Коли він народився і помер? Хто він був і чим займався на нашій землі?..

Конспект мій розбухав і розбухав, а відповісти на питання, які мучили мене, я не міг... І за Сталіна, і за Хрущова, відлига за правління якого повернула народові багатьох діячів культури, і за Брежнєва, і за Черненка... Микола Хвильовий залишався ворогом, творчість його була недоступна, схована за сімома замками...

А ерудит підступається з ножем до горла: давай Хвильового!.. Ерудит працює в тому самому науковому закладі, що й автори всіх цитованих тут і нецитованих праць про письменника-«ворога». І вимагає від мене так, наче щось більше знає і хоче звергнути з високої посади свого наукового лідера або ж мене зіштовхнути в болото націоналізму й «хвильовізму»...

Вірю друкованому слову, вірю солідним грифам, що стоять над проштудійованими мною працями і, залишаючись в невіданні, поповнюю свій конспект...

«Немало вреда принес украинской литературе... националистический ревизионизм М. Хвылевого, подразумевавший «национально-культурное возрождение» Украины на путях буржуазного развития. Упоминавшаяся Ваплите, возглавленная М. Хвылевым, сеяла скепсис, пропагандировала отрыв украинской литературы от русской, от национальной классики и реализма. Выдвинутый Хвылевым и его сторонниками лозунг «романтики витаизма» противопоставлялся новому революционному реализму, утверждал субьективистский произвол в изображении жизни... В качестве образца для украинской культуры Хвылевой предлагал «психологическую Европу», он посягал на идейные принципы советской литературы, с пренебрежением относился к классическим традициям крупнейших реалистов Тараса Шевченко и Ивана Франко...» («История советской многонациональной литературы». Т. 1, М., издательство «Наука», 1970, с.с. 149—150)

Оцінки неоднозначні і незаперечні, хоча настільки схожі, ніби списані з якогось першокліше. Не буду множити виписки із свого конспекту, оскільки дисертація по «хвильовізму» мені не світить... На них і так багато хто став і кандидатом, і доктором, і вище... І не один Хвильовий був їм опорою. І їм, ученим, і мені, і всім випускникам гуманітарних вузів протягом цілих п'ятдесяти років. З цими «знаннями» сотні тисяч спеціалістів розлетілося в школи, бібліотеки і всі культурні заклади. Підготовлені вони добре, грунтовно, і ще довго з культурницьких амвонів мали б знищувати хвильовістський заклик «Геть від Москви», спробу розриву української і російської культур. На віру сприймалися підручники, монографії, історії, дисертації недавніх років. На цій вірі був і я, твердий і непохитний, переконаний і непоступливий.

У житті ми ніколи не бачили в очі ні творів Миколи Хвильового, ні його фотопортретів, ні його життєпису, ні бібліографії, ні гасел, проголошуваних ним... Ворог є ворог. Та ще коли він «націоналіст» і «ухильник», «фашист» — тим паче нічого доскіпуватися.

МИ ВСІ ПЕРЕД НИМ ВИНУВАТІ. МИ ВИНУВАТІ ОДИН ПЕРЕД ОДНИМ, ЩО ЗАДУРМАНЮВАЛИ ГОЛОВИ СОБІ, НАСТУПНИМ І НАСТУПНИМ ПОКОЛІННЯМ...

БУЛИ МИ ДОВІРЛИВІ Й ОБДУРЕНІ. РАЗОМ З ЦЕРКВАМИ Й СОБОРАМИ, З ПАМ'ЯТНИКАМИ СТАРОВИНИ, З НАРОДНИМИ ТРАДИЦІЯМИ, З РІДНОЮ МОВОЮ, ВІДРІКАЮЧИСЬ ВІД СВОГО РОДУ Й ПЛЕМЕНІ, МИ ВІДРІКАЛИСЯ І ВІД СВОГО ВИДАТНОГО ПИСЬМЕННИКА, РЕВОЛЮЦІОНЕРА, КОМУНІСТА...

ТЯЖКИМ І СТРАЖДЕННИМ БУЛО ЙОГО ЖИТТЯ...

Найлютіший, найзапекліший, напідступніший — звучало в наукових працях і капітальних історіях,— ворог, націоналіст, ухильник...

І затято приховувалося, хто ж був насправді Микола Хвильовий. Видатний український радянський письменник, один з активних борців за Радянську владу на Україні. Народився він 13 грудня 1893 року в місті Тростянці на Сумщині в робітничій сім'ї. Закінчив початкову школу, працював робітником на Донбасі, бурлакував, брав участь в імперіалістичній та громадянській війнах. У недавно опублікованій його автобіографії читаємо: «З фронту я приїхав у Богодухівський повіт і там на селі почав енергійно організовувати спілки незаможних селян... Я так енергійно працював, що й не зчувся, як недалеко загуділи німецькі гармати.. З кінця 1918 року

я втік із Харкова й організував повстанський загін, що боровся проти гетьманських загонів на Полтавщині. Цей же загін виступив і проти петлюрівських частин. У цьому ж році загоном куреня імені Гонти мене приговорено до розстрілу...». Він був членом ревкому, служив у Політуправлінні Південного фронту, у Політвідділі Першої Кінної армії.

Тоді ж почалася і його літературна діяльність. Він друкував вірші, статті, новели, багато перекладав з російської літератури. У хрестоматії «За 25 літ», упорядкованій Ан. Лебедем та М. Рильським, про нього сказано: «Революціонер з голови до п'ят, Хвильовий міцно зв'язаний з кращими традиціями української художньої літератури: можна сказати, що шукання Хвильового почалися там, де урвалися шукання Коцюбинського. Звідси і його «Романтика» (посвята одного з найзворушливіших оповідань «Я» — «Цвітові яблуні» — не лише красивий жест). Але «романтика» Хвильового має надійний грунт наукового марксівського світогляду, що дає незламну певність: цим переможеш...».

На той час Микола Хвильовий уже був автором поеми «В електричний вік», збірок віршів «Молодість» і «Досвітні симфонії», книжок прози «Сині етюди», «Осінь» та ін. Його твори тоді багато разів перевидавалися, перекладалися іноземними мовами, були включені в хрестоматії і підручники, користувалися якнайширшою популярністю.

І все це було за сімома замками. Широкий читацький загал не повинен був знати цього (а хто пам'ятав ще з тих часів — мусив забути і вголос не згадувати). Ім'я його викреслювалось з національних енциклопедій та із тих же «трудів». Оцінка його була однозначною, добре відредагованою і сформульованою: її дав сам Сталін.

1925 року Сталін посилає на Україну свого «найближчого соратника» Кагановича (так названо його в «Короткому курсі історії ВКП(б)», а в республіканських газетах його іменуватимуть «вождем українського народу»). Посилає його на посаду Генерального секретаря ЦК КП(б)У. Тоді на Україні ще діяли ленінські настанови з національного питання, вперше після сумнозвісних Валуєвського циркуляру та Емського царського указу до народу поверталася рідна мова, відкривалися українські школи й вузи, видавалися українські книжки й журнали. Каганович, зовні нібито підтримуючи «українізацію», настільки почав «закручувати гайки», що не витримав тодішній нарком освіти Шумський: якимось чином пробився до Сталіна зі скаргою на... Кагановича.

Сталін вислухав Шумського і, здавалось, навіть підтримав його, але тут же — 26 квітня 1926 року — надіслав своєму «найближчому соратнику» знаменитого своєю зловісністю листа: «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У», в якому детально виклав суть розмови.

«Мав розмову з Шумським. Розмова була довга, тривала понад дві години,— писав він Кагановичу.— Ви знаєте, він незадоволений становищем на Україні... Він особливо незадоволений роботою Кагановича... Він плутає українізацію наших партійного та інших апаратів з українізацією пролетаріату... Мені здається, що Шумський неправильно розуміє українізацію і не зважає на цю останню небезпеку».

До «геніальних» праць з мовознавства було ще далеко, але вже тоді «батько народів» виявив велику обізнаність з українською літературою і, зокрема, з творчістю українського письменника Миколи Хвильового.

«Цілком правильно підкреслюючи позитивний характер нового руху на Україні,— писав Сталін,— за українську культуру і громадськість, Шумський не бачить, що при слабості корінних комуністичних кадрів на Україні цей рух, очолюваний часто й густо некомуністичною інтелігенцією, може набрати місцями характеру боротьби за відчуженість української культури й української громадськості від культури і громадськості загальнорадянської, характеру боротьби проти «Москви» взагалі, проти росіян взагалі, проти російської культури та її найвищого досягнення — ленінізму. Я не буду доводити, що така небезпека стає все більш і більш реальною на Україні. Я хотів би тільки сказати, що від таких дефектів не вільні навіть деякі українські комуністи. Я маю на увазі такий всім відомий факт, як стаття відомого комуніста Хвильового в українській пресі. Вимоги Хвильового про «негайну дерусифікацію пролетаріату» на Україні, його думка про те, що «від російської літератури, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше», його заява про те, що «ідеї пролетаріату нам відомі і без московського мистецтва», його захоп-

лення якоюсь месіанською роллю української «молодої» інтелігенції, його смішна і немарксистська спроба відірвати культуру від політики,—все це і багато подібного в устах українського комуніста звучить тепер (не може не звучати!) більш ніж дивно. В той час як західноєвропейські пролетарі та їх комуністичні партії повні симпатій до «Москви», до цієї цитаделі міжнародного революційного руху і ленінізму, в той час як західноєвропейські пролетарі з захопленням дивляться на прапор, що майорить у Москві, український комуніст Хвильовий не має сказати на користь «Москви» нічого іншого, крім як закликати українських діячів тікати від «Москви» якнайшвидше». І це називається інтернаціоналізмом! Що сказати про інших українських інтелігентів некомуністичного табору, коли комуністи починають говорити, і не тільки говорити, але й писати в нашій радянській пресі мовою Хвильового? Шумський не розуміє, що оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру можна, лише борючись з крайнощами Хвильового в лавах комуністів. Шумський не розуміє, що тільки в боротьбі з такими крайнощами можна перетворити ростущу українську культуру і українську громадськість в культуру і громадськість *радянську»* (И. Сталін. Твори. К., Укрполітвидав, 1949, т. 8, с. 152—153).

Хай дарує читач за цю довгу цитату з листа «батька». «Сини» стократно експлуатували її в усіх дослідженнях про українську літературу, то видаючи її за «батьківську турботу», то надаючи їй «принципіального значення», то відзначаючи її «особливо велику роль», експлуатували аж до самої смерті «батька». Та й по смерті його в 1953 році, і після XX і XXII з'їздів партії сталінська красномовна цитата «вірно» служила запопадливим розвінчувачам «націоналізму Хвильового», повторювати яку не соромились майже до наших днів, щоправда, завбачливо роззуваючи від лапок ті «мудрі» слова і приховуючи тепер їх авторство.

«...В дусі концепцій «націонал-комунізму», що їх розвивали націонал-ухильники в КП(б)У типу Шумського і Волобуєва, Хвильовий вимагав «негайної дерусифікації пролетаріату», тобто насильницької українізації людей російської національності, які живуть на Україні. Ревізуючи марксизм, він відривав культуру від політики, твердив про «безкласовий характер» пролетарського мистецтва, про якусь «месіанську» роль... Шовінізм Хвильового поєднувався з одвертим космополітизмом і зневагою до кращих національних традицій» («Історія української літератури у двох томах». Т. 2. Київ, в-во АН УРСР, 1959, с. 98—99).

«Справжнім «кладом» для націоналістичних фальсифікаторів стали антипартійні гасла і заклики націонал-ухильника Хвильового, який кінчив тим, що одверто зімкнувся із зарубіжним українським фашизмом...» (там же).

Вочевидь помітно, яку глибоку, не дуже й приховану співзвучність мають наведені оцінки діяльності Хвильового з оцінками, виставленими в листі Сталіна. Цьому не завадив навіть уже розвінчаний культ! І ці хвилі не згасали й пізніше:

«Все це завершилось— в часи, коли Хвильовий остаточно визначився як націонал-ухильник, один з ідеологів войовничого буржуазного націоналізму,— романом «Вальдшнепи» 1927, в якому автор дійшов до прямого вихваляння антирадянських сил» («Історія української літератури у восьми томах», т. 6, с. 237). До того ж — роман «Вальдшнепи», перша частина якого була надрукована в журналі, а друга так і не побачила світ, був абсолютно недоступним ні читачам, ні дослідникам.

«Деякі письменники (напр., українські — М. Івченко, Г. Михайличенко, В. Підмогильний) не змогли зробити правильного ідейного вибору, інші віддалялись від революційної сучасності, не прагнули осмислити з позицій революційного пролетаріату політичну складність, виступали навіть з ворожих до нового ладу позицій (Є. Замятін, Б. Пільняк, М. Хвильовий)» (М. Г. Жулинський «Пафос життєствердження». К., «Наукова думка», 1974, с. 125). З яких же позицій могли виступати ці українські і російські письменники — самі учасники революції, громадянської війни, відбудови?.. І з яких позицій виступають дослідники 1988 р., коли знову витягають на світ божий старе-престаре: «Хвильовий... твердив про «некорисність» спілкування з російською літературою та необхідність орієнтації на «психологічну Європу»?) («Історія української літератури у двох томах», т. 2, К., «Наукова думка», 1988, с. 37).

Слова Сталіна воістину стали дороговказом для «синів»-літературознавців, для задурманювання голів довірливого читача. В них був вирок українському комуністу Миколі Хвильовому, підписаний Сталіним ще 26 квітня 1926 року, вирок, на відміну тих, що потім підписувалися списками, уповільненої — і тим жорстокішої — дії. «Зви-

нувачуваний» так і не почув вироку (Лист Сталіна «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ ЦК КП(б)У» повністю був опублікований тільки в 1948 р.), однак його чорна тінь висіла над письменником до самої смерті і після неї. Вголос його не раз повторював у 1926—1928 рр., а потім і в 1947-му найближчий соратник Каганович: «Підголоском шарів, які покладають свої надії на реставрацію буржуазної влади на Україні силами збройного чужоземного імперіалізму, мимоволі виявив себе письменник і критик — член партії М. Хвильовий з його проповіддю орієнтації на захід української культури, що зростає, на «психологічну Європу», все одно, буржуазну чи пролетарську, і під гаслом «Геть від Москви» (з доповіді Кагановича на X з'їзді КП(б)У, газ. «Комуніст», 27. II, 1927).

А за Кагановичем це повторював, як в античній трагедії, цілий хор його прислужників, послідовників та учасників літературної дискусії, в самий центр якої по-провокаторському був втягнений і Микола Григорович Хвильовий...

Письменник зазнав тоді чимало несправедливих звинувачень. Найперше вони були спрямовані проти новели «Я (Романтика)». «Скажіть мені,—писав Г. Яковенко в газеті «Культура і побут» 30 квітня 1925 року,— невже наведені Хвильовим дегенерати революцію робили?... Невже селянин або робітник повірять Хвильовому, що в революціонерів (дійсних) щохвилини кололось «я»?... Невже творці революції «ставали на грані віків і викликали Марію», втілений прообраз матері?.. Ні, тричі ні. Яку ж вартість має цей твір? Хто його читатиме? Читатимуть його міщани, дегенерати, для яких революція була прикладом найгострішого душевного садизму. Нащо ж його друковано?..»

Саме подібні абсурдні оцінки втягнули письменника в літературну дискусію 1925—1928 рр., в якій він виступав з кількома пристрасними, запальними, гострими памфлетами. Критик В. Коряк характеризував його так: «Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється і нас хвилює,— п'янить і непокоїть, дратує, знесилює і полонить. Аскет і фанатик, жорстокий до себе й до інших, хворобливо вражливий і гордий, недоторканий і суворий, а часом — ніжний і сором'язливий, химерний характерник, залюблений у слово, у форму мрійник. Картає все гниле в революції, шукає його скрізь в ім'я своєї укоханої ідеї — комунізму, що її прийняв як аскет і романтик... А душа пролетарська, а сила творча — велика».

Але сталінсько-кагановицький вирок Хвильовому оскарженню не підлягав. Безглуздість звинувачень була очевидною, але хто тоді осмілився б спростувати їх? Ніхто не звертав уваги, що «психологічна Європа» в Хвильового уособлювала великого Івана Франка, що захоплювався він творчістю Льва Толстого («Простота і ясність Толстого — це мистецтво найвищої кваліфікації»). Повисмикувані довільно й препаровані відповідно цитати з гарячих, гострих, емоційно збуджуючих памфлетів — «Про «сатану в бочці» або про графоманів, спекулянтів та інших «просвітян», «Про Коперника з Фрауенбургу або Абетка азіятського Ренесансу в мистецтві», «Про демагогічну водичку або Справжня адреса української воронщини, вільна конкуренція, ВУАН і т. д.», «Дві сили», «Психологічна Європа», «Культурний епігонізм», «Формалізм?», «Новий організаційний шлях», «Ахтанабіль» сучасності або Валеріян Поліщук у ролі лектора комуністичного університету», «Апологети писаризму», а потім і з першої частини роману «Вальдшнепи» та й з давніших новел, що на той час вже були хрестоматійними, створювали образ ворога, націоналіста, ухильника — найлютішого, найзапеклішого, найпідступнішого...

Той образ і досі так збетонований і злютований, так міцно «аргументований» історичною та літературознавчою наукою (знов же таки при абсолютній відсутності доступу для читача першоджерел), що зруйнувати його, відійти від десятиліттями формованого стереотипу неймовірно важко. І тому як дивовижні першовідкриття сприймаються недавно опубліковані мемуари Ю. Смолича «Ваплїте» і я» («Літературна Україна», 24. 09 і 1. 10. 1987), Антоніни Куліш «Соната без патетики» («Україна», 1988, № 41—43), дослідження С. Гречанюка «День повернення Миколи Хвильового» («Українська мова і література в школі», 1987, № 12), Наталі Кузякіної «Микола Куліш у «Гарті», Урбіно і Ваплїте» («Літературна Україна», 4, 11, 25. 02 1988), есе О. Ющенка «З вічної подорожі» («Радянська освіта», 15. II. 1988) та деякі передмови М. Жулинського до окремих публікацій творів письменника. На жаль, поки що поодиноких...

Потаємний вирок українському письменнику-комуністу діяв, підступно штовхаючи його до прірви...

Кілька разів Микола Хвильовий пробував зняти з себе жорстокі звинувачення, не раз виступав з покаянними заявами, писав про вірність політиці партії, ще й ще засвідчував свою любов до великої російської літератури і нової української поезії... Щиро твердив: «Ніколи не було стільки можливостей для розвитку української пролетарської літератури і взагалі літератури, як тепер, як у нас, в республіці Комун. Але й ніколи не було такої безшабашної свистопляски в тій же українській літературі, як за наших днів» («Камо грядеши»). Зізнавався в любові до українського поета: «Павло Тичина є один із найбільших поетів сучасної європейської поезії. Коли говорити про вихід нашої сьогоднішньої літератури на західну арену, то цей розкіш можна дозволити тільки авторові «Сонячних кларнетів»...

Та його не чули — не хотіли чути! Знов і знов з трибун, з різних періодичних видань лунало глухе й страшне: «Хвильовий розставив своїх героїв на певні трибуни і примусив заговорити їх у художній формі про занепад революції»; «Хвильовий своїм твором «Вальдшнепи» цілковито виявив, що він іде вже — коли ще не прийшов — до табору українського войовничого фашизму» (А. Лейтес і М. Яшек «Десять років української літератури», т. 2, Х., ДВУ, 1930). Він уже «цілковито виявив», хоч роман ще тільки починали друкувати й обірвали десь посередині. Так само жорстоко критикувалася стаття «Україна чи Малоросія», яка зовсім не була надрукована.

В його творах вишуковували все нові й нові «ізми», а він благав своїх молодих цькувачів «бути етично чистоплотними», звіряв свої мрії написати нові новели про героїв громадянської й імперіалістичної, «учасником якої був», він їздив по селах опухлою з голоду, конаючою Україною... Ніколи ще не було стільки можливостей для розвитку літератури...

Він перебував у глибокому вакуумі. Його не чули...

За кілька місяців до трагічного кінця він ще раз звертається до своїх читачів і критиків у передмові до свого останнього двотомника: «На протязі кількох останніх років *дехто із наших не в міру дбайливих критиків* рішуче й безапеляційно *закреслює весь мій попередній,* мало не чотирнадцятилітній творчий шлях пролетарського письменника. Робиться це дуже просто. Знаєте, хто такий Хвильовий? Та це той, що з «Вапліте», основоположник хвильовізму й автор «Вальдшнепів». Про інші мої твори ані слова! Не існує ні моїх кількох томів, ...не існує й висловлювань відповідальних партійців про мою творчість... Ніяк не можу не вимагати *від наших не в міру дбайливих критиків,* щоб вони, *сідаючи писати статті про мою перебудову,* спершу брали на себе труд хоч як-небудь зазирнути в мої книжки. Не можна ж, шановне товариство, робити з людини, що на протязі багатьох років у силу свого розуміння і здатностей боролася за пролетарське мистецтво,— не можна робити з цієї людини пролетарського початківця, який допіру повернувся з ваплітянської еміграції і який, крім «Вальдшнепів» та хвильовізму, нічого не має за душею»...

Скільки треба болю в душі, щоб у тому ж слові вистогнати: «Ви кажете, що я колись був «рупором українського фашизму»? Не заперечую! Ви запевняєте, що я поки що перебуваю в стані «ще недостатньої перебудови? Теж вірю...»

То був крик. Останній крик українського письменника-комуніста. Його не почули. Для «не в міру дбайливих критиків» він був *«ворогом перебудови»*... Критики дбали, довго «дбали» й після смерті, безоглядно оголошуючи то «ворогом народу», то «ворогом перебудови»... Кати, виконавці сталінського вироку були близько. Арештували першим Михайла Ялового...

...Останній сонячний день Миколи Хвильового. В оточенні друзів, які ще не боялися любити його. За переказами, він наспівував *російську* пушкінську пісню:

Хоть убей, следа не видно,
Сбились мы, что делать нам!..

А може, згадався йому з далекого дитинства в сьогоднішній порожнечі старий ветхозавітний псалом:

Я изнемог и сокрушен весьма,
вопию от стеснения сердца моего...
Други мои, сотоварищи мои
отступили от беды моей,
и ближние мои встали поодаль.

Но ищущие души моей ставят сети,
желающие мне зла глаголят словеса убийства,
готовят ковы целодневно...

Хтозна... Роковий постріл у скроню пролунав. Він встиг, він не дався «глаголящим словеса убийства». Вирок собі він виконав сам — сонячного 13 травня 1933 року.

Хтось із друзів, що кинулись на постріл, побачив тоді на письмовому столі, залитому кров'ю, прощальну записку, яка нібито безслідно зникла, її зміст переказує по пам'яті Ю. Смолич. Хтось безтямним поглядом зачепився за свіжий, останній для Миколи Григоровича номер «Літературної газети», розгорнуту на віршах Гр. Вакара, присвячених пам'яті Володимира Маяковського: «Стрілятись вам /було занадто рано. /Вам би громити ще /трощити/ руйнувати, /Щоб наших буднів /вигоїти/ рани/ Щоб писнути не смів/ сучасний обиватель...». А всім разом в очах стояв голод, голод, голод — апофеоз травневого 33-го... А комусь згадалося його революційне оповідання «Мати», в якому брат на брата йде і син вбиває матір, і немов передсмертний зблиск: «Перед материними очима раптом загорілись якісь рожеві потойбічні світи. Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було. І зовсім даремно сокира знову падала на її голову і так настирливо гупала в передранковій темряві... Матері вже не було. Вже перший удар сокирою переніс її в той загадковий світ, де нема ні печалі, ні зітхань, де ніколи не загорається ніжна смужка молодого дня і де ніколи так завзято не кричать жовтогарячі півні, як вони кричали в містечкові за тієї невеселої передранкової темряви»...

Миколи Хвильового вже не було.

Над свіжою могилою плакали Мати, Дружина, Дочка і сестри. Над свіжою могилою тужили друзі, лунали промови... В саме серце над свіжою могилою били зрадливі слова:

«...ЙОМУ ЗАВЖДИ ДОПОМАГАЛИ ВИПЛУТАТИСЬ ІЗ ТЕНЕТ СТАРИХ ПОМИЛОК І СТАРОГО ОТОЧЕННЯ Й ПІТИ ВПЕРЕД... ВКАЗІВКИ ЛАЗАРЯ МОЙСЕЙОВИЧА КАГАНОВИЧА ПРО ДБАЙЛИВЕ СТАВЛЕННЯ ДО ТОВАРИША ХВИЛЬОВОГО, ТАЛАНТ ЯКОГО ТОВАРИШ КАГАНОВИЧ ЗАВЖДИ ЦІНУВАВ... ВСЕ ЦЕ ФАКТИ, ЩО ЯСКРАВО СВІДЧАТЬ ПРО СТВОРЕННЯ ВСІХ УМОВ ДЛЯ ПРОДУКТИВНОЇ ТВОРЧОЇ ПРАЦІ... НЕ ЛИШЕ ХВИЛЬОВОМУ, А ВСІМ НАШИМ ЛІТЕРАТУРНИМ КАДРАМ...» («Літературна газета», 27. 05. 1933).

...Дбайливе ставлення до товариша Хвильового, створення всіх умов для продуктивної творчої праці і не в міру дбайливі критики...

Миколи Хвильового вже не було.

Він не встиг відчути, як і його товариші, того «дбайливого ставлення» Сталіна і Кагановича. Він уже не прочитав у «Літературній газеті» двох статей «Добити контрреволюційний націоналізм в літературі» Грицька Проня з «Молодняка», який і сам згодом невідомо куди зник, де та «турбота» виявлялася на повну силу: «Завдання марксистської літературної критики — показати всім трудящим контрреволюційну суть і бездарність писань фашистів — *Ялових, Досвітніх, Вишень, Гжицьких, Пилипенків, Ірчанів, Загулів, Козорісів, Бобинських, Ткачуків, Річицьких, Реп, Заклинських і др.* Треба так само звернути серйозну увагу на питання з класиками. Адже *Грицай, Березинський і Озерський,* які керували видавничою продукцією, передові до творів класиків доручали писати *Пилипенкам, Річицьким, Юринцям, Демчукам і др.* Нашим видавництвам до роботи з класиками треба притягти молоді, ростущі, насамперед партійні кадри, щоб очистити цей фронт від всього того націоналістичного мотлоху, який залишили нам контрреволюціонери» (10. 03. 1934).

Миколи Хвильового не було.

А сталінський вирок йому діяв і посмертно. На бюро Дзержинського райкому партії Харкова викликали письменників Куліша, Досвітнього, Касьяненка і Сосюру, щоб довідатись про їхнє ставлення до самогубства Хвильового і Скрипника. Лунали постріли, заповнювались камери, тисячні мітинги засуджували «ворогів народу».

Володимир Сосюра в «Розстріляному безсмерті» (на жаль, тільки тепер вперше опублікованому) тужить за своїми побратимами і палає гнівом до судіїв їх:

Як тьма проклята, в очі лине
обличчя ката України...
То шле зміїнії вогні
зір Кагановича мені,

зір палестино-отаманський...
О, як він диха в наші дні
і ходить по землі радянській,
натхненник Берії!

А в «Третій Роті» він таврує критика: «А Н. хоче Хвильового вбити духовно. Ні! Хвильовий як письменник, як геній безсмертний. І не Н., який ходив під столом, а то, може, на світі його не було, коли ми з Хвильовим одкривали перші сторінки Жовтневої літератури, не Н., цьому літературному флюгерові, вбити пам'ять геніального сина Революції, що був бійцем багряного Трибуналу Комуни, а загинув від чорного трибуналу, тільки не Комуни, а тих, хто зміїно вислизнув з-під контролю партії і хотів мечем диктатури пролетаріату знищити завоювання Жовтня».

Після XX з'їзду партії уже поверталися зі своїх «десятирічок» і «двадцятирічок» Дубинський, Ковінька, Годованець, Зінаїда Тулуб, Анатоль Костенко, Антоненко-Давидович, Мисик, Гжицький... всі, хто вцілів. Реабілітовувалися ті, хто навічно оставсь в мерзлій землі Колими, Соловків і сибірів...

А Микола Хвильовий? Він не був репресований, не був виключений з партії, а повертати його читачеві не хотіли літературні флюгери — над ним висів вирок Сталіна і Кагановича.

Надією жила в далекому Свердловську його родина — дружина Юлія Григорівна Уманцева і дочка Любов. Вони чекали повернення після XX з'їзду чоловіка та батька — уже хоча б доброю згадкою, відродженою книжкою...

А пошта принесла їм з Києва грудневий номер журналу «Вітчизна» за 1959 рік із статтею «На позвах з істиною» і підкреслениими в ній словами: «Покалічений уламок арцибашевщини», хворий ідейно, духовно, морально цей письменник, як свідчить більшість його творів, належав до прямих епігонів буржуазного декадансу і тому закономірно відійшов у літературне небуття. Ненависник Шевченка, формалістичний істерик, що мав дивну пристрасть до всього темного, брудного, нездорового, роздвоєного, що спільного він міг мати з передовою українською літературою, з її традиціями, з основними напрямками її розвитку!» (Л. Новиченко).

Ще один присуд, ще один вирок... І цього не могла витримати його вірна дружина, революціонерка, комуністка з 17-го року Юлія Григорівна Уманцева і перерізала собі вени...

Сталінський вирок діяв. Страшні його слова знову повторялися й повторялися... Фундаментальна монографія «Поетичний світ Максима Рильського», видана 1980-м роком, знову твердила: гасла М. Хвильового «мали неприхований буржуазно-націоналістичний і антисоціалістичний зміст», «Хвильовий у наступних виступах розкрив своє справжнє обличчя націонал-ухильника і ревізіоніста, якого «не влаштовували» перш за все комуністична ідейна спрямованість української радянської літератури, її інтернаціоналістський характер і тісна єдність з братньою російською культурою. Проголошені ним гасла орієнтації української літератури на «психологічну» Західну Європу і «втікаяня від Москви»... означали не що інше, як спробу окреслити курс (поки що в галузі культури) на відрив України від сім'ї радянських республік і реставрацію капіталістичного ладу» (с. 189).

Книжка критика Ю. Кобилецького «Даль махне крилом», видана 1985-м роком, повчала, як та сільська вчителька: «Деякі твори М. Хвильового і «Смерть» Антоненка-Давидовича ми розцінювали як одверту контрреволюцію» (с. 119).

І — о, господи — в книжці, виданій 1988-м роком, наводяться спогади Івана Ле: «Адже Яновський та, може, й Сосюра — це одне, а Хвильовий чи той же Осьмачка...— це таки зовсім інше... А «романтика» Хвильового... чи не є лиш маскування ідейних «чаянй» автора? Хвильового я знав і за його життя. Це був «злобствующий» інтелігент, дрібний буржуа, прихований за діючим псевдонімом «Хвильовий». Хвилюючись чи тільки хвилюючи інших, він не розчарований своїми невдачами, не роззброєний у своїй класовій злобі. Він ненавидить всякого, хто б зважився бодай дорівнятися до нього, не те що випереджати. З ненависті прихопив собі, як прапор, образ Аглаї й по-куркульському радіє, що має такого власного божка. Радянська література, її прогрес, соціалістичний реалізм — все такому до «бульби», пробачте за деяку спрощеність формулювання» (О. Килимник, «З вершин літ», К., «Радянський письменник», 1988, с.с. 127—128). Ну, навіщо це?..

Страшно вивчати творчість видатного українського письменника в інтерпретації

його «дбайливих» критиків, які й за п'ятдесят п'ять років по його смерті ніяк не вгамуються. Їм уже пора — після квітня 1985 року — переглядати свої збетоновані оцінки. Можна тільки вітати критика М. Жулинського, який зумів швидко поміняти свій погляд на творчість Миколи Хвильового. В 1971 році він писав про оповідання «Солонський Яр»: «Події громадянської війни змальовані у ньому як стихійний вияв людської жорстокості, міжусобних кровопролитних воєн. Зрозуміло, така інтерпретація цих подій *ідейно хибна, а подібні твори аж ніяк не можуть репрезентувати радянську літературу*» («Літературна Україна», 11. 05. 1971). Про це ж саме оповідання дослідник тепер пише зовсім інакше: «Характери героїв його новел психологічно об'ємні, виразні, з чітко заявленою позицією. Вирізняється серед них головний герой новели «Солонський Яр» Савка Гордієнко — юний голова волосної ради, який до кінця несхибно стоїть на позиціях революціонера-комуніста» («Вітчизна», 1987, № 12). Тепер видно, що такі твори «можуть репрезентувати радянську літературу».

Довго тяжіли над нами й діяли «мудрі» вказівки «великого» Сталіна і його «найближчого соратника, вождя українського народу» Кагановича. Тепер багато хто з дослідників, які йшли за «мудрими вказівками», лише розводять руками, мовляв, тоді так всі говорили.

Але чи всі були флюгерами (як охрестив їх точно Володимир Сосюра, все-таки пишучи і «Третю Роту», і «Розстріляне безсмертя»)? І як все те пояснити багатьом поколінням обдурених, ошуканих, обкрадених, покалічених флюгерством і ницістю? Як — через всі ті критичні перепони — тепер донести до них слово Миколи Хвильового?

Гірке почуття вини не повинно покидати нас.

●

Дорога моя давня «шепелява» вчителько! В усіх вищенаведених «присудах» творчості Миколи Хвильового винні тільки ви. На вас, нещасну, можна всю вину скласти, всю злобу вилити. Немовби то ви винні, що над вами майже все життя висів портрет Кагановича і ви його вустами проголошували «націоналістами» і «фашистами» багатьох видатних діячів української культури.

Виявляється, можна. До чого там Каганович, до чого сталінський режим! Не вони, виявляється, а вчителька винна в тих глибокодумних присудах, які записані були в шкільних підручниках та «Історіях української літератури», які вона сумлінно викладала. Саме на це навертає український літературознавець, доктор філологічних наук Вячеслав Брюховецький у відповідях на анкету «Про що мовчимо? І чому?» журналу «Вопросы литературы» (1989, № 3, с. 35—38), звинувачуючи стару вчительку та її «метушливих» учнів, яких вона виховувала під грізними портретами Сталіна, Кагановича, Берії, Брежнєва, Суслова, викладаючи догми «найпередовішої в світі» літературознавчої науки про всіх репресованих. Нехай краще буде винна вчителька і її давній учень. За винних у смерті Єсеніна і Маяковського, Плужника і Хвильового, за багатьох безневинно убієнних, проголошених наукою «ворогами» й «націоналістами».

Можна все поставить з ніг на голову, і В. Брюховецький дуже вміло це робить з трибуни всесоюзного журналу, розпинаючи те, що не публікувалося російською мовою і фактично не доступне російськомовному читачеві, зокрема мої статті про Миколу Хвильового, що друкувалися в газетах «Літературна Україна», «Радянська Україна», а також дослідження «Собор» і навколо нього» та довідник «Письменники Радянської України», що також не видавалися російською мовою. Знайомий почерк! Чи не так з всесоюзних трибун в тридцять сьомому і шістдесят восьмому таврувалися твори й видатних українських письменників, проголошувалися «ідейно-хибними» чи «націоналістичними», наглухо закриваючи їм шлях до всесоюзного читача.

У моїх статтях про Миколу Хвильового, на жаль, не називалися імена його цькувачів, не розкривалося авторство багатьох цитат. Ім'я одного з них (!) розкриває доктор філологічних наук В. Брюховецький, при цьому звинувачуючи мене в недостатній пошані вчених-літературознавців та ще «шепеляву» вчительку, яка вчила мене. «За всем этим,— пише він,— стоит элементарное невежество, полузнание. В. Коваль кого только не обвинил в вульгарных оценках творчества М. Хвылевого».

Кого ж звинуватив? Каюся, я цитував багато наукових праць, не називаючи їх авторів. В. Брюховецький називає (впізнав навіть не названого мною свого наукового

керівника): «Но почему-то забыл упомянуть (йдеться про В. Коваля — В. К.), что Л. Новиченко в конце 60-х годов, пожалуй, впервые за более чем три десятилетия сделал попытку (пусть еще робкую, но сделал) объективно разобраться в значении прозы этого писателя для становления молодой украинской советской литературы. Я вовсе не выгораживаю Л. Новиченко, у него были в свое время коньюнктурные оценки, но давайте все-таки будем честными и непредвзятыми хоть сегодня».

Я теж зовсім «не вигороджую» свою стару, але благородну вчительку, яка в *сільській* школі якось намагалась передати своїм учням «спроби об'єктивно розібратися» в значенні прози Миколи Хвильового. І — давайте ж будемо чесними і неупередженими — сільська вчителька переказувала своїм учням чи навіть цитувала монографію Л. Новиченка «Поезія і революція» (відзначену премією Академії Наук СРСР імені В. Г. Бєлінського: «Когда М. Хвылевой несколькими годами позже опубликовал свои «Вальдшнепы», то в них нашли выражение не только *ядовитые идеи воинствующего буржуазного национализма,* но и органически сочетавшееся с ними неверие в нового, социалистического человека; порвав с революционными идеалами, недавний «романтик» Хвылевой отдал свои симпатии глубоко враждебным типам наподобие потенциальной террористки Аглаи. На этом примере со всей наглядностью можно видеть, как буржуазный национализм неизбежно приводит художника, попавшего в его плен, к самому низкому антигуманизму и антидемократизму — то есть к полному духовному разрыву с народом... Антинародные лозунги националистов (провозглашенные, в частности, тем же Хвылевым) об отчуждении от братской русской культуры, от социалистической культуры всех народов СССР и об ориентации на реакционную буржуазную культуру Западной Европы встретили единодушное осуждение всей писательской интеллигенции» (М., «Советский писатель», 1957, с. 153-154). Ці ж оцінки залишені у виданнях наступних років, зокрема — в-во «Дніпро», 1979 р., с. 249.

«Блискуча», як бачимо, спроба. Чи не це мав на увазі В. Брюховецький, коли проголошував: «Ця праця Л. Новиченка стала етапною і в цілому українському літературознавстві та критиці», «й сьогодні читається з непослабним інтересом, вражає гнучкістю аналітичного мислення...». Не випадково її цитувала сільська вчителька, користуючись «етапними» оцінками. То кого ж тепер звинувачувати — вчительку чи академіка? Й звідки пішло «елементарне невігластво» її учнів і аспірантів академіка?..

Одночасно з довідником «Письменники Радянської України», в який так «героїчно» пробивав довідку про Миколу Хвильового доктор наук В. Брюховецький і так заповзято тепер хвастається цим перед читачами «Вопросов литературы», вийшла двотомна «Історія української літератури», де ті «спроби» мало чим відрізняються від попередніх. Відповідальним редактором 2-го тому виступає... академік Л. Новиченко, а одним із співавторів — старанний його учень і захисник В. Брюховецький!..

«Но ведь это уже святотатство!» — вигукує він, розгніваний, що я не помітив довідки в третьому томі «Українського радянського енциклопедичного словника» (1968), яка з'явилась тоді, за словами В. Брюховецького, «благодаря титаническим усилиям его друга — Миколы Бажана». Він примушує мене процитувати ту довідку, хоч як би цього мені не хотілось. Про що там мовиться? «Хвильовий у своєму світогляді й творчості збочив на націоналістичні позиції. З цих позицій Хвильовий написав ряд публіцистичних статей і прозових творів, у яких проповідував орієнтацію на буржуазну культуру Західної Європи, відрив української культури від братньої культури і літератури Радянської Росії. Погляди Хвильового різко засудила радянська громадськість». То як? Може, краще було б не цитувати?..

Ох, як хочеться В. Брюховецькому примусити мене назвати й безіменного професора, який працював «в свое время помощником самого Кагановича», немовби він сам не знає чи не заглянув в довідник «Письменники Радянської України», що в 1947 році помічником Кагановича на Україні в галузі літератури був його ж учитель... Л. Новиченко. Ну, навіщо так підводити вчителя і називати те, що не прийнято рекламувати? А можна було б і заглянути в архів самого Кагановича тих літ, коли він готував на Україні пленум по «боротьбі з націоналізмом»...

Ну чому, чому так жорстоко звалюють вину на сільську вчительку чи її учня, коли тільки заходить мова про вину Кагановича або ж «сталінський вирок»? Чому так багато метушні? «Так хочется,— продовжує В. Брюховецький,— из первых ря-

дов перестраховщиков незаметно проскочить в рязряд перестроечников... Но увы! Подводит элементарное незнание, не говоря уж о недобросовестности».

Так, знання іноді буває страшним. Страшна правда, жорстока правда про трагічну долю Миколи Хвильового. Розглядаючи «наукові» праці деяких українських літературознавців, можна несподівано наткнутися і на прямий «донос», і на самогубство дружини письменника після нищівної критики, і на давні дисертації про видатну роль Сталіна і Кагановича в розвитку української літератури, і на... Не будемо забігати вперед.

Так, правда страшна, тому так і бояться її. І такі нетерпимі до неї. Варто комусь згадати праці «вчених» по боротьбі з націоналістами з повними списками, про творців теорій «злиття націй і мов», «неперспективних сіл» чи бардів брежневсько-сусловсько-маланчуківського «застілля»...

Найстрашнішу, найжорстокішу правду я побачив і почув 13 грудня 1988 року в Бориспільському аеропорту. В той день у Київ з далекого Уралу прилетіла дочка Миколи Хвильового Любов Уманцева. Маленька, зіщулена, неспокійна, тривожна, вся напружена, як струна. «Навіщо? Для чого? Що зі мною буде?» — молодий голос далеко не молодої страждженної жінки, співуча українська мова, яку вона зберегла й за Уралом і — печальні-печальні очі, коли вона розповідала про батька, про своє життя з матір'ю... Навіщо? Чому?..

Був перший ювілейний вечір її батька — 95 років від дня народження видатного українського радянського письменника Миколи Хвильового. На вечір прийшли дочка Василя Еллана-Блакитного Майя Василівна, дружина Володимира Сосюри Марія Гаврилівна, які пам'ятали її батька і пам'ятали й саму її. Вдови і діти репресованих українських письменників, немовби українські декабристки, адже й вони пройшли колимські й сибірські холоди, і той пронизливий холод, здається, ще не весь відійшов...

Дочка Миколи Хвильового на тому вечорі вперше — через п'ятдесят п'ять років! — почула передсмертну записку батька, адресовану тільки їй. Цілих п'ятдесят п'ять років прихована вона була в сталінських казематах. Копію її прочитав на вечорі колишній секретар ЦК Компартії республіки Ф. Д. Овчаренко:

«Золотий мій любисток!

Пробач мені, моя голубонько сизокрила. Свій нескінчений роман, між іншим, вчора я знищив не тому, що не хотів, щоб він був надрукований, а тому, що треба було себе переконати. Знищив, значить, вже знайшов у собі силу волі зробити те, що сьогодні роблю.

Прощай, мій золотий любисточок.

Твій батько М. ХВИЛЬОВИЙ. 13. V. 33. Харків».

І була ще одна передсмертна записка:

«Арешт Ялового — це розстріл цілої генерації... За що? За те, що ми були найвірнішими комуністами? Нічого не розумію. За генерацію Ялового відповідаю перш за все я, Микола Хвильовий. «Отже», як говорить Семенко... ясно...

Сьогодні прекрасний соняшний день. Як я люблю життя — ви й не уявляєте. Сьогодні 13. Пам'ятаєте, як я був закоханий в це число? Страшенно боляче.

Хай живе комунізм!

Хай живе соціалістичне будівництво!

Хай живе Комуністична партія!

P. S. Все, в тому числі авторські права, передаю Любові Уманцевій. Дуже прошу товаришів допомогти їй і моїй матері.

Микола ХВИЛЬОВИЙ. 13. V. 1933 р.».

...І сталінський вирок, забутий «не в міру дбайливими критиками», і жорстокий постріл, і безжальна куля...

Безжальна куля...

Слава богу, що зараз не 33-й, не 37-й... І не можна посадити на своє місце ні мене, ні мою стару сільську вчительку, ні академіка, ні його запопадливого учня.

м. Київ.

Микола
ХВИЛЬОВИЙ

ДВА ОПОВІДАННЯ

Мати

ПРИЇХАЛИ ДО МАТЕРІ ТА ТРИ СИНИ:
ТРИ СИНИ ВОЯКИ, ДА НЕ 'ДНАКІ
ЩО 'ДИН ЗА БІДНИХ,
ДРУГИЙ ЗА БАГАТИХ...

П. Тичина.

Батько цих бойових хлопців помер дуже давно — так давно, що й не скажеш. Поховали його на осінньому кладовищі, в тому ж таки дореволюційному містечкові і саме тоді, коли Остап та Андрій тільки-но розпочинали свою життєву путь. Як пам'ятають староживи, з батька був звичайний собі кравець і — можна сказати — надзвичайна людина. Ну, хто б, скажімо, наважився назвати його Тарасом Бульбою? Хто б ризикнув з цього сморчка зробити хоч би поганенького вояку? А от глядіть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокійну козацьку старовину. Зігнувшись над якимись штанцями, скажімо, та перегортаючи сторінки раннього Гоголя, кравець (розповідають староживи) завжди тяжко зітхав і з такими словами звертався до своєї молодої дружини:

— А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би непоганий кошовий отаман?

З історії містечка відомо, що коли Остап (старший кравців син) скінчив т. зв. «приходську школу», кравець ціле літо бігав по сусідських дворах і розпитував у мешканців, як йому добитися із своїм перваком до кадетського корпусу. За всяку ціну хотів кравець зробити зі свого любого сина (як і з другого сина) військову людину й за всяку ціну хотів він бачити своїх синів на вороних кониках. З його біганини, звичайно, нічого не вийшло (не допоміг навіть пан «справник»), і кравець примушений був, продавши своє майно (козу й курку з півнем), повести свого первака до місцевої гімназії. І привів кравець свого первака до місцевої гімназії й благословив його приблизно такими словами:

— Так от що, дорогий мій сину! Не забувай батьківського заповіту: як виростеш, синку, то, просю я тебе, піди ще ти до військової школи і причепи собі

там блискучу шаблюку... щоб був ти мені, значить, як Остап для Тараса Бульби.

Остап уважно вислухав батька й побіг на іспити. І поступив він, значить, у тую гімназію, й саме тієї осені, коли чудакуватий кравець навіки розпрощався з нашим білим і без кінця загадковим світом.

Кравець був типовий містечковий кравець і не наважився він порушити вікову традицію: як і всі містечкові кравці, він був страшенно бідний. Не залишив він після себе буквально нічого, крім двох пар старенських ножиць та поганенької швацької машинки. Так що мусіла, значить, його дружина перебиватись з хліба на сіль та жити в неможливих злиднях. І вже не могла вона віддати свого другого сина в гімназію й віддала його до простенької ремісничої школи.

Таким чином, сама судьба повела двох братів по різних дорогах, і сталося так, як у сентиментальних народніх казках: один завжди носив чистенький костюмчик та вже з дитинства зростав на негативного типа, а другий і не знімав засмальцьованої сорочки. Одного мати мусіла годувати пахучими сосісками («На дві копійки на сніданок, щоб не глузували паничі!»), а другий їв чорний хліб з олією. І тому Остапові, як і треба було чекати, грала на обличчі весела усмішка, а Андрій ніколи й не посміхався: він завжди дивився на світ суворим поглядом незадоволеної людини.

Мати розуміла другого сина, і великим болем стискало їй серце. Як їй хотілось тоді, щоб і Андрій ходив у чистенькій сорочці і ходив учитись у чистеньку гімназію! Хіба він не такий близький і рідний їй, як Остап? Чи, може, й справді вона не на рівні частини поділила свою материю любов? Ні, вона однаково любить своїх дорогих синів, і вона зовсім не винна, що має мізерний заробіток і не здібна виховати обох їх так, як хотілось би... Чи, може, вона мусить взяти Остапа з гімназії і одвести його до ремісничої школи?

В таких болях ішли дні, місяці і, нарешті, роки. Над містечком пролітали весни, перельотні птиці та ще якісь невідомі вітри з невідомих країн. Над містечком брели й осінні невеселі дощі, та йшов, нарешті, північний мороз. Улітковi в містечкові збирали вишні, сливи та яблука, і тоді пахло на базарах забутою старовиною. Містечкове життя не виходило з дореволюційного кола своїх буденних інтересів і нічим не відрізнялося від того життя, що його намальовано в тисячах новель та оповідань.

Мати починала свій день на вранішньому базарі, де купувала вона найдешевші продукти, й кінчала його біля машинки. З десятої, приблизно, години до неї починали стікатись люди, й вона приймала від них роботу. Цілий день вона шила сорочки та костюмчики і зовсім не мала часу розмовляти з своїми любими синами. Тільки за обідом чи то вже вночі вона підходила до якогось із них і ласкала його своїми тихими сірими очима.

— Ну, як твоє, синку, вчення? — питала вона і пестила дорогу дитину своїми схудлими руками.

Остап на ласку відповідав ще більшою ласкою. Він обіймав свою матір і говорив їй, що його вчення добре йде, що він скоро скінчить гімназію і тоді буде годувати свою мамуську гарними цукерками, що, нарешті,— говорив,— вона ніколи вже не буде так поневірятись, як зараз поневіряється. Але Андрій не вмів ласкатись, і ніколи мати не чула від нього теплого слова. І хоч знала вона, що з таких мовчазних хлопців частіш за все виходять гарні люди, та не могла вона знести цього мовчання Андрієвого і йшла від нього в зажурі.

В 1914 році, як відомо, почалась велика європейська війна. В цей час Остап був уже у восьмій клясі гімназії, а Андрій, скінчивши ремісничу школу, працював у містечковій кузні. В цей час мати вже не знала колишніх злиднів, бо хоч від старшого сина вона ще й не мала допомоги, але зате Андрій тепер кожного місяця приносив їй той чи інший заробіток. Члени сім'ї могли вже ходити щонеділі до кінематографу і навіть почали думати про власний маленький будиночок. Словом, війна надійшла тоді саме, коли перед кравчихою допіру потихеньку почали розгортатись добрі обрії довгожданого щасливого життя.

Мати затривожилась. Відчула вона, що велике лихо насувається на неї. Як Остапа, так і Андрія — коли затягнеться війна — можуть забрати в солдати (першому йшов двадцятий, другому дев'ятнадцятий рік) і, значить, можуть забрати всі її надії. Вона виходила на вулицю, зупинялась і розпитувала знайо-

мих та прислухалась до таємничих розмов, що шелестіли по закутках колись спокійного містечка.

А містечко і справді зашумувало. Із зовсім невойовничих будиночків повилазили доти невідомі войовничі патріоти своєї вітчизни і, помахуючи кулаками, кричали, що вони Франца Йосипа знищать у два тижні, а за місяць завоюють усю Австро-Угорщину з Німеччиною вкупі. З державних установ кожної хвилини летіли вісті про наші «надзвичайні» перемоги, і обивателі остаточно збожеволіли від несподіванок. На базарі цілий день товклися люди і передавали з уст в уста напівфантастичні чутки, і навіть можна було бачити, як дуже поважні містечкові крамарі раптом підскакували до своїх покупців і — ні з того, ні з сього — починали вести з ними довгі бесіди про сучасні події. І тільки там, на вокзалах, де матері випроводжали своїх синів у далеку невідому доріженьку,— тільки там було безгоміння. Але й це безгоміння було не буденне. Словом, прийшла якась нечувана тривога й прийшла якась нечувана суєта. Якимсь химерним вентилятором вентилювало запліснявіле містечкове життя.

Тоді й надійшов перший удар для матері. Надійшов тоді, коли Остап раптом заявив за вечерею, що він вирішив іти добровольцем на фронт і що він хоче цим вирішенням, так би мовити, вшанувати пам'ять свого батька. Мати ахнула. Вона довго сперечалась із старшим сином, щоб він відмовився від такої безумної думки. Вона доводила йому, що кравець трохи психічноненормальний був і що, значить, зважати на його заповіти не приходиться. Але Остап стояв на своєму, і ніяка сила не могла його переконати. Тоді Андрій порадив матері «плюнути на цю справу» і сказав своєму старшому братові:

— Коли вже ти так хочеш заробити хрестика, то, мабуть, паняй, брате, на фронт і не мороч нам більше голови!

І поїхав Остап на фронт заробляти хрестика і заробив він їх там цілих чотири. І зробився він там паном ротмістром, і дістав він собі славу бойового вояки. Узнала про це мати не з дорогих синових листів (він за весь час тільки одного написав), а з ілюстрованих журналів, де серед великих героїв вміщено було й його дороге обличчя. І радісно, і сумно було дивитись на це обличчя! Радісно було, що народила й виховала такого сина. Сумно було, що цей син уже, мабуть, ніколи до неї не повернеться, бо зійшов він на зовсім чужу їй і невідому доріженьку. Як згадка про неповторну молодість, жевріло на серці це колись таке рідне й близьке їй обличчя. І поночіло на душі, і сумно було їй дивитись на цей присмерк, що йде над сірими калюжами її понурого містечка.

А в містечковому житті і справді почало поночіти. Войовничі патріоти вже не виходили на вулиці й не махали кулаками, як на початку війни, і з державних установ уже не летіли радісні вісті. Крамарі мовчки постачали обивателя й уже не мали охоти говорити на сучасні теми. Трапилось щось неможливе: війна робилась звичайним побутовим явищем, і нікого не зворушував лазаретний стогін оборонців вітчизни. Серця почерствіли і обиватель похмуро чекав на якусь нову екстравагантну несподіванку.

Тоді мати зазнала дальшого удару. Задумала війна одібрати в неї й її другого сина, і покликали Андрія до військової служби. Але не пішов той на військову службу, і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із свого рідного містечка, і залишилась мати самотньою зозулею в своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий час у її невеселому житті. Вона навіть відчула раптом, що немилий їй стає сам білий світ. Коли раніш вона знала, для кого поневіряється в своїх злиднях, то тепер вона остаточно розгубилась і тільки дивилась мертвими очима в своє туманне вікно. Надворі вже прокидалась весна, дзюрчали потоки, симпатично ніжилось над містечком молоде сонце, а мати ходила з кутка в куток похмурим автоматом і уявляла собі світ як велику й безвихідну домовину. І невідомо, до чого б привели бідну жінку її муки, коли б не революція.

Перший вибух 17-го року зазвучав матері божественним органом. Коли для звичайного містечкового обивателя революція прийшла тільки новою несподіванкою, що він її так похмуро чекав, то для матері вона була чарівним бальзамом. Мати враз посвіжішала й, виходячи з весняних плякатних вулиць за містечко, з надією дивилась у теплу легко-бірюзову далечінь. Вона вже певна була, що їй тепер не довго прийдеться чекати своїх любих синів.

— Мені дуже подобається революція,— сказала вона колись своїй сусідці.

Словом, фортуна нібито зжалилась над матір'ю і навіть зжалилась над нею до кінця: за якийсь місяць вона принесла на своїх крилах її першого сина Остапа, георгіївського кавалера чотирьох хрестів. Але принесла вона Остапа саме в той час, коли вже не треба було георгіївських кавалерів і коли зривали погоники з офіцерського плеча. І що ж? Остап недовго прожив у своєму рідному містечкові і недовго втішав свою рідну мамусю цукерками, що ними обіцяв колись годувати її. Тільки один раз продзвенів він своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і скоро зашумів із своїм отрядом на Дін.

Мати розгубилась: що ж це таке? Чи не солодкий сон приснився їй? Невже ж для того вона виховувала свого любого Остапа, щоб він їй дав тільки одну щасливу хвилину?

Тоді ще раз нібито зжалілась над нею фортуна і принесла їй на своїх крилах другого сина — Андрія. Але й цього вона принесла до рідного містечка з великим отрядом і саме в той час, коли в країні вже зацвіли червоні зірки на кашкетах. І що ж? І Андрій недовго жив у своєму рідному містечкові і недовго втішав свою рідну мамусю. Тільки один раз він продзвенів своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і, розпитавши добре про Остапа та взнавши, яким шляхом кинувся він, скоро й сам зашумів зі своїм отрядом на Дін.

І став Дін для матері якоюсь страшною загадкою. Вона чула, що на Дону гуртуються якісь офіцерські сили, вона знала, що червоні готуються до смертельної боротьби з ними, але вона ніяк не хотіла зрозуміти, що її сини в різних таборах, що десь на донських степах Остап і Андрій кидаються один на одного, як розлютовані звірі, і що, можливо, десь вони вже в мертвій схватці і якийсь із них уже хрипить на гострому кинджалі свого рідного брата. Мати схоплювалась із свого ліжка і божевільними очима дивилась у вікно. Цей сон був страшніший за всі кошмарні сни, і тільки тепер вона пізнала, що таке справжнє нещастя. І здалося їй тепер життя не домовиною, а безвихідним, страшним виттям смертельно пораненого пса.

Так проходили дні, місяці і, нарешті, роки. По селах, містах і містечках лютувала громадянська війна.

То тут, то там блискали пожари, і дні переповнились кулеметним татаканням. То тут, то там розривались снаряди, і банди блукали по всіх великих і малих степових шляхах. То ці переможуть, то ті, і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця, і вона вже ніколи не найде колишнього спокою.

Тоді десь раптом ударив грім і метнулась блискавка. Ніби хтось мудрий і великий взявся переконати матір, що нічого безконечного нема, і взявся найти їй довгожданий спокій. І ще раз ударив грім і метнулась блискавка: то відступав за своє рідне містечко її рідний син Андрій і насідав на нього його рідний брат Остап.

Мати нічого не знала. Вона не знала, що мало не на порозі її убогої кімнатки стикнулись у мертвій схватці завзяті брати. Цілий тиждень переходило містечко із рук у руки, і мати тільки під кінець узнала, що то її сини воюють один з одним на порожніх вулицях свого рідного містечка. І вона, розпатлана, кинулась до штабу. І побачила вона там Остапа. Вона впала перед ним навколюшки і почала благати його, щоб він припинив бійку. Тоді усміхнувся Остап і сказав матері чужим голосом:

— Іди, стара, додому і, будь ласка, не перешкоджай мені!

Вона подивилась на сина і не пізнала його: перед нею стояла сувора і без кінця далека їй людина. Це вже був не той Остап, що обіцяв їй годувати її смачними цукерками. Це було втілення незнаної їй і хижої мудрости. Тоді ще раз подивилась мати на свого рідного сина сухими очима і мовчки пішла додому.

І в цю ж таки ніч вона стикнулась із другою своєю дитиною. О третій ночі хтось тихесенько постукав їй у вікно. Вона хутко підвелася з ліжка. Тоді чує вона рідний їй голос, і голос цей просить скинути защіпку з її убогих дверей. Вона кинулась до порогу і побачила нарешті свого дорогого Андрія.

Але й його побачила вона таким же далеким і чужим, як і Остапа. Він на-

віть не привітав її, він навіть не дивився на неї і, як неприручений звір, увесь час ховав на підлобі свої колись добрі очі.

— Чого ж ти прийшов до мене? — з великою тоскою, нарешті, промовила мати.

— Я прийшов до тебе, матусю,— чужим голосом сказав Андрій,— щоб ти допомогла в моїй справі!

— Яка ж твоя справа, синку? — зідхнула мати.— Чому ж вона саме твоя і чому вона не може бути моєю?

Андрій негарно усміхнувся і сів на стільця.

— А тому не може бути твоєю,— сказав він,— що ти нічого не розумієш!

— Боже мій! — скрикнула мати.— Невже ж це не я виховувала тебе, мій любий синку? Чому ж я не найду з тобою спільної мови?

— Не найдеш, матусю,— сказав Андрій,— бо такої мови ти шукаєш і з моїм братом Остапом. З моїм найлютішим ворогом...

— З твоїм найлютішим ворогом? Синку! Що ти говориш? А-ах, боже мій! — і мати заридала.

Тоді підійшов до неї її рідний син і сказав їй чужим голосом:

— Покинь, стара, виводити, бо мені ніколи зараз, і до того ж я мушу за твоєю допомогою пролізти до братового штабу.

Та не встиг Андрій вимовити своїх останніх слів, як у дворі зашуміло. Він кинувся до вікна і в присмерках місячної ночі побачив вершників. І зрозумів Андрій, що зграя ворогів оточує його, і сказав він матері:

— Ховай мене, мамусю, і якмога скоріш! Ховай мене від мого брата Остапа!

Мати кинулась. Мати кинулась ховати свого любого сина Андрія. І сховала вона свого любого сина Андрія на глухому горищі і повернулась до кімнати. Тоді з шумом розчинилися двері, і зупинився на порозі Остап з двома своїми молодими вершниками.

— Ну, так де ти, стара, сховала мого брата Андрія? — грізним голосом спитав він.— Чи не думаєш ти, що мої дозорні прозівали його?!

— Не бачила я твого брата Андрія! — рішуче сказала мати і, зблідла, сіла на своє ліжко.— Не бачила!..

— Не бреши, стара! — скрикнув Остап і взявся рукою за свою блискучу шаблюку.— Чи не думаєш ти, що я помилую свого найлютішого ворога?

І, сказавши це, Остап подивився на вершників. Вершники від задоволення крякнули. Мовляв: наш пан-отаман не знає рідні і для нього в боротьбі нема братів!

— Я радий, що ви так думаєте про мене! — сказав Остап.— Отже, хочу я довести вам, що для мене в боротьбі нема і матері.

І георгіївський кавалер усіх чотирьох хрестів, що поважно виблискували на його груді, сів біля своєї матусі. І наказав він своїм вершникам обшукати двір і горище. І запалив він цигарку і звів свої суворі брови біля перенісся.

Мати сиділа бліда і мовчки дивилась на сина. Духом алькоголю так пашило від нього, що вона мимоволі повернула своє обличчя до вікна. Вона раз-у-раз позирала на двері і прислухалась до шуму: невже ж таки найдуть її рідного сина? І тільки, коли вершники повернулися до кімнати і доложили Остапові, що Андрія ніде нема, вона з полегшенням зідхнула й сказала:

— Хіба я вам не говорила?! Чого ж ви прийшли до мене?

— Так ти, я бачу, хочеш хитрувати? — скрикнув Остап.— Так знай же, відьмо: нема тобі пощади від мене! Коли до ранку ти не видаси мого брата, то...

Остап схопився за клинок і показав його матері. Тоді переповнилась чаша терпіння, і сказала мати:

— Що ти говориш, Остапе? Побійся бога! Невже ти, мій п'яний сину, забув своє дитинство й «солодкі цукерки»?!

— Ха-ха! — зареготав Остап.— Чуєте, хлопці? Моя мати згадала солодкі цукерки! Моя мати хоче мене розжалобити! Чуєте, хлопці?!

П'яні вершники теж зареготали. Зареготали й шаблі дзвоном якогось страшного розпачу. Тоді знову сказав Остап:

— Нє, матуську, цукерки тебе не спасуть! Спасибі тобі, що ти мене породила й виховала, але не пишайся цим! Бо породити — то зовсім не важка штука... і навіть деяке задоволення... Ха-ха!.. А виховати — це твій природний обов'я-

зок... Ну, словом, я хочу жити і во ім'я якихось там шляхетних поривань зовсім не думаю підставляти свою голову своєму братові Андрієві!

Мати з жахом дивилась на свого сина і нічого не розуміла. Вона все втішала себе надією, що це — ніщо інше, як п'яний бред п'яної людини, і вже не могла втішати себе такою надією.— «Це пекельний сон сниться мені»,— уперто думала вона і раз у раз клала на своє печальне чоло свою схудлу руку. Вона клала руку, аж поки підвівся Остап.

І підвівся Остап і сказав матері, щоб вона влаштувала йому ліжко на ганку; мовляв, він там буде до ранку чекати відповіді і її останнього слова. Вона мусить сказати, де сховала Андрія. І, похитуючись, пішов він на ганок, а за ним пішли і його вершники.

Стінний годинник одбивав секунди. Час ішов дуже поволі, і якась година здавалася матері за цілу вічність. Вона раз у раз підходила навшпиньках до сінешних дверей і прислухалась. Десь кричали вранішні півні, а ще далі вили собаки безвихідним виттям. Перед матір'ю проходили одна по одній картини її невеселого життя і проходили дорогі обличчя її маленьких синів. Сьогодні в містечкові порожньо і дико, сьогодні зчепились у мертвій схватці два рідних брати, а колись над містечком стояло хоч і вбоге, але ясне й ласкаве сонце, і Остап та Андрій були такими симпатичними людьми. Сьогодні грохочуть оселі грохотом громадянської війни, скачуть по шляхах божевільні вершники, і сини не хочуть визнавати один одного, навіть матері вже не визнають. А тоді вони ласкали її своїми дитячими рученятами і так хороше зазирали в її обличчя. Що ж це таке? Невже ж так завжди буває в житті?

І раптом прийшла матері думка, що ніякого кошмару нема і що все, що діється зараз, є звичайне й природне явище. І коли вона не може зрозуміти цього, то вона, значить, оджила вже свій час, і, значить, на її земне місце прийшли нові люди, з новими думками й з новими, далекими їй бажаннями. І тоді захотілось матері вмерти.

Вона підійшла до сінешних дверей і приложила до них своє ухо.

Остап хропів, хропіли й його п'яні вершники.

Тоді полізла мати на горище до свого сина Андрія й сказала йому:

— Твої вороги, синку, сплять. Отже, тікай, якомога, скоріш!

— Мені здається, що я від тверезих уже не втік би,— сказав Андрій.— Чи не п'яні вони, матусю?

— П'яні, синку, ти легко вискочиш у вікно... Тікай синку!

— А де ж мій братік Остап спочиває? — спитав раптом якимсь занадто тремтячим голосом Андрій.

Мати подивилась на сина і в присмерках місячної ночі, що проточились на горище, побачила в Андрійових очах підозрілий блиск. І вона одразу зрозуміла його: Андрій задумав убити свого п'яного брата Остапа.

І, зрозумівши це, вона, не довго думаючи, сказала:

— Спить твій брат Остап на моїй кроваті,— сказала вона.

— Ну, то й добре! Значить, і я ще можу трохи відпочити.

І ще сказав Андрій своїй матері, щоб вона злазила з горища і не перешкоджала йому. І послухала мати сина і, ступивши на долівку, пішла в кімнату та лягла на своєму ліжкові.

І лежить мати під легкою ковдрою і ніяк не може вгадати, скільки часу пройшло. Давно вже чує вона, як Андрій шелестить у сінях сторожкими носками і думає: «мабуть, сокиру шукає».

І хоче вона йому сказати, щоб він не шукав сокири, і чомусь не може цього зробити. Місяць починає вже поночіти і, мабуть, десь далеко на землю сходить світанок. Стінний годинник одноманітно тукає, і летять у вічність бистрокрилі секунди. Їх наздоганяють хвилини і — ще повільніш — години. І не чують вони цих пострілів, що тривожать порожнє містечко. Організовано, в шахматному порядкові, але й байдуже, поважно ступає його королівська величність сам король — час.

Мати вже бачить, як скрадається до її затіненої кроваті її молодший любий син. Вона хоче попередити його й сказати йому, що не Остап, а вона, його мати, лежить на ліжкові, і чомусь не може цього зробити. Та й навіщо попереджати, коли так приємно мріяти. І вона продовжує мріяти. І мріє вона про щасливе

життя, і мріє, аж поки до неї не підходить Андрій, аж поки трапилось те, чого й треба було чекати...

Він і справді підійшов. Підійшов тихо, нечутно і зупинився, як примара.

Але чого ж він стоїть? Невже й тепер не кінець? Ні, мабуть, тепер кінець! Недарма ж їй до болю хочеться вмерти, недарма.

І тоді враз гупнуло. То Андрій, гадаючи, що на ліжкові лежить його брат Остап, поспішає виконати свій громадський обов'язок.

І замість мрій перед материними очима раптом загорілись якісь рожеві потойбічні світи. Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було. І зовсім даремно сокира знову падала на її голову і так настирливо гупала в передранковій темряві. Матері вже не було...

Тоді Андрій вискочив у вікно і побіг по порожніх улицях середньовічного містечка. І тоді ж у страшній завірюсі помчались галопом будинки, крамниці і, нарешті, сама земля.

Але матері вже не було. Вже перший удар сокирою переніс її в той загадковий світ, де нема ні печалі, ні зідхань, де ніколи не загоряється ніжна смужка молодого дня і де ніколи так завзято не кричать жовто-гарячі півні, як вони кричали в містечкові за тієї невеселої передранкової темряви.

Матері вже не було. Матері саме тих бойових хлопців, що їх батько помер дуже давно: так давно, що й не скажеш.

Життя

I

Коли за лісом зав'яне молодик, там десь, на степах, над озиминою, цвіт стелеться, а він зав'яне — в оселях сутеніє, розливаються цебра синяви — тихої, блідої, і вмирають каганці.

Тічки тоді бігають, тріщать тини, скаженіють пси, найбільш крихкотілі,— дужі пси мовчазно шкульгають за переможцем, а крихкотілі в спорзній солоднечі гризуться. Спорзно тоді в повітрі. Тому: наші прадіди теж у цей час бігали тічкою, а наша кров — прадідівська, червона і теж горить.

А от клуні. Так, клуні! В них торішня солома, а на ній зеленіє кохання. І до клунь тріщать тини. І риплять вони теж спорзно. Хто знає, як у ці ночі клуні риплять? Солома зідхає, так вона зідхала віки, навіть коли татарські загони блукали по степах на Україні.

І от: на однім боці Ворскли — Дамаївка, на другім — хутір Комарівка. Недалеко гетьманський ліс, а далі — Диканька (диканське пиво й меди опішнянські — недалеко біля Полтави). Дивишся на гетьманський ліс, згадується: гетьманщина, Гоголь, татари, Карло XII і т. ін. Тоді могили жевріють, ніч, день, ранок, світанок — усе одно... Над степами гойдається шуліка...

Із Дамаївки приїздили двоє: Павло й Мишко-комуніст. Приїздили на човні до Степанового городу. Степанова дівка — Гандзя, казали — повна пазуха грудей. У Степановій клуні спала й Оксана. З Оксаною от що: їй 17 літ, батько її, Рубан, сюсюкає, а мати теж сюсюкає. Оксана ходить «корольком», груди — що яблука тверді, й несе їх уперед, от і спокушала парубків.

Казали:

— Оксано, пора на вечерниці!

А батько не пускав. Парубки обмазали ворота дьогтем, а на ворота солом'яного діда поставили. Рубан перелякався й засюсюкав:

— Сарас іди носювати в клуню!

Оксана:

— Що ви, тату?

— Сарас, сьоб мені сього гріха більс не було.

І виштовхав із хати, а сам пішов у комнезам скаржитись. А було це вдень. Оксана подумала й пішла до Гандзі. Та ж спить з парубками вже шостий рік. Порадила: лягай зо мною. Послухала. Гандзя з Павлом на возі, а Оксана поки що сама. На другий день Павло приїхав з Мишком, і Мишко ліг біля Оксани.

Було й так: Павло забариться, а Гандзя чекає. Тоді виходили з клуні, щоб парубки не почули, і через город до дощок — прали вдень білизну там. Сюди приставав Павлів човен.

Комарівка була на узгір'ї, і з дощок майоріли силуети будівель. З річки йшов дух — може, татарський, задвістілітпозадній, може, з баговиння, і річка була далека в своїй глибині, вона з Дніпра в Чорне море бігла, думалось, що й вона морськими синіми бурями дихає, казали — Комарівка над баговинням замислилась, так: вечори ходили по Комарівці — сірі, тихі — і далі — далі... І Оксана мріяла. А Гандзя булькала у воді ногами, спідницю закочувала й співала:

Маруся отруїлась,
В больничной дом везуть.

І груди її високо підіймались, ніби хотіли полинути в темносині простори. І ще вона співала, і співи лагідно лунали за рікою. А потім зідхала й нудьгувала. Оксана дивилась на Гандзю й теж хвилювалася й думала про очерети, про комуніста, про комуністів, про продподаток — куркулі лаялись — а вони полинуть восени — качки, про качок думала, а куди — невідомо. І мріялось, і ще мріялось...

Нарешті з-за коси виринав човен, наближався скоро, але тихо, щоб ніч не почула. Павло гребе, мов справжній рибалка, а Мишко в душогубці з очима заплющеними — боязко. І Гандзя завмирала, і Оксана завмирала, і всі завмирали. Ах! Павло... Павло... поспішає — міцний, бадьорий і злий.

Збентежено ховалась у очеретах вона — ніч. Зорі горіли хоробливо й у солодкій тузі падали на поверхню.

...Потім учотирьох ішли в клуню спати. В клуні на возі Гандзя здержливо реготала — солодко було. Тріщав віз — і було тьмяно. На вулиці, і по городах, і по садках блукали зайві парубки й лякали ніч штучним іржанням.

— І-го-го! І-го-го!

І чути було ще тоскний заспів:

Не за Леніна, не за Троцького...

А в другім кінці співали:

Чий я козак, звуся Воля.
Українець з Гуляй-Поля,
Гей шумуй, моє вино,
Йде за правдою Махно!

Біля Оксани лежав Мишко, мовчки цілував її волосся, а вона мовчала. Мишко брав її руку й теж цілував. Оксана пручалась тихо.

— Господи, не треба, у мене руки брудні.

Мишко важко дихав і уперто не пускав її руки. Було тремтіння. І так цілу ніч: він її руки цілував, а вона пручалась. Іноді він її брав за груди, але зараз же «вибачався» і казав, що це якось так. Світало — і вони розходились. Дивно, яка ніч була коротка! Оксана козою бігла додому, і цілий день туманіло в голові.

...А від дощок відпливав човен, а десь дзвеніли червоні дзвони зорі.

II

Минали дні, і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки єсть село і хутір — а що тут раніш було? До татарви? Га? Так, село і хутір — і далі — далі... А що через сорок віків? Га? Гоголь, Мазепа, Карло XII.

Моя люба соціялістична Україно! Степи, шуліка і літнє сонце відходить за обрій, а за ним молочна стежка співає білих, а може й червінькових пісень, мукають крови, з пасовиська бредуть — і далі — далі. Ферми, електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах!.. і далі — далі. Молочна стежка співає — яких пісень?..

Ішло літо, куріли сіновали, думали підстрижені луки. Проходили громовиці,

відходили блискавиці — далеко-далеко, тільки на обрії блимало золото, і ріка тихо хоронила післядощовий глибокий смуток.

Мишко казав Оксані:

— Я скоро поїду до міста. І ти поїдеш. Я докінчу вчення — тепер тихо. Тепер можна, і ти будеш учитись. Тепер усім можна, тепер для бідних школа.

Оксана, може, й не любила комуністів, куркуляче село не любило, а в Мишчиних очах стояло кохання, і вона вже любила комуністів.

...У липні ночі були душні, із степів дзвонило — неясно, із невідомих химерних дзвонів. Тоді Мишко казав:

— Оксаночко, яке життя! Хоч би скоріш до міста. Як мені хочеться до міста. У Київ поїду я...

Думала про життя, думала про Київ, думала, що в Києві невідоме життя, думала про великі міста, де курить химерно, і хотілось до великих міст, до життя.

І ще проходили дні, і в спогадах поринали ночі. І знову куріли сіновали. Але стало неспокійно.

В Дамаївці зелені партизани вбили двох комуністів, а Мишко втік.

Із повіту приїхав карний загін. І Мишко знову збирав продподаток, але в Комарівку їздив рідко, бо боязко було. Коли приїздив — був несміливий, прислухався, не говорив про чудесне, тільки Оксані чудесно було.

І от: Оксана до колодязя йшла, назустріч — Гандзя.

Гандзя:

— Чула... виїздить твій?

Захмарилось обличчя:

— Не знаю.

Оксані й гарно було і погано було — чи візьме й її з собою?

Каже Гандзя-куркулівна:

— Не випускай: комуніст гарний — може, ожениться.. Та тільки чорт їх розбере. Мій дід розказував, як колись такі ж паничі теж установлювали власть. Бувало й так, що селянок брали, а бувало й так, що дурили тільки.

Оксана замислилась і пішла на вигін, дивилась і прислухалась, як за суховієм вечір тече. Згадувала, що комуніст їй казав.

Він такий несміливий, а каже так хороше.

...На світанку після однієї солодкої ночі Мишко віддався Оксані й Оксана віддалася Мишкові. Гандзя й Павло спали, а вони не спали. Тоді в клуні було тихо, тільки зрідка миша шаруділа в золотій соломі...

Ах, яка тоді була чудова ніч!

У неї такі тугі зідхання, як яблука з антоновки, і величезні очі, де цвіте життя, щирість і тихий сум кохання... Хто бував на соломі?.. Тоді було передосінньо. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було. Ішов дух від свіжих снопів і нагадував широкі безмежні лани. Крізь щілину жевріла зоря. Тоді Мишко згадав, що в цю мить (читав десь) цвітуть на серці чайні троянди. А Оксана не призналася Гандзі — їй гарно було хоронити в собі велику таємницю зачаття. Тільки в її кривих японських очах відбився передосінній зажурний шелест тополі, і серпнево виглядали її груди, наче стіжки молоді на стерні блідій.

Оксана вже не ходила до дощок вичікувати човна із-за коси. Вона знала, що скоро приїде Мишко, забере її з собою, і вони поїдуть у далеке, невідоме місто. Туди — далі — далі, де курить і дзвонить життя, найбільше, наймолодше. Боялась тільки, щоб повстанці Мишка не вбили: вони частіш чужинців убивали, а він був чужинець — іншої губерні.

Потім пішли дощі, і зелина зажурилась. Зрізали очерет, і сумно стало на річці. В Дамаївці майже кожного дня ховали когось, похоронні дзвони заповнювали річку — голу, сиротливу, осінню, заповнювали її глибінь. Комарівка слухала ці дзвони й дивилась на хмурий гетьманський ліс, на змарнілі степи.

Потім ще пішли дощі.

III

Зими не було, й знову було мокро й осінньо. Мишко чекав наказу виїхати до міста й уже майже не їздив у Комарівку. Зелені партизани вже не ховались у лісах і приходили з повинною. Ліси були нудні й жорстокі, чорні, як смерть, вишкирялись навіть. Оксана почула, що вона завагітніла. Уночі вона лапала свій живіт, їй здавалося, що він росте й вона це почуває.

Виходила на вигін, дивилася на поле, на тумани, до станції (за сорок верстов Кочубеївка була), і були гони, і верстви, і тракт, і стовпи, і було тоскно, і хотілося невідомого. А вдома батько сюсюкав, і мати сюсюкала, і комунію лаяли, і ще раз її лаяли.

Дівчата повернулися з буряків і вечерниці улаштовували — і не хотілось на вечерниці. Увечері батько приносив газету й крутив з неї цигарки, а Оксана дивилась на рядки й думала, що там написано про Київ, про місто. А батько ще приносив газети — у волості їх багато було й ніхто їх не читав, вони лежали в шахві в писаря, і їх крали в нього курії, а на базарі говорили про Петлюру, про румунів, про кінець радянської влади.

За цілий місяць Мишко приїздив один раз — і вже не говорив, а коли говорив, то про якусь суворість, про нудоту й ще про щось — Оксана не пам'ятає. А вона брала його біленьку руку й гладила нею свій живіт і усміхалась загадково. Потім вона говорила з Гандзею, але й на цей раз хоронила тайну народження. А в хуторі почали ходити темні чутки, що повстанці нахваляються вбити Мишка. Тоді прийшли тривожні ночі. У вікна бив напівдощ, напівсніг, у бовдурі гув вітер, і снились далекі, брудні дороги без кінця, без краю. Верстви, гони, стовпи і шляхи, і знову шляхи...

...І знову зими не було, і було мокро і осінньо... І припадала осінь до Оксаниного серця і стискала його.

Але не гадала Оксана, що в цій чвирі життя кине свою першу важку тінь на її прекрасну молодість, і тому, коли їй було переказано, що Мишко виїхав з Дамаївки, вона, навіть, здивувалася: як, невже зовсім? Їй сказали, що зовсім. Вона не заплакала, вона навіть не почула, як їй заболіло — так пекуче заболіло. Вона пішла на Полтавський шлях і дивилась у той бік, на Полтаву. І пригадала липневу ніч і неясні дзвони із степу. Потім сіла на зрубаного дуба й дивилась на болото. Вітер носився по Комарівці — чіткий, колючий, жорстокий. І знову, як крізь сон, солодкі ночі й зорі в синім мареві. Але треба було щось думати. І надумала:

— Піду.

І пішла. Коли б вона читала «Кобзаря», вона б знала Катерину, але вона була неписьменна. Вона чула тільки про Київ, а що Мишко — ах, Мишко! Мишко!

Увечері Оксана зібрала таке-сяке шмаття і вийшла за ворота. Сіріло й дощу не було. Сунулись хмари — невідомо куди, сунулись далеко-далеко — у далечінь. Чоботи грузли в багні, а навкруги голе поле і тиша. І ще мріяла про липневі світанки, про неясні дзвони із степу. Думала про великі міста, і ще про щось незнайоме, таємне. Зрідка назустріч їй тягнулися підводи, із станції їхали. Коні пнулися і з великим напруженням витягали з багна вози. Люди підозріло оглядали її, оглядалися і ще раз оглядали. Проходили верстви, проходили й гони, а криві очі виразно, з сумом дивилися на мовчазні станційні огні, що заблищали за могилами. На обличчі застигла скорботна, ледве помітна посмішка. Гетьманський ліс залишився далеко з боку, а вона дивилася на нього і згадувала Мишка і його жагучий шепіт на соломі. Знову налетіла темна хмара і забризкали сірі води. Повернулася — Комарівки не видно. Було тоскно і було радісно. Згадала газети, батькові цигарки і подумала: це темне життя, а хотілося світлого, молодого, як молодик. Станційні огні наближалися. Зупинилася біля верстового стовпа відпочити.

...Недалеко прокричав паровик, показалося червоне око. З шумом пролетів поїзд і зник у далині.

Оксана підходила до семафора.

Анатолій РИБАКОВ

ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ ТА ІНШІ РОКИ

РОМАН

31

Перед сніданком Сталін вийшов у сад, пройшовся доріжками.

Цвіли маки, і левкої на тлі трави були гарні: білі, блакитні, темно-фіалкові. А трохи віддалік стояли невідомі квіти на довгих бадилинах, їх було видно з веранди, оперезані посередині, як бантом, чорним папером. Навіщо на квітах папір?.. Чому чорний папір? Неприємно дивитися.

Валя-подавальниця принесла сніданок.

ВІН поманив її пальцем, вивів на терасу, показав на квіти.

— Що це таке?

Валя розсміялася.

— Це гладіолуси, Йосифе Віссаріоновичу. Нижні бутони в них розпускаються раніше, ніж верхні. А ще краще, коли вони цвітуть одночасно. От нижні бутони й огортають чорним папером, аби не дати їм зацвісти, доки верхні не розпустяться. У нас і в Зубалові так робили...

Вона злякано замовкла, згадавши, що Власик заборонив їй згадувати Зубалово.

Сталін нічого не відповів, сердито подивився на Валю, повернувся в кімнату, не приторкнувшись до сніданку, накинув шинель і пішов до хвіртки.

Валя розгублено дивилася йому услід, в очах у неї з'явилися сльози — їй було жаль Йосифа Віссаріоновича, образила вона його, ненароком, але образила, от тобі гріх, не поснідавши поїхав, негаразд усе вийшло... Попутав її лихий сказати про Зубалово...

Машина йшла вузькою дорогою, яка виводила на Можайське шосе. Сталін не звертав уваги на полковника, що сидів поруч водія, не помічав машин охорони, що з'явилися на дорозі спереду й позаду. Він поглядав на ялини праворуч, берези й осики ліворуч — увесь ліс прочісаний, усе перевірено, невидимо охороняється, та саме від охорони він і може отримати кулю в потилицю або в лоба. Паукер запевняв його, що кожен охоронець стежить не тільки за дорогою, а й за своїм сусідом-охоронцем, і тому виключені усілякі «випадковості», так висловився цей шахрай Паукер. І все одно ці похмурі ялини, ці берези й осики, що по-осінньому скидали листя, щільно оточивши дорогу, були неприємні, викликали тривогу.

Закінчення. Початок див. у №№ 1—5, 7—8.

Сталін почувався спокійніше, коли машина виїхала на Можайське шосе й помчала по ньому, далі по Дорогомилівській вулиці — тут немає цих ялин, цих осик і беріз, за кожною з яких ховається невидимий стрілець, і в кого він стрілятиме — невідомо. Тут вулиця, охорона налагоджена, рух транспорту затримано, тут діє страх...

У давні часи, коли вулицею проїздив володар, його піддані зобов'язані були падати долілиць і лежати, не підводячи голови, висловлюючи н е н а ч е свою рабську покору і смиренність. Ні, не для цього було так прийнято: люди мали лежати, не підводячи голови, аби унеможливити будь-яку спроможність замаху; піднята голова негайно відрубувалася шаблею охоронця. Непогані порядки. Знали стародавні люди, як охороняти себе від юрби. А от як охороняти себе від двірських переворотів, не всі знали...

Чи правильно ВІН учинив, порушивши свою обіцянку зберегти життя Зінов'єву та Каменєву?

Правильно учинив.

Чому правильно?

Бо процес відповідав інтересам партії та держави, визнання підсудних відповідали інтересам партії та держави.

Пожаліти підсудних за ті злочини, у яких вони призналися, означало поставити під сумнів вірогідність їхніх визнань, вірогідність їхніх страхітливих злочинів.

Пожаліти їх — означало оголосити прощеними такі страхітливі злочини.

Пожаліти їх — означало заохотити й інших на подібні злочини.

Пожаліти їх — означало завдати непоправної шкоди партії та державі.

Віктор Гюго сказав: злочинець лишається злочинцем незалежно від того, чи носить він жупан каторжника чи корону монарха. Красива, але суто по-французьки порожня фраза. Злочинець керується особистими мотивами, державець — інтересами держави й тому не може бути злочинцем, бо тільки державець вирішує, що відповідає інтересам держави і що не відповідає.

Ленін багато говорив про правду й вимагав правди. Звичайно, Ленін був великий революціонер, але революціонер, вихований, на жаль, на західних уявленнях про мораль і моральність і тому не позбавлений деяких буржуазних забобонів.

«Совість» — поняття абстрактне, марне. «Совість» — це прикриття інакомислення: «Я не політик, у мене немає політичних поглядів, у мене є тільки совість». Хитра й вигідна формула.

Люди, наділені так званою совістю,— небезпечні люди. Вони вважають, що самі мають право вирішувати, що морально і що аморально, і поширюють це право на все, в тому числі й на політику. Так звана совість дозволяє їм судити про дії партії й держави, тобто про ЙОГО дії. Так звана совість дозволяє їм мати переконання, відмінні від ЙОГО переконань. Цьому треба покласти край раз і назавжди.

Колись Маркс писав, що ніхто не може бути ув'язнений за свої політичні й релігійні переконання. Марксу легко було так писати — він не посідав державної посади. І Маркс не був позбавлений буржуазних забобонів. Коли б він посідав державну посаду, то збагнув би, що політичні погляди швидко перетворюються у політичні дії, інакомисляча людина — потенційний ворог.

Ленін створив партію, здатну захопити й утримати владу. Проте такі партії уже існували в історії народів. Вони захоплювали й утримували владу, але утримували її лише деякий час.

ВІН створив партію, котра утримає владу назавжди.

ВІН створив партію абсолютно нового типу, партію, відмінну від партій усіх часів, партію, яка є не лише символом держави, а й єдиною суспільною силою у державі, партію, приналежність до якої є не тільки головним достоїнством її членів, а й змістом і смислом їхнього життя. ВІН створив і д е ю партії як такої, як певного абсолюта, що замінює все: бога, мораль, дім, сім'ю, моральність, закони суспільного розвитку.

Такої партії в історії людства не існувало. Така партія — гарантія непохитності держави, ЙОГО держави.

Але якщо партія — абсолют, то її вождь — також абсолют.

Вождь партії і є вище втілення її моралі й моральності.

І те, що чинить ВІН, морально. Іншої моралі й моральності немає й бути не може. І мораль, і моральність мають служити державі, мають відповідати інтересам держави, ЙОГО завданням.

Зараз головне завдання — кадрова революція. Аби знищити ворогів нинішніх і майбутніх, треба насамперед знищити ворогів минулих.

Виїхали на Бородінський міст. Він подобався Сталіну. Подобалися могутні кам'яні бики, на яких він стояв, подобалися обеліски на честь Бородінської битви з металевими меморіальними дошками, подобалися напівкруглі колонади з військовими атрибутами. Сильна, грунтовна, красива архітектура. От як треба будувати, а не так, як будують теперішні архітектори-формалісти: незграбні коробки, які нічого не виражають.

Піднялися до Смоленської площі, виїхали на Арбат.

Сталін знову задумався.

Отже, перший етап пройдено, перший процес закінчено, підсудних розстріляно.

Які уроки цього процесу? Він, безумовно, виправдав себе. Із Зінов'євим і Каменєвим покінчено назавжди, покінчено фізично й політично. Це перше.

Друге: на процесі названо імена П'ятакова, Радека, Сокольникова, Серебрякова та інших троцькістів. Вони вже арештовані, і триває слідство у справі «Паралельного центру», до якого вони належали. Проте звинувачення у терорі недостатні. Зрештою, терор — одна з форм боротьби. Марксисти офіційно не визнають терору, але не тому, що він ніби аморальний, а тому, що він не ефективний. А есери, наприклад, вважали його ефективним і застосовували. І народовольці застосовували. Індивідуальний терор має у російському революційному русі далеке й глибоке коріння. Якщо мусувати цю тему, то у свідомості молоді вона може вкорінитися. Знайдуться наслідувачі. Цього не можна допускати. Тому членів «Паралельного центру» повинні звинувачувати в іншому, не менш серйозному.

Третє: названо імена Бухаріна, Рикова, Томського, Угланова та інших правих, тобто створено основу для суду й над ними.

Після згадування на суді його імені Томський 22 серпня застрелився на своїй дачі в Болшеві. Центральний Комітет засудив цей факт. Але своїм вчинком Томський тільки підтвердив серйозність звинувачень, висунутих проти нього і, отже, проти бухарінців.

Четверте: названі й арештовані військові — комкори Путна і Примаков, комдив Шмідт, що дає підставу для ліквідації військових змовників на чолі з Тухачевським.

Це позитивні уроки процесу. Але є й негативні. Головний негативний наслідок — погана його підготовка, непродуманість і неточність у дрібницях, яка дозволила пройдисвіту Троцькому організувати в буржуазній пресі кампанію спростування.

Звичайно, цієї кампанії слід було чекати, але накладка з Гольцманом обурлива. Рівно через тиждень після розстрілу підсудних офіційний орган датського уряду газета «Соціалдемократен» опублікувала повідомлення: готель «Брістоль», де, як засвідчив Гольцман, вони зустрілися з Сєдовим і звідти поїхали до Троцького, був знесений ще в 1917 році, й іншого готелю «Брістоль» у Копенгагені немає.

Це велика накладка. Це влаштовано Ягодою, аби зганьбити процес.

Так, ВІН підказав їм думку про зустріч Гольцмана з Троцьким, але чому вибрано неіснуючий готель, навіщо взагалі вигадано готель? Гольцман міг сказати, що вони зустрілися на вокзалі. Адже Гольцман засвідчив, що він спеціально приїхав до Копенгагена з Берліна тільки для побачення з Троцьким. От Сєдов і зустрів його на вокзалі і повіз до батька.

Так ясно, так просто. Ні, вигадали готель, та ще неіснуючий готель. Таких накладок більше не повинно бути. Але й Ягоді більше не бути.

Ягода сидів перед Сталіним, виправдовувався за накладку з «Брістолем»: хтось із співробітників переплутав списки готелів в Осло і Копенгагені, «Брістоль» є в Осло. Цей співробітник суворо покараний.

— Як покараний? — запитав Сталін.

— Понижений у званні, переведений на роботу в Управління таборів.

Сталін важко подивився на нього.

— Це акт шкідницький, умисний, розрахований на дискредитацію процесу. Винного слід віддати до суду Військового трибуналу. І тих, хто штовхнув його на цей крок, також віддати до суду Військового трибуналу.

— Слухаю,— відповів Ягода,— але цей співробітник, його прізвище Дьяков...

— Мене не цікавлять прізвища шкідників, котрі зривають завдання партії,— обірвав його Сталін.

— Слухаю,— у Ягоди нервово пересмикувалися губи,— цей співробітник цю помилку скоїв сам, переплутав списки готелів у Копенгагені й Осло.

— Сам...— Сталін дивився па Ягоду. Виручає своїх, виводить з-під удару...— Гаразд, хай один і відповість за всіх.

Він замовк, далі запитав:

— Де утримуються троцькісти, що не дали свідчень?

— Поки що тут, у Москві.

— Допитайте всіх знову і тих, хто знову відмовиться від свідчень, віддайте до суду Військового трибуналу як терористів. Рішення трибуналу не розголошувати. Що стосується активних троцькістів, які не капітулювали жодного разу, то нехай не займають більше місця в таборах. Їм немає місця на радянській землі — ні в таборах, ні в тюрмах, ні на засланні. Звільніть від них радянський народ.

— Слухаю,— губи Ягоди, як і раніше, тремтіли.

— Ці люди — вороги партії, вороги Радянської держави назавжди. Поводження Смирнова на суді це довело з усією очевидністю, він і вийшов на суд, аби скомпрометувати суд. Нехай за це відповідають його прихильники. Досить! Уже десять років з ними морочимося. У нашої держави є важливіші справи, аніж годувати запеклих ворогів Радянської влади.

— Слухаю.

Сталін усміхнувся: боїться брати на себе відповідальність, боїться робити без документів, без протоколу, без зізнань, без звичної формалістики.

— Пошліть людей по таборах для ухвали вироків на правах уповноважених ОНВ.

Сталін знову уп'яв у Ягоду важкий погляд. Сподівається, що там вони також займуться своєю казуїстикою, знову заготують собі виправдальні документи. Ні, не діждуться.

— Жодних зізнань не робити, жодних звинувачень не пред'являти,— підсумував Сталін,— нехай начальники таборів складуть списки кадрових троцькістів, які продовжують у місцях ув'язнення свою контрреволюційну діяльність, свої троцькістські контрреволюційні розмови, свої антирадянські висловлювання. За цими списками й ухвалити вироки. І тут же виконати їх.

— Слухаю,— покірливо повторив Ягода.

— І останнє,— Сталін так само не відводив від Ягоди важкого погляду.— Учасники «Паралельного центру» повинні визнати не лише свою участь у терорі з метою захоплення влади, а й свій намір реставрувати в Радянському Союзі капіталізм за допомогою фашистської Німеччини та мілітаристської Японії, звичайно, за рахунок великих територіальних поступок цим країнам, скажімо: Німеччині — Україну, Японії — Далекий Схід...

Він помовчав і запитав:

— Ви зрозуміли своє завдання?

— Звичайно,— поквапливо відповів Ягода.

— Сподіваюся, ви з ним упораєтеся?

— Безумовно,— несподівано твердим голосом відповів Ягода. Губи його більше не тремтіли. Щонайменший вияв невпевненості Сталін помітить і втратить до нього довір'я.

Тільки-но Ягода пішов, Сталін звелів зайти до кабінету Паукеру й Власику. Вони давно чекали у приймальні. Сталін сказав їм, що через дві години виїздить у Сочі з Курського вокзалу.

Ніхто, ні Паукер, ні Власик, ніколи не знали, коли і з якого вокзалу Сталін збирається від'їздити з Москви. Він завжди повідомляв про це мало не в останню хвилину. Так було заведено, і тому ЙОГО поїзд у Москві і пароплав у Горькому уже два тижні стояли напоготові.

Цього разу пароплав не знадобився. Сталін сказав, що їде в Сочі прямо з Москви, а не через Горький і Сталінград, як він це іноді робив.

У відпустці перебували й більшість членів Політбюро. Але Єжов лишався в Москві, керував підготовкою до процесу «Паралельного центру», відверто й грубо втручався у дії Ягоди.

Було зрозуміло, що Єжов втручається в його справи не просто як секретар ЦК, як куратор органів держбезпеки, а за спеціальною вказівкою Сталіна, у якого він, Ягода, втратив довіру, цим пояснюється грубість, зарозумілість і безсоромність Єжова.

Ягода розумів, що означає втратити довіру Сталіна взагалі, а йому, Ягоді, особливо: надто багато він знав. Свідків, котрим не довіряють, не лишають у живих.

Усе це так, але поруч з ним і Генріх Ягода пройшов гарну школу. Він має свій шанс — знає розстановку сил у Політбюро.

До кінця серпня члени Політбюро почали повертатися з відпустки, повернулися всі, окрім Сталіна, Жданова і Мікояна. Тут же Ягода передав на розгляд Політбюро питання про суд над Бухаріним та Риковим, оскільки вони були кандидатами у члени ЦК.

Розрахунок Ягоди виявився правильним. За віддання під суд Рикова та Бухаріна голосували тільки Каганович, Ворошилов та Молотов.

Десятого вересня у «Правде» з'явилося повідомлення, що слідство по звинуваченню Рикова та Бухаріна припинено за відсутністю доказів їхньої злочинної діяльності.

Але цей хід не врятував Ягоду, навпаки, тільки прискорив його падіння.

25 вересня 1936 року з Сочі до Москви у Політбюро надійшла телеграма, підписана Сталіним і Ждановим: «Ми вважаємо абсолютно необхідним і нагальним, аби товариш Єжов був призначений на пост Народного комісара внутрішніх справ. Ягода виразно показав себе явно нездатним викрити троцькістсько-зінов'євський блок. ОДПУ відстає на чотири роки у цій справі. Це помічено усіма партійними працівниками і більшістю представників НКВС».

Останні троє слів означали, що, крім Ягоди, решта керівників НКВС мають лишатися на своїх місцях.

За кілька днів Єжов був призначений народним комісаром внутрішніх справ, а Ягода — народним комісаром зв'язку. Риков, який обіймав цю посаду, увільнений з неї без нового призначення.

Більше жодних переміщень у керівництві НКВС не проводили. крім того, що заступника Ягоди Прокоф'єва було переведено до Наркомату водного транспорту, а заступниками Єжова додатково призначено Матвія Бермана — колишнього начальника ГУЛАГу і Михайла Фріновського — колишнього командувача прикордонних військ. Усі інші працівники лишилися на своїх місцях, навіть особистий секретар Ягоди Буланов. Єжов, правда, привів із собою з апарату кількох людей, але їх було призначено помічниками до попередніх начальників відділів: Молчанова, Миронова, Слуцького, Паукера та інших.

Більше того, Сталін висловив свою довіру до старих керівників НКВС, запросивши їх 20 грудня, на річницю заснування ВЧК — ОДПУ — НКВС. на невеликий бенкет.

Бенкет пройшов у теплій, дружній, довірчій атмосфері. Сталін заборонив говорити про хід підготовки процесу «Паралельного центру».

— Веселіться, друзі,— сказав Сталін.

І друзі веселилися, пили горілку, заїдали особливими оселедцями німецького засолу, які діставав невтомний Паукер, начальник оперативного відділу, начальник особистої охорони Сталіна, його особливо довірена особа і навіть його особистий перукар: підставити своє горло під чужу бритву — яка довіра може бути вища.

До війни Паукер був перукарем у Будапештському театрі оперети, хизувався, що найбільші опереткові знаменитості Будапешта бачили в ньому великий артистичний талант і радили виступати на сцені.

Він справді був першокласний комік, копіював кого завгодно, майстерно розпо-

відав анекдоти, а надто єврейські і непристойні. Блазень за натурою, міг розсмішити навіть похмурого Сталіна.

Цього разу Паукер зображав, як Зінов'єва вели на розстріл.

Підтримуваний попід руки Фріновським та Берманом, що грали охоронців, Паукер безпорадно висів на їхніх плечах, скиглив і злякано поводив очима. Дійшовши до середини кімнати, Паукер упав на коліна і, обхопивши чобіт Фріновського та припадаючи до нього, заволав: «Товаришу... Бога ради... Товаришу... Потелефонуйте Йосифу Віссаріоновичу... Товаришу...»

Усі сміялися.

Сталін усміхнувся.

Паукер повторив сцену, але вже зображав не Зінов'єва, а Каменєва. Не впав на коліна, а навпаки, випростався, випнув живота, простягнув руки до стелі і, удаючи інтелігентний голос Каменєва, жалібно вимовив: «Почуй мене, о боже!»

Усі знову зареготали, але, як завважив Сталін, окрім Миронова та Молчанова. Не подобається. І не можуть цього приховати, як не могли приховати своєї радості тоді, у його кабінеті, почувши обіцянку не розстрілювати підсудних. Жаліють. Ох, ці наївні російські жалощі... Дай російській людині верховну владу, вона через свої жалощі тут її і втратить.

Але Паукер, цей мерзенний блазень, передав куті меду. Політика — це не цирк, трагедію не слід перетворювати у фарс. Лакей має знати своє місце. Справжнє місце цієї тварюки на шибениці. На випадок чого він так само зобразив би й ЙОГО. Продажна шкура!

Сталін підняв чарку і, звертаючись до Миронова та Молчанова, сказав:

— Ваше здоров'я, товаришу Миронов, ваше здоров'я, товаришу Молчанов. Вип'ємо за здоров'я товаришів Молчанова та Миронова і в їх особі за справжніх чекістів, які серйозно розуміють і серйозно виконують завдання, поставлені перед ними.

Не опускаючи чарку, він обвів поглядом усіх, хто сидів за столом. Але на Паукера, Бермана і Фріновського, котрі все ще стояли посеред кімнати, не озирнувся.

Майже усіх працівників НКВС, що готували як цей, так і наступні процеси, було знищено.

Наркома внутрішніх справ СРСР Ягоду було розстріляно в березні 1938 року.

Першого заступника наркома — Агранова — у 1937 році.

Заступника наркома Прокоф'єва — у 1937 році; Бермана і Фріновського — у 1939 році.

Начальників відділів Головного управління державної безпеки НКВС СРСР Молчанова, Миронова, Паукера, Шаніна, Гая — у 1937 році. Слуцький покінчив життя самогубством у 1938 році. Черток, коли прийшли його арештовувати, викинувся з вікна свого кабінету.

Багатьох інших слідчих було знищено тоді ж разом зі своїми начальниками.

Всього у 1937—1939 роках було розстріляно або засуджено до тривалих строків каторжних робіт близько 20 тисяч чекістів.

32

Зимову пошту Сашко чекав з тим самим нетерпінням, з яким він понад два роки тому очікував тут на свою першу пошту.

Останній номер газети, який він прочитав, була «Правда» з обвинувачувальним висновком у справі Зінов'єва — Каменєва. Повідомлення тяжко вразило його тоді, він усе не міг повірити у ці страшні звинувачення.

Тепер Сашко отримав газети за двадцяті числа серпня, вересень і жовтень з усіма матеріалами й протоколами процесу.

Підсудні зізналися, що вбили Кірова, збиралися вбити також Сталіна і всіх найвідоміших керівників партії та держави, діяли за прямою вказівкою Троцького. Процес був відкритий, але швидкий, усього кілька днів і без захисників. Обвинувачені охоче й жваво розповідали про свої страшні злочини, свідчення були схожі одне на одне, як дві краплі води. Незважаючи на каяття, усіх розстріляли. Обвинувачені засвідчили, що їхніми спільниками були не лише колишні троцькісти Радек, П'ятаков, Сокольников, Серебряков, а навіть Бухарін, Риков, Томський, Угланов, тоді ж Вишинський наказав почати слідство у справі

цих людей, і вже публікувалися вимоги трудящих про притягнення їх усіх до відповідальності.

Усе це не вкладалося у Сашковій свідомості. Старі комуністи, більшовицька гвардія, соратники Леніна, герої Жовтня, легендарні командарми громадянської війни, люди, що віддали все своє життя партії, стали вбивцями, диверсантами, шпигунами. Члени ленінського Політбюро, люди, які підготували і здійснили Жовтневу революцію, кидали скло у їжу робітників, псували машини, виявилися платними найманцями іноземних розвідок. Якщо прийняти цю вигадку за правду, отже, треба перестати вірити у партію. Якщо партією десятки років могли керувати кримінальники, тоді чого ця партія варта?

Вони самі у всьому зізналися? Сашко не вірив у це. Одноманітні, як за шпаргалкою, визубрені зізнання не можуть бути щирими. Це не вони зізнавалися, це хтось робив за них. Хтось грав їхню роль. Набрали акторів, загримували під Зінов'єва і Каменєва, під Смирнова та Мрачковського і примусили грати на сцені. Мрачковський, що народився у царській каторжній тюрмі, герой громадянської війни — японський і німецький шпигун, убивця і отруювач і сам із задоволенням про це розповідає? Ні, даруйте, у це Сашко не повірить. Актори! Чи гіпноз! Якісь особливі ліки! Можливо, їх катували? Ні, цих людей жодними катуваннями не примусиш визнати себе шпигунами та вбивцями. Або актори, або гіпноз, або якісь особливі ліки. Спектакль, про який говорила Звягуро.

Але Сталін не міг не знати, що це спектакль. Без Сталіна такий спектакль не наважилися б влаштувати. Лідія Григорівна Звягуро мала рацію: він винищує партію, винищує морально й фізично. Цей огидний процес, це протизаконне судилище кладе край Сашковим сумнівам.

Сталін каже одне, а чинить зовсім інше, на словах він за народ, на ділі ж він його залякав, страх і насильство — єдине знаряддя його влади. І якщо він, Сашко, не може стати на перешкоді насильству, то він може не піддаватися страхові. Тільки так він залишиться людиною.

Та, либонь, не всі засоби спрацьовували, не на всіх гіпноз діяв. Про це свідчила поведінка на суді Івана Микитовича Смирнова.

У перший же день суду — 19 серпня — Іван Микитович категорично заперечував свідчення Мрачковського про те, що він, Смирнов, передав московському центру директиву Троцького про терор.

На другий день процесу — 20 серпня,— як повідомили газети, «протягом майже тригодинного допиту Смирнов усіляко намагався ухилитися від прямо поставлених прокурором СРСР товаришем Вишинським запитань, намагався применшити свою роль, заперечував свою терористичну діяльність проти керівників партії та уряду».

А ще через день, 22 серпня, газети повідомляли, що Смирнов знову намагається відвести від себе відповідальність за роботу троцькістсько-зінов'євського центру.

«Вишинський. Коли ви вийшли з центру?

Смирнов. Я й не збирався виходити, не було з чого виходити.

Вишинський. Центр існував?

Смирнов. Який там центр...

Вишинський. Мрачковський, центр існував?

Мрачковський. Так.

Вишинський. Зінов'єв, центр існував?

Зінов'єв. Так.

Вишинський. Євдокимов, центр існував?

Євдокимов. Так.

Вишинський. Бакаєв, центр існував?

Бакаєв. Так.

Вишинський. Як же ви, Смирнов, дозволяєте собі твердити, що центру не було?

Смирнов намагається знову викручуватися, посилаючись на відсутність засідань центру, але свідченнями Зінов'єва, Тер-Ваганяна і Мрачковського він знову викривається у брехні».

Смирнов єдиний поводився мужньо до самого кінця і 23 серпня у заключному слові, за повідомленням газет, «як і на попередньому слідстві та судовому засіданні, продовжував заперечувати свою відповідальність за злочини, учинені троцькістсько-зінов'євським терористичним центром після свого арешту».

Отже, не всіх удалося зламати. Отже, це не спектакль. Тоді що ж це таке? Чим же і як зламали інших?

Та найбільше вразили Сашка відгуки. Колективи заводів і фабрик, усяких інститутів і наркоматів — це звично. Тягнуть руки в загальній юрбі, і гаразд. Уже 16 серпня — за три дні до суду — газети рясніли резолюціями робітничих зборів:

«Ніякої пощади ворогам народу!»

«Знищити гадів!»

«Покінчити з запеклими ворогами!» та іншими подібними вимогами.

Але відгуки славнозвісних письменників, артистів, вчених! Це справді було страшно.

Уже 15 серпня — за чотири дні до суду,— у день оголошення повідомлення Прокуратури СРСР про розкриття змови, відомий письменник Ставський писав: «Негідники і бузувіри, у віках будуть прокляті й зганьблені імена ваші!»

20 серпня радянські письменники проголошували —

Анна Караваєва: «...Серця мільйонів людей тремтять, кулаки стискаються від лютої ненависті до злочинців з троцькістсько-зінов'євського блоку».

Іван Катаєв: «Нехай же гнів народу знищить гніздо вбивць і підбурювачів!»

Володимир Бахметьєв: «У поколіннях, з невгасним гнівом і презирством, згадуватимуть гадів, що кишать на задвірках здихаючого імперіалізму».

Артем Веселий: «І в нашій письменницькій партійній організації з більшовицькою пильністю було далеко неблагополучно».

Микола Огнєв: «Вирок Верховного Суду буде вироком усього радянського народу. Цей вирок буде суворий і справедливий».

Олександр Свирський: «Яка ганьба! Яка чорна кров тече у жилах цих колишніх людей! Гнів і хвилювання заважають мені писати. Можу тільки вигукнути — світу не потрібні запроданці!»

21 серпня —

Олексій Толстой: «Запроданство, що судиться зараз не тільки радянським судом, а й усім міжнародним пролетаріатом,— наймерзотніше й найпідліше з усіх запроданств, відомих в історії людства».

25 серпня —

«Президія Спілки радянських письменників палко вітає рішення пролетарського суду про розстріл троцькістсько-зінов'євських агентів фашизму, терористів і диверсантів...»

«Події... ставлять питання про докорінну перевірку складу Спілки радянських письменників. Треба знати, з ким маєш справу. Треба знати всіх 3000 членів нашої СРП. Старанно доведеться вивчити усі ланки нашої спілки і його апарату».

Вс. Вишневський.

«Хто вони були — ці Каменєви, Зінов'єви?

Це були не люди!

Це були людиноподібні пси!»

А. Гідаш.

«...Кожен з нас переживає глибоке полегшення від того, що вони розстріляні, що їх не буде уже на землі..

Вони не отруюватимуть повітря нашої чудової країни!»

А. Барто.

Що більше читав Сашко ці вимоги, то більшу розгубленість відчував. Адже це письменники! Письменники! Совість народу! На Русі письменники завжди вважалися совістю народу — Пушкін, Толстой, Достоєвський, Чехов...

Отже, письменники вірять! Отже, знають, що це правда, що підсудні справді вбивці й шпигуни...

Можливо, це насправді так?!

Адже навіть колишні їхні однодумці по опозиції і ті таврують їх на сторінках газет.

Х. Раковський: «Для троцькістсько-зінов'євських убивць тов. Кірова, для організаторів замаху на життя улюбленого нашого вождя тов. Сталіна та інших вождів партії й уряду, для троцькістів — агентів німецького гестапо — не повинно бути ніякої пощади, їх треба розстріляти».

Г. П'ятаков: «Після чистого, свіжого повітря, котрим дихає наша пре-

красна, квітуча соціалістична країна, раптом війнуло огидним смородом з цієї політичної трупарні. Люди, які давно вже стали політичними трупами, розкладаючись і догниваючи, отруюють повітря довкола себе. Але саме на останній стадії догнивання вони стали не тільки мерзенні, а й соціально небезпечні.

Бракує слів, аби повністю висловити своє обурення й огиду. Їх треба знищувати, знищувати, як падло, що заражає чисте, бадьоре повітря Радянської країни, падло, небезпечне, яке може заподіяти смерть нашим вождям і вже заподіяло смерть одному з найкращих людей нашої країни — такому чудовому товаришеві й керівникові, як С. М. Кіров».

Карл Радек: «Із залу суду, в якому Військова колегія Верховного Суду СРСР розглядає справу Зінов'єва, Каменєва, Мрачковського, Смирнова, справу відсутнього Троцького, несе на весь світ трупним смородом.

Люди, котрі підняли зброю проти життя улюблених вождів пролетаріату, повинні заплатити головою за свою безмірну вину».

Адже П'ятаков, Раковський, Радек у зовсім недавньому минулому — головні троцькісти, головні помічники Троцького, його вірні друзі й послідовники. Адже вони розуміють, що якщо сьогодні судять невинних людей, судять лише за те, що вони колись були в опозиції, то завтра можуть судити їх самих, адже вони також у ній перебували. І якщо вони підтверджують вигадки, то завтра такі самі вигадки можуть бути спрямовані і проти них. Ні! Вони не можуть свідчити неправду... Отже, все це правда? Отже, Зінов'єв і Каменєв, Смирнов і Мрачковський — убивці і шпигуни?

Адже навіть герой Жовтня Антонов-Овсієнко, також колишній троцькіст, написав 24 серпня в «Известиях»: «Це не тільки дворушники, полохливі гади зрадництва, це диверсійний загін фашизму».

А вчені?

«Нещадно знищити найлютіших ворогів Радянської країни!» — вимагають академіки Бах і Келлер.

«Безмежна наша любов до партії, до Сталіна,— пишуть професори Лурія, Вишневський, Шерешевський, Готліб, Маргуліс, Гориневська, Вовсі та інші.— Ми оточимо живою стіною нашого великого вождя, захищаючи його, як втілення кращих сподівань людства, до останньої краплі крові.

Збанкрутілим політичним бандитам не повинно бути ніякої пощади».

А діячі культури?

Режисер Птушко: «Ми повинні підвищити більшовицьку пильність, пильніше охороняти завоювання революції від зазіхань троцькістсько-зінов'євських запроданців Батьківщини».

Народний артист республіки А. Васадзе: «Я вимагаю розстрілу фашистської банди. Ніякої пощади ворогам і зрадникам нашої великої Вітчизни».

Народний артист республіки М. Климов: «Три дні тому в «Известиях» було опубліковано вірш учениці 10 класу Кадієвської школи № 1 Єви Нерубіної. У рефрені цього вірша було сказано на адресу троцькістсько-зінов'євських терористів: «Суд вам один — як собак, розстрілять!»

Я, стара людина, народний артист республіки, цілком приєднуюсь до цих слів, висловлених устами підлітка».

А от і сам вірш Єви Нерубіної, вірш, що обійшов усі газети:

Трижды презренны, мерзкие гады,
Смертью посмели кому угрожать.
Нет! Не дождетесь вы больше пощады.
Суд вам один — как собак, расстрелять!

Цей дитячий вірш переповнив Сашка жахом — дитя вимагає розстрілу людей, як собак. А чому собак треба розстрілювати? Адже діти люблять тварин. Чи вже не люблять?

Що ж усе-таки діється? Що відбувається? Де вона, правда?

Звичайно Сашко швидко переглядав усю пошту, усі газети, потім починав уважно читати кожну.

Цього разу він довго не міг відірватися від серпневих газет, кілька разів, вдумуючись у кожне слово, перечитував звіт про процес і відгуки на нього. Він розу-

мів, що тут і його доля, тепер він розумів Всеволода Сергійовича і Лідію Григорівну — настають чорні часи, і починаються вони великим спектаклем.

Лише наступного дня почав він переглядати решту газет.

У червні заколотом генерала Франко почалася громадянська війна в Іспанії, у ній проти республіки брали участь марокканські, а також німецькі та італійські регулярні частини. У газетах замиготіли назви іспанських міст та провінцій: Мадрід, Барселона, Валенсія, Басконія, Астурія, Андалузія, Естрамадура, Кастілія, Ірун, замиготіли нові імена: Асанья, Хіраль, Ларго Кабальєро, Хосе Діас, Долорес Ібаррурі на прізвисько Пассіонарія, тобто Полум'яна...

Після розстрілу Зінов'єва та Каменєва газетна істерія одразу припинилася. 10 вересня було опубліковано повідомлення Прокуратури СРСР: «Слідством не встановлено юридичних даних для притягнення М. І. Бухаріна та О. І. Рикова до судової відповідальності, в силу чого цю справу судочинством припинено». Наркома внутрішніх справ Ягоду знято зі своєї посади і замінено якимось Єжовим. Зняття Ягоди свідчить про те, що він, Ягода, і винен у незаконних репресіях і безпідставних звинуваченнях Бухаріна та Рикова. Звичайно, нічого без відома Сталіна Ягода не міг робити і Ягода не більше, як козел відпущення, але Сталіну довелося відступити, партія виявилася сильнішою за Сталіна, партійні кадри виявилися не такими пішаками, якими уявляла їх Лідія Григорівна Звягуро, вони виявилися здатними протистояти Сталіну, обмежити, поставити перепону його терористичній політиці. Можливо, Сталін маневрує, отже, він не такий уже й всесильний, а партія, отже, пильна.

Але найголовніше, що вразило Сашка: проект нової Конституції. Навіть важко повірити. Вводиться загальне рівне й пряме виборче право при таємному голосуванні, гарантуються повні демократичні права й свободи для громадян СРСР: рівноправ'я незалежно від статі, національності, майнового становища, забезпечуються й гарантуються свобода слова, друку, совісті, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій, об'єднання в громадські організації.

Усе це означає поворот у бік свободи, демократії та законності. Звичайно, їй мало пасує назва «Сталінська конституція». Та не в назві суть! Усім можна буде вільно висловлювати свої думки, навіть публікуватися, вільно збиратися на мітинги, влаштовувати демонстрації. Процеси, подібні тому, що був у серпні, уже неможливі й ніколи не повторяться. Кінець беззаконню! Навіть Сталін сказав: «Стабільність законів потрібна нам тепер більше, ніж будь-коли...»

Так, могутній став Радянський Союз, якщо зміг прийняти таку Конституцію! Радянський уряд заявив, що не вважає себе зв'язаним з угодою про невтручання в іспанські справи, це означало, що ми допомагатимемо республіканській Іспанії, виконаємо свій інтернаціональний обов'язок, дамо бій фашизму. Майнула інформація про добровольців, що їдуть у Іспанію для захисту Республіки. Якщо Сашка звільнять, а його тепер не можуть не звільнити, він тут же запишеться добровольцем, нехай його пошлють в Іспанію, де комуністи борються з фашистами, де комуністичний П'ятий полк відстоює Мадрід.

Знову зажевріла надія на свободу. Тільки б дочекатися січня! Тепер Сашка охороняє закон, Конституція, нове революційне піднесення. Ніхто не посміє добавити йому строк, його зобов'язані звільнити. Він з'явиться до Алфьорова і зажадає звільнення. Затримка бодай на один день — грубе порушення закону, він дасть телеграму Калініну, винних буде суворо покарано. Закон є закон, він обов'язковий для всіх, і ніхто не має права тримати людину на засланні навіть зайвий день.

І в передчутті цього дня Сашко занепокоївся, навіть заметушився. Якщо його відпустять, а його не можуть не відпустити, то чи вистачить у нього грошей на дорогу? До Тайшета мають дати подорожні гроші, а далі? Квиток до Москви коштує карбованців 50, не менше, і щось треба жерти в дорозі. Має вистачити. Хоч він і заборонив, але мама висилає йому щомісяця 20 карбованців. А він живе й харчується у господаря за рахунок своїх трудоднів, і на риболовлю ходить, і на косовиці був. Гроші витрачає тільки на куриво та на гас. Тепер буде ощадливішим.

Він, як і раніш, багато працював, написав ще чотири оповідання. Як і минулого разу, зняв з оповідань копії й відіслав мамі. Усе про всяк випадок має зберігатися у матері.

І ось настав довгоочікуваний день.

Напередодні Сашко склав речі — може статися всяке: можуть відразу арештувати, можуть наказати негайно відправитися в Красноярськ. Конституція конституцією, закон законом, а в НКВС свої закони.

Цієї ночі Сашко довго не міг заснути, обмірковував розмову з Алфьоровим, хоча все було зрозуміло і так. Однак Сашко подумки говорив і говорив із ним, уявляв можливі ускладнення, передбачав несподіванки.

Три роки чекав він своєї свободи — чи ж дістане її? А раптом Алфьорова немає в Кежмі, поїхав до того ж Красноярська, а виїжджає він туди на кілька тижнів, по району їздить також майже місяць, район величезний, а транспорт — кошовка узимку, човен — улітку.

Якщо Алфьорова немає, говорити ні з ким, треба буде чекати його повернення, знову страждати і мучитися. Невеселі думки.

З дому Сашко вийшов завидна, о сьомій ранку.

Дванадцять кілометрів — три години ходу, о десятій буде у Алфьорова.

Кілька днів не випадав сніг, санна дорога була досить тверда й наїжджена. Лише на широких лапах ялин сніг висів пухкими подушками — кухта по-місцевому. Здавалося, повітря й те замерзло. Проте перелітають з дерева на дерево синички, десь, неначе далеко, вистукує на стовбурах дятел, червоногруді снігурі красуються на верхівках дерев, копошаться у гілках довгодзьобі кедровики. Ці рідкі звуки лісу лише підкреслювали його тишу.

Інколи зліва в проміжках дерев проглядала біла гладінь Ангари, потім зникала. Мороз був градусів на тридцять. На Сашкові тепла білизна, светр, валянці, пальто й шапка з опущеними вухами і накухтарником — шматком тканини, який пришивався ззаду до шапки, аби не падав сніг за комір, башлика у Сашка не було, в руках товста палиця, з нею веселіше йти, та й може згодитися — вовка відігнати.

Як Сашко й розраховував, о десятій дістався до Кежми, підійшов до будинку Алфьорова. У запушеному інеєм вікні блимав вогник чи то від лампи, чи то від печі... Біля ганку було видно сліди, вчора ходили, хтось дома є. Сашко постукав у хвіртку металевим кільцем, ніхто не обізвався, навіть пес не загавкав. Спить, мабуть, Алфьоров. А чекати не можна, мороз залазив під пальто, у валянцях мерзли пальці, якщо стоятиме, то задубне. Сашко постукав у вікно, де блимав вогник. Постукав ще. Йому здалося, що на кухні пропливла чиясь тінь, пропливла і зупинилася біля вікна, видно, намагаючись розгледіти, хто стукає. Тінь зникла, минув деякий час, хазяйка, напевне, вдягалася тепліше. Заскрипіли двері ганку, почулися кроки по снігу, загуркотів засув, хвіртка відчинилася. Перед Сашком у валянцях, шубі й хустці стояла хазяйка.

— Вам кого?

— До товарища Алфьорова.

— Ранувато прийшли, сплять вони.

— Я з Мозгови прийшов.

— Тоді проходьте, зачекайте.

Слідом за хазяйкою Сашко увійшов до сіней. Як і вона, зняв валянці, залишився в шкарпетках — хазяйка вказала йому на бахори в кутку, він одягнув їх і пройшов на кухню.

— Роздягайтеся, сідайте, тут тепло,— сказала хазяйка.

Сашко скинув пальто, повісив на вішалку, розглядівся.

Він і у своєї хазяйки любив посидіти на кухні вранці, коли піч ще не схолола з учорашнього вечора, а на припічку горить уже під таганком вогник, розігрівається сніданок, лежить щойно принесена з сарая в'язка дров, і від неї приємно пахне холодком і березовою корою.

Хазяйка поставила на стіл квашені ягоди, пиріг з рибою, налила в склянку чаю.

— Поїжте, чайку випийте, зігрієтеся.

— Спасибі.

Сашко обома руками взяв склянку, зігрів задубілі пальці.

— Здалеку прийшли, дорогу не завіяло?

— Хороша дорога.

Сашко сьорбнув чаю.

У хаті стукнули двері, почувся кашель чоловіка-курця.

— Прокинулися Віктор Герасимович, у них свій умивальник, там і вмиваються, там і голяться,— сказала хазяйка, начебто заспокоюючи Сашка тим, що Алфьоров на кухню не вийде,— у них там і хід свій.

Знову стукнули двері — Алфьоров повернувся знадвору, затупав валянцями, обтрушуючи з них сніг. Потім клацнув стержень рукомийника, почувся плескіт води, що зливалася в таз.

Це прозвучало для хазяйки як сигнал, вона понесла в їдальню самовар, тарілки з ягодами, той же пиріг, котрим частувала Сашка, повернулася, поставила на таганок сковорідку, розбила яйця, смажила яєчню.

Було чутно, як Алфьоров вийшов у світлицю, відсунув стільця, видно, сів, наливає чай. Хазяйка зняла з припічка сковорідку з яєчнею, понесла в світлицю.

— Доброго ранечку, Вікторе Герасимовичу, як спали, чи ніщо не турбувало?

— Спасибі, добре спав,— відповів Алфьоров.

— Тут вас чекають, Вікторе Герасимовичу.

— Хто чекає?

— Чоловік чекає, Вікторе Герасимовичу.

— Де він?

— На кухні сидить, на вулиці мороз тріщить, пустила погрітися, з Мозгови він.

Відсунувся стілець. У дверях з'явився Алфьоров, подивився на Сашка.

— Ви? Чому приїхали?

Сашко встав.

— Учора закінчився мій строк...

— Ах так,— не дав йому договорити Алфьоров,— заходьте до мене.

Слідом за Алфьоровим Сашко зайшов у світлицю, сів на вказане йому місце за столом, навпроти Алфьорова.

— Чай питимете? — спитав Алфьоров.

Обличчя в нього трохи одутлувате — чи то від сну, чи то від випитих напередодні чарок. З того часу, як Сашко бачив його останній раз, він змужнів, спохмурнів. Був у штанях, заправлених у повстяники, у безрукавці з овечої шкури, одягненої на сорочку.

— Спасибі, мене ваша хазяйка вже напоїла й нагодувала.

— Вона в мене гостинна. Прийдуть мене вбивати, а вона спочатку їх нагодує й напоїть. «Привітала, дала їсти і зігріла сироту»,— пам'ятаєте таку різдвяну казку?

— Пам'ятаю.

— Так. Як там? «Вечер был, сверкали звезды, на дворе мороз трещал, шел по улице малютка, посинел и весь дрожал. Боже,— говорит малютка,— я устал и есть хочу, кто же в этом мире пожалеет сироту?!» От вас чуйна бабуся пожаліла, зігріла, а то б замерзли на вулиці. Пішки прийшли?

— Пішки.

— Так,— починаючи їсти яєчню, вів далі Алфьоров,— «напоила, накормила и согрела сироту». В дитинстві, пам'ятаю, няня мені це читала, плакав я тоді, співчуваючи сирітці. А потім забув. І жодного разу відтоді не згадував. Тепер згадав.

— На мене дивлячись?

— Можливо.

— Пожаліли, отже,— усміхнувся Сашко.

— Припускаю. Я щойно, вибачайте, до вітру вибігáв, то мало сідницю не відморозив, хоча нужник у нас хороший, в сараї, не дме, а ви дванадцять верст відмахали. От я вам і поспівчував у віршовій формі. Адже вам не чужа література, здається?

— Атож, люблю читати. Звичайно, коли є що.

— З цим тут сутужно,— погодився Алфьоров,— раніше вас учителька постачала книгами, а тепер її немає. Чом би вам з новою не познайомитися? Теж молода, гарна.

У відповідь Сашко понуро промовчав — питання було нетактовне.

— Не подобається, значить,— засміявся Алфьоров,— от бачите, як ви привільно живете, Панкратов. Для ув'язненого, для тисяч ув'язнених, для сотень тисяч ув'язнених,— він багатозначно подивився при цьому на Сашка, даючи йому можливість оцінити величину цифри,— так ось, для ув'язнених жінки взагалі зась. І якщо вже комусь випаде таке щастя, то він розбиратися не буде. Була б лишень баба. А ви вередуєте, вам подавай не тільки з освітою, а й по інших статтях щоб усе було на вищому рівні. Ось яке у вас привільне життя.

Сашкові набридло базікання Алфьорова, знайшов час — зараз, коли вирішується його, Сашкове, життя. Алфьоров, звичайно, даремно не базікає, за його балаканиною щось криється. І про нову вчительку заговорив не даремно. Отже, уже знає, що Сашкові додали новий строк, але прямо не каже, хоче побавитися, пограти на нервах.

Сашко похнюпився.

Нудьга, нудьга. Ні, життя у Мозгові, в цій жахливій самотності він більше не витримає. Та й до дідька таке життя! Мама? Ну, що мама? Змириться, зрештою, діти ж і немовлятами помирають.

— Що ж робити людині при такому привільному житті,— вів далі своєї Алфьоров,— тим більше людині, що має нахил до історичної науки? Га? Та ще й читати немає чого...

І, не чекаючи Сашкової відповіді, завершив:

— Писати самому. Га? Правда?

Зрозуміло. Прочитав його оповідання, відіслані мамі. Отака тварюка, міг би й помовчати про це.

— Я ж також пишу,— вів далі Алфьоров,— щоправда, не з історії, а з філософії. Можу похвалитися,— він вийшов до кабінету, повернувся з пачкою видрукуваних аркушів.— Бачите, верстка моєї нової книги, тут написав, у Кежмі: «Початки філософії Декарта». Ви не читали Декарта? Ні? Цікавий філософ, пробував з'єднати бога з реальним існуванням світу. Не цікавитесь філософією? Даремно. Історик повинен бути філософом і навпаки.

Він помовчав, подумав, усміхнувся.

— Вгадую ваші думки: сучий син Алфьоров, читав мої праці! Вліз брудними лапами в мою творчу душу. Зізнаюся: так, читав, так, уліз. Посада така. І не хвилюйтеся: ваші творіння пішли туди, куди ви їх надіслали. Але я ваш перший читач і перший критик. Хочете знати мою думку?

Катування! Розумує замість того, щоб сповістити йому його долю. Але треба взяти себе в руки! Він ще поборється за себе! Якщо він зараз занервує, то покаже Алфьорову свою невпевненість у звільненні, а цього він не повинен показувати: від сьогодні він вільний, і годі! І йдіть ви всі під три чорти!

Без великого бажання він відповів:

— Цікаво.

— З точки зору форми — творіння ваші слабенькі, наївні, навіть примітивні. Ці високі фрази, надмір епітетів, красивості.

Алфьоров налив собі чаю. Запропонував Сашкові, але Сашко відмовився.

— Так ось, продовжую. Велика французька революція — це один з найдраматичніших і найповчальніших, я підкреслюю це слово, повчальних моментів людської історії. А ви пишете про окремих осіб, про окремі епізоди. Для кого? Для дітей, юнацтва, дорослого читача? Не зрозуміло. Який висновок вони повинні зробити з прочитаного? І потім,— він пильно подивився на Сашка,— ви не боїтеся, що редактор шукатиме паралелі?

— Які паралелі? — не зрозумів Сашко.

— Ну, як які? У них була революція і у нас революція. Чим закінчилася їхня революція? Термідором, одноосібною владою Наполеона, імперією...

— Але ж та революція була буржуазною, а у нас — пролетарська.

— Так, так, звичайно,— урвав розмову Алфьоров.— ну, що ж, можливо, й надрукують, звичайно, якщо ви самі будете в порядку, як ви розумієте, твори в'язнів у нас не друкують. Отож бажаю вам успіху, хоча й сумніваюся.

Він замовк, витер рота рушником, закурив, простягнув Сашкові коробку з цигарками.

— Я звик до своїх.

— Куріть свої, у мене тут і самосад курять.

Примружившись, Алфьоров дивився, як Сашко виймає цигарку, запалює сірника, прикурює, тушить сірника у попільниці, котру йому Алфьоров підсунув, мабуть, боїться, що Сашко кине сірник на підлогу?

— Товаришу Алфьоров,— сказав Сашко,— учора закінчився термін мого заслання.

— Справді? — з удаваним подивом перепитав Алфьоров.— Хіба?

— Так,— повторив Сашко,— і я вже сказав вам про це. Я засуджений на три роки з урахуванням попереднього ув'язнення. Отже, з сьогоднішнього дня я вільний. Прошу видати мені документи.

— Які документи ви маєте на увазі?

— Які належить видавати в таких випадках. Ви, напевне, знаєте.

— Ну, видам я їх вам, що ви будете з ними робити?

— Виїду звідси.

— Куди?

— Додому.

— В Москву?

— В Москву.

— В Москву вам не можна.

— Чому?

— Ви підпадаєте під дію постанови РНК СРСР про паспортну систему. Є міста, в яких ви не маєте права жити. До них належить і Москва.

— Але ж ця постанова вийшла до нової Конституції.

— Нова Конституція,— заперечив Алфьоров,— не скасовує законів і розпоряджень Радянської влади. Деякі закони, власне, правила будуть змінені, переглянуті, скажімо, про порядок виборів і так далі. Але закони, що охороняють диктатуру пролетаріату, залишаться в силі. Ви читали доповідь товариша Сталіна про Конституцію?

— Читав.

— Товариш Сталін прямо говорить: «Проект нової Конституції справді залишає в силі режим диктатури робітничого класу». Що ви ще хочете? І, до речі, ви помітили, в Конституції немає пункту про свободу пересування, оскільки він звичайно формулюється в буржуазних конституціях — «свобода пересування», тобто свобода вибирати місце проживання, вільно селитися там, де захочеш. Бродяжництва ми не допустимо, обмеження паспортної системи поки не відмінені, та й навряд чи будуть відмінені.

Відвернувшись од Сашка і дивлячись у вікно, він знову багатозначно додав:

— Навпаки, я гадаю, будуть посилені.

— Нехай буде так, як ви говорите,— сказав Сашко,— але є закон: людину не можна тримати в ув'язненні жодного дня довше призначеного йому строку. Цього закону ніхто не відміняв.

— А де ви бачили цей закон?

— Читав,— збрехав Сашко.

— Неправда, не могли ви його читати, такого закону немає. Є логіка: якщо у в'язня закінчився строк, а його не відпускають, отже, його тримають в ув'язненні без будь-яких на те підстав, тобто чинять протизаконно.

— Ну от, і відпустіть мене.

— Я вас не тримаю.

— Але я не можу виїхати без документів.

— А документи ваші в Красноярському крайовому управлінні НКВС. Відстані у нас тисячокілометрові, і засланців на цій території ще вистачає. Не встигли прислати ваші документи точно на сьогодні, надішлють у свій час, чекайте. Не хочете чекати, будь ласка, дам вам прохідне посвідчення до Красноярська, там ви з'явитесь у крайове управління НКВС і зажадаєте ваші документи. А який вже документ вам там дадуть, цього я не знаю.

В останніх словах вчулася погроза: документ можуть дати про закінчення строку, а можуть і про призначення нового строку.

Сашко мовчав.

— Отже, вибирайте,— сказав Алфьоров,— чекати документи тут чи відправитися за ними в Красноярськ.

Сашко мовчав, думав, згодом сказав:

— Звільнення я повинен одержати сьогодні. Якщо не одержу, дам телеграму товаришу Калініну.

Алфьоров засміявся.

— І її відразу ж покладуть Калініну на стіл?

— Не знаю. Але хтось відповість на телеграму.

Алфьоров знову примружився.

— На свого листа товаришеві Сталіну ви дістали відповідь?

Так. Лист Сталіну, напевне, у нього в столі. Тому сміється.

— Ви вчинили правильно, надіславши листа товаришеві Сталіну?

— Хіба я не маю права звертатися до нього?

— Маєте, звичайно. Всі звертаються до товариша Сталіна, читаєте газети, знаєте. Рапортують про досягнення, дякують за допомогу в роботі, дякують за керівництво. Безперечно, звертаються й засуджені, їх ви розумієте, немало. Звернулися й ви, просиділи половину строку, не скаржилися, не ображалися і раптом — бац! Сиджу неправильно, звільніть! Хіба у вашій справі з'явилися нові обставини? Ні, нові обставини не з'явилися. І, бачте, вам навіть не відповіли. Для того, щоб відповісти, треба мати підстави до перегляду справи, а підстав немає.

— Немає, отже немає,— сказав Сашко,— але людина має право на надію, цього її не можна позбавити.

Алфьоров відсунув склянку, поставив лікті на стіл, серйозно дивився на Сашка.

— Ви праві, людина має право на надію. Але людина повинна обдумувати свої вчинки, це її обов'язок. Ви справді сподівалися, що ваш лист дійде до товариша Сталіна? Що вашу справу переглянуть? Лише тому, що ви звернулися до товариша Сталіна? Ні, на це ви не розраховували і не сподівалися. Ви надто розумні для цього. Це був необдуманий вчинок. Написавши листа товаришеві Сталіну, ви нагадали про себе, своє існування, нагадали органам, до яких ваш лист і потрапив. Більше того, ви звинуватили органи в тому, що вас несправедливо засудили. Потрібно це вам?

Сашко мовчав. Що за людина перед ним? Друг? Ворог? Прямо говорить: не слід було писати Сталіну, не треба дратувати органи, не треба привертати до себе їхню увагу. Адже Сашко сам завжди це добре розумів. І все-таки написав.

— Можливо, і не слід було писати,— сказав Сашко,— але я написав, давно написав, і не варто говорити про це. Але з сьогоднішнього дня мене незаконно тримають на засланні. На це я напевне маю право скаржитися. Я не знаю, коли до вас прийдуть мої документи, можуть взагалі не прийти.

— На волі вам буде краще?

— Свобода завжди краща від тюрми.

— Ви маєте рацію: свобода краща від тюрми.

Алфьоров устав, походив по світлиці, як і минулого разу, підійшов до комода, взяв за шийку карафку з наливкою, але не налив собі, а, підхопивши дві чарки, поставив на стіл.

— Ну що, Олександре Павловичу, минулого разу ви не хотіли випити зі мною, а тепер, сподіваюся, не відмовитесь. Тоді ви були адміністративно-засланий, а я ваш жандарм, а тепер, як ви стверджуєте, ви вільна людина, отже, випити можете, більше того, зобов'язані відзначити таку дату.

Він налив обидві чарки, підняв свою, кивнув Сашкові, випив.

Сашко випив свою. Наливка була гіркувата, але смачна.

— Відтак,— сказав Сашко,— діватися мені нема куди. Чекати документи тут марно, я цього не можу й не хочу. Дайте мені прохідне посвідчення до Красноярська, там шукатиму законність і правду.

— У мене не знайшли, там будете шукати,— усміхнувся Алфьоров і кивнув на карафку.— Сподобалося?

— Смачна.

— Ще по одній?

— Можна ще по одній.

Алфьоров випив, витер губи, почекав, поки Сашко вип'є.

— А ви не боїтеся такої ситуації: ви поїдете в Красноярськ по зимовій дорозі, подорожніх грошей у мене на такі вояжі немає, добиратися будете за власний

кошт, дорого обійдеться. Припустімо, доберетеся. З'явитеся в крайове управління НКВС, а там скажуть: навіщо ви сюди з'явилися, ваші документи пішли в Кежму, повертайтеся і одержите їх у товариша Алфьорова. Га? Сподобається вам такий поворот?

Сашко відсунув чарку, гнівно подивився на Алфьорова. Досить! Знайшов собі ранкову забавку, нероба!

— Товаришу Алфьоров!

Але той перебив його:

— Навіщо ж так офіційно? Ми ж з вами випили. Називайте мене Віктором Герасимовичем.

Але на Сашка вже найшло і він повторив:

— Товаришу Алфьоров! Вибачте, громадянине Алфьоров! Це порожня й принизлива розмова. Я офіційно прошу дати мені довідку про закінчення строку заслання або дати мені письмову відмову з вказівкою причин.

— Так,— замислено проказав Алфьоров,— не зрозуміли ви мене. Шкода... А проте колись зрозумієте.

Він вийшов до сусідньої кімнати, що правила за кабінет, сів за стіл, довго писав, зазирав у якусь течку, знову писав. Потім промокнув написане прес-пап'є, встав, вернувся в світлицю.

— Так ось, Олександре Павловичу,— Сашкове ім'я та по батькові він іронічно підкреслив, зробивши на ньому наголос,— ось вам довідка про закінчення строку. Тут є графа, бачите,— він показав,— «куди направляється». Я вам написав «Кежма». Це означає, що від мене ви прямо підете в міліцію і вам замість цієї довідки випишуть паспорт, тимчасовий, три- чи шестимісячний, який дадуть, такий і беріть. Жодних питань не ставте. Одержите паспорт, сьогодні, щонайпізніше завтра їдьте! Завтра якраз піде пошта на Тайшет, з нею постарайтеся влаштуватися. Подорожніх грошей я вам видати не можу, оскільки виписав довідку на Кежму, якось обійдетеся, листоноша з вас зайвого не візьме, киньте в сани свою валізу, самі підете пішки. У Москву вам заїжджати не слід. Їдьте в якесь нережимне місто, обміняйте тимчасовий паспорт на постійний і знову їдьте кудись далі від Москви. Всі прагнуть на сто перший кілометр — не раджу, там надто багато таких, як ви, а вам не треба в купу, вам треба відокремитися. Вам не потрібні зайві зв'язки, у вас взагалі не повинно бути ніяких зв'язків. Ви молодий, здоровий, гарний. Засиділися три роки на одному місці, тепер поїздіть, покатайтеся по Росії-матінці, побачте світу. Взагалі, цього разу ви повинні зрозуміти, про що я кажу, мої поради повинні піти вам на користь. Я вас не обдурював, ваші документи з Красноярська справді не прийшли. Але саме тому я вас і відпускаю.

По паузі він багатозначно додав:

— Саме тому й підганяю. Щасливої вам дороги!

Він подав руку і затримав у ній Сашкову.

— Запам'ятайте все, що я вам казав... А проте ми говорили тільки про ваші історичні праці. Адже ж так?

— Так,— твердо відповів Сашко,— тільки так.

Сашко не знав, що вже два дні в Москві йде новий грандіозний процес над П'ятаковим, Радеком, Сокольниковим, Мураловим та іншими визначними діячами більшовицької партії.

А ось Алфьоров знав.

Цим процесом починався 1937 рік.

1984—1988.
Переделкіно.

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ КНИГИ.

Переклав з російської ОЛЕКСАНДР ПЛЮЩ

ФРАГМЕНТИ ЕПІСТОЛЯРНОГО ДІАЛОГУ

«Листи навіть невеличких писателів можуть мати значення для історії літератури і суспільності, а щодо українських писателів, як знаєте, тисячі обставин причиняються, щоб життя і розвій їх прислонити тайною». Ця цитата з листа І. Франка до А. Кримського (1894 р.) — хрестоматійна. Відомо, що Каменяр віддавав епістолярним джерелам перевагу перед будь-якими іншими матеріалами письменницьких архівів, зазначаючи, що «кожне зернятко фактичної інформації», яке міститься в листах учасників літературного процесу, «посуває вивчення нашої літератури наперед». Тим більшу увагу мають листи класиків красного письменства — а чимала їх частина і досі залишається в рукописах.

Це стосується, зокрема, листів Михайла Михайловича Коцюбинського (1864—1913) до українського історика, літературознавця та письменника Михайла Сергійовича Грушевського (1866—1934). І для шеститомного (1961—1962), і для семитомного (1973—1975) зібрань творів М. Коцюбинського вони були науково підготовлені в повному обсязі. Однак з незалежних від упорядників причин у першому із зазначених видань з'явилися друком лише поодинокі листи М. Коцюбинського до вказаного адресата (і з численними купюрами), а в другому не був опублікований жоден лист (більше того — послідовно вилучалися згадки про М. Грушевського й з листів до інших адресатів).

Дещо ширше уявлення про листування М. Коцюбинського з М. Грушевським дає читачеві «Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського» (1965) Й. Куп'янського, але там воно з необхідності рефероване дуже лаконічно. Наведені факти є конкретним виявом проведення впродовж десятиліть лінії на вольове усунення з історії української науки й літератури (або, в кращому разі, на дуже обмежене висвітлення) праць і самої постаті М. Грушевського. Нині, коли істинно науковий курс на вивчення минулого українського народу в усій його багатоманітності став реальністю, все очевиднішою і для широкої громадськості стає думка: складна політична біографія М. Грушевського не повинна заступати зробленого ним в науці й літературі, не може заважати публікації та всебічному дослідженню його праць, листування та ін. Перші кроки на шляху освоєння сучасним читачем творчої спадщини М. Грушевського, його життєвого шляху вже зроблені: окремі тексти вченого друкуються в «товстих» журналах, з'явилися статті про нього у періодиці. Розроблена цілісна програма публікації спадщини М. Грушевського і дослідження його життєпису (див: Літ. Україна.— 1988, 16 березня).

Листування М. Коцюбинського з М. Грушевським тривало протягом 1905—1913 років і стосувалося широкого кола питань тогочасного літературно-громадського життя. Найбільше місця займало обговорення видавничої проблематики (від виникнення творчих задумів письменника до виплати гонорару за друковані твори) — з огляду на те, що М. Грушевський займав провідні позиції в редакції журналу «Літературно-науковий вісник», де широко друкувалися твори прозаїка, та в дирекції Українсько-руської видавничої спілки, якою було опубліковано шість прижиттєвих збірок творів М. Коцюбинського.

Листування становить інтерес, звичайно, не тільки для дослідників біографій цих діячів української культури (хоча для них насамперед), воно містить також значний матеріал, що істотно збагачує існуючі уявлення і про український літературний процес початку XX ст. взагалі.

Очевидною є потреба публікації повного корпусу листів М. Коцюбинського до М. Грушевського (а ще краще — їхнього двостороннього листування). З огляду на значний обсяг епістолярних текстів і наукових коментарів до них у «Дніпрі» подається незначна частина недрукованих листів М. Коцюбинського до М. Грушевського, що дає все ж виразне уявлення про стосунки кореспондентів і проблематику їхніх епістолярних контактів. Тексти листів публікуються за автографами, що зберігаються у фонді М. Коцюбинського (№ 7) рукописного відділу Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР (од. зб. 487, 491, 495). Дати подаються в авторській позиції і точній транскрипції, водночас кожен лист супроводжується датою за новим стилем (вгорі ліворуч).

Публікація присвячується 125-річчю з дня народження М. М. Коцюбинського.

Віктор ДУДКО,
молодший науковий співробітник
Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР.

18 січня 1910 р. *5 I 910. Чернігів*

Високоповажаний і дорогий Михайле Сергійовичу!

Щирим серцем бажаю Вам в новому році здоров'я та нових сил. Щоб Ви нам довго жили та міцною рукою, як досі, кували яснішу долю нашому народові. Сердечно Вас цілую та обіймаю. Прошу переказати і в(исоко)п(оважаній) пані [1] мої найкращі бажання на новий рік. Поздоровляю і паннуКолюнцю [2].

Я саме збирався писати до Вас до Львова, коли дістаю листа Вашого з Києва. Для мене се повна несподіванка, бо в «Раді»[3] не було згадки про Ваш приїзд, і ніхто мене про се не повідомив. Коли б я знав, що Ви святками пробували у Києві, вже якось вибрався б конче до Києва. Дуже мені досадно і ніяк не можу помиритися з тим, що пропустив нагоду побачитись з Вами.

Сердечно дякую за Ваш ласкавий лист. Тішуся, що «Село»[4] добре йде. По правді сказати, Україна наша не бачила ще такого гарного часопису для селян. Хоч не для мене воно писане, а кожне число читаю з особливою втіхою і повний здивування: як Вам вдається писати такою простою, щиро народною мовою і так популярно про всякі, самі трудні, речі? Взагалі кажучи, «Село» ведеться прекрасно, і коли йому вдасться прожити хоч кілька літ, воно зробить багато добра. Нехай живе — се моє новорічне бажання «Селу».

Пишу помалу «Fata morgana», але не хапаюсь кінчати. Умови для праці, через здоров'я, не дуже сприяючі, тому мушу вертатись назад, перечитувати, виправляти і навіть переробляти. Хочеться, щоб оповідання зроблено було можливо краще. Друга частина буде більша за першу, гадаю, що воно займе місця minimum на 4 аркуші друку. Через те не обіцяю швидше прислати, як в кінці січня ст(арого) ст(илю). За другою частиною зараз почну третю[5], т(ак) щ(о) все вкупі дасть одну більшу, суцільну річ.

Соромно мені, що досі нічого не дав до «Села», але прошу дати мені ще трохи часу, пришлю щось конче.

У справі видання моїх останніх оповідань[6] — послухаю Вашої ради та сам порозуміюсь з «Мол(одою) музою»[7]. Тоді дам Вам про все знати.

Кортить мене дуже щось написати про Капрі[8]. Стільки там сонця, кольорів, фарб і так все зрослося з моєю душею, що мене аж порнває взятись за перо. Та нехай вже закінчу перше, що почав, тоді спробую ще раз пережити незабутні враження і, коли вийде щось більш-менш путяще, одішлю Вам.

Бувайте здорові. Ще раз сердечно вітаю Вас з в(исоко)п(оважаною) родиною Вашою.

Відданий Вам М. Коцюбинський.

P. S. Велике прохання до Вас: чи не міг би я тепер (коли можна, навіть зараз) дістати в редакції Л(ітературно)-н(аукового) вісника[9] авансом карбованців 100[10]? Треба зараз платити в гімназію за право учення дітей, а в касі ні шеляга. Виручили б мене з біди. Якщо се Вам незручно, прошу повідомити, щоб я мав час дістати десь в іншому місці. Простіть, що такою прозою кінчаю свій лист.

---

[1] Грушевська Марія Сильвестрівна (1868—1948), дружина М. Грушевського; виступала як перекладачка російської літератури. (Дати життя М. С. Грушевської, а також Г. С. Грушевської подав С. Білокінь).

[2] Грушевська Катерина Михайлівна (1900—1944), донька М. Грушевського, українська фольклористка.

[3] «Рада» — щоденна українська політична, економічна і літературна газета, виходила в Києві (1906—1914 рр.).

[4] «Село» — українська народна ілюстрована газета для селян та робітників (виходила щотижня в Києві упродовж 1909—1911 років), активним автором якої і фактичним керівником був М. Грушевський.

[5] Третя частина повісті «Fata morgana» не була написана.

[6] Йдеться про збірку творів, що згодом дістала назву «Дебют».

[7] «Молода муза» — група молодих письменників у Львові, що об'єднувалася навколо одноіменного видавництва (1909 р. там була надрукована збірка оповідань М. Коцюбинського «З глибини»).

[8] Капрійські враження були використані М. Коцюбинським в оповіданнях «Сон», «На острові», «Хвала життю».

[9] Український щомісячний художній, науковий і публіцистичний журнал (1898—1933). На час співробітництва в ньому М. Коцюбинського виходив у Львові (1898—1906) та Києві (з 1907 р).

[10] Йдеться про гонорар за другу частину повісті «Fata morgana», що призначалася для названого журналу. Аванс був виплачений.

28 квітня 1910 р. *15 IV 910. Чернігів.*

Високоповажаний і дорогий Михайле Сергійовичу!

Дякую за звістку про ухвалу «Спілки»[1]. Було б добре, коли б вона порозумілася зо мною щодо змісту книжки, заким виїду за кордон, до половини мая.

Нарешті посилаю Вам (посилкою) другу частину опов(ідання) «Fata morgana». Чи не міг би я дістати коректу до 10 мая? Коректа дуже потрібна мені. Треба зробити деякі дрібні поправки, яких *не маю сили* зробити в рукопису. Дуже втомлений и знесилений зараз

Хочеться мені побачитись з Вами на святки. Се був би спочинок для душі. Коли зможу, постараюся приїхати на 3-й день свят.

А тим часом, в надії скорого побачення, щирим серцем вітаю Вас та Вашу в(исоко)п(оважану) родину. Бажаю, щоб всі ви були здорові й веселі на свята. В(исоко)п(оважаним) сестрі і братові Вашому[2] теж прошу передати моє поважання і найкращі побажання.

Жінка вітає.
Сердечно цілую і обіймаю Вас
М. Коцюбинський.

Якщо не зможу приїхати на святки, дуже прохаю (коли се тільки можливе і не зробить Вам різниці) вислати мені гонорар авансом, до надрукування оповідання, за винятком 100 руб., які я вже дістав. Але, повторюю, коли се не зробить Вам найменшого клопоту.

---

[1] «Українсько-руська видавнича спілка» (1898—1914) — товариство, що друкувало твори українських, російських та західно-європейських письменників. У листі йдеться про ухвалу товариства видати нову збірку оповідань М. Коцюбинського («Дебют»).

[2] Маються на увазі Ганна Сергіївна Грушевська (1869-1943) та Олександр Сергійович Грушевський (1877-1943), український історик, літературознавець.

7 липня 1910 р. *24 VI 910. Capri.*

Високоповажаний і дорогий Михайле Сергійовичу!

Я тепер не читаю газет, і тільки сьогодні випадково дійшло до мене, що 14 с(ього) м(ісяця) минуло 25 літ Вашій праці. Не знаю, чи змогла сучасна Україна достойно оцінити ту величезну й величну роботу[1]. Думаю, що ні, бо для сього потрібні і більша перспектива, і більша культура.

Але в кожного з нас, хто пережив з Вами останню чверть віку і може порівняти минуле з сучасним, ся хвиля збуджує гордість. Іменно — насамперед гордість. Не бідні ми, коли маємо Вас, щасливі, що живемо разом, що можемо бачити ту дивну гармонію каменяра й архітектора — творця нашого культурного життя та його ідеалів; що ми сучасники благородного серця, могутнього розуму, яких не часто родить наша земля.

Не оцінку роблю, я сього не зумів би. Мені хочеться тільки з нагоди *нашого* свята щиро обняти Вас і од цілого серця скласти подяку та побажати здоров'я та сили до нової праці і до нових тернів, неминучих на шляху сильних і благородних. Бувайте ж здорові!

Високоповажану пані поздоровляю з святом та бажаю, щоб дорогий ювілянт довго й щасливо жив.

Щиро цілую Вас, дорогий Михайле Сергійовичу, відданий Вам

М. Коцюбинський.

Адреса: Italia, Capri (presso Napoli) Hotel Rojal, № 26.
P. S. Чи дістали ви мого листа з Capri? Адресував до Львова.

---

[1] М. Грушевський, довідавшись, що на Україні збираються святкувати 25-літній ювілей його наукової та громадської діяльності, повідомив, що він вважає будь-які публічні святкування недоречними у зв'язку з сучасними обставинами.

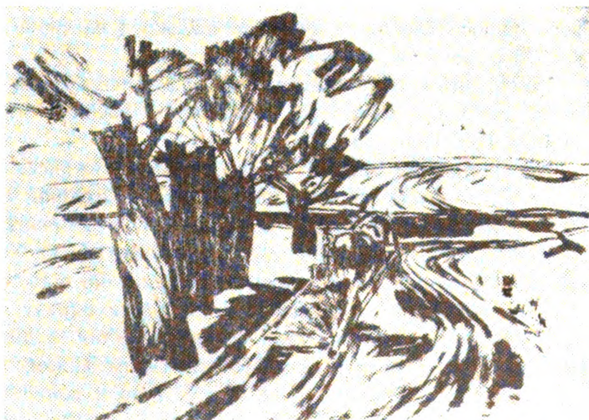

Віктор Толочко. Роздоріжжя. Папір, туш.

Володимир ЗАМЛИНСЬКИЙ

ЄВСТАФІЙ РУЖИНСЬКИЙ ТА ІВАН СВІРГОВСЬКИЙ

У літописі Григорія Грабянки зазначається, що після гетьмана Дмитра Байди-Вишневецького був «по ньому Євстафій, князь Ружинський», який у 1575—1581 роках виконував обов'язки намісника польського воєводи у Києві. Про те, що «преемником» Вишневецького був Ружинський, засвідчує і Микола Маркевич в «Истории Малороссии» (1843 р.). Він, очевидно, і найповніше розповідає про нього.

Замолоду Ружинський перебував у Німеччині й Франції, де займався різними науками, зокрема опанував і військову справу, що опісля йому дуже згодилося. Саме це, очевидно, і спричинилося до того, що в історію козаччини він увійшов як реформатор, який і розпочав своє гетьманство з формування воєнної організації козаків. Ним було засновано на Україні 20 полків по 2000 козаків у кожному. Ці формування носили назви міст, де вони утворювалися. Першим з них був Київський полк. Полки у свою чергу ділилися на сотні, які також мали назви міст і містечок. У кожному полку козаками наставлявся полковник, а у сотнях — сотник. Призначалися вони на все життя. Так виникла козацька старшинська аристократія, що правила рядовими козаками. На чолі старшини наставлявся гетьман.

На кожний полк укладався реєстр, у який записували молодих козаків, переважно заможного стану. Від того і стали називатися вони реєстровцями. Одягались і споряджалися козаки за власний кошт, що також було неможливим для бідного козака.

М. Маркевич зазначає, що кожному реєстровцю була покладена платня «в рік по червоному, у два роки по кафтану тузинковому, а на випадок нужди і по кожуху; старшинам сотенним вдвоє проти простого козака; полковники, старшини генеральні, обозні і старшини полкові мали рангові села». Як бачимо, на той час уже формувалося справжнє козацьке військо з власною структурою і командним складом. У 1575 р. його число сягало п'яти тисяч.

Усі ці зміни були схвалені королем Сігізмундом I, який вбачав у них чималу користь для своїх майбутніх завоювань і воєнних зіткнень з тими, хто зазіхав на володіння Речі Посполитої.

Необхідно зазначити й те, що гетьман Ружинський чи не одним із перших звернув увагу на необхідність навчання козаків військовій справі. І наскільки таке навчання було необхідним, незабаром показали бої з кримчаками.

Коли 1576 р. кримський хан рушив походом на Україну, Ружинський тут же зібрав військо і вирушив йому назустріч. Перший бій відбувся біля Білгорода.

Раніше козаки, зіткнувшись з татарами, одразу ж нападали на них. Але гетьман, оцінивши обстановку, не став устрявати в бій, а дозволив кримчакам атакувати себе. При цьому він розташував війська таким чином, що його тил прикривала річка і татари могли атакувати лише в лоб. І коли вони із страхітливим гуком і викриками

П р о д о в ж е н н я. Початок див. № 7.

кинулися на козацьке військо, то були зустрінуті сильним безперервним вогнем із гармат і фальконетів і змушені відступити. Однак їхні атаки протягом дня здійснювалися кілька разів. Нарешті увечері вони відступили і розташувалися своїм звичним станом. Коли опівночі у ворожому таборі погасли вогнища і татари, не чекаючи нападу, відпочивали, гетьман разом з козаками тихо їх оточили. Причому, напад розраховано так, щоб передусім відбити у татар їхню головну силу — коней, що були на ніч пущені в степ на підножний корм, причому заарканені вершниками-охоронцями.

Попереду Ружинський вислав загін кінноти з ракетами найбільшого калібру. Налякані ракетами татарські коні поскакали у степ, тягнучи за собою охоронців.

А між тим наспіло і головне військо з гетьманом, яке і довершило розгром. Козакам дісталася велика здобич, яку Ружинський під охороною і у великій таємниці одразу ж відіслав в Умань, бо знав, що татари не полишать так свою поразку і намагатимуться відбити здобич.

Так воно й сталося. Незабаром гетьману донесли, що кримчаки, запросивши допомоги у турків, йдуть спільно на нього. Тоді козаки, перейшовши Буг, засіли в байраках та очереті біля річки Кодими, дочекалися нападників, несподівано оточили їх і розгромили. А тих, кому вдалося вирватися з оточення, гнали аж до Аккермана, де взяли нову здобич. «Відтоді, — зазначає М. Маркевич, — поважаючи хоробрість малоросіян і схильність їх до війни, багато поляків стали служити в полках малоросійських і з гордістю називати себе козаками».

Може, саме тому, та ще й у сподіванні на легку здобич, вони з такою охотою служили у козацькому війську і тоді, коли його очолив Іван Свірговський (рік народження невідомий — помер у другій половині 1574 р.).

У «Хронологии высокославных ясновельможных гетманов, прежде Хмельницкого бывших» (з книги «Южнорусские летописи» за редакцією М. Білозерського,— К., 1856, т. 1) згадка про гетьмана Свірговського вміщена під роком 1568. Але й набагато раніше Свірговський згадується як начальник найманого війська, що у складі сторожі, очолюваної князем Костянтином Івановичем Острозьким, обороняло Литовське Побужжя. Очевидно, що він уже в ті часи користувався чималим авторитетом як у польської верхівки, так і в українського козацтва. Як і попередники, Свірговський вів війни з татарами, а інколи грабував і турецькі каравани, через що султан Селім II не раз скаржився польському королеві на нього. Важливим є й те, що саме за його над Дніпром була закладена фортеця проти татар, де нині розташоване місто Кременчук.

Ім'я Свірговського пов'язане з багатьма славними ділами козаків і передусім з походом у Молдавію.

На той час після двадцятитрьохрічного правління помер Сігізмунд II Август, останній король з династії Ягеллонів. На його місце було багато претендентів, серед яких і російський цар. Одначе він висунув перед поляками великі вимоги («я їм потрібен, а не вони мені») і гордовито очікував звернення до себе делегації польського сейму. Та поляки обрали королем Генріха д'Анжу, брата Карла IX, короля французького. Він пробув на престолі всього кілька місяців і у зв'язку з незгодами, які виникли між ним та Річчю Посполитою, повернувся до Франції, давши перед цим бал, який довго згадували потім. Та саме до нього звернувся молдавський господар Івоня з проханням допомогти у боротьбі проти волоського воєводи Олександра, який шукав у Константинополі молдавського престолу, і проти турків, які його у цьому підтримували.

Генріх відмовив посланцям Івоні та ще й до того оголосив свою волю, що нікому з польських підданих не дозволяє брати участі у війні з Туреччиною, з якою пов'язував свої вигоди.

Після відмови короля Івоня, який добре знав ставлення українських козаків до турків, звернувся саме до них по допомогу. І не помилився в цьому. Його посольству не довго довелося умовляти Свірговського і його товаришів. М. І. Костомаров у своєму нарисі про той період наводить уривок з народної пісні, де висловлюється прохання молдаван до козаків:

Ой ми, волохи, ми християне,
Та не помилують нас бусурмане,
Ви, козаченьки, за віру дбайте,
Волохам-християнам на поміч прибувайте.

Усупереч королівській забороні швидко зібрали охочих до походу козаків. Загін сформували невеликий, понад 1400 чоловік. Адже військо потрібне було і на Україні, щоб захищати її від безперервних нападів кримчаків.

Частина загону під орудою Ганжі рушила до Бухареста, а решту Свірговський особисто повів до Галаца. Щоб не допустити турецького нападу з тилу, гетьман послав кошового Покотила на човнах до гирла Дунаю.

Коли Івоні доповіли про те, що козаки вже вступили на молдавську землю, він сам вийшов їм назустріч, щоб влаштувати достойний прийом. Козаків зустріли урочистими вітаннями і гарматними салютами. Господар, взявши за руку Свірговського, повів його у свій намет, де був накритий святковий стіл. Козаки рушили за ними. Для прибульців були приготовлені столи і в інших наметах.

Після банкету господарі піднесли козакам срібні тарелі, наповнені золотими монетами, говорячи при цьому: «Вони знімуть вашу дорожню утому і змиють з вас пилюку». На це запорожці з гідністю відповіли: «Не словами, а ділами бажаємо доказати вам, що не боїмося смерті: цінуємо вашу лицарську славу і прибули до вашого обозу не з надією отримати платню, а єдино для того, щоб довести вам доблесть нашу, коли трапиться дорогоцінна нагода поборотися за християнство проти невірних». Вони заявили також, що з радістю приймуть у подарунок вино і забудуть з ним на час чисту дніпровську воду. На це прохання їм тут же викотили шість бочок угорського.

Наступного дня 20 березня 1574 року зібрали військову раду, яку Івоня відкрив такою промовою:

«Якби я, хоробрі, мужні лицарі, не був переконаний у вашій вірності, доблесті та непохитності, ніколи б не прикликав вас із вашої далекої вітчизни для важкої і небезпечної справи. Але, спонуканий незаперечними свідоцтвами, я запросив вас допомогти мені вашими трудами і лицарським досвідом у війні з Селімом, жорстоким ворогом моїм. Призначаючи вам платню, я побоювався, щоб вона не була нижчою ваших заслуг. Але хоч яким буде закінчення нашої війни з лютим ворогом, я дам вам, лицарі, достатньо припасів, грошей, фуражу. Пам'ятаючи споконвічні доблесті свої, ви, звичайно, підтримаєте у цій війні славу, яка гримить про вас у всьому світі. Щиро вдячний вам за те, що, будучи самі християнами, прибули до мене, християнина; обіцяю вам завжди пам'ятати про це. Хоч вас і небагато у порівнянні з моєю небезпекою, але один вид ваш мене так підбадьорює, ніби мені звідкись прислали двадцять тисяч воїнів. Не вважаю, що сили турків непереможні, але мушу зізнатися, що удача дивовижно слугує їм. Колись вони були нікчемні, та зросли — не стільки завдяки мужності, скільки через злодійства та підступність. Проте безсмертний бог дозволяє злодіям так довго і безкарно лютувати доти, доки нагромадиться багато гріхів і настане найжорстокіша відплата. Отже, якщо туркам досі щастило, то це відбулося з волі бога, щоб падіння їхнє було настільки важким, наскільки вони неправедно вознеслися. Сльози не дають мені далі говорити: самі можете збагнути, наскільки моє серце прихильне до вас, а що принесе нам доля, розділю з вами навпіл».

Від козаків господарю відповідав Свірговський:

«Не плата твоя, Івоню, привела нас сюди, — плату ми вважаємо останнім ділом, а привів нас до тебе войовничий запал: бажаємо битися з лютим і підступним ворогом християнства. Не будемо торгуватися про плату, а якою буде наша доля — кінець війни покаже. Досить нам буде тієї нагороди, коли нам пощастить власними руками прогнати з твоїх земель ворога і примусити його зголоситися на вигідне перемир'я. Ти ж ідеш разом з нами і розділиш з нами нашу долю. Ми не боїмося турків. Віддаючи своє прийдешнє в руки Провидіння, ми сміливо рушаємо на ворога, щоб визволити від нього твої володіння!»

Султану стало відомо про прихід на допомогу Івоні українських козаків, і він став збирати своє військо. За одними даними, до початку нашестя воно нараховувало сімдесят тисяч волохів, тридцять тисяч турків і три тисячі угорців. За іншими — загальна кількість їх становила шістдесят тисяч. Отже, військо немале. І Свірговському потрібно було мати велику впевненість і віру у своїх побратимів-козаків, щоб за такого співвідношення сподіватися на перемогу.

Сучасників дуже вразило те, що уже в першій битві під містом Сороки Свірговський розгромив турків ущент і навіть узяв у полон головного пашу Кара-Мустафу і з ним багатьох інших урядовців. І сприяли цьому, крім військової майстерності Свір-

Запорозький козак.

Запорозький козак.

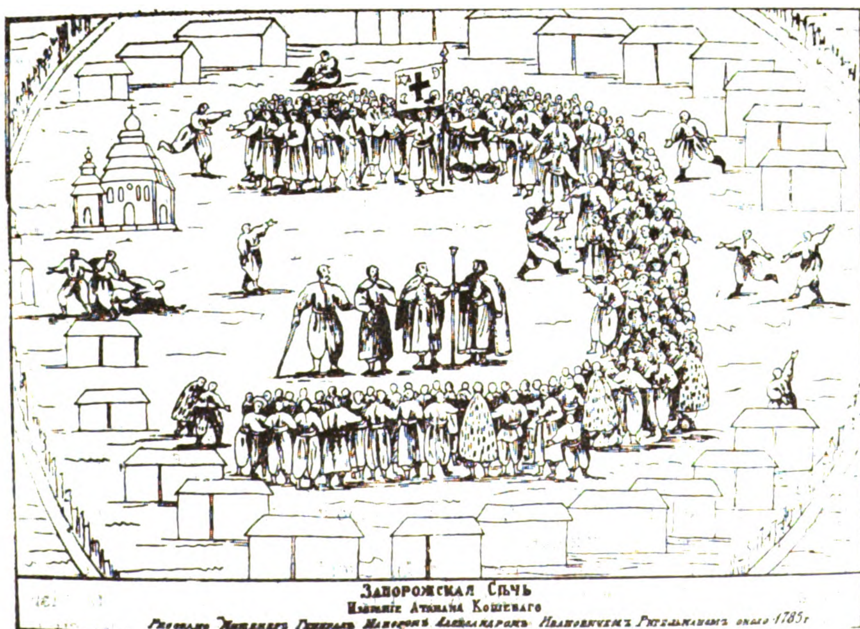

Вибори кошового.

говського, його величезна передбачливість, витримка і мужність. Перед самою битвою він говорив Івоні: «Необхідно думати не лише про те, щоб перемогти, а й про те, як не бути розбитим. Я з козаками першим кинусь на ворога, а тоді ви, волохи, йдіть за мною. Щастя слугує сміливим, а зраджує боягузам». Потім він звернувся до козаків: «І вам, козаки, нагадую про нашу вроджену мужність».

Щоб здобути цю перемогу, Свірговський здійснив величезну підготовчу роботу. Його розвідка знала все про ворога. Він добре вивчив місцевість бою і продумано розставив засади на шляху просування турецьких військ.

Уночі військо Свірговського вийшло у степ і причаїлося неподалік. У залишеному таборі продовжували горіти сторожові вогні, створюючи враження, ніби там є військо. У такий спосіб козаки заманили туди ворогів, оточили і разом з молдавськими силами знищили. Отримавши блискучу перемогу, Свірговський рушив до Браїлова, де розташувався головний турецький стан. Оточене міцними мурами місто не здавалося. Однак після безперервного чотириденного приступу стіни були проломлені і туди увірвалося військо.

У цей час прийшла звістка, що на допомогу Браїлову поспішає п'ятнадцять тисяч турків. Свірговський негайно вирушив проти них, залишивши в Браїлові Івоню. І на цей раз козаки перемогли, причому було знищено понад сім тисяч турків. Потім попрямували до Білгорода на Дністрі, спустошили і пограбували його.

Однак турки і цього разу не заспокоїлися і знову рушили на Івоню, який ще перебував у Браїлові. Порадившись з Івонею і отримавши від нього три тисячі молдаван, Свірговський з козаками попрямував назустріч турецько-татарському війську. Перший, хто описав молдавський похід Свірговського і всі його битви, у тому числі і названу вище, сучасник тих подій Леонард Горецький зазначає, що Свірговський швидко наблизився до ворожого табору. Тут він вишикував військо: позаду молдавани, а попереду козаки, поділені на три загони. На правому боці розташувалися триста лучників з луками, всередині — чотириста стрільців з круглими щитами, а на лівому — чотириста списоносців.

Турки, бачачи, що число ворогів невелике, одразу накинулись на них. Свірговський наказав стрільцям дати по них залп, потім лучники пустили по них силу-силенну стріл. У ту ж хвилину списоносці почали колоти турків. Ті були приголомшені, збилися у натовп і тим полегшили козакам справу. Нарешті Свірговський дав знак, і молдавани налетіли на ворожу кінноту, яка цього не чекала, безладно відступила і зім'яла свою піхоту. Перемога була повною.

Івоня залишився задоволений козаками. Та й вони, навантажені здобиччю, могли незабаром, горді своїми подвигами, повертатися додому.

Але доля повернулася інакше. У стані Івоні виявився зрадник, його давній друг, Єремій Чарнавич, який мав значну кількість кінноти і чимало пішого війська. 14 червня 1574 року в останній битві біля міста Кілії на Дунаї він зрадив господарю і перейшов на бік турків. Це й вирішило справу, хоч козаки, як і раніше, билися з величезною відвагою до останнього подиху. Наостанку сам Івоня здався ворогам на милість. Проте козаки продовжували битву. Невдовзі їх залишилося всього шістнадцять, покритих ранами і вкрай знесилених.

Похід Свірговського в Молдавію набув такого розголосу, що його не оминули ні літописи, ні народні сказання. Ось як розповідається про це в літописі Григорія Грабянки: «Року 1574, за Гехріха, короля польського, француза, за упрошенієм Івонії, господаря волоського, собравшеся тисяча чотириста з гетьманом Свірговським, прийдоша в молдавську землю, і тамо, при господарі волоськом, чотирєнадесят крот брань з турки зведше, силу їх поразиша: наконец же от множества турков отгорнені, всі мечем умроша».

Острозький літописець так про це свідчить: «Того ж року (1574-го — В. З.) Івоня турков до кілька раз поразил, Тагіню і Білгород взял. Того ж часу Івоня забит. Козаци там же побиті. А Петрила турци на господарство Волоськоє всадили. Отого же часу под осінь на інтеррегнум (безкоролів'я — В. З.) було». А Львівський літопис зазначає про це ще скупіше: «1574. Француз король утік. Іона, господар волоський, битву точил з цесарем турецьким».

Про останні дні Івоні джерела одностайно повідомляють, що турки прив'язали його до верблюдів і розірвали навпіл. А от про Свірговського свідчення різні. Одні твердять, що в останньому бою він і його козаки загинули геройською смертю. Ін-

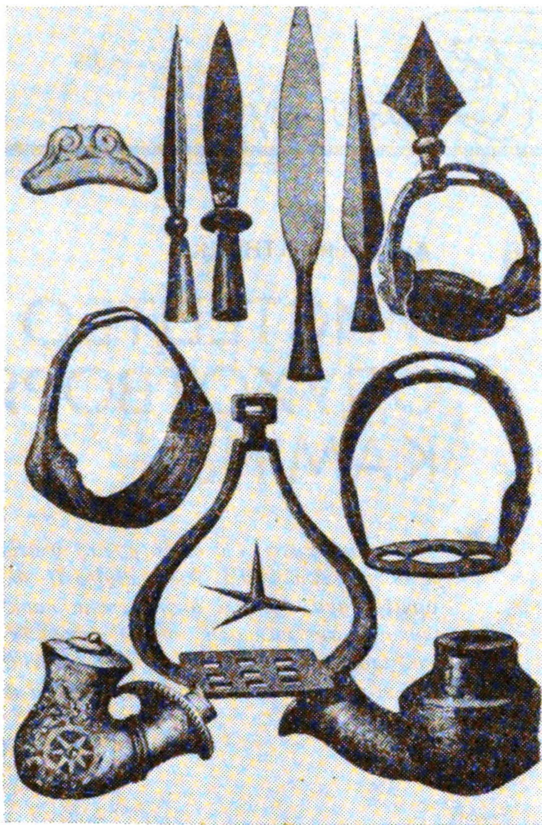

Речі козацького побуту: якірці, стремена, списи, люльки.

ші — що вони були захоплені в полон і загинули там не викуплені. А ще інші, що вони повернулися на батьківщину. Лишилася народна пісня, з якої видно, що народ не забув козацького гетьмана:

Як того пана Івана
Та Свірговського гетьмана
Та як бусурмани піймали,
Та голову йому рубали,
Ой, голову йому рубали,
Та на бунчук саджали,
Та у сурми вигравали,
З його глумували.
А знизу хмара стягала,
Що воронів ключ набігала,
По Україні тумани слала,
А Україна сумувала,
Свого гетьмана оплакала.
Тоді буйнії вітри завивали:
— Де ж ви нашого гетьмана
сповідали?
Тоді кречети налітали:
— Де ж ви нашого гетьмана
жалкували?
Тоді орли загомоніли:
— Де ж ви нашого гетьмана
схоронили?
Тоді жайворонки повилися:
— Де ж ви з нашим гетьманом
простилися?
У глибокій могилі,
Біля города Килії
На турецькій лінії...

Далі буде.

Анатолій ГАТНЕНКО

МИСТЕЦТВО ОДУХОТВОРЯТИ КАМІНЬ

...Він користується у своїй роботі рейсшинами, етюдниками, пензлями Альошина. Того самого П. Ф. Альошина, доктора архітектури, будівлі якого стали нашою класикою. Та не шукайте тут символів, як не шукає їх і він сам. Сталося так, що переміг у конкурсі на пам'ятник видатному митцеві, і вдячна родина Альошина зробила йому цей неоціненний подарунок.

Просто один рядок з біографії...

«ЛЕГШЕ МОЛОТИ ЯЗИКОМ, АНІЖ ПЕРТИ ПЛУГА»

...Майстерня його нагадує музей. Тут багато речей унікальних і напрочуд витончених. Українська кераміка найвибагливіших форм і призначення сусідить з металевими, позначеними високим художнім смаком жбанами і глечиками. Зі стародавніх ікон дивляться мудрі лики святих і подвижників. Багато цих речей мають довгий вік і несуть на собі неперебутні ідеали своїх майстрів.

Чимало предметів народного побуту з різних країн — їх привозить господар, буваючи в закордонних поїздках. Все це, зібране тут, творить те середовище, яке допомагає митцеві осмислювати свої творчі пошуки, створює душевний комфорт. Великою мірою від цього середовища залежить плідність майстра...

Півдня їздили ми з Анатолієм Федоровичем вулицями Києва, аби оглянути і сфотографувати монументи, зроблені з його участю. І справа не тільки у значних міських відстанях, а й у кількості самих творів. Фіксували лише ті, на які вказував автор як на кращі, деякі оминав («це не зовсім вдале»). І все ж їх виявилось чимало. І це лише в Києві. А він же працює по всій республіці, та й за її межами. Доробок такий, що не може не вражати...

Ігнащенко Анатолій Федорович (н.28.I.1930, с. Захарівці, тепер Хмельн. обл.) — архітектор. Член КПРС з 1958. У 1953 закінчив КІБІ. Основні тв.: станція Київ. метрополітену «Дніпро» (у співавтор. з арх. С. Павловським, 1956), архітектурні частини пам'ятників: партизанам-ковпаківцям у м. Яремчі Ів.-Фр. обл. (скульптор В. Бородай; камінь, кована мідь, 1967), чекістам у Києві (скульптор В. Бородай; граніт, 1967), Герою Рад. Союзу Василю Порику в Енен-Летарі у Франції (скульптори Г. Кальченко, В. Зноба; граніт, 1967), В. І. Леніну в м. Хмельницькому (скульптор Е. Кунцевич; бр., граніт, 1970), В. П. Затонському в м. Хмельницькому (скульптор М. Лисенко; граніт, 1970), В. І. Леніну в м. Градець-Кралова в Чехословаччині (скульптор А. Білостоцький; бр., граніт, 1970), С. А. Ковпаку в м. Путивлі Сум. обл. (скульптори М. Лисенко, В. Сухенко; чавун, бетон, 1971), С. Гулаку-Артемовському в м. Городиці Черк. обл. (скульптор Г. Кальченко; граніт, 1971).

Словник художників України.

Цей «Словник» виданий 1973 року. З того часу доробок архітектора поповнився багатьма неординарними творіннями, серед яких — пам'ятники Т. Г. Шевченку і О. С. Пушкіну в Нью-Йорку (скульптори В. Бородай і О. Ковальов), Т. Г. Шевченку в Парижі (скульптор М. Лисенко), Лесі Українці в Канаді (скульптор Г. Кальченко) та інші.

За цими іменами і датами — нелегка праця архітектора упродовж багатьох років. Саме ця працелюбність (його улюблений вислів: «Легше молоти язиком, аніж перти плуга»), високий професіоналізм привертають до співробітництва з ним провідних скульпторів республіки. Вони високо цінують його вміння організувати простір майбутньої композиції, одухотворити камінь і бронзу, примушуючи нас сприймати ці творіння як данність, без якої годі уявити колись позбавлений виразності простір чи пейзаж. Завдяки архітекторові задум скульптора стає явищем культури. Точніше, завдяки їхній співпраці і взаєморозумінню.

Відомий вираз: архітектура — це застигла музика. У нас вона в минулі десятиліття настільки застигла, що стала синонімом «закостеніла». Бо замовляли ту музику нерідко чиновники, яких природа начисто позбавила слуху і найменшого відчуття ритму й гармонії. Тож народові пропонувалося сприймати цю «музику» у глухонімому варіанті.

Нелегкі то були часи для творця. Анатолій Федорович відчув ті жахливі деформації суспільного буття на власному досвіді. Тож такі близькі йому роздуми великого сучасника О. П. Довженка, зокрема, про архітектуру Києва:

«Київ — город-геній.

Красивий, незважаючи на многолітні намагання архітекторів і горе-керівників занапастити його красу витворами убожества і нікчемства.

...підлабузники з архітектурної управи і підсліпуваті дилетанти нівечили його ставлячи по записках «великих товарищей»... жалюгідні коробки на самих видатних точках, які вимагали абсолютно інших споруд».

АРХІТЕКТУРА — ЦЕ БУДІВЕЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

Саме погляду як на мистецтво їй бракувало тривалий час. І що може вона розвиватися лише в синтезі різних мистецтв. Замість цього її зробили придатком техніки.

— Успіх зарубіжного мистецтва, на мою думку, пов'язаний з тим, що там є синтез, є спілкування митців різних галузей культури. На жаль, у нас існує якась така келійність, навіть живописці, скульптори, народне мистецтво виділені в окремі секції, які борються одна з одною. Це в самій Спілці художників. Додумались до того, що навіть в одному й тому ж проектному інституті з'явилися «секція синтезу», яка нічим не займається, бо нема синтезу, «секція ландшафту», яка займається лише псуванням цього ландшафту, «секція громадських споруд» (ніби житла це не громадські споруди?!). Роблять «обоснованія», пишуть дисертації, і найстрашніше те, що в інститутах тисячі людей працюють день і ніч, а будується лише один тип панельного будинку.

Вірменська трагедія дуже переконливо висвітлила усі наші вади. Вся ця картонна архітектура завалилася від подиху стихії, а справжня пластична архітектура, яка була розрахована на багатоцільову культурну й житлову функцію, вціліла. Іще одне. Землетруси часто бувають в Середній Азії. Але ж стоять Хіва, Самарканд, Бухара, саме ті міста і будівлі в них, які зведені в давнину. Є над чим подумати...

— Анатолію Федоровичу, як трапилося, що ви, за освітою архітектор-будівельник, стали фахівцем монументального мистецтва?

— Закінчивши вуз, я певний час працював у проектному інституті. Дуже швидко збагнув, однак, що, сидячи в конторі з рейсшиною, нічого вартісного не зробиш. Тому я почав брати участь у всіх конкурсах пластичних мистецтв, тоді це в основному були пам'ятники. І таким чином почав працювати у синтезі з представниками пластичних мистецтв. Потім я розширив свою діяльність, прилучившись до співпраці з художниками-монументалістами...

Першим моїм співавтором був онук нашого видатного письменника Фелікс Коцюбинський, людина інтелігентна, занадто делікатна, щоб пробитися в наших умовах. Пригадую, була у нього смуга невдач, пов'язаних не з творчістю, а з бю-

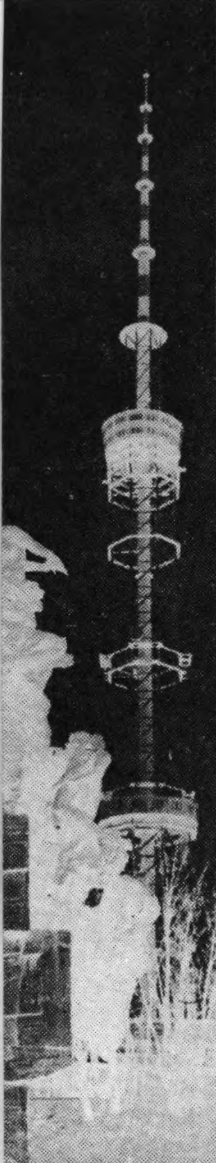

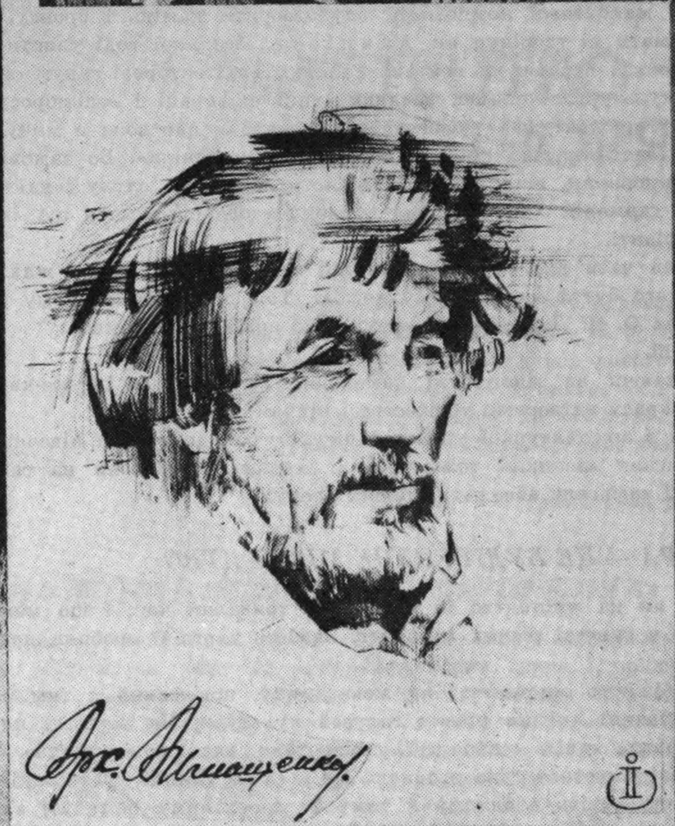
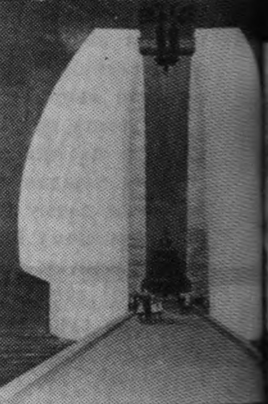

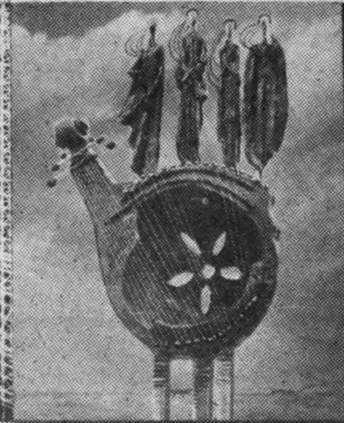
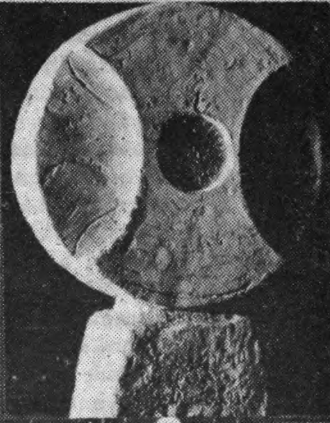

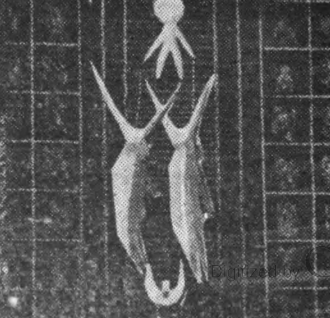
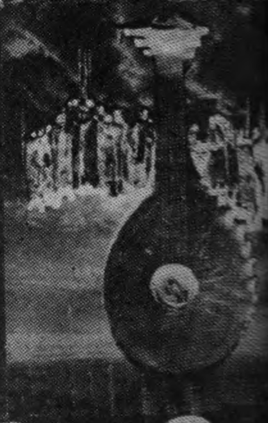

АЛЬОШИН

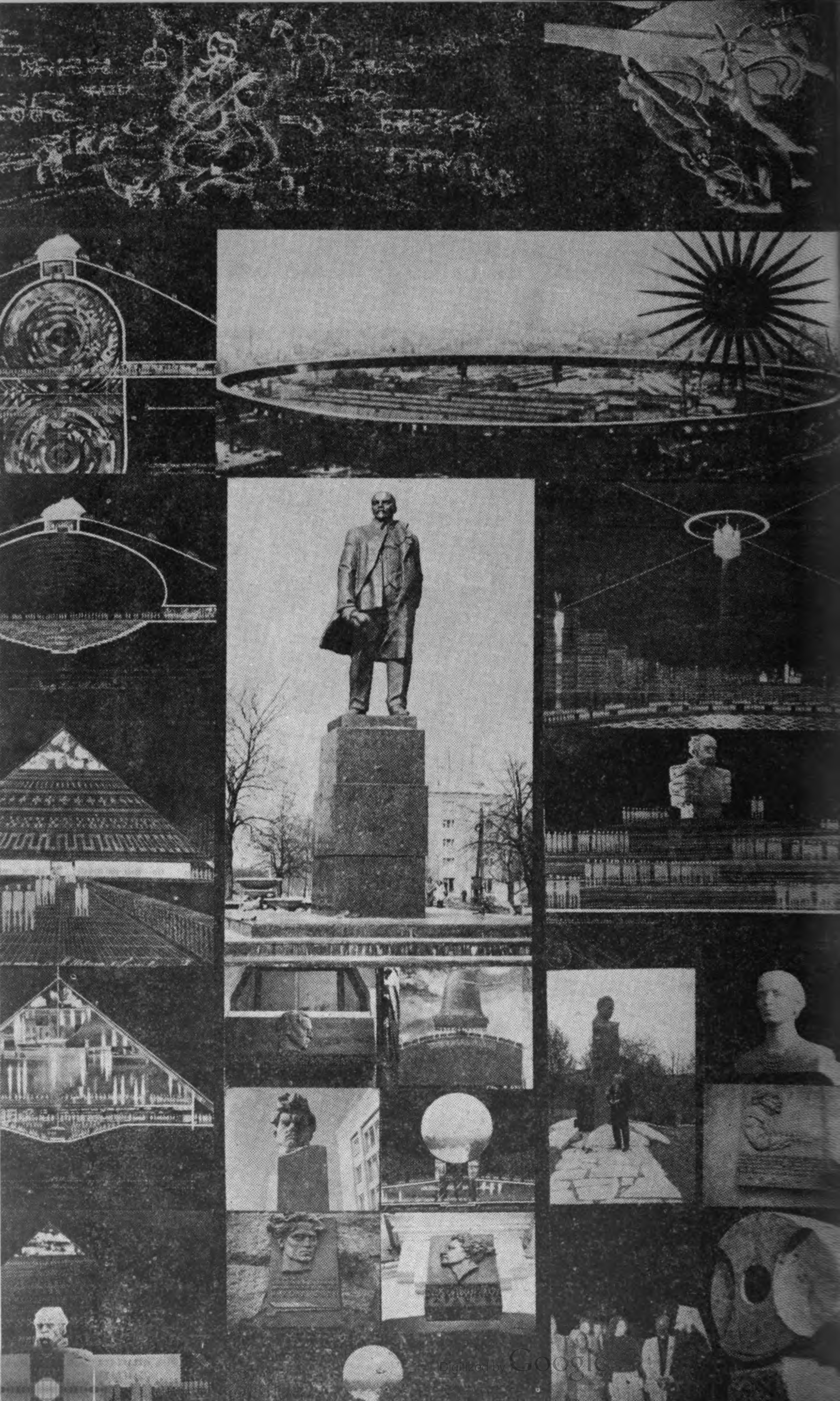

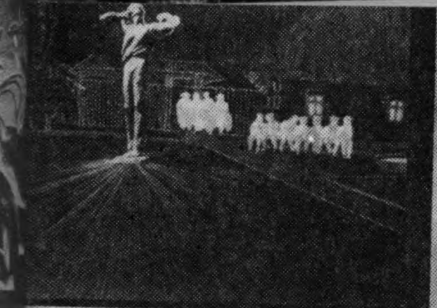

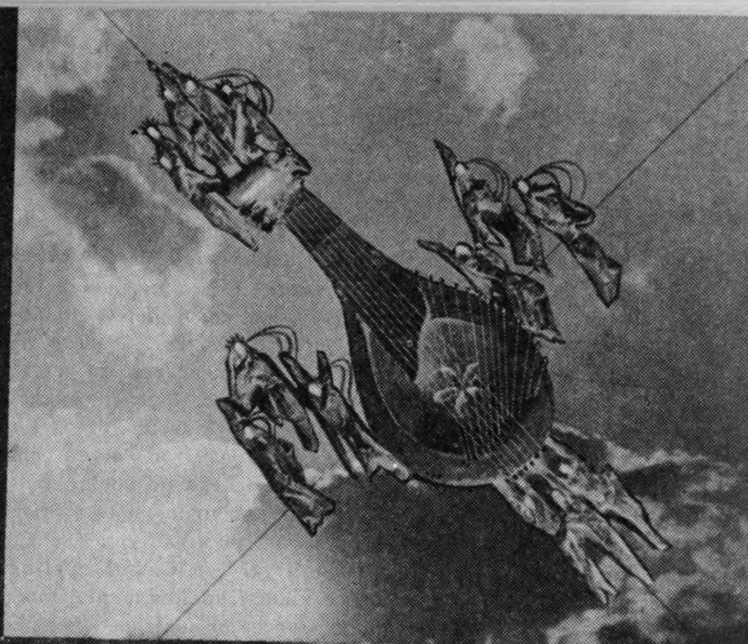

ИГНАЩЕНКО
Анатолий Федорович
Anatoly F.

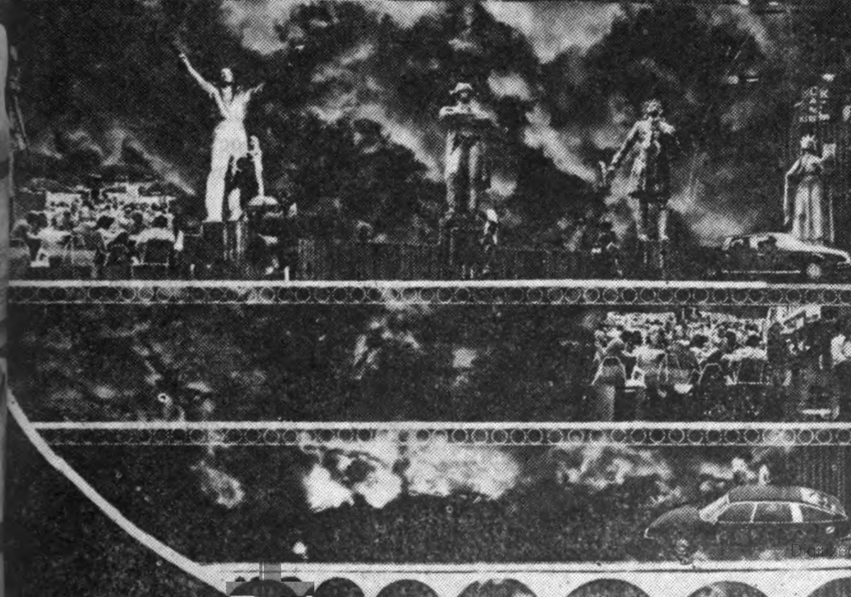

рократичними рогатками. Щоб підбадьорити його, я, тоді молодий, здоровіший за нього, розповів йому такий епізод. Стався він у Польщі. Відомий скульптор Земла робив композицію на тему революції. Познайомитися з його роботою завітали високі ідеологічні функціонери, в тому числі міністр культури Польщі. Міністр почав критикувати, давати накази, що і як змінити. Земла не витримав і делікатно запитав його: хто був при Шопені міністром культури? Той здивувався — мовляв, чому ви мене про це питаєте? — Як чому, це ж ваше відомство. Я, наприклад, знаю, що до мене були Мікеланджело, Леонардо да Вінчі... То ви мали б знати, хто був міністром культури при Шопені. Міністр розвів руками — не знаю.— От бачите, резюмував скульптор, а Шопена знають усі.

Вислухавши цю розповідь, Фелікс Коцюбинський сказав, що наш міністр культури так тобі зробить, що себе не впізнаєш...

— Сумно про таке слухати. Але, на жаль, відомча захланність і сьогодні дається взнаки. Однак повернемось до розповіді про ваші, так би мовити, першопочатки. Після закінчення КІБІ ви працювали в проектному інституті, потім...

— ...я перейшов у Міністерство культури експертом, що викликало бурхливе обурення в проектному інституті і в Спілці архітекторів. Більше того, партійне бюро інституту, з якого я пішов, прийняло рішення про виключення мене з партії. Я повівся трохи зухвало — що вдієш, юнацький максималізм! — і сказав: якщо так, то я разом з вами в одній партії бути не хочу. На моє щастя, громада не підтримала рішення партбюро...

«ПОЛОЖЕННЯ ПОЗА ГРОЮ»

Він і зараз, незважаючи на свої поважні роки, жвавий, рухливий, сповнений творчої енергії. Можна уявити, наскільки темпераментний і працелюбний був замолоду, коли лише починав свою кар'єру. Скульптори, які працювали з ним, не встигали за його ідеями і задумами. Отож відразу співробітничав з трьома скульпторами...

— Я почав працювати з В. З. Бородаєм, який запросив мене для роботи після нашого виступу в конкурсі на проект пам'ятника Т. Г. Шевченку в Москві. До речі, вважаю, що в Москві зроблений вдалий для нашого регіону пам'ятник. Але мені здається, що наша ідея була цікавіша, сказати б, глобальніша. Була величезна бандура, на якій на променях сонця грали руки, а Шевченко сидів поруч і слухав ту сонячну мелодію.

Ми працювали з Бородаєм на монумент Революції, на Бабин Яр, на кілька меморіальних конкурсів у Кременчуку, готувалися до співпраці над монументом Лесі Українці в Києві. Але через чвари в Спілці художників на якийсь час змушені були розійтися. Мене запросили до спільної праці академік М. Г. Лисенко і Г. Н. Кальченко. Я спочатку відмовився, бо Бородай мене звинувачував у тому, що я можу переносити ідеї з однієї майстерні до іншої. Лисенко таких чвар не підтримував і казав: якщо в архітектора є ідеї, то їх вистачить на все. Кальченко і Бородай міркували інакше. Вони заявили мені: або тут, або там, не будь слугою двох панів. Я відповів, що це невідомо, хто чий слуга.

Можливо, даремно я так докладно зупиняюся на цьому, виношу, так би мовити, сміття з хати, але для мене це вкрай важливо. Річ у тім, що все своє життя мені доводиться чути думки про пріоритет скульптора і ніби вторинність архітектора. Насправді ж перша ідея завжди за архітектором. Спілка художників не визнає архітекторів, хоч архітектура є тим древом, на якому зростають квіти мистецтва. І нічим не виправданим є виключення архітектури з претендентів на республіканську Шевченківську премію...

Продовжу свою розповідь. Я перейшов працювати в майстерню Г. Н. Кальченко. Ми пройшли разом з нею всі тури конкурсу на пам'ятник Лесі Українці і перемогли в ньому. Принагідно зазначу, що працювати з Галиною Никифорівною було справжнє свято. Вона божественна, над нею ніби якийсь німб сіяв. Прекрасний майстер, вона була й чудовою людиною. Вибивала художникам квартири, відзнаки, дбала про своїх колег у всьому — такою її запам'ятав назавжди.

— Пригадую, відкриття пам'ятника — дуже помпезне, схоже на естрадне шоу. Але зараз ми бачимо: «багато галасу даремно». Пам'ятник не прикрасив Київ, не став явищем високого мистецтва. Ви згодні з цим?

— Я вважаю цей твір невдалим, який не робить честі ні мені, ні Кальченко. Ми пішли на поводу у величезної бюрократії, не тільки мистецької, а й ідеологічної, містобудівної. І оце механічне прив'язування образу Лесі до назви бульвару штучне. На цій транспортній магістралі пішоходові не приділяється ніякої уваги, до того ж генеральний план тоді ще не був зверстаний, не було відомо, які споруди тут зводитимуть. Ми погодилися на встановлення тут скульптури лише тому, що нам було обіцяно: кругла башта і старовинна стіна ще петрівських укріплень залишаться, інші башти передадуть Спілці художників і в них буде влаштований культурно-мистецький центр з панорамами і що майдан Лесі Українки відкриватиме парк її імені.

Та сталося зовсім інакше. З'явилась незграбна споруда обкому партії, яка остаточно відрізала від ландшафту цей майдан, будуються багатоповерхові будинки. Це класичний приклад того, як непродумана урбанізація псує краєвид, вступає в суперечність з навколишнім середовищем. Там був прекрасний монастирський сад з каньйоном, свіжим подувом з Дніпра. На жаль, зараз Леся поставлена, як сказав би В. В. Лобановський, в положення поза грою.

За первісним нашим задумом Леся мала вийти на схили Дніпра, на ту поезію, яку вона оспівувала.

Життя влаштовує нам суворий екзамен. Загострилися проблеми екології, які поглиблює урбанізація, відірвана від природи і навіть ворожа їй, дає себе знати енергетична криза. А нас це ніби й не стосується, робимо все, як і раніше,— бездумно, агресивно, живучи одним днем, не дбаючи про майбутнє.

Я знаю, що за кордоном повертаються до глинобитних матеріалів, найбагатші люди будують вілли з цегли і глини і криють соломою. Визначилася чітко підземна урбаністика — щоб не псувати землю, повітря, стару забудову. У нас навпаки — люди в переходах, техніка — на поверхні. Якби у Києві був господар, то люди гуляли б по Хрещатику, а машини рухалися б під землею.

— Цілком слушно. І все ж повернемося до пам'ятника Лесі. Невже нічого не можна змінити? Невже стоятиме вона там, ніжна, тендітна, така вразлива, у машинних вихлопах?..

— Звичайно, можна. І треба. Дехто вважає, що слід перенести скульптуру в інше місце бульвару чи на Бессарабку — і все зміниться. Я вважаю, що це проблеми не вирішує. Слід дати монументові новий ландшафт, нову архітектуру. На мою думку, після статуї Свободи у Нью-Йорку пам'ятник номер два — Шопену у Варшаві. Він позбавлений монументальності, але в поєднанні з ландшафтом — прекрасний. Таким я бачу й пам'ятник нашій Лесі.

Де стоятиме в майбутньому пам'ятник Лесі Українці? Анатолій Федорович прикидає різні варіанти, прагнучи обрати найоптимальніший. Уявляє струнку Лесину постать у кінці Петрівської алеї, на тлі Дніпра і крутосхилів. Розробляє варіант на тому ж майдані, де нині стоїть пам'ятник. Там планується станція метро і великий підземний перехід багатофункціонального призначення, схожий на той, що на Хрещатику, біля майдану Жовтневої революції. Так ось, Анатолій Федорович пропонує «вирізати» велике коло в переході і в ньому встановити бронзову скульптуру Лесі. Її буде видно і з переходу, і з поверхні майдану. Поки що офіційного рішення немає. Пошук його, остаточного, художньо виразного, триває...

З душевним трепетом розповідає Анатолій Федорович про свою роботу в київських некрополях. Відтворити для нащадків образ людини, яка залишила цей світ,— що може бути благородніше і святіше! За його участю створювались пам'ятники видатним діячам української культури — П. Тичині, В. Сосюрі, М. Тарновському, М. Лисенку, Г. Кальченко та багатьом іншим. Деякі з цих робіт ви можете побачити на наших фотографіях.

Анатолій Федорович показав мені невеличку витончену скульптуру жінки на повен зріст. Її зробила Галина Никифорівна Кальченко, знаючи про невиліковну хворобу, як модель свого надгробка. Та коли зайшла мова про пам'ятник на могилі скульпторки, її побажання не врахували. Ті, хто санкціонував це, вирішили, що, мовляв, «фігурки забагато, встановимо лише погруддя». Важко сказати, чого більше у цьому: відвертого цинізму чи грубої бездуховності. Принаймні, такий митець, як Г. Кальченко, заслуговує на те, щоб виконати її передсмертне побажання.

А фігурка цікава, чимось схожа на скульптуру Марії Заньковецької, встановленої Г. Кальченко і А. Ігнащенком у Маріїнському саду. Тож коли ми з Анатолієм Федоровичем були тут, висловив уголос думку:

— А що як встановити у цьому парку скульптурну постать Галини Никифорівни?

— Щаслива думка,— погодився Анатолій Федорович.— Вона прекрасно впишеться у цей ландшафт.

І по паузі додав:

— Галина Никифорівна гідна доброї пам'яті земляків. Скільки вона для них зробила!..

«Я — ЗА ПЕРЕБУДОВУ»

За десятиріччя, що минули, наша наука не спромоглася виробити концепцію національної культури, а отже, її складової — архітектури. І це наклало важкий відбиток на наші духовні пошуки, часто приречені на блукання в темноті невизначеності і адміністративної безглуздості.

З болем розповідає Анатолій Федорович про те, якої шкоди завдали нашому мистецтву різні суслови і маланчуки. У майстерні митця висить його великий, на всю стіну, живописний портрет. Посередині — обличчя, з боків, ніби творчі імпульси, розташувалися витвори його розуму і серця. Усю композицію «тримає» на собі важке старовинне ярмо, що лягло зверху полотна. Кожен легко може «прочитати» цей твір. Справді-бо, як тут не згадати улюблений постулат Анатолія Федоровича: «Легше молоти язиком, аніж перти плуга». «Перти плуга», та ще не звичайного, а мистецького, нелегко.

— Коли в Нью-Йорку мали відкривати наші пам'ятники Т. Г. Шевченку і О. С. Пушкіну, на участь у цих заходах була відряджена делегація з шістнадцяти чоловік. Очолював її В. Ю. Маланчук. В делегації були робітники, селяни, одне слово, усі, окрім авторів пам'ятників. Я потрапив до цієї групи випадково — хтось захворів, і мене терміново включили. Відомого скульптора О. О. Ковальова, автора пам'ятника О. С. Пушкіну, не пустили за кордон, бо він був неодружений. В. З. Бородай, автор пам'ятника Т. Г. Шевченку, поїхав по інших каналах. Я був архітектором цих обох пам'ятників.

Так от, коли ми прибули в США, Маланчук наказав нікуди не ходити і нічого не дивитися. Ми ж з керівником Київської організації Спілки архітекторів бігали вночі і знімали Нью-Йорк, його видатні споруди і пам'ятники. Маланчук дізнався про це і висловив нам своє незадоволення. Мало того, він зібрав групу, оголосив нам догану і вимагав нашого повернення в Союз, мовляв, і без вас впораємося. Я тоді сказав, а чи не занадто дорого коштує нам поїздка сюди, щоб так легко від неї відмовлятися? Ви, кажу, п'єте каву — от і вся ваша місія тут. Ми ж хочемо познайомитися з тутешнім життям, щоб розповісти потім колегам. Що ж у цьому поганого? Група нас підтримала. До нас прикріпили двох сталеварів, які повинні були скрізь ходити разом з нами.

Після повернення до Києва Маланчука обрали секретарем ЦК з ідеології. Дізнавшись про це, я подарував йому дві книжки з архітектури. І написав: прочитайте ці книжки. На відкритті пам'ятника Лесі я запитав його: прочитали? На що він відповів: мовляв, не зміг, дуже важка специфіка. І ця людина тривалий час вчила нас, як писати романи, будувати, зводити монументи. Чи не сміх?

— Воно, звичайно, тепер можна і посміятися. Тоді ж це був сміх крізь сльози. Будемо сподіватися, що ті сумні часи назавжди відійшли туди, де їм і місце,— на смітник історії. Зараз повіяли теплі вітри перебудови.

— Я — за перебудову в політиці, економіці, сільському господарстві. Треба перебудовувати все разом. У тому числі й мистецтво. Треба міняти саму форму існування мистецтва. Художники, перегодовані всілякими почестями і великими гонорарами, як правило, працюють мляво, безініціативно, тримаючись своєї годівниці.

На арену життя вийшла плеяда молодих, творчо активних і темпераментних скульпторів. Це Прокопов, Єсипенко, Шишов, Кущ, Харечко. І перебудова в мистецтві вже відчувається. Хоча є й труднощі. Раніше наші скульптори прагнули до гігантоманії, бо одержували за це величезні гонорари. Це був колективний труд,

можна було взяти армію початкуючих скульпторів і експлуатувати їх, давши чорнову роботу. У цей період молодь була зіпсована. Зараз є ознаки схиляння в інший бік: скульптори своїх думок не довіряють метрам, працюють самостійно, але — камерно. Це невеличкі виставочні скульптури. І монументальне мистецтво як було в загоні, так і залишається.

— Які найхарактерніші ознаки нинішнього мистецтва, зокрема скульптури? Чим воно відрізняється від того, що було раніше?

— Зараз мистецтво, і зокрема скульптура, мислить більш філософськими категоріями. Наприклад, на одній з московських виставок можна було побачити нібито звичайну, реалістичну роботу, але дуже глибокої філософської наповненості. Лежить собі каналізаційна труба, на ній юнак у кирзових чоботях, у спецівці, в кашкеті і в протигазі розтягує гармонь. Тобто, згусток усіх тих протиріч, від яких у всіх нас пухне голова, особливо, коли подивишся телевізор.

Потрібне нам таке мистецтво? Безперечно, воно примушує нас думати над буттям і своїм місцем у цьому непростому світі.

— Чи завжди ви задоволені тим, як сприймають ваші твори інші люди? Чи збігаються їхні думки з вашими?

— Сприймають по-різному, як і повинно бути. Але іноді буває й ефект, якого не чекаєш. Так, наприклад, американці, подивившись наш пам'ятник Чекістам у Києві, сказали: дуже сильно монументально втілено, автори усіма доступними їм засобами якнайкраще відобразили неприборкану владу цих людей.

— Анатолію Федоровичу, кожен твір має свою долю. Не завжди вона буває щасливою. Від чого, на вашу думку, залежить успіх твору?

— Успіх твору формує тріада: герой, якого відображуємо, митець і замовник. Те ж саме стосується архітектури. Її високий соціальний статус за кордоном формують меценати. У нас нема замовника. Є будівельна індустрія, яка жене план, безліч проектних інститутів будують лише один дім. У нас і школу, і допр роблять за однією системою — коридори і камери. В результаті перебудови з'явились духовні замовники. Це різні громадські організації, церква тощо.

Коли ми працювали над експозицією музею В. І. Леніна в Києві, я пропонував створити культурний центр ім. В. І. Леніна. Мене не підтримали. Зробили стандартну експозицію, ті самі шафки, тільки з анодованого алюмінію. Коли в музеї була влаштована виставка молодих скульпторів, я брав участь у підготовці її. Вона була досить незвичною для подібного закладу і не сподобалась його керівництву. Мене попросили записати свої враження. Я їх висловив так: виставка цікава і дає змогу сподіватися, що в майбутньому на цій базі буде створений інтернаціональний центр імені Леніна подібно до центру Жоржа Помпіду в Парижі. Там, у центрі Помпіду, можна подивитися цікаву експозицію, театральну виставу, перекусити тощо. Тобто, йде змагання мистецтв на очах у людей, і люди дістають можливість гармонійного культурного відпочинку...

До цієї теми архітектор повернувся і під час творчої зустрічі громадськості Києва з кандидатом у депутати, митрополитом Волоколамським і Юріївським Пітиримом і членом правління Радянського фонду культури народним артистом РРФСР М. Михалковим.

Виступаючи, Анатолій Федорович, зокрема, сказав:

— Перед нами поруч сидять люди, які представляють мистецтво кіно і духовенство. Як тут не згадати, що саме кінематограф дав останнім часом дуже містку формулу духовності: «Якщо дорога не веде до храму, то така дорога не потрібна». Але храм це не обов'язково церква. У нас у Києві є храм, в який кияни вклали десятки мільйонів карбованців, а віддачі, якої сподівалися від цього, немає. Маю на увазі музей В. І. Леніна.

І Анатолій Федорович докладно розповів про те, що треба зробити, аби цей заклад став справжнім культурним центром: апофеозом має бути експозиція, винесена на верхній поверх, а в решту простору споруди слід ввести багатоцільову функцію культурного центру ім. В. І. Леніна.

Пожвавлення серед присутніх на зустрічі викликало звернення до М. С. Михалкова:

— Якщо ви, як довірена особа митрополита Пітирима, привезли нам кандидата, який обросте бюрократією, то ми, виборці, спитаємо з вас!..

Це дуже характерний штрих для розуміння громадського і професійного обличчя митця: висока вимогливість до себе і до інших, обстоювання професіоналізму в мистецтві і засудження бюрократизму як антитези здорового глузду...

МІЙ ШЕВЧЕНКО

Анатолій Федорович залюблений у великого Кобзаря. Він може цілими годинами говорити про нього, цитувати його твори, понад усе цінуючи високу громадянську мужність і людську совісливість, порядність нашого національного пророка. Митця глибоко хвилює проблема увічнення образу Шевченка в образотворчому мистецтві, популяризації його гуманістичної спадщини. Він — один з співавторів кількох монументів Кобзаря — виношує задуми, пов'язані з новими музеями і культурними центрами його імені. Говорить про це емоційно, з полемічним запалом.

— Світ до цього часу дивується, як колишній кріпак з бідної української хати зміг, поневіряючись у наймах, тягнучи лямку остогидлої солдатчини, позбавлений сімейного затишку, весь віддавався високій мистецькій напрузі, створивши, як то кажуть, біблію українського народу. А до нього ж була та, первісна біблія. Так чому ж, пропагуючи біблію, людство збудувало дивовижної краси і мистецької довершеності храми — собор Петра у Римі, собор св. Володимира в Києві, Нотр-Дам у Парижі. Який там синтез, які вітражі, ікони, фрески! Чому ж музеї Шевченка, цього новітнього Прометея, туляться у непристосованих будиночках, де обслуги і науковців більше, ніж відвідувачів? Чому так разюче схожі між собою одноманітні експозиції Шевченківського музею і районного краєзнавчого?

І чому потяг закордонних українців до Шевченка більший, енергійніший, ніж у наших людей? На ці запитання непросто відповісти. А відповідати треба.

Пригадую, приїхав у рідне село після поїздок за кордон, де ставив пам'ятники Шевченку. Мене спитали: чого ти їздив так далеко (йшлося про Нью-Йорк і Париж)? Я кажу: будувати пам'ятники Шевченку. А чому Шевченку? — дивуються мої односельці. Дивуються — од недостатнього виховання, низької культури загальної...

На стіні в майстерні архітектора висить ескіз дуже цікавого твору — гобелену «Чумацький шлях». З яскравою українською атрибутикою, промовистими деталями. Прошу розповісти докладніше про цей твір, такий не схожий на інші роботи митця-монументаліста.

— Під час мого перебування в Канаді наші земляки замовили мені мистецький твір, на якому мало бути зображено у розмірі 10 × 3,5 м такий сюжет: бідна родина з України від'їздить у Канаду, її проводжають заплакані односельці. Я замовникам сказав, що це не твір мистецтва, а звичайна ілюстрація. Давайте, кажу, запропоную вам своє бачення цієї теми. І зробив гобелен «Чумацький шлях». При цьому використав українську традицію. Ніч, небо, чорно-синє тло і на ньому золоті зірки, у скупченні яких я прагнув показати глядачеві образ кобзаря. На цьому тлі зобразив наших земляків у різних часових і просторових вимірах — хто пішки, хто на волах, хто на конях, на тракторі, на літаку, на пароплаві і навіть на супутнику вершать свій рух у вічності.

Тема та ж сама — розповсюдження української культури по всій земній кулі, але через національну легенду, а не через ілюстрацію якогось окремого випадку. Вважаю, що таке мислення в моїй творчості й дає наслідки. Я сповідую таку методу творчу: галактика — це сфера, куля, всесвіт — теж куля, сонячна система — куля, те ж саме сонце, земля, молекула, атом, протон, нейтрон. При цьому неважко визначити роль і місце людини у всесвіті у вічній круговерті життя. Космічне мислення? Так, і нічого в цьому дивного в наш час немає. Таке мислення я відчуваю, читаючи «Кобзар». І це мене щиро дивує і зворушує. Адже в часи Шевченка не було техніки, яка давала б можливість поглянути на землю ніби згори. А от, читаєш:

Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї
Сонце зустрічає,—

і не полишає думка про політ, про бачення з г о р и. Чому ж ми, спадкоємці Шевченка, повинні мислити інакше?..

Коли я робив цей гобелен, мене консультувала Марія Скрипник, редактор відомого канадського журналу, лауреат премії ім. М. Горького і І. Франка, знана лінгвістка. Вона сказала так: якщо глядач подивиться на ваш гобелен, то неодмінно побачить у центрі композиції кобзаря, який скидається на козака Мамая. І це має глибокий сенс. Адже коли перші люди приїхали на канадську землю, то англосакси і французи були з кольтом і ножем, щоб боротися за життєвий простір, а українці із захалявною книжкою. І тому, що переселенці не привезли єдиної національної традиції, то першим букварем Канади був «Кобзар», перекладений англійською мовою. Це свідчення всесвітньої слави Шевченка...

— Відомо, що зараз у світі тенденція переосмислення музею як закладу культурного центру. Як ви ставитеся до цього?

— Підтримую обома руками. І сам працюю у цьому напрямку. Культурний центр на відміну од музею повинен бути рентабельним, інакше він не матиме сенсу. Окремо музей не виживе.

Якось на засіданні директорів провідних музеїв світу було поставлене запитання: що таке музей? Були різні відповіді: експозиція, клуб, храм чи палац культури. І лише директор Лувру сказав: музей — це усе разом: і виставка, і храм, і клуб.

— У вас є такі розробки?

— Так. Я переміг у конкурсі ідей на інтернаціональний культурний центр імені Шевченка поблизу Парижа. Незважаючи на велику конкуренцію зарубіжних архітекторів, мій проект був сприйнятий як більш мистецький. Історія його народження варта того, щоб про неї розповісти докладніше.

Так от, коли у Києві був організований конкурс на меморіал 256 спалених фашистами українських сіл, ми з М. Шкарапутою запропонували головну споруду усього комплексу у вигляді писанки. Чому? Пригадуєте у Шевченка:

Село на нашій Україні.
Неначе писанка село.

Це був загальний образ. Більше того, багато тисяч років символом вічного життя було яйце. Виходячи з цього, ми й запропонували такий варіант проекту. На виставці біля нього було завжди безліч людей, усіх він вражав своєю незвичністю. Та на обговоренні громадський експерт заявив таке: проект викликав великий ажіотаж, але автори повинні уважніше читати програму конкурсу, який присвячений спаленим селам. Присутні на обговоренні фахівці з Інституту філософії заявили: якщо цей проект дуже розумний, а треба дурніший, то нам нічого тут робити. Наша творча група демонстративно залишила зал.

Згадую, що один з наших конкурентів ректор Київського художнього інституту академік Борисенко сказав: схоже, що з цього яйця щось вилупиться. Як у воду дивився.

Коли оголосили французький конкурс, у мене було обмаль часу, власне, за тиждень я повинен був створити, як кажуть французи, шедевр. Ось тоді я й звернувся до свого попереднього проекту. І саме він, звичайно, переосмислений і прив'язаний до нового ландшафту, приніс перемогу. Знаючи нашу бюрократію, яка все робитиме для того, щоб перешкодити втіленню задуму, я запропонував взяти в авторську групу таких митців: академіка Зураба Церетелі з Тбілісі, архітектора Степана Кюрктчана з Єревана (він, до речі, зробив Центр камерної музики ім. Комітаса) і Гунара Лусіса-Грінберга, автора «Латиських стрільців» у Ризі, патріарха архітектури. Така думка у мене виникла за асоціацією з комплексом ООН, який проектували одинадцять всесвітньовідомих архітекторів під керівництвом Ле Корбюзьє. Сподіваюсь, такий багатонаціональний склад творців сприятиме престижу і високій художній довершеності українського центру.

— Цей проект уже підготовлений. А ви, мабуть, працюєте над якимось новим?

— Знаєте, сердечний щем викликало у мене повідомлення про те, що згорів музей Шевченка в канадському місті Палермо. Пожежа була такою сильною, що навіть бронзова скульптура нашого поета розплавилась. Гірко усвідомлювати,

що у вогні загинули безцінні документи і твори мистецтва. Але зізнаюсь, під час свого перебування в Палермо, в музеї, я спіймав себе на думці, що біда не тільки можлива, а й невідворотна. Навіть зауважив місцевим діячам: мовляв, Радянська Україна щедро подарувала музеєві шедеври Шевченка, Труша, оригінальні скульптури наших митців, а приміщення для зберігання обране непридатне. Це був звичайний дерев'яний будиночок, який ніби провокував на злочин.

І ще відзначив для себе, що у музеї буває мало відвідувачів, бо він не мав функції культурного центру. Якщо людина один раз побачить цю експозицію, то вдруге їй там нічого робити.

Канадці звернулися до мене з проханням зробити проект культурного центру імені Шевченка. Я охоче згодився і почав працювати над проектом. Не хотілося робити стандартну споруду, як та, що в Черкасах. Шевченка не можна подавати стандартно.

Шлях до цього задуму проліг через усе життя митця. Він виріс у хаті з солом'яною стріхою, провів у ній дитинство і юність. Вже ставши студентом інженерно-будівельного інституту, малював акварелі своєї домівки, вбачаючи у ній геніальний витвір предків, той своєрідний «золотий храм», з якого вийшла на вселюдські простори українська нація.

— Моя ідея зводиться до нового комплексу «Золота хата Шевченка». Що він являє собою? На високому пагорбі, видному здалеку, стоїть виконана із смальти і золотої кераміки хата, в якій народився Шевченко і пізніше намалював її. Це, так би мовити, візитна картка закладу. У пагорбі ж будується сферичний культурний центр з найновішим устаткуванням. Там можна проводити різні фестивалі, вистави тощо. Відвідувачі можуть ознайомитися з шевченківською експозицією, відтвореною в аудіовізуальних системах. Коли ви заходите в приміщення, вона засвічується і ви ніби спостерігаєте зблизька звичаї, побут, етнографію, історію українського народу, знайомитесь з шевченківськими реліквіями. Коли ви залишаєте приміщення, система виключається, гасне. Там дуже цікаво і комфортно, ви дихаєте кондиціонованим повітрям.

Великий Кобзар заслуговує на такий комплекс. Недавно в моїй майстерні була знімальна група українського телебачення. Серед запитань, які вони мені ставили, й таке: як ви бачите Шевченка сьогодні? Я відповів: у той жахливий час Шевченко через усі поневіряння зміг піднестися до академіка. У сорокові — п'ятдесяті навряд чи його особистість уціліла б. Якби ж це всупереч всьому сталося, то була б дуже цінною для нинішнього часу перебудови. Якось довелося бачити по телевізору відомого митця, який сказав, що він змушений був у часи застою потискати руку негідникові, якого не поважав. Шевченко, я в цьому глибоко переконаний, не потискав би...

Ми багато балакаємо про національні болячки і нічого не робимо, щоб їх позбутися. Шевченко ж був людиною діла. І в цьому він наш найближчий соратник і вчитель...

ЩЕ РАЗ ПРО БЮРОКРАТІВ І... ТВОРЧІ ПЛАНИ

Він, як і кожен справжній митець, ненавидить бюрократію і говорить про неї різко, з відразою, як про щось вороже мистецтву і життю. Ми знаємо, що підстави у митця, як і у багатьох його колег і, зрештою, усього народу, для таких почуттів є. Гідра бюрократії наробила багато шкоди в минулому, неохоче здає вона свої позиції і в наш час.

— На жаль, навіть ті твори, які пройшли конкурси, художні ради, лягли в столи бюрократії і потонули в них. Хочу знову повернутися до свого комплексу спалених українських сіл. Уявляєте, шість турів конкурсу, безконечні художні ради, перегляди на найвищому рівні, обговорення громадськості — і далі діло не йде. Експертизи, художні ради, знову громадські обговорення. Раптом помінялися високопоставлені — ні, найвищі функціонери — давай все спочатку. Мені здається, що оце бюрократичне зволікання — як безперервний, дошкульний обстріл нашого мистецтва...

— І все ж, Анатолію Федоровичу, проходячи повз монументи, створені вами, мабуть, відчуваєте приплив позитивних емоцій? Свої ж, рідні діти...

— Діти то діти, але почуттів — та ще й позитивних — обмаль. Біля кожної своєї роботи з гіркотою згадую, що передувало їй, як знущалися з первісних заду-

мів і чикрижили їх. Інша справа — пам'ятники за кордоном. Там ніяких худрад, ніяких бюрократичних рогаток, митцеві довіряють — аби було щось вартісне з мистецького боку...

— Звичайно, бюрократія — і не тільки в мистецтві — ще не скоро здасть свої позиції. Нам ще довго доведеться воювати з нею, щоб нарешті зафіксувати на сучасний лад отой канонічний сюжет, де звитяжець перемагає змія, під яким ми розуміємо нашого бездуховного бюрократа.

Давайте перейдемо до веселіших тем. Ми вже познайомилися з деякими вашими перспективними розробками. Але ж, мабуть, ними не обмежуються ваші плани?

— Звичайно, задумів багато. Розповім ще про кілька з них. Працюю з особливим піднесенням над пам'ятником 5000 італійців, розстріляних гітлерівцями під Львовом за небажання підкорятися наказам фашистів. Італійський скульптор Вінченцо Мазаччіо зробив розп'яття із знаменитого білосніжного каррарського мармуру. Я бачу могутню енергію каменю в цій скульптурі. Це ніби реквієм в камені по загиблих і водночас пересторога, заклик до пильності.

Пропоную підняти цей пам'ятник на вантах високо в небо над ландшафтом, де стався злочин, так, щоб його було видно не тільки над Львівщиною, а й ніби над усією земною кулею. Така філософія цього монументу.

З особливим хвилюванням працював майстер над меморіалом, який має увічнити нашу пам'ять про чорнобильську біду. Перебравши чимало варіантів, Анатолій Федорович зупинився на такому: величезне сферичне дзеркало із алюмінієвих сплавів, покрите чорним анодом, на вантах, ніби чорне сонце пустелі над заплавою Прип'яті і Дніпра, його поверхня відбиватиме увесь навколишній ландшафт. По діаметру сфери мовами народів світу викарбувано: «Люди, рятуйте світ!»

— Мене привабила своєю артистичною вишуканістю скульптура Анни Ахматової роботи нашого київського молодого митця М. Єсипенка. Цей твір буде покладено в основу пам'ятного знака, який плануємо встановити на вулиці Леніна, на будинку колишньої гімназії, де вчилася Ахматова.

Хотів би повернутися до комплексу Бабиного Яру.

Коли було пройдено всі тури конкурсу, знайдено яскраве рішення, через безконечні художні ради з усіх проектів вибрали надто сірий. Здійснена була тільки скульптура, а весь ландшафт спотворений, засипаний. На конкурсі був дуже сильний проект ансамблю, виконаний групою під керівництвом академіка Бородая, який, я вважаю, доцільно б відновити.

У скрутнішому становищі перебуває так званий Грос-лазарет у місті Славуті Хмельницької області. Там працювала свого часу комісія під керівництвом М. С. Хрущова і зробила висновок, що це страшніше за Бабин Яр. В Грос-лазареті без єдиного пострілу було знищено сто п'ятдесят тисяч хворих військовополонених і поранених, живими закопано в землю. А з вежі водокачки було скинуто десятки тисяч єврейських сімей з дітьми. Свій проект увічнення пам'яті жертв Грос-лазарету я надіслав до Москви.

Нарешті доля подарувала мені радісний творчий контакт з Марією Приймаченко, всесвітньо знаною геніальною українською жінкою, яка ще в довоєнні роки експонувала свої твори в Парижі, і Пікассо з усіх робіт світової виставки відзначив саме її.

Рідний син художниці запросив мене в село, де я й зустрівся з нею. У мене виникла думка про створення музею саме на її садибі, оскільки це 50—60 кілометрів од Києва, прекрасна природа. Директор місцевого радгоспу запропонував: якщо буде створено проект, то з допомогою фонду культури вони самі збудують цей музей. Зараз я працюю над його композицією. Пропозицію підтримує Український фонд культури...

ПІСЛЯМОВА

Ми зустрічалися з Анатолієм Федоровичем Ігнащенком і в його майстерні, і, як то кажуть художники, на пленері. Майстер вражає своїм творчим темпераментом, він завжди сповнений цікавих, своєрідних думок, ідей, палко залюблений в монументальне мистецтво, якому, власне, присвятив усе своє життя. Багато

встиг зробити і — віриться — ще багато зробить для нашого мистецтва. Його роботи відзначені Державною премією Української РСР імені Т. Г. Шевченка, премією Ленінського комсомолу, Золотою і Срібною медалями студії імені М. Б. Грекова, Почесною грамотою Президії Верховної Ради Туркменської РСР.

Надворі — весна перебудови. І саме такі митці з оголеними нервами, як Ігнащенко, потрібні їй. І, звичайно, всім нам. Тож впевнені, що справжнє його визнання — попереду.

Після крапки. Коли цей матеріал вже був підготовлений до друку, відбулися події, про які необхідно бодай побіжно розповісти, оскільки вони мають суттєве значення для творчої біографії А. Ф. Ігнащенка.

Як відомо, у нашій республіці широко відзначався 175-літній ювілей Т. Г. Шевченка. У Києві в урочистостях брав участь представник генерального директора ЮНЕСКО Едуард Монік. Він оглянув проекти Всесвітнього культурного центру ім. Т. Г. Шевченка та «Останнього шляху Кобзаря», виконані А. Ігнащенком та В. Бородаєм. Відзначивши широту філософського мислення митців, Е. Монік особливо виділив ідею встановлення оригінальних пам'ятних знаків у вигляді верстових стовпів з позначкою відстані від місця встановлення до села Моринці — батьківщини Кобзаря. Це постійно нагадуватиме людям про всесвітню велич українського генія, відзначив високий гість з Парижа.

Буде, звичайно, такий стовп встановлений і у Польщі, де проживає багато наших земляків. На замовлення українського суспільно-культурного товариства у польському місті Білий Бір за проектом А. Ігнащенка і В. Бородая зводиться культурний центр ім. Т. Г. Шевченка. Там буде українська школа, ліцей, дитсадок, ясла для дітей наших земляків з усієї Польщі. Нещодавно київських авторів відвідав Мирослав Вербовий — головний редактор газети «Наше слово», що видається українською мовою у Варшаві, віце-президент товариства. Гість ознайомився з пам'ятником Т. Г. Шевченку, виконаному А. Ігнащенком і В. Бородаєм для культурного центру, і запросив їх відвідати братню країну для обговорення і втілення в життя спільних творчих задумів.

Великі задуми чекають свого звершення і на рідній землі. Міністр культури УРСР Ю. О. Оленeнко запропонував А. Ігнащенку і В. Бородаю продовжити створення скульптурної галереї корифеїв української історії і культури в Першотравневому саду. Кияни знають, що ця галерея започаткована високомистецькими скульптурними зображеннями Лесі Українки та Марії Заньковецької за участю А. Ігнащенка, В. Бородая, Г. Кальченко.

Так що, як бачимо, зрушення в сфері культури очевидні. Перебудова набирає обертів...

В НОМЕРЕ:

Редакція просить надсилати рукописи до журналу в першому примірнику машинопису.

«Днепр» — литературно-художественный и общественно-политический ежемесячный журнал, орган ЦК ЛКСМУ. Основан в 1927 г. Адрес редакции: 252119, Киев-119, Пархоменко, 38—44. Телефон: 213-98-79.
Полиграфкомбинат ЦК ЛКСМ Украины «Молодь» ордена Трудового Красного Знамени издательско-полиграфического объединения ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». 252119, Киев-119, Пархоменко, 38—44.

Здано до складання 25.06.89. Підписано до друку 09.08.89. БФ 37050. Формат 70×108 1/16. Високий друк. Папір друкарський № 1. Ум.-друк. арк. 12,95. Ум. фарб.-відб. 14,525. Обл.-вид. арк. 15,81. Тираж 73 000 пр. Ціна 60 к. Зам. 9—322. Адреса редакції: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44. Телефон: 213-98-79.
Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия».

Я — СОЛДАТ НА ІМ'Я — НЕВІДОМИЙ

Слова Олександра МАТІЙКА
Музика Віталія ТАЛОВИРІ

Помірно, з почуттям

Я — солдат на ім'я — Невідомий.
Скільки літ, як лежу в степу.
Крізь війну повертавсь додому
І спіткнувсь об кулю сліпу.
Десь хмариночкою голубою
Запиналось моє село...
Тріпотить вогонь наді мною,
Як підбите в льоту крило... Двічі

Щовесни оживає ожина,
Золотіє степ восени.
Начекалась мене дружина,
Начекались мене сини...
Не забудуся і не не минуся,
Воскрешусь і в далекі дні
Ділом праведним озовуся
В невмирущій моїй рідні Двічі

Я лежу у степу віковому,
Крізь роки і крізь тишу німу
Долітають розкоти грому,—
Зупиніть же ви, люди, війну!
Зупиніть у полях і пустелях,
В океанах, у вишині,
Щоб сіяли в людських оселях
Мирні, добрі, вічні вогні. Двічі

60 коп.
ISSN 0130—321X. «Дніпро», 1989, № 9, 1—144 74135

Дніпро

ISSN 0130—321X

1989 10

О. ЧЕБИКІН. Ілюстрації до вірша І. Франка «Каменярі».

На першій сторінці обкладинки: Заслужений майстер спорту СРСР Олексій МИХАЙЛИЧЕНКО.
Фото П. ЛЕЙКА

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ
ОРГАН ЦК ЛКСМУ

Рік заснування 1927

10

Жовтень, 1989
Київ
видавництво
«Молодь»

ЗМІСТ

ПОЕЗІЯ

ПРОЗА

ПУБЛІЦИСТИКА

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА

ДНІПРОВСЬКІ УСМІШКИ

СПОРТ

Художній редактор О. ГЛУЩЕНКО.
Технічний редактор Ю. ДАХНО.
Коректори Т. ПОЛИВОДА, Н. ФЕХРЕТДІНОВА.

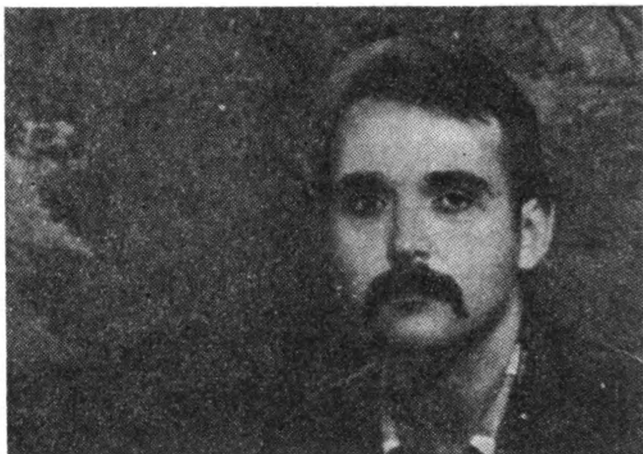

Микола ТИМЧАК

БІЛИЙ СНІГ

●

Тато скидають терновий вінець перед нами,
Руки цвяховані зводять під стелю горбату,
Просять нас пальці встромити під серце до рани.
— Нащо?
Ні в що ми не віримо, тату.

Мама біжить навпрошки через вічності поле.
Поміж чорнобилем впали — і встали хутенько:
Хочуть устигнути перехрестити нам чола.
— Нащо?
Ні в що ми не віримо, ненько.

Вже навперейми ідуть на отецьку дорогу
Вітром повійним розкидані в світі сирітки.
Вже облисілі ангелики дзвонять тривогу.
— Нащо?
Ні в що ми не віримо, дітки.

Снігом сибіровим правда озвалась далека,
В душах скликає нову Переяславську раду.
Пам'ять розп'яту її воскрешати нелегко.
— Нащо?
Ні в що ми не віримо, правдо.

ПІСНЯ ПОКИНУТОГО НЕМОВЛЯТИ

Мамочко, ненько, моя матусю,
Я ще маленьке, та маю душу.
Серце хутенько б'є кулачатком...
Як я — без тебе? Як я — без татка?

Я ще не вмію слова стулити —
Ані проклясти, ані простити!
Що ж ти не любиш мене ні крихти?
Я ж за тобою не можу бігти.

Я твоя рання самотня пташка,
Крильця з пелюшок вирвати тяжко.
Аби розбити своє нещастя,
Я ще не вмію з гніздечка впасти.

Станеш фатоньку білу вдягати —
Я пташенятком влечу до хати.
Буду світити пам'яті свічку
У твою чорну шлюбную нічку.

А як заснете під рушниками,
Я потихеньку ляжу між вами —
І твоє серце хапну у жменьку —
Мучся, матуню, мучся, рідненька!

Не відречешся кревного болю.
Я ж тобі, мамцю, витопчу долю:
Ніжками тупці, ніжками тупці —
І простягаю... до тебе
руці.

ШІСТКА
(Голос із Кирило-Мефодіївського товариства)

Вигортаємо з попелу часу жарінь
запалисту —
І кидаємо душі на вогнище слова.
У сотворене щойно святе Товариство
Приймаєм
Петрова.
Закрутило снігами холодними з диких
Сибірів —
Аж посивіла пам'ять у їхніх покровах.
Кожен з нас незворушно і трепетно
вірить
В Матір, Отця і Сина, а ще...
В Петрова.

Обступімо вогонь без вагань, і жалю,
і принуки,
Хай на вітрі чужому не гасне
Тарасова мова,
Та й у тому, хто схоче погріти руки,
Упізнаймо
Петрова.

Бо допоки він буде, як тінь, поза нами
ступати,
Доти будемо знати, що варті чогось
ми, братове!
Роздає для нас доля нарешті козирні
карти —
Що нам «шістка»
Петрова.

ПІСНЯ В ДОРОГУ

Край серця серце вимовкле і сите
Покірно сподівається зими.
Звізду любові у снігах носити
Рихтуймося!
Бо хто, якщо не ми?

Допоки нас не освистала доля
І шлях не замело за ворітьми,
Співати «многі літа», а не «стó лят»
Берімося!
Бо хто, якщо не ми?

Нехай пречисте слово калинове
Покличе нас погублених з пітьми.
Зіходьмося до матері, братове,
Та й защедруймо!
Хто ж, якщо не ми?

Непевний хтось скрадається марою
І шелепоче вухом за дверми.
Набої правди у духовну зброю
Ладуймо, гей!
Бо хто, якщо не ми!

Цнотливий мир садімо на престоли,
Зацитькавши Чорнобиль під грудьми.
Допоки нас не вписано в «могили»,
Шануймося!
Бо хто, якщо не ми?

Білий сніг, иначе Біла Русь,
Впав посеред світу на коліна.
Ти мене, кохана, не примусь
В чогирьох відзимувати стінах.

В реготі захриплої пурги
Крикни — і ніхто не озоветься.
Вибито все чисто до ноги,
До крила, до крилечка, до серця.

Сірою куріпкою злечу.
Вітер мені лету не підріже.
У самотнім небі закричу:
— Стань з колін, мій світоньку, мій
сніже!

Голосом сполохаю літа —
І мисливець скаже до рушниці:
— Ти дивися, хтось таки літа,
Хтось іще живе з душею птиці.

м. Дубно
Ровенської області.

Євген ПАШКОВСЬКИЙ

СВЯТО

РОМАН

9

Коридорне безлюддя жовтіло від низки плафонів, що слали тьмяні переблиски на мідні ручки і обгвіздкований дверний дерматин, Андрій пізнав двері наліво від ліфта, хоч, покидаючи нічне пристанище, не глянув на номер квартири, не дозволяв собі думати і не думав про Анну, проте грів себе передчуттям. Різкий виляск дзвінка, потім тиша, важка чалапата хода, далі клацнула защіпка, протяг війнув теплим запахом кухні: тугов'язий, чисто виголений чоловік з вощаними залисинами стояв, затуляючи пройму дверей.

— Ви господар?

— Аннушка!

Мигцем глипнувши у дзеркало — общетинена пика, зі сну м'ята сорочка, осторога з-під насуплених брів,— Андрій за крутоплечою спиною вгледів густе чорноволосся і глиб зелених очей Анни.

— Не стій на порозі, заходь.

Коли чолов'яга прочалапав до кухні, Анна стисла Андрієву руку, «мене друзі відвідали: адвокат, потрібна людина, може виручити з халепи, подруга його з торгівлі», пашіла юним збудженням; простоволоса, рум'яна, підштовхнула ногою стілець до Андрія, «боже, я зовсім дівчисько».

— Його звати Андрієм. А це Едик і Юля. Ліктями злігши на стіл, біля плечистого чоловіка сиділа жінка з маленьким напомадженим ротиком, з очима барви прив'ялених чорнобривців, сиділа, докурюючи сигарету й ліловим нігтиком струшуючи попіл на блюдце. Після кави Едик викликав Андрія на балкон перекурити; як і світло, темінь не об'єднувала їх, Андрієві запала охота мовчати, бачити руки, покривавлені одсвітом жару між пальців, місто вже обмирало, згасаючи сяйвом, від зеніту небо повнилось зоряним накрапом, морок порідшав, і перламутрово й синьо вдалині наростала, безмісячно сходила ніч. Андрій згадував запах засмаги, очі, підведені синіми тінями, пам'ятав її близьку за близькими стінами, і непотрібною видавалась розмова з чоловіком, що сяяв на підмізинці печаткою масивного золота у вигляді сонця, де поверх променистого обрису виднів скорпіон із занесеним жалом. Едик пропонував його машиною поїхати на риболовлю, «сам зрозумій, Анна вишукана жінка, їй потрібні розваги, бо справжня жінка — вічний двигун цього світу, я так думаю». Прощаючись, Едик наморщив лоба.

— Да, зовсім забув, Аннушко: скоро Юрик заявиться, наш фотограф, дорогий Юлин родич. Привезе із заробітків «Жигулі», загуляємо.

— Ой, він такий милий,— казала Юля, взуваючи сині кросівки.— Він такий лапочка, зовсім дитина.

Закінчення. Початок у № 9.

— Всі ми діти природи,— Едик потис Андрієву руку.— Домовились про риболовлю?

— Аякже,— руку тепло лизнуло золото персня.— Найближчим часом рвонемо.

— Побігли, Едя. Доки людям набридати...

— На добраніч,— підморгнув Едик.

Анна зачинила двері, долонею відкинула коси за спину, помічаючи, як він милується її губами й білою чайкою напіврозстебнутої блискавки; його осторога (діткнутися чорної фати кіс) передавалася жінці, але не смішила вже — хвилювала. Розсунувши тахту, дала Андрієві два кінці накрохмаленого простирадла, стріпнула ним, і він пучками відчував напрасовану білу полотнину, розправлену двома парами рук, мов вітрило, що понесе бурунами прозорої ночі.

— Не підеш від мене? — запитувала потім.

— Піду, аякже.

— Де ти працюєш?

— Дорогу кластиму. Житиму на Райдужному.

— Любиш когось? Я вгадала?

— Здається, вже розлюбив.

— Не ходи до неї.

— Добре.

— Ніколи-ніколи.

— Добре, Ань.

— А хто вона?

— Студентка, мешкає поряд.

— Гніваєшся на гостей?

— Мені байдуже.

Анна розповіла, що вони не розписані, на віру живуть. Юлька на кожній імпортній дрантині навар має, повз Едині руки теж зайва копійка не пропливе, наприклад, справа слизька трапиться, від п'яти до семи рочків можна давати, він влаштовує так, що підсудний отримує п'ять і на кожному скощеному році настригає по тисячі, головне, мати знайомства і щоб за руку не хапнули. Першому чоловікові Юлька підсипала в страву ліки від спиртного, а він, не знаючи, всушив на риболовлі пляшчину й брикнувсь, попотягали тоді бідну торговку, Едик поміг зам'яти справу, він спритніший від цигана.

Андрій згадав сонькуваті Юлині очі, ліловий ніготь, припорошений попелом сигарети, «ніколи не сказав би», згадав ртутно бігаючий погляд, неміч пещених пальців, що зашнуровували кросівку, «всього може бути». Лежав горілиць, слухаючи цокотіння годинника на жіночій руці — цокіт вливався в його пульс, артеріями струмував до серця, чуже й рідне життя вливалося в його долю.

— Чом же водишся з ними?

— Більше ні з ким.

Анна сказала, що Юля навідувалась за порадою, чи робити аборт, якась вона легковірна. Жінка мусить бути самостійна, мусить позбутися ніжностей, мусить знати собі ціну, не роздрібнюватись на милосердні дурниці. Теперішнє життя вчить, що оптимальною є материнська сім'я з однією дитиною, котра не відає батьківської гризні. Чоловіки здебільшого егоїсти, їхня роль в сім'ї втрачається, їхні претензії на владу смішать, їм не бракує лише ревності — яке ж батьківське тепло обігріє дитину? — думаю, чоловіча роль незабаром зійде до самого партнерства.

Під ранок Андрієві присновидівся навчально-спортивний комплекс, де складає запасний парашут; спершу, розплутавши стропи, туго-натуго змотує лілову шовковину купола, чіпляє замка на висотомір-автомат, пам'ятаючи, як автоматично висмикується чека на півкілометровій висоті, як оглушливо вибухне основний парашут і земля зависне раптово й попливе під ногами.

Пробудившись, сказав собі, «пора на Райдужний, звідтіля на роботу; вмер шлях до Наді, забудеться стежка й сюди, отаке-то, Андрію Михайловичу Подорожній».

Андрієві було легко почуватися своїм серед чоловічого негаласливого гурту, минати браму Московського мосту, звідки, біліючи раннім теплом, виднів туман попід берегом, зелене блискітне сяйво на опорах, а вдалині — золочені лаврські бані, що посилають з узвишшя на місто свічкові танучі відблиски. Неподалік оперного театру знайшов халабуду на колісному ходу: передня шина підперта цеглиною, двері відчинено в сутінь.

— Приймайте поповнення,— вбігши сходами до побутовки, огледівсь по закутках: моложава, доладна тітка з добродушним лицем одягала брезентову рукавицю, парубій у линялій солдатській панамі й зеленій футболці, що не прикривала тугі татуйовані м'язи, відколупував нігтем смолу від штанини, в'ялий, непевного віку чоловічок із синюшним обличчям складав до пластмасового пуделка розкидане по столі доміно, а поодаль крутий плечима, натоптуватий дядько в оранжевій дорожній безрукавці по-хазяйськи поравсь у комірчині, перебирав нові, необшмуляні держаки для лопат, інструменти, стоптану взувачку.— Про мене мусили дзвонити.

— Знаєм, знаєм,— кивнув дядько, обернувши кругле обвітрене обличчя.— Тільки-но місце тобі підшукав: перевдягайся.

— Ви бригадир?

— Петром Семеновичем звати.

— Мене Андрієм.

— Андрієм? — перепитав дебелий парубійко, припинивши віддирати смолу.— Бач який. Мене Юрком клич.

— Мовчи вже...— обізвалася жінка.

— О! Почались наганяї від тітки Ганни. Ходім, Саня.

— Зара, дай доміно поскладати.

Повсюдним духом зіпрілої робочої одежі, старих черевиків та розтоптаних по нефарбованій підлозі недокурків просякли, здавалось, і стіни побутовки. Андрій зняв домашню одежину, приміряв робу і зашнурував черевики-«казенки»; бригадир вийняв з-під лави чорне відро із соляркою, звідки стримів примотаний до патика ганчір'яний квач, другою рукою захопив емальоване відро з водою, нанизав на мізинця алюмінієву кварту і, зійшовши на дорогу, поставив відра біля каштана в затінку.

У жилавих Юркових ручищах торохтів відбійний молоток; водій КамАЗа з асфальтом, висунувши голову через дверцята і кермуючи одноруч, приглядався, куди ліпше зсипати, Саня скочив на малий тупорилий коток, що зашкработів гравієм,— запахло гарячою бітумною смолою і випарами солярки.

— Як банька? — прогув Юрко, збиваючи панаму набакир.

— Не вчорашні,— підморгнув Андрій.— Прорвемось.

— Ех,— похнюпився Саня.— Від роботи коні дохнуть.

— Семеновичу! Доки цього елемента терпіти?

— Його на перевиховання прислали, терпи.

— Він мене перший перевиховає.

Густе чорне місиво розстилалося вкатаним гравієм, бітумний запах нагадував Андрієві серпневу задуху на критих бляхою вишках, де трамбував отаву колінами й ліктями попід бантини, «нема тільки терпкості сухих трав, нема загнаних в долоні будячин, нема солодкої куряви, що крутить в носі, змушує пирхати раз по разу».

— Купно, купно розкидай, Андрюхо,— нечванливо повчав бригадир.— А то сієш, як баба мак.

Рясні сльозини поту застилали Андрієві зір, бригадир залізними граблями скородив димкувату на сонці стрічку, загладжував виямки, прискалював око і вухом тулився до плеча, намічаючи нахил водостоку; твердоока тітка Ганя принесла товкачку, вмочила її в солярку і заходилася притрамбовувати масу вздовж бетонних поребриків, де не зможе розвернутись коток.

11

Надійшов майстер: тюхтійкуватої статури мізерний хлопчина в заношених джинсах.

— Дай сигаретку, Юр.

— На. Як із авансом?

— Скоро буде.

— Ти де вчився?

— Кінчав технікум, а що?

— Поясни, куди цоб, а куди цабе.

— Не похмелився?

— Ти сільський сам?

— Із селища.

— Все одно мусиш знати.

— Другим разом, спішу до главного.

— От бач,— задоволено ошкірився Юрко.— Куди цоб-цабе забув, а должность маєш: пастух...

— Ех,— зітхнув Саня.— По молодості давав і я чортам диму, о!

— А теперечки? — запитав Юрко.

— Приймакую.

— Тітка Ганя з Семеновичем віка доживають, дітей купа, а ти?

— Хвать розпатякувати,— бригадир сперся грудьми на граблі.— Дава-но, Сань, на коток паняй.

Вітер пестив каштанову квіть, ронив останні цвітини, і деренчливий коток підминав грузьку стежку, то задкував, то знову збочував, рівняючи грубі видавлені рубці... На обід Андрій пішов до гастроному купити шматок чайної ковбаси, пакет кефіру і четвертину українського хліба — вітер хвацько тріпотів незаправленою за пояс, розхристаною сорочкою, пухирив на спині матерію, і одежина здавалася витканою із прохолодного повіву, який остуджує тіло.

12

У гуртожитку Андрій згадав кінець сну: парашутисти вишикувались на зліт, великі пальці перетиснуто плечними лямками, лікті відстовбурчено уперед, команда — і чіткий тупіт каблуків пригамовує гуркіт моторів, куца, вигоріла до іржавого трава ледь ворушиться вітром гвинтів, плавлене золото сонця струмує спинами, сонно роззявлена паща літака заступає крайнебо, ревисько глушить думки, калатання сердець.

Постукали в двері, на порозі Андрій вгледів жіночу, осяяну з коридора постать, золотавий зблиск каблучки на лівій руці, «то не мана, не опівнічна з'ява», синя паморозь обтікала перкаль вільної сукні й густі, повиті сріблинами коси, що важкою фатою опускалися Анні на плечі.

— Як ти знайшла мене?

— Сам казав: житиму на Райдужному. Напитала.

— Сідай біля мене.

— Едик дзвонив, про риболовлю нагадував.

— Ти поїдеш?

— Тоскно самій без тебе.

Сиділа йому в ногах, злігши спиною на бильце ліжка, пальцем розгладжувала темні до просині брови, не впізнавала свого голосу...

— Ходив до неї?

— Тобі який клопіт?

— Вона не любить тебе.

— Краще помовч.

Здавалось Андрієві, що жінка внесла до кімнати протяг разом із пахощами суниць, шелестом сукні і спогадами про теплий запах лагідного тіла вдосвіта. Внесла холод і збудження вітру, що, ширяючи по кімнаті, то рипне завісами кватирки, то хапне шовкові френзлі на скатерці. Двері без стуку розчинились — волосся на жіночих плечах злегка колихнулося,— і по-фіглярськи посміхаючись, косуючи вузьким оком, до кімнати увійшов Сава, по-собачому труснув головою і розсіяв краплини з кучерявої зачіски.

— Ну і ллє,— впав на постіль з ногами в забродженних черевиках.— Гаплик, Андрюха, знайшли в пивбарі конверта з адресою і вирахували мене. Сьодні з роботи «мигавка» забрала, плетуть постоли, годків зо штири світить за бармена і Льоньчині зуби. Питали твою адресу, сказав, що не знаю.

Анна заявила, що Андрій може залишитися в неї, поки вона перебалакає з адвокатом, спробує владнати справу, черкнула на газетному клапті номер адвокатового телефону, по якому Сава мусить передзвонити через пару днів, і зітхнула, закинувши голову і струснувши волоссям — розметалась чорна фата по плечах.

13

Другого дня, після зміни, Андрій заходивсь порядкувати в квартирі: пригвинтив ручку до дверей комірчини, замінив перегорілу лампочку в коридорі і, поки Анна поралася біля плити, встиг згорнути в світлиці затупаний килим.

Перегодом Анна дістала диск Френсіса Гойї, кажучи, що музикою люди повинні насолоджуватись, як і коханням, зронила мізинцем головку програвача — мнучи килимні барви, вальсуючи то жагуче, то втишено в такт мінливих мелодій, переливали по сплетених пальцях хмільне споконвічне тепло, переціловувались поглядами, словами й бажаннями, і, здавалось, так буде завжди.

Рано збудившись, поглянув на золотисту мідянку на жіночій руці — час хилився до сьомої — і, закинувши руки за голову, уявив, що лежить на дідівському ліжку; зримо перед очима зазеленіло дворище, збоку стара, крита толем повітка, жовто підведений глиною хлів і стежка від криниці до призьби.

Пам'ять обізвалась недавнім: як після служби, зійшовши з автобуса, призвичаївшись до темноти лісочка, лапнув по кишенях, шукаючи куриво — сигарети скінчились, в грудях тоскно поскімлювало, ніч засинила погляд, забарвила радість щемом передчуття, і закурити хотілось, як жити, хоч недокурка, хоч тютюнових кришок на пару затяжок; і осідаюча курява пахла садибою, і в рідколіссі відьомський сміх цвіркунів приглушав бистрі кроки, запах вільхового листу домішувавсь до туманного холоду, і лунке сокотання нагадувало ниття зболілого, не приспаного опівночі серця. Деінде бовваніли бузинові кущі, «далі мусить бути галявина, далі закрут на кладовище, далі обнесена білокорим березняком закущена циганова пустка, порожня, відколи цигана потурили з лісника; ондечки пацанвою ховалися від негоди, розводили на долівці вогонь і сушили мокрі манатки, звідси не виводились щовесни, коли наставала пора і розгодинювалась днина точити березовий сік, а літом, збираючи гриби, забрідали перепочити до бездверної пустки, що купою збучавілого хмизу підпирала край розкорчованої під садибу галявини; цвіркун бив на сполох і, минаючи лісок, пустку і цвинтар лівобіч, минав відчуження до сельчан; зринала пам'ять: стежка, спутана пагонами суниць, мальва в затінку підгнилого плоту і хата, куди забігали смалити вільшинове листя, плакали від диму товстих самокруток; а стіни, мов шашелем, побиті свинцем: гурт розшалілих від пострілів хлопчаків по черзі пуляє із самопала в соснову потрухлу заміть, і поки один, з недокурком на губі, заряджає пістоль, черпає дулом з долоні суміш пороху й сірникових головок, другий із стінки видлубує сплющені кулі, рівняє зубами свинець, шомполом затовкує в цівку, запижовує газетним чопом і дрібками пороху посипає тонку від рашпиля прорізь запалу. Як поверталися, оглухлі від стрілянини, від схарапудженого тукоту сердець, кидали погляд на покинуте, розстріляне впритул обійстя, де вечоріючий обрій цвів рожевінням валер'яни і сиззю високо розкрилених перистих хмар, де обважніле росою, незрушне березове листя відливало просинню криги, де тиша повнилась вщерть п'янким валер'яновим духом, де палахкотіння над лісом, не зів'яливши жодного листка, визолочувало черепицю на приземистій хаті, а верховітно ширяючі повіви, густі, наче тяга в розтопленій берестою грубі, гуготіли, не тихнучи. Між кропив'яної зелені, між ситнику і хробусту іржавів звіробій, прядиво чебрецю височіло на купинах; йдучи від ліска, бачили: хмари над шиферними покрівлями манячать у блакиті, підпливають назустріч хлібам, лише хмари і білі сільські дахи, підпираючи, втримують небо.

Від узлісся село зажевріло вікнами, що нагадували жарини розкурених си-

гарет, буцім дядьки на лавочці запахтіли гуртом; по колгоспному дворі прожекторне світло лягало на ряди корарників, на рідкі зуби штахетів, на молоковоз за кагатами, все було рідним і болісним, очі йнялися сльозою, все кликало запахом печеної в духовці картоплі: так пахне смуток за батьківщиною. В долині роса змивала дорожню пилюку з черевиків, Андрій міркував, що чистими ногами увійде до світлиці, перед тим на кутку стрельнувши в дядьків закурити.

14

В суботу Анна сказала, що мусить навідати сестру, «сидить собі коло немовляти, шапки в'яже на продаж, якось раніш квартирантів тримала, на їдну ж пенсію не прогодуєшся, двадцять літ самотиною відгибіла, хіба гріх, що від пожильця дитина знайшлася, зара і хлопчикові, на честь квартиранта названому Іваном, і самій харч потрібен, аби не охлянути».

Андрія не стільки вразило безброве, з пісними губами обличчя Олени, як два сірих коти над алюмінієвою тарілкою з розмоченим сухарем; здавалось, гітара з червоним бантом на розкладачці і порожні портретні рами на вишуруваній над диваном стіні, крісла в обгвіздкованому рудому дерматині, м'ясорубка на столі, друшляк, клубок ниток, прохромлений сталевими шпицями, коляска, звідки чувсь плач наляканої дзвінком дитини, шпалери й меблі — просякнуті смородом злежаних у виварці пелюшок. У паркеті виднілася яма, і довга дубова тичка спиралась на шафу, захламлену купою зжовклих газет, книжками, безлистим фікусом, Анна пояснила, що на ніч двері підпираються палюгою, колишні богемні квартиранти такі настирливі, знайшли беззахисну жінку і часом вибивали замок, ні грішми, ні провіантом не розраховуючись, лізли ночувати, страх безсовісні.

Олена заколисала дитину, закурила і, струшуючи попіл до бляшанки з-під консервів з рештками риби, попросила Анну збігати по молоко. Анна залишила під скатіркою три червінці і, не прикриваючи дверей, щоб вивітрилась сира затхлість, вийшла. Андрій подумав, «Олена, певно, не чує смороду, отако попожити пару літ, інший дух дратуватиме», і, остерігаючись зустрічного погляду жінки, глянув у настінне, притуманене пилом дзеркало: зморшкуватий високий лоб, груди стиснуті чоловічим застебнутим на два гудзики піджаком, шия покопана віспою опіків, лице без жодної ознаки віку тьмяніли з іншого простору, тільки лагідний, не згрубілий між скорботними стінами голос бринів притишено, «мабуть, недавно знайомі з Анною? Вона добра, тільки безвільна, трьох чоловіків мала: перший, художник, Ігорем звати, часом забрідає до мене, як зустрінуться, то кляне, то вибачення благає, за дитиною тужить, раніше щодня до Анни ходив, аби дочку побачити і, що ти думаєш, через того сучого адвоката добилася свого, позбавила батьківства, мовляв, ні аліментів твоїх, ні ревнощів, ні пришелепкуватої любові не терплю, відстань, не заважай людям жити, коли сам нездара. Розучилася Анна плакати, якась ні добра, ні зла, одним днем живе, вона, певно, розказувала мою історію — двадцять літ каюсь, сиджу сиднем, тричі тітчину бібліотеку перечитала, недавно шапками взялась торгувати, в'яжу, а люди розпродують, є на шмат хліба; якось художник настренчив було квартирантів, зара не до них, чоловік був прибився один, піджак його на мені й Іванко лишився, хтозна-чим викупити гріх, мало страждати, потрібно любити...

Тітка, добра душа: «тримайся, доню, квартири, я тебе пропишу, з роками забудеться сором, а чоловік путній трапиться, не гоноруй, наша рідня вертихвістками не ославилася, ой нє».

З першого київського дня старшина вносив до кімнати запах спітнілої під пахвами сорочки, «непросто кооператив відхопити, постійна прописка потрібна, нічого, прокрутимось», і, відкинувши голову, тричі цілував мій лоб, вів на розваги. Але що день, то дужче спротивлювався мені. Запах шампанського від скривлених заїдою губів, обіцянки до постелі, потім хвастощі, бридкі історії, виказані з підлим смаком, з упевненістю, що однаково змовчу. А тітка повчала: «мусиш так замакітрити голову, щоб сам нагнувся до хомута», восени з пенсії попросила придбати йому «красівенький галстучок», і я вкотре подивува-

лась умінню старшини подобатись, гарно себе показати, замружити ліве око, усміхнутись поблажливо й глянути через плече, «я думаю, галстук лишній, цьоцю, а втім, спасибі», «вішайся на здоров'я», процідила я, відчувши холод його поцілунку на порозі і більш ніколи не впускаючи до квартири; ні коли відмовилась від дитинчати, сказавши рідним, що народилося мертвим, ні коли руки на себе накладала, хоч смертю смерть не злікуєш, ні потім, ні зараз».

В кутку завили коти, Олена тупнула на них ногою в розчалапаному босоніжку; з'явилась Анна з двома батонами, трьома пляшками молока, ковбасою і сиром, просвіченими крізь целофановий пакет; закуривши й розглядаючи різьблену порожню раму на стіні, Олена попросила сестру купити літню дитячу коляску: лікар порадив сутінковим безлюддям гуляти на чистому повітрі з Іванком.

15

Коли гості відкланялись і легкий суничний запах розтанув за рипом дверей, Олена розламала батон, їла його з молоком, потім, діставши нитки, зрідка поколисуючи ногою коляску, взялась дов'язувати білу шапчину. Згадався вчорашній сон — рік за роком однаково мариться купальський під льодом вінок, що б'ється, шукаючи ополонку, волошковий рум'янок, вплетений між вербових гілок, мляво хилитаються течією, «напевно, від матері лист надійде».

Мати навідувала Олену на жовтневі свята, привозила пару жовто-воскових качок, перемерзлі калинові кетяги у бідончику, по торбинках цілющі трави на зиму і наостанку відвідин несла Іванові на цвинтар пригірщ ув'язаних носовичком журавлин, звідтоді до травня не озивалася жодним листом, жодним зітханням над старечою долею, «дякувати людям, обсадила города під плуг, натикала пару грядок цибулі, кури, як навіжені, обсікають часник, не встигаю грудками відкишувати, прямо кара господня якась, кукурудзу тра висадити, оно-но кільчиться в горняті з водою, без цвіте, не продихнеш, а ластівки чось не прилітають, може, морозець цюкне».

Ночами до Олени навідувалось медове чекання любощів, вітер завивав по під'їздах, нагадуючи виття вівчарки у повномісячну березневу ніч, коли шибки віддзеркалювали просяний сніп розсипаного по плечах волосся, очі, задивлені в шлюбне безсоння; ночами думалось, «аби не Йванова заборона (а так — наперекір), ніяка сила не викликала б за подвір'я, де випар собачої пащі злизшаїв паморозь на штахетах», знала й дотоді парубків, знала млосну гарячу силу в ногах, нажалених по дорозі від парку, знала іржавкуватий смак крові на закушених вранці губах, збудившись від нетерплячого снива на самотній постелі, знала й не вірила, що жінці колись випадає заміжжя, ніч і досвіток, ніч і день, ніч і ранок. «Яке ваше діло?», а попробуй зізнайся вдома, що показував на ощадкнижці десять тисяч, відписаних батьком, машина, всі знають, бережеться в одинака в гаражі, сам пробивний, не цуценя якесь слиняве, груди вовною шкірянки пахнуть, очі з погордою, старшина, мужчина, правду кажуть, циганської крові, а попробуй зізнайся, засміють же, лучче свій розум мати, «ой піду в лісину, піду по калину, калино, малино, ягодо червона! Ой я за квіточку, змія — за ручочку, калино, малино, ягодо червона. Ходи миленький, з мене змія здійми. Миленький прийшов, з мене змія зняв, калино, малино, ягодо червона!»

Попробуй скажи, «понавидумували всяких «ніззя», а вже сто літ, як Вірі Павлівні снилось, що жінка вільною мусить бути; скільки дівчат після школи мріє вискочити заміж і скільком пощастить. Тута щастя саме до рук пливе — ні матері, ні Іванові зо мною не спати, їм аби люд не гиготів, а мені начхати й забути, виїдем, вивтікаєм з цеї-во діри, пропадайте тут пропадом з вашим городом, з мишачими кублами, з повіткою в латах злущеного руберойду, з відмінницею Анною, з лежанкою, застеленою латкастим кожухом, з подвір'ям, загидженим качками, що ніде ступити, з рипучими стільцями в клубі, де путнього кіно не побачиш, з розплавленими цукерками, «Біломором», томатною пастою і пральним порошком на вітрині продмагу, з голубими нетвердими протоптами на сипучому снігу, що обпікає литки, набившись до чобітків. «Злий дух мордує», бідкалась мати, Іван за батька моралі вичитував і слова вппе-

рек не скажи, ремінякою по ногах відшмагає, встидно вийти на люди, синяки, як дьогтяні басамуги на брамі, печуть соромом, допікають, «віддячу вам, підождіть-но»; сторопіла тоді на леваді, думала про себе, зчужіло, а він, «не бійся, пару годків Іван на хімії відкалатає, повернеться; собі пристарчимо трикімнатний кооператив, доки тут гибіти»; сінна потеруха лоскотала за коміром блузки, і вівчарка лизала її знесилену дрімотою руку, сірчана при місяці пара клубочилася від пащі і, вдихаючи її разом із полиновим запахом сучої шерсті, Олена бачила свої жолудисті незмигні очі, лице, що від тремтливих крил носа засвічується пекельним вогнем.

Восени Олена звістила матір, що нікуди не поступила, залишається в тітки. Вночі перед дзеркалом заголювала твердий, як гарбуз, живіт, обмацувала тугі без ліфчика груди і морщилась, оглядаючи розповнілу талію, «монявся, ждав, коли за руку до розпису потягну, я молода, я здорова, здихаюсь дурної оказії, я ще вихоплю з жару млинця, п'ять років прописки жди, кооператив виглядай, скільки в городі розвідних дундуків, їм аби прала білизну, готувала терпимо, на людях була показна, не вибасовувала з ким попало, обпечені дуже бояться вогню».

...«Вішайся на здоров'я», поправила галстук на старшині, згодом відписала хлопчика до дитбудинку, тітка байдуже вислухала, що дитя народилося мертве, мати слізно втішала, забрала дочку з собою; вівчарка під повіткою схудла, драбинно світила ребрами, проте не чалапала до свого дворища, мулялась у злежаному солом'яному кублі, сікла іклами блошву в сталевій шерсті. Олена жбурляла шматок зачерствілого хліба, проти волі згадувала Івана, «хіба стерпів би приблудну суку?». І фотокартки в засклених рамках, і приплюсклий обмазучений шкіряний картуз на гвіздку в сінях, і зашкарублі під дровітнею кирзаки спонукали до осуду; сіра більмувата зіниця у вікні їла спокій, виганяла на подвір'я, там мати товклася по господарству, з погнутого тазика кидала качкам товчену з рисом картоплю, і Олена йшла за хлів, за купу гною в колихкій лободині, прихилялась головою до жовто-глиняної стіни, плакала на ящику.

Сморід гною нагадував надвечір'я, коли Іван просив накопати в бляшанку черв'яків на риболовлю; дух пшоняної каші з макухою напливав од літньої кухні, кіт, вигинаючи спину, терся об Іванову ногу, продублена риб'ячим слизом торбина шерехтіла в руках, що спаковували на ранок білий налив і закидушку з плескатим грузилом. Квартирант для принади кропив хробачню анісовими краплями, наспівуючи «сідлай, хлопче, вороного, а собі бери другого, та й поїдем, погуляєм, у сусіда побуваєм»; за гнилими вербами по леваді мліла заграва, гайвороння млинкувало під вітром сажею, по лопухах у садку скліла на добру погоду роса, від городів не пахло ще помідорами, ні осінню, ні зимою, ні розгубленою під парканом собачою шерстю, ніщо не віщувало біди.

Хміль весняного тліну холодив груди, дзеньківт залиплої штиковки об відро — сусіди під лопату садили картоплю,— дзвінке «акиша-га» на курей, ласкавий димок розвітреного курища в садку вгинали дівчину за гнійним кагатцем, хата, здавалося, зорила фотокартками вікон, Іванів погляд світав на причілкових шибках.

«Пропаща я, навіки пропаща, словом не здужу покаятись, боюся осуду, боюся злого прокльону, мати сумнівається, де правда, де гріх, годі собою занапащати людей», біль ятрив під лопаткою, наче ватний зруділий від йоду тампон у гнійній вавці. Мати на колгоспному дворі перебирала картоплю, Анна пішла до школи; Олена перевдягалась у спортивний костюм, скоса оглядаючи в дзеркалі своє молоде, біліюче айстрами незасмаглих грудей, шовковисте тіло, з перекинутим через лікоть покривалом зайшла до літньої кухні, занавісила вікно — по халупині огніздилась безживна підводна синь — і відкрила обидві конфорки на газовій плиті. Запах тухлої капусти холодив груди, чорні кола каламутили зір, хтось рипнув хвірткою, зацокотів каблуками на поріжку, «зара Анна довідається, розбалакає матері, вдруге не вистачить сил мені»; капустяна сморідна гниль забивала паморoки, здавалось, усередині вигнила кров; рука самовільно налапувала між конвертів із насінинами огірків, чорнобривців і м'яти сірникову коробку, оглушливий вогонь гарячим смальцем потік у вуха, в рот, в розтулені жахом очі, наждакове полум'я здирало шкіру

лиця: у лікарні крижаним пінцетом зривали латки вкипілої в спину одежі, Олена знепритомніла; ранком почула цокіт защіпки об відчинену кватирку, на тумбочці стояла гранчаста, рожева від звіробоєвого масла чарка, мати дрімала на стільці, підперши долонями голову й маревно забалакуючи до Івана, «синоню, сину, жом розмерзається в балії, пора до худоби йти, вставай, чуєш, сину».

На вулиці посутеніло; при світлі торшера дов'язувала шапку — дві білі нитки розклубковувались під сонний подих дитини, що зрідка пробуджувалась, плакала, і тоді Олена страхалась, «може, хлопчик успадкував безталанність батьків?»

Успадкував її жалість, його сором, її вмиту спокутою раптову ніжність, його німі сльози за лікарнею поруч Кирилівської церкви, що при повному місяці золотом хрестів надсвічувала жовтий будинок; довгі місяці пролежала в палатах з цілонічно увімкненим у коридорі світлом, навчилась не перечити лікарям, мовчки терпіти лікування, а було — в шоковому стані розмовляла з труною, «дошки дубові, шпариночки непроглядні, під земелькою рідною не дайте прокинутись, не дайте плакати, не доведіть до гріха руки накладати на себе», навчилась милостинею до нещасніших гамувати тривогу, роздавати сестрині передачі по руках, ділитися сигаретами, в клопоті збуватись болю, допомагати санітаркам мити підлогу в загратованому туалеті, наповнювати водою з чайника пластмасові чарочки, будити й кликати хворих для прийому ліків.

Олену потім часто тягло гуляти побіля лікарні, пити спокій з солов'їного весняного присмерку, одного разу присіла на лавочці, розім'яла пальцями біломорину; сивий, молодий з обличчя чоловік, притримуючи ліктем відстовбурчену полу піджака, підсів скраєчку, попросив закурити, мовчав і плакав, ковтаючи дим; Олена відвела очі, щоб не бачити кривавого трикутника нейлонової, під комір застебнутої сорочки; а чоловік не сахався її спотвореного обличчя, вона подумала, «чим так покарала його доля?», пішла під гору, чоловік поклигав слідом, вона дивувалась, що не боїться, впускаючи його до квартири й простеляючи в кухні на розкладачці матрац.

Згодом довідалась, що він колишній голова колгоспу, під розтрату попав, сто касаційних скарг у тюрмі написав, звідти відправили до лікарні, «сьодня тільки-но вивтікав, обнадьожили, галстука відібрали, одна електробритва в кишені лежить, соромно, лячно потикатись додому», лежма уткнувся обличчям в подушку; Олена постелилася на дивані, вимкнула світло й слухала, як чужий біль рветься крізь морочне сниво, «не брав, нічого собі не брав, які сто десять тисяч під яблунею? на шабашників скільки пішло, житло для молодих зводив, село ж калічіє, горбатіє, самі баби за худобою доглядають, не знаю, хто шифером, фарбою махлював, шабашники саморучно на станції наймали транспорт, матеріали десь діставали, може, й приписували дещицю, ні макового зерняти собі не брав, осьдо сорочка на комірі прошурувалась, матня на джинсах залатана, картопля в кібцях згнила, я крайній, сторож на короварнику від цигарки згорів разом із товаром, я винен, я сто двадцять тисяч собаці під хвіст запхнув, та й».

Вранці густа шевелюра сіріла над кухонним столом, чоловік одним махом вихилив кварту чаю, діткнувся Олениної руки, «віриш, літо й осінь, зиму й весну під вішаком катувався, віриш, щоночі слухав сміх, човганину по коридору, марилось, брязкнуть ключі, «виході, викликає особлива комісія, може, помилування об'явить», два дебелих з погонами прапорщики-мугиряки під руки заводять до безвіконної кімнати, стіни й підлога блищать кафельною чистотою, оббиті повстиною двері ковтають голос прокурора за полірованим столом, «розпишіться отуто, можете викурити сигарету, написати листа до рідні оно за ширмою», лікар у заношеному халаті поверх рипучої нової шкірянки гомонить до прокурора, «квартиру виміняв дочці, з доплатою, така, знаєш, лєпка кругом, загляденіє, вона на плавання ходить, балєтну школу покинула, славна дівка комусь попаде, може, сватами назвемось, га, Олексійович?», хвилин десять на душі теплиться, дим спиртово лоскоче груди, на аркуші скипають слова, «Віро, прощай, не карайся, виходь заміж за людяного мужика, синові догляд і

окрик чоловічий потрібен, ластовине гніздо під верандою збережи до прильоту, ластівки мені снилися тута, кущ безу біля криниці, напевно, зацвів, вода посолодшала, запахла бузковим квітом, зара глянув на себе в дзеркало, сивий, одутлий, не впізнала б, якби зустрілися, кумові Миколі скажи, нехай воду з льоху вичерпати поможе, сельчан не цурайся, люди поймуть, жаль, що синову і твою фотокартки відібрали, забрав би з собою туди», а дума витає побіч листа: за три хвилини подумки побачити піч у листопадових одсвітах полум'я, осінь, сліпучу заметіль айстр по горідчику, притулену до стріхи косу в зелених налипах вздовж під пругом, за три хвилини поцілувати медово пахнучі руки батька — пасічника, заховатись очима в теплий комір кухвайки, що пахла силосом на материному плечі, тричі поцілувати зіщулену жінку, втішити на руках зарюмсаного сина з головою, поквецяною йодом після ручної машинки, за три хвилини покаятись перед Данилом, якого прилюдно облаяв за гармидер на току, перед швагром Михайлом, котрого з лантухом полови застукав поночі між копичками, перед сестрою Наталею, котрій забув передати до міста слоїк меду для хворої дочки, за хвилину відпустити на волю з хліборобського серця пару гнідих, облишаєних посторонками коней, заадресувати, заклеїти конверта, аби душа запечатаним подихом не замерзла в поштових скриньках по дорозі до рідних рук, не сахнулася смерті, іржавкуватого метелика — тлі, що гріється на теплій від п'ятірні виконавця вороненій сталі пістолета.

«Як зветеся, дядю?» — «Василем Степановичем кликали люди».— «Напишіть жінці листа, нехай спродується, десь напитаєте хатку, заживете по-людськи, без сорому».— «Ой, не знаю, не знаю». З місяць ждав відповіді на свого листа, жалівся, плакав, і Олена думала, невже її люблячa сила не воскресить чоловічу погорду, невже повік не забуде, «як спровадили з камери до палати для душевнохворих, одна радість була мовчки відмовитись від манної каші в погнутій алюмінієвій тарілці, в очах головного лікаря помітити підозру до своєї немічної в затяганій піжамі постаті, знати, що чекає аміназін, забуття, сон, білий простір посніженого городу в шелесткому кукурудзинні на межах, дорога, солом'яний натрус по наїжджених санних слідах, кінські круті кизяки з вівсяними дрібками, по долині дими й цілюще калинове світло вікон у присмерку».

Василь не здужав тремтливими пальцями надірвати конверта, Олена тішилась, читаючи вголос, «де ти дівся, до лікарні написала, ні слуху, ні духу, може, до молодиці привештався, дивись, голубе, патлюги вискубу, їдь на село, хлопець оно з футболу пригнався, коліна в болоті, геть відбився од рук, шле прівєта, якщо не приїдеш, сама заявлюся по твоїй адресі, добра не жди, вдома роботи під зав'язку, свого Микольцю кума підсобити не відпускає, криницю ж тра вичистити, в хліві підлога згнила, приїжджай, будь такий, як ти був, сильний, люблячий, гордий, цілую, твоя рідна Вєрочка». Вперше тоді Степанович загомонів без принуки, «ні співчуття, ні тепла не чути в листувальному слові, дружину вкам'янила розлука, хіба ж люблять, лишень скоряючись, а, жаліючи, зневажають?»; на порозі Олена прикрила долонею лице, щоб не впам'ятатись відразною, він погладив густі, розсипані по плечах її коси, поплівсь од під'їзду, дрібно покивуючи сивою головою. Через два місяці отримала Олена листа, «звиняй, що мовчав, клопотів багацько, поки-то хазяйство довів до пуття, виписав на тому тижні пару підсвинків, агрономом працюю, правда, недарма серце чуло, що кум до куми залицявся, сил немає розгнівитися й плюнути, якось житиму, хто за мене відмучиться, окрім мене?»; «чом серце іншого не розчуло», зітхнула подумки, відраховуючи дев'ять місяців до народження сина.

Спакувавши в'язання, в пластмасовому тазику посипала порошком і намочила на ранок повзунки, поправила ковдру на розкутаному синові, подякувала долі за смерклий день, прихилилася до подушки, аби наснилось, як жилавими руками зачиняє браму дорослий хлопчина, схожий на Івана.

16

— Вставай, Андрію, роботу проспиш.
— Скільки вже?
— Восьма година. Будеш снідати?

— Нема коли, Ань.

Вже заносився вітер, вибілював пухом тополь чорноту тротуарів, сіро оброшені вікна «Запорожця», коли, закусивши біломорину, Андрій підбігцем поспішав на тролейбус повз обсотані білою паклею стерновища газонів; на припорошеній алеї темніли дві пари слідів — Надя в білій сукенці з нарукавними ліхтариками і Лариса у синій блузці, у вельветових джинсах поспішали парком до вулиці.

— Куди летимо? — гукнув перший, аби не видатись зніченим.

— До хлопців,— проспівала Лариса.

— Як твій Льоник?

— Ми погиркались на днях.

— Воно й видно, цвітеш, мов півонія.

— Він до Раєчки ходить.

— Це хто така?

— Живе з Надею в кімнаті.

— Не дрейф. Курсанта підхопиш.

— Маю в аптеку забігти. Ідіть собі.

— Ходім разом,— вперше озвалася Надя.— Потім те пижмо купиш.

— Піду, золотко,— Лариса збочила на стежину.— Бувайте!

Лякавсь глянути прямо, проте помічав: Надине лице на одну мить видовжилось, ширш розкриливши брови, тільки очі — льодяна синь весняних забережків — не виказували подиву. Уся вона, без лілових рум'ян на щоках, без помади в кутику усміхнених губ, без чорних бісиків у зіницях, вся вона нагадувала Андрієві ту колишню, безпомічну й лагідну дівчину, що сиділа на підвіконні в гуртожитку на околиці міста, сиділа, обнявши його і дивлячись через шосе на багаття з нерозбрунькованого яблуневого гілля в саду, на дим сутінків, на огнисті верхи тополь довкруг далекого цвинтаря. Вона нагадувала кращі дні незрадливості й віри, тепло співчуття і майже рідного затишку, напам'ятовувала його самого — замір мати дружину, а не любку, мати дітей і сім'ю, а не втіху, висотуючу сили,— вона нагадувала всі сподівання, всю святість, все погублене і невоскресиме, завражене болісно, «вона сама всьому винна».

— Замирилась з Ларискою?

— Вона завагітніла, бідна.

— Від кого?

— Від Льоньки.

— Сильно страждає?

— Бач, пижмо купує.

Сукня магнієвим спалахом пливла крізь пуховий попіл, бузок не пахнув, зелений тунель, порубаний скісними лезами сонця, заглушав кожен крок, і німували жалі, впокорені лагідною відчуженістю, поділ ситцевого вбрання вирізняв її смаглі литки, туго налиті від туфликів на шпильчатих каблуках із латунними набойками, що мерехтіли двома незгасними іскрами на попелищі згорілого світла.

— Прийди, хоч речі забереш, Андрію.

Надя підвела голову, маючи засміятись, і вперше зблизька поглянула на Андрія — довга жіноча волосина чорніла на комірі його тіснуватого френчика,— і тоді побачила все: худі випнуті вилиці, намулисту змору під зцілованими кимсь до байдужої темені очима.

— Давай вернемося.

— Куди й по що?

— До мене в гуртожиток.

— Воду в ступі товкти?

— Куди я без тебе?

— Мала біда, всі це переживають.

— Ну, повір, ну, куди я...

— Раніше про що думала?

— Тоді вертайся до чорнопатлої.

Андрій зупинився, припалюючи цигарку; в замружених очах біле плаття попереду змаліло на пушинку й звітрилося за течією людей.

17

Насмолена дратва шосе танула в мареві; Едикова напівзігнута в лікті рука випирала крізь приспущене вікно «Москвича», Юля гортала «Радянську жінку», і на задньому сидінні Анна головою схилялась на Андрієве плече.

— Едю, будь умничка, підгазуй.

— Тільки для тебе, Ань. Твоє слово — закон.

У полях, в придорожніх рівчаках земля ясніла від білого пуху кульбаб, по селах тітки на ослінчиках продавали картоплю в кошовках, збігали назад забинтовані вапном тополі; перегодом крутнули на втрамбовану грунтівку, «Москвича» підгецнуло на бакаях, жовта пилюка осіла на вікнах — враз поширшало і загусло зелене марево лісу, непроглядна, як очерет, соснова гущавінь затулила село, а вітер долиною до штучного моря зелено й сиво брижив вершки різнотрав'я.

Вода плюскотіла в низький крутосхил, коли, затесавши кілки і розбивши на піщаному косогорі намет, гуртом метнулись до плеса, на бігу роздягаючись і вилискуючи молочними лопатками; Андрій бачив засмагу жіночих литок і похмарений обрій, що відділяв море від високого прірвища; рвав обійми води, ні судома, ні буря не відлякували згубою, плив незнано-куди, відчуваючи крижану легкість в тілі, що здавалось безсилим втонути.

— Годі купатись,— капки обтікали занесену руку Анни й золотили плече в серпантині купальника.— Хоч, гайнем по квітки?

Анна рвала конвалії, уклякнувши на соснові сухі голки, що червонили шкіру колін, відтак випросталась, вгледіла криничку в тіні шатристого дуба і, мелькаючи витертими об пісок білими п'ятами, збігла в долину — пук туголистої зелені засвічував руку.

— Вони зав'януть до завтра,— сказав Андрій.

— Давай в криничку опустимо.

Сміючись, Андрій зліг на долоні — дно обзеленеиої мохом кринички вирувало піщинками, тремтів і не танув торішній дубовий листок — і, пригубивши води, відчув люту підземельну стужу, що розливалася в грудях спиртовим жарком.

Гладив сироти на її руках, відчуваючи, як від доторку твердих пальців шкіра шовковішає, немов од сонця. Запам'ятались береста м'ятого ситцю, молоде різнотрав'я й блакитна до різі яскравінь води, коли, впершись долонями в землю, підводивсь помалу; суха лоскітна травина у жіночій руці, даленіючі хвилі, що чмокали вздовж прибережжя і закипали шумом: кожна хвилина здавалася вічністю, кожна близько синіюча хвиля пливла нескінченно поволі, осідала в жагучий пісок: закинувши голову, бачив усе небо, все море, увесь світ перед собою.

— Втікаймо, дощ накрапає.

— Дай плаття накину.

Хмара з ламаною золотою каймою покрила лісок, шелюхалися внизу очерети, коли вони пірнули під лопотючий брезент,— Юля з Едиком різались в карти,— небо вибарвилось густим фіолетом, верболозове листя блищало від холодного сяйва блискавок. Острах, що блискавка шарахне в найвище над берегом місце, вгинав плечі людей, а небо спалахувало, блискавиці, ніби подихом видовжений свічковий вогонь, обсвічували лісок, вода залила намет, і вони перебігли в машину.

Шерех пагіння і розкотистий перегрім заглушали думки, а далі тиша, з листка на листок цокотіли дощини, дзуменів потічок повз підмитий намет, хмари загуслими синцями спливали і вищали за селом, вечорова прозорінь ясніла над обрієм, наче вдруге розвиднилося. З лісу пахло грибами, живичним теплом, і приглушені грозою голоси не краяли тишу вигуками — звели намет, розвісили одіж на мокрому шелюжинні, і, поки Едик, цокочучи зубами, тягав з багажника провізію, а жінки відкривали консерви і скибкували хліб, Андрій кинувся до соснини, натрощив оберемок зеленого гілля, і перегодом синюватий димок закурився над узвишшям, четверо просихаючих тіл затупцювали круг полум'я.

— Хіба на піску житло будують? — настановляв Едик.— Хіба встоїть дім на піску?

— От мудрагель,— зітхнула Анна.— Де раніше ти був із порадами?

Підвечерявши, захопили пластикові вудки, покльовану зверху банку з опаришами і, ковзаючись мокрою травою, збігли до води; Едик тупим кінцем захромив вудлище в пісок, привалив його брилою, відкликав Андрія від жінок і сказав, що Анна розповідала про Савину справу, позавчора вони зустрічалися на головпошті, справа владнається на гаразд, якщо знайдеться деяка копійчина для потрібних людей; Сава зобов'язався вручити гроші наступного тижня, дивне прізвище його, Петльований, немовби Анине, дівоче, сестра її Олена — чув про таку? — досі Петльованою нарікається, дивно, звідки він родом? Андрій сказав, що не знає, і жахнувся від здогаду, «Савка Лєнин дорослий син? Савка шукає батьків, мати знайшлася, а батька лихим вітром звіяло, Саві не все одно, він на все здатен, диявольська кров грає, ліпше змовчати».

Осипаючи схилом жорству, Едик і Юля подались до багаття. Густий пломінь надвечірнього сонця черкав водосховище, і втішно було відати: ще не осінь, не вереснева позолота, ціле літо попереду.

— Нехай ідуть собі,— сказала Анна.

— Недолюблюєш їх?

— Давно мала сказати...

— Кажи, люба.

— Едик ходив до мене.

— Нічого дивного.

— Скільки знала їх, а бридкішим ніхто не був.

— Чом же терпиш його?

— Довга історія.

— А ти це... близько була?

— Да.

— Все одно вже.

— Люблю тебе, віриш?

— Помовч, слова ковзкі.

— Душу не вийму на показ.

Тихо, сумно і ясно було бачити вимите морем крайнебо; світ застилала заграва, і дві присмучені щастям душі грілись од вогнища збагрілого тиховоддя.

18

Смерком, опісля дощу, Сава вибрів з гуртожитку, обмізковуючи, звідки доп'ясти тисячу карбованців, заправлених адвокатом, «рідко з якого фраєра літом вицідиш штуку, зимою лафа: дублянки, шапки, тому цеглину продаси у підворітні, тій сумки піднесеш, приголубиш біля під'їзду, найперше культура і компаньйон при машині, ех, закрили Метиса на периферії, Сєрий намилився до Одеси, Андрюха десь чухнув, підпрігся б, може, блатна наука дипломів не потребує, аби відчайдушність, а толк знайдеться, воно й Метис дрейфив зразу квартири шмонати по телеграмі: дзвониш на першому поверсі, відчиняють, ах, вибачте, переплутали номер, дзвониш, замкнено, головне — двері викруткою сколупнути, сам пан, сам господар! — Метис примітний, його сліпий зашухерить, не розколовсь, молодчага, прийде, віддячу».

Вирішив спершу промацати громадський транспорт, «розкоші мало, проте часом на підмальованій фіфочці зайвий золотий ланцюжок із підківкою висне, часом ногу підхмеленого інтелігента з перехнябленим галстуком зайвий дипломат муляє, потертий шкіряний гаман випирає із задньої кишені джинсів», на останньому сидінні автобуса Сава запримітив худого вилицюватого бороданя з мольбертом, «свиснути б його між роги, картини, кажуть, в ціні, та мороки до біса, хай процвітає мистецтво», художник зійшов, на зупинці повітався з чорноволосою, натоптуватою, в бахматому светрі жінкою непевного віку — безброве потворне лице посміхалось розтягнутими губами, рука похилитувала дитячу коляску.

Сава здригнувся, «може, й мене доля скарає за дядька на автостанції, який сцапав мою руку в кишені, хрипів, об'юшений кров'ю, тис вибиту щелепу, справді, кастет річ путяща, за підпилу сміхотливу блондинку, роздягнену до трусів

на Берковецькому цвинтарі; дрантя Метис подарував своїй Ноні за прищуватого міліціонера, викинутого з фастівської електрички, жаль, посвідчення десь посіяв, за посадженого сідницею на подільські трамвайні колії кавказця з двома пачками червінців у шкіряному пальті, та хіба всіх упам'ятаєш? Били й мене, як снопа в голодовку, били на танцмайданчику на Нивках, де Сєрий виплюхнув барменові в рило його свинячий коктейль, били і відливали водою з чайника два провідники в тамбурі, де спіймавсь на валізах якоїсь мимри, били стельвагою сільські гевали за поцуплену сулію перваку, морили в льосі до приїзду «мєнтів», правда, один жалісливий похмелитись приніс, там і зл.г пластом на відкинутій ляді, били в Баришівці за позрізувані по городах маківки, били два хахалі одної гімнастки у хрещатицькій хаті з високою стелею, казав же, не відчиняй, баба є баба, бив на днях, вимагаючи за проїзд, якийсь піжонистий, з боксерськими вихватками таксист, спасибі всім за науку».

З автобуса пірнув до метро, жалкуючи, що час пік минув, люди схлинули, «ех, пора на валюту, на фарцовку переключатися, пора підвищувати розряд, правда, поезії там малувато, ризик поросячий, народець хлипкий, один одного в ложці втопить, ех, вовка ноги годують». У вагоні підсів до смаглявої стрункої дівчини в джинсовому платті, розстебнутому вище колін, одним поглядом оцінив білу сумочку, прикраси на пальцях, на шиї, загомонів, нахиляючись до вуха з коштовною сережкою, «і чоловік не побоявсь відпустити таку красуню?» — обручка потягне на пару стольників — «невже ви розлучена? звати Любою?» — сумочка затовста для парфюмерії — «дозвольте провести, правда, я поспішаю в Бориспіль, повертається головний режисер»,— обручка в'їлася в шкіру, доведеться попріти — «можем випити кави на днях, у ресторані Будинку кіно майже домашній спокій»,— якщо в глушині живе, хапну й плаття — «шеф зніматиме Гріна, підбирає дівчат на пробу Ассоль, там і познайомлю вас, згодні?» — цікаво, що там у сумочці,— «запишіте мій телефон, маєте ручку?» — ага, пачка «Космосу», косметика, два пожмаканих трояки — «24-00-20, так, у центрі міста» — вона нівроку собі — «біда, старий прилітає скоро з загранки, замордує мораллю, уявіть собі м'язистого радника, солдафона» — хутчіше б виходити,— «нє, він ненадовго» — ніяк не втелиться — «вас чекають біля ресторану «Метро»? може, прогуляємось по Володимирській? ну, подумайте? ну, я вас прошу, хочете прилюдно впаду на коліна?» — от паскудина — «давайте о пів на дванадцяту змотаєм до мене» — якраз устигну прочесати вокзал — «ах, він дуже ревнивий?» — невдача спонукає до дії, вперед — «цілую руки, привіт од діячів кіномистецтва».

Зійшов на Вокзальній, «путькало! розтапша! мокрий валянок! забув телефон записати, можна б завтра опрацювати клієнтку»; минувши пелену сигаретного диму при вході, опинився серед гамору й штовхітні: сліпий з високо піднятою головою, матюкаючись упівголоса, розштовхував натовп двометровою тичкою, гурт студентів у обмальованих чортами штормівках навсидячки різався в карти, міліціонер обтирав на лиці піт мокрим, у тютюновому крншиві носовичком, красуня зів'ялої вроди напирала грудьми на майора авіації в черзі біля буфету, механічні наглядачі по стінах стригли юрбу, прилавки, столи, захламлені кістками риби, «задуха, як у газовій камері, певно, боячись блискавок, вікна позачиняли, вік живуть, вік страхаються, що за люди — ні добрі, ні злі, аніякі»; моє добро розтравилось сльозами, коли вихователька в третьому класі перед сном гладила по голові, втішала, мовляв, знайдуться батьки, цілувала кожну схилену на подушці голову, «бійтесь скоїти людям лихе, як зіпнетесь на ноги», фізкультурник кричав на хлопців: «Смір-на, мужчини не плачуть, хто загидив пісуари бичками? Смір-на, сволочі», його дворічну кудлату доньку Метис нагодував насінинами блекоти, «які вкусні буби, спасіба, дя», фізкультурник розрахувався, посивівши й позеленівши від безсилої люті. Тоскно робилося по весні — в садку під листям знаходиш мерзлі гнилиці, злизуєш кленовий сік на обчухраному гіллі, дівчата сміються голосно, збуджено, смерком втікають на танці, місяць не дає задрімати до ранку, десь на станції пугутькає «чмекалка», стіни пахнуть відсирілим вапном, удосвіта перевертаєш подушку, щоб Метис не нагледів мокроти сліз,— навчившись втікати, надихавшись вокзальним смородом волі, забув, як моторошно сходить місяць у березні».

Сава підшукав місце на підвіконні, відчинив вікно, затягнувся сигаретою з

кулака, «за пару годин царюватиме сон і бездоглядні сумки самі полізуть до рук, речі лякаються безпритульності, як люди смерті», хвилини владного страху, упевненості в своїй силі були йому найлюбішими, прохолода наливала кожен м'яз розбишакуватим азартом. Заклопотаний оглядом ближніх валіз, Сава спершу відмахнувся від дорідного, в напрасованому костюмі солодкоокого добродія, що попросив дозволу вмоститися поряд, від запальнички припалив сигарету «Море», дістав колоду порнографічних карт, запропонував перекинутись, став торочити про постільні пригоди; Сава по намазюканих нігтях, по злагіднілому голоску, по руках, котрі ніби знічев'я торкались його колін, обіймали за плечі, впізнав ніколи не баченого чоловіка, хотів просто відкишнути «гоміка», тоді помітив на кволому пальці вмуляну в шкіру масивну золоту печатку, «скільки кидаєш?», «як тобі, четвертачок», «щось забагато?», «за красівенькі ножки, ходім», «далеко?», «в готель «Дніпро», «скоро поїзд, не встигну», «дам на таксі», «знаю затишок за вокзалом», «а не пов'яжуть?», «моя справа маленька», «ну, пішли, згода».

Сава вгадував млосну нетерплячку у примружених очах супутника, що спускався слідом по сходах, «подзвони мені завтра, зустрінемось після концерту, до ресторану заскочимо, такса однакова, згоден?», Сава покрадьки в правій кишені штанів тис одітий на пальці кастет, «зара, зара, красівенький мій», мокру лавочку чоловік застелив носовичком, німе безлюддя розітнулося звиском гальм, лункими татахканням вагонних зчеплень, і, коли постать розігнулась, рукою припрошуючи сідати, Сава коротко рубонув по скроні, коліном турнув осідаюче тіло під лаву, викрутив у суставі середній палець; перстень не злазив, довелося пробувати його зубами, обслинювати надухану м'яку долоню, обіруч зісмикувати тепле золото, що стиха дзенькнуло об асфальт.

Пульс ледве теплився на зап'ясті, у гаманці на доторк відчувалися нові банкноти, «костюмчик маркий, на годинник, на карти нехай пацанва клює, їм і пришиють», двома склянками газировки за автоматом відмив руку й липкий кастет, закурив на зупинці тролейбуса, на афіші помітив бадьоро усміхнене знайоме лице; вгорі сповіщалось, що гастролі відомого диригента закінчуються ювілейними днями.

19

Юля й Анна крізь прохил намету поглядали на грайво вогню, на широку Андрієву спину, що монументально вирізнялась при вогнищі, на Едика, котрий ладнався до сну, на задньому сидінні «Москвича»; хляпнули дверці, Анна пирснула сміхом, Юля дістала м'яту сигарету із задньої кишені вельветових джинсів, прикурила жаріючою галузкою і запитала:

— Ми не задубнемо?

— Теплінь надворі,— потяглася Анна.

— Ти влюлюєшся, Андрію?

— Посиджу трохи, ніч яка.

Андрій згорнув жар обвугленим патиком, підкинув свіжих дрівцят, що, висохнувши, палахнули димкуватими язиками; туман поплив повз багаття, підминаючи дим, синій тріскучий вогонь помалу бузковів у попелястому обводі, ніч западала глибока, злита з небесною сажею.

Земля наслухала себе в плескоті сонної хвилі, слухала змору дерев, стебел і вод після трудівної сонячної повені, чула в запахові попелу тлін людської тривоги, ні світла, ні тіней, туман і туман плив од східного безбережжя; земля все вгадувала в кріпості чоловічих рук, в силі незбучавілого серця потугу винести одвічну чорноту й святість; земля голосами померлих, всіх знаних, всіх рідних людей мала звістити, «кріпися душею та не черствій», земля тихшала й тихшала, прислухаючись до нечутного в людині за дня і, відчуваючи свою живу кровину, нагріту лизявим полум'ям, хотіла дати їй холодної дужості чорноземних товщ: зумисне гасила розпліскану синь, студила кров, повертаючи людині предковічну студінь безнадії і спокою, гніт вмирущості, котра вигризає всю погорду, весь відчай за минаючим щастям.

Дух попелу присипляв хлопця — розімлілому в теплі присновиділась, білим видивом сяйнула в пам'яті Надя; збудившись, затуливши рукою очі, буцімто

бачив сліпучий вид нареченої; хотів думати про зіщулену поряд полюблену жінку, а зрадливі спомини сліпили пам'ять. Хмари сплинули, ніч відкрила невидиму вдень глибину неба, усесильно і лячно було в голосвітній пітьмі, мізерія людська приспокоювала, від небокраю до берега ліг світаючий прослідок, кличучи: йди хоч до обрію. Зсихала зоряна роса, всихала здмухнута вітром імла попід шелюгами, усихали зіниці дощин, які очікували дужого повіву, що струсне їх зі стебел, кожну галузку звільнить для денного зросту; ясна водяна стьожка ширшала, світло йшло незбитими манівцями до людей.

Осипаючи жорству, виліз на кручу, і знагла — фурк! фурк! — стрибонули сірі клубки з-попід ніг: двійко зайчат гасали кружкома між кущів, залишали дві темні смуги в сизому різнотрав'ї; ошалілі від любовного грища, не лякались людини, перелітали з розбігу купини, завмирали й вистовбичувались на задніх лапах, прищуливши вуха, зривалися й кружеляли довкіл дуба, переплигували криничку: мокрі подушечки лап, зачорнівши в повітрі, обсікали росу. Тіні горілими пасмами крили рівнину, і, озирнувшись, Андрій бачив з горба бурякову закваску вогнистого шляху до небосхилу.

Вогонь причах; наламавши гілля і роздмухавши жар, клав соснові лапи на затепліле багаття: дим облизав брезентину, розпластався галявиною, притлумив дух вербової гіркості й попелу в дрібних пелюстках; дим лащивсь до ніг — запарували мокрі холоші,— прочумався Едик і хляпнув дверцятами, одбіг за кущі, повернувся й, цокочучи зубами, підніс руки до полум'я; з пасастою ковдрою на плечах підсіла Юля і вигнула серпиком губи, припалюючи сигарету від тліючої хмизини, вийшла Анна, поправляючи пальцем розкуйовджену зачіску: притулилась плечем до Андрія і цьомнула неголену щоку, посміхаючись до вогню.

— Джульєтта й Ромео,— зітхнув Едик, розминаючи нагріті пальці.

— Як? як? — стиха перепитав Андрій.— Повтори-но?

— Я нічого, я просто так кажу.

— Поїдем додому,— Анна взяла в долоню Андріїв кулак.— Сонця нема, холодрига... Сьодні ж останній день свята, Києву півтори тисячі літ.

Едик сухою ганчіркою витер росу на лобовому вікні, Анна знайшла в улоговині букета — квітки студили долоню. Дорога збігала назад, дрібні дощини цяткували скло, і двірники злизували їх тонкими язиками, обочиною під погейкування пастухів і виляски плетених із сириці гарапників брела череда, Анна лицем припадала до букета й тулилась до хлопця, вся посвітліла безболісним смутком, студила щоки й помаду губів мокрим конвалійним цвітом, аби не плакати привселюдно.

Юля гладила поглядом Едикове лице, баянові міхи підгорля, «який він упевнений, як легко, без посмиків веде машину, головне віднадити зайві печалі, мати напохваті якийсь клопіт, щось дістати, кудись зайти, коли є «бабки», нічого не страшно, мені пощастило, мало який мужчина «штуку» приносить, не мозолить ревністю, кругом же деруть, як за невинність,— за паркет дай, за запчастини дай, за шкіряне пальто дай, за обмін квартири дай,— добре, що не сиджу, склавши руки, на дефіцитах добрячий навар, та спробуй випиши їх на базі, тому вклонися, тому всміхнися, та кому яке діло?»; зненацька вибилось сонце, і брость молода на кволих соснових лапах сяйнула воском свічок, що з сальним потріском тануть на поминках.

Жижаве сонце запалювало гноти соснової бросте, коли Едикові почулося хурчання в моторі — натужними посмиками затихло залізне життя. Засинаючи під шемрання дощу, Анна чула виляски крику, «стій, стій, кажу... от народець», ляскали двері, Едик заскакував до кабіни, впускаючи разом із духом мастил запах торішнього листу й медунки з дубового чорнолісся, де прочахав під безпросвітним небом «Москвич»; Анна крізь сниво на парубочому плечі слухала нарікання, «все через вас, не доглянув машину, біжи голосуй»; Юля димила у вікно сигаретою, «злий то він злий, проте ті двоє сплять, а мені бути крайньою, зозла ніхто сам себе не покривдив», знову трахкали дверці, лісове безгоміння обривав на повороті різкий виск легкових і двигтіння вантажних машин, Андрій, розплющуючись, бачив згорбатілу постать, що гибіла на середині шосе, відскакувала перед вантажівкою і облизувала мокрі губи, плювалась; бухкали двері, сирітський дух сирості і цокотіння зубів змушували Анну пробуджува-

тнсь, оглядати букет на колінах, набичену шию Едика, сигарету в Юлиних пальцях і з теплюючим поглядом, «він близько, він поряд», засинати, вдихаючи запах конвалії.

Під вечір доплуганилися до міста, Анна витрусила пісок із босоніжки й ступила на вулицю, Андрій дістав речі з багажника, і щось примусило його озирнутись: провулком повз лиснюче авто і позіхаючу Анну йшла Надя, ліктем притримуючи спортивну сумку, й сонячна заграва лизала ремінці її лакованих черевиків, і жалібна усмішка випалювала кригу очей, Андрій закрив багажника, мимохіть ступив за вогняною ходою, згадка дихнула люттю до теперішніх друзів; Едик присвиснув, «ух, прольотка». Анна стенула плечима, узяла парубка попід руку й остудила рум'янець конвалійним цвітом. Два повноголосих людських потоки пливли Хрещатиком, і розкотистий нутряний гул кипів, заглушаючи сміх, волання музик у вишиванках з малиновими кутасами, здавалося, каміння обізвалось земляним криком, заговорило під людськими ступнями. Едикові заманулось послухати пісень по той бік площі,— затискаючи в одній руці Юлину долоню, в другій Аннин зап'ясток, став проштовхуватись, рвати гомінливу плавбу; Анна вільною рукою махала над головами, юрба, раз поступившись, зіткнула плечі щільніш, стала непроникною, буцім пісок, утрамбований зливою; Андрій здаля помічав чорно-шовкову голову серед інших голів, чув її оклик серед чужих голосів, тільки долоні не помічав: рука втомилась підкликати його.

Андрій пірнув до підземного переходу, відтак дістався до гуртожитку.

20

Шурхіт листу прокидався від світанкового повіву, коли Андрій прошкував до річкового вокзалу,— бригаду спровадили ремонтувати вулицю й площу біля причалів, майстер припрошував залишатися понадурочно, дописував зайві години або пропонував відгул у майбутньому.

Петро Семенович, переодягнений в робу, присівши на східцях, набивав нового держака на лопату; Саня з Юрком схилилися над столиком один супроти одного, «забивали козла», а тітка Ганя березовим драпачем підмітала підлогу,— доміношники мусили задирати ноги на лаву, пропускаючи віника.

— Згулявся на ниточку Андрюха,— підкусив Юрко,— виставляючи «один-пусто».— Як із блокади прорвався.

— Десь добру блокаду перебідовує,— обізвалася тітка.— Пора сім'ю мати й догляд, а не фарбованих п'явок.

— Хай погуляє,— Саня обмацував поглядом кісточки у долоні.— Я всю житуху по приймах валандаюсь і нічого, живий.

— Знайшов чим похвалитись,— тітка прихилила віника в закут.— Віка звікувало безпутнє, дітей посиротило й козла лупить.

— А толку: маєш їх четверо. Певно, квартиру хотіла без черги?

— Жизь їм дала і доглянула.

— Чуєш, Гань? — гукнув Петро Семенович, не обертаючи голови.— Може, годі виступати. Передихніть, поки асфальту нема, нє, гризуться.

— О! Це правильно,— підхопив Саня.— Пізно каятись, житуха змолоду трісла по швах. Молодим фіглював, зате світу побачив. Кожен рік на ударних молодьожних, кожен день на передньому краї. А що? Вербують, безплатно везуть і підйомні виплачують. Скільки тих-о підйомних ухайдакав, було, клади на книжку, та спльовуй нишком. Так нє, друзя кругом, подруги. Ясне діло — нема свого кутка, кудись тягне завсіди. Питається, чого бідний, бо дурний, а чого дурний, бо бідний.

— Не плач,— позіхнув Юрко.— Горбатого могила справить.

— Пообламує і вас житуха. Не таких...

— Прикуси язика, не янчи.

— Юрко! — гукнула тітка.— Він батьком тобі годиться.

Андрій вийшов до Дніпра, бачив, як зірвана катером шума обціловує кам'яне крайбережжя, лиже причалені вікнасті «Ракети», гранітними сходами збіг до води, повною пригорщею плеснув свіжінь на лице, на живіт, полою сорочки витер обличчя; лівий берег золотими самородками засівали дорідні тіла...

Бачив пляжні піски, мов трикутними прапорцями, рясніючі плавками, «отакі-от попруться в село, такі наскирдують і накосять; там, мабуть, косовиця, заморока з буряками, мати сапку терпужить старим напилком, пробує пучкою біле півколо, що голодним полиском щириться хижо до сонця; поїду, із городу висапаний мокрець позношу, нехай сум підкаже, куди вертати», знайшов вихід цілотижневій тривозі.

Обернувся спиною до річки, бачив: Петро Семенович, нагнувши голову в дверях, виніс із побутовки стару брезентову куртку під пахвою, сів на нижньому щаблі зчовганих східців, простелив її на колінах, мідним дротом став прошилювати цупку матерію, двічі навхрест перехоплювати ґудзика, відкручувати дротину і двома пальцями, як обценьками, притискати кінці, «доладний господар, такого доля не злиже й не звіє, видно, діти дають упевнений смисл, добрим обов'язком гріють душу, хто із теперішніх схоче мати четверо діток? легким вітром підвіяні, їм потрібна сім'я, як сухій землі попіл».

Петро Семенович відклав куртку на поріжок; площею задкував КамАЗ, водій кермував однією рукою і позирав на хлопців крізь прочинені дверцята, над чорною масою в кузові струмував синій дим, здалеку пахнучий бітумом.

21

Андрій підняв горішню стулку вікна, різкий подув шибонув по електричці, повертаючи його думки до отчого порога, теплиє в пам'яті, ятрить, що є в світі прихисток, де не зможе почуватися гостем.

Вчора заїхав до Наді, зсутулена над конспектом дівчина назвалася Раєю, «вона гайнула на французьку картину, підожди, як хоч», забрав із шафи дипломат, на Райдужному довідався від Сави, «дела на мазі, пхнув адвокатові одну цяцьку, на тисячу витягне, правда, присікався, гони ще пару сот, а мені слідчий збовкнув, що справу закрито, кусай лікті, пан адвокат, да, виявляється заявив бармен, а не Льоник, видно, синулі не вперше зубки вставляти, змовчав собі, да, з тебе також тра зцідити копійку, підпрягайсь до рискової контори, заробіток людський, то як?», Андрій відмовився.

Раніш кожен виїзд у село обертався на свято: впізнаєш рідку березову смугу, що збігає крізь соснову іржу, впізнаєш кожну заглибину від долота в білокорому стовбурі, і крашанку сонця, і березовий льодохід у сосновому річищі не забути до останнього краю. А ще раніш тліли радістю поїздки з мамою в місто — купити зимову вдягачку, черевики,— було весело тупцювати на молодому снігу, їсти морозиво, напихати кишені покрадьки купленими сигаретами; тоді не знав, що найбільша радість — це свято повернення, коротке, як і завжди.

За станцією сонце сліпило зеленим вогнем, молоді вусикуваті жита щетинились обік ґрунтовки, Андрій міркував: коли, ким будовано цей Чумацький Шлях, вкреслений в пам'ять полів незагойною раною, чорно вбатожений в крутоярі степи, ким вколесовано ці забур'янені гнилища, де колію не зорати, не зрівнити з посівами спалених інеєм врун? товстокорі, бурями ламані верби в чорних блискавках неживих верховіть, яре сонце над молодими житами,— однолітки шляху, що річкою вічності тік сухопутно до моря: і щодень і щоніч чулось дзвенькання збруї, ремигання волів, сонні викрики п'яних людей по розбійницьких засідках, тік, стираючи долі й привільні пісні, тік, не міняючи річища упродовж віків, однаково сумирний, сумний у сивих космах пилюги і сонця.

Сюдою рідко хто їздить; після теплої зливи, коли суглинне курище позмивається з паші, люд по обочині припинає худобу на довгих налигачах, у присмерку парубчаки на мотоциклах без шоломів ревуть із села на село, старі фуражири в куфайках наопашки, в зажовклих від гною кирзаках правлять до скирт: віжки попущені, гніді конячини з лисими від посторонків боками бредуть, понуривши голови, а за халявою червоно жаріє батіг. Відколи до нового райцентру проклали шосе і пустили автобуса, шлях мертвіє.

Ключ, як завжди, лежав за підсобкою, мати залишила його, йдучи на буряки, мабуть, щоденно вичікуючи, коли він знадобиться дитині. Виклав міський хліб на стіл, зазирнув до духовки — жерсть прогоріла, крізь лишаїсті пройми

тхнуло сажею і злежаним попелом, тоді згадав про плитку, «можна картоплю спекти в піддувалі», хатня підлога студила ноги, дошки біля груби зчорніли, пропалені дрібками жару; кожен слід, кожна вибоїна тримала пам'ять про човганину цілого роду.

Метнувся до льоху, набрав картоплі, став розпалювати плиту трісками та хмизом; задихнувся димом, що синьо заклубкував по хаті, згадалось, як мати обхоплювала голіруч і пересувала із більшого на менший вогонь важкі чавуняки з пійлом худобі, з кавалками мерзлого жому, на сволокові жеврів випалений прадідом хрест, гомін тяги нагадував голоси рідні на сімейних портретах, вітер за підвіконням шелестів сухою загатою, пахло липовим цвітом від чайника, вогняний гомін колишніх людей намагався підказати щось відоме покійним і незнане живими.

Вдруге рипнувши з хати, роздивився, пізнав обкущену безовим віттям криницю, звідки до призьби біг заспоришений протопт, ледь примітний, буцім немічної людини вена, впізнав здичавілий садок у рівно підбілених яблунях, малинник уперемішку з агрусом, що запавутинює подвір'я непролазними хащами,— і признав себе вдома, і відчув себе старшим.

Спекотнява спала, «смерком відвідаю бабу Катерину, хліба їй віднесу, бабина хатка неподалік від садка, притулилась до пагорба, де колись була церква, міндобривний склад, а відтоді, як ветху будівлю хтось тверезий підважив бульдозером і підвалини потяг на паливо, там колгоспна обора, бабці добре працювалось на пенсії, не могла навтішатися: так близько йти доглядати телят». Двоє хлопців на конях гнали череду на пастівень, нагаями стріляли над куцорогими головами, над запалими здухами різномастих корівок. Йому закортіло прогнати галопом і зупинитися в полі, зірвати навдиба коня, обома руками натягнувши вуздечку...

Трапив на кладку через рівчак, де чорні кінські п'явки, чуючи непогодь, лізли на берег, товстіли, нагріті іржавим торф'яником; запашисте повітря ковтнуло хижий присьорб води під дошкою,— звуки нишкли, щоб переголом повернутись до спраглої землі розголосом дощу і грому, «десь має бути криниця, а може, відро затаскали?»

Тим знайоміший був скрегіт ланцюга, а зіпнуте із цямрини відро, що злегка видзвонювало, проковтнув морок, а долоня нагрілась, шоргикаючи об намозолену корбу,— призабутий мій світе, життя моє.

Студінь трудила зуби, Андрій відхекався й знову припав до відра, тоді з розмаху линув воду на запилюжену траву: запахло дощем.

22

Сів подалі від греблі, куди не сягала пилюка, позбивана вантажівками, що везли від станції міндобриво в паперових мішках.

Розмотав закидачку, нахромив на гачки хлібні горошини... Раніш ставок доглядали, колгосп запускав коропців,— наживи робака і стьобай в очереті,— а на видноті рясніли таблички, де пожежною фарбою горів штраф у півсотні карбованців і сторож дуплетом ціляв із «ружжа» сірих чапель, «таке паскудство, краде, понімаш, коропців, а шо йому!», скидав їх на місток у вируючу шуму, «як побачу в дзьобакові рибину, мені буцім серце виймають», потім йому ніби десь кістка застрягла: ні всидіти, ні влежати не міг, цілий день кругаля бігав над ставком, матом-перематом обкрикував береги, гумовими чобітьми натикаючись на донки на мілководді.

Звично покрикуючи, одного вечора сторож уклякнув неподалік од води й зірвався на виск: люди, купаючись, помічали від греблі, як старий гребе п'ятірнями кротовину, а хлопчаки крізь очерет розрізняли скоцюрблену постать, і думали, «може, сторож розплутує найдену донку», і, користуючись миттю, підступали ближче до чистого плеса, де краще клювало. Спершу волав, захлинаючись болем, далі тихіше й тихіше, а коло мосту люд міркував, що чоловікові допекла гостра кістка, бач, лізе в землю, а хлопчаки остерігались вийти на сухе, думаючи, ніби сторож горлає на них, і оддалік не можна розтумкати слів, потім сутемінь і тиша обкутали вирок, продудонів бекас, мов одлітаюча в морок душа, хтось, чалапаючи босоніж і біліючи голим тілом у довгих чорних

трусах, прибіг до кротовини, нахилився, присвиснув і загукав, що старий захолов уже.

Після похорону колгосп мусив штрафи замінити білетами — «кому охота гризтись за ту нещасну платню?», люди посунули плавом, бо ніхто не ганяє, їхали мотоциклами із району, із ближніх сіл, і риба перестала клювати.

За мостом, звідки долітав шум спадаючого потоку, раді вигуки й радісна лайка, парубки відмивались од польової втоми, по черзі підставляли спини під срібний струмінь. В ніші мосту Андрій бачив їхні мокрі голови над лезом сонячної гладіні.

Пахощі татарського зілля стояли в долині дурманно й незвітрено; Андрій витягнув снасть, захромив голі гачки в соснову обстругану дощечку, за греблею стрів засмаглу ватагу — всі крикливі і збуджені купанням, всі знані від школи, загукали врізнобій:

— Наловив риби в город?

— Вночі плужком протягнути б...

— Оставайся, наловим на закусь.

Андрій знехотя відказував, шукаючи привід, аби хутчіше покинути гурт: хто витрушує воду з вуха, стрибаючи на одній нозі, хто розчісує сплутані косми п'ятірнею, хто, прикуривши, задмухує сірничину і встряє до балачки:

— Скоро могоричити будем?

— Та й чого раптом,— хмикнув Андрій.

— Хе-ге-ге. Не придурюйся.

— Оно тестьок добру сулію вигнав. Хвалився на тракторнім стані.

— Всіх просив, а цей прибідняється.

— Кажи, на коли свайба.

— Скоро,— відказав Андрій звеселіло.

Чужий сміх змусив повірити у весілля; плуганячи греблею, міркував, що село є село, пліткування й пересуди, може, не просто теревені, а добра осторога, «тут про всякого всяке відомо, тут важко втаїтись надовго, тут зоріє спільна невидима совість, тому люди вибираються на нові місця, де нікому не знані вони, їхній рід, де ніхто не засуджуватиме словом, тому батько не видужав, плюнув, озлів, повіявся в безлиху, вістуючи дітям, що всі вони, всі розлетяться слідом, наче іскри з точильного круга».

23

Баба Катерина старим тесаком кришила на лавці кропиву, ребром обзеленено ї долоні змітала кришиво в тазик; очі заясніли сльозою, коли цілувала його в лоб з куцим чубом.

Сльози старості — німі й немічні — молодили обличчя, робили його по-дитячому тихим, мовби настраханим чимось, непіддатним розумінню, проте знаним і чутним усією душею, так, як старі хворі кістки відчувають близьку негоду. Дитинство плаче, лякаючись невідомості, відтак надовго соромиться сліз, а старість печалиться зжитою радістю, оплакує колишній і теперішній сум: вся одміна між дитинством і схилом літ, уся відстань людського життя — декілька схлипів.

— Чом це Надя не приїхала?

— Вона учиться по суботах.

— Свати нахвалялися, що кустюм тобі справили.

— Правду кажуть.

— То вже пора — доки тягнути?

— Весілля — не похорон, вспіється.

— То ходімо щось вкусиш.

Світло й тиша, покидаючи землю, огніздилися в хаті, де за квітчастою фіранкою плита з двома вивернутими цеглинами чорніла сажею в тріщинах, жовтий попіл із піддувала засіяв гнуту бляшанку, а коцюба з обгорілим державном притулилась у закуті між пощерблених горщиків з павутиною на дні. За лежанкою збита шашелем скриня, звідки дух нафталіну сочивсь крізь шпарини; під вишмуляною лядою колись бачив Андрій давні скарби; сувій білого, як минувшина, домотканого полотна, ялові чоботи, підбиті дерев'яними цвяшками,

чорна плюшка з лисуватими ліктями, пучок свяченої верби із кам'яними бруньками, довге бурштинове намисто із кульок завбільшки з добру вишню, тускла бронзова лампадка в зеленій цвілі, насподі ще прадідівський кисет дрібно посіченого вкупі з буркуном тютюну і складена вдвоє папуха курильного паперу, малі пакунки з насінинами огірків, білої редьки й гірчиці, а вже окремо лаштунки на похорон: важка чорна сукня, білизна, негнучка від щорічної праски, сім ув'язаних стрічкою воскових свіч із приплюсклими гнотами, хустки відпівальницям і парусинові туфлі з міцною підошвою, щоб бабці легше ступалось там, де ні стерні, ні доріг, ні туманів. Баба вкраяла занесену Андрієм причерствілу хлібину, сипнула із пачки на церату дрібчатої солі, зняла з мисника четверо яєць і сіла на лаві в кутку під родинними портретами й образами,— заграва, відбита обрамленим склом, жовто обсвічувала бабину голову в хустці з чорними френзлями.

— То як, города обсадили?

— Оддала з половини. Буде в людей, буде в мене. Капусти натикала грядку, моркви посіяла, чорнобривців. Неха-но зацвітуть — приїдеш, глянеш.

— Приїду колись, приїду.

— Одпишу хату: будеш тута з Надьою жити?

— Всього може бути.

Баба дивилась на збагрілу хрестовину вікна — погляд сягав за тиху синяву сутінків, а позад неї кривавились сонцем засклені рамки на полиці в дерев'яній мережі.

— Тепер замуж не дуже-то спішать.

— І вигулюються, і викохуються, а раніш, бувало, сют-тут та й звінчали. Батько землю братам одписав, а мене видали в люди — подівувати не вспіла. Всадовили на хуру, кована скриня межи очі блищить — вйо. Зразу в свекрухи за наймичку гнулась, потім вилюдніла. О! Була сімейка, дай боже, через день пекли хліб у печі, чавуняку борщу до обіду, дерунів, галушок цілу прірву. Як обсядуть стола, та як ложками махнуть, я тільки сьорб — вже порожня посудина. Мусіла терпіти, бо непослуху в сім'ї не було, боже збав, мовчи і не пікни. А там діти пішли, вже поблажка. Рада подушки допасти була — тоді дурощі в голову не лізли, аби свекрусі вгодити, чоловікові, діткам, бо на те я жінка. За роботу, за землю трималась, а земля і мене, і дітей втримала. Не дала згордіти.

— Хіба тоді не гуляли? Оно по кінах показують,— підвечерявши, Андрій сів на ослоні, через вікно бачив, як качки перевальцем чалапають від води, збиваються в купу круг тазика, за ясенами мліє бузкова півсутінь, і крита толем повітка іскріє в росі.

— О, головою мусіла думати, кому потім мої діти потрібні. Бувало, вийдемо із свекрухою полотно білити на став, порозстеляємо його на кропивці, а литки понажалює — страх. Вдома керосином натремо — і легшає, а ряднини повицвітають, білі-білюсінькі, ставок ними цвіте. Понашиваємо сорочок, є на свята зодягнутися, а тоді, як закрутило, як завертіло... То гарцює конем під вікном, б'є нагаюкою в шибку — виході хазяїн, овса сип казакам. Іде, мусить сипати, згублять за крихту... то Петлюра, то ще якесь суне, і всім давай, всім давай. Та банда згубила твого прадіда: їхали валкою сіно громадити, а ті, п'янезні, наскочили, давай коней випрягати. Люди з вилами — а куди там! Пошаткували, зарили за шляхом і коней забрали. Старому пальці одсікло, як шаблюку хапав, і конем причавило, то розгріб тих покійників, розгріб ту земельку і доклигав додому. А рука загнила, і скоро на спаса переставився,— відірвалась поглядом від яскравої шибки, поглянула на онука.— Куди до роботи став?

— Дорогу кладу, бабць.

— О! Я тоже помагала соше мостити, перед другою війною робила в «дорстрої». З харчами сутужно було, а без грошей накупуєш три вітри за пазуху. Тоді такого було, хай бог милує та одвертає: батьки збували своїх діток, аби якісь родичі прокормили та всиновили. Мене тітка просила: оддай, перебідуєш, а потім забереш, не до поросят свині, коли сама в огні. Думаю, нє, хіба не мати їм? Хіба трудно цього куска одірвати?

— Скільки дітей усіх мали?

— Шестеро вижило. Била їх, правда, ой била, бо дитина без палки, як пиріг без качалки. І твоя мати чотирьох викохала, в інтернат не здавала. Тепер по

радіві чую: та аборт робить, та в роддомі оставила, господи! — гріх який диявольський... Значить, пішла на роботу в «дорстрой», все роблю, що десятник накаже: пісок тарганю тачкою, рию канави. А твоя мати сидить на горбі — очка блищать, а люд суне, питає: кого видивляєшся. Мама скоро будуть хліб нести. Давали пайку хліба й платили ще, було, зароблю копійчину, візьму сільодки в чайні, то вже води пообпиваємось, животи зболять. А люди сунуть, хто куди бачить втікає, пухлятина тече, ноги світяться,— божечко, страхотнява, гірша війни. Іде, іде, коли брик. Повз шляху, як соломи застелено.

— Довго там працювали?

— Пару літ, потім до колгоспу пішла. Рятувалась і біля сошейки, і кругом, аби дітей до пуття довести. А тепер, бач, і не роблять так кривдно, і родити лінуються, ждуть погибелі.

Завжди слухаючи бабин голос, морозно відчутний, як іней, отрушений вітром, Андрій міркував, ніби слова умовкають, не доказавши щось знане: баба знала про нині живих, про малих і покійних — хто кому зурочив козу, шатківницю перевів, стравив курей житом, переваренним з чемерицею,— здавалось, відала щось непідвладне ні тліну, ні пам'яті, сильне своїм продовженням у людях, як безсмертя. Воскресали ненадовго ті звички, люди, сумні оказії, тремтіли чиїсь обличчя-листки, оживали давно онімілі голоси, котрі когось мали втримати, остерегти, наче луна, заблукала міжгір'ям, відбита скалою, павутиною скріплена, луна, котра кличе тебе твоїм окликом.

— Колгоспницею легше було. Зранку сапу нагострила, закинула на плече — і до смерку. Часом ливень як пуститься, ой людочки милі: гримить, прямо в голову жахкає. Сховку ніякого, поле кругом, тільки гичка лопотить од граду. Сапки повідкидаєм, аби блискавку не зманити, і ходу в глинище: попритуляємось одна до одної, позакриваємо руками голови, сидимо, тільки мружимось. Потім втихне, то позбираєм сапки, давай далі шарувати. Блисне сонечко, одежа парує, то як виведем пісню, куди жайворонкам братись. Земля туманіє, пахне так, а ми співаємо нагинці.

Слухав, ховаючи погляд у віконному полум'ї, «мабуть, любов до землі була не тільки як до годувальниці, матері, що все і всіх породила, добрих і злих пеленатиме чорно, а й як до жінки, котра любо та невситимо спиває натугу, дає упевнений спокій в напрацьованій зморі; та любов, те побожне, замолене вічним неспокоєм сівби й жнивування, всебуденне, виснажливе свято землі, та втіха немарно потрачених сил, мов зцілованих жінкою, давали дужості, бо, що ближче до стерновищ під осінньою мжею, то безболісніш чується повернення до пракоренів роду; нині лишився тільки потяг сюди, нема любові, нема страху, що не вжити без села, без гайворонячого крику над полем, дорога померла, гнітить і підсмоктує солодко, радить вернути загублене хоч на день, хоч на погляд».

Баба придивилася до вікна, ще від осені між подвійними рамами застеленого ватою з калиновими кетягами, побілілими від сонця нагідками, дрібнолистим барвінком.

— О, диви, диви. Прилетів пушик по мою душу.

— Де ви його бачите?

— Оно сидить на повітці.

— Ага, бачу. Витрішкувате таке.

— Це лихо, як внадиться, не здоброуєш.

Андрій здригнувся від моторошного кихкотіння надворі — качки біля тазика задерли голови, а пугач лупав очицями із повітки, трясучи гнутим, як кіготь, дзьобом.

— Свят, свят, свят,— баба перехрестилась.— Воно завсіди на весілля кихкоче. Радіє лихоманне...

— Може, кишнути вийти.

— Не займай, погигоче і слизне. Якось вдосвіта глянула у вікно, а воно, нечисть, сидить на шопі. Жде, коли баба на світ визирне... нема спасу, така птиця плюгава.

Давке хихотіння дернуло шибки, баба стулила пучки у троєперстя, Андрій пересмикнув лопатками від раптових сиріт по тілу; виразно бачив руде впереміш із попелястим пір'я, хижо кліпаючі в строкатих розводах зміїні оченята,

«сам нині став приблудою на розвалинах, сиджу самотнім птахом на трухлій покрівлі».

— Ач, страховидло. Буду йти, бабць.

— Приходьте з Надьою, приходьте обоє...

Качки, глухо бухкаючи дзьобками в дно, дозбирували із тазика зелень; пугач, наляканий рипом дверей, низько шибонув із прибудови,— тінь ковзнула перед Андрієвими ногами, качки мотнули скупаними білими головами, а перегодом звіддалеки долинуло тоскне кихкотіння, однотонне, мов іржавий завісовий поскрип.

Ще не споночіло, вишневе сонце гасло в тумані, в степу чулось розмірене й соковите вжикання коси, різкий видзвін мантачки, смерк, переливаючись у темінь червневої ночі, пах отавами по видолинках, обрій жовтів невисокими огребками хмар, мовби згромадили там суху ячну солому. Земля на ніч зливалася з небом, сизо ближчала до високості зірок і завмирала під цвіркуновий стишений дзвін.

24

— Де ж твоя риба? — спитала мати, коли Андрій прохилив хвіртку.— Бачу, хлібина на столі, думаю, гості є.

Кинув торбу біля порога, присів на лавочку, куди від дверного прохилу сягало світло, оснюючи мамині потріскані руки в задирках, в чорних скалках під нігтями, тьмяно зблискуюче на халявах гумових чобіт і на гостряку сапки, держаком прихиленої до одвірка.

— Чом Надя не приїхала, іспити?

— Екзаменується потроху.

— Дякувати, Надин батько поміг картоплю впорати, за плугом ходив, родичається. Каже, такого молодчагу моїй дівулі треба, аби в кулаці тримав.

— Де б це ноги змити?

— Оно балія біля плоту. Води нагріти?

— Не треба, мам.

Тихо шелепнув прим'ятий бур'ян, коли Андрій виплюхнув змилини за хлівчик, босий ступив до моря сінешнього світла, побачив, як мати запалює конфорку,— вогонь синіми пальцями обтис пательню,— як ложкою бере смалець з літрової банки, мне шкаралущі розбитих яєць. Бачив поближчалу мамину старість — поглибшали зморшки, потоншали пасемця, вибиті з-попід тернової хустки, тільки руки не кволі ще, пальці ловко накришують в блюдечко редьку, поливають олією із старої баклажки і, сійнувши пучкою солі, несуть до столу.

— Здала бика теї неділі. Справиш фату, плаття біле до розпису.

— Не горить же те весілля.

— Зара не горить, потім приспічить.

Мати бачила звислі ципилнами синові руки, шию, що відкривала комір зашмарованої сорочки, «бач, не здужить доглянути хлопця, чого потім дійде він, певно, добре голова заморочена, коли байдужісінько, яку дрантину таскати; збиткується дівка, якби любила, змусила б чоловіка подобатись, а! якось поцирkались, якось помираться», втихомирила себе, помічаючи: син долонею змів кришки у підставлену сковороду, підвівся.

— Лягатимеш чи до клубу підеш?

— Вдома побуду, мам.

— Ти-но адресу лиши свою.

— Добре. Навідуйтесь в гості.

— Куди ж ти?

— Вийду курнути.

Мати чула, як грюкнула сапка, зачеплена ним у кутку, хотіла окликнути, «посидь осього біля мене», та подумала, «що насовітую, аби потім винуватив мене: зиріс, нема мого слова над ним, свою сім'ю матиме, взнає». Зняла покривало з постелі, «доки монятись? завтра рано вставати».

Ніч росла, заглушаючи останні шумливі сплески,— рев газуючого на горб мотоцикла, іржання сполоханих фарою коней,— ніч облоскочувала село сонною луною деркача, оббігала всі закутки, розсіваючи сновидне мливо.

Засунув двері й наосліп дістався дивана. Мати спала, її сонне дихання точив шашіль у дерев'яній відгородці, і йому згадавсь мамин голос, не між темряви, а понад зблисками вогню з плити: її сміх на дитячий гармидер, її заклопотану розмову, споріднену виспіву тяги, коли прокидалися й слухали мамине бідкання разом із вуркотом у піддувалі.

Снилось: ртутне піняве світло синить нутро Ан-12, ранці згорбачують спини, долоні тиснуть коліна, тамуючи дрижаки, що насіли на парашутистів від дюралевої обшивки разом із гулом турбін, оглушливим ревом, що заважає розмові, змушує гукати, перекрикувати двигіт, аби напарники, теж настрахані громом набираючого вись літака, не почули, не вгледіли, як страшно й тобі,— мить скам'янілості, шал і полегкість, немов сама душа летить, не помічаючи тверді під собою.

Андрій пробудився спітнілий, не задрімнув до сонця; роса на шибках закипіла сріблом, і день зародив імлою з долин.

25

З вікна десятого поверху Надя бачила білі від сонячної сліпоти покрівлі будинків, ждала екзамену й нового друга, четвертокурсника Влада, що проводив дискотеки в актовому залі гуртожитку,— було тривожно й лячно, коли вибрав її з-поміж ситцевого плеса, твердими пальцями тис її талію, цілий вечір вальсуючи з нею, лоскітним голосом дихаючи на вушко, запрошуючи до «Комсомольця України» на французьку картину з красивими вбивствами. Вчора домовилися їхати на гідропарківський пляж, і тепер Надя жалкувала, що так марнується час, коли сонце невисоко, і зірвана катером хвиля лоскоче ступні, і тіло в тугій позолоті засмаги вбирається сиротами.

Сильна ранньою жіночою звабою, не уявляла своїм чоловіком нікого, привабливість заміжжя померкла від прикладу розлучених жінок, які легко обходяться без сімейної скляної фортеці, без чоловічого заробітку; материнство здавалось непотрібно-розкішною забавою, але якщо знайдеться дитина, вона дасть їй і догляд, і раду, дасть сама, як багато жінок її віку! Смішно стало за Андрія, «на днях буде шукати мене, вайлувато тиснутися в двері, мимрити вибачення, потім замовкне, візьме оголену руку вище зап'ястка»... Надя здригнулась, відчувши потиск біля ліктя, і не встигла всміхнутись,— побачила Владика з легким, коричневої шкіри дипломатом, облямованим жовтими косинцями.

— Заспав, винен, вибач. Здала вже?

— Тебе виглядала.

— Хіба я екзаменатор?

Бачила бурякові, на риболовлі обвітрені щоки, хлипку порожнечу безвільного погляду; смішив спогад про Андрія, недоладного, завжди в пом'ятих штанах,— поправила комір синьої Владикової сорочки, задивилась на струнку, наче б випрасувану постать: м'яко обтягнутий джинсами задок, руки пахнуть жіночими духами і чоловічою ніжністю, потом.

— Заходь, оно подруга якась вийшла.

— Дай надивлюся на тебе.

— Біжи, Надь.

— Який ти скорий.

Розгублення втихло, тільки-но поклала заліковку край столу, де пальцями преферансиста, професора фізики, Арнольда Палича, було розтасовано білети. Надя бачила худі, в синьому прожиллі професорські руки, краватку, кольору павичевого пір'я, три ковпачки жовтих ручок, захромлених у кишені піджака, бачила рідкі щетинки в кутику губ, обкрейдяні пальці, що недбало гортали її заліковку.

— Беріть білетик, прошу вас.

— Білет номер три.

— Беріть папір, прошу вас. Сідайте.

Екзаменатор підвівся; широченні шибки цідили світло в кімнату.

Надя тримала шпаргалку в долоні, розтуленій човником, і, косуючи оком, списувала відповіді, і встигала стежити за квадратною спиною при вікні, відтак зім'яла цидулку, ловко кинула її до столу, роззирнулася по аудиторії.

Нараз почула дверний рип і помітила Владове лице, «як там?», встигла кивнути головою, стулити губи уявним цілунком, «зачиніть двері з того боку, попрошу вас!», Надя уявила, наче складає іспит не цьому нудному старіючому викладачу — комусь іншому,— і нагнала раптове видіння, усе ближче підступаючи до хвилини, коли зможе, закинувши руки за голову, дрімати і грітися пляжним піском.

26

Андрій узяв квитка на поїзд, застебнув пухкого конверта з грішми у внутрішній кишені піджака, і, не знаючи, як згаяти час, обійшов станцію.

Поблизу колії стояла зелена міліцейська машина, оперезана синьою биндою, два молодих міліціонери в насунутих на очі картузах тримали правиці на розстебнутих кобурах, мляво курили. Андрій знав їх: разом училися в школі, тільки вони з чужого села, разом вступали до технікуму, разом не вступили і звідтоді, здається, не бачились. Вітаючись за руку, поборов зніяковіння, засміявся, радіючи, що має тут знайомих, тут його не забули, як чужака, котрий навідується раз на рік по свіжину перед святом.

— Когось зустрічати будете?
— Відправляємо до хазяїна.
— Кого? Ханурика якогось?
— Голуба одного за прізвиськом Метис.
— За що його?
— Зірвав хвостом куряву.
— Кажуть, женитись надумав?
— Ну.
— На весілля гукни, не забудь.
— Ага.
— Забігай коли-небудь.
— Добре, зайду.
— Передавай привіт Наді. Як вона там?
— Нормально.
— Щасливо тобі добратись.
— Щасливо.

Потис руки, з перону побачив крутоплечого, жолудистого на лиці, стриженого хлопчину в чорній новісінькій робі, чорних бахматих штанях, заправлених в гумові чоботи. Він мруживсь від сонця, дививсь перед себе, вже ставши на приступку безвіконного вагона, дочепленого перед поштовим у голові поїзда; опасистий провідник-прапорщик витер обличчя носовиком, перечитуючи сіру заповнену картку, де внизу було наклеєно три фотографії хлопця, і ворушив широченними лопатками,— спітніла сорочка налипла на зсутулену спину, комір розстебнутий, краватка звисає на жовтій заколці,— потім ловко, тиснучи на козирок, насадив кашкетину з малиновим обідком і бочком-бочком спритно вбіг у вагон.

Тримаючись за поручень, Андрій махнув розчепіреною долонею, хлопці кивнули, подались до машини, на ходу застібаючи кобури, поправляючи реміння нових портупей.

Поїзд прудко набрав ходу, мелькнув жовтий прапорець у лівиці чергового, машини перед смугастим шлагбаумом, посадка зіллялись стрімкою тасьмою, «шлях залізничний чужий мені, теплою сироваткою цідиться світло крізь запилюжені, задраєні наглухо вікна; потяг шпарить між густолистих посадок, гальмує на станціях, тихо рушає, одною дорогою, однаковісінькими коліями, мчить довгу вервечку олюднених вагонів, пре набитий посилками поштовий вагон, де на дерев'яних поличках розтасовано стоси листів, поздоровчих листівок, мчить довгий безвіконний вагон у голові поїзда,— і, похилившись, дрімаючи, забувши своє місце в біжучому залізному ряду, забуваєш дослухатись до провідника, що вигукує назви станцій, забуваєш нетерпляче перекурювати в тамбурі, бо знаєш: поїзд разом домчить до міста безвіконний вагон, загратований поштовий, оцей плацкарт, велелюдні загальні вагони, тільки бачиш; поменшало світла, вікна сльозяться дощем, земля сивим рядном затулилась від неба, стеж-

ки почорніли, і на дротах виснуть буси дощин, коридор заступачено мокрими латками, і в купе підсів новий пасажир: годків тридцять, мокрочубий, мізерний з лиця, протирає носовичком окуляри».

— О! Ви прокинулись. Мене Олегом звати.

— Мене Андрієм.

Олег ногою посунув під обгризений корками стіл пузатого затяганого портфеля, усміхнувся не силувано, лагідно — тонкими губами і прожилками біля очей,— повідав, що є мандрівним філософом звідтоді, як видворили з університету за відкриття й проповідь теорії простору-часу-духовності: скільки літ розбазарено на передрук, на розсилання примірників по журналах, по діячах, до Верховної Ради, в ООН, «шановна Організація Об'єднаних Націй, я, геніальний чоловік, Олег Свитка, послідовник відомого Ейнштейна, створив глобальну розробку просторово-культурно-часових зв'язків людства, прошу здійснити різномовний переклад і видати для світової громади, гонорар жертвую на голодуючих Африки; Київ-1, головпошта, до запитання, Свитці Олегу», найпильнішим читачем теорії був головлікар обласного психодиспансеру, куди Олега різними хитрощами пробували заманити, що й призвело до мандрів, «світ ловив мене білими халатами».

Олег провадив, що тепер згруповує згадки про козацькі скарби, «жили ж люди,— годі кожному нидіти в своїй в'язниці, на печі, біля жінки, по службах писарських! — запорожцеві все одно, що чужу голову зняв, що свою зоставив, живеш козак козаком, калганівку по куренях п'єш, а тепер набудували хат, села понаселяли, нащо це все?», десь було вичитав, у Білій Церкві під храмом Різдва Христового гайдамаки Швачка, Гонта, Початуха-сотник і Гнида, Покотило-десятник, сховали три саки грошей з прикметою: у третьому дереві від підвалини просвердлили дірочку, в дірку для знаку пхнули три червінці, забили кілком,— проти теї дірки неглибоко й гроші»; загорівся Олег розшукати козацьке золото, на випасених овечками могилах затрушував землю цвітом розрив-трави, накопував пригорщі іржавих підків, жовтих ягнячих кісток, волочився по селах, записував перекази від старих людей, «січовики валкою з'їхали до видолинка, воли не здужали витягнути добро, отож прикопали в дубині і пригнітили жорновим каменем: те золото на великдень горить, очищається, тра шапку чи чоботи кинути на вогняне місце і копати на три штики».

Серед ночі Олег блукав лісом, натикався на світляків, на бузковий жар непритоптаного пастухами багаття, «хіба козацького золота катма на Вкраїні?», в ялиновій просіці лось жував мухомора, нашорошував вуха і розгонисто й гулко тупотів лісом, десь зупинявся, кліпав очима від зроненої з молодих дубчаків роси; за дня на лавочці Олег слухав змовницький вишепт дідка, «халупина батьківська на зачаклованому горбі стояла, казав їден знахар,— вищезне рід твій, як не відсунеш хату хоч на скибу,— не послухалися, Мартин в гарячці повісився, Марфа від малярії злягла, грім запалив стріху, осьдо другу хату зіп'яв, доживаю віку, а на дворищі старому в голод, коли торгсини на золото торгували, став я грунт копати під головешками, бачу, земля поцвілена, зовсім не злежана, ех, таку твою мать, обігнали мене», одна тітка клялась і божилась, що малою бачила у світлиці вогонь завбільшки з решето, «пролетів під сволоком, гепнувсь при миснику, давай батько копати долівку, знаходить червінців жбан, зрадів, перемацує, полою кожуха тре, коли на другий день чолов'яга заявляється, каже, продай квочку з курчатами,— яка продаж, бери задарма, аби ж знаття, що то нечистий рід випросив: злодії грошву одібрали, сім'ю до немовляти вирізали, я на вишках заночувала і врятувалась».

За вікном, коли рідшала і вривалась посадка, Андрій бачив зелень ланів, біло паруючих під теплим сирітським дощем, мілкі яруги, перепанахані глибокими, як цвинтарні роваки, меліоративними канавами; річка в жовтих ліхтариках лілій заламувалась в закрут, вигризала внизу крутосхил, дерева поповзом сунули в воду, вцілілі сосни хапали корінням безодню дощу, «от чоловік, як билина, сколихнута вітром, тремтить, шелепоче: відкіль така сила?», в купе підсохли мокрі сліди, різкіше чулась кислятина мокрої взувачки, запах чаю й диму від провідничої грубки.

— Вже Київ,— сказав Андрій, помічаючи, як поїзд суне між мокрих безлюдних перонів.

— Я запишу тобі телефон,— Олег черкнув ручкою шестизначного номера, відірвав аркуша в блокноті.— Дзвони після шостої, десь зустрінемось, добалакаєм.

— Добро,— склав листочок учетверо.— Тільки я тугий на балачку.

До поштового вагона підкотив електрокар з низкою ляскаючих причепів, дебелий прапорщик у плащ-наметі наопашки курив сигарету біля дверей, Андрій доганяв поглядом Олегову постать, куций піджачок, підсмикнуті до кісточок штанчата...

27

Ні в метро, ні в тролейбусі Андрій не міг придумати, що казатиме Наді, повертаючи гроші за костюм, проте тільки-но ступив на паркову алею, де безвітряний дощ ворушив густолистя, тільки-но відкинув долонею мокрого чуба і простяг паспорт старому вахтерові з приклеєною до верхньої губи цигаркою, зрозумів, що проситиме вибачення.

Довго грів у зачинені двері, «їй нікуди поткнутись сльотою», клацнув замок, на порозі з'явився Льонька, на ліжку, закутавши покривалом підібгані ноги, всміхалася Рая, Льоник блиснув обоймою нових зубів, «заходь, заходь», «Надя коли буде?», «не знаю, не доповідає», «добре, пізніш заскочу», «підожди-н, є балачка», у коридорі долонею обтиснув очі, жалібно засокорів, «братуха, думаєш, я добро забув, я розсердився, я заклав до міліції бійку? — нє, я знаю свою провину, я поплатився, з ким не буває, за Надюху пробач, вона не варта ні ревнощів, ні моїх зубів, повір на слово», Льоник заплакав, тріснув кулаком об стіну, лизав і гриз обчесані пальці, «братуха, не зневажай мене, я не доносив, я матір'ю присягнусь», «вірю, годі язичити, годі якати, прощавай». На вулиці Андрій згадав Оленине прохання купити коляску, зайшов до універмагу. Подумав про Савку, «справді гоїть серце вбивчою люттю до невідомих батьків, не здригнеться рука з мертвотною свічкою леза, якщо знайде їх, якщо я не змовчу про свій здогад, зневіра і помста зашморгнуть відчаєм, і біле полум'я різоне когось по очах». В тролейбусі Андрій пригадав номер потрібного будинку, від мокрої одежі пахло коморою, хтось поплескав його по плечі, між натовпу прояснілo Савине оскалене лице з тютюновими кришками на нижній губі, «Андрюхо, гад буду, раз коляску тарганиш, значить, до нової баби пристав, перепий мені, не хоч, тоді шпарим на пиво, такою погодою, мабуть, вішатись легко», Андрій попросив почекати в під'їзді, піднявся на другий поверх, почув янчання котів за дверима в обшарпаному дерматині.

На підвіконнику в кухні затягувавсь сигаретою бородатий чоловік, «це Ігор, художник, перший чоловік Анни, сідай Андрію, чаєм хоч пригощу», сказала Олена, подякувавши за покупку; художник дивився трохи вбік, запитуючи Андрія, звідки він родом, «о, земляки, я станційонний сам, до вашого села на танці ходив, чубарився, була житка, знаєш же ліс? пустку циганову? озеро — безодню, де, кажуть, провалилася церква о трьох золочених маківках», та й примовк, згадуючи... Спокій, дядина з сита шпурляє курчатам жменю пшона і пальцем сварить чубатих курей: «Ідіте геть, чом малих б'єте, як ви мені впечінились, акиша-га»,— в хаті пахне липовим цвітом, розстеленим на скатертині, лілово цвітуть за садком картоплі, згодом по стінах зажовтіють вінки з нагідок і м'яти, валер'янове коріння сохнутиме на шафі між свічкових згарків, залистаного по краях альбому, розібраного будильника і карафки з вишневою наливкою.

Андрій повідав про зустріч із мандрівним філософом, художник зітхнув, «хто Свитку не знає, він і мене підбивав золото рити, і Юрика, одного з приятелів Анни, авантюриста першої гільдії, завжди щось дістає: вагон заліза якимсь заготівельникам, японську апаратуру для клубу, мішок кавових зернят для кав'ярні, скуповує на Херсонщині ранні кавуни і везе перепродувати, міліція в'яже, чортибатькаказнащо», Андрій подумав, «Ігор хизується владною незалежністю», щось зверхнє проглянуло в тому, як він розгладив долонею бороду, звів ворок болоньєвої курточки, млявим потиском костистої руки попрощався з Андрієм і Оленою, прохилив двері, відіпхнув од порога худого кота.

Олена плакала за чаєм, «добра душа, чого прибився до Анни, вона розказу-

вала мою біду? ну от, років десять назад почала Анна по два червінці передавати, щомісяця, потім і вибовтала, що здибалася з колишнім старшиною, адвокатом Едуардом Вікторовичем, хоче заміж виходити, за нього, кажу, давай, Іван з того світу подякує; Едик вибився в люди, через Анну приятелів до готелю влаштовує, ох і чупирадло, ох і постіл, приклишало якось уторік, саме вагітна була, каже, правильно, що про нащадків думаєш, пропишеш дитину, житлоплоща державі не одійде, правильно, пора забувати ошибки юності, життя взяло свої жертви, мене аж замлоїло від його правильності; плюнь, Андрію, на Анну, на їхнє кодло, повір, добра зичу».

Задля сміху Сава обнишпорив поштові скриньки, свиснув «Литературную газету», відступив до стіни, коли поряд у шелесткій курточці пройшов бородань, бачений того вечора, як завалив гомика, «хіба Андрій знається з ним, з покаліченою на лиці жінкою?», на другому поверсі обдзвонив три квартири й натрапив на приятеля,— смородний дух відштовхнув Саву від дверного прохнлу, від волохатого кота, котрий шаснув на вулицю, від великого віспуватого обличчя, від худої, в п'явчатому прожиллі руки, що жестом запрошувала до входу.

Саву відштовхнуло помешкання в котячій шерсті, плямистих пелюшках на мотузку при стіні, запилюжених порожніх рамах; через голову жінки махнув притуманеному димом на кухні Андрієві, «выходы!», під сльотою звів комір піджачка, втягнув голову в плечі, під'юдив, «славну молодичку вискіпав, тримається, мабуть, як воша кожуха, не видворить під три чорти, газетою морду прикрив, та й по всьому, мені б таку, чого сопеш, немов ковальський міх, дядя шуткує, не відіб'ю, не бійсь», «дожартуєшся, сьодня одного везли в столипінському вагоні, Метис за прозвиськом», «господи, який світ тісний, це ж корешок інтернатський, по сто сімнадцятій погорів», «мотай на вус, не виначуйсь без толку», «не вчи вченого, салабон», «цить, жабороте, не лізь сопливими пальцями в душу», «твею душою підітрусь і забуду», «мамі своїй пожалійсь, вибл...», «як? як? як?..» Андрій ліктем встиг відбити важкий од кастета кулак, обіруч вп'ястись у мокрі кучері, тричі гахнути писком об підставлене праве коліно.

Неподалік Надиного гуртожитку замочив об'юшену штанину водою з калюжі, відчув дрижаки в руках, «бач, повело мене, мало не вибовтав... бідний Савин ніс, заживе до весілля».

28

Небо не розгодинювалося, з навісу капотіли дощини, поспішливо цокотіли чиїсь легкі каблучки; вмив долонею лице і зиркнув скоса: дрібочучи підбігцем, Надя головою ховалась під полу чоловічого плаща, сльота, настояна темінню, світліла, летючи повз вітринне скло, зганяла з тротуару на сажистий закут алеї і сіре вітрило плаща, і біліючу з-під мокрої куртки кайму заплямованої збірчатої сукні. Андрієві думки вертали назад, виривали з пам'яті парк, затуманений золистим пухом, її посмішку і закушену губу, коли першого дня стискала руку біля тролейбусної зупинки, «не повірю, що так може боліти», все видавалось несправжнім, робленим, лиш відчай був справжній, чорно світився в зіницях душі, виїдав серце невиплаканим жалем, «таке дійство, немов у лихій давній казці, де приказували: не обертайся назад, не обертайся назад, де завжди, аби вивести чоловіка неушкодженим з лютого лиха, заклинали: не обертайсь на минуле заворожливе сяйво, на вимерхаюче світло спогадів, не обертайсь, бо ні півкроку не ступиш, зачарований жахом, вкам'янієш казковим засліпленим велетом».

Аби не стовбичити безпритульно, Андрій зупинив таксі, плюхнувсь на заднє сидіння, дорогою змушував себе думати про щось далеке...

...На Кабульському аеродромі, в боксі, заповненому двома рядами цинкових запаяних домовин, які єфрейтор нумерував червоною фарбою, смерділо залізом. Орлов підкепковував над молодим офіцером, що тішився відпусткою, сонце напікало автомати в брезентових чохлах і розстебнуті, безпогонні гімнастерки; єфрейтор відставив бляшанку з фарбою до стіни, гукнув помічника, на горішньому штабелі по списку знайшов домовину Римаренка, посунув її на кузов «ЗіЛа» і попросив закурити, згином ліктя обтираючи спітніле лице, «робот-

ка, брат, каторжна, руки вриваються»; Андрій по карті знайшов містечко біля Азовського моря, батьківщину покійного прапорщика; в Ростовському аеропорту випили пляшкового пива, офіцер чомусь віднікувався, «повірте, хлопці, не терплю бабських сліз, може, з вас котрий сообщить, могорич виставлю», від військкомату пригуркотіла машина, домовина тріскотіла піском, ковзаючись по відкритому кузові, вітер намагався зірвати панами, по рудих вересневих стерновищах проклььовувалась озимина, по городах, кирзаками вгрузаючи в перекопану землю, дядьки носили картоплю до погрібників, пахло помідорною в'яллю, ледача осіння пилюка згасала на бакаях; на повороті, натужно сигналячи, їх обігнала вервечка весільних, прикрашених стрічками авто, відтак череда стирлувалася на перехресті, рій гедзів замлинкував над вантажівкою, вздовж дороги тітки торгували кавунами, кутавсь у синьому димку мангал, грузин-шашличник нанизував м'ясо на шампури, вугілля спалахувало від капок розсолу, офіцер щось торочив про дим отечества, Андрій уявляв: десь грудьми злігши на загорожу, їх вигдядає попереджена військкоматом рідня, десь доведеться тричі пальнути на цвинтарі; поминули переїзд, синє око семафорного вогню, машину крутнуло на повороті, домовина глухо гупнулася об дерев'яний борт, гальма чмихнули перед будинком; гвалт людських голосів обірвався зойком матері, що, виставивши напрацьовані руки, метнулась до офіцера, «віддай мого сина, віддай мені душу свою», чоловіки силоміць відтрутили її до паркану, Андрій упізнав знане по фотокартці обличчя Лариси; знову верескнула мати, «люди, женіть цю суку, вона його запропастила», сивий густобровий дядьора торкнув лейтенанта за лікоть, мовчки, порухом голови закликав до сусідської хати, почастував домашнім вином, дав пластмасову каністерку на помин душі, пхнув до Андрієвої кишені жмак трояків, Орлов поцікавився, коли давати салют, дядько вихилив склянку, спохмурнів, «не допікайте батьків, бачте, що робиця», офіцер наказав через тиждень зустрітися в райцентрі, здимів до жінки в Херсон; Орлов потяг Андрія до ресторану, «посидзим, выкушаем па лангету, как людзи», досвітком очухалися в комендатурі, Андріїв квиток на поїзд посіявся, в готелі пийнули з каністри, передрімали, із сусіднього номера чулось, «сгину я; меня пушинкой ураган сметет с ладони, и в санях меня галопом повлекут по снегу утром. Вы на шаг неторопливый перейдите, мои кони, хоть немного, но продлите путь к последнему приюту»; вночі після танців від будинку культури чулись схлипи баяна, пахло розвішеною під навісами рибою в марлі, сухим картоплинням, дзвінкішали довгі гудки поїздів на станції, парубота, обнявшись за плечі, йшла серединою вулиці, хтось розривав і підпалював сигаретну пачку, тримав над вогнем бубна з собачої шкіри; за пазуху заповзав холод, мідні брязкала глушили зітхання басів, хтось виводив, «сорочку білу вишию шовком, в холодну воду кину йому, пливи, сорочко, де ходить милий, скажи, що я його люблю»; Андрій згадував Надю, у порожньому номері гортав газети, зрідка тягнувсь до каністри на тумбочці в узголов'ї, жовтою шторою обтирав підборіддя, засинав і пробуджувавсь; удосвіта Орлов приплівся з двома підпухлими синяцюрами, заливав йодом обчісані кулаки, «на гацалках клевую биксу снял, выжрали банку с ейным братаном, он, казел, давай выпендриваться,— пришлось защитить честь мундира», відтак спаковував до дипломата фотоальбом, десять пачок «Біломору», леза для гоління; червоне вино допивали в суботу, поховавши Римаренка.

Згадавсь Кандагар, інфекційна палатка госпіталю, гундосий у тільнику й захисних окулярах капітан медслужби, що, порипуючи портупеєю, покурюючи «Мальборо», питав на обході, «диагноз? малярия? — ле-во-ми-цетин, де-лагил», «диагноз? брюшной тиф? — ле-во-мицетин, де-лагил», «диагноз? гепатит? — лево-мицетин, де-лагил», якось довідався, звідки Андрій родом, «Подорожний, вы с Украины? Учился там, светлое впечатление осталось о Киеве», «може, пайка покращає за світле враження, який там біс», хлопці дочікувались чийогось дня виписки, домовлялися з вартовим, виносили розібране ліжко за госпіталь, якщо з матрацом, мали три тисячі афгані, якщо без матраца, за півтори «штуки» дякували долі, капітан не давав спуску, по десять разів переховував «госпитальное имущество», погрожував випискою, хлопці без уваги на крик в затінку плели з капельниць золотих рибок, чортів, хтось спритніший виклянчував йод і зеленку для фарбування.

29

У гуртожитку Сава вмився холодною водою, «пора міняти барліг, добре, що Андрій мене тріснув, хутчіш піде на мирову, вдвох дамо чортам диму по світі — сильних людей тра ловити на дружбі», простягся на ліжку, руки за голову, «довгенько Метиса в райцентрі протримали, Сєрий ловко звідтіля чухнув, кухвайку вночі запалив, диму повно, черговий заскакує,— в диню: на! дай боже ноги, а в ногах силу, Метис мало не вчадів у крайній камері, поки відклигав сержант; сам собі винен, пару хат виставили, барахло під собачу буду заникали, забалювали у молодички, закладаєм за галстук, Сєрий поглядає за вікно, дівуль цицькатих по вулиці поглядом мацає, зітхає, наколюючи виделкою маринованого опенька, а молодичка наклюкалась, сліпи заскліли, тута, сокорить, бібліотекарка славна є, чоловік неїн картяр заядлий, Савочко, дай поцілую тебе, заїчка моя циганська, казалось же, наливаєм по гранчаку і в люлю, нє, зірвались навдиба, ну й маєш по сто сімнадцятій, Сєрий досі блатує в Одесі, профур на панелях щупає, а Метис попоїшачить на хазяїна, дофраєрився,— люблю культурних обламувати, пищать, як в'юни на пательні, ох і смак».

Зашухерили під ранок: молодиця позіхнула на Савиній руці, Метис і Сєрий, лежачи головами на столі, хропли й роздмухували кришки та попіл, озлілий з похмілля Метис горлав: «Не імеїте права!», в мигавці Сава тішивсь, що встиг захопити сигарети, «не імеїте права, шавки глистяві», Сєрий пробував заспівати, «из Колымского белого ада...», воронок загальмував біля райвідділу, де на ганку черговий офіцер випнтував у кремезного, по робочому вдягненого у засалену, вишурувану на ліктях шкірянку, чоловіка про вчорашню риболовлю, «слабувато плотвичка йде, кажеш, клич-но жінку, нехай пізнає, оно привезли», здригалися плечі згорбатілої постаті в сквері, рипнула збучавіла шкіряна куртка, «Манько, цить, не янчи, ходи на показ».

Жінка тицьнула пальцем і на Сєрого, і на Метиса, чоловік з розмаху затопив у жінчине вухо, «полуда чортова, і днюй, і ночуй тута, вон з меї хати, то кліпсики, то туфлики, то колготки, довикаблучувалася», день пронидіили на допитах, не розкололись на пограбунках, Сава пояснював, «спав п'янезний, ні грама не в курсе дела, прошу звільнити», «гарячий, як циганський борщ, охолонь», присобачили п'ятнадцять діб; і другої, і третьої ночі потерпіла просилась заночувати в міліції, від сторонього ока, змізерніла на лиці, присутулена; міліціонер мулявся на зеленому табуреті біля пульта сигналізації, згинав і розгинав кокарду на рожевій опоясці кашкета, розчісувавсь перед загратованим сонячною арматурою вікном, не дрімала, підмостивши долонею щоку, молода жінка, не спала дощосіч на землистих шибках, не спалося Саві й сержантові; жінка зітхала, «нетутешня я, ні рідні, ні знайомих, посьолок такий, що одне одного мало не пожеруть, Іванові срам, а мені легше чотирьох дітей кинути? мовляв, сама віддалася, дітлашня крізь вікно підзиркувала, застукала на гарячому, то й мусіла заявляти, сказило б тебе придурка лагерного; не сім'янин, а балалайка, слова людського не зронив, від риболовлі приперся, як хмара, доклали вже, глянь, кажу, глянь синяки на грудях, кофта розірвана, матір послухав, друзяк повстидався, через суд відсрамитися хоче», міліціонер зсунув стільці, ліг головою на підшивку районної газети «Шляхом Жовтня», прикрив щоку кашкетиною, світло безживно-яскравої лампочки клало гратовану тінь на груди жінки, стиснуті спортивною бобкою; «а вони шаснули до бібліотеки, взяли по книжці, заповнюю формуляр, один пристоює ззаду, зирить через плече, за вікном сутінь, встаю, щоб увікмнути світло, він голову мою згином ліктя перехопив, куртка смердить собачиною, потом, помиями, вишуруваними по кухонних столах, ногами сукаю, перекинула книжкову полицю, дихати нічим, думаю, гризтиму, дертиму нігтями п'яні мордяги, нехай озліють, рота відпустять, людей докличусь, другий шваброю двері ізсередини зачинив, каже, чоловік тебе в карти програв, наш клопіт отако боржок стребувати, там помиритесь, тебе не поменшає; крик у грудях затерп, руки мої заніміли, сором здер шкіру з лиця».

Ранком худоба, голосно ремигаючи, запилюжила шлях повз відділення, вікна в сонячній арматурі бралися цвіллю, брязкнув засув, чоловік у шкіряній до пояса куртці на порозі камери; цигарка жаром кривавила щоку, «забирайся, Мань, спродуєм хату і виїдем, світ великий», а серед ночі Сєрий відколов номер з

кварц, покраплений золотинами, світав від золота спогадів: новорічна яглицева свіжість долучалась до воскового духу свічок у двох пляшках з-під шампанського, на вулиці голосила гармошка, щедрувальники зранку насіяли по вітальні зерна, дружина куталась ковдрою, а він, обдарувавши дітвору дрібязком та рожевими яблуками, змітав до сміттєвого відра ячмінь, новий рік зародив вічнозеленою тугою глиці, осипаної на підлогу; листувальна сповідь рятувала його від чекання відбою дворічних буранів, коли в оббитій свинцем, схожій на склеп кімнатині два лисуватих, зачохлених білими халатами чолов'яги чаклували над апаратурою, а хлопці на кухні добували рюкзак картоплі, шмат мерзлого м'яса, потім вмочували в жир на пательні сипкі розварені картоплини, балачкою про гражданку притлумлювали страх перед імпотенцією.

Сни закипали віхолами; восени, перед випробовуванням, генерал, руки за спиною, походжав на розводі чисто підметеним плацом, а потім загачували бетоном штольню з непотрібною технікою, всюдиходами, пропаленими коло багаття тілогрійками, загубленими двопалими рукавицями з брезентовим верхом; перевірялися пости, обладнання, над полігоном низько хуркотіли вертольоти, з розвороту перевалювалися на бік, стригли хмари снігової пилюки, вели зйомку валунів на місці близького вибуху.

Напровесні Анна поздоровила з народженням доньки,— звідтоді острах за себе перекинувся в ляк за сім'ю, за черемховий смерк біля лісного озера, де ставив жерлиці, ждав дужого посмику щуки, Анна в брезентовому плащі виринала з туману, вмощувала сидір на смолистий сосновий пеньок, цілувала його медовими від лісової малини губами; понурість Ігоря викликала підозру в комбата, лікар сказав, «це депресія, це скоро мине»; вже потім, удома найважче було помічати, як жіноча любов трупішавіє від жалю, вночі на м'ясокомбінаті він розвантажував слизькі туші свиней, насилу впхався на двірника, маючи десять літ відпрацьовувати квартиру, день при дні туманів безфарбно, Анна після роботи чіпляла на балкон його просмерділу тухлятиною куфайку, доця не тямила говорити, поліклініка радила народну медицину, сутінками дружина йшла по студентських гуртожитках, розпродувала кращі картини, поверталася білоока від випитого неспокою, потім за сваркою бовкнула, «з ким тобі не ізміняла, неміч», Ігор стелив матраца на підлозі, не міг зрозуміти, що біль безчестя легший від мук підозри, «безвільна, спутається, забуде, роздумає», ходив до Олени, щоб присоромила рідну сестру, та спробувала, Анна звужувала очі, «цить, святенниця, Івана згадай», якийсь дідько влаштував Анну адміністратором до готелю, якомусь кавказцеві, без прописки, з грошима, припекло вселитись до Києва, якась кумеклива голова, не інакш Едикова, намовила Анну позбавити Ігоря батьківства, мандариновий гендляр за пару літ здимів до Ленінграда: по суботах Анна виштовхувала за поріг доньку в картатому пальтечку, в цегейковій, під бородою зав'язаній шапчині, і, вчепившись за батькову руку, вона ледь розбірливо шепелявила «та-та, та-та»; розпач згубився в забутій на лавочці, дитячій, порейзаній фломастером книжці, «ніхто так не оббілує, як жінка», забутий жаль осенів на зжовклих армійських листах, розгублених по випадкових квартирах, «головна риса Анни — робити на зло; цікаво, на кого озлівши, злигалася з отим хлопчиною, Андрієм, здається», живка порода: може, розсипаним сухим волоссям обтирала находжені, пустельно засмаглі ноги, може, з потерпілими біду амазонками звабливо намовляла скіфських парубків гнати за Дон, може, пучками загашувала тривожні свічки в узголов'ї Мазепи, може, вік Анни — тисячолітня осінь, де чоловічі тіні млинкують змервленим листям над прірвою?

31

Огнисті вітрила сліпили зоряний блиск, вікна гасли, сліпі молекули помирали під незмигним зором прілоокої темряви, і художникові бачилось: гієна рве іклами живіт, давиться гарячими кишами, десь ніч запалює розсипи світляків по галявинах, Дніпро сонно котить до моря між тесаних кам'яних берегів, місяць сизіє в котячих зіницях таксиста край вокзальної площі; тоскно звискуючи, іскрять на повороті колеса трамвая, що гримотить до Червоної площі, розсікаючи поснулих на теплих рейках собак, «комусь гірше випало, згадай-но фо-

тографа Юрика, брата першого Юлиного чоловіка,— за вкрадену в прапорщика онучу сержанти вишикували роту на крижаному плацу, наказали роззутись, шукали не по-солдатськи чисту матерію, Юрик приморозив ступні, обдер прикіплу до льоду шкіру, подався до санчастини, потім щоночі терпів розрубану пряжкою щоку, вибиті каблуком передні зуби, закривав руками лице, коли в умивальнику сержант мочивсь на його потилицю і носаком чобота перекидав на спину, «шлангуєш, суч-чара!», на довершення в туалетне «очко» з ременя бовкнув штик-ніж, ротний, чверть години відхрипівши слово «трибунал», наказав плетеною алюмінієвою кощівкою на довгій тичці черпати жижу, виловлювати зброю, під гнилозубе іржання здавалось, що відколи покинув село, звідтоді й колотить парашу, дихає чужою смердотою; з дому надійшла телеграма про братову смерть, літ через десять Юля призналась, що підсипала в страву порошок від алкоголю, а тоді комбат заборонив відпускати на похорон, «шлангістові не положено»; Юрик дав драпака, першу ніч перекуняв під скиртою в розритій руками лисячій норі, за дня на лісорозробці підібрав обмазучену брезентуху з сірниками в кишені, набрів на сторожку, замислив пересидіти час облоги, знаючи, що вже солдати в паруючих пітних шинелях полосують весняні грунтовки, на перехрестях злягають спинами на сталь «бетеера», матюжать білий світ, бухикаючи від перших затяжок, вже офіцери в плащ-наметах мерзлякувато знизують плечима під вітряною сльотою, вже міліцейські патрулі по селах розпитують дітлашню і колгоспним сторожам тицяють його фотокартку, «не впізнаєте?».

При залізниці назбирав газетних жмаків з недоїдками, на болоті нашморгав кашкет журавлини, забодяжив у погнутій консервній банці чагу, вночі на станції вліз до завантаженого залізною рудою вагона, подумки висповідав біль і образу, «братчику, брате мій, помниш, підсаджував мене до ластовиного кубла, жовтороті, безпері ще пташенята ловили мій палець, помниш, за клубом розігнав гурт шабашників, що липли до моєї дівчини, помниш, над хатою оксамитово проти сонця летіли у вирій качки, братчику, батьку мій, зціли мою кривду», до м'яса зчісуючи долоні, злетів відкосом, до смерку відлежавсь у посадці, пришкутильгав до села, плечем зліг на вишню біля причілкової стіни, за прохилом фіранки помітив: батько, звично зсутулившись, обік груби димить сигаретою, спльовує на антрацит у відрі, відблиск жару лащиться об настовбурчені худими коліньми штани, а мати з духовки виймає печені картоплини, кропить їх водою з троєперстя і замотує рушником, аби відіпріли, «певно, з воєнкомату сповістили про втечу, амінь».

Підвечерявши, батько прошкандибав за купу гною при хлівчику, забутіла корова, син уклякнув за кущем жасмину, кров до глухоти тисла вуха, а головою в чорноземі мороку батько шоркнув калошами об ребристу шкребачку, з коротким «щек» засунулись двері, при кладовищі суглинок лип на взувачку, пудові чоботиська засмоктувала земля, журавлині бубки лягли на могилу, що пахла розкришеним хлібом та перваком у чарчині, бите скло туги затовкло в горлі крик: ще брат на вечоринці виводив, «не скач, коню, наді мною, не бий землю під собою, ти ж до моря не доб'єшся, з моря води не нап'єшся», ще мати френзлями хустки втирала сльози, пхала в торбу холодні котлети, пів житнього буханця в рушнику, ще зачерствілий окраєць лежав на миснику до першого солдатського листа, солом'яна потеруха завихрювалась над подвір'ям, журавлина на багні наливалась кривавим соком, щоб засвітити могилу жаром родинного полум'я; мертвий від безнадії час обзивавсь братовим співом, «не плач, мати, не журися, бо вже твій син оженився, взяв собі паняночку, в чистім полі земляночку, взяв собі бондарівну, в чистім полі землю рівну», на два голоси подумки зріднившись у пісні, розворушував чоботом землю, руками рив затишок від сльоти, яму, котру вистелив позриваними з хрестів вінками, коленкорові квіти шепелявили при найменшому порусі, товсті мури ночі не пропускали жодного зблиску; ранком їздовий, правуючи по солому до скирти, запримітив скоцюрблене на цвинтарі тіло, тирговкнув коней, держаком вил під бік штурнув хлопця, що зойкнув, замружившись від видива обкипілої інеєм «колючки» на загорожі дисбату.

Вітрила самотності болючим полум'ям надсвічували небо; не вмикаючи світла, художник ліг на диван, і було йому видіння: просмолений, довжиною трис-

та, завширшки п'ятдесят ліктів ковчег погойдувався на фіолетових водах, «це кінець тільки теперішнього світу», таловиця несла ошкірених вилинялих лисів, рибалок в залатаних гумових чоботях, очеретяні стріхи, хвіртки на іржавих завісах; вороння чистило дзьобаки на обпаленому блискавкою хресті, хвилі оживали помахами руки чоловіка, що харкав услід ковчегу, і п'ятами голої красуні, котра ногами збивала каламутняву, вчепившись за краватку роздутого мертв'яка, і розпухлими від комарноти мордами лосів, які розбрижували піну й рогами розсовували потопельників, пливучи від одного мертвого острова до іншого, «ти не владен їх рятувати,— подивись і минай», ластівка з тонкорунними водоростями на крилах повернулася, защебетала на реї, голуб з маслиновою гілкою в дзьобі повернувсь, отрусив пір'я на палубі, і тільки пожбурений з руки, охмелілий від смороду падла гайворон зник у заобрійній сукровиці; в трюмах, зачувши обмілину, ремигала худоба, лев, очунявши від лихоманки, кігтив білі, просичені сіллю борти, дельфіни перелітали один через одного, військовий в кітелі при надірваному погоні гріб за писарчуком із гусячою пір'їною за обліпленим п'явками вухом, на золочених шпилях пам'ятників кишіло гаддя, і вал, залишений судном, змивав його, буцім налип бодяги, «мусиш засіяти землю, повідати про кінець, відкатувавшись в самотині між загинулих і тих, кому все однаково».

Ігор прокинувся, чефіром розігнав рештки сну — сумні вітрила згорнулись, на підвіконнику з недокінченої картини світали білі вільготні коні.

32

Три дні проминули золко, імлисто, синяки ліхтарів гасли в ранковому присмерку, коли Андрій прогулював працю і подумував розраховуватися, ладнати нехитрі лахи на село, поки ще не потурили за прогули.

Автобусом дістався лівого берега, туман коло річки видавався холоднішим, руки автобусного світла намацували дорогу, й рибалки в куфайках, в розкочених чоботях брели за течією, в імлі довго чулося клишаве шорхання гуми, сміх, дзенькіт бамбукових вудлищ об порожні садки; димно паруючі, немов вантажені жомом машини тарганили туман на безпросвітне місто, вода з тихим присьорбом чмокнула ноги, Андрій збочив, знов пісок просів під ступнями,— та хитавиця, начебто земля вислизає з-під ніг, не полишала його, коли штовхався по магазинах, заставлених манекенами у вицвілих на сонці сорочках, коли, зморившись від колотнечі, сідав на лавочку у сквері й наминав холодного пиріжка, витирав губи засаленим папірцем, коли, нашвидку примірявши, забирав з ательє напрасований темний костюм у білих крейдяних мітках розкрою; коли роздивлявся рекламу з барвистими епізодами фільмів і не заходив до жодного кінотеатру, остерігаючись там зустріти Надю.

Надвечір приблукав до її гуртожитку,— сонце вохристо ятрилось на вікні п'ятого поверху, перекипало в багрянець,— хотів розгледіти миттєвий її профіль, пушину білої сукні в холодному полум'ї і відчував, як позбувається ревнощів. Згадував, як з лавочки бачив її заведені за голову руки, що підбирали пальцями зачіску, її груди, прикриті простеньким халатиком,— лице і постава болісно зринали в огниві пам'яті.

Сутінками вертав на Райдужний; до автобуса, тримаючи перед собою зачохлені вудки, підсідали рибалки,— і сміх, і обвітрені збуряковілі лиця, і одягнені наопашки, димом пропахлі куртки нагадували Андрієві чоловічу радість: сидіти в гурті біля вогню, сперши вудлища на вербові рогачі, тільки сизіє очерет, тільки бекас зірветься над урвищем, сплісне жируюча риба, по-сновидному тихо світить, не гаснучи, біла кайма крайнеба, позаду вже темінь і поодинокі проклюовуються зорі; пам'ять ждала рятунку, прийшли найвіддаленіші друзі: поля в іскристій паморозі, звідані, знайомі ліси та яруги, заспоришене сільське дворище, де полив'яний глечик просихає на плоті, прийшли степи у передживному теплому золоті й фіолетовий березовий дим, що здаля мріє над посніженим березнем; прийшли витримані люди: хто калиною червоніє на зораній ниві, кого вічно оплакує подзвін Іспанії, хто сивоусий, мовчазний жде пошту в пісках за Уралом, хто крізь листяний шерех чекає, коли шибка здригнеться, зітхне рідним голосом, і привиділась циганова пустка, бездонне лісове

озеро, де джерела озвучують камінь, і рідний дім, хата як хата, підведена жовтою глиною, на сволоці чорніє випалений прадідом хрест, при порозі шкрабочка вгрузла в землю — і тоді прийшов спокій: твердь під ним перестала хитатись.

Далі втрьох сиділи за вкритим газетою столом, вода в трьохлітровому слоїку бралася пухирцями. Сава висвітлював нижню карту, давав зрізати колоду, Павло виторговував прикуп, Сава то підкепковував над Павлом, потішавсь над сумирною вдачею хлопця, «вік ішач, заробиш орден Сутулова», то зманював Андрія в дорогу, «хоч, заявися на південь, на дощаному паркані знайди об'яву про здачу квартири, не поспішай, спи на пляжі, сорочкою вкутавши голову; хоч, підпрягайся до цеховиків, що гендлюють клеймованим шмоттям; хоч, на продаж збирай лікарські рослини, швендяй від села до села, допоможи господареві закинути сіно на вишки, запий молоком з утуманілої банки липовий у вощині мед, замилуйся на голубі з рожевим сутінки приморського селища, там люди грошви мають, що чортам на піч не завдати; хоч, на «малині» здибай давнього кореша, добазарся на пару тижнів зганяти за маком; хоч, для відмітки в трудкнижці на зиму влаштуйся сторожем, на весну, по відлизі, підряджайся до лісгоспу точити березовий сік, на щедрій закусці нагулюй силу, козакуй на здоров'я».

Сава за програш вижлуктив півбанки степлілої води, спересердя закинув карти під ліжко, «заморочив голову тріпологією, всього лякається, тьху, а не мужичара».

Андрій розстелив постіль, «дам собі раду без міста», і заснув, приспокоєний думкою, що скоро забуде всі карти, всі теревені, скоро вивітриться звідси назавжди.

33

Начальник без зайвої розмови погоджувався підписати заяву на звільнення; кругом біля бочок із квасом пристоювали черги, оголений до пояса Андрій з лопатою на плечі запросто підступав до продавця, кидав шість копійок на мокре дечко, цмулив бокал свіжого квасу, під гугніння пенсіонерів брів до асфальтових купин.

Залишалося відпрацювати тиждень, коли після роботи, купивши три пакети молока, пару батонів, хлібину, помітив біля гуртожитку Анну, вона щось шукала в сумочці, «давно ждеш?», Анна струснула волоссям, поправила ремінець на плечі, «вже талони автобусні шукала, хотіла їхати, чом не заглянеш, вредіно», «роботи багацько», золотава брошка-метелик сяйнула на сукні, він здивувався, не помітивши ні лукавини, ні владної темряви в погляді жінки, лице було ясне, хоч і заклопотане чимось, «доця в селі захворіла, капризує, за батьком плаче, якась нервова, я просиділа в матері відпустку, послухай, в нас буде дитина», сутінь глибшала від лимонного сонця, «повір, нікого не знала від моря, живим дитям присягнуся, нікого; спитай, що привело сюди, сама не знаю, страшно стало за тебе, за неї, за себе, так страшно, ніби хтось дихає в спину»; вечір пломенів зблисками, розсіяними прикрасою на мереживній сукні, йому незручно було гладити чорні коси, «а студентка забула мене», «то її горе», «їдем до тебе».

В автобусі Анна посунула шибку віконця, шепнула на вухо, «вже заколисує»...

Біля під'їзду, спершись на «Москвич», їх виглядали: Едик з букетом вишневих гвоздик, Юля з повною сумкою, Юрик з фотоапаратом через плече.

— Скільки вас дожидатися, Ань? — запитав Юрик.

— Ти не свекор, аби мені вказувати.

Андрій увімкнув програвача, Анна зняла з телевізора вазу, колючки в'ялих троянд шпигнули пальці, підсолодила щупкою цукру воду, віялом розпушила гвоздики, згадала колишнє захоплення квітами: букети нарцисів, м'якобузкових осінніх айстр яснили кімнату, їхні пахощі будили нову любов, миттєву, як і дні одцвітаючих милих тюльпанів, дух невситимої жаги проганяв сон; Андрій не уявляв себе батьком, не знав, як чинитиме далі і заспокоювався звичним «якось буде».

Едик лляним рушником стирав помаду на вінцях фужерів, фотограф, простягнувши ноги в червоних шкарпетках, гортав газету, скоса стежив за жінкою, що поралась біля столу; Андрій роздивлявся підлогу, Анна міркувала про себе, як про сімейну поміркувану жінку, «ношу дитину його, чом не гримне на того», адвокат підтягнув краватку з малиновим переливом, виголосив тост, «жінки мусять опікати сильніших, це продовження материнства, я думаю,— за молодих», головка програвача сотала вальси, Анна пошепки говорила, що Юрик славно підробляє, кому фотокартки весільні, кому окремо з дітей, не за так, звичайно, поглянь на сервант; Андрій побачив фото дівчинки з бантом, «для неї дитя — фотографія, милування на відстані», мов поспішаючи за його думками, Анна жалілась, «давно хочу забрати, проте в яслах доця часто хворіє, директор чмихає, що на лікарняному вік просиджуєш, та й коли забирати, вже відчувається нудота, може, потім, аж потім, вона дуже сумирна, вона подружиться з новонародженою, правда?» «авжеж, Ань, тільки, щоб цих фотографів, цих скалооких Едиків дух пропав, ясно?», вона лагідно згоджувалась, на ворсистому килимі підминала рогатих оленів, підборіддям торкалася Андрієвого плеча, очікувала хвилини, коли за приятелями цокнуть сталевою защіпкою двері.

34

Забравши заяву про розрахунок, Андрій щоранку пив дбайливо зварену каву, брав зібраний Анною сидір, минав старого «Запорожця» з двома листками на лобовому росистому склі, «скоро дзвінка голубінь просотає досвітки, на вулицях стоятимуть короби кавунів, овочеві лотки пропахнуть битими помідорами, над сміттєвими виварками дзигонітимуть обважнілі перед холодом оси, безлисте віття під сльотою зчорніє, замаячить проти неба капшуками відьомських мітел, скоро заосеніє».

Була прихована радість для Анни: чекати хазяйського довгого дзвінка і, підперши долонями щоки, упівголоса оповідати, «забігав Юрик, до ресторану запрошував, не сердься, він добрий, завжди радий допомогти», потягуючи каву і втупившись у церату, Андрій відчував себе тоскно, «нутро, певно, звуглилось від дурманної жаги, від чорного пійла», робота, квартирний затишок здавались дурним відпочинком, руки, втомлені байдикуванням, чекали праці біля землі, земляної заколисливої змори і невідь-чому брала озлоба, «нехай земля годувальниця, нехай земля мати, а мені й так добре»; Анна дивилась, як він жує ковбасу, ложкою помішує цукор на денці чашки; відносила посуд до раковини, намагалася переконати себе, «чоловіка не втримати довго нічим, окрім рідної йому дитини», з крана хлестала іржавінь, з'являлася інша думка, «кине й тоді, а красу згублю, обрезкну й постарію, куди подінуся з двома ляльками на руках, кому стану потрібна, обабившись».

Відтак бродили вечірніми вулицями, Анна казала, що заколисується в транспорті й зараз корисно гуляти на свіжому повітрі; якось їх перестрів давній Андріїв приятель Степан,— Андрій упізнав щелепасте, трохи насуплене лице, прямий погляд, упізнав потиск руки, що зціплена в кулачище не раз виручала з броварії за клубом, «тебе чого осьдо носить?», «сільгоспакадемію кінчаю». Андрій подумки подякував Степанові, що змовчав про Надю, за неї найчастіше зривалася буча за клубом, за неї приходив на зашторену сцену, Степан освідчуватися вчив, дух бурячихи, цибулі та самосаду стояв такий, що павуки засинали, вчамрівши на павутинні під сволоком, Степан дотягувавсь до білого наливу в суконному картузі на лаві, з надкушеного яблука нігтем видлубував червоточину й хробака, Андрій кидав на язик котлетні кришки з газети, на стільцях, обнявшись за плечі, стара парубота,— тридцятилітні дядьки, що торгували краденим лісом, стріляли вепрів на кукурудзі, під принукою влаштовувались на сторожів, сміло ручкалися з дільничим, доки в кооперацію не завозили дріжджів і починалися самогонні жнива,— висвячувала безвусого ще Андрія на парубка, «батька й матір шануєш? не просторікуєш за столом? а цілований, нє? кажи по правді! а одежину справну маєш? може, маршалком хтось на весілля візьме», відтак наказували співати, він набичував шию, басив, як міг, «чом дуб не зелений? бо туча прибила, козак невеселий — лихая година, ой як мені,

дубе, веселому бути: любив дівчиноньку, не можу забути», «веселої утни, веселої», він старався вгодити, «чого ти, дівчино, по тім лісі блудиш, либонь ти, дівчино, мого сина любиш? якби не любила, то б і не ходила, через твого сина бистру річку брила», «ну, коли так, прозивайсь парубком», на греблі його, роздягненого, за руки, за ноги шубовснули в ставкове срібноводдя, піднесли оскоминну залепуху й чарку, поплескали по мокрій спині, «теперечки можеш присікуватись до чужосельців, заїхати по мармизі ухажору своєї дівчини, крутити пляшку в підхмеленому колі, ставати на рушничок, сікти щиглями по вухах стабунену під вікном малишню, ставити платівки на радіолу, одне слово, сам собі голова, козарлюга, парубок», хитали з боку в бік головами, прицмокували, «ото добренний первак, біжи-но ще додому»; Степан того літа ходив до Зої, що недавно закінчила училище, заміж вийшла, завклубом на станції допрацьовує до декрету, це вже йому заспівалось, «ой у лузі калину вода підмиває, чорнявому козаченьку дружини немає», проте по Степанові не видно зажури, в толк пішла парубоцька грамота, еге ж.

Час набубнявів чеканням; одного дня по дорозі з роботи Андрій вгледів штовханину при універмазі, купив синій вовняний дитячий костюмчик із білою підпояскою, пхнув його до целофанової торби, передчуваючи, як радітиме Анна потрібній речі; вона спершу куснула губу, далі метнулась по кімнаті, стиснувши кулачки, «як ти додумався, остолопина?», «нормальна одіж, чого ти визвірилась», «не заведено загодя скуповувати — прикмета дурна», «хотів порадувати», «ну й порадував, дякую», «на здоров'я», уперше бачив її норовисте камінне лице, згодом у тиші смеркових вулиць подзвонив до Олега — шукача скарбів, що пояснив, яким автобусом їхати до нього на околицю. Анна водила пальцем по склі телефонної будки, їхати в гості відмовилась.

35

Олег обіруч тис Андрієву п'ятірню, щиро сміявся, і худа його шия в застебнутій наглухо картатій сорочці нервово посіпувалась; біля телефонного апарата лежав людський череп, на купу книжок спиралась лопата з суглинним налипом по жолобку, на стіні висіла іржава, з новим топорищем сокира, кагати запилюжених книг височіли по закутках, меблями слугували три вигнутих крісла й квітчаста розкладачка.

Від протягу курява сріблілa понад паркетом і жовто спалахувала при вікні, нагадуючи витрушену з лантуха житню полову, одне крісло займав художник Ігор, чіпкі, трохи скошені очі й недбале погладжування бороди виказували неспокій людини, роздратованої товариством, де її мало розуміють. Олег силоміць всадовив Андрія до крісла, «нехано зробим шукач благородних металів і подамося на Черкащину, о! накопаєм не лишень черепів та сокир», художник скубнув бороду, недобре всміхнувся, «забавки, забавки, щоб забути власну нікчемність — вас обікрали надією, наплодилося мільйони розщеплених молекул, сиріт, повій, алкашні, світ без любові вироджується в тирловище», Олег потягнувся, «да, еманспація очоловічила жінок, відбила духовну потенцію до любові, а втрата милосердя призвела до вседозволеності, до всесилля, нема нічого дивного: світ приречений з воєнного, з демографічного, з екологічного боку, отож ненароджені — вже покійники, земля цурається обтяжувати ними себе», «люмпен-інтелігентська балаканина, не можу слухати, пішов я», «теж мені, проповідник обнадійливого фаталізму, скажи лучче, що лінуєшся золото рити зо мною»; Андрій відчував, що художник роздратований його присутністю, від поруху дверей пилюка запнула вікно, засіріла над скагаченою книжковою мудрістю, Олег, поправляючи окуляри на переніссі, стовбичив посеред хати, Андрій, двічі чхнувши, мулявся поміж тьмяної сірятини, між незвичних мудрувань, сплески пилюки сповивали постать шукача козацького золота, «що привело до ледь знайомого чоловіка? і всюди, і знову, і вкотре май мужність визнати свою непотрібність, брак сили, щоб зрушити мури чужих турбот»; Олег потер руки, «лист від жінки прийшов і фотокартка; дітей не хтіла, хоч тупим серпом ріж, боялась припнути себе, перекладачем до військової частини подалась, за кордоном подвійна платня, пише, що тільки зара бачить справжніх мужчин, показати?»; пил улігся, шибки затулилися мішковиною ранньої ночі, Олег дотяг-

ся до конверта в чітких штемпелях, труснув ним, виймаючи картку з надірваного боку, Андрій побачив п'ятьох офіцерів у розстебнутих кітелях, у картузах набакир, світлокосу заплющену жінку, що, відкинувши голову і мліючи в усмішці, ліктями опиралась на дужі чоловічі долоні, підвіяна сукенка відкривала звабні коліна, «бідна, очі від щастя замружила», «навмисне, аби мене позлити, нехай собі», м'які лінії жіночого тіла виказували радісну впевненість, що через тисячі кілометрів гнітила чоловіка в самотній квартирі; Андрій віддав фотографію, «плюнь і забудь», «все одно схаменеться, вона мене любить і я її люблю, та набридаємо часом одне одному,— відпрацює, приїде, я дотоді скарб відкопаю, припру два портфелі грошви, задрібцює як миленька, хіба це вперше»; Андрій потягся, «якось череду пасли, товар скубе пашу, а одна ялівка, суче вим'я, внадилась гречку підпасати, тільки-но в карти загуляєшся, вже в шкоді; здається, товчись собі між худобою, нє, рогом упреться і суне шкодити, ех, ми накинули куфайчину на голову, сліпи закрили їй, давай дринами міряти, вона бутить, бігти не знає куди, а ми по здухах, а ми по ребрах, а будеш? півдня минуло, знов скак у гречку, скільки вб'єш, стільки в'їдеш отако...; ти не рибалка, часом,— рвонули б на Десну», «нема часу, дні просиджую в лаврській бібліотеці, матеріали про скарби шукаю, дзвони, може, підпряжешся золото рити, подумай, а що?»

Передчуття рідного затишку не полишало його в метро, пероном розгублено дибала бабця з двома перев'язаними шарфиком сумками через плече, поглядала на темний, мов обсмалені челюсті печі, тунель, звідки з навальним двигтінням виривалось солом'яне полум'я електрички.

Баба сахнулась, перечікуючи, доки вивалить юрмище, пристояла між рухливими стулками, ніби хотіла повітатись на порозі чужої оселі, двері розгонисто хряпнули заплічну сумку, хтось, хіхікаючи, поглядав на затиснену дужими кліщами людину, хтось, втупивши погляд, вивчав турнірні таблиці в «Спортивній газеті»; Андрій вивільнив сумку, бабця обіруч тисла його лікоть, божилась на криваві сигнальні вогні, «ой людоньки, пекло, живісіньке пекло, оно жахтить, оно що робиця, живе пекло», вдома Андрій вдихнув запах сигаретного диму і троянд у тонкій з філігранною насічкою вазі, «Юрик забігав, хоче, аби ти допоміг яму в гаражі змурувати», Анна пила його примруженими зеленавими очима, «Едя погиркався з Юлею, сказав, що рано дитину заводити, не прижився, не пустив корінці і так далі, одне слово, Юлечка в трансі, реве, вони ж не розписані», Андрій хльоснув букетом по телевізору: «доки ці Юрики скотобазні тут шалатися будуть», «поясни, що тут такого, що аморального?», Анна повизбирувала на килимі пелюстки, звела очі, «ну вдар мене, вдар тим букетом», «мені раз плюнути в'язи їм позвертати, але дитину ждем, потім як?», «легко кричати, а я беззахисна», на кухні Анна шухнула пелюстки до відра зі сміттям, «думаю, може, аборт зробити», Андрій підніс долоню до світла, зубами вискуб колючки, «а калікою тебе не зробить?», «тоді як жити?», «хоч до загсу йти?», «мабуть, потрібно», «поїду гроші вдома візьму на обручки, на вечоринку, зарплата ж не скоро», «буду гарною жінкою, віриш?», «вірю, Ань, мушу вірити».

36

Баба, що бідкалася в підземці, «ой, людоньки, пекло», була матір'ю Анни та Олени; позавчора її обліг сон: стадо плямистих свиней з кручі шубовснуло до пінявих вод, кувікає, з оскаленими задертими рилами пливе за обрій, відтак воскресла воєнна пора, колій Терешко за задні ноги до сволока підвішує кабанця, мотузок шоркає об залізний гак, сіє в очі іржу, «ой мій милий оре, на шлях виганяє, молода дівчина жито дожинає, як дожала жито, лягла та й заснула, козак з ума ізвів, дівчина й не чула», послинює мантачку і гострить ножа, паруючою в кварті кров'ю запиває щупку солі на язиці, білує щетинисту тушу, боронь боже обсмалити соломкою, староста донесе німчакам та й, «тепер же ти, доню, ні дівка, ні жінка, тепер же ти, доню, людська поговірка, аби ж ти жінка, чоловіка б мала, аби ж ти московка, москаля чекала б, аби ж ти вдовиця, пила б та гуляла», доспіває, звеселілий перед свіжиною дядьора — баба прокинулась, обмостила ковдрою онуку, згадала дочок, згадала Івана,

«не перед добром лихе снище, ой нє, довідаюсь-но в город, сусідка корову вицяпне й малу догляне, авжеж».

У дорозі пригадувала небіжчика, лист його, «калини дуже кортить і гарбузячого, праженого на деці насіння, не вірте моєму гріху і дочку не проклинайте, біда ж не ходить одна», жаліла Олену з безбатченком на руках, подумки сварила Анну за дівування, «за меї пам'яті хіба мали курви почот? візьми Павлючку безвуху, ото вміла любистку зварити на перваку, ото приворожувала паруботу й тихцем обродинилась, у виліску загребла мертв'яка, а по хуторі людям сняться плачі, мовляв, заберіть звідси, лисиці, обнюхують свіжу землю, поховайте на цвинтарі, один пастух зізнався, що бачив Павлючку,— прикопувала під сосною мішечок,— громада за патлюги тягне суку до лісу, змушує сплести коритце з лози, покласти дитину й носити по всеньких селах: обдерті об соснове коріння пальці попухли, діди й ті в спину плюють; лишилась Павлючка, як перст, піди пожалійся «увернуло до хати четверо душ, один пужалном рушника з образа зняв, чоботи на ослоні тре, а я тюльку їм, ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні, другий грошей на позику править, а я тюльку їм, відпила з кварти води, третій уповноважений, ех як скипить, шукай готівку, знаєш, як нас карають, вплоть до ісключенія з партії, а я тюльку їм, ні кишей, ні голів не спльовую, отож добренний наїдок з цибулею, мене під руки та в погрібник, геть охляла, чую, півень сусідський гвалтує на досвіток, чую, голова на прольотці гримотить сошем, а очі вже розклепити трудно, в діжці квашені яблука смердять, земляна цвіль забиває памороки, присипляє, по кутках щурі жаріють очицями, руку не здужаю підвести, тільки чую крізь сниво: тепла шерсть лиже щоку, храпотять вуха, немов перед різдвом мати на голубці пелюсткує капусту»; вік сім'ї не взнала, одна-но в посьолку безпутня чапіла, а теперечки скількох вибило з памняті, самій собі признатися срамно: скурвилась Анна, коли не заглянеш, новий гевал виходить із ванни, чухмарить волохаті в капках вологи грудиська і мокрими лапами заступачує підлогу до кухні».

Олена здивувалася матері, за шарфик допомогла зняти сумки з плеча, відхилила на кухні кватирку, «щось приключилося, мам? як поживаєте?», стара перехрестила колиску з онуком, дістала банку вишневого варення, пару десятків обмотаних газетою яєць, торбу молодої картоплі, сушені гриби в коробці з-під рафінаду, два загорнуті целофаном плескачі сиру, «фалити бога, корівка дає молоко, отави хуру в людей відкупила... сон плюгавий приходив, думаю, може, послабли там і води ніхто не подасть», «борони, доле, якось клигаємо, добра людина коляску подарувала, з пенсії пальтечко малому куплю, Анна харчі заносить, нехано на зиму квартирантів пущу, все ж копійка», «дивись, тобі, доню, видніше», «ви надовго, мам?», «до завтра, все ж покинула на людей... сон анахтемський — може, з Анною щось», «заїдьте, хіба вкусить вас», «певно бахура нового привела, не здужу бачити, і коли вона переказиться, ет, не вспію Івана одвідати», «я недавно була, бур'ян повисмикувала, калину геть пташки рознесли», «еге ж, причастилась його душа, тра поставити й чарку на проводи, козак же козаком, пийне собі», баба заплакала, заворушила губами, щоб замолити страх від прокляття над родом після мученицької смерті, «кого знов воно засліпить?» і сльози розтікались по зморшках, і Олена бачила, як воскресають змілілі потоки дитинства,— з гіллястої вишні Іван у пелену Анні жбурляє соковиті намистини, на веранді мати тре борошном качалку, розгладжує тісто на вареники, крізь друшляк сонце сіється на слоїк сироватки, на золоте від нагідок підвіконня; Іван обламує липу, родина зносить до обійстя по парі гілляк, що густим білоцвіттям нагадують крила на плечах; Іван на вишках знімає з вил сіно, коліньми затрамбовує його під бантини, зубами вискубує будячиння з долонь, закурює, звісивши ноги з горища й ляскаючи на спині гедзів, що слідом за конячинами, за стіжком налетіли від лісу, «невже не простив мене з висоти липня, невже знов каратимусь, господи?»

Підгодувала матір яєчнею, постелила їй на ліжку, сама лягла на дивані і наснився Олені вінок, що б'ється під льодом, «ой на Івана Купала, там ластівонька купалась, на беріжечку сушилась, білим рушничком втиралась», мати зітхала на м'якій постелі, «кругом сказотнява... зникає птаство і сірі дзвінкоголосі журавлі плавним танцем не різьбляться на вечеровому обрії, і лілові на волах припутні не виколисують з неба пісень любові, і міцнопалі з поперечними

басамугами, з білим надбрів'ям яструби не випасають у сутіні кажанву біля скирт, життя безкриліє», їй привидівся Іван, геть мізерний, лице защетинене, стручки волосся вибилися з-під шкіряного картуза, рукою тримається за одвірок і човгає зап'ястком об білий вилизаний росою носок кирзака, сінешня лампочка ояснює залатані на колінах кортові штани, брезентуху, звідки виймає і мне долонями колоски жита, видмухує на долівку полову, з двох пучок годує Анну зерном, вона цілує його обмазучену між пальців, здуту п'явчатим прожиллям руку, Іван плаче, гладить її уквітчану волошковим вінком голову,— баба прокинулась і побачила кров котячих очей на стільці, перехрестила стіни, «прокляття перелетіло на голову Анни? на ухожаров неїних? на дітей... господи, помилуй безпутню дочку мою, зжалься над нею, зціли біснування її і пошли милосердну надію і спокій, замість гордині, не доведи до гріха». На кухні вітер цокав защіпкою об кватирку, і стара вкрилася з головою, маючи рано вставати на електричку.

37

Андрій приїхав пізнім автобусом, вечеряючи, міркував, яким побитом підступити з простягненою рукою, мати заплющено куняла, присунувши ослінчик до груби, нічогісінько не розпитувала, дещо про Надю довідавшись од людей, мовчки слухала, як син доїдає омлет і ложкою шкребе по пательні; не могла задрімнути від металевого шкряботу, від мертвотного духу попелу із прогорілої духовки, зрідка розплющувалась, перебирала френзлі тернової хустки, син квартою черпав воду, капки цяткували підлогу, мати спиною дотулялась до обшурованої цегли, тамувала неміч і гул в ногах, не сміла повірити кращому, як і звітреному теплу давно схололої грубки.

Андрієві було мулько під скошланою ковдрою, по яблунях у садку козакував вітрюган, голосами сімейних портретів, голосами рідні, що товклась раніш під однією покрівлею, оживала хата, «в кутку фотографія батькового діда Василя, ще як за царя і отечество уланом служив, на кашкеті пучок кінського хвоста, в руці біла хустина, що прикриває латочку на коліні, збоку пізніша фотокартка, де на возі до цвинтара везуть порубаного махновцями прадіда; і сельчани, і родичі, і баба Катерина, і Василева дружина Марфа, і кремезний Василь, що однією рукою обсмикує сталінку, другою замахнувся на понурених коней, колеса мнуть солом'яну потерть, на розгаслій дорозі юрба зникає в похоронну безодню тридцятих років, коли Василь, маючи семеро душ сім'ї, одвів конячини до колгоспної обори з усуспільненою худобою, здичавілий голодний товар затоптував, на шматки рвав ягнят, які повгрузали на тирловищі, хтось проворний вночі плюхнув до жолоба чемерицевого пійла, «врєдітєльство» приписали бідному Василеві, «уланом служив, а также єсть дані про гайдамаччину»; Василь перехрестив дітям лоби, в двері загупали прикладами, глухо, з розвороту забухкали каблуками, господар шаснув через вікно, за левадою закинув на плече обмотану онучею сокиру, теслярувати подавсь; на степу лісовики гендлювали цвинтарним деревом, ночами по нових хатах людям вчувався шерех вінків на хрестах, тепло не трималося стін, печі диміли від кепської тяги, ніхто добра не зажив по запліснявілих світлицях; Василь, витесуючи крокви, розпізнавав, де дзвінка лісова деревина, де захирілий на кладовищі стовбур, проте змовчував, «годують, платню зерном дають, чого ще тра», пшеницю в завузленому мішечку поночі відвозив Марфі, час був лихий, одному краще не вештатись; про ковбасників, що чатували по засідках, ходили чутки, Василь геть здорожився по заробітках, ноги в набродженних чоботиськах посиніли від таловиці, та й руки спухли, харчів чимбільше відсилав для родини, за минулого літа набачився страхотняви; на станції четверо немічних людей заліплювали подорожником вавки з пухлятиною, по черзі чиргикали старезну липу, дерево захрапотіло гіллям, голодні допались до вощин у дуплі, рій обліплював лиця, потім вони зривали дрантя з плечей, рачкували, чорними нігтями до крові дерли животи, злишаєні медовим потом; на паску гріх було не похристоситись удома, Василь пхнув за пояс сокиру, поверх пшениці в мішечку спакував сало, крашанки, пару свищиків для дітлашні; на шляху подибував подорожніх, запалі очі сіріли відчаєм, по торбах чувся дзенькіт ікон об розкрадені по церквах сріб-

ні хрести, люди сунули в Західну, смеркалося, заманячив над рікою млин, туман валував по обниззі, Василь плечем турнув двері, зайшов напетлювати муки, пахло кишами, на буржуйці сичала пательня, гурт общетинених п'яних гевалів різався в карти на поцюканому столі, мутноокий сутулий мутиряка з приклеєною до губи козячою ніжкою валуном на діжці пригнітив дубові кружки, Василеві піднесли гранчак сивухи, на тесакові шмат гарячої ковбаси, цибулину, «Христос воскрес, люди добрі»; по селі Антонюк лютував, до Марфи найчастіше присікувався, «в банді чоловік, вон із хати», Марфа лишила дітей на братову, давай напитувати по людях; кажуть, «бачили твого Василя, в постоликах клигав», на станції розхристаний матрос шарпав гармошку, «ой спивсь козак, спився, доріженьки збився, вороному коню на гриву схилився,— танцюйте цьоцю, все одно Сталін і Троцький украли хліб сироцький». На хуторі Марфа поміняла хустку на пригірщ пшона, «хліва мені Василь зіпнув, ото добрий тесля тріску до тріски складає, знаю, зерно спетлювати йшов; послизнулася Марфа біля криниці на голубому накипі криги, простоволоса, хворобливо рум'яна добилася до млина, міліція в рипучих портупеях викочувала з дверей діжу, що важко гупала на сходинах, по одному виводила пов'язаних посторонками чоловіків, один присутулений харкав кров'ю, матюжив «оперів», на гірчичному льоду Марфа впізнала сокиру й Василеву на тім'ї проламану голову, видно, п'янезні полінувалися продовбати ополонку; прийшла додому, братова й п'ятеро дітей спухли, померли иа Фомину неділю. Старша, Валя, прибилася до циган, Марфа з дочкою Женькою з розпуки пішла на друге село, на горбі вирила яму, наростила саманні стіни, в посадці нарубала кроків, насушила на вітрі полинових, кропив'яних та очеретяних снопиків, покрила ними халупину; а дівча, дівка майже, стоячи на ослоні в підперезаній мотузком полотняній сорочці, білила стіну, коса підвівалася вітром, хурою підлітає Антонюк з гультіпаками, вибиває лаву з-під ніг, бідна зойкнути не встигла, пхнули головою в солому, сідницями притисли між драбин, «бандіцьке гаддя, знаємо, де Василя знайшли», дівчина таки вивернулась за пагорбком, гвалт підняла, коли підвода, переїжджаючи затінений вербами яр, заторохтіла містком, коли люд мовчки біг за буланими кіньми, кричати остерігався, аби Антонюк з голосу не впізнав, хто є хто, невиразні сірі постаті даленіли в клубках згасаючого курища, безголосе волання нишкло в грудях на довгі роки німого життя; потім лист прийшов матері, щоб забрала з Харківської тюрми спаралізовану Женьку, куди там, Марфа геть занедужала, тільки-тільки-но жито на городі наливається, підігнали полудрабка, скликали чужосельних людей, скосили й на колгоспному дворі згодували головиним коням; Марфа до сволока колиску привісила, кота няньчить, гойдає, кіт було втікав, за лапу прив'язала його до колиски червоним Женьчиним кісником, кіт моторошно янчить і вдова плаче, кіт заціпне і вдова задрімне навсидячки, суху, згорбатілу при стіні знайшли люди, поховали; та й — восени Валя в бахматому пальтечку, щоб заховати від людського ока живіт, повернулась на бáтьківщину, вибрала павутину з волосся, двері гарикнули й проорали долівку, протяг зірвав на покутті образ матері божої, падолистом горішини Валя розвела вогонь у плиті, вишневим клеєм зліпила ікону, патиком у садку розгребла пару гнилиць, вночі обродинилась, батюшка потайки охрестив сина Михайлом».

38

Ранком, вичищаючи гній з-під поросяти, Андрій прикинув, скільки вдасться вторгувати на м'ясі і розлютився, шибонув каблуком вогке рильце, що порохкувало, тицяло в ногу, вимагаючи теплого варива, далі дошками з ящиків підлатав парканець, біля підгнилих стовпів увігнав тесані пакілки, алюмінієвим дротом примотав їх до плоту, щоб не колихалися вітром.

Мати по-суботньому поралася в хаті, на поле не йшла, ступивши до сіней, Андрій вдихнув запах сироватки й житнього борошна, побачив одсвіти полум'я на челюстях печі, помиту підлогу; пухке тісто пухирилось у довбаних ночвах, «получив мого листа, сину?», «нє, не бачив», «теї неділі послала, мусів би дойти», «видно, на пошті залежався», «спечу хліба домашнього, такого не купиш», «теперішні хазяйки не тямлять», «о, то хіба я вчора роджена, таке

скажеш», «дайте корзинку, гриба якого знайду», «така посуха стоїть, все повигорало в ліску», «вийду, гляну, чого сидіти без толку», «ононо корбу змастив би, вищить, як на убой», «потім встигну», «одвик ти, хлопче, од хазяйства, одвик», вогонь тріскотів у печі, зрідка пахкаючи димом, засинюючи на припічку ринку з обсадженими боками, бульбашилось тісто, мати, гримнувши кочергою, видобула із підпіччя обпавутинену кошівку, «оно скільки наткали на дощ», вибрала павутиння і кинула в полум'я, подала синові кошика.

Обвітрене сонце жахтіло в безхмар'ї, зелені ковалики-стрибунці злякано відпорскували од Андрієвих кроків, гасли зеленими іскрами, вітрюган здував випари степу, крізь обкущену безом огорожу на цвинтарі проглядали хрести в рушниках, грунтовка біліла між колихкого жита, небосхил бачився безкраїм, синьо прозоріла височінь, журно прозоріло серце, наповнившись світлом миттєвої печалі, «любов, народжена із жалю та остраху, миттєва і вічна, як подих», минуле й майбутнє бачилось без сум'ятливої туги, дорога, однаково входжена до життя і до смерті, біло курилась між ранніх хлібів.

Спокій тривав малу хвилю, на збитих до голого бадилля чорничниках тьмяніли в'ялі ягоди, суха глиця й березове листу фуркотіли за вітром, гроза, здавалось, мала пришвидчити якийсь вихід; Андрій чкурнув до циганової пустки, «давно любилися в цих стінах, підлога, затрушена отавою, пахла приворожзіллям, давно приходили після танців до халупини, я першим ступав за поріг, присвічував сірничиною, чи не чаїться лихоманна душа, нетерпляче закурював, збувався безпричинного ляку, що поряд пантрує Надин батько, чув листопадовий шелест біліючої сукні і шерех дурманного зілля в кутку, де, скинувши босоніжки, вона ловкими пальцями розпускала тонюній, пов'язаний вузликом на талії поясок», батьків Надиних,— мати вчителька, батько агроном, червонопикий, мамулуватий,— обминав тоді стороною, за шкільним звичаєм боявся відкрито курити перед майбутньою тещею, щоразу, перестрічаючи її на вулиці, м'яшкорив недокурка в кулаці, чув лінькувате «рр-стє», батько вітався по-військовому чітко, стискаючи за спиною кулачища, «відродичались, от як забути цю гарячу круговерть?»

Привиділась Анна, хутко нап'ята на піску брезентова домівка, підмита першою бурею, «пустка краще боронить від негоди, вона мені рідна, проведе, виглядатиме здалеку», вперіщило градом завбільшки з добру сливку, луна буревійного стогону тирлувалась по закапелках струхлого жита, біля вікон по калюжах танули сизі градини, безвихідь била сполохом у порожнечу надії, зрідка буря вмовкала, березове віття обвисало ганчір'ям, підлога дихала теплою парою.

Зимовий холод від покритого градом подвір'я наповз до халупини, «душа, остючина на павутині любові, що тримало тебе над світом?», льодяне кришиво налетіло крізь пройму дверей, по стежці пливла посічена зелень, одчахнуте гілля, світ випогодився раптово, як і похмаривсь, трусили крилля та пробували голоси наполохані птиці, скапувала вода по жолобках уцілілого листя, парувала просихаюча одіж, городніми стежками Андрій минув Надине обійстя, глянув на обнесене обаполами дворище, на причілок білоцегляної хати з верандою, куди на золоте полум'я задивлявсь вечорами, «не вона жила там, не вона гасила світло й вибігала на поріжок, біліючи зборками сукні, не її коси пахли отавою, любкою, не її куртка шелестіла дощем, коли опівнічний птах ухкав над пусткою і облітаюче листя шуміло повз вибиті вікна при вересневому низькому місяці».

Мати неголосно схлипувала на городі, де тичкова квасоля-витуха, степір'я цибулі, картоплиння, все пошаткувалось на січку, пахло окропом, очамріло викрикували півні, сусіди походжали голим чорноземом, бідкались, Андрій бачив важкі градини маминих очей, «горечко моє, горе, коли ти погіршаєш, скільки гарувала отуто, все пропало, думала заллє тебе, як курча», «переждав грозу на циганововому обійсті», «капець, города розорюй і сиди сиднем». При хаті лежала зламана гілляка в зелепухах, Андрій подумав, що, напевно, ця яблуня шелестіла сеї ночі, взявся за клямку, тепла тминна духмяність вмила лице, на столі під вологим рушником випинались житні буханці, помиті від тіста ночовки тулилися побіля печі, на припічку лежало чорне з присмаленими пір'їнами крило, яким мати відгрібають попіл, «викручусь, підроблю, вдома не кузня грошей», думав Андрій без колишнього сумніву.

День сплинув швидко, безмісячна темінь сльозила сумною живицею вікон, вітрище повривав дроти і селяни з полиць діставали згарки свічок, гасові лампи під чорним тріснутим склом.

39

Рідкі, яскраві в зеніті проклюовувалися зорі, просичений водою чорнозем шерехтів од дощових черв'яків; Андрій сидів на лавочці, тоскне відчуття самотини відступило цього вечора, призвичаєний до пітьми погляд відмічав, як одне за одним гаснуть сусідські вікна, настрахане стихією село облягалося рано, як, черкнувши більмами фар тополині вершки, прогула попід гору машина.

Від порога почув мамин приглушений сонною зморою голос, «візьми свічку на шафі, від дідового похорону влежала», по стіні полапки дістався до шафи, де довго шоргикав долонею, відчуваючи то ув'язаний пучок торішньої м'яти, то купу районних газет на розпалку в плиті, то голову безрукої, ще полишеної сестрами ляльки, то дробини мишаків у пилючці. Налапав недогарок, поплескав себе по кишенях штанів і видобув сірникову коробку, підніс полум'я сірничини до звуглілого гнота, і тіні сахнулись врізнобіч, занишкли за скринею, під дерев'яними ліжками в подушках та перинах, «вставайте, мам, повечеряємо разом», «горечко моє, горе, так нездужиться, од валідолу язик отерп, якби вже заснути навіки і не бачити цього всього», «чого ви, мам? не журіться, що городину стовкло, здоров'я дорожче землі», «пропади воно пропадом таке життя, ніщо рук не тримається». Андрій у склянці обсипав свічу пшоном, знайшов на мисннку часничину, й натер цілушку, і пожалів, що нема добрих їдців, марне мати старалась: паляниці зачерствіють. Скошена попід сволоком тінь вовтузилася за столом, уминала шмат сала, підводилась, брала квартою воду з відра і закидала розкошлану голову.

За відгородкою чулись розмірені й сонні, зітхаючі схлипи, у ворохобному мареннi мама видихала невиплаканий до краю біль; незграбна, важка його тінь на обрамленій картці заступала обличчя брата й сестер, ховала їх від малого жарку, що ятрився востаннє на дідовому похороні, хотів з'єднати рідню золотистим окладом, оживити їхні давно змовклі в хаті голоси; текуче золото полум'я видовжувалось від близького подиху, «куди подітись? роки не вода, Анна вміє поплакатися, вміє себе відстояти, Надя ніколи мені не пробачить, якщо вибачу зраду, всім дорога однакова — до смерку, і прокуреній Юлі, котра з жіночою впертістю тримається за чоловіка, і цинічному Едикові, знавцеві потрібних людей, законів та цін на спекулятивні речі, і розхристаному на заробітках, ласому до пива, до чужих жінок Юрикові, і смиренно прикутій до подачок сестри Олені з хлопчиком на руках, і Саві, приреченому на пошук батьків, на рятівну лють до світу, і бородатому художникові у вразливій самотині, і Павлові, котрий за щастя має втопитись у паперово-інститутсько-службово-допенсійній плавбі, і захмелілій од вроди Ларисі, що через пару літ виб'є пенсію за Римаренка, і Льоникові, який досі вже міряє форму, ворушить плечима в офіцерському кітелі, і здитинілому на розкопках козацького золота Олегові, і бабці, що зранку виглядає пугача на повітці, і занедужалій мамі, і братові, й сестрам, і батькові в далеких безрідних снах, і алкашеві, що з троячкою у випростаному кулаці лопотить, гнаний зеленим огнивом крізь ніч по калюжах, нігтем цопає шибку самогонної «точки», і молодому курсантові, що чує відпустку, курить, тулиться до вікна, вже зо п'ять недокурків підстрибує в тамбурі...»

Сон гнув плечі до столу, Андрій вийшов прочуматися надвір: не видимі в зоряній сутіні дощові робаки сито гадючились, плазували по спориші, Андрій знав, що вдосвіта вгледить між батогів пташиної гречки, між подорожника дрібки свіжої перекопирсаної землі, «мама розбита, доглянути тра, допомогти по хазяйству, потім поїду до Києва».

40

Крізь залапану шибу телефонної будки Андрій дививсь на колотнечу вокзальної площі, чув віддалені дзвінки, «по скарби Свитка здимів, пару сотень до зарплати позичити ніде, обіцявся ж Анні привезти, хто за язика тяг»; мо-

золило передчуття, що річ не в грошах, проте легше вірилось протилежному, думки хапалися за наймізерніше, «здам костюма до комісійки, вмовлю Анну не робити лихого»; німий, зашморгнутий тугою час судомно стиснув дорогу, листопад ліг за вікном, бачив на повороті зім'ятого «КамАЗом» мотоцикліста, міліціонера, що чоботом підгрібав товчене скло,— сутінкова вітальня війнула терпкістю ліків, Анна пальцями обтиснула скроні, і, не вгледівши зеленавих очей під рукою, Андрій подумав, «вона посміхається»; долоня затінювала погляд, голос був терпкуватий, сухий, як і незвітрений сморід корвалолу, «голову ломить, не можу дивитись на світ», Андрій легенько обняв її плечі, пальцями заплутав осоку чорних кіс, «не чіпай, болять очі, серце цієї ночі схопило», «лікаря викликала?», «не розпитуй нічого, прошу», «я привіз хліба домашнього», «не до хліба мені,— світу не видко», лягла на тахту, вкрилась ватяною ковдрою, обернулась лицем до стіни, Андрій мимоволі зрадів хворобі: не потрібно пояснювати невдачу з грішми.

«Цілу ніч, бідна, виглядаю...», «мама злягла, не міг я приїхати», «ой, як воно болить, шпигає», «піду, викличу швидку допомогу», «дай корвалолу, може, здрімну», на кухонному підвіконні побачив попільницю з недокурками в помаді, уявив, як Анна виглядала його серед ночі, відрахував п'ятнадцять крапель до столової ложки, присів на тахту, «не сідай туди, не сідай», «чого, Ань?», «не чіпай мене зараз», «тобі шкідливо тривожитись, Ань», «просила ж замовкнути, чув чи нє», «дитя в собі пожалій, втихомирся», «іди звідки прийшов, хто тебе кликав», «пожалій серце, ти хвора», Андрій подумав, що при вагітності нерви в жінок геть нікудишні, «бачила, бачила, як після моря студентка пройшла повз машину, як ти озлів», «іншим живемо, дитинку ждем, схаменись», голос її ствердів, навіть тихий видавався жорстокішим за вигук, «знов перестріне, скубне за лікоть,— як миленький подрібцюєш слідом, хіба не знаю, сама така», «ні хріна ти не знаєш», «не через неї, так через іншу покинеш», «мені не віриш, да?», «тобі вірю, проте їй не вірю», Анна озирала кімнату, телевізора, тінисту поліровку серванта, немов намагалася переконатись у незрушності предметного світу, де сама собі владна господиня.

Андрій попрощався до вечора; його дратував гніт недомовленості, шоркання підошов об росисту алею, гіркота листя, кожен крок віддаляв полудневе осоння, йшов і йшов, уперше помічаючи звивисту довжину міських провулків.

У вестибюлі гуртожитку на поличці з літерою «П» знайшов листа від мами; білява комендантка зі слідами прив'ялої вроди на обличчі, з вутлистим всепроникним поглядом хапнула його за ліктя, «постій, постій, голубе,— десь шалаєшся, а тут заразу розноситимеш, да?», «чого хочеш, людино добра?», «ти мені не людинай, не тикай — виселяйся і поганяй на квартиру, вахтерові закажу пускати», «через вікно на ніч пролізу», «міліцію викличу, порозкошуєш по кепезе», в кімнаті тхнуло недокурками, при увімкненому світлі, при зашторених вікнах на ліжку скнів Павло, мов подушками, обмостившись підручниками, голий матрац лежав на Андрієвому ліжку, постіль зникла, «як іспити складаєш, Павлушо?», «один на чотири здав... там записка від Сави»; на розірваній пачці «Біломору» Андрій прочитав, «братухо, звиняй, що взяв поносити твого костюма, на днях пиляю в світи, підпрягайся! сьодня шукатиму по жінках тебе, якщо не зустріну, значить, завтра ополудні приходь на головпошту, годі таскати матню в кулаці»; Андрій піймав себе на тому, що міркує про дитину окремо від жінки; «важкий настрій Анни може вспадкувати дитинча», потім подумав, «яке безглуздя шукати жіночого захисту», він не шукав його ні раніше, ні тепер, лише частіш віднедавна уявляв себе батьком, тримався осторонь від розчарованих одинаків, від пустоцвітного існування.

Розгорнув удвоє складеного листа, пізнав мамин почерк, «горе-горенько моє бідове, скільки мушу стерпіти на віку, недавно до батьків навідалась Надя, мати запідозрила кепське і випитала, що донька в положенні, не варто до ворожки йти, аби взнати хто винуватець, Надя ревла й ревла, каже, ніякому весіллю не бути, ти прибився до молодиці, попідручки гуляєте, батько тільки видихнув, нехай сволоцюга поткнеться в село, зав'яжу вузла, спам'ятайся, мій сину, або бери Надю дружиною, будь татом дитині, або забудься дорогу в село, не срами мою старість, по-людськи віка зжила й по-людськи склякнути хочу», «ясно, чого мама мовчали тоді», Андрій намагався рідше згадувати сім'ю, ди-

тинство, остерігався розплескати живу воду спогадів: ранньовесняною порою тарганять возиком гній на город, брат орудує вилами біля зіпрілої купи за хлівчиком, одна сестра держалном попихає візка, друга розтрушує паруючі руді плескачі, сутінь пахне перегноєм, листяним димом садка, а він, малий карапуз, підперезаний шарфиком, стоїть біля матері, котра по пояс у ямі добирає картоплю, нахиляється і, випроставшись, кидає пригірщ картоплин, обертає до сонця безкровне, барви поцвіленої землі на грибницях обличчя, а він вичікує, коли на споді ями проглянуть мишачі кубла, які мусить закидати брилами й груддям; пізніш по гуртожитках, по вокзалах знайомлячись і забуваючи стільки людей і облич, пам'ятав тільки рідні, розгублені перед виїздом очі, коли від брами біг до хліва, тулився до теплої коров'ячої морди, аби не нюняти привселюдно, пам'ятав поіменно сельчан, калинові зіниці вікон у присмерку, «ми від'їжджаємо звідти, аби душа мала постійне, одне пристанище, аби обсілась назавжди в селі,— як прожити віднині без доброї пам'яті?»

На канікулах пасли коней в ярузі, обклепували п'ятаками вуздечки з сириці і, видзвонюючи кантаркою і розставивши руки, вибігали навперейми лошиці, що лучила фиргонути котрогось із щуплих наїзників: людський аркан обступає лошицю, хтось спритніший скоком діставши загривок, волочиться озутими в кеди ногами, хтось загнуздує, затискає м'які кінські ніздрі, накидає гнуздечку і, відкопиливши обзеленену отавою губу, тре вудилом заціплені вижовклі зуби, сонце сизіє на бляшках кантарки, роїться над кіньми мошва, рояться сутінки, шмаття кривавої піни летить крайнебом, кінь басує на місці і, відчувши гарапника, виструнює шию, несе верхівця по стернистому полі; і охоче курилось на рідких зупинках, коли, звісивши ноги набік, міркували, «якщо «бичка», допустим, кинути в нашорошене вухо — сказиться кінь?», «мабуть, не знесе», проте розуму бракувало спробувати, і коні дихтіли, в тумані шукаючи прослід, і біля скирти дідок обтирав на лиці піт суконною підкладкою картуза, відхрещувавсь, «банда, людоньки, банда»; нехай вирує вода в бурчаку, нехай пробуджений бекас дудонить над видолинком, все одно вони гуртом, розметавшись полями, знайдуть дорогу й хтось свисне в два пальці, і прожити кортіло, як надихатись ванільною прохолодою від огребків соломи, і життя не уявлялось в машинній їзді, без лихого галопу.

За дня верхогонили на ставок, хтось настренчив шукати перли в беззубках, «може, піщина обросла перламутром і маєш скарб, завбільшки з котяче вогнисте в темряві око», ватага скидала дрантя на купу, розбредалася мілководдям, облапувала пальцями ніг прохолодну муляку, хтось, вухом торкаючись до води, діставав перловицю і, збиваючи хвилі, запускав до засиджених качками берегів, де ціла бригада шпичаками розтуляла половинки, вичищала драглисте осердя, протирала піском, хтось за пазухою ніс додому мушлю батькові на попільницю, хтось торочив, що по ставку розпросторилась зоряна розсип, «нападала в серпні з Чумацького шляху», а понад вечір перлиновий блиск, зеленим одсвітом наповнивши воду, стояв і не гас під склепінням льодистого неба.

Павло втупився у підручника, вікна тьмяніли сутінковою кригою, Андрій звісив ноги з ліжка, пошукав на підлозі черевики, міцно, ніби перед розлукою, потис Павлові п'ятірню, вийшов на вулицю: хмари зіжмаканою на розпал газетою займались на заході; згораюче небо, мов на осінь підпалене стерновище, занавісило димом сутінків обрій, зорі нагадували розвітрений солом'яний жар з попелища.

41

У кав'ярні «Хрещатик» Сава стриг очима жінок, гортав газету, сторінки пахли друкарською фарбою, помадою віршів про кохання, пітними робами від запрошень на роботу заводом «Арсенал»; туманець крив погляд блондинки з мачинами туші на віях, павутина висріблила русяву, перекинуту через плече косу дівчини у вишиванці, блондинка злизувала з ложечки крем, «часом, не Владик подарував блузку?», «ага, діждешся, ревнувати надумав... чуєш, тобі помогло пижмо?», «хильни гарячого кагору і ляж до ванни, а не зірвеш — готуй пару четвертаків, як я», «знаєш, учора письменник один підколювавсь, тицяв книжечку», «старий, чорнявий?», «такий собі», «замучишся, поки розворушиш,

це точно», «оно стовбичать наші хлопчики... з гвоздиками», двоє плечистих курсантів сяйнули латунними якорями на пряжках, поправили безкозирки, збиті в поспіху на чолопки, «ах Надічка, ах Ларісочка, увольнітельна до десяти», дівчата тулилися до букетів, лопотіли срібними при сонці обгортками.

Північня Сава розшукував Андрія, «зманю в напарники, буде толк», забіг до спотвореної на обличчі жінки, з вітальні чкурнули два коти, він струсив на холошах шерстини, закурив, аби притлумити сморід і випитав адресу Анни, Олена споліскувала в кастрюлі сушені гриби, ножем виловлювала білу черву і здмухувала її на підлогу, і боялася виказати острах цьому нахрапистому парубчакові, що на запитання «хто там?», прогув за дверима, «відчиняй, не мнися, свої, свої»; Олена відчувала підвладність його жилавим рукам, заплутаній в кучерях сивині диму, циганкуватим, скошеним до перенісся очам; вікна зорили зіницями мертвих мух, Сава замулявся на табуреті, «ну й мармиза, хоч замість пугала виставляй»; у колясці з піднятим червоним верхом заплакала дитина, і мати, дзенькнувши ножем об стіл, метнулась приколисувати сина; Сава примружено глянув по кухні, «нема чого й поцупити, якби хто захотів,— котяча бляшанка, шкорупайки, гриби, стіни в сажистих цятках недопалків», щоб позбутися знесилюючого жалю, ткнув Олені троячку на молоко, заскочив до парфюмерного магазину, плеснув із флакона на голову, на новий піджак одеколону, решту висьорбав у під'їзді, сморід щез; а Олена підперла тичкою двері, «вихватками геть подібний до старшини», пригорнула до грудей плаксивого мокрого хлопчика і заходилася й далі виловлювати з рудої води черву.

Біля старого «Запорожця» Сава помітив вишневі «Жигулі», дзвінок байдуже відлунювався по квартирі, «може, застану Андрія в общазі, досі йому в печінках це місто,— в Одесі знайдемо безклопітний підробіток, надибаєм Сєрого, ото чудопал селянської вдачі, горлав, настобіса завойовувати квартиру, добробут, знайомства, тра позбутись ягнячого ляку, тра підневолити цей лагідно вгодований світ, інакше стопчуть, ото вже гицель, хоч здохни, не вгадаєш, що Сєрий замислив; і міліцейський патруль, поправляючи реміння рації на плечі, захоплено прицмокував язиками, дивлячись на його вертке, гадюче від лоску шкірянки тіло в гурті зсудомлених естрадою дівчат на танцмайданчику у Вишгороді, і дві сестри, «по п'яні» зваблені ним на вечорниці в Жулянах, під ранок свиснули батьків одеколон, одна тримала кварту води, друга підносила ложку цукру, аби милий зажував гіркотне пійло, і контролери Яготинської електрички знали його, як облупленого, в тамбурі обдаровували цигарками, поплескували по плечі, «як житуха, брат?», а Сєрий застеляв газетою запльовані сходи, закладав ногу на ногу, лучив цівкою диму на контролерську кокарду, «знайшовсь мені брат, як чорт козі дядько». Одного разу під «бухом» Сєрий проговорився, як ходили на діло, як натягував міліцейського картуза, обсмикував форму, дзвонив до квартири завмага, «відчиняйте, вас сусіди оскаржили», троє помічників збивали хазяїна з ніг, в'язали, «де бабки, колись вовкулака», підносили до пики розжарену праску, господарі, як правило, не дзвонили в міліцію, лише одна бабця, йдучи від молочного магазину, почула тупіт по хаті, підглянула в шпарку, згадала, як «за першої войни» по хуторі порядкували махновці, подрібцювала до телефонної будки,— на останній квартирі взяли жменю «рижухи» й сім тисяч, а міліція конфіскувала ще сімдесят тисяч і годувальника сім'ї.

Сєрий якось розказував: батько, повертаючись з колгоспу, пірнув по пояс до сечової ямери, ніч горлав, ніч обдирав нігті об скрижанілі бетонні стіни, ніч волав, ще й мати вдома зітхала, «ото набралось чупирадло якесь», зима стояла така, що горобці падали на льоту, а вранці старого довелося вирубувати сокирою, гнійні скалки сікли по засклілих очах покійника, відскакували від защетиненого з погризеними губами лиця, на похороні люди хвалили батька, «тямовитий хазяїн, авжеж, копицю так вивершить, що соломини вітер не звіє, це тобі не Онисько, котрий полами сіно по межах ловить, о нє!»; мати й дотоді прикладалася до гранчака, а опісля вже й не просихала; Сєрий схлипував за матір'ю на інтернатському ліжку... Згадавши нічний рип іржавих пружин, Сава запитав себе, «як, заплакав би за батьками чи над батьками, якби зустрів? а потім порішу себе, нє, не знаю, дожити тра».

Самогубство смішило Саву, потривожена пам'ять скресала від самотини: з вікна гуртожитку ПТУ Сєрий жбурнув пакет молока на голову комендантці і

заспівав, «ой у полі жито, стеляться покоси, ой чия то дівчина розпустила коси», його впізнали по голосу і витурили; Метис жив у Нони, тридцятилітньої стюардеси, що поверталася з-за кордону з індійськими презервативами і плиткою фірмового пакистанського плану в обгортці, схожій на шоколадну; те збіговисько добром не закінчилось, Метис на кухні чаклував над біломорною гільзою, неслухняними пальцями запижовував тютюн, Сєрий під кайфом рознюнявся над магнітофоном, «глянь, моя дитино, через Україну, через нашу хату вже качки летять», розпатлана, з ниткою слини на нижній губі, Нона розвалилася в кріслі, «підари! неміч! підходьте, хто перший?», цмулила з бляшанки пиво, бридотно сміялася, «кастрати, вон звідси, вон», в трансі довбала ножицями заголену в горіховій засмазі жижку; Метис коротким хуком висадив золотозубу щелепу, жаль, підгребли до психушки Нону, жаль, мирова була хата.

Якось Сєрий «виставив» сільську церкву, споров ножем полотно з рікою та сумним чоловіком при дереві, внизу напис, «вот я третий раз прихожу искать плода на этой смоковнице и не нахожу», п'яний командировочний в електричці купив картину, ліз цілуватися, «ти не відаєш, що тобою керує, ти блудний син без покаяння, тобі нема куди повернутись», Сєрий поцупив його дипломата і зо три кілограми м'яса на шашлики, відпродав сумного чоловіка подільському м'ясникові, відтак рюкзаками тарганив дріжджі для самогонщиків, на лісах були винокурні, тонни браги по вкопаних до землі і пристелених дерном діжках булькали від весни до осені, кислуватий хлібний дух розганяв комарів по ялиннику, багрове живичне полум'я обсаджувало боки залізної бочки, на змійовику висівалась роса, цівка завтовшки з мізинець струмкотіла в молочний бідон, хтось на патику смажив сироїжку для закусі, хтось витрушував з ятеря опецькуватих линків, хтось брів по глину до видолинка, аби запекти рибу в жару, хтось, отруснувши гранчака і одівши його на калиновий сук, пробував пісню, «пропив коні, пропив вози, пропив ярма ще й занози, все чумацькеє добро»; під ранок Сєрий вмивався болотним літеплом, жував соснову живицю і падав на верес, і засинав, підмостивши порожній рюкзак під голову».

Біля гуртожитку Сава звів очі на темне вікно, «чи згодиться Андрій на мандри, чи нє? — втрьох задали б куті меду, канєшно; мені все одно пора втікати, бісове адвокатисько оббере до нитки, пронюхало ж, падло, про мічений перстень, ще за мокруху сплете постоли, зайду завтра на головпошту і чкурну, давно пора».

42

Андрій мусолив дзвінка, відчуваючи, як металеве сокотання б'є лоскітним струмом тіло, «може, безсила підвестись, відчинити не здужає», відтак закурив біля під'їзду, де виблискували вишневі «Жигулі» із обачливо познімманими «двірниками», «вікна Анни без світла», з автомата набрав номер швидкої допомоги, запитав, чи не забирали жінку за такою-то адресою, дівочий голос відказав, «зараз гляну... нє, відти виклику не надходило»; зліг спиною на скло, запримітив «Колхіду», що двома жовтими руками розтуляла вуличну синь, чмихнула гальмами, з кабіни, ставши сандалетом на приступку, виплигнув чолов'яга в сорочці, пов'язаній вузлом на пупі, в поношених, заплямованих мастилом джинсах, і підкинув пару копійчин на долоні.

Андрій почув тупіт підків на риштуваннях скотовоза, впізнав запах кінського поту, сечі й кізяків, крізь вікончасті продухи помітив різномастих коней в ошматті кривавої піни, спітнілі загривки в остюках та соломі, зуби, що гризли дерево грубих бортів: дихтіли й пирхали обпінені ніздрі, металева підлога здригалася під копитами, гул ширяв над причепом, мов знеможені вибухи диких сердець, мов безсиле іржання; чолов'яга похиливсь до телефонної скриньки, бубнів, «ало, Люся, це я... назад вертатиму впорожні, ага, виглядай, скоро буду, твій пупсик», машина рушила, ланцюгами прип'яті коні від поштовху шарпнулися, задерли гриваcті обшмулені шиї, мов перед ножем, і збилися в купу, і захропли, ковзаючи підковами по іржавій підлозі; Андрій обігнув ріг будинку: Юрик схилився на капот «Жигулів», чіпляв двірники, посміхнувся, облапав очима світло на сьомому поверсі і, коли авто здиміло, Андрій порадів, «доля не зрадила мене і сього разу: катувати плече, виставляти двері не треба».

«Доки пастимеш мене?», «добривечір, Ань», «вже нічого не вийде, я зробила аборт», «коли ти вспіла?», в нічному світлі помітив усе, що ховав денний присмерк: бліде, здерев'яніле і виэковкле в колір обкорованої вільхи лице, вглиб і зукоса задивлені очі, «вчора ждала до вечора, а тебе нема і нема, подзвонила до Юрика, той привіз лікаря, це недовго... все одно мене кинув би», Анна втирала женьшеневий крем в обличчя, «я вільна жінка, я нікому нічого не винна», «он як заспівала?» Андрій сів за стіл, присунув попільницю з недокурками, раптова втома насіла на плечі, «ця жінка маститиме на ніч обличчя, вмиватиметься студеною водою, аби зникли мішки під очима, вона не продешевить, о нє».

«Як ти посміла це зробити?», «тебе не спитала», дивилась на лілові, терпужком обпиляні нігті, відчувала, що мусить переконати себе, оскільки перед ображеним чоловіком все одно не виправдаєшся, «поцілуй один разочок, останній», «перестань, не видумуй», «не хотіла я, прости», «а хто хотів?», «як мара найшла... ну один раз», легка млість, легкий спокій після вчорашнього болю, близьке примирення в чоловічому зм'яклому голосі п'янили Анну імлою зневаги й молодості, «не хотіла, щоб мої діти різні прізвища мали, повстидалася матері, бездушно плодити нові нещастя», «нехай всі будуть щасливі», мовчки слухав, «ну, подумай, тобі менше клопоту, ну, хіба нам погано», і мовчки згоджувався, безсилий стенути плечима, позбутись її обіймів,— Анна плакала, сором виставляв поміж ними стіну жалю, «ми, немов брат і сестра, постелити на розкладачці?»; відтак навіть не мріяв заснути, лежав, думаючи: нехай темінь і темінь, нехай чорна кров ночі напоїть сумирною дужістю, думки двоїлись, як листя на дереві, коли крізь крону проглядає сонце, і підступало бажання лягти на голісіньку землю, обличчям на захід, рілля така свіжа і смерк закидає груддям сутінків, і між приплющених вій помітно краснотал заграви на обрії, і всі тривоги, всі марення передаються траві, конюшині, калачикам, чорніють грудками, і кожна клітина болю проростає вохристим пагоном, «зараз пізно? зараз рано? люди покотом сплять, заховавшись від мороку обличчями до подушок», примарився пошаткований махновцями прадід, що з братської могили за руку веде його до верби в кінці маревного шляху; за кручами срібнопіняться води, перебиті тінню від дерева, і босе дитинча біжить тінистим прослідком, наче кладкою.

За вікном попелів досвіток, Андрій лежав на близькій землі, далекий небу, доки знов не задрімав: вибух основного купола, тиша, видно стьожку ріки, щетину осіннього лісу, на грудях сюрчить висотомір-автомат, який за півтисячі метрів до тверді викидає зрадливу запаску, заплутує стропи, гасить обидва куполи; вужче й вужче зашморгується обрій, спалахує сталевою синню ріки, а він благає долю, аби плюхнути в глиб осеніючої мертвої течії. Анна спала, коли він пригнітив попільницею на столі потертого червінця, розрахунок за співжиття, «мабуть, підпряжусь до Сави, я такий же невдаха, як і він, як і його друзі — хіба не спроба стати людиною?»

Зайшов поснідати до малолюдного кафе, смерділо рибою, чадом пригорілої на кухні підливи, повз вікно жінка котила коляску і поправляла ковдру на немовляті; Андрій згадав про зустріч на головпошті, подався до метро, і ескалаторний хижий гул ковтнув його.

Станіслав
ЗІНЧУК

ГОЛОСНИХ ПІСЕНЬ РЕПЕРТУАРИ

●

Не щебечуть солов'ї на Соловках,
Тільки чайки там ридають — мертвих
душі,
Тих нетяг, кого затяг сюди Гулаг
(А слідів їх ні на морі, ні на суші)...

Не стелила Колима їм килими,
Лише саван із парчі зі снігової.
Мерзлоту своїми здобрили кістьми,
Щоб не вимерзла надії квола хвоя.

Шлях прогресу — безкінечний шлях
голгоф —
В даль історії-бабусі ще верстати...
...Ось недавно застовпилися удвох
Найновіші Биківня і Куропати.

ПЕРЕДСМЕРТНЕ СЛОВО І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

На цій землі, де скіфи й анти
Навчались мудрості бджоли,
Від печенігів до Антанти
Чужинці витоптом пройшли.

Їм треба золота і хліба,
Хутра і меду задарма,
Привчить полянина й дуліба
До підневільного ярма.

Не храми зводили — тюряги,
Щоб не ставали ми на прю,
А продавалися варягам,
Полякам, білому царю,

Румунам, литвинам і уграм,
Стелились кайзеру до ніг,—
Хай набивають пельку цукром,
Що в нас росте, як взимку сніг.

Їм віддавали сало й борті:
— Беріть. Не надривайте жил...—
Ми в хату пустимо і чорта,
Щоб за ікону нам служив!

Замало їм такої жертви.
Вони повзуть зоддалеки,
Аби і нас усіх пожерти,
Повиривавши язики.

Нам навіть плакати невільно.—
В пісні ховаємо плачі.
...Вмиратимем у богадільні,
А не удома на печі.

ТРУДНОЩІ 33-го РОКУ

Був тридцять третій. Голод лютий.
Був сталінський колгоспний рай.
Дійшли до краю вбогі люди,
Одне лишилося — вмирай.

Порожні горщики і кухлі.
Мишей нема, зійшли коти.
...Лежать колодами опухлі,—
До ями кожного коти.

І машталір трудився жарко,
Аби, не гаючись, мерщій
Збирати по хатах в грабарку
І звозити у рів мерців.

Стогнали шкапині підкови,
Мороку даючи одну...
Робота в нього прибуткова:
За мерлеця — по трудодню.

Він не поойкував мінорно,
Жалобно киснути не звик.
Гнав по-ударницькому норми:
Із трупами ховав живих...

Це щоб не перти завтра воза
На той віддалений куток.
Він був ощадливий, проноза,
В житті не ступить зайвий крок!

Снував між дворищами вправно,
Не поминувши і рідні...
А рахівник виводив справно
Йому хрестаті труподні.

На стику сіл, що вікували в мéжу,
Де кронами зливаються кутки,
Зробив обом хтось послугу ведмежу,
На авантюрні рішення прудкий.

Тут не межа проходила — г р а н и ц я,
Пильнована не гірше, ніж кордон:
Підзорні труби цілили криниці,
На вікнах — ні фіранок, ні запон...

Під поглядами тими всі дрижали.
Хоч поміж них — ні мурів, ні проваль.
Не два кутки були, а дві держави,
В яких — свої закони і мораль.

Ділили щиро горе і напасті,
Не прагнули сусідської сльози;
Та на «чужому» боронилось пасти
Не те що корівчин, але й кози.

Тут панувала каторжна робота.
Сусіду пособити кожен рад.
Проте не сміла горда парубота
Лицятися з а м е ж у до дівчат.

І то була не писана умова
З дотриманням чітких нейтральних зон.
Відмінна в них і вимова, і мова,
І зачіска, і одягу фасон.

На два кутки — ні жодної гітари,
Та соловей — на кожного сучка,
Та жайворонків — сотня на гектарі,
Та голосних пісень репертуари
Були свої у кожного кутка.

Були в них, звісно, статки незавидні,
Бруковані не снилися шляхи.
Двори не часто покидали злидні,
Та не лишали двору дітлахи.

Начальство, що реформами хворіє
(Від чого його трясця не взяла),
Надумало не мать периферії:
Позвозити кутчан у центр села.

Їх мазанки зруйновані до щенту.
У дворищах — дрімучі бур'яни,
Що кореням тягнуться до центру...
А де той центр намацають вони?

Друкуючи вірші Станіслава Зінчука,
вітаємо його з п'ятдесятиріччям, зичимо міцного здоров'я
та нових творчих успіхів!

Григорій СЕРГІЄНКО,
доктор історичних наук

ВИДАТНИЙ ДОСЛІДНИК ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

У час революційної перебудови суспільства, демократії, гласності та нового мислення особлива увага приділяється вивченню минулого нашої Вітчизни, історичних коренів національної культури братніх народів, прогресивних традицій і надбань. Читацький загал України з великим інтересом зустрічає публікацію призабутої творчої спадщини академіка АН УРСР Дмитра Івановича Яворницького (1855—1940), п'ятдесятиріччя від дня смерті якого минає у 1990 році.

Д. І. Яворницький, здобувши освіту на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1877—1881), близько 60 років невтомно працював на ниві вітчизняної науки і культури, вніс неоціненний вклад у розвиток історії, археології, етнографії, фольклористики, археографії, мовознавства, літератури (писав вірші та прозові твори). Різнобічний талант, природна обдарованість і неймовірна працелюбність цієї людини вражали сучасників. Творча діяльність Д. І. Яворницького складає цілу епоху в історії української науки й культури.

У складний дореволюційний і радянський час учений знайшов своє місце в суспільному житті. Йому були притаманні прогресивні демократичні погляди на історичне минуле українського народу, служінню якому він віддав усі свої творчі сили і великий талант. Видатний радянський поет-академік М. Т. Рильський, який особисто знав Д. І. Яворницького, надзвичайно високо оцінив його творчу діяльність: «Це був учений і діяч з дуже широким колом інтересів: історик, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні. Але в центрі його уваги була історія Запорожжя, в яке він був просто по-юнацькому закоханий».

Творчий доробок ученого воістину велетенський: він опублікував понад 200 праць, в тому числі 50 окремих книг (історичних досліджень, збірників документів, художніх творів, нарисів тощо). Чимало його рукописів і обширне листування ще чекають на публікацію. На думку фахівців, спадщина Д. І. Яворницького складає понад 25 томів, які слід було б видати в наш час для широкого читача.

Можна лише дивуватися, що численні наукові праці видатного дослідника досі не знайшли належної оцінки і не стали уповні здобутком радянського народу. Отож тепер науковці, літератори і видавці докладають немало зусиль, аби надолужити прогаяне в часи культу особи і застою.

Упродовж свого тривалого й сповненого драматичних ситуацій життя Д. І. Яворницький працював у Харкові, Петербурзі, Ташкенті, Варшаві, Москві, Катеринославі (тепер — Дніпропетровськ). Урядовці царської Росії переслідували ученого як «ук-

раїнофіла», навіть звинувачували в «сепаратизмі». Адже саме тоді діяли реакційні царські укази (1863 і 1876 рр.), що пригнічували та обмежували українську мову, переслідували культуру, науку. Проте серед передової інтелігенції учений знайшов немало друзів, які підтримували його у вивченні та обнародуванні досліджень з історії козацтва. Досить назвати його друзів і прихильників серед учених: В. Й. Ключевський, О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, Б. Д. Грінченко, Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський: письменників: Л. М. Толстой, В. Г. Короленко, М. М. Коцюбинський, І. С. Нечуй-Левицький, Я. І. Щоголів, М. П. Старицький; культурно-мистецьких діячів: В. І. Немирович-Данченко, М. Л. Кропивницький, М. К. Садовський, М. К. Заньковецька, П. К. Саксаганський, М. В. Лисенко; художників: І. Ю. Рєпін, О. Г. Сластіон, С. І. Васильківський, М. І. Струнников. І це названа лише невеличка частина видатних людей, які цінували талант подвижника науки, справжнього Никона Великого (перший давньоруський літописець) історії українського козацтва і Запорозької Січі.

Пристрасть до наукових занять у Д. І. Яворницького з'явилася ще в роки навчання в Харківському університеті. Там він виявив неабиякий інтерес до історії, археології, етнографії, фольклористики. Та особливо його приваблювало запорозьке козацтво. Талант і працездатність Д. І. Яворницького послужили підставою для рішення ради Харківського університету від 13 травня 1882 р. залишити його позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання по кафедрі російської історії. Одночасно молодий дослідник викладав історію в одній із гімназій Харкова.

У період навчання та праці в Харкові (1877—1885) Д. І. Яворницький майже щороку під час канікул або відпусток вирушав у подорожі по Запорозькому краю, витрачаючи на це свій і без того мізерний заробіток. Він обстежив усі місця, де колись розташовувалися коші (стоянки Запорозької Січі, переправи через річки, центри паланок (округів), місця господарської діяльності козаків, битв із ворожими військами, фортеці, лісові урочища, дніпровські пороги, степові могили, церкви і монастирі на величезній території колишнього Запорозького краю. Там учений робив археологічні розкопки й топографічні виміри, замальовки пам'ятних місць, збирав документи і матеріали, свідчення старожилів, пісні, думи, легенди, перекази про життя і подвиги запорожців. Усе це дало дослідникові величезний матеріал для написання історії запорозьких козаків та їх славнозвісної Січі.

Про свої наукові заняття в той час Д. І. Яворницький говорив: «Ні, друковані праці не дають мені того, що шукає моя душа! І я вирішив відправитися на пошук архівного матеріалу, щоб на основі його зобразити життя запорозьких козаків якнайповніше». І він невтомно розшукував документи в архівах Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва. А 1883 року в газеті «Харьковские губернские ведомости» з'явилася перша його розвідка «Топографічний нарис Запорожжя». Відтоді бере початок слава ученого.

Він познайомився з відомими вченими того часу — В. Б. Антоновичем, А. О. Скальковським, М. І. Костомаровим, які займалися історією України й підтримали його прагнення вивчати запорозьке козацтво.

У Харкові Д. І. Яворницький брав активну участь в роботі історико-філологічного товариства при університеті, що діяло з 1877 року. Там працювали О. О. Потебня, М. Ф. Сумцов, Д. І. Багалій, О. Я. Єфименко, І. І. Манжура та інші. Товариство, яке організовувало археологічні та етнографічні експедиції, публікувало наукові праці, заснувало Харківський історичний архів, обрало своїм членом і молодого ученого Д. І. Яворницького (1883).

Та нелегко було працювати в умовах царського самодержавства, коли зазнавали переслідувань передові люди Росії. У Харкові місцеві чиновники робили все, щоб перешкодити Д. І. Яворницькому працювати в галузі українознавства: над ним було встановлено нагляд поліції, заборонялось працювати в університеті, під підозрою виявилися і його експедиції в Запорозький край та публічні виступи з історії козацтва. Це привело до того, що Д. І. Яворницький влітку 1885 року переїхав до Петербурга.

Талановитого вченого високо оцінили в столиці: він отримав посаду викладача історії та літератури в Миколаївському сирітському інституті благородних дівиць, другому кадетському корпусі, жіночій гімназії, театральному училищі і навіть у царській капелі. Водночас Д. І. Яворницький відновив наукові дослідження, почав вивчати архітектурні матеріали з історії Запорозької Січі, здійснив подорож на Соло-

вецький острів, де познайомився з архівом місцевого монастиря-в'язниці і потім написав працю про життя останнього запорозького кошового отамана Петра Калнишевського.

Славнозвісна, складна, суперечлива і таємнича Запорозька Січ, названа К. Марксом *«християнською козацькою республікою»*, стала для Д. І. Яворницького головним об'єктом дослідження. І за роки праці в Харкові та Петербурзі учений зробив надзвичайно багато в цій галузі — опублікував у 1883—1892 роках близько 100 наукових праць, серед яких півтора десятка монографій та збірників документів і фольклорно-етнографічних матеріалів. Можна назвати найголовніші з них: «Сборник материалов для истории запорожских козаков» (1888), «Запорожье в остатках старины и предания народа» у двох частинах (1888), «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских козаков» (1890), «История запорожских козаков» перший том (1892). Крім того, в багатьох статтях, опублікованих в журналах і газетах, Д. І. Яворницький активно популяризує історію запорозьких козаків.

Водночас зростав інтерес ученого до тодішнього суспільно-політичного руху, передової літератури і культури, досягнень історичної науки та археології. Навесні 1886 р. його обирають членом Археологічного товариства в Петербурзі. Він вступає також до Товариства ім. Т. Г. Шевченка, яке допомагало бідним студентам з України. За кілька років Д. І. Яворницький познайомився з великим колом прогресивної інтелігенції Росії, часто відвідував літературні вечори, наукові зібрання.

У лютому 1886 року в Петербурзі шанувальники української поезії відзначили 25-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка. Тоді відбулося знайомство Д. І. Яворницького з видатним російським художником І. Ю. Рєпіним. Так розпочалася велика дружба, що тривала 45 років — до самої смерті художника. Не лише дружба, а й плідне співробітництво.

Століття світ милується картиною-шедевром «Запорожці пишуть листа турецькому султану» (1891). Це геніальне полотно створене Рєпіним за допомогою незрівнянного знавця побуту і звичаїв запорозьких козаків Д. І. Яворницького, який консультував художника, підбирав одяг і зброю, сам позував у ролі писаря. Легендарного листа запорожці писали султану тоді, коли їх кошовим отаманом був Іван Сірко. Він зображений у центрі картини, а позував у цій ролі відомий російський генерал М. І. Драгомиров.

Картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану» дала певний поштовх Яворницькому для поглибленого дослідження життя і подвигів славного отамана Івана Сірка. А до цього часу він уже зібрав чималий матеріал для другого тому «Истории запорожских козаков» (вийшов у світ 1895 року), який охоплював весь період діяльності кошового. На цій основі було написано монографію «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків».

Самовіддане заняття історією козацтва та Запорозької Січі викликало недовір'я і підозру царського уряду. За вченим ще з Харкова здійснювався таємний нагляд поліції. Міністерство народної освіти неодноразово намагалося заборонити Д. І. Яворницькому викладання історії в навчальних закладах столиці, але впливові друзі відводили удари. Та в 1891 р. гримнув справжній грім: циркуляр міністра цього разу категорично позбавляв ученого права викладати в навчальних закладах Росії «за тенденційний прояв у лекціях антипатії до московської історії й уряду та пристрасть до історії Малоросії». Царська адміністрація запропонувала Д. І. Яворницькому поїхати на три роки в Ташкент чиновником особливих доручень при генерал-губернаторі Туркестану для археологічних досліджень в Середній Азії. По суті, це було заслання (1892—1895). Але і цей час він використав в інтересах науки.

Саме в Середній Азії Яворницький посилено працював над монографією про народного героя Івана Сірка, який у 50—70-х роках XVII ст. невтомно боровся проти агресії сусідніх держав — Кримського ханства, султанської Туреччини, шляхетської Речі Посполитої. Тоді в особі Сірка Україна знайшла собі такого ж самовідданого захисника від ворогів, яким був славнозвісний гетьман Петро Сагайдачний.

Легендарний Іван Сірко належить до справді видатних політичних діячів і полководців України другої половини XVII ст. Він брав участь у визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, підтримав великий акт возз'єднання України з Росією, наполегливо відстоював його і вів рішучу боротьбу проти спроб ворогів порушити цю єдність українського і російського народів.

У середовищі українського козацтва Іван Сірко користувався непорушним авторитетом і справжньою повагою. Талант полководця, мудрість політика і особиста хоробрість поставили його на одне з чільних місць у складній і суперечливій історії України того неспокійного часу. Свідки минулого — документи — повідомляють про те, що козаки спочатку обрали Івана Сірка вінницьким полковником (1658—1660). Керований ним Вінницький полк стояв стіною за возз'єднання України з Росією.

Після драматичних подій 1660 року й укладення гетьманом Юрієм Хмельницьким з урядом Речі Посполитої Слободищенського трактату, за умовами якого Україна знову поверталася під владу шляхетської Польщі, Іван Сірко очолив ті сили, які відстоювали непорушність возз'єднання України з Росією. Відтоді й до кінця життя він перебував на Запорозькій Січі. Козаки виявили йому велику честь і довіру, вісім разів, з 1663 по 1680 роки, обираючи кошовим отаманом. Упродовж двох десятиріч запорожці щороку під проводом свого безстрашного отамана здійснювали походи на Кримське ханство і султанську Туреччину. Разом з ними завжди виступали російські стрільці на чолі з воєводою Григорієм Косаговим, донські козаки під проводом Флора Минаєва. Івана Сірка і Григорія Косагова зв'язувала особиста дружба. Козаки і стрільці визволили з тяжкої татарсько-турецької неволі тисячі бранців з України, Росії, Польщі.

Завдяки їх спільній боротьбі зазнали поразки підтримані Туреччиною і Кримським ханством гетьмани Правобережної України Петро Дорошенко і Петро Суховій, «малоросійський князь» Юрій Хмельницький. Неприйнятні українському народові плани цих правителів не здійснилися.

Запорозькі козаки під проводом Іван Сірка своїми вмілими діями і дошкульними ударами перешкоджали нормальному постачанню турецьких і татарських орд під час їх Чигиринських походів 1677—1678 років, сприяли російським військам воєводи Григорія Ромодановського і козацьким полкам гетьмана Івана Самойловича у повному розгромі ворогів.

Мужні подвиги Івана Сірка викликали справжній жах серед татарських і турецьких загарбників, які побожно називали його «урусшайтан» («рус-чорт»). А турецький султан навіть видав фірман (указ), щоб мусульмани молилися в мечетях за погибель Сірка.

Козацтво Запорозької Січі перешкоджало агресивним намірам не лише Туреччини та її васала Кримського ханства, а й шляхетської Речі Посполитої, яка спиралася на маріонеткових гетьманів Івана Виговського, Павла Тетерю, Михайла Ханенка, Степана Опару. Завдяки дошкульним ударам запорожців з півдня зазнав невдачі загарбницький похід польської шляхти на Лівобережну Україну в 1664 році. Іван Сірко подавав допомогу козакам і селянам Правобережної України, які піднімалися на визвольну боротьбу. Польський король Ян III Собеський назвав Сірка славним воїном і вмілим ватажком козаків. Красномовне визнання!

Послідовно відстоюючи возз'єднання України з Росією, Іван Сірко неодноразово брав участь у повстаннях проти царських воєвод, які спільно із старшиною Лівобережної і Слобідської України визискували народ. З документів можна довідатися про те, що козацький полковник Іван Сірко у Змієві на Слобожанщині очолив повсталих селян і козаків проти утисків старшини й царських воєвод. Повстання зазнало невдачі, і він повернувся на Запорожжя. А в 1670 році кошовий разом із гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком підтримував листовний зв'язок з проводирем селянської війни в Росії Степаном Разіним: вони домовлялися про спільний виступ проти гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного і царських воєвод. Про це стало відомо царському урядові і гетьману. Скориставшись сприятливим моментом, коли Іван Сірко приїхав на Лівобережжя без достатньої охорони, старшина арештувала його і відправила до Москви. Це сталося у квітні 1672 року. Незабаром кошового заслано в Сибір до Тобольська. Запорожці протестували проти цього акту й клопоталися про повернення із заслання отамана, відрядили до Москви спеціальних послів. А в цей час посилилися напади кримчаків на Запорожжя і загалом Україну. Нова загроза ворожої навали змусила царський уряд прислухатися до голосу козаків і вже на початку 1673 року повернути Сірка із заслання. Тоді ж влітку він очолив похід козаків на Кримське ханство. Таким був цей народний герой...

Майже все життя кошового минуло в безперервних походах і битвах. Про багатство не дбав. Завжди виступав проти можновладців, які прагнули лише до збагачен-

ня і не піклувалися про народ. У 1674 році він заявляв: «Тепер у нас 4 гетьмани: Самойлович, Суховій, Ханенко, Дорошенко, а ні від кого нічого доброго нема; вдома сидять і тільки між собою християнську кров проливають за гетьманство, за маєтності, за млини». Таким було ставлення Сірка до старшин-феодалів, гетьманів-здирників, воєвод-визискувачів. У 1675 році Іван Сірко писав царю про своє матеріальне становище: «...Дружина моя і діти в українському містечку Мерефі блукають без притулку, від татар кіньми і худобою розорилися...» Тому до цього воїна, який займав старшинські посади, ніяк не підходить загальноприйняте визначення «феодал». Адже він не володів маєтками, не мав прибутків, а всі сили та енергію віддавав служінню своєму народові.

Легендарна постать великого воїна, мудрого політика і незвичайної людини свого часу Івана Сірка нерідко згадується в працях М. І. Костомарова, А. О. Скальковського, С. І. Мишецького, О. І. Рігельмана та інших істориків, але вперше спеціально досліджена Д. І. Яворницьким у монографії «Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков» (С.-Петербург. Типография И. Н. Скороходова. 1894.— 164 с.), з якої здійснено переклад на українську мову для цієї публікації.

Учений використав чимало спеціальної літератури, посилання на яку в журнальному виданні не приводяться. Тому ми назвемо найголовніші джерела: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (тт. V—XIII); «Собрание государственных грамот и договоров» (т. IV); Бантыш-Каменский Д. Н. «Источники для малороссийской истории» (т. II); Эварницкий Д. И. «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (ч. II); Эварницкий Д. И. «История запорожских козаков» (т. I); Соловьев С. М. «История России с древнейших времен» (т. XI—XIV); Ригельман А. И. «Летописное повествование о Малой России и козаках вообще...» (ч. 1—4); Мишецкий С. И. «История о козаках запорожских» (т. II); Филарет. «Историко-статистическое описание Харьковской епархии»; «Історія панування Яна Казимира» (т. 1, польською мовою); «Летопись Самовидца»; «Летопись Григория Грабянки»; «Летопись Самуила Величка» (т. II); «Летописец сий есть Кроника...» Леонтия Боболинского; «Літописець або хроніка...» Иоахіма Єрлича (польського мовою).

Політичній діяльності Івана Сірка притаманні суперечливі, іноді незбагненні і навіть трагічні моменти, що відображали надзвичайно складну ситуацію на Україні в другій половині XVII ст. І все це знайшло місце в документах, а відтак і в праці Д. І. Яворницького — дослідника об'єктивного і сумлінного. Та не завжди учений міг чітко пояснити чи обгрунтувати дії та вчинки Сірка — цієї вельми неординарної особи.

Візьмімо такий момент. Гетьман Правобережної України Петро Дорошенко майже 12 років боровся за владу (1664—1676), прагнув стати гетьманом усієї України і для цього навіть вступив у союз з Туреччиною та Кримським ханством, щоб здобути від них підтримку, мабуть, з цією ж метою листувався із Степаном Разіним. А Іван Сірко, безкомпромісно воюючи з ордами Туреччини і Кримського ханства, підтримував зв'язки з Петром Дорошенком, сприяв обранню його гетьманом і, зрештою, прийняв від нього зречення від гетьманства, булаву і присягу на вірність Росії. І, мабуть, це можна зрозуміти й пояснити складністю ситуації, умовами того часу.

Або інший приклад. Іван Сірко підтримував добрі взаємини з Михайлом Ханенком, якого козаки обирали кошовим отаманом Запорозької Січі і який потім став гетьманом Правобережної України, орієнтувався на Річ Посполиту й намагався позбавити гетьманства Петра Дорошенка. Сірко спільно з козаками Ханенка і польськими військами воював проти кримських орд, які вторглися на Правобережжя. А на козацькій раді 25 жовтня 1671 р. Сірко і Ханенко склали присягу Речі Посполитій. І це ніяк не зрада Росії, бо за умовами Андрусівського договору 1667 р. Правобережна Україна залишилася під владою Речі Посполитої, а Запорозька Січ підпорядковувалася двом державам — Росії і Речі Посполитій.

Читач знайде чимало таких моментів у творі Д. І. Яворницького. І все ж у помислах і діях Івана Сірка є певна послідовність і головне — прагнення діяти в інтересах українського народу.

Історична праця Д. І. Яворницького охоплює останній період життя і діяльності Івана Сірка (1659—1680), коли розкрився його талант політичного діяча і полководця. Вона складається з восьми розділів. Додатком до основного тексту вміщено та-

кож «Думу про вдову Сірчиху», «Пісню про Романа Сірка», «Пісню про Івана Сірка», а також «Матеріали до монографії про Івана Сірка» (6 документів за 1664—1672 роки). У цьому виданні додатки не публікуються, оскільки вони мають специфічний характер і потребують додаткового коментування, що ускладнить журнальну публікацію.

Слід зауважити, що в праці Д. І. Яворницького обійдено досить важливе питання про зносини Івана Сірка із Степаном Разіним у 1660 році. В одному з документів того часу, опублікованому в книзі «Материалы для истории возмущения Степана Разина» (М. 1857) говориться про те, що правобережний гетьман Петро Дорошенко та полковник Запорозької Січі Іван Сірко надсилали на Дон Степану Разіну листи, де висловлювали намір з'єднати козацьке військо з повстанським для спільних дій проти гетьмана і царських воєвод на Лівобережній Україні. Хоч цей план з різних причин і не вдався, але сам по собі факт листування козацьких ватажків із Степаном Разіним є красномовним свідченням їх солідарності. Щоправда, названим джерелом Д. І. Яворницький не користувався, а тому навмисного замовчування цих зв'язків тут не було.

У радянській історіографічній літературі діяльність Івана Сірка оцінена досить високо в ряді досліджень. Його особі присвячені розвідки М. М. Ткаченка («Українська література», 1943, № 1—2) і О. М. Апанович («Книга для читання з історії Української РСР з найдавніших часів до кінця 50-х років XIX ст.» К., 1960).

Героїчні подвиги Івана Сірка яскраво і правдиво зобразив Юрій Мушкетик у романі «Яса» (1987). Автор, безперечно, звертався до спадщини Д. І. Яворницького.

Повертаючись знову до характеристики історіографічної праці «Іван Дмитрович Сірко...», ми можемо підкреслити, що значення діяльності кошового отамана сягало далеко за межі України. Великий воїн і його славні запорожці завдавали ударів ворожим силам султанської Туреччини і Кримського ханства, зупиняли їхні агресивні вторгнення, крім України, і в Росію, Польщу, Австрію, Угорщину та інші країни Європи. Славне ім'я Івана Сірка увійшло в безсмертя як символ нескореності й мужності українського народу. Сподіваємося, що читачів журналу «Дніпро» зацікавлять подвиги народного героя.

Наприкінці публікації вміщуються примітки, у яких пояснюються численні персоналії, окремі складні події, географічні назви, малозрозумілі слова і терміни тощо. У тексті вони позначені суцільною нумерацією — арабськими цифрами. Підрядкові примітки автора подані під зірочками.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Болем відізвався у серці кожного українця акт вандалізму щодо музею Т. Г. Шевченка в канадському місті Палермо поблизу Торонто.

Одразу після сумної звістки почали надходити грошові пожертвування, посилки від окремих громадян і установ нашої республіки, народжені пристрасним бажанням відродити унікальну пам'ятку культури.

Активно включились у цю благородну акцію УФК, товариство «Україна». Проведено в містах республіки чимало виступів самодіяльних та професійних митців для збирання коштів. Добродійний концерт дав Київський камерний хор під керуванням народного артиста УРСР В. Іконника. Програму його склали духовні твори А. Веделя — видатного українського композитора XVIII століття.

Для тих, хто бажає прилучитися до патріотичної справи відродження музею великого Кобзаря на канадській землі і зробити свої особисті внески, нагадуємо розрахунковий рахунок: 1700523 в ОПЕРУ міськуправління житлосоцбанку м. Києва МФО 32201.

Дмитро ЯВОРНИЦЬКИЙ

ІВАН ДМИТРОВИЧ СІРКО,

славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків

(Переклад з російської за виданням: Д. И. Эварницкий. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков. С.-Петербург, 1894).

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

...Минуло все: нема тепер ні Січі, ні старшин, ні Запорожжя; нема та й не буде! Хай же хоч на папері проснуться ті лицарі чесні, що колись на світі бенкетували, яничар, як підсвинків, різали, татарву та ляхів, як пацюків, ганяли, за хрест святий та за волю людську голови свої буйні покладали; що, як орли, на огненних конях, в шитих золотом жупанах, безкрайніми степами вітром літали, шаблями ворогів зміталі; що, як лебеді, на чайках по Дніпру гуляли, Крим руйнували, в Стамбул завертали; що відрами оковиту пили, весело гуляли... Про-

йшло все; одна слава зосталась, і слава та не вмре, не поляже, про лицарство козацьке людям розкаже... Розкаже вона і про Вайду козака, і про Сагайдачного Петра [1], *і про Сірка, славного й грізного отамана кошового.*

З листа С. Краснощокова
Д. Яворницькому,
місто Новомосковськ.
Грудня 25 дня, 1891.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Родина, сім'я і характеристика Сірка.— Походи під Акерман і Самарники.— Поразка війська Виговського і похід на Буг.— Участь у Переяславській раді при обранні Хмельниченка гетьманом.— Дії Сірка проти татар, поляків та Дорошенка.— Похід на Перекоп.— Незлагоди із запорожцями через Дорошенка.— Похід до Перекопу і Тягина.— Зіткнення із Чарнецьким.— Набіг на Буджак і Білогородчину.— Сутичка з Маховським.— Бій з ханом під Перекопом.— Боротьба і дружба з Дорошенком.— Походи на Україну та Крим.— Перемога над татарами під Ольховцем та Стеблевом.— Похід під Очаків.— Боротьба з Дорошенком.— Походи до Бугу й Кальника.— Присяга Сірка польському королеві.— Перемога Сірка над татарами під Іллінцями і набіг на Білогородчину.— Поразка загону Дорошенка і сутичка з ханом Нуреддіном.— Полон Сірка, заслання в Сибір і повернення.— Походи його під Аслам, Очаків і Каменець.— Розгром татар на Муравському шляху і триденний бій у степу.— Похід у Крим і Волоську землю.

Іван Дмитрович Сірко, якого німці звали Цірком, а росіяни Серком і Серком, являв собою велетенську особистість серед усіх низових козаків і за всі часи історичного існування Запорожжя. Він був родом із козацької слободи Мерефи слобідської України, нинішньої Харківської губернії, в 24 верстах від міста Харкова. Про народження Сірка легенда свідчить, що він з'явився на світ із зубами, і тільки-но повитуха піднесла його до столу, він одразу ж ухопив звідти пиріг з начинкою і з'їв його. Це нібито було знаменням того, що він увесь вік свій гризтиме ворогів. Але в якому році народився Сірко, хто були його батьки, як і коли виступив він на історичний терен — усе це залишається для нас зовсім не відомим. Відомо лише те, що на батьківщині, в слободі Мерефі, у Сірка були будинки, млин та інша маєтність; була дружина Софія, яка «вельми хворіла». Батьки возили її в один із київських печерських монастирів для зцілення, але одержала його вона в Лубенському Мгарському монастирі від святителя, патріарха Афанасія. Відомо також, що у Сірка було два зяті, один Іван Сербин, а другий Іван Артемів, перший — козак з лівої сторони Дніпра, а другий — козак харківського полку, обидва мешканці слободи Мерефи. Дійшло до нас і те, що в Сірка були брат і сини, проте невідомо, як їх звали. Скільки ж всього у Сірка було синів — джерела ніде того не вказують; лише в народній думі мовиться про те, що у Сірка та його дружини Сірчихи було двоє синів, Петро та Роман Сірченки. Перший загинув десь за річкою Тором, біля «трьох зелених байраків», другий помер дома на очах у матері. Нарешті, достеменно відомо, що Сірко був людиною неписьменною, і хоча історик Малої Росії Бантиш-Каменський [2] наводить серед факсиміле кошових і факсиміле Сірка, проте це одне з тих факсиміле, яке належало писарю війська, а не самому Сірку.

І свої, й чужі, і друзі, й недруги — всі однаково відгукувалися про Сірка як про людину видатного військового хисту. Польський король Ян III Собеський писав про нього: «Сірко — воїн славний і в ратній справі великий мастак». Українські літописці Самовидець, Грабянка, Величко називають його сильним і великим ватагом, славним кошовим отаманом, а інші історики прирівнюють його до

Чінгісхана або Тамерлана. Татари називали Сірка урусшайтаном, тобто руським дияволом, а татарські матері лякали його іменем своїх дітей. Турецький султан, якому Сірко постійно дошкуляв то набігами на Крим і в ногайські степи, то походами по Чорному морю, наказав, подейкують, молитися в мечетях про загибель козацького отамана. Будучи в душі і на ділі справжнім християнином, Сірко завжди боронив православну віру, відстоював волю руської людини; через це він постійно, з особливою запопвзятливістю піклувався про визволення з татарської і турецької неволі якомога більшого числа християн, незалежно, чи то великорос, малорос, поляк або литовець. «Ми почули в твоєму листі,— писав Сірко своєму недругові гетьману Самойловичу [3] — непотрібне умовляння, щоб ми від підданства нашому християнському монарху не відривалися,— але сього від нас ніколи не буде... Живучи побіля кочовищ мусульманських, ми тут безперестанку б'ємося з неприятелем хреста святого... За віру православну себе не шкодуючи і славу безсмертну тим собі заробляючи, ми перси свої кров'ю ворожою обагряємо». Іншого разу Сірко писав братові Самойловича: «Бог свідок моєї душі, що я ніколи не ходив на Україну з тим, щоб плюндрувати вітчизну мою; не хвалюсь, істину кажу, що всі мої турботи і старання спрямовані на те, щоб завдати шкоди нашим споконвічним неприятелям, бусурманам, і тепер, на схилі літ, я думаю не лише про військові подвиги, а також і про те, щоб до останніх днів моїх стояти проти тих же давніх неприятелів наших».

Справа православної церкви, її зовнішній лад та внутрішня благочинність хвилювали Сірка навіть у найтривожніший для нього час. Так, у 1676 році, коли він був заклопотаний і справою про «прихиляння» Дорошенка [4] до російського царя, і суперечками з гетьманом Самойловичем, і листуванням з Москвою, і походами на Крим, і турботами про захист Січі од турків, він усе ж знаходив час і писав у Київ, у Межигірську Спасо-Преображенську обитель листи, в яких просив ігумена монастиря прислати в січову церкву хорошого й гідного уставника [5] і сповіщав про надсилання частини військових прибутків для святої обителі, де благочестиві старці возносили святі молитви про запорожців та відходжували у своїм шпиталі поранених козаків.

Перебуваючи усе своє життя на війні, Сірко водночас відзначався великодушністю та рідкісною безкорисливістю і тому ніколи не брав воєнної здобичі. На війні він був самовіддано хоробрий і навдивовижу винахідливий: він умів з десятками козаків розбивати сотні ворогів, а із сотнями молодців перемагати тисячі неприятелів. Ім'я його як ватажка було оточене ореолом повної непереможності, і тому вороги боялися його більше вогню, більше бурі, більше пошесті морової. Дужче всіх діставалося від Сірка ворогам Христової віри: мусульман Сірко ненавидів всією своєю козацькою душею і всім своїм щирим козацьким серцем. У запорожців було вірування, що чим більше хто уб'є бусурманів, тим певніше він увійде в царство Боже; у Сірка ця віра виявлялася сильніше, ніж у будь-кого іншого.

І за вдачею, і за всіма своїми діями Сірко являв собою тип справжнього запорожця. Він був хоробрий, відважний, пристрасний, не завжди постійний, не завжди вірний своїм союзникам; він любив подекола погуляти і добряче випити і під хмелем показати свою козацьку задьористість; він схильний був до хвилинного захоплення новою думкою, новою справою, щоб потім відмовитися од власної витівки і прийти до зовсім протилежного рішення. То він був на боці московського царя, то на боці польського короля, то він підтримував Дорошенка, то переходив на бік його ворогів Суховія [6] та Ханенка [7], то виступав супроти двох останніх і знову захищав Дорошенка, то він допомагав російському царю проти турецького султана й кримського хана, то йшов проти царя заодно з султаном і кримським ханом. «Нужда закон міняє» — часто говорив Сірко і, мабуть, діяв суголосно із своєю улюбленою приказкою.

Цілком зрозуміло, що на переходи Сірка від російського царя до польського короля і назад не можна дивитися як на зраду одному й відданість іншому: запорозькі або низові козаки хоч і визнавали над собою протекцію російського царя з часів Богдана Хмельницького, одначе все ще за старою традицією вважали себе людьми вільними і ні від кого не залежними — людьми, які залишали за собою право вирішувати питання миру й розмиру із сусідніми царствами і налагоджувати стосунки з близькими й дальніми царями та владарями.

З огляду на це Сірко був найтиповішою особистістю, що втілювала в собі найхарактерніші риси й особливості справдешнього запорожця. Тому запорожці й любили Сірка; вісім разів поспіль вони обирали його своїм кошовим отаманом і хоч дуже часто позбавляли його цього звання, але потім знову зверталися до нього, як «притомлені діти до могучого орла». Запорожці говорили, що рівного Сірку в цілому світі не було — сам бог посприяв йому в цьому: «Сірко не тільки перемагав людей, він перемагав і нечисту силу. Річка Чортомлик, на якій стояла Сіркова Січ, через те й зветься так, що в ній Сірко убив чорта: той тільки м л и к н у в (мелькнув) догори ногами, коли Сірко луснув його з пістоля» *.

Наскільки відомо із документальних даних, Сірко виступив на історичну арену спершу у званні полковника українських козаків, а потім у званні полковника і кошового [8] запорозьких козаків і відтоді протягом 26 літ, з 1654 по 1680, фігурував між запорозькими й українськими козаками, утворюючи, так би мовити, головний фокус свого часу у всьому Запорожжі, та й на Україні загалом. Як кошовий і козацький полковник Сірко підтримував зв'язки з російським царем, польським королем, турецьким султаном, кримським ханом та молдавським господарем і нерідко зав'язував на Січі такі вузли подій, які потім доводилося розв'язувати в Москві й Варшаві, у Бахчисараї та Константинополі. Воюючи то з татарами і турками, то з поляками і волохами, то з росіянами й українцями [9], Сірко за час свого історичного життя брав участь у 55 битвах і майже скрізь, окрім трьох-чотирьох випадків, виходив переможцем, не рахуючи сили-силенної дрібних сутичок з ворогами, не занесених на сторінки літописів і виграних Сірком.

Уся діяльність Сірка збіглася в часі з найважчим для України періодом, коли вона, відділившись від Польщі і ще не встигнувши злитися з Росією, перебувала «в хитанні», не знаючи, куди їй прихилити свою голову, тобто чи залишатися їй за російським царем, чи зійтися знову з польським королем, а чи йти до турецького султана, невірного царя.

Поперших історія застає Сірка як противника Москви. Коли Богдан Хмельницький в 1654 році присягнув на підданство Росії, на Україні утворилась партія людей, які не бажали бути підданими московського царя [10]. У числі таких осіб був і Сірко; він не захотів залишатися на Україні і пішов за пороги, де перебував у повній невідомості до 1659 року. Але 1659 року він виступив уже прибічником російського царя і супротивником польського короля. Поляки не змирилися з утратою Малоросії [11] після Богдана Хмельницького, взялися за зброю з метою знову приєднати Україну до Речі Посполитої. Вони знайшли собі союзників в особі кримського хана та зрадника російського царя, гетьмана малоросійських козаків Виговського [12]. Проти поляків, татар і Виговського діяли росіяни на чолі з боярином Василем Шереметєвим [13] та князем Олексієм Трубецьким [14] і малоросійські козаки під орудою наказного гетьмана Івана Безпалого [15], а заодно з ними і полковник Іван Сірко. 1659 року, 28 серпня, прибулі до Москви посланці Івана Безпалого сповіщали, що полковник Сірко разом із січовими запорозькими козаками ходили війною до турецького міста Акермана та ногайських улусів, які кочували поблизу Самарників; тут він багато людей винищив, багато литовських невільників визволив, двох мурз і дещицю кримського ясиря в полон узяв; литовських полонених на волю випустив, а кримський ясир, окрім кількох знатних людей, побив і після цього рушив було до міста Києва на допомогу боярину Шереметєву. Але тут гетьман Виговський вислав проти нього навперейми свого полковника Тимоша і наказав йому не допустити Сірка до Києва. Сірко ж, дізнавшись про те, несподівано напав на того Тимоша з усім його військом і завдав йому такої поразки, що Тиміш ледве встиг утекти до Виговського з трьома своїми поплічниками. Невдовзі Сірко відібрав усі гетьманські клейноди у Виговського, захопив місто Чигирин, а потім пішов на Запорожжя.

У цей же час, за словами тих же посланців, князь Трубецькой і гетьман Безпалий відправили гінців до Сірка з Путивля та Конотопа з проханням «чинити промисел» над кримськими улусами. Сам гетьман Безпалий у пунктах, написаних своїм посланцям для вручення їх царю, наказував їм сповістити його царську

* Насправді у слові «Чортомлик» філологи бачать киргизьке слово «чортан» — «щука», і закінчення «млик», яке означає багатство того, що є в корені слова; звідси Чортомлик — річка, багата на щуку (тут і далі по тексту пояснення Д. І. Яворницького.— *Ред.*).

величність, що Сірко з великим військом на човнах проплив із Запорожжя вверх по Бугу до Умані, навпроти Умані вигрібся на суходіл і тут розгромив татарські улуси; затим знову сів на човни, спустився до гирла Бугу і розташувався на великому острові Андріївському, звідки, «очікуючи милості від великого государя», чинив промисел над государевими зрадниками і налагодив стосунки з наказним гетьманом Сомком [16] задля промислу над татарами. Дізнавшись про це, цар звелів надіслати Сірку на триста карбованців соболів та двісті червінців.

Того ж 1659 року, 9 жовтня, Сірко брав участь у Переяславській раді під час обрання гетьманом Юрія Хмельницького [17]. На цю раду зібрались князь Олексій Трубецькой, боярин Борис Шереметєв, князь Григорій Ромодановський [18], наказний гетьман Безпалий, уся старшина і все нижче козацтво лівої сторони Дніпра. У числі старшин був і Іван Сірко, названий кальницьким полковником. На раді Юрія Хмельницького було оголошено гетьманом Лівобережної України під протекцією московського царя, в чому він урочисто присягнувся, цілував хрест і власноручно підписався. У тому ж присяглася і підписалася козацька старшина, а в її числі і кальницький полковник Іван Сірко, за якого, через його неписьменність, розписався Юрій Хмельницький.

1660 року Сірко спустошив Крим; на початку 1661 року він був на Запорожжі; при ньому, за повідомленням гетьмана Юрія Хмельницького, було десять тисяч війська та охотницьких п'ять тисяч; гетьман послав Сіркові, крім того, черкаський та канівський полки і звелів йому промишляти над татарами. Але невдовзі після цього, а саме в кінці квітня і на початку травня, Сірко, дізнавшись про зраду Юрія Хмельницького російському цареві, порвав з гетьманом зв'язок і почав діяти самостійно. У квітні посланці наказного гетьмана Сомка повідомляли в Москві, що Сірко перебуває на Запорожжі і вірно служить російському цареві; інші посланці того ж Сомка уже в травні говорили в Москві, що Сірко пішов із Запорожжя на острів Андріївський у гирлі Бугу, стоїть там з військом своїм «задля татарського прибуття» і підтримує зв'язок із залишеним на Січі кошовим отаманом Іваном Брюховецьким [19], «для порядку в усіх військових справах»; але обидва вони, як Сірко, так і Брюховецький, не прихиляються ні до російського царя, ні до польського короля. Уже в цей час українські гетьмани розуміли, що Сірко, хоч і не був ще кошовим, але являв собою велику і ні від кого не залежну силу. «Про напад на татар я стану писати на Запорожжя до Сірка, а Брюховецькому про це писати не стану; краще писати про це Сіркові, а не Брюховецькому», говорив наказний гетьман Сомко московському посланцю, дворянину Протасьєву, який прибув у Малоросію наприкінці червня 1661 року для з'ясування стану справ.

1663 року ми бачимо Сірка уже в ролі кошового отамана всього запорозького низового війська. У цей час він діяв проти кримських татар, поляків та наказного гетьмана правого боку Дніпра Петра Дорошенка. Заодно із Сірком були лівобережний гетьман, колишній кошовий отаман Іван Брюховецький та стряпчий Григорій Косагов, надісланий із Москви в Бєлгород з драгунами і донськими козаками квітня 9 дня, а звідти, за розпорядженням боярина Григорія Ромодановського відправлений на Січ для спільної із запорозькими козаками оборони проти татар. У цей час, а саме, червня 14 дня, уперше зустрічається повідомлення про приїзд на Запорожжя калмиків, котрих закликав до участі в історичних подіях України й Запорожжя Сірко. То був народ войовничий, із списом сідав на коня, озброєний був колчанами, великими стрілами із широкими металевими наконечниками, чудово володів списами. Деякі мали панцирі, а декотрі йшли на війну і без них. За характером своїм це люди мужні, відважні, зовні чорні, страшні: вони займаються чарами, ідолопоклонством; їдять усіляких звірів і все, що є на світі: мишей, жаб, свиней; не їдять лише раків.

Дії Сірка проти татар цього разу почалися з такого приводу: 21 вересня прийшли на Чортомлицьку Січ запорозькі козаки і розповіли своєму отаману, що вони були на Чорному морі і що їх настигли там турецькі галери; козаки зчепилися з галерами, билися з турками три дні й дві ночі, а на третю ніч причалили до берега, порубали сокирами свої чайки, а самі подалися від моря у степ і пішки добралися до самої Січі. Вислухавши це повідомлення, Сірко зібрав військо і 2 жовтня разом з Косаговим вирушив із Січі до Перекопу і через дев'ять днів досяг його. Поділивши військо на два загони, Сірко з пішими козаками й росій-

ськими драгунами сам кинувся на Перекоп з кримської, а Косагову звелів підійти до нього з російської сторони. Розрахунок Сірка справдився, проте лише наполовину: вдало діяли тільки козаки, які захопили велике місто, росіяни ж не зуміли взяти малого міста і втратили дев'ять чоловік убитими. Зате потім ті й інші, об'єднавшись, запалили велике місто, захопили в полон декілька татар з жінками й дітьми і всіх до одного порубали, а відтак 16 жовтня благополучно повернулися на Січ. Із Січі до царя й гетьмана послали сказати, що полонені повбивані через морову пошесть у Криму, хоча згодом самі запорожці пояснили у Москві царю, що захоплені у полон татари перебиті внаслідок сварки між козаками біля Перекопу.

Наділений вищим на Запорожжі чином, Сірко того ж року спізнав, що на Січі це звання аніскільки не гарантує і від смертної кари, якщо тільки того зажадає низове товариство. Річ у тім, що невдовзі після повернення запорожців з-під Перекопу частина козаків була збурена «знадливими» листами поплічника польського короля гетьмана Павла Тетері [20], який направив на Запорожжя своїх посланців, аби схилити молодців до Польщі: «Польський король, бажаючи одібрати у московського царя сьогобічну Україну і прогнати гетьмана Брюховецького, вирішив призначити для обох малоросійських сторін одного гетьмана, Павла Тетерю». На листи Тетері частина запорожців відповіла повною згодою, решта відмовилась, бажаючи бути за Москвою. Заодно з останніми був і Сірко. Тоді протилежна партія обурилася і погрожувала убити Сірка разом з Косаговим, якщо тільки українські міста здадуться Польщі і Тетеря підійде до Січі. «Коли черкаські міста здадуться, то і Запорожжя відійде до короля, а мені з Сірком тут кінець: і тепер бунтують і проти нас змовляються, тільки-но осилять, одразу ж видадуть нас або ляхам, або татарам»,— так писав у Москву до свого батька Григорій Косагов. Становище Сірка ще й через те дедалі ускладнювалося, що у цей же час гетьман Іван Брюховецький наказав йому йти з калмиками та запорожцями до Чигирина для відсічі спільним ворогам, польському королеві і кримському ханові.

Проте біда незабаром минула: прибічники польського короля, дізнавшись про його поразку під Глуховим від російських військ, відмовилися від переходу до Польщі і знову стали заодно із Сірком. Тоді Сірко разом із Косаговим 1663 року, 6 грудня, взяли з собою дев'яносто козаків, тридцять донців і шістдесят калмиків і знову подалися на Перекоп. Щасливо досягши берегів Чорного моря, Сірко почав палити по закутках татарські села і звільняти християнських полонених, але тут на козаків напала перекопська орда, і вони відступили до річки Колончак. Біля Колончака козаки зчепилися з татарами і погнали їх до Перекопу. Порубавши близько тисячі мусульман і визволивши з неволі понад сто християн, Сірко з Косаговим повернувся на Січ і на початку січня наступного 1664 року пішов із Запорожжя за дві ріки, Буг і Дністер, а його союзник Григорій Косагов поки що залишився на Січі. Вище Тягина Сірко зруйнував кілька турецьких поселень і взяв велику здобич, а потім пішов уздовж Бугу на черкаські міста. Жителі міст Брацлава, Кальника, Могилева, Рашкова й Умані, довідавшись про наближення Сірка, почали бити ляхів і жидів, відкрито заявивши про свою прихильність до Сірка і московського царя. З усіх задніпровських міст не піддалися Сірку лише Чигирин та Біла Церква, і Сірко, зупинившись неподалік од Чигирина, надіслав звідти Косагову листа з проханням йти на допомогу. Косагов вийшов із Січі наприкінці березня, а за ним у квітні вийшов і наказний кошовий Сашко Туровець. У містечкові Крилові Сірко з'єднався з Косаговим і Туровцем і спільними зусиллями почав нищити прибічників Польщі й Тетері. Піднявшись по Дніпру вище Крилова, 7 квітня 1664 року біля Бужина Сірко зіткнувся з польським полковником Чарнецьким [21] на чолі з двома тисячами кінноти. Відбувся жорстокий бій, внаслідок якого польський ватажок недорахувався багатьох своїх воїнів. Після запеклої сутички з Чарнецьким біля Бужина Сірко піднявся вище по Дніпру і встиг благополучно увійти в місто Черкаси. Слідом за ним до Черкас підійшов Чарнецький, але, протримавши місто в облозі з 7 по 13 квітня, відступив. Сірко вийшов з Черкас і попрямував на Смілу. Одначе тут на нього знову напав Чарнецький, на цей раз разом з Тетерею і татарами. Хоч напад цей був дуже невдалий для Чарнецького й особливо для татар: від Сірка вони зазнали великих утрат у Капустяній долині. Мабуть, на цей час припадає згадка польського хроніста Єрлича [22] про загибель брата Сірка, на ім'я невідомого. Поляки від-

різали в убитого голову і, увіткнувши її на запорозьку корогву, передали своєму воєводі. Із Сміли Сірко й Косагов повернули назад до Кам'янки. Із Кам'янки Косагов перейшов на лівий бік Дніпра, звідки збирався їхати до князя Григорія Ромодановського з проханням про допомогу. Але дійшовши до міста Охтирки, Косагов повернувся назад до Дніпра і відшукав Сірка у Каневі, там же були й калмики. Червня 20 дня Сірко й Косагов із запорожцями, московськими ратними людьми і калмиками пішли на Корсунь для промислу над розташованими там татарами. У двадцяти п'яти верстах од Корсуня під Городищем Сірко напав на татар-найманців, які рухалися до Чарнецького, і розгромив їх ущент. Після цього Сірко звернув на Медведівку і прибув у Чигирин, де забрав скарб Тетері [23], а з Чигирина разом із Косаговим подався на Умань, щоб привести до присяги Брюховецькому наддністрянських полковників, які оголосили себе підданими московського царя. Нижче Умані Сірко знову перестрів татар і розбив їх. У Брацлаві Сірко захопив гроші й срібло Тетері, потім з'єднався з наддністрянськими полковниками і повернув назад на Корсунь, де стояв Чарнецький. Цього разу до битви справа не дійшла, і Чарнецький відступив до Брацлава, а Сірко спустився в Торговицю.

Перебуваючи у Торговиці, Сірко й Косагов одержали повеління од царя Олексія Михайловича йти під Канів на з'єднання із гетьманом Іваном Брюховецьким. На цей наказ Сірко липня 25 дня відповів, що з'єднатися з гетьманом він не зможе доти, доки супротивник не відступить до західних кордонів України; інакше він може бути побитий ляхами і татарами, які безперестанку снують у різних місцях біля станів кошового й гетьмана. Ніби на підтвердження слів Сірка саме в цей час біля Корсуня зазнав поразки від поляків загін російських ратників під орудою Григорія Косагова, який одразу ж після того поскаржився в Москву на брак війська і провізії. Його скаргу підтвердив і Сірко. Тоді з Москви зроблено запит гетьману Брюховецькому про забезпечення продовольством козаків та російських ратників. Брюховецький відповів, що хлібний запас він сумлінно роздав московським ратникам і запорозьким козакам у Січі та Кодаку, але московські ратні люди, одержавши хліб, продали його, а самі повтікали зі служби. Щодо запорожців, то вони мають бути задоволені гетьманом, а надто їхній кошовий Іван Сірко: «Бачить бог, що він від мене і від війська був ситий; крім інших шляхетних дарів, я дав йому млина і будинок із засіками, і братові його також млина дав. Не відаю, чого він ще від мене бажає, безчестя й образи від мене жодної нема». Попри це Сірко навідріз відмовився діяти заодно з гетьманом Брюховецьким. Залишивши Торговицю, Сірко разом з калмиками пішов у Білогородчину на Буджак, розгромив там кілька татарських поселень і повернувся назад. Але в цей час під містом Гараджином на нього напав польський полковник Маховський і розбив калмиків; разом із калмиками загинуло і кілька козаків. Сам Сірко з рештою війська врятувався і пішов на Запорожжя, а звідти на Харків. У липні 1664 року він листовно повідомив цареві, що не довіряє Брюховецькому і тому аніскільки не бажає з ним з'єднуватися. Листопада 14 дня сам цар через Рєпніна [24] переконував Сірка, що він даремно не довіряє Брюховецькому. Проте Сірко залишився непохитним. Лише на початку серпня 1665 року він повернувся на Січ, з ним було і кілька тисяч калмиків. Гетьман Брюховецький, який на той час був у Гадячі, відправив на Запорожжя посланця за калмиками, запрошуючи їх до себе. Калмики було послухались гетьмана, але потім розсердилися на нього, повернулися на Січ, а звідти, разом із Сірком та козаками, ходили на татар: «А то через те розгнівалися, понеже гетьман Брюховецький сам з ними не пішов на війну».

Слід гадати, на той же час (серпень 1665 року) припадає повідомлення польського літописця Єрлича про стосунки Сірка із Степаном Опарою, який після Павла Тетері оголосив себе гетьманом на правому боці Дніпра. Опара писав Сіркові, що збирається напасти на татарську орду, яка допомагала Дорошенкові, призначив місце й час битви і сповіщав, що після сутички з татарами направиться в Білу Церкву, у зв'язку з чим просив допомоги у Сірка та прибічника Москви брацлавського полковника Дрозда [25]. Та листи його не дійшли до Сірка, бо були перехоплені татарами, а невдовзі і самого Опару татари видали новому гетьману задніпровської України Петру Дорошенкові, який відправив того у Варшаву на страту.

Петро Дорошенко був, безперечно, людиною видатних здібностей та своєрідних ідей. Він виступив із цілком новими думками, аніж його попередники: оголосивши себе гетьманом обох сторін Дніпра, він вирішив оддати всю Україну під владу турецького султана. Дорошенко бачив, що Польща не принесла щастя Україні, але водночас він вважав, що й від Москви Україні не чекати поступки: він вважав, що врешті-решт малороси, маючи з росіянами одну віру і майже одну й ту ж мову, втратять свою політичну автономію і повністю зіллються з великоросами. Тому якщо віддатися замість московського царя турецькому султану, то через різницю мови й віри можна сподіватися, що Україна назавжди може зберегти свою самостійність. А втім, до цих думок Дорошенко прийшов не одразу, а поступово. І цьому сприяли обставини. Річ у тім, що цього року (1665) на Україні трапилася небувала раніше подія: гетьман Іван Мартинович Брюховецький їздив до Москви, одержав там сан боярина, одружився на княжні Долгоруковій і бив чолом царю в тому, щоб він прийняв усі малоросійські міста і звелів збирати в них усілякі грошові та інші податки у свою государеву казну, а також наказав би послати в головні українські міста своїх воєвод та ратних людей. Цар на все це погодився, і гетьман Брюховецький, повернувшись на Україну, оголосив про це усьому війську. Не варто й говорити про те, як мало зустріти це нововведення українське козацтво. У всьому цьому воно побачило замах на свої права й вольності, а тому відкрито виявило свою ненависть до «гетьмана-боярина» Брюховецького як представника знатного козацтва, що прагло забрати до своїх рук усі житейські блага в Малоросії і владарювати над голотою козацькою.

Особливо пристрасно поставились до цього запорожці, які по праву вважали себе носіями суто народних ідеалів на Україні та Запорожжі, ненавиділи увесь панський і боярський стан. Тому одразу ж після повернення з Москви на Україну гетьман Іван Брюховецький писав цареві, що запорозькі козаки хочуть зрадити його, перейти на бік турків та Дорошенка, а відтак запитував царя, як йому вчинити з хлібними запасами, направленими на Запорожжя — доставити їх за призначенням чи залишити в Малоросії. На це запитання була відповідь, що хлібні запаси відправити, «як раніше домовлено». Писали про те ж Брюховецький та мстиславський єпископ Мефодій боярину Петру Шереметєву [26]. Григорій Косагов, який знову повернувся па Запорожжя, сповіщав цареві 6 лютого 1666 року, що на Січі залишилося всього 500 чоловік, а решта роз'їхалися. Сам воєвода Петро Шереметєв повідомляв, що запорожці поміняли кошового Олексу Шкуру * і вибрали нового Івана Рога (він же Ждан), відкрили вільний доступ на Січ прибічникам Дорошенка і настільки притісняли Косагова, «заводячи усілякі чвари з Москвою», що він, не очікуючи для себе нічого путнього, пішов геть із Запорожжя. Нарешті знову звертався до царя листовно і Брюховецький, сповіщаючи, що запорожці без його відома приймали в себе послів Дорошенка й відпустили їх з честю назад у Чигирин до «нечестивого» Дорошенка, що вони відкрито висловлюють ненависть до московських бояр і воєвод за те, що «воєводи почали захоплювати різні угіддя».

Проте ворожі настрої запорожців проти Москви поки не переходили крайніх меж, можливо, тому, що цього ж року Сірко знову водив запорожців на Крим, чим тимчасово і відвернув їхню увагу од малоросійських справ. Ворожість супроти Москви виявилася лише з прибуттям на Січ 1667 року царського посла Юхима Лодиженського, який їхав через Запорожжя на Крим з ханськими посланцями. Запорожці, озлоблені тим, що декотрі з татар із почту Лодиженського нахвалялися спільно з росіянами підкорити усе Запорожжя, убили й потопили поблизу Січі, в річці Скорбній, Лодиженського з людьми і пограбували казну. На той час кошовим отаманом на Січі був Ждан-Ріг. Наступник Ждана-Рога Остап Васютенко на прізвисько Чемерис, тобто польський татарин, відкрито написав про усе це гетьману Брюховецькому і радив йому відійти од Москви і виступити разом із запорожцями проти московських бояр і воєвод. Брюховецький, почасти під враженням од листа Васютенка, а частково в надії стати гетьманом обох боків Дніпра, також оголосив себе супротивником московського царя.

Сірко не брав участі ні в кривавому убивстві Юхима Лодиженського, ні в стосунках запорожців з Петром Дорошенком, якому він спершу не співчував і на-

* У січні 1666 року у них був кошовим Іван Величко-Босовський.

віть виступив рішучим супротивником. Так, коли 1667 року Дорошенко, зазнавши дві поразки від польського воєводи Маховського, негайно вступив у союз з кримськими татарами проти Яна Собеського і з'єднався з ними біля Підгайців, то о цій же порі прийшла звістка, що Сірко у жовтні напав на Крим. Тоді татари, за висловом літописця, ніби собаки, що з'їли об'їдки, поспішно уклали перемир'я з Яном Собеським і кинулися на Крим. Хан напав на Сірка під Перекопом і вступив з ним у бій. Спершу успіх був на боці татар, але врешті-решт запорожці розбили хана і змусили його тікати з Перекопу. Разом з ним утекли в гори татари з жінками та дітьми. Запорожці понад тиждень спустошували Крим, спалили багато сіл і, захопивши велику здобич, повернулися на Запорожжя. Сірко за цю поразку кримських татар одержав від царя, через капітана Василя Сухорукова, похвального листа.

1668 року Сірко виступив на сцену історичних подій після вбивства гетьмана Івана Брюховецького і появи нового гетьмана Петра Суховієнка. А трапилося це, за літописом, так. Після смерті Брюховецького, убитого Дорошенком у містечку Опішні (у червні місяці), запорожці, не бажаючи спілки з Дорошенком, повернулися на Січ і звідти рушили до кримського хана. Хан вельми зрадів прибуттю запорожців, прийняв їх дуже приязно і, дізнавшись, що вони розійшлись з Дорошенком, порадив їм самостійно обрати гетьмана в самому Запорожжі. Спершу охочого на те не виявилося, але потім дав згоду колишній писар запорозького війська, ще зовсім молодий чоловік Петро Суховій або Суховієнко. Він написав листа хану, а потім відправився до нього в числі посланців від запорозького Коша. Хан і його прийняв дуже милостиво, дав йому військо з Калгою та Нуреддіном і наказав Дорошенку разом із Суховієм виступити проти князя Григорія Ромодановського, який прибув на Україну для боротьби проти Дорошенка і всієї козацької старшини, що побила московських бояр і воєвод. Дорошенко, побачивши більшу прихильність орди до запорожців, аніж до себе, сам уникнув походу, а послав на допомогу Суховію і татарам свого брата Григорія Дорошенка. Ромодановський вислав проти татар і Дорошенка свого сина Андрія. У битві біля міста Гайворона татари розбили Андрія Ромодановського і полонили його. Після цього Суховій, бажаючи доставити здобич своїм союзникам, татарам, кинувся з Лівобережної України на Правобережну, де вважав себе господарем Дорошенко. У відповідь на такий поворот подій Дорошенко розіслав усім задніпровським поселянам наказ ховати свої пожитки від Суховія і нічого не зоставляти йому. Жителі сумлінно виконали вимогу свого гетьмана, і Суховію справді нічого не перепало на задніпровській Україні. Татари тим часом вимагали від нього винагороди і, не одержавши її, хотіли поділити між собою добро Суховія, а його самого разом із запорожцями узяти в полон. Тоді Суховій, відчувши небезпеку, через «моторних і прудконогих» послів своїх повідомив про це на Січ. О тій порі на Січі кошовим був слабкодухий Іван Білковський. Справи за нього вів сам Кіш, який і послав на підмогу Суховію двох своїх полковників, Івана Сірка та Гната Улановського. Полковники прибули на тогобічну Україну своєчасно. З огляду на це Нуреддін не насмілився напасти на Суховія і, побоюючись Сірка та Улановського, незабаром утік до Криму, а Суховій разом із своїми рятівниками повернувся на Січ.

Недовго, однак, Сірко стояв за Суховія і незабаром перейшов на бік Дорошенка. Тоді Суховій перекинувся до татар і настільки з ними зійшовся, що навіть збусурманився і прийняв ім'я Агипатмурзи. При ньому було всього близько трьохсот запорожців.

Але й сам Сірко через деякий час залишив Січ. Із свідчень, які не підлягають сумніву, видно, що в цей час він був на Слобідській Україні у місці Змієві полковником і очолював козаків слобід Мерефа та Печеніги. Будучи полковником на Слобідській Україні, він особисто переконався в несправедливих діях московських воєвод та бояр на Україні, тому, насамперед налагодивши зв'язки з Дорошенком, виступив проти Москви на захист козацьких прав. Березня 4 числа 1668 року в слободі Красний Кут і на Торських озерах спалахнув заколот. Невдовзі це заворушення відгукнулося в місті Змієві: повстав зміївський полковник Іван Сірко. Березня 11 дня Сірко разом з козаками вирушив із Змієва на Харків, маючи на меті підняти і харківців супроти московських бояр і воєвод. На той час харківським воєводою був Лев Ситін, який сповіщав: «Березня 11 при-

йшов під Харків зрадник Івашка Сірко з черкаськими зрадниками, згуртував багато людей і переходить річку Уду у двох верстах од Харкова з наміром іти під Чугуїв». Але харківці відмовилися діяти заодно із Сірком. Тоді Сірко вирішив силою примусити їх. Чугуївський воєвода повідомив бєлгородському воєводі князю Григорію Ромодановському, що нібито харківці уже зрадили цареві. Але Ромодановський запевнив чугуївського воєводу, що харківці залишилися вірними великому государеві, і наказував йому, «підтримуючи зв'язок із харківським воєводою Ситіним, самостійно над зрадниками черкасами промисел і розшук чинити, і в полон брати, і села палити, скільки бог милосердний допоможе». Після цього Сірко змушений був залишити Харків. Покидаючи Харків, він з черкасами у квітні того ж року спустошив село Борове, у травні пограбував слободи Колонтаїв та Мартову і після цього негайно подався за Дніпро до Петра Дорошенка. Жовтня 20 дня того ж 1668 року, за свідченням польського поручника Белькевича, полоненого Дорошенком в Овручі й відправленого до Чигирина, Сірко на той час ще був у Чигирині. Він ходив містом вільно, без охорони і після втечі звідти Белькевича ще залишався в Чигирині.

Отже, Сірко, захоплений всезагальною течією ненависті до московських бояр і воєвод, які орудували справами України, оголосив себе прибічником Дорошенка і супротивником російського царя. Хоча джерела і не з'ясовують нам, як довго Сірко залишався у Чигирині в Дорошенка, але на підставі уривчастих даних можна гадати, що це було дуже недовго. З тих же даних можна дійти висновку, що від Дорошенка Сірко повернувся на Січ, зібрав там військо і ходив з ним на українські міста проти воєвод і бояр: «Приходив же він і об'єднувався з містами, в яких живуть козаки, не для чого іншого, як для того, щоб воєводи над нашими (українськими) людьми не були, а замість них, за старим українським звичаєм, поставлені були полковники, сотники та війти». Виступивши із Січі на Україну, Сірко бився із царськими полками під Охтиркою, але після того відступив у Кишенку, а з Кишенки рушив у Торговицю, де «й нині живе (жовтня 25 дня); і тим вельми опечалений, що від царської величності відступив, хоч бусурманам він не присягав». Слід гадати, на цей час припадає звістка про те, що Сірко, крім Охтирки, був і під Полтавою, де він, можливо, у зв'язку з поспішним відходом, закопав поблизу міста гармати, які потім відкопали полтавські козаки і ходили «під великого государя місто, під Валки».

У тому ж жовтні 1668 року Сірко разом з кошовим Іваном Рогом ходив у Крим на татар. Кошовий і полковник, щоб успішніше діяти проти ворогів, вирішили йти на Крим двома загонами: Ріг пішов до Арбаутуку, а Сірко зайшов від Кафи (Феодосії) на Ширимбеївські улуси, де спустошив кілька сіл, побив багато татар і звільнив дві тисячі руських бранців. У жовтні прибулець з Криму розповідав у Києві київському намісннку Петру Шереметєву, що Сірко, за царським указом, з калмиками, донськими та запорозькими козаками тричі ходив на Крим і під час третього походу знищив близько трьох тисяч татар і близько п'ятисот узяв у полон, а потім ще й четвертим походом ходив на Бахчисарай. Мабуть, про цей самий похід Сірка на Крим говорить (9 листопада) Петро Дорошенко: «Сіє вам сповіщаємо, що, зачувши про таке низового війська бажання громити татарські улуси, ми послали кілька тисяч козаків з гарматами та добрим ватажком паном Іваном Сірком татарську землю воювати». Про цей самий похід на початку грудня того ж року говорили в Москві царські посланці: «Гетьман Дорошенко послав Сірка з різними людьми в Крим, аби учинити там розшук і шарварок». Завдавши татарам великої шкоди за побусурманеного Суховія, Дорошенко почав налагоджувати з ними стосунки з метою «бути з ними, як і колись, в миру», але за неодмінної умови видати йому Суховія. Татари відповіли готовністю до примирення, але за умови, що коли вони оддадуть Дорошенкові Суховія, той навзаєм має видати їм Сірка. Звичайно, миру у такий спосіб не можна було досягти.

Після походу на Крим Сірко повернувся на Січ, звідки знову збирався на татар. Січня 19 дня боярин Петро Шереметєв, київський воєвода, сповіщав у Москву, що біля міста Полтави «стоять п'ять тисяч козаків різних полків в очікуванні весни: якщо Сірко знову піде на Крим, то і вони підуть з ним».

Але Сірко на цей раз у Крим не пішов, він діяв заодно з Дорошенком проти татар і Суховія в самій Україні. У середині січня 1669 року гетьман Петро До-

рошенко сповіщав свого брата Андрія і всіх гадяцьких обивателів про те, що полковник Сірко, посланий ним з кінними та пішими військами проти кримського хана Батирчі та Суховієнка, з божою допомогою одважно розгромив їх у багатьох місцях, особливо ж побив їх під містечком Ольховцем. Суховієнко зазнав тут величезних втрат: він утік з поля бою уп'ятьох чи уп'ятнадцятьох. Союзники бігли спершу уздовж Капустяної долини, а потім через місто Торговицю на Крим. Побитих татар налічувалося чотири тисячі. При Сіркові був запорозький полковник Улановський. Після цієї битви усі козаки, які трималися Суховієнка, перейшли на бік Сірка.

1669 рік знаменний в історії малоросійських козаків обранням (березня 3 дня) нового гетьмана Дем'яна Многогрішного [27]. Многогрішний спершу відмовлявся від гетьманства, «як стара дівка од жениха», але потім погодився і направив своїх послів у Москву на поклін до царя. Запорозькі козаки, як і більшість малоросійських, не визнали Дем'яна Многогрішного за гетьмана, ухвалили зібратися на загальну раду й обрати нового, ні од кого не залежного. Травня 21 дня 1669 року греки, які прибули до Києва, свідчили, що вони по дорозі зустрічали полковника Сірка із п'ятдесятьма кінними козаками. Зі слів самого Сірка вони дізналися, що той їде в Ладижин, де має відбутися загальна рада запорозьких та українських козаків для обрання нового гетьмана. Звістка про це потім підтвердилася. Місцем ради спершу було призначено урочище Цибульник під Криловим, а потім річка Росава біля Канева. Гетьманом передбачалося обрати Юрія Хмельницького, якому особливо допомагали турки й татари. На цьому стояли як Сірко, так і Суховієнко та Дорошенко. Обравши гетьмана, вони мали намір йти на государеві малоросійські міста і на міста польського короля, а для цього надіслали до турецького султана своїх послів по допомогу. Дізнавшись про все це, цар Олексій Михайлович писав Дорошенкові, щоб той вивів своїх козаків, а разом з ними і козаків Сірка з лівого боку Дніпра на правий, бо за Андрусівським миром [28], укладеним 1667 року між Росією та Польщею, лівобережні міста України відійшли від Польщі до Росії, і Дорошенко як підданий польського короля повинен залишити Лівобережну Україну.

Майже через рік після цього ми бачимо Сірка знову на боці московського царя. Липня 18 дня, 1670 року, Сірко, будучи кошовим отаманом, сповіщав воєводу міста Бєлгорода, князя Григорія Ромодановського, що божою милістю та щастям його царської пресвітлої величності він ходив (27 липня) із запорозькими козаками під турецьке місто Очаків і захопив багато здобичі, худоби, полонив кількох турків, татар, волохів, а все місто спалив.

У липні того ж року гетьман Дем'ян Многогрішний писав у Москву про те, що з Криму на правий бік Дніпра рухається хан з великим військом, хоче він зробити Юрія Хмельницького гетьманом обох боків Дніпра і воювати проти Петра Дорошенка; крім хана, йде на лівий бік Дніпра Юрій Хмельницький з Калгою-султаном і з шістдесятитисячним військом татар. Гроза насувалася однаково як на Многогрішного, так і на Дорошенка. На останнього йшли також уманський полковник Михайло Ханенко та уманський значковий товариш Петро Суховієнко. Многогрішний розраховував, що Дорошенко буде розбитий своїми супротивниками, і тому писав у Москву, щоб в разі його втечі на Лівобережну Україну наказано було не приймати його ні в міста, ні в села. Становище Дорошенка справді було критичним: він знайшов собі допомогу лише серед білгородських татар, які на той час повинувалися сілістрійському паші. Союзники оточили Дорошенка біля Стеблева, і йому було дуже кепсько, але в цю рішучу хвилину, як свідчить малоросійський літописець Самовидець, гетьману несподівано допомогли кошовий Сірко з козаками та білгородськими татарами, і вороги утекли. Спершу побігла кримська орда, потім Ханенко і Суховієнко, потім Юрій Хмельницький. Останній був пійманий біля міста Умані і відправлений у Константинополь [29]. Як зауважує літописець XVIII століття Олександр Рігельман [30], Сірко на той час ще не знав про перехід Дорошенка на сторону турецького султана і тому прийшов йому, оточеному з усіх боків, на допомогу.

Десь у цей час об'явився на Запорожжі новий гетьман, противник Петра Дорошенка, Михайло Ханенко, раніше оголошений польським урядом гетьманом па правому боці Дніпра. Поляки, знаючи, якою силою на Січі є Сірко, постаралися переманити його на сторону Ханенка. Так, відомо, що в цей час Сірко разом з

військовою старшиною приймав у Січі польського посла і одержав од нього військові клейноди та королівські подарунки золотом і шовк на одяг. Потім ті ж поляки запросили Сірка діяти заодно з Ханенком проти Дорошенка, який од Польщі перейшов на бік турків і татар. А справа ця відбулася ось як. Коли Дорошенко дізнався, що на Запорожжі об'явився новий претендент на гетьманську булаву і всю Правобережну Україну, він уклав союз із татарським ханом, об'єднав його військо із своїм і на чолі з рідним братом Григорієм одправив те воїнство весною 1671 року на Україну. Військо завдало Україні великої шкоди, так що проти Григорія Дорошенка піднялись коронний гетьман Ян Собеський та польний гетьман князь Дмитро Вишневецький[31]. Зазнаючи великих збитків од татар, вони одправили на Запорожжя королівських послів, запрошуючи запорожців йти до Ладижина на допомогу полякам. На це запрошення вийшов із Січі Сірко з Ханенком та шістьма тисячами найдобірніших козаків з гарматами. Проте королівські гетьмани випередили запорожців: вони розгромили татар під Брацлавом і примусили їх повернутися на свою землю. Тоді Сірко з Ханенком перестріли кримського хана на зворотній дорозі, билися з ним три дні, багато потопили татарських голів у Бузі, а після бою помирилися і домовилися з ханом разом йти на Дорошенка, після чого рушили в напрямку до Ладижина, і тут все Побужжя схилилось перед ними. Дорошенко пішов було назустріч Сірку і Ханенку, але через велику повінь, як він сам говорив, не міг переправити через річку ні піхоти, ні кінноти і тому, втративши на переправах багато людей, відступив назад із виснаженим та зголоднілим військом. Тим часом Сірко з Ханенком та коронними гетьманами підступили до Кальника і взяли його в облогу. Сюди, в урочище Гаймак, польський король прислав запорожцям за їх послугу Речі Посполитій булаву, бунчук, корогву і дозволив їм обрати власного гетьмана. На скликаній з цього приводу раді гетьманом було обрано Михайла Ханенка. Після того поляки відступили до Брацлава, а запорожці та жовніри залишилися біля Ладижина. Тут запорожці, користуючись доброзичливістю місцевого населення, «годувалися від людей», а жовніри, не маючи такої прихильності, «жили з гроша».

На початку жовтня того ж року Сірко після приїзду до нього якогось Ковалевського, слуги польського гетьмана князя Дмитра Вишневецького, об'єднався, разом з Ханенком, з польськими військами на чолі з гетьманами Дмитром Вишневецьким та Яном Яблоновським і пройшов з ними Брацлав, Ладижин, Стеню, Кальник, Лисянку, містечко Іллінці. Під Іллінцями у п'ятдесяти верстах од Умані Сірко та Ханенко, жовтня 25 дня, у присутності польських гетьманів на загальній військовій раді присягнули бути у вічному підданстві в польського короля і ходити війною супроти спільних ворогів. Навзаєм польські гетьмани присягнули Сірку й Ханенку не одбирати в козаків споконвічних привілеїв та вольностей. Після ради Сірко, розлучившись із Ханенком, пішов разом з поляками і запорозькими козаками, кінними й пішими, на татар і в п'ятнадцяти верстах од Іллінців побив їх близько двох тисяч. Відтак після сутички з татарами опинився в Рашкові, звідки десь 28 жовтня із загоном у п'ятсот чоловік пішов на Білгородчину. Восьмого листопада прибулі із Волоської землі в Ніжин купці свідчили, що Сірко відступив у містечко Чечельник, а потім у місто Ладижин і, нарешті, в Кальник. Під Кальником Сірко разом з військом коронного гетьмана розбив загін Дорошенка і прихилив до себе багатьох його козаків, після чого разом з Ханенком пішов на Крим, аби не пропустити татар на допомогу Дорошенкові. Тоді Дорошенко заходився писати й надсилати послів до кримських та білгородських татар, випрохуючи в них допомоги проти поляків та запорожців. На ці листи татари відповідали, що вони прийти не можуть, бо остерігаються приходу до себе коронних військ та запорозьких козаків із Сірком та Ханенком.

І справді, побоювання татар справдилися: на початку 1672 року Сірко з Ханенком опинилися у Волоській землі та Білгородчині. Тут вони спустошили шість сіл і взяли добра на чотири тисячі карбованців, а коли поверталися назад, зустріли за Куяльником у степу кримського хана Султан-Нуреддіна, який рухався з Очакова з ордою, яничарами і гарматами. При ханові був мурза білгородської орди Тенмамбет. Татари почали стріляти з гармат, але гармати розірвалися і ніякої шкоди козакам не завдали. Після цього хан, пробувши чотири місяці разом з Дорошенком, пішов з-під Хорошева у Крим, а мурза Тенмамбет подався на

Білгород. Тут на річці Куяльник, між Дніпром та Дністром, на нього напав Сірко і взяв у полон з трьома татарами.

Відтак запорожці щасливо добралися на річку Буг, де їх зустрів польський посол з повідомленням, що Річ Посполита обіцяє вислати козакам платню, якщо вони прийдуть до українських міст на допомогу польському королю. Запорожці повірили і пішли, але обіцяної плати не одержали, через що зневірилися в Польщі, почали висловлювати невдоволення Сірком за те, що він перейшов на бік польського короля, і вирішили знову повернутися під «високодержавну та непереможну руку» російського царя.

У березні того ж року Сірко стояв уже неподалік од Чечельника, звідки мав намір рушити на Лисянку, а потім під Чигирин і на лівий берег Дніпра.

У цей час на Україні відбулась подія, що особливо позначилася на житті Сірка,— це позбавлення гетьманського звання (березня 13 дня, 1672 року) і заслання до Сибіру малоросійського гетьмана Дем'яна Многогрішного з усією сім'єю та деякими його «співучасниками», серед яких був Павло Грибович. Сама по собі ця обставина досить пересічна: гетьмани на Україні постійно змінювалися, і багато з них разом з утратою гетьманських клейнодів позбавлялися волі і навіть життя. Але звістка про падіння Многогрішного особливо запала Сіркові в душу: зваживши на те, які нікчеми брали до своїх рук гетьманську булаву, Сірко вирішив добиватися гетьманства на Україні для себе особисто. Звістка про це швидко дійшла до Москви, і там, знаючи військові здібності Сірка, його впливовість серед запорожців і водночас ненадійну вдачу та прагнення до повної незалежності, вирішили за всяку ціну не допустити його до гетьманства. У цьому Москві допомогли і вороги Сірка — правобережний гетьман Петро Дорошенко та лівобережні полковники, серед яких головним був полтавець Федір Жученко. Знаючи з досвіду, що Сірко — людина рішуча і в своїх задумах, і вчинках, його супротивники вдалися до крайніх заходів, аби тільки позбутися небезпечної для них людини. У цьому їм сприяли обставини. Розгромивши білгородську орду та захопивши мурзу Тенмамбета, Сірко перебрався на лівий берег Дніпра і налагодив зв'язок з боярином Григорієм Григорійовичем Ромодановським, прохаючи через нього государевої милості. Одержавши «государеву милість письмово», Сірко повірив Ромодановському і з містечка Нові Санжари полтавського повіту рушив разом із своїм зятем Іваном Сербином у місто Курськ до Ромодановського, щоб видати йому полоненого мурзу. Особистий ворог Сірка полтавський полковник Федір Жученко, скориставшись тим, що той їхав приватною особою, без запорозького війська, несподівано напав на нього, закував у кайдани й відвіз до Батурина, а мурзу Тенмамбета відправив до Полтави і посадив у в'язницю. Це відбулося 19 квітня 1672 року, а 22 квітня того ж року Іван Самойлович, Петро Забіла та Іван Домонтович сповіщали царя про затримання Сірка, мотивуючи це тим, що він, розлучившись із Ханенком, гетьманом польської сторони, переправився на лівий бік Дніпра не для чогось іншого, як «для підбурювання народу до бунту, а також для того, щоб схилити полтавський та гадяцький полки на бік Ханенка». Наприкінці чолобитники просили царевої вказівки, як вчинити з пійманим Сірком. Через 36 років після цієї події самі українці ставили полковникові Жученку в особливу заслугу затримання та відправку Сірка до Москви: «Якщо в ту пору через Сірка не почалися сум'яття та чвари між українським народом, то цьому запобіг пан Жученко з однодумцями, бо після того була склика́на, за повного спокою, рада в Козацькій Діброві і на ній, без перешкод з боку низових козаків, гетьманом обрано Івана Самойловича».

Так чи інак, але на лист чолобитників цар Олексій Михайлович поспішив відповісти грамотою на ім'я Григорія Ромодановського про те, щоб той негайно направив Сірка до Москви, бо стало відомо, «що генеральна старшина і все військо запорозьке та голота прагнуть обрати гетьманом Івана Сірка». Царський наказ було виконано точно: Сірка доставлено в Москву, а вже звідти до Сибіру, в місто Тобольськ. Утеклий із Тобольська генеральний осавул малоросійського війська Павло Грибович, засланий разом із Дем'яном Многогрішним, розповідав, що Сірко теж думав про втечу із Сибіру, але здійснити це йому не вдалося. А не довелось тому, що за нього й так уже давно клопоталися, аби повернути із заслання. Річ у тім, що в цей час на Росію та Польщу насувалася зловісна хмара — турецький султан Магомет IV, а заодно з ним кримський хан Селім-Гірей та за-

дніпровський гетьман Дорошенко, однаково небезпечні як для Росії, так і для Польщі.

Весною 1672 року триста тисяч турків перейшли Дунай, вдерлися на Поділля і обложили польське місто Кам'янець[32]. Невдовзі місто було взяте, православна та католицька церкви перетворені в мечеті, шляхетні жінки розібрані по гаремах, багато християнських хлопчаків обрізані та силоміць навернені у мусульманську віру. Один з них навіть був обрізаний у соборній церкві в присутності султана. Після падіння Кам'янця турки поширили чутку, що незабаром рушать на Київ. Цар Олексій Михайлович, наполоханий цією звісткою, розпорядився послати воєводою до Києва князя Юрія Петровича Трубецького[33] і обіцяв у разі приходу султана особисто прийти на захист Києва. Гроза, проте, на деякий час ущухла: спустошивши Кам'янець, султан подався за Дунай на зимівлю, хан — до Криму, а Дорошенко — в Чигирин. Одначе це було лише тимчасовим припиненням наступальних дій з боку турків. Відчуваючи біду і знаючи з досвіду, як важко боротися з турками, Росія і Польща вирішили у тяжку годину подати одна одній руку допомоги, аби протистояти грізним ворогам. У цій справі, зрозуміло, обійтися без запорожців ніяк не випадало. Згадали про запорожців, згадали й про Сірка.

І ось 1672 року, 5 липня, прибув до Москви польський посол Христофор Ковалевський. З-поміж інших він порушив і питання про повернення Сірка із Сибіру для загальної користі московському царю та польському королю: «Той Сірко служив обом великим государям, безперестанку над спільним ворогом, над кримським ханом, промисел чинив і взяв було мурзу, за якого йому давали викупу п'ятдесят чоловік ясиря та три тисячі єфимок[34]; але при під'юджуванні зрадника Дорошенка того Сірка в черкаських містах пограбували і мурзу відібрали; крім того, взяли у нього чотириста золотих та семеро коней і послали його до царської величності, безпідставно обізвавши його бунтівником. І тоді Дорошенко писав білгородській орді і татарам (кримським), щоб вони йшли до нього без побоювань, бо він того Сірка вигубив і перешкоди од нього, мовляв, уже для них не буде». Посол настійно прохав царя негайно відпустити Сірка і направити його під Білу Церкву для відсічі ворогам.

Клопоталися про повернення Сірка й запорожці. Вони писали листа до гетьмана Івана Самойловича, в якому «всі смиренно і покірливо просили його як благодійника свого донести прошеніє до його царської пресвітлої величності, щоб Сірко, за гетьмановою чолобитною, відпущений був до козаків для кращого промислу над неприятелем».

Слідом за листом Самойловичу запорожці звернулися і до боярина Артамона Сергійовича Матвєєва[35]: «Благодійникові нашому великомилостивому, за вітчизну нашу Малоросію та за нас, військо запорозьке, багаточесному ходатаю і всіляких щедрот давателю найнижчий наш уклін посилаємо і смиренно благаємо: змилосердься яко отець над чадами, щоб милостивим твоїм клопотанням калмики, чайки[36] і хлібні запаси надіслані нам були і щоб польовий наш вождь добрий і правитель, для бусурманів страшний воїн, Іван Сірко до нас був відпущений тому, що у нас другого такого польового воїна і бусурманів гонителя нема; бусурмани, прочувши, що у військові запорозькім Івана Сірка, страшного для Криму промисловця та удачливого переможця, котрий їх завжди громив і розбивав і християн з неволі рятував, немає, радіють і над нами промишляють».

Зважаючи на такі крайні обставини, цар Олексій Михайлович задовольнив прохання поляків та запорожців і повернув Сірка з Сибіру на Січ. Даруючи Сіркові свободу, Олексій Михайлович, проте, примусив його в царських палатах у присутності патріарха Питирима, усього священного собору, найближчих бояр Юрія Долгорукова[37] та Артамона Матвєєва і думних людей дати присягу в тому, щоб «служити його царській величності вірно, і не спокушатися на будь-які принади, і під'юджувань жодних не слухати, і слів негідних не приймати. Відпускаю тебе,— сказав цар Сірку,— по заступництву вірного нашого підданого гетьмана Івана Самойловича, тому що царське слово не мінливе, писав я і запорожцям, що відпущу, і відпускаю». Січня 12 дня цар Олексій Михайлович сповіщав грамотою кошового Лук'яна Андрєєва через запорозьких посланців про те, що невдовзі Сірко повернеться на Січ.

Дізнавшись, що цар дарував волю Івану Сірку, польський король Михайло

Вишневецький [38] 15 грудня 1672 року послав царю грамоту, в якій дякував йому за те, що «він на королівське прохання зважив і Сірка завдяки третейському суду випустити повелів». Одначе ні в грудні, ні в січні Сірка все ще не було на Запорожжі, а причиною тому стали підступи його злозичливця гетьмана Самойловича. 15 лютого 1673 року Самойлович надіслав у Москву відомому і досить впливовому боярину Артамону Сергійовичу Матвєєву листа, в якому дуже просив затримати Сірка у Москві, коли він буде привезений туди із Сибіру, «а навіщо, про те повідає Семион, протопоп ніжинський, який незабаром прибуде до Москви». Тільки з середини літа 1673 року ми бачимо Сірка на Запорожжі.

У червні 26 дня приїхали із Запорожжя в Гоголів торгові люди з рибою і розповідали гоголівському попу Ісакію, що Іван Сірко «захопив і спустошив кримське місто Аслам (Арслан) і багато людей у полон захопив, а вчинив він так тому, що в минулі роки від Аслам-міста запорозьким козакам «тіснота велика була». Липня 20 дня цар зажадав од Сірка звістки про поведінку запорожців та промисли над татарами й турками. Сірко серпня 21 дня сповіщав царя через посланця свого, колишнього кошового отамана Дениса Кривоноса, про свій промисел над турецьким містом Очаковим і просив надіслати на Січ гармат ломових, гранат, ракет, труб і майстра, який умів би стріляти. На лист Сірка цар відповів милостивою за промисел грамотою і сповіщав кошового про посилку на Січ усіх висловлених у проханні бойових запасів. Спустошивши Аслам та Очаків, Сірко з пониззя Дніпра піднявся на Україну і почав тут переслідувати татар, які діяли проти росіян і поляків заодно з турками, що стояли біля Кам'янця-Подільського: «Татарське військо нині в зборі є і стоїть на кордоні за Чигирином; а війною тих татар нікуди не пропускає Сєрик із запорозькими козаками». Наприкінці вересня Сірко сповіщав гетьмана Самойловича, що він був з козаками на Муравському шляху і, перестрівши там татарський загін, з поміччю божою та щастям царської пресвітлої величності розгромив його, узяв багато язиків і після цього благополучно повернувся на Січ. Слідом за цим переяславський полковник Дмитро Райча в листі до князя Юрія Трубецького писав: «Сповіщаю тобі, благодійнику мій, що 23 вересня 1673 року козаки мого переяславського полку, які були на Запорожжі, повідомили мені, що багатьох моїх та інших полчан, які прямували на Запорожжя, татарська орда у вісім тисяч чоловік розгромила й порубала, а кошового отамана запорозького Івана Сірка оточила в степу, три дні насідала на нього, але не завдала йому ніякої шкоди і пішла під слобідські міста й села його царської пресвітлої величності». Листопада 21 дня цар Олексій Михайлович послав Івану Сірку грамоту з повідомленням про направлення, на прохання польського короля, князя Григорія Ромодановського і гетьмана Івана Самойловича з військом проти татар і турків; тут же цар наказав і кошовому «чинити всілякими способами напад на пом'янутих ворогів». Незабаром після цього Сірко з десятьма тисячами козаків та кількома сотнями калмиків залишив Січ і рушив спершу на Крим, звідти подався у Волоську землю на допомогу польському королеві. За Бугом він спалив місто Тягин, спустошив Білгородчину і розташувався з військом у Чечельнику.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Поява на Січі царевича Семиона Олексійовича.— Його прикмети за розповідями ватажка Міюського.— Зустріч і допит царевича Сірком.— Оповідь царевича про свою втечу з Москви.— Направлення царських послів Чадуєва і Щоголева до Сірка з наказом видати їм самозванця.— Зустріч запорожців з царськими послами на Україні і в самому Запорожжі, розмова з царевичем.— Прибуття послів на Січ.— Їхня розмова з Сірком в курені та з царевичем біля посольської хати.— Обурення запорожців послами.— Військова рада і смертний вирок послам.— Утихомирення козаків під впливом Сірка.— Приватна бесіда Сірка з послами і перерахування ним усіх несправедливостей царя у ставленні до Сірка.— Недовір'я запорожців до московських послів і від-

правка до Москви власних посланців.— Затримання царевича на Січі.— Повернення послів до Москви і їхня розповідь про все бачене на Запорожжі.

У той час, коли Сірко промишляв під Тягином, на початку зими 1673 року на Січі сталася подія, досі не чувана: там з'явився царевич Семион, який оголосив себе сином царя Олексія Михайловича. Він перебував спершу на річці Самарі, лівій притоці Дніпра, а звідти спустився на Чортомлик, в саму Січ. Незважаючи на те, що на Січі саме тоді поширилася чума, занесена торговим чоловіком із Кам'янця-Подільського, і охопила два запорозьких курені, шкуринський та батуринський, «в ту ж пору, на виду у всіх козаків, прибув на конях, називаючи себе царевичем, і розташувався на тому місці, де Косагов великого государя з ратними людьми стояв до приходу Сєркова». Зовні цей чоловік був гожий і стрункий, довгобразий, не рум'яний і не русявий, трохи смаглявий, неговіркий, дуже молодий, всього близько п'ятнадцяти років, на тілі мав дві помітки — орли і криві шаблі; одягнутий в зелений, підшитий лисицями кафтанчик; з ним прибуло вісім чоловік з ватажком Іваном Міюським, українцем за походженням. Міюський під клятвою сказав запорозькому судді, ніби у царевича на правому плечі і на руці є позначки, схожі на царський вінець.

Після прибуття на Січ царевич протягом тижня чекав приїзду Сірка, а потім, дізнавшись, що Сірко наближається до Січі, розпустив знамена і вийшов зустрічати кошового. Сірко прийняв його так само, як й інших козаків. Залишивши військо за містом, Сірко один пішов у Січ для того, щоб прочитати листи, які були надіслані йому гетьманом Іваном Самойловичем і зберігалися до приїзду кошового у військовій скарбниці. Вислухавши листи, Сірко знову пішов за місто і вже звідти послав за царевичем. Коли той прибув, Сірко спершу запросив його сісти між собою і знатним запорозьким козаком Григорієм Пелехом, а потім запитав: «Почув я від свого наказного, що ти називаєшся сином якогось царя; скажи правду і побійся бога, бо ти дуже молодий: чи ти син нашого великого государя і великого князя Олексія Михайловича чи іншого якого-небудь, що перебуває під великодержавною рукою його, скажи істинну правду, щоб ми не були обмануті тобою так, як іншими пройдисвітами, що прибивалися до нашого війська». На ці слова Сірка молодий чоловік підвівся, зняв шапку і відповів мало не плачучи: «Не сподівався я, що ти почнеш мене страхати, хоча й бачу, що так воно і є насправді. Бог мені свідок, я справжній син вашого великого государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, всія Великої, Малої і Білої Русі самодержця, а не когось іншого». Почувши таке, Сірко зняв шапку і разом із своїми товаришами уклонився царевичу до землі, а відтак почав його пригощати напоями. Царевич не відмовлявся від напоїв, але весь час стояв похнюпившись. Після цього колишній гетьманський посол на Січі Зуб запитав: «Чи будеш ти власноручно писати до гетьмана, а головним чином до свого батюшки, до великого государя, чи повідомиш про себе?» На це царевич відповів: «Пану гетьману шлю уклін усно, а до батюшки писати важко — остерігаюся, щоб мій лист не потрапив до боярських рук; такої ж людини, котра могла б передати мого листа прямо в руки государеві, мені не знайти, і ти, кошовий отамане, змилуйся наді мною і нікому з руських людей про це не говори. З царського дому я відлучився тому, що був висланий до Соловецького монастиря; коли Степан Разін був на острові, я таємно до нього перейшов і, доки він не був схоплений, при ньому перебував, а потім з козаками на Хвалинське море [39] ходив і струги молодцям наймав; після того на Дон перейшов, а тепер хочу в Київ і до польського короля їхати». До цих слів царевича ватажок Іван Міюський потім додав Сірку, що справді на тілі царевича є знаки, схожі на царський вінець.

Дізнавшись про появу на Запорожжі царевича Семиона, цар Олексій Михайлович, за всієї своєї тривоги стосовно наступу турків на Україну, негайно послав до гетьмана Самойловича, а від нього до кошового Сірка на Запорожжя сотника Василя Чадуєва та піддячого Семена Щоголева і наказав їм говорити такі слова: «Відомо великому государеві, за листом гетьмана, що на Запорожжі в той час, коли Сірко був під Тягином, об'явився з Дону вор * і самозванець, 15 років, а з

* У стародавній Русі слово «вор» вживалося у значенні «утікач», «пройдисвіт».

ним 8 донських козаків на чолі з Івашком Міюським; і назвався він, самозванець, сином його царської величності блаженної пам'яті царевичем Семионом Олексійовичем... І Сірко прийняв його лагідно, кланявся і питвом частував. Тепер великий государ наказав оголосити гетьману і кошовому, що благовірний царевич Семион Олексійович народився 1665 року, квітня 3 дня, а помер в 1669 році, червня 18 дня і похований у церкві архистратига Михайла поруч з патріархами, митрополитами та архієпископами руськими, і патріархом вселенським, і суддею Паїсієм александрійським, про що сповіщено було особливими грамотами гетьману і кошовому; а з дня народження і до дня смерті царевичу було всього чотири роки, а нині, якби він жив, було б дев'ять, а не п'ятнадцять літ». Чадуєву і Щоголеву було велено, повідомивши це, просити гетьмана, щоб він дав їм, Чадуєву і Щоголеву, двох чи трьох осавулів або військових товаришів і відправив би на Запорожжя. А прибувши туди, говорити кошовому і всьому поспільству [40], що приймати їм вора і самозванця зовсім не годиться і що кошовий, пам'ятаючи, які клятвенні обіцянки він давав у Москві у присутності царя, бояр і думних людей, мав би вищезгаданого вора та шахрая з його однодумцями Міюським і товаришами прислати до великого государя. А оскільки цього не зроблено, цар вимагає, щоб кошовий отаман Іван Сірко і все поспільство негайно віддали усіх тих ворів і шахраїв Чадуєву, Щоголеву та гетьманським посланцям, давши їм з Коша скільки треба провідників. Крім того, повідомити кошовому і всій громаді, що за їх чолобитною і царським указом їм надіслані ломові гармати, ядра, гармаш, який уміє стріляти ядрами, а також чимало сукна, як і торік. А за все це вони мають вірно служити царю і над кримськими людьми усілякий промисел чинити.

Посли виїхали з Москви 14 грудня 1673 року, а 21 грудня прибули в Батурин і виклали гетьману усе, що їм було наказано. Вислухавши їх, гетьман сказав, що їхати тепер на Запорожжя не можна, бо він ще не знає, чи припинився там мор, чи ні. Гетьман порадив послам діждатися його гінців, котрих він відправив на Січ і через яких зажадав од Сірка, щоб той надіслав би до нього самозванця, шахрая, вора і пройдисвіта. Одначе він має сумнів у тому, чи виконають запорожці його наказ. Адже вони твердять, що ми, мовляв, військо вільне: до нас хто хоче приходить по волі і покидає так само. Прийнявши послів у Батурині, гетьман прибув разом з ними у Гадяч, а звідти поїхав у містечко Омельник на річці Псьол. В Омельнику він дізнався від запорожця Пелеха з товаришами, що Сірко із Запорожжя вийшов і попрямував на морські плеса, а йдучи із Січі, наказав, аби козаки царевича шанували і всілякі почесті до нього виявляли. Від того ж Пелеха гетьман дізнався, що його посланці затримані в Січі, а навіщо те вчинено, невідомо. Із Омельника московські посланці, залишивши гетьмана, поїхали до містечка Келеберди на лівому березі Дніпра. Там вони зустрілися із запорозьким козаком Максимом Щербаком, котрий, дізнавшись, з якою метою царські посли їхали на Січ, почав говорити їм такі речі: «Чи знаєте ви Щербака донського, а він знає, навіщо ви, Василь і Семен, послані на Запорожжя; їхати вам туди нічого, марне пропадете, бо на Запорожжі об'явився справжній царевич, і я про те все і знаю, і відаю: той царевич діда свого Іллю Даниловича Милославського [41] ударив блюдом і через те утік, і по всій Москві поговір носився, що то була правда, а я саме тоді сидів у московській тюрмі, а потім завдяки чолобитній Дем'яна Многогрішного був звільнений і пішов на Дон, а звідти — на Запорожжя». На ті слова Максима Щербака Чадуєв і Щоголев відповіли, що той царевич — вор, шахрай, самозванець і пройдисвіт. У відповідь на це Щербак сказав їм, щоб вони плюнули самі собі в очі і зав'язали свої роти, бо за таку мову свою приймуть злу смерть. Із Келеберди московські посли спустилися в містечко Кишенку біля річки Ворскли і тут зустрілися з гетьманськими гінцями і запорозькими козаками, що їх супроводжували. Гетьманські посланці повідомили Чадуєву і Щоголеву, що Івана Сірка справді нема на Січі і що він перебуває на морі. А щодо самого війська запорозького, то воно, вислухавши гетьманського листа про самозванця, стало сміятися над гетьманом та грубо і непристойно глузувати над московськими боярами, а самозванця, за наказом Сірка, величало царевичем, писати гетьману зовсім відмовилося, а натомість писав до нього сам самозванець і листа свого скріпив власною печаткою, подібною до печатки царської величності. А печатку ту виготовили

йому запорожці із скарбничих ефимків, і важила вона тридцять золотників. Крім того, запорожці пошили йому прапор з двоглавим орлом і гарне вбрання. Коли гетьманські посланці покидали раду, самозванець всіляко ганьбив гетьмана, називав його дурнем за те, що він нарік його вором і шахраєм, а самим гінцям сказав, що якби у них не прісні душі, то він велів би їх повісити; якщо ж гетьману треба знати його, то хай він пришле обозного Петра Забілу та суддю Івана Домонтовича оглянути його. А на завершення самозванець сказав, що бояри від імені царської величності багато разів будуть за ним, царевичем, присилати з грамотами знатних бояр, проте він раніше трьох років нікуди не поїде, а буде ходити на Чорне море і в Крим, а хто буде присланий, тому це не минеться.

Так говорили про самозванця посланці гетьмана, а запорожці, які їх супроводжували, називали того самозванця істинним царевичем і погрожували московським послам за нього смертю. З тими ж гетьманськими посланцями прибули із Запорожжя в Кишенку челядник Василя Многогрішного Лучка і товариш самозванця Мерешка. Лучка сказав московським послам, щоб вони на Запорожжя не їздили, бо козаки зустрінуть їх вище Січі в Кодаку й повісять, а цервича видати і не подумають, бо він справжній царевич, і сам Лучка, тривалий час живучи з ним, бачив на тілі його природні червоні знаки: царський вінець, двоглавий орел і місяць із зіркою. А Мерешка додав до цього те, що він прийшов з царевичем з Дону, а чому той називає себе царським сином, він не знає. У ту ж Кишенку прибув і посланець Івана Сірка Гнат Голобля, що прямував із Січі до гетьмана Самойловича. Голобля повідомив московським послам, що кошовий отаман Сірко перебуває вже на Січі, прибув він з моря на сиропусному тижні [42] і за царевича називав Василя Чадуєва собачим сином і збирався його убити.

Дізнавшись про настрої Сірка і всього товариства, посли зробили дещо для власної безпеки: вони схопили Щербака, Лучку, Мерешку та Голоблю і відправили їх до гетьмана з наказом тримати їх, доки посли повернуться із Запорожжя. У тій же Кишенці посли дізналися, що Сірко прислав із військової скарбниці у містечко Переволочну якомусь Петру Перехресту 40 ефимків для купівлі самозванцю всіляких продовольчих запасів. І той Перехрест усе за розписом скупив і відвіз на Запорожжя, а кошовий із товаришами усе куплене оддав самозванцю.

Розвідавши усе і убезпечивши себе заложниками, московські посли написали гетьману про те, що їм уже пора їхати на Запорожжя, а відтак просили виділити їм посланців і провідників. У відповідь на це гетьман відправив генерального осавула Черняченка і дозволив послам узяти з полтавського полку сорок козаків для охорони. Тоді посли 1 березня залишили Кишенку і подалися на Запорожжя. По дорозі в десяти верстах од Січі, на річці Томаківці, вони зустріли запорожців, колишніх кошових отаманів Євсевія Шашола і Лук'яна Андрєєва та інших знатних козаків, які випасали своїх коней. З ними був і супровідник царевича Іван Міюський. Тут осавул Черняченко почав пригощати запорожців горілкою. Під час частування Іван Міюський зізнався одному з полтавських козаків, що запорожці не видадуть самозванця, бо вірять в нього, як у справжнього царевича, і що він має у них повну свободу і збирається побувати в Криму. Після розмови з послами усі запорожці разом з Іваном Міюським рушили на нове пасовисько до правого берега Дніпра в урочище Тарасівське. Лише один Лук'ян Андрєєв залишився біля Томаківки, бо він повинен був переправити послів через річку у власному човні, привезеному на своєму коневі. У той час, коли посли почали переправлятися через річку, на переправу прибули запорозькі козаки, Іваник з десятьма товаришами, і стали просити горілки. На це Лук'ян Андрєєв запитав їх, навіщо вони приїхали, і почав обзивати їх ворами і розбійниками, які уже двічі побили і пограбували царських посланців, а тепер, мабуть, мають намір учинити це втретє. А відтак він став квапити Чадуєва і Щоголева якомога швидше переправитися через річку і йти далі на Січ. Коли посли переїхали на той берег, Іваник і його товариші прибили Лук'яна Андрєєва, залишили Томаківку і подалися за рештою козаків у Тарасівське. А Лук'ян Андрєєв сказав послам на прощання, що на Січі самозванець буде над ними збиткуватися.

Дев'ятого березня 1674 року царські посли нарешті прибули на Січ. Кошовий отаман Іван Сірко і все товариство зустріли їх за містом і порадили зупинитися за Січчю у грецькому помешканні на березі річки Чортомлик. А осавулу Черня-

ченку разом з провідниками веліли зайти до міста і розташуватися по куренях, хто де забажає. У той же час з моря повернулися знатні козаки, Улас із товаришами, і привезли з собою шістьох татар та декілька татарських листів. Десятого березня кошовий отаман Іван Сірко закликав до свого куреня суддю, писаря, курінних отаманів, знатних козаків-радників, а разом з ними і московських послів Чадуєва та Щоголева і оголосив, що сьогодні козацької ради не буде і тому царської грамоти на цей раз вони прийняти не можуть; причина ж та, що нині лише почнуть перекладати татарські листи, і коли справу буде закінчено, то на одній раді козаки вислухають і листи, і царську грамоту. Листи ж ті послані гінцями татарським військам з Криму у Волоську землю, і якщо в них будуть якісь відомості про воєнні приготування турків і татар, то козаки пошлють їх царській величності. Після цих роз'яснень кошовий отаман Сірко, курінні отамани і козаки-радники запитали послів: «Для яких великого государя справ вони до них послані, чули, нібито за царевичем?» — «Не царевич він, а вор, шахрай, самозванець, справжнісінький брехун і боговідступник, Стеньки Разіна учень»,— відповідали посли. На це кошовий з товаришами твердили, що прибулець істинний царевич Семион Олексійович і бажає з ними, послами, бачитися і говорити. Посли відмовилися од такої зустрічі, бо вони, мовляв, прибули від великого государя до кошового отамана і до всього війська не для того, щоб теревенити із самозванцем, а щоб забрати його з собою. На це запорожці, у свою чергу, відповіли, що покажуть його послам на раді, і посли, вислухавши юнака і вдивившись у його обличчя, все ж визнають справжнього царевича і уклоняться йому. Від таких слів посли ще дужче почали картати самозванця та його супровідника і врешті покинули курінь. Після цього Сірко, суддя Степан Білий, писар Андрій Яковлєв та курінні отамани мало не весь день пили у самозванця, «і Сірко упився і заснув». За години дві до вечора самозванець підвівся, узяв шаблю і в супроводі судді, писаря, осавулів і трьохсот п'яних козаків пішов до хати, де розташувалися посли разом з охороною. Козаки зажадали, щоб Семен Щоголев вийшов до царевича. Але той не послухався, а натомість у сіни вийшов Василь Чадуєв і сказав: «Хто і навіщо питає Семена Щоголева?» На це самозванець відповів: «Ходи-но сюди». Василь Чадуєв запитав його: «А хто ти такий?» — «Я царевич Семион Олексійович».— «Страшне і велике ім'я згадуєш, такого великого і преславного монарха сином називаєшся, що і розум людський не добере; царевичі степами і долинами так ходити не зволять; ти сатани і боговідступника Стеньки Разіна учень і син, вор, шахрай і брехун». Самозванець у відповідь почав обзивати Чадуєва і його товаришів пузанями і зрадниками, паплюжити брутальними словами, а потім звернувся до козаків з такими словами: «Подивіться, наші хлопи та над нами й збиткуються». А потім вихопив із піхов шаблюку і з вигуком «Я тобі покажу!» кинувся на Чадуєва. Той ухопив пищаль і вирішив убити самозванця. Але писар Андрій Яковлєв хутко взяв самозванця за поперек і сховав його за хлібну бодню, а потім повів його до міста. Решта козаків почали приступом брати помешкання послів, стали розбирати дах, усіляко ганьбили Чадуєва і дорікали йому за те, що він хотів застрелити царевича. Перед лицем великої біди Чадуєв, Щоголев і стрільці взяли пищалі, шаблі і мушкети, попрощалися один з одним і вже чекали смерті. Але потім схаменулися, дістали государеву грамоту і попросили козаків, щоб вони залишили їх живими до ради, а на раді вислухали б, що в царській грамоті написано. Козаки вгамувалися, звеліли судді й осавулу виставити біля послів сторожу, аби вони не втекли, бо москалі уміють з рук вислизати, а відтак поодинці порозходилися. Після цього з'явився полковник Олексій Білецький з козаками і став у сінях біля дверей помешкання, повсякчас готовий до бою.

Того ж дня увечері Сірко направив до послів суддю, писаря та курінного отамана Федора Срібляника, які сказали таке: «Кепсько ви, Василю і Семене, учинили, що на очах усього війська хотіли застрелити царевича; 12 березня відбудеться рада, і на ній буде царевич; що ви хотіли його порішити, усім відомо, і коли він велить війську щось з вами вчинити, воно умить розірве вас на макове зерня». Щоб виправити помилку, козаки напучували послів на раді бити чолом і кланятися до землі царевичу, аби він їм простив. «Якби Семен Щоголев,— додали козаки,— вийшов тоді, коли його викликали, і став би картати царевича або неввічливо з ним розмовляти, то, звичайно, царевич і за це, і за по-

передні образи Семенові порубав би його шаблею. А після того, коли Чадуєв хотів царевича застрелити, якби Семион звелів послів з їх людьми повбивати і в Чортомлик повкидати, козаки те вчинили б, бо вони його вважають за царського сина, слухають його і що накаже, те й робитимуть». На це Чадуєв і Щоголев відповіли: «Недобрий, небогоугодний і негідний для підданих це вчинок, що ви, називаючи себе вірними слугами царської величності, просите й одержуєте його милості, а тим часом послів великого государя, повіривши якомусь невідомому вору, шахраю і брехуну, убиваєте. Ми не на смерть до вас послані, а на радість і сповіщення про велику царську милість».

12 березня козаки відібрали у послів ножі і запросили їх на військову раду, а разом з ними наказали йти і чотирьом охоронникам з мушкетами. Посли усе розповіли, як їм було велено, і вручили кошовому Сіркові царську грамоту. Сірко, вислухавши грамоту, наказ і гетьманський лист, звернувся до запорожців з таким словом: «Браття мої, отамани-молодці, військо запорозьке, низове, дніпрове, як стар, так і млад! Передусім у війську запорозькому, у вас, добрих молодців, того не бувало, щоб когось комусь видавали. Не видамо і цього молодика». На це військо відповіло: «Не видамо, пане кошовий!» Сірко знову заговорив: «Товариство моє любе, як одного його видамо, тоді й усіх нас Москва по одному розтягне. А він не вор і не шахрай, справжнісінький царевич, і сидить, як птиця в клітці, і ні перед ким не винен». На ці слова Сірка військо знову відповідало: «Хай вони на того шахрая самі подивляться, тоді й знатимуть, що то за шахрай. Кивають вони на печать і на лист, але сам він (царевич) каже, що усе те пишуть самі бояри і присилають без царського указу і надалі будуть присилати; пора їх або втопити, або руки й ноги пообрубувати». Під час цих промов самозванець стояв у церкві і дивився на раду через вікно. А тим часом Сірко, почувши страшне рішення ради щодо послів, знову заговорив: «Побережіть, браття, мене, потерпіть, врешті, і ради тих наших козаків, що перебувають у гетьмана; пам'ятайте, що посли для своєї безпеки відіслали їх до гетьмана. Тому подержимо їх живими або ж одного з них відпустимо, щоб як-небудь своїх звільнити. А втім, і те сказати: охорона біля них міцна, не втечуть. Товариство, отамани, браття, військо запорозьке! Пошлемо до Дорошенка, щоб він оддав нам на Кіш клейноди військові [43] та й сам до нас приїхав. А він мене послухає, бо ж кум мені. Спасибі йому за те, що він до сього часу не віддав тих військових клейнодів Ромодановському. Така правда у того Ромодановського: коли побив Юрія Хмельницького і військові клейноди у нього забрав, то тих клейнодів нам, війську запорозькому, не віддав, то й тепер так учинить, якщо Дорошенко віддасть їх йому». Козаки на слова кошового відповіли: «Пошлемо, пане кошовий! Вели листа Дорошенку писати». Після цього Сірко наказав послам залишити раду і йти у своє помешкання за місто у супроводі писаря та охоронників. Але тут козаки знову зажадали, щоб привели царевича на раду і показали його послам, аби вони все по волі його учинили, а якщо відмовляться, побити їх. На це Сірко заперечив товариству: «Навіщо царевичу по радах тинятися? Прийде час, вони побачать його і без ради і вчинять усе по волі його, а поки той час не настав, відпустіть їх».

Увечері того ж дня прийшли до послів суддя, писар, осавул і самозванець. Останній був дуже опечалений тим, що його не покликали на раду, і тому хотів бачитися з послами. Прибулі козаки сказали послам, що Сірко хоче звести їх з царевичем у своєму курені і примусити говорити з ним. На що посли відповіли: «Прислані ми від царської величності до війська запорозького за ним, самозванцем, а не бесідувати з ним. І якщо кошовий так учинить і закличе нас до себе, маючи у своєму курені самозванця із шаблею, і той почне бешкетувати, то яка ж тут правда? Ми, як і раніше, так і тоді, коли будемо в кошового в курені, голову не підставлятимемо».

13 березня Сірко скликав до себе в курінь отаманів і знатних козаків-радників, запросив туди ж царських послів з генеральним осавулом Черняченком і звернувся з такою промовою до послів: «Багато ви на Запорожжі накоїли, на велику людину руку підняли, царевича убити хотіли, і за це смерті ви заслужили. А нам бог послав з неба многоцінне перлинне зерно і самоцвітний камінь, чого споконвіку у нас на Запорожжі не бувало. Сам же він розповідає, як його з Москви вигнали. Був він одного разу в палатах свого рідного діда Іллі Даниловича Милославського, котрий саме на той час бесідував з німецьким послом. Царевич за-

вадив тій розмові, за що Ілля Данилович грубо відтрутив його рукою. Тоді царевич пішов у царські палати і сказав государині Марії Іллівні, що якби йому, царевичу, дали хоча б три дні на царстві побути, він би усіх небажних йому бояр негайно згубив. А коли цариця запитала його, кого ж саме він згубив би, то царевич відповів, що передусім боярина Іллю Даниловича, а за ним і решту. Тоді государиня кинула в нього ножем і ніж той увіткнувся в ногу царевича, від чого той занедужав. Після цього цариця веліла стряпчому Михайлу Севастьянову отруїти царевича, але той отруїв замість царевича якогось півчого, схожого на царевича, і поміняв їхній одяг. А царевича стряпчий таємно зберігав три дні, потім найняв двох старих жебраків, одного безрукого, а другого кривого, дав їм сто червінців і велів вивезти царевича з міста у невеликому возику під покривалом. Жебраки вивезли і віддали його посадському мужику, а той привів царевича на Архангельську пристань. Царевич тривалий час там поневірявся, аж поки не прибився на Дон і став плавати по морю із Стенькою Разіним як кашовар, не зізнаючись про справжнє своє звання і називаючи себе Матюшкою. Лише перед тим, як Стеньку Разіна забрали в Москву, він признався йому, під присягою, про себе. Після Стеньки був на Дону якийсь царський посланець з казною і обдарував Семиона подарунками. Через того посланця царевич передав царю власноручно написаного листа про себе, але того листа бояри до царської величності не допустили. А коли настане час, він пошле до царської величності про себе листа з такою людиною, яка б особисто вручила його государеві». На закінчення Сірко додав, що спершу він мало вірив царевичу. Але потім, коли той під час посту почав говіти, Кошовий велів батюшці на сповіді допитати юнака під клятвою, чи правда усе те, що він розповів. І царевич запевнив, що усе сказане ним — суща правда. Тому тепер, хоч що б там про нього говорили і писали, усі вірять у його царське походження. І Сірко, перехрестившись, сказав, що це справжнісінький царевич і що ні син государя, ні військо не відмовляються просити собі, що треба за розписом, а саме: на три тисячі з гаком козаків по 10 аршинів на чоловіка кармазинного сукна, крім того, грошей, свинцю та пороху, також важких гармат з ядрами і майстра, який тими ядрами умів би стріляти, а чайки у них будуть. Після Сірка узяв слово самозванець і сказав, що посли самі добре знають, чому ні донським, ні запорозьким козакам не дають ні платні, ні гармат, ні чайок, ні всіляких воїнських припасів,— тому що царська величність до них прихильна і багато обіцяє, а бояри аніскільки не дають. А щодо присланих царською величністю сукон, то козакам з них дісталося лише по півтора ліктя на чоловіка. Тому жупан пошив лише той, хто мав змогу скупити потрібну кількість шматків. Решта ж пошила з того сукна сумки для кременя та куль.

У відповідь кошовому, курінним отаманам і козакам-радникам посли висловились за те, щоб облишити усі ці розмови, віддати їм самозванця і відправити їх у супроводі козацької сотні до його царської величності, за що государ віддячить їм щедрими милостями. А на Кіш будуть надіслані платня, сукно, важкі гармати, ядра, майстер, зілля, свинець і чайки. А насамкінець царські посли додали: «А що той справжнісінький вор, шахрай, самозванець і достеменний брехун нахвалявся, що він був у боговідступника і клятвопорушника Стеньки Разіна, то знайте, що Стеньку за його бешкетування страчено». Кошовий і курінні отамани на це сказали послам таке: «Якщо ми і тисячу козаків пошлемо з ним, то по дорозі його одберуть і до царської величності не допустять. А тому якщо прийдуть за ним дворяни або воєводи з ратними людьми, то й тоді не віддамо його. Москва і нас всіх називає ворами і шахраями, ніби ми самі не знаємо, що і звідки хто є». А кошовий отаман Сірко ще й додав: «Якщо ж государ, за намовою бояр, доручить гетьману Самойловичу, щоб той не пускав до нас на Запорожжя хліб і всілякі харчі за те, що ми не оддали царевича, як і Дем'ян Многогрішний колись не пропускав, то ми як і тоді без хліба не були, так і тепер не зостанемося без нього. Ми знайдемо собі й іншого государя. Дадуть нам хліба і кримські міщани і раді будуть, аби тільки брали, так само, як за гетьманства Суховія давали нам хліб із-за Перекопу. А про царевича відомо і кримському ханові, який уже прислав до нас довідатися про нього, і ми відповіли, що такий чоловік у нас справді є. І ханський гонець на власні очі бачив царевича. До того ж і турецький султан цієї весни неодмінно хоче бути під Києвом і далі.

Отож нехай царі між собою домовляються, а ми собі місце знайдемо: хто сильний, той і государ нам буде. Шкода мені Павла Грибовича: якби він тепер був зі мною, то знав би я, як в Сибір через поле заглядати [44], дізнались би тоді, який жовнір Сірко».

А присланому від гетьмана Самойловича генеральному осавулу Черняченку Сірко сказав таке слово: «Якому йолону вони гетьманство віддали — він своїх спустошує і чужих плюндрувати не вміє: Дніпром поплуганився, поволочився, нічого путнього не зробив і назад повернувся. Тепер у них чотири гетьмани: Самойлович, Суховієнко, Ханенко і Дорошенко, та ні від кого добра нема — сидять дома і за гетьманство, маєтності та млини кров християнську проливають. Краще було б Крим спустошити і на цьому війну закінчити. А був же час, коли військо під час ради мене запитувало, чи не став би я гетьманом, але Ромодановський зробив гетьманом Самойловича. Не по правді він учинив і мене образив. Чутно, що багато міст з того боку і Лизогуб до нашого гетьмана тепер перейшли. І за те хвала богу, що Лизогуб до гетьмана підлизався: він як лизне, то аж у п'ятах буде гаряче. А коли б мені, Сірку, гетьманство дали, то я б не так зробив. Та й тепер, якби мені бодай на один рік гетьманство дали або гетьман-попович *, московський обранець, дав мені чотири козацькі полки — полтавський, миргородський, прилуцький та лубенський,— то я б знав, що з ними діяти, і увесь Крим спустошив би».

Замість Черняченка кошовому відповіли посли, що тепер під орудою боярина й гетьмана перебуває чотириста тисяч ратних людей великого государя і що Сірко може йти до них і чинити промисел. «Тепер,— заперечив послам Сірко,— більше мене не ошукають, як колись. Перед цим Ромодановський відписав мені на картці цареву милість, я й повірив і поїхав до нього, а він продав мене за дві тисячі червінців».— «А хто ж ті червінці за тебе дав?»,— запитали посли.— «Царська величність, уболіваючи за мене, веліла ті червінці Ромодановському дати»,— відповів Сірко [45].

17 березня перед обіднею Сірко послав батюшку з одинадцятьма курінними отаманами оглянути природні знаки на самозванцеві. Посланці не знайшли на ньому ні подобизни царського вінця, ні двоглавого орла, ні місяця із зіркою, як свідчив челядник Василя Многогрішного Лучка, а знайшли тільки на грудях, від одного до іншого плеча, вісім схожих на лишаї білих і широких плям. З приводу цих плям самозванець сказав, ніби про них знає цариця, його мати Марія, і що тепер, окрім стряпчого Севастьянова, його ніхто не пізнає, та й він, окрім Севастьянова, нікому не повірить і писати буде лише царській величності. Відтоді і кошовий Сірко, і козаки ще більше увірували в справжнє походження царевича.

Того ж дня Сірко закликав до себе царських послів і в присутності курінних отаманів сказав їм: «Вирішили ми гуртом відпустити вас до царської величності, а з вами відправити і своїх посланців, не вірячи ні в те, що в грамотах до нас написано, ні в те, що ви нам про царевича казали. У листі своєму ми передамо усі слова царевича, та й він сам напише царській величності і гетьману Самойловичу. Послів же своїх посилаємо головним чином для того, щоб вони почули із самих государевих уст царське слово про царевича і потім нам про це розповіли. А тоді і в нас свій розум буде».

18 березня Сірко і все товариство зібралися на раду і читали свої листи й листи царевича, написані до царської величності та гетьмана. Московські посли не були запрошені на раду. Після читання листів запорожці вибрали посланців до царя — Процика Золотаря, Трохима Троцького та писаря Перепелицю, а відтак запросили царських послів у курінь кошового отамана і там прочитали їм свої листи, в яких було викладено усе те, що царські посли чули про царевича на раді. Про одне лише сказано інакше: царевичу приписувалося шістнадцять років, хоча посли дали йому більше двадцяти. Потім того ж дня Чадуєв, Щоголев та Черняченко були відпущені з Січі.

Від'їхавши три версти, царські посли мусили деякий час чекати запорозьких посланців, затриманих на Січі кошовим та царевичем. Нарешті козацькі гінці догнали царських послів і повідомили, що з ними є лише січові листи, а послан-

* Іван Самойлович був сином попа із західної сторони Дніпра.

ня царевича нема, бо він його пошматував через те, що кошовий і товариство не дозволили йому, царевичу, ні зустрітися з московськими посланцями, ні провести їх. Посли не йняли віри в те, що лист царевича був порваний. Навпаки, вони були переконані в тому, що посланці приховують його від них, щоб власноручно вручити цареві, інакше бояри того листа не допустять до государя. Царські посли сумнівались також і щодо того, чи везли запорожці саме ті листи, які були читані на раді, чи вже інші, бо козацькі посланці після від'їзду царських гінців ще досить довго залишалися на Січі. А ще запорозькі посланці повідомили про те, що, коли вони покидали Січ, царевичу були подані три осідлані коні, по парі пістолів при кожному і царевич домагався провести Чадуєва та Щоголева, аби постріляти їх, але Сірко цього не дозволив. До цього запорозькі посланці додали, що, коли Чадуєв і Щоголев прибули на Січ, до царевича була приставлена міцна охорона, хоч до їхнього приїзду він вільно їздив полями один.

Спершу Чадуєв і Щоголев прибули в Кобеляки, а потім 4 квітня добралися в Переяслав до гетьмана Івана Самойловича. Там вони зупинилися погодувати коней. Тут до них приїхали із Січі та різних міст ще тридцять чотири козаки, які хотіли їхати до царя. У Переяславі гетьман Іван Самойлович та боярин Григорій Ромодановський з товаришами говорили царським послам, щоб вони доповіли государеві, а государ би указати зволив, кого прислати на Україну, щоб будинки і все господарство Сіркове великому государеві відписати, а дружину його і зятів у фортеці тримати. Зятів Сіркових боярин велів узяти до себе в Переяслав, а будинки, і господарство кошового, і його зятів він накаже відписати государеві. Але садити у фортецю дружину і зятів не сміє без указу великого государя, аби запобігти наклепу з боку Сірка, як було раніше, коли кошовий скаржився на боярина за свою рідню. Гетьман і боярин просили також доповісти цареві про необхідність для Самойловича указу, за яким можна було б нікого не пропускати на Запорожжя ні з хлібом, ні з іншою провізією, ні з іншою якою справою з усіх міст і від людей різних верств і чинів. А без царського указу гетьман сам не сміє таке вчинити. Самойлович хоче навіть послати з таким попередженням, до прибуття царського указу, хорунжого свого у фортецю Переволочну, де переїздять з лівого берега Дніпра на правий, тобто з України на Запорожжя. А щодо самозванця, то він гадає, що забрати його із Запорожжя неможливо, бо запорожці увірували в нього, як мусульмани у свого Магомета. Стосовно ж тих козаків, які приєдналися до царських послів, не будучи посланими із Запорожжя, гетьман сказав, що хай би їх було і сто чоловік, він усіх пропустить до царя. Але у Москві хай цар велить відпустити назад на Січ лише двох-трьох, а решту накаже затримати і надіслати на Запорожжя царську грамоту: якщо козаки того самозванця не видадуть, то государ усіх залишених у Москві їхніх товаришів накаже стратити.

Від гетьмана царські посли поїхали 6 квітня і того ж місяця прибули до Москви. Там вони докладно розповіли про все, що бачили й чули на Запорожжі, а насамкінець сказали, що на Січі вони зберегли своє життя завдяки грошам: старшині і козакам, які до них приходили і смертю погрожували, давали по одному, по два і три ефимки. А гроші ті по двадцять карбованців на кожного раніше позичили в Івана Самойловича буцім для купівлі коней і все роздали, чим врятувалися од біди. А ту пищаль, з якої Василь Чадуєв хотів застрелити самозванця, взяв собі Сірко, а коштує вона вісім карбованців.

Після від'їзду царських послів із Запорожжя царевич став просити Сірка, щоб той дав йому сто або двісті козаків, з якими він міг би поїхати на острів Чортомлик і звідти написати на Дон до простолюду, щоб голота вирубала старшину і прихилилась до нього, царевича: «А коли та голота прихилиться, тоді я, зібравши ще людей по містах, зможу йти на Москву». На це йому Сірко сказав: «Навіщо тобі збирати військо? Коли хочеш їхати до Москви, я відпущу тебе з провідниками».— «Не можна мені їхати у Москву з самими провідниками, бояри уб'ють мене». Після цієї розмови Сірко став особливо «берегти» царевича, щоб він куди-небудь не поїхав із Січі.

ПРИМІТКИ:

[1] *Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич)* (рік народження невідомий — 1622) — видатний державний діяч і полководець, народний герой України. Виходець з місцевої шляхти Східної Галичини, полковник і гетьман Війська Запорозького.

[3] *Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович* (1788—1850) — російський і український дворянський історик і археограф, автор 4-томної «Истории Малой России» (М., 1822), укладач збірки документів «Источники для малороссийской истории» (М., 1858.— ч. 1—2).

[4] *Самойлович Іван Самійлович* (рік народження невідомий — 1690) — гетьман Лівобережної України (1672—1687), виходець з духовенства (син священика). Підтримував боротьбу за возз'єднання Правобережної України з Росією, на козацькій раді в Переяславі (1674) проголошений гетьманом України обох боків Дніпра. До діяльності Івана Сірка Самойлович ставився вороже.

[4] *Дорошенко Петро Дорофійович* (1627—1698) — державний і військовий діяч України, полковник Прилуцького, Чигиринського і Черкаського полків, гетьман Правобережної України (1665—1676), воєвода російський у В'ятці (1679—1682). Діяльність Дорошенка була складною і суперечливою, не завжди відповідала інтересам українського народу (угоди з Польщею, Туреччиною, Кримським ханством).

[5] *Уставник* — церковнослужитель (здебільшого чернець), який знав богослужіння в православних церквах і наглядав за порядком служби.

[6] *Суховій (Суховієнко) Петро* (роки народження і смерті невідомі) — військовий писар, кошовий отаман Запорозької Січі, гетьман Правобережної України. Підтримував зв'язки з Кримським ханством і орієнтувався на підтримку татарських орд.

[7] *Ханенко Михайло Степанович* (роки народження і смерті невідомі) — уманський полковник, кошовий отаман Запорозької Січі (1670), гетьман Правобережної України (1670—1674), вів запеклу боротьбу за владу з Петром Дорошенком, підтримував гетьманів Юрія Хмельницького і Павла Тетерю, придушував селянсько-козацькі повстання проти польсько-шляхетського панування. У 1674 р. припинив боротьбу і перейшов на Лівобережну Україну.

[8] *Кошовий отаман запорозьких козаків* — виборна посада на один рік у козаків Запорозької Січі. Кіш — назва козацького табору, січового товариства і центрального органу управління Запорозької Січі. Кошовому отаману вручалась булава — знак найвищої влади. Під час походів кошовий отаман командував військом козаків. Він належав до заможної старшинської верхівки і володів маєтками (зимівниками).

[9] «Воюючи то з татарами і турками, то з поляками і волохами, то з росіянами й українцями, Сірко... брав участь у 55 битвах...» — Тут автор мав на увазі не народи, а військові сили Кримського ханства, Туреччини, Польщі, Волощини, царської Росії і гетьманів України.

[10] «...На Україні утворилася партія людей, які не бажали бути підданими московського царя. У числі таких осіб був і Сірко...» — Після смерті Богдана Хмельницького проти возз'єднання України з Росією виступили військовий писар Іван Виговський, полковник Павло Тетеря та ін. До цієї групи Д. І. Яворницький безпідставно відносив Івана Сірка, який не виступав проти возз'єднання, але висловлював протест проти зловживань царських воєвод і гетьманів на Україні.

[11] *Малоросія* — назва України в офіційних актах царського уряду, а також у працях дворянських і буржуазних істориків у другій половині XVII — на початку XIX ст. Ця назва з'явилася після возз'єднання України з Росією (1654) і походить від терміну «Мала Русь» подібно тому, як Великоросія від «Велика Русь» і Білорусія від «Біла Русь».

[12] *Виговський Іван Остапович* (рік народження невідомий — 1664) — український шляхтич, генеральний писар війська Запорозького (1648—1657), гетьман України (1657—1659). Прихильник Речі Посполитої і противник возз'єднання України з Росією. Підписав з урядовцями Речі Посполитої Гадяцький трактат (1658), за умовами якого на Україні відновлювалося польсько-шляхетське панування. Іван Сірко вів боротьбу проти ворожих дій Івана Виговського на Україні.

[13] *Шереметьєв Василь Борисович* (1622—1682) — російський державний і військовий діяч, боярин, київський воєвода (1658—1660), командував царськими військами, які діяли на Україні проти польсько-шляхетських загарбників і їх союзників — орд Кримського ханства, а також загонів гетьмана Івана Виговського. У битві під Чудновим (1660) він потрапив у полон і був виданий кримському ханові. Викуплений з полону у 1681 р.

[14] *Трубецькой Олексій Микитович* (рік народження невідомий — 1680) — російський державний і військовий діяч, князь, учасник переговорів про возз'єднання України з Росією. Трубецькой був одним з воєвод царських військ, які на Україні вели боротьбу проти польсько-шляхетських загарбників і загонів гетьмана Івана Виговського.

[15] *Безпалий Іван* (рік народження невідомий — 1718) — один із старшин Уманського козацького полку, прихильник возз'єднання України з Росією, наказний гетьман України (1658—1659). Безпалий очолював козацькі полки в боротьбі проти загонів Івана Виговського і спільно з російськими військами завдав їм поразки. Під час гетьманства Юрія Хмельницького обраний генеральним суддею (1659).

[16] *Сомко Яким Семенович* (рік народження невідомий — 1663) — один з козацьких старшин, виходець з міщан Переяслава, рідний брат першої дружини Богдана Хмельницького Ганни. Займав посади полковника Прилуцького полку, наказного гетьмана України (1660—1663), відстоював возз'єднання України з Росією, очолював козацьке військо у війнах проти Речі Посполитої і Кримського ханства. Після Чорної ради під Ніжином (1663) обраний там гетьман Іван Брюховецький домігся смертної кари Сомку й групі старшин — противників нового гетьмана.

[17] *Хмельницький Юрій Богданович* (1641—1685) — молодший син Богдана Хмельницького, гетьман України (1657, 1659—1663). Слабодуха і безвільна людина, Юрій опинився під впливом старшинського оточення, яке штовхало його на відступ від батьківських заповітів: він підписав з урядовцями Речі Посполитої Слободищенський трактат (1660), за умовами якого Україна поверталася під її владу. Після тривалої боротьби Юрія Хмельницького було скинуто з гетьманства. Пізніше в одному з монастирів він потрапив у полон до татар, був привезений у Крим і звідти до Туреччини, уряд якої використав його для своїх політичних комбінацій на Україні, а після їх провалу скарав смертю в Кам'янці-Подільському (1685).

[18] *Ромодановський Григорій Григорович* (рік народження невідомий — 1682) — російський державний і військовий діяч, боярин, учасник Переяславської ради (1654), керівник Білгородського приказу в царському уряді. Як воєвода Ромодановський командував російськими військами, які

діяли проти сил Речі Посполитої на Україні (1654—1656), а також у першій війні Росії проти Туреччини (1677—1681), брав участь у розгромі турецьких і татарських орд під час їх Чигиринських походів 1677 і 1678 років. Ромодановський недоброзичливо ставився до Івана Сірка.

[19] *Брюховецький Іван Мартинович* (рік народження невідомий — 1668) — кошовий отаман Запорозької Січі, потім гетьман України (1663—1668). Проводив політику в інтересах козацької старшини і шляхти, яка посилювала феодальний гніт селян, міщан і рядових козаків. Від царського уряду отримав звання боярина. За таємні переговори з посланцями султанської Туреччини повсталі козаки в таборі поблизу Диканьки (Полтавщина) вбили Брюховецького. Повстанню сприяли дії Петра Дорошенка, який прагнув стати гетьманом усієї України.

[20] *Тетеря Павло Іванович* (рік народження невідомий — близько 1670) — виходець із шляхти, полковник Переяславського козацького полку в роки визвольної війни 1648—1654 рр. і сподвижник Богдана Хмельницького. Пізніше став гетьманом Правобережної України (1663—1665), виступив проти возз'єднання України з Росією і орієнтувався на відновлення влади Речі Посполитої, але не знайшов підтримки, зазнав поразки у своїх намірах і втік до Польщі.

[21] *Чарнецький Стефан* (роки народження і смерті невідомі) — польський шляхтич, полковник польської армії, яка придушувала антифеодальний і визвольний рух народних мас України в другій половині XVII ст. Чарнецький командував 15-тисячним військом, яке у березні 1653 р. напало на Україну і вчинило тяжкі спустошення.

[22] *Єрлич Йоахим* (1598 — рік смерті невідомий) — польський хроніст, виходець із шляхти, учасник походів військ Речі Посполитої для придушення визвольної війни 1648—1654 рр. на Україні. Єрлич — автор історичного твору польською мовою «Літопис або хроніка різних справ і подій» (за 1620—1673 роки), де описав чимало фактів з тодішньої історії.

[23] *Скарб Тетері* — грошова казна і коштовності Війська Запорозького, які Павло Тетеря, втікаючи з України від народного гніву, вивіз до Польщі.

[24] *Репнін Борис Олександрович* (роки народження і смерті невідомі) — російський державний і військовий діяч XVII ст., князь, боярин, посол в Польщі, воєвода в Астрахані, Смоленську і Бєлгороді, очолював ряд приказів і Боярську думу.

[25] *Дрозд (Дрозденко) Іван* (рік народження невідомий — 1665) — полковник Брацлавського козацького полку, один із керівників народних визвольних повстань на Правобережній Україні (1663—1665) проти польсько-шляхетського гноблення і кримських загарбників, борець за возз'єднання України з Росією.

[26] *Шереметєв Петро* (роки народження і смерті невідомі) — російський державний і військовий діяч XVII ст., боярин, київський воєвода.

[27] *Многогрішний Дем'ян Гнатович* (роки народження і смерті невідомі) — учасник визвольної війни 1648—1654 рр., полковник Чернігівського козацького полку, гетьман Лівобережної України (1668—1672). Проводив політику в інтересах старшини і шляхти: роздавав маєтки і старшинські посади, придушував антифеодальні виступи селян, міщан і козаків. Невдоволене козацтво скинуло Многогрішного з гетьманства. За зв'язки з Петром Дорошенком царський уряд заслав його в Сибір, де він перебував у в'язниці (1672—1688) в Іркутську. Після звільнення там же служив у війську. У 1696 р. постригся в ченці одного з монастирів.

[28] *Андрусівський мир* — договір про перемир'я між Росією і Річчю Посполитою після припинення російсько-польської війни (1654—1667), укладений 19 лютого 1667 р. в с. Андрусові на Смоленщині на 13,5 роки. За цим договором Росії повернуто Смоленськ і Сіверську землю, визнано входження до її складу Лівобережної України. Білорусія і Правобережна Україна залишилися під владою Речі Посполитої. На Запорозьку Січ поширювалася влада обох держав. Андрусівський договір, який поділив Україну по Дніпру на дві частини, викликав невдоволення українського народу.

[29] Уряд султанської Туреччини у 70—80-х роках XVII ст. зробив Юрія Хмельницького своїм ставлеником — «малоросійським князем» на Правобережній Україні.

[30] *Рігельман Олександр Іванович* (1720—1789) — російський дворянський історик, військовий інженер, топограф, генерал-майор, виходець із Німеччини. У 1741—1743 роках служив на Запорожжі, де проводилося розмежування земель, і там познайомився з життям і побутом козаків Нової Січі. Рігельман брав участь у складанні планів міст і спорудженні укріплених ліній на Південній Україні (Новоросії). Написав твір «Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще» (М., 1847.— ч. 1—4).

[31] *Вишневецький Дмитро* (роки народження і смерті невідомі) — польський магнат, польний (польовий) коронний гетьман Речі Посполитої в другій половині XVII ст. Польний гетьман призначався королем у відсутність великого коронного гетьмана, який командував усіма військовими силами держави.

[32] Одна з найпотужніших фортець на Україні місто Кам'янець-Подільський була захоплена військом Туреччини у серпні 1672 р. і залишалась під турецьким пануванням до 1699 р.

[33] *Трубецькой Юрій Петрович* (роки народження і смерті невідомі) — російський військовий діяч, князь, воєвода в Києві в другій половині XVII ст.

[34] *Єфимок* — російська назва німецької срібної монети — йоахимсталера.

[35] *Матвєєв Артамон Сергійович* (1625—1682) — російський державний і військовий діяч, князь. Очолював Малоросійський і Посольський прикази в царському уряді. У 1653 р. приїжджав на Україну і вів переговори з Богданом Хмельницьким про возз'єднання України з Росією; у складі великого посольства брав участь у Переяславській раді (1654).

[36] *Чайки* — запорозькі човни, в яких козаки вирушали в походи по Чорному морю до берегів Туреччини. Такий човен брав 50—70 озброєних козаків. З кожного борту було по 10—15 пар весел, а для стійкості під час шторму прив'язували очеретяні в'язки.

[37] *Долгоруков Юрій Олексійович* (роки народження і смерті невідомі) — російський державний і військовий діяч, князь, боярин. Був послом у Речі Посполитій. Як воєвода російських військ брав участь у російсько-польській війні 1654—1667 років.

[38] *Вишневецький Михайло Корибут* (роки народження і смерті невідомі) — король Речі Посполитої

литої (1669—1673), син магната князя Ієремії Вишневецького. За його часів Річ Посполита вела невдалу війну проти Туреччини: за умовами Бучацького мирного договору (1672) м. Кам'янець-Подільський і майже все Поділля перейшли під владу Туреччини. Король вороже ставився до українського козацтва і Запорозької Січі.

[39] *Хвалинське море* — давня назва Каспійського моря.

[40] *Поспільство* — тут рядове козацтво Запорозької Січі. У феодальну епоху на Україні посполитими називали залежне від феодалів або держави населення (селян, міщан).

[41] *Милославський Ілля Данилович* (роки народження і смерті невідомі) — російський державний діяч, боярин, намісник Ярославський, батько цариці Марії (дружини царя Олексія Михайловича). Він був впливовою особою при царському дворі.

[42] *Сирний тиждень* — сім днів перед великим постом. Припадав на час традиційного народного і релігійного свята масляної, що відзначалась щороку від 26 січня по 7 березня.

[43] *Клейноди військові* — знаки влади козацької старшини: гетьманська булава, полковницький пірнач, бунчук (гетьманський) — насаджена на дерев'яний держак міцна куля з прикріпленим до неї султаном (жмутом) кінського хвоста, корогви-прапори, литаври — мідні котли на триногі, печатка війська Запорозького.

Гетьманам і кошовим отаманам традиційно клейноди вручалися польськими королями або російськими царями.

[44] «...знав би я, як в Сибір через поле заглядати...» — тут згадка про заслання Івана Сірка в Сибір царським урядом.

[45] Тут ідеться про те, що нібито царський уряд винагородив воєводу Г. Г. Ромодановського двома тисячами червінців за арешт Івана Сірка.

Примітки підготував Г. СЕРГІЄНКО.

Далі буде

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Набирає потужності робота Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка. Для того, аби вдалося надати реальних обрисів його задумам і планам — а вони, зазначимо, вагомі: це й видання підручників, організація гуртків, підготовка та проведення вечорів тощо,— потрібна допомога кожного з нас.

Нагадуємо розрахунковий рахунок Українського фонду культури: 000702603 в ОПЕРУ міськуправління житлосоцбанку м. Києва, МФО 322012 із зазначенням цільового внеску: «Товариство української мови імені Тараса Шевченка».

● Товариство єврейської культури, яке діє при Українському фонді культури, провело перший добродійний концерт. Він відбувся у Будинку культури Київського інституту інженерів цивільної авіації. Присутніх вітали голова Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка Д. Павличко, члени правління Товариства єврейської культури.

У яскравому, колоритному концерті взяли участь актори театру «Нигуним», співак В. Вінарський, учасники дитячого ансамблю «Пінтелех».

Цим добродійним вечором покладено початок збиранню коштів на спорудження пам'ятника великому єврейському письменникові Шолом-Алейхему.

● Щаслива думка поєднати слово і пісню великого Кобзаря в одному концерті виникла в організаторів мистецького добродійного вечора, присвяченого ювілеєві українського генія. Відбувся він у Колонному залі ім. М. В. Лисенка Київської державної філармонії. Проникливо звучало чарівне шевченківське слово у виконанні народної артистки республіки Г. Яблонської.

З цікавою програмою, складеною з пісень на слова Т. Г. Шевченка, виступив народний артист СРСР А. Солов'яненко.

Митці переказали кошти від цієї своєрідної вистави на реставрацію шевченківських місць у Каневі.

Проза

Леонід
ВЕРНИГОРА

ДВІ НОВЕЛИ

І сміх і гріх

А було все так. Половину грошей на піаніно дала теща, бо все краще, що зародилося в онуки — то від неї, на другу половину я нашкріб: то з премій, то з гонорарів, куцих, як і мої оповідання. І з машиною, аби перевезти його, якось одразу вирішилося: уже вечоріло, і водії поверталися у свої гаражі — тож переймай. І музтовари були відчинені. Навіть настроювач під рукою у продавця відшукався.

Вилискує зайчиками на елегантних вигинах моє, бо вже заплатив, піаніно, улесливо горбить спину впокорений чорний ягуар з ніжною душею...

І сервіс тут як тут. Дрібними, від здачі, обдарував чотирьох здорованів, і ягуарчик, мов пір'їнка, злетів у кузов.

А от, як удома зніматиму оту пір'їнку, подумки потерпаю. Та надаремне мої клопоти. Вдивляюся в сутінки, а коло під'їзду на лавиці сидять двоє, світять жаринками цигарок. Не встиг я іще й задній борт відкинути, як вони без запрошення підхопилися і до ягуарчика... Вони з одного боку, я з шофером — з другого. Зсадили піаніно спочатку на землю, потім поставили його на приступці, а вже коли намірилися підніматись на поверхи, то ті двоє доброчинців так і зосталися попереду, адже дрібніші вони за нас із шофером, і сходинкова клітка їх пропускала, мені ж довелося одному підсаджувати чорного в грайливих полисках ягуарчика.

Другий поверх дістався напрочуд легко. На душі повеселішало через усе водночас: і піаніно в домі, і я один за двох несу, тож — о-го-го! — і сусіди, спасибі їм, нагодилися, допомагають. Несемо. Хоч, коли долали третій поверх, то ягуарчик таки вже добре давався взнаки. І не стільки через те, що важкий, як через те, що мав гострі, мов пазурі, ребра своїх підставок-ніжок. А ще ж два поверхи...

— Мо', поставимо, хлопці, ягуарчика? — розмірковую вголос. — Бо не з тієї руки взяв...

Не почули хлопчики. А може, про ягуара не зрозуміли.

— Ставте, мабуть, хлопці, бо... ріже.

Та хлопці й вухом не ведуть. Несуть мовчки. А мені пазурики вже в кісточки врізалися, і я ледве тримаю піаніно.

— Ставте! — кричу і вже й сам не втну: чи то мого голосу не чути, чи хлопці так самовіддано, до забуття впряглися, що й мене не чують.

І коли пальці мої стали слабнути й розгинатися і ягуарчик мало не поволік зад по сходинках, у мене вистачило сил дістати носком черевика одному з носіїв до тієї частини тіла, що із неї ноги ростуть, і таки, мабуть, добре дістати, бо хлопці відразу, мов за командою, зупинилися і м'яко опустили ношу на майданчик, повернули до мене вибачливі обличчя, розуміючи і співчуваючи...

І я пояснив, у чім річ, і показав глибокі рівчаки на долонях. Теж вибачаючись.

Помічники мої співчуваюче підтягли губи до носів і захилитали головами. Хилитають та й хилитають, чекають, поки я не скажу або не покажу, що я здогадався, що вони мене зрозуміли, що мені було важко, та так, що аж в руки поврізалося... Тому і я закивав, тільки вже в другій площині: не вухами до плечей, а носом і підборіддям до грудей. Тоді й вони так закивали, показуючи, що зрозуміли, що я їх зрозумів. Ну, думаю, це ми так довго можемо кивати, і взявся за ягуарчика.

Останній поверх дався легше. Внесли ми обнову до квартири. Вдома ще нікого. Залишили ягуара посеред зали, я на хлопчиків хороших своїх гульк — а вони стоять сумирненько, руки по швах. Угу, здогадуюсь... А тоді це була загальновизнана форма людської вдячності. Садовлю носіїв до столу та мерщій по одненькій їм — хлюп-хлюп. І собі ж... А потім огірочком солоненьким хрум-хрум. Хлопці мої губи зімкнули й замовкли — впоралися. Угу, здогадуюся вдруге: хлюп-хлюп. І собі ж. Хрум-хрум. І я теж замикаю губи, мовчу. А що казати? Точніше, як?

Один, жвавіший з лиця, очима повів до того місця у товариша, що носаком я торкнув, і так скривився, наче від болю, що я зрозумів — винен. І, як міг, пояснив, мовчки розвівши руки, мовляв, що ж тепер вдієш? Вибачаюсь! А ще — відкупна. Зводжу руки, бо не зубами ж пляшку брати, та ще раз — хлюп-хлюп. Помічники мої швиденько так перекинули за себе келишки, захрумкали і знову позамикали уста і показали на ушкоджене місце.

Я тепер вже зрозумів швидко. Хлюп-хлюп, хрум-хрум. Коли це мої носії дружно зводяться, підхоплюють мене під руки, повертають до себе спиною і — ова! — два стусани у те ж саме місце, що і їхньому товаришеві...

Швиденько заходять перед мене, у очі зазирають, брови різко підкидають догори: зрозумів?

Ображатися чи ні? Стою, туго так орієнтуюся. Коли це той, жвавіший з лиця, показує на себе — на мене, на себе — на мене, і я розумію, що це означає — по-вашому і по-нашому, по-вашому і по-нашому. Потім він показує на ушкоджене місце і схрещує руки. О! Це теж мені зрозуміло: міжнародний жест — стій, все, досить! Одне слово — стоп! І показав очима на пляшку...

Гм! Як же не зрозуміти. То моїм есперанто заговорили хлопці, коли треба їм було сказати мені, що досить вже отого хлюп-хлюп... Вже несила.

Курзал для тещі

Коли Віктор Дробот забрав з Ількового двору Нацьку й онука, спочатку в Святилівку, а потім аж ген на свої Курили, дня того не було, щоб Ілько всидів удома. Запрягав Сивка — і до сільмагу: то по хліб, сірники, сіль-екстру, а то знадоблялося пшоно для курчат, свічка, цвяхи чи ще щось і конче сьо-

годні. Заодне Ілько провідував сваху. Скоро вже рік, як та вдовує. Одна. Може, хоч на поминальний день з'їдуться діти? Та хіба наїздишся з отих Курил?

Вертався Ілько із сільмагу Святилівкою і, хоч не крутив головою навсебіч, та все, як є, бачив і знав, що робиться довкола. І про кожен двір міг виповісти все до трісочки. Отак умів бачити. А вже коли побачить щось нове та ще й незвичне, то обов'язково тпрукне Сивкові, роздивиться уважно, а за потреби ще й розпитає. І коли дійде розумом сам або люди допоможуть те зробити, подивується Ілько, як дитина, і тільки скаже: «Їдять його мухи».

Проти неділі Ілько скупився так, щоб у вихідний не мучити Сивка упряжкою. Навіть пляшковим пивом запасся. Тим, що пастеризоване й не кисне. Оболонське. Переклав його у задку воза прив'яленою конюшиною, щоб не цокотіло. І отак собі їхав Святилівкою.

Їхав поволі, як уже хотілося чи моглося Сивкові, і мовби ж не роздивлявся, а таки проти Марченкового двору тпрукнув, бо там, під вишняком, лаштувалося щось дивне, й чудернацьке, і незбагненне для Ілька. Свіжоотесані стовпи чи то гранчасті бруси кружком стриміли серед двору, а молоді зяті вже здіймали над ними щось таке, мовби ощеп.

Придивлявся Ілько, прикидав і так, і сяк. Сам із лісників, тож на дереві розумівся добре, і що з нього може вийти — то вже теж знав достеменно. Може, стодола, думав. Може, клуня чи повітка. Але чому тоді кругле?

Не втерпів Ілько. Накинув Сивкові шаньку з вівсом — піддобрявся, коли не по ділу десь затримувався, і ступив на Марченкове дворище.

Трьох зятів зажила Марченчиха. Усі на диво довготелесі, а жінок побрали приземкуватих і дебеленьких. «Хвигуристих», як каже Марченчиха. Зяті усі чубаті, усі троє з дипломами. Оце з'їхалися і майструють.

Мовчки прискалюючи то праве, то ліве око, розглядав Ілько небачене досі будівництво. А коли зрозумів, що не втямить сам, що ото воно і до чого, стрельнув батогом, привертаючи до себе увагу чубатих Марченчишиних зятів, і запитав, усе ще не визнаючи своєї поразки:

— Силосну башту зводите, хлопці?

Той із зятів, що був найближче, лише бровою повів на Ілька і, не ворухнувшись, щоб втриматися на ощепині, докинув:

— Курзал для тещі.

Ілько мовчки увібрав оте незрозуміле, нечуване досі слово й не став силувати себе, аби осягнути його, бо знав, що то надаремна річ. Слово, хоч як його крути, коли воно для тебе невідь-що, нічогісінько ти з нього не викрутиш. Дровиняка, пристрій чи механізм який — то простіше. А слово...

— Певне, кінчав щось, щоб отак? — запитав Ілько.

— Філфак, — відповів той, що найближче.

— Розузнав, їдять його мухи, — чи то докорив, чи посміявся з себе Ілько і, цвьохнувши батогом, гукнув чубатим Марченчишиним зятям:

— Добздо!

Ті, мов за командою, повернули свої чубаті голови й настромили Ілька зверху на три пари подивованих очей. Ще й голос котрийсь подав:

— А навіщо лаятись?

Ілько з-за спини пужалном насунув на очі картуза так, щоб Марченчишині зяті бачили тільки витягнуті у вузьку й довгу лінію скривлені зверхньою і поблажливою посмішкою губи, і помстився:

— Курзал! Філфак! Шкода третій не назвався. Їдять його мухи.

Ілько повагом вийшов із двору, відібрав у Сивка шаньку з вівсом, вмостився у видавленому сідалові і поволі покотив Святилівкою.

Друкуючи ці новели, редакція щиро вітає постійного автора Леоніда Михайловича Вернигору з п'ятдесятиліттям від дня народження.

Дружбою ми здружені

Захарі ІВАНОВ

Захарі Іванов не потребує особливої рекомендації. Давно знаний і шанований на Україні. Щирий і невтомний перекладач, пропагандист української літератури. Автор багатьох книжок поезії та публіцистики. Лауреат премії Болгарського комсомолу.
Неодноразово друкувався в журналі «Дніпро».
Нові його поезії — із книжки «Азбука почуття».

МОЇ УЧИТЕЛІ

ОСІННЯ МИТЬ

А листя по землі
аж барабанить,
І кроки вранішні
скриплять по інею сповна.
Та гнізд порожніх
вітер вже не ранить,
Лиш дзвонить яблуками рідна сторона.
І, певне, осінь
згіркла б до останку,
В душі збудилася б
щемлива згадка...
Але в кошарах — з вечора до ранку
Ждуть, що ось-ось
народяться ягнятка.

ЩОБ СЕЛО МОЄ ЧУЛО

Проводжають мене в дорогу —
наче вмирати пора,
Проводжають мене — і я вирушаю.
А на лінії обрію
сяє іскра людського добра,
Що живуча, мов пісня, з
материнського краю.

Над селом уже захід
розчахнув мою віру до дна,
Хоч з людьми я ділився у бідності з
нею.
І від того не стала душа моя
надто сумна,
А підступників заздрість
поросла забуттям, як землею.

Бáтьків, материн хліб
ще тримає мене у житті,
Я втікаю від заходу — то назавжди
омріяна втеча.
І помер би, та смерть моя на видноті,
Лиш надія людська — невмирущої долі
предтеча.

Розпадаюсь на краплі,—
та чи зможу я злитися знов?
Умираю,
та чи треба назавжди вмирати?
Чують голос мій Гола гора
і верхів'я дібров:
Я — живий! — чує рідне село.
Чує голос мій мати.

НАРОДЖЕННЯ

Ви сльози сарни бачили колись?
Хоч раз у сльози будь-коли вдивіться.
А сік напровесні пили з беріз,
Що на корі пораненій іскриться?

Дитячі сльози бачили на мить?
Воно ж, дитинство, зроду не забуто.
Хоч голос його звіддаля дзвенить,
Безпам'ятство вбиває його люто.

Не куля вбила...
І сказать пора,—
То давній сон приносить згадку пізню:
Сліпець не бачить сліз, як і добра,
Здивований,
він лиш почує пісню.

ЖЕРЕВ

Навчили мріяти мене —
мої ж учителі,
І я змирився зі своєю карою —
І зорі стали ближчими в імлі,—
В моїх очах вони зробились карими.

Моїх поезій сонячне дівчатко
Давно вже стало
жінкою потворною.
Хотів я запалить вогонь спочатку,
Та злоба спалахнула аж з-під кореня.

В колодязі життя
зринають образи,
Відроджуються, наче з каламуті.
Летять мої дороги, наче борозни,
І птахи юності моєї
не забуті.

Як і раніш, я не втрачаю шансу.
А втрата мою віру не остудить,
Я можу стати, наче Санчо Панса,
Але скажіть,
хто ж Дон Кіхотом буде?!

●

Піднімаюсь по сходинах часу —
До собору своєї любові єдиної...
І від того, що стрімко я прагну нагору,
Серце моє спочатку
Раз і двічі здригнулось,
Наче птаха, що вмирає від спраги,
Потім в очах потьмарилось —
І зовсім стемніло...

Вітер час навсібіч розвіяв,
Щоб я міг роздивитись.
І вмить я побачив, що мрія моя
Не стала істиною,—
Істина стояла поодаль від неї.

І щоб реальність мені відчути,
Чужа наївна любов
Прилетіла на крилах своєї молодості,
Вірячи, що заповнила мое небо.
І з парасолькою її довір'я
Я спустився на втоптану стежку.
А мрія її
Ще до свого народження —
Стала істиною, що зіперлась
На мою ненароджену любов.

Переклав з болгарської
Микола Сингаївський.

Чавдар ДОБРЕВ

Чавдар Добрев — відомий дослідник болгарської культури. Працює в жанрі літературної, театральної критики. Перекладає угорських поетів. Має праці з історії української літератури.

Професор, доктор наук.

А до всього — поет. Автор кількох поетичних збірок. Українською мовою друкується вперше.

ВІКИ І РОКИ

ДОВКОЛА

Чому влаштований так
світ довкола —
Щораз хтось когось ненавидить?
І якщо забагнеться тобі стати іншим,
Тебе осміють, оглумлять.

Плід не стає дозрілим
Лише завдяки любові,
І недуга не минає без болю.
Навіть сонце
без покрову земного
Не спроможне зігріти недолю землі.

І чи стануть віки і роки
Добрішими після битв і кровопролить!

РОЗДУМ

Честолюбство — то лицарський щит,
Ти в похід вирушаєш
Під знаменами і хоругвами,
А битва давно уже програна.

ПОДИХ І ВІРА

Допоки дихаю, я вірю:
У цвіт і цвітіння,
У магію далеких слів,
У найреальнішу силу лева,
У найпокірнішу відданість раба,
У найдорожче —
У те, що син буде правдивішим
За свого батька.

ПІЗНІЙ ПОЧАТОК

Я пізно почав...
Розуміти інших,
Розправляти свинець,
що сіє смерть,
Читати зворотний поклик думок,
Осягати вагу і глибини слів.

Пізно почав...
Заглядати за обрії,
Вдивлятись у зморшки матері,
Ловити поглядом свої помисли,
Зустрічати протуберанці весни.

Пізно почав...
Чи вистачить всіх доріг мені,
Щоб озорить почуттями
Темне світання?

ПІСНЯ ЧИ СТРАЖДАННЯ?

Я не знаю, не відаю,
що тобі дам —
Пісню чи, може, страждання?
Та в собі затамую сам
Найсуворіші випробування.
Прагне мріять душа в теплі
І, неначе стебельцем проліска,
Доторкнутись чуттям до землі.

ЄДНІСТЬ

Дружба, як і любов,—
Недовір'я вона не терпить.
Лікуєш її з підозрою —
Скований вітром зимовим.

Не чекай, що весна
розлиститься.

Переклав з болгарської
Микола Сингаївський.

В. ЄВТУШЕНКО. ІЗ СЕРІЇ «ЗЕМЛЯ І НЕБО».

Віктор ІВАНИСЕНКО

МИХАЙЛО ДРАЙ-ХМАРА

Життєвий шлях Михайла Драй-Хмари, доля його творчої спадщини карбовані нещадними, воістину фатальними збігами обставин. Його людська доля вражає своєю історичною приреченістю і трагізмом навіть на тлі нашого страдницького літературного минулого, де постать більш-менш благополучного письменника сприймається як порушення встановленого порядку, природного стану речей.

28 вересня 1989 року сповнилося сто років з дня народження Драй-Хмари. Цього ж року, 19 січня, треба б було відзначити ще одну «круглу» дату — п'ятдесят років від дня його загибелі. І такі дати забувати не можна, якщо хочемо бути чесними перед жертвами сталінського терору.

Отже, серце письменника зупинилося якраз «на середині шляху життєвого», як сказав у «Божественній комедії» Данте, улюблений поет Драй-Хмари. (До речі, здійснений Драй-Хмарою переклад «Божественної комедії» було «ліквідовано», як і його автора — ось вони, фатальні обставини!). Проте його активна творча діяльність припинилася ще десятьма роками раніше. Вже десь на початку 30-х років письменник, для якого невпинна праця складала смисл і передумову самого існування, був практично позбавлений нормальних умов для праці, не міг друкувати свої твори, а трохи згодом весь його доробок виметено з бібліотек.

Не назвеш зовсім сприятливими для Драй-Хмари і 20-ті роки, коли відбувалося становлення естетичних і стильових принципів його поезії і коли, зрештою, були ним написані всі відомі твори. Його ідейно-художні переконання формувалися в атмосфері завзятої міжусобної боротьби між літературними течіями з найрізноманітнішими програмами. Оскільки істинною підкладкою цієї боротьби була політична злоба дня із застосуванням методів воєнного комунізму, то очевидну перевагу мали ті, хто привласнював собі право одноосібно представляти літературний «авангард» революційного мистецтва з властивими йому лівацькими заскоками. Драй-Хмара не пристав до жодної з груп «деструкторів», і тому його творчість, орієнтована на класичну традицію, потрапила під постійний, нещадний вогонь «лівої» вульгарно-соціологічної критики. З репутацією «неокласика», «приклеєною» йому, за словами М. Рильського, «випадково і дуже умовно» (сказано це стосовно всієї нечисленної групи неокласиків), Драй-Хмара незмінно перебував у стані суспільної, моральної ізоляції. Слівце «неокласик» на той час могло означати все, що завгодно: добре, якщо тільки «нечутливість до сучасної дійсності», «умоглядне споглядання», «кружляння в зачарованому колі повторень і погасання». Найбідовіші критики йшли далі, наголошуючи на «неокласичній ідеології», на «соціальній виснаженості й безпорадності», які, мовляв, відбивають «вечірні настрої певної соціальної верстви».

У міру того, як революційне «нетерпіння» переростало в крайню нетерпимість щодо своїх опонентів, літературна полеміка набувала форм політичного цькування. Безапеляційні висновки виносилися вже незалежно від того, в якому напрямі розвивалася творчість Драй-Хмари. Власне, письменника вже не стало — залишився вульгарно-со-

ціологічний ярлик, який і робив свою справу. З цих причин до читача (і до сьогоднішнього читача) не дійшли твори Драй-Хмари, написані в 1930—35 рр., цебто саме ті твори, в яких найбільше виявилася реалістична основа його таланту, чесне художницьке ставлення до життя. Рукописи нових віршів і поем (серед них збірка «Соняшні марші»), переклади, літературознавчі праці, щоденник і зошити з нотатками зникли, мабуть, назавжди.

Ось так розділивши долю багатьох своїх сучасників, М. Драй-Хмара потрапив поза літературні виднокола — на кілька десятиліть, протягом яких його творча спадщина залишалася невідомою як читацькому загалові, так і фахівцям. Вже ніхто не знав і не хотів знати, як там насправді було з Драй-Хмарою, але в академічних оглядах час від часу з'являлась стереотипна теза про його твори як «принципово чужі народові, ворожі соціалістичній суті радянської літератури» («Історія української радянської літератури». К., 1959).

Повернення відлучених від лона радянської літератури неокласиків почалося з середини 60-х рр., поки ще не похолоднішало після хрущовського «потепління». Тоді було видано «Вибране» Миколи Зерова (1966) з відомою передмовою М. Рильського, яка стала першою спробою об'єктивно розібратися в творчості поета. Чи не завдяки позиції авторитетного М. Рильського стала можливою і поява «Вибраного» Михайла Драй-Хмари (1968, передмова С. Крижанівського). Дещо змінили тон і офіційні історіографи літератури. У 8-му томі «Історії української літератури» (1970) «неокласикам» закидалось уже тільки «заглиблення в минуле, шукання ідеалу в далеких світах та епохах, ігнорування нового у житті».

У світлі нинішнього процесу визволення думки по-новому постають перед нами люди й події тих років. З трагічного небуття приходять не просто окремі постаті — до народу повертаються животворні пласти рідної культури.

Ми не можемо знати, що думав сам поет про долю власного спадку — там, на межі своїх днів, у мороці колимських копалень. Здогадуємось тільки, що не вірити у справедливий суд історії він не міг, бо оптимізм — у природі чесного митця. Чи не виразив і його думки інший поет гіркої долі, Євген Плужник — адже обох єднало і розуміння епохи, і совість. Їх часто ставили поруч і друзі, і вороги:

Суди мене судом твоїм суворим,
Сучаснику... Нащадки безсторонні
Простять мені і помилки, й вагання,
І пізній сум, і радість передчасну,—
Їм промовлятиме моя спокійна щирість.

Правдиве і чисте, мов сльоза, слово — інших Плужник не вмів промовляти. Але ось питання: чому поет говорить про суд і прощення нащадків і не вірить у *власну* правоту, в торжество *своєї* правди, називаючи її «помилками» й «ваганнями»? Тому що історію не можна передбачити, тому що тільки вона ставить все на свої місця. Сьогодні суд історії відбувається. Зріла гуманістична і естетична свідомість суспільства змушує нас, нащадків, думати про те, хто перед ким більше завинив і хто кому повинен прощати: ми їм чи вони нам? Може, зійдемося на взаємному розумінні, де немає місця ні байдужій безсторонності, ні ворожості, де лише сама тільки пізня радість зустрічі?

1

Михайло Панасович Драй-Хмара народився 28 вересня (10 жовтня) 1889 року в селі Малих Канівцях на Полтавщині, тепер це Чорнобаївський район Черкаської області. Батьки його були заможними селянами. Мати померла, коли хлопчикові не сповнилося і п'яти років, образ її поет неодноразово намагався пригадати у віршах:

...Скорботні я згадую очі її, та згадати несила,
так, наче сон невиразний, мінливий,
замріють і зникнуть...

Постійний персонаж поезії Драй-Хмари — добра, привітна до людини природа. Вона вміщує у собі всю барвисту палітру людських почувань, мінлива краса і мудрість її живлять душу, лікують життєвий біль.

Мене хвилює синій обрій
і вітер весняний, рвачкий,
що всі думки мої недобрі
розмає, як пухкі хмарки.

І синявою молодою
сповняється ущерть душа...
Он журавлі понад грядою
назустріч з вирію спішать.

«Ця «молода синява» життя і вітер весни також являлися поетові з дитинства, з полтавських полів.

Батько поставив метою дати синові добру освіту. Спочатку хлопець ходив до початкової школи в Золотоноші, потім учився в Черкаській гімназії, закінчивши там 4 класи. У 1906 році він за конкурсом вступає як стипендіат до колегії Павла Галагана, одного з кращих приватних навчальних закладів у Києві. Заснована в 1871 році відомим культурно-громадським діячем Г. П. Галаганом колегія давала своїм вихованцям досить грунтовні та всебічні знання — з певним гуманітарним ухилом. У різний час викладали в ній відомі діячі вітчизняної літератури і мистецтва П. Житецький, М. Пимоненко, І. Анненський, М. Мурашко, І. Ничипоренко. Випускниками колегії були А. Кримський, В. Грабар, М. Максимейко, П. Чубинський, А. Степович, Н. Котляревський, О. Богомолець, М. Зеров та багато інших. Разом з М. Драй-Хмарою навчався майбутній поет-неокласик і літературознавець П. Филипович. Дружні стосунки, що між ними встановилися, потім зміцніли і не переривалися багато років.

В атмосфері високої поваги до книги й мистецтва Драй-Хмара засвоював культурні надбання минулих епох, удосконалював свої знання із світової літератури, німецької та французької мов. Саме тут, у колегії, пробудилося і поетичне обдарування юнака: він почав писати вірші, спочатку російською мовою.

Після закінчення колегії Драй-Хмара навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. Під керівництвом академіка В. Перетца вже на другому році навчання опублікував працю «Интермедии 1-й половины XVIII в. в рукописи собрания Тихонова Петербургской Публичной библиотеки» («Отчет об экскурсии семинария русской филологии в С.-Петербург», К., 1912). За відрядженням Київського університету і Слов'янського товариства у 1913 році він їде за кордон з метою вивчення слов'янських мов та літератур. Наслідком інтенсивної роботи в архівах та бібліотеках Львова, Будапешта, Загреба, Белграда і Бухареста стало дослідження про маловідомий твір хорватського письменника XVII ст. А. Качіча-Міошича «Приємна бесіда народу слов'янського». Заглиблення у світ слов'янської писемності, зокрема в епос та міфологію східних слов'ян, остаточно визначило наукові інтереси молодого дослідника. Більше того, славістичні студії згодом вплинули і на естетично-стильову систему Драй-Хмари-поета. Після закінчення університету 1915 року він залишився на кафедрі слов'янознавства, працював як професорський стипендіат у Петербурзькому університеті під керівництвом О. Шахматова, П. Лаврова, І. Бодуена де Куртене.

У 1917 році Драй-Хмара повернувся до Києва, а в 1918—23 рр. читав лекції з поетики, слов'янознавства, історії польської мови в Кам'янець-Подільському університеті. У цей період надрукував у місцевих студентських журналах «Нова думка» та «Буяння», в газеті «Червона правда» кілька віршів та перекладів. Підготовлену поетом у 1922 році збірку «Молода весна» опублікувати не вдалося через брак паперу.

У 1923—1929 роках величезна творча енергія Драй-Хмари без особливих перешкод реалізувалася у самовідданій, багатогранній науковій, педагогічній та літературній діяльності. Власне, за ці короткі — на жаль, дуже короткі — шість років було створено все основне з того, чим він увійшов в історію українського радянського письменства.

У цей період Драй-Хмара очолює кафедру українознавства в Київському медичному інституті (1923—29). З 1924 року він член історико-літературного товариства при створеній у 1919 році Всеукраїнській Академії наук і одночасно працює як позаштатний науковий співробітник у Науково-дослідному інституті мовознавства ВУАН. 1930 року вченого було обрано дійсним членом кафедри мовознавства. Спільно з академіком А. Кримським Драй-Хмара редагував збірник Комісії для дослідження історії української наукової мови.

Він встигав працювати в кількох тогочасних українських вузах: очолював кафедру загального мовознавства в Польському педагогічному інституті, кафедру українознавства в сільськогосподарському інституті, був професором слов'янського відділу в

Українському інституті лінгвістичної освіти. У цій колосальній праці вченого надихала велика мета — розвиток молодої радянської науки на Україні, підготовка національної творчої інтелігенції.

Одночасно Драй-Хмара продовжував і творчу діяльність. Оскільки центр літературного життя був на той час у Харкові, поет у 1922 році поїхав туди, щоб налагодити контакти із столичними письменниками та видавництвами. Відтоді він систематично виступає з віршами й поетичними перекладами в літературних журналах, що виходили в Харкові та Києві: «Нова громада», «Червоний шлях», «Шляхи мистецтва», «Життя й революція», «Всесвіт», «Зоря», «Глобус», «Літературний ярмарок».

Більшість цих поезій склали першу — і єдину — опубліковану збірку Драй-Хмари «Проростень» (1926). Тоді ж вийшла його монографія «Леся Українка». Нарешті в 1929 році окремою книжкою було видано збірку віршів видатного білоруського поета М. Богдановича «Вінок» у перекладі та з передмовою і коментарем Драй-Хмари.

На цьому й завершується відносно світлий період у житті поета. Публікація в «Літературному ярмарку» (грудень 1928) сонета «Лебеді» викликала шалену атаку на його автора, загалом на поетів-неокласиків з боку вульгаризаторської критики вусівського гатунку. Оцінки цього твору уже виходили за межі літературної полеміки і набрали характеру явних політичних доносів. Це вже була боротьба добра і зла, честі й безчестя, вірності і продажності. В. Коряк, Б. Коваленко, М. Новицький та інші прямо звинуватили поета в «поширенні контрреволюційних ідей», у «ворожій діяльності, спрямованій проти диктатури пролетаріату». Якби-то знали ці борці за «нову ідейність» трагічний наслідок своїх нестямних звинувачень, якби ж могли передбачити, що невдовзі й самі слідом за Драй-Хмарою помандрують на Колиму з тавром контрреволюціонерів!

За тодішніх обставин у літературному та суспільному житті «Лебеді» стали «лебединою піснею» Драй-Хмари і неокласиків. Щойно закінчилась кількарічна літературно-громадська дискусія. Закінчилась розгромом М. Хвильового та його однодумців по боротьбі з провінційною обмеженістю та вульгарним примітивом. Було ліквідовано ВАПЛІТЕ, групи «попутників», зокрема «Марс» тощо. Дійшла черга до неокласиків, які певною мірою підтримували позицію ваплітян, зокрема їхні заклики до підвищення художнього рівня літератури. Утверджувались командні принципи та адміністративно-вольові методи понукання літературою. Грозові хмари віщували наближення сталінсько-єжовських репресій 30-х років.

М. Драй-Хмара був серед перших жертв сваволля. Після «критики» «Лебедів» він уже не міг друкуватися. У лютому 1933 року його заарештували, але через три місяці випустили із запевненнями, що сталося непорозуміння. Тим часом його звільнили з усіх посад і ніде не брали на роботу, навіть учителем початкової школи. Ще до арешту він скаржився друзям, що не може заробити навіть на картоплю й молоко для сім'ї. Вулицями Києва, мов тіні, бродили натовпи напівживих селян — йшов голодний 1933-й.

Виявляючи велику силу духу, Драй-Хмара і за цих обставин не складав рук, а зосередився на літературній праці. У 1930—35 роках завершив другу збірку віршів «Соняшні марші», переклад «Божественної комедії» Данте, перекладав також нові записи карело-фінського епосу «Калевала». Проте все лягало до шухляди.

У грудні 1934 року, відразу після вбивства Кірова, було схоплено і розстріляно групу українських письменників, серед них Григорія Косинку. Цим місяцем датований вірш Драй-Хмари, присвячений пам'яті друга:

Від болю серце скорчилось і в'яне,
пірнувши в буйну кров гарячих ран,
і в кожнім серці вістря ятагана,
і кожне горло стягує аркан...

Винищували найкращих. Драй-Хмара знав, що тепер настала його черга. У вересні 1935 року поета знову заарештували. На підставі чиїхось зізнань його звинуватили в контрреволюційній діяльності. Як міг, він намагався спростувати ці абсурдні та бездоказові звинувачення. «Я перейшов через все, але не сказав нічого ні на себе, ні на інших»,— зізнався він дружині під час останнього побачення.

Ніщо вже не могло допомогти поетові. Доля його була вирішена заздалегідь, незалежно від результатів слідства. Із страхітливих катівень Ягоди-Єжова на волю ніхто не повертався.

Оскільки жодних доказів ворожої діяльності Драй-Хмари, щоб судити його, не було, справу виділили окремо. «Особое совещание» в Москві постановило ув'язнити його на 5 років у північно-східних таборах.

Про деякі подробиці свого табірного життя Драй-Хмара повідомляв у листах до дружини, яку з малолітньою донькою Оксаною вислали з Києва в Башкирію. Зокрема він писав про свою заяву на ім'я Вишинського, у якій просив переглянути справу, але не був певний, що вона навіть дійшла до великого інквізитора.

На Колимі Драй-Хмару весь час перекидали з одного табору в інший. Ось назви пунктів, з яких він надсилав свої гіркі звістки: Нагаєво, Оротукан, Партизан, Експедиційний, Горна Ларюкова, Річка Утіная, Усть-Тайожна, Нерега, Охотське... Через численні переїзди до нього не доходили листи й посилки з продуктами. Працювати доводилося в вибої або на промиванні золотої руди, стоячи по пояс у крижаній воді, а ночувати — в дірявому наметі при тридцятиградусному морозі.

Поступово вигасали рештки фізичних і моральних сил. В одному з останніх листів поет писав: «Я не можу тобі писати... Я падаю на роботі, і тоді мене підвішують... Ноги опухли...»

Незабаром дружина Драй-Хмари одержала повідомлення ЗАГСу про смерть чоловіка, що сталася 19 січня 1939 року. Причина й місце смерті не вказувались.

2

Можна дуже просто, зацитувавши підходящі вірші й висловлювання Михайла Драй-Хмари і відповідно потрактувавши їхній зміст, доводити, що творчість його не була ідейно протиставленою магістральній лінії розвитку літератури 20-х років, що поет еволюціонував (подібно до Рильського) у бік зближення з дійсністю і якби, мовляв, не... Саме так і роблять дехто з відновлювачів «забутих імен» і заповнювачів «білих плям». Методом підмальовування намагаються включити «воскреслого» письменника до лав тих, хто «ішов у ногу». Щоправда, і після ретушування для такого автора знаходиться місце далеко не на правому фланзі: усе-таки, мовляв, плівся у хвості подій.

Ясно, що в подібному випадкові ми маємо не об'єктивну переоцінку позицій письменника, а тільки видимість об'єктивності, щось на зразок милосердного прощення «помилок» та «збочень». Не будемо, мовляв, занадто суворими до нього, він і так натерпівся... Візьмемо його до свого товариства, а то ще наші недруги привласнять і використають. Самі ж «помилки» залишаються однозначними і безсумнівними: він, звичайно, добрий майстер слова, але з ідейного погляду... Характерно, що після громадянської реабілітації багатьох «забутих» ми не зуміли ввести їх у літературний процес як повноцінних художників і повноправних представників своєї епохи. Просто ввели в обіг нові імена, не забувши вказати на їхні «гріхи» і не замисливщись над тим, що сьогодні їх, ці гріхи, можна і треба розглядати як вияв природної реакції на суперечливість тогочасних суспільних процесів, вияв суверенності творчої особистості, вірності своєму художницькому та громадянському покликанню, як спротив авторитарності і насильству.

Як бути з тим письменником, хто у свій складний і суперечливий (а не тільки «неповторний, невмирущий») час волів іти в ногу не з «лавами», а з власними переконаннями і совістю художника? Якщо він, письменник, мучився сумнівами і не хотів бити в барабан, коли затоптувалися ленінські ідеали краси, мудрості й справедливості революції, створювалось царство бюрократів? Якщо він не міг поступитися законами високого мистецтва і правди на потребу скороспілих заходів і гасел? Або погодитися з тим, що Пушкін, Толстой і Шевченко «класово чужі пролетаріатові»? Одне слово, як бути з тими, хто не міг, не вмів оспівувати те життя, яке ще треба було переробляти?

Друзья! Друзья!
Какой раскол в стране,
Какая грусть в кипении веселом! —

написав С. Єсенін — поет, духом своїм близький Драй-Хмарі. Це й була діалектика тогочасної дійсності! У тому веселому і сумному кипінні були й ті, хто щиро й самовіддано оспівував «комуністичний едем» як уже реальну даність, і ті, хто бачив «безлюддя» «закоханої в електрику країни». Були романтики, яких надихали грандіоз-

ність революційних ідей, ентузіазм трудових мас, і тверезі реалісти, що вже тоді передбачали руйнівні наслідки бюрократизації і переродження керівної верхівки і намагалися протиставити цьому процесові художнє слово. 20-ті роки — це і початки великих здобутків української радянської літератури, це й час, коли зароджувались конформізм художньої думки, прислужництво та безпардонний кар'єризм за умов, коли громадське реноме письменника вже повністю залежало від «вищестоящого» чиновництва. Саме тоді почало втрачатися самоцінне значення особистості і розуміння високої правди як основи творчої поведінки митця.

Сьогодні, коли утверджується новий погляд на історію радянської літератури, не обминути питання про те, яка правда була вищою: правда беззастережного славослів'я і оспівування чи правда реалістичного зображення суперечностей доби? Яка література краще виконувала свій обов'язок перед народом — література «торжествуюча» чи література «розпеченого пера», література людяності чи література непримиренності та запеклої жорстокості? Це якщо беремо полярні позиції і цим, звичайно, спрощуємо справу.

Смисл нового погляду на нашу літературну історію бачиться не в тому, щоб приписати до неї певні імена, підстригши їх під існуючу схему генеральної лінії «розвитку соціалістичного реалізму», а переглянути саму цю схему на основі сьогоднішнього розуміння суспільно-політичної ситуації 20-х років. І тоді кожен письменник «впишеться» у процес, займе відведену йому історичними обставинами власну нішу в природній системі літературного буття.

Ці принагідно зачеплені проблеми літератури 20-х років мають прямий стосунок до спадщини Михайла Драй-Хмари і всієї групи неокласиків.

Драй-Хмара розпочинав свою творчу діяльність як поет і вчений-літературознавець, стоячи на досить зрілій загальносвітоглядній і естетичній позиції. Її визначили принаймні дві обставини біографічного характеру: грунтовна, «класичного» типу освіченість і водночас певна відстороненість від життя та бурхливих революційних процесів, які відбувалися в країні. Він і сам жалкував з цього приводу: «Я не вріс у свою епоху, бо протягом майже 20-ти років (з 9 до 29) був ізольований від життя. Спочатку «монастирське житіє» в Панському, від якого я, дев'ятилітній хлопчик, буквально втік. Потім брудна Золотоноша. Далі гімназія, колегія, університет і, нарешті, блукання в тумані архаїчної філології. Хіба цього не досить, щоб зовсім одірватнсь від землі?» (запис у щоденнику від 3 січня 1925 р.)

Шлях Драй-Хмари та його друзів-неокласиків характерний і для широкого кола українських інтелігентів, діячів національної культури, які світоглядно визрівали в дореволюційний час, а потім — у 20-ті роки — відіграли свою особливу роль у становленні радянської літератури й науки. Типовим представником цієї інтелігенції можна вважати А. Кримського або, скажімо, В. Вернадського. До речі, М. Рильський у пізнішій поемі «Мандрівка в молодість» переконливо відтворив атмосферу та інтереси, що панували в цьому колі українських культурних діячів. Вони чесно працювали для рідної культури, прагнули вивести її за вузькі етнографічні межі, поставити в один ряд з літературою інших народів світу. Тому піднесення художнього рівня української літератури, розширення її тематичних обріїв, введення в обіг образів загальноєвропейського і загалом світового мистецтва, від античної міфології до класики XIX століття, збагачення новими жанровими та стильовими формами — усе це стояло в центрі їхньої літературної програми. Звідси й інтерес до вивчення літератури давноминулих часів, до перекладацької діяльності тощо.

Звичайно, на тлі широкосяжних завдань революційного оновлення суспільства, здійснення культурної революції з очевидністю виявились неповнота й однобокість подібної програми. І все ж у перші роки Радянської влади, коли на чільне місце висунулась проблема теоретичних основ будівництва нової літератури, коли В. І. Ленін з усією рішучістю заявив про необхідність оволодіти усім запасом знань, які виробило людство протягом своєї історії, мабуть, не буде натяжкою вважати, що неокласики в питаннях культурної спадщини стояли ближче до ленінського розуміння цієї проблеми, аніж, скажімо, Пролеткульт, який з позицій національного нігілізму закликав будувати нову культуру на голому місці. Їхній принцип високої поетичної культури, художньої реалістичної досконалості, опертий на класичну спадщину Пушкіна, Шевченка, Міцкевича, протистояв формалізмові «лівих» ліквідаторів мистецтва в особі чи то «панфутуристів», що відкидали національні традиції, заперечували поняття реалізму й мистецької краси, чи то «масовізмові» плужан.

Погляди українських неокласиків, до речі, мали в той час аналогію і в деяких інших національних культурах країни, що дозволяє розглядати їх як закономірне явище в процесі виходу цих літератур на ширші світові виднокола, як своєрідний вияв зростання самосвідомості народів після перемоги революції. Так, в передреволюційні роки в Грузії сформувалась школа поетів «Голубі роги», очолювана видатним поетом Тіціаном Табідзе. Члени цієї групи також орієнтувалися на досвід світової класики, зокрема російського та французького символізму. Слід зазначити, що Тіціан Табідзе і його однодумці у всьому розділили долю наших неокласиків. Ось що пише Табідзе у своїй «Автобіографії» про заслуги групи «Голубі роги» в розвитку грузинської літератури: «При всьому своєму відриві від дійсності нова школа поетів на тлі зубожілого тоді грузинського вірша відіграла величезну роль. Вперше були введені в грузинську поетику слова, вигнані із вжитку або зовсім не використані. Вперше були написані правильні сонети, терцини, приглушена рима знайшла новий простір, оновився ритм вірша, вперше освоювався вільний вірш, алітерації та асонанси. Переклади Ш. Бодлера, П. Верлена, Артура Рембо, Ж. Лафорга та інших французьких та російських новітніх поетів розширили коло поетичних образів, метафор, і грузинський вірш набув нового звучання. Ця наша заслуга не заперечувалась ніким у грузинській критиці...» [1]. Кожне з цих слів — від першого до останнього — стосується і ситуації з українськими неокласиками.

Здається, з таких позицій і слід би трактувати творчість Драй-Хмари, Зерова, Филиповича і самого Рильського в молодості. Але інерція старих уявлень, коли про літературу судили на прикладному вузькокласовому рівні, а не на рівні вселюдської думки, виявилася сильнішою за здоровий глузд та історичну об'єктивність. Залізна фраза про «естетську відстороненість від життя» і понині продовжує лякати читача в академічних працях. Про «естетство» ми вже сказали: цим словом називали, а то й досі ще називають просту турботу про художню досконалість. А як з «відстороненістю від життя»?

Знову ж таки, вся справа в тому, що за авторитарної системи «незнанням життя» прийнято було пояснювати будь-які спроби критичного ставлення до суспільних явищ і процесів. «Пафос утвердження» (а не пафос мислі й аналізу) вважався єдиною міркою правдивості. Ось цього пафосу криводушності справді бракувало віршам Драй-Хмари.

Звичайно, сам поет відчував брак контактів з людьми праці і живою дійсністю у зв'язку з «академічним» способом свого життя. Він хотів би бути ближчим до повсякденності, до реальних процесів і подій.

Поете, поринай у вир буття,
у будні, в хащі днів, у твань життя,
і ти добудеш дивні самороди—

такі заклики звучать у його віршах постійно.

Жива пуповина, яка єднала духовне єство поета з рідною літературою — плоттю від плоті свого народу,— була досить міцною. «Ну, а хіба література — не один із проявів життя і то життя згущеного, сконденсованого, загостреного до краю?» — запитував М. Рильський.

Скажемо прямо: Драй-Хмара до нової революційної дійсності не прийшов, а зненацька в ній опинився. Про це судимо з найперших віршів — початок його поетичної творчості збігся із першими кроками будівництва нового суспільства.

Збірку «Проростень» відкриває вірш, позначений 1922 роком:

Під блакиттю весняною
сушить березень поля,
і співає підо мною
очервонена земля.

Був там гроз кривавий подих,
дощ топив людей, звірят,—
та із нутр із темноводих
вирнув новий Арарат.

І дзвенять стожарно дуги:
мир хатам убогим! мир!
Вже ніхто не візьме вдруге
вас в невольницький ясир!

Вітер, вітер з хмарних кубків...
Став ковчег посеред гір,
і, як Ной, я жду голубки:
хочу вийти на простір!

[1] Тіціан Табідзе. Із автобіографії. В кн.: Тициан Табидзе. Стихотворения и поэмы М.— Л., 1964.

Вірш хотілося навести повністю, бо і настрій, і образно-стильовий лад характерний для всієї збірки. «Співає... очервонена земля», «мир хатам убогим! мир!», і вся метафорична картина весняного оновлення життя нібито дозволяє обійтися звичною фразою: поет привітав нову дійсність. Але тут виразно відчувається його непевність перед світом, який раптом постав перед ним після революційних катаклізмів, поет ще не бачить свого місця в цьому світі, він, подібно до біблійного Ноя, ще чекає на свою «голубку», яка має вивести його «в новий Арарат». У Драй-Хмари, як правило, головна думка вірша виноситься в прикінцеві його рядки, в пуант: «...хочу вийти на простір!» — ось це чуття, яке породило вірш. Порівняємо його з рядками, написаними через кілька років:

Дивлюся й слухаю: прозоро
співає струмінь биття,
і віриться, що скоро-скоро
так само заспіваю я.

Знову жадання простору, жадання прозорих і довірливих стосунків з буттям, знову пошук віри й гармонії. І болісне змагання з «думами й ваганнями», як ось в іншому вірші, написаному цього ж, 1925 року:

Я здавлю злотокосу осінь,
де смуток мій, немов рубін,
у перстень вправлений; ще й досі
не випав з мого серця він.

Не треба дум, вагань не треба:
трудний до сонця переліт,—
та в голих, у безлистих вербах
вже грає вітер на весь світ!

Я навмисне вказую дати, цитуючи твори, щоб поставити неминуче питання: чому ж так загальмувався та, власне, і не завершився процес порозуміння між поетом і епохою, до якої він не ставився вороже, хоч і мав істотні претензії?

Драй-Хмара досить насторожено дивився на складне плетиво суперечливих тенденцій у культурному будівництві на Україні в 20-ті роки. Перемога революції зігрівала й живила надію поета на відродження культури та історичного буття свого краю, його мрію про гідний образ свого народу в панорамі загальнолюдського мистецтва — адже в умовах царської «тюрми народів» українці були приречені на провінційне скніння, повільне згасання. Тим часом уже в перше пореволюційне десятиріччя з'являлося все більше симптомів, які провіщали майбутні аномалії в практичному розв'язанні національного питання і були пов'язані з поступовим утвердженням диктаторської системи Сталіна, із спробами ревізії принципів ленінської національної політики. Скажімо, поета непокоїли поширені тоді заклики до національної нівеляції та самозречення, що маскувалися лівоекстремістською, ультрареволюційною фразою або проймалися відверто великодержавним, шовіністичним духом.

Погляди Драй-Хмари не були чіткими та визначеними. Але в мотивах його поезії не бачимо розбіжності з ідеалом вселюдського братерства народів, виробленим демократичною традицією української класики, опертим, зрештою, на глибинні особливості українського національного характеру. Більш-менш чітко цей ідеал задекларовано у вірші, присвяченому Павлові Тичині (твір позначений 1926 роком, не увійшов до збірки «Проростень»):

Люблю твою пісню нову,
її могутній язик,
радію кожному слову,
що входить у твій словник.
В голубих садах мистецтва
розцвітає вона, як мак:
в ній горить не миру, не жрецтва,
а буяння і гніву знак.
І обняти в ній кожного радий,
будь то турок, вірмен чи лях,
ти Вкраїні, майбутній Гелладі,
простилаєш всесвітній шлях.

У цих рядках уся Драй-Хмарина майбутня Україна — край мистецтва, злагоди й краси, схожий на прекрасну Елладу, з лицем, радісно оберненим до всіх народів, що крокують по «всесвітньому шляху». Досить туманно, чи не так? Драй-Хмара не го-

товий був сказати так, як інший поет, його сучасник, що йшов з добою «в ногу»: «Комуністичну Україну, я так люблю...» І не тільки тому, що боявся збитися на псевдопафосне слово та віршовану агітку. Передусім він не міг писати в такому стилі, бо не бачив такої України, не знав, про що йдеться. І той, і другий поети мислили романтичними абстракціями, бо ідеал ще не конкретизувався в житті.

І тоді Драй-Хмара поринав душею в минуле — воно було конкретним, воно було реальним і правдивим. Поета постійно й гірко мучила драматична історія народу, незчисленні жертви і втрати на його тернистому шляху. Може, це було й передчуття майбутніх, ще не бачених жорстоких випробувань, може, він уже бачив і 1930-й, і 1933-й, і 1937-й, і 1947-й роки:

Я полюбив тебе на п'яту,
голодну весну: всю до дна.
Благословив і путь прокляту,
залиту пурпуром вина.
Орлицею на бій летіла
ти добросердна, а не зла.

Я бачив кров на юних крилах
і рану посеред чола...
І знов горбатіла Голгофа,
там, де всміхалися лани,
вилазив ворог на ворота,
кричав: розпни її, розпни!..

Читаючи сьогодні «Проростень», не забуваймо, що це — молода весна поета, що це всього-на-всього «проростень» — наслідок найперших світоглядних і стильових шукань. Джерела образності й поетики у «Проростені» — найрізноманітніші, сліди запозичень і впливів часом ще лежать на поверхні. Але є й основний напрям пошуку: тяжіння до багатозначності і багатоплановості образу, інакомовлення, характерної епічності, в чому виявилось захоплення поетикою символізму — французького і особливо російського. Трагічно і благословляюче звучить тема України у віршах Драй-Хмари — так, як звучала тема Росії у Блока. І звідси ж — від символізму — багатоликість, мінливість і недомовленість образу України, який поет намалював то на грунті біблійної міфотворчості, то запозичуючи елементи східної поетики, то звертаючись до українських фольклорних джерел. У циклі «Шехерезада» Драй-Хмара творить чарівну мрію-казку, схожу на тонке мереживо східних легенд, і тут же читаємо рядки, що відповідають усім канонам — аж до стихії наспівності та музики слова — символістської поетики:

Помережав вечір кучерявий
льодяними гратами вікно.
Жовтожарні там горять заграви,
Голубе кипить вино.
А за гратами останню мичку
допрядає скалоокий день.

Бачу усміх твій крізь сніжну мжичку,
чую голос вітряних пісень.
Доки ти манитимеш з надземних,
зачарованих тобою берегів?
Я не хочу пороч таємних
і важких морочних снів...

А поряд вірш «Прощання з Поділлям», один з кращих у всьому доробку Драй-Хмари — надзвичайно чіткий за думкою і почуттям, життєствердний за настроєм, що виливається в енергійному, карбованому ямбі — без атоніків та пірихіїв. Пам'ять не підказує мені іншого прикладу такого твердого, чистого ямбу, як той, що звучить у цьому вірші Драй-Хмари:

Минуть роки, і кров зашерхне,
і висхне Збруч, мутна ріка,
і тільки пісня не померкне,
як гнів і ніж Кармелюка.

До речі, серед численних «гріхів», у яких тодішня критика звинувачувала Драй-Хмару, було й суворе застереження проти застосування ямбу — розміру «безплідного», мало чи не реакційного, який, мовляв, уже безнадійно вичерпав себе. «Чотиристопний ямб, незважаючи на спроби деяких сучасних революційних поетів зреставрувати його — соціально й технічно є вже в минулому» [1] — строго вказувалося в одній з рецензій на «Проростень». Дивно читати сьогодні таке, але з подібних парадоксів «ідейної боротьби» і складалася та епоха, яку мусив «глибше зрозуміти» і прийняти поет.

[1] «Життя і революція», 1926, № 10.

Роздуми про минуле часто виливалися в сонетах («Київ», «Поділ», «Чудо», «Чернігів», «На Хортиці», «Кам'янець»). Ця форма також кваліфікувалася тоді як вияв «псевдокласичної ідеології». Якщо об'єднати мотиви та настрої названих творів — то це буде не просто «туга за минулим», а протест проти неуцького й аморального ставлення до культурних цінностей минулого, проти вандалізму та руїнництва, проти спроб знищити історичну пам'ять народу. Сьогодні позицію поета ми можемо належно оцінити. Тому сонети Драй-Хмари звучать сучасніше, ніж тодішні оди заводським димарям і паровозним депо. Тим паче, що поет ніколи не протиставляв минулого сучасності, а майбутнє тривожило його уяву постійно. «Сьогоднішнє, вчорашнє — незмінний круг» — ось його погляд на історію.

У сонеті «На Хортиці» пам'ять поета, природно, малює картини, які вже належать історії: гучні майдани, де відбувались козацькі ради, курені, семеряги й жупани. Їх змінює непривабливий пейзаж, знайомий нам ще по Шевченкові,— пейзаж, що змушує задуматися:

А нині все це вкрили баклажани,
картопля, морква, огірки рясні...

Драй-Хмара ставить у цей ряд картин ще одну — прообраз майбутньої індустріальної України:

А на горі здіймаються заводи.
По степу дух новий, то Дніпрельстан,
грізний владар могутньої природи.

Щось подібне виголошував тоді і М. Рильський: «І ти, людино, в себе у ногах побачиш постать гордої природи». Не будемо, маючи сьогодні гіркий досвід боротьби з гордою природою, закидати поетам екологічну недалекоглядність. Йшлося ж бо у їхніх творах не стільки про буквальне повержения природи в прах, а про доцільне співробітництво двох сил: людської мудрості та всемогутності природи.

А. Малишко одного разу дуже влучно, хоч, ясна річ, умовно, поділив пореволюційну поезію на дві половини: «Визначні поети тих літ часто славили революційні події в космічних образах вітрів і катастроф, ритмами маршів і своєрідних верлібрів або ж милувалися красою рідної землі, її родючістю і стиглістю, у фарбах золотих і багрянцевих, класично карбованою формою сонетів і октав»[1]. Так ось те, що йде після «або ж», стосується неокласиків і Драй-Хмари, хоч більше — М. Рильського.

Про місце природи в поетичному світі Драй-Хмари слід сказати окремо. В його поезії вилилась болюча драма душі, що прагнула гармонії з людьми і світом — і не знаходила відгуку на свій порив. Висока доброта неодмінно виявляється у радісному бажанні поділитися своїм відчуттям краси світобудови і глибоко раниться, натикаючись на колючі будяки нерозуміння та байдужості. Запекла озлобленість і жорстокість, аж до озвіріння, нагнітання ненависті і недовір'я до людини, заклики до будьяких жертв і засобів боротьби, теорія мізерності людини і величі державної ідеї — все, чим супроводжувались етапи сталінського «будівництва соціалізму», було неприйнятним і чужим для поета. Навмання пригадаю назви «актуальних» у ці роки повістей, оповідань, п'єс, збірок віршів — вони добре передають літературні захоплення тих років: «Мамо, вмирайте!» (П. Панч; це — оповідання про матір, яка перешкодила синові вступити в колгосп), «Схоплена рука» (Ю. Дольд-Михайлик), «Шкідник» (О. Донченко), «Шкідники» (П. Ходченко), «Ворог є» (К. Сторчак), «Найвища міра» (Л. Болобан), «Наган» (В. Кузьмич), «Хто кого?» (Д. Бедзик), «Доба горить» (Я. Баш), «Барикади в селі» (Ф. Кравченко) або, наприклад, «Залізна кров» (Г. Косяченко; книга лірики).

Хто міг почути тоді голос поета з живою, незалізною кров'ю? А водночас він настійно шукав дорогу до людей і до життя, втрачаючи, подібно багатьом, віру в ціну власних переконань. Тоді, не з своєї вини ставши поетом сумних і самотніх настроїв, поет звертався із своїми жалями до природи:

---

[1] А. Малишко. Сосюра. В кн.: Володимир Сосюра. Солячні мечі, «Дніпро», К., 1967.

Любо йти на озера й луки;
в цю благодатну мить
благословляють незримі руки
тих, в кого серце болить.

Найбільше він любив природу осінню і вечірню. Осінь і вечір імпонували йому притишеністю барв і чуттів, тихим смутком і задумою, передвістям жаданого спокою, умиротворення. Сумовита, задумлива тональність осені визначає ритм пейзажних замальовок Драй-Хмари і, мабуть, всієї його поезії,— ритм образів, метафор, асоціацій. Осінь приглушувала гіркоту, тамувала боріння душі:

З гарману сонце золоте
скотилось на пухку солому,
а сум вертається додому,
мій сум, що восени росте.

Ці класичні алітерації і весь звукопис першого катрена, ця переплетеність зорових і звукових вражень, це злиття голосу серця і голосу розуму є характерною і самобутньою рисою лірики Драй-Хмари. Його віршам відмовляли в ліризмові і вказували на зайвину розсудливості. Справді, у Драй-Хмари не знайдемо вибухів неконтрольованих емоцій. Але це означає тільки, що у нього найглибше почуття перевіряється думкою — класична поетика вимагає логіки й чіткого смислу. Форму будови улюбленого сонета, яка передає діалектику переживання (внутрішнє членування за схемою теза — розвиток тези — антитеза — синтез), поет переносить і на поезії «нетвердої», несонетної форми, як це бачимо і в наведеному вірші.

Ще одна особливість ліризму в творчості Драй-Хмари — це непряме вираження чуття, його втілення в пластичних образах реальності. «Я світ увесь сприймаю оком, бо лінію і цвіт люблю» — заявляє поет. При цьому живописання словом не є самоцільним. Картини природи — оті «лінії і цвіт» — засіб опредметнити внутрішній світ почувань. У сонетній архітектоніці його віршів картина, образ природи є тільки «тезою», яка далі розгортається за загальними законами ліричної композиції. Так побудовані кращі зразки пейзажної лірики Драй-Хмари: «Мене хвилює синій обрій», «Лани — як хустка з басамани», «Серпневий прохолонув пар», «На побережжі», «Бреду обніжками й житами», «Ласкавий серпень», «Накинув вечір голубу намітку» та ін.

Всупереч думці, яка встановилася свого часу, Драй-Хмара не зв'язував себе ні темами, ні жанрами та формами — принаймні так міцно, як це вважається. Він постійно вчився, шукав і знаходив. Про глибінь його ліризму свідчить хоча б вірш «Маленькій Оксані», побудований уже зовсім інакше: на градації всеохоплюючого і всесильного чуття — цьому улюбленому композиційному прийомі О. Пушкіна, яким залюбки користувався і М. Рильський:

Коли на груди ляже камінь
і дихать не дає мені,
коли не приспаний роками
розбудить жаль думки страшні;
коли отрутою гіркою
налита вщерть душа моя
і плакать нишком, самотою
уже не в силі я,—
тоді голівку злотокосу
я до грудей своїх тулю,
дитячий лепет п'ю, як росу,
і оживаю, і люблю.

Не відчути гарячу напругу ліричних рефлексій Драй-Хмари міг тільки той, хто, упереджено ставлячись до його поезії взагалі, не хотів її відчути.

Відомо, що робота над образом полягає у збагаченні слова новими смислами або ж у поверненні йому первісного глибинного змісту. Цю особливість поетичного процесу мав на увазі Драй-Хмара, коли заявив у своєму програмному вірші:

Люблю слова, що повнодзвонні,
як мед, пахучі і п'янкі,
слова, що в глибині бездонній
пролежали глухі віки.

Програму свою поет здійснював невтомно і свідомо, оживляючи слова архаїчні, призабуті чи обласні або й творячи нові за законами поезії та законами розвитку

мови. Ця риса відрізняє його від інших неокласиків. Здається, Драй-Хмара не ставив собі за мету, щоб словотвори неодмінно влилися в активний словник літературної мови, як це, скажімо, свого часу мав на увазі М. Старицький, коли виконував вдячну роботу по збагаченню української поетичної лексики. Словникові раритети Драй-Хмари призначені для одноразового використання, вони є тільки елементами конкретного, локального образу і не претендують на загальновживаність: «За *магалою* мріє млин, немов приколотий метелик», «лани, мов хустка з *басамани*», «ти прийшла у *вербляницю*», «розплітає хмарам *джегерелі* пустотливий вітер». Читач не завжди знайде ці слова у тлумачному словнику. Швидше всього він і не буде їх там шукати, бо чуття мови і чуття поезії підкажуть йому, що магала — це, певно, якийсь відкритий простір, може, частина села; а басамани — різної барви смуги; вербляниця — звичайно ж, пора цвітіння верб; джегерелі — жіночі коси. Зате при відгадуванні він відчуває незглибиму поетичність і красу слова, перехопленого з народних вуст.

Творчість поета зазнала впливу багатьох авторів і шкіл, творчо ним засвоєних. Той факт, що поетика Драй-Хмари не вміщується в якусь одну художню систему, підтверджується також і жанровим та ритміко-мелодійним різноманіттям його віршів. Найпомітніша в нього, звичайно, схильність до класичної строфіки і ритміки, зокрема, до чотиристопного ямба. Але бачимо, хоч і рідше, і захоплення чарівною музикою вірша, який витворили символісти на основі гіперметричних модуляцій і перемінних форм ритму («Помережав вечір...» та деякі інші). Цікавив Драй-Хмару і вільний вірш («Ще губи кам'яні...»), і неримований, білий вірш (поема «Поворот»). Сміливо, як на той час, застосував поет приблизні, асонансні і омонімічні рими.

«Проростень» — перша й остання збірка Драй-Хмари — мов молодий пагін самобутнього таланту, що мав би розвинутись і визріти, давши багатий плід. Яким би він був, дають уявлення окремі, відомі нам з публікацій у періодиці вірші 1926—1930 років, що складали, очевидно, другу збірку «Соняшні марші», подану автором до видавництва 1934 року (збірка не збереглася). Художній розвій поета відбувався через пошук глибших ідейних контактів з дійсністю, і процес цей, на жаль, був нелегким.

У сонеті «Місто майбутнього», написаному 1930 року, поет відтворив свої уявлення про суспільний устрій, яким увінчається тривалий і тяжкий шлях народу до соціальної справедливості і братніх міжнаціональних стосунків. Вчитуємось у сонетні терцини і думаємо про те, як дисонувала мрія поета з усім тим, що відбувалося в країні після «великого перелому»:

Тут мешкає одна сім'я-громада,
де слів — *в'язниця, люпанар і кат*
не знають і де кожен труд — відрада.
Кинджала не кривавить помста й зрада:
братерство тут — найвищий маєстат,
а можний розум — всеєдина влада.

Але яка ж співзвучна у всьому ця мрія сьогоднішнім нашим змаганням і меті!

Істотною та органічною часткою творчої спадщини Драй-Хмари є його поетичні переклади. Перекладацтво було його другим покликанням. Починаючи з 1919 року, працював він у цій галузі багато й натхненно все життя. Кількісно переклади переважають оригінальні твори поета. Серед них — збірка віршів М. Богдановича «Вінок» (окреме видання 1926 року), «Цигани» і ряд віршів О. Пушкіна, «Демон» і вірші М. Лермонтова, поезії О. Фета, І. Буніна, Ф. Сологуба, окремі руни карело-фінського епосу «Калевала». Для запланованої Держлітвидавом «Антології французької поезії» М. Драй-Хмара переклав вірші французьких поетів, представників романтичної школи «парнасців» і символістів: П. Верлена, Ш. Бодлера, Т. Готьє, Ш. Леконта де Ліля, С. Малларме, Т. де Банвіля, Л. Дьеркса, Сюллі Прюдома, П. Клоделя, Ж. Лафорга, Т. Корб'єра та ін. Йому належать переклади з німецької (С. Цвейг), польської (А. Міцкевич), чеської (Й. Гора), італійської мов.

Захоплює невтомність Драй-Хмари-перекладача, а ще більше — висока фахова майстерність у цій галузі. Афоризм К. Чуковського «Переклад — це автопортрет перекладача» якнайвлучніше характеризує його роботу. Він перекладав поетів, близьких йому за світосприйманням і стилем. Тому в його інтерпретаціях міцно сплавляються особистість автора оригіналу і особистість перекладача. Обидва вони виступають як побратими по духу й слову. Російські і французькі поети в перекладах Драй-

Хмари українською мовою звучать природно, як його власні вірші. Відомо, як важко перекладати українською мовою російську поезію (і навпаки) — близькість мов, спорідненість лексики часто стають на перешкоді, штовхаючи інтерпретаторів на шлях буквалізму і калькування. Цю трудність з незвичайною легкістю переборює Драй-Хмара, як ось у маленькому шедеврі перекладацького мистецтва — вірші, створеному разом з О. Фетом, інакше й не скажеш:

Як хмарно, сумно восени,
холодні дні в глухій тривозі.
В якій безрадісній знемозі
у душу просяться вони!

Але є дні палкі, як кров,—
в мережі золотих узорів,
шукає осінь ярих зорів,
жагучих забагів — любов.

Переклад з дивовижною точністю відтворює образно-стильовий ритм оригіналу, а відтак і тональність чуття, душевну настроєність, яка виразно перекликається з «осінньою» лірикою Драй-Хмари.

Блискучі переклади «Циган» Пушкіна і «Демона» Лермонтова звучать нині так, ніби написані сьогодні, а не шістдесят років тому. Тим часом відомо, як швидко «старіють» переклади, хай навіть виконані майстерно. Адже розвивається літературна мова, її лексика та граматичні норми, удосконалюється техніка перекладу, і кожна літературна доба висуває нові вимоги, новий рівень ідейно-мистецької інтерпретації художньої спадщини. Довговічність перекладу — одне із свідчень грунтовності принципів, на основі яких він здійснювався. Неокласики М. Рильський, М. Зеров, М. Драй-Хмара — сьогодні ми в цьому переконуємось — створили школу українського поетичного перекладу, роль і значення якої не зменшується з роками.

Яскравою сторінкою братнього єднання української та білоруської літератур стала багаторічна робота Драй-Хмари по вивченню і перекладові творчості М. Богдановича. Симпатії тут були взаємними. Богданович глибоко цікавився українською історією та літературою, перекладав твори Шевченка, Франка, Коцюбинського, Стефаника та ін., писав статті про Кобзаря: «Пам'яті Т. Г. Шевченка» і «Краса і сила» (обидві опубліковані 1914 року), оглядову статтю «Образ Галичини в художній літературі».

Тому, хто не знайомий із лірикою М. Богдановича, не обов'язково звертатися до білоруського оригіналу — переклад Драй-Хмари живокровно відтворює його дух і букву. Це переклад натхненний, це справді мистецьке відтворення не тільки мелодики, семантики й стилістики тексту, а й тієї чарівності форми, яка часто втрачається при передачі поетичного твору іншою мовою, хоч без неї мистецтво слова не існує.

3

Важко сказати, що було головним у творчій роботі Драй-Хмари — поезія чи літературознавство. Схоже, що свою енергію й талант він ділив між ними навпіл. Як учений-філолог він починав із праць в галузі славістики. Найзначніші з них — лекції із загального слов'янознавства (видані 1920 року), вже згадувана розвідка про творчість хорватського письменника А. Качіча-Міошича, статті із загальних проблем славістики, передмова «Творчий шлях Казиміра Тетмайєра» до збірки його новел «На скелястім надгір'ї» (1930), рецензії на белградське видання «Сербських народних переказів», здійснене Веселином Чайкановичем, на «Загальний курс польської мови» Л. Арасимовичевої та А. Федорова тощо. Ці рецензії нерідко переростали у справжні дослідження.

Одна з галузей, у якій доклав своєї праці й знань Драй-Хмара,— це українське мовознавство. Разом з академіком А. Кримським він редагував збірники Комісії по дослідженню історії української мови. У першому томі цього видання він опублікував свою працю «Фрагменти менського пергаментового апракоса XIV віку».

Грунтовна обізнаність із слов'янськими літературами і фольклором істотно сприяла Драй-Хмарі в його багаторічному студіюванні творчості Лесі Українки, допомогла розкрити генезис багатьох її тем і образів. Поезія Лесі Українки вабила вченого філософською глибиною, символічною багатозначністю, психологічною точністю образів. Трапилося так, що майже одночасно з'явилися тоді три книги, присвячені доньці Прометея — М. Зерова, А. Музички і М. Драй-Хмари. Критика одностайно виділила монографію Драй-Хмари, відзначаючи, що в ній уперше порушується низка

проблем лесезнавства, яке, власне, тільки починалося. Автор вважав, що творчість поетеси слід вивчати в тісному зв'язку з її біографією і творчою індивідуальністю. В дусі найновіших здобутків тодішнього літературознавства (згадаймо опоязівські збірники, працю О. Білецького «У майстерні художника слова») Драй-Хмара пильну увагу приділяв вивченню психології художньої творчості, бо вважав, що тільки таким шляхом можна розкрити таємниці народження образу. «У неї,— писав дослідник про Лесю Українку,— немає безпосереднього підходу до дійсності, замилування в зовнішньому — в предметах, речах тощо. У неї переважають визначення психологічні, тобто не самого предмета, а враження, яке він справив...» Подібні тонкі спостереження свідчать, що поширені на той час вульгарно-соціологічні спрощення, на щастя, не торкнулися Драй-Хмари.

Найцікавішою з серії його праць про Лесю Українку видається розвідка «Поема Лесі Українки «Віла-посестра» на тлі сербського та українського епосу». Виводячи образ Віли від сербської думи і взагалі од фантастики сербського юнацького епосу, дослідник доходить висновку, що «сербський епос — це була тільки канва для Лесі Українки, на якій вишивала вона узори власної філософської думки». Символічні образи поеми, каже він, можна тлумачити по-різному, власне, в цьому й полягає художня сила твору, що його зміст можна поглиблювати безмежно. «Безперечно тільки одне, а саме те, що Віла являє собою образ жінки-борця, в якій буяє творче живло. Мимохіть спадає на думку, що поетка втілила в ній свою власну індивідуальність. А може, це втілення ідеї українського національного визволення?..»[1] У цій праці виявилась ще одна сильна сторона його дослідницької роботи: пильна увага до історичних джерел, до генезису художнього образу, прагнення ввести літературне явище в найширший контекст світової культури.

Не позбавлена сьогодні інтересу ідейна трактовка драми «Боярння» у статті Драй-Хмари, вміщеній у 8-му томі 2-го видання «Творів» Лесі Українки (вид-во «Книгоспілка», К., 1929) — особливо з огляду на ту обставину, що «Боярння» була взагалі викреслена з творчості поетеси, не передруковувалася після 1929 року, а в монографіях та оглядах навіть не згадувалась. Цей складний твір буде, безумовно, повернутий літературі, і спеціальна розмова про нього, треба думати, триватиме.

Як літературознавець і критик Драй-Хмара виявляв живий інтерес до процесу становлення нової радянської літератури. Його стаття «Нові матеріали до життєпису Василя Чумака» («Життя й революція», 1926, № 3), здається, ще й досі обійдена увагою біографів одного з зачинателів радянської поезії, хоч у ній подано дуже цікаві факти до характеристики особи В. Чумака. Рецензія «Про чеський переклад поезії П. Тичини» («Життя й революція», 1929, № 1) проливає світло на принципи художнього перекладу, яких дотримувався сам Драй-Хмара.

Думається, що в заново написаній історії українського радянського літературознавства науковий доробок Драй-Хмари буде належно оцінений, як і його поетична творчість.

●

Історія літератури дає скільки завгодно прикладів, коли митець знаходить підтримку й розуміння не у своїх сучасників, а в нащадків. Причини цьому бувають різні, а найчастіше — конфронтація митця і суспільства на грунті різного підходу до духовних цінностей доби. Письменник не може змінити обставин, призначених йому історією, але він не зобов'язаний стати рабом цих обставин — в цьому причина жертовності, якою позначений шлях чесного служіння правді й мистецтву.

Трагічну долю Михайла Драй-Хмари визначив не народ, не суспільство — він, як і багато інших його сучасників, став жертвою деспотизму. Його безжально переїхало те саме колесо, що прокотилося по народові й країні.

Відтоді минуло півстоліття. І якщо цей досить тривалий історичний відрізок часу і наступні здобутки трудівників слова не віддалили і не закрили від нас поета — отже, його спадок тепер залишиться з нами назавжди.

---

[1] «Записки Історико-філологічного Відділу ВУАН», кн. XXIII, К., 1929.

Михайло ДРАЙ-ХМАРА

З НЕОПУБЛІКОВАНОГО

КИЇВ
(Сонет)

Ти — перло в Володимировім гроні,
заправлене в смарагд, де кожна
грань,
мов Маргарита в сіверній Короні,
горить красою дивних осявань.

Полинь угору в радісному дзвоні,
трусни шапками бароккових бань,
прокиньсь, дивись, як пруть червоні коні,
скакаючи через твою басань.

Потліли горностаєві киреї,
і шабля, і бунчук, і булава.
А ти... ти непорушний, як вереї,

схилився над пергаментом мінеї —
ти не жива: ти всічена глава
на золотій тарелі Саломеї.

1930

Над озером рідкий туман
мололи невидимі жорна,
і граб крізь сірий параван
темнів, мов шибениця чорна.

На ньому колихались трупи...
чи, може, то здавалось так,
бо й горбики були — як струпи,
а небо — як гнилий чердак.

Нудьга морочна і стара,
немов історія Вкраїни,
смоктала серце... То — мара,
то — демон сивої руїни.

І кожен день кудись в трамваї,
і кожен день не те, що треба,—
а десь і Ганг, і Гімалаї,
і спокій голубого неба.

Та неминучого не зрушиш
і вколешся, рвучи троянди:
не в нас цвітуть великі душі,
не наш борець Махатма Ганді!

КОШМАР
(Уривок)

Вже рідше цокотять мотори й коні,
вщухає гомін, шум міський — і я
поволі засинаю на балконі.

Але насупроти, мов манія,
мигає мур увесь у світлих плямах,
і тінь на ньому в'ється, як змія.

...Ніде ані душі. Лиш шепіт бору
порушує північний супокій.
Знесилившись, я падаю від змору.

Але крізь сіть напівзакритих вій
вбачаю, як до мене щось потворне,
страшне повзе у темряві нічній.

Я чую, як воно під себе горне
і хмиз, і труск, і всякий вітролом
і лізе впрост, як щось непереборне.

Мене обняв смертельний жах.
Кругом
усе принишкло — ліс, чагар і трави,—
схилившись перед чорним повзуном.

І раптом лапи, мов тугий хомут,
здушивши, обхопили мою шию —
на мене наваливсь потужний лут.

Прокинувшись від болю, я аж вию,
здригаюся під черевом слизьким,
пручаюсь, нігтями дорогу рию...

1930

НА СМЕРТЬ Г. КОСИНКИ

Від болю серце скорчилось і в'яне,
пірнувши в буйну кров гарячих ран,
і в кожнім серці вістря ятагана,
і кожне горло стягує аркан.

Гамуймо сіль, що обпікає щоки,
ковтаймо спазми сполотнілих губ,
поки в туманах виє звір і поки
гадючий свист повзе на свіжий зруб!

Дереворуби, ми столітні хащі
прорубуєм і морок рвем ущент —
нехай з фаланги вибува найкращий —
її ще дужче зміцнює цемент!

Грудень 1934

І знов обвугленими сірниками
на сірих мурах сірі дні значу,
і без кінця топчу тюремний камінь,
і туги напиваюсь досхочу.

Напившись, запрягаю коні в шори
і доганяю молоді літа,
лечу в далекі голубі простори,
де розцвітала юність золота.

— Верніteся,— благаю,— хоч у гості!
—Не вернемось! — гукали з далені.
Я на калиновім заплакав мості
і знов побачив мури ці сумні.

І клаптик неба, розп'ятий на гратах,
і недріманне око у «вовчку»...
Ні, ні, на вороних уже не грати,
я в кам'янім, у кам'янім мішку.

1936

ЗА ПРАВДУ ТРЕБА СТРАЖДАТИ

У вересні ц. р. виповнилося 60 років видатному українському радянському поетові, лауреатові Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка, секретареві Спілки письменників СРСР та Спілки письменників України **Дмитрові Васильовичу Павличку.** Напередодні ювілею на прохання редакції з ним провів бесіду поет, лауреат Республіканської літературної премії імені П. Г. Тичини — «Чуття єдиної родини», голова Львівської організації Спілки письменників України, секретар Спілки письменників України **Роман Мар'янович Лубківський.** Нижче подаємо цю бесіду, записану журналістом **Віталієм Григоровичем Абліцовим.**

Р. Лубківський: У щойно випущеному тритомнику ваших творів, Дмитре Васильовичу, я побачив знайому для себе назву розділу — «Правда кличе». Тридцять років тому вийшла під таким промовистим заголовком ваша книжка. Для того часу це була справді незвичайна назва, а надто вражали опубліковані в тій збірці поезії, які різко вирізнялися на тлі тодішньої літератури і зовсім не вписувалися в тодішню ситуацію. І, мабуть, саме через те книжка негайно щезла з полиць, про неї багато років навіть не згадували. І ось знову я бачу знайому назву, знайомі тексти. Нині од багатьох людей можна почути, що вони, мовляв, служили правді за будь-яких часів. Ви ж ніколи цим не хизувалися, на цьому не акцентували увагу. Але мотив правдолюбства, правдомовності, як на мене, простежується через усю вашу творчість, особливо починаючи із збірки «Правда кличе». Тому хотів би вас запитати, що ви думаєте з приводу цієї книжки, чим вона була для вас тоді і чим вона є для вас сьогодні?

Д. Павличко: «Правда кличе» була моєю радістю і бідою. Мені довелося стояти на килимах перед оком всекерівним і «всевидящим», відповідати на різні запитання. Були винесені догани директору видавництва, редактору книжки, і тривалий час після того мене не друкували. Одне слово, «Правда кличе» показала мені, що за правду треба страждати. Я те страждання прийняв, як і кожне страждання. Звичайно, глибоко в душі я був задоволений з того, що книжка вийшла, і та радість урівноважувала в мені горе. Чесно кажучи, я чекав страшнішої кари. Мене виключили з аспірантури, а могли виключити з партії... Цього не сталося лише тому, що за мене заступилися деякі письменники. Мені відомо, що Михайло Шолохов, який знав мене з 1956 року, довідавшись про заборону книжки «Правда кличе», телефонував до львівського начальства і просив пощадити «строптивого юнца». Благородну позицію в тій справі займав і Юрій Мельничук.

Книжка «Правда кличе» була для мене етапною. Мабуть, справедливо ви кажете, що нова лінія в моїй творчості почалася саме з тієї книжки. Але я писав її до 1958 року — часу виходу збірки. Фактично книжка формувалася у 1954—55 роках. Сьогодні я сам бачу, що лінія на захист української мови і лінія на захист людей бідних, соціально безборонних, упосліджених («Лист прибиральниці до поета») — це та ж таки лінія справедливості, що, мабуть, є головною в моїй поезії. Мене врятувало те, що я не міг бути глухим до чужого плачу. Не тільки у збірці «Правда кличе», а й в інших книжках я писав про те ж таки соціальне горе. Коли я дивлюся тепер на свою творчість, спостерігаючи в ній слабке й другорядне, я все ж таки смію думати, що недаремно жив на світі. Якби в мене не було «Правди кличе» й того, що вийшло з неї, моя творчість була б позбавлена душі.

У кожного письменника, мабуть, є провідна, головна ідея, яка тримає всю структуру його творчості, як стовбур дерева тримає конари, гілля, листя. Мені здається, що в моїй творчості таким стовбуром є саме ота лінія з «Правда кличе». Вона виникла в той час, коли я тільки починав писати, коли вийшла моя перша книжечка «Любов і ненависть», а потім — друга — «Моя земля». «Правда кличе» — третя книжка, але всі три — це, фактично, одна друза, одна цілість. Це різні грані одного почування. Певна річ, сьогодні сприймати деякі мої ліричні вірші тих часів неможливо без критичного усміху. Хоч вони були написані щирою рукою, однак внутрішньо, духовно я не був дозрілий, щоб зрозуміти деякі явища життя глибше. Я не можу сказати, що все, що я тоді написав, гідне передрукування. Я довго шукав істини в собі й поза собою, довго доходив до речей, які, мабуть, варті перевидань.

Р. Л.: З ваших слів можна зрозуміти, наскільки важко було для вас прориватись до тієї правдомовності, до теми простої, скривдженої людини. Які головні орієнтири, критерії були для вас тоді в літературі? До яких вогнів поривався молодий автор, вогнів, що попри все підтримували його на рівні книжки «Правда кличе»?

Д. П.: Мабуть, насамперед це була моя життєва практика, мій зв'язок з життям, з моїми батьками, родичами, з моїми стопчатівськими людьми. Я знав, як ті люди живуть, знав, що між тим, що писала преса, наша література, і навіть між тим, що я писав у перших книжках, і дійсністю існує не тільки суперечність, але й чорна безодня. Я відчував із самого початку свого письменницького життя, що перебуваю в атмосфері фальшивості, та, незважаючи на це, намагався шукати в паростках і пагонах соціалістичного життя на Західній Україні те, що допомагало вставати народові на ноги. Мене безмежно зворушувала картина електрифікації села. Я радів, бачачи, що сотні й тисячі галичан одержують вищу освіту. Я згадував при тому слова мого батька, який розповідав мені, що серед українців у 1919 році не було жодного машиніста — водія потягу, а тому Українську Галицьку Армію возили поляки... Мене настроювала ситуація переміни в житті мого народу. Переміни на краще. Адже соціальна і національна несправедливість — це те, з чим я зіткнувся, будучи дитиною, декламатором віршів у нашій сільській читальні, учнем польської Яблунівської школи. Тоді я вже розумів, що належу до народу пригнобленого, що не маю права рівного з іншими людьми, що я — син «другосортного» батька, безправної нації. Я це розумів у першому класі. Мене не покидало це відчуття, коли я починав писати, коли став формуватися як письменник. Частина тих моїх болів ранніх живе в душі й досі. Адже письменник — то дитинство... Вітаючи новизну життя, я бачив, що соціальна справедливість сяк-так налагоджується, але національна

занепадає. Полонізація уступила місце русифікації. Звідси конфлікт внутрішній, який існує у моїй творчості. Між моїми творами можна провести лінію конфронтаційну. Дехто міг би зробити висновок, що я не маю лінії якоїсь певної, одної. Але на своє виправдання мушу сказати, що інакше не може розвиватися письменник, що я не виняток. Коли оптимізм, пов'язаний із возз'єднанням і колгоспним життям, став пригасати, я писав про те, що горіло ясніше. Так з'явилася «Правда кличе», так прийшли вірші про Торквемаду, про прибиральницю, про змія з науковим званням, який проповідує «двоязикий інтернаціоналізм», науково доводить існування двох рідних мов.

Р. Л.: Ви маєте на увазі «Лист до одного знайомого в справах філологічних»?

Д. П.: Так. Ті вірші для мене так само були дивиною. Але, крім життя, крім нашого селянства і робітництва Львова, з яким я теж був знайомий, крім нашої загальної культури, на мене постійно діяв, як планета діє на супутник, Іван Франко. До цієї великої планети я був приналежний з дитячого віку. І тут були свої причини. У школі я читав «Каменярів», одержував за це добрі оцінки, а дома — думав над ними разом з батьком. Матері своїй я читав «Панські жарти», ми удвох тлумачили їх по-своєму. Франківські національні й соціальні настрої підживляли моє бачення світу, і я хотів продовжити в собі життя Франкових слів і строф. Я хотів бути луною велетенського, титанічного голосу. Незалежно від того, чи мав стати я письменником, чи ні, голос Франків повинен був жити в мені. Це — як призначення громадське, як доля. Отже, коли говорити про мій тодішній маяк, орієнтир, то це була моя закоханість у Франка.

Р. Л.: Ви говорили про величезний вплив Франка на вашу творчість. Вас справедливо ставлять в ряд митців, які ведуть Франкову лінію в нашій культурі. Але є у Франка філософський мотив роздвоєності єства, душі. Ви зізналися, що жили ніби у двох особистостях: одна декларувала, причому, як ви кажете, щиро, все те, що йшло з новим життям, а інша бачила трагізм довколишнього. Але чи знаєте ви про те, що є люди, які таку роздвоєність вважають за своєрідний духовний конформізм і навіть вигадали слово «павличкізм» на означення того, як людина поєднує в собі і те, й те і не може з цього вийти. Я, давній ваш читач і молодший товариш, всіляко заперечую такі визначення вашої творчості. І все ж мені цікаво розібратися. Пам'ятаю, з яким величезним успіхом ви виступали в молодості, як гриміли аудиторії, коли виходив Павличко і читав «Лист до одного знайомого в справах філологічних», а потім читав звичайний віршик «Лист до Ярослава Чижа», народжений, мабуть, з кон'юнктурної спонуки чи, може, із спонуки часу... Отже, перед нами два листи. Звісно, тепер легко усе аналізувати, оцінювати. Очевидно, були у вас й інші твори. Міг би назвати вірш, який у першій книжці був, а вже в київське видання ви його не перенесли. Моє покоління розвивалося в рівніший час, мало інші проблеми. Тому мене цікавить, доки існувала внутрішня роз'єднаність у душі такої людини, як ви? Я не хочу просто кинути вам рятівний мотузочок, а щоб ви, як громадянин, як поет, сказали, на підтвердження своєї правоти, коли цей другий чоловік відійшов? Чи, можливо, він ще приходить до вас у ваших поетичних візіях, силкується ухопити вас за руку? Образ того чоловіка я десь відчуваю навіть у франківському циклі. Це, безперечно, дуже складна і болюча тема. І все ж мені цікаво, коли це друге єство одійшло од вас і ви вийшли із правдомовним мотивом на плесо, з якого ви і ваші, так би мовити, соратники уже не зійдуть? І чи є гарантія, що старі мотиви не повторяться в якихось нових життєвих обставинах?

Д. П.: «Лист до Ярослава Чижа» міг би трохи прояснити ваше запитання, якби ми його зацитували. А йдеться в ньому про такого собі панка, якому не подобається моя «селянська» поезія і моя заангажованість у справи політичні. Сам Ярослав Чиж тут був лише причиною. Вірш спрямовувався проти тих, хто «живе у бога за дверима — ресторани, танці, батьків ЗІМ, ох, якби була м'якенька рима, щоб дівицям повезти своїм». Якось я забув про цей вірш, а його можна б тепер друкувати. Отже, між цими «листами» нема розбіжності. Та є розбіжність чи роздвоєність між деякими іншими моїми віршами. Одначе думаю, що не було й не буде такої епохи, яка б не народжувала роздвоєність, бо в цьому сама суть життя. Саме життя

роздвоєне, історія роздвоєна. Там, де вона працює сокирою, де падають великі жертви, там виборюється благо, про яке мріємо. Роздвоєність, яка була притаманна деяким героям Франка, відбивала філософську чи громадсько-політичну роздвоєність шляхів самого письменника, бо він теж не знав інколи, на яку ступити. Це роздвоєність часу, в якому живуть супротивні сили. А наша земля так само була розірвана, були розірвані орієнтації, сама ідея нашої культури теж не була з'ясована, як не з'ясована вона до кінця й сьогодні. Отже, коли говоримо про звичайну особу, таку, як я, то вона теж відбиває роздвоєність свого часу. З одного боку я, як уже було сказано, син бідняка, захоплювався тим, що мені відкрилася дорога в університет. Але водночас я бачив, що обабіч цієї дороги лежать жертви, вбиті невинно люди, понівечені душі. Я бачив трагедію національного руху, що подекуди перероджувався у бандитизм. Я бачив злочинства, я гірко пережив смерть Галана. Це мене бунтувало і кликало до правди. З одного боку, я шукав того, що могло б стати основою в соціалістичному суспільстві для розвитку мого народу. Але равом з тим я розумів, що Сталін — це фальшивий і кривавий бог. Вірш, про який ви сказали,— елементарна данина тому часові, данина, яка, звичайно, не робить мені честі, але вона вписується в загальний розрив душі, властивий нам з тієї причини, що ми не знали й сьогодні не знаємо, що в нашій соціалістичній історії добре, а що зле. Що нам найдорожче в цій історії? Що треба розвивати, а що відкинути назавжди? У цьому діалектика: ми повинні щось відкинути, а щось залишити, щоб іти далі. Ми не можемо все перекреслити, що було, але ми не можемо все сприймати, як чесну дорогу. Це не фальшива подвійність, а справжня, яка творить рану в душі. Якщо мовити трохи ширше про творчу непослідовність чи подвійність, то вона присутня всюди. Найвищий п'єдестал, який вибудувало людство матері,— це твори Шевченка про матір. Але саме в нього ви знайдете образ матері, яка власну дочку втопила з ревнощів. У Шевченка знайдете заклики до кривавої помсти, але знайдете і євангельську упокореність, християнську доброту, яка говорить «не убий!». Матерія Шевченкової поезії зіткана із протилежностей. Якщо ми цього не зрозуміємо, ніколи не зрозуміємо суті творчості, мистецтва, історичного розвитку, людського єства, яке постійно борюкається в екстремах, протилежностях, суперечностях.

Р. Л.: Шевченківський час — він однозначний у тому, що був весь спрямований проти Шевченка — особи і поета — і самого народу. Нині політично інша ситуація, але рація, мабуть, у філософському розумінні питання. Адже поета завжди, за всіх часів роздирають протилежні стихії. От як ви подивитесь на таку проблему? Час Шевченка, час Франка, наш час... Зараз ми в якійсь дивній ситуації, ніби в дивовижному просторі, ніби в літаку космічному — зняті обмеження, зняті заборони, нема тих страшних, принаймні видимих і відчутних сил, які ще недавно заважали людині бути до кінця правдивою. Яке відчуття поета — наскільки людина може бути нині правдомовною, відвертою до кінця? Як наш час розцінити, що він нам дав, що він може дати нам на перспективу?

Д. П.: Помилка нашого «попереднього» мислення якраз полягає в тому, що ми твердили, ніби наша соціалістична епоха стоїть за людину, за особу, за поета. Історія показує, що час не змінився. Хіба геній Тичини не розтоптаний сталінщиною? Отже, час не змінився. Шевченківська епоха й наша не дуже й відрізняються в ставленні до поета. Згадаймо лишень розстріляних Косинку й Курбаса, Зерова й Крушельницьких і т. ін., і т. ін. Якщо Шевченко десять років мучився в солдатчині, то наших письменників, які трималися правди, або і просто за те, що були письменниками, розстрілювали. І на Сході, і на Заході України час був спрямований реакційними силами на те, щоб триматися старої монархічної політики. Що робили з нами в Березі Картузькій? З Олександром Гаврилюком та іншими? Що робили з неокласиками в Магадані і на Соловках? Тут найдоречніше зацитували Ліну Костенко, яка сказала, що не було епох для поетів, а були поети для епох. І сьогодні ми не можемо говорити про ідеальну свободу для письменника. Так справа ще не стоїть, ми наближаємося ще тільки до такої свободи. І це наближення буде тривалим і болісним. Я вважаю, що в теперішній ситуації відкрилися можливості, щоб про багато речей сказати відверто й до кінця. Але не про все ми ще можемо сказати. Не тому, що не хочемо чи боїмося, а тому, що ми не знаємо, про що

найперше треба сказати і як сказати. Велика свобода, як і великий гніт, ставлять людину у стан розгубленості. Моє покоління (і ваше) щасливіше за покоління Тичини чи Малишка, бо ми можемо й повинні сказати більше. Одначе думати, що ця ситуація дасть внутрішню свободу, повну розкутість — неправильно. Людина, перебуваючи під пресом, виробляє в собі здатність протистояти, тримати тягар і не гнутися. А коли немає тягаря, то... Згадуються слова Франка про те, що ми повинні, з одного боку, ненавидіти долю Шевченка, а з другого — повинні бути вдячні їй — вона створила його. Створила казематами, шпіцрутенами, постійними переслідуваннями. Коли ми скинемо каміння із своїх плечей, то, боюся, наші м'язи можуть ослабнути.

Р. Л.: Виходить, ми постійно повинні шукати для себе тиску? У чому він повинен полягати?

Д. П.: Мушу вас заспокоїти. Цей тиск ще настільки великий і ще так довго триватиме, що сумувати нічого. У наших близьких до свободи умовах тягарем для людини буде її власна відсталість. Ми мусимо подолати розумову, духовну, філософську відсталість. Ми мусимо подолати інерцію рабства, найстрашнішу біду, яку маємо і будемо ще довго мати. Є така хвороба в митця — інерція стилю. Він береться за тему зовсім відмінну від попередньої, але стиль у нього вже вироблений, і він мусить боротися із власним стилем. Так і з нами всіма. На наших плечах ще довго буде лежати царське й сталінське каміння. Ми не скинемо його швидко, бо воно поприростало до наших хребтів. Ми звикли бути каліками. Нам, як Прометеєві, було б навіть незатишно в світі, де нема орла, який прилітає довбати «добрі» ребра...

Р. Л.: Ви згадали про відсталість нашу. Нині письменники мають шанс цю відсталість подолати — і це теж Франкова традиція. Що письменники повинні робити для цього? Як уявляється вам зразок, модель письменницької поведінки — громадської, творчої, мистецької?

Д. П.: Було б помилкою працювати на якийсь один тип, на одну модель поведінки письменника, чи, за висловом Горького, майстра культури. Це дуже індивідуальні речі. Кожен творець сам себе творить, сам себе реалізує. Ми знаємо це з прикладів нашого письменницького середовища. Є люди, які цураються громадського життя. Вони віддають свою силу письмовому столу. Якщо це майстри, я їм пробачаю, коли ж нездари, то теж добре, що вони пасивні, бо вони не потрібні в громадському житті. Але, пробачаючи талановитим, я все ж вимагав би від них розуміння нашої національної ситуації і участі в боротьбі за речі, дещо далекі від письменницького ремесла. Отже, я — за франківський тип письменника-діяча. Якоюсь мірою такий статус літератора вотворила саме українська культура, що змушена була реагувати на недержавність і пригнобленість свого народу. Звичайно, письменники-діячі трапляються в кожній національній культурі, але там, де національні проблеми не розв'язані, там їх особливо багато. Нам треба пам'ятати, що національна гордість українців локалізується перевжно на культурі. Кажучи інакше, наша нація створена не шаблею Богдана, а поезією Тараса.

Р. Л.: Це, так би мовити, учительський, енциклопедичний тип письменника, який переймається глобальними проблемами, йде в народ.

Д. П.: Громадянський, політичний тип нашої культури походить від того, що наша надія саме в культурі відстоювала свою державність. Коли ми не мали державності або коли й мали, але вона була деформована, наші письменники змушені були займатися громадсько-політичними справами. І це нормально. Це наша біда, але й наша сила. Тут знову ж таки діє діалектика. Поява людей ренесансного типу, як Шевченко чи Франко, закономірніша саме в нас. Шевченко, наприклад, був насамперед художником. Але розумів, що поезією і тільки поезією можна творити основу культури. Тому писав вірші, була така потреба. Була потреба в поезії, яка мала стати молитвою і совістю. Народ себе воскресив і піднявся у поетичній творчості Шевченка.

Р. Л.: Яке наше місце в цьому світі? Взагалі, хто ми як літератори? Наскільки ми уявляємо наші можливості? Чи не залишається те, що ми робимо, лише у сфері літератури? От ми разом з вами побували у поїздці, пливли Дунаєм і Дніпром — від серця Європи до серця України. Ми чимало виступали. Нас слухали, читали нам Шевченка. Але на численних зібраннях багато було людей скутих, дехто фальшиво посміхався. Дехто вважав, що тільки красиво одягатися — то і є українськість. Я знаю болгарських письменників, словацьких. Вони подібних тривог не відчувають. Як ви бачите усе це? Адже у вас кут зору ширший завдяки більшому резонансу вашої творчості. Отже, якою є, на ваш погляд, картина існування українського письменника?

Д. П.: Те, що письменники першими відчувають небезпеку повного занепаду і навіть смерті української мови, говорить про їхню законну, органічну, вроджену чутливість. Тут виявляється і традиція наша: совістю українського народу став поет, а не полководець, поет, а не президент — укладач законів чи автор політичних трактатів. В інших націй, скажімо, у словаків чи болгар, ситуація зовсім інша, ніж у нас. Ті народи виховали за час своєї державності патріотизм у серцях робітників і селян, а ми патріотизм український заборонили, оплювали й затупили. Тепер хочемо підняти його з гробу. І піднімемо! Бо патріотизм — це правда. І соціальна правда в цьому, і екологічна, і моральна. Без вирішення національної проблеми не вирішимо нічого. Яка може бути демократія в країні, де мовчать про національну несправедливість, де на практиці під приводом економічної єдності народів убивають душу народу. Ви знаєте на прикладі Львова, що народ наш не байдужий до проблеми національного відродження. Народ наш живий. І живий він не тільки у Львові. По всій Україні розгорілося гасло народного руху за перебудову, гасло відродження нації, гасло суверенності в рамках СРСР, гасло справжньої дружби національностей, які проживають на Україні. Я вірю в наш народ. Хай сьогодні ще не всі переймаються проблемами національного життя, хай ще навіть піднімають голови манкурти і перекинчики, все ж набагато більше чесних і благородних українців, які розуміють, що добробут не вартий нічого без національної свободи. Таких людей я знаю в Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку, у всіх містах, де, як твердять деякі «інтернаціоналісти», мовна атмосфера склалася не на користь українського народу. Шевченко, до речі, так само був у меншості. Його оточувала українська аристократія, дворянство, а народ перейнявся його ідеалами потім, фактично аж у XX столітті. Українська література й культура займатимуть у світі справжнє місце лише тоді, коли на своїй землі вони будуть повсюдно потрібними і шанованими.

Р. Л.: Так було і в часи Шашкевича, і Франка. А нині ситуація ще складніша. Річ у тім, що, крім бездіяльності нашої бюрократичної системи, яка гальмує справу, є ще міщани, які ніколи не згодяться з тим, щоб наші проблеми вирішувалися так, як хочуть цього українські письменники. Бюрократи роблять ніби й усе: і музеї відкривають, і зібрання проводять, але залишається їхній внутрішній спротив. Я не хочу окреслювати параметри цього страшного явища, але ми маємо шанс побороти його, здолати відсталість, несприйнятливість. З одного боку, ми бачимо, як, скажімо, у Тернополі це міщанство накидається на «народний рух за перебудову» і голосами бюрократів виключає з партії нашого колегу. В іншому випадку це ж міщанство у Запоріжжі чи ще десь на противагу Шевченківському святу запроваджує свято «Ми з тобою, Росіє», свідомо протиставляючи дві культури. Я хотів би, щоб ви як керівник Товариства української мови імені Т. Г. Шевченка відповіли, як ми за таких обставин мусимо діяти, як маємо плекати те інтелектуальне середовище, що дасть нам не тільки читача, а, можливо, й автора. На жаль, є люди, які щиро вірять, що вони українці, але їм ні мова, ні література не потрібні. Це я бачив і в Харкові, і в Запоріжжі, де були і щирість, але й фарисейство, і лицемірство, і єзуїтство.

Д. П.: Дуже важливо, щоб і росіяни, яких дуже багато живе на Україні, та інші нації, що проживають у нашій республіці, зрозуміли просту істину: якщо, наприклад, російська, чи болгарська, чи угорська мова перестане існувати на території УРСР (цього ми, певна річ, не хочемо!), то вона, російська, болгарська чи угорська мова житиме далі на своїй батьківщині. Джерела цих мов у Росії, в Болгарії, в Угорщині. Вони пульсуватимуть далі. Але коли українська мова загине на Україні, вона загине всюди: і в Казахстані, і в Америці, і в Канаді, і в Австралії. Україна для

української мови — джерело. Якщо його закидати, замулити, засипати, мова наша загине повсюдно. У цьому полягає різниця між мовами, які функціонують на Україні. На цьому базується право пріоритетного, державного функціонування української мови на Україні. Ось чому українській мові потрібний державний захист, державний дух. Це її право на своїй території. Єзуїтство наше в цьому питанні: ми кажемо — всі мови рівні, але російській мові даємо право засобу міжнаціонального спілкування, отже, вона має інші права, інші функції. І за українською мовою треба визначити право (і практично його забезпечити) бути засобом міжнаціонального спілкування на території УРСР. Це право має польська мова у Польщі, в Угорщині — угорська, в Росії — російська. Це право народу на життя. Це питання життя або смерті для українського народу. Емігранти, може, й забудуть рідну мову — в цим треба змиритися, але ми не можемо бути емігрантами на своїй землі. Україна для української мови — це Сонце, центр, ядро. Тут клекотить ядерна реакція творення нації, добра реакція. Ми повинні це пояснити людям.

Р. Л.: Гадаю, добре сказав Чингіз Айтматов про право на мову народу, який історично тут склався і живе. Ось чому треба навчитися. А в нас ще низька політична культура. Як же прийти нам до такого розуміння? Очевидно, всіляко піднімаючи культуру.

Д. П.: Доростати до ленінських думок — ось що нам треба. У ленінському вченні про націю, про національні мови — все те, що нам треба, сказано. Але ми догматики і антиленінці. Під виглядом двомовності все зводимо до одномовності. Виправдовуємо русифікацію економікою, єдиним народногосподарським комплексом і т. д. Підтекстом — більшість вирішує все. Але більшість у багатонаціональній державі якраз не повинна нічого вирішувати. Цей принцип більшості вже фактично діє. Деякі наші вчені пишуть англійською мовою, бо це мова більшості у світі, мова престижніша начебто. Але таким чином підрубуємо наші національні корені. Злиття мов, зникнення націй вважаємо й далі (хоч уже й не голосно про це говоримо) теорією «нашою». Ще б пак! Нам дуже «вигідно», щоб соціалізм «законно» вів до денаціоналізації. Але своїм шовінізмом ми убиваємо ідею соціалізму. Людство складається з малочисельних народів, «малих» народів на світі більше, ніж «великих». Вони не приймуть ідеї, яка веде до загибелі того чи іншого етносу. Та ще такого етносу, як український, що за чисельністю входить у першу двадцятку народів. Національне буття не є забаганкою філологів чи культурологів. Справа в тому, що людський дух не може існувати за межами національного. Він шукає своїх форм національних і тільки в них живе. Скільки існує мов, стільки ж існує образів людства. Якби людство прийшло до однієї мови, це був би прихід до смерті. Дух людства прагне множинності. Мова є не тільки засобом комунікації, спілкування, вона є формою мислення, кодом образів, системою філософських символів і т. ін. Мова — база будь-якого таланту.

Р. Л.: Так, це не просто мова, це вияв нашого буття, нашої енергії. Що ми повинні робити, аби наша культура була відоміша у світі? Щоб нашу культуру сприймали не як етнографічну екзотику, а як сучасну цінність?

Д. П.: Ми знаємо, що ми є забутим народом. А щоб ми не були забутим народом, нам потрібна національна суверенність. Нам потрібно в рамках Радянського Союзу розвивати державність, яка мала б, як це було після революції, коли Довженко був консулом у Берліні, свої представництва в різних країнах, принаймні, де живуть українці чи громадяни українського походження. Наприклад, було б посольство України в Канаді, я переконаний, що тоді канадські культурні сили могли б подивитися на українські культурні сили інакше, ніж дивляться тепер. Далі. Нам треба створити школи, курси чи навіть університети українознавства і в нас, і за кордоном. Ми повинні навчитися заохочувати наших друзів працювати на ниві української культури. Ось, приміром, вийшов «Кобзар» японською мовою. Ми його привітали, написали про це в газеті. А що робить культурна нація? Вона запрошує перекладача і дає йому премію. Не таку жалюгідну, як ми даємо, а таку, якої йому вистачить, щоб забезпечити себе матеріально на деякий, і немалий, час. Ми не повинні жаліти коштів на пропаганду української культури за кордоном. Коли

б ми ті гроші, які одержала наша держава за «Кобзар», повернули на цю справу, то вже завтра мали б відчутні наслідки. Але ми — варвари. Перекладач приносить і дарує нам «Кобзар», ми беремо, вклоняємося і думаємо, що він їде додому щасливий. Далі. Ми не вміємо пропагувати найкраще. Наприклад, вийшов п'ятдесятитомник І. Франка. У 45-у томі є надзвичайно цікаві статті, які показують, що Франко вже наприкінці минулого століття бачив деякі слабкості в марксизмі і сперечався з Марксом. В якому напрямі розвивалась думка Франкова? Дивина! У напрямку нашого сучасного мислення. Франко, наприклад, стверджує, що рівень виробництва залежить не лише від матеріальних, а й від духовних чинників. Це могло б зацікавити цілий світ, але ми не вміємо голосно говорити про те, що могло б принести нашій культурі, зокрема, філософській думці славу й визнання.

Р. Л.: Тут є наша вина, але й уряду республіки, Міністерства культури України.

Д. П.: Повернімося ще до премій. От що роблять болгари. Я переклав твори кількох болгарських поетів, мені дали міжнародну премію імені Христо Ботева. Це велика подія в моєму житті, але це й солідна матеріальна підмога. Справжня нагорода. І це зобов'язує. А ми не вміємо нагороджувати. Далі. Ми не маємо свого книжкового агентства, яке б продавало в усьому світі українську книжку. Цю функцію тепер виконує «Международная книга», яка зовсім не дбає про українську книжку. Це також результат зневаги до нашої культури з боку центру. Та одними організаційними заходами справи не поліпшимо. Треба, певна річ, краще писати, щоб тебе знали у світі. Сучасна наша література має свої досягнення, але вона має й багато епігонського, що, звичайно ж, не привертає до неї уваги. Візьміть нашу поезію, що там може зацікавити зарубіжного читача? А от коли з'явився Іван Драч, твори його переклали в багатьох країнах. Стенлі Кюніц, який переклав його англійською мовою, щось таки знайшов у ньому для себе й для американського читача. Отже, український поет може вийти на світові обрії, коли він має і вміє чим зацікавити не лише нашого, але й «чужого» читача.

Р. Л.: Завдяки й вашим зусиллям відбувається контакт нашої культури із світовою. Ми багато втрачаємо ще й тому, що чимало українських поетів одірвані від духовного материка, як, приміром, Святослав Гординський. Дуже прикро, що цей поет був відлучений не тільки від літератури, а й від мистецтва, від нашої культури. Нині такі можливості розширилися, в тому числі і внаслідок вашої спільної з Драчем поїздки до Нью-Йорка. Ми вже приймали людей із світу українського закордоння. Як зробити, щоб об'єднати зусилля, щоб усе те, що вони мають — знання іноземних мов, зв'язки з видавцями тамтешніх країн — стало набутком нашим, нашої культури?

Д. П.: Якби таку еміграцію, яку ми маємо, та будь-якій європейській нації, я уявляю собі, що було б... Взяти поляків. Польські письменники живуть роками за кордоном, багато з них — громадяни США, Франції і т. ін.— немало часу проводять у Польщі. І все це спрямоване на те, щоб створювати єдину польську культуру, незалежно від того, де живуть її діячі. І Чеслав Мілош, нобелівський лауреат, громадянин США, приїздить до Польщі, видається у Польщі, але працює професором у США. Може, й ми повинні створювати подібну ситуацію. У журналі «Сучасність» (США) почали друкуватися і Жулинський, і Новиченко, і Дзюба. Гадаю, на Україні треба заснувати редакцію, яка могла б забезпечити матеріалами кожен номер «Сучасності». І щоб всі українці — і там, і тут — призвичаїлися до думки, що ми маємо право і змогу спільно обговорювати наші проблеми, дискутувати, а головне — працювати на розвиток і світову популярність української культури.

Р. Л.: А це можливо за однієї умови — щоб наші функціонери сприйняли «Сучасність» без того стереотипного уявлення, ніби це опозиційний до нас орган, яким він був колись. До того ж на Заході є сили, які хотіли б підтримувати статус колишньої «Сучасності». Отже, нам треба виходити на новий рівень взаєморозуміння. Хотів би, щоб нас об'єднувало єдине бажання думати про нашу духовну культуру, літературу.

Д. П.: Здогадуюсь, як може бути сприйнята в нас деякими функціонерами ідея створення редакції «Сучасності» на Україні. Але ж сьогоднішня «Сучасність» зовсім не та, що була. Нинішня молода творча українська інтелігенція нашої діаспори йде назустріч українській радянській культурі, пропагує її, розуміє, що це єдиний шлях, яким ми всі йдемо й будемо йти у майбутність. Потенціал наших закордонних видавництв і наших закордонних діячів науки і культури великий. Його треба спрямувати на пропаганду української літератури. Сьогодні ми почали без упереджень вчитуватися у книжки закордонної української писемності. Зрештою, навряд чи могли б на Україні так швидко опанувати деякі теми без того, що зроблено нашими земляками у США чи Канаді. Наприклад, твори Хвильового, які нам ще треба видавати, випущені там у великому п'ятитомнику, та ще й з цікавим коментарем. Це видання може стати базою для нашого багатотомника. Принаймні — допомогою серйозною. І так можна говорити про багато речей. А найголовніше — ми повинні скористатися з видавничих та інших можливостей наших закордонних письменників. Маючи таких поетів, як Богдан Бойчук, чи Юрко Тарнавський, чи таку письменницю, як Емма Андрієвська (живе в Західній Німеччині) або як Віра Вовк (живе у Бразілії) — ми могли б зробити дуже багато. Та насамперед треба повернутися до них обличчям, видати їхні книжки, представити їх нашому читачеві, сказати про них правду, воздати їм належне. І тоді настане справжнє зближення. Як це буде відбиватись на наших контактах з неукраїнським населенням тих країн, де вони живуть, з громадянами українського походження, але вже не українцями (а таких дуже багато) — можна собі уявити.

Р. Л.: Так, прийшла пора говорити про концепцію цілісності української культури. Звичайно, досі ми жили під знаком догми про боротьбу двох культур. Нині ж і білоруси, і литовці, і грузини, і вірмени та інші братні народи сприймають свою культуру цілісно. Очевидно, і нам в цьому плані треба дуже багато робити. Окрім видання творів згаданих вами письменників, треба дбати і про те, щоб цілі інституції, які є за кордоном, не були для нас зачинені. Щоб наше товариство «Україна», яке багато робить для об'єднання всіх українців, займало ще активнішу позицію. Отже, як ви ставитесь до створення концепції цілісності української культури?

Д. П.: Усе це буде створюватися не одразу... Це тривалий процес. Боротьба двох культур? Візьміть російську літературу, назвіть мені письменника, який був би сьогодні забутий, відкинутий. Гадаю, важко знайти такого. Навіть Солженіцина повертають у лоно єдиного процесу. Я вважаю, що в середині кожної культури точиться боротьба, вона не може не точитись. Взаємини Куліша і Шевченка залишаються для нас такими, якими вони були. Але це не означає, що ми повинні Куліша викинути з пам'яті народної, як це робили дотепер. Чи, скажімо, взаємини Грушевського й Франка. Вони не були братніми, були складними, суперечливими, але знову ж таки не можна викидати з історії ні того, ні того. Тільки в пізнанні всіх оцих, сказати б, суперечливих і навіть негативних явищ ми доходимо до розуміння суті нашої історії й культури. Діалог, який встановлюється між письменниками радянськими українськими і письменниками зарубіжними українськими,— не буде гладенький. Ми не можемо прийняти всі їхні платформи, всі їхні твори і таке інше. Так само, як і вони не можуть все наше прийняти. Але спокійна, ділова розмова між нами багато дасть для осягнення істини. Усі ми рухаємося до глибшого розуміння нашого народу і нашої історії. А для чого? Навіщо нам так глибоко знати свій народ і свою історію? А для того, щоб бути ініціативною культурою. Визнання у світі мають насамперед ініціативні культури. Шевченко — одна з найбільших ініціативних постатей. Від Шевченка почалася в нас (і якоюсь мірою у світі) демократична культура, творена демократом, в інтересах загалу. Шевченко заініціанував новий погляд на найбіднішого брата і на свій народ. А які нові, ініціативні ідеали прийшли з Франком? Їх безліч. Передовсім — соціалізм Франка. Соціалістична ідея, яку не просто сповідував, а вдосконалив Франко, відрізняється від «нашої» догматичної ідеї. Якби наш народ пішов дорогою Франкового соціалістичного ідеалу — це було б щастя. Ми інакше сьогодні виглядали б. Але нам не дали збагачувати класиків марксизму, тобто ставити їх під певне критичне око. Догматизм сталінської епохи убив критичне мислення — це чи не найбільший злочин «вождя народів» і його «наукового» оточення. Чому так багато книжок

нашої літератури не витримує випробування перебудовним часом? Книжок, які вчора були зразковими? А тому, що вони наповнені патокою, сиропом, духом безкритичності, настроєм оспівування. Чому це так? Тому, що ми боялися ініціативної ідеї. Ми не вміли чи не хотіли писати про те, що може цікавити людство як ключ до нового життя. А тепер що? У чому наша ініціативність може виявитись? В узагальненні такого досвіду, який світові й не снився. Нашого досвіду. Страшного досвіду. Наша література має можливість сказати найпотужніше слово про наш вік, бо ми опинилися в центрі подій віку! Взяти Францію. Вона прожила XX століття... Були війни, були потрясіння, але практично для неї була рівнина. Вона йшла по рівному... У той час, коли Україна, Росія, інші наші республіки пережили страшні колізії, величезні катаклізми — таку перемогу над фашизмом і таке падіння від власного диктатора, які не снилися нікому. Узагальнити оцю амплітуду історичну — наше завдання. Такого історичного матеріалу, крім нас, ніхто не має. І якщо ми зуміємо цей матеріал освоїти художньо, філософськи, політично,— матимемо всі можливості вийти на передову лінію світової культури. Ми можемо сказати людству про людину те, чого інші не можуть сказати.

Р. Л.: Гадаю, саме тут нам можуть багато сказати слова Тичини: «Діждеться Вкраїна свойого Мойсея, не може ж так буть». Тобто, діждеться художника, який усі ці проблеми підніме. Знаю ваше негативне ставлення до власного ювілею. Ви хочете зустріти цю дату за робочим столом. Що б ви хотіли сказати на цьому життєвому рубежі? До того ж ваш ювілей збігається в часі з 50-річчям входження Західної України до складу Радянської України. Я не прихильник накладання дат народження на певні політичні ювілеї, але все ж хотілося б почути од вас і про возз'єднання, і про вашу дату.

Д. П.: Про возз'єднання... А втім, відомо, як тепер зацікавлено обговорюється пакт «Ріббентроп — Молотов» і так далі. Є люди, які хотіли б цю подію трактувати тільки негативно. Я вважаю, що це питання треба дуже серйозно обмірковувати, не впадати в примітивну однозначність. Західноукраїнські землі були незаконно відірвані од України буржуазною Польщею. Наш край, тобто галицький регіон, тягнувся до Великої України, незалежно, в яких руках вона перебувала. Через те возз'єднання, 39-й рік, слід кваліфікувати як позитивне явище в українській історії. На Західну Україну 1939 року прийшло й те, чого ми не хотіли,— сталінщина і все, що пов'язане з нею. Але водночас прийшла можливість для багатьох людей жити іншим життям. А найголовніше — возз'єдналася наша земля в одне ціле. Це був акт справедливості. Ніщо тут не повинно затуманювати наш зір. Загарбання Прибалтики — це одне, а возз'єднання України — інше. Уявімо, що ми не були б приєднані, що відійшли б до гітлерівської Німеччини, яка анексувала Польщу. Ми були б винищені фашистами. У «Майн Кампфі» Гітлер заявив, що слов'ян треба знищити і на їхніх землях утворити головну хлібну базу. Це він і робив, але на неповних два роки, коли ми перебували у складі УРСР, відсунута була від нас ота гірка чаша.

Якщо ми хочемо розвивати українську державність на соціалістичній основі, якщо реально будемо оцінювати можливість нашої теперішньої дійсності, то повинні оцінити 1939 рік як рік позитивний у нашій історії.

А щодо збігу дат... Я справді народився у вересні. Мені було рівно десять років, коли мої земляки зустріли Червону Армію. Були й червоні прапори, і жовто-блакитні прапори на тій брамі, яка будувалася у Стопчатові для тої зустрічі. Що мали, тим і зустрічали. І потім тих, хто вішав жовто-блакитні прапори, забрали, і вони загинули. Це були перші жертви. Але зустріч була зворушлива, величава, радісна. Для мене почалось саме тоді інше життя, про яке в умовах Польщі не міг я навіть мріяти. Я оспівував возз'єднання України, але ті мої слова не сприймалися владою захоплено. Згодом почали взагалі призабувати 1939 рік, почали писати про приєднання Галичини до Радянського Союзу. Вироблена була формула «возз'єднання українських земель у складі СРСР», а спочатку писалося так: «возз'єднання в Українській Радянській Державі». Одначе я продовжував писати про українське возз'єднання, завжди прагнув проектувати 1939 рік на українську радянську державність. А побажати хотів би я одного — знань народові. Знань про свою історію. Правди про себе. Новий народ народжується із правди про свою історію. А я хотів би, щоб у нас менше було людей, які пишаються своїм манкуртством. Отже, най-

головніше — створити атмосферу високої культури і національної гордості. Зреформувати освітню систему так, щоб вона давала дітям такі знання світової й рідної культури, які мав, скажімо, юний Пушкін. Він змалку володів багатьма мовами і, як рідною, легко писав вірші французькою мовою.

Р. Л.: Тобто, ви говорите про освіту як загальну систему, що дає людині високу культуру. Ми не торкалися з вами творчої праці. Це, мабуть, тема для окремої розмови. І все ж хочу висловити таке спостереження. Після збірки «Правда кличе» до вас прийшла розкутість, вишуканість слова, коли не видно ваших зусиль, не видно «швів», і в цьому поєднались і глибина переконань, і чистота ідеалу, і висока майстерність. А в якому творчому стані ви нині перебуваєте? Чи є у вас потреба якогось внутрішнього художнього оновлення, чи ви вважаєте, що достатньо розвивати ті лінії, які успішно ведете протягом свого творчого життя?

Д. П.: Знаю, я традиційний за формою віршів поет. Відчуваю, що я не реалізував своїх сил в інших жанрах. Я хотів би звільнитися від сонетів і рубаїв. Фактично я вже це зробив. Пробую писати прозу (може, ви звернули увагу на маленькі оповідання в журналі «Україна»). Може, це поезія в прозі?

Р. Л.: Так, це ваші невикористані можливості. Після «Правди кличе» у книжці «На чатах» у вас з'явилися білі вірші, потім у «Гранословії»... Що я хочу сказати? З появою білого вірша відпадає певний надмір вольових і категоричних інтонацій, який домінував у ваших перших книжках. Звукові й пластичні грані білого вірша буквально відкривають нові можливості, і, як товариш по перу, я міг би побажати, аби цей пласт у вас розкривався ще глибше. То більше, що зараз він насичений колосальним знанням, набутим вами завдяки перекладацькій праці. І оцей симбіоз, можливо, точніше сказати — синтез україномовного матеріалу та вашого особистого досвіду й знання світових цінностей могли б дати новий результат. Але я знаю, що над вами тяжіє канонічність, оцей «сонетний сторож».

Д. П.: Я з класичними формами начебто уже розрахувався. Але білий вірш — це теж класичний вірш. І вільний вірш став класикою. Новацій у формі не знайти. Треба їх шукати в змісті. Певна річ, я розумію, що неримована поезія начебто інтелектуальніша чи, скажімо, будується на міцнішому філософському фундаменті.

Але я не прихильник голих формальних новацій. Я іду від змісту до форми, а коли буває і навпаки, то все ж форма шукає свого змісту, а не будь-якого.

Р. Л.: На Заході це вірш традиційний, а для нас це молодий вірш. Наші мовні можливості тут до кінця ще не використані. Леся Українка багато зробила, Рильський... Але й ви могли б чимало внести в цю стихію.

Д. П.: Письменник сам створює свої закони для своєї творчості. Це думка Пушкіна. Вона стосується і форми, і змісту. Є в оновленні форми велике зацікавлення. Та разом з тим існує певний особистісний стереотип. Тарас Григорович написав більшість своїх віршів коломийковим розміром. Цікаво — тим самим коломийковим розміром писав «Співомовки» Степан Руданський. Але які дві абсолютно різні стихії. Як бачите, можна писати одним і тим же розміром і бути різним. Є такі теми, які вимагають певної форми. Наприклад, у моїх «Єврейських мелодіях» найбільше працювала класична форма. Чому? Біблія, давнина матеріалу диктували. А ще вибирав те, чим найкраще володію. Ви скажете: «Пісня пісень і взагалі «Біблія» — це ж верлібр». Це так, але в сприйманні нашому — ні. Крім того, повинен бути певний домінантний стиль у кожного справжнього поета. Той стиль незалежний од його волі. Він відбиває характер. Як не намагався Франко вискочити із власного стилю, писати кожну нову книжку за іншими формальними принципами, все ж залишалася його рука, його дух. Відчуваю, що я користувався верлібром сором'язливо, несміло. Що білий вірш повинен мені ще заграти. Та це все проблематичне і не таке вже й важливе.

Р. Л.: І останнє запитання. Ви починали з матеріалу львівського, а потім все ширше, ширше... Деякі вірші потім були навіяні подорожами. Це традиційно для на-

шої поезії. Кримський, Леся Українка... Мені здається, що ви прийшли до написання віршів про інші народи не лише завдяки подорожам. Вас хвилюють болі власні.

Д. П.: Про це ще Рильський говорив... Тепер, коли я бачу Монголію чи Нікарагуа, я бачу Україну. Бачу своє, і через те мої останні вірші написані з інших позицій. Є в мене в «Афганському циклі» вірші, де я говорю, що моя країна не може і не повинна бути тюрмою. Є там вірш, який я написав заради одного рядка про «металеві домовини»... Тоді це було настільки несподівано й сміливо, що «домовини» редактор замінив на «громовини». Суть мого афганського циклу була спотворена тим, що його не надрукували повністю. Тепер він уже надрукований увесь. Та ви говорите правду — я не можу забути України ніде в світі. Навпаки — найчіткіше бачу свій народ на фоні іншого народу, свою культуру на тлі іншої культури.

Р. Л.: А ось єврейський цикл, що вас тут привабило? Це продовження традиції Шевченка, Лесі Українки... Але ці вірші не всі, навіть відомі люди, зрозуміли.

Д. П.: «Єврейські мелодії» — твір не тільки про єврейський народ. Це так само твір і про український народ. І не тільки. Я ніде тут не скривив душею. Там є образ страждання єврейського народу, але є там образ і Лазаря Мойсейовича Кагановича. Я нічого не прикрасив, нікого не зневажив. Я повстав проти традиції зневажання євреїв, яку ми повинні зліквідувати.

Р. Л.: Треба додати, що в цьому циклі ви висловили мотив милосердя, співчуття. У багатьох він проходить як лозунг. А ви це подаєте на широкому загальнолюдському матеріалі. Знаю, що ви, сповідуючи франківські начала, будуєте свої цикли у такий спосіб, щоб один кореневий мотив об'єднував довкола себе всі інші мотиви. Це помітно й по назвах книжок, які були знаками певного часу. Який знак наступного часу ми можемо чекати? Який стрижневий мотив чекає читача у новій збірці?

Д. П.: Тут я не маю, що сказати, я загнаний в кут. У «Спіралі» я вбачав повторюваність людського життя. Моя нова книжка буде називатися «Ялівець». Вона ще не закінчена. Ялівець — це теж символ. Він росте там, де нічого не хоче рости. На каменях, в підгір'ях. Він — образ страждання. Багато з тої книжки вже надруковано в періодиці. Можливо, щось буде й нове. Буде моє осмислення часу, яке я пережив. Кого кожен поет врешті-решт знаходить? Самого себе. «Ялівець» — дорога до себе.

Р. Л.: Хочу закінчити нашу розмову вашими словами:

Я народився на землі
Від батька, що орав ту землю.
Ніколи я не відокремлю
Себе від отчої ріллі.

Дякую вам за розмову.

Станіслав ПАВЛОВСЬКИЙ

Я І МІЙ ТРЕНЕР

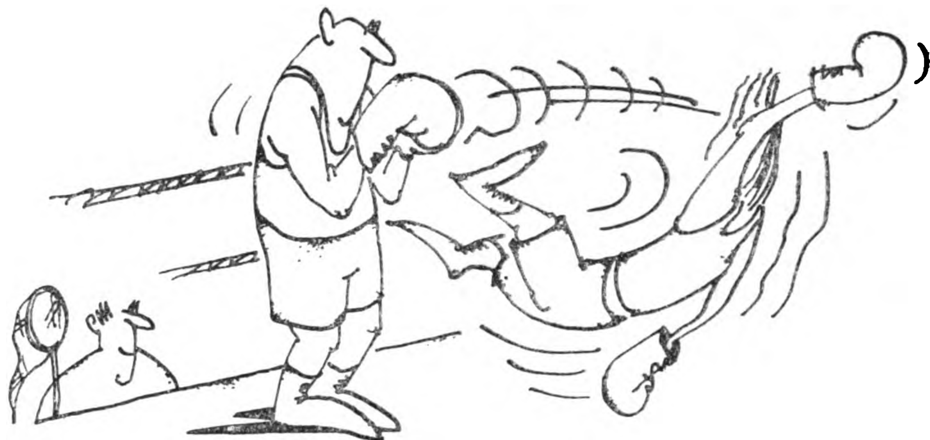

Гонг іще мовчить, ніби його й зовсім не існує не лише в оцьому вируючому пристрастями приміщенні, а й в цілому світі. На яскраво освітленому рингу порожньо. Я неквапливо присідаю, встаю, приймаю «стійку», розслаблююсь, і увесь цей час мене не полишають думки про мого тренера.

Вперше ми зустрілися вісім років тому на лісовій галявині. Я, нервово стискаючи у правиці рукоятку замашного сачка, мчав за великим золотаво-рудим метеликом і з усього маху налетів на не поміченого мною лисуватого чоловічка, який майже лежав, уважно видивляючись на якесь диво у розкішній траві. Не дивно, що я мало не полетів сторчголов і, хоча й устиг змахнути сачком, фантастичного метелика тільки й бачив.

Чоловічок жваво підхопився на тоненькі ніжки і голосом, у якому чулося щире захоплення, загукав:

— Хлопче! Хай луснуть мої напівзрячі очі, але такої казкової реакції я не бачив з кінця минулого століття! Хочеш працювати зі мною?

Він проказав це так щиро, з таким непідробним захватом, у його погляді, спрямованому на мою правицю, я прочитав стільки поштивості, що злість моя розтанула безслідно, я забув про свою невдачу і погодився.

Відтоді ми завжди разом — на тренуваннях, на так званих тренувальних зборах, на різного рангу і ваги змаганнях. Частенько буваю у нього вдома і скажу без жодного перебільшення: мій тренер — людина навдивовижу симпатична. Як він любить свою дружину і трьох крихіток-доньок! Яку неймовірну чемність виявляє у стосунках із найрізноманітнішими людьми — знайомими і геть незнайомими! Я міг би протягом довгих, як раунди, годин розповідати про його надзвичайно різнобічні інтереси: мій тренер чудово знається на лісових і польових квітах, віртуозно грає на фортепіано і на фаготі, вільно володіє багатьма європейськими і однією середньо-африканською мовами, у нього багатюща колекція поштових марок і ритуальних масок, але скажу одне: усім мій тренер мене влаштовує, крім однієї дрібнички — він з достобіса жорстокий.

— Хлопче! — не менше як сто разів на день повторює він.— Ніколи не забувай про те, що твій коронний удар — прямий правицею. Чуєш? Я дозволяю тобі забути все: коли ти народився, як звуть твоїх родичів і твого щасливого тренера, коротше кажучи, все, крім того, про що я нагадуватиму тобі стільки разів на день, скільки зможу. Чуєш?

При цьому він дивиться на мене так лагідно, з такою доброзичливістю і надією, що мені й на думку не спадає не те, щоб ослухатися його, а навіть посперечатися...

Нарешті мій тренер блискавично і з величезною точністю одягає на мої руки лискучі рукавички, злегенька підштовхує в спину, і я опиняюся на залитому яскравим світлом квадраті ринга. Там роздивляюсь. Стрункий, як молоденький дубок, мій черговий супротивник підбігає до мене, привітно усміхаючись, простягує руки.

Я зазираю у його сірувато-зелені розумні очі, збираюсь відповісти йому такою ж щирою усмішкою і розпочати неквапливу розмову про світ наших захоплень і уподобань, про останні театральні новини, однак усмішка моя вмирає, так і не народившись: рефері запрошує нас розійтися, відтак дає сигнал починати бій, і одночасно я чую за спиною:

— Хлопче! Ти не забув, про що ми з тобою щойно балакали?

Я здригаюся, моя правиця, котру я ледве впізнаю, настільки спотворила її шкіряна рукавичка, несамохіть вистрілює у вродливе обличчя навпроти і, поки рефері, схилившись над ним, голосно рахує: «Один... Два... Три...»,— я знову думаю про свого тренера.

Це, звісно, добре, що він так зворушливо ставиться до своєї родини. Його не можна не поважати за те, що він кохається у квітах, музиці, мовах моїх попередніх і наступних супротивників, так само як не можна без почуття якоїсь особливої симпатії згадувати його всесвітньовідомі колекції. Однак чи достатньо усього цього для того, щоб любити його? На превеликий жаль, ні... От якби він перестав нагадувати мені про коронний прийом правицею... Якби таке сталося, я ладен піти за нього у вогонь і воду. Більше того, я доклав би всіх зусиль для того, щоб навчити його ловити метеликів. Щоправда, це досить важка наука, принаймні, набагато важча за ту, якої він навчає мене, проте я не маю анінайменшого сумніву: завдяки своїй вродженій кмітливості і величезному життєвому досвіду мій тренер опанує її без надлюдських зусиль. Та ба! Про такий перебіг подій залишається хіба що мріяти...

Хлопчину з розумними сірувато-зеленими очима виносять, рефері без вагань піднімає догори мою правицю, я повертаю голову — і в ту ж мить мій печальний погляд наштовхується на сяюче, мов літаюча тарілка, обличчя тренера і до мого слуху долітає:

— Молодець, хлопче! Я знав, що ти не осоромиш моєї старості!

Тренер вигукує це з такою дитинячою радістю, в його напівзрячих очах хлюпотить, аж переливається через край така незглибима любов, що мої ніким ще не цiловані і жодною рукавичкою не зачеплені губи розтягуються аж до вух і я почуваюся таким же щасливим, як і мій уславлений тренер. На якусь невловимо коротку мить мені навіть увижається, що я нарешті наздогнав оту золотаво-руду красуню — перламутрівку велику лісову,— і вона, безпорадно змахуючи крильцями, вже тріпочеться у моєму старенькому сачку...

Гриць БОЙКО

МОЛОДЕ—ЗЕЛЕНЕ!

Андрійко повернувся зі школи дуже збуджений. Коли батько поцікавився, в чім річ, син захоплено став розповідати про те, що після уроків у їхньому класі відбулося обговорення фільму «Гостя з майбутнього». Найжвавіше відгукнулися учні на поставлене вчителем у самому кінці розмови запитання: «Що доцільно було б зробити, потрапивши на короткий час у майбутнє?» Багатьом хлопцям

найбільше сподобалася його, Андрійкова, відповідь: він би з газетних підшивок довідався про результати всіх футбольних матчів на рік вперед і, повернувшись у свій час, виграв би всі конкурси футбольних провидців, що будуть оголошені наступного сезону.

Андрійко не встиг закінчити свою розповідь, коли батько зірвався з місця, почав розмахувати руками, кричати:

— Як ти, мій син, міг сказати таку дурницю? Як ти міг?!

Хлопчик не на жарт перелякався і стояв закляклий, нічого не розуміючи. Нарешті батько дещо вгамував себе і пояснив причину гніву:

— Ну як же можна втрачати такий шанс? Як же можна не додуматись узнати результати матчів років на п'ять уперед? І чому тільки результати? В конкурсних запитаннях часто просять назвати і авторів забитих голів!

— Ех, молоде — зелене,— входячи до кімнати, зі зверхньою посмішкою промовив дідусь.— При такій нагоді треба взнати футбольну статистику на десять років уперед! І не зайве уважненько проглянути умови конкурсів. Адже хто знає, може, журналістам прийде в голову щось новеньке?..

КОРОТКІ БАЙКИ ТА МІНІАТЮРИ

Володимир ЗЛЕНКО

КРАН

— Мета життя —
перекриття!..

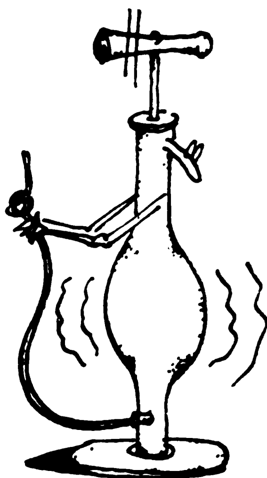

НАСОС

— Якщо брехня —
це щось надуте,
то як же суть мою
збагнути?..

ОБЕЗНОВИНИВСЬ

— Розкажи нове нам дещо...
Ти ж у нас
до цього звик!..
— Таж нема новин,
бо в тещі...
вчора хворий був язик...

Василь ЮХИМОВИЧ

ВІА БУЙНІ

Скрушно мовить вуйко вуйні:
— З «магом» знов Аннуця?
Віа вітри, віа буйні —
Аж дерева гнуться.

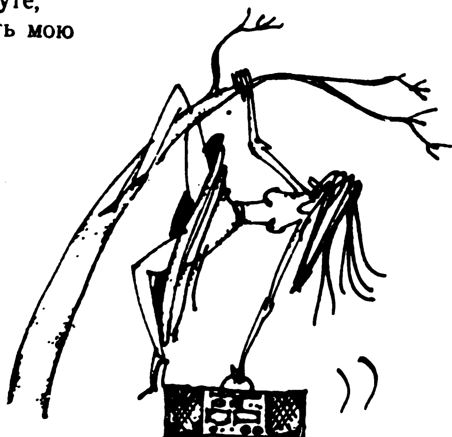

ЕВОЛЮЦІЯ МУЗИКИ

Де був Бах,—
Там трах-бах,
Де Бізе,—
Шнур повзе,
Де Білаш,—
Єралаш...
Де грав Гайдн,—
Там грім байд,
Де жив Гріг,—
Там крик-дриг,
Де Ешпай,—
Шпіл-гуд-бай,
Де Петров,—
Мов хряск дров,
Де Шамо,—
Бринь-шумок,
Де Шопен,—
Бітл човпе,
А де Фільц,—
Скік-рвиць-хвиць!..

ПОГЛЯД НА ТУРИСТКУ

Підкажем, як вам, добрим людям,
Походеньки розуміти слід:
То було казали: «Пішла блудом...»,
Нині ж кажуть: «Пішла в турпохід».

Анатолій ПРОХОРЕНКО

КОВБАСНА ДОПОВІДЬ

З інституту «М'ясо-сало»
До трудящих на завод
Якось лектора прислали
Підбадьорити народ.

Той, насичений знаннями
Про сотворення ковбас,
Зал запалював словами —
Всім сподобався враз.

Та не так він сам собою,
Як ковбаснії діла,—
Аж запахло ковбасою,
Навіть слинка потекла.

Й ось за рядом ряд спроквола
Піднялася з залу рать,
Узяла трибуну в коло
Й стала доповідь хапать.

І по аркушу, й по кілька,—
Хто там скільки ухопив,—
Лиш очима лектор кліпав,
Ще таких не бачив див.

Ну, не публіка — босота,
Мов бешкетна дітвора,—
Пхають аркуші до рота,
Й кожне смачно пожира.

І, насичений знаннями,
Лектор наш аж занімів,—
Пережований зубами,
Текст ковбасний мов згорів.

Й раптом голосом басистим
Тишу в залі хтось струсив:
— Мусим доповіді їсти,
Як немає ковбаси!

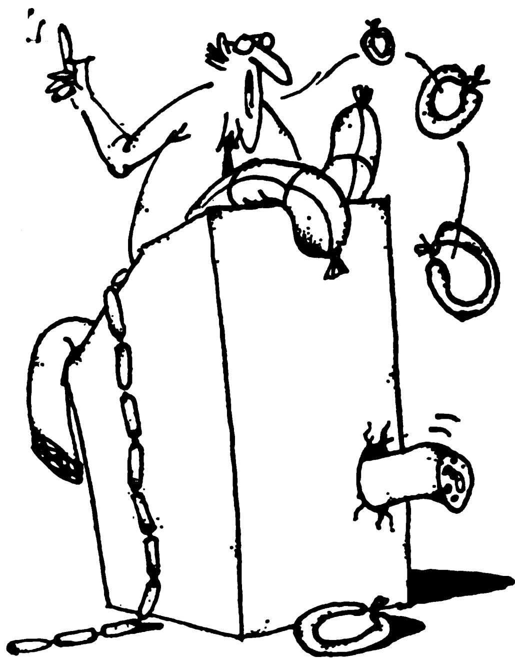

Малюнки С. НАБЕРЕЖНИХ

«...І ЧУЖОМУ НАУЧАЙТЕСЬ, Й СВОГО НЕ ЦУРАЙТЕСЬ»

27 січня ц. р., як відомо, Президія Верховної Ради Української РСР вирішила внести на розгляд парламенту республіки пропозицію про надання українській мові статусу державності. Водночас було звернуто увагу на необхідність конституційного закріплення положень про вільний розвиток і функціонування на Україні інших національних мов, про державне сприяння цьому, про значення російської мови як мови великої братньої культури і міжнаціонального спілкування. З числа депутатів Верховної Ради УРСР та запрошених авторитетних діячів культури і науки була створена робоча група, яка працювала над підготовкою відповідного проекту. Сьогодні проект Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» опублікований у республіканських та обласних газетах і широко обговорюється.

Таким чином, зроблено важливі кроки до виведення мови нашого народу з глухого кута, куди її було загнано в сумнозвісні часи сталінського беззаконня і трясовини брежнєвського застою. Це — наслідок розвитку демократії і гласності, започаткованих перебудовою, врахування думок самих українців і представників інших національностей.

Певною мірою сприяла цьому і тривала серйозна розмова, що велася на сторінках журналу «Дніпро». Зокрема про духовність, мораль, культуру, виховання молодого сучасника йшлося в злободенних публікаціях Олександра Михайлюти «Про рідну мову» (№ 12, 1987), Михайла Косіва «Джерела нашої сили» (№ 7, 1988), Броніслава Грищука «Особистість. Народ. Батьківщина» (№8, 1988), Сергія Плачинди «Куди йдемо?» (12, 1988), тематичних добірках читацької пошти «Контакт». Загалом на «мовну» публіцистику редакція отримала понад 300 відгуків. І що характерно — за незначним винятком усі вони спрямовані на підтримку рідної мови, на її захист і дальший розвиток, висловлюються конструктивні думки — не на шкоду іншим мовам — про надання державного статусу рідній мові.

З огляду на надзвичайну актуальність мовного питання, а також враховуючи важливість численних пропозицій та зауважень читачів, редакція журналу «Дніпро» вирішила передати ці листи для ознайомлення і практичного використання робочій групі.

Оскільки всі листи, присвячені духовним і, зокрема, мовним проблемам, опублікувати на сторінках журналу практично немає можливості, вміщуємо уривки з частини цих листів.

● *Кожному свідомому українцеві, в кого душу не встигли витравити сталінсько-брежнєвські манкурти, кожному з нас болісно від того, в якому жалюгідному становищі опинилася наша українська мова... Держава зобов'язана нині допомогти відновленню справедливості: надати українській мові на території Української РСР*

статусу державної. Такий крок у нашій перебудові потрібен, як повітря. Це захистить українську мову від сучасних «яничарів», котрі не знають її і не хочуть знати. Вони ж навіть ідуть у наступ на неї. Наш сучасний «яничар» в анкеті може написати, що він українець, а в наступній графі, що рідною мовою для нього є російська... Настане час, коли якщо не діти, то внуки чи правнуки справедливо осудять їх за таке відречення від української мови.

Михайло ПАРУБОЧИЙ,
зав. відділом районної газети «Зоря Рахівщини».
Закарпатська область.

● *Схиляю в шанобі голову перед самовідданістю українських письменників, за їхню турботу про збереження мови. Спасибі їм. Але принагідно мушу наголосити: щоб мова жила і розвивалася, її мало знати чи вивчати. Треба, щоб нею жив народ.*

З повагою ваш читач Микола КОТЛЯР, колгоспний механізатор.
Ворошиловградська область,
Кремінський район,
с. Голубівка.

● *Питання збереження української мови — це одне з найболючіших питань, які потрібно розв'язати якомога швидше. Прогресивні люди попередніх поколінь боролися за врятування української мови, але через ряд причин не змогли довести до кінця цю справу. І якщо ми не зможемо тепер врятувати нашу мову, то історія нам цього не простить.*

З повагою В. О. КОЗАК.
м. Луцьк.

● *...На кожному кроці стикаємося з бездуховністю, нігілізмом, втратили любов до квітки, рідної землі, оселі... Особливо боляче, коли дивлюся на молодь. Безкультурність, грубість, обмежене коло інтересів. І це в той час, коли є всі можливості займатися музикою, живописом, спортом тощо. Натомість бачу молодих людей по під'їздах великих будинків — стоять безутішні, курять, грають у карти, нудьгують. Мені жаль їх, тривога бере за майбутнє: що залишимо дітям, онукам? У справі виховання треба все категорично міняти. Візьмімо кіно. В нас дуже мало і рідко показують фільми, які можуть дати молоді щось корисне, повчальне, добре. Дуже багато війни, шпигунства, розбійництва. Якщо мало сучасних животрепетних тем — випускайте класику. Тут і Леся Українка, і Франко, і Коцюбинський, і Грінченко, і Куліш, і багато інших.*

Або питання української мови. Діти повинні засвоювати її з молоком матері: спочатку колискові пісні, байки і казки, потім у садочку, школі. А ось уже далі з українською мовою йти нікуди. Майже всі вузи на Україні обходяться без неї. Про який престиж рідної мови можна говорити? Хто не пошанує своєї матері-мови, не зможе пошанувати братню мову. Ми вже маємо тут багато огріхів, треба оглянутися назад і всією громадою виправляти справу виховання молодого покоління. Адже екологічні катастрофи, невивірені проекти, зіпсована земля — це наслідок того, що дуже багато розвелось недбайливців на керівних постах...

І. А. ОЛЕЩУК.
м. Тернопіль.

● *Товариство рідної мови імені Т. Г. Шевченка лише розпочинає свою роботу, багато в нього є труднощів. Оскільки це Товариство тисяч і тисяч, то саме через такий журнал, як «Дніпро», можна було б обговорити ряд питань, пов'язаних з його діяльністю «Дніпро» міг би взяти на себе, скажімо, й аналіз мовних проблем, мовної ситуації, що склалася у молодіжному середовищі: школа, технікум, вуз, клуби, гуртки...*

Звичайно, доля української мови залежить насамперед від того, чи буде їй надано статус державної. Ніякі товариства, спілки, таланти і навіть генії не зможуть відчутно поліпшити її долю без конституційного захисту.

З повагою О. І. КУНТИЙ — науковий працівник, А. І. РОЗИНСЬКИЙ — інженер, А. С. ЛЕВИК — конструктор.
м. Львів.

● Звернувся я в першу нотаріальну контору зробити доручення синові на водіння автомобіля. Хотів оформити усі ці папери українською мовою. Мені відмовили. Відповідь: «Ми вашою мовою не «печатаем», у нас немає бланків на вашій мові». Друкуйте, кажу, на звичайному папері. «Ми не будем «печатать», ідіть собі геть!» Звертаюся до іншої працівниці контори, а вона мені: «Ідіть, звідкіля прийшли!» Невже моїх двоє братів загинуло на війні за те, щоб я нині не міг користуватися рідною мовою?..

Отже, львівська бюрократія і не думає здаватися, не думає поважати нашу рідну українську мову.

З повагою М. Т. ЮРИНЕЦЬ.
м. Львів.

● ...Справді-бо: куди йдемо? Куди вже далі можна йти з нашим моральним здичавінням, згрубінням, оміщаненням? Як побороти хамство, що принижує національну гідність? Чому це ми, представники українського народу, що дав світові геніального Тараса Шевченка і великих трудівників слова Івана Франка та Бориса Грінченка, тепер ось, в оздоровчі дні перебудови, соромимось рідної, материнської своєї української мови?

Відповідь на те загальновідома. Не з добра, гадаю, почали ми проводити дискусії з мовного питання і Свята мови і ще робити деякі (які ж тільки несміливі!) кроки, аби відродити мову, гідне її становище.

Тож як виправити наші мовні негаразди? По-перше, треба якнайшвидше зробити державною на території УРСР українську мову; по-друге, для того, щоб займати керівну посаду, вважати обов'язковим знати і володіти українською мовою; по-третє, широко (і на словах, і на ділі!) повести виховну роботу на всіх рівнях по наданню рідній мові належного їй права...

Федір ОЛЕНЧЕНКО.
смт Шевченкове,
Харківська область.

● Рідну мову можна заносити до Червоної книги, особливо в нас на Донбасі. Як могло таке статися? Винні, мабуть, ми самі. Свою справу зробила, звичайно, політика Сталіна, а потім Брежнєва, але коріння ще глибше, до 1917 року. У середовищі, яке мене оточує, українська, рідна для мене і основної маси населення мова. стала рідкістю. В нашому місті, як і в багатьох на Донбасі, практично немає українських шкіл, хоч їх має бути більшість. Виховання дітей у дошкільних дитячих закладах здійснюється російською. Нас відучують від своєї мови у такий хитрий, закамуфльований спосіб, що військові люди можуть позаздрити такій організації справи. У місті всі рекламні оголошення, кіноафіші, інші різноманітні назви — все російською. Дуже мало — українською. На Донбасі живе багато переселенців з Росії та інших республік. Але ж це не причина і привід для того, щоб корінне населення, українське, пристосовувалося до інших мов. Нехай ті люди, котрі приїхали жити й працювати на Україну, на нашу землю, вивчають нашу мову...

Моя думка з приводу мовної проблеми така. Щоб відродити нам свою мову, свою культуру, треба насамперед вжити практичні заходи по вивченню на території Української РСР української мови. Вона, мова, має отримати постійну прописку в повсякденному житті, у побуті, у школах, інститутах, на заводах і фабриках, у державних установах і громадських організаціях. Треба надати українській мові статус державної і закріпити це статус-кво в Конституції Української РСР...

Хочеться вірити в краще майбутнє нашої мови, в те, що читати, розмовляти і писати у повсякденному житті ми будемо рідною мовою і що це буде нам зручно, що не соромитимемося, а робитимемо це з гордістю.

Сергій ГАЙДУК,
українець, 23 роки, освіта середня.
м. Костянтинівка,
Донецька область.

● Нехай кореспонденти українського телебачення та обласних телестудій, проводячи інтерв'ю, усі запитання ставлять українською мовою. З одного боку дивно — люди, які домоглися непересічних досягнень в галузі науки і культури, не можуть зв'язати кілька слів українською чи нехтують мовою своїх близьких і далеких пред-

ків. Соромно. А на периферії що робиться? Як тільки став керівником обласного чи районного масштабу, вже геть забуває мову, якою розмовляла мати... Якщо людина знатиме свою історію, культуру, вона не цуратиметься свого кореня, любитиме й шануватиме свою рідну мову.

З повагою Іван Степанович ТРУШ.
Кіцмань,
Чернівецька область

● *Радий за поетів, публіцистів, усіх письменників, які активно підтримують наше національне: культуру, мову, традиції, взагалі все Прекрасне, що нам залишилось від великих предків. Приєднуюсь до вашого голосу в захист Прекрасного. І підписуюсь під кожним рядком статті Сергія Плачинди «Куди йдемо?»...*

Василь Васильович ФЛУД.
смт Воловець,
Закарпатська область.

● *Треба негайно рятувати українську мову. Ще трохи — і вона загине. Тож самою балаканиною справу з місця не зрушиш. Насамперед я підтримую пропозиції конституційно визнати українську мову на Україні державною, зробити її офіційною мовою спілкування всього населення України. Вважати доцільним при висуненні на керівні посади приймати іспит на володіння українською мовою... Більше видавати книжок українською мовою. А про кіно наше і казати нема чого...*

Олександр БЕЗНОСЕНКО.
м. Сміла,
Черкаська область.

● *Не претендуючи на вичерпність, висловлю деякі міркування щодо програми дій всіх тих, хто хоче бачити українську мову живою і квітучою. Головна засада — створити стійкий, дієздатний м е х а н і з м відродження мови. Інакше вся ця справа залишиться особистим клопотом подвижників. Звичайно, одним з елементів цього механізму повинно бути вже згадуване надання мові державного статусу. Але тільки елементом, бо взятий окремо в жодному разі він не вирішить питання. Згадаймо, свідками скількох постанов, ба, навіть законів, які так і залишилися значною мірою на папері, ми були і є нині? Скажімо, питання екології або тієї ж соціальної справедливості. Хіба вони не правильно вирішені нормативними актами, що мають юридичну силу? Звичайно, правильно! А в житті?.. Тож не сподіваймося на закон як на панацею. Нам треба зробити р е а л ь н и м і д і ю ч и м статус державної української мови.*

До речі, про сам статус. Про що тут, власне, мова? Про те, щоб дати можливість українцям на Україні зберегти свою національну мову. Саме для цього (а не для чогось іншого) цей статус і потрібний. І годі шукати якісь інші причини, якісь надумані «національні амбіції». Ми просто хочемо зберегтися як народ, як нація. То хіба ж є у нашому соціалістичному суспільстві хтось «проти» цього? А якщо ні, то чому ж так довго зволікають з вирішенням цього питання? Чекають вказівки «згори»?..

Один з перших елементів механізму відродження мови — о с в і т а. І насамперед — історична освіта. Ми повинні знати, «хто ти єси». І знати це не з підручників, фільмів, вистав тощо дозовано-упередженого зразка минулих років. Тут, звичайно, чудовою допомогою є твори загальновизнаних фахівців, класиків минулого, зокрема Д. Яворницького, М. Грушевського, А. Кримського...

Не менш важливе знання про місце української мови у сучасному світі. Адже мало хто знає, що наша мова є однією з найпоширеніших і найуживаніших.

Освітня діяльність не залишить шансів ні шовіністичному, ані націоналістичному ухилу і, звичайно ж, вельми дієво вплине на національно-нігілістичні настрої. Вдихнути життя у будь-який механізм відродження мови може тільки рушій, безпосередні виконавці, найширший загал. Причому загал інтернаціональний — не лише українців, а й інших жителів республіки, народів нашої країни, насамперед братів-росіян. Сучасні республіканські структури попри їхнє бажання, напевно, неспроможні щось суттєво змінити у мовному питанні. Про це, на жаль, свідчить не лише існуючий

(«досягнутий») сумний стан української мови на Україні, а й відсутність якихось вагомих наслідків у його виправленні за останні три роки — роки всезагальної перебудови...

На першому ж етапі відновлення минулого обширу функціонування рідної мови вельми корисна дискусія. Вона зможе не лише переконати багатьох у суперечливих питаннях, а й генерувати нові ідеї, свіжі думки, допомогти осмислити наші дії, дати новий стимул і до розвитку нації, і до інтернаціонального єднання, і до взаємоповаги, і до самоповаги народів. Отже, з холодною головою і гарячим серцем візьмімося, друзі, до великої і благородної роботи, вийдемо на шлях повернення в лоно рідної мови.

Володимир БІЛЕЦЬКИЙ,
старший науковий співробітник,
кандидат технічних наук.
м. Макіївка,
Донецька область.

● *Основним завданням національно-мовної перебудови на Україні, її суттю є революційна перебудова існуючої двомовності на основі ленінської національної політики та ленінського тлумаченя інтернаціоналізму. Цей революційний процес повинен створити сприятливі умови для відродження і поширення української мови, зробити її потрібною кожному, хто живе в республіці. Для цього основою нової двомовності (згідно з резолюціями XIX Всесоюзної партійної конференції) повинна стати пріоритетність використання української мови у всіх сферах життя республіки і звуження сфери застосування російської мови до її прямого призначення як засобу міжнаціонального спілкування. Така ось гармонія не повинна порушуватись і має бути вільною від формалізму...*

Цей напрям загальної перебудови можна витримати лише шляхом надання українській мові конституційного статусу державної в УРСР з обов'язковим пріоритетним використанням. Після прийняття доповнень до «мовних» положень все офіційне діловодство, листування, технічна і наукова документація, офіційні доповіді, лекції тощо — все це повинно вестися українською мовою. «Мовна» перебудова має проводитися під контролем спеціально створеного державно-громадського органу, наділеного відповідними повноваженнями для боротьби з порушеннями мовного статусу. Інакше закон про мову залишиться на папері. Повинні бути розроблені також допоміжні заходи по заохоченню поширення української мови. Це, скажімо, 15-процентна надбавка до заробітної плати вчителям української мови, а не вчителям російської, як це робиться зараз...

Є. КОВАЛЕНКО,
робітник автозаводу «Комунар».
м. Запоріжжя.

● *...Дуже непокоїть поступовий, непомітний, але впевнений перехід на російську мову спочатку в місті, а потім і в селі всієї піонерської та комсомольської роботи і відповідно ведення документації. «Ініціатива» тут, як це найчастіше і буває, іде «згори». Якось мені довелося побувати на комсомольських зборах в одній з україномовних шкіл міста, де комсорг і всі промовці говорили виключно російською. І тут нічого дивного, бо... представник міськкому комсомолу теж говорив російською... Постійне звуження сфер вживання української мови позначається і на культурному житті міста, області. Здавалося б, культурні, ідеологічні установи повинні б усіма засобами популяризувати українську літературну мову. Та на практиці відбувається навпаки, часто вони самі відтісняють її на другий план. Скажімо, лектори міського товариства «Знання» переважну більшість лекцій читають виключно російською. Майже всі екскурсії в Черкаському обласному краєзнавчому музеї, навіть у шевченківському залі, проводяться тільки російською. І не лише для гостей, а й для мешканців Черкащини та обласного міста... Типовою, на жаль, для театрів республіки небезпечною хворобою слабує наш обласний музично-драматичний театр імені Шевченка...*

Василь ПАХАРЕНКО.
с. Червона Слобода,
Черкаська область.

● *...Нам треба чітко розуміти зв'язок між рівнем національної самосвідомості індивідуума, рівнем його духовності й рівнем економічного розвитку суспільства. Цього зв'язку наші «інте-р-націоналісти» не здатні бачити. Нам загрожує не стільки націоналізм, як денаціоналізація суспільства. Вияви націоналізму зумовлюються кризовим станом культури, української мови, що «розцвіла» — далі нікуди. Час відкривати очі й побачити свою занедбаність на тлі культури інших народів. Побачити й здригнутися.*

Ф. М. АРХИПЕНКО,
кандидат сільськогосподарських наук,
старший науковий співробітник
Українського НДІ землеробства.
смт Чабани,
Київська область.

● *Велике спасибі тобі, шановна редакціє, і поетесі Ганні Чубач за «Веселий Букварик», надрукований у першому номері журналу «Дніпро». Для мене це був справжній подарунок-сюрприз. Розповім чому. З'явилась у мене внучка. Мого старого «репертуару» стачило ненадовго, треба було поповнити. Коли я почала шукати в книгах літературу для наймолодших, виявилося, що її дуже мало українською мовою. А українського алфавіту взагалі не знайшла, хоч відвідала дві області — Кіровоградську і Сумську. Скрізь російською мовою. Коли по телевізору почула від Ганни Чубач, що є такий Букварик, захотілось придбати. Поїхала в Київ з надією там його знайти чи хоча б поезії цієї поетеси. Нема нічого в книгарнях! А коли ж повернулася додому і розгорнула журнал «Дніпро», то побачила Букварик український, справжній, якого не знайшла в трьох областях.*

Чому ж так діється? Кому хочеться позбавити нас своєї історії, культури, мови?..

А «Веселий Букварик» уже пішов по маленьких сусідах, він чекає внучку на літо.

Марія Пантелеймонівна ЗАЙЧЕНКО,
Черкаська область, Золотоніський район,
с. Дмитрівка.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Незвичайний вернісаж відбувся у виставочному залі Українського фонду культури. Його господинею була 76-літня селянка зі Стеблева Корсунь-Шевченківського району Черкаської області К. Д. Кайдаш-Машківська. Її живописні полотна, виконані невибагливою технікою (папір, акварель, гуаш), здається, увібрали в себе аромат сивої української старовини і яскраві прикмети сьогодення. Вражає глибоко емоційне бачення цією простою жінкою своїх пракоренів, органічність світовідчуття духовних начал народу.

— Тут є гармонія і ритм — неодмінні ознаки справжнього таланту, це мистецтво первозданне, суто народне, отже, вічне,— сказав на відкритті виставки Б. І. Олійник.

У доробку художниці багато ілюстрацій до українських народних пісень. Втім, «ілюстрації» — то занадто сухе й академічне слово. Мабуть, точніше буде сказати, що всі оті колоритні, позначені чарами народної духовності сцени ніби виспівані великим і люблячим серцем, є самі піснями у фарбах. Як і в наших піснях, тут все щире і непідробне — і осонцена радість, і елегійний сум, і невигойна печаль. Усе своє життя носила ці глибокі почуття у своєму серці Катерина Дмитрівна і лише в шістдесят вихлюпнула їх на папір. Від повноти сердечної, від гордості високої. Дивіться, мовляв, люди, які чисті й прекрасні наші народні джерела, не замулюйте їх, примножуйте їхню неповторну красу.

Про це говорили на відкритті виставки професор Київського художнього інституту В. Забашта, поет В. Женченко та інші.

Зворушена народна майстриня подарувала УФК одну із своїх картин — «Ой у полі нивка...» Коли її попросили розтлумачити зміст картини, Катерина Дмитрівна щиро мовила:

— Я до балачок не дуже здатна. Давайте краще заспіваємо.

І вона тихо, але впевнено й красиво заспівала. Усі присутні взялися підспівувати їй. І здавалося, що то сама українська пісня зійшла з полотен народної майстрині, щоб перелитися несмертною мелодією в душі людей.

Юрій БОНДАР

ПОМИЛКА ХАЙНЦА МАРОЦЬКІ

Штрихи до портрета кращого футболіста країни 1988 року

Пригадую літо 1985-го. Тоді вперше наша країна приймала юніорський чемпіонат світу з футболу. Приїхало багато спортивних фахівців, серед яких і технічний секретар ФІФА, а водночас її координатор по пресі, відомий футбольний статист, колишній тренер Хайнц Мароцькі з ФРН. У Мінську, де відбувалися групові ігри за участю нашої команди, ми спілкувалися з ним чимало. Мароцькі — цікавий співрозмовник, по-справжньому розуміється на футболі, судження його переконливі, не позбавлені оригінальності. Він побував у багатьох футбольних державах світу, тому підкреслює висновки найбагатшим фактичним матеріалом. Вважає себе «фахівцем по СРСР», до нас приїжджав неодноразово. Найкращі спогади залишилися в нього від зустрічей із Валерієм Лобановським.

— Я далекий від пророкування занепаду радянського футболу,— казав Мароцькі.— Його минулі успіхи та й нинішні виступи клубних команд в європейських турнірах не дають мені такого права. Але не хочу кривити душею — здається, що вам не по силі вершини сучасного футболу. Справа не в тім, що не маєте належних умов. Просто сьогоднішній футбол вимагає такої моделі збірної, де «гвинтики» і «гайки» були б найоптимальніше припасовані. Вам з вашою неоднорідністю манер гри окремих команд — європейських, азіатських чи прибалтійських,— якщо хочете, то й з неоднорідністю складу характерів, фізичної підготовленості гравців різних республік ніколи не вдасться створити великої збірної. Адже ви помітили, що навіть збірні світу, складені з найяскравіших «зірок», ще ніколи не змогли показати чогось справжнього, вартого уваги. Радянський футбол нині «приречений» на роль середнячка. Вашим футболістам психологічно важко вийти на якісно нову сходинку розуміння футболу, їхні дії нагадують швидше вольові зусилля над собою, ніж є результатом високої майстерності. Збірні СРСР завжди були морально стійкими — не більше, але індивідуальностей у їхньому складі бракувало...

Я намагався заперечити співрозмовнику, але, гадаю, мої аргументи не справляли на нього враження — юніорська збірна СРСР виступала натужно, «через силу», не кращими були й матчі першої національної команди, яка готувалася під керівництвом Е. Малафєєва до мексіканського чемпіонату світу. У нашому футболі, здавалося, й справді настав своєрідний «штиль», без спалахів і помітних зрушень. Це було прикро і гнітило. Х. Мароцькі, мабуть, почувався від цього вдоволеним, адже ситуація до певної міри відповідала його твердженням.

Та зарубіжний «спец» виявився все ж присоромленим. «Обіграв» його В. Лобановський. Уже наступного року київське «Динамо» блискуче виграло Кубок володарів кубків, а збірна країни, за яку виступали і українці, і росіяни, і білоруси, і грузини, і

татари, представники інших національностей нашої країни на полях Мексіки, вразила яскравою, атакуючою грою увесь футбольний світ.

Це не було випадком, раптовим злетом. Приносила свої наслідки вдумлива, зважена, зокрема і селекційна робота, насамперед у базовій команді збірної — київському «Динамо».

А через два роки радянський футбол досяг майже максимальних результатів на рівні національних збірних. Перша команда, продемонструвавши, за широким визнанням, найсучаснішу манеру гри, стала срібним призером чемпіонату Європи, а олімпійська на чолі з колишнім київським форвардом Анатолієм Бишовцем повторила успіх 32-річної давності, виборовши «золото» в Сеулі.

Звичайно, перемога — здобуток командний, колективний. Але й особистий, індивідуальний. Ми сьогодні можемо сказати без перебільшення, що в складі збірних СРСР грають «зірки» світового рівня. Багато найсильніших зарубіжних клубів готові платити шалені гроші, аби мати в своєму розпорядженні радянських футболістів, попит на них у футбольному світі високий. Сьогодні вже кілька провідних наших гравців допомагають престижним командам європейського футболу — Заваров, Дасаев, Хідіятуллін, Блохін, Шавло, Пехліваніді, Балтача.

Але я хочу розповісти читачам зовсім не про них, а про кращого футболіста країни 1988 року, нападаючого (а може, півзахисника чи захисника?) київського «Динамо» та збірної СРСР Олексія Михайличенка, якого теж залюбки взяли б провідні футбольні клуби.

Олексій — корінний киянин. З перших своїх свідомих кроків, як і в більшості місцевих хлопчиків, у нього народилася любов до футбольного клубу столиці — «Динамо». Футбольна атмосфера вулиці Зодчих, де жив майбутній чемпіон, не передбачала іншої, окрім футболу, «спеціалізації» підлітків. Вуличні турніри були доброю умовою виховання бійцівських якостей. Коли Олексію виповнилося дев'ять років, він з кількома друзями вирішив спробувати щастя потрапити до динамівської школи. Так відбулася його зустріч з першим своїм тренером Євгеном Петровичем Котельниковим.

— Коли претендентам дали м'ячі, щоб вони показали, що вміють,— згадує наставник,— то Михайличенко виявився вправним, швидким. Рухи в нього були по-котячому м'якими. Але ми лише згодом дізналися, що хлопчик один рік собі... приплюсував — приймали десятирічних. Дуже вже любив футбол. Та через рік розпрощалися. Набирали групу Олексієвих однолітків, і він перейшов туди — до Анатолія Бишовця.

Михайличенкові не довелося бачити у грі Бишовця. В час його становлення говорили про інших кумирів, і перший серед них — Олег Блохін. Але слава про колишнього невловимого для захисників Бишовця, грозу не лише вітчизняних, а й зарубіжних воротарів, людину, яка «поставила на коліна» славнозвісного володаря Кубка європейських чемпіонів — шотландський «Селтік», про одного з кращих бомбардирів чемпіонату світу 1970 року, звичайно, дійшла і до Олексія. Авторитет тренера у їхній групі був незаперечний, юні футболісти беззастережно вірили кожному його слову. Бишовець не намагався нав'язувати своєї волі, диктату не було — лише творчий пошук сильних спортивних якостей кожного.

Вихованці Бишовця все голосніше заявляли про себе, входили до різних збірних. Скажімо, кілька молодих динамівців у складі команди України стали переможцями Всесоюзного турніру ЦК ВЛКСМ на кубок «Надія». Був серед них і Михайличенко. Причому грав він на позиції лівого півзахисника, із завданням упорався відмінно, забив кілька голів. Взагалі ж Олексій і на вістрі атаки, і «під нападаючими» — там, де вимагали обставини.

Згодом Олексій швидко заявив про себе як лідер дублюючого складу «Динамо». Виступаючи тут, він забив у ворота суперників понад вісімдесят голів. Але Валерій Лобановський не поспішав вводити його в «основу», хоча все частіше прізвище футболіста з'являлося в заявочних протоколах на матчі чемпіонату країни.

Уперше його випустив на поле за основний склад тренер киян Ю. Морозов. Сталося це в матчі проти ЦСКА 1983 року. Гол, забитий у них у тому матчі, виявився єдиним і приніс динамівцям одну з нечастих перемог, здобутих командою під керівництвом Морозова.

Після повернення Лобановського Михайличенко закріпився в основному складі, був на полі не гіршим серед тих, за ким недавно сам захоплено спостерігав з лави запасних. Та все ж перші ролі тренери відводили іншим. Один із наставників «Ди-

намо» казав мені тоді, що він особисто не дуже вірить у велике майбутнє Михайличенка: «Надто вже заважкий, неповороткий». Повний скептицизм до можливостей молодого футболіста, звичайно, позначався на його психологічному стані, вдалі матчі чергувалися з невиразними, грав Олексій нерівно. Одне слово, на мексіканський чемпіонат світу, куди київське «Динамо» у футболках збірної виїхало чи не в повному складі, Михайличенка не взяли.

Саме тоді й поширилися серед уболівальників чутки: мовляв, Олексій залишає команду, переходить в іншу, серед бажаючих мати киянина називали і московське «Динамо», і ЦСКА, і «Металіст». Нічого несподіваного: якщо не вдається утвердитися в Києві, то чому не спробувати десь? У перерві чемпіонату покинули клуб Олефіренко, Якубовський...

На щастя, Олексій втримався від поспішного кроку, залишився. Вирішив довести, що може грати не гірше старших товаришів. Збільшив обсяг роботи на полі, побачити його білу голову можна було і в нападі, і в захисті. Тренери, ніби придивляючись до нього пильніше, почали випробовувати Олексія на різних позиціях — центрфорварда, переднього, опорного півзахисника. І Михайличенко намагався «не зіпсувати каші». На тлі дещо втомлених збірників гра його засяяла новими барвами, Олексій впевнено ставав лідером.

Ситуація в чемпіонаті-86 складалася не найкраще для «Динамо». Кияни змушені були пропустити чимало ігор, після Мексіки докладали величезних зусиль, щоб наздогнати суперників. І свого домоглися.

Одним із реальних претендентів на медалі вважали столичне «Торпедо». Воно нарощувало потужність гри і, здавалось, не без підстав могло розраховувати на успіх у пропущеному матчі проти киян у Москві.

Перед тим розмовляв з Леонідом Буряком, котрий виступав уже за «Торпедо». Леонід тоді сказав:

— Не люблю прогнозувати, але згадаєш мої слова — «Торпедо» буде чемпіоном вже найближчими роками, можливо, наступного сезону. Однак, прошу, не подумай, що я необ'єктивний.

Зізнаюся, подумав. Все ж таки не під дзвінкі литаври покинув Буряк київську команду і зодягнув футболку столичного клубу, та й, зрештою, саме «Торпедо» не давало тоді підстав розцінювати його шанси так високо. Ну, сильний клуб, але щоб найсильніший?..

1986 року київське «Динамо» вдванадцяте стало чемпіоном країни. І внесок у цей успіх Олексія Михайличенка, кращого бомбардира команди, який забив дванадцять голів,— один з найбільших.

Вдалим був для Олексія наступний сезон. Його залучили до збірної СРСР, що виборювала право виступати у фінальній частині континентальної першості. Відзначився й тут, забивши у ворота французів гол, який дав змогу нашій команді зміцнити лідерство у відбірковій групі. Водночас виступав Олексій і за олімпійську команду, якою керував Анатолій Бишовець. Багато сил віддавав, звичайно, і рідному «Динамо», став у його складі володарем Кубка країни. Тож сезон-87 з повним правом можна назвати сезоном утвердження Михайличенка як майстра з власним іменем у радянському футболі. За підсумками анкети щотижневика «Футбол — хоккей» київського динамівця назвали другим футболістом країни 1987 року. Референдум газети «Молодь України» присудив йому звання футболіста № 1 республіки, він увійшов до десятки кращих спортсменів України.

Та найяскравіше талант Олексія розкрився у 1988 році, році великих успіхів радянського футболу.

...Чемпіонат Європи в ФРН. Перший суперник — грізна збірна Нідерландів, за яку виступає найкращий футболіст Європи Гулліт. Він і справді справляв враження. Високий, міцної статури, надзвичайно працездатний гравець. Не гірші й інші нідерландці — Марко ван Бастен, Райкаард, Куман, Босман. Вони відразу загострили гру. Нашим не складно було й запанікувати. Але цього не сталося. Віктор Понедєльник писав, що першими отямилися в цій немислимій круговерті переміщень голландців Безсонов, Кузнецов, Хідіятуллін та Михайличенко, який ще не мав досвіду зустрічей на такому рівні. Він сміливо зустрічав Гулліта. Саме ця четвірка і воротар Дасаєв прийняли на себе всі грізні випади суперників. Їхні мужні приклади, вміння боротися за кожен м'яч примушували й інших гравців збірної зосередитися і розумно йти на зустрічний бій.

Радянська збірна вирівняла гру, а на 53-й хвилині після блискучої комбінації переможний гол забив Василь Рац. Поєдинок з ірландцями, які не вважалися фаворитами, не приніс задоволення ні журналістам, ні вболівальникам. Нічия — 1:1, але здобута ціною неймовірних зусиль, причому певний час наші хлопці поступалися. Це дало підстави декому з оглядачів поставити під сумнів можливість успіху в наступній грі з англійськими футболістами. Проте наша збірна була невпізнанною... На 26-й хвилині Михайличенко виводить команду вперед, а після перерви Пасулько ставить остаточну крапку — 3:1.

Перемога над англійцями мала велику пресу. Зокрема австрійська «Курір» писала про те, що радянський футбольний експрес мчить зараз у майбутнє. «Тепер зрозуміло, що традиційно виграшні сторони радянського футболу — швидкість, атлетизм і грунтовна фізична підготовка — збагатилися технічними і тактичними тонкощами. В колективі з'явилися гравці — особистості і навіть зірки». Багато писалося про окремих радянських футболістів і, зокрема, про Михайличенка.

Ще більший резонанс викликала яскрава перемога збірної СРСР у півфіналі над сильною італійською командою — 2:0. «Блискучі радянські футболісти здобувають заслужену винагороду» — такий заголовок вмістила англійська «Дейлі мейл». Шведське телеграфне бюро (ТТ) оцінило успіх наших футболістів як сенсаційний: «Італійські «футбольні артисти» одержали предметний урок наступального футболу». Західнонімецьке агентство ДПА: «Радянська збірна завдяки діям Литовченка, Заварова та Михайличенка досягла явної переваги. Вони були ініціаторами разючих атак, з якими не впоралася італійська оборона».

У фіналі нашим хлопцям знову довелося «хрестити зброю» з голландцями. Цього разу гору взяли суперники — 2:0. Але збірна СРСР нічим не поступалася опонентам, неодноразово була близькою до успіху, і хтозна, яким би виявився остаточний результат, аби Бєланов реалізував пенальті.

— Мені сподобалася гра збірної СРСР,— заявив старший тренер голландців Рінус Міхельс.— Здавалося, що мої підопічні підуть з поля переможеними. Але фортуна усміхнулася нам...

Фінал став справжнім святом футболу. І добрих слів заслуговували обидва його учасники. Було приємно, що збірна СРСР після 16-річної перерви знову завоювала нагороди європейської першості. Але ще приємніше, що високої оцінки заслужила продемонстрована нею гра, її назвали «футболом завтрашнього дня». За традицією спортивні видання складали свої символічні збірні Європи. В них фігурували і наші футболісти — Дасаєв, Заваров, Михайличенко, Протасов, Рац. Але, певно, найавторитетнішою є кваліфікація французького «Франс футболу», який визначив за підсумками всіх континентальних першостей 1987—1988 років збірну світу, куди увійшов лише Михайличенко.

Кільком радянським футболістам після повернення додому за високі спортивні досягнення було присвоєно звання заслужених майстрів спорту. Серед них і київському динамівцю О. Михайличенку.

Та коли більшість збірників могла тепер «спочити на лаврах», то такої можливості Олексій був позбавлений, міжнародний сезон для нього тривав: розпочалася підготовка до ще одного відповідального змагання — футбольного турніру на літній Олімпіаді в Сеулі.

Наша футбольна збірна, проте, як і вся олімпійська дружина, виступала на Іграх після восьмирічної перерви. Тоді, на останній своїй Олімпіаді, в Москві, наша команда під керівництвом К. Бєскова завоювала бронзові нагороди, що було розцінено як безперечний успіх, центральні видання не скупилися на похвали, хоча нічого видатного збірна не показала. Ще чотирма роками раніше на Іграх 1976 року в Монреалі така ж «бронза» була оголошена провалом, а старший тренер В. Лобановський виявився «крайнім», і його змістили з посади. Та попри всі суб'єктивні оцінки здобутого раніше залишалося істиною те, що після Олімпіади-56 радянська збірна вперше стала чемпіоном Ігор, піднятися вище третього місця їй не вдавалося.

І ось через 32 роки прийшов другий великий успіх, прийшов у нелегкому суперництві, адже знедавна до участі в олімпійському футбольному турнірі були допущені ще й професіонали, що підвищило ранг і вагомість змагань. На шляху до золотих нагород наші спортсмени лише один матч звели внічию — з командою господарів поля. В інших же перед ними «зброю склали» збірні Аргентини, США, Австралії, Італії, Бразилії. Навіть сам перелік суперників викликає повагу до того, хто зміг їх здолати.

За одностайним визнанням радянська збірна стала першою по праву, продемонструвала гармонійний, потужний футбол, різноманітний з огляду тактики й техніки. Коли олімпійського чемпіона Михайличенка попросили визначити внесок окремих гравців у перемогу, він сказав:

— Команда сильна тим, що в нас є колектив. Всі виходять і борються, як можуть, до кінця.

Однак були й інші думки. Олімпійський чемпіон А. Нарбековас:

— Хлопці зробили все, щоб фортуна нам усміхнулася. Я це особливо зрозумів у фіналі, коли гра в мене, як кажуть, не пішла. Дуже хотілося виграти і не заборгувати моїм друзям — баскетболістам Марчюльонісу, Куртінайтісу, Хомічусу, Сабонісу, які, як мені здалося, були лідерами в баскетбольній збірній. А у нас цю роль виконали Михайличенко і Добровольський...

Усі, хто стежив за перепетіями футбольного олімпійського турніру, безперечно, погодяться з Армінасом. У нас і справді була сильна команда. Але тут грали і блискучі виконавці, до котрих, безсумнівно, належать і Михайличенко з Добровольським. Звичайно, і в інших командах грали «зірки», але нашому дуетові не було рівних. Два динамівці — київський і московський — розуміли один одного з півслова, з півжеста, суперники нічого не могли з ними вдіяти. Досить сказати, що із 14 «золотих» голів радянської команди 11 на рахунку Олексія з Ігорем: Михайличенко забив 5, Добровольський — 6 (4 з них пенальті, які арбітри призначили за порушення правил проти Михайличенка).

Не лише в завершенні атак відзначалися Олексій з Ігорем. Вони були в епіцентрі всіх подій, організовували оборону, диригували всередині поля, тримаючи в руках кермо всієї гри. Здавалося, жоден ігровий епізод не міг обійтися без їхньої участі. Спортивний оглядач Віктор Пенедельник змушений був навіть вибачитися перед читачами, що дуже часто називає прізвища цих двох гравців; не називаючи їх, він просто не розповів би про перебіг подій у матчах. Не оминули увагою наших хлопців і зарубіжні журналісти, які висвітлювали Олімпіаду. Вони запропонували обох до складу символічної олімпійської збірної.

Разом з київським динамівцем перші золоті олімпійські медалі з футболу завоювали для українського спорту дніпропетровці Олексій Чередник, Вадим Тищенко, Володимир Лютий, яким теж було присвоєно звання заслужених майстрів спорту.

Випробував Михайличенко себе також і в ході відбіркових ігор наступного чемпіонату світу. Збірна СРСР тут виступила вдало. Дехто, правда, після не зовсім виразної нічиєї з ісландцями в Рейк'явіку поспішив заявити про перевтому наших футболістів, спад у їхній грі. Було в цьому раціональне зерно. Але В. Лобановський, який користується авторитетом тренера, уміє готувати підопічних до найважливіших поєдинків, підводити їх до найвищої форми, підтвердив свою репутацію і цього разу. День матчу проти австрійської команди в Києві був «днем збірної СРСР».

І тут «русявий блондин» не пішов з поля без гола. Олександр Заваров головою спрямував м'яч на високого Михайличенка. Тому залишалося пробити в дальній кут. Це чекав і австрійський голкіпер. Та Олексій все ж переграв його: зробив паузу, наскільки можна було, затягнув мить удару і пробив головою тоді, коли голкіпер вже опускався на землю...

Закінчувався чемпіонат країни для київського «Динамо» холодним листопадовим вечором матчем з «Нефтчі» у Києві. Але після фінального свистка зустріч з Михайличенком довелося відкласти. Через дві години поїзд повіз його на Москву, звідкіля збірна СРСР вирушала у зарубіжне турне. Сезон для Олексія, одного з героїв спортивного року, тривав.

...Непроста ти, доле футбольна! Лиш на перший погляд здаються архіромантичними численні турніри, мандрівки земною кулею, переповнені вируючі стадіони. Звісно, саме це приваблює багатьох у спортивні секції. Однак чимало спортсменів згодом починає розуміти: справжній футбол — праця, і праця важка. Щоб досягти у, здавалося б, простій грі високих результатів, потрібно, як кажуть, не один пуд солі з'їсти. Чимало хто відступає, зневірившись у власних силах, зупиняється біля підніжжя гори Майстерності. Подолати ж її вдається лише здатним на самозречення. Життю сучасного футболіста вищої кваліфікації справді важко позаздрити. Він практично позбавлений тих радостей, якими сповна користуємося ми, уболівальники. За весь минулий сезон Михайличенко провів з рідними менше двох місяців. Дружина і маленький Олексійко частіше спостерігають за ним по телевізору, ніж бачать біля себе. Як не-

Олексій Михайличенко завжди в центрі гострих футбольних моментів.

Збірна олімпійська команда СРСР 1988 року (зліва направо) — Віктор Лосєв, Дмитро Харин, Вадим Тищенко, Євген Яровенко, Володимир Лютий, Гела Кеташвілі, Ігор Добровольський, Ігор Скляров, Володимир Татарчук, Валерій Брошин та Олексій Михайличенко.

Маленький Олексійко зустрічає татка квітами, адже це для обох — справжнє свято.
Фото М. БОЧКА.

весело жартує Михайличенко-старший, він боїться перетворитися в такого собі «телетата». Добре, що рідні з розумінням ставляться до його роботи, терпляче очікують з «мандрів».

Утім, вільного часу стало більше. Олексій вже дипломований фахівець — тренер з футболу, закінчив, причому успішно, Київський інститут фізкультури. Можливо, дещо несподіваним видається його ставлення до навчання у вузі, однак воно характерне для людини, яка прагне кожну справу робити серйозно.

— Дуже вже процес навчання у вузі відволікає від футболу, навіть заважає. Якщо, звичайно, серйозно хочеш навчатися. Скільки бувало — п'ять років глядачі байдуже спостерігають гру посереднього футболіста, а на шостий дивуються: заграла людина! Їм і в голову не прийде, що у хлопця тепер диплом про вищу освіту. Виходить, що дипломовані футболісти і справді більшого варті? Лише ніхто чомусь не згадає ті п'ять змарнованих років. А там вже й «пенсія» проглядає... Чи ж не краще зробити навпаки? Спочатку футбол — повністю, без залишку, а вже потім без всіляких скидок навчання. В тридцять зріла людина і вчитися буде усвідомлено, цілеспрямовано, і фахівець з неї вийде непорожній...

Сам Михайличенко, аби не просто рахуватися в інституті, відмовився від стаціонарної форми навчання, обрав заочну і навчався чесно, одержавши на випускних іспитах лише «добре» та «відмінно».

Непроста для спортсмена проблема — пошук свого місця в житті після закінчення «любительської» кар'єри. Дехто (втім, це явище масове), «вичерпавшись» повністю на футбольному полі чи хокейному майданчику, борцівському килимі чи велотреку, боксерському ринзі чи легкоатлетичному манежі, опиняється без будь-яких соціальних гарантій, мовби на узбіччі життя, яке стрімко неслося тоді, коли вони «розважали» публіку своїм умінням, сміливістю, майстерністю. Адже спортсмен юридично і досьогодні не є спортсменом, а вважається «токарем», «слюсарем», «офіцером»... Закінчення активних виступів для багатьох вчорашніх наших кумирів стає фатальною подією. Не всякий знаходить себе в іншому житті, зійшовши з п'єдесталу. Дехто, чого гріха таїти, спивається, дехто стає м'ясником на базарі, а декого з колишніх атлетів вербує мафія. Про такі випадки неодноразово писалося останнім часом у пресі.

Незабезпеченість, відсутність справжньої гарантованої професії після «відставки» — це справжня проблема великого спорту. Відомі фахівці й спортсмени вже порушували питання про створення системи гарантій, спеціального страхового фонду для «відпрацьованих» атлетів. Але ці вимоги дуже важко торують собі шлях.

Наш футбол теж не позбавлений цих проблем. Стан справ справді курйозний. Футболом на громадських засадах в нас керує будь-хто, лише не футбольні фахівці. А що вже казати про роздуті штати управлінь з футболу всіх рівнів, які буквально обплутали живе діло павутинням інструкцій, рекомендацій, втручаються в усі справи футбольного господарства і не дають командам самостійно зробити бодай один крок. Чого тільки не бачив наш футбол! І невмотивовані розформування команд, і доукомплектування футбольних ліг з нагоди свят, і післяматчові пенальті, і ліміти нічиїх, і дивні положення про переходи, і безправність тренерів та гравців перед «хазяями»...

Споживацьке, непрофесійне ставлення до «гри мільйонів» спричинило серйозну хворобу — футбол почав задихатися, почали зникати футбольні поля. Лише за два роки Україна втратила сімдесят стадіонів і двадцять чотири тисячі футбольних полів. Не краща картина і в решті республік. Навіть база в Новогорську, де тренуються збірні СРСР, за свідченням фахівців, не відповідає сучасним вимогам. На сім команд різного віку тут припадає... півтора футбольного поля.

Кепські справи і з матеріально-технічним забезпеченням решти команд. Гарна сучасна форма — велика розкіш навіть для кращих клубів. А Держкомспорт СРСР, який узурпував одноосібне право керувати футболом, тривалий час не поспішав поліпшувати справи на краще — йому, певно, було цілком достатньо, що кращі наші команди по суті безплатно заробляють кошти для утримання його апарату. Навіть за спортивну форму, яку в рекламних цілях відома фірма «Адідас» дала нашим командам, функціонери від спорту здерли (іншого слова й вживати не хочеться) з футболістів гроші. Та що там казати, коли навіть гравці першої команди країни, вирушаючи на європейський чемпіонат, вимушені були самі купувати собі «обмундирування» — для цього у Держкомспорту не знайшлося коштів, хоча ті ж самі футболісти принесли спортивному міністерству не один мільйон прибутків.

Звичайно, таке становище не могло існувати вічно. Це добре розуміли всі — і гро-

мадськість, і тренери, і футболісти. Про настрій останніх свідчить лаконічна відповідь Михайличенка на запитання одного з журналістів про те, що б він зробив, аби його призначили «найбільшим футбольним начальником». Олексій сказав приблизно так: «Я б видав наказ № 1 — відмінити всі керівні папірці та вказівки. А потім іще один — скасувати посаду керівника Михайличенка!»

Першою ластівкою, яка віщувала весну у радянському футболі, став дніпропетровський «Дніпро»,— він першим перейшов на самофінансування і госпрозрахунок. Цікаво, що одним із перших практичних кроків вже по суті професіонального клубу стало придбання гарної форми для дітей з групи підготовки.

А потім був лист групи провідних тренерів країни до найвищих інстанцій з обгрунтуванням необхідності змін у радянському футболі. Спортивне міністерство майже чотири місяці не давало ходу цьому документові. Але фахівці не відступили, закінчилося все авторитетною зустріччю в ЦК КПРС, де було підкреслено — становище, що склалося, потрібно виправляти кардинально і негайно. Наслідком цього і стало створення Футбольної спілки СРСР — якісно нової системи управління футбольним господарством. І нехай ще не всі крапки над «і» розставлено, але крига скресла і вже, гадаємо, ніщо не зупинить рух нового.

На це сподівається і Михайличенко з товаришами. У змінах вони вбачають перспективу — і власну, і загальнофутбольну. Вони й самі причетні до цих змін, обумовили їх своїм небайдужим ставленням до всього, що відбувається в радянському спорті, своєю грою.

Характер змін визначають особистості. Михайличенко належить до них. Його сьогодні часто порівнюють з Гуллітом, Круїфом, Сократесом, Черенковим... Сам Олексій вважає, що його гра найближча до манери гри Колотова — колишнього капітана київського «Динамо» та збірної СРСР, а тепер одного з тренерів команди столиці України, а ще — свого одноклубника Безсонова.

— Для мене їхні дії — взірець,— каже він.— Особливо хочу відзначити уміння зіграти на грані можливого.

Володіючи безсумнівним футбольним талантом, Олексій наполегливо працює над собою, шліфує майстерність, його ставлення до гри, як, зрештою, і усього київського «Динамо», високопрофесіональне. Коли ми говоримо про перебудову в радянському футболі, переведення його на сучасні рейки, то не зайве постійно мати на увазі організацію справи, процес виховання і підготовки майстрів у «команді Лобановського», який давно є найпринциповішим поборником прогресивних змін у вітчизняному футбольному господарстві і завдяки якому значною мірою стало можливим створення Футбольної спілки СРСР. Михайличенко як майстер зріс в атмосфері постійного пошуку нового, творчого підходу до тренувального процесу, змагальної практики, це і виробило в ньому прагнення до самовдосконалення, збагачення футбольної «озброєності». Коли його запитали, чи задоволений підсумками сезону (швидше для чемності, адже хто з футболістів не мріє про такі успіхи), Олексій несподівано відповів:

— Не зовсім.

І обгрунтував:

— По-перше, моя клубна команда недовиконала завдання, яке сама ж перед собою і ставила,— не стала чемпіоном країни, вдовольнилася «сріблом». По-друге, і збірна — лише віце-чемпіон Європи... Я твердо переконаний: у футболі, навіть коли досягнув великих успіхів, ніколи не можна бути задоволеним. Трохи замилуєшся собою — і все доводиться починати спочатку...

Прогрес Михайличенка очевидний. Його футбольні якості оцінюються найвищими балами. Ось що сказав Лев Яшин, заслужений майстер спорту, олімпійський чемпіон:

— Михайличенко нині найкращий радянський футболіст. І про це добре знають у нас і за кордоном. Він кращий по праву. Більше б радянському футболу таких гравців, як Михайличенко.

Анатолій Бишовець, заслужений тренер СРСР, тренер збірних команд СРСР.

— Головна риса Михайличенка — надійність. Характер у нього непростий. Буває впертий, буває лагідний, слухняний. Команді, яка виступала в Сеулі, пощастило, що в її складі був Михайличенко.

Стефан Решко, заслужений майстер спорту:

— Не перестаю захоплюватися роботою Олексія Михайличенка. Знаю, він не лю-

бить, коли його захвалюють, і все ж не можу не віддати належне цьому футболісту-лицарю.

Показові висловлювання. А ось і ще одне.

Енцо д'Орсі, турінський кореспондент італійської спортивної газети:

— Михайличенко нині найуніверсальніший гравець світу. І це не лише моя думка.

Ці слова можна було б віднести на рахунок цілком зрозумілої ввічливості гостя (з ним я розмовляв у ложі преси Республіканського стадіону Києва перед відбірковим матчем чемпіонату світу збірних СРСР та Австрії), аби не одна обставина.

Енцо був один із тих «розвідників», які останнім часом зачастили до столиці України вивчати не лише «методи Лобановського», а й можливість укладання контрактів між радянськими футболістами і провідними зарубіжними клубами. Є в їхніх списках і Михайличенко.

Кажуть, коли Лобановського запитали, чи є підстави чуткам про перехід Михайличенка до одного з італійських клубів, він, усміхнувшись, відповів: «У них стільки грошей немає, скільки Олексій вартий».

Київські прихильники футболу, всі уболівальники нашої країни хотіли б ще довгі роки мати змогу спостерігати за грою Михайличенка. І не на чужих, а на наших полях. Бо й ми ще самі не склали йому справжньої ціни.

Ну а, повертаючись до початку розповіді, скажу, що Ханц Мароцькі, певно, змінив свої погляди на радянський футбол, його «зірки» та майбутнє. Змусив його зробити це, зокрема, і кращий футболіст 1988 року Олексій Михайличенко.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● «Пушкін у серцях поколінь» — під таким девізом проводитимуться щороку в Києві пушкінські читання. Про це йшлося на зустрічі філологічної громадськості київських вузів, музеїв та Академії наук республіки. Куратором цього заходу буде Український фонд культури.

Започаткував акцію дружби вечір, присвячений пам'яті двох титанів світової культури, пов'язаних з Києвом,— Пушкіна і Шевченка. Символічно, що він відбувся на перетині вулиць Пушкінської та бульвару Шевченка. У святі дружби народів та їхніх культур взяли участь вчені, студенти київських вузів, школярі, митці.

● Нині набрала великого розмаху реставрація історичних і мистецьких пам'яток нашої культури. Та навіть на цьому тлі незвичайним видається відновлення... пісні. А саме цим займається Державний ордена Дружби народів Кубанський козачий хор, яким незмінно ось уже багато років підряд керує народний артист РРФСР В. Захарченко. Відтворена завдяки невтомній пошуковій роботі всього колективу і його маестро кубанська пісня, без перебільшення, завоювала світ. Принцип автентичності, покладений в основу творчої діяльності ансамблю, нині вважається найперспективнішим при популяризації народного мистецтва. І в цьому колектив не має собі рівних. Тож з таким зацікавленням слухають його в Югославії і Франції, Бельгії і в Китаї.

Останнім часом завдяки сприятливим змінам у нашому суспільстві ансамбль, який по суті є однією із запахущих гілочок українського мистецтва, став бажаним гостем у містах і селах нашої республіки. Українська пісня, яку взяли колись із собою на Кубань запорозькі козаки, повернулася до своєї праколиски.

Багато київських шанувальників мистецтва кубанських артистів прийшло у Жовтневий палац культури, де відбувся добродійний вечір Українського фонду культури. Крім Кубанського козачого хору, у ньому взяли участь народна артистка республіки, лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка Ніна Матвієнко та дитяча студія Кубанського козачого хору. Це було справжнє свято народнопісенної творчості.

За бажанням артистів кошти від цього вечора будуть передані на упорядкування шевченківських місць у Каневі та на спорудження музею для колекції І. М. Гончара.

роздуми над книгою

Олександр ДАРИНЕЦЬ

МІРОЮ БОЛЮ

ІВАНИНА ВАСИЛЬ. Журавлі з отчого краю.— К.: Молодь, 1988.— 232 с.

Того дня в Термезі, на мосту через прикордонну Амудар'ю, ми, журналісти, звіряли годинники. Вдивлялися у рудувату завісу пилюки на афганському березі, звідки наростав гуркіт бойових машин. І ось довга, як залізничний состав, колона з бійцями на броні покотила ажурними мостовими прольотами.

Остання колона, останній марш. Останні метри до рідної землі... Будній день, а він у моєму кишеньковому календарі обведений червоним кружечком. Певен, що і в календарях воїнів-інтернаціоналістів — теж. Останній «дембель» із Афганістану. Солдати не просто звільнилися в запас і верталися додому: цим днем, 15 лютого 1989-го, кінчилася війна. Війна — гірка й виснажлива, що за тривалістю перевершила дві Великі Вітчизняні...

Був час, коли про бойові дії в Афганістані з участю наших військ писати не дозволяли — практично до тієї межі, яку ми називаємо початком перебудови. За Амудар'єю йшла справжнісінька війна, і грім гармат, судячи по суспільному резонансу, потрясав увесь світ. Наших же, радянських людей, ніби оберігаючи їх (чи їм не довіряючи?), тримали у неведанні.

Звичайно, у кожної держави можуть бути військові таємниці — це зрозуміло. Але, скажіть, навіщо засекречувати народний біль, навіщо — коли щодня звідти, «з-за річки», літаки, названі «чорними тюльпанами», везли домовини, і на кладовищах наших з'явилися скромні пам'ятники, з яких дивилися полеглі у боях юнаки?

І пісень «афганських» співати не дозволяли. І пільги приховували — навіть од тих, кому вони були належні.

Нікому не дано применшити, поставити під сумнів героїзм воїнів-інтернаціоналістів. Так, вони виконували свій обов'язок і робили це, за незначним винятком, гідно. Але штурм висот з бравими вигуками «ура» — тільки мала частка війни. Пора сказати і про інший її бік, що допоки залишався у тіні. Війна — це кров, сльози, довга і безконечно небезпечна робота, котра не створює, а руйнує.

Війна — це трагедія, хоч якою б — оголошеною чи неоголошеною, справедливою чи несправедливою — вона була, на чиїй би території не велася. І в розмові про Афганістан нам треба бути відвертими до кінця, а ми?.. Упівголосу звикли говорити.

Багато ще взагалі не сказано. Не почуто з вуст «афганців», які повернулися додому. Але чи повернулися по-справжньому до мирного життя? Чи не поранилися вже не раз об нього, об нашу ситу байдужість? Не почуто з вуст матерів, які, втративши найдорожче — синів, з волі бездушних бюрократів вимушені були платити податок за бездітність. Не почуто з вуст юних удів, які нерідко лишаються наодинці не тільки з малолітніми дітьми на руках і мізерною пенсією, а й надмірним, непосильним тягарем житейських клопотів на плечах. Не почуто і так багато ще не зроблено для них, а часом — і забуто, чуйністю, елементарною увагою обійдено...

Хто може зараз відповісти — скільки сімей інвалідів, покалічених, тих, хто втратив здоров'я в Афганістані, потребують житла? Які на це необхідні кошти? Скільки необхідно нових госпіталів та реабілітаційних центрів, щоб лікування поранених хворих велося на найсучаснішому рівні? Які сили медиків — наших і зарубіжних — варто залучити для цього? Можливо, такі дані є в міністерствах, але вони мусять стати набутком гласності. Нам нічого соромитися! Суспільству, яке набуває відчуття господаря, необхідно знати про свої потреби.

Йдеться ж бо про нашу увагу до тих, хто в афганських горах був тяжко поранений, виснажив нервову систему, перехворів гепатитом, був контужений. Чи все зроблено, що в наших силах? Вони по-

вернулися і потребують нашої допомоги сьогодні, зараз. А чи знову будемо закликати один одного каятися через роки?..

Документалістика, як водиться, першою пішла в розвідку боєм. У газетних підшивках останніх років неодмінно зустрінеш і репортажі, і нариси, і фотознімки. А на них — випалені сонцем гори. Курні дороги. Обличчя наших солдатів, майже хлопчачі, з печаттю тривоги, небезпеки, фронтової втоми. У газетах і журналах зустрінеш публікації і про те, що рани, одержані там, «за річкою», донині наздоганяють тих, хто воював у Кундузі чи Кандагарі, в Кабулі чи Газні. Про психічні зриви і там, на війні, і вже тут, у нашому мирному повсякденні, про поневіряння і навіть самогубства воїнів-інтернаціоналістів.

Війна багато чого змінила у характері, в способі думання колишніх «афганців», у поведінці та вчинках. Багато в чому вони, «афганці», й справді інші, але хіба — не наші?

Документальна повість Василя Іванини «Журавлі з отчого краю» — чи не найпомітніша після Дмитренкового «Аиста», виданого вперше також у «Молоді». Ми знаємо, яким багатостраждальним виявився політ «Аиста» до читача, які цензурні загати йому довелося подолати на своєму шляху.

«Журавлям» у цьому плані дісталася доля щасливіша. Їхній політ відбувався на крилах гласності, коли ми вже могли говорити про «таємничу», колись заборонену для висвітлення у пресі війну (хоча зазначу, й зараз чимало архівних джерел, пов'язаних з нею, лишаються закритими). А з іншого боку, саме тому — і важча. Адже гласність дала змогу не криючись говорити про те, що раніше доводилося замовчувати, буквально вихлюпнула довгостримувані емоції, виявила різні, часом полярні думки і про уроки того гіркого для нас воєнного дев'ятиліття, і навіть про ставлення до воїнів-інтернаціоналістів.

«Якщо був ти, солдат, на неправій війні...» Це — з пісні. А в повсякденні?.. Про неправедність, даремність тієї війни чує колишній воїн-«афганець». Глузливі усмішечки бачить. Образливі слова чує навздогін. Тільки — за що? Він, солдат, причому? Він летів (часто добровільно!) в Афганістан виконувати інтернаціональний обов'язок, без тіні сумніву вірив, що цього вимагають інтереси захисту наших південних кордонів.

Політикам, військовим історикам ще належить грунтовно підсумувати результати перебування наших частин і підрозділів на землі сусідньої країни, які прийшли туди на неодноразові прохання уряду республіки. Буде, напевне, сказано все без винятку. Менше тоді зустрічатимемо двозначних або й відверто недоброзичливих поглядів на воїна-інтернаціоналіста, менше — здогадів, домислів, а то й спекуляцій дефіцитом інформації навколо болючої теми.

Але — повернемося до повісті. Її автор береться не просто «розширити» чи «поглибити» уже відоме про Червонописького, а пропонує, від початку до кінця, свою точку зору на афганську війну. Та й образ героя ліпить на власному грунті розуміння тих непростих подій. Служба Сергія Червонописького там, «за горою», стає своєрідним відлунням його подальшого життя, тлом, на якому автор будує свою оповідь.

Від перших сторінок повісті не лишається сумніву: робить це він пером небайдужим, схвильовано торкається кожного епізоду незвичайної долі цього звичайного, як ми звикли говорити, хлопчини з Черкащини. Менш за все автор дбає, щоб «закрутити» сюжет або полонити уяву читача вражаючими історіями армійської служби, яких, переконаний, у Сергія було немало. Довірливо й щиро ділиться з ним, як народився задум розповісти про Маресьєва наших днів. І сумнівів не приховав, що було напосіли. Виніс, врешті, з них іще міцніше переконання: треба! Треба писати. Попри всілякі обивательські застереження: мовляв, не той нині час, минулася пора Корчагіних, Маресьєвих, Гагаріних...

Як при цьому не збитися на повчання, дидактику? Як зробити юного читача довірливим співбесідником, а може, — й однодумцем? Як упевнити його в істинності моральних цінностей свого героя, вистражданих ним на крутих поворотах долі? Адже особистість, тільки вона здатна захопити юну душу і повести за собою, врешті, вигранити нову, — може, й багатшу. Автор переконаний у цьому і, по-моєму, саме тому впорався зі своїм творчим надзавданням.

Отож хто він, Сергій? Лицар без страху і докору? «Залізний солдат» з механічним серцем і нездоланною волею? Ні, тільки не це. У повісті чимало його монологів-одкровень. Ось один із них: «Стою на землі після тривалої перерви, коли й надії немічно вмирали, забившись у тенета сумнівів. Тепер назад нема вороття. Назад — це відступ. Зрада собі. Це повільна смерть. Ганебна смерть. А я хочу жити. І буду жити! Бо я людина!»

І стоїть — повнозросто. Його фото — через всю обкладинку книги, на виліт. Стоїть в оточенні людей. Він прийшов до них. Але ж який пекельно тяжкий був цей шлях, це повернення з клятої війни у наш мирний день...

Могло бути інакше? Могло. Могло статися і щонайстрашніше, непоправне — того нещасливого для Сергія дня, коли у горах пролунав потужний, немов з тисячометрової глибини, вибух. Коли лежав у придорожній пилюці, а перед очима оберталися жовті кола. Коли химерно захитався перед ним світ, а потім хтось дужий і всевладний підхопив його на довжелезні руки й жбурнув у безвість.

А далі — до щему пронизливі рядки. Вони про те, що тримає нас на світі, коли, здавалося б, ми вже не жильці в ньому. Думки про домівку, рідних, друзів. Про місця, де був по-справжньому щасливий.

Про матір, яка завжди з'являється за найбільшої синової скрути і відводить біду. Чиї передчуття не можна ні поясни-

ти, ні убити — якийсь генний правічний зв'язок, — неперервний і незнищенний. Точність, достовірність тих рядків, знаю, міг би потвердити не лише Червонописький, а й тисячі його побратимів, котрі у медсанбатах та госпіталях, майже безнадійні, усе ж видряпувалися з лабет смерті. Над узголів'ями їхніх металевих ліжок незримо стояли матері й відводили кістляву з косою напоготові.

Рівно о четвертій ранку, в пору народження нового дня, Ніна Іванівна — мати Сергієва — зойкнула і скотилася з ліжка. Їй усю ніч снилося: її Сергійко птахом летить. Замість рук у нього — крила. А ніг — не видно.

Могло бути гірше? Могло — з усією невблаганністю війни, про яку без прикрас говорить автор. Був у його героя шок. Після поранення. І — миттєва слабість: покінчити все разом. Все, крапка. Життя втратило сенс. Навіщо йому животіння інваліда, каліки у двадцять чотири роки?

Холодна думка і — таке ж холодне дуло пістолета, що крижаним оком смерті глянуло у вічі. Але хто відвів пістолет? Хлопці...

Потім, у шпиталі, сором брав перед ними. Командир... Чи таким вони бачили його у бою? Чи коритися обставинам вчив усією своєю поведінкою, словом на привалі?.. А хлопці, прийшовши гуртом у госпіталь, мовби й не пам'ятали того епізоду. Не згадував і він, Сергій. Був вдячний їм, своїм вісімнадцятилітнім десантникам-братанам, за яких завжди потерпав більше, ніж за себе. Ні, вони не жаліли його.

Разом їм добре, надійно, попри оцей нестерпний біль і рану. Сергій, відійшовши душею, знову, як і тоді, на гірських перевалах, відчув себе і їхнім взводним, і другом. Але що буде потім? Що — потім, коли роз'їдуться по домівках? Коли поринуть у свої клопоти далеко від Черкас, де він, можливо, буде потрібним лише найріднішим людям — батьку-матері, братові?..

Автор і тут, і надалі не уникає показу героя у хвилини відчаю, сумніву, звичайної людської слабості. Але чи стає від того герой менш привабливим? Хіба можна принизити когось правдою? Хіба не відштовхує вас персонаж, скроєний лише з «позитивного» матеріалу, чесноти якого припасовані, наче деталі костюма на манекені?..

Ненажерлива за своєю суттю війна продовжувала стріляти в Сергія. Болем, що відлунював на кожному кроці, коли він учився ходити на протезах. Загибеллю друга — і тоді тьмянів світ, ставав вузьким, наче стежина в горах. Звістка про те, що загинув Вадим Войцехівський — його ротний, однокашник по військовому училищу, — підточила Сергія на якийсь мент, але не зламала. Пам'ять про друга додавала снаги, наче подвоювала сили: жити! Жити і за нього. Жити яскраво і шалено.

Переборювати і недугу, і душевні сум'яття йому допомагають різні люди — про чуйність та безкорисливість багатьох із них ідеться в повісті. Але у фокусі оповіді, природно, — сам герой. Уникаючи прямих характеристик, автор звертається до джерел, що живили споконвік не тільки його, Сергія, а й представників старшого покоління родовідного древа. Недарма один із розділів повісті так і названо: «Корінь і крона». Десь там, у незримій глибині роду, черпає Сергій сили, що допомогли йому нести на плечах злигодні виснажливої і небезпечної служби, а після поранення — вернутися у мирний стрій, не загубитися в буднях, не втратити віру в людей.

Журавлі з отчого краю — не тільки в назві книги, вони — її наскрізний образ. Журливе «кру» чує Сергій у спекотному чужому краї під час бою. У маренні на госпітальному ліжку. Його серце стрепенулося на їхній поклик у вишині, коли нарешті вернувся додому.

Сказати б, задушевні образи рідної землі допомагають Сергію переносити війну, її трагедію. А ще — листи з дому. Вони теж — як ковток джерельної води у спеку. Автор наводить їх чимало, супроводжуючи подекуди незначним, делікатним коментарем. І сам образ Червонописького багато в чому виникає у нас завдяки листовним свідченням людей, що стали причетними до його непростої долі. Про те, як служив Сергій, яким був у суворовському училищі, у військовому, як товаришував і любив, ми також дізнаємося саме з листів. Автор на якийсь час ніби відступає від свого героя, даючи змогу поспілкуватися з людьми, котрі врешті й визначили його долю. Листів у книзі багато. Людей, які так чи інакше знають Сергія і з радістю діляться думками про нього, — теж.

Перед тим, як сісти за повість, автор зустрічався з рідними Червонописького, його друзями і навіть... недругами. Останні — байдужі до долі не тільки колишніх воїнів-«афганців», а й до судьби будь-якої, крім, звісно, своєї. Є в повісті епізод, коли безногого Червонописького збивають... двоє здорованів і тут же зникають з гучним реготом. «Хто вони? — мучить себе запитанням Сергій, — як, звідки взялися у нашому суспільстві?» Може, ця нічна пригода якоюсь мірою вплинула також на те, що він вирішив стати комсомольським працівником, вихователем молоді.

Трагедія війни зі сторінок повісті постає загальнолюдською, а не тільки нашою. Вона — лихо більшості афганців, відсталих, відкинутих на межу середньовіччя. І Сергій, командир взводу десантників, бачить це сам і своїх солдатів вчить дивитися на світ не лише через автоматне дуло.

Тоді з'ясується, що і ворог — неоднозначне поняття, що він незрідка — наляканий, обдурений, підкуплений за безпросвітних злиднів дехканин. Що часто стріляти його змусили обставини чи релігійний фанатизм, розпалений політичними інтриганами заради корисливих цілей.

Але від того, звісно, війна не була легшою. Навпаки. Однак хлопці не скотилися до звірячої жорстокості, не повірили в якусь свою винятковість удома,

у безкарність, бо, мовляв, Афганістан усе спише і за все, що б вони не скоїли тут, уже заплачено там. Є й такі, але навряд чи їх більшість. А якраз ставлення до «афганців» мене й хвилює. Хвилює автора і його героя.

Запитайте: де було легше Червонопиському, його побратимам — там чи тут? Відповідь у багатьох випадках одержите несподівану — там, в Афганістані. А втім, чи таку вже несподівану? Часто, надто часто зустрічаються вони вдома з тим, чого не було у чужій країні, на війні. У горах, що стріляють. У пустелі, де, здавалось, мирні каравани раптом озивалися кулеметами і гранатометами. У квітучих долинах, зручних для душманських засідок.

Там повсюди була небезпека, але не було «рідного» егоїзму, пожадливості, хизування владою, не було бюрократичної стіни, вибудуваної «діловими людьми» для того, щоб палець об палець не вдарити для ближнього свого. Там не було хитро сплетеного розрахунку, прямо-таки хворобливого бажання виїхати на комусь, не було брехні й напівправди. Хитрування у бою? Спроба вижити самому, забувши про товариша?.. Там навіть миттєва розгубленість могла коштувати життя тобі й твоїм побратимам.

Там ти завжди був готовий прикрити товариша в бою, взяти на свої плечі чужий рюкзак, нагодувати голодне бача[1], допомогти слабшому, знесиленому. А тут... Трапляється, спекулюють навіть на ранах і крові, що пролилася там, на Гіндукуші. Сергій Червонописький очолює нині міську комсомольську організацію в Черкасах, а також раду воїнів-інтернаціоналістів. І ось з яким фактом зіткнувся. Якийсь молодик почав вимагати пільг для себе. Мовляв, воїн-інтернаціоналіст! І довідку подав. Але там, помітив одразу Сергій, стояла дата: 1 жовтня 1979-го. А тоді, як відомо, наших військ в Афганістані ще не було.

І наостанку — ось що.

Ми, на жаль, досить рідко звертаємося до аналізу творів художньої публіцистики, зверхньо вважаючи інколи її другорядним жанром. По-моєму, невиправдана ця неувага (та й неповага!) особливо зараз, коли стільки нових явищ дійсності вимагає осмислення. Саме у публіцистиці є можливість, зокрема молодим, висловити не лише свою позицію з тих чи інших проблем суспільного життя, «прокрутити» тему майбутньої повісті чи роману, а й виявити літературний хист.

Переконаний, В. Іванина не згайнував час, відклавши до пори перо белетриста (знаємо його як автора книги «Поїздка до матері»). «Журавлі» дали змогу йому оперативно і водночас по-дослідницьки глибоко поринути у тему, яка невдовзі може стати пластом літератури, не менш важливим, ніж література про Велику Вітчизняну війну. І зробив це не лише за газетними публікаціями чи архівними матеріалами, а по гарячих слідах подій, після зустрічей з живими їх учасниками.

---

[1] Хлопчик *(з афганської)*.

В НОМЕРЕ:

Редакція просить надсилати рукописи до журналу в першому примірнику машинопису.

«Днепр» — литературно-художественный и общественно-политический ежемесячный журнал, орган ЦК ЛКСМУ. Основан в 1927 г. Адрес редакции: 252119. Киев-119. Пархоменко, 38—44. Телефон 213-98-79.
Полиграфкомбинат ЦК ЛКСМ Украины «Молодь» ордена Трудового Красного Знамени издательско-полиграфического объединения ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». 252119, Киев-119, Пархоменко, 38—44.

Здано до складання 25.07.89. Підписано до друку 13.09.89. БФ 27551. Формат 70×108 1/16. Високий друк. Папір друкарський № 1. Ум.-друк. арк. 12,6. Ум. фарб.-відб. 13,125. Обл.-вид. арк. 15,76. Тираж 72 400 пр. Ціна 60 к. Зам. 9—371. Адреса редакції: 252119, Київ-119. Пархоменка, 38—44. Телефон: 213-98-79.
Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия».

Над тобою, сину

Слова Миколи ТОМЕНКА Музика Людмили ВИСОЧИНСЬКОЇ

З любов'ю

Над то_ бо_ ю, си_ ну, зо_ ря_ ні до_ _ро_ ги, по я_ ких хо_ ди_ли гор_ді чу_ ма_ _ки, та й пiш_ ли на_ вi_ ки за кру_ ті по_ _ро_ ги, та й ли_ ши_лись в сер_ці з на_ ми на_ ві_ _ки. Та й піш_ ли на_ ві_ ки за кру_ ті по_ _ро_ ги, та й ли_ ши_лись в сер_ці з на_ ми на_ ві_ _ки. А...

Над тобою, сину,
зоряні дороги,
по яких ходили
горді чумаки,
та й пішли навіки
за круті пороги,
та й лишились в серці
з нами навіки.

Над тобою, сину,
небо моє синє,
над тобою, сину,
зірка мерехтить.
Тут моя стежина,
тут моя єдина,
тут з тобою, сину,
жити нам і жить!

Бачу твою долю
нелегку, мій сину,
вибирай дорогу
найкрутішу сам,
та до України,
рідної Вкраїни
я тебе на віки
серцем приписав.

60 коп.

ISSN 0130—321X, «Дніпро», 1989, № 10, 1—144

Дніпро

ISSN 0130-327X

1989 11

Н. Левчишина.
З серії «Десятикласники».

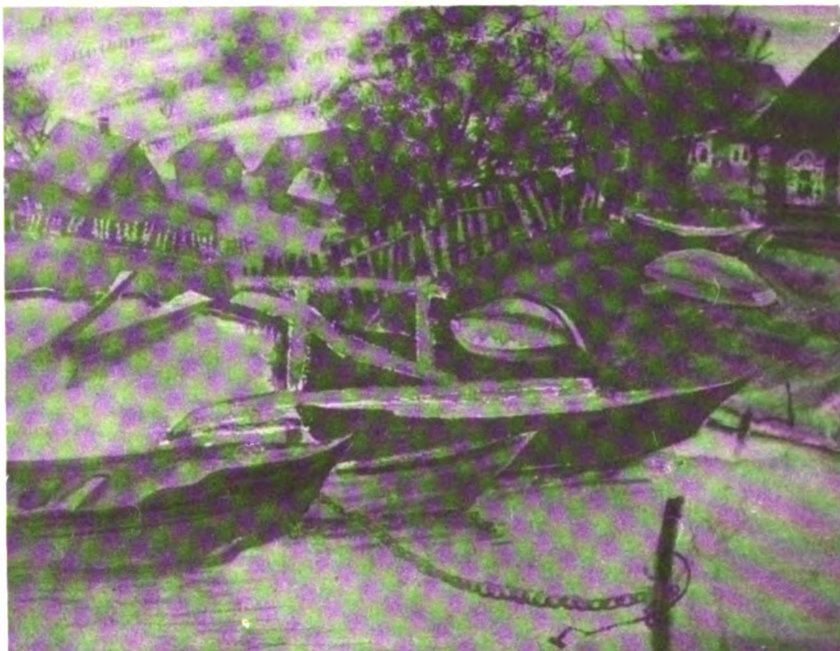

А. Ландовська. Човни. Акварель.

На першій сторінці обкладинки та на кольоровій вклейці артисти Кубанського козачого хору.

Дніпро
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ
ОРГАН ЦК ЛКСМУ
Рік заснування 1927

11

Листопад, 1989
Київ
Видавництво
«Молодь»

ЗМІСТ

ПОЕЗІЯ

ПРОЗА

ПУБЛІЦИСТИКА

Художній редактор О. ГЛУЩЕНКО.
Технічний редактор Ю. ДАХНО.
Коректори Т. ПОЛИВОДА, Н. ФЕХРЕТДІНОВА.

Володимир
БАЗИЛЕВСЬКИЙ

НА ШТОРМОВІЙ ВОДІ

●

Гуркоче млин, і мелеться мука,
і з віком все болючіші розриви.
О як не пожаліти дивака,
що серце мав тендітне, незлобиве.

Наївний мій довірливий двійник,
як свято вірив ти, як ждав багато!
Але пішов під воду материк,
мов Атлантида,— не порятувати.

Тіпає пліт на штормовій воді,
за хвилями не бачу виднокраю.
Дивлюся в твої очі молоді
й свої сухі, жорстокі опускаю.

●

Витягнеш руку у просторі й часі —
скверна і бруд налипають на руку.
Неба пригубиш з господньої чаші —
небом не змиєш кров і наругу.

Тільки й польоту — від горя до лиха,
тільки й розваги — фанфари до сказу.
Пастирів темних розмножені лики —
темного розуму іконостаси.

Чути розгул божевільного хору,
храми палають, і падають вежі.
Винести б душу з такого розору,
душу-дитину з розору-пожежі.

●

Невже ви і тоді лукавили,
коли, вглибаючи у твердь,
ганебно перед смертю славили
того, хто вас послав на смерть?

Невже нічого ви не відали,
нещасні жертви сліпоти,
коли ім'я рябого ідола
свинцем вганяли вам в роти?

Я відмовляюся повірити,
я зрозуміти не берусь
тих правд, які вертають з ірію,
тих кривд, яких і в сні боюсь.

Я навіть вдень, із темним острахом
ваш плутаний згадавши шлях,
все чую стогони та постріли
в підвалах і на пустирях.

●

Плювали в колодязь, з якого пили,—
так довго й завзято, що навіть забули,
які путівці, що у світ їх вели,
злиденний свій крам тягли, як воли,
плювали в колодязь, в отой, що пили,
і в смітник свічадо небес обернули.

Чому ж це я мушу за них розгрібать
натужно, щоденно лихе їх надбання,
шляхи під'їзні до джерел торувать,
і зводить мости, і вимощувать гать,
в синівські не вірячи їх поривання?

Глибинна вода не дається до рук,
навчилась вода від невдячних тікати.
Не страшно, що вкотре вже каркає
крук,
та страшно подумати — жебра онук
і йде до сусіда води позичати.

●

Боїться не глуму, не хижого звіра,
боїться не смерті у суш-невророжай,
а крику дитини, яку вона з'їла:
— Не ріж мене, мамо! Не ріж!
Не вбивай!

Як сталось — не знає, як бути —
не знає,
провал божевілля — сокира і ніж.
Та жах пам'ятає і крик пам'ятає:
— Не ріж мене, мамо! Мамуню, не
ріж!

Той крик і за мною женеться по сліду,
з ночей тридцять третього наздоганя.
О бідні, нещасні мої людоїди,
на трупах справляє бенкет вороння.

Життя відвернулось. Блукає степами,
як п'яний, хитаючись, мор-нещадим.
І нікому звозити мертвих до ями,
і нікому хліба подати живим.

ЗАРАТУШТРА

Заратуштра казав — не забруднюй
води,
бережи свою землю від скверни й
розору,
звірину доглядай, деревце посади,—
нам би взяти науку його за опору!

Він потужною мислю приборкав хаос,
він безсмертю навчав благородно і
строго.
Судний день він прозрів.
Це вже потім Христос!
І віщав Магомет, не пославшись на
нього.

Ще казав Заратуштра — завчи, як
урок:
думка, слово і діло — ось суща тріада.
А коли ж це він жив — Заратуштра-
пророк?
За три тисячі років до нашого брата!

ШУКАЮ ЛЮДИНУ

Світив ліхтарем серед білого дня,
підошвами човгав, сутулячи спину.
— Куди, любомудре, бредеш
навмання?
Кого ти шукаєш?

— Шукаю людину.

Розсохлася бочка твоя, Діоген,
ліхтар твій погас, і тебе вже немає.
Та бродить двійник поміж рас і племен.
— Кого ти шукаєш?

— Людину шукаю.

Спливали епохи, мінявся режим,
сповідував світ молотьбу й різанину.
— Кого ти шукаєш, нещасний,
скажи?
І каже сучасник:

— Шукаю людину.

ВІРМЕНІЯ, ГРУДЕНЬ 1988

Вірменського горя не виплаче саз,
гортань пересохла в ашуга.
Сахнувся й до тями прийшов Комітас,
але збожеволів удруге.

Чому ж ти мовчиш, горопахо
Звартноц?
Ридати б тобі й нарікати.
Забув свою азбуку мудрий Маштоц,
стражденний замовк Нарекаці.

Озвався б чагар і полегла лоза
сльозою крізь ніч-запинало,
але обернулася в камінь сльоза,
і горе те каменем стало.

Я теж, як німий,— не чіпай, не спитай,
упало життя на коліна.
А видихне диктор з екрана — Спітак,
завалює очі руїна.

ДО МИКИТИ КОЖУМ'ЯКИ

Поборов ти проклятого Змія,
а тепер поможи, побори
отого, що з Чорнобиля віє,
додає нам біди та журми.

Кожі мне Кожум'яка Микита,
кожі рве і словами жбурля:
— Одчепіться! Не скресне убита,
запаскуджена вами земля!

А коли й оживе, то нескоро,
а тоді, як господні ціпи
обмолотять рівнини і гори,
океани, моря і степи.

І коли ота воля єдина
знов посіє і знову пожне,
вийде з моря чи з пущі Людина
й відлік часу новий розпочне.

СНОВИДА

Не було в тім найменшого змісту,
страх проймав аж до дрожу колін:
над центральною площею міста
коливався, як маятник,— він.

Накрапало з небесної стелі,
і ритмічно на грані біди
по вузькому карнизу готелю
він мотався туди і сюди.

До асфальту юрба налипала,
а ступив на самісінький край,—
на регістрі дурного вокалу
вискнув темний п'яничка —
«Стриба-ай!»

Він здригнувся і вниз головою
шугонув, як у море нирець.
І сахнулась юрба — й наді мною
прокотився вітрець-вихорець.

Прилетіла «швидка допомога»,
допомоги подать не змогла.
Хтось накинув лахміття на ноги
й на криваву подобу чола.

Світе мій!
Не ходи по карнизу.
не ступай необачно на край.
Завжди знайдеться бовдур, що знизу
тобі крикне безтямно — «Стрибай!»

●

Не слухай, брате, зловорожців,
чужі вони а чи свої.
Були і серед запорожців
оракули й грамотії.

Із Академії та бурси,
із келій, від пісних харчів
частенько на козацькі курси
тікала мисль до куренів.

І кружеляючи сивуху
під колективний вокаліз,
латиною торкався слуху
спудей колишній, пиворіз.

Не тільки затягнути «Гриця...»,
вчинити у корчмі дебош,—
а й міг козак листа цариці
утнуть незгірше од вельмож.

І чудувався гість з Європи,
посланник чи негоціант,
коли вся Січ тягнула скопом
духовний а чи й світський кант.

Був автор свій, не безіменний,
не виділявсь нічим в гурті.
І чужоземець сюзерену
писав про це в своїм листі.

Пив оковиту з козаками,
ліз в душу і збивався з ніг.
Та нічогісінько не втямив
і щез, немов торішній сніг.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Міністерство культури УРСР, київський міськвиконком спільно з УФК, Держбудом УРСР, Спілками художників та архітекторів республіки оголосили відкритий республіканський конкурс на кращий ескізний проект пам'ятника жертвам сталінських репресій.

До складу жюрі увійшли діячі культури та мистецтва, будівельники, представники партійних та громадських організацій. Очолив його голова УФК, секретар Спілки письменників СРСР Б. І. Олійник.

Проза

Перед вами, шановні читачі, художньо-публіцистична «Хроніка районних буднів» у формі роману редактора районної газети в місті Острозі Ровенської області. Я не хочу порівнювати роман Валерія Баталова «Інтерв'ю не для преси» з «Районними буднями» Валентина Овечкіна — явища ці далеко не рівнозначні, тим більше й жанрово відмінні. Правда, морально-психологічна атмосфера, в якій визрівали «Районні будні» російського письменника, була набагато складнішою, гострішою. Але мені здається, сьогодні ситуація на селі набагато драматичніша, екологічно загрозливіша.

Хочеться вірити, що я певною мірою «спровокував» В. Баталова на роман про звичайні сільські, колгоспні, а вірніше, районні будні. Зустрічалися ми рідко, але завжди обговорювали складний стан з сільським господарством — не секрет, що справи колгоспні були і залишаються невтішними. Та й мало хто з письменників може так пізнавати проблеми праці на землі, як це бачить, щоденно вивчає із службової необхідності редактор районної газети, член бюро райкому партії. З болем і тривогою говорив Валерій Баталов про той немилосердний «пресинг», який наростає з кожним роком — треба давати хліб, м'ясо, молоко, а господарювати стає щодалі важче. Робочих рук не вистачає, техніка недосконала, особливо — комбайни, добрив хороших обмаль, зловживання на дефіциті з поставками наростають — у чесних, працьовитих голів колгоспів опускалися безпомічно руки.

Я радив Валерію Баталову ще задовго до утворення Агропрому, до цих озонних рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXVII з'їзду партії про все це написати. Та й він сам поривався написати чесно, без озирань на критику, на райкомівську перестрахувальність — поговорити відверто, щиро, з болем і надією на позитивні зміни в сільському господарстві. Молодий прозаїк, а дебютував Валерій Баталов книгою прози «Останній слід Цезаря» 1983 року, у свої поодинокі вихідні, вечорами писав цей роман — буквально вихоплював з живого життя ситуації, колізії, характери... І з'явився перший роман із серії «Хроніка районних буднів» під назвою «Червонозем», який опублікував журнал «Київ» з післямовою Віктора Положія.

Валерій Баталов передбачав, що публіцистичність, нарисовість домінуватимуть в творі, що йому закидатимуть неповноту художнього довершення характерів, недостатню індивідуалізацію персонажів, «газетний виклад», «перенасиченість діалогів», «заданість сюжету» тощо. Але він свідомо обирав таку форму і такий стиль оповіді.

Сьогодні ми відверто, принципово говоримо про ті речі, про ті явища і тенденції, які прозаїки ще кілька років тому не наважувалися включати в свої твори. Частіше це робили публіцисти, і то московські — «Нового мира», «Нашего современника», «Дружбы народов». На честь Валерія Баталова треба сказати, що свій попередній роман «Червонозем» він написав, по суті, напередодні цих значних, хоча далеко не ефективних змін у принципах і стилі керівництва сільським господарством, і вже це засвідчує громадянську позицію молодого прозаїка.

«Інтерв'ю не для преси» «бралося» в перші ж дні перебудови, а виношувалося давно. Валерій Баталов бачив, як наближаються до українського села зловісні «шкідливі витрати» бездумної меліорації, гонитва за справною цифрою, бажання рапортувати про «виконання і перевиконання», ігнорування думки громади, колективу, боротьба за посади, бо вони гарантують дефіцит, премії, безконтрольне владарювання землею, людьми, природою...

Трагедія села Озеряни бере початок не з вакханалій з меліорацією, а з тих уже далеких років, коли виміталася остання зернина у приречених на голодну смерть сиріт, з репресій над чесними трудівниками, з свавільства місцевого начальства, зі знущання над особистістю. Поступово колгоспна система переростала в новітнє кріпацтво, бо ж коли людина на землі перетворюється з господаря на сліпого, безініціативного виконавця чужих, зверху заданих вказівок, то як це ще можна назвати інакше?

Але людина, не зважаючи ні на які утиски і гніт, все ж таки залишається людиною, бореться, як бореться в романі журналіст Валентин Польовий, до утвердження своєї правоти. Тому в романі «Інтерв'ю не для преси» так багато персонажів, які уособ-

люють віру в торжество правди і добра на нашій багатостраждальній землі. Валерій Баталов образно «освоює» цілий комплекс проблем суспільного життя, які не тільки не відійшли в минуле, а навпаки, над їх розв'язанням б'ється сьогодні жива, ініціативна думка багатьох, кого болить і турбує наше село.

Радісно переконуватися, що в нашій літературі є письменник, який так сміливо відображає реальні проблеми і суперечності сільської дійсності, впевнено шукає нові проблемні колізії, витворює і шліфує свій стиль художнього самовираження.

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ.

Валерій БАТАЛОВ

інтерв'ю не для преси

РОМАН

1. ПЛАЧ

Біда прийшла не відразу. Вона підкрадалась до Озерян довгі роки, нишком, по-злодійськи оглядаючись, глумлячись над совістю і душею, і що далі, то жорстокіше вкліщувалась у вагітне тіло землі, яке сукроватилось болем і ганьбою.

І сьогодні осінній ранок був схожий на вчорашній, минулорічний чи й прадавній.

Ситні поля загорбатіли скиртами, зарунились озиминою. Мряка обкутала в пошматоване опинало зжовклі клени, садки, вулицю Лебедиху, що впиралась у старезне, правічне, як і сама земля, сільське кладовище. Скільки йому літ, коли тут поховали першого страдника, ніхто не відав. Але і донині в старому, зарослому ожиною і чорнобилем закутку, під розлогими сокоринами стоять вгрузлі попід пахви тесані з пісковика хрести, очевидь, ще козацькі, бо ж відшукали дійшлі слідопити дату 6158 «от сотворенія міра». В іншому місці, на схилі, збереглось кілька різноколірних стовпчиків і плит, на яких крізь зелень моху визирало чудернацьке письмо — тут, переказують старожили, а їм повідали про це діди, ховали євреїв. У найдальшому закутку, впритул до боровини стоїть чорно-сірий камінний склеп. Він теж вгруз у землю, перехнябився і став схожим на старезного горбатого шляхтича. З переказів було відомо, що тут похована сім'я якогось польського вельможі.

А далі, уже на чистому місці, як на вишарі, біліють кам'яні, дерев'яні хрести, сльозяться чорномармурові плити, сумують багряні зірки. І фотографії... Все більше чомусь молодих. Все більше чомусь чоловіків. З окремих дивляться зовсім юні, в погонах «СА».

Уляна щільніше закуталась у сіру вовняну хустку — ще до покрови далеко,

а пробирає до кісток,— сперлась на позеленілий кладовищенський паркан, задумалась. Вона завжди тут зранку пасла корівчину: довкіл кладовища і дика конюшина, і молодий спориш, і приблудна перестаркувата тимофіївка.

Та й пасти в селі ніде. На два десятки корів, які є в Озерянах, сільрада випасу не виділила. А було ж у людей чотири череди по півсотні в кожній. З їхньої Лебедихи найкраща. І на Бондарівщині нічого корови були, і на Чугунці. Тільки Зацерков'янка, де жила сільська інтелігенція, не дуже любила худобу. Тут першими і зліквідували стадо. Не вигідно, мовляв. А як без корови? Уляна і не мислила. Ще як чоловік був живий, загодили у Лукіяна Бондаря це телятко. У Лукіяна завжди водилась гарна худоба. Його Настюха хвалилась — по три дійниці за день бере. Тішились з Миколаєм, як вели з Бондарівщини теличку, Мальвою назвали... Сім літ уже...

Уляна, згадавши чоловіка, скрушно зітхнула. Навіть до пенсії не дотяг, півроку залишилось. Уже й розрахував, що матиме сімдесят вісім карбованців. А ще корівчина, гадав, садок. Внуки з'їдуться. На сажавки підуть. По рибу. Або ж на сіножать до Чорного лісу. Хіба ж він знав про ту клятущу скалину? Ніколи не скаржився. І раптом... А як тішився Миколай, коли старшенький Валько вступив до партійної школи. А тоді... тоді прийшов з бригади, кинув у сінях на кадуб ватника, переступив поріг, сів на скриню і так пильно-пильно став дивитись на неї, наче вперше побачив, як тоді в сорок п'ятому — молодий лейтенант і вона, сімнадцятилітнє дівчисько. Сидів і мовчав — блідий, сивий. Після закашлявся і крізь силу видихнув:

— Пече мене щось, Уляно. Ось тутоньки,— і приклав пропахлу соляркою долоню до кощавих грудей.

— Може, фельдшера? — заметушилась.

— Та це ж у сусідню Янушівку тьопати. Чи й вдома застанеш? Постели краще...

— Я з контори в город подзвоню?

— Ні... пройде, Уляно, минеться. Потрясло трохи на тракторі... На дизель ніхто не йде з молодих...

— Я борщу вкину, гаряченького, з печі,— заклопоталась.

— Не тре. Постели тут, на скрині...

А коли прибігла з контори — клятий телефон не працював,— у хаті було тихо-тихо. І світло, і чисто від осіннього сонця. А Миколай сидів за столом, поклавши голову на натруджені руки. А довкіл столу — біло-жовтими птахами розлетілись фотографії. Дві перед ним. Уляна у велюні з розмарином, у вінчальному платті з парашутного шовку, він у кителі, погонах, з орденами. Не хотів тоді їх одягати, Уляна примусила. А на іншому знімку — син Валентин, єдинак. Більше бог не дав. Як він тоді тішився ним, як радів кожній стрічі.

Уляна відчула, як засудомило в горлі, глибоко передихнула, оглянулась туди, де багровів густий кущ калини. Біля нього невеликий мармуровий обеліск з керамічним знімком. А в куточку вирізьблена п'ятикутна зірочка. Тут і вся родина Миколаєва. А її дещо оддалік. Гарна калинонька. Прямо в головах. І собі місце припасла поруч. Очевидь, уже скоро їхня зустріч. Бо ж і серце, як затухаючий дзвіночок. І ноги викручує...

Раптом Уляні здалося, що обеліск хилитнувся, за ним — батьків камінний хрест. Як жива, заворушилась калина, гойднувся лапатим віттям осокор, злякано закричало воріннє. Знову захилитались хрести: один, другий, третій. І стали пропадати. Першою зникла калина, пропала, як марево. Далі Миколаїв пам'ятник, за ним батьків. А он похилився і впав чорний мармур на могилі воїна-інтернаціоналіста.

Уляна вжаханими очима дивилась на це страшне дійство, і не вірила, і не могла збагнути. Здавалось, потьмарився мозок. Вона здерев'іла, не могла видихнути й слова. Хотіла перехреститись, але руки вчепились в шпичаки штахетин і наче приросли. А хрести падали, падали, як солдати, і пропадали в якійсь безодні.

Нараз відчула, як під ногами гойднулась земля, оглянулась і очам не повірила: її хатина, а за нею і сусіда Охріма теж почали присідати. Здавалось, Лебедиха розкололась навпіл.

Рвонулась з останніх сил, заплуталась у полині, впала, хотіла відштовхнутись

од землі, але тверді уже не було. Закричала страшно а чи застогнала: «Миколо-о-о! Вальо-о-о! Сину-у-у!»...

Не відала, скільки була непритомною: хвилину, годину, а мо', й цілий день. Ухопилась за ворину, підвелась, оглянулась. Ні, це не сон, не марево. Дерн, сира земля, засохлий чорнобиль, перекинуті пам'ятники, дерев'яні хрести в рушниках. І все це в страшному глибокому яру. А от і калинонька, яка чудом врятувалась і зависла над урвищем. Миколаїв пам'ятник з'їхав униз разом з надгробком... Звелась на тремтячі ноги, переступила зотлілі дошки старого поховання, якусь плиту, ялиновий вивертень, перекинуту металеву тумбу з червоною зіркою. Із сіроглинної стіни урвища виглядали кутані голови свіжих домовин — дещо нижче старих, трухлявіших. Одна, друга, третя...

Уляна підповзла до стіни, вузлуваті пальці заковзали по глині, по кутниках домовини, по зотлілому, колись червоному оксамиті. І здалось Уляні, що то не збуріла шматина ковзає під пальцями, а кров... Її кров... А чи Миколаєва...

І заголосила Уляна. Кричма, по-баб'ячому. З богом і синами, з долею і печаллю. І ще довго прадавній бір, зганьблена пам'ять чули це голосіння. А збіглися люди — застогнала земля від стоголосого баб'ячого квиління, від скупих чоловічих сліз.

Біліють в урвищі хрести, пляміють у мряці чорні домовини. Глибокий яр, як невідома сила, навпіл перетнув кладовище, звернув на Лебедиху, посадив у землю по вікна Улянину і Охрімову хату, перехнябив Мартину клуню, розчахнув Степчин яблуневий сад з іще не зібраним деінде кальвілем, повернув на сажавки, дістався бору і, наче злякавшись руйнації, випростався перед вологим вербником.

Валентин ще якусь хвилю дивився услід електричці, оглянувся на перон — люди скучмились на зупинці, але автобуса, як завжди, катма. Перекинув сумку через плече, заспішив до знайомої стежини, яка, петляючи призалізничною посадкою, бором і лугом, вела прямо до рідних Озерян. Щоправда, шлях не дуже й близький — за десять кілометрів. Але коли ще той автобус? Та й він робить добрячий гак, заїжджаючи у райцентр, у Вовкодави. А йому треба додому. І якомога швидше. Мати лише раз давала йому телеграму: коли помер батько. І оце сьогодні: «Терміново приїзди. Мама». І все. Пробував додзвонитися, але зв'язок діяв тільки з Вовкодавами.

Щось трапилось? Але що? Може, матері погано? Вона останнім часом дуже подалась. Все батька згадувала. Нічого, через годину все з'ясується. Валентин прискорив ходу.

У бору було вогко. Пахло прілим листям, живицею, ялиновою іглицею. Ліщинові гущаки ще тримали на собі вогку позолоту. Впритул до стежки підступали облізлі чорничники, на яких деінде ще сизіли зжухлі ягоди. А коли доріжка збігла із залишаєного белебня у широку долину, де впереміш із соснами росли дуби і берези, Валентин на мить зупинився, оглянувся. Тут завжди росла журавлина. Але де вона? Він зійшов із стежки, присів біля низькорослого сухого пацуриння, на якому ще збереглися жорсткі листочки. Долина нагадувала скоріше вишар, стернисько.

«Хвороба... чи хіміки з літака?» — упівголоса вимовив Валентин, знову простуючи стежкою, раз по раз глипаючи навсебіч. І верес, і вічнозелена брусниця, і багно були одного кольору — буро-жовтого...

Неясна тривога залягла на серці. Валентин уже не звертав уваги на горішники, на підйоми і спуски, на підпалі ялинники.

На околиці села перевів дух. Хотів було іти городами на Лебедиху, але погляд зачепився за валку підвід, що виїздила із села. Підійшов ближче. В їздовому пізнав колгоспного бригадира Яська Житнього, сусіда через кілька хат.

— Доброго дня, дядьку Ясько! — привітався Валентин і... обімлів. На дні глибокого воза на соломі стояла домовина, обтягнута чорним сатином. Поруч така ж, тільки маленька...

— Хто? — аж закололо у серці.— Хто? — перепитав зашерхлими губами.

— Мої, Валько,— хрипко видавив Житній...— Мої. Новосілля у нас... входини... понімаєш?.. Біжи до матері, вона тебе зачекалась.

Валентин вжаханими очима дивився на підводи, крізь ребра драбин яких проглядали свіжі домовини, старі вицвілі хрести, і ніяк не міг прийти до тями. «Що це? Навіщо? А мо', це сон? Але ж у Яська дружина і маленька донька загинули ще три роки тому?! Що за мана?»

З останньої підводи, наче крізь туманну каламуть, донісся голос якоїсь жінки: «Валю, синку, поспіши... Вона на могилках, кепсько їй!..» І заголосила.

Мати сиділа на перекошеному цементному надгробку і незмигно дивилась на сусідів, родичів, незнайомих людей, які копирсались на дні яру. Одні латали домовини і піднімали їх «вужищами» нагору, інші, очевидь, з району, щось заміряли, про щось сперечалися, тицяли один одному під ніс якісь папери.

І тільки коли почула за спиною: «Здрастуй, мамо!», очі її ожили. Валентин поцілував матір у жорстку щоку, кивком привітався з родичами, які працювали оддалік, присів поруч. Мати скрушно зітхнула, схлипнула, бо ж проплакала цілий день і цілу ніч, бо ж чекала, видивилась усі очі.

— Ось... бач... сину... дожилися,— і знову схлипнула.— Ніколи й не думала з батьком на цьому світі зустрітись. Вже й місце собі біля нього зрихтувала. Сотні літ стояло кладовище... І на тобі... Кара якась господня чи напасть чорна. Я, коли побачила, подумала — збожеволіла. Тепер доведеться в інше місце переїжджати. Отаке, сину, новосілля в Озерянах...

Уляна передихнула, втомлено підвелась, сперлась на лопату, глянула запаленими очима на сина — як він схожий на Миколая,— тихо вимовила:

— А хату бачив? Теж сіла по вікна... Боже, боже!

— Бачив,— зітхнув Валентин.— Що зробиш — стихія, мамо! Колгосп допоможе. Та й ми руки маємо. Все буде гаразд.

Але Уляна ніби не чула заспокійливої синової мови. Вона враз споважніла, випросталась, наче скинула оману з очей:

— Ні-і-і, сину! Це не стихія, це наше глупство, це глупство людини, он отих, що міряють і нині гризуться між собою «хто винен?». А винними залишились твій батько, його батьки, мати і іже з ними...— Уляна запнулась, підступний клубок болю і відчаю стиснув горло. Вона ще раз подивилась у бік «районщиків», махнула рукою і вже тихо так, буденно, по-простому вимовила: «Давай, Валю, будемо діставати батька. Тільки калину не зруш, пересадимо, мо', й приживеться».

2. АЛЬТЕРНАТИВА?

Чи думав Дмитро Кучеренко, вчорашній випускник Академії суспільних наук, що опиниться в цьому глухому закутку області — Першотравневому, або ж як називали містечко старожили — Вовкодавах? Ні, він аж ніяк не сподівався, що доведеться їхати з обласного центру, де і квартира, і друзі, і батько. Навіть поширювались чутки, що після Академії його мали призначити заступником голови облвиконкому і головою облплану водночас. Як не є, а економіст він непоганий. А тепер і кандидат наук, міг би й в інституті працювати. Та й у Москві була можливість залишитись.

І на тобі, як грім у січні — обласний комітет партії рекомендує першим секретарем Першотравневого райкому партії. Сказали прямо — треба наводити порядок. Його попередника спішно звільнили «за власним бажанням».

— Сам розумієш, неспроста ми йдемо на це «оперативне втручання»,— сказав у довірливій розмові секретар обкому партії Петро Ананійович Кулиняк.— Неспроста...— повторив і на хвилю-другу задумався, на чоло набігла хмарка сумніву. Він затоптав цигарку в попільничку, важко підвівся з рипучого шкіряного крісла.— Ніби й показники у районі непогані, стабільні, урожай, але... моральна обстановка... Одне слово, твій попередник прикрив хапуг з міліції, з «бехеесес» — говорив, що захищав районний мундир. Взагалі, на місці приглянешся до усіх служб, особливо до сфери обслуговування. Багато скарг на зловживання в торгівлі, кругова порука, кумівство. За планами, за звітами, за рапортами забули ми про тих, хто виконує ці плани...

Петро Ананійович зупинив зосереджений погляд на враз заклопотаному обличчі Кучеренка і, ледь усміхнувшись кутиками вуст, вів далі:

— В області тебе добре знають по роботі в апараті облвиконкому, в комсомолі, з відзнакою закінчив Академію. Анкета, хоч на міністра закордонних справ представляй.— Обличчя Кулиняка знову нахмурилось, сиві брови зійшлися на переніссі.— Буде важко, хлопче... Буде важко ламати хребтину інерції. Але треба. Треба повернути людям віру: в нас, в партію, врешті-решт, у справедливість...

Дмитро після тієї розмови довго не міг прийти до тями. Різні думки перехрещувались у свідомості, часто категоричні, суперечливі. Ще можна відмовитись, ще не пізно. Але це розцінять як малодушність. А в районі треба буде добре натягти посторонки. Це не в обкомі комсомолу, як було донедавна: «Дайош ударну комсомольську!» — гукнули ініціативу, прокукурікали, а чи розвидниться... Тут треба всю відповідальність на себе брати. Чи зможе? Час нині такий — дихати стало легше, а от працювати... Так! Так, саме працювати. І в умовах, коли люди не дуже зважають на високі посади...

Сутеніло. Він сидів у глухому закутку міського парку культури уже другу годину, малював лозиною на стежині химерні кола, трикутники, стирав, знову малював, а думки ніяк не могли стати в якийсь вивершений ряд. Чомусь згадувалось дитинство, яке він провів у цих самих Вовкодавах. Тоді батько працював начальником районного відділення «емгебе». Шанували люди Кучеренків! Та її владу — взагалі. А може... просто боялися? Пригадав, як учителька в другому класі поставила йому четвірку за поведінку. Мала вона на горіхи. Зразу ж перевели в іншу школу. Хто знає?

Дмитро відчув, як враз почервонів. І досі його пекла ота скалина в серці: навіщо він поскаржився батькові? Навіщо? Він зле сплюнув, різко підвівся, кинув лозину у вербняк, заспішив додому.

Вони жили на околиці «старого міста», в ошатному двоповерховому особняку з мансардою на озеро, далеко від гомону центральних вулиць і новобудов. Тут мешкала колишня обкомівська і облвиконкомівська еліта, їхні діти, онуки. Ще донедавна на вулиці обов'язково чергував наряд міліції, аби забезпечити спокійну старість ветеранам «со чадами». Щоправда, пішли містом чутки, ніби будуть ревізувати житлоплощу в «старому місті». Але погомоніли, погомоніли та й замовкли. А може, хто й цитькнув на реформаторів. Натомість, аби не ризикувати, дехто почав спішно приписувати на лишки «метрів» родичів, знайомих. Але гроза гуркотіла ще дуже далеко.

Двері відчинила дружина Аля. Незважаючи на свої неповні сорок, вона мала вигляд значно молодшої. Фарбовані білі коси м'яко лягали на плечі, невеличке пасмо спадало на чоло, з-під якого дивились сірі примружені очі. На цей раз вони зустріли Дмитра насторожено, з неприхованою тривогою. З вітальні виглянув батько в голубій піжамі, з «Правдою» в руках. Він зняв окуляри і теж допитливо подивився на сина. Глухо бенькнув рояль, мабуть, Таня необережно опустила кришку — як вона не любила ці «судні дні» музики. Донька теж вийшла з вітальні, легенька, худенька, в халатику, з такими ж, як у матері, сірими очима — десятикласниця уже. Тільки в її погляді батько вловив все ту ж насмішкуватість а чи... співчуття.

Повісив плаща на вішалку, пригладив чуба, пройшов на кухню. Уся трійця — за ним.

— Ну-у? — не витримав старий Кучеренко.

Дмитро глянув на батька, перевів погляд на дружину, на доньку і зовні спокійно вимовив:

— Вовкодави.

— Що? Не корч дурника! — сіканув батько, підступаючи впритул.

— Які вовкодави? — Аля нерозуміюче дивилась на Дмитра, після на свекра, знову на Дмитра.— Які вовкодави? — уже підвищеним тоном, ніби у своєму п'ятому «а». Вона часто закліпала, очевидь, зрозумівши, що трапилось непередбачене.

— Що тобі сказали в обкомі? — Її голос затремтів, як натягнута струна.

— Та цить ти...— старий Кучеренко мало не матюкнувся до невістки.— Розвела базар! Що сказали — закон! Ось так!

Дмитро ще хвилю зачекав, поклав руку на тремтяче плече дружини, тим же робленно спокійним голосом вимовив:

— Рекомендують першим у Першотравневе...

Аля враз вклякла, за хвилю зойкнула, рвучко повернулась і вибігла, гримнула дверима, аж дзенькнув кришталь у старовинному суднику. Батько нічого не відповів, тільки в очах спалахнули злі вогники, але зразу ж згасли. Він ще трохи постояв, наче роздумуючи, після кинув газету на стіл, брязнув дверцятами холодильника, взяв почату пляшку коньяку, кивком голови наказав синові іти за ним.

Коли зайшли в батьків кабінет, розкішно обставлений старими меблями, кріслами з натуральної шкіри, таким же високим диваном, Дмитро зразу ж звернув увагу на піджак, що висів у кутку. На ньому, тьмяно виблискуючи позолотою і емаллю, висіли усі нагороди старого Кучеренка, і бойові, і повоєнні...

— Навішо це? — скептично посміхаючись, запитав наїжаченого батька.

— Не твоє діло! — відрізав старий, бенькнувши об чарку пляшкою.

Запала незручна пауза. Василь Павлович випив, смачно крекнув, жестом господаря вказав синові на крісло.

— Навіщо? — нарешті перепитав сина і пильно подивився йому у вічі. Той витримав цей прискіпливий погляд старого (це рідко вдавалось кому), зухвало запитав:

— Ну?

— Не нукай, не запряг. Рано ви нас відспівуєте.

— Не зрозумів, батьку...

— А ти хоч раз запитав у мене, за що я цей іконостас заробив? Хоч раз... га? Запитав?

— Заспокойтесь, тату...

— Тату, тату,— роздратовано перервав старий.— А ти глянь: орден Червоної Зірки за роботу в органах, а три Трудових Червоних Прапори за восьму, дев'яту, десяту п'ятирічки... Медалі... А тепер... Тепер Кучеренко уже нікому не потрібен,— батько тремтячими руками знову наповнив чарку.

— Вам досить, тату.

— Та йди ти...— Старий одним духом випив, глибоко по-баб'ячому зітхнув і вже спокійним голосом вимовив:

— Воно, звісно, на старого вовка і миші залазять. А мені ж, Митько, твердо пообіцяли, що ти після Академії ідеш на заступника голови облвиконкому. Гарантува-а-али! Ех, старі друзяки! Одну свічку богові, другу — чортові! Розповзаєтесь, як від світла таргани. Ну, нічого. Ще подивимось. Доведеться міняти сценарій...

— А ми, тату, не кіно ставимо. І ти не Довженко,— не стримався Дмитро. Його вже починала дратувати батькова істерика. Як на заслання відправляє.

— Твоєму Довженкові — до мене?.. Була б моя воля тоді... Сиди і слухай... Бо сунеш свою голову в таке пекло. Ще десять літ назад я б тільки радів. А зараз, зараз ти, шмаркач, не знаєш, що таке перша особа в районі. Ти... ти за маленький ковток оцієї юшки,— Василь Павлович ковзнув поглядом по пляшці,— можеш згоріти, як соломина.

— Ти ж знаєш — я не вживаю... Піду я, тату, відпочину, завтра поговоримо,— Дмитро підвівся, оглянувся на батька і наштрикнувся на зболені, неспокійні очі. А в них і відчай, і сум, і... страх. Так, так. Ледь уловимий страх через те, що син уже не слухняна лялька, що його дитина, його кров, плоть від плоті ступає на незвідану стежку в цей, такий складний і тривожний час. Що з ним буде?

Дмитрові стало шкода батька. Старий майже ніколи не балував його своїм одкровенням, як і покійну дружину Василину, як і старшу доньку Сталіну. Дмитро підійшов до батька, сів поруч на дивані, поклав жорстку долоню на тремтяче коліно.

— Повір мені, Митько, за свої сімдесят я всього набачився... І війна, і відбудова, і позика на відбудову, і повоєнні п'ятирічки... Важко було. Але тепер... тепер навіть я розгубився... Так, простій людині стало дихати легше, а керівникам? Припустімо, як ти будеш почуватися на партійній конференції чи пленумі, коли якийсь крикун із залу запропонує іншу кандидатуру? Га?

Як? І як можуть не вибрати. Колись би за таке... А так будеш сидіти в президії, як... Сам знаєш, як... А ми ж тобі зрихтували місце тут, в області. Як у бога за пазухою. Поки до тебе дістануться — п'ять голів полетить. А до тебе, до тебе, голови облплану, всі з поклоном — і перші з районів, і голови, і прокурори, і торгаші. У тебе все в руках — тільки смикай за шнурочки. Комусь автомобіль, комусь шифер, комусь ліс, вугілля... Е-ех! — роздратовано і безнадійно змахнув рукою старий.

— Виходить, тільки заради цього ти пробивав мені стежку? — уже розізлився Дмитро.— Може, мені піти напроситись самому смикати за шнурочки?

— Горох-горох, вимолотили — квасоля! — з притиском зіронізував старий.— Ти не вогнюй, не вогнюй! Сядь! У країні сліпих сам мусиш хоч одне око заплющити.

— Не той час, батьку! Багатьом уже розвиднилось! — сердито і з надривом відповів Дмитро.

— Ось тепер... тепліше, ближче до суті.— Василь Павлович знову взяв пляшку, якусь мить потримав у руці, щось обдумуючи, але поставив біля ніжки стола, тихо, просто так, по-домашньому сказав:

— Я, сину, тобі не ворог. І хочу, щоб ти вижив у цей неспокійний час. З плеча почнеш рубати — люди не зрозуміють. Дій за принципом — людям качку, вони тобі гусака. А спочатку перетруси кадри, усе начальство, половину можеш замінити — зараз це модно. Далі — нагодуй населення, тоді воно стане народом... Да, Альку свою притримай, щоб зразу по базах не побігла. Пошли, про людське око, на ринок, хай у черзі постоїть за м'ясом і не один раз. Та повидирай у неї з вух оті карати. Хай потерпить кілька літ... поки обростете своїми...

Старий на мить спіткнувся на думці, силкуючись щось пригадати. Він облизав сині вилинялі губи, рукавом піжами змахнув піт з багрового лоба.

— Ага, ще одне — чи не найголовніше,— не замикайся в кабінеті, будь частіше на фермі, у полі, біля людей. Вони це люблять. Придивись, як живуть ветерани війни, інваліди — допоможи. Не цурайся солдатських вдів. Кращої газети не треба, як бабське радіо, піде по району, по області. Збери кілька сходів селян та вгрій по голові споживкооперації, по керівництву колгоспу, директорові міськторгу, які «про людей зовсім забули». Можеш когось і прилюдно звільнити. Хай народ бачить, що і в них повіяло свіжим вітром. Але не будь медовим, бо мухи з'їдять. Одне слово — левину шкуру підший лисячою...

— А далі?..— не втримався, щоб не перервати словесний потік Дмитро. І якби батько був уважний, він би в цьому «а далі» вловив би ядучу посмішку, а в очах забісовані блищаки. Дмитро знову різко підвівся, спочатку хотів вийти, але передумав, підійшов до масивного двотумбового стола, присів на різьблений кут, схрестив руки на грудях. Очі ковзнули по дверях — хоч би Аля не зайшла,— після по лапатій пальмі в кутку, кріслах, масивній картині в «бронзовому» багеті «Москва майская», знову зупинились на батькові.

А той після паузи мовив, тільки уже владнішим тоном:

— А далі... далі...— Василь Павлович посміхнувся,— далі будуть медалі.

— І ордени?..

— І ордени! — старий ледь помітно кивнув у бік вішалки, на якій сиротів піджак з нагородами.— Тільки треба добре маховик крутнути, а далі піде, як по маслу.

Дмитро нараз відштовхнувся од стола, підійшов до батька:

— Ти мені, тату, пробач, але я прожив за сорок літ,— уже зло прошепотів Дмитро.— І ціну орденам теж знаю. Мені за комсомол теж вручили «Знак Пошани». Тоді на область привезли півтисячі нагород — цілу скриню,— на кожен район «виділили» по Герою. Ти ж сам, батьку, добре знаєш, що фальшива ця позолота, що ми всі лукавили один перед одним. І аплодували, аплодували, аплодували... кланялись, дякували, кланялись...

— Замовкни-и-и! Щеня! Шмаркач! — репетнув старий і ніби вжалений зірвався з дивана, метнув лютий погляд на сина. Здавалось, спопелить його своїм добре відомим в області «кучеренківським поглядом».

— Т-ти, т-ти ще пригадаєш мої слова... Ти ще прийдеш до батька... коли

цілуватимеш... У мене знайомих на весь Союз... І не такі молокососи, як ти. Нас багато,— старий передихнув, підступив до Дмитра майже впритул.— Так от, ускочиш у халепу, і пальцем не ворухну... товаришу перший секретар...

— Ну що ж, тату, дякую за науку... Мені трохи розвиднілось...

— Мені теж! — старий вийшов, хряпнувши дверима, аж дзенькнув дерев'яний старовинний годинник.

...Роздуми перервав телефонний дзвінок. Дмитро натиснув клавішу:

— Слухаю... Доброго дня... Так... Так... Знаю... Але треба було б підготуватись... Гаразд... Можна й зараз... Будь ласка.

Дзвонив кореспондент обласної газети Валентин Польовий. Просив прийняти. Готує термінове інтерв'ю. «На експромті буде щиріше...»

Він знав цього журналіста, ще коли той працював у Першотравневому редактором районної газети... Потім трапились якісь сімейні неприємності і його звільнили з роботи. А це знову... «виплив». Дмитро піймав себе на останньому слові. Чому, власне, «виплив»? А може, в людини біда була? А професію не хоче полишати.

У двері постукали.

— Будь ласка!

На порозі стояв Денисюк, голова партійної комісії райкому партії.

— Дозвольте?

— Проходьте, Миколо Прохоровичу! — Дмитро жестом вказав на крісло біля приставного столика.

— Дякую. Я на хвилину. Ось папка з персональними справами. По кожній я підготував проекти постанов бюро райкому і свої пропозиції.

— Скільки всіх? — Дмитро розшнурував папку.

— Дванадцять, товаришу секретар,— по-військовому чітко, з неприхованим самовдоволенням відповів Денисюк. Він знав, що краще за нього в районі ніхто так пильно не проведе партійного розслідування. Він знав, що і в обласній парткомісії про це відомо. Особливо цінували його принциповість щодо аморальників.

— Скільки? — здивовано перепитав Кучеренко.

— Дванадцять! Ще шість на дослідуванні. Я доручив прокуратурі і райвідділу внутрішніх справ.

Дмитро відкинувся на спинку крісла, підвів втомлений погляд на Денисюка. Сухощавий, на багровій лисині сивий пушок, старомодна краватка на гумовому шнурку, очевидь, єдина, бо Денисюк раніше носив тільки напіввійськовий китель. Нипаючі запобігливі очиці. Але як тільки вийде з кабінету — вони стають холодними і наче прозорими. О, ціну собі Денисюк знав. Він уже ветеран у райкомі. Кругом молокососи. А він ще з упомвінзагу, після інструктором у політвідділі, далі завідував відділом агітпропу. І ось останні п'ять літ у парткомісії.

У Першотравневому усі знали, що Денисюка хлібом не годуй, тільки дай перемацати чужу білизну. Аморалка — це було щось «святе» для нього. Він міг залучити для виявлення «прелюбодіяння» десятки повноважних осіб. Міг годинами розмовляти з «обманутими» дружинами, наносити візити «коханкам» і їхнім чоловікам. Обуренню його не було меж, коли сигнали не підтверджувались і «обмануті» посилали його до дідька.

Кучеренко уже давно міркував про заміну Денисюка. Адже людина давно на пенсії. Але чомусь в обкомі вважали, що Денисюк має ще попрацювати трохи, передати досвід молодим, а тоді... Та й, правду кажучи, і заміни йому надійної немає. Ніхто не бажав мати справу з людськими трагедіями, болями, а тим паче копирсатись у чужій білизні. А треба. Поки що треба.

— Гаразд, Миколо Прохоровичу, я перегляну і скажу свою думку.

Денисюк згідливо кивнув головою і навшпиньках направився до дверей.

— Хвилину.

Денисюк здригнувся і різко оглянувся. Але Кучеренко був спокійний, навіть усміхався.

— Миколо Прохоровичу, ви повинні знати Польового, Валентина Польового, який тут працював редактором? Що за людина?

Обличчя Денисюка нараз витяглось, підборіддя нервово пересмикнулось, єлейні прозорі очиці запитально подивились на секретаря райкому: «Що йому відповісти? А мо', він якийсь товариш Польового? Чи сказати правду?»

— У нього тут ніби були якісь неприємності?

Денисюк зрозумів, звідки подув вітер, його очі враз скрижаніли, обличчя посуворішало, він знову підійшов до столу, але не присів — не було запрошення — і надміру заклопотано почав:

— Польовий, як і його батько Микола, з родини неблагополучних. В армії вступив до партії — у нас навряд чи пройшов би парткомісію... Ще дід його...

— Я, Миколо Прохоровичу, вибачаюсь, але що, власне, тут, у районі, трапилось? — з неприхованою ноткою роздратування і на Денисюка, і ще більше на себе — «навіщо запитав?» — перервав співрозмовника Кучеренко.

— Зрозумів, Дмитре Васильовичу. Усе зрозумів. Я вів цю справу. Аморальний тип. І взагалі, сімейка. Дружина зв'язалась із сумнівною компанією. Пиятика. А далі ще гірше. Я взагалі не розумію, як він знову «виплив» і де... в обласній газеті?! Наше бюро райкому дало принципову оцінку...

Різкий зумер селектора перервав обурливий словесний потік голови парткомісії. Кучеренко натиснув клавішу, почувся приємний голос секретаря приймальні: «До вас кореспондент. Каже, що ви домовились про зустріч».

— Хай заходить.

Денисюк розуміюче, майже змовницьки, кивнув головою, заспішив до виходу, прочинив двері, виглянув у приймальню:

— Заходьте, будь ласка. О-о, Валентине Миколайовичу, доброго дня, заходьте. Вас чекають! Будь ласка, будь ласка!..

Денисюк пропустив Польового, щільно причинив оббиті дерматином високі двері, якусь хвилю спостерігав, як ручкаються перший і кореспондент — «без особливих емоцій і компліментів — це добре»,— зупинив запитальний погляд на Кучеренкові.

— Ви вільні, Миколо Прохоровичу,— спокійно пролунав голос першого.

3. ІНТЕРВ'Ю В НОМЕР

Поки Валентин лаштував старенького «Репортера», встановлював мікрофон, робив технічну пробу, Дмитро встиг добре його роздивитись. До цього він тільки раз бачив Польового, коли той виступав на обласному активі журналістів. Це було років три чи чотири тому. Він тоді досить гарно сказав про екологію пам'яті, розповів, як у районі, з благословення райкому партії, активісти разом з міліцією вивозили із закритих храмів церковне начиння, нібито «для музею», як говорили людям. З ломами, сокирами — на іконостаси, вівтарі. А через день-другий у деякі церкви завезли мінеральні добрива, отрутохімікати. «Чому б у цих храмах не зробити музеї історії сіл? — запитав тоді молодий редактор прямо у президії.— Не треба ломів, сокир, міліції. Треба хоч краплину здорового глузду...»

Цей виступ шокував майже всіх обкомівців. Думка була одна: «Розперезався. Якщо не зупинити, то...» А може, це була не думка, тільки слова? А думали, як і Польовий. Тільки той вголос сказав. Після виступу був «профілактований» завідувач відділу пропаганди обкому партії Муратов. На апаратній нараді усіх попередили — виступи, навіть перших секретарів райкомів, треба готувати і ретельно перевіряти. А журналістів, письменників, працівників культури — обов'язково!

«А подався ти, редакторе, подався»,— вдивлявся в змарніле обличчя Валентина Кучеренко. Шпакуватий чуб узявся сивиною, в кутиках зеленаво-сірих очей — мережка зморщок...

— Ось і готово! — клацнув тумблером кореспондент і привітно усміхнувся.— Вибачайте, але диктофон є тільки в редактора, а ми... на своїй. А може, ви заперечуєте проти запису? — наче схопився Валентин.— Я можу й прямо в записник, але... так зручніше.

— Нічого, нічого,— заспокоїв кореспондента Кучеренко, краєм ока глянувши на годинника,— через півгодини приїде з області комісія, як він її подумки охрестив, «за приписками». Треба встигнути.

— Я у вас займу хвилин десять, п'ятнадцять,— наче вгадавши думки Кучеренка, сказав Валентин.— Тема нашого діалогу: «Чому висохли озера у Вовкодавських лісах? І чи має до цього якесь відношення осушення перезволожених земель?» Будь ласка.

Дмитро невесело усміхнувся. Тема, яка набила оскомину і в пресі, і по телебаченню. Не оригінально, кореспонденте, не оригінально. Але відповісти треба.

— Тема не нова. Як і відповіді не може бути однозначної. Після осушення, це було п'ятнадцять років тому, в районі кількість ріллі збільшилась втроє. А отже, і валовий збір картоплі, хліба... Але останні п'ять років ця земля, торф'яники і піски, хоч як ми її поліпшуємо, родить вкрай погано. Зараз працюють знову меліоратори з інституту. Міркуємо на основних площах запровадити полив. Закупили двадцять установок «Каскад»...

— Якби на шальки терезів покласти надбане від меліорації в районі та й в області і втрачене, що б переважило?

— Є й втрачене, є і надбане. Мені здається, так прямо не можна ні запитувати, ні відповідати.

— Гаразд. Тоді повернемось до озер. Їх у лісах нашого, пробачте, вашого району було тридцять вісім загальною площею дзеркала біля двох тисяч гектарів. Це дані з енциклопедії. На сьогодні залишились чотири невеликі озера, які заповнюються водою тільки навесні... Ну, і Свят-озеро. Яка тут роль осушення?

— Я уже говорив, що в оборот додалося кілька тисяч гектарів ріллі...

— Яка, до речі, тепер майже нічого не дає.

— Слід визнати, що при плануванні осушення майже не враховувалась екологічна обстановка. Якби було двостороннє водне регулювання, ми б зберегли озера.

— І криниці... і релікти флори, фауни.

— І криниці... і фауну,— кивнув головою Дмитро, з непідробним зацікавленням поглядаючи на співрозмовника.

— Я знаю, що ви застали ці лісові пустирі. Але, як партійний працівник, без огляду на наслідки нашої розмови — ви б дозволили так нівечити свій край?

Дмитро задумався. А й справді, якби він п'ятнадцять літ тому був тут першою особою? А що лукавити? Напевне, схилив би голову, як і його попередник. Дмитро відкинувся на спинку крісла, уважним поглядом зміряв Польового.

— Якщо відверто... Давай повернемось до тих часів. Ми приблизно ровесники з тобою. Нам було за двадцять. Згадай пресу тієї пори. «Усі сили на освоєння поліської цілини!», «Меліоратори — герої п'ятирічки!» Постанови партії. Курс на хімізацію, меліорацію. А які урожаї давали поліські болота в перші роки? Ось ти, кореспондент, постав себе на місце керівника району в ту пору.

— Я б... не дозволив без двостороннього регулювання. Але ж є ще таке поняття, як совість?

— Валентине Миколайовичу, вам не здається, що ми усім миром сьогодні разом і раптом помудрішали? А журналісти і письменники особливо... І всі каються.

— А все-таки, як би ви вчинили?

— Тоді б не пішов проти центральних органів. І хто б міг передбачити, що це кляте осушення вицідить воду з найглибших щілин? — уже роздратовано, акцентуючи на кожному слові, промовив Кучеренко, встаючи з крісла.

— Це не для преси? — Валентин іронічно подивився на Кучеренка.

— Чому ж, правда без прокльонів,— теж невесело усміхнувся Кучеренко.

— Тоді ще два запитання. Мені відомо, що позавчора в голови РАПО були представники облводбуду. До речі, такі ж гінці роз'їхались по всій області. Вони умовляли віднайти ще хоч сотню гектарів для осушення — план горить, зарплата теж, премії. Чи знайшли ви у себе в районі ці сто гектарів? — Валентин останні слова сказав з болем, тривогою і надією.

— Знайшли! — сказав Дмитро після тривалої паузи і відвернувся до вікна.— Не сто, а тридцять, у заплаві річки Устя.

— І останнє, Дмитре Васильовичу, ви, напевне, чули про трагедію в Озерянах?

— Я б не назвав це трагедією. Обійшлося без жертв. Просіло в грунт кілька садиб, ми допоможемо, дорогу засиплемо. Для кладовища відвели інше місце.

— Ви були там?

— Ні! Я вчора з Києва. Сьогодні тільки отримав інформацію від голови райвиконкому. А що... там справді трагедія?

— Дивлячись, що розуміти під трагедією...— чомусь зовсім тихо вимовив Валентин.— Але не в цьому справа. Вам доповіли про причини руйнації?

— Це меліорації не стосується.

— Я знаю. І все ж?

— На мою думку, та це й ствердили експерти, які побували на місці, геологи дали недостовірні дані вченим, які проектували водогін з підземних водойм до хімкомбінату і до обласного центру. Ніхто не врахував, що під Озерянами потужний водоносний шар...

— І не тільки під Озерянами,— перервав Валентин секретаря.— Води не стало в Чудниці, Дубках, Бережниці... В колодязях уже три роки підряд можна сіно зберігати.

— Я тебе, друже, розумію,— важко зітхнувши, вимовив Кучеренко. Ці колодязі, ця вода були його болем, пекучим і давнім, як невигойна рана.— У мене через день «ходоки» — «поверніть воду в колодязі!» А де її взяти? Де? І де взяти воду для обласного центру, в якому живе п'ятсот тисяч мешканців? Для хімкомбінату? Для заводів? Де?

Він припалив цигарку, глибоко затягнувся, підійшов до вікна — та ж мряка, той же клен з десятком шпичакуватих червоних листків, ті ж райкомівські гаражі з мокрими дахами...

Зазумерив селектор. Швидко підійшов до стола, натиснув клавішу.

— Приїхала комісія з народного контролю, по приписках,— повідомила секретарка.

— Хай почекають,— роздратовано промовив Кучеренко, клацаючи вимикачем.— Сьогодні вже десята комісія. Все шукають, копирсаються. І всі з метою «надання практичної допомоги...»

— Це теж не для преси? — і запитав, і ствердно, уже з неприхованою іронією промовив Валентин, вимикаючи магнітофон.

Кучеренко допитливо глянув на співрозмовника — куди він гне? От дасть завтра усі твої «одкровенія» на першу полосу...

— Можна й для преси,— теж з хитринкою в очах відповів Кучеренко.— Хіба не тема для розмови на сторінках обласної газети? Це сьогодні вже десята комісія,— він глянув на годинник,— а минуло тільки три години від початку робочого дня. От ви, журналісти, взяли б і поцікавились, який «какаде» цієї «практичної допомоги».

— А ви знаєте, Дмитре Васильовичу, непогана ідея,— хвилю подумавши, відповів Валентин, щось занотовуючи в записник.— Але я дозволю собі ще одне запитання по водогону в обласний центр. Хто санкціонував будівництво? І чи працюють ці люди тепер?

Запала мовчанка. Кучеренко висунув шухляду, переклав кілька зшитків, вийняв одного, поклав на стіл, перегорнув зжовклі аркуші, нарешті підвів очі на кореспондента і тихо вимовив:

— Ці люди... в основному ще працюють, і в облвиконкомі, і в обкомі партії. Там поцікавтесь. А санкціонував будівництво колишній голова облвиконкому... Кучеренко Василь Павлович...

Андрій Горностай, редактор обласної газети, не міг поскаржитись на долю. Без особливих клопотів закінчив Львівський університет, звідти зразу, як перспективного журналіста, направили в обласну газету, кореспондентом у відділ партійного життя. Через три роки призначили завідувачем відділу, а ще згодом обласний комітет партії рекомендував на навчання у Вищу партійну шко-

лу. Отримавши диплом з відзнакою, повернувся у рідний колектив тепер уже на посаду заступника редактора. Цей стрімкий злет він пояснював не збігом обставин чи якоюсь випадковістю. Андрій Демидович добре знав собі ціну. І в обкомі партії справедливо вважали, що кращого публіциста в області не знайти. Часто навіть доручали редагувати доповіді на пленуми, партійно-господарські активи, виступи керівних осіб. У відділі пропаганди і агітації він був «своїм хлопцем».

А тому, коли постала проблема заміни редактора — той пішов на пенсію «за станом здоров'я»,— думали недовго. Єдиним і надійним претендентом був Андрій Горностай. Ось уже два роки він господар цього просторого кабінету. Хто б міг подумати? Його колеги по університету ще й дотепер в районних газетах, дехто вибився в редактори, дехто кисне в молодіжках. Щоправда, Андрій зібрав під свої «штандарти» непоганих журналістів. Взяти Валентина Польового. На факультеті йому пророкували велике майбутнє. Андрій, який тоді був секретарем комітету комсомолу на курсі, навіть щиро заздрив цьому юнакові. Чи були вони друзями? Мабуть, так. Адже, коли у Валентина трапилась біда і його виключили з партії, звільнили з роботи, ніхто не кинув рятувального круга. А він, Андрій Горностай, ставши редактором, розшукав Валентина аж у Сибіру, де той працював на лісоповалі, запросив на роботу. Чи ризикував він? Очевидно. Але цей ризик мав і інший бік. По-перше, він «придбав» хорошого журналіста. По-друге, це піднесло його авторитет в колективі редакції — «наш редактор не боїться «вказівного перста», має власну думку і якщо треба — захистить».

Але сьогодні Андрій Демидович був не в дусі. Він ще раз роздратовано глянув на свіжий відбиток коректури другої сторінки, вкотре взяв його в руки, знову пробігся по петитних рядках, курсивній рубриці «актуальне інтерв'ю», зупинив погляд на заголовку «Хто відповість?», на підписі «В. Польовий, спецкор».

Андрій Демидович чи не вперше в житті зіткнувся з такою ситуацією. Все було б гаразд, коли б він приїхав з Москви сьогодні увечері. Газету підписав би «у світ» заступник редактора, який, до речі, «благословив» і це інтерв'ю Польового. Але ж завтрашній номер мусить підписати він, Горностай. І це кляте інтерв'ю.

Замахнувся Валентин високо. Але вже надто круто замісив. Принаймні проблеми осушення можна було б трохи згладити, але цей водогін, ці Озеряни... Андрій добре знав, що проект водогону розроблявся під безпосереднім керівництвом директора філіалу науково-дослідного інституту Мінводбуду Гаврилюка. Нині він секретар обкому партії, який «веде» агропром області. Андрій також знав, що виділено додатково три мільйони карбованців на будівництво нового водогону.

Або взяти початок інтерв'ю. Польовий пише, що в приймальній першого секретаря чекала на «аудієнцію» десята комісія з області. А всього за місяць район перевіряло вісімдесят шість комісій різних рангів. І цей абзац треба скоротити. Або ось це моторошне порівняння: «...Як німий докір дивляться на нас чорними впадинами згаслих очей мертві колодязі і криниці». Теж доцільно пом'якшити. А що залишити? І навіщо Польовий вліз не в свою справу? Доручили тобі вести проблеми школи — веди. Але ж ні — рамки завузькі. Скористався, що Горностай у Москві на курсах, і пішла писати губернія. І Кучеренко дозволив таке інтерв'ю?! Так відверто першому секретареві заявляти про осушення? І про батька свого... Ти ж перший секретар райкому...

Горностай ще кілька хвилин згаслими очима дивився на коректуру, після зіжмакав аркуш і зле шпурнув у кошик. Зняв трубку прямого зв'язку з відповідальним секретарем:

— Що у нас є в запасі з досвіду перебудови в партійних організаціях? Бажано виступ рядового комуніста на триста рядків,— на одному диханні проказав Горностай...— Так... так... З колгоспу? Чудово... Тепер слухайте. Інтерв'ю «Хто відповість?» зняти із завтрашнього випуску... Так... Треба уточнити окремі деталі... Ні-ні. Матеріал чудовий... В дусі вимог нашого часу... Але є окремі неясності... Так... Я знаю, що Польовий знайомив Кучеренка з

текстом... Так... Давайте дискусії відкладемо на завтра! На це місце ставте виступ доярки...

Горностай кинув трубку на важелі, натиснув кнопку зв'язку з секретарем у приймальні:

— Розшукайте негайно Польового.

— Польовий ще зранку поїхав додому. У нього важко хвора мати.

Горностай якусь хвилину вслухався в тріскуче шипіння селектора, наче роздумуючи над прийнятим рішенням, після владно наказав секретарці:

— Негайно зв'яжіть мене з першим секретарем Першотравневого райкому партії Кучеренком. Терміново. Ще одне — поцікавтесь, хто відпускав Польового додому?

4. БАТЬКО

Уляна лежала на канапі в літній кухні уже третій день. Вона навіть не вставала, щоб зготувати обід колгоспним теслям, які прийшли витягати перекошену хатину із землі. Вчора попросила листоношу Олю, аби та дала знати Валентинові про її хворість. Бо ж сусіди і корову порають, і курей, і їй їсти принесуть. Слава богу, Вальо приїхав — хоч майстрам картоплину зварить. Одна головешка в печі гасне, а дві і в степу горять. Вона чула, як син прощався з теслями і мулярами, як чемно дякував, а коли ті вдоволені пішли — вечеря з могоричем,— знову взявся за сокиру. «Очевидь, крокви теше,— подумала Уляна і кволо, тремтячим голоском гукнула: «Валю-ю!»

Валентин цюкнув сокиру в пеньок, витер руки об поли вилинялої сорочки, заспішив до матері.

Їй сьогодні було трохи легше — ядуха відпустила серце, дихати стало краще. Але фельдшер сказала ще полежати.

— Що, мамо? — Валентин поклав долоню, яка пахла сосновою стружкою і живицею, на материне чоло.

— Відпочинь трохи... Ти ж ізранку, як кінь у плузі. Хлопців нагодував? Мені ж бо совісно за ті два дні... Просто так працювали.

— Нічого. Їм за це гроші платять.

— Ну-у-у, не кажи. У кого довгий стіл, у того й довге життя. Так заведено, могорич, і все.

— Не турбуйся, ці хлопці комарів на льоту підковують. Сказали, що через три дні буде квітка.

— Ну, слава богу. А я думала, буду зимувати на цій канапі. А дорогу замостили?

— Замостили. Поки піском і гравієм. Але голова казав, що й асфальт вкладуть. Я тобі картоплі підігрію?

Уляна подивилась на Валентина, часто-часто закліпала, відвернулась до стіни. Боже, як він схожий на Миколая! Як дві зернини. І в того ж така рання сивина була, і в цього. А оці вилиці азійські, завжди міцно стиснуті губи. І ті ж сірі, вогнисті очі.

— Я корову подоїв. Тільки щось мало молока,— гомонів Валентин, бенькаючи посудом на доморобному столі.— Певне, до запуску йде...

Уляна кінчиком перкалевої хустини змахнула сльозину, знову повернулась до сина, усміхнена, наче просвітлена внутрішньою радістю, тихо вимовила:

— Мені вже сьогодні краще. Вдень трішки заснула, і приснився наш батько... Молодий такий і на тракторі... Нашою Лебедихою їде... і яблука, яблука... Кажуть, що це радість у хату.

— Все вірно, у суботу квітка. З хатини ляльку зробимо,— роблено весело відповів Валентин. Він поставив на табуретку тарілку з картоплею, кварту з іще теплим молоком, підбив подушку, легенько допоміг матері сісти.

— Ой, я ж тобі забула сказати, є лист від Оксанки. Пише, що на жовтневі приїде на канікули. Ти б частіше її навідував.

— Я і так щосуботи їжджу до неї,— голос Валентина пролунав приглушено. Завжди, коли згадував доньку, яка навчалась в школі-інтернаті для глухих дітей, серце, усе єство щеміло від болю й образи. Чому така доля спостигла Оксанку? Чому? А дівчині уже сімнадцять...

Він дивився на матір, слухав її божкання і приповідки, бідкання і спомини, серед яких все частіше було чути «наша Оксанка», «наш батько». Як вона любила його! Як любила.

Валентин прибрав посуд, вийшов надвір. Сонце уже встигло сховатись у затаєних заростях Макарового болота, але надворі було досить видно. Заспоришеною в рум'янку стежкою вийшов у сад, де під старою яблунею було складене все домашнє начиння, вкрите зеленим брезентом. Зняв із скрині смугасту ряднину, клацнув замком, підняв віко, обклеєне зсередини барвистими обкладинками ще довоєнного «Огонька». В прискринку взяв облізлий чорний редикюль, в якому зберігались усі батькові документи, фронтові нагороди, облігації повоєнних позик, фотографії.

«Батьку, батьку, як ти потрібен тепер».

Густі осінні сутінки впереміш із холодним туманом спочатку вмощувались у боровині, в покручах вивертнів під розкішними кронами товстелезних ялин і сосон, а вже звідти ніби розповзалися між могилами старого кладовища, між очеретами Макарового болота, між рогозяних купин, по зарящених сажавках, далі Лебедихою, садками і впораними городами, над якими ще стояв пахкий дух паленого картоплиння.

Закінчувався третій повоєнний рік. Але озерянці все ніяк не могли вичухатись із злиднів. І цей рік був не дуже зарідним. На круг навіть п'ятнадцять пудів хліба не вийшло. Тож тільки по сто грамів на трудодень дали людям, засипали насіння, решту все вимели із засіків під державну заготівлю.

Микола Польовий, голова Озерянської сільської Ради, тепер рідко бував удома. І в сільраді його застати було неможливо. За дев'ять місяців озерянці з великою натугою ледь виконали обов'язковий план закупівлі молока і м'яса. А от з податками і державною позикою — біда. Вчора на засіданні бюро райкому партії оголосили сувору догану. А начальник районного відділення «емдебе» Кучеренко висловився прямо: «Це саботаж, громадянине Польовий. Якщо річний план провалите, вас чекає доля Біленка».

Біленко, голова сусідньої Крупенської сільради, не виконав піврічного плану закупівлі продуктів у селян і сільгосподатку. А в серпні районна газета «Сталінський шлях» опублікувала замітку «Злочинні дії Біленка», про якого говорилося, що він «потурав куркульським прихвосням, став з ними на шлях злочинної змови і свідомо провалив план держзакупівель». І останній абзац: «...Суд засудив Біленка В. П. до восьми років позбавлення волі...».

А перед цим відбувся суд над двома фінагентами, які теж «свідомо протидіяли збиранню сільгосподатку».

Якось у райвиконкомі Польовий заїкнувся, що план закупівель для його сільради завищений. Адже половину Озерян фашисти при відступі спалили, люди ще не вилізли із землянок. Але тільки розлютив голову райвиконкому. На наступний рік план збільшили знову. І як викрутитись? А ще державної позики — майже на півмільйона...

Важко було на серці в Польового. Він сидів за незграбним дубовим столом у себе в кабінеті, вкотре перегортаючи жовті сторінки шнурованої книги. Прізвища, прізвища, прізвища. Семенюки, Марчуки, Польові, Галаї...

Микола роздратовано закрив книгу, кинув на край заляпаного чорнилом стола, втомлено підвівся, підійшов до телефону, що висів біля дверей, зняв масивну трубку, крутнув кілька разів ручкою.

— Алло? Район? Алло? З'єднайте, будь ласка, з райвиконкомом.

...Алло, приймальня? Алло! Ніна Прохорівна? Це Польовий з Озерян... Ніно Прохорівно, поцікався, чи поїхав до нас уповмінзагу Денисюк? Поїхав? Коли? Після обіду? Дякую...

Микола повісив трубку, крутнув двічі ручкою «на відбій», знову підійшов до стола, взяв стару газету, зняв з гасової лампи закопчене пузате скло, натоптав у нього паперу, кілька раз «прокрутив», потім припалив язичка чорного гнота.

Химерні тіні гойднули невеличку кімнату, стіл, варцабини сінешніх дверей, але зразу ж заспокійливо вляглися по закутках.

Микола чекав гостей, точніше, помічників по заготівлі. Після вчорашнього засідання до нього направили чи не найкращого уповноваженого в районі Денисюка, про якого не без підстав говорили, що він і дійницю видоїв би, якби давала молока. Мо', й справді у Денисюка якийсь особливий підхід до людей? А може, в тебе, Миколо, не вистачає партійної принциповості? Зжився з людьми? Родичів багато.

Почувся скрип коліс, затим тихе іржання. Польовий відхилив фіранку. До сільради під'їздила підвода-одноконка. На драбинах, звісивши ноги, сиділи Денисюк у своїй незмінній шинелі і кашкеті-сталінці і оперуповноважений старшина Гук. Обидва з автоматами. Гук тпрукнув на зморену конячину, яка мордою вперлася у самісінькі ворота.

Польовий накинув на плечі ватника, вийшов на поріг.

— Добридень, голово,— ще від хвіртки гукнув Денисюк. Він був високий і худий, схожий на веретено. Пишний пшеничний чуб, бліде обличчя. Якби не оці прозорі водянисті очі, уповмінзагу у свої двадцять п'ять міг би зійти за красеня, якого намалювали у вітрині вовкодавської перукарні.

— Здорові були, дорогі гості! — без особливого ентузіазму привітався Польовий. Він підійшов до прибулих, потиснув кожному руку.

— Щось довго ви,— Микола запитально подивився на Денисюка.— Я чекав вас о сімнадцятій.

— Наш експрес Вовкодави — Озеряни вибився з графіка,— пожартував Гук, поплескуючи коника по мокрій спині. Він уже зняв темно-синю шинелю, таку ж кубанку з перехрещеним червоними окрайками верхом.

— Запрошуй у хату, голово! — чомусь невдоволено вимовив Денисюк, першим ступаючи на стежку.— Сподіваюсь, вечеря готова? — він оглянувся на Миколу, який ішов останнім.— Проходь.

— Буде готова,— тихо відповів Польовий, клацаючи клямкою сінешніх дверей.— Заходьте, товариші.

Денисюк зайшов у кімнатину, як додому. Повісив свого «пепеша» на бильце перехнябленого стільця, кинув «сталінку» із замацаним козирком на стіл, підкрутив гнота в лампі. Тіні поховались ще глибше. Гук спочатку виглянув у вікно, після сів у кутку на оббиту залізом скриню з амбарним замком, яка іменувалась «сейфом».

— З чого почнем, голово? — Денисюк зверхньо, але з лукавинкою запитав Польового. Вони вперше познайомились у сорок шостому, в кабінеті секретаря райкому партії. Денисюк уже кілька місяців працював фінагентом, а Польового щойно рекомендували на голову сільради. Обидва високі, колишні лейтенанти в захисних кителях, з орденськими планками, вони були чимось схожі один на одного. Тільки голос у Польового тихий, «не командний», і очі спокійніші, без блаженних блищиків. Лише зрідка в них спалахували жаристі скалинки, але так само швидко й згасали.

— Як з чого? З вечері! — спокійно відповів Микола, дістаючи із шафи кошика, накритого білою перкалиною.

— Оце, розумію, початок! — Гук підійшов до дверей, бенькнув масивною защіпкою, потираючи, наче з холоду, руки, вмостився за стіл.

— Ну що ж, при свічках і коза в панночках,— Денисюк прикрив щільніше фіранки, знову сів за стіл.

Микола простелив крапчасту шматину, виклав з кошика кусень старого сала, варені яйця, цибулю, паляницю домашнього, добре загніченого хліба, квашені огірки, яблука.

— Прошу, товариші!

Запала мовчанка.

— А-а?..— Гук запитально подивився на Миколу, який вдавано заклопотано хрумкотів огірком.

— А-а! Забув, вибачаюсь, забув.— Микола дістав із шафи літрового «боцюна».

Очі в Денисюка і Гука потеплішали...

Ранок видався прохолодним. З Макарового болота тягло вільгістю, настояною на татарниках, рогозі, очеретах і корінні вільшини. Село прокидалось. З

димарів уцілілих від пожежі будинків, з кількох новозбудованих хат, із землянок-балганів, у яких здебільшого жили вдови, закучерявився димок, прямо сторч — на погоду. Пахло живицею, паленим картоплинням, перестояним полином...

Троє стояли скраю Лебедихи, біля кладовищенських воріт.

— Що ж, почнемо з твоїх недоїмщиків,— мерзлякувато стенув плечима Денисюк. Він перекинув автомата за плече, відстібнув польову сумку з блискучими наконечниками олівців у «патронташі», взяв список селян, які не виконали плану здачі молока і м'яса, гужповинності, а ціла низка і сільгоспподатку...

— Ось цей господар, Щавей В. П.,— тицьнув Денисюк тонким пальцем у вогкий, розкреслений на клітини папір.

— Ого-го-го! — очі його округлились, наче він побачив вождя у смокінгу і краватці. Уже не тихо, а вголос прочитав:

— Сто кілограмів м'яса, триста літрів молока, недовивезено тридцять кубометрів лісу. Ще й облігації не всі викуплені... Цілий букет... Ну-у, Польовий. Оце так-так,— розтягуючи кожне слово, Денисюк підозріло подивився на Миколу.— Це ж прямий саботаж. Це-е...— не знайшовши потрібного слова, він зло сплюнув, затим тихо видушив:

— Куркуль? Родич? Хто господар?

— Вдова.

— А коня має?

— Має.

— А корову?

— І корову... І четверо дітей. І хату — небом криту, лісом обгороджену,— тим же тоном відповів Микола.

— Нічого, ти просто, голово, нюні розпустив. Політики партії не розумієш. Чим годувати робітничий клас на Донбасі, на Уралі? Га?.. Веди, побачимо, як живе твоя вдова.

Хата Василини Щавей стояла впритул до Макарового болота, через кілька садиб від Миколиного обійстя. Точніше, це була не хата, а чудом уцілілий зруб з обгорілих дилів, сяк-так накритий ялиновим хмереччям, напівгнилими сніпками, над якими бовванів закіптюжений димар, плетений з ліщини і обмазаний глиною. Чорні зіниці вікон були завішені якимось дрантям. Лише в одному збереглися шибки — там була кухня, де і тулилась уся сім'я Василини. Польовому дуже не хотілося йти до Василини — він знав її нужду, знав, що старшенький Харитон щойно поїхав вчитись у «фезео», а вдома залишились самі дівчатка. Принаймні поміч Василині з них була непогана — доньки збирали в лісі чорниці, журавлину, гриби, а Василина приторговувала на ринку. А ще мала, на свою біду, коростяву конячину Ельзу, яка прибилась у село десь з німецького обозу. Тож і заробила через неї Василина гужповинність — сорок кубів лісу треба було вивезти на станцію.

Виглянувши у запітніле вікно, Василина обімліла: у дворі стояв високий незнайомець у сірій довгій шинелі, поруч Микола, дещо оддалік оперуповноважений Гук. Останнього вона добре знала. Витерла руки об квітчастого фартуха, вибігла з хати.

— Доброго ранку, хазяєчко! — люб'язно привітався Денисюк.— От голова скаржиться, що ти перестала шанувати Радянську власть.

Василина метнула блискавичний погляд на Миколу. Той відвернувся.

З провалини в сінях, з вікна виглянуло кілька білокосих голівок. Старшенька Оксанка у кирзових чоботях, у куфайчині стала поруч матері.

— Як це... перестала шанувати? — ледь видихнула Василина.— Мій Роман... за Радянську власть... Миколо, що ж це? — часто закліпала Василина, відчувши, як пекуча сльоза застилає туманом «гостей», двір. Вона піднесла фартуха до очей.

— Годі! — Денисюк підступив ближче.— Ми теж усі воювали. У мене теж батько і брат загинули. То що, соплі розпускати?! А хто країну буде піднімати? Хто годуватиме робітничий клас? Чому молоко не здали?

— Таж корова ялова, ледь дітям літру нацяпаю,— крізь сльози відповіла Василина.

Денисюк нерішуче потоптався перед жінкою, оглянувся на Миколу, на Гука, які незмигно дивились на нього — представника з району, підійшов до розваленої клуні, заглянув за хату, кивком голови підкликав товаришів, тицьнув пальцем у сад.

Микола нерозуміюче глянув на уповмінзагу.

— Ти, голово, не прикидайся ягням... Громадянко Щавей, скільки у вас фруктових дерев? — Денисюк глянув у той же розграфлений папір з прізвищами.— Тут у мене — жодного?

— Та-а...— Василина і собі несміливо заглянула в сад.— П'ять яблуньок, п'ять вишень... І груша на городі.

— А тепер ти, голово, поясни — чому вона не обкладена податком за ці дерева? Уже три роки... А сама, очевидь, три шкіри за яблучко на базарі дере,— голос Денисюка мало не зірвався...— Гаразд, Польовий, ми це тобі в райкомі пояснимо,— уже тихіше, але з неприхованим злом вимовив Денисюк.— А тепер, хазяйко, веди в хату...

Велика піч, запік, канапа, стілець. На покуті ікона. Біля старого облізлого дзеркала в диктовій рамці фотокартки. Під бантиною прив'язані качани кукурудзи, на стіні біля печі вінок з цибулі. Судник, стіл, скриня...

— Відчиняй! — Денисюк став біля скрині. Василина охнула і враз заголосила. Старша донька вибігла з хати, за нею ще одна. Лише меншенька сиділа в запічку і незмигно дивилась у порожнечу. Коли німці палили село, вона з ляку втратила пам'ять.

— Я вас прошу, громадянко Щавей, відчинити сундук! — стояв на своєму Денисюк.

— Миколо, Микольцю! — Василина заломила руки і оглянулась на голову сільради.— Ти ж знав мого Романа. Заступись ради бога! Микольцю... заступись...

Микола мовчав. Гук, який стояв позаду, спершись на одвірки, круто повернувся і вийшов, гримнувши дверима.

Василина взяла з кубашки ключа і відімкнула скриню. Денисюк сам підняв віко. Вийняв одну тернову хустку, другу, третю, вишиту сорочку. Переможно глянув спочатку на Миколу, після на Василину, знову на Миколу.

— Бачиш, як твої погорільці живуть? Одна така хустка на базарі коштує шістсот карбованців. Продай, купи масла, перетопи, здай на молоко — проста операція. І вовки ситі, і вівці цілі. За кілограм топленого вершкового масла зараховується двадцять п'ять літрів молока. І на облігації вистачило б, і на податок,— Денисюк опустив віко, зібрав жужма хустки і сорочки, підморгнув Миколі.

— Забирай, голово.

Микола, здавалося, вріс у земляну, вимазану рудою глиною долівку. Після, наче прозрівши, оглянувся на запік, на блаженну Орисю, після зустрівся з ненавидячим і благаючим поглядом Василини, наштрикнувся на вивчаючі водянисті очиці уповмінзагу, спішно підійшов до нього, вирвав вузлика з рук, кинув на скриню.

Знову заголосила Василина. «Це ж я ще перед війною купила-а-а! Це ж для донечок моїх-х! Ой, Ромку-у-у! Ой, діточки-и-и! Я ж від фашиста, від бандерів ховала у льосі ці хустки-и-и».

— Ми виконаємо план,— уже крізь зуби процідив Микола, не дивлячись на розлючені очиці Денисюка, який стояв приголомшений зухвальством голови сільради...

— Ходімо... Миколо Прохоровичу, я все поясню,— рідко коли так шаленіли очі у Польового.— Ходімо...

Денисюк ще якусь хвилю стояв над скринею, після видихнув:

— Ви будете пояснювати не мені і не тут.

Біля воріт уже стояло кілька озерянців, до яких долинав плач Василини. Серед них і Уляна Польова з Вальком на руках, і дід Охрім із своєю глухою бабою, і тітка Дарина, і Василинині доньки.

Микола привітався кивком голови. Дід Охрім зняв вицвілого кашкетика. Денисюк теж кивнув головою. Гук уже чекав їх на вулиці.

— Ти чого злиняв? — грізно підступив до міліціонера Денисюк.— Що-о, ви

всі хочете чистенькими бути? Чи в мене серця немає? Бач, вискочив, як жару вхопив... Нічо, нічо розберемось.

Він ішов спереду посеред Лебедихи, поли шинелі розвівалися, наче крила, «сталінка» збита набакир. Микола і Гук за ним ледь встигали. Нарешті біля колодязя зупинились. Уповмінзагу глухо бенькнув дерев'яним прикутим цебром об позеленілу цямрину. Скрипнула вісь на журавлі, відполірована до білого жердина пірнула в прохолодну пащу старого колодязя. Нарешті почувся тихий сплеск, і жердина пішла вгору.

Денисюк припав до розкришеного вінця бадді, смачно крекнув після першого ковтка. Пив жадібно і ситно, нарешті передихнув, передав цебро Гукові, той Польовому...

Коли шал у серці трохи влігся, Денисюк, дивлячись прямо у вічі Миколі, суворо процідив:

— Запам'ятай, голово. У районі і в області всі знають: де уповмінзагу Денисюк — там план завжди був, є і буде виконаний. І не дай бог оця твоя тітка хоч по найменшому допустить недоїмку за рік — судьби Біленка тобі не минути. Зрозумів?

Микола теж пильно подивився у роздратовані очі уповмінзагу, якусь мить вичікував, після спокійно вимовив:

— Зрозумів... що мене чекає доля Біленка.

Денисюк, очевидно, не «сприйняв» Миколиного виклику, а тому уже примирливіше вів далі, спершись на цямрину:

— Я тобі підкажу вихід. Знаю, що в селі не так багато живності. Я уже для тітки казав — купуй масло, здавай замість молока... Держава дозволила...

— Але ж це, пробачте, товаришу Денисюк, дурниця.

— Що-о? — прозорі очі уповмінзагу округлились.— Повтори!

— Це дурниця! — уже втратив самовладання Польовий, відчуваючи на плечі важку руку Гука.— Ми купуємо масло ящиками в їдальнях, буфетах, державних магазинах, перетоплюємо його і знову здаємо державі замість молока. Кого ж ми обманюємо? Та самі ж себе!

Він підійшов до Денисюка, глянув йому прямо в обличчя:

— Ти ж те саме думаєш, тільки мовчиш. І Гук за спиною сопе. Так, я читав у районній газеті, що за кілограм свіжого масла зараховують дев'ятнадцять літрів молока. Тут пряма операція — тільки купи, перевези з магазину до заготівельника, а той знову здасть у магазин.

Обличчя уповмінзагу зразу побіліло, після взялось нездоровим рум'янцем.

— Наша справа з тобою, голово, з ним,— Денисюк кивнув на міліціонера,— не думати, а працювати! У нас є мудрі голови там,— він тицьнув пальцем в небеса з такою силою, що якби дістав «тверді», то, напевне б, проткнув її.— Запам'ятай, Польовий, давню мудрість,— Денисюк стишив голос,— мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже. І ще одне — ми з Гуком нічого не чули. Так, Гук?

— А я зовсім глухий, моє діло — самогон і конокради.

— А тепер глянемо на список недоїмщиків,— перевів розмову на інше Денисюк.— Та-а-к. Поліщук, Микитюк, Петрук, Польовий...— уповмінзагу різко підвів голову, запитально глянув на Миколу, після прочитав уголос: «Польовий В. П., кінь, корова, теля, двоє свиней, двадцять дерев саду»... Далі що тут? Ага. Заборгував позику, не виконав плану вивезення лісу. Стоп! А чому йому план лише тридцять кубів?

Микола тільки стенув плечима, потому тихо відповів:

— Уповмінзагу Васильєв корегування вніс, мовляв, інвалід...

— Це твій родич?

— У мене половина села родичі.

— А цей Польовий ким доводиться? Дядьком?

— Еге ж, родичі. На одному сонці онучі сушили.

— Показуй дорогу! — занетерпеливився Денисюк.— Тільки мені потроху розвидняється, чому у вас стільки недоїмщиків. Саботажники...

На цей раз уже не витерпів Микола.

— Та що ви... «розвидняється». Я цьому Польовому кілька разів притискав хвоста. Бачив, як з колгоспу солому крав...

— І що?

— А он хай Гук скаже.

— Він інвалід, товаришу уповмінзагу,— розтягуючи кожне слово, промовив у прокурені вуса старшина. Очі його лукаво зблиснули.— У лісника — три руки, одна в області, одна в районі, а одна при ньому.

— Хто?

— А цього вже вам знати не положено. Як запросять вас на полювання, тоді довідаєтесь.

— То що... Йдемо до лісника? — запитання Миколи повисло в повітрі.

Денисюк зняв кашкета, брудним зім'ятим носовиком витер з середини облущений цератовий обідок, роздратовано, але тихо сіканув: «Под-думаєш... Загордилась свиня, що об панський тин почухалась. Давай далі... по списку...»

Березень 1949 року мало чим різнився від минулорічного. Та ж хляпанина під ногами, розбиті дороги, часті сніговії змінювались дощем. Одне слово, сім погод на дворі: сіє, віє, мутить, крутить, рве, зверху ллє, знизу мете.

Микола сидів у сільраді і готувався до звіту. Завтра термінове засідання бюро райкому партії, райвиконкому, уповмінзагу по виконанню державних завдань першого кварталу. Озерянська сільрада хоч і виконала план поставок продуктів за рік, але позику і сільгосподаток провалила.

Микола глянув на діда Охріма, виконавця[1] сільради, невесело усміхнувся. Дід сидів біля дверей під телефоном з підшивкою районної газети на колінах і водив жовтим від махорки пальцем по рядках.

— Що нового у світі, Охріме Пилиповичу? — одірвався від тривожних роздумів Польовий.

— Та все те саме. «Північно-Атлантичний пакт...», «Рикші в США», «Профспілки Англії борються...»

— Про Озеряни нічого свіженького?

— Було, тільки раніше,— дід Охрім перегорнув кілька газетних сторінок назад.— Прочитали?

Польовий байдуже кивнув головою, роблячи якісь помітки в учнівському зошиті.

Дід Охрім прокашлявся, поправив окуляри і тремтячим голоском, розтягуючи кожне слово, почав:

«Суд. Суд покарав тих, хто не виконує своїх обов'язків перед державою...»

— Не треба, Охріме Пилиповичу. Я це читав...

Польовий різко підвівся із-за столу, підійшов до вікна. О, цей суд він пам'ятатиме довго. Як і очі Василини. Як і плач її дітей. Що він міг зробити? Їздив до Кучеренка... В область їздив... Ще й звинуватили, мовляв, саботажників покриваєш...

— Ні, ні, Миколъцю, послухай ще раз... послухай... І запам'ятай... може, синові своєму розповіси,— дід Охрім знову прокашлявся і тим же деренчливим голосом, як дячок з амвона, вів далі:

«...Виїзна сесія народного суду Вовкодавського району розглянула в селі Озеряни справу по звинуваченню групи селян цього села у злочинах, передбачених статтею 58, частина перша Карного кодексу УРСР.

Ще 25 жовтня 1948 року громадянка Щавей одержала зобов'язання на вивезення сорока кубометрів лісу для шахт Донбасу. Але, маючи власного коня, вона на початок 1949 року вивезла лише десять кубів. Крім того, вона не виконала плану поставки молока в січні, не викупила повністю облігації третьої позики, заборгувала 516 карбованців сільгосподатку за 1948 рік...»

— Не треба, діду! — уже грізно вимовив Микола, відчуваючи, як в самісіньке серце вкліщуються біль, гнів і безнадія.

Але дід Охрім, здавалось, оглух. Він тільки суворо глипнув з-під окулярів і продовжував читати, не змінюючи інтонації, ніби в цій замітці йшлося про рикш в Америці:

[1] У ті роки так називався черговий, кур'єр.

«...Народний суд засудив Щавей В. П. як людину, що злісно ухиляється від виконання своїх обов'язків перед державою, до позбавлення волі на чотири роки з висилкою в далекі місця Радянського Союзу...

Народний суд розглянув також справу громадян з цього села...»

— Та годі! — Микола з усієї сили вдарив кулаком по столу, аж підскочив, дзенькнувши об склянку, графин з водою...— Я цю інформацію, діду, напам'ять знаю... Цей суд у мене ось тут, як іржавий цвях у серці...— Микола, важко дихаючи, опустився на табуретку. Він рідко втрачав самовладання. Але після цього суду... «А може... може, завтра сказати все, що думаю...»

— Прийшов гнів, Микольцю, прикуси язика,— наче вгадавши думки голови сільради, тихо проспівав дід Охрім. Він відклав газети на диван, підсів до Миколи за стіл, співчутливо заглянув у вічі Польового:

— Важко тобі буде, Миколо, завтра. Ми ж і план позик не виконали, я дивився зведення.

— Нічого, діду, я бувалий,— з робленою безтурботністю відповів Микола.

— Еге ж, я теж бувалий. Бував і за столом, і під столом. Але завтра свою вольницю сховай на самісіньке дно душі. Краще послизнутись ногою, ніж язиком. А він у тебе... Попадеш Кучеренкові під гарячу руку.

— Нічого, діду, нічого...

— Ой, Миколо, Миколо! Я на своєму віку набачився теж різного. Хто надумав пса втопити, усім каже: «Він сказився».

Не сказав у той вечір дід Охрім Миколі про ще одну звістку. Свіжий номер «Сталінського шляху» він обережно склав учетверо і сховав у бездонну кишеню свого кожуха. На першій сторінці на місці передової була надрукована кореспонденція «Злочинні дії Польового», яка закінчувалась словами: «Таким не місце в партії Леніна — Сталіна».

Нарада розпочалася рівно о десятій годині в залі засідань райкому партії. Миколу дещо здивувало, що серед уповноважених мінзагу, фінагентів, голів сільрад було багато міліціонерів у парадній формі, з нагородами. І тільки, коли глянув у президію, де під гіпсовим погруддям Сталіна стояв великий портрет Берії, здогадався, що сьогодні заступнику Голови Ради Міністрів сповнилось п'ятдесят. Він зітхнув з полегшею, наче скинув важку ношу — може, в день всенародного свята обійдеться. Тільки не міг збагнути одного: колеги, знайомі нібч старались його не помічати, на привітання тільки кивали головами і опускали очі долу або ж із заклопотаним виглядом «розшукували» когось у натовпі. Микола сів у третьому ряду, скраю, біля Денисюка. Той кволо потиснув руку, дивним поглядом зміряв голову сільради, чомусь боязко оглянувся, підвівся і спішно попрямував до задніх рядів.

А тим часом члени бюро, члени райвиконкому зайняли місця в президії. Начальник районного відділу НКВС Кучеренко був при «повному параді» — в золоті майорські погони, ордени, медалі.

Перший секретар райкому партії Бугайов, кошавий чолов'яга літ п'ятдесяти із ріденьким в сивині чубчиком, маленькими очицями, добре поставленим голосом, розпочав:

— Товариші! Перед тим, як перейти до заслуховування звітів голів сільрад, дозвольте з радістю зачитати вам щойно надрукований у газетах документ! — Він прокашлявся, поправив окуляри, оглянув зал, урочисто почав:

— «Указ Президії Верховної Ради СРСР... У зв'язку з п'ятдесятиріччям з дня народження заступника Голови Ради Міністрів СРСР товариша Берії Л. П. і беручи до уваги його видатні заслуги перед Комуністичною партією і радянським народом, нагородити товариша Берію Лаврентія Павловича орденом Леніна!..»

Останні слова Бугайова потонули у хвилі оплесків. Тільки через кілька хвилин, коли радісний гомін ущух, секретар райкому з не меншим ентузіазмом закінчив читати:

— «Голова Президії Верховної Ради СРСР М. Шверник. Секретар Президії Верховної ради СРСР О. Горкін, Москва, Кремль, 29 березня 1949 року».

І знову грім вірнопідданих оплесків, до щему в долонях, до почервоніння.

— А тепер слово для зачитання привітання Центрального Комітету ВКП(б) надається товаришеві Кучеренкові,— оголосив Бугайов.

Кучеренко встав, обсмикнув кителя, здавалось, ордени при цьому зухвало блиснули, взяв червону папку і вийшов до трибуни. Він чекав цієї хвилини і навіть хвилювався. Хоча всі знали, що зачитати цей важливий документ повинен саме він, начальник відділу «емдебе». Він знав і силу цього документа, і силу Лаврентія Павловича.

«Товаришеві Берії Лаврентію Павловичу! — піднесено прозвучало з трибуни. Кучеренко навіть оглянувся в президію, над якою висів портрет Берії,— вольове обличчя, міцно стиснуті тонкі губи, відверті карі очі, наглухо застебнутий китель-сталінка.— Центральний Комітет Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) і Рада Міністрів Союзу РСР палко вітають Вас, вірного учня Леніна, соратника товариша Сталіна, видатного діяча Комуністичної партії і держави, в день Вашого п'ятдесятиріччя!..»

Знову зал сколихнули оплески. Кучеренко передихнув, глянув униз — серйозні, тріумфуючі обличчя. Усі, усі аплодують, а що вони думають? Хоча б оцей... Польовий, в третьому ряду. Він завжди щось крутить носом. А як відстоював Щав'їху. Перескочив навіть через нього, Кучеренка, подався в обласне управління. Або он у п'ятому ряду сидить ще два голови сільрад Тимощук і Марчук. Теж радісно аплодують. Заглянути б у ваші душі, голубчики.

«...Все Ваше свідоме життя присвячене революційній боротьбі за справу робітничого класу, за перемогу комунізму!

Вірний син радянського народу, Ви всім своїм життям і діяльністю показуєте запалюючий приклад служіння його інтересам, з честю виконуючи завдання, які ставила перед Вами Комуністична партія...»

І знову оплески до лоскоту, до різі у вухах. Микола «палко» аплодував разом з усіма, все частіше відчуваючи на собі прискіпливі очі Бугайова, Кучеренка. І спину наче пропікають погляди його товаришів. Підсвідомо відчув, як неясна тривога починає закрадатися в душу, відчув страх. Ні, не за себе — за Уляну, за Валька. Як їм буде, коли... А мо', й того «коли» не буде? І ти дарма ловиш дрижаки... Просто треба заспокоїтись, з усім погоджуватись, а після об'єктивно змалювати обстановку в Озерянах. Вони ж бо мудрі люди — зрозуміють. Кого обкладати податком? Шість десятків удів? А малосімейний податок? За кого ці дівчата-переростки заміж підуть? Гаразд — його Уляні пощастило, ще десятку, двом. Дівчата, аби не засидітись у стародівстві, хапались за кривих, сліпих, обгорілих, контужених, безруких. Аякже — у хаті повинен бути мужський дух...

Микола чомусь пригадав, як він з фінагентом зайшов до Усті Верхоглядихи — вона мешкала разом із старою матір'ю на самісінькій околиці Озерян в благенькій хатині під очеретом неподалік їхньої Лебедихи. Устя саме поралась у городці, полола цибулю. Коли побачила гостей, неквапом підвелась, обтрусила рясну пелену, підійшла до тину, з неприхованим презирством подивилась на Польового.

— Боржок, хазяйко, боржок! — почувся із-за спини Миколи хриплий голос фінагента, який уже клацнув замком учнівського портфеля і теж підійшов до перелазу.— З вас, громадянко Верхогляд, сто п'ятдесят карбованців «холостяцьких». І якщо сьогодні не сплатите...

— А це ти не бачив, х... старий? — Устя верескнула і тицьнула мало не під ніс фінагентові дулю. Потім раптом заплакала, розтираючи брудним від землі кулаком патьоки на засипаних ластовинням щоках. Накульгуючи на одну ногу — вона ще в дитинстві впала із воза,— пішла назад.

— Усте! Зачекай! — гукнув Микола. Йому було вкрай незручно за цю дівчину перед фінагентом, теж колишнім фронтовиком.

Устя зупинилась біля вишні, все ще схлипуючи.

— Та повернись, поговоримо по-людськи. Ми ж з тобою навчались разом,— Микола відчув, що починає червоніти, згадавши, як сам ще у четвертому класі дражнив дівчину «кривенькою качечкою». З Устею ніхто не дружив ще й тому, що мати її «відьмувала».

Устя рвучко повернулась. Повні очі сліз запромінились хижим блиском. Вона швидко пришкутильгала до тину, спритно перескочила перелаз, стала посеред двору. Пишні руді коси, підзолочені надвечірнім сонцем, кільцями спадали на голу шию, линялу, ще, очевидь, довоєнну материну кофтину. І тільки те-

пер Микола побачив, що в Усті голубі-голубі очі. І брови ніби не руді, а темно-коричневі...

Але тут сталося несподіване.

Устя тремтячими пальцями розстебнула верхній гудзик кофти, другий, третій, на четвертому зашпорталась, рвонула, два останні гудзики аж дзиркнули у спориш.

Микола вкляк на місці. Фінагент з портфеликом ступив кілька кроків назад, до хвіртки. Йому здалось, що «кривенька Устя» збожеволіла.

Устя стояла посеред залитого сонцем двору в самій спідниці. Великі дівочі груди лякливо тремтіли від кожного поруху.

Устя підійшла до занімілого голови сільради. В голубих очах — біль, жорстокий і дикий біль одинокої, обкладеної з усіх боків вовчиці...

— Так от, голово,— хриплим, наче чужим голосом вимовила Устя.— Я уже заміж не вийду ніколи. І я не хочу до скону літ платити тобі холостяцькі. Я не хочу бути холостячкою. Чуєш? Не хо-о-чу! І якщо ти мужчина, допоможи мені... Чи ти, районщик з портфелем? — вона метнула жаристий погляд на фінагента, який уже був за ворітьми.

— Ну, чого..? Злякались? — наступала Устя.— Бери мене, голово! Зараз бери. Нічого, що в тебе жінка. Уляна мене зрозуміє. Ну-у! Чого ж ти? Іди до мене...

Устя ще ступила крок, гойднулися два сонця на пишних персах, почала розстібати спідницю. Микола рвучко обернувся і майже вибіг з двору.

Услід почув несамовитий жіночий регіт, майже блаженний. А мо', й плач...

Польовий почав вслухатися в доповідь, з якою виступав голова райвиконкому.

— ...Ви знаєте, що колгоспники, трудівники села Радянської України написали листа товаришеві Сталіну і дали слово достроково виконати усі зобов'язання 1949 року. В листі, зокрема, підкреслюється, що всі хлібороби, як і весь радянський народ, глибоко вдячні Йосифу Віссаріоновичу за те, що він відстояв мічурінську науку, допоміг виховати чудові кадри мічурінців на чолі з академіком Трохимом Денисовичем Лисенком, виростити тисячі колгоспних дослідників-новаторів, які сприяють розквітові колгоспного господарства... І вклад нашого району теж повинен бути вагомим. Але сьогодні ми маємо критично оцінювати роботу окремих голів сільських Рад, які стали на шлях злочинного потурання саботажникам...

Голова райвиконкому зробив паузу, надпив води і, суворо блимнувши у зал, продовжив:

— Повторюю — на шлях злочинного потурання саботажникам відбудови, саботажникам відродження нашої країни. І це в той час, коли вся наша країна готується гідно відзначити 70-річний ювілей нашого дорогого вождя і вчителя товариша Сталіна. Ви вчора, товариші, читали статтю в районній газеті «Злочинні дії Польового». Там даний конкретний аналіз роботи цього громадянина...

Микола відчув, як червоні кола попливли перед очима. Він вчепився в бильця крісла, аби не впасти. Серце залихоманило. Холодний піт почав обкладати усе тіло. Микола розстебнув комір сорочки і вже не слухав доповідача. Він тепер думав лише про одне — про Уляну, про чотирирічного Валентина. Чи дадуть їм вижити? Адже ярлик «син ворога народу» — це як вічне тавро каторжанина. А Уляні як? Як їй буде ув очі людям дивитись?..

З цієї «урочистої» наради голова Озерянської сільради Микола Польовий не повернувся...

А ще через місяць у першотравневому номері під рубрикою «Суд» на другій сторінці газета «Сталінський шлях» вмістила коротеньку замітку про те, що колишнього голову Озерянської сільради Польового М. О. засуджено на 6 років позбавлення волі з висилкою в далекі місця Радянського Союзу.

Уже зовсім смеркло. Валентин сидів на скрині біля низенького столика у саду, незмигно дивився на зжовклі папери. Були тут батькові фотографії з фронту, скріплені іржавою скрепкою «Подяки Верховного Головнокомандуючого» і за Сталінград, і за Сандомир, і за Полтаву, орденські книжки і ті зло-

щасні вирізки з районної газети. Чомусь пригадалось, як вони удвох з матір'ю добирались у Вовкодави пішки, через Чорний бір. Добирались, щоб побачити батька. Було тоді Валентинові чотири роки, але слово «допр» назавжди вкарбувалось у дитячу пам'ять як щось страшне, схоже на чорну яму на Макаровому болоті, що нею лякали матері озерянську дітлашню. Пам'ятає тільки квітучі в білому рясті лісові видолинки, після червоні обличчя, червоні кашкети, червоні погони. І мати, заплакана мати у вишиваній, очевидь, ще дошлюбній блузці. І високі столи. І чужі дядьки.

Не змогли тоді вони попасти в «допр», не пустили. А мо', й батька не було там?

Коли згодом розпитував матір про цю «подорож», вона тільки відмахувалась — не хотіла ворушити минулого.

...А прийшов батько додому в жовтні 1953 року, після оголошеної в серпні амністії.

Схудлий, геть сивий, з тремтячими руками, сльозливими запаленими очима, він слухав тоді Валька-другокласника, який виліз на табуретку і щебетав вірш Володимира Сосюри:

Ти — Вождь усіх, хто тьми не хоче знати,
хто ненавидить світла ворогів.
Моя Вітчизна, всіх народів Мати,
тобі складає радісний свій спів.

Батько аплодував разом з матір'ю, а в очах були сльози. І він їх не соромився, як там, у «допрі».

Рік батько працював їздовим на фермі, а далі як такого, що виправдав довір'я, направили на курси трактористів при Вовкодавській МТС. І не полишив трактора до самісінького скону.

Останню розмову з батьком Валентин запам'ятав назавжди. І, очевидь, завжди відчуватиме вину перед ним. Як він, слухач Вищої партійної школи, доказував старому, що той помиляється. Ех, батьку, батьку!

Вони сиділи тоді ось за цим же столиком під старою яблунею, і зелені з білими прожилками папіровки звисали над самісінькими головами. Батько відсунув набік графина з наливкою, квашені огірки, дістав з кишені дешеву «Приму», припалив, глибоко затягнувся, але зразу ж зайшовся ядучим кашлем. Валентин взяв із столу почату пачку цигарок, сховав у кишеню.

Нарешті, важко сапаючи повітря, батько видихнув.

— Клята ядуха. Промерз я там, Валько, в човні перекидався... Є така річка Печора... Але не про це сьогодні річ,— він пильно подивився синові в очі.

— А про що, тату? — Валентин і собі зацікавлено глянув на батька, на його кощаві плечі, невеличкі, але тверді, в мозолях руки,— подався батько, ой подався.

— Не так щось, Валько. Не так. Кругом празники, кругом усе «достроково», вітальні листи переможцям у кожному номері газети, а ми до «світлого майбутнього», як по смолі...

— Не зрозумів, батьку,— насторожився Валентин.

— Ну, поясни мені, ти грамотний... університет маєш. Навіщо цей галас, ці ордени, ці врочистості, коли вітер в гастрономах свище, коли районний ковбасник дере три шкіри за напівкопчену ковбасу. І ми це видаємо за благо.

— Але ж ніхто голодний не сидить. І голий теж ніхто не ходить,— уже роздратовано відповів Валентин.— Чи в тебе вдома їсти нічого?

— За нас не турбуйся... І бичок, і корова, і пара свиней... Треба ж тобі торбину до Києва зладнувати,— лукаво примружився батько...— Але ж на все село у нас залишилось два десятки корів, а було за дві сотні...

— От з цього й починай. Чого Марта, чого крива Устя, чого Способиха продали корів? Ну?

— Чого? — батько встав.— Чого? А де пасти? Га? Далі — обіцяли комбікорм під закупку молока! Де він? Сказали — знову неврожай. Обіцяли отаву — вигоріла на пні...

— Мати ж пасе біля кладовища, в бору, на болоті,— дещо пригаслим тоном відповів Валентин.

— А коли ти, Валько, був на Макаровому болоті?

— Ну-у...— Валентин справді на Макаровому болоті не був уже літ шість. Востаннє ходив з хлопцями по малину. Щоправда, озерця попідсихали, але малини, журавлини було вдосталь.

— От тобі і «ну-у» — саниці гну! Ти сходи, сходи... тепер у своїх модельних пройдеш по найглибших сажавках, по Бобровій драговині... Погнав одного разу корову, а вона вгрузла в чорну пудру... дивиться на мене і наче б глузує — «догосподарювались». Тепер там і осока рости не хоче. Побачив би, як вітер починає нести цю торф'яну пилюгу — наче чорні стовпи диму від горілих хат. А ти кажеш — пасіть на болоті. На Зацерквянці в колодязях вода пропадає...

Батько стояв під яблунею в кортових штанях, в «прогресівських» сандалях на босу ногу, в сатиновій в смужку сорочці навипуск і примруженими добрими очима дивився на сина... «Як він виріс. І рання сивина на скронях. Важко йому там, у Києві. Навіть тут, на канікулах все читає матеріали партійних з'їздів, конспектує «Відродження», «Цілину». Слава богу, в люди вибився. І зараз хоч ніхто не попрікає батьковою минувшиною. А втім... хто його зна?»

Валентин важко зітхнув, неквапно підвівся із-за столу, зібрав тарілки. Що він міг сказати батькові? Чим розвіяти його сумніви, тривоги? Бо й справді — всі промислові, продовольчі магазини, усі бази завалені товарами по вінця, а купити нічого. Всі «щось», «десь» дістають, шукають знайомих... Або взяти це осушення Макарового болота. А ще водогін збудували для хімкомбінату. Де набрати стільки цілющої живниці?.. І де вихід? Де?

— А ти що пропонуєш? — різким тоном запитав батька.— Ти ж сам знаєш, що неврожай по країні уже п'ятий рік. А ти — комбікорми давай, отаву давай!

— Наші поля тільки жайворонки удобрюють! — теж різко відповів батько.— Боїтесь в гній руки замастити. А земля не вашої... органіки — тьфу-у! придумали таке слово,— а гною хоче..! А ви возите чорну пилюгу з Макарового болота. І план по добривах є, і премії для «сільгосптехніки», а врожаю — два гарці на сотку. Що посіяв, те й зібрав, нічого не пропало...

Валентин стояв, спершись на столик, і прискіпливо дивився на батька. «Чому він почав цю розмову? Останні роки був здебільшого мовчазний, затаєний, тільки розпитував про навчання, про товаришів. Нічого подібного до сьогоднішньої розмови не було. А тут ніби прорвало греблю. Завжди спокійні очі несамовитіють, проміняться нездоровим блиском!..»

— Так що ти пропонуєш? Революцію? Переворот? — вигукнув Валентин і пошкодував. Батько враз змінився на обличчі, повіки затремтіли. Він підійшов упритул до сина і видихнув прямо в обличчя:

— А революція, вчений мій сину, ще не скінчилась і, очевидь, не скінчиться.

— Це сталінська догма. Ще Троцький...

— Ти Сталіна не чіпай. При ньому ми хоч не брехали один одному у вічі.

— Оббріхували. Хіба це краще? Ти ж на своїй шкурі...

— Облиш, Валько, облиш! Ти ще сліпий, як кошеня. Кажеш — революцію? А чом би й ні! Ти ж подивись довкіл, скільки погані розплодилось. І всі з портфелями, усі керують. У голови колгоспу сидять з району, з області майже щодня... І якби ж то робили справу... Кожен вечір пиятика в лісника Польового на кордоні. Сам Кучеренко із свитою мало не щонеділі на полювання приїздить. Вони думають, що нам засліпило. А за що п'ють, за чий кошт? Бачив би ти будинок відпочинку біля Свят-озера — ніби для передовиків... Ех, Валько, Валько... А пробував ти лікуватися? Слава богу — ні. А я лежав в області — туберкульоз, думали. Так от, мати в лікарню завезла триста карбованців — усе, що за бичка вторгували... А торгівля? Вони ж нас, чорнолюд, за худобу вважають. Заглянь у сільську крамницю — тільки кирзові чоботи, куфайки, кортові і шевйотові костюми і кілька бобрикових піджаків, які «побила» міль, та здуті консерви в томаті — нічо, мужик усе злопає, усе стерпить. А мужик не камінь — терпить, терпить, та й трісне. Ось проти цієї контри, проти цієї сволотні, яка прикрилась святим партійним білетом, і потрібна

революція. Для них хай би піднявся з могили навіть... Лаврентій Павлович, я б йому простив свою долю.

— Батьку, ти п'яний! Ти подумай, що... ляпаєш,— знетямився Валентин.— Яка контра? Яка? Де? Справді, голова сива, а розум в лісі бігає. Іди відпочинь. Іди, батьку...

— Сліпий ти, сліпий, хлопче... Нічого... Хто не слухається розуму, той послухається кия. Нічого, скоро ви всі почнете прозрівати. Ти ще мене згадаєш.

Наступного дня Валентин пішов на вранішню електричку, навіть не попрощавшись з батьком. Все чомусь думав, що старий зайве випив. На душі було вкрай погано.

А через два тижні отримав від матері телеграму з трьома страшними словами: «Помер батько. Приїзди».

5. ВАЛЕНТИН

Сьогодні Уляні було уже краще. Вона сама видоїла корову, вигнала її за хлів, у садок. Валентин, не чекаючи майстрів, уже цюкав сокирою — підтесував дубові лаги для підлоги. Уляна прямо з дійниці налила теплого молока в порцелянову кварту, підійшла до Валентина, поставила на низенький дубовий одземок, на якому ще покійний Миколай рубав дрова.

Валентин цюкнув сокиру в пеньок, підійшов до матері. Уляна за цих кілька днів змарніла, наче поменшала, зсохлась. Очі, здавалось, вицвіли на полин, згасли. Вона ледь усміхнулась кутиками зшерхлих губів:

— Випий, Валю, парненького. Бо ж скоро не буде. В запуски йде наша Мальва...

— Ти б полежала. Від вітру хилишся,— Валентин зробив глибокий ковток.

— Ой, сину, тіло старішає, хвороби молодшають. Якось буде. Цієї ночі знов батько приснився. Але «на добре» приснився, в білій сорочці, на комбайні...

— Ти б полежала,— повторив Валентин.

— Ага, забігав Василь, з будівельної, ти ще спав. Їх сьогодні не буде... завтра прийдуть... то відпочинь трохи...

Десь за Охрімовою хатою, на дорозі, почувся тягучий сигнал автомобіля. Ще один, ще...

— Воду привезли! — зраділо вигукнула мати.— Я зараз підготую бідони, виварку. Бо ж і попрати треба.

— Та полиш, я все зроблю,— і з болем, і з неприхованим уже роздратуванням зупинив Валентин матір. Він зняв з паркана два відра, кинувся на вулицю, де уже наростав людський гомін, бенькали кришки бідонів, стінки каструль і дійниць. Воду привозив колгоспний молоковоз тричі на тиждень. Кожен намагався заготовити «про запас». Тож і штовхались, дехто лаявся: «Хто перший?», хто заспокоював: «Усім вистачить», йому вторили: «...на тому світі». Ще хтось підкидав сухе хмиззя в полум'я: «і на тім світі все вицідили»... І так цілу годину, поки не порожніла цистерна.

...Валентин, щоб скоротити шлях до станції, пішов ледь позначеною стежкою через Макарове болото. Він минав висохлі очеретяні купини, зчорнілі берези, руді татарники, сіро-зелені вільхові гущаки. Треба було встигнути на обідню електричку — він мав здати ще один матеріал на четверту сторінку.

Ось і знайома Боброва драговина — колись таємнича і незвідана, а тепер тут грались «у війну» малюки з усієї Лебедихи. Болото і бір поруч. Валентин на мить зупинився — яке тут плесо було? Понад триста гектарів. А риби... Коли після тієї розмови з батьком він ішов на електричку і звернув до Макарового болота, в серце вп'ялись і біль, і тривога, і журба. Сотнями розпечених голок. Колись чиста, в ситних вільшинових гущаках вікновина, наче коростява шкіра старої кобили, взялась рудими плямами, чорно-бурими плішинами, крізь які повилазили старезні лозинові покручі, ламань. Як старезні гриби, оголили тонке коріння під пишними чубами купини з осоки та аїру. Лише деінде поміж старезними вільхами блискотів іржавець, але і той, здавалось, пропадав на очах. Про зарясчені сажавки годі було й говорити.

А тепер і поготів. Суха дернява земля пружинила багатолітніми нашаруваннями, але здебільшого під ногами був чорно-рудий порох впереміш із прілою осокою.

Валентин минув Маркову гать, вискочив на «берег», обстукав кросовки об пенька, поправив ремінь сумки, прискорив ходу. До станції через Чорний бір було ще п'ять кілометрів. Але не встиг він пройти й сотні кроків, як десь збоку від путівця почув чи то стогін, чи то спів. Зупинився. Дивні звуки долинали із-за густого ялинника. Прислухався. Спів затих, але за мить знову повторився. Обережно, щоб не наступити на сухий сучок, Валентин пірнув у молоду ялинову стіну.

На невеличкій галявині, на старезному сосновому вивертні сиділа «кривенька Устя» — в Озерянах уже давно забули її справжнє прізвище. Вона в'язала у пучечки траву і тихо наспівувала, а мо', й просто примовляла. Перед нею на ряднині лежали пучечки, сніпки трав і зілля — більші, менші і зовсім маленькі. Це «відьмовське» ремесло Устя перейняла у матері, а та у своєї. Тож в Озерянах і старі, і молоді, і школярики знали, що «кривенька Устя» — справжня відьма. Вона й на базарі приторговувала корінням, шипшиною, сушеними грибами, чорницями.

Валентин прислухався.

Ой у полі могила
З вітром говорила:
— Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не зчорніла.
Ані вітер не віє,
Ані сонце не гріє,
Тільки в степу край дороги
Могила чорніє...

— Проходь, проходь, Валько,— скрипнув голос Усті.— Чого ховаєшся за спиною?

Валентин ніби вріс у землю. Як вона помітила його? Навіть не оглянулась. Відьма? Він нарешті виплутав ноги з чіпкого ожиння, підійшов до жінки.

— Добридень, тітко!

— Дай боже здоров'ячка. Що, у матері був?

— Та був... Щось прихворіла.

— Я до неї сьогодні навідаюсь. Завтра Уляна польку топтатиме.— Устя зітхнула.— Жаль тільки, немає з ким. Гарний у тебе батько був. Добре серце мав. Але на всіх добра його не вистачило.

Вона підвела на Валентина очі, вилинялі, сльозливі, а в них затаєна журба. З-під перкалевої хустини вибилось вицвіле пасмо волосся, рудувато-біле, наче клоччя, яке давно лежало під дощем.

— Що розглядаєш бабу, як виглядку,— уже сердито сказала стара.— Відьма, вона і є відьма... А матері допоможу... І тобі допомогла б... повернути дружину. Але ти вже надто городський. Чужий став. Он дідові Охрімові уже дев'яносто п'ять, а як старий скаче? Сліпа Мартоха прозріла? Прозріла. А все мої травки.

Очі Валентина хитро зблиснули.

— Ну, якщо ви, тітко, такі всемогутні, поверніть воду хоч на Лебедиху.

Стара якусь мить розглядала Валентина, наче бачила вперше. Той уже нетерпеливився, поглядав на годинник.

— Воду, кажеш? — в сивих очах Усті зажевріла лукавинка.— Воду? Гм-м. Воду.— Стара встала з пенька, обтрусила спідницю.— Гаразд. Тобі скажу... Можна й воду повернути... Але то справа нелегка, хлопче. Ти був коли-небудь біля Свят-озера?

— Ще з батьком,— не розуміючи, до чого хилить Устя, відповів Валентин, уже жалкуючи, що розпочав цю мову.

— Свят-озеро єдине, яке не висохло у Чорному бору. А чому?

— Чому?

— Бо живить його не зашкурна вода, а глибинна, джерельна, запридух.

— То й що? Водогін будувати за тридцять кілометрів.
— Та не ляпай язиком, як циган пужалном. Слухай далі,— уже роздратувалась стара.
— Ну.
— Так от, кілька таких глибинних джерел я знайшла біля Батиєвої гори. Де колись, казали, Батий воду пив. Ще знаю кілька місць. Але вони вкрай запущені, ледь дихають. От ти й подумай... Бо знаю, джерела сильні, мене ще туди баба водила. Тільки ума до них... ну, і молодих рук.
— Це все? — скептично запитав Валентин.
— А що, мало? — баба скрушно похитала головою.— А твій батько взявся б... Та й дід Остап споконвіку шукав джерела і колодязі людям копав. Ну, будь здоров. Мила наша розмовонька — ти мовчиш, а я слухаю.
— На все добре.
Уже в ялиннику почув скрипучий бабин голос: «А дружину можу повернути... Подумай!»

На пероні було малолюдно. Лише кілька заджинсованих молодиків «вибивали» з автомата газовану воду. На лаві біля парапету сиділи три жінки з кошиками й мішками — очевидь, яблука на Бессарабку везли. Вони жваво перемовлялись, час від часу поглядаючи в жовто-зелений закрут лісосмуги, звідки мав підійти потяг. Було ще кілька залізничників, якісь військові, міліціонер. Звичайний провінційний перон — темно-бурі калюжі в масних плямах, терпкий запах горілого вугілля, нафти, креозоту, пофарбоване бронзою невеличке погруддя вождя в привокзальному скверику, лавки з вирізаними ножем непристойностями, палісад з поламаним штахетником. Зграйка мандрівних циганчат під яблунею визбирувала перезрілі антонівки в чорній жужелиці.
Валентин підійшов до газетного кіоска, купив свіжу «Правду», зрадів, коли побачив свою рідну — обласну.
— Свіжа? — запитав кіоскерку, яка саме запивала пиріжка фруктовою водою.
— Сьогоднішня,— буркнула жінка.
— Думав, розібрали.
— Знайшов дефіцит! — звела сонні, що запливли жиром, оченята кіоскерка.— Хіба що загорнути оселедця, папір цупкіший, ніж в столичних газетах.
Валентин, пропустивши повз вуха цю неприємну оцінку, розгорнув газету і... знітився. Глянув на четверту сторінку, знову на розворот, на першу, знову на другу, та даремно: інтерв'ю не було. На його місці стояв такого ж розміру петитний блок під рубрикою «Долати інерцію, застій».
Що ж сталося? Адже він сам переглянув в друкарні гранки інтерв'ю «Хто відповість?».
Неквапом вийшов до скверу, постояв, після спиною сперся на штахетник. Все було б зрозуміло, якби прислали терміновий офіційний матеріал чи принаймні трапилась визначна подія в області. А то ж надрукований звичайний виступ доярки, який за неї написав власкор з Вовкодавів Кмитюк.
Хіба що... Горностай, редактор, повернувся з курсів. Взагалі, дідько його зрозуміє. Ніби й хлопець непоганий, уміє писати, поважають в обкомі партії, виступав на з'їзді журналістів республіки. Але щось у ньому є штучне. Наче весь зверху, наче весь розкритий, але дно... Воно й правда — світильник власної підставки не висвічує. Горностай ризикнув, взявши його, «опального», в штат. Але ж чи був це ризик? Посади кореспондентів у газеті займали й заочники перших курсів. А у Валентина і стаж, і університет, і партшкола. А мо', це був хід? Ставка на демократизацію?..
Він уже хотів знову вийти на перон, коли почув знайомий голос:
— А-а, преса! Добридень! — Біля входу у сквер стояв Кучеренко в плащі, простоволосий. Дещо оддалік біля його «уазика» тупцювало ще троє із заклопотаними обличчями — очевидь, від'їздила чергова комісія. Валентин спочатку зрадів цій зустрічі. Обличчя нараз просвітліло, але взмиг огнисті очі наче хто присипав попелом.
— Добридень, Дмитре Васильовичу.
— Чого таким голосом — відспівувати когось збираєшся?

— Та-а-а... Якось... Одне слово — дурниця якась вийшла, Дмитре Васильовичу,— ніяковіючи, що з ним рідко траплялось, відповів Валентин.— Було інтерв'ю... майже в номері, а... сьогодні...

— Що сьогодні? Нема? Не журись... Мені телефонував Горностай — говорив, потрібні деякі уточнення, піде пізніше. А замісив ти круто. Хоча... так і треба...

Валентин не знав, що відповісти. Він тепер чомусь був упевнений, що Горностай «всипле йому по зав'язку», що інтерв'ю доведеться «обстригати», підлаковувати, зміщувати акценти. І знову надрукують сірий блок — гігант про «перебудову». Ні для душі, ні для серця. Аби чогось не трапилось. Аби в обласному комітеті партії були всі вдоволені. Навіщо сміття виносити з хати?

— Але ж, Дмитре Васильовичу, в інтерв'ю все правда. Я ж вам його зачитував! — затремтів голос Валентина.

— Так, правда, я дав згоду на публікацію,— невесело усміхнувся Кучеренко.— Але Горностай став на своєму — потрібні уточнення. Я не міг заперечити. Можливо, у нього і виник якийсь сумнів. Він сказав, що це не телефонна розмова. Та й Горностай член бюро обкому партії, молодий, перспективний. Такі зараз «в моді».

— Можливо, й так... «в моді». Але я таких «модників»... Я...— Валентин виговорив зопалу зло і сердито, після зам'явся, замовк. «Ні, краще промовчу. Хто вгору плює, на того й слина падає».

— Я б цього не сказав про редактора,— Кучеренко пильно подивився в очі Валентина. Той відвернувся, якусь хвилю мовчав, а після роблено байдуже вимовив: — І я цього не казав.

На вхідних стрілках злякано пугикнула електричка. Валентин кивком голови попрощався, поправив на плечі ремінь сумки і заквапився на перон.

— Ну що, Аніка-воїн, проходь, сідай,— Андрій Горностай вийшов із-за масивного, заваленого паперами столу, міцно потис руку Валентинові, жестом вказав на широкий диван. Але Валентин став біля столу, як вкопаний, втупивши очі у заклопотане редакторове обличчя, мовчав. Нарешті тихо, ледь чутно видихнув:

— Андрію, скажи відверто, чому матеріал зняли? Я собі місця не знаходжу. Я ж усе погодив... Факти... Це ж як рана.

— Про це, Валентине, пізніше... Нічого серйозного... Краще скажи, як мама? Чув, ніби захворіла після отого кладовища?

— Нічого, вже краще. Давайте, Андрію Демидовичу, ближче до справи. Мені ще кореспонденцію на четверту треба здати,— перейшов на офіційний тон Валентин, дивлячись повз редактора у вікно. Обличчя Горностая враз спохмурніло, сірі очі часто закліпали, ліва брова сіпнулась і застигла в німому чеканні.

— Ближче до справи, кажеш. Гаразд. Та сідай.— Горностай знову сів за стіл. Валентин притулився на краю стільця біля приставного столика.

Горностай шумно зітхнув, схрестив руки на грудях, зосереджено глянув на співрозмовника.

— Гаразд, ти хотів відверто. Буду відвертим. Скільки років ти мене знаєш?

— З університету. Ну і... два роки редактором.

— От-от. Два роки редактором. А що таке, саме «що таке» редактор обласної газети сьогодні? Я тобі відповім,— в очах Горностая завогніли хижі чоловічки.— Це керівник друкованого органу обласного комітету партії. І про роботу обкому, як сказали на останній нараді в столиці, судять по газеті. Я уже два роки б'юсь, щоб витягти її з того застояного болота. Є результат? Га?

Валентин стенув плечима, знову повернув голову до вікна.

— Мовчиш? Мовчиш. А ще недавно «співав» на зборах — ми підтягнемо газету. Гаразд. А тепер подумай, чому мені чи не єдиному з редакторів обласних газет республіки доручили виступити на з'їзді? А п'ять дипломів республіканських конкурсів за минулий рік... Так є результат?..

— Навіщо ця увертюра, Андрію... Демидовичу? В чому я неправий?

— Гаразд, без увертюри. Ти знаєш, хто автор водогону, під чиїм керівництвом він будувався?

— Не знаю. І яке це має значення?
— Для тебе, може, й ні... А для редакції і, якщо хочеш, для мене особисто — має! Автор водогону кошторисною вартістю п'ять мільйонів карбованців — секретар обкому партії Гаврилюк.
Горностай передихнув, надлив у склянку води, залпом випив.
— Ти хотів відверто — я тобі й розкрив карти.
— І це все?
— А що, мало? Чи ти хочеш, аби усі наші дворічні потуги пропали марно? Хочеш, щоб увесь колектив був під обстрілом? Найменша коректорська помилочка — і об мене будуть всі інструктори в обкомі ноги витирати, на кожній нараді. Та що ти тямиш! Твоє діло написати. А далі... хоч не розвидняйся.
— Я зрозумів, Андрію. Коза думає про життя, різник про м'ясо.
— А я не розумію, чого ти збісувався? Піде твоє інтерв'ю. Тільки прополоти його треба.
— Добре, припустімо, я виріжу «про водогін»...
— І про комісії з області...
— ...І про осушення,— в тон редакторові продовжив Валентин.
— Так ми, Валентине Миколайовичу, не дійдемо до суті,— враз скрижанілим голосом вимовив редактор.— Ви багато на себе берете. А я, коли підставив за вас свою спину в області, думав, що ви наш, що у вас не залишилось отієї зарази, яку сучасні демагоги і крикуни видають за демократію. Очевидь, батькова наука не пішла в ліс?
— Ти... ти батька не чіпай,— тихо, але уже з неприхованою погрозою вимовив Валентин. Він різко підвівся.
— Чому ж? Ти хотів відверто? Будь ласка. Скажу, чому ти взяв інтерв'ю у Кучеренка, а не в когось іншого. Сказати?
Валентин мовчав, відчуваючи, як пекуча судома бере в лещата горло, перехоплює дихання.
— Ти ж знаєш, таке інтерв'ю — це бомба сповільненої дії під самісіньке крісло першого секретаря райкому.
— Він дав згоду,— Валентин нарешті вийшов із заціпеніння.
— А куди йому дітися? В наш час треба для преси говорити правду. А тепер перекинемо місток від молодого Кучеренка до старого, який в сорок дев'ятому у Вовкодавах працював начальником «енкавеес» і який вів справу Польового.
— Я цього не знав. І знати не хочу! — зло крикнув Валентин.
— Ви не кричіть! — теж підвищеним тоном відповів редактор.— Слухайте далі. Ви хотіли відверто? Тож слухайте. Вашу активність щодо водогону можна розцінити і як особисту матеріальну зацікавленість. Як мені відомо, привалилось тільки дві хати. В тому числі ваша. Ви наполягали перед колгоспом, щоб вам відшкодували збитки? Наполягали. Далі — інтерв'ю. Хоч колгосп і допомагає, чим може. Продовжувати?
Валентин мовчав. Він ніяк не міг збагнути одного: як можна так линяти? Одна нога в одному човні, друга в іншому. Спробуй розпізнай? А мо', це його кредо? А може, так і треба? Горностай не хоче попасти в опалу через це інтерв'ю. Характер у Гаврилюка крутий. Але навіщо він завів мову про батька, про старого Кучеренка? Адже Валентин і в мислі нічого не мав. Що робити? Примиритись з цим усім? Все-таки Горностай витягнув тебе на білий світ, забезпечив роботою.
Горностай наче вгадав Валентинові думки, примирливо, майже по-дружньому сказав:
— Давай забудемо цю розмову. Я трохи перегнув. Пробач. Але і мене зрозумій. Ми повинні спочатку твердо стати на ноги. Твердо! — Він вийшов з-за столу.— І тоді нам сам дідько не страшний. Ти мене зрозумів?
Валентин знову промовчав. А в скронях теленькала одна думка. Це легальна фальш. Дипломатія на виживання. Кредо флюгера. І це добре розуміє Горностай. Він знає, що за будь-якої екстреми треба погоджуватись, погоджуватись, інколи «принципово» поправляти... дрібні деталі. І не дай бог втрапити в немилість. От і тепер побоявся гніву Гаврилюка. А може, Гаврилюк уже сам зрозумів помилку проектування водогону? Валентин усміхнувся. Коли б так?

Напевне, в історії ще не було такого, аби вождь, чи то периферійний, чи столичний, без примусу визнавав свої помилки. Очевидно, і старий Кучеренко, і Денисюк та іже з ними дотепер думають, що діяли за вказівкою партії, виконували доведений план по розкуркулюванню, боролись з «ворогами народу», серед яких були і діти, і жінки. Очевидно, і Горностай переконаний в тому, що саме такі, як він, потрібні партії в цей складний час. Але ж навіщо ця машкара? Адже партія, люди хочуть сьогодні чути правду. Щоб навчитись самим, навчити дітей наших не бути дволикими Янусами. Горностай веде мову про те, щоб стати твердо на ноги. Але хіба таким шляхом? Надто кривий він — з поклонами, окриками, оплесками, єлеєм в речах і карбованою маскою «партійної принциповості» на незворушному обличчі. І він, цей правильно-принциповий Горностай, не одинокий. Хто ж зірве з них цю маску? Хто? І коли?

Горностай вичікуюче дивився на незворушне обличчя Валентина. Той нарешті «прокинувся», зустрівся поглядом з редактором, тихо вимовив:

— Я... я так не можу... І ви... ви були праві... Це батькова наука!.. І я єдине, що вас попрошу — звільніть мене сьогодні з роботи... за власним бажанням... Дуже вас прошу. Сьогодні ж звільніть. Без формальностей. Я прошу... Це останнє прохання. Я... я більше не годен!.. Не можу! — Валентин на мить заплющив очі, відчуваючи підступну судому в горлі і пекучий біль у серці.

— Гаразд, Валентине, заспокойся,— змінив тон редактор.— Гнів крокує попереду розуму. Треба усе зважити. Ти ж прекрасний публіцист. Лауреат республіканської премії. Ну, припустімо, я тебе звільню за власним бажанням? Припустімо. А далі? Куди ти підеш? У районку? На «листи»? Чи в колгосп?

— Це уже моя справа. Так звільниш? Чи два місяці чекати?

Горностай з неприхованим здивуванням дивився на змарніле обличчя Валентина. Що йому треба? Адже і так доля вижала і викрутила. Здавалося б, пора заспокоїтись, слухатись здорового глузду — вище себе не стрибнеш. Ще й хвіст з компромату. А він співа своєї. І непоганий хлопець. І словом володіє. Так замісить, так пересипле перлами. Шкода, звичайно. На цей раз дуже круто замісив. І що з ним робити? Може, хай відпочине? За свій рахунок — тиждень, другий, отямиться, а там усе стане на свої місця. Бо розрахувати тепер — колектив не зрозуміє. Он як відповідальний секретар завогнів, стіною за опублікування інтерв'ю. І заступник дав «добро». Не зрозуміють і вони, і кореспонденти цього «за власним бажанням». А взагалі — хай би йшов на всі чотири. Тільки не тепер. Треба все мудро обставити, щоб колектив зрозумів...

— У мене є альтернативне рішення,— спокійно, з доброю усмішкою вимовив Горностай. Валентин сидів у тій же незворушній позі.— Ти втомився, друже, стільки пережити. Тобі треба відпочити.

— Нарешті ви зрозуміли! — іронічно усміхнувся Валентин.

— Я давно зрозумів. А тому даю творче відрядження на два тижні. Ти колись просив у мене за свій рахунок, аби допрацювати рукопис книги.

— Не треба мені подачок. Підпишіть заяву. Я... я...

— А це не подачка! — раптом зірвався на крик Горностай.— Даю тобі два тижні, аби найшов собі заміну! Кого на твій стілець пораджу? Розприндилось! — метав бунтівні громи редактор.— Геній знайшовся! Все! Можеш бути вільним! Через два тижні прийдеш із заявою! До побачення!

Валентин ще хвилину посидів, після повільно підвівся, нерозуміюче стенув плечима, кивнув на прощання, вийшов, повільно причинивши двері.

Горностай натиснув клавішу зв'язку з бухгалтерією:

— Негайно оформіть творче відрядження Польовому... У Першотравневий район... Так, так. Збір матеріалів для документального нарису про героїв праці... Ні... На тиждень, після ще на один! Так... Я підпишу! — він роздратовано вимкнув зв'язок, втомлено відкинувся на спинку крісла.

«Здається, багаття трохи погасив. Але чи надовго?»

Електричка хрипло пугикнула на вихідних стрілках, ще раз кліпнула червоним блимаком останнього вагона і сховалась в жовто-багрових чагарях приколійної посадки. Валентин, аби скоротити шлях, не пішов на міст, а, оглянувшись навсібіч, легко перескочив чавунний парапет, попрямував уздовж ще теплої ко-

лії, біля світлофора перетнув залізницю і ледь помітною стежкою заглибився в гущаки.

До привокзального селища Рокитного навпростець через лісосмугу і поле не більше кілометра, а до будинку-інтернату для глухих дітей — ще менше. Він притулився прикрай селища в старому тінистому парку. Двоповерхові, ще дореволюційні будівлі колись слугували казармами для військових. Після війни тут був дитячий будинок, а останні двадцять літ — інтернат для глухих дітей.

Щоразу, пірнувши у цю незвичну тишу, Валентин відчував безпорадність, нуртуючу злість на самого себе. А мо', це був страх? Так, так, саме страх з'являвся, коли він бачив неприродну міміку на обличчях, гарячкове жестикулювання і... тишу в шкільному дворі. Німу, аж дзвінку. А може, це був страх від докорів? Він і тепер не може витримати погляду своєї доньки Оксанки. Їй сьогодні сімнадцять, в одинадцятий пішла. Вродлива. Як мати. Якби не оця страшна німота. Якби не оці очі! Біда... А в скронях вкотре вителенькують настирні молоточки: «Ти... ти... винен в усьому... Ти!» А пам'ять знову і знову вертає в ту страшну ніч, в ту бридку і липку темряву. І чи забуде він її? О, якби можна було витаврувати з пам'яті цей гнійник. І пам'ять, як рана, ниє, ниє, ниє. І сукроватиться по невигойних струпах. Якби можна було забути! Назавжди.

...Того вечора він приїхав додому цілком несподівано. Редакторські клопоти не давали вирватись до сім'ї бодай у вихідний. Та й шлях чималий — за двісті кілометрів. Все заходи, засідання, наради. А тут — відрядження на тижневе стажування в Київ. На цілісінький тиждень. Підписати номер «у світ» доручив заступнику, а сам метнувся в готель, де знімав кімнатину,— квартиру обіцяли через місяць, а минув уже рік,— вкинув у пузату валізу спортивний костюм, кілька сорочок, бритву і заспішив на залізничний вокзал. По дорозі прикупив для Оксанки коробку цукерок. Попереду була майже доба вільного часу.

Електричка прийшла без запізнень, і опів на десяту Валентин був уже вдома. «Вдома», звичайно, умовно. Бо цю двокімнатну квартирку без зручностей в старому особняку виділило з житлофонду райвно його дружині Галочці як молодому спеціалісту. Але не обійшлося і без «тиску» райкому партії — тоді Валентин працював завідуючим відділом в місцевій районці. Взагалі, пощастило. Бо в райцентрі житла майже не будували. І все ж Валентин відчував себе незручно в «приймах». Щоправда, згодом направили у партійну школу, два роки навчання, посада заступника. І якщо бути відвертим, дуже зрадів, коли на співбесіді в обкомі партії йому запропонували поїхати в рідний район редактором газети. Чомусь був переконаний, що саме тут він збагнув людей, що саме тут закопана його доля, що саме тут серед «своїх» Іванів, Явдох, Килин, Трохимів, серед просторих левад і суворих боровин зможе збагнути істину буття на землі. Бо ж ніякі університети, ніякі школи, ніяка професура не здатні вдихнути оту святу любов до отчого краю, коли висохне коріння, яке живить єство аж до самого її скону.

А мо', й щасливі ті люди, які назавжди полишили отчизну? Їх і пам'ять не гризе. І докори за полишених батьків сховані, наче старі листи в шухлядах модних шаф. Хтозна?

Вікна не світилися. Обережно відімкнув двері, поставив валізу в коридорі, зайшов до кімнати. Увімкнув світло. Нікого. Тихесенько прочинив двері в куценьку дитячу спальню. Смужка світла ковзнула до ліжечка і зламалась на ковдрі. Оксанка, згорнувшись калачиком, спала. Поруч матово сизіла лялька з різноколірними кісниками. Валентин усміхнувся, хотів підійти, розбудити — не бачив же місяць, але зразу ж передумав — перший сон найміцніший. Та й втомилась, певно. А в школу раненько, разом з мамою. Дарма, що тільки перший клас. Причинив двері і тільки тепер побачив на столі записку. Великими літерами на аркуші в клітинку було охайно виведено: «Оксанко, донечко, я затримаюсь на батьківських зборах. Зроби уроки, повечеряй і лягай спати. Не забудь замкнути двері. Мама».

Валентин ще якусь мить розглядав вчительську каліграфічну в'язь, зітхнув, кинув папірця на стіл, пішов на кухню. В холодильнику, крім молока, шматка жовтого сиру і кількох яєць, нічого не було. Роздратовано пристукнув білими

дверцятами. Зайшов у кімнату, зупинився біля шафи із великим дзеркалом посередині. На нього дивився сутулуватий, середніх літ чолов'яга. Сіре обличчя, поріділий чуб, згаслі, наче притуманені очі. Незмінний чорний гольф, витерті джинси...

Вимкнув світло, гепнувся на рипучий диван, який придбало молоде подружжя «за перепій». Відчув, що втомився.

Сонце уже давно ковтнула сіро-фіолетова боровина, і лише на вістрях ялиць тремтіла, тьмяніючи, позолота. А музики розсипають по заспоришеному двору польку «на два боки». Захмелілі весілянн уже давно забули про молодих. А ті, втомившись від п'яного «гірко», від прісних поцілунків, хтивих поглядів, нарешті полишили насиджені кожухи і подушки, паркий «курінь» брезентів і пішли у ніч.

Весільне плаття, велюн на вербовому гіллі, білі шлюбні квіти із стрічками... І два знесилених від кохання гарячі тіла в траві. І сороміцький погляд місяця на повних дівочих персах, на білому лоні. І тремтливі ніздрі, напіввідкриті губи, які з насолодою хапають настоєне на м'яті повітря.

— Галинко, пташко сизокрила, я... я ніколи...

— Мовчи... мовчи... любий. Мовчи... милий. Слухай ніч.

— Галинко...

— Коханий мій. Коханий.

Валентин прокинувся від тихенького скрипу сінешніх дверей. Вона. Галина. Зачаївся. Втомилась. Нелегка праця вчителя. А ще в молодших класах. Наради, батьківські збори, зошити...

Легенько встав з дивана, навшпиньки підійшов до шафи, причаївся в кутку — буде сюрприз. Валентин навіть усміхнувся. Вона увійде до кімнати, увімкне світло, сяде за стіл. А він...

— Милий, любий... Не треба... Чуєш?..

Валентин вкляк. Йому здалося, що він спить, тож до крові закусив губу. І знову тихий шелест за напівпрочиненими дверима, чиєсь чуже сопіння...

— Милий, може, не треба... Я прошу... Ми ж учора...

Двері в кімнату прочинились. Спочатку навшпиньки, як кішка, зайшла Галочка. За нею вайлувато сунув якийсь чоловік.

— Світло, Галочко, не вмикай! — цей голос «гостя» прозвучав знайомо і... буденно, наче був він у своїй хаті.

— А машину де залишив?

— У провулку, біля магазину... Йди до мене,— пружини на дивані, де щойно лежав Валентин, тихо зойкнули.

— Постривай, я засвічу свічку... Так романтично-о-о! Ти, я і... свічка.

Вона ковзнула йому на руки. Знову почулося сопіння, плямкання, булькотіння. Диван знову зойкнув.

— Тихіше, ведмедику, Оксанку збудиш! — Галина встала з дивана, підійшла до шафи — аж пахнули на Валентина її парфуми, розпашіле тіло і... терпкий дух вина. Вона взяла бронзового під старовину підсвічника, поставила на стіл. Той черкнув сірником. У темряві білою плямою гойднулось обличчя, дугасті кошлаті брови, маленькі очиці, подвійне підборіддя... «Так це ж... це ж завідувач райвно. Він у нас і на входинах був, і на родинах тамадою. Які тости, які слова казав... Про щастя! Про розумне, добре, вічне... Ну-у, сівачі...!»

Галина звично зняла уже розстебнуту кофтину, упала і згадючилась біля ніг чорна спідничка-академка. А той поквапно уже заворушився біля шнурівок своїх черевиків. Химерне світло розгойдувало кімнатку, гралося горбатими тінями на стінах, стелі, шафі.

Пекучий біль пронизав Валентина. Він ще не знав, що так може боліти тільки душа, в яку він ніколи не вірив. Так-так, не плоть, не серце, не мозок, а душа-а-а! Тисячами розпечених голок вкліщився біль!

Валентин ледь дотягнувся до вмикача — м'яке світло залило кімнатину. Він вийшов із сховку, ухопив підсвічник.. Розум застелили химери з болю, лайки, образи, пекучих сліз. І біль, біль, біль...

Отямився від пронизливого крику:

— Тат-ку-у-у! Та-а-а-ту-у-у! Та-а-а!

Оксана стояла в одвірках і вжаханими очима дивилася на цю оргію, у якій татко «вбивав» маму і знайомого дядю Колю, такого доброго. Дитина, побачивши кров на обличчі матері, заверещала ще дужче і... неприродно схлипнувши, здеревіла на місці. Тільки очі. Із самісінького болю і жаху. Це було останнє слово, вимовлене Оксанкою.

А ще було слідство. Валентина Миколайовича Польового, 1946 року народження, одруженого, члена КПРС з 1970 року, було виключено з рядів партії і звільнено з роботи. У вироку було інкриміновано статтю за злісне хуліганство. Зважаючи на те, що раніше ніколи до відповідальності не притягався, враховуючи характеристику з місця роботи, міру покарання визначили умовно — два роки.

Криміналу в діях завідувача райвно і вчительки молодших класів Галини Польової не виявили. «Не могли ж вони при восьмилітній дитині...» Крім того, «десь» взявся ще один свідок — методист з райвно, яка саме була на кухні. І всі вони заїхали до Галочки після зборів на склянку чаю. А тут увірвався Польовий і в нападі ревнощів улаштував цей шарварок.

Щоправда, колишнього завідувача райвно поспішно перевели у віддалену десятирічку директором. На цьому ж суді було оперативно владнано і справу про розлучення. Оксанку залишили при Галині. Мо', й мудро коїли судді. Бо вираз жаху не сходив з обличчя дитини. Вона наче збожеволіла, втративши мову.

Валентин поїхав на Північ. Чи була образа? Мабуть. Але її пересилював якийсь прадавній біль за людську підлість, за несправедливість, за неправду. Невже в людини оцих збрудків більше, ніж любові? Невже її багатолика душа може міняти колір, як хамелеон?

А чому на Північ? Він уже давно міркував хоч у відпустку поїхати туди. Просто батько не раз у розмові згадував, що «залишив» «там» хорошого товариша Трохима Біленка. Кликав із собою тоді додому — той не захотів. І все міркував батько, як би зустрітися. Але, очевидь, не судилося. А Валентину треба, ой треба було втекти від розмов, пересудів, пліток, співчутливих «тримайсь» і панібратських поляскувань по плечі — «все в порядку!»

...Ось і знайомий двір. Колишній «миколаївський» плац обнесений старим позеленілим парканом, довкіл по всьому периметру — старезні дуплисті осокори в шишках омели і чорних кошиках воронячих гнізд. Принишклі дерева, суворі стіни старих казарм, Валентин глянув на годинника — чверть по першій — скоро «дзвоник», вірніше, не дзвоник, а сурдопед в кожному класі сам оголосить перерву. І вибіжить дітлашня... без галасу, без веселощів... тільки глухе гупання великорозмірних черевиків по сходах. І повагом вийдуть десятикласники, за ними учні одинадцятого, дванадцятого класів. Вони здебільшого йдуть поодинці, інколи парами.

Школа-інтернат для глухонімих дітей...

Спочатку Валентин дивувався багато дечому. І цій тиші. І похмурій, сірій «в клітинку» уніформі — «на виріст». А найбільше — порожнім поглядам «буквариків», а ще юнаків, дівчат. І поведінці вихователів. Вони були ніби віддзеркаленням цього німого дійства. Якось Валентин побачив на лінійці дванадцятий клас. Ставні хлопці, ба — чоловіки, дехто з вусами, бородами. А в окремих, особливо чорнявих, сивина на скронях. То було взимку. На плацу вишикувалась уся школа — вона вийшла переможцем змагання за успішність і зразкову поведінку серед шкіл-інтернатів республіки.

І стало моторошно від речей з трибуни, яких ніхто не чув. І від напружених до сліз очей цих дітлахів, які знали одне — «Так треба», «Ви молодці!», «Сьогодні на обід будуть котлети і торт», «Сьогодні підемо в кіно».

Він дивився, як урочисто-покірно йдуть «справа по одному» в простору «зразкову їдальню» і німі «першаки», і двадцятилітні юнаки в однакових «в арифметику» коричневих пальтах, і вкотре відчував, як знову починає нити серце, як починає боліти, струпавіти уже заживлений спомин.

Серед них — Оксана. Німа. З тим же поглядом затаєних очей. Що не робили, куди не возили по медичних світилах, навіть до дідів-травників, баб-знахарок — як відрізало. Як сказав один доктор, їй треба перенести ще такий же стрес — тільки з позитивними емоціями. Можливо, це буде перше кохання. Тоді мова, можливо, повернеться...

Сьогодні Оксані сімнадцять...

Валентин присів на край лави, пофарбованої в зелений колір, знову глянув на годинника — до перерви залишилось десять хвилин. Під вечір планував заїхати у Вовкодави, до Кучеренка. Треба ж сказати, що інтерв'ю з ним відправив у центральну газету. Підписав на свій ризик — «погоджено з першим секретарем райкому Кучеренком». А що, як той знуртується — мало йому клопотів. А увечері — до матері. Там біля старої хати, хоч трохи відійде серце од шалу, од болю, од споминів. Здавалося б, вдихнути отого рум'янку, що висить у сінях, чи притулитись розпашілим чолом до холодної цебрини з водою — і біль ослабне, спрозоріє, як туман над Горинню. І просвітліє від скверни душа...

— Доброго ранку, Валентине Миколайовичу!

Валентин здригнувся і, оглянувшись, різко підвівся з лави. Перед ним, привітно усміхаючись, стояла Наталія Павлівна Дорош, директор школи-інтернату. Вона чомусь була при повному параді — в чорному академічному костюмі, на якому зухвало виблискував червоно-голубою емаллю депутатський значок, біла блуза-жабо, надмірно висока зачіска вітрильником. За нею стояло ще двоє, незнайомих для Польового чоловіків. Валентин кивком голови привітався.

— Дуже добре, що ви приїхали,— мило зажебонів голосок директора школи. Але її привітні сірі очі чомусь враз схолоділи.— Відійдемо трішки. Ви, товариші, пробачте,— звернулась до своїх супутників. Вона взяла Валентина під лікоть і тим же ласкаво-турботливим, майже материнським голосом продовжувала: — А у нас клопотів, Валентине Миколайовичу, вибачте, як у сірка бліх,— вона вдавано засміялась.— Сьогодні вранці комісія з облвно. А он колеги аж із Молдавії приїхали. Який в дідька досвід? Просто працювати треба. Денно і нощно. А завтра сесія обласної Ради, треба виступати, запис на радіо. Одне слово, сюди — тень, туди — тень, та й пройшов день.

Валентин погідливо кивав головою, з нетерпінням чекаючи, що скаже «директорша» про Оксану, її поведінку. Бо й сам відчував, що донька останнім часом змінилась. Стала дратівливою, неспокійною. Шкільний лікар заспокоював — це, мовляв, така пора у всіх дівчаток, коли вони стають дорослими.

— Самі знаєте, який у нас контингент,— продовжувала Наталія Павлівна.— Діти з п'яти областей. А дітям тим по вісімнадцять, двадцять років. Є й старші. Дуже складно, Валентине Миколайовичу. Ви як журналіст мене зрозумієте...

— Щось трапилось? — не витримав Валентин і пильно подивився педагогу в сірі непроникні очі. Та витримала цей погляд — тільки вогнисті чоловічки звузились до макового зерняти, і обличчя враз стало холодним і схожим на машкару з давньогрецького фарсу. Якусь мить вона мовчала. Після ступила вперед кілька кроків, оглянулась і тихо мовила:

— Трапилось, дорогий Валентине Миколайовичу... Хоча... і нас ви повинні зрозуміти...

— Що? — вигукнув Валентин, відчуваючи, як гойднулась земля під ногами.

— Оксана вагітна! Зараз у лікарні, на перевірці,— наче десь здалека долинув стурбований голос «директорші».

Валентин, не тямлячи себе, з нелюдським стогоном кинувся до «директорші», ухопив за барки, аж дзигнули навсібіч гудзики, депутатський значок і... зареготав.

Одне за одним виходили з школи діти в однаковій дешевій уніформі в «арифметику», про щось перемигувались. А над вічнонімим «миколаївським» плацом відлунював страшний сміх. Чи плач... Але його ніхто не чув, крім переляканої Наталії Павлівни, двох молдаван, які приїхали за досвідом, і їздового, що вантажив гній біля інтернатівського хліва...

6. НЕ ДЛЯ ПРЕСИ

Дмитро Васильович Кучеренко полишав Озеряни з кепським настроєм. Проводили схід села на підтримку обласного почину «П'ятирічку — за чотири роки». Тобто зобов'язання з продажу лишків продукції державі селяни області мали виконати за чотири роки. І все пройшло ніби гаразд. Були й виступаючі, і оплески. І звернення прийняли одноголосно. Тільки обличчя озерянівців були якісь пісні, байдужі. Не зачепив їх за живе оцей черговий почин. Вони знали — так треба. І проголосують вони чи ні — все 'дно треба виконувати за чотири роки.

Одна тільки жіночка у своєму виступі сказала, аби частіше воду підвозили і сіножать «під молоко» наділили. Бо восени всі обіцяють, а настане літо — замість сіна... розведуть руками: «неврожай, потерпіть».

Дмитро Васильович припалив цигарку, опустив скло у «Волзі».

«Чому ж ти нуртуєшся? Люди погодились, як і вчора, позавчора. І завтра погодяться. Вони тобі вірять, владі. Вони завжди підтримають. А байдужі одностайні обличчя, ліс рук? Ну чому, чому не вдається викликати на відвертість, «на правду»? Чому з трибуни, ба, навіть у розмові з начальством вони, як роботи, говорять штампами з районної газети? Чому цей же самий голова Озерянської сільради не поставить питання руба — люди знемагають від спраги. Чому цей опецькуватий голова колгоспу не ошкірився — де моя господарська самостійність? Навіщо тримати над жменькою доярок, буряківниць, механізаторів отой величезний хмарочос від району до Союзу — агропром? Лише в районі за півтисячі нероб від землі. І всі повчають, як треба доїти, як годувати, як збирати. І він, секретар райкому, теж не кращий. План, план, план... А люди? А їхній біль? За цю ж саму воду, за це збагнітоване село, за це кладовище... Одним кумачем тут проблем не затулити.

Коли уже сідав у легковик, за спинами збуджених і балакучих озерянських керівників побачив невеличку жіночку у сірій картатій хустині, чорному плюшевому сачку. Її згаслі очі здалися йому знайомими. Вона, мабуть, хотіла підійти до нього, але не наважувалась. А в очах сльози. І кінчик хустки біля зшерхлих вуст, і вузлуваті пальці тремтять біля підборіддя. Де він бачив цю жінку, ці глибокі зіниці?

Кучеренко полишив гурт, підійшов до неї.

Жінка неприродно зіпнула, ніби їй забракло повітря, затулила долонею рота і тихо-тихо заплакала.

— Заспокойтесь, будь ласка.

Кучеренко безпорадно оглянувся довкіл. Від гурту селян, які стояли біля клубу, кульгаючи і спираючись на палицю, відійшла не молода уже жінка, одягнута у таку ж плюшеву, але вицвілу куртку.

— Син у неї, Польовий Валько,— скрипнув голос,— у лікарні, в Яблуневому.— Руді вії кульгавої часто закліпали.— Дарма — гарма...

— Допоможіть, вік не забуду,— нарешті видихнула Уляна.— Він не винен. Він не божевільний. Він... змучений... Судьба ж! Допоможіть, голубе. Він про вас так гарно говорив. Я двічі їздила... Мене не пускають... Кажуть, слідство буде...

Уляна затулила долоньками схудле обличчя і, вже не соромлячись сліз і людей, заридала — глухо, наче боячись, аби своїм болем не поранити ближнього.

І дотепер Кучеренкові чується оцей квилячий плач-стогін. Дотепер перед його очима її страдницьке обличчя. Треба розібратись. Як же так? Кореспондент обласної газети — і божевільня? Насамперед зв'язатись з Горностаєм, далі в лікарню. Але... чому в Яблуневому? Там же спецлікарня. Міністерства внутрішніх справ. Невже це так серйозно?

— Я можу з ним зустрітися? — Горностай запитально подивився спочатку на головного лікаря, після на дебелого лисого майора, який сидів за приставним столиком і гортав записник.

— Стан хворого задовільний,— здалеку почав головний.— Тієї агресивності, що була в перший день, нема. Мовчить. Я можу дозволити вам зустріч як офі-

ційній особі. Щоправда, максимум п'ятнадцять хвилин. Якщо тільки не буде заперечень з боку...— лікар подивився на майора.

— Я з генералом розмовляв,— перехопив цей погляд Горностай і, підвищивши тои, додав: — Польовий був у стані афекту.

Глухо відлунюють кроки у вузькому коридорі. Підлога металева, візерунчаста, з великими шляпками заклепок. Такі ж східці, ковані двері, масивні замки.

— Добротно збудовано, навіки,— невесело усміхнувся Горностай.

— Не дивуйтесь, тут була царська тюрма,— запобігливо пояснив черговий лікар, який ішов поруч.

— Звідси не втечеш,— невпопад доповнив невеличкий сержант-охоронець із смаглявим обличчям і розкосими очима, раз по раз то відмикаючи, то замикаючи двері.

— Ось тут! — кивком голови лікар вказав сержантові на двері палати. Скрипнув замок. Ковані, в химерних розводах двері провалились у темряву. Клацнув умикач. Мерехке, зеленаве світло залило кімнату. Це була не звичайна палата, ба, навіть не колишня камера. На стінах проявлялися фрески якихось святих. Вигнута шатроподібна стеля теж розмальована.

— Доброго дня, Валентине Миколайовичу! — Горностай подав руку Валентинові, який схопився з ліжка, щойно скрипнув ключ у замку. Ніс у Валентина ще більше загострився. Було дивно бачити його стрижену голову. Тільки очі, які запали ще глибше, випромінювали все той же неспокій. Якщо відверто, Горностай сподівався побачити щось... страшніше. Але перед ним був цілком здоровий Валентин Польовий. А може, це на перший погляд? Он як нашорошились і лікар, і охоронець, і санітар зазирає з сусідньої «ординаторської».

— Ну як ти... тут? — «невимушено» запитав Горностай.— Хороше місце для творчої роботи? Га?

Валентин ніяково стенув плечима, промовчав.

— Ось, наші гостинці передали,— редактор поставив прозорий пакет з апельсинами на тумбочку.— Усі кланяються. Бажають швидкого повернення. Немає кому, Валентине, працювати. Взяв випускників партійної школи, але з них толку... хіба що керувати.

Горностай відчув фальшивість своїх слів і почервонів. Чому він почав запобігати перед цим блаженним? Адже Польовий уже стільки сала йому за шкіру залив. А він сюсюкає. Провідав, побажав, узяв інформацію в лікаря. Треба ж доповісти в обкомі.

— А за тобою наші скучили. Хотіли приїхати, але по «височайшему указанию велено не беспокоить»,— Горностай «весело» засміявся, присів на пригвинчений до металевої підлоги тапчан, потягнув Валентина за руку.

— Ну, чого ти мовчиш? Може, що треба?

Валентин знову стенув плечима, ніяково застібаючи смугасту піжаму.

— Ага, дзвонили з видавництва, тебе шукали. Рукопис після третьої рецензії поставили в план,— не вгавав бадьорий голос Горностая.— Може, передати прочитати що-небудь з новинок?

— У нас єсть бібліотека,— втрутився сержант,— воєнні мемуари, детектива, гумор.

Розмова не клеїлась.

— Що передати колективу?

— Що бачив, те й передай! — нарешті видихнув Валентин.— Слава богу, хоч в колишню тюремну церкву поселили, палата — люкс, не скучно, з святими вночі розмовляю,— і відвернув обличчя.

Горностаю здалося, що в очах Польового зблиснули сльози.

— Мені ніхто не говорить, коли закінчиться це ув'язнення,— знову тихо, наче сам до себе, вимовив Валентин.

— Це спеціалізована лікарня,— підвищив голос лікар,— а не тюрма. Давайте без образ. Та й час уже... Вам треба відпочити.

— Время... время,— теж нетерпляче поглядаючи на годинник, «заспівав» сержант.

Горностай підвівся з монолітного тапчана, простяг руку Валентину. Той, «не помітивши» цього жесту, продовжував сидіти. Тільки коли скрипнули важкі завіси, Валентин раптом зірвався з ліжка і загамселив щосили у двері.

— Андрію! Андрію Демидовичу! Андрію-ю-ю!

Двері знову прочинились.

— Що таке, Валентине? Я слухаю! — голос Горностая зазвучав уже з непідробною тривогою, навіть з болем і страхом.

— Андрію, друже, допоможи матері, аби впустили сюди. Чи мене до неї? Допоможи! І передай: хай терміново забере Оксану в село. Негайно. Ще одне — найсвятіше! Потурбуйся, аби там, у лікарні, з неї не наглумилися вдруге. Хай носить... Хай. Я... я вигляжу... Чуєш, Андрійку? Зроби, як останнє благо... Зроби! І передай усім: я не винен... Не вине-е-н! Чуєте, ви всі, я не винен, що мені так написано... Чуєте?..

Валентин, похитуючись, відійшов од дверей, важко опустився на тапчан і, не соромлячись сліз, уголос заплакав.

Головний лікар провів Горностая через прохідну. Коли уже прощалися, Андрій запитав:

— А все-таки, як довго Польовий буде на лікуванні? І чи можливе його повернення в газету? Нам це дуже важливо.

— Розумієте, Андрію Демидовичу, Польовий натура досить сильна, але ще більше вразлива, надзвичайно...

— Це характерно для творчої людини.

— Так-так. Але організм його дуже виснажений... морально, якщо так можна висловитись. Допускаю якісь неприємності на роботі,— лікар ковзнув вивчаючим поглядом по незворушному обличчю Горностая.— А звісткою про доньку можна вбити найзатятішого флегмата. От ви б, наприклад, витримали?

— У мене син.

— А у мене дві доньки, і, слава богу, здорові.

— А все-таки, коли його випишуть? Принаймні переведуть у міський диспансер? — уже роздратовано перепитав Горностай.

— Коли пройде всі обстеження, відповідний курс лікування. Крім того, він зараз дуже чутливий до зовнішніх подразників. У нас — спокій, тиша. Ми йому і палату найкращу, і харч.

— Він просив, аби дозволили зустріч з матір'ю...

— Я пораджуся з лікарем, що лікує його, і вам потелефоную. До того ж ви знаєте, що директор школи-інтернату написала заяву, в якій просить притягнути Польового до кримінальної відповідальності за злісне хуліганство. Тому у міський диспансер ми його перевести не зможемо.

— Але ж ви самі щойно говорили: такою звісткою можна вбити будь-якого флегмата.

— Слідчі оперують фактами. І висновками судовомедичної експертизи. Ось тому, Андрію Демидовичу, Польовий мусить побути певний час у нас. Ви мене зрозуміли?

Горностай погідливо кивнув головою, направився до білої «Волги» з обкомівськими номерами — негласний привілей перед іншими легковиками з темнішою шкірою, чи то пак — фарбою.

Не встиг причинити двері кабінету, як зазумерив селектор і чергова секретарка, що сиділа на першому поверсі, скоромовно доповіла:

— Годину тому дзвонили з Москви, з редакції центральної газети. Дуже просили, аби ви терміново потелефонували.

— У який відділ?

— Не сказали, дали тільки номер телефону. Він у вас на столі.

Горностай лише тепер помітив на стосі із записників білий аркушик із шестизначною цифрою.

— Ще одне, Андрію Демидовичу. Дзвонив перший секретар Першотравневого райкому партії Кучеренко. Цікавився, коли ви будете. Просив повідомити. Він хоче з вами зустрітися.

— Гаразд, дякую, Валюшо. З обкому ніхто не турбував?

— Ні. Вам коректуру занести?

— Не треба. Хай вичитає заступник. До мене нікого не впускайте.

Клацнув клавішею селектора, замислився. Навіщо він Москві потрібен? На-

певне, якусь бригаду треба прийняти? Але чому так терміново? А може, скарга? Тепер їх хоч відбавляй.

А може... може, пропозиція на посаду власкора? Адже місце вакантне. Андрій подумки усміхнувся. Він уже давно виношував у собі цей сокровенний задум. Між іншим, і в Києві декому натякав, що був би не проти «повласкорити», засидівся, мовляв, на обласному п'ятачку. Тоді б він розвернувся. Закритих кабінетів не було б. І перший обкому першим і руку подавав би. Не кажучи вже про другого, третього чи іншу братію на обкомівських щаблях. А особливо тепер, коли для преси дали простір, відкрили усі зони, раніше заборонені для критики. Тоді б не довелося запобігливо кланятись, «весело» сміятись із старих анекдотів, писати, вичитувати виступи на активи, пленуми, з'їзди.

Так, треба щось робити. Не сидіти довбнею, а шукати зв'язки. Через Академію суспільних наук — там є знайомі. Можливо, написати кілька проблемних кореспонденцій під Овечкіна чи Нагибіна... Але в такій публікації одними роздумами не обійдешся. Потрібен фактаж по республіці, області, узагальнення. І не просто ура-факт, а больовий, розкрижений, як рана. Наприклад, про долю солдатських вдів. Або ж про кляте осушення. Але ж це сміття з хати? Ні, поки ти тут, голубе, помовч, прикуси язика навіть у розмовах. Бо Гаврилюк, секретар обкому, який веде агропром, дасть тобі таке осушення...

Горностай ще якусь мить розмірковував, чи замовити Москву по міжміській телефонній мережі, чи набрати по автомату. Останнє дещо складніше, але принаймні ніхто не підслухає. Після кількох невдалих спроб нарешті почувся у підсилювачі тягучий гудок виклику. Один, другий, третій, щось клацнуло, і з динаміка донеслось приємне жіноче:

— Слухаю вас.

— Це редакція?

— Так.

— Добрий день! Це ваш колега Горностай, редактор обласної газети, ви просили терміново подзвонити.

— Хвилинку. Передаю трубку.

— Здрастуйте. Це з відділу партійного життя. Геннадій Зубов. Пробачте, будь ласка, але у нас немає власкора по вашій зоні, і ми б хотіли, аби ви особисто допомогли і висловили свої міркування.

Горностай аж подався вперед, відчуваючи, як починає тремтіти права нога. Схриплим від хвилювання голосом вимовив:

— Я... я слухаю вас.

— У вас працює кореспондентом Валентин Польовий?

— Так, працює!

— І якої ви думки про нього?

Горностай відчув, як холодний піт починає обкладати тіло. «Мабуть, написав, сучий син, скаргу,— промайнуло у голові.— А ти... ти сюсюкаєш з ним, благодійника корчиш!»

— Алло! Товаришу Горностай, слухаємо вас!

— Ну-у, як журналіст він непоганий, уміє публіцистично підійти до теми, загострити, лексика багата. До речі, ми з ним вчились разом,— невідомо для чого ляпнув Горностай.

— От і добре. Річ у тім, що він надіслав нам досить цікавий проблемний матеріал, інтерв'ю з першим секретарем райкому Кучеренком. Сміливо, професійно, актуально. Ми його запланували на другу полосу в суботній номер. Ніяк, правда, не можемо зв'язатися з Кучеренком. Але Польовий написав, що з ним усе погоджено. А в себе ви не друкували це інтерв'ю?

Горностай наче приріс до стільця. Він незмигно дивився на блимаюче червоне вічко динаміка в селекторному ящику і мовчав. Нарешті взяв мікрофон у руки і тихо вимовив:

— Ми уже запланували його дати. Але трапились неприємності з Польовим. Він тепер перебуває у спеціальній психіатричній лікарні... Злісне хуліганство...

— Можна конкретніше? Був п'яний?

— Розпочалося слідство. А двома словами: вдарив директора школи-інтернату, шановану в області людину, зірвав з неї депутатський значок, нецензурно висловлювався. Одне слово, бешкет... на політичній основі.

— Він безпартійний?

— Так. Він уже раз притягався до кримінальної відповідальності. Тоді відбувся легким переляком, але з партії виключили.

— Але ж були якісь мотиви, що спонукали до цих дій?

— Та-а...— Горностай знову на мить замовк.— Та, дрібниці. Він просто хворий. Так що інтерв'ю Польового друкувати недоцільно, хоча це моя особиста думка,— дипломатично закінчив Горностай.

— Ну що ж, дуже жаль. Спасибі за інформацію. Доведеться матеріал знімати з номера. Будьте здорові!

— На все добре! — Горностай попрощався з невідомим співрозмовником майже байдуже. Відкинувся на спинку крісла, відчувши страшенну втому в тілі, ба, навіть дивну спустошеність. Хотілося все забути. Кинутись у траву, у річку, відмитись, відшкребтись і забутись, забутись, забутись.

Навіщо ти так про Валентина? Але ж ти не злукавив? Нічого зайвого не сказав, тільки правду! Але ж правду можна казати по-різному? Хіба ж то дрібниця: сімнадцятилітня донька — вагітна? І чи винен Валентин у тому, що справу на нього заводять вдруге? Може, варто підставити своє плече, допомогти? Але ж ти уже раз підставив, допоміг. І чим він тобі віддячив? Роботою? Мало не за кожну публікацію ти мав сім смутків від обласного керівництва. Але ж він писав правду, не обтічну, не дипломатичну, правду голу-голісіньку, без золотої фольги. Ти ж так не зміг? Як він тобі сказав у цьому кабінеті: «Коза думає про життя, різник — про м'ясо»?

Андрій здригнувся від різкого дзвінка — прямий білий з приймальні секретаря обкому партії. Швидко зняв трубку.

— Вас запрошує до себе Михайло Устимович Гаврилюк,— пролунав роботизований голосок секретарки.

— Буду за десять хвилин.

Горностай натиснув клавішу зв'язку з гаражем:

— Машину до під'їзду,— Горностай на мить задумався. Потім знову клацнув клавішею:

— Петре Гнатовичу, розшукай мені терміново оригінал рукопису Польового. Інтерв'ю, яке зняли з номера. Тільки швидко. Ні-ні... Гранок не треба... Рукопис!

Горностай підійшов до шафи, глянув у дзеркало, поправив розкішного чуба, який хвилями спадав на правий бік, обсмикнув піджака. По хвилі роздумів пристебнув на лівий лацкан депутатського значка, ще раз пильно оглянув свою бездоганну президійну зовнішність, витяг з шухляди папку із золотим тисненням «Делегату з'їзду журналістів СРСР», яку брав тільки в особливих випадках. Йому здавалось, що вона надавала хоч мізерної, а все-таки незалежності перед обкомівськими чиновниками. Все-таки Всесоюзна Спілка журналістів. На невтаємничених ця назва справді діяла магічно. Хоч в Спілку міг вступити будь-який працівник районної чи багатотиражної газети, а то й активний робсількор. Три рекомендації і червінець внесків гарантували вступ, золоте перо на лацкані і червононеньку книжечку. Спілка відрізнялася од письменницької величезною масовістю, чим дуже пишалася. Але цим вона була схожа і на товариство книголюбів, охорони пам'ятників, ДТСААФ. Хоча була значно вище рангом від товариства кролівників-аматорів.

Про це знав і Горностай. Але, будучи головою правління обласної організації Спілки журналістів, дуже дбав про її авторитет, «вибив» навіть посаду відповідального секретаря і бухгалтера — за рахунок масового прийому молодих журналістів.

«Треба буде обов'язково ознайомити з текстом інтерв'ю Гаврилюка. І почути його думку, бажано при завідуючому відділом агітації та пропаганди»,— розмірковував Горностай, під'їжджаючи до велетенського, у шість рівнів біломармурового будинку обкому партії.

У просторому кабінеті Гаврилюка за приставним столиком сидів завідуючий сектором преси Петро Горох, нещодавній випускник Вищої партійної школи, колишній редактор молодіжної газети. Він щось ретельно вичитував. Секретар

обкому саме розмовляв по телефону. Горностай нерішуче зупинився біля довжелезного стола, чинно дотримуючись негласного протоколу «присутствій». Гаврилюк, продовжуючи розмовляти, кивком голови запросив сісти поруч.

— А я тобі кажу, робитимеш, як ми скажемо! — гримів зичний баритон Гаврилюка.— Виходу на продаж твоїх биків зараз дати не можемо. Як чому? Область план виконала. Нам республіка не дає... А я... я прошу не просторікувати, як... Я не добренький дядя, а секретар обкому! І відповідаю за агропром усієї області. Знаю, знаю, що худоба перестоює, втрачає вагу. У нас всі холодильники забиті, м'ясокомбінати надпланового не беруть... Пиши, пиши, куди завгодно. І не лякай мене своєю Зіркою. Я ляканий. І бандерами... І демагогами... Ну, годі! — Голос Гаврилюка став різким, аж неприємним.— Ти не плутай демократію з анархією. Все!

Гаврилюк сердито кинув трубку, невидющим поглядом втупився в якісь таблиці, що лежали на столі.

— Доведуть, доведуть нас ці демагоги від демократії,— астматично сапаючи повітря, розтягуючи кожне слово, наче сам до себе вимовив Гаврилюк.— Розвелось крикунів, а робити нікому. Ось і цей Герой,— кивнув головою на телефон,— ну дай йому вихід на продаж м'яса. А де, де я його візьму? — Гаврилюк звів сердитий погляд на Горностая.— Ну, гаразд, дам йому вихід сьогодні. А прийде січень, лютий — що він здаватиме? Ні Ленінград, ні Москва м'яса зараз не приймають...

— Хай на ринок везуть,— із «знанням справи» зацікавлено втрутився Горностай.— По собівартості. Надпланове ж залишається в області...

— Та-а-а! — Гаврилюк безнадійно махнув перед собою величезною долонею.— Поли краяти, плечі латати. Тут, голубе, стільки рогаток і інструкцій, що й халепи не оберешся. А головне — треба ж створити запас, чуєш, запас, гарантію на наступний рік. А далі — п'ятирічку виконати до ювілею, а то й за чотири роки. А він,— Гаврилюк знову сердито глянув на телефон,— «худоба перестоює», «буду писати». Грамотії. Нема на вас... Е-ех!

Горностай і Горох зустрілись поглядами, ледь помітно усміхнулись. Андрій знав натуру Гаврилюка. Це була людина досить поміркована і поступлива, поки не зустрічала перепон для своїх міркувань. Тоді «істина» була тільки такою і ніякою іншою. За категоричність і прямолінійність суджень Гаврилюку не раз діставалось від першого, але міняти свій характер на шостому десятку літ було важко. Хоча його «дядьківсько-науковий» стиль керівництва, прямота, жарт, часто грубий, багатьом імпонували. І це не було грою «в народ». Це був характер, успадкований від хрущовського стилю, коли більшість керівників прагли бути схожими на свого батька-лідера.

— Чого я тебе, редакторе, покликав? — почав Гаврилюк.— Ось і його,— він кивнув на зіщуленого Гороха.— Зараз розвелося дуже багато базік щодо недолугої ефективності осушення боліт і в нас, і в Білорусії, і в Росії. Якщо глибше копнути — це пряма дискредитація відповідної постанови партії та уряду про меліорацію. Ви її пам'ятаєте. Але зараз розпустили язики... Я маю завдання з республіки, аби наші меліоратори звернулись до всіх хліборобів України по-хазяйському використати кожну сотку осушених масивів. Сільгоспвідділ обкому дасть вам усі цифрові дані. Десь одним, двома абзацами треба сказати,— Гаврилюк підняв м'ясистого пальця вгору,— тільки дипломатично, що в ряді районів грубо порушили технологію обробітку осушених площ, не дають органічних добрив і «теде», і «тепе». Зрозуміло?

Горностай кивнув, Горох промовчав.

— Одне слово, не родить там, де поганий господар, чорні бурі, там, де ледарі і ретрогради, які кличуть назад, «в печери», які хочуть скомпрометувати саму ідею осушення,— Гаврилюк передихнув, вивчаюче подивився на мовчазних співрозмовників, після додав:

— Текст на три сторінки, через два інтервали, ось вам прізвища шанованих хліборобів області, які підпишуться під зверненням. В основному герої, кавалери орденів, вчені. Завтра вранці чекаю вас у себе. Будьте здорові. Гаврилюк знову вткнувся в таблиці, обводячи якісь цифри червоним олівцем.

Горох встав і, вичікуючи, подивився на Горностая. Той непоквапно витяг з папки скріплені в кутку аркуші, звернувся до заклопотаного Гаврилюка:

— Я б хотів хвилину вашої уваги, Михайле Устимовичу. У присутності Петра Петровича. Досить делікатне питання.

Гаврилюк підвів голову, здивовано глипнув поверх окулярів на Горностая, взяв у руки аркуші, запитально подивився на редактора.

— У цьому інтерв'ю, зробленому для нашої газети, позиція першого секретаря Першотравневого райкому партії Кучеренка щодо осушення, а також щодо водогону в обласний центр... Досить цікава позиція.

Гаврилюк невдоволено зашелестів аркушами, глянув на останню сторінку, подумав, крекнув, повернувся до першої і скоробігом почав читати. По тому, як багровіли спочатку масивний карк, а згодом лоб, одутлі, із сизими прожилками щоки, Горностай зрозумів остаточну долю інтерв'ю і з явною полегшею зітхнув.

Гаврилюк нарешті дочитав до кінця, ще раз глянув на першу сторінку, після на останню, поклав на стосик записників, знову запитально, навіть з хижою хитринкою подивився на Горностая.

— Ну і що? — запитав редактора «в лоб».

Горностай, здалося, аж присів, поменшав за столиком, після, ніяково стенувши плечима, видихнув:

— Але ж тут позиція секретаря райкому щодо осушення в зоні Полісся. Далі... про водогін... Ви ж — один із авторів проекту... і згадуєтесь...

— Ну і що? — з хитрою ядучою посмішкою ще раз запитав Гаврилюк. Горностай знову, тепер ображено, нерозуміюче знизав плечима.

— Слухай, хлопче,— скажи мені чесно, навіщо ти підсунув мені оцю цидулку? Та ще попросив залишитись Петра Петровича? Га? Думав, що я скажу «нет», гримну кулаком по столу, викличу Кучеренка. Так ти думав? Тільки чесно?

— Просто... я хотів дещо уточнити,— враз завогнів, бажаючи перехопити ініціативу, Горностай.— Адже йдеться про ваше добре ім'я, Михайле Устимовичу.

— За мене не переживай. Я живучий... А от ти... хотів заробити кілька балів, мовляв, «дід» не дасть ходу інтерв'ю. Далі жалоба. Тоді твоя хата скраю — Гаврилюк заборонив,— секретар обкому встав із рипучого крісла, вийшов із-за столу, довірливо поклав важку, широку, як саперна лопата, долоню на плече Горностаю.

— Знаєш, років з десять тому я б, може, так і зробив.— Горностай звів погляд на Гаврилюка.— Так! Так! Але тепер... Негарно, негарно, хлопче, з твого боку. Так я з вами до звітно-виборчої конференції не дотягну,— і майже весело засміявся. Тільки очі були незворушні і випромінювали усе ті ж хижі лукавини.

— А хто автор інтерв'ю? — поцікавився Петро Петрович.

— Польовий,— чомусь зітхнув Горностай.

— Польовий? Але ж він хворий? У спецлікарні, в Яблуневому,— обличчя Гороха витяглось і застигло, як гіпсова маска.

— У божевільні? — перепитав Гаврилюк.

Горностай кивнув головою, різко підвівся із стільця, зривистим голосом додав:

— У спецлікарні, Михайле Устимовичу.

— Так навіщо ти мені голову морочиш? Ти ж, сподіваюсь, не будеш інтерв'ю... шиза... божевільного давати?

— Я просто хотів,— стишив голос Горностай,— аби ви знали позицію Кучеренка.— Горох відвернувся до вікна.

— Яку позицію? Правильна позиція! — уже роздратовано рубонув Гаврилюк.— Треба уміти дискутувати. Тепер це... модно. У вас усе?

— Ще одне, Михайле Устимовичу,— голос Горностая прозвучав в'яло і пісно, без живинки.— Це інтерв'ю знаходиться в Москві, в центральній газеті.

— Що-о-о? — очі Гаврилюка округлились, чоловічки зменшились до ледь помітних чорних живинок.

— Сьогодні дзвонили з Москви. Я сказав, що він хворий і з лікарні вийде не скоро. Інтерв'ю зняли з суботнього номера.

— А коли вийде Польовий з лікарні? — суворо запитав Гаврилюк.

— Не знаю. Може, через тиждень, два.

— Тоді газета зможе надрукувати?

— Звичайно. Можуть і раніше. Погодять з Кучеренком, дадуть проблемну кореспонденцію. Але це майже неможливо. Є певний ризик. Все-таки відкрив проблему Польовий. А на ньому багато всякого. Ризик... Хтось десь посигналить...

— Про це знають у центральній газеті?

Горностай стенув плечима, ковзнувши поглядом по зовні байдужому обличчю Гороха.

Гаврилюк знову, цього разу особливо допитливим і вивчаючим поглядом, зміряв молодого редактора. «Цей далеко піде. Посеред річки колодязя викопає, а ніг не замочить. Бач, яке смирне, «аки ягня». Дипломат. Свою голову не підставить, а якщо й підставить, то тільки тоді, коли роздаватимуть номенклатурні вінці».

— Ну що ж, дивіться самі. Проти інтерв'ю я нічого не маю. Та й це було б не по-партійному, не по-людськи. Як це називається у вас, Петре Петровичу?

— Зажим критики, дріб'язкова опіка преси,— відповів Горох, ледь усміхаючись кутиками добрих очей.

— От-от. Завтра, краще над вечір, зайдете до мене із цим зверненням. Інструктори сільгоспвідділу вам допоможуть. На все добре!

Коли масивні дубові двері тихо причинились, Гаврилюк після кількох хвилин роздумів зв'язався з черговою:

— Катерино Іванівно, запросіть до мене завтра на чотирнадцяту Кучеренка Дмитра Васильовича,— він якусь мить подумав,— з планами соціального розвитку району на п'ятирічку. А на сімнадцяту — головного лікаря Яблунівської спецлікарні.

Школа-інтернат для глухонімих дітей знаходилась у віддаленому районі, за сто з лишком кілометрів від Першотравневого. Шлях немалий. Та ще бруківкою. А тому, аби скоротити його, Кучеренко вирішив їхати через Верхівські ліси, мимо вузькоколійки, по греблі нового водосховища. Ця дорога була коротшою майже наполовину. Але вся в бакаях і вирвах — у лісі, в грудкуватих бриляках — на полі, вона, здавалось, витрушувала всі бебехи. Лише коли виїхали на греблю, зелений УАЗ-469 пішов швидше і плавніше. Кучеренко розстебнув куртку, припалив цигарку і, відчинивши бічне віконце, почав мугикати «Червону руту» — шофер Володя знав, що це явна ознака того, що у шефа настрій кепський.

У лікарню до Польового Кучеренка не впустили. Передачу взяли, а самого не пустили. Чемно вибачились і розвели руками — такий режим лікування. «Тим більше йде слідство, тож нічим зарадити вам не можу,— щиро бідкався головний лікар.— Та й хвороба почала прогресувати. Я вам, Дмитре Васильовичу, особисто потелефоную, коли можна буде провідати хворого. І матір не впустили — аби не загострилась хвороба. У Польового нерви ще кровоточать, з них здерли останню шкірочку».

І Гаврилюк наче збожеволів. Уже п'ята комісія сидить у районі. Все приписки шукають. І знайшли — в колгоспі «Іскра» замість п'ятисот корів у стійлі п'ятсот десять. От і приписки. А яка ж різниця — скільки він тримає корів? Аби молоко давав. План. Він же на госпрозрахунку, більше триматиме малопродуктивних — по миру з торбиною піде. Голова з «Прогресу» десь два вагони суперфосфату вибив нефондових — уже прокурор дзвонив. Кучеренко догадувався, чого його Гаврилюк «льодом обклав». Тоді, коли «чаклували» над уточненням плану соціального розвитку, секретар обкому з докором вимовив: «Перш ніж інтерв'ю роздавати наліво і направо, про людей подумав би. Адже жодної лазні в селах немає».

Що ж, поживемо, побачимо. Але ці комісії можуть довести до краю. Сидять, їздять, знову сидять, гортають зжовклі папери, знову рахують коровам хвости. От якби залучити цю армію перевіряючих до конкретної справи. Адже тільки в їхній області на трьох колгоспників — один дармоїд. По країні — майже двадцять мільйонів керівників і керівничків! І всі заклопотані, всі зайняті, всі шурготять паперами.

Або он у них в обласному центрі звели хмарочос для облпрофради! Для армії інспекторів. Тепло, затишно, килими, телевізори. А п'ять дитячих садків у не-

пристосованих будинках, розвалюються, а школи-інтернати? А дитячі будинки?

І ось приїде такий «трудяга», як у селах називають — «приставник», і почне голову колупати інструкціями, шукати «факти». І знайде, бо це його хліб — шукати і доносити. Але ж він може і подати цей «факт» як об'єктивну причину. І їде «приставник», нав'ючений гостинним головою (бодай тебе дідько возив) в область, доповідає. Його, правда, пожурять, що підійшов непринципово, але то слова. І має «приставник» ще одного друга — голову колгоспу. І номер телефончика. І пообіцяє щось в області допомогти, звести з потрібними людьми.

І їде голова, взявши «під отчот» у Матвіївни тисячу. І надходять у колгосп запчастини, добрива. І всім добре. І «приставнику», і його товаришу в «снабі», і, мо', й голові. Тільки потерпає голова трохи. Бо ж люди знають, бухгалтер Матвіївна думає, що і голові прилипло до рук, і касир. І свинарка, яка гляділа поросят, а двійко десь уночі зникло. Але зарплату їй виплатили справно.

Че-ерво-ну руту
Не шукай вечорами,
Ти у мене єдина,
Тільки ти, пові-ір...

Уже вголос, майже «весело» почав співати Дмитро Васильович. Після міцно затягся, смачно сплюнув і замовк. У химерному плетиві осокорів появились жовті стіни школи-інтернату. Над лапатими, розхристаними деревами несамовитіло, кричало і кружляло вороння.

Директор школи-інтернату Наталія Павлівна Дорош знала Кучеренка тільки в обличчя — як депутати зустрічались на сесіях обласної Ради,— але особисто знайома не була. Батька ж, Василя Павловича, пам'ятала добре. Він їй сам допоміг в обладнанні школи, ще як працював головою облвиконкому. Це, здається, в шістдесят п'ятому було. І парти, і столи нові. І електроплиту на кухню. І з добудовою підсобного допоміг матеріалами. Доброї душі був керівник. Щоправда, ласим оком на жінок накидав, але тоді, в лісі, коли могоричили «перший дзвінок», дала йому зрозуміти — вона педагог ще тієї, «сталінської», закваски, не те, що нинішні. А от Алла Василівна, молоденька виховалька з четвертого «а», не встояла. Через рік її, правда, перевели в область, дали квартиру. Зараз директором середньої школи. Хто б міг подумати, що з такої фіфочки буде директор — ніяких принципів. Але як мужчина Василь Павлович був показний — високий, сивочубий. А як співав тоді, у лісі! Гарна пора була. І «октябрські», і іменини — завжди в лісі, колективом. А зараз?

А Дмитро Кучеренко теж нівроку; тільки не такий сміливий, як батько. Немає тієї хватки. Надто інтелігентним він їй здавався. Чого б це йому аж на край області їхати? Міг би й по телефону.

Привітались, як давні знайомі, за руку. Наталія Павлівна вийшла із-за масивного стола, запросила гостя сісти в крісло біля журнального столика.

— Як там Василь Павлович? — делікатно запитала, аби зав'язати розмову.— Дуже хороша людина. Він так шанував нас, педагогів.

«Особливо молодих»,— хотілося сказати Дмитрові, але вчасно стримався, тільки кивнув погідливо головою:

— Дякую, Наталіє Павлівно. Старий Кучеренко ще козакує.

Запала мовчанка. Дмитро не знав, як продовжити розмову, а Дорош дивилась на нього вичікуюче і насторожено.

— Я до вас, Наталіє Павлівно, з досить незвичним питанням. Щодо Оксани Польової,— сказав, ніби голим кинувся у крижану воду. І справді, очі директриси враз округлились і схололи. Хоча на вустах ще якусь мить трималась тепла усмішка:

— Я... я не зрозуміла. Яке відношення... ви... і Оксана? Чи, може, вам... щось відомо? Хто?..— скоромовкою, запинаючись на кожному слові, випалила Наталія Павлівна. Крізь товстий шар пудри почав пробиватись рум'янець. На дряблистій, рябуватій шиї теж проступили червоні плями.

— Я не про це... Я, власне, не про Оксану, Наталіє Павлівно. Я щодо її батька, Валентина Польового. Він... знаєте... Він багато переніс... Дуже... дуже гірка доля...

Наталія Павлівна незмигно дивилась у вікно і мовчала. Горда, незламна, з почуттям ображеної гідності. Нарешті вона повернулась до нього і тихо-тихо вимсвила:

— Ви кажете, доля? А ви самі знаєте, що таке... доля? — Наталія Павлівна часто закліпала і... закусивши нижню, густо напомаджену вузеньку губку, заплакала. На очах у Кучеренка коїлась неприродна, а мо', й цілком природна метаморфоза. Із незалежної, всемогутньої директриси з високою зачіскою вона перетворилась на цілком домашню жінку, навіть бабусю із невеличким пом'ятим обличчям, із сухенькими маніжними пальчиками.

Кучеренко хутко подав склянку з водою. Дорош відпила ковток, поставила її на стіл, підвелась із крісла. Підійшовши до шафи, звичним рухом підправила зачіску, витерла сльози мереживною хустинкою, яку зразу ж тицьнула під манжет рукава, облизала-поправила фарбу на губах і знову підійшла до Кучеренка, сіла в крісло.

І знову Дмитро здивувався. Тепер це була Дорош, яку знав він, яку знали всі в області — директор зразково-показової школи.

— Пробачте, Дмитре Васильовичу, розклеїлась,— скрипучим він внутрішньої напруги голосом, з винуватою усмішкою продовжила мову Наталія Павлівна.— Так що ви говорили про долю?

— Гірка доля в людини, Наталіє Павлівно! Щербата. Була, здається, кругленька золота тарілочка, а залишилось лише денце із зазубринами. Та й на те можуть наступити кованим каблуком.

— Я не зовсім зрозуміла вас, Дмитре Васильовичу.

— Я щодо Польового. Він дуже просив у вас вибачення за той ганебний випадок.

Наталія Павлівна скрушно зітхнула, знову відвернулась до вікна. Справді, такої образи вона ще не переносила ніколи. І перед ким, перед колегами з Молдавії. Ще й значок зірвав, затоптав у землю. Облаяв усіх, обізвав розпусниками, гвалтівниками. На очах усієї школи.

— Річ у тім, що він сам не може приїхати до вас. Він тяжко хворий і перебуває у Яблуневому, у спецлікарні, під наглядом міліції. Коли вилікують, буде суд.

— Що від мене треба? — офіційним тоном запитала Дорош.— Він втоптав мене в багнюку й ославив на весь Союз! Знеславив ім'я радянської школи, ім'я народного обранця.

Наталія Павлівна знову притулила хустинку до сухих очей.

— Розумієте, це буде друга судимість Польового. Тобто, у Оксани не буде батька більше п'яти років.

— У неї і так не було батьків,— сіканула директриса.

— Але ж за те, що трапилось з Оксаною, хтось повинен відповісти. У Польового є друзі і в центральних газетах. Ви можете уявити, якщо цей та інші факти з життя інтернату їх зацікавлять? — уже не витерпів, аби не шпигнути, Кучеренко. Його почала дратувати ця самовпевнена жінка, що вбралася у німб непогрішної і святої.

— Які факти ви маєте на увазі? — її голос пролунав з робленою щирістю, хоч і якось надтріснуто.

— Так он на залізниці говорили, що за останні три роки це п'ятий подібний випадок.

— Неправда все це, Дмитре Васильовичу. І шантаж досить грубий, вам не робить честі. Ви просто чули бабські плітки.

— Та ні, називають і прізвища, і адреси дівчат. Щоправда, двох дуже швидко одружили. Скандал у зразковому інтернаті погасили. А двом дали гроші, і ті під наглядом вихователів зробили аборти в обласному центрі. Після їх знову прийняли у дванадцятий клас. Торік випустили. Працюють кравчинями на швейній фабриці.

Дорош різко підвелась із низького крісла, підійшла до сейфа, витягла шкіряну папку, кинула на стіл, налила з графина теплої води, залпом випила і з неприхованим ядучим сарказмом процідила:

— Вам не в райкомі працювати, а в «ендебе»,— і сіла в старезне крісло з високою різьбленою спинкою за широченний стіл.

— А ви пам'ятаєте і такі органи? — з неприхованою іронією запитав Кучеренко.

— Пам'ятаю! І не тільки «ендебе», а й «енкавеес»... А може, вам біографію розповісти? І про батька? І про тридцять сьомий?

Знову настала мовчанка. Хтось тихо ходив по коридору. Десь рипнули двері, затупотіло на сходах і стихло. Розмірено цокає будильник на сейфі. У дворі заіржав кінь. І знову тиша.

— Ви мені пробачте, Наталіє Павлівно, за безтактність,— несподівано сам для себе промовив Дмитро. Йому чомусь стало враз бридко на душі, наче він у когось вивернув кишені і забрав останнього карбованця. З чого б це? Чому розм'як? Адже факти достовірні... Ні-ні. Щось не те... Не так! Навіщо він їй сказав про тих чотирьох? І що вона, ця шістдесятилітня жінка, може зробити в цій обителі? Адже тут цілком дорослі, зрілі люди — школярі...

Він підвівся з крісла, хотів ще щось сказати на прощання, глянув на Наталію Павлівну і зустрівся з добрими, материнськими очима. А в куточках сльозинки.

— Ви мені теж пробачте, Дмитре Васильовичу. Чомусь своє дитинство пригадала. І чи викличете сюди кореспондентів з Москви, чи ні — мені байдуже. А заяву я ще вчора забрала. Я б її і не писала, якби не примусили.

Вона передихнула, кінцем хустини витерла кутики очей.

— Я не буду вам переповідати, в яких умовах доводиться працювати. На якій базі. Знаєте, скільки виділяється нам на одного школяра в рік? Можете поцікавитись. А це ж спецшкола, діти здебільшого без батьків, мають природні відхилення, різні аномалії. Півтисячі характерів. І їм треба дати раду. І одягти, взути. Більшості старшокласників за двадцять років, а вони одягнуті в такі ж пальта, як і першокласники, такого гатунку. Ви б бачили, як на них улюлюкає селищна дітлашня, коли ми ведемо старшокласників у кіно на залізничний вокзал. А вони ж особистості! Чесні і чисті. Як вони шиють, як малюють! Як пораються біля столярки... І що ми, вчителі, можемо протиставити стихії статевого інстинкту? Ми вже й нічні чергування влаштовували мало не в кожній групі... І на вечорах...

Дорош зітхнула, поклала долоньки на стіл, на ту саму шкіряну папку.

— Ось тут листки обліку кадрів викладачів і вихователів школи. Сурдопедагогів із спеціальною освітою лише вісім, а треба мінімум двадцять. Серед вихователів — жодного. Наша школа — це останній «притулок» для директорів шкіл, вчителів, районного начальства різного рангу, які виявились неспроможними на інших посадах і хочуть заробити пенсію. Звісно, тут за успішність не питають, а зарплата значно вища, ніж у звичайній школі... І вимагають від мене зразкової школи... Ось про це треба було б написати... А за Оксану, за Оксану я відповім. Закохалась вона в одного тут, в селищі. Я з ним ще буду говорити. Можливо, й весілля справимо...

Наталія Павлівна на мить замислилась, тарабанячи пальчиками по чорній папці. Нарешті ніби прокинулась:

— Ну ось такі пироги, шановний Дмитре Васильовичу. Може... пообідаєте у нас?

7. САМ

Валентин уже перестав рахувати дні перебування в лікарні. Чомусь було байдуже до всього. Особливо після відвідин Горностая. Не свердлили думки про роботу, друзів, а тим більше про свою долю. Тільки коли в пам'яті зринало миле личко Оксанки, його очі на мент спалахували, але зразу ж гасли, як солома. Збайдужів навіть до спомнинів про матір. Уже не наполягав на зустрічі з нею. Лише коли йому передавали свіжі пиріжки із сиром, здогадувався: мамині. І антонівки пізнавав — з їхнього саду. Він чомусь і не дивувався цій байдужості. Здавалось, так і треба, що так було і буде завжди. Валентин байдуже підставляв руки для ін'єкцій, байдуже ковтав різнокольорові пігулки, пив гірке рідиво, виходив на прогулянки із «своїм» сержантом, якого сам нарік Мамаєм, і... спав. Інколи заперечливо відповідав на безглузді запитання лікарів: «Ви великий письменник Європи Ромен Роллан?», «Ви великий журналіст?»

Йому боліла голова. Знову ін'єкції, пігулки. Потім сон, прогулянка. Лікар щось запитує, він погідливо хитає головою, записує...

Сам.

Раніше боявся лишитись наодинці з собою, а ще в оцій колишній тюремній церкві. Згодом заспокоївся, збайдужів.

Але сьогодні нараз відчув десь ніби здалека тягучий дзвін. Спочатку легкий і ніжний, згодом все сильніший, все ближчий і ближчий, аж поки не зателенькало, не забемкало в скронях, поки не гойднулася палата, не полетіли шкереберть святі з шатрового склепіння. І все стихло. Враз перетворилось у химерне сплетіння безлічі маленьких сонць вузьке загратоване віконце.

І все стихло.

Відчув, починає танути ота клята мерзла грудомаха на серці, світлішає пам'ять. З'явився дивний щем у грудях і лоскіт на чолі. Здавалось, хтось торкався теплою долонею передчасно посивілого рідіючого чуба. Провів долонею по чолу, по неголених щоках, шерехатих губах.

Чому так довго немає матері? І хлопці могли б з редакції? Чому він сам? Коли закінчиться цей клятий сон? А мо', він уже скінчився? Ти ж відчуваєш у серці біль. Відчуваєш, як печуть сльози на висхлих скронях. Все минулося, Валько! Минулося?

Валентин підвівся з тапчана. Знову палата гойднулась, але зразу ж стала на місце. Боліли, судомили руки. Він закотив рукави піжами — здуті, батожисті вени взялись деінде синцями. На другій руці — те ж саме.

— Як у наркомана,— чомусь проказав уголос і сам здивувався. Бо ж відлунив голос під стелею. Усміхнувся, глянув на годинник — двадцять перша, саме програма «Час» по телебаченню. Підвівся, шльопаючи розбитими капцями, підійшов до дверей, натиснув на ручку — замкнено. Постукав — тихо.

«Який в дідька телевізор? — промайнуло в свідомості.— Адже ти в божевільні, навіть не в міському диспансері, а в єдиній на всю область спецлікарні! — майже весело джиготнуло в голові.— Ти ж пам'ятаєш цю лікарню? Цю палату? Влітку разом з кореспондентом обласного радіо і співробітником музею побували саме тут. А після в газеті появилася цікава замітка — «Невідомі фрески волинського іконопису». Ти що, друже, забув? Чи зовсім здурів?» — уже невесело покепкував з себе Польовий.

Приліг на тапчан.

«Тільки б знову не повернутись туди. Тільки б знову не втратити себе. Тільки б втриматись! Тільки б не той примарно-байдужий світ! — стугоніла кров у скронях.— Треба взяти себе в руки, заспокоїтись, думати про щось приємне, як учив лейтенант в армії.— Геть негативні емоції! Тобі добре, у тебе все гаразд, ти здоровий, здоровий, здоровий!»

Валентин заснув зразу ж.

І приснилась мати. Молода, усміхнена, на кладці пере білизну. Від хати до річки Усті і сажавок — не стежка, а вузенький пасок полотна. І літепло на ньому. І жовте латаття обіч. І біжить маленький білоголовий Вальо по літеплу, розбризкує навсібіч срібні дзвіночки.

Мама уже йде навстріч, згортає стежечку в сувій... Ні, не добігти до матері. Он і гуси стривожено кигичуть, і вітер надимає вербове гілля... А річка забрала геть всю білизну: і ковдру, і таткову гімнастерку, і блузку, розшиту бісеринами. Мама намагається піймати, іде на глибоке. А білизна вже у вирі...

— Ма-а-а! Ма-а-мо! — гукає маленький Вальо. Йому раптом робиться страшно. А мати в одвіт із-за червоної рокитини, здалеку вже:

— Не йди стежкою, не топчи синку, полотна. Окраєм, окраєм йди!.. Там глибоко-о-о!

Валентин раптово прокинувся, відчуваючи на собі чийсь погляд. Розплющив очі і... зустрівся з настороженими зіницями святого Георгія, який зі стелі цілився списом у голову дракона. Здавалось, от-от він бемкне по закіптюженому, засидженому мухами електричному плафону.

Валентин знову заплющив очі, намагаючись осмислити бачене і почуте уві сні.

Не топтав я полотна, мамо. І окраєм не ходив. А ломився навпростець — крізь чагарі, крізь очерети, по баговинні... Мо', й дарма, рідна. Може, не лежав би

тут зранений душею, не сидів би у м'якому кріслі. А ти бавила б онуків... Мо', й дарма, рідна. І чи винен я, що доводиться продиратись крізь тернові гущаки? Ти ж сама говорила, що у мене батькова натура. І він божеволів не лише від свого, а й від чужого болю, від неправди. Ти ж сама говорила...

А чи й справді просланий матір'ю сувій полотна такий уже світлий, без плям? Чи не лукавиш ти перед самим собою? Згадай, Валентине, згадай дитинство. Згадай, як крав мерзлі згребки соломи на колючій жерниці, аби хоч щось кинути під ноги драбинястій корові Марті. Солому, хоч і спалювали, але «за так» брати не дозволяли. Згадай, як потай від лісника ходив у ліс за сушняком — топити ж треба, мороз — тріскун. А за сушняк треба було відробити. І батько послав тебе до лісника «на прошу». Згадай. Бо повитирав і ти свої чоботи об материне полотно. Правду казала — йди окраєм.

А хіба не було так, коли вранці йшов з «нічної», з току і набирав у поли, в кишені батькової маринарки пшениці чи гороху курам. «Усі брали»,— ти казав матері. І стояв у кутку на колінах на цьому ж горосі.

А школа? Десятий, одинадцятий класи. До міста в школу через ліс на велосипедах. І як часто ці велосипеди днювали і ночували біля джерел у лісі, на пасіках. Яка в дідька школа? Коли настала пора кохати. Одинадцятий клас. З трудовим навчанням. А дівчата уже не влазять у свої форменні коричневі плаття. І ви самі завужуєте собі брюки, шукаєте черевики на товстелезній підошві. Під час перерви за шкільним туалетом розучуєте заборонений рок-н-рол.

Пригадуєш, якось ти приніс невеличкий диск із чудовим голосом Робертіно Лоретті. На великій перерві його голос відлунював у коридорах на все шкільне подвір'я, поки у радіорубку не увірвався завуч, за ним — воєнрук, обидва відставники — полковник і майор.

— Вы што пропагандируете? Чужие голоса? Вы знаете, о чем он поет? Не знаете? Тогда узнаете. Прекратите-те-е! — аж рожева піна на устах.— Мал-ча-а-а-ть! Атста-а-а-вить! — лунало в підсилювачах на всю школу.

А після були комсомольські збори. Усі говорили про чужу ідеологію, про буржуазну пропаганду. Всі підняли одностайно руки — записали догану. З тих пір «Джамайка» не звучала в школі, а Робертіно став мало не спадкоємцем Муссоліні. Та найболючіше було, коли до цього директор школи ще й приплів батькову долю: мовляв, яблуко від яблуні...

Наступного дня ти одягнув вельветову поруділу від сонця «бобочку» з блискучими замками, широченні батькові шевйотові штани, ще довоєнні, і підстригся «під бокс». І знову це розцінили як виклик дирекції. А згодом і дві трійки в атестаті...

На випускному теж мало не трапився скандал. Отримуючи атестат, ти чемно подякував усім і як «кращий» учень — їх мало бути троє, медалістів,— підійшов до мікрофона й виголосив коротеньку промову:

— Я вважаю, що до оцінки моїх знань підійшли більше, ніж справедливо. Взагалі, я й цих трійок не заслуговую. Дуже дякую за об'єктивність.

Хоча всі в школі знали, що ти «йшов» на медаль. А яка це рана була тобі, мамо! Прости, рідна!

А пригадай службу в армії. В окремому навчальному Червонопрапорному. Твій призов останній, який служив три роки — від дзвінка до дзвінка. Теж поталанило. Пам'ятаєш, як старики-дембеля в перший же день, коли вас обмундировували, забрали нові шапки, чоботи. Сказали: «Таков армейский закон, салабоны».

Згодом, через місяць, ви приймали присягу. Справді, яке було свято, яке прекрасне відчуття. Автомат на грудях. Музика. Кумач на столах. «Я, громадянин Союзу РСР...» А після святкової вечері, після відбою ти почув, як тихо схлипує сусід по ліжку Мишко Войнштейн. Ти з ним подружився, коли був у наряді на кухні. Мишко з відзнакою закінчив музичне училище по класу скрипки.

— Що трапилось, Мишко?

— Присягу прийняв. З радості... Карантин скінчився. Мама приїхала.

— Я теж,— здивовано прошепотів у відповідь.— Тільки чого плакати?

— Я про іншу присягу. Ти ж сам чув, як «дембелі» підуськували нас, коли вечеряли.

— Не може бути. Хто?
— Мовчи, бо й ти отримаєш.
— Скільки?
— Десять разів ложкою-нержавійкою нижче спини.
— Болить?
— Мишко схлипнув.
— Хто?
— Не скажу! Сам зароби, тоді довідаєшся. Я уже третій.
— Хто? — ти сказав це уже з люттю.— Ну-у-у?
— З «уве» [1]. Водій «беемпешки» [2] і сержант,— схлипнув Мишко.
— І просто так?
— Я відмовився вранці вилізти на тумбочку, прокукурікати п'ять разів і виголосити, скільки «старикам» залишилось до «дембеля». До мене усі кукурікали, а я... Я не бидло! Я не тварина,— Мишко скреготнув зубами і якусь хвилю мовчав, важко дихаючи.
— До речі, завтра твоя черга,— тобі тоді здалося, що в його голосі прозвучала дивна зловтіха. Справді, вчора кричав з тумбочки курсант Петруня. А сьогодні тумбочка була порожня, думав: з нагоди свята старики відмінили цей дикий ритуал...
Тебе підняли за півгодини до підйому. Сказали одягтися і зайти в канцелярію.
— Ну, петух, твоя черга,— сказав червонопикий Міщенко, водій «беемпе».— Обязанності знаєш?
Ти кивнув головою.
— От і гаразд. Тільки прозвучить команда «підйом» — зразу ж на тумбочку! Ясно?
На тебе вичікуюче дивились сержант, який лишився за старшину, черговий по роті.
Як вибух прокричало над вухом «Рота-а! Підйом!» Ти уже одягнений. На тебе дивиться очима-сливками Войнштейн, Петруня, Міщенко.
А ти, ніби нічого не трапилось, уже біжиш на «построєніє».
Злі очі Міщенка. Лютий погляд сержанта. Знову зірвалось.
Ти знаєш, цього, як і Войнштейну, тобі не простять. Як земляку дадуть уже двадцять ложок. Ну, ні! На кого можна покластися? Мишко — раз. Щоправда, хирлявий. Є Бєлий з Ростова і Соболєв з Липецька. Їм кукурікати в суботу і неділю. Хлопці жилаві. За свою непоступливість з посудомийні не вилазять.
Перед відбоєм тебе кличе днювальний по роті в «каптерку» — «розписатись за мундир». Бєлий і Соболєв розуміюче кивають головами, нишком виходять в «сушилку» — вона навпроти «каптерки».
Ти спокійно заходиш. Їх троє. Четвертий каптенармус — «шістка». У Міщенка ремінь на зап'ясті — бляха із зіркою обвисла і виблискує від настінного бра.
— Ну, що, салабон, бунт на кораблі хочеш зробити? — щирить зуби Міщенко. А бляха гойдає зірку, проміниться зайчиками. Двоє уже взяли тебе під руки.
— Сам скинеш галіфе чи допомогти? — Міщенко підійшов майже впритул. В очах пісно, ні живинки. Очевидно, такі очі у ката. Вони чекають, що почнеш проситись, плакати. Ти й справді потягся рукою до брючного пояса і в цю ж мить з усієї, майже нелюдської сили б'єш головою у вишкірені жовті зуби і червонясте обличчя і зразу ж носком чобота «шведкою» під коліно. Міщенко, як підкошений, падає на купу новеньких зелених бушлатів. Двоє, які тебе тримають, кидаються у двері. Бєлий і Соболєв здивовано заглядають в «каптерку».
Не такий страшний чорт, як його малюють...
На завтра Міщенка забирають в санчастину, тебе везуть на «губу»! [3]
«Старослужащие пошутить хотели, а вы, курсант Полевой, по зубам сразу, молодой еще»,— робив рознос перед строєм командир роти.

[1] УВ — навчальний взвод.
[2] БМП — бойова машина піхоти.
[3] Губа — гауптвахта *(жарг.)*.

Після тебе вже не кукурікали. Але і ти майже всю «учебку» відбував наряди то на свинарнику, то на кухні, то на зимовому полігоні. Розвиднилось, коли «старики» звільнились у запас.

Мамо, мамо, не бажав я бруднити твого полотна. Але, очевидь, загарячу купіль ти робила для мене, а замість рум'янку кропиву вкидала.

Одначе і ти, Валентине, здерев'ів у війську, шкіра здубіла на сирицю і серце зачерствіло. Бо ж і ти доклав своїх рук, свого ума до «бойових успіхів» окремого Червонопрапорного. А може, так треба було? Ти ж так хотів поїхати у відпустку, замкомвзводу старший сержант Польовий. Ваш батальйон, ваш полк тричі підряд на тактичних штабних навчаннях здобували відмінні оцінки. Ви завжди були першими у районі зосередження. Важкий танковий полк приходив на три-чотири години пізніше.

Усі дивувались вашому комбату, заздрили. Його представили до «Червоної Зірки», як і командира полку.

Але ж ти, старший сержант Польовий, знав, що це «липа», що це обман. Просто в комбата був стукачок, писарчук в окрузі, майор-«шістка». Комбат ще звечора знав: завтра о третій ночі — тривога. Про це інформував комполку, після, ніби між іншим, говорив одному із ротних, той взводним, а ті — сержантам. Усе «між іншим», «є чутки». Але дивіться, якщо спізнимось!..

Водії ночували в машинах, де був мороз-тріскун, треба прогрівати мотор, і курсанти спали з відкритими очима, у повній викладці, з автоматом, протигазом, речмішок під ліжком. За будь-яку ціну ви повинні бути першими «в районе сосредоточения синих».

І ви були першими. І сміялись із зачумлених танкістів — поки вони на морозі розігріють важкі могутні «самовари». А у вас і кухня димить, і посередник з білою пов'язкою п'є гарячий чай з комбатом. І так кілька разів. Згодом, коли ти будеш навчатися у Львові, зустрінешся з колишнім комбатом. Він уже буде в папасі, з трьома полковницькими зірочками. Викладатиме тактику в училищі. Ти «не пізнаєш» його. А він тебе й поготів. Але защемить у серці броньована брехня.

Тільки ще одна пляма на материне полотно. І не відіпрати його, не виварити — бодай у жлукті. Ніколи.

А пригадай, Валентине, свою роботу в райкомі партії. Це десь в середині сімдесятих було. Пам'ятаєш, як оформляли «нагородні листи». Щороку на невеликий район давали за півсотні орденів і медалей. Ти посперечався тоді з головою колгоспу «Авангард» Євдокимом Ткачем, нині покійним. Ти «відповідав» за це господарство. А дали тобі на колгосп три ордени Трудового Червоного Прапора, два «Знак Пошани», якісь медалі. І Ткач тобі щиро признався, як братові, як синові: «Нема, нема, хлопче, кому давати. Позаторік ми вручили півкошика медалей за п'ятирічку, два орденоносці спилось, в «елтепе» відправили. А тракторист Муха втопився на торфовищі. Повір, нема у мене зараз заслужених. Ну — одного-двох можна знайти. Дайте краще на інший колгосп. Та й артіль план по хлібові, м'ясу провалила...»

Як ти тоді йому сказав?

«Рознарядка є рознарядка. Шукайте передовиків! Бо доповім першому. І добавив менторськи, по партійно-районному: «Як вам не соромно, Євдокиме Трохимовичу. Ви ж стара людина. Для ваших же людей нагороди. Це ж який стимул! А ви? Це не по-партійному, не по-державному. Як собі хочете, але щоб через годину кандидатури для нагород були».

Віднайшов тоді «кандидатури» Ткач. І тракториста, і зоотехніка. І доярку. Щоправда, вона в райком на вручення не приїхала — у доньки саме хрестини були. Але її після все-таки знайшли, вручили — голова сільради, парторг від імені Президії, урочисто і прямо на фермі.

А ще ти писав лист на ім'я Генерального секретаря від імені усіх нагороджених, усіх трудящих району, які «одностайно... і палко підтримують...» Ти ж журналіст, кому ж було писати? Для того і в райком взяли — писати.

Хіба це не чорнизна в твоєму житті? Заливав патокою й лакував, лакував, лакував. Помітили. В Київ до партійної школи направили. Щоправда, тут вчені мужі уже стільки концепцій навигадували, що й самі почали буцатись лобами — на якому етапі розвитку ми перебуваємо. І все тицяли пальцями в

промови на з'їздах або в небесну твердь. Якось ти хотів щось пояснити на семінарі з погляду районника, провінціала, щось про необхідність дискусій в партії, на сторінках газети. «Істина тільки в суперечці. І боротьба протилежностей це...» І отримав трійку по партійному будівництву, єдину на весь курс. А після ще одну, ще. У школі, крім п'ятірок і четвірок, інших оцінок не було. Трійка — це ганьба на всю школу. Слухали на парткомі — записали. Повідомили в обком — викликали, обговорили. Дали змогу довчитись. О-о! Тоді тобі заціпило надовго. Ти з усім і з усіма погоджувався, наперед говорив «так», першим піднімав руку, ганьбив «землляцтво», прогульників. Ти ненавидів себе, але завжди був єдинодумцем, єдиновірцем, єдинолюбцем, одностайником, а вірніше, одностадником.

Ще один слід каблука на материному полотні. А пригадай ту історію з церквами у твоєму ж Вовкодавківському, чи то пак, Першотравневому районі. Тоді перший секретар райкому Пацера приїхав з області і о десятій вечора зібрав весь апарат. Його інформація приголомшила Валентина. Першотравневий район був на останньому місці в області по вивезенню церковного майна із закритих храмів. Треба негайно діяти. Через два дні приїде комісія перевіряти атеїстичну роботу.

А вранці три автобуси районного партійного активу з міліцією, погойдуючись на розмитих осінніми дощами бакаях, натужно ревучи в глибокій глинявій колії, їхали у віддалене село Студні на «останній і вирішальний бій» із студнівським богом. У Чорному лісі розминулись з трьома критими машинами. Ти знав — там усі чоловіки із Студнів. Їх у цю суботу «терміново» закликали у військкомат на дводенні навчання.

На виїзді з лісу зупинились. Замначальника міліції Рибка інструктував своїх. А завідувач відділу пропаганди райкому — вас. «Діяти максимально оперативно». У всіх були ломики, сокири, шнури.

А ти не можеш відвести погляду од неї, білоголової, забутої. Вона в п'ять куполів стоїть на найвищому белебні у селі...

Насамперед накинули петлю на чільний хрест. Натяглась в струну линва. Тріск, як передсмертний зойк. А ви вже в храмі. Летить щепа з вівтаря, з масивного аналоя, із золоченої дерев'яної різьби. Велика ікона святого Георгія довго не піддавалась, поки по товстих дошках не сіканули сокирою.

Летить щепа. Пахне живицею, курява стовпом. То там, то тут чути слізне директора краєзнавчого музею: «Людочки, обережніше. Це ж візантійська школа! Людочки, не ломом, дідько б вас, такої різьби і в Києві не знайдете!»

Летить щепа. Пахне живиця. Гупають об кузов вантажівки жалюгідні уламки іконостаса, златих врат. Ікони в розкрижених срібних шатах, хоругви на блискучих вишмулених сотнями рук держаках, книги в шкіряних палітурках.

Ху-у! Здається, все. Ні, представник райвиконкому власноручно прикріплює довгим «цвяхом» табличку із нержавіючої жерсті. На ній напис: «Тут обладнується музей атеїзму с. Студні». Завтра ж комісія.

Ви поспіхом сідаєте в автобуси.

Оглядаєшся. На шиї останнього хреста теліпається обірвана петля — шнур не витримав. Одягаєшся і... зустрічаєшся з очима. Одними, другими, третіми... десятими. Жінки стоять по двоє, по троє, з дітьми, біля парканів і здивовано дивляться на ваше дійство.

І тихо. І очі уже не просто дивляться, а пропікають наскрізь.

Оглядаєшся. З вікна автобуса. Вітер розгойдує обірваний кінець на уцілілому хресті. Як на шибениці.

Далі шлях у Ляхівці. Там буде легше, там тільки каплиця, в якій інколи збираються і моляться люди.

А в автобусі пожвавлення. Хтось підрахував — «операція» тривала п'ятнадцять хвилин. І ніяких ексцесів. Хоч би хто писнув.

— А в сусідньому районі проблему розв'язали дуже оригінально,— розповідає завпропагандою, мужчина уже в літах, колишній фронтовик.— Уявіть собі, тільки нічна гроза — то й горить церква. Тільки гроза — горить друга. «Бог наслав жару на відступників віри»,— він регоче.— І так п'ять церков за літо. І всі актами пожежники запротоколювали — від блискавиці. Громовідвід був відсутній. Із сусідньої області за досвідом їздили...

Уже сміється весь автобус. І ти. Тільки очі отих жінок, дітей печуть донині. Як і розтріпаний на вітрі кінець петлі.

Щоправда, через місяць у районі зробили деякі переміщення «з доганами» — люди написали в столицю. Але сивобородий Саваоф лежить уже на «лопатках» перед районними атеїстами.

Ти тоді нічого не розповів матері. Бо ж як вона була схожа на тих жінок у чорних «плюшках», куфайчинах із села Студні. Ти навіть боявся заглянути матері в очі. І ще одна пляма поволеньки розповзлася на полотнині. Чи не найбільша.

Валентин підвівся з жорсткого ліжка, пройшовся по палаті, заглянув у дверне вічко. Темінь. Глянув на годинник — північ. Чомусь раптом захотілося додому. Ще ніколи він так не хотів додому. Знову підійшов до дверей. Постукати? Або натиснути на кнопку виклику чергового лікаря? Він же цілком здоровий. Уже підніс руку до білого гудзичка на стіні, але зразу ж відсмикнув, як від розпеченої скоби. Стоп! Не поспішай. Він все 'дно тобі не повірить — куди ти дінешся посеред ночі? А охорона? Е-е, брат, не гони коней. Бо кілька отих жовтих уколів — і знову попливеш у сон. Дочекайся ранку. У голові поволі розвиднюється. Думай про матір, батька. Позитивні емоції, друже. Тільки позитивні, не треба про темні плями. Адже доброго завжди більше.

Валентин знову сів на ліжко, накинув на плечі колючу ковдру.

Батько... Чомусь він завжди перед ним в одному й тому ж образі. Сорочка на випуск, кортові в ялинку штани, розбиті сандалети і... рожева пелюстка в сивій чуприні.

Дісталося тобі, ой дісталось! Але чому? Чому одним весь вік лизати мед, а іншим розпечену сковороду? Чому одному байдужісінько до чужої біди, до чужої долі, а іншому вона запікається кров'ю в пам'яті, в серці? Чому один поміркowано і ліниво топче свою пряменьку стежину у квітах, далеко минувши зимовий вокзал «Персональна пенсія», а інший згорить, як солома, не дочекавшись листопаду. Чому?

І чи не забагато для твого батька, та й для тебе, Валентине? Адже за сорок літ ти ж нічого путнього не зробив, просто хотів жити, як усі.

Як усі? Дурниці, хлопче! «Усіх» не виключають з партії. Від «усіх» не тікають жінки. «Усі» не сидять в психлікарні. І діти в «усіх» нормальні. Просто ти ненормальний псих, неправильний, необструганий, саниця навиворіт! І не плавно ковзаєш, а роздираєш землю до живого. А міг би схилити голову, тримаючи дулю в кишені, як сотні, тисячі інших.

Ні! Гординю свою показав. Кому вона потрібна? Дай їй під зад або ж запхни на саме дно пам'яті. Прислухайся, звідки дме вітер і — вперед «одностайно» з усіма крикунами-флюгерами. Або ж «одностайно» назад»! Тільки разом з усіма. Тільки б не відстати, а ще гірше — не випередити, не побігти «поперед паровоза». І будеш жити в добрі, мирі і злагоді, при орденах і пенсії. І ніхто дітям, онукам не дорікне, що «яблуко від яблуні...»

Пригадай ту розмову з дядьком Трохимом. Як він тобі сказав: «Жарина, щоб жити, попелом обкутується». А як твій батько хотів ще хоч раз побачитись з Трохимом. Але замість нього поїхав ти. В далеку Комі-республіку. За Ухту, за Печору, а там по річці угору до селища з незрозумілою назвою Усть-Якша, чи Усть-Акіш, чи ще якось — не розібрав. Дивно було тільки те, що в селищі поміж рублених чорних «ізб» виглядало кілька біленьких і чепурних хат. Потиньковані, з причілком, голубими вікнами.

На пристані якась дебела тітка зразу ж показала, де живе Трохим Біленко. Його хатина притулилася прикрай модринової тайги, на узвозі. Від воріт гарно проглядалася дерев'яна пристань, річка аж до самісінького закуту з навислою скелею.

Трохим був удома, стругав соснову варцабину до клуні. На привітання оглянувся, щось буркнув, але продовжував стругати. Але раптом зупинився, його плечі здригнулись, він знову оглянувся, пильно зміряв незнайомця, поклав фуганка на верстак, ступив крок до тебе. І вкляк. Тільки очі спочатку звузились — на скронях зібралась гармошка зморщок,— після здивовано і радісно округлились.

— Доброго дня! — ти чемно, з поклоном привітався.

— Польовий? Микола?!

— Валентин... Польовий Микола мій батько.

Ви стояли один навпроти одного і мовчали.

Дядько Трохим у сатиновій сорочці навипуск з великими, червоними, опущеними долу руками, і ти — з чемоданчиком і рюкзаком біля ніг. Дядько ступив кілька непевних кроків і міцно обняв тебе, здригаючись усім кощавим тілом. Він плакав. Тихо, в собі, по-чоловічому. І ти плакав. А мо', й батько твій плакав?

— Боже, боже! Ну, живісінький Микола. І голос Миколин, і чуб шпакуватий, ріденький,— божкав, танцюючи біля тебе Трохим, час від часу плескаючи себе величезними долонями по кортових у живиці штанах, і радісно оглядався довкіл.

— Скільки тобі, Валю?.. О, мені Микола розповідав. І про Уляну, і про тебе, і про Озеряни...

— Сорок, дядьку Трохиме...

— Уже сорок... А батька я бачив востаннє, здається, в п'ятдесят четвертому. Тоді він був молодшим за тебе. Не дивно, що і мені сьогодні засліпило. А чого ж батько не приїхав? Все обіцяв у листах, обіцяв. Навіть з Уляною. А то й листів нема. Образився?

— Нема батька, дядьку Трохиме. Помер батько. До пенсії навіть півроку не дотягнув...

А ввечері ви довго, довго сиділи в приземкуватому «северо-українському» садочку за тесаним ялиновим столом. Розмовляли. Дядька Трохима цікавило все: і врожай, і як люди живуть, як будують, які дороги, чи є звірина, риба, чи родять вишні, полуниці. А ти розпитував усе про батька. Адже він ніколи про ті роки в Комі не розповідав. Хіба що матері.

Густо пахло живицею і... чорнобривцями. Вони хоч і невеличкі, але скрізь росли в Трохима — під вікнами, на городі, біля паркану і за ним. Дивно було бачити їх біля модринового підліску, на цій рудій, скам'янілій землі.

— Складно, Валько, було... Ні, ні! Не фізично. Я, як і твій батько, до роботи беручкий. Як і всі українці. Ліс валити легше, ніж займ робити чи недоїмку стягати. А пекло, кривавилось серденько, хлопче, від іншого. За що? За що мене з партії, як врага народу? Я ж в окопах в сорок другому під Сталінградом вступав... А тут — враг народу! А як дітям в очі дивитись? Ти був ще малим. А мої Василько і Марія переростки уже, в четвертий і п'ятий ходили.

Пізніше, коли уже сюди приїхали, сиділи по одному на «ослячій» лаві. І чорнильницю ніхто не позичить.

— А коли, значить, амністія...— дядько Трохим відвернувся, судорожно сапнув повітря.— А коли амністія — ти не можеш уявити нашої радості! Твій батько цілував усіх підряд — навіть охоронця-чеченця, навіть бригадира з рецидивістів. Він марив Уляною, тобою, рідним селом. А я... я не міг вертатися на Вкраїну — всі ж бо пальцями тикатимуть: «суждьон-суждьон».

Думав, збожеволію, коли прощався з Миколою ось на оцій пристані. Передав своїм посилочку і листа. Просив, заклинав приїхати сюди. А я вже й хату намітив тут. І про роботу домовився — гроші гарні платять. Не поняла мене Настя... Зразу ж заміж вийшла... А діти... Після «фезео» приїхали до мене. Після в Сиктивкар. І зараз приїздять з онуками... Тільки чомусь не Біленки вони, а Бєлєнкови. Хтозна, для чого це? Я й не питав.

— І що, не тягне... додому? — ти запитав тихо, ніби між іншим.

І дядько Трохим подивився на тебе. Ти й зараз пам'ятаєш ті очі. Великі, сірі, з червоними прожилками, а в зіницях така чорна туга. Ти не думав, що так очі можуть говорити. Дядько Трохим тільки й видихнув:

— Не треба, хлопче. Не тре!..

Він міцно стиснув кулачиська і заплющив очі. По темній борозенці покотилась пекуча сльозина.

Ви мовчали. Пахло хвоєю і чорнобривцями. Тягло вільгістю з ріки. Десь пугикнув сич. Дядько налив у склянки горобинової горілки, пильно подивився тобі в очі, після майже весело сказав:

— А чо я поїду? Га? Чо? У мене грошей, знаєш, скільки? Хочеш, тобі дам на «Жигуля»? Га? Хочеш? А зроблю столярку для орса — три тисячі!

Ти заперечливо захитав головою. Дядько Трохим важко зітхнув, крякнув, залпом перехилив чарку, знову крякнув і втупив незмигний погляд на річку, червоно-зелену від призахідного сонця, і туман над нею, як розпанахане клоччя.

— Хотів я додому, Валентине. Хотів, хочу і буду хотіти до скону літ! Бо ж як присниться мені вишневий садок у цвіту, як запахне медом, теплою ріллею, я тиждень на роботу не йду, чекаю, мо', знову почую той пах. Посадив тут десять вишеньок — вчахли. Хотів я вже поїхати у рідний Крупень, зібрався, подзвонив небожеві в Київ — навести справки. Хто є живий? Як їх найти?

Дядько Трохим знову сапнув повітря, знову набулькав пекучого рідива у чарки, знову дивно подивився на Валентина. Та ж туга в очах. А ще хижа блискавиця злості і безпорадності.

— Так от, нема уже ні батькової хати, ні вишневого садка, ні верб. Нема села Крупень. Навіть у документах про таке не пишуть. А я, я хотів поїхати, аби похоронили мене біля батька, біля матері, біля усього роду Біленків, найбільшого в селі. Не-ма! — розвів дядько Трохим руками. І знову колюча сльозина скотилась по глибокій борозенці на обвислі руді вуса.— Водохраніліще там... І атомна електростанція! І всі, хто живий з Крупня, переселились у атомські хмарочоси. Ось така справа, хлопче. Під водою спочивають Біленки. Як моряки-підводники з баластиною, прив'язаною до ніг. Хотів до сестри, вона під Ровном жила. Теж виїхала. У Приморський край. А село, як сухотний каторжанин, скощавіло від сусіднього хімкомбінату. І ліси коростою взялись, і городи. Думав до брата, на Дністер. Але прочитав у «Известиях» про той клятий Стебник — склав руки. І куди, куди мені дітися? Га? Підкажи? Я вмерти хочу на рідній землі. Бо ж крові не шкодував за неї. Батько в громадянську, а я у Вітчизняну...

На мить запала мовчанка. Дядько знову випив.

— Ти кажеш, приїхати до вас в Озеряни? Але ж і у вас колодязі пересихають. Не знаю, не знаю, хлопче, що робити? Бо ж сімдесят уже. За плечима з косою стоїть. Обидно — як змиг, як один день. Як батогом хляснув. А що за спиною? Слава богу, хоч фашисту хребтину допоміг ламати. А так — робота, робота, гроші — дідько б їх...

Він знову придивився на тебе чіпко так і... тверезо.

— Давай, Валентине, заспіваємо,— і сам почав:

Ой у полі три криниче-ге-ньки,
Любив козак три дівчи-чи-ноньки,
Чорнявую та біляв-гую,
А ще р-гуду, препо-гану-ую!

Дядько Трохим співав трохи недоладно, з болем, а мо', й з злістю. На кого? За що? Він співав і плакав. І не соромився сліз, тебе. І ти співав. І ти плакав, не соромлячись ні себе, ні Трохима. Було жаль батька, матір, дядька Трохима. І неслась українська пісня над принишклим і суворим «севером» — над річкою, над скелястими, замшілими берегами, над «ізбами» і хатами, над вигостреними шпичаками ялиць і модрин. І осідала, осідала у в'язкому тумані.

— Красиво поють хохли, ох і красиво! — говорив сам до себе п'яний сторож на пристані...

А вранці дядько Трохим посадив тебе в невеличку моторку і повіз угору по річці. Ти забажав побачити колишній табір, де жив батько. Старий сидів за стерном і мовчав. Обличчя його ніби зсохлось. Тільки очі раз по раз глипали то на берег, то на тебе, то знову надовго втуплювалися в річкове плесо. І ти мовчав. Хвилювався. Відчував, що, побачивши «батькові» бараки, лісопильню, пристань, знову розклеїшся, як учора.

Залишили човна біля позеленілого, напівзогнилого причалу. Понад годину йшли дикими чагарями.

Долина відкрилася раптово. Валентин зупинився. Поруч важко дихав дядько Трохим.

— Ну ось, Валентине, прийшли,— сказав старий, знімаючи кашкетика.— Он у четвертому бараці зліва, там, де дах провалився, жили ми з твоїм батьком.

Четвертий барак, позеленілі дилі, чи то пак «брьовна», невеликі віконця —

з червоними від іржі гофрованими прутами. За ним п'ятий, шостий, сьомий. Далі двоповерховий будинок з вибитими вікнами.

— Це казарма. Тут охорона жила. І канцелярія начальника табору. Зараз в Інті живе начальник. Занудливий був. Якось на май зустрів його в Сиктивкарі. Гівнюк, на фронті і дня не був, а нагород, як у маршала. Я уже не хотів зв'язуватись,— бубонить під ніс дядько Трохим.

Ти вдивлявся в зруйновану часом лісопильню, споглядав величезні зубасті триби на іржавих колесах якоїсь машини, ніби паровика, в чорні прольоти вікон казарми і уявляв батька. Он на тартаку він чіпляє величезного металевого «рака» до модринового одземка,— загойдалися суглобини шатунів, і міцні зуби механічної драчки вгризаються у м'ясисту пахучу деревину. А он по периметру стоять сторожові вишки, як обдерті, полинялі шпаківні. Перехняблені, залишаєні, зчорнілі від дощів і вітрів.

— Звідси нас возили на лісозаготівлі,— астматично посапуючи, пояснює дядько Трохим.— На критих «студебекерах», з охороною. А куди тікати? Та й навіщо? Ходи, хлопче, покажу ще наш гуртожиток,— торкнувся Валентинового плеча дядько Трохим.— Батько теж там любив бувати.

Ледь помітна просіка уже давно заросла ялиновим підліском. Пройшли кроків двісті. Старий путівець раптом здибився круто вгору.

— Ось тут було важкувато нести,— дядько Трохим ледь встигав за тобою. Ви, чіпляючись за молоді ялинки, накінець видерлись нагору.

Це був невеликий квадратоподібний поруб, обрамлений по периметру низесенькими білими березами, далі ялиновим вінком, а ще далі — модриною.

А на порубі — хрести, хрести, хрести. А ще ти здивувався, коли побачив, що усі вони, як свати, перехрещені попід руки рушниками. Колись білими, а тепер сірими, як гусячі крила. Спантеличився, коли надибав кілька зовсім нових хрестів. Тоді оглянувся до дядька, запитав:

— Що, і далі хороните?

— Ні, хлопче! З шістдесят п'ятого, як табір перевели в Пермську область,— нікого. А це я... Тумбочки погнили... Я й на хрести поміняв... Прямо тут і тесав. Я ж у таборі працював після амністії. Вольнонайомним, на тартаку, а після в столярному цеху. І труни сам робив, і тумбочки, і ями сам копав, і коника мав, щоб відвозити. Багато хлипких людей було. Особливо з культурних, з інтелігентів. Тяжко їм доводилось. Адже, крім олівця, в руках нічого не тримали. А тут, хоч сучка, а треба обрубати. І швидко. Та й харч, я тобі скажу,— не дуже. Що крізь пальці протече — те й наше. Уже пізніше дозволили вольнонайомним і охоронцям на звірину йти. Та й те м'ясо офіцери і «куски» [1] з охорони забирали, а потрохи... Нічо, і з лівером супчик був — язика ковтнеш... Усім поміняв. Були й такі, що не варто, але бог їм суддя. Уже й окремі хрести пора міняти. Декого із твоїм батьком хоронили.

Он в тому крайньому ряду праворуч — один професор з Києва. Повісився в п'ятдесятому. А он за ним — третій, ну, де рушничка вітер на плечко закинув. Це з-під Ровно. Не виконав плану по лісовивозу. Тут надірвав пупа. Дуже просив написати додому, щоб хоч знали, де могила. Двічі писав, але ні одвіта, ні привіта. А мо', й листи не доходили. А он тонкий такий хрест — теж уже міняти треба. Це фронтовик, танкіст з Одеси. Підбив п'ять «тигрів». Ордена Леніна мав. Але потрапив у полон. У сорок п'ятому їхній концтабір опинився в американській зоні. Ну, й перевірки різні, очні ставки. Документів же ніяких. Одне слово, десь, щось у нього не зв'язалось. А хлопець гарячий був, кинув чорнильницю у слідчого. Скрутили, сфабрикували справу — і сюди. Через цю запальність і потерпів бідолаха. Один молокосос, сержант з охорони, змусив його чистити свої чоботи. Капітан не витримав і вкліщився сержанту в шию, аж кров дзикнула. І не розчепив пальців, поки той не кавкнув. В карцері, поки чекали комісію із Сиктивкара, відточеним п'ятаком розрізав вени...

Ти стояв прикрай кладовища і думав про цих незнайомих, але рідних тобі людей. Бо ж батько з ними їв баланду, тралював ліс, драчив дошки. А коли була вільна хвилина, співав з ними пісень. Ти бачив немічного професора у ватнику, бачив обгоріле лице танкіста, сотні ватників, сотні замерзлих рук.

[1] Надстроковики (*жарг.*).

Хрести, хрести, хрести. А на них сіро-білими крилами лопотять рушники колишнього голови Крупенівської сільради, табірного трунаря дядька Трохима.

— Важко, Валько, стало дивитись за цим общежитієм. Двічі на рік тут прокошую, вирубую хащник,— дядько Трохим підходить до тебе, дістає з полотняної торби термос, пляшку горілки, шмат сала, сідає на пеньок. Ти кривишся, пити не хочеться, пробуєш розворушити старого чимось іншим.

— А хто ж рушники шиє, ще й з вишивкою? — запитуєш.

— А ніхто. Це не вишивка. Вони дешеві. Це такі випускають в Ухті. Там профкомбінат. Он як на цій торбі малюнок, з артисткою. Кожного великодня я їм на коньяк даю. Ну, і везу назад чотири мішки рушників. А через тиждень, на проводи, це на День Перемоги виходить, човном до табірної пристані, а далі по ліжнику. І знаєш, сину, як обв'яжу оці триста п'ять хрестів, наче камінь із серця знімаю. Вийду он туди, на той горб, сяду і дивлюся вниз. А хрести в рушниках, як весіляни у Крупні, на моєму дворі. Стоять і чекають, хто їх запросить за столи. Чекають літо, зиму. А прийде весна, я їх знову наряджаю. І вже здається мені, що це біло-чорні боцюни з червоними дзьобами сіли на ключиння моєї і сусідової клуні. А наступної весни ніби зграя гусей пробує крила на нашій леваді. Дивлячись, які рушники привезу, чи з червоним берегом, чи з синім, а то й і з бурячковим, аж чорним.

Дядько Трохим ріже сало, хліб, цибулину, наливає в пластмасовий келишок горобинівку. Після відгвинчує од китайського термоса білу голівку — стаканчик — і наливає тобі. Після встає на весь ріст. Ти теж.

— Ти, сину, не подумай, що я того... Просто у мене сьогодні свято. Велике свято. І у них, грішних. Земляк приїхав. Перший за тридцять літ. Як би вони стішились! Ще б з торбину рідної землі на ці могили. Врочисть, хлопче, у нас сьогодні велика. Що ж, хай їм буде ця земля пухом, а суддею всевишній. Бо ж не всі тут праведники, хоч і під хрестами лежать.

Обличчя дядька робиться суворим, наче витесаним з каменю, лисина багровіє, покривається краплинами поту.

Лопотять на вітрі землисті рушники. А тобі й справді вчувається гельготіння гусей, які пробують крила над жовтим лататтям левад, над вербами, над рокитовим запуском, над вишниками і городами...

А ще через день ти прощався з дядьком Трохимом. На пристані ви були одні. Коли підійшов чорно-білий закіптюжений катер, старий тебе міцно обняв і тричі поцілував. Ти тоді був щирим, коли знову йому сказав:

— Приїздіть в Озеряни. Жити є де... Все ж своя земля, клімат...

Дядько на хвилю затримав твою руку в широченній долоні, після чи напівжартома, чи напівсерйозно, але з лукавинкою в очах сказав:

— От повернеш воду в усі колодязі — приїду,— і засміявся. Тільки в очах отой вічний сум, ота вічна зажура, якій не сховатися ні за веселинками, ні за хитринками в зіницях.

Далі — виснажлива робота на лісоповалі: потрібні були гроші для лікування Оксани. Крім цього, ще стягували аліменти. Складно було. Дуже складно. Робота роботою. А доля доньки все більше гнітила тебе. Коли ти зрідка приїздив у колишню сім'ю, тебе пускали тільки на поріг. Пропуском до доньки були тільки гроші, не менше п'ятисот карбованців.

А ще через рік Галина махне на все рукою, здасть Оксану в інтернат для глухонімих дітей і повіється з новим коханцем. Ні ти, ні баба Уляна про це не знатимуть. Щоправда, треба віддати належне Галині — вона зробила так, щоб аліменти йшли на ощадну книжку дитині.

Чи зрадів ти телеграмі, а після дзвінка Горностая? Мабуть. Ти погодився. А якби ні? Мо', й не сидів би в цій церквині-палаті із статусом божевільного? Якби ж знаття, де впадеш — соломки б підстелив.

Валентин приліг, спробував заснути.

Світало. Крізь гратки в палату заглядали вилинялі зорини. Глянув на годинник — через дві години обхід.

— Лікарю, я дуже прошу, я здоровий... Я цілком здорова людина... Про яку агресивність може йти мова? Я прошу... Будь-який тест. Найважчий... З математики... Історії! Я нормальна людина. Чуєте? Нор-маль-на!.. В ім'я моєї донь-

ки! Відпустіть мене... Товаришу сержант, Мамай, скажи хоч ти... Лікарю, у мене все минулося...

— Ви нервово виснажені, Польовий. Так, прогрес певний є. Але я не маю права. Ви повинні пройти повний курс лікування.

— Скільки? — аж запекло в серці.

— Ну-у, може, місяць, а може, й менше. Все залежить від вас. Ви надто чутливі до зовнішніх подразників. Треба гартувати нервову систему. А головне — не хвилюватись.

— Лікарю! Лікарю! Негідники! Пустіть мене-е-е-е! Пустіть! Я вимагаю! Прошу! Люди ви чи тільки подоба у вас людська? Пусті-і-іть!

— Втихомирте його! Розійшовся! У нас, Польовий, не богадільня, а лікарня! І дотримуйтесь її правил. Заспокойтесь!

Дужі руки санітарів вкліщились в худе тіло. Укол. Ще один. Ти їх майже не чуєш.

Тобі байдуже. Байдужісінько. Мати біля воріт? Чого б їй? Тобі затишно і тепло. Ти пливеш з дядьком Трохимом по широченній річці. Тихо-тихо. Де ж ті дзвіночки, що збудили тебе? Мовчать. А лікар правий. Треба лежати. Лікар завжди правий. Ще хтось шепоче поруч. А-а. Це Мамай, ординець. І тиша.

Пахнуть материні пироги на білій тумбочці. Їх сьогодні принесла Оксана. І великі жовті антонівки з батькового саду. Але ти у забутті пливеш разом з Трохимом. Туди, вгору, на поруб, де повсідались червонодзьобі бусли на чорних вивітрених хрестах...

Знову один. Знову вкотре стрічаєшся з суворим поглядом Георгія Побідоносця. Знову він тобі підморгує і раптом з усієї сили пронизує драблисте тіло дракона. Той гадючиться і важко зітхає. Але чому в святого батькове обличчя? Та ж сорочка... Тільки кінь чорний-чорний. Але ж у Храбра білий кінь. На всіх іконах. А в батька чорний. Ось він сідає біля тебе на рипучий тапчан. Ти чуєш його шорстку і теплу долоню. Ти все ще не віриш, що батько поруч. Але ж чому він зі списом? А на ногах лати? Він бере тебе за руку, відчиняє замкнені двері і довжелезним коридором мимо сотень в смугастих одежах, мимо лікарів, мимо здивованого Мамая, мимо решітчатої брами веде в темінь, в темінь.

— До фарисеїв, сину. До фарисеїв,— шепоче батько. За мить-другу ви в Озерянах, на рідній Лебедисі. Ніч. А в матері у віконці горить свічка. А на клуні бусли звили гніздо. Коли? Ти ж був нещодавно? Коли? Таж і зима ось-ось. А на гнізді одна птаха. Одна? Так не буває. Ти хочеш зайти до матері, але суворий Храбр у подобі батька бере тебе міцно за руку і веде туди, на старе кладовище, до тієї страшної вирви. Довкіл темінь, а прірва випромінює дивне світло.

— До фарисеїв! До фарисеїв,— весь час повторює батько.

Ви плавно спускаєтесь у глибокий яр, ідете все далі і далі, де видніється освітлена печера — довга-довга. І смолоскипи на стінах. І ніші. А в кожній — картина. Жива.

Тобі дивно бачити живі картини Тиціана, Рафаеля, Веласкеса...

— Це «Страшний суд»,— пізнаєш одну із них.— Он і крадії, і перелюбники, і повії. Тільки якесь дивне пекло. Обшальоване ялиною, а на столах питво. Замість задимлених казанів — басейн.

— Придивися, сину, пильніше. Це вакханалія в сучасній подобі. Висока комісія розважається. Це тільки знадвору пекло, для смертних. Он і охоронець стоїть біля смугастого шлагбаума.

— А це «Тайна вечеря»?

— Так, сину. Це друзі-однодумці зібралися. Свято в одного. Його призначили завідувати хлівом. А он Іуда з чаркою в руках. Тост говорить. Завтра про цю вечерю він розповість кому слід. І завідувати хлівом призначать Іуду. Живучий. Надовго.

— А то апостоли? Вони щось пишуть, глибокодумно перемовляються.

— Це фарисеї, сину, від письменства. Позавчора усі співали осанну владиці. Сьогодні вони «прозріли» й почали одностайно глумитись над пам'яттю. Наввипередки. Що вони заспівають завтра?

— Але ж не всі так. Є ж поняття честі, совісті...

— Серед апостолів їх нема. Унизу вони... В баговинні... Відмиваються...

Ви йдете все далі, все глибше і глибше. Ти уже не звертаєш уваги на фарисеїв. Мало, ой мало одного списа на них, хоч і в святих руках! І як розпізнати серед них добро? Як перецідити все? Коли всі раптом стали, як близнята. І говорять однакові слова.

Ти стомився. Ти хочеш відпочити. Ти повисаєш на руках у Храбра. Ви пливете у чорно-синій високості. Довго-довго. Знову лікарі. Знову смугасті костюми. Знову Мамай. Хочеш розплющити очі. Важко, дуже важко. Болить голова. Нарешті розкриваєш почервонілі повіки. Тьмяно горить світло в загратованому плафоні. Ти шукаєш фреску на стелі. Є. Разом прилетіли. А й справді, у святого Георгія батькові очі. Тільки спис біля самісінької голови дракона. Мало, Храбре, твоєї зброї. Дракон-бо дев'ятиголовий.

У тривозі знову засинаєш.

8. «БІЙТЕСЬ ФАРИСЕЇВ...»

Темно-зелений «уазик» зупинився біля райкомівських гаражів. Кучеренко ще якусь хвилю сидів за кермом, після втомлено відкинувся на спинку обшитого дерматином сидіння.

Цукровий завод був на грані зупинення. Запас буряків для переробки, зроблений у першій половині жовтня, танув, як травневий сніг. Осінні зливи розбили дороги на полях так, що навіть потужні «Т-100» ховалися в бакаях. Накопали досить, а вивезти... Все покладалися на погоду. Та й завод пізно пустили. Урядові строки, дідько б їх узяв! Надіялись, що у вересні корені прибавлять у вазі, наберуть цукор. Мо', й так. А як зараз врятувати урожай, коли просвітку в хмарах не видно?

Знову увімкнув радіостанцію, викликав бурякопункт заводу.

— «Клен-40», «Клен-40», я «Клен-1», я «Клен-1», як чуєте, прийом.

— Я сороковий, чую вас добре, Дмитре Васильовичу!

— Скільки вивезено на шістнадцяту?

— Шістсот тонн, Дмитре Васильовичу!

— Це на дванадцяту було. Я запитую на даний час.

— Після дванадцятої години ще не було, Дмитре Васильовичу!

— Гаразд. Дякую.

Кучеренко вимкнув передавача, виліз із машини, сердито хряпнувши дверцятами. Витер на моріжку чоботи від глеїстої землі, напнувся відлогою штормівки, заспішив у райком.

«Що то є — шістсот тонн? На п'ять годин роботи заводу. Хоч би мороз ударив чи вже кат його зна... Трактори ламаються. Ех, почали б на десять днів раніше. Ні, урядові строки... А завтра запитають, чого завод зупинився. А зупинення заводу — це сто тисяч карбованців на вітер. Біля парадного райкому стояла біла «Волга» останньої моделі. По номеру пізнав — Гаврилюкова. Чого б це? І не повідомляв. Кивком голови привітався з водієм. Той неквапно полишив затишний в килимах салон, звідки тихо відлунював голос Софії Ротару, підійшов, подав руку і зразу ж діловито-заклопотано запитав: «Ну, як буряк? План буде?»

— Якщо всевишній змилостивиться,— напівжартома відповів Кучеренко.

— На бога надійся...

— А де Михайло Устимович?

— Вони поїхали в райспоживспілку разом з головою райвиконкому. Просили, щоб їх почекали.

Кучеренко кивнув головою. Він і сам не міг пояснити, чому не любив оцих випещених, як диванні коти, шоферів начальства. І лакейське, і начальницьке, і запобігливе, і зверхнє в них якимось дивом поєднувалось. Особливо вони були незамінні на полюванні, коли ладнали спільний обід. Тут і газові плитки, і шампури, і розкладні столи. Один поперед другого. І чим вищий ранг начальства, тим більше пихи у водія. Уже йому прислуговують водії інших, дрібніших чиновників. Один раз Кучеренко спостерігав — навіть наживлювали черв'яка на вудочку, ще й поплювали.

«Але ж не всі серед них такі! Є й порядні хлопці. Навіщо стригти усіх під

один гребінь?» — в'яло чинила опір квола думка. Але тільки раз, другий і затихла.

Сиділи у затишному кабінеті Кучеренка і розмовляли уже другу годину. Як добрі товариші. Може, й так. Бо Гаврилюк і справді був давнім другом їхньої родини. Навіть жили поруч. Не раз провідував старого Кучеренка, за чаркою коньяку згадували минувшину. Гаврилюка цікавило все. І план по буряках, і госпрозрахунок, і кредити банку, і торгівля алкогольними напоями, і організація кооперативів, і бригадний підряд, і атеїстична робота...

Але Дмитро відчув, що Михайло Устимович приїхав не заради оцих балачок, аби «вияснити обстановку». Цю «інформацію» можна було б почерпнути із статистичної звітності чи й по телефону. Очевидно, головне залишив на десерт.

Гаврилюк глянув на годинник, невдоволено крекнув, підвівся з крісла.

— Пора їхати, Дмитре Васильовичу. Головне, витягти план. Для області дуже сутужно з буряками. І є урожай. Тільки на полі.— На мить він задумався, наче силкувався щось згадати.

— Так, мало не забув. Сьогодні приїхав кореспондент з Москви... Щодо твого інтерв'ю... Я знаю, ти тут ні при чому... Польовий наламав дров. Був він у мене, у голови облвиконкому, в редакції. Завтра має приїхати до тебе.

— Не до інтерв'ю тепер,— втомлено мовив Кучеренко, відчуваючи, як починає наростати хвилювання.

— Я теж про це казав. Але він хлопець беручкий, сказав, що від роботи не відриватиме, буде працювати «сам». А знаєш, як «сам» кореспондент працює?.. Мені уже раз було в сімдесятому...

— То що йому від мене треба?

Гаврилюк пильно подивився на Кучеренка.

— Офіційно що я тобі можу, голубе, сказати. Ти господар у районі... А у нас свобода слова... Особливо тепер... А неофіційно — не треба сміття з хати на весь Союз... Ну, виступить газета, погомонять. Може, й кому «строгачем» по спині... Але ж... нам, тобі тут працювати. Не треба гукати вовка з лісу.

— Це тільки ваша неофіційна думка, Михайле Устимовичу?

— Чому ж? Я говорив з іншими секретарями.

— І з першим?

— Перший у Москві. Сьогодні увечері прилітає. Думаю, що він погодиться з цією позицією. То як?

— Трохи кепсько пахне, Михайле Устимовичу. У кореспондента є оригінал мого інтерв'ю. Є реальні факти, які й підтверджувати не треба. Як мені від них одмовитись? Що ця людина подумає про мене? Більше того, він може — і матиме на це право — показати першого секретаря райкому партії у такому світлі, що завтра бюро обкому прийматиме по мені постанову — за безпринципність і малодушність...

Дмитро тремтячими пальцями витяг цигарку, припалив.

Гаврилюк теж мовчав, спершись широкими долонями на полірований столик. Нарешті роздратовано вимовив:

— Але ж автор інтерв'ю хвора людина, судимий, знову під слідством. Про це ж в редакції відомо...

— Я б не був таким категоричним, Михайле Устимовичу, щодо Польового,— голос Кучеренка прозвучав різко.— Його доля так викрутила, що інший на його місці уже б давно зламався... До речі, Дорош відмовилась од позову в суд. А щодо здоров'я. Як на мене, він уже цілком здоровий. Мені довелось добряче помудрувати, щоб прорватись до нього. Я й не знав, що у нас на ці «лікувальні» заклади немає ніякої управи. Туди б кореспондента. Держава в державі. І всі, як папуги, шваркотять: «Курс лікування, курс лікування», «Агресивність...», «Хто відповідатиме?», «Зовнішні подразники», «У нас спокій». Просто комусь не вигідно, щоб Польовий так швидко полишив стіни лікарні. А там і справді можна збожеволіти.

— Ну, годі, годі. Розійшовся, як самовар,— усміхнувся Гаврилюк.— Я там не був. Горностай інформував... Так до чого ми домовились? — він нетерпляче знову подивився на годинник.

— Подивимось по обстановці, Михайле Устимовичу.

— Принаймні про водогін і моє авторство постарайся вимити,— уже тихо вимовив Гаврилюк, потискуючи руку Дмитрові.— Ага, ще одне. Ти ж не забудь гарно прийняти гостя. Сауну, свіженькі вінички. Одне слово, за старим обрядом. Може, відійде? Беручкий хлопець. Завтра стрічай.

— З музикою?

Гаврилюк був уже біля дверей, оглянувся, лукаво примружився, ледь усміхнувся.

— Ти дожартуєшся. Бувай.

Дмитро відчинив вікно. Дощ перестав. На заході, над самісіньким містом багровів тоненький пруг, як лезо розпеченої коси.

Може, хоч завтра морозець? Осіннє сонце уже не висушить. Бо ж і бабине літо відлетіло.

Кучеренко виїхав «Волгою» на межу свого району. Вирішив зустріти гостя «за старим обрядом». Хтозна, що за птиця? Може, любить, аби всі кланялись. Йому з обкому потелефонували, що кореспондент уже виїхав. Ще про одне «старообрядне» запитав у завідуючого пропагандою.

— Ні в якому разі. Чай або кава. Не нароби дурниць.

— Хто з ним?

— Сам. Сказав, так зручніше.

Що ж, баба з воза, коням легше — швидше поїде.

А погодка сьогодні, як на замовлення. І сонце, і морозець. Аж веселіше на душі. Сьогодні о восьмій провели селекторну нараду з усіма керівниками колгоспів. Настрій у людей піднявся. Що то «всевишній». Ні матів, ні постанов не визнає. А вруна гарні. Тільки б зиму перестояли. Весною підживимо — прямо в рядки. А після з літака... Так-то. Нарешті розвиднилось, а то два тижні, як у мішку. Треба сьогодні зв'язатись з Северодонецьком. Давній товариш по академії пообіцяв десять вагонів суперфосфату. Пора гінця посилати.

Мелодійний сигнал з асфальтового шляху перервав роздуми. Біля його автомашини зупинився лімузин з обкомівським номером.

Кучеренко квапливо пішов назустріч.

— Зубов,— простяг руку для знайомства високий чоловік у стьобаній під «куфайку» курточці. Після, витримавши паузу і прискіпливий погляд Кучеренка, додав: — Геннадій Петрович.

— Кучеренко, Дмитро Васильович.

Зубов глянув за спину Кучеренкові, оглянувся довкіл, «розгублено» вимовив:

— А музика ж де? — його сірі очі округлились, брови підскочили.— Хліб-сіль, рушники? Га, секретарю? Зі мною ж мав бути секретар обкому?

— А я знав, що ви одні, без ескорту! З музикою проведемо,— знайшовся на кпин Кучеренко.

І треба було виставлятись тут, при в'їзді в район, ще й з «Волгою».

Зубов чіпким поглядом зміряв настороженого Кучеренка, зацікавлено гмикнув, оглянувся на свою машину, після знову глипнув на співрозмовника. Очі його потеплішали.

— Ми, здається, ровесники, Дмитре Васильовичу. Ви ж з сорок шостого?

Кучеренко кивнув головою. «І це знає».

— Давайте будемо на «ти». Не заперечуєте?

— Згода.

— Тоді так. Нам вистачить однієї машини?

— Цілком.

Зубов підбігом, по-хлоп'ячому повернувся до білого лімузина, відчинив дверцята, щось сказав водієві, той тільки стенув плечима, забрав ремінну репортерську сумку і за мить уже стояв біля машини Кучеренка.

— Так зручніше. Без піни. Ти, очевидь, думав, що я із свитою буду? Так і запланували — секретар обкому партії, редактор газети, завідуючий сектором преси і... «Волга» автоінспекції для безпеки. Сподіваюсь, тут замахи давно були? — Зубов весело засміявся, тим же поглядом прощупуючи незворушне обличчя, всю статуру Кучеренка.

— Традиції, Геннадію Петровичу,— теж усміхнувся Кучеренко.— Ви праві —

тут місце втоптане зустрічаючими, проводжаючими, від'їжджаючими. Було всього — і повні багажники сувенірів, і «Волга» із сиренами і мигалками. І досі тут собаки бояться бігати.

— А чого ж ти виїхав?

— Я ж кажу — традиція.

— На всяк випадок?

— Може, й так. Хтозна, що у вас на думці? — Кучеренко теж засміявся, запрошуючи гостя в машину.

— Ви без шофера?

— Захворів. Доводиться самому.

— Давайте прямо на Озеряни. Проїде туди наша цяцька?

— Так. Шосейка у самісіньке село.

— Гаразд... А чого ти, секретарю, не цікавишся метою мого візиту? — запитав Зубов, коли легковик розвернувся і, набираючи ходу, направився вбік райцентру.

— А що ж тут не ясно? Польовий відіслав вам інтерв'ю. Напевно, уточнити щось треба? Тим паче, що автор скомпрометував себе,— останні слова Кучеренко вимовив з неприхованим сарказмом.

— Ти знаєш, я довго думав над його листом. Там була приписка, що дане інтерв'ю відмовилась друкувати обласна газета. А ще Польовий просив, щоб хтось із спецкорів зустрівся з Кучеренком, тобто з вами...

— З тобою,— невесело поправив Дмитро співрозмовника.

— Так-так. Але коли Горностай сказав, що Польовий у спеціальній психіатричній лікарні... Скажи, секретарю, тільки правду — не спровоковано це все?

— Ні. Просто дикий збіг обставин. Дикий...

— Я зустрівся сьогодні з першим обкому. Він досить гарно про тебе відгукується. Знаєш, як сказав? «Живе на саму зарплату... Але надзвичайно не любить комісій».

— А щодо його інтерв'ю?

— Сказав, що це справа автора і редакції. Хоча не дуже хотілося, аби луна покотилася...

Кучеренко зітхнув. І треба було вклепатися в цю халепу? Он скільки перших в області, в республіці — ніхто «не висовується», скромно роблять свою справу, виконують плани, будують... А тут... на весь Союз... Вискочка.

— Що? Прикусив язика? — тихо запитав Зубов, наче вгадав думки Кучеренка.— Не дрейф. Судячи з інтерв'ю, ти хлопець сміливий...

— Та не це, Геннадію Петровичу. Знаєш, є люди заслужені, ветерани на цій роботі, хай висловлюються на весь Союз. Я ж тільки другий рік працюю. Зрозумій мене...

— Та розумію.

— А втім, вам видніше... Мені, наприклад, зараз більше болить серце за долю Польового, ніж за це злощасне інтерв'ю. Його давно уже могли б виписати... А тут... ще й інвалідність ліплять. Тоді до газети — зась. Я б назад забрав... в районну редактором.

Настала мовчанка. Зубов витяг цигарку, неквапно розім'яв, припалив, опустив бокове скло. Високий лоб перекреслила глибока зморшка.

— Я б дуже хотів побачити цю людину,— нарешті вимовив він.— Ти не знаєш, друже, як інколи важко доводиться нам, журналістам. Чи ти з районки, чи з центральної. Я маю на увазі чесних хлопців, як ваш Польовий. Мені теж не раз плели компромат. Уміють... Де-де, а тут на душу населення ми обігнали всіх. Ось і недавно, місяць тому. Я готував один пікантний матеріал по тресту їдалень. Все було гаразд. У минулу суботу надрукували. На шостій сторінці, можливо, читав?

Кучеренко кивнув головою, пригадавши гостру публікацію про хабарників, і уже зацікавлено глянув на Зубова.

— Так от, повечеряв я в ресторані,— дружина на Півночі, геолог,— слава богу, без спиртного, розрахувався, чемно подякував. Іду одягатись. А назустріч мені молоденький офіціант з підносом, за ним ще один — пхає тацю. Даю дорогу. Офіціант «ненароком» чіпляється підносом за моє плече, вино з фужера виливається мені на костюм, сорочку. В іншого з таці на килим посипались та-

рілки. Зразу ж підскочив метрдотель. Ну, й почалося. І «хам», і «п'яниця», і «хуліган». Я витягаю гроші, щоб заплатити, спекатись цього шарварку, люди ж кругом. Тут як тут — два міліціонери, я їх бачив біля гардероба, коли заходив. Взяли мене під руки — і в патрульну машину. А через кілька хвилин у відділення під'їхали офіціанти з ресторану, поняті. Всі бачили, як я пив, вибив піднос. Склали протокол. Залишили ночувати, «щоб проспався», прямо в коридорі, біля чергового. Коли сержант відвернувся, я вислизнув надвір. Що робити? Дзвонити начальству, скаржитись? Даремно. Хто собі ворог? Побіг у найближчу лікарню, щоб кров на експертизу, на вміст алкоголю. Не приймають без міліції.

Я — в метро, гараж аж на Хімках. Виїхав на своєму «Запорожці» і біля поста ДАІ — вліво, вправо, вліво, вправо. Мене наздогнали, а ще почули запах вина — піджак я не поміняв,— за комір, у машину і на експертизу. А я тішусь — надув. В присутності автоінспектора попросив, щоб перевірили кілька разів. І дихав я, і кров тричі брали... Дав міліціонеру понюхати піджака — той заспокоївся.

А вранці на другий день у парткомі уже була «бомага» з міліції. Ось так, секретарю. Не просто все це. От я й про Польового подумав. Все-таки замахнувся хлопець високо. А взагалі, розкажи мені цю історію в подробицях. У нас є час?

— Про Польового?
— Так.
— Я поганий оповідач... Та й усього не знаю. З розповідей матері, друзів...
— Нічого. Що є.
— Гаразд... Тільки це інтерв'ю... не для преси. Домовились?
— Інтерв'ю... не для преси...— розтягуючи слова, повторив Зубов і на якусь мить замислився.— Гарно сказано. Продай, запишу, щоб не забути. Десь використаю.

Не думала і не гадала Уляна, що сьогодні у її невеликій, нещодавно «пересипаній» світлиці будуть сидіти перший секретар райкому Кучеренко і кореспондент із Москви Зубов. Ніби і синиця не дзьобала вікно, і сон снився не той, що «хтось приб'ється». Оксана шпорталась на кухні — яєчню смажила на старому салі, краяла хліб, гримкотіла дверцятами духовки.

Гості сиділи на візерунчатій канапі, біля круглого столу, якраз обіч покуття, під образами. Кучеренко почувався ніяково в цій чистенькій і затишній оселі, в якій пахло рум'янком і лісовим багном. Він раз по раз косив очі то на архангела Михаїла у «золотій» з фольги оправі, то на Миколу Чудотворця, який склав «у трійці» правицю і суворо дивився на світ, як з «держфотівського» знімка, то на величезну дерев'яну рамку з багатьма фотокартками довоєнних і повоєнних літ. Зубов освоївся швидко. Здавалось, що він тільки повернувся з двору, де рубав дрова.

...На столі зжовклі папери, фотографії, подяки Верховного Головнокомандуючого, склеєні цигарковим папером на згинах грамоти, орденські книжки — все, чому вірять і не вірять наші люди, зберігають як святиню, як талісман од злого ока, від наговору, від біди. А окремо в чистій шматині Миколині нагороди: два ордени Червоної Зірки, два ордени Вітчизняної війни — першого і другого ступенів, медаль «За відвагу», без колодочки. Ще коли Валентин був малим, «десь посіяв».

Уляна сиділа край столу на «віденському» стільці з гнутою спинкою, у сірому в дрібненьку ромашку батистовому «кафтанчику», запнута білою в горошок перкалевою хустиною і нешвидко оповідала. Все, як на сповіді. Вона чомусь повірила цим людям. Вони уважно слухали її, котру мало не в плечі виштовхували з районних і обласних «присутствій». Її, Уляну Польову, яка весь вік добивалася правди. Її, котрій відповідав голова сільради: «Правда? По три копійки в кіоску у Вовкодавах». Її, котра умовляла вартового міліціонера передати вузлика Миколі в сорок дев'ятому. І котра майже через сорок літ стояла під брамою психлікарні з тим же вузликом, з такими ж пирогами перед міліціонером.

Її, Уляну Польову, слухали. І про те, як Вальо женився, як «случилось» з жінкою... Тоді вона їздила аж у Київ. Де там? Комуніст і розлучився — «це несовместімо». Коли Валю виключили з партії, вона знову, вдруге, зняла з горища ікони і почепила у світлиці. «Хоч до них увечері обізвусь»,— говорила сусідам. Вперше занесла їх на горище, коли чоловіка головою сільради призначили, а вдруге, коли Вальо в партію вступив.

Її, Уляну Польову, слухали. Не перебивав розмови телефон, як там, де скрізь бувала. Ніякі фарбовані дамочки не заходили. Не дивилось начальство на годинники. І пісно не обіцяло — «ми розберемось і вам сообщимо».

Не думала і не гадала Уляна, що знайдуться люди, крім сусідів по Лебедисі, які так прикиплять до її оповіді. Щиро, по-людськи. Певно, настала пора слухати. А вона ж нічого не хоче. Ні пенсії, ні хати, ні дров, ні города. Просто, аби повірили синові. На ньому нема гріха. Треба — покається. Он і Оксанка вдома. І майбутній зять на суботу і неділю приїздить. Вийде Вальо — вечоринку або й весілля зробимо. Тільки б повірили. І роботу найдемо тут, у селі. Десь при школі чи «учотником» яким на бригаду. І молоко міг би приймати. А я вже його виходжу, сама ляжу, а син стане на ноги. Її слухали...

Зубов розгорнув перкалину з нагородами, поклав орден Вітчизняної війни першого ступеня на широку долоню, якусь хвилю мовчав.

— Це, Микола розповідав, за другий танк йому дали,— несміло пояснила Уляна.— Десь під Сандомиром... За «тигра»...

— Знаєш, секретарю, за що орден Вітчизняної війни тоді давали? — несподівано запитав Зубов.— Це тепер — привезли кошик орденів у село з військкомату і всім роздають, хто б де не був — в обозі, біля кухні, чи в штабі копирсався, чи в лісі партизанам юшку варив. Усіх зрівняли. А мій батько, полковник у відставці Зубов, не взяв цієї нагороди з нагоди ювілею. Так і сказав — я не заробив! Він у мене навіть ювілейних нагород не одягає...

Уляна погідливо захитала головою, з довірою подивилася в обличчя Зубову.

— Так от, щоб під час війни отримати цей орден,— ці слова Зубов вимовив гнівно,— треба було в складі екіпажу літака в повітряному бою збити п'ять літаків далеких бомбардувальників або ж сім бомбардувальників близької дії. Треба було особисто знищити два ворожих танки! Треба було вогнем артилерії збити не менше трьох літаків ворога. Ось ціна бойового ордена...

Він підвів погляд, подивився на Уляну, після на Кучеренка, важко зітхнув, пригадавши щось своє, сокровенне.

— Ми, до речі, займаємо перше місце у світі по кількості нагород і різноманітних почесних звань.— Зубов скептично посміхнувся.— Так що є шанс відзначитись. Навіть нам, журналістам.

Уляна усміхнулась, тихо промовила:

— У нас у селі теж диво дивнеє — що не рік, то більшає фронтовиків. Я й сном-духом не відала, що серед озерянців було так багато партизанів, «синів полків». Це ж не в обиду справжнім воїнам. Десь виробляють документи, метушаться, дістають нагороди, характеристики. Негарно якось перед пам'яттю і перед молодими. Крикунів багато розвелось. Той, хто гнив в окопах, кричати не буде. Мого Миколу навіть ні разу не запросили у школу на День Перемоги. Боялися... Так уже й буде... Треба, ой як треба очиститись від скверни...

Уляна приклала хустку до зволожених очей...

...Їхали мовчки. На узліссі, де починались колгоспні поля, Зубов поклав руку на плече Кучеренкові.

— Зупинись! Дай відійду. Втомився.

Вийшли з машини, закурили. Осінній вітер куйовдив лапаті крони сосон, шелестів бляшаним дубовим листям. Десь татакнув дятел. Йому завторила сорока. І знову тиша. Тільки шум сосни і шерхотіння дуба.

— Очиститись від скверни. Га, секретарю? — Зубов звів втомлений погляд на Кучеренка.— А ми думали, що ці люди тямлять? Ховалися від них. Підстроювались під них. А вони яку концепцію... мужицьку видали? Академіст з Москви так би не втяв. Не знаємо ми, друже, свого народу. І нас він не знає, не вірить. Ніби одну святу справу робимо, в одному човні, а між нами товсте-

Малюнки М. ДАХН

лезна прозора стіна. Бачимо один одного, плямкаємо, як риба губами, а не чуємо...

— Поїхали! — чомусь роздратовано сказав Кучеренко, гасячи недокурок об зріз пенька.— Ми повинні застати головного лікаря. Шлях не близький.

— Ти ж казав, спочатку до генерала?

— Звідти, з лікарні подзвонимо.

Коли вже сіли в машину, Зубов увімкнув приймача, звірив годинник і несподівано, наче сам до себе, сказав:

— А знаєш, секретарю, я ж за завданням редакції в Ужгород їхав, там інтерв'ю з Героєм... А Польовий з голови не виходив. Боліло мені...

— Встигаєш... в Ужгород?

— Завтра о вісімнадцятій.

— Гаразд! — Кучеренко перейшов на четверту передачу, натис педаль газу...

9. БАТИЄВА КРИНИЦЯ

Не пригадували озерянці такої пізньої весни. Казали, щось схоже було, коли помер Сталін. А крива Устя усім доводила, що так пізно «зліг сніг» у сорок четвертому, «після освобожденія»... І справді, весна забарилась. Уже й сіяти пора, а ніздрюватий сніг все ще лежав на полях, лише деінде горбатіли проталини, а на них кволі вруна. А яруги були, ніби напхані снігом — зверху сірим, а всередині зернистим, блискучим і чистим-чистим. І в лісі, і за клунею, у вишневому вічному затінку, куди сонце зазирає уже втомленим на вечірньому прузі, сніг лежатиме аж до травня. Уже зелений пір вигострить стріли, редька місячна піде «в стовпи», а під позеленілими дилями все ще лежатиме чорний згусток льоду, припорошеного соломою зі стріхи...

А сьогодні ще з ночі раптом пішло. А коли сонце підбилось над лісом, сніг почав танути на очах. Заворушився, як біле кротовиння. Особливо на белебнях, горбаках, на осонні біля призьб і порогів.

І ожила Лебедиха від сотень, тисяч струмків, які збігали вниз городами на леваду або ж з дворів на вулицю. А там потічок, набираючи силу, підмиваючи паркани і цямрини висохлих колодязів, минаючи старе кладовище, теж вихлюпував на леваду, на простір, на колишні сажавки.

Через два дні снігу на полі, у дворах, на дорогах не стало. А ще через день пройшов рясний, не по-весняному теплий дощ. Він змив останній зелений наліт на висохлих берегах потічків.

Зазеленіло, заквапилось усе до росту. Наввипередки: і спориш, і півники під вікнами, і щавель на грядці. Назубились вишні.

Вдруге йшов сюди Валентин. Перший раз, коли виписався інвалідом третьої групи (на три місяці) з лікарні в січні, після різдва. Тоді з «кривою Устею». Ніколи не думав, що стара Устя може стільки повідати! Чому ми так легковажимо спомннами, пам'яттю, розумом людським, набутим, практичним? Чому?..

— Ти пригадав, сину, ту розмову в лісі? — Устя сперлася на загнічений зморщений кулачок.— А в очах — химеристий зблиск свічки. І на фользі ікон. На хутір, де жила Верхоглядиха, світла не провели, там всього одна садиба. І та вмираюча.

— Я правду казала... Тільки рук треба і розуму. А мо', й блаженності... твоєї,— вона подивилась на Валентина і усміхнулась.

Валентин промовчав.

— Таїни тут немає... А вода може бути в Озерянах... Не стільки, як було колись, але наша, запридух... А чи стане в тебе сили, Валю? Га? У батька б стало... А в тебе?..

— Я слухаю, тітко Устино!

— Гаразд. Колись ти пожартував, думав — п'яна стара відьма... А тепер слухай... Єдині, ще не виціджені джерела біля Свят-озера, де водогін починається на «Азот». З другого боку Батиєва гора...

— Яка ж там гора? Горб. Ліс,— Валентин знову перевів погляд на мерехке світло трійчатого свічника.

— Ти, хлопче, навчись слухати. Бо ось шапка, ось поріг,— раптом розсердилась стара.

— Я слухаю.

— Слухаю-дмухаю... Так от. Батиєва гора. До неї є кілька стежок. Короткі, довші... Але коротші — все через горбаки, белебні, яруги — навпростець кілометрів з десять...

— Я ходив. По гриби... До Свят-озера. Гарні гриби і труби.

— А ми підемо з тобою довшим шляхом,— Верхоглядиха не звернула уваги на Валентинове доповнення а чи блазнювання.— Підемо, хлопче, іншим шляхом, довшим... Я не раз ходила. І не дивуйся, коли буде ця стежка зміїтися, аж сичати... Я тобі покажу дорогу, по якій піде вода на Лебедиху прямо з бору. Я тобі покажу отой шлях, для нас двоногих він довгий, а для води — найкоротший. Вдруге пройдеш по ньому зразу ж, як зійде весняна вода. І переконаєшся, чи стара відьма говорила правду...

Тоді вони йшли зимовим лісом, повз лапаті заінеєні ялини, крізь зжухлі зарослі папоротнику і малини, чіплялись за ожинові покручі... І справді — зміїлась стежка. Здавалось, кілька хвилин були тут недавно, але знову верталися сюди, тільки на якийсь лікоть вище... Зміїлась стежка... І знала її Устя, очевидно, давно, ще від баби, від прабаби Соломії. А мо', й з тих давніх переказів, пісень, котрих знала стільки, скільки молодих очеретин випнулось на старому Марковому болоті.

— А чому Батиєва, тітко Устино?

— Вона і єсть Батиєва... Це було ще в 1578 році, коли Батий на Звягель, на Острог, на Заслав йшов...

Валентин несподівано розсміявся.

— Який Батий? Четвертий, п'ятий?

— Нема чого зуби шкірити... Батий є Батий... Ординець, звісно... А арифметика твоя до одного місця.

— Слухаю, тітко Устино! — тамуючи зухвалу посмішку, відповів Валентин.— А все ж, чому Батиєва?

Ще кілька хвилин вони йшли мовчки. Тітка Устя, накульгуючи і вивертаючи ногу, спереду, Валентин дещо оддалік. У лісі снігу було небагато. Надто густа боровина зімкнула, переплела віти у високості, через які ледь протикались сонячні шворки промінців.

— Ти цікавий, як баба, Валько,— нарешті проскрипів втомлений голос Верхоглядихи.— Як прийдемо, на місці розповім. Тільки хутчіш...

І знову в'юниться стежка між горбаками, між деревами, ковзає по зшерхлому насту, заінеєному падолисту...

Втомлено сидять на соснових вивертнях. Думають. Батиєва гора. Яка гора? Гора в ялинах і вікових соснах. За нею, за два кілометри, Свят-озеро. А тут, саме тут була Батиєва криниця. Ось і величезний дубовий хрест, позеленілий, вивітрений. А внизу, на рівні очей,— ікона, вдовбана у сіро-зелене тіло. Вишневий лубок Святого Храбра... І спис, і дев'ятиглавий дракон...

Горить багаття. Потріскують, сльозяться живицею сучки. Стріляють ялинові шишки. І сніг почав танути біля Храбра.

Валентин поглядає на годинник. Полудень. Скоро додому, навпростець.

Верхоглядиха кинула в огонь кілька гілок, знову підсіла на підталого вивертня.

— Так, значить, чому Батиєва?

— Так, чому Батиєва?

— Гаразд. Так от, коли Батий взяв Заслав у 1578 році...

— Менглі-Гірей? — не стримався Валентин.

— Батий! І прикуси язика... Мої діди краще знали історію... Ординці підійшли до нашої землі... І тоді почався мор в стотисячному війську Батия. Падали коні, лучники помирали в страшних муках. І що більше пили воду, то більшим був мор... Відмовився Батий іти на Захід. Знесилене військо чекало одного наказу — додому, в азійські степи, мерщій од цих клятих і підступних слов'ян... А ще довідався Батий, що в колодязях, у криницях якась дівчина розсипала трунок. Її бачили скрізь — і хоругва, і передні лучники, і обоз... А піймати зась...

Батий звелів зігнати усіх смердів, зібрав усіх полонянок і змусив пити затрунковану воду. Пили слов'янці воду і дякували богу за цей щасливий час. І ніхто навіть не скривився. А ординського боярина, коли він тільки зробив ковток з ковша, зразу ж взяли корчі. Підійшов інший — те ж саме. Підвели коня — упав на передні ноги. А довкіл — жодної криниці. Тільки тут, біля Свят-озера, на горі. І спрага скувала все військо Батиєве.

Розлютився тоді ординець. Велить за будь-яку ціну дівчину з трунком розшукати. І зігнав люду — видимо-невидимо, з усіх усюд. Не міг він полишити цю непокірну землю, не звідавши її таїни. І звелів у день, якщо не знайдуть трунівниці, усіх полонених живцем кинути в глибокі колодязі. Три дні і три ночі шукали дівчину. І коли вже Батиїв ятаган був занесений над страдниками, вийшла вона сама і сказала:

— Не пити тобі, нечисть, води нашої. Як не бачити родини своєї. Бо трунок не в мені, а в очах ваших. Бо ж подивишся ти на воду, а вона вже — іржавець. Бо ж подивишся на траву, а вона вже — мертва.

І дівчина, а це була князівська дочка, першою ступила до глибокого колодязя.

І велів тоді Батий закидати камінням, зрівняти з землею усі колодязі, усі криниці на своєму шляху. Аж до Хазарії, до Половеччини...

Та не судилося... Мор був сильніший і нещадніший...

Ось тут, Валю, і є та криниця, куди кинулась слов'янська княжна,— тихо закінчила Верхоглядиха, незмигно дивлячись на старезного дубового хреста, на згасаюче багаття,— і Свят-озеро — на її честь. І ці джерела. Тільки замулились, пропали вони. А сили в них, хлопче, дай боже кожному...

Вдруге йшов сюди Валентин. Разом із зятем Анатолієм. Кайло, лом, лопата. А зять — хлопак ніби непоганий, тільки ж молодий надто. Нічого, навчиться, життя обітре, вимне.

А Оксана?

Від згадки про доньку, наче потеплішало. Навіть ряст, здавалось, погустішав, побілішав...

Пологи приймала та ж Устя. До Вовкодавів не додзвонитися, не докликатися. Та й не думали, до строку ще було далеко...

Валентин разом з Анатолієм стояли в сінях. Курили. А усім єством були там, біля неї, біля Оксани. Біля Уляни і тітки Устини...

— Ти покричи, донцю, покричи... Не мовчи ж! Буде легше... Ну! Рідненька, донечко... Ну-у! Покричи. Поплач... Ну-у! Поклич маму... Ну! Оксаночко, пташко! Поплач! Ну!.. Не мовчи-и-и! Ксанко!

Уже сонце зависло над Макаровим болотом, над вигостреними татарниками і берегами. У сутінки поволі почали сповивати спочатку бір, після розруйноване і засипане кладовище, всю Лебедиху. Валентин побіг на бригаду по коні, а Анатолій в сусідню Янушівку, мо', є фельдшер...

— Ма-а-а! Ма-а-а! Ма-ма-о-о!

...Важко гупає кайло. Дзиркають навсебіч вапнякові скалини. Наче замурував Батий... Закипають кров'ю, сукроватять мозолі... Передихнути б?

Ні!

Від Свят-озера потягло вільгістю.

Важко гупає кайло...

Віктор
КОЧЕВСЬКИЙ

СПАДОК

●

Бульдозер риється у Київській Русі,—
І небу скаржиться руда земля
Подолу...
Але Перун мовчить,— не загриміть
грозі:
Високі блискавки у неї захололи.

Сталевий носоріг реве й коріння рве,
Із глини виверта потрощене череп'я.
Здається, в нім давно Батиїв дух живе,
Що хижо зазіхнув на спадок
гончаревий.

Він — син новобудов,
за них на все готов,
Йому лиш план давай — він гори
переверне.
Не чує, як під ним волає предків кров
І плачуть їх святі слов'янські
першозерна.

Та встане сивий Кий,— я вірю
від душі,—
І древні гончарі, і Кожум'яка грізний,
І гнівно закричать:
— Мотора заглуши,
Бо проклянем тебе, перевертню
залізний!

ЗЛЕТІЛИСЬ КРАНИ...

Стряслися страшно поля Шираку,
Лорійські гори...
Ввібрало валом грудневу мряку
Вірменське горе.

З усіх віддалин злетілись крани —
Скорботні крунки [1],
І штабелями в чеканні мертвих
Вляглися труни.

— Ленінакане, Кіровакане!..—
Клекочуть крани.
Димлять під ними горби заліза,
Бетонів рваних.

Нема Спітака... Кого спитати?
За ким ридати?..
Мов неприкаяна, застигла
Безумна мати.

Їй чути стогін із-під руїни
І крик дитячий...
Горб розгрібає — і рук камінних
Своїх не бачить.

— Мій Ованесе!
Мій Аветіку!..—
І хмара біла
Над Арагацом німим довіку
Осиротіла.

Грудень 1988 р.

ДІАНІ ПЕТРИНЕНКО

Солов'ї прокинулись раненько,
Всілися на київську вербу,

[1] Крунк *(вірм.)* — журавель.

Голосом Діани Петриненко
Виливають радість і журбу.

І роса ранкової зірниці
Мерехтить світліше на траві,
І надія в колосі зерниться,
І в душі співають ярові.

Ніжно виджерелює сопрано
І передзюркочує в мені...
Що з душею дієш ти, Діано?
На якім випалюєш вогні?

Хай твій день колоратурно плине
На нові засіви і жнива...
Від твоєї пісні навіть глина
Золотистим глеком ожива.

ВЕТЕРАНІЯ

Недавно відкрита маленька планета (астероїд), що обертається навколо Сонця, між орбітами Марса і Юпітера, названа Ветеранією.

З газет.

Коли на нас орда напала
Фашистського Сарданапала,
Нам по сімнадцять літ було.
Писали вчора ще диктанти,
А завтра вже пішли в десанти,
І море нам услід гуло.

Не море — а вогонь з водою,
А берег — перший берег бою,
Де ми себе не берегли.
Училися в огненній школі...
На дні морськім і в суходолі
В запоні чорної імли

Сплять вічністю вагітні миті,
Планети й зорі невідкриті,
Світанки, вгорнуті в блакить,
Надії материнські ранні
І нецілувані кохання —
Юнь безмедальна наша спить.

Доволі в нас похвальних грамот,
Вони серця нам досі ранять,
Як пам'ять у часи безсонь.
Не переболюються болі...
Нам випала ковальська доля:
Весь вік дивитись на вогонь.

Одна нам випала планида —
Отецьку землю боронити
Від зла, поки верстаєм путь.
Десант останній попереду:
Ми висадимось на планету,
Що Ветеранією звуть.

●

Я до кінця ще не переболів
На пам'ять, де гримкоче грозолив.
Хліб польових думок своїх і слів
Навік я Чорним морем присолив.

Він нелегкий: не легковажу ним,
Заробленим з батьками нарівні.
Я з друзями ділюся хлібом тим,
Як сухарем солдатським на війні.

А пам'яті живій дано болить
Окопами і вирвами штормів,
І до останку хліб трудний ділить,
Що учиняв, як міг і як умів.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Широкого розголосу в республіці набула ініціатива киян по відбудові стародавньої пам'ятки столиці України церкви Богородиці Пирогощої. На початок червня сума добровільних пожертвувань сягнула більш як 76 тисяч карбованців. Нещодавно газета «Вечірній Київ», яка безпосередньо опікується відродженням Пирогощої, опублікувала листа колективу інституту «ВНДПІтрансгаз». У ньому, зокрема, зазначається:

«Враховуючи величезне значення руху за відродження нашої справжньої історії і культури, бажання своїм конкретним внеском допомогти відродженню Пирогощої і створенню в ній музею «Слова о полку Ігоревім», колектив інституту на додачу до переказаних уже 5 тисяч карбованців вирішив переказати на рахунок № 000702603 ще 10 тисяч карбованців. Ми закликаємо підприємства і організації Києва включитися у цю благородну справу...»

Чи не правда, промовистий факт. Більше б таких установ і організацій, кровно зацікавлених у примноженні рідної культури!

Петро КИРИЧЕНКО

БЕСТІЯ

ОПОВІДАННЯ

Наприкінці листопада, як і годиться напередодні зими, налетіли хуртовини, і поїзд, вибившись з розкладу, пробирався до Мурманська повільно, часто зупиняючись. Ніхто не міг сказати, коли він прибуде на кінцеву станцію, і достеменно було відомо лише одне: минув другий день дороги. Вагони похитувались і скрипіли, пасажири нудились, зітхали і дивились у вікно, де видно було одне й те саме: падав сніг, і, лише коли вітром розтягувало хмари, можна було побачити чисті ополонки неба та засніжену далечінь, синю від світлого короткого дня. Вряди-годи траплялася якась станція, безлюдний перон з жовтою, ледь помітною лампочкою над дверима багажного відділення.

У порожньому вагоні-ресторані було холодно, незатишно, тож і не дивно, що Батурін, майже не слухаючи попутника, ніяк не міг зрозуміти, про що той говорить. Та й Олексій, здається, не надто турбувався, слухає його Батурін чи ні, неквапно розповідав про літню відпустку на Чорному морі. Коли ж він сказав, що трапилося все це п'ятнадцять років тому, Батурін навіть усміхнувся. Важко було уявити тепло і сонце, сидячи у вихолодженому вагоні, серед снігів і хуртовин, серед безконечної тундри, якою рухався поїзд.

Колеса невтомно відстукували на стиках, зрідка до ресторану забігав якийсь зголоднілий пасажир, здивовано позирав на Батуріна та Олексія, які сиділи в кутку і потерпали від собачого холоду, хапав нашвидку те, що пропонувала буфетниця, і зникав.

Батурін був у кожусі і шапці, Олексій — у шкіряному пальті, потертому, але все ще добротному, тож можна було терпіти. Вони взяли пляшку дорогого вина і пили не поспішаючи. Кухня нічого не готувала, офіціантки поховались від холоду, залишивши на посту приземкувату, міцної статури буфетницю. І та, накинувши поверх пальта засмальцьований халат, відбувала повинність біля ящика з печивом і вином. Якоїсь хвилини, ударивши себе руками по стегнах та потупуючи валянками, вона гукнула їм через увесь вагон:

— Не перемерзли?

Батурін, озирнувшись на крик, усміхнувся, а його попутник весело відповів, що замерзати їм не випадає, і запросив випити за компанію. Буфетниця задоволено

засміялася і сказала, що вона непитуща, та й на роботі. І вони повели розмову далі — точніше, говорив Олексій, а Батурін слухав.

Познайомилися вони ще в Москві, перед відходом поїзда, опинившись в одному купе. Батурін зазвичай назвав своє прізвище, а попутник відрекомендувався повністю: звали його Олексій Євграфович — прізвища, правда, Батурін не розчув.

— Простіше — Олексій,— додав він, тиснучи руку Батуріну.— По батькові у мене таке, що й не кожен вимовить.

Батурін кивнув, ніби даючи зрозуміти, що і його можна називати на ім'я, і хотів було сказати, але чомусь промовчав. І Олексій, усміхаючись і уважно глянувши на Батуріна, повів про те, що боявся запізнитися на поїзд і приїхав на вокзал раніше.

— Отже, попутники,— перебив сам себе.— Це добре, не так нудно буде, а то я у поїзді завжди нудьгую.

— Так, дорога далека,— погодився Батурін, з цікавістю розглядаючи Олексія, який розмовляв із ним, як з давнім знайомим: мабуть, був компанійською і веселою людиною.

З розмови тут же з'ясувалося, що обидва були в Іванові, заздалегідь купували квитки і кожен боявся запізнитися.

— Це ж треба! — вигукнув Олексій.— Як збіглося... У відрядженні був?

Батурін відповів, що їздив у своїх особистих справах, і Олексій, кивнувши, не став ні про що розпитувати. Якийсь час вони мовчали.

Дві їхні попутниці — дуже схожі, мабуть, мати і донька — виявились небалакучими, довго сиділи в пальтах, не наважувалися роздягнутись і дивилися скоса на чоловіків, нібито підозрюючи їх у чомусь поганому. І Батурін, усміхнувшись, сказав, що з компанією їм не пощастило.

— Точно,— погодився Олексій.— З жінками каші не звариш.

І вони, коли не спали, довго простоювали в коридорі, ходили курити в тамбур і нудьгували, як нудьгують у поїздах. Через день мало що змінилося, і обидва вони відчували, що набридли їм і вагон, і куріння, і розмови. Навіть те, що їхні попутниці часто їли, розкладаючи на столику всякі припаси, дратувало. Вони ж перебивалися як-небудь, вискакуючи на великих станціях і купуючи що попадеться. А головне, було нудно і сумно. Можливо, тому й пішли раніше до ресторану, незважаючи на вперті чутки про те, що там не працює плита, і тепер, випивши і розговорившись, не поспішали повертатись у вагон. Буфетниця дозволила їм курити, мовивши задерикувато:

— Ех, чоловіки, чоловіки! Чого для вас не зробиш!

І підморгнула Олексієві, який сподобався їй, мабуть, чорними вусами та вольовим підборіддям. Олексій відповів широкою усмішкою, і Батурін подумав, що його сусід із тих, хто подобається жінкам.

Незважаючи на холод, сидіти за столом було все ж краще, ніж нудитися у вагоні.

Батурін, неуважно слухаючи Олексія і зрідка киваючи, думав про свою першу дружину Клаву. Колись вони жили в Іванові, опісля розлучилися, залишилося двійко дітей, а тепер у нього дружина і квартира в Мурманську. Клава не турбувала його усі ці роки, і лиш минулого тижня викликала телеграмою: захворів старший син, і його ледь врятували. Саме про це Батурін думав і, оскільки побачив Клаву, синів, то й згадалося йому колишнє: як він приїхав до Іванова, як познайомився з Клавою і як одружився.

Не вірилося, що минуло стільки років...

Він був тоді молодий, закінчив технікум, працював перший рік. З житлом було важко, і він найняв кімнату, відмовившись оселитися в гуртожитку, обклався книжками і почав готуватися до екзаменів. Ще в технікумі він твердо вирішив, що зразу ж вступить до інституту. Робота його не втомлювала, і він знаходив час ще й у кіно піти, але, правда, нудьгував, тому що не знайшов собі нових друзів... Тоді ж приїхали на роботу з-під Тирасполя тридцять дівчат, зовсім юних, після школи,— землячки, тому й трималися вкупі. Серед них була й Клава. Батурін її запримітив одразу, тому що вирізнялася вона з-поміж подруг: весела, швидка в роботі, метка на слово. Де Клава — там сміх. Вона також позирала на

Батуріна, але погляд у неї був колючий, і тому Батурін побоювався заговорити, не підходив, лиш здалеку позирав. До того ж Клава була ученицею, а він доводився їй, виходить, начальством. Невідомо, як би воно склалося, тільки одного разу, коли він налагоджував верстат, Клава сама з ним заговорила.

Так вони познайомилися, почали зустрічатися, і тут Батурін здивувався, що Клава, така весела на людях, з ним була мовчазною, тихою, навіть сумною. Гуляють вони чи в кіно підуть, вона, бувало, і двох слів не вимовить. Запитає Батурін щось, а вона лише «так» та «ні». От і вся розмова. Батурін, звичайно, все на свій рахунок приймав, і так старався, і так — усе розвеселити хотів. А Клава сумує, дивиться на нього серйозно, наче сказати щось хоче, але не наважується. Спробував він розпитати, може, неприємності які, відповідає: «Все гаразд». Змучився він з нею, а зрозуміти нічого не може. Далі ще гірше: пообіцяє прийти на побачення і не приходить. Іде Батурін в гуртожиток. викликає Клаву, запитує, чому не прийшла.

— Не сердься на мене,— скаже Клава замість відповіді.— Прошу тебе, не сердься.

Батурін бачить по обличчю — плакала.

Йому б кинути Клаву, озирнутися навкруги — дівчат багато, а він наче прикипів: Клава та Клава. Місяців зо три мучився, поки одного разу сама прийшла на квартиру і сказала, що чекає дитину, звісно, що не від нього... Сказала все це тихо і, зітхнувши, попросила:

— Давай не будемо зустрічатися?..

— Як це не будемо?..

— Ну, навіщо я тобі така? — мовила Клава і почала переконувати його, що їм краще розстатися, що нічого страшного не трапилося і вона уже все продумала: розрахується на роботі і поїде в село до матері.

І все так розумно, спокійно говорила, що Батуріну від її слів стало моторошно. Він не повірив, вирішивши, що Клава замислила зовсім інше, до того ж тоді він не міг уявити, як буде без Клави, і почав гаряче доводити, що любить її, нікуди не відпустить і одружиться на ній.

— Зрозумій, Клаво,— говорив він їй, посадивши за стіл, тримаючи її руки так, ніби відігрівав.— Не можу я без тебе! Не уявляю, а тим паче тепер нікуди не відпущу. Дитина для мене не завада...

— Будеш потім дорікати,— не поступалася Клава.— Знаєш, як це буває...

Батурін тоді мало що знав, та й знати не хотів, присягався, що ніколи й не згадає про це. Переконував, як гарно вони житимуть, і вона, повіривши йому, несміливо усміхнулася, а потім заплакала. Він утішав, цілував і, здавалося, божеволів від щастя, що Клава буде його дружиною. Навіть обнімав її якось не так — дбайливо — і готовий був на руках носити, захищаючи й оберігаючи.

— Хочеш, я поговорю з господарями,— сказав він,— і ти залишишся у мене назовсім?.. І більше не підеш до гуртожитку...

— Ні-ні, прошу тебе,— не погоджувалася Клава.— Не треба.

Подібні розмови відбувалися ще не раз; Клава все не наважувалася, але Батурін твердо стояв на своєму і домігся того, що вони одружилися. Сина, який незабаром народився, він записав на своє прізвище, тож ніхто ні про що не дізнався. Жили вони спочатку в чужій кімнаті, потім отримали квартиру. В сім'ї було уже двоє синів, але життя не складалося. Зовні усе здавалось настільки добре, що їм навіть заздрили, але Батурін відчував — Клава щодень віддаляється від нього, і, врешті-решт, зрозумів, що вона його не любить і не полюбить ніколи. Клава була вірною дружиною, турботливою матір'ю, але залишалася байдужою до нього. Вона намагалася не показувати цього, ставилася до чоловіка з турботою, але в цій турботі вчувалася якась повинність. До того ж тільки на гарному ставленні нічого не побудуєш, і кожен знає, що через два-три роки подружнього життя навряд чи можна щось приховати одне від одного. Батурін мучився, заспокоював себе тим, що багато людей живуть без кохання, що дехто скандалить і розлучається по кілька разів, проте ж живуть. Іноді йому здавалося — якби вони сварилися, було б легше, але з Клавою неможливо було посваритися, тому що вона при перших же словах докору опускала очі і казала:

— Це я винна,— так, ніби мала на увазі якусь іншу вину.

Іноді, коли Батурін їй щось розповідав, вона слухала, киваючи, аж раптом

замислювалася, завмирала, і погляд її ставав невидющим. Він замовкав. А Клава, спохопившись, винувато дивилася на нього, але навіть не виправдовувалася. Та й що вона могла сказати?.. Клава ніколи не розповідала про своє минуле, а він і не розпитував, та коли вона отак замислювалася, був упевнений — дружина згадувала когось, хто залишився в тому минулому.

Терзаючись, Батурін, думав, що своїм вчинком він наче прив'язав Клаву і тепер вона не може ні піти, оскільки не хоче ображати його, ні заперечити, коли він неправий. Видно було, Клава жалкує, що вийшла заміж, але мовчить і терпить. Мовчав і Батурін, аби у гніві не сказати зайвого, а головне — боявся, що Клава піде від нього, бо ж любив її сильніше, ніж колись.

Одного разу влітку Клава з дітьми поїхала в село до матері і звідти написала, що в Іваново більше не повернеться. Просила прислати дітям одяг на осінь. Він одразу ж узяв відпустку й поїхав. Десь у глибині душі щеміло, що саме в селі живе той, хто тримає Клаву стільки років і не відпускає. Але приїхавши, переконався — нікого там у Клави нема й не було.

Клаву не здивував його приїзд, як виявилося, навіть чекала, що буде саме так, але про повернення і слухати не хотіла. Клавина мати — літня жінка з чорним, ніби циганським обличчям — гірко хитала головою й розповідала, що у неї старші доньки — люди як люди, з дому, звісно, роз'їхалися, але живуть з чоловіками добре, а от Клава завжди норовить зробити щось не так.

— Така змалечку,— сказала вона Батуріну.— Коли візьме що в голову, не виб'єш нічим.

Відтоді не спускала дочці, переконувала, що у неї добрий чоловік, що дітям потрібен батько, сердилася, гнівалася, бурчала; і так разом перемогли вони Клаву.

А та, зважившись їхати, ніби махнула на все рукою і навіть стала веселішою. Тільки перед самим від'їздом, коли залишилися з чоловіком віч-на-віч, раптом мовила:

— Пожалів ти мене... і знову жалієш.— Промовчала і додала: — Не треба жаліти. Жалість твоя без ножа ріже.

Потім байдуже слухала, як Батурін доводив, що не жалів, а любив і тепер любить.

— Ну, що ж,— зітхнула вона,— поїдемо... Як тільки жити будемо, не знаю.

Через півроку вони розлучилися. На цьому наполягла Клава, і Батурін поступився. Важко було залишатися без синів, яких дуже любив, і він поїхав якомога далі. Ось так і опинився в Мурманську...

Усі ці роки Батурін справно посилав гроші, отримував коротенькі листи від дітей, вона не написала й рядка. Можливо, тому його так схвилювала коротка телеграма, підписана: «Клава». У цьому імені для нього була половина життя, і він одразу ж поїхав. Виявилося, старший син простудився й небезпечно захворів, лікарі боялися за нього. Клава була у відчаї і викликала Батуріна, наче саме він міг допомогти синові...

Вона мало змінилася, втомилася тільки від безсонних ночей, від переживань; не змінилося і її ставлення до Батуріна. Клава заплакала при зустрічі, сказала, що він дуже посивів, подякувала за приїзд, а потім намагалася бути уважною і турбувалася про нього, наскільки вистачало сил. Син уже почав помалу оклигувати, лікарі запевнили, що криза минула, і Клава відтанула трохи, усміхнулася Батуріну, запитавши, як він там живе. Але слухала без цікавості, і він майже нічого не розповів їй. Через тиждень Батурін поїхав...

— Ти мене слухаєш? — відірвав його від спогадів Олексій.— Не втомився? А то я все розповідаю...

— Ні-ні,— поспішно запевнив його Батурін, знічено усміхнувшись і подивившись у вікно.— Темно...

— Так, дні усе коротші,— погодився Олексій.— Так от, слухай далі. Змучився я з цим трійчастим нервом, спочатку думав, голова заболіла, а потім бачу — щось не те... Воно живеш у молоді роки, не знаєш, де у тебе що, де там серце, де нирки... Так...

За вікном дедалі більше темніло, знову починалася хуртовина, сніжинки бились об скло, а Батурін подумав — скільки на світі людей, стільки й напастей: у кожного своє якесь горе.

— І повіриш! — тихо вигукнув Олексій.— Мов хто пальцями на очі давить:

справжні тортури... Ріжте, кажу, несила більше терпіти. Ну, тут уколи відразу — відпустило трохи. Ага! Це можна б і не розповідати, коли б не трапилося те, до чого я так довго підступаю. Вирішив я, значить, виїхати звідти. Вирішив, тому що купатися не можна, загорати не можна і навіть не вип'єш ні краплі. Гадаю, раз така оказія, провідаю матір, час у мене ще був... Сів у поїзд і поїхав, а тут...

Олексій замовк, наче відділяючи розказане від того, що буде далі, і подивився на Батуріна примружено, ніби прицілювався і з'ясовував, чи можна йому довірити таємницю. Той усміхнувся, пропонуючи розповідати далі, і недоречно подумав, що він також одного разу сів у поїзд і опинився в Мурманську. Але слухати почав уважніше, сподіваючись, що тепер Олексій розповість щось цікаве. І дізнався, як Олексій ледве дістав квиток, як ускочив не в той поїзд, а поки шукав свій, мало не запізнився. Розповідав він так докладно, що Батурін відчув втому, слухати зовсім не хотілося, але сидіти в купе було ще нудніше... Олексій, згадавши ще раз про трійчастий нерв, повів про те, як потрапив у вагон, де їхали завербовані на роботу дівчата. Настрій у нього поліпшився, бо й око не боліло, і сусідство виявилося цікавим. Він позиркував на дівчат, вони — на нього. І посміювалися, як уміють посміюватися дівчата, коли їх багато. Усе це легко можна було уявити: і вагон, і дівчат, і Олексія, який і заговорив би з ними, та боявся.

— Ми ж сміливі, коли нас семеро,— казав він.— А тут усе навпаки. Та ще старша з'явилася, жінка уже в літах, вони й вгамувалися. А до того, знай собі, хихочуть без причини. Одна, правда, не сміялася, суворо на мене дивилася, відвернеться, а потім знову зиркне.

Олексій замовк, пом'яв у пальцях сигарету, закурив, і Батурін подумав, що вкладатися спати, мабуть, не варто: прибудуть вони десь за північ, але оскільки він жив недалеко від вокзалу, то можна дійти пішки. «Все одно не засну,— вирішив він,— тільки валятися буду».

Олексій з тією дівчиною все ж познайомився — правда, не зразу, а під вечір, коли, як він сказав, «відмотали кілометрів триста». Однак і знайомство, і розмови відбувалися крадькома, щоб не помітила старша: то зупиняться разом біля бачка з водою, то у тамбур вийдуть. Подруги дівчини спостерігали за ними, посміювались. Олексій бентежився, а дівчина на те й уваги не звертала. Спочатку він подумав, що його хочуть розіграти — дівчата на таке здатні, але виявилося зовсім не так.

— Я уже дізнався, куди їх везуть,— говорив Олексій, затягуючись цигаркою і примружуючи одне око.— Стоїмо у тамбурі, розмовляємо. І все б нічого, та дивиться вона на мене якось... серйозно, чи що. Навіть не зрозумієш, ніби дізнатися хоче, хто ж я такий. Погляд у неї чіпкий, мені навіть якось не по собі. Я взагалі-то спокійний був тоді, а тут захвилювався, через що — і сам не розумію. Щось вона мені сказати хоче, а що?.. Коли ще не знайомилися, вона пройшла води напитися, та й глянула на мене, глянула — начебто сміливості додалося. На ній таке платтячко просте, світле, в квіточках... Почала воду пити, склянку тримає біля рота, а сама на мене дивиться.

Батуріну стало цікаво, тому що у нього ніколи не траплялося нічого подібного, він ожив, уявивши душний вагон, непомітні швидкі погляди, знайомство, недомовки і те, що старша спостерігає... «Заборонений плід солодкий» — подумав він, знову слухаючи Олексія, який говорив тихіше, але жвавіше, допомагав собі жестами і мовби навіть хвилювався. Здавалося, він один із тих, хто любить заяложені анекдоти і ось такі випадки з життя, якщо вони, звичайно, з життя, а не вигадані.

— А в тамбурі вона у мене адресу попросила,— вів далі Олексій.— «Це ж, кажу, навіщо?..» Здивувався: ми й поговорити не встигли як слід, і одразу ж адресу. Ні, думаю, якась ти не така. Але я, брат, також битий...

«Що, боїшся? — запитує вона.— Гадаєш, шукати буду?»

«Та що мені боятися,— відповів їй, а сам не розумію, навіщо мене шукати.— Ви з подругами вирішили поглумитися наді мною, але це у вас не вийде».

«Поглумитися? — перепитала вона.— Нащо ж мені глумитися, та й ні до чого тут подруги».

І розтлумачила мені, що поговорити в тамбурі нам не дадуть, бо от-от старша надійде, у вагон зажене. А якщо адреса у неї буде, вона, як приїде на місце, влаштується, так мені й напише.

«Що ж у цьому такого? — запитує.— А мені багато тобі сказати треба».

І дивиться пильно, розумію я чи ні.

«Та гаразд,— говорю,— нехай буде по-твоєму».

А сам не йму віри: усе якось дивно. Вигадав я адресу, тільки місто правильно назвав, все інше збрехав. Вона принесла недогризок олівця і аркуш з блокнота, записала і подякувала. Тут мене щось кольнуло, хотів правду відкрити, але подумав — згодом, а то розмова зіпсується. А старша, треба сказати, мабуть, не помітила, що ми з вагона зникли,— не з'являлася. Коли хто й зайде у тамбур, постоїть і піде, так що ми удвох. А воно, як тепер, стемніло вже... І стоїмо ми біля вікна, дивимося на вогники, поля та станції. Усе лісозахисні смуги тяглись, запам'яталися вони, тому що ми навіть посміялися: наче смуги лише для того й потрібні, щоб поїзд убік не звернув. Дурниці, звісно, а тоді здавалося смішними. Вагон на стрілці кинуло, вона схопилася за мене, скрикнула. Я за плечі притримав, обняв, не обняв, так...

Моторошно так зробилося, дивлюся їй просто в очі, та ще думка — хоч би ніхто не ввійшов. Колеса: «Чики-чики» — мовби умовляють. Вона не відсунулася, не вирвалася, притислася до мене і голову відкинула. От у тамбурі ми й поцілувалися. А потому стояли, мовчали, як злочинці. Їй соромно, та й мені: не такий я сміливий. До цього мені тільки сусідка і була відома, з дитинства на неї позирав: років на десять старша, а от же подобалася: каштанове волосся і груди високі... Ага! От ми мовчали, а вона раптом візьми та й засмійся.

«Ти чого?» — запитав я і відчуваю, від сміху і мені легше.

«Та так,— відповідає,— подумала, що...»

«Що ж подумала?..»

«Не скажу, але я — бестія, правда?»

Я лиш руками розвів: бестія — не бестія, а не розумію, що вона цим сказати хоче.

«Бестія,— сказала вона впевнено і посміялася над собою.— Мене і мати так називає. За бестію, каже, дають двісті...»

«Чому ж двісті? — запитую.— І чому бестія?»

А сам також сміюся — легко стало, бездумно, і страх минув.

«Та як же інакше,— каже вона, усміхаючись.— Інакше і не скажеш. Не встигли познайомитися, одразу ж закохалася... І цілувалися. Хіба не бестія?.. Але ти не бійся, нічого не бійся: усе буде як буде, інакше ніяк не можна. Ти зараз нічого не розумієш, тому й дивишся так на мене, а я все наперед знаю...»

«Що ж ти знаєш?» — запитав я, а сам відчуваю, знову на мене страх нападає, і розмова у нас якась дивна, і говорить вона не так, наче сама не своя, наче, ну, ненормальна. І очі її мене тримають, хотів би відвернутися, та несила.

«А те знаю, що ти суджений мій,— відповіла вона так серйозно, що я мало не засміявся: справді, дурниця виходить — кілька годин, як знайомі, а уже «мій навіки».— А ще знаю,— провадить далі,— ти подумав, що я несповна розуму...»

«Нічого такого я не думав»,— почав віднікуватися, а сам відчуваю — червонію.

Оце так, думаю: що ж вона — думки читає?

«Не думав, ну й гаразд.— заспокоїла мене, але дивиться серйозно, не сміється.— Це був жарт».

Так, думаю, на жарт не дуже схоже, і все як уві сні: не віриться. Очі її близько, вся вона поруч. Стою і, точно вона запримітила, нічого не розумію. Нічого, лиш тримаюся за прут віконний, щоб, значить, коли вагон шарпоне, до неї не кинуло. Вона й це помітила.

«Боїшся,— каже ласкаво.— А боятися не треба, все так і повинно бути... Поцілуй мене...»

Хоч би зайшов хто! Нікого. Скрипить лише під підлогою щось, та колеса безперервно: «Чики-чики».

Олексій замовк, подивився у вікно, за яким було зовсім темно, зітхнув:

— Усяке в житті бувало, але такого більше переживати не доводилося. Усе з-під страху, крадене, а милішого немає...

Усе, що розповів Олексій, уявилося Батуріну настільки виразно, немов це він сам стояв у тамбурі. Так само, як тепер, постукували колеса, станційні ліхтарі

спалахами вривалися в тамбур. Потім — напівморок від тьмяної лампочки на стелі. Здавалося, він сам розмовляв з дівчиною... І тут йому спало на думку, що Олексій, розповідаючи, жодного разу не назвав дівчину на ім'я. Батурін хотів запитати, але не наважився, подумавши, що за стільки років той міг забути ім'я, та ще й тому, що говорити чомусь не хотілось; промовчав, вирішивши, що не в імені, врешті-решт, справи, глянув на Олексія. Той сидів, замислившись, дивився на стіл і, здавалося, навіть зсутулився.

Вони випили.

Батуріна щось зачепило у цій одвертій оповіді: чи то сама відвертість, з якою Олексій розповідав про те, що належало лиш йому та дівчині, а можливо, щось інше... Але що — зрозуміти не міг і просто подумав, що люди різні: один здатен розповісти відверто, інший промовчить. Зважаючи на хвилювання, з яким Олексій розповідав, і на теперішню задумливість, він не був любителем анекдотів, і Батурін вирішив, що йому захотілося виговоритися, хоча й дивно — минуло стільки років. Чомусь Батуріну також стало сумно, промайнула думка, яке ж усе-таки складне життя людське і яка непроста сама людина...

— Дивлюся я у вікно,— несподівано заговорив Олексій,— і запитую себе: а що ж було? Та нічого особливого, тільки те, що було до нас і буде після. Але чому ж тоді...

Не договоривши, Олексій замовк, подивився на Батуріна так, ніби чекав відповіді на своє запитання. Може, він сумнівався за давністю років — чи була ця зустріч?.. Батурін мовчав, а Олексій, чиркнувши сірником, прикурив і глянув на вогник. І Батурін подумав, як усе-таки дивно буває в житті: зустріне людина людину, покине, а потім кається. Здається їй, що нікого милішого немає, що коли б повернути... якби не розлучилися... А що було б, якби не розлучилися? Може, не так би ставився, не так би страждав за кимось іншим? Як знати, і зрозуміло лише те, що цінує людина втрачене, страждає за тим, кого поруч немає. Батурін знову згадав Клаву: щось подібне трапилося і в його житті, хоча зустрілися вони з Клавою не у вагоні. Можливо, він і любив Клаву тому, що вона його не любила?.. Уперше так подумав, і думка ця обпекла: обман якийсь, і виходило, що людина щаслива через нещастя іншої. Чи, навпаки, нещаслива через щастя, чи, більше того, не може бути щасливою ніколи, тому що тягнеться до того, чого немає...

І тут подумалося Батуріну одразу про все: про Клаву, яка так і не вийшла заміж, хоча могла б, тому що і в тридцять п'ять приваблива; про те, що вони бачились, але так і не поговорили; що було в їхньому житті щось неправильно, і на секунду йому здалося, він знає — що, і якби знав це раніше, то Клава залишилася б з ним. Згадалося, як подруги Клави засуджували її. Ще б пак: кинула чоловіка, маючи двох дітей. Вони-то не всі й заміж повиходили, та й заміжні про подібне не мріяли, налаштовувалися терпіти, у цій тривкості були і нудьга, і жорстокі сутички, але вони терпіли і кидати чоловіків не збиралися. Батурін лише тепер зрозумів — вони заздрили Клаві, тому що самі не здатні були на щось подібне. Спало на думку: чим більше піддається людина почуттям, тим важче їй жити, але додумати не встиг.

— Багато віддав би,— мовив Олексій, і Батурін, відриваючись від своїх думок, подивився на нього здивовано, не розуміючи, куди той повертає.— Та не довелося нам зустрітися, а виходить, вона все вгадала. Не знаю, що казав би, виправдовувався б чи мовчав, бо що ж скажеш... Тоді в тамбурі ми все вирішили, як вона напише і як ми зустрінемося. Вона почала читати вірші,— заговорив веселіше і навіть засміявся.— Я таких і не чув. А вона прочитає, запитує — подобається, мовляв?.. Подобається, відповідаю, а сам, зізнатися, не любив віршів, не розумів. Адже нас у дитинстві не віршів навчали, а роботі, так і в життя відправили... Ага! І от запитую — чиї вірші, а вона не каже, лише сміється. Про пісні якісь читала, про якусь дівчину. А то раптом на місяць глянула і засумувала.

«Ти чого?..» — запитую.

«Подумалося мені, що ніколи не зустрінемося,— відповіла вона.— Я знаю, що це не так, а от же подумалося... Дурниця, правда?»

А сама уважно на мене подивилася.

«Звісно, дурниця,— відповів я, подумавши про те, що адресу ж збрехав.— Обов'язково зустрінемося...»

Так я говорив, та й правда це була, тому що сподобалася вона мені не на жарт — чому б і не зустрітися?.. І зустрітися можна. І все думав, не забути б адресу поміняти, відчуваю, тепер не можна — образиться. Старався придумати щось, за жарт видати, чи що... А чого було хитрувати?.. А вона все вірші читає, гарно так, чисто, і слухати її приємно.

Щось там про місяць, про зорі — наче вона дивиться на них, і слова ці самі до неї приходять.

«А це чиї?..» — запитую.

«Мої,— відповіла вона.— Хочеш, подарую?»

«Дякую. Буду пам'ятати...»

«Тепер це твої,— сказала вона і ще раз прочитала, щоб я краще запам'ятав.— І ще знай: якщо тобі тяжко буде, згадай — і відразу стане легше. Розумієш, легше...»

Вона обнімає мене, а мені плакати хочеться. Запитай — чому? Не скажу, але якусь владу вона наді мною взяла, мовби причарувала. Очі у неї темні, зіниці, великі, і каже... Ні! — зупинив себе Олексій, навіть долонею по столу стукнув.— Таке не передати... Потому ми наче збожеволіли, забули і про старшу, і про все на світі. Пішли в інший вагон, і хто кого вів — не знаю. Пригадується лише, сиділи серед чужих людей, вона мене за руку тримала і говорила — то швидко, то повільно, мовби заклинала. Мені одному, інші не чули. Я долоню їй потай цілував.

«Ти мені віриш? — шепотіла вона.— Віриш?..»

«Так,— відповідаю я,— вірю. Так!..»

Олексій замовк, але тут же заговорив знову, зло і різко:

— Дивлюся іноді на людей: що за обличчя! — то хитрі, то пісні, і усі ситі, ніби жир на них блищить. От у неї було обличчя. Нічого схожого більше не бачив, тому що обличчя — це не тільки ніс і губи. Це — душа. Душа,— повторив він тихим криком.— Обличчя говорить більше, ніж хотілося б, а люди цього не розуміють... Вона тоді була сама собою, а я її за божевільну мав. Сама собою, розумієш, і це так багато, що я більше нікого й не бачив. Та й хто міг бути? Хто? — повторив він так, ніби чекав відповіді.— Нікого навколо... Глянь — скрізь лише обман. Брешуть, а думають, що мудрі! Кожен сам себе перехитрити хоче, і уже таке витворяє... Але життя не перехитриш, не вийде. Я також тричі одружувався, тікав усе від чогось. Від неї, чи що? Мабуть. Та хіба ж утечеш? Ні. І як пам'ятав, що бігав до провідників, шукав вільне купе, так і буду пам'ятати. Домовився з одним за десятку — послухай, за де-сят-ку... А в купе цьому червона миска стояла. Що за миска? навіщо? для фруктів, мабуть? Чорт би з нею, з цією мискою, але ж от запам'яталася. Нащо вона мені? Навіщо?

— Хто ж його знає,— ухилився Батурін.— Воно, як подумаєш, усе, виявляється, для чогось потрібно...

— Та не треба,— заперечив Олексій так, ніби благав Батуріна.— У тім-то й річ, що не треба, бо все це дрібниці, а ми на них усю увагу звертаємо. Не треба! — повторив він тихіше і додав: — От адресу треба було поміняти...

— Ти що ж...

— Ми заснули у цьому проклятому купе,— не зразу і глухим голосом мовив Олексій.— Стрибав я на ходу, і сумка моя поїхала. Та що там у цій сумці... Життя якось покотилось, як під укіс. Але, знаєш, коли часом зустрічаю людей і бачу, що люблять вони, вклонитися готовий. Я це відчуваю, по обличчю читаю. А її я, звичайно, шукав, довго їздив...

— То ти й тепер шукав? — злякавшись своєї здогадки, запитав Батурін.— І тепер?

— Та ні,— неохоче відповів Олексій;.— Що тепер шукати... Так уже проїхався — оказія трапилася. У мене троє дорослих, двоє малих. Життя — ображатися гріх...

Батурін не повірив останнім словам Олексія.

— А коли б знав, де вона, поїхав би? — запитав він так, ніби не знав відповіді заздалегідь.

Олексій помовчав, прискіпливо глянув на Батуріна і твердо мовив:

— Поїхав би! Побачити хочеться, тому що...

Він не договорив — замовк, гадаючи, очевидно, що й так розповів забагато.

А Батурін раптом подумав, що цією дівчиною була Клава, і лиш тепер зрозумів, що це й було тим, що захопило його в розповіді. Було щось спільне між дівчиною і Клавою — якщо це дві різні жінки... Батурін розкрив рота, щоб запитати ім'я дівчини, але не запитав, подумавши, що йому краще не знати. Він низько схилив голову, зітхнув — дивитися на Олексія не хотілося.

— Так,— сказав той, наче читав думки.— Втомив я тебе, брате, своїм беспутнім життям.

Ватурін нічого не відповів; вони сиділи мовчки ще якийсь час, а потім пішли у вагон.

Батурін одразу ж виліз на полицю і відвернувся обличчям до стіни. Жінки метушилися там, унизу, вкладали пожитки, шепталися; за дві доби вони сказали попутникам з десяток слів, та й то вимушено. І Батурін подумав: до чого ж дивний народ — жінки: один до них підступитися не може, інший же не відіб'ється... Олексій уже спав, обнявши подушку і уткнувшись в неї головою, а Батуріну не спалося, він згадував почуте і думав, що у людей якось так заведено: ніхто нікого розуміти не хоче, так було і так, мабуть, буде завжди. Він разів з десять пожалкував, що не запитав імені дівчини, і стільки ж разів переконував себе, що йому не треба цього знати. Схоже, він боявся, що це справді Клава була. Правда, вона ніколи не писала віршів, та й книжки не дуже читала... Він полегшено зітхнув, але тут знову найшло, що вона все життя любила іншого.

Так він промучився до самої станції.

З вагона вони вийшли разом з Олексієм. Той сказав, що буде ловити машину, а Батурін вирішив йти пішки. На тому і розпрощалися.

З якимось навіть полегшенням ішов Батурін вулицею, занесеною снігом, спостерігаючи, як у світлі ліхтарів блищать сніжинки. Було уже за північ, і рідко у якому будинку світилося вікно. У голові крутилися все ті ж думки, і він зрозумів, що Олексієва оповідь засіла надовго. Зітхнув, погодившись, що треба буде пережити й це. І що далі йшов від вокзалу, то більше переконувався, що говорив Олексій про Клаву. І поїзд, у якому їхали на роботу дівчата, і схожа місцевість — усе це могло бути збігом, але було іще щось, Батурін це явно відчував, але не міг сказати. І от це щось з кожним кроком відлунювало: «Клава! Клава! Клава!..» Батурін тихо вилаявся, відганяючи набридливі думки, затим зупинився і вголос вимовив:

— Ну, якщо навіть Клава, мені це до чого?!

Постояв, озирнувся — пройшов чимало — і повернув назад, до вокзалу. Він раптом зрозумів, що це — єдине, що він повинен зробити. Поки біг, думав лише про те, щоб Олексій не встиг спіймати машину, не поїхав. «Недаремно ж він був в Іванові,— подумав Батурін, побачивши вокзал.— Отже, пам'ятав якусь зачіпку...» Біг швидко, але все ж не встиг. Олексія ніде не було.

Батурін постояв, озирнувся і втомлено почвалав додому.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Важливим рушієм національної культури стало Товариство української мови імені Тараса Шевченка. У його створенні найактивнішу участь узяв УФК і не лише, так би мовити, чисто організаційно, але й матеріальною допомогою. Ще задовго до створення нової громадської організації в УФК було відкрито рахунок цільовим призначенням на розвиток рідної мови. Свої кошти надіслало багато громадян, установ і організацій республіки. Не залишилися осторонь і самі фундатори — усі співробітники фонду перерахували свій одноденний заробіток, а голова УФК Б. І. Олійник вніс загалом (разом з коштами від добродійного концерту) понад дві тисячі карбованців.

Шанувальники рідної мови, усі громадяни республіки й країни можуть підтримати благородну акцію, зробивши посильні грошові відрахування на розрахунковий рахунок УФК: 000702603, в ОПЕРУ міськуправління Житлосоцбанку м. Києва, МФО 322012 із зазначенням: «Товариство української мови імені Тараса Шевченка».

Микола
ЛУГОВИК

ТРАВА — ХИМЕРНЕ ВИШИТТЯ

АУДИТОРІЯ ГОГОЛЯ
(фрагмент з поеми)

Писалось тобі на долоні —
«З Жар-Птиці
пір'їну скубнеш».
Учора — абітурієнт
в ембріоні,
сьогодні — студент!
Збулась віща мрія
і голом
моїм —
закінчився «футбол»,—
он хитро всміхається
Гоголь
супроміж багетних персон:
«— Вітаю, нащадку!
Вітаю,
що човен твій
все ж не розсохсь,—
зі вхідчинами у ватагу,
що зветься
«студентство»... Ось-ось
ми будем з тобою на пару,—
отож
притирайсь-придивляйсь!
Ступив же, козаче,
до Храму —
от лише б
молитва вдалась.

Письмово і усно
нашрайбав,
хоч був
не з м'яких ревізор,
тепера візьми оно...
швабру:
поправ над портретом
гвіздок.
А то ще, бува,
завалюся
на вас-но, спудейку,
самих,—
у книжній такій завірюсі
мій ніс може буть
для семи!
То, кажеш,
приніс... жито?..
Мели,
а під жорна
дивись!
В шинелі
моїй перешитій
по кафедрах
не застудись!
Збирайся.
Хутчій засупонюйсь.
Що пастись позаду? —
Ганьба!
Хай Слово
біжить за тобою...
і батогом стьоба».

МЕТЕЛИК У ДИСКОТЕЦІ

Дівчинка танцює у завзятті.
Музика. Паркет. Магнітофон.
Дивовижить в танці по кімнаті
золотий метелик. Махоон.

Он, здається, пурхне за балкон
рок-король з колонки, як фортеці,—
у кімнаті, мов у дискотеці,
дівчинка танцює рок-н-рол!

Як почуєш?.. У стіну сусід
кулаком розгнівано рококе...
Добре. Добре — що на всенький світ
дівчинка танцює і регоче.

Крутиться. Шугає. Перед люстром.
Скаче в карколомних віражах,—
за плечима ядерного людства,
котре ледь себе не пожира!

Всенький дім, наче в якомусь трансі...
Музика. Паркет — слизький, як лід.
І спідлоба дивиться на танці
з школи танців витурлений кіт.

ОСІННІ МАНДРИ

Дивуйсь на ці багрянії дива:
Жар-Птиця пір'я сипле на подвір'ї,
листок себе затримать у падінні
ніяк не може... Спину надрива
мала мурашка з клумачком заплічним.
(Де б ми знайшли хоч трошки
співчуття?!)
Цвіркун ще співу не ховав за піччю,
а вже трава — химерне вишиття.
І павутинку ось ніхто не чує —
хіба що я... Бо квапляться усі
і листя топчуть те, яким плачу я
за мандри у міражному таксі.
Пташата перелітні скільки барви
розхлюпали... Та, що ти візьмеш з
них?..
Все гріються на сонці скіфські баби
та варять борщ із каменюк рудих.

БАНАЛЬНА З БАНАЛЬНИХ БАЛАДА ПРО ЕКОЛОГІЮ

І. Царинному

— Хоч жменьку колосочків залиште
у полі! —
прохаю комбайнів.
— А це ще для кого? — басують,—
— Для кого?..
— Для мишки польової, для
ховрашка...
Для перепілки, для її манюсіньких...
— Дивіться! Цей нероба з'їхав з
глузду!..
Дивіться! Він ще й шкідників бере
під захист!..
— «Червона книга» — задом наперед!
— Ой гарно як лопочуть сторінки!
Пахнувши чадом у моє лице
і реготнувши з гонором, лукаво,
колесами комбайни наїжджають
на хатки ховрахів і польових мишей,
калічать перепілок...
Ось цвіркун плаче,
побивається над скрипочкою
розчавленою:
де нову взяти? Де?
Ось ховрашок плаче,
побивається на руїнах своєї хатки
і носиком свистить, як паровоз:
де зиму перебуду я тепер —
не йти ж мені на старість в прийми?..
Польова мишка не встигла повиносити
своїх сонних дітлахів з нори:
ягідки перекотиполя палають
і капають додолу, як свічки.
Перепілка побивається покалічена:
сировою ниточкою розмотується її рід,
немає де сховатись од шуліки.
А комбайнам байдуже...
Їм урожай прибрати своєчасно,
а інше все — сльозливі сентименти,
які не варті й гнутої копійки!
На все це спокійно зирить
не скіфська —
наша космічна Баба
НТР,
яка має залізні нерви
на залізобетонні муки наші.
Бабусенько щонайстрашніших видів!
і найреальніших уодночас чудес!
Невже умерти мусить все,
що народилося колись?..

НАКОЧУЄТЬСЯ ЗА ВАЛОМ ВАЛ

на пляжі нікого
тільки ми удвох
і черепашка викинута
на берег прибоєм
як у піщаному
годиннику пісок
у ній пересипаються
дивні ледь уловимі
згуки — море так береже
свої черепашки під
їх дивовижне гучання
воно засинає
і прокидається
накочується за валом вал

лунає музика
глибинних катеринок
зрозуміло чому ти
змінилася на лиці
коли я став
нахвалювати суп з мідій
невже можна
нахвалювати суп
з твоїх улюблених
грамофонних платівок

В КАРПАТАХ

Гірський прихисток,
снігом вбрані
високі постаті трепет...
«Цілую ручку,
файна пані»,—
отак вітаюся тепер.
А ти — ідеш
мимо котеджів...
Який — амур!..
Який божок!..

«Добридень»,— скажеш,
Як належить,
сховаєш ручку в кожушок.
Все інше
ніби не почуєш.
Сопілці? — небо Снігурів?!
Біжить твій син,
малий гуцулик:
«Купіте, вуйку, сувенір!..»

І цим — раниму душу
здобриш?
При іграшковім
топірці
чи вийде з мене
хитрий Довбуш? —
гаман іззмерзся
в кулаці!..

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Гідний наслідування вчинок учнів п'ятого класу школи № 11 міста Стаханова. Вони надіслали гроші на увічнення пам'яті загиблих під час аварії на Чорнобильській АЕС.

● Вийшов новий журнал «Пам'ятки України». Його видавці — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури й Український фонд культури. Про спрямування часопису йдеться у розмові керівників організацій-фундаторів — П. Толочка і Б. Олійника, якою відкривається перший номер видання. «Поезія і наука патріотизму» — так називається вона. Журнал ставить собі за мету писати про культурну спадщину, досліджувати проблеми розвитку і збереження пам'яток, прилучення якнайбільшої кількості людей до прекрасної науки народознавства.

Читач знайде матеріали про рукописні реліквії України, монументальну шевченкіану, таємниці гаварецької кераміки, історію знищення Михайлівського Златоверхого собору. Досліджуються проблеми геральдики, обліку пам'яток, друкується інформація з Українського фонду культури.

Видання гарно оформлене. Це, до речі, єдиний часопис у республіці, який повністю ілюстрований у кольорі. Безперечно, вихід такого видання є справжнім святом для всіх шанувальників рідної культури. Якщо ви ще не передплатили журнал, можете це зробити з будь-якого наступного номера. Вартість річної передплати — 2 крб. 40 коп., ціна окремого номера — 60 коп. Періодичність — щокварталу.

● У колекції москвича М. С. Забоченя налічується півтори тисячі (!) поштових листівок, присвячених великому Кобзареві. Половину з цього безцінного надбання кияни могли бачити на спеціальній виставці, що експонувалася у виставочному залі УФК. Любовно і зі знанням справи систематизована, колекція широко представила іконографію Т. Г. Шевченка, чарівні куточки його батьківщини, різні видання безсмертних творів українського генія.

Микола КАГАРЛИЦЬКИЙ

ОДЕРЖИМІСТЬ

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ВІКТОРА ЗАХАРЧЕНКА

Якось у розмові Віктор Гаврилович Захарченко, відомий композитор, фольклорист, народний артист РРФСР, лауреат всесоюзних і міжнародних конкурсів, художній керівник уславленого Державного ордена Дружби народів Кубанського козачого хору зронив: «Пам'ятаєте, що відповів Карл Маркс на запитання «Ваше уявлення про щастя?» — «Боротьба». Так, без боротьби неможливе щастя, бо кожна ідея лише тоді увінчається перемогою, коли ти дуже жадаєш цієї перемоги, якщо ладен за неї піти на плаху. Чудові приклади маємо з життя славетних. Та й мій, хай скромний досвід потверджує цю сентенцію. Адже все життя шукаю найкоротшу дорогу до народної пісні, понад двадцять літ, оббиваючи пороги, шукаю шляхів до України, до дружби з нею. І ось ця дружба, вірю щиро, засвітилася мені насправді. Це для нас, кубанців, украй потрібно, бо звідси коріння чорноморських козаків,

які після зруйнування Катериною II Запорозької Січі оселились на Кубані. Це потрібно і вам, бо на нашій землі — частка вашої-нашої історії»

Я глибоко увірував у щирість цих слів Віктора Гавриловича, життя якого запліднене і опромінене кубанською піснею, справжнього патріота рідного краю. І бачу його в когорті таких же будителів національного духу, як скульптор-народознавець Іван Гончар, як наш зодчий музейної справи Михайло Сікорський, як подвижник народної пісні в багатоликому Києві Леопольд Ященко, яких і вогонь неправди не здатен був спопелити у роки сумнозвісного застою, і бурхливі зливи підлоти безсилі були змести з раз і назавжди обраної путі.

Чому назвав його, Віктора Захарченка, в низці цих імен? Та тому, що він буквально відроджує українську пісню на Кубані. Без нього її такий крилатий політ, як нині, був би просто неможливий. Він яскраво запалив на Кубані смолоскип чорноморської пісні в найтяжчі часи бездуховної задухи, поніс її поруч з піснями лінійних козаків по всіх світах, здобуваючи їй справжні тріумфи, наочно потверджуючи справедливість крилатої думки П. І. Чайковського: «Бувають щасливо обдаровані натури і бувають так само щасливо обдаровані народи. Я бачив такий народ, народ-музикант — це українці». Віктор Захарченко — одна з щасливо обдарованих натур, його хор — невід'ємна частка й нашого співучого українського народу.

Що це так, свідчать щорічні концерти Кубанського козачого хору на чолі з Захарченком у столичному палаці культури «Україна», які завжди обертаються на свято народної пісні і танку.

Чим же заворожує нас Кубанський козачий хор — найдовершеніший Захарченків витвір, мрія і дійсність його творчого життя-подвигу?

Завітаймо уявою на один із концертів кубанців.

Розступається завіса — і перед нами багатолюдна, сильною волею згуртована й зцементована маса, яка вже самою присутністю на сцені покликана захопити й повести за собою глядачів-слухачів. Ні, це не звичайний скороминущий подив від багатолюддя, від жестів, поз і костюмів. Подив цей від розмаїття характерних колоритних типажів, від своєрідного тембрового звучання хору, який не сплутаєш з десятками інших подібних професіональних колективів: тембр тут специфічно кубанський — від злиття в одному звучанні суто українських і суто російських голосів. І просто заворожує тільки цьому колективові притаманна емоційно стихійна, розумом контрольована розкутість кожного виконавця на кону, ота розкутість, що стимулює свободу творчої імпровізації. Таке враження, що кожен артист не просто співає, а всім єством, всіма фібрами душі переживає пісню, виконуючи її ніби вперше і востаннє в житті. Та головне, що хор символізує автентичний фольклор трьохсот кубанських станиць, серед яких сто українських, з тою тільки відміною, що інтерпретує він ті перлини набагато довершеніше і глибше, ніж, скажімо, навіть найкращий станичний ансамбль. Усі народні зразки артисти виконують відкритим звуком, у високій тональності, що ними характеризується вуличний спів. У станичній манері тут заспівують і виводять пісні солісти, мовби вони і не професіонали, а народні самородки.

Усе в кубанців звучить виразно і просто і водночас красиво, шляхетно, одухотворено. Заводії-заспівувачі, як це спостерігаємо в непрофесіональних станичних хорах, «диригують» піснею під час її виконання, «диктують» ритм, темп, динаміку, а художній керівник у цей час сидить собі в залі, спостерігає, фіксує «плюси» й «мінуси» виконання й на сцену виходить на місце диригента лише раз, щоб виконати зі своїм колективом для нього найдорожче (тогорічного приїзду до Києва такою найдорожчою стала пісня-дума «Спи, Тарасе, батьку рідний»).

— Чому, Вікторе Гавриловичу,— запитую,— ви не на сцені, а ось тут, у залі?

— А ви бачили, як співають люди хором у станиці? Хіба перед ними стоїть хормейстер? Вони самі чутливо прислухаються одне до одного, пристосовуються до тих, хто з ними поруч, і дбають підсвідомо, щоб не тільки голоси зливалися в ансамблі, але й рухи кожного про щось говорили, щось додавали до слів і мелодії. Кожен розкриває в пісні свою душу. Таку манеру співу — без диригента — ми перейняли від станичних хорів,— почув у відповідь.

За цим співом без диригента на узвичаєнім місці — важка праця всього колективу. І переважну більшість народних перлин хор співає у тому вигляді, в якому вони побутують серед кубанців, тоді як багато російських та й українських професіональних колективів дуже мало дбають про першоджерела народної музики,

хоч усі вони й називаються офіційно народними: в їхньому репертуарі превалюють обробки пісень, здійснені художніми керівниками, та пісні радянських композиторів. У кубанців на першому місці — здорова основа народної пісні, яка сягає глибин віків. Це принципово важливо.

Вражають легкість, безпосередність, закоханість до самозабуття у сам процес співу, де такі доречні імпровізація, відчуття ліктя партнера, де практично кожен виконавець може стихійно підіграти солістові і по ходу змінити рисунок своєї партії, не випадаючи і не виділяючись із загальної тональності звучання, внести щось своє, неповторне, що рухає вперед справжню творчість.

І особливо хочу наголосити: пісня в кубанців одягнена в буденне вбрання і воднораз зведена в ранг високого, ні, найвищого, рівнозначного опері, кантаті мистецтва. Перед нею, як перед богоматір'ю, схиляють свої голови і Віктор Захарченко, і артисти хору, і танцівники, і музиканти. Ця першозданна пісенна енергія колективу і його керівника емоційними біотоками вихлюпується на нас зі сцени, і не можна спокійно всидіти в залі, коли кубанці в щирому захваті виспівують-розігрують, як народні гумористичні сценки, перлинки-жартівлинки «А мій милий вареничків хоче», «Гай зелененький», «Пішла мати до роду гуляти», «Не топай», «Ти ж мене підманула», «Ідуть мазури». В них-бо вирує саме життя, нуртує сама душа народу, весела й добродушна.

Скільки легкості, іскрометності, жіночого лукавства і якоїсь зухвалості демонструє колектив у жартівливій «Гай зелененький», яку заспівує Тетяна Бочтарьова і яку на кожнім куплеті приспіву так любовно, нервом відчуваючи кожен її можливий порух, з відчуттям міри й такту підтримує весь хор, підігрує їй, коли вона, пританцьовуючи, підморгуючи очима й бровами, викликає на «змагання» в танку козаків.

Та чи не найдовершеніше ця розкутість і злагодженість всього ансамблю проступає в пісні «А мій милий вареничків хоче», в якій солістами виступають Тетяна Бочтарьова і чоловіча група. Козаки ніяк не хочуть погодитися, що жінка хитрощами бере гору над їхнім побратимом. Бурхливо опираючись хитромудрому плетиву дружини, чоловік врешті-решт опиняється в її сітях. Треба чути, як на улесливо погрозливе її запитання:

— Так з ким будеш доживати,
Милий мій, миленький?

він з відчаєм і безнадією відповідає:

— Із тобой, милая!..

А як розцвічуються, як виграють райдужними барвами в цій пісні чоловічі репліки: «Навари, милая!», «Помирай, милая!», «Не балуй, милая!», «Із кумой, милая!», «Із тобой, милая!»! Просто хмілієш від того чар-співу, від того заряду бадьорості й оптимізму, яким обдає тебе хор! Дивуєшся, як можна досягти такої, я б сказав, могутньої інтерпретації ніби нічим не примітної побутової пісні! А саме вона стала окрасою концертних програм колективу, сприймається на всіх континентах з ентузіазмом. Треба глибоко любити не тільки пісню, а й душу народу, щоб сягнути таких вершин майстерності!

Так, сила цього колективу в тому, що він видобуває з небуття перлини, якими наші республіканські професіональні хори, м'яко кажучи, гребують як простакуватими, і робить з них шедеври виконавства. Хіба ж секрет, що саме тут здобули всесоюзний і навіть світовий резонанс «Ти ж мене підманула», «Ой, при лужку, при лужку», «Ой ти, Галю», «Пішла мати до роду гуляти», «Не топай» і згадувані вже «А мій милий вареничків хоче», «Гай зелененький». І візитною карткою кубанців, хоч би на яких союзних і світових сценах вони виступали, стала стройова пісня, своєрідна запорозька похідна «Розпрягайте, хлопці, коні», що з приспівом «Маруся, раз, два, три калина...» Цей варіант пісні записаний Віктором Захарченком у його рідній станиці Дядьківській, цілком відмінний за мелодією від популярного у нас, на центральній Україні, може комусь і не подобатись, але нікого він не залишає байдужим, коли його темпераментно, з розмахом, молодечим запалом, з якимось особливим зарядом оптимізму виконує Кубанський козачий хор.

Та все ж випробуванням на творчу зрілість, майстерність були й лишаються пісні ліричного, епічного, героїчного звучання. І саме в цій царині Кубанський козачий хор явив нам шедеври народної творчості — історичні пісні патріотичного характеру, які майже не звучали в програмах професіональних колективів республіки. Пригадайте,

як ще донедавна не десь за морями, а на нашій славній Україні неписаним указом забороняли виконувати в концертах «Запорозьку похідну» Євгена Адамцевича в обробці Віктора Гуцала, «Заповіт» Шевченка. Та й «Думу про Морозенка» Державна заслужена капела бандуристів УРСР під керівництвом Олександра Мінківського співала через п'яте-десяте, а історичну поему «Ревуть-стогнуть гори-хвилі» обривала на другому куплеті, випускаючи третій — трагічного звучання, зате додаючи «Засвистали козаченьки», тим самим не тільки перекручуючи драматичні сторінки з життя Запорозької Січі, а й свідомо ставлячи їх догори ногами на догоду маланчукістам (це сумнозвісне виконання увічнив і грамзапис). Віктор Захарченко не чинив такого злочину над народними святинями, а появив їх на кону такими, якими створив їх народ. Він не боявся, що скаже йому начальство (в цьому ми ще переконаємося), він прагнув бути чесним перед слухачами, перед історією. Його колектив у застійні часи співав «Ревуть-стогнуть гори-хвилі», «Зажурились чорноморці, що ніде прожити», «За Лабою огонь горить», «Ой з-за гори, братці, з-за крутой», «Ми не по морю гуляли», «За горами гори високі», «Сидить Байда, думає думочку», «Прощай ти, Уманська станиця», «Ой чого ж я сьогодні сумую?» — історичні пісні про боротьбу українського народу зі своїми поневолювачами.

У активному репертуарі колективу і народні пісні на слова Тараса Шевченка, виконувані на кубанському діалекті,— «Не щебечи, соловейко», «Нащо мені чорні брови?», «Думи мої», «Реве та стогне Дніпр широкий», «Як умру, то поховайте»... Цього разу для нас справжнім потрясінням стали «Плавай, плавай, лебедоньку» та «Ой чого ж ти почорніло, зеленеє поле?» Так, в останній перед слухачами розверзлася справжня безодня козацького горя на трагічних зламах української історії. Всенародною драмою пролунали рядки:

Круг містечка Берестечка
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.

І хоралом на честь загиблих у боях героїчних козаків сприйнялися рядки пісні:

Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетеся на волю,

які хор не просто співав, а переживав: кожна фраза, кожна нота, наповнені змістом і музикою, емоційно впливали на почуття людей у залі.

І не передати того воістину урочого настрою слухачів, коли хор виконував пісню-думу «Спи, Тарасе, батьку рідний» на слова Олександра Кониського, яка пристрасними хвилями заупокійної меси (реквієму) обняла наші серця, утверджуючи безсмертя народного духу, безсмертя Шевченка. Все тут вражало — і якоїсь, здавалося, могутньої статури, в білій киреї Анатолій Лезвінський, і хористи, які не співали, а душі наші вивертали. Зворушувало притишено проспіване:

Зачинилось на Вкраїні
Покутнє віконце.
Заховалось під землею
Українське сонце.

І як клятва на вірність Кобзареві, на готовність разом з ним, його піснею йти на боротьбу за визволення рідної землі символічно й могутньо пролунали фінальні рядки:

Спи, Тарасе, батьку рідний,
Поки час не збудє.
Твою пісню Україна
Повік не забуде.

І взагалі, в історичному епосі колектив розкривається якнайповніше: героїка запорозьких звитяжців йому близька, зрозуміла. Тому так пропікають наші серця ті перлини в репертуарі колективу. В його одухотвореному співі відчуваємо і радість

перемог, і біль поразок, і щастя зустрічі з рідною землею, з матір'ю, коханою, дружиною після довгих розлук. А найбільше в тих піснях героїко-трагічних нот, мінорних акцентів, бо кров'ю полита і трупами встелена козацька земля.

А як задушевно, зворушливо звучать у виконанні кубанців балади «Проводжала мати сина у солдати», «Ой у полі, полі береза стояла», «Ой там на горі, ой там на крутій», ліричні перлини «Стоїть явір над водою», «Ой з-за гори орел воду носе», «Поза лугом зелененьким», «Гей, бики, чого ви стали?», «Закувала зозуленька»... Слухаєш їх — і серце завмирає, а потім розчулюється, ладне сльозою зроситися на обличчі. І зрошується — від теплоти, задушевності, особливої інтимності, бо сцена і зала як такі зникають. І тобі хочеться приєднати свій голос до цього колективу, злитися з ним в одному диханні, переживанні. І тебе обіймає нестримне бажання співати ці пісні саме так, як співає їх хор, бо іншого, кращого, й уявити годі.

І, нарешті, про основоположне в творчому обличчі колективу — в співочій манері керівник не прагне згладжувати діалекти Кубані, не виробляє якийсь «середній» кубанський стиль, а домагається якнайповніше відтворити й репрезентувати саме багатоплановість, багатоваріантність унікального суцвіття пісенної традиції козаків. Не випадково кожна пісня в програмі хору має свою адресу, свій паспорт: де, в якій станиці записана, коли і в чиєму виконанні.

Що Кубанський козачий хор — явище оригінальне й самобутнє, що він — найнародніший з-поміж професіональних хорів країни, засвідчують і висловлювання про нього визначних діячів хорової культури. Наведу лише кілька. «Кубанський хор поставлений на принципово нові рейки. З колективу малоцікавого, провінційного він перетворився на популярний, любимий усіма. В цьому безсумнівна заслуга В. Г. Захарченка. Він людина творча, у пошуках. Його фольклорна діяльність, відтворення обрядів, пошук майстрів народного співу — це ті достоїнства керівника, що стають і достоїнствами хору»,— відзначає В. М. Шуров, доцент Московської державної консерваторії імені П. І. Чайковського, кандидат мистецтвознавства. А народний артист СРСР, лауреат Державної премії РРФСР, художній керівник академічного хору російської народної пісні Держтелерадіо СРСР М. В. Кутузов додає: «У цьому колективі багато нового. Кубанський хор прагне якнайвиразніше передати на сцені образ народної пісні, якнайповніше перенести на сцену народну манеру».

Та найавторитетніше, як на мене, пролунала думка народного артиста СРСР, професора, керівника всесвітньовідомого Московського камерного хору, вчителя Захарченка Володимира Миколайовича Мініна, який на творчому вечорі в Останкіно, протрансльованому 1988 року кількаразово по телебаченню, на запитання, чи любить народні пісні, відповів: «Люблю, дуже люблю, якщо ті пісні справжні. Ось скільки вже разів сидів у залі Чайковського. Слухав Кубанський козачий хор під керівництвом Захарченка, мого талановитого учня, й підносився душею у високості, і опускався на простори Кубані. Від цього колективу віє моральним і духовним здоров'ям. Навіть аж по-доброму заздрив Віктору Гавриловичу, як він із своїм колективом випромінював на нас, слухачів, безперервний потік емоцій, силою впливу яких я був просто приголомшений. Але це були позитивні, здорові емоції, які заряджають людину на працю. Віктор Захарченко — фанатик своєї справи, хормейстер і вчений-фольклорист водночас, що в нашій професії рідкість».

І подумалося: обидва вони на сьогодні — Мінін і Захарченко — смолоскипи хорового радянського мистецтва: учитель — взірець інтерпретації шедеврів світової класики, учень зі своїм хором — охоронець чарівного ключа до народної пісні. Обидва вони взаємозбагачують, взаємодоповнюють один одного, наочно демонструють у хоровій сучасній культурі діалектичну єдність протилежностей — усної і письмової традицій як двох типів чи видів музичного мислення. Обидва — подвижники на ниві вітчизняної хорової культури, вписують яскраві сторінки і в культуру світову, бо їхні творчі лабораторії давно вже стали притягальними для зарубіжних колективів.

Бо ж хіба не ще одне справжнє диво явив нам Віктор Захарченко на сцені палацу культури «Україна» у прикінцеві вересневі дні 1988 року — дитячий ансамбль — супутник Кубанського козачого хору під керівництвом Наталі Безуглової? Пісні, що їх так талановито, по-дорослому серйозно й артистично, по-дитячому безпосередньо, а головне — натхненно виконували дітки, нас і веселили, і розчулювали. По тому, як заповзято виспівували вони «Дівку Явдошку», «Ой лопнув обруч», кавказькі частівки, щиросердно їх розігруючи й пританцьовуючи, відчувалося, як вони не хочуть поступатися в горінні дорослим, як прагнуть бути гідними їх, своїх учителів! І нічого в

тому дивного не було, що бачили ми діток з-поміж учасників весільного обряду, вони ж органічно включалися і в масові танки.

В антракті я запитав Наталю Григорівну:

— Як ви домагаєтеся, що ваші дітки так чисто співають по-українському?

— Ну, по-перше, чимало їх з українських станиць, а, по-друге, над вимовою ми багато працюємо під час занять. Дітки взагалі сприйнятливі до мов, легко засвоюють їх з уст хористів-українців. До того ж ми дружимо з чорноморськими станицями, приїздимо до них на навчання.

У цих дітках — майбутнє Кубанського козачого хору, його певність у завтрашньому дні.

ХТО ВІН, Віктор Захарченко, цей невтомний будитель духу народного на Кубані? Худорлявий, підтягнутий, середнього зросту чоловік, з першого погляду ніби й зовсім звичайний. Однак досить побачити, як він весь займається полум'ям, коли починає говорити про святе, досить спостерегти, як одухотворюється його приємне, виразне, продовгувате обличчя — і це оманливе враження одразу ж зникає. Ти потрапляєш під чари яскравої творчої особистості, вулканічного темпераменту, вольової вдачі, а його великі карі очі в часі тої поривної пристрасної мови-сповіді засвічуються променистим блиском — і в них, мов у дзеркалі, вгадуєш чисту і ясну, бентежну й непогамовану його душу. І нараз усвідомлюєш, що цей маестро безмежно закоханий у свою триєдину професію хормейстера-композитора-фольклориста. Втім, закоханий — не те слово, вона — його ДОЛЯ. Він уміє, має таку силу навертати сотні, тисячі людей у свою віру — і вона стає їхньою вірою. Саме тому, що він як митець постійно наелектризований позитивним зарядом й працює «на нерві», і пісні в його колективі емоційно забарвлені, глибинні — ніби з самого дна невичерпної фольклорної криниці вибухають і б'ють потужним джерельним ключем.

Я твердо переконаний, що без його одержимості, без його подвижництва українські пісні ще довго не лунали б у Кубанському козачому хорі і по всім краю так крилато й переможно, як лунають сьогодні, оскільки в моторошні сталінські і застійні брежнєвські часи вже саме поняття «українець» для командних кубанських чиновників звучало крамольно: якщо не чимось принизливим, то принаймні відлякуючим, бо навіть згадувати Запорозьку Січ — козацьку вольницю — заборонялося. Віктор Захарченко порушив ці неписані «традиції». Як це йому вдалося?

НАРОДИВСЯ він у станиці Дядьківській. Батько його, Гаврило Іванович, родом з Полтавщини, мати, Наталя Олексіївна, теж із сім'ї українців, які волею життєвих обставин ще до революції опинились у Воронезькій губернії, а пізніше — на Кубані (вона нині живе у Віктора Гавриловича, розмовляє з ним лише рідною мовою, близькою і зрозумілою йому).

— Я з дитинства дуже любив народну музику. Мій світогляд формували народні пісні: в станиці Дядьківській їх співали, як, здається, ніде не співали на Кубані, сердечно й щиро. Звучать ті пісні в мені всіма голосами й понині, чую їх такими, як їх тоді співали чорноморці. І куди не закидала б мене пізніше доля, прислухався до місцевих пісень, але вони були не такими, як у моїй Дядьківській станиці, де люди ну просто сповідалися піснею.

Мене вражали співи моїх тітки Єльки (Олени) і дядька Василя — їхні пісні з мене серце виймали. І ось що мене вразило до глибини душі. Чимало літ я не навідувався до станиці, а коли приїхав і зустрівся з тіткою Єлькою, не по літах постарілою, посивілою, з послабленою пам'яттю (її зломило велике горе: два сини-орли не повернулися з війни), вона, яка мене так любила, поставилася, як до чужої незнайомої людини. І лише коли нагадав її улюблену пісню «Ой там на горі, ой там на крутій», вона стрепенулася, скрикнула: «Вітька, дорогий мій! Це ти! Прости мене, безпам'ятну!» — і раптом проспівала довгу пісню від початку й до кінця, ніде не збившись у словах. Ось що робить пісня! Ось на яке чудо здатна вона! Ось вам і відповідь на постійне моє болюче запитання, де живе наша пісня,— в глибині душі людської як невід'ємна частка її буття, совісті.

У пам'ятку мені й пісня «Зажурились чорноморці». Слухав її — і серце запікалося кров'ю. Від батька-матері тоді взнав, що вона — кубанського походження: створили її чорноморські козаки, переймаючись ностальгією за рідною Запорозькою Січчю, за милою Україною. І я себе уявляв тим козаком, що добирався з Бугу на Тамань, сподіваючись на ліпше тут життя. Саме ця пісня спонукала мене дошукуватися свого коріння — і я з трепетом слухав про геройство й поневіряння моїх дідів-

прадідів з вуст батька. Пізніше ця пісня ожила в нашому хорі, як і інша, не менше зворушлива — «За горами гори високі», яку так задушевно співали також тітка Єлька і дядько Василь...

До сімнадцяти літ Віктор і рояля в очі не бачив, зате навчився грати на гармошці і так віртуозно орудував клавішами, що вони під його пальцями співали. Жодне весілля в Дядьківській станиці не проходило без нього. А за гру на весіллях та родинних урочистостях йому платили якщо не грошима, то салом, яйцями, хлібом, зерном. І цим був задоволений, бо ж розкоші добробуту, які показували в фільмі «Кубанські козаки», не відповідали дійсності: повоєнне десятиліття в станицях було тяжким. Він і досі без клубка в горлі не може згадувати, як опух і помер від голоду навесні 1947 року його братик Боря. В матері їх тепер лишилось четверо, а батько не повернувся з фронту. Тож так раділи вдома Вікторовим підробіткам!

Що підліток ставав свідомішим, зростала в ньому й любов до музики, пісні. Учнем дев'ятого класу він записав до щоденника: «Є російський народний хор імені П'ятницького, є Воронезький, Уральський, Сибірський народні хори, але чому немає справжнього народного хору на Кубані? Виросту, вивчуся — створю хор у своїм краї, який співатиме станичні пісні».

І ось випускник середньої школи, без поняття про ноти, сольфеджіо, з атестатом про освіту в кишені і з гармошкою за плечима (це як наочне посвідчення, що музикант), з хвилюванням переступає поріг Краснодарського музичного технікуму.

Там йому, дізнавшись, що він не має музичної шкільної освіти, порадили звернутися до музично-педагогічного училища: у них, мовляв, вимоги менші, може, поталанить.

Простує Віктор мостом, а в голові визріває одчайдушний намір: «Якщо і тут відмовлять — шубовсну в воду: назад мені вороття немає».

Однак і тут екзаменатори йому відмовили. Тоді він, враз пронизавши їх гарячим поглядом великих очей, відчайдушно заволав:

— Ви прийміть мене в училище. Якби ви тільки знали, як я хочу вчитися! Ночі не спатиму, а вивчу ваше сольфеджіо! Я ж сам і музику пишу, і виконую її на гармошці!.. Ось послухайте-но, як я граю власні вальси, фокстроти! — і блискавично зняв з пліч гармошку, розтягнув міх і заграв...

Усіх враз ошелешив цей несподіваний претендент у студенти, трохи наївний, але відкритий, чистий серцем і помислами станичник.

Скорені його безпосередністю, відчувши в ньому й справді поклик музиканта, вирішили зробити виняток — прийняти до училища.

— Якщо зарахуємо тебе, але без стипендії, як житимеш? — почув.

— Тим уже не журіться. Якось перебудуся! — зраділо випалив.

— Однак запам'ятай: не осилиш за півроку сольфеджіо і інших музичних дисциплін — відчислимо, опануєш — стипендію дамо.

Отак порівняно легко подолавши іспитовий бар'єр, Віктор Захарченко вступив у храм музики. Не марнував жодного дня, штурмував незвідане спрагло, зацікавлено — і училище по класу баяна і хорового диригування закінчив блискуче. Йому запропонували викладати баян у рідному училищі, однак відмовився. Випускника заполонила романтика Сибіру — і він домігся направлення туди.

А вже через рік Захарченко — студент диригентсько-хормейстерського відділення Новосибірської державної консерваторії імені М. І. Глінки.

— У консерваторії мені надзвичайно пощастило — я потрапив у клас Володимира Миколайовича Мініна, нині видатного хормейстера сучасності, народного артиста СРСР, керівника всесвітньовідомого Московського камерного хору. Все в цьому високоталановитому колективі звучить не тільки неймовірно прекрасно, з глибоким проникненням у партитуру композитора, вичерпним прочитанням її, а й на високому емоційному регістрі, з максимальною віддачею всіх творчих можливостей кожного виконавця,— чую від Віктора Гавриловича.

Володимир Миколайович одразу помітив і вирізнив з-поміж новеньких студентів Захарченка, повірив у нього. І не з четвертого, як це практикується, а з другого курсу доручив йому репетиції й виступи перед широкою публікою з консерваторським студентським хором. Відтоді школа хорового диригування, педагогічні засади, організаторські прийоми Володимира Мініна стали орієнтиром у подальшій творчій діяльності Віктора Захарченка.

Коли ж по закінченні консерваторії з червоним дипломом перед молодим фахів-

цем постало питання, куди піти працювати — хормейстером у Ленінградську академічну капелу імені М. І. Глінки, яку щойно очолив Мінін, чи головним хормейстером Сибірського народного хору,— він обрав друге, щоб бути ближче до народної пісні, до заповітної мети.

— І найнеприємніший у мене осадок від того, що пісні українські, білоруські та інших корінних народів не входили і понині не входять до програм цього колективу. А вони ж — органічна частка сибірського фольклору. Отож вважаю: власне обличчя виробить хор лише тоді, коли в його концертах будуть широко представлені, крім російських, пісні велетенського багатонаціонального сибірського краю. Тяжко мені було від власного безсилля — і я розпочав записувати воістину народні зразки в сибірських поселеннях.

Своїм ентузіазмом, запалом Віктор Захарченко заразив багатьох талановитих артистів хору, з яких утворив фольклорну групу з тяжінням до справжньої народності і навчався разом з нею у місцевих майстрів-піснярів. Концерти цієї групи мали успіх у слухачів. Молодий хормейстер у пошуках народних пісень і їх виконавців об'їздив увесь суворий край уздовж і впоперек. Побував і на Далекому Сході, зібрав і опрацював понад десять тисяч пісень російських, українських, білоруських. Лише невеличку частинку своїх скарбів опублікував у збірниках.

Фундаментальним узагальненням фольклористичної діяльності Захарченка стала капітальна праця «Свадьба Обско-Иртышского междуречья» у співавторстві з другом-філологом Михайлом Мельниковим за редакцією Є. В. Гіппіуса, що вийшла 1983 року у видавництві «Советский композитор». Для фольклористів і шанувальників народної творчості нашої республіки це видання цікаве тим, що в ньому Захарченко описав український весільний обряд у селі Лотошному Краснозерського району Новосибірської області і подав понад 30 пісень з нотами, що його супроводжують. Серед них знаходимо й такі, що не зафіксовані на центральних землях України.

І взагалі, зібрані Захарченком пісенні скарби ще чекають своїх видавців, зокрема і в нашій республіці, бо до українського фольклору в Сибіру, на Далекому Сході й Кубані в повоєнні роки наші фольклористи цілком збайдужіли, ніби його ніколи й не було. Чи не тому, відірвані од рідної землі, не підтримувані земляками, українські переселенці поступово піддаються асиміляції, зрікаються свого пракоріння?

У фольклорних експедиціях по Сибіру прозрів і сам Захарченко, глибоко усвідомив причини хвороб багатьох народних хорів, збайдужіння до них слухачів.

— У селах і висілках народна пісня не виконується, а розповідається, грається,— відзначає як основоположне Віктор Гаврилович.— Кожен учасник живе цією піснею і кожен — неповторна особистість зі своєю специфічною мімікою, особливою усмішкою і власною неповторною емоційністю. Коли такі виконавці посилають свої емоції в залу, глядачі не можуть не відповісти на щирість. У цьому, мабуть, головний секрет контакту виконавців і глядачів за наявності, звичайно, майстерності.

З розв'язання цих проблем він і розпочав роботу в Кубанському козачому хорі. Але це станеться пізніше, а тоді активна фольклорна діяльність привела Захарченка до аспірантури в Державному музично-педагогічному інституті імені Гнесіних у Москві, де він навчався під керівництвом Євгенія Гіппіуса, видатного музикознавця і фольклориста, професора, доктора мистецтвознавства, ученого-ерудита, людини високої професіональної совісті. Це він, Євгеній Володимирович, на одній з нарад з проблем фольклору звернув увагу на доповідь, яку темпераментно і доказово обгрунтував Віктор Захарченко. Гіппіус запропонував Захарченку вступити на теоретичний факультет заочної аспірантури, погодившись бути його науковим керівником. Темою для дисертації Віктор Гаврилович обрав «Традиційний фольклор Західного Сибіру».

ТЕЛЕГРАМА наприкінці 1974 року від директора Краснодарської філармонії сповіщала, що Захарченка запрошують художнім керівником Кубанського козачого хору і чекають від нього позитивної відповіді.

Хоч у сибірському краї його і полюбили (оформлялися вже й документи на звання заслуженого артиста республіки), а кандидатська дисертація наближалася до завершення (під батьківським крилом Євгенія Гіппіуса він виростав у перспективного науковця-фольклориста),— все нараз для Віктора Гавриловича втратило сенс — думками вже був удома.

Та приїхавши до Краснодара, застав Кубанський хор цілком розваленим: провідні солісти порозбігалися, в оркестровій групі взагалі лишився тільки баяніст. До того ж

чиновники від культури, дізнавшись про його зацікавлення піснями чорноморських козаків, викликали в кабінет і безцеремонно заявили:

— Ти дивись там: у станиці виїжджай, однак готуй репертуар лише з пісень лінійних козаків, а ще побільше включай до програм творів радянських авторів, однак духом запорозьким щоб тут і не пахло!

— Як це — «духом не пахло»?! — обурився.— Пісні чорноморських, як і лінійних козаків,— то наша історія!

— До біса твоя історія! Ми пишемо свою історію — радянську! — почув диктаторське і директивне.

— Я не збираюся виконувати з хором лише пісні чорноморських козаків. Але ж не можна їх не співати.

І в цю мить Віктор Гаврилович згадав, як 1968 року на крилах прилетів у Краснодар, згоден навіть працювати хормейстером у Сергія Чорнобая, аби тільки бути біля джерел кубанської пісні, однак дуже швидко збагнув, побувавши на кількох репетиціях у Сергія Олексійовича, що робити йому тут нічого — занадто різні творчі в них засади, а встрявати в конфлікт не було сенсу: хто він? лише помічник хормейстера — пішак! Диктувати репертуарну політику йому ніхто не дозволить і, розчарований, повернувся до Новосибірська...

І раптом, як крізь сон, донеслось до нього:

— Не впораєтеся з творчими завданнями — реорганізуємо хор у естрадне шоу, а експериментувати вам не дозволимо!

— Он ви куди хилите! — обличчя Захарченка взялося гнівом. Стримуючи емоції, він сказав, немов прокарбував: — Так знайте — ніякого естрадного шоу не буде! Буде Кубанський козачий хор! Я приїхав сюди не просто працювати, я приїхав сюди... вмерти! І за спиною в мене стоїть загиблий на фронті батько! Я знаю, за що він загинув — за нашу кубанську землю, за нашу пісню! І раз ви мене ризикнули до себе запросити, то майте терпіння! Буде наш хор, такий, про який я все життя мріяв! А з цього, що застав, не я — ви зробили руїну!

Від цієї його мови чиновникам аж очі на лоба полізли: «Оце взяли на свою голову!» А мабуть, був з-поміж них і такий, хто повірив у нього — митця, людину, фанатика своєї справи.

І Віктор Гаврилович заходився набирати й гуртувати колектив, обіцяючи артистам і успіх, у який вірив і дуже хотів, щоб у нього повірили хористи, і квартири, на які і в перспективі мало сподівався (жили ж бо вони по двоє-троє в гуртожитських кімнатах, а деякі навіть і даху над собою не мали — спали на розкладачках у кабінеті головного хормейстера). А щодо чорноморських пісень, то намислив так: якщо вже не дозволяють їх включати в програми на законних правах, вдасться до дипломатії: непомітно вкраплюватиме їх у концерти по одній-дві. З реакції публіки побачить, за ким правда.

Разом з першими репетиціями в колективі здійснив і першу фольклорну експедицію в станицю Некрасівську.

— Та в нас уже давно не співають,— сказала йому літня бабуся, що копирсалася заступом у городі.

— А ви заспівали б? Знаєте некрасівські пісні? — запитав.

— Колись знала. І змогла б співати, аби прийшли куми, он та сусідка,— і показала пальцем на хати.

Захарченко одразу їх усіх зібрав, а коли на диво злагоджено заспівали, запитав:

— Коли востаннє співали гуртом?

— Та, мабуть, років десять-п'ятнадцять тому,— почув — і не повірив. Але саме тоді й збагнув: співають не просто станичники, а народні майстри, доторкнувшись до святого чи, навпаки, ніколи з ним не розстаючись.

Вражений цим відкриттям, Віктор Гаврилович розпочав систематичні виїзди в станиці. І завжди був нерозлучний з магнітофоном — записував, розшифровував пісні, уже тоді плекаючи надію на антологію кубанської пісні. І вже тоді він дійшов висновку, що традиційний пісенний фольклор кубанського козацтва — одного з найбільших козацтв в історії Російської імперії, сформованого з запорозьких, катеринославських, донських, хоперських козаків, а також із переселенців Харківської, Полтавської, Воронезької, Тульської та інших губерній південних прикордонних регіонів Росії,— явище надзвичайно цікаве, своєрідне, не достатньо вивчене, потребує робо-

тящих рук, небайдужого серця. Віктор Захарченко поклав на свої плечі і цю нелегку ношу, за яку в довоєнні, а надто повоєнні роки мало хто брався.

Услід за фольклорними експедиціями він розпочав і репетиції свого колективу безпосередньо в кубанських станицях, де проживають донські козаки. Якось так, ніби між іншим, запропонував:

— А спробуймо-но заспівати козацьку стройову «Розпрягайте, хлопці, коні».

— Та ви що? Її ж у нас співають у станицях лише після перепоїв! — і хористи дружно підняли пісню на глузи.— Як тільки почують — нас одразу ж слухачі засміють!

— А ви заспівайте її тверезо, по-козацькому маршово, бадьоро, а головне — з почуттям, з настроєм.

Артисти скорилися, вивчили пісню без особливого ентузіазму й виконали її в одному з перших концертів. Слухачі не тільки її помітили, а й бурхливо, палко схвалюючи, на неї прореагували — і недовірці в хорі спасували.

Тим часом у репертуарі з'явилися й інші українські пісні — «Засвистали козаченьки», «Ти ж мене підманула», «Ідуть мазури», яких так тоді й не встигли перевірити на публіці, оскільки розпочалася спішна підготовка до Всеросійського конкурсу-огляду професіональних народних хорів, що мав відбутися наприкінці 1975 року в Москві. Ні на яке призове місце в цьому змаганні художній керівник не сподівався, а все ж вирішив повезти і своїх хлопців та дівчат, щоб якось піднести їм дух, щоб вони побачили кращі зразки виконавства.

До концертної програми кубанці включили в основному пісні лінійних козаків, вплівши і згадані чотири чорноморські. Виступали в залі Чайковського останніми, коли практично вже всі конкурсні місця були розподілені. Однак сталося непередбачене. Піснями лінійних, а надто чорноморських козаків, що «бісувалися», Кубанський козачий хор підкорив серця не тільки слухачів, а й членів жюрі — колективові одноголосним рішенням було присуджено перше місце і звання лауреата.

Центральна преса не поскупилася на похвальні слова: «Великий успіх випав на долю Кубанського козачого хору (художній керівник В. Захарченко). Його виступ за своєю художньою цілісністю сприймався не як концерт, а як спектакль... Це було справжнє свято народної творчості, її безмежного багатства, казкової мальовничості»,— читаємо в «Правде» від 27 січня 1976 року. «Пречудово виступив на Всеросійському огляді професіональних хорів молодий колектив — Кубанський козачий хор, який показав відмінну виконавську майстерність. Його програма була щедро насичена фольклорними і танцювальними образами»,— відзначила «Советская Россия» від 8 січня 1976 року.

Поверталися кубанські артисти додому героями. На вокзалі їх зустрічали хлібом-сіллю. Три концерти в Краснодарській філармонії пройшли з аншлагами. Таке трапилося чи не вперше за всю історію існування хору, створеного 1937 року: раніше квитки на його концерти давалися як навантаження. Окрилило художнього керівника і артистів, що всі українські пісні в цих концертах прозвучали на «біс», а «Розпрягайте, хлопці, коні» при повторному виконанні зала слухала стоячи. Ось вона, жадана для Захарченка перемога!

Після цього першого і такого пам'ятного тріумфу місцеві чиновники від культури вже більше не сунули носа в його концертні програми, більше того — засимпатизували йому, всіляко стали підтримувати. Ще б пак! Усього за рік приніс таку гучну славу колективові!

— Кубанський козачий хор без пісень чорноморських козаків — це все одно, що птах без крил — політ у височості неможливий,— каже Віктор Гаврилович.— Це був гріх — ховати їх від слухачів, не виносячи на естраду. Саме усвідомлення великої місії чорноморської пісні й визначило подальшу нашу репертуарну політику.

Сьогодні кубанські козаки — бажані гості всіх концертних залів Союзу. Вони — учасники всесоюзних і республіканських фестивалів мистецтв «Російська зима» і «Травневі зорі» в Москві, «Білі ночі» в Ленінграді, «Київська весна», «Білоруська осінь», «Марцішор» у Молдавії, «Північне сяйво» в Томську...

Піднесені рядки присвячує їм преса.

«Зала скандувала: «Молодці!» Аплодували глядачі, не поспішали залишати сцену артисти, свято, що так несподівано завітало буденного дня, ніяк не хотіло ось так раптово втратити високу свою ноту»,— читаємо в «Омской правде» від 8 грудня 1980 року. «Читинці, що прийшли на концерт, провели цей вечір мовби у кубанській

станиці. Знамениті козацькі пісні — то протяжні, зворушливо хвилюючі, то стрімкі, мов гірська ріка. Колектив, яким керує Віктор Захарченко, дбайливо оберігає і дарує глядачам тепло, широчінь, пісенність кубанського краю»,— пише «Комсомолец Забайкалья» від 26 грудня 1980 року. «Майстерність учасників ансамблю грунтується на надзвичайно тонкому відчутті поезії, духу народної творчості, на глибокому проникненні в світ настроїв і почуттів кубанської пісні, танку. Яскраве дійство, представлене на сцені артистами Кубанського козачого хору, допомагає нам, глядачам, наблизитися до пісенної криниці людської мудрості й життєлюбства»,— так відгукується «Советская Белоруссия» від 30 листопада 1982 року.

Таких і подібних відгуків на концерти Кубанського козачого хору сотні, тисячі.

За успішну участь у різноманітних святах, фестивалях колектив відзначено Почесними грамотами міністерств культури СРСР, РРФСР, союзних і автономних республік. 1983 року кубанці були нагороджені Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР.

Усі прихильники таланту Віктора Захарченка і очолюваного ним колективу з радістю зустріли Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 9 березня 1988 року про нагородження його і солістки Тетяни Бочтарьової Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР і про присвоєння солістам хору Ользі Каражовій, Віталієві Сушкову, солістові балету Анатолію Салапеку почесного звання заслуженого артиста Української РСР. Ці високі відзнаки ніби наблизили кубанців до нашої землі.

В останнє десятиріччя кубанські солов'ї з тріумфом виступають у Франції, Італії, Японії, Федеративній Республіці Німеччини, Португалії, Китаї, В'єтнамі, Болгарії, Польщі, Югославії, Німецькій Демократичній Республіці, Чехословаччині...

Зарубіжна преса підкреслює, що зустрічі з Кубанським хором приносять «неповторні хвилини спілкування з глибинною історією Росії... Зал охоплює виняткове збудження. Концертна програма розпочинається сумною протяжною піснею, перейнятою тугою за рідною домівкою,— «За Лабою огонь горить», відтак ритм програми поступово наростає, печаль заступають веселощі, звучить жартівлива «Ти ж мене підманула», під натхненні оплески зали розпочинаються віртуозні танки» («Фігаро», Париж). І якщо рецензент «Фігаро» не звернув уваги на пульсування українського мелосу в програмах кубанців, то інший його колега з газети «Ніцца матен» підкреслює: «Парижан нелегко здивувати. Тут добре знають мистецтво росіян. Часті гості в нас — хори імені П'ятницького і Північний, ансамбль «Берізка». Однак концерти Кубанського козачого хору нас приголомшили новим відчуттям руського духу. Кубанський хор відрізняється від інших російських хорів особливою яскравістю темпераменту, що межує з зухвалістю. Це було грандіозне видовище. Козаки знову завоювали Париж».

Токійська газета «Асахі» ставить кубанських співаків поряд з такими уславленими колективами, як Державний симфонічний оркестр Ленінградської філармонії під орудою Є. Мравинського і Великий театр СРСР.

Промовистий і такий факт. Коли відомий чеський естрадний співак Карел Готт побачив вогнисті танки запорожців, почув їхні героїчні, ліричні й жартівливі пісні, буквально закохався в кубанців, запросив їх на гастролі до своєї країни, знявся з ними в телефільмі, де є зворушливі кадри: Карел заспівує, а хор підхоплює приспів пісні «Ти ж мене підманула» (до речі, ця пісня й понині в активному репертуарі співака, звучить і по Всесоюзному радіо).

ЯК У ВОДУ ДИВИВСЯ рецензент, коли в газеті «Советская Россия» від 23 листопада 1984 року написав: «Багата краснодарська земля врожаями, багата вона прекрасними народними піснями, танками, обрядами. Щедро розсипані ці скарби по кубанських козачих станицях і хуторах. І потрібна була людина з гарячим серцем, щоб зібрати, зберегти і повернути ці скарби народної творчості людям у первозданному вигляді.

Такою людиною став ... Віктор Захарченко, який втілив у концертних програмах хору останніх літ немало творів воістино народного фольклору».

Запрошую побути наодинці з Віктором Гавриловичем, зазирнути до його творчої лабораторії.

— До концертів ми готуємося ретельно — не як самодіяльні виконавці. Честь колективу для нас — понад усе. Ми йдемо людям віддати пісню, заразити їх нею, тримати на емоціях. А тому — жодної передишки, жодного послаблення, якщо хочемо, щоб до нас прийшли слухачі завтра — післязавтра. Отож працювати упівголосу, напівсили — просто не сміємо!

Адже народна пісня — це не тільки мелодія, слова, це — і частка народного побуту, звичаїв, це частка природи і душі народу, частка його батьківщини. Отож заспівати для нас пісню — свято. Та найбільша радість — подарувати це свято людям.

Тож постійно дбаємо, щоб пісня з кожним новим її виконанням імпровізувалася. Імпровізація — запорука творчого співу і довголітнього життя пісні на сцені і в серцях слухачів. Саме такою живою і тим хвилюючою, манливою побутує пісня в народі, ніколи не старіє.

— У мене таке враження, Вікторе Гавриловичу, що всі пісні в репертуарі вашого хору — гаряче любимі, дорогі виконавцям.

— У колективі існує неписане правило: пісню, яка нам не подобається,— не співаємо: вона не зігріє сердець слухачів, якщо мертва в серцях виконавців. У розпорядженні нашого хору понад дві тисячі записаних пісень. І повірте, в кожної народної пісні є свій зоряний час, коли вона з якихось не зрозумілих нам причин набуває раптом широкої популярності, відтак на невизначений час зникає з обрію, щоб знову через якийсь час відродитися. А буває, що пісня мовби нарочито приховується від народу — і ми як першовідкривачі видобуваємо її з глибоких надр і даруємо людям. Такою мені бачиться пісня «Проводжала мати сина у солдати», яку нині співає вся Кубань.

— І яке ставлення колективу до української пісні сьогодні? — цікавлюся.

— Якнайпрекрасніше. Вона вже давно заволоділа серцями хористів — пам'ятаєте? — з виступу в Москві і в Краснодарі. Це з великої любові виконавців до неї вони пропікають серця всіх людей, де б не виступали. І тепер з українських, власне, чорноморських пісень я укладаю цілі концертні програми. Майже переконаний, що вони — серцевина нашого репертуару, його золотий фонд. І дивуюся, як могло статися, що українська народна пісня, ця «найрозкішніша, найзапашніша гілка на дереві світової поезії», за образним висловом Анатолія Луначарського, не була в програмах нашого Кубанського козачого хору. Це мене особисто дуже хвилювало.

— Я усвідомлюю, що саме завдяки вам українська пісня сьогодні лунає крилато не тільки в Кубанському козачому хорі, а й по всім вашім краю. Але чи не звідують труднощів артисти, доторкаючись до текстів чорноморських пісень? — запитую.

— А в нашому колективі більшість співаків володіють українською мовою, вони й підправляють фонетику, вимову тих, хто її гірше знає. Втім, повертаючись до джерел нашої культури, до своїх першовитоків, ми поставили собі за завдання опанувати українську мову. Та і в нашому Краснодарському інституті культури, де я викладаю хорове диригування, розпочинаємо її вивчати факультативно. І в чорноморських станицях мріємо відкрити школи з українською мовою навчання. Щоправда, це діло добровільне, примус тут може лише нашкодити, а все ж вважаю, що приспані свідомість і національну гідність кубанських українців пробуджувати не зашкодить.

— І цю місію, либонь, доведеться саме вам покласти на свої плечі,— кажу.

— З радістю візьму її на себе. Я ж із своїм колективом часто буваю в чорноморських станицях: їх близько ста, опорних — сорок. Там пісня звучить джерельна, чиста, як свята вода. Їдемо туди, щоб напитися цілющої води з народного джерела. Але ж пісня тепер стала явищем сцени, естради. А в побуті фольклор продовжує розвиватися за одними законами, на сцені — за іншими. І коли переносимо народну пісню на сцену, то в ній обов'язково відбуваються якісь зміни: маємо або здобутки, або втрати.

— І в які станиці найчастіше їздите?

— Звичайно ж, у рідну Дядьківську, і в Ленінградську (раніше Уманську), і в Анастасіївську, Батуринську, Васюринську, Казанську, Кирпильську, Каневську, Теміргоєвську, Тбіліську... Я разом з артистами люблю спілкуватися з народними співаками. Зустрічі з ними — для мене завжди святі. Я немов чую поклик предків. А коли натрапляю на таких самородків, як дід Губа із станиці Васюринської, кажу своїм артистам: «Ось цього мудреця ви мені зіграйте на сцені! В ньому — жива історія народу».

Співаки з станиць — то наші вихователі, наші академіки. Співають вони вільно, розкуто, задушевно, переживаючи виконуване всіма фібрами душі. Таке враження, що пісня щойно народилася і оце починає своє життя. Це в них у крові, бо самі вони від землі, від неба, сонця й вітру, від поля й плуга. У крові в них козацька вольність, відвага, сила духу і щедрота душі. З самого початку праці в Кубанському козачому хорі я розпочав орієнтувати артистів на народні колективи.

— І як вони сприйняли ваше новаторство?

— Багатьом це на початку дуже не подобалось. Ображались: я, мовляв, закінчив консерваторію чи училище, а тепер буду вчитися в якихось там бабок чи дідусів — нічого ліпшого не придумали? А я їм: «Вчіться в них, якщо хочете пізнати душу народу, якщо вболіваєте за хор і за його творче обличчя, за його успіх. Ми — кубанські артисти, і ця земля, ці люди мусять ввійти в плоть і кров нашого мистецтва. Отож навчайтеся мудрості і простоти в цих академіків народної пісні, для яких вона органічна, як вода, повітря, дихання...»

— А як поводять себе в присутності хору народні виконавці?

— Я завжди станичникам наголошую: ви не зважайте, що ми артисти, ми можемо так брехати, що ой-ой! Ви нам усе кажіть, як на духу, про наш спів. І ви знаєте, люди старшого віку — прямі, відверті, за словом у кишеню не лізуть, говорять, як думають: «Не туди тягнеш, чоловіче!» або: «Хіба ото так танцюють?» — і гонор збивають в одну мить.

Найперше, чого я домігся, то це щоб станичні співаки почувалися поряд з артистами рівноправно і вказували на недоліки в звучанні тої чи тої пісні тут же, на місці, нічого не приховуючи й не даючи нікому з нас ніякої знижки. Ми слухаємо, як вони співають, вони слухають нас, нерідко співаємо й разом, допоки не домагаємося потрібного звучання, власне — природного звучання пісні. Майже кожну пісню, що в репертуарі нашого колективу, вивчаємо в станицях, потрібних нюансів домагаємося вже в себе, в Краснодарі.

— А як станичники до вас ставляться?

— Ждуть кожного нашого приїзду, як свята. І ми за ними сумуємо, коли довго не зустрічаємося. Вони для нас готують нові пісні. Якщо ж наші гастролі затягуються, на філармонію надходить щомісяця близько ста листів з усіх усюд краю: в кожному якщо не якісь пропозиції, то конкретні пісні, то прохання приїхати до них з концертом.

Заняття в станицях у нас завжди проходять на піднесенні — самодіяльні митці з радістю передають нам свої пісні, радіють, коли ми їх виносимо на естраду. І ось що важливо підкреслити: коли ми співаємо разом з ними, сповнюємося віри в себе, в пісню і виконуємо її з більшим натхненням.

— Як би оцю вашу мету і кінцеві результати приїздів до станиць якнайдоступніше донести до читачів і слухачів ваших концертів?

— У кожної народної пісні є ще душа — біль чи гнів, радість чи смуток, тобто є певний згусток емоцій, переживань, задля чого народ і створював ту чи ту перлину, якщо ми цього, як на моє тверде переконання, найважливішого — емоційного стану душі пісні, її духу не передамо, то навіть при найвищій майстерності інтерпретування пісня не зачепить слухачів — вони вийдуть байдужими з залу. А це, повірте, страшно! Пісня, позбавлена душі, духу — не пісня! Ось саме глибини переживань, духу пісні ми і вчимося в станичників. Адже не секрет, що професіонали-виконавці бачать у ній той чи той сюжет, причому бачать дуже поверхово, а народ у тій же пісні читає свою історію — цілий шмат життя з найдрібнішими деталями й побутовими атрибутами на тому чи тому її відтинку чи зламі! За невтішною журбою запорожців, що змушені покинути козацькі степи і податися на Тамань, за баладами про молоду жінку, що тополею стала, про Галю, що піддалася на намову козаків, народ образно бачить свою долю, своє життя в багатьох його конкретних проявах і подробицях, що лишилися поза сюжетом. Ці подробиці, деталі оживають, коли цих пісень торкається душа народних виконавців. І жоден професіонал не здатен так «розповісти», «зіграти» пісню, як «грають», «розповідають» її творці й ревні охоронці. Під час таких зустрічей із станичними хорами, ансамблями — чоловічими, жіночими або ж змішаними — наш Кубанський козачий хор не просто разом з ними вивчає ту чи ту пісню, а й слухає розповіді про неї, переймається колоритом, історичними або ж соціальними обставинами появи її на світ, з'ясовує тональність, характер, настрій звучання — розлого епічний чи гостро драматичний, героїчний а чи сумовитий, трагічний чи щемно ліричний, лукаво грайливий чи нестримно веселий, танцювальний, фіксує наростання й спади, вибухові й експресивні моменти, а водночас тут же шукає ключі до якнайприроднішого її звучання, вибирає з-поміж себе солістів — заспівувачів, вивідників,— які задушевністю, глибиною передачі почуттів, сплесками емоцій не поступалися б станичним майстрам...

Це право на близьку до автентичних станичних фольклорних колективів інтерпре-

тацію народних пісень колектив здобув чесно — учителі самі довіряють йому і художньому керівникові свої безцінні скарби.

— Однак маємо багато сумних прикладів, коли народну пісню буквально катують і самі хористи та ансамблі, і композитори, хормейстери, режисери, від чого вона звучить не ліпше, а гірше,— підбиваю Віктора Гавриловича до подальшої розмови.

— До цього негативного явища, що запанувало останнім часом у середовищі професіональних музикантів, я ставлюся з відразою. Аби моя воля, суворо карав би тих, хто з байдужим серцем і холодним розумом втручається в народні святині, не записавши, до речі, з вуст народу жодної пісні. Зате вони чомусь безкарно беруть просто із збірників народні перлини й нівечать їхню тканину — зміст і мелодику — так, що й самі творці вже не впізнають їх, цураються, як якогось пугала для горобців на городі. Це гріх — відбирати у народу його пісню.

— Від нашої Ніни Матвієнко не раз чув: «Пісню не треба одягати в пишне вбрання, не треба взувати в золоті черевички — хай іде вона поміж люди такою, як є — в буднях святковою».

— Золоті слова!

— Можна з певністю твердити, що у вашому колективі панує культ пісні. Цей здоровий культ породжує здорову творчість. Ваші концерти виховують молодь. А чи не від насаджуваної впродовж десятиліть зневаги до неї молодь її сьогодні відцуралася й потяглася до року?

— І чи не парадокс? — підхоплює Віктор Гаврилович.— Та ж таки знекровлена молодь легко сприймає рок-поп-музику чужою мовою, а рідну пісню рідною мовою зневажає?! Але ж не можна порожнечу душі заповнити чужими їй мелодіями! Мав би я змогу, «вижав» би із року всю його суть, оголив би його до дна, щоб юнаки й дівчата побачили його в усій ницості й бездуховності. А тоді поряд поставив би станичний народний хор — і хай тоді самі слухачі доходять висновку, де правда, а де фальш. Утім, я переконаний, що дітей у дитсадках, школах, молодь у вузах не навчають любити серйозну музику, народні ансамблі. Коли б молоді регулярно відвідували оперу, балет, філармонійні зали, слухали народних виконавців, то не піддавалися б тоді згубним впливам чужого мистецтва.

— Треба, ой як треба композиторам, художнім керівникам професіональних хорових колективів повернутися лицем до народної пісні. Збагативши себе нею, вони збагатять і душі молоді,— підтримую основоположну думку маестро.

— Суща правда. Я скажу, посилаючись на власний досвід: записав уже й опрацював понад десять тисяч народних пісень, а й досі не осягнув до кінця душі пісні. Народна пісня — то таїна, до кінця не збагнена, не пізнана! Ми сьогодні розучилися слухати справжнє — і в тому наша біда. Вважаю такий стан злочином перед народною культурою. І ніколи не зашкодить молоді вчитися у великих композиторів — лише тоді ми навернемо її до народних першоджерел. У мене особисто велика фонотека класичної і сучасної музики — від Антоніо Вівальді до Альфреда Шнітке. І давно вже дійшов висновку: найкраща та музика, яка живиться фольклором і щедрим мелодійним генієм композитора. Я глибоко переживаю цю музику, не протиставляючи її народній. Однак у фольклору — своя стихія. Тільки той, хто припадає вустами до нього, як спраглий мандрівник до джерельного струмка, не завдасть пісні болючих ран. А нещастя наше сьогодні у тому, що всі оті «оброблювачі», «оранжировщики» ходять по скарбах зверху, а всередину не заглядають, тоді як у глибинах — міць і сила народної пісні. Тому-то в нашому колективі ми дотримуємось святого правила — виконуємо пісні по можливості в первісному варіанті: краще за народ не заспіваєш.

Справді так. І це Віктор Захарченко продемонстрував, спеціально привізши до Києва наприкінці лютого 1988 року два фольклорних ансамблі — зі станиць Ленінградської (Уманської) і Анастасіївської. Ці два колективи довели киянам, як міцно зв'язані із своїм духовним пастирем, як він їх щиро любить, дорожить ними. Привіз їх з однією благородною метою: «Якщо гора не йде до Магомета, то Магомет прийшов до гори»,— чули від нього. Прибув сюди з палким бажанням — знайти друзів, соратників по народній пісні, налагодити з ними контакти.

Обидва колективи співали від повноти сердець — напрочуд музикально, злагоджено, по-народному просто й прекрасно.

— Поруч з ними, ось із цими «академіками» народної пісні я почуваюся дужим, як Антей. З їхніх чесних і чистих рук п'ю цілющу воду, їхньою добротою, співучістю заряджаюся на щоденну працю,— пристрасно зізнавався публіці Віктор Гаврилович.

Ці два колективи, які привіз до столиці,— два з трьохсот, до яких сам їздить і привозить своїх артистів. А коли розпочав на початку 1975 року формувати репертуар хору, в станицях Кубані було всього п'ять-шість фольклорних груп.

Ось який пісенний подвиг звершив цей чоловік!

Під час цього, як сам визнає Віктор Гаврилович, щасливого приїзду до Києва, він близько познайомився з пісенним дивом України Ніною Матвієнко, співачкою, яка глибоко відчуває і розуміє душу рідного народу, самобутньо розкриває її в пісні. До 175-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка Віктор Захарченко разом з колективом підготував велику творчу програму, до якої були включені й виступи Ніни Матвієнко. Жителі Кубані захоплено вітали ці концерти, а їх, цих концертів, відбулося двадцять шість.

— Ніна Матвієнко — воістину славна дочка свого народу,— каже Віктор Гаврилович,— справжня проповідниця народної пісні, культури, національних традицій.

Кияни теж мали змогу звідати на собі чари творчої співпраці української співачки з Кубанським козачим хором. Один із спільних концертів був доброчинним — кошти від нього за волею його учасників передані на меморіал Т. Г. Шевченка і спорудження музею І. М. Гончара. Одкровенням стала для Захарченка зустріч з Іваном Макаровичем Гончарем, яка буквально перевернула йому душу.

— Незвичайна ця людина, винятковa,— чую од нього.— Справжній академік, яких у цілому Союзі одиниці. Аби моя воля, відзначив би його всіма найвищими почестями Батьківщини. Він того вартий. Та, як я довідався, протягом десятиріч київські чиновники, партійні і радянські, його ганьбили, принижували й цькували за любов до народу, його культури. Честь і хвала йому, що він не зрікся себе, не занепав духом і в найтяжчі хвилини життя творив для народу з вірою в нього. Якщо такі подвижники працюють, не покладаючи рук, на ниві культури, їй забезпечене майбутнє. Схиляюся перед ним, перед його духовною величчю і людською мужністю. Схвилювали мене не тільки його прекрасні скульптурні творіння, в яких він увічнив минуле свого народу, образи сучасників, а й зібрані ним скарби нетлінні — чоловіче й жіноче вбрання, рушники, вишивки, предмети побуту, кераміка, гончарство, писанки, традиційні народні інструменти, козацька зброя, унікальна бібліотека... Такі ж неповторні його живописні й графічні роботи, шістнадцять альбомів із серії «Україна й українці». Звершене Гончарем гідне подиву й наслідування, його будинок-музей я сприймаю як своєрідний собор душі митця й усього народу. Тут очищаєшся, тут заряджаєшся на працю і сповнюєшся гордості, що в України є такі сини. Я щасливий, що добрі люди показали мені дорогу до цього храму краси, подружили з його творцем.

Під час того перебування в Києві Віктор Гаврилович зводив до Гончаревого музею хорові колективи Ленінградської і Анастасіївської станиць, а 24 вересня того ж року — і групу артистів Кубанського козачого хору.

На зустрічі в моїй господі, що відбулася наступного дня, на якій були присутні Ніна Матвієнко, Леопольд Ященко, керівниця дитячого ансамблю — супутника Кубанського козачого хору Наталя Безуглова, керівник оркестрової групи Юрій Булавін (він, до речі, всім серцем потягнувся до української культури), Віктор Гаврилович розповідав:

— Гастролюючи з колективом у Китаї, Японії, Італії, Югославії, Болгарії, Англії, Франції, я завжди прошу своїх імпресаріо влаштовувати нам зустрічі з носіями пісенного фольклору корінного населення. І що більше їжджу по світах, далі й ширше бачу, то гостріше усвідомлюю: без розуміння своєрідності фольклору інших народів не осягнеш сповна краси і свого, рідного, а отже, й не відтвориш на сцені всіх кольорів і найтонших відтінків його райдужного спектру. Говорячи це, хочу вибачитися перед українською піснею: ми, кубанські артисти, перед нею ще у великому боргу. В нашого хору немає костюмів, характерних для переселенців із Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Харківщини, що живуть на Кубані. Нашому оркестрові бракує традиційних українських народних інструментів, передусім бандур, кобз, лір, сопілок, сурм. Та й сповнені бажання якнайскоріше поповнити хор солістами-бандуристами, специфічно українськими голосами. Всі ці животрепетні проблеми постали перед нами, коли наші контакти з Україною стають міцнішими, коли я близько зійшовся з носіями національної духовності в Києві, Львові, Івано-Франківську, Черкасах...

І в центрі цієї та пізніших розмов з Віктором Гавриловичем була омріяна і виплекана ним «система», грунт для якої підготував усією багатогранною п'ятнадцятирічною діяльністю Кубанського козачого хору. І ось у Краснодарі вже зводиться пер-

ший у країні, а можливо, і в цілому світі унікальний комплекс — експериментальний центр фольклору і традиційної народної культури із цілісною системою підготовки кадрів. Тут проводитимуть постійні репетиції Кубанський козачий хор і його супутник — дитячий ансамбль, відкриються експериментальні школа і училище з відділами музичним, танцювальним, хорового співу та етнографії, інститут традиційної культури із стаціонарною аспірантурою, концертний зал та кімнати-студії, майданчик із естрадою просто неба для всіляких видовищних заходів.

— Завдання нашої системи,— роз'яснює Віктор Гаврилович,— не просто прищеплювати дітям з найраннішого віку любов до народної творчості, а й виховувати з них справжніх подвижників на ниві народної культури. Своєю експериментальною комплексною системою ми спробуємо об'єднати в Краснодарськім краї всі музичні школи, училище, технікум і наш Інститут культури, в якому я веду клас хорового диригування, а заодно й усі фольклорні колективи Кубані. Станичним народним хорам, ансамблям відводитиметься особлива роль: вони приїздитимуть сюди по черзі разом із талановитими місцевими оповідачами, казкарями, вишивальницями, ткалями, в'язальницями, майстрами керамічного, гончарного мистецтва, різьбярства... Наші вихованці й відвідувачі не тільки слухатимуть перекази, легенди, пісні, думи, билини, а разом з народними академіками співатимуть, танцюватимуть, учитимуться ткати, шити, в'язати, плести кошики, виготовляти горщики, ліпитимуть скульптурки, готуватимуть смачні страви...

І особливо хочу наголосити: до імпровізованих концертів, видовищ за участю станичних хорів, ансамблів будемо залучати Кубанський козачий хор, запрошуватимемо також колективи з усіх куточків країни і навіть з-за кордону. І вже бачимо в таких заходах Ніну Матвієнко, інших видатних виконавців і хорові колективи України.

У самому навчальному процесі перевагу надаватимемо передусім фаховим предметам, зокрема історії кубанського краю, історії України й Росії, історії українського, російського й світового мистецтва, фольклору і якнайменше приділятимемо увагу дисциплінам, які практично ніколи не знадобляться в професії музикантів-народознавців.

І останнє. Впритул приступивши до зведення експериментального центру, ми вже зараз думаємо про майбутніх викладачів — не просто ентузіастів, а фанатиків своєї справи, які знають, люблять і вміють закохати юне покоління вихованців у традиційний фольклор.

Захарченків задум гідний якнайширшого обнародування й наслідування. Бо ж інтернаціональні почуття розквітають, дають дорідні врожаї, якщо проростають на рідному патріотичному грунті, а не навпаки, як це вдовбували впродовж десятиліть у наші голови чиновники-безбатченки.

В це свято увірував Віктор Захарченко, син чорноморських козаків із Дядьківської станиці, подвижник української, російської і взагалі багатонаціональної пісні на Кубані.

А ще Віктор Гаврилович б'є тривогу в усі дзвони, виходить у найвищі партійні, радянські установи Краснодарського краю з благородною ідеєю: повернути в школи чорноморських станиць насильно відібрану за сталінського терору й брежнєвського застою українську мову, бо ж усвідомлює: як вона перестане офіційно функціонувати, як не володітиме нею молодь — зникне й багатющий тут український фольклор, який ревно оберігають представники старшого покоління.

І не тільки цим живе будитель духу кубанців. У Краснодарському книжковому видавництві він уже видав перший випуск «Народные песни Кубани. Из репертуара Государственного Кубанского казачьего хора» (1987), в якому представлено 153 перлини, половина з яких — українські, подані російською транскрипцією. В творчих задумах уже другий. І в «Музичній Україні» в найближчі роки за його редакцією вийде збірник чорноморських пісень. І ще мріє він, заручившись доброю волею і підтримкою педагогів майбутнього експериментального комплексу, видати багатотомну антологію кубанського фольклору.

А ще ж він виступає по крайовому радіо, телебаченню з пропагандистськими лекціями-концертами про пісенні багатства Кубані, залучаючи до участі в них хори з чорноморських і лінійних станиць. Ті передачі користуються винятковою популярністю.

І щороку восени за режисурою Віктора Захарченка відбуваються свята народної пісні, на які з'їжджаються фольклорні колективи практично зі всіх станиць і хуторів

Краснодарського краю. Неповторні то видовища спалаху душі народної в пісні!

— Ви розбудили, Вікторе Гавриловичу, станиці від сплячки!

— Не я — пісня розбудила народ, і він повернувся обличчям до самого себе, до своїх безсмертних скарбів,— почув од нього.

— А чи вистачить життя, щоб здійснити задумане? — запитую.

— То не вчитель, якщо він не продовжить себе в учнях. На них і покладаю великі надії. А ще на своїх однодумців, у допомогу яких вірю. Та й у собі ще почуваю силу працювати. І глибоко поклоняюся триєдиному святу Віри — Надії — Любові. В цій філософській тріаді черпаю наснагу для себе: любов мною рухає, надія зігріває, віра кличе вперед. І не забувайте: мене живить соками рідна земля, вимагає віддачі. Інакше для чого жити?

Такий він, Віктор Захарченко, в любові до пісні, до свого отчого краю і до України, сином якої себе вважає. На таких, як він, тримається культура. І дуже добре, що вони не переводяться — світочі пісні народної!

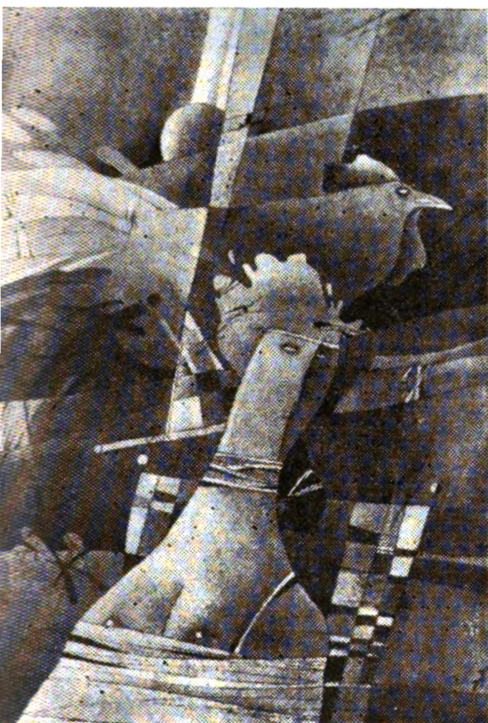

О. ТКАЧЕНКО. РАНОК. ДЕНЬ

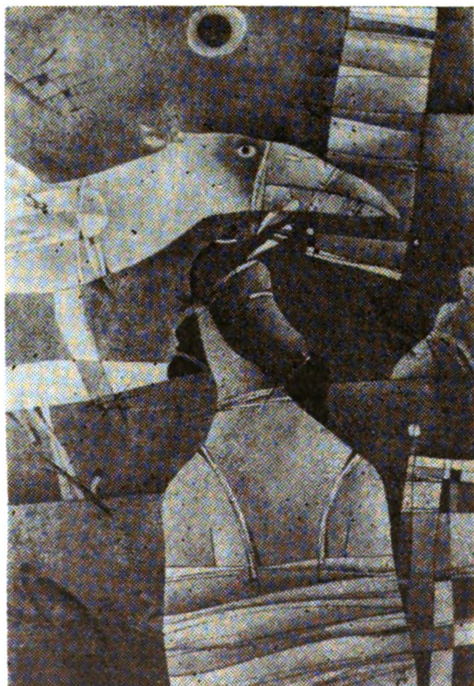

Олександр
БОБРОВ

ДЗВЕНЯТЬ БОРИ

ОСТРІВ ВАЛААМ

Коли похмуро хвилі б'ються в скали
І замовкають чайки гомінкі,
Вітри співають, наче знову скальди
Ведуть варязькі наспіви дзвінкі.

А поряд хмари дивляться в затоки,
Цвітуть луги, і в золотій корі
Дзвенять бори. І лад билин високий
До нас несуть, здається, гуслярі.

Над островом століття пролетіли,
Суворий він, відкритий всім вітрам.
І дзвони, і гармати відгриміли,
Та острів зостається Валаам.
Не знати нам, хто був найперший
житель,
Хто поклонявсь труду та берегам.
О, де розкішна і свята обитель?
Та є природа — наш загальний храм.
Величний він, у нім всі люди — браття,

Творити їм, леліяти сади.
В нім зайві і молитви, і прокляття,
Потрібні в нім любов, добро й труди.

●

Я гадаю, що ти мені шлях дарувала —
І краси небувалої, і довжини —
Александрів, Ростов, Ярославль —
немало.
Далі Вологда, Няндома...
Аж до Двіни
Пломеніла на кожнім ліснім перегоні,
Закипала черемха уздовж полотна.
І від неї ставало світліш у вагоні,
І нерівно писалось мені край вікна,
Мов рядочки од буйного цвіту хитало,
І дурманистих пахощів рвались клуби,
І гуділи шпалери дерев, гейби шпали,
Від лісів Підмосков'я до річки губи.
Кинув виклик тоді я розлуці та горю,
Ти мене проводжала промінням очей
Через море черемхи —
до Білого моря,
Через сумніву ночі —
до білих ночей!

●

Вікторові Коротаєву

Я так хотів би, друзі, нині з вами
По Сухоні замріяній пливти,
Де хмароньки світліють над лісами,
В казковім царстві тиші й доброти,
Де сутінки, де галявина мила,
Де синь бентежить, мов колись, мене...
І горобина, рано зчервоніла,
Немов рядок Рубцова, спалахне.
Річ поведете знову про Миколу.
Як вас далеко чути в тишині!
І не образиться ніхто ніколи,
Що всі Миколі вдячні, не мені...

Журливі сосни в лузі і в ярузі
До палуби дістануть і до вас.
Його пісні завжди єднали друзів
І небо, й землю, просторінь і час.

Хай звістку про гостей несе сорока
Вже не мені... Не скривджений,
мабуть:
Сьогодні я щасливо одинокий —
По Сухоні товариші мої пливуть...

●

Туман впаде чи сутінків завіса —
За знаками берізок і чайок
Виходжу з хащ, із нетрів на узлісся,
На плесо вигрібаю із проток.

Журна стерня — вбрання осіннє поля,
Та рідна пісня — вітер, посвист крил,
Лунка відкрита просторінь —
роздолля.
Цей простір я осилив і відкрив.

●

Від билин, частівок, рун,
Що над хащами дзвеніли,
Руки пахнуть міддю струн
І твоїм волоссям ніжним.

Сіном пахнуть запашним
Посеред снігів російських.
Що ти робиш з молодим? —
Хоч розбийся, хоч розсипся...

Що співалось на землі
Кимось, будь-коли, де-небудь,
В полі, в горниці, в сідлі,—
Все проспівано для тебе.

Я тебе не обіймав
І не гладив кіс волосся,
Лиш пісні я переймав,
Відкривав без дна колодязь.

Те, що я складав, дрижить.
Разом лиш складемо, люба.
Пісню треба пережить,
Щоб лягла на серце людям.

Переклав з російської
Степан Литвин.

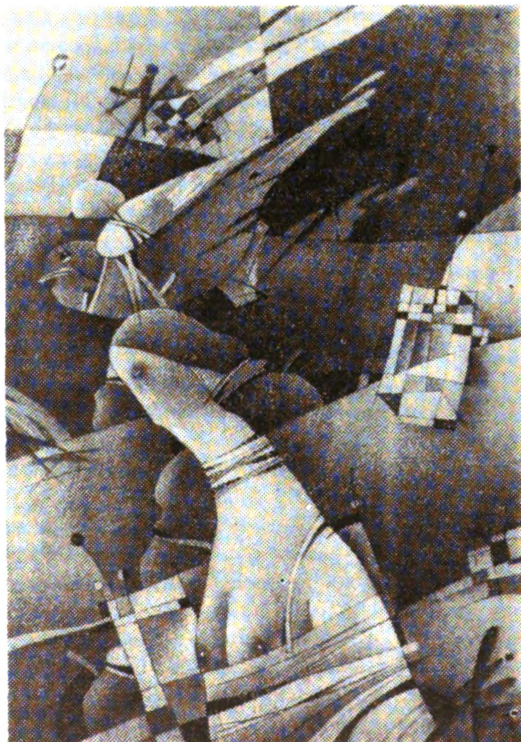

О. ТКАЧЕНКО. ВЕЧІР.

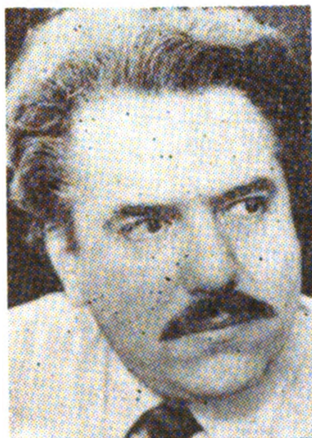

Анатолій **МИХАЙЛЕНКО**

ВІДКРИВАЮ КАНАДУ ЗАНОВО

Враження з трьох подорожей до Країни кленового листу

Відкриваю Канаду заново... Чому — заново? Ну, хоча б тому, що одне відкриття — завжди початок другого. І так до безконечності. Коли все відкриєш, жити нецікаво. Та головніше — мої подорожі (перша — навесні та влітку 1985 року, остання — влітку 1988-го) припали на часи оновлення радянського суспільства, зародження й утвердження нового мислення для нашої країни і всього світу. Від перших паростків демократизації і гласності весни 1985-го до XIX партконференції, що визначила параметри перебудови — такий діапазон часу, в який вмістились подорожі. Зміни ці не могли не позначитись і на тому, як ми бачимо чужий, відмінний од нашого світ. Що в травні 85-го здавалось ще малоймовірним, або й небажаним, через три роки стало не просто необхідним, а нормою для нас. Ми рішуче відмовляємось од стереотипів і звичних підходів до життя на Заході. Ми починаємо глибше усвідомлювати, що озброєння, начинка Землі дедалі більшою кількістю потужніших боєголовок — далеко не найкращий спосіб зберегти мир. Ми починаємо всерйоз замислюватись, чому полички магазинів країн Заходу аж вгинаються від товарів, а в нас — черги. Ми починаємо розуміти, що кожна система має право на життя, люди самі її обирають... Одне слово, у світі виникла настійна потреба знати одне одного краще. А для цього треба зустрічатись. Спілкуватись. Дискутувати. І коли ми замінимо окуляри з рожевим чи чорним склом на чисте скло неупередженості і правди, коли знімемо шори з очей, то багато явищ побачимо в іншому світлі.

Власне, вже побачили, і тому надії на мир стали набагато реальніші і зриміші, ніж три-п'ять років тому. Наша перебудова, наше нове мислення вплинули на атмосферу в усьому світі, — цього нині ніхто заперечити і не береться.

Щоразу, прилітаючи за океан, відкривав для себе нове. Міста й містечка. Ріки й гори. Культуру. А найбільше — людей. У мене тепер багато друзів від Атлантичного до Тихоокеанського узбережжя, від південних кордонів з США до загублених в горах індіанських резервацій мало не під Аляскою.

Три подорожі до Канади... Чи не забагато, якщо зважити, що світ розмаїтий і

неоглядний, а життя людське коротке, і хочеться побачити якомога більше. Та коли б у мене знову був вибір їхати в якусь екзотичну країну чи знову до Країни кленового листу, я без роздумів відповів би: «Вибираю Канаду».

Бо в мене є там друзі — найбільший капітал нашого життя.

У світі багато нерукотворних див, але Ніагарський водоспад над усіма дивами диво.

У світі немало див рукотворних, і Торонтська телевежа — найвища у світі — одне з них.

Щоразу, буваючи в Канаді, неодмінно їздив до водоспаду. Це вже стало ніби ритуалом. Бути в Канаді і не бачити Ніагари — однаково, що в Римі не бачити папу римського. Він притягує і заворожує. Існує багато способів відчути Ніагару на дотик, його розмах і приголомшуючу незбагненність. Затуманена безодня, мов біла рана землі, відкривається з висоти оглядової вежі. Видно вдалині, як тихе широке плесо ріки ніби насторожено підступає до білої прірви, звужуючись перед урвищем, наче зіщулюючись від страху падіння, долає кілька невеличких перепон, немов випробовує свою звагу перед безоднею.

Можна зодягти довгий прогумований плащ з прорізом для очей, пройти вузьким бетонованим ходом і невзабарі зупинитись біля суцільної сірої стіни падаючої води. Так само можна пройти тунелем аж під водоспадом, і тоді водяна стіна з вічним нестихаючим шумом спадатиме просто перед очима, обдаючи холодним туманом упереміж зі страхом перед величчю й таємничістю.

Можна оглянути Ніагару із східців, що на протилежному — американському — березі ведуть аж до підніжжя водяної стіни; з моста, перекинутого над урвищем з канадського берега на американський, зрештою, з натягнутого над прірвою дроту, що вдалося зробити поки що єдиному сміливцеві.

А можна сісти на вутленького кораблика і поволі плисти глибоченним каньйоном, і з завмираючим серцем стежити, як насуває на вас водяна стіна. За п'ять доларів кораблик доставить заледве не до того місця, де безодня ковтає водяну стіну, піднімаючи міріади крапель, вирує, пíниться, здіймає потужні хвилі. Аби випробувати ваші нерви, з десяток хвилин кораблик стоїть носом до водяної стіни, погрозливо розгойдуючись на хвилях. А коли, розвертаючись на зворотний шлях, підставляє роз'ярілим хвилям свій борт, і суденце так розхитує, що, здається, воно ось-ось зачерпне бортом води, а звідусіль лунають злякані зойки і силуваний сміх, я, може, вперше в житті подумав: «Ну що мене затягло на цей кораблик?! Мало мені інших вражень?..»

Але немає способу відчути Ніагару всю разом. Та й навіщо? Людину не завжди вабить наслідок пізнання, а частіше — сам процес. Адже тільки в процесі пізнаєш не лише явище, а й себе. Свою силу. Відвагу. Упертість. Терпеливість.

Отак і життя Канади, незнайомих людей. Тричі подорожував Країною кленового листу, і за кожним разом вона ще більше притягувала. Країну, як і людину, до кінця ніколи не розгадати. Щоразу розумів її більше, але ще глибші безодні непізнаного відкривалися переді мною. Які ж ми буваємо наївні, коли сподіваємось за два тижні туристичної подорожі збагнути цілий народ, всю країну. Ми встигаємо хіба що побіжно глянути на старовинні будівлі і шедеври в музеях, щоб тут же перевести погляд на інші, і спішити, спішити далі. І звичайно ж, краще запам'ятовуємо товари на поличках магазинів, ніж назви шедеврів та імена їхніх творців.

Душа мусить бути відкритою для пізнання. За якою спонукою їдеш у чужий край — наповнювати валізу чи душу? Мов поганий гість, у чужому домі ми бачили раніше тільки сміття по кутках: наркоманію та безробіття, бездомність та експлуатацію, кризи і загнивання. А коли наша гласність обнародувала цифру — щоб за сучасних темпів економічного зростання догнати США, нам потрібно... 225 років, багатьох це привело до оціпеніння. А як же «доженемо і переженемо», проголошені не так давно? Як «прірва» та «загнивання»? Що за кордоном робили наші численні урядові та відомчі делегації, якщо не помітили, прогавили їхній економічний ріст і наше безнадійне відставання?.. Що робили делегації — знаємо: проголошували промови й тости, повчали в гостях, як треба жити і працювати, а у спеціально відведений час скуповували в магазинах те, чого в нас немає і не передбачалось. Дома ж з наївноцнотливим виглядом таврували чужий лад, що й далі «загниває», а в кулуарах «не для преси й не для трибуни» довірливо додавали: «Але ж, дідько б його взяв, як гарно пахне».

Образ безконечно довго загниваючого Заходу (але з яким приємним запахом!) так утвердився у фольклорі й нашій свідомості, що ми давним-давно забули ленінську пораду вчитися господарювати в капіталістів, іти до них на вивчку. І схаменулись аж тоді, як увіч побачили прірву нашої рідної доморощеної кризи.

Тож даючи назву книжці, завперше мав на увазі не Ніагарський водоспад, не торонтську телевежу, з якої місто відкривається ще одним несподіваним боком, а нетрадиційність поглядів на багато явищ заокеанського життя.

Як побудувати розповідь, у якій хотів би створити свій — неупереджений — образ країни, звичайно ж, неповний, лиш з окрушин, мені несподівано підказали колеги з радіо. Вони підсунули мікрофон і поставили питання напрямки: «Що вам сподобалось у Канаді?» А й справді! Адже кожне суб'єктивне пізнання визначається вперёваж дилемою: подобається — не подобається.

ЩО МЕНІ ДО ДУШІ В КАНАДІ?

1

На поверхні лежить (і це давно бачили наші співвітчизники, проте сором'язливо мовчали, щоб не дискредитувати наш лад): переповнені товарами крамниці і відсутність будь-яких черг. Як відомо, черги є тому, що немає товару, такий взаємозв'язок. Та черги окупували в нас не лише торгівлю, а й новонароджуваний сервіс («так званий», бо те, що ми в себе називаємо сервісом, дуже далеке від справжнього значення цього слова); нестримно зростаюча, особливо в застійні роки, бюрократія вибудувала черги майже в усі державні установи і заклади. У численних приймальнях сотні тисяч і мільйони великих і малих начальників — змушують нас стояти за довідкою й візою, за дозволом чи забороною, закарлючкою у куточку всесильного папірця. Важче пригадати, де й чого можна добитися без черги.

Вони — неодмінна атрибутика могутньої бюрократії і хворої економіки. І тому їхня відсутність у чужих краях багатьох не лише дивує, а й дратує.

Приглянемося ж.

Більшість канадців має так звані кредитні карточки — пластикові, завбільшки як візитка, із певним кодом, який розгадає тільки електроніка. Звичайно, кредитки видають, якщо у їх власника є належні заощадження у банку. Картки служать не лише для зручності розрахунків, а й для того, аби людина охочіш витрачала гроші. Маєш у кишені готівку, то завжди подумки підраховуєш, як і на що витратити. Коли ж розраховуєшся за допомогою кредитної картки, практично контролю над витратами немає. Суспільству, яке аж задихається від товарів, і все добротніших, потрібно, щоб їх скоріш купили. Купівлю заохочують кредитні картки. Послуговуючись ними, можна розрахуватись не тільки за дорогі покупки, а й за обід в ресторані, за бензин на автозаправці.

У будь-якому куточку Канади, в багатьох зарубіжних країнах електронний мозок за кільканадцять секунд видасть всю необхідну інформацію про «гаманець» свого клієнта. І коли з вкладом сутужно, оплату розрахунків припинять, а вкладник одержить попередження: картку, як і футболіст — жовтого кольору, мовляв, обережно, клієнт на грані безгрошів'я.

Спостерігаючи, як скрізь, навіть у барі за пивом, наші супроводжуючі розраховуються з допомогою кредиток, я скрушно думав: ану спробуй одержати свої гроші з якоїсь найближчої, але не тієї, куди вклав ці гроші, ощадкаси. Навіть не в чужому місті, а тим паче, не в сусідній республіці. Попоганяють. Нібн кожна наша ощадкаса належить різним державам, які між собою в стані фінансової війни.

Тому поряд з принципом «Купи! Купи мене», яким керується суспільство споживання, те ж саме суспільство майже до нуля спрощує сам процес купівлі-продажу. Боюсь, що в нас навіть за умов товарного достатку процес купівлі навряд чи спроститься: а чим же тоді займатиметься апарат службовців, якому для існування потрібна система «проходження» паперів з одної шухляди до іншої, з одного кабінету до іншого, з одного будинку — в сусідній.

Ось які невеселі думки викликає маленька дрібничка — кредитна картка канадця...

А щодо черг... Є вони і за океаном. Якось на автовокзалі Монреаля потрапив у таку щільну чергу на нічний експрес до Торонто, що слабкіших вона вичавлювала з себе, як зубну пасту з тюбика, а найупертіші добирались до автобусних дверей у прямому розумінні по чужих головах. Нам, п'ятьом радянським журналістам, виходу

не було, та й добре натреновані ми нашим транспортом, — отож опинились у салоні, втративши всього кілька гудзиків. Але вже на першій — і єдиній за шість годин їзди — зупинці нас догнав напівпорожній автобус того ж рейсу: фірма спокутувала свій недогляд і одразу ж подала додатковий автобус.

Та є черги, які для багатого благополучного суспільства непростимі: за мискою безплатного супу. Раз на день вони мовчазно «підперізують» кілька кварталів десь на околиці, далі від очей. У Торонто, Монреалі, Ванкувері... Їх не показують приїжджим, не рекламують туристські проспекти. То — зворотний бік багатства. Я не підходив до таких черг, не фотографував і ні в кого не брав інтерв'ю, тому й не знаю, яка доля викинула тих людей на узбіччя життя. Безробіття (а воно в Канаді чималеньке: понад вісім процентів всієї найманої робочої сили)? Старість та бідність? Хвороби, алкоголізм, наркоманія?..

Уряд всіляко заохочує будівництво старечих будинків, шанобливо названих будинками для літніх громадян. «Урядові це вигідно, — розповідали мені в Едмонтоні.— Замість самим будувати, держава вносить тільки якусь частку коштів». Але та ж сама держава турботу про голодних і бідних переклала на плечі добродійних товариств.

Спершу в Канаді я часто звертав увагу на незбагненні, з мого погляду, речі. У ресторані порції чималенькі, все смачне, припечене, підсмажене. Та чимдалі ми частіше не впорувалися з найвишуканішими стравами. І господар, який нас частував, просив в офіціанта спеціально для цього існуючі синтетичні посудини, складав туди їжу, щільно закривав і забирав з собою. Виявилося — це для тих, у кого немає за що поїсти.

У домівках господарів, звичайно ж, не всіх, відведено далекий куточок, або ж містку валізу, куди складають непотрібні хатні речі, одяг, взуття. Не якісь недоноски, а цілком пристойні речі, іноді вдягані раз-два, але вже не модні. Таких речей у пересічній канадській родині — прірва. Від телевізорів (в одній оселі нарахував їх п'ять, але два з них не працювали, господар збирався полагодити і передати добродійному товариству), до одягу і взуття. Активісти добродійних товариств їх потім збирають і роздають бідним. Канада — суспільство споживання. Люди постійно купують — всього кілька разів одягнув один костюм, а вже модний інший. Загальна пошесть — купувати дедалі кращі, модніші речі. А їх завжди вдосталь. Одна моя знайома, якій не щастило бачити «капіталістичного пекла», але в наших чергах, в біганині по магазинах провела мало не чверть життя, не вірила:

— Так-таки все і є?

— Все!

— Може, й ананаси взимку?

— І кавуни — ніби з грядки — будь-якої пори року. І яблука. І полуниці — цілий рік.

— А колготи й зубна паста?

— Хоч завались.

— Але ж буває, щоб хоч чогось та не було?

— Не буває. Ніколи. Якщо якогось товару, що мав би бути в магазині, не виявиться, його тут же завозять, ви не встигнете прийти до іншої крамниці. Є все. Навіть те, чого ми взагалі ніколи не бачили і не уявляємо про його існування.

Нам часом важко збагнути політику цін: електронний годинник коштує п'ять-шість доларів з податком. Той самий, який у нас продають за 50—60 карбованців. Простий пластинчастий калькулятор, що працює від будь-якого освітлення — чотири долари, — у нас йому ціни немає. Найдешевша машина (на сором, це наша «Лада») шість тисяч — пенсія за дев'ять місяців одного з моїх господарів, який, до речі, на трьох членів сім'ї — він, дружина і син-школяр — має дві машини! Інший знайомий мав машину свою, екстраелегантну, скромнішу мала дружина, ще й «Лада» — службова. У магазині «Армі енд Нейві» («Армія і Флот») в Ріджайні співачка з Ялти купила за тридцять два долари дві концертні сукні, від яких «вся Ялта (а Ялта досить перебірлива) буде біля моїх ніг». Рік тому ці сукні могли продаватися в престижному магазині на тій же вулиці, що й «демократичний» «Армі енд Нейві». До речі, приїжджим з СРСР радять робити покупки саме в магазинах системи «Армі енд Нейві». Там є все, але набагато дешевше. Правда, для канадців це вже товар учорашнього дня, а для нас — завтрашнього або позавтрашнього. Магазини «Армі енд Нейві» виникли після війни, коли треба було скоріше розпродати невикористане армійське спорядження. Тепер до них звозять з багатих, престижних усе, що втрачає

новизну. У «Армі енд Нейві» можна купити вартісну річ за таку сміховинно низьку ціну, що мої київські знайомі від заздрості мліли б.

Тож не дивно, що в будь-якій канадській родині можна знайти скарби добротних, але непотрібних речей. Частина з них через добродійні товариства стає власністю бідних. Але державі до бідних байдуже. Як і до бездомних. Житло в Канаді неймовірно дороге, багаторічні борги і кредити обсідають кожного, і в більшості випадків — за дім...

2

До душі мені канадські дороги. Згадуваним нічним експресом Монреаль — Торонто три години мчали на одній швидкості — сто кілометрів (більше не дозволяється) — і жодного разу нікуди не збочили й не пригальмували. Здавалось, пливли в небі — так рівно мчав експрес.

П'ятсот з лишком кілометрів з Едмонтона до Гранд Прері на розкішній машині Василя Хомина завиграшки здолали за кілька годин з двома зупинками — для заправки і щоб перекусити. Хомин ставив машину на «автопілот», і вона рівно мчала зі швидкістю сто двадцять кілометрів на годину. А на щитку приладів стояла чашечка з кавою, і з неї не вихлюпнулась ні краплина. Дружина Василя Григоровича попередила: швидкість перевищує, і Хомин нехотя збавив на десять кілометрів. Поліція нас не засікла, інакше були б непереливки: слово дорожнього регулювальника — закон, а карають за порушення нещадно. Та я рідко бачив на дорогах чи в містах поліцейських. Іноді думалось, що їх взагалі не існує, або перевдягнені в цивільне.

Навіть у червневі дні 1988 року, коли в Торонто збирались глави семи провідних капіталістичних держав і місто було запруджене поліцією, про це можна було довідатись більше з газет, ніж на ділі. І ще втаємничені показували на автобуси з дужими хлопцями в однаковій спортивній одежі.

За весь час з канадською поліцією я спілкувався один раз. Доволі дружно, хоч і несподівано. У Ріджайні до нас підійшли два красені-поліцейських: на поясах палиці, радіотелефони, наручники, револьвери. Поліцейські робили свій традиційний обхід, але йшли не людною вулицею, як це часто роблять наші працівники ДАІ, а поза будинками, де частіше і кояться злочини. Ми попросили їх разом сфотографуватись і вони весело згодились. А потім один з них, молодший, так само весело, але миттєво продемонстрував свій вишкіл: схопив мої руки і мало не зімкнув на них наручники. Я інстинктивно відсахнувся: хоч і жартома, але не хотілось опинитися зі скутими руками. Помітивши моє збентеження, молодик ще більше розсміявся з свого жарту, але його колега осудливо глянув на нього, і ми попрощалися.

Канадські поліцейські доброзичливі, але невблаганні, сперечатися з ними марно. Уявити канадського поліцейського, який би шукав, до чого причепитись, просто неможливо: такий завтра ж опиниться без роботи.

Можливо, невблаганність і невідворотність покарання, точно співмірного з порушенням, і зробили канадських водіїв наподив чемними, терпеливими і уважними до пішоходів. З полісменами ніхто не сперечається, хоч би які престижні номери були на вашій машині: суперечка поглиблює покарання. Але і поліцейські не дозволять собі жодних безпідставних причіпок.

Правила руху єдині для всіх, навіть для президентів своєї і чужих країн. Звичайна історія: в Оттаві міністр оборони поставив свою машину не там, де слід. Йому негайно ж було виписано квитанцію на сплату штрафу. Співробітники міністра, його охорона не могли переконати, що такий високий чин не підлягає штрафу за дрібне порушення. Підлягає. Всі і кожен однаково. Щоб номерні знаки мали якийсь гіпнотичний вплив на дорожніх регулювальників, як у нас, і мови немає. Дорога до всіх ставить однакові вимоги, і всі їх однаково виконують — і останній бідар, і президент чи міністр. Ця умова належно виховала і пасажира, і регулювальника, і пішохода. У Канаді водієві дозволяється випити невеличку дозу спиртного. Жах! — вигукнете ви. Я також так само думав. Особливо коли знав, що після вечірнього прийому мене везтиме водій, який ледь «причастився». Але жоден більше випити і не помислив. Поліція озброєна приладами, які точно визначають дозу спиртного в організмі, і тому ніхто не дозволить собі послаблення. Якось я зауважив канадським друзям, що це загалом хибна практика, адже, як відомо, у більшості випадків перша чарка тягне за собою другу, друга третю, а четверта вже й дозволу не запитує. На мене подиви-

лися, як на інопланетянина. Якщо водій вип'є понад норму, він може позбутися і чималої суми грошей на штраф, і, що страшніше, прав водити машину. А уявити собі канадця без машини, що Індію без слона, — неможливо. Це — банкрутство: нікуди не поїдеш, громадський транспорт на достойних людей не розрахований.

Невблаганність і чіткість у роботі поліції, відсутність різночитання правил руху залежно від кольору машин, номерних знаків та посад пасажирів зробило поліцію і водіїв не антагоністами, а терплячими сусідами. Кожен — водії і поліцейські — знає: будь-яка похибка ні з того, ні з того боку прощена не буде. Тому всі, хто за кермом, завжди однаково ввічливі до тих, хто без керма. Не встиг я занести ногу з тротуару на проїжджу частину, щоб перейти через дорогу (навіть у заборонених для переходу місцях), як всі машини дружно зупиняються. Я швиденько й винувато відступаю назад, але водії ввічливо й спокійно показують рукою: «Прошу, переходьте, ми почекаємо».

І ніхто не рушить з місця, поки я перейду дорогу.

Подумалося: які пристрасті кипіли б у душі нашого водія, які слова злітали б з його вуст, які прокльони сипалися б на вашу голову, якби вас застали навіть на переході «зебра», де за всіма правилами пішохід має перевагу? Наш водій безцеремонно-нахабний, і зробили його такими ми самі, а не підступи іноземних держав.

3

«Батьком» так званої канадської багатокультурності вважається сенатор українського походження Павло Юзик, а впроваджувачем теорії в життя — колишній прем'єр-міністр П'єр Трюдо. З паном Юзиком ми провели ще 1985 року за розмовою кілька годин. На жаль, більше я з сенатором не зустрічався — він невдовзі помер.

Критикувати теорію багатокультурності загалом-то є за що. Класову основу капіталістичного суспільства вона підміняє етнічною, національною, закликає не до класової солідарності, а до національної. Та раціональне зерно, на мій погляд, з теорії видобути можна і треба: кожна нація має право на розвиток власної культури, збереження етнічної єдності, і їй державою надаються для цього умови. Тверезо оцінити це ми раніше не могли, адже теорія суперечила багатьом нашим стереотипам, хіба лише з висоти нинішніх перебудовних років, коли уважніш зазирнули у власне культурне і національне господарство. Культура національних меншостей на Україні виявилась в такому ж занепаді, як і культура українська в тих регіонах Союзу, де розселені українці.

Фольклорні свята, Вересаєві свята бандуристів, одне за одним співочі поля, на яких демонструють своє вміння, мистецтво різні народності і етнічні групи, свята мови, ремесел, — все це виправлення становища.

У Канаді теорія багатокультурності народила етнічні фестивалі. Вони відбуваються щороку в багатьох містах країни. Популярні в Ріджайні — «Мозаїка», у Ванкувері — «Фолкфест», у Вінніпегу — «Фолькорама», у Торонто — «Караван», практично в кожній провінції. Організовують їх по-різному, різної майстерності самодіяльні артисти і колективи демонструють своє вміння, неоднаковою популярністю і потенційними можливостями відзначаються фестивалі. Організатори «Фолкфесту», наприклад, скаржилися, що фестиваль видихається і нікому вдихнути в нього новий струмінь. Натомість ріджайнівська «Мозаїка» набирає обертів. 1988 року концерти відбувались у 21-му павільйоні, — більш, ніж попереднього року. Три дні місто жило фестивалем. Між павільйонами організовано чіткий рух автобусів. У квитку вартістю шість доларів, який дозволяє відвідати всі павільйони і безплатно їздити спеціальними автобусами, вміщено і карту-схему розташування та адреси павільйонів (а вони розкидані по всьому місту) і розклад руху автобусів, і розклади концертів. У кожному павільйоні в цій книжечці-квитку вам поставлять пам'ятну печатку. Головним організатором «Мозаїки» і офіційно і за докладеними зусиллями вважається рада багатокультурності, до якої входить від ТОУК (Товариство об'єднаних українських канадців — прогресивна організація) Надія Пелович, великий інтерес до фестивалю традиційно виявляв і тодішній мер міста Ларрі Шнайдер, нині член федерального парламенту. Він завжди знаходив час прийняти гостей з України і відвідати павільйон «Полтава».

Від павільйону «Полтава» до павільйону «Київ» — якась сотня метрів, кілька хвилин пішки, і в той же час — прірва. І там і там звучать однакові пісні, але... під різними прапорами. Торік артисти з України зробили спробу завітати в гості до

«Києва», та в призначений час амбасадор (тобто святковий посланець і розпорядник) «Києва» навіть не зустрів «полтавців», чим порушив традиційну фестивальну гостинність.

Мер та його помічники (одному мерові навіть за три дні фестивалю не впоратись) неодмінно відвідають кожен павільйон. За традицією в «Полтаві» гостює Ларрі Шнайдер. Його візиту чекають. Оскільки мені належить обмінятися з мером привітаннями й сувенірами, я зодяг костюм «для прийомів», якого спеціально віз для таких випадків з Києва, тугіше затяг краватку. А спека, треба сказати, того літа сягала сорока градусів.

За кордоном я не новак і давно знаю, що радянським людям в чужих краях не треба «легковажити з одягом». Не появлятись, наприклад, на екскурсіях чи в магазинах у наших спортивних костюмах. Якщо в літню спеку десь у Бомбеї, Римі чи Оттаві побачите в крамниці, ресторані, на вулиці добродія у строгому костюмі й тугій краватці — не помилитесь: земляк. Тридцять днів для кількох офіційних зустрічей я возив по Канаді темний костюм.

І ось за кулісами прошепотіли: «Містер Шнайдер у першому ряду. З дружиною». Я витер рясний піт з чола, ще тугіше підтяг вузол на шиї і ступив на сцену. Костюм сковував, мов панцир, по спині піт ручаями. В голові єдина думка: скоріше б кінчалась ця нестерпна церемонія... А назустріч прямує містер Шнайдер... У сорочці з короткими рукавами і по-школярськи куцих шортах. Глянувши на мій офіційний вигляд, весело сказав: «Коли б я знав, що ви при параді, то хоч би свої шорти випрасував»...

Три дні фестивалю — всенародне свято. Кому ще й коли випадає за такий час познайомитись із мистецтвом більш як двох десятків етнічних груп, що населяють Ріджайну, посмакувати їхніми національними стравами і напоями. Адже в павільйонах пригощають не тільки співом, танцями та музикою. Тут можна придбати національні сувеніри, національний одяг.

За традицією, кожен амбасадор мусить відвідати кілька чужих павільйонів. Для гостей завжди кращі місця, їх щедро пригощають витворами національної кухні. Я приєднався до Лорі Рут, амбасадора нашого павільйону, і ми на її легковичку рушили в дорогу. Якби не Лорі з своїм амбасадорським знаком на грудях, який без черг «відчиняв» нам двері, та не її мініатюрний легковичок, який легко знаходив шпаринки між сотнями автомашин, що на кілька кварталів запруджували вулиці перед кожним павільйоном, то навряд чи вдалася б моя екскурсія.

Як сувенір у мене зберігається квиток-книжечка з одинадцятьма печатками-візами про відвідування павільйонів: обидва українські — «Полтава» і «Київ», іранський, німецький, польська «Вісла», румунський «Бухарест», югославський «Загреб», схожий на Київський палац спорту зал, де виступали митці багатьох країн Латинської Америки, філіппінський, індійський...

Яке розмаїття мелодій, кольорів, одягу! Воістину — всенародне багатонаціональне свято. Явна перемога політики багатокультурності, про яку в нас мало знали, а тепер дещо вже запозичуємо.

Вісім днів триває фестиваль «Караван» у Торонто, в якому художні колективи ТОУК, на жаль, не виступають. 1987 року ми завітали в павільйон «Одеса» — і то були там перші гості з Радянської України. У трьох павільйонах «Каравану» — «Одеса», «Київ» і «Львів» — господарюють різні організації націоналістичного характеру, або близькі до них. В «Одесі» того разу ми познайомилися з керівником ансамблю «Козак» Андрієм Бачинським — вусатим молодим чоловіком з тугим оселедцем на ретельно виголеній голові. Нам виділили почесні місця, почастували варениками, голубцями та борщем. Під грім оплесків оголосили по гучномовцю наші імена...

Наступного року вже як давні знайомі знову завітали до «Одеси», і так само нас там щедро зустріли. Ніби спадала полуда з очей, руйнувалися стереотипи, відчуженість, недовіра і незнання. Я дивився такі знайомі танці, слухав такі знайомі пісні і думав, що мистецтво — один із методів краще зрозуміти одне одного, а отже і світ, в якому живемо. У нас єдині корені, спільна культурна спадщина, хоч і різні батьківщини...

У павільйоні «Київ» цього разу вів програму той самий Бачинський. Його фото стало своєрідним символом фестивалю: розпростертий у запальному танці, в шароварах і вишиванці, із козацьким оселедцем злітає він над хмарочосами Торонто.

Зустрілись, як і належить друзям. «Чи не можемо виступити?» — «Звичайно ж можна»,— зрадів Андрій.

Нас вітає зал. Тут не тільки канадці українського походження, зал невтаємничений у наші національні чвари, зал захоплений піснею... Недарма мене якось запитували: «Нічого не розуміємо: і пісні у вас однакові, і мелодії такі ж, і вареники та голубці, а в гості один до одного не ходите».

До третього українського павільйону — «Львів» — тої ночі не встигли: концертна програма закінчилась, у барі самодіяльні артисти допивали пиво та вино. Нашому візитові здивувались: такого ще не було, щоб сюди хтось приходив з прогресивних українців, а тим паче з України. Зніяковіло пропонують оглянути зал, де недавно гриміла музика. Величезні портрети Петлюри, Коновальця, між ними сиротливо й незатишно притулився портрет Лесі Українки. Що в них спільного — Лесі Українки й Петлюри?.. Ні, в цьому залі ми б не виступали, та нам би й не пропонували. Ще багато часу треба для того, щоб наші артисти вийшли на оцю сцену, багато змін повинно відбутися. Але вони відбудуться. Українська молодь, як і старше покоління, відчуває зростаючий інтерес до землі своїх предків, до пракоренів, до спільної культурної спадщини, до нашої перебудови. Заклики бандерівських, правоекстремістських елементів до відчуження знаходять дедалі меншу підтримку.

Нам треба спілкуватися. Час цьому сприяє. Артисти з України, яких делегує в Канаду товариство «Україна», дедалі частіше виступають в аудиторіях націоналістичних осередків.

Знати один одного вкрай необхідно: живемо ж бо разом.

На Україні живуть представники більш як ста націй і народностей. Повернення до джерел потрібне для всіх нас. З них беруть початок ріки народів.

4

Фермер Василь Угрин кінчив дев'ять класів і на цьому вирішив, що вже мудрий. Освіти йому вистачало, щоб стати заможним. Але його дітям дев'ять класів уже замало. Наймолодший син-школяр мріє про найпрестижнішу в Канаді професію — адвоката. За популярністю ця професія близька до тих, що пов'язані з роботою на комп'ютерах. Комп'ютери вивчає молодший син, студент університету. Комп'ютеризація впроваджується з неймовірними швидкостями. Кишеньковий калькулятор у Канаді давно став іграшкою. Ціни на них упали до вартості електронних гонконгівських годинників. Завтовшки, як цупкий картон, завбільшки, як дві сірникові коробки, заряджається від будь-якого світла, замість кнопок — нанесені на панель цифри. Дивина! Для канадців же й комп'ютер величиною, як наш переносний телевізор, з клавіатурою, як у портативній друкарській машинці, став неодмінним домашнім приладдям. Як телевізор, холодильник, кухонні агрегати. Домашній комп'ютер беззвучно поблимував червоним вогником у кімнаті молодшого з родини Івана Мороза, яку було віддано мені на десять днів, і я, на жах і сором, не знайшов іншого способу погасити вогник, як висмикнути шнур з розетки. А другодні він знову блимав... Так і змагались. І що в тому дивного, що дорослий радянський дядько не вміє вимкнути комп'ютер?

Ще не так давно мій родич, викладач політехнічного інституту, привіз з-за кордону синові-студентові кишеньковий калькулятор. І викладачі... заборонили приносити його і на лекції, і на практичні заняття. Вважалось, що студенти мусять самі добувати корінь, доводити теореми, закони, давним-давно доведені і добуті. У Канаді ж вважають, що студент, учень вищої школи, навпаки, з допомогою давно доведених законів і теорем мусить уміти розв'язувати практичні завдання, які перед ним ставить життя.

Що потрібніше — доводити давно доведене, чи користуватись ним,— нарешті починаємо розуміти і ми. А тим часом з комп'ютеризацією відстали на кілька поколінь. По суті, лише навчились на ньому множити і додавати.

Багато в нашій освіті кампаній, заборон і примусів, це не що інше, як командно-адміністративний стиль керівництва процесом навчання. Крамольна думка народилась у мене після Канади: якщо на підприємствах заохочується випускати продукцію не для справної цифри, а для реальних потреб, а в колгоспах вже не диктують, що, скільки і коли сіяти, то чому не дозволити учням вивчати той предмет, який йому більш за все знадобиться у майбутній роботі? Як це роблять в канадських школах.

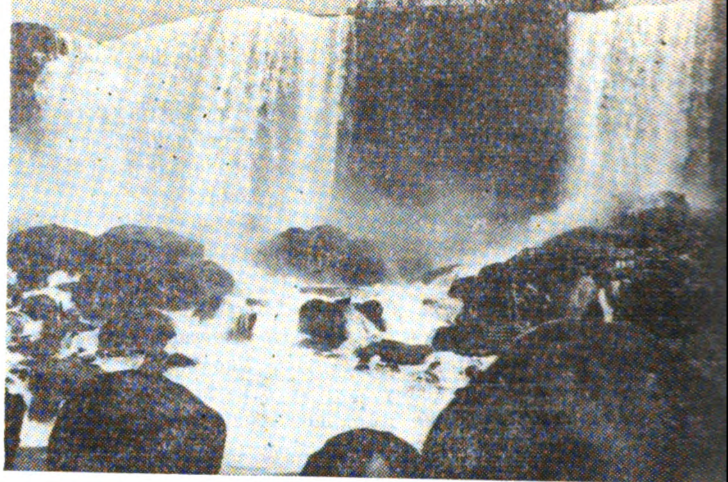

*Отаке воно, **диво природи** — Ніагари.*

Фермер Василь Угрин.

У Ріджайні ***під час фестивалю частують піснями і варениками.***

Віктор Педенко — заступник однієї з шкіл у Торонто.

Школи в країні трьох видів. Початкова — до шостого класу; підготовча або молодша середня — сьомий-восьмий класи, в інших випадках сьомий — дев'ятий. Дев'ятий—дванадцятий, або десятий—тринадцятий класи — старша середня школа, яка готує учнів для дальшого навчання в університеті або інших навчальних закладах університетського типу. Всі діти від шести до шістнадцяти років мусять навчатися, державні школи безплатні, за приватні, де й умови кращі, і навчання ефективніше, звичайно ж, треба платити.

А тепер завітаймо в одну із шкіл у Торонто — імені графа Геча. Хто цей граф, чого його ім'я присвоєно школі, нам так ніхто й не пояснив. Та й не в цьому суть.

Уже в просторому вестибюлі легко уявити, яким предметам віддають тут перевагу. На майстерно виготовлених і зі смаком розставлених стендах розгорнуто кілька виставок. Шкільна фотовиставка демонструвала таку професійну майстерність, з якою

Ларрі Шнайдер недавно очолював мерію в Ріджайні. Тепер він — у федеральному уряді.

У школі перерва.

Фото автора.

важко було б змагатись і деяким нашим майстрам — це справжні твори мистецтва. Майбутні фотомайстри докладно і переконливо розповіли мовою знімків про життя класу вокалістів — майбутніх митців, і класу танцю — і сучасного, і народного, а також балету. У вестибюлі з виходом на шкільні коридори демонстрували свій хист майбутні художники: картини від найреалістичнішого реалізму до сюрреалізму в стилі Сальвадора Далі.

Ще не познайомившись зі школою, вже можна зробити висновок: тут готують майбутніх фотографів, живописців, вокалістів, танцюристів і деревообробників.

А далі розповідь продовжить заступник директора школи Віктор Педенко:

— У нас навчається півтори тисячі дітей з середніх за достатком та заможних родин. Батьки одних хочуть, щоб їхні діти стали артистами — у нас вивчають вокал, балет, хореографію, вчаться грати на різних інструментах. Часто влаштовуємо концер-

ти. Взагалі грають день і ніч. Щоб вирватись на мистецькі обрії, треба багато наполегливості.

Згодом, коли ми пройшли коридорами і позазирали в класи, а наш баяніст Сашко Курта навіть провів спільний урок гри на баяні, увіч переконались: музика — єдиний світ дітей. Вони грали в класах під час уроків і на перерві, сиділи на підвіконнях з флейтами чи гітарами, а найчастіше — в коридорах просто на підлозі, тут же розіклавши ноти. Ми обережно обминали або переступали через ноти й футляри, і ніхто не звертав на такий безлад найменшої уваги.

Тут же лежали розгорнуті пакунки з сніданками, традиційні бляшаночки з різноманітними напоями. І при всьому цьому ніде не залишалось і папірчини.

— Частина дітей, — розповідав Віктор Педенко, — вивчає медицину. Інша група — принципи управління виробництвом, інженерію, економіку, — ці хочуть присвятити себе бізнесу. Ще сто наших вихованців — майбутні професійні спортсмени. В школі вони проводять весь день, адже маємо непогані можливості для тренувань з будь-якого виду спорту.

Діти обирають майбутню професію, школа допомагає розкрити здібності. Не «всього потроху і як-небудь», а цілеспрямовано направляють свої зусилля в одну ціль. Навіть менш здібні, але вперті і наполегливі одержують непогані навички і знання. А впертість — неодмінна умова успіху. На батьківські долари ніхто не надіється чи на родичів з міністерств — тільки на себе. Погано це чи добре?..

Дітей не обмежують заборонами, не діє примус. З тридцяти предметів лише половина обов'язкові: англійська і французька мови, фізкультура, математика, природознавство, суспільствознавство тощо, решта — музика, технічні дисципліни, спортивні види — на вибір. Більшість випускників після закінчення вступає навчатися до університету— власне, до цього школа їх і готує.

— Навіщо в дитину втовкмачувати, наприклад, різні формули, якщо в неї немає до цього хисту? — запитує і сам відповідає Віктор Педенко. — Звичайно, стати посереднім інженером зможе будь-хто. Але хто ж візьме на роботу посереднього інженера.

— Батьки завжди переоцінюють здібності своїх нащадків, — зауважую. — У нас мало не кожен прагне мати інститутський диплом.

— О, скільки дипломованих у нас не має роботи, — вигукує Педенко. — Щоб учневі підготуватися до вступу в університет, поту пролити доводиться чимало. У нас також батьки стараються проштовхнути дітей ось в такі престижні школи, як наша. За шістдесят років існування вона дала і міністрів, і високопоставлених урядовців. Портрети тих, хто піднявся на високі щаблі, завжди на видноті. Це також стимул для навчання: вчися — і ти зможеш. Батькові посади та гроші тут не зарадять.

Напруження навчального процесу витримують не всі: школа «розгублює» чверть учнів. Торік навчання закінчило п'ятсот чоловік, чотириста стали студентами університету, близько сотні вступили до коледжів, здобувають середню спеціальну освіту. Невелика кількість пішла працювати. З дев'ятикласною освітою на роботу беруть неохоче, та й більше п'яти доларів за годину такі не заробляють. Після тринадцяти класів платять значно більше, і на роботу беруть краще. Тож хоч і не всі стають студентами університетів, здобувати тринадцятикласну освіту вигідно.

Ми бачили шкільний театр, де не просто виступають учнівські колективи — на його сцені з дня на день складають екзамени ті, хто готує себе до артистичної діяльності. Є класи для занять на різних музичних інструментах, різними видами спорту: тенісом, фігурним катанням, лижами, гімнастикою, легкою атлетикою... Клас автоматики оснащений за останнім словом... В гаражі учні лагодять не ті машини, яких уже полагодити ніхто не може, не списані, не брухт, як у нас буває, а справжні — свої, своїх батьків, учителів. І заробляють гроші, а не подяки чи грамоти.

— Мою машину також тут рихтують, і не гірше, ніж справжні автослюсарі, — не без задоволення хвалиться Віктор Педенко.

Уроки тривають до години і навіть довше, але назвати їх уроками в нашому звичному розумінні не можна («Дивись уперед, сиди прямо, руки на стіл»). Під час уроку учень може ходити по класу, радитись із сусідом, учителем, але тихо, щоб іншим не заважати: може сидіти і нічого не робити, а просто думати. Викладач теж не затримується за своїм столом, іноді в класі для вчителя й стола немає, а стоїть невеличкий пульт-трибуна. Вчитель увесь час в русі: до одного підійде щось порадити, іншому підкаже, з третім разом замислюється.

Якось в одній із шкіл, провівши півгодини в подібній атмосфері вільного спілкування учня і вчителя, я запитав: «А коли ж урок почнеться?» — «Так це ж і є урок», — здивовано відповіли мені. А я згадав урок з комп'ютеризації, який ми демонстрували в Києві французькому журналістові: ідеальна тиша в класі, всі зазирають в рот учителеві, за його командою натискують на кнопки дисплея... Гадали, що показуємо французові дисципліну, а насправді ж демонстрували казармену покору.

У Канаді на уроці комп'ютерів кожному учневі дають індивідуальне завдання. Коли комусь потрібно, вчитель підійде, порадить. У сусіда не підглянеш — в нього інше завдання. У підручник — будь ласка: він для того й служить, щоб зазирати до нього. Але підручник не допоможе в кожному конкретному випадку, а тільки в принципах, закономірностях.

Класи зазвичай мають скляні двері або ж віконечка: з коридора можна побачити, що робиться всередині. Таким чином учитель може одночасно проводити уроки в кількох класах. Діти до цього звикли і ні на кого не звертають уваги. І коли ми заходили в клас, кожен займався своїм ділом.

Часто учні самі себе забезпечують необхідним приладдям. Згадаймо, як наших школярів на виробничій практиці змушують робити найпримітивніші, нікому не потрібні речі. Вішалки для одягу — то вже неабияка складність. А коли й довірять виточити болт або гайку, то тут же, на очах школяра, викинуть їх у брухт. Більшої зневаги до праці рук твоїх не придумати. І вона міцно і надовго засідає в свідомості...

З школою в Ріджайні нас знайомив Володимир Калин, бібліотекар на комп'ютерах. Тут у майстернях діти також по-справжньому лагодять машини, а майбутні фахівці деревообробної чи металообробної промисловості для всієї школи виготовили шафочки — кожен має свою. У спеціальному класі, оснащеному побутовою технікою не гірше, ніж кухня в пересічній канадській родині, хлопці (саме хлопці!) вчаться вести домашнє господарство. Адже сучасне кухонне обладнання — то справжній високоавтоматизований цех.

Був свідком, як зарубіжні гості захоплювались (не знаю, чи щиро), що в наших школах всі акуратно підстрижені і всі в однаковому одязі. Пригадується, колись форму мали й деякі вузи. Я й сам звик, що школярі мають бути, мов солдати в шерензі. Це буцімто дисциплінує, з іншого ж боку — не дає можливості виділятись заможнішим. Та — о боже! — як одягнуті канадські школярі! Одяг і взуття — ніби виклик показному благополуччю. З одягу неможливо визначити ні суспільного, ні фінансового стану родини. Батьки і школа стримують своїх нащадків від надмірностей, вчать змалечку до того, що все в житті доведеться завойовувати самому. Тому навіть сини й дочки мільйонерів і високопоставлених урядовців вступають у самостійне доросле життя набагато підготовленішими до його крутих поворотів і звивистих доріг, ніж інші. Вони вміють заробити і знають справжню ціну заробленого.

Мені це не може не подобатись. А вам?

Молоді канадці мріють про професію адвоката не тому, що вона романтична, що розслідування небезпечних злочинів — ризик. Навпаки, адвокат — щонайспокійніша професія: у себе в офісі він займається чиєюсь заплутаною справою. Виграє — матиме грубі гроші і добру славу, а відтак і нових клієнтів. Робота адвоката оплачується чи не найвище. У секретаря провінційного комітету ТОУК в Едмонтоні Василя Григоровича Хомина син і зять — адвокати. Син добре навчався, брав уроки додатково, і його охоче взяла на роботу фірма «Філд енд філд» (син і син). Акції фірми мають сімнадцять адвокатів. Ще десять, як і молодший Хомин, працюють за наймом. Якось за три місяці молодий Хомин виграв стільки справ, що фірма одержала сто тисяч доларів прибутку. Авторитет його зріс. Сто сорок доларів — вартість години праці адвоката: стільки фірма одержує від клієнта, якого обслуговує. Чим більше клієнтів, тим більші прибутки. На другому році праці молодий Хомин мав 42 тисячі доларів річного заробітку, на третьому році матиме сімдесят п'ять. Якщо працюватиме й далі так само успішно, то на шостому році його заробіток сягне ста тисяч доларів на рік, і він стане одним з акціонерів фірми, що має три мільйони доларів річного прибутку.

Чи не заманлива перспектива для тих, хто мріє розбагатіти? А хто не мріє?.. Поки ж що молодий Хомин заборгував батькові 97 тисяч доларів — купив дім на виплату. Щомісяця протягом двадцяти років змушений буде сплачувати дев'ятсот доларів. Чим довше сплачуєш борги, тим вони стають більші — наростають проценти. Зви-

чайно, коли Хомин стане акціонером адвокатської фірми, сплатить борг скоріше. Отже, він кревно зацікавлений працювати, як то кажуть, на повну потужність.

Дома знайомі перепитували: «Ну, а провокації були? Все ж таки капіталістичний Захід, і Сполучені Штати поруч». Я розчарував. Як на мене ж, радіти треба: ми лиш тепер почали малювати близькі до оригіналу образи один одного...

Музеї просто неба популярні сьогодні в Канаді не менше, ніж у нас. Якщо глянути глибше в минуле цієї країни (коли тут почалася колонізація англійцями, а згодом французами, а тоді й війна між ними — це вже сучасність), то знайдемо історію корінного населення — індіанців та ескімосів. Нині вони почуваються вдома, немов у гостях у багатого, але не вельми щедрого господаря. Частина аборигенів мешкає в резерваціях, не зовсім схожих на ті, які їх звикли описувати в нас. Мені вони уявлялись мало не огороджені дротом території, за межі якої не дозволено виходити. Насправді ж це звичайні, може, менш розвинуті і впорядковані поселення, де мешкають туземці. Та все ж і радісного мало. Корінних жителів, які за своїм економічним, суспільним розвитком стоять нижче цивілізованих пришельців з Європи та інших країн, примушують жити відокремлено: мовляв, у їхніх же інтересах. Хоч як тут дивись, а резервації — ознака расових упереджень.

Та нові господарі, мовби відчувши вину перед тими, на чиїх землях оселились у кого відібрали ріки, гори й ліси, почали каятися... Турботою про історичну пам'ять. На колишніх стоянках різних племен корінного населення влаштовано чимало музеїв.

Запізніла віддяка нещадній колонізації? Але не тільки.

Бував я в кількох музеях: у Гейзелтоні та Кіспійоку, майже під Аляскою, Мідланді, що за дві сотні кілометрів від Торонто, в Форті Вільямі під Тандер Беєм, у долині річки Піс Рівер. Поселення індіанців відтворено в первісному вигляді. Вони різні, адже племена жили відособлено, клімат і вид промислу диктували умови життя, тип житла, одягу. У Гейзелтоні, на півночі, це великі просторі дерев'яні будинки, зовні дещо схожі на поліські рублені хати, в Мідланді та Форті Вільямі — гостроверхі курені, мов наші баштанні, у долині Піс Рівер — маленькі будиночки, схожі на сторожові бійниці.

Хоч би якої пори року відвідував музеї, обов'язково зустрічав там ватаги школярів з учителями на чолі. Одразу зауважуєш відміну від екскурсій наших дітей. Ви бачили наших школярів у музеях — пригадайте кислий вираз на їхніх обличчях, застиглу нудьгу в очах. Лиш одне бажання в поглядах: скоріше б на вулицю. Нічого подібного не стрінете в екскурсіях канадських дітей. Скоріш це й не екскурсія, а уроки історії просто неба. Без ручки, зошита чи записника я в музеях не зустрічав жодного школяра...

Ось у Форті Вільямі група учнів оглянула старовинну майстерню, де справжні індіанці-екскурсоводи в справжньому національному одязі виготовляють справжні, а не бутафорські, індіанські човни. Можна все докладно роздивитись і про все розпитати. Диво-човен народжується на ваших очах. Згодом його продадуть, і попливе він річками, як і колись подібні плавали... В іншому приміщенні справжній індіанець виготовляє справжні індіанські мушкети. Можна в руки взяти, все докладно роздивитися, розпитати. Єдина одміна — рушниці ніколи не зможуть стріляти. Їх купують любителі старовини та екзотики, музеї, а також театри для спектаклів з індіанської історії.

А ось тут вичиняють справжні шкури для справжнього продажу.

Все справжнє, непідробне. І дитячий інтерес також справжній. Можна здогадатись, як в уяві дітей виринає старовинне індіанське поселення, багаття на подвір'ї, дзенькіт металу лине з майстерень, — уявою повертаються на сотні років назад, стають членами індіанських родин.

А після огляднн вчителька десь у затінку збирає дітей, і там триває урок, говорячи казенною мовою, на закріплення матеріалу: вчителька запитує, учні піднімають руки.

Або ось музейне поселення на півдні країни — в Мідланді. Колишні його господарі обробляли землю. Вчителька показує дітям знаряддя праці — палицю з кістками на нижньому кінці, просить відповісти, як знаряддя називається, як ним користуватися. Діти перезираються. І тоді вчителька показує, як орудувати індіанською сапою. Просить повторити одного, другого, і ось уже весь клас дружно обробляє ділянку, нагортає пагорбки, як це колись робили й індіанці. В ці пагорбки інша група посадить індіанську кукурудзу.

Праця не намарне. Діти не просто копають землю, а готують її для посіву. Цьому й слугують спеціальні ділянки обіч гостроверхих індіанських куренів. Незабаром вони зазеленіють, потягнеться в ріст кукурудза. Як і було колись. А вже інші юні відвідувачі зберуть урожай.

Так виховується почуття причетності до того, що було на цій землі за глибиною віків. Так виховується повага до минулого, любов до батьківщини.

Все навчання і виховання в Канаді має суто практичне, прикладне значення — те, над чим ми стільки безуспішно б'ємося.

5

Напуття перед поїздкою в капкраїни колись давалися на всі можливі й неможливі випадки: по одному не ходити, по двоє також. Краще по троє-п'ятеро. Розбивали на трійки-п'ятірки під орудою старшого. Радили в магазинах обов'язково вимагати чеки і час від часу перевіряти свої кишені, — в о н и можуть підкласти якусь дрібничку, а потім — несподіваний обшук... Одне слово, будьте готові до провокацій.

І — звичайно ж — вечорами, а тим паче ночами, з готелю — ані руш.

У Торонто, найбільш американізованому за стилем життя місті, на Йонг-Стріт, найвідчутніше американізованій вулиці, я спершу з острахом, а потім сміливіш, і вже не в складі трійки-п'ятірки, а насамоті блукав позапівніч. Я нікого не чіпав і мене — ніхто. І потім щоразу, буваючи в Торонто, вів своїх нових подорожан на опівнічну Йонг-Стріт. Без цього уява про Торонто, як і про всю Канаду, була б неповна.

Нас не провокували, не роздягали, не грабували, не гвалтували, і взагалі ніхто на нас не звертав уваги.

За першої поїздки було й таке напуття: не виявляти бурхливого і навіть помірного подиву, коли в когось дома побачите персональний плавальний басейн з підігрівом води... І не округлюйте очі, коли перед машиною, в якій вас везтимуть, ворота самі відчиняться. Робіть вигляд, що ви до такого звичні.

Ну, ворота — це що? У Шереметьєвському аеропорту також самі розчиняються. А от домашній басейн. Та ще з підігрівом!..

Можна сказати так: навіщо радянському громадянинові персональний басейн, коли є державні, колективні. А щодо гаражів з автоматичними дверима ще простіше: відчинити не штука, аби вони були.

Та все ж, та все ж... Чому капіталісти мають, а ми — ні? «Басейновий бум» прийшов із Штатів, заполонює Канаду. Мати заміський дім без басейна — принижувати себе. З літака навколо великих міст — тисячі голубих очей: басейни. Мають їх не мільйонери, а люди, за канадськими мірками, середнього достатку. А середній достаток має той, хто працює, не жаліючи сил і часу. Ніхто не вважає, що добре працюючи, цим зміцнює капіталізм — працює, бо знає: дбає завперше про себе. А дбаючи про себе, дбають і про капіталізм, не даючи йому можливості виконати нашу голубу надію — загнити. Нам же десятиліттями втовкмачували в голови, що добре працюючи, ми зміцнюємо соціалізм, і платили стільки, що де вже там мріяти про власну машину, а тим паче про басейн. От і виходило, ніби соціалізм сам по собі, а людина-трудівник сама по собі... І виявилось, що на сімдесятому році після революції ми опинилися за рівнем життя десь поряд з країнами, що розвиваються, а нижче порога бідності — сорок мільйонів населення. І за смертністю також не відстаємо. І за рівнем медичного обслуговування. І ще багато за чим. Щоправда, сталі в нас на душу населення чи не найбільше і тракторів теж. Але сталь не замінить м'яса та масла, а трактор — власну машину чи басейн...

Більшість легковиків, на яких випадало їздити в Канаді, мають кондиціонери — просто не уявляю, як би обійшлися без них у Ріджайні при сорокаградусній спеці. Навіть тісні самохідні «бляшанки» з синтетичних матеріалів — і ті оснащені кондиціонерами. І якщо нас запросять в легковик без охолодження (часто це наша «Лада»), то обов'язково перепросять за незручність.

Але от власні машини з телефоном, по якому можна поговорити на ходу через океан, зустрів тільки раз. Її господар, працівник фірми з продажу нерухомості Володимир Шнайдер неприховано пишався своїм задорогим надібком. У його «крайслері» за 20 тисяч є все для зручності водія та пасажирів. Радіотелефон — з останніх новинок. До ціни автомобіля за телефон господар ще додав дві тисячі доларів. Ми їздили з нашим другом по Торонто і за місто, і час від часу він телефонував додо-

му — запитував, як справи,— відчувалось, що телефон для нього поки що дорога іграшка, якою господар не встиг натішитися. Втім, допомагає він і по службі. Переговори зі своїм офісом можна вести в дорозі, на ходу брати замовлення, змінювати курс, якщо до нового клієнта ближче.

Автомобілізація, до якої ми так уперто прагнемо, вже принесла багатьом країнам, серед них і Канаді, чимало нових проблем. Власне, проблеми ті ж, що були й до появи автомобіля: як скоріше добратись у потрібне місце? Громадський транспорт не дуже розвинутий, метро (чисте, охайне і головне — безпечне, не рівня американській підземці) з'єднує в Торонто лише кілька районів. Іван Григорович Мороз, мешканець окраїни Торонто, селища Оквіл, з гордістю хвалився, що ніколи в житті послугами метро не користувався. Але — о боже! — скільки і ми, гості, і він перехвилювались, коли поспішали в аеропорт або на якусь зустріч, а дороги всуціль забиті транспортом. Вертольоти з неба шукали, де вільніша траса, передавали інформацію по радіо і на придорожні табло, туди дружно завертала вся автоармада — і одразу ж утворювались нові пробки. Одного разу, поспішаючи в аеропорт, ми нервово металися з однієї дороги на іншу, доки вирвалися з майже нерухомого суцільного металевого плаву. Іншого разу не менше десяти разів об'їхали навколо кількох кварталів, розшукуючи місце для паркування, пильнуючи, чи хтось не збирається відчалити, і тихо лаючись, коли звільнене місце займав хтось спритніший за нас.

У Києві вже з'явилися платні стоянки — біля універмагу «Україна», на залізничному вокзалі. Скільки невдоволення вони викликали у власників-автомобілістів. Та чи більше задоволення в «безкінних» вдихати сморід від чужих легковиків, натикатись на них на тротуарах, обходити густі масні плями у дворах? Мабуть, недалекий час, коли за стоянку на будь-яких центральних вулицях і в нас заведуть плату — і правильно зроблять. Людина з машиною потужністю кілька десятків кінських сил забирає більше життєвого простору, ніж людина з портфелем, тож за це треба й платити. Час розкидати каміння кінчається, час каміння збирати...

Уранці з приміської зони в центр будь-якого великого міста так само важко дістатися, як увечері — в зворотному напрямі. Два однакові суцільні потоки лиш міняються місцями. Тому багато хто лишає власне авто на стоянках біля зупинок електропоїздів, а сам добирається на роботу електричкою. Інші кооперуються по кілька чоловік і на стоянці в тому ж Оквілі залишають свої машини, а самі їдуть до міста однією. Маленький автокооператив. Економлять таким чином і в часі, і на бензині, і на оплаті за стоянку.

Та хоч які незручності приносить автомобілізація, її не зупинити, і я ще не зустрічав жодного дивака, який не хотів би мати власного автомобіля. Навіть ті, хто активно бореться за чистоту повітря, якому найбільшої шкоди завдають спрацьовані гази, їздять не на велосипедах.

Нам треба ретельно вивчити чужі гіркі уроки, щоб не робити таких самих. А вони грядуть. Мати власне авто — голуба мрія майже кожного нашого співвітчизника. Промисловість нарощує випуск. Продаж легкових автомобілів дає державі чималі прибутки. Збільшуємо виробництво і продаємо, продаємо, піднімаємо ціни. Щось вбачаю в цьому від тих прибутків, які давав і дає продаж спиртного. Хоч які вони були великі, а довелося відмовитись — поки що від частини — п'яних прибутків в ім'я фізичного і морального оздоровлення народу. Чи не є гонитва за прибутками від безупинної автомобілізації своєрідним автоалкоголем? Тільки вражає він завперше природу. Повітря. Дерева. Річки. Землю. Забруднює і нівечить. А через природу — й людину як її невід'ємну частку. Та чи послухає хто голос застороги? Чи відмовиться добровільно від мрії сісти за кермо в л а с н о г о «Жигуля»?

Передбачається довести в 1995 році випуск легкових автомобілів до двох-трьох мільйонів штук. Практично випуск легковиків подвоїться. Під нашим будинком уже не залишиться місця і для лави, на яких ще гомонять бабусі. А мою осокорянську літнівку коптитимуть димом уже не з двох, а чотирьох боків. Така перспектива. Невесела. На мій суб'єктивний погляд, отруєння димом не краще за отруєння алкоголем. Але надійнішого способу викачати гроші з ощадкнижок та панчох, на жаль, наші вчені мужі не вигадали.

Куди поспішаємо, до чого прийдемо?..

Продовження в наступному номері.

ПОПЕРЕДУ — НОВІ ВІДКРИТТЯ

Творча спадщина Володимира Миколайовича Сосюри набагато повніша, ніж її знали досі. Про це свідчать публікації, що з'являються в періодиці та виходять окремими книжками. Архів поета хоч і не повністю, але, на щастя, зберігся і був подарований державі ще 1973 року його дружиною Марією Гаврилівною та сином Володимиром Володимировичем. Це зумовлено двома причинами. По-перше, інтерес до творчості В. Сосюри зростав щороку, а перебування архіву в приватних руках не дозволяло користуватися ним широко. По-друге, серед людей ходили списки Сосюриних творів, що почали з'являтися друком лише в період гласності. Крім того, були публікації і в зарубіжній пресі.

Наскільки нам відомо, за кордоном опинилася незначна кількість рукописів поета. Їхня цінність як джерел історії нашої літератури, безумовно, висока, адже то були переважно єдині примірники-автографи. Зокрема там зберігається збірка ранніх двадцяти творів В. Сосюри, написаних ним у період із квітня 1918 до 15 лютого 1919 р. Розвідки Юрія Луцького про ті твори з'явилися в закордонній пресі англійською та українською мовами, а також деякі з них були надруковані у впорядкованому ним виданні «Ваплітянський збірник», що вдруге вийшов у Канаді 1977 року (Видання Канадського Інституту Українських студій). Там же побачили світ цінні матеріали М. Хвильового, Ю. Яновського, Остапа Вишні, І. Сенченка, М. Ялового, О. Лейтеса, І. Дніпровського, а також деякі папери до історії ВАПЛІТЕ (протоколи, резолюції, постанови, листування і навіть «Літературний щоденник»).

Найцінніше зібрання рукописів В. Сосюри зберігається в центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР, де ще чимало творів і листів поета чекають на своїх дослідників. Давно вже на часі підготовка повного зібрання творів письменника, куди б увійшла його багата спадщина, яка не перестає дивувати читачів нововідкритими або призабутими сторінками.

Сергій ГАЛЬЧЕНКО.

Володимир
СОСЮРА

РІДНЕ СЛОВО

ДО БРАТА

На мові нашій дня печать.
Вона — як сяйво серед ночі...
Її не можна забувать,
Вона душі твоєї очі.

Єднає з піснею в гаю
Вона з життям тебе любовно...
Коли ж забудеш рідну мову,
Загубиш душу ти свою.

Коли йдучи з труда дороги,
Слова не ті вкладеш в уста,
Немов піджак з плеча чужого
Для тебе мова буде та.

Немов чужого саду віти,
Тієї мови пишний цвіт.
Не зможеш нею ти творити,
Знання засвоювать як слід.

Нічним зів'янеш синьогубцем...
На мові нашій дня печать.
Національним самогубцем
Невже ти, брате, хочеш стать?

Яке прекрасне рідне слово!
Воно — не світ, а всі світи...
Шевченка мову і Франкову
Невже під ноги кинеш ти?

Невже забудеш слово «мати»,
Ту, що дала тобі життя,
І підеш, наче тінь крилата,
Блукати в тьмі без вороття.

У небуття підеш, в нікуди,
Сліпим до сонячних висот.
Невже народ мій мову губить!?
Не вірю я! Це не народ!

Окремі люди. Їм не знати
Сяйливих творчості висот.
І хай людей таких багато,
Але нас більше! Ми — народ!

Я вірю в тебе, моя мати.
Мій бог, що дивиться з висот.
В народів інших старцювати
Повік не буде мій народ!

Ні, наша мова не загине,
Її не знищать сили злі!
Ти власним світом, Україно,
Сіяти будеш на землі.

31. V. 1960 р.

МАГНАТ

Магнат Осел огородив Дніпро:
«Стороннім хід сюди забороняю.
Тут тільки рибу я ловить бажаю».
Але ж Дніпро — народнеє добро!
Яке ж Осел на нього право має?

Всі звірі — в гнів, в обурення страшне,
І про Осла таке з них кожен мовить...
Але Осел спокійно рибку ловить.
«Тут вартовий охороня мене»,—

Так каже він... І з гаю, що за гаєм,
Що зветься в звірів їх братерським
краєм,
Осла вартує дальній звір з нагаєм.
Своїм магнат давно не довіряє.

Гука Осел: «Ми підем в щастя світ!
Ми рівні всі! Я теж сам із робочих!»
Кому, Осел, замилюєш ти очі,
Як між тобою і народом — пліт.

17. VII. 60 р.

В ГАЯХ

Біля керма бездарні птиці,
тепер дрозди,— були синиці.
Їх сумно слухають гаї...
Нещасні, бідні солов'ї!

Їм не дають з роси водиці.
«Хай поспівають без води!»
Клювали їх колись синиці,
ну, а тепер клюють дрозди.

Та ще й хизуються... Безкрила
їх пісня й мозок в них, як мідь.
«Все забороним ми! Ми — сила,
свого ви гаю не любіть!»

Наш бог — народ. Йому поеми
складали ми. Він — щастя стяг.

А ви нездари і нікчеми,
хоч владу маєте в руках.

Не ви пісні, а ми заводим,
народ ми славимо в труді...
Ви ж тільки прах перед народом,
примарні бульки на воді!

Народ не знає вас!.. Гаями
розпоряджатися не вам...
І не іти в майбутнє з нами,
бо вам немає місця там!

Шумлять гаї... Дрозди й синиці
сидять бундючно на гілках,
жалкі, сліпі, бездарні птиці.
А бідні солов'ї в кущах.

4. VIII. 60 р.

ОФІРА

Од верб не пада в воду тінь,
шепоче листя сумовито.
Тече замулена Ірпінь
руками неуків убита...
Лишилась од Ірпіні тінь.
У бур'янах блукає літо,
картопля квола там росте,
де трав хитання золоте
вітало хвилі, сонце й квіти.
Або капусти лист блідий
між стебл тугих звисає в'яло.
Мов тихий докір... Раю мій,
за що тебе так сплюндрували?
Вже не кує зозуля в кленах,
немає риби... День поник...
І з берегів твоїх зелених
зробили пляжники смітник.
Ірпінь! Де вод твоїх блакить!
Я так любив твої затони!
Для того, щоб тебе убить,
сюди вгатили міліони!
Щоправда, правда,— не сюди,
а у кишені спритних людців.
І от нема тепер води
з тупої волі лизоблюдців.
Ірпінь! Як тяжко бідним водам
текти в намулі, в твані злій.
Який же злочин це страшний
перед майбутнім і народом,
тебе убить! Таких, як ти
уже багато повбивали,
як і лісів, що порубали
дерев задуманих кати.
Як жалко зелень ту німую,
що в смерть пішла без вороття!
Ліси! Я серцем вас цілую,
я вас люблю, бо ви — життя!
Посмій таких критикувати!..
За них — держава! В них апломб.
А робить що, мара проклята!
Не гірше од водневих бомб!

11. VIII. 60 р.
Ірпінь.

Публікація
СЕРГІЯ ГАЛЬЧЕНКА

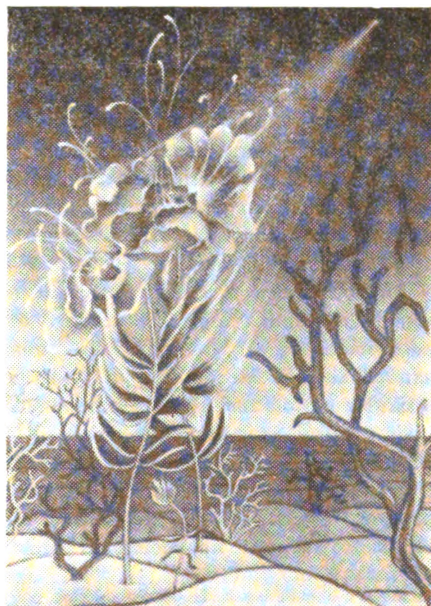

В. ЧАУС. МІСЯЧНА КВІТКА.

Дмитро ЯВОРНИЦЬКИЙ

ІВАН ДМИТРОВИЧ СІРКО,

славний кошовий отаман запорозьких низових козаків

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Посольство Сірка до Дорошенка і Самойловича з пропозицією діяти спільно проти ворогів христової віри.— Ув'язнення гетьманом Самойловичем посланців Сірка Яреми Кваші та Грицька Голоблі.— Листи Сірка з цього приводу до брата гетьмана, батюшки Тимофія Самойловича і до боярина Григорія Ромодановського.— Прибуття запорозьких посланців до Москви у справі самозванця.— Грамота царя Сірку про видачу самозванця.— Відправка самозванця до Москви, його страта і дарунки царя Сіркові.— Справа про Івана Мазепу.— Сповідь Мазепи в Москві і його свідчення про Сірка та Дорошенка.— Нове нашестя турків і татар на Україну. Рух Сірка за Буг і задніпровську Україну. Вторгнення турків на Поділля і взяття ними Ладижина й Умані.— Походи кримського хана на Лівобережну Україну.— Повернення Сірка на Січ.

Після від'їзду Василя Чадуєва та Семена Щоголева із Січі Сірко відправив у Чигирин до гетьмана Дорошенка військового товариша Стефана Білого із двадцятьма п'ятьма козаками. Мета цього посольства розкривається у листі військового судді Стефана Білого, написаному 7 квітня 1674 року з міста Чигирина на ім'я знатного запорожця Григорія Пелеха з товаришами, який перебував під орудою Самойловича. Листа цього було передано посланцем Білого не Пелеху, а українському козаку Дубязі, а від Дубяги потрапило до рук Самойловича. У листі йшлося про те, що Білий та його товариші прислані в Чигирин до гетьмана Дорошенка з волі кошового отамана Івана Сірка і всього війська запорозького низового. У Чигирині вони повинні були сказати, що кошовий і все військо запорозьке на загальній раді ухвалили бути в єдиномислії та братолюбній спілці з паном гетьманом Петром Дорошенком для того, щоб і між українським військом, і між усіма українськими містами не було ніяких чвар та кровопролиття. Тому Білий радив Пелеху розпустити застави біля міст, залишатися у повному спокої і не перешкоджати усім бажаючим йти в Чигирин до Дорошенка або до своїх родичів і тим самим зберегти в цілості увесь свій народ на випадок нашестя спільного ворога православної віри та козацьких вольностей. Гетьман Іван Са-

Продовження. Початок у № 10.

мойловнч уважно прочитав того листа і негайно відправив його до Москви. Цар відповів гетьману грамотою, в якій писав, що про єднання Сірка з Дорошенком йому, на основі гетьманського листа, тепер усе відомо. Відомо також і те, що в Москву їдуть посланці Сірка, а коли вони прибудуть і про всі свої справи розкажуть, тоді про все те цар накаже сповістити гетьмана.

Слідом за посланцями до гетьмана Дорошенка Сірко направив гінців до Самойловича. І тут метою його посольства було те, щоб переконати гетьмана об'єднати усі сили і діяти спільно проти грізних ворогів. Проте Самойлович, ледь устигли прибути до нього надіслані із Січі козаки, звелів посадити їх у в'язницю і нікуди не випускати. Дізнавшись про те, Сірко написав два прохальні листи — один від 23 травня до брата гетьмана, батюшки Тимофія Самойловича; другий від 28 травня до князя Григорія Ромодановського, воєводи бєлгородського. Обох Сірко просив вплинути на гетьмана, аби той звільнив запорозьких посланців, повернув їх на Січ і не вважав запорожців своїми ворогами: «Княже Григорію Григоровичу Ромодановський, благодійнику наш, глибоке шанування передаємо і повідомляємо, що я, кошовий, і все військо запорозьке, як і обіцяли, бажаємо вірно служити великому государеві, поки світитиме сонце. Тільки сумнів нас бере і перешкодою нашим намірам слугує те, що наших послів Ярему Квашу та Грицька Голоблю уже декілька десятків тижнів тримають в неволі, мучать узаперті і ніяких корисних нам звісток про те, як би ми могли встати проти давнього і спільного нашого ворога, знати не дають, через що духовний супостат і бур'яносіяч, радіючи, починає чвари між нами поширювати. Воліючи попередити цю ворожнечу, хотіли б до вашої княжої милості, ради вірності нашої, посланців наших, товаришів військових Лук'яна Нужного та Михайла Креву, послати. Через цих посланців, запевнивши вас у тому, що служба наша його царській величності вірна і неодмінна, ми маємо сказати, що чинити промисел над бусурманами не перестаємо і на даний час маємо багато пійманих язиків. Та тільки остерігаємося послати їх вам, бо це не робить нам честі. Але сповіщаємо вам про те, що розповіли нам ті язики: кримський хан з ордами збирався вийти з Криму у цьому місяці, а при Дорошенкові ординців не більше тисячі або тисячі п'ятсот. І хоч посилали ми послів до Дорошенка, але чинили це не на шкоду нашому краю, а з бажання об'єднати і привести всіх під високодержавну і міцну руку його царської пресвітлої величності. Що ж до чуток, ніби ми хотіли йти на примирення з кримчаками, то це чистісінька вигадка. Просимо вашу княжу милість усім тим словам не вірити. Сповіщаємо вам, що ми бажаємо зробити обмін полоненими для звільнення наших християнських невільників. Б'ю чолом вашій княжій милості, моєму благодійникові, і сповіщаю, що в моєму домі є турецькі і татарські бранці. Дозволь мені взяти їх на відкуп для обміну на моїх близьких для визволення з тяжкої неволі. А також і посланців військових, раніше та й тепер посланих, зволь, благодійнику мій, швидше з достеменними вістями, що є у вас, відпустити, щоб ми, не маючи жодних сумнівів, могли стати супроти нашого спільного ворога, чого так сумлінно і бажаємо, і хочемо».

А тим часом, коли відбувалися ці переговори з Дорошенком і Самойловичем, 1 травня 1674 року до Москви прибули запорозькі посланці Прокіп Семенов та його товариші у кількості трьохсот чоловік у справі перебування на Січі царевича. Вони одразу ж подали листа на ім'я царя, в якому Сірко з усім товариством, величаючи царя божим помазаником, багатомилостивим світлом і війська запорозького диханням, сповіщали, що в Січі об'явився якийсь «молодик», котрий називає себе царевичем Семионом Олексійовичем. Він нібито через образу, завдану йому матінкою-государинею, утік з Москви, довго блукав по Росії, а потім приїхав на Запорожжя, де і перебуває під найпильнішою охороною і надалі перебуватиме, аж поки військо почує царське слово, чи правда усе те, про що розповідає Семион Олексійович. Разом з листом Сірка посланці подали і лист самозванця, в якому він, називаючи себе Семионом Олексійовичем, сином царя Олексія Михайловича, благочестивим царевичем, бив чолом государеві на думних бояр за те, що вони його хотіли прикінчити, хоч це їм і не вдалося, через що він і тепер, бажаючи йти до свого батечка, не йде, аби по дорозі якого нещастя не трапилося. Жалівся він і на царських послів Василя Чадуєва і Семена Щоголева, які хотіли його з пищалі застрелити. Писав він цареві, нарешті, і про те, що військо запорозьке йому вірно служить, і просив дати козакам те, за що вони битимуть чолом, задля

кращого промислу над бусурманами, бо козаки не лише в полі їх перемагали, але й по воді прямо до ворожої землі добиралися і там добивалися знатних перемог.

На лист Івана Сірка цар відповів грамотою, в якій дорікав кошовому за те, що він знехтував царською милістю і не дотримався своєї обіцянки, дав вору і самозванцю печатку і знамено, до приїзду на Січ царських послів не повідомив про нього у Москву, посилав священика і знатних козаків розпитувати вора про його особу, без царського указу спілкувався з Дорошенком, нагадав Сірку про рік, день смерті та місце поховання царевича Семиона Олексійовича і насамкінець зажадав, щоб кошовий прислав до Москви самозванця та його супровідника Івана Міюску в кайданах і з доброю охороною, а для цього цар залишає у Москві в заставу посланців кошового і наказує притримати чайки (човни), гармати, сукна й гроші для запорожців у місті Севську до прибуття самозванця.

Після одержання цієї грамоти Сірко негайно сповістив боярина Григорія Григоровича Ромодановського про те, що чоловіка, який назвав себе сином царя і великого князя, він відправляє закутого в залізо разом з його шістьма товаришами до Москви, а водночас надсилає його царській пресвітлій величності щонайшанобливішого листа. У цьому листі було написано: «Чоловіка, який нарікся вашої величності сином, ми тримали під пильною охороною, шану не йому самому, а вашій царській пресвітлій величності, світлу і диханню вашому віддавали, бо він іменувався вашим нащадком. Тепер як вірний слуга відсилаю його до вашої величності, бажаючи своєї обіцянки дотриматися і вірно, до останніх днів життя вам служити. З Дорошенком спілкувався я, бажаючи привести його на службу до вашої царської величності. Змилуйся, великий государю, обдаруй нас усілякими запасами щедрими, як на Дону. Ми просили у гетьмана Івана Самойловича переправи на Переволочній, але він не дав. Просили ж ми не для збагачення, як дехто випрохує, а для захисту віри християнської. Усі побори, які беруть з християн на Україні, од вашої величності приховують, а нам і одної переправи не дають».

Привезений із Запорожжя до Москви самозванець дав три показання і в першому з них твердив, що найбільше від усіх його приневолював прийняти «страшне» ім'я царевича кошовий отаман Іван Сірко, який, мовляв, мав намір іти на Москву і побити бояр. У решті показань самозванець жодного слова не сказав про Сірка, а заявив, що воровству тому навчив його Іван Міюський, за походженням українець. Про себе ж самозванець повідомив, що він підданий князя Дмитра Вишневецького, син варшавського міщанина, який свого часу з Лохвиці переселився до Варшави. Батька його звали Іваном Андрійовичем Воробйовим, а його самого — Семеном Івановим. А завершилась історія Лжесемиона його стратою у Москві на Красній площі 17 вересня 1674 року в присутності бояр і народу.

Як розуміти поведінку Сірка щодо самозванця Лжесемиона? Важко припустити, що Сірко, людина досвідчена, далекоглядна і прониклива, вірив у достеменність походження особи, котра назвала себе сином царя Олексія Михайловича, і в щирість її байки про втечу з Москви та блукання по Росії. Найімовірніше, що Сірко розіграв у цьому випадку роль людини, переконаної в істинності царственого походження Лжесемиона,— така роль була корисна йому для того, щоб тримати Москву у своїх руках і тим самим зберігати політичну незалежність Запорожжя. Можливо, до цього присдналася і помста за заслання в Сибір. На підпитку Сірко обмовився, що він не забуде цього до кінця свого життя. Так чи інак, але свою роль Сірко розіграв настільки майстерно, що примусив повірити в царевича і все запорозьке військо. А віра ця виявилася в тому, що всі запорожці до одного готові були йти за царевича у вогонь і в воду, нізащо не хотіли оддати його листа боярам, а вирішили одвезти його прямо до царя і, нарешті, жодного разу, ні в офіційній, ні в приватній розмові, не назвали його ні втікачем, ні самозванцем. Навіть недоброзичливці Сірка і таємні прибічники Москви не висловлювали своїх сумнівів щодо особи царевича і обраної стосовно нього ролі Сірка.

Врешті-решт Москва і на цей раз повинна була пробачити запорожцям, як пробачила вона раніше убивство посла Лодиженського. Цар після страти Лжесемиона пожалував Сіркові два сорока соболів[45] по п'ятдесят карбованців кожен

сорок та дві пари соболів по сім карбованців пара. Одержавши подарунок, Сірко написав цареві чолобитну з проханням дати йому для проживання разом з дружиною та дітьми містечко Келеберду на лівому березі Дніпра поблизу Переволочної: «Постарів я на військовій службі, а ніде й ніколи вільного життя з дружиною і дітьми не зазнав, одначе милості ні від кого не бажаю, окрім царської величності: тому звелів би ти, великий государю, дати мені містечко Келеберду в полтавському полку біля Дніпра». Цар зглянувся на прохання Сірка, відправив війську платню та бойові припаси, самому кошовому грамоту про містечко Келеберду, а війську — грамоту на переправу Переволочну. Але в цю справу втрутився запеклий ворог і недоброзичливець Сірка гетьман Самойлович, і Сірко залишився без Келеберди, а військо — без Переволочної.

У той час, коли завершувалася історія з Джесемионом, розпочалося нове діло, уже з Мазепою[46]. Козаки Олексій Борода, Яків та Василь Темниченки донесли гетьману Самойловичу, що 11 червня вони разом з отаманом Сірком вийшли із Січі для одержання милостей пресвітлої царської величності і в степу біля річки Інгул захопили в полон Дорошенкового посланця Івана Мазепу.

Уся ця справа, наскільки можна про неї судити на основі тодішніх актів та розповідей малоросійських літописців, відбулася таким чином. Травня 25 числа 1674 року у місто Чигирин, столицю правобережного гетьмана Петра Дорошенка прибув, за царським повелінням, від бєлгородського воєводи князя Григорія Ромодановського стрілецький сотник Терпигорєв, щоб схилити Дорошенка до підданства російському цареві і переконати його їхати у місто Переяслав для присяги на вірність великому государеві. Дорошенко відмовився од цієї пропозиції, пояснюючи тим, що хоч раніше він і бажав бути у підданстві царської величності, але тепер зробити це не має можливості, оскільки він підданий турецького султана. Водночас гетьман Дорошенко наказав своєму братові Андрію Дорошенку взяти частину козацьких полків, чотири тисячі татар, які перебували при гетьманові, і йти до Черкас та інших міст проти московських воєвод. Андрій Дорошенко негайно виконав наказ брата. Спершу перевага була на його боці, але потім, коли князь Ромодановський і гетьман Самойлович вислали проти нього п'ять козацьких полків, Андрій Дорошенко був розбитий (червня 9 дня біля річки Ташлика) і поранений повернувся назад. Тоді Петро Дорошенко, бажаючи якомога швидше одержати допомогу від турецького султана і кримського хана, а також наперед задобрити їх, послав їм у подарунок п'ятнадцять забитих у колодки невільників, козаків лівобережної України *. Команду над колодниками гетьман доручив ротмістру своєї корогви Івану Мазепі і наказав йому йти степом подалі від Дніпра, через Інгул і Буг до Очакова, а звідти через Дніпро у Крим. Узявши колодників і, крім того, ще дев'ять татар (мабуть, як охоронників), а також листи гетьмана до хана і візиря, Мазепа рушив за визначеним маршрутом. Але на річці Інгул на нього напав запорозький чамбул[47], декотрих татар порубав, деяких примусив кинутися в річку, колодників звільнив, а самого Мазепу взяв у полон і доставив Сірку разом з листами Дорошенка до хана й візиря. З цієї нагоди на Січі зібралася рада, на якій були зачитані листи Дорошенка. Дізнавшись із цих листів та із розповідей невільників, куди й навіщо їхав Мазепа, запорожці до того були обурені, що вирішили тут же його прикінчити. Але за Мазепу заступився Сірко і старі козацькі отамани: «Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він нам і вітчизні нашій колись знадобиться». Запорожці послухались, і Мазепа був порятований. Тоді Сірко закував Мазепу в кайдани, а всі листи Дорошенка надіслав Самойловичу для відправки їх до Москви.

Бєлгородський воєвода князь Григорій Григорович Ромодановський, дізнавшись про затримання Мазепи, послав до Сірка гінця з наказом видати йому пійманого Мазепу й одного з уцілілих при ньому татар. Але Сірко чомусь не захотів негайно відпустити Мазепу і відмовив воєводі. Тоді Ромодановський послав гінців у Харків і через них звелів ув'язнити дружину Сірка, а зятя його, мерефівського жителя, козака харківського полку Івана Артемова, направити до себе в полк.

* Трохи інакше розповідає про це Величко: колодники були запорозькими козаками, захопленими в різних містах правобережної України за наказом Дорошенка ще до його зіткнення із Самойловичем і направленими в Чигирин; це була помста запорожцям за їх ненависть до Дорошенка як підданого султана.

Коли ж зять Сірка прибув до воєводи, той направив його до Сірка для видачі йому Мазепи. Одночасно з цим цар дізнався від гетьмана про затримання Мазепи і також зажадав од Сірка видачі полоненого. На цей раз Сірко не став перечити і направив Мазепу під наглядом свого зятя Івана Артемова і знатного козака Івана Носа до гетьмана, про що сповістив його листовно 6 липня 1674 року. У листі він писав Самойловичу, що посилає до нього Мазепу, аби розпитати його, що йому наказано було передати від Дорошенка турецькому візирю та кримському хану, і водночас просив, щоб гетьман поклопотався про звільнення Мазепи: «Покажи милість свою, як батько милосердний, щоб він у неволі не був і щоб військо запорозьке, яке дарувало йому і волю, і життя, і здоров'я, не стало говорити, що Сірко засилає людей у неволю». Допитавши Мазепу, гетьман Самойлович відправив його у Москву, повторивши від себе майже слово в слово Сіркове прохання про дарування Мазепі свободи і водночас попередивши царя, щоб він більше довіряв Мазепі, аніж Сірку, який спілкується з Дорошенком і обіцяє йому приєднатися до бусурманів і йти з ними на благовірного царя.

Тим часом Сірко і запорожці, за словами літописця Величка, написали сповненого жорстоких докорів листа гетьману Дорошенку, в якому картали його за те, що він почав їх, ніби звірів степових, виловлювати і нищити; називали, за посилку християн в дарунок бусурманам, іудиним товаришем, який силкується козаками, мов живою монетою, здобути прихильність бусурманів; попереджали про хисткість союзу з бусурманами («роздивись і зваж на те, патлата голово, Дорошенку!»); віщували для нього неминучу погибель, а вітчизні запустіння. Цей лист так налякав Дорошенка, що він, запеклий мисливець, відтоді почав виїжджати на полювання не в той бік, що від Криму й Січі, а в той, що лежить від Чигирина до Польщі.

Привезений до Москви Іван Мазепа 5 серпня 1674 року на допиті серед інших показань дав і таке: старшина задніпровського міста Лисянки, яка перейшла на бік царської величності, присилала до гетьмана Дорошенка козаків з пропозицією взяти з них приклад, приїхати в Корсунь на раду і також перейти до російського царя. У відповідь на це Дорошенко відправив з Мазепою листа до лисянської старшини і до боярина Ромодановського, а на словах велів Мазепі сказати їм, що коли його, Дорошенка, визнають гетьманом західної сторони Дніпра, то він готовий буде перейти на бік царської величності, а якщо ж його гетьманом не призначать, то хай принаймні знатні государеві люди присягнуть йому в тому, що нічого злого йому не заподіють. Відпускаючи Мазепу, Дорошенко наказав йому, що коли в Корсуні ради не буде, то хай їхав би він в інше місто. Коли Мазепа з дорученням Дорошенка прибув у Корсунь, а звідти в Переяслав і не застав ніде ради, то передав листи військовій старшині та боярину Ромодановському. У відповідь на ці листи Дорошенко одержав запрошення їхати в Переяслав, будучи спокійним за свою цілість та здоров'я. Тоді Дорошенко зажадав собі в заставу якогонебудь чесного чоловіка, а навзаєм обіцяв прислати власних заложників. Такий чоловік був посланий, і Дорошенко скликав у Чигирині раду, на якій запитав, чи посилати йому власних заложників. Рада відповіла згодою, але водночас прийшла звістка про те, що з Крилова [48] в Чигирин ідуть 23 чоловіка, послані до гетьмана Дорошенка кошовим Сірком. Тоді заложників затримали, аби передусім дізнатися, що скажуть посланці Сірка. А посланці передали, щоб Дорошенко не їхав у Переяслав і залишався б надалі гетьманом західної сторони Дніпра, тому що запорожці бажають об'єднатися з ним і кримським ханом, як було за гетьмана Богдана Хмельницького, а для цього вони уже направили послів до кримського хана, щоб він помирив Сірка з Дорошенком, і просили Дорошенка приїхати на Січ. Дорошенко, проте, остерігаючись государевих людей, сам в Січ не поїхав, а натомість послав туди чигиринського козака Бережецького. Коли той прибув на Січ, запорожці послали від себе до гетьмана Дорошенка знатного козака Носа. Насамкінець Мазепа розповів, як Дорошенко примусив його присягнути на вірність і послав після цього з листами до турецького візиря, як по дорозі його піймав Сірко, захопив без будь-якого опору всі листи і протримав у степу близько п'яти тижнів.

Важко сказати, наскільки свідчення Мазепи були достовірними. З одного боку, не можна не брати до уваги ту обставину, що Мазепа був присланий до Москви Самойловичем, якому він усіляко старався догодити і тому його супротивника,

Сірка, всіляко очорнити. До того ж Самойлович користувався у Москві цілковитою довірою, а Сірко був на повній підозрі. З іншого боку, не можна не сказати й про те, що Сірко у політичних питаннях завжди намагався бути цілком незалежним, приймаючи то одну, то іншу сторону, залежно від того, що вигідніше було для низових козаків. А втім, подальші дії Сірка показали, що він у стосунках з Дорошенком хотів, за його власними словами, на цей раз лише одного — прихилити Дорошенка на бік російського царя і спільно діяти проти мусульманів. Але не досяг цього, відстав од гетьмана і піймав його посланця, щоб вивідати справжні плани Дорошенка. Можливо, цю суперечність в показаннях Самойловича з Мазепою, з одного боку, і кошового Сірка — з іншого можна примирити тим, що самі переговори з Дорошенком для вступу в союз з ним і татарами велись особисто не від Сірка, а від цілого війська, в чому нібито обмовлюється сам Мазепа на допиті в Москві.

Так чи інак, але поки це відбувалося, на Україну знову насунулася чорна хмара: турецький султан, кримський хан і Дорошенко, захопивши 1672 року польське місто Кам'янець і на деякий час припинивши наступальні дії, знову об'єдналися, щоб іти походом на Малоросію і за всяку ціну взяти місто Київ. Тепер Сірко знову став як для царя Олексія Михайловича, так і для гетьмана Івана Самойловича потрібною людиною. Тому відтепер Самойлович пильно стежить за Сірком і про кожен його крок сповіщає Москву. Так, у грамоті, писаній на ім'я царя 15 липня 1674 року, Самойлович доповідав, що Сірко повідомив гетьману про рух кримського хана під місто Кам'янець, куди наближається також турецький султан з візирем. І водночас зі слів очевидця гетьман передавав царю, що Сірко на початку липня перейшов Інгул і зупинився на Чечельнику, потім піднявся до Умані, де стояв у Капустяній долині з усім своїм військом і хотів чинити промисел над бусурманами, очікуючи на війська гетьмана Самойловича. До своєї грамоти Самойлович долучив лист Сірка, писаний від 6 липня 1674 року «з військ над Бугом з-під Козавчина», в якому кошовий писав гетьману, що недавно він хотів учинити промисел біля Оргєєва [49], але потім, перейшовши Дніпро і дізнавшись від узятих язиків про наближення кримського хана до Кам'янця, а турецького хана з візирем до Цицори [50], повернув назад в Умань із здобиччю, щоб там з'єднатися з уманським та торговицьким полками і спільними зусиллями ударити по татарській орді, що розташувалася на річці Ташлик неподалік од Торговиці: «Тільки прошу, вельможносте наша, хутчіше пришли до мене частину війська полковника Дмитрашка, а передусім московських донців з гарматами, щоб ті поганці більше не нишпорили по нашій і без того сплюндрованій вітчизні і душ християнських у неволю не брали. А вам, з глибокою шанобою до вас і з великим уболіванням за нашу вітчизну, раджу вирушити якомога швидше до Чигирина з усіма силами, бо Дорошенко там один, без ворожої допомоги перебуває, про що я мав достеменні відомості».

Не довго, проте, довелося Сірку стояти під Уманню. У серпні 1674 року стало відомо, що турки перейшли Дністер і вторглися на Поділля, захопили місто Ладижин і звідти рушили на Умань. У той же час дійшла чутка і про те, що кримський хан з усіма своїми ордами сунув на малоросійські міста лівої сторони Дніпра. Дізнавшись про це від пійманого язика, Сірко залишив Капустяну долину і негайно повернувся на Січ, звідки мав намір йти на Крим. На той час і кримський хан залишив Україну і 8 жовтня повернувся в Крим, а турецький султан на початку вересня перейшов Дністер і також попрямував на свої землі.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Прихід короля Яна Собеського в західну Україну і розгубленість серед старшини і козацької маси на східній Україні.— Доноси Самойловича на Сірка в Москву.— Виправдувальне посольство Сірка в Москву.— Відмова царя у проханні Сірка.— Стосунки Сірка з польським регіментарем Мондреєвським та королівським послом Завишею.— Розповідь про це самого Сірка та царського посла Перхурова.— Похід Сірка під Перекоп.— Дружба Самойловича і Сірка та

ворожнеча між ними.— Доноси Самойловича на Сірка в Москву.— Виправдувальний лист Сірка до царя.— Стосунки Сірка з Дорошенком і його намагання схилити гетьмана на бік Москви.— Присяга Дорошенка Сірку на вірність московському царю.— Невдоволення за те на Сірка з боку царя.— Помста турків Сірку за Дорошенка.

Початок 1674 року позначився різними чутками, які стривожили жителів усієї України. Приводом для цього послужив прихід на західну Україну польського короля Яна Собеського. А коли жителі лівої сторони почули, що польський король рухається правобережжям, вони подумали, що він збирається одібрати у російського царя Київ, а разом з ним і всю східну Україну. Тоді серед простолюду і козацької старшини почалися розбрід, чвари і доноси один на одного. Так, відтоді гетьман Самойлович безперестанку писав донос за доносом на кошового Сірка, вказуючи на його невірність і на свою відданість московському царю. Сірко, у свою чергу, писав цареві, що він повністю відданий йому, але вважає цілком правомірним підтримувати стосунки і з польським королем, і з правобережним гетьманом, укладати і руйнувати мир з кримським ханом і турецьким султаном.

У половині січня 1675 року гетьман Самойлович через московського під'ячого Михайлова доніс цареві, що до нього, гетьмана, дійшла достеменна звістка про Сірка, котрий нібито збирався спустошувати ті самі російські міста, які плюндрував вор і відступник Стенька Разін, і не здійснив свого задуму лише тому, що йому завадила старшина запорозька. Тепер же він безсумнівно збирається до польського короля і вже листовно запитував того, як наказано буде йти до короля — піхотою чи кіннотою, з гарматами чи без гармат. А на початку лютого той же Самойлович у листі до запорожців висловлював до них свою колишню прихильність, радив не довіряти дружбі ляхів, воювати з турками і докоряв Сіркові за те, що він не пам'ятає доброти гетьмана і навіть ставиться до нього вороже: «Краще любов мати, аніж виявляти неприязнь: любов усе добре між людьми примножує, а незгоди усе нищать нанівець. На Келеберду, яку просив собі пан кошовий, хай не втрачає надії: якщо він забажає жити з нами в містах, то для нього не тільки це містечко, а й інші знайдуться. А оскільки Келеберда ще не обжита як слід, то нічого про неї особливо й думати. Про Переволочну переправу мушу вам сказати, що одну половину її прибутків вам буде доставляти полтавський полковник, а друга залишатиметься на полкові потреби. Хай він, кошовий Сірко, не ремствує на нас і за те, що ми затримали до царського указу королівських послів разом із запорожцями-провідниками: будучи під владою монарха, ми повинні робити те, що йому, як богу, до вподоби. А втім, послів ваших ми тримаємо не у в'язниці, а в повному достатку — і для них особисто, і для їхніх коней. Коли надійде царський указ, то ми готові відпустити їх туди, куди буде нам велено».

На початку березня запорожцям на ім'я Сірка надійшла царська платня — 500 червінців, 150 половинок анбурзького та польського сукна, 50 пудів свинцю і 50 пудів пороху. А на початку квітня гетьман Самойлович написав князю Ромодановському скаргу на кошового Сірка, в якій назвав того таємним недоброзичливцем російського царя і явним прибічником польського короля: «Повідомляю тобі, моєму благодійникові, що давній ворог Сірко прислав до нас писаря свого разом із кількома військовими товаришами нібито з вимогою припасів, а насправді для вивідування про поведінку наших полків і про розташування польських військ. А про те, що завжди говорить Сірко, мені сам писар одверто розказав і власною рукою на папері написав, а саме: Сірко служити Москві не помишляє і присягав він їй вимушено, проте як народився з ляхами, так і померти з ними хоче. А що звільнили його з Сибіру, то він про те нікого не просив. Крім того, у нього з кількома людьми був замір, щоб самим звідти утекти. А що через голову гетьмана просив собі містечко Келеберду, то він недаремно того домагався: якби він тільки міг туди увійти, то у нього було б нарешті пристанище. Був і є у Сірка намір діяти спільно з ляхами, от тільки військо не зголошується на те. А щодо пущеної ним чутки про прихід на Україну ляхів, то це він чинив для того, щоб прихилити на свій бік полтавський полк. Наостанок він таке вирік

війську: «Хоч на десятьох конях поїду, але буду там». І я, гетьман, знаючи непостійність Сірка, посилав гінців до запорозьких козаків, радячи їм триматися нашого государя і зберігати зі мною добрі стосунки. А він, собака, відписав мені листа, немов до недоумкуватого. Того листа надсилаю твоїй милості і прошу його мені повернути. А щодо його погроз, то про них соромно й писати твоїй милості: нахваляється підняти орду, учинити бунт і шарварок. І попри усе це знову просить царську величність, аби йому дали війська, а надто дозволили набрати калмиків і направити їх на Запорожжя. Побачиш, твоя милосте, що він набере калмиків, але на Крим не піде. Та й самозванця він тримав тому, що сподівався на калмиків, з якими гадав іти на Астрахань і в Сибір. У мене така гадка, щоб калмиків тих доручити або кому-небудь на Дону, або харківському полковникові. Звідти з ними можна надійніше спустошувати Крим, аніж із Запорожжя... Про все те мені розповів писар Сірка і просив, щоб я його не продав, за що обіцяв мені і надалі тайкома сповіщати про все».

Зовсім інше повідали посланці Сірка, полковник Грицько Мінченко на чолі сорока одного козака, що прибули до Москви 2 травня 1675 року. Вони розповіли, що після їхнього приїзду до Батурина Самойлович затримав їх на півтора тижня. Гетьмана допекло те, що на Січ надійшли царські грамоти, за якими Сіркові передавалася Келеберда, а Січі — перевіз на Переволочній, а також захоплені у Ханенка гармати. Ті ж посли розповіли, що польський король чотири рази надсилав на Січ до Сірка своїх гінців із запрошенням йти до нього в обоз, але Сірко щоразу відмовлявся, пояснюючи це тим, що без указу царської величності не може так учинити. Таку відповідь Сірко передавав через королівських посланців, але своїх ніколи до короля не посилав. Не посилав він туди і тих двох чечельничан, котрих затримав було в Батурині і які добровільно пішли з королівськими послами. Не одержував Сірко і платні від короля Яна Собеського. Лише від покійного короля Михайла Вишневецького козаки одержали тисячу єфимків, а більше такого не бувало. Не зв'язувався Сірко і з Дорошенком, та й Дорошенко нікого до Сірка не присилав. Сірко тільки те й зробив, що після різдва послав з трьома сотнями піших козаків та декількома кінними полковників Миська і Волошенка під турецьке місто Очаків. Ті полки захопили отари під Очаковом та й повернулися до Коша. Та в пилипів піст приходило до Сірка калмиків сто чоловік, надісланих од тих, що стояли на Молочних водах у сотні верстах од Січі, але Сірко з ними нікуди не ходив. По-перше, тому що коней не було, а по-друге, що нікого було послати, бо військо розділилося навпіл і стояло урізнобіч. Сірко дав калмикам хліба й солі та й відпустив їх з Коша. До всього цього посланці додали, що коли минулої весни повертався з України у Крим Калга-Султан, то в шістдесяти верстах нижче Січі на Тамані запорожці розбили його і одібрали великий ясир і намет, а потім той намет відіслали гетьману в подарунок. Запорожці й тепер завдавали б туркам клопоту, безперестанку ходили б на море, але для цього у них немає великих човнів. Є невеличкі судна, в яких для власних потреб може розташуватися до десяти чоловік. Але ходити ними в море не можна. Тримають же їх для риболовлі та заготівлі палива.

Услід за Грицьком Мінченком Сірко посилає цареві листа через Грицька Дробиненка, що прибув до Москви 3 травня 1675 року. І тут Сірко запевнив царя у своїй відданості.

«Божою милістю, великому государю, царю і великому князю Олексію Михайловичу [51] вірні слуги військо запорозьке Дніпрове, кошове, верхове, низове, по полях, лугах, на полянках і по всіх урочищах, дніпрових і польових, і морське, кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко, старшина і голота, вашій царській пресвітлій величності багатоліття і звитяги над ворогами і вашим царської пресвітлої величності нащадкам від всесильного Христа Спаса, від вірної служби нашої щиро бажаємо і найнижчі поклони до самісінької землі перед вашою царською пресвітлою величністю учиняємо. Нинішнього, 1675 року, березня 8 дня, посилаємо ми з Коша наших побратимів Грицька Дробиненка та Федька до вашої царської пресвітлої величності, сповіщаючи вам, що його королівська величність утретє пише нам про те, щоб ми йшли до неї на службу і чинили спільно промисел над бусурманами. Але ми вірно служимо вашій величності, без указу вашого не йдемо, а буде на те ваш указ, тоді йти готові. І через цих посланців наших б'ємо чолом вашій величності прислати нам на Запорожжя двадцять тисяч

війська. Крім того, просимо послати донському війську та калмицькому айші Аюку указ про приєднання до нас для спільного промислу над кримськими улусними людьми, а гетьмана направити в Крим Муравськими шляхами. І тільки-но прийде до нас на Кіш гетьманське військо, ми одразу ж підемо одностайно за віру православну і за церкви божі чинити промисел в Криму і кримських улусах. Маємо достеменну звістку, що уся військова орда пішла на допомогу турецькому султану, а тільки-но хан прочув би про наш вихід, то негайно покинув би чужу й повернувся б на свою землю. Б'ємо чолом вашій величності і про гармати, порох, ядра, про всі наші клейноди та військові коні, котрих забрав гетьман Іван Самойлович у Михайла Ханенка і тепер тримає у себе й не повертає нам на Кіш. І хай би ваша царська пресвітла величність пожалувала нам перевіз в Переволочній, який нам так і не дали. Просимо і про морські човни, скільки їх є готових, щоб усі були нам прислані на Переволочну. Змилуйся, великий государю, не погребуй нами, вірними твоїми слугами. При сьому найшанобливіші послуги наші вашій царській величності у премногу милість віддаємо. Написано в Коші над Чортомликом, нинішнього, 1675 року, березня 4 дня. Вашій царській величності вірні, щирі слуги, кошовий отаман Іван Сірко з усім військом запорозьким до самої землі чолом б'ють».

У травні того ж року Сірко знову написав цареві листа, в якому просив великого государя взяти його, Сірка, оточеного на Січі небезпеками, із Запорожжя і дозволити йому жити з жінкою та дітьми у Мерефі в своєму домі.

На ці листи цар, підбурений наклепами Самойловича, відповів Сірку повною відмовою по всіх пунктах прохань: до польського короля не ходити, а йти одному з козаками на море; про клейноди не клопотатися, бо клейноди ті вручені польським королем Ханенкові, а Ханенко передав їх Самойловичу; про Келеберду та Переволочанський перевіз дізнатися від гетьмана, котрий відповість Сірку на свій розсуд; ні про царські війська, ні про донське козацтво, ні про калмицького тайшу не просити,— калмицький тайша разом із черкеським князем Каспулатом Муцаловичем, ногайськими та едисанськими ордами [52], окремо від Сірка, підуть на кримські улуси, а сам гетьман, об'єднавшись із князем Григорієм Ромодановським, піде проти турецького султана і кримського хана. Насамкінець Сірку було вказано, щоб надалі із Запорожжя до Москви присилалось не півтораста, не сто і не сорок посланців, а всього лише десять чоловік, зайві ж будуть харчуватися у Москві за свій рахунок.

Після цього й не дивно, що Сірко не виконав одного з наказів царя — припинити стосунки з польським королем. Травня 13 числа 1675 року із Меджибожа надіслав Сірку листа коронний регіментар [53] Андрій Мондреєвський, в якому сповіщав про те, що тільки-но дізнався від пана Стремежського, знайомого кошового, про похід Сірка на оборону віри християнської, на захист престолу королівського і на повержения пихи бусурманської, він, Мондреєвський, одразу ж парокінь повідомив королеві про дворазову перемогу Сірка над ворогами і про визволення ним багатьох бранців *. Наприкінці листа Мондреєвський запрошував Сірка з побратимами приїхати до короля, за що обіцяв йому самому велику милість та вічну віддяку од короля, а всім його товаришам багатий крам і достаток у всьому. Міста, куди б Сірко міг приїхати до короля, Мондреєвський визначив — Бар або Деражна. До цього листа був долучений інший лист все до того ж Сірка і від тієї ж особи. У ньому від 5 липня 1675 року регіментар сповіщав Сірка, що до нього було направлено, для послуг, сотника і товариша Мондреєвського з десятьма корогвами, яким Сірко міг звеліти приєднатися до своїх військ біля Олатичева та Браїлова. Але оскільки ці корогви являють собою піхоту і Сірко через те не вимагає сотника до себе, у зв'язку з цим Мондреєвський просив Сірка, щоб той прислав йому на підмогу кошове військо, бо ворогів зійдеться далеко не стільки, як передбачалося, а декілька десятків тисяч. До того ж піше військо завжди зручніше залишати при фортеці, а комонним нападати на ворогів. А коли б самому Сірку захотілося обложити піхотою Вінницю, бодай з боку Седлища, то там посполитих завжди можна найняти, лиш би пану Стахорському, хоч де б він був, сказати про те.

Наприкінці травня Самойлович сповістив царя, що Сірко приймав у себе в Січі

---

* Де й коли відбувалася ця битва у листі не сказано.

посла польського короля Яна III Собеського, ротмістра Івана Завішу. А потім під виглядом проводів посланця кошовий узяв з собою чимало війська і вийшов у степ. Але військо, збагнувши, що Сірко має намір іти до короля, зупинилося, вибрало собі іншого старшого і повернулося на Січ. Сірко ж з невеликою, але вірною йому дружиною і польським послом направилися до короля. Проте ця звістка гетьмана виявилася не зовсім точною, про що самі запорожці запевняли царя в листі від 1 червня 1675 року. За словами запорожців та їхнього наказного отамана Брекала, діло було так. Квітня 21 дня козаки приймали у себе московського посла Василя Перхурова, що привіз їм царську платню — п'ятсот червінців, сто п'ятдесят половинок сукна, п'ятдесят пудів свинцю та пороху. Запорожці затримали у себе посла з 21 квітня по 1 червня. Сталося ж це тому, що козаки очікували Сірка, а чому і як той вийшов з Січі, вони пояснювали так. Весною на святу чотиридесятницю приїздив до них польський посол Іван Завіша і запрошував козацьке військо на службу до польського короля. Одначе військо відмовилося і послало з тим шляхтичем двох своїх козаків до польського короля. Про все це військо сповістило і гетьмана Самойловича. Відбулося це 12 квітня. Того ж дня Сірко з частиною кінного війська у кількості понад двісті чоловік пішов за Буг по здобич та язика, розгромив там орду і розташувався табором, очікуючи випадку, щоб знову напасти на ворогів. Саме в цей час і прибув царський посол Василь Перхуров. Запорожці так і не дочекалися Сірка, і вирішили врешті-решт не затримувати більше царського посла на Запорожжі, і відправили його 1 червня, пообіцявши сповістити царя про повернення Сірка на Січ і про всі новини, які він привезе з собою. Сірко повернувся 19 червня і про все, що з ним трапилося в поході, сповістив боярина Ромодановського: «Квітня 12 числа вийшов я з Коша з частиною козаків лише для того, щоб чинити промисел над ворогами, турками й татарами та дізнатися про їхні наміри. Пробув кілька тижнів у Кучмані⁎ та інших місцях, де завжди сновигають супостати, одним нападом розгромив орду і тисячу забраних у ясир християн визволив. А коли я дізнався, що присланий турецьким султаном Ібрагім-паша від Дністра подався на Рашків, а кримський хан біля Чорного Острова став і обидва вирішили спільно йти на Київ, то негайно повернувся до Коша. Дорогою поблизу річки Великий Інгул я наразився на кримську орду та міщан, що йшли до Дорошенка. З божою поміччю та щастям великого государя я їх усіх розбив і язиків узяв. Ті язики зізналися мені, що вони йшли до ханового сина, який був при Дорошенкові з півтисячею татар. Повернувшись на Кіш червня в 19 день, я про все твоїй княжій милості докладно написав. А перед моїм приходом на Січ до нас прибуло понад дві сотні калмиків та донських козаків, охочих до битви з ворогами, а особливо ударити на Крим, бо там тепер, окрім одного Калги-Султана в Перекопі, зовсім немає військ. І якби твоя милість разом з паном гетьманом погодилися прислати нам козацького війська і ратних людей, то ми могли б тепер великий шарварок у Криму вчинити».

Інакше виклав усю цю справу царський посол Василь Перхуров, що приїхав до Москви червня 24 дня. Він розповів таке. Прибувши на Січ квітня 21 дня, кошового отамана Сірка посол не застав, бо 10 квітня той пішов із Запорожжя. А річ у тім, що до кошового приїздив польський посол Іван Завіша і обнадіїв Сірка, що королівська величність його щедро обдарує, зробить гетьманом над усіма гетьманами, бо король завжди шкодував, що Сірко, такий славний воїн, у ратній справі великий мастак і потверджує це протягом багатьох літ, але й досі честю й шаною обділений. Привіз той посол для військової старшини королівську платню — кошовому сорок, а судді, писарю, осавулу по десять червінців. Та козаки відібрали у старшини усі ті сімдесят червінців і поклали їх до військової скарбниці. Під час перебування посла Сірко збирав дві ради, на яких Завіша закликав запорожців знову стати підданими польського короля і йти йому на допомогу, спокушав їх грішми, сукнами та іншими винагородами. Але військо відповіло, що колись воно ходило на допомогу до польських королів у штанах, а поверталося від них без штанів. Тоді Сірко із Завішею залишили круг, потім до них приєдналося ще близько трьохсот козаків. Сердитий на козаків, незадоволений гетьманом за те, що не він, Сірко, одержав цей чин, плекаючи надію на польського короля, кошовий призначив замість себе наказного отамана Івана Брекала, а сам подався в Польщу. Козаки умовляли його, аби не йшов до

польського короля. А якщо піде і стане йому служити, то вони відшукають його дружину і триматимуть її у фортеці. На це Сірко їм відповів, що передусім він воліє догодити королю, а король зробить його гетьманом і визволить дружину. Після від'їзду із Січі од загону Сірка відділились близько ста козаків на чолі з Власом Бородавченком і пішли під турецькі міста Кизи-Кермен та Касмин. Потім Влас Бородавченко повернувся на Січ і привів із собою трьох язиків. Ті язики розповіли, що турецькі паші стоять під Рашковом і Брацлавом, а скільки там всього війська, того не знають. Під час перебування царського посла на Запорожжі ходив із Січі під Перекоп колишній кошовий отаман Луцик з трьома сотнями козаків, а по дорозі назад — у Білогородчину. Повернувся він на Січ з великою здобиччю та ясирем — на кожного козака по одному ясиреві. А перед приїздом посла на Січ ходили морем під турецькі міста близько сорока козаків і благополучно повернулися, добувши собі по п'ятнадцять єфимків та по два ясиря на людину. А за тиждень перед від'їздом посла із Запорожжя п'ятсот козаків ходили під Перекоп на чолі з Василем Трофимовим, тим самим, якого раніше було затримано у Москві до прибуття самозванця. Крім того, на море ходило чоловік триста або й більше. Усі запорожці дуже бажали, щоб до них прийшли калмики, чоловік триста або п'ятсот, тоді б вони негайно напали на Крим. Давно були б козаки і під Перекопом, та Сірко своїм походом їх зупинив.

Узагальнюючи усі чотири свідчення — Самойловича, Сірка, Брекала та Перхурова,— ми бачимо, що запорожці зі свого боку приховували усі свої плани, а Самойлович і Перхуров надто підозрювали їх у підступних намірах. Безперечне тут одне: хоч Сірко зв'язувався з польським королем, бажаючи через нього добитися гетьманської булави, але він зовсім не думав зраджувати російському цареві, а тим паче прихилятися до кримського хана [55].

1 жовтня 1675 року Сірко сповіщав гетьмана Самойловича, що на Січ за царським указом прибули черкеський князь Каспулат Муцалович, стольник Іван Леонтьєв, ватажок стрільців Іван Лукашкін, донський отаман Фрол Минаєв з двома сотнями донців і калмицький мурза Мазан. Разом з ними, маючи при собі півтори тисячі козаків, Сірко 17 вересня ходив під місто Перекоп. Татари заздалегідь дізналися про цей похід від перебіжчика і виставили застави. Але попри це Сірко з об'єднаним військом розгромив чималий ворожий загін, попалив села, велику здобич захопив, багато християнських душ з неволі визволив і без будь-яких втрат повернувся на Січ.

Дізнавшись про дії Сірка супроти татар, Самойлович почав напоказ виявляти до нього прихильність, а для цього прислав на Січ гостинці — хлібні запаси, шинку й вино. А втім, через вісімнадцять років після цього запорожці говорили, що дружня прихильність Самойловича до кошового була спричинена погрозою Сірка віддячити гетьману за одібраних у запорожців бранців: «Коли колишній гетьман Самойлович спробував над нами так позбиткуватися,— писали запорожці Мазепі,— то Сірко написав йому, що на нього готується сто тисяч шабель. Самойлович так налякався, що негайно прислав нам і вина, і шинки, і всіляких запасів».

Так чи інак, але Сірко листовно подякував гетьману за одержаний гостинець, причому висловив повну готовність помиритися з ним і спільно діяти супроти ворогів на благо вітчизни та в ім'я вірності цареві: «Оскільки ми колись перед образом Христа і Богоматері зобов'язалися підтримувати дружні стосунки, то я від усієї душі хочу виправдати обіцянку, хоча злохитрий ворог постійно й зусібіч дає привід для руйнування тієї дружби і доброго союзу між нами. Тепер же, коли твоя вельможність надіслала мені лагідного листа з виявом дружби своєї до мене, я готовий пригадати обопільну клятву нашу перед святим образом і закликати на допомогу всемогутнього бога, щоб він продовжив згоду між нами задля блага рідної вітчизни». Тут же Сірко не забув попросити гетьмана, щоб той поклопотався перед царем, аби кошовому, зважаючи на старість, дозволили жити у власному домі подалі від усіляких бід.

Невдовзі, одначе, дружба гетьмана з кошовим виявилася дружбою двох котів в одному мішку. Не минуло й двох тижнів після обміну листами, як Самойлович дізнався про стосунки Сірка з Дорошенком і почав знову шкварити доноси на кошового в Москву, приписуючи йому підступність та невірність царю. Але Сірко і на цей раз і гадки не мав зраджувати ні гетьману, ні царю.

«Гетьман війська запорозького Петро Дорошенко,— писав Сірко цареві,— віддавна маючи підданські наміри до пресвітлого престолу вашої царської величності, не зміг їх здійснити через перешкоди, утворені деякими заздрісними людьми. Але тепер, бажаючи ті наміри здійснити, написав війську низовому, щоб ми приїхали до нього задля цієї доброї справи. Ми зібрали загальну раду військову і вирішили до нього йти. Коли ми з військом низовим запорозьким і частиною донського прибули до Чигирина, Дорошенко одразу ж, у присутності чину духовного, з усім старшим і меншим товариством, з усім своїм військом і посполитими людьми перед святим євангелієм присягнув на вічне підданство вашій царській величності. А ми присягнули йому, що він буде прийнятий вашою царською величністю в батьківську милість, залишиться недоторканим і при здоров'ї, у пошані, з усім нажитим добром, з усіма побратимами й військом, при клейнодах військових, без будь-якої за колишні злочини помсти, від усіляких недругів, татар, турків і ляхів буде військами вашої царської величності захищений, а всі занедбані місця на цій (західній) стороні Дніпра знову людом заселяться і тішитимуться вони вольностями, і розживатимуться, як і задніпровська (східна) сторона».

Літописець Самійло Величко, розповідаючи про цю зустріч Сірка з Дорошенком майже буква в букву з наведеним листом, додає лише те, що після присяги Дорошенка Сірко декілька днів гуляв у Чигирині, а на прощання одержав, разом із запорозькою знатною старшиною, великі подарунки, а для всього війська — три добрих гармати з кіньми й усіма обладунками.

Про це ж писали сам Сірко, Дорошенко і гоголівський [56] батюшка Ісаакій гетьману Самойловичу, а переяславський полковник Войца-Сербин київському воєводі Олексію Голіцину. Сірко лише приховав те, як поставилася до нього більшість козаків під час його перебування в Чигирині. Полтавський полковник Левенець з цього приводу повідомив гетьману, що запорозькі козаки розгнівалися за якусь казну на кошового та військового товариша Квашу і мало не прикінчили їх посеред Чигирина. А гадяцький полковник Михайлов повідомив гетьману, що Сірка мало не вбили по дорозі з Чигирина, по-перше, за те, що він не взяв із собою Дорошенка, коли для цього з'явилася така зручна нагода, по-друге, за те, що не всі клейноди військові з собою взяв і залишив багато гармат за містом; по-третє, за те, що до обопільної присяги Сірка й Дорошенка, не доїжджаючи п'яти верстов до міста, гетьман кланявся Сірку за уряд гетьманства і булаву йому свою вручив [57]. Це останнє найбільше роздратувало козаків. А коли Сірко твердив, що самі ж вони, дозволивши покрити стіл знаменами, гетьманство йому давали, козаки відповіли, що він з гетьманом замислили щось зле для вітчизни своєї. Врешті Сірко ледве встиг утекти од розлючених козаків. Один гадяцький козак розповідав, що Сірко наздогнав його парокінь і запитав, якого той куреня, а коли дізнався, що перед ним містечковий козак, побіг шляхом од нього. За здогадами козака, Сірко запитав про курінь тому, що запорожці хотіли ділити одержану в Чигирині горілку по куренях, а коли завершилась дільба, вони підп'януруч побили старшину.

Після прийняття від Дорошенка присяги на підданство російському цареві Сірко розіслав листи про це усім полковникам гетьмана Самойловича: «Оголошую, що гетьман Петро Дорошенко од турецького султана і кримського хана відступився і під високодержавну десницю царської величності прихилився. Тому прошу міжусобні чвари між народом християнським облишити і передати це багатьом з тих, хто спільній християнській справі не рад. Бо всі ми єдиного бога творіння, треба жити, щоб богу було прийнятно і людям почесно і щоб бог повернув своє несамовите обурення на бусурманів. Усім людям перекажіть, щоб ніхто не ходив на той бік кривду чинити».

Коли гетьман Самолович дізнався про події в Чигирині, того ж дня, 19 жовтня, він написав українським полковникам і всьому народові своєму «про хитрощі та підступність Дорошенка й Сірка». Потім написав самому кошовому Сірку, аби настійно порадив Дорошенку, якщо той щиро бажає перейти на бік царя, їхати із старшиною до Батурина і там у присутності гетьмана і бояр присягу на підданство православному монарху прийняти. Того ж таки дня Самойлович у листі до боярина Артемона Сергійовича Матвєєва назвав Сірка підступною та хитрою людиною і радив не у всьому вірити черкеським і калмицьким послам, які їдуть із Січі до Москви з вістю про перемогу козаків у Криму: «Нині збагнув я, що

Сірко підбурив їх, бо черкеси і калмики заявили нам у Батурині: «Нам з Москвою важко ходити, бо руські тяжко ходять. Хай з нами одні козацькі війська ходять». Та й у справі Дорошенка ні Сірку, ні Дорошенку вірити не можна. І турки, й татари залишили тепер Дорошенка без допомоги. Гетьманувати йому ні над ким, тому що від Дніпра до Дністра душі живої нема. Годувати військо у зимову пору йому нічим, через те й вигадав він підданство православному цареві, аби весною знову йти проти нас. А Сірко і минулими справами відомий нам. Торік, як і тепер, він завадив нам зробити добре діло і через своїх посланців Білого і Кривоноса передав Дорошенку таке: якщо на тебе наступатиме Москва, тобі допоможе частина війська запорозького, тому клейнодів військових Москві ніколи не оддавай». Сам цар був сповіщений про події в Чигирині 17 листопада.

Тут же при нагоді гетьман через посланця свого доносив у Москву, що Сірку в Чигирин писали 10 запорозьких черкас (козаків), завезених Ханенком до польського короля, які потім із знаменами і литаврами перейшли на лівий берег Дніпра і розселилися за вказівкою гетьмана по різних містах, але після стосунків із Сірком були позбавлені своїх клейнодів і розселені уже по віддалених кутках.

На лист Самойловича цар відповів грамотою на ім'я Дорошенка від 25 листопада, в якій наказував тому, якщо він бажає стати підданим великого государя, прийняти присягу в присутності боярина Ромодановського та гетьмана Самойловича. А ще цар зажадав, щоб Сірко відіслав клейноди гетьману[58]. Про все те були сповіщені гетьман Самойлович і боярин Ромодановський.

Одержавши від воєводи і гетьмана звістку про необхідність їхати на присягу, причому з турецькими санджаками *, Дорошенко наполохався і послав до Сірка гінців за порадою на цей рахунок, чи варто йому оддавати санджаки за Дніпро, чи ні.

Водночас не відчуваючи перед царем жодної вини і щиро бажаючи перейти на його бік, Дорошенко відправив до Москви власного посланця Івана Сенкевича з докладним роз'ясненням того, що відбулося між ним і Сірком в Чигирині. У Москві Сенкевич розповів, що, посланий Дорошенком, він насамперед з'явився до гетьмана Самойловича, а від нього поїхав до Ромодановського. Виїхав він з тридцятьма запорозькими козаками — Євсевієм Шашолом з товаришами, залишеними в Чигирині. Гетьман їх не прийняв, а воєвода відпустив Сенкевича, але затримав Шашола з товариством. Дорошенко наказав посланцеві бити чолом великому государеві про вічне підданство під його самодержавну руку. А про гетьмана Самойловича і воєводу звелів сказати, що він до них для присяги тому не поїхав, аби не трапилося з ним так, як з Брюховецьким і Сомком. Остерігаючись цього, він запросив до Чигирина Сірка, щоб той був свідком його присяги на підданство його царській величності. На це запрошення кошовий отаман узяв з собою близько півтори тисячі запорозьких козаків, донського станичного отамана Флора Минаєва з двома сотнями донців, вирушив до Чигирина і зупинився за п'ять верстов од міста. Тоді Дорошенко з людьми духовного та мирського чину, з малими дітьми вийшов Сірку назустріч. За півверсти од міста був проспіваний молебень за государеве многоліття, а відтак Дорошенко з усією старшиною та поспільством у присутності Сірка, Минаєва і всього війська приніс присягу перед святим євангелієм на вірне і вічне підданство його царській величності, і всі клейноди військові вручив Сірку та війську. Після присяги протягом майже всього дня влаштовано пальбу з гармат і дрібних мушкетів. Сірко і Минаєв обідали у Дорошенка. Всього ж пробули в Чигирині тринадцять днів. А потім залишили загін запорожців у кількості тридцяти чоловік на чолі з Євсевієм Шашолом, трьох донських козаків, захопили з собою клейноди — булаву, знамено, шість гармат полкових, дві бочки пороху і подалися на Запорожжя. А про решту клейнодів сказали йому, щоб він зберігав їх до весни й царського указу. Сірко звелів Дорошенку, аби той і надалі, до царського указу, величав себе гетьманом.

Зрозуміло, вчинок Сірка й Дорошенка не міг сподобатися цареві, і тому він на сповіщення Дорошенка й Сірка відповів кошовому грамотою: «Ти вчинив це не за нашим указом, не дав знати князю Ромодановському і гетьману Самойло-

* «Санджак» у перекладі з турецької означає «знамено».

вичу. Тобі і всьому війську запорозькому надалі не слід зв'язуватися з Дорошенком і втручатися в його справи, а відтак не сваритися з гетьманом Іваном Самойловичем. Нам відомо, що ти взяв у Дорошенка клейноди військові гетьманські, раніше дані нами гетьманам — булаву, бунчук, знамено,— і відвіз їх до себе на Запорожжя. Негайно одішли їх до князя Ромодановського і гетьмана, тому що досі на Запорожжі ніколи гетьманських клейнодів не бувало».

Водночас була послана царська грамота і гетьману Самойловичу. А вже виходячи з неї, 18 грудня Самойлович написав листа кошовому, в якому дорікав йому за те, що він порозсилав свої листи полковникам про відхід Дорошенка од турецького султана й кримського хана, і за те, що він з такою непевною людиною, як Дорошенко, налагодив дружбу. Адже Дорошенко стількох наших людей власноручно спровадив до турків і татар. А на завершення радив відмежуватися од розбещеного Дорошенкового розколу, не надсилати листів до гетьманських полковників і не утверджувати Дорошенка на гетьманстві.

Але попри усе це Сірко не переставав просити царя (через посланця свого Максима Щербака, у 1675 році, листопада 12 дня) виявити премногу свою милосердну милість гетьману Дорошенку, причому сповіщав царя, що турецькі санджаки, даровані Дорошенку султаном, кошовий надсилає царю. На лист Сірка цар Олексій Михайлович відповів Дорошенку грамотою (1675 року 21 січня), в якій наказав гетьману їхати до Ромодановського та Самойловича і в їхній присутності учинити присягу. А щодо безпеки гетьмана, то цар послав особливі грамоти як Самойловичу, так і Дорошенку. В них йшлося про те, що коли Дорошенко виявиться справді вірним царю, усі його колишні витівки будуть забуті. А якщо він захоче із своїми родичами переїхати до Москви, то отримає там премногу милість і платню, а при бажанні буде знов відпущений в одне з малоросійських міст.

Тим часом про перехід Дорошенка до російського царя одразу ж дізналися турки. Узнали вони й про те, що виною усьому тому був кошовий Сірко і вирішили за це йому помститися. Після прикрої звістки турецький султан звелів кримському хану готуватися в похід на Дорошенка й Сірка, як тільки-но зійде сніг і скресне крига. Він же вирішив весною послати ратних людей, суходолом і по воді, на Січ, щоб там поставити місто, аби запорозькі козаки в майбутньому в море не виходили і турецькі землі не спустошували.

Погроза турецького султана справдилася у грудні 1675 року. Про цю подію докладно розповідає малоросійський літописець Самуїл Величко.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

План турецького султана Магомета IV по зруйнуванню Січі.— Прибуття від нього в Крим п'ятнадцяти тисяч яничарів.— Похід кримського хана на Січ із сорока тисячами татарів та п'ятнадцятьма тисячами яничарів.— Випадковий рятівник Січі Шевчик.— Винищення на Січі тринадцяти з половиною тисяч яничарів.— Погоня за ханом та очищення Січі від ворожих трупів.— Лист хана на Січ з проханням про викуп полонених.— Похід Сірка в Крим, поділ війська на частини і жахливе спустошення Криму.— Повернення Сірка, відпочинок у степу і винищення трьох тисяч християн.— Прибуття Сірка на Січ і направлення листа кримському хану та глумливого послання турецькому султану.

Турецький султан Магомет IV винищив силу-силенну українського народу, сплюндрував, обернув у попіл і зрівняв із землею сімнадцять міст, у тому числі Ладижин та Умань, але на цьому не вгамувався, а вирішив розгромити запорозьке військо і спустошити сам Кіш. Задля цього він восени 1675 року відправив із Константинополя морем п'ятнадцять тисяч добірних стамбульських яничарів і звелів кримському хану з настанням зими разом з ними та всією кримською ордою постаратися вигубити усіх запорожців, а саму Січ зруйнувати дощенту. Хан

забажав почути той наказ із вуст самого султана та його візиря, одразу ж відвідав Стамбул і негайно повернувся в Крим. Після цього він безперервно радився із своїми кримськими солтанами, агами і мурзами, вишукував способів, якими б можна було здійснити свій зловісний замір щодо війська запорозького низового та його Коша. Врешті-решт було вирішено виконати лихий наказ Порти неодмінно цієї зими на різдво, коли військо запорозьке завжди п'є й гуляє. І от коли тодішня зима завдяки міцнющим морозам замурувала товстенними льодами дніпровські глибини та річки польові і одягла усе навкруги розкішними снігами, хан наказав сорока тисячам кримської орди приготуватися до походу, а п'ятнадцяти тисячами яничарів велів дати коней, але нікому не пояснюванти, куди саме він їх поведе. По закінченні пилипового посту хан з усім військом рушив на Запорозьку Січ, тримаючись у декількох милях від берегів Дніпра, щоб не помітили запорожці, які зимували на дніпровських острівцях, і не повідомили своє товариство. На третю чи четверту ніч після різдва хан підійшов до Січі, захопив сторожу в одній чи двох верстах од Коша і від неї дізнався, що п'яне військо безтурботно спить по куренях, а іншої охорони ні поблизу, ні в самій Січі немає. Хан дуже зрадів з цього, вибрав найкращого з-поміж охоронців, пообіцяв йому волю та велику винагороду і звелів провести яничарів в середину Січі через хвіртку, яка, за свідченням сторожі, в ту пору не була закмнена. Напучуючи яничарів, хан наказав їм учинити добрячий промисел над п'яносплячими запорожцями, а сам з ордою оточив Січ з усіх сторін, аби не випустити живим жодного козака. Але цього разу сподівання хана на вигублення усього запорозького війська і спустошення самого Коша не здійснилося. Хоч він і знав, що військо козацьке любило у святкові дні випити і безтурботно поспати, але не врахував того, що саме на різдво багато запорожців сходилося на Січ з усіх низових дніпровських помешкань у зв'язку з виборами військової старшини, які відбувалися щороку 1 січня. Більшість із цих прибульців були тверезі, а не п'яні люди. І от настала північ. Усе військо, й гадки не маючи про наміри бусурманів, спокійно спочивало. Яничари тихо пройшли крізь відкриту хвіртку, показану упійманим запорозьким охоронцем, заповнили усі вулиці й завулки Січі і з'юрмилися так, як буває часом у церкві. Але всевидящий бог, мабуть, затьмарив їм розум. Бо як інакше розцінити те, що, йдучи на таку справу, яничари заздалегідь не обміркували, у який спосіб їм зруйнувати оте лицарське гніздо дніпровських козаків. Можливо, начальники яничарів у тісноті не змогли зійтися докупи і порадитися, як почати й закінчити своє лихе діло. Так чи інак, але бусурмани заповнили усю Січ, захопили усі гармати і на деякий час ніби застигли, спантеличені і мовчазні. Коли ж повернуло за північ, уседержитель благоволив зберегти православне і преславне низове запорозьке військо і відігнав сон якомусь Шевчику, козаку одного з куренів. Шевчик підвівся для своєї справи, відкрив кватирку, аби глянути, чи не світає ще, і раптом побачив на вулиці силу-силенну ворогів. Козака охопив жах. Одначе він тихо і прожогом засвітив кілька свічок, знаками сповістив про біду кільком побратимам, які ще не повкладалися спати, закрилися в кутку куреня і грали там в карти. Товариші покидали карти і тихенько кинулися до віконних щілин, аби переконатися, чи правду повідав їм Шевчик. Коли ж самі побачили, що Січ наповнена турками, негайно і якомога тихіше побудили усіх товаришів свого куреня, яких було до півтораста чоловік, і повідомили їм про лихо. Усі швидко повставали, тихо повдягалися, обережно взяли зброю, а потім порадилися з курінним отаманом і вирішили влаштувати таке: поставити до кожного вікна по декілька кращих стрільців, аби вони безперестанку стріляли, а інші щоб тільки заряджали мушкети і подавали їх першим. Козаки підготувалися до цього без особливого шуму, помолилися богу, одразу повідчиняли усі вікна і почали шалено стріляти у стовписько яничарів. Цю стрілянину почули в інших куренях і відкрили й собі з усіх вікон густий і безперервний мушкетний вогонь. По двоє і по троє турків падали від одного пострілу. Здавалось, блискавиці освітлюють темну ніч над Січчю. Яничари ж, скуті неймовірною тіснявою, не могли спрямовувати своє оружжя прямо на вікна і тому стріляли в повітря, безладно металися і падали на землю убитими, захлинаючись у власній крові. Коли ж вороже юрмище почало рідіти і залишилося яничарів в живих лише третина, запорожці побачили, що тепер вони стріляють у супротивників, а потрапляють одне в одного і завдають собі шкоди. Тому козаки одностайно, мов по

команді, висипали з куренів і кинулися в рукопашний бій. Озброєні мушкетами, луками, списами, шаблями і дрючками, запорожці нещадно добивали решту турків. На світанку все скінчилося. І Січ, і курені з усіх сторін, і божественну церкву, і всі гармати обагрила і осквернила бусурманська кров. А січові вулиці й завулки були захаращені ворожими трупами. Трупи ті лежали, облиті власною кров'ю, склеєні і заморожені сильним морозом. Наскільки великим було їх число, видно з того, що з п'ятнадцяти тисяч яничарів утекло із Січі і порятовано татарами на конях лише десь півтори тисячі. А тим часом хан, який стояв неподалік од Січі і чекав завершення задуманої розправи, побачив ганебний кінець своєї затії, завив, мов вовк, і тим нагадував Мамая, переможеного руським військом на Куликовому полі. Хан розраховував завоювати Запорозьку Січ, а натомість втратив величезну кількість добірних стамбульських яничарів. Його охопив неймовірний переляк. Він притьмом кинувся од Січі, день і ніч мчав у Крим, боячись, що розлючені запорожці наздоженуть його і розгромлять.

Після моторошної і кровопролитної ночі настав похмурий і невеселий день. По військовій раді за наказом Сірка близько двох тисяч запорожців сіли на коней, об'їхали довкола Січі і кинулися услід за ханом. Але потім переконалися, що хан чимдуж погнався на Крим, повернули назад і прибули в Кіш якраз на кінець церковної відправи. Наприкінці божественної служби усе військо відспівало спільний благодарствений молебень своїй милостивій захисниці пресвятій Діві Богородиці, а потім приступило до похоронів загиблих побратимів. Усього в нічній коловерті полягло п'ятдесят козаків, а поранено близько восьмидесяти. Убитих товаришів поховали за всіма звичаями і наказали січовим священикам негайно і безперестанку, за чималу винагороду, служити сорокоуст. А поранених оддали на лікування січовим цирульникам з оплатою за рахунок військової скарбниці. Після цього козаки розійшлись і цілий день гуляли в своїх куренях, стріляли з мушкетів, палили з гармат, рясно окроплених бусурманською кров'ю. А трупи задубілих яничар поки залишалися на вулицях та завулках і бовваніли, мов справжні вали й могили.

Наступного дня, ледь розвиднілося, за наказом кошового ударили в казани на раду. Військо тримало раду про те, як учинити з трупами яничарів. Одні казали, що треба їх виволокти із Січі і спалити за бусурманським звичаєм. Інші вважали зручним оддати звірам і птицям. Треті пропонували позакопувати, четверті — у воду повкидати. Із цих порад три не було прийнято. Перша, якщо в землю закопати, треба багато часу витратити, та й ніхто даром мерзлу землю не копатиме. Друга, якщо палити, багато дров довелось би збавити. Третя, якщо оддати на поталу звірям, то розохочені звірі і живому війську можуть завдати шкоди. А на четвертій пораді усе військо зупинилося: виволокти із Січі усі трупи яничарів і віддати їх дніпровським глибинам та бистринам.

Негайно після ради на Дніпро було направлено декілька сот козаків для рубання ополонок. Другим наказано повідділяти задубілі трупи один від одного і приготувати їх для витягування із Січі. Треті готували коней та аркани. Козаки з Дніпра повідомили, що вони вже приготували п'ять чи шість широченних ополонок. Тоді негайно було наказано заарканювати трупи, прив'язувати до стремен по десять, двадцять і більше, волокти геть із Січі і залишати біля ополонок. А ті, хто був на Дніпрі, почали пускати трупи під лід. А позаяк того дня всі трупи витягти із Січі не вдалося, то й наступного дня військо змушене було займатися цим.

Від убитих яничарів запорожцям, окрім зброї, дісталося дуже мало. На задубілих трупах жупани, кунтуші, кожухи, шаровари, шапки, пояси, чоботи були просякнуті бусурманською кров'ю і здавалися суцільними замерзлими плитами. Якби хто захотів що-небудь зняти з убитих і тим самим осквернити руки свої, то хіба відрубував би один труп від іншого сокирою, а дорогі шати здирав би шматками. А коли б хто захотів витягти з-під мертвих яничар зброю (одразу після битви було легко брати оружжя, оскільки тіла ще не задубіли), то знову ж таки повинен був би розрубувати трупи, а військові обладунки просто відрізувати від них.

Коли нарешті усі трупи були віддані дніпровським глибинам, тоді військо заходилося вичищати та вишкрібати усі вулиці й завулки і всю нечисть разом із снігом вимітати за Січ. Були також пообмивані та пообтесувані усі облиті кров'ю стіни курінні та гармати січові. А наступного дня січові священики відправили

заутреню, відспівали молебень і воду освятили, а потім з усім церковним кліром пішли по вулицях, завулках і куренях, безперестанку молитви читаючи та святою водою усі місця окропляючи. Після очисної церемонії усе військо до самого вечора пило й гуляло, прості козаки по куренях, а знатні у кошового Сірка. Але гульба на цей раз була тихою, без гарматних та мушкетних громів.

Наступного дня запорожці піднялися рано, поділили за жеребками усю зброю, знайдену між трупами яничарів і до часу складену у загальну купу, а потім вирішили відправити гетьману Дорошенку прикрого й дошкульного листа, приписуючи лихий замір турків і татарів гетьмановій злобі та підступності. Сірко послав листи чигиринськими чумаками, які були о тій порі на Січі. Дорошенко через того листа страшенно розгнівався на запорожців, але потім оговтався і надіслав козакам розлоге послання, в якому клятвено переконував, що він чистий у ставленні до січових козаків і почуває до них особливу приязнь і дружбу. Запорожці у відповідь на це пом'якшали і в свою чергу запевняли, що вони теж, крім приязні, нічого іншого не почувають до гетьмана.

Після страшної і кривавої битви, крім убитих, на Січі залишилися у полоні півтораста яничарів та чотири аги, які заховалися в різних місцях між будівлями. Кримський хан дізнався про це і листовно попросив Сірка й усе запорозьке військо відпустити бранців у Крим. Сірко й усе військо погодилися. Тоді хан прислав за полоненими підводи, а разом з підводами і подарунки низовому товариству: дванадцять тисяч киндяків [59] та шість великих бутлів доброго кримського вина. Запорожці прийняли подарунки, відпустили півтораста яничар, давши їм на дорогу хліба, м'яса й риби, а чотирьох агів залишили у себе, бо хотіли одержати за них викуп по дві тисячі левів за кожного. Коли ж гроші надійшли, чотири аги з харчами були чесно відпущені у Крим. А тим часом турецький султан після загибелі своїх яничар на Запорожжі дуже обізлився на свого візиря, який наштовхнув його на цей невдалий похід. Властелин ладен був стратити свого найближчого радника, але потім відійшов і передумав, зате забрав усе його майно до султанської казни, а самого довічно заслав на острів Родос.

Після такого винищення яничарів на Січі, турки більше не наважувалися затівати походи проти запорозьких козаків з метою руйнування їхнього військового Коша. Навпаки, напад татарів і турків послужив приводом для вторгнення запорожців у Крим.

Того ж 1676 року наприкінці липня Іван Сірко скликав на головну раду запорозьке товариство з ближніх і дальніх помешкань і запропонував йти на Крим, щоб помститися ханові за минулозимній напад та шкоду, завдану низовому війську, а саме, за те, що хан разом з турецькими яничарами по-злодійськи серед ночі прокрався на Січ і хотів зруйнувати її дощенту, а все козацьке військо вигубити або забрати в полон. Військо охоче відгукнулося згодою на таку пораду і попросило Сірка вести його на таке добре діло. Тоді кошовий розпустив військо по ріках і рукавах, наказав йому приготуватися у тритижневий похід на Крим, запастися харчами та іншим військовим спорядженням і через два тижні з'явитися на Січ. Військо радо виконало наказ і прибуло на Кіш з усім необхідним. Тоді Сірко відібрав двадцять тисяч найкращих козаків, перейшов з ними Дніпро і якомога швидше попрямував на Крим. Але не прямо під Перекоп, а ліворуч у степи, щоб випадково не зустрітися з татарами, які повсякчас нишпорили там ради промислу. Розрахунок кошового цілком виправдався: татари справді його не помітили і не змогли сповістити про козацький похід у Крим. Тим часом Сірко з усім своїм військом швидко минув розлогі степи і через Сиваш переправився у Кримське ханство, добре йому відоме, залишивши далеко праворуч Перекоп.

Потім кошовий залишив при собі три чи чотири тисячі молодців і розташувався з ними над Сивашем біля переправи, а решту війська під орудою досвідчених ватажків, добре знайомих з тамтешньою місцевістю, відправив у самий Крим, аби нещадно ним трусонути і на п'ятий день повернутися на переправу. Тоді військо посідлало своїх вітроногих коней, розділилося за раніше наміченим планом на кілька частин, раптово увірвалося в середину кримських поселень і заповнило собою усе ханство. Вогнем і мечем були знищені, крім дрібних селищ, такі міста, як Козлов, Карасів і навіть ханська столиця Бахчисарай. Хан дізнався «про таку фурію несподіваних і недишкретних гостей», ледве устиг вислизнути із Бахчисарая з усіма своїми солтанами та мурзами і втік у крим-

ські гори. Туди ж прибилася частина татар, яким пощастило урятуватися від козацького війська. Друга частина сховалася у неприступні фортеці, а третя — полягла од запорозької зброї. Від пійманих запорозьких язиків хан дізнався про січове військо, його склад і ватажка, а також про шлях, яким запорожці проникли у ханство. Тоді кримський володар зібрав у горах п'ятдесят тисяч своїх воїнів і негайно рушив до Сивашської переправи, сподіваючись перестріти там запорожців, котрі повертатимуться з Криму. Він не знав, що там залишилася друга частина козацького війська.

І справді, хан з ордою прибув якраз у той день, коли і запорожці розраховували повернутися до Сірка на переправу. Але спершу він побачив загін кошового, вирішив, що то усе запорозьке військо і наказав своїм воїнам готуватися до бою. А тим часом до Сірка уже наближалося з чималою здобиччю та полоненими те саме військо, яке погостювало у Криму і залишило після себе великі руїни. По дорозі військо дізналося від татарського язика, що хан рушив на Сивашську переправу, одразу ж звернуло вбік, залишило із невеликим загоном частину своєї здобичі й грошей, потім підняло, для обману татар, мусульманські знамена, добуті в бою, і поспішило услід за ханом.

Хан побачив позад себе військо з ординськими знаменами, подумав, що то йому на допомогу йдуть розігнані татари і з неймовірною силою рушив на Сірка, але не зміг його одразу зламати. Навпаки, втратив близько чотирьох тисяч ординців і відступив. Сірко побачив позад хана військо, дізнався, що то його побратими, і почав шикуватися, аби вдруге зустріти ординську навалу. Хан, у свою чергу, очікував на допомогу від прибулих військ і теж вишикувався навпроти Сірка. Але і за другим разом він зустрівся із шаленим опором кошового і знову відступив з великими втратами. Тоді військо Сірка миттєво осідлало коней і сильно ударило по орді. А коли ханське військо ще й побачило, що позад нього не ординці, а запорожці, воно геть утратило мужність і воїнську доблесть, швидко і безладно розсипалося і стало легкою здобиччю козаків. Запорожці ганялися по полю за переляканими татарами, декілька тисяч з них знищили, декілька тисяч забрали у полон і мало не піймали і самого хана.

Після такої блискучої перемоги усе Сіркове військо з'єдналося, забрало здобич, тимчасово залишену осторонь, і прибуло якраз опівдні на Сивашську переправу. Після невеликого відпочинку та обіду воно рушило із Криму через Сиваш. До кінця дня переправу було подолано, і далі військо пішло трохи інакше, аніж коли рухалося на Крим,— на Колончак, до Чорної долини і Кочкарів, залишаючи Перекоп ліворуч. По дорозі запорожці спустошили чимало татарських пасовиськ, захопили багато худоби та овечих отар разом із обслугою і попрямували уверх по Дніпру на Січ, маючи при собі велику здобич та тринадцять тисяч ясиру — полонених татар та визволених з кримської неволі християн. Коли військо оддалилося на декілька миль від Криму, Сірко наказав у зручному для випасу місці зупинитися і наварити побільше каші, щоб вистачило усім — і війську, і ясиреві, а потім звелів розділити ясир — християн окремо, бусурманів окремо. Тоді кошовий наказав усіх бусурманів пов'язати, а до християн, яких було, чоловіків і жінок, сім тисяч, звернувся, випробовуючи їх, з такими словами: «Хто хоче, хай іде з нами на Русь, а хто не хоче, повертайтеся в Крим». Християни і народжені від них у Криму «туми» після такого звертання розділилися на дві частини: одні в кількості трьох тисяч знайшли за краще повернутися в Крим, аніж повертатися на християнську землю; решта чотири тисячі забажали повернутися на рідну Україну. Сірко наказав усіх їх нагодувати, а потім одних залишив при собі, а інших відпустив у Крим. Але перед тим запитав їх, чому вони прагнуть назад у ханство. Ті відповіли, що в Криму у них є майно і господарство і там їм буде краще жити, аніж на Русі, де у них нічого немає. Відпускаючи цих людей, кошовий ще до кінця не вірив, що вони справді підуть на Крим, і сподівався, що вони все-таки повернуть на Русь. Тому Сірко піднявся на могилу і довго дивився їм услід, аж поки їх не стало видно. Тоді він врешті переконався у твердому намірі визволених земляків знову йти в Крим і наказав молодим козакам осідлати коней, наздогнати відпущених і всіх до одного нещадно порубати. Кошовий додав, що він негайно поїде слідом, аби переконатися, як виконано його наказ. Козаки здійснили веління отамана і не залишили в живих жодної душі. Трохи згодом кошовий поскакав туди, де виконувався його наказ. Коли Сірко пересвідчився, що

його волю здійснено точно, він подякував козакам, а до мертвих звернувся з такими словами: «Простіть нам, браття, а самі спіть тут до страшного суду господнього замість того, щоб розмножатися вам у Криму між бусурманами на наші християнські молодецькі голови і на свою вічну без хрещення погибель». Після цього Сірко повернувся до війська і рушив на Запорожжя. Поблизу Січі він наділив своє товариство здобиччю та добром. А вже на місці з усім військом оддав хвалу передовсім всесильному богові, своєму помічникові, і молебну подяку пресвятій Діві Богородиці. Потім наказав приготувати для всіх куренів доволі м'яса з кримської худоби та овець, яких було захоплено до вісімнадцяти тисяч, і влаштувати на Січі генеральний бенкет. Два дні гуляли Сірко й усе військо, досхочу тішилися гарматними і мушкетними громами. Після цього розійшлися по річках і рукавах, а вивезені з Криму християнські бранці з новохрещеними на Січі бусурманами, яких налічувалося півтори тисячі обох статей, були відправлені в Малу Русь. А з бусурманського ясиру одна частина послана в Москву, друга — до гетьмана Самойловича, а третя, у кількості чотирьох тисяч, залишена на Січі. Останнім Сірко з отаманами оголосив, що, коли вони бажають повернутися у Крим, хай подбають про негайний викуп. Якщо ж бранці не клопотатимуться за це, то всі вони незабаром будуть відправлені до Москви у довічну неволю. Коли татари це зачули, вони дуже сполошилися, одразу почали торгуватися із Сірком і отаманами і пропонувати за себе викуп, виходячи із своїх статків. Врешті-решт усі вони, і старе й мале, написали по-татарськи реєстр своїх імен та розмір обіцяного викупу, випросили у Сірка трьох татарів і послали ними той реєстр ханові з палким проханням якомога швидше зібрати викуп і доставити його на Січ. Через тих татар і Сірко з товариством листовно пояснили ханові причини вторгнення козаків у Крим, яке сталося з вини самих же ординців, і тут же нагадали хану про споконвічну доблесть і лицарство війська запорозького.

«Ясновельможний мосце хане Кримський із многими ордами, близький наш сусіде! Не мислили б ми, військо низове запорозьке, входити у війну і неприязнь з вашою ханською милістю і з усім кримським панством, якби не бачили причини цього з вашої сторони; ваша ханська милість, послухавши дурної ради навіженого і божевільного цареградського візиря, а затим і наказу найяснішого і найвельможнішого султана свого, почали з нами війну минулої зими. Ви приходили до нас, низового запорозького війська, із султанськими яничарами і многими кримськими ордами; підкралися поночі до нашої Січі, зняли біля неї нашу сторожу і послали в Січ п'ятнадцять тисяч яничарів, яким наказали (що соромно було вам робити) не «по кавалерству» вигубити і винищити усіх нас, молодців, військо запорозьке, сонних і беззахисних перед бідою, а купу нашу січову дощенту спустошити і зруйнувати; самі ж ви з ордами стали біля Січі, щоб жодної нашої душі не випустити. Але ваш замір і задум Христос Бог і премилосерднішйи наш спаситель обернув на благо, а болячки і біди наші у болячки і біди на голови турецьких яничар, про що ваша ханська мосць добре знає. Не передбачаючи від вас жодного злого наміру і прихованого підступу (а ви ж захотіли діяти таємно супроти тих людей, які займаються лицарською справою), ми ніде не очікували вас, не дбали про свою безпеку і не були готові дати вам відсіч. Один господь-бог спаситель зберіг і захистив нас від вашої напасті і нашої гіркої біди. І позаяк ваш учинок завдав нам, війську запорозькому, великої прикрості й досади, то ми, за прикладом давніх предків і братів наших, вирішили за образу і збиткування помститися вашій ханській мосці і всьому ханству, рівним за рівне, але не таємно, як ви вчинили, а відкрито, по-лицарськи. І бог допоміг нам краще погостити у вашому кримському панстві, аніж вам у нашій січовій купці. І якщо та гостина наша у вашому панстві видалась вам недишкретною, то, можливо, так воно і є, бо козаки як не однієї матері діти, так і не одного норову: один стріляє направо, другий наліво, а третій прямо, але так добре, що всі у ціль влучають. Та й недишкреції тієї ми од вас навчилися, а не самі вигадали, бо, не прийнявши нас за гостей і добрих кавалерів у самому Криму, ваша ханська мосць разом із своїми сильними ордами поспішили до Сиваша, до тієї самої переправи, через яку ми увійшли у ваше панство; очікуючи нашого повернення, ви хотіли нас винищити, а не пустити через переправу. Але тут знову всемогутній бог не допустив здійснення вашого наміру, а нам за нашу правду явив свою милість і дав можливість узяти верх над вами. І якщо ми в цьому торжестві чим-небудь потурбу-

вали вашу ханську мосць і вам видалось що-небудь з нашого боку недишкретним, то вибач нам за те, ваша ханська мосць; не забувай, проте, що будь-яка недишкреція платиться за таку ж недишкрецію. Зрозуміло, вашій ханській мосці й не снилося, щоб наше низове запорозьке військо, у такому малому числі, осмілилось наступати війною на знамените і велелюдне кримське панство. Але цього могло б і не статися (звісно, не внаслідок нашого остраху, а завдяки нашій сусідській приязні), якби з вашого боку не було приводу й причин для ворожнечі та війни з нами, запорозьким низовим військом. Тому просимо вашу ханську мосць не лякати нас зброєю і не вважати нас за піщо, а надалі на нас відкритою війною наступати. А то якщо будеш учиняти інакше, то й ми зберемося докупи вже набагато краще і в більшій силі, з'явимося у кримське панство не на Сивашську переправу, а прямо в самий Перекоп, виламаємо в ньому і відчинимо собі ворота, для чого маємо усі засоби, і доти з нього не вийдемо, поки з усесильною божою допомогою не побачимо кінця своєї справи. Бо якщо і колишні відважні кавалери і мужні вожді війська запорозького, наші славні предки віддавна воювали Крим і царство турецьке *, то нам, їхнім нащадкам, хто може заборонити йти тим же самим воїнським шляхом? Отже, ми, військо запорозьке низове, не бажаємо воювати і ворогувати з вашою милістю і з усім кримським панством. Одначе коли знову буде з вашого боку привід до війни, то ми навзаєм не побоїмося напасти на кримське ханство. А стосовно того, що деякі ваші й наші завзяті молодці, гуляючи широкими й дикими степами, вступатимуть між собою в боротьбу, то нам і вам не слід розглядати це як причину для великої війни. Не будемо більше затягувати нашого листа до вашої ханської мосці. Повідомимо лише, що ваших кримських невольників, знатних і простих, у нас знайдеться чотири тисячі. Ці бранці самі написали список своїх імен, визначили за кожного окремо викуп, випросили у нас трьох татарів і через них посилають той список вашій ханській милості. Якщо ти зволиш, ваша ханська милосте, наказати родичам невольників доставити той викуп якомога швидше до нас на Кіш з особливим від вашої ханської дишкреції для нас, війська запорозького, подарунком, то ми усіх бранців відпустимо у Крим. А якщо протягом півтора місяця того викупу не буде, то попереджаємо, що ми відішлемо усіх невольників до пресвітлої царської величності, доброго і багатого государя і добродійника нашого, котрий за те неодмінно винагородить нас із своєї монаршої казни. Виклавши усе це, бажаємо вашій ханській мосці доброго здоров'я і щасливого життя. Писано на Запорозькій Січі 1676 року, вересня 23 дня. Вашої ясновельможної ханської мосці доброзичливі приятелі Іван Сірко, Отаман кошовий з усім війська низового запорозького товариством».

Проте ненависть бусурманів до запорозьких козаків і всього християнського населення України після усіх цих подій настільки роз'ятрилася, що турки вирішили здійснити або принаймні поширювали чутки, що збираються здійснити похід на Запорозьку Січ і спустошити її дотла. Існує переказ, що перш ніж відправити війська на Запорожжя, турецький султан Мухаммед IV послав козакам листа з вимогою добровільно підкоритися йому як непереможному лицарю. У відповідь запорожці, не перебираючи висловів, відповіли султанові теж листом, в якому заперечували будь-яку його доблесть і нещадно глузували над пихатістю «непереможного лицаря». У багатьох любителів південно-руської старовини і досі зберігаються копії цього, можливо, і несправжнього, але цілком суголосного духу запорозьких козаків листа турецького султана та кумедної відповіді на нього.

«Султан Мухаммед IV — запорозьким козакам.

Я, султан, син Мухаммеда, брат сонця і місяця, онук і намісник божий, володар царств — македонського, вавілонського, єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, винятковий лицар, ніким не переможний воїн, невідступний хранитель гробу Ісуса Христа, попечитель самого Бога, надія і втіха мусульманів, розтривожувач і великий захисник християн,— повелівію вам, запорозькі козаки, здатися мені добровільно і без будь-якого спротиву і мене вашими нападами не примушувати непокоїтися.

Султан турецький Мухаммед IV».

* Самуїл Кішка, Федір Богданко, Петро Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Сулима «торкнулися мужньо і самих стін константинопольських, доволі мушкетним димом їх окуривши; Синоп і Трапезонт стинали; могутньому Білгороду не раз крила осмалювали».

«Запорозькі козаки — турецькому султану.

Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею і водою будемо битися з тобою. Вавілонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Оттак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за це ось куди нас...!

Кошовий отаман Іван Сірко
зо всім Кошом запорозьким».

ПРИМІТКИ:

[45] *Сорок соболів* — одиниця міри для хутрових шкурок (40 шт.).

[46] *Мазепа Іван Степанович* (1644—1709) — шляхтич, гетьман Лівобережної України (1687—1708), «граф Священної Римської імперії» (1707), український феодал.

[47] *Чамбул* (татарське слово) — загін кінних воїнів.

[48] *Крилов* — місто на Правобережній Україні.

[49] *Оргєєв* — місто в Молдавії (тепер на території Молдавської РСР).

[50] *Цицора* — місто в Молдавії (тепер на території Румунії).

[51] *Олексій Михайлович Романов* (1629—1676) — російський цар (1645—1676), батько Петра I. За часів царювання Олексія Михайловича здійснилося возз'єднання України з Росією.

[52] *Ногайська орда* — татарська феодальна держава, що утворилася після розпаду Золотої Орди в кінці XIV — на початку XV ст. В другій половині XVI ст. Мала Ногайська Орда в степах Північного Причорномор'я і Приазов'я розділилася на кілька дрібніших орд (Білгородську, Єдисанську, Джамбулуйську і Єдичкульську), які стали васалами Кримського ханства.

[53] *Регіментар* (від польського слова регімент — полк) — воєначальник, командуючий частиною військ Речі Посполитої у XVI—XVIII ст.

[54] *Кучмань* — місцевість в степу з лісами та балками у верхів'ї річки Інгул.

[55] Суперечливе пояснення Д. І. Яворницьким діяльності Івана Сірка, який насправді не мав наміру служити шляхетській Польщі чи Кримському ханству, не помишляв зраджувати Російській державі.

[56] *Гоголівський* — від назви сотенного містечка Гоголів Ніжинського полку.

[57] Тут ідеться про те, що Іван Сірко нібито сприяв Петру Дорошенку стати гетьманом Правобережної України. Відмовляючись від гетьманства, Дорошенко в присутності війська віддав Сірку булаву — знак влади і присягнув Російській державі.

[58] Царський уряд поставив вимогу Івану Сірку — відіслати одержану від Петра Дорошенка гетьманську булаву гетьманові Лівобережної України Івану Самойловичу. Сірко виконав цю вимогу.

[59] *Киндяк* — шматок бавовняної тканини, з якої тоді шили сорочки і шаровари.

В НОМЕРЕ:

Редакция просить надсилати рукописи до журналу в першому примірнику машинопису.

«Днепр» — литературно-художественный и общественно-политический ежемесячный журнал, орган ЦК ЛКСМУ. Основан в 1927 г. Адрес редакции: 252119, Киев-119, Пархоменко, 38—44. Телефон: 213-98-79

Полиграфкомбинат ЦК ЛКСМ Украины «Молодь» ордена Трудового Красного Знамени издательско-полиграфического объединения ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». 252119, Киев-119, Пархоменко, 38—44.

Здано до складання 25.08.89. Підписано до друку 12.10.89. БФ 27589. Формат 70×108 1/16. Високий друк. Папір друкарський №1. Ум.-друк. 12,95. Ум. фарб.-відб. 14,525. Обл.-вид. арк. 16,29. Тираж 72 000 пр. Ціна 60 к. Зам. 9—421. Адреса редакції: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44. Телефон: 213-98-79.

Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия».

ОДНА ХВИЛИНА БІЛЯ МАМИ

Слова Леоніда ТАЛАЛАЯ
Музика Олеся ДЯКА

Moderato

mp

Лі_ та ми_на_ють за лі_та_ми, ос_
_тан_нє лис_тя об_лі_та. а_
_ле хви_ли_на бі_ля ма_ми у_же на_
_ві_ки зо_ло_та.

Приспів:

mf

Ти не са_мот_ній між чу_жи_ми. на
чу_жи_ні не си_ро_та. бо
між хви_ли_на_ми тво_ї_ми од_
_на хви_ли_на зо_ло_та.
зо_ло_та.

Літа минають за літами,
Останнє листя обліта,
Але хвилина біля мами
Уже навіки золота.

Приспів.
Ти не самотній між чужими,
На чужині не сирота,
Бо між хвилинами твоїми
Одна хвилина золота.

Відчуєш серцем і руками,
Які торкають пустоту,
Оту хвилину біля мами,
Одну хвилину золоту.

Приспів.

Коли закінчуються драми
І підступає темнота,
Ще є хвилина біля мами,
Яка навіки золота.

Приспів.

60 коп.

ШАНОВНІ КОЛЕКЦІОНЕРИ!
ПОТУРБУЙТЕСЯ ПРО СВІЙ ДОМАШНІЙ «МУЗЕЙ»!

Держстрах пропонує вам застрахувати унікальні та антикварні речі або цілі колекції. Сума страховки дорівнює повній вартості цінностей, вказаній у документі компетентної організації.

Власникам фамільних коштовностей радимо застрахувати вироби з дорогоцінних металів, напівкоштовного і виробного (кольорового) каміння у межах їх вартості (з урахуванням зносу) згідно з діючими державними роздрібними цінами, але не більш, як на 2000 карбованців.

ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОГО
СТРАХУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
УКРАЇНСЬКЕ РЕКЛАМНЕ АГЕНТСТВО

ISSN 0130—321X, «Дніпро», 1989, № 11, 1—144

ISSN 0130—321X

Дніпро

1989 12

М. Гнатченко. «Будинок лісника».

М. Гнатченко. «Хатина біля річки».

На першій сторінці обкладинки:
артист Чернігівської філармонії кобзар-лірник
Василь Нечепа.

Дніпро

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЩОМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ
ОРГАН ЦК ЛКСМУ

Рік заснування 1927

12

грудень, 1989
Київ
видавництво
«Молодь»

ЗМІСТ

ПОЕЗІЯ

ПРОЗА

ДРАМАТУРГІЯ

ПУБЛІЦИСТИКА

Вітрило піднято!

Журнал «Дніпро» підтримує зв'язки з літературними студіями та об'єднаннями всієї республіки. Виїжджаючи на місця, члени редколегії, працівники редакції надають початківцям практичну допомогу.

Так, у чернігівському літоб'єднанні, яким керує поет Дмитро Іванов, побували член редколегії, керівник нашого літоб'єднання «Кобза» Володимир Забаштанський, редактор відділу поезії Олександр Шугай та літконсультант Микола Томенко. Вони взяли участь в обговоренні творів чернігівських початківців, відібрали кращі поезії для публікації в журналі.

Отож надаємо слово молодим поетам Чернігівщини.

Олена КУЛІШ

Слухай, де воно в мене береться?
Я ж російського племені й роду.
Не цураюсь свого народу,
Але шлях до Вкраїни гнеться.

Знов блукають не рифми — рими
По Гуцульщині й Коломиї.
І, коли б народилась в Римі,
Перше слово я склала б — КИЇВ.

На Хрещатику понад яром
Козаків своїх виглядаю.
Козаки чубаті і гарні,
Правда, їздять вони в трамваях.

Їхні коні прип'яті міцно
Десь в далекім-далекім віці.
Козаки є справжнісінькі лицарі
І живуть у центрі столиці.

Ми п'ємо з ними чорну каву
І говоримо про мистецтво.
Разом нам спокійно і гарно.
І — до осені йдеться.

І блищить золотаве сонце
На замріяних Лаврських банях...

Може, дійсність, а може, й сон це...
Тільки приязнь, чи вже кохання.

м. Чернігів.

Іван ШЕВЧЕНКО

ЛУГОВА ПІСНЯ

Щось при заводі зеленій мерехтить за шумовинням...
Чи пелюстками лілея, чи з плечей зліта хустина.
Придивись, чи не впізнаєш те дівчатко ясноокe.
То з вітрами за лугами ходить юність одинока.
Довго, довго в ніжнім гуку пісню вітер виплітає,
Що з любові та розлуки душу вражену виймає.
Це ж тобі співа пташина! — кликне вітриво шалене.
А дівча вже тане в днині і далі є геть від мене.
Ось до берега спустилось. Озирнулось. Помахало.
Вже на хвилях опинилось. Осміхнулось. І не стало...
Гай, дарма волати в лози, де вона, скажіть на милість...
«Повернись!» —« Уже не можу. Я в минулому лишилась...» —
Тільки й чути за водою. Тихне голосу дзвіночок,
Завмираючи луною, одплива пісень віночок.
А вітри шумлять, гуляють... Не тужу я і не плачу.
Я вітрище осідлаю та помчу вертати вдачу.
І за юністю своєю доберусь до краю світу,
Розквітають ще лілеї, в диких травах повно цвіту.
Не протоптано до літа ще весняну стежку лугом,
Ще не люблено й не жито за коханим вірним другом.

м. Козелець.

Микола ЛЕЛЮК

●

Туман приліг на тихе плесо,
В серпанку марить далина.
Перемовляються колеса
Старого сивого млина.

Дорога стелиться піщана
То вбік, то берегом ставка,
Де бовваніють у тумані
Чуби русяві дубняка.

Зерна привабна загадковість,
Русявий мельник із ключем.
І, як захоплююча повість,
В кіш тепле борошно тече.

●

П'ю воду — й плине із криниці
Моєї пам'яті, із дна,
Люстерком чистої водиці
Твого обличчя таїна.
Рве вітер в клоччя світлу пряжу
Дощу,
    то скочує сувій,
То знову розгорта і в'яже
З дощинок світлий образ твій.

●

Вже лист вигрібають опалий,
Торішній, звичайно, з городів.
Бабуся бадилля он палить,
А дід огорожу городить.

В турботах стрімливо час плине! —
Небавом і сіяти треба.
Вже гуси натомленим клином
Спішать неозорістю неба.

Шпаківню лаштує сусіда.
Латаття цвіте над водою.
Скликає нас мати вгостити
Борщем кропиви молодої.

м. Чернігів.

Олександра ГОСТРА

●

Білі хризантеми нареченими
Дивляться у мамине вікно.
Ллється сум струмками нескінченними...
Доньки розлетілися давно.

Проводжала, то й сльози не бачили,
Плакать щоб і їм не довелось.
Вже тополі пухом відмаячили
І ворота хочуть стріть когось.

У поштову скриньку вітер листя
Вчора сипонув замість листів.
Червонястим, жовтим, багрянистим
Мамі серце обігріть хотів.

Не зумів, холодний та осінній,
Доки на листочках вигравав,
Неньці із очей сльозу посіяв,
Хризантему під вікном зламав.

м. Талалаївка.

Костянтин МОСКАЛЕЦЬ

ШЕВЧЕНКО ВНОЧІ

...і знову взятися за справу українську —
писати вірші, сіяти зерно
і думати про військо запорізьке,
якого вже немає так давно.

Не відректися нам своєї вдачі,
як білці колеса, сузір'їв — небесам...
Чого ти плачеш, гетьман Сагайдачний?
Чого ти знову сам не свій — і сам?

м. Бахмач.

Віктор БОЖОК

БІЛЬ

На краю літа,
У спекотнім серпні,
У неповних сім років
Увірвався біль до мого серця,
Розучились ноги робити кроки.
Пам'ятаю:
Людьми тоді
Переповнилась хата.
Третю добу я плакав,
Крізь сльози кричав...
(«Воно ж дитинча»)
Третю добу не обзивалася
До мене зжовкла,
Як віск,
Мати.

м. Корюківка.

Микола БУДЛЯНСЬКИЙ

СПЕКА

Ніхто не ходить,
                    не літа по лісу,
Ані пісень,
          ні шелесту крила.
Лише верба витрушує з дупла
З мурашками навпіл гарячу тирсу.
І день стоїть,
               втопивши в безгоміння
Безповоротний вічний часоплин.
І тихо так.
          І чути, як з глибин
До стебел соком пружиться коріння.

●

Зів'яне спека.
               День ліниво
Покотить сонце за поріг.
І вжалить стежку тінь кропивки,
Хоч та й закутана в моріг.
Сплакне стежина, як дитина,
У кого захисту просить?..
Губами спраглими й терпкими
Зіп'є земля ковток роси.
Коса з косою заговорить
На лузі в травах голубих...
Зійде зоря і тихо мовить:
— Стежино, боляче тобі?

м. Носівка.

Олексій КРАЧИЛО

ПЕРШІ І ДРУГІ

Перші пішли в невідомість,
Другі за ними спішили.
Перших
штовхала совість
В полум'я і на вершини.

Перших
впритул убили,
Перші зі скель зривались.
Піків не підкорили, —
Другим вони дістались.
Другі не знали скрути
Перших
на злім бездоріжжі.
Переступивши трупи,
Другі тепер безгрішні.
Перші у поті та крові
Щастя наблизили подих.
Другі, забувши совість,
Всюди кричали про подвиг.
Ми роздивились вперше,
Сильні здіймаєм руки.
Хто забуває перших?
Хто пам'ятає других?

м. Козелець.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Зростає кількість людей, які дарують фондові, а отже, рідному народові плоди свого розуму і серця. Серед них як професійні митці, так і самодіяльні, об'єднані палким бажанням прислужитися розвоєві української культури.

«Полудень» — таку назву має картина відомого майстра С. Шишка, передана ним у дарунок фондові. Пастелі іншого знаного художника О. Шовкуненка подарувала його дружина. Живописні полотна надійшли від О. Лопухова, М. Романишина, К. Покулитого, М. Фіголя, М. Компанця, Ю. Злидня, В. Непийпива, В. Чегодара, К. Ломикіна. Скульптурне зображення Ф. Шаляпіна в ролі Олоферна роботи І. Кавалерідзе подарував письменник О. Ільченко. Скульптурні твори одержав фонд від В. Лупійчука, О. Скобликова, графіку — од О. Павленко, В. Лопати, А. Чебикіна, Є. Безніска, М. Стратілата, декоративне кольорове скло — від І. Аполлонова, вази — від А. Зельдич, Ф. Панка, кераміку — від В. Джуранюк, гобелени — від В. Федька, Л. Жоголь.

У доброчинних акціях беруть участь не лише жителі нашої республіки, а й інших регіонів країни і світу. З вдячністю прийнято дарунок у вигляді живописних робіт Ф. Ангеліна від його дружини з Москви. Графічні твори та фотодокументи зі спадщини В. Касіяна надіслало Товариство об'єднаних українських канадців. Двадцять картин живопису одержано від художника М. Туріджана (США). Жителька Австрії І. Радкевич передала у дарунок три живописних полотна, авторство яких нібито належить видатному українському художникові І. Трушеві.

Для атрибутації твори передано до львівського Музею українського мистецтва, якому за волею дарувальниці вони й належатимуть.

● Київському музеєві «О. С. Пушкін і декабристи на Україні» колекціонер Я. Бердичевський подарував двадцять шість — з тридцяти шести відомих — прижиттєвих видань творів російського поета. Раніше дарувальник передав цьому ж музеєві 2600 експонатів пушкініани.

● У селі Іржавці на Чернігівщині, де народився видатний український композитор Л. Ревуцький, створений музей його імені. Для експозиції син композитора Євген Львович передав 250 фотодокументів, афіші, ноти, різні особисті речі батька, у тім числі його фортепіано.

Михайло ЧЕРНИЧУК

Щоразу, коли на очі мені втрапляє перший твір молодого прозаїка чи поета, крім природного в таких випадках зацікавлення (якою буде наша майбутня література, що нового вона таїть у собі і наскільки відійде від уже вироблених, відпрацьованих трафаретів), жевріє в мені надія, надіями ж і живемо...

Михайло Черничук друкується вперше, за його плечима чималий життєвий досвід, і його новели викликають довіру й надію. Пише він суворо реалістично, не відвертається від гострих проблем, у своє письмо вводить нових героїв, зневажених, знедолених, скривджених, від яких раніше соромливо відводився погляд, фальшиво вдавалося, що їх не існує в нашому «найпередовішому» суспільстві. Крім багатьох оповідань, які він не поспішає публікувати й не оббиває пороги не дуже ласкавих наших видавців, мені довелося познайомитися з рукописом його першого роману «Фарисеї», над яким він з властивою молодості відвагою і жертовністю ще працює, не віддає його в друк.

У наш час, коли молодь катастрофічно «постаріла», коли ця золота пора людського існування, зокрема в сфері літератури й мистецтва, штучно видовжується аж до сивого волосся, коли молодість, як стверджує іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет, «стала предметом спекуляції, шантажу», коли «вона може відкласти виконання обов'язків на невизначений час, коли «дозріє», та й взагалі обов'язків не визнає, а тільки «качає права», — хочеться, щоб наші молоді поети й прозаїки у творчості своїй швидше проходили цю небезпечну для себе зону. Бо нічого, мабуть, немає в світі потворнішого за те, коли дорослі люди називають себе молодими і чи погрозами, чи шантажем вимагають благ для себе. Більшої небезпеки, очевидно, для творчої людини немає.

Віриться, що молодий прозаїк Михайло Черничук уже щасливо уник цього і його перші твори читач зустрічатиме без скидки на молодість.

Хай щастить йому на цій нелегкій дорозі!

Віталій КОВАЛЬ.

ДВА ОПОВІДАННЯ

Аварія

— А, чорт! — вилаявся Олексій, довготелесий русявий молодик років тридцяти. Крапля поту, збігши по його чималому носі, упала прямо на міністерський бланк, який він готував з самого ранку. Олексій збентежено зиркнув на чотирьох дам, які сиділи поряд з ним у кімнаті. Вони були розморені післяполудневою

спекою і, прикривши повіки, важко дихали. Через високі, відчинені навстіж вікна гарячий потік повітря приносив у кімнату запах розігрітого асфальту, випарів бензину, пилюки, яка давно вже вкривала все місто, що знемагало від двотижневої спеки.

Олексій витер брудною вже хустиною обличчя і на мить замислився. Готувати новий бланк йому не хотілося. Була п'ятниця і до кінця робочого дня залишалось якихось півтори години. Він ворухнувся в кріслі, витягнув з-під стола свої довгі ноги і знову крадькома глянув на своїх колег. Це була так звана «гвардія недоторканих»: жінки, дочки, невістки, племінниці, а то й коханки високопоставлених радянських та партійних працівників. Як саранча, окуповували вони міністерські кабінети і осідали там важким тягарем. Не змогла їх вигнати звідти навіть перебудова. З цим, здається, усі змирились. По-філософськи ставився до цього й Олексій. Тільки одного разу, коли, звичну засунувши руку в шухляду стола, замість папки витяг жіночі труси, глибоко обурився. Та з часом все минуло, і зараз він це згадував як неприємну, але своєрідну комедійну ситуацію.

З глухим дзижчанням до кімнати влетіла велика чорна муха і почала повільно кружляти над столами. Олексій поправив мізинцем окуляри, що сповзли по мокрому носі, і взявся уже було за газету, та, передумавши, важко зітхнув і знову застиг, склавши руки на животі. Час, здавалося, також розморений спекою, тягся неймовірно довго. Прислухаючись до тихого посопування дам, Олексій перебирав у пам'яті останні події минулого тижня.

Після семи років подружнього життя, за час якого вони ніколи не розлучались надовго, його неповторна Єлизавета, або просто Ліза, вперше поїхала відпочивати сама. Щоправда, не зовсім сама — з п'ятирічною Мар'янкою. Це було важким випробуванням для Олексія, але, враховуючи нові обставини, він змушений був змиритися.

Весною у їхньому міністерстві всім виділили садові ділянки. Взяв ділянку і Олексій і тепер проводив на ній підготовчий фронт робіт, заклав фундамент і потихеньку завозив будматеріали. Це зразу обрізало бюджет сім'ї і змусило його відмовитися од поїздки. Та й відпочивала Єлизавета не бозна-де, а у якомусь будинку відпочинку в трьохстах кілометрах од міста. Посадивши їх у понеділок вранці на поїзд, Олексій весь тиждень мучився, не одержавши від них ніякої звістки. І тому вчора, полагодивши сяк-так свої старенькі «Жигулі», що дістались йому від тестя, він вирішив пожертвувати одним днем і махнути сьогодні після роботи в гості до своїх, щоб дізнатися, що сталося.

Настирне дзижчання мухи вивело його із роздумів, і він знову глянув на колег. «Гвардія», посопуючи, спала. Олексій подивився на бланк. Пляма за цей час стала ще більшою. Він навіщось навіть потер її пальцем, потім подумав якусь мить і кинув бланк у шухляду стола. У понеділок, поки йтиме колегія, він підготує інший. Тихенько підвівся і, намагаючись не розбудити дам, непомітно вислизнув з кімнати.

Вулиця зустріла його гарячим подихом. Боязко глянувши на вікна міністерства, Олексій швидко прошмигнув через дорогу і вскочив у машину. В «Жигулях» було, мов у пеклі, і вже за хвилину він відчув, як мокра сорочка прилипла йому до тіла. Олексій стривожено глянув на пакет з продуктами, протер окуляри, клацнув замком ременя і вивів машину на середину вулиці.

Вирвавшись за місто, машина побігла веселіше. Через вікно приємно обвівав голову зустрічний вітерець. Олексій зовсім повеселів і замугикав під ніс собі пісню. Мелодія, як завжди у такий момент, була оригінальною. Знаючи трохи нотну грамоту, Олексій чомусь вважав, що якби він серйозно зайнявся раніше музикою, то тепер був би відомим композитором. Правда, про це він нікому не говорив, навіть Єлизаветі. Тож зараз, мугикаючи собі під ніс, він складав нову пісню, яка мала тільки його, авторське виконання.

Блиснула під мостом невеличка річка, і вздовж дороги потяглись кукурудзяні поля. Олексій глянув на карту і, впевнившись, що їде правильно, замугикав далі.

В одному із американських фільмів, він уже не пам'ятав його назву, головний герой згадує, як він займався любов'ю з вогненнорудою дочкою фермера у такій високій кукурудзі. Ті кадри настільки запам'ятались йому, що навіть захотілось таке здійснити самому. Але коханок не мав, а з Єлизаветою все було б інакше.

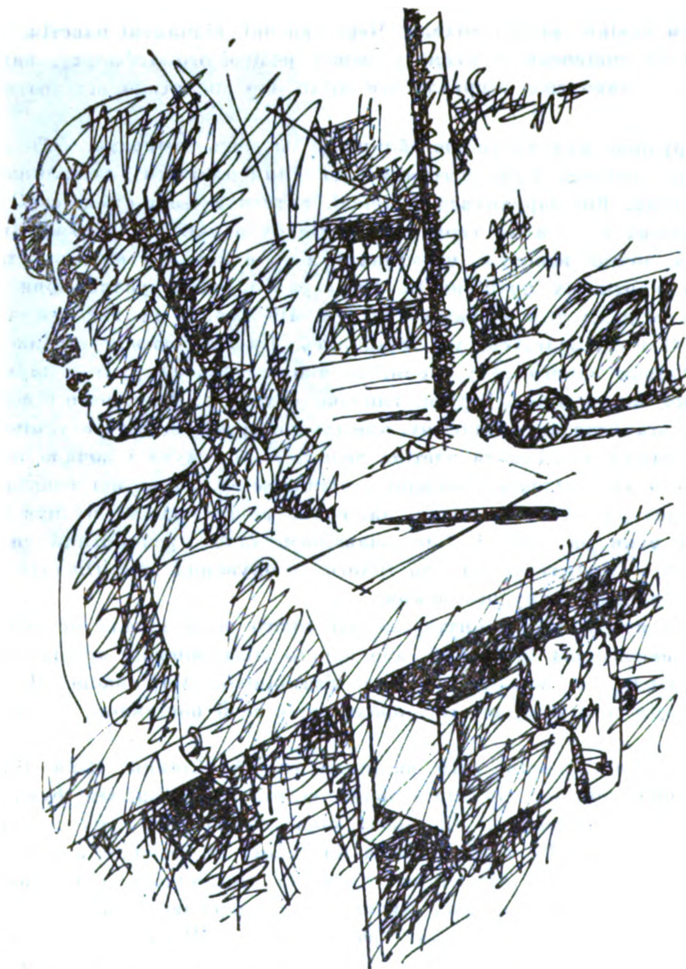

Він знову згадав, що цілий тиждень від дружини жодної звістки, і спохмурнів. І тому деякий час їхав мовчки, не відриваючи погляду від дороги...

Чорна хмара, яка ще раніше з'явилась на заході, швидко розрослась і уже закривала півнеба. Олексій вийшов з лісосмуги, стурбовано глянув на неї і підійшов до машини. П'ять годин, проведених у дорозі, не минули безслідно для неї. Припавши до обочини, вона мала зараз вигляд загнаної коняки. Олексій сів у машину і ввімкнув світло. До пункту призначення залишалось якихось двадцять кілометрів. Вклинившись у потік машин на трасі, він знову глянув на карту і радісно усміхнувся. Через вікно вливалась приємна прохолода, і він вдихнув її на повні груди.

Єлизавету, чесно кажучи, красунею не назвеш. Висока, довгов'яза, як і він, трохи сутула. Рідке, бляклого кольору волосся, по-чоловічому крупні риси обличчя. Виділяються тільки великі сірі очі. У їх спокійній глибині він побачив той потаємний вогник, який сколихнув його юнацьку душу. Вони, ще студентами, працювали місяць у колгоспі на осінніх роботах. Після імпровізованої вечірки, гуляючи, пішли за село в поле. Там, під небом, вкритим зорями, не сказавши ні слова, просто на землі вона віддалась йому. І на превелике його здивування була ще дівчиною. З того часу вони не розлучались. І зараз перед ним зринає те безкрайнє поле, таке знайоме і водночас таємне у примарному світлі місяця... Ліза з часом стала його дружиною, і він ні разу не пошкодував про те, що так сталося, і був щасливий, що їх об'єднала та осіння ніч.

Тихо поскрипуючи, машина долала останні кілометри. Світло фар врізалося у морок ночі, і тільки близько одинадцятої він побачив вдалині яскраві вогні міста. Там, за містом, на березі річки був будинок відпочинку, де зараз перебувала його сім'я. Він ще раз глянув на карту, вилаявся і зменшив швидкість. Ніякого плану такого малого міста, як оце, на карті не було.

Низько над землею пронісся різкий подув вітру. У темному небі яскраво спалахнула блискавка і вдарив грім. Перші великі краплини дощу застукотіли по верху машини. В'їхавши у місто, Олексій побачив, як, розірвавши навпіл чорне небо, знову спалахнула блискавка і водночас із громом безлюдну вулицю провінційного містечка вкрила пелена дощу. Олексій гнав машину вулицею і вірив у свою інтуїцію, що мала вивести його до кінцевої мети. Дорога раптом круто повернула ліворуч і роздвоїлась. Гарячково думаючи, куди їхати, він глянув на площу і в будинку навпроти у сполоху блискавки побачив білу дівчину у вікні. У неї було розпущене волосся, палаючі очі і руки, мов крила, тріпотіли і ніби тяглися до нього...

Удар стався водночас із громом. Пекучий, гострий біль, тріск скла і затухаючі розкоти грому...

Хруст окулярів, темрява. Він відчинив дверцята і вивалився з машини. По обличчю з кров'ю стікали краплі дощу. Тримаючись за машину, він підвівся і зойкнув од болю в коліні.

— О-о-о, чорт! — вилаявся Олексій і помацав рукою коліно.

Він постояв, роздумуючи, потім оглянувся і, побачивши в світлі блискавки старенький будинок у кінці площі, пошкутильгав до нього. Дівчини в його вікні вже не було.

Біля дверей будинку він зупинився і глянув на машину. Врізавшись у стовп, вона завмерла з розплющеним капотом і парувала під дощем. Олексій повернувся, постукав у двері і прислухався. Тихо клацнув замок, двері злегка прочинилися. Старенька, худенька, вся в чорному бабця зі свічкою в руках похмуро глянула на нього.

— Чого тобі?

— Вибачте. Я втрапив в аварію,— махнув він рукою в бік машини,— у вас немає телефону?

— Ні,— так само похмуро відповіла стара і стала причиняти двері.

— Постійте,— вхопився за двері Олексій,— у вас не знайдеться чим перев'язати рану?

— Ні! — відрубала стара і потягла за двері.

— Я вас прошу,— не здавався Олексій,— будьте людиною.

Та мить завагалась, глянула на нього і прочинила двері.

— Ідіть за мною, та дивіться під ноги,— і повела його довгим темним коридором,— от біда, як тільки гроза, зразу світло вибиває,— бурчала тихо вона.

Поминувши кілька дверей, вони зайшли на кухню. Примостивши свічку на столі, стара стала ритися у високій шафі, що стояла біля вікна. Олексій розірвав полотно навпіл. Одним шматком перев'язав голову, другим коліно.

Та коли підвівся зі стільця, знову застогнав від різкого болю. Стара постояла мовчки біля нього, потім взяла свічку в руки і кивнула йому головою.

— Іди ляж, поки розвидніє...— і відчинила двері поруч з кухнею.

Олексій, шкутильгаючи, зайшов до кімнати.

— Можеш лягти там, на дивані,— махнула стара рукою.

— Спасибі,— подякував Олексій, та вона вже зачинила двері.

Він приліг на диван, поправив пов'язку на нозі і прислухався. За вікном вирувала злива. У напівтемряві кімнати примарними формами виднілися меблі. Пахло сирістю, специфічний запах якої змішувався із затхлим повітрям давно непровітрюваної кімнати. Олексій важко зітхнув і заплющив очі.

«Чорт забирай, що ж тепер робити?» — подумав він.

Тієї ж миті за стіною почувся важкий стогін. Олексій розплющив очі і прислухався. Стогін повторився, перейшовши у тихе повискування. Він підвівся, та за стіною все стихло. Відчуваючи слабість у всьому тілі, він знову ліг і заплющив очі. За стіною почувся тихий жіночий сміх, який знову перейшов у тихе повискування. Олексій підвівся і завмер, прислухаючись. За стіною почулась метушня, і важкий нелюдський стогін перейшов у зойк, від якого у нього мурашки побігли по шкірі. Глухий гомін, стук дверей і знову все стихло.

Олексій посидів, прислухаючись, потім, заспокоївшись, ліг і задрімав.

Тихий скрип дверей розбудив його, він розплющив очі і здригнувся. Біля дверей, в білій до п'ят сорочці, з розпущеним волоссям стояла дівчина, яку він бачив у вікні.

Не одриваючи від нього свого нерухомого погляду, вона мовчки наближалась до нього. Він, наскільки міг, відсунувся до стіни і так завмер, дивлячись на неї. Вона підійшла, повільно опустилась на диван і лягла поруч нього. Олексій відчув, як німіє все тіло і шалено калатає серце, коли вона підвелась і нахилилась до нього, заглядаючи в вічі.

— Уг-гм-гм-гм,— важко застогнала вона, притулившись до нього. Він тремтячими руками стискав її тіло, яке здригнулось від напруження. Відчув її високі груди, міцні стегна, тугий живіт. Заплющивши очі, вона обвила його шию руками і пригорнулась до нього. Страх відступав, збудження охопило його, він обняв її і, все сильніше стискаючи, припав до неї устами. Та в ту ж мить вона розплющила очі і відсахнулась од нього. Очі її горіли шаленим полум'ям, дрібно стукотіли її зуби. Пролунав зойк, і він став задихатися. На його шиї мертвою хваткою зімкнулись її руки. Він намагався розірвати смертельне кільце, та йому це не вдавалося. Борсаючись, відчув, що сили залишають його, і останнє, що він пам'ятає, це її палаючі очі, хижий оскал і якийсь нелюдський хрип, що вирвався із її горла і перейшов у гарчання...

Різкий стук металу об скло... Олексій повільно розплющив очі і побачив білу стелю. Ледь повернув голову і зустрівся поглядом з молодим лікарем у білому халаті.

— Де я? — ледь розтуляючи губи, прошепотів він.

— Заспокойтесь,— усміхнувся лікар,— ви у лікарні...

— Де вона? — запитав Олексій.

— Хто? — не зрозумів лікар.

— Та відьма, що душила мене...

Лікар глянув спантеличено на нього, потім на сестру, що стояла поряд, і знову усміхнувся.

— То вам здалося... У машині, крім вас, нікого не було. Удар був сильний, але все минулось, ви майже не постраждали...

Лікар не помилився. За якихось дві години, ледь накульгуючи, Олексій вийшов на лікарняне подвір'я. А ще за півгодини повільно дістався до місця аварії.

Машини не було. Тільки стовп стояв злегка скошений від удару. Біля нього валялось побите скло. Олексій поправив на голові пов'язку і пожалкував, що немає окулярів. Прямо в очі немилосердно пекло сонце. Спека була така ж сама, як і вчора. Олексій оглянув площу, мить подумав і пошкутильгав до дверей старенького будинку, що стояв навпроти.

Підійшов, постукав у двері і завмер, прислухаючись. Тихо клацнув замок, і двері злегка прочинились. На порозі стояла невеличка, сухенька, вся в чорному бабця.

— Чого тобі? — похмуро запитала вона.

— Я зазнав тут аварії,— махнув Олексій рукою в бік стовпа,— ви не скажете, де моя машина?

— Забрали в міліцію,— буркнула стара і стала причиняти двері.

— Можна,— схопився за двері Олексій,— напитись у вас води?

Стара подумала і мовчки хитнула головою.

— Іди за мною,— кинула вона, ведучи його довгим темним коридором.

Вони зайшли на кухню.

Він взяв тремтячою рукою склянку з холодною водою і хотів напитися, коли раптом на столі побачив свічку, що згоріла наполовину. Повільно, ще не вірячи собі, він повернув голову і аж здригнувся. Висока шафа стояла біля вікна. І в цю ж мить хтось тихо застогнав за стіною.

— Ну, підем уже,— заспішила раптом стара.

Олексій поставив склянку і пішов за нею. Стара уже поминула білі двері, коли вони раптом розчахнулися і... Олексій відсахнувся. На порозі стояла його мучителька. Важко дихаючи, вона непорушним поглядом втупилась у нього.

— Іди, іди,— заступила бабця дорогу дівчині,— нічого тобі...

Та пручалася, але стара різко штовхнула її і швидко зачинила двері, крутнувши в замку ключем. За дверима почувся такий важкий стогін, що у Олексія аж похололо в душі.

— Що з нею? — запитав він у старої.

— Згвалтували її... ще як у школі була...— витерла вона сухеньким кулачком сльозу.— Їй п'ятнадцять було... а їх четверо іродів... таку красуню загубили... батьки не витримали... одного року обоє відійшли... а я от... мучуся...

— Простіть, я не знав,— зупинився біля дверей Олексій.

Стара махнула рукою, важко зітхнула і відчинила двері.

— Чим тепер зарадиш... Так вона спокійна... а от коли злива... в дощ, тоді вони... над нею поглумилися...

— Спасибі вам,— попрощався Олексій.

— Ходи здоровий... А «швидку» то я викликала...

— Ви? — здивувався Олексій.

Стара хитнула головою і зачинила двері.

Олексій постояв якусь мить, примружившись від сліпучого сонця, що заливало всю площу, повернувся, глянув на двері. Нестерпно боліла голова і пекло в коліні. Примруживши очі, довго стояв у задумі. Потім підвів голову, подивився через площу на напівrозвалений собор і дітей, які гралися біля нього. Важко зітхнув, повернувся, ще раз зиркнув на двері і повільно, накульгуючи, пішов через площу...

Перебудова

— Авушь! — крикнув старий Павло і нагнувся до землі.— Найшли собі де порпатись! Чортове насіння! — і запустив грудкою в гребінястого когута, який гордо походжав у супроводі чотирьох курок по грядках, на яких тільки-но стали пробиватися зелені пагінці. Налякані кури кинулись врозтіч, задріботів за ними і когут. Павло насмішкувато глянув йому вслід і сів на стару бочку, що лежала під коморою. Призахідне сонце, що от-от мало сховатись за високу гору, лягло червонуватим відблиском на обличчя. Під невисоким надбрів'ям ховались глибоко посаджені карі очі, запалі щоки вкриті були тижневою щетиною. Примружившись, підвів голову і так завмер, не відриваючи погляду од сонця, що посилало на землю скупі останні промені. Різкий запах бочки, в якій на зиму квасили капусту, раз по раз переривався свіжим подихом весняного вітру.

Старий Павло важко зітхнув і потягся по сигарету. Гой, гой, подумав він, прислухаючись до вечірнього гомону села, вже копа за плечима, а жити ще більше хочеться, як замолоду. Молодість, як то кажуть, щастя йому не принесла. Сам з бідної сім'ї, та ще так вийшло, що молодшим своїм за батька й матір був. І хоч до роботи беручкий, та вродою не вдався. Стара баба Палагна казала, що тієї ночі, коли він народився, дідько горох молотив. Тому від нього, як від чорта, всі дівки тікали.

Одружився пізно, уже по війні. Магдалина була дівкою тихою і собі ціну знала. Тихо вони повінчалися, тихо жити почали. Невдовзі, в самі жнива, народила вона дочку. Назвала її Даринкою. Ім'я йому сподобалось, так втрьох і жити стали. Природа часто, ніби насміхаючись над людьми, викидає такі коники, що годі дивуватись. Ось і тут: ні Магдалину, ні Павла красенями не назвеш, а дочка, Даринка, вже з ранніх літ чарувала всіх своєю красою. Баба Палагна довго цмокала навколо неї, даючи всім зрозуміти, що тут без нечистої сили не обійшлося. Бо хіба низьке та криве дерево родить струнке та високе?

Гострий біль під серцем вирвав його із роздумів, він заплющив очі і притулився до стіни. Перечекав якусь мить і важко видихнув. Ледве відпустило. Ще раз глянув на гору, за якою сховалось сонце, а зараз багряніло небо. Це на вітер, звично подумав він, запалюючи нову сигарету. Він любив такі тихі суботні вечори, коли, здається, весь світ поринає у святешну благодать.

Життя людське, мов та швидкоплинна вода. Не встигли оглянутися, як Даринка вже дівчиною стала, та такою, що погляду не відведеш. Він усе життя біля коней пропрацював, Магдалина в полі, ну, а дочку в місто потягло. Хоче вчитися, то вони й раді... З останнього тяглися, аби вона гірша за інших не була. Та і доля, напевне, все, що їм заборгувала, те дочці віддала. На одному із студентських фестивалів запримітив її молодий секретар обкому комсомолу. А через півроку, восени, і весілля справили. Стара Магдалина свого зятя не знала де посадити. За-

гордився і старий Павло. І тому десь у компанії на весіллі чи так у свято, ведучи з чоловіками розмову, неодмінно вставляв: «Мій там, у обкомі, розказував...» і далі переповідав якусь новину, вичитану в газеті. Люди розуміюче хитали головами, а старий набирав ще гордовитішого вигляду і говорив таким тоном, немов видавав державну таємницю. Хоч це, правда, не завадило йому, тепер уже на пенсії, стати у церкві паламарем. До релігії, чесно кажучи, він ставився байдуже, але те, що так вирішила громада, приносило йому задоволення. Скоро народився внук Руслан, якого привозили до них у село на все літо на «дачу». І він гасав цілий день по вулицях, збиваючи свої городські пальці об каменюки й пеньки. Павло радів, насмішкувато поглядаючи на внука, а баба, як квочка, бігала навкруг своєї дитини. Приїжджав, але уже рідше і зять Володя. Частіше по продукти приїздила Даринка сама. От і сьогодні, напакувавши сумку, пішла її проводжати до автобуса стара.

Павло знову зітхнув, почухав потилицю і важко підвівся з бочки. Надворі стемніло. Від річки уже тягло прохолодою, і він, одягнувши куфайку, пішов закинути корові сіно. Коли вийшов на подвір'я, почув, як Магдалина з кимось прощається біля воріт.

— То що так довго? — нарочито хмуро запитав він.

— Та автобуса довго не було. А людей зібралося, ледве сіла.

— Давай їсти худобі дамо, та й ляжемо спати,— заспішив він,— бо завтра на службу рано вставати. То хто з тобою був? — запитав він, помагаючи їй на кухні.

— Ольга Василева з ферми йшла. Вчора знову шестеро поросят загинуло.

— От лиха година,— нахмурився Павло,— і коли вони вже газдувати навчаться!

Нагодувавши корову і свиней, він зачинив хлів, поправив бочку під стіною і підійшов до воріт. В небі ясно висвітились зорі, тихий вітер шелестів у снопі минулорічного кукурудзиння, що стояв під коморою. Терпкий запах диму змішувався із животворним запахом орної землі. Село, весело поблискуючи жовтуватим світлом вікон, готувалось до сну. Проїхав хтось на велосипеді, що тихо поскрипував. Десь далеко, аж на горішньому кутку, завалував собака, йому відповів другий — і знову все стихло. Весняна ніч місячним сяйвом вкривала умиротворену землю. Павло згадав, як молодим бродив у такі ночі над рікою, похитав головою: і що то за вечір такий, всякі дурниці лізуть у голову! Загасив сигарету, зачинив хвіртку і пішов до дверей.

У хаті війнуло на нього домашнім теплом. Весело потріскував вогонь у печі. Кіт, поклавши голову на передні лапи, дрімав під кухнею на підлозі. Щось стиха бубонів диктор у телевізорі. Старий сполоснув руки, підійшов до столу і вимкнув телевізор.

— Навіщо, може, що скаже,— несміливо подала голос стара.

— Та легше на голову,— сів Павло за стіл і відрізав тонку скибку хліба. Зібрав крихти в долоню і глянув на Магдалину.

Магдалина, хоч і була набагато молодша за нього, мала вигляд вже досить старої. Висока, худа, як тріска, вона з ранку до вечора крутилася на господарстві і ще його підгонила, роби, мовляв, старий, бо маєш дітей. Зійшлись вони тоді з нею так, без любові, бо треба було зійтися. Як ті двоє коней, яких спарували і примусили тягти все життя довгу тяжку борозну. Він згадав чомусь, що після весілля ні разу її і не поцілував, хоч і шанував як хорошу газдиню. Так у важкій праці, з раннього ранку до пізньої ночі, минуло їхнє життя.

— Магдалино, а той хлопець, що хотів з тобою одружитися, де зараз?

— Хто? — здивовано глянула вона на нього.

— Ну, той Грицько з Городниці...

— А, той,— опустила вона очі долу,— робив на шахті, в Донецьку. Помер того року...

— А ти звідки знаєш? — здивувався Павло.

— Та сестру його якось на базарі виділа...

— А-а-а... — хитнув Павло головою і більше не вступав у розмову.

Після вечері Павло поторгав рукою щетину і вирішив поголитися... Він устиг поголитися і вже лягти в ліжко, а Магдалина все молилася, стоячи навколішки перед образами, за здоров'я та щастя своїх діточок.

— Стара,— не стерпів Павло,— не муч бога, нехай собі спить, бо завтра рано вставати.

— Ет! — відмахнулась вона від нього, але незабаром закінчила молитву.

Ясний місяць проклав од вікна через усю хату місячну доріжку. Тихий стук годинника і муркотіння кота заколисували нічну тишу.

Павло уже став дрімати, та Магдалина, що крутилася, як Марко у пеклі, не давала йому заснути. Він кілька разів вилаявся подумки, але змовчав.

— Павле, а що таке перебудова? — почув він раптом за спиною голос старої.

— Що? — ще не вірячи своїм вухам, перепитав він.

— Перебудова...— несміливо повторила Магдалина.

— Та хто його знає,— мовив він по хвилі,— мудрують щось там угорі... точно сказати ніхто не може, але голодом уже пахне... От у них, Даринка казала, цукор уже по карточках дають.— Він знову замовк і, важко зітхнувши, додав:— Та ти не переживай, стара, доки вона до нас дійде...

— Ой, дійшла, вже дійшла,— раптом заплакала Магдалина.

— Не плач, нам, фронтовикам, з голоду померти не дадуть.

— Та я не про голод,— заголосила та ще дужче.

— Ану, цить,— повернувся він до неї,— знову якихось дурниць у баб наслухалась.

— Та не дурниць, горе у нас... Даруинька розлучатися буде...

— Що? — аж сів на ліжку Павло.— Виганяє її?

— Та ні... надоїло їй... що ніколи не бачить... все робить перебудову... от і рішила...— заридала стара, явно повторюючи слова дочки.

— Що ж ти раніше мені не сказала, коли вона тут була?

— Та вона сама мені про це на автобусній сказала.

— Твоє насіння,— спересердя штвохнув стару ліктем Павло,— яблучко від яблуні далеко не відкотиться.

— А що я? — знов заплакала стара.

— А то! — відрізав Павло.

І став підводитися з ліжка.

— Ти куди? — занепокоїлась стара.

— Покурити. А ти перестань шмаркати та спи. І де ви взялись на мою голову?..

Він довго в темряві шукав сірники, зачепив щось на підлозі, вилаявся і, зігнавши з дивана під вікном кота, довго сидів, викурюючи сигарету за сигаретою...

Як тільки засіріло на день, старий згріб недокурки і викинув у відро на сміття. Глянув на Магдалину, яка проплакала всю ніч і заснула вже перед ранком. Витяг із шафи новий костюм, тихо одягнувся і, скрадаючись, вийшов за двері. Вимучена за ніч, Магдалина так і не проснулась, і лише кіт здивовано підвів голову, та, почувши, як стукнули вхідні двері, скочив на диван і задоволено розтягся на своєму місці...

— Батьку, ви? — здивувалась Даринка.— Що ж ви вчора не сказали, що хочете приїхати?

Старий зміряв її важким поглядом і підсів до столу.

— Сідай, зятю,— потягнув він стілець,— та розказуй, як ви тут живете. А ти не чеши язик, а готуй сніданок,— кинув Даринці.

— Нічого, батьку, робота кожний день... За роботою нічого не бачу... Оце книгу взяв, другий місяць лежить, прочитати не можу...

— Що поробиш, без роботи нільзя.— Старий поклав на стіл свої натруджені руки і нахмурився.— А дома як, усе нормально?

— Нормально,— тихо сказав Володя, зустрівши красномовний погляд Даринки,— а ви так приїхали, чи, може, у справі?

— Та так,— закашлявся Павло,— а як онук?

— Спить іще. Здоровий... цього року вже в школу... Так що...

Володя опустив голову і закрив лице рукою.

— Ну, це добре, коли все нормально! А це що, у вас кожний день така страва чи лиш у неділю? — глянув Павло на яєшню, яку Даринка поставила на стіл.

— У нас, батьку, англійська дієта,— усміхнулась дочка,— так що вибачай, якщо не вгодила...

— А-а-а. Діє-є-єта,— похитав головою старий.— Вигадують таке...

— Дідо, дідо приїхав,— прибіг на кухню Руслан і кинувся обіймати старого.

— Ось зайчик просив тобі передати,— витяг старий з кишені велике червонощоке яблуко.

— Дідо, а ти ще раз його побачиш? — запитав малий, пробуючи нігтем яблуко.

— Кого? — не зрозумів старий.

— Ну, зайчика...

— Акже, побачу...

— Так скажи, щоб він давав апельсин, бо яблука я не хочу...

— Ану, марш мити руки,— забрала в нього яблуко Даринка.

— Апельсин,— похитав головою Павло,— я його останній раз ще до війни бачив... А зараз... хіба що по телевізору...

— Та не беріть в голову, батьку,— поклала йому руку на плече Даринка.

— Треба брати, доню, треба. Чув я, ти розлучатися думаєш?

— Ой, батьку, навіщо про це...— вона підвелась і відійшла до вікна.— Він всю ніч мучив, а тепер ви починаєте...

— Та я нічого,— схилив голову на плече старий,— як не можете жити, то... чи як кажеш, Володю?

— Він уже все сказав! — обірвала Даринка.

— Ага... ну тоді все ясно... Дай-но мені, доню, води, щось в горлі пересохло.

Віддаючи чашку, пробурмотів:

— Нездала у вас вода, не те, що вдома...

— Я вже руки помив,— забіг знову на кухню Руслан і сів батькові на коліно.

— Молоко пити будеш? — строго глянула на нього Даринка.

— Ні-і-і, я апельсин хочу.

— Ох, заробиш ти в мене сьогодні,— похитала вона головою.

— Ти, Володю, пішов би з малим, погуляв би...— закашлявся знову Павло.— Мені з дочкою... поговорити треба...

Володя мовчки хитнув головою і підвівся. Даринка глянула на батька, іронічно похитала головою, важко зітхнула і відвернулась до вікна.

— Дідо, я скоро прийду,— помахав Руслан рукою старому.

Стукнули вхідні двері, і в квартирі стало тихо.

— Ну, що ж, дочко, будемо говорити...

— Я слухаю,— відповіла Даринка, не повертаючи голови.

— Повернись, коли батько з тобою говорить! — грізно прозвучав голос старого.

Вона повернулась, глянула йому в очі і здригнулася...

Старий Павло сидів за столом між двома міліціонерами і навіть не глянув на Володю, коли той зайшов на кухню. Сидів, опустивши на груди сиву голову і не відводив погляду од солдатського ременя, що лежав перед ним на столі.

— Ви підтверджуєте, що він батько вашої дружини? — звернувся до Володі сержант, з яким він зайшов на кухню.

Старий глянув спідлоба на Володю і опустив ще нижче голову.

Провівши рукою по чолі, Володя зиркнув на тестя і мовчки хитнув головою. Він тільки зараз зрозумів, що сталося, і тому гнів, жаль, розгубленість переплітались у його душі, він не знав, що казати, а тим більше, що чинити.

— Ну що, будемо складати протокол?

Володя здивовано глянув на сержанта і стенув плечима.

— Будемо госпіталізовувати,— зайшов на кухню лікар «швидкої допомоги».

— Що, так серйозно? — поцікавився сержант.

— Ні, у неї шок. Полежить пару днів і все мине. Ви почекайте поки що тут,— звернувся лікар до Володі.

— Ну, ви самі розбирайтесь у своїх сімейних справах,— кивнув головою сержант.— А якщо буде потрібно, зайдете у відділення. Нам ніколи.

І всі троє залишили кухню.

— Тату, навіщо ж ви? — похитав головою Володя.— Можна ж було по-розумному.

Старий глянув на нього і злегка зблід.

— По-р-р-озумному?! — аж підвівся старий.- Я-а-а-а тя-я-жко, гірко працював... коні дохли... а я жили з себе витягував... і все ради неї... а вона...— він похитав головою і витер кулаком сльозу.— А вона! — старий Павло закрив обличчя рукавом і заридав, припавши до столу.

— Татку... татку...— почувся плач Руслана. Його привела на кухню медсестра.

— Заспокойся, синку,- взяв хлопчика на руки Володя. Він пригорнув його до своїх грудей, і сльоза, скотившись по щоці, упала на русяву голівку сина.

Молоденька медсестра постояла якусь мить, приголомшена тим, що плачуть мужчини, потім, оглянувшись, відступила назад і тихенько причинила за собою двері...

Сонце, що немилосердно пекло цілий день, уже сховалось за гору, і старий, одкинувши голову до стіни, ловив обличчям відблиски його останніх променів. Була якраз середина літа, і природа вкрила землю навкруги буйною зеленню, уквітчала квітами. Тіло, вимучене за день, ніби дзвеніло, і, прислухаючись, як гримить відрами в коморі Магдалина, він сидів, розслабившись, і віддавався блаженій немочі.

Тихо скрипнули ворота, і на подвір'ї почулись голоси.

— Дідо, дідо,— почув Павло голос онука і розплющив очі.

Руслан, залишивши батька з матір'ю на подвір'ї, біг чимдуж до нього, несучи щось жовтогаряче в руці.

— Дідо, дідо, а я тобі апельсин привіз,— плюхнувся він у коліна старому.

— Моя ти радість,— обняв його старий і пригорнув до себе.

— Дідо, подивись, який великий,— розкрив долоню Руслан.

У маленькій дитячій ручці апельсин справді вражав своєю величиною.

— Це я для тебе сховав, а тепер приніс,— таємниче зашепотів він старому на вухо.

Старий взяв апельсин, глянув на нього, навіть понюхав, похитав головою і віддав малому.

— Пізно вже, дитино, їсти мені його,— стиха мовив старий і похитав головою.

— Добрий вечір, тату,— пригорнулась до неголеної щоки Даринка.— Ой, який ти колючий...

— Здрастуйте,— простягнув руку Володя,— не чекали гостей?

— Добрі люди завжди гостям раді,— підвівся дід,— ану, стара, звари нам молодої картоплі на вечерю.

— Я допоможу вам, мамо,— взяла Даринка Руслана за руку і пішла в хату.

— Ну, як ви тут? — запитав, протягуючи пачку «Столичних», Володя.

— Помаленьку,— хитро примружив око старий і глянув на зятя,— а у вас як, перебудова йде?

— Іде, тату, а ви що, телевізор не дивитесь?

— Та то в телевізорі, а як у вас, питаю...

— Трудно, тату, але...— Володя прокашлявся і кинув погляд на старого.— А ви як, будете перебудовуватись чи ні?

— Ні,— похитав головою старий,— яким був, таким уже, напевно, помру... Як оця земля... будують на ній... перебудовують... а вона, якою була, такою і залишилась... Отак і я...

— Ви не праві, батьку, перебудова — це велике і вкрай необхідне діло! І для нашого народу...

— Я вже шістдесят п'ять років живу... як віл, роблю... багато мені обіцяли... думав, буду жити... як у раю... А оказувалось, що обманули знову... А хіба я винен... я тяжко працював... і вірив... а тепер... Скотину і ту.., раз обманеш, другий... Ні, я не кажу,— глянув він на зятя,— може, й справді... Але я вже напевно... не доживу...

Старий Павло опустив голову і задумався.

— Велика біда, сину, в тому, що ви не думаєте про людей... Про простих людей... А вони, як діти, вам вірять. Без віри жити не можна... Такий закон життя... Тільки раніше про це піп в церкві говорив, а тепер по телевізору показують... І люди вірять... Ти знаєш,— повернувся старий до Володі,— що роблять вовки з своїм вожаком, коли він випускає здобич? Загризають... А люди ні... і тому... у вовків веде зграю наймудріший, найсильніший, найхитріший вовк. Отак-то,— хитнув старий головою, важко зітхнув і задумався.

Поки вони говорили, на подвір'я опустились сутінки. Пахло чебрецем і м'ятою. Під коморою, в траві, вів свою монотонну пісню цвіркун. З хати вибігло білоголове хлоп'я, підбігло і притулилося до діда. Вийшовши з-за хмари, місяць освітив старе селянське подвір'я і трьох людей, які стояли посеред двору. Стояли довго, аж поки місяць не зайшов за хмару. Повільно, не поспішаючи, вони зайшли в хату, що весело світилась вікнами...

Борис ОСТАПЕНКО

ЛІНІЯ ЖИТТЯ

ДАНЕШТИ ОБКОПАЄМ

Данешти обкопаєм і кальвілі —
І в рідній приунавській стороні
Настануть українські ночі білі
І кришталеві ніжнодзвонні дні.

Запахне всюди цвітом терпкувато,
І кожна яблуня в моїм селі
Почне прозору бджоляну сонату
На грамплатівці свіжої ріллі...

БОРОЗНА

Земле отча! Вірю я до скону
У твоє безсмертне майбуття,
Бо проходить по твоїй долоні
Борозна, як лінія життя.

Крізь віки лягає, нескінченна,
Запахуща, тепла, осяйна,
Бо закладено у неї гени —
Краплі невмирущого зерна!

СНІГУРІ

Скільки в світі живу,
ще не бачив я дива такого,
Як у рань березневу,
коли в Красногірку спішив:
Молоді лісосмуги
обабіч німої дороги
Спалахнули зненацька
від тисяч палких снігурів.
І побігли на захід
два промені теплі й червоні,
Дві співучі струни
розбудили, осяяли шлях.
І в березах прокинувся сік
од солодкого дзвону,
Од живих жаруків
пропеклись таловини в полях.
Трактори на ту хвилю
настроїли голос моторів,
І крижинки у серці
розтали від того тепла,
І на світі так затишно
стало, і світло, й прозоро,
І відчулося знову:
природи ти частка мала...
Снігурі, снігурі... Не згасімо
ці іскри з багаття,
Бо без них охолоне життя
на планеті земній.
Снігурі, снігурі...
Передаймо їх нашим
нащадкам
Як гарячий привіт,
як червоні
тільця кров'яні!

ВІТЧИЗНІ

Хай злостивці знають: доки дишу,
Поміж нами не забити клин,
Бо мені мороз твій найтепліший,
Бо мені солодкий твій полин.

До твого пречистого знамена
Притуляю зболене чоло:
Ти ж іще величніша для мене
Крізь сльозу, як збільшувальне скло...

смт. Попільня
Житомирської області.

З УСІХ ШИРОТ ● З УСІХ ШИРОТ ● З УСІХ ШИРОТ ● З УСІХ ШИРОТ

● Вальтер Прус із Глюкштадта (ФРН) — власник друкарні, якій недавно виповнилось 350 років. Тут можна набирати тексти на 108 мовах. Серед понад тридцяти видів шрифтів є японські, єгипетські і китайські ієрогліфи.

● Найбільшу у світі книгу було виставлено для загального огляду у французькому місті Тулузі. Її випустило видавництво «Пріво» на честь 150-річчя від дня свого заснування. Ця тридцятисторінкова книга важить вісім тонн і має формат чотири на три метри.

● Добре відомий усім морякам міжнародний сигнал біди 1906 року, ухвалений на Берлінській конференції з радіо-телеграфного зв'язку, скоро стане надбанням історії. Міжнародна Морська Організація ухвалила, що з 1999 року сигнал «СОС» буде скасований. На той час усі морські судна будуть оснащені супутниковою системою оповіщення про аварії.

● Італійські стоматологи, відвідавши кілька монастирів у Тібеті, встановили: у тутешніх аборигенів практично відсутній карієс зубів. Обстеження 150 жителів монастирів дало дивні результати: у 70 відсотків з них, навіть старих, не було жодного хворого зуба, а в інших карієс зустрічавсь дуже рідко. Причина — режим харчування. Тібетські монахи не вживають цукру й м'яса. Їх традиційний харч — тібетський чай, ячмінні коржики, масло з молока яка й вода. Влітку в меню вводиться ріпа, морква, картопля і трохи рису.

● За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, опублікованими у західній пресі, лише в Європі щорічно вмирає від 500 000 до мільйона чоловік через хвороби, спровоковані курінням. Особливо турбує світову громадськість той факт, що за останні десятиріччя до тютюну приохотилось чимало жінок і молодих людей. Причому курити молодь починає в усе ранішому віці: 30 відсотків хлопчиків і 20 відсотків дівчаток уперше «вкушають заборонений плід» у віці одинадцяти років!

● Англійські вчені зробили визначне відкриття. Вони підрахували звукову енергію, яка «виділяється» на стадіоні під час футбольних матчів, якщо 100 тисяч глядачів одночасно загорлають «Го-о-ол!». Виявляється, її вистачить, щоб скип'ятити два літри води. Отже, сповна можна зварити каву для всієї команди.

Ярема ГОЯН

ПЕРСТЕНЬ

ПОВІСТЬ-БАЛАДА

Старому Завірюсі ночі стали роками. Сон не брав його, він довго крутився в ліжку, врешті вставав, виходив у майстерню, втомлено опускався в глибоке крісло і заплющував очі.

Та і в кріслі сон обминав чоловіка, і тоді він розплющував очі та обводив поглядом затоплену темрявою кімнату. Здавалося, що безодня пітьми розверзлася на цілий світ, а погляд падає в її німу порожнечу і безслідно пропадає, не знаходячи в тій безвісті й скалки світла. І хто знає, може, десь у тій безодні потонув і сон Завірюхи, і він тепер хоче розшукати його і підняти з самого дна глибокої ночі.

Але сон розтанув у темряві, відплив кудись у безкрайньому океані ночі, і марно шукати серед безпросвітних далей його тихі пристані.

А де та пристань, з якої сон відчалив у далекі мандри і забув дорогу назад, яка сила зірвала його з якорів?

Хоче знайти ту пристань тепер, у години нічних роздумів, за далекими гонами літ...

Тиша зачарованої ночі веде у причорноморські степи — і бачить він малого хлопчика у високих травах. Хлопчик вийшов з хати крадькома тієї глупої пори, коли чорне небо впало на степ і відгородило його од світу. А в цьому степу є десь батько, і хлопчик вірить, що ось-ось майне понад травами голова вершника в шапці, перевитій червоним бантом, і вершник вихопить його з трав на коня, і вони разом поїдуть додому.

Ось уже й сонце зійшло, а вершника немає. Є тільки два моря — море зелене, по якому вітер гонить хвилі аж на край землі, а тими хвилями світло біжить, як живе срібло — вдарить з розгону об кришталевий обруч неба і спалахне міріадами вогнистих іскор; море голубе, яке за ніч зросло над землею аж до зір і, заворожене чистою прозорістю дня, заніміло — так тихо в його глибоких водах, тільки сонце нечутно пливе блакитними нетрями.

А між тими двома морями стоїть він, хлопчина, і шукає батьків слід.

Викупані в росах штанці і сорочку вже висушив день, уже й трави прив'яли та зажурилися, що пропав у їхньому густому плетиві слід батька, уже й степовий путівець пече в босі ноги і нагадує, що той слід за ніч розсипався надрібно, а за день вигорів на сонці — і лишилася на світі темна, як журба, сама пилюга, збита копитами, мелена колесами, вимішана ногами.

Дорога степова — мов чорна стрічка між морем зеленим і морем блакитним. Загадкові письмена виписали на ній віки, але сторінки тих літописів припали пилом, злиняли під сонцем і вітром — і уже не прочитати на тій жалобній стрічці імені батька, і не відшукати того місця, де ще тільки вчора ввечері він ступив конем.

І йде хлопчик тою чорною стрічкою додому, а на неї упав увесь сум з моря зеленого і з моря голубого і темною долонею затулив очі. А степ росте від землі до неба, степ великий, як світ, і не пройти його малими ногами, і конем не об'їхати. Забрав батька, і заховав у високих травах, і вернути не хоче. І тільки десь далеко під сонцем срібна цяточка замріє або щось так дивно зблисне, ніби шабля, і одразу

розтане, зіллється з небом, заплутається в ковилі, а він ще довго стоїть, вражений тим видивом, і викликає його знову із загадкових чарів степу. Вірить, що то батько летить на коні через цю безодню простору, в якому пропадають курні шляхи, мандрівні хмари, та й саме сонце враз потемніло і зникло...

І море голубе впало на море зелене, і чорна хмара вдарила від землі до сонця, і страшно здибився степ...

Чиясь могутня рука схопила малого, боляче стиснула в жмені, відірвала од землі, трусонула в повітрі і жбурнула в безодню. Степ, червоний та гарячий, шалено закрутився в очах, розпаленіло шугнув вогнем, а потім владно притягнув до себе — і все стихло...

На лице бризнула холодна хвиля — раз, другий, земля гойднулася і почала хитатися, і йому здалося, що він пливе безкраїм океаном, а спокійні хвилі тихо колишуть його.

Як це він потрапив із степу у водну пустелю, який крилатий птах вирвав його з трав і кинув посеред німої стихії вод?

А світ колишеться, світ ходить обертом, світ пірнає в якусь незміряну глибінь і знову виринає.

Але чому ж не чути плюскотіння води, і горілим так гірко пахне довкола, і щось тепле-тепле крапнуло на лице?

Відкриває очі і бачить Григорія Івановича, свого вчителя. Голова перебинтована, обличчя чорне від сажі і диму, великі краплі поту тремтять на чолі, зриваються і по одній падають просто на нього, як теплий солоний дощ.

Учитель учора з батьком вирушав у степ, на банду, а тепер він тут, живий, тільки рана на чолі і в свіжих шрамах чорне лице. Отже, і батько десь тут, поруч, тут, у високих травах пасеться його кінь, треба покликати — батько почує.

Пробує зі всіх сил крикнути, але голосу не чути, лише тихий шепіт застиг на устах і біль розпеченим лезом протяв усе тіло.

— Не плач, Івасю, не плач, дитино, — нахилився до самого обличчя учитель. — Воно загоїться...

— Де батько?

Учитель відвів погляд кудись удалину і, міцно стуливши уста, мовчав.

«Чого він мовчить? Певно, не чує мене...»

І він спробував сказати голосніше:

— Де ба-атько?

То були не слова, то був стогін, і учитель не міг не почути тих слів і того болю. Але він далі йшов, склепивши уста, обережно тримав Івася на руках і ступав так повільно і тихо, мовби рахував кожен крок. А його все сильніше хитало на цьому зораному снарядами степу, і краплини поту гойдалися на чолі, зрідка сіялися на землю, а частіше — на Івасеве лице.

— Там, — врешті глухо мовив учитель і головою показав у далекий почорнілий степ.

Хлопчик не збагнув суму в тому слові, короткому, як постріл. Силується підвести голову і глянути туди, в безодню простору, куди показав учитель, та знову пекучий біль розіп'яв його, і потемніла далина, і високе небо впало на степ...

●

Давній той біль застогнав коло серця — і старий Завірюха відкрив очі.

Степ лишився десь у далекому-далекому світі, за білими хмарами і чорними димами, а вітри сиві злетілися з усієї землі, підняли його, як парус, аж до неба і понесли у безвість. І як знайти серед цього володіння вільних вітрів ту маленьку і тиху пристань, до якої приблукав його сон? Немає того причалу ні тут, у хатньому затишку, ні там, далеко в дитинстві, у степовому роздоллі, куди безсонними ночами рвуться його думки — і не безтурботно мандрують вони рідним краєм, а ходять важко і тривожно, кожну травинку пам'ять прогортає — шукає щось давно загублене.

Завірюха не питає себе, що шукають ночами на пройдених життєвих дорогах його думки. Не питає, хоча добре знає: це запитання уже давно проросло в його душі, визріло, мов колос, і тепер ранить кожною остючиною, і немає від цього болю ні сну, ні спокою. Він ще не хоче признаватися собі, що біль цього колючого колоса геть заволодів ним, бо тоді треба було б відшукати і ту мить, коли в душу впала ця збо-

лена насінина, що наперекір усьому мусила прорости. Він ще терпить біль та безсоння і вмовляє себе, що тут нічого дивного немає — прийшла старість, і людина споминами вертається в дитинство і в пережиті літа. Передумається-перегадається — і полегшає.

Але пролітали день за днем, а біль наростав, і безсоння не минало, і ще міцніше стискало його в своїх лещатах, і виряджало щоночі в степи нові і нові полчища думок, і не просто помандрувати, а доскіпливо шукати між травами, між грудочками землі, між засипаними воєнними окопами те, що втрачено навіки. Години нічних роздумів вимагали правди...

Чорна густа пітьма сіріє і рідшає, тремтливо тиснеться і тане по кутках, вирізьблюючи силуети кімнати. Так спадає велика повенева вода і повільно відкриває для ока затоплені береги.

Завірюха ще хвилю сидить, зачудовано спостерігаючи, як боязко втікає темрява і забирає з собою видіння ночі. Степ змалів і розсипався в кутках на дрібненькі скалочки, а день так чисто їх позамітав, що не стане пилинки й ока запорошити.

А посеред майстерні біліє велике полотно. Завірюха уже давно натягнув його на підрамник, але так ні разу й не наважився підійти до нього з пензлем і фарбами. Він відчуває святість цієї білої чистоти, на яку ранкове сонце кладе променем свій перший мазок світла, і годі розгадати її мудру таїну.

Мовчить полотно, мов тихе плесо — велике, як світ, і біле, аж очам боляче.

Мудро мовчать картини, хоча сказати можуть багато. Пориваються щось згадати ескізи, але недомовлене слово їхнє заніміло уже багато літ тому. Докірливо сохнуть у зажурі фарби, і тільки пензлі, мов стріли, нагострилися до бою, готові враз злетіти, потрапити в ціль, розворушити мовчання білого плеса.

Любить цю загадковість полотна, коли воно, туго натягнуте на підрамник, трепетно чекає доторку пензля. Любить дивитися, як воно світиться на сонці і цнотливо ховає свою білизну в сяйві місячної ночі, як молодіє в передчутті нового життя і невтримно кличе до себе. Він не раз за своє життя переживав радість втаємниченої розмови з цим невідомим білим острівцем, на якому ще немає нічого — тільки вільне, незаймане поле. А минуть дні і ночі, і він відкриє цей острів, приведе з далеких мандрів, мов вітрило-блукалець, у вируюче житейське море і подарує цій білій крихітці простору красу безмежжя.

Так було завжди. Він ще тільки готував полотно, а вже відчував радість од роботи.

Світло струменіло з полотен Завірюхи так щедро, ніби вони були скупані в сонці. Здавалося, тихий океан світла враз щось гойднуло, засяяла міріадами барвистих вогнів веселка, зблиснула спалахами висока припливна хвиля — і уже чуєш на лиці її теплу купіль. І з роками ця світлова повінь не спадала, а ставала ще буйнішою і щедрішою на вигадливі кольори. Казали, що то якісь променисті джерела б'ють з небесної блакиті і поять світлом картини Завірюхи, але він добре знав, що джерела ті не з казки, а з того світу, звідки випливають усі наші джерела, — з його степового дитинства.

Зали, де Завірюха виставляв свої полотна, сповнювалися світлом, блакитним небесним простором, переливами сонця і пахощами степу, а стіни ніби розсувалися і відпливали в ясну далину — сам степ виходив людям назустріч, відкривав свій океан світла і його вічні джерела.

Радів цим сплескам світла, бо то через відстані літ долинала хвиля з того далекого берега, на якому — між морем зеленим і морем голубим — проросло його дитинство. Ось і тепер він чує, як шум і легіт тих морів — земного і небесного — тихим потоком струменить з кожної клітиночки картин і наповнює майстерню, бере його на веселкову хвилю і несе в давноминулі дні. І знову він маленьким хлопчиком стоїть серед степу, а довкола, між землею і небом, — цілий світ простору. Він прозориться, горить, сяє, голубіє, навально напливає велетенською океанською хвилею і враз меншає, спресовується в сліпучий тугий сніп променів, таких близьких і реальних, що, здається, простягни руку — і відчуєш на дотик їх тепло і тремтливо-напружену поверхню, що вся палає у таємничому світлі.

Він тільки один на весь світ знає цю таємницю і ціле життя поклав на те, аби відкрити її для себе. Він пам'ятав про неї завжди — і в дитячі літа, і в роздумах над кожною новою картиною, і в муках, коли дні і ночі просиджував над ескізами, що переросли в картини або так і залишилися з печаттю недомовленого слова на

устах і тепер докірливо визирають з усіх кутків майстерні, але про муки пошуку нічого не скажуть, бо світяться ясними фарбами, як і степові пейзажі. За ці щедрі розливи світла, які Завірюха побачив на своїй землі, любовно зібрав і зберіг, перенісши в усьому багатобарв'ї веселої палітри на картини, його уже давно називали поетом живопису.

Але Завірюху не тішила похвала. Навпаки, сприймав її боляче і в хорі похвальних голосів про радість життя в його мистецтві шукав мінорного настрою. Та марно. За розкішною зливою світла, переможною величчю простору і вільною вдачею степу ніхто не хотів побачити в його пейзажах тіні смутку або й тривожної людської туги за чимось дорогим, утраченим навіки. А він знає, крихітка цього суму, що переростає в тугу, є в кожному пейзажі, тільки схована глибоко під веселістю барв, мов зерня в грунт: корені розрослися в чорноземі і жертовно працюють на повну силу, а стебло буйніє, розкошує, пишається над землею своєю красою. Так і його зерня болю — без нього ніколи не приступав до білого полотна, що спрагло чекало пензля і фарб, мов весняна земля плуга і насіння. Виймав із самої душі й сіяв у пречисте лоно свій біль, а з того болю, на диво, сходила радість. Біль той ставав єдиним джерелом світла, що живим потоком струменить з глибин картини і осяває її.

Завірюха уже багато разів чув, що в його палітрі прихована загадка радості, але радості не крикливої, а тихої, як вогник рідного дому, і щедрої, як усміх мами. І ніхто не здогадувався про загадку болю, ніби його не існувало зовсім і не був він тим чорноземом, на якому виростає радість. І болю того не меншало, хоча він щедро віддавав його кожному полотну. І що глибше добував з душі, то родючішим пластом він наростав і множив радість, а сам ставав з роками все вразливішим.

А тепер, на схилі життя, той біль владно проріс через товщу чорнозему і забрав спокій і сон Завірюхи. Майстер ночі просиджує в майстерні біля полотна, але так і не наважується підійти до нього, аж поки сонце не почне веселково розмальовувати його. Він якусь хвилю перебуває в полоні цієї гри світла і не може відвести погляду од сяйливої поверхні полотна, що манить до себе, а потім важко встає, іде до вікна і засуває штору так щільно, щоб жоден промінчик не проникав до кімнати. Йому треба побути на самоті з полотном, мов з людиною, подумки говорити з ним, виповісти свої тривоги й терпляче вислухати його німий монолог.

Ця мовчазна розмова і безсоння то ідуть собі в парі, то міняються, як ніч і день, монотонно пливуть у безмірі часу, де часові межі, здається, втратили свою реальність, а життєві стежки так тісно переплелися, що стань у дитинстві — і відчуєш сивину старості.

Не веде ліку ні годинам, ні дням, відколи його взяло безсоння, бо має перед цим полотном давній борг, такий давній, аж під серцем закам'янів. Настала та пора, яка повинна була настати, — заборговане треба повернути. І він мусить знайти для цього сили, хоча старість уже переступила поріг, мусить не зрадити священної заповіді художника, якій був вірним увесь вік, — створювати кожну картину так, ніби вона водночас перша і остання. Він переживав з появою нового твору і своє нове — в муках і радощах — народження. Він прагнув віддати картині повноту власного болю, та біль лишався з ним. І тоді на розраду він кликав віру, що попереду ще багато літ праці і він нарешті створить заповітну картину. Хай вона буде й остання, але вона мусить бути, її треба знайти, крок за кроком пройшовши гонами життя, і стати перед нею на коліна, як перед пам'яттю...

Хто може знати, коли доля приводить людину до межі її життя? Не знає цього і Завірюха, але в години безсонних ночей він чує голос шостого чуття, що сили його тануть, як краплина на чолі в розпеченому степу. І чує він, що заповіт його життя — працювати над кожною картиною так, ніби вона остання, — явив свою сувору правду, і перед лицем цієї правди треба вистояти і виконати вимогу заповіту, поки рука ще тримає пензель. Тому і став надовго перед полотном, що розстелилося на його шляхах сліпучо-білою межею, за якою уже немає ні океану світла, ні зеленого і голубого морів у степу, ні безмір'я простору, а тільки застигла вічна темінь, де гасне його зір.

Вертається поглядом до полотна, що кипить у сонці, і бачить, як палять його відблиски вогню, а воно не згоряє, лише відкриває заховані за собою літа і простори. А то враз стискається в разючу до сліпоти смужку світла, що так нагадує сторінку зі шкільного зошита, і вияскравлює йому з далини давно відгорілий день...

●

Хтось погладив його по голові — і він розплющив очі...

Мамине лице схилилося до самого чола, ледь чутно торкнулися пересохлі губи.

Він силкується встати — страшний біль у правій нозі проткнув його наскрізь, і почорніло в очах, і темний став світ. Одягнулося в чорне село, запалися в чорну землю хати, і яблуні в їхньому саду знеможено опустили зчорніле гілля, мов висохлі старечі руки, тільки вузенька смужка неба синіє у вишині, а на її тлі, у чистій блакитній рамці — мамине обличчя, повите в сум.

Йому хочеться розвіяти той сум, зняти чорну мару з села, підняти в саду страждение гілля і оживити листя, і він з надією дивиться на блакитне світло довкола маминої голови і простягає до нього руки.

Пробує розірвати кільце, що стиснуло світло у вузькій рамці, визволити його з тісняви і освітити цей почорнілий світ.

— Болить, Івасю? — притуляє мати до чола холодний мокрий рушник. — Потерпи, скоро прийде лікар.

Хоче заспокоїти маму, що нога уже перестала боліти і він підняв руки не з болю, а щоб захиститися від тієї страшної чорноти, яка заполонила світ і лишила тільки синій абажур увишині. Ворухнув губами, та голосу не почув, хіба слабий шерех шепоту, і знову пірнув у ясне плесо степу.

І виринув з того прозорого плеса вершник, і поплив аж попід сонцем, і червона заграва оповила його, а він у спалаху її оглянувся на мить і розтанув у вогняних бризках.

— Ба-а-атьку-у! — кличе зі всіх сил, але голосу свого не чує, вигоріли в сліпучому сонці його слова і не долетіли до батька, тільки усміх батьків цвіте на небосхилі і кличе до себе.

І він знову зривається на ноги, і знову гострий біль пронизує його наскрізь, і чорні рани згарища показує рідна хата, і здригнулося та розпливлося в тумані блакитне сяйво довкола маминої голови, і знову темінь затопила світ...

Сильний різкий запах, зрідні пориву степової бурі, спочатку забив йому дух і кинув у якусь терпку і холодну купіль, а потім миттєво проніс через темний глибинний пласт і викинув на зітканий зі світла берег. Він безсило лежав на цьому березі й не міг поворухнутися — самотній мандрівник, якого доля носила далекими світами, палила вогнем і глушила вибухами, обпекла горем і топила в пітьмі забуття, а тепер повернула на той сонячний шлях, де він шукав батьків слід.

Чорний світ згинув у безвісті, а тут відкрився світ білий. Тумани молочні упали на землю і поєднали з небом, і все потонуло в їхньому білому безмов'ї, тільки мамина голова, повита жалобною хусткою, сиротливо темніла серед цього великого і дивовижного світу. Може, то мама вистелила його тими довгими сувоями полотна, які ціле літо вибілювала на сонці, а він з ранку до вечора поливав їх водою з криниці, щоб вони були біліші за папір. Любив ті полотняні стежки, бо вони так світили у зеленій траві, ніби увібрали в себе усе сонце степу. Малював би на них небо і землю в цвіту, зоряні ночі і високі трави, де пас з батьком комунарівські коні, першу скибку і перший хліб комуни, бідні, але біленькі хати в садах і червоні зблиски на шаблях кінноти, що в погоні за бандою здоганяє західне сонце в степу. Попросити б у мами шмат цього чарівного полотна, на якому можна змалювати цілий світ, а у батька — рубанок і кілька дощечок на рамки, а в Григорія Івановича — пензлі і ту розписану квітами скриньку з фарбами, що на поличці над столом.

Але він нічого так і не сказав, бо тоді треба було б розповісти про свої видіння, що то являлися йому на самоті, то зникали в прозорій далині, мов міраж, та усе верталися зі степової мандрівки і в тиху годину випливали на білі плеса. Сказати слово, кинути камінець у це мрійливе плесо, глибоке, як і його таємниця, пустити по ньому мерехтливі кола і поламати обриси картин, які ходять з ним по землі і летять у небі, сполошити їх, і тоді розтануть за овидами їх сліди, і не вернуться вони в його світ.

Ні, не скаже він ні слова про свої дивні видива, не попросить у мами полотна, де вони проростуть на травах з води і роси, хоча мамине лице так низько схилилося над ним. Лице, вирізьблене з печалі.

— Мамо, а де ваша біла хустка з червоними квітами, що батько купили на ярмарку?

Чорним краєм хустини витерла сльозу, а друга, велика і важка, затремтіла на лиці, і він побачив у ній здиблений від вибухів степ, обвуглений скелет спаленого бандами села і погляд батька в зблисках палаючого сонця, що вмить осліпило — і на піднебессі лишився темний шрам.

Не питає про батька, мовчки струшує долонею сльозу на маминому лиці і різко відвертається од того чорного рубця на небесному прузі...

Йому всміхнулися квіти — такі веселі і чудні, яких немає ні в садах, ні в степу, хоч він сам під небом, як велетенський квітник. Може, вони зросли на якійсь далекій зорі і впали на землю з білим туманом, а може, визирнули з тих казок, які вечірніми годинами в степу любив розповідати батько. А може...

Та ось ця червона квітка, що цвіте хіба тільки в снах, зійшла з маминої хустки, яка крилом жар-птиці освітлювала хату. Дивно, як вона вихопилась із вогню, коли горіло село, і жодна її пелюстка не почервоніла, а так палахкотить, аж ранить зір.

Квіти такі неземні, а він уже десь їх бачив, і навіть гладив, і добре пам'ятає, що вони намальовані, мов живі...

— Мамо, хто намалював тут ці дивні квіти?

— А це, дитино, фарби... і альбоми... Григорій Іванович приніс... Врятував з вогню, а решта все згоріло.

Це вона, диво-скринька з полички в учителевій хаті: завжди повна фарб, ніби їх потай приносив туди чарівник, уся розписана такими вигадливими і гарячими квітами, що і на відстані чути, як вони проміняться теплом. І він обережно проводить пальчиком по квітах, розгладжує кожну пелюстку, як живу, а тієї променистої квітки, що зійшла з маминої хустки, не сміє зачепити і здивовано дивиться на неї, ніби щойно побачив уперше.

Блиснула думка — квітку на скриньці з фарбами і на маминій хустці намалювала одна рука, якою водила зачарована душа, і ця квітка дихає, світить, живе, і вогонь її не подужав. Чи не оці чари загадкової квітки відчув батько, коли з білого поля хустини йому сяйнув крилом вогнистий букет, перед яким зблідли всі хустки світу, і він оддав усе до копійки, але купив для мами ту, що найкраща. Спитав би про це батька, та він розтанув у заграві палаючого степу, аж під самим сонцем востаннє майнуло його лице, і тільки квітка з маминої хустки, батькова квітка, весело сипле жаром на заповітній скриньці з фарбами.

Простягає до неї руки і, перемагаючи біль у нозі, відкриває вічко.

Дивне почуття оволоділо ним: світ з його прозорими, аж до синяви, просторами, роздоллям степу і білими полотняними стежками на зелених травах стиснувся вмить до чистого аркуша з учителевого альбома. Таке він переживав уперше. Біль відступив і занімів, а за його межами світили квіти крилом жар-птиці, берегли усі кольори світу маленькі тюбики фарб, і розлягався степ — великий, як воля, де на самому краю гойдається червона колиска — у ній спить сонце. А біля самого сонця блиснув батьків слід і згорів у полум'ї бою. Він шукав і не знайшов того сліду в степу, а на малому аркушику з альбому відшукати легше.

Малює степ, сонце, вершника на всю синяву простору від землі до неба, голову у вінку променів. Тепер — обличчя і прощальний погляд, чітко вирізьблений у вогнистому сонячному німбі. Добре пам'ятає і цей погляд, і образ батька, треба тільки з уяви зробити відбиток на папері. А це ж так просто.

Швидко перегортає сторінку, вправно окреслює етюд голови — і враз вістря олівця завмерло посеред аркуша. Він бачив перед собою тільки чорний круг, краї якого світилися вузеньким золотим віночком, як під час затемнення сонця.

Протер очі — і темна пляма зникла, і знову чистий аркуш усміхався до нього, але як тільки викликав з уяви батькове лице, рідний образ гаснув і відпливав у безвість, а перед зором темнів круг, краї якого разюче сліпили.

Стривожено гортав сторінки і починав малюнок знову, вперто повертав з вічності батьків образ, але в останню хвилю йому уявлявся темний круг, як велика туга, і тонесенький обруч світла довкола, як надія.

Хотів попросити в мами батькову фотографію, та згадав обвуглений сад і квіти на маминій хустці — усе це вже стало димом, що затемнив сонце і сховав образ батька...

Приходив учитель, повільно гортав альбом, уважно придивлявся до малюнків, найдовше затримував увагу на етюдах, а потім сказав тихо:

— У кожному мазку пензля, Івасю, я бачу твого батька.

Сльози образи здушили горло — він сприйняв цю похвалу як вияв жалю до його каліцтва, і йому стало боляче, що вчитель вдався до неправди.

— Нема тут батька... нема, — видавлював слова крізь плач, — і вершник без обличчя... без обличчя... Я осліп... я забув батька... — і заридав у подушку.

— Живий, Івасю, твій батько! — впали громом слова і заглушили ридання. — Живий! Оця радість кольорів, коні у високих травах, тиша зоряних ночей і така злива світла, ніби ти пензель вмочив у сонці, вершник і птахи в одному небесному ключі — усе це твій батько, його жива душа.

Альбом прошурхотів над головою і впав між фарби у наповнену світлом скриньку, легенько зачинилося віченко — і білу палату осяяла червона батькова квітка...

Пролунав тихий стук у шибку, за хвильку повторився, а потім забарабанило дрібно і настирливо.

— Іду, іду, почекай трохи, — каже голосно ранньому гостеві, важко встає і, спираючись на палицю, шкутильгає до вікна. — Що тебе так стривожило, брате?

Відчиняє навстіж вікно — до кімнати влітає білий голуб, весело воркує.

— О-о, братику, та в тебе радість! — дивується господар..

Голуб танцював на вікні, войовниче тягав крило, мов шаблю, бив по шторі, воркував і по-князівськи випинав груди, сердито клював у шибку.

— Е-е, голубчику, ти, я, бачу, маєш око на штору. Вона що — світ тобі заступає?

Та голуб ніби й не чув цих докорів, а продовжував свій танець переможця, не проминаючи нагоди вдарити крилом по шторі й дзьобнути в шибку.

Прихилившись до стола, Завірюха спостерігав цей танець торжества і думав над причинами такого бурхливого вияву радості. Він уже давно подружив з голубом і добре знає його вдачу, але цей вибух пташиного щастя бачить уперше. Голуб танцював самовіддано і красиво, бив тріумфуюче крилом, аж хиталася темна штора, весь купався у світлі, ніби із сонця вилетів, і Завірюха зрозумів, що птах не тільки радіє сам, а й хоче потішити господаря доброю новиною і разом з ним порадіти.

— Що нового у світі, брате?

Голуб у відповідь б'є з викликом штору крилом і, величний у своїй сяйливій білизні, переможно злітає на сонячне світло. Ось, мовляв, найкраща в світі новина: знову відсунуто штору на вікнах і сонце заливає майстерню та гойдає на гребені своїх хвиль біле полотно.

Голуба тішить ця новина. Він побачив з високості світанкового неба розшторене вікно і помчав до нього на весь розмах крила, як поспішають до рідного гнізда.

Завірюха не знає, де в його «братика» рідне гніздо і скільки йому років, він нічого не знає про свого давнього гостя, хоча той літає по світах і, мабуть, усе про нього вивідав.

Згадує їх загадкове знайомство: одного зимового ранку він побачив за вікном голуба, мовби виліпленого зі снігу. Голуб сидів на підвіконні, щільно припавши грудьми до шибки, і заглядав до майстерні. Ні поруху крила, ні повороту голови, ні скліпування оком — нічого, що свідчило б про живу істоту, тільки безмовний погляд птаха.

Та одразу ж похопився на цій думці: птаха можна й виліпити, але хто ж йому може вселити душу і живий погляд?

А погляд був живий. Цього німого, докірливого погляду забути не можна.

Такий знайомий погляд, він уже з ним десь зустрічався...

Але де саме і коли?

Заціпенів у спогаді, уява миттєво крутила плівку пережитого, перед зором промайнули сотні поглядів, але голубиного серед них не було...

Стояв ще хвилю, завороженний цим докором в очах птаха, а потім обережно, боячись наполохати крилатого гостя, відчинив половинку вікна і несміливо простягнув руку. Голуб і не збирався тікати, він, здавалося, примерз до вікна або якась надприродна сила обірвала його лет і втиснула в шибу.

Поклав на голуба руку і здригнувся: пальці наштовхнулися на шматок льоду, пір'їнки обмерзли, як бурульки, та лапки трималися вікна чіпко, ніби вросли в раму.

— Що сталося, брате? — прошепотів, сам не знаючи, чому назвав птаха братом.

Виніс голуба до майстерні й розгублено шукав місця, куди б його примостити, щоб відігріти. Першою на очі потрапила скринька з квітами-жар-птицями, і він, довго

не розмірковуючи, однією рукою відщіпнув дверцята з батьковою квіткою, висипав фарби просто посеред столу, вхопив вовняний светр, закутав голуба і поклав у скриньку.

— Тут тобі буде тепло, тут, братику, ти віджвеш, — приговорював до птаха, дбайливо вмощуючи його в новому житлі. — Сюди сонце з цілого світу радість носить.

Скринька тулилася квіткою до шибки, а крилами жар-птиці освітлювала дім. Вона, здається, мала очі і бачила все, що робиться в хаті, вбирала в себе світло сонця, місяця і зір і сама кожною квіткою випромінювала його, єднала майстерню зі світом і не давала заслонити шторою вікно, бо вогнисті квіти глибоко вкоренилися між столом і вікном.

Вибрав для неї це місце того ранку, коли знайшов на вікні перемерзлого голуба. А до того скринька десятки літ лежала за шторою на підвіконні, і він звик до цього, як звикають, що кожного ранку сходить сонце. Він уже багато що поміняв у майстерні, але скриньки не зачіпав, ніби зарікся підходити до неї. І тільки рятуючи голуба, зрушив скриньку з устояного місця і розшторив вікно, і на темному фоні штори, де вічно зяяла порожнеча, враз спалахнув у вікні квітник.

Став як укопаний — одним порухом повернуто давно украдену найріднішу частину світу.

День розгонисто увійшов до хати, сонце висвітило з пітьми біле полотно і прогріло для посіву його живий грунт.

Голуб перший побачив цей потік світла, пірнув у його хвилі, разом з сонцем постукав у шибку і попросив відчинити вікно. Тепер він то витанцьовував, гордо черкаючи крилом, то занепокоєно літав по майстерні, пильно заглядаючи в усі кутки, мов господар, що вернувся з далеких мандрів додому, а врешті зажурено сів на заповітне місце, де палав у сонці диво-квітник, і затих, поринувши в спокійний глибокий сон. Так після довгої розлуки сплять тільки в рідному домі.

Стояв над голубом, і оберігав його сон, і сам, змучений тривалим безсонням, радів за птаха. Дивився, як він міцно спить, ніби усі чари світу зійшли на нього, і враз відчув, як у самого починають злипатися повіки. Дрімота вставала, мов туман, брала в полон і кутала незримою пеленою, а десь далеко, аж на самому дні того туману, спав білий голуб, притуливши голову до натомлених крил.

«Де ж ти літав так довго, брате, і в яких землях ти роздобув і приніс мені сон?»

А голуб розкошує у сні, сонце підняло його, як пір'їну, аж у піднебесся і купає в білій позолоті. Завірюха зором хоче догнати його під сонцем, але слід губиться за сонними туманами, а в сивині їх сяйнув степ. Це тут, в огромі простору, потонуло малесеньке зернятко його сну, і голуб небо облетів, аби його віднайти.

«Звідки ж він так знає степ, як рідне гніздо?»

І крізь марище сну знову зиркнув той зимовий день, коли у шибу вмерз сніговий голуб — дивився йому просто в душу. Невідомо, з яких він прибився країв, але видно було, що летів здалека і так важко пробивав товщу хмар і туманів, аж кригою взялися крила.

А туманні хмаровища пливуть землею і небом, вколисують до сну, вкривають темною вуаллю світ, і Завірюсі дивно, як голуб через ці володіння пітьми знайшов дорогу до його дому.

...І бачить він, як з далини, аж з краю світу, сходить ранок. Так багато світла і цвіту в саду, а вони з батьком стоять на подвір'ї і тішаться голубами, що біліють у сонці на самому вершечку хати і золотяться в небесній чистоті.

Враз із білою голубиною зграєю упав на хату якийсь чужий голуб, увесь чорнопопелястий, тільки на крилах червоніють по три пір'їни. Він танцює на даху, і воркує, і б'є крилом, і біла голубка танцює коло нього, і радість їх така велика, як сонце над степом.

Батько стривожено дивиться на цього пістрявого чужинця і осудливо на білу голубку, яка так швидко забула свого голуба, що півроку тому пропав і десь, певно, загинув у пазурах орла.

Але що пильніше батько вдивляється в цей танець радості, то світлішає його лице, і усмішка осяває його.

Батько наставляє свою велику, міцну долоню — і за хвилю голуб уже сидить на ній, і на радощах вітання так легенько щипає дзьобом. А ранковий вітерець розвіває пофарбоване пір'я і відкриває білизну пуху, і вони з батьком весело сміються над

злодієм, і птахи сміються разом з ними. Бо можна перемалювати пір'я, але марно шукати таких фарб, які б затемнили голубину вірність і дорогу додому...

Сон врешті схилив йому голову на стіл, дрімучі нетрі оточили його, і з їх безпросвітної темряви він устиг побачити короткий спалах, як блискавка.

То горіла у вікні батькова квітка...

●

Чує крізь сон, як хтось кличе його:

— Іва-а-асю-ю!

Це був не той оклик, коли рупором складають долоні — і голос чути на півстепу. Це був тихий шепіт на вухо. Так будив його батько, коли він літніми ночами засипав у полі на сіні.

Підводить голову, і перше, що бачить просто над собою, — це зорі у вишині і молочний пил Чумацького Шляху, в якому відбилася білість його полотняних стежок — то з сонних туманів глянуло дитинство, шепнуло на вухо і покликало до себе. І він ще часинку витає в дитячих снах, вдихає пахощі сіна і слухає тишу степової ночі. Та мить очарування промайнула, і він спускається на землю, до відчиненого вікна, в яке заглядає ніч, до мальованого квітника на скриньці від фарб, що мимоволі стала хатинкою для білого голуба, до полотна посеред майстерні, яке береже якусь таємницю і з нічних сутінків розмовляє з зорями.

А голуб? Де він, той птах, що приніс йому зі степів давно втрачений сон?

Рвучко заглядає до скриньки, але вона порожня.

Тужливо кладе голову на стіл і чує м'який дотик крила. Голуб сидить посередині стола, де він, рятуючи колись перемерзлого птаха, висипав із скриньки фарби. Хто його знає, чому його гість так вподобав собі це місце, але він сів тут, як тільки відігрівся під крилами жар-птиці, сюди повертався з мандрів світами, уважно «читав» папери на столі, завмирав, коли господар ставав за мольбертом, і відлітав, як тільки на полотні зроблено останній мазок.

Тепер голуб літав довго, і Завірюха думав, що птах пропав, як і сон, але сьогодні він дзьобом і крилом ударив у вікно, влетів разом із світлом і переможним танцем радості вернув з далеких блукань його сон.

Хоче погладити птаха, піднімає руку, але рука заніміла в повітрі — здалося, то не голуб мріє в хатніх сутінках, а дивиться з вічності батькова душа. Це вона прошепотіла його ім'я і збудила зі сну, покликала в розпечений степ, де лишила під сонцем зблиск шаблі чи розчерк білого крила.

Видіння, глянувши білизною з таїни місячної ночі, зникло, і знову голуб при світлі місяця «читав» папери, а в очах його палала червоно батькова квітка. І Завірюха подумав про таємницю художника, який так намалював на вічку скриньки свою найкращу квітку, що пелюстки ховали отвір і вона нагадувала хатку без вікон і без дверей, але повну барв, які оберігала від стороннього ока ця дивна квітка. Невідомий художник пустив її в світ ще з однією таємницею — дивовижею фарб, які не гаснули, а горіли крізь роки живим вогнем.

— Іва-а-асю-ю!

Шепіт, так розбірливо почутий крізь сон, уже став луною, а в ній злилися і голос батька, і матері, і Григорія Івановича, голос з тих захмарних країв, звідки немає вороття. І хто знає, як він долетів сюди з безконечних зоряних світів.

Глянув на голуба, що гніздився поруч на нічліг, і знову, як того давнього зимового ранку, прочитав у очах птаха такий журливий докір, що стрепенувся і не відважився доторкнутися до нього рукою...

Відчув, що уже колись бачив ці очі з незмірною глибиною чистоти і довіри, з тінню журби і смутком прощання. Так, бачив. Вони то являлися в снах, то зринали серед суєти буднів, то випливали з голубизни простору і визирали з теміні ночей, дивилися журливо, а потім надовго пропадали, щоб знову зненацька прийти з небуття, глянути на світ.

Звик до цих очей і ні разу не питав себе про них. Бо хіба мало доводиться зустрічати на світі цікавих поглядів, а особливо вразливій натурі художника, яка звикла фіксувати їх у пам'яті.

Сприймав спокійно появу цих дивних очей, витримував їх погляд і легко вів з ними мовчазний діалог. Так було все життя. Йому ніколи не вдавалося відшукати

в їхньому погляді гостру скалку осуду чи бодай крихітку докору, і він, завжди заклопотаний тисячею справ, пропускав цей погляд повз себе.

Тепер ці очі глянули в саму душу і в глибині її відкрили далеко захований докір. Він лежав там багато літ, спресований у камінь з тих миттєвостей, які бурхлива течія часу понесла, мов піщинки, і Завірюха не встиг за весь вік зупинитися, щоб на них глянути. А сьогодні вони виринають із найпотаємніших душевних сховків, як німий хоровод, вимогливо і докірливо дивляться у вічі і нагадують, що ніщо на світі не пропадає і не забувається, і повертають йому погляд, який ходив за ним услід ціле життя.

Голуб уже дрімав над ескізами, місячне світло чарувало квітку, нічна тиша полонила світ, а через глупоту ночей дивилися з далини очі. Упізнав їх одразу і став віч-на-віч з ними, і не шукав у них співчуття, а бачив у зіницях тільки такий великий і тужливий докір, який не освітити словами виправдань.

І знову глянув він з лінії нічної тиші через заслону літ у свій степ.

●

Степ чорнів у димах, степ так люто двигтів десь у самих надрах, аж тряслося небо, немічно лежав, зритий траншеями, мов у глибоких ранах, і важко стогнав.

Ішов третій рік війни, і степ був тепер для Завірюхи солдатом.

Він обережно пробирався траншеями на передній край і, обминаючи бійців, час від часу спотикався та обтирав плечима чорнозем. Прохід був дуже вузький, піхотинці тільки вчора вночі зайняли цей плацдарм, з ходу окопалися під шквальним вогнем ворожих батарей, і марно фашисти силкувалися видовбати їх снарядами і мінами з тієї тісної, але глибокої щілини посеред степу.

Бій тривав ніч і день, піхотинці відбили кілька атак, пекло зійшло на цю степову смугу, перепалило землю, а люди вистояли... Тепер вони раптово почули тишу, почули пронизливий дзвін у вухах і все ще не вірили собі, що канонада вмовкла, і затуляли долонями та розтуляли вуха, і щось кричали один одному, але не чули звуку, не розрізняли слів — глухота відходила повільно. Клали голови на поруділий від вогню чорнозем і так, стоячи, не випускаючи зброї, одразу засинали.

Завірюха добре знає цей солдатський сон на фронті, коли крізь його солодку глибину чути, як падає листок, і намагається йти позад бійців так, щоб не потривожити їх короткого відпочинку. Він протискається вздовж чорної стіни і на хвилю завмирає, коли кобура зачепить грудку пересохлої землі і вона з шурхотом скотиться на дно траншеї та пролунає через сон, як шипіння ракети. Стоїть і чує, як напружена хода відгукується болем у правій нозі, як ниє коліно і стара рана відслонила дими та відкрила видиво того далекого дня дитинства, коли степом пролетів вогняний вихор останнього бою і обпалив його.

...Це було десь тут. Може, якраз на тому самому місці, де піхотинці вкопалися в степ, звивався крутий степовий путівець, укритий розпеченою пилюгою. Він ішов босоніж тим покрученим путівцем і шукав серед многості слідів на чорній пилюзі батьків слід, занесений вітрами, змитий дощами, перепалений сонцем. Шукав на землі, та земля в одну мить стала дибом, заслонила сонце і на стовпах вогню підняла той слід аж до неба. І він уже не побачив нічого ні на землі, ні на небі, бо вогняні стовпи і його зірвали з цієї вузької почорнілої стрічки і кинули в безвість розпеченої пустелі. І розвіяло цією пустелею по пилині батьків слід або засипало вибухами і поховало в глибоких вирвах чорнозему, і пропав у димах образ батька, і такою чорною пеленою його повито, що усе сонце степу, яке син зібрав у свої картини, не змогло її просвітити.

То, може, вогонь війни пропалить її?

Страшний вогонь... Уже третє літо палить він землю і небо, лишає чорні смуги на душі і на сонці, але темну пелену не пропалив та й душу не випалив, тільки чистіше вияснив її.

Сухі грудки знову зашурхотіли на саме дно траншеї — ніби хтось сипонув на розстелений брезент жменю алмазів — а одна грудка враз обізвалася за халявою і так тихо-тихо штрикнула — раз, другий...

Став, нахилився, готовий уже витрясти ню тверду колючу гостю, яка утруднювала його новий крок, але нараз застиг — дивна думка вколола в серце так гостро, що не було з чим на світі зрівняти той біль.

А може, ця грудка з батькового сліду і тому впекла так боляче, як уміє хіба пам'ять? Може, вона лежала тут роками і чекала його, вбирала силу від землі і вогонь від сонця, а волю від степових вітрів, щоб відродитися до життя і тепер, у годину тривог, усе це віддати йому як батькове благословення. Бо чує, випромінюють ці крихітки чорнозему якесь загадкове тепло — ні, це не жарини з вогню трохи пригаслого бою і не щедроти розплавленого степового сонця, а тепло, що живе в грудочці землі, як у крихті хліба рідне батькове тепло.

Хай гріє його ця грудка з солдатської траншеї, що врівень з людським зростом зорала чорнозем, а кінця-краю його родючого шару так і не сягнула — хоч на самому її дні сій жито. І вродило б добре, бо земля в степу до глибин живе материнством, але тепер на ній іде інший засів. Зранена, вона стогне від цього пекельного засіву і стогнатиме ще много літ, поки викине в муках із свого материнського лона останній осколок, що вже і поржавілий та холодний, як смерть, однаково пектиме лютим вогнем. І рука не торкнеться того струхлявілого осколка війни, а усе сонце степу впаде на нього, як небесна кара, і спопелить до тла, і вітер попіл розметає по світу, і з дна траншей через товщу чорнозему буйно проросте житня зернина.

Наслухає в онімілому від бою степу, як ця зернина тихо проростає з глибини і гоїть посічену осколками землю, хоче на чорних згарищах хлібів знайти зором цей всесильний зелений паросток, але враз нагадала про себе чорна грудка з траншеї — то пекла перепалена на жужіль земля, в якій спресувався попіл мільйонів зернин. Війна вкопалася в степу і випалює в ньому життя, і кожна відвойована смужка — крок через пекло.

Траншеї піхотинців обвугленим напівперснем оперезали передній край. Викопані наспіх, вони вузькі, але Завірюсі здається, ніби в цих тісних окопах поруч із солдатами тепер умістився весь степ. Принишк, стиснувся у чорні грудки на дні траншеї і тільки чекає тієї миті, щоб разом з бійцями вихопитись на простори, вільно розгорнутись на все своє безмежжя і з корінням вирвати війну. Та й не коріння, а залізні пазурі, які впилися в чорнозем і пробили його наскрізь, і тепер разом з ними доводиться спалювати і землю.

Глибока траншея, а вогонь увігнав у неї свій пекельний плуг — і під ногами жалібно скрипить перепалений на жужіль чорнозем, змішаний з осколками металу. Завірюха звик до цього жорстокого воєнного засіву, за яким уже давно забувся і шурхіт листя під ногами в осінньому парку, ніби це було не в його житті, а в якомусь далекому-далекому світі. Звик він і до траншей та окопів, таких одноманітних і сірих, що їх і не розрізнити.

Але цього степового окопу він ніколи не сплутає з жодним із тих, які за роки війни йому довелося і викопати, і зігріти своїм тілом, і лишити за собою, як незагоєну рану на землі. Бо це був окоп у його степу, де лопата піхотинця так і не пройшла всього товстого шару родючого чорнозему, і тепер і з свічкою не знайдеш на ній ні однієї піщинки, зате візьми з неї масну чорну грудку — і пиши додому листа або малюй чорним по білому ці втомлені солдатські лиця.

А може, ці степові траншеї тому так вкопалися в його пам'ять, що в них він вперше віч-на-віч зустрівся з війною. І хоч відтоді вже минуло три роки, а війна на свій манер перемалювала пейзаж і не пошкодувала для нього чорної фарби. Завірюха бачить: це було тут, у цих самих місцях. Бо хіба лише той, хто долею вперше закинутий у степ, сприйме цей огром простору як надокучливо одноманітну рівнину, де все зливається в безмежне володіння землі і неба. Зате степовик так чує свій степ, як мати крізь сон подих дитини. Він знайде в цьому володінні простору заховану в травах вузеньку стежину і рідну хату, як птах через далекі моря і чужі землі своє гніздечко в загубленому за маревом степів хуторі.

Тиша — така густа, мовби небо зіслало на землю всі тумани, — глушила до краю. Та враз у її глибині Завірюха почув тривожний лемент птахів, що не знати звідки взялися в розстріляному небі. Вони великою зграєю швидко летіли кудись на захід і танули за горизонтом, і не було сили, яка могла б їх зупинити в цьому стрімкому леті. Їх вихори принесли в розпалений степ прохолоду ріки, і вона здалася Завірюсі такою близькою, що він, напруживши слух, відчув за німою тишею, як десь хлюпнула хвиля.

Птахи летіли до ріки, як і того першого воєнного літа, коли він тут разом із студентами і викладачами художнього інституту рив протитанкові окопи. Спека валила з ніг, здавалося, що від сонця сорочка спалахне на плечах, суховії гарячими

струменями пропікали наскрізь намети, птаство шукало рятунку від посухи на берегах далекої ріки і, як він не раз бачив у дитинстві, летіло туди з усього степу. Та долетіти не довелось — через день-два злякано верталося назад і з тривожними криками розліталося навсібіч — це був перший знак, що війна уже перейшла ріку. За птахами з'явилися ворожі літаки, цілі армади бомбардувальників розколювали небо своїм виттям і несли попід хмарами у глиб нашої землі війну. А ще минуло кілька днів, і вони почули її далеку важку ходу, яка з години на годину ставала все ближчою і грізнішою і так люто стрясала землю, аж осувалися стіни свіжовикопаних протитанкових ровів. Десь уже недалеко попереду і збоку ішли бої, вітер доносив запах диму, і в Завірюхи зболено стискалося серце — то горів хліб.

Війна прийшла в степ, війна вже окопалася тут, і Завірюха ще тоді зрозумів, що викоренити її звідси буде важко. Він стояв з товаришами над широким і глибоким ровом, що мав перепинити ворога, стискав у руках лопату — єдину зброю, з якою вони місяць тому покинули інститут, добровольцями вийшли назустріч війні і все ще надіялися, що через цей рів, викопаний з останніх сил, ворог не ступить далі.

Вдивлявся в далину вечірнього степу, який здавався йому тепер прощально зажуреним і самотнім, і чекав чуда, яке поверне цей навальний гул на захід.

Та гул швидко наростав зі всіх боків, і вже було зрозуміло, що чуда не станеться.

«Що робити?» — німо питали поглядами в степу, який сам знемагав у битві і теж хотів від них поради.

І степ відповів їм: далеко, у передвечірньому мареві, замаячив самотній вершник.

Завірюха струснув головою і протер очі — він був певен, що це дають себе знати перевтома, надмірна спека і біль тривоги. Глянув ще раз — ні, некошеними травами таки справді мчав вершник: пригнувшись до шиї коня, летів прямо до них і щось здалеку кричав, і Завірюха ніби почув за цоканням копит батькове «Іва-а-асю-ю!», навіть повірив на мить, що цей вершник явився не з степу, а з його дитинства, щоб бути в цю критичну хвилю разом з ними.

Заворожений появою дивного вершника, у забутті кинувся йому назустріч, але біль у нозі нагадав усе давно пережите десь тут, у всевладді степу, і він став як укопаний.

Вершник осадив змиленого коня на самому краю рову, втупився в груду змучених людей з лопатами і мовчав, ніби розгубив дорогою усі слова.

Завірюха упізнав його, молодого хлопця із сільської Ради, який не раз привозив їм їжу і воду. Він завжди був охочий на слова і новини, а зараз не може знайтися на слово, щоб повідомити вість, заради якої летів степом.

— Німці танками прорвали оборону, — сказав змучено і тихо, давлячись кожним словом. — Вам наказано відходити до станції...

Люди сумно дивилися на глибокі рови, які мали перепинити ворожі танки, а тепер лишалися серед степу, як незагоєна рана, і не зводячи поглядів з вершника і ніби чекаючи від нього обнадійливого слова, не могли зрушити з місця. Вони мали б задати зараз тисячі запитань, бо страшна вість заступила світ і тягарем прикувала до землі. Та їм так же важко було відлупати з німої скали мовчання бодай одне слово, як ще мить тому це силувався зробити вершник на змиленому коні. Та й що ж було питати, коли про все розповів степ своїм надривним і голосним стогоном?

Похапливо збирали речі і групами по кілька чоловік вирушали в дорогу. Треба було берегти кожну хвилину і дійти до станції швидше, ніж туди прорвуться ворожі танки. Вони десь далеко, за горизонтом, люто ревли моторами і чорними димами вкривали небо, бо степ не віддавався їм так легко, а розверзався перед ними глибокими ровами і вузькими піхотними окопами, і кожна грудка чорнозему стріляла в ворога, і чути було, як у цьому двобої хитається земля.

Степ прикривав їх, своїх захисників, які в тривожну годину покинули студентські майстерні, взяли замість пензля лопати, щоб перекопати шлях війні, і до останньої хвилини, мов солдати, стояли тут під палючим сонцем і чорними хрестами на літаках.

Тепер степ, куди вони не раз виїжджали на етюди, відкривав їм нові барви, в яких переважали темні тони. Завірюха подумав — якщо йому доведеться колись малювати степ, то він не відшукає для картини ясних кольорів, бо їх вкрила тінь війни.

Оглянувся на захід — рови перетинали горизонт чорним напівперснем і німо кричали в небо. Здалося — то не степ, зритий окопами, а велетень упав горілиць, лютий біль перекосив йому лице, і на весь світ чути його стогін. А серед того стогону і земляних валів застиг вершник і зливається з червоним тлом неба.

Стояв, проводжав їх зором, стелив їм надією дорогу додому, а сам усе більше зливався з небом і землею. І Завірюха знову подумав, що, може, той вершник таки справді явився йому з дитинства, щоб, як батько, оберегти в ошалілому від боїв степу.

Він оглянувся ще раз у надії побачити це дивне видиво, яке ходить за ним ще з дитячих літ, але захід сипонув в очі сліпучо червоний сніп — вершник уже розтанув удалині, під самим сонцем...

На станції йшла евакуація. Тіснява, товпища людей коло вагонів, охриплі окрики патрулів. Група військових, вкритих кіптявою боїв, звантажувала з такого ж запилюженого грузовика пачки паперу, друкарську машину-американку, каси з шрифтами, банки з тушшю. Командував ними високий і такий худий політрук, що військова форма висіла на ньому, як на тичці. Він віддавав накази, і сам мовби соромився свого командирського голосу, та час від часу перекладав з руки в руку старенький футляр з друкарською машинкою, якою зараз, напевно, дорожив, як найціннішим скарбом. Видно було, що це не кадровий військовий, а цивільна людина, яка хоча вже встигла побувати в боях, та дух мирного укладу життя все ще тримав її у своїй владі. Політрук пробував було напускати на себе вигляд неприступності, але це йому не вдавалося. Як тільки він поринав в евакуаційні клопоти, командирські нотки його голосу пропадали, і він швидше нагадував педагога, який на перерві розмовляє з учнями. І що уважніше Завірюха спостерігав за ним, то більше знаходив у ньому рис свого вчителя Григорія Івановича з його розважливістю і добротою. Він навіть уявив собі, що зараз цей військовий відкриє потертий футляр від машинки, який так береже, що й на мить не випускає з рук, і подасть йому, як колись у дитинстві вчитель, скриньку з фарбами, в якій живе жар-птиця. І він міг би й повірити в це, але заповітна скринька, з якою він ніколи не розлучався, лежала в його рюкзаку, і він чув на плечі її тепло.

Дивно стало Завірюсі, що зараз, у такий напружений до краю час, серед цього нещадного вихору війни явився йому в образі вершника батько, а тепер з-під завеликого кашкета, що падав аж на очі, просто в душу дивився учитель. І він, залишивши свою групу, ступив назустріч цьому погляду, ще не знаючи гаразд, що скаже військовому, але політрук випередив його і спитав уривчасто:

— Що у вас з ногою?

— Та-а-а, — зам'явся Завірюха від несподіваного запитання, вражений спостережливістю військового, який за евакуаційними клопотами одразу помітив його каліцтво. — Це в мене... в дитинства.

— А-а-а,— кивнув він розуміюче.— А я думав, що ви поранені і вам треба на перев'язку, — і одвернувся до солдатів, даючи чергове розпорядження.

На язик Завірюсі просилося, що він таки справді поранений і що колись давно, саме тут, у цьому степу, запаленому вибухами снарядів, він умирав від рани, але учитель Григорій Іванович, якого так нагадав нині цей політкомісар, врятував його. І він може й розповів би цьому незнайомому військовому і про батька, і про той далекий бій у степу, і про свою рану, — таким довір'ям світилася йому ця людина. Та розумів, що зараз згадувати про це не час.

Повернувся, щоб відійти од машини, як раптом один із солдатів, подаючи щось товаришеві, сказав сумно:

— Ось і все, що лишилося після нашого Сашка.

Не знати чому, але ці слова так вразили Завірюху, що він заціпенів на місці і ледве знайшов у собі сили обернутися. А те, що він побачив, заболіло йому: солдат тримав спаковані і перев'язані наспіх фарби, пензлі, рапідори, блокноти для рисування, незакінчені начерки і етюди — скромне і таке неоціненно дороге багатство художника.

— Візьми і добре упакуй разом із Сашковим кулеметом, ми ще з нього постріляємо, — мовив політрук і подав солдатові друкарську машинку.

Тепер Завірюха зрозумів, чому політкомісар так ревно оберігав цей старенький футляр з машинкою і любовно назвав її кулеметом. Його уже немає на світі, цього хлопця Сашка, десь у степу лишилася його могила, але Завірюха чує зболені слова

про нього, бачить, як солдат пробивається з пакунком крізь натовп до вагона, щоб зберегти в цій страшній круговерті все те, що залишив на світі молодий художник.

Відчув, що якась незборима сила потягла його до цих людей, як до рідних, і рішення пропалило блискавкою:

— Товаришу політкомісар, я — теж художник, візьміть мене з собою на фронт!

Солдати перестали розвантажувати машину і здивовано поглядали на цього незнайомця з рюкзаком за плечима, що нічим досі не вирізнявся серед тисяч біженців. Їхній командир, який спершу розгубився перед цим несподіваним проханням, що звучало і як вимога, роздумував, що відповісти хлопцеві. Солдати хотіли швидше почути цю відповідь, бо знали, що після загибелі Сані редакція мовби осиротіла. А тут художник сам проситься в стрій, он показує студентський квиток, ще якісь документи, от біда тільки, що сильно кульгає, а калік на війну не беруть. Це саме, видно, думав і політрук, бо документів навіть не взяв у руки, ще якусь мить повагався, потім обсмикнув кітель, поправив кашкет, виструнчився, приклав руку до козирка і офіційним тоном відрубав:

— Не маю права!

І відвернувся, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

Солдати зняли з «полуторки» останні тюки, політкомісар рушив разом з ними до ешелона, на весь перон пролунала команда «по вагонах». Це була команда для військових, але Завірюха сприйняв її як наказ для себе і підсвідомо підкорився їй. Він ще не знав, як пробиватиметься у вагон і яку перепустку показуватиме, і що скаже на його витівку політкомісар, бо роздумувати не було часу.

Прощально махнув рукою однокурсникам — «Хлопці, їду на фронт!» — пробився крізь натовп і вже біля самого вагона наздогнав політкомісара.

— Товаришу... — видихнув залпом. — А я маю право... Я маю повістку на фронт...

І, ще не знаючи, навіщо він це робить, рвонув з плеча рюкзак, сіпнув шворочку і вийняв скриньку з червоною квіточкою на віччку.

— Ось моя повістка... Її прислав мені зі степів батько... з свого останнього бою...

Політрук вражено зупинився на східцях вагона. Ні, його здивувало не те, що замість очікуваного папірця цей студент-художник несподівано вклав йому в руки скриньку з вогнистою квіткою. Його вразила саме ця дивна квітка, яка зоріла таким справжнім вогнем, що не зрозуміло було, чому він не пече руки. Його вразили живі фарби, якими вона була намальована, і загадка невідомого художника, і жар-птиця, що прилетіла сюди, в пекло боїв, із мирної казки.

— Це квітка з нашого степу, — сказав ледве чутно, майже пошепки Завірюха, побачивши, як батькова квітка освітила лице політкомісара.

Крикнув паровоз, різко сіпнуло вагони, ледве чутно покотилися колеса — і під ногами поплила земля.

— Тримайся! — гукнув політкомісар і, притиснувши однією рукою скриньку, другу подав Завірюсі і втягнув його у вагон. — Дивна твоя повістка, хлопче, — сказав по хвилі, — мені ще за неї відповісти треба.

Мовчав, як школяр перед учителем, що іще докоряє за витівки, але в душі уже простив його.

— Що ж, у рапорті так і напишу, що твоя повістка підписана іменем батька...

— Дякую, товаришу політкомісар...

Так Завірюха потрапив на фронт. Разом зі своєю дивізійкою він пройшов важкі бої, зробив сотні зарисовок у фронтових блокнотах, впорядкував роботи Сашка-художника і відіслав батькам, навчився працювати на його «кулеметі», а на третє літо волею долі знову опинився в своєму степу, зритому окопами. Але тепер ці окопи наступали і разом з людьми і сонцем ішли на захід.

Це була передова. Скільки око сягне, перед нею стелився рідний степ, з окопа можна було погладити навіть його траву. Але тут ще на кожному кроці чатувала смерть, і десь далеко попереду війна ховала той день, коли цим роздоллям можна буде пройтися на повен зріст чи, опинившись з степом сам на сам, промчати так на коні, щоб його волі позаздрило й сонце.

День цей настане, не вічно ж бути війні, а поки що треба нахилятися і в окопі — передова.

Завірюха іде на передній край до розвідників, що першими вісниками визволення пробиваються від лінії фронту в глиб рідної землі і тихою ходою прокладають по ній ті вузенькі стежки, якими у всьому своєму голосному могутті і всеосяжності ходи нестримно гряде перемога. На сторінках його блокнотів живе уже багато цих відчайдушних хлопців, які часто ходять за дев'яте коло пекла, що тут, у степових боях, має свої, тільки йому властиві виміри. Може, саме через ці пекельні бої він і не зробив тут ще жодної зарисовки і тепер, у годину затишшя, хоче відкрити степову сторінку свого фронтового блокнота в розвідників.

Зустрів його командир взводу розвідки — старший лейтенант, що, одразу було видно, не раз побував у бувальцях і самому чортові із зубів люльку вирве. Скупий на слова, він сказав, що в нього всі герої, намалювати треба всіх, тільки ж часу на це в обріз, бо хлопцям потрібен відпочинок. А сьогодні художник хай намалює того, хто засвітиться йому перший.

Ішов траншеєю, вдивлявся в натомлені солдатські обличчя і думав, що справді тут, на передовій, таки усі — герої, і рука тяглася до олівця, бо вони всі просилися, аби їх малювати. Погляд біг уперед, усе далі й далі, та нараз спіткнувся і застиг: Завірюха відчув на собі уважні й цікаві очі. Вони, певно, володіли магією, бо одразу взяли в полон і невтримно кликали до себе.

Пішов їм назустріч і, що ближче підходив, то ясніше усвідомлював, що вся магія цих очей полягає в такій їхній предивній чистоті, якою дивиться на світ хіба що дитина. Вони відкривали душу й самі заглядали в неї, і Завірюха дивувався, як досі війна не затінила цю дитячу променистість у очах і за суворістю днів і ночей не заховала на самому дні оцю відверту і довірливу доброту.

«Видно, новачок на фронті, вчорашній школяр, бо й підборіддя он дівоче, ще не знало бритви. Що ж оця дитина робить у розвідці?»

А хлопець — чи вловив здивування на обличчі в художника, чи прочитав його думки — усміхнувся йому так, як дитина в колисці, і Завірюха остаточно відклав сумніви: він має справу з новобранцем, який, може, вчора одягнув військову форму.

Усміхнувся цій милій дитині, підійшов, подав руку і заціпенів: солдат устав, жестом бувальця поправив форму, хвацько відкозиряв, а на гімнастерці, що туго облягала міцну постать, блиснули на сонці ордени і медалі. На рукаві червоніли дві нашивки про поранення, які чомусь нагадували шрами. І Завірюха відчув сором і не міг простити собі, людині, яка майже три роки провела на війні, таких поспішливих висновків.

Солдата звали Андрусем. Родом він був з Карпат, і це одразу вчувалося в його співучій говірці. Війна застала його на службі в армії, і він з першого дня на фронті, воював у Росії і Білорусії, а ось в українському степу вперше. Рівненько тут піхоті — ні тобі гір, ні боліт, ні великих рік, а йти вперед — що через розплавлену сталь брести, горить земля і горить небо, і кожен крок скроплений кров'ю... А фашист устромив зуби в чорнозем, як змій у смолу...

— Аби скоріше до Карпат, там йому наш камінь у горлі стане!

Андрусь говорив, а дитяча чистота, вроджена доброта в його очах займалася гнівом і болем, миловидне дівоче обличчя миттєво набирало чоловічої суворості.

Швидка зміна настрою цього молодого горянина утруднювала роботу художника, але одночасно він і радів цій зміні, бо вона знову і знову відкривала цю багату і красиву натуру, і олівець ледве встигав ловити і фіксувати на аркуші блокнота ці летючі і незбагненні миттєвості емоцій. Те, що спочатку здавалося в образі цього солдата таким зрозумілим і відкритим, як на долоні, тепер ставало загадкою, і він мусив за наївною зовнішньою простотою дитяти природи шукати сильний чоловічий характер, що аж до глибин світився добротою.

Рука уже втомилася від пошуку рівноваги твердих і м'яких штрихів, кучерявих заокруглень і рішучих прямих ліній, які б зріднили в одному образі дитинну чистоту і солдатську відвагу цього карпатського хлопця, що крізь чорне марище війни дивиться на світ небесними очима.

«Що ж це за дивні очі? — питав себе Завірюха, марно намагаючись пізнати таїну їхнього погляду. — Спершу були такі ясні, як погоже степове небо, — раз глянеш — і по пам'яті намалюєш. А ось спробував — і олівець спіткнувся... Чи то якісь далекі тумани встали і затягли цю синяву, чи то велика туга так заридала, аж темно стало?

А вже он промениста зоря з недосяжних далей блиснула і все освітила, і райдуга зацвіла тихо... І знову синява так довірливо близько спадає з неба і землею стелиться, а спробуй дістати — міраж, голубий сон, таїна».

— Андрусю, у вашому роду всі такі синьоокі? — не втримався перед цією дивовижею очей.

— А ми, товаришу художник, як Карпати: здалеку — сині, поміж верхами — хмари в отарах, підійдеш ближче — уже зелені, а в сумну днину — темні, аж серце стогне...

Олівець зупинився, повінь блакитного світла сяйнула на папір, і на невеличкому аркушику для неї знову треба було шукати місця. І Завірюха зрозумів, що і в погляді, і у вдачі цього карпатця живе душа його краю з своєю джерельною чистотою і тривогою верховинських злив, тихою задумою борів і випущеними на волю громами, цнотливістю озер і шаленою буйністю водоспадів, дитинною блакиттю неба і гордою величчю гір, Довбушевою непокірністю і тією вічною загадкою, яку береже кожна земля. Тому він і не почув з уст воїна, який зберіг від вогню у воєнному пеклі добрий світ дитинства, ні слова про бої і рани, ордени й медалі, заслужені солдатською відвагою. Зате він чув слова про рідний край, про таємницю карпатських краєвидів, незбагненна мінливість яких близька до містики, про неню, і вітця, і колиску, прив'язану під самою стелею до сволока, аби діти, як підростуть, не знали страху та щоби душа їхня не занизіла в долинах, а все шукала своєї висоти.

— Вітець любили казати: чим на вищу гору вийдеш, тим більше неба будеш мати. А як же верховинцеві жити на землі без неба?

Синява знову просилася в блокнот, а чи змалюєш її чорним олівцем? Шкода, що він не має фарб і не може спробувати мовою кольорів розгадати цю таємницю блакиті, що ллється в світ з казкових джерел. Але що вдієш, треба миритися з обставинами, бо справді, де тут, в окопі, на самому передньому краї, розкладатися з мольбертом. Та інша думка наполягала, що таки треба було взяти фарби, бо наступного разу можна чекати дуже довго... І він уже не міг простити собі, що зрадив своїй звичці і скриньку, яку завжди носить з собою, лишив у редакції.

Та що тепер робити? Портрет олівцем, здається, завершено. Прискіпливо глянув ще раз: та ж грайливо збита на потилицю пілотка, як капелюшок у пастушка, те ж кругловиде обличчя, дитяча невинність на устах, чоловіча суворість у складках на чолі і переніссі, широкі плечі і нагороди на грудях, і очі, що дивляться з самого дитинства... Ось тільки в погляді тихо світиться докір... Чи, може, це йому так здалося?

Олівець ще хвилю ворожив — зробити штрих у портреті, відшукати той докір у погляді чи повірити, що інтуїція зрадила і цього докору таки не було, і підписати рисунок. А й справді, це втомлена уява, певно, придумала той докір...

І олівець рішуче черкнув у правому куточку портрета два слова: «Розвідник Андрусь» та поставив дату. Можна б уже й показати Андрусеві його портрет і подякувати за позування, та щось стримувало Завірюху, і він не міг пояснити, що саме. І Андрусь, ще недавно такий жвавий у своїх розповідях про Карпати, сидів непорушно, і його блакитний погляд потемнів, як гори в сумну днину. А десь на самому дні раптового і глибокого суму, певно, причаїлося те невимовлене слово, що стояло тепер між ними.

Завірюха встав, але не міг ступити й кроку, бо поранена нога затекла, і він мусив тепер якийсь час перечекати. Правою рукою притулився до стінки окопа, а лівою тримав усе ще не закритого блокнота.

Він і не помітив, коли Андрусь в одну мить опинився поруч та заглянув через плече на портрет, а вже почув тільки його співуче:

— Вітець скупо хвалили, але для вас найшли би одне добре слово — рука! Та й я до їх слова, аби мало пару, додам своє — рука!

Та попри всю похвалу Андрусь не попросив блокнота, щоб уважніше і ближче роздивитися портрет, як це не раз робили солдати, а тихенько відійшов убік. І аж тепер Завірюха мимоволі глянув на його руки — вони тримали червону квітку. Автомат з примкнутим штиком стояв тут же, поруч, припертий до стінки окопа.

«Де ж він роздобув її тут, серед спаленого степу? — вражено похопився Завірюха і одразу в думках напав на себе. — І як це я міг досі не помітити її в руках Андруся і не змалювати? І як же без неї осиротів портрет! Ось тобі і рука, ось тобі і пара рук!»

Розчаровано закрив і сховав блокнот, ще раз глянув на червону квітку в руках солдата, ніби відчував перед нею велику вину.

— Вдосвіта зірвав над Дніпром, — зрозумів Андрусь погляд художника і подав квітку. — Візьміть, там їх багато...

Узяв квітку і уявив собі степ понад Дніпром, весь у червоному цвіту, мовби хто накрив його маминою хустинкою. Отже, ще вдосвіта Андрусь був там, проповз поміж ворожими окопами, хоча йому, горянину, який любив з найвищої гори дивитися в небо, так хотілося встати серед квітучого степу на весь зріст. І тільки ця квітка знає, як він проніс її через цей пекельний шлях, і тільки ця квітка чула, як билося притиснуте до самої землі його серце.

Збентежений цими почуттями, Завірюха рвучко простягнув руку хлопцеві.

Потиск був тихий, і рідний, і такий сумний, як прощання.

— Товаришу, — казав хлопець, не випускаючи руки. — Увечері я йду на складне завдання... Передчуваю, зі мною може бути те, що буває на фронті... Тому й прошу вас, як брата...

Андрусь відпустив його руку, підійшов упритул, повагався, а потім швидким рухом зняв щось із пальця правої руки, розпростер долоню — і Завірюха побачив перстень.

Великий, масивний, він сліпуче сяяв на сонці і відливав блакитним світлом. Воно лилося із каменя, такого ж небесного, як і очі цього карпатця. Камінь, усіяний дрібними гранями, був вмонтований у золоту чашу, а посередині перстень ділила вузенька різьблена смужка, що нагадувала серпок молодого місяця. Різьба була тонка і така дивна в своїх хитросплетіннях, як старовинні письмена, що ревно бережуть заповітну тайну.

— Цей перстень — реліквія нашого роду. Я не знаю, скільки йому років, та й ніхто в нашому роду цього не знав. Мені так здається, він вічний. Його мали право носити лиш чоловіки і з роду в рід заповідали пильнувати більше, як життя. Таку заповідь лишили мені і вітець... А тепер я хочу заповісти його вам і просити від усього роду — не дайте йому пропасти...

Перстень виблискував на долоні, хвалився сонцеві і степові своєю красою і високою рукою невідомого майстра і мовчав, ревно оберігаючи вікову тайну простого роду лісорубів.

Здивований його красою, Завірюха стояв у нерішучості і не знав, як вчинити і що відповісти солдатові в хвилину його одкровення. Він знову з почуттям вини подумав про свою неспостережливість: як можна було не побачити персня і червоної квітки в руках солдата! Не простить він собі й того, що не зумів розрадити бійця в годину його тривоги.

— Андрусю, — почав, — чи ж варто так довіряти передчуттю?

— Це — не передчуття, це — фронтова правда... Завдання смертельно важке, я це знаю, тому і попросився піти...

Слова розради, здавалося йому, тут були безсилі. І Завірюха лише подав солдатові руку. І Андрусь так же, не мовивши й слова, надів йому на палець перстень і ледь чутно, прощально торкнувся пучками каменя.

Чуйно відповів на потиск, ніби давав Андрусеві клятву зберегти реліквію.

— Повернетесь із завдання — поверну... І ще намалюю ваш портрет. Але вже обов'язково з квіткою і перснем на руці...

Андрусь усміхнувся синіми очима і закинув на плече автомат.

Розвідник Андрусь не вернувся із завдання.

Бійці, які ходили разом з ним у розвідку, розповідали, що група на зворотному шляху наразилася на есесівців і Андрусь прикрив їх, врятував своїм життям.

Фарби застогнали в скриньці, блокнот заціпенів од горя і не відкрив до сонця жодної сторінки, червона квітка, збережена на пам'ять, прощально світила портретові. А на руці сиротливо тужив перстень, і його небесний камінь потемнів, як у сумний день верхи Карпат, і почорнів, як степовий чорнозем, і в таємничих письменах на вузенькій різьбленій смужці, мов на серпочку молодого місяця, сяйнула нова зарубка...

Війна відкочувалася на захід. Бої уже на підступах до Карпат, і Завірюха сподівався, що, може, йому пощастить розшукати родину Андруся. Та одного дня, коли якраз готувався черговий номер газети, редактор дивізійки одержав наказ — відря-

дити художника Завірюху до Києва. Його відкликали з фронту на навчання в інститут, що повернувся з евакуації.

— Ось і підписав я свою першу мирну повістку, — сказав редактор, вручаючи Завірюсі документи. — Бережи її, як зберіг батькову...

Фронтова дорога від підніжжя Карпат верталася у мирне життя, де був вільний степ, широкий Дніпро на просторах і червоні квіти на його берегах...

В інституті йшов мітинг. Він був присвячений визволенню України: наші взяли карпатські перевали і вийшли на державний кордон. Радість жила у кожному виступі, радість світилася на лицях — через Верховину вже відчутно дихала близька перемога.

Важко тепер Завірюсі пригадати свій виступ. Знає, що говорив щасливі слова, але як їх у годину радості запам'ятати всі до одного? Зате добре пам'ятає слово, якого тоді не сказав і не міг сказати: перстень! Він чув його на руці, як тихе прощання, і бачив його блакитне світло, в якому сяяло карпатське і степове небо і цвіли незабудки Андрусевих очей. Він говорив, а в глибині душі жевріла і міцніла надія, що тепер обов'язково поїде в Карпати, розшукає родину Андруся і передасть їй перстень. Так, як це заведено було робити з роду в рід і як Андрусь передав йому: з руки просто в руку, щоб він не охолов і не втратив і краплі чоловічого тепла, яке ніс у собі з правічних витоків роду.

Одразу після мітингу Завірюху терміново викликали до ректора.

«Що за така нагальна пригода? — тенькнуло тривожно і притихло. — Та мало що, чого-чого, а справ вистачає».

Та як тільки відчинив двері, тривога уже крикнула в десять голосів. Ректор сидів, як хмара. Члени ректорату, зайнявши кожен своє усталене місце за столом засідань, втупили погляди в темну дошку столу. Радість свята, яка ще півгодини тому світила на лицях цих людей, погасла.

«Сталося якесь велике лихо», — потонув Завірюха у цій гнітючій мовчанці, мов у смолі.

— А ось і наш Ціцерон явився, — в'їдливо проскреготало з глибини кабінету, і аж тепер він помітив за ректорським столом ту саму монументальну даму, яка була присутня на мітингу. Він бачив її вперше, не встиг навіть поцікавитися, хто вона, але з того, як перед нею запобігало керівництво інституту, зрозумів, що це птиця немала.

— Куди ж пропало ваше красномовство, Ціцерон? — знову просвердлило тишу.— Ви що — тільки на трибуні такий хоробрий, а тут проковтнули усі слова?

Ошелешений цим грубим тоном, Завірюха врешті второпав, що ці слова, як не дивно, адресовані йому. Образа і гнів злилися докупи і душили його. Ще хвиля — і він скаже цій вгодованій особі все, що їй у такому разі належиться. І він був би сказав, з усією фронтовою відвертістю і прямотою, але зненацька перестрів благальний погляд ректора і стримав себе, хоча гарячі слова пекли в горлі.

— Ви комсорг інституту, чи буржуа? — продовжувала розпікати його дама.

Це запитання примусило Завірюху здригнутися, він ніяк не міг зрозуміти, про що йдеться і за яким правом йому перед усією професурою інституту влаштовано допит.

— Вдаєте, що не розумієте, чи знову в Ціцерона забракло слів? То я їх вам знайду: ви — не комсорг, ви — таки буржуа! Як ви посміли начепити на руку коштовний перстень?!

Гнів спалахнув у Завірюхи з новою силою. Ні, він не дасть топтати його найсвятіші почуття і ображати пам'ять загиблого солдата! І уже рішуче ступив було крок уперед, та в останню мить перестрів промовистий погляд свого професора: будьте стримані, не вступайте в конфлікт, станьте вище дамських примх. І він неймовірним зусиллям послухав цього мовчазного слова улюбленого вчителя і опанував себе.

А дама і далі виголошувала викривальну промову про перстень. Тут було все: і пережитки минулого, які треба нещадно випікати гарячим залізом, і чужа нам мораль «гнилої інтелігенції», і загнана в глухий кут виховна робота в інституті, раз комсорг дозволяє собі, як баришня, носити золотий перстень та ще й виблискувати ним з трибуни перед цілим залом. Одне слово, належні висновки будуть зроблені вище — і найсуворіші.

Обвинувачення лилися зливою — і Завірюха зрозумів, що це уже друга частина промови. А перша була виголошена до його приходу і мала, певно, ще погрозливіший характер, якщо він застав цих поважних людей, серед яких були видатні художники, в такому пригніченому стані. Зрозумів він і їхні застережливі погляди, які так промовисто говорили: ми вам співчуваємо, але поспівчувайте й усім нам, не суперечте, послухайте народної мудрості — полу рубай, а від біди втікай.

«Хай викричиться, — заспокоював себе Завірюха. — Хіба такій розповідати правду про перстень? Не гідна вона святості цієї правди».

— Зніміть зараз же цей перстень і робіть собі з ним, що хочете: малюйте з нього картини чи викиньте, але не смійте більше ніколи надівати!

Слова падали на голову в цій гнітючій мовчанці, як брили каміння в глибоку тиху воду, — аж стогнало на самому дні. Вони боляче ранили і калічили душу, і душа просила захисту та кричала тисячами голосів, а Завірюха не міг вимовити й слова, ніби його мову закуто в наймiцніші на світі кайдани.

— Чого мовчите, Ціцерон? Ви скажете сьогодні хоч слово чи ви геть оніміли?

Він справді онімів. Товста крига стискала його з усіх боків, і слова замерзли в горлі, і не було тепла, аби їх відігріти. Усі погляди схрестилися на ньому, гнули і ламали його своєю вагою і... чекали. І Завірюха кожним нервом слухав це чекання, чув, що воно німо кричить, аж до надриву, мов занадто натягнута струна, і в одну мить рішуче обірвав її.

Різким рухом зняв з руки перстень, затиснув у кулаці, що аж почорнів од напруги і нагадував гранату, підняв над головою, ніби просив прощення в неба і Карпат, а потім враз зів'яв, мовчки опустив, поклав у кишеню і, важко налягаючи на ногу, пошкутильгав до дверей.

Полегшений віддих — а може зітхання — сколихнули тишу, а вже на порозі його наздогнав вирок:

— Ні слова не знайшов для виправдання. Теж мені — аристократ!

...Важко Завірюха переживав цей інцидент, що ясного дня вдарив над ним блискавкою. Він у майстерні ніяк не міг прийти до тями і поїхав далеко за місто, щоб побути на самоті, серед полів і лісів.

Його мучили суперечливі думки.

Лежав горілиць і дивився в блакитне небо України, яке разом із землею було відсьогодні вільне од ворога, і бачив ген у далині вічності Андрусеві очі. Таких очей не можна забути. Вони нічого не питали, вони мовчали і світилися глибоким докором.

Читав у тому докорі багато. Як міг він — син комунара, що в його уяві вершником так і лишився в степу, воїн, який добровольцем пішов на фронт і не раз дивився смерті в очі, художник, заповідь якого — служити правді і остерігатися фальшивого штриха, — як міг він тут, далеко від фронтів, у мирну, можна сказати, годину зійти з рубежа совісті? Як він міг так легко поступитися всім, що ранами і працею здобував у житті, як міг не послухатися власного сумління і зняти з руки перстень, який в окопі заповідав зберегти фронтовик? Як він допустив у свою душу страх і одній його миттєвості приніс у жертву все життя?

А може, ще не все втрачено і є надія повернути ту мить та виправдатися перед нею? І зробити це треба зараз, негайно. Вийняти з кишені перстень, одягнути на руку і так піти в інститут, у майстерні, до друзів, щоб усі бачили, що він не злякався погроз, а просто погарячкував. Він розуміє, що зняти перстень з руки в одну мить таким артистично ефектним поривом (гніву чи страху — тепер і собі не доведеш!) легше було на очах у всіх, ніж спробувати його знову натягти на палець тут, у полі, таємно, ховаючись од людей. Робити це боляче, але він мусить спокутувати вину за страх, який причаївся десь у куточку його душі, а в час тривоги виріс у марище. Він задушить у собі це марище, він розповість усьому інституту про перстень і про порушену клятву і попросить при людях прощення в цієї мовчазної реліквії з вічними письменами, і одягне її на руку, іноситиме, поки не передасть комусь із чоловіків цього давнього карпатського роду, як велить заповіт.

Сягнув рукою в кишеню, але в кишені було порожньо.

«Де перстень? — похололо під серцем. — Я добре пам'ятаю, що поклав його сюди, в кишеню, і з тої миті не торкнувся його і пальцем».

Гарячково нипав руками по кишені, врешті вивернув її — персня не було.

Стривожено перетрясав і вивертав усі кишені піджака, тремтливими пальцями

перемацав до ниточки одяг, облазив на колінах, як прочанин, усю поляну, поклонився кожній травинці — персня не було.

Похилено стояв серед поля, його гнула така важка журба, ніби в нього вкрадено цілий світ.

«Перстень міг випасти в майстерні!» — блиснула рятівна надія, і він чіпко вхопився за неї, і так повірив їй, що, здавалося, уже явно бачив перстень то на підлозі своєї студентської кімнати, що правила і за майстерню, то між фарбами і книжками на столі, то серед фронтових блокнотів.

Не йшов, а летів додому, як давно в дитинстві біг у степ шукати батька, і як тоді — бачив тепер довкола себе тільки небо і землю, а між ними десь є та крихітка простору, що дала притулок персневі, і він поклониться цій крихітці, лиш вона відкриється йому...

Завірюха перетрусив у майстерні все до останньої пилинки. І що далі меншала та крихітка простору, яка могла дати притулок персневі, то більше блідла і гасла надія, поки не зникла зовсім — перстень як крізь землю провалився.

...Збирав фарби у скриньку, а червона квітка на вічку світила йому з степу, а може, з маминої хустки — то в годину суму з вічності дивилися йому в душу батько, мати і учитель, і слова мовчали на їх устах.

Рука натрапила на фронтовий блокнот і завмерла: відсунути його, покласти на полицю разом з книжками чи відкрити на першій сторінці?

Вагався...

А рука все ще лежала на твердій оправі блокнота і не хотіла з ним розставатися.

Що ж, коли рука сама між книгами і фарбами натрапила на блокнот, він не має права обійти його.

Витягнув з купки розсипаних фарб, підніс до світла і відкрив першу сторінку. На стіл упала засохла квітка, яка ще берегла червоні барви і пахощі степу, а з білого паперового поля дивився розвідник Андрусь. Дивився з глибокої фронтової траншеї і бачив небо над своїми Карпатами, під яким сьогодні виростала на землі перемога, але десь з глибини його погляду випливав докір. Той самий, дрібна краплинка якого запеклася тоді, в годину затишшя між боями, в одному тремтливому і такому ледве помітному штриху. А тепер той штрих болів на білому полі і від краю до краю заливав його тугою.

Що відповісти цьому поглядові?

Слова перегоріли в вітхання...

Підняв зі стола квітку, поклав її в блокнот і обережно закрив. Хотів, було, покласти його на старе місце, та раптом щось згадав і, не випускаючи блокнота з правої руки, лівою почав нишпорити в стосику паперів, щойно викладених із спідньої шухляди стола.

Шукав недовго — через кілька хвилин витягнув старенький, пошарпаний шкільний альбом, той самий, що принесла колись до лікарні мати. Він уже багато літ не може відважитися перегорнути ці сторінки, бо на них живе його давній біль — вершник у степу, голова його палає в золотому німбі, а лице засліплює темний круг, як велика жалоба. Образ батька загубився на берегах дитинства, і Завірюха так і не докликався його з тих далеких захмарних берегів.

Склав дитячий альбом і фронтовий блокнот докупи, перев'язав червоною тасьмою, поріднив одним болем і розгублено став посеред майстерні.

Жар-птиця на заповітній скриньці махнула крилом, і він кинувся на її поклик. Вмостив на саме дно червоно перев'язаний навхрест згорточок, присипав до самого верху фарбами, перевірив секретні замочки і наглухо закрив, заховавши свій біль.

Та сумління не обдуриш і болю свого не заховаєш од себе. І хоча пригоду з перснем у кабінеті ректора з роками нібито і забули, і Завірюсі про неї ніхто не нагадував та не дорікав, що він у страху за кар'єру зняв і кудись запропастив принесений з війни перстень, з яким у нього була зв'язана, певно, якась особиста драма, він усе-таки ловив у поглядах друзів і професорів відвертий осуд. А може, це йому так здавалося, може, цим осудом стогнала його душа. Бо тайну персня, яку знали на світі лише двоє, Завірюха носив з собою. Він не поїхав у Карпати розшукувати родину розвідника ні після війни, ні в наступні роки, хоча час від часу нагадував собі, що це треба обов'язково зробити. Та справ завжди було, як комарів у петрівку — не обженешся, і він усе відкладав свою поїздку, скаржився на надмірну зайнятість і суєту та заспокоював себе, що вік довгий, іще встигне.

Він уже завідував кафедрою, мав учнів і мистецькі звання, його картини займали на виставках поважне місце, а їх автора називали поетом степу і чудовим знавцем секретів сонячних кольорів. Простора квартира і добре обладнана майстерня сприяли творчій роботі. Тепер у нього було все, щоб радіти життю.

Було все, але чогось таки бракувало, і Завірюха постійно це відчував і розумів, що настане пора, коли доведеться собі зізнатися в цьому. Сказати, що не справи і робота не дали йому знайти в Карпатах родину Андруся, а страх. Він боявся стати перед цілим родом лице в лице і розповісти всю правду: і про зустріч з Андрусем на фронті, та передану на збереження реліквію роду, і про тінь страху, яка ходить за ним усе життя. Спочатку боявся сказати гостре слово керівній дамі і захистити себе, потім побоявся захистити пам'ять Андруся і його роду, а далі — з остраху промовчав, що загублено перстень, ну а ще далі — чи не спокійніше буде йому, талановитому художникові, забути історію з цим перснем, вдати, ніби її зовсім не було...

Впорядкував і кілька разів виставляв фронтові зарисовки, друкував їх у альбомах і каталогах, видав окремою книжкою. Твори були гарні і цікаві, та між ними ні разу не знайшлося місця для портрета розвідника Андруся. Портрет лежав, присипаний фарбами, на дні скриньки з казковою жар-птицею на вічку, туго перев'язаний широкою тасьмою, що червоніла, мов бинти на рані.

Художник сам роками не заглядав до нього і ніколи нікому не показував, заховавши скриньку від стороннього ока за штору в самому куточку вікна майстерні.

Але в останні роки Завірюха відчув, що з ним робиться щось недобре. Він сідав за мольберт і не зміг завершити жодної картини — їх гнітили несподівані чорні тони, їм бракувало радості, торжества барв і сонця, такої славної в його палітрі поезії степу. Кілька важливих виставок відбулися без його картин — пішли розмови про пошук другого дихання, а може, й застій у творчості.

А його мучив непоборний біль. І цього болю ставало все більше, і він не міг уже протиставити йому нічого, лишалося тільки сприймати, слухати і коритися йому.

Так прийшло безсоння і всевладно взяло в полон.

Пробував брати пензель і малювати, але замість картин виходила мазанина, вся поорана чорними смугами. Тоді він злякано кидав роботу і цілими ночами снував по майстерні, заглядав у кожну щілинку — щось уперто шукав. Так ревно нишпорив він колись хіба за перснем, близькість якого відчував поруч, під рукою, бачив блакитне світло каменя і різьблені тіні старовинних письмен, тільки якісь містичні сили робили його невидимим.

Безсоння вернуло йому це дивне відчуття разом з болем. Він усім єством чув перстень як живу істоту і, якби не поміняв за минулі роки квартиру, то міг би навіть повірити, що той закотився кудись у куточок і причаївся там і його видають тільки промені блакитного каменя, невидимі для ока, але теплі, як подих людини. І він серед нічної тиші вслухався в цей подих, коротаючи нескінченно довгі зимові ночі в кріслі біля вікна майстерні. Сидів із заплющеними очима, але сни не приходили і давали волю думати, що поспішали з далекого поля пережитого, і збиралися тепер на чесну розмову, і просили казати правду.

Однієї ночі Завірюха почув стук у вікно. Він прислухався, але за вікном було тихо. Та за деякий час стук повторився, здалося, пальцями чоловічої руки. Схопився з крісла, рвучко відсунув штору — за вікном висвистував вітер і перемерзлою гілкою старого ясена шарудів по шибці.

«Третій поверх — і стукіт у шибку пальцями чоловічої руки? — стало соромно за свою здогадку. — Це безсоння вже геть замучило мене».

Хотів одійти від вікна і враз укляк на місці: з-за штори світило крило жар-птиці. Був такий вражений, ніби щойно відкрив тут цього вогнистого птаха з казки. Птах здавався живим, від нього струменіло світло на вікно і куточок майстерні, крилом він закривав вічко скрині, оберігаючи її таємницю і червону квітку. Вона, як і жар-птиця, уже багато років була схована разом із скринькою на широкому підвіконні за шторою, але фарби не зблякли і не потьмяніли, а ще набралися від сонця і неба живої сили. Жар-птиця палала вогнистими фарбами: рвалася на свободу, і, можна уявити, це її крила так вимогливо барабанили в шибку, що мало не розбили.

Помітив у спалаху барв на крилах дві чорні смужки, як сліди від вогню чи удару, і застережливо подумав:

«Треба скриньку перенести в інше місце».

Обережно обхопив руками з двох боків, ніби боявся обпекти пальці гарячими крильми, спробував підняти, та ледве пересунув з підвіконня на стіл.

«Я ж клав сюди фарби, а не залізо!»

Хотів поспішно відкрити скриньку, як це робив колись у дитинстві, але руки тремтіли і не слухались, і вічко не піддавалось, глузливо блимаючи вогнистим оком жар-птиці.

Стримував хвилювання, заспокоював нерви, а руки і далі тремтіли на вічку. Скринька врешті відкрилася, весело забіліли тюбики фарб, а Завірюха з сумом подумав про старість. Ось вони, її витівки: і безсоння, і тремтіння рук, і скринька з фарбами, важча від штаби заліза...

«Скільки років я не відкривав скриньку, не брав у руки пензля і фарб? — питав себе і не міг відповісти, хоча знав, що років цих минуло багато. — Як міг я так забути все це?»

Та інший голос спокійно відповідав, що він нічого не забув. Він пам'ятав усе — і фарби, і пензлі, і дитячий альбом, та сторінку фронтового блокнота, перев'язані червоною стрічкою, і прощальне клацання замочка у вічку скриньки, і темний куточок на підвіконні, і напівзасунуту штору в майстерні. Там можна було все це сховати з очей, але як сховатися від погляду, що і крізь вічко хитромудро замкненої скриньки освітився німим докором?

То синіми очима довіри через усе життя дивився біль. Він виріс під крилами жар-птиці, він уночі бив крильми у вікна і хотів на волю, і його уже несила втримати ні казковій скриньці, ні людині...

Висипав на стіл фарби, поклав навхрест на фарби пензлі, а до згорточка на дні скриньки не доторкнувся...

«Хай зійде сонце, хай сонце благословить!»

І поклав скриньку одним краєм на підвіконня, а другим — на стіл: батьковою квіткою до сонця, а жар-птиця — до лиця, як міст між сонцем і душею, і в надії чекав світанку.

А на зорі знайшов примерзлого до шибки голуба, що прилетів з якогось далекого світу під крило жар-птиці...

Перев'язаний згорточок біло світив серед столу. Сонце давно не бачило його і тепер поспішало до нього на світанку, надовго зупинялося на таємну розмову чи просто щедро обдаровувало теплом і аж тоді входило в майстерню. Сідало з Завірюхою в робоче крісло і питало, чому цей згорток, який ще того зимового ранку чекав сходу сонця, як благословення, і досі лежить забинтований, ніби його мучить невгойна рана, і пробувало вибілити червоний бинт, та не могло.

Показував сонцеві посеред майстерні велике біле полотно і просив вигріти. Натягнув його на підрамник того самого ранку, коли відігрівав у скриньці під вогнистими квітами білого голуба, що пробився зі снігової пустелі.

Що він шукає на землі — цей птах, виліплений з найпречистішого снігу, і чому сів саме на вікно його дому? Як знайшов його у великому місті, де вночі світилися вогнями тисячі вікон?

Загадка голубиного візиту мучила. Чув, як пам'ять відтворює спочатку легенький стук, а потім барабанний дріб у шибку, що серед ночі підняв його і примусив підійти до вікна. То просився тоді до хати голуб, замерзаючи на крижаних вітрах, то нічний подорожній, перебрівши снігами півземлі і вже падаючи з ніг, просив тепла. А він чув цей відчай самітнього мандрівника і не впустив його...

Так, він виразно чув, як у шибку барабанили пальці чоловічої руки...

Страшний здогад потряс Завірюху: а може, це через люті вітри пробилася зі степів батькова душа і просила в сина прихистку? Чи гаряча грудка снігу з того місця, де впав в останньому бою Андрусь, злетіла білим голубом і серцем усього роду в його вікно?

Глянув з тривогою і виною на голуба, надіючись знайти в білизні і чистоті погляду цього птаха підтвердження своєї химерної здогадки.

Голуб гніздився коло скриньки, шукаючи затишку і тепла, яке зустрів тут, коли з лютості морозів приходив до життя. Він так був заклопотаний своїм гніздом, яким

йому служила ця розмальована живими фарбами хатка, що нічим не виказав свого ставлення до здогадки господаря і продовжував лаштуватися на нічліг.

Ця хазяйська діловитість голуба дивувала і тішила. Він поводився в майстерні, як у себе вдома, і Завірюха починав вірити, що цей голуб виріс у хатинці під крилами жар-птиці і жив тут завжди. Бо чого б волею інстинкту поклав його в скриньку з казковими квітами, як кладуть дитину в давню колиску роду, щоб не забувала в далекому світі свого гнізда.

Голуб сам ожив у цих квітах і йому передав їх силу. Він на своїх легких крилах вернув у дім і розсіяні по світу сни, і високе степове сонце, і голос батька з вічних пристаней дитинства, і погляд розвідника Андруся, як світло блакитного каменя на персні.

...І бачить він степ, як велетенську зелену колиску, прив'язану до сонця, що злетіло у високість неба і стало, як заворожене. А колиска гойдається і пливе у вічному просторі, і з нею пливуть ковилові нетрі і золотавість хлібів, дикі табуни коней і жайворонкова пісня, прадавні піднебесні могили і кам'яні скіфські баби, хоругви древньоруських дружин і козацьких полків, валки чумаків і піт гречкосіїв, запорозькі чайки на хвилях Дніпра і червоні тачанки, як блискавки, перша борозна комунарів і остання фронтова траншея, вершник на коні під сонцем і солдат в окопі з перснем, на якому вирізьблений літопис роду...

І — постріл у вершника і солдата, один постріл через простори і вічність — і зупинилася колиска, і зблідло сонце, і хитнулося полотно, а зліва, в самому куточку його, зачорніла дірочка. Така маленька, як слід від кулі, а крізь неї видно всесвіт і як у видіннях дитинства — темний круг на небі в сліпучому німбі.

І враз той круг спалахнув — степове сонце усіх віків вибухнуло в ньому — і з океану світла глянуло... батькове лице.

...Веселе і молоде, без єдиної зморшки, засмагле, аж темне, на вітрах і сонці, з дугами брів, як стиглі житні колоски, з усміхом, що колись зацвів йому і згас на небозводі...

Зривається з крісла і з простягнутими руками кидається до полотна, як у дитячі літа босоніж біг степом, але біль у нозі вколов під серце — і дірочка від кулі зникла на полотні, тільки сонце розкошувало на вільних і чистих просторах...

Стояв біля полотна, простягнута рука просила пензля, а очі з недовірою все ще косили в те місце зліва, де щойно чорніла, мов на сорочці, дірочка від кулі.

Сліду від неї не було й крихти, зате видіння, побачене крізь неї, жило. Воно прилетіло з далекого світу і явилося на полотні у всесильному торжестві кольорів, воно було суще, як небо і земля, жар-птиця і голуб з сонцем на крилах.

Все це треба змалювати, все перенести на папір, не розхлюпнувши й світлинки, і вернути світові батькове лице, що прийшло аж на схилі літ і засвітило так зримо.

Навшпиньки іде до столу, щоб не сполохати відроджену явину, несе її так трепетно, мов останню краплину життя, і, не зводячи погляду з полотна, рукою шукає на столі папір і олівець.

Долоня торкнулася жар-птиці на гладенькій поверхні скриньки й інстинктивно відскочила, боячись гарячих пір'їн, ковзнула по теплих крилах голуба і заніміла в нерішучості, а за мить натрапила на згорточок і дрібно затремтіла. Завірюха поклав його на це місце ще того морозяного ранку, коли оживляв голуба, і відтоді так і не насмілився торкнутися й пальцем, а не те, що розгорнути. Тримала за руки якась незрима сила, а внутрішній голос просив не поспішати розривати пов'язку на згортку, а почекати, як поклав собі за звичку давно: хай сонце благословить!

Не знав, яким має бути це благословення, але душа передчувала і чекала його. Наслухав, як вона тихо, аж до болю квилить, згадував прощання з Андрусем і незриму тінь важкого передчуття між ними, і тепер сприймав його як правду.

Ось вона — правда: батько, стражденно і марно кликаний уявою все життя, став посеред полотна у зливі сонця і усміхається йому. Він облітав далекі світи і вернувся молодий, кінь його нетерпляче креше копитом перед цим білим згортком з полинялим бинтом, де його весь вік чекає червоний вершник у дитячому альбомі сина. І син уже постарів, а вершник відтоді, як степові пожарища випалили його з уяви хлопчика і намалювали тільки чорний круг з тоненьким краєм сліпучого німба, досі не має лиця.

Тепер чорний круг тане в огромі світла, і кінь настирливо креше копитом, як бив крильми і дзьобом у вікно заблуканий голуб, і падають на стіл перепалені сонцем

шматки бинта, і на біле поле дитячого альбому вривається з степів вершник на гарячому коні, і тверда рука художника осаджує його на скаку.

Олівець чує свободу і силу, і вибігає разом з вершником у степ, і радіє простору та невтримному пориву, і дарує вершникові небо і землю, і над головою засвічує зорі... А заглянув у лице — з розгону став, і поклонився, і ніжно та ласкаво торкнувся губ, відродивши в них слово, а в самих куточках — усміх, вихрястими і кучерявими штрихами поселив у пшеничному волоссі вітер, прямим рішучим розчерком вирізьбив три складки на чолі, — трепетно повертав із небуття кожну рідну рисочку, і не мав права ні на волосину відступити од правди, і ходив паперовою білістю так свято, як бджола по розквітлій вишневій гілці.

Олівець молився до чистоти білих аркушів, і вони чули слова цієї молитви, яка буває тільки раз у житті, і після довгих літ мовчання теж починали говорити устами правди, і віддавали усе, що так ревно берегли, і висвічували з своєї ясної білизни, як із святості дитинства, образ батька.

Він дивився з молодості на свого посивілого сина, якого вже зігнули роки безсоння, і, здавалося, хотів простягнути руки і віднести в дитинство, в ті зоряні ночі і пахощі сіножатей, де коні купаються в росах і бродять у сріблі місяця, як душі далеких предків. І, може, він зустріне в тих правічних володіннях степів маму у візерунках полотняних стежок, білих аж до синяви, ніби вони впали на землю з високості неба, і босоніж бігтиме тими стежками назустріч мамі... Трави хилитимуться з обох боків і сипатимуть йому на ноги холодні світанкові роси, і криниця з журавлем на подвір'їноситиме джерельну воду і поливатиме прозорістю ті стежки, на хвилях бездонної синяви червоно світитиме жива квітка маминої хустки... І вчитель Григорій Іванович, який з самого сонця випустив жар-птицю і поселив на скриньці з фарбами, йтиме на весь свій високий зріст із зачарованого степу, як із казки, де все — правда, і в тривожну годину гляне суворим політруком, та жар-птиця сяйне крилом — і він усміхнеться та подасть руку...

І він уже, як дитина, готовий відгукнутись на поклик батька, розпростерти назустріч обійми і попросити понести його в нічне у степ або посадити з собою на коня і полетіти понад предвічними курганами аж туди, де в голубих світах мерехтять зорі...

Та щось стримує цей порив, і рука з олівцем дрібно тремтить над рисунком...

І в степах, де царство природи і чистота вічності, і в світах з мерехтливими зорями буде ще одна зустріч, і від неї не втечеш і не сховаєш голови, бо весь простір від землі до неба освітять душі предків, і ти стоятимеш перед їх судом однісінький, як перед залитим сонцем полотном, якому звіряєш совість...

І як перед поглядом батька, який і з вічності бачить кожен крок сина на землі.

Давно, ще з тих ночей, коли ходив у степ пасти комунарівські коні, він не бачив батькового погляду і сам не дивився батькові в очі. Як давно і як недавно — ціле життя важким і неспішним кроком перейшло по землі, як хлібороб за плугом, і водночас промайнуло, мов кінокадр на екрані. Він майже утроє вже старший за батька, а скільки житиме, буде перед батьком маленьким хлопчиком і триматиме звіт за все зроблене на світі.

Яка це коротка мить — глянути в очі батькові, а до неї треба йти все життя.

І яка ця свята мить — глянути в очі батькові, і не опустити зору, і стати перед пам'яттю на коліна.

Збирається з усіх сил, щоб погляд був веселий і щасливий, але законами роду дітям не дано пересилити правду батьківських передчуттів: замість усміху лягла на осяйний аркуш тінь зажури, і син прочитав в очах батька тужливий докір...

Олівець упав на притихлу сторінку альбому, де ще недавно кресав копитами кінь зі степів дитинства і молодий вершник кликав єдиного сина в далеку мандрівку.

...Сонце втекло з полотна, потемніли білі стежки серед трав і вгрузли в чорнозем глибокими фронтовими траншеями, а з них устав солдат з миловидним дівочим лицем і високо на долоні підносить перстень. І стало так ясно довкола, ніби цей хлопець з карпатських верховин засвітив у степу серце усього свого роду.

Небо, розпашіле від пожежі воєн, стало чисте, як усміх немовляти, і піднімало над світом блакить, що струменіла з живого синього каменя... В океані цього світла та небесної блакиті пливла земля і зсувалися рови, окопи і траншеї, а на почорнілих рубцях, як цілющий бальзам на рани, матері стелили довгі сувої полотна, щоб сонце, дощі і роси вибілювали їх, як одежу людської душі... І стеляться ті білі

дороги аж за горизонт, і сповивають землю, як після купелі дитину в колисці, і злітають у небо з тих материнських доріг білі голуби...

Чує на собі погляд — і підводить голову: голуб стоїть поруч, крилом торкається руки. І не вгадаєш — втіха в його погляді, що прилетів на цей світ з пречистих доріг, якими матері встелили землю, туга за степом, де живуть мамина і батькова душа, чи докір за вину перед пам'яттю солдата, якому так багато років боявся глянути у вічі...

Болить йому цей докір: у добрих очах батька, що шукали його все життя, у червоному оці голуба, де відбився пломінь усіх сходів і заходів сонця, у дитинному погляді Андруся, що увібрав у себе блакить очей усього роду.

Бере сторінку фронтового блокнота, і шукає за чорними штрихами олівця цієї блакиті, і дивиться крізь її глибінь до витоків, що дають родові силу життя. І бачить коло тих глибинних джерел і свій корінь, і образ молодого батька так у всьому рідниться з портретом карпатського легеня, і думає про соки однієї землі, що течуть її жилами в хліборобських долонях степів і крутих раменах гордої постави Карпат. А над цією землею — від степів до верховин — голуб білі крила розпластав: то невмируща душа народу сяє над світом.

...Голуб бачив, як у безсонних днях і ночах оживало полотно, і врівень з найвищими вершинами Карпат ішов з війни степами України сівач, і чув, як по краплині, мов свічка, тихо скрапувало життя людини. Він журився, але зарадити не міг нічим.

А художник завжди зустрічав його радістю, брав ослаблою рукою і показував новий мазок на полотні, просив не літати довго, бо уже недалеко жар-птиця, яка засвітить у правому куточку картини його ім'я...

Цього разу голуб полетів у степ, і йому літалося так вільно і радісно, як ніколи в житті. А став вертатися додому, на крила впала важка туга.

Вікно, як завжди, було розчинене, і птах не влетів, а журливо упав на стіл. Довкола лежали фарби і пензлі з іще не засохлою фарбою, посередині майстерні світила картина, на якій широко ступав між землею і сонцем сівач, притискаючи до серця червону квітку, а праворуч, у самому кутку картини, уже слабіюча рука ледве вивела ім'я... І побачив голуб, як зблідли жар-птиця і квітка на скриньці, як занімів годинник на стіні і як хтось затягнув білим дзеркала в домі...

Музей уже закривався, останні відвідувачі залишали зали виставки.

А один з відвідувачів стояв посеред залу, мов приріс до підлоги, і не зводив очей з картини «Сівач». Екскурсовод щось пояснював, та він не чув слів — перед ним ішла по землі фронтова молодість і несла однією рукою татову і мамину квітку, а другою сіяла зерно.

Він глянув на свої протези, що теліпалися замість рук, і, ледве стримуючи себе, тихо запитав:

— Порадьте, як розшукати художника цієї картини?

— Жаль, але це неможливо — художник Завірюха недавно помер, і це його останній твір... Його найкраща робота, як кажуть, лебедина пісня.

Сльоза покотилася лицем, хотів утерти і сховати її від людей, але протез завис у повітрі.

Люди здивовано глянули на цього немолодого чоловіка з такими блакитними очима, яким позаздрили б і красуні, і поспішили далі. І нікому й на думку не спало в суєті вечірньої години, що то синьоокий сівач у солдатській гімнастерці вернувся з бойового завдання, і приніс з-над Дніпра червону квітку і жменю зерна з комунарівського поля, і, переступивши степ, зійшов з полотна, і став посеред залу. Сльози текли по його лиці, та їх теж ніхто не бачив, хіба сам сівач, який враз зупинився перед ним у своїй переможній ході, пригорнувши до серця квітку, а в небесну синяву підняв жменю зерна і занімів, дивлячись на холодні протези рук.

І докір синів у його очах...

— Перстень... Він зберіг мій перстень, — шептав чоловік, але слів його ніхто не чув, як не зміг побачити й персня, що світив з вічності у молодому місячному колі і бився в лівому куточку картини, як її серце.

Цю таємницю знали на землі тільки вони двоє...

Леонід ФЕДОРУК

КРІЗЬ РОКИ

●

Летить, вирує заметіль...
Куди? Відкіль?
А на шляху і я, і ти,—
Та як іти?

За шторами сніжинок-глиць
Не видно лиць.
Б'ють по очах вітри-біси,
Рвуть голоси.

І розум, щоб не знать біди,
Вчить: пережди!
Та, вирвавшись з його тенет,
Дух рве вперед!

І вже безсилий навіть страх
Спинити! Шлях
Долаємо з тобою ми
Людьми.

НЕ КИНЬ ВЕСЛО

Коли на тебе хвилі йдуть стіною,
щоб човен на тріски не рознесло,
в страху не повернись до них спиною,
не кинь весло!
Коли порине птахом юна мрія
та вітер їй ламатиме крило,
не відступи у сумі й безнадії.
Не кинь весло!

Коли обмов і лжі підступні сіті
плести навколо тебе буде зло,
не озлобися проти всього світу.
Не кинь весло!

Коли на крутизні чи перепутті
безвихідь затуманила чоло,
у розпачі а чи в безсилій люті
не кинь весло!

Знай, що життя — це теж безмежне
море:
то шторми б'ють, то райдужна
гладінь...
В труді натхненнім, в радості і горі
не кинь весло.
Весло не кинь!

●

Як довго крізь роки
до тебе йшов...
Йде так весна
на тужний крик лелечий.
Прийшов! І з-над чола твого
пролився шовк
Мені на очі, на лице, на плечі.
Я — мов у сні.
Мов жайвір навесні,
Мов човник,
заколисаний водою,
Мов грішник,
що розкаявся у злі,
Мов квітка,
залоскотана бджолою.

●

Дах. Журавель. Шматок затоки
Уже розлитого Дніпра.
І чавкання стежок замоклих.
І горобців весільна гра.
І лляскіт молодого грому.
І радісний танок дощу.
А я під скиртою соломи
Сміюсь і мокну досхочу.

●

Ти почала шукати камінці,
Замріяно вздовж берега ходити.
Настав фінал, і ви віднині квити —
Ні, моря не утримати в руці!

А вірила, а підійшла до скель
І так зухвало усміхнулась морю,
Що те застигло в ніжності й покорі,
Аж смуток охопив гору Кастель.

Твоїм воно тепер було. Твоїм!
Ти з ним пізнала справжню насолоду!
І молодість, і незрівняну вроду
Свою збагнула так виразно в нім.

— Моє! — гукнула ти.— Пора! Пора!
З собою заберу на віки вічні!..
— О, молодість, слова твої не віщі,—
І усміхнулась тут Кастель-гора.

Та з мудрої своєї висоти
Дивилася на ще одне прощання.
Зманити море... дивних душ бажання...
Але ж до нього можна лиш прийти!

А море билось в тебе біля ніг,
І теплий дощ тобі на коси крапав.
Чи, може, так тут за тобою плакав
Той, що розлуки винести не міг?..

Ні, моря не утримати в руці!
Фінал настав, і ви віднині квити:
Вздовж берега тепер тобі ходити,
На пам'ять вибирати камінці.

Олег ГЕРМАН

РУКИ

●

Руки
жилаві, зів'ялі
на недільному обрусі
спрагло внуків виглядали,
їх голівок світло-русих.
Прийдуть.
Знімуть павутиння
з карток вицвілих альбомів.
Потім потайки у скринях
віднайдуть щось невідоме.

Сяде втіха на ослоні,
затанцює сива хата,
і розбудять лисий сонях
ледь засмаглі рученята.
А з подвір'я —
ген, на луки,
аби й хвилечки не згаять.

...Тане день. Самотні руки
зимні тіні покривають.

ДОРОГА В КРЕМЕНЕЦЬ

Небесний кінь
згубив підкову.
І та,
упавши на скалу,
кремінне викресала слово,
що супротивилося злу,
що утвердилося у муках,
що освятилося людьми.
Предвічний корінь,
теплі звуки
в твоєму імені.
А ми
постригли гори під нулівку,
зламали ребра сивих скель
і, хрест
зваливши на долівку,
відкрили брами для пустель.
Надбитим дзвоном стогне Бона.
Свічок цегельних
віщий глас...

...Природа кляньчить, безборонна,
і молить помочі у нас.

●

Знову ідоли вмирають —
сиротіють п'едестали,
та вже інші в чергу стали:
хто попереду, хто скраю...
Лізуть в мармурові пози —
(круговерті не спинити)
і падуть криваві сльози
з рук живих
на мертві
плити.

●

— А чому, тату, скрізь кольорові листки?
— Це їх осінь купає у райдужнім морі.
— А чого так задумався берег ріки?
— Це він просто пригадує пісню в мінорі.
— Звідкіля пелена на ранкових лугах?
— То зима вже фату приміряє до шлюбу.
— Хто це пухом засипав подвір'я і дах?
— То збирає мороз білі клапті на шубу.
— Але, правда, тепло — знов поверне весна?
— Так, синочку,— всі сонця барвисті картини.
— ...А якщо розпочнеться, татусю, війна?..—
Я мовчу,
пригорнувши голівку дитини.

м. Тернопіль.

КУЛЬТУРНА ХРОНІКА ✦ КУЛЬТУРНА ХРОНІКА ✦ КУЛЬТУРНА ХРОНІКА

У середній школі № 180 міста Києва кілька років діє гурток народознавства, який веде учителька української мови та літератури В. П. Хан. Гуртківці займаються поглибленим вивченням фольклору, збирають старовинні предмети побуту, проводять народні свята, відвідують театральні вистави, художні виставки, влаштовують зустрічі з літераторами столиці України.

Колектив журналу «Дніпро» встановив добрі творчі контакти з юними народознавцями. Проведено перші зустрічі з працівниками редакції та редакційної колегії. Цікаво, зокрема, пройшла прем'єра книги Дмитра Білоуса «Диво калинове», запам'ятався дітям виступ головного редактора журналу поета Миколи Луківа. Планується зустріч з автором популярної книги з народознавства «Берегиня» Василем Скуратівським.

Яків МАМОНТОВ

АРХІТЕКТОР ШАЛЬКО

ДРАМА НА ЧОТИРИ АКТИ, ВІСІМ РОЗДІЛІВ

ПРО П'ЄСУ ЯКОВА МАМОНТОВА «АРХІТЕКТОР ШАЛЬКО»

Коло творчих інтересів майстра культури було широке: поет і новеліст, драматург і театральний критик, автор оперних лібретто і кіносценаріїв, вчений і педагог, історик театру і теоретик драми.

П'єсі «Архітектор Шалько», одній з найкращих у доробку письменника, написаній у 1934—1935 роках, передував кіносценарій «Так народжується нова людина». У творі відображені події перших п'ятирічок.

Про те, як виник задум твору, розповіла дружина драматурга М. Ф. Гармсен. Перечитуючи прозу Анрі Барбюса, Я. Мамонтов натрапив на епізод, який йому особливо запам'ятався. Під час першої імперіалістичної війни німецька військова частина проходила через французьке село. Один солдат, зустрівшись з місцевою дівчиною, згвалтував її. Через чотири роки солдат знову потрапляє в те село. Його увагу привертає трирічний хлопчик, в якому солдат впізнає свого сина. Вражений, він відшукує матір цієї дитини. Однак вона, сповнена людської гідності, відмовляє йому в батьківстві:

— Не той батько, що породив, а той, хто виростив. Батьківство треба заслужити!..

Сюжет оповідання французького письменника і передусім його ідея — батьківство треба заслужити — стали для Я. Мамонтова поштовхом у виникненні задуму твору про формування свідомості активних учасників будівництва нового життя.

«П'єса «Архітектор Шалько» — розповіла М. Ф. Гармсен,— не була видана, їй не судилося побачити світло рампи. Але Яків Мамонтов вважав її найкращим зі своїх творінь як за ідейним задумом, так і за здійсненням у ньому принципів соціалістичного реалізму, над змістом якого він багато думав в останні роки своєї творчості» [1].

[1] Гармсен М. О Якове Мамонтове.— Журн. «Советская Украина».— К., 1957, № 5, с. 140.

За цими ж спогадами дружини письменника, п'єсу автор зачитав колективам харківських театрів — Російської драми (тепер — імені О. С. Пушкіна) та імені Т. Г. Шевченка. Вона дуже сподобалася акторам і режисерам. І передусім тим, що в ній не було схем і стандартів. Не було ні ходячих доброчинностей, ні закоренілих негідників. Усі дійові особи були насамперед живими людьми з плоті і крові.

Однак постановка твору за життя драматурга так і не відбулась.

— Знайшлись «критики»,— свідчила М. Ф. Гармсен,— котрі робили закид авторові в «песимізмі», оперуючи такими «доказами»: чи може, мовляв, радянський студент співати сумні пісні, та ще й під гітару й таке інше і тому подібне? Це, мовляв, принижує радянську молодь, не відповідає її бадьорому, мажорному духові. Таке примітивне розуміння твору завдавало авторові великої прикрості.

П'єса «Архітектор Шалько», як і попередня — «Гетьманщина», залишалась у рукописі. М. Ф. Гармсен згадувала, що драматург все ж не втрачав надії побачити свої останні твори на сцені. Неодноразово він повертався думкою до них і запевняв Маргариту Федорівну: «Почекай лишень, дружинонько! Не сумуй! От побачиш — настане час, будемо ми з тобою над маріонетковим гетьманом сміятися і радітимемо щасливому кінцю важкої долі Даші»[1].

Можливо, так воно і було б. «Проте хіба міг тоді знати драматург, що незабаром «юнкерси» та «мессершмідти» поливатимуть кулями й вогнем лани, села, міста його улюбленої України? Хіба міг він знати, що ворожий вогонь у цей страшний для його Вітчизни час доберється і до людських сховищ, що лизне він і його рукописи, які не зазнали свого театрального життя, лизне — і почорніють вони, скрутяться сторінки і полетять чорні клаптики, як метелики з вітром, полетять у безвість, зникнуть?»[2]

У пам'яті М. Ф. Гармсен чомусь не зафіксувався факт роботи автора над варіантом «Архітектора Шалька» російською мовою, як і факт надсилки його 1937 року до Москви. Це одна з причин того, що виявлення драми загаялося на такий тривалий час.

Оскільки п'єса «Гетьманщина» 1932 року була поставлена на сцені Державного українського драматичного театру РРФСР в оригіналі за авторським рукописом (до речі, драматург з дружиною були присутні в Москві на прем'єрі), автор цих рядків як упорядник однотомника художніх творів Я. А. Мамонтова, що виданий до сторіччя від дня його народження, вдався до розшуків її режисерського примірника. Поки що вони, на жаль, не дали позитивних наслідків. Однак у процесі цих розшуків пощастило виявити слід до архівних фондів, де збереглися деякі відомі твори драматурга в перекладі російською мовою і серед них... здавалось, уже безповоротно втрачений «Архітектор Шалько».

У фондах Центрального Державного архіву літератури і мистецтва СРСР зберігаються виявлені мною два ідентичні за своїм змістом машинописні тексти п'єси Я. А. Мамонтова «Архітектор Шалько». Гадаємо, що це авторський варіант твору російською мовою. Відомо, що драматург неодноразово дорікав перекладачам його п'єс за недосконалість перекладу, а то й перекручення окремих місць тексту (як це було ним виявлено, зокрема, при постановці в російських театрах «Республіки на колесах»). Щоб уникнути нових прикростей, драматург написав російський варіант п'єси «Архітектор Шалько».

Письменник не обмежився механічним перекладом свого твору. Він продовжив роботу над його текстом. Доказом цього є ряд фактів. За свідченням М. Ф. Гармсен, місцями дії первісного задуму твору «Архітектор Шалько» були лабрадорні кар'єри під Житомиром і великий індустріальний центр України.

У виявленому тексті драми автор обмежив місце дії ремаркою — «велике місто на Україні».

Головна героїня — Даша Копитова — була студентка-дипломантка. Тут вона — студентка першого курсу будівельного інституту. Бородатий студент з гітарою, безнадійно закоханий у Дашу, мав ім'я Стьопи. Тепер він — Єфрем Іванович Кутовий. Діяла молода «томна» дама Ніна Павлівна, що нудьгувала від неробства. Тепер дійова особа з подібною характеристикою виступає під ім'ям Віри Андріївни — дочки професора архітектури Сіверса. Архітектор Розенфельд, за блискучою зовніш-

---

[1] Гармсен Маргарита. П'єси без театральної долі.— «Культура і життя», К., 1968, 8 грудня.
[2] Там же.

ністю котрого криється душа міщанина і кар'єриста, тепер виступає під ім'ям Пушкарського Юрія Марковича.

Драматург поєднав долі головних героїв твору, а також інших персонажів — бородатого студента Кутового, архітектора Пушкарського, старого оперного співака Чуралова — у міцно побудованому сюжеті, гострих, життєво правдивих конфліктах. При цьому особисті взаємини героїв тісно пов'язані з їх творчо-виробничими стосунками.

Такий ось допрацьований і уточнений автором варіант драми «Архітектор Шалько» російською мовою був 1937 року поданий ним на розгляд Головреперткому Всесоюзного Комітету у справах мистецтв. На титулі цього машинописного примірника п'єси позначено:

«Главным Управлением по контролю за репертуаром и зрелищами при Всесоюзном Комитете по делам искусств разрешено к представлению 19.VIII.1937 г., за № 439».

Немає сумніву в тому, що розшукана драма матиме свою сценічну історію й успіх у глядача, широкого кола читачів.

ЮРІЙ КОСТЮК.

Друкуємо варіант п'єси Якова Мамонтова «Архітектор Шалько» українською мовою. Переклад здійснений драматургом Ю. Г. Костюком за ксерокопією виявленого ним російського оригіналу.

Діють:

Шалько Іван Петрович — архітектор, середнього віку.
Даша Копитова — студентка будівельного інституту.
Петрусь — син Даші, 10 років.
Максим Кузьмович — батько Даші, каменяр.
Ольга Кузьмівна — тітка Даші, стара жінка.
Сіверс Андрій Михайлович — архітектор, професор будівельного інституту.
Віра Андріївна — дочка Сіверса, близько 30 років.
Пушкарський Юрій Маркович — архітектор, середнього віку.
Чуралов Микита Павлович — оперний актор у відставці, старий.
Кутовий Єфрем Іванович — студент будівельного інституту, 35 років, носить бороду.
Падунчик Михась — товариш Кутового по інституту.
Таня Горбачова — подруга Даші Копитової, студентка-медичка.
Мухачов Матвій Іванович — член міськради.
Лембик Яків, Суховій Семен — молоді архітектори.
Студентська молодь, архітектори та їхні гості в Будинку архітектора.
Час — наш.
Місце дії — велике місто на Україні.

АКТ ПЕРШИЙ

Розділ І

Кімната Даші (у квартирі Ольги Кузьмівни) і загальний передпокій. Прямо перед глядачем — широке вікно, що виходить на вулицю. В одному із задніх кутків — закрите ширмою ліжко. Обстановка — найпростіша і необхідна, але на столі — розкішний букет яскравих жоржин. Незважаючи на ширму, в кімнаті не відчувається тісноти.
Вечір. У кімнаті — темно. У вікні — перспектива нічного міста.
Дзвоник. Ольга Кузьмівна з'являється в передпокої й відчиняє двері. Входять Кутовий і Падунчик.

Падунчик. Добрий вечір, матінко! Даша — дома?
Ольга Кузьмівна. Нема, батеньку, нема.
Кутовий. А де ж вона?
Ольга Кузьмівна. На вокзал поїхала. Час уже й повернутися б.

Падунчик *(до Кутового)*. Зачекаемо, старий, чи що?
Кутовий. Що ж, зачекаємо, коли господиня дозволять...
Ольга Кузьмівна. Заходьте, заходьте! Вона ось-ось має бути.

Ольга Кузьмівна входить до кімнати Даші й вмикає світло. Падунчик і Кутовий ідуть за нею.

Ольга Кузьмівна. Сідайте, товариші, сідайте.
Падунчик. Не розумію: які справи можуть бути у Даші на вокзалі?
Кутовий. Зустрічає або проводжає кого-небудь...
Ольга Кузьмівна. Зустрічає, зустрічає, рідненькі.
Падунчик. Кого ж вона зустрічає?
Ольга Кузьмівна. Батька зустрічає і синочка зустрічає.
Кутовий. Синочка? Якого синочка?
Ольга Кузьмівна. Та свого ж, рідного.
Кутовий *(вражений)*. Як? Хіба в Дар'ї Максимівни син є?
Ольга Кузьмівна. Аякже! Є, рідненький, є. Десяте літечко минуло. Піонер!
Падунчик. От так Даша! Молодчина! Тільки про такі речі треба товаришів попереджати.
Кутовий. Але дозвольте... Як же так? Дар'я Максимівна ніколи не говорила, що вона заміжня...
Ольга Кузьмівна. Та вона й не заміжня...
Кутовий. А як же? Овдовіла?
Ольга Кузьмівна. Ні, ні.
Падунчик. А, тепер я розумію: розлучилась і одержує аліменти.
Ольга Кузьмівна. Та ні, ні. Які там аліменти! Хіба ви її не знаєте? Помре, а руки не простягне. Горда!
Кутовий. Але як же так? Батько ж у її сина повинен бути?
Падунчик. Не обов'язково: історія знає і «непорочне зачаття».
Кутовий *(з роздратуванням)*. Облиш ти непристойності!
Падунчик. Послухай, старий, тебе, здається, дуже хвилює родинне становище студентки Копитової?
Кутовий *(зніяковів)*. А хоча б і так? Даша — краща наша товаришка.
Падунчик. Так, так, звичайно... Але знаєш, Єфреме, що я тобі скажу?
Кутовий. Знаю: чергову непристойність.
Падунчик. Ні, ні! Раз така справа, я вирву грішний свій язик. А ось що: передай ти Даші все, що треба, поцілуй за мене...
Кутовий. Ну, от!
Падунчик. Та ні, ні! Ти дослухай мене... Не її поцілуй, а сина, хлопчиська. Так, знаєш, з увічливості... як у порядних домах роблять... От і все! А я почимчикую: у мене ще тисяча справ.
Кутовий. Тоді підемо разом.
Падунчик. Ні ні, ти посидь. У тебе — борода... Тобі якось більше личить...
Кутовий. Що личить?
Падунчик. Ну, як що? Зустріти кращу товаришку... в такий відповідальний момент... Посидь, старий, посидь! До побачення, матінко! *(Виходить)*.
Ольга Кузьмівна. Бувай здоров, батеньку! *(Проводжає Падунчика і повертається)*. Веселий він у вас.
Кутовий. Справді веселий... А все-таки я не розумію: як же це так?
Ольга Кузьмівна. Ти, батеньку, про що ж?
Кутовий. Та от про це ж... про родинне становище Дар'ї Максимівни.
Ольга Кузьмівна. Ну, якщо вже ви, товариші, цього зрозуміти не в змозі, то куди мені, бабусі старій.
Кутовий. Але ж сама Дар'я Максимівна знає його?
Ольга Кузьмівна. Кого?
Кутовий. Та цього... батька хлопчикового?
Ольга Кузьмівна. Ну, вона, гадаю, знайома з ним. *(Сміється)*. Чудний ти, справді, Єфреме Івановичу!
Кутовий *(зніяковів)*. Та ні, Ольго Кузьмівно, я не про те...
Ольга Кузьмівна. А про що ж?

Кутовий. Мене дивує, що ви ніби байдужі до цього...

Ольга Кузьмівна. До чого?

Кутовий. Та от до цього самого... родинного становища. Ніби так і треба, все до ладу...

Ольга Кузьмівна. А що ж мені робити?

Кутовий. Ну, як же так? З'явився хлопчик... невідомо звідки... навіщо... І ніхто не дивується!

Ольга Кузьмівна. Ех, батеньку! Надивувалась я за свій вік новому життю та порядкам новим... Ти подумай: чоловіка мого на війні вбили ще шістнадцятого року, а я осталася з двома дочками-малолітками. Капіталів у робочої людини не було. А тут — революція, голод, інша війна... Що робити темній бабі? Багато чого я не розуміла, душею обурювалась, але працювала і з робітничим класом, можна сказати, в ногу йшла... І все владналось, і дочки мої за великих людей повиходили, і життя склалося добре.

Кутовий. Це все так, Ольго Кузьмівно, але до чого ж тут Дар'я Максимівна і її син?

Ольга Кузьмівна. Як до чого? Ти дивуєшся: звідки син? Який такий син? Я теж, коли дізналася, питати почала: що та як? Та бачу, що не любить вона розповідати про це. Ну, і гаразд, думаю: владнається й усе добре буде... *(Дзвоник)*. А ось і вони. *(Поспішає до передпокою)*.

Кутовий *(захвилювався)*. Чи не піти? Ні, як же...

У передпокій входять: Даша, Петрусь, Максим Кузьмич (з чемоданом) і Таня Горбачова.

Даша. Ну, от, тітонько, і син мій!

Ольга Кузьмівна *(цілує Петруся)*. Ось він! Ось він який молодець!

Таня. Здрастуйте, Ольго Кузьмівно!

Максим Кузьмич. Здрастуй, сестро! Приймай гостей!

Ольга Кузьмівна. Здрастуйте! Здрастуйте, рідні! Таким гостям я ой як рада. Ходімте, дорогі, ходімте!

Ольга Кузьмівна веде Максима Кузьмича за собою. Даша, Таня і Петрусь ідуть до кімнати Даші.

Даша. Єфреме Івановичу! Здрастуйте!

Петрусь. Ух ти, квіти які!

Даша. Погляньте, який син у мене! Ну, Петрусю, познайомся!

Петрусь *(подає руку)*. Здрастуйте!

Кутовий *(у крайньому зніяковінні)*. Здрастуйте!

Таня. Як? Ви з ним хочете бути на ви? Петре Івановичу? Ха-ха-ха!

Даша. Ні, Єфреме Івановичу, ви вже називайте його Петрусем і на ти. А то він у мене зовсім кирпу загне.

Кутовий. Та ні, навіщо ж... Я навіть не знав, що він Іванович.

Даша. Та й знати вам про це не треба. *(У двері)*. Тітонько, що ви там робите? Давайте мерщій чай пити будемо! З речами потім упораємось.

Ольга Кузьмівна. Зараз, любонько, зараз! *(Входить. За нею — Максим Кузьмич)*. Ну, Максимцю, ти — молодець! Далебі — молодець!

Максим Кузьмич. А за що хвалиш, сестро?

Ольга Кузьмівна. І онука викохав, і сам — хоч до вінця став.

Максим Кузьмич. Бач, бач! А на кар'єрах мене давно дідом величають. «Дід Максим» — інакше і не звуть.

Ольга Кузьмівна. Сідай, відпочивай, Максимку... *(Виходить)*.

Даша. Батьку, познайомтеся: Єфрем Іванович. Кращий мій товариш.

Максим Кузьмич *(вітається з Кутовим)*. Тільки ви, либонь, останній курс проходите?

Кутовий. Ні, ви на мою бороду не зважайте... *(Сміх)*.

Даша. Він, таточку, зі мною на першому.

Максим Кузьмич. Дуже приємно познайомитися... А борода — що? Тільки дурнів дивує. Була б душа молода.

Даша. Звичайно.

Петрусь. Дідусю, а квіти ж бо які!

Максим Кузьмич. Так, квіти чудові! А хто їх подарував тобі, дочко? Сама ж ти, напевне, не купила б таких?

Даша. А хто мені може подарувати? Студенти — народ небагатий. Сама купила, звичайно.

Максим Кузьмич. Хм... Можна подумати, що ти багатша від інших.

Даша. Я не багатша від інших, але в цьому не можу відмовити собі. *(Притискує до себе букет).* Страшенно люблю осінні квіти.

Петрусь. І я теж.

Даша. Ну, от, синку, і пара нас. А ви, таточку, не бурчіть! У мене сьогодні такий гарний день... Я так скучила за вами обома... Два місяці не бачились... Як тут не витратитись на букет жоржин? Та ще таких розкішних!

Максим Кузьмич. Та вже гаразд, гаразд! Свої розтринькуєш...

Даша. І навіть не свої, а державні: я з роботою ще не влаштувалась, живу на саму стипендію.

Кутовий. А я саме у цій справі прийшов до вас: є робота.

Даша. Та що ви? От добре! А яка робота?

Кутовий. Креслярсько-копіювальна. Робота неважка і добре оплачується.

Даша. А де ж це?

Кутовий. У професора Сіверса.

Даша. Чудесно! Андрій Михайлович — мій улюблений професор.

Кутовий. Ми з Михасем Падунчиком говорили з ним. Він сказав, щоби ви завтра, о шостій вечора, завітали до нього додому.

Даша. А чому ви самі не берете цієї роботи?

Кутовий. Ми... ну, ми хотіли у першу чергу вас улаштувати... Ми самі й на стипендії проживемо.

Даша. Оце товариші!

Максим Кузьмич. А, певне, з такими хлопцями можна жити.

Ольга Кузьмівна *(входить).* Ласкаво просимо на чай! *(До Петруся).* Ти, шибенику, либонь, зголоднів у дорозі?

Петрусь. Ні! Мені дідусь всю дорогу пиріжки купляли: з повидлом, смачні.

Ольга Кузьмівна. Ну, ходімо, ходімо! Я вже всім налила.

Максим Кузьмич. Підемо, сестро, підемо.

Ольга Кузьмівна, Петрусь і Максим Кузьмич виходять.

Кутовий. Так ви, Дар'є Максимівно, не забудьте: завтра, о шостій годині. Адресу професора Сіверса ви знаєте?

Даша. Так, так: на Соборному майдані такий гарний особнячок... Але куди ж ви? А чай?

Кутовий. За чай вельми дякую. Хочу ще годину-дві попрацювати. До побачення! *(На порозі).* А синок у вас славний.

Таня. Петро Іванович? Чудовий хлопець!

Кутовий виходить. Даша проводжає його і йде до Ольги Кузьмівни. **Таня** простує до їдальні, назустріч їй — **Максим Кузьмич** і **Петрусь**.

Таня. А ви куди?

Петрусь. По гусака! Дідусь у подарунок привезли.

Максим Кузьмич. А ти б чай пив, я й без тебе упораюсь.

Таня. Як можна без нього. Адже він теж віз подарунок бабусі. *(Виходить до їдальні).*

Максим Кузьмич приносить з передпокою чемодан і розкриває його. Петрусь метушиться навколо діда.

Петрусь. А знаєте, дідуню, тут нічого. Обстановка ліпша від нашої. А вам як — подобається?

Максим Кузьмич. Як на мене, то краще за житомирські кар'єри нема нічого в світі.

Петрусь. Ні, я ж кажу про кімнату, а ви збиваєте мене на кар'єри. Звичайно, кар'єри у нас чудові, зате тут місто яке!

Максим Кузьмич. Побачу, як ти в цьому місті вчитимешся. Це тобі не Ільмівка.

Петрусь. Ну, про це не турбуйтеся: як був відмінником, так і буду.

Максим Кузьмич. Справді?

Петрусь. Чесне піонерське! А от з ким ви тепер на лижах будете ходити?.. Ех, дідуню, дідуню! Хороший ви хлопець...

Максим Кузьмич *(схвильований)*. Так, онученьку... Хлопці ми з тобою були дружні... А тепер от розлучатися треба... Зовсім один залишусь...

Петрусь *(співчутливо)*. Нічого, дідуню... Ви ж розумієте: мама теж нудьгує... Я буду листи вам писати: про все, про все! Ви навіть підучитесь з деяких предметів.

Максим Кузьмич. Так? Ну, що ж... і це добре.

Даша *(входить)*. Рідні мої! Як я рада, що бачу вас... що ви знову зі мною...

Петрусь. Мамо, а дідусь поїдуть звідси... і будуть там самі...

Даша. Так, понудьгують трохи... Але кар'єри не так уже далеко звідси. Тижнів через два дідусеві буде надана відпустка, і вони знову приїдуть до нас. А потім і ми до них поїдемо.

Петрусь. Правда, дідусю: ви до нас, а ми до вас.

Максим Кузьмич. Отак і будемо кататися.

Ольга Кузьмівна *(на порозі)*. Що ви тут робите? Чай прохолоне. Жени їх, Дашенько!

Максим Кузьмич. Зараз, зараз, сестро! Дай до пам'яті прийти. *(Виймає з чемодана смаженого гусака)*. Ось вам рідна Ільмівка гусаком вклоняється.

Петрусь *(подає гусака Ользі Кузьмівні)*. Ось який!

Ольга Кузьмівна. Спасибі, внученьку, спасибі.

Усі йдуть до їдальні. Даша вимикає світло. У вікні знову яскраво вирізьблюється нічна перспектива великого міста.

Даша *(зупиняється перед вікном)*. Любі мої, рідні...

Таня *(входить)*. Ти тут, Дашо?

Даша *(підходить до Тані й обіймає її)*. Ох, Тетянко! Мені так хороше... до сліз хороше...

Таня. Ну, ще б пак! Такий син...

Даша. Адже ти знаєш, ми на кар'єрах ніколи не розлучались, і там я не розуміла, що таке для мене батько й син. Але тепер я відчула... Тепер мене переповнює це величезне почуття.

Таня. А як схожий Петрусь на свого батька!

Даша. Так? Ти вважаєш?

Таня. Я недавно зустріла його...

Даша *(жадібно)*. Шалька? Івана?

Таня. Так, так, архітектора Шалька. Нашого чудесного земляка.

Даша. Ну, і що ж?

Таня. Нічого... Я сиділа на лавочці в міському саду, а він ішов з якимось поважним громадянином і дуже розмахував руками: мабуть, щось доводив.

Даша. Так, так... це — він.

Таня. Мене він, звичайно, не пізнав: скільки літ минуло відтоді, як я передала йому твого листа... Він тоді ще студентом-першокурсником був... Але я його бачила після того й тепер пізнала з першого погляду.

Даша. Ну, і який же він? Розповнів? Постарів?

Таня. Цікавий мужчина! Але житомирський каменяр у ньому все-таки проглядає... Ти не бачила його від того самого часу?

Даша. Не бачила. На кар'єри він не приїздив... та й навіщо приїздити було? Рідних у нього нема... Мене він забув з перших днів розлуки... А про сина він навіть не знає...

Таня. Отже, ти десять років його не бачила?

Даша. Більше: Петрусеві одинадцятий пішов, а ми розсталися... на першому місяці моєї вагітності...

Таня. Але тут понад два місяці живеш і жодного разу не зустрілася?
Даша. Жодного.
Таня. А якщо зустрінешся?
Даша *(хвилюється)*. Я, Тетянко, думаю про це... Кожного дня думаю... Звичайно, тепер він чужий мені... зовсім чужий... Але Петрусь інколи питає про свого батька... І тоді... тоді мене охоплює гнів... а також біль... і ненависть. Так: ненависть! Тоді мені хочеться, щоб Петрусь про все дізнався і кинув би йому в обличчя своє обурення! Свій присуд!
Таня. Хіба Петрусь нічого не знає?
Даша. Невідомо-куди подівся — це все, що він знає про свого батька.
Таня. Бідний хлопець... А він так схожий на нього!
Даша. Але ми зустрінемося... Ми зустрінемось!
Петрусь *(входить)*. Мамо, і чого ти тут потемки? *(Підбігає до вікна й захоплено дивиться на місто)*. А місто яке велике! Ти завтра мені все, все покажеш. Добре?
Даша *(зі слізьми на очах)*. Так, так, мій хлопчику... Ти все побачиш... Ти про все дізнаєшся...

Розділ 2

Велика кімната в будинку професора Сіверса. Раніше це була вітальня, тепер вона служить і за їдальню. Пишна обстановка старих дореволюційних зразків: багато оксамиту, багету, позолоти. Прямо — двоє вікон. Між ними — двері, що виходять на веранду. За вікнами видно сад у яскравому осінньому вбранні. На деревах — проміння вечірнього сонця.
Віра Андріївна і Чуралов — біля рояля. Чуралов сидить на стільці, спираючись на товсту тростину, і з великим почуттям співає романс на текст О. С. Пушкіна; Віра Андріївна акомпанує. Сіверс, з люлькою в зубах, стоїть біля вікна і дивиться в сад.

Чуралов: Не шкода вас, літ юної весни,
що протекли в даремнім неспокої...
Не шкода вас, о чарівливі сни,
Оспівані цівницею п'янкою;

Не шкода вас, товаришів палких,
Вінків банкетних, келихів шумливих,—
Не шкода зрадниць юних і вродливих,—
Задумливий, цураюсь я утіх.

Та де хвилини ділися священні,
Надій сердечних неозорий світ?..
Де дівся пал і радощі натхнення?..
Вернися знову, весно юних літ! [1]

Сіверс. Так, Пушкін — правий: старість починається тоді, коли людина втрачає те, що було її покликанням, справою її життя.
Чуралов. Я тридцять років проспівав на сцені... Але, повірте, і по сьогодні не можу без хвилювання згадувати ліпші з моїх арій. І давній пал, і радощі натхнення — все є, але — на жаль — голосу нема.
Віра Андріївна. Це — найтяжче: пристрасно любити і водночас бути імпотентом. Ось як я, наприклад.
Чуралов. Ви? Ха-ха-ха!
Віра Андріївна. Не смійтеся, Микито Павловичу! У свої тридцять років я не тільки розлучилась з чоловіком — це був незначний епізод мого життя — ...а й поміняла кілька професій і все-таки не знаю: в чому моє покликання?
Сіверс. Отже, ти по-справжньому ніколи не була молода.
Віра Андріївна. Можливо... Але найгірше те, що я пристрасно люблю життя.
Сіверс. Яке життя?

---
[1] Переклад О. Пілєухи. Див.: Пушкін Олександр. Лірика. Переклад з російської.— К.: Дніпро, 1969, с. 50.

Віра Андріївна. Життя у найпростішому вияві. Життя, як воно дається мені в усіх моїх сприйняттях. Подумайте, який це абсурд: пристрасно любити життя і не знаходити в ньому свого місця!

Сіверс. Звичайно, абсурд! Але що ж тобі заважає взятися за яку-небудь справу? Ось чого я не можу зрозуміти.

Віра Андріївна. Ти, папа́, знаєш: «якою-небудь справою» я не можу серйозно займатися, а «справи свого життя» я не знаю.

Чуралов. Але чому ж?

Віра Андріївна. Я пробувала бути і піаністкою, і художницею, і навіть інженером-конструктором... У мене знаходили різні здібності... Але ніщо мене не захоплювало, не заповнювало мого життя так, як ваше життя заповнює спів, а життя папа́ — архітектура.

Сіверс *(з роздратуванням)*. Я пояснюю це просто: ти ніколи не знала, що таке нужда і що таке праця. Ти до самісінькиx кісток просякнута паразитарним ставленням до життя. Звідси і твоя хандра, і все інше. Так! *(Виходить до кабінету).*

Чуралов. Ну, от! Добалакались! Ви не ображайтеся, Віро Андріївно. Він завжди такий був: б'є просто в обличчя, не щадить. Але повірте, він добрий, він навіть ніжний. Запевняю вас! Я ж бо за шістдесят років вивчив його, як по нотах.

Віра Андріївна. А ви гадаєте, я його не знаю?!

Чуралов. Звичайно, вашу ситуацію він спрощує. Але навіщо ж ви говорите, що у вас нема своєї справи? Ви, дитинко, знаєте: він ненавидить нероб. На цьому грунті він не ладив і з покійною вашою матінкою.

Віра Андріївна. Так, мати завжди скаржилась на важкий батьків характер. У мене збереглись її листи...

Чуралов. Я пам'ятаю, коли споруджувався цей будинок — ви тоді були ще дівчиськом,— Андрій шаленів: він дні й ночі перебував на будові. Стежив за кожною цеглиною! А вашій матінці якраз цього літа лікар прописав Рів'єру. Вона, звичайно, сподівалась, що чоловік буде її супроводжувати. Але, боже мій, яку бурю викликало це припущення! Якими тільки словами не ганьбив він бідну Ніну Сергіївну. А чому? Тільки тому, що це було посягання на його роботу, на його творчий екстаз.

Віра Андріївна. Та мати все-таки поїхала і... не повернулась.

Чуралов. Так, ваша матінка була передусім салонною дамою. Ви, звичайно, знаєте, що на Рів'єрі вона захопилась якимось французом, і ми... справді... більше її не бачили.

Віра Андріївна. Ну, що ж — батько втратив дружину, але натомість здобув славу: цей будинок надав йому ім'я великого майстра і широку популярність.

Чуралов. Зате він і любить його, як рідне дитя.

Віра Андріївна *(сміється)*. Що ви, Микито Павловичу! Більше! Набагато більше!

Входить Шалько.

Шалько *(намагається не виявити свого хвилювання)*. Андрій Михайлович дома?

Віра Андріївна. Дома.

Шалько. А що він?.. Можна його бачити?

Віра Андріївна. Можна... але насамперед треба з нами привітатися. *(До Чуралова)*. Архітектор Шалько, Іван Петрович.

Чуралов. Ми, здається, зустрічались.

Шалько *(розгонисто тисне руку Чуралову, потім Вірі Андріївні)*. Вибачте... я у важливій справі...

Віра Андріївна *(вириває руку)*. Ай! Судячи з усього, справа, дійсно, важлива. Я покличу батька.

Чуралов: І я з вами: попрощаюсь і — додому.

Віра Андріївна. Посидьте, будемо чай пити.

Чуралов. Ні, ні дитинко! Пора додому. *(Руки назад і до Шалька)*. До побачення!

Шалько крокує до Чуралова, той зникає слідом за Вірою Андріївною.

Шалько *(здивовано)*. Що таке? *(Дивиться на свою широку долоню й усміха-*

ється). Злякався старий. *(Проходить по кімнаті).* Так... Професор стане дибки... Відчуваю... Але що ж робити? Треба!

Сіверс *(входить).* Здрастуйте, Іване Петровичу!

Шалько. Вибачте, Андрію Михайловичу, що я вас турбую...

Сіверс. Будь ласка! Я радий вас бачити. Сідайте.

Шалько. Та тут така справа... Не знаю, з чого й починати.

Сіверс. Щось неприємне?

Шалько. Ні... чому... Міськрада починає нове будівництво.

Сіверс. Яке?

Шалько. Грандіозна справа! Найзахопливіше завдання, для таких майстрів, як ви, наприклад.

Сіверс. Ну, я, либонь, виходжу в тираж. Мої учні мене обганяють.

Шалько. Які учні? Чи не Пушкарський?

Сіверс. Ні, в цього я не вірю. Хоча він тепер і у великій моді, але я не вірю. На конструктивістських фокусах далеко не піде: зірветься! Але про яку справу ви почали говорити?

Шалько. Міськрада ухвалила: наступної весни розпочати будівництво грандіозного Палацу культури.

Сіверс. Прекрасна ідея.

Шалько. У цьому палаці має бути і театр, і бібліотека, і художній музей... І все це — у великих масштабах! З величезним розмахом!

Сіверс. Чудово! Але де ж відводять місце під цей палац?

Шалько *(збентежено).* Місце?.. У центрі, звичайно...

Сіверс. На Пролетарській, чи що?

Шалько. Ні! Хіба можна на Пролетарській? Перед цим палацом повинен бути широкий майдан — для демонстрацій, для фізкультурних парадів і всіляких таких виступів.

Сіверс. Але в центрі нема такого майдану, де можна було б почати велику будову. Хіба що в міському парку?

Шалько. Ні, навіщо ж парк рубати?

Сіверс. Але де ж, врешті?

Шалько. Звичайно, на перший погляд це може видатися дивним... Однак, якщо добре подумати... з огляду на загальні інтереси... то ліпшого місця й бути не може...

Сіверс. Ви так говорите, ніби ми з вами вирішуємо це питання. Скажіть: що схвалила міськрада?

Шалько. Міськрада схвалила... на Соборному майдані.

Сіверс. На Соборному? Посеред майдану, чи що?

Шалько. Ні, навіщо ж...

Сіверс. Ну, а де ж? Наш майдан увесь забудований.

Шалько. Ухвалено... зносити будинки.

Сіверс. Зносити будинки?

Шалько. Для загальної користі, Андрію Михайловичу... Уявіть, як прикрасить центр такий величний Палац культури!

Сіверс. Дозвольте, значить... мій будинок... також піде на знесення?

Шалько. Так... доведеться...

Сіверс *(у шаленстві).* Варвари! Варвари!

Шалько. Але дозвольте... Андрію Михайловичу...

Сіверс. Що? Що дозвольте? Цей будинок називали застиглою музикою Чайковського! Його в журналах друкували! А ви — під знесення? Вандали! Дикуни!

Шалько. Але зрозумійте ж, професоре, іншого виходу нема. Хоч би який був гарний ваш будинок, але ж це — маленький особняк. А про інші будинки на Соборному і говорити не варто. Подумайте самі: чи може місто зупинятися перед такою дрібницею, коли йдеться про будівництво столітніх масштабів?

Сіверс. Мистецька цінність споруд не вимірюється кубатурою! Це — по-перше. А по-друге — звідки ви знаєте, що цей Палац культури буде архітектурною цінністю? Чи мало ми набудували величезних будинків, архітектурна ціна яких щербатої копійки не варта.

Шалько. Правильно, Андрію Михайловичу! Саме про це я й прийшов говорити з вами. Кому ж, як не вам, треба взятися за цю справу? Не віддавати ж її халтурникам і кар'єристам!

Сіверс. Як? Ви хочете, щоб я сам зруйнував свій будинок? Стер з лиця землі своє ліпше творіння?!

Шалько. Так, так! Подумайте, Андрію Михайловичу, хіба це не гідно великого майстра: зруйнувати свій власний витвір, щоб на його місці створити в тисячу разів кращий?

Сіверс. Ні! Цією софістикою ви мене не візьмете. Ні, ні! Будуйте, руйнуйте — дідько з вами! Я умиваю руки. Хочете зносити мій будинок — будь ласка, тягніть і мене з ним! До архіву куди-небудь! На звалище!

Входить Пушкарський.

Пушкарський. Доброго вечора! Я, здається, потрапив у баталію?

Сіверс. Ось ще один герой! Чи не ви будете будувати цей столітній Палац культури на нашому майдані?

Пушкарський. Так, я. Але звідки ви дізналися про це?

Шалько *(вражений)*. Ти?

Пушкарський. Так. Уже підписав договір.

Сіверс. Ха-ха-ха! Браво! Браво, молодий чоловіче! Морочте голови дурням! Так їм і треба! *(Виходить у сильному збудженні)*.

Шалько. Слухай, Пушкарський, ти це серйозно говориш?

Входить Віра Андріївна.

Віра Андріївна *(вітається з Пушкарським)*. Що тут відбувається?

Пушкарський. Я щойно увійшов і нічого не розумію. *(До Шалька)*. Поясни, будь ласка.

Шалько. Ні, скажи: ти справді підписав договір на Палац культури?

Пушкарський. Ну, звичайно! Які тут можуть бути жарти? І чому тебе це так вражає?

Шалько *(стискує кулаки)*. Чому? Ні, я піду до нього... Я повинен переконати його... *(Виходить до кабінету)*.

Пушкарський. У чому річ? А, розумію: в одного відбирають старий будинок, а в іншого — проект нового. Є, звичайно, чого хвилюватися.

Віра Андріївна. Як? Хіба питання вирішене?

Пушкарський. Так, вирішене: ваш будинок та інші йдуть на знесення, майдан буде називатися не Соборним, а Народним, і прикрашатиме його величезний Палац культури.

Віра Андріївна. Вашої роботи?

Пушкарський. Так, мила Віро Андріївно!

Віра Андріївна. Бідний папá! Я не говорила йому про це... Він так любить цей будинок...

Пушкарський. Але ж будинок з двадцятого року вже не ваш, а чотири свої кімнати ви одержите в іншому місці. Чи не однаково? Фінал зовсім не трагічний. Не розумію: чому дійові особи втрачають витримку?

Віра Андріївна. Я теж так думаю. Але для папá це ж не житло, а музика, що застигла в камені...

Пушкарський. Сентиментальний романс Чайковського, що застиг у затишному дворянському особнячкові, який обріс старими липами... Так?

Віра Андріївна. Хоча б і так!

Пушкарський. Ах, Віро Андріївно! Невже ви не відчуваєте, як ця музика дисонує з пафосом нашої чудової доби? *(Бере її руку)*. Ви... така дивна... розумна... смілива?..

Віра Андріївна *(хвилюючись)*. Я не про себе, Юрію Марковичу... Я, навпаки, дуже рада, що Палац культури будете споруджувати ви, а не хтось інший...

Пушкарський *(підносить до губів її руку)*. Я постараюсь виправдати ваше довір'я... *(цілує руку)* і вашу радість.

Віра Андріївна. Ходімо до моєї кімнати. *(Виходять)*.

За вікнами вечоріє. У кімнаті настають сутінки.

Входить Даша Копитова.

Даша *(на порозі)*. Можна бачити професора? *(Озирається)*. Нікого нема... *(Годинник б'є шосту)*.

З кабінету виходять Шалько і Сіверс. Побачивши Шалька, Даша скрикує. Сіверс вмикає світло.

Шалько *(відступає перед Дашею, як перед привидом)*. Даша!..
Даша *(з викликом)*. Та сама!

АКТ ДРУГИЙ

Розділ 3

Кабінет у квартирі архітектора Пушкарського. Обстановка в дусі найновіших західноєвропейських взірців. У всьому помітний певний смак і прагнення комфорту. На мольберті — фасад Палацу культури (у великому масштабі).
У вікнах — яскраве сонце.
Пушкарський і Мухачов стоять перед проектом Палацу культури.

Мухачов. Звичайно, форма молота — це в дусі нашої епохи. Але колони якось не підходять... Так... *(Показує на проекті)*. Ось у цій частині... Будівельна комісія міськради, як вам відомо, загалом проект схвалює. Але колони треба якось інакше поставити...

Пушкарський. Колони — це дрібниця. Запевняю вас, Матвію Івановичу, що кожен, хто дивитиметься на палац, відчує передусім цей потужний молот. А відчути молот — це значить перейнятися настроєм нашої боротьби, нашої епохи. Ось що головне.

Мухачов. Я розумію, Юрію Марковичу... В основному ви розв'язали завдання з великим революційним розмахом. Цього ніхто не заперечує. Але ми ось-ось приступимо до будівельних робіт: треба домовитися про всі деталі.

Пушкарський. А чому, власне, вам не подобаються колони? Вони так струнко підносять масив молота! Хіба ви не відчуваєте в колонах стрункі лави наших ударників, котрі підносять на своїх плечах нову культуру?

Мухачов. Звичайно, схожість є. Не думайте, Юрію Марковичу, що я не розумію вашого мистецького задуму... Але якби цих ударників... поставити якось інакше... щоби молот не бив їх по довбешках?

Пушкарський *(сміється)*. Ви, Матвію Івановичу, інколи буваєте надто в'їдливі.

Мухачов *(самовдоволено усміхається)*. Я, звичайно, не спеціаліст в архітектурі. Я більше по господарчій частині: двадцять сім років на цегельнях пропрацював. Був і формувальником, і конторником, а потім і заводом керував... А тепер доводиться в різних питаннях розбиратися.

Пушкарський. Так, раз потрапили до будівельної комісії...

Мухачов. Звичайно, часом важкенько... Доводиться і підчитувати дещо, і консультуватися... Однак найголовніше, звичайно, треба свою голову на плечах мати.

Пушкарський. Так, так, безсумнівно.

Мухачов. Вибачте, що я потурбував вас у вихідний день...

Пушкарський. Будь ласка, Матвію Івановичу. Всі ваші побажання будуть враховані: проект ще не завершений. Важливо основне: форма молота. А про деталі ми завжди домовимось.

Мухачов. Звичайно, звичайно. Бувайте здорові, Юрію Марковичу!

Пушкарський. До побачення.

Пушкарський проводжає Мухачова до передпокою і відразу ж повертається. Зупиняється перед проектом Палацу культури й допитливо вдивляється в нього.

Пушкарський. Молот б'є колони по довбешках... Ні, він не розуміє революційної форми...

Дзвоник. Пушкарський виходить і повертається з Вірою Андріївною.

Віра Андріївна. Ви пробачте, що я заходжу до вас без усякого попередження.

Пушкарський. Віро Андріївно! Я радий... Я радий вас бачити коли завгодно... Але чому ви не хочете роздягтися?

Віра Андріївна. Я — на одну мить. Я хотіла вас попередити...

Пушкарський. Про що?

Віра Андріївна. Зараз до вас прийде мій батько. Ми майже одночасно вийшли з дому.

Пушкарський. Андрій Михайлович?!

Віра Андріївна. Так, так. Він хоче подивитись ваш проект... Ви знаєте, його мучить питання: чим буде замінено його будинок?

Пушкарський. Будь ласка: ось мій проект! Через кілька днів він буде виставлений у Будинку архітектора.

Віра Андріївна. Ах, ось він який. *(Вдивляється).* Перше враження чогось незвичайного і — як би це сказати? — ну, на взірець чудовиськ... що вимерли...

Пушкарський. Як?

Віра Андріївна. Ви, любий, не зліться, якщо я говорю дурниці: адже я в цій справі — цілковитий профан. Але про це — іншим разом. Зараз я хочу попросити вас: не ображайтесь, якщо ваш проект не сподобається папá. Він може наговорити вам всяких нечемностей, а ви, бога ради, не сперечайтеся з ним. Аби ви бачили, як він страждає через цей зруйнований будинок! Я боюсь за нього.

Пушкарський. Не бійтесь, дорога, я людей розумію.

Віра Андріївна. Здавалося б, що за біда? Наша нова квартира нічим не гірша від попередньої, навіть зручніша... А він замкнувся, нікого не приймає... смокче свою люльку вдень і вночі й бурчить, усе бурчить...

Пушкарський. Що ж робити? Ми висаджуємо в повітря не тільки будинки — ми висаджуємо й душі. Це — суворий, але справедливий закон кожної нової епохи.

Віра Андріївна. Але, Юрію Марковичу, я вас дуже прошу, залиште ваш динаміт хоча б для мене, а батька пощадіть. Він і так сильно страждає... *(Дзвоник).* Це — він. Не треба, щоб він бачив мене тут.

Пушкарський *(відчиняє двері до іншої кімнати).* Пройдіть сюди й посидьте, поки він піде.

Віра Андріївна. А іншого виходу нема?

Пушкарський. Нема.

Віра Андріївна. Ну, добре... Доведеться підслухати вашу розмову. *(Виходить до іншої кімнати).*

Пушкарський виходить до передпокою й повертається з похмурим і розхристаним **Шальком.**

Пушкарський *(з ледве стримуваною досадою).* Послухай, Шалько, що з тобою?

Шалько *(не роздягаючись, опускається на стілець і показує на мольберт з проектом).* Прибери геть цей безглуздий молот! Інакше я за себе не ручуся.

Пушкарський. Дозволь, ти нібито у мене в гостях?

Шалько *(підводиться з погрозою).* Ну?!

Пушкарський *(повертає мольберт зворотним боком).* Ти п'яний чи з глузду з'їхав?

Шалько. Вино є в тебе? *(Помітивши на обличчі Пушкарського вагання).* Збрешеш — сам візьму!

Пушкарський. Та що таке? Міліцію викликати, чи що? *(Приносить пляшку вина і склянку).* На, тільки, будь ласка, не напивайся: ти й без того в якомусь загадковому стані.

Шалько *(наливає склянку вина і одним духом випиває).* Слухай, Пушкарський! Хоча ти й негідник з твоїм молотом, але все-таки ми були друзями... в наші кращі студентські роки.

Пушкарський. Так, але це зовсім не означає, що ти можеш дозволяти собі...

Шалько. Зачекай, зачекай! Ти не хвилюйся: поки я не вип'ю цю пляшку, я не піду. Це — по-перше. А по-друге, я прийшов до тебе... з враженою душею... А ти, телепню, міліцію кличеш!

Пушкарський. Чим же ти вражений?

Шалько (*п'є вино*). Дівчиною, Пушкарський! Нашою радянською дівчиною.

Пушкарський. Он як! Ну, обрій нібито прояснюється. Я починаю дещо розуміти.

Шалько. Нічого ти не розумієш.

Пушкарський. Ну, ну, говори ясніше! Яка така дівчина?

Шалько. Дивак ти, Пушкарський! Хіба можна розповісти про дівчину, коли вона вражає всю твою душу?.. Сьогодні я зустрів її вдруге...

Пушкарський. І вже готовий?

Шалько. Ти не розумієш мене: вдруге і в новому образі. Раніше я знав її іншою.

Пушкарський. Ну, і що ж?

Шалько (*бере порожню пляшку*). Давай ще одну!

Пушкарський. Ні, Іване, досить! Ти й так вражений.

Шалько. Ну, дідько з тобою... Ти ось гадаєш, якщо до тебе бігають молодиці...

Пушкарський (*поглянувши на двері сусідньої кімнати*). Ну, ну, без вульгарностей, будь ласка. Я цього не люблю.

Шалько. Не любиш? Ха-ха-ха! Брешеш! Брешеш, Пушкарський! Але справа не в цьому... Скажи мені: чи переживав ти хвилини такого зворушення, коли дівчина була перед тобою, як на високому п'єдесталі? Коли тобі хотілось цілувати не її, а тільки край вбрання її й плакати від захоплення?

Пушкарський. У сімнадцять років, милий мій, це буває майже з кожним.

Шалько (*схоплюється*). У сімнадцять? А мені тридцять сім! Однак, коли я зустрів сьогодні Дашу Копитову й подивився її креслярські роботи — клянусь тобі, Юрію, я був саме в такому отроцькому стані.

Пушкарський. Чим же тебе так вразили її креслення?

Шалько. Ти нічого не знаєш... Цій Даші близько тридцяти років. А десять років тому вона була зовсім малограмотною дівчиною... Я був тоді каменярем і зійшовся з нею на кар'єрах... так, знаєш... без усякої романтики...

Пушкарський. Розумію, розумію.

Шалько. Потім виїхав, забув... І раптом зустрічаю її студенткою нашого інституту!

Пушкарський. Досить тривіальний випадок.

Шалько. Випадок для нас, звичайно, тривіальний. Однак подивився б ти в її обличчя! Послухав би її розмови! Побачив роботу! Яка людина виросла. І як ця людина дивиться на тебе з високості своєї торжествуючої людяності. Ні, Пушкарський, я глибоко вражений! Давай ще вина!

Пушкарський. Ні, ні! Вина ти більше не одержиш. (*Дзвоник*). Все! Чуєш? Це — професор Сіверс.

Шалько. Сіверс? До тебе?

Пушкарський. Так, так!

Шалько. От так новина! Але я не хочу зустрічатись... Я посиджу в іншій кімнаті...

Пушкарський. Ні, ні, Іване! Туди не можна.

Шалько. Чому? Адже ти один?

Пушкарський. Так... але там, знаєш, безладдя...

Шалько (*ласкаво*). Негідник ти, Пушкарський. Справжній негідник! Ну, гаразд! Прощай! З професором як-небудь розминусь. (*Показує на мольберт*). А цим молотом я тебе ще огрію. Так і знай!

Пушкарський. Гаразд, гаразд.

Виходить. Віра Андріївна з'являється з іншої кімнати й прислухається до того, що відбувається в передпокої. Почувши кроки, вона знову ховається. Входять Сіверс і Пушкарський.

Пушкарський. Будьте ласкаві, сідайте, Андрію Михайловичу!

Сіверс. Давайте без передмов: я прийшов подивитись ваш проект Палацу культури. Можна?

Пушкарський. Будь ласка! (*Повертає до нього мольберт з проектом*). Ось він!

Сіверс сідає перед мольбертом і довго, дуже довго розглядає проект, потім усім корпусом повертається до Пушкарського.

Сіверс. І цей проект схвалений міськрадою?

Пушкарський Так, схвалений, але з деякими застереженнями.

Сіверс *(у глибокому хвилюванні)*. Який абсурд! Яка ганьба! Та чи розумієте ви, молодий чоловіче, що ви робите?

Пушкарський. Всякий робить те, що він може й що вважає за потрібне.

Сіверс. І ви справді думаєте, що така безглузда споруда кому-небудь потрібна?

Пушкарський *(з усміхом)*. Очевидно, раз її замовляють і платять гроші.

Сіверс. Та це ж — архітектурна какофонія! Нагромадження заліза, бетону і скла! Без думки! Без ритму! Без форми!

Пушкарський. Як без форми! А молот?

Сіверс. Молот! Ха-ха-ха! Символічний молот двадцятого століття, що б'є по колонах італійського палаццо сімнадцятого століття! Яка нісенітниця! І це страховище буде сотні років ганьбити центральний майдан міста! Адже за це судити треба, молодий чоловіче!

Пушкарський *(з тим же усміхом)*. Так, звичайно, на музику Чайковського це не схоже... Інші часи, професоре, інші пісні...

Сіверс. Не смійте посміхатися! З вами говорить людина, котра все життя віддала архітектурі! І якщо я кажу, що це конструктивістський сумбур, що це архітектурна безграмотність і нісенітниця... Якщо я кажу, так сприймайте це з належною увагою! Я учив вас архітектурі, й мені соромно за вас!

Пушкарський *(ледве стримуючи себе)*. Але, Андрію Михайловичу, дозвольте ж і мені...

Сіверс *(уже не володіючи собою)*. Що? Що вам дозволити? Ганьбити місто? Глумитися над архітектурою? Морочити голови цією безграмотною нісенітницею? *(З гуркотом перекидає мольберт)*.

Пушкарський. Що ви робите?!

Віра Андріївна *(вибігає на шум)*. Папа! Заспокойся! Що з тобою?

Сіверс. Віра!.. Ти тут?!

Віра Андріївна. Папа! Ходімо звідси! Я все поясню тобі...

Сіверс *(відсторонюючи дочку, тихо)*. Ні, ні... Я піду без тебе... Ти зостанься... Вибачте, Пушкарський... Я, здається, і справді з глузду з'їжджаю...

Виходить. Пушкарський йде за ним. Схвильована Віра Андріївна нерішуче стоїть серед кімнати.

Пушкарський *(повертається)*. Бідний старий! Мені щиро жаль його.

Віра Андріївна. Що ми наробили?

Пушкарський *(бере її за руку)*. Віро Андріївно! Та хіба я винний у всьому цьому?

Віра Андріївна. Так... Переможців не судять.

Пушкарський *(пригортає її до себе)*. Кохана...

Розділ 4

Кімната Даші (як і в 1-му розділі).

Вечір. Кімната повна людей — своїх і чужих. Крім Даші і Петруся, тут — Максим Кузьмич, Ольга Кузьмівна і студенти: Кутовий, Падунчик, Таня Горбачова. У всіх — піднесений настрій: співають українську народну пісню — «Тече річка бережками» [1]. Михась Падунчик диригує хором; Кутовий — з гітарою.

Максим Кузьмич. Ну, товариші, досить! Співав би з вами до ранку, та час на вокзал рушати.

Петрусь. Дідусю, куди ви? Рано ще!

Даша. Звичайно, рано! Ще ціла година до поїзда. Насидитесь на вокзалі.

Максим Кузьмич. Ти знаєш, Дашенько, я люблю завчасно, щоб не поспішати... Поки на трамвай сядеш...

Падунчик. Не турбуйтесь, Максиме Кузьмичу: ми всі будемо проводжати вас і доставимо вчасно. А ви ще послухайте, як співає наш Єфрем Іванович.

Кутовий. Ну, що там...

[1] Драматург, очевидно, мав на увазі пісню, текст якої (з нотами) під цією назвою опублікований у книзі «Українська народна пісня», К.: Держлітвидав, 1935, вид. 2-ге, 1936.

Максим Кузьмич. Я за цей відпускний місяць зовсім розбалувався з вами: справи ніякої, розваги — кожного дня. Не знаю, як тепер і жити без вас. Справді.

Петрусь. Ех, дідусю, зоставалися б ви з нами! В кіно ходили б...

Ольга Кузьмівна. Та він тільки язиком плеще. А насправді він своєї кар'єри ні на яке місто не проміняє. Вже я його знаю.

Максим Кузьмич. Ну, ну, чого там! Ось як поживу одинаком та завию вовком...

Таня. А я б, Максиме Кузьмичу, з вами поїхала. Люблю ваші кар'єри: камінь, кручі... краса!

Максим Кузьмич. Так, Тетянко, гарний край... І камінь наш — лабрадор — на весь світ знаменитий камінь! Як не любити? Три тижні, як відлучився, а от тягне вже, справді тягне... Ходімо, хлопці-дівчата, на вокзал. *(Сміх).*

Ольга Кузьмівна. Ну, от бачите! Чи не я говорила, що він без своїх кар'єрів жити не може! Вже я тебе, Максимку, знаю!

Даша. Заспокойтеся, батьку! Ви могли б прожити в нас ще кілька днів. Ну, та вже бог з вами — їдьте, якщо терпець увірвався. Але на вокзалі стовбичити зайві півгодини ні до чого. Сядьте і слухайте: Єфрем Іванович що-небудь заспіває.

Падунчик *(Кутовому).* Давай, старий!

Кутовий. Та я ж так... для себе співаю...

Даша. Ви співайте для себе, а ми послухаємо.

Кутовий. Ну, добре... *(Співає під гітару).*

У забудовах край наш славний.
Ростуть і люди, і сади...
І піснею, як всі, я славлю:
«О земле, велетнів роди!»

Шумлять побратані знамена,
І я — у лавах, як усі...
Не складений закон для мене,
Щоб щастям урівняти всіх...

Візьми мій труд, о земле рідна,
Життя візьми! Як треба в бій,—
Хай кличе нас сурма побідна...
Але ж ти сум мій зрозумій.

Не складений закон для мене,
Щоб приписать душі любов...
Тож хай шумлять твої знамена!
Я вгамувать зумію кров!

Рости, рости, край знаменитий!
Ростіть, і села, і міста!
І я, коханням не зігрітий,
Простую по нових мостах.

Єфрем Іванович закінчив пісню і схилив голову: ніби він співав про самого себе і тепер засоромився своєї інтимної відвертості. Так здалося й усім присутнім. Хвилина загального мовчання.

Падунчик. Так, товариші, що не говоріть, а від нещасного кохання ніхто не застрахований... Навіть у роки найщасливішого соціалістичного життя.

Таня. Невиліковна хвороба людського серця. Гірше від раку.

Падунчик. Правильно, Таню, хоча «коханню всі віки підкорні», але його пориви не завжди благотворні.

Даша *(більше за всіх схвильована).* Ні, товариші, ви не зрозуміли. Це пісня про мужність, про обов'язок перед Батьківщиною, а нещасне кохання — це на другому плані. Адже так, Єфреме Івановичу?

Кутовий. Так, безперечно...

Максим Кузьмич *(тисне руку Кутовому).* Дякую, Єфреме Івановичу! Від усієї душі дякую! Зворушлива пісня: і сумом за серце хапає, і життям — захоплює... Ви, хлопці та дівчата, не дивуйтеся: у житті часто так буває. Не кохання, так щонебудь інше за серце бере... По собі знаю... А подивишся навкруги — життя-бо яке розгортається! Ну, а працюєш, не відстаєш од інших... Та що й казати! Ходімо всі на вокзал!

Ольга Кузьмівна. Так, тепер вже час.

Петрусь. Мамо, і я поїду на вокзал!

Даша. Ні, ні, Петрусю! Ти з бабусею зостанешся дома.

Петрусь. От яка ти...

Даша. Так, так, синку!

Максим Кузьмич *(обіймає Петруся і ледве стримує сльози).* Ну, Петрусю... будь здоровий... Либонь, поскучаєш трохи без давнього друга?

Петрусь (*теж важко стримує сльози*). Я напишу вам, дідуню... Завтра ж листа напишу...

Максим Кузьмич. Завтра? От молодець!

Петрусь. А ви теж мерщій відповідайте! І Льонька Карпушкін нехай напише! Ви не забудьте сказати!

Максим Кузьмич. Гаразд, гаразд! Як забути?.. Прощай і ти, сестро! Спасибі за хліб-сіль.. Вже так ви збалували мене тут...

Ольга Кузьмівна. Щасливої дороги, братику! А трьох днів до строку, либонь, так і недогостив. Ой, Максимку! Знаю тебе... Дивись, не забути б чого.

Петрусь. Дідуню! А коли ви знову прийдете?

Максим Кузьмич. Тільки-но встановиться лижний шлях, так і прикочу, онуче!

Петрусь. Ух, ти! На лижах?

Максим Кузьмич. Ну, на лижах 600 кілометрів, мабуть, далеченько буде. Лижі ми вже тут дістанемо.

Петрусь. Дивіться ж, дідуню! Постарайтеся приїхати!

Максим Кузьмич. Та вже буду старатися.

Всі виходять до передпокою.

Таня. До побачення, Ольго Кузьмівно!

Падунчик. До побачення, матінко!

Ольга Кузьмівна. До побачення, любі!

Максим Кузьмич. Ходімо, хлопці-дівчата, ходімо!

Ольга Кузьмівна. Щасливої дороги!

Петрусь. Пишіть, дідуню!

Максим Кузьмич. Гаразд, гаразд!

Даша. Лягай спати, синку. Я швидко повернусь.

Всі виходять. Ольга Кузьмівна і Петрусь повертаються до кімнати Даші.

Ольга Кузьмівна. Ну, Петрусю, дев'ята година: пора тобі лягати спати.

Петрусь. Так уже й спати! А якщо мені не хочеться?

Ольга Кузьмівна. Мало що! Не хочеться! Мені от помирати не хочеться, а прийде час — буду помирати. Нічого не вдієш.

Петрусь. А вам, бабусю, не страшно?

Ольга Кузьмівна. Чого? Помирати?

Петрусь. Так, адже закопають?

Ольга Кузьмівна. Е, онученько, бійся — не бійся, від смерті не втечеш і не сховаєшся. Так уже ліпше не боятися.

Петрусь. А хто старший: ви чи дідусь?

Ольга Кузьмівна. Я — старша. Мені сім років вже було, а він тільки народився... Я його й няньчила.

Петрусь. А де ви жили тоді?

Ольга Кузьмівна. Та де ж — на кар'єрах, в Ільмівці. Наш рід споконвіку на камені сидить. Прадід твій кріпаком був, а теж камінь тесав...

Петрусь. А як він кріпаком був?

Ольга Кузьмівна. Та ти, любий, либонь, зуби мені заговорюєш? Зараз же в постіль! Без усяких розмов!

У передпокої — дзвоник.

Петрусь. Чуєте: дзвоник! (*Поривається до передпокою, Ольга Кузьмівна стримує його*).

Ольга Кузьмівна. Сиди на місці! Я без тебе відчиню. Студент який-небудь забрів...

Виходить до передпокою і відчиняє двері. Входить Шалько.

Петрусь (*видивляється в двері*). І зовсім не студент, а чоловік якийсь.

Шалько. Даша Копитова тут живе?

Ольга Кузьмівна. Тут, батечку.

Шалько. А можна її бачити?

Ольга Кузьмівна. Підождете хвилин десять, так побачите, вона повернеться.

Шалько. Гаразд, буду чекати.

Ольга Кузьмівна. Роздягайтеся й заходьте. Ось її кімната. *(На порозі до Петруся).* Так уже й бути, погомони з гостем, поки мати прийде.

Петрусь. А хто він такий?

Ольга Кузьмівна. Зачекай, зараз дізнаємось.

Шалько *(входить до кімнати Даші).* Будь готовий, піонере!

Петрусь. Завжди готовий!

Шалько. Це чий же хлопчисько — ваш, чи що?

Ольга Кузьмівна. Наш, наш, батечку. А ви хто ж будете?

Шалько. Я — земляк... давній друг Даші.

Ольга Кузьмівна. Певне, давно не бачились?

Шалько. Так, матінко, давненько.

Ольга Кузьмівна. Ну, посидьте. Дашенька зараз повинна бути. *(Виходить).*

Шалько. Гаразд, гаразд... Як же тебе звуть, хлопче?

Петрусь. Петрусем.

Шалько. А чи не вважаєш ти, Петрусю, що тобі спати пора?

Петрусь. Я маму чекаю.

Шалько. А це — бабуся твоя була, чи що?

Петрусь. Так.

Шалько. А мама теж тут живе?

Петрусь. Тут.

Шалько. А де ж вона?

Петрусь. На вокзал поїхала, дідуся проводжати.

Шалько. Так у тебе, крім бабусі, ще й дідусь є: повний сімейний комплект.

Петрусь. Тільки батька нема.

Шалько. А де ж він? Помер, чи що?

Петрусь. Я не знаю.

Шалько. Як? Не знаєш, чи живий твій батько, чи ні?

Петрусь. Не знаю.

Шалько. Дивно! Але ти ж бачив його коли-небудь?

Петрусь. Ні, не бачив.

Шалько. Ах, он як! Ну, що ж... буває... Не тужи, Петрусю! Здається, так тебе звуть?

Петрусь. Так.

Шалько. Я теж свого батька не бачив... А от і виріс, і вивчився...

Петрусь. А ваш теж — невідомо, куди подівся?

Шалько. Ні, мій солдатом був... на японській війні вбитий... Мати за іншого вийшла... Той партизаном був... Теж убитий... німцями, в дев'ятсот вісімнадцятому році...

Петрусь. Бойові хлопці були — батьки ваші.

Шалько. Так, є чим згадати.

Петрусь. А я про свого нічого не знаю... Як ніби його зовсім не було...

Шалько. Зате в тебе — і мати, і дід, і бабуля...

Петрусь. А у вас є мати?

Шалько. Нема, я свою давно поховав... У голодні роки від тифу померла... Я тоді був уже здоровим хлопцем, а ревів, як дитя мале... Моторошно було одному в холодній хаті зоставатися... Та ще в такі роки: їсти нічого, навкруги — війна...

Петрусь *(з живою зацікавленістю).* А ви, дядьо, теж воювали за Радянську владу?

Шалько. Аякже! З вітчимом у партизанах цілий рік ходив. Він хоча й не рідний мені був, цей другий батько мій, але любив мене... На моїх очах німецький кулемет і поклав його...

Петрусь. А як це було?

Шалько. Це було дев'ятсот вісімнадцятого року, влітку. Ми вночі підходили до залізниці, під Житомиром: треба було поїзд з німцями під укіс пустити. А куркулі,

як видно, попередили німців, і ми нарвалися на засідку. Там поліг майже весь наш загін... Не знаю, як я ноги виніс... А вітчим мій загинув... По сей день жаль його: хороший мужик був.

Петрусь *(зворушений)*. Дядьо! Так, значить, ви — герой громадянської війни!

Шалько. Ну, який там герой! Бешкетний хлопчина був — тільки й усього. Таких, як я, тисячі були.

Дзвоник у передпокої.

Петрусь. От і мама *(Вибігає до передпокою і впускає Дашу)*. А у нас гість сидить!

Даша. Який гість?

Петрусь. Цікаво розповідає! На громадянській війні був!

Ольга Кузьмівна в цей час входить до кімнати Даші.

Ольга Кузьмівна. Заждалися, либонь.

Шалько. Нічого, з вашим онуком не заскучаєш. Славний хлопчисько! Але чому він свого батька не знає?

Ольга Кузьмівна. Про це, батечку, нехай вам мати його розповість. Ось вона! *(Виходить)*.

Даша і Петрусь входять.

Даша *(остовпіла від несподіванки)*. Ви?

Петрусь. Чого ти, мамо? Це той дядьо, котрий розповідав.

Шалько *(вражений здогадом, що сяйнув, немов блискавка)*. Так це... син?!

Даша *(опановуючи себе)*. Ходімо, Петрусю!.. Тобі спати треба. Сьогодні ти ляжеш у бабусі... Ходімо, синку!

Петрусь. До побачення! А коли ви ще прийдете?

Даша. Ходімо, ходімо. *(Виводить Петруся)*.

Шалько *(стоїть вражений)*. Син... Син!!!

Через деякий час Даша повертається.

Даша *(щільно причинивши двері)*. Чого ви тут?

Шалько. Дашо! Тільки одне запитання: цей хлопчик — мій?

Даша. Ні! Він мій і тільки мій!

Шалько. Але ж батько його я?

Даша. І ви смієте називати себе його батьком?

Шалько. Ну... якщо не в повному розумінні, то...

Даша. У фізичному?

Шалько. Так...

Даша. Ех, ви... фізичний батьку! Десять років уже вашому синові, а ви тільки зараз дізналися, що існує він на білому світі!

Шалько. Так значить — мій він? Мій!

Даша. Сядьте, Іване Петровичу! Сядьте і вислухайте мене! Понад десять років я мовчала... Жодним словом не обмовилась перед вами ні про себе, ні про сина... А часом хотілося, вже так хотілося написати вам, розповісти...

Шалько. Але чому ж ви не написали? Адже я нічого не знав і не думав... Дашенько! Кохана!

Даша *(відсторонює його)*. Ні, ні, Іване Петровичу! Вислухайте мене... Ви пам'ятаєте той вечір, коли ви від'їжджали з Ільмівки сюди, вчитися, а я проводжала вас на станцію?

Шалько. Так, пам'ятаю... Над кар'єром висів молодий місяць... Ми йшли пішки... і мій фанерний чемодан сильно натер мені плечі...

Даша. Ось що залишилося у вашій пам'яті. А я й зараз не можу згадати про ці хвилини без гіркоти, болю... Адже я тоді була вже... на другому місяці...

Шалько. Не може бути! Чому ж ви не сказали про це?

Даша. Чому? Ех, Іване Петровичу! Будинки споруджувати ви навчились, а людей не розумієте... Як я могла говорити вам про дитину, коли всі думки та бажання ваші були звернені сюди! До великої мети! До великого життя. Адже я кохала

Малюнок Олени ДАХНО

вас. Я готова була на що завгодно, тільки б не завадити вам! Не стати для вас тягарем! І я промовчала...

Шалько. Який же я сучий син!

Даша. Поїзд рушив. Ви із сяючим обличчям замахали мені кашкетом... Я намагалася усміхатися, але душа розривалася від болю... Поїзд зник у темряві, а я все ще стояла на платформі і ніби бачила ваше радісне обличчя... По щоках текли сльози, але я старалась жити вашою радістю... Я дуже вас кохала...

Шалько. Тепер пригадую: після мого від'їзду ви через якусь подругу передали мені листа...

Даша. Так, так: через Таню Горбачову. Однак і в цьому листі я говорила про своє кохання, а не про своє становище. Ви не відповіли, і я більше не писала...

Шалько. Так, так... Тепер я розумію...

Даша. Ну от... Зосталась я одна... з дитиною під серцем. Про аборт я і думати не хотіла: не можу я цього робити. Раз кохаєш — кохай до кінця.

Шалько. Дашо! Я не можу слухати вас... Не можу дивитись на вас...

Даша. Ні, ні, ви слухайте! Я хочу розповісти ще про одну хвилину... Я ніколи не забуду цієї хвилини... цієї тяжкої образи...

Шалько. Що ж ще може бути?

Даша. Ви знаєте, що в нашому суспільстві не ставляться з презирством до таких дівчат, як я. Навпаки, мій батько й товариші на фабриці лабрадору дуже тепло поставились до мого становища. Коли наблизилися пологи, мене відвели до ільмівського пологового будинку і провідували... Але ось як зараз бачу: я зібралася вже додому з дитиною... Поруч зі мною лежала дружина робітника з нашої фабрики. Вона теж народила хлопчика і теж виписувалась. За нею прийшов молодий чоловік. І як вони обоє втішалися своїм дитям! Як вони раділи цій грудочці нового життя! А я пішла додому... одна! Це була така образа, Іване! Такий пекучий материнський біль... І тоді я відчула, що ненавиджу тебе! Ненавиджу, як найпідлішу тварюку!

Шалько *(приголомшений)*. Мені соромно, Дашо...

Даша. І від того часу це почуття загартовує мене... Я була молода. Я не менше, ніж інші, хотіла великого, радісного життя. Я почала боротися за це життя і для себе, і для сина... Ідіть же геть з моєї дороги! Не хвилюйте мене! Не заважайте мені жити і працювати!

Шалько *(важко підвівся)*. Я розумію... але син?

Даша. Забудьте про нього... як ви забули колись про мене... Батьківство треба заслужити!

Голос Петруся *(за дверима)*. Мамо!

Даша *(кидається до сина)*. Зараз, дитинко! Чому ти не спиш? *(Виходить)*.

Шалько затуляє обличчя руками і, здригаючись од ридань, виходить.
Чути гуркіт зовнішніх дверей, що зачиняються. До кімнати входять Даша і закутаний ковдрою Петрусь.

Даша *(веде сина за ширму)*. Лягай, синочку, на своє місце. Лягай!

Петрусь. А цей дядьо ще прийде до нас?

Даша. Ні, синку... Він не прийде... Він ніколи більше не прийде...

Петрусь. Мамо, ти плачеш?

Даша *(зі слізьми в голосі)*. Ні, дитинко... Я не плачу... Я не повинна плакати...

АКТ ТРЕТІЙ

Розділ 5

Їдальня у новій квартирі Сіверса. Обстановка, привезена зі старого будинку, тут здається старомодною й випадковою.
Дванадцята година ночі. Чуралов сидить у кріслі й загаяними ковтками п'є чай, що давно прохолонув. Сіверс з люлькою походжає по кімнаті.

Сіверс. Чому так довго нема Віри? Вже дванадцята година, а диспут оголошений на шосту... Не розумію, що можна цілий вечір говорити про таку найочевиднішу нісенітницю, як проект Пушкарського?

Чуралов. А чому ти сам не пішов на цей диспут? Адже Будинок архітектора не так далеко?

Сіверс. А навіщо мені ходити туди? Коли мій будинок призначили на злам, мене не питали: добре це чи погано? Нехай і споруджують без мене.

Чуралов. Ну, за будинок ти не маєш права ображатися: хіба ця квартира гірша від того, що ти мав у своєму будинкові?

Сіверс. Не в цьому річ, Микито. Я міг зовсім не жити у своєму будинкові, й усе-таки він був би моїм скарбом... Я почуваю себе пограбованим! Розумієш?

Чуралов. Ні, я не розумію такої залюбленості в речі, нехай навіть створені нами. Всьому приходить свій кінець: трохи раніше, трохи пізніше — хіба не однаково?

Сіверс. Так, тобі важко це зрозуміти... Актори творять для однієї миті, а зодчі — для століть... Коли я побачив на місці свого будинку купи каміння... Я відчув себе викресленим із життя, я розридався! За все своє доросле життя я плакав тільки двічі: на похоронах своєї матері й на руїнах свого будинку...

Чуралов. Звичайно, бути викресленим з життя, коли серце б'ється і працює думка,— це важко. Але повір, Андрію, ніхто тебе не викреслює: це — тільки твій кепський настрій. А от у мене справи набагато гірші.

Сіверс. А що таке?

Чуралов. Сьогодні був у свого лікаря: склероз серця, говорить, розвивається у вас нормально. Ти розумієш: нормально! Я його питаю: а якщо завтра моє серце перестане битися, це теж буде нормально? Так, говорить, у ваші роки треба бути до всього готовим.

Сіверс. Ти нібито обурений з цього?

Чуралов. Звичайно, обурений. Людина ще хоче жити і співати, а вони в домовину кладуть! Хіба це нормально?

Сіверс *(з усмішкою)*. Ні, Микито, час кінчати! Кістлявий бухгалтер вже підбив наш останній баланс. Час, мій друже! Затримались на цьому світі...

Чуралов. Ненормально. Та — ба! — неминуче. Нічого не вдієш... А все-таки жаль... *(Наспівує)*.

Як хороше, як весело
На білім світі жить!..
Чого ж у мене серденько
І мліє, і болить? *двічі*

Різкий дзвоник

Сіверс. Віра з диспуту! Нарешті! *(Виходить)*.

Чуралов *(віддаючись тому ж настрою)*:

Болить воно і журиться,
Що вернеться весна.
А молодість не вернеться,
Не вернеться вона! *двічі*

Входять Шалько і Сіверс.

Шалько *(у сильному збудженні, не вітаючись з Чураловим)*. Ви мені вибачте... в таку пізню годину... Але я не можу: я повинен розповісти вам про це!

Сіверс. Що трапилось?

Шалько *(автоматично бере склянку чаю, що стоїть перед Чураловим, і залпом випиває)*. Трапилось те, що повинно було трапитись: молотовидий палац Пушкарського піднявся проти свого автора й так торохнув його по черепу, що в бідного автора іскри з очей.

Сіверс. Справді?

Шалько. Більше проект Пушкарського не існує! Розбитий у пух і в прах. Знищений вщент!

Сіверс. Я радий. Дуже радий! Але розкажіть докладніше. Ви були доповідачем на цьому диспуті?

Шалько. Я був доповідачем і, звичайно, доповів по совісті. Сором, мовляв, товариші, зруйнувавши «застиглу музику Чайковського» — тобто ваш будиночок,— громадити на цьому місці якийсь потворний молотище, що б'е по головах ні в чому не винні колони!

Сіверс (*усе з більшим захопленням*). Ха-ха-ха! Браво! (*До Чуралова*). Ти не бачив цього страховища: дурниця приголомшлива!

Шалько. Але моя доповідь правила тільки за сигнал. Далі піднявся справжній шквал обурення! Ураганний вогонь! І знаєте, хто найбільше картав цей формалістичний проект? Молоді Молоді архітектори! Студентство! Старим він теж, звичайно, не до вподоби, але ж це народ делікатний: як виступати, коли міськрада затвердила? Одні відмовчуються, інші — і туди, і сюди...

Сіверс. Ну, а представники міськради говорили що-небудь?

Шалько. Від міськради виступав Мухачов, Матвій Іванович. Добряча людина!

Сіверс. Ну, і що ж він?

Шалько. Дивовижно! Почав було за здравіє: революційна форма, символ нашої епохи, сміливість творчого пошуку й т. д. в дусі Пушкарського. Але потім як пішов, як пішов про недоліки: і молот дірявий, і ручка при молоті недоладна, і колони під молотом стогнуть... Ми його ледве було на ура не піднесли!

Сіверс. Але ж саме він схвалював цей проект!

Шалько. Ну, як же: хіба можна не схвалити проект такого модного архітектора? Він і тепер його захищає, але з такими поправочками, що від проекту нічого не залишається!

Сіверс. Однак чи хоч хто-небудь захищав проект?

Шалько. Дуже мало: два-три голоси щось плутали про молотовиді форми й завдання соціалістичної культури, але їх і слухати не хотіли.

Сіверс. Але сам Пушкарський захищався?

Шалько. О, так! Він був красномовний, як завжди. Але проти очевидності не попреш, і на цей раз його зашикали. А крім усього іншого, не можна ж на зборах архітекторів говорити з таким неймовірним апломбом і в такій зневажливій манері!

Сіверс. Це добре! Це дуже добре!

Чуралов. А все-таки на чому ж вирішили зупинитися? Наскільки я знаю, міськрада не тільки схвалила цей проект, а й розпочала підготовчі роботи до будови.

Сіверс. Так, так! Робота кипить! І я гадаю, хоч би як ви галасували там, у Будинку архітектора, а міськрада назад не піде, і Пушкарський свій молот будуватиме.

Шалько. Ну, ні! Вже тепер вибачте. Тепер ми — якщо треба — до найвищих інстанцій дійдемо, але конкурсу на Палац культури доб'ємося. За це я головою ручусь!

Сіверс. Не віриться щось...

Шалько. Повірте, Андрію Михайловичу! І знаєте, з чим я прийшов до вас?

Сіверс. З чим?

Шалько. З великим проханням... Я вже підібрав групу для участі в цьому конкурсі. Лембик, Суховій і я, але неодмінно під вашим керівництвом.

Чуралов. От! Чи не я говорив тобі, Андрію: рано ти викреслюєш себе з життя. Нехай тим лікарі займаються: для них це нормально.

Сіверс. Ні, ні! Дозвольте! Конкурс ще не оголошений! Це — по-перше. А подруге, хоча ваша група дуже симпатична й обдарована, але...

Шалько. Всі, як один, у вас вчилися.

Сіверс. Але подумайте самі: як я буду працювати над новим завданням, якщо я не можу згадати без жалю і гіркоти про старе.

Чуралов. Та що там! В труні мертвий мирно спи, живий живе думай!

Шалько. Цілком правильно, батеньку! Живому треба жити, а жити — отже, боротися, творити, а не сумувати за минулим.

Входить Віра Андріївна.

Віра Андріївна. Тріумф переможців?

Шалько. Ні, Віро Андріївно: народні торжества з нагоди врятування міста від молотовидого страховища.

Сіверс. Радіти ще рано. Але ти Віро, не повинна вдаватися в тугу за Пушкарським: для нього таке шмагання необхідне. Без цього він загине.

Віра Андріївна. А з цим? Адже ти не чув, як він виступав: з висоти величі! А треба було визнати свою невдачу.

Шалько. Як? Ви теж проти Пушкарського?

Віра Андріївна. Завжди, коли він нижче самого себе... А загалом — досить про це: остогидло протягом вечора.

Сіверс (*бере Шалька під руку*). Ходімо до кабінету, мене цікавить одна деталь. (*Виходять*).

Віра Андріївна. Микито Івановичу! Мені дуже сумно...

Чуралов. Що з вами, дитинко?

Віра Андріївна. Все те ж: хочу жити й не знаю — навіщо? Хочу кохати й не знаю — кого? Як це безглуздо: народитися чи то раніше, чи то пізніше своєї епохи... Але досить про це!

Чуралов. Ні, Віро Андріївно! За правами давньої дружби я хочу висловитися про це з усією відвертістю. Ви — молода, розумна і гарна жінка...

Віра Андріївна. Дякую вам. Я це неодноразово чула і від друзів, і від ворогів.

Чуралов. Чого ж вам бракує для повноти життя? Для щастя?

Віра Андріївна. Папá говорить — покликання або хоча б найзвичайнісінької роботи, наприклад, служби в якій-небудь установі.

Чуралов. Але ви ж все-таки працюєте: керуєте домашнім господарством.

Віра Андріївна. Дуже мало. Але досить часто граю у клубах, на концертах і навіть перебуваю членом Робмису...

Чуралов. Ну, от! І кохання у вас, наскільки я можу спостерігати, хоча й змінюється, але не припиняється.

Віра Андріївна. Припустимо.

Чуралов. У чому ж справа? З мого погляду, для повноти життя, для самоствердження в житті вам бракує тільки однієї дуже суттєвої обставини.

Віра Андріївна. Якої?

Чуралов. Материнства.

Віра Андріївна. Ви так гадаєте?

Чуралов. Навіть переконаний! Будь у вас малюк, повірте, від вашої моральної знемоги зостався б один неприємний спогад.

Віра Андріївна. Я завжди боялась дитини... Коли пішла мати, мені було років шість, і мене виховувала гувернантка...

Чуралов. Як же, пам'ятаю, пам'ятаю: руда мадемуазель Реньє. Дуже мила, але досить легковажна парижанка.

Віра Андріївна. Ось вона й виховала мене в гидливому, зневажливому ставленні до материнства. Я дуже люблю дітей, але ходити з великим животом, потім родити, годувати власною груддю, порпатися в брудних пелюшках — ні, цього я не можу.

Чуралов. А ви б, дитинко, спробували.

Віра Андріївна. Ні, Микито Павловичу, материнство — це не мені судилося. Та й хто б міг бути батьком моєї дитини?

Чуралов. Той, звичайно, кого ви кохаєте.

Віра Андріївна. Кохати мужчину — це одне, а робити його «батьком» своїх дітей — це інше.

З кабінету виходять Сіверс і Шалько.

Шалько (*почувши останню фразу Віри Андріївни*). Як, як ви кажете, Віро Андріївно?

Віра Андріївна. Я кажу, що не кожен з тих, кого ми кохаємо, гідний бути батьком наших дітей. Але вас це питання, здається, не цікавить.

Шалько. Мене? (*Після паузи, з великою силою*). Мене це питання не цікавить? Воно мучить мене! Будь воно тричі прокляте! (*Несамовито ударивши стільцем об підлогу, виходить при повному нерозумінні й подиву всіх присутніх*).

Розділ 6

Будинок архітектора. Вишукано обставлена кімната відпочинку, що прилягає до залу. Двоє дверей — до залу й до буфету.

Вечір зустрічі архітекторів і студентської молоді будівельного інституту. Концерт закінчився. У залі грає джаз-оркестр і танцює молодь. Часом танцюючі пари з'являються і в кімнаті відпочинку. За шахматними столиками сидять кілька чоловік, заглиблені в гру. За одним із столиків грає професор Сіверс.

З буфету виходить невеликий, але гомінкий натовп студентської молоді, що тісним кільцем оточує дуже старого архітектора.

Старий архітектор. Ви гадаєте, я дуже старий?

Падунчик. Не те, щоб дуже, але вже не першої молодості. *(Сміх).*

Старий архітектор. Коли я будував купецьке зібрання — теперішній клуб друкарів,— мені було років сорок, не більше.

Падунчик. Та купецькому зібранню років сорок, загалом — жити можна. *(Сміх).*

Старий архітектор. А я, друзі мої, гадаю так: кожному з нас стільки років, на скільки він себе почуває. Якщо мені вісімдесят, а я почуваю себе на вісімнадцять, так дозвольте мені залишатися при моєму самопочутті.

Вибух оплесків і вигуків: «Браво! Браво, Валерію Павловичу!»

Падунчик *(заспіває, інші підхоплюють):*

Под весенним, родным небосклоном
даже старые клены цветут.
Можно быть очень важным ученым
и играть с пионером в лапту.
Как же так! Вдруг в лапту?
Старый клен и в цвету?
Почему? Растолкуйте вы мне...
Потому, что у нас каждый молод сейчас
В нашей юной, прекрасной стране.

Старий архітектор із захопленням диригує хором, і група проходить до залу.

З'являються Даша і Кутовий.

Даша. Сама не знаю, навіщо я тут.

Кутовий. Як навіщо? Сьогодні — наша зустріч з архітекторами...

Даша. Що тут було?

Кутовий. Виступили архітектори та студенти старших курсів. Потім був цікавий концерт... Чому ви так запізнились?

Даша. Я вирішила зовсім сюди не приходити, а потім... передумала.

Кутовий. Двадцять сьомого, на диспуті, ви теж не були тут.

Даша. На якому диспуті? Про Палац культури?

Кутовий. Так, проект Пушкарського обговорювали. Ваш земляк, архітектор Шалько, виступав з чудовою доповіддю.

Даша. Так, мені розповідали про це...

Кутовий. Чому ви так хвилюєтеся, Дар'є Максимівно?

Даша. Ні, Єфреме Івановичу... А в Будинку архітектора я не буваю тому, що... не хочу зустрічатися тут з однією людиною.

Кутовий. А як же сьогодні?

Даша. Не знаю, Єфреме Івановичу. Не знаю. Ходімо до залу...

Рушають і на порозі зустрічаються з Михасем Падунчиком і Танею Горбачовою.

Таня. Дашенько! *(Цілує подругу).* От добре!

Даша. А ти яким чином тут?

Таня. Медики скрізь потрібні.

Падунчик. Дашо! Перший фокстрот — за мною. Нехай старий поревнує. Гаразд?

Даша. Ні, Михасю, я фокстротів не танцюю: ще не навчилась.

Падунчик. Простісінька справа! І вчитися нічому. *(Фокстротує).*

Даша. Ні, ні. Ходімо, подивимось. *(Виходять до залу).*

В залі — фокстрот. Через кімнату відпочинку проходить сильно збуджений Пушкарський, Віра Андріївна поспішає за ним.

Пушкарський. Ні, ні! Цього не може бути! Я не можу допустити такої ганьби! Такого хамства!

Віра Андріївна. Та що таке, Юрію? Я не можу добитися від тебе жодного розумного слова!

Пушкарський. Ах, облиш мене, будь ласкава! Я повинен зараз же про все дізнатися. Яка підлість! Яка ницість! *(Виходить).*

Віра Андріївна. Нечема!

Юнак запрошує Віру Андріївну на танок і веде до залу. До шахового столика Сіверса підходять молоді архітектори — Лембик і Суховій.

Лембик. Здрастуйте, Андрію Михайловичу!

Суховій. Нарешті завітали до нашого будинку.

Лембик. Зачекай, Семене! Ми дуже скучили без вас, Андрію Михайловичу!

Сіверс. Я також радий вас бачити... Але зараз ви, здається, хочете зірвати мені хорошу партію?

Лембик. Ні, ні! З вашого дозволу, ми тільки повідомимо вам одну сенсацію.

Суховій. Чудова новина.

Лембик. Зачекай, Семене! Кілька слів, і ми зараз же ретируємось.

Сіверс. Яка новина?

Лембик. Ми тільки що дізнались від нашого парторга, що Раднарком ухвалив: проект Пушкарського...

Суховій. Ви, звичайно, знаєте його проект Палацу культури?

Сіверс. Знаю, знаю.

Лембик. Так от цей проект, прийнятий міськрадою — зачекай, Семене! — Раднарком визнав нікуди не годящим.

Сіверс *(навіть підвівся).* Так?

Лембик. Так, так! Призначена нова будівельна комісія.

Суховій. Міськрада тепер оголошує...

Лембик. Не заважай, Семене! Міськрада оголошує всесоюзний конкурс на новий проект Палацу культури.

Сіверс. Ось це здорово! Це те, що треба! Нехай і Пушкарський, і міськрада вчаться на цьому факті! Спасибі, друзі, спасибі за новину!

Лембик. Ми, Андрію Михайловичу, завжди раді поділитися з вами.

Суховій. Бажаємо вам успіху в грі.

Лембик. Ходімо, Сеню! *(Виходять).*

Старий архітектор *(повертається до буфету і наспівує):*

Под весенним, родным небосклоном
даже старые клены цветут.
Можно быть очень важным ученым
и играть с пионером в лапту...

Падунчик *(підходить до нього, підхоплює мотив):*

Как же так! Вдруг в лапту?
Старый клен и в цвету?
Почему? Растолкуйте вы мне...

Старий архітектор.

Потому что у нас каждый молод сейчас
в нашей юной, прекрасной стране.

(Виходять до буфету).

Із залу з'являються Таня і Даша.

Таня. Що з тобою, Дашо? Ти тремтиш, як у лихоманці. Нездужаєш, чи що?

Даша. Ні, Тетянко, не те... Я не повинна була приходити сюди... Я щохвилини можу зустріти його...

Таня. Ах, ось у чому річ! Зустріч з Шальком?

Даша. Від того часу, як він приходив до мене, я не бачила його... Але всі думки мої — довкола нього...

Таня. Але ж ти говорила, що після тієї зустрічі ще більше ненавидиш його!

Даша. Так, так! Ненавиджу! За сина ненавиджу! Яке він має право на нього? А Петрусь тягнеться до нього. Часто запитує. Він повинен зневажати його!

Таня. Ще ж Петрусь нічого не знає. А коли він про все дізнається...

Даша. Я не знаю, що тоді буде... Тільки не те, зовсім не те виходить... і в сина... і в мене...

Таня. І в тебе?

Даша. І в мене, Тетянко... Я ненавиджу, але часом мені чомусь жаль його... І здається він мені таким безпомічним... великою дитиною... І тоді я сама не знаю, що зі мною діється...

Таня. А я знаю. Сказати?

Даша. Тихше, тихше! Ось він іде.

Шалько, побачивши Дашу й Таню, підходить до них.

Шалько. Здрастуйте, Дар'є Максимівно!

Даша. Здрастуйте, Іване Петровичу! *(Таня хоче йти, Даша затримує її).* Це — наша землячка, Таня Горбачова... По сусідству з Ільмівкою живе...

Шалько. Ми, здається, десь зустрічалися?

Таня. Так... Тільки дуже давно...

Шалько. За яких обставин? Нагадайте!

Таня. За досить поганих обставин.

Даша. Не варто згадувати!

Шалько. Ні, ні, скажіть!

Таня. Років десять тому... Я передавала вам листа своєї подруги... котру ви залишили на кар'єрах... У дуже невеселому становищі...

Даша. Таню, навіщо ти?..

Шалько *(зніяковів).* Тепер пам'ятаю... Жаль, що ви не назвали тоді мене... моїм справжнім ім'ям.

Таня. Тоді це не дійшло б до вашої свідомості.

Даша. Давайте не згадувати про це. Навіщо псувати настрій?

Шалько. Так, тоді я не думав про це... А тепер от думаю... Дуже багато думаю... Ніколи, робота стоїть, а я — у мріях, дідько мене забирай!

Таня. Говорять, краще пізно, ніж ніколи.

Шалько. І тягне мене чомусь до рідних місць: хочеться побувати в нашій Ільмівці... Адже я від того часу... жодного разу не був на кар'єрах...

Таня. Невже — жодного?

Шалько. Жодного! Не було потреби... А тепер от — тягне! Пройтися б рановранці лункими ущелинами... Посидіти над нашою річечкою... Побачити б вашого татуся, Максима Кузьмича... Погомоніти з давніми товаришами по роботі, каменярами...

Даша. Ви так говорите, що мені теж закортіло додому... на кар'єри: побачити б свою фабрику... свій робітфак... Я там п'ять років провчилась... Важко було на перших порах.

Таня. Так, Дашенько... Але ми народ міцний: на камені зростаємо.

Шалько. Славний народ каменярі!

Таня. Чудесний народ!

Шалько. Обличчя обвітрені, руки — як із заліза... З боку поглянеш — не людина, а камінна брила! Але під цією неоковирною зовнішністю часом стільки лірики, почуття... Та що вам говорити про це? Самі, либонь, знаєте.

Даша. Але бувають на кар'єрах й інші характери...

Шалько. Так... звичайно...

З'являються Пушкарський і Віра Андріївна.

Віра Андріївна. Юрію, заспокойся! Бога ради.

Пушкарський. Як я можу бути спокійний, коли мене безчестять? Коли мене публічно шельмують?

Віра Андріївна. Та зрозумій же ти, Юрію, що Палац культури — це твоя творча невдача й нічого більше! Причому тут безчестя й усілякі страшні слова?

Пушкарський. Ні, ні! Ти не розумієш цієї справи. Ти не хочеш зрозуміти, що це інтрига! Так, так. Безсумнівна інтрига!

Віра Андріївна. Яка інтрига?

Пушкарський. Найпідліша! Тому що веде її — мій друг.

Віра Андріївна. Який друг?

Пушкарський *(побачивши Шалька)*. Ось він! Я повинен поговорити з ним. Пусти, пусти мене! *(Підходить до Шалька)*. Послухайте... громадянине Шалько!

Шалько. А, Пушкарський! *(Подає руку)*. Здрастуй!

Пушкарський *(руки назад, у крайньому збудженні)*. Ви знаєте результат ваших старань... спрямованих проти мого проекту?

Шалько. Ні. Але що з тобою? Чому таке галантне звертання?

Загальна увага присутніх зростає. Кутовий не тільки активно реагує на події, що розгортаються, але водночас пильно стежить за переживаннями Даші.

Пушкарський. Мій проект відкинутий! Підготовчі роботи — до біса! Оголошений конкурс!

Шалько. Та що ти говориш! Справді?

Пушкарський. Так, так!

Шалько. Чудово! Я тільки на це й чекав! Музико, грай туш!

Пушкарський. Ти задоволений? Ти добивався цього?

Шалько. Так! Цього добився і я, і вся наша громадськість.

Пушкарський. І ти вважаєш себе за мого друга?

Шалько. Так, Юрію!

Пушкарський *(б'є Шалька в обличчя)*. Мерзотник!

Даша схопилася рукою за щоку, ніби удар нанесено їй, і заніміла.

Шалько *(гнівно змахує рукою для удару-відповіді й завмирає в цій грізній позі. Потім опускає руку і, важко дихаючи, говорить)*. Іди... Іди геть з очей моїх... Нікчема!

Пушкарський різко повертається і йде до виходу. Віра Андріївна перетинає йому шлях.

Віра Андріївна. Що ти зробив, Юрію?

Пушкарський. Геть, дурепо! *(Виходить)*.

Присутні обурюються з вчинку Пушкарського й доброзичливо оточують Шалька.

Голоси: — Це — найобурливіший факт!

— Хуліганська вихватка!

— Де ж терпимість до товариської критики?

— Хлопчисько!

— Блазень!

Сіверс *(підходить до Шалька і схвильовано тисне йому руку)*. Іване Петровичу! Я захоплений вашою мужністю. Так, вашою мужністю! Вашою силою витримки!

Шалько. Яка дикість! Адже я завжди обурювався з його проекту... Багато разів йому особисто говорив...

Сіверс. Я не знаю, що це: дикість чи патологія? Та дідько з ним! Справа не в цьому. Я хочу сказати вам таке: досі я відмовлявся працювати з вашою групою...

Шалько *(в радісному запалі)*. А тепер — будете?

Сіверс. А тепер, коли конкурс вже оголошений і події набувають такого характеру, тепер я буду працювати з вами!

Шалько. Лембику! Суховію! Чуєте? *(Палко стискає руку Сіверсу)*. Спасибі, Андрію Михайловичу! Велике спасибі!

Сіверс. До побачення! Працювати будемо в моїй квартирі. *(Виходить)*.

Шалько. До побачення, Андрію Михайловичу!

Віра Андріївна *(підходить до Шалька)*. Я думаю так само, як і мій батько. А за Пушкарського мені боляче і соромно: це була найжалюгідніша й дурнувата істерика. Зичу вам успіху, Іване Петровичу!

Шалько *(розгублений)*. Дякую вам, Віро Андріївно!

Віра Андріївна виходить.

Лембик. Ваню! Як ти стримався? Адже ти міг убити його з одного удару!

Суховій. Але ми цієї справи так не залишимо. Нехай він не думає!..

Лембик. Зачекай, Семене! Звичайно, таким молодчикам не місце в Спілці архітекторів.

Загальний гомін схвалення.

Голоси: — Так, так!

— Ми завтра ж порушимо це питання!

Шалько. Товариші! Будемо продовжувати наш вечір. Забудемо на сьогодні цей неприємний випадок. У нас — молоді гості, не будемо псувати їм настрій. *(Іде до залу)*.

Падунчик *(затримує Шалька)*. А все-таки, товаришу Шалько, з Пушкарським ви вчинили не зовсім правильно.

Шалько. Як?

Падунчик. Адже це був фашистський прийомчик з його боку!

Шалько. Ну?

Падунчик. Треба було коцнуть. *(Сміх)*.

Всі виходять до залу. Грає джаз. У кімнаті залишаються тільки Даша і Кутовий.

Даша *(схвильована від усього, що відбулося)*. Єфреме Івановичу!? Ви бачили?

Кутовий. Бачив... і його... і вас.

Даша. Яка це сила! Яка людина! Ви розумієте?

Кутовий. Так, мені здається, що я починаю розуміти...

Даша. Що?

Кутовий. Я дещо чув... А тепер бачу: ви кохаєте його!

Даша *(зі слізьми в очах)*. Адже він — батько моєї дитини!

Кутовий. Архітектор Шалько?!

Даша. Так, так! *(Швидко виходить)*.

Кутовий *(немов громом вражений)*. Батько її дитини... Що ж мені робити з тобою, моє бідне серце?

Через кімнату вальсує молода пара, осяяна щастям взаємного кохання.

АКТ ЧЕТВЕРТИЙ

Розділ 7

Кімната Даші. На столі синіють фіалки. У вікні — місто, осяяне промінням сонця, що заходить.

Петрусь *(ходить з кутка в куток і вчить напам'ять вірш О. С. Пушкіна)*.

Последняя туча рассеянной бури!
Одна ты несешься по ясной лазури,
Одна ты наводишь унылую тень,
Одна ты печалишь ликующий день...

На порозі з'являється Ольга Кузьмівна.

Петрусь. Чому так довго мами нема?

Ольга Кузьмівна. Не знаю, голубчику!

Петрусь. Сама ж сказала, що сьогодні підемо з батьком знайомитися, а ось уже день кінчається, а її нема й нема.

Ольга Кузьмівна. А ти про це не думай і своєю справою займайся. Якщо батько знайшовся, то вже нікуди він не дінеться. Встигнеш познайомитися — не сьогодні, так завтра.

Петрусь. Ні, ні! Мама сказала сьогодні, значить, сьогодні. Нічого відкладати!

Ольга Кузьмівна. Бач, який спритний!

Петрусь. Аякже: не було — не було батька, потім звідкись з'явився... а ми ще будемо відкладати!

Ольга Кузьмівна (сміється). Тримай, тримай його за поли, літуна такого!

Петрусь. А може, він і гарний хлопець?

Ольга Кузьмівна. Та якщо об'явився, значить, нічого, підходящий. А ти все-таки поменше думай про це та готуй уроки. Мати зараз прийде.

Петрусь. Не турбуйтеся, бабусю! На завтра — один віршик і такий легкий! Читаєш — ніби верхи на коні їдеш. Ось послухайте *(читає і ніби скаче на коні):*

Последняя туча рассеянной бури!
Одна ты несешься по ясной лазури...

Дзвоник у передпокої.

Петрусь *(кидається на дзвоник)*. Мама!

Ольга Кузьмівна. Ну, тепер не до уроків! Дивно справді: «батько знайшовся». Ніби він десь з кишені випав...

Входять Таня й Падунчич, за ними Петрусь.

Падунчик. Здрастуйте, матінко!

Таня. З весною вас, Ольго Кузьмівно!

Ольга Кузьмівна. Здрастуйте, здрастуйте, ласкаві! А де ж це наша студентка?

Таня. Ми гадали — вона вдома, й зайшли по неї.

Падунчик. Ходімо, матінко, з нами до парку: чудовий весняний вечір!

Таня. Зазеленіли берези, квітують фіалки — таке дивне повітря!

Падунчик. І Петруся з собою візьмемо. Підеш?

Петрусь. Ні, ні, я не можу.

Таня. Чому ти не можеш?

Петрусь *(подивився на бабусю)*. У мене уроки на завтра... і, взагалі, справи різні...

Таня. Ха-ха-ха! Подумаєш, ділова людина!

Ольга Кузьмівна. Ні, товариші, ідіть вже ви самі. *(З натяком)*. Вам і вдвох не буде сумно.

Падунчик. Ти як гадаєш, Таню?

Таня. Поговоримо про це в парку, коли соловейко заспіває.

Ольга Кузьмівна. От, от! Погомоніть, погомоніть! Ваше діло молоде...

Падунчик. Звичайно, нам теж треба було б про заліки подумати, але навчання багато, а весни мало — ходімо, Тетянко!

Таня. Ходімо, Михасику! До побачення, Ольго Кузьмівно!

Падунчик. Привіт Даші! *(Виходять)*.

Ольга Кузьмівна. Ідіть, ідіть... Ех, молодість: все їм — будь-що-будь! А опісля — де батько? Невідомо, куди подівся!

Петрусь. Про що ви, бабуню?

Ольга Кузьмівна. Та все про те ж... *(Дзвоник)*. Знову дзвоник! Повернулась парочка, чи що? Ти вчись, Петрусю, вчись! Я без тебе відчиню. *(Виходить до передпокою)*.

Петрусь *(читає)*. Последняя туча... Ні, це я вже знаю... *(Читає):*

Ты небо недавно кругом облегала,
И молния грозно тебя обвивала,
И ты издавала таинственный гром,
И алчную землю поила дождем.

Довольно, сокройся... *(Прислухається до розмови в передпокої)*.

Тим часом до передпокою увійшов Максим Кузьмич.

Максим Кузьмич. Здрастуй, сестро!

Ольга Кузьмівна. Максимку! *(Цілуються)*. Звідки ти взявся?

Максим Кузьмич. З Ільмівки, звідки ж ще?
Ольга Кузьмівна. От радість всім буде! Ходімо ж, ходімо, рідний!
Петрусь. Дідусю! *(Притьмом кидається з кімнати).*

Назустріч йому — Максим Кузьмич і Ольга Кузьмівна.

(Кидаючись дідусеві на шию). Дідусю! Дідунечку наш...
Максим Кузьмич. Та постій ти! З ніг звалиш!
Петрусь. Як же ви так? Нічого не писали і раптом приїхали?
Максим Кузьмич. Та ось так: взяв та й приїхав. Вже вельми скучив за вами.
Ольга Кузьмівна. А поживеш день-два, знову за своїми кар'єрами занудьгуєш. Адже я тебе знаю!
Петрусь. Ні, дідусю, справді: як це ви влаштували?
Максим Кузьмич. Бач, який допитливий! У справах приїхав, відрядження одержав до механічного заводу: замовлення на машини привіз.
Петрусь. Он як! Оце здорово! А у нас тут новина яка!
Максим Кузьмич. Ну?
Петрусь. Мій батько знайшовся!
Максим Кузьмич. Як так — батько?
Петрусь. Так, так! Батько!
Максим Кузьмич. Що він базікає, Ольго?
Петрусь. От ви дивак! Не вірите!
Ольга Кузьмівна. Він не базікає, а говорить те, що від матері дізнався.
Максим Кузьмич. Та як же так? Батько знайшовся! Що це — шпилька на підлозі, чи що?
Петрусь. А от знайшовся, та й усе. Зараз прийде мама, і ми підемо до нього знайомитися.
Максим Кузьмич. Ти, сестро, що-небудь розумієш?
Ольга Кузьмівна *(сміється).* Я, брате, тільки одне знаю: владнається — добре буде! Сама двох дочок заміж віддала. Всього набачилась... *(Виходить).*
Максим Кузьмич. Та ні, як же так? Мати знайомить сина з батьком... Син віддає матір за батька.... Ні, тут щось наплутали.
Петрусь. Нічого не наплутали, дідусю. Підемо з нами, і ви самі все побачите.
Максим Кузьмич. Та ти ж хоч бачив його?
Петрусь. Кого?
Максим Кузьмич. Та цього — знайду вашого?
Петрусь. Батька? Звичайно, ні.
Максим Кузьмич. А мати — бачила?
Петрусь. Мама? Нічого не говорила... Певне, що бачила.
Максим Кузьмич. Певне! Ні, друже мій, ти мене до цієї справи не вплутуй!
Петрусь. Ні, які ж ви, дідусю, нетямущі!
Максим Кузьмич. Та все ясно мов, день, а я ніяк зрозуміти не можу... Ну, гаразд! Мати прийде — розповість. А я тобі гостинчика привіз. Тільки скажи наперед, як учишся?
Петрусь *(дістає табель про успіхи).* Ось дивіться: з чотирьох — відмінно, решта — добре.
Максим Кузьмич. Молодець, хлопчику! Учись, учись, інженером будеш на кар'єрах.
Петрусь. А як ви гадаєте: батькові показати?
Максим Кузьмич. Що?
Петрусь. Табель. Щоб він теж знав.
Максим Кузьмич. Та, мабуть, на перше знайомство...
Петрусь. Батьки люблять добрі оцінки. У нашому класі є Сергійко Пєтухов, так йому батько навіть вуха накрутив за три погані оцінки. Не вірите? Сергійко сам розповідав.
Максим Кузьмич. Дуже можливо: батьки — народ серйозний.
Петрусь. Ну, якщо мій буде битися...
Максим Кузьмич. Ну, що тоді будеш робити?
Петрусь. Ні, цього не може бути! Навіщо йому битися?

Максим Кузьмич. А якщо в нього характер такий: бійки вимагає?

Петрусь. Ну, знаєте! З таким характером нехай він іде собі геть... до фашистів.

Максим Кузьмич. Слушно, внуче! Жени такого батька подалі!

Дзвоник

Петрусь. Мама! От зрадіє! (*Вибігає до передпокою і впускає Дашу*). Дідусь приїхали! (*Тягне її за руку до своєї кімнати*). Не віриш? Дивись, у відрядження приїхали. Машини купляти будуть!

Даша. І справді: батько! Оце-то радість!

Максим Кузьмич. Здрастуй, Дашенько! (*Цілуються*).

Даша. Ну, як же ви: живі-здорові? Давно вістей від вас не було.

Максим Кузьмич. Та все збирався приїхати... А ви як тут живете?

Петрусь. Я їм про батька розповів... Тільки вони щось роздумують, вагаються...

Даша. Зачекай, Петрусю! Дай опам'ятатися!

Максим Кузьмич. Ага, слухай, дочко: який тут у вас батько об'явився?

Даша (*у радісному хвилюванні*). Об'явився! Справжній батько!

Петрусь. От бачите, дідусю! Я ж вам казав!

Максим Кузьмич. Та хто ж він такий? Звідки взявся?

Петрусь. Як звідки? Звідки всі люди беруться?

Даша. Слухай, Петрусю, піди до бабусі й одягни новий костюмчик. Знаєш — синій, у гардеробі висить?

Петрусь. Знаю, знаю! Значить — підемо до батька?

Даша. Так, так, синочку, підемо!

Петрусь. Тільки ти умов дідуся: нехай і вони йдуть з нами!

Даша. Гаразд, гаразд, підуть!

Петрусь. Ну, дивіться?! (*Виходить*).

Максим Кузьмич. Так ти справді виходиш заміж?

Даша. Так, батьку. Я вирішила... Ні, не вирішила, якось усією істотою відчула, що Ваня Шалько — мій!

Максим Кузьмич. Шалько? Іван?

Даша. Так! Хто ж ще може бути батьком Петруся?

Максим Кузьмич. Чудеса, справді!

Даша. Він був моїм раніше, повинен бути моїм і тепер. Назавжди! Знаєте, батьку, коли я зрозуміла це, відчула, у мене наче камінь із серця спав. Важко жити з ненавистю до людини... котру, хочеш — не хочеш, а кохаєш на все життя.

Максим Кузьмич. Ну, добре: ти відчула, ти його кохаєш, а він?

Даша. Він? (*Замислилась, усміхнулась*). Він був у мене, в цій кімнаті... Якби ви бачили, що з ним було, коли він дізнався, що Петрусь його син!

Максим Кузьмич. Злякався?

Даша. Ні, не те. Зовсім не те! Ви знаєте, адже він людина сильна, але тоді він здавався такою нужденною, безпорадною дитиною. У нього руки тремтіли й в очах були сльози... Він тоді ж потягнувся до мене... Але це була хвилина мого торжества. Я повинна була розплатитися з ним і за сина, і за себе. Я десять років думала про цю хвилину і упивалася нею. Я відштовхнула його, майже вигнала з цієї кімнати.

Максим Кузьмич. Молодчина, дочко! Справді, молодчина! Такі дівчата тільки на камені зростають.

Даша. Зачекайте, таточку... Він пішов, а я, мов дурна, цілісіньку ніч проплакала у своїй постелі...

Максим Кузьмич. Ну, от! Навіщо ж плакати було?

Даша. І довго так я мучилась... Дуже довго! Що не кажи, а я все-таки горда... але сльози лилися поза моєю волею.

Максим Кузьмич. Ех, досада! Так добре почала, а з'їхала на сльоту.

Даша. І довго так я мучилась... Дуже довго! Що не кажи, а я все-таки горда... А потім зрозуміла: адже це — кохання! Кохання! І тоді...

Максим Кузьмич. Ну, що тоді — я вже знаю: батько знайшовся.

Даша (*сміється і плаче в захопленні*). Так! Так! Петрусь назве його своїм батьком!

Максим Кузьмич. Показав би я такому батькові дулю з маком. Ну, та вже гаразд... Тільки чому ж це ви до нього йдете, а не він до вас?

Даша. А бачите, в чому справа: коли він був тут, Петрусь розмовляв з ним і вони один одному дуже сподобались. Але, звичайно, я не говорила Петрусеві, що це був його батько. А тепер хочу все зробити одним махом: і Петрусеві батька розкрити, і Вані свою згоду повідомити.

Максим Кузьмич. Яку згоду?

Даша. Як яку? Згоду на сімейне життя.

Максим Кузьмич. А його згодою ти заручилася?

Даша. Ні, він навіть не знає, що ми сьогодні нагрянемо до нього.

Максим Кузьмич. Хоч убий — нічого не розумію! Адже, можливо, у нього там інша мадам сидить?

Даша *(сміється)*. Ну, що ж, будемо битися: нас двоє, а ви підете — троє буде. Ніяка мадам не витримає!

Максим Кузьмич. Ні, Дашо, ти справді хочеш, щоб і я з вами пішов?

Даша. Ну, звичайно. Ваня згадував про вас... Він теж любить кар'єри.

Максим Кузьмич *(видимо, розгублений)*. Згадував, кажеш... кар'єри любить... *(Ніжно)*. Сучий син...

Входить переодягнений Петрусь.

Петрусь. Я готовий! *(До Максима Кузьмича)*. І гостинець ваш з'їв. Бабуся дали. Спасибі, дідуню, смачний!

У передпокою дзвоник.

Даша. Піди відчини двері! *(Петрусь виходить)*. Мені теж треба приодягтися. Я — моментально! *(Виходить)*.

Входить Кутовий.

Кутовий. Мама дома?

Петрусь. Дома! І мама, і дідусь! Заходьте!

Максим Кузьмич. А, Єфреме Івановичу! Дуже приємно побачитись з вами. Я часто згадую вашу пісеньку... Пам'ятаєте, коли від'їздив звідси, ви співали?

Кутовий. Пам'ятаю... А ви як поживаете, Максиме Кузьмичу?

Максим Кузьмич. Нічого, працюю. Ми тепер всі на машини переходимо: механізуємося.

Петрусь. Дідусь для того й приїхали, щоб машини закупити.

Кутовий. Он як! А я до Дар'ї Максимівни прийшов: будемо історією архітектури займатися... Заліки наближаються...

Петрусь. Ні, мама сьогодні не буде займатися.

Максим Кузьмич. Яка там архітектура!

Кутовий. Як? Щось трапилось?

Петрусь. Трапилось... тільки ви теж не повірите.

Кутовий. Чому?

Петрусь. Та випадок такий, що ніхто не вірить. Нехай вам дідусь розкаже. *(Виходить)*.

Кутовий. Що таке, Максиме Кузьмичу?

Максим Кузьмич. Та базікають вони тут про дурниці всілякі.

Кутовий. Що базікають?

Максим Кузьмич. Ну, кажуть, у Петруся батько об'явився.

Кутовий. А, ось що...

Максим Кузьмич. Тепер збираються йти до нього... І мене з собою тягнуть... Така морока, справді!

Входять Даша і Петрусь.

Даша. Здрастуйте, Єфреме Івановичу! Ви, звичайно, хочете історією архітектури займатися?

Кутовий. Ні, ні, Дар'є Максимівно... Навіщо ж? Ви сьогодні зайняті... Мені вже все розповіли...

Петрусь. Ви теж не вірите? А ми зараз ідемо до батька.

Даша. Зачекай, Петрусю!

Петрусь. Дідусь теж не вірили, а тепер ідуть з нами.

Даша. Іншим разом, Єфреме Івановичу, я вам сама про все розповім. А зараз — вибачте, будьте ласкаві, — треба йти.

Входить Ольга Кузьмівна.

Ольга Кузьмівна. Куди ж це ви? У мене чай готовий. Тобі, Максимку, після доріжки попити б треба.

Максим Кузьмич. Зачекай, сестро, з чаєм! Дай нам спершу батька отримати, потім вже будемо чаєм тішитися.

Даша. Так, тьотю, ми підемо, а ви пригостите чаєм Єфрема Івановича. Ось тут, у моїй кімнаті...

Кутовий. Ні, навіщо ж турбуватися... Я теж піду...

Петрусь. З нами!

Кутовий. Ні... Я своєю дорогою...

Ольга Кузьмівна. Ні, голубе, ви вже зостаньтеся! Нехай вони йдуть собі, коли вже така справа. А ви зі мною хоч півгодинки посидьте.

Даша. Так, так, звичайно.

Петрусь. Ходімо вже, ходімо!

Даша. До побачення, Єфреме Івановичу!

Петрусь. До побачення!

Максим Кузьмич. Ну, бувайте здорові!

Кутовий. Бажаю вам успіху!

Всі виходять.

Ольга Кузьмівна. Сідайте, Єфреме Івановичу. Я зараз чай принесу. *(Виходить)*.

Вбігає Петрусь.

Петрусь. Оцінки забув! *(Бере табель про успіхи)*. Треба батькові показати! *(Вибігає)*.

Захід згасає. Насуваються сутінки. Кутовий підходить до вікна і чорним силуетом вирізьблюється в його рамі.

Ольга Кузьмівна *(входить)*. Ось і чай! *(Ставить на стіл дві чашки)*. Зараз варення подам.

Кутовий. Не турбуйтеся, Ольго Кузьмівно!

Ольга Кузьмівна. Яка ж це турбота? У мене сьогодні такий радісний день: і брат приїхав, і від дочок листи одержала. Одна з Москви пише, інша — з Челябінська. Обидві — за інженерами, широко живуть!

Кутовий. А чому ви не живете з ними?

Ольга Кузьмівна. От і ви те ж саме говорите! А вони в листах, як змовились: обидві до себе на проживання кличуть.

Кутовий. От і приїхали б.

Ольга Кузьмівна. Ех, Єфреме Івановичу, не звикла я з чужих рук дивитися. Тут я господиня в домі, а там вже не те. Я знаю: дочки мене люблять і зяті поважають, ну, й досить з мене. Допомогу мені акуратно висилають, хоч я й не дуже її потребую. Поки сили дозволяють, сама заробляю: до панчішної майстерні ходжу. А те, що присилають, на книжечку складаю: умру — дочки назад отримають. Так що, голубе... Ну, заговорилась я з вами, а про варення й забула. От дурна стара! *(Виходить)*.

Кутовий *(бере гітару й тихо наспівує)*:

Шумлять побратані знамена,
І я — у лавах, як усі...
Не складений закон для мене,
Щоб щастям урівняти всіх...

Рости, рости, край знаменитий!
Ростіть, і села, і міста!
І я, коханням не зігрітий,
Простую по нових мостах...

Ольга Кузьмівна *(з'являється з варенням)*. Чого ж ви в сутінках сидите Єфреме Івановичу? Запаліть світло.

Кутовий. Правильно, Ольго Кузьмівно: геть сутінки, і хай буде світло! *(Вмикає яскраве світло)*.

Ольга Кузьмівна. Ось так воно ліпше!

Розділ 8

Простора робоча кімната у квартирі Сіверса. Вечір. Яскраве освітлення. Архітектори — Лембик, Суховій і Шалько — за окремими столиками працюють над проектом Палацу культури, стиха наспівуючи із «Веселых ребят».

Лембик. Сьогодні наш професор повинен повернутися з Москви. Тримайтеся, товариші!

Суховій. Так, пора б: вже дві декади без нього працюємо.

Шалько. Ну, що ж — нехай дивиться: головний фасад сьогодні буде готовий.

Суховій. Не кажи гоп, поки не перескочиш.

Шалько. Та тут і сказати вже нічого.

Лембик. За два-три дні буде готовий і генеральний план. А ось ти, Семене, можеш усю справу зірвати.

Суховій. Як?

Лембик. Не закінчиш у строк!

Суховій. Слухай, Лембику: останній термін конкурсу — через дев'ять днів. Якщо протягом п'яти днів не завершу своєї роботи, назови мене мерзотником!

Лембик. Подумаєш, велика кара: назвати людину заслуженим ім'ям! Тільки посмій не завершити — я тобі всі ребра переламаю!

Суховій. Ти? От комік! А ти знаєш, що я однією рукою сорок кілограмів підіймаю?

Лембик. Зачекай, Семене, причому тут твоя сила? Раз ти неправий, ти не повинен захищатися.

Суховій. Ось як! Ти мені будеш ребра ламати, а я повинен при цьому усміхатися і дякувати тобі за справедливість. Так, чи що?

Лембик. Так, якщо ти порядна людина.

Суховій. Ні, Яшенько, порядна людина повинна захищати свої ребра...

Шалько *(відходить набік і оглядає свою роботу)*. Цікаво, що скаже Пушкарський, коли побачить нашу роботу?

Лембик. Буде лаятися, звичайно.

Суховій. Що йому залишається робити, як не лаятись?

Шалько. Після того, як він ударив мене, я жодного разу не зустрічав його. Що він робить?

Суховій. Кажуть, подав заяву, щоб назад до Спілки архітекторів прийняли.

Лембик. Зачекай, Семене! Ніякої заяви він не подавав, а тільки визнав свій вчинок за істеричну вихватку і більше нічого.

Суховій. А хіба це не те ж саме?

Шалько. Заяви, вибачення — це все дурниця... Треба перебудуватися: інакше жити, інакше мислити і працювати... А він робить що-небудь?

Суховій. Не чути щось.

Лембик. Од нього всі відвернулися.

Шалько. Шкода... Дуже здібна людина... Я, певне, піду до нього.

Лембик. Що ти, Ваню?

Суховій. Він повинен прийти до тебе.

Шалько. Ех, друзі! Життя — не логічна викладка, й часом дуже важко сказати, кому куди приходити треба...

Лембик. Ні, Іване, тут справа ясна.

Шалько. А от я почуваю, що мені зробити цей крок набагато легше, ніж йому. Чому ж мені не допомогти людині? Адже ми все-таки товариші.

Суховій. Ну, знаєш, так можна докотитися до християнських сентиментів: якщо тебе ударять у праву щоку, підстав ліву.

Шалько. Ні, ні, Семене! Ти плутаєш: тут — своя людина, товариш!

Суховій. Який він товариш?

Шалько. Я гадаю, що він все-таки наш товариш. Однак не будемо сперечатись: час покаже, хто з нас помиляється...

Входить Сіверс. Архітектори кидаються до нього з привітаннями.

Шалько. Андрію Михайловичу!

Сіверс. Здрастуйте, молоді друзі!

Шалько. Здрастуйте! Ми чекаємо на вас — не дочекаємось!

Лембик. Ви — прямо з поїзда?

Сіверс. Ні, я вже встиг переодягтися й випити склянку чаю.

Суховій. Як же ми не помітили вашого приїзду?

Лембик. Чому ви не телеграфували? Ми б зустріли вас на вокзалі.

Сіверс. Спасибі, друзі! Я не люблю шуму.

Шалько. А як у Москві, Андрію Михайловичу?

Лембик. Добре з'їздили?

Сіверс. Про Москву розповім потім, а зараз покажіть вашу роботу.

Шалько. Робота підходить до кінця.

Суховій. У мене є одна неясність у розташуванні службових приміщень.

Лембик. Зачекай, Семене, передусім, треба подивитися головний фасад.

Сіверс. Подивимось, усе подивимось.

Шалько. Так, Андрію Михайловичу, ви мали рацію, погляньте, як виграв фасад, коли ми висунули головний вхід і звели купол над будівлею.

Встановлює дошку з головним фасадом на мольберті. Всі зосереджено розглядають її.

Шалько. Фасад прибрав зовсім іншого вигляду. Правда ж?

Сіверс. Так. Я давно не бачив і можу міркувати об'єктивно... Тепер ніби добре... Бетон і скло, важкий масив і прозора легкість — у гармонійному поєднанні. Так... Це саме те, чого ми добивались.

Шалько. І на чому стільки разів зривалися!

Сіверс. Так... Тепер виходить те, що треба... Я радий, друзі. Вельми радий! Молодці, хлоп'ята! Можу поручитися, що на конкурсі наше місце буде не останне.

Шалько. Але без вас, Андрію Михайловичу, ми б цього не досягли.

Суховій. Нізащо!

Сіверс *(продовжує милуватися фасадом)*. Монументальність і легкість — найважче поєднання. І — подивіться — яка надзвичайна гармонія! Так! Дуже добре!

Лембик. Але я б над головним входом поставив ще дві монументальні постаті: символи Праці й Радості.

Сіверс. Праця і радість? Так, вельми дотепно... Треба спробувати, Іване Петровичу!

Шалько. Я накреслю ескіз... Подивимось.

Сіверс. Ну, а у вас, Семене Никифоровичу, які труднощі?

Суховій. Та от приміщення, що обслуговують театральний зал...

У дверях з'являється Пушкарський. Загальний подив. Ні з ким не вітаючись, він підходить до Шалька.

Пушкарський *(подає руку)*. Прости, Іване...

Шалько *(щиро тисне простягнуту руку)*. Ну, що там... Я сам хотів іти до тебе... Ось товариші можуть підтвердити.

Лембик. Так, так! Ми щойно говорили про це.

Пушкарський. Справді?

Шалько. Ну, звичайно! Треба ж нам якось зрозуміти один одного! Хіба ми не товариші більше?

Пушкарський. Я б хотів...

Шалько. За студентських років я, можливо, не раз ображав тебе. Ну, і що ж? Яка дружба обходиться без образ? А ти все-таки допомагав мені: ти був краще підготовлений для навчання... А тепер, можливо, я допоможу тобі.

Пушкарський *(розчулений до сліз)*. Дякую тобі, Ваню... Ти — товариш... Ти — справжній товариш! Друг!

Шалько. Ну, от і гаразд! Я дуже радий! Тепер подивись на нашу роботу, це — головний фасад.

Пушкарський *(після тривалого споглядання)*. Так, Іване, ти можеш допомогти мені, якщо тільки захочеш.

Шалько. Тільки б ти захотів!

Пушкарський. А перед вами, Андрію Михайловичу, я найбільше завинив: адже я — ваш недостойний учень...

Сіверс. Навчалися ви краще від інших, однак потім...

Пушкарський. Але я буду працювати над собою... *(Тремтячим од хвилювання голосом).* Повірте, товариші: я буду добре працювати... Вибачте, будьте ласкаві... *(Виходить).*

Шалько виходить за ним. Усі інші стоять, вражені тим, що сталося.

Шалько *(повертається).* Ну, от... Все гаразд.

Сіверс. Іване Петровичу! Ви дивуєте мене.

Шалько. Чим?

Сіверс. Вашою... великодушністю!

Шалько. А хіба можна було повестися інакше?

Лембик. Так, Ваню... Я ледве не пустив сльозу... Слово честі!

Шалько. Мене він теж зворушив...

Суховій. А як він схуд, присмирів... На людину став схожий.

Сіверс. Ні, за мого часу інакше розуміли і честь, і дружбу, і любов...

Шалько. Ех, Андрію Михайловичу! І ми часом працюємо по-новому, а живемо по-старому. Я зовсім нещодавно переконався у цьому на власному прикладі.

Сіверс. Ви?

Шалько. Так, я...

Даша і Петрусь відчиняють двері.

Даша. Вибачте, будьте ласкаві... Ми трохи завадили вашій роботі... Але в нас нагальна справа...

Сіверс. Якщо ви до мене — ходімо до кабінету.

Даша. Ні, професоре...

Петрусь. Ми батька шукаємо!

Шалько. Що?!

Сіверс. Якого батька?

Петрусь. Мого батька! Ми заходили до нього, але не застали вдома. Кажуть, він тут працює.

Шалько *(до Даші).* Що він говорить?

Даша. Так, Іване Петровичу, я вирішила сьогодні познайомити мого сина з його батьком... Тепер він не хоче повертатися додому, поки не побачить свого батька... Вибачте, що ми відриваємо вас од роботи, але така справа...

Шалько. Дашо! Ти — серйозно говориш?

Даша. Петрусю! *(показує на Шалька).* Ти пам'ятаєш цього дядю?

Петрусь *(усміхається).* Так... Він хлопчиком на війні був...

Даша. Так оце і є твій батько!

Загальний подив.

Петрусь *(недовірливо).* Ось цей? Ні, мамо, ти серйозно?

Даша. Так, так, синку! Підійди до нього і привітайся!

Петрусь *(боязко підходить до Шалька).* Дядю! А чому ж ви з першого разу не призналися?

Шалько *(у бурхливому захопленні обіймає сина).* Син! Мій син! Андрію Михайловичу! Друзі! Дивіться: ось — моя дружина! Мій син!

Сіверс. Звідки? Що таке? Нічого не розумію!

Суховій. Як же так, Ваню? Ти давно одружений, а ми нічого не знаємо...

Лембик. Зачекай, Семене! Він і сам, здається, недавно дізнався про це.

Шалько. Друзі! Не дивуйтеся і не питайте! Кількома словами цього не розповісти... Але якщо можете, зрозумійте мою радість! Моє величезне щастя!

Сіверс. Іване Петровичу! Я бачу ваше щастя і вельми радий за вас, але що-небудь зрозуміти з усього цього — даруйте, я неспроможний.

Шалько. І неможливо зрозуміти, Андрію Михайловичу! Завтра я розповім вам про все. А зараз, друзі мої, облишмо роботу і всі — до мене. Одсвяткуємо цей кращий день мого життя.

Лембик. Підемо, Сеню! Потім розберемося.

Суховій. Я — всією душею.

Петрусь. Мамо, а ми теж підемо?..

Шалько. Так, так, синку... Вибачте, товариші... Але я не знаю, що зі мною коїться... Мене сльози душать... Дашо! Люба моя...

Даша. Потім, потім, Ваню...

Петрусь (*усміхається*). Ваня... А дідусь не вірили, додому повернулися. Ну й дивак!

Шалько. Який дідусь?

Петрусь. Мій! Він сьогодні приїхав.

Шалько. Он як! Чудово! Ми пошлемо по нього. Як можна, щоб на такому торжестві та дідуся не було!

Петрусь. Вони все не вірили! Нехай тепер подивляться!

Даша. Андрію Михайловичу, вибачте, що ми вам такий гармидер улаштували...

Сіверс. Ну, що ви? Не турбуйтесь, голубко!

Шалько. Андрію Михайловичу! Сьогоднішній зрив подвоїть нашу енергію завтра. Ходімо з нами!

Сіверс. Ні, ні, Іване Петровичу! Мене вже ви залиште вдома: чи ж з моїм серцем по банкетах ходити?

Шалько. Жаль! Вельми жаль! Але наполягати не маю права. Бувайте здорові, Андрію Михайловичу! Ходімте, друзі!

Даша. До побачення, професоре!

Петрусь. До побачення!

Сіверс проводжає всіх і одразу ж повертається з Чураловим

Чуралов. Що трапилось? Я був у Віри — вона хандрить, як і завжди, але ми чули гомін ваших голосів.

Сіверс. Я б розповів тобі, та сам нічого не розумію. Студентка Копитова — дуже серйозна дівчина — раптом виявилась дружиною архітектора Шалька і матір'ю чарівного хлопчика. Шалько, як видно, сам нічого не знав про це, однак був вельми втішений з такого щасливого випадку. Зрозуміло?

Чуралов. Ні.

Сіверс. Це — все, що я можу тобі сказати. Але справа не в цьому. Ти подивись на цей палац!

Чуралов (*перед мольбертом*). Яка чудова будівля! Як грандіозно і як легко! Надзвичайно!

Сіверс (*дістає раму з іншим проектом і ставить її на другому мольберті*). А тепер дивись сюди: це мій зруйнований будинок.

Чуралов. Музика Чайковського, що застигла в камені.. Так...

Сіверс. Ось — два світи, дві епохи, розітнуті мечем Жовтневої революції! (*Показує на старий проект*). Це було моє... Але це, нове, хіба не моє? Хіба мій досвід, мій творчий дух не живе у творчості моїх учнів?

Чуралов. Живе, Андрію! І не тільки живе: він розвивається, зростає. Дивись: цей будиночок ти вважав за вершину свого мистецтва. Але яким бідним, яким незначним здається він у порівнянні з цим розкішним Палацом культури! Чи не так, мій друже?

Сіверс. Слухай, Микито! Вони пішли відсвяткувати свій щасливий день. Я не завжди розумію їхнє життя, але я бачу їхню роботу... Наповнимо ж і ми бокали на честь нашої молоді! (*Підходить до стінної шафи й наливає вино у два бокали*). Отже — за молодь! За життя, що перемагає!

Чуралов (*підносить бокал і співає*):

Полнее стакан наливайте!
На звонкое дно
в густое вино
Заветные кольца бросайте!
Поднимем стаканы, содвинем их разом!
Да здравствуют музы, да здравствует разум!

Сіверс підхоплює пісню Чуралова

Кінець.

Катерина МОТРИЧ

ВХІДЧИНИ

ОПОВІДАННЯ

Іванів півень стоїть на сідалі перед зачиненим віконцем, зиркає на червонястий схід, як язичник, і волає. Цідить у щілинку, неначе в мікрофон, щоб господар не проспав, щоб досвіток не почався без нього.

Іван лежить поверх ковдри, бо ніч парка, а від Ганни теж іде не тепло, а спека, принесена нею з поля. І навіть нічна роса, що трохи холодить землю, не рятує. Спекотно.

Ганна розметала засмаглі набряклі руки і навіть крізь глибкий сон чує, як гуде в них втома, ніби в телеграфних стовпах вітер. Гуде, сіпається цілу ніч, і пливуть довгі гони буряків. Навіть вчувається, як бахкає об пересохлу землю сапа й осідає на перешерхлі губи курява.

Сон від Івана відлітає раптово, бо все в нього виходило легко, швидко. І сам він веселий і швидкий, як ртуть. Ганна дихає поруч, мов серпнева рілля. Чорняве волосся збігає струмочками на високі подушки, повні губи ворушаться у сні, брови летять кудись і не можуть злетіти. На отаку Ганну вік дивився б і не набридло б. А варто їй зігнать до перенісся ті чорнющі брови, варто їй бризнуть карим поглядом, як усе в ньому терпло, нерухоміло і зупинялося.

Іван зіскакує з постелі, іде до вікна, впускає разом із скрипом рами сиве передсвітання і спів горлиці. Він висовує голову, зиркає веселими зеленкуватими очима на божу рань і чує, як і в нього влітає якийсь пустотливий сонячний зайчик.

— Іди, серце, по-о-ціл-у-ую, хоч не свою, так чужую.

Голос у Івана чистий, гучний. Він знає, що його голос міг би звучати не лише у рідній хаті, інколи тішачи, а інколи дратуючи Ганну, чи з кабіни тракторця, а міг би вийти на більш широкі обрії, аби ж таки знову не Ганна. Аби не оте запаморочення нею після армії. Тепер єдине виправдання перед талантом, що доля таки змилостивилася над його нерозважливістю і передала не менш гучний і не менш красивий голос і його Соломії. Так і сказав, як вона вродилася: «Назвемо Соломією, вона в мене піде, співатиме. Ось побачиш, Ганно. Соломія Заремба!

Майже як Крушельницька. Звучить?!» Ганна довго опиралася з тією Соломією, а тоді змирилася. Іван не помилився, бо заспівала раніше, ніж навчилася чітко розмовляти. Вона свій талант не пустила за вітром і не висміяла в місячні ночі, як це зробив її батько, а поступила відразу ж після закінчення школи в консерваторію.

Іван взяв був ще вищу ноту, але Ганна перекрила його високий чистий тенор своїм низьким, грудним голосом.

— О! Вже почав дідько ні світ ні зоря вить. Ти коли-небудь встанеш по-людськи, щоб не будить мене? Сам не гам і другому не дам. То діти будили, тепер це старе луб'я товчеться, як Марко по пеклу.

Все це було сказано безбарвним сонним голосом, однак Іван жваво реагує на нього.

— Ну, нащот «вить» і «старе луб'я», то тут, Ганно Минівно, явна оговорочка або й заздрість чистої води. Ви ж добре знаєте, шановна, що саме ви стали отим шлагбаумом, що відділив самодіяльну сцену від професійної. Погубила талант та ще й кепкує.

— Того таланту, як кіт наплакав,— незлостиво каже Ганна,— убив собі в голову, що в нього талант. Таких талантів у нас півсела.— Сон поволі відлетів від неї, але хочеться, щоб ця м'яка, тепла тиша ще хоч трішечки попестила, погойдала її втомлене і вже не молоде тіло.

— Ну-ну-ну, Минівно, ви не дуже. Ми ціну собі знаємо.

Іван виходить у сивий досвіток, слухає любовний переспів диких голубів і посміхається. Горлиця сидить у нього на пепінці, а голуб по той бік тину — на Тарасовій черешні.

Він пірнає в зелений човен свого подвір'я, що виплив на буйні води молодого літа.

Неквапливо йде на господарську частину, відгороджену від подвір'я виноградною стіною, і відчиняє віконечко в курнику. Півень висовує червонястого гребеня, а тоді ступає поважно на драбину.

— Ну, що, враже, виводь свою братію на світ білий.

Півень, уздрівши господаря, горланить так голосно, що відлуння озивається десь аж за річкою.

— Дивися, агресоре, тільки сьогодні когось клюнеш, клюну тебе сокиркою по шиї. Будеш кукурікать в холодці. Поняв?

— Ку-ку-рі-ку! — заволав знову півень.

— От і молоток! Люблю толкових. За це тобі невеличка премія.

Іван виніс із повітки відро з кукурудзяним зерном і сипнув дві пригорщі. На них злетілася вся галаслива зозуляста братія. Рушив до кліток, де літують кролі.

— Ну, що, братці-кролики, пора снідать.— Кинув трави, поналивав у мисочки води і рушив до сажа.

Рятуючись від спеки, порося спало не в сажі, а у відкритій огорожі.

— Ну, що, Митя Захарович, не загризла вас мошкара? І ви, як і ваший тезка, не дивитесь у мій бік. Ай-яй-яй, хто ж туди, де мочиться — лягає? Некультурний ви, Митя Захарович, тип. Ну, нічого, мучиться вам зосталося недовго. Ось тільки повернеться Васьок із армії, так ми вас і кокнемо відразу.

Отакий був чоловік. Не злий, не мстивий, а кусливий і в'їдливий. Прізвиська приліплював усім, у кого помічав найменший гандж. Не тому, що хотів когось образити чи допекти, а тому, що нуртувала в ньому якась непогамована веселість і фантазія, неймовірна спостережливість. Помічав у людях найсуттєвіше. Хтось би змовчав, як-от, наприклад, його сусід, кум і далекий родич Тарас, чоловік тихий і совістливий, а він, Іван, не може. Дмитро Захарович і так копилив губу, коли вітався, ніби давав милостиню, а тепер і зовсім відвертається. На Івана багато хто в селі косує. І все через його дотепні карикатури у колгоспному «Перці» і їдкі підписи. Що не випуск, то — як постріл. Одні регочуть, інші голови відвертають. А Іванові хоча б що. Він і до столичного «Перця» дещо підкидає, його кілька разів там друкували, але під вигаданим прізвищем, щоб в селі ніхто не дізнався. Однак це для односельців — все одно, що шило в мішку сховати. Розголос зробили жінки з пошти. Тепер у нього теж є кілька прізвиськ, необразливих, але є. Як доказ того, що він лише представник великого народу, у якого з фантазією і гумором усе гаразд. Одне з них — Письменник. «Ну, що,

Письменник,— так може при всіх звернутися до Івана бригадир тракторної,— сьогодні ти возиш гній аж за Копачиху». Ще одне — Батюшка. Хтозна й через що дане у спадок предками.

Іван не гнівався на те і не ображався. А от Дмитро Захарович лютує. Намалював його Іван обвішаного мішками, бідонами, тушками м'яса. Тягне те все Дмитро Захарович від колгоспної комори, аж пара йде з нього. Вигдядає з-під того лише тельбате черево і пихате лице із зацькованим поглядом.

Газета висить уже кілька днів, і кілька днів коло неї регочуть люди, а комірник, як проходить до контори, то втягує голову в плечі й одвертається.

Іван тим не переймався. Ні кпини, ні чиїсь образи, ні навіть те, що голова колгоспу вчора кинув багатозначну фразу «Є до вас, Зарембо, серйозна балачка», не проймають його. А от Ганни боїться і більше нікого в світі. Як зведе до перенісся чорнющі брови, як кине ними на лоба, як смальне по ньому розпеченим поглядом, то Іванові хочеться враз по шию сховатися в землю, та ще й лопухом прикритися, поки перегримить Ганна словами і переблискає очима.

Завершують цей щоденний ритуал відвідини повітки, де колись у загорожі стояла корова, а як виросли й роз'їхалися пастухи, стоїть круторога чорна коза в рябим вим'ям. Гонорова і брикліва. З нею Іван особливо полюбляє погомоніти, викликаючи тим шалений гнів у Ганни, а найбільше тим, що зве козу її ім'ям.

— Доброго ранку, Ганно Минівно.

Коза дрімала, але, зачувши голос господаря, забрязкала ланцюгом, звелася на ноги.

— Доброго здоров'я і вам, Зіно Гаврилівно,— Іван перехилився у сусідню загорожу, де спало, наставивши ріжки, маленьке козенятко.

Іван кинув у жолоб трави і, задоволений собою, досвітком, білим світом із рожевою бубкою сонця над городом, пішов йому навстріч. Оглянув картопляний клин, повизбирував колорадських жуків, повкидав у бляшанку з гасом. Далі стежкою вийшов до річки, роздягнувся і плюхнувся в неї. Річка, неглибока й неширока, однак була, однак хлюпотіла в нього за городом, а у повінь діставала і до його стежки. Він купається в ній з весни аж до осені, поки річечка не вихолоне до дна. Іван не проспав ще жодного досвітку. В ньому чітко спрацьовував здоровий, полишений ще предками ритм природи: із сонцем встати, із сонцем іти на спочинок. Недосипання, знав, виснажують, пересипання — плодять лінощі і болячки. Саме ось такий ритм найбільше його влаштовував. Пірнав у цей очищений і впокорений за ніч світ, коли він ледь-ледь прокидається у своїй лозовій колисці. Іван заряджається енергією на довгий день, чує, як вона вливається в нього чи то від вологої сонної землі, чи йде від роси, дерев, квітів, від всього світу, якому належить і його весела, жартівлива і співуча душа.

За тином із старосвітським перелазом на сусідню садибу видніється худа, трохи зігнута спина Тараса. Іван схиляється на тин і дивиться в сусідське подвір'я. Тут також день розпочинався, ледь-ледь благословлялося на світ. Тут все незгірш, ніж у його дворі. Навіть незмінний спориш і кущі любистку та калини коло криниці. В селі пішла пошесть асфальтувати двори, на яку Іван вчасно зреагував у своєму колгоспному «Перці». Намалював дядька, що викорчовує дерева, косить квіти і заливає все асфальтом.

Тарас, худий, довгий, як лелека, зігнувся над вуликами. Сірі круглі очі голублять бджолиний рій, що обліпив раму. Він довго відпочиває на ній поглядом, а тоді вставляє у вулик. Чоловік він такий тихий і спокійний, що коли вони жебонять із Василиною через тин, то Іванові видно лише, як ворушаться їхні губи, а голосів не чути. Не те що у них із Ганною — не день, а веселий ярмарок: крики, жарти, пісні, лайка. Кипить.

І діти — копії батьків. Тарасові двоє старших поодружувалися й відділилися. Як і вони з Василиною, тихі й роботящі. Дома ще Оленка, десятикласниця. Добре, волооке створіння уже з потрісканими рупцями, бо і город, і хазяйство на ній. Батьки з весни й до осені в полі.

Іванова ж Соломія ще йде від полустанка у свою вулицю, а вже чути її наближення. Цілі дні на подвір'ї і в хаті шарварок, сміх, дотепи. То співають, було, з Васильком у два голоси під гітару. Іванові здається, що так, як співають його діти дзвінкими юними голосами «Місяць на небі», ще ніхто із смертних цю пісню не співав. Слухав і плакав.

— Доброго ранку! — вигукує Іван.

Сусід піднімає голову, бачить Івана, що звісився через тин, посміхається сірими великими очима і каже, смакуючи словами:

— Доброго здоров'я. Вчора рій був утік, а ввечері чи вночі вернувся.

У Тараса радість бринить на приглушеній ноті.

— Що він дурний десь по дуплах ховаться? Дома краще.

— Угу,— хитає головою Тарас. У його обличчі є якийсь мрійливий туск, як на іконописних лицях українських живописців сімнадцятого-вісімнадцятого століть.

Тарас посміхається, як втішене матір'ю дитя. Він належав до тієї рідкісної категорії людей, які не вміють дратуватися, яким за будь-якої ситуації добре. За двадцять п'ять років подружнього життя вони ні разечку з Василиною не посварилися. Найрізкіша у Тараса фраза «От вража баба», а у Василини: «Ти, Тарасе, як мала дитина».

— То їдемо, кум, в Черкаси на вхідчини?— озвався Іван.— Я вас учора спитав, а ви щось буркнули і махнули рукою.

— Як мати скаже,— ледь чутно промовив Тарас,— ми з нею про це ще не балакали, але, думаю, навряд. Роботи багацько. І те, і те треба зробити.

— А коли це її було у вас мало? І хто її, кум, коли переробляв? Не вигадуйте. Давайте з'їздимо. Скільки тут тої їзди? Три години — та й Черкаси. І людей побачимо, і себе покажемо.

— Питайте, кум, матері. Вона у нас такі діла рішає.

— Ну, я зайду трохи пізніше.

Іван відірвався од тину. Оте покірне «як мати скаже» розсмішило його. Вони з Василиною інакше не називали одне одного, як «батько» і «мати». «Наш батько на обід не заїжджав? Не бачили?» «Нашої матері у вас не було?» Не те, що в них з Ганною: «О! Знову, стерво, нализалося! Іди туди, звідки оце прийшов!» — «Не галасуйте, Ганно Минівно, а то двічі підкину, а раз упіймаю». І вже колотнеча, правда, як у веселих водевілях чи в побутових сценках українських класиків-драматургів, однак приперчена і емоційна.

Ганна ладнала сніданок. Носила тарілки з літньої кухні на стіл, дубовий, тесаний, що стояв під горіхом. Сіли одне навпроти одного.

— То ти говорив із кума́ми? Їдуть вони з нами? — в риму заговорила Ганна.

— Ти, Ганно, скоро будеш віршами балакать,— засміявся Іван.— Говорив із «батьком», сказав, «як мати скаже»,— в'їдливо так.

— Не чоловік, а золото. От уже за ким жінка, як у бога за пазухою. Не скривдить ні в очі, ні позаочі. Не те, що деякі,— а брови мах-мах на лоба.— Ще раз назвеш козу моїм ім'ям — уб'ю й собакам викину! Доки буду це терпіть?

— Мені сьогодні похвалялися таке зробить і наші начальники. За ту карикатуру на Митю Захаровича. Так що, дорогая, це, може, зроблять і без тебе. І поїдеш ти завтра сама до Черешні на вхідчини.

— То будь трохи розумніший. Хтось точно колись тебе приб'є за ті малювання і писання. Що надумав — те й городить.

— Часи восхвалянь минули, Ганнусю. Настали часи поголовної критики. Ти ще й досі не перебудувалася. Тих, кого хвалили, аж пупи розходилися, тепер лаємо, аж хрипнемо. Рівновага.

— Наче ти когось колись хвалив? Як нападав на людей, так і нападаєш. Вже й на мене дехто сердиться.

— Було б нам тільки й горя, Ганнусю!

Іван поплескав дружину по плечу і вийшов з-за столу. Перетнув своє подвір'я, по-парубочому перескочив через перелаз і попрямував у літню кухню до сусідів. Вони теж снідали.

— Доброго ранку, смачного вам, батьку, вам, мати, і вам, кума.— Так звертався він до Оленки, котра, ледь навчившись говорити, кликала його «кум», вважаючи, що це його ім'я.

— Доброго здоров'я,— за всіх відповіла Василина, жінка вироблена, з передчасно постарілим лицем і з білим туманцем на скронях.

— Сідайте, кум, до нас снідать.

— Спасибі, тільки од столу.

— То випийте оно чаю, свіженький, Оленка тільки що заварила.

— Я зранку п'ю тільки те, що ми у китайців купляємо. Не чули цього анекдоту?

— А де б ми його чули? Хто нам їх носить? — Тарас сидів, поклавши кашкета поруч себе на лавчину. Повільно зачерпував ложкою страву, підставляв під неї кусень хліба. І сидів, і сьорбав так, як те робив, може, ще його прадід. Шанобливо, щоб не осквернити трапези і хліба.

— Та то одного заочника питають на екзамені, що ми купляємо в Китаї. Мовчить, як у рот води набрав. Йому вже стали підказувать: «Ну, сорочки «Дружба», ну, дитячий одяг. А що ми п'ємо щоранку?» А він: «Невже розсіл у Китаї купляємо?»

Засміялися, а сонце пересівало проміння через негусте сито, чіплялося за блискуче листя шовковиці, заглядало у вікно.

— Ну, то говорили ви з кумою про Черкаси?

— Ще ні.

— Про що? — глянула на обох Василина.

— Та це я позавчора одержав од свояка Грицька Черешні лист. Пише, що нову квартиру одержав. То в нього була двокімнатна, а це дочка вийшла заміж. то дали трикімнатну. Кличе нас на вхідчини. Каже, бери кума й куму та поспіваємо, повеселимося, молодість згадаємо.

Василина звела на Івана свої карі очі в промінчиках зморщок.

— Ви що, кум? Хто ж це літом по гостях їздить?

— А яка різниця — літо чи осінь? — наївно мовив Іван і стенув плечима.

— Тут цеї неділі ждеш і не знаєш, куди ті руки вмочить. І те треба, і те. Кожен день від світання до смеркання в полі. Олена оно, бідна, вже аж плаче з тим поранням і городом. Все ж на її руках.— Василина погладила дочку по русявій, акуратно зачесаній голівці.

— А в нас ніби не так! І Олени немає.

— Вхідчини діло хороше,— крекнув Тарас,— але в неділю нічого не вийде. Оно хочу сажа підремонтувать, бо свинка наповратилася і риє, й риє. Тричі кільце затягав, а їй хоч би що. А потім плануємо підскочить до Люди в Шполу. Ми з Валиком фронтон на повітці закінчимо, а мати з нею кладовку пошпарує.

— Треба те, треба те! — Іван підхопився, ніби під ним було шило.— Дуралеї ви, звиняйте, що куми! Все одно ж загребуть, чи ви цю неділю будете длупатися, як кроти, чи прогуляєте. Думаєте, що отак, як ми живемо, то й найправильніше. А Грицько Черешня каже, як вихідний, то за намет і — на Дніпро. Рибку половляє.

— Прирівняв город до села,— звів на нього свої великі очі Тарас.

— Вам скільки оце недавно, куме, стукнуло?

— Ну, сорок сім,— Тарас витер пучками губи, повні й червоні, як у дитини.

— А клепки й досі немає.

Іван підсмикує штани, трохи мокрі від купання. Оленка глянула на його войовничий вигляд і пирснула.

— А ви, кума, не смійтеся,— цикнув і на неї.

— Ну хто літом по гостях вештається? Це аби піти та назад, а так на цілий день — багато. Як ти, батьку, кажеш? — це вже Василина.

— Та і я такої думки...

— У вас, що соб, що цабе, то коні стали.

— Ну, до чого ви тут добалакалися? — Ганна вималювалася в дверях — доладна, чорнокоса, чорноброва, смаглява і якась рахманна, як осіння рілля.

— З ними, придурками, домовишся,— знову забув, що куми, Іван.

— Чого ти кричиш, як циган на ярмарку, чого людей обзиваєш? Це тобі аби горло подерти, а в людей, може, свої плани є,— то до Івана. А до Тараса і Василини так любенько, не слова, а соти смокче. З них мед — кап, кап: — Так ви одказуєтесь до моєї рідні їхать? А може, гайнемо та оддихнемо? У вас, кумцю, вихідний, а ви, кум, як вирядитеся осьо в жнива, то ні свята, ні неділі у вас. Хіба не бачила, який ви приходите — тіки теплий з того поля. То хіба ви не заробили відпочинку?

— А чого не заробив? Як ти, мати, кажеш?

Василина стенула на те плечима.

— Вони ще думають, вони ще гадають! — вигукнув Іван, крутнувся на одній нозі і реготнув: — Ну й куми! Ви по двісті год проживете!

Та й вискочив на вулицю, навіть забув, що між садибами є перелаз, старанно зроблений Тарасом. А тут клекіт, наче це на машині не буряківниці їдуть, звечора стомлені і присмирнілі, а сороче гніздо скрекоче. То ввечері жінки мовчазні, а вранці — не клади їм пальця до рота. Побачили Івана і ще більше заскрекотіли.

— Драстуйте, батюшка.

— Та хіба це батюшка? Це ж той, що «Страшне перо не в гусака» пише. Ха-ха-ха!

Іван, ще весь розжохканий недавньою балачкою, продає і собі зуби посеред відчиненої Тарасової хвіртки.

— А чого це, батюшка, у вас, звиняйте, матня мокра?

І не сміх, а стогін, аж Петро, молодий водій, цитькає на них з кабіни.

— А вам аби про матню побалакать! А ще й кажуть, мужики спорчені. Та ви хужі од нас! Оно дивіться, як застидали чоловіка. А може, в нього оказія яка сталася! Чого в житті не буває?

— Його застидаєш! Це той, що почервоніє!

— Хрест святий, молодиці, купався,— нарешті озивається Іван,— осьо вам покажу мокрі плавки,— вже, було, й паска почав розстібати, а тут Ганна де не візьмись із сумкою і занесеною сапою, як булавою. Чистий тобі гетьман у спідниці, а не молодиця. Іван так і закляк у тій позі.

— А що, злякався? — знову з машини.— Тікай мерщій, а то ще більше змокрієш.

— Ох, і злякався, наче хтось мені серпом по литці бахнув,— гиготе Іван, але вигляд Ганни таки трохи наполохав його.

— Петя, підсади або хоч руку подай,— не залишилася в боргу й вона.

— Так оно ж дядько ваш стоїть, ремньом грається, хай він вас, тітко, й підсадить. А то ще мені вліпить пряжкою межи гочі. Що я тоді жінці скажу? Без вини винуватий буду.

Ганну витягли молодиці, і машина рушила. Сколихнувся й відплив той регіт, ті вияски аж на сусідню вулицю.

Іван і собі рушив до колгоспної контори. Хоч не появляйся ніде. Коло магазину стояв невеличкий гурт за хлібом.

— Драстуйте, батюшка,— почув чиєсь розвеселе.

Іван зупинився, поштиво вклонився й прорік:

— Драстуйте, миряни. Чого стовбичите, грішники, зранку? Хіба забули, що ворота до раю одкриваються з другої години?

І звідти — хі-хі-хі та ха-ха-ха.

— А скоро буде, батюшка, дощ? Ви ж там до бога ближче.

— Не скоро, грішники, не скоро. Сухий закон,— і заспішив собі далі. А коло колгоспної стіннівки, як і кілька днів тому, стовпотворіння.

Після короткої вранішньої планірки голова колгоспу нагадав:

— Затримайтеся, Зарембо.

Іван лишився, а хлопці з його бригади виходили й лукаво йому підморгували. Коли в кабінеті зосталися він та ще парторг, голова, наливаючись легеньким багрянцем, сказав:

— Ви, Зарембо, більше «Перця» не будете випускати. Ви компрометуєте чесних трудівників. Я вас уже кілька разів попереджав, але ви не робите належних висновків.

— Тобто?

— А те, що треба думати перед тим, як вивішувати отакі пасквілі на наших комуністів. Сьогодні ж зніміть його. Добре, що ніхто з району чи області не бачив.

Іван встав і рушив до дверей.

— Ви думаєте, як людина має партійний квиток, то вже й комуніст? Поприкривалися партквитками, як парасольками, та й гребуть до себе.

Голова колгоспу від обурення вмовк, а парторг лише посміхався і мовчав.

— Ви, ви що це собі, Зарембо, дозволяєте?

Іван уже прочинив двері, але повернувся і кинув у кабінет не фразу, а їжака.

— Наробили останнім часом багато віників. Метуть, метуть отаких «чесних», але їх розплодилося, як прусаків. Таких, бачу, хлопці, треба не віниками, а бульдозерами, щоб і слідочку по них. І взагалі, в мене на ці теревені немає часу. Мені силос треба скотині возить.

Вийшов з контори, сплюнув, сів у свій тракторець з причепом, пустив синю хмарку на вікна голови і щез.

Коли повернувся ввечері з роботи, Ганна сиділа в саду, схилившись на стіл. Ще більше засмагла, розчервоніла.

— Так напеклася на сонці, що й дихать не хочеться. Всілася і зрушить не можу.

— То й посидь та передихни.

В Івана теж паморочилося в голові од цілоденного попихкування тракторця, від спеки і куряви, яка летить у кабіну. Побіг до річки, переплив її кілька разів і повернувся.

— Живемо, Ганнусю. Тепер мені хоч під вінець. Вода — як окріп.

— Ти скажи, що там тобі голова казав?

— А, нічого. Побалакали і розбіглися. Він зі своєю, я зі своєю, а парторг теж зі своєю думкою зостався. Гадаю, що його і моя збігаються.

— Та ти в нас найрозумніший!

— Після вас, Ганно Минівно, тільки після вас.

Від перелазу з банкою янтарного меду йшла Оленка.

— О! Кума йдуть і мед несуть,— зрадів Іван.— То яка там обстановка дома?

— Та вроді збираються. Мати сервіз в лавці купила, батько мед качає, а я півня патраю.

— От молодці! І батько, й мати, і ви, кума. Вам, Ганно Минівно, не на буряках пектися — агітатором буть.

— Не ленемти, ради бога, а дай оно дитині чисту банку. Спасибі, Оленко, за мед. Нехай ще батько вкачає, та й про нас не забуває.

— То коли, кума, на весілля нас покличеш? — Іван зняв з тинка чисту банку й подав Оленці.

— А ось допатраю півня і покличу,— не забарилася з відповіддю й дівчина.

— Кажи, Олено, ти мені треба, щоб тебе звать! — Ганна відпила меду прямо з банки.

— Ви, кума, і в нас, будь ласка, попорайтеся,— Іван причісував мокрого чуба.— Ми все звечора наготуємо: і трави, і Миті Захаровичу, і кролям. Головне, Ганну Минівну рано і вдень подоїти.

Олена пирснула, а Ганна замахнулася на нього і ляснула важкою рукою по худій Івановій спині.

— Ще раз, собача душа, почую, що ти козу моїм іменем називаєш, приб'ю. Я ж Халяву не називаю Іваном Федотовичем, хоч ти на нього й похожий.

Пес, зачувши своє ім'я, виставив голову з буди і двічі лінькувато гавкнув — мовляв, я тут, коли що треба, то кличте.

— Гумору в тебе, Ганнусю, нема. Самої багато, а гумору мало.

— Зате тебе самого мало, а гумору багато.

До ночі кипіла робота. Іван і Ганна, як споночіло, пішли до річки. Плюхкалися у теплій воді, як діти, плавали під місяцем і сміялися так, ніби скинули обоє з чверть віку. Так гарно їм було, так любо, так повно. Ніч, місячна вода — і вони в ній, а ще голос пізньої зозулі, що ніяк не відкує весну. Лягли в ліжко й поснули, як вигуляні діти.

Прокинулися через те, що хтось голосно стукав у шибку.

— Ви що, спите? — почули Тарасів голос.

Вмент вскочили в одяг і вибігли в досвіток. Тарас і Василина, прибрані й напахчені, чекали коло воріт.

— Спимо, як бомби. Не чули, коли й будильник дзвонив,— прогула сонним голосом Ганна.

Іван вийшов зодягнений у новий сірий костюм і синтетичний дірчастий капелюх.

— Вас, кум, і пізнать не можна,— сказала Василина.

— Прив'яжи мене, Минівно, а то свиснуть черкаські дівчата, не зоглянешся й коли. Душно. Ще, вважай, ніч, а вже душно.

Ганна зиркнула на нього і голосом, який не дозволяв заперечень, сказала:

— Ану, гайда, скинь піджака і бриля. Упаришся.

— Та не вертайтеся. Оно скоро і поїзд буде. Не вертайтеся, а то ще не повезе,— тихо сказав Тарас.

— Кому?! Мені?! Та ви що! — вигукнув Іван уже від веранди.— А може, капелюха лишить?

— Знімай, знімай! Куди воно годиться — у сорочці і брилі, як Стецько.

Іван виплив на вулицю, біліючи сорочкою. А тиша стояла така, що коли б не хати, не дерева, то було б враження, ніби тут ні живої душі. І на полустанку порожньо. То в понеділок стовпотворіння. В понеділок село раптово старіє — його залишає молодь до наступних вихідних.

— Ох, гульнемо, братці,— Іван кинув недокурок між шпал і потер долоні.— Тіки зразу попереджаю, Ганно Минівно, прямо тут, щоб не перла на мене при людях, як танк. Бо я тебе знаю. Гульня є гульня.

— Не дуже зазіхай. Може, вони безалкогольні вхідчини зроблять. Тепер і весілля, і проводжання такі роблять. Одне ситро на столах. Ото по-моєму. Якби на мене, то я б усю горілку в одну яму злила, всіх п'яничок туди повкидала б, ще й палицею била по руках тих, що вилазили б звідти.

— Диви! Що плете дурна баба.— Іван зняв з її плеча руку і глянув так, ніби був уже в тій заспиртованій ямі і Ганна вже била його по руках.

— Несвідомий ти, Минівно, елемент. Ось хай кум скаже.

— Що да, то да! Вас можна, кума, головою республіканського товариства поставить. Кажуть, що в деяких городських школах вони є. Дожилися, трясця його матері,— докинув Тарас.

Поїзд вигулькнув з-за посадки. З гамором зайшли до вагона.

— Та тихше ви, чого кричите ні світ ні зоря,— зашикала на них провідниця.

— Скільки можна спать! — огризнувся до неї Іван.— Скоро п'ять годин. Якби ми так спали, то ви з голоду померли б.

В купе сиділа немолода жінка. Вона дивилася у вікно, як сходить сонце.

— О! А ота руденька каже, що всі поголовно сплять. Драстуйте вам,— виголосив коротку промову Іван і сів навпроти жінки.

— Я вже своє одіспала. То в молодості спиться, а в моєму віці не хочеться. Було, сидиш допізна над зошитами і заснеш, не помітиш і коли.

— То ви вчителька?

— Колишня. Тепер уже пенсіонерка.

— А куди ж це ви так рано? Нехай ми до Грицька Черешні на вхідчини, а ви куди, якщо не секрет?

— Воно тобі треба? От уже цікава сорока! — Ганна зігнала до перенісся брови, і по Івану прокотився легенький вітерець.

— А чого секрет? Їду до сина аж із Хмельницької області. Гостювала у дочки на Вінниччині, а це їду до нього. Розлетілися діти по світах, а ти їзди. Хотіла летіть літаком, та передумала. В такому віці літак... Правда, і в поїзді може спіткати всяке. Он скільки аварій на залізницях.

— Тут не буде. Там, де я, все гаразд. Іванові Зарембі завжди щастить.

— У вас таке гарне ім'я і прізвище,— сказала інтелігентна сільська вчителька і повторила: — Іван Заремба. То, напевно, тому, що ви життєлюб, це відразу відчувається, і привітний.

Тарас і Василина дивилися у вікно. Там усе палало в перших променях сонця. А воно мчало за поїздом, ніби боялося когось із них загубити. Ганна дрімала, а Іван розповідав, як смерть тричі йшла на нього з косою і відступала. Чи то полохалася Іванової співучої душі, чи ще чогось. Щось було сильніше від неї...

Жінка розчулено дивилася на Івана і все хитала головою. А тут Ганна підвела свою, пограла бровами і стала колодою посеред дзюркотливої річечки, якою була Іванова розповідь.

— Воно комусь ото треба? Є люди мнітельні, ввижаться буде.

— Та ну, що ви! Не сваріть його. Він так цікаво розповідає. У вас просто талант оповідача.

— І я кажу, що талант, а вона не вірить.

Ще щось плів Іван під веселий перестук коліс, під тихе хропіння Тараса. А невдовзі і Черкаси вигулькнули.

— Ну, нехай вам і надалі щастить,— сказала колишня сільська вчителька.— Ви, слово честі, цікавий співрозмовник.

Іван за це виніс їй на перон потертого чемоданчика і потис на прощання сухеньку руку.

— Чого ви, кум, не розказали їй, як вам зуби рвав Андрій Степанович і як у вас мокрі штани стали? — ні сіло ні впало бовкнув Тарас. Ганна й Василина засміялися.

— Фу, який ви, кум, некультурний! Просто соромно за вас, а ще й передовий комбайнер. Думаєте, я не знаю, що можна розказувати, а що ні?

— Так вона ж вас хвалила все, що ви гарно розказуєте. Було б і про це розказать.

— А придурювався, що спав, а все чув.

Натовп заніс їх у вокзал.

— Будемо їхать чи пройдемо пішки, бо Грицько писав, що можна і пішки пройти, і проїхать.— Іван обвів усіх поглядом, поставив сумку й заходився шукати адресу. Всі очікувально дивилися на нього. Його руки ставали все швидшими, а вираз лиця тривожнішим і розгубленішим.

— Та що за чортівня! Знаю точно, що клав.

— А не в піджак ти його поклав? — Ганна рухнула бровами — рух ледь вловимий, попереджувальний.

— Авжеж у піджак,— Іван обвів усіх наполоханим поглядом і свиснув.

— От уже безтолкове! Що не зробить, то не як у людей! Все потилицю чуха,— Ганна спалахнула, і брови зробили різкий рух. Не помах, а генеральна репетиція.

— А хто мене змусив, щоб я його одніс у веранду! Хто?

— Та чи ти дитина маленька? Я повинна була провірить, куди ти того конверта поклав! В тебе на плечах голова чи відро з половою? Ти ж людей потягнув із собою!

— Як же так, кум, ви їхали і не взяли адреси? — Тарас стенув плечима.

— Та не панікуйте ви, йолки-палки! І без адреси знайдемо. Тут його, казав мені особисто, кожна собака знає. Зараз виясню.

Він рішучим кроком пішов до чоловіка з червоною пов'язкою на рукаві.

— Товариш черговий, ви випадково не знаєте, де тут, десь неподалік вокзалу, живе Грицько Черешня? Він слюсарем робить.

Той здивовано глянув на нього й заперечливо похитав головою. Іван рушив у відчинені двері й підійшов до чергового міліціонера.

— Товариш сержант, підкажіть, як нам Грицька Черешню найти.

— А хто це такий?

Іван довго пояснював, приплів навіть будильника, що дзвонив, а вони з Ганною не почули, згадав про піджака і капелюха, розповів, що вони з Черешнею свояки.

Нарешті той збагнув, посміхнувся і порадив звернутися у довідкове бюро. Іван повернувся до гурту повеселілий.

— Зараз усе буде в ажурі, тільки без паніки, безвихідних ситуацій не буває. У довідковому все скажуть. Щоб Іван Заремба свого не добився, такого ще не було.

— Так вам же, куме, завжди щастить. Самі хвалилися.— Тарас посміхнувся кутиками вуст, Василина перехопила ту ледь вловиму посмішку чоловіка й відвела погляд. Ганна покрутила багатозначно головою і ще багатозначніше пальцем коло скроні. Вираз лиця був такий, якого найбільше не любив і боявся Іван. Оці стиснуті губи, оці трохи роздуті крила носа, оці рухливі ямочки на щоках і мінливий малюнок брів, як засторога перед катастрофою.

— Що ви панікуєте, що ви переморгуєтесь?! Ну, на годину прийдемо пізніше! Подумаєш, трагедія. Страх не люблю панікерів. Йдіть посидьте он на ту лавочку, а я змотаюся. Може, кум, удвох поїдемо?

— Молодиць покрадуть,— засміявся невесело Тарас,— оно той дідок пасе їх очима.

— То йому сумка сподобалася, а не молодиці, знає, що там є чим зароситься, а молодиці йому наші і задаром не потрібні. Велике щастя.

— Зійди з очей, балаболко! Тільки на язик і справний. Привезти людей аж у Черкаси, поламать людям плани і отаке витворить.

— Між іншим, Минівно, загітувала кумів ти, так що не дуже на мене при!

— «Загітувала ти»,— перекривила чоловіка Ганна.— Ти в мене дома за все получиш. Дякуй богові, що я тут здержуюсь.

Вона кидала словами, як гадючатами. Іван знову відчув заморозки за спиною, хоча сонце вже припікало.

— Ну, то я пішов,— і сховався в натовпі.

Години дві куняли на лавчині, зиркали на вхідні двері й знетерпеливлено чекали. Нарешті Іван з'явився, граючи змученою посмішкою на почервонілому лиці. Важко опустився на сидіння й видихнув:

— Хай ти сказишся! Як вони живуть тут?! Щоб мене оце товкли в цих автобусах, та одведи й заступи. Якби мені давали щодня по сто карбованців, побий мене бог, не жив би все одно у городі.

— Ти узнав Грицьків адрес чи ні? — визвірилася Ганна.— А то можна подумать, що оце ти по те поїхав, щоб сказати, чи жив би ти в городі, чи ні.

— На екскурсію, щоб вибрать кращий район у Черкасах,— кусливо докинув Тарас.

— Зараз по порядку. Та не жени мене, як голого батогом. Дали мені в адресному бюро його старий адрес, значить, бо нового ще немає в них. Сів я, значить, їду-їду, їду-їду, і ні кінця ні краю. Трьома автобусами добрався. Думав, учадію.

— Ти швидше до діла,— Ганна знову зиркнула так, що з Івана пішли клубки пари.

— Не перебивайте, Минівно. Приїжджаю я, значить, туди, дзвоню, а там нікого нема. Ні сусідів, ні тих, що живуть тепер у їхній квартирі. Пороз'їжджалися на вихідні. Пождав я трохи та й назад. Ото такі справи. Я б уже наче щось і перекусив би,— додав жалібно.

— Я б тебе оце перекусила пополам і викинула, коли б не твоя рідня,— задихаючись, мовила Ганна.

— То нащо послала мене роздягаться? Іди скинь піджака, бо спаришся і обляпаєш. А конверт у кишені.

— Було б і голову дома оставить. Звик за моєю спиною, як у бога за пазухою. Зірвать людей, привезти у таку даль і отаке зробить? Безтолкове!

— Не безтолкове, а безтолковий. Я тобі що — оте?

— Гірше отого!

— Та не лайтеся ви, а то люди на нас дивляться,— озвалася Василина, що мовчки вивчала вокзал і людей.

— Я б оце вже сажа підремонтував і гайнули б мотоциклом до Людки,— сказав Тарас.

Іван відкинувся на спинку лавки, брижив чоло й ворушив губами.

— От крутиться в голові назва вулиці. Счас пригадаю. Сам особисто читав, знаю, що щось є у назві ніби їстівне. О! Точно! — Іван ляснув себе по лобі.— Перша буква «би». Точно. Ще й пригадав, як вона розмашисто написана. У Грицька завжди був красивий почерк. Було, як напише твір, то за грамотність одиниця, а за каліграфію — п'ять.

— На чортову матір нам його почерк здався! Нам його адрес нужен. Як зморозить що! — Ганна повернулася так, щоб не бачить навіть профіль чоловіка.

— Зараз, пождіть. Би, би, би. Як же воно там?

— А може, «ги», а не «би»? — Ганна гидливо сплюнула собі під ноги.— Убила б гидоту отаку.

— Убий, візьми й убий,— покірно мовив Іван, але лоба брижить не перестав.

Тарас примружив лукаві очі й посміхався.

— О! Наче Ботанічна. Зараз шасну спитаю в міліціонера.

Тут був, а тут уже як вітром здуло чоловіка. Повернувся й плюхнувся на м'яку лавку.

— Немає, каже, такої.

— Ботанічна, наче їсти можна. Сядь уже, грамотєй! Буде тобі дома і Ботанічна, і Зоологічна. Ти в мене дома матимеш. Твоє щастя, що я здержую себе.

Іван морщив лоба далі.

— Аби ж не заважала, то згадав би, а так — бу-бу-бу над головою. А може, Лісова чи Польова.

Тарас і Василина засміялися, а Іван побіг до міліціонера. Той теж зустрів його лукавим усміхом, але швидко сховав його під молодий чорнявий вус.

— Таких вулиць тут не знаю. Садова є. Оно вона іде,— і махнув правицею поперед себе.

Повернувся притихлий.

— Ми тут, кум, вирішили поснідать і разом пообідать з горя,— сказав Тарас,— бо сумки повні, а їсти нема чого. Все сире.

Їдальня була неподалік, і всі четверо зайшли до неї.

— Хай ти сказишся з такою їдою,— Іван перший вискочив з їдальні і витягнув цигарку.— Врахуйте, Ганно Минівно, оце од ранку друга цигарка.

Іван явно взяв курс на перемир'я, вже викинув був білі прапори, але Ганна смальнула по них із бронебійної гармати, і вони впали.

— А хоч цілу пачку заразом ковтни. Мені однаково.

Сонце підбилося над висотними будинками, пекло немилосердно. Повертатися в душний вокзал не хотілося, і вся четвірка розташувалася у скверику на вільній лавчині.

— Треба було б ще попитать у когось з людей, а раптом хтось і знає Черешню Грицька. Стільки випадковостей буває,— не втрачав оптимізму Іван.

— Тепер уже треба питать в собак. Тут його, ви казали, кум, знає кожна собака,— засміявся Тарас.

— Це я сам собі зурочив. Похвастався, що щастить, і на тобі,— резюмував невесело. Постріляв очима за вгодованими голубами, що клювали суху булку, і вигукнув: — Братці! Є ідея. Давайте поїдемо на Дніпро. Думаю, чогось мені не вистачає, а це ж я не купався сьогодні. Хоч недарма їхали.

— Тиць бабин Гриць. Іди хоч зі своїм купанням! Я тебе дома і скупаю, і висушу. Дякуй, що тут твоя рідня.

— Ну, що ти, їй-богу! Сама ж винна, що так сталося, то вже не гризла б. Чепуха вийшла, то що мені тепер — вішаться?

— Вішайся! — коротко й вагомо сказала Ганна.

— Сама вішайся оно за оті дроти. В мене теж терпець може лопнуть. Я не з каміння.

— А з полови. Де не ступнеш, то золоті верби родять. Казала мені покійна мати, що сняться тобі, Ганно, кислиці, наплачешся ти з ним по саму зав'язку. А я, дурне, молоде, як те теля в яму, полізла з тим заміжжям.

Від Ганни йшли якісь смертельні електричні заряди. Іван знав, що то лише початок. Дома станеться коротке замикання на ньому, і хтозна, чи лишиться він живий.

— Можеш вилазить із ями,— Іван повернувся до неї спиною.

День поволі збігав, а спека як зависла над містом, так і не спадала. Жінки по черзі збігали в магазин, купили по в'язці бубликів, хліба, по грудці масла. Іван узяв білети на зворотний шлях. Вагон був напівпорожній. Чоловіки вибралися на горішні полиці, жінки залишилися внизу.

— Щось голова поболює,— пожалівся Іван, то був дипломатичний хід, явно розрахований на Ганнине милосердя.

— Не треба було у свояка Черешні перебирать,— докинув Тарас,— а то допалися на дурничку.

— Да-а-а, анекдот получився. Скажи кому — засміє. Ви хоч нікому ні слова, бо в нас зуби вишкірять кожне любить.

Ганна лише мружила очі й гидливо кривилася. Довгий день поволі вичахав, і коли доїжджали до свого полустанка, то сонце відпливло за посадки, полишивши на небі рожево-оранжевий ситець із білою цяточкою хмарки.

Зійшовши на перон, Іван залишив усіх і вирвався раптом уперед.

— Яка це муха його вкусила? — здивовано сказав Тарас.

— А його завжди щось кусає — як не муха, то оса.

Коли вони дійшли до своїх дворів, Іван стояв коло Тарасової хвіртки з конвертом в руках.

— От гад! Конверт таки не в піджаці був, а на телевізорі. Осьо дивіться: вулиця Грибоєдова. Я ж казав...

Він умовк, а Тарас докінчив:

— Наче щось на «би» і їсти можна.

— Йолки-палки! Оце так дав маху! — видихнув Іван.

— Вмерти й не ожить! — Ганна звела очі до неба.

З хати вийшла Оленка, зодягнена в нову сукню, з довгою косою, перехопленою внизу заколкою.

— Вас не розбереш. Ви в Черкаси, а дядько Грицько з тіткою Валькою до нас приходили. Кажуть, а чого це вони сьогодні поїхали, коли ми їх на наступну неділю запрошували. Це вони щось переплутали. Ми осьо по продукти приїхали до батька.

Іван вийняв з конверта лист і забігав по ньому очима.

— А яке сьогодні число?

— Вісімнадцяте червня,— кинула Оленка,— то я пішла в кіно. Все попорано.

— А я гадав. що це сьогодні у нього вхідчини. Точно, на ту суботу. От безмозглий!

— Єдине розумне слово за весь день. Ох, бісова ти душе! — видихнула Ганна і розреготалася. А слідом за нею Тарас і Василина. До них озвався далеким трубним голосом поїзд. У його притлумленому сигналі була якась іронічна веселість.

З УСІХ ШИРОТ ✦ З УСІХ ШИРОТ ✦ З УСІХ ШИРОТ ✦ З УСІХ ШИРОТ

● Японські спеціалісти розробили метод лікування опіків з допомогою лазера. Уражені вогнем ділянки шкіри видаляються променем лазера, а не скальпелем. Передбачається, що цей метод приведе до скорочення випадків зараження крові при сильних опіках. Використання лазера дає змогу видалити уражену шкіру швидше, ніж при звичайному хірургічному втручанні, завдяки чому знижується вірогідність потрапляння в кров інфекції.

● Однією з причин того, що недавній землетрус у Мехіко мав такі трагічні наслідки, — надмірне споживання мешканцями міста води з артезіанських колодязів, вважають фахівці. Рік у рік місту з населенням майже 18 мільйонів води потрібно все більше. Постійно стають до ладу все нові свердловини. Щорічно місто осідає на 11 сантиметрів. Під час землетрусу через свердловини відбувається зрушення грунту, що викликає додаткові руйнування.

● Японська сім'я стабільна: на тисячу шлюбів на рік припадає всього-на-всього півтора розлучення. Це вдвічі менше, ніж у Великобританії, і в чотири рази менше, ніж у США. Але причина стабільності зовсім не в тому, що 40 процентів шлюбу у Японії укладається при посередництві шлюбних агентів і не залежить від химер кохання. Головне тут полягає в економічно залежному становищі жінок. Молода японка, виходячи заміж, за давньою традицією, як правило, залишає роботу і цілком присвячує себе чоловікові та дітям. У випадку розлучення жінці потім надзвичайно важко знову влаштуватись на роботу: спрацьовує стереотип, що трудяться лише молоді й незаміжні дівчата (які, до речі, за однакову працю отримують зарплату вдвоє меншу, ніж чоловіки). Мабуть, саме тому, згідно з опитами, більш як половина японок дуже сумує, що не народилися чоловіками.

ІЗ ДНІВ СТЕПОВОЇ ЮНОСТІ

СПОГАДИ ПРО І. МИКИТЕНКА

І. Микитенко в ролі Остапа в п'єсі М. Кропивницького «Невольник», поставленої на самодіяльній сцені в містечку Рівному. Фото 1918 р.

Про життя і творчий шлях Івана Кіндратовича Микитенка написано чимало спогадів, які розкривають образ видатного письменника, одного із зачинателів української радянської літератури, відомого громадського діяча, людини яскравої й самобутньої. Він, як відомо, був безпідставно обмовлений і загинув 1937 року.

Переважна більшість мемуарів стосується останніх п'ятнадцяти років короткого, як спалах метеора, життя І. Микитенка, що минули в Одесі, Харкові, Києві. Проте молоді роки майстра слова лишаються фактично мало дослідженими. Записані кілька років тому учителем-пенсіонером Олександром Полікарповичем КОГУТОМ спогади його земляків із села Нечаївки розкривають життя і діяльність І. Микитенка 1920—1922 років, коли він працював фельдшером у с. Нечаївці на Кіровоградщині. О. П. Когут — ветеран праці, інвалід Великої Вітчизняної війни, живе у Компаніївці Кіровоградської області, в юності сам був добре знайомий з І. Микитенком. Свого часу він зібрав спогади земляків про Ю. І. Яновського, які увійшли до книжки «Лист у вічність».

НАДІЯ ГОРОШКО[1]**:**

Ішли роки, розбрелися мої ровесники хто куди: одні на завод «Ельворті» в Єлисаветград, інші до заможних у найми. Я залишилася у Нечаївці біля батьків.

Грянула блискавкою і громом прокотилася революція 1917 року. Розбила ланцюги, котрі сковували робітників і селян.

Зацвіло, забуяло нове життя після громадянської війни. Наша сім'я одержала землю і почала господарювати. Спочатку не всю засівали через убозтво: не було тягловоі сили, не могли підняти ту ділянку, яку нам дали за новим законом. Та радість наша була безмежна. Співали сади, луки, поля. Співала і я на полі, міцно тримаючи в руках плуга:

Гей, гей, горе не біда,
Краще жить нам хочеться.
Тоді краще заживем,
Як все панство проженем.

А після роботи вечорами сходилися дівчата й хлопці, співали усякі пісні. Серед них я виділялася своїм голосом.

Помітив якось мій спів Кіндрат Степанович Безверхий — нечаївський церковний дяк (він згодом зрікся релігії) і запросив мене співати в церкві. Я погодилась. Скоро ми вивчили ноти. Тільки церква не те... Я любила співати пісні про кохання, революційні, історичні...

Заспіваєш бувало:

На городі верба рясна...
Там стояла дівка красна.

Або про Кармелюка:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте...

І пісня хвилею котиться степом, підіймається аж до хмар, тане в голубому небі і десь далеко губиться, ніби ховається між плакучими вербами в річці Сугоклії.

Церковний хор славився не тільки в Нечаївці, а й далеко за її межами. Він дав мені оті необхідні перші «ази», яких я не знала.

Про цей хор дізнався Іван Кіндратович Микитенко. Якось він зайшов перед паскою до церкви, прямо як із землі виріс серед нас й одразу почав з нами співати.

Він чимось сподобався Безверхому. Так вони зазнайомилися, і відтоді Микитенко часто заходив до нас на співи й добре знав наші голоси, хто як співає. Це було ще до його роботи на нечаївському медпункті, десь у 1919 році.

Продовжувала я ходити босими ногами по нечаївському степу: орала, сіяла, косила. Зустрічала й проводжала журавлині ключі. Разом з жайвором до схід сонця срібною позолотою розливався мій спів. Ми з батьком першими виходили в поле, і вже ті, котрі йшли пізніше, до нас здоровкалися, і батько їм з гордістю усміхався...

Був у моєму житті незабутній пам'ятний день. Він тепліш весни на лебединих крилах пісні залетів до мого серця, і я понад сімдесят років ношу його, як дорогоцінний скарб!

У суботу якось залишилась дома, щоб допомогти матері. Зібрала своє збіжжя, розділила навпіл, розклала на кінцях коромисла, перекинула через плече і пішла прати до Сугоклії. Випрала, пополоскала і не помітила сама, як присіла на кладочці, заспівала пісню:

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться...
Ой як болить моє серце,
А сльози не ллються!..

Сиджу отак, співаю собі і виламаною лозинкою ляскаю по водичці. Аж гульк, стоїть біля мене Іван Кіндратович. Мені стало ніяково, я чомусь замовкла, як ото, бува, зозуля кує чи соловей співає, а коли хтось близько з'являється, вони раптом замовкають, ніби ковтають свій голос. Отак і я замовкла, проковтнула пісню і не знала, де дітись, як кажуть, хоч з мосту та в воду. А він дивиться на мене, помітив

[1] Надія Федорівна Горошко (1902—1983), колишня колгоспниця, пенсіонерка.

мою розгубленість і хвилювання, підходить ближче, і, щоб не наполохати мене, так лагідно говорить:

— Яка чудова пісня! Правда?

Я зніяковіла, знизала плечима (була така в мене звичка), а все ж таки відповіла:

— Всі пісні хороші і ця теж...

Він продовжив свою думку:

— Яка чистота душевних переживань, яка сила життя, скільки золотого тепла в цій пісні! — І попросив: — Заспівайте ще раз, я послухаю.

А я і далі сиділа отак на кладочці і тією ж лозиною мережила по воді.

— Коли б ви знали,— вів далі Іван Кіндратович,— звідки я почув цю пісню і яким вітром мене ось сюди занесло! Розумієте, я не художник, та коли б оцей куточок ось так, як він є, узяти та й намалювати, а краще — записати цю пісню. Річка, схиляють свої тонкі віти явори, кладочка у тихій заводі, хмарки на голубому небозводі і ця чудова пісня. Безцінний скарб було б покладено на полицю нашого мистецтва.

Так я познайомилася з Микитенком. Правда, знала його як гарного співця ще до цього. Він заходив до Безверхого, говорив з ним, частенько радився, а це вже ближче, особисто познайомилася біля Сугоклії. Іван Кіндратович мені розповів, що його приваблює наш хор, наша молодь, Нечаївський повітовий центр з хорошими, працьовитими селянами. Відрекомендував себе лікарем. Говорив, що не проти був би оселитися в Нечаївці.

— Приїжджайте, ми вас ласкаво приймемо,— відповіла я.— До речі, в Нечаївці немає лікаря, а він конче потрібний...

Отож Микитенко бере призначення і десь улітку 1920 року переїздить до нас на постійну роботу. Тут він організував драмгурток із місцевої молоді та й старших любителів цього мистецтва. Знайшов співаків, артистів, музикантів. Запросив і мене. Спочатку співала і в церковному хорі, і в клубі, а потім церковний хор залишила.

Микитенко майже весь церковний хор перетягнув до себе в клуб. І він, і Безверхий моїм співом та моєю грою в драмгуртку були задоволені. Обидва вони мені радили їхати вчитись, але знайшовся хлопець, що запропонував мені з ним одружитись, і я вийшла заміж. Особливого весілля не було — знову ж таки через нестатки. Засумували трохи Микитенко і Безверхий, що я рідше почала ходити до клубу. Пам'ятаю, зайшов Іван Кіндратович до нашої хати і побачив, що я вже одружена з Іваном Дмитровичем і що я вже не Бондаренко, а Горошко. Важка була та зустріч. Ніби якоюсь брамою відокремлено і відгороджено частку прекрасного, серед якого я бувала вже не раз. Поздоровив він нас з одруженням, побажав щасливого життя і довгих років прожити нам у парі, як голуб'ятам... Потім спитав мене:

— Чи не забула ту пісню на кладочці?

— Не забула,— кажу.— Такі пісні ніколи не забуваються.

— Чому перестала ходити в драмгурток?

— Нема коли, вже одспівала.

— Даремно, ми хочемо, щоб ти й далі ходила до драмгуртка,— припрошує Іван Кіндратович. Я тільки глянула на нього і стенула плечима. Якась глибока туга і біль за чимось утраченим охоплювали мене. Я ніби нічого не знайшла і нічого не загубила, а все-таки за чимсь до болю жалкувала. Мені хотілося піти в театр, співати там з дівчатами, але ж чоловік... Тепер я залежала від нього. Домашніх клопотів додалося, а толку з усього мало. Мовчу отак, тільки здвигаю плечима. Десь із самої глибини уже зачепила одну ниточку і тягну її від самого серця, намотую на мотовило, і так хочеться знову співати, тільки не в церкві, а знов у клубі, серед наших нечаївців, серед хлопців і дівчат, грати ролі, бути разом з Микитенком.

— То як же ти, Надійко? Я прийшов за тобою.

— Як мій чоловік,— відповідаю.

Давай він і його просити:

— Сидітимеш у передньому ряду, я тобі контрамарки даватиму, і ти дивитимешся за Надією, щоб часом хтось інший за гірським звичаєм не завіз її, як Белу у Лермонтова, пам'ятаєш?

Отак розсмішив, розвеселив, уговорив він чоловіка, і почала я знову ходити в драмгурток уже заміжньою.

Пам'ятаю, посходимось на репетицію, а Іван Кіндратович починає нам розповідати про театр, запально, пристрасно, видно, що він його так любив і без нього не міг бути жодної години.

— Театр,— каже він,— потрібний нам, і сучасна людина без нього не може обійтись. Театральне мистецтво — одна із найвищих форм спілкування з найширшими колами трудящих. Театр — дзеркало, в якому відбито все життя, добро і зло, хороше й погане. Глядач дивиться і з критикою, гнівом осуджує одного, а хвалить — іншого. Наше завдання — піднести глядачеві життя з різних боків, різними гранями показати, щоб він міг осмислити, зрозуміти, сприйняти або осудити недоліки, що нам залишив старий, віджилий лад. Треба показати нове життя, до якого волею свого серця прагне наш народ.

Іван Кіндратович у селі Нечаївці створив міцний драмгурток, згуртував хороший, дружній колектив і став з ним ставити п'єси: «Сільська честь», «Безталанна», «Наталка-Полтавка», а «на злобу дня» писав ще й агітки і ставив це все у нашому нечаївському сільському клубі. У всіх виставах я і моя сестра Ольга брали участь. У «Безталанній» я грала роль матері, у «Сільській честі» — Варвару, співала також за кулісами, виручала безголосих артистів.

З розученими п'єсами ми їздили в села Криничувату, Софіївку, Водяну, Шишкіно та інші.

Сам Микитенко грав Гната у «Безталанній», Андрія — в «Сільській честі». У кожній п'єсі, крім режисера і постановника, він був ще артистом, грав роль однієї, а то й двох осіб.

Отак ми по селах ставили п'єси, несли нове, свіже, здорове слово між люди, сіяли зерна доброго, вічного.

Безверхий і Микитенко весь час допомагали мені оволодівати театральним мистецтвом, радили їхати вчитися, обіцяли допомогти стати артисткою. Пам'ятаю, я вже стояла під вінцем, а Безверхий мені на вухо туркотів, просив, щоб я не виходила заміж, а їхала вчитися. Та, мабуть, иа моєму віку так судилося.

Для тих творів, що Микитенко сам писав, матеріал брав з наших селян, теми черпав з народу. Пам'ятаю такий випадок: прийшов до нас Іван Кіндратович і побачив, що мій чоловік з колоди видовбує мірку — велике дерев'яне відро з ручкою. Він так зацікавився, що не міг одірватися від його роботи, дивився все, як Іван Дмитрович вправно орудує різцем, долотом, стамескою. Копітка робота!

Цей життєвий випадок описав він у одному творі, а прообразом для написання був мій чоловік Іван Дмитрович Горошко.

Івана Кіндратовича та Безверхого, що добре співав і непогано розумівся на драматургії, зв'язувала велика дружба. Більше того, Микитенко не лише зумів витрусити з нього весь релігійний мотлох, а й переконав порвати назавжди всі зв'язки з релігією. Це Микитенко допоміг Безверхому Кіндрату Степановичу вступити до лав Комуністичної партії. Та якось у Нечаївку вдерлися петлюрівці. Було таке, що сьогодні в селі наші, «червоні», а завтра петлюрівці або махновці — «біляки». Влада мінялася отак, як показано у п'єсі «Весілля в Малинівці». Пригадайте старого, котрий носив з собою будьонівку і картуза з кокардою. Як влада у селі змінювалась, він натягав собі на голову то будьонівку, то картуза, промовляючи: «Знову влада міняється». Ось так було і в нас. Як заскочили в село петлюрівці, всі не встигли поховатись. Хтось доніс, що в селі залишився комуніст Безверхий. Без допиту і слідства отаман наказав його розстріляти. Жителі села стали просити, щоб не карав його, бо він, окрім добра, нічого людям не робив. Навіть сам піп ходив до отамана і просив, щоб помилували Безверхого. Отаман вислухав усі просьби і замінив смертний вирок двадцятьма п'ятьма ударами різок.

— Він ще зелений комуніст, на бочку його,— наказав отаман. Карателем був один гульвіса більш як сажень зросту. Цей кровожерний телепень виконував усі отаманські розпорядження, бив людей, знущався з них, як тільки хотів, а потім вже й розстрілював.

Його не довелось довго шукати, він був біля свого отамана й одразу ж узявся за діло. Бандит заліз до погрібника, перевернув бочку з огірками і приготувався для розправи. Безверхого роздягли, поклали на бочку і почали шмагати особливою нагайкою, в кінці якої були зашиті свинцеві платівки. Безверхий тільки здригався, а потім для сміху чи так просто сказав петлюрівцю:

— Хоч би змилувались над бідним сиротою. Як же мені тепер штани натягати, щоб грішне тіло прикрити, хіба фігового листа відшукати, а якщо нема, то, може, хоч лопухом свій сором затулити? Чи, може, пане, у вас отого шличка позичити?

Це Безверхий так в'їдливо висміював шликових вояків, що ніби уболівали за на-

род, а насправді з нього три шкури дерли: грабували, розстрілювали. Ті хлопці, що держали Безверхого за ноги і за руки, аж пирснули, а каратель ще дужче розлютився:

— Я тобі дам шличка, я тобі затулю! — кричить виродок, аж упрів, шмагає, кров аж цебенить, а він нагаєм б'є, ніби розрізує тіло. Думали, що засіче бідолашного.— Де твій батько? — питає каратель.— Мабуть, теж комуніст і до червоних подався?

— Сиротою ріс. Залишив мене батько без картоплини, а сам майнув, видно, до якоїсь кралі,— так йому Безверхий відповідає.

— А як твоя фамилія? — майже розгублено спитав каратель.

— Звався Безверхим Кіндратом Степановичем, а тепер після вашого причастя не знаю, чи й виживу.

Петлюрівець, як почув це прізвище, випустив нагайку, розкидав тих, котрі держали скривавленого Кіндрата, кинувся до нього й обняв, промовляючи плаксивим голосом:

— Сину мій, за що ж це я тебе отак без жалю двічі караю?

Безверхий з недовірою глянув на нього і, відштовхуючи рукою, слабим голосом попросив:

— Батьку, заждіть, я хоч штани натягну, а то воно при першій зустрічі, та ще й люди дивляться, якось непристойно!

З'ясувалося, що цей петлюрівець справді покинув свою дружину з дитиною, блукав десь між бандами по світу, а тепер зустрівся з сином і так тяжко, безсердечно покарав його.

Ця трагікомедія, котра відбулася в селі Нечаївці, послужила Микитенкові для його твору під назвою «Гордій». Тільки письменник трохи змінив сюжет і показав, як мати Гордія (Безверхого) підбігла і скрикнула: «Кого ж ти катуєш, сина свого!?» А петлюрівець стоптав конем дружину свою і поскакав собі.

У Нечаївці п'яні бандити шукали собі та своєму отаману духовної розваги. Вони хотіли, щоб ми їм поставили «Наталку-Полтавку».

Між драмгуртківцями була така домовленість: бандитам ніяких постановок не робити. Такий наказ був від Івана Кіндратовича — нашого керівника. На вимоги петлюрівців Микитенко не погоджувався. Сам переховувався, але з гуртківцями мав тісний зв'язок. Він передав мені, щоб я коротко постриглася, лягла в ліжко під виглядом хворої на тиф. Так я й зробила, хоч і боязко було. Знала, на що іду. Петлюрівці вдерлися до моєї кімнати.

— Іди, будеш сьогодні співати.

— Що ви, панове, я ж хвора на тиф, не можу.

Петлюрівці при слові «тиф» насторожились, але стояли на своєму:

— Ми тебе на руках понесемо, одягайся!

— Ні, панове, я боюсь, щоб вас не заразити тифом,— відповіла я суворо, переконливо.

Ця відповідь дійшла до них, і головний, котрий спершу хизувався, тепер сплюнув і наказав своїм:

— Ходімо, хлопці, до отамана, порадимось, що з нею робити.

Отаман викликав свого лікаря і наказав йому, щоб той сам оглянув хвору. В разі обману — зібрати людей і на площі мене розстріляти.

Незабаром до нас прийшов лікар. Він боязко озирнув кімнату і, не наближаючись до ліжка, спитав:

— Чим хворієш?

— Тифом,— простогнала я.

— Давно?

— Уже кілька днів,— знижуючи голос, удаючи-таки з себе хвору.

— Скинь хустку.

Я повільно зсунула хустку на потилицю. Лікар нагнувся трохи, подивився на мою стрижену голову, покліпав очима і вийшов.

«Ну, це все — думала я,— уб'ють прокляті». Але ж ні. Очевидно, таки повірили, що я справді хвора на тиф.

Так бандити наших постановок і не бачили.

Незабаром Червона Армія всипала їм такого, що вони більше й не появлялися. Не жаль було й кіс моїх. Тільки фото тепер нагадує про ті часи.

Іван Кіндратович був задоволений не менш, ніж я. Всі п'єси розучували у попівській хаті. Сам піп не любив усього нового, що ми несли в народні маси. Іван

Кіндратович зумів відмежувати попа від нашого життя, щоб той не заважав запроваджувати культуру на селі. Правда, дружина попа стояла ближче до нас і брала участь у драмгуртку. Чому п'єси розучували у попівській хаті, а не в іншій? Бо у селі хати були малі, схожі на хату Шевченка, а попівська простора, в ній Микитенко міг розгорнути події кожної п'єси так, як він хотів.

Іван Кіндратович був вимогливий в роботі, держав сувору дисципліну і на репетиціях, і під час постановок. Він ніколи не лаяв нас, не сердився, а коли що й помітить, то тільки мовчки подивиться, так проникне тебе очима наскрізь, немов електричним струмом, і без нотацій, без жодного слова, що ти вже ніколи цієї помилки не зробиш.

Одні казали, що він був лікарем-психіатром, а інші — що він добре володів гіпнозом. Хто знає, я про це не буду говорити, скажу тільки одне: він був людяний, справедливий, справжній лікар, розумно, обережно, вдумливо підходив до тих питань, які треба було вирішувати і на сцені нашого сільського клубу, і серед населення, і в нечаївській лікарні.

Іван Кіндратович ніколи не був похмурим. Разом з нами співав, сміявся, танцював, та ще й як! Його танцям, мабуть, могли б позаздрити самі запорозькі козаки. Був веселим витівником серед молоді.

Разом з Іваном Кіндратовичем ми, молоді, створювали нову культуру на селі, боролися за нове життя, осуджували старе, віджиле, відкидали його на смітник історії.

Микитенко добре володів українською та російською мовами. Умів переконливо говорити. Його хотілося слухати, його хотілося бачити, він був добрим знавцем театрального мистецтва.

Ось таким він і залишився в моїй пам'яті: ніжним, красивим, гуманним, великодумним, ще й хоробрим.

До Микитенка у Нечаївці медпункту не було. Це він уперше його організував в нашому селі. Теперішній новозбудованій великій лікарні, оснащеній всім необхідним, присвоїли ім'я письменника. Він цього заслужив.

Добре пам'ятаю, як моя сестра Ольга захворіла й осліпла. Вчора ще ходила, бачила, працювала, та раптом усе пірнуло в якусь темінь, у якусь безодню. Мацає моя сестричка, простягає руки, ніби ловить те, що загубила, сльози ллються ручаями, і в розпачі падає без сили на ліжко. Що робити? Невже не можна повернути людині зір? І Микитенко взявся за це сміливо. І що ж, хвороба відступила. Радощам не було меж. Моя сестра ще й тепер згадує його добрими словами.

У перші роки Радянської влади Іван Кіндратович завідував позашкільним відділом при Нечаївській волосній Раді, створив дитячий будинок для сиріт у Криничуватому, збирав гроші для голодуючих, разом із комітетом незаможних селян, з біднотою перелицьовував старе село на нове.

Треба було ростити нові кадри. Ото й послали Микитенка від волосного комнезаму на навчання із Нечаївки до Одеського медичного інституту.

Перед виїздом зійшлися ми в нашому клубі. Всі вже знали, що Іван Кіндратович їде вчитися. Прийшли сюди селяни, були й ті, яким він повернув життя, принесли йому квіти. Тамуючи хвилювання, він звернувся до нас із такими словами:

— Ваше село Нечаївка дістало назву від імені славного козака Нечая — героя народно-визвольної боротьби. Ви теж у жорстоких боях здобули собі право на вільне життя серед квітучих нив нашої Батьківщини. Будьте гідними носити це геройське ім'я. Хай вам щастить у всьому!

У серпні 1922 року він поїхав з Нечаївки назавжди.

Я щаслива тим, що працювала з такими видатними людьми, як Іван Кіндратович Микитенко і Юрій Іванович Яновський — другий наш славетний земляк. Жаль, що їх обох уже немає. Подивилися б вони тепер на наше оновлене й квітуче село.

ХРИСТЯ МОРОЗ[1]:

Такої людини не можна забути. Зустрів мене Іван Кіндратович серед нечаївських дівчат і прямо-таки завербував до організованого ним же драмгуртка, щоб я там співала. Чого б мені не погодитись, якщо мої подружки вже були там?

Веселим, жвавим і жартівливим пам'ятаю Івана Кіндратовича і в той же час су-

[1] Христина Минівна Мороз (нар. 1904 р.), колгоспниця-пенсіонерка с. Нечаївки.

ворим і розумним наставником. А як він любив свою роботу! Мало сказати, що Микитенко був просто роботящим. Він був закоханий у театр, ним жив і без нього не міг пробути жодного дня.

Ми з Іваном Кіндратовичем ішли від малого до великого, від темряви до світла, до правди, і ця правда зогрівала нас, наші серця, і не тільки нас, а й багатьох глядачів. Мені здається, що в ті часи, коли ми працювали з Микитенком, театр стояв на вищому рівні, ніж тепер. Хоч воно повинно бути навпаки. Ось я пригадую, з якою жадобою, з яким ентузіазмом ішли люди до театру, вони тут одержували все. Радіо й телебачення тоді ще не було, а люди без музики, без пісні жити не могли. Їм потрібна була духовна розвага. Треба було знати, чим живе і дихає наша країна. І вся оця, так би мовити, «трансляція» здійснювалась тільки через театр, бо він був рупором у ті часи, з якого черпали духовний, політичний харч, оту наснагу, з якою вже йшли у боротьбу на всіх ділянках виробництва. Тепер все це сприймаємо із багатьох джерел, котрих у ті часи не мали і про які і мріяти не могли.

Мені і всім тим, хто працював із Микитенком, здавалося, що Іван Кіндратович був народжений для театру, для театрального мистецтва. Коли б хто хоч раз побачив його на репетиції або на постановці, він би в цьому переконався.

Голос у мене, за оцінкою самого Микитенка, був непоганий. Ходила я співати і в церковний хор. Та це для мене ніякої насолоди не приносило. Всі оті божественні пісні були відірвані від самого життя, незрозумілі. Уявіть собі доброго майстра, у якого є інструмент, цвяхи, залізо, дошки, а самої будівлі і верха над будівлею нема. Куди він заб'є отого цвяха чи прилаштує бляху, як нема основного, куди можна їх пристосувати? Отак і ми. Співали, хто що знав або хто де почув і записав чи запам'ятав. Складали й самі частівки та співали їх на вулиці.

З приходом Івана Кіндратовича все змінилося одразу, обернулося на інший лад. Він відкинув геть оті старі й шкідливі пісні, як, наприклад, «Дай, мамашо, револьвер, піду застрелюся», що принижували селянина-бідняка. Ми уважно придивлялися до того, як Микитенко розглядав тогочасний репертуар пісень. Він міцно стискав щелепи, хмурився і болісно переживав сільську убогість, яка панувала майже скрізь. І його ми розуміли.

Рішуче знехтувавши низькопробними пісеньками, Іван Кіндратович розучував з нами справжні пісні — і народні, і зовсім нові, сучасні. Серед них — «Інтернаціонал», «Уперед, хто не хоче конати», «Грими, грими, могутня пісне», «Над залитою кров'ю землею», «Заповіт» Тараса Шевченка. Далі — українські дожовтневі пісні: «За Сибіром сонце сходить», «На городі верба рясна», «Якби мені не тиночки», «Та туман яром котиться», «Ой зійди, зійди, ясен місяцю», «Да куди їдеш, Явтуше?», «Не щебечи, соловейку», «Там, де Ятрань круто в'ється». Співали також пісні та романси — «Вечір надворі», «Віють вітри, віють буйні», «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Вкраїну», «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Чорнії брови, карії очі», «Ніч яка місячна», «Їхав козак на війноньку», всіх не перелічиш. Та видно із цього, що репертуар наш далеко відрізнявся від тих пісень, що десь у шинку нудно тягли гульвіси гугнявими голосами напідпитку або, хизуючись, мимрив собі під ніс крамар, як ішов до своєї коханки.

Якщо раніше люди в церкві слухали божественних пісень, то тепер церкву обминали і йшли до сільського клубу. Тут вони могли відпочити й послухати наші нові пісні, котрі підносили людську душу і припадали до серця кожному. Хіба ж це не був подвиг Микитенка?!

А як він учив нас співати! Самої культури співу, вимови, постановки голосу. На вулиці співали як хто хотів, а тут він учив нас красиво вимовляти слова і навіть як тримати губи при окремих словах, щоб глядач дивився на нашу зібраність і радів, сприймаючи це як дарунок йому самому чогось прекрасного.

Два роки я грала ролі і співала в хорі. Ми пройшли гарну школу навчання вокального та театрального мистецтва під керівництвом такої талановитої людини. Часто я й дома співала, ніби робила сама для себе репетиції, і сталося так, що без пісні я вже не могла. З нею мені легше було жити й працювати.

У мене стали підростати сини й дочки. Я їх також почала вчити співати, і мої труди не пропали марно. Мій син непогано працює в колгоспі комбайнером і добре співає в місцевому хорі при Будинку культури в селі Нечаївці.

Ми прийняли чудову естафету і передаємо її своїм дітям. Я вдячна за це дорогому і незабутньому нашому вчителю й лікарю Івану Кіндратовичу Микитенку.

УСТИНА СЛИЧЕНКО[1]:

Вперше я побачила Івана Кіндратовича Микитенка біля нечаївського сільського клубу. А до того тільки чула про нього. Він був красивим і показним, якось одразу впадав у вічі. Ще була у нього особлива риса: він завжди перебував у гущі мас, передусім серед молоді, швидко, лагідно і тактовно знаходив контакти з людьми.

Мав він неабиякий слух! Тільки у якомусь куточку хтось заспіває — він уже там, сам бере участь, підтягує і водночас уважно слухає, хто ж це виділяється голосом?

Пам'ятаю, я з дівчатами співала «Повій, вітре, на Вкраїну». Іван Кіндратович підхопив мене на руки, підняв і скрикнув:

— Ось іще новий талант відшукав!

І тут же запропонував, щоб я ходила до драматичного гуртка, котрий він організував у нашому селі. І що ж, пішла і безперервно п'ятнадцять літ брала в нім участь. Кого тільки я не грала за ці роки — і Проню Никифорівну у п'єсі «За двома зайцями», і Марусю — в «Марусі Богуславці», і Наталку — в «Наталці-Полтавці», і Азу — в «Циганці Азі», і Гафійку — в «Сільській честі», і Софію — в «Безталанній». А скільки тих п'єс було поставлено в нашім сільськім театрі-клубі!

До революції в нашому селі були бундючні поміщики, які відносили себе до вищої культури. Жуковський, Майєр, Гейнц та інші тільки визискували селян, а про їхній духовний розвиток і не думали. Та й хто міг би тоді про це подбати? Щоденна праця до знемоги — ось що нам залишалося. Люди жили затурканими, знесиленими, немов каліки, волочили тяжке своє життя.

Та ось прийшла РЕВОЛЮЦІЯ! Змела своїм гнівним ураганом панів і підпанків. Закипіло, завирувало нове життя. Вперше селянин міцно тримав у своїх руках чепіги, орав не панську, а свою ниву. Здавалося, співало сонце і саме небо. У нове царство, до нового світу було відчинено браму, і люди йшли до давно жданого щастя.

У поміщика Жуковського був управителем такий собі Каневський, який мав добрячі приміщення в Нечаївці і кам'яні будинки в колишньому Єлисаветграді. У Нечаївці був у нього кам'яний сарай. Хоч зовні він і здавався непривітним, нагадував більше каземат, зате міг умістити десь понад двісті чоловік. Іван Кіндратович зразу ж відвоював це приміщення, і в ньому ми почали ставити п'єси.

Микитенко почав у Нечаївці вперше писати свої драматичні твори «на злобу дня», і ми їх ставили у нашому театрі. Селяни з великим інтересом сприймали їх. Та скоро приміщення у нас відібрали, бо треба було будувати млин для селян Нечаївської волості. Натомість нам дали приміщення Жуковського, трохи менше.

Іван Кіндратович був найкультурнішою людиною на селі. Поруч іще бевкав дзвін, скликав селян до церкви. Батьки нас посилали туди співати. Мені мати говорила: «Як не підеш до церкви, до клубу не пущу». І я співала і в церковному хорі, і в клубі. А потім церковний залишила, бо в клубі, в театрі, очолюваному Микитенком, було цікавіше. Ми тоді співали:

Хоть ты, колокол, гуди,
Коль не хочешь — тресни,
Мне в народный дом идти
Боле интересней.

Наше село було повітове. Сюди з'їжджалися на наради, за вказівками. Брали розпорядження на розподіл поміщицьких земель, створювали курси для голів сільських Рад, комнезамів, комсомольських ватажків. Це було не просто село, а місцевий культурний центр. Нам треба було показати, якою повинна бути нова людина, її духовні потреби, чим вона повинна жити, куди йти і з ким вести боротьбу. Ось за цю відповідальну роботу й узявся Микитенко і блискуче, талановито її розв'язував на сцені нечаївського сільського клубу. Ми не обмежувалися самою Нечаївкою, виїжджали в навколишні села і там теж ставили п'єси.

Іван Кіндратович був гуманною і чуйною людиною, усіх поважав однаково, і люди його любили. Театр він розумів як школу, через яку прагнув навчати нових будівників соціалізму. Була в нього і своя власна робота лікаря. Скільки він урятував від смерті малят і дорослих! Іван Кіндратович був настільки чуйним до люд-

---

[1] Устина Іванівна Сличенко (нар. 1904 р.), колгоспниця-пенсіонерка с. Нечаївки.

ського горя, що важко словами передати. Не зважав ні на що: чи зимою, чи влітку все кидав і стрімголов летів рятувати хворого. Пам'ятаю такий випадок: у сина Віри Буйлук піднялася раптово температура, хлопчик почав марити. Мати не хотіла йти у пізню годину до Івана Кіндратовича, тоді вважалося непристойним турбувати лікаря вночі. Але хвороба була така, що хлопчик не витримав би до ранку — міг померти. Віра пішла до Микитенка, плачучи, благала врятувати сина. Іван Кіндратович схопив валізку і не пішов, а побіг до хворого. Віра не встигала за ним. Микитенко не відійшов від хлопчика, аж поки не переконався, що той житиме. Тільки тоді, коли малому стало легше і хвороба відступила, він залишив хворого.

Ставився він до учасників драмгуртка просто, але водночас з якоюсь теплотою і душевною повагою. Серед нас він був дуже простим, наче наш, сільський, з нашого села. Драмгурток діяв на добровільних засадах. Виручені гроші йшли на організований Микитенком дитячий будинок для дітей-сиріт та безпритульних. Але з якою пристрастю, з яким ентузіазмом ми працювали! Іван Кіндратович зумів організувати міцний аматорський колектив. І нечаївці, і гості завжди були задоволені виставами. Оплесків було стільки, що здавалося — стеля підніметься.

Іван Кіндратович ретельно готував кожну виставу. Він із кожним окремо працював, терпляче показував усім нам вхід і вихід, жести, повороти. Все до дрібниць продумував сам, домагався, щоб не було нічого зайвого, чого такого, що б викликало у глядача зневагу, огиду чи якесь непорозуміння. Микитенко сам грав у кожній п'єсі. Мені не раз доводилося грати з ним головні ролі.

Частенько ми, драмгуртківці, бували з Іваном Кіндратовичем на лоні природи. Свої ролі обговорювали просто неба, не лише в клубі чи попівській хаті. Там Микитенкові було тісно, він хотів більшого простору. Микитенко прагнув наблизити театр до реальності, показати нове життя таким, як воно є, щоб глядач міг бачити не удавану штучність, а глибоко осмислене, достовірне, правдиве відображення дійсності. Коли ми виходили на сцену і одержували стільки схвальних оплесків, нам здавалося, що все гаразд. Але після вистави Іван Кіндратович кожному з нас пояснював помилки до малесеньких дрібниць! Де треба було зробити наголос, де паузу або щось підкреслити жестом. Здавалося б, усе це дрібниці, але насправді — далеко не так. Я зрозуміла, що подібна копітка робота була вкрай необхідною. З кожною постановкою ми, так би мовити, ставали на голову вищими. Івана Кіндратовича не заспокоювали оплески, і він не почував себе в солодкій і тепленькій купелі. Кожна вистава приносила йому щось нове. Він сприймав її як музику і душею болів за кожну поставлену п'єсу, дуже переживав і кожен вихід артиста, і успіх усієї вистави.

Микитенко безмежно любив селян і з особливою повагою ставився до них. Водночас він з усієї сили таврував паразитів, негідників, котрі присмоктувалися до трудящих. Як вилікувати отой гнійник, що лишив його нам царський уряд з усім старим, віджилим? Як донести це до трудівника, до широких кіл населення? І Микитенко обрав для цього театр. Він вважав, що за допомогою театру можна швидше вивести селян з темряви до нового життя по наміченому Леніним шляху.

Я часто дивувалася і не раз запитувала себе: як Іван Кіндратович міг скрізь устигати? Звідки брав ті сили, невичерпну енергію і час? Зробити все, що він робив, неможливо було б, навіть якби він із двадцяти чотирьох годин і хвилини не витрачав би на сон і відпочинок. Уявіть тільки його робочий день. Зранку приймав хворих, не лише нечаївських, а й тих, які приїздили з навколишніх сіл. Треба було вислухати кожного, приписати ліки або ж покласти в лікарню. Потім ішов до волості, де разом з відділом наросвіти та комітетом незаможних селян вирішував невідкладні питання, збирав продовольство, одяг, гроші для дітей-сиріт; потім проводив репетиції, ставив п'єси, виїжджав у інші села, брав активну участь у різних засіданнях та комісіях і, головне, майже щодня приносив щось нове, ним написане. Коли ж він це все робить? — дивувалися ми.

А як він любив пісні! На кожну репетицію приносив якусь пісню і розучував з нами.

— Ось це тобі, Устенько,— говорить,— ану, давай поспіваємо.— І вже співаємо з ним разом. Він на крилах пісні ніби сам літав легкокрилим птахом, і його голос розливався солов'їним співом разом з нашими. Отак поруч з ним я була 1920, 1921 і частину 1922 року. Я полюбила театр, не могла без нього жити і горджуся тим, що палку любов до нього прищепив мені Іван Кіндратович Микитенко.

ЕММАНУЇЛ ДАХНО[1]:

Пам'ятаю Івана Кіндратовича Микитенка як лікаря, як доброго організатора, як талановитого драматурга і письменника. Коли дивишся на його роботу в театрі, на його здібності, то думаєш, що він скінчив театральне училище або ж інститут. Але ж ні. Микитенко — самородок, народний талант, який нечасто трапляється.

Усі роки з 1920 по 1922 я був суфлером у драматичному гуртку, яким керував Іван Кіндратович.

Пригадую, до нас хтось приїхав із керівництва. Нечаївський повіт тоді належав до Херсонської губернії. Роботи багато: треба було переселяти селян-бідняків на поміщицькі землі. З цим і приїхали представники з Херсона. Ми дали їм хороший концерт. Вирішили показати п'єсу «на злобу дня», написану Микитенком. Зібралися люди, зайняли місця наші гості. З успіхом пройшла перша частина, нам добре аплодували. Ми готувалися до другої частини, коли за кулісами з'явилася заплакана літня жінка:

— Іване Кіндратовичу, допоможіть...

— Кажіть, що там у вас,— поцікавився він.

— Не може родити, мабуть, помре дочка моя...

— Пішли хутчіш! — він нашвидку одягнув свій піджак і як був загримований, так і пішов до виходу, лише сказав Безверхому:

— У зал дайте музику. Якщо затримаюсь, заміниш мене, ясно? Далі все так, як на репетиції.

— Зробимо,— відповів Безверхий.— Хай щастить тобі при пологах!

— Та не я ж родити збираюсь...— І він хутко, майже блискавично вилетів за жінкою.

У залі засвітили гасові й карбідні лампи. У ті часи електрики ще не було, і для того, щоб яскравіше освітлити сцену, Микитенко зумів дістати й пристосувати карбідні лампи. Почали грати музиканти. У нас був хороший струнний оркестр: Р. П. Ткаченко грав на скрипці, К. С. Безверхий на мандоліні — це наші солісти. На сцені почали грюкати, переставляти куліси. Публіка розважалася, слухала музику, і ніхто не знав, що основного артиста нема, що він побіг боротися зі смертю, за життя нової людини.

Нарешті Безверхий дав команду починати другу частину. В цю мить прибіг захеканий Микитенко і спитав у Безверхого — свого заступника:

— Ну, як публіка? Ще не починали?

— Все в порядку, будемо продовжувати. А в тебе ж як там, родила?

— Народила. Мати жива і дитина жива. Відкривайте завісу!

Микитенко заїжджав до нас ще десь у 1919 році. Його цікавив культурний центр Нечаївського повіту. Нечаївка була не простим селом. У ньому зосереджувалася вся політична, адміністративна і культурна влада повіту. Ось чому Іван Кіндратович бере сюди призначення і пізніше привозить з Рівного свою наречену Зінаїду Григорівну. Весілля вони не справляли, бо жили тоді не в таких достатках, як тепер.

1921 рік прокотився по країні великим голодом. Іван Кіндратович організував у селі Криничуватому дитбудинок для безпритульних та сиріт, збирав для них одяг, гроші, продовольство.

У ті роки Микитенко жваво відгукувався на події, що відбувалися на селі. Вони були невичерпним джерелом для його творів, які ставилися на сцені нечаївського сільського клубу.

Пригадується ще такий випадок. У Нечаївку для розподілу по інших селах привозили невелику кількість матерії — «чортової шкіри», сатину, ситцю. Було її дуже обмаль. Селяни в основному вели майже натуральне господарство, сіяли коноплі, з них виготовляли тканину і самі обшивали свої сім'ї. Якось для села Пустопілля виділили 20 чи 30 метрів тканини. А саме в цей час поблизу в селі Семикосівці стався нещасний випадок. У громадянина Теслі син обсмалив ноги. Повезти хлопця до лікарні не було чим, про це передали в Нечаївку. Микитенко одразу ж виїхав до потерпілого. Він зробив усе необхідне. Помастив маззю опіки, забинтував і наказав матері, у які дні привозити хлопця в Нечаївку на перев'язку. Сам повертався додому вже ввечері. Але що це? Він помітив, що у вибалку стоїть підвода, і якісь

[1] Еммануїл Іванович Дахно (1901—1978), ветеран праці, с. Нечаївка.

І. Микитенко, 1920 р.

Жителі села Нечаївка на Кіровоградщині, колишні учасники сільського театру: сидять — Н. Ф. Горошко, Е. І. Дахно, У. І. Слинченко, стоять — Х. М. Мороз, О. Ф. Остаф'єва.

люди міряють тканину, й один уже обмотує себе крамом. Микитенко залишив підводу й хутко підійшов до незнайомих.

— Здорові, козаки!

А ці козаки аж поприсідали, так налякались.

— Що це ви тут розподіляєте? Може, й мені відріжете шматок?

Хлопці від несподіванки так злякались, що випустили сувій, з якого собі відрізували, й стояли немов закам'янілі.

— Це ж для всього села, а ви вирішили пограбувати, це ж нечесно! — почав соромити їх Микитенко. Потім перевірив накладну і написав записку голові сільської Ради, щоб перевірив привезену тканину і розподілив між незаможниками. Цей випадок він потім використав для п'єси-«агітки», показаної селянам. Повітове начальство й глядачі реготали, плескаючи в долоні, коли на сцені саме спіймали злочинців і розмотували на череві ситець.

— Та це ж Данила спіймано! Прямо на гарячому! — кричали із залу.

Пригадую, виїхали ми якось у Криничувату ставити п'єсу. Перед початком наш струнний оркестр розважав молодь села. Почали виставу, та в цей час до залу вдерлись якісь військові, обступили нас, клацають затворами гвинтівок.

— Банда,— шепнув Микитенкові Безверхий.

— Спокійно,— відповів Іван Кіндратович,— треба розібратися.

— Хто керівник цієї вистави?

— Для чого він вам потрібний? — запитав Микитенко.

— Хочемо бачити його.

— Я керівник.

— Твоє прізвище?

— Микитенко.

— Здоров, земляче! Давай, починай виставу!

З'ясувалося, що це був сам начальник військового загону Волков із рідного села Івана Кіндратовича Рівного. Загін боровся з контрреволюційними бандами. Потім в одній із сутичок бандити вбили Волкова, його поховали в Рівному і його іменем назвали місцевий театр.

Згодом мене послали на навчання до міста Єлисаветграда, в повітову партійно-радянську школу. З Микитенком я листувався. З Одеси він мені писав, що живе у дуже скрутному матеріальному становищі, скаржився, що під час хвороби не міг навіть дістати пляшки молока.

Після закінчення навчання в 1923—1924 роках я працював у Рівному у відділі культури райполітпросвіти. Іван Кіндратович приїздив літом на канікули в рідне село, і ми знову зустрічалися з ним. Микитенко розпитував мене, розповідав, що пише вірші й оповідання і друкує їх у газеті «Червоний степ» та в журналі «Шквал», що виходили в Одесі.

— Може, ти мені, Іване Кіндратовичу, допоможеш тут і прочитаєш лекцію в клубі? — просив я, і він із задоволенням читав лекції на політичні, міжнародні та медичні теми. Його слухали й поважали односельці з Рівного не менше, ніж нечаївці.

Він часто забігав у рівнянський сільський театр, цікавився, що там готують, як іде репетиція, читав свої твори.

Нечаївку він не забував, приїздив сюди із Рівного, із Одеси і навіть із Харкова. Зустрічався із старими учителями, з Родіоном Павловичем Ткаченком. Останній приїзд його був десь у 1927—1928 роках.

Мене посилали на курси пропагандистів до Одеси, і там мені також судилося зустрітися з Іваном Кіндратовичем. Він очолював уже письменницьку організацію. Ми зустрілися на Дерибасівській в одному чи то клубі, чи то кафе, де він виступав з новими творами. Зустріч наша була теплою і задушевною. Як давно знайомі й земляки, говорили ми про все, що нас цікавило. З того вечора, з його розмови, мені стало зрозуміло, що працювати йому було нелегко.

Коли Микитенко переїхав з Одеси до столиці — в Харків, а мене посилали то на одну, то на іншу партійну роботу, ми ще не раз зустрічалися з ним у Харкові. Один час я працював директором ветеринарного технікуму в Червоновершці, а технікум був підпорядкований Наркомземові, й з усіх питань треба було їхати до Харкова. Микитенко вже був відомим письменником. Одного разу запросив мене на вечір, де читали свої твори багато авторів. Зал був набитий глядачами. Всі вони палко й гаряче аплодували Івану Кіндратовичу.

Пам'ятаю, ми йшли на обід, це було на площі Тевелєва. Зустрілися з М. Скрипником. Я його вперше побачив — у солом'яному брилі, з палицею, старенький, але бадьорий. Скрипник чи то був на цьому вечорі, чи йому доповіли про нього, які твори там читали, і він схвально поставився до виступу Микитенка.

— Так і треба. Правильне ваше зауваження, я також проти нігілізму та націоналістичних ухилів. Боротись треба, голубчику, боротись! Бути серед мас, і вести маси, й добре знати радянську літературу! — І, злегка помахуючи палицею, вів далі: — Не стійте на старих, заяложених позиціях. Наша країна — це сад з добрими окулірованими деревами. Правильно ви говорили, навіщо зривати гниле яблуко й класти до кошика, коли є свіжі, красиві, червонобокі, немов янтар, а письменники їх не помічають? От проти цих проявів і треба боротись,— закінчив Скрипник.

Мені він ніби ще раз розтлумачив усе те, що я сам чув і бачив учора на літературному вечорі. Микитенко і Скрипник тепло розстались, але в моїй пам'яті ця сцена залишилась і понині.

Такі зустрічі давали мені можливість глибше зрозуміти Микитенка, і я добре бачив, що він до останньої краплини крові відданий народу, партії. І для мене, і для багатьох нечаївців він залишився доброю, чуйною до людських страждань, до людського горя людиною.

Анатолій МИХАЙЛЕНКО

ВІДКРИВАЮ КАНАДУ ЗАНОВО

Враження з трьох подорожей до Країни кленового листу

6

Що-що, а заморських магазинів не оминає ніхто: ні офіційні, ні туристичні делегації, яких привело за океан не лише бажання щось побачити, пізнати, а й — часто насамперед — купити, придбати.

Не будемо по-святенницькому твердити, що їздимо за кордон тільки відвідувати музеї. Скрізь і всюди найпопулярніший музей — магазин, «шопінг». До програми наших делегацій неодмінно включається так званий вільний час, або «шопінгування», що на практиці те саме: відвідання магазинів. Саме цей пункт програми регулярно перевиконується. Ми тепер знаємо, що найпотужніше його перевиконували закордонні гастролери брежнєвської еліти. Чому ж іншим пасти задніх?

Канадські магазини варто відвідати не лише, щоб щось придбати, наші закордонні купівельні можливості жебрацькі, на дешеві сувеніри й вистачає. Канадські магазини треба відвідати, щоб побачити, що і як продають.

Величезні магазини-мегаполіси, магазини-конгломерати, магазини-міста нам відвідувати варто як музеї: ціни там високі навіть для канадців вище середнього достатку, а для нас — казати нічого. Щось придбати в таких магазинах для канадця престижно. Та мільйонер, власник фірми «Чімо» Володимир Маковецький у найбільшому в світі магазині «Вест Едмонтон мул» ніколи нічого не купує. Відверто скажемо, не лише тому, щоб не збагачувати акул великого бізнесу, як він сам напівжартома пояснив, і навіть не тому, що грошей бракує — просто має можливість купити необхідні речі значно дешевше... на базі. Що таке «купити на базі» **т а м і т у т** розуміють по-різному. У нас через базу **д і с т а ю т ь** (а не купують) товари ті люди, хто має до неї лазівку. Щоб мати вхід на канадську базу, Маковецький платить невеликий щорічний внесок. Треба ще мати й солідний капітал як гарантію. Лиш тоді він стає членом «клубу вибраних», доступ яким на базу завжди відкритий. На свою картку він проводив туди й нас. Першого разу ми прицінювалися й придивлялися до товару, потім порівнювали «базівські» ціни з магазинними і завважили, що вони значно нижчі. А вже тоді робили покупки. За прохідною наш благодійник ретельно познімав з покупок цінники: щоб повернути якісь там проценти.

У Ріджайні наша знайома вчинила так само — зніяковіло попросила цінники з наших покупок. І в Торонто було так само. Незручно допитуватись, але й так ясно: щось з цього мали.

Канадець на вітер гроші не викидає і не смітить доларами, як нам здаля може здатися.

Великі магазини-мегаполіси не всі схожі на вже згадуваний «Вест Едмонтон мул», але всі — розкішні. З водоспадами і фонтанами. З безліччю маленьких кафе, барів, перекусочних. Із завжди ввічливим, як не запопадливим обслуговуванням.

П р о д о в ж е н н я. Початок див. у № 11.

Звичайно, черг більш, як з п'яти-шести чоловік, ніде не буває. Але не буває і продавців, котрі нудьгують без роботи. А кому з нас не знайома картина: біля одного відділу — довжелезна знервована черга і один продавець, а в іншому відділі того ж магазину продавець знічев'я розглядає на своїх пальцях товсті золоті персні. Така картина в Канаді не мислима. За що ж їм платити? — з величезним непорозумінням спитав би власник магазину. Щоправда, нудьгуючих продавців бачити довелось, і не одного — у маленьких магазинчиках, вуличних ятках та розкладках. Там кожен жде, ловить, заманює покупця як може, улесливо обробляє, хоч би хто підійшов, настирно нав'язує свій товар. У великих магазинах не торгуються, у маленьких можна щось виторгувати. Той самий товар має різну ціну в різних крамницях, містах, провінціях. У великих магазинах до одягу, взуття, інших речей причеплені спеціальні датчики — товар не винесеш непоміченим, на виході спрацює електроніка: злодія викаже сигнал.

Кожен касир навіть найменшу вашу покупку — запальничку чи авторучку — запакує в потрібного розміру поліетиленовий мішечок, зашпилить, приколовши й чек. І скільки разів розраховуватиметесь за нові покупки, стільки й мішечків вам вручать: мініатюрних, більших, великих і величезних, як двоспальна подушка. Тож збираючись за покупками, ніхто не клопочеться: куди ж їх скласти? Пакети, кульки, мішечки безплатні, їх нашим туристам охоче роздають як сувеніри. Адже це ще й реклама.

Популярні серед канадців середнього і низького достатку вже згадувані магазини типу «Армі енд нейві». Армійського спорядження в них давно немає, але принцип торгівлі залишився: в них значно дешевше, іноді вдвічі і втричі, продають товари, що вийшли з моди. Торішня мода цього року розпродується як дешевизна. Нікому не вигідно працювати «на вал», затоварювати склад непотрібом. Якщо товар не куплять, доки він свіжий і модний, це погано, але його ще можна продати дешевше наступного року. Та коли й тоді не куплять — хоч викидай. Якщо не дочекається когось із наших туристів. Але наших туристів на всю продукцію, що швидко виходить з моди, не настачиш.

З переважаючою зацікавленістю наша чоловіча половина вивчає в магазинах радіо- і телеапаратуру, якою щедро завалені малі й великі крамниці. Торік я з неабияким інтересом розглядав нову модель двокасетного магнітофона «Шарп». Наступного ж року протягом місяця тільки раз бачив ту саму модель, і то в єдиному примірникові, зате було навалом новинок. Причому якість звучання, діапазон, гарантії майже ті самі, нове ж оформлення, дизайн, тобто — одяг. «Купи»! — закликає і гіпнотизує дедалі гарніший «одяг».

Що людині потрібно, те є в магазинах. Не виробники товарів намагаються диктувати потит (за нашим принципом: купуй те, що є, бо завтра й цього не буде), а попит керує виробництвом: викидайте на ринок те, що чекає покупець.

Я бував у магазинах, де можна купити все для саду й городу, для зеленої галявини біля будинку. Райдуга кольорів найніжніших відтінків, запахи — фірма Діора. Квіти в горщиках і без них. Здається, з усіх країн і континентів. Яким убозтвом виглядає порівняно з такими магазинами навіть київська фірмова крамниця «Квіти України»! Та невже ж наша республіка така бідна на квіти, як це демонструють наші квіткові магазини? Чи розучилися ми сприймати кольори, всі дальтонізмом захворіли, чи запахів не розрізняємо? Хіба високі капіталовкладення потрібні, щоб квіти в наших крамницях забуяли всіма кольорами і відтінками? Нові заводи потрібні? Шахти? Рудники? Залізниці? Ні — потрібні шмат землі, якої доволі заростає бур'янами в покинутих селах, любов і матеріальна зацікавленість...

У таких канадських крамницях можна купити й найрізноманітніше садово-городне знаряддя, насіння, одержати вичерпну консультацію. Навіть дерен продають. Його пласти, мов зелений килим, лежали під навісом від дощу. А поряд — скручені в рулони. Бачив — купують дерен. Маленькі квадратики і цілі сувої-килими. Отже, в когось перед будинком зазеленіє галявинка, а згодом на ній з'являться і поліетиленові або гіпсові каченята чи курчата.

Гідного себе господаря важко уявити без галявини перед будинком, чи в глибині подвір'я, або там і там. У нашого господаря Івана Мороза — дві зелені галявини. Одна відділяє дім од дороги. Акуратно підстрижена трава схожа на килим, кілька дерев, кілька кущів дрібноквіткового бузку. На ближчому до дороги кутку галявини — три трухляві лати на трьох трухлявих стовпах. Тин. За тином — квіти, кілька

кущиків на розпушеній землі... Чимось до болю знайомим війнуло в душу... Село моє повоєнне, такі от трухляві тини на трухлявих стовпцях.

Ностальгія? Мабуть. Подібну імітацію старих парканів бачив не тільки біля садиб українських канадців...

Торгують і невикористаним армійським спорядженням. На Йонг-Стріт можна придбати каски, маскувальні костюми, багнети, навіть гранати. А навпроти армійського арсеналу — секс-магазин...

Екскурсію по канадських магазинах закінчу книгарнями. «Чисті» книгарні рідко стрінеш, частіш вони розташовані в універмагах чи торговельних комплексах. Жодного разу ніде не бачив вуличної розкладки книжок — не знаю, може, мені просто не щастило. Водночас розкладки з різним дріб'язком — годинниками, біжутерією, запальничками, взуттям, окулярами, трикотажем — хоч греблю гати.

У відрядженнях люблю порпатися в книгарнях. Часто з віддалених райцентрів привожу такі книжки, що і в Києві «на базі» не дістанеш. За звичкою не оминав книгарень і в Канаді. У моді ілюстровані видання з краєвидами країни, розкішні фотоальбоми. Немало різних довідкових та енциклопедичних видань. Але яке убозтво художньої літератури! На глянцевих обкладинках дешевих сентиментальних романів — варіації на одну тему: він і вона в жагучих любовних позах, часто напівоголені або хтось із них зі зброєю в руках, з перекошеним від жаху обличчям. Які любовні пристрасті спалахують на сторінках подібних книжок, неважко здогадатись: вони так само штучні, як гіпсові цуценята чи гумові жінки.

Гріх було б казати, що в Канаді немає серйозної літератури. Але переважає комерційне дешеве чтиво. За книжками з глянцевим блиском, на яких зображені красуні й красунчики в момент найвищого любовного горіння, серйозну літературу не одразу помічаєш.

Дешева книжка — дешеве й читання: перегорнув і викинув, не шкода. Загалом же книжки дорогі, в нашому розумінні ціни часом неспівмірні. Два томи спогадів Винниченка, які у нас коштували б щонайбільше сім-вісім карбованців, у Канаді — шістдесят доларів. За ці гроші можна купити популярний диктофон «Саньйо».

А якщо і в духовній сфері попит диктує пропозиції? Невеликий потяг до серйозної книжки — стільки й випускають... Росте інтерес до різних коміксів та примітивних любовних походеньок — їх скільки завгодно, і ціни доступні. Чи не загрожує це й нам, якщо книговидавничу справу повністю підпорядкуємо економіці, госпрозрахунку: купують — випускаємо, погано розпродуються книжки — не друкуємо. Пригадую, якось у видавництві «Молодь», щоб виправити фінансове становище, ми випустили Дрюона небаченим для молодіжного видавництва тиражем — півмільйона. Нині практично можна випустити всього одну книжку, щоб значно перевиконати всі планові показники. Чи не до цього йдемо?..

7

Як живе канадець? Чим заклопотані родина, батьки і діти, невістки і зяті, дідусі та бабусі?.. Відповіді на ці запитання приходили значно скорше, ніж на багато інших. Адже кожної поїздки половину чи більше часу жив у канадських родинах — як у нас кажуть: «по хатах». Це гарна традиція. Інакше як зрозумієш чужу родину — частку, з якої складається суспільство?

Віднедавна і в нас, на прохання чужоземних гостей, почали практикувати відвідання іноземцями наших родин, але, звичайно ж, — без ночівлі. На кілька годин, найбільше — до вечора. Уявляю труднощі організаторів таких гостювань: не кожна родина ризикне запросити до себе іноземця. Хіба для того, щоб показати нашу квартирну скруту...

Описувати помешкання середнього канадця, який у житті не байдикував, а трудився, щоб забезпечити себе до скону літ, ризикована річ — нам подібного за існуючих черг на житло, вічної нестачі будівельних матеріалів, нинішніх темпів і якості будівництва не досягти і за сто років.

Дбати про зручне індивідуальне житло канадці починають, заледве вбравшись у пір'я. Це одна з наріжних проблем, розв'язання якої підносить престиж до належної позначки.

Канадці прагнуть не до уніфікованого житла в типових будинках, а до власної «хати» на околиці великих міст, на затишних зелених вулицях. Найчастіше «хата»

двоповерхова, з «долиною». Як правило, з кількома туалетами та душами і ваннами. З багатьма кімнатами, коридорами, сходами і переходами, в яких спершу блукаєш, мов у лісі. Вельми бажано з басейном у дворі, ще краще, коли вода в ньому підігрівається. З гаражем або двома, хоч часто машини стоять просто під будинком: їх рідко крадуть, бо нічого з того, крім неприємностей, ніхто не матиме: машини дешеві — не наживешся на проданому, запчастини також не потрібні... Обов'язковий у «хаті» бар. Це не шухляда в меблевій стінці, де перед дзеркалом — для більшого ефекту — стоїть кілька пляшок, а цілий комплекс — холодильники, шафи, міксери, кавомолки, шинквас тощо. Холодильники завжди набиті охолодженими соками, водою, пивом, вином та міцнішими напоями. Все з льодом, ціла пошесть — без льоду влітку нічого не п'ють. Гостей ніколи не силують: «пий до дна, пий до дна!» Скільки хоч, стільки й пий. П'ють начебто багато, сидять за келихами за північ. Але п'ють по півковточка, до того ж розведені напої. За десятьма-двадцятьма грамами розведеної горілки весь вечір можна прогомоніти. Потім сідають за кермо машини і спокійно роз'їжджаються по домівках. Канадці знають міру і дотримуються її, протягом найдовшого і найбагатшого званого вечора ніхто не перебере.

Як мені здалося, бар чи шинквас в оселі канадця престижніші, ніж шафа з книжками.

Телевізор — неодмінний і найпричіпливіший «член» сім'ї. Їх в оселі кілька: хоч де сядеш, скрізь за тобою пильнує голубий екран,— і мимоволі починаєш з допомогою дистанційного управління, зручно вмостившись у м'якому кріслі, ганяти по всіх численних програмах. Справжні мистецькі передачі не часті гості на екрані. Зате різних шоу, реклами, спорту, конкурсів, вікторин аж занадто. Телевізор не відпускає від себе напругою вікторин чи спортивних змагань і легкістю сприймання (думати не треба, все навіч). Програм десятки, на якійсь обов'язково знайдеш, за що зачепитися, аби надовго застряти перед екраном. А ще ж і відеокасети — магазинів з ними, як грибів після дощу, з книгарнями годі й змагатися. Є кабельне телебачення з фільмами жахів та порнофільмами. Воно в оселях канадців популярністю не користується. Іноді підлітки ввімкнуть фільм жахів або порнографію з касети, взятої напрокат чи в приятеля. Кінозали з порнофільмами також порожні — кілька старих негрів, затятих холостяків та іноді наші туристи.

Сексуальна свобода зробила своє діло, народивши порноіндустрію — книжки, журнали, кінофільми та відеофільми, збагативши тих, хто колись вхопився за прибуткове діло, і стала звичним елементом життя. І дарма ганяти по каналах домашніх телевізорів, сподіваючись знайти «щось таке». «Щось таке» можна увімкнути в готелях за окрему плату: шість доларів, плюс неодмінний податок. Робиться це для невтаємничених гостей хитро: через п'ять хвилин після вмикання програми з фільмом жахів чи порнографією екран гасне. Хочеш подивитись далі, хоч одну хвилину — вмикаєш знову, а лічильник внизу, в портьє, уже подає до вашого рахунку шість доларів за податок. Незалежно, чи дивитиметеся далі. А подивитись треба хоч раз, щоб знати, яке воно — «щось таке» західного світу. Захід давно обігнав нас у царині сексу і тепер випльовує непотріб. А ми, неофіти, хапаємо...

В жодній оселі, де я жив або гостював, порноканалів телебачення не купують. Хіба зрідка беруть напрокат касети з фільмами жахів...

Батьки і діти — то ціла система звичаїв та поглядів. У нас багато писали про безсердечність батьків-мільйонерів, які змушують своїх чад змалку заробляти на себе. І дарма: виховали ми ціле покоління інертних, безініціативних, байдужих людей, які до власних сивин сидять на батьківських шиях. Молоді канадці рано прагнуть до самостійності, а готуються до неї мало не з пелюшок: все самотужки. Що заробив — твоє. Хочеш щось мати — зароби. Одружився — сам дбай про своє благополуччя, свій дім... Звичайно, батьки допомагають, але не щедрими дарунками, як ото ми, а — кредитом, позичкою. Такою ж, як банківська, тільки без процентів. Я не зустрічав жодної родини, де молодята мешкали б разом з батьками. У найкращому разі через стінку в одному будинку. Родини з Ванкувера Дена та Доррес Братків і їхньої доньки мешкали через стіну. Єдине в них спільне — велика веранда на другому поверсі будинку, але майно на веранді поділене — це батьківське, це — молодої родини. Гостюють у домі один одного не частіш, як коли б жили далеко.

Донька Івана Григоровича Мороза вийшла заміж і найняла квартиру десь за сотню кілометрів. Кілька місяців минуло відтоді, але ні батько, ні мати ще не ба-

чили, як вони там облаштувалися. Їх і не тягне: діти нехай обживають своє гніздо без підказок. Важко звинуватити батьків, буцім не люблять своїх дітей. Навпаки — люблять. Якщо не вважати любов'ю звичне для нас розбещення дітей батьківським потуранням.

Навчити літати можна, лише надавши можливість летіти самому.

Родинні узи не надто міцні, прив'язаність часто рветься. І взагалі, багато канадців не прив'язані до своєї так званої малої батьківщини — міста чи села, де народилися. Народ рухливий, мобільний, охочий і швидкий до зміни місць, дехто навіть не може згадати, де народився. Дві третини свого життя я мешкаю в Києві, але називаю себе полтавцем, і залишусь ним назавжди. У Канаді я не чув: я — онтаріець... саскачеванець... едмонтонець. Просто — канадець. Але в канадців українського походження горнеться душа до тих місць, про які можна сказати: «я — з Буковини», «з Лемківщини», «з Волині»... Учитель з Торонто Юрій Джуровець тринадцять разів приїздив на Україну в село Васловивці на Буковині, звідки 1926 року виїхав його батько. У мене таке враження, що для нього Васловивці така ж мала батьківщина, як і для мене — безіменне село на Полтавщині, де народився...

Двох однакових в середині будинків я не зустрічав — канадці звикли до одних стандартів і протестують проти інших. Навіть у багатоповерхових будинках квартири планують по-різному. Стандарт трапляється хіба що в одному: всі хочуть мати в л а с н е, з р у ч н е й п р о с т о р е житло. По хатах мешкали на повному утриманні господарів: житло, харчування, транспорт. Це краще, ніж в готелях: можна глибинніше пізнати канадську родину, зануритися в її клопоти і проблеми, ставши на якийсь час повноправним членом сім'ї. Як від члена сім'ї, нехай і тимчасово, від мене ніщо не приховували ні в родині Братків з Ванкувера, ні в родині Мороза з-під Торонто, ні в родині Хомина з Едмонтона, ні в родині Ріка Джонсона і Джуді Велс із Торонто... Прощаючись, ми завжди казали правду: «Нам було, як у себе вдома».

Жити канадці воліють за містом. Власний дім, своя зелена галявина з гіпсовими чи поліетиленовими курчатами, песиками, білочками, свій басейн, свій ностальгійний трухлявий тин. Передмістя в Торонто, Монреалі, Ванкувері, Едмонтоні, Ріджайні — це розсипи акуратних будинків серед зелених гаїв та голубих блюдечок-басейнів. Однак було б несправедливо змовчати, що стандарт поволі входить і в заміську забудову.

Якось нас запросили повечеряти за бесідою на далеку нову околицю Торонто. Що вже Юрій Москаль, колега-журналіст, знає все, але більше години кружляли ми серед однаковісіньких темно-коричневих будинків. Квартал за кварталом, будинок за будинком, вулиця за вулицею — все було безконечне повторення, мов відбитки з одного негатива.

Цей район забудувала одна з фірм, розпродала житло. Земля навколо міст дорожчає, тому будинки стоять майже впритул, а з тильного боку кожен мав малесенький, ще захаращений, майданчик — майбутню галявинку. Звичайно, для басейна місця не залишилось, і для трухлявого тину теж.

Такого разючого стандарту я не бачив навіть у наших нових районах. Зате всередині житло — вищий клас зручності. Стандарт зовнішності переміг. Всередині перемогла зручність.

З численних публікацій у нашій пресі життя західного світу здається нам затято індивідуальним. Це, мовляв, у нас — профспілки, комсомол, збори, безплатні суботники, колективні поїздки-екскурсії, сімейні свята. Ми колективісти, а не вони.

Доля правди в цьому є. Але не вся. Ми — колективісти, якщо не зважати, що на збори та інші колективні заходи нас часом силком водять. Хоч є суворі вказівки всі заходи проводити в позаробочий час, нічого в нас поки що не виходить: хто ж залишиться після роботи на збори, бесіду чи лекцію, коли треба ще оббігати магазини і в кожному вистояти чергу. Будемо відверті: всі так звані колективістські заходи проводимо в робочий час. Подібного в Канаді не уявити. Там колективізм виявляється не менш, коли не більш, але їхній колективізм не заорганізований, не офіційний, не «спущений» згори, а народжений з внутрішньої потреби, совісті. Серед багатьох десятків канадців, з якими доводилося спілкуватися, можу назвати одного-двох, які б не входили до якоїсь організації чи товариства. Ось ансамбль Шевченка, гостями якого ми були протягом десяти днів. Хто вже давно не співає, не грає і не танцює, зв'язків з колективом не пориває. Нашою групою

опікувались колишні співаки та музиканти, здебільш пенсіонери. Ансамбль — це їхній клуб за інтересами, справді добровільне товариство, хобі, діло до душі — все разом. По черзі хтось з них влаштовував для нас прийом, іноді — в складчину, частіш — одноосібно. Але скільки людей завжди приходило, як дружно вони трималисы! Так і хочеться сказати: мов одна сім'я. Бабусі нам подарували намисто, сережки, ще якісь ужиткові речі — все це вони роблять гуртом, як колись співали, продають, заробляють гроші для ансамблю. До старості, до смерті відчувають себе членами колективу.

Ансамбль — не просто співаки, музиканти й танцюристи, які разом проводять репетиції, виступають на сцені. Вони — однодумці, друзі, незважаючи на те, що за соціальним станом стоять на різних щаблях і в одного щорічний прибуток в сотню тисяч доларів і розкішний автомобіль з радіотелефоном, у другого — пенсія і старенька торохтійка.

Ансамбль «Полтава» в Ріджайні також щось більше за самодіяльний мистецький колектив. Це товариство людей із спільними інтересами і однаковим світоглядом. Хто вже не грає і не співає, але залишається членом ансамблю. Це — на все життя. Бачив фотографії — історія ансамблю, перші співачки. На одній серед вродливих дівчат — красуня Анна Лапчук. Досі на її обличчі сліди колишньої вроди, хоч звідтоді десятиліття минули. Анна Іллівна й тепер допомагає ансамблеві, син Алекс та дочка Зоя керують ним, внук — танцюрист. Не художній колектив, а одна сім'я.

Важко знайти канадця, який би не входив до якогось товариства. Найчастіше це добродійні або мистецькі. Колись дві немолоді жінки, які вперше возили мене помилуватися Ніагарським водоспадом, розповідали, як, стурбовані жахливим становищем індіанців, створили для них недільну школу, терпляче навчали писати й рахувати, користуватись електроприладами і відучували від горілки та наркотиків. Їм було важко, «учні» часто приходили на заняття п'яні, але вони вперто робили своє. Безплатно. У вихідні. Без вказівок і розпоряджень. В ім'я чого? В ім'я любові до такої ж істоти, як самі, але скривдженої долею.

Кілька років тому, коли Канаду охопив потужний миротворчий рух, народилося багато організацій боротьби за мир. Мітинги, походи, протести, петиції, наметові містечка... Висока спільна мета об'єднала людей різної віри і політичної орієнтації. Одна з таких організацій влаштувала безплатний перегляд фільму, знятого канадками про своїх ровесниць з СРСР, Канади, США та Англії. Вже за годину до початку сеансу черга простяглася на цілий квартал. Гадаєте, привабив фільм? Ні, здебільш люди приходили, щоб разом з усіма пожертвувати на миротворчі цілі. Ось фільм кінчився, але із залу ніхто не виходить. А над рядами забіліли пластикові відерця, які передавали з рук в руки, мов естафету. До відерець всі клали, хто скільки міг — монети, долари, чеки. Моя тодішня господарка Джуді Велс поклала чек на сто доларів.

Наприкінці оголосили: зібрано дві тисячі доларів.

Я щойно повернувся з добродійного концерту, влаштованого Українським фондом культури. Зайвого квиточка запитували вже біля станції метро, хоч місце на «галерці» коштувало чотири карбованці. Людей вело в палац «Україна» щось більше, ніж послухати пісень, подивитися танці — зал і сцена жили єдиним подихом. Щось спільне було між цим концертом і переглядом кінострічки в Торонто. Я навіть ждав, що от-от між рядами забіліють пластикові відерця для пожертв. Але цього не сталося. Може, поки що шокує такий спосіб збирання пожертв, може, остерігаються, що якийсь зловмисник запустить руку у відерце...

Добродійство зближує людей. Робить милосерднішими.

Кілька років тому люди різних політичних поглядів створили в Торонто некомерційне культурницьке товариство імені Шевченка. Співредактор прогресивного журналу «Юкрейніан кенейдіан» Юрій Москаль і редактор квартальника націоналістичного спрямування «Форум» Андрій Григорович. А ще вчитель, кінорежисер, священик, мільйонер... Сьогодні на рахунку цього товариства — фестиваль у Торонто фільмів за сценаріями Івана Драча, зустрічі з Юрієм Іллєнком та Іваном Драчем, з Дмитром Павличком і Михайлом Ткачем, концерти Назарія Яремчука та Павла Дворського, організовані спільно з нашим товариством «Україна».

Розуміння церкви у нас і з канадців далеко не рівнозначне. У нас до церкви

Вид на американську частину Ніагарського водоспаду з канадського берега.

Екскурсовод може запропонувати в музеї на продаж ним же виготовлені речі «під старовину».

Своєрідний урок триває після екскурсії до музею.

Ведучий української програми ТВ Торонто Степан Березовський (ліворуч) та Юрій Москаль, один з керівників ТОУК.

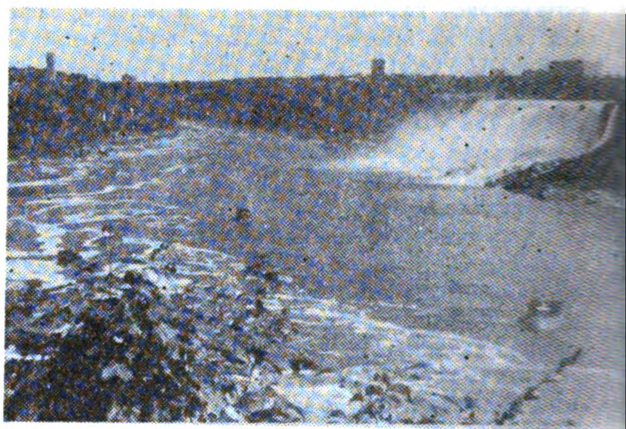

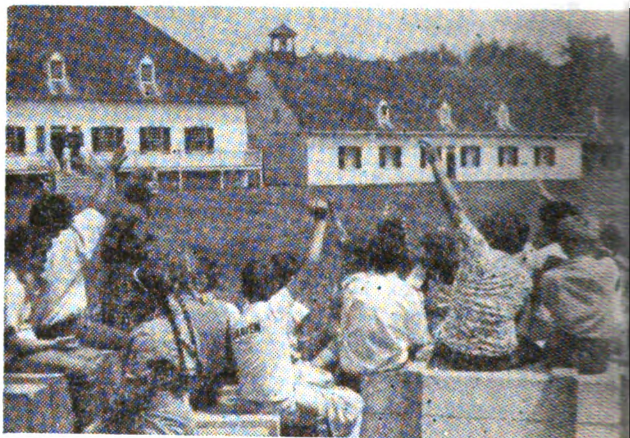

ходять віруючі. В Канаді церква — місце, де збираються поспілкуватися. Щось на зразок наших клубів чи будинків культури.

— У нас зробили дослідження,— розповідав учитель Юрій Джуровець,— хто й чому ходить до церкви. З'ясувалось, що справжніх віруючих зовсім мало.

Я теж бував у канадських церквах. Помітив одну закономірність: у кожній є два просторі зали. У горішньому моляться, на «долині» — п'ють каву, їдять, бесідують, одне слово — спілкуються. У кожній церкві неодмінні кухня, повар, буфет. Одні поспішають в культурні центри своїх організацій, інші — в церкву, костьол чи синагогу, треті ходять туди й туди.

Василь Голуб та Роман Боцюрків на вулиці Оттави.

Урок з комп'ютерами.

Про життя в індіанських поселеннях найкраще розповість індіанка.

Фото автора.

Готовий твердити, що наша уява про родинну замкнутість, обмеженість, про індивідуалізм канадської родини хибна. Не знаю, як там в Англії, може, справді «мій дім — моя фортеця», але щодо канадців мав нагоду переконатись у протилежному. У житті канадця є дві міцні опори: з одного боку дім, з іншого — товариство, організація, ліга, церква чи ансамбль. І мріють канадці не тільки про свій дім, легковик, свою галявину перед будинком. Пересічного канадця цікавить усе, що відбувається в світі, не менш, а можливо, більше, ніж декого з нас. Зрештою, не вони від нас, а ми від них переймаємо практику пожертвувань та добродійних товариств. То хто ж з нас більший індивідуаліст?..

8

Кілька років тому українські канадці — і прогресивні, і поміркозані обурились, коли один з наших авторів так згадав про аудиторію, перед якою виступав: «...а в залі всуціль сиділи наші вороги».

Довго нас привчали до того, що всі, хто не належить до прогресивних організацій,— наші вороги. Їх у Канаді справді чимало. Десятки організацій: бандерівці, мельниківці, недобитки з УПА і дивізії СС-Галичина, верховоди якої, щоб приховати есесівське походження дивізії, перейменували її під кінець війни у першу українську. Та до націоналістів ми зараховували часом і тих, хто носить вишиванку чи оселедця на голові, говорить українською мовою, аж надто тих, хто критикує нас за різні гріхи й перегини, зокрема в царині міжнаціональних відносин.

Канадських українців ми за звичкою ділили на друзів і недругів. Середину ж, скажімо, поміркованих членів націоналістичних організацій, які не мали до нас жодних національних чи якихось інших претензій, не радили, як нам жити і з ким дружити, а просто тяглись до України, до своїх пракоренів, до своєї прабатьківщини, її культури, гостріше, ніж інші, бачили наші недоліки, ми нерідко відштовхували, тим самим передаючи в обійми запеклих націоналістів.

Новий час примушує нас по-новому подивитись і на українську еміграцію, не зараховувати всіх чохом у недруги. Як і в друзі.

Довго я не міг зрозуміти, чому про талановитого канадського художника, українця за походженням, Василя Курилика ми в себе щось прочитати могли, а твори побачити — ні. Бував він на Україні, а в селі, звідки походить його рід, намалював картину «Гуси гелгають на дорогу». В ній відобразив зміни в колись глухому селі, де проклали асфальтівку, на яку й гелгають гуси. Кілька творів Курилик подарував товариству «Україна», музею Т. Г. Шевченка.

Двічі бував у музеї Колянківських неподалік від Ніагари-Фалс, основу якого складають твори Курилика. Уважно придивлявся до кожної картини, намагаючись зрозуміти, чому ми не пишаємося славою свого однокровця. Може, тому, що створив серію неперевершених картин на біблійські сюжети? Але ж чи не все минуле мистецтво — це ілюстрація релігійних сюжетів, зрештою, і поняття «культура» заглиблюється коренями в поняття «культ».

Ольга Колянківська, теперішня господарка музею, першого разу подарувала мені альбоми Курилика — «Страсті Христові» та «Піонери» — два грубеньких фоліанти. Зніяковіло попросила: «Ви ж тільки не викидайте на митниці чи в готелі». Вона знала, як донедавна ми робили з тим, що перевезти через кордон не дозволять: «випадково» десь «забували». Я пообіцяв, навіть запевнив, що дамо в журналі «Україна» кілька репродукцій, розкажемо про Курилика українському читачеві. З виразу очей Колянківської вгадувалося: не вірить. Таки ж не вірила. «А чи пропустить альбоми ваша митниця?..»

То було на початку літа 1985 року. Гласність і нове мислення вже завойовували перші позиції, а **там** ще не вірили. Не вірили, що на митниці не арештують альбоми Курилика, як то напевне було роком раніше,— і таки не арештували. Не вірили, що журнал опублікує добірку репродукцій замовчуваного Курилика — і таки опублікували. Чому не вірили? Був «грішок». Колянківська подарувала мені маленьку листівку: голомоза жінка під чорним каптуром пригорнула до грудей таке ж безволосе дитя. «Нуклеарна мадонна» — так пророче назвав свою картину Василь Курилик. Мадонна атомного віку. Трагедія Чорнобиля і жах Чернівців ще були попереду.

Після Чорнобиля в Канаді видали цю листівку, назвавши її: «Чорнобильська мадонна». Звичайно, без згоди чи хоча би відома художника, якого тоді вже не було серед живих.

Пророче застереження митця, можливо, і не зовсім етично кимось використане, ми сприйняли за камінець у наш, і без того засмічений чорнобильським вибухом город.

Наступного року я віз для Ольги Колянківської кілька примірників журналу з картинами Курилика і нарисом про нього. А два з них же номери лежали на столі у вітальні.

— Ждуть вас,— з вдячністю зустріла мене господарка.— Я й не думала, що це можливо!

І щедро обдарувала всю нашу делегацію новими альбомами митця, вже не сумніваючись, чи провеземо їх додому.

А тепер уже товариство «Україна» разом з Спілкою художників республіки організовує виставку творів Василя Курилика...

Українські канадці скучили за спілкуванням. Хочуть бути вище за пересуди і недомовки. Настав час діалогу, пробудження інтересу до спільної культурної спадщини. Настав час шукати, що нас об'єднує, а не зосереджувати увагу на тому, що кому не до вподоби.

Про це ми в інституті святого Володимира говорили вголос, відверто. Як, втім, і про інше. Доки на сцені лунали пісні з України і зал вирував оплесками, якийсь чоловік підхопив мене під руку і вивів в коридор. «Однак ми тут не заспокоїмось,— уперто сказав,— доки москалів не виженемо з України». Он воно що! А сусіда тягнув мене за лікоть до себе й вибачливим тоном запевняв:

— Вашу перебудову тут не всі розуміють. Тут ще багато хто живе старими поняттями.

Живуть, це так. Ніби свідомість заморожена на позначці багатолітньої давності, і жодне потепління їм не зарадить.

Тож не будемо впадати в ейфорію і чоломкатися з кожним, чиє коріння на Україні. Різні соки його живлять.

Одного дня знайомий заїхав за мною в неробочий час: «Тобі буде корисно побувати в іншому світі. Це не входить до програми, можливо, тебе й не похвалять дома, але ж ти письменник і не можеш пропустити...»

Я сів у машину. Через двадцять хвилин їзди пізнав знайомі місця: праворуч оселя ТОУК у Палермо, ліворуч — оселя націоналістів «Київ». Там торік, майже о цій порі, гучно ховали сотника Панчука, славила його вся націоналістична преса як ворога Москви і «совітів».

— Чи не до оселі «Київ»? — насторожився я.

Знайомий кивнув.

Ну й ну...

Машину поблизу поставити не пощастило. Притулили на узбіччі з протилежного боку, з того, де оселя ТОУК — все ж ближче до друзів.

Рівне, зелене поле... Цвинтар... Гранітні надгробки з іменами англійською і українською. Чужа земля — навіки... Ні, не від злиднів опинилися тут ці мерці.

Поряд з цвинтарем — велетенська галявина з акуратно підстриженою доглянутою травою. Йдемо по ній, неначе по мінному полю, стараємось не влучити ногою на металеві пластинки з номерами і написами. То — закуплені місця майбутніх поховань. Поле розподілене чітко, як гроші в банку: оце місце для одного, це для іншого. Поспішають зайняти зручне місце на полі безслав'я ті, хто вже давно мерці, але земля ще не прийняла їх.

По живій землі йдемо, а ніби по могилах.

— Мабуть, я заспокоюсь аж тоді, коли все оце поле буде зайняте,— невесело сказав мій друг.

Архієпископ Ізидор Борецький править молебінь біля ще схованого під покривалом пам'ятника «слави УПА». Його спорудили на пожертвування недобитих «повстанців», бандерівців, недобиті ж прибули і на відкриття. З дружинами, дітьми, онуками. Хто на своїх двох, хто на інвалідських візках. Тлусті, випещені, в чорних пілотках і чорних мундирах, з відзнаками і нагородами, вони нагадували розжирілих круків. Один черкнув ненароком ліктем по руці — по мені аж паморозь пройшла...

Жінки несуть приспущені «бойові прапори», весело марширують внуки — «нащадки воїнів УПА». Комусь та западуть у душу войовничі заклики до «визволення України», що линуть через потужні підсилювачі.

Сон чи ява? Фантасмагорія якась, нереальність, облуда. Ми тут живемо собі, народжуємо дітей, перебудовуємось, радіємо, і сумуємо, і не знаємо, що нас готуються «визволяти». Та чи вірять панове у те, до чого закликають? Адже я знаю, що і сам владика Борецький уже збирається туристом відвідати Україну і село, з якого походить його рід, і згодом таки побував на Україні, в своєму селі. Часи змінились, і владика вже й сам закликає їхати «до братів своїх» дивитись, як живуть, і везти з собою біблію та слово боже.

Світ давно живе по-новому, а вони — мов у морозильних камерах. Навіть ко-

лишніми кличками хизуються: старшина УПА Дашко, який очолював колону «ветеранів» — «Марко», старшина Голяка, який вів програму дійства,— «друг Мар».

Згадують померлих — з підсилювачів громоподібно лунають над цвинтарем імена й клички. Полковники... Сотники... Старшини... Аж раптом — шепіт біля мікрофона: режисери дійства, забувши вимкнути динаміки, тихо засперечались, чиє ім'я першим називати. Убивці і мерці ділили посмертну ганьбу.

Неподалік, біля пам'ятника «першій українській дивізії» — добре знаній дивізії СС-Галичина, весело фотографуються «дивізійники». Групами і поодинці. Цілими родинами, ніби хизуються своєю формою, своїми нагородами, званнями, заслугами, кличками, пам'ятниками на могилах...

Хтось раптом радісно привітав нас: «То є добре, що ви сьогодні тут, то є дуже добре!..» На вигляд як священик, але очей не видно за темними окулярами. Показав кивком на ближчий надгробок: «О, Пан Панчук! Він наших рятував». Я знав: по таборах, де після Перемоги розсіялись «дивізійники», з мовчазної згоди американських окупаційних властей Панчук визбирував усяких старшин та сотників і відправляв їх по закордонах, щоб врятувати від кари за скоєні злочини. Я сказав, що до Панчука не маю ніякого діла, і взагалі я з Радянської України, і чоловік з обличчям священика зашарівся, зніяковів. Мабуть, не міг збагнути, як і чому я тут опинився. «І яке ж у вас виникло бажання отут?» — спитав пан, намагаючить хоч якось загладити розгубленість. Я відповів: «Щоб наші внуки розуміли один одного краще, ніж ми...»

ПОРТРЕТИ НЕУПЕРЕДЖЕНИМ ПЕРОМ

І. Боцюрків, син Боцюрківа

Що ви в першу чергу оглянули б у чужому далекому місті, коли у вас обмаль часу, а вражень хочете набратись якомога більше? І подивитись, як живуть люди... Ну звичайно ж — базар.

Міський базар, якщо він не затиснутий інструкціями — що, де, коли і як продавати,— справді маленька модель міста. Затиснутий інструкціями та заборонами — модель суспільства. На порівняно невеликій площі в сконцентрованому вигляді можна зустріти все, що не оглянеш і за кілька днів. Хто бачив, наприклад, базар у Бухарі, той підтвердить: він — маленька Бухара. Хіба що без мечеті й медресе. Хто відвідував закритий згодом косівський базар, той погодиться: там були зібрані всі кольори Гуцульщини, Лемківщини, Бойківщини, гір і передгір'я. А хіба знаменитий одеський товчок — не Одеса в мініатюрі з примруженим хитрим усміхом в очах і дулею в кишені? Чи, може, бідненькі базари Києва, Черкас або Полтави (картопля, цибуля та середньоазіатські кавуни з нітратами) не розповідали, як ми живемо?

По базарах можна судити, які вітри дмуть «вгорі» і яких вказівок дотримуються в даний час «внизу», затискують чи підтримують місцеву ініціативу, дбають про себе чи і про своїх співгородян.

Тож нічого дивного, коли замість музеїв, картинних галерей, архітектурних див у першу чергу ми пішли поглянути на міський ринок: у столиці Канади Оттаві зупинилися всього на один день.

І чого там тільки немає! — вигукнув би незабутній Остап Вишня.

Я не описуватиму оттавський базар, щоб хтось не зрозумів це, як докір батькам наших міст. Скажу лиш, що з городини, фруктів, овочів там о будь-якій порі року можна придбати все, що вирощується в світі.

...Зіпершись спиною до стіни будинку, на розі вулиць біля базару сидить бандурист у червоних чоботях, червоних шароварах, вишиванці, крислатому капелюсі і ніжно перебирає струни, видобуваючи в чужому місті до щему знайому рідну мелодію. Саме з такою тугою може грати людина далеко від дому про далеку загублену батьківщину.

Він грав, співав і дивився просто себе, і ми по черзі, наш проводир — працівник радянського посольства в Оттаві Юрій Богаєвський, співачка з Ялти Надія Петренко, співак із Полтави Василь Голуб, баяніст із Запоріжжя Олександр Курта і я — ніби спіткнулися об його погляд.

Біля ніг кобзаря лежав старий ковбойський капелюх із заломленими полями, і в ньому тьмяно вилискували монети. До капелюха був притулений картон з написом:

«Я граю на бандурі. Цей український народний інструмент, що має 55 струн, виник близько 400 років тому; на ньому грали бродячі співці України.

Я заробляю собі на шматок хліба як вуличний музикант. Дякую за вашу постійну підтримку! Ви допомагаєте вуличним музикантам вижити».

Серце мені защеміло.

Я бачив кобзарів на Україні. Вони — історія. І як історію нашу, їх то виганяли з вулиць, базарів і навіть шляхів-доріг та перехресть, щоб не псували нам будівничого оптимізму, то, схаменувшись, влаштовували велелюдні кобзарські свята.

Бачив сліпих гармоністів під руїнами розбомблених окупантами вокзалів і полустанків, під мелодії трофейних гармоней-«віденок» вони прокуреними нетверезими голоеами співали про «море широке» і просили подати на спомин побратимів, що полягли під славним містом Будапештом чи якимсь невідомим чужоземним селом.

І тому першим порухом душі було витягти з гаманця гроші і покласти до ковбойського капелюха. Та щось мене зупинило. Можливо, що зазирнув у кобзареві очі і зауважнв (на подив чи на щастя?) не глибокі невидющі прірви, як то буває у сліпих кобзарів, а, як мені здалося, десь глибоко в зіницях притлумлений усміх.

Замість милостині навіть несподівано для самого себе я запропонував Василеві:

— Може, заспіваєш під бандуру?

Василь лиш устиг зобразити на обличчі щонайглибше здивування — радянський артист під оттавським базаром співає разом із вуличним жебраком? — як почувся голос Юрія Богаєвського:

— Справді, Василю, заспівайте. Хай знають наших.

Тепер уже здивувався я. Отак просто стати й заспівати? Посеред вулиці перед розверзлим ковбойським капелюхом з монетами? У столиці капіталістичної Канади? Перед десятками чи й сотнями людей? Та як на Василя після цього подивляться в його рідному полтавському театрі? І взагалі... Раптом десь притаївся всюдисущий колега-журналіст із якоїсь недоброзичливої газети і вже приготував фотоапарата? Це ж явна провокація: артист з Радянської України жебрає на вулиці Оттави.

— Ви серйозно?..— все ще з подивом, але вже й з проблиском настороженої надії спитав Голуб. А що, голосові полтавця часто було затісно в стінах будинків та сцен, він давно рвався на простір. І от нагода...

Кобзар, не перериваючи гри і співаючи й далі низьким грудним голосом, зацікавлено ковзнув по нас очима,— і ми зрозуміли, що він почув рідну мову. Може, навіть зрозумів, про що ми говорили, бо швидко перевів погляд на молоду жінку, що стояла осторонь — між ним та юрбою, ніби не знала, до якого берега пристати. Їхні погляди про щось перемовились. Ми здогадалися, що ота жінка має якісь стосунки до вуличного кобзаря, і я поманив її пальцем. Жінка запитально глянула на кобзаря, і той злегка кивнув, отже, дозволив.

Вся ця розмова поглядами була непомітною для тих, хто проходив мимо чн на мить-другу зупинявся, скоріш не слухати пісню, а вкинути до капелюха монету. Більшість же проходила мимо, навіть поглядом музиканта не удостоївши, ніби там була гола стіна.

— Запитайте, будь ласка, чи не можемо ми заспівати разом із бандуристом? — звернувся до жінки Юрій Богаєвський.— Ми — артисти з України...

Жінка мовчки вислухала і швидко підійшла до кобзаря, щось йому шепнула. Той кивнув — не їй, а нам. Я підштовхнув Василя: а тепер іди. Сміливіш, на тебе Оттава дивиться...

Тим часом навколо збиралися перехожі: щось обіцяє бути цікаве.

Сотні разів виходив на сцену Василь Голуб, це була його професія, його робота. Кажуть, артисти перед кожним виходом хвилюються, мов уперше, але я певен, що ніколи він не був такий розгублений, як тепер. Ми підтримали Василя, разом підійшли до кобзаря.

Коротенькі ділові переговори: що грати й співати? Зупинились на «Чуєш, брате мій». Вірніше, ми порадили. Щось від сина, який загубив свою матір і домівку, вбачали ми у вуличному кобзареві у вишиванці й шароварах, і нам хотілося збадьорити його знедолену душу рідною піснею.

Бандурист взяв кілька акордів, запитально глянув на Василя: чи в тій тональності? Вгадувалося, що він не знав або вже забув, як тепер співають пісню, автора якої донедавна у нас не наважувались навіть називати вголос.

Над оттавським базаром полинуло тужне:

Чуєш, брате мій,
Товаришу мій,
Відлітають сірим шнуром
Журавлі у вирій...

Голос Василів міцнів, дедалі вільніше лився над вулицею.

Натовп оточив нас тісним кільцем, вихлюпнувся на проїжджу частину. Десь взявся полісмен, почав відтісняти на тротуар. Пригальмовували машини, зацікавлені водії та пасажири визирали з віконечок.

Кличуть: кру-кру-кру...
На чужині умру,
Заки море перелечу,
Крилоньки зітру...

Ми дивилися на бандуриста, і в кожного в очах застигав смуток, моз спів по журавлях. Це ж про нього пісня, про відчухрану вітрами історії гілку нашого роду.

Не стрималась і наша Надійка, підійшла до бандуриста, про щось коротко втрьох перемовились, і ось уже заспівали у два голоси.

Натовп стискався щільніше. У ковбойському капелюсі одна за одною дзенькали монети, летіли, мов підбиті птахи, різнокольорові папірці — долари.

Мабуть, ми захопились. Доспівали пісню і швиденько попрощались із бродячим кобзарем.

— Коли зможете, приходьте сьогодні ввечері в ресторан «Распутін», там співатимуть наші артисти,— сказав я на прощання.

Під цікаві погляди натовпу, що проводжав нас, швидко зникли між базарними рядами. А десь за спиною ще довго звучала українська бандура і низький голос співав про втрачену батьківщину....

Ця, з першого погляду, не більш як сентиментальна вулична історія мала своє несподіване продовження. Інакше навіщо б розповідав про вуличного бандуриста у вишиваній сорочці, червоних шароварах і з ковбойським капелюхом для пожертв?

Та про це — трохи згодом.

Ресторан з не дуже симпатичною назвою «Распутін» було вибрано в Оттаві для виступу українських артистів не з доброго дива. Хоч розташований не в центрі, і місць у ньому всього десятків зо три, і естрада така маленька, що й для двох тісно. Але цей прорив пісні з України до оттавського слухача був не менш значний, ніж коли б виступали в якомусь солідному залі. З чогось же треба починати. Щороку три групи артистів з України завдяки клопотам товариства «Україна» виїздять до Канади для участі в популярних етнічних фестивалях: «Фолькфест», «Фолькрама» та «Мозаїка».

Одночасно друзі з ТОУК готують для наших артистів і додаткову програму поїздок, аби якомога ширше коло канадців прилучилося до пісні з України. Щороку якась з наших груп забирається в такі місця, де, як мовиться, не тільки не лунали голоси артистів з України, а взагалі не ступала нога радянської людини. Не знаю, коли ще в загублену в горах індіанську резервацію в Кіспійоку чи Гейзелтоні доберуться радянські люди. Або в Райкрафт чи Піс Рівер у провінції Альберта. ТОУК не скрізь має свої організації, які б взяли на себе підготовку концертів радянських артистів, як от і в Оттаві чи Гранд Прері, що за п'ятсот з гаком кілометрів від Едмонтона. В Гранд Прері переговори про наш концерт велися, наприклад, з тамтешнім ансамблем «Троянда», що належить Комітетові українців Канади. Домовлявся секретар провінційного комітету ТОУК Василь Григорович Хомин заздалегідь, і хоч був начебто певен, що все буде гаразд, все ж у дорозі часто заспокоював, як мені здалося, скоріш себе, ніж нас:

— Виступатимете у прекрасному залі коледжу. Учора дзвонив — кажуть, всі до одного квитки продано.

Йому й самому хотілося в це вірити.

У Райкрафті, за сотню кілометрів від Гранд Прері, нас і зовсім порадували: буцім є ще бажаючі послухати наших артистів, але квитків — жодного.

Зал у коледжі справді славний, і сцена нівроку, і освітлення та акустика на рівні, та щось надто повільно сходилися люди. І серед них майже всі літні. Ось і автобус підкотив — привіз на концерт із старечого дому тих, хто рухатися міг тільки у візку.

Хоч ми початок затримали, сподіваючись, що хтось надійде, проте зал був заповнений наполовину. І наші артисти того разу відчували на сцені невпевненість, а післяконцертна вечеря в ресторані за участю двох жінок — керівників ансамблю «Троянда» — була мовчазна, скоріш схожа на поминки.

Причину того, чому зал був напівпорожній, хоч запевняли, що квитки давно продані, шукати не доводилось, вона лежала на поверхні: не кожному до душі, щоб мешканці Гранд Прері слухали артистів з Радянської України.

Не всім було до душі, щоб у павільйоні «Одеса» чи «Львів» у Торонто з'явилися українські артисти.

Та крига скресла. У спілкуванні з непрогресивними канадськими українцями переконувались, що хоч і є серед них вороги, але далеко не всі, як дехто вважав раніше. Час позбуватись упередженості й стереотипів. Шукати не те, що нас роз'єднує, а що об'єднує. Мистецтво, спільні корені традицій, єдина культурна спадщина. І на цьому грунті наводити мости для кращого розуміння одне одного.

Наша група була третьою з тих, хто переступив поріг інституту святого Володимира в Торонто. Як там сприймали кожен наш виступ!

Після концерту разом, може, вперше за багато років, розмовляли голова Крайового виконавчого комітету ТОУК Петро Ількович Кравчук, його заступник Юрій Москаль, артисти з України, головний редактор журналу «Нові дні» Мар'ян Дальний та його дружина, редактор журналу «Молода Україна» Леонід Ліщина, кореспондент з «Радіо Канади». А на подарованому мені свіжому примірникові «Нових днів» Мар'ян Дальний написав: «Щире спасибі за приємний мистецький вечір. Надіємось на частіші такі зустрічі».

Вірю, що так він і думає. А коли так думаєш, то рано чи пізно змушений буде замислитись, чи завжди публікації його журналу сприяють, щоб подібних зустрічей було більше.

Закінчення в наступному номері.

В УКРАЇНСЬКОМУ ФОНДІ КУЛЬТУРИ

● Продовжується збирання коштів на спорудження пам'ятника видатному українському вченому і письменнику Д. Яворницькому. Зокрема надійшли перекази від О. Кузьменка (Дніпропетровськ), З. Гутчина (Барнаул), Ю. Бобика (Ужгород), П. Кондратенка (Харків), С. Пастушенка (Одеса), літературного об'єднання (Павлодар) та ін.

● У Покровській церкві села Пархомівки на Київщині, де виявлені розписи видатного російського художника М. Реріха, створюється історико-художній музей. На його розбудову внесли, зокрема, кошти співробітники київського Музею російського мистецтва. Від Державної республіканської бібліотеки УРСР ім. КПРС надійшло «Слово о полку Ігоревім» 1934 року видання з ілюстраціями І. Голикова. Книгу цю бібліотекарі придбали на власні кошти.

Дмитро ЯВОРНИЦЬКИЙ

ІВАН ДМИТРОВИЧ СІРКО,

славний кошовий отаман запорозьких низових козаків

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Присяга Сірка царю Федору Олексійовичу.— Давня справа Сірка про підданство Дорошенка царю.— Намагання Самойловича розірвати союз Дорошенка і Сірка.— Посольство Самойловича до запорожців і їхні погрози перейти до іншого царя в разі затримки гетьманом припасів.— Інструкція Самойловича, надіслана до Москви, про усунення самовільних рад, які затіваються Сірком та Дорошенком, і про засоби приборкання запорожців.— Схвалення інструкції в Москві та указ про те царя, направлений на Січ.— Продовження стосунків Сірка з Дорошенком.— Докори Самойловича Сірку з цього приводу і посольство гетьмана на Запорожжя.— Донос Самойловича на Сірка у Москву та виправдувальний лист останнього.

Новий 1676 рік почався для Сірка і запорозьких козаків тим, що після смерті царя Олексія Михайловича, січня 30 дня, треба було присягати новому царю Федору Олексійовичу з його братами Іваном та Петром Олексійовичами, за що кошовому і всьому війську запорозькому обіцяно тримати їх на платні, піклуватися про них, обороняти від усіх ворогів і ні в чому не обмежувати їхні вольності. «Великого государя, царя і великого князя Федора Олексійовича, усієї Великої, Малої і Білої Русі самодержця, її царської величності піддані — я, кошовий отаман Іван Сірко, і при мені суддя, писар, осавули, отамани курінні і всі старші й менші війська запорозького низового обіцяємо господу богу перед святим євангелієм, по непорочній заповіді його, яко в сьому святому євангелії вказується, їй-право, на тому служити великому государю, царю і великому князю Федору Олексійовичу, усієї Великої, Малої і Білої Русі самодержцю, та його государевим спадкоємцям, і матері його, великій государині, цариці і княгині Наталії Кирилівні, і братам його...»

Присягаючи на вірність новому російському цареві, Сірко приніс йому давню справу свою про підданство Дорошенка Москві. Дорошенко усе ще залишався в Чигирині, твердячи, що Чигирину, за прислів'ям «де булава — там і голова», неможливо бути без гетьмана. Самойлович, приписуючи усі злигодні України саме Дорошенкові, після вступу на престол царя Федора Олексійовича почав писати до Москви листи на свого супротивника, нібито він орди кримські та білгородські на

Закінчення. Початок у №№ 10, 11.

нашу землю тогобічну принаджує. Про цю супліку дізнався Дорошенко і в красномовному і схвильованому листі до Сірка й запорожців від 21 березня 1676 року зняв із себе вину за бідування України, а причину злигоднів та поневірянь вітчизни вбачав у нашестях мусульман та у правлінні «Сарданапала» Самойловича, який «гетьманувати любить, а з перин розкішних, мов щур, вилізти і взятися за зброю для оборони батьківщини од вовків кримських не хоче». Одержавши від Дорошенка послання, Сірко звелів скликати з усіх лугів та рукавів Дніпрових низове запорозьке військо, учинити раду військову і на ній зачитати гетьманського листа. Під час читання «мало не всі запорожці плакали, нещастя убогої вітчизни своєї малоросійської тогобічної серцями опечаленими переживали». На скорботний лист Дорошенка запорожці відповіли своїм листом, де повністю погоджувалися з гетьманом у тому, що Самойлович справді затіяв «душепротивне» діло, і радили йому всіляко захищатися од лівобережного гетьмана, обіцяючи із свого боку допомогу у боротьбі з ворогом. Після цього дружні стосунки між Сірком і Дорошенком ще більше зміцніли. Підтримуючи в усьому Дорошенка, Сірко послав до нього дванадцять козаків і через них радив, щоб гетьман у великого государя у вічному підданстві був, але до Москви з Чигирина без військової ради не ходив, а раді під Переяславом бути і на ту раду їхати як Дорошенку, так і Самойловичу, про що він, Сірко, великому государю має написати.

Так доносив Самойловичу гоголівський піп Ісакій, і Самойлович платив за те Сірку сторицею. Передовсім він направив на Запорожжя Карпа Надточія з листом, в якому умовляв Сірка облишити Дорошенка, клейноди повернути, смуту на Україні не учиняти і про вибори нового гетьмана не думати. Карпо Надточій прибув на Січ 12 січня під вечір, а наступного дня, коли ледь почало світати і запорозьке товариство за звичаєм збиралося на військову раду, з'явився до Сірка в курінь, уклонився і подав йому гетьманського листа. Разом з Надточієм увійшли Луцик та руський чоловік на ймення Іван Іванович, котрий подав Сіркові грамоту князя Ромодановського і наказ кошовому з'явитися до боярина і жити в своєму домі на слобідській Україні. Сірко тих листів і грамот у курені не прийняв, а взяв їх при виході на майдан до козаків. На раді спершу були зачитані царські грамоти, а потім лист гетьмана Івана Самойловича. Військо не дослухало гетьманського листа навіть до половини і почало кричати, що гармат, узятих від Дорошенка, воно не віддасть і що гетьману варто було б ще кількоро нових гармат на Січ прислати, а не те що забирати. Після цих слів Надточій звернувся до козаків: «Не добру ви, панове браття, ухвалу учинили на весну раду скликати і нового гетьмана обирати. Знайте, на те не буде волі государя, щоб вам, опріч Івана Самойловича, кого іншого можна було б гетьманом обрати, бо ви й без того в містах велике сум'яття чините». Вислухавши Надточія, два козаки мишастівського куреня (один з них був Троцький Андрій) сказали: «То правду мовить Карпо, бо, обравши гетьмана проміж себе, ми дозволимо людям, які мешкають по містах, різні пакості, нестерпні образи і смиканину творити, а відтак доведемо Україну до ще більшого спустошення і руйнування». Коли після таких розмов рада розійшлася, по всіх куренях отамани і знатне товариство зачали таке говорити: «Якщо гетьман надумає затримувати запаси, ватажків та охоче військо, котре йде на Січ, ми знайдемо собі іншого царя недалеко від нас і зробимо усю частину України, що перебуває під рукою царя, такою ж безлюдною, як гетьман і боярин Дорошенкову сторону зробили». А Сірко у своєму курені казав: «Хай гетьман ватажків та охочі війська, котрі прямують на Запорожжя, не затримує, інакше ми знаємо, як нам діяти. А те, що в грамоті царської величності велено мені до боярина і у свій дім їхати, я нізащо не виконаю, бо знаю, що мене знову хочуть упіймати і в соболі запроторити [60], досить і того, що було,— більше не поїду». А потім ходив туди-сюди по куреню і намовляв військо, щоб одписало цареві, ніби товариство не забажало одпускати його до боярина.

У лютому гетьман Самойлович писав государеві, що готовий йому, як і блаженної пам'яті батькові його, вірно служити і невірних бити, але щоб тільки не заважали в тому Дорошенко й Сірко, і щоб государ своїми грамотами, а боярин своїми нагадувальними листами Сірка й Дорошенка від непостійності утримували, і щоб Сірко до боярина для ради про кримські промисли із Запорожжя в Курськ приїздив, а до Сірка на Січ і припаси, і блудящих людей пропускати заборонив, а також свавільні ради в містах скликати і гетьманів обирати відмовив. Тут же

Самойлович сповіщав, що на посланий ним Сіркові через козака Карпа Надточія лист відповіли замість кошового курінні запорозькі отамани. Вони доводили гетьману, що даремно він усіляко їх паплюжить, бо вони з тим Дорошенком туркові добряче пиху збили і половину бідної вітчизни з рук його вирвали. А в той же час він, гетьман, маючи, мовляв, більше, ніж треба, війська, ні Дорошенка в біді не підтримав, ні нещасним ладиженцям і уманцям у боротьбі з турками й татарами не допоміг. Даремно він, гетьман, також про клейноди розводиться, ніби їм не належить на Січі бути: як почалося козацтво на Дніпрі і як тут перші гетьмани жили, то сюди і клейноди государями давані, а вже згодом, на новому Запорожжі та в нові часи, внаслідок безладдя на рідній землі ті клейноди з місця на місце переносяться так само, як і ради, для яких особливе місце, Росава, є, а тепер вони в Стародуб забрели. Даремно також і за нібито свавілля дорікає він запорожцям: добру справу треба робити, нікого не питаючи, та й чи можна за багато верст повсякчас про все запитувати гетьмана. Не можна також вимагати від запорожців звіту про справи їхні, бо вони і славу, і харчі, і фураж — усе звикли самопалами та шаблями собі добувати, з небезпекою для власного життя працювати за всіх. Якби їх зовсім не було, то давно б серед вітчизни козацької кочовиська татарські завелись. Даремно, нарешті, він, гетьман, дорікає запорожцям за непослух, бо ж сам не виконує волі царської: государ вирішив передати січовикам Переволочанський перевіз, а гетьман приховав царську грамоту про те монарше рішення.

У відповідь на послання, писане курінними отаманами, Самойлович листовно виправдовувався перед Сірком, указував на шкідливі вчинки Дорошенка, знову нагадував Сіркові про необхідність бути вірним російському государеві і слухатися його, гетьмана. А слідом за цим направив у Москву через своїх посланців Леонтія Полуботка та Карпа Надточія цілу інструкцію про те, як припинити скликання самовільних рад, влаштовуваних Дорошенком і Сірком, як заспокоїти Україну і приборкати запорозьких козаків. Для цього треба: по-перше, направити до Сірка посла і привести кошового до присяги на вірність російському цареві; по-друге, наказати Сіркові, щоб він тільки на Січі перебував і там стежив за порядком, а на малоросійські міста не зазіхав і своїх запорожців туди не пускав; по-третє, в разі непослуху Сіркового попередити його грамотою, що гетьман усіх запорозьких козаків, які самовільно забрели у міста, хапатиме і як утікачів страчуватиме.

Інструкція гетьмана цілком задовольнила Москву. 5 березня Сіркові був посланий царський указ про те, щоб він, пам'ятаючи свою клятву в Москві, підбурювань Дорошенкових не слухав і від самовільних рад сваві́льних людей усілякими способами, промислом і стараннями своїми утримував, запорожцям ходити у міста забороняв, а усіляко намагався над ворогами промисел чинити і вірно царській величності служити, за що цар дарує козакам п'ятсот червінців, сто п'ятдесят половинок сукон та п'ятдесят пудів свинцю, зілля також, а якщо ж вони бешкет і свавілля чинитимуть у малоросійських містах, боярин і гетьман будуть їх вгамовувати за військовими законами. Того ж дня подібне розпорядження про запорозьких козаків було надіслане гетьману обох сторін Дніпра Івану Самойловичу.

Після одержання царської грамоти і гетьманського листа Сірко, одначе, не переставав підтримувати стосунки з Дорошенком, про що запопадливо сповіщали Самойловича його прибічники. Так, 15 березня стависький протопіп Іван Дзеня повідомив гетьманові, що Сірко направив у Чигирин до Дорошенка своїх посланців, через яких запрошував його їхати на Запорожжя і радив військових клейнодів Самойловичу не оддавати, бо Самойлович обраний гетьманом на переяславській стороні, де запорозької старшини і старшини інших козаків не було і де проводити раду взагалі не годиться, а належить їй бути в урочищі Росава. Посланцям Дорошенко сказав, що не може поїхати на Січ, бо остерігається, як би хто інший не заволодів містом Чигирином. Про стосунки Сірка і Дорошенка доносив гетьману і переяславський полковник Войца-Сербин.

Сам Дорошенко почувався на силі завдяки зв'язкам із Сірком і відверто висловлювався проти гетьмана: «П'ю за те, щоб мені не віддати булави Івану Самойловичу, а силою у мене Самойловичу булави не одібрати!» — казав він на обіді в присутності Горяїнова, посланця князя Ромодановського. «Не видайте мене, як дончаки Степана Разіна видали; хай дончаки видають, а ви не видавайте!» —

сказав Дорошенко тут же за столом посланцям Сірка. «Не видамо!» — відповіли запорожці.

Звісно, треба було негайно покінчити з Дорошенком, щоб приборкати Сірка і прихилити його до Москви у зв'язку з новою загрозою з боку турків і татар. Спершу до Дорошенка був посланий стольник Деремонтов, а потім проти нього виступив із сімома полками сам гетьман Самойлович. Він переправився через Дніпро і послав до Чигирина чернігівського полковника Василя Бурковського з дорученням передати Дорошенку наказ государя — скласти свої повноваження і принести присягу російському цареві. На цей наказ Дорошенко відповів відмовою. Він, мовляв, нічого не може робити без згоди усього запорозького низового війська. Після цього один з полковників Дорошенка таємно зустрівся з Бурковським і нашептав, щоб він аніскільки не вірив Дорошенку, бо той підтримує зв'язки з Кримом та Запорожжям. Про усе це гетьман Самойлович доніс цареві 1 квітня особливою грамотою, на що государ 7 квітня листовно звелів йому стосунків з Дорошенком не псувати, а всіляко схиляти його до переходу на монаршу сторону. Такий перебіг подій дуже занепокоїв Самойловича, особливо з огляду на чутки про новий намір Дорошенка зібрати чорну раду для обрання гетьмана обох сторін Дніпра.

Не менш турбував гетьмана і Сірко. 22 квітня Самойлович направив на Січ свого посланця, канцеляриста Василя Романовського разом із стряпчим Іваном Протасьєвим, Василем Перхуровим та слугою Квітковським. Вони передали Сірку листа з умовлянням не відриватися від підданства християнському монарху і не схилятися на бік турецького султана і кримського хана. Сірко ознайомився з листом і почав дорікати гетьманові за те, що він припасів на Запорожжя не пускає. Одночасно з цим запорозька голота зчинила лемент і стала паплюжити гетьмана дошкульними словами. Наступного дня Сірко, будучи сильно напідпитку, закликав до себе в курінь Василя Романовського, ухопив його за барки, зажадав у козаків шаблю і у великому гніві сказав: «Чи знаєш ти, що я тобі голову можу зітнути? Знатиме тоді твій гетьман, як я від Стародуба зайду і почну звідти його бити! Хоч і присягнув російському цареві, але государя польського не залишу!» Дісталося од Сірка й служці гетьмана Квітковському. Цього кошовий добре почубив, побив і тут же висварив Самойловича міцними словами. Паплюжачи гетьмана, Сірко приказував: «Як гетьман Іван Самойлович прийде до нас на Запорожжя і війську уклониться, то буде гетьманом, а не прийде до нас Самойлович, Дорошенко прийде і гетьманом Дорошенко буде». Через посланців гетьмана Сірко передав йому листа від 22 березня, в якому дякував цареві за привезену Перхуровим платню для війська, дорікав Самойловичу за його зайві умовляння не відриватися козакам від християнського монарха (такого ніколи не буде) і до невірного царя не прихилятися, а також за те, що він царських указів не виконує: царського борошна на Січ не посилає, ватажкам з харчами ходити забороняє, застави, щоб на Кіш жодна людина не пройшла, по крайніх дніпровських містах виставляє, через що «козаки, аніскільки не прижмурюючи своїх очей перед гетьманом, а, навпаки, видивившись їх, досі так і не одержали від нього анічогісінько». Про клейноди Сірко у листі писав, що гетьман одержить їх тоді, коли з'єднається із Дорошенком і ради наступної з Кримом війни «злучиться» із запорожцями.

Ясна річ, гетьман негайно доніс у Москву про все, що відбулося на Січі і в Чигирині. До столиці пішла також supліка (травня 6 дня) і від кошового. Сірко скаржився на Самойловича за те, що той притримав у себе грамоту царя Олексія Михайловича про передачу кошовому містечка Келеберди, а запорозькому війську — Переволочанського перевозу і млинів у полтавському полку, що звелів вигнати з міст запорозьке військове кінне товариство і заборонив ватажкам ходити із хлібними припасами на Запороги. Цар і на донесення гетьмана, і на скаргу Сірка відповів однією грамотою, травня 14 дня, на ім'я Самойловича і разом з цією грамотою прислав і лист Сірка, повелівши оголосити кошовому, що всі його скарги на гетьмана будуть до гетьмана і надсилатися. Тут же наказано роз'яснити Сірку з військом, що грамоти блаженної пам'яті царя Олексія Михайловича про передачу Келеберди і Переволочанського перевозу не виконані через те, що подане царю прохання було надіслане без відома гетьмана, тому надалі запорожці не повинні про будь-що просити царя, перед тим не повідомивши Самойловича. А кошо-

вому запропоновано для проживання з дружиною замість Келеберди слободу Мерефу, де він і раніше жив, а про Келеберду велено йому взагалі забути: «Ми, великий государ, указали, за колишнім нашої царської величності указом, надісланим тобі, гетьману, квітня 14 числа (1676) на підставі твоєї чолобитної, кошовому отаманові Івану Сіркові і війську низовому запорозькому в тому всьому відмовити, бо здавна ніколи такого не бувало, щоб військо низове запорозьке для прогодування у містах чимось володіло... Тільки ватажків з хлібними припасами дозволяємо гетьману на Кіш пропускати, щоб запорожців затриманням припасів од нашої государевої милості не відлучати».

Тим часом стосунки Сірка й Дорошенка не припинялися, про що запопадливо доносили гетьману його прибічники. Так, наприкінці травня гетьману сповістили, що Дорошенко прислав на Січ волами сорок пудів шинки, чотири бочки вина, один віз тютюну і все те разом з волами оддав війську. Тут же гетьману повідомили, що Сірко з Дорошенком збираються укласти мир, а для цього хочуть зібрати раду в місті Крюкові під Криловим. Наприкінці червня Самойловичу донесли, що запорозьке військо вимагало Дорошенка до себе в Кіш з військовими клейнодами, але сам Сірко усно і цілком таємно через свою людину передав Дорошенкові, щоб той не зважав на прохання війська, на Запорожжя не потикався, сидів спокійно в Чигирині і ні до гетьмана, ні до боярина, якщо бажає залишатися живим, не з'являвся. Це ж Дорошенку радив, окрім Сірка, і ніжинський протопіп Симеон Адамович, позбавлений чернігівським архієпископом Лазарем Барановським [61], за згодою Самойловича, багатьох маєтностей.

Сірко не переставав підтримувати зв'язки з Дорошенком і водночас запевняв, що він і гадки не має вступати у переговори з турками і татарами. Так, 14 липня у листі до князя Ромодановського з приводу викупу з полону його сина Андрія та сина Скуратова Олександра кошовий пояснював: «Хотіли ми за вісьмох полонених турків узяти викуп. Вони запропонували нам або п'ять тисяч грішми, або замість грошей сина твоєї княжої милості чи сина окольничого Петра Скуратова. Але їхній намір не здійснився: за них дали лише дві тисячі. Листи од твоєї княжої милості, писані в Крим до сина твого князя Андрія Григоровича, і від Скуратова до сина його Олександра, ми добрими посланцями послали, але відповіді на те ніякої не маємо, а коли буде на те відповідь, сповістимо негайно. А що ради нинішнього викупу, за давнім військовим звичаєм, як і на Дону ведеться, ми вступили в дружбу з очаківцями, то учинили те лише задля того (і, боже борони, ні для чого іншого), щоб мати для війська вільний прохід на Низ за сіллю та за іншими промислами. А про ханів похід твоїй княжій милості сповіщаємо, що стоїть він з усіма силами біля Каланчака».

Проте ні князь, ні гетьман, ні його прибічники не вірили таким запевненням Сірка. Липня 21 дня із Жовнина доносили Самойловичу, що кримський хан із сильними ордами стоїть на річці Інгул неподалік Білих Криниць і чекає Сірка з військом, і тільки-но кошовий прибуде, союзники рушать на Чигирин, а звідти Сірко піде лівим боком Дніпра, а Дорошенко правим — на Україну [62]. А втім, невзабарі з'ясувалося, що в Чигирин разом із татарами прийшла тільки частина запорожців, сам же Сірко залишився на Січі. Серпня 30 дня (1676) у Львові поляки скаржилися посланцеві Самойловича Борису Мршевському, що Сірко уклав перемир'я з кримчаками і тим самим більшу частину орди пропустив у Польщу, бо кримчаки, не маючи загрози з боку Сірка, вільно покидали Крим і багато лиха накоїли у Польщі. Але тут же гетьманський посланець дізнався, що Сірко прислав до польського короля, невідомо навіщо, п'ятдесят козаків. Королівська величність видала тим козакам по двадцять карбованців на чоловіка і відіслала їх до коронного гетьмана у Львів. Там їм видано харчів, по шість карбованців, після чого вони без послань, без підвід і без подорожнього листа поїхали назад. Запорожці просили гетьманських посланців взяти їх із собою, але ті їм відмовили.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Остаточна розв'язка з Дорошенком.— Похід Сірка проти татар.— Перший похід турків під Чигирин.— Намагання царя, султана і хана прихилити Сірка на свій бік.— Стосунки Сірка з Юрієм Хмельницьким.— Прибуття на Січ царських послів Пер-

хурова і Карандеєва.— Листування Сірка із Самойловичем.— Втеча турків і татар з-під Чигирина.— Ухиляння Сірка від походу на Чигирин і докірливий лист йому з цього приводу від гетьмана.— Приїзд на Січ царського посла з розпитуванням про причини ухиляння Сірка від походу.— Відповідь Сірка і запорожців на цей запит.— Повернення посла у Москву і його розповідь про наміри та дії запорожців.

Так чи інак, але у Москві вирішили якомога швидше завершити справу з Дорошенком, поки до нього не прийшли на допомогу турки й татари, тим паче, що на такому прискоренні наполягав і гетьман Самойлович. За царським указом вдруге проти Дорошенка рушили до Дніпра російські, під орудою Ромодановського, і козацькі, під орудою Самойловича, війська. Цього разу Дорошенко після невеликих вагань здався союзникам, склав перед ними військові клейноди і відкрив Чигирин для вступу російських та козацьких військ. При розпитуванні Дорошенка про заміри турків і татар він з-поміж іншого розповів і про те, що турки збиралися побудувати на Запорожжі свої міста: на Чортомлицькій Січі, біля Хортиці і на правому березі Дніпра, в Кодаці, звідки можна було б усією Україною верховодити.

Після здачі Дорошенка Самойловичу Сірко, мабуть, зовсім заспокоївся. Наказний кошовий отаман Василь Криловський сповіщав Самойловича, що листопада 11 дня Сірко з товариством розташувався на Низу і, будучи вірним своїй природній схильності чинити військовий промисел над бусурманами та бажаючи прислужитися вітчизні, усьому християнському світу та царській величності, рушив проти татар, які поверталися з Польщі в Крим. Кошовий прагнув татарським військам шкоди завдати і християнських невольників визволити.

А тим часом виникло питання, куди дівати Дорошенка — чи залишити його в Малоросії, чи відправити до Москви. На початку грудня 1676 року гетьман Самойлович з цього приводу писав цареві, що відсилати Дорошенка до Москви незручно через неприємність, яку у зв'язку з цим можна чекати від Сірка: «Коли Сірко з усією своєю старшиною дізнається про те, одразу ж рознесе по всій Україні, між військовими людьми і посполитим народом, різні чутки, домагатиметься повернення Дорошенка, а все для того, щоб лити воду на свій млин, для порухи вашої царської величності і для паплюження мене за недбальство. Він почне дорікати мені, що я допускаю стосовно Дорошенка беззаконня і маю намір заслати його в Сибір». Цар цілком погодився з такими доказами гетьмана, і тому Дорошенко був на якийсь час залишений у Малоросії, але згодом усе ж відправлений до Москви. Одначе й тут гетьман прохав царя, щоб Дорошенко жив у Москві на видноті, «аби посланці мої і Сіркові, коли буватимуть у Москві, бачили його і відали, що він живе при милості царської величності».

На той час Сірко все ще миролюбно ставився до гетьмана Самойловича. «Сірко нині під турецькі і кримські містечка ходив і з татарами перемир'я розірвав»,— писав про нього сам гетьман до Москви. У такому ж мирному настрої перебував Сірко і в ставленні до царя, то більше, що одразу після від'їзду Дорошенка у Москву кошовий одержав од государя листа з приємною звісткою про те, що колишньому гетьманові виявлена у столиці «велика шана і премногая царська милість».

Одначе такий настрій Сірка стосовно російського царя і малоросійського гетьмана тривав недовго. Це виявилося на початку 1677 року, з часу так званого першого чигиринського походу[63] татар і турків. Бусурмани давно погрожували новим походом на Україну і нарешті весною 1677 року вирішили здійснити свій намір. Зачувши біду, російський цар заздалегідь почав готуватися до оборони. Передовсім він послав Сіркові грамоту з повідомленням про заміри ворогів і про необхідність чинити над ними промисел. Велено було Петру Дорошенку також листовно застерегти кошового. Наказано знову розпитати Дорошенка, де турки збиралися, оволодівши Україною, закладати міста, на що отримано було ту ж саму відповідь: увага ворога завжди була прикута до острова Хортиці, урочища Кічкаса та міста Кодака за сімдесят верст од Січі. Цар велів обложити фортецю Кодак і послати туди човни, щоб ворог не зміг знайти там пристанища.

Але в той час, коли цар і гетьман так настійно домагалися взаємодії із Сір-

ком, на нього накидали оком і турки з татарами. Султан, утративши Дорошенка, висунув замість нього свого бранця Юрія Хмельницького і через нього почав схиляти Сірка на свій бік. Квітня 5 дня Юрій Хмельницький, оголосивши себе гетьманом, вождем малоросійського війська і малоросійським князем, писав Сірку: «Спасителю нашому усе під силу: убогого посадовити з князями, смиренного вознести, сильного повергнути. Лихі люди не дали мені пожити в любій вітчизні. Утікаючи від них, довго поневірявся і потрапив у неволю. Але бог подвигнув серце найяснішого цесаря турецького: він дарував мені свободу, удостоїв мене своєю милістю і князем малоросійським затвердив. Коли я був на Запорожжі, ви обіцяли виявити до мене любов та зичливість і мати мене за вождя хотіли. Виконайте ж тепер вашу обіцянку і присилайте послів своїх у Кизи-Кермен для переговорів зі мною».

Цього листа Хмельниченка Сірко відправив гетьману і долучив до нього власного, в якому повідомляв (квітня 22 дня), що минулої зими з міста Кизи-Кермена вийшов турецький загін, який захопив на Великому Лузі двох запорозьких козаків і відправив їх у неволю. Обидва запорожці, одначе, повернулися на Січ: один самостійно, завдяки власній спритності та кмітливості, визволився, а другий зустрівся там з Хмельниченком і з його допомогою вирвався на волю. З цим козаком Хмельниченко і передав Сірку свого листа від квітня 5 дня. Кошовий, у свою чергу, передав Хмельниченкового листа Самойловичу і долучив до нього власного, в якому сповіщав, що він послав листа Юрію Хмельницькому з проханням клопотатися перед турецьким султаном про визволення козаків, полонених у Ладижині.

Гетьман прочитав послання Юрія Хмельниченка та лист Івана Сірка і за перше дякував кошовому, а за другий дорікав, бо, мовляв, не слід би підтримувати стосунки з Юрієм, «щоб не дати тим Хмельниченку вгору вознестися і паче перед турками зміцнитися». Гетьман радив кошовому у майбутньому утримуватися від зв'язків з Хмельниченком, а посланого до нього запорожця, коли той повернеться на Січ «для з'ясування замірів ворожих», до нього, гетьмана, направити. Водночас Самойлович негайно сповістив про усе це царя і надіслав йому листи Хмельниченка і Сірка.

Звістці гетьмана цар надав особливо великого значення і одразу ж відправив до нього Олексія Іванова, спеціального посла з царською грамотою для передачі Сірку. Через нього цар наказав Самойловичу вибрати якого-небудь знатного чоловіка з-поміж своєї старшини, і якомога швидше відправити його на Січ, і через нього наказати Сірку від перемир'я з кримчаками відмовитися, обміну полоненими не робити, а за своїм давнім воїнським звичаєм над Кримом і кримськими містечками промисел чинити. Гетьман негайно відправив царську грамоту Сіркові і до неї долучив свого листа від червня 15 дня, в якому писав, що кошовий, забувши страх божий, милість і добро государя, під виглядом обміну полоненими помирився з ханом замість того, щоб у такий тривожний час чинити промисел над ним: «Варто тобі, кошовому, для збереження церков божих, для милості великого государя і для цілості малоросійських міст те перемир'я облишити і обмін той відкласти, а промисел над ворогом чинити».

Тим часом Юрій Хмельницький знову надіслав Сірку, один за одним, три листи (травня 15 і 19 дня та червня 14 дня), в яких виявив готовність просити султана за взятих у полон і замкнутих у цареградській вежі козаків і водночас запрошував кошового, коли справа дійде до війни, з усім своїм кінним військом, частиною піхоти і гарматами до нього, князя Юрія, приходити, за що як Сірку, так і всьому війську низовому милість у турецького султана обіцяв виклопотати, вольності війську дарувати і од будь-яких неподобств з боку Криму захистити: «Як з джерела всі струмки витікають, так і від вас, війська запорозького, усе починається... І якщо ваша милість негайно в Бендери приїде, то там, дасть господь бог, порадимося з вами, як учинити, і благополучно вас одпустимо». Сірко і ці листи Хмельницького відправив гетьману, а разом з ними і два своїх (червня 22 і 29 дня). В останньому із своїх він писав:

«Відомо милості твоїй, що ми ні про що інше не думаємо, як про військовий промисел, маючи на меті оплакану вітчизну оборонити і від ворога хреста господнього, бусурмана, якого веде нащадок Хмельницького, захистити. Відомо тобі також і те, що Хмельницький надіслав нам свого листа. Відтак ми відправили до

Хмельниченка найнадійніших козаків Трохима Троцького, Леонтія Коржа та військового писаря Петра і зробили це не для чого іншого, як для клопотання перед турецьким султаном про полонених товаришів наших, а також і для того, щоб дізнатися про всі задуми і заміри ворогів. І ті посланці наші повідали, що передовсім супротивники збираються з усіма силами своїми іти до нас на Січ, а потім, по розправі над нами, рушити під Чигирин, що, як свідчать посланці, має статися незабарі, бо коли посланці від'їздили, якраз тоді нечестивці пішли від мосту з цього боку Дунаю до Тягина і далі збираються рушити в урочище Головню, а саме: на Андріївський острів (у гирлі Бугу), на річки Інгул, Інгулець, Кам'янку *, а всі ті урочища неподалік од нас розташовані. Крім того, посланці наші прочули, що Хмельницького зроблено князем України і князівство його буде віднесене до таких же удільних, як і інші князівства турецького царства. Тим же посланцям візир турецький Ібрагім-паша говорив, що коли ми визнаємо Хмельницького за свого господаря, то від турецького війська нам не буде жодних пакостей і хитрощів. У тому він клятвеними словами обнадіїв нас, низове військо, і запевнив, що коли він обдурить нас, то тоді хай шабля його на шиї буде його. Сповіщаючи про усе це, ми просимо вашу милість порадити, як нині нам учинити. Ми неодноразово зверталися до вашої милості, щоб ви попросили у царської величності для нас допомоги і необхідних військових припасів, але ніяк не могли ні доступитися до вас, ні упрохати вас. І тепер, не маючи достатніх сил, щоб протистояти такому величезному ворожому наступові, несамохіть змушені будемо скоритися Хмельницькому. Тож не подивуй з того: за нинішніх умов ми інакше себе зберегти не зможемо. І на це, ваша милість, не дивися легкома і про вітчизну нашу, і про нас піклуйся і дбай».

Гетьман знову усі листи Хмельницького і всі відповіді на них Сірка негайно відправив до Москви.

Тривалі стосунки Сірка з Юрієм Хмельницьким і постійні доноси на кошового з боку гетьмана примусили царя Федора Олексійовича розслідувати справу Сірка на місці, у самій Січі. І здійснити це доручено царському послу Василеві Перхурову, відправленому на Січ з царською платнею і таємним наказом розвідати стосунки Сірка з Хмельницьким. Посол прибув спершу до Батурина, а звідти, вже з охоронними козаками, рушив на Запорожжя. Перхуров не застав Сірка, бо той був саме на пасіці, в п'яти верстах од Січі. Наступного дня, коли кошовий повернувся, посол направив до нього козаків із свого супроводу з проханням, щоб кошовий і все поспільство веліли прийняти посла з царською грамотою і платнею без зволікання. Кошовий Сірко і все присутнє в нього товариство запросили посла іти до них з грамотою і платнею. Коли посол прийшов, козаки вітали його пальбою з гармат, мушкетів та дрібного оружжя. Через чотири дні 24 червня кошовий і все поспільство зібрали раду, і на ній Сірко царську грамоту прийняв, печать на ній цілував і на голову клав, а відтак ту грамоту зачали козакам читати. Вислухавши царське слово, Сірко государеві бив чолом за його милість, а запорожці почали на раді голосно обурюватися, що сукна їм мало прислано, тільки й того, що дістанеться кожному козаку по рукаву. Служили вони отцю государеві, служать і тепер вірно і над бусурманами промисел великий постійно чинять, а обдаровують їх не вельми. Та й платні прислано обмаль, хоч вони й надалі обіцяють вірно государеві служити. Кричали на раді і про те, що гетьман відібрав у них Переволочанський перевіз і заборонив до них у військо запаси присилати. Кошовий на раді бідкався, що військо його не слухає, бо у нього ні знамена, ні булави немає, а якби була на те государева милість і прислані булава та знамено, то й козаки слухняніші були б.

Перебуваючи на Січі, посол дізнався, що козаки посилали Хмельницькому листа з проханням про побратимів, взятих під Уманню та Ладижином у полон. Сірко повідомив послу, що Юрій Хмельницький чекає до себе кримського хана і турецьких послів, аби з ними йти на Запорожжя, Київ і Чигирин, і якщо турецьке військо на Кіш прийде, то Сірко усе місто спалить, а сам з козаками на островах притулок знайде. На самій же Січі їм не випадає сидіти, бо у них немає ніяких запасів. А з кримським ханом і кизикерменським беєм запорожці уклали перемир'я для того, щоб невольників повернути. Строк же тому перемир'ю до Пет-

* Річка між Бериславом та Міловим, де згодом була Кам'янська Січ.

рового чи Ільїного дня. Тепер до них турецькі люди з'їжджаються і торгівлю невольниками ведуть. До приїзду посла із Запорожжя в турецьке місто відправлено трьох аманатів[64] для обміну й викупу невольників. А з турецького міста також прибув па Січ аманатник. До кримського хана запорожці спорядили послів без відома Сірка, коли той був на пасіці.

Зібравши усі ці відомості, червня 25 дня посол відбув із Січі до Москви.

Слідом за від'їздом Перхурова липня 5 дня прибув до Батурина стольник Олександр Карандеєв з платнею для гетьмана і всієї старшини і з опитувальними статтями про справи в Малоросії та на Запорожжі. Він повідомив про наказ царя послати грамоту до Івана Сірка, в якій передовсім сповістити кошового, що царська величність боронитиме Україну од турецького султана з усіх сил. Затим государ велів повідомити, що Дорошенко прилаштований у Москві біля поважних справ царської величності. А сказано Сірку про Дорошенка для того, щоб кошовий не подумав, ніби гетьман, виїхавши до Москви, потрапив у неволю, і щоб сам у відчаї не кинувся до хана. А ще государ хотів, щоб Сірко із Самойловичем жив у мирі та злагоді і приїхав би до нього, гетьмана, у Батурин на пораду, як ворогові відсіч дати, а гетьман, порадившись із Сірком, через деякий час відпустив би його на Січ. І нині стало відомо великому государеві, що він, Сірко, з волі царя приїздив до гетьмана на побачення і для розмови про те, як зустріти ворожу навалу. І хоч кошовий люб'язність гетьмана надто вихваляв, але насправді з того побачення нічого путнього не вийшло, бо посланці його розповідали гетьману, як він, Сірко, одержавши государеву грамоту і лист від Самойловича, заявив перед усім військом, що цар і гетьман лише принаджують його своїми листами, надіятися на них не слід, а про свою безпеку треба дбати самим,— знають запорожці гетьманську турботу, далася вона їм узнаки. Затим посол завів мову про те, як би Сірка, зважаючи на ворожі наступальні заміри, від перемир'я з кримчаками відрадити, щоб тим перемир'ям невірних не порадувати і православному християнству поневолення і спустошення не вчинити. На те гетьман відповів послу, що, коли виступить з полками боярин і князь Григорій Григорович Ромодановський, тоді, порадившись із ним, він, Самойлович, пошле знатних і досвідчених людей, спроможних тому лихому замірові Сірка запобігти. Говорив посол з гетьманом і про те, що треба заздалегідь обложити місто Кодак і не дати туркам ним оволодіти. На те Самойлович відповів, що тим містом відає та для оборони його направляє туди козаків кошовий Сірко, і йому, гетьману, посилати в Кодак своїх людей, коли запорожці того не просять, не випадає, щоб не озлобляти козаків. А коли гетьман зустрінеться з князем, тоді вони обидва напишуть Сірку, як би те місто Кодак від ворогів уберегти.

Відпустивши царського посла, гетьман почав старанно збирати відомості про наміри Сірка. На початку липня (12, 13, 15) гетьману доносили, що Сірко замирився з кримським ханом і туркам і посилав у Крим двох аманатів, але хан їх не прийняв, бо він, мовляв, буде із військом низовим і без аманатів жити в мирі, а якщо Сірко не захоче з ханом ладити, то хай тоді начувається. З Юрком Хмельницьким Сірко також живе в мирі. Хмельницький писав кошовому, що коли Сірко із запорожцями не прийдуть до нього, то усі сили бусурманські напосядуть на Січ. Через те Сірко і помирився з кримчаками і збирається об'єднуватися з Юрком. Сповіщали гетьмана і про те, як у фортеці над дніпровським лиманом тамтешні турки запевняли чотирьох козаків, що з боку запорозького війська для Порти немає жодної загрози. Передали нарешті гетьману і про те, як Сірко направив до Хмельницького з поклоном своїх послів, а той не дуже гречно з ними повівся. Зате Ібрагім-паша видав посланцям Сірка по вісім єфимків та по жупану і наказав передати кошовому, щоб він поки що залишався на Січі, а вислав би на Буг назустріч візирю три сотні кращих козаків з поклоном від себе: «І Сірко перемир'я з ханом учинив і дав в аманати двадцять два чоловіки. Та запорожці на те не зважали і забрали у пашів під Тягином до тридцяти коней із сотні».

Зібравши достовірні відомості про зносини Сірка з кримським ханом Селім-Гіреєм і з гетьманом Юрієм Хмельницьким, Самойлович написав (липня 28 дня) листа кошовому, в якому засудив блюзнірський учинок Юрія Хмельницького, колишнього архімандрита і служителя православної церкви, а тепер поплічника турків, ворогів Христової віри, і водночас докоряв Сіркові та запорожцям за те, що вони, мов вода з вітром, злигалися із Хмельниченком і намислили разом з тур-

ками воювати проти православного царя, а самому гетьману та українським козакам раду радили — очікуючи, який кінець усьому буде, про государевих людей не дбати і їм не підкорятися. Усупереч цьому Самойлович напучував запорожців, аби вони якомога міцніше згуртувалися і спільними силами, з божою поміччю ворогам відсіч давали. Самому Сірку він нагадав про клятву, яку той приніс на вірність російському цареві після повернення із Сибіру: «Від престолу царської величності не відступати і жодної смути у запорозькому війську не сіяти». Насамкінець гетьман указував Сірку й на те, що турки на Чигирин і Київ, а не на Січ найбільше зазіхають.

Невідомо, чи цей лист, чи сама звістка про зміну ворогами маршруту, замість Запорожжя — на Україну під Чигирин, поділяли на Сірка, але він одмовився від союзу з візирем Ібрагім-Шайтаном та Юрієм Хмельницьким. Ібрагім-Шайтан-паша листовно просив кошового прислати Хмельниченку бодай п'ятсот козаків, але Сірко та все товариство відмовили йому і ніякого війська не посилали. Навпаки, кошовий написав Самойловичу листа, в якому обіцяв прибути під Чигирин на допомогу. На це гетьман і боярин листовно висловили побажання, щоб Сірко не гаявся і найкоротшими шляхами добирався до Чигирина.

Це було 12 серпня, а через вісім днів, 20 серпня, турки та їхні союзники татари, волохи, мултяни [65] були розгромлені під Чигирином і тікали в західні околиці вольностей запорозьких козаків, за річку Великий Інгул. Перед Бугом вони розділилися на два загони. Кримський хан пішов на Кизи-Кермен. Під містом наполохані вояки кинулися в річку і наввипередки подолали її уплав. А Ібрагім-паша дременув до Бугу та Дністра своїм колишнім маршрутом, залишивши на річці Кам'янці, за сто верстов од Чигирина, великий обоз із двохсот возів, шестисот волів, декількох буйволів, більше п'яти сотень убитих і полонених та близько трьох тисяч талерів. «А коли їх за двадцять верст од того погрому добивали, вони в переляку багато грошей в землю закопали і на те місце більше не поверталися».

Ні в битві під Чигирином, ні в погоні за ворогами Сірко участі не брав. Так принаймні свідчать тодішні акти. Лише малоросійський літописець Самійло Величко твердить, що в першому чигиринському поході були й запорожці: «У той час, коли Ібрагім-паша залишив Чигирин і добрався до Бужина, декілька тисяч московського війська, а надто направлених Сірком запорожців, припливли човнами до шанців, одібраних у турків, на допомогу козакам гетьмана Самойловича». Проте сам Величко, приступаючи до опису першої облоги турками Чигирина, казав, що він для цього не мав під руками реєстрових козацьких записок, а користувався панегіричними віршописаннями Олександра Вучинського [66]. В «Історії Росії» Соловйова [67] ми також не знаходимо згадок про те, що Сірко і запорожці брали участь у першому чигиринському поході. Після ганьби турків під Чигирином кошовий лише докладно сповіщав Самойловича про роз'єднання кримського хана і турецького візира за Інгулом і про втечу першого в пониззя Дніпра. Сірко старанно вітав гетьмана з перемогою над ворогом і разом із своїм посланням направив у Чигирин листи з Криму кількох православних невольників, котрі прохали обміняти їх на полонених під Чигирином мусульманів.

6 жовтня у Батурин прибув стольник Василь Михайлович Тяпкін з милостивим царевим словом до гетьмана і запитом про те, як учинити із взятим Чигирином. Самойлович нашептав стольнику, що ніби Сірко разом із запорожцями уклали перемир'я з утеклим з-під Чигирина ханом і навіть на своїх байдарках перевозили татарів через Дніпро нижче Січі. І ніби за це хан обіцяв прислати козакам борошна, самопалів, зілля і свинцю. Згодом з такою обіцянкою хан знову направив до Сірка своїх послів. Султан турецький, у свою чергу, послав до кошового моравського бея з тридцятьма тисячами червінців, аби схилити запорожців на свій бік. Той моравський бей багатьом мовам у школах навчався і у відкритому полі із Сірком зустрівся. Вони розташували свої полки навпроти один одного, зійшли з коней, відійшли далеченько вбік, взялися за руки і довго ходили між кущами. У цей час кошовий нібито прийняв подарунки од бея і присягнув на підданство турецькому султанові. А втім, при Сіркові тепер залишилась дрібка козаків — усі перейшли на зимівлю до гетьмана за Дніпро, і всі паплюжать Сірка і кленуть, хоч і вважають, що підданство його туркам і допомога бусурманам нетривкі та скоротечні, бо кращі із запорожців, старшина й товариство, од нього

відступають, а прилипли до нього лише гультіпаки та миршаві недомірки. Але й на цих пройдисвітів не можна не зважати і взимку особливо треба пильнувати Чигирин, бо, коли вкриється кригою Тясмин, вони в нижньому місті крізь трухляві стіни можуть багато лиха накоїти. Це особливо небезпечно тому, що в Чигирині запорожці мають багато родичів і таємних поплічників.

Одночасно з цими свідченнями про дії Сірка гетьман послав на Кіш листа (жовтня 6 дня) з доганою кошовому та козакам за те, що вони здружилися з бусурманами і допомагали їм на переправах. «Саме тоді, коли вся наша вітчизна особливо від ворогів оборони потребувала і коли ми про її цілість турбувалися, мало не слізно до вас неодноразово писали, щоб ви допомогу нам під час ворожого наступу надавали, саме в цей час ви негідну раду між собою учинили, без царського і нашого відома, з ханом і з усім Кримом замирилися. А тепер після всього ви про запаси пишете, на що вам відповідаємо: ті запаси без указу царської пресвітлої величності посилати до вас не можемо».

Услід за посланням гетьмана до Сірка й козаків прийшла і царева грамота. Государ перерахував усі неподобні вчинки Сірка, проте все йому простив, бо за все скоєне, мовляв, відплатиться йому в день праведного суду божого. Цар не погодився з пропозицією Самойловича затримати для козаків хліб та платню і наказав, як і раніше, постачати Запорожжя запасами. У грамоті також сповіщалося, що до Сірка й запорожців їде посол Шестаков для розпитування про їхні дії під час ворожого наступу.

Грудня 1 дня піддячий Омелян Шестаков виїхав із Москви, спершу прибув до Батурина, узяв у провідники Артема Золотаря з товаришами і вирушив на Січ, куди прибув грудня 11 дня і зупинився в батуринському курені. Того ж дня він попросив Сірка прийняти його. Кошовий сам прийшов до посла в курінь, подякував за царську грамоту і сказав, що прийме її на раді. Тоді ж з Криму на Січ прибув ханський посол Тегай чи Тягій для викупу полонених. Військовий осавул Іван Шило вирішив було розмістити кримського посла в одному курені з царським послом, але руські люди цього не дозволили. Наступного дня Сірко прислав Івана Шила до государевого посла з проханням іти з грамотою на раду. На раді посол вручив грамоту кошовому, а Сірко, суддя і все товариство, приймаючи ту грамоту, звеліли військове знамено опустити додолу на шапки. Поцілувавши печать, Сірко передав грамоту судді Кудлаю, а той наказав зачитати її перед військом. Вислухавши грамоту до кінця, військо било чолом і кланялося государеві за його милостиве слово, а потім попросило посла говорити про справи, заради яких він прибув на Січ. Шестаков спершу відмовився — мовляв, утомився з дороги і тільки через день зможе це зробити. Проте кошовий і суддя настійно попросили розповісти усе негайно, бо не так просто знову зібрати усіх козаків, які вирушають на рибний промисел. Тоді посол почав своє слово так: «Ви знаєте, великий государ, який завжди піклувався і піклується про вашого отамана і все військо низове, наказав вам під час ворожого наступу на Чигирин йти проти супостата, а ви ж не тільки не пішли під Чигирин, а навіть над кримським ханом, коли він утікав через Дніпро, промислу не чинили. Чому ви цього не зробили?» Кошовий, суддя і осавул відповіли: «Під Чигирин ми не ходили, бо на Коші війсь було мало, до того ж турки й татари перед Чигирином мислили на Січ прийти, сподівалися її захопити і своїми людьми укріпити. Щоб попередити цей лихий підступ, ми з ханом помирилися, маючи водночас намір продати йому татарських бранців, бо військо наше без здобичі та запасів жило упроголодь. Ще й для того замирилися ми з ханом, щоб нашим козакам вільно було ходити на море й ріки на рибний промисел. Крім того, ми неодноразово зверталися до гетьмана Самойловича з проханням, щоб царська величність прислала до нас своїх ратних людей, як це чинив цар Олексій Михайлович, і щоб гетьман відпустив до нас козаків з міст або ж який полк та запасів надіслав. Але гетьман козаків не пустив і запасів не прислав, через що наші козаки змушені були самою рибою харчуватися. А коли з ханом уклали перемир'я, тоді за полонених брали великий викуп і по сіль до моря вільно ходили. А якби з ханом не помирилися, то усі з голоду вимерли б. А турків і татар, які утікали з-під Чигирина, ми не громили тому, що на Січі війсь було мало і усі знали про мир з ханом і розійшлися по промислах. Ще й тепер війська у нас обмаль. Б'ємо чолом великому государеві, щоб він прислав до нас ратних людей, а гетьману велів би на-

правити до нас полтавський полк, а ми весною, тільки-но війська й запаси до нас прибудуть, перемир'я з ханом розірвемо і на Крим війною рушимо». Після цього кошовому подали гетьманського листа. Вислухавши його, козаки сказали те ж саме, що й на царський лист.

А увечері царського посла відвідав кримський посол, пив вино, погрожував, що, мовляв, буде він, москаль, у нього в руках, а з гетьманським послом братався, прийнявши того за січовика. На третій день після цього Сірко запросив до себе в курінь гетьманського посла, наодинці з ним клявся, цілував хреста і запевняв, що царській величності він ніколи не зраджував, а з Хмельницьким мирився для того, щоб схопити його і відправити у Москву, і просив передати гетьману, щоб кошового за зрадника не мав. Грудня 17 дня Сірко прийшов у курінь до Шестакова і порадив йому повертатися назад уздовж Дніпра на фортецю Кодак, а наступного дня вже радив їхати полем на Переволочну, тобто тим же шляхом, яким добирався посол на Січ, а все для того, щоб кримський посол Тегай не дав знати в Арслан або Кизи-Кермен про російського посланця і татари не змогли б його перехопити. Перед від'їздом Шестакова усі зібралися в церкві навпроти Сіркового куреня. Кошовий вручив послу листа для царя. Шестаков поїхав степом на Переволочну, як і радив Сірко. Його супроводжували п'ять чоловік, Роман Малюк і Семен Хорошка з товаришами, які везли також лист до гетьмана.

Будучи на Січі, московський посол дізнався, що направлені від Сірка до Хмельниченка Брекало з товаришами повернуті перекопським беєм назад. Бей сказав їм, що коли вони бажають їхати до Хмельницького, то їх одвезуть туди, куди і його відвезли [68]. Але запорожці, повернувши од Перекопу, прибули на Січ разом з ханським послом. А гетьманський посланець прихилив до себе козака Васильєва і просив доносити про усі заміри запорожців, якщо Артемій Золотар (ім'я гетьманського посланця) пришле до нього про здоров'я довідатися. Після від'їзду Шестакова бояри і гетьман, аби відвернути Сірка від ворогів, послали на Січ його зятя, наказавши останньому всіляко переконувати кошового облишити свої лихі заміри і вірно служити цареві.

Гетьман прочитав Сіркового листа, але не повірив щирості та каяттю кошового і про свої сумніви листовно повідомив государеві.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Загроза московському цареві з боку турків і татар.— Чутки про зносини Сірка з турецьким султаном, кримським ханом і Юрієм Хмельницьким.— Звістка Самойловичу від Сірка про рух ворогів на Чигирин.— Відправка Сірком до Самойловича листа Юрія Хмельницького.— Порада Сірка про зруйнування Чигирина і прохання надіслати на Січ клейноди.— Невдоволення гетьмана і тим, і другим.— Лист Самойловича до кошового.— Вірність Сірка російському цареві.— Погрози Сірку з боку султана.— Невдача російських та малоросійських козаків під Чигирином.— Подвиг Сірка на Дніпрі.— Зносини Сірка з ханом і похід на Кизи-Кермен і Тавань.— Смерть Сірка.

Прийшла весна 1678 року. Бусурмани знову погрожували нашестям на Україну. Турки й татари готувалися в похід на Чигирин. Ширилися чутки, ніби султан наказав іти на війну усім своїм підданим від дванадцяти років і що лише у Волоській та Мултянській землях він звелів заготувати по шістдесят тисяч кирок, лопат і сокир. На цей раз ватажком турецьких військ був оголошений візир Асан Мустафа, випробуваний у ратній справі. Цар і гетьман почали готуватися до відсічі і тому змушені були знову налагоджувати стосунки із Сірком. А тим часом про кошового надходили недобрі звістки. Гетьману доносили, що Сірко потрапив під вплив турецького султана і заприятелював з кримським ханом, що він зноситься з ними через обопільних, з тієї та іншої сторін, послів, що він пересилає усі царські грамоти та гетьманські листи султанові і ніби обіцяє йому вийти з підданства російському царю, бо йому, мовляв, достатньо одного заслання до Сибіру, а більше він туди не хоче. Подейкували і про те, що Сірко підтримує зв'язок із

Хмельниченком через свого посланця Яненка, а Хмельницький зноситься із Сірком через Коваленка, задобрює запорожців грішми і, за султанським указом, усілякими запасами принаджує їх, «тільки б обіцянок своїх дотримувалися і на Крим не наступали». А запорожці і кошовий, із свого боку, направили послом до турків військового осавула Шила, «щоб султан листом своїм їх підкріпив і в поході своєму на Москву задніпровських міст не чіпав та чорним Муравським шляхом ішов». Доносили і про те, куди Сірко для прийняття присяги на вірність султанові збирається вирушати, а саме — на річку Інгул. Нарешті повідомляли, що кошовий доручив своїм послам Івану Єненченку та Семену Гречку дійти таємної згоди з Хмельниченком і висунути перед султаном такі вимоги: віру православну не притісняти, данини та ясиру не брати, вольностей і прав запорозьких не порушувати, старшину турецьку і татарську в малоросійські міста не допускати. Якщо султан погодиться на такі умови, він, Сірко, його, Юрка, за князя визнає і всю Україну обабіч Дніпра під турецьку державу приведе. А втім, далекоглядніші з тих, хто розумів кошового і доносив на нього Самойловичу, пояснювали такі дії Сірка тим, що він «просто водить за носа ворогів, щоб бусурмани передчасно на нього не напали, Запорожжям та Січчю не оволоділи і все не спустошили: він тільки вичікує слушної нагоди, щоб над Кримом і кримськими людьми промисел чинити; через те він водночас і гетьмана сповіщає про всілякі тамтешні (кримські) події». І справді, січня 26 дня Сірко повідомляв Самойловичу про рух татар на Чигирин. Гетьман навзаєм сповіщав кошового про наказ царя з усіма силами йти під Чигирин, а малим військом, за порадою Сірка, стати на Муравському шляхові, в Бєлгороді та Осколі. Тоді ж Сірко написав листа і цареві з проханням відпустити з Москви на Січ Махмета, мурзу білгородської орди, щоб в обмін на нього визволити з Криму своїх близьких родичів.

Гетьман ні в чому не довіряв кошовому і особливо обурився, коли йому переслали листа Хмельницького до Сірка.

Лютого 7 дня Хмельницький писав Сіркові, що на його прохання він ладен клопотатися перед султаном про визволення полонених козаків, а взамін просив кошового прислати до нього або товариша свого, або сотню нарочних; коли ж він посланців не направить, то тим його, Хмельницького, зганьбить перед султанською величністю, бо султан постійно про них питає, та й своїх побратимів-невольників усіх погубить. Цього листа Сірко разом із власним переслав Самойловичу. Кошовий листовно пояснював, що просив Хмельницького за своїх побратимів, захоплених під Ладижином, а до кримського хана посилав за пійманими біля Переволочної. Насамкінець Сірко запевняв, що ніякого посольства він до Хмельницького не посилав, а лише про своїх товаришів прохав, а на доказ цього пересилає і відповідь Хмельницького.

Услід за цим Сірко відправив гетьману ще одного листа. У ньому він радив Самойловичу, як учинити з Чигирином на випадок ворожої навали. Порада його полягала ось у чому: замість того, щоб спустошений супостатом Чигирин захищати, доцільніше Київ, святе місто, обороняти: «Краще усіх мешканців чигиринських з міста вивести, а сам замок спалити, бо поганці у спопеліле місто не прийдуть, та й нам розділяти військо на дві частини не з руки».

Одержавши листи від кошового і долучене до них послання Юрася, Самойлович угледів там лихі заміри і негайно переслав цареві з грамотою, в якій писав: «Не для чого іншого радить Сірко покинути Чигирин, як для того, щоб разом з Хмельниченком здійснити свій підступний намір. Тільки-но Чигирин їм дістанеться, вони знову перетворять його у неприступну фортецю, Хмельниченко заснує там столицю свого князівства, а Сірка оголосить головним свого гетьманського регіменту, бо вже й тепер Сірко величає Хмельниченка князем Малої Росії, а Хмельниченко Сірка — гетьманом кошовим війська запорозьких низових козаків».

Та ще більше гетьмана обурило прохання Сірка прислати на Січ військові знамена і дарувати йому містечко Келеберду. Кошовий скористався скрутним становищем гетьмана і царя і направив до Батурина своїх посланців з такою просьбою, сподіваючись на неодмінний успіх. «Навіщо затіяли вони оце випрохування? Ніколи такого не бувало, та й тепер не годиться їм тим утруждати ваш государевий престол,— писав гетьман цареві Федору Олексійовичу.— В усі часи, відколи стало військо запорозьке під вашою славною государевою обороною, лише регі-

ментареві гетьману давались знамена й булави[69], за які військо запорозьке па службу вашу государеву ходити повинно; а кожен полковник, за християнським звичаєм і стародавнім військовим правом, сам собі виготовляє, як може, для ратної справи знамена. Це і запорожці могли б зробити. А коли б у них не було для того грошей, то я міг би пособити або виготовити їм знамено і на Кіш послати. Дивує й те, чому вони не шукали знамен і нікуди не посилали по них, коли на Січі був самозванець, а самі пошили їх для нього і досі зберігають у себе. Навіщо ж вони просять царських знамен саме тепер? А для того, щоб прихилити до себе та відвернути від Чигирина побільше нерозсудливих і легковажних людей. Говорили вони і вимагали, щоб дати їм містечко Келеберду полтавського полку і Переволочанський перевіз на Дніпрі. Але ж відтоді, як виникло Запорожжя, і по сю пору ні містечком, ні селом, ні чимось меншим запорожці на Україні не володіли і просити про те соромилися. Отож і міркую я, що оддати їм містечко Келеберду негоже, бо тоді в одному полку два начальника буде, одне давніше, друге нове, через що між людьми почнуться чвари. До того ж, утвердивши там свою владу, запорожці спонукатимуть інших не коритися нам. Звертаючись до нас із такими непристойними проханнями, вони просто зарозумілися, бо від вас, великого государя, і від мене, вашого государевого підданого, нинішньої зими надійшло їм чимало посилок. Тому вони й гадають, що без них жодна путня справа не здійсниться».

Але найбільше гетьман розізлився на Сірка через те, що той не припиняв зносин із Юрасем Хмельницьким, приймав листи з Криму і продовжував переговори про обмін полоненими. Березня 2 дня писав Сірку з Криму Ширін-бей, що хоч хан та султан з держави сходять[70], але він, бей, готовий виконувати угоду між кримчаками і козаками, аби лиш козаки її дотримувалися, і просив сповістити його, чи будуть козаки вірні кримчакам, чи ні. Сірко переслав гетьману листа бея, водночас роз'яснюючи, що бею обіцяно мир для обміну полоненими, та й то лише до святого Георгія, а потім кошовий порадиться із Самойловичем, і як той скаже, так він з Кримом і вчинить.

Дізнавшись докладно про всі зносини Сірка з ворогами государя, Самойлович послав на Січ разом з російським послом, що віз платню запорожцям, і козака полтавського полку Івана Красноперченка з товаришами для з'ясування усіх козацьких намірів. На Запорожжі Красноперченкові повідомили, що турецький султан збирається йти походом на Україну і козаки готові виступити проти нього, що з кримським ханом вони дотримаються перемир'я, задля викупу полонених, лише до святого Георгія, що Юрій Хмельницький прислав на Січ трьох своїх козаків, аби схилити січовиків на свій бік, але запорожці йому відмовили і в усьому поклалися на государеву волю. Сам Сірко запросив Красноперченка до себе в курінь і розпитував його про свою дружину, дітей і дім, бо він, Красноперченко, з його дружиною колись раніше покумилися. Закликав до себе Сірко і Тишка Ганусенка, якого гетьман прислав з Батурина на Січ. Кошовий зняв перед ним із стіни Спасів образ, поцілував його і сказав, що коли він не вірний царській величності і ворог гетьманові, то хай би той образ побив і душу, і тіло його.

Хоч Самойлович і вважав, що Сірко ставиться неприхильно до царя і вороже до нього, гетьмана, усе ж знайшов за потрібне ладити з кошовим і, щоб відвернути його від можливої супряги з турками та Юрієм Хмельницьким, вирішив послати йому умовляльного листа і удовольнити різними запасами. У листі, писаному березня 28 дня, гетьман радив Сіркові і всім козакам не тішити себе обіцянками князя-ченця про його готовність сприяти визволенню бранців, а тим паче не покладати надій на бусурманського царя, котрий і підданим своїм християнам ні вольностей не дає, ні хреста святого ставить на храмах, ні співу божественного у церквах, ні відкритих обрядів чинити не дозволяє, а під час війни не для битв та військових справ, а лише для спорудження мостів та лагодження переправ використовує. Тож не краще велося б і запорожцям під султанською рукою. У кінці листа гетьман сповіщав козаків, що він велів приготувати для них у Переволочній двісті бочок муки, сорок бочок пшона, чимало шинки і що за цією провізією, як здавна заведено, треба прислати кількох своїх побратимів. Про свій лист до Сірка і всі наміри запорожців Самойлович повідомив грамотою у Москву, за що одержав від царя монаршу подяку.

А тим часом турецький султан, не одержавши певної відповіді од Сірка, вирішив або принаймні велів пустити чутку про своє рішення частину війська турецького у кількості сорока тисяч на сорока великих військових суднах послати на Січ і вище до урочища Кічкасу, щоб там своє місто заснувати і звідти вад Чигирином промисел чинити. Тоді Сірко знову завів мову з кримчаками про обмін полоненими, захопленими уже не в Ладижині, а в Переволочній, і відтак одержав од татар нову пропозицію бути з ними в мирі, за що вони обіцяли по самий Київ своїх коней у Дніпрі не напувати. Про усе це Сірко листовно сповістив гетьмана травня 10 дня і просив його прислати на Січ сина свого Семена Самойловича з військом для відсічі ворогові. Гетьман відповів листом, у якому радив запорожцям рішуче розірвати угоду про мир з кримчаками, бо вони, як йому, Самойловичу, добре відомо, мають намір усе Запорожжя так чи інак спустошити дотла.

Наприкінці листа гетьман повідомляв Сіркові, що до нього їде царський посол Василь Перхуров з проханням від государя прихилити козаків до істинної царській величності вірності та до єдиномислія з гетьманом.

Відтоді Сірко усі свої зносини з ворогами розірвав. Червня 10 дня Самойлович писав литовському гетьману Пацу, що кошовий і все військо низове належної до монарха християнської вірності дотримуються і до регіменту гетьманського неодмінну прихильність зберігають, про що через своїх посланців повідомляють. Липня 12 дня Сірко над лиманом дніпровським у пониззі річки Корабельної навпроти урочища Краснякова розбив кілька турецьких галер з хлібом та іншими припасами. Судна ті під орудою паші йшли в Очаків та Кизи-Кермен, звідки припаси передбачалося суходолом доставити бусурманським військам. Сірко учинив це якраз перед прибуттям на Січ царського посла і в такий спосіб хотів засвідчити свою відданість государеві. З усіх турецьких галер, за словами кошового, врятувалася лише одна — під парусами і з великою кількістю веслярів, про що Сірко сповістив Самойловича через козака Гната Уфедя, який привіз гетьману турецького язика. Сірко, прагнучи випередити турків, що рухалися з-під Чигирина, залишив ясир з охороною в Кардашині над Дніпром, а сам з військом попрямував на Буг, до застави й турецького мосту. Міст той спалив, заставу розгромив, чимало утомлених, голодних і поранених мусульман винищив, християнських бранців з неволі визволив і багатьох татар примусив повернути на Крим.

Проте геройський учинок Сірка не врятував Україну од біди. Саме тоді, коли Сірко громив татар на Дніпрі, серпня 12 дня російські ратники та українські козаки зазнали поразки і відступили од Чигирина. Літописець Самійло Величко пояснює цю невдачу під час другого чигиринського походу [71] турків, хоч і не стверджує категорично, бездіяльністю гетьмана Самойловича та князя Ромодановського. Князь боявся нападати на ворогів нібито тому, що в їхніх руках перебував його син Андрій Ромодановський, узятий у полон десять років тому. Турецький візир погрожував князеві, що коли він осмілиться завадити йому захопити Чигирин, то одержить у подарунок облуплену і натоптану соломою шкіру з голови свого сина. А Самойлович «знюхався з князем і повністю йому потурав», тому й не підтримав своїх козаків у їхньому прагненні воювати з турками. Тоді Сірко і запорожці, обурені поведінкою гетьмана, послали йому такого листа, сповненого нищівних докорів:

«Вельможний мосьпане гетьмане тогобічний український малоросійський Іоане Самойлович. Після кончини славнозвісного, доброго нашого гетьмана Богдана Хмельницького, воістину дорогого вітчизні своїй малоросійській сина, почали з'являтися часті й непостійні гетьмани, і через дії ворожих сусідніх монархів (що видно з андрусівських ухвал 1667 року) єдина Мала Росія, наша бідна вітчизна розділилась навпіл [72], спершу на два гетьманства, починаючи з полтавського Пушкаря [73] і переяславського Сомка, а потім, через Ханенка уманського, на три гетьманства і внаслідок постійних міжусобиць вельми обагрилася кров'ю нашої братії. Тоді ми, військо низове запорозьке, одразу ж перспективою нашого розуму заздалегідь угледіли і збагнули початок занепаду й суцільного запустіння вітчизни нашої малоросійської. Насправді так воно й сталося з вашої, тогобічних гетьманів, ласки. Бачачи здалеку оком нашого розуму занепад вітчизни, що насувався, ми ніде не могли без гіркоти сердечної спожити хліба й одпочити після трудів праведних, бо нас постійно турбувало й непокоїло те, що внаслідок війни та чвар

між нашими гетьманами доводилось нам повними сліз очима дивитися на спустошену й мертву Малу Росію, неньку нашу, і замість багатих осель батьків і прабатьків наших бачити оселі диких звірів. Бажаючи попередити це у міру сил наших, ми листами нашими і усовіщали, і переконували сьогобічних гетьманів, щоб вони для загального вітчизняного добра облишили війни та чвари і помирилися з тогобічними гетьманами і надалі не тішили себе брехливими польськими приманками та обіцянками. Проте усі наші докази не діяли і чимдалі зростала ворожнеча і злоба між гетьманами обох боків Дніпра, а міжусобні війни нашу братію вигубляли. І хоча усі ті колишні гетьмани зовні удавали з себе заповзятливих розбудовувачів та опікунів вітчизни нашої, насправді ж кожен з них приховано і без будь-якої совісті, на шкоду велику батьківщині і з винищенням підлеглого їм християнського народу, заради вгамування свого владолюбства і ненаситних бажань якомога більше силкувався забрати води для свого млина і затим доти сушив свою голову таким згубним ремеслом, доки зовсім не втрачав її, воду, разом із своїм урядом, з чималим для вітчизни бідуванням. Після цього не дивуйся, ваша вельможносте, війську запорозькому, якщо нам довелося після збурення турчином Чигирина, Канева і решти сьогобічних міст і сіл українських малоросійських і тебе включити до реєстру колишніх, нещиро зичливих до вітчизни нашої гетьманів. Бо знаючи, яку увагу та готовність до оборони від турків виявив ти на слізні суплікації (прохання) ладижинцям, уманцям і мешканцям інших міст та повітів, інакше й не можемо назвати тебе, мосьпане, як сказали вище. І справді, замість військового походу та обіцяної ладижинцям і уманцям допомоги ви щасливо накивали п'ятами від Лисянки і напризволяще залишили братів наших, добрих і відважних лицарів, які полягли за здравіє отчизни й Ладижина. Ти ж замість своєї особистої участі заткнув дірку Мурашком *, а сам, яко журавель на купині високій, здалеку через Дніпро на Ладижин та Умань дивився, що там діється, обгородився добре утрамбованими стінами для захисту свого здоров'я, щоб звідти не залетіла за вітром яка куля й оному (здоров'ю) на розкішних перинах і тобі, мов краснопероку павичу, не завдала шкоди. А про нещирість вашу до Чигирина ми вже вам і не пишемо, бо не тільки ми, військо низове запорозьке, а й весь великоросійський та малоросійський світ виразно те бачать і розуміють, що він, Чигирин, разом з іншими містами й українськими селами загинув через вашу з князем Ромодановським нещирість і незичливість і закінчив дні свої повним запустінням з величезним пролиттям християнської крові і з вигубленням дорогої братії нашої. Та яка могла бути до Чигирина приязнь ваша, коли ви здавна його ненавиділи? І якщо раніше, ваша мосць, ви не соромилися на Дорошенка і на Чигирин із своїм і московським військом приходити і відкрито воювати його, то як могли ви засоромитися, щоб не обороняти і не перешкоджати падінню його? Роз'ясни ж тепер, пане гетьмане Самойлович, що ти цим доказав, яку послугу богові й вітчизні зробив? Дорошенка загнав у нескінченну неволю, Чигирин з усією сьогобічною Україною втратив, силу-силенну крові християнської даремно пролити допустив і після такого блюзнірського благополуччя обох сторін гетьманом титулуватися став. Чого ж тобі треба від запустілої сьогобічної сторони? Збагни, якого ти бажаєш від неї пожитку та збагачення. Нам здається, краще було б вам обом бути гетьманами на обох сторонах і жити, як брати, в дружбі та єдиномислії, завдяки чому вас і вороги боялись би, і в благах своїх та всієї землі української ви завжди примножувались би. Тепер же ти справжній погубитель Чигирина і решток сьогобічної України, бо якби ти не добивав її і не підім'яв разом з Дорошенком під свою владу, то й турчин не приходив би прикінчувати її. А могло ж бути і так, що завдяки розумним діям уся сьогобічна Україна з Дорошенком, без будь-якого кровопролиття, від турецької влади прихилилася б під високу десницю православного монарха і тебе визнала б за єдиного пастиря свого. Але ти так озлобився на Дорошенка і на свою сьогобічну Україну, що аніскільки не хотів почекати до тієї щасливої пори. А нині дочекався жахливого зубожіння й запустіння вітчизни нашої, і вже тепер гімни, складені Дорошенку, тобі дуже пасують, бо через тебе, гетьмане Самійленко, до цурки опустіла сьогобічна Україна, за що даси відповідь богу всевидящому. Твоєму розуму видалась ціннішою одна людина, син князя Ромодановського, аніж

* Натяк на охотницького полковника Мурашка, якого гетьман замість себе в Ладижин послав і який страшною смертю од турків загинув

тисячі братів наших, християн православних, великоросійських і малоросійських, залишених без належної допомоги твоєї на убивство бусурманам у Чигирині, Каневі та інших містах. Як тут сліпоті твого ума не подивуватися? Хто, пізнавши таке жорстокосердя твоє, зможе приязно і зичливо прихилитися до тебе? І якщо кров одного праведного Авеля волала од землі до бога про відомщення Каїну, то як ти гадаєш, чи не буде пролита через тебе кров сили-силенної християн скаржитися на тебе і просити справедливості у бога-творителя, судді праведного? Тож знай, незабаром спостигне тебе те, про що й не мислиш, і ти кров'ю своєю і чад своїх заплатиш за кров побратимів наших. За винищення численної братії нашої на дім твій нагряне несподіване вигублення. Багатства твої, котрі ти уже зібрав і думаєш ще зібрати, у день гніву божого не допоможуть тобі, бо тільки правда рятує мужа од смерті. Вони перейдуть до рук інших, і ти залишишся неімущим і бідним. І як з твоєї вини вітчизна наша сьогобічна малоросійська запустіла, так і дім твій ошатний запустіє і в оселях твоїх мешканців не буде: бо якою мірою міряв єси, такою і тобі відміриться, за неложним глаголом євангельським. Викладаючи усе це внаслідок гіркої душевної скрухи од важких бідувань і жахливого занепаду вітчизни нашої малоросійської, сьогобічної України, ми попри усе вітаємо тебе, бажаючи, щоб ти од того занепаду врешті прокинувся і, остерігаючись свого падіння, пошукав для вічного життя і благополуччя милості божої, яка безборонно дається усім просящим її. Уклінно просимо її і для себе і залишаємося вашій вельможності зичливі приятелі і браття, Іван Сірко, отаман кошовий, з усім товариством війська низового запорозького. Із Січі Запорозької, вересня 25, року 1678».

Восени Сірко через своїх послів Прокопа Голоту та Андрія, козака кальниболоцького куреня, сповіщав гетьмана, що кримський хан прислав до кошового посланця з проханням укласти з ним мир на три місяці для викупу полонених і передовсім для розшуку знатного аги Мустафи; Сірко направив у Крим свого тлумача, через якого дізнався, що хан, за наказом султана, збирається в задніпровську Україну, об'єднавшись із Хмельниченком, виходити і там промисел свій чинити; тепер же кошовий пропонує гетьманові взамін знатного аги визволити з полону боярського сина Андрія Ромодановського або ж натомість зажадати сорок тисяч єфимків. На це повідомлення Сірка Самойлович також листовно, грудня 2 дня, відповів, що, зважаючи на щиру прихильність кошового до православного монарха та добре ставлення до нього, гетьмана, він сповістить пресвітлий монарший престол про службу і гарні справи Сірка, а щодо полоненого знатного турчина радив за малий викуп його не однускати, а якщо ж його чомусь на Січі незручно тримати, то краще було б до нього, гетьмана, прислати. Як і раніше, Самойлович знову радив Сіркові ні туркам, ні Хмельниченку не довіряти. Крім того, гетьман писав, що попри цареву заборону посилати більше десятьох запорозьких посланців у Москву він, Самойлович, на цей раз дозволив, на прохання Сірка, їхати туди п'ятдесятьом козакам, «щоб государ, зважаючи на ваші труди, на вашу чолобитну, виявив вам милість свою». Тільки-но запорозькі посли вирушили до Москви, як до гетьмана прибули нові посланці від Сірка з повідомленням, що кримський хан під государеві міста з війною іде.

Новий 1679 рік розпочався для Сірка походом на Кизи-Кермен і Тавань. Турки захотіли унеможливити вихід козаків у гирло Дніпра та на Чорне море і вирішили відновити фортеці в Кизи-Кермені та на острові Тавані, розташованому посеред Дніпра навпроти Кизи-Кермена. Між містом та островом вони протягли залізні ланцюги і до них прикріпили дзвоники, щоб було чути, коли запорожці своїми човнами наштовхнуться на загорожу. Тому Сірко спустошив ті укріплення. У відповідь турки вирішили помститися запорожцям. Дізнавшись про наближення до Чортомлику Кара-Мухаммад-паші і не надіючись на сили козаків, кошовий наказав усьому товариству перебратися в урочище Лободиху, між островами. Турки підійшли до Січі, зачули про вихід з неї Сірка і повернули назад. Коли до царя дійшла звістка про труднощі кошового й козаків, він послав на Запорожжя для захисту південних кордонів велику кінну й пішу рать під орудою Корецького, щоб Сірко з'єднаними силами міг чинити опір туркам і татарам. Ворог почув про те, «вжахнувся і, немов якась змія наполохана, сховав свою пихату голову». Того ж року поширилась було звістка, нібн Сірко убив зрадника російського царя Юрія Хмельницького, але те не підтвердилося.

Тоді ж «турчин пустив чутку», ніби він, пам'ятаючи вигублення запорожцями у 1675 році тринадцяти з половиною тисяч яничарів, має намір прийти на Січ і спустошити її. У зв'язку з цим гетьман листовно виявив готовність допомогти Сіркові у боротьбі з ворогами. У відповідь кошовий і козаки подякували Самойловичу, але відхилили його пропозицію: «Якщо ви, ваша вельможносте, почнете турбувати вашу гетьманську особу з такою ж приязню та заповзятливістю, як ви це робили в Ладижині, Умані, Чигирині, Каневі та інших українських сьогобічних містах і повітах, то краще вам залишатися у власному домі і не дивитися зблизька на наше падіння, як дивилися ви безпечально на падіння Чигирина. А ми звіряємо себе всемогутній божій милості і самі будемо, з усесильною божою поміччю, дбати про свою цілість на випадок ворожого нападу». Травня 29 дня коломацький сотник Остап Подерня у листі до охтирського полковника Федора Сагуна писав, що в цей день через слободу Коломак їхали орельські та сірковські козаки і розповідали йому, Остапу: «...надіслано од Сірка в усі міста листи про те, що бусурмани хотіли з ним мир укласти й не уклали».

Але це була остання звістка про дії Сірка, бо невдовзі його не стало: «Того ж літа, серпня першого числа [74], упокоївся, похворівши трохи, у Грушівці на пасіці своїй славний кошовий отаман Іван Сірко. Доставлений водою на Запорозьку Січ, він був похований з почестями усім військом низовим запорозьким у полі за Січчю, навпроти московського шанцю, де погребалося й інше козацьке товариство. Ховали його 2 серпня знатно, з гучною гарматною та мушкетною пальбою і з великою од усього війська низового жалобою, як і личить такому справному і щасливому вождеві, який змолоду і до сивин не тільки в Криму успішно військовий промисел чинив і спалив там багато міст, не тільки в диких степах татарські загони громив і християнських бранців відбивав, а й човнами у Чорне море випливав і бусурманам чимало шкоди завдавав, кораблі і галери, що йшли із Константинополя у Крим, Азов та інші місця, розбивав і з великою здобиччю із запорозьким військом на Січ повертався. Усе військо його любило і за батька свого уважало. Поховали його, як мовлено вище, з великою жалобою, знатну над ним могилу насипали і на ній камінний хрест поставили з належним написом імені та його діянь».

Гетьман Самойлович дізнався про смерть Сірка з листа нового кошового отамана Івана Стягайла:

«Якщо життя людей перебуває в руках бога, то з волі божої час смерті забирає кожну людину зі світу. Отож серпня першого числа прийшов смертельний час і забрав, огорнувши нас жалобою, і пана Івана Сірка. Тіло його після усіх нещасть і страждань поховали ми, за звичаєм християнським та набожним обрядом церковним, у степу біля Коша, серпня 2 дня. А самі залишилися у неодмінній та вірній службі нашому великому государеві, його царській пресвітлій величності і збираємо усе військо на Кіш, щоб навести належний порядок на Запорожжі і завжди бути готовими для будь-якої послуги цареві. При цьому сповіщаємо вельможність твою, що після смерті Сірка 8 серпня наше товариство розгромило на Азовському морі турецький корабель, більшу частину людей його побило, а дев'ять чоловік до Коша привело. Полонені повідомили нам, що ні від татар, ні від турків ніякої війни на нашого государя та Україну не буде, бо мусульмани воюють із французьким королівством. Для цього усі турецькі військові судна з Чорного моря від Константинополя пішли в Мармурове море. Залишилось тільки чотири галери, які пішли з казною в Азовське море, та й то ненадовго. Через те ні на Дунаї, ні на Дністрі немає турецьких військ. Лише в Криму ширяться чутки, ніби орда весною рушить на Україну. Дізналися ми й про те, що царська пресвітла величність хоча й по-братськи живе з найяснішим королем польським, але все ж на ляхів ремствує. А стосовно того, що ми не направляємо наших посланців до великого нашого государя, то сталося це тому, що наше товариство ні з поля, ні з води досі не повернулося до нас. А коли, дасть бог, з їхнім приходом ми одержимо якусь звістку про ворогів, то негайно пошлемо повідомити царську пресвітлу величність. Оскільки твоя вельможність обіцяла нам випрохати ласку у великого государя, то просимо наперед уторувати для цього стежку. З цими писаними вістями посилаємо до твоєї вельможності наших товаришів Кузьму із Семеном Ганженком, а з ними одного із захоплених бранців, волошина, котрий усе так само знає, як і ті турки, і не гірше за них розповість. Ми спершу самі його

допитали, а потім те ж саме чули від інших. Просимо навзаєм сповістити нас про рух військ царської пресвітлої величності з військом твоєї вельможності та якомога швидше відправити до нас нашого посланця. Бажаємо твоїй вельможності від господа бога багатолітнього здоров'я і щастя, а собі бажаємо ласки твоєї до нас. Вельможності твоєї зичливі приятелі та смиренні слуги Іван Стягайло, отаман кошовий війська царської пресвітлої величності запорозького низового, з усім товариством. З Коша серпня 10, року 1680».

У Москві про смерть Сірка дізналися у вересні з приїздом запорозьких послів полковника Щербини та колишнього писаря Биховця [75]. Під час таємної розмови Биховець сказав:

«Коли Сірко був кошовим, то від нього не було жодного добра для великого государя. А сказати йому про це ніхто не смів, тому що всі чи внаслідок волі божої, чи Сіркових хитрощів дуже його боялися. Що він намислить, бувало, те й зробить. А якби хто не хотів йому коритися, того б негайно убили, бо у нас усякому вольность. Коли б Сірко на кого скоса глянув, тому без будь-яких розслідувань негайно смерть була б. Сірко не бажав добра великому государеві, тому що, по-перше, був на засланні в Сибіру, а по-друге, через гетьмана Самойловича, від якого Сірку, його дружині та дітям багато неприємностей та образ було і який одібрав у Запорожжя маєтності та промисли і не присилав запасів. Польський король пропонував Сірку перейти до нього на службу, і кошовий почав думати, як би на Україні учинити кровопролиття. Зачувши про цей намір, король прислав до Сірка з Білої Церкви попа. Піп підбадьорив кошового настільки, що той направив до короля сина свого і сотню козаків із запевненням у вірній службі і з проханням, щоб король навів хана з ордою на слобідські українські міста, а свої війська послав Задесенням. Сірко ж у цей час під королівським знаменом піде також до слобідських міст. І коли малоросійські жителі зазнають лиха, а про Сірка почують, що він служить королю, то учинять заколот, уб'ють Самойловича, а кошового оголосять гетьманом, сподіваючись, що він через польського короля забезпечить їм спокій і захист од турків і татар. Сила божа не допустила цього заміру до здійснення. Ми із суддею Яковом Константиновим добре послужили богу і великому государеві, до злого вчинку Сірка не допустили, не дали йому з Кримом домовитися, щоб бути під орудою турецького султана. Відтоді Сірко упав у розпач, що не зміг здійснити своїх задумів, занедужав, заболів у нього лівий бік, від чого надзвичайно схуднув. Під час хвороби військом не займався, а постійно жив на пасіці своїй, розташованій од Січі за десять верст у дніпровських заплавах і захищеній усілякими укріпленнями. Військо почало обурюватися, але він говорив козакам: «Слухайтесь мене, я людина стара і військова, знаю, що коли робити. Ви й так добрих молодців розгубили, бо без моєї ради посилали їх у степ». Король присилав до нього волоха на ймення Апостолець, який під час таємних розмов схиляв кошового до здійснення вищезгаданих злих намірів. Ми із суддею дізналися про те від Апостольця, котрий умовляв нас, щоб ми слухались старого воїна Сірка і все виконували, що він накаже. Ми запитували Сірка, навіщо приїхав Апостолець, але він не сказав, а лише пригадав свої особисті та усього війська образи. Перед смертю Сірко звелів зробити йому труну, в яку він потім лягав і говорив, що колишнього здоров'я у нього вже нема. А 1 серпня він нагло помер на своїй пасіці».

У листопаді на Січ прибув з царською платнею посол Бердяєв і на раді напучував козаків, щоб вони не робили того, що замислював Сірко, і присягнули б на вірність російському цареві. Запорожці на те відповіли відмовою. Тільки один кошовий отаман Іван Стягайло оголосив, що він згоден прийняти присягу, бо раніше між Сірком та Самойловичем була ворожнеча, а окошувалося усе на військові, яке не одержувало платні від царя та хлібних запасів од гетьмана і терпіло великі злигодні. Але юрба все-таки не послухалась і не впустила до церкви Стягайла для присяги цареві. Найбільше протестував писар Петро Гук, який через непорозуміння не одержав з Москви подарунка, врученого помилково Биховцю, нібито писарю. Але через ніч настрій Гука змінився, і на раді козаки прийняли присягу на вірність російському цареві. Коли посол повернувся до Москви, на Січ було послано ще п'ятдесят половинок сукна та декілька червінців Гукові.

Особистість Сірка як воїна і непереможного героя справляла величезне враження на сучасників, а ще більше на нове покоління козаків. Говорили, що рів-

його Сіркові не було, не буде і не може бути ніколи, бо на те є заклятття самого Сірка: «Хто ляже поряд зі мною, той ще брат, а хто вище мене — той проклят». Подейкували, ніби запорожці після смерті свого славного вождя п'ять років возили його тіло у труні і суходолом, і водою, твердо переконані, що Сірко і мертвий наводить страх на ворогів і що з ним, навіть мертвим, можна перемагати бусурманів. Та й тепер діди розповідають, що після смерті Сірка козаки відрізали його праву руку, з нею ходили на війну і в разі біди виставляли її наперед, приказуючи: «Стій, душа й рука Сіркові з нами!» І на ті слова вороги, мов зайці, тікали геть од козаків. Тільки згодом, коли й сама Січ уже була знесена і все Запорожжя зруйноване, козаки поховали руку Сірка, але не поховали з нею душі його: ні, він не помер, він живе досі, він і тепер воює десь з ворогами Христової віри та козацької вольності.

Могила Сірка, по-теперішньому, знаходиться в селі Капулівці Катеринославської губернії, біля гирла річки Чортомлик, де колись була Чортомлицька Січ [76]. Могила розташована на городі селянина Миколи Олексійовича Мазая і являє собою невеликий земляний горбик, обсаджений довкола кучерявими шовковицями і високими тополями та увінчаний невеликою, поставленою прямовисно, завдовжки у два, без півтора вершка, аршина, кам'яною плитою, на якій викарбувані з обох боків написи. На східній стороні зображено розп'яття Христа, а на західній стороні угорі викарбувано хрест, а нижче напис:

> «Року божого 1680 мая 4 преставився рабъ бож Иоанъ Серко Дмитрови атаманъ кошовий воска запорозкого за его ц п в (царскаго пресветлого величества) Феодора Алексевича. Памят праведного со похвалами».

Зіставляючи цей напис із свідченнями сучасника Сірка писаря Биховця та літописця Величка, ми бачимо різницю у місяці та дні смерті. Напис гласить, що кошовий помер травня четвертого числа, а сучасник і літописець свідчать, що він упокоївся серпня першого дня. Чому ж віддати перевагу? Мабуть, сучаснику та літописцю, бо навряд чи нинішній пам'ятник — той самий, що був поставлений одразу після смерті Сірка. Річ у тім, що через двадцять років по смерті кошового запорожці відійшли від російського царя і перейшли на бік шведського короля, а російський цар узяв гору над усіма ворогами своїми, в тому числі і над військом запорозьких козаків, і наказав усю Січ, уславлену іменем Сірка, дотла спустошити і всі могили із землею зрівняти [77]. Російські війська наштовхнулися на Чортомлицькій Січі на упертий опір козаків і настільки озлобилися, що, за свідченням очевидців, розкопували могили і викидали звідти трупи. Тому важко припустити, що після того уцілів надгробок Сірка. Навпаки, слід гадати, його зруйнували в числі перших. Потім, коли запорожці знову повернулися до свого гнізда, вони спорудили Сіркові новий пам'ятник і, карбуючи на ньому напис, допустили деяку неточність [78].

ПРИМІТКИ:

[60] «...в соболі запроторити...» — заслати в Сибір за якусь провину.

[61] *Барановський (Баранович) Лазар* (1620—1693) — український церковний, політичний і освітній діяч, письменник. Навчався в Київській братській школі, був ректором Київської колегії (1650—1657). З 1657 р. і до кінця життя Баранович займав посаду чернігівського архієпископа. Прихильник возз'єднання України з Росією.

[62] «...союзники рушать на Чигирин, а звідти Сірко піде лівим боком Дніпра, а Дорошенко правим — на Україну».— Донесення вивідувачів гетьмана Івана Самойловича про те, що кошовий отаман Іван Сірко із запорожцями і гетьман Правобережної України Петро Дорошенко з козаками спільно з кримським ханом і його ордами збиралися в похід на Лівобережну Україну влітку 1676 р., не мали під собою ніяких підстав. Самойлович використав ці вигадки для доносу царському урядові на Сірка і Дорошенка, які нібито загрожували його гетьманству.

[63] Перший чигиринський похід — завойовницьке вторгнення на Україну турецьких і татарських орд під час російсько-турецької війни 1677—1681 років. Вороже військо намагалося оволодіти м. Чигирином — стратегічною фортецею на Правобережній Україні. Влітку 1677 р. 120-тисячне турецьке і татарське військо під командуванням Ібрагім-паші почало облогу Чигирина, гарнізон якого складався з російських стрільців та українських козаків. Об'єднане 50-тисячне російське й українське військо під командуванням воєводи Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича завдали поразки ворогові й примусили залишити Україну.

[64] **Аманат** — заложник *(арабське слово)*.

[65] **Мултяни** (молдавське слово — горці) — мешканці Мултянії (тепер північна частина Румунії).

[66] *Бучинський Олександр* (роки народження й смерті невідомі) — поет, панегіричними віршами якого нібито користувався український літописець Самійло Величко.

[67] *Соловйов Сергій Михайлович* (1820—1879) — російський буржуазний історик ліберального напряму, автор 29-томної праці «История России с древнейших времен» (М., 1859—1866).

[68] «...Їх одвезуть туди, куди і його відвезли».— Це була погроза: Юрія Хмельницького тоді відвезли в Туреччину.

[69] «...лише регіментареві гетьману давались знамена і булави».— Гетьман Лівобережної України командував військами (полками козаків), і знаками його влади вважалися клейноди — знамена та булава.

[70] «...хан та султан з держави сходять...» — У цей час кримський хан і турецький султан з різних причин залишали свої престоли.

[71] Другий чигиринський похід — повторне вторгнення турецьких і татарських орд на Україну під час російсько-турецької війни 1677—1681 років.

[72] Поділ України по Дніпру на дві частини відбувся задовго до підписання Російською державою і Річчю Посполитою Андрусівського договору про перемир'я в 1667 році. Після відмови Юрія Хмельницького від гетьманства над усією Україною в 1663 році полковник Павло Тетеря (колишній сподвижник Богдана Хмельницького), який підтримував наміри Івана Виговського та Юрія Хмельницького про відрив України від Росії, за домовленістю з урядом Речі Посполитої оголосив себе гетьманом Правобережної України. Так було покладено початок поділові України.

[73] *Пушкар Мартин* (рік народження невідомий — 1658) — полтавський полковник (1648—1658), народний герой, сподвижник Богдана Хмельницького, борець за возз'єднання України з Росією.

[74] Сірко помер 1 серпня 1680 року. Д. І. Яворницький наводить документи, що підтверджують цю дату. Однак з тексту напрошується висновок, що він нібито помер у 1679 році. Цю розбіжність можна пояснити недоглядом історика. Досі серед учених не виникало проблеми датування смерті Сірка.

[75] Під час таємної розмови писар Биховець (мабуть, недоброзичливець Сірка) повідомив ряд вигадок про наміри Івана Сірка вчинити змову з королем Польщі, кримським ханом і султаном Туреччини і цим викликати «кровопролиття» на Україні. Ці відомості ніякими документами не підтверджуються.

[76] Івана Сірка поховано над Дніпром поблизу села Капулівки (тепер Нікопольського району на Дніпропетровщині). Води Каховського моря підмивали правий берег і наблизилися до могили славного кошового отамана. У 1967 р. місцеві власті перезаховали прах Івана Сірка на Бабиній могилі, що розташована при дорозі неподалік Капулівки. На ній встановлено той же старий камінь-пам'ятник, що стояв і раніше.

[77] На бік шведського короля перейшла у 1708 році лише незначна частина запорожців на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком. Решта запорожців відмовилися, обрали нового кошового отамана Петра Сорочинського і не стали ворогами Росії. Навесні 1709 р. за наказом Петра I царські й козацькі полки зруйнували укріплення Запорозької Січі. Запорожці не чинили опору: одні здалися, інші відступили на південь і заснували нові Січі спочатку на річці Кам'янці (притока Дніпра), а потім в урочищі Олешки, що належало до володінь Кримського ханства. Опис Д. І. Яворницького руйнування козацьких могил не має документального підтвердження.

[78] Камінь-пам'ятник, встановлений козаками на могилі Івана Сірка, зберігся до нашого часу. Дата смерті кошового отамана (4 травня 1680 року), висічена на камені, не відповідає приведеному Д. І. Яворницьким документові, де йдеться про смерть Івана Сірка 1 серпня 1680 року. Ця помилка могла трапитися тому, що запорожці ставили пам'ятник через багато років після смерті кошового.

Примітки підготував Г. СЕРГІЄНКО.

В НОМЕРЕ:

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «ДНІПРО» ЗА 1989 РІК

Поезія

Проза

Драматургія

Публіцистика

Літературна критика

Спорт

Дніпровські усмішки

Струмочок

Пісні

Редакція просить надсилати рукописи до журналу в першому примірнику машинопису.

«Днепр» — литературно-художественный и общественно-политический ежемесячный журнал, орган ЦК ЛКСМУ. Год основания 1927. Адрес редакции: 25119, Киев-119, Пархоменко, 38—44. Телефон 213-98-79.
Полиграфкомбинат ЦК ЛКСМ Украины «Молодь» ордена Трудового Красного Знамени издательско-полиграфического объединения ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия». 252119, Киев-119, Пархоменко, 38—44.

Здано до складання 26.09.89. Підписано до друку 09.11.89. БФ 37822. Формат 70×108 1/16. Високий друк. Папір друкарський № 1. Ум.-друк. арк. 12,6. Ум. фарб.-відб. 13,125. Обл. вид. арк. 16,26. Тираж 71 900 пр. Ціна 60 к. Зам. 9—475. Адреса редакції: 252119, Київ-119, Пархоменка, 38—44. Телефон 213-98-79.
Поліграфкомбінат ЦК ЛКСМ України «Молодь» ордена Трудового Червоного Прапора видавничо-поліграфічного об'єднання ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия».

ДОЧЕКАЛАСЬ МАТИ СИНА

Слова Миколи Луківа
Музика Валентина Браденка

Дочекалась мати сина,
Повернувся з війська:
Гімнастерка, шинелина,
Виправка армійська.

Зустрічала вся родина,
Щедро частувала.
Голуба і мирна днина
За вікном стояла.

Щебетали без упину
Солов'ї і діти.
І непрохану сльозину
Ніде було діти.

Мати очі витирала,
Сина цілувала.
Пізно ввечері для нього
Білу постіль слала.

До світанку вартувала
Сон його глибокий.
Думка думку обганяла,
Душу пік неспокій.

А за вікнами калина
Сяяла з туману.
Дочекалась мати сина
Із Афганістану...

Ціна 60 коп.

ISSN 0130—32 IX, Дніпро, 1989 № 12, 1-144, 74135.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 01498 7757